İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
KURULAN BİR HEYET TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SURETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

5/2. CİLT

INAL — İZZÜDDEVLE

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

I.

INAL. [Bk. İNAL.]

IRAK. ʿİRĀḲ (arapçada harf-i târif ile al-ʿİrāḳ denilir. Batı transkripsiyonu: Iraq), orta şarkta Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı mecrâları boyunda uzanan memleketin ve şimdi esâs toprakları bu memlekete tekabül eden kıraallığın adı. Irak memleketine, Zagros dağlarının şarkında uzanan Irak-i Acem (*ʿIrāḳ al-ʿacamī*)'den ayırmak üzere, Irak-i Arab (*ʿIrāḳ-i ʿArabī*) da denilir. Bu adın orta Fars veya pehlevîde İran'a delâlet eden Ērāk kelimesiden iştikak etmiş bulunması muhtemeldir. Aşağı Irak'ın en eski beldelerinden biri de Erekh adını taşımaktadır.

Coğrafya. Dar mânası ile Irak, Basra körfezinin şimâl müntehâsından itibâren cenûb-i şarkî—şimâl-i garbî istikametinde uzanan çukur bir sâhadır ki, uzunluğu bu istikamette 700 km.'ye yaklaştığı hâlde, genişliği 200 km.'yi geçmez, hattâ cenûpta genişlik bunun yarısına bile düşer. Memleket, mütebâriz avârızdan tamâmiyle mahrûm olup, şarkî Anadolu dağlarından inen Fırat ve Dicle nehirleri ile İran hudut dağlarının öte tarafından gelen ırmakların (Kerḫā ve Kārūn) alüvyonlarının birikme sâhasıdır. Coğrâfî mevkii ve avârızdan mahrûm oluşu sebebiyle bi- çöl denecek kadar kurak olan bu memlekette zirâat hayatı nehirlerin getirdiği su sâyesinde, mümkün olabilir. Irak nehirlerinin üçü, Dicle, Kerḫā ve Kārūn, mecrâlarının hemen bütün kısımlarında dağlara komşu olduklarından, kışın yağan yağmur ile ve ilk baharda karların erimesi ile, bu mevsimlerde suları yükselir ve çok mıkdarda alüvyon indirirler. Dicle nehri Bagdad'da, nisan kabartıları sırasında, alçak seviyesi üzerinde 6 m. yükselir ve vasatî su akımı teşrin I. de sâniyede 800 m^3.'dan nisanda 3—4.000 m^3.'na, hattâ istisnâî taşmalar ile, 7.000 m^3.'na çıkar. Bu nehirlere karşılık, Irak topraklarına girmeden çok evvel dağlık sâhayı terketmiş bulunan Fırat, ovada kıvrımlar çizerek, yavaş yavaş akmak suretiyle, tebahhur netice sinde çok su kaybettiği için, o derece kuvvetli taşmalar göstermez (Bagdad'ın cenûbunda al-Musayyib'de yükselme 3.5 m.) ve akımı o nisbette artmaz (400 m^3.'dan 2750 m^3.'na; âzamî olarak da 4.000). Willcooks'un ölçülerine göre, vasatî olarak Nil nehrinden dört defa daha fazla çamur ile yüklü olduğu anlaşılan Dicle nehri, daha yavaş akışlı ve binâenaleyh daha az yüklü olan Fırat'a nazaran, geçtiği sâhayı daha çabuk yükseltmiş, bu yüzden Fırat nehrinin yatağı cenûb-i garbîye, çölün kenarına, doğru itilmiştir.

Dicle nehri Balad'in bir az aşağısında (Bagdad şimâlinde, kadîm Ophir civârı), Fırat ise Hīt'te Irak'ın alçak arâzisine girerler; alüvyon birikmesi ile teşekkül etmiş olan delta ovası burada başlar. Bir az aşağıda, İran'dan gelen kuvvetli Diyala ırmağının alüvyonları, Dicle'yi cenûb-i garbîye itmiş bulunur ve bu yüzden nehir, Bagdad hizâlarında Fırat'a, aradaki mesâfe 50 km.'ye varmayacak şekilde, yaklaşır. Bir zamanlar Dicle'nin yahut hiç değilse sularının bir kısmının, buradan itibâren cenûb-i şarkîye doğru, şimdiki mecrâyı tâkip etmeyerek, Ducayl (küçük Dicle) denilen mecrâyı boylayıp, cenûba doğru akmış olması ve Bâbil havâlisinde Fırat'a dökülmüş bulunması muhtemeldir. Her ne kadar Ducayl, eski devirlerde insan eli ile açılmış bir ana kanal telâkkî edilmekte ise de, gerçekte kanalın lâlettâyin bir yerde kazılmış olmayıp, tabiat tarafından çizilen bir su yolu ile tesbit edilmiş bulunması mümkündür. Buna benzer bir hâdise daha aşağıda Kūt al-ʿAmāra civârında da tekerrür etmiş gibi görünüyor: İskender'in fütûhatı sırasında burada takriben şimdiki mecrâyı tâkip eden Dicle'nin Abbâsî halifeleri devrinde sularının en büyük kısmını Şaṭṭ al-Ḥayy vâsıtası ile cenûba doğru akıttığı, sonra bu mecrânın tıkanması ile şimdiki mecrâya döndüğü bilinmektedir. Cenûpta bataklıklıklar [bk. mad. AL-BAṬĀ'İH] arasından geçerek, Sūḳ

al-Şiyūḥ yakınında Fırat'a kavuşan Şaṭṭ al-Ḥayy'in arap devrindeki başlıca mecrâ olduğundan şüphe edilmiş ve bunun insan eli ile açılmış bir kanal olduğu ileri sürülmüş (bk. Heuzey, *Origines orient. de l'Art*, s. 17: de Sarzec'e atfen) ise de, bu kadar büyük ölçüde bir insan eserinin tabiattan yardım görmüş ve eski bir mecrânın yerinden faydalanmış olması ihtimâli çok kuvvetlidir. Bu türlü mecrâ değişiklikleri Fırat üzerinde de görülmektedir: bu nehir Musayyib'in bir az aşağısında iki kola ayrılır. Arap coğrafyacıları, şarktan geçen kola Şaṭṭ al-Ḥilla, garptakine de Şaṭṭ Hindīya derlerdi. Suların büyük kısmı ilk çağda şark kolundan, yâni Bâbil önünden geçerken, sonra hemen tamâmiyle Hindīya koluna intikal ettiği, müteâkiben yine Ḥilla koluna döndüğü mâlûmdur: takriben 1889'a kadar Ḥilla kolu başlıca mecrâ rolünü oynarken, bundan sonra esâs akıntı yeniden Hindīya'ye geçmiş ve eveli mecrâ kuruma tehlikesi ile karşılaşmış idi. Willcooks'un teşebbüsü ile, 1913'te inşası tamamlanan Hindīya seddi sâyesinde, Fırat suları iki kol arasında, uygun şekilde, taksim edilmiş oldu. Bütün bu hâdiseler, feyezanı şiddetli ve alüvyon yükü fazla olan nehirlerin, delta ovaları üzerinde akarken, yataklarını çamur ile tıkayıp yükseltmek suretiyle, kendilerine yeni mecrâlar aramaları şeklinde izah olunur. Yine bu hâl, Dicle ve Fırat'ın Şaṭṭ al-'Arab'ı teşkil etmek üzere, zamanla başka-başka yerlerde birbirlerine kavuştuklarını, bâzan bu kavuşmanın birden fazla kol ile vukûa geldiğini, bu kolların kâh birisinden, kâh ötekinden daha fazla su geçtiğini de açıklar: son zamanlarda Fırat sularının büyük kütlesi Ḳorna'da değil, Basra'nın şimâlinde Gurmat 'Alī mevkiinde Dicle ile birleşmektedir. İki nehir, deltanın aşağı kısmında al-Baṭā'iḥ [b.bk.] adı verilen geniş bataklıklar arasından geçerler. Sular burada Ḥor (aslı ḥavr) denilen sazlık sâhalarda yayılır. Fırat Dicle'nin suları burada önlerine çıkan bir seddin arkasında âdetâ birikiyor gibidir: bu hâl, bir taraftan dördüncü zamanın râtıp devrinde Arabistan'ın Nacd dağlık arâzisinden bol su ve alüvyon getirmiş olan şimdiki hâlde kuru Vādī-i Rummā, bir taraftan da İran dağlarından inen kuvvetli akar suların (bilhassa Ḳārūn) te'siri ile izah edilir. Bu suların getirmiş oldukları ve getirmekte devam ettikleri alüvyon kütlesi, Fırat ve Dicle'nin yolunu kesmiş ve sularını gerideki alçak sâhada yayılmaya zorlamıştır.

Sulama meselesi Irak için Mısır'dan daha büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Nil nehrinin suları bütün yaz mevsiminde kabarık kaldığı ve son baharda sular çekildikten sonra kış zirâati de mümkün olabildiği hâlde, Irak nehirlerinde feyezanlar mayısta sona ermekte ve bundan sonra, su bulunmadığı takdirde, her türlü zirâat imkânını ortadan kaldıran gâyet sıcak ve tamâmiyle kurak bir yaz mevsimi hüküm sürmektedir. Irak topraklarını kabil-i istifâde hâle koymak için yapılması gerekli olan işler sâdece muayyen yerlere bendler yapıp, su seviyesini yükseltmek ve iska kanalları açmaktan ibâret olmayıp, nehirlerin yatağını açmak, mecrâ değiştirmelerine mâni olmak ve bataklıkları kurutmak da o derece ehemmiyetlidir. Bütün bu işler büyük masrafları mûcip olduğu kadar, te'sisatın korunması bakımından da, ardı arası kesilmeyen bir dikkat ve ihtimam ister. İkinci cihan harbinden evvel, Irak'ın iki nehir boyunda uzanan sâhası 70.000 km², arâzisi içinde ancak onda birinin zirâate elverişli bulunduğu tahmin edilmekte idi. Memleketin en büyük umran devirlerinde bile iska sâhasının pek geniş olmadığı söylenebilir. Kanallar şebekesini ihyâ etmek ve yeni sâha kazanmak için karşılanacak güçlüklerin başında, nehirlerin yukarı kısımlarında gâyet şiddetli feyezanlara mârûz olmaları ve taştıkları sırada pek fazla alüvyon kütlesi ile yüklü bulunmaları gelir. Bu bakımdan, Irak'ta sulamaya dayanan ilk medeniyetlerin feyezan şiddetinin hafiflediği ve alüvyon yükünün azaldığı aşağı mecrâ boyunda kurulmuş olması dikkati çekmektedir. Irak'ta te'sis edilmiş şehirlerin tarih boyunca cenûptan şimâle doğru yer değiştirmeleri buna delîl olur: ilk önce cenûpta Ur, Tello, Senkere ve Erekh şehirleri kurulmuş, sonra daha şimâlde Sippara ve Bâbil te'sis edilmiş, müteâkiben Seleucia ve Ktesiphon ve nihâyet Bagdad şehirleri ile yukarı Irak toprakları istismar olunmuştur ki, bu sonuncu merkezlerin kurulması, nehirlerin Irak'a girdikleri yerlerde, büyük bendler inşa edilmesi ile hem-zaman bir hâdise olarak gösterilebilir. Bütün eski devirlerde yapılmış büyük te'sislerin muhâfazası için, âsâyiş ve metodla çalışma gerekli idi: Hamurabi kanunları, bendlerin muhâfazası, sedlerin takviyesi ve kanalların temizlenmesi bakımından teferruâtlı hükümler ihtivâ etmekte idi. Fakat, yabancı kavimlerin istilâsı yüzünden, her defasında bu te'sisler çabucak bozulmuş, feyezan suları kendilerine dar gelen yataklarından taşarak, aşağı Irak'ın alçak sâhalarında geniş bataklıklar meydana getirmişler, orta Irak'ı da feyezan sırasında su altında kalan ve sular çekildikten sonra da toz ile kaplanan çorak bozkırlar hâline koymuşlardır. İşte Sâsânîlerin ve ilk Abbâsî halifelerinin parlak devrinden sonra Irak'ın sulama şebekesi, bir kaç şehir civârında şöyle-böyle muhâfaza edilen bâzı kanallar bir tarafa bırakılacak olursa, uzun asırlar boyunda, işe yaramaz bir hâle gelmişti. Bunları islâh etmek suretiyle Irak'ı yeniden canlandırmak husûsunda ilk esâslı teşebbüse girişmek şerefi Midhat Paşa [b.bk.]'ya âittir. Fakat, onun kısa süren vâlilik devrinden sonra, işler yine yüz üstü kaldı ve nihâyet osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında, yeniden faâliyete geçildi. Irak'ın sulama sistemini tekrar te'sis etmek için gerekli projenin hazırlanması ve tatbikine başlanılması, Nil nehri üzerindeki çalışmaları ile şöhret kazanmış Sir William Willcocks'a havâle olundu. Willcocks, ilk iş olarak, memleketin yukarı kısmını su baskınlarından ve kanalları alüvyon yükünden korumak üzere, Fırat için Habbānīya (Hibbānīya) ve Dicle için de Akkar Ḳuf ('Aḳra Ḳūf) göllerinde feyezan sularının birikip durulmasını te'min edecek bendler yapılması lüzûmu üzerinde durdu. Habbānīya bendinin inşası, projeye göre, 1916'da tamamlanacak ve buradan alınan sular geniş sâhaların iskasına tahsis edilecekti ki, bu işin neticelenmesi harpten sonraya kaldı. Akkar Kuf gölünden çıkan bir ana kanal eski Ducayl'in yerini tutacak ve buradan itibâren bir çok kanallar, arâzinin meyline uyarak, cenûpta Fırat istikametine doğru, uzatılacaktı. Diğer taraftan, yine Dicle'nin yukarı kısmında eski Balad bendi yeniden ihyâ edilecek, Diyala nehri üzerinde, bu nehrin Narin suyu ile birleştiği yerde, başka bir bend yapılacak ve bu sâyede, Dicle'nin sol sâhilindeki geniş sâhalar eski Nahrvan kanalının yerine kaim olan bir ana kanal ile sulanacaktı.

Irak'ın yukarı kısmında bu işler yürütülürken, orta kısımda da başka inşaatın ele alınması lâzım geliyordu. Burada Willcocks, ilk olarak, Hindīya bendinin inşasına teşebbüs etti: 1913 kânun I.'da tamamlanan bend, Fırat'ın sularının büyük kısmını yeniden Ḥilla (Bâbil) mecrâsına iâde etmiş oldu. Bunu müteâkip, Dicle üzerinde Kūt al-'Amāra'de bir bend yapılacak ve bu sâyede Dicle'nin suları nehrin ana kolu ile Şaṭṭ al-Ḥayy arasında taksim edilerek, asırlardan beri hemen-hemen metrûk kalmış Tello ovası yeniden canlandırılmış olacaktı. Nihâyet Irak'ın ihyâsını tamamlamak üzere, Fırat ve Dicle'nin aşağı mecrâları arasında biriken suları derinleştirilecek yataklar vâsıtası ile akıtarak, geniş bataklık sâhaları kurutmak ve buraları zirâate elverişli hâle getirmek icûp edecekti. Bütün bu işlerin 30 sene kadar sürerek, 6—700.000.000 altın franka (o zamanki râyice göre, 24—28.000.000 türk lirası) mâl olacağı, fakat bu sâyede 2.500.000 hektar arâzinin kış zirâatine, 1.500.000 hektar toprağın da yaz ekimine elverişli bir hâle getirilebileceği hesap edilmişti. Osmanlı hükûmetinin teşebbüs ettiği, fakat birinci cihan harbi yüzünden ancak ilk merhalesini tahakkuk ettirmeğe muvaffak olabildiği bu muazzam iş, şimdi yavaş-yavaş yürütülmektedir.

Irak nehirleri şebekesinin islâhı projesi, esâs itibârı ile, memleketin zirâî kabiliyetlerini canlandırmak gâyesini istihdaf etmekle berâber, islâh edilmiş bir nehir şebekesinin ayrıca münâkale husûsunda da büyük faydalar te'min edeceğinde şüphe yok idi. Bununla berâber, XIX. asrın son senelerinde ortaya atılan Bağdad demir yolu projesi, bu bakımdan başlıca rolü demir yoluna bırakıyordu. Bir çok değişik safhalar geçirdikten sonra, Deutsche Bank'ın mâlî yardımı ile teşekkül etmiş bulunan Anadolu demir yolları şirketine, o sırada hattın müntehâsındaki Konya'dan başlayarak, Haleb-Musul-Bagdad-'dan geçip, Basra körfezi kıyısında sona erecek bir demir yolu inşası için imtiyaz verildi (1899 teşrin II.). Bu suretle Anadolu-Bagdad demir yol şirketi teşkil edilmiş oldu. Birinci cihan harbi başlamazdan evvel almanlar ile ingilizler arasında yapılan bir anlaşmaya göre, demir yolu müntehâsının Kuveyt değil, Basra olması kararlaştırıldı. Harp yüzünden Bagdad hattı tamamlanamadı; ancak Irak ingiliz kuvvetleri tarafından istilâ edildikten sonradır ki, Basra-Bagdad (566 km.), Bagdad-Musul (380 km.) hatları (Ḳal'āt al-Şarġat'a kadar) ile, Bagdad-Kerkük-Erbil (421 km.) ve Ḫānikīn (27 km.) şûbeleri inşa edildi; nihâyet harpten sonra Musul demir yolu Nusaybin'e doğru uzatılarak, Anadolu-Suriye demir yolu ile birleştirilmek suretiyle, Bagdad hattı tamamlanmış oldu.

Bugünkü hudutları içinde Irak devletinin toprakları takriben 452.500 km.² mesâhasında olup, bu topraklar yukarıda dar mânası ile Irak ismi altında anlatılan sâha dışında şimâl-i şarkîde, Dicle nehrinin sol tarafında, uzanan dağlık arâzi ile Dicle ve Fırat arasında yer alan Elcezîre yaylalarının bir kısmını ihtivâ etmekte ve nihâyet garpta, Suriye çölünün (Bādiyat al-Şām) ortalarına kadar uzanmaktadır. Şimâl-i şarkî toprakları şiddetli bir iklime mârûz bulunmakla berâber, burada yeter derecede yağan yağmurlar, sulamaya ihtiyac göstermeyen hubûbat zirâatine imkân verir. Bununla berâber, bu topraklar şimdi zirâî imkânlarını gölgede bırakan Kerkuk bölgesi petrol yatakları ile dünya iktisâdiyâtında ehemmiyet kazanmıştır. Bu petroller birinci cihan harbinden evvel bir taraftan Bagdad demir yolu projesini tatbik eden ve buna göre, yapılacak hattın iki tarafında 25 km. genişliğinde bir sâhada mâden aramak ve işletmek imtiyazını almış bulunan almanların, bir taraf-

al-Şiyūḫ yakınında Fırat'a kavuşan Şaṭṭ al-Ḥayy'in arap devrindeki başlıca mecrâ olduğundan şüphe edilmiş ve bunun insan eli ile açılmış bir kanal olduğu ileri sürülmüş (bk. Heuzey, *Origines orient. de l'Art*, s. 17: de Sarzec'e atfen) ise de, bu kadar büyük ölçüde bir insan eserinin tabiattan yardım görmüş ve eski bir mecrânın yerinden faydalanmış olması ihtimâli çok kuvvetlidir. Bu türlü mecrâ değişiklikleri Fırat üzerinde de görülmektedir: bu nehir Musayyib'in bir az aşağısında iki kola ayrılır. Arap coğrafyacıları, şarktan geçen kola Şaṭṭ al-Ḥilla, garptakine de Şaṭṭ Hindīya derlerdi. Suların büyük kısmı ilk çağda şark kolundan, yâni Bâbil önünden geçerken, sonra hemen tamâmiyle Hindīya koluna intikal ettiği, müteâkiben yine Ḥilla koluna döndüğü mâlûmdur: takriben 1889'a kadar Ḥilla kolu başlıca mecrâ rolünü oynarken, bundan sonra esâs akıntı yeniden Hindīya'ye geçmiş ve evelki mecrâ kuruma tehlikesi ile karşılaşmış idi. Willcooks'un teşebbüsü ile, 1913'te inşası tamamlanan Hindīya seddi sâyesinde, Fırat suları iki kol arasında, uygun şekilde, taksim edilmiş oldu. Bütün bu hâdiseler, feyezanı şiddetli ve alüvyon yükü fazla olan nehirlerin, delta ovaları üzerinde akarken, yataklarını çamur ile tıkayıp yükseltmek suretiyle, kendilerine yeni mecrâlar aramaları şeklinde izah olunur. Yine bu hâl, Dicle ve Fırat'ın Şaṭṭ al-'Arab'ı teşkil etmek üzere, zamanla başka-başka yerlerde birbirlerine kavuştuklarını, bâzan bu kavuşmanın birden fazla kol ile vukûa geldiğini, bu kolların kâh birisinden, kâh ötekinden daha fazla su geçtiğini de açıklar: son zamanlarda Fırat sularının büyük kütlesi Ḳorna'da değil, Basra'nın şimâlinde Gurmat 'Alī mevkiinde Dicle ile birleşmektedir. İki nehir, deltanın aşağı kısmında al-Baṭā'iḥ [b.bk.] adı verilen geniş bataklıklar arasından geçerler. Sular burada Ḫor (aslı ḫavr) denilen sazlık sâhalarda yayılır. Fırat Dicle'nin suları burada önlerine çıkan bir seddin arkasında âdetâ birikiyor gibidir: bu hâl, bir taraftan dördüncü zamanın râtıp devrinde Arabistan'ın Nacd dağlık arâzisinden bol su ve alüvyon getirmiş olan şimdiki hâlde kuru Vādī-i Rummā, bir taraftan da İran dağlarından inen kuvvetli akar suların (bilhassa Ḳārūn) te'siri ile izah edilir. Bu suların getirmiş oldukları ve getirmekte devam ettikleri alüvyon kütlesi, Fırat ve Dicle'nin yolunu kesmiş ve sularını gerideki alçak sâhada yayılmaya zorlamıştır.

Sulama meselesi Irak için Mısır'dan daha büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Nil nehrinin suları bütün yaz mevsiminde kabarık kaldığı ve son baharda sular çekildikten sonra kış zirâati de mümkün olabildiği hâlde, Irak nehirlerinde feyezanlar mayısta sona ermekte ve bundan sonra, su bulunmadığı takdirde, her türlü zirâat imkânını ortadan kaldıran gâyet sıcak ve tamâmiyle kurak bir yaz mevsimi hüküm sürmektedir. Irak topraklarını kabil-i istifâde hâle koymak için yapılması gerekli olan işler sâdece muayyen yerlere bendler yapıp, su seviyesini yükseltmek ve iska kanalları açmaktan ibâret olmayıp, nehirlerin yatağını açmak, mecrâ değiştirmelerine mâni olmak ve bataklıkları kurutmak da o derece ehemmiyetlidir. Bütün bu işler büyük masrafları mûcip olduğu kadar, te'sisatın korunması bakımından da, ardı arası kesilmeyen bir dikkat ve ihtimam ister. İkinci cihan harbinden evvel, Irak'ın iki nehir boyunda uzanan sâhası 70.000 km². arâzisi içinde ancak onda birinin zirâate elverişli bulunduğu tahmin edilmekte idi. Memleketin en büyük umran devirlerinde bile iska sâhasının pek geniş olmadığı söylenebilir. Kanallar şebekesini ihyâ etmek ve yeni sâha kazanmak için karşılanacak güçlüklerin başında, nehirlerin yukarı kısımlarında gâyet şiddetli feyezanlara mârûz olmaları ve taştıkları sırada pek fazla alüvyon kütlesi ile yüklü bulunmaları gelir. Bu bakımdan, Irak'ta sulamaya dayanan ilk medeniyetlerin feyezan şiddetinin hafiflediği ve alüvyon yükünün azaldığı aşağı mecrâ boyunda kurulmuş olması dikkati çekmektedir. Irak'ta te'sis edilmiş şehirlerin tarih boyunca cenûptan şimâle doğru yer değiştirmeleri buna delîl olur: ilk önce cenûpta Ur, Tello, Senkere ve Erekh şehirleri kurulmuş, sonra daha şimâlde Sippara ve Bâbil te'sis edilmiş, müteâkiben Seleucia ve Ktesiphon ve nihâyet Bagdad şehirleri ile yukarı Irak toprakları istismar olunmuştur ki, bu sonuncu merkezlerin kurulması, nehirlerin Irak'a girdikleri yerlerde, büyük bendler inşa edilmesi ile hem-zaman bir hâdise olarak gösterilebilir. Bütün eski devirlerde yapılmış büyük te'sislerin muhâfazası için, âsâyiş ve metodla çalışma gerekli idi: Hamurabi kanunları, bendlerin muhâfazası, sedlerin takviyesi ve kanalların temizlenmesi bakımından teferruâtlı hükümler ihtivâ etmekte idi. Fakat, yabancı kavimlerin istilâsı yüzünden, her defasında bu te'sisler çabucak bozulmuş, feyezan suları kendilerine dar gelen yataklarından taşarak, aşağı Irak'ın alçak sâhalarında geniş bataklıklar meydana getirmişler, orta Irak'ı da feyezan sırasında su altında kalan ve sular çekildikten sonra da toz ile kaplanan çorak bozkırlar hâline koymuşlardır. İşte Sâsânîlerin ve ilk Abbâsî halifelerinin parlak devrinden sonra Irak'ın sulama şebekesi, bir kaç şehir civârında şöyle-böyle muhâfaza edilen bâzı kanallar bir tarafa bırakılacak olursa, uzun asırlar boyunda, işe yaramaz bir hâle gelmişti. Bunları islâh etmek suretiyle Irak'ı yeniden canlandırmak husûsunda ilk esâslı teşebbüse girişmek şerefi Midhat Paşa [b.bk.]'ya âittir. Fakat, onun kısa süren vâlilik devrinden sonra, işler yine yüz üstü kaldı ve nihâyet osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında, yeniden faâliyete geçildi. Irak'ın sulama sistemini tekrar te'sis etmek için gerekli projenin hazırlanması ve tatbikine başlanılması, Nil nehri üzerindeki çalışmaları ile şöhret kazanmış Sir William Willcocks'a havâle olundu. Willcocks, ilk iş olarak, memleketin yukarı kısmını su baskınlarından ve kanalları alüvyon yükünden korumak üzere, Fırat için Habbānīya (Hibbānīya) ve Dicle için de Akkar Ḳuf ('Aḳra Ḳūf) göllerinde feyezan sularının birikip durulmasını te'min edecek bendler yapılması lüzûmu üzerinde durdu. Habbānīya bendinin inşası, projeye göre, 1916'da tamamlanacak ve buradan alınan sular geniş sâhaların iskasına tahsis edilecekti ki, bu işin neticelenmesi harpten sonraya kaldı. Akkar Kuf gölünden çıkan bir ana kanal eski Ducayl'in yerini tutacak ve buradan itibâren bir çok kanallar, arâzinin meyline uyarak, cenûpta Fırat istikametine doğru, uzatılacaktı. Diğer taraftan, yine Dicle'nin yukarı kısmında eski Balad bendi yeniden ihyâ edilecek, Diyala nehri üzerinde, bu nehrin Narin suyu ile birleştiği yerde, başka bir bend yapılacak ve bu sâyede, Dicle'nin sol sâhilindeki geniş sâhalar eski Nahrvan kanalının yerine kaim olan bir ana kanal ile sulanacaktı.

Irak'ın yukarı kısmında bu işler yürütülürken, orta kısımda da başka inşaatın ele alınması lâzım geliyordu. Burada Willcocks, ilk olarak, Hindīya bendinin inşasına teşebbüs etti: 1913 kânun I.'da tamamlanan bend, Fırat'ın sularının büyük kısmını yeniden Ḥilla (Bâbil) mecrâsına iâde etmiş oldu. Bunu müteâkip, Dicle üzerinde Kūt al-'Amāra'de bir bend yapılacak ve bu sâyede Dicle'nin suları nehrin ana kolu ile Şaṭṭ al-Ḥayy arasında taksim edilerek, asırlardan beri hemen-hemen metrûk kalmış Tello ovası yeniden canlandırılmış olacaktı. Nihâyet Irak'ın ihyâsını tamamlamak üzere, Fırat ve Dicle'nin aşağı mecrâları arasında biriken suları derinleştirilecek yataklar vâsıtası ile akıtarak, geniş bataklık sâhaları kurutmak ve buraları zirâate elverişli hâle getirmek icâp edecekti. Bütün bu işlerin 30 sene kadar sürerek, 6—700.000.000 altın franka (o zamanki râyice göre, 24—28.000.000 türk lirası) mâl olacağı, fakat bu sâyede 2.500.000 hektar arâzinin kış zirâatine, 1.500.000 hektar toprağın da yaz ekimine elverişli bir hâle getirilebileceği hesap edilmişti. Osmanlı hükûmetinin teşebbüs ettiği, fakat birinci cihan harbi yüzünden ancak ilk merhalesini tahakkuk ettirmeğe muvaffak olabildiği bu muazzam iş, şimdi yavaş-yavaş yürütülmektedir.

Irak nehirleri şebekesinin islâhı projesi, esâs itibârı ile, memleketin zirâî kabiliyetlerini canlandırmak gâyesini istihdaf etmekle berâber, islâh edilmiş bir nehir şebekesinin ayrıca münâkale husûsunda da büyük faydalar te'min edeceğinde şüphe yok idi. Bununla berâber, XIX. asrın son senelerinde ortaya atılan Bağdad demir yolu projesi, bu bakımdan başlıca rolü demir yoluna bırakıyordu. Bir çok değişik safhalar geçirdikten sonra, Deutsche Bank'ın mâlî yardımı ile teşekkül etmiş bulunan Anadolu demir yolları şirketine, o sırada hattın müntehâsındaki Konya'dan başlayarak, Haleb-Musul-Bagdad-'dan geçip, Basra körfezi kıyısında sona erecek bir demir yolu inşası için imtiyaz verildi (1899 teşrin II.). Bu suretle Anadolu-Bagdad demir yol şirketi teşkil edilmiş oldu. Birinci cihan harbi başlamazdan evvel almanlar ile ingilizler arasında yapılan bir anlaşmaya göre, demir yolu müntehâsının Kuveyt değil, Basra olması kararlaştırıldı. Harp yüzünden Bagdad hattı tamamlanamadı; ancak Irak ingiliz kuvvetleri tarafından istilâ edildikten sonradır ki, Basra-Bagdad (566 km.), Bagdad-Musul (380 km.) hatları (Ḳal'āt al-Şarġat'a kadar) ile, Bagdad-Kerkük-Erbil (421 km.) ve Ḫānikīn (27 km.) şûbeleri inşa edildi; nihâyet harpten sonra Musul demir yolu Nusaybin'e doğru uzatılarak, Anadolu-Suriye demir yolu ile birleştirilmek suretiyle, Bagdad hattı tamamlanmış oldu.

Bugünkü hudutları içinde Irak devletinin toprakları takriben 452.500 km.² mesâhasında olup, bu topraklar yukarıda dar mânası ile Irak ismi altında anlatılan sâha dışında şimâl-i şarkîde, Dicle nehrinin sol tarafında, uzanan dağlık arâzi ile Dicle ve Fırat arasında yer alan Elcezîre yaylalarının bir kısmını ihtivâ etmekte ve nihâyet garpta, Suriye çölünün (Bādiyat al-Şām) ortalarına kadar uzanmaktadır. Şimâl-i şarkî toprakları şiddetli bir iklime mârûz bulunmakla berâber, burada yeter derecede yağan yağmurlar, sulamaya ihtiyac göstermeyen hubûbat zirâatine imkân verir. Bununla berâber, bu topraklar şimdi zirâî imkânlarını gölgede bırakan Kerkuk bölgesi petrol yatakları ile dünya iktisâdiyâtında ehemmiyet kazanmıştır. Bu petroller birinci cihan harbinden evvel bir taraftan Bagdad demir yolu projesini tatbik eden ve buna göre, yapılacak hattın iki tarafında 25 km. genişliğinde bir sâhada mâden aramak ve işletmek imtiyazını almış bulunan almanların, bir taraf-

tan da cenûb-i garbî İran petrollerinin işletilmesini ele almış bulunan ingilizlerin alâkasını celbetmiş ve arada yapılan bir anlaşma neticesinde, The Turkish petroleum Company meydana çıkmış idi. Harpten sonra, Irak'ın Türkiye hudutları dışında kalması ve Almanya'nın bu sâhadaki iktisâdî faâliyetlerden uzaklaştırılması üzerine, ingiliz, fransız ve amerikan sermâyesi birliği ile, yeni Iraq Petroleum Company teşkil edildi ki, Irak hukûmeti, 1926 Ankara anlaşmasına göre, Musul petrollerini işletecek şirketten alacağı vergiden 10 % 'unu, 25 sene müddetle, Türkiye'ye vermeği kabûl ediyordu. Petrol araştırmalarına 1925'ten itibâren faâliyetle tesbit edildi ve çıkartılan ham petrol, Kerkuk civârından başlayarak, Fırat nehri üzerinde al-Ḥadīṯa'den itibâren, birisi şimâlî Suriye'de Trablus-Şam, diğeri Filistin'de Hayfa'da sona eren iki boru (pipe-line) ile Akdeniz kıyılarına taşındı. Şimdiki hâlde Irak petrollerinin işletme seviyesi adı geçen boruların taşma kabiliyeti ile tahdit edilmiş olup, ikinci cihan harbinden evvel ve harpten sonraki devirlerde senede 4.5—4.700.000 tona varmaktadır; harp içinde ve harpten sonra gerek Irak'ta, gerekse boruların geçtiği memleketlerdeki karışıklıklar yüzünden bâzan bu mıkdara varamayan petrol istihsâlinin, ileride yeni borular döşenmesi sâyesinde, 8.000.000 tona yükseleceği tahmin edilmektedir.

Basra körfezinin şimâl müntehâsında Şaṭṭ al-'Arab munsabının garbında mahdut bir sâhada (50 km.'den az) denize açılan Irak toprakları şarkta İran'a komşu bulunmakta ve bu memleketten — cenûp kısmı müstesnâ — eski coğrafyacıların Zagros adını verdikleri dağların garp eteklerinden geçen bir hudut çizgisi ile ayrılmaktadır. Irak'ın şimâl komşusu olan Türkiye ile hudûdu da, Hakkâri dağlarının cenûp eteğinden geçerek, Dicle nehrinin Ḥābūr kavşağına kadar uzamaktadır. Bu noktadan itibâren, Fırat nehri üzerinde Abū Kamāl mevkii şarkına ve oradan çöl ortasına doğru çekilen bir hat Irak'ı Suriye'den ayırmakta, yine çöl ortasında Mâverâ-i Ürdün topraklarına komşu olan Irak, cenûpta da Su'udî Arabistan'a hemhudut bulunmakta, yalnız şarkta, bu devletin arâzisinden bir bî-taraf mıntaka ve Kuveyt arâzisi ile ayrılmaktadır. Irak devletinin nüfusu 1948'de 4.800.000 olarak tahmin edilmekte idi. Buna göre, vasatî olarak, kilometre murabbaına 10 kişi düşerse de, nüfusun en büyük kısmı nehirler boyunda ve şimâl-i şarkî topraklarında yaşamakta, buna mukabil çöl sâhası, ancak ilk baharda sürülerini otlatan göçebelerin rastlandığı hemen-hemen boş bir bölge teşkil etmektedir. Irak nüfusunun takriben 85 % 'inin ana dili arapça olup, şimâl topraklarında sayıları yarım milyona yaklaşan kürtler ve yaşama sâhası Kerkük-Altın köprü-Erbil havâlisine rastlayan türkler bulunmaktadır. Irakların bir tahmine göre, 52 % 'si şi'î, 40 % 'ı sünnî müslüman olup, ayrıca 100.000 kadar hıristiyan (katolik ve gregoriyen ermeni, geldânî), 90.000'e yakın yahudi vardır.

XX. asrın ilk senelerinde, Irak toprakları eski Bagdad eyâletinin yerine kaim olmak üzere, Osmanlı devletinin mülkî taksimâtı arasında üç vilâyete ayrılmış bulunuyordu: Musul vilâyeti (Musul, Süleymâniye ve Kerkük sancakları), Bagdad vilâyeti (Bagdad, Divâniye ve Kerbelâ sancakları), Basra vilâyeti (Basra, 'Amāra, Muntafik ve al-Ḥasā sancakları). Bu sancaklar, Su'udî Arabistan'a bırakılmış olan al-Ḥasā hâric tutulmak üzere, şimdiki Irak'ın mülkî taksimâtını teşkil eden livâların esâsını meydana getirmektedirler. Bu livâların sayısı şimdiki hâlde 14 'tür ('Amāra, Bagdad, Basra, Divâniye, Diyala, Duleym, Erbil, Hille, Kerbelâ, Kirkuk, Kût, Musul, Deylem, Muntefik, Süleymâniye) livâlar kazâlara, onlar da nâhiyelere ayrılır. Devlet merkezi olan Bagdad şehrinin 1948 yılında nüfusu 285.000'i buluyordu. Diğer büyük şehirler de şunlar idi: Musul (80.000), Basra (80.000), al-Kāzimīya (6.500), Kerbelâ (61.000), Nacaf (35.000), Sāmarrā (33.000), Kirkuk (30.000), Süleymâniye (30.000).

Bibliyografya: E. Sachau, *An Euphrat und Tigris...* (1900, tür. yer; C. Uhlig, *Mesopotamien, Zeitschrift d. Gesell. für Erdkunde zu Berlin* (1917), s. 333—358; B. Meisner, *Babylonien und Assyrien* (1920), s. 115 v.d.; A. Musil, *Explorations in Arabia und Mesopotamia* (1908—1915), III (1918); W. M. Willcocks, *The restauration of ancient irrigation works on the Tigris* (Kahire, 1903); ayn. mll., *The irrigation of Mesopotamia* (London, 1911); E. Banse, *Die Türkei. Eine Modern geographie* (1915); R. Blanchard (*Le Géographie Universelle* serisinde *Asie Antérieure*).

(BESİM DARKOT.)

Müslümanlığın ilk devirlerinde *al-'Irāḳān* „İki Irak" tâbiri ile, burada bulunan iki islâm şehri, Kûfe ile Basra, muradolunurdu (Yāḳūt, III, 628, 11 v.d.). Daha sonraları bu ad al-'Irāḳ ile al-Cibāl [b. bk.]'i içine aldı. Yāḳūt (II, 15, 18), al-'Irāḳ ismi ile iranlılarca yalnız al-Cibāl'in kastedildiğini söyleyerek, bunu Irak'a sâhip olan Selçuklu hukümdarının al-Cibāl'de hâkim olması ile izah eder: bu hukümdarın makarrı Hemedan olduğundan, halk onun „al-'Irāḳ hukümdarı" unvanını, bu şehrin bulunduğu vilâyete de teşmil etmiş olacaktır. Bununla berâber, Selçuklu hukümdarının, mûtad mübâlega ile, kendisine „iki Irak'ın hukümdarı" unvanını vermiş olduğunu ve halkın böylelikle imparatorluğun iki kısmından şarktakine de Irak adını verip, ancak iki memleketi birbirinden ayırmak üzere, *'Irāḳ al-'arabī*'ye mukabil *'Irāḳ al-'acamī* tâbirinin kullandığını kabûl etmek mantığa daha uygun görünür.

Bu kelimenin mânası kat'î olarak mâlûm değildir. Arap coğrafyacıları bu husûsta pek tatmin edici mâhiyette olmayan faraziyeler ileri sürerler. Yāḳūt (III, 628, 13 v.d.) İbn al-'Arabī'ye atfen *'Irāḳ* = „alçak memleket" demek olduğunu ve al-Ḥalīl (III, 628, 21 v.d.)'e göre „kıyı memleket" olduğunu söyler. Bundan başka, Irak'a al-Savād denirdi ki, bununla ekili sâhaların koyu renkli manzarası kast olunmaktadır: renklere karşı hassas olan Bedevîlere göre, bu ad ile bahis mevzûu edilen memleket, beyaza yakın açık renkli ve sarımtrak bozkır sâhalarının zıddı olan arâzidir. Bununla berâber, bu iki isim arasında diğer bir cihetten de ayrılık bulunur: *Savād* hareketli, *'Irāḳ* ise sâbittir. Kûfe'nin Savād'ı denilir de Kûfe'nin Irak'ı denilmez. Balḫī'nin şu ifâdesi nümûne olarak zikredilebilir (İṣṭaḫrī, s. 85, 3; İbn Ḥavḳal, s. 166, 1 v.d.): „Bagdad ile Kûfe arasında, hiç boş yer kalmamak üzere ekilen arâziden müteşekkil bir Savād vardır". Bu tasvir, memleketin heyet-i umûmiyesinin doğru olarak kavranmış bulunmasına dayanır: gerçekten Irak şimâlden cenûba doğru devam eden ve pek geniş olmayan uzun bir arâzi şeridi, mükemmel bir zirâat sâhasıdır ki, kanallar şebekesi tasvir edilmek istenilirse, bu mütemâdî bahçelikleri esâs olarak almak icâp eder. İbn Ḫurdāẕbih, İran hukümdarları zamanında Irak'a verilmiş olan ve kendisi tarafından „Irak'ın kalbi" diye tercüme edilen *dil-i ērānşahr* tâbirini kitabında hâlâ yaşatmaktadır (5, 18 v.d.; krş. İbn Rosteh, s. 104, 4). Bu ise, al-Ḫvārizmī'nin Ērānşahr'dan, Irak da dâhil olmak üzere, İran mânasını çıkartmasına uyar ki, Yazīd al-Fārisī'ye göre, Ērānşahr bir küll itibâr olunarak, Irak onun kalbi addedilmişti; nasıl ki, al-Aṣma'ī de bunu böyle telâkkî etmektedir (Yāḳūt, I, 417). Irak'ın farsça ilk adı Sūristān idi (Balāẕorī, s. 276, 5; İbn Rosteh, s. 103, 23 v. dd.; Mas'ūdī, s. 177, 1; Ṭabarī, I, 819, 8; krş. Nöldeke, s. 15, not 3).

Irak garpta Suriye çölü, cenûpta Arabistan çölleri ve Basra körfezinin şimâl kısmı, şarkta Zagros (Cabal Ḥamrīn) dağlarının kolları ve garbî Ḫūzistān, şimâlde al-Anbar'dan Takrīt'e doğru çekilen bir hat ile hudutlanabilir. Memleketin idârî hudutları, sulanmanın tabi'î sâhasına nazaran, ekseriyâ daha farklı idi. Bu bakımdan, şimâlde çok defa Takrīt'ten al-Ḥadīṯa'ye doğru çekilen bir hattan bahsedilirdi. Irak, şarkta coğrâfî bakımdan kendisinden hiç bir tabi'î hudut ile ayrılmamış olan Ḫūzistān (Susiana)'ı ihtivâ ettiği gibi, Ṭaff'ı, yâni Basra ve Kûfe kapılarından başlayan bozkır tabiatlı yüksek arâziyi de içine alırdı. Irak'ın alçak arâzisi içinde nehirlerin taşmasını önleyen sedlere arap coğrafyacıları *ẓahr* („sırt") derlerdi ki, kara yolları da ekseriyetle bunların üzerinden geçerdi. Aşağıda nehirler ve kanal şebekesininin muhtelif kısımlarından tafsilâtı ile bahsedilecektir. Bu arada, arap devrinde başlıca mecrâ telâkkî edilen Şaṭṭ al-Ḥayy kolu, coğrafyacıların Māẕarāyā dedikleri Kūt al-'Amāra civârında, bugünkü asıl mecrâdan ayrılmakta idi. Vāsiṭ bunun sâhillerinde kâin idi. Ancak bu şehrin yeri, maatteessüf, sahîh olarak bilinmiyor. Buranın harâbelerini ziyâret etmiş bulunan seyyahlar (Koldewey ve Moritz) bunları tavsif etmememişlerdir (Sarre ve Herzfeld, *Archäolog. Reise*, I, 247). Daha 1838 yılında Lynch tarafından, bir vapur ile, kat'edilmiş olan ve bugün de senenin bir kısmında Sūḳ al-Şiyūḫ mevkiine kadar muvâsalayı te'min edeceği zannedilen Şaṭṭ al-Ḥayy, al-Ḳaṭr civârında al-Baṭā'iḥ [b. bk.]'in bataklıklarına müntehî olurdu ve bu bataklıklar arasında, islâmiyetten evvelki Dicle ile bugünkü Dicle'nin aynı olan Dicla al-'Avrā' („tek gözlü Dicle") 'ya doğru, Nahr Abi 'l-Asad nâmı ile, akardı. Fırat nehrinin al-Musayyib aşağısında ayrıldığı iki koldan (Şaṭṭ Hindīya ve Şaṭṭ al-Ḥilla) garptakine Ḳudāma (s. 233, 16 v.d.; kezâ Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 52, 5-) 'de al-'Alḳamī adı veriliyor; şark kolu da Sūrā namını taşıyor; birinci kol Kûfe'ye doğru teveccüh eder ve bataklıklar içinde kaybolur; Sūrā daha doğrusu Nahr Sūrā al-A'lā (İbn Serapion, s. 28), Ḳaṣr İbn Hubayra adlı mühim şehrin önünden geçer (Bâbil'in bir az şimâlinde harâbesi bulunan bir mevkî, Tell 'İmrān 'Alī). Ḳaṣr İbn Hubayra'nın 6 fersah aşağısında yukarı Sūrā, aşağı Sūrā kanalına müntehî olur; şarka doğru olan devamı Şarāt al-Kabīra ismini, al-Nīl şehrini geçtikten sonra da, Nahr al-Nīl ismini alır ve al-Ḥavl (Dicle üzerinde al-Nu'mānīya'den 6 km. mesâfede) mevkiine vâsıl olur ki, burada doğrudan-doğruya Dicle'ye aktarma edilebilir yahut Nahr Sābūs (şark sâhili üzerinde bulunan Māẕarāyā'nın karşısında) civârında Dicle'ye vâsıl olmak için, cenûba doğru sapılır (*zāb* tâbiri, süryânî *zābā* hakkında bk. Marquart, s. 164). Aşağı Sūrā (Sūrā al-Asfal) bir çok mevzîlerden geçer ki, bunlar arasında İbn Sera-

pion 'un *al-Cāmi'ān* tesmiye eylediği, sonraki coğrafyacıların al-Ḥilla (mezyedî Sayf al-Davla tarafından 495 = 1102 yılına doğru te'sis edilmiştir) dedikleri yerdir; bu kol şimdiki Şaṭṭ al-Ḥilla'dir; Ḥilla civârında, Sâsânî Narses (292) tarafından kazdırılmış olduğundan dolayı, Nahr Nars tesmiye edildiği iddia olunan ve cenûb-i garbîye doğru teveccüh eyleyen bir kanal var idi; Sūrā ve Nars en sonda sularını Budāt (*budāt*, Yāḳūt, I, 770) kanalına dökerler; bu kanal Baṭā'iḥ'in şimâl kenarından geçer ve Kûfe'nin şimâlinde bir günlük mesâfede al-Ḳanāṭir mevkiinde Fırat'ın garbî kolundan ayrılmış olan bir mecrâdır ki, Ḳanāṭir mevkii agleb-i ihtimâl (XII. asırda tudelalı Benjamin tarafından ismi zikrolunan) mûsevîlerin meşhûr ilim merkezi aram. Pumbeditā (= *fam al-Budāt*)'nın aynıdır. Budāt (Fırat'ın kolu) Sūrā ve Nars sularını aldıktan sonra, takriben 60 km.'lik bir mecrâ kat'ederek, büyük bataklıklara dökülürdü.

Yukarıda ismi geçen akar-sulardan başka iki ırmak daha, yukarıya doğru olan kısımlarda, birbirlerine kanallar vâsıtası ile bağlı idiler. Fırat'tan al-Rabb (Anbār'dan 14 km., Hīt'ten 24 km. mesâfede) civârında ayrılan ve 'Ukbarā ile Bagdad arasında Dicle'ye vâsıl olan meşhûr Nahr Ducayl kanalı Irak'a değil, şimâlde onunla hem-hudut olan Elcezîre'ye âit sayılır; bu kanal Irak'a âit sayılan havâliye (Maskin, Ḳatrabbul) bir çok kollar sevkederdi; fakat zannolunduğuna göre, 340 (951) yılında kurumuş idi ve ismi, Sāmarrā'dan çok uzak olmayan bir yerde Dicle'den ayrılmış olan diğer bir kola verilmişti. al-Anbār'dan itibâren Fırat'tan 4 kanal ayrılır: 1. Nahr 'Īsā: mecrâsı kat'î olarak belli değil ise de umûmiyet itibârı ile şimdiki Nahr Ṣaḳlāviya ile aynı olduğu söylenilebilir; bu kanal ismini 'Īsā b. 'Alī (İbn Serapion: Mūsā diyor) b. 'Abd Allāh b. al-'Abbās'ın isminden almıştır ki, bu zâtın hisarı Halifeler şehrinin hududu dâhilinde kanalın Dicle'ye munsap olduğu yerden bir az yukarıda bulunuyordu. Kanalın Fırat'tan çıktığı nokta Serapion (s. 14)'a göre (Yāḳūt'ta da böyledir, IV, 842), Ḳanṭarat Dimimmā civârında idi (Abu 'l-Fidā', s. 52, 14; *Dahamā* diyor ki, bu da şüphesiz *Dimimmā*'dan muharreftir); Abu 'l-Fidā' (*göst. yer.*) diyor ki (Sulaymān b. Muhannā'ya göre), kanal al-Anbār mevkiinin alt tarafında al-Fallūca civârında bulunan bir mahalden gelmektedir; bu kanal Ṭassūc Fērōzsābūr'u sulayordu; al-Muḥavval civârında bundan, Bagdad'a doğru, bir takım kanallar ayrılıyordu; kanal Ḳaṣr İbn Hubayra'nin aşağısında Dicle'ye dökülürdü; ingiliz haritası üzerinde Ṣaḳlāviya kanalı *'Aḳraḳūf* gölünden, yâni gölün cenûbunda olduğu farzedilmiş olan (msl. Yāḳūt, III, 697) 'Akkar Kuf'tan geçer; G. le Strange İbn Serapion'un söylediği Muḥavval mevkiinin orada olduğunu iddia ediyor; Oppenheim'in kitabındaki R. Kiepert'in haritası üzerinde Ṣaḳlāviya Ḫōr'u, cenûp kısmında Ḫōr al-'Asac tesmiye olunur; kanalın başlangıcından uzak olmayan bir yerde, fakat Fırat'ın garbında, Habbāniya (Hibbāniya) savakı bulunmaktadır ki, Willcocks'un iska projesinin esâslı işlerinden birini teşkil eder (Midhat Paşa'nın Ṣaḳlāviya bataklıklarını kurutma projesi husûsunda bk. Oppenheim, II, 281). Balḫī'nin târifi farklıdır (İṣṭaḫrī, s. 84 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 165). Bu târife nazaran Nahr 'Īsa küçük derelere ayrılır ki, bunlar yeniden Nahr al-Ṣarāt nâmı ile birleşirler ve Dicle'ye dökülürler. Hâlbuki asıl kol olan Nahr 'Īsā tam Bagdad'ın içinde Dicle'ye vâsıl olur; bu kol munsabına kadar seyr ü sefere müsâittir. Hâlbuki Nahr al-Ṣarāt üzerinde setler seyr ü seferi imkânsız kılmaktadır. 2. Nahr Şarṣar: Dimimmā'nın aşağı tarafında, 3 fersah (takriben 18 km.) mesâfede, Fırat'tan ayrılır; Bādūrāyā arâzisinin bir kısmından geçer (Yāḳūt böyle tesmiye ediyor: I, 460.- *rayā* şekli doğru değildir; yalnız-*rayyā* yahut-*rāyā* şekillerini kabûl etmek lâzımdır) ve İbn Serapion (s. 15)'a göre Madā'in şehrinin yukarısında 4 fersah (takriben 24 km.) mesâfede Dicle'ye vâsıl olur; Balḫī'ye göre (İṣṭaḫrī, s. 85; İbn Ḥavḳal, s. 166), Bagdad ve Kûfe arasında mevcut olan devamlı Savād'ı kat'eden kanallar şebekesi Nahr Ṣarṣar ile başlar ki, Nahr 'Īsā'nın, bâzı kere şüphesiz Nahr al-Ṣarāt ile karıştırılarak, Nahr Ṣarṣar tesmiye edildiğini iddia eyleyen Yāḳūt'a göre (III, 381), Bagdad'dan 3 fersah mesâfede küçük Ṣarṣar şehri bu nehir üzerinde kâindir. 3. Nahr al-Malik: Nahr Ṣarṣar'ın ayrıldığı noktadan 5 fersah aşağıda Fırat'tan ayrılır ve al-Madā'in'in 3 fersah aşağısında Dicle'ye ulaşır; bu aynı zamanda Savād dâhilinde bir ṭassūc'un ismidir (bk. İbn Serapion, s. 16); Nahr al-Malik'in al-Fallūca civârında başladığına dâir G. le Strange (s. 68)'in verdiği haber doğru değildir; çünkü bu mahal Nahr 'Īsā'nın başlangıç noktasından ancak 20 km. kadar bir mesâfededir; Nahr al-Malik'in başlangıç noktası ise Nahr 'Īsā'nınkinden hiç olmazsa 50 km. mesâfededir ve burayı haritalarda zikrolunan Ḫān Maḳdam civârında aranmak icâp eder; Nahr al-Malik Bihḳubāẕ al-Avsaṭ'ın dört ṭassūc'undan birinin de ismi idi; hâlbuki iki Fallūca'lar Bihḳubāẕ al-A'lā'nın tassūc'larıdır. 4. Nahr Kūṯā: Nahr al-Malik'in 3 fersah cenûbunda Fırat'tan ayrılır ve al-Madā'in'den 10 fersah aşağıda Dicle'ye ulaşır; son derece zengin bir mıntakadan geçer ve Kūra Ardaşīr Bābakān dâhilinde Kūṯā ṭassūc'unu ve Nahr Cavbar ṭassūc'undan bir kısmını sulayan bir çok kanallardan ayrılır ve Kūṯā Rabbā'dan geçer (bk. İbn Serapion s. 15 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 168; Yāḳūt, IV, 317). Kūṯā Rabbā'dan başka bir Kūṯā al-Ṭarīḳ (araplaştırılmış ârâmîce?)'tan bahsediliyor ki, İbrāhīm orada doğmuş ve orada defnolunmuştur; Kūṯā Rabbā'yı harita üzerinde belki de Tell İbrāhīm'de (tam Musayyib'in şarkında) aramak icâp eder. Fırat ile alâkası olmayan Dicle kanallarından birisi olan Nahr Ducayl (bk. s. 59a) hakkında yukarıda bir kaç söz söylenmişti; Balḫī (İṣṭaḫrī, s. 77 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 156)'ye göre, bu kanalın kapısı (*fūha*) Takrīt'in bir az aşağısındadır; bu şehrin semtlerini ve sonra Bagdad civârına kadar Sāmarrā Savād'ını feyizlendirir (İṣṭaḫrī: „Bagdad Savād'ının büyük bir kısmı onun sâyesinde mahsûldar olmuştur"). Orada eski vaziyet bu şekildedir; daha sonra kanalın cenûp kısmına, daha doğrusu Dicle'nin koluna bu isim tatbik edilmiştir; Yāḳūt (II, 555)'un tasvirinden anlaşıldığına göre, bu kanal Sāmarrā aşağısında Takrīt ile Bagdad arasından doğarak, büyük bir sâhayı geçtikten sonra, tekrar Dicle'ye döner. Tenâkuzlardan dolayı hiç bir endîşe duymadan mâlûmat toplayan Abu 'l-Fidā' (s. 56,3) Yāḳūt'un *Muṣṭarik* (s. 289)'ine göre ve İbn Ḥavḳal'e göre, iki türlü tasvirde bulunur. Ancak Abu 'l-Fidā', İbn Ḥavḳal'in rivâyetini, Nahr al-İṣḥāḳī'yi Takrīt'in garbında, cenûb-i şarkîde olduğunu söyleyen İbn Sa'īd'in verdiği mâlûmat ile karıştırmıştır; kanal İbn Serapion (s. 18 v.d., trc. ve şerh, s. 265 v.d.) tarafından, tafsilâtlı olarak, tetkik olunmuştur; her ne kadar İbn Serapion'un el-yazmasında Abu 'l-Fidā'da (yahut İbn Sa'īd'de) olduğu gibi „şarkta" deniliyor ise de, elbette bunu „garpta" okumak lâzımdır. Bu kayıtlar arasındaki farklar muhtelif devirlerin mevcûdiyeti ile izah olunabilir: önceleri Fırat'ın büyük bir kanalı (kolu) var idi ki, ona bâzan bânîsinin ismine izâfeten İṣḥāḳī, bâzan da tasgîren Ducayl derlerdi. Sāmarrā hakikî felâketlere sebep oldu: ziynet ve sefâhat arzusunu tatmin için, göze alınan israfât memleketin servetini tüketiyordu; bu ihtişam devri geçtikten sonra eski zamanların ihyâ etmiş olduğu bir çok eserler harâp oldular; İṣḥāḳī-Ducayl kanalının şimâl kısmı da bu arada idi; artık onu arkeologlar biliyordu; onlardan başka bütün âlemce mârûf olan ancak Ducayl'dir ki, Sāmarrā'nın israfâtı bile onu öldürmemişti ve hâlâ bugün mevcut olduğu görülüyor (Oppenheim-Kiepert haritası üzerinde de gösterilmiştir). Fırat'ın bugün Gurmat 'Alī yakınında (Basra'nın 15 km. şimâlinde) Dicle'ye kavuştuğu yer ile Ḳorna arasındaki aşağı mecrâsı, evvelce Moḥammera'ya kadar uzanmış olması muhtemel, bataklık bir mıntakadır [Baṭīḥa, b. bk.]. Bu mıntakanın kapladığı sâha hakkında arap coğrafyacılarının verdikleri mâlûmâta bakılırsa, bataklıkların şimdikinden daha geniş olduğu tahmin edilebilir (Ḳudāma'deki 13.270 km.² (?) doğru değildir; orada bataklık sâhanın yalnız uzunluğuna âit bir ölçü verilmiş bulunuyor, Sprenger'in, Mas'ūdī'ye istinâden, yaptığı hesap (*Babylonien*, s. 47) yanlıştır (bk. Wagner, *Nachr. Gött. Ges. Wiss.*, 1902, s. 239). Bataklıklar o zaman daha Kûfe civârında başlıyorlardı. Bataklıkların şimdiki sâhası takriben 4.500 km². 'dır (böyle olmakla berâber, Baṭīḥa'nın şimâlinde, Şaṭṭ al-Ḥayy ile Dicle arasında kâin mıntaka henüz tetkik olunmamıştır; bugün dahi bataklık mıntakasında bir çok *ḫavr*, yâni su baskınından hâsıl olan göller vardır — avam lisanında bu kelime *ḫōr* yahut *ḫavr*'dır — bu kelime hakkındaki bâzı işâretler husûsunda bk. Lidzbarski, *Johannesbuch*, s. 144, not 5); ingiliz haritası üzerinde Ḫōr Cazā'ir ve Ḫōr Abū Kalām'dan başka büyük bir su deposu olan Ḫōr al-Hamar bulunmaktadır. Bundan başka Hindîya kolu ile Şaṭṭ al-Ḥay arasında bulunan bütün mıntaka dâhilinde dahi tuğyanlardan hâsıl olan göller vardır; bunları Baḥr Nacaf ve Baḥr al-Şināfîya gibi *baḥr* ismi ile gösterilen sulardan ayırmak lâzımdır; Baṭīḥa'nın ve *ḫavr*'ların kenarlarından seyr ü sefere müsâit kanallar geçer. Ḫōr Ḥuvayza yahut Ḫōr al-A'ẓam dahi Irak'a raptedilmiştir ki, Karḫā suyu, Dicle'ye munsap olmak üzere, bu Ḫōr'un içinden geçer. Bundan başka, Ḫōr kelimesi tuğyan sularından hâsıl olan göllerin mümeyyiz evsâfını hâiz bulunmayan Şaṭṭ al-'Arab deltasının mecrâlarına dahi delâlet eder.

Tarih. Bu memleketin mahsuldar arâzisi en iyi cinsten bol hubûbat yetiştirirdi. Eski zamanda onun şöhreti Arabistan dâhilinde yayılmış idi. Arabistan'ın bedevîleri, bu zengin memleketin kenarında bulunduğu için iki tarafa da nezâreti olan al-Ḥīra emâreti ile münâsebette idiler. Arabistan'da yükselen her siyâsî hâkimiyetin kendisinde kâfî kuvvet hissederetmez ilk taarruzlarını zengin Irak topraklarına tevcih etmesi zarûrî idi. Fütûhâta teşebbüs etmek isteyen bir hukûmet, bu maksatları için, maddî temeli ancak orada bulabilirdi; „din yolunda" mücâhidlerin cennette kavuşacakları hazlara tercih edecekleri bir ganîmet ancak bu zengin memleketin fethi ile elde edilebilirdi. Fakat Irak aynı zamanda, İran imparatorluğu için de açık bir istilâ kapısı idi. Siyâsî basîret sâhibi olan Peygamber, ken-

di zamanında iki büyük devlet arasında şiddetli bir cidâl devam etmekte olduğunu sezmemezlik edemezdi; bu cidâlin neticesi o zengin toprakların üçüncü bir kuvvetin eline geçmesi oldu. İran'ın zaafa uğraması arapların 'Omar'in daha bidâyetten beri tervicettiği fütûhat politikasına uygun düşüyordu. İki cephe üzerinde öyle bir cür'etle mücâdeleye girişildi ki, ne derece hayranlık duyulsa azdır. Suriye ile Irak'ın fethi o kadar sağlam bir surette tamamlandı ki, Peygamberin vefatından 25 yıl sonra zuhûr eden ilk dâhilî harp buhranı hâriçden vahim neticelere sebep olmadan geçirildi. Fâtihler bütün kuvvetleri ile Irak topraklarına saldırdılar ve ilk büyük muvaffakiyetlerini orada kazandılar. Serî ve şiddetli darbeler ile iranlıların Fırat üzerindeki ileri mevzilerini ele geçirdiler ve bu ileri yürüyüş, Sâsânî hâkimiyetine son veren Nahâvand meydan muhârebesine kadar (21 = 642), fâsılasız devam etti. Arap emîrleri büyük bir mahâretle takriben 600 km. boyunda ve şarkta ve garpta son noktaları Basra ve Kûfe (bu iki şehrin te'sisine dâir bütün tarihî mâlûmat Caetani'de bulunur, 16. yıl, s. 238 v.dd.; 17. yıl, s. 13 v.dd.) olmak üzere, kuvvetli bir hareket üssü vücûda getirdiler; ülkenin, bir şehirler gurubunun ortasında kâin zengin merkezi Ktesiphon, müthiş bir yağmaya uğradı ve tahrip edildi; yerine yeni bir kale binâ edilmedi; ancak yıkılan şehrin harâbeleri üzerine ehemmiyetsiz bir şehir olan Madā'in (bk. Nöldeke, s. 16, not 1; Streck, s. 246—279) inşa olundu ve Bagdad gelişip büyüyünceye kadar, Madā'in'in fakir ve sefil hayatı devam etti. Genç islâm devletinin bu kısmının idâresi için basîret sâhibi 'Omar büyük bir himmet gösterdi. Kûfe ve Basra şehirlerine ayrı-ayrı vâliler tâyin edildi: Kûfe'de önce Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın yerine, dâimâ hoşnutsuzluk gösteren halkın arzusu üzerine, 'Ammār b. Yāsir [b. bk.] vâli tâyin olunmuş idi; mevkiinin ehli olmayan bu adamın yerine de, ortaya çıkan bir rezâlet üzerine, Basra'dan uzaklaştırılmış olan Muġīra b. Şu'ba gönderilmiş ve bu tebeddüller Sa'd'ın tekrar tâyinine kadar (25 = 646) devam etmiştir; ondan sonra da al-Valīd b. 'Uḳbā (25—30 = 646—650) ve Sa'īd b. al-'Āṣī (30—33 = 651—654) gelmişlerdi. Basra'da vaziyet daha istikrarlı oldu; Ṣiffīn muhârebesinden sonra 'Alī ile Mu'āviya arasındaki ihtilâfın sulhen tesviyesine fi'len iştirâk etmiş olan Abū Mūsā al-Aş'arī [b. bk.] orada vâli idi (17—29 = 638—650). Onun halefi, 'Oṯmān'ın imdadına gitmek için, acele yola çıkmış, fakat vaktinde yetişememiş olan Emevî İbn 'Āmir [b. bk.] oldu. 'Alī 35 (655) yılında Basra'ya 'Oṯmān b. Ḥunayn'i, Kûfe'ye 'Ammār b. Şihāb'ı gönderdi. 45 (665) yılında Mu'āviya tarafından Basra'ya vâli gönderilmiş olan Ziyād İbn Abīhi (krş. Lammens monografisi), 50 (670)'de, bütün Irak'ın hâkimi oldu ve mâkul bir şiddetle hareket ederek, bu istikrarsız memleket içinde emniyet ve âsâyişi te'sis etti; 53 (673) yılında, „kardeşi" Mu'āviya'den evvel, Kûfe'de öldü; oğlu 'Ubayd Allāh 55 (675)'te Basra ve Kûfe vâlisi oldu. Ḥusayn b. 'Alī [b. bk.] bunun vâliliği zamanında katledildiği gibi, şî'a da onun zulmüne uğradı. Yazīd'in vefatını (64 = 683) tâkip eden kargaşalık devrinde Basra şimâlindeki Tamīm araplarının 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.] tarafına geçmeleri ile Basra'nın vaziyetinde büyük bir tebeddül vâkî oldu; Kûfe ahâlisi de aynı suretle hareket etmişlerdi. Bir müddet için Irak Emevîlerin elinden çıkmış gibi idi. Mekke'de sağlam bir hâkimiyet kurmuş olan 'Abd Allāh b. Zubayr, mâhirâne hareket ederek, kendi adamlarını Irak'a yerleştirdi; ancak Basra'ya göndermiş olduğu me'mûr hîlekâr ve cür'etkâr bir çete reisi olan Muḫtār tarafından tardolundu (66 = 686). Fakat bu çete reisi 67 (687) yılında Kûfe civarında Ḥarūrā' muhârebesinde maktûl düştü. Muṣ'ab b. al-Zubayr'in ölümü vaziyeti esâslı bir surette değiştirdi: onun en iyi kumandanı olan al-Muhallab, 'Abd al-Malik [b. bk.] tarafına geçti ve Şam hukûmetinin vâlisi olarak, tekrar Basra'ya geldi (72=694). Irak ve onunla hem-hudut Ḫūzistān dâhiline dağılmış olan Hâriciler sürekli bir iğtişaş sebebi oldular. Bunlar hiç bir vakit devamlı ve hâkim bir mevkî işgâl etmediler ve diğer fırkalar tarafından mağlûp edildiler. Kûfe vilâyeti bâzan Basra vilâyeti ile birleştirilmiştir. Fakat bu gibi ahvâlde vâli-i umûmînin emri altında mâdun vâliler bulunurdu. Kûfe vâlileri olarak şunları tanıyoruz: 53—55 (673—675) 'Abd Allāh b. Ḫālid, 55—58 (675—678) al-Ḍaḥḥāḳ b. Ḳays, 58/59 (678/679) İbn Umm al-Ḥakam, 59/60 (679/680) al-Nu'mān b. Başīr; 64 (684)'te, 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ın mümessili (*ḫalīfa*) olarak, Kûfe'de 'Āmir b. Ḫuraye (İbn al-Aşīr, IV, 109)'i buluyoruz: aynı yılda 'Abd Allāh b. al-Zubayr tarafından bir me'mûr ikame edilmiş olan Kûfe'de, Muḫtār muhâlefete kıyam etmişti. 'Abd al-Malik tarafından bütün Irak'a vâli tâyin edilen ve âkilâne ve azimli idâresi sâyesinde bütün isyanları tenkil eden Ḥaccāc b. Yūsūf'un Kûfe'deki faâliyeti 75 (694) yılında başladı. Saltanat dâvası ile kıyam etmiş olan 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aş'aṯ [b. bk.]'a iltihak eden Basra ahâlisinin isyanı Dayr al-Camācim ve Maskin (83 = 702) muhârebelerinde tenkil edildi. Ḥaccāc, Kûfe ve Basra şehirlerinin mukavemetini kırmak için, mükemmel bir çâre buldu: Dicle (Şaṭṭ al-Ḥayy) üzerinde Vāsiṭ şehrini, Irak için yeni bir iktisâdî ve fikrî merkez olarak, vücûda getirdi ki, bu şehir çok uzak olmayan Kûfe ve Basra (Kûfe 200 km., Basra 300 km.)'ya hâkim olmağa müsâit bir vaziyette idi. 'Abd al-Malik'in büyük idârî islâhâtı sâyesinde Irak için dahi pek iyi neticeler elde edilmiştir. Bu islâhâtın temelini işte bu birleştirme teşkil ediyordu ki, Irak'ta her bakımdan mes'ut bir inkişâf için buna lüzûm var idi; ilk olarak, 75 (694) yılında başlayan sikke islâhâtı ile imparatorluk dâhilinde tedâvül etmekte bulunan İran ve Bizans sikkeleri yerine üzerlerinde arapça ibâre bulunanlar ikame olundu (bakır sikkeler üzerindeki eski alâmetler kısmen ipka olundu; gümüş paralar üzerindeki, imparatorluğun bâzı aksamında, Kayḫusrav ve âteşgede tasvirleri muhâfaza edilerek, kenarlara kelime-i şehâdet hakkedilmekle iktifâ olundu). 'Abd al-Malik'in muvaffakiyetlerinden bir diğeri de, posta hidemâtının tanzimi olmuştur; hakikatte hizmetleri ancak devlet menfaatlerine taallûk eden ve yahut resmî bir mâhiyeti hâiz olan haberlerin ve eşhâsın nakline yaramakta idi. En son olarak da, arapça resmî dil ilân edilmişti; o zamana kadar resmî evrak yalnız muhtelif yerli lisanlar ile ve yahut arapça ile berâber olarak yazılmakta idi. al-Valīd'in saltanatı zamanında dahi (86—96 = 705—715) Ḥaccāc husûsî vaziyetini muhâfaza etmiştir. Arap vak'anüvislerinin umûmiyet itibârı ile aleyhinde olmak üzere, birbirini mütenâkıs kayıtlarına rağmen, bu adamın simâsı bize vuzûh ile görünüyor. Biliyoruz ki, Emevîlerin bütün icrâatını ve onların devlet adamları tarafından yapılan bütün işleri kötü göstermeği âdetâ kendilerine meslek edinmiş bir zümre var idi: 'Irāḳīyūn adı ile mârûf olan bu meslek mesûplarının başlıca mümessili Wellhausen tarafından kuvvetli bir suretle tebârüz ettirilmiş olan (krş. Caetani, 21: sene, s. 305) Sayf b. 'Omar'dir. Bî-taraf tarih, Ḥaccāc'ın muvaffakiyetli icrâatını haklı gösterir; fakat aynı tarih, onun idâresinde imparatorluğun inkişâfı üzerine müessif bir tes'ir icrâ etmiş olan tarafgirliği, yâni vatandaşları olan şimâlî arabistanlı Ḳaysī'leri başkalarına tercih etmiş olduğunu kayda mecburdur. Bundan dolayıdır ki, ordu ve idârede bulunan bütün yemenliler ve Yemen ahâlisine tarafdar olan bütün halk ve hilâfet üzerindeki iddiaları için korkunç bir hasım telâkkî eden 'Alī ahfâdı onun aleyhinde idi. Kendisi için bir menfaat ümit ettikçe her fırkanın müzâheretinden istifâde eden al-Muhallab gibi husûsî menfaatleri uğrunda mücâdele edenlerin hepsine karşı Ḥaccāc şiddetli davranmıştır. Ḥaccāc'ın uzlaşma-bilmez tavrından doğan gerginlik ifrata varmadı; çünkü babasına hakkiyle lâyık büyük bir oğul olan al-Valīd, Ḳaysī'ler ile yemenliler arasında mevcut zıddiyetten doğan baş ihtilâfın meş'ûm infilâkını âkilâne tedbirleri ile karşılayabilmişti. al-Valīd gözlerini kapar-kapamaz ihtilâf patlak verdi. Ona halef olan kardeşi Sulaymān (96—99 = 715—717) Ḥaccāc'a düşman olanların ve husûsiyle dargın yemenlilerin te'sirine kapıldı. Ḥaccāc tâlihin bu değişikliğini göremedi; çünkü Valīd'den altı ay avvel ölmüştü. Sulaymān ile başlayan yeni devir, önce pek tehlikeli bir entirikacı ve fesatçı olan Yazīd b. al-Muhallab'in Irak vâliliğine tâyini ile kendisini hissettirmiştir (95 = 714). Memleketin bu yeni hâkimi tethiş usûlünü devam ettirdi: şimâl arapları fırkasının en mûteber erkânı tâkibâta ve harekete mârûz kaldılar. Sulaymān'ın ölümü fırkaların eline düşmüş bir saltanatın başlangıcı oldu ve bu devir esnâsında her saltanat tebeddülü emniyetsizlik ve tahammül edilmez tehlikeler ile birlikte vâkî oluyordu. 'Abd al-'Azīz b. Marvān'ın oğlu 'Omar II., Yazīd b. al-Muhallab'i Haleb kalesine hapsederek (İbn al-Aşīr, V, 36), onun fesatlarını durdurmuş idi; fakat bu hükümdar vefat edince (101 = 720), kaçtı; hemen akabinde Basra'da vücûda getirdiği kıyâm Maslama b. 'Abd al-Malik tarafından tenkil edilebildi (102 = 721); buna mükâfâten bu zât kardeşi Yazīd II. (101—105 = 720—724) tarafından Horasan, Basra ve Kûfe vâlisi tâyin edildi; Maslama de bu memleketlere ayrı vâli nâipleri tâyin etti. Hişām (105—125 = 724—743) tarafından Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī'nin Irak'a vâli tâyin edilmesi pek iyi bir te'sir husûle getirdi. Hişām'ın vefatında imparatorluğu tam bir iğtişaş kapladı: hiç bir mâni kalmadığı için, ihtiraslar alabildiğine meydan aldı ve aradaki ihtilâflar her şeye hâkim olduğundan bütün ziddiyetler bir araya toplandı; şimâl arapları ile cenûp arapları didişip durdular. Ḳaysī'lerin mutaassıp bir tarafdarı olan Hişām'ın halefi al-Valīd II., al-Ḳasrī'yi, gaddarca, idam ettirdi. Marvān II. (127—132 = 744—750), bir marvānī hükümdarın isyanlara karşı kendisini şiddetle müdâfaa etmeğe muktedir olduğunu, bir kere daha, gösterdi; Irak'ta Hâricîlerin sebep olduğu kıyâmları dahi tenkil etti. Fakat Abbâsî tahrikçileri Abu 'l-'Abbās (al-Saffāḥ) ile Abū Ca'far (al-Manṣūr)'in Horasan'da tutuşturdukları yangını söndürmeğe artık çâre kalmamış idi; bunların kumandanı Abū Muslim 130 (748) yılında Marvān'ın vâlisi Naṣr b. Sayyār'a karşı kat'î bir zafer

kazandı. Irak vâlisi İbn Hubayra felâketin önüne geçemedi. Kûfe 'deki yemenliler kıyâm ettiler ve şehri düşmana teslim ettiler. Bu şehir Abbâsîlerin ilk makarrı oldu. Bizzat Marvān da 132 (750) 'de, Büyük Zāb nehri kenarında tamâmen mağlûp oldu. Bunun üzerine Abbâsî hânedanı Emevîlerin yerine geçti. Geriye doğru bakarsak, Mu'āviya tarafından konulmuş ve ondan sonra da bir ana kâide olarak muhâfaza edilmiş siyâsî bir prensibi zikreylemek icâp eder ki, bu prensibe riâyet edilmeseydi, Emevîlerin hâkimiyeti elbette daha sür'atle yıkılırdı. Mu'āviya Irak 'ta hâkimiyetini te'sis ve memleketi nisbeten kısa bir zamanda islamlaştırmağa, mûtedil ve hakîmane siyâseti sâyesinde, muvaffak olmuş ve bu siyâset, her şeyden ziyâde, halkın temâyüllerini hesaba almak suretinde tezâhür etmişti; Mu'āviya askerlik hizmetinin mıntakalara göre, ifâsı usûlünü vaz'etmişti. Her ne kadar bidâyette Irak 'ta bulunan askerî kıt'alar yabancılardan mürekkep ve sayıca mahdut garnizonlardan ibâret idi ise de, halkın fevc-fevc islâmiyeti kabûl etmesi üzerine, çok geçmeden yerlilerden askerî kıt'alar tertibi için kâfî efrâd bulunuyordu. Bu askerlerin memleket hâricinde kullanılmaması ve yahut ancak şarka yapılan seferlerde kullanılmış olmasından doğan bir mahzûru var idi ki, o da Emevîlerin düşmanlarının bu asker arasında kendilerine metin bir istinat noktası te'sisine muvaffak olmaları idi. Abū Muslim, kendilerine tarafdar Suriye askerinden başka kuvvetleri kalmayan Emevîlere karşı Irak halkı ve iranlılar ile harp etti. Mu'āviya ile halefleri devletin sivil idâresinde dahi basîretli siyâset adamları olduklarını göstermişlerdir: gerçi ıraklıların kendi vâlilerini kendilerinin tâyinine müsâade etmezler ve tâyin hakkını kendi ellerinde tutarlardı; fakat vâkî olan şikâyetleri dirâyetle telâkkî ederler ve bu sistemin hiç bir suretle tâdilini mûcip olmayan ehemmiyetsiz bir müsâdekârlık olmak üzere, idâre başında bulunanları tebdil ederlerdi. Emevîlerin hâkimiyeti Irak için başka bir surette dahi menfâati mûcip oldu. Muayyen işletme usûllerine tâbî olan zirâati ile bu vilâyetin husûsî bir idâre altında bulunması ihtiyâcını bu hukümdarlar anlamışlardı. Orada ne müstebidâne müdâhalelerde bulunurlar, ne de tam bir lâkaydî gösterirlerdi. Bir çok ahvâlde merkezî hukûmeti temsil eden zât halkın istediği islâhâtı vücûda getirmeğe himmet etmiştir. Meselâ halifenin kardeşi Maslama bir kanal inşa etmiştir. Bidâyette, halkın husûmetini (Kûfe şi'îlerin, Basra da Hâricîlerin elinde idi) göz önünde tutmağa mecbûr olan ilk Emevî hukümdarlarının Irak 'ın dâhilî idâresindeki muvaffakiyetleri bundan dolayı daha ziyâde takdire şâyândır. Emevîler zamanında Suriye ile Irak arasındaki büyük tezat, bir tarafta vahdet ve harekette birlik, diğer tarafta ise mütemâdî ihtilâflar şeklinde görülür. Şi'îler ile Hâricîlerin sebep oldukları kargaşalıkları ve kezâ Irak 'ta „Tamīm" ve „Azd" adları altında birbirlerine karşı muhâlif fırkalar teşkil eden şimâl arapları ile cenûp arapları arasındaki cidâlleri evvelce zikreyledik; bu inkısamlara rağmen, büyük Marvānī hukümdar, muhâlefetleri yumuşatmağa ve bütün imparatorluk dâhilinde, bir dereceye kadar, hareket vahdeti te'sisine muvaffak olmuş idi. Abbâsîlerin muzafferiyeti üzerine, islâm devleti dâhilinde ahvâlin bu suretle almış olduğu cereyan devamlı bir vahdeti te'sis edecek bir mâhiyette sanıldı. Yeniden vücûda getirilen Bagdad şehrinde halifeler ikametgâhının nakli, ülkenin orta mıntakasında bulunan memleketler arasında karşılıklı münâsebâtı te'yit etti. Bunun aksine olarak, bu tedbir Garp Bagdad hâkimiyetine boyun eğmediği gibi, hilâfet merkezinin bu tedbiri şark mıntakaları üzerinde daha kuvvetli bir hukûm ve nufûz te'min eylemediğinden harâbînin tohumlarını kendi içinde taşımakta idi. Böyle olmakla berâber, o zamanlar, doğrudan-doğruya hilâfetin nufûz dâiresi dâhilinde bulunan Mısır, Suriye, Mezopotamya, Irak ve İran ile berâber bütün ülke, Abbâsîler ile onların devlet ricâli tarafından siyâsî bir kudret ve metin bir iktisâdî refah ile devamlı bir küll teşkil edebilmek için, gerek vüs'at ciheti ile ve gerek islâmiyetin evvelki devirden intikal etmiş olan menâbii ciheti ile kâfî derecede ehemmiyeti hâiz idi. al-Mansūr 'un ve al-Ma'mūn 'a kadar ilk halifelerin saltanatı zamanında bu kudretli imparatorluk öyle bir siyâsî azamet arzeyler ki, başka bir yerde misline güç tesâdüf olunur ve ancak imparator Hadrianus zamanındaki Roma imparatorluğu ile kıyas edilebilir. Roma imparatorluğu ve ilk Abbâsîlerin hilâfeti tabi'î haddinden fazla büyümüş, fakat ayağı kilden olan büyük heykellerdir. Muhakkak olan musîbet onların alın yazıları idi. Yıkılışlarının sebeplerinde müşterek noktalar çoktur; fakat her devletin kendine mahsus şartları vardır. Hilâfetin bünyesinde mevcût ve kendisi için meş'ûm olan kusur, hânedanın hüküm ve nufûzunun seciyesi itibârı ile dinî ve irsî bir asâlet sınıfına dayanmakta olması idi. Bu asiller sınıfını temsil eden yârân takımının yanı-başında, mütemâdiyen kendi dâvâsını ileri süren ve muzaffer zümreyi hâkimiyetten uzaklaştırmağa çalışan aynı neviden başka bir zümre mevcut idi. Bunlar da gayretkeşleri tarafından dinî-siyâsî bir fırka şekline sokulmuş olan 'Alī [b.bk.] ve Fātima [b.bk.] ahfâdı idi-

ler ve sayılarının çokluğundan değil (çünkü şimdi olduğu gibi o zaman da islâm dinine sâlik olanların umûmî hey'eti içinde nüfusun onda birini teşkil ediyorlardı), fakat islâm ümmetinin en zekî ve en çalışkan kısmı oldukları için pek tehlikeli idiler. Âile gayreti ve mezhebî fikirler neticesi olan bu inkısam unsurları üçüncü, yâni millî, bir unsurun iltihakı ile büyüdü. Hâkim olan kütle arap idi. Bu araplar irânîleri hakir görürlerdi; bundan başka irânîler arap âilelerden birisine yanaşma olmağa mecbûr idiler. Mârûz kaldıkları kötü muâmele onları hâkim fırkanın ve hukûmetinin ağır bir surette gadrine dûçâr olan Şī'at 'Alī 'ye, yâni „'Alī fırkası" na yaklaştırmış idi. Her iki tarafın dûçâr olduğu müşterek ezâ onların vahdetini kuvvetle tahkim etti. Bidâyette münhasıran arap olan Şī'at 'Alī millî ve dinî bir fırka oldu. Yavaş-yavaş „İrânî" ile „şi'î" müterâdif kelimeler hâlini aldı. Önce bu tehlikenin istikameti değiştirildi; 40 sene kadar bir müddet, mâhirâne bir siyâset sâyesinde, görüş ihtilâfları uyuşturuldu. Abbâsî hânedanının ikinci halifesi al-Mansūr (136—158 = 754—775), eski kırallar âilesine mensûp olduğunu iddia eden Barmak âilesinden Ḫālid isminde bir asıl iranlıyı devlet idâresinde yüksek bir mevkie tâyin etti. Son derece mâhir ve zekî adamlar olan ahfâdı, müteâkip halifeler zamanında, hemen müstakil denecek bir mevkî işgâline muvaffak oldular. Bu devirde hilâfet siyâsî kudret ve iktisâdî umranca ikbalinin en yüksek noktasına ermiştir; fakat bu inkişâf ile müterâfik olan kültür arap fâtihlerin Suriye ve Bâbiliye 'de buldukları büyük medeniyet mahsûllerini, tamâmen sathî ve mahdut bir surette, kabullenmelerinden ibâret kalmıştır. Mes'ud bir inkişafın temeli kurulmamış idi. Başka türlü de olamazdı; çünkü Emevî devrinin başlangıcından itibâren, ilk demokratik sistem yerine kaim olan hukûmet sistemi, islâm câmiasının iyiliği bu câmiayı en büyük liyâkat ile idâre edecek adamdan hukûmetin de doğacağı fikri üzerine bina edilmiş idi. Bu vazifeyi tam bir surette ifâ edebilmek için, onun mutlak bir hâkimiyete sâhip olması icâp ediyordu ve halifenin bu vasıf ile telâkkîsi zihinlere o kadar sür'at ve kuvvetle yerleşti ki, halife sarâhaten „Allahın gölgesi" addedilir oldu. Hakikatte ise, bu mutlak hukümdar, çok defa, en liyâkatli olan değil, ahlâken en vahim nakîsalar ile mâlûl olan adam idi ve bundan fazla olarak, kendi nâmına o câmiayı istismar eden mukarriplerinin elinde oyuncak da oluyordu. Bu hukûmet şekli son derece meş'ûm iki temâyül husûle getirmiştir: cesim servetlerin teessüsü ve muayyen mezhebî bir meyil gösteren „ulemâ" sınıfının tefevvuku. Bir taraftan da, hilâfet tahtında oturan fevkalbeşer zâta pek az ehemmiyet veren bir çok mâceraperest de türemekte idi. Bu hilâfet ülkesi, hemen müstakil denecek tarzda, yan-yana mevcûdiyetlerini idâme eden ayrı-ayrı bir çok câmialara inkısam etti. Bu câmialardan her birinde işlerin gidişi mahallî şerâite göre tanzim edilmişti. Irak 'ın da kendisine has bir mevcûdiyeti var idi. Büveyhî hâkimiyetinin başından Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar, idâre merkezi Irak-i Acem 'de bulunan bir devletin vilâyeti olmuş idi; fakat metbûlar memleketin idâresine aslâ karışmadılar; ahâli yabancı efendilerin lafzî nufûzuna sabûrâne tahammül ettikçe ve bunların halk üzerine yüklediği ağır para tekâlifini ifâ eyledikçe, istedikleri gibi yaşamakta serbest idiler. Faâl halife al-Nāṣir zamanında halifelerin hâkimiyetinin yeniden takviye edilmesi bu vaziyette esâslı bir değişiklik vücûda getirmedi ve bu devir de moğul istilâsı üzerine, az müddet sonra, sona erdi.

Uzun süren Abbâsîler hâkimiyeti devrinin imtidadınca Irak 'ın mukadderâtı birbirine benzemedi. Halifeler kuvvetli iken, muhtelif halk anâsırı arasındaki çekişmeler ve mâcerâperestlerin çıkardıkları fesatlar sür'atle tenkil olundu. Aksi hâlde memleket vahim iğtişaşlara mârûz kalırdı; çünkü Kûfe ve Basra ahâlisinin tabiatlarında islâh olunmaz nâkısalar var idi; yeni saltanat merkezi, en kötü tanınmış anâsırı kendine celbetmişti; Bundan başka iktisâdî inkişâf memlekete, fesatçılar tarafından istendiği zaman taassubu tahrik edilmeğe âmâde insan yığınları getirmişti; nasıl ki, şarkî Afrika 'dan getirilmiş olan Zanc'lerin kıyâmı zamanında böyle olmuş idi. Hulâsa küller altında gizlenen ateş dâimâ yakıcı ve imhâ edici yeni alevler canlandırmış idi. Bermekîlerin ve onların idâresi altında üç halifenin arap kısmı ile İrânî kısmı arasında son derece mahâretle tatbik ettikleri baskül politikası Bermekî âilesinin beli kırıldıktan sonra, ortadan kalktı. Irak 'ta millî kuvvetler münâsebâtını tamâmiyle alt-üst eden Bermekîler âilesinin imhâsı vak'ası, başlıca iki unsur olan araplar ve iranlılar arasında tavassut ve uzlaştırma politikasının nihâyetini gösterir. Muvâzenenin bozulmuş olduğu en önce 'Alī tarafdarlarının çıkarmış olduğu bir sıra iğtişaşlar ile kendisini hissettirmiştir ki, İbn Ṭabāṭabā 'nın kıyâmı bunların mukaddimesi sayılır (199 = 815). Halife, idamesi kabil olmayan bir uzlaşma tarikı tâkip ederek, kendi kızının zevci olmak sıfatı ile, 'Alī evlâdından imam al-Riżā 'yı tahtın vârisi göstererek ve

'Alî evlâdına mahsus yeşil rengi kabûl ederek, yanlış bir yola girdiği zaman saltanat merkezi sünnî hilâfet tarafını tutmuş ve bizzat halifeye karşı muhâlefet eylemiştir. Kendi hatâsını anlar-anlamaz halife her şeyi yoluna koydu; fakat şiddete mürâcaata mecbûr oldu. Bermekîlerin bu imhâsı Irak dâhilinde arapların siyâsî kudretlerini aslâ tahkim etmedi; daha ziyâde onların harâbîlerinin başlangıcı oldu; zîra vilâyet merkezindeki dâhilî münâsebetlerin bu suretle alt-üst olması sarayın hizmetine yeni bir unsurun dâvetini mûcip olmuş idi ki, o unsur bu suretle siyâsî hayata dâhil oldu: al-Mu'taşim kendisine türklerden bir muhâfız hassa kuvveti edindi ve onların himâyesi altında te'sis eylemiş olduğu Sāmarrā şehrinde yaşadı. Halifelerin etraflarına topladıkları türk askerleri her kesten ayrı ve uzak tutulmuştur ve diğer arap kıtaâtı ikinci plâna atılmıştır. Çünkü bu hassa askerinin daha büyük kudreti ve askerî rûhu var idi. Bu suretle halk silâh taşımak kabiliyetini kaybetti ve gerek halifeler tarafından sûret-i resmiyede murahhas ve gerekse memleket dâhilinde zorbalık ile yerleşmiş olan yabancı askerler sâyesinde kendilerine bir hâkim mevkî te'min edenlerin eline, müdâ faasız bir hâlde, terkolundular. Bu yabancı asker kıt'aları diğer vilâyetlere de yayılmağa gayret ettiler. Türk âilelerin Mısır 'da ve dolayısı ile Suriye 'de iktidar mevkîlerine çıktıkları görülmüş ise de, bu memleketler zikre değmeyecek kadar askerî kuvvetler çıkardıkları hâlde bile bu keyfiyet mıntakavî idâre usûlünün yıkılması demek değildir. Irak 'ta ondan sonra al-Mutavakkil zamanında hâkimiyet, her türlü normal hukûmeti gayr-i mümkün bir hâle koyan türk hassa askerinin eline geçiyor, halifeler, pek azı istisnâ edilmek üzere (al-Mu'tażid: 892—902 ve al-Muktafî: 902—908), tamâmen ehliyetsiz adamlardır. Bâzan da mücrimce hodbinlik göstermişlerdir. Halifenin etrafında olanlar arasında iktidar mevkii, yâni baş-kumandanlık (amîr al-umarā') makamı için rekâbetler, her iki Irak 'ta, Babilonya ve Medya (yk. bk.) 'da hâkim olan Büveyhîlerin saltanat makamına geçmesi ile (334 = 945), bir müddet için, nihâyete ermiştir. İnhitat hâlinde bulunan Büveyhîler âilesinin tam muvaffakiyetsizlikleri, kuvvetli türk ve Selçuklular neslinin saltanata geçmesi ile (447 = 1055) müterâfik olan vahim kargaşalık esnâsında acîp bir terkip hâsıl olmuştur: Büveyhîler ordusunda türk bir kumandan olan Arslān al-Basāsîrî [b. bk.] bir müddet Irak 'ta Fâtimî al-Mustanṣir (451 = 1059) nâmına icrây-i hukûmet ediyor. Fakat Mısır 'da (içinde barınılması mümkün olmayan Suriye çölü şimâlî Suriye 'den dolanmak mecbûriyeti hâsıl ettiğinden dolayı), hattâ cenûbî Suriye ile Irak arasındaki azîm mesâfeden dolayı Fâtımîlerin Irak 'ta fi'lî hâkimiyeti bahis mevzûu olamazdı. al-Basāsîrî 'nin bu cephe değiştirme hareketi çabuk geçen vak'adan başka bir şey olmadı. Türk ırkının başlıca kahramanları olarak sahneye dâhil olan ve halifeler üzerinde her türlü kudrete sâhip bulunan Selçuklular islâm akîdesinin muhâfızı olarak telâkkî ediliyorlar ve şi'îler Irak dâhilinde baş kaldırınca onlara ezâ ediyorlardı. Her ne kadar kendileri de fars harsını tercih etmekte iseler de (hattâ büyük Selçuklular Bagdad 'da değil, İsfahan 'da ikamet ediyorlardı), Irak araplarını rahatsız etmiyorlardı. al-Nāṣir (li-Dīn Allāh) zamanında hilâfet hâkimiyetinin muvakkat bir surette kesb-i kuvvet eylemesi siyâsî ve dinî vaziyette ancak az bir değişiklik husûle getirdi. Irak, moğul fâtihi Ḥulagu için, kolay bir şikâr oldu (656 = 1258); onun saltanat merkezi olan Bagdad, hilâfetin sukutundan sonra, küçük bir vilâyet şehri manzarasına düştü. Su isâlesi ameliyâtının tamâmen terki üzerine, X. asır iptidâsında başlamış olan memleketin zaafı gittikçe arttı: Irak, az-çok ehemmiyetli olan bâzı nâdir mevkîler ve bir dereceye kadar faâl kalan hurmа zer'iyâtı dâhil olmak üzere, hafif bir zirâat ile berâber, bir çöl oldu. Kudretli Safevî hukümdarı Şāh İsmā'îl tarafından Irak 'ın İran 'a ilhakı uzun sürmedi (615 = 1509). Memleket osmanlı imparatorluğunun eline geçerek (941 = 1534), burada Bagdad eyâleti kuruldu [bk. mad. BAGDAD]. Osmanlı hâkimiyeti birinci cihan harbi sonuna kadar devam etti.

[Birinci cihan harbi esnâsında Irak toprakları Basra körfezi kıyılarında ve bilâhare aynı zamanda İran hudûdundan taarruz eden kuvvetlere karşı osmanlı ordusu tarafından şiddetle müdâfaa edildi. Osmanlı devletinin harbe girmesi üzerine, ingilizler, türk kuvvetlerinin yetişmesinden evvel, Şaṭṭ al-'Arab 'dan asker çıkartarak (7 teşrin II. 1914), Basra 'yı (20 teşrin II.) ve Ḳorna 'yı (9 kânun I.) işgâl ettilerse de, taarruzları, gerekli müdâfaa tertibâtı alınmak suretiyle, daha fazla inkişâf edemedi. İngiliz taarruzundan ertesi yaz ancak Muntefik istikametinde bâzı gelişmeler kaydedildi (Sūḳ al-Şiyūḫ 'un ingilizler eline düşmesi 6 temmûz 1915). Dicle boyunda sür'atle ilerileyen 12.000 kişilik ingiliz kıt'ası (general Townsend kumandasında) 28 eylûl 1915 'te Kūt al-'Amāra 'yi ele geçirebildi ise de, türk kuvvetleri tarafından muhâsara edilerek, çok şiddetli savaşlardan sonra, ingilizlerin bütün kurtarma gayretleri boşa çıkartılarak, 29 nisan 1916 'da esir edildi. 1916 yılında muhârebeler daha ziyâde türklerin lehine cereyan etti. İngilizler, büyük kuvvetler

toplayarak, 1917 yılı başlarından itibâren, bu sefer hem Dicle ve Fırat boyundan, hem de bir az sonra İran hudûdu üzerinde Diyala vâdisinden, taarruza geçtiler: 25 şubatta Kūt al-'Amāra düştü; Fırat boyunda ilerileyen ingilizler mart ortalarında Kerbelâ, Necef ve Divâniye 'yi ele geçirdiler, 24 martta da Bagdad 'a girdiler. Diyala cephesinde taarruza geçmiş olan ingilizler 14 nisanda Ḫānikîn 'i ele geçirmiş iken, 1 temmûzda geriye atıldılar ve ancak teşrin II. başlarında bu mevkie tekrar girebildiler. Daha evvel Musul vilâyetinin dağlık arâzisi üzerinde İran 'dan gelen bir düşman kuvveti 1916 mayısında Revandız 'a kadar ilerilemiş, fakat aynı senenin temmûz ortalarında buradan geri atılmış idi.

İngilizlerin 1917 taarruzları, muhârebe cephesinin Bagdad şimâlinde tesbit edilmesi ile, sona ermişti. 1918 senesi baharında Musul istikametinde yapılan bir taarruz Kerkuk 'e kadar uzandı ise de, bu taarruz türk kuvvetleri tarafından muvaffakiyetle durdurulduğu. İngilizler Musul vilâyeti topraklarını harbin son safhalarında ele geçirebildi ve ancak 21 teşrin II. 1918 'de, yâni mütâreke imzâlandıktan sonra, Musul 'a girdiler.

Birinci cihan harbinin sona ermesi üzerine Irak, 1920 'de Milletler cemiyeti tarafından büyük Britanya mandası altına konuldu. İngilizler, Irak 'ı tedricen müstakil bir devlet hâline gelecek şekilde idâre ettiler; 23 ağustos 1921 'de emîr Faysal Irak kırallığına getirildi. Meşrûtî kırallığın ilk kanun-i esâsisi 1924 'te îsdar edildi ve 1925 'te parlemento toplandı. Lausanne muâhedesi müzâkereleri sırasında kat'î karara bağlanmamış olan Türkiye-Irak hudûdu 1926 Ankara itilâfı ile tesbit edildi. İlk yıllarda Irak toprakları Vehhâbî tecâvüzlerine uğradı ve şimâl-i şarkî dağlarındaki kürtlerin isyanını yatıştırmak lâzım geldi. Bu bölgede yaşayan Âşûrîlerin büyük kısmı, 1937 'de, Suriye 'ye nakledildiler. İngiltere himâyesi 1932 'de sona erdi ve o tarihten itibâren Irak tamâmiyle müstakil bir devlet şeklini aldı. İkinci cihan harbi sırasında almanlardan teşvik gören Râşid Ali 'nin isyanı, ingiliz kuvvetlerinin vaktinde müdâhalesi ile yatıştırılabildi. Harbin neticelenmesinden sonra. Irak, kısmen de kendisini diğer arap memleketlerinden tecrit eden coğrâfî mevkiinin tesiri ile, Şarkî Akdeniz çevresindeki memleketlerin faâl olarak katıldıkları arap-isrâil ihtilâflarından az-çok uzak kaldı. B. D.].

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goje), I; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 24—85; İbn Serapion, *Description of Mesopotamia and Baghdad* (nşr. ve trc. G. le Strange, *JR AS*, 1895); Yāḳūt, *Mu'cam*, al-'Irāḳ maddesi ve diğer maddeler; Ritter, *Erdkunde von Asien*, X—XI; J. F. Jones, *Memoire on the province of Baghdad* (*Selections from the Records of the Bombay Government*, nr. 43, New Series); M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen* (Leiden, 1900/1901); Petermann, *Riesen im Orient*, II; Cuinet, *la Turquie d'Asie*, III; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899—1900), II, 192—305; Sprenger, *Babylonica*; Willcocks, *The irrigation of Mesopotamia* (Kahire, 1905); Sarre ve Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*; M. Hartmann, *Aus Nadschd und dem Irak* (*Welt des Islams*, II, 24—54, 297—308 ve III, 38—48); Stuhllman, *Der Kampf um Arabien* (Hamburg, 1916).

(M. HARTMANN.)

IRTIŞ. [Bk. IRTİŞ]

IRZ. 'İRŻ, bir çok arapça kelimeler gibi, ilk bakışta mânası olmayan vuzûhsuz bir kelimedir [bk. mad. MURŪ'A]. İbn Ḳutayba 'ye göre, "vücud„ kelimesisinin müterâdifidir. al-Ḳālî bu fikre, haklı olarak, itiraz etmiştir (*Amālî*, Kahire, 1323, I, 118). Kuvvetli ordu, hurma ağaçları ile kaplı vâdi v.b. (bk. bilhassa *Tāc al-'arūs*, V, 45) gibi maddî karşılıkları bir tarafa bırakılırsa, 'irż „ataların mefâhiri" (*ḥasab*), „fıtrat-i hamîde" (*al-Ḫalika al-maḥmūda*) yahut rûh (*nafs*) mânasına gelir. „ırza tecâvüz" (*şatama* ve müterâdifi) tâbiri çok kullanılmaktadır. Bununla berâber, metafizik bir cevher olmak itibârı ile, rûha tecâvüz edilemiyeceği gibi, fıtrat-i hamîde esâsen medh ü senâyı istilzâm ettiği ve rûh ise hâdis âlemin dışında bulunduğu için, fıtrat-i hamîdeye tecâvüz edilemez. *Ḥasab* 'i 'irż ile bir tutmak meselesine gelince, bu, son derece yerinde bir şeydir. Buna rağmen, 'irż *ḥasab* 'den daha fazla bir şeydir; çünkü, *ḥasab* 'irż'ın tezâhürlerinden birini teşkil etmektedir (*Lisān al-'arab*, IX, 32, 629).

Gerek islâmiyetten önceki devirlere, gerek hicretin I. asrına âit metinlere bakılırsa, 'irż-'ın (cem'i *a'rāż*) umûmiyetle kabûl edilmiş bulunan ş e r e f fikrine tekabül ettiği görülür. Kelimenin morfolojisine bakılırsa, bu târif daha ziyade sarâhat kazanır: *'arż* cömertlik ifâde eder. Kökün bir çok müştakları (*i'taraża* ve *ta'arraża* (*lahū*) fiilerinde olduğu gibi) açıkça bir taraftan diğer bir tarafa konmuş bir şeyi düşündürür; bundan başka, *'arż* („ufku kaplıyan bulut") kelimesi gibi bir mânia fikri uyundıran diğer bâzı müştaklar da var. 'İrż, etimolojik bakımdan, ona sâhip olan kimseyi, diğer insanlardan ayıran bir bölme mânasına gelmektedir. Bu bölme, kolayca tahrip edilebileceği için, şüphesiz ki,

dayanıksızdır. Zâten meşhûr *hataka 'irżahu* tâbiri de bunu gösteriyor; *hatk*, öte yandan bir şeyi meydana çıkarmak için, bir tülü yırtmak demektir. Bundan başka, *hatîka* müştakı, şerefsizlik mânasına gelir (*Tāc al-'arūs*, VII, 193). Bütün bunlardan şu netice çıkıyor: 'irż, ferdi veya zümreyi dış âlemin tecâvüzlerinden koruyan bir çeşit mâniadır; bu mânia yarılınca, şerefsizliği doğuran şeylere (tecâvüze ve bilhassa *hicā'*'ya) yol açılır. Filhakika, araplar „filânın ırzı bütündür" dedikleri zaman, bununla her türlü tezyifden masun kaldığını kasdederler (*Lisān al-'arab*; *al-Miṣbāḥ al-munīr*; *Tāc al-'arūs*, bk. mad. *Irż*; *Amālī*, I. 118). Araplar birisinin şerefine tecâvüz etmek istedikleri zaman, ırzına söverler. Bu sebepten, 'irż ile tahkir arasında sıkı bir münâsebet vardır (*Lisān al-'arab*; al-Miṣbāḥ, bk. 'Ār).

'İrż'ın unsurları 3 fasılda toplanır: zümre, âile ve ferd. Zümreye adet, şâir ve hatîp, zaferler ve istiklâl; âileye erkek evlâtlar; ferde de zümre girer. Diğer unsurlar (baş kaldırma, cesâret, hürriyet, öç, kadının iffeti, cömertlik, verilen söze sadâkat, hür kadının esir olamayışı, *ḥasab*, himâye, misâfir-severlik, mesken masuniyeti) bâzan aynı zamanda zümre ile ferde, bâzan âile ile ferde, bâzan da ayrı-ayrı zümreye, ferde ve âileye âittir.

İrż'ın unsurlarının izahını eski arapların harp hayatlarında bulmak mümkündür. Filhakika, harpte her türlü başarısızlık veya boyunduruk alâmetleri bir arap için zillettir, şerefsizliktir. Zillet (*ẕilla*), zaâfa delâlet ettiği için, kudretin zıddıdır (*'izza*). Bu sebepten, zaâf şerefsizliğin şartı oluyor. Diğer tâbir ile, kaynağını kudretten alan her şey bir şeref unsuru olmaktadır. Hâlbuki, kaynağını zaaftan alan her şey, bir şerefsizlik unsurudur. Bütün delîllerden, 'irż'ın aslında harp ile ilgili olduğu neticesi çıkıyor.

Diğer taraftan, 'irż'ın mühim bir ictimâî rolü de vardır: eski arapların dini zayıf, te'sirsiz idi; âlemşumûl değil idi. Buna karşılık, 'irż kuvvetli ve te'sir bakımından mühim idi; Yemen arapları da dâhil olmak üzere, bütün arapların fi'il ve hareketlerine hâkim idi. Böylece, 'irż, *mufāḫarāt* veya *munāfarāt* meziyetler ile kusurların sayılıp döküldüğü toplantılarda dinin yerini alırdı. Bu toplantıların gâyesi, araplara, hislerin şekil değiştirdiği topluluk hayatını bütün kuvvetiyle tekrar yaşatmak idi [bk. mad. MUFĀḪARA]. 'İrż, mukaddes sayıldığı için, âdetâ meşrû olarak, dinin yerini tutmakta idi; araplar, 'irż'ı her şeyin üstünde tutar, onu silâhla müdâfaa ederlerdi.

Yukarıda söylediklerimizden şu neticeyi çıkarabiliriz: fiil ve hareketlerinde şeref ('irż) dedikleri bir hayat prensibine tâbî olan araplar anarşik bir millet olmadıkları gibi, ne tamâmen ferdiyetçi, ne iptidâî, ne de tabiaten maddiyatçıdırlar. Ayrıca, 'irż (mânevî bir prensip olmak dolayısı ile), mânevî hayatın bütün vecherlerine, örf ve âdetlere ve ictimâî müesseselere hâkim bulunuyordu. Nihâyet, 'irż ictimâî merâtibin yahut müsâvatsızlığın temeli idi: şâir, hatîp ve bâzı bakımlardan *sayyid* husûsî bir itibâra sahip idiler: oğlan kıza, erkek kadına, *şarīf vażī'*'e hür insan köleye, kuvvetlî kabîle zayıf kabîleye üstün idi.

Tetkik etmekte olduğumuz 'irż'ın câhiliye devri ile de münâsebetleri vardır. Bununla berâber, Peygamber nazarında mukaddestir; hattâ din ile aynı mertebededir. Zâten islâmiyet, vecîbeler şeklinde yerleşmiş olan bir çok unsuru muhâfaza etmiştir: himâye, cömertlik, cesâret v.b. müslüman âdetlerine dâhildir. Bu unsurlar esâs vasıflarını kaybetmişlerdir (islâmiyet *taḳvā*'yı *hamīya*'ye karşı koyduğu için); bunlar, artık tefahüre temel teşkil etmeyebilirler; daha ziyâde dine ve menşe'ini dinden alan bir ahlâka bağlanmışlardı. İslâmiyet (*ḥasab*, *şaraf* gibi) diğer unsurları atmıştır. Çünkü, bunlar islâmiyetin rûhu ile uzlaşamazdı. Buna rağmen, bu unsurlardan bâzıları hâlâ kuvvetle devam etmektedir. Bugünkü Bedevîlerde, 'irż'ı hemen islâmiyetten önceki kuvveti ile bulmaktayız (Mâverây-i Ürdün ve Moab araplarının *ḥuḳūḳ*'u).

Daha sonraları, bu unsurlar bir çok değişikliklere uğradılar ve bilhassa şehirlerde sönüp-gittiler. Fakat 'irż kelimesi, bilhassa Emevîler devrinde, muhtevâca, git-gide, fakirleşmiştir. Bugün ilk mânasında hâlâ kullanılmaktadır. Fakat kudsiyetini ve tecâvüz ile olan münâsebetini muhâfaza etmemektedir (msl. *Camhara*, Bulak, s. 166; *Aġānī*, X!, 49; İbn al-Muḳaffa', *al-Adab al-kabīr*, nşr. Aḥmed Zakī Paşa, İskenderiye, 1912, s. 42; İbn Ḳutayba, *'Uyūn al-aḫbār*, Kahire, 1925, I, 293; al-Ṯa'ālabī, *Mir'āt al-murū'āt*, Kahire, 1898, s. 22, 31; Abū Tammām, *Dīvān*, Kahire 1875, s. 93; al-Buḥturī, Beyrut, 1911, s. 441, 442, 449, 652; al-Mutanabbī'nin *Dīvān*'ı, nşr. Dieterici, s. 416; Mihyār al-Daylamī'nin *Dīvān*'ı, Kahire, 1929, II, 4). Bununla berâber (islâmiyetten önce de, sonra da asâlet ve soyca yükseklik ifâde eden) *şaraf* (eşrâf sınıfı bundan gelir) ferdî kıymet ölçülerine bürünerek inhiraf gösterip vuzuhsuz bir şekil ile 'irż kelimesi ile rekâbete geçecek ve câhiliyenin mûdil şerefi yerine alelâde şerefi ifâde edecektir (msl. Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 314; *'Uyūn al-aḫbār*, I, 246; al-Mutanabbī, *Dīvān*, s. 342; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, Beyrut, 1900, s. 396; krş. al-Ḥuṣrī, *Zahr al-ādāb*, nşr. Zakī Mubārak, I, 135 ve lûgatler).

Bugün, 'irż kelimesinin mânası daralmıştır. Kadın mefhûmu ile alâkası bulunmaktadır. Ürdün'de 'irż, kadının fazîleti, hattâ güzelliği ile birdir (Salmān, *Fünf Jahre in Transjordanien*, Ḥarīṣa, Lübnan, 1929, s. 144). Mısır'da bir erkeğin ırzı, umûmiyetle karısının ve bütün kadın akrabâlarının şöhretine bağlıdır. Suriye'de, kabîleye mensûp her kadının şöhreti, erkeğin ırzına te'sir eder.

Bugün, Ürdün (Salmān, s. 107)'de, Nacd (Rīḥānī, *Mulūk al-'arab*, s. 41, 60)'de, Mısır ve Suriye'de *şaraf* kelimesi 'irż mânasında kullanılmaktadır. Cezayir'de ise, *nīf* yahut *ḥurma* kelimesini kullanıyorlar.

Bibliyografya: B. Farès, *L'honneur chez les Arabes avant l'Islām* (Paris, 1932)

(BICHR FARÈS.)

ISPARTA. İç Anadolu ile Akdeniz mıntakası arasında intikal sâhası teşkil eden „göller bölgesi"nin başlıca şehri olup, Akdağ kütlesinden ayrılan tepelerin şimâl eteğinde, kendi ismi ile yâdedilen ova kenarında Antalya körfezine, Aksu adı ile, dökülen Isparta çayının (eski Cestrus) yukarı mecrâsı üzerinde bulunur. Isparta'nın deniz seviyesinden irtifâı demir yol istasyonunda, 1024 m. olup, şehir buradan itibâren yukarıdaki mahallelere doğru yükselir.

Bugünkü Isparta'da ilk çağa âit iskân izleri bulunmamakla berâber, buranın Pisidia şehirlerinden Baris (βᾶρις) yerine kaim olduğu kabûl edilmektedir. Ruge'ye göre, sanskritçe su mânasında Vâri kelimesi ile münâsebetli olduğu isbat edilen Baris'in adı bâzı ilk çağ kaynaklarında (Plinius, *Hist. nat.*, V, 147; Ptolemaeus, V, 5, § 5) geçmekte ise de, bu sırada ehemmiyetli bir şehir vasfını hâiz olmadığı tahmin edilir. İznik konsili sırasında (325) buradan Heraclius Barensis Pisidiae adı ile bahsedilir; daha sonra bizanslı Stephan ve Hierodes tarafından zikrolunur. Bizans devrinde burada bâzı sikkeler de basılmıştır. Şehrin adı İbn Baṭṭūṭa'da Sabartā ve Act. Ap. XXI, I'in arapça tercümesinde — yunanca Patara karşılığı olarak — Sabārṭa şeklinde gösterilmektedir (krş. *ZDMG*, IX, 731). *Ḳāmus al-a'lām*'da ise „ism-i kadîmi Baris olmakla, rumca ise edât-i zarfı ile terkibinde isbarita olduğundan bundan galat olarak Isparta denmiştir" kaydına rastlanır.

Isparta XIII. asır başında Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan III. zamanında (600—601 = 1203—1204) bizanslılardan alındı (Houtsma, *Rec. de Textes rel. a l'hist. les Seldj.*, III, 62= IV, 26). Konya imparatorluğunun dağılışı sırasında Hamîd-oğulları [b.bk.]'nın hissesine düşen Isparta, Hamîd-oğullarının Eğridir kolundan ve son hukümdar Hüseyin Bey'in vefatı (1319) üzerine osmanlı mülküne katıldı. Osmanlı hâkimiyeti altında Isparta, Anadolu eyâletinin Hamîd livâsına merkez oldu. Daha yakın devirlerde Konya'ya bağlanan Isparta, bir aralık kazâ hâline konulmuş, 1867'de yeniden sancak hâline getirilerek, 1891'de Ḥamīdābād adı verilmiş, nihâyet cümhuriyet devrinde Isparta sancağı bir vilâyet hâline konulmuştur.

Isparta'nın bölge merkezi olarak ehemmiyet kazanması orta çağdan sonradır. Daha evvel bu havâlide — Isparta'nın cenûbunda, şimdiki Ağlasun köyü yakınında — P. Lucas tarafından hayranlıkla tasvir edilmiş bulunan Sagalassus merkez rolünü oynayordu. Gerek burasının, gerekse daha sonra Hamîd-oğullarına başşehir olan Eğridir'in üstün durumunu izah için, adı geçen şehirlerin daha kolay müdâfaa edilebilebilecek bir vaziyette bulunmalarını hatırlamak icâp eder. Diğer taraftan, ovanın şimâl kenarında bir sıra şehir var idi ki, bunlar da evvelce Isparta ile rekabet hâlinde idiler: şimdi Atabey denilen büyük köyün yerinde bulunan Agrae (Ağrus veya Ağraş), Baya köyü yanında bir tepe üzerinde bakiyelerine rastlanan Seleucia Sidera ve Gönen köyü yerindeki kadîm Conane. Bunlar sonradan zelzeleler, istilâlar veya şakavet yüzünden harâp olmuş, bâzılarında nüfusun bir kısmı — yer darlığı sebebiyle — başka yerlere göçüp gitmişlerdir. Isparta, Ağlasun'un inhitâtından sonra, Pisidia piskoposluğuna (daha sonra rûm metropolitliğine) merkez oldu ve gerçekten idâre merkezi rolünü de, osmanlı devrinde oynamağa başladı. Ehemmiyetini, çevresinin zirâî mahsûlleri ve sınâî faâliyeti ile, sonradan kazandı.

XIV. asır başında burayı ziyâret eden seyyah İbn Baṭṭūṭa, Isparta'yı medheder. Kâtib Çelebî'nin XVII. asrın ikinci yarısına âit tasvirine göre, burası havası güzel, kalesiz, ticâretgâh, meyvası bol büyük bir şehir idi ve Isparta'da azîm boyahâneler var idi. XVIII. asrın ilk yıllarında buraya uğramış olan fransız seyyahı Paul Lucas (1706), Isparta'yı yün, afyon v.b. gibi iptidâî maddeler ticâreti bakımından faâl olmakla berâber, evleri harap küçük bir yer gibi gösterir. Buna mukabil, XIII. asrın ilk yarısında Isparta'yı ziyâret etmiş bulunan seyyahlar — bu arada Arundell, Hamilton, Tchihatcheff, Texier — şehri medhederek, ehemmiyetli bir ticâret merkezi gibi gösterirler. Sonuncuya göre Isparta, eski çağa âit her hangi bir âbide, hattâ kayda değer yeni bir yapı ihtivâ etmemekle berâber, mevkii ve ticârî faâliyeti bakımından, bu havâlinin en büyük ve en güzel şehridir. Güzel ağaçlar ile süslenen bir

yamaca yaslanmış olan Isparta, bu seyyahlar tarafından, Bursa'ya benzetilir: Sarre (1895)'ye göre, Toros dağlarının öncü tepeleri eteğinde Isparta, gür yeşilliği ve bol suyu ile, gerçekten Uludağ yamaçlarına yaslanan Bursa'ya benzemektedir.

Şehrin nüfusuna dâir verilen mâlûmat, birbirinden oldukça farklıdır. E. Reclus tarafından XIX. asrın ikinci yarısında 30.000 nüfuslu olarak gösterilen şehrin nüfusu *Lûgat-i tarihiye ve cografiye* sâhibi Ahmed Rifat'a göre (h. 1299 'da), 12.000, *Ḳāmus al-aʿlām*'da 17.000 (4500 hıristiyan, gerisi müslüman), Cuinet'ye göre 20.000 (13 bin müslüman, 7.000 rûm), Sarre'ye göre 18—20.000 (şehrin 4.000 evinden 800'ü rûm, 120 kadarı ermeni, gerisi türk) olarak gösterilmiştir. XX. asrın ilk yıllarına âit tahminler bu rakamları aşıyor: Bansey'ye göre, 26.000, İslâm Ansiklopedisinin Leiden nüshasında, J. H. Mordtmann'a göre, 30.000 (6.000 rûm, 500 ermeni, geri kalanı türk). Şehrin nüfusuna dâir ilk doğru rakam 1927 sayımı sırasında elde edilmiş, buna nazaran 15.976 olan nüfusu 1935'te 18.433'e yükselmiş ise de, 1945'te hafif bir azalma ile 17.292 olmuştur; Isparta'nın rûm nüfusu, birinci cihan harbinden sonra mübâdele ile ayrılmışlardır: bunlar umûmiyetle unutmuş olup, türkçe konuşurlardı. 1305 (1887/1888) Konya salnâmesine göre, Isparta'da yedisi minâreli, yedisi minâresiz 14 câmi ve 64 mescid, 9 medrese, 1 kütüphâne, 8 rûm ve 1 ermeni kilisesi var idi. Isparta câmilerinin en büyüğü ve eskisi çarşı câmii olup, Kutlu Bey tarafından yaptırılmış, sonraları bir kaç defa tâmir ve tâdile uğramıştır. Güzel bir yapı olan Firdevs Bey câmii Mimar Sinan'ın eseridir. Agrus (Ata Bey)'da da yine aynı mimarın yaptığı Burhan Paşa câmii bulunur. 1197'de sadâret makamına yükselen Halîl Hâmid Paşa Hacı Abdî câmiini yeni baştan yaptırmış ve bunun yanında bir de kütüphâne inşa ettirmişti ki, şimdi bu câmi harâp bir hâlde olup, kütüphâneden kalan bâzı kitaplar halkevinde saklanmaktadır. Isparta'nın eski bedesteni de harâptır. Şehrin harâbîsine, vakit-vakit uğradığı sarsıntılar müessir olmuş, bu sarsıntılardan biri 1899 yılı kânun II.'da epeyce hasâra sebebiyet vermiştir. Isparta çayının taşmaları da vakit-vakit bâzı mahallelere zarar vermekte idi.

Isparta şehri, cenûb-i garbîde dağlık sâhaya doğru sokulmakta olup, şehrin cenûbundaki Hisar dağı üstünde eski bir kale bakiyesine rastlanır. Evlerinin çoğu yeni olan bahçeli mahalleler, çay boyunda ovaya yayılmaktadır. Şehri Eğridir — Kara-kuyu demir yoluna bağlayan 13 km.'lik Isparta — Bozanönü şûbe hattı 26 mart 1936'da işletmeye açılmıştır.

İktisâdî bakımdan Isparta, halı dokuma ve ticâret merkezi olarak tanılır. Bununla berâber, Isparta'da halıcılığın, doğması değilse bile, inkişâfı, oldukça yeni bir hâdisedir. Eski kaynaklar, hattâ h. 305 sâlnâmesi, mahallî san'atlar olarak, bez, havlu, alaca ve ipek dokumaları ile deri işleri üzerinde dururlar. Halıcılık takriben 80 sene kadar evvel Isparta'da türkler tarafından geliştirilmiş, türk ve rûm işçilerin çalışması ile ilerilemiş, İzmir halı ihrâcât şirketlerinin teşvikından faydalanmış ve şehrin inkişâfı da bu faâliyet ile berâber yürümüştür. Bugün Isparta halıcılığında, kemmiyet itibârı ile, büyük bir gerileme görülmemekle berâber, motif, boya ve dokuma bakımından bir keyfiyet düşüklüğü kaydedilmekte, gerçekten güzel halılar az dokunmaktadır. Halı tezgâhları Isparta şehri ile berâber, civâr köylerde (msl. Ata Bey) ve kasabalarda başta Eğridir bulunur. Son yıllarda Isparta'da 2.500, civâr köy ve kasabalarda ise, 2.000 kadar halı tezgâhı bulunduğu tahmin ediliyordu. Şehir dışında dokunan halılar yıkanmak ve satılmak için Isparta'ya getirilir. Tezgâhlarda en ziyâde kadınlar ve onlarla berâber çocuklar çalışır. Bir işçi günde en fazla 8—10 bin düğüm yaptığına göre, 400.000 düğümden meydana gelen büyücek bir halının dokunması, 2 veya 3 kişi çalışmak suretiyle, 40 gün kadar zaman ister. Isparta'nın gül bahçeleri de meşhûrdur. Burada elde edilen güllerden gül yağı çıkartılır. Bununla berâber, uzun harp yılları sırasında bakımsızlık yüzünden gül yağcılığı eski ehemmiyetini bulamamış ve Bulgaristan'ın rekabetinden zarar görmüştür.

Isparta vilâyetinin 8.311 km. murabbaı arâzisi üzerinde yaşayan nüfus, 1945 sayımına göre 172.543'tür. Vilâyetin kazâları Isparta (1753 km. murabbaı, 51.000 nüfus, 46 köy), Eğridir, Uluborlu, Yalvaç, Şarkî Kara-ağaç ve Sütçüler'dir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopadie...*, III, 17 v.d. (Ruge tarafından yazılmış BARİS maddesi); K. Ritter, *Erdkunde*, XIX, 539 v.d.; Elisée Reclus *Nouvelle géographie universelle*, IX, 651, 660; İbn Baṭṭūta, *Seyahatnâme*, (trc. Mehmed Şerîf), II, 315; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 639 v.d.; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, 283; Paul Lucas, *Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure...*, I, 246 v.d.; Arundell, *A Visit to the seven Churches of Asia*, I, 346 v.d.; ayn. mll., *Discoveries in Asia Minor*, I, 346 v.d., II, 1—22; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...*, I, 483; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 715; F. Sarre, *Reisen in Kleinasien*, s. 167—168; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, s. 382 v.d.; E. Banse, *Die Türkei*, s. 120; Ahmed Rifat, *Lûgat-i tarihiye ve coğrafiye*, I, 144; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, II, 857 v.d.; *Konya vilâyeti salnâmesi* (h. 1305), s. 145.

(BESİM DARKOT.)

ISSIK-KÖL. İSSİK-KŪL, Türkistan'da Tanrı dağlarının orta kısmında (orta Tiyanşan'ın Han-Tengri bölgesinde), 42° 10′—42° 59′ şimâl arz dâireleri ile 76° 14′—78° 30′ şark tûl dâireleri arasında, 1579 m. yükseklikte kâin bir göl ve bugünkü Kırgızistan'da, idârî bir bölgedir. Türklüğün ilk beşiği sayılması ve tarihî hareketlere sahne olması dolayısı ile millî türk destanlarında ve türk tarihinde sık-sık adı geçen Issık-Köl, Türkistan dağlarındaki göllerin en mühimi ve dünyadaki dağ göllerinin en büyüklerinden biridir.

Göle Issık-Köl adı verilmesinin sebebi deniz seviyesinden çok yüksekte olmasına rağmen, kışın hiç donmamasıdır. Filhakika Issık-Köl hakkında ilk mâlûmatı veren II. (m. ö.) asır çin kaynakları gölün adını Jo-hay (sıcak deniz) şeklinde tesbit etmişlerdir. Müslüman müelliflerinden Ḳudâma'de adı tasrih edilmeden kendisinden ve etrafındaki bir çok şehirlerden bahsedilen Issık-Köl, *Ḥudūd al-ālam*'de İskūk ve İskūl, Gardīzī'de İsiġ-Kūl, al-Ḥarakī'de „k" harfinin teşdidi ile İskūl, Şaraf al-Dīn Yazdī ve İbn ʿArabşāh'ta İsī-Kūl olarak zikredilmiştir. Göl hakkında en son ve en etraflı mâlûmat veren ve adını İsiġ Kül olarak kaydeden *Tārīḫ-i Raşīdī* müellifi Ḥaydar Mīrzā Dūğlat gölün suyunun yıkamak için bile kullanılmayacak derecede, tuzlu olduğunu yazmaktadır. Hâlbuki insan ve hayvanlar tarafından içilememekle berâber, gölün suyundaki tuz mıkdarı pek cüz'îdir. Mamafih Issık-Köl'e, tuzlu göl mânasında Tuskö[illegible]denildiği de vâkidir. Her hâlde Unkovskiy 17[illegible]2'de gölü haritaya bu ad ile almıştır. Issık-Köl'e dökülen ırmakların bir çoğu ve bilhassa şark sâhillerinde gölün dibi demirli kumu ihtivâ etmektedir. Bunlardan başka göl sâhillerinde demir ihtivâ eden mâden suları ve bâzı yerlerde kırmızı demir mâdenleri bulunur. Kırgızların, iptidâî usûller ile, istihsâl ettikleri ve küçük bıçaklar imâl etmelerine yarayan bu demirler sâyesinde moğullar bu göle Temurtu-Nor („Demirli-Göl") adını vermişlerdi. Issık-Köl'den şarkî Türkistan yaylalarına giderken aşılması icâp eden Kayınlı-İzıgart sıra dağlarının adı da Issık-Köl'ün adı ile bir yakınlık arzeder. Bugünkü haritalara kırgız türklerinin telâffuzları ile Isıg-Art olarak geçmiş olan bu sıra dağlardan, en eski kaynaklarda, mukaddes geçit mânasına, İzık-Art şeklinde bahsedilmiştir ve efsânelere göre, bu dağlar dahi, Issık-Köl gibi, türk milletinin ilk babası olan „Türk"ün ilk durağı ve Tanrı dağlarının da mukaddes bir noktası sayılmaktadır.

Cografya. Issık-Köl'ün ilk tasvirini VII. (m. s.) asır seyyahlarından çinli Hiouen-Thsang yapmıştır. Göl ve civârı daha XIV. asırda meşhûr Carta Catalana'ya alınmıştır. XIX. asrın ortalarından itibâren, göl bir çok rus âlimleri tarafından muhtelif cephelerden ilmî tetkike tâbî tutulmuştur. Bilhassa, rus muhâceret ve istilâ siyâsetinin hedeflerinden birini teşkil ettiği için, yapılan bu tetkikler sâyesinde, Issık-Köl'ün tabi'î, iktisâdî ve beşerî coğrafyası ile berâber, tarihi de epeyce işlenmiştir.

Göl, garptan şarka doğru uzanan ve yüksek sıra dağlar ile kuşatılmış bulunan bir çukuru işgâl eder. Şimâlde, garptan şarka doğru gölü çevreleyen Küngey-Alatav sıra dağlarının, sâhilden 10 km. kadar mesâfede, dik olarak yükselen cenûp etekleri, Kese-Sengir mahallinde göle, yine dik olarak, gömülür. Cenûpta ise, gölü Terskey-Alatav sıra dağları kuşatmaktadır. Bu dağın göle doğru iniş meyli sert ve dik olmadığı için, bu kısımdaki çaylar müteaddit su toplanma havzaları teşkil ederler. Gölün garbında Kızıl-Ompul, şarkında ise, Terskey ve Küngey sıra dağlarının arasına sokulmuş ve Tasma veya Kuke-Kulussun yarım adasını vücûda getiren, İçke-Tasma dağları vardır.

Issık-Köl'ün uzunluğu, Kutemaldı'dan Tüp ırmağının munsabına kadar, 182—185 km., genişliği 58—60 km., mesahası 6.205 (Kuznetsov-Ugamskiy'e göre 6.125, L. Berg'e göre 6665,8) km. murabbaıdır. Yâni, büyüklüğüne göre, sıra hesabı ile, Hazer, Aral, Baykal ve Balkaş'tan sonra gelir. Gölde ada mevcut değildir. Sâhilleri az girintilidir. Şarkta Tüp ve Cırlagan çaylarının munsaplarında, Tasma yarım-adası ile ayrılan iki küçük körfez vardır. Dağlardan göle doğru hızla akan 80'i mütecâviz dağ çaylarından bir kısmı, yalnız karların eridiği mevsimlere mahsus birer sel teşkil ederler. Dâimî suretle akan çayların da bir kısmı, göle yetişmeden, sulama işleri için kullanılmaktadır. Bu çaylardan şimâlde — Taldı-Bulak, Turaygır, Kese-Sengir, Büyük-Aksu, Küçük-Aksu, Koy-Su (3 çay) v.b.; şarkta — Tüp ve Cırlagan, cenûpta ise — Kara-kul, Ceti-Oğuz, Kızıl-Su, Barskoun (Barskaun, Barsgan), Ton (Ten veya Tün) Çiçkak, Ak-Terek, Cuka (Zauka) v.b.'larıdır. Cuka çayının şimâl-i şarkîsinde göle, kumsal Kara-burun yarım-adası uzanmaktadır.

Takribî bir hesaplamaya göre, bu çayların göle akıttığı yıllık su mıkdarı 6 km³. kadardır. Bu mıkdar su sathının her yıl bir m. yükselmesine kâfi iken, göl aynı seviyesini muhâ-

faza etmektedir. Bu hâl akıntısız olan gölde fazla tebahhur keyfiyeti ile izah ediliyor.

Gölün derinliği orta kısımda 650 m., en derin yeri ise 702 m. kadardır. Bu bakımdan Issık-Köl, Baykal gölü ile Hazer denizinden sonra, üçüncü yeri işgâl eder. Göl seviyesinin en çok yükseldiği zaman, dağlarda karların eridiği ağustos ayı, en düşük zamanı da kışın kânun I. — şubat aylarıdır. Sâhillerinde gölün seviyesinden 50 m. yükseklikte taraçalar ve 300 m. yükseklikte de mustahâseler gibi göl bakiyelerinin mevcut olması, Issık-Köl seviyesinin bir zamanlar daha yüksek olduğuna bir delîl sayılmaktadır. Yapılan tahminlere göre, eskiden Issık-Köl'e aktığı tahmin edilen Çu [b. bk.] ırmağı Buam (Bugam) boğazında mecrâsını yavaş-yavaş alçaltarak, başka istikamette akmağa başladığı için, gölün suyu da azalmıştır. Bugün Çu ırmağının yukarı kısmını teşkil eden Koçkar çayının vaktiyle Issık-Köl'e aktığı ve bu sonuncunun Çu'da bir boşaltma kanalına mâlik bulunduğu iddia edilmektedir. Tiyanşan'dan akan Koçkar çayı Issık-Köl'ün garp sâhiline 3—4 km. yaklaştıktan sonra, birden-bire garba çevrilip, Çu adı ile Buam boğazına girer. Issık-Köl'ün garp sâhili ile Çu ırmağının bu dirseği arasındaki dar mesâfede, suyunu Çu'dan alan bir bataklık ve bu bataklıktan akıp göle dökülen küçük Kutemaldı deresi vardır. Koçkar, suların taştığı mevsimlerde, bu Kutemaldı vâsıtası ile, Issık-Köl'e kollar göndermektedir.

Akıntısız bir göl olması itibârî ile, Issık-Köl'ün suyu bir az tuzlucadır (gölün enginlerinde yüzde 6°'ye kadar). Nisbeten az olan bu tuzluluk, gölün bir zamanlar akıntılı olduğunu iddia edenlerin dâvâsını takviyeye yaramaktadır. Yeşilimtrak olan suyu çok berrak ve bu berraklığını nisbeten derin yerlerde bile muhâfaza eden Issık-Köl'de, deniz seviyesinden çok yüksekte olmasına rağmen, suyun harâreti, üst tabakada, bilhassa temmûz ayında, 19°'yi bulur. Fakat 20 m. derinlikten itibâren harâret sür'atle düşmeğe başlar ve tabi'î bir hâle gelir. Kışın yalnız sâhil boyları ve çayların ağzındaki küçük körfezler donmaktadır. Gölün bulunduğu sâha sık-sık zelzeleye mârûz ise de, toprağının münbitliği sâyesinde, etrafındaki meskûn mahaller çabuk imâr olunmakta ve ahâli müreffeh bir hayat yaşamaktadır.

T a r i h b a k ı m ı n d a n Issık-Köl ve bölgesi, türk ırkının menşe'i ile ilgili millî destanların mevzuûnu teşkil eder. Aynı zamanda türk hakanları ve türk kumandanları tarafından zaman-zaman karargâh ittihaz edilmesi dolayısı ile, türk tarihinde de sık-sık adı geçen bir bölgedir. Millî destanlara göre, türklerin ilk ana yurdu, Türkistan'ın bu bölgesinde, etrafında bir çok dağlar ve ırmaklar bulunan bir göl kenarıdır, Şaraf al-Dîn Yazdî (*Ẓafar-nāma*'de)-Mîr-ḫvând (*Rawżat al-ṣafā*'da) ve Ḫvândmîr (*Ḥabîb al-siyar*'de) bu ilk türk yurdunun Moğulistan'da Kosso-Göl kenarında bulunduğunu iddia etmelerine mukabil, Abu 'l-Ġāzî Bahâdır Ḫan (*Şacara-i türk*), Münis Ḫvârizmî (*Firdavs-i iḳbāl*'de) ve onları esâs ittihaz eden muâsır türk müellifleri, hemen umûmiyetle, türklerin Issık-Köl havâlisinden çıktığını kabûl ederler. Tanrı dağlarının bu havâlide Han-Tengri zirvesinden ayrılan kollarının etekleri ile ovaları bir taraftan zirâate elverişli ve zengin otlakları ile mestur yaylak ve diğer taraftan kışlakları da, hayvan sürüleri beslemeğe çok müsâit olduğu gibi, bilhassa bol olan demir mâdeni de buradaki türkleri demirciliğe sevketmiş ve ellerine demirden mâmûl silâhlar vermiştir. Bu sâyede şarkta, şimâlde ve garptaki bozkırlar üzerinde hâkimiyetlerini kurmak için yüksek yaylaların bahşettiği stratejik imkânlardan istifâde etmesini dahi bilen türkler tâ eski zamanlarda burada devlet ve medeniyet yaratmağa muvaffak olmuşlardır. Çin'den garbî Asya'ya giden tarihî ticâret yollarından biri de, Issık-Köl'ün cenûp sâhilini tâkiben Çu vâdisine inerdi. Daha II. (m. ö.) asırda Hunlardan kaçan Yu-e-çiler bu yolu tâkiben ve Issık-Köl üzerinden garbî Asya'ya geçmişlerdir. Hunlar ile berâber tarih sahnesinde görülen ve sonraları Gök-türk devletini kuran türklere kardeş sayılan Vu-Sunlar, Issık-Köl sâhillerinde yerleştiler. Burutlar tarafından göl sâhilinden uzaklaştırılan bugünkü Usun türklerinin ecdâdı sayılan bu Vu-sunlar şehir ve kasabalara da mâlik bulunuyorlardı. Çin kaynaklarının Çe-Hu veya Çe-Ko şeklinde kaydettikleri ve şarkî Türkistan'daki Ak-Su şehrinin 610 li şimâl-i garbîsinde gösterilen bu şehir V. (m. s.) asırda da mevcut idi. Maḥmûd Kāşġarî (III, 24)'nin „Barsgan yanındaki Yavgu şehri" dediği mahallin bu şehir olduğu zannolunmaktadır. Bu itibarla şehir daha XI. asırda mevcut sayılmaktadır. Tüp ırmağının munsabında bu devre âit eserler bulunmuştur (*Bulletin de l'Académie des. science de Russie*, 1909, 774). Son zamanlara kadar dalgaların sâhile attıkları tuğla ve çömlek gibi ev eşyâ ve aksâmının Usunlara âit olduğu zannedilmektedir. Bu eşyâlar, sûrları ve binâları açık havada görüldüğü iddia edilen bir şehrin sular içinde kaybolduğuna dâir bir rivâyetin intişârına yol açmıştır. Fakat bu rivâyet emsâline her memlekette tesâdüf edilen masallardan biri olarak kabûl edilmektedir.

VII. (m. s.) asırda bu yerleri ziyâret eden Hiouen-Thsang, Issık-Köl sâhillerinde Çin sanatını yaşatan ve Gök-türklerin efsânevî cedleri olarak aldığı on kam (şâmân) dan bahseder, ki bunlardan Barsganlılar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sâhalarda terakkî etmişlerdi. Yāḳūt (bk. madd. BARSḪĀN برسخان ve NŪŞCĀN نوشجان)'taki şekillerinden, de Goeje tarafından kabûl edilen Nūşcān şekline mukabil, Barskoun ırmağının adı ile ilgili olarak Barsḫān okunan (bk. *EI*, mad. ISSIK-KŪL) bu şehir adının Barsgan şeklinde okunuş tarzı tercih edilmektedir. Mühim bir ticâret merkezi olan Barsgan Gardîzî'ye göre 6.000 kişilik bir ordu çıkarabiliyordu. Ḳudâma'ye göre, dört büyük ve beş küçük olmak üzere, dokuz şehirden ibâret olan Barsgan 20.000 asker çıkarmakta idi. Barsgan'dan garba doğru üç günlük mesâfede, Ton çayının adını taşıdığı anlaşılan, Tunk şehri var idi. Bu şehir ile Barsgan arasında Çigil türkleri, Tunk'un 12 fersah garbında da, 3.000 asker çıkaran Yār mevkii bulunuyordu. *Ḥudūd al-ʿālam*, Çigil türkleri ile Ḫalluḫ (Karluk) türkleri arâzisinin hudûdu üzerinde bir de Sîkul şehri zikreder. Burası refah içinde yaşayan ve tüccarların sık-sık uğradıkları bir şehir olarak tavsif edilmektedir. Bunlardan başka 1375'te yapılmış olan meşhûr Carta Catalana'da, gölün şimâl sâhilinde bir de „Yssicol" şehri görülmektedir.

VIII. asrın ortasında, Tokuz-Oğuz hanları daha Orhun bölgesinde iken, Moğulistan'a gidip-gelen arap elçisi Tamîm b. Baḥr, dönüş yolunu tasvir ederken, Issık-Köl sâhilindeki barsganlıların şehrinden geçtiğini ve bu yolda 20 gün memleket postası ile giderken hep türkler ile meskûn mâmûr köyler üzerinden gidildiğini tasrih eder (İbn Faḳîh, Maşhad nüshası, s. 170). Arap elçisi 8 Barsgan şehri ve bu şehirlerde yaşayan cengâver türklerin medenî hayatları hakkında da sitâyişkâr mâlûmat vermektedir (*ayn. esr.*, s. 169).

Eski İran Efrâsyâb rivâyetlerinde, türk hukümdarlarının başlıca karargâhlarından biri olarak zikredilen ve bugün Issık-Köl'ün garbında bulunan Koçkar-Başı, Karahanlılar [b. bk.] devrinde de hanların çok sevdikleri yaylalardan biri idi. Moğullar devrinde ise, bu yaylalardan, tercihan, yeni gelen türk-moğul göçebeleri istifâdeye başladılar ve bu bölgenin asıl medenî türk ahâlisi ovalara indi. Medenî türklerin yerini işgâl eden yeni türk-moğul göçebeleri memleketin medenî simâsını tamâmiyle değiştirdiler. Mamafih daha Göktürklerin zamanında tanınmış olan buradaki Koyaş, Ulug-ev ve Yulduz yaylaları moğul devrinde de şöhret bulmuştur. XV. asrın başında Borotal gölüne kadar şark seferini yaparken ordusu ile Issık-Köl'ün cenûp sâhilinden geçen Timur, bu yaylalardan istifâde etmiş ve bu devirde Yulduz yaylası Yulduz-Saray adını almış idi. Timur gölün ortasındaki bir ada üzerinde bir kale yaptırmış ve buraya bilhassa Anadolu'dan çıkardığı türkleri iskân etmişti. Fakat bugün gölde bir ada mevcut olmadığından, ada ile üzerindeki kalenin bir zelzele neticesinde battığına hükmedilmektedir. Mamafih Issık-Köl hakkında en son ve en mufassal mâlûmatı veren Ḥaydar Mîrzā Duğlat'ta bu husûsta hiç bir işârete rastlanmaz. Buna mukabil Ḥaydar Mîrzā bir Koy-Su kalesinden bahseder.

Issık-Köl sâhillerindeki medeniyetin yıkılışı Çu havzasındaki medeniyetin yıkılışı ile aynı zamana tesâdüf ettiği ve aynı sebeplerden ileri geldiği zannedilmektedir (bu husûsta bk. *İA*, III, 442 v.dd.). Moğullardan evvelki medeniyetin harâbelerinden Küngey-Aksu üzerinde bulunan ve VI. (XII.) asra âit kitâbeleri ihtivâ eden bir müslüman mezarlığı mevcuttur (*Protokoli Turkestan. Krujka Lübit. Arḫ.*, XI, 5 v.d.) Moğul devrine âit, 1330 tarihli süryânîce ve türkçe kitâbeleri ihtivâ eden bir nestûrî mezarlığı da 1907'de Cuka üzerinde keşfedilmiştir (*Bulletin de l'Ac...*, 1909, s. 774 v. d., 788 v. d.).

XVI. asrın ortalarında Issık-Köl sâhillerindeki Usun ve Kırgız urukları Kalmukların taarruzlarına mârûz kaldılar ise de, bu taarruz muvaffakiyetle tardedildi. 1683—1685'te Kalmuklar bu bölgeye temelli olarak yerleştiler. Fakat XVIII. asırda yerlerini çinlilere terke mecbur kaldılar. Issık-Köl'ün cenûb-i şarkîsinde bulunan Tibet kitâbeleri Kalmuk devrinin eserleri olarak kabûl edilmektedir. Gerek Kalmuklardan önce ve onlar devrinde, gerekse çinliler zamanında memleketin asıl sâhibi kırgız türkleri idi. Çin hâkimiyetini hiç bir zaman tanımamış olan bu Kırgızların Issık-Köl havâlisindeki dağlarda otlakları var idi. Kırgızlar ve Usunlar XIX. asrın başlarında rusların buralara girmek için yaptıkları teşebbüsleri şiddetli mukavemetle karşılamışlardı. Bununla berâber, 1860 yılına doğru, ruslar Issık-Köl bölgesini, iğfal yolu ile, istilâya muvaffak oldular. Memleket, daha önce teşkil edilmiş olan, Yedi-su vilâyetinin bir kazâsı hâline getirildi. 1892 yılında hemen hepsi Kırgızlardan ibâret olan ve 93. 877 nüfusu ihtivâ eden kazada az miktarda ruslar da var idi. Irmak kıyılarında oturup buğday, arpa ve darı zirâati ile iştigâl eden Kırgızlar aynı zamanda yaylalarından da, hayvan beslemek için, istifâde etmekte idiler (1870'te 5.000 deve, 80.000 at, 100.000 koyun ve 14.000 sığırları var idi). Kazânın merkezi,

ruslar tarafından Issık-Köl'ün cenûp sâhilinden bir az mesâfede te'sis edilen, 15.000 nüfuslu Karakul şehridir. Ruslar Issık-Köl sâhillerinde Preobrajenskaya, Pokrovskaya, Uytal, Sazonovka gibi köyler de yapmışlardır. Fakat bizzat ruslar bile bu köylere yakınında akan çayların adlarını verirler. Msl. Preobrajenskaya yerine Tüp, Pokrovskaya yerine Kızılsu denildiği gibi, resmî isminin Prjevalsk olmasına rağmen, kazâ merkezine de Karakul denilmiştir. Bugün Karakul bu bölge merkezinin yine resmî ismidir. 1924'te Türkistan'ın kabîle esâsları üzerine parçalanmasından sonra, Issık-Köl; Çu, Pişpek, Talas, Karakul ve Narin nâhiyeleri ile birlikte, idârî bir bölge hâlinde, Kırgızistan'a isâbet etmiştir. Toprağının münbitliği, etrafının güzelliği ve stratejik ehemmiyeti ile rus seline sahne olmakta devam eden Issık-Köl bölgesinde, son zamanlarda rus muhâceretini kolaylaştıracak imâr siyâsetine daha ziyâde ehemmiyet verilmiştir. Çu ırmağını, aynı adı taşıyan bir mevkide, kat'eden yeni Türkistan-Sibirya demir yolu hattından ayrılan bir kol Issık-Köl sâhillerine doğru, Tokmak şehrine kadar uzatılmıştır. Tokmak'tan Issık-Köl sâhilindeki Balıkçı limanına, Buam boğazı tarikı ile, 110 km. uzunluğunda bir araba yolu vardır. 1926'dan itibâren gölde vapur işletilmesine de başlanmıştır.

Issık-Köl muhtelif cins balıklar ile de zengindir. Bunlardan sazan, osman ve çebak adını taşıyanlar ihrâcât yapılacak kadar avlanmaktadır. Balıkçılık için çay ağızlarındaki küçük körfezlerden istifâde ediliyor. Göl civarında, 1890'dan itibâren istihsâline başlanılan altın ve diğer mâdenler de keşfedilmiştir.

Bibliyografya: Ḳudâma, *Kitâb al-ḫarâc* (nşr. de Goeje), 1889; Yâḳût, *Muʿcam* (Mısır, 1906), II, 126; VIII, 326; *Ḥudûd al-ʿâlam* (Tumanskiy yazması), 3b, 18a ve tür. yer.; Gardîzî, *Zayn al-aḫbâr* (Cambridge yazması; King's College Library, nr. 213); eserin türklere âit kısmı için bk. W. Barthold, *Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoyu tselyu v 1893/1894 gg* (Petersburg, 1897); Maḥmûd Kâşgarî *Dîvân luġât al-turk* (İstanbul, 1333/1335), I, II, III; Şaraf al-Dîn Yazdî, *Ẓafar-nâma* (Kalküte, 1887/1888), I, 494; II, 634; İbn ʿArabşâh, *ʿAcâ'ib al-maḳdûr fî aḫbâr Timûr* (nşr. Manger), Leovardiae, 1772; Mîrzâ Muḥammed Ḥaydar, *The Târîḫ-i Raşîdî* (London, 1895); Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Hind, 1857); Abu 'l-Ġâzî Bahâdur Ḫân, *Şacara-i turk* (Petersburg, 1871/1874); Münis Ḫvârizmî, *Firdavs-i iḳbâl* (Üniversite kütüp., TY, nr. 82, „Hiva tarihi" külliyâtında); *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang* (trc. Stan. Julien), Paris, 1853; Degignes, *Hunların türklerin, moğulların ... tarih-i umûmîsi.*, (trk. trc. Hüseyin Cahid), İstanbul, 1924; W. Barthold, yukarıda adı geçen eserinden başka bk. bir de: *Oçerk istorii Semiraçya* (Vernıy, 1898); ayn. mll., *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya* (Petersburg, 1898/1900); ayn. mll., *İstoriya kultunoy jizni Turkestana* (Leningrad, 1927); Aris'ov, *Zametki ob etniçeskom sostave türkskiḫ plemyon i narodnostey i svedenie ob iḫ çislennosti* (*Jivaya starina*, Petersburg, 1896, III-IV); *Entsikl. Slovar* (nşr. Brok. ve Efron), Petersburg, 1890, II, 588; 1894, XII, 140, 332; XIII, 460—463; *Zemlevedenie* (Moskova, 1904), XI, kitap 1—2; *İzvestiya gosud. gidrolog. İnst.* (Leningrad, 1930), nr. 28; L. A. Molçanov, *Ozera Sredney Azii* (Taşkent, 1929); N. N. Kuznetsov-Ugamskiy, *Basseyn Ozera İssık-Kul* (Leningrad, 1931); N. A. Keyzer, *Materyalı dlya istorii, morfologii i gidrologii Ozera İssık-Kul* (Taşkent, 1928); M. Şemseddin, *Mufassal türk tarihi* (İstanbul, 1939), I, II; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü türk ili* (*Türkistan*) *ve yakın tarihi* (İstanbul, 1942—1947), I, 1—22, 26 v.d., 48, 53—57, 60—65, 85, 101 v.d., 150, 158, 288; ayn. mll., *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I. (MİRZA BALA.)

I.

İBÂDÂT. [Bk. İBÂDÂT.]

İBÂDÂT. İBÂDÂT (A., *ʿibâda*'nin cem'i), Allaha tapma. 'İbâda mefhûmuna bu mânada *Kur'an*'da rastlamaktayız (msl. X, 30; XVIII, 110; XIX, 66; tür. yer.). Fakat aynı zamanda, bâzı yerlerde putlara tapma için de kullanılmaktadır (XIX, 85; XLVI, 5'te olduğu gibi).— Bu mefhûm bütünü ile islâm şerîatinin birinci kısmını içine almaktadır: bunlar, *ṭahâra, ṣalât, zakât, ṣavm, ḥacc* ve bâzan *cihâd*'dır. al-'Abbâdî (*al-Cavhara al-nayyira*, İstanbul, 1323, I, 146)'ye göre, *maṣrûʿât* 5 kısma ayrılmaktadır: 1. imân; 2. *ʿibâdât*; 3. *muʿâmalât* ki, buna *mâl*'e âit iki taraflı anlaşmalar (*muʿâvażât*), evlenmeye âit hukukî hükümler (*munâkaḥât*), emniyete dayanan tek taraflı anlaşmalar (*amânât*) ve verâset meseleleri girer; 4. cezâlar (*ʿuḳûbât*); 5. kefâretler (*kafârât*). İbn Nucaym (*al-Baḥr al-râʾiḳ*, I, 7) ile İbn 'Âbidîn (*Radd al-muḥtâr*, I, 58) birinci gurup yerine *âdâb*'ı koyuyorlar. *Âdâb* mânevî ahlâk hükümleridir. Umûmiyetle imân erkânı gibi, bu hükümler de fıkıh eserlerinde değil, hadîs kitaplarında yer almıştır. Bununla berâber, hukukî muâmelelerin tasnifi bu nazarî taksime uymamaktadır. *İbâdât, muʿâmalât, munâkaḥât, cinâyât, ḥudûd, ḥukûmât* en gecinden V. asra âit fıkıh kitaplarının muayyen bahislerine âit birer kat'î mefhûmdurlar. Fakat bunlar muhtelif mezheplerde ayrı-ayrı tasniflere tâbî tutulmuşlardır. Bu mefhûmlar her hâlde, III. asra kadar büyük bir değişikliğe uğradılar: msl., hadîste duâ „en iyi ibâdet" yahut „ibâdetlerin mükemmeli" olarak vasıflandırılmıştır (Tirmizî, *Daʿavât*, 1) ve daha eski eserlerde, sonradan eklenen *ṣavm* ve *ḥacc* diğer fıkıh maddeleri arasına sokulmuştur (Şaybânî'nin *al-Câmiʿ al-kabîr*'inde ve Abû Dâvûd ile İbn Mâca'nin hadîs kitaplarında böyledir). Yine *muʿâmalât* mefhûmu da, hadîste münhasıran alım ve satım muâmeleleri ifâde etmek için en dar mânasında kullanılmıştır (Nasâ'î, *Aymân*, XLVI, XLVII) Bütün bu teferruât için ve bilhassa hanefî fıkıh kitaplarında yahudi modellerin ve şâfiîlerde yunanî fikirlerin te'siri hakkında bk. Heffening, *Zum Aufbau der islamischen Rechtswerke* (*Festschrift P. Kahle* Leiden, 1935, s. 101—118). (HEFFENING.)

İBÂDİYE. AL-İBÂŻİYA, Hâriciler [b.bk.]'in başlıca şûbelerinden bir mezhep olup, mensuplarına bugün 'Omân, şarkî Afrika ve Trablusgarp kıt'aları ile cenûbî Cezayir'de tesâdüf olunur.

Bu ismin 'Abd Allâh b. İbâż al-Murrî al-Tamîmî adındaki müessisinden geldiği iddia olunur. Her ne kadar muâsır İbâżî müellifler bâzan kelimenin mârûf mânalı şeklini, daha doğru bularak, kullanıyorlarsa da Abâżîya bu ismin en çok kullanılan şeklidir. Bu mezhebin diğer isimlerinden biri de Şurât'tır.

İbâżîya'nin başlangıcının h. 65 senesinden evvel olduğu tahmin edilmektedir. O senede 'Abd Allâh b. İbâż'ın müfrit Hâricîlerden ayrıldığı rivâyet olunmaktadır. Belki mezhebin ilk tarihini Hâricîlerden *ḳaʿada* gurubu ile bağlamak lâzımdır. Bu gurup h. I. asırda Basra'da Abû Bilâl Mirdâs b. Udayya al-Tamîmî etrafında teşekkül etmiş ve bu guruptan Hâricî Şufrîya şûbesi zuhûr eylemiştir. Abû Bilâl'in ölümünden sonra mûtedillerin başı olan 'Abd Allâh b. İbâż h. 65 senesinde Ezrakîlerden ayrılmıştır. Ezrakîler, Emevîlere karşı *ḫuruc*'ları sırasında, Basra'yı terketmişler, İbn İbâż kendi tarafdarları ile orada kalmış idi. İbâżî'ler tarihinin bununla başlayan ilk devrine *kitmân* devri denilebilir. Kaynaklar İbn İbâż'ı ekseriyâ *imâm al-taḳiyya* yahut *imâm al-muslimîn* adı ile yâdederler. Belki bu unvanda gizli teokratik bir hukûmetin reisi rolü imâ edilmiş olabilir ki, bu hukûmete *camâʿat al-muslimîn* adını vermişlerdi. Fakat İbn İbâż ve halife 'Abd al-Malik arasında dostâne münâsebetler cârî olmuştur. Kendisinin ölüm tarihi mâlûm değildir.

İbn İbāḍ 'ın Emevîlere karşı siyâseti halefi Abu 'l-Şu'ṣā' Cābir b. Zayd al-Azdī — ki ibāżî tarîkatinin başlıca âlimlerindendir — tarafından bozulmamıştır. Bu son zât 'Omān 'da Nazvā 'da takriben h. 100 senesinde ölmüştür. Cābir, zamanının bütün müslümanları tarafından takdir edilmiş ve en eski hadîs mecmûasının müellifi sayılmıştır. Nihâyet *ibāżîya* mezhebinin esâslarını koymuş ve bundan dolayı *'umdat al-ibāżîya* ve yahut *aṣl al maẕhab* adını almıştır. Mezhebin hakikî teşkilâtı kendisinin eseri gibi görünüyor. Ḥaccāc ile dostâne münâsebâta girişmeğe, onun Hâricî müfritleri ile uğraştığı zaman dostâne münâsebetler te'sis etmeğe muvaffak oldu.

H. I. asrın nihâyetine doğru Basra İbāżî 'leri — ki Muhallabî 'ler ile münâsebette bulunuyorlardı — daha cezrî olmuşlardır ve vâli ile araları açılmıştır. Aralarında bizzat Cābir 'in de bulunduğu başlıca liderler 'Omān 'a nefyedilmişlerdir. Cābir 'in talebesi ve halefi Abū 'Ubayda Muslim b. Abī Karīm al-Tamīmī hapse atılmış, fakat Ḥaccāc 'ın ölümden (h. 95) sonra Basra İbāżî 'ler cemâatinin riyâsetine getirilmiştir. Abū 'Ubayda ileri gelen bir âlim olup, bir hadîs mecmûası te'lif etmiştir. Bütün müslüman âleminin her tarafından gelen İbāżî 'ler onun ders ve tâlimlerine devam ediyorlardı. Halife 'Omar II. 'in vefatından sonra İbāżî 'ler için mevcut olan müsâit şartlar nihâyet buldu. O zaman ihtilâlci temâyüller zuhûr etmişti. Abū 'Ubayda evvelâ açıkça hareket etmek aleyhinde iken, bir tefrikadan korkarak, fikrini değiştimiştir. Evvelce Ezrakîlerin yaptığı gibi, şehri terketmek istemeyerek, muhtelif vilâyetlerde İbāżî kıyâmları tahrik etmiş ve Emevî halifeliğinin harâbeleri üzerine bir İbāżî imâmeti kurmak istemiştir. Kendi tetkikat merkezi olan Basra 'da her taraftan gelen talebeler dâilik (misyonerlik) tahsil ediyorlardı. *Ḥamalat al-'ilm* denilen bu teşekkülün muhtelif grupları propaganda yapmağa başladıktan ve muayyen bir adette tarafdar topladıktan sonra, *ẓuhūr* („açık isyan") 'unu ilân edecekti. Abū 'Ubayda 'nin bu harekâtı mühim bir muvaffakiyet te 'min etti. Bir kaç sene sonra muhtelif islâm memleketlerinde İbāżî kıyamları baş-gösterdi.

Abū 'Ubayda 'nin vefatından sonra, henüz al Manṣūr halife iken, Basra İbāżîya cemâti zevâle yüz tutmuştur.

Basra hâricindeki İbāżî grupları: Irak 'ta (bilhassa Kûfe), Mezopotamya 'da (bilhassa Musul 'da) daha uzun müddet İbāżî cemâatleri mevcut kalmıştır.

Mekke, Medine ve merkezî Arabistan 'da hicretin II. asrında hâlâ İbāżî cemâatleri vardı. Cenûbî Arabistan 'da 128/129 senesinde bir İbāżî isyanı patlak verdi ve yalnız Ḥaẓramūt ve Ṣan'ā 'yı Emevîlerden almakla kalmayıp, vakit-vakit Mekke ve Medine 'yi de işgâl etti. 130 senesinde İbāżî 'ler nihâyet Vādi 'l-Ḳurā tarafından mağlûp edildiler.

İbāżîya 'nin 'Osmān 'daki ilk tarihinin, Abū Bilāl 'in İbāżî 'likten evvelki faâliyeti ile çok sıkı alâkadar olması lâzımdır. Mamafih h. II. asrın ilk yarısında ciddî bir propaganda başlamış bulunuyordu. 132 senesinde bir isyan zuhûr etmişti; başına memleketin eski emîrinin hafîdlerinden al-Culānda b. Mas'ūd geçmiş ve sonraları imâm seçilmişti. 124 senesinde Abbâsîlerin gönderdikleri bir kuvve-i seferiye ile imâmet yıkılmış ve II. asrın son yarısında, Nazvā şehri merkez olmak üzere, yeni bir faâliyet başlamıştır. Bir az sonra Basra *maṣā'iḥ* 'i buraya hicret etmişler ve bu suretle bu kıt'a İbāżîya 'nin fikrî muhiti olmuştur. Hicretin 280 senesine kadar 'Omān İbāżî 'leri müstakil idiler. Memleket o zaman Abbâsîlerin elinden geri alınmış idi. 400 senesinden sonra Abbâsî hâkimiyeti tamâmen nihâyet buldu. Bugün İbāżî-'lik 'Omān klanlarından Ġāfirī ve Hināvī klanlarının dini olarak kalmıştır.

Şarkî Afrika 'da şimdi bilhassa Zengibar 'da İbāżî 'ler bulunur. İran 'da dahi (Ḳişm adasında ve Horasan 'da) orta çağlarda bu mezhep pek yayılmış idi. İbāżî 'lik o vakitler 'Omān 'dan Sind cihetlerine de yayılmış idi.

Epeyce bir zaman Şimâlî Afrika 'nın İbāżî grupları bu mezhebin tarihinde başlıca rolü oynamışlardır. II. asrın başlangıcına doğru basralı Salāma b. Sa'īd, misyoner gibi, Kayravān 'a geldi. Hemen sonra Trablusgarp 'ta bir İbāżî devleti teşekkül etti ki, her ne kadar halk İbāżî kaldılarsa da, bu devlet 132 senesinde dağıldı. Bu Berberîler ile Basra arasında sıkı bir gidiş-geliş devam etmiş ve Abū 'Ubayda tarafından teşkil edilen bir misyoner heyʾeti çalışmağa devam ederek, 140 senesinde, Trablus 'ta Abu 'l-Ḫaṭṭāb isimli bir imam intihap edilmişti. Onun hâkim olduğu Havvāra, Nafūsa berberî kabîleleri bütün Trablus 'u zaptettiler ve 141 senesinde Kayravān 'ı Ṣufrī Varfacūma 'den aldılar. Abu 'l-Ḫaṭṭāb 'ın imâmeti büyük bir sâhaya yayılmış idi. Fakat 144 senesinde Abbâsî ordusunun karşısında, Tavarġa 'da, mağlûbiyeti neticesinde, dağılmıştır. Yavaş-yavaş Abbâsîlere karşı yeni muhâlefet merkezleri teşekkül etti. Bu suretle eski Kayravān İbāżî vâlisi 'Abd al-Raḥmān b. Rustam Sūf Accāc 'da ve sonra Tāhart 'te bir emâret te'sis etti. Orada bir çok İbāżî berber kabîleleri toplandılar. Muhtelif baş'arın faâliyeti sebebi ile, 151 senesinde, Şimâlî Afrika 'da tekrar bir kıyâm oldu. Bu kıyâma Ṣufrī 'ler de iştirâk etti-

ler. İsyanın başına *imām al-difā'* [b.bk.] 'unvanını alan Abū Ḥātim geçti. 155 senesinde, bir Abbâsî ordusunu mağlûp etti. Mağlûbiyetten sonra Tāhart şehri 160 (yahut 162) senesinde şehrin hâkimi 'Abd al-Raḥmān b. Rustam 'i imâm intihap etti. Şehir bu suretle şimâlî Afrika İbāżîya mezhebinin asıl merkezi olmuş idi. İbn Rustam 'in halefi 'Abd al-Vahhāb, II. asrın nihâyetine doğru, bütün İfrīḳîya İbāżî mıntaka ve kabîlelerini kendi hukmü altında birleştirmeğe muvaffak oldu. Diğer taraftan Basra İbāżî 'ler gurubu ve bütün şark İbāżî 'leri Rüstemîlerin üstünlüğünü kabûl ettiler. Siyâsî tefrikalar ve Ağlabî 'lerin muvaffakiyetleri III. asrın ortasında Tāhart imâmetini inkırâza sevketti. IV. asrın ilk yarısında isyan teşebbüslerinden sonra Fâṭımîler tarafından sıkıştırılan İbāżî 'ler *kitmān* hâline rucû ettiler. Magrib ve İfrīḳîya 'nin muhtelif yerlerinde küçük İbāżî-Vahbî teşekküller kuruldu. Bilhassa Cabal Nafūsa 'daki gurup IV. asrın ikinci yarısından beri kendine mahsus bir emîre mâlik olmakla meşhûr idi. Sonra burada da teokratik hukûmet şekli zuhûr etti ki, bu hukûmet *'azzāba* denilen ve bir şeyhin riyâsetinde bulunan meclislerden müteşekkil idi. Banī Hilāl 'in zuhûru (443) ile şimâlî Afrika 'daki İbāżî 'ler bugünkü hâle düştüler. Sahrâdaki İbāżî mıntakaları VII. asırda İbn Ġaniya tarafından, hemen kâmilen, tahrik edildi. Geri kalan en mühim guruplar Cabal Nafūsa ve Carba adası ile Bilād al-Carīd, Rīġ ve Varclān vâhâlarında ve Mzāb 'da kalmışlardı. Mamafih Afrika 'nın İbāżî ulemâsı ile şark ulemâsı arasında münâsebât devam etmiştir.

Sudan 'da dahî İbāżî mezhebi yerleşmiş, evvelâ Avdağaşt 'ta, tâcirler vâsıtası ile, yayılarak burada bir çok asırlar devam etmiştir. Merkezî Sudan 'ın şimâl hudûdunda İbāżî kolonileri var idi.

V. asırda İspanya 'da ve Sicilya 'da da İbāżî kolonileri görülmüştür.

Mezhebin hukümleri. İbāżîya, Ṣufrīya ile berâber, Hâricîlerin mûtedil şûbesini teşkil eder. Bunlar Hâricî olmayanları ne *kufār* ne de *muşrikūn* sayarlar ve *isti'rāż* (siyâsî sûikast) 'ı reddederler. İbāżî olmayanlar ile izdivac memnû değildir. Siyâsî nokta-i nazardan Muḥakkima (ilk Hâricîler) 'nin re'yine uygun olarak bir imâmetin mutlaka lâzım olduğunu kabûl etmezler. İmâmsız hâle *kitmān* derler. Mezhebin hukümlerine göre, *kitmān* 'a mukabil *ẓuhūr* konulmuştur ki, bu, imâmetin meydana çıkması demektir. Tabi'î yoldan intihap edilmiş imâma *imām al-bay'a* derler. Hâlbuki *ahl al-kitmān* tarafından tâyin edilen imâmın unvanı *imām al-difā'* 'dır. İmâm ileri gelen gayr-i rûhânî zevât ve yahut şeyhler tarafından gizli re'y ile seçilir ve sonra seçim neticesi ilân olunur. Ekseriyâ bu intihap bir kabîleye ve hattâ bir âileye münhasır kalabilir. İmâm *Kur'an* 'a, sünnete ve kendisinden evvel imâmet edenlerin tuttuğu yollara göre, vazifesini ifâ eder. Her kim, onun hukmü nufûzunu, *şarṭ* vâsıtası ile, tahdit etmeğe kalkışırsa, o zındık sayılır. İşte bu suretle Nukkār ayrılığı denilen hâdise meydana gelmiştir. İmam, naslara riâyet etmediği zaman, azledilebilir. Muhtelif ibāżî imâmlarının muhtelif memleketlerde aynı zamanda mevcut olmaları câizdir. Mamafih İbāżî 'ler âleminde umûmî bir imâmet te'sisi temâyülü mevcuttur. Tarihî vesikalara göre, şu neticeye varılır ki, Hâricîlik esâs prensiplerinin iptâli demek olan bir nevî federasyonun da teşekkül etmesi mümkündür. Umûmiyet itibârı ile kelâm ve siyâsî-dinî inanışlar bakımından İbāżîya bâzı esâs noktalarda sünnî inanışlarına uyar. Mâlikîlerden yalnız bir kaç noktada ayrılırlar. Bu noktalardan biri *Kur'an* 'ın Peygamberin zamanında yaradılmış olmasıdır (krş. Smogorzewski, *Un poème abādite sur certaines divergences, entre les Mālikites et les Abāḍites*, *RO*, II, 260—268). Bundan başka ibāżî kelâmı ile mûtezile kelâmı arasında bir karâbet bulunduğuna işâret edilmiştir (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 207, 259; al-Bakrī, ibāżî mezhebine, *al-Vāṣilīya-İbāżīya* 'der).

İbāżî mezhepleri. Tefrika ayrılıkları başlangıçta *kitmān* zamanında Basra 'dan tamâmen itikadî mâhiyette idi. Sonraları siyâsî buhranlar dolayısı ile başka vecheler de aldı. İki siyâsî sebep bilhassa ehemmiyetlidir: federasyon meselesi ve *şarṭ* meselesi.

Vahbîya mezhebi bütün ibāżî şûbelerinin en mühimi ve en büyüğü idi. Şimdiye kadar devam eden yegâne Hâricî mezheplerden yalnız bu Vahbîya mezhebi kalmıştır. Bu isim kısmen rüstemî imâmı 'Abd al-Vahhāb 'ın isminden, fakat daha büyük bir ihtimâl ile hâricî imâmı 'Abd Allāh b. Vahb al-Rāsibī 'nin isminden gelmektedir. Diğer isimler de vardır. Vahbîya mezhebinden başka bugün Hâricîlerden Nukkārīya, Nafāṣīya, Ḥalafīya gibi küçük guruplar kalmış ise de, bunların mensûpları azdır. Nukkārīya 'nin başlangıcı hicretin II. asrına kadar gider. O sırada mensûpları, ikinci Tāhart imâmı 'Abd al-Vahhāb 'ı tanımayarak, ayrılmışlardır. Bunlara Şimâlî Afrika 'dan başka 'Omān ve cenûbî Arabistan 'da tesâdüf edilir *Nafāṣīya*, III. asrın başlarında Bilād al-Carīd 'de zuhûr etmiştir. Müessisi Nafāṣ rüstemî imâmını, *musvadda* (Aglebîler) 'ye karşı harbi ihmâl ettiğinden dolayı, muâheze etmişti. Nafāṣ, hayatının sonuna doğru, Cabal Nafūsa 'ya döndü.

Ḥalafîya Ḫalaf b. al-Samaḥ'ın mensûpları olup, Ḫalaf b. al-Samaḥ II. asrın nihâyetinde Trablus'ta imâm ilân edilmiştir. Bugün Ğaryân'da ve Cabal Nafūsa'da Halefîlere tesâdüf olunur.

Bundan başka tarihte en az daha 12 muhtelif gurubun mevcûdiyeti kabûl olunur. Bunlar ibāzî müellifler ve kısmen al-Şahrastānî'nin eserlerinde zikredilmişlerdir.

Bibliyografya: al-Şammāḫî, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301; krş. Lewicki, *Une chronique ibāḍite*, *REI*, 1934, s. 72); al-Sālimî, *Kitāb al-luma' al-marżîya* (1326); al-Barrādî, *Kitāb al-cavāhir* (Kahire, 1306); ayn. mll., *Siyar al-'umānîya* (Lenberg yazmaları); Abu Zakarîya, *Chronique* (nşr. E. Masqueray), Algier-Paris, 1878; al-Bārūnî, *Risālat sullam al-'āmma* (Kahire, 1324); A. de Motylinski, *Chronique d'Ibn Ṣaghir sur les Imams Rostemides de Tahert* (Actes XIV° Congr. des Or. III, 3—132); Muḥammed b. Yūsuf Aṭfiyāş al-Mizābî, *Risāla Ṣāfiya fi ba'ż al-tavārîḫ* (Cezayir, 1299); al-Darcînî, *Kitāb ṭabaḳāt al-maşā'iḫ* (Lenberg yazmaları); al-Sālimî, *Tuḥfat al-a'yān bi-sīrat ahl 'Umān* (Kahire, 1347), 2 cild; bundan başka Motylinski, *Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite* (*Bull. de Correspondance Africaine*, Algier, 1885, III); Smogorzewski, *Zródia ibāḍyckie do historii Islāmu* (Lenberg, 1926); Badger, *History of the imâms and seyyids of Omân by Salîl-ibn-Razîk* (London, 1871); Brünnow, *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden* (Leiden, 1884); Wellhausen, *Die rel.-pol. Oppositionsparteien* (Berlin, 1901); umûmî tarihî kaynaklar Ṭabarî, bilhassa İbn Ḫaldūn. İbāżî'lerin akîdesi hakkında bk. bilhassa al-Şammāḫî, *Kitāb al-Îżāḥ* (taş basm., 1309); al-Cayṭalî, *Ḳanāṭir al-Ḫayrāt* (taş basm., 1307); al-Sadrātî, *Kitāb al-dalîl va 'l-burhān* (taş basm., 1306); Benî İsgen'den 'Abd al-'Azîz, *Kitāb al-Nil* (taş basm., 1305, Aṭfiyāş, *Şarḥ K. al-Nil*); Zeys, *Législation Mozabite* (Algier, 1886); Sachau, *Muhammedanisches Erbrecht nach der Lehre der ibaditischen Araber* (*SBPrAK*, 1894); Motylinski, *Les livers sacrés de la secte abadhite* (Algier, 1889); ayn. mll., *L'Aqida des Abadhites* (*Rec. XIVe Congr. des Or.*); M. Mercier, *Etude sur le waqf abadhite* (Algier, 1927); al-Şahrastānî ve al-Bağdādî (krş. Hitti, *Baghdadi's characteristics of Muslim Sects*; Kahire, 1924).

(T. LEWICKI.)

İBĀŻÎYA. [Bk. İBÂDİYE.]

İBB. Yemen'de Ta'izz sancağında, aynı isimdeki kazânın merkezi. Yemenlilere has İbb telâffuzu yanında, bu kelimenin bir de Abb şekli vardır (Niebuhr'da Âebb). Çok eskiden, dört tarafı sûrlar ile çevrili olan, nüfusu 4.000'i bulan kasaba, Ẕū Cibla havâlisine dâhildir. Bu kazâ, Ḥaẓramūt'tan Yemen Tihāma'sine yahut 'Adan'den Ṣan'ā'ya uzanan hacc yolu üzerinde bir tepede kâindir. Bulunduğu havâli verimlidir. Hubûbat ve meyva ağaçları yetiştirmeğe elverişlidir, aynı zamanda kahve, ḳāt, çivit boyası, wars istihsâl edilir. Bu havâlinin yakınlarında, vaktiyle gümüş mâdenleri var idi (fotoğrafları Leiden'de „Fondation de l'Islam" da).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 78; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 239; A. Sprenger, *Die Post- u. Reiserouten des Orients* (*Abh. d. Deutschen Morgenl. Gesellschaft*, Leipzig, 1864, III, nr. 3), s. 154; H. Burchardt, *Reiseskizzen aus dem Yemen* (*ZGErdk.*, 1902, s. 605); A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), s. 165, 213, 216, 223, 225, 230, 251 v.d.; (Brünn, 1933), II, s. 129.

(A. GROHMANN.)

İBLÎS. [Bk. İBLÎS.]

İBLÎS. İBLÎS, şeytanın has ismi. Bu kelimenin rûmca διάβολος'un bozulmuş bir şekli olması ihtimâli vardır (fakat bk. D. Künstlinger, *Rocznik Orientalistyczany*, VI, 76 v.dd.); müslüman dilciler onu *b-l-s* kökünden iştikak ettirirler; çünkü İblîs'in Allahın mağfiretinden ümit edecek bir şeyi yoktur (*ublisa*). Ona *şayṭān*, *'Aduvv Allāh* („Allahın düşmanı"), *al-'Aduvv* („düşman") isimleri de verilir. Fakat şeytan bir has isim değildir. *Kur'an*'ın bilhassa Âdam'e dâir ilk kıssalarda (II, 32; VII, 10; XV, 31 v.d.; XVII, 63, XVIII, 48; XX, 115; XXXVIII, 74 v.d.) Âdem'in yaratılmasına muhâlefette bulunması ve cennette Havvâ'yı yanlış yola sevketmiş olması dolayısı ile görünür. Allah Âdem [b.bk.]'i topraktan yaratıp, kendisine hayat *rūḥ*'unu nefhedince, meleklere ona secde etmelerini emretti. Yegâne itiraz eden İblîs oldu; çünkü o, kendisi ateşten yaratılmış olduğu için, haysiyetini topraktan yaratılmış olan Âdem'e secde etmiyecek derecede üstün addediyordu. Bunun üzerine, cennetten kovuldu. Fakat cezâsının kıyâmet gününe kadar tâlik edilmesini talep etti; bu isteği kabûl edildi; bir de kendisine, Allahın sâdık kulları olmayan her kesi dalâlete sevketmek iktidarı verildi. Bundan sonra, Âdem ile Havvâ'nın cennette bulundukları sırada, ağacın meyvasını yemek husûsunda onları igvâ etti. Peygamber, burada, müstakil iki kıssayı birbirine karıştırıp birleştirmiştir: Âdem'in yaratılması

ve cennette Havvâ'nın igvâsı. Bu münâsebetle şeytan hilkat hikâyesinde, dâimâ İblîs ve cennet hikâyesinde ise, bir zamir ile gösterilmediği zaman dâimâ al-şayṭān adını taşımakta olduğuna dikkat etmek lâzımdır. İblîs hikâyesi bir hıristiyan an'anesine dayanır. *Âdam ile Havvā'nın hayatı*, § 15'te (Kautzsch, *Apokryphen*) Mikâil'in melekleri Âdem'e secde etmeğe dâveti üzerine şeytan, Âdem'in kendilerinden daha aşağı ve daha genç olduğunu ileri sürdü; kendisi ile tevâbii, secdeyi reddettiler ve yeryüzüne sürüldüler. *Schatzhöhle* (nşr. Bezold, süryânî-arapça metin, s. 15 v.d.)'ye göre, Allah Âdem'e bütün mahlûkat üzerinde hâkimiyet verdi. Bunun üzerine, onu kıskanan İblîs müstesnâ, melekler ona secde ettiler; İblîs, — „Onun bana secde etmesi lâzımdır, ben ki ışık ve havayım, hâlbuki o yalnız topraktır." — dedi. O zaman tevâbii ile birlikte gökten kovuldu ve o zamandan itibâren ona şeytan, cin v.b. denildi.

Müslüman an'aneleri *Kur'an*'daki hikâyeyi, kısmen mâlûm olan muhtelif fıkralar ile süslemiştir. İlk evvel şu güçlüğün yenilmesi lâzım gelmiştir: *Kur'an*'da İblîs melekler arasında olduğu kadar *cin* [b.bk.]'ler arasında da sayılmaktadır ve bu varlıklar, başka yerlerde, birbirlerinden ayrı iki sınıf itibâr olunur. Zamaḫşarî, İblîs'in *cinnî*'den başka bir şey olmadığını ve „melek" adının *Kur'an*'da, zikredilmiş olan her iki sınıf varlık mânasına da geldiğini iddia eder (*Kaşşāf*, sûre XX, 115). Fakat İblîs'in mukarreb bir melek olduğu da iddia edilir. Başkaları, cinlerin, cennetin (*al-canna*) nezâreti vazifesini gören bir melekler zümresi olduğunu, adlarının bundan geldiğini söylerler (Ṭabarî, *Annales*, I, 80). Bu cinler *Samūm* (sûre XV, 27) ateşinden yaratılmışlardı; hâlbuki melekler nurdan yaratılmışlardı (Ṭabarî, *ayn. esr.*, s. 81). Önceleri, cinler yer-yüzünde oturuyorlardı. Fakat aralarında kan dökülecek kadar düşmanlıklar baş gösterdi. Bunun üzerine, Allah daha o zaman 'Azāzîl veya al-Ḥāriṯ ismini taşıyan İblîs'i, bir takım takım melekler ile birlikte, döğüşmekte olan cinlere karşı gönderdi ve cinler dağlara püskürtüldü. Fakat, başkalarına göre, İblîs, yer-yüzündeki cinlerden idi ve Allahın gönderdiği cezâ melekleri tarafından esir edilerek, onlar ile birlikte, göğe götürülmüştü; o zamanlar daha genç imiş (*ayn. esr.*, s. 84). Sukûtundan evvel İblîs'e al-Ḥakam ismi de verilmiştir; çünkü Allah onu cinlere hâkim tâyin etmişti; o bu vazifeyi 1.000 sene ifâ etti. Sonra isminden gurûra kapılmış ve cinler arasında, yine 1.000 sene devam eden karışıklıklar çıkarmış. Bunu müteâkip Allah üzerlerine onları mahveden bir ateş yollamış; fakat İblîs göğe iltiçâ etmiş ve Âdam'in halkına kadar, Allah'ın sâdık bir kulu olarak kalmış (*ayn. esr.*, s. 85; Mas'ūdî, *Murūc*, I, 50 v.dd.).

Fakat İblîs'in gurûru hakkında başka an'aneler de vardır. Ṭabarî (*ayn. esr.*, s. 83), onun kendisini diğer meleklerden üstün gördüğünü ve bunun üzerine Allahın — „Yer-yüzünde bir halife yaratacağım" — (sûre II, 28) dediğini naklediyor ve kezâ (*ayn. esr.*, s. 79 v. d.) onun mukarreb meleklerden biri olduğunu ve yer-yüzündeki ve en alt kat gökteki cinler üzerinde huküm sürdüğünü söylüyor. Sonra Allaha âsî oldu ve Allah ona *şayṭān racîm* adını verdi. (İblîs'in *Tavḥîd*'ine dâir bk. Massignon, *Kitāb al-ṭavāsîn*, s. 42 ve fihrist, yk. bk.)

An'anede cennet kıssasına müteallik bahiste İblîs'in cennete nasıl yol bulduğu anlatılmıştır. Daha hıristiyan müelliflerde bulunan umûmî kanâate göre, oraya girmek için yılandan istifâde etmiştir. Fakat bâzılarına göre, bu işi beyhûde yere, bütün hayvanlar ile denedi; daha başkalarına göre, ilk önce bir gün cennetin kapısında gördüğü tavus kuşu ile münâsebete girişti. İblîs ona, girmesine müsâade ettiği takdirde, kendisini ölümden koruyacak üç kelime haber vereceğini vaadetti. Fakat tavus-kuşu cesâret edemedi; mâcerasını yılana anlattı. Yılan, şeytanı dişlerinin arasına (başkalarına nazaran, karnına) oturttu ve onu böylece cennete götürdü. Yılan sık-sık Ḥavvā'nın yanına gitmek âdetinde olduğundan, yılanın ağzından konuşan şeytan idi; kadına, sözde bir meleğin kendisine söylediğine göre, ebedî hayat veren ağacın meyvasından bahsetti. Ḥavvā ağaca doğru gidince, İblîs birden-bire kendisini ona bir melek şeklinde gösterdi. Daha başkalarına göre, ağacın meyvasını ona bizzat kendisi getirdi ve mâlûm neticeyi elde etti. İblîs, Âdam ve Ḥavvā cennetten kovuldular ve tel'în edildiler (*Kur'an*'da İblîs'in tel'înî âlemin yaratılması kıssasından sonra naklediliyor). O zamana kadar dört ayaklı güzel bir hayvan olan yılan, fazla olarak, karnının üzerine sürünmeğe mahkûm edildi. İblîs cezâsını te'cîl ettirmeğe muvaffak oldu; o vakitten beri harâbelerde, mezarlıklarda ve pis yerlerde vakit geçirmek mecbûriyetindedir. Yiyeceği, putlar için, kesilen kurbanların etidir; içeceği şarap, eğlencesi mûsikî, raks ve şiirdir. Zürriyeti, insalarınkinden yedi defa daha çok olacaktır.

Kıyâmet kopunca, İblîs, tevâbii ve günahkârlar ile birlikte, cehenneme atılacaktır. „O zaman onlar (putlar) ve dalâlete düşenler ve İblîs'in bütün tevâbii oraya, yâni cehenneme, atılacaklardır" (sûre XXVI, 94 v.d.). Bu âyet, hattâ metni harfîyen olmak üzere, Matta 25, 41'yi hatırlatıyor; O vakit solda olanlara dahi — „ey

mel'ûnlar, huzûrumdan, şeytan ile onun meleklerine hazırlanmış olan o ebedî ateşe gidiniz" — diyecek fakat, bu aralıkta, İblîs insanlara bir çok oyunlar oynamaktadır; onları, mü'minler müstesnâ, yollarından saptırır (XXXIV, 16). Aynı şekilde, arap edebiyatında o kadar tanınmış olan *hâtif* [b. bk.], bâzan İblîs'in sesinden başka bir şey değildir. İblîs, bu tarzda, msl. 'Alî'yi Peygamberin naaşını yıkamak husûsunda ikaz etmiş; sonra bir başka *hâtif* Peygamberin dâmadını tekrar irşâd etmiş (Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ*, s. 44).

Bir defa, Allah Yahyâ peygamber'in İblîs ile görüşmesine müsâade etti. O, habis şeytana, insan üzerinde en çok ne zaman te'sir yaptığını sordu. Şeytan cevap verdi: — „insan doyuncaya kadar yiyip içtiği zaman" —. Bunun üzerine Yahya Peygamber, hiç bir zaman, doyuncaya kadar yiyip içmemeğe karar verdi.

Zürriyetinin çoğalması husûsuna gelince, Âdem-oğullarının isyânından dolayı her sevinmesinde iki yumurta yumurtladığı ve bu yumurtalardan yavrular çıktığı söylenir. Onun erkek ve dişi tenâsül uzuvları olduğu ve kendi kendini telkih ettiği de rivâyet olunur.

Bibliyografya: metinde adları geçen menbâlardan başka, zikredilen âyetler hakkında bk. *Kur'an* tefsirleri; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 12 v.dd.; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 60v.d.; al-Diyārbakrī, *al-Ḥamīs* (Kahire, 1283), I, 31 v.dd.; Buḫārī, *Ṣaḥīḥ, Bāb Ṣifat İblīs va-cunūdihi*.

(A. J. WENSINCK.)

İBN. (A.), oğul.

İBN ABBĀD. [Bk. İBN ABBÂD.]

İBN ABBÂD. İBN 'ABBĀD ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABĪ İSḤĀḲ İBRĀHĪM B. ABĪ BAKR 'ABD ALLĀH B. MĀLİK B. İBRĀHĪM B. MUḤAMMED B. MĀLİK B. İBRĀHĪM B. YAḤYĀ B. 'ABBĀD AL-NAFZĪ AL-ḤİMYARĪ AL-RUNDĪ (1332—1390), fakîh, mutasavvıf, şâir ve hatîp olup, umûmiyetle İbn 'Abbād nâmı ile tanılır. İspanya'da Ronda şehrinde, 733 (1332/1333)'te, doğmuştur. Bu şehirde büyümüş, 7 yaşında, hıfzı tamamlayarak, lisan ve fıkıh tahsiline başlamıştır. Sonra, Fas ve Tlemsen'e giderek, tahsilini ikmâl etmiş, oradan Fas'a dönerek, Salā'da yerleşmiştir. Orada Aḥmed b. 'Āşir'in derslerine devam etti. Bunun vefatında Tanca'da sûfî Abū Marvān 'Abd al-Malik'in yanında bir müddet kaldıktan sonra, Fas'a çağırıldı ve al-Ḳaravīyīn câmiine hatipliğe tâyin edildi. 15 sene bu vazifede kalarak 792 senesi recebinin cuma günü (17 temmûz 1390) öldü ve Bāb al-Futūḥ'un iç tarafına gömüldü.

Hocaları arasında al-Şarîf al-Tilimsānī, *Nafḥ al-ṭīb* müellifinin dedesi al-Maccārī ve Abū 'Abd Allāh al-Maḳḳarī; talebeleri arasında da, Yaḥyā al Sarrāc, al-Ḫaṭīb b. Ḳunfuz ve Abū 'Abd Allāh b. al-Sakkāk, hassaten, zikrolunur.

Şâzilî tarîkatine mensûp bir sûfî olan İbn 'Abbād, İbn 'Aṭā' Allāh al-İskandarī [b.bk.]'nin *Ḥikam* (*Ġayş al-mavāhib al-'alīya şarḥ al-ḥikam al-'aṭā'īya*) üzerine yazdığı şerh ile tanınmıştır. Eser 1285'te Bulak'ta ve 1303, 1306'da Kahire'de neşrolunmuştur.

Bibliyografya: İbn al-Ḳāżī, *Cavzat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 200; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), II, 133; Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 287; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc* (Cezayir medresesi el-yazmaları), var. 145v; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (Kahire, 1302), III, 175; Brockelmann, *GAL*, II, 265. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN ABBÂD. İBN 'ABBĀD ABU 'L-ḲĀSİM KĀFİ 'L-KUFĀT 'İSMĀ'İL B. 'ABBĀD B. AL-'ABBĀS B. 'ABBĀD B. İDRİS AL-ṬĀLAḲĀNĪ (938—995), Büveyhîlerden Mu'ayyid al-Davla ile Faḫr al-Davla'nın vezîri ve devrinin en büyük edip, şâir ve âlimi. Zilkâde 326 (eylûl 938)'da, İsfahan civarında, Ṭālaḳān'da doğmuştur. Babası dil ve kelâm sâhasında tanınmış âlimlerden idi ve Rukn al-Davla'nın vezîri olmuş idi.

İbn 'Abbād, meşhûr dilcilerden ders gördükten sonra, Bagdad'a giderek, tahsilini orada tamamlamıştır. Devlet hizmetine, küçük bir kâtip olarak, başladı; İbn al-'Amīd'e, sonra henüz şehzâde bulunan Büveyhîlerden Mu'ayyid al-Davla b. Rukn al-Davla'ya kâtip oldu. Parlak zekâsı ve yüksek ahlâkı ile, kendisini şehzâdeye sevdirmeğe muvaffak oldu ve Mu'ayyid al-Davla ona *al-Ṣāhib* (müsâhip) ve *Kāfī 'l-kufāt* lekaplarını verdi. Rukn al-Davla ölünce (h. 366), yerine Mu'ayyid al-Davla geçti ve Abu 'l-Fatḥ b. al-'Amīd'i vezîrlikten atarak, İbn 'Abbād'ı kendisine vezîr tâyin etti. Mu'ayyid al-Davla'nın ölümünden sonra, 373 (984)'te, Horasan'da bulunan kardeşi Faḫr al-Davla'nın hükümdar olmasını te'min etti. Vaziyet sükûnet bulduktan sonra, belki kendi vaziyetini emniyet altına almak için, hükümdara vezîrlikten ayrılmak istediğini bildirdi; fakat Faḫr al-Davla buna müsâade etmedi ve onu vezîrlikte ipka eyledi. Hükümdarın minnetini kazanmış olan İbn 'Abbād zekâsı ve devamlı çalışması ile, uzun süren idâresi esnâsında, Faḫr al-Davla üzerinde büyük bir nufûz icrâ eyledi. Öyle ki hükümdar yanında lâübali bir harekette bulunmaktan çekinirdi. 377 (987/988) senesinde Taberistan'a bir sefer açmağa teşebbüs etti. Bu memleketi intizam altına aldı; bir çok müstaḥkem

yerleri zapteyledi. İbn 'Abbād safer 385 (mart 995)'te Rey'de öldü ve İsfahan'da gömüldü. Cenâzesinde hükümdar ve bütün Deylemli emîrler hazır bulunmuş ve önünde yeri öpmüşmüşler, halk üstünü başını parçalamıştır ve bu suretle cenâzesi de, hiç bir vezîre nasip olmayan bir hürmet görmüştür.

İbn 'Abbād, siyâset sâhasından ziyâde edebîyat sâhasındaki faâliyeti ile, meşhûrdur. Mevkiinin nufûzu ve şahsî cömertliği sâyesinde, kendisinin devrinde önderi bulunduğu şiir ve tasannûlu nesrin hemen bütün üstadlarını sarayında topladı. Bugün bir az soğuk ve cansız te'siri yapan şiir ve nesri zamanının en kıymetli eserleri sayılıyordu ve gençler, edebiyatta terakkî etmek için, bunları ezberliyorlardı. Yazmış olduğu eserleden belli-başlıları şunlardır: 1. *Kitāb al-Muḥīṭ*. 10 cildlik bir lûgat kitabı olup, yalnız 2 cildi, biri Kahire'de, diğeri Topkapı Sarayında, bugüne kadar, kalmıştır (bk. H. Ritter, *Philologika XIII, Oriens*, II, nr. 2, s. 243). 2. *K. al-kāfī*. Mektuplar mecmûası olup, anca'k bâzı nümûneleri bize kadar gelmiştir. 3. *Dīvān*. Ayasofya kütüphânesinde 2 nüshası bulunduğu gibi (nr. 3952, 3953), muhtelif yerlerde şiirlerine ayrı olarak da tesâdüf edilir. 4. *al-Kaşf 'an masāvī şi'r al-Mutanabbī*. Kahire'de 1349'da basılmış olan bu küçük risâle, Mütenebbî'nin şiirlerinin tenkidinden ibârettir. Diğer eserleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 131; *Suppl.*, I, 199

Bibliyografya: Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), II, 273—343; Kahire tab, VI, 168—317; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 95 (trc. de Slane), I, 212 v.dd.; (Kahire, 1299), I, 75 v.dd.; Abū Şucā' Muḥammed b. Ḥusayn, *Ẕayl K. Tacārib al-umam*, (metin, nşr. H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth, Oxford, 1291, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, III), bk. *fihrist*; al-Ṯa'ālibī, *Yatīmat al-dahr* (Kahire, 1934), III, 169—260; İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'*, t. s., s. 397 v.dd.; İbn al-Cavzī, *K. al-Muntaẓam* (Haydarâbâd, 1358), VIII, 179 v.dd.; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, Kahire, 1326, s. 196 v.d.; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1350), III, 113 v.d.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), VIII, 264, 454; IX, 4 v.d., 18, 39, 44, 72, 77 v.d.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh nach Mirchond*, fasıl VIII; Z. Mubârak, *La Prose arabe au IVe siècle de l'Hégire* (Paris, 1931), s. 136—145; Abu 'l-Ḳāsim al-Ḳūbā'ī, *R. al-İrşād fī aḥvāl al-Ṣāhib al-Kāfī 'İsmā'il b. 'Abbād* (Tahran, 1933); *EI*'nin Leiden basmasında İbn 'Abbād'ın şâir ve nâsirliği ihmâl edilmiştir. (AHMED ATEŞ.)

İBN AL-ABBĀR. [Bk. İBNÜL'ABBÂR.]

İBN 'ABD AL-ḤAKAM [Bk. İBN ABDÜLHAKEM.]

İBN ABD RABBİHİ. İBN 'ABD RABBİHİ AḤMED B. MUḤAMMED ABŪ 'OMAR (860—940), ispanyalı arap müellifi olup, 10 ramazan 246 (29 kânun I. 860)'da Kurtuba'da doğmuştur; bu şehirde huküm süren Emevîlerin azadlısı idi. 18 cemâziyelevvel 328 (3 mart 940)'de ölmüştür. Başlıca eseri *al-'İḳd* (buna ilâve edilmiş olan *al-farīd* sıfatı muahhar müstensihlerden kalmadır) adlı müntehabâttır; 25 kitaba taksim edilmiş olup, her biri bir kıymetli taşın adını taşımaktadır. 13. kitabın adı *al-Vāsiṭa*'dır, bunun iki yanında aynı kıymetli taşa göre isimlendirilmiş kitaplar vardır; fakat 13.'yü tâkip edenlere bir de *al-şāniya* sıfatı eklenmiştir. Eserin mevzûu memlekette çok yayılmış bulunan edeb kitaplarından alınmıştır; bilhassa İbn Ḳutayba'nın *'Uyūn al-aḫbār*'ından istifâde edilmiştir; rivâyete göre, Ṣāḥib İbn 'Abbād, bunda İspanya tarihini bulacağını ümit ederken, bu ümidinin boşa çıkması üzerine, kitabı fırlatıp atmıştır. 1293'te Bulak'ta, 1303, 1305, 1317, 1321'de Kahire'de basılmıştır. Kadîm araplara dâir bâzı parçaları Tournel tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir: *Lettres sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme* (Paris, 1836, 1837, 1838). al-Ḥumaydī'nin 20 cildden fazlasını bildiği şiirleri arasında, daha o zamanlar *Muvaşşaḥāt* ve bir de *Mumaḫḫaṣāt* adını verdiği bir takım manzûmeler mevcut olup, bunlar gençliğinde yazılmış olan aşka dâir şiirler idi; onlara, sonraları aynı vezin ve kafiyede zâhidâne şiirler ilâve etmişti.

Bibliyografya: al-Ṯa'ālibī, *Yatīmat al-dahr*, I, 412—436; İbn Ḫāḳān, *Maṭmaḥ al-anfus* (İstanbul, 1302), s. 51—53; Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), II, 67—72; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), nr. 45; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 161; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber d. Araber*, nr. 107; M. Hartmann, *Das arab. Strophengedicht* I, *Das Muvaşşaḥ*, s. 23; Brockelmann, *GAL*, I, 154. (C. BROCKELMANN.)

İBN 'ABD AL-VAHHĀB. [Bk. İBN ABDÜLVEHHÂB.]

İBN 'ABD AL-ẒĀHİR. [Bk. İBN ABDÜZZÂHİR.]

İBN 'ABDŪN. [Bk. İBN ABDÛN.]

İBN ABDÛN. İBN 'ABDŪN ABŪ MUḤAMMED 'ABD AL-MACİD İBN ABDŪN AL-FİHRĪ (?—1134), ispanyalı arap müellifidir. Yābura (Evora)'da doğmuş ve daha genç yaşında şiir kabiliyetinden dolayı Yābura emîri 'Omar al-Mutavakkil b. al-Afṭas'ın nazar-i dik-

katini celbetmişti. Bu emîr Badacoz [b. bk.] 'da iktidarı eline alınca, İbn 'Abdūn onun kâtibi oldu (473=1080). 485 (1092) 'de Afṭasî 'ler imparatorluğunun sukutu, onu murâbıt askerlerinin kumandanı Sîr b. Abî Bakr 'in hizmetine girmeğe mecbûr etti. Daha sonra, 500 (1106) senesinde, kendisini murâbıtlardan 'Alî b. Yūsuf 'un sarayında kâtip olarak buluyoruz. 529 (1134) yılında doğduğu şehir olan Yābur 'da öldü. İbn 'Abdūn şöhretini bilhassa, arapların çok takdir ettikleri ve Afṭasî 'lerin sukutuna dâir olan bir manzûmeye, *al-Baṣṣāma* 'ye, medyûndur. Bunun tarih bakımından bir şerhi, İbn Badrūn adı ile meşhûr olup, Şilb (Silves) 'de doğmuş olan 'Abd al-Malik b. 'Abd Allāh al-Ḥażramî tarafından yazılmıştır; bu zât 608 (1211) 'de daha hayatta idi; fakat elimizde onun tercüme-i hâline dâir başka hiç bir mâlûmat yoktur. Bu şerh, İbn 'Abdūn 'un manzûmesi ile birlikte, 1846 'da, Dozy tarafından *Commentaire historique sur le poème d'Ibn Abdoun par Ibn Badroun* ismi altında, neşredilmiştir; daha önce, *Prolegomena ad editionem celebratissimi Aben Abduni poematis in luctuosum Aphtasidarum interitum* Hoogvleit tarafından, 1839 'da Leiden 'de neşredilmişti. Bizzat manzûmenin metni al-Marrākuşî 'nin tarihe dâir eserinde bulunmaktadır (nşr. Dozy, s. 53 v.dd.). Fagnan 'ın fransızcaya ve Pons Boigues 'in ispanyolcaya tercümeleri aşağıda zikredilecek yerlerde bulunmaktadır. Bir başka şerh de, 'Imād al-Dīn İbn al-Aṣîr [b. bk.] tarafından yapılmıştır.

Bibliyografya: arapça kaynaklar, Dozy 'nin zikredilmiş olan neşrinin baş tarafına konulmuş mukaddimede gösterilmiştir; bk. bir de Brockelmann, *GAL*, I, 271; *Supl.*, I, 486; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliogr.*, s. 190 v.dd., 260 v. dd. (İbn Badrūn hakkında).

İBN ABDÜLHAKEM. İBN 'ABD AL-ḤAKAM, 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-ḤAKAM B. A'YĀN, ABU 'L-ḲĀSİM (?—871) eseri bize kadar gelmiş olan en eski arap müverrihidir. Mısırlı asîl bir âileden neş'et etmişti. Babası 'Abd Allāh (ölm. 214=830) hadîs ve fıkıh ilimlerinde vukûf sâhibi idi; bir çok eserler te'lif etmişti ve Mısır 'daki mâlikî mezhebinin reisi, aynı zamanda şâhidlerin tezkiyesine me'mûr kadı nâibi olmuş idi. Dört oğlu da mühim şahsiyetlerdi: Muḥammed, meşhûr fakîh ve müellif, babasının halefi olarak, Mısır mâlikîlerinin reisi idi; 'Abd al-Ḥakam ve Sa'd ise (bilhassa birincisi), ilimleri ile meşhûrdur, bir de 'Abd al-Raḥmān var idi. Bu âile al-Vāsik (227—232 = 842—847) devrindeki mezâlimde çok iztırap çekmişti; çünkü onlar *Kur'an* 'ın mahlûk olduğunu kabûl etmemişlerdi; fakat daha sonraları da (237 = 851/852), bu âile itham edildiği ihtilâslar yüzünden, halkın gözünden düşmüştü (al-Kindî, nşr. Guest, s. 462 v.dd., 472).

'Abd al-Raḥmān (daha ziyâde 'Abd al-Ḥakam ismi ile mârûf) Fusṭāṭ 'ta 257 (871) senesinde öldü. 'Abd al-Raḥmān tercihan hadîs ilmi ile meşgûl olmuş ve bu sâhada, babasının da aralarında bulunduğu, Mısır 'ın birinci derecede salâhiyet sâhibi âlimlerine istinat eden mühim mecmûalar meydana getirmiştir. Başlıca te'lifi aşağıdaki 7 kısmı ihtivâ eden *Futūḥ Miṣr va 'l-Maġrib* 'dir: 1. Mısır ve Mısır 'ın eski çağlardaki tarihi; 2. Mısırın müslümanlar tarafından fethi; 3. al-Fusṭāṭ ve al-Cîza *ḫiṭṭa* (fethedilen arâzi) 'ları ve İskenderiye *iḫāza* (mâlikâneleri) 'leri; 4. 'Amr b. al-'Āṣî devrinde Mısır teşkilâtı ile idâresi ve fethin Mısır 'dan öteye, cenûba ve garba yayılması; 5. 'Amr 'ın ölümünden sonra şimâlî Afrika 'nın ve İspanya 'nın fethi; 6. 246 (860) tarihine kadar Mısır kadıları; 7. Mısır 'a gelmiş olan sahâbeler tarafından yayılan hadîsler. Bütün bu eserin tertip ediliş ve toplanış tarzı, müellifinin hadîsleri toplamaktaki mahâretini, fakat tenkit hususunda o derece kudreti olmadığını gösterir. Kendisi sahâbeler devri ve onların hemen akabinde gelen devir ile, bilhassa, çok meşgûl olmuştur. İşte bunun içindir ki, eski kadılardan oldukça teferruât ile bahsettiği hâlde, kendi devrine kadar gelen daha sonraki kadılardan gittikçe daha az tafsilât ile bahsetmiştir. İşte yine bunun içindir ki, *ḫiṭṭa* 'lar hakkındaki mühim fasılda âdet olan tasnif tarzını ikinci derecede bırakarak, daha ziyâde, aldığı mâlûmatı ayırt etmeksizin toplayıvermek ile iktifâ etmiştir.

Bu eserin Mısır 'a mahsus olan kısmı H. Massé tarafından neşredilmiştir (*Hist. de la conquête d'Égypte, du Magbreb et de l'Espagne*, Kahire, 1914). H. Massé, British Museum (nr. 520), Paris, Bibliothèque Nationale (nr. 1681, 1687) ve Leiden (nr. 962) 'de bulunan yazmalardan istifâde etmiştir. Son yazma noksan olup, aynı zamanda, müellifin nakillerde bulunduğu râvîlerin isimlerini ihtivâ etmez. Sonra Th. C. Torrey, 1920 'de, Leiden 'de H. Massé 'nin neşretmiş olduğu kısım da dâhil olmak üzere, *Futūḥ-i Miṣr* 'ı bastırdı. Torrey neşrine 24 sahifelik bir mukaddime ilâve etti.

İbn al-Ḥakam 'in eserinden Mısır 'ın eski müellifleri çok istifâde etmiştir. Zamanımızda da ondan istifâde edilir; *Ḥusn al-muḥāżara* hemen-hemen onun bir kopyasıdır; hattâ Maḳrīzî 'nin kitabının bir çok kısımları ondan alınmıştır; fakat bu iki eserde de alınan kısım asıl metne nisbet ile çok dûndur. Yāḳūt Mısır hakkındaki tavsifinin mühim bir kısmını, geniş bir ölçüde bu eserde iktibas etmiştir. İbn 'Abd al-Ḥakam 'den nakkillerde bulunmuş olanlar arasında al-Kindî (ölm. 350), İbn Zūlūḳ (ölm. 357), al-Ḳuża'î (ölm. 454), İbn Duḳmāḳ (ölm. 804), Abu 'l-Muḥsin (ölm. 874) ve İbn İyās (ölm. 930) da bilhassa zikre şâyândır. Ayrıca bk. Gibb Memorial Series (London) 'de *Futūḥ Miṣr va 'l-Maġrib* nüshasının mukaddimesi.

Bu eserin yazmaları British Museum 'da, Paris 'te (2) ve Leiden 'de (kısmen) bulunuyor; kısmî tercümeleri şunlardır: Ewald (*Zeitschr. für die Kunde des Morgenl.*, 1840, III, 3, 336—352), de Slane, Karle, Jones, La Fuente ve Torry (*Bibl. and Semit. Studies*, New-York, 1901, s. 279—330). Krş. Brockelmann, *GAL*, I, 148; II, 692; *Suppl.*, I, 227 v. d.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 322, 582 (tre. de Slane, II, 14, 598); *Ḥusn al-muḥāżara* (taş basm.) I, 134, 136, 206; Abu 'l-Maḥāsin, I, 629; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, nr. 63; Dozy, *Recherches* (3. tab.), s. 36 v.d.; al-Kindî (nşr. Rhuvon Guest), mukaddime, s. 22 v.d.

(C. C. TORREY.)

İBN ABDÜLVEHHÂB. [Bk. MUḤAMMED.]

İBN ABDÜZZÂHİR. İBN 'ABD AL-ẒĀHİR (1223—1292), MUḤYİ 'L-DİN ABŪ 'L-FAḌL 'ABD ALLĀH B. RAŞİD AL-DİN ABŪ MUḤAMMED 'ABD AL-ẒĀHİR B. NİṢVĀN AL-SA'DÎ AL-RAVḤÎ, Kahire 'de, 9 muharrem 620 (1223) 'de doğmuş, aynı yerde 692 (1292) 'de ölmüştür (*Durrat al-aslāk fî dawlat al-atrāk*, *Orientalia*, 1846, II, 285; Wüstenfel, *Geschichtschreiber*, nr. 366). Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmiyor ise de, al-Malik al-Ẓāhir Baybars, al-Manṣūr Ḳalā'ūn ve al-Aşraf Ḫalîl gibi bahrî Memlûkler zamanında husûsî kâtip, *Kātib al-sirr* yahut sâhib *Dīvān al-inşā'* sıfatı ile, mühim bir rol oynadığı mâlûmdur (bu sıfat için bk. Maḳrīzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 402; II, 225 v.d.; Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks par Makrizi*, II 2, s. 222, not 4 ve 317 v.dd.). Bir rivâyete göre, bu mevkii ilk olarak işgâl eden kendisidir, bâzı müelliflere göre de kardeşidir; bâzı eserlerde, bu vazifenin çok daha eski olduğu (bk. Moberg 'in aşağıda adı geçen eseri, s. XIII v.d.) ve Ḳalā'ūn devrinde, 678 yılında, İbn 'Abd al-Ẓāhir 'in İbn Loḳmān 'a halef olduğu kaydedilmektedir (Quatremère, II 1, s. 7, 27). İbn 'Abd al-Ẓāhir 'in bu sıfatla giriştiği işler, gelen mektupları okumak ve bütün mühim mektupları ve vesikaları yazmaktan ibâretti. Baybars zamanında, bu vazifeleri yaptığı sanılmaktadır; çünkü, 661 'de Baybars halifeye bi'at ettiği zaman, İbn 'Abd al-Ẓāhir de bu merâsimde hazır bulunmuş ve halifenin hutbesini kaleme almış idi (Quatremère, 1, s. 150, 183; Casanova, s. 495); 662 'de al-Malik al-Sa'îd 'i saltanatının vârisi ilân eden *Taḳlid* 'i (Quatremère, I 1, s. 26), daha sonraları da al-Malik al-Sa'îd ile Ḳalā'ūn 'un kızı arasındaki nikâh mukavelesini kaleme aldı (*ayn. esr.*, I 2 s. 132). 660 yılında, bir emîr ile birlikte, 'Akkā 'ya, kumandana sadâkat yemini ettirmeğe, gitti; fakat bir neticeye varamadı (*ayn. esr.*, s. 2, 57) ve Ḳalā'ūn seyahate çıkıp, oğlunu yerine bıraktığı zaman, hükûmet işlerini idâre etti (Casanova, s. 495). Bir müddet Şam 'da kaldı (Maḳrīzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 324).

Üç hukümdarın saltanat devirlerine âit, daha önce bahsettiğimiz, salnâmeler çok mühimdir. Baybars 'ın biyografisinden (1. kısım yazmalar, 663 'e kadar *Brit. Mus.*, nr. 1229 'da) Maḳrīzî ve al-'Aṣḳalānî faydalanmışlardır: *Kitāb Ḥusn al-manāḳib* ... (Moberg, s. XVII v.d.) al-Nāṣirî Şāfi'î bunun bir hulâsasını yapmıştır (Casanova, s. 499 v.d.). Ḳalā'ūn tarihi, 681 'den bu hukümdarın ölümüne kadar gitmekte ve resmî vesikalardan faydalanmaktadır (Casanova, s. 502). al-Aşraf 'in biyografisinin elimizde ancak üçte biri vardır (690—691 senelerine âit). Vakfa âit bir kaç vesika hâric, bunlar Moberg tarafından neşredilmiştir (bk. bibliyografya). İbn 'Abd al-Ẓāhir 'in *Kitāb al-ravża al-bahiya al-zāhira fî Ḫiṭaṭ al-Mu'izziya al-Ḳāhira* adlı eserine de büyük bir ehemmiyet verilmektedir (Kâtib Çelebî, II, 147; III, 161, 499). Maḳrīzî, *Ḫiṭāṭ* adlı kitabında, bilhassa arkeoloji bakımından, bu eserden büyük ölçüde faydalanmıştır (Becker, *Beiträge zur Gesch. Ägyptens unter dem Islam*, s. 23, 30; Guest, *JRAS*, 1902, s. 120, 125). *Tamā'im al-ḥamā'im* adlı kitabı uzak yerlerden salıverilen güvercinlerden bahseder (Maḳrīzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 231; Quatremère, II, s. 2, 118, not 49; Casanova, s. 505; diğer eserleri için bk. Brockelmann).

Oğlu FATḤ AL-DİN B. 'ABD AL-ẒĀHİR 'in de *Kātib al-sirr* olduğu söylenilir. Bu sıfatla babasından daha yüksek bir mertebeye ulaştığı sanılmaktadır (Maḳrīzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 226; Casanova, s. 497). 691 'de, babasından evvel, öldü.

Bibliyografya: Axel Moberg, *Ur 'Abd Allah b. 'Abd az-Ẓâhir's Biografi över Sultanen el-Melik al-Aşraf Ḫalîl* (London, 1902, Dissert., arap. metin, İsveççe trc. ve medhal); P. Casanova, *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique au Caire*, VI, s. 493—505; *Abu 'l-Maḥāsin al-Taġribirdî* (nşr. Juynboll), II, 411, 415, 482; Brockelmann, *GAL*, I, 318 v.d. (PEDERSEN.)

İBN ABÎ 'ĀMİR. [Bk. İBN EBÎ ÂMİR.]

İBN ABÎ'L-'AVCĀ'. [Bk. İBN EBİL'AVCÂ.]

İBN ABÎ DİNĀR. [Bk. İBN EBÎ DÎNÂR.]

İBN ABİ 'L-DUNYĀ. [Bk. İBN EBİDDÜNYA.]

İBN ABİ ḤACALA. [Bk. İBN EBİ HACELE.]

İBN ABİ RANDAḲA. [Bk. İBN EBİ RENDEKA.]

İBN ABİ 'L-RİCĀL. [Bk. İBN EBİRRİCÂL.]

İBN ABİ ṬĀHİR ṬAYFŪR. [Bk. İBN EBİ TÂHİR TAYFÛR.]

İBN ABİ UṢAYBİ'A. [Bk. İBN EBİ USAYBİ'A.]

İBN ABİ ZAR'. [Bk. İBN EBİ ZER'.]

İBN ABİ ZAYD. [Bk. İBN EBİ ZEYD.]

İBN 'ACARRAD. [İBN ACCERRED.]

İBN ACERRED. İBN 'ACARRAD, 'ABD AL-KARĪM, hâricîlerden olup, tarafdarları, kendisine izâfetle, 'Acârida tesmiye olunur. Hâl tercümesi hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Şahrastānī'nin verdiği mâlûmattan, sâdece onun 'Aṭiyya b. al-Asvad al-Ḥanafī tarafdarlarından olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu 'Aṭiyya [b. bk.] iptidâ Nacda b. 'Āmir [b. bk.] tarafdarlarından iken, bilâhare ayrılarak, Sicistan, Horasan, Kirman ve Kûhistan Hâricîlerinin reisi olmuştur. Şu hâlde VIII. asrın ilk yarısında yaşamış ve 'Aṭiyya gibi, o da siyâsî bir sebep ile Nacda'den ayrılmakla berâber, her ikisi de din tarihi bakımından Hâricîlerin, Nacda'ye izâfeten, Nacadât veya bunun ortaya çıktığı memlekete nisbetle, Nacdîya şûbesine, yâni müfrit Azrakiler ile mûtedil İbâżiya arasında mutavassıt bir yer alan zümreye mensûptur. Fakat Bağdādī'ye göre, 'Acârida tekrar 10 tâlî kola ayrılmış idi: Ḥāzimiya, Şu'aybiya, Maymūniya, Ḥalafiya, Ma'lūmiya, Machūliya, Şaltiya, Ḥamziya ve tekrar 6 kola ayrılan Ṣa'āliba; eksik olan 10. kol, ihtimâl Şahrastānī'nin zikrettiği Aṭrāfiya'dir. Bunların arasında Ḥamziya, oynadığı siyâsî rol dolayısı ile, bilhassa kayda değer; reisleri Ḥamza b. Atrak Ma'mūn zamanında aldığı yaralardan ölmüştür. Ṭabarī ondan kısaca bahsettiği hâlde, Bağdādī onun hakkında çok mâlûmat verir.

Bibliyografya: al-Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 92, 95 v. dd.; al-Bağdādī, *al-Fark*, s. 72 v. dd.

İBN ĀCURRŪM. [Bk. İBN ÂCURRÛM.]

İBN ÂCURRÛM. İBN ĀCURRŪM ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. DĀVŪD AL-ṢANHĀCĪ (1273—1323), İbn Ācurrūm adı ile tanınmıştır. Berberî dilinde bir kelime olup, şârihlere nazaran, tarîkat adamı ve sûfî (şilha bahçesinde *agurram* = zâhid) demektir. Bu lekabı ilk taşıyanın İbn Acurrūm'un büyük babası Dāvūd olduğu söylenir.

O aslen küçük Şafrū şehri civârında yerleşmiş bir âileden idi. 672 (1273/1274)'de Fas'ta doğmuş ve 20 safer 723 pazar günü (1 mart 1323) orada ölmüştür. Ölümünün ertesi günü, şehrin içinde, Bāb al-Futūḥ'un sağında, bugün Bāb al-Ḥamrā' adını taşıyan Bāb al-Cīzyīn (yanlış olarak, Bāb al-Ḥadīd; şimdi kapalı) yakınında endülüslüler mahallesinde defnedildi.

Fas'ta tahsil gördükten sonra, Mekke'ye hacca gitti ve Kahire'den geçerken, meşhûr endülüslü dilci gırnatalı Abū Ḥayyān Muḥammed b. Yūsuf (745 = 1345'te Kahire'de ölmüştür)'un derslerini tâkip etti; Abū Ḥayyān ona bir icâzet verdi. Hattâ onun *Muḳaddima*'sini, Mekke'de bulunduğu zaman, yüzü Kâbe'ye dönmüş olduğu hâlde, yazdığı söylenir.

Muâsırlarının sözlerine göre, kendisi fakîh, edip, riyâziyeci ve bilhassa dilci idi. Bundan başka *Kur'an*'ın yazısı ve kırâati hakkında vâsî mâlûmatı var idi. Fas'ta endülüslüler mahallesindeki câmide nahiv ve *Kur'an* dersleri verdi. al-Şāṭibī [b. bk.]'nin *Kur'an*'ın kırâatine dâir olan tâlimî manzûmesi *al-Şāṭibiya* üzerine bir şerh ve Tāc al-Dīn b. Maktūm'un *Taẕkira*'sine göre, başka müteaddit eserler ve *Kur'an*'ın kırâati üzerine bir çok *urcūza*'ler kendisine atfolunur.

Bize kadar gelen ve ona şöhretini te'min eden eseri *al-Muḳaddima al-Ācurrūmiya fī mabādī 'ilm al-'arabiya*'dır. Abu 'l-Ḳāsim 'Abd al-Raḥmān b. Isḥāḳ al-Zaccāc'nin *Kit al-Cumal*'inin bir icmâli olmaktan ziyâde, bir ihtisârı olan bu eser, Atlas okyanusu'ndan Fırat nehrine kadar çok rağbet görmesini ve hâlâ bugün bile görmekte bulunmasının sebebini teşkil eden kısalığı sâyesinde, nahiv tetkik ve çalışmalarının temeli olmuştur. Ekseriyâ vuzûha zarar veren ihtisârına rağmen medreselerde kolayca ezberlenmektedir; hâlbuki usûl bakımından, prensiplerin izâhında daha ziyâde sarâhate muhtac olan mübtedîler için faydası azdır. Ne olursa olsen, bu nahiv, isimlerin ve fiillerin tasrifleri ve i'râb üzerine çok muhtasar fikirler ihtivâ etmektedir. *Ācurrūmiya* Avrupa'da pek çok defalar basılmış olup, ilk defa 1592 de Imprimérie des Medicis'de basılmıştır.

Pek çok şerhleri arasında, gâlibâ yalnız neşredilmiş olanlarını zikretmek faydalıdır. Kütüphânelerde bulunanlara gelince, okuyucular basılmış kataloglara ve bibliyografyada zikredilecek olan monografilere mürâcaat etmelidir. Son tab'ı da 1911 senesinde, yine Roma'da basılmıştır (bk. Brockelmann, *Suppl.*, II, 332 v.dd.)

Bibliyografya: al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fī ṭabaḳāt al-luġaviyīn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 102; İbn al-Ḳāżī, *Cazvat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 138; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), II, 112; Anonim, *Sirāc al-ruvāt li-tarācim al-luġaviyīn va 'l-nuḥāt*, var. 23 v° (Cezâyir millî kütüphânesindeki yazma, nr. 1724); O. Houdas ve René Basset, *Mission scient. en Tunisie* (*Bull. de Corresp. afr.*, 3. sene, 1884, 2. fasikül, 15 mayıs); Delphin, *Cheikh Djebril* (Paris, 1886), IV, V; Van Dyck, *İktifā' al-ḳanū' bimā huva maṭbū'* (Kahire, 1896), s. 304; Muḥammed Bey Dyāb, *Tārīḫ adab al-luġa al-'arabiya* (Kahire, 1900), II, 33; Brockelmann, *GAL*, II, 237 v.d. ve *Suppl.*, II, 332 v.dd. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-'ADĪM. [Bk. İBNÜL'ADİM.]

İBN AL-AḤMAR. [Bk. İBNÜL'AHMER.]

İBN AL-AḤNAF. [Bk. İBNÜL'AHNEF.]

İBN AL-ALḲAMĪ. [Bk. İBNÜL'ALKAMÎ.]

İBN AL-'AMĪD. [Bk. İBNÜL'AMÎD.]

İBN 'AMMĀR. [Bk. İBN AMMÂR.]

İBN AMMÂR. İBN 'AMMĀR, ABŪ BAKR MUḤAMMED (? — 1086), V. (XI.) asırda yaşamış, menşe'i mechûl, fakat münevver bir Endülüs arap şâiri. İlk zamanlarda derbeder bir hayat süren şâir kendisine câize verenlere medhiyeler söylüyordu. Şilb'de vâli olan İşbiliye emîri al-Mu'tazid'in oğlu al-Mu'tamid'e mülâkî oldu. Genç emîr bu derbeder şâirden çok hoşlandı ve onu kendisine nedîm yaptı. Fakir olduğu kadar kabiliyetli ve haris olan şâir Ḥāmī'nin arzûlarını okşamasını biliyor ve eğlencelerine iştirâk edip, bu yolda onu teşvik ediyordu. Bunların yaptığı rezâletlerin dedikoduları İşbiliya emîrinin kulaklarına erişince, İbn 'Ammār nefyedildi. Mamafih al-Mu'tamid onu unutmadı ve al-Mu'taẕid'in ölümünden sonra tahta çıkınca, İbn 'Ammār'ı menfâdan geri çağırarak vezîr tâyin etti.

Şâirin hırsı al-Mu'tamid'in sarayındaki meslekdaşı vezîr ve şâir İbn Zaydūn'a karşı kıskançlığını alevlendirdi. Kurtuba'nın zaptından sonra ve al-Mu'tamid'in sarayını oraya nakli üzerine, İbn 'Ammār, muhâfız alayının reisi olan İbn Martīn'in yardımı ile, bir çok entrikalar çevirerek, İbn Zaydūn'un tekrar İşbiliya'ye göndertilmesine muvaffak oldu. İbn 'Ammār şimdi efendisine karşı bir sûikasd tertip etmek husûsunda kendisini murâkabeden âzâde ve cezâlandırılmaktan kâfî derecede masûn buldu. Murcia (Mursiye) fethi ile tavzif edilince, Mu'tamid'in askerlerinin yardımı ile, şehri zaptettive kendisini müstakil bir emîr ilân etti. Fakat İbn Raşīḳ tarafından Murcia'dan kovuldu. 'Ammār bir kaleye sığındı. Bu kalenin kumandanı, İbn Mubārak onu esir ederek, İşbiliye emîrine sattı. Emîrin huzûruna getirilince, aralarında İbn Zaydūn'un bir oğlu da bulunan düşmanları onun bir sûikasd tertibinde muharrik olduğunu ifşâ etmeselerdi şâir tekrar iltifâta mazhar olacaktı. Gözdesinin bu yeni hiyânetine çok kızan al-Mu'tamid onu idam ettirdi (479=1086).

İbn 'Ammār'ın fevkalâde ibdâ kudreti ve san'at kabiliyeti gösteren şiirleri bir divan olarak toplanmış değil ise de, al-Marrākuşī *The Hist. of the Almohades*, s. 77 v. dd.); al-Maḳḳarī (*Annales*); İbn Ḫaḳān (*Ḳalā'id al-'iḳyān*, s. 83—99); İbn Bassām (Ms. 3322, bibl. Nat. Paris)'da bir çok müntehap parçalar bulunur; bk. bir de Dozy, *Histoire des Musulmans*, IV, 133—139; 144—148; 162—188 ve yukarıda zikredilmiş olan müellifler.

(A. COUR.)

İBN AMMÂR. İBN 'AMMĀR. *a.* ABŪ ṬĀLİB AMĪN AL-DAVLA, AL-ḤASAN, Trablusşam'ın şi'î kadısı olan bu zât, V. (XI.) asrın ortalarında Fâtımî vâlisi Muḫtār al-Davla b. Bazzāl'in ölümünden sonra iktidârı eline alıp, Mısır halifesine karşı istiklâlini ilân etti. Hukümdarlığı zamanında şehir, refâha kavuşarak, Suriye'nin ilmî merkezi oldu. Kendisi meşhûr bir medrese ile 100.000 cild kitabı ihtivâ ettiği söylenen bir kütüphâne kurdu. Ölümünden sonra yeğeni Calāl al-Mulk Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed b. 'Ammār tahtı zaptederek, 492 (1099)'de vukû bulan ölümüne kadar, hâkimiyeti elinde tuttu. Ölümünde yerine kardeşi geçti.

Bibliyografya: Bk. Muḥammed b. Şaddād (Leiden Ms. ar. 1466; *Cat.*², II, 5, var. 101ᵇ ve Nuvayrī; Paris, Bibl. Nat., Ms. ar., 1578, var. 116ᵃ); *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, II, 1. fas., s. 39 v.dd.

b. ABŪ 'ALĪ FAḪR AL-MULK 'AMMĀR B. MUḤAMMED, 492 (1099)'de tahta geçti. Fakat selefleri zamanında huküm süren sulhten kendisi uzun zaman istifâde edemedi. Müreffeh ve zengin olan şehirleri haçlıların hırs ve tamâmı tahrik etti. 495 (1102)'de Raymond St. Gilles Trablus'un kapısına dayandı ve her ne kadar bâc almakla iktifâ etti ise de, Trablus'a karşı harekâtta bulunmak üzere, şehrin karşısında „Hacılar tepesi" denilen yerde (bugünkü şehrin kalesi) bir kale inşâ etti. İbn 'Ammār bir kaç sene mukavemete muvaffak oldu. Raymond 498 (1104)'de öldü; fakat halefi şehri daha kuvvetli bir çenber içine aldı. 501 (1107)'de 'Ammār Bagdad'a gidip, Selçuk sultanı Muḥammed'den yardım istemeğe karar verdi ve Trablus'u terketti. Trablus'ta bulunmayışı fecî neticeler doğurdu [bk. mad. TRABLUS]. Ahâli şehri Fâtımî halifesine teslim ettiler. Bu zât 'Ammār'ın hazînesini, tevâbiini ve âile efrâdını ele geçirdi ve böylece Trablus'u en iyi müdâfilerinden ve en iyi vesâitinden mahrûm etti. Sultanı kendisine yardım etmek üzere bir kuvve-i seferiye göndermeğe iknâ edemeyen 'Ammār, Trablus'a dönmedi. Şam atabeyi Tuġtigin'in askerlerinin yardımı ile bir müddet Cabala'yi işgâl etti.

502 (1108)'de Trablus ve Cabala frenklerin eline düştü. 'Ammâr bir müddet Tuğtigin'in sarayında kaldı ve kendisine al Zebedânî (Barâdâ vâdisinde) tımarı verildi. Sonra Musul prensi Mas'ûd'un sarayına gitti ve 512 (1118)'ye kadar onun vezîri olarak kaldı.

Daha sonra Abbâsî halifesinin hizmetine girdi (İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, X, 395, 399). 'Ammâr âilesinin Fâtımî halifeleri ile Magrib'den Mısır'a geldikleri sanılmaktadır: Kitâma'lerin reisi al-Ḥasan b. 'Ammâr, h. IV. asrın sonlarına doğru, Mısır'da yüksek bir me'mûr olarak zikrediliyor. Bu âilenin efrâdından biri olan İskenderiye kadısı 487 (1094)'de hiyânet suçu ile idam edilmişti. Banî 'Ammâr'ın adı, Trablus'un eriştiği en yüksek refah zirvesi ile müterâfiktir. Haleb Ḥamdânî Sayf al-Davla zamanında bir şiir merkezi olduğu gibi, Trablus da kadı al-Ḥasan b. 'Ammâr zamanında bir ilim merkezi olmakla şöhret kazanmış idi. Trablus'u haçlıların hücûmlarına karşı müdâfaa etmek gibi ağır bir vazife kadı Faḫr al-Mulk 'Ammâr'a düşmüştü; fakat müslüman reislerin arasındaki nifak yüzünden, devamlı surette vaziyetini muhâfaza edemedi.

Bibliyografya: *Recueil des histor. orientaux* (Paris), III. (M. SOBERNHEIM.)

İBN AL-ANBĀRÎ. [Bk. İBNÜL'ENBÂRÎ.]

İBN (AL-) ARABÎ. [Bk. İBNÜL'ARABÎ.]

İBN 'ARABŞAH. [Bk. İBN ARABŞAH.]

İBN ARABŞAH. İBN 'ARABŞĀH, AḤMED B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. İBRĀHĪM, ŞİHĀB AL-DĪN, ABU 'L-'ABBĀS AL-DİMAŞḲĪ AL-ḤANAFĪ AL-'ACAMĪ (1389—1450), devrinin bir çok ilimlerine vukûfu ile ve müteaddit yabancı dil bilmesi ile meşhûr olan tarihçi, edip, şair, lugatçi ve din adamıdır. Bir müddet Osmanlı imparatorluğunda bulunduğu için, Rûmî diye lekaplanan ve aslen iranlı olduğu ileri sürülmesine rağmen (bk. *Târîḫça-i muḫtaṣar-i adabiyât-i Îrân, Sâlnâma-i Pârs*, 1324 şemsî, s. 172), iranlılık ile hiç münâsebeti bulunmayan (krş. *al-Ḍav' al-lâmi'*, II, 126 v.d.), fakat küçük yaşta yurdundan ayrılarak, uzun müddet yabancı ülkelerde yaşamasından dolayı, 'Acamî diye de anılan İbn 'Arabşâh 791 zilkâdesinin (kasım 1389) ortasında Dimaşḳ (Şam)'ta doğdu. Kendinin bizzat kaleme aldığı *'Uḳûd al-naṣîḥa* adlı hâl tercümesine göre (*al-Manhil al-ṣâfî*, II, 71b ve *al-Ṭabaḳât al-sanîya*, I, 122a) Dimaşḳ'in Timur tarafından zaptını (803 = 1400) müteâkip, henüz 12 yaşında iken, annesi, birâderleri ve hemşîresinin oğlu ile birlikte, Semerkand'a gönderildi. O sırada Semerkand, fethedilen memleketlerden getirilen tanınmış âlim, tabîp, fakîh ve san'atkarlar ile dolu olduğu cihetle, vatanından uzaklaştırılması bahasına da olsa İbn 'Arabşâh, orada, yetişmesi, ufkunun genişlemesi için, müsâit zemin bulmuş oluyordu. Bir yandan fars ve türk dillerini ve moğul yazısını öğrendiği gibi, diğer taraftan İdgütemur medresesinde Sayyîd Şarîf Muḥammed al-Curcânî'nin derslerine devam etti. Bunun talebelerinden Mavlânâ Ḥâcî'den sarf ve nahiv, Bâġ-i Ḥudâ mevkiinde oturmakta olan Şams al-Dîn Muḥammed al-Çazîrî'den hadîs okudu. 809 (1406)'da Şeyḫ 'Uryân Adhamî ile görüşerek, ondan fars ve moğul dillerini ilerletmek bakımından istifâde etti. Sonra, tahsilini ikmâl gâyesi ile, meşhûr şahsiyetlerin bulunduğu beldelere doğru seyahate çıktı (811 = 1408), Mâverâünnehr ve tâ Çin sınırına kadar uzayan bu Türkistan seyahati esnâsında, bir çok ulemâ ile tanışarak, onlardan istifâde etti. Sonra Daşt ülkesine (Saray, Astırhan) geçti. Orada kaldığı 4 yıla yakın müddet için de ve Kırım'da bir çok ulemâ ile temas ettikten ve pek beğendiği eserlerden biri olan türkçe *Mûnis al-uşşâḳ* adındaki Yûsuf kıssasının müellifi edip ve şâir 'Abd al-Macîd ile görüştükten sonra, Karadeniz yolu ile, Edirne'ye, Çelebî Mehmed'in sarayına vâsıl oldu (815 = 1412). İznik medresesi ulemâsından olup, Karaman'da ve sonra Mısır'da tahsilini ikmâl etmiş, tasavvuf, mantık ve diğer aklî ilimlerde ihtisas yapmış bir âlim olan Şams al-Dîn b. Ḥamza al-Fanârî ve Burhân al-Dîn Ḥaydar al-Ḥavâfî gibi tanınmış âlimlerin bulunduğu osmanlı pâyitahtında, Sultan Mehmed tarafından haylı ihsan ve iltifat gören İbn 'Arabşâh, Edirne'de müteaddit eserler tercüme etti. Edebiyattaki kudreti, ifâdede gösterdiği zarâfet ve incelikler ve müteaddit yabancı dil bilmesi sebebi ile, Divân-i humâyûnda vazife aldı. Çelebî Mehmed'in kâtibi sıfatı ile, uzak ve yakın devletler ile her dilde muhâbeyi sağladı. Bir taraftan da dostu Burhân al-Dîn Ḥaydar'dan *Miftâḥ al-'ulûm*'u okumakta devam ediyordu. Çelebî Mehmed'in ölümü üzerine (824 = 1421), vatanına dönmeğe karar vererek, 10 seneye yakın kaldığı osmanlı ülkesinden ayrıldı. Haleb tarikı ile, rebiyülâhır 825 (mart 1421)'te Dimaşḳ'a vardı. Memlekete avdetinde, eski hemşehrileri tarafından artık bir yabancı gibi karşılandığı, *'Acamî* lekabını almasından da anlaşılan İbn 'Arabşâh, Masced al-Ḳaṣab'ın bir odasında, pek az kimse ile ülfet etmekle berâber, esâs itibârı ile, münzevî bir hayat sürdü; tetebbuât ile meşgûl oldu. Eserlerinin bir kısmı bu devrenin mahsûlüdür. Ancak 832 (1428)'dedir ki, Hicaz'dan Dimaşḳ'a dönen Mavlânâ Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. Muḥammed al-Buḫârî'ye intisap ve fıkıh, usûl, maâni bilgisini arttırmak arzusu ile, ona mülâzemete karar verdi. Abû 'Abd Allâh Buḫârî'nin ölüm

tarihi olan ramazan 841 (şubat 1438)'e kadar ondan ayrılmadı. Gerek bu hâli, gerekse Mısır'da hânkahlarda oturması, İbn 'Arabşâh'ın sûfîliğe karşı gösterdiği merak ve temâyüllerin delîlidir. Üstadının vefatı üzerine, hacc vecîbesini ifâ ederek, Mısır'a gitti ve vatanına bir daha dönmemek üzere, Kahire'de yerleşti. Kısa zamanda buranın âlimleri ve şâirleri ile ülfet peydâ etti. Dostlarından tarihçi Abu l-Maḥâsin Yûsuf b. Taġriberdi'nin söylediğine göre (*al-Manhal al-ṣâfî, göst. yer.*), İbn 'Arabşâh Kahire'ye müteaddit defalar gelmiş ve her defasında mensûr ve manzûm eserlerinden ona parçalar okumuştur. Son gelişinde Sultan al-Malik al-Ẓâhir Çakmak (827—857=1423—1453) tarafından iyi karşılanmış, ikamet ettiği Salâhiye hânkahında Çakmak'a dâir eserini yazmış, tetebbuâta ve felsefesine devam etmiş, edip ve şâirler ile, münâzara ve müşâerelerde bulunmuştur. Fakat her husûsta yüksek bilgisi ve ince zekâsı ile, etrafındakileri iğnelemekten geri durmamış, bu suretle bunların hasedini celbettiği için, hayatı beklenmeyecek şekilde sona ermişti: Evvelâ kadı Ḥamîd al-Dîn, sultan nezdinde tezvirâta başladı. Çakmak, bidâyette pek ehemmiyet vermedi ise de, ciddî bir adam olarak tanıdığı şâir Burhân al-Dîn Bâ'ûnî'nin şikâyetlere iltihakından sonra, Abu 'l-Luṭf al-Ḥaşkafî'yi tâkiben Kahire şâirlerinin, istemeyerek de olsa, aleyhinde bulunmaları üzerine, onu kâtil ve cânîler ile bir arada hapse attırdı. Kahrından hastalanan İbn 'Arabşâh, hapishânede yalnız 5 gün kalmasına rağmen, duyduğu ıztıraba dayanamayarak, tahliyesinden 12 gün sonra, öldü ve orada gömüldü (854 recep ortası = 25 ağustos 1450).

Eserleri — 1. *'Uḳûd al-naṣîḥa*, kendi tarafından yazılan bu tercüme-i hâlinden parçalar *al-Manhil al-ṣâfî*, *Ṭabaḳât al-ḥanafîya*, *Ṣaẕarât al-ẕahab* gibi eserlerde mevcuttur. 2. *Mir'ât al-adab*, maânî ve beyanın esâsları hakkında, her bâbı müstakil kasîdeler hâlinde, güzel bir üslûp ile yazılmış 2000 beyitlik bir manzûmedir. 3. *Cilvat al-amdâḥ al-camâlîya*, içindeki misâllerde bâzı devlet adamlarını medhettiği 183 beyitten ibâret nahiv. 4. *Ḥitâb al-ihâb al-nâḳib va cavâb al-şihâb al-sâḳib*, Mısır'da şâir Burhân al-Dîn Bâ'ûnî ve kadı Ḥamîd al-Dîn ile yaptığı müşâerelerden vücûda gelmiştir. Derin bilgisi ve edebî san'atlarda üstünlüğü rakiplerini hayrette bırakmış, fakat onları inceden-inceye hicvetmesi yüzündendir ki, yukarıda geçen elîm âkıbete düçar olmuştur. 5. *Marzbân-nâma*, aslen X. asır Taberistan hukümdarlarından Marzbân b. Rustam Şarvîn tarafından, mahallî lehcede yazılıp, XIII. asrın ilk çeyreğinde Sa'd al-Dîn Varâvînî'nin farsçaya naklettiği bu meşhûr hikmet ve âdâb kitabını, farsça aslına uyarak, 8 bâb üzerine, türkçeden arapçaya tercüme etmiştir (Üniversite kütüp., A.Y., nr. 4638). *Marzbân-nâma*'nin bu türkçe metni son zamanlara kadar mechûl idi. Vâkıa Germeyan-oğlu Sulaymân Şâh b. Maḥmûd zamanında (1368—1388) bir *Marzbân-nâma* tercümesi yalnız ismen bilinir (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 83) ve Berlin'de baş ve sonundan haylı eksik (69 varak) türkçe bir *Marzbân-nâma* bulunuyor idi ise de (bk. W. Pertsch, *Vercichniss der türkischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*, 1889, nr. 444), durum iyice aydınlanamamış ve bu türkçe metne kaybolmuş nazarı ile bakılmış idi. Fakat son zamanlarda Varşova üniversitesi islâm eserleri kütüphânesine satın alınan eserler arasında aranılan metnin tamamının (115 varak) mevcut bulunduğu anlaşılmış ve prof. A. Zayonçkowsky (bk. *Türklük mecmuası*, I, 50 v.d.)'nin tetkikleri bu metnin 1380 sıralarında, Germeyan-oğulları sarayında, farsçadan tercüme edilmiş türkçe *Marzbân-nâma*'nin en eski türkçe nüshası olduğu ve İbn 'Arabşâh'a me'haz teşkil ettiği husûsunda kat'î kanâat hâsıl etmiştir. İbn 'Arabşâh'ın arapça *Marzubân-nâma* tercümesi Mısır'da, moğullar ile ilgili resimler ilâvesi ile 1278'de taş basm. olarak, basılmıştır. 6. *Câmi al-ḥikâyât* tercümesi, İbn 'Arabşâh, Edirne'de iken, Çelebî Mehmed'in emri ile, 'Avfî'nin bu tanınmış eserini, 6 cilt hâlinde, türkçeye çevirmiştir. Lâkin bu tercüme İstanbul'da bulunmayor. Kütüphâne defterlerinde İbn 'Arabşâh'a mâl edilen *Câmi' al-ḥikâyât* tercümeleri, Kanunî'nin oğlu şehzâde Bayezid adına, Sâlih b. Celâl tarafından yapılan tercümenin nüshalarıdır (bk. *TM*, III, 170). 7. Abu 'l-Layṯ tefsirinin tercümesi, X. asrın ikinci yarısı fakîhlerinden Abu 'l-Layṯ Naṣr al-Samarḳandî tefsirinin türkçeye manzûm tercümesidir (*al-Manhal al-ṣâfî, göst. yer.*) ki, Edirne'de yapılmıştır. Yine, Husnî'ye göre (*TM, göst. yer.*) İstanbul kütüphânelerindeki Abu 'l-Layṯ tercümeleri İbn 'Arabşâh'a değil, Mûsâ İznikî (ölm. 1429 = 1833)'ye âit bulunmaktadır. 8. *Ta'bîr al-Ḳâdirî tercümesi*, Abû Sa'd Dînavarî tarafından, Abbâsî halifesi Ḳâdir Billâh nâmına te'lif edilen eserin türkçeye, nâzmen, tercümesidir. 9. *Tarcumân al-mutarcam bi-muntaḫ al-arab fî luġat al-turk va 'l-'acam va 'l-'arab*. XV. asır türkçesinin en mevsûk eserlerinden biri olmak itibârı ile, kıymetli bir dil yâdigârı olan bu eserin I. cildi Paris millî kütüphânesinde (Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II, 25), II. cildinin yegâne nüshası da Topkapı sarayı kütüp. (Ahmed III, nr.

88)'de bulunmaktadır. Fiiller kısmını teşkil eden Topkapı nüshası, harf sırasına göre, arapça masdarların ve her masdarın ayrı ayrı bâblarının, kelimeleri birbirinden çizgiler ile ayrılmak suretiyle, türkçe ve farsça mukabilleri gösterilmiştir. 10. *ʿAcāʾib al-maḳdūr fī navāʾib* (veya *aḫbār*) *Timūr*. İbn ʿArabşāh'ın bu eseri, Timur'un şahsiyetine ve fütûhatına dâir en mühim te'lifâttan ve münderecât bakımından en mevsûk tarihî kaynaklardan biridir. Ancak müellifin bu hükümdara karşı dâimâ garaz ve kin dolu hissiyat ile meşbû olmasından dolayı, daha mukaddimeden itibâren, onun hakkında kullandığı ağır ve hakaretâmiz lisan, eserin küçümsenemiyecek bir kusurudur. Hükümlere bakmayarak, ifâdenin te'sirinde kalmayarak, tarafsız bir göz ile, hele Timur'un hayat ve zaferlerini anlatan zafernâmeler ile karşılaştırılarak mütâlea edildiği takdirde, doğru ve kat'î neticelere varılan kitap İbn ʿArabşāh ın muvaffak olduğu secîli nesrin mükemmel bir örneğidir. Kısa mukaddimeyi müteâkip, Timur adının mânasından ve onun doğduğu yerin tafsilen tanıtılmasından başlar ve fasıllar hâlinde Timur'u, hayatının sonuna kadar, adım-adım, tâkip eder. Vekâyi, günlerine varıncaya kadar, dikkatle zapt ve tesbit edilmiş, her bölgenin hukümdarı, etrafındakiler ile münâsebetleri, güttükleri siyâset ve uğradıkları âkıbetler tafsil olunmuştur. İbn ʿArabşāh Timurdan bahsederken, İbn Ḫaldūn' un Timur ile mülâkatını yaptığı sırada, meşhûr tarihçinin emîrin karşısında müdâhanekar hareketini ve hediyeler takdimini söylemiş ve İbn ʿArabşāh'ın bu ifâdesine ilk zamanlarda inanılmamış ise de, sonradan Kahire'de bulunan İbn Ḫaldūn'un *al-Riḥla* isimli eserindeki kayıtlar ile bu mülâkatın ve şeklinin doğruluğu sâbit olmuştur. Dörtte bir kısmı Timur'un vefatından sonraki hâdiselere ve oğullarına ayrılmış, son fasılda bilhassa Semerkand ve müellifin görüp, işittiği siyâset adamları, ayrıca âlimler, kadılar, şeyhler v. b. hakkında bilgi verilmiştir. Yazmaları çoktur (garp dünyasında pek erken dikkati çeken eserin Avrupa'da lâtince, fransızca, ingilizce tercümeleri için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 28; *Suppl.*, II, 25). Kalküte, Kahire ve İstanbul'da (1232) müteaddit tab'ıları vardır (ingilizce tercümesi için bk. son olarak J. H. Sanders, *Tamalan or Timur the Great Amir. Transl. from the Life by A. b. Arabshah*, London, 1936). İlk olarak, 1110 (1698) tarihinde, Murtaza-zâde Nazmî tarafından yapılmış olan türkçe tercüme, ifâdenin muğlak, anlaşılmaz oluşu yüzünden, 1277 (1860)'de, yeniden gözden geçirilerek, sâdeleştirilmiş ve aynı senede İstanbul'da *Târîḫ-i Timūr-i Gurkān* adı ile basılmıştır. Fakat, bir çok yerleri atlanmış ve fasılları da kısaltılmış olduğundan, bu tercüme istifâdeye sâlih değildir. 11. *al-Taʾlīf al-ẓāhir fī ṣayḫ al-Malik al-Ẓāhir Abī Saʿīd Çaḳmāḳ* (Topkapı sarayı müzesi, Ahmed III. kütüp., nr. 2992; Brockelmann, *GAL*, II, 28). *ʿAcāʾib al-maḳdūr*'dan sonra, İbn ʿArabşāh, bu eserinin mukaddimesinde söylediği gibi, Timur ile taban-tabana zıt karakterde telâkkî ettiği ve hakikaten Mısır'da münevverleri ve ilim adamlarını himâye eden ilim müesseseleri kuran, bu memleketi hayli imâr eden Sultan al-Malik al-Ẓāhir Çaḳmāḳ'a dâir eserini kaleme almıştır. Müellif bu kitabını, Timur tarihinde görüldüğü gibi, vukuât silsilesi veya bir monografi tipinde tertip etmemiş, fakat uzun bir mukaddimeden sonra, sıra ile nefs ve onun mâhiyeti, iyi ahlâk ve bunun fazîleti, tavâzû, hilm, afv ve şefkat, şükür, kerem ve îsâr başlıklarını taşıyan bir nevi ahlâk umdeleri çerçevesinde, her fırsatta mahmîsini medih ve senâ etmeğe çalışmıştır. Fasıllarda, başta *Cāmiʿ al-ḥikāyāt* olmak üzere, Abu 'l-Ḳāsim Kuşayrī, Abū Saʿīd Abu 'l-Ḫayr'den, *Siyāsat-nāma*'de nakledilen anekdot ve hikâyeleri alıyor; bu meyânda yaşadığı devre âit, bir çok tarihî mâlûmat veriyor. Zaman-zaman yine aynı haşin üslûp ile, Timur'a dönüyor, bu hükümdarın Şam, İsfahan, Bagdad v.b. yerlerde îka ettiği zulümleri sayıp-döküyor. Aynı zamanda Nūr al-Dīn Maḥmūd Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'den sonra, Şayḫ Malik al-Muʾayyad, Calāl al-Dīn Ḫān, Tañrıbermiş, Barsbay, Dulkadiroğulları, Karayölük Osman v. b. hakkında tafsilât beyân ediyor. Mısır'daki âlimler ve din adamlarına ve bu arada üstad ʿAlāʾ al-Dīn Muḥammed al-Buḫārī'ye dâir izahat veriliyor. 12. *Fākihat al-ḫulafāʾ va Mafākahat al-ẓurafāʾ*, ölümünden iki sene evvel 852 (1448)'de yazdığı ve bütün mensûr te'lifâtı gibi, secîli olan bu eseri, esâs itibârı ile, *Kalīla va Dimna, Sulvān al-muṭāʿ* ve arapçaya çevirdiği *Marzubānnāma* nev'inden, siyâsî görüş aşılayan ve ahlâk telkîn eden bir kitaptır. Bu da, tıpkı aynı nevideki eserler gibi, bir mukaddimeyi müteâkip, 20 bâba ayrılmıştır. Arap hukümdarı, acem hukümdarının vasiyetleri, türk hakanının kükmü başlıklarını taşıyan ilk üç bâb ile 10. bâbın bir kısmında islâm büyüklerinden sözler nakletmekte, Anūşirvān, Ẓaḥḥāk, Ḳābūs b. Vuşamgīr v.b. bahsetmekte, akıllı vezîrler ve feylesoflar ile hukümdarları konuşturmakta, diğer bâblarda ise cinlerin, ifritlerin ve hayvanların ağzından efsâneler zikretmektedir. Ancak X. bâbın ikinci kısmında „kâfir" Cengiz Han'a dâir mufassal izahat vardır. Burada moğul istilâsı, Altın Han, Ḫvārizmşāhlar v. b. mücâdelelerden, Moğul teşkilâtı, tarhanlık v.b.'dan, örf ve âdetlerinden, cezâ usûllerinden, kurultaylardan ve yasa icâbâtından bahsedilmektedir. *Fākihat al-ḫulafāʾ* dahi müellifin şarkta ve garpta meşhûr eserlerindendir (bk. Brockelman, *GAL*, II, 28). Yazmaları dünya kütüphânelerinde çoktur. Bulak, Kahire ve Musul'da müteaddit defalar basılmıştır. Dukakin-zâde Osman Bey (Murad III. zamanı) 4, 5, 6 ve 7. bâbları türkçeye tercüme etmiştir (Hâlis Efendi, 7269, Nuruosmâniye, nr. 3730). Son zamanlarda Şerefeddin Yaltkaya da 10. bâbdaki, Cengiz'e âit, parçaları tercüme etmiştir (bk. *Edebiyat fakültesi mecmuası*, 1925, IV, sayı 1 ve 2). İbn ʿArabşāh'ın bunlardan başka tevhid ilmine dâir *al-ʿIḳd al-farīd* adlı manzûm bir risâlesi, gazel tarzında yazılmış 200 beyitlik *Fī 'l-Naḥv* ve yalnız ismini bildiğimiz *Ġurrat al-siyar fī davlat al-turk va 'l-tatar* unvanlı bir tarihi vardır.

Kuvvetli bir kâtip ve nâsir olduğundan şüphe bulunmayan İbn ʿArabşāh'ın şiir kabiliyeti muâsırlarınca medih ve senâ edilmekle ve hakikaten içli şiirler kaleme aldığı ve güzel gazeller yazdığı anlaşılmakla berâber, bu bakımdan o da daha ziyâde ilmî mevzûları muntazam nazzm şekillerine dökmesini bilen muktedir bir nâzım idi. Fıkıh, hadîs ve tasavvuf sâhasında yeni bir çığır açamadığı, sâdece zamanının üstadları yanında heveskâr kuvvetli bir şâkird durumunda kaldığı görülüyor.

Şöhretini borçlu bulunduğu tarihçiliğine gelince, vak'aları ve müşâhedeleri iyi zaptetmiş, bâzı mühim husûslarda esâslı izahat vermiş, fakat çok kere, hislerinin te'sirinde kalarak, bir tarihçi için mutlaka lâzım olan tarafsızlığını muhâfaza edememişti. Bu sebeple doğru neticelere ulaşabilmek için, eserlerinde, müellifin hükümlerinden ziyâde, muhtevâya ve bunların cereyan tarzına dikkat etmek lâzımgelmektedir.

İbn ʿArabşāh'ın, XV. asrın ikinci yarısında İbn ʿArabşāh nâmı ile mârûf olan iki âlim oğlu vardır. Biri Astırhan'da doğan Tāc al-Dīn (veya Şihāb al-Dīn) Abu 'l-Faẓl ʿAbd al-Vahhāb'dır ki, Abu 'l-Lays tefsirinin mukaddimesini şerh etmiştir. Diğer Nabulus hukümdarı İbrāhīm'in kötü ve zâlim idâresini aksettiren *Īẓāḥ al-ẓulm va bayan al-ʿudvān fī tārīḫ al-Nabulus* adlı eserin sâhibi al-Ḥasan'dır.

Bibliyografya: Abu 'l-Maḥāsin İbn Taġribardī, *al-Manhal al-ṣāfī va 'l-mustavfī baʿd al-vāfī* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3428), I, 71b—74a; Saḫāvī, *al-Żavʾ al-lāmiʿ* (Kahire, 1354), II, 126—131; Taḳī al-Dīn Tamīmī, *al-Ṭabaḳāt al-sanīya fī tarācim al-ḥanafiya* (Bayezit umûmî kütüp., nr. 5209), I, 122a—133a; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1310); İbn al-ʿİmād al-Ḥanbalī, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Mısır, 1351), VII, 280—284; al-Şavkānī, *al-Badr al-ṭālīʿ* (Kahire, 1348), I, 109—113; V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes pupliés dans l'Europe chrétienne de 1610 à 1885 Liège 1892, II, 188, 210*; Edirneli Mecdî, *Tercüme-i Şakāik-i nuʿmâniye* (İstanbul, 1269), 73 v. d.; Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), III, 152; A. Zeki Bey, *Mémoire sur les moyens propres à déterminer en Egypte une renaissance des lettres Arabes* (Kahire, 1910); M. Şemseddin, *İslâmda tarih ve müverrihler* (İstanbul, 1340—1342), s. 373—377; Saʿīd Nafīsī, *Tārīḫça-i muḫtaṣar-i adabiyāt-i Īrān Sālnāma-i Pārs* (1324 h. şemsî), s. 172; Yusuf Elyan Serkis, *Muʿcam al-matbūʿāt al-ʿarabiya* (Mısır, 1928), I, 173 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 28; *Suppl.* (1939), II, 24; Aldo Miéli, *La science arabe* (Leiden, 1939), s. 271, 273; Hüsnü, *İbn Arabşāh, TM* (1935), III, 157—182; A. Zayonçkowski, *Marzubānnāme. Türklük mecmuası*, (İstanbul, 1939), s. 5—9 (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

İBN ʿASĀKİR. [Bk. İBN ASĀKİR.]

İBN ASĀKİR. İBN ʿASĀKİR, arap müelliflerinden bir çoğunun ismidir. En meşhûrları şunlardır:

1. Şamlı müverrih, ʿALĪ B. AL-ḤASAN B. HİBAT ALLĀH ABU 'L-ḲĀSİM SİḲAT AL-DĪN AL-ŞĀFIʿĪ, 499 senesi muharreminde (eylûl 1105) Şam'da doğmuştur. Bagdad'da ve İran'ın başlıca şehirlerinde tahsil ettikten sonra, Şam'da Madrasa al-Nūrīya'de müderris oldu. 11 recebde (25 kânun II. 1176) vefat etmiştir. Başlıca eseri olan *Tārīḫ Madīnat Dimaşḳ*'ta al-Ḫaṭīb al-Bagdādī'nin *Tārīḫ Baġdād* nâmındaki eserinde yapmış olduğu gibi, Şam ile münâsebeti olan belli-başlı ricâlin hâl tercümelerini toplamıştır. Aslında 80 cild tutan eserin — birinci ve ikinci cildi 1329/1330'da Şam'da tab'edilmiştir — ancak bir kaç cildi mahfûz kalmıştır. Bunlar, Brockelmann tarafından *GAL* (I, 331 ve *Suppl.*, I, 566 v.d.)'de zikredilmiş olanlar hâric olmak üzere, Strassburg'da, (bk. *ZDMG*, XL, 310), İstanbul'da (Dâmad İbrâhim Paşa kütüp., nr. 872—882, Âtıf Efendi kütüp., nr. 1812—1819), Kahire'de (bk. *Fihrist al-kutub al-maḥfūẓa bi 'l-kutubḫāna al-Ḫedīviya*, V, 25), Şam'da (bk. Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḫazāʾin al-kutub fī Dimaşḳ*, s. 75 v.d.; krş. Horovitz, *Mitt. d. Sem f. or. Spr.*, X, 50 v.dd.), Tunus'ta Zaytūna câmiinde (Houdas-Basset, nr. 65)'de bulunmaktadır; bunlara ʿİsmāʿīl b. Muḥammed Carrāḥ al-ʿAclūnī (ölm. 1162 = 1749)'nin Tübingen'de

bulunan hülâsasını (bk. Seybold, *Verzeichnis*, nr. 6; krş. Sauvaire, *Histoire de Damas*, *JA*, 1894—1896) da ilâve etmelidir. Brockelmann tarafından yukarıda zikredilen yerde sayılmış olan diğer eserlerine meşhûr adamlar ve bilhassa şâfi'îler hakkında vesâiki ve lâhika olarak da 643 (1245)'te vefat eylemiş olan Muḥammed b. 'Abd al-Vāḥid al-Muḳaddasī'nin Brit. Mus., Or. 7735'teki (bk. *Descriptive List of the Arab. Mss. acquired by the Trustees since*, 1894, London, 1912, s. 35) *Kitāb al-Vahm*'ini ihtivâ eden *al-Mu'cam*'i ve Şam (al-Zayyāt, *ayn. esr.*, s. 29, nr. 5)'da bulunan *Amālī*'den bir parçayı da eklemek icâp eder.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), V, 139—146; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), nr. 414; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya al-kubrā*, IV, 273—277; Ẕahabī, *Ṭabakāṭ al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1833/1834, XIV, 16; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 267.

2. AL-ḲĀSİM yukarıda adı geçen zâtın oğlu olup, 527 (1132)'de doğmuş ve 600 (1203)'de vefat etmiştir. Başlıca eseri *al-Cāmi' al-mustaḳṣā fī faẓā'il al-mascid al-aḳṣā*'dır. Bu kitap İbn al-Firkāḥ [b.bk.]'ın *Bā'iṯ al-nufūs* nâmındaki eserinin iki esâslı kaynağından biridir (krş. al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya*, V, 148). (C. BROCKELMANN.)

İBN A'SAM AL-KŪFÎ. [Bk. İBN A'SEMÜL-KÛFÎ.]

İBN A'SEMÜLKÛFÎ. İBN A'ṢAM AL-KŪFĪ, ABŪ MUḤAMMED AḤMED İBN A'ṢAM (?—926; Kâtib Çelebî'deki bir yanlış kayda göre, MUḤAMMED B. 'ALĪ), X. asır islâm tarihçilerindendir. 314 (926)'te vefat etmiştir. İslâm hadîslerini anlayışı itibârı ile şi'î olan İbn A'ṯam'in 3 cildlik *Kitāb al-futūḥ* adlı eseri halife 'Oṯmān'ın hayatının sonlarına kadar getirilen ilk cildinin yegâne nüshası Gotha kütüphânesi arapça yazmaları arasında, nr. 1592'de mahfûz bulunmakta ise de (bk. Pertsch, *Verzeichnis der arabischen Hss. der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, 1881, 219), bu yazmanın İbn 'Aṯām'in eserinin nüshası olduğunun farkına varılmamıştır. Kitabın halife 'Oṯmān'ın son günlerinden Ma'mūn zamanına kadar gelen ikinci ve Ma'mūn zamanından al-Mu'taṣim Billāh'ın 252 (866)'de vefatı hâdisesi ile biten üçüncü cildlerinin yegâne nüshaları da, iki cild hâlinde, Topkapı sarayında (Ahmed III. kütüp., nr. 2956) bulunmaktadır. Bu nüshadan da, ilk defa olarak, ben, Emevî Marvān b. al-Ḥakam'in Hazarlara ve Saklâblara karşı seferlerine âit kısmını, 1939'da, neşretmiştim (Z.V. Togan, *Ibn Faẓlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, s. 295—302), sonra Ḳutayba b. Muslim'in Semerkand ve Ḫvārizm'i zaptına dâir haberlerini ve Hazarlar ile olan savaşlara âit kısımların bakiyyesini Akdes Nimet Kurat yayınladı (*Ankara Üniversitesi Dil ve tarih—coğrafya fakültesi dergisi*, 1948, VI, 385—425; 1949, VII, 255—282). Kitabın Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed al-Mustavfī al-Haravī tarafından, 596 (1199) tarihinde başlanıp, Muḥammed b. Aḥmed al-Kātib al-Mabaranābādī tarafından devam ettirilen bir farsça tercümesinin, Avrupa'da olduğu gibi (bk. Storey, PL, II, 207—209), İstanbul'da da (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3064 ve Lâleli kütüp., nr. 331) nüshaları vardır. Tamamlanmamış olan bu farsça tercümenin Ḥusayn b. 'Alī'nin şehâdeti ile biten baş kısmı 1300 (1882) ve 1305 (1887) senelerinde Bombay'da, iki defa, basılmıştır. Gerek bu basımlardan, gerekse daha önceki yazmalarından bâzı garp âlimleri istifâde etmişlerse de 'Alī ve Mu'āviya oğulları arasındaki savaşları tavsifinde şi'îlik taassubu izhar eden müellifin eserinin farsça tercümesinde bu bâblara fazla edebî bir şekil verilmiş olduğundan, eserin arapça aslını görmemiş olan muâsır âlimler "İbn A'ṯam al-Kūfī ilk islâm fütûhatı devrine dâir romen tarzında eser yazan müelliftir„ şeklinde hatâlı bir fikre sapmışlardır (C. Brockelmann, *GAL*, I, 144; *Suppl.*, I, 220; Storey, PL, II, 207). Eserin arapça aslının tetkiki, İbn A'ṯam al-Kūfī'nin *Futūḥ* adlı eserinin, Ṭabarī ve diğer ilk islâm tarihçilerinin eserlerinde bulunmayan pek kıymetli mâlûmâtı ihtivâ eden ilk kaynaklardan olduğunu göstermektedir. Ṭabarī'nin Bal'amī tarafından yapılan farsça işlenmesinde de İbn A'ṯam'den çok istifâde edilmiştir.

Bibliyografya: makale içinde gösterilmiştir. (ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

İBN ÂSIM. İBN 'ĀṢİM, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'ĀṢİM (1359—1426), 12 cemâziyelevvel 760 (11 nisan 1359)'ta Gırnata'da doğmuş ve 11 şevvâl 829 (15 ağustos 1426)'da aynı şehirde vefat etmiştir. Mâlikî mezhebinde fakîh, edip, lisan ilminde mütehassıs ve haylı san'atkâr bir mücellif olup, mühim bir mansıp olan Gırnata baş-kadılığında bulundu. İbn 'Āṣim, Endülüs pâyitahtının baş-müftüsü Abū Sa'īd Farac b. Ḳāsim b. Aḥmed b. Lubb al-Ṣa'labī'den, edip Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Muḥammed b. 'Alī al-Ḳaycaṭī'den, sünnîliğin büyük müdâfii Abū Isḥāḳ İbrāhīm b. Mūsā b. Muḥammed al-Şāṭibī'den ve tlemsenli 'Abd Allāh b. al-İmām al-Şarīf'ten ders görmüştür.

Hâl tercümesini yazmış olanlar tarafından zikredilen 10 eserinden bizce mâlûm olan ikisi şunlardır: 1. *Tuḥfat al-ḥukkām fī nukat al-'uḳūd va 'l-aḥkām* yahut muhtasaran *al-'Āṣimīya* nâmındaki eseri mâlikî mezhebine dâir, *racaz* vezninde ve 1698 beyitten mürekkeptir; 1322, 1327 senelerinde Cezayir'de, Fas'ta ve Kahire'de *Macmū' al-mutūn*'da neşredilmiş olduğu gibi, Houdas ve Martel tarafından *Traité de droit musulman*, *La Tuḥfat d'Ebn Acem* ismi altından yapılan fransızca tercümesi ile arapça metin hukukî izahlar ve lisana müteallik notlar ile Cezayir'de (1882 v. d.) tab'edilmiştir. 2. *Ḥadā'iḳ al-azāhir fī mustaḥsan al-acviba va 'l-muẓḥikāt va 'l-ḥikam va 'l-amṯāl va 'l-ḥikāyāt va 'l-navādir*, çok alâka uyandıran hikâyeleri, halk meselleri, müskit cevaplar v. b. ihtivâ eder ve her biri bir, iki veya üç fasıldan müteşekkil altı *ḥadīḳa*'ya, yâni bahse ayrılmıştır. Fas'ta basılmıştır (bu nüsha Paris Bibl. Nat. *Cat.*, nr. 3528 ve Brit. Mus., Rieu, *Suppl.*, nr. 1145, I'de bulunan el-yazmaları ile karşılaştırılmalıdır).

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 299; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc* (Medersa d'Alger nüshası), s. 153v; Brockelmann, *GAL*, II, 264; *Suppl.*, II, 375.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN 'ĀṢİM [Bk. İBN ÂSIM.]

İBN AL-ASĪR. [Bk. İBNÜL'ESÎR.]

İBN 'ASKAR. [Bk. İBN ASKER.]

İBN ASKER. İBN 'ASKAR MUḤAMMED B. 'ALĪ B. 'OMAR B. ḤUSAYN B. MIṢBĀH (?—1578), şi'îlî Fas'ta, Ḳaṣr al-şaġīr mıntakası dâhilinde al-Hibṭ'ta, doğmuştur. *Davḥat al-nāşir li-maḥāsin man kāna min al-Maġrib min ahl 'al-ḳarn al-'āşir* müellifi olarak tanınmaktadır. Bu eser müellifin bizzat tanımış ve yahut haklarında başkalarından mâlûmat toplamış olduğu evliyânın hal tercümelerini ihtivâ eder ki, 1575 tarihine doğru tertip edilmiştir. 1573 senesinde Ḥasanī Şarīf 'Abd Allāh al-Ġālib, usûle aykırı olarak, oğlu Muḥammed'i kendisine halef tâyin ettiği zaman Muḥammed ile amcası 'Abd al-Malik arasında bu yüzden bir harp çıktı. İbn 'Askar Muḥammed'in tarafını iltizâm etti ve Ḳaṣr al-Kabīr civârında kâin Vādi 'l-Maḥāzin muhârebesinde öldürüldü. Muḥammed ve portekizli Dom Sebastian da aynı muhârebede maktûl düşmüşlerdir. 'Abd al-Malik harbin bidâyetinde ölmüştür (ağustos 1578; Vafrānī, *Nuzhat al-Ḥādī*, nşr. Houdas, s. 73 v.dd.). *Davḥa*'ya al-Vafrānī tarafından devam olunmuştur; *Ṣafvat man intaṣar min aḥbār ṣulaḥā' al-ḳarn al-ḥādī 'aṣar*, Fas; bk. Muḥammed b. al-Ṭayyib, *Naṣr al-maṣānī*, *Davḥa*, 1891 ve *Naṣr al-masānī* 1892'de, Fas'ta, taş basması olarak, tab'edilmiştir.

Bibliyografya: „*Daouhat an-Nachir*" (frns. trc. A. Graulle, *Archives Marocaines*, 1913, XIX). (T. H. WEIR.)

İBN AL-'ASSĀL. [Bk. İBNÜL'ASSÂL.]

İBN 'AṬĀ'ALLAH. [Bk. İBN ATÂULLAH.]

İBN ATÂULLAH. İBN 'AṬĀ' ALLĀH, AḤMED B. MUḤAMMED ABU 'L-FAẒL TĀC AL-DĪN AL-İSKANDARĪ AL-ŞĀẒILĪ (?—1309), arap mutasavvıflarından olup, İbn Taymīya [b.bk.]'nin en şiddetli muârızlarındandır. 16 cemâziyelâhır 709 (21 teşrin II. 1309)'da Kahire'de, al-Manṣūrīya medresesinde vefat etmiştir. Brockelmann (*GAL*, II, 117—118)'da zikredilen eserlerinden tab'edilmiş olanlar şunlardır: 1. *al-Ḥikam al-'aṭā'īya* 796 (1394)'da vefat etmiş olan Muḥammed b. İbrāhīm b. 'Abbād al-Nafzī al-Rondī'nin şerhi ile birlikte, (Bulak, 1285, Kahire, 1303, 1306; sahife kenarlarında 'Abd Allāh al-Şarḳāvī'nin şerhi ile berâber) basılmıştır. Bundan başka kastamonulu Ḥāfiẓ Aḥmed Māhir'in *al-Muḥkam fī şarḥ al-ḥikam* adındaki türkçe şerhi 1323'te İstanbul'da basıldığı gibi, mechûl bir müellif tarafından malay lisanı ile yazılmış ve 1302'de Mekke'de basılmış olan bir şerh Snouck Hurgronje (*Mekka*, II, 387, 7,2) tarafından zikredilmektedir. İspanyalı mutasavvıf Muḥammed b. İbrāhīm al-Rondī (ölm. 796 = 1394)'nin şerḥi bugün hâlâ Tunus'ta Cāmi' al-zaytūna'de tasavvufa dâir mühim bir ders kitabı hizmetini görmektedir (*REI*, 1930, s, 433). *Tāc al-'arus va ḳam' al-nufūs* (yahut *al-Ḥāvī li tahẕīb al-nufūs*; Kahire, 1275, 1282, 1305, 1327), 3. *Laṭā'if al-minan fī manāḳib al-şayh Abi 'l-Abbās va-şayḥihi Abi 'l-Ḥasan*, sûfîlerden Şihāb al-Dīn Aḥmed al-Mursī (ölm. 686 = 1287) ile hocası Taḳī al-Dīn 'Alī b. 'Abd Allāh al-Şāẕilī (ölm. 656 = 1258)'nin hâl tercümeleridir; 1304'te Tunus'ta ve 1277'de, taş-basma olarak, Kahire'de ve bir de al-Ṣa'rānī'nin *Laṭā'if al-minan* adlı eserinin kenârında, *Miftāḥ al-falāḥ va miṣbāḥ al-arvāḥ* ile birlikte, 1321'de, neşredilmiştir.

Bibliyografya: Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya al-kubrā*, V, 176; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāẓara*, I, 301; 'Alī Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, VII, 70; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 382.

(C. BROCKELMANN.)

İBN AL-'AVVĀM [Bk. İBNÜL'AVVÂM.]

İBN 'AẒĀRĪ [Bk. İBN 'IẒĀRĪ.]

İBN BĀBŪYĀ [Bk. İBN BÂBÛYE.]

İBN BÂBÛYE. İBN BĀBŪYA, ABŪ CA'FAR MUḤAMMED B. ALĪ B. ḤUSAYN B. MŪSĀ AL-ḲUMMĪ AL-ŞADŪḲ (?—991), şi'î mezhebinin dört büyük muhaddisinden biridir. Genç yaşında (355 = 966) Horasan'dan

Bagdad'a geçti. Orada Büveyhîlerden Rukn al-Davla (320—366 = 932—976) tarafından pek ziyâde itibar gördü ve bir çok müstakbel âlimler onun derslerinden feyiz aldılar. 381 (991) senesinde Rey'de vefat etmiştir. Al-Ṣadūḳ ismi ile de mâruftur. Muhtelif eserleri arasından aşağıdakileri zikredelim:

1. *Kitāb man lā yaḥżuruhu 'l-faḳīh*, şi'î hâdîsleri hakkında bir eser olup, *al-Kutub al-arba'a* nâmı verilen dört kitaptan biridir. Bunların diğer üçü şunlardır: *a.* Abū Ca'far Muḥammed b. Ya'ḳūb al-Kulīnī (ölm. 328 = 939 yahut 329=946)'nin eseri olan *al-Kāfī*; *b. Tahẕīb al-aḥkām*; *c. al-İstibṣār*. Bu son iki kitab Abū Ca'far Muḥammed b. al-Ḥasan b. 'Alī al-Ṭūsī (ölm. 460 = 1067)'nindir. 2. *Ma'ānī 'l-aḫbār*, bu da şi'î mezhebi hadîslerini câmîdir. 3. *'Uyūn aḫbār al-Riżā*, şi'îlerin sekizinci imamı olan 'Alī al-Riżā'nın hayatı, sözleri ve mesleği hakkındadır. 4. *Kitāb ikmāl al-Dīn va itmām al-ni'ma*, imam Maḥfī'nin şi'î mezhebine dâirdir (E. Müller tarafından kısmen *Beitr. zur Mahdilehre des Islams*, Heidelberg, 1901, I'de tab'edilmiştir).

Eserleri yekûnunun üç yüze bâliğ olduğu zannedilmektedir; al-Nacāşī, *göst. yer.*, s. 276; İbn Bābūya'nın 193 eserini saymaktadır.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 196; al-Ṭūsī, *Fihrist*, nr. 661; al-Nacāşī, *Kitāb al-ricāl* (Bombay, 1317), s. 276; *Muntaha 'l-maḳāl*, s. 282; *Amal al-āmil*, s. 65; *Ravżāt al-cannāt fī aḥvāl al-'ulamā' va 'l-sādāt*, s. 557; Brockelmann, *GAL*, I, 187; *Suppl.*, I,321 v.d.; Goldziher, *Abhandlungen zur arab. Philologie*, II, 65. (M. HIDAYET HOSAIN.)

İBN BĀCCA. [Bk. İBN BÂCCE.]

İBN BÂCCE. İBN BĀCCA ABŪ BAKR MUḤAMMED B. YAḤYĀ (? — 1138; lâtincede bu isim Avenpace ve Avempace olarak geçer). Bu arap feylesofu İbn al-Ṣā'iġ (kuyumcu-oğlu) lekabı ile de meşhûrdur (Bācca kelimesinin gümüş mânasına gelen frenkçe bir kelime olduğunu İbn Ḫallikān söylüyor). İbn Bācca V. (XI.) asrın sonlarına doğru Endülüs'ün Sarakosta (Saragossa) şehrinde doğmuş ve 1138 senesinde Fas'ta vefat etmiştir. Vefatını hekim arkadaşlarından birinin, gûyâ İbn Zuhr'un tertibi ile ve kıskançlık sâikası ile yapılmış bir zehirlemeye bağlayanlar var ise de, bu haber rivâyet derecesini geçmemiştir. Bu rivâyeti bir dereceye kadar te'yit eden bir kayda kendisinden sonra yetişen İbn Ṭufayl'in *Ḥayy b. Yaḳẓān* adlı felsefî romanının mukaddimesinde tesâdüf ediyoruz: „İlme nâfiz bir akıl ve kiyâset bakımından İbn Ṣā'iġ her kese fâik idi ise de, dünya işlerine (yâni vezîrlik, saray hekimliği gibi) o kadar dalmış idi ki, aklü hikmetinin hazînelerini ortaya koymağa muvaffak olamadan bu işler onun ölümünü intâç etmişti".

Kendisinin hayatı Saragossa, İşbīlīya, Gırnata ve Fas şehirleri arasında geçmiştir. Gırnata ve Saragossa vâlisi olan Abū Bakr b. İbrāhīm al-Ṣahrāvī'nin vezîrliğinde bulunduğunu söyleyenler olduğu gibi, Abū Bakr Yaḥyā b. Tafşīn'in nezdinde vezîrlik etmiş olduğunu söyleyenler de vardır (bk. İbn al-Ḳıftī, *Tārīḫ al-ḥukamā*). Bu suretle siyâsete ve idâreye karışan İbn Bācca'nın mensûp olduğu emîr Abū Bakr b. İbrāhīm'in mağlûbiyeti üzerine, Fas'a gitmek üzere, yola çıkan bu feylesof Şatbīya'de Murâbıtlar emîri Abū İsḥāḳ İbrāhīm tarafından tevkif ettirildiği gibi, daha evvel Saragossa'da vezîr iken sefâret ile gönderildiği bir yerde de hapsedilmiş ve İşbīlīya'de bir zaman kalıp, eserlerinin bir kısmını orada yazdıktan sonra Fas'a gelince, saraya intisap ederek, tabâbet icrâsına başlamış ve yukarıda söylediğimiz gibi, orada vefat etmiştir. Genç denilebilecek bir yaşta vefat eden İbn Bācca kendisinin şu kısa ömründe aslâ bahtiyar olmadığını söyler. Ekseriyâ ölümü son bir sığınak olarak hayata tercih etmiş ve maddî ihtiyaçdan ziyâde mânevî yalnızlık onun rûhu üzerinde ağır bir te'sir yapmıştır. De Boer zaman ve muhiti ile uyuşamadığını eserlerinden anlamak kabil olduğunu söylemektedir (bk. T. J. de Boer, *The History of Philosophy in Islam*, London, 1933, s. 176 v.d.).

Kendisinin serbest fikirli olmak ve tabi'î ilimler düşkün olup, bilhassa Aristo felsefesi ile ve bu felsefenin şârihi Fārābī'nin eserleri ile uğraşarak, ilâhiyâtı bir tarafa bırakmış olmakla itham edildiği ve ona dinsiz ve Allah münkiri sıfatları da izâfe olunduğu muhakkaktır. Kendi zamanında yetişen *Ḳalā'id al-'ikyān va maḥāsin al-a'yān* müellifi Fatḥ b. Ḫāḳān al-Kaysī (ölm. 1140) onun hakkında uzun, gâyet ağır hicivler ile dolu bir yazı yazmış idi ki, işte bunda İbn Bācca'nın dinsizliği başlıca bahis mevzûnu teşkil etmiştir. Bu hicve, İbn Ḫāḳān'ın tertip ettiği bir şiirler mecmûasına İbn Bācca'nin kendi şiirlerini göndermemesinden doğan hiddetin sebep olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat *Maṭmaḥ al-anfus va masraḥ al-ta'annus fī mulah ahl al-Andalus* adlı bir eserinin başlangıcında aynı müellif İbn Bācca'yi evvelâ zemm, fakat sonra medhetmiştir. İbn Bacca'nin asıl felsefî akîdesine ve eserlerine girmeden evvel kendisinin arap nahvine vâkıf ve şiir yazmakla me'lûf olduğu ve avcılığa dâir, *Ṭardiya* adlı bir manzûmesi bulunduğunu, kısaca, zikredelim (bk. Şerefeddin Yaltkaya, *Felsefe Arkivi*, I, 85). İbn Bācca'nin mûsikîye büyük merâkı olduğu, ud çaldığı ve Fārābī'nin mûsikî kitabı şarkta ne kadar meşhûr ve mûteber ise onun yazdığı mûsikî kitabının da garpta o kadar mûteber olduğunu biliyoruz. Fakat bu eser bu gün kaybolmuştur. Bu zâtın eserlerinden *Tadbīr al-mutavaḥḥid* ve *Risālat alvadā'* en mühimlerindendir. *Tadbīr al-mutavaḥḥid*'in metni, en son olarak, Madrid'de, Miguel Asîn Palacios'un ispanyolca tercümesi ile berâber, 1946'da, basılmıştır (bu eser İstanbul Üniversite kütüphânesinde mevcuttur). Arapça metin Oxford Bodleian kütüphânesindeki yazmadan alınarak, tab'edilmiştir. Bunun neşrine kadar *Tadbīr al-mutavaḥḥid* Moses ben Joshua tarafından ibrânîce yapılan bir hulâsadan mâlûm idi (bk. D. Herzog, *Die Abhandlungen des Abû Bekr İbn al-Sa'ig „Vom Verhalten des Einsiedlers" Beiträge zur Philosophie des mittelalters*, Berlin, 1896, I; bu Munk'un yaptığı fransızca hulâsanın ibrânîce aslıdır). *Risālat al-vadā'* ise yine ibrânîceye Ḥayyim ben Vives (yahut Vivas) tarafından tercüme edildiği gibi, XV. asırda *Epistola expeditionis* adı ile lâtinceye çevrilmiştir. Arapça aslı bâzı müelliflerin kaydettikleri gibi gâip değildir. Berlin kütüphânesinde 5060 numaralı mecmûada mevcuttur. Diğer eserleri Aristo'ya tâlikat ve şerhlerden ibâret olduğunu müellifler söylemekte ise de, bunlar hakkında büyük mâlûmatımız yoktur. Yalnız Berlin kütüphânesinin Ahlwardt kataloğunda 5060 numarada İbn Bacca'ye âit 24 parçanın, bir mecmua hâlinde, mevcut olduğunu biliyoruz (bütün eserleri hakkında bk. V.S. Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe*, Paris, 1927, s. 383 v. dd.; Asîn Palacios, *El filosofo Zaragozano Avenpace, Revista de Aragon*, ağustos, 1900).

Berlin kataloğundan öğrendiğimize göre, bu 24 parça yazma içinde eksik kalmış olanlar var ise de, tamam olanları arasında Aristo felsefesine dâir (*Şarḥ-i kitāb al-simā'*, *Fī 'l-uṣṭuḳusāt*, *Kitāb al-kavn va 'l-fasād*, *min āṣār al-'ulvīya*, *Fī 'l-'aḳl*, *Fī 'l-nafs*, *Risāla ittiṣāl al-'aḳl bi 'l-insān* v.b.) eserler bulunduğu gibi, tıbba dâir (*Şarḥ fī 'l-fuṣūl al-Boḳrāṭ*, *Ta'ālīḳ fī 'l-advīya 'l-mufrada*, *al-maḳālā*, *fī 'l-ḥamyā'*) ve tabiiyâta dâir (*Fī 'l-nabāt*, *Kitāb al-ḥayvān* ve *Maḳāla al-İskandar fī 'l-baṣar*, *Maḳāla al-İskandar fī 'l-lavīn*) ve astronomiye dâir (*fī 'l-hay'a*) risâleler ve *Risālat al-vadā'* bulunmaktadır. Şimdiye kadar *Risālat al-vadā'* 'dan başka risâleler hakkında yapılmış yerli ve ecnebî bir tetkik bulamadığımız gibi (msl. Şerefeddin Yaltkaya, yukarda ismi geçen makalesinde, bu eserlerin arapça asıllarının mevcut olmadığını işâret edip geçmiştir), bu zamanda bu eserleri yahut mikrofotografilerini getirtmek kütüphânenin şimdi bulunduğu mevkî ve siyâsî vaziyet dolayısı ile mümkün olamamıştır. Ancak *Risāla fī 'l-hay'a*'de Batlamyus sistemini tenkit ettiğini İbn Maymūn'un *Dalālat al-ḥā'irīn* adlı eserinden anlıyoruz ki, bu tenkitleri ile halefleri İbn Ṭufayl ve al-Biṭrūcī'ye, Batlamyus sistemine hücûm için, yol açmıştır.

Bütün bu eserleri hakkında her şeyden evvel toplu bir bakışla bir fikir edinebilmek için, İbn Bācca'nin zamanında yaşamış olan İbn Ṭufayl'in *Ḥayy İbn Yaḳẓān* adlı eserinin mukaddimesinde yazdığı şu cümleleri aynen nakletmek faydalıdır: — „Onun eserlerinden bir çoğunu ikmâl edilmemiş yahut nihâyetleri değiştirilmiş olarak buluyoruz. Meselâ *Fī 'l-nafs* ve *Tadbīr al-mutavahhid* isimli eserleri mantık ve tabiat ilimlerine dâir olan eserleri gibi. Tam olarak elimize geçen eserlerine gelince, bunlar hep küçük ve çabuk kaleme alınmış (*'icāla*) eserlerdir. Kendisi de itiraf ediyor ki, *İttiṣal al-insān bi 'l-'aḳl* isimli kitabından vâzıh bir fikir almak için, çok zahmet çekmek lâzımdır ve bir çok yerlerinde ibârelerin tertibi mükemmel değildir"—. Bu sözlerden sonra İbn Ṭufayl İbn Bācca'yi şahsen tanımadığını ve ancak eserleri vâsıtası ile bu mâlûmatı edindiğini söyler ki, bu suretle İbn Bācca'nin İbn Ṭufayl'in hocası olmadığı ve binâenaleyh kendi vefatında ancak 12 yaşında bulunan İbn Ruşd'ün de, Ernest Renan'ın ifâdesine rağmen, hocası olamayacağı ve eski kitaplarda bu husûstaki rivâyetlerin hakikate uymadığı tabiatiyle anlaşılmış olur.

Felsefesi. İbn Bācca'nin yarıda bırakmış, sonradan başka bir yerde tekrar ele almış olduğu felsefî ve ilmî meselelere bakılırsa, kendisinin muttasıl eski yunan felsefesine ve ilmine nufûz etmeğe çalıştığı, umûmiyet itibârı ile, iddia olunabilir. Bundan başka mantık ve metafizik görüşünde Fārābī'den hemen hiç ayrılmaz. Evvelâ *Risālat al-vadā'*'da insan varlığının, ampirik bir yoldan ferdî gibi kabûl edilmiş olan rûhların birliğinin kuvveden fi'ile çıkması esnâsında, ferdiyeti aşarak, 'aḳl-i fa'āl (feyz-i ilâhî) ile iştirâk etmesinden ibâret olduğunu söyler. O hâlde insanlık gâyesine, umûmî ve şâmil bir hâdise olan taakkul ile, vusûl kabildir. Binânenaleyh İbn Bācca'ye göre Gazzālī, derûnî bir tecerrüt sâyesinde, yüksek âlemin keşfi kabil olacağını söylemekle aldanmıştır. Tasavvuf İbn Bācca için bir hatâdır ve bu itibarla diğerlerine vaaz ve nasihat edilen tasavvuf bir iğfal vâsıtasından ibârettir; yâni işrâkî bir yoldan hakikate tamâmen vâsıl olmak ümidi ile erişilen saadet pek ucuz bir saadettir ki, feylesoflar bu saâdet arkasından koşmaktan çekinmelidirler. Yalnız saf ve sâlim ve hissî heyecânî arzular ile bozulmamış olan tefekkür Allaha varmak kudretini hâizdir.

İbn Bācca 'nin diğer eseri olan *Tadbīr al-mutavaḥḥid* 'de Fārābī 'nin *Kitāb cam' bayn ra'yay ḥakīmayn* adlı eserinden mülhem olarak mutevahhid, yâni tecerrüt etmiş münzevînin yaşadığı siyâsî realite âleminin zaman ve mekân imkânlarının ötesine geçerek, semâvî değil, fakat arzî bir Medine, msl. Fārābī 'nin *Madīnat al-fāżila* 'sı gibi, bir Medine 'nin vatandaşı olmasını kabûl eder. Bu Medine 'de insanlar mutlak akıl ölçüleri ile ve ferdin, *bütün* içine intikali ile yaşarlar; münzevî (mütevahhid), maddî ve mânevî fizik ve sihhat noktasından ne hekime, ne de rûh hekimi olan hâkimlere muhtac olmayan bir siyâsî cemâat fikri arkasından koşarlar. İnsan âdetâ bahçıvanın mahâret ve gayretine ihtiyac göstermeyen ve açık havada yetişen nebatlar gibi neşv ü nümâ bulmalıdır (bk, *Tadbīr al-mutavaḥḥid*, nşr. Asîn Palacios, Madrid, 1946, s. 8 v.d.). İbn Bācca muhtelif eserlerinde Aristo ve Fārābī 'nin akıllar kategorilerine geçer. İbn Bācca 'ye göre nazarî akıl ferdiyet karakterini taşır. Bu yalnız uzvî bir terkip olan insan için ve taakkule mevzû olan bütün diğer eşyâ için de böyledir. Bil'akis yalnız 'aḳl-i fa'āl 'dir ki, küllî kaziyelere ittisâli mümkün olup olmadığı meselesidir. Aşağıda göreceğimiz idrâk kuvvetlerinin 'aḳl-i fa'āl 'in te'siri altında akl-i nazarî (= maddî akıl veya akl-i müstefad) ye vâsıl olacağını İbn Bācca iddia eder.

Diğer taraftan İbn Bācca biri harekette, biri sükûnda olmak üzere, iki türlü varlık mütâlea eder. Harekette olan varlık cismânî bir sûretir ve hareketi mahduttur; mütenâhî olan vücut ile izah edilemez. Bil 'akis nihâyetsiz hareketi izah edebilmek için, nihâyetsiz bir kuvet ve yahut ebedî bir hüvviyet, yâni bir rûh, lâzımdır. Binâenaleyh cismânî yahut tabi'î olan eşyâ hâricden harekete getirilmediği ve hadd-i zâtında hareketsiz olan rûh cismânî eşyâya hareket verdiği için, insanın akıl ve rûha ittisâli keyfiyeti haylı müşkül bir izaha muhtacdır. Mamafih İbn Bācca bu ittisâlin İbn Ṭufayl gibi tasavvuf ile değil, tecerrüd vâsıtası ile mümkün olacağına kaildir.

Bundan başka İbn Bācca'yi en çok meşgûl eden meselelerden biri de, Aristo'nun müfessirlerinden Aphrodis'li Alexander ile diğerlerini de meşgûl eden insan aklının mücerret mâkûlâta iştirâk edebilmek üzere, 'aḳl-i fa'il 'e ittisâli mümkün olup-olmadığı meselesidir. Eğer İbn Ruşd 'ün anlayışına uyulursa İbn Bācca 'ye göre, idrâk kuvveti — ki ona maddî akıl da diyebiliriz — insan rûhunu mâkulâtı kabûl etmek için, hazırlayıcı bir kuvvettir. İşte bir idrâk hâlini alan bu kuvvet üzerine faâl akıl te 'sir ederse taakkul hâlini alır. İbn Bācca evvelden farzolunan bu idrâk kuvvetlerini hem hareket ettirici ve hem hareket edici hâlde tasavvur ettiği için, İbn Ruşd 'ün târizine uğramıştır (bk. İbn Ruşd, *'Ilm al-nafs*). İbn Bācca 'ye göre, şeffaf maddeyi fiil ve harekete getiren ancak renktir. Şeffaf olan nesnede fiil ve hareket olan şey maddeden başka ne olabilir? Esâsen şeffaflık renk imkânlarından başka bir şey değildir. Burada *mudrak* ve yahut idrâk fiili mevkiinde olan renk hem bizzat fiil ve hem bizzat fiili doğuran nesne demek oluyor. Bu kabîl nesneler, bizim nefislerimizin hâricinde, *bi'l-ḳuvva* mevcuttur.

İşte İbn Bācca 'nin kitaplarının eksiklikleri, bâzılarının ifâdesinin güçlüğü dolayısı ile, avrupalı müsteşriklerin güçlükle çıkarabildikleri neticeler mümkün olduğu kadar vâzıh bir şekilde, yukarıya nakledilmiştir. İbn Bācca 'nin felsefe ve ilmi henüz lâyıkı ile tetkik edilmemiş olduğundan, Berlin kütüphânesindeki risâlelerinin, elde edilerek, tetkiki ile felsefesi ve ilmi hakkında daha vâzıh mâlûmâta sâhip olmak mümkün olacaktır. Her hâlde İbn Bācca Fārābī 'den ve onun vâsıtası ile Eflâtun ve Aristo 'dan çok müteessir olmuş bir feylesof olup, tıpkı Eflâtun ve Fārābī gibi ütopik bir Medine üzerinde oldukça heyecanla düşünmüş ve bu medine sâkinlerinin dünyevî ve maddî zevkler ile alâkalarını kesip, birbirlerine muhabbet ile bağlı olacaklarını ve oradan *muḥabbat Allāh* 'a vararak, o merhalede akl-i küll olan Allah ile birleşeceklerini ifâde etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫāḳān, *Ḳalā'id*, s. 298 v. dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (nşr. Wüstenfeld), nr. 681; İbn Abī Uṣaybi'a (nşr. Müller), II, 62 v. dd.; İbn al-Ḳıftī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 406; Munk, *Mélanges*, s. 383 v. dd.; Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, 75 v. dd.; J. de Boer, *Geschichte der philosophie im Islam*, s. 156 v. dd.; G. Quadri, *La philosophie arabe dans l'europe medièvale* (Paris, 1947), s. 154 v.d.; Ernest Renan, *Averroès et l'Averroïsme* (Paris, 1861), s. 32, 67, 95, 98; Don Miguel Asîn Palacios (*Tadbīr al-mutavaḥḥid*) *El Regimen del solitario* (Madrid-Gırnata, 1946); Şerefeddin Yaltkaya, *İbn Bâce-Avempace, felsefe arkivi*, I, 77; Léon Gauthier, *İbn Roshd* (Paris, 1948).

(ABDÜLHAK ADNAN—ADIVAR.)

İBN BADRŪN. [Bk. İBN BEDRÛN.]

İBN AL-BAYṬĀR. [Bk. İBNÜLBAYTAR.]

İBN BAḲİYA. [Bk. İBN BAKİYE.]

İBN BAKİYE. İBN BAḲİYA, NAṢİR AL-DAVLA ABU 'L-ṬĀHİR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. BAḲİYA (928—978), Büveyhîlerden Baḫtiyār 'ın vezîri. Avânâ 'dan olan İbn Bakîya aşağı tabaka halk içinden çıkmıştır. Evvelâ Mu'izz al-Davla 'nin sarayında mutfak nâzırlığı hizmetinde bulundu ve zilhicce 362 (eylûl 973) 'de, Baḫtiyār tarafından, vezîr nasbedildi. Bagdad 'ın zaptından ve Baḫtiyār 'ın 364 (975) 'te 'Ażud al-Davla tarafından hapsedilmesinden sonra, İbn Bakîya 'Ażud al-Davla tarafına geçti ve kendisine Vâsiṭ ve civârı verildi. Bu şehre gelir-gelmez 'Ażud al-Davla 'ye muhâlif bir vaziyet aldı. 'Ażud al-Davla mağlûp oldu ve pâyitaht olan Bagdad 'ı Baḫtiyār 'a bırakarak, al-Fārs 'a avdete mecbûr kaldı. Bunun üzerine İbn Bakîya Bagdad 'a döndü ve Baḫtiyār 'ı 'Ażud al-Davla aleyhine tahrik için, bütün gayretini sarfetti. 366 (976—977) senesinde 'Ażud al-Davla harekete geçerek, Baḫtiyār 'ı al-Ahvāz 'da mağlûp etti. Baḫtiyār firâra mecbûr oldu ve Vâsiṭ 'a gitti. Aynı senenin zilhiccesinde (nisan 977) İbn Bakîya 'yi, aşırı derecede müstakil hareketlerinden dolayı, tevkif ederek, gözlerine mil çektirdi. Çok geçmeden, düşmanı 'Ażud al-Davla 'ye teslim edildi ve onun tarafından fillere çiğnettirildi (şevvâl 367 = mayıs 978). Vefatında İbn Bakîya takriben 50 yaşında idi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 709 (trc. de Slane, III, 272 v.dd.); İbn al-Aṣîr (nşr. Tornberg), VIII, 462—466, 479—482, 493 v.d., 507.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN AL-BALADÎ. [Bk. İBNÜLBELEDÎ.]

İBN AL-BANNĀ'. [Bk. İBNÜLBENNÂ.]

İBN BARRÎ. [Bk. İBN BERRÎ.]

İBN BAŞKUVĀL. [Bk. İBN BAŞKÜVÂL.]

İBN BAŞKÜVÂL. İBN BAŞKUVĀL, ABU 'L-ḲĀSİM ḪALAF B. 'ABD AL-MALİK B. MAS'ŪD B. MŪSĀ B. BAŞKUVĀL B. YŪSUF B. DĀḤA B. DĀḲA B. NAṢR B. 'ABD AL-KARİM B. VĀḲİD AL-ANṢĀRÎ (1101—1183), aslen Balansiya (Valencia) şehri yakınlarında Şorroyon (Xorroyón, Sorriôn) lu olup, 3 zilhicce 494 (29 eylûl 1101) 'te Kurtuba 'da doğmuştur. Doğduğu şehirde ve İşbiliye 'de tahsil edip, hadîs ve tarihte ve bilhassa memleketinin tarihinde geniş mâlûmat sâhibi olduktan sonra İşbiliye 'nin bir mahallesinde bir müddet kadı Abū Bakr İbn al-'Arabî 'ye nâiplik etmiştir. 8 ramazan 578 (4/5 kânun II. 1183) 'de, salıyı çarşambaya bağlayan gece, Kurtuba 'da vefat etmiştir. Başlıca muallimleri şunlardır: Abū Muḥammed İbn 'Attāb, Abu 'l-Valîd İbn Ruşd, Abu Bakr İbn al-'Arabî v.b. Hepsi kendisinden evvel vefat eylemiş olan talebesi arasında Abū Bakr b. Ḫayr, Abu 'l-Ḳāsim al-Ḳanṭarî v.b. zikredilmektedir.

Hâl tercümeleri yazan arap müellifler arasında İbn Başkuvāl derecesinde şöhret sâhibi olan azdır. İbn al-Abbār bu zâtın kurtubalı hadîs âlimlerinin sonuncusu olduğunu ve İspanya tarihine vukûf husûsunda eşi bulunmadığını beyân eder.

Te'lif etmiş olduğu söylenen 50 eserden ancak şunlar mâlûmdur: 1. 3 cemâziyelevvel 534 (27 kânun I. 1139) 'te ikmâl edilen ve Endülüs âlimlerinin alfabe sırasına göre tanzim edilmiş hâl tercümelerini ihtivâ eden *Kitāb al-ṣila fī tārīḫ a'immat al-Andalus*... (bu İbn al-Farażī 'nin hâl tercümesi kitabının bir zeylidir) adındaki kitabı F. Codera tarafından (*Bibl. arab. hispana*, Madrid, 1883, I, II) neşredilmiştir; 2. İsimlerinin yazılışı güç veya birbiri ile karıştırılması muhtemel olan muhaddislerin adlarını gösteren ve 5 ayrı şekilde tertip edilmiş *Kitāb al-ġavāmiż val-mubhamāt min al-asmā'* (Berlin, *Verzeichn.*, nr. 1673); 3. *Kitāb al-Mustaġīṡīn billāh ta'ālā 'inda 'l-muhimmāt va 'l-ḥācāt va 'l-Mutażarri'īn ilāihi subḥānahu bi 'l-da'avāt va 'l-raġibāt*; Houtsma, *Cat. d'une collection de manuscr*...[2], nr. 1050, l.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (Kahire, 1310), I, 172; Ẕahabî, *Tażkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarābād, ts.), IV, 132 v.dd.; İbn Farḥūn, *Dībāc* (Fas, 1316), s. 116; İbn al-Abbār, *Takmila*, nr. 179; ayn. mll., *Mu'cam*, nr. 70; Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), XVII, nr. 1; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Arab. u. i. Werke*, nr. 270; Pons Boigues, *Ensayo-biobibliografico*, nr. 200; Brockelmann, *GAL*, I, 340; *Suppl.*, I, 580. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN BAṬṬŪṬA. [Bk. İBN BATTÛTA.]

İBN BATTÛTA. İBN BAṬṬŪṬA ŞARAF AL-DĪN ABŪ ʿABD ALLĀH MUḤAMMED B. ʿABD ALLĀH B. MUḤAMMED B. İBRĀHĪM AL-ṬANCĪ (1304—1369), islâm âlemini gezen büyük arap seyyahı.

1. 703 (1304)'te Tanca'da doğmuştur. 725 (1325) senesinde, 22 yaşında iken, hacca gitmek üzere, memleketinden ayrıldı; karadan İskenderiye'ye kadar yaptığı yolculuğun kısmen hoş geçmesine rağmen, uğradığı mahallerde din ve hukuk işlerinden anlar bir adam sıfatı ile hürmet ve itibâr görmesi, yüksek şahsiyetler ile tanışması gibi câzibeler onun mâcerâ sever, araştırıcı rûhunu kamçılamış ve bu ilk merhale çeyrek asır sürecek seyahatlerinin başlangıcını teşkil etmiştir.

İbn Baṭṭūṭa Nil bölgesini ve Antakya'ya kadar bütün Suriye'yi gezdikten sonra, çöl yolundan Hicaz'a giderek, yaptığı ilk haccını (728=1328) müteâkip, Irak'ı, Fars diyârını, Mardin'e kadar Mezopotamya'yı, ziyâret etti. 729—730 (1329—1330) senelerini Mekke'de geçirdikten sonra, Yemen havâlisini dolaşarak, Somali'ye çıktı. al-Savāḥil (şarkî Afrika kıyıları)'den Zengibar'a kadar uzandı. ʿUmmān-Baḥrayn-Yamâma üzerinden, üçüncü defa, Hicaz'a geldi. İleride durum elverdikçe Mekke'yi uğrayacak olan, böylece, her fırsatta Kâbe'ye ziyârete koşan İbn Baṭṭūṭa'nın bu hâlini, *Siyāḥat-nāma*'sinde islâm dünyasını şeyhler, evliyâlar, zâviye ve medreseler âlemi şeklinde aksettirmesinden de anlaşılacağı üzere, onun düşünüş ve telâkkîsinin tabi'î neticesi saymak icâp eder.

İbn Baṭṭūṭa tekrar Suriye'ye geldi ve Lazkiye'den bindiği bir ceneviz gemisi ile ʿAlā'iya'de „türk memleketi"'ne, yânî Anadolu'ya, ayak bastı. Antalya-Burdur-Isparta-Eğridir-Göl-hisar-Kara-ağaç (Acı Payam)-Denizli-Tavas'tan Milâs'a vardı. Bu sırada, iddia ettiğine göre, Konya-Karaman-Aksaray-Niğde-Kayseri-Sivas-Gümüşhâne-Erzincan-Erzurum'a kadar yaptığı seyaheti müteâkip, Birgi'den şimâle doğru, yoluna devam ile, Manisa-Bergama-Balıkesir „bir belde-i kebîre ve azîme" olan Bursa-İznik-Geyve-Göynük-Mudurnu-Bolu-Gerede-Safranbolu-Kastamonu'yu ziyâret etti ve Sinop'tan, gemi ile, Kırım'a geçti. Deşt-i Kıpçak (cenûbî Rusya) ülkesinde Özbek Han'ın ordugâhına ulaştı. Yine iddiasına göre, şimâlde Bulgar şehrine gitti ve bir fırsattan faydalanarak, İstanbul'a geldi. Şarkî Avrupa'nın cenûbuna avdetinde Özbek'in pâyitahtı Saray şehrinde bir müddet ikametten sonra, sırası ile, Ḫvārizm, Mâverâünnehr, Horasan ve Efganistan'ın büyük merkezlerini gördü ve Şaşnagar'dan Sind vâdisine indi.

Hindistan bahsi ile *Sayāḥat-nāma*'nin ikinci kısmı başlar. İndüs havâlisini ve Multân'ı ziyâreti müteâkip, „şarkta kâin islâm şehirlerinin en büyüğü" dediği Dehli'ye varan İbn Baṭṭūṭa, burada, kadılık v.b. vâzifeler ile, 7 sene oturdu. 743 (1342) başlarında, Muḥammed Ṭuġluḳ Şāh'ın emri ile ve resmî elçisi sıfatı ile, Çin'e gitmek üzere, yola koyuldu. İlk günlerde baş-gösteren müşkülât yüzünden bu işten sarf-i nazar etti ise de, Hindistan'ın batı sâhillerini görmek imkânını buldu. Hind Okyanus'unda Zîb-i Maḥal (Maldiv) adalarındaki müslümanların bir buçuk sene kadılığını yaptıktan sonra, doğu Hindistan kıyılarına, Bengale'ye, Cava (Sumatra)'ya gitti ve Tavalisi adası üzerinden Çin'e girip, Zaytun (Tsiuantcheou)'dan Şin Kalām (Kanton)'a, Ḫansā (Hang-tcheou-fou) bölgesinden Ḫaṭā (şimâlî Çin)'ya geçerek, Hanbalık (Pekin)'a vardı. Çin'de siyâsî havanın kararmakta olduğunu anlayarak, vatanına dönmeğe karar veren İbn Baṭṭūṭa'yı, gittiği yollardan dönmek üzere, 748 (1347) başında Ẓafār (Yemen'de) limanında ve Irak-Suriye, Mısır üzerinden geniş bir kavis çizdikten sonra, 749 şâbânında (teşrin I. 1348) Mekke'de görüyoruz. Buradan İskenderiye'ye gitmiş, deniz tarikı ile Fas'a vararak, Sultan Abū ʿİnān tarafından kabûl olunmuş idi (şâbân 750 = teşrin I. 1349). Fakat İbn Baṭṭūṭa'nın seyahat hevesi, daha doğrusu, bütün islâm âlemini görmek iştiyâkı henüz hızını kaybetmemişti. Cabal al-Fatḥ (Cebel-i Târık)'ten İspanya'ya geçti; Endülüs'ün başlıca müslüman şehirlerini dolaştı. Dönüşte Atlas sâhillerini ve pek medhettiği Merâkeş'i gezdi; nihâyet müslümanların bulunduğu son ülkeyi de gözden geçirmek maksadı ile Sahrây-i Kebîr'e yöneldi. Sudan'a, Nijerya boyuna kadar uzandı. Malli'ye, Timbukta'ya uğradı; 1353 sonlarına doğru seyahatini bitirmiş ve şüphesiz emeline kavuşmuş olarak Fas'a döndü.

İbn Baṭṭūṭa bu sırada 49 yaşında idi. 770 (1369)'te öldüğüne göre (*al-Durr al-kamina*, III, 480), daha bir müddet seyahatlerine devam edebilirdi. Buna lüzûm hissetmeyişinin sebebi her hâlde onun nazarında artık görülmeğe değer yer kalmamış olmasıdır. Filhakika 29 sene boyunca, türlü meşakkate göğüs gererek, islâm âlemini dolaşan İbn Baṭṭūṭa'nın ileri hamlesini kesen, onu geri dönmeğe zorlayan tek âmilin islâmiyetin coğrâfî sınırları olduğu sarâhat ile görülmektedir.

2. *Tuḥfat al-nuzzār fī ġarā'ib al-amṣāl va ʿacā'ib al-asfār* unvanını taşıyan, fakat, daha ziyâde kısaca *Riḥla* (*Siyāḥat-nāma*) adı ile mârûf olan kitap bizzat seyyahın kaleminden çıkmış günlük notlar mecmûası olmayıp, hâtıralarını, Sultan Abū ʿİnān'ın arzûsu ile, tanınmış âlimlerden İbn Cuzayy al-Kalbî (Brockelmann, *GAL*, II, 246; *Suppl.*, II, 377)'ye imlâ ettirmesinden meydana gelmiştir. Esâsen İbn Baṭṭūṭa biri Hindistan'da Kūl'de soyulduğu zaman, diğeri Kalikut'ta gemisinin batması yüzünden (trk. trc. II, 176, 217), notlarının hiç olmazsa mühim bir kısmını kaybetmişti. İbn Cuzayy, önsözünde belirttiği gibi, seyyahın anlattıklarını hemen-hemen aynen, fakat sâde ve akıcı bir üslûp ile nakletmekle berâber, kendinden de bir çok parçalar ilâve etmekten geri kalmamıştır. Muharrir İbn Baṭṭūṭa'nın rivâyetlerine, münâsebet düştükçe, başka hikâyeler eklemiş, bilhassa uzun sahifeler ayırdığı İskendirye, Şam, Bagdad, Kahire, Mekke ve Medine gibi meşhûr islâm şehirlerinin tasvirleri fasıllarına tanınmış şâirlerden kıt'alar almış, aynı zamanda, isim zikrederek, başta İbn Cubayr olmak üzere, al-Bakrî, Ḳurṭubî, Azraḳî v.b. faydalanmış, Maldiv adaları bahsinde görüldüğü vecihle, me'haz göstermeksizin, Sulaymān Sīrāfī'den ve ihtimâl Mas'ūdî ve Bīrūnî'den seyyahların eserlerinden, *Fażā'il al-Dimaşḳ* gibi risalelerden çok istifâde etmiştir (krş, Janssen, *İbn Batouta*, s. 109). Böylece bir çok ilâvelerde kaynak vermemek keyfiyeti ile birlikte, seyyahın yer-yer, her hâlde dinleyenler ve okuyanların ilgisini arttırmak düşüncesi ile, mübâlegalar yapması (msl. Nil nehrinde 32.000 gemi) bâzı bölgeler hakkında işittiklerini veya daha eski kitaplardan okuduklarını, şahsen şâhid olmuş gibi, nakletmesi *Sayāḥat-nāma*'nin mevsûkiyeti husûsunda şüpheler uyanmasına sebep olmuş idi. Bir kısım tetkikçiler, muayyen noktalarda, bu şüphelerin ne kadar haklı olduğunu göstermişlerdir: Volga nehrinin şimâl mecrâsına dâir mâlûmatın İbn Faḍlān, İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal, Abu Ḥāmid al-Māzinī gibi eski arap coğrafyacı ve seyyahlarının kayıtlarından alındığı ve Bulgar şehri ile „Karanlıklar memleketine seyahat" in tamâmiyle uydurma olduğu tesbit edilmiştir (*JRAS*, 1929, 791—800). İbn Baṭṭūṭa'nın, bir defa Çin'e giderken, 1346'ya doğru, bir defa da Çin'den dönüşte, 1347/1348 sıralarında, Sumatra hükümdârı Malik al-Ẓāhir Muḥammed ile görüştüğü, hattâ oğlunun düğününde bulunduğu iddiası sultanın 1326 (12 zilhicce 729) senesinde öldüğünü bildiren mezar kitâbesinin âhiren ortaya çıkması ile (*JA*, 1918, XI, 474 v. d.), hakikatle tezat teşkil etmiştir. Pekin hâtıraları arasında, kaganın Fīrūz adlı amca-zâdesi ile mücâdelesine, bu esnâda maktûl düşen kagan için yapılan büyük merâsime ve devlet merkezinin Karakurum'a nakline dâir (trk. trc. II, 217 v. d.) tafsilât da, Çin moğulları tarihinde Fīrūz adlı bir kimsenin mevcut bulunmadığı ve Karakurum'un ancak Togan Timur'un ölümünü müteâkip, 1371'de pâyitaht ittihaz edildiği elde mevcut vesikalar ile sâbit olduğundan (H. A. R. Gibb, *Ibn Batutta*, s. 373), tarihî hakikate aykırıdır. İbn Baṭṭūṭa'yı tenkit edenlerden Yule ve G. Ferrand, Çin'de tâkip edilen yolun bildirilmemesine ve coğrâfî izâhatın son derece umûmî ve o nisbette kifâyetsizliğine binâen, onun Çin'de Zaytun ve Kanton limanlarından dışarı çıkmadığına hükmetmektedirler (Janssen, *ayn. esr.*, s. 102). İbn Baṭṭūṭa'nın İstanbul seyahati de, aynı şekilde inandırıcı delîllerden mahrûm gibi görünüyor. Zîra yüzlerce yabancı ismi ve bilmediği dillerden işittiği cümleleri hıfzedebilecek kudrette sağlam bir hâfızaya mâlik olan İbn Baṭṭūṭa, İstanbul'da mülâkatlar yaptığını ileri sürdüğü imparator Andronikos III. ile münzevî sâbık imparator Andronikos II.'un adlarını bam-başka vermekte (Takfūr b. Cureīs), üstelik Bizans menbâlarınca şubat 1332'de öldüğü bildirilen bu sâbık imparatoru, en aşağı üç sene sonra, yânî 1334/1335'te, gördüğünü iddia etmekte (krş. nşr. Defrémery-Sanguinetti, II, önsöz XI), burada, pek zayıf bir ihtimâl ile kronoloji hatâsı olsa bile bu seyahat münâsebeti ile bahis mevzûu edilen ve grek prensesi, Özbeg Han'ın zevcesi Beylon Hatun, ne de böyle bir evlenme meselesi başka hiç bir kaynaktan tahkik olunamamaktadır. Aynı zamanda mechul bir iki isimden başka takip ettiği yol cedveli ve onun teferruâtı ile hoşlandığı yol mâcerası mevcut değildir. Bu nokta-i nazar şarkî Anadolu seyahati hakkında da ileri sürülebilir: İbn Baṭṭūṭa'yı Milâs'tan sonra bir hamlede Konya'da, sonra Erzurum'a kadar, yukarıda zikrettiğimiz şehirlerde görüyoruz. Bunlara dâir izâhat da kıymetsiz, umûmî sözlerden ibârettir. Hâlbuki o asırda bu şehirlerin Anadolu'nun mühim kültür merkezleri, güzel ve ihtişamlı âbideleri kucaklayan büyük beldeler olduğu düşünülürse, msl. Geyve'den Göynük'e gidişini sahifelerce hikâye eden seyyahın bu mahdutluğu, hele Erzurum'dan yola çıktığı günün akşamı Birgi (!)'ye muvâsalat ettiklerini söylemesi, eserin türkçe mütercîminin zannı ile metinde eksiklikten (I, 329) ziyâde P. Wittek'in düşündüğü gibi (*Menteşe beyliği*, sayı 65, not. 213), seyyahın, o fasılda sâdece duyduklarını nakletmiş olması ile izah kabil olsa gerektir. Mamafih bu nevi haberlerden, dâimâ kronoloji göz önünde tutulmak şartı ile, faydalanmakta mahzûr olmamak lâzım gelir. Nitekim gerek İstanbul, gerek Anadolu ve uzak şark bahisleri en modern eserlerde (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu*

beylikleri, 1937 ve 1945, Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946,) tereddütsüz kullanılmış ve Pekin'deki cenâze alayının hakikaten kaganlara mahsus merâsim olduğu da kabûl edilmişti (Janssen, *ayn. esr.*, s. 101).

3. Moğul-Ḫvārizmşāhlar mücâdelesinde Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'ı babası ile karıştırmak, Parvāna Mu'īn al-Dīn'i Sultan 'Alā' al-Dīn Kaykūbād'ın oğlu göstermek, bir iki ırmak ve göl hakkında yanlış bilgi vermek kabîlinden kolayca fark edilir hatâlardan sarf-ı nazar, seyahatnâmenin diğer tarafları birinci derecede ehemmiyetli mâlûmat ile doludur. Coğrafya bakımından, İbn Baṭṭūṭa'nın Sudan, ve Nijerya bölgesinin hakikî kâşifi sayıldığını, Zengibar, Hindu-Kuş, İndüs, Maldiv adaları, Sumatra'ya dâir satırlarının, kaptan Guillain, J. Wood, Haig, Pyrad de Laval, S. Hurgronje gibi garplı seyyah ve mütehassıslarca tasdik edildiğini, Volga kenarındaki Saray (Saray Derge) şehri hakkındaki tasvirlerinin muahhar arkeolojik araştırmalar ile te'yit olunduğunu (*Belleten*, sayı 19, s. 424 v.d.) kaydedelim.

Tarih bakımından ise, evvelâ, Sudan'a âit notlar ile oradaki zenci Manding devleti unutulmaktan kurtulmuş, ikincisi, Hindistan faslında, *Tārīḫ-i fīrūzşāhī*, *Tārīḫ-i firiştah*, *Ḥabīb al-siyar* ve diğerleri gibi kaynak eserler ile müşterek noktalar gösteren, fakat siyâsî vukuâttan başka icraât, ictimâî tabakalar, an'ane cihetlerinden onlar ile mukayese edilemiyecek nisbette teferruâtlı izâhat ile Dehli sultanlığı tarihi canlandırılmıştır. Dehli'nin Ḳuṭb al-Dīn Aybek tarafından zaptından Muḥammed Ṭuğluḳ Şāh'ın ölümüne kadar, bilhassa bu sonuncu üzerinde durularak, Hindistan tarihinin ibret dolu bir sahifesi ebedîleştirilmiştir. Deşt-i Kıpçak hükümdârı Özbeg Han ve merâsimleri, âdetleri, hâtunları hakkında uzun tafsilât veren İbn Baṭṭūṭa'nın, Mâvrâünnehr'de, yine bir müddet yanında bulunduğu Tarmaşirin'e, ona karşı isyanların sebep ve neticelerine ve Tarmaşirin'in âkıbetine dâir haberleri, hiç bir yerde rastlanmayan meraklı safhalar gösterir (krş. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 184 v.d.; Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 61 v.d.).

Siyāhat-nāma'de ayrıca yukarıdakiler kadar orijinal, yânî yegâne mehaz vasfında olmamak üzere, Abū Yaḥyā (Banī Ḥafṣ'tan), Malik Nāṣir b. Ḳılavūn, Abū Ġura oğulları, Lûristan atabeyleri, İncu-oğulları, İlhanlılar, Çoban-oğulları, Artukluların İlgâzî şûbesi, Fas'ta Banī Marīn Asya'nın diğer muhtelif yerlerindeki melikler, vâliler, emîrler ve bütün bunların maiyetlerindeki kumandanlar, etrafındaki ilim, din adamları, askerî, idârî teşkilâtları, resmî ıstılahlar hakkında mâlûmat vardır.

Anadolu'ya gelince, 'Alâ'iyye'de Karamanoğlu Yusuf Bey, Antalya'da Teke-oğlu Hızır Bey, Eğridir'de Dundarbey-oğlu Abū İsḥāḳ, Gülhisar'da Mehmed Çelebî, Denizli'de Yınanç Bey, Tavas'ta İlyas Bey, Milâs'ta Menteşeoğlu Orhan Bey; Birgi, Ayaslug, İzmir'de Aydın-oğlu Mehmed Bey ve evlâtları Hızır ve Umur beyler, Manisa'da Saruhan, Bergama'da Yahşi ve Balıkesir'de Demurhanlar, Kastamonu'da ve Sinopta Süleyman Paşa ve İbrahim beyler, Lârende'de Karaman-oğlu Bedreddin, Sivas'ta 'Alā' al-Dīn Ertena tanıtılmıştır. İbn Baṭṭūṭa, „Bursa sultanı“ ve „belde, emvâl ve askerce türkmen hükümdarlarının en büyüğü“ diye takdim ettiği „Orhan b. Sultan Osmancık“'a mümtaz bir mevkî ayırmış, zevcesi Nilüfer (bu isim yanlış okunma neticesi metinlerde Beylun şeklinde gösterilmiştir) Hâtun ile konuşmuş ve Osmanlı imparatorluğunun temel atıcılarından biri olan Orhan Gâzî'nin 100'e yakın kalesi bulunduğundan kendisinin durup dinlenmeksizin kalelerini teftiş ile meşgûl olup, dâimî cihad üzerine olduğundan sitâyiş ile bahsetmiştir. Anadolu'ya dâir haberleri arasında alâka çekenlerden biri *aḫī*'ler bahsidir. İbn Baṭṭūṭa, ictimaî olmak üzere, çifte gâye ile kurulmuş olan bu gençlik teşkilâtının nizam ve icâpları, her şehirde rastlanan zâviyeleri, askerî şeflerin memlekette büyük bir itibâra sâhip bulunan bu *aḫī*'lerden seçildiği hakkında mâlûmat vermiştir (M. Cevdet, *Ẕayl 'alā faṣl al-aḫiyat al-fityān al-turkiya fī riḥlat İbn Baṭṭūṭa*, İstanbul, 1350).

4. *Sayāhat-nāma*, ihtivâ ettiği yemek, içmek, giyim, âletler ve âdetlere müteallik etnoloji ve folklor mâlzemesinden başka, XIV. asrın ilk yarısında islâm âlemi iktisâdiyât, san'at ve münâkalâtını tetkik edecekler için bir hazîne değerindedir. Kervan menzillerinden itibâren büyük kara ve deniz yollarından, uğrak mahallerinden bahsedilmiş, Atlas okyanusu ile Japon adaları arasındaki geniş sâhada mevcut ticâret merkezleri, limanlar hakkında tafsilât verilmiş, buralarda hangi milletlerin ne gibi metâlar üzerinde ve ne nisbette ticâret yaptıkları, her bölgenin zirâî ve sınâî istihsâlâtı, ne gibi maddeler ihrâc veya idhâl olunduğu anlatılmış, muhtelif memleketlerdeki çeşitli tedâvül vâsıtaları ve türlü ağırlık ölçüleri husûsunda izahlarda bulunulmuştur. Her memleket sikkesi ve ağırlık ölçüsünün Fas'taki karşılıkları ile mukayese edilmesi, değerlerinin tesbitini mümkün kıldığından dolayı, eseri bir kat daha kıymetlendirmektedir. *Siyāhat-nāma* o zamanki islâm dünyasının etnik vaziyeti hakkında az-çok bilgi edinilmesine de hizmet ediyor. Seyyah gezipgördüğü yerlerdeki kavimleri ekseriyâ etraflıca tanıttığı için, türklerin, iranlıların ve arap kabîlelerinin nerelere kadar yayıldıkları, bununla muvâzî olarak türkçe, arapça ve farsçanın konuşulduğu bölgelerin tâyini kabil olmaktadır. Kezâ devrin büyük şeyhleri, velîlerinden başka sünnîlik, şi'îlik ve şûbelerinin, Mûtezile'nin işgâl sâhaları, mücâdeleleri ve şâfi'îliğin hisseedilir üstün mevkii husûsunda da fikir almak mümkündür.

5. *Sayāhat-nāma*'nin İbn Cuzayy al-Kalbī tarafından, imlâ tarikı ile, yazılması 756 (kânun I. 1355)'da hitâma ermiş olup, muharririnin el-yazısı nüshası Paris, Bibliothèque Nationale'de mahfûzdur (evvelce bilinen fragmanları, hulâseları, muhtelif garp dillerinde kısmî neşirleri için bk. Defremery-Sanguinetti, I, önsöz; Janssen, *ayn. esr.*, s. 7—9; Brockelmann, *GAL*, II, 256 ve *Suppl.*, II, 365 v. d.). Bu nüsha esâs olmak üzere arapça metni fransızca tercüme yan-yana, ilk tam ve muntazam neşri C. Defrémery-Sanguinetti tarafından, yapılmıştır (Paris, 4 cild, 1853—1858). Bu neşirden Mehmed Şerîf Paşa'nın yaptığı noksansız türkçe tercümesi, üslûp bir az eskimiş olmakla berâber, kolaylık ile istifâde edilebilecek yegâne kitaptır. Paris neşrinin arapça metni üç defa Mısır'da tab'olunmuş (sonuncusu 1322'de) ve M. Hussain'in ordu diline tercümesi de 1898'de Lâhor'da basılmıştır.

Bibliyografya: C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah texte arabe, accompagne d'une traduction* (Paris, 1853—1858), I—IV; Mehmed Şerîf, *Seyahatnâmeci İbn Baṭṭūṭa* (İstanbul, 1333—1335), Fihrist, (1338—1340); İbn Ḥacar al-'Aṣḳalānī, *al-kāmina* (Haydarâbâd, 1349), II; Gabriel Ferrand, *Malaka, le Malayū et Malayūr*, (*JA*, Paris, 1918), XI; Hans von Mzik, *Die Reisen des Arabers Ibn Batuta durch Indien und china* (*Bibl. denkwürdiger Reisen*, 1911) V; W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927); Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); S. Janicsek, *Ibn Battuta's journey to Bulgar. Is it a Fabrication* (*JRAS*, 1929); Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cam al-matbū'āt al-'arabîya* (Mısır, 1346); Aldo Mieli, *La science arabe* (Leiden, 1938); P. Wittek, *Menteşe beyliği* (trk. trc. O. Ş. Gökyay), Ankara, 1944; Z. V. Togan-Ali Genceli, *X.—XV. asır Asya tarihi haritası* (İstanbul, 1941/1942); ayn. mll., *Umumî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I; Ch. Dihl- L. Oeconomos, R. Guilland- R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453* (*Histoire générale de Glotz*, Paris, 1945, IX[1]); Y. H. Bayur, *Hindistan tarihi* (Ankara, 1946), I; M. F. Köprülü, *Altın Ordu devrine âit araştırmalar* (*Belleten*, sayı 19, Ankara, 1941); C. Brockelmann, *GAL* ve *Suppl.* (Leiden, 1939); Herman F. Janssen, *Ibn Batouta "Le voyageur de l'Islam„ 1304-1369* (Bruxelles, 1948). (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

İBN AL-BAVVĀB. [Bk. İBNÜLBEVVÂB.]

İBN BEDRÛN. [Bk. İBN 'ABDÛN.]

İBN BERRÎ. İBN BARRĪ, ABU 'L-ḤASAN 'ALĪ B. MUḤAMMED B. 'ALĪ B. MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN AL-RIBĀṬĪ (1261?—1333?) arap lisan âlimi. Tāza'de doğmuş ve orada defnedilmiştir. Bâzıları mezarının Fas'ta olduğunu söylerlerse de, doğru değildir. İslâm ilimlerinde vâsî mâlûmat sâhibi olan Ibn Barrī bilhassa *Kur'an*'ın muhtelif kırâat tarzları hakkında üstad tanınmış olduğu gibi, *al-Durar al-lavāmi'* adındaki eseri şimâlî Afrika'da *Âcurrūmîya* derecesinde mârûftur. Bir müddet *'adl* („tezkiye nâibi“) hizmetinde bulunduktan sonra, kadılık eden ve hocasını böyle bir mevkîde görmekten müteessir olan bir talebesinin tavsiyesi üzerine, Tāza'de tahrirât divanına (*dīvān al-inşa'*) me'mûr edildi ve vefatına kadar bu vazifede kaldı. Eserlerinin yalnız ikisi bize kadar gelmiştir: 1. Recez vezninde yazılmış olup, harflerin mahreclerinden bahseden *Fī maḥāric al-ḥurūf* unvanlı 32 beyitlik risâle (Berlin, *Verzeichnis*, nr. 548) ve 2. 159 (775/776) veya 169 (785)'da vefat eylemiş olan Nāfi' b. 'Abd al-Raḥmān b. Abī Nu'aym al-Madanī tarzında, *Kur'an* kırâatine dâir, *racaz* vezninde 242 beyitten müteşekkil *al-Durar al-lavāmi' fī aṣl maḳra' al-imām Nāfi'* unvanlı manzûme. 697 (1298) senesinde ikmâl edilmiş bulunan bu eser Kahire ve Tunus'ta, *Kur'an* kırâatine dâir risâleleri ihtivâ eden mecmûalar içinde, bir çok defâlar neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbrāhīm b. Aḥmed al-Mārīġnī al-Tūnisī, *al-Nucūm al-ṭavāli' 'ala 'l-durar al-lavāmi'* ... (Tunus, 1322), s. 231; Brockelmann, *GAL*, II, 248 v.d.; *Suppl.*, II, 350. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN BERRÎ. İBN BARRĪ ABŪ MUḤAMMED 'ABD ALLĀH B. BARRĪ B. 'ABD AL-CABBĀR B. BARRĪ AL-MAḲDİSĪ AL-MIṢRĪ (1106—1187), arap gramerci ve dilcisi olup, 5 receb 499 (13 mart 1106)'da Şam'da doğmuş ve 27 şevvâl 582 (9 kânûn II. 1187)'de Kahire'de vefat etmiştir. Lisan ilminde fikirleri üstûn gibi kabûl olunan meşhûr bir üstaddır. *Lisān al-'arab* müellifi ondan pek çok iktibasta bulunmuştur; bâzıları kendisini „gramercilerin sultanı“ addetmeğe kadar varırlar. Muallimleri arasında gramer âlimi Abū Bakr Muḥammed b. 'Abd al-Malik

Şantarînî, Abū Ṭālib ʿAbd al-Cabbār b. Muḥammed b. ʿAlī al-Maʿāfirī al-Ḳurṭubī, Abū Ṣādiḳ al-Madînî, Abū ʿAbd Allāh al-Rāzī v.b. zikredilir. Talebelerinin en değerlisi Abū Mūsā ʿĪsā b. ʿAbd al-ʿAzīz al-Cazūlī'dir. İbn Barrī şu eserleri te'lif etmiştir: 1. *Kitāb al-tanbīh va'l-īżāḥ ʿammā* (*ʿalā mā*) *vaḳaʿa min al-vahm fī kitāb al-ṣiḥāḥ*, al-Cavharî'nin lugatine yaptığı ilâve ve tashihler. VḲŞ maddesi üzerinde çalıştığı sırada vefat ettiği ve eserinin ʿAbd Allāh b. Muḥammed b. ʿAbd al-Raḥmān al-Basṭī tarafından ikmâl edilmiş olduğu anlaşılıyor (Derenbourg, *Mss. ar. de l'Escurial*, nr. 585); 2. *Ḥavāṣṣ ʿalā 'l-muʿarrab* al-Cavālīḳī'nin yabancı asıldan arapçaya giren kelimeler lugati üzerine tenkit ve ilâveleri ihtivâ eder (*ayn. esr.*, nr. 772, 5); 3. *Kitāb ġalaṭ al-żuʿafāʾ min al-fuḳahāʾ* fakîhlerin vaz'ettikleri yeni kelimeleri ve yaptıkları hatâları toplayan bir eserdir. Ch. C. Torrey tarafından *Oriental. Stud. Th. Nöldeke Gewidmet* (Giessen, 1906)'te neşredilmiştir; 4. *al-Ẕabb ʿan al-Ḥarīrī*, bu risâlede, İbn al-Ḫaṣṣāb'ın şiddetli tenkitlerine karşı, Ḥarîrî'yi müdâfaa etmektedir (1320'de İstanbul'da neşredilmiştir).

Brockelmann tarafından İbn Barrî'ye atfolunan *ḫāl* kelimesinin muhtelif mânalarına dâir olup, *Lisān*'da mezkûr bulunan 13 beyit Saʿlab (krş. Abū Hilāl al-ʿAskarī, *Ḳitāb al-ṣināʿatayn*, İstanbul, 1320, s. 335)'e âittir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (Kahire, 1310), I, 268; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 255; ayn. mll., *Buġyat al-vuʿāt* (Kahire, 1326), s. 278; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), III, 75; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-ṣāfiʿiyya* (Kahire, 1324), IV, 233 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 301 v.d.; *Suppl.*, I, 529 v.d.; *Tāc al-ʿarūs*, bk. *b.r.r.*

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN BÎBÎ. [Bk. İBN BÎBÎ.]

İBN BÎBÎ. İBN BÎBÎ NĀṢİR AL-DÎN ḤUSAYN B. MUḤAMMED, Anadolu Selçukluları tarihi hakkında yazdığı eser ile şöhret kazanan XIII. asır iranlı müverrih ve edîbi. Hayatı hakkında tarihî kaynaklarda her hangi bir mâlûmata tesâdüf edilmeyen İbn Bîbî, eserinin başında (bk. *al-Avāmir al-ʿalāʾiyya*. Ayasofya kütüp., nr. 2985, s. 10, 7), kendisini Ḥusayn b. Muḥammed b. ʿAlī al-Caʿfarī al-Ruġadī olarak tanıtmakta ve muhtelif vesileler ile, ebeveyni hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, anası Bîbî Munaccima, Nîşāpūr'da şafi'îler reisi Kamāl al-Dîn Simnānî'nin kızı ve ana tarafından da meşhûr fakîh Muḥammed b. Yaḥyā [b. bk.]'nın torunudur. Nücûm ilminde geniş bilgi ve mahâreti olan İbn Bîbî, uzun müddet Sultan Calāl al-Dîn Ḫvārizmşāh'ın maiyetinde kalmış ve hizmet etmiştir. Anadolu Selçuklu devleti erkânından Kamāl al-Dîn Kāmyār, elçilik ile, Ahlat'ı kuşatan Sultan Calāl al-Dîn'in nezdine geldiği zaman (1229), onu tanımak fırsatını elde etmiş, Konya'ya dönünce, Sultan ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳūbād I.'a bu mâhir müneccimden, sitâyişle, bahsetmiştir (*al-Avāmir al-ʿalāʾiyya*, s. 442, 3—12).

İbn Bîbî'nin babası Macd al-Dîn Muḥammed Tarcumān ise, „Kür-i Surḫ sâdâtından ve Curcān mûteberânından" olup (*ayn. esr.*, s. 443, 10), Sultan Calāl al-Dîn zamanında, „Ṣāḥib dîvān Şams al-Ḥaḳḳ va 'l-Dîn"in (hiç şüphesiz ʿAlāʾ al-Dîn Cuvaynî'nin dedesi Şams al-Dîn Muḥammed b. Muḥammed b. ʿAlî. Bk. Cuvaynî, *Tārîḫ-i Cihān-guşā*, nşr. M. Ḳazvînî, I, 134 ve muḳaddima-i muṣaḥḥiḥ, s. ح - ك) yanında yetişmiş, iyi bir münşî olarak, şöhret kazanmıştır (*al-Avāmir al-ʿalāʾiyya*, s. 10, 8—10). Karı-koca berâberce, maiyetinde bulundukları Calāl al-Dîn'in 1231 ağustosunda, Āmid (Diyarbakır) önünde, Moğul kuvvetleri tarafından perişân edilişinden sonra, Dimaşḳ'a gitmişlerdir. Kamāl al-Dîn Kāmyār'ın ikazı üzerine, Bîbî Munaccima ile alâkadar olan ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳūbād, al-Malik al-Aşraf (ölm. 635 = 1237)'ten karı ve kocanın Anadolu'ya gönderilmesini ricâ etmiştir. Bunun üzerine Bîbî Munaccima ve Macd al-Dîn Muḥammed Konya'ya gelerek, Selçukluların hizmetine girmişlerdir (*ayn. esr.*, s. 442, 14—16).

631 (1233) yılında, Sultan Calāl al-Dîn'e karşı müştereken savaşan al-Malik al-Aşraf ile ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳūbād'ın araları bozulduğundan ve Bîbî Munaccima'nın, Selçuklu kuvvetleri 631 yılında Harput önünde savaşırken, Sultan'ın yanında bulunduğuna (bk. *ayn. esr.*, s. 442. 17 v.d.) göre, İbn Bîbî'nin ebeveyninin Anadolu'ya geçişi 1231—1233 yılları arasında olmuştur.

Bîbî, ʿAlā al-Dîn Kayḳubād tarafından büyük bir itibar görmüş, kocası da „firāş-ḫāna-i ḫāṣṣ" müşrifliğine tâyin edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 44, 11). İbn Bîbî, anasının âkibeti hakkında başka bir şey söylememektedir. Fakat babasının Ġiyāṣ al-Dîn Kayḫusrav II. zamanında (634 = 1236—642 = 1244/45), tercümanlık vazifesine getirildiğini ve 670 (1272) yılı şâbânında (30/31, mart 1272) ölümüne kadar, muhtelif vesîlelerle bir çok hükümdarların nezdine gönderildiğini bildirmektedir (*ayn. esr.*, s. 482, 485, 542). — Ruġadî nisbesinin bizzat kendisine âit olduğu ve buna göre, Māzandarān'da Ruġad'da doğduğu kat'îyetle ileri sürülemiyecek olan İbn Bîbî'nin hayatı da, muhtemelen ebeveyninin mukadderâtına bağlı olarak, geçmiştir. Fakat gâyet kuvvetli bir edebî kültür alarak yetiştiği anlaşılan İbn Bîbî, her hangi bir vesîle ile, babası gibi, mühim bir resmî vazifeye geçtiği hakkında hiç bir şey söylemiyor. Bununla berâber İbn Bîbî eserinin, sonradan adı bilinmeyen bir müellif tarafından vücûda getirilen (aş. bk.) *Muḫtaṣar*'ında hem *Amīr Nāṣir al-Milla va'd-Dîn* lekabı ile anılmakta, hem de Mālik-i dîvān al-Ṭuġrā olarak gösterilmektedir (*Hist. des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'Abrégé da Seldjouknameh d'Ibn Bibi*, nşr. Houtsma, Leiden, 902, s. 2, 196). Şimdilik bu husûsu te'yit edebilecek diğer bir vesika elde bulunmamaktadır.

İşte İbn Bîbî ve âilesi hakkında bildiklerimiz bundan ibârettir. Yalnız meşhûr Selçuklu ümerâsından Calāl al-Dîn Karatay'ın 651 tarihli bir vakfiyesinde, şâhidler meyânında müverrihin babası da bulunmakta ve imzâsından büyük dedesinin Ḥasan adını taşıdığı öğrenilmektedir (bk. Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri. III. Celâleddin Karatay vakıfları ve vakfiyeleri*, *Belleten*, XII., 1948, s. 87). İbn Bîbî'nin ele geçen yegâne eseri *al-Avāmir al-ʿalāʾiyya fī'l-umūr al-ʿalāʾiyya* adını taşıyan Anadolu Selçukluları taribidir. Şimdiye kadar ekseriyâ *al-Avāmir al-ʿalāʾiyya fī'l-umūr al-ʿalāniyya* veya *al-Avāmir al-ʿalāniyya fī'l-umūr al-ʿalāʾiyya* (msl. bk. Storey, *Persian Literature*, II/2, s. 409; Duda, *ZDMG*, 1935, 14/89, s. 19) şeklinde yanlış olarak okunan bu addaki iki ʿAlāʾiyya'den birincisi Mogulların meşhûr devlet adamı ve tarihçi ʿAlāʾ al-Dîn Cuvaynî'ye, ikincisi ise ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳūbād'a nisbeten kullanılmıştır. Eserin te'lifini ʿAlāʾ al-Dîn Cuvaynî'nin emrettiği ve ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳūbād'a tahsis olunan sahifelerin kitabın en mühim kısmını teşkil ettiği göz önüne alınırsa, bu husûsta şüpheye yer kalmaz. Filhakika İbn Bîbî, eserinin mukaddimesinde (bk. s. 11, 6) uzunuzun medhettiği ʿAlāʾ al-Dîn ʿAṭā-Malik Cuvaynî'nin kendisine, "Rûm„ ülkesinin fethinden başlamak üzere, Anadolu Selçuklularının tam bir tarihini yazmasını emrettiğini anlatmakta (ayrıca bk. s. 742, 13), fakat önceki bâzı vekayii tahkik imkânını elde edemediğinden ve „iḫtilāf-i aḳāvîl" den dolayı (bk. s. 11, 9), ancak Ġiyāṣ al-Dîn Kayḫusrav I. devri ile eserine başlamayı uygun bulduğunu söylemektedir. Kılıç Arslan II.'ın, oğlu Ġiyāṣ al-Dîn Kayḫusrav'i veliahd tâyininden ve az sonra ölümünden (588 = 1192) itibâren, Anadolu Selçuklu tarihini anlatmağa başlayan müellif, ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳubād I. devrine girdikten sonra, geniş malûmat vermekte, muâsırı bulunduğu bu hukümdar ve haleflerinin zamanına âit vekayii, bütün tafsilâtı ile, anlatmaktadır.

İbn Bîbî, ayrıca araya sıkıştırdığı bâzı diplomatik vesikalar ile de zenginleştirdiği eserini, Cimri hâdisesinden sonra, Malik Ġiyāṣ al-Dîn Masʿūd b. ʿİzz al-Dîn Kaykāvus II.'un 679 (1280)'da Anadoluya geçişi ve nezdine gittiği İlhanlı hukümdarı Abaka tarafından Harput, Malatya ve Sivas bölgesinde hâkimiyetinin tanınması bahsi ile bitirmektedir.

İbn Bîbî, 20 Zilhicce 680 (1 Nisan 1282)'de ölen Abaka'yı (bk. B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939, s. 76) henüz hayatta gösterdiğine, eserini kendisine sunmak üzere yazdığı ʿAlāʾ al-Dîn Cuvaynî, Abaka'nın ölümünden az önce nekbete uğrayarak tevkif edildiğine (bk. Mirzā Muḥammed Ḳazvînî, *Muḳaddima-i Cihān-guşā*, I,), ayrıca Ġiyāṣ al-Dîn Masʿūd II.'un, zikretmediği cülûsu ise 25 Rabîʿ II. 680 (1281) tarihinde olduğuna göre (bk. *Dîvān-i Sulṭān Valad*, nşr. Kilisli Rifat, Ankara, 1941, s. 224), al-Avāmir al-ʿAlāʾîya'yi 680'den önce ve 679 yılı içinde bitirmiştir. Bu husûsta diğer bir kat'î delîl, onun, yakından tanıdığı ve görüştüğü Şams al-Dîn ʿOmar Ḳazvînî'den bahsederken, öldüğüne dâir en ufak bir îmâda bulunmamasıdır. (bk. s. 452, 617). Hâlbuki bu zâtın son zamanlarda Konya'da meydana çıkarılan mezar kitâbesinde ölüm tarihi, 9 Zilhicce 679 (1 nisan 1280) olarak, görülüyor (bk. M. Zeki Oral, *Konya'da tarihî mezartaşları*, *I. Anıt Dergisi*, 1949, s. 17). Bunlardan, İbn Bîbî'nin eserini 679 yılı içinde, fakat zilhicce ayından önce bitirdiği anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklu devletinin aşağı-yukarı bir asırlık tarihihi ihtivâ ettiği görülen al-Avāmir al-ʿalāʾîya'de verilen mâlûmâtın burada tenkidî bir şekilde tahlîl edilmesine imkân yoktur. Fakat eser hakkında oldukça sarîh bir fikir edinilmesini kolaylaştırmak üzere, bâzı noktalar üzerinde durulabilir:

a. Evvelâ belirtilmesi gereken nokta İbn Bîbî'nin her hangi bir yazılı kaynağa baş-vurmamış olmasıdır. Filhakika, o eserini „gördüklerine ve işittiklerine„ göre yazdığını açıkça ifâde etmekte (s. 11, 11—12: az dîda-i muḥaḳḳaḳ va ṣunîda-i muṣaddaḳ; s. 742, 20: az ṣunîda va dîda), mevzûunu ilgilendiren her hangi bir yazılı kaynak adı vermemektedir. Bu husûs, müellifin içinde yaşamadığı devir hakkında verdiği mâlûmâtın değerini azaltmaktadır.

Filhakika eserin başlangıç kısmı tam mânâsı ile bir vekayinâme sayılamaz. Bu kısımda sarîh kronolojik mâlûmât bulunmadığı gibi, vukûâtın, tam ve râbıtalı bir surette, anlatılmasına itinâ edilmemiş (msl. Ġiyāṣ al-Dîn Kayḫusrav I.'in 605 = 1208/1209'teki Ermenistan seferinden hiç bahsedilmiyor. Krş. İbn al-ʿAdîm, *Histoire*

d'Alep, frns. trc. E. Blochet, Paris, 1900, s. 145; Aḳsarā'ī *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. O. Turan, Ankara, 1944, s. 32), hattâ inanılması güç anekdot mâhiyetinde bâzı hikâyeler kaydedilmiştir (msl. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in mâcerası gibi. Krş. Melioranskiy, *Selçuknâme, kak istoçnik dlya istorii Vizantii v XII i XIII vv = XII. ve XIII. asır Bizans tarihi kaynağı olarak Selçuknâme*), *Vizantiyskiy Vremennik*, I, 1894, s. 614). İbn Bībī, eserinin bu kısmı için, her hâlde kendi zamanında halk arasında yayılmış bulunan şifâhî rivâyetlerden faydalanmış olsa gerektir.

b. Eserin, 'Alā' al-Dīn Kayḳūbād ve halefleri zamanına âit kısmı ise, İbn Bībī'nin bizzat hâdiselerin şâhidi olması veya aynı devri idrak edenlerin bilgisinden faydalanması sebebiyle (msl. bk. s. 452, 14–15), husûsî bir değer taşımakta ve Anadolu tarihinin bu devresi için, hâlen elimizde bulunan, en mühim yerli kaynağı teşkil etmektedir. Bununla berâber bu kısımda da, bâzı mühim hâdiseler gereği gibi aksettirilmemiş, hattâ bazân hiç ele alınmamıştır. Bunu ancak müellifin şahsî ve ictimâî durumu ile izah etmek kabildir. Saray muhitine ve müreffeh bir hayat geçiren yüksek tabakaya mensûp olan İbn Bibî, eserini yazarken, Selçuklu hânedanına karşı duyduğu bağlılık ve minnet hislerinin te'siri altında her vakit bî-taraf kalamamıştır. Meselâ 'Alā' al-Dīn Ḳayḳūbād'ın, oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. tarafından zehirletilmesinden (bk. Negīdī, *al-Valad al-Şafīḳ*, Fâtih kütüp., nr. 4519, s. 299), yine bu hükümdarın Gürcü prensesi Tamara ile evlenmesinden (bk. Abū 'l-Farac, *Muḫtaṣar al-duval*, nşr. Ṣālḥānī, s. 447) hiç bahsetmemesi, ancak onun bu endişesi ile izah olunabilir.

c. Fakat şurasını da hatırlatmak gerekir ki, İbn Bibī, 'Alā' al-Dīn Kayḳūbād'dan sonra, moğul tazyiki altında Selçuklu ülkesinin düştüğü kötü durumu, bâzı vesîlelerle belirtmekten çekinmemiş, zamanın hasretle andığı büyük hükümdarın ölümünü tâkip eden yıllarda „memâlik-i rûm" da fetret devri başladığından ve „ḳavā'id-i ravnaḳ-i salṭanat"'ın bozulduğundan bahsedebilmiştir (bk. s. 512 v.d.). Hattâ muhtelif kimselerin ağzından devrinin idârî ve siyâsî aksaklıklarını söyletmiştir (msl. bk. s. 525, 531).

d. İbn Bibī, karşımıza her şeyden önce, müverrih olarak değil, ancak her edîp hüviyetiyle çıkmaktadır. Onun ehemmiyet verdiği ve gayretini teksif ettiği nokta, vekayiin bütün tafsilâtı ile izahı değil, onların tasannûlu bir üslûp ve edebî bir kisve içinde okuyucuya arzedilmesidir. Nitekim, bahsettiği bir çok hâdiselerin tarihini bile bildirmeği ihmâl ettiği hâlde, Selçuklu sultanlarının ağzından, Şark-İslâm edebiyatında asırlardan beri mâlûm olan mevzuları ihtivâ eden, uzun ve inanılması güç nutuklar nakletmektedir. Meselâ Kılıç Arslan II.'ın, ölümünden önce, veliahdı Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'e verdiği nasihatler gibi. İbn Bībī, bu nasihatleri eserin sonunda, hemenhemen aynen, 'İzz al-Dīn Kaykāvus II. tarafından oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd'a verdirmektedir (bk. s. 736 v.d.).

e. Son olarak, işâret edilmesi gereken bir nokta da, İbn Bībī'nin sık-sık kronolojik hatâlara düşmesidir. Bu husûsta iki misal verelim: 675 (1276/1277)'te vukûa gelen Hatır-oğlu isyanı (bk. Adnan Erzi, *Belleten*, XIII, 1949, s. 192), 665 (1266/1267)'te gösterilmiş (krş. *al-Avāmir al-'alā'iya*, s. 666), küçük Ermenistan kıralı I. Hetum (1226–1269) yerine dâimâ Leon'dan bahsolunmuştur. Bunlara rağmen, *al-Avāmir al-'alā'iya*'nin, Selçuklular zamanının, gerek siyâsî ve gerekse ictimâî tarih bakımından, en mühim kaynağı olduğu muhakkaktır.

al-Avāmir al-'alā'iya, her nedense çok yayılmamış ve ancak mahdut sayıda müverrihler tarafından faydalanılmıştır. Bunlar arasında bilhassa Müneccim-başı Ahmed Efendi zikre şâyândır (bk. *Cāmi' al-duval*, I, Bayezid Umûmî kütüp., nr. 5019, s. 1155 v.d.).

al-Avāmir al-'alā'iya'nin, şimdiye kadar, yalnız bir nüshası ele geçmiştir. Ayasofya kütüp., nr. 2985'te mukayyet olan bu nüsha, İbrāhīm b. 'İsmā'īl b. Abī Bakr al-Ḳayṣarī tarafından, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav III.'in hazînesi için, istinsah edilmiştir. Zahriye'de bulunan „Ḫidmat al-'Abd al-Aṣġar al-Ḥusayn b. Muḥammed al-Munşī al-Ca'farī" kaydı, nüshanın bu hükümdara takdim edilmek üzere, bizzat müellif tarafından, yazdırıldığını gösteriyor (Nüshanın tavsifi için bk. F. Tauer, *Les Manuscrits persans historiques des Bibliothèques de Stamboul, Archiv Orientalni*, 1932, IV, nr. 477). Ali Emîrî, kendisinde de bir nüshanın bulunduğunu yazıyor (bk. *Osmanlı vilâyât-i şarkiyyesi*, İstanbul, 1918, s. 56, nr. 2). Fakat hâlen Millet kütüp.'de kayıtlı olan bu nüsha, Ayasofya'daki nüshanın muahharen yapılmış bir kopyasıdır. Nitekim 1922'de, yine Ayasofya nüshasından yapılmış bir kopye, Paris'te Bibl. Nationale'de bulunmaktadır (bk. E. Blochet, *Catalogue des Manucrits persans*, IV, 2310). *al-Avāmir al-'alā'iya*'nin, daha müellifi hayatta iken, te'lif edilmiş bir *Muḫtaṣar*'ı vardır (nşr. Houtsma, s. 2,7'de, İbn Bībī hakkında söylenen „dāmat faża'iluh" duâsı bunu açıkça gösteriyor. Bu *Muḫtaṣar*'da esâs metinde bulunan mâlûmât, büyük bir dikkat ve

itinâ ile, hulâsa edilmiş, eserin tarihî muhtevâsı, bâzı istisnâlardan sarf-i nazar, hemenhemen aynen nakledilmiştir; fasıl başlıkları aynen İbn Bībī'deki gibidir. Yalnız noksan olan ve bepsi 28'i bulan fasıllardaki mâlûmât, yerine göre, diğer fasıllara dağıtılmış, 'Alā' al-Dīn Cuvaynī'ye âit parçalar da çıkarılmıştır. Bununla berâber, fazla olarak, bâzı vak'aların tarihi ilâve edilmiştir. Bu bakımdan, eser husûsî bir kıymet taşımaktadır.

Eserinin sonunda dahi İbn Bībī'ye her hangi bir ilâve yapmağı düşünmemiş olan müellif, bir münâsebet ile, Ṣāḥib Faḫr al-Dīn 'Alī'den bahsederken, „hâlen memleketin hâkimidir" dediğine göre (nşr. Houtsma, s. 283, 16; krş. *al-Avāmir al-'alā'iya*, s. 617, 4), hulâsasının te'lif tarihi için „terminus post quem" olarak, bu vezîrin ölüm yılı olan 687 (1288) yılı (krş. Aḳsarā'ī, *Musāmarat al-aḫbār*, s. 150); fakat mezar kitâbesinde 684 tarihi var (bk. Cl. Huart, *Epigraphie arabe d'Asie Mineure*, Paris, 1895, s. 78); yine eserin sonunda Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II.'un Anadoluya geçişini anlatırken: — „alḥālatu hāzihi sulṭān-i Rūm ast." — dediği göz önüne alınırsa (ki İbn Bībī'de: s. 736, 2–4 bu ibâre yerine sâdece „Valī'ahd-i salṭanat va ḫalīfa-i mamlakat" deniliyor), „terminus ante quem" olarak 25 rebiyülâhır 680 tarihi tesbit edilebiliyor.

Müellife gelince, tarihçilerimiz arasında bunun İbn Bībī'nin kardeşi Nāşir al-Dīn Yaḥyā olduğu kabûl edile-gelmiştir (msl. bk. Fuad Köprülü, *Belleten*, 1943, VII, 388 v.d.; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul, 1944, I, 9). Bu husûsta istinad edilen yegâne delîl, eserin mukaddimesidir. Fakat bundan, hulâsayı yapanın Nāşir al-Dīn Yaḥyā olduğu neticesini çıkarmak imkânsızdır. Çünkü müellif mukaddimede açıkça „bâzı dostlarının" Nāşir al-Dīn Yaḥyā b. Muḥammed al-Ma'rūf bi- İbn al-Bībī'nin yazdığı „'adīm al-naẓīr va faḳīd al-miṯl" bir eser olan *Salçuḳ-nāma*'nin „kibar-i ḥacm"'inden şikâyet ettiklerini, bunun üzerine, „ḳillat-i bižā'at"ına rağmen kitabı kısaltarak, kolayca anlaşılabilir bir hâle getirdiğini söylüyor (nşr. Houtsma, s. 2, 3–12). İbn Bībī'nin, ebeveynine tahsis ettiği fasla tekabül eden kısımda ise, — „ẕikr-i vālid va vālida-i mu'allif-i aṣl-i ān (īn) muḫtaṣar amīr Nāşir al-Dīn" başlığını koyuyor ve „vālida-i o ..." — diye söze başlıyor (s. 196 v.d.). Bu kayıtlar ile, Nāşir al-Dīn Yaḥyā'nın, *Muḫtaṣar*'ın değil, doğrudan doğruya *al-Avāmir al-'alā'iya*'nin müellifi olduğu, sarîh bir surette, ifâde edilmiş oluyor. Buna nazaran, ortada her hâlde bir istinsah yanlışlığı vardır ve Nāşir al-Dīn lekabını alması kabil olan Ḥusayn (İbn Bībī)'in adı elde yalnız bir nüshası bulunan *Muḫtaṣar*'ın mukaddimesine, bir yanlış okuma neticesinde, Yaḥyā olarak geçmiştir. Bu husûs, kalligrafik bakımdan da mümkün görünmektedir (Eserin Ayasofya nüshasının başında al-Ḥusayn, Yaḥyā okunabilecek şekilde „ىحى" yazılmıştır). *Muḫtaṣar*'ın müellifi hakkında ise, şimdilik hiç bir şey bilmiyoruz (yukarıda ileri sürülen mütâleayı te'yid eden diğer bir kayıt İbn Bībī'nin, bir vesîle ile, babasından bahsederken (bk. s. 485, 18) kullandığı „padar-i banda" kelimelerinin *Muḫtaṣar*'ın müellifi tarafından hazfedilmesi ve sâdece Macd al-Dīn'in bırakılmasıdır (bk. nşr. Houtsma, s. 221, 6). Eğer, şimdiye kadar zannolunduğu gibi, her iki müellif arasında kardeşlik ilgisi bulunsaydı „padar-i banda" ibâresi *Muḫtaṣar*'dan çıkarılmazdı.

Muḫtaṣar'ın yegâne nüshası Paris'te, Bibl. Nationale'de, bulunmaktadır (bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits persans*, 1905, I, 439; Storey, *Persian Literature*, 1936, II/2, s. 409 v.d.). Bu yazmayı ilk defa tanıtan Ch. Schefer, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. ve Rukn al-Dīn Sulaymān-şāh II. zamanına âit kısımlarını fransızca tercümesi ile neşretmiştir: *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouk Nameh composé par l'émir Nassir Ed-din Yahia. Recueil de Textes et Traductions pupliè à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889* (*Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes*, Paris, 1889, III. série, V — VI, 3–102). Houtsma ise metnin tamamını, *Recueil de Textes relatif à l'histoire des Seldjoucides*'in IV. cildi olarak, istifâdeye arzetmiştir: *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjouknameh d'Ibn-Bibi. Texte persan pupliè d'après le Ms. de Paris.* (Leide, 1902). Eserin türkçe tercümelerinden M.Nuri Gencosman'ınki de yayınlanmış bulunuyor: *Anadolu Selçukî devleti tarihi. İbn Bibî'nin farsça muhtasar Selçuknâmesinden* (Ankara, 1941).

İbn Bībī'nin eseri, baş tarafına bazı muhtasar mâlûmat ilâve edilmek suretiyle, ikinci bir defa, yine adı bilinmeyen bir müellif tarafından, ihtisar edilmiştir. Bu eserin, sonunda eksik olarak, ele geçen yegâne nüshası Gotha'da bulunmaktadır (bk. W.Pertsch, *Die persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien, 1859, nr. 31, s. 54; Storey, *Persian Literature* II/2, s. 409; krş. Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi*, I, 9 v.d).

al-Avāmir al-'alā'iya'nin Murad II. zamanında yapılan türkçe tercümesi, Yazıcı-zâde Ali'nin *Tarih-i Âl-i Selçuk* veya *Oğuz-nâme* (*bk. P. Wittek, Der Islam*, 1932, XX, 202), hattâ

Moğul nâme (bk. Topkapı Sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1391, 1a) diye anılan eserinin 3. kısmını teşkil etmektedir. Bu eserin 1. kısmı (aynı nüsha, 1b—19b), türk ve moğul kavimleri ile Oğuz boyları hakkında tarihî ve etnolojik mâlûmât ihtivâ etmektedir. Yazıcı-zâde 'nin, bu kısmı yazarken, diğer bâzı kaynaklarla berâber „Uygur hattı ile yazılmış *Oğuz-nâme* 'den" faydalandığı ileri sürülmüş ise de (bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 279, not 1) doğru değil gibi görünüyor. Çünkü, Yazıcı-zâde, *Cāmi'-al tavārīḫ* 'in mukaddimesini satır-satır tercüme etmiş (krş. *Macmū'a-i Ḥāfiẓ Abrū*, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 282, var. 318b v.d.), sâdece Dede Korkut ile (bk. P. Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, London, 1938, s. 10; O. Şâik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. XL) ve Ak-koyunlu beyi Kara-Osman ile (Osman Gâzî ile değil; bk. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London, 1928, s. 461; A. Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, I, 101) ilgili bir kaç cümle eklemiştir. 2. kısım (Revan Köşkü kütüp., nr. 1392, var. 16b—81a), İran ve Irak Selçukları tarihidir ve Rāvandī 'nin *Rāḥat al-ṣudūr* 'undan tercüme edilmiştir. 3. kısım ise (Revan Köşkü, kütüp., nr. 1390, 26b—262a), *„Ẕikr-i pādişāhī-i Sulṭān Sulaymān-şāh dar Rūm"* faslı ile başlamakta, bu fasılda Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşu hakkında kısa mâlûmât verildikten sonra, *al-Avāmir al-'alā'īya* 'nin, başlıkları aynen muhâfaza edilmek üzere, tercümesi gelmektedir. Bu tercüme, mümkün olduğu kadar, asla sadâkatle yapılmış, yalnız bazı arapça manzûmeler ve zor ibâreler atlanmıştır. 'Alā al-Dīn Cuvaynī 'nin medhine tahsis edilen parçalara Sultan Murad II. 'ın ismi konulmuş, yalnız İbn Bîbî 'nin ebeveyninin hayatına tahsis ettiği fasıl tamâmen çıkarılmıştır. Mütercimin, İbn Bîbî 'nin ve eserinin adını hiç zikretmemesi şayan-i dikkattir; yalnız bir yerde (bk. nşr. Houtsma s. IX) „Mu'allif-i aṣl-i kitāb babası" diye Macd al-Dīn Muḥammed 'den bahsediyor.

Yazıcı-zâde, *al-Avāmir al-'alā'īya* metnine bazı ilâveler de yapmıştır. Ezcümle büyük emirlerin, muhtelif Oğuz boylarına mensûbiyetini bildirmiş, muhtelif vesîlelerle Selçuklu devletinde Oğuz töresinin tatbik edilişine âit bâzı mâlûmat vermiştir. Bunların kendisi tarafından uydurulduğu zannedilmektedir. 4. kısım (Topkapı sarayı müzesi, Revan köşkü kütüp., nr. 1390, vr. 262a — 280a), yine Raşīd al-Dīn 'den tercüme edilmiştir (krş. *History of Ghazan Khan. Persian text*, nşr. Karl Jahn, *GMNS*, London, 1940, XIV, 76 v.d.). Yalnız araya 'Alā al-Dīn Kayḳūbād b. Farāmurz ve Osman Gâzî hakkında bir fasıl eklenmiştir (267a — b). 5. Kısım (280a — 286a) Ġāzān Ḫān 'ın ölümünden sonra „Memleket-i Rûm 'un aḥvali" 'ne âit mühim bir fasıl (bk. Paul Wittek, *Menteşe beğliği. XIII.—XV. asırda Garbî Küçük Asya tarihine âit tetkik*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1944, s. 32 v.d.) ile Muzafferî, Gaznevî ve Osmanlı hânedanlarının menşe'ini ilgilendiren üç hikâyeyi ihtivâ etmekte, Murad II. 'a hitâben yazılan bir manzûme ile eser sona ermektedir (Bu manzûme yalnız Topkapı sarayı müzesi, Revan köşkü kütüp., nr. 1390 'daki nüshada bulunuyor: var. 286a — 287b).

Gerek Türkiye ve gerekse Avrupa kütüphânelerinde Yazıcı-zâde 'nin eserinin muhtelif nüshaları vardır. Fakat bunların hepsi az çok noksandır ve ancak birbirleriyle mukayesesi sâyesinde eserin tamâmı hakkında bir fikir edinilebilmektedir. Esâs itibârı ile bu nüshalar üç gruba ayrılmaktadır: 1. Eserin tamamını ihtivâ eden nüshalar: Topkapı Sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1390 (fakat Irak Selçukluları kısmı noksan), 1391 (Anadolu Selçuklularına âit kısmın baş tarafı noksan; ayrıca en sondaki manzûme yok); Paris, Bibl. Nationale, Suppl. turc., 737 (görünüşe göre, Revan köşkü kütüp., nr. 1391 'deki nüshanın eşi, bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits turcs*, Paris, 1933, II, 47 v.d.). 2. Baştan itibâren *„Ẕik-ri iḳāmat-i Sulṭān ba-mavżi'-i Kayḳūbādīya"* faslına kadar (bk. *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, III, 326) gelen nüshalar: Leiden, Warner koll., 419 (*Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, III, 24, nr. 942); Topkapı sarayı müzesi, Revan köşkü kütüp., 1392; Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib koll., I, 1727; İstanbul Üniversite kütüp., nr. 1114; Paris, Bibl. Nationale, Suppl. ture, nr. 1185. 3. *„Ẕikr-i varūd-i rasūlān-i Sulṭān Calāl al-Dīn"* faslına kadar (bk. *Recueil*, IV, 407) yalnız Anadolu Selçukluları tarihini ihtivâ eden nüshalar: Revan Köşkü kütüp., nr. 1393; Paris, Bibl. Nationale, ancien fond 62 (Blochet, *Catalogue*, 1932, I, 24 v.d.). Ayrıca Moskova 'da Devlet Umûmî Tarih kütüp. (bk. VI. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Selcukidov Maloy Azii*, Moskova, 1941, s. 9) ve Leningrad'da Asya Müzesinde (nr. 560, bk. W. Barthold, *Turkestan*, s. 29), Berlin 'de, Staatsbibliothek 'te (bk. P. Wittek, *Der Islam*, 1932, XX, 202, not 4: tamam bir nüsha!) üç nüsha bulunmaktadır. Bunların durumu hakkında kat'î mâlûmat elde edilemediğinden yukarıdaki tasnif içine sokulamadı.

Yazıcı-zâde 'nin eserinden bâzı parçalar, ilk defa V. D. Smirnov tarafından yayınlanmış (bk. *Obraztsoviya proïzvedeniya osmaniskoy literaturi*, Petersburg, 1903, s. 2—16); Houtsma ise Paris ve Leiden nüshalarından faydalanarak, Anadolu Selçuklularına âit kısmını, Ẕikr-i vurūd-i Rasūlān-i S. Calāl al-Dīn bahsine kadar, neşretmiştir: *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après Ibn-Bibi. Texte turc publié d'après les Mss de Leide et de Paris*, Leiden, 1902 (*Recueil de textes relatifs à l'histoire de Seldjoucides* par M. Th. Houtsma, III). Necib Âsım da, Revan köşkü nüshalarını ele alarak, eserin tamâmını neşre teşebbüs etmiş ise de, yarıda kalmıştır (bk. M. Hartmann, *Der Islam*, VIII, 322). Yazıcı-zâde ve eseri hakkında ayrıca bk. Vladimir Gordlevskiy, *Kommentariev k satro osmanskomu perevodu khroniki Maloaziyskikh Selcukidov, tak nazivayemoy khroniki Ibn Bîbî = Ibn Bibi vekayinâmesi denilen Küçük Asya Selçukluları vekayinâmesinin eski Osmanlıcaya tercümesi üzerine açıklamalar* (*Drevnosti Vostoçniya*, 1912; IV/1); krş, *Der Islam*, 1913, IV, 135, nr. 19; M. İqbāl, *The Rāḥatu's-ṣudūr by ar-Rāwandi*, *GMNS*, London, 1921, II, IX, XXXVI; F. Babinger, *Die Geschictsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 8—9; W. Barthold, *Turkestan*, s. 29 v.d,; Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, s. 53, not 4; P. Wittek, *Der Islam*, 1932, XX, s. 202; Abdülkadir İnan, *Orun ve ülüş meselesi* (*Türk Hukuk ve İktisad tarihi mecmuası*, 1931, I, 131 v.d.; Joseph Schacht, *Aus den Bibliotheken von Konstantinopel und Kairo*) *Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss., Jahr. 1928, phil.-hist. Kl.*, nr. 8, s. 62 (Revan Köşkü nüshalarının tavsifi); Storey, *Persian Literature*, II/2, s. 409.

Mükrimin Halil Yınanç, Yazıcı-zâde 'nin eserinin sonuna bazı mâlûmat eklenmek suretiyle, Medhi Çelebî (Babinger, *GOW*, s. 261) tarafından ihtisar edildiğini yazıyor (*Türkiye tarihi*, I, s. 11). Paris 'te Bibl. Nationale' de bulunan (türkçe yazmalar, nr. 1182; Blochet, *Catalogue*, II, s. 190) *Muntaḫab-i tavārīḫ-i Salāçiḳa* her hâlde bunun bir nüshası olmalıdır.

Sayyid Loḳmān b. Ḥusayn al-'Āṣūrī de (bk. *GOW*, s. 164 v.d.), *Oğuz-nâme* diye şöhret bulan eserinde, Yazıcı-zâde 'yi hulâsa etmiştir. Bu eserin yeğâne nüshası Viyana 'dadır (bk. G. Flügel, *Die arab., pers, und türk Haudschriften der kaiserlich-königl. Hofbibl. zu Wien*, 1865, II, 225); eser W. Lagus tarafından neşr ve lâtinceye terceme edilmiştir: *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghusname inscribitur excerpta primus edidit, latine versit explicavit Jac. Joh. Wlh. Lagus* (Helsingforsiae, 1854; ayrıca bk. Georgi D. Balascev, *Les relations entre l'empreur Michel VIII. Paléologue et l'Etat des Ogouz nouvellement érigé avec son concours sur la côte ouest du Pont Euxin. IIIe Congrès international des études byzantines, Athènes*, 1930, *Comptes-rendus*, Athènes, 1932, s. 175 v.d.)

İbn Bîbî 'nin hayatı hakkında ilk defa, eserinin muhtasarından faydalanmak suretiyle, Ch. Schefer mâlûmat vermiş (bk. *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouk Nameh composé par l'émir Nassir Ed-din Yahia. Recueil de Textes et Traductions publié par les professeurs de l'Ecole des Langues orientale vivantes à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenus à Stockholm en 1889*, Paris, 1889, s. 3 v.d.); Th. Houtsma ise, *Muḫtaṣar* 'ın neşri başına eklediği mukaddimede (bk. *Recueil des textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides*, Leiden, 1902, IV, 5—16), bu mâlûmatı tashîh ve tafsîl ederek, tekrarlamıştır. Ayasofyadaki mufassal nüshanın ilim âleminee tanınmasından sonra da, bu mevzua W. Duda (*Zur Geschichtsforschung über die Rum-Seldschuken. Bericht über die mitgliederversammlung der DMG am 3. Januar 1936 in Halle, ZDMG*, 14/89, 1935, s. 19—20), C. A. Storey *Persian Literature*, London, 1936, II/2, 408—410) ve Vl. Gordlevskiy (*Gosudarstvo Selcukidov maloy Azii*, Moskova, 1941, *Akademiya Nauk S S S R. Trudi Instituta Vostokovedeniya*, XXXIX, 7—9) temâs etmiştir. Halîl Edhem (*TOEM*, II, 701, not 2), Necib Âsım-Mehmed Ârif (*Osmanlı tarihi*, s. 552, not 2), Paul Wittek (*Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byzantion*, 1935, X, 13, not 1; *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion* XI, 1936, s. 285—6), Fuad Köprülü (*Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları I., Belleten*, 1943, VII, 388 v.d.), Mükrimin Halil Yınanç (*Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul, 1944, I, 9 v.d.) tarafından İbn Bîbî ve eseri hakkında verilen mâlûmat ehemmiyetli değildir.

İbn Bîbî 'nin eserinde bulunan mâlûmat, ekseriyâ *Muḫtaṣar* 'ından veya yazıcı-zâde tercümesinden faydalanılmak suretiyle, müstakil araştırmalara mevzû teşkil etmiştir. Bunlardan ehemmiyetli olanlarını kaydediyoruz (P. M. Melioranskiy, *Selçuknâme, kak istoçnik dlya istorii Vizantii v XII i XII vv. = XII. ve XIII. asır Bizans tarihi kaynağı olarak Selçuknâme*), *Vizantiyskiy Vremennik*, 1894, I, s. 613—640; A. Yakubovskiy, *Rasskaz İbn al-Bibî o poḫode maloaziyskiḫ Turok na Sudak, Polovtsev i Russkiḫ v naçale XIII v. = İbn Bibî 'nin, kü-*

çük Asya Türklerinin XIII. asırda Kıpçaklar, Ruslar ve Sudak üzerine seferleri hakkındaki hikâyesi (*Vizantiyskiy Vremennik*, 1927, XXV, 53—76); Paul Wittek, *La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine*, *Echos d'Orient*, 1934, XXXIII, 409—412. İbn Bîbî'nin 'İzz al-Dîn Kaykāvus II.'un oğullarının sergüzeşti hakkında yazdıklarına Yazıcı-zâde'nin eklediği mâlûmata dâir *al-Avāmir al-'alā'iya*'nın türkçeye tercümesine, merhûm Hasan Fehmi Turgal tarafından, başlanmış ise de yarıda kalmıştır (bk. *Konya Halkevi Dergisi*, nr. 8, nisan 1937, s. 465 v.d.)

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (ADNAN SÂDIK ERZİ.)

İBN BUṬLĀN [Bk. İBN BUTLÂN.]

İBN BUTLÂN. İBN BUṬLĀN, JOANNES veya ABU 'L-ḤASAN AL-MUḤTAR B. ḤASAN, bağdadlı hıristiyan bir tabîbdir. 440 (1049) senesinde Bagdad'dan çıkmış ve al-Raḥba ve al-Ruṣāfa'den geçerek Haleb'e, oradan Antakiya ve Lazkiye'ye, nihâyet Mısır'da Fusṭāṭ'a gitmiştir. Burada meslekdaşı 'Alî b. Riżvān'a tesâdüf etti. Bu şahsî tanışma şiddetli bir kalem münâkaşasını intâc etti ve müteaddit reddiyelerin yazılmasına sebep oldu. İbn Buṭlān tarafından gönderilmiş olan mektuptan alınmış parçalar İbn al-Ḳifṭî'nin *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert, s. 298 v.dd.) adlı eserinde mevcûttur. Nihâyet ikisi arasındaki münâsebet o derece gerginleşti ki, İbn Buṭlān Mısır'dan ayrılarak, 446 (1054)'da vebâ salgınının hüküm sürmekte olduğu İstanbul'a gitti. Bundan anlaşılıyor ki, İbn Buṭlān'ın 444 (1052)'te Antakiya'da vefatı hakkında İbn al-Ḳifṭî tarafından (*göst. yer.*) verilmiş olan mâlûmat yanlıştır; bununla berâber, İbn Abî Uṣaybi'a da onun Antakiya'ya avdet ettiğini beyân eder. İbn Buṭlān 455 (1063)'te hâlâ sağ idi. Başlıca eseri *Taḳvîm al-ṣiḥḥa*'dır; lâtince tercümesi *Tacuini sanitatis Elluchasem Elimithar medici de Baldath* (!) adı ile, 1531'de, Strassburg'da, neşredilmiştir. Ertesi sene aynı şehirde M. Herum'un *Schachtafeln der Gesundheit* adlı almanca tercümesi intişar eylemiştir. Leclerc ile Brockelmann [bk. BİBLİYOGRAFYA] daha başka eserlerini de sayarlar. Brockelmann'da zikredilen *Da'vat al-aṭibbā' 'alā maẕhab Kalîla va Dimna* 1901'de, Dr. Başşāra Zalzal tarafından, İskenderiye'de, neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. Müller), I, 241 v.dd.; İbn al-Ḳifṭî (nşr. Lippert), s. 294 v.dd.; Leclerc, *Histoire de la médicine arabe*, I, 489 v dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 483; *Suppl.*, I, 885; H. Derenbourg, *Vie d'Ousâma İbn Mounkidh*, s. 15, 488 v.dd.

İBN CAHÎR. [Bk. İBN CEHÎR.]

İBN CAMĀ'A. [Bk. İBN CEMÂ'A.]

İBN AL-CARRĀḤ. [Bk. İBNÜLCERRÂH.]

İBN AL-CAVZÎ. [Bk. İBNÜLCEVZÎ.]

İBN AL-CAZARÎ. [Bk. İBNÜLCEZERÎ.]

İBN CAZLA. [Bk. İBN CEZLE.]

İBN CEHÎR. İBN CAHÎR, dört vezîrin ismidir.

1. FAḪR AL-DAVLA ABŪ NAṢR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. CAHÎR, 398 (1007/1008) senesinde Musul'da doğmuştur. Evvelâ 386 (996)'dan beri bu şehirde hükümrân olan Banî 'Uḳayl'in hizmetinde bulundu. Fakat bunlardan Ḳurayş b. Badrān kendisini hapsettirmek isteyince, Haleb'e kaçtı ve orada, Mirdāsî'lerden Mu'izz al-Davla b. Ṣāliḥ tarafından, vezîr nasbedildi. Haleb'den de ayrıldıktan sonra, Diyarbekir meliki Naṣr al-Davla Aḥmed b. Marvān'a vezîr oldu. Bu melikin vefatında oğlu ve halefi olan Niẓām al-Dîn tarafından, vazifesinde ipkâ edildi ise de, kendisi kalmak istemediği için, Bagdad'a gitti. Ertesi sene halife al-Ḳā'im onu vezîr nasbetti. 460 (1067/1068) senesinde azledildi; lâkin 461 saferinde (kânun I. 1068) mevkiine iâde edildi. Halife 467 (1075) yılında vefat etti ve halefi al-Muḳtadî Faḫr al-Davla'yi vazifesinde ipkâ eyledi ise de 471 (1078/1079) senesinde azledildi. Selçuklu sultanı Malikşāh'ın emri ile, Faḫr al-Davla 476 (1083/1084) tarihinde, Diyarbekir'i Marvānî'lerden almak üzere, bu şehir üzerine yürüdü. O sırada Diyarbekir'de hükümran olan Manṣūr b. Naṣr 'Uḳaylî'lerden Muslim b. Ḳurayş ile ittifak etti; fakat Muslim Âmid'e kaçmağa mecbûr oldu ve Manṣūr ile birlikte, orada Faḫr al-Davla tarafından muhâsara edildi. Muslim kaçarak, kurtuldu ise de, Musul bu aralık Faḫr al-Davla'nin oğlu 'Amîd al-Davla tarafından zaptedildiğinden, Muslim sulh istedi ve bir müddet sonra, Musul vâliliğine tâyin olundu. Faḫr al-Davla'nin diğer oğlu Za'îm al-Ru'asā'nın Âmid'i zapteylemesinden sonra, bizzat Faḫr al-Davla dahi Meyyâfârıḳîn'i işgâl etti ve Diyarbekir vâliliğine tâyin olundu. Umûmî kanâate göre, bu hâdise 478 (1085)'de vukû bulmuş idi. Bir müddet sonra azledilen Faḫr al-Davla 482 (1089/1090)'de, Malikşāh tarafından, Musul'a gönderildi ve Fahr al-Davla şehri zaptetti. İbn Cahîr 483 (1090)'te Musul'da vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 711 (trc. de Slane, III, 280 v.dd.); İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 394 v.dd.; İbn al-Aṣîr (nşr. Tornberg), X, 11—121 ve tür. yer.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 320 v.d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 128—132; Amedroz, *The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriḳîn* (*JRAS*, 1903, s. 136 v.dd.).

2. 'AMÎD AL-DAVLA ABŪ MANṢŪR MUḤAMMED B. FAḪR AL-DAVLA B. CAHÎR, yukarıda bahsi geçen zâtın oğlu olup, 435 (1043/1044)'te doğmuştur. 462 (1069/1070)'de, vezîr Niẓām al-Mulk'ün kızlarından biri ile evlenmesi dolayısı ile, Selçuklu hükümdarları ile yakından münâsebet te'sis etti. Zevcesinin 470 (1077/1078) senesinde vefatı üzerine, onun yeğeni ile evlendi ve safer 472 (ağustos 1079)'de, Niẓām al-Mulk'ün ricâsı üzerine, halife al-Muḳtadî tarafından, vezîr nasbedildi. 476 (1083/1084)'da azil ve zilhicce 484 (kânun II./şubat 1092)'te tekrar halifenin vezîrliğine tâyin edildi ve bu makamda 9 sene kaldı. 493 ramazanında (temmûz/ağustos 1100), Barkiyāruḳ'un tahrikâtı neticesinde, azledildi. Barkiyāruḳ babasının ve kendisinin Malikşāh zamanında idâre etmiş oldukları Diyarbekir ile Musul vilâyetleri vâridatının vezîr tarafından çalındığını iddia eylemiş ve 'Amîd al-Davla'yi, kardeşleri ile birlikte, tevkif ettirmiştir. 'Amîd al-Davla mühim mıkdarda bir para ödemek sureti ile, cezâsını çekmiş ve 16 şevvâl 493 (24 ağustos 1100)'te hapishânede vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nş. Derenbourg), s. 399 v.d.; İbn al-Aṣîr (nşr. Tornberg), X, 41—203 ve tür. yer. (bk.nr. 1);

3. ZA'ÎM AL-RU'ASĀ' ḲAVĀM AL-DÎN ABU 'L-ḲĀSIM 'ALÎ B. FAḪR AL-DAVLA B. CAHÎR, yukarıda zikredilen zâtın kardeşidir. Za'îm al-Ru'asā' 478 (1085) senesinde Âmid'i zaptetti (bk. nr. 1) ve babası Meyyâfârıḳîn'i eline geçirince, onu, Marvānî'lerden almış oldukları ganîmetler ile birlikte, İsfahan'a sultan Malikşāh'ın nezdine gönderdi. Halife şâbân 496 (mayıs/haziran 1103)'da vezîr nasbettiği Mustaẓhir Za'îm al-Ru'asā'yı 500 senesi saferinde (teşrin I. 1106) azleyledi. Bunun üzerine Za'îm al-Ru'asā' Ḥilla'ye Mazyadi'lerden Sayf al-Davla Ṣadaḳa'nın yanına gitti; fakat 503 (1109/1110)'te halife kendisini tekrar vezîrliğe getirdi.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 404; İbn al-Aṣîr (nşr. Tornberg), X, 93 v.d., 223, 251, 262, 275, 305, 335.

4. NIẒĀM AL-DÎN ABŪ NAṢR AL-MUẒAFFAR B. ALÎ B. MUḤAMMED B. CAHÎR AL-BAĞDĀDÎ (yahut ABŪ NAṢR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. CAHÎR). İlk önce ustâd-dâr (*Ustād al-dār*=kâhya) oldu. Fakat vezîr Sadîd al-Davla İbn al-Anbārî'nin 535 (1140/1141)'te vefatı üzerine, halife al-Muḳtafî kendisini vezîr nasbetti.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 418 v.d.; İbn al-Aṣîr (nşr. Tornberg), XI, 52; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 194. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN CEMÂ'A. İBN CAMĀ'A (1241—1333), aslen hamalı bir arap âlim âilesinin ismidir. Âilenin ferdleri ekseriyâ sâdece bu isim ile yâdedildiğinden. sık-sık iltibaslar vukûa gelmektedir. İbn Camā'a âilesine mensûp âlimlerden bâzılarını aşağıda zikrediyoruz:

1. BADR AL-DÎN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. İBRĀHÎM AL-KİNĀNÎ AL-ḤAMAVÎ, fıkıh âlimi olup, 639 (1241)'da doğmuş ve 733 (1333)'te vefat etmiştir. Şam'da tahsil görmüş ve sonra orada müderris olmuştur. 687 (1288)'de Kudüs kadısı, 690 (1291)'da Kahire baş-kadısı ve 693 (1294)'te Şam baş-kadısı oldu. 702 (1302)'de tekrar Kahire başkadılığına tâyin edildi ve kısa bir fâsıla ile, 727 (1327) senesine kadar, orada kaldı. Resmî vazifeleri muhtelif medreselerde ders vermesine ve kitap yazmasına mâni olmadı. Vücûda getirmiş olduğu eserlerin en mühimi idâre hukukuna dâir olan *Taḥrīr al-aḥkām fî tadbîr ahl al-islām* adlı kitabıdır (bu eser hakkında bk. Kremer, *Culturgeschichte des Orients*, I, 403 v.dd.). *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel, II, 210)'da yanlış işâret edilmesinden dolayı, Brockelmann (*GAL*, II, 94) bu eseri aşağıda nr. 4'te bahsedilen İbn Camā'a'ya atfetmiş ise de, *GAL*, II, 75'te doğru kaydetmiştir (yalnız Ahlwardt, *Verzeichn.*, nr. 5613'e göre, kaydettiği kitap unvanı bir az farklıdır). İbn Camā'a'nın diğer te'lifleri için bk. Brockelmann, *GAL*, *göst. yer.*

2. ABŪ 'OMAR 'ABD AL-'AZÎZ, 'İZZ AL-DÎN, yukarıda zikredilen zâtın oğlu olduğu muhakkaktır. 694 (1294)'te Şam'da doğmuş ve sonraları Mısır ve Suriye baş-kadısı nasbedilmiştir. Fakat Şam'daki nâibi 765 (1364)'te vefat edince, baş-kadılıktan istifâ etmiş ve Kahire'de müderris olmuştur. 767 (1366) yılında, haccetmek üzere, Mekke'ye giderken, vefat etti. Eserleri hakkında bk. Brockelmann, *GAL*, II, 72; *Suppl.*, II, 78 ve oradaki kaynaklar.

3. İBRĀHÎM B. 'ABD AL-RAḤÎM, BURHĀN AL-DÎN, nr. 1'de bahsedilen zâtın torunudur. 725 (1325)'te Kahire'de doğmuştur. Kahire ve Şam'da tahsil etmiş ve Kudüs'te hatîp olmuştur. 773 (1371)'te Mısır baş-kadısı ve Ṣalāḥiya müderrisi olmuş, fakat ertesi sene Kudüs'e avdet etmiştir. 781 (1379)'de, ikinci defa Mısır baş-kadısı, son olarak da, 785 (1383)'te Şam kadısı oldu ve 790 (1388)'da orada vefat etti (bk. *GAL*, II, 112; *Suppl.*, II, 138).

4. ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABÎ BAKR, nr. 2'deki zâtın torunudur. 759'da doğdu. Kahire'de tabîb vê felsefe müderrisi de olmuş idi. 819 (1416) senesinde vebâdan öldü (Bk. *GAL*, II, 94). *Bad' al-Amālî* adlı manzûmeyi şerhetmiştir (bk. *GAL*, I, 429).

İBN CEZLE. İBN CAZLA, Abū ʿAlī Yaḥyā b. Īsā (?—1100), bagdadlı b i r a r a p t a b î b i olup, garp âleminde Ben Gesla adı ile tanınmıştır. Aslen hıristiyan idi; fakat mûtezilî olan hocasının te'siri altında, 11 cemâziyelâhır 466 (= 11 şubat 1074)'da müslüman oldu. Yazısının güzelliği sâyesinde, Bagdad'daki hanefî kadısının nezdinde bir kâtiplik vazifesi buldu. al-Muḳtadī'nin sarayında tabîp olan Saʿîd b. Hibat Allāh'tan tabâbet tahsil etti. Bagdad'ın Ḳarḫ semtinde ikamet eder ve bu semt halkı ile dostlarını yalnız bedâva tedâvî etmekle iktifâ etmez, hastalara icâp eden ilâçları da verirdi. 493 senesi şâbanında (haziran 1100) vefat etti. En meşhûr eseri *Taḳvîm al-abdān fî tadbîr al-insān*'dır. Bu eserde hastalıklar, hey'et cedvellerinde yıldızların toplu olarak gösterdiği şekilde, gurup-gurup cedvellerde toplanmıştır. Lâtince tercümesi 1532'de Strassburg'da tab'edilmiştir. Bundan maada, halife al-Muḳtadī için, tıbbî nebatlar ile ilâçların isimlerini, alfabe sırası ile ve *Minhāc al-bayān fîmā yastaʿmiluhu 'l-insān* adı altında, toplamıştır. Ayrıca hıristiyanlığa karşı bir reddiye ve bir kaç manzûme de yazmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: İbn Abī Usaybiʿa (nşr. Müller), I, 255; İbn al-Ḳiftī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 365; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 822; Wüstenfeld, *Gesch. der arab. Aerzte und Naturforscher*, s. 84; Leclerc, *Hist. de la médicine arabe*, I, 493 v.dd.; Steinschneider, *Polem. und apologet. Lit.*, s. 57; Brockelmann, *GAL*, I, 485; *Suppl.*, I, 887 v.d; krş. II, 705. (T. H. Weir.)

İBN CİNNÎ. [Bk. İBN CİNNÎ.]

İBN CİNNÎ. İBN CİNNÎ, Abu l'-Fatḥ ʿUs-mān (?—1002), a r a p f i l o l o g u olup, 300 (Pröbster, s. X aş.-yk. 320)'den evvel Musul'da doğmuştur. Sulaymān b. Fahd b. Aḥmed al-Azdī'ye âit bulunan bir yunanlı kölenin oğludur. Abū ʿAlī al-Fārisī al-Fasavī'den ders görmüş ve hocasının vefatına kadar, onunla berâber, 40 sene İran'da kısmen Sayf al-Davla'nin ve kısmen de ʿAżud al-Davla'nin nezdinde kalmıştır. Yāḳūt'a nazaran Sayf al-Davla ile halefinin yanında *kātib al-inşā'* me'mûriyetinde bulunmuştur. İki defa al-Mutanabbī ile uzun-uzun mülâkatlarda bulunmuş ve onunla sarfa âit meseleleri münâkaşa ettiği gibi, *Dīvān*'ına da şerh yazmıştır. Başka üstadlar ile de münâsebet te'sisine çalışmıştır (Rescher, s. 5 v.d.). Bagdad'da al-Fārisī'yi istihlâf eylemiş ve 392 (1002)'de vefat etmiştir. Her şeyden evvel sarf ile meşgûl olmuş ve tasrif bahsinde en ziyâde vukûf sâhibi olmakla şöhret bulmuştur. Nahivde Basra ve Kûfe mektepleri arasında mutavassıt bir vaziyeti ihtiyar etmiştir. En meşhûr eserleri *Kitāb sirr al-ṣināʿa va asrār al-balāġa* (arapça sadâlı ve sadâsız harflere dâir) ile *Kitāb al-ḫaṣā'iṣ fî ʿilm uṣūl ʿal-arabiya*'dir. Filolojiye âit daha başka eserlerden maada, şiirler de yazmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: Brockelmann, *GAL*, I, 125 v.d.; *Suppl.*, I., 191 v.d.; G. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 248—252; E. Pröbster, *Ibn Ginni's Kitāb al-Muġtaṣab* (*Leipziger Semitistische Studien* I³, 1904); O. Rescher, *Studien über Ibn Ginnī* (*Zeitschr. f. Assyriologie*, 1909, XXIII, 1—54); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-ʿayān* (nşr. Wüstenfeld), IV, nr. 423; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (Gibb Memorial), V, 15—32 (eserleri, s. 29—32). (J. Pedersen.)

İBN CUBAYR [Bk. İBN CÜBEYR.]

İBN CÜBEYR. İBN CUBAYR, Abu l'-Ḥusayn Muḥammed b. Aḥmed al-Kinānī (1145 — ?), bir a r a p s e y y a h ı olup, 540 (1145)'ta Balansiya (Valencia)'de doğmuş ve âilesinin vatanı olan Jativa'da fıkıh ve hadîs tahsil etti. Rivâyet edildiğine göre, Gırnata vâlisi Abū Saʿîd b. ʿAbd al-Muʾmin'in kâtibi bulunduğu sıralarda, her nasılsa şarap içmeğe mecbûr olmuş ve bu günahtan istiğfâr maksadı ile, hacca gitmiştir. Gırnata'dan 1183'te, Tarifa yolu ile, Septe (Ceuta)'ye ve oradan, deniz yolu ile, İskenderiye'ye varmıştır. O asırda Mekke'nin mûtad yolu hıristiyanların elinde bulunduğundan, Kahire, Ḳūṣ, Ayẓāb ve Cidde yolunu tâkibe mecbûr oldu. Müteâkiben Medine, Kûfe, Bagdad, Musul, Haleb ve Şam'ı ziyâret etti ve Akkâ'dan gemi ile Sicilya'ya gitti ve nihâyet 1185'te, Kartaca yolu ile, Gırnata'ya avdet etti. Bundan sonra iki defa daha 585—587 (1189—1191) ve 614 (1217)'te şark memleketlerinde seyahat etti; fakat ikinci defasında İskenderiye'den ileriye gidemedi ve orada vefat etti. Seyahatnâmesi arap te'lifâtının en mühim eserlerinden olduğu gibi, bilhassa Sicilya'nın Guillaume le Bon idâresinde bulunduğu zamanın tarihi hakkında kıymetli bir vesikadır (krş. M. Amari, *Voyage en Sicile sous le règne de Guillaume le Bon, texte arabe suivi d'une traduction et de notes*, 1846 ve yine ayn. mll., *Bibliotheca Arabico-Sicula*; Wright tarafından neşredilen arapça metin, Leiden, 1852, ve bunun de Goeje tarafından yapılan yeni tab'ı, Gibb Memorial, V, 1907); Schiaparelli tarafından italyancaya tercümesi: *Viaggio in Ispagna, Sicilia, Siria e Palestina, Mesopotamia, Arabia, Egitto* ..., 1906.

B i b l i y o g r a f y a: Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliogr.*, s. 267 v.dd. (aynı eserde İbn Cubayr'in hâl tercümesine dâir mâlûmat vardır); Brockelmann, *GAL*, I, 478; *Suppl.*, I, 879.

İBN DĀVŪD. [Bk. İBN DÂVÛD.]

İBN DÂVÛD. İBN DĀVŪD (868—909), tam adı ile Abū Bakr Muḥammed İbn (Abī Sulaymān) Dāvūd al-İṣfahānī, zâhiriye mezhebine mensûp f a k î h ve meşhûr bir şiir müntehabâtının müellifi bagdadlı ş â i r dir. (868—909) Zâhiriye mezhebinin kurucusu olup, âilesi aslen isfahanlı Dāvūd b. ʿAlī (815—883)'nin oğlu ve selefidir. Gençliğinden itibâren edebiyata ve ediplere karşı çok kuvvetli bir alâka göstermişti; böylece msl. şâir al-Buḥturī ile dost oldu; edebiyatta üstadı ve rehberi olan Aḥmed b. Yaḥyā al-Şaybānī (krş. Yākūt, *İrşād*, nşr. Margoliouth, I, 4,)'nin kuvvetli te'sirine mârûz kaldı ve daha 20 yaşında iken (890'a doğru), kendisinė arap edebiyatında devamlı bir isim te'min etmiş olan *Kitāb al-zahra*'sini yazdı.

İbn Dāvūd, daha sonra, orta yaşlarında (Masʿūdī, *Murūc*, VIII, 255'e göre), *Kitāb al-vuṣūl ilā maʿrifat al-uṣūl* (daha fazla tafsilât için bk. *İrşād*, VI, 446) ve *Kitāb al-inẓār*, *Kitāb al-İʿẓār va 'l-iʿcāz* gibi, fıkha dâir risâle ve eserler ile bunlardan başka Muḥammed b. Carīr (Ṭabarī; krş. *İrşād*, VI, 452), ʿAbd Allāh b. Şarşīr ve ʿĪsā b. İbrāhīm al-Żarīr aleyhine tevcih edilmiş olan *al-İntiṣār* adlı tenkit eserini yazmıştır.

Yakın bir zamana kadar *Kitāb al-zahra*'si hakkında gâyet az şeyler biliniyordu. Avrupa müellefâtında bu eserin ismi, ilk defa olarak, Pascual de Gayangos'un *History of the Mohammedan Dynasties in Spain*'inin (başlıca kaynağı al-Maḳḳarī'dir; London, 1840, I, 185) bir parçasında geçmektedir; burada İbn Ḥazm [b. bk.]'ın Abū ʿAmr Aḥmed b. Farac'in *Kitāb al-ḥadā'iḳ*'ı, Abū Muḥammed b. Dāvūd'un *Kitāb al-zuhūr* (*„Çiçekler kitabı“*)'u taklit edilmek suretiyle, yazılmış olduğu fikrini ileri sürmüştür; şu kadar var ki, fasıl ve beyitlerin sayısı, adı geçen birinci eserde iki misline çıkarılmıştır (yâni her biri 200 beyitlik 200 fasıl). Daha sonra, al-Żabbī'nin *Buġyat al-multamis*'inin Codera ile Ribera tarafından neşri de, iki eser arasında mevcut bulunan münâsebet hakkında bize aynı mâlûmatı vermektedir (*Bibliotheca Arabico-Hispana*, Madrid, 1885, III, nr. 331; krş. bir de *İrşād*, II, 77).

Bundan başka oldukça muahhar bir zamana kadar, İbn Dāvūd'un eserine verdiği adın doğru okunuşu hakkında da bir ittifak yok idi. Barbier de Meynard (*Murūc*, VIII, 255) ve Brockelmann (*GAL*, I, 520) eserin adını *Kitāb al-zohra* (yâni *al-zuhra*) okuyorlar; eseri keşfetmiş sayılabilecek olan ve muhtevâsına gösterip, sonraları da ḫâzı parçalarını neşretmiş bulunan Louis Massignon, aynı okuyuşu tercih etmiştir ki, mânası *„Zühre seyyâresi kitabı“* (*Le Livre de la planète Venus, Book of Venus*, krş. *The Legacy of Islam*, Oxford, 1931, s. 187) olmalıdır. Bununla berâber, *al-zahra* şekli çok daha doğru görünmektedir ve son olarak, diğer mütahassıslar gibi, eserin arapça metninin ilk nâşiri olan Nykl (bk. *Bibliyografya*) tarafından kabûl edilmiştir. Bunlara göre, kitabın adı „Ç i ç e k l e r k i t a b ı“ mânasına gelmektedir. Bu eser hakikaten bizzat İbn Dāvūd'un ekseriyâ fevkalâde olan şiirlerinden başka, eski ve muâsır (890 tarihine doğru) 250'den fazla muhtelif arap şâirinin şiirlerinden kıt'alar ve beyitler ihtivâ eden bir müntehabât ve bir aşk şiirleri antolojisidir. Kitabına yalnız tanınmış şâirler değil, fakat aynı zamanda tanınmamış şâirleri de almıştır ve bunlar arasında başka hiç bir yerde bulunamayacak şiirlere tesâdüf olunur. İbn Dāvūd, bundan başka, şiirleri seçmekte de çok serbest olarak hareket etmektedir; şâirleri bâzan şiddetli ve acı tenkitlere, bâzan da heyecanlı medhiyelere mârûz kılar. Şâirlerin münekkidi olarak, onun ancak bir mühim selefi vardır, o da İbn Ḳutayba'dır.

Müellifin asıl plânına göre, müntehabâtın herbiri 100 beyitlik 100 fasıl ihtivâ etmesi lâzım gelirdi; fakat Mısır'daki yegâne yazma nüshaya nazaran, eser hakikatte ancak yarısını, yâni her birinde aş.-yk. 100 beyit bulunan 50 fasıl ihtivâ eder (hepsi 5.000 beyit olacak yerde 4928 beyit). Her faslın başında, bir darb-i mesel ve secîli hikmet şeklinde, bir giriş kısmı bulunur; msl. (Nykl'in tercümesine göre): „Etrafına çok bakanın derdi çok olur“ (I); „Akıl sevginin elinde esirdir; şevk her ikisinin de kumandanıdır“ (II) v.b. (krş. *The Dove's Neck-ring*, s. CV).

Kitāb al-zahra'de yalnız şiirler bulunmaz. Orada, aynı zamanda, nesir ve tabiî secîli nesir de vardır. Müellif bunlarda aşkın cevherini, esâsını, şekillerini, kaidelerini, tenevvüünü, şartlarını ve sonra, hattâ ölüme kadar olan muahhar safhalarını beyân ve izah ediyor. Mensûr parçalar, bize yalnız Eflâtûn, Calinus ve başkalarının aşka dâir fikirlerini değil, fakat bizzat İbn Dāvūd'un fikirlerini de tanıtmaktadır. Şu hâlde bu aşka dâir hakikî bir eserdir ve hattâ bize kadar gelmiş olan bu nevî kitapların ilkidir (H. Ritter, *Isl.*, 1933, XXI, 84—109'da mecâzî ve hakikî „tasavvufî“ aşka dâir diğer arapça ve farsça eserleri tetkik ediyor). Bunun neticesi olarak, eser münhasıran enfüsî bir damga taşımaz; müellif ekseriyâ başkalarını konuşturur ki, bu da bir müntehabâtın husûsiyetlerine tamâmiyle uygundur. İbn Dāvūd'un nesri her zaman vâzıh

değildir ve kolay anlaşılmaz; fakat bereket versin ki, şiirleri nesrine çok fâiktir.

Bu kitap, her ne kadar nazîresi olan İbn Ḥazm'ın *Ṭavḳ al-ḥamāma*'si kadar tabi'î ve mantıkî bir tarzda yazılmış değil ise de, ehemmiyet verilmeğe değer. Çünkü evvelâ bütün şiirleri bir tek mevzûa, aşka tahsis edilmiştir ve sonra üç asırlık bir devir esnâsında (890'a kadar) yetişmiş olan şâirlerin büyük bir kısmının aşk telâkkîlerini ve âşıkâne hislerini ve husûsiyle Bagdad'ın şarkî hilâfet medeniyetinin merkezi sayıldığı devirde, oranın hars ve edebiyat çevrelerinin görüş ve telâkkîlerini anlamak için, son derecede kıymetlidir. Bu eser, bundan başka, içinde sık sık rastlanan aşk hakkındaki Eflâtûnî fikirlerin akisleri sebebi ile de, bilhassa alâkaya şâyândır. Bu fikirleri ekseriyâ doğrudan-doğruya Eflâtûn'a isnat olunmuştur; çok defa da 'Uẕra kabîlesi mensûplarının aşkı şeklinde veya ideal aşkın umûmî bir tarzı hâlinde gösterilmektedir.

Bu müntehabâtın, zamanında, edebiyat severler tarafından, çok müsâit bir kabûle mazhar olduğu, zahmetsizce, anlaşılır. *Kitāb al-ḥadā'iḳ*'ta doğrudan-doğruya taklit edildiğine yukarıda işâret edilmişti. Fakat onun bizâtihî değeri, meşhûr İbn Ḥazm'ın bizzat aşka dâir eserinde ondan müteessir olması vâkıası ile, daha açık olarak isbat olunmuştur. Hattâ L. Massignon, İbn Dâvûd'u Kurtuba'nın meşhûr *zacal* şâiri İbn Ḳozmān (XI. asır)'ın „hakikî mübeşşiri" olarak göstermiştir; fakat Nykl, bu şâirin *Cancionero*'sunu tetkik ettikten sonra (Madrid, 1933), bu tezi kat'î olarak bertaraf etmektedir. Prof. Nykl'in mektûp ile verdiği mâlûmâta göre, *Kitāb al-zahra*'nin ikinci kısmı hakikaten mevcut bulunmaktadır. Nallino'nun bir kaydından istifâde ederek (*OM*, 1933, XIII, 490 v.d.), Nykl Torino kıraliyet kütüphânesinde, bu mütenahabâtın mâlûm yegâne tam yazma nüshasını keşfetmiştir. Bu yazma, her biri 50 fasıl ihtivâ eden ve böylece hepsi 100 fasıl olan iki kısımdan mürekkeptir. Binnetice Kahire yazması, şimdiye kadar kabûl edildiği gibi, yegâne bir yazma nüsha değildir. Bundan başka, Bagdad'da râhip Anastase'de müntehabâtın ikinci kısmının çok güzel yazılmış bir nüshası var imiş. Şimdi bu son eserin tenkitli bir neşrinde, *Kitāb al-zahra* yalnız bizâtihî yeni bir alâka uyandırmakla kalmayacak, fakat *Ṭavḳ al-ḥamāma* cihetinden de, şarkta aşk şarkılarının menşe'i üzerindeki araştırmalara temel vazifesini görebilecektir.

Bibliyografya: Makalenin içinde zikredilmiş olan eserlerden başka, İbn Dâvûd'un hayatına dâir hemen bütün mâlûmat Ḫaṭîb'in *Târîḫ Baġdād*'ından gelmektedir; Massignon bunlardan bâzı parçaları ve bu arada *Naẓar mubāḥ* hakkındaki zâhirî akîdesinin klâsik bir metni sayılan (H. Ritter, *Isl.*, XXI, 85) İbn Dâvûd'un ölümüne dâir meşhûr hikâyeyi *Recueil de textes inédits* (Paris, 1929, s. 239 v.d.)'sinde neşretmiştir. — Bunlardan başka bk. bir de Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), Paris, 1874, VIII, 254—256; Yāḳūt, *İrşād al-arîb* (nşr. Margoliouth, *GMS*, VI, 1—7), I, II ve VI; L. Massignon, *La passion d'Al-Hallâj* (Paris, 1922), s. 167—181; A. R. Nykl, *Dove's Neck-ring about love and lovers* by İbn Hazm trc. (Paris, 1931); İbn Dāvūd, *Kitāb al-zahrah* (*The Book of the Flower*) nşr. A. R. Nykl (İbrāhîm Ṭūḳān ile birlikte), Chicago, 1932 (krş. *OLZ*, 1935, s. 47—49). — Bk. bir de mad. 'UẔRÎ.

(FEHİM BAYRAKTAREVİÇ.)

İBN AL-DAYBA'. [Bk. İBN ÜDDEYBE.]

İBN DAYṢĀN. [Bk. İBN DEYSÂN.]

İBN DEYSÂN. İBN DAYṢĀN, (154—222) fars neslinden suriyeli bir feylesof olup, süryânî Bardesanes ismi ile daha çok mârûftur. Babasının adı Nuhama, annesininki Nahsiram'dır; bunlar milâdın 139. yılında İran'dan Edessa (Cufa)'ya hicret etmişlerdir. Oğulları 154'te doğdu ve ismini Edessa'dan geçen Dayṣān nehrinden aldı. Kıral Ma'nū'nun sarayında şehzâde Abgar ile birlikte tâlim ve terbiye gören İbn Dayṣān hey'et ve nücûm ilimlerini tahsil etti. 179 senesinde piskopos Hystaspe'nin delâleti ile hıristiyanlığı kabûl etti. Valentin'in, gnostiklerin ve Marcion'un muârızı idi; fakat âlem bahsinde bunların sistemine benzeyen bir sistem icâd etmek mecbûriyetinde kaldı. 222 senesinde vefat etmiştir. Müslümanlar onun yalnız hayır ve şer, nûr ve zulmet nazariyelerine vâkıf olmuşlardır; bu nazariyeler İbn Dayṣān'ın sistemini ikilik (dualizm) mezhebine bağlar. Te'sis ettiği mezhep orta çağın son zamanlarına kadar devam etmiştir. Mezhebinin sâlikleri iki fırkaya ayrılmışlardı: biri nûrun kendi isteği ve maksadı ile zulmetlere karışmış olduğuna kaildir; diğeri nûrun kendi arzusu hilâfına, zulmetlerin gılzet ve taaffününe uğradığı için bundan kurtulmağa uğraştığını iddia ederler. İbn Dayṣān'ın tarafdarlarına Fırat nehrinin munsap taraflarındaki bataklıklarda (*baṭā'iḥ*) ve tek-tük de Horasan ve Çin'de tesâdüf edilmektedir. Kendisi Mānī'nin mübeşşiri telâkkî edilirdi. Hakikatte ise, bir müneccim olsa gerektir (Eusebius, *Praepar. evang.*, VI, 9). Yıldızların mahlûkları idâre veya onlara hukmeden reisler olduğunu kabûl ediyordu. Kader

denilen şey Allah tarafından seyyârelere ve dört unsura verilmiş olan fiil tarzıdır; bu fiil rûha doğru inince akılları ve cisme doğru inince de rûhları islâh etmektedir. İnsanın hayatı tabiatın kanunlarına bağlıdır; kader bu kanunlara inzimam etmektedir. İnsanın hürriyeti kader ile mücâdele etmek ve imkân derecesinde ona karşı koymaktan ibârettir.

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 338; İbn Ḥazm, *Fiṣal*, I, 36; al-Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 194 v.d. (trc. v. Haarbrücker), I, 293 v.d.; Mas'ūdī, *Tanbîh* (nşr. de Goeje), s. 130, 135 (*Livre de l'avertissement*, trc. v. Carra de Vaux, s. 182); Muṭahhar al-Maḳdisī, *al-Bad' va 'l-târîḫ* (nşr. Huart), I, 91, 142; III, 8 (trc. v. Huart, I, 82, 131; III, 9); Abu 'l-Farac, *İbn al-'İbrî* (nşr. Ṣālḥānī), s. 125; Flügel, *Mani* (Leipzig, 1862), tür. yer.; F. Nau, *Le livre des lois des pays* (Paris, 1899), s. 8—25; ayn. mll., *Biographie inéditée de Bardesane l'astrologue* (Paris, 1897); F. Haase, *Zur Bardesanischen Gnosis* (*Texte u. Unters. z. Gesch. d. altchrist. Lit.*, XXXIV), Leipzig, 1910 ve orada verilmiş olan bibliyografya. (CL. HUART.)

İBN DOḲMAḲ. İBN DOḲMĀḲ, ṢĀRİM AL-DĪN (veya ĠARS AL-DĪN) İBRĀHĪM B. MUḤAMMED B. AYDAMİR AL-'ALĀ'Î (1349?—1407), tarihçi ve hanefî fakîhi. Bir türk âilesine mensup olup, 750 (1349)'ye doğru, Kahire'de doğmuştur. Ceddi Doḳmāḳ Mısır Memlûk hükümdarı al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalavūn'un kumandanlarından idi. İbn Doḳmāḳ fıkıh tahsil etti ve tarih üzerine çalıştı; devrin sayılı fakîhlerinden ve aynı zamanda ileri gelen tarihçilerinden biri oldu. Meşhûr müverrih Taḳī al-Dīn Maḳrīzī'nin hocası idi. Hanefîlikte gösterdiği taassubun sevki ile, *Ṭabaḳāt* kitabında, imam Şāfi'î aleyhinde bulunduğu için şâfi'î kadısı Calāl al-Dīn'in ısrarı ile döğdürülüp, hapsettirildi. Bir müddet Dimyat'ta bulunmuş olan İbn Doḳmāḳ 809 zilhiccesinde (1407 başları), Kahire'de, vefat etmiştir.

Eserleri şunlardır: 1. *al-Cavhar al-samîn fî siyar al-mulūk va 'l-salāṭîn*: Mısır Memlûk sultanlarından Abū Sa'îd Barḳūḳ'un arzusu ile yazılmış, 797 (1395) sonuna kadar devam eden, bir cildlik, halife Abū Bakr'in zamanından başlayan tarihi, umûmî Mısır tarihini de ihtivâ eder. Ḫulafâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbasîler, Eyyûbîler bahsi kısadır. Memlûklar faslı geniş olup bilhassa Sultan Barḳūḳ ve bu devirdeki Irak, Anadolu, Altın-Ordu ile münâsebetler hakkında oldukça tafsilât verilmiştir. Müellifin hayatında yazılan bir nüsha Ayasofya kütüp. (nr, 3172)'dedir. 2. *Nuzhat al-anām fî târîḫ al-islām*, 779 (1377)'a kadar 12 cildlik umûmî islâm tarihi. Yukarıdakine nisbetle daha etraflı ve mufassal olan bu eserin tamâmı ele geçmemiştir. Fayzullah Efendi kütüp. (nr. 1459)'de bulunan nüsha yalnız bir kısmı olup (ortada 25 sene kadar eksik), 272—499 (885—1105) senelerini ihtivâ eder. Köprülü kütüphânesinde 1052 numara altında gösterilen eser ise İbn Doḳmāḳ'a değil, Ẕahabī'ye âit bulunmaktadır (bk. Cl. Cahen, *Les chroniques arabes ... Ibn Dukmak*). 3. *Kitāb al-intiṣār li vāsiṭāt 'iḳd al-amṣār*, 10 islâm şehrinin coğrafya ve topografyasını, 10 cildde, izah eden bir eserdir. Bunlardan, Hidiv kütüphânesinde bulunan *al-Durar al-muẕîya fî faṣl-i Miṣr va 'l-İskandarîya* adlı, Kahire ile İskenderiye'ye âit cildler Vollers tarafından, neşredilmiş (C. Vollers, *Description de l'Egypte par Ibn Dukmak*, Kahire, 1893) ve bu tab'ı üzerinden Mısır'da (Bulak, 1309, 1314) basılmıştır. 4. *Naẓm al-cumān fî ṭabaḳāt aṣḥāb imāminā al-Nu'mān*, 3 cilddir. Birinci cild (Süleymâniye kütüp. içinde Turhan Sultan kütüp, nr. 251) İmâm Abū Ḥanîfa'ye ayrılmış ve Abū Ḥanîfa'nin hayatı ve ef'âli incelenmiştir. Diğer iki cild h. IX. asır başına kadar hanefî fakîhlerinin hâl tercümeleridir ki, her asır bir tabaka teşkil etmek üzere, sekiz tabakadan mürekkeptir. İlk dört tabakayı muhtevî ve müellifin el yazısı ile II. cild Süleymâniye kütüp. (Serez kütüp., I. defter, nr. 1827)'dedir. 5. *Tarcumān al-zamān fî tarācim al-a'yān*, büyük bir eser olduğu anlaşılan bu tercüme-i hâl kitabının da tamâmı elde değildir. Topkapı sarayı kütüp. (Ahmed III. kütüp., nr. 2927)'de sâdece dört cildi (7., 11., 13, 16. kısımlar) mahfûz bulunmaktadır.

İbn Doḳmāḳ'ın bunlardan başka *'İḳd al-cavāhir fî sîrat al-malik al-Ẓāhir Barḳūḳ* (bk. *al-Cavhar al-şamîn*, Ayasofya nüshası, var. 186b) unvanlı tarihî eseri ile, bunun *Yanbū' al-Maẕāhir* adı ile müellif tarafından yapılan hulâsası (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 123) ve ayrıca, sûfîlerden bahseden *al-Ḳunūz al-ḫafîya fî târîḫ al-ṣūfîya*'si ve *Farā'id al-favā'id* adlı bir tâbirnâmesi var ise de bunlar ancak ismen mâlûmdurlar. İbn Doḳmāḳ eserlerinde bilhassa al-Azimī, İbn al-Aṣīr, Sibṭ İbn al-Cavzī, İbn 'Abd al-Ẓāhir, Ẕahabī ve Ṣafadī'den istifâde etmiştir.

Bibliyografya: al-Saḫāvī, *al-Żav' al-lāmi'* (Kahire, 1353), I, 145; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1351), VII, 80 v.d.; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Mısır, 1299), I, 321; Taḳī al-Dīn Tamīmī, *al-Ṭabaḳāt al-sanîya* (Bayezit Umûmî kütüp., nr. 5209), I, 58 v.d.; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1310), I, 154; II, 123; 179; Yūsuf Alyān Serkīs, *Mu'cam al-maṭbū'āt al-*

'arabîya (Kahire, 1346), I, 103; Claude Cahen, *La Syrie du nord...* (Paris, 1940), s. 85; ayn. mll., *Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Egypte et la Mésopotamie.. dans les bibliothèques d' Istanbul* (*Revue des Études Islamiques*, X), 1936; C. Brockelmann, *GAL*, II, 50; *Suppl.*, II, 49 v.d.

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

İBN DUḲMAḲ. [Bk. İBN DOKMAK.]

İBN AL-DUMAYNA. [Bk. İBNÜDDÜMEYNE.]

İBN DURAYD. [Bk. İBN DÜREYD.]

İBN DÜREYD. İBN DURAYD, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. AL-ḤASAN B. 'ATĀHİYA AL-AZDÎ (837—933; Durayd ismi hakkında bk. *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 377), kendi ifâdesine göre aslen ḳaḥṭānî olup, Basra (*Sikka, Ṣāliḥ*'te)'da al-Mu'taṣim devrinde (223 = 837) doğmuştur. Basra'da Abū Ḥātim al-Sicistānî ve al-Riyāşî, al-Uşnandānî ve al-Aşma'î'nin yeğeni gibi ulemâdan ders gördü. 257 (870/71)'de Zanc'ler Basra ahâlisini kılıçtan geçirirlerken, tahsil ve terbiyesini deruhte etmiş olan amcası al-Ḥasan (bâzılarına göre al-Ḥusayn) ile birlikte, şehirden savuşarak, 'Omān'a gitti ve 12 sene orada kaldı. Sonra Cazîrat İbn 'Omar (buradaki gibi 'Umāra okumalıdır; İbn Ḫallikān Basra diyor)'e gitti. Oradan Fars diyârına geçti ve Mikâli'lerin teveccühlerini kazanarak, divan baş-kâtipliğine tâyin edildiği için, sarayda yerleşti. Abu 'l-'Abbās İsmā'îl b. 'Abd Allāh b. Mikāl (*Kaşf al-ẓunūn*, II, nr. 4202)'e ithâf eylemiş olduğu *Kitāb al-camhara fî 'ilm al-luġa*'yı bu hânedan için te'lif etmiş olduğu gibi, *Maḳṣūra* unvanlı meşhûr manzûmesini de yine onları tebcîl için yazmıştır (burada zikredilen Mikālî'lerin isimleri hakkında İbn Hişām al-Mas'ūdî ile İbn Ḫallikān arasında görülen fark için bk. Axel Moberg, *Gedichte von 'Obeidallāh b. Aḥmed al-Mikālî*, Leipzig, 1908, s. 10). Her beyti bir *alif maḳṣūra* ile nihâyet bulan bu tarzda manzûmelerin örneklerini İbn Durayd mâzide bulmuş idi. Kendisinden sonrakiler de onu taklit ettiler ve manzûmesi bir çok defa şerh ve neşredildi. Mikālî'ler 308 (920)'de sukut ederek, Horasan'a göçtükleri zaman, İbn Durayd Bagdad'a gitti. Orada Ḥuvārî tarafından halife al-Muḳtadir'e tavsiye olunduğundan kendisine 50 dinar aylık tahsis edildi. Pek müsrif ve şaraba fazla düşkün tanınmış olmasına rağmen, çok uzun bir ömür sürmüş'tür; 90 yaşında nüzül isâbet ettiği hâlde sihhatini kurtarabilmiş ve yeni bir nüzül darbesinden sonra da iki sene daha yaşamıştır. İbn Durayd 321 (933)'de al-Cubbā'î ile aynı günde ölmüş ve Bagdad'da 'Abbāsîya mezarlığına defnedilmiştir. Zamanının en âlim lisancısı ve en salâhiyetli ve yüksek zevkli şiir münekkidi olarak tanınmıştır. Kendisine *a'lamu 'l-şu'arā' va aş'aru 'l-'ulamā'* (şâirlerin en âlimi ve âlimlerin en şâiri) unvanı verilmiştir. *al-Camhara* adlı büyük lugatten maada, lugat ve iştikaka dâir muhtelif husûsî bahisler üzerine te'lifleri vardır. Meselâ *Kitāb al-sarc va 'l-licām* (nşr. Wright, *Opuscula Arabica*, Leiden, 1859), at hakkında iki, silâhlara dâir bir, bulutlar ve yağmur hakkında bir kitap ile, yemin etmek mecbûriyetinde kalanlara mahsûs iki mânalı tâbirlere dâir bir kitabı bu meyandadır (*Kitāb al-malāḥin*, nşr. Thorbecke, Heidelberg, 1882). Lisan ilminde ihtisası kendisi için millî bir vazife edinmiş idi. Arapça isimlerin iştikak münâsebetlerine dâir olan *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1854) adlı eserini Şu'ūbîya dâvâsı güdenlere karşı yazmıştır (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 209). al-Şirāfî al-Marzubānî, Abu 'l-Farac 'Alî al-Farac 'Alî al-İşbahānî tilmizleri arasında sayılır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 648; Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen* (1853), s. 313 v.d.; *Kitāb al-fihrist* (nşr. Flügel), s. 61 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Annales* (nşr. Adler), II, 376 v.d.; de Sacy, *Anthologie grammaticale arabe* (Paris, 1829), s. 131, 196; *Carmen Maksura dictum... Ibn Doreidi...* (nşr. L. Nannestad Boisen), Kopenhag, 1829 (şerhli nâtamam ve hâl tercümeleri, İbn Hişām tarafından); Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab* (Paris), VIII, 304; Abu 'l Maḥāsin İbn Tagri Bardi, *al-Nucūm al zāhira* (Lugduni, 1861), s. 256—258; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (1862), s. 111; Yāḳūt, *İrşād al-arib ilā ma'rifat al-adîb* (Gibb Memorial, VI), VI, 483—494; Brockelmann. *GAL*, I, 111 v.d. (J. PEDERSEN.)

İBN EBÎ ÂMİR. [Bk. AL-MANṢŪR.]

İBN EBÎ DÎNÂR. İBN ABÎ DİNĀR, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABU 'L ḲĀSİM AL-RU'AYNÎ AL-ḲAYRAVĀNÎ, arap tarihçisi. 1110 (1698) yahut bir yazmadaki kayda nazaran, 1092 (1681)'de *al-Mūnis fî aḫbār İfrîḳiya va Tūnis* adlı bir tarih yazmıştır. Mukaddimede belirttiği gibi, eser 8 bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Tunus'un tasvirini, ikinci bölüm İfrîḳiya'nin tasvirini, üçüncü bölüm İfrîḳiye'nin müslümanlar tarafından zaptını, dördüncü bölüm 'Ubaydî'lerin tarihini, beşinci bölüm Tunus'da Şinhūca'lerin tarihini, altıncı bölüm Banî Ḥafş'ın tarihini, yedinci ve sekizinci bölüm ise, yine Tunus'da osmanlı idâresi'nin tarihini ihtivâ eder. Son fasılda Tunus'ta cereyân eden yeni hâdiseler anlatılır. Eser, h. 1286'da Tunus'ta tab' ve Pellissier ve Rémusat tarafından, Paris'te, 1845'te fransızcaya tercüme edilmiştir.

Bibliyografya: Roy, *Extr. du Catal. des Manuscrits de la Bibl. de la Grande Mosqée de Tunis* (Tunus, 1900), nr. 4960, s. 50; Brockelmann, *GAL*, II, 457.

(RENÉ BASSET.)

İBN EBÎ HACELE. İBN ABI ḤACALA, AḤMED B. YAḤYÂ ABU 'L-'ABBĀS ŞİHĀB AL-DÎN AL-TİLİMSĀNÎ AL-ḤANBALÎ (1325—1375), 'Omar b. al-Fāriż tarzında şiir yazan arap şâiridir. Tlemsen'de 725 (1325)'te doğdu. Hacca gittikten sonra Kahire'de yerleşti ve 30 zilkâde 776 (2 mayıs 1375)'de vebâdan öldüğü zaman, Mancak tarafından kurulmuş olan sûfî zâviyesinin şeyhi idi. Bize kadar intikal eden ve Brockelmann'ın zikrettiği (*GAL*, II, 13) eserleri basılmıştır: 1. meşhûr âşık ve mâşukların hikâyeleri ile seçme şehvânî şiirlerini bir araya toplayan *Dîvān al-ṣabāba* (Kahire, 1279, 1291, 1305)'si kenarında Dā'vūd al-Anṭākî'nin *Tazyîn al-asvāḳ*'ı vardır (Bulak, 1291, Kahire, 1308). 2. *Sukkardān al-Sulṭān al-Malik al-Nāṣir* adlı antoloji. Bu eser, Mısır için 7 rakamının ehemmiyeti üzerine, 757 (1356)'de, vücûda getirilmiştir (Bulak 1288; *Kitāb al-miḥlāt*'ın kenarında, Kahire 1317.)

Bibliyografya: al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 329; İbn Ḥabîb (*Orientalia*, II, 440); Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 437; Brockelmann, *Suppl.*, II, 5.

(C. BROCKELMANN.)

İBN EBÎ RENDEKA. İBN ABÎ RANDAḲA AL-TURṬŪŞÎ, asıl ismi ABŪ BAKR MUḤAMMED B. AL VALÎD B. MUḤAMMED B. ḪALAF B. SU-LAYMĀN B. AYYŪB AL-FİHRÎ (1059/60—1131), olup, aynı zamanda al-Ṭurṭūşî ve İbn Abî Randaḳa (İbn Farḫūn bu kelimeyi Rundaḳa olarak okur) diye de tanılır. Hadîs ve fıkıh âlimi olup, 451 (1059/1060) senesine doğru Tortosa'da doğmuş ve şâbân 520 (22 ağustos — 19 eylûl 1126 ve yahut diğer bir rivâyete göre cemâziyelevvel 525 = nisan 1131)'de, 75 yaşında, vefat etmiştir. Doğduğu şehirde ve sonra Saragossa'da kadı Abu 'l-Valîd Sulaymān b. Ḫalaf al-Bāci'den fıkıh ve edebiyat tahsil etti. 476 (1083) senesinde haccettikten sonra bir taraftan tahsil ederek ve diğer taraftan ders vererek, Bagdad, Basra, Şam ve Kudüs'e gitti. Avdetinde Kahire'de tevakkuf ederek, İskenderiye'de, kat'î surette, ikamete başladı ve orada fıkıh ve hadîs tedris etti. Zâhid ve sofu olan ve her türlü dinî riyâzâtı ifâ eden ve hâlinden memnun, fakirâne bir hayat süren al-Turtūşî'nin şarklı hocaları arasında şunlar vardır: Abū Bakr Muḥammed b. Aḥmed b. Ḥusayn al-Şāşî, Abū 'Alî Aḥmed b. 'Alî al-Tustarî. Başlıca talebeleri şunlardır: Abū Bakr b. al-'Arabî, Abū 'Alî al-Ṣadafî ve sonradan kendini mahdî ilân eden İbn Tūmart ve yalnız *icāza* tarikı ile kadı 'Iyāż.

Hâl tercümesini yazanların kendisine atfettikleri 12 eserden ancak şu üçünü biliyoruz: 1. *Taḥrîm al-istimnā'*, istimnā'nın harâm olduğunu isbat eden bir küçük risâle (Berlin, Ahlwardt, *Verz.*, nr. 4981); 2. *Kaşf va'l-bayān 'an tafsîr al-Ḳur'ān* (ki Abū İsḥāḳ Aḥmed b. Muḥammed Sa'labî al-Nîsābūrî'nin eseri olup, Kahire Hediv kütüp., *Fihr.*, I, 209'dadır)'ın muhtasarı; 3. *Sirāc al-mulūk* bir çok alâka ve rici hikâyeleri hâvî siyâsî ve idârî bir risâle (krş. Th. Zachariae, *Die Weisheitssprüche des Şānāq bei aṭ-Ṭorṭūşî*, *Wiener, Zeitschift. f. d. Kunde d. Morgenl.*, XXVIII, 182 v.dd.), 64 bâb olup, 14 recep 516 (19 eylûl 1122)'da Fusṭāṭ şehrinde ikmâl edilmiş ve hâmîsi vezîr al-Ma'mūn Abū Muḥammed b. al-Baṭā'iḥî al-Umavî'ye ithaf edilmiş olup, 1289 senesinde Bulak'ta ve 1319 senesinde, Kahire'de neşrolunmuştur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 479 (nşr. Wüstenfeld, nr. 616; yanlış olarak „İbn 'Alî Zandaḳa"); İbn Farḫūn, *al-Dîbāc al-muẕhab fî ma'rifat a'yān 'ulamā' al-maẕhab* (Fas, 1316), s. 250; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Kahire, 1302), I, 362; al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 213; al-Żabbî, *Buġyat al-multamis*, s. 125, nr. 295; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, s. 517, nr. 1153; Dozy, *Recherches*, 3. tab., II, 234—249; Yāḳūt, *Mu'cam al-Buldān*, III, 529, bk. mad. *Ṭurṭūş*; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, s. 77, nr. 229; ayn. mll., *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*, s. 289, 291; Quatremère (*JA*, 1861); İbn Ḫaldūn, *Prolégomènes* (trc. de Slane, *Not. et Extr.*, XIX), I, 82; İbn Taġrî-Birdî, *al-Nucūm al-zāhira* (nşr. Popper), s. 385; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliographico*, s. 181, nr. 150; *Mémoires de l'acad. de St. Pétersb.*, VI. seri, Sc. pol. hist. (1834), II, 92; Bull. Scient., (1838), III, 63, Bull. hist. phil., III, 221; IV, 338; Ben Cheneb, *Etude sur les pers. ment. dans l'idjāza de Sidi 'Abdel Qādir al-Fāsî*, nr. 133; Brockelmann, *GAL*, I, 459 ve *Suppl.* II, 829; II, 703 v.b.; Huart, *Litt. ar.*, s. 285. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN EBÎ TÂHİR TAYFÛR. İBN ABÎ ṬĀHİR ṬAYFÛR, ABU 'L-FAŻL AḤMED (819—893) arap edip ve tarihçisi olup, 204 (819)'te Bagdad'da doğmuş, 280 (893)'de aynı şehirde ölmüştür. Aslı iranlı idi. Horasan'dan gelme bir âileye mensûp idi ki, bu *Abnā' al-davla* adını alan ve Abbâsîlerin tâlihine ortak olmuş bulunan âilelerden biri idi. Önceleri

mektep hocalığı yaptı, sonra zengin âilelerin nezdinde mürebbî olarak bulundu; nihâyet, yazma müstensihliği mesleğine intisâp etti ve Sūḳ al-varrāḳīn'de bir dükkân açtı. İntihal mahsûlü eserlere dâir, bugün kaybolmuş bulunan bir kitap (*Kitāb sariḳāt al-şu'arā'*) yazdığı için, düşmanlar kazanmış idi ve işinde dikkatsizlikle, arap sarfını lâyıkı ile bilmemekle itham edildi. Mas'ūdī (*Murūc*, VII, 333) şiirlerini takdir etmiş ve onlardan bâzılarını eserine dercetmiştir; al-Ḫaṭīb al-Bağdādī de derin bilgisinden sitâyiş ile bahsetmiştir. Babasının *Tayfūr* lekabı, „sekerek yürüyen küçük kuş", belki de, *takapuşra*'dan değişmiş bir kelime olarak „tac-oğlu" mânasına gelir. *Tārīḫ-i Bağdād* adlı eserinin yalnız VI. cildi kalmıştır ki, tek yazma nüshası British Museum'dadır ve Dr. H. Keller tarafından el yazısı ile istinsah edilip, teksir ve almancaya tercüme edilmiştir (Leipzig, 1908); bu eser Bagdad şehri ile Abbâsî devletinin 204 (819)'ten halife al-Ma'mūn'un 218 (833) yılına kadar gelen tarihidir ve Ṭabarī'nin vekayinâmesinin kaynaklarından biri olmuştur. *Kitāb al-manşūr va 'l-manẓūm*, şi'ir ve belâgat eserlerinden bir müntehabâttır; 11. bölümü *Balāğat al-niṣā' va ṭarā'if kalamihinna* ... (Kahire, 1326) ve 12. bölümü (hepsi 13 bölüm) British Museum'da muhâfaza edilmektedir. Diğer 45 eseri kaybolmuştur.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 146; F. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 78; Brockelmann, *GAL*, I, 138; Cl. Huart, *JA* (1909), X. seri, XIII, 533. (Cl. Huart.)

İBN EBÎ USAYBİ'A. İBN ABÎ UṢAYBİ'A, MUVAFFAḳ AL-DĪN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. AL-ḲĀSİM AL-SA'DĪ AL-ḪAZRACĪ (1203—1370), hekim ve biyografttır.

İbn Abî Uṣaybi'a'nın hayatı, ancak *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* adlı büyük eserinde tesâdüf edilen kısa kayıtlar sâyesinde mâlûmdur. Dedesi Ḫalīfa b. Yūnus al-Ḫazracī 562 (1166) senesinde, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, amcası Şīr-Kūh'un yanında kumandan bulunurken, onun yanında idi. Büyük oğlu Sadīd al-Dīn al-Ḳāsim, Kahire'de, 575 (1179) yılında, doğdu; küçük oğlu Raşīd al-Dīn 'Alī 579 (1183/1184)'da, Haleb'de doğdu ve her ikisi de ileri gelen tabîplerden oldular. Tabâbet Mısır ve Şam'da bilhassa inkişâf etmişti; Nūr al-Dīn b. Zangī ve Ṣalāḥ al-Dīn gibi kudretli hukümdarlar, Şam ve Kahire'de hastahâneler te'sis ve tıbbî araştırmaları ile tabîpleri mümkün olan her tarzda teşcî etmişlerdi. Bagdad'dan Şam ve Kahire'ye gelen büyük âlimler arasında 'Abd al-Laṭīf b. Yūsuf var idi ki, Ḫalīfa b. Yūnus al-Ḫazracī'nin samîmî bir dostu olmuştur. Bu zât, yahudi feylesof ve tabîp Mūsā b. Maymūn'dan da ders görmekte olan onun iki oğluna ders verdi. al-Ḳāsim, Abî Ḥaccāc Yūsuf al-Sabtī'den, Kahire'de al-Nāṣirī hastahânesinde, göz tabîpliği öğrendi ve meşhûr bir göz tabîbi oldu. 606 (1209) senesinde al-Malik al-'Ādil Sayf al-Dīn'i şiddetli göz ağrısından kurtardı ve, bu zamandan itibâren, Şam sultanlarının sarayına girdi ve göz tabîplerine *nāẓir* („reis") tâyin edildi. 649 (1251/1252)'da Şam'da öldü. 595 (1198) yılı hudûdunda, Kahire'de doğmuş olan ve dedesinin ismi ile (İbn Abî Uṣaybi'a) lekaplandırılan oğlu Aḥmed, kabiliyetli bir genç idi; sonraları al-Nūrī hastahânesinde ilmî ve amelî esâslı bir tahsil gördü. Tıbbı, Raẓī al-Dīn al-Ruḥbī'den, Şams al-Dīn al-Kullī (İbn Sīnā'nın *Ḳānūn*'unun *Kulliyāt* kısmını kalbinin üzerinde taşıdığı için, ona bu lekap verilmişti)'den, *Cāmi' al-mufradāt* müellifi İbn al-Bayṭār'dan ve bilhassa tabîplerden ehemmiyetli bir mektep te'sis eden ve zamanındaki tıp araştırmalarında büyük bir rolü olan Muhaẕẕab al-Dīn 'Abd al-Raḥīm b. 'Alī al-Daḫvār (ölm. 628 = 1230)'dan öğrendi. Bu hastahânedeki meslekdaşı tıbbî kitaplar bakımından çok zengin bir kütüphânesi olan yahudi tabîp 'Umrān b. Ṣadaḳa idi. İbn Abî Uṣaybi'a bu üstadlardan okuduğu yılları sevgi ile yâdeder ve muhtemeldir ki, tarihini yazarken, İbn Ṣadaḳa'nın kitaplarından çok istifâde etmişti. İbn Abî Uṣaybi'a, bir müddet Kahire'de, al-Nāṣirī hastahânesinde, göz tabîpliği vazifesini üzerine aldı; orada, tabîp ve akrâbâzîni iyi bilen, *al-Dustūr al-bīmāristānī* diye meşhûr *Aḳrābāẕīn* kitabının müellifi al-Sadīd b. Abī 'l-Bayān al-İsrā'īlī'nin derslerinden istifâde etti. İbn Abî Uṣaybi'a bu suretle, bir taraftan tabîplerden bâhis meşhûr tarihini yazarken, tıpta amelî bakımdan da, hazâkat kesbetmek imkânını buldu. Tarihinin ilk nüshası 640 (1242) senesi civârında tamamlandı. Bu zamandan itibâren müellif, 667 (1268/1269) yılına kadar, yânî ölümünden bir yıl evveline kadar, pek çok tercüme-i hâller ilâve etti. Bundan dolayı, mevcut yazmaları arasında büyük ve açık farklar vardır. İbn Abî Uṣaybi'a iyi bir muharrir değil idi, kitabı bâzan tenkitlerinde isâbetsizdir; ekserisi çirkin olan zikrettiği şiirlerin çokluğu bu kitaptan istifâdeyi oldukça güçleştirmektedir. Buna rağmen, İbn Abî Uṣaybi'a'nın, topladığı mâlûmat bakımından, büyük bir kıymeti vardır; şarkta, tıp ve ilim tarihi husûsunda, orta çağdaki diğer müellifleri geçmiştir (İbn al-Nadīm ve İbn al-Ḳifṭī bundan müstesnâ değildir). Üstelik Hind ve Yunan tabâbeti hakkında da mâlûmat vermiştir ki, o olmasa idi, bu mâlûmat bize kadar gelemezdi. Aynı zamanda, islâm âleminin ictimâî ve ilmî hayatı hakkında, kâfî derecede tafsilât vermektedir. Bundan dolayı, eseri çok mühim ve büyük islâm müverrihlerinin umûmî tarih sâhasında yazdıklarını tamamlayan bir kaynaktır.

Bu kitap, çok uzun zamandanberi kaybolmuş başka kitaplardan alınmış bir çok parçaları da ihtivâ eder: msl. meşhûr yunan tabîbi Calinus'un, hıristiyan Ḥunayn'in ve oğlu İsḥāḳ'ın, 'Ubayd Allāh b. Cabrā'il b. Baḫtīşū' 'un eserlerinden aldığı parçalar.

Muhakkaktır ki, İbn Abî Uṣaydi'a, tabîplerin tercüme-i hâlini çok dikkatli bir şekilde yazmıştır ve tesbit ettiği kitaplar son derecede mevsûktur. İslâm devrinde yetişmiş tıp âlimlerinden 400'ü hakkında yazdığı tercüme-i hâllerin her birinin sonunda tesbit ettiği bu sayısız kitaplar, bu âlimlerin bir çoğunun büyük ilmî faâliyetleri ve bâzan vâsıl oldukları şâyân-i hayret geniş bilgi hakkında doğru bir fikir vermektedir. Avrupa dillerinde islâm tabâbeti hakkında yazılmış iki kitap, almancada Wüstenfeld'in ve fransızcada Leclerc'in kitabı, tamâmiyle İbn Abî Uṣaybi'a'nın *'Uyūn al-anbā'* adlı bu eserine istinat etmektedir. Bir çok âlimler (Reiske, Sanginetti ve Ḥâmid Vâlî Efendi) bu kitabı, hâşiyeler ile, tercümeye başladılar; fakat tercümeleri mahdut bir kaç sahifeyi geçmedi. Hâlbuki umûmî şark tarihi yazan tabîp ve müverrihlerin böyle bir tercümeye şiddetle ihtiyacları vardır.

İbn Abî Uṣaybi'a, 635 (1237)'te Ṣarḫad'de emîr 'İzz al-Dīn, Aydamir'in husûsî doktoru oldu ve 668 (1270)'de öldü. *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*, A. Müller tarafından, 1299 (1882)'da Kahire'de ve bir önsöz ile 1884'te Königsberg'de, neşredilmiştir.

İbn Abî Uṣaybi'a'nın bizzat kendi sözlerinden, onun üç kitap daha yazdığını anlamaktayız; fakat bunlar bize kadar gelmemiştir ve şunlardır: *Kitāb al-ḥikāyāt al-aṭibbā' fī 'ilācāt al-advā'* ve *Kitāb al-işābāt al-munaccimīn* ve *Kitāb al-tacārib va 'l-favā'id*. Şüphesiz bunların ilk ikisi tıbbî fıkraların ve kendisinin ve üstadlarının hastahânelerdeki mühim müşâhedelerinin güzel bir sicili idi. Üçüncü kitabı *Kitāb al-tacārib va 'l-favā'id*'e gelince, onu bitirememiştir.

Bibliyografya: Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, 187 v.dd.; A. Müller *Über Ibn Abi Oçaibi'a und seine Geschichte der Ärzte* (*Travaux du VIe congr. intern. des Orientalistes*, Leiden, II, 259 v. dd.); aynı müellifin başka makaleleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 326; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), IV, 133, 288 v.d.; Aḥmed 'Īsā Bek, *Tārīḫ al-Bīmāristān* (Kahire, 1928); Reiskii ve Fabri, *Opuscula medica* (Halle, 1776), s. 41—63; de Sacy, *Relation de l'Egypte par Abd al-Latif* (Paris, 1810), s. 478; Pusey, *Catalogus Bodleianus*, II, s. 126; Sanguinetti (*JA*, seri 3, V, 232 v.d.); A. Müller, *Uber Text und Sprachgebrauch von Ibn Abi Usaibi'a's Geschichte der Aertze* (*Sitzungsber. der Kgl. Bayer. Akad. d. Wissensch. Phil.—hist. Kl. 1884*, Münih, 1885, s. 853—978); Ḥāmid Vālī, *Drei Kaqital aus der Aerztegeschichte des Ibn Abi Osaibi'a* (Berlin, 1910); J. Hirschberg, *Geschichte der Augenheilkunde im Mittelalter* (Leipzig, 1905); E. G. Browne, *Arabian Medicine* (Cambridge, 1921); Max Meyerhof, *Science and Medicine* (*Legacy of Islam*, Oxford, 1931, s. 343 v.d.) (Max Meyerhof.)

İBN EBÎ ZER'. İBN ABÎ ZAR', ABU 'L-ḤASAN (yahut ABŪ 'ABD ALLĀH 'ALĪ) AL-FĀSĪ, garbî Afrika müverrihi olup, biri muhtemel olarak kaybolmuş bulunan *Zühret al-bustān fī aḫbār al-zamān*, diğeri *al-Anīs al-muṭrib bi-ravż al-ḳirtās fī aḫbār Mulūk al-Maġrib va tārīḫ Madīnat fās* adında iki eserin müellifidir. Abū Muḥammed Ṣāliḥ b. 'Abd al-Ḥalīm al-Ġarnāṭī diye de anılan müellifin hayatı hakkında bir şey bilinmemektedir. İdrīsī hânedanı ile başlayan eseri 724 (1324) senesine kadar Fas tarihi için gâyet ehemmiyetlidir. 1324'ten bir az sonra vefat etmiş görünüyor. İbn Ḫaldūn'un eserinde bir kaç defa zikredilmiştir. İbn Abî Zar', çok defa adlarını zikretmediği bir çok kaynaklardan ve hiç olmazsa Merînîlere âit kısımda resmî vesikalardan faydalanmıştır. Eseri, Muḥammed Ḳāsim b. Zākūr (ölm. 20 muharrem 1120=11 nisan 1708)'un yazdığı bir esere (yahut onun yeniden işlenmesine) esâs teşkil etmiştir. *al-Mu'rib al-mubayyin 'ammā taẍammanahu 'l-anīs al-muṭrib va ravżat al-nasrīn* (al-'Alamī, *al-Anīs al-muṭrib*, Fas, 1313, s. 28) adını taşıyan bu eser ilk defa Tornberg tarafından neşredilmiş (*Annales regum Mauritaniae*, lâtince tercümesi ve notlar ile 2 cild, Upsala, 1843—1846) ve 1303'te Fas'ta taş-basması yapılmıştır. Az tatmin edici almanca tercümesini (*Geschichte der mauritanischen König*, Agram, 1794—1797) Dombay, portekizce tercümesini Beaumier (*Roudh el-ḳartās, histoire des souverains du Maghreb*, Paris, 1860) yapmışlardır. Metnin bir parçası Simonet ile Lechundi'nin *Crestomatía arábigo-española*'sında mevcuttur (Gırnata, 1881, nr. 63).

Bibliyografya: Zikredilen tercümelerin mukaddimelerinden başka bk. Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Ḥalabī, *al-Durr al-nafīs*

(Fas, 1314), s. 17; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 39; Gayangos, *The History of the Muhammedan Dynasties* (London, 1840—1845), II, 516; R. Basset, *Recherches bibliographiques sur les sources de la Salouat al-anfās* (Cezayir, 1905), s. 12 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 240 v.d. (RENÉ BASSET.)

İBN EBÎ ZEYD. İBN ABÎ ZAYD, AL-ḲAYRAVĀNÎ, ABŪ MUḤAMMED ʿABD ALLĀH B. ABÎ ZAYD ʿABD AL RAḤMĀN (922—996), mâlikî fakîhi olup, İspanya'da nafzalı bir âilenin ahfâdındandır (bundan dolayı nisbesi al-Nafzî). 310 (922/923)'da Ḳayravān'da doğmuş, 30 şâbân 386 pazartesi (14 eylûl 996) günü aynı yerde ölmüş ve evine defnedilmiştir.

Mensûr ve manzûm yazılarında mâlikî mektebini harâretle temsil eder. Muhtemel olarak fıkhın esâslarını vâzıh bir şekilde ilk defa ortaya koyan o olmuştur. Malik al-aṣġar diye anılmıştır ve eskiden olduğu gibi bugün de sikadan sayılır. Kısmen İfrîḳiya'de, kısmen hacc münâsebeti ile şarkta yaptığı seyahat esnâsında ders okuduğu hocaları arasında zikre değenler: kendisinin en fâzıl üstadı Abū Bakr Muḥammed b. Muḥammed b. al-Labbād, Abu 'l-Ḥasan b. Muḥammed al-Ḥavlānî, Abu 'l-Arab Muḥammed b. Aḥmed b. Tamîm, Muḥammed b. Mūsā al-Ḳaṭṭān, İbn al-ʿArabî v.b.'dır ve zamanının en büyük âlimlerinden *icāza* almıştır. En mârûf talebeleri Abu 'l-Ḳāsim al-Barādi'î, İbn al-Faraẓî v.b. idi. Hâl tercümesi yazanların ona izâfe ettikleri 30 eserden ancak şunlar meveuttur: 1. mâlikî fıkhının bir zeyli olan *al-Risāla*, 327 (939)'de itmam ve Kahire'de müteaddit defa tab'edilmiştir (nşr. A. D. Russell ve Abdullah al-Ma'mūn Suhravardy, *First Steps in Muslim Jurisprudence consisting of excerpts from Bākūrat al-Sa'd of Ibn Abū Zayd, Arab. text, Engl. transl., notes, and short histor. and biogr. introd.*; London, 1906; frns. trc. Fagnan, *La Risala de Kayrawani*, Paris, 1914); 2. hadîs küllîyâtı (Brit. Mus., *Cat. Cod. MSS. Or.*, II, nr. 888, VIII); 3. *Naʿt* (Brit. Mus. *Cat.*, nr. 1617, XI).

Bibliyografya: İbn Farḥūn, *al-Dībāc* (Fas, 1316), s. 140; Ḳāżî ʿIyāż, *Muḫtaṣar al-madārik* (bende bulunan yazma), var. 240; İbn Ḳunfuẕ, *Ṭabaḳāt* (bendeki yazma), var. 2v; İbn Nāci, *Maʿālim al-Îmān* (Tunus, 1320), III, 135—152; *GAL*, I, 177 v.d., krş. 520; M. Ben Cheneb, *Étude sur les pers ment. dans l'Icāza du Cheikh ʿAbdel Qādir al-Fāsy*, nr. 322; Russell ve Suhrawardy, *Muslim jurispr.*, Prologue.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN EBİDDÜNYA. İBN ABÎ 'L-DÜNYĀ, ABŪ BAKR ʿABD ALLĀH (ʿUBAYD ALLĀH) B. MUḤAMMED AL-ḲURAŞÎ (823—898), arap müellifi olup, 208 (823)'de doğmuştur; Abbâsî halifesi al-Muḳtafî'nin mürebbîsi olan bu zât 14 cemâziyelâhır 281 (21 ağustos 894)'de ölmüştür. Hepsi edebe dâir olan müteaddit eserlerinden bugün elimizde bulunanlar şunlardır: 1. Madā'inî'nin aynı isimli eseri nümûne alınarak yazılmış olan *al-Farac baʿd al-şidda*, Berlin (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. der Kgl. Bibl.*, nr. 8731)'de, Şam'da Ẓāhirîya kütüp.'de (bk. Ḥabîb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fî Dimaşḳ va-żavāhihā*, Kahire, 1902, s. 30, nr. 20, 2), 1323'te Hindistan'da basılmış, Kahire'de yenideu neşredilmiştir (ts.); Suyūṭî'nin bundan yaptığı seçmeler — bunun için başka kaynaklardan da istifâde etmiştir — *al-Arac fi 'l-tiẓār al-farac*, *Ḥall al-ʿiḳāl* ve *Muʿîd al-niʿam* ile birlikte, *Tuḥfat al-muhac bi-talvîḥ al-farac* ismi altında, 1317'de, Kahire'de basılmıştır. 2. *Kitāb al-aşrāf*, 2 cild, Şam'da (*ayn. esr.*, s. 40, nr. 132, 2.). 3. *Makārim al-aḫlāḳ*, Berlin'de (bk. Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 5388; krş. nr. 5436, 2) ve British Museum, nr. 7595'te (bk. *A descriptive List of the Arabic Mss. acquired by the Trustee since 1895*, London, 1912, s. 64); 4. *Kitāb al-ʿaẓama* „Hilkatin hârikaları" Viyana'da (bk. Krafft, *Die arab... Hdss. der k. k. orient. Akademie*, nr. 425); 5. *Manʿāşa baʿd al-mavt* Münih'te (bk. Aumer, *Die ar. Hdss. der K. Hof- und Staatsbibl.*, nr. 885, 9); 6. *Faẓā'ıl ʿaşr zi 'l-ḥicca*, Leiden'de (bk. *Catal. codd. or. Bibl. Acad. Lugd. Bat.*, nr. 1742); C. Landberg, *Catalogue des mss. proven. d'une bibl. privée à al-Médine*, nr. 55; 7. *Kitāb al-ʿaḳl va-faẓlihi*, Şam'da (bk. al-Zayyāt, *ayn. esr*, s. 29, 15); 8. *Ḳiṣar al-amal, göst. yer.*, s. 33, nr. 50, 1, 2, *Mekteb-i umûmiye*, s. 29, nr. 50; 9. *Kitāb al-yaḳîn, göst. yer.*, s. 33, nr. 50, 3 ve İstanbul (bk. Köprülü kütüp. nr. 388); 10. *Kitāb al-şukr* (bk. Houtsma, *Catalogue d'une collection de mss. appartenant à la maison Brill*, Leiden, 1886, nr. 744 ve İstanbul'da, Nûruosmâniye kütüp., nr. 1208; krş. Rescher, *ZDMG*, 64 cild, 54); 11. *Kitāb ḳira 'l-żayf* (bk. Landberg, *ayn. esr*, nr. 54). 12 *Ẕamm al-dunyā*, Şam (al-Zayyāt. *ayn. esr.*, s. 32, nr. 42, 1, *Mekteb-i umûmiye* s. 29, nr. 46); 13. *Ẕamm al-malāhî*, mûsikî âletlerinin tenkidi (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. zu Berlin*, nr. 5504, Şam'da, al-Zayyāt, *ayn. esr.*, s. 33, nr. 59, 2); 14. *Kitāb al-cū'*, Şam (bk. *Mekteb-i umûmiye*, s. 31, nr. 89); 15 *Ẕamm al-muskir*, Şam'da (bk. *Mekteb-i umûmiye*, s. 30, nr. 60); 16. *Kitāb al-riḳḳa va 'l-bukā'*, Şam'da (al-Zayyāt,

s. 40, nr. 1333); 17. *Kitāb al-ṣamt*, Şam'da (bk. *Mekteb-i umûmiye*, s. 29, nr. 31); 18. *Ḳażā' al-ḥavā'ic*, Berlin'de (bk. Ahlwardt, *Verz.*, nr. 5389); 19. *Kitāb al-havātif*, Kahire'de (bk. *Fihrist al-kutub al-maḥfūẓa bi 'l-kutubḫāna al-Ḫedîvîya*, I, 448).

Bibliyografya: *Kitāb al-fihrist* (nşr. Flügel), I, 185; Muḥammed b. Şākir al-Kutubi, *Favāt al-vafayāt* (Kahire, 1299), I; A. Wiener (*Der Islam*, IV, 279 v. dd., 413 v.dd.); R. Basset, *Les mss. arabes des bibl. des zaouias de ʿAïn Mahdi...* (Alger, 1885), s. 44 v.d. (C. BROCKELMANN.)

İBN EBİL'AVCÂ'. İBN ABÎ 'L-ʿAVCĀ' ʿABD AL-KARÎM, (?—772) mârûf Maʿn b. Ṣā'ida'nın dayısı, Kûfe vâlisi Muḥammed b. Sulaymān tarafından mevkûf tutulmuş ve bilâhare halife tarafından kendisine salâhiyet verilmediği hâlde, 155 (772)'te öldürülmüş bir Crypto-Manichäen olup, bâzı rivâyetlere göre, vâli bu yüzden azledilmiştir. İdam sehpasına götürüldüğü zaman, islâm şerîatinin emir ve nehylerine aykırı 4.000 hadîsi uydurmuş olmakla övündüğü söylenir. Bilindiği üzere, orucun iptidâsı yeni ayın görülmesi ile başladığı şerîatçe tâyin ve tesbit edilmiş olmasına rağmen, onun, bilhassa Caʿfar al-Ṣādiḳ [b. bk.] adına, oruç ayının hesaplanmasını bulduğu rivâyet edilir; çünkü şi'îlerde yeni ay hesaplanarak tâyin edilir. Krş. *ZDMG*, LXVIII, 406.

Bibliyografya: Ṭabarî (Leiden), III, 375 v.d.; *Fihrist*, s. 338; al-Bīrūnî, *Chronology of Ancient Nations*, s. 80 (metin s. 67 v.d.); al-Şahrastānî, (trc. von Haarbrücker), II, 419; al-Baġdādî, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (nşr. Muḥ. Badr), s. 255 v.d.; Horten, *Die Philosophischen Systeme...*, s. 155.

İBN EBİRRİCÂL. İBN ABÎ 'L-RİCĀL, tam ismi ABU 'L-ḤASAN ʿALÎ B. ABÎ 'L-RİCĀL (?—1040?)'dir. Orta çağ hıristiyan müelliflerin çok zaman ALBOHAZEN (ALBOACEN) ve ABENRAGEL adları ile andıkları arap münecciimidir. Menşe'inin İspanya mı, şimâlî Afrika mı olduğu bilinmemekle berâber, hayatının bir kısmını Tunus'ta Ẓirî Muʿizz b. Bādîs b. al-Manṣūr'un sarayında geçirdiği (406—454 = 1016—1062) mâlûmdur. Onun 378 (= 988)'de Büveyhî Şaraf al-Davla'nin emri üzerine, Bagdad'da, astronom Abū Sahl Vaycan b. Rustam al-Kūhî'nin nezâreti altında yapılan nücûmî rasatlarda bulunan Abu 'l-Ḥasan al-Maġribî olması da muhtemeldir. Nücûm ilmi kitabındaki bir kehânetten, 1040 yılı civârında ölmüş olamayacağı neticesini istihrâc edebiliriz. Yıldızlardan çıkarılan hukümlerden bahseden bu mükemmel eserin adı *al-Bārîʿ fî aḥkām al-nucūm*'dur. Bugün bu eserin arapça metni hâlâ Berlin, Paris, Brit. Museum, Ind. Office, Escurial v.b. gibi kütüphânelerde meveuttur; 1256'da Jehuda b. Mose tarafından arapçadan ispanyolcaya ve az sonra da Aegidius de Tebaldis ve Petrus de Regio tarafından ispanyolcadan lâtinceye çevrildi. Lâtince tercümesi, 1485'ten itibâren, bir çok defalar basıldı. 1485'te, Venedik'te, ilk olarak, *Praeclarissimus liber completus in judiciis astrorum, quem edidit Albohazen Haly filius Abenragel...* adı ile basıldı.

İbn Abi 'l-Ricāl, bundan başka, nücûm ilmi üzerine, *Urcūza* adlı bir eser daha kaleme aldı. Bu eser, Aḥmed b. al-Ḥasan b. al-Ḳunfūd al-Ḳuṣṭanṭînî tarafından şerh edilmiştir (Escurial, Brit. Museum, Oxford, Kahire).

Bibliyografya: İbn al-Ḳıftî (nşr. Lippert), s. 353; Wüstenfeld, *Übersetz. arab. Werke in das Lateinische seit dem 11. Jahrh.*, s. 89; Steinschneider, *Vite di matematici arabi tratte da un' opera inedita di Bernardino, Baldi...* (*Bulletino di bibliografia e di storia delle scienze mat. e fis. di Boncompagni*, Estratto, 1873, V, 493—508, s. 67—82); ayn. mll., *Die hebr. Übersetz. des Mittelalters* (Berlin, 1893), s. 578—580; Suter, *Abhandl. z. Gesch. d. math. Wissensch.*, X, 100 ve XIV, 172 v.d.; Brockelmann, *Suppl.*, I, 401. (H. SUTER.)

İBN EBİRRİCÂL. İBN ABÎ 'L-RİCĀL, AḤMED B. ŞĀLIḤ (1620—1685), şi'î mezhebinden Yemen zeydîlerine mensûp, tarihçi, fakîh ve şâir olup, 1029 şâbanında (temmûz 1620), al-Aḥnūm bölgesinde, Bilād Ẓurā'ya bağlı bir yer olan al-Şabaṭ'ta doğdu ve 6 rebiülevvel 1092 (25/26 mart 1685) çarşamba gecesi, ömrünün 62. yıl 7. ayında öldü. al-Rōża (Ṣanʿā'nın bir saat şimâlinde)'da, kendisine âit olan evin civârına gömüldü. Bütün hayatını Yemen'de geçirdi. Şehāra, Ṣaʿda, Taʿizz, İbb, al-Ḥarca ve Ṣanʿā'da *Kur'an*, hadîs ve fıkıh tahsil etti ve bilgisini arttırmak maksadı ile zeydî mezhebinin bütün büyük âlimlerinin ve Yemen'de yerleşmiş olan veya orada bir zaman kalıp giden şâfi'î, hanefî ve mâlikî âlimlerin (sonuncılardan, Ṣanʿā'da Euklides'in *Taḳvîm*'ini okutmuş olan ve bu şehirde 22 cemâziyelevvel 1064 = 10 nisan 1654'te ölen Aḥmed b. Aḥmed al-Şābbî al-Ḳayravānî'nin) derslerine devam ettikten sonra, Ṣanʿā'da yerleşti; orada İmām al-Mutavakkil ʿAla 'llāh İsmāʿîl b. al-Manṣūr billāh al-Ḳāsim (ölm. 1087 = 1677), hukûmeti esnâsında (1055—1087 = 1645—1677) ona saray hatîpliği ve resmî tahrirât ile dört taraftan imâma gelen, kelâma müteallik, meseleleri cevaplandırmakla mükellef kâtiplik vazifelerini tevdî etti.

Eserleri:

1. Başlıca eseri, Irak ve Yemen zeydîlerinden 1300 meşhûr zâtın hâl tercümelerini ihtivâ eden lugattir; bu tercüme-i hâl kitabı, bizzat Zayd b. ʿAlī (ölm. 121 = 739)'nin oğulları ile ahfâdından başlayarak, müellifin zamanına kadar gelir; alfabe sırası ile tertip edilmiştir ve *Maṭlaʿ al-budūr va-macmaʿ al-buḥūr* adını taşır; bu esere uzun zaman kaybolmuş nazarı ile bakılmış idi; kitabın mevcûdiyetini ondan parçalar iktibas etmiş olan Muḥibbī (*Ḫulāṣat al-aṯar*, I, 220; Wüstenfeld, *Geschichtschr.*, nr. 583)'nin eserinden öğreniyoruz; son zamanlarda Milano'da tam nüshası bulunmuştur (bk. Griffini, *Lista dei manoscritti arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana, Riv. degli Studi Orient.*, IV, 1046—1048'de *Liste*'de nr. 254—256; ayn. mll., bu eserdeki biyografyalardan 18'ini *I manoscritti sudarabici di Milano* adlı etüd ve *Riv. d. St. Or.*, II, 1—38, 133—166; III, 65—104 hâşiyelerinde neşretmiştir). İbn Abi 'l-Ricāl, *Maṭlaʿ al-budūr*'unda bir araya getirdiği tercüme-i hâlleri müteaddit külliyattan almıştır ki, bunlar bugün, ancak parçalar hâlinde, Milano'da veya Berlin'de yahut da Londra'da bulunmaktadır; onun kaynağı olan külliyattan, en mühimleri, bilhassa: Aḥmed b. ʿAbd Allāh b. al-Vazīr (*Tārīḫ āl al-vazīr*), al-Ahdal (*al-Tuḥfa fī ʿulamāʾ al-zaydīya*), İbn Fand (*al-Lavāḥiḳ al-nadīya*), al-Ḥākim (*al-ʿUyūn fī ricāl al-zaydīya*)'inkiler ile Yaḥyā b. al-Mahdī al-Ḥasanī (*Ṣilat al-iḫvān*) ve *Ṭabaḳāt al-zaydīya* müellifininki gösterilebilir. Fakat o, bu kaynaklardan aldığı bilgilerin birbirleri ile veya kendi zamanında Yemen'de hâlâ yaşayan tarihî hâtıralar ile uyuşamadığı noktalara işâret etmeği ihmâl etmemiştir. Müellifimiz, cenûbî Arabistan'ın gezip-dolaşmış olduğu yerlerinin arkeolojisi kadar coğrafyasını da iyi biliyordu; lûgat kitabına Yemen'e âit arap nümismatik ve epigrafyasını ilgilendiren hâşiyeler de koymuştur. 2. Tarihin biyografya koluna âit olmak üzere, onun şu eseri de bulunmuştur: İbn al-Calāl'in *Muṣaccar* (zeydî imâmlarının şeceresi)'ine kendi el yazısı ile tâlikat (yazm., Milano, Ambrosiana kütüp., nuovo fondo, *A* 98, I; bk. *Riv. d. St. Or.*, III, 580). Tercüme-i hâlinde (Ambrosiana, n. f., *B.* 132; bk. *Riv. d. St. Or.*, IV, 1047/1048) şu eserler de zikrediliyor: 3. *Taysīr al-iʿlām bi-tarācim aʾimmat al-tafsīr al-aʿlām* (*Kur'an* müfessirlerinin tercüme-i hâlleri) ve kendi âilesi hakkında bir şecere tetkiki: *Inbāʾ al-abnāʾ bi-ṭariḳa salafihim al-ḥusnā cāmiʿ li-nasab āl abi 'l-ricāl*, 4. *Iʿlām al-muvālī bi-kalām sādātihi alaʿlām al-mavālī* adlı bir eser yazma olarak Brit. Mus.'da muhâfaza edilmiştir (Rieu, *Suppl.*, nr. 217, II); aynı kütüphânede bundan başka 5. *Tafsīr al-šarīʿa li-vurrād al-šarīʿa* adlı zeydî kelâmına dâir bir eseri (krş. Rieu, *Suppl.*, nr. 217, I) ve aynı mevzûa dâir bir de şu eserleri zikredilir: 6. *al-Riyāż al-nadīya fī an al-firḳat al-nāciʿa hum al-Zaydīya* (Ambrosiana, *B.* 133, var. 3ª). 7. İmâm al-Mutavakkil İsmāʿīl b. al-Manṣūr billāh al-Ḳāsim'ın *al-Aḳīda al-ṣaḥīḥa*'sının, yâni mezhebin esasları hakkındaki eserinin şerhi olan *al-Mavāzīn* (Ambros., *B.* 133, 3ª); 8. *al-Azhār* (zeydî *Furūʿ*'una dâir, krş. Brockelmann, II, 187)'a bir hâşiye; bu eser tamamlanmamış *al-vużūʾ* bahsinde kalmıştır; 9. *Macālis*; 10. *al-Vach al-avcah fī ḥukm al-rūḥ allaẕī żayyaʿ al-zavca*; 11. *Macāẕ man arāda 'l-'ḥaḳīḳa*; 12. *al-Hadīya ilā man nuḥiba*; 13. *Buġyat al-Ṭālib va-sūluhu*; 14. *al-Cavāb al-šāfī ilā ʿAbd al-ʿAzīz al-Żamadī*; 15. *Taẕkirat al-ḳulūb allatī fī 'l-ṣudūr fī ḥayāt al-acsām allatī fī 'l-ḳubūr*; 16. muhtelif mevzûlara dâir, notlar mâhiyetinde bir çok *Rasāʾil*; 17. *Divān*'ı, kardeşlerinden biri tertip etmiştir; musannif, kardeşi tarihçi şâir hakkında yazdığı biyografyada bu divandan bâzı örnekler nakleder. Bu tercüme-i hâl içinde, İbn Abi 'l-Ricāl'in, derslerine devam ettiği 47 âlimin isimlerinin listesi yanında şâkirdin öğrendiklerini başkalarına öğretmeğe salâhiyet kazandığını gösteren diploma mâhiyetinde 7 adet *icāzāt*'ın tam metnini buluyoruz (bk. Ambrosiana-nuovo fondo, *B.* 132, var. 2ª—11ᵇ ve *Riv. d. St. Orient.*, IV, 1047 v.d.).

Bibliyografya: E. Griffini, *Lista dei manoscritti arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano* (*Riv. degli Studi Orient.*, IV, 1046—1048, nr. 254—256); Brockelmann, *GAL*, II, 406; *Suppl.*, II, 561.

(E. GRIFFINI.)

İBN FADLÂN. İBN FAŻLĀN, AḤMED B. FAŻLĀN B. AL-ʿABBĀS B. RAŠĪD B. ḤAMMĀD, halife al-Muḳtadir'in 921'de Bagdad'dan Etil (İdil) Bulgar hukümdarına gönderdiği elçi heyetinin kâtibi ve bu seferi tavsif ederek yazılan *Risāla* (yahut *Riḥla*'nın) müellifidir. Kendisi hakkında Abbâsîler için Mısır'ı yeniden fetheden Muḥammed İbn Sulaymān'ın kölesi olduğuna dâir, kitabının başındaki kayıttan başka hiç bir mâlûmât yoktur. Köle (*mavlā*) tesmiye edilmiş olması itibârı ile bunun arap olamayacağı, Muḳtadir'in sarayında türkçe tercümanı dahi olmayacağı, hattâ bir rûm yahut iranlı olacağı hakkındaki mütâleaların aslı yoktur. Yolda iken ve Bulgar diyarında da türkler ile ancak tercüman vâsıtası ile konuştuğu, yâni türkçe bilmediği, islâm ilimlerin bihakkın vâkıf olmakla sefâret heyetinde din mütehassısının („fakîh") işini gördüğü, kendisinin halife tarafından Bulgar memleketindeki müslüman fakîhlerini ve muallimleri teftişe me'mûr edildiği, *Risāla*'sinden anlaşılmaktadır. Asıl sefir Savsan al-Rasī isminde birisi olduğu hâlde, halife Bulgar kıralına yazdığı mektubu ve hediyelerini İbd Faẕlān'a vermiş ve onu bu mektubu kırala okuyup anlatmakla tavzif etmiştir. Sefâret heyʾeti Bagdad'dan 11 safer 309 (2 nisan 921)'da hareket edip, Rey, Nişāpūr, Marv, Buhârâ ve Ḫvārizm yolu ile, 12 muharrem 310 (2 mayıs 922)'da o vakit daha çadırlarda yaşayan bulgar kıralının orta İdil'deki karargâhına gelmiştir. Sefâretin burada ne kadar zaman kaldığı mâlûm değil ise de, İbn Faẕlān'ın burada kış aylarını geçirmediği, *Risāla*'sinde ancak geceleri kısa olan yaz aylarından bahsetmesinden anlaşılmakta ve heyʾetin aynı sene (922 senesi) yazında geldiği yoldan, yâni Ḫvārizm üzerinden döndüğü *Risāla*'deki istitradî kayıtlardan istihrac olunmaktadır. İbn Faẕlān'ın bu seyahati Yāḳūt'un *Muʿcam*'inde onun *Risāla*'sinden Atil, Başġurd, Bulgar, Ḫvārizm ve Rus maddelerinde verdiği geniş nakillerden mâlûm idi ve bunları Chr. Fraehn, geçen asrın ilk rub'unda Petersburg akademisi neşriyâtında arapça metin, Bulgarlara âit olanı almanca (her iki eser için bk. bibliyografya), lâtince tercüme ve hâşiyeleri ile, Hazarlara âit olanı da şerhleri ile neşretmişti. Bundan başka, XII. asırda Selçuklular nâmına farsça bir coğrâfî eser yazan Aḥmed Ṭūsī'nin eserinde de İbn Faẕlān'dan nakiller bulunmakta ise de, bunun kayıtları Yāḳūt'takiler ile henüz karşılaştırılmış değil idi. Nihâyet te'lifinden tam 1000 sene sonra İbn Faẕlān'ın *Risāla*'si tarafımdan, 1923'te, Maşhad'de İmâm Rıza kütüphânesinde, İbn al-Faḳīh ve Abū Dulayf'in eserleri ile birlikte, bir mecmua içinde, bulundu. Seyahatnâmenin Hazar hakanlığına dâir kısımlarına âit tercümeler ile biten bu nüshada sefâret heyʾetinin Bagdad'a dönüş bahisleri eksiki idi; hâlbuki Yāḳūt bu risâlenin Bagdad'a dönüş bahsini de ihtivâ eden tam nüshasını görmüş idi. Her hâlde bu seyahatnâmenin Hazarlara âit bahislerinden sonraki kısmında dikkati çeken fazla bir mâlûmat bulunmamış olacaktır ki, kimse o kısmından bir söz nakletmemiştir. Mamafih Maşhad nüshasından anlaşıldı ki, Yāḳūt tarafından naklolunan haberler asıl kitabın ancak 1/3'ini teşkil etmiş ve bunlar da en çok „acâyib" den ibâret bulunmuştur. Yine görüldü ki, sefâret heyʾeti Horasan'da Alevîlerin isyan hareketlerine şâhid olmuş, Buhârâ'da büyük Sâmânî emîri Naṣr b. Aḥmed'in ve onun vezîri olan büyük coğrafyacı Cayhānī'nin misâfiri olmuş, Ḫvārizm'de Āl-i Farīġūn (islâmdan önceki eski Ḫvārizmşâhlar sülâlesinin)'un son mümessili Ḫvārizm vâlisi Muḥammed b. 'Irāḳ'ın, şimdiki garbî Kazakistan'ın Ural vilâyetlerinde Oğuz yabgusu nâibi (Kuzerkin)'nin ve subaşısı Etrk b. Alktgan (gâliba Etrl. b. Algtugan, yâni Alp-Togan oğlu Etrl yâni Ertuğrul)'ın misâfiri olmuş; Selçuk su-başının ceddi Ertuğrul su-başı olması pek muhtemel olan (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, I, 176, 440) bu Ertk = Etrl'a, halifeliğin dost ve müttefiki bulunmak teklifi ile, al-Muḳtadir tarafından yazılan mektubu sunmuş ve müslüman bulgar kıralının dâmâdı olan bu su-başı ile çok samîmî münâsebet teʾsis etmiş, Başkırtların bir kısmını daha güney Ural vilâyetinde görmüş, Yayık nehri civarında Peçeneklerin ülkesinden geçmiştir. İbn Faẕlān gerek bu ülkeler ve kavimler, gerekse asıl hedefleri olan Bulgar ülkesi ve halkı hakkında son derecede mühim mâlûmat vermiştir. Bu seyyahın ruslar ve Hazarlar hakkında verdiği mâlûmatı ancak Bulgar diyarında bulunduğu zaman topladığı anlaşılmıştır. İskandinavya Norman tüccarları olan bu ruslar, gemileri ile Bulgar taraflarına ticâret için geldikleri zaman, görüp bunların örf ve âdetlerini tavsif etmiştir. Seyahatnâmesinin sahte olduğuna, İṣṭaḫrī'nin Bulgaristan'daki bir hatîpden naklettiği haberlerin İbn Faẕlān'dan alınmış olduğuna (Barthold) yahut bil'akis İbn Faẕlān'ın İṣṭaḫrī'den nakillerde bulunduğuna (Marquart)'a göre yahut her iki müellifin ve İbn Rusteh'in müşterek bir kaynaktan istifâde ettiklerine (Kmuschka) âit son bir asır zarfında yazılanların boş farazi-

yelerden ibâret olduğu da seyahatnâmenin aslının tetkik ve neşrinden sonra tahakkuk etmiştir.

Seyahatnâmenin Maşhad nüshasının arapça metin, almanca tercüme ve izahları, 1923—1928 seneleri arasında sarfolunan mesâî mahsûlü olarak, 1939'da tarafımdan, neşredilmiştir (Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939). Bir „millî" yayın ile Avrupa yayınını önlemek, yâni rusları Avrupa yayınından müstağnî kılmak maksadı ile Rus Ulûm Akademisi de Maşhad nüshasının fotoğrafını, meselelerin izahı ile meşgûl olmadan acele yapılan bir rusça tercümesini aynı senede neşretti (*Puteşestvie Ebn Fadlana na Volgu*, Leningrad, 1939). Daha 1924 senesine kadar bir yalancı ve sahtekâr telâkkî olunan İbn Faẕlān (A. Spıcyn, Rus Arkeoloji cemiyeti Rus ve Slav şûbesi *Zapiski*'leri, 1900, XI, 162; Marquart, *Ungarische Jahrbücher*, 1924, IV, 319), Maşhad nüshasının keşfi ve onun üzerinde yapılan tetkikat neticesinde orta çağların âlim ve dikkatli bir seyyahı ve asrının büyük çapta diplomatı derecesine yükselmiştir. Bu tetkikatı hulâsa eden H. Grégoire (*Byzantion*, 1945, XVII, 413)

'a göre İbn Faẓlān tarafsız ve dikkatli müşâhiddir; o yalnız hâk Priscus'u, kâh Rubruk'u hatırlatan gerçekten ilmî bir seyahatnâmenin müellifi olmakla kalmamış; muâsırı olan Lombardiyalı Liutprand'dan farklı olarak, kendi zamanının beynemilel vaziyetinden bihakkın haberdar bir diplomatı olmuş ve Abbâsî halifeliğine müşkül bir zamanda türkleri kazandırmış ve anlaşılan onların islâm memleketinde oynayacakları rolü de tasarlamıştır.

Bibliyografya: Chr. Frähn, *Veteres memoriae Chazarorum ex İbn Foszlano* (*Mémoires de l'Académie des Sciences de Russie, sc. polit.*, Petersburg, 1822, VII, 577—620); ayn. mll., *De Baschkiris, que memoriae prodita sunt ab İbn Fosclano et Jakuto* (*Mémoires de l'Académie des Sciences de Russe, sc. polit.*, VIII, 621—628); ayn. mll., *İbn Foszlans und anderer Araber Brichte über die Russen älterer Zeit* (Petersburg, 1823); ayn. mll., *Die ältesten arabischen Nachrichte über die Wolga-Bulgaren aus Ibn Foszlans Reiseberichten* (*Mémoires de l'Académie de Russie*, 6. seri, *sc. polit.*, Petersburg, 1832, I); Baron V. Rosen, *Prolegomena k novomu izdanyu Ibn Fadlana* (*Zapiski Vost. Otdel. Russk. Arheolog. Obşçestva*, 1904, XV, 39—73); F. Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* (*Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie*, 1899, s. 211—275); Z. V. Togan, *Die Reiseberiche Ibn Fadlan's* (*Geistige Arbeit*, Berlin, 1937, nr. 19); Z. V. Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939 = *Abhandlungen für die Kunde des morgenlandes*, XXIV, 3; bu yayın dolayısı ile yapılan neşriyât ve tenkitlerden ayrıca zikre şâyân olanları: B. Spuler (*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1940, V, 200—202); Michelangelo Guidi, *Rivista degli studi orientali* (Roma 1941, XIX, 307—310; Hans v. Mžik, *Orientalistische Literaturzeitung* (1942), s. 121—126; H. Ritter *ZDMG*, XCVI, 98—126; H. Gregorie, *Byzantion* (1945), XVII, 410—413; D. M. Dunlop, *Zeki Validi's Ibn Fadlan* (*Die Welt des Orients*, 1949, I, 307—312); Robert, *Blake and Richard Frye, Notes on the Risala of Ibn Fadlan, Byzantina Metabyzantina*, Harvard, 1949, I, 2. kısım s. 7—37.

(ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

İBN FADLULLAH. [Bk. FAZLULLAH.]

İBN AL-FAḲÎH. [Bk. İBNÜLFAḲÎH.]

İBN FARAḤ AL-İŞBİLÎ. [Bk. İBN FERAHÜ'L-İŞBİLÎ.]

İBN AL-FARAẒÎ. [Bk. İBNÜLFARADÎ.]

İBN FARḤÛN. [Bk. İBN FERHÛN.]

İBN FÂRİS. [Bk. İBN FÂRİS.]

İBN FÂRİS. İBN FÂRİS, ABU 'L-ḤUSAYN AḤMED B. FÂRİS B. ZAKARÎYÂ B. MUḤAMMED B. ḤABÎB, (?—1004), Kûfe mektebine mensûp lisan ve sarf âlimidir. 395 saferinde (teşrin II. — kânun I. 1004) Rey'de vefat etmiştir.

Doğum tarihi ve yeri mâlûm değildir. Mamafih al-Zahrā bölgesinde, Kursuf köyünde, doğmuş olduğu zannedilmektedir. Ḳazvîn, Hemedan, Bagdad'da ve hacca gittiği zaman, Mekke'de tahsil eylemiştir. Muallimleri arasında lisan âlimi ve şâfi'î fakîhi olan babası ile Abū Bakr Aḥmed b. al-Ḥasan al-Ḥaṭîb, Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. İbrâhîm al-Ḳaṭṭān, Abū 'Abd Allāh Aḥmed b. Ṭāhir al-Munaccim v.b. zikredilmektedir.

Hemedan'da ders okutmuş ve meşhûr Badî' al-Zamān al-Hamaẕānî de talebe sıfatı ile derslerine devam etmiştir. Bilâhare İbn Fāris, Faḫr al-Davla 'Alî b. Rukn al-Davla al-Ḥasan b. Būya tarafından, oğlu Maed al-Davla Abū Ṭālib'e muallimlik etmek üzere, Rey'e dâvet edildi. Şafi'î mezhebine mensûp iken, sonradan mâlikî mezhebini ihtiyar etmiştir.

Gâyet cömert idi ve bâzan sırtındaki elbiseyi bile verdiği olurdu.

Tevâzû eseri olarak, İbn Fāris'in tilmizi olduğunu söyleyen *Ṣāḥib* İbn 'Abbād, bu zâtın eserlerinde hatâ bulunmadığını beyân eder. Aslen iranî olmakla berâber, şu'ūbîya mücâdelelerinde arapları iltizam etmiştir.

Eserleri şunlardır:

1. *Kitāb al-mucmal fi 'l-luġa* adında, kelimelerin asıllarının ilk harfleri sırasına göre, tertip edilmiş lûgat kitabı (yazma, Brockelmann, *göst. yer.*); 2. *al-Ṣāḥibî fi fiḳh al-luġa va sunan al-'arab fî kalāmihā*, edebiyat, iştikak ve nahivden bâhistir (1910'da Kahire'de neşredilmiştir); 3. *Kitāb al-ṣalāṣa*, bu eserinde müellif üç mümâsil sâmitten (*h, ḥ, ḫ* gibi) teşekkül eden ve üç türlü tertibe girebilen kelimelerin mânaca müterâdif olduklarını belirtmektedir. Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Esc.*, nr. 363, 3); 4. *Avcaz al-siyar li-ḫayr al-başar*, Peygamberin kısa bir hâl tercümesidir ve Bombay'da, 8 sahife olarak, tab'edilmiştir; 5. *Ẕamm al-ḫaṭā' fi 'l-şi'r*, şiirlerde, vezin zarûretinden dolayı yapılan hatâlardan bâhistir (Berlin, *Verz.*, nr. 7181); 6. *Kitāb al-itbā' va 'l-muzāvaca*, aynı vezinde olup, dâimâ bir arada kullanılan çift kelimeleri toplamış olduğu bir kitaptır (Brünnow tarafından neşredilmiştir. *Orientalische Studien, Th. Nöldeke zum. 70 Geburtstag gewidemet*, Giessen, 1906); 7. *Kitāb al-nayrūz* (Ḥabîb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fî Dimashḳ ...*, s. 29, nr. 9, 3); 8. *Kitāb al-lāmāt, ayn. esr.*, s. 33, nr. 71, 2.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt ...* (Kahire, 1310), I, 35; al-Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-mufassirîn*, s. 4, nr. 6; ayn. mll., *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 153; al-Anbārî, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 392; İbn Farḥūn, *al-Dîbāc* (Fas, 1316), s. 49; al-Ṣa'ālabî, *Yatîmat al-dahr* (Şam, 1304), III, 214; Yāḳūt, *İrşād al-arîb*, II, 6 v.dd.; İbn Fāris'in *al-Ṣāḥibî fî fiḳh al-luġa ...*'da cildin baş tarafına konulmuş bulunan hâl tercümesi; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 247; Brockelmann, *GAL*, I, 130, 515; Huart, *Litt. ar.*, s. 158.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-FĀRİḌ. [Bk. İBNÜLFÂRİD.]

İBN FAḌL ALLĀH. [Bk. İBN FADLULLAH.]

İBN FAẒLĀN. [Bk. İBN FADLÂN.]

İBN FERAHÜL 'İŞBİLÎ. İBN FARAḤ AL-İŞBİLÎ, isminin tamâmı ŞİHĀB AL-DÎN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. FARAḤ B. AḤMED B. MUḤAMMED AL-LAḤMÎ AL-İŞBİLÎ AL-ŞĀFI'Î'dir (1227—1300). İşbîlîya (Sevilla)'de doğmuştur. 646 (29 nisan 1248)'da frenkler (al-İfranc) yâni Castilla kıralı Ferdinando III.'nun teb'aları ispanyollar tarafından Muvahhidlerin İspanya'daki pâyitahtı olan İşbîlîya'nin zaptı sırasında (1217—1252) esir düştü. Fakat esâretten kurtuldu ve bilâhare 650 ile 660 (1252—1262) arasında Mısır'a gitti. Kahire'de ve Şam'da en meşhûr müderrislerden ders gördü. Şam'da yerleşti ve hadîs ilminde hâiz olduğu büyük salâhiyet ile Emevîye câmiinde serbest dersler verdi; fakat Dār al-Ḥadîs al-Nūrîya'de kendisine teklif edilen kürsüyü reddetti. Talebesi arasında bilhassa al-Dimyāṭî (krş. al-Kutubî, *Fevāt al-vafayāt*, II, 17), al-Yūnînî [b.bk.], al-Muḳātilî, al-Nābulūsî, Abū Muḥammed b. al-Valîd, al-Birzālî [b.bk.] ve husûsiyle hadîs ve tarih ilimlerinde derin vukûf sâhibi olan al-Ẕahabî [b. bk.] vardır. 9 cemâziyelâhır 699 (19 şubat 1300)'da Umm al-Ṣāliḥ türbesinde ishâlden vefat etmiştir. al-Ṣuyūṭî, *Ṭabaḳāt al-mufassirîn* (nşr. Meursinge, nr. 88)'de İbn Faraḥ'ı, âhirete dâir *Taẕkira bi aḥvāl al-mavtā va umūr al-āḫira* ve *Cāmi' aḥkām al-Ḳur'ān* nâmındaki büyük tefsirin müellifi olup, 9 şevvâl 671 (29 nisan 1273)'de vefat etmiş bulunan Muḥammed b. Aḥmed b. Abî Bakr b. Faraḥ (al-Maḳḳarî, I, 600, yanlış olarak b. Farac) al-Anṣārî al-Mālikî al-Ḳurṭubî adında başka bir zâtın oğlu olarak göstermektedir ki, yanlıştır.

İbn Faraḥ al-İşbîlî'nin 28 hadîs ıstılâhına dâir âşıkâne şiir tarzında ve *l ravî*'li (bundan dolayı *lāmîya*) *baḥr ṭavîl*'den 20 beyitten (Kâtib Çelebi, VI, 190'da yanlış olarak 30) mürekkep didaktik manzûmesi pek meşhûrdur. al-Ṣafadî al-Maḳḳarî (I, 819) buna pek yerinde olarak, *Ḳaṣîda ġazalîya fî alḳāb al-ḥadîs* adını vermiştir (Brockelmann tarafından *GAL*, I, 372; al-Maḳḳarî, I, 319, l., 819). Buna umûmiyetle *Manẓūmat İbn Faraḥ* yahut *Ġarāmî ṣaḥîḥ* ismi verilir. Çünkü birinci mısraının ilk iki kelimesi bunlardır: *Ġarāmî ṣaḥîḥan va 'l-raca fika mu'ẕalu—va-ḥaznî vadam'î mursalan vamusalsalu* — „iştiyâkım gerçektir (sahîh) fakat sana bağlamış olduğum ümidin tahakkuku çok müşküldür; kederim pâyânsız (mursel) ve göz yaşlarım muttasıl (muselsel) akıyor." —

Kasîdenin metni 1860'ta Krehl tarafından al-Maḳḳarî müntehabâtında (I, 819 v.d.; al-Ṣafadî'ye nazaran) ve *Macmū' al-mutūn* (Kahire, 1310, s. 51 v.d.)'da ve al-Subkî'nin *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya al-kubrā* (Kahire, 1324 =1906/1907, V, 12 v.d.)'da neşredilmiştir. Fakat bu sonuncu kitapta yalnız 18 beyit vardır. 'Izz al-Dîn Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed b. Camā'a al-Kinānî (ölm. 816 = 1413)'nin *Zavāl al-taraḥ fî şarḥ manẓūmat İbn Faraḥ* nâmındaki şerhi Fr. Risch tarafından, 1885'te Leiden'de, neşredilmiştir (istifâde edilmemiş diğer bir yazma da British Museum'da bulunmaktadır, *Cat. Cod. Orient.*, II, nr. 169, II). Hâşiye tarzında olmak üzere, Şams al-Dîn Abū 'Abd Allāh b. 'Abd al-Ḥādî al-Maḳdisî (ölm. 744 = 1343; bk. al-Ẕahabî, *Ṭab. al-ḥuffāẓ*, nşr. Wüstenfeld, XXI, nr. 12)'nin şerhi de hemen tamâmen neşredilmiştir; Leiden, *Cat. Cod. Or.*, IV, nr. 1749 ve Gotha, nr. 578 (bk. Pertsch, V, 20). Berlin (*Verz.*, nr. 1055)'de bulunan 894 (1489) tarihli ve *Ta'lîḳ 'alā manẓūmat İbn Faraḥ* unvanlı izahnâme Brockelmann tarafından iddia olunduğu vecihle 'Izz al-Dîn'in şerhine tâlikat olmayıp, asıl manzûmenin şerhini ihtivâ etmektedir. Hidiv kütüphânesinde I², 250 numara altında 937 (1530/1531)'de vefat etmiş olan Muḥammed b. İbrâhîm b. Ḫalîl al-Titāî (Boinet, *Dictionnaire*, s. 154 ve 899) al-Mālikî'nin *al-Bahcat al-sanîya fî ḥall al-işārāt al-sunnîya* nâmı altında vücûda getirmiş olduğu şerh mevcuttur. Şârih Yaḥyā b. 'Abd al-Raḥmān al-İṣfahānî'nin ekseriyâ yalnız olarak zikredilen al-Ḳarāfî nisbesi Brockelmann tarafından kaydedilmemiştir. Paris, 4267, l., 4527, I (*Cat.* de Slane). Brockelmann'ın Muḥammed b. al-Amîr al-Kaşîr nâmı altında zikreylemekte olduğu şahsın Berlin, *Verz.*, nr. 1056'ya nazaran Muḥammed [bk. MUḤAMMED] al-Amîr al-Kabîr olması icâp eder. İbn Faraḥ'ın didaktik manzûmesinden başka al-Navavî [b.bk.]'nin 40 hadîs üzerine bir şerhi vardır: *Şarḥ al-arba'în ḥadîsan al-Navavîya* (Berlin, nr. 1488/1489).

(C. F. SEYBOLD.)

İBN FERHÛN. İBN FARḤÛN, BURHĀN AL-DÎN İBRĀHÎM B. 'ALÎ B. MUḤAMMED B. ABU 'L-ḲĀ-

SİM B. MUḤAMMED B. FARHŪN AL-YA'MARÎ (?—1397), aslen İspanya'da Jaén civârında Uyyān köyüne mensûp bir âlim âilesindendir. Medine'de doğmuş ve 10 zilhicce 799 (4 eylûl 1397)'da, sol tarafına isâbet eden nüzül neticesinde, aynı şehirde, borç içinde, vefat etmiştir.

Fıkıh âlimi ve müverrih olan İbn Farḥūn babasından ve amcası Abū Muḥammed Şaraf al-Dīn al-Asnavî ile Camāl al-Dīn al-Damanhūrî, Muḥammed b. 'Arafa'den ve 792 (1330)'de hacc seyâhatinde de bu son zâtın oğlundan ders görmüştür. Bir çok defa Kahire'ye gitmiş ve 792 (1390)'de Kudüs ile Şam'ı ziyâret eylemiştir. 793 senesi rebiyülâhırında (mart 1391) Medine kadılığına tâyin edildi. Çok sofu idi, ekseriyâ *Kur'an* ve *Tevrat* okurdu. Medine'de mâlikî mezhebini ihyâ eden bu zâttır.

Eserleri şunlardır: 1. *Tabṣirat al-ḥukkām fī uṣūl al-aḳżiya va manāhic al-aḥkām*, mâlikî mezhebine göre, kazâ muâmelâtına dâir olup, 1301 ve 1302 senelerinde Kahire'de ve 1300'de Bulak'ta tab'edilmiştir. 2. *al-Dībāc al-muẕhab fī ma'rifat a'yān 'ulamā' al-maẕhab*, sonunda isimleri gösterilen 20 kadar kitaba müstenit olarak, takriben 630 mâlikî fakîhin hâl tercümesini hâvî bir eser olup, 761 şâbanında (hazîran 1360) da ikmâl edilmiştir (Codera'ya nazaran 857 = 1453'te ikinci defa olarak yazılmıştır). 1316'da Fas'ta ve 1329'da Kahire'de tab'edilmiştir. Bu esere bâzan *Ṭabaḳāt 'ulamā' al-'arab* yahut *Ṭabaḳāt al-mālikīya* dahi denilmektedir; 3. *Durar* (yahut *Nubẕat*) *al-ġavvāṣ fī muḥāżarat al-ḫavāṣṣ*, mâlikî mezhebine göre fıkıh meselelerine dâir elgaz (hidiv kütüphânesi, *Fihr.*, III, 187); 4. *Tashīl al-muhimmāt fī şarḥ cāmi' al-ummahāt*, İbn al-Ḥācib'in fıkha dâir eserinin şerhi (Brit. Mus., *Cat.*, nr. 872, IX).

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 5; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc* (Cezayir medresesi el-yazması), 33a; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, s. 191, nr. 448; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 348, nr. 298; Fagnan, *Les Ṭabaḳāt malikites* (*Homenaje à D. Fr. Codera*, s. 110); Brockelmann, *GAL*, II, 175 v.d., 263; R. Basset, *Recherches bibliogr. sur les sources de la Salouat al-Anfās* (Cezayir, 1909), s. 9—11.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-FURĀT. [Bk. İBNÜLFURÂT.]

İBN ĠĀNİM. [Bk. İBN GÂNİM.]

İBN GÂNİM. İBN ĠĀNİM, 'İZZ AL-DĪN 'ABD AL-SALĀM B. AḤMED AL-MAḲDİSÎ (?—1279) *Kaşf al-asrār 'an ḥikam al-ṭuyūr va 'l-aẕhār* adlı meşhûr eserin müellifidir. Bu kitap, 1821'de Garcin de Tassy tarafından *Les oiseaux et les fleurs* „Kuşlar ve çiçekler" ismi altında ve Peiper tarafından yapılmış olan almanca tercümesi: *Stimmen aus dem Morgenlande* (Hirschberg, 1850)'de neşredilmiştir. Müellifin diğer eserleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 450 v.d. (krş. II, 703). Müellifin hayatı hakkında mâlûmat mevcût değildir. Yalnız 678 (1279)'de vefat ettiği bildirilmektedir.

İbn Ġānim al-Maḳdisî adında bir de hanefî fıkıh âlimi vardır; bk. Brockelmann, *GAL*, II, 312; *Suppl.*, I, 808 v.d.

İBN ĠĀNİYA. [Bk. İBN GÂNİYE.]

İBN GÂNİYE. İBN ĠĀNİYA, YAḤYĀ B. 'ALÎ B. YŪSUF AL-MASŪFÎ, (?—1148) İbn al-Ḫaṭîb'in rivâyetine göre, Kurtuba'da doğmuş ve 543 (1148)'te Gırnata (Granada)'da ölmüştür; Murâbıtların İspanya vâlisidir. Fakat Murâbıtlar hânedanının müessisi büyük Yūsuf b. Tāşfîn'in yakın akrâbasından olan annesi Ġāniya'nin ismine izâfeten İbn Ġāniya künyesi ile mârûftur.

İbn Ġāniya de, kardeşi Muḥammed gibi, babalarının yüksek bir mevki sâhibi olduğu anlaşılan Merâkeş Murâbıtlar sarayında yetişmiştir. 520 (1126) senesinde hükümdar Alî b. Yūsuf İbn Ġāniya'yi garbî İspanya vâliliğine tâyin etmiştir. 520'den 538'e kadar (1126—1143) bu vâli hıristiyanların hücûmlarını muvaffakiyetle püskürtmüş ve Aragon kıralı Alfonso'nun ordusunu 528 (1133/1134) tarihinde Fraga'da tamâmen mağlûp etmiştir. Mamafih 538 (1143)'den itibâren başlarında Abu 'l-Ḳāsim Aḥmed, kurtubalı Ḳāżî İbn Ḥamdîn, malakalı Abu 'l-Ḥākim b. Ḥassūn, saragossalı al-Mustanşir b. Hūd (Zafadola) ve diğer bir çok reisler bulunan Endülüs müslümanlarının (los agarenos) Murâbıtlar saltanatına karşı isyanı bunların İspanya'daki nufûzunu o derece sarstı ki, saltanat bir müddet sonra inhilâl etti. Yalnız İşbilîya (Sevilla)'de oturan vâli İbn Ġāniya harikulâde cesâreti ile mukavemetin tanziminde büyük kabiliyet gösterebildi ve Kistāla (Castilla) kıralı Alfonso VII.'nun yardımını te'min eylemiş bulunan İbn Ḥamdîn'den Kurtuba'yı istirdat etti (kânun II. 539=1146). İbn Ġāniya Alfonso'nun ordusunun önünde Kurtuba kalesine çekilmeğe mecbûr oldu (540 = 1146). İlk Muvahhidî ordularının İspanya'ya gelmesi Alfonso VII.'yu Kurtuba'yı İbn Ġāniya'ye terketmeğe mecbûr etti ise de, İbn Ġāniya de onu kendisine metbû tanıdı. Alfonso VII.'nun mütemâdiyen artan talepleri karşısında, İbn Ġāniya İşbilîya vâlisi olan Muvahhidî serdarı Barrāz ile ittifak ederek ona Jaén şehrine mukabil 543 (1148)'te Kurtuba ve Carmona'yı terketti. Muvahhidlerin elinde yalnız Gırnata kaldı. Hâlbuki müstakil emîr olan İbn Mardnaiş [b. bk.] Mursiya (Murcias) ve Balansiya (Valencia) ile bütün şarkî İspanya'yı hukmü altına almış idi. İbn Ġāniya'nin Murâbıtlar saltanatına karşı son sadâkat hareketlerinden biri, 543 (1148)'te Ḳāżî 'Iyāż'ın talebi üzerine, vâli al-Şaḥrāvî'yi Septe (Ceuta)'ye yollamasıdır. İbn Ġāniya bundan bir müddet sonra, 10 şâbân 543 (kânun I. 1148)'te, Gırnata'da vefat etmiştir. O tarihte Murâbıtların İspanya'daki hâkimiyeti tamâmiyle zevâl bulmuş idi.

İbn al-Ḫaṭîb *Iḥāṭa* nâmındaki eserinde İbn Ġāniya'nin cihad gayretine mâni olmaması için, zevcesini yanından uzaklaştırmış olduğunu nakleder; kendisinin çocuğu da olmamıştır. Mamafih 520 (1126; krş. mad. BALEAR)'de Balear adaları vâliliğine tâyin edilmiş olan birâderi Muḥammed bir kaç erkek evlât bırakmış ve gerek bunlar, gerek halefleri Murâbıtlar hâkimiyetini 580 (1184) senesine kadar Balear adalarında idâme eylemişlerdir. Berberistan'da Muvahhidlerin saltanatına karşı Murâbıtların nufûzunu te'sise teşebbüs etmiş ve 633 (1235/1236) senesine kadar bu yolda mücâdele eylemiş olanlar Muḥammed'in torunlarıdır.

Bibliyografya: F. Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899); A. Bel, *Les Benou Ghânya, derniers représentants de l'empire almoravide, et leur lutte contre l'empire almohade* (Paris, Leroux, 1903).

(ALFRED BEL.)

İBN AL-HABBĀRÎYA. [Bk. İBNÜLHEBBÂRİYE.]

İBN ḤABÎB. [Bk. İBN HABÎB.]

İBN HABÎB. İBN ḤABÎB, ABŪ MARVĀN 'ABD AL-MALİK B. ḤABÎB AL-SULAMÎ (?—853). Bu zât, Gırnata civârında Ḥişn Vāṭ (Simonet'ye göre Huétor Vega)'ta doğmuştur; arap fakîhidir. Elvira ve Kurtuba'da tahsil ettikten sonra, hacc maksadı ile, Mekke'ye gitti ve Medine'de mâlikî mezhebine vukûf kesbetti. Sonra bu mezhebi İspanya'da tanıtmıştır. 238 (853) senesinde Kurtuba'da vefât etti. Muhtelif mevzûlara dâir binden fazla yazı neşrettiği rivâyet olunur. Fakat ehemmiyetsiz bir parça müstesnâ olmak üzere, kendi ismi altında bize intikal edebilen yegâne eser, Dozy'nin *Recherches*3 (I, 28)'de gösterdiği gibi, sonradan vücûda getirilmiş iktitâfî mâhiyette te'lifâtıdır.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 56; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliogr.*, s. 29 v.dd. (burada hâl tercümesine dâir daha mufassal mâlûmat vardır); Brockelmann, *GAL*, I, 149 v.d.

İBN HABÎB. İBN ḤABÎB, BADR AL-DĪN ABŪ MUḤAMMED AL-ḤASAN B. 'OMAR AL-DIMAŞḲÎ AL-ḤALABÎ (1310—1377), arap müverrih ve edîbi olup, 710 (1310)'da Şam'da doğmuştur. Babasının *Muḥtasib* vazifesinde bulunduğu ve bir taraftan da hadîs tedris ettiği Haleb'de tahsil etmiştir. 733 (1332)'te ilk, 739 (1338)'da ikinci defa olarak hacca gitmiştir. Bu seyahatler esnâsında Mısır ve Suriye'nin muhtelif şehirlerinde ikamet etti. Daha sonra Trablus'ta ve tekrar Şam'da, nihâyet Haleb'de kaldı; 779 (1377)'da orada vefat etti. Wüstenfeld ve Brockelmann tarafından birer-birer gösterilen eserlerinden burada yalnız 648—777 seneleri arasında (1250—1375), Mısır'da saltanat sürmüş olan Memlûk hükümdarlarının tarihine dâir yazmış olduğu *Durrat al-aslāk fī mulk al-atrāk*'i zikredeceğiz. Bu eserin bâzı kısımlarını Weyers ve Meursinge (*Orientalia*, II, 196 v.dd.) neşretmişlerdir. *Nasîm al-şabā* unvanı altında, manzûm ve seçili nesir ile karışık olarak yazdığı eserinde büs-bütün başka bir edebî tarz kabûl etmiştir. Bu kitap şarkta bir çok defa neşredilmiş ve bu meyanda 1289'da İskenderiye'de, 1302'de İstanbul'da ve 1307'de Kahire'de tab'edilmiştir.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Geschitschreiber*, nr. 440; Brockelmann, *GAL*, II, 36 v.d.; *Suppl.*, II, 35 (burada hâl tercümesine âit daha mufassal mâlûmat vardır).

İBN HABÎB. İBN ḤABÎB, MUḤAMMED, (?—859) arap lisan âlimi olup, Ḳuṭrub [b. bk.]'un tilmizidir. 245 (859)'te Sāmarrā'da ölmüştür. Müteaddit eserlerinden Wüstenfeld (*Über die Gleichheit und Verschiedenheit der arabischen Stämmenamen*, Göttingen, 1850) tarafından neşredilen ve arap kabîlelerinin isimleri aralarındaki benzerlik ve başkalıklara dâir olan *K. al-ḳabā'il va 'l-ayyām al-kabîr* bilhassa zikre şayandır.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 106; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 67; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 59; Brockelmann, *GAL*, I, 106; *Suppl.* I, 165 v.d.

İBN ḤACAR AL-'ASḲALĀNÎ. [Bk. İBN HACERÜL'ASKALÂNİ.]

İBN ḤACAR AL-HAYTAMÎ. [Bk. İBN HACERÜLHEYTEMÎ.]

İBN AL-ḤACCĀC. [Bk. İBNÜLHACCÂC.]

İBN HACERÜL' ASKALÂNÎ. İBN AL-ḤACAR AL-'ASḲALĀNİ, tam ismi AḤMED B. 'ALÎ B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED. B. 'ALÎ B. AḤMED, ŞİHĀB AL-DİN, ABU 'L-FAŻL, AL-KİNĀNÎ AL-'ASḲALĀNÎ AL-MİŞRÎ AL-ḲĀHİRİ, (1372—1449) olup, şâfi'î mezhebine mensûp meşhûr fakîh, müverrih ve hadîs

âlimidir. 12 şâban 773 (18 şubat 1372) 'te eski Kahire'de doğmuştur. Küçük iken kaybetmiş olduğu babası Nûr al-Dîn ders okutmağa ve fetvâ vermeğe icâzetli bir âlim idi. Annesini de kaybetmiş olan çocuk, vasîlerinden mârûf bir tüccar olan Zakî al-Dîn al-Ḥarrûbî'nin himâyesi altında büyüdü. 9 yaşına geldiği zaman *Kur'an*'ı hıfzetmiş idi. Az bir müddet sonra fıkıh ve sarf mebâdîsini de öğrenmiş bulunuyordu. Bilâhare uzun müddet en meşhûr âlimlerden ders aldı ve bu meyânda al-Bulḳînî [b.bk.]'den, İbn al-Mulaḳḳin (ölm. 804)'den, ʿİzz al-Dîn İbn Camāʿa [Bk. mad. İBN CAMĀʿA, 4]'dan hadîs ve fıkıh, al-Tanūḫî'den *Kur'an* okumak (*ḳirāʾāt*) ve Muḥibb al-Dîn İbn Hişām (ölm. 799) ile al-Fîrûzābādî [b. bk.]'den arap lisan ve lûgat ilimlerini öğrendi. 793 (1390)'ten itibâren bilhassa hadîs tahsili ile meşgûl oldu ve bu uğurda Mısır, Suriye, Hicaz ve Yemen'e müteaddit seyâhatler yaptı. Bu suretle, bir takım edip ve lisan âlimleri ile temâsa geldi. 10 sene Zayn al-Dîn al-ʿIrāḳî (ölm. 806)'den hadîs okudu. Hocalarının çoğu kendisini fetvâya ve tedrise me'zûn kıldılar.

Kendisine teklif edilen kadılık vazifesini bir kaç kerre reddettikten sonra dostu Ḳāżi 'l-ḳużāt Camāl al-Dîn al-Bulḳînî'nin kendisini istihlâf etmesi hakkındaki ısrarına inkiyad etti ve 827 (kânun I. 1423) senesi muharreminde bu vazifeye tâyin olundu. Bir kaç defa azl ve tekrar nasbedilmek sureti ile bu me'mûriyette 21 sene bulundu. Aynı zamanda muhtelif câmi ve medreselerde (al-Şaḫāvî bunlardan 16 adet saymaktadır) tefsir, hadîs ve fıkıh okutmuştur. Bu „zamanın en büyük hadîs âliminin" (= *ḥafiẓ ʿaṣrihi*) dersleri pek büyük bir rağbet görmekte ve mütehassıslar tarafından bile tâkip edilmekte idi. Bundan maada Dâr al-ʿadl müftüsü, Baybarsîya müdür ve müfettişi, evvelâ Azhar ve bilâhare ʿAmr câmilerinde hatîp ve Ḳubba al-Maḥmūdîya kütüphânesi hâfız-i kütübü oldu.

Şâir ve nâsir olarak da takdire mazhar olan İbn Ḥacar büyük bir edebî faâliyet göstermiştir (krş. bilhassa V. Rosen, *Notiz über eine merkwürdige arab. Handschr., betitelt Fihrist Marwiyāt ṣhaiḫinā Ibn Ḥadjar, Bull. de l'Acad. imp. des Sciences de St. Pétersbourg*, 1880, XXVI, 18b—26b). Bir çoğu islâmiyetin tetkiki husûsunda gâyet ehemmiyetli olan eserleri ve bilhassa 300 dinara satılan *Fatḥ al-bārî fî şarḥ Ṣaḥîḥ al-Buḫārî* (Bulak, 1300—1301) nâmındaki şerhi hayatta bulunduğu sırada dahi pek ziyâde aranmakta idi. Adedi 150'yi tecâvüz eden eserleri arasından şunları zikredelim: *al-Iṣāba fî tamyîz al-ṣaḥāba* (nşr. Sprenger), Kalküte, 1856—1873 ve Kahire, 1323—1325; *Taḫżîb al-taḫżîb* (nşr. Haydarâbâd, 1325—1327); *Taʿcîl al-manfaʿa bi-zavāʾid ricāl al-aʾimma al-arbaʿa* (göst. yer., 1324); *al-Ḳavl al-musaddad fi 'l-ẕabb ʿan al-musnad li 'l-imām Aḥmed* (göst. yer., 1319); *Bulūġ al-marām min adillat al-aḥkām fî ʿilm al-ḥadîṯ* (Kahire, 1330); *Nuḫbat al-fikar fî muṣṭalaḥ ahl al-aṯar* ve *Nuzhat al-naẓar fî tavżîḥ nuḫbat al-fikar* (nşr. Lees v.b. *Bibl. Ind.*, new ser., nr. 37, Kalküte, 1862); *al-Durar al-kāmina fî aʿyān al-miʾa al-ṯāmina*; *İnbāʾ al-ġumr bi-abnāʾ al-ʿumr*; *Rafʿ al-iṣr ʿan ḳużāt Miṣr* (bu üç eserin el-yazmaları Brokelmann'da vardır; sonuncudan alınmış olan müntehap hâl tercümeleri R. Guest tarafından *The Governors and Judges of Egypt*, Gibb Mem., XIX zeyline dercedilmiştir); *Tavāliʿ al-taʾsîs fî maʿālî İbn Idrîs* ve *Dîvān* (bir arada Bulak'ta, 1301 'de tab'edilmiştir); *Ġibṭat al-nāẓir fî tarcamat al-Şayḫ ʿAbd al-Ḳādir* (nşr. E. D. Ross, Kalküte, 1903). — Bu kitaplara dâir daha mufassal mâlûmat Brockelmann'ın, daha bir çok eserlerin zikredildiği, sözü geçen eserinde, mevcuttur. Bundan başka bk. Landberg, *Cat. de Mss. arabes...*, nr. 31, 32, 53, 67, 88, 98, 106, 228, 279, 319; Houtsma, *Cat. d'une collection...*, nr. 763, 764 (?), 783, II, 1026 (?); Vollers, *Die islam... Hss.* (*Leipzig*)'in fihristi ve *Taḫżîb* tercümesinin listesi. İbn Ḥacar al-ʿAsḳalānî, *İnbāʾ al-ġumr*'un yazma nüshaları için bk. O. Spies, *Beitr. z. arab. Literaturgescichte, Abh. KM* (Leipzig, 1932), XIX, 3, s. 85—87.— Basılmış eserleri arasında, burada şunlar zikrolunabilir: *Lisān al-mîzān* (al-Ẕahabî'nin *Mîzān* adlı eserinin tertibe konulmuş şekli), Haydarâbâd, 1329—1331; *al-Durar al-kāmina fî aʿyān al-miʾa al-ṯāmina* (Haydarâbâd, 1348—1350); *Kitāb ṭabakāt al-mudallisîn al-musammā taʿrîf ahl al-taḳdîs bi-marātib al-mavṣûfîn bi 'l-tadlîs* (Kahire, 1322); *al-Raḥma al-ġayṯîya bi 'l-tarcama al-Layṯîya* (al-Layṯ b. Saʿd'ın tercüme-i hâli; Bulak, 1301).

İbn Ḥacar 852 senesi zilhiccesi (şubat 1449) sonlarına doğru vefat etmiştir. Şâkirdi al-Şaḫāvî üstadının mufassal hâl tercümesini *al-Cavāhir va 'l-durar fî tarcamat şayḫ al-islām İbn Ḥacar* nâmı altında yazmıştır.

Bibliyografya: al-Şaḫāvî, *al-Żav' al-lāmiʿ* (yazma, Leiden, *Cat*[2]., II, 117 v.d.), s. 389 v.dd.; ayn. mll., *Ẕayl ʿalā raf' al-iṣr* (yazma, Leiden, *Cat.*[2], II, 190 v.d.), 29a—33b; ayn. mll., *al-Tibr al masbūk fî ẕayl al-sulūk*; Quatremère, *Notice sur Ahmed-Ebn-Hadjar-Askelani* (*Hist. des Sultans Mamlouks*, I, 2, s. 209—219); *Taḫżîb al-taḫżîb* sonundaki *Tarcama*, XII (Haydarâbâd, 1327); İbn İyās, *Badāʾiʿ al-zuhūr* (Bulak, 1311), II, 7, 9 aş. yk. 18, 19, 20, 28 v.d., 32 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 67 v.dd. ve orada gösterilmiş olan hâl tercümesi ʿAlî Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda* (Bulak, 1305), VI, 37—39; Suyūṭî, *Naẓm al-ʿiḳyān fî aʿyān al-aʿyān* (nşr. F. Ḥittî) New-York, 1927, s. 45—53; İbn al-ʿİmād, *Şaẕarāt al-ẕahab fî aḫbār man ẕahab* (Kahire, 1350—1351), VII, 270—273; *Tarcama* (*al-Durar al-kāmina*, IV, 492 v.dd.); *Muṣannafāt Şayḫ al-islam İbn Ḥadjar* (Leiden, 1950 yazması, küçük eb'adda, yalnız 6 varak); Sarkîs, *Muʿcam al-maṭbūʿāt* (Kahire, 1346), s. 77—81.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN HACERÜLHEYTEMÎ. İBN ḤACAR AL-HAYTAMÎ, isminin tamâmı AḤMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ʿALÎ İBN ḤACAR, ŞIHĀB AL-DÎN, ABU'L-ʿABBĀS, AL-HAYTAMÎ AL-SAʿDÎ (1504—1567; âilesinin bidâyetten yerleşmiş olduğu Şarḳîya'de Banî Saʿd'e izâfetle bu nisbe verilmiştir), şâfiʿî mezhebine mütemâyil meşhûr arap fakîhi olup, 909 (1504) senesi sonlarında Ġarbîya [b. bk.] dâhilinde Maḥallat Abi 'l-Haytam'de doğmuştur. Küçük yaşta, babasını kaybettikten sonra, tâlim ve terbiyesi babasının şeyhi olan mârûf mutasavvıf Şams al-Dîn İbn Abi 'l-Ḥamā'il (ölm. 932) ve onun şâkirdi Şams al-Dîn Muḥammed al-Şanāvî tarafından deruhte edildi. al-Şanāvî çocuğu Sayyid Aḥmed al-Badavî'nin Maḳām'ına götürdü ve ilk tahsilini bitirdiği vakit (924'te), tahsiline devam etmek üzere, al-Azhar câmiine yolladı. İbn Ḥacar orada, gençliğine rağmen, Zakarîyā al-Anṣārî [b.bk.], ʿAbd al-Ḥaḳḳ al-Sunbāṭî (ölm. 931), Şihāb al-Dîn al-Ṭablāvî (ölm. 966), Abu 'l-Ḥasan al-Bakrî (ölm. 952), Şihāb al-Dîn b. Naccār al-Ḥanbalî (ölm. 949) gibi zamanın âlimlerinin derslerini tâkip etmiştir. Fıkıh ve kelâm ilimlerinde fevkalâde bir iktidar sâhibi olduğu cihetle, henüz 20 yaşında olduğu hâlde, fetvâ ve ders vermek husûsunda icâzet almış bulunuyordu. 932 (1526) senesinde al-Şanāvî'nin teşvikı üzerine, bunun yeğeni ile evlendikten sonra, 933 (1527)'te, haccetmek üzere, Mekke'ye gitmiş ve ertesi seneyi de orada geçirmiştir. Orada fıkha dâir bir eser yazmağa başlamış ve buna Mısır'a avdetinden sonra da devam etmiştir. 937 senesinde tekrar, âilesi ile birlikte, hacca gitmiş ve yine Mekke'de bir müddet ikamet etmiştir. 940 (1533/34)'ta yaptığı üçüncü haccı müteâkip kat'î surette Mekke'ye yerleşerek, orada uzaktan ve yakından sorulan suallere cevâben fetvâlar vermekle vakit geçirmiştir. Zabîd'in şâfiʿî müftüsü olan İbn Ziyād (krş. Brockelmann, *göst. yer.*, II, 404) ile İbn Ḥacar arasında şiddetli bir kelâm münâkaşası olmuştur (Snouck Hurgronje, *Islam und Phonograph*, s. 4 v.dd. = *Tijdschr. van het Bataviaasch Genootschap*, XLII, 396 v.dd.). 23 recep 974 (3 şubat 1567)'te Mekke'de vefat etmiş ve Maʿlât'a defnedilmiştir.

al-Navavî'nin *Minhāc al-ṭālibîn*'inin şerhi olarak İbn Ḥacar tarafından vücûda getirilmiş olan *Tuḥfat al-muḥtāc li-şarḥ al-Minhāc* nâmındaki eser, al-Ramlî [b.bk.]'nin *Nihāya*'si ile birlikte, şâfiʿî mezhebinin mûteber kitabı olmuştur. Ḥacarîyūn (bilhassa Ḥażramût, Yemen ve Hicaz'da) ile Ramlîyūn (Mısır ve Suriye'de) bidâyette şiddetle mücâdele etmişlerse de, sonraları, iki taraf da, İbn Ḥacar ile al-Ramlî'nin her ikisinin de hakikî şâfiʿî mezhebinin salâhiyetdar müfessirleri olarak tanınması iktizâ ettiği noktasında birleştiler (Snouck Hurgronje, *ayn. esr.* ve *ZDMG*, LIII, 142 v.d.). Eserleri arasında *al-Fatāvā al-kubrā al-fiḳhîya* (Kahire, 1308)'yi zikretmek icâp eder. Bu kitabın içinde ayrıca isimleri mevcut oldukça uzun bir kaç eser bulunmaktadır. İbn Ziyād'a karşı, *al-Fatāvā al-ḥadîṯîya* (Kahire, 1307) nâmı altında yazmış olduğu kitap ile, şiʿîliğe karşı reddiye olan *al-Ṣavāʿiḳ al-muḥriḳa fi 'l-radd ʿalā ahl al-bidaʿ val-zandaḳa* (Kahire, 1308) bu meyândadır. Bu sonuncu eser, Goldziher tarafından tetkik edilmiştir (*Sitzungsber. d. Kais. Akad. d. Wiss. zu Wien*, phil.-hist. Cl., LXXVIII, 453 v.dd. Bu kitabın hâşiyesinde *Kitāb al-taṭhîr al-canān va 'l-lisān ʿan al-ḫuṭūr va 'l-tafavvuh bi-ṣalb Sayyidinā Muʿāviya b. Abî Sufyān* münderiedir). Brockelmann (*göst. yer.*) tarafından bahsedilen matbû eserlerinden maada, *al-Zavācir ʿan iḳtirāf al-kabāʾir*'i ve bunun hâşiyesinde tab'edilmiş bulunan *Kaff al-raʿāʿ ʿan muḥarramāt al-lahv val-samāʿ* ve *al-Iʿlām bi-ḳavāṭiʿ al-İslām* (Kahire, 1325) ve *al-Minaḥ al-makkîya fî şarḥ al-Hamzîya* (*ayn. esr.*, 1307, ve 1322)'yi zikretmek lâzımdır. Bu eserlerin ve daha bir çoğunun el-yazmaları Brockelmann (*göst. yer.*) tarafından gösterilmiştir (kezâ krş. Houtsma, *Cat. d'une collection de manuscr...*, nr. 50, 234, 499, 741, 1090, 1117, 1163/2; Ḥabîb al-Zayyât, *Ḥazāʾin al-kutub fî Dimaşḳ...*, s. 53, nr. 95, 96; s. 59, nr. 126; 60, nr. 134; 72, nr. 24; 73, nr. 30—33; 75, nr. 68; Vollers, *Die islam... Hss.* (*Leipzig*), bk. Fihrist). Daha başka eserler aşağıda gösterilen hâl tercümesi kitaplarında zikredilmiştir.

Bugüne kadar basılmış olan eserleri arasında, aşağıdakileri zikredeceğiz: *al-Cavhar al-munaẓẓam fî ziyārat al-ḳabr al-mukarram* (Bulak, 1279, Kahire, 1309, 1331); *al-Ḫayrāt al-ḥisān fî manāḳib al-Imām al-Aʿẓām Abū Ḥanîfa al-Nuʿmān* (Kahire, 1305, 1326); *al-Nuḫab al-calîla fî 'l-ḫuṭab al-cazîla* (Kahire, 1290,

1310, 1324); *Ḥāşiya ʿalā İżāḥ al-İmām al-Navavī fī manāsik al-ḥacc* (Kahire, 1323, 1329, 1344); *Şarḥ ʿalā Muḫtaşar al-faḳīh ʿAbd Allāh Bā Faẓl al-Ḥaẓramī* (Kahire, 1301, 1303, 1349; Bulak, 1309).

Bibliyografya: makale içinde zikredilenlerden başka bk. *al-Fatāvā al-kubrā* (I, 3—5)'nın mukaddimesinde mevcut hâl tercümesine dâir mâlûmat ile aşağıdaki eserlerdeki hâl tercümesi maddeleri: *al-Rūḥ al-bāşir ʿalā baʿż vafayāt aʿyān ahl al-ḳarn al-ʿāşir* (yazma, Leiden, 1742; bk. *Cat.*², II, 123), var. 135ª, 136ᵇ; *Manāḳib* (*Tuḥfat al-muḥtāc*'a zeyil; Kahire, 1308); ʿAbd al-Ḳādir b. Şayḫ al-ʿAydarūsī, *al-Nūr al-sāfir ʿan aḫbār al-ḳarn al-ʿāşir* (Kahire, 1353), s. 287—292; İbn al-ʿİmād, *Şaẕarāt al-ẕahab fī aḫbār man ẕahab* (Kahire, 1350—1351), VIII, 370—372; al-Şavkānī, *al-Badr al-ṭālīʿ bi-maḥāsin man baʿd al-ḳarn al-sābiʿ* (Kahire, 1348), I, 109; Sarkīs, *Muʿcam al-maṭbūʿāt* (Kahire, 1346), s. 81—84; Brockelmann, *GAL*, II, 387 v.dd., krş. I, 162, 266, 364, 394, 395 v.d.; II, 156 v.d.; *Suppl.*, II, 527 v.dd.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN AL-ḤĀCİB. [Bk. İBNÜLHÂCİB.]

İBN ḤĀḲĀN. [Bk. İBN HÂKÂN.]

İBN HÂKÂN. İBN ḤĀḲĀN, üç vezîrin ismidir:

1. ABU 'L-ḤASAN ʿUBAYD ALLĀH B. YAḤYĀ B. ḤĀḲĀN (?—877) 236 (850—851) senesinde münşî tâyin edilmiş, bilâhare al-Mutavakkil tarafından vezîrliğe terfî olunmuş ve halifenin 247 (861) senesinde katline kadar bu vazifeyi ifâ etmiştir. 245 (860) senesi sonlarına doğru müstevfî Nacāḥ b. Salama'yi azlettirmiştir. Bu zâta pek çok işkence yapılarak ölmüş olduğu gibi, serveti de müsâdere edilmiştir. al-Fatḥ b. Ḫāḳān [b.bk.] ile ʿUbayd Allāh al-Mutavakkil'in pek ziyâde muhabbetini kazanmışlardı. Halifenin oğlu al-Muʿtazz'e, birâderi al-Muntaşir b. al-Mutavakkil'in aleyhine olarak, sâhip çıkmak husûsunda nufûzlarından istifâde ettiler. 256 (870) senesinde al-Muʿtamid bilâfete geçtikten sonra ʿUbayd Allāh şiddetli itirazlara rağmen tekrar vezîr intihap edildi ve 263 (877) zilkâdesinde vukû bulan vefatına kadar bu vazifeyi muhâfaza etti.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, bk. Fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VII, tür. yer.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 326 v.d., 343; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 367 v.d., 374, 424.

2. ABŪ ʿALĪ MUḤAMMED B. ʿUBAYD ALLĀH B. YAḤYĀ (?—924/925) Bu zât evvelkinin oğludur. İbn al-Furāt'ın 299 (912) senesinde sukutunu müteâkip, babasının vefatından beri müteaddit me'mûriyetlerde bulunmuş olan Muḥammed saray kadınlarından birinin himâyesi sâyesinde vezîr tâyin edilmiş ise de, o derece iktidarsızlık göstermiştir ki, ertesi sene halife onun yerine Fars vâlisi İbn Abi 'l-Bağl'i getirmek istemiştir. Vâkıa harem entrikaları ile mevkiini muhafâzaya muvaffak olmuş ve vezârete geçmek üzere pâyitahta gelmiş bulunan İbn Abi 'l-Bağl yine vâliliğe dönmüş ise de, sene sonunda halife tekrar daha muktedir bir vezîr aramağa mecbûr olmuş ve ʿAlī b. ʿĪsā b. al-Carrāḥ [b.bk.]'ı Bağdad'a çağırtmıştır. ʿAlī b. ʿĪsā 301 (913) senesi iptidâsında vezâreti ele aldığı zaman, Muḥammed, iki oğlu ʿAbd AlHāh ve ʿAbd al-Vāḥid ile birlikte, tevkif edildi. 301 cemâziyelâhırında (kânun II. 914) serbest bırakıldı. 312 (924/925) tarihinde vefat etmiştir.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), s. 261—280; ʿArīb (nşr. de Goeje), s. 37—43, 46, 122; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 47 v.dd., 73, 110 v.d.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 362—364; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 547 v.d.

3. ABU 'L-ḲĀSİM ʿABD ALLĀH (ʿUBAYD ALLĀH) B. MUḤAMMED B. ʿUBAYD ALLAH B. YAḤYĀ (?—926/927), evvelkinin oğludur. 312 (924) senesinde ʿAbd Allāh İbn al-Furāt'ın kat'î surette uzaklaştırılmasını müteâkip onun yerine getirildi. Baş-mâbeyinci Naṣr al-Ḳuşūrī Abu 'l-Ḳāsim Abd Allāh'ın kendi aleyhine entrika yaptığını haber almış ve az bir müddet sonra ʿAbd Allāh bu yüzden mevkiini kaybetmiştir. Aynı zamanda hastalıklı olduğundan bir müddet için idâreyi başkalarına bırakmağa mecbûr olmuştur. Bundan maada pâyitahtta hayatın pahalılaşması dolayısı ile halkın memnûniyetsizliği bermûtât vezîrin aleyhine dönmüştür. Nihâyet Naṣr onu devirmeğe muvaffak olmuştur. Takriben bir buçuk sene kadar vezârette kaldıktan sonra ʿAbd Allāh azledildi ve 313 senesi ramazanında (teşrin II. 925) hapsedilerek, malları müsâdere olundu. Bir müddet sonra al-Muḳtadir kendisini serbest bıraktı. ʿAbd Allāh 314 (926/927) tarihinde vefat etmiştir.

Bibliyografya: ʿArīb (nşr. de Goeje), s. 37 v.dd., 120—126; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornebrg), VIII, 110 v.dd., 122 v.d.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 366; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 556.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN ḤĀLAVAYH. [Bk. İBN HÂLEVEYH.]

İBN ḤALDŪN. [Bk. İBN HALDÛN.]

İBN HALDÛN. İBN ḤALDŪN, ABŪ ZAYD VALĪ AL-DĪN ʿABD AL-RAḤMĀN İBN MUHAMMED İBN ḤALDŪN AL TUNUSĪ AL-ḤAẒRAMĪ AL-İŞBĪLĪ AL-MĀLIKĪ (1332—1406), cenûbî Arabistanlı, Kindat al-mulūk ismi de verilen Kinda adlı asîl bir kabîleden gelen magribli, meşhûr bir tarihçidir. Küçük kardeşi Abū Zakarīya Yaḥyā İbn Ḫaldūn da tarih ile meşgûl olmuştur [b. bk.]. Âilenin daha XI. asırda yaşayan bir ferdi olan Abū Muslim ʿOmar b. Aḥmed İbn Ḫaldūn al-Ḥaẓramī de Endülüs'te İşbilīya'de yetişmiş, felsefe, riyâziyât ve astronomide şöhret almıştır. Ḫaldūn ismi en eski cedlerinden birinin Ḫālid isminden geldiği söylenir. Nisbesinden de anlaşılacağı üzere, esâsen Ḥaẓramūt'tan gelen bu âilenin IX. asırda Yemen'den geldiği ve bir şûbesinin İşbilīya'de, diğer bir şubesinin de Septe ve Bōna'de yerleştiğini biliyoruz. İbn Ḫaldūn'un mensûp olduğu şûbe, XIV. asırda, İşbilīya'den Tunus'a hicret etmiş ve kendisi 1332 (1 ramazan 732)'de Tunus'ta doğmuştur. Babası 1349 senesinde, o vakitler Avrupa, Asya ve şimâlî Afrika'yı kasıp-kavuran vebâdan ölmüştür. İbn Ḫaldūn'un Tunus, Cezayir, Fas, Gırnata ve Mısır'da Memlûkler tarihi ile sıkı alâkası olan hayatının hikâyesi ve bu siyâsî hayatın onun ilmî hayatı üzerine olan te'sirleri eserlerinde görülmekte olduğu için, bu cihetin hâl tercümesinde tekrarına lüzûm yoktur. Kendisi Tunus'ta ilk dersleri almış ve sonradan, faslı hocalar ile tahsiline, yine Tunus'ta, devam ederek, 20 yaşında iken, Tunus hukümdarı, Ḥafsī'lerden Abū İsḥāḳ İbrāhīm'in *ʿalāma* kâtipliğine tâyin edilmiş ve bundan sonra sırası ile Biskra, Fas (1354), Gırnata, Bicāya, yine Biskra, Tlemsen, yine Fas (1372), yine Gırnata ve yine Tlemsen'de çalışmış ve ekseriyâ kâtiplik ve kadılık gibi işlerde bulunarak, bâzan pek ziyâde teveccüh ve rağbete mazhar olmuş iken, bâzan da kendisinden şüphe edilmiş ve hattâ hapse atılmıştır. Bütün bu sergüzeştli hayatından o dâimâ ilmî tecrübeler cihetinden istifâde etmiş ve insanlar, bilhassa devletler ve siyâsetleri hakkında mâlûmât toplamıştır. Tunus hukümdarı bir muhârebede mağlûp olunca, İbn Ḫaldūn birâderi Abū Zakarīya Yaḥyā'nın yanına, Biskra'ya kaçmış (1352) ve Bicāya muhâsarasına iştirâk ederek, merînî sultanı Abū ʿAnnān'a kâtip olmuştur. Bicāya emîri ile olan dostâne münâsebeti dolayısı ile Fas'ta hapsedilmiş, nihâyet 1358'de, Fas sultanının vefatı ile, hapisten kurtulmuş ve 1362'de İspanya'ya geçerek, Gırnata hukümdarı Banī Aḥmar'den Abū ʿAbd Allāh'ın hizmetine girmiştir. Bu hizmette iken, kendisi Kastilla kıralı zâlim Pedro'nun nezdine, sefir olarak, gönderilmiştir. Pedro, İbn Ḫaldūn'u çok takdir ederek, kendisine bir mevkî teklif etmiş ve bir zamanlar âilesine âit olan arâzi ve emlâkin iâdesini vaad etmiş ise de, İbn Ḫaldūn bu teklifi kabûl etmemiştir. Kendisini Gırnata'da daha ziyâde rahat hisseden İbn Ḫaldūn, orada vezîr olan açık fikirli ve pek müstait al-Ḫaṭīb Lisān al-Dīn ile dostluk te'sis etmişti (bu son zât, nihâyet dinsizlik ithamı ile, halk tarafından taşa tutularak öldürülmüştü). Fakat arada zuhûr eden bir kırgınlık üzerine, İbn Ḫaldūn Bicāya'ye avdet ederek, eski dostu hukümdar Abū ʿAbd Allāh'ın vezâretine geçmiştir. Bu hukümdarın Ḳoşanṭīna'da hüküm süren Abu 'l-ʿAbbās ile olan bir muhârebede vefat etmesi üzerine, İbn Ḫaldūn Bicāya'de duramayarak, civardaki kabîlelerin nezdine gitmiş, Tlemsen emîri Abū Ḥammū'nun hesabına çalışmıştır. Bu zâtın ʿAbd al-ʿAzīz tarafından mağlûp edilmesi üzerine, haleflerinin zamanında da sarayda kalan İbn Ḫaldūn, bir müddet sonra, berâberce hükûmet sürmeğe başlayan iki hukümdara birden hizmet edemeyerek, hapse atılmış ve oradan kaçarak, İspanya'ya gitmiştir. İbn Ḥammū tekrar Tlemsen'de mevki-i iktidara gelince, İbn Ḫaldūn da avdet etmiş, oradan, yine kabîleler arasında çalışmak üzere, çöle gönderilmiş ve kendisi Ḳal'at İbn Salama (Tā'ūġzūt)'ye çekilmiştir. Mīnā nehrinin sol sâhilinde ve Oran'daki Tiaret'in cenûb-i garbîsinde bulunan bu kasırda, dört sene (1374—1378) kendisini tetkik ve mütâleaya, nazar ve murakabeye veren İbn Ḫaldūn, zamanı için yep-yeni bir bilginin, tarih felsefesinin ve belki de bu bilgi ile berâber, sosyolojinin mebâdisini kuran *Muḳaddima*'nin ilk müsveddesi elinde olarak, oradan ayrılmış idi. Bu ilk *Muḳaddima*'yi daha ziyâde derinleştirmek için, Tunus'a giderek, oradaki kütüphânelerden istifâde etmiş ve bilhassa Berberler tarihini yazmak için, daha bir çok eserlere ihtiyacı olduğunu anlayan İbn Ḫaldūn, Tunus'ta hukümdar Abu 'l-ʿAbbās'tan çok iyi kabûl görmüş ve orada müsâit şartlar altında çalışarak, 1380 senesinde eserini ikmâl eylemiştir. Vâkıa eserin Kahire'de, 1392 senesinde, yeni baştan tâdil ve ikmâl edilmiş olduğunu da söylemek lâzımdır.

Hacca gitmek üzere, 1382 senesinde, müsâade alarak, yola çıkmış ise de, Mekke'ye kadar erişememiş, çünkü Kahire'de Memlûk sultanı al-Malik Ẓāhir Barḳūḳ ona al-Azhar medresesinde bir müderrislik verdiği (yahut talebenin istirhamı ile derse çıktığı) gibi, 1384 senesinde, kendisini mâlikî baş-kadılığına getirmişti. Kadılıkta bir çok sûiistimallerin önüne geçmeğe çalışan İbn Ḫaldūn muhâlefetler ile karşılaşmış idi. Bilhassa Tunus'tan Mısır'a ğelen bütün âilesinin ve servetinin Akdeniz'de bir deniz kazâsında mahvolup gitmesi kendisi üzerinde pek fena te'sirler hâsıl etmiştir. Bu-

nun üzerine kadılıktan istifâ ederek, Fayyûm 'da bir çiftliğe çekilmiş (1385) ve nihâyet Mekke 'ye giderek, hacc farîzasını ifâdan sonra (1387), yine Kahire 'ye dönmüştür. İşte bundan sonra, tarihini yeni baştan gözden geçirmiş ve kendi tercüme-i hâlini yazmıştır. Tarih, kendisi 62 yaşında iken, 1394 senesinde, ikmâl edilmiştir. Eser (*Kitāb — 'Unvān — al-'ibar va dīvān al-mubtada' va 'l-ḫabar fī ayyām al-'arab va 'l-'acam va 'l-barbar va man 'āṣarahum min ẕavi 'l-sulṭān al-akbar*), Faḫūrī tarafından kopye edilerek, Fas 'ta Ḳaravīyīn câmiinde hıfzedilmek üzere, oraya götürülmüştür.

İbn Ḫaldūn, 1399 senesinde, tekrar Kahire 'ye mâlikî baş-kadılığına getirilmiş ise de, bu işte ancak bir buçuk sene kalmıştır. Kendi yazdığı tercüme-i hâli, 1394 senesinde hitâma erdiği için, bu seneden ölüm yılı olan 1406 senesine kadar geçen zamandaki hâl tercümesine dâir diğer muharrirlerin eserlerine mürâcaata mecbûr kalmıyordu. Msl. İbn 'Arabşāh, Maḳrīzī ve Kâtib Çelebî 'nin verdikleri mâlûmat birbirine uymadığı için, tenkitlere uğrayordu. İbn Ḫaldūn, bu mâlûmata göre, Memlûk sultanının kuvve-i seferiyesine iştirâk etmiş ve bir sefâret hey'etinin başında Şam 'dan çıkarak, Şam şehrinin teslimi için müsâit şartlar istihsal etmek üzere, şehri muhâsara eden Timur ile şahsan görüşmüştür. Bu nokta, vâkıa kat'i olarak, biliniyor; mudakenehâr fakat kendisinin Şam 'ın sûrlarından aşağı ip ile indirildiği ve İbn 'Arabşāh 'ın tasviri gibi, Timur ile müdâhenekâr mülâkatının şekli doğru olmayacağı zannediliyor idi ise de, gerek Maḳrīzī 'nin ve gerek İbn 'Arabşāh 'ın bu gibi ifâdelerinin doğru olduğunu en iyi bir şâhid, yâni İbn Ḫaldūn 'un ta kendisi ifâde etmiştir. Şöyle ki: 1405 senesine kadar kendi yazdığı tercüme-i ḥâli Kahire 'de, *al-Riḥla* ismi ile seyahatlerinden bâhis bir yazmada bulunmuştur (bu yazma Kahire 'de Zakīya kütüphânesinde mevcuttur; Ṭāha Ḥusayn, *La Philosophie social d' Ibn Haldun*, Paris, 1908; diğer bir yazması, Esad Ef. kütüp., nr. 2268). İbn Ḫaldūn 'un, bu hâl tercümesi mâba'dinde, Timur 'un Suriye 'yi istilâsını kendi tarzında, kendi üslûbu ile, hikâye etmekte ve sûr üzerinden ip ile aşağı indirildiğini söylemekteir. Diğer taraftan Timur ile mülâkatında ona karşı yaptığı müdâhene ve yaltaklanmamaları ve verdiği hediyeleri de bu yazmada buluyoruz. Bu mülâkatta semerkandlı 'Abd al-Ca'far İbn Nu'mān isminde bir fakîhin tercümanlık ettiği mâlûm ise de, İbn Ḫaldūn 'un müstevlîyi Mısır 'a yürümekten menetmek veyahut bu hücûmu teshil etmekte müessir olup-olmadığı tetkike muhtac bir cihettir. Hâl tercümesinden anlaşıldığına göre, pek ince, pek mâhir bir diplomat olan İbn Ḫaldūn, Ṭāha Ḥusayn (*ayn. esr.*) 'in sözüne bakılırsa kendini beğenmiş, samîmî olmayan ve idealsiz bir zât olmak lâzım geliyor. Brockelmann 'a göre, İbn Ḫaldūn, karakterinin kudretinden ziyâde, yıkılmaz bir hayat kuvveti ve her türlü ahvâl ve şerâite uyan bir uysallık ile tavsif olunabilir. Vâkıa yaşadığı muhit ve zamanda Abū Zakarīyā Yaḥyā 'nın Tlemsen hukümdarı tarafından katli, dostu al-Ḫaṭīb Lisān al-Dīn 'in halk tarafından öldürülmesi gibi hâllerin onun en yakınlarında vukû bulduğu düşünülürse, kendisinin yüksek derecede bir uysallığa mecbûr kalmış olması kabûl ebilebilir. İbn Ḫaldūn 'un arada bir efendi değiştirmesi ve yeni efendisini medih, eskisini zemmetmesi, karakteri hakkında iyi bir not teşkil etmemektedir. İşte İbn Ḫaldūn 'un uzun seyahatler ve dağdağalı bir hayat içinde geçen ömrü, 1406 senesinde (26 ramazan çarşamba 808), Kahire 'de vefatı ile, sona ermiş ve naaşı Bāb al-Naṣr hâricinde Maḳābir al-Ṣūfīya 'ye defnedilmiştir (hayatı hakkında fazla tafsilât için bk. *Kitāb al-'ibar*, VII).

E s e r l e r i. İbn Ḫaldūn 'un eserlerine, ictimâî, tarihî nazariyelerine geçmeden evvel, kütüphâne raflarında, tozlar altında kalan eserinin keşfi ile, yeni çağlar ilim ve oriantalizm âlemine geçişine dâir bir iki söz söylemek lâzım gelir. Bâzı garplı müsteşrikler „İbn Haldūn 'un keşfi" diye, âdeta Amerika 'nın keşfi gibi, bir bahis açarak, bu kâşifliği kendilerine hasrettiklerine bizzat şâhid olmuş bir insan sıfatı ile, şunu söylemek isterim ki, İbn Ḫaldūn 'u bütün dünyada, ilk defa dikkatle mütâlea ettikten sonra, tetkike değer olduğunu anlayarak, kendi dillerine tercümesine teşbbüs edenler türk ulemâsı arasından çıkmıştır. Vefatından tam dört asır sonra, yâni 1806 senesinde, Paris şark dilleri profesörlerinden Silvestre de Sacy, mukaddimeden bir parça tercüme ederek, garp ilim âlemine İbn Ḫaldūn 'u haber vermiş iken, Osmanlı türklerinde, daha XV. asırda, Muḥammed b. Aḥmed Ḥāfiẓ al-Dīn 'Acamī (ölm. 957) 'nin *Madīnat al-'ilm* adlı eserinde İbn Ḫaldūn 'dan ve eserlerinden bahsedildiği gibi ve Kâtib Çelebî 'nin *Kaşf al-Ẓunūn* (bk. nşr. M. Ş. Yaltkaya, II, st. 1795) 'unda zikrolunmuş ise de, bu son zâtın kitabı görüpgörmediği şüpheli olup, kendisinden evvel bahsedenlerden aldığı zannolunabilir.

Bu eserin mukaddimesinin bir kısmı, 1143 (1749) senesinde, şeyhülislâm Pirî-zâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından, türkçeye tercüme olunmuş ve iki cild hâlinde, 1275 tarihinde, İstanbul 'da, tab'edildikten sonra, Cevdet Paşa tarafından, mukaddimenin birinci kitabının 6. faslından aşağısı da, tercüme edilerek, 1277 senesinde, yine İstanbul 'da, neşrolunmuş-

tur. Bu türkçe matbû tercümeler hakkında şunu söylemek lâzımdır ki, eldeki her iki kısım tercümenin de pek serbest ve mütercimlerinin fikirlerini, müdâfaalarını ihtivâ eden zeyiller ile dolu olup, aslı 500 sahife iken, tercümesi 1024 büyük sahife tutmuştur. Bu tezyin ve ilâvelerin bir kısmı fâideli olsa bile, İbn Ḫaldūn mukaddimesinin tam, secî ve itnab illetinden âzâde bir tercümesi elbette daha fâideli olurdu. Mamafih bu gösteriyor ki, Osmanlı türkleri, İbn Ḫaldūn ile XVIII. asırdan itibâren, meşgûl olmağa başlamışlar ve o asırda Osmanlı diyârında artık bu eseri pek meşhûr olmuş ve buradan diğer türk memleketlerine de intikal etmiştir.

Vâkıa İbn Ḫaldūn 'un mantık üzerine yazdığı bir eser ile tarihinin Banī Aḥmed tarihine müteallik olan kısmı İspanya 'da, XV. asırda, mâlûm idi ise de, sonradan kardinal Ximenes tarafından, Gırnata 'nın Bāb al-Ramla meydanında yakılan yüz binlerce kitap arasında, İbn Ḫaldūn 'un kitapları da yakılmıştır. Mukadimenin fransızca tercümesi ilk önce de Slane tarafından yapılmıştır (İbn Ḫaldūn 'un eserlerinin Avrupa 'da intişarının hikâyesi için bk. Nathaniel Schmidt, *Ibn Haldun*, New-York, 1909, s. 1. v.d.). İbn Ḫaldūn, İbn al-Ḫaṭīb 'e göre, bir çok manzûmeler, kitaplar, risâleler ve İbn Ruşd 'ün ve Faḫr al-Dīn Rāzī 'nin eserlerinden telhisler, hesap ve mantıka dâir eserler yazmış ise de, bugün bunlar elimizde değildir.

Onun ismini edebîleştiren, her tarafta bulunan eseri, tam ismini yukarıda yazdığımız *Kitāb al-'ibar* 'dır ki, *Muḳaddima* 'si İbn Ḫaldūn 'un bir tarih felsefecisi, bir sosyolog gibi bir az da mübâlega ile tavsifine hizmet etmiştir. 7 cildden ibâret olup, Bulak 'ta 1867 senesinde tab'edildiği gibi, sonradan Mısır 'da tekrar basılmıştır. Bu eser, üç kısma ayrılmış olup, birinci kısım mukaddimeyi, ikinci kısım arap, nebetî, Suriye, İran, yahudi, kıptî, yunan, Roma, türk ve frenk tarihlerini, üçüncü kısım ise Berber ve şimâlî Afrika kavimlerinin tarihlerini ve son 7. cildin bir kısmı da kendinin ve âilesinin hâl tercümesini ihtivâ etmektedir. Bu eserin mukaddimesini bir tarafa bırakırsak, arap, iran ve diğer kavimler tarihlerine âit kısımları o kadar mühim olmayıp, hep ikinci kaynaklardan elde edilmiş toplama tarzında mâlûmat ile yazılmış ve hâlbuki üçüncü yâni Berberlere ve şimâlî Afrika 'ya âit olan kısım daha ziyâde müellifin şahsî tecrübeleri ile tezyin edilmiştir. Fakat buna rağmen bu kısımda kendisinin uzun seyahatleri ve türlü türlü sergüzeştleri ile, kazandığı tecrübelere nazaran, mükemmel bir eser sayılamaz. Bu da gösteriyor ki, „en iyi münekkit, her vakit, en iyi müellif değildir.". İbn Ḫaldūn 'un mukaddimesindeki fikirlerden en çok istifâde eden osmanlı türkiyesi tarihçileri ve bunlardan bilhassa Naîmâ 'dır.

Muḳaddima 'de İbn Ḫaldūn 'un beyân ettiği tarihî-felsefî ve iâtimaî fikirlere gelince, *Muḳaddima* 'de İbn Ḫaldūn tarih fenninin *azīz al-maẕhab* bir fen olduğunu ve mevzûunu beyân ettikten sonra, kendinden evvel gelen tarihçileri ele alarak, msl. Banī İsrā'īl 'in Tîh sahrâsına 600.000 asker yığdığı kaydının büyük bir mübâlega olduğunu söylemek suretiyle derhâl tenkit fikrini izhâr etmiştir (bk. *al-Muḳaddima*, Mısır, 1322, s. 7 v.d.). Bundan sonra beşerî cemiyetlerde, *bedevî* ve *hazarî* cemiyetlerin münâkaşasına geçilmiş, medeniyet ve bedevî kültür mukayese olunmuş, saltanat sülâleleri, hukûmet ve idâre prensipleri, hilâfet, saltanat ve imâmet bahisleri nazar-i dikkate alınmıştır. İşte bu son bahiste, muhtelif hükûmet müesseseleri, hattâ mûsevî ve hıristiyan müesseseleri münâkaşa edilmiş, Machiavelli 'nin *Prince* adlı eserindeki neticelere benzer neticelere vâsıl olunmuş ise de, İbn Ḫaldūn 'un, Machiavelli gibi riyakâr değil, belki sâdece realist ve dini realitelerin en başında tutan bir mütefekkir olduğu muhakkaktır. Mamafih, hilâfet ve imâmet bahsinde, İbn Ḫaldūn çok serbest ve müstakil fikirler beyân etmiş ve alelıtlâk hukûmette şerîatin mutlaka lâzım olmadığını söylemiş ve hilâfet ile imâmetin ancak erkeklere mahsus olabileceği hukmü ile faslı hitama erdirmiştir (*al-Muḳaddima*, s. 150—155). Şurada istitrat kabîlinden zikredelim ki, eserin tercümesi ve aslı bu bahisleri ihtivâ ettiği için, Abdülhamid II. devrinde, Türkiye 'de satılması ve okunması memnû kitaplardandır. Arapçası, türkçesi ve fransızcası kütüphânelerde kolaylık ile elde edilebilen bu eserin münderecâtını burada tekrar etmekte fayda yoktur. Yalnız, umûmî bir bakış ile, eserin felsefî ve fikrî karakteri yanında, bir de ansiklopedik karakterinin göze çarptığını söylemek lâzımdır.

İbn Ḫaldūn, tarihte ilk defa, tarih fenninin beşer hayatının ictimâî hâdiselerinden bahsettiğini söylemiş ve tarihî vak'aların teselsülünü, sebeplerini (yâni kendi tâbirleri ile *taḥḳīḳ* ve *ta'lil* ve *kayfiyat al-vaḳāyi'* ve *asbābihā*) araştırmak yolunu tutmağı tavsiye etmiştir. İşte bu suretle, eğer tarih bir ilim olmak haysiyetini kazanıyorsa, tarihin mevzûu ictimaî hâdiseler olduğunu söylemekle, hiç şüphesiz birinci defa olarak, İbn Ḫaldūn bu yolu açmıştır. Bu noktadan tarihi tetkik eden İbn Ḫaldūn, devletlerin yükselme, tevakkuf ve düşme devirleri olduğunu söylerken, bu hâdi

selerin yalnız fertlerin ihtiras ve bir hedefe teveccüh, irâde ve fikir kuvvetleri ile vukûa gelmeyip, ictimâî hâdiselerin büyük rolü olduğunu ifâde etmiştir. Buradan da iklim, yâni su, toprak, mevkî ve gıda bahislerine geçen İbn Ḫaldûn, bu suretle tarihin şumûlünü genişletmiş, velhâsıl tarihi beşer cemiyetinin ilmi hâline getirmiştir. Bu noktada İbn Ḫaldûn'u Machiavelli ile mukayese eden Stefano Colosio (bk. *Introduction à l'étude d'Ibn Khaldun, Revue du Monde Musulman*, 1914, XXVI, 319) diyor ki — „Büyük floransalı, bize insanları idâre etmek tarzına dâir mâlûmat verirken, basîretli bir siyâsetçi ve bir diplomat gibi hareket etmiştir. Hâlbuki İbn Ḫaldûn, ictimâî hâdiselere iktisatçı ve feylesof gibi, nufûz eylemiştir" —. Bu münâsebetle şunu da istitraten söyleyelim ki, İbn Ḫaldûn'u kendisinden sonra gelen bir çok mütefekkirlere ve hele birbirine fikren muhâlif müelliflere benzetmek hiç pratik bir yol değildir: msl. İbn Ḫaldûn'un ehemmiyetini ilk defa tebârüz ettirenlerden garplı müellif J. von Hammer'in *Muḳaddima*'yi, türkçe tercümesinden okur-okumaz, hemen ona „arabın Montesquieu'sü" unvanını vermesi gibi. Bu bil'akis okuyucunun zihnini karıştıracak bir yoldur.

İbn Ḫaldûn, dinin ictimâî rolünü tamâmen kabûl ettiği gibi, devlette liberal bir politikanın ve hürriyet aşkı yanında nizam muhabbetinin tarafdarıdır. Bu cihetle, devletin sulhü sükûn ve umûmun emniyetini te'min için edeceği masraflara mukabil, halktan mûtedil vergi almak hakkı teslim olunursa da, ferdî hürriyete başka suretle taarruz aslâ câiz görülmez ve bil'akis bu tecâvüz hem halk, hem devlet için muzır sayılır. Böyle bir hukûmet ve hâkimiyet nazariyesi, kendisinin fikir hürriyetine sâhip olduğunu, âşikâr bir surette, göstermektedir. Çünkü islâm nazariyâtının daha ziyâde mutlakiyete temâyül etmesine ve İbn Ḫaldûn'un bizzat iyi bir müslüman olmasına rağmen, bu fikri ifâde etmesi elbette onun geniş düşünceye sâhip olduğuna delâlet eder.

Velhâsıl İbn Ḫaldûn tarih felsefesinin ve bir bakıma göre, sosyolojinin bânîsi ve yahut daha ihtiyatkâr bir tâbir ile, bânîlerinden biridir. Filhakika *Muḳaddima*'de sosyolojiye dâir bahisler ve bilhassa 'ilm-i 'umrân tesmiye ettiği medeniyet ilmine dâir fikirler nazar-i dikkate alınırsa, kendisinin sosyoloji ile alâkasının şâyân-i dikkat bir safha arzettiği görülür. Eseri onun ictimâiyat çerçevesi içinde iktisâdî anlayışlarını da zikretmiştir. Bu husûsta Ġazzālī'den çok müteessir olmuş ve servetin sa'y ile elde edileceğini ifâde ettikten başka, eller ve kollar ile yapılan işi dâimâ yüksek tutmuştur. İbn Ḫaldûn, bir taraftan da rûhiyâta temâs ederek, bu noktada da dini de insanın ictimâî hayatının bir tezâhürü hâlinde gösterir. Gurup rûhiyâtına ve ferdin rûhî hâletlerine, ifrata varmadan, ehemmiyet vermektedir (bk. Ṭāha Ḥusayn, *ayn. esr.*). Velhâsıl akliyeci bir tarzda hareket ederek, tarihi tetkik eden, sosyolojinin belki de ilk temellerini kuran bu büyük arap mütefekkiri sosyoloji ile tarihi birleştiren bir köprü kurmak husûsunda ilim tarihinde, hiç şüphesiz birincilik mevkiini muhâfaza etmektedir. Yukarıda söylediğimiz gibi, mukaddimenin münderecâtını tekrar etmeğe lüzûm olmamakla berâber, coğrafyadan, antropolojiden, tıptan ve bilhassa arap müellefâtında birinci defa olarak, uyku hastalığından (bk. Max Meyerhof, *Early Mention of Sleeping sickness in Arabic Chronicles, Journal of the Egyptian medical association*, Kahire, 1941, XXIV, 284—286) tıptan bir akliyeciye yakışacak tarzda bahsetmiş olduğu gibi sihir ve kehânetten dahi menfî bir yolda bahseylemiş ise de, sihrin ilmin bir nev'i olduğunu söylemekten de kendisini alamamıştır. Kezâ al-kīmiyā ve nücûm ilmine aslâ tarafdar değildir. İbn Ḫaldûn, fizik ve tabiiyâtın dine mugâyir ve maişet husûsunda fâidesiz olduğu ifâdesi ile, bu ilimlerin terki lâzım geldiğini söylediğini (bk. *Muḳaddima*, Mısır, s. 430) görmek serbest düşünce ve akliyecilik ile şöhret almış bir mütefekkirin bu sözlerine karşı hayret uyandırıyor. Bundan başka İbn Ḫaldûn'un pedagoji ile meşgûl olarak, *Muḳaddima*'sine ta'lim-i ilmin bir san'at olduğunu ilâve ettiğini görüyoruz (bk. *Muḳaddima*, s. 340 v.d.). Bu fasılda İbn Ḫaldûn islâm memleketlerindeki tedris usûlünü şiddetle tenkit etmekte ve ezbercilik ile hulâsacılığı reddeylemektedir. İbn Ḫaldûn'un eserinde ilimlerin tasnifinde islâmî usûl kabûl edilmiş ve bir ansiklopediye yakışacak tarzda, her ilim hakkında fikirler beyân olunmuştur. Bu kısım birinci kitabın 6. faslının en büyük kısmını işgâl etmektedir. İbn Ḫaldûn'un tarihi ve mukaddimesi ile XIX. asırda garpta aldığı şöhret üzerine, doğduğu yer olan Tunus'ta, Ḫaldūnīya adı altında bir ilmî cemiyet, 1897 senesinde, teşkil olunmuş ve bu cemiyet arapça dersler ve diğer suretler ile, Tunus üniversitesine yardımda bulunmuştur. Cemiyetin bir de mecmûası vardır. 1932 senesinde, İbn Ḫaldûn'un 600. doğum yılının, garp ilim âleminin teşebbüsü ile tes'îd edilmiş olduğunu zikredelim. Eserlerinin bir çok tab'ları yapılmış, hattâ bir de mühim eserler için tutulan usûle uyularak, harekeli tab'ı da neşredilmiştir.

Arap âleminde İbn Ḫaldûn'un eserinin bilhassa nazar-i dikkate çarpan cihati kendisinin arap-

lar hakkında gâyet vâzıh ve pek objektif bir surette tenkitlerde bulunmuş olmasıdır. Eserinde arap kavminin karakterleri ve hukûmet idâresindeki muvaffakiyetsizlikleri hakkındaki tenkidleri o kadar şiddetlidir ki, buna arap olmayan bir münekkidin cesâret etmesi şüpheli görülebilir. Bedevî arapların ahlâk ve âdâtından bahsederken, sertlik, zulüm, mutaassıbâne nefret ve kin, marazî haset gibi menfî karakterler yanında izzet-i nefis ve bilhassa ekseriyâ vatanperverlik ve bâzan da kabîlevî bir şekavete yol açan meşhûr 'aṣabiya (bu asabiye için *Muḳaddima*'nin birinci kitabının üçüncü faslında İbn Ḫaldûn'un verdiği ehemmiyet ve bunun umûmiyetle siyâsette tesânüt ile mukayesesi için bk. H. Ritter, *İnternational solidarity groups, Oriens*, I, nr. 1, s. 1—44)'yi ehemmiyetle zikreder. Bu tenkitler için *Muḳaddima*'nin Mısır tab'ının birinci kitabının ikinci faslına (s. 118 v. d.) bakmak kâfîdir.

İbn Ḫaldûn'nun en son şârihlerinden Abū Ḫaldūn Sāṭi' Bey al-Ḥusrī, Beyrut'ta intişâr eden *al-Amālī* mecmuasına yazdığı bir makalede İbn Ḫaldûn'un arapları tenkidinin sâdece Bedevî araplara müteveccih olduğu zikredilmekte ise de, o zamanlarda Bedevî araplar ile, medenî araplar arasında fark, ancak ahvâl ve şerâit farkından, msl. zengin ile fakir arasındaki farka benzer bir farktan başka bir şey değildir. Bundan dolayı bu tenkitler hem Bedevî, hem Ḥazarî araplar için kabûl edilebilir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn'un kendi eserlerinden başka onun hayatına, eserine, nazariyesine dâir yazılmış bir çok eserler ve bilhassa garp eserleri pek çoktur. Tarihi, yâni kısaca *Kitāb al-'ibar*, ilk defa 1867'de Bulak'ta, 7 cild olarak, basılmıştır (emîr Şakîb Arslan'ın Kahire'de bastırmağa başladığı 7 cildlik tab'ın ikmâl edilmediği zannolunur). Berber tarihinin, yâni *Kitāb al-'ibar*'ın 6. ve 7. cildlerinin fransızcası, de Slane tarafından, ilk defa Cezayir'de, 1847—1851 senelerinde, neşrolunmuştur. *Muḳaddima*'nin ilk tab'ı Paris'te, 1858 senesinde, 3 cild olarak, neşredilmiştir. Arapca müteaddit tab'ları vardır. Son fransızca tercümesi Paul Casanova tarafından tashih ve tâdil edilen tab'ı 1932-1933'de, 3 cild hâlinde, neşredilmiştir. *Muḳaddima*'nin türkce tereümeleri-Pirî-zâde'nin tercümesi, İstanbul'da 1275 senesinde, tab' edildiği gibi, Cevdet Paşa'nın bu tercümeyi ikmâl eden cildi de 1277 senesinde tab'olunmuştur. Bundan başka Subhi b. 'Abd al-Rahmān Sāmī b. al-Şayḫ Aḥmed al-Moravī (yâni Sâmi Paşa-zâde Abdüllâtif Subhî Paşa), mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın teşvikile, *'İbar*'ın tarih kısmını da tercümeye başlayarak, İran'da Sâsâniyan sülâlesine kadar kısmını *Miftāḥ al-'ibar* adı ile, İstanbul'da, 1276 tarihinde neşrettiği gibi, cildin arkasına *Takmilat al-'ibar* adı ile, iki küçük cild hâlinde, Selefkîler ve Aşkâkaniyân tarihini zeyletmiş ve Eşkâkaniyân sikkelerinin resimlerini de ilâve eylemiştir. *'İbar*'ın mevcut yazmalarının ve tab'ılarının ve her lisana tercümelerini mükemmel bir fihristi için bk. Nathaniel Schmidt, *Ibn Khaldun* (New-York, 1930)'daki iki ayrı bahise. İbn Haldûn'a dâir türkçe eserler arasında şunları zikredelim. Zeki Velidi Togan, *Tarihte usûl* (İstanbul, 1950), s. 170—179; Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken, *İbn Haldûn* (İstanbul, 1940); Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İbn Haldûn ve felsefesi* (İstanbul, 1939). Garp dillerindeki eserler: Ṭāha Ḥusayn, *Etude analytique et critique de la philosophic sociale d'Ibn Khaldoun* (Paris, 1917); H. A. R. Gibb, *The Islamic Background of Ibn Khaldun's Political Teory* (*BSOS*, 1933, VII, 23—31; S. van Den Berg, *Umriss der muhammadanischen Wissenchaften nach Ibn Ḫaldūn* (Leiden, 1912); G. Bouthoul, *Ibn Khaldoun. Sa Philosophie sociale* (Paris, 1930); Mehmed Kâmil Ayad, *Die Geschichte und Gesellschaftslehre Ibn Ḫaldouns* (Stuttgart-Berlin, 1930); E. Rosenthal, *Ibn Khalduns Gedanken über den Staat* (München ve Berlin, 1932); Sobhi Mahmassani, *Les idées économique d'Ibn Khaldoun. Essai historique, analytique et critique* (Lyon, 1932). *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn*, bu eserde İbn Ḫaldûn'un hayatı ve eserleri hakkında ileri sürülen fikirler üzerine pek esâslı ve çok anlayışlı mâlûmat verilmekte olduğu gibi, İbn Ḫaldûn'un lisanının husûsiyetleri ile muhtelif tab'ıların mukayesesi vardır. (Abdülhak Adnan—Adıvar.)

İBN HALDÛN. İBN ḪALDŪN, Yaḥyā, Abū Zakarīyā (1333—1378), 734 (1333) senesine doğru Tunus'ta doğmuş ve 780 ramazanında (teşrin I./teşrin II. 1378) Tlemsen'de vefat etmiştir. Doğduğu şehirde, kardeşi gibi ve her hâlde onunla birlikte, iyi bir tahsil görmüş ve o devirde Ḥafsī'lerin pâyitahtındaki bütün meşhûr hocalardan ders almıştır. İleride bahsi geçecek olan kitabına bakılırsa, şiire ve edebiyata husûsî bir meyli olduğu görülür. Bu zât hakkında elimizde pek az mâlûmat vardır. Bu mâlûmatı bâzı vekayinâmeler ile bilhassa 'Abd al-Raḥmān İbn Ḫaldûn'un hâl tercümesinde ve *Kitāb al-'ibar*'ın Berberîlerin tarihine ayrılmış olan kısmında, dağınık bir şekilde, bulmaktayız. Yaḥyā'nın

Tlemsen 'de katlı, bu kitapta, etraflı bir şekilde, anlatılmıştır. Kendisi de *Buġyat al-ruvvād* adlı eserinin bir kaç yerinde, mesleğine âit, bâzı mâlûmat vermektedir.

Yaḥyā 'nın siyâsî hayatı ancak 757 (1356) 'de başlar. O sırada, kardeşi — ki az zaman sonra hapse atılmıştır — ile birlikte, Fas sultanı Abū Sālim 'in nezdinde bulunuyordu. Sultan, elinde esir olarak bulunan iki Ḥafsī emîrini Tlemsen 'den Bicāya 'ye gönderdi. Yaḥyā, kardeşinin yerine, emîr Abū 'Abd Allāh 'ın mâbeyincisi sıfatı ile, bunlara refâkat etti. Bu emîr, uzun bir muhâsaraya rağmen, Bicāya 'yi geri almağa muvaffak olamayınca, Tlemsen hükümdarı Abū Ḥammū II. 'nun maddî yardımını te'min etmek üzere, Yaḥyā 'yı, murahhas olarak, bunun nezdine yolladı (764 = 1362). Yaḥyā Tlemsen 'de iyi karşılandı ve istediğini elde etti. Bu şehirde, mevlid bayramını geçirdi ve bu münâsebet ile de bir manzûme yazdı. Ondan sonra gidip, efendisini Abdülvâdilerin sarayına getirdi (8 cemâziyelâhır = 26 mart 1363). Az bir zaman sonra, her ikisi Abū Ḥammū tarafından gönderilen bir sefer hey'eti ile birlikte, Bicāya 'ye doğru yola çıktılar.

767 (1365/1366) 'de Ḳoṣanṭīna emîri Bicāya 'yi zaptetti ve Yaḥyā 'yı, Bōna 'de, hapse attırarak, mallarını müsâdere etti. Bir müddet sonra Yaḥyā kaçtı ve Biskra 'ya, İbn Muzni ile kardeşinin yanına, gitti. Biskra 'da iken, *Buġyat al-ruvvād* adlı eserinde de bahsettiği üzere, 'Uḳba 'nin mezarını ziyâret ettiği anlaşılmaktadır. Abū Ḥammū 'nun isteği üzerine, 769 (1397) 'da ayrılıp, Tlemsen 'e gitti. Oraya 769 senesi recebinde (şubat 1368) vardı ve Abū Ḥammū kendisini *kātib al-inşā'* tâyin etti. Tlemsen 'in Merînîler tarafından zaptedilmek tehlikesine mârûz olduğunu anlayınca, Abū Ḥammū 'nun lûtuflarını unutarak, ondan ayrılmakta (772 = 1371 bidâyeti) ve Merînî sultanı 'Abd al-'Azīz 'in, daha sonra da, halefi Muḥammed al-Sa'īd 'in hizmetine girmekte tereddüt etmedi. Yaḥyā Tlemsen 'e, ancak Fās al-Cadīd 'in 775 (1373) 'te, Sultan Abu 'l-'Abbās tarafından zaptından sonra, dönmüştür. Abū Ḥammū kendisini iyi bir şekilde karşıladı ve ona eski husûsî kâtiplik vazifesini iâde etti; Yaḥyā, sultanın itimadını tekrar kazandı ve bu yüzden, saray mensûplarının ve bilhassa Abū Ḥammū 'nun büyük oğlu ve Tlemsen tahtının meşrû vârisi Abū Tāşfīn II. 'in kıskançlığını celbetti. Veliahd para ile bir takım adamlar tuttu ve 780 (1378) senesinde, bir ramazan gecesi, bunların başına geçti. Yaḥyā 'nın saraydan çıkmasını beklediler ve onu çıkar çıkmaz öldürdüler. Bu cinâyetin oğlu tarafından yaptırıldığını öğrenen Abū Ḥammū suçluları cezâlandırmağa cesâret edemedi.

İşte Yaḥyā 'nın siyâsî hayatı böylece sona ermiş oldu. Kardeşinin hayatından daha uzun ve daha parlak olmayan bu hayatın, bize *Buġyat al-ruvvād fī ẕikr al-mulūk min Banū 'Abd al-Vād* adında ayrıca edebî kıymeti olan tarihî bir eser kazandırmak gibi bir üstünlüğü olmuştur. Brosselard ile Bargès, Tlemsen 'e dâir vücûda getirdikleri eserde, bu kitaptan pek çok faydalanmışlardır. Sözü geçen müelliflerin eseri (arapça metin ve fransızca tercümesi) tarafımdan *Histoire des Beni 'Abd al-Wād, rois de Tlemcen* (beheri 3 'er cüzlük, 2. tab., Cezayir, 1904—1911—1913) adı altında neşredilmiştir. Tlemsen emâretinin tarihi, Abū Ḥammū II. 'nun uzun ve zaman-zaman parlak devrini anlamak husûsunda bilhassa mühimdir. Sultanın mahrem-i esrârı ve kâtibi olmak dolayısı ile, Yaḥyā, siyâsî vesîkaların asıllarından faydalanmak ve bunlardan bir çoğunu eserine aynen geçirmek imkânını bulmuştur. Yaḥyā 'nın eseri, hâl tercümesi yukarıda adı geçen kardeşininki gibi geniş bir mevzûu içine almadığı gibi, onun kadar geniş bir görüş kabiliyetine ve tenkit zihniyetine de sâhip değildir. Buna rağmen, edebî kıymet bakımından, ondan üstündür. Bu eserde Yaḥyā, iyi bir muharrir ve şâir olduğunu isbat etmiştir. Zarif üslûbu çok zaman asîl bir edâya bürünmekte ve vak'aları eski güzîde muharirlerin fikirleri ve fıkraları ile süslenmektedir. İbn Ḫaldūn yalnız Fas 'ın siyâsî tarihini yazmakla iktifâ etmemiş, eserinde muâsırları olan saray şâirlerinin bir çok manzûmelerini nakleylemiş, zamanın âlimleri ile Tlemsen sarayında yapılan edebî toplantılara ve başka bir yerde tesâdüf edilmeyen daha bir çok husûslara dâir mâlûmat vermiştir. Bu mâlûmat, XIV. asırda Abdülvâdilerin pâyitahtındaki fikrî hayat hakkında, oldukça doğru, bir fikir edinmeğe imkân vermektedir.

Bibliyografya: maddede zikredilmiş bulunan müelliflerden başka bk. bir de Bergès, *Complément de l'histoire des Beni Zeiyan* (Paris, 1887), s. 205—217.

(ALFRED BEL.)

İBN HÂLEVEYH. İBN ḪĀLAVAYH (ḪĀLŌYA), ABŪ 'ABD ALLĀH AL-ḤUSAYN B. AḤMED B. ḤAMDĀN AL-ḤAMAẒĀNĪ, (?—980) tanınmış arap nahiv ve lûgat âlimidir. Doğum tarihi zikredilmiyor. Aslen Hemedanlı olup, 314 senesinde Bagdad 'a gelmiş ve orada İbn Mucāhid (ölm. 324) ile Abū Sa'īd al-Sīrāfī (ölm. 368) 'den *Kur'an*, İbn Durayd [b bk.], Nifṭavayh (ölm. 323), İbn al-Anbārī [b.bk.], Abū 'Omar al-Zāhid (ölm. 345) 'den sarf ve nahiv ve adâb, Muḥammed b. Maḥlad al-'Aṭṭār (ölm. 321) 'dan ve daha başka âlimlerden hadîs tahsil etmiştir. Bilâhare, Suriye 'ye giderek, Haleb 'de yerleşmiştir. Ẕahabī 'ye nazaran Meyyafârikîn 'de ve Ḥimṣ 'ta da bulunmuştur. Kûfe ve Basra nahviyyûn mektepleri arasında bir iktitafçı vaziyeti aldı. Muallim olarak büyük bir şöhret kazandı. Kendisini oğullarının tâlim ve terbiyesine me'mûr etmiş olan Ḥamdānī Sayf al-Davla nezdinde pek ziyâde itibâr sâhibi idi. Aynı zamanda beğenilen bir şâir idi ve çok defa al-Mutanabbī [b.bk.] ile şiddetli mücâdelelerde bulundu. Sarf âlimi İbn Durustavayh (ölm. 347) hâl tercümesi sâhibinin nazariyelerine *Kitāb al-radd 'alā İbn Ḫālavayh fi 'l-kull va'l-ba'ż* (*Fihrist*, 63, 15,) 'da hücûm etmiştir. İbn Ḫālavayh 370 (980) senesinde Haleb 'de vefat etmiştir.

Eserlerinden şunlar mahfûzdur: *a. Kitāb laysa*, bunun ilk nısfını H. Derenbourg neşretmiştir (*Hebraica*, X, 88—105, *Amer. Journ. of Sem. Lang. and Lit.*, 1898 XIV, 81—93, 1898/1899 XV, 32—41, 215—223, 1901 XVIII, 36—51, eksik olarak 1327 'de Kahire 'de tabedilmiştir (nşr. Aḥmed b. al-Amīn al-Şinḳīṭī); *b. Kitāb* (*Risāla fī*) *i'rāb salāṯīn sūrat al-mufaṣṣal* (yazma, Brockelmann 'da); *c. Şarḥ maḳṣūrat İbn Durayd* (yazma, Paris, Bibl. Nat., nr. 4231, IV ve Brockelmann, *göst. yer.*, I, III; *d.* bir mukaddime ile berâber yazmış olduğu Abū Firās [b.bk.] *Dīvān* 'ı; *e.* Ṣa'lab 'in Suyūṭī 'de münderiç sarfa dâir bâzı izâhatının tenkidini ihtivâ eden *al-Aṣbāh va 'l-naẓā'ir* (Haydarâbâd, 1317) IV, 137—140. Kendisine atfedilen *Kitāb al-şacar* S. Nagelberg tarafından (*Kitâb aş-şağar*, Diss. Zürich, Kirchhain, 1909) mukaddimesinde gösterildiği vecihle Abū Zayd [b. bk.] 'e âittir. İbn Ḫālavayh bunu derslerine esâs ittihaz etmiştir. Yine eserleri arasında zikredilen *Kitāb al-'aşarāt* 'ın da İbn Ḫālavayh tarafından kaleme alınmıştır. Bu kitap hocası Abū 'Omar al-Zāhid 'in eserinden başka bir şey değildir (Brl., *Verz.*, nr. 7014).

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 84 ve 35, 7 v.d.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 193 ve nr. 49, s. 65, yukarı tarafta (trc. de Slane, I, 456 v.dd. ve 105); al-Ẕahabī, Cod. Warner, 654, III (*Cat.*, II, 126 v.d.), s. 29 v.d.; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 231 v.d.; Flügel, *Die gramm. Schulen d. Araber, Abhandl. d. Dtsch. Morg. Ges.*, II, 230 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 125 ve orada gösterilmiş bulunan bibliografya.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN HALLİKĀN. [Bk. İBN HALLİKĀN.]

İBN ḪALLİKÂN. İBN ḪALLİKAN, AḤMED B. MUḤAMMED B. İBRĀHĪM ŞAMS AL-DĪN ABU 'L-'ABBĀS AL-BARMAKĪ AL-İRBİLĪ AL-ŞĀFI'Ī, (1211—1282), 11 rebiülâhır 608 (23 eylûl 1211 'de Erbil 'de doğmuş bir arap müverrihi olup, 626 senesinden itibâren al-Cavālīḳī ve İbn Şaddād devirlerinde Haleb 'de ve daha sonra, Şam 'da tahsil etmiştir. 636 (1238) 'da Kahire 'ye gitmiş ve baş-kadı Yūsuf b. al-Ḥasan al-Sincārī 'yi istihlâf etmiştir. 659 (1261) 'da baş-kadılık ile Şam 'a gitmiş, fakat bu vazife 5 sene sonra şâfi'îlere hasr ve 10 sene sonra da tamâmen lağvedildiği cihetle mevkiini kaybetmiştir. 7 sene Kahire 'de al-Faḫrīya medresesinde müderrislik ettikten sonra, eski vazifesine iâde edildi; fakat 680 senesi muharreminde (mayıs 1281) ikinci defa olarak işini kaybetti. al-Amīnīya medresesinde müderris bulunduğu sırada, 16 recep 681 (21 teşrin I. 1282) 'de vefat etti. Başlıca eseri olan *Vafayāt al-a'yān va anbā' abnā' al-zamān* 'a 654 (1256) 'te Kahire 'de başlamış, fakat Şam 'daki vazifesinin devamı müddetince fâsıla vermeğe mecbûr olmuştur. Bunu 12 cemâziyelâhır 672 (4 kânun II. 1274) 'de ikmâl eylemiştir. Müellifin nüshası Brit. Mus. (bk. *Catalogues*, nr. 1505, *Suppl.*, nr. 607; krş. Cureton, *JRAS*, 1841, VI, s. 225; Wüstenfeld, *Gött. Gel. Anz.*, 1841, s. 286) 'da bulunmakta ve seleflerinin eserlerinden bir çoğu kaybolmuş olduğu cihetle (krş. Wüstenfeld, *Über die Quellen des Werkes İbn Challikani Vitae illustrium hominum*, Göttingen, 1837) hâl tercümesi ve edebiyat tarihi husûsunda gâyet kıymetli bir vesika teşkil etmektedir. bk. *İbn Challikani Vitae illustrium virorum nunc primum arab.* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1835—1843; *Vie des hommes illustres de l'Islamisme en Arabe, İbn Ḫallikān* (nşr. M. G. de Slane) Paris, 1838—1842 (yalnız nr. 678 'e kadar), 1275, 1299 'da Bulak 'ta, 1310 'da Kahire 'de tab' ve 1284 'te Tahran 'da taş-basması olarak neşredildiği gibi, 1280 'de İstanbul 'da türkçeye tercüme edilmiştir. (İbn Ḫallikan, *Biographical Dictionary*, arap. 'dan ingl. 'ye trc. M. G. de Slane, 4 cild, Paris, London, 1843—1871).

683 (1284) tarihinde Ba'albak kadısı iken vefat eylemiş olan birâderi MUḤAMMED BAHĀ' AL-DĪN 'in *al-Tārīḫ al-aḫbār fī ṭabaḳāt al-'ulamā' va aḫbārihim* 'in müellifi olduğu zannedilir; bk. *Bibl. Bodleianae Codd. Mss. Orient. Catalogues*, *a* J. Uri *conf.* Pars I, nr. 747; Wüstenfeld, *ayn. esr.*, nr. 359.

Bibliyografya: Birzālī (bizzat İbn Ḫallikān tarafından verilmiş olan mâlûmata müsteniden) Uluġḫānī 'de, *History of Gujarāt* (nşr. Ross), s. 184; Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya al-kubrā*, V, 14; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 320; Quatremère, *Mamlouks*, I, 2, 180 v.dd.; ayn. mll., *JA*, seri 9, III, 467; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 358; R. Basset, *Notice sommaire des mss. orient.*

de deux bibliothèques de Lisbonne (Lisbonne, 1894), s. 4—6; Brockelmann, *GAL*, I, 326—328; Cl. Huart, *Littérature arabe*, s. 196—198; Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 451 v.d. (C. BROCKELMANN.)

İBN ḤAMDÎS. [Bk. İBN ḤAMDÎS.]

İBN ḤAMDÎS. İBN ḤAMDÎS, ʿABŪ MUḤAMMED ʿABD AL-CABBĀR B. ABÎ BAKR, arap şâir (1055—1132) olup, 447 (1055) senesine doğru Sicilya'da Siracusa şehrinde doğmuş ve genç yaşında şiir sâhasında temâyüz etmiştir. 471 (1078) tarihinde ada Normanlar tarafından zaptedildiği zaman İspanya'ya kaçtı ve bir müddet orada İşbilîya'de Abbâsî al-Muʿtamid [b. bk.]'in sarayında vakit geçirdi; bu halifeyi esârette dahi tâkip etti (484 = 1091). al-Muʿtamid'in 488 (1095)'de vefatından sonra al-Mahdîya'de ikamet etti. Ömrünün son senelerini Bicâya'de geçirdi ve orada 527 (1132) senesinde vefat etti. Diğer tarihler Majorka adasında vefat ettiğini beyân eder. Bir *Dîvân* bırakmış ve Amârî bunun bir çok parçalarını nakleylemiştir. Krş. C. C. Moncada, *Il Divan del poeta Abi Muhammed ʿAbd al-Djabbar İbn Hamdis il Siciliano pubblicato* (Palermo, 1883) ve *Il Canzoniere* (nşr. C. Schiaparelli), Roma, 1897; Kâtib Çelebî (II, 196) bundan maada bir Cezayir tarihi vücûda getirmiş olduğunu rivâyet eder.

Bibliyografya: Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, bk. fihrist; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 186 v. dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 269 v.d.; *Suppl.*, I, 474 v.d.

İBN ḤAMDŪN. [Bk. İBN HAMDÛN.]

İBN HAMDÛN. İBN ḤAMDŪN, BAHĀʾ AL-DÎN ABU ʾL-MAʿĀLÎ MUḤAMMED B. AL-ḤASAN, 495 (1101) senesinde Bağdad'da doğmuş bir arap filologudur. Halifenin sarayında muhtelif me'mûriyetlerde bulunmuş ve *Kāfî ʾl-Kufāt* unvanını almıştır. Fakat fikrî istiklâlinden dolayı halife al-Mustancid'in memnûniyetsizliğini celbeylemiş ve bu yüzden 562 (1167)'de hapsedilmiştir. Az bir müddet sonra hapishânede vefât etmiştir. *al-Taẕkira* unvanlı filoloji ve tarihe dâir büyük bir antolojinin müellifidir. Krş. Amedroz, *Tales of official life from the „Tadhkira" of Ibn Hamdun* ... (*JRAS*, 1908, s. 409 v.d.)

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 280 v.d.; *Suppl.*, I, 493 (burada hâl tercümesine âit daha etraflı mâlûmat vardır).

İBN ḤAMMĀD. [Bk. İBN HAMMÂD.]

İBN HAMMÂD. İBN ḤAMMÂD, ABŪ ʿABD ALLĀH MUHAMMED B. ʿALÎ, arap tarihçisi, Fâtimîlere âit bir tarih kitabının müellifidir. Yaşamış olduğu devir sarîh bir surette bilinmemektedir. Yalnız Muvahhidler sülâlesinin iktidar mevkiine gelmesinden sonra ve kendisinden Trablus'taki Banî Ḫazrūn münâsebeti ile bahseden İbn Ḫaldūn (*Kitāb al-ʿİbar*, VII, 43)'dan evvel yaşamış olduğu malûmdur. Tab'edilmemiş olan tarihi, el-yazması olarak, Paris'te Bibl. Nat. (nr. 1888)'de ve Cezayir şehri millî kütüphânesinde (nr. 1988, 3, nâtamam) bulunmaktadır. Biri ʿUbayd Allāh'a ve diğeri Abū Yazîd al-Muḫallad'a dâir iki parçası Cherbonneau tarafından tercüme edilmiştir (*JA*, 1852, II, 470 v.d.; 1869, I, 199 v.dd.). (RENÉ BASSET.)

İBN HÂNİʾ [Bk. İBN HÂNİ.]

İBN HÂNİ. İBN HÂNİʾ, ABU ʾL-ḲASİM (ve ABU ʾL-ḤASAN) MUḤAMMED B. HÂNİʾ B. MUḤAMMED B. SAʿDŪN AL-AZDÎ (?—973), bu zâta, diğer meşhûr olan İspanya'nın arap şâiri Abū Nuvās İBN HÂNİʾ AL-ḤAKAMÎ [bk. mad. ABŪ NUVÂS.]'den tefrik etmek için, daha ziyâde İBN HANİʾ AL-ANDALUSÎ nâmı verilmiştir. Babası Hâniʾ Tunus'ta al-Mahdîya civarındaki köylerden birinde doğmuş ve bilâhare İspanya'ya hicret ederek, bir rivâyete göre, Elvira'da ve diğer bir rivâyete göre de, Kurtuba'da yerleşmiştir. İbn Hâniʾ bu iki şehirden birinde dünyaya gelmiş, fakat Kurtuba'da tahsil etmiş ve evvelâ Elvira'ya ve daha sonra İşbilîya'ye gitmiştir. 27 yaşına geldiği zaman, fenâ hareketleri ve boş-boğazlığı yüzünden, esâsen kendisini yunan feylozoflarının fikirlerine iştirâk ile itham eden halkın kinini celbetmiş ve bunun üzerine aynı fikirde olmakla itham edilmekten korkan hâmîsi tarafından İşbilîye'den uzaklaştırılmıştır. İbn Hâniʾ o zaman Afrika'ya, Fâtimîlerden al-Manṣūr'un âzâd edilmiş kölesi olup, generalliğe kadar yükselmiş bulunan Cavhar'in nezdine, gitti. Bundan, hakkında tanzim eylemiş olduğu bir kasîde için, 200 dinardan fazla bir câize alamadığından, hemşehrileri olan Caʿfar b. ʿAlî b. Falāḥ b. Abî Marvân ve Yaḥyā b. ʿAlî b. Ḥamdūn al-Andalusî'nin idâresi altında bulunan Cezayir'de kâin al-Masîla (Msîla)'ya gitti. Kendisine pek ziyâde hürmet göstermiş olan bu iki zât hakkında çok güzel medhiyeler yazmıştır. al-Manṣūr'un oğlu olan Fâtimî sultanı al-Muʿizz Abū Tamîm Maʿadd b. İsmāʿîl, İbn Hâniʾ'yi nezdine dâvet eylemiş ve kendisine sarayda vazife vererek, lûtuflara garketmiştir. al-Muʿizz Mısır'a gittiği zaman, İbn Hâniʾ ona vedâ etmiş ve âilesini getirmek üzere, Magrib'e dönmüştür. Bingâzî mıntakasında kâin Barḳa'ya geldiği zaman orada 362 senesi recebinin çıkmasına yedi gün kala (20 nisan 973), 36 yaşında katledildi. Katline dâir muhtelif rivâyetler mevcuttur. Vefâtını haber aldığı zaman Mısır'da bulunan al-Muʿizz: — „Bu şark şâirlerinin karşısına çıkarabileceğimiz bir kimse idi; fakat nasip değilmiş" — demiştir.

Bâzı şiirlerinde mevcut olup, kendisini sofular tarafından irtidadla itham ettiren ifratkâr mübâlegalara rağmen, İbn Hâniʾ endülüslüler nezdinde, muâsırı olan al-Mutanabbî'nin şarkta hâiz olduğu derecede, takdir ve itibara mazhar bulunuyordu. Mutanabbî'yi ziyâdesi ile takdir eden Abu ʾl-ʿAlāʾ al-Maʿarrî onun hakkında: — „ne kadar da boynuz öğüten bir değirmene benzer, şiirleri manâ itibârı ile boştur." — demektedir.

Alfabe sırası ile tanzim edilmiş bulunan Dîvân'ı 1274'te Bulak'ta, 1886'da Beyrut'ta tab'edilmiştir. Dîvân'ı al-Muʿizz, Caʿfar b. Ġalbūn, Abu ʾl-Farac Muḥammed b. ʿOmar al-Şaybānî, Caʿfar b. ʿAlî b. Ġalbūn, al-Manṣūr'un oğulları Ṭāhir ve Ḥusayn, Yaḥyā b. ʿAlî, İbrāhîm b. Caʿfar ve Cavhar b. Kātib haklarında medhiyeler, al-Vahrānî aleyhine hicivler, biri Caʿfar ve Yaḥyā b. ʿAlî'nin vâlideleri ve diğeri İbrāhîm b. Caʿfar b. ʿAlî'nin oğlu hakkında olmak üzere, iki mersiye ve nihâyet irticâlen söylenmiş bir kaç şiirden mürekkeptir.

Bibliyografya: al-Żabbî, *Buġyat al-multamis*, s. 130, nr. 301; İbn al-Abbār, *al-Takmila*, s. 103, nr. 350; İbn al-Ḫaṭîb, *al-Iḥāṭa* (Kahire, 1319), II, 212; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), II, 4; al-Fatḥ b. Ḫāḳān, *Maṭmaḥ al-anfus* (İstanbul, 1302), s. 74; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Kahire, 1302), II, 364 (yalnız *Maṭmaḥ*'ı nakleder); Abu ʾl-Fidāʾ, *Târîḫ* (İstanbul, 1286), II, 118; Amari, *Bibl. Ar. Sic.*, arapça metin, cüz II, 317; al-Maḳrîzî, *İttiʿāẓ al-ḥunafāʾ*, Kudüs, t.s. (1908), s. 62; İbn al-Aṯîr, *Annales du Maghrib et de l'Espagne* (Fagnan tarafından tahşiye edilmiştir), s. 371; Fagnan, *Hist. des Almohades d'al-Merrākechi*, s. 93, 183; Kremer, *Über den shîʿitischen Dichter Abu ʾl-Ḳāsim Muḥammed İbn Hâniʾ* (*ZDMG*, LXIV, 481—494); Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 74, nr. 37; Brockelmann, *GAL*, I, 91; *Suppl.*, I, 146 v.d.; Huart, *Litt. ar.*, s. 96; İbn Şaraf al-Ḳayravānî, *Rasāʾil al-intiḳād* (Şam, 1930), s. 22.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-ḤAŞÎB. [Bk. İBNÜLHASÎB.]

İBN AL-ḤAṬÎB. [Bk. İBNÜLHATÎB.]

İBN ḤAVḲAL. [Bk. İBN HAVKAL.]

İBN HAVKAL. İBN ḤAVḲAL, ABU ʾL-ḲÂSİM (MUḤAMMED), mârûf arap seyyah ve coğrafya âlimidir. Hayatı hakkında fazla mâlûmat mevcut değildir. Memleketler ve milletlere dâir tetkiklerde bulunmak ve ticâret yapıp para kazanmak fikri ile, 331 senesi ramazanında (mayıs 943), Bagdad'dan ayrıldığını bizzat kendisi nakleder. Kendisinin bu tarih ile 367 (977) senesi arasında en çok faâliyet gösterdiği mâlûmdur. Bâzıları İbn Ḥavḳal'in X. asrın başından evvel doğduğunu söylerler. İslâm diyarını şarktan garba doğru dolaşmış ve aynı zamanda selefleri olan al-Cayhānî, İbn Ḫurdāẕbih ve Ḳudāma'nin eserlerini alâka ile tetkik etmiştir. Dozy, İbn Ḥavḳal'in Fâtimîlerin istihbarât hizmetinde bulunduğunu beyân eder. Seyahatleri esnâsında, ve ihtimâl 340 (952) senesine doğru, al-İṣṭaḫrî [b.bk.]'ye tesâdüf etmiştir. Bu coğrafya âliminin talebi üzerine, onun bâzı haritalarını tashih etmiş ve eserini gözden geçirmiştir. Alelâde 21 haritadan mürekkep olan bu mecmûaya İslâm atlası demek mûtattır; bunun müellifleri arasında İbn Ḥavḳal de mühim bir mevkî işgâl eder. Mamafih, bilâhare İṣṭaḫrî'nin eserini baştanbaşa yeniden yazmağa karar vermiştir. *al-Masâlik va ʾl-mamâlik* nâmındaki bu eseri 367 (977) senesinden muahhar olmayan bir zamanda, kendi nâmına, vücûda getirdi. Bu kitap, de Goeje tarafından, *Bibl. Geogr. Arab*'ın II. cildinde, *Viae et regna*... adı ile, neşredilmiştir. Bundan sonra Kramers tarafından eserin yeni arapça metni yeniden Leiden'de tab'edilmiştir. Yine aynı eserin Sir Williams Ouseley tarafından yapılmış eksik bir tercümesi, *The Orientale Geography of Ebn Hawkal* ismi ile, Londra'da, 1800 yılında neşrolunmuş ise de, bu tercüme daha ziyâde İṣṭaḫrî'nin eserinin muhtasar bir şeklinden ibârettir. İbn Ḥavḳal'in eserinin fransızca tercümesi de Lévi-Provençal tarafından, *Bibli. d. Géographes arabes de G. Ferrand* için, hazırlanmıştır. Bu eserde de, İṣṭaḫrî ve Masʿūdî'nin eserlerinde olduğu gibi, yel-değirmenlerinden bahisler vardır ki, bu üç eserde mütemâdiyen ve ısrarla bu değirmenlerden bahsedilmesi, bunların müslümanların bir icâdı olduğu ihtimâlini takviye etmektedir.

Bibliyografya: P. J. Uylenbroek, *De Ibn Haukalo Geographo*... (Lugd. Bat., 1822), s. 5—17; De Goeje, *Die Istakhri-Balkhi Frage* (*ZDMG*, 1871, XXV, 42 v.dd.); ayn. mll., *Bibl. Geogr. Arab.*, IV, *Praef.*, s. VI v.d.; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 17, 181; J. H. Kramers, *La Question Balkhi-Istakhri-Ibn Hawkal et l'Atlas de l'Islam* (*Acta Orientalia*, 1931, X, 9); daha mükemmel bibliyografya için bk. Aldo Mieli, *La Science Arabe* (Paris, 1938), s. 301 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 229; *Suppl.* I, 408. [Bu makale ABDÜLHAK ADNAN — ADIVAR tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

(C. V. ARENDONK.)

İBN AL-HAYSAM [Bk. İBNÜLHAYSEM.]

İBN ḤAYYĀN [Bk. İBN HAYYÂN.]

İBN HAYYÂN. İBN ḤAYYĀN B. ḤALAF, ABŪ MARVĀN ḤAYYĀN AL-ḲURṬUBÎ (987/988

—1076)? umûmiyetle ceddine izâfeten İbn Ḥayyân diye anılır. İspanya müslümanlarının en eski ve en iyi müverrihlerinden biridir. Hâl tercümesi hakkında 377 (987/988)'de doğmuş, 469 (1076)'da ölmüş olmasından maada bir şey bilinmemektedir. Gâyet velûd bir müelliftir. Eserlerinin adedi 50'den az değildir ve bu meyânda manzûmeler ve dinî yazılar da mevcuttur. Tarihe dâir eseri olan *al-Matîn*'in 60 ciltten eksik olmadığı nakledilir. Fakat eserlerinden elimize yalnız *Muḳtabis fî târîḫ Andalus* geçmiştir. Bunun bir nüshası Oxford (Cod. Bodl. Nicoll, II, nr. 137)'ta diğeri Cosanṭîna'da bulunmaktadır. Bu iki nüshanın kopyeleri Madrid (*Cat. de los man. árabes... Bibl. Nac.*, nr. 592, Codera, *Misión hist.*, s. 165, nr. 2) bulunmaktadır.

Bibliyografya: İbn Ḥayyân'a âit hâl tercümesi Pons Boigues'ın *Ensayo biobibliogr.* (s. 152 v.dd.)'sında zikredilmiştir; krş. Brockelmann, *GAL*, I, 338; *Suppl.*, I, 578.

İBN ḤAZM. [Bk. İBN ḤAZM.]

İBN ḤAZM. İBN ḤAZM (994—?), isminin tamâmı ABŪ MUḤAMMED ALĪ B. AḤMED. B. SA'ĪD B. ḤAZM olup, Endülüs araplarından, bir çok mevzûlarda gâyet geniş mâlûmat sâhibi, ihâtalı bir âlim, mârûf ilm-i kelâm ve tarih mütehassısı ve büyük bir şâirdir. 384 senesi ramazanının son günü (7 teşrin II. 994) Kurtuba'da doğmuştur. Âilesi Manta Līşam (yahut M-t-līcam, *Mu'cam al-buldān*'da معجم, *Irşād al-arīb*, V, 88'e göre, Labla nâhiyesinde 'Adyāl nehrinin munsabında kâin Valba'dan yarım fersah mesâfede) köyünden neş'et etmiştir. Cedd-i âlâsı hıristiyan olup, sonradan müslüman olmuştur. Saray nâzırı al-Manṣūr ile oğlu Muẓaffar tarafından vezâret mevkiine yükseltilmiş olan babası, nesebinin Yazīd b. Abī Sufyān'ın mevlâsı bulunan bir iranlıya kadar uzandığı iddiasında idi. Mûteber bir zâtın oğlu olması dolayısı ile, İbn Ḥazm bittabî mükemmel bir terbiye görmüştür. Gençliğini saray muhitinde geçirmiş olması, onun fevkalâde cevval olan zekâsının her sâhada inkişâf etmesine mânî teşkil etmemiştir. Muhtelif ilim ve fenlerde hocası olarak 'Abd al-Raḥmān Abī Yazīd al-Azdī (Endülüs'ü dâhilî harp esnâsında terketmiştir. Bk. İbn Başkuvāl, nr. 753)'yi zikreder (krş. *Ṭavḳ*, s. 110, 5, 118, 13 v.d.; bu eser onun hayatına dâir bir çok tarihler vermektedir). 400 senesinden evvel Aḥmed İbn al-Casūr (ölm. 401; İbn Başkuvāl, nr. 37, krş. *Ṭavḳ*, s. 136, 22, 144, 9)'dan ders almıştır. Siyâsî kargaşalıklar arasında kendisini Kurtuba'da hadîs tahsil ederken buluyoruz. (*Ṭavḳ*, s. 127, 16 v.d.). 'Āmirī'leri deviren (krş. Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, III, 271 v.d.) ihtilâl baba ile oğulun vaziyetlerini bir haylı değiştirdi. Bilhassa Hişām II. tekrar tahta geçtikten sonra (zilhicce 400 = temmūz 1010), babası gibi oğlu da, ağır muâmelelere mârûz kaldı. 402 senesi zilkâdesinin sonlarına doğru, İbn Ḥazm'ın babası öldü. 404 yılı muharreminde, dâhilî harpten pek ziyâde hasara uğramış olan Kurtuba'dan ayrıldı. Burada âilesinin Balāṭ Muġīṯ'te kâin muhteşem sarayı da, Berberîler tarafından, tahrip edilmişti (*Ṭavḳ*, s. 104; krş. s. 87 aş. 88). Bunun üzerine, Almeria'de ikamete karar verdi; orada, 'Alī b. Ḥammūd'un, Almeria'ye hukmeden Ḫayrān ile anlaşarak, Emevî Sulaymān'ı iskat ettiği tarihe kadar (muharrem 407), oldukça rahat yaşamış görünüyor. Ḫayrān, kendisinin Emevîler lehine entrika çevirdiğinden şüphelendiği için, onu, dostu Muḥammed b. İsḥāḳ ile birlikte, bir kaç ay hapis ve müteâkiben nefyetti. İki arkadaş, Ḥişn al-Ḳaṣr'a gittiler ve buranın beyi tarafından dostça karşılandılar 'Abd al-Raḥman IV. al-Murtażā'nın Valensiye'de halife ilân edildiğini haber almaları üzerine, bir kaç ay sonra, Ḥişn al-Ḳaṣr'dan ayrıldılar ve deniz yolu ile, Valensiye'ye gittiler. İbn Ḥazm orada daha başka tanıdıklara da tesâdüf etti (*Ṭavḳ*, s. 110 v.d.). Gırnata önlerinde, vezîri bulunduğu al-Murtażā'nın ordusunda, harbe iştirâk etti ve düşman eline esir düştü ise de, bir müddet sonra serbest bırakıldı (*Cat. Cod. Arab.*, I, 273). Altı senelik bir gaybûbetten sonra, 409 şevvâlinde, o zaman al-Ḳāsim b. Ḥammūd'un halife bulunduğu (*Ṭavḳ*, s. 104, 22; krş. s. 122, 2) Kurtuba'ya avdet etti. Bu halife hal'edilip de yerine irfan sâhibi 'Abd al-Raḥmān V. al-Mustaẓhir (ramazan 414 = kânun I. 1023) hilâfete geçtiği vakit, yeni halife kendisine dostu İbn Ḥazm'ı vezîr yaptı. Her ikisi de vaziyetten pek az bir zaman istifâde edebildiler; zîra 7 hafta sonra 'Abd al-Raḥmān katledildi (zilkâde 444 = kânun II. 1024) ve İbn Ḥazm tekrar hapse atıldı. Hapiste ne kadar kaldığı mâlûm değildir; fakat 418 (1027) senesi sıralarında Játiva'da ikamet ettiği muhakkaktır. al-Cayyānī (Yāḳūt'da) İbn Ḥazm'ın Hişām al-Mu'tadd zamanında da vezîr olduğunu söyleyor. Hayatının geri kalan kısmı hakkında pek az mâlûmâtımız vardır. Mamafih kendisini tamâmiyle ilme, te'lifâta ve fikirlerinin müdâfaa ve tâmimine hasrederek, siyâset ile uğraşmaktan tamâmiyle çekindiği mâlûmdur.

İlk eserlerinden biri *Ṭavḳ al-ḥamāma fî 'l-ulfa va 'l-ullāf*'tır (D.K. Pétrof tarafından, 1914'te Leiden'de, neşredilmiştir; krş. Goldziher, *ZDMG*, LXIX, 192 v.dd.), A.R. Nykl, *Ṭavḳ al-ḥamāma*'nın ingilizce bir tercümesini (*A book containing the Risala known as the Dove's Neckring about Love and Lovers*, Paris, 1931) neşretmiştir; o, Giriş'in 3. faslında eseri tetkik ediyor ve eserin tedvini tarihini 1022 (412/413) olarak tesbit etmeğe mütemâyül görünüyor (s. LVII v.dd.; krş. Asín Palacios, *Abenházam*, I, 77 v.d., hâşiye 92). *Ṭavḳ al-ḥamāma* rusçaya, M. A. Sallier tarafından, tercüme edilmiştir (İbn Hazm, *Ożerelye Golubki, perevod s arabskogo M. A. Salye* — Sallier — pod redakciey I. Ju. Kraçkowskogo, Moskova, 1933). *Ṭavḳ al-ḥamāma* metninin tenkidi için bu maddede zikredilmiş bulunan Goldziher'in tetkikinden başka krş. Brockelmann, *Lit. Zentralbl.*, 1915, st. 1276 ve ayn. mll. *Beiträge zur Kritik u. Erklärung von Ibn Hazm's Ṭauq al-Ḥamāma Islamica*, 1932, V, 462—474; bu tetkikte müellif, bahis mevzûu olan eser hakkında başka bir takım bilgiler meyânında, onu, kitabının muhtelif yerlerinde zikretmiş bulunan İbn Ḳayyim al-Cavzīya'nın *Ravżat al-muḥibbīn va nuzhat al-muştāḳīn* (Şam, 1349) adlı kitabını me'haz olarak gösteriyor; W. Marçais, *Observations sur le texte du "Ṭawq al-Ḥamāma"* (*Mémorial Henri Basset*, Paris, 1928, II, 59—88)'de; kendi tercümesi kakkında A.R. Nykl'in notları (s. 222 v. dd.). *Ṭavḳ al-ḥamāma*'nın Şam'da da bir tab'ı çıkmıştır (1349). Krş. bir de E. Wiedemann, *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften, XLII. Zwei naturwissenschaftliche Stellen aus dem Werk von Ibn Ḥazm über die Liebe, über das Sehen und den Magneten* (*SBPMS Erlg.*, XLVII 1915, 93—97). Dozy'nin tanıtmış olduğu bu eseri müellif, 418 (1027), senesine doğru, Játiva'da (s. 1, 8) yazmıştır (*Ṭavḳ*, s. 79 v. d.; Ḫayrān'ın 419'da vefatından evvel, Abu 'l-Cayş Mucāhid'in Ḫāyrān'a hücûmunun, 417 rebiyülâhırında aralarında vukû bulmuş dargınlıktan ileri geldiği düşünülebilir; krş. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, IX, 192 v.d.; diğer takribî bir nihâî tarih de *Ṭavḳ*'ta gösterilmiştir, s. 42, 4: Ḥakam b. Munẕīr, İbn Başkuvāl, nr. 332'ye nazaran, 420 senesine doğru vefat etmiştir). Aşka ve aşkın muhtelif safhalarına dâir olup, psikolojik görüşlerini kendi hayatından veya muâsırlarının tecrübelerinden alınmış kısa hikâyeler ve kendi şiirleri ile izah eylemiş olduğu bu kitapta İbn Ḥazm ince bir müşâhid, parlak bir üslûpçu ve ince bir şâir olarak görünmektedir. Müellif bu eserde bize yalnız kendi karakterini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda asrındaki hayatın pek az mâlûm olan bir cephesini de, alâka verici bir tarzda, aydınlatıyor. *Risāla fî faḍl al-Andalus* adı ile mârûf kitabını da yine bu zamanda yazmış olduğu tahmin edilir. Müellifin dostu Abū Bakr Muḥammed b. İsḥāḳ

'a ithâf eylemiş olduğu (al-Żabbī'ye göre, nr. 59) bu eser al-Maḳḳarī'de münderiçdir (nşr. Dozy, II, 109, 18—21; Bulak tāb. 1279, II, 767, 8 v. dd.). Ḳal'at al-Būnt (al-Maḳḳarī, II, 110, krş. İbn al-Abbār, *al-Takmila*, nr. 432) emîrinin teşvikı ile yazılmış olan *Risāla*, Endülüs müslümanlarının en eski te'lifâtından en mühimleri hakkında etraflı bir fikir vermektedir. Bize kalmış olan tarihî eserleri şunlardır: *Nuḳaṭ al-'arūs fî tavārīḫ al-ḥulalāfā'* (C.F. Seybold tarafından, *Revista del Centro de Estudios históricos de Granada y su Reiño*, I, 160, v.dd., 237 v.dd., Gırnata, 1911'de neşr ve ispanyolcaya tercüme edilmiştir) ile 450 senesine doğru vücûda getirilmiş olan *Camharat al-ansāb* (*Ansāb al-'arab*)'dır (krş. Codera, *Misión histórica en la Argelia y Túnez*, Madrid, 1892, s. 24 v.dd., 83, yazm. Tunus, Mascid al-Zaytūna, nr. 5014 ve bu yazmanın kopyesi Madrid, Real Acad. de la Hist., Codera, *göst. yer.*, s. 165; Paris, Bibl. Nat., Blochet, *Cat. de la Coll... Schefer*, nr. 5829; *Camharat al-ansāb*'ın daha iki yazması Bankipore ve Rāmpūr'da bulunmaktadır: *Cat. of the Arabic and Persian Mss. in the Orient. Publ. Library at Bankipore*, XV, 195—197, nr. 1101; Bankipore yazmasının metninden seçilmiş parçalar: Ḥuda Buḫş, *Contributions to the History of Islamic Civilization* (Kalküte, 1905), s. I—XXXV; 2. tab. (1929), s. 319—356. Oradan alınmış olan Peygamberin hâl tercümesi (Berlin, *Verz.*, nr. 9510). *Camharat...*, İbn Ḫaldūn (*'Ibar*, 1284 tab., VI, 8, 89 v.d. 97 ve tür. yer) tarafından gâyet beğenilen ve Magrib ve Endülüs'teki arap ve berberî kabîlelerinin şecereleri hakkında müteaddit defalar zikredilen bir kitaptır. Bu eser Codera tarafından Ḥammūdī'ler, Tucibī'ler (bu iki makale Codera'nın *Estudios críticos de Historia árabe española*'sında da mevcuttur; Saragossa, 1903, s. 301 v.dd.) ve Emevîler hakkında yapmış olduğu tebliğlere me'haz teşkil etmiştir (*göst. yer.*, s. 29 v.dd., 41 v.dd., krş. 147 v.dd., 75 v.dd. ve tür. yer.). Bu eserin bir bölümü Ḥuda Buḫş, *Contrib. to the History of Islamic civilisation* (Kalküte, 1907, sonunda). Fakat İbn Ḥazm büyük edebî faâliyetini kelâm ve hadîs âlimi sıfatı ile göstermiştir. Bidâyette şâfi'î mezhebinin müfrit bir tarafdarı idi. *Kitāb al-muḥallā bi 'l-āṯār fî şarḥ al-mucallā bi 'l-iḫtiṣār* (Kahire, 1347—1352) bu devirde yazılmıştır (bk. Asín Palacios, *Abenházam*, I, 261 v.d.). *Tafsīr al-calālayn*'in bâzı basmalarının sahife kenarlarında basılmış bulunan *Kitāb al-nāsiḫ va'l-mansūḫ* (yk. bk.)'un müellifi her hâlde Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Ḥazm'dır.

Sonra zâhirî [b.bk.] mezhebine meyletmiş ve bu mezhebin âteşli bir müdâfii olmuştur. Bu fikir değişmesi, *Risāla*'yi daha yazmadan önce vâzıh bir surette vukûa gelmiş idi (krş. Makḳarī, II, 120, 9 v.dd.). Zâhirî mezhebinden olan muallimi Abu 'l-Ḫiyār (*Ṭavḳ*, s. 98, 10)'ın, yâni Mas'ūd b. Sulaymān b. Muflit (İbn Başkuvāl, nr. 1238; al-Żabbī, nr. 1361)'in bu husûsta te'sir etmiş olması ihtimâl dâhilindedir (zâhirî muâsırlar hakkında krş. İbn Başkuvāl, nr. 1195, 1196). Vahy ve hadîse müstenit olmayan anâsırı kıyas-i fukahâda kabûl etmeyen nazariyesini, ilk defa olarak Goldziher (*Die Ẓâhiriten*, Leipzig, 1884) tarafından mufassal bir surette tetkik edilmiş bulunan *Ibṭāl al-ḳiyās va'l-ra'y va'l-istiḥsān va 'l-taḳlīd va 'l-ta'līl* (yazm. Gotha, Pertsch, *Verz.*, nr. 640) adlı risâlesinde şiddetle müdâfaa etti. İsminden istidlâl edildiğine nazaran, İbn Ḥazm mümâsil mevzûları (krş. cüz III, 76) *Kitāb al-iḥkām fī (li-) uṣūl al-aḥkām* (Hediv kütüp. yazm., *Fih.*, 1305 tab'ı, II, 236; eserin 1345 = 1926'da başlamış olan bir basımı Maktabat al-Ḫānǧī, Kahire)'da, ele almıştır. İbn Ḥazm'ın *Masā'il uṣūl al-fiḳh* hakkındaki küçük bir eser, *Fihris maktabat al-Manār*'a nazaran, 1332'de Mısır'da İbn al-Amīr al-Ṣanʿānī ve al-Ḳāsimī'nin notları ile bir arada, tab'edilmiştir. Yukarıda zikredilmiş olan *Masā'il uṣūl al-fiḳh* hakkındaki eser, Muḥammed b. İsmā'īl al-Amīr al-Ṣanʿānī'nin İbn Ḥazm'ın *al-Muḥallā*'ya yazdığı girişten seçip-aldığı ve tahşiye ettiği usûl-i fıkha dâir bir takım parçalardan ibârettir; aynı eser, Camāl al-Dīn al-Ḳāsimī tarafından iltikat ve neşredilmiş olan *Macmū' rasā'il fī uṣūl al-tafsīr va-uṣūl al-fiḳh* (Şam, 1331, s. 27—52) ile *Macmū'at al-rasā'il al-munīriya* (Kahire, 1443—1446, I, 77—99) adlı başka bir risâleler mecmûasında da dercedilmiş bulunmaktadır.

Kitāb al-Muḥallā bi 'l-āṯār fī ṣarḥ al-mucallā bi 'l-iḫtiṣār (*iḫtiṣār*) nâmındaki eserinde, fıkıh hakkında zâhirî mezhebine mahsûs bir usûlü vaz' ve izah eylemiştir. Bu bahsin eserin Hidiv kütüphânesinde (*Fihr.*, III, 297 v.d.) bulunan müteaddit cildlerinde, tamâmı ile, mahfûz bulunduğu anlaşılmaktadır. Leiden'de Landerberg (*Cat.*, nr. 646) ve İstanbul'da Ayasofya (nr. 1259, 1260)'da kısmen mevcut bulunmaktadır. *Īṣāl ilā fahm al-ḫiṣāl* (*Faṣl*, I, 114, 7 v.dd.) nâmındaki eserinin mevzûu da buna benzer. Bu eser oğlu Abū Rāfi'in Hidiv kütüphânesinde (*Fihr.*, III, 297, 13—14) bulunan *Muḫtaṣar* nüshasında mündericdir.

Zâhirîlik usûllerinin din meselelerine tatbiki için İbn Ḥazm yeni bir şekil kullanmıştır. Burada dahi *Kur'an* ile sahîh hadîsin zâhirî mânasına itibâr edilmesini iltizâm etmektedir. Bu bakımdan islâmiyet hakkında mevcut muhtelif dinî mütâleaları, en meşhûr eseri olan *Kitāb al-faṣl fī 'l-milal va 'l-aḥvā' va 'l-niḥal* (1317—1321'de ve 1929'da Kahire'de tab'edilmiştir) nâmındaki kitabında şiddetle tenkit etmiş ve eş'arî [b.bk.]'lere ve bilhassa bunların sıfât-i ilâhiye hakkındaki telâkkîlerine şiddetle hücûm eylemiştir. Fakat *Kur'an*'ın insana mahsûs tâbirleri husûsunda İbn Ḥazm kendi usûlünü terkederek, bunları rûha istinat eden bir itikat ile te'lif etmeğe mecbûr olmuştur. *Kitāb al-faṣl*'ın üzerinde tahlilî bir işleme ile eserin kısmen tercümesini Asín Palacios, *Abenházem de Córdoba y su historia crítica de las ideas religiosas* (Madrid, 1927—1935, V)'ta verdi; ondan önce Goldziher, *Die Zahiriten* adlı eserinde en mühim noktalara temâs etmişti. İbn Ḥazm'ın dinî ve felsefî fikirlerinin küll hâlinde tahlil ve tenkidi henüz yapılmamıştır. Bk. Horten (bk. hâl tercümesi)'de bulunan hulâsalar, İbn Ḥazm'ın prensiplerinin ahlâk bahsinde icrâ eylemiş olduğu te'sir hakkında bk. Goldziher, *göst. yer.*, s. 162 v.d. ve velîlere inanmağa, sûfilerin mezhebine ve remil ilmine karşı tevhîd mezhebinin aksül'amelini temsil eden İbn Ḥazm'a dâir bk. Schreiner, *Beitr.* Zikredilen ve Goldziher'in ilk olarak tanıtmış olduğu eserde, İbn Ḥazm islâmiyet hâricindeki itikatları ve bilhassa mûsevîler ile hıristiyanlarınkini tetkik ve tenkit etmiş ve metinlerin tahrifine dâir ithamlara istinat ederek bunların kitaplarında mevcut tezat ve mânasızlıkları tebârüz ettirmiştir (krş. Goldziher, *Jeschuran, Zeitschrift für die Wiss. des Judenthums*, 1872, VIII, 76 v.dd. ve *ZDMG*, 1878, XXXII, 363 v.dd.; Schreiner, *ayn. esr.*, XLII, 612 v.dd.). Asín Palacios, *Kitāb al-faṣl fī 'l-milal va 'l-aḥvā' va-'l-niḥal* (*Abenhazam de Córdoba y su historia crítica de las ideas religiosas*, Madrid, 1927—1935, V) üzerinde tahlilî tetkiki ile, bu eserin kısmî tercümesininin 1. cildinde İbn Ḥazm hakkında, onun, devrinin çerçevesi içinde olarak, yetişmesini, teolojik ve felsefî prensiplerini, eserlerini ve mektebini inceleyen, etraflı bir tetkik neşretmiştir (krş. ayn. mll., *El Cordobés Abenházam, primer, Historiador de las ideas religiosas, Discurso de recepción en la Academia de la Historia*, Madrid, 1924; *La indiferencia religiosa en la España musulmana*; *Kitāb al-faṣl*, V, 119—124'teki metnin ispanyolca tercümesi, *Cultura Española*, 1907). E. Bergdolt, *Kitāb al-faṣl*'ın bir faslını (Kahire, 1321, V, 136—140) tercüme etmiştir: (*ZS*, 1933, IX, 139—146). Isr. Friedlaender (*Zur Komposition von Ibn Ḥazm's Milal va 'n-niḥal. Orient. Stud. Th. Nöldeke gewidmet*, I, 267 v. dd.) Goldziher tarzında, mufassalan izah eylemiş olduğu vecihle, bu eserin (müellif ona müteaddit defalar *Dīvān* ismini vermektedir, I, 107, 11; IV, 178, 16, V, 70, 18) mantıkî tertibi, bidâyette ayrı olan bir çok parçaların idhâli sureti ile, kısmen ihlâl edilmiştir. Eserin yazma nüshalarında zikredilen tarihlerin çok farklı olmasından, Friedlaender'e nazaran, iki ayrı nüshayı tefrik etmek mümkündür. Bundan, *a. Kitāb iẓhār tabdīl al-yahūd va 'l-naṣārā li 'l-Tavrāt va 'l-Inǧīl va bayān tanāḳuż mā bi-aydīhim minhā mimmā lā yaḥtamilu 'l-ta'wīl*'e sarâhaten tevâfuk eden nüshadan, I, 116—II, 91'e kadar olan kısmı ve *b. al-Naṣā'iḥ al-munǧiya min al-faḍā'iḥ al-muḫziya va 'l-ḳabā'iḥ al-murdiya min aḳwāl ahl al-bida' va 'l-firāḳ al-arba' al-mu'tazila va 'l-murǧi'a va 'l-ḫawāriǧ va 'l-şiya'*'ı ihtivâ eden IV, 178—227 arasındaki kısmı ayırmak kabildir. Friedlaender, yazmalardan istifâde etmek sureti ile, bunun, şî'îlere âit olan faslı (IV, 178—188) sünnîlere muhâlif olan fikirler (II, 111—117, *The Heterodoxies of the Shiites*, New Haven, 1909, *Journ. of the Amer. Orient. Soc.*, XXVIII ve XXIX'dan alınmıştır; aynı eser yazmaları için krş. *ZDMG*, LXVI, 166) hakkındaki umûmî bir hulâsa ile birlikte, tercüme ve mufassal bir şekilde izah etmiştir. *c.* IV. cildin 87—178. sahifeleri arasında (Friedlaender, *ayn. esr.*, IV, 92—94,) *al-İmāma va 'l-mufāżala* da asıl eserden ayrılabilir. Bu kitabın ismini Friedlaender *Kitāb al-imāma va 'l-siyāsa fī ḳisam siyar al-ḫulafā' va marātibihā va'l-nadb va 'l-wāǧib minhā* (İbn Ḥayyān, Yāḳūt'un zikrettiği gibi) unvanını mukayese etmektedir. İbn Ḥazm'ın *Fī 'l-mufāżala bayna 'l-ṣaḥāba*'si (Şam yazm., Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fī Dimaşḳ . . .*, s. 82, 4); bu kitap ile aynı eser olabilir. Berlin'de nr. 5376'da bulunan yazma, müellifin *al-Nubża al-kāfiya fī uṣūl aḥkām al-dīn* nâmındaki eserinin bir parçasını ihtivâ etmektedir. Mantık bahsinde İbn Ḥazm *Kitāb al-takrīb fī ḥudūd al-manṭiḳ* nâmında bir eser yazmış ise de, kitap elimize geçmemiştir; *Faṣl* (I, 4, 10; III, 90; V, 20, 2; V, 70 aş.) da bir az değişik bir unvan ile mevcut bulunan mâlûmat aynı esere âit olduğu takdirde, sözü geçen kitabın mevzûunu bir dereceye kadar öğrenmiş oluruz. Bu eserin, müellifin tarih ve edebiyata dâir *Risāla*'sinde bahsedip, tevâzuu hasebiyle ismini zikretmemiş olduğu *'Ilm al-kalām* hakkındaki yegâne (ve ilk) eseri aynı kitap olduğu tahmin edilebilir. Mamafih felsefî eserlerindeki meziyetlerini medhettiği üstadı (İbn Ḥallikān, al-Ẕahabī) Muḥammed b. al-Ḥasan al-Maẕḥiǧī (İbn al-Abbār, *al-Takmila*, nr. 411)'den okuduğu *kalām* sâhasındaki çalışmalarını, pek ziyâde takdir ettiği (*Die Ẓâhiriten*, s. 157.) Aristo'ya muhâlif olmasını ve mevzûu an'anevî tarza tamâmiyle zıt bir surette izah eylemiş bulunmasını kendisi için bir hatâ addederler (bk. bir de Goldziher, *Stellung der alten islam. Ortodoxie zu den antiken Wissenschaften, Abh. der Kgl. Preuss. Akad. der Wiss.*, 1915, phil. hist. Kl., nr. 8, s. 27—29). Bu vâdide hasselerin tecrübesine büyük kıymet verdiği göze çarpar.

İbn Ḥazm, *Kitāb al-nāsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire'de 1297 ve 1308'de, *Tafsīr al-Calālayn*'in hâşiyesinde tab'edilmiştir) ile muhâfaza edilmemiş olduğu anlaşılan diğer bâzı eserlerini *Kur'an* ve hadîs tâlimine hasretmiştir. Bizans imparatoru Nikephoros II. Phokas (krş. al-Subkī, *göst. yer.*, II, 178 v.dd. ve Flügel, *Die Arab . . . Hss . . . der Hofbibl. zu Wien*, I, 449 v.dd.)'ın bir hicviyesine mukabele teşkil eden ve Subkī (*K. Ṭabaḳāt al-şāfi'īya*, II, 184—189; krş. Abū Bakr b. Ḫayr, *Fihr.*, Codera ve Ribera tab., I, 409 v.d.)'de münderiç bulunan bir hiciv kasîdesi müellifin kalem münâkaşalarına dâir eserleri meyânına dâhildir. Zühdî hayata mukaddime olup, Peygamberi ahlâkî idealin nümûnesi olarak gösteren (krş. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 30) *Kitāb al-aḫlāḳ va 'l-siyar fī mudāvāt al-nufūs* (Kahire tab., t. s.) nâmındaki, ahlâk ilmine dâir eseri, müellifin olgun yaşının ve ıztıraplar ile dolu tecrübelerinin mahsûlüdür. Variyantlar arzeden üç baskısı bulunan bu ahlâk eseri (bk. bir de Sarkis, *Mu'cam al-maṭbū'āt*, Kahire, 1346 = 1928, st. 86), Asín Palacios tarafından, incelenmiş ve ispanyolcaya çevrilmiştir (*Los caracteres y la conducta. Tratado de moral práctica por Abenházam de Córdoba*, Madrid, 1916; ayn. mll., *Abenházam*, I, 232 v.dd.; ayn. mll., *al-Andalus*, 1934, II, 18; ayn. mll., *La moral gnómica de Abenházam, Cultura Española*, 1909; keza ahlâk eseri hakkında krş. A. R. Nykl, *Ibn Ḥazm's Treatise on Ethics*, *AJSL*, 1923/1924, XL, 30—36).

İbn Ḥazm'ın bize kadar gelebilmiş eserlerine muhtelif büyüklükte 16 eserden mürekkep bir mecmûası ilâve etmek lâzımdır. Bu kitap H. Ritter tarafından, İstanbul'da, Fâtih câmii kütüphânesi yazma nr. 2704 içinde bulunmuştur. Asín Palacios, *Un códice inexplorado del Cordobés Ḥazm* adlı ve *al-Andalus* (1924, II, 1—56)'de çıkmış makalesinde, kısmen cevaplar ve reddiyeleri ihtivâ eden bu eserlere dâir çok etraflı bilgi veriyor. Bunlardan birini teşkil eden *Risālat al-durra fī taḥḳīḳ al-kalām fī-mā yalzamu 'l-insān i'tiḳāduhu* (nr. 4), belki de bilâhare aleyhine kadı İbn al-'Arabī al-İşbīlī (krş. Asín Palacios, *Abenházam*, I, 303 v.d.)'nin bir *Risālat al-ġurra* adı ile yazdığı kitap *Risālat al-durra*'dir. İbn Ḥazm'ın *Marātib al-iǧmā'*'ı da devrimize kadar

gelmiştir (*Cat. of the Arabic and Persian Mss. in the Orient. Publ. Library at Bankipore*, nr. 1892, XIX krş. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Flügel, V, 485, nr. 11747; bu eserin bir yerde zikredilişine dâir krş. *JA*, 1851, 4. seri, XVIII, 500 v.dd.).

Polemikci bir mizaç sâhibi olan (krş. *Ṭavḳ*, s. 43, 8) İbn Ḥazm muhtelif temâyüllerde bulunan mûsevî, hıristiyan ve müslümanlara hücûm etmiştir. Çok sert bir muhâsım olduğundan bahseden İbn Ḥayyān (Yāḳūt'ta) — "Ona mukavemet eden bir taşa çarpmış gibi olurdu." — diyor. Müslümanların büyük bir ekseriyetinin haklarında derin bir hürmet beslemekte oldukları al-Aş'arî, Abū Ḥanîfa, Mālik gibi şöhretleri hakaret ve istihzâlara boğmuştur. „İbn Ḥazm'ın kalemi al-Ḥaccāc'ın kılıcı kadar keskindir" tarzında meşhûr bir söz vardır. Mamafih dâimâ muârızlarının hakkını teslime gayret etmiştir. Bunlara haksız târizlerde bulunmaktan nefret ederdi. Ahlâka dâir eserinde, tab'ındaki şiddeti, bir hastalığın te'sirine atfetmektedir. Fikirlerini yaymağa pek az muvaffak olmuştur. Edebiyat ve kelâm ilminde geniş mâlûmat sâhibi olup, Mucāhid'in Mayorka vâlisi bulunan Aḥmed b. Raşîḳ (al-Żabbî, nr. 400)'in şahsında bir müddet bir hâmî bulmuştur. Mâlikî mezhebine muhâlefetinden (Dozy, *Notices*, s. 190 v.d.) dolayı, kurtubalı kelâm âlimleri tarafından aleyhinde bulunulduğu vakit, İbn Ḥazm bunun tarafından himâye edilmiştir. Bu himâye sâyesinde, 430 ile 440 seneleri arasında, Mayorka adasında tarafdarlar bulmağa muvaffak olmuştur (krş. İbn al-Abbār, *al-Takmila*, nr. 1467, nr. 2027, İbn Başkuvāl, nr. 903). İbn Raşîḳ'in önünde 440 senesine doğru şarktan avdet eylemiş bulunan mârûf din âlimi Abu 'l-Valîd Sulaymān al-Bācî ile münâkaşaya girişmiştir. Mayorkalı bir fakîh tarafından dâvet edilmiş olan aynı muhâsım İbn Ḥazm'ı adayı terke mecbûr etmiştir (İbn al-Abbār, *göst. yer.*, nr. 443; krş. Codera, *Estudios críticos* ..., s. 264—269).

Dinin mârûf şahsiyetlerine karşı olan hücûmları, onun kısmen de ilmini kıskanan din âlimlerini kendisine düşman etmiştir. Bunlar, İbn Ḥazm'ın fikirlerinin insanı dalâlete sevkettiğini iddia ile, onun derslerini tâkip edenleri bundan ictinâba dâvet etmişlerdir. Bu fikirleri, İbn Ḥazm'ı hukümdarların nazarında şüpheli bir vaziyete düşürmüş ve bunlar bir müddet sonra onun kendi topraklarında bulunmasına müsâade etmemişlerdir. Aynı surette, Emevîlere karşı açıktan-açığa göstermekte olduğu fazla muhabbet (*taṣayyu'*, İbn Ḥayyān), kendisini tehlikeli addettirebilirdi. Bunların hücûmları karşısında Manta Lîşam'da kâin ve kendisine mirâs olarak intikal eylemiş bulunan arâziye çekilmeğe mecbûr oldu. Eserleri İşbîlîya'de, halkın önünde yakıldı. Müellif bu hareketin mânasızlığı ile hicviyelerinde istihzâ etmiştir. Çekilmiş olduğu köşede de tedris ve te'lîfe devam etti. Oğlu Abū Rāfi'in verdiği mâlûmata nazaran, 80.000 varak tutan 400 eser vücûda getirmiş, fakat „bunların çoğu memleketinin hudûdundan hârice çıkmamıştır" (İbn Ḥayyān). Müverrih al-Ḥumaydi'nin de dâhil bulunduğu küçük bir talebe gurubu, din âlimlerinin tekfirinden çekinmeyerek, İbn Ḥazm'ın derslerini tâkip etmek üzere, Manta Lişam'a gelirdi. İbn Ḥazm, 28 şâbân 456 (15 ağustos 1064)'da, köyünde, vefat etti. Muvahhidlerden al-Manṣūr'un bir gün onun mezarının başında: — „Bütün âlimler İbn Ḥazm'ın eserlerine mürâcaata mecbûrdurlar." — demiş olduğu rivâyet edilir (al-Maḳḳarî, II, 160, 12).

Oğulları arasında Abū Rāfi' al-Faḍl (ölm. 479) âlim bir müellif olarak zikredilmektedir (bk. İbn Başkuvāl, nr. 994). Abū Usāma Ya'ḳūb (*ayn. esr.*, nr. 1407) ile Abū Sulaymān al-Muṣ'ab (İbn al-Abbār, *al-Takmila*, nr. 1097) babalarının ilmini yaymış olmakla mârûfturlar.

İbn Ḥazm'ın nazariyelerine, bilhassa vefatından sonra, yazı ile hücûm edilmiştir Kadı İbn al-'Arabi [b.bk.] V. (XI.) asrın sonlarına doğru (al-Żahabi, *Taẕk.*, II, 90 v.dd.), şarktan avdet ettiği zaman Magrib'de dalâleti pek ziyâde yayılmış buldu. Reddiye olarak, Żahabi tarafından, *Taẕkira* (III, 323 v.d.)'de ve daha başka kitaplarda zikredilmiş bulunan *Kitāb al-ḳavāṣim va 'l-'avāṣim* nâmındaki eserini yazmıştır. Aynı senelerde Muḥammed b. Ḥaydara (Żahabi, *göst. yer.*, IV, 52) ile 'Abd Allāh b. Ṭalḥa (İbn al-Abbār, *göst. yer.*, nr. 1330; al-Maḳḳari, I, 905, 8) onun tarafına geçtiler. Takriben bir asır sonra da mâlikî kelâm âlimlerinden 'Abd al-Ḥaḳḳ b. 'Abd Allāh (İbn al-Abbār, *göst. yer.*, nr. 1812) ve İbn Zarḳūn (*ayn. esr.*, nr. 967), muârız olarak, münakâşaya giriştiler. İbn Zarḳūn, *Kitāb al-mu allā* nâmı altında vücûda getirdiği bir eser ile, *Kıtāb al-muḥallā*'ya hücûm etmiştir. Buna mukabil İbn Zarḳūn'un talebesinden, nebâtat âlimi İbn al-Rūmiya, taassup derecesinde, İbn Ḥazm tarafdarlığı yaptığı gibi, meşhûr mutasavvıf İbn 'Arabi [b. bk.] *Kitāb al-muḥalıā*'nın yine *Kitāb al-mu'allā* unvanlı bir hulâsasını vücûda getirmiş ve İbn Ḥazm'ın eserlerini tâmim ile meşgûl olmuştur.

Bibliyografya: metinde zikredilenlerden başka bk. Yāḳūt, *Irşād al-arîb* (*GMS*, VI, 5), V, 86 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 459; İbn al-Ḳiftî, *Tārîḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 232 v.d.; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, nr. 888 ve nr. 40; al-Żabbî, *Buġyat al-multamis*, nr. 1204 ve 412; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), 2. tab., bk. *Fihrist*; İbn Ḫāḳān, *Maṭmaḥ* (Const., 1302), s. 55 v.d.; (İstanbul, 1302), s. 55 v.d.; al-Żahabî, *Tazkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd), III, 341 v. dd.; al-Maḳḳarî (nşr. Dozy), I, 511 v.dd.; (Bulak), I, 364 v.dd. ve *Fihrist*; *Cat. Cod. Arab. Bibl. Lugd. Bat.*, I, 267 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (Paris), III, 4; Dozy, *Script. arab. de Abbadidis loci*, II, 75, 130 v.d. (al-Nuvayrî); ayn. mll., *al-Bayān al-muġrib*, Mukaddime, 64 v. dd.; ayn. mll., *Gesch. d. Mauren, Fihrist*; Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 109—186 ve tür. yer; ayn. mll., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (mad. *Ibn Ḥazm*); Schreiner, *Beitr. z. Gesch. der theol. Bewegungen im Islam*, s. 3 v.dd.; Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 209 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 399 v.d. (krş. 525 ve II, 701), 419; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, nr. 103, s. 130 v.dd.; Friedlaender, *The Heterodoxies*, Mukaddime; Horten, *Die philos. Systeme der spekul. Theologen*, s. 564 v.dd. (fakat *Kitāb al-faṣl*'dan alınmış olan isimler ancak kısmen doğrudur); Pétrof, *Ṭavḳ*, s. VII v. dd. ve orada, s. IX'da zikredilmiş olan bibliyografya; Sa'îd b. Aḥmed al-Andalusî, *Ṭabaḳāt al-umam* (nşr. Cheikho), Beyrut, 1912, s. 75—77; İbn al-'Arabî al-İşbîlî, *al-'Avāṣim min al-ḳavāṣim* (Cezayir, 1346), I, 85; II, 67 v.dd.; al-Nuvayrî, *Historia de los Musulmanes de España y Africa* por en-Nugairî, Texto árabe y trad. española por M. Gaspar Remiro, I, Gırnata, 1917, metin s. 95 v.d; trc. s. 94 v.d.; al-Yāfi'î, *Mir'āt al-canān va-'ibrat al-yaḳẓān* (Haydarâbâd, 1337—1340), III, 79—81; A. González Palencia, *Historia de le literatura arabigo-española* (Barcelona, 1928), s. 140—157 ve tür. yer; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, yeni neşir, E. Lévi-Pronvençal (Leiden, 1932), II, 326—332 ve tür. yer.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN ḤİBBĀN [Bk. İBN HİBBÂN.]

İBN HİBBÂN. İBN ḤİBBĀN. MUḤAMMED B. AḤMED AL-BUSTÎ (?—965), arap müellif ve muhaddisidir. Sicistan dâhilinde Bust'te doğmuş ve uzun tahsil seyahatlerinden sonra, Semerkand'da kadılığa tâyin edilmiştir. Fakat peygamberliği *'ilm* ve *'amal*'in te'lifi olarak izah ettiği cihetle, zındık telâkkî edilerek, azlolundu (krş. Goldziher, *Ma'ānî al-nafs*, s. 57). Nasâ'da ve 334 (965)'te Nîşāpūr'da ikâmet ettikten sonra, hadîs okutmak üzere, Semerkand'da yerleşti ve 22 şevvâl 354 (21 teşrîn I. 965)'te, 80 yaşında olduğu hâlde, orada vefat etti. Başlıca eseri musannâ tertip tarzı ile meşhûr *Kitāb al-taḳāsîm va 'l-anvā'* nâmındaki hadîse dâir kitaptır (bk. *Fihrist al-kutub al-maḥfūẓa fi 'l-Kutubḫāna al-Khedîviya*, I, 259; *Dîbāca*, Berlin, Ahlwardt, *Verz.*, nr. 1268), 'Alî b. Balabān al-Fārisî (ölm. 739 = 1338, al-Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt*, s. 331) tarafından tekrar tertip edilmiştir (İbn Ḥacar'in hâşiyeleri ile birlikte Brit. Mus., bk. *Catalogus cod. ar.*, nr. 1570; krş. Goedziher, *Muh. Stud.*, II, 269, nr. 5). Bu iki eser yâni İbn Ḥacar al-Haytamî tarafından yeniden tertip edilmiş bulunan *Kitāb al-Şiḳāt* (yazma, Kahire, bk. *Fihrist*, I, 230 v.d. ve *Maşāhir 'ulamā' al-amṣār*, yazm., Leipzig; bk. Vollers, *Die Islam ... Hdss.*, nr. 688) hadîse dâirdir. Bir nasihat tarzında ve *Ravżat al-'uḳalā' va nuzhat al-fużalā'* nâmında, âdâba dâir, eser yazmıştır (yazm. Hamburg; bk. Brockelmann, *Verz.*, nr. 96)ki, 1328'de, Kahire'de tab'edilmiştir. Brockelmann bu eserin diğer 11 kitabını zikretmektedir.

Bibliyografya: al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya al-kubrā*, II, 141; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 130; ayn. mll., *Schafiiten*, nr. 152; Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 272. (C. BROCKELMANN.)

İBN ḤİCCA. [Bk. İBN HİCCE.]

İBN HİCCE. İBN ḤİCCA, ABU 'L-MAḤĀSİN TAḲÎ AL-DÎN ABŪ BAKR B. 'ALÎ B. 'ABD ALLĀH AL-ḤAMAVÎ AL-ḲĀDİRÎ AL-ḤANAFÎ AL-AZRĀRÎ (1366—1434; gençliğinde çalışmış olduğu mesleğe izâfeten böyle düğme yapan, tesmiye olunmuştur). Memlûkler devrinin en meşhûr şâir ve üslûpkârlarından bir arap müellifidir. 767 (1366)'de Ḥamât'ta doğmuştur. Tahsil etmek üzere Kahire'ye yapmış olduğu seyahatten avdetinde 791 (1390) tarihinde al-Ẓâhir Barḳūḳ tarafından yapılan muhâsara esnâsında Şam'da vukûa gelmiş olan büyük yangına şâhid olmuş ve ilk edebî eseri olan İbn Makānis (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hdss. von Berlin*, nr. 9784) hakkındaki hicviyenin mevzûunu bu hâdiseden almıştır. Müellif olarak şöhretin en yüksek derecesine, Sulṭān al-Mu'ayyad Şayḫ (815—824 = 1412—1421)'in kâtibi al-Bārizî'nin himâyesi ile, tâyin edilmiş olduğu Kahire divan münşîliğinde vâsıl olmuştur. Bārizî'nin 830 (1427)'da vefatı üzerine tekrar vatanına dönmüş ve 15 şâbân 837 (25 mart 1434)'de orada ölmüştür. *al-Ṣamarāt al-şahîya fi 'l-favākih al-ḥamavîya va 'l-zavā'id al-Miṣrîya* nâmı altında toplamış olduğu şiirlerinin en meşhûru *Ḥizānat al-adab va ġāyat*

al-ʿarab adlı *Badīʿiyya*'sidir. Bunun *Taḳdīm Abī Bakr* (krş. Mehren, *Rhetorik*, s. 12) unvanlı şerhini 826 (1423)'da yazmıştır. Bu şerh 1230'da Kalküte'de (Mutanabbī divanına hâşiye), 1273 ve 1291'de Bulak'ta, 1301'de Kahire'de tab'edilmiştir. Onun Memlûklerin divanlarından gelen mektup ve beratlardan müteşekkil muhtelif el-yazmaları mevcut olan mecmûası (*Ḳahvat al-inşā*') muhakkak kullanmağa elverişli bir menbâ teşkil etmektedir. *Şamarāt* (*Şimār*) *al-avrāḳ* unvanlı antolojisi ile *ẕayl*'i, Rāġib al-İṣfahānī'nin *Muḥāżarāt al-udabā*'sının hâşiyesi olarak, Bulak'ta ve 1330'da tab'edildiği gibi, İbrāhīm b. al-Aḥdab'ın ikinci bir zeyli ile birlikte, al-İbşayhī'nin *al-Mustaṭraf*'ının hâşiyesi olarak, 1320/1321'de tab'edilmiş ve büyük bir şöhret kazanmıştır. İbn Hicce, bundan başka bir çok eski kitapları tâdil ve hulâsa etmiştir. İbn al-Habbārīya'nin *al-Ṣādiḥ va 'l-bāġim*'i bu meyândadır. Bu hulâsanın bir hulâsası al-Şirvānī'nin *Nafḥat al-Yaman* (Kahire, 1326, s. 150—161)'inde mevcuttur.

Bibliyografya: al-Nuʿmānī, *al-Ravż al-ʿāṭir* (yazm. Wetzst., II, 289), var. 80ᵛ; *Muntaḫab min tārīḫ Ḳuṭb al-Dīn al-Nahravānī* (yazm. Leiden, nr. 2010), var. 85ᵛ; Brockelmann, *GAL*, II, 15 v.dd.; *Suppl.*, II, 8 v.d. (C. BROCKELMANN.)

İBN HİŞĀM. [Bk. İBN HİŞÂM.]

İBN HİŞÂM. İBN HİŞĀM, ʿABD AL-MALİK B. HİŞĀM B. AYYŪB AL-ḤİMYARĪ AL-BAṢRĪ (?—834), Basra'da doğmuş ve Mısır'da Fusṭāṭ'ta, 13 rebiyülâhır 218 (8 mayıs 834)'de vefat eylemiş olan arap nahiv âlimidir. Bâzılarına göre, vefatı 213 yılındadır. İbn İsḥāḳ [b.bk.] tarafından vücûda getirilmiş olan *Siyar*'i tâdil ve islâh ettiği gibi, *İncil*'de münderic hikâyeler ile cenûbî Arabistan hikâyelerinden mürekkep bir eser de tertip etmiştir: *Kitāb al-tīcān* (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hdss. zu Berlin*, nr. 9735; Rieu, *Supplement to the Catalogue of arab. Mss. in the British Mus.*, nr. 578/579; Tunus, nr. 4953ª; İstanbul, ʿĀṣir, nr. 691; al-Zayyād, *Ḫazā'in al-kutub fī Dimaşḳ*, s. 72, nr. 12; *Manuscrits de la collection Landberg*, nr. 717).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), Kahire, 1299, nr. 390, I, 365; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vuʿāt*, s. 315; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 48; M. Lidzbarski, *De propheticis quae dicuntur legendis arabicis* (Lipsiae, 1893), s. 5 v.dd.; ayn. mll., *Zeitschr. f. Assyriologie*, VIII, 271 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 135; *Suppl.*, I, 206 (krş. L. Caetani, *İslâm tarihi*, trc. H. Cahid [Yalçın], İstanbul, 1924, I, 76 v.d.).

(C. BROCKELMANN.)

İBN HİŞĀM. İBN HİŞĀM, CAMĀL AL-DĪN ABŪ MUḤAMMED ʿABD ALLĀH B. YŪSUF B. AḤMED B. ʿABD ALLĀH B. HİŞĀM AL-ANṢĀRĪ AL-MİṢRĪ (1309—1360), 708 zilkâdesinde (nisan/mayıs 1309) Kahire'de doğmuş ve 5 zilkâde 761 (17/18 eylûl 1360)'de aynı şehirde vefat etmiştir.

Zuhayr b. Abī Sulmā'nın *Dīvān*'ını endülüslü nahiv âlimi ʿAbū Ḥayyān'dan okuduğu gibi, Şihāb al-Dīn ʿAbd al-Laṭīf b. al-Muraḥḥal al-Fākihānī v.b.'dan ders görmüştür.

Şâfiʿî mezhebine taallûk eden ilimlerden icâzet almış olduğundan, Kahire'de Ḳubbat al-Manşūrīya'de tefsir müderrisi olmuştur. Fakat Kahire'deki hanbelî medresesinde müderris olmak maksadı ile, vefatından 5 sene evvel, hanbelî mezhebine geçmiş ve bu uğurda, 4 aydan az bir zaman zarfında, al-Ḫirakī'nin *Muḫtaṣar*'ını ezber öğrenmiştir.

İbn Ḫaldūn onun hakkında şu suretle mütâlea beyân etmektedir: „İbn Hişām nahiv ilminde çok derin mâlûmat sâhibi idi. İbn Cinnī'nin tedris usûlünü ve sistemini kabûl etmiş olan Musul nahiv âlimlerinin yolunu tâkip etmiştir. İbn Hişām'ın göstermiş olduğu vukûf cidden hayrete şâyân olduğu gibi, mevzûuna hâkim ve mâhir bir âlim olduğunu da göstermektedir."

İbn Hişām'dan bize şu eserler kalmıştır:

1. *Ḳaṭr al-nadā va-ball al-ṣadā*, bir çok defa neşredilmiş küçük bir nahiv kitabıdır; 2. evvelkinin şerhi (Tunus'ta 1281'de, Bulak'ta 1253 ve 1282'de, Kahire'de 1274'te tab'edilmiş ve Goguyer tarafından fransızcaya yapılmış olan tercümesi, *La pluie de rosée, étanchement de la soif* adı altında, 1887'de Leiden'de, neşredilmiştir) 3. *Şuẕūr, al-ẕahab fī maʿrifat kalām al-ʿarab*, evvelkinden bir az daha mufassal küçük bir sarf kitabıdır; 4. bir evvelkinin şerhi (Bulak'ta, 1282'de, Kahire'de 1253'te ve 1305'te neşredilmiştir); 5. *al-Iʿrāb ʿan ḳavāʿid al-iʿrāb*, nahvî tahlile dâir muhtasar bir kitaptır (1298'de İstanbul'da tab'edildiği gibi, de Sacy tarafından fransızcaya tercüme ve *Anthologie grammaticale* adındaki eserine derc edilmiştir; Paris, 1829, s. 73—92 ve ter. s. 155—223); 6. *Muġni 'l-labīb ʿan kutub al-aʿārīb* (müellif bir diğer nüshayı 749 = 1348'da Mekke'de vücûda getirmiştir; fakat bu, Mısır'a avdeti esnâsında kaybolduğundan, Mekke'de ikinci ikameti zarfında, 756 = 1353'da, bunu tertip etmiştir), tamam bir nahiv kitabı olup, iki kısım veya 8 fasla ayrılmış olup, cümlelere dâir kaideler ile edatlara âit mufassal bir bahsi ihtivâ etmektedir (Tahran'da 1274'te, Kahire'de, 1305 1307, 1328—1329'da neşredilmiştir); 7. *Mūḳid al-aẕhān va mūḳiẓ al-vasnān*, bir çok müşkül sarf meselelerinin hâllini ihtivâ eder. Âtıf Ef. kütüp. 2800/5, Hidiv kütüp., *Fihr.*, VII, 69, 104, 172, 598; 8. *Alġāz*, Sultan al-Malik al-Kāmil'in kütüphânesi için tertip edilmiş nahiv lugazleri mecmûası (1304'te Kahire'de neşredilmiştir). 9. *al-Ravża al-adabīya fī şavāhid ʿulūm al-ʿarabīya*, İbn Cinnī tarafından, *Kitāb al-lam*ʿ'de zikredilmiş bulunan şevâhidin şerhidir (Berlin 6752). 10. *al-Cāmiʿ al-ṣaġīr fī 'l-naḥv*, nahiv kitabıdır (Kılıç Ali Paşa kütüp., 932). 11. *Risāla fī 'ntiṣāb luġatan va faẕlan va iʿrāb ḫilāfan va ayżan va'l-kalām ʿalā halumma carran*, bu kelimelere dâir sarf tetkikleridir (Berlin, *Verz.*, nr. 6886; Leiden, *Cat.*, I², nr. 221; *Masāʾil fī 'l-naḥv va acvibatuhā*; Hidiv kütüp., *Fihr.*, IV, 53, 59, VII, 564; al-Suyūṭī, *Kitāb al-aşbāh va 'l-naẓāʾir*'de neşredilmiştir, Haydarâbâd, 1317, III, 203—222). 12. *Kur'an*'ın 9 âyetinde mefʿûl bihin istimâli tarzı hakkında küçük bir tetkik (Berlin, nr. 6884, Derenbourg'un, *Mss. Arab. de l'Esc.*, nr. 86, 6'da bahsettiği eserin aynı olması muhtemeldir). 13. *Masʾalat iʿtirāż al-şarṭ ʿala 'l-şarṭ* (Leiden, *Cat.*, I², nr. 217, 218; nşr. al-Suyūṭī *ayn. esr.*, IV, 34—42). 14. *Favc al-şaẕā fī masʾalat kaẕā* aynı mevzû hakkında hocası Abū Ḥayyān'ın *Kitāb al-şaẕā fī aḥkām ḳaẕā* nâmındaki eserinin mütemmimidir (nşr. al-Suyūṭī, *ayn. esr.*, IV, 120—131). 15. *Şarḥ al-Ḳaṣīda al-luġazīya fī 'l-masāʾil al-naḥvīya*, nahiv lugazlerini ihtivâ eder (Leiden, *Cat., Cod. Arab.*, nr. 222, nşr. al-Suyūṭī, *ayn. esr.*, II, 302—323). 16. *Avżaḥ al-masālik ilā alfīyat İbn Mālik*, yanlış olarak *al-Tavżīḥ* nâmı ile tanınmış olup, İbn Mālik'in *Alfīya*'sinin nesir olarak yazılmış ve tashih olunmuş ilâveli nüshasıdır (1304 ve 1316'da Kahire'de, 1832'de Kalküte'de neşredilmiştir). 17. *Şarḥ Bānat Suʿād*, Kaʿb b. Zuhayr'in Peygamber hakkındaki şiirinin şerhidir (Guidi tarafından 1871'de Leipzig'de; 1304 ve 1307'de Kahire'de neşredilmiştir). 18. *Şavārid al-mulaḥ va mavārid al-minaḥ*, rûhun tezkiyesine mütedâirdir (Berlin, nr. 2097). 19. *Muḫtaṣar al-intiṣāf min al-Kaşşāf*, al-Zamaḫşarī'nin *Kaşşāf*'ında münderiç bulunan mûtezileye âit fikirleri reddetmek üzere, İbn al-Munayyir tarafından vücûda getirilmiş olan *al-İntiṣāf min al-Kaşşāf*'ın hulâsasıdır (Berlin, nr. 791); İbn Hişām'ın sarfa âit diğer risâleleri, al-Suyūṭī, *ayn. esr.*'de tab'edilmiştir (II, 292, 299—301, IV, 2—34, 43—53, 100—120).

Bibliyografya: al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 257; ayn. mll., *Buġyat al-vuʿāt* (Kahire, 1326), s. 293; İbn Ḫaldūn, *Prolég.* (trc. de Slane), III, 273, 312; Moh. Ben Cheneb, *Étude sur les pers. ment. dans l'icāza de Sidi ʿAbd al-Ḳādir al-Fāsī* (Paris, 1907), nr. 291; Brockelmann, *GAL*, II, 23 v.dd.; *Suppl.*, II, 16—20; krş. *Nachtr.*, s. 706; Huart, *Litt. ar.*, s. 381. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN ḤORDĀẔBEH. [Bk. İBN ḤURDĀẔBİH.]

İBN HUBAL. [Bk. İBN HÜBEL.]

İBN HUBAYRA. [Bk. İBN HÜBEYRE.]

İBN ḤURDĀẔBİH. İBN HURDÂZBİH, İBN ḤORDĀẔBEH, ABU 'L-ḲĀSIM ʿUBAYD ALLĀH B. ʿABD ALLĀH (820?—912?), III. asrın (820'ye doğru) ilk senelerinde doğduğu tahmin edilen, aslen iranlı meşhûr coğrafya âlimi olup, âilesinden ilk defa müslüman olan büyük babasıdır. Babası Taberistan vâliliğinde bulunmuştur. Hayatı hakkında pek az mâlûmat vardır. Cabal (Media)'de posta muhâbere işleri müdürlüğü (*ṣāḥib al-barīd va 'l-ḫabar*) gibi, mühim bir me'mûriyette bulunduğu mâlûm olmakla berâber, bu vazifeye hangi tarihte tâyin edildiği ve ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Halife al-Muʿtamid kendisini mahremiyetine kabûl eylemiştir. Mûsikî âletleri, teganni, âhenk ve raks hakkında, sarayda yapmış olduğu bir konuşma Masʿūdī'de mevcuttur. Mûsikî hakkındaki bilgisini, babasının yakın dostu olan İsḥāḳ al-Mavṣilī [b.bk.]'den öğrenmiştir. Kısmen ilme (bilhassa iranlıların nesep ilmine) ve kısmen de *adab* (oyun mûsikî, şarap, yemek pişirmek san'atı, eğlence arkadaşları hakkında)'e dâir olan eserlerinden yalnız *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* mevcuttur. Abbâsî prenslerinden birinin talebi üzerine vücûda getirmiş olduğu bu eser için, müellif evrak hazînelerinden de mâlzeme toplamıştır. Bu kitap tarihî topografya hususunda mühim bir me'haz teşkil etmiş ve muahhar coğrafya âlimleri (İbn al-Faḳīh, İbn Ḥavḳal, al-Muḳaddasī, al-Cayhānī) tarafından çok defa kullanılmıştır. Evvelâ Barbier de Meynard (*JA*, 1865) ve bilâhare de Goeje (*Bibl. geogr. arab.*, VI) tarafından — ki başka elyazmalarından da faydalanmıştır — tab' ve tercüme edilmiş olan bu eser, de Goeje tarafından izah edildiği vecihle tam bir metin şeklinde mevcût değildir. de Goeje'nin yapmış olduğu araştırmadan anlaşıldığına göre, İbn Ḫurdāẕbeh kitabını 232 (846/847) senesine doğru yazmış ve sonra peyderpey ilâveler yapmıştır. Böylece ikinci bir nüsha vücûda gelmiş, fakat bu 272 (885/886) senesinden evvel ikmâl edilmemiştir. Kâtib Çelebî'ye nazaran İbn Ḫurdāẕbeh 300 (912/913) senesine doğru vefat etmiştir.

Bibliyografya: de Goeje, *Bibl. geogr. arab.*, VI, mukaddime ve orada gösterilmiş bulunan hâl tercümesi., Brockelmann, *GAL*, I, 225; *Suppl.*, I, 402 v.d.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN HÜBEL. İBN HUBAL, MUHAẔẔİB AL-DĪN ABU 'L-ḤASAN ʿALĪ B. AḤMED (1122—1213), Bagdad'da doğmuş bir tabîptir. Evvelâ Nizāmīya'de nahiv ve fıkıh tahsiline

başladı; fakat bir müddet sonra tıp tahsiline döndü. Bilâhare Ahlat'ta Ahlat emîrinin (Şāh-i Arman) tabîbi oldu ve büyük bir servet elde etti. Daha sonra Mardin'de Badr al-Lu'lu'nun hizmetine girdi; sonra da Musul'a gitti. 75 yaşına geldiği zaman, gözlerini kaybetmek felâketine uğradı; fakat 610 (1213) senesine kadar yaşadı. Başlıca eseri *al-Muḫtār fi 'l-ṭibb* unvanını taşımaktadır. De Koning bu kitabın iki faslını *Traité sur le calcul dans les reins et dans la vessie* adındaki eserinde neşretmiştir (s. 186 v. dd.). Aynı zamanda şâir olan İbn Hubal'in Şams al-Dīn Abu 'l-'Abbās Aḥmed isminde bir oğlu kalmış ve bu da Selçuklulardan Kaykâvus [b.bk.]'un sarayında hekimlik yapmış ve orada ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Abī Uṣaybi'a (nşr. Müller), I, 304 v. dd.; İbn al-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 238 v.d.; Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, 141 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 490; *Suppl.*, I. 895.

İBN HÜBEYRE. İBN HUBAYRA, 1. ABU 'L-MUŞANNĀ 'OMAR B. HUBAYRA AL-FAZARĪ, Irak vâlisi olup, aslen ḳinnasrînlidir ve Sulaymān b. 'Abd al-Malik devrinde, Bizanslılar'a karşı yapılmış olan mücâdelenin reislerinden biri olarak zikredilmektedir. 96/97 (715) senesi yazında donanma hazırlanmış ve sonba harda İbn Hubayra bu donanma ile Bizans'a hücûm eylemiştir. Aynı zamanda Maslama b. 'Abd al-Malik de karadaki harekâtı idâre etmiştir. İbn Hubayra kışı Anadolu'da geçirdi ve ertesi yaz harbe tekrar başladı. 97 (ağustos 716) senesi sonunda Araplar İstanbul'u muhâsaraya başladılar. Fakat bütün bir sene süren muhâsaradan sonra hiç bir şeye muvaffak olamayarak, dönmeğe mecbûr oldular. 100 (718/719) senesinde 'Omar II., İbn Hubayra'ye Mesopotamya vâliliğini tevdî etti. 102 (720/721) senesinde, Ermenistan'da Bizanslılara karşı yapılan muvaffakiyetli bir sefer sonunda, Yazīd II. tarafından Irak ve Horasan vâliliğine tâyin olundu. Şimâl ve cenûp arapları arasında devâm eden mücâdelelerde menşe'ine tebean dâimâ şimâllileri iltizâm eylemiş ve diğerlerini ikinci plâna atmıştır. 105 senesi şevvâlinde (mart 724), halife Hişām b. 'Abd al-Malik'in tahta geçmesini müteâkip, İbn Hubayra azledildi ve yerine Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī geçti. Diğer bir rivâyete nazaran, bu hâdise bir sene sonra vukûa gelmiştir. Oğlu Yazīd dahi İbn Hubayra nâmını taşır.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, bk. Fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 17—102; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 359 v.d., 374, 376, 378, 388; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 71, 82 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 566, 599, 605, 620; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 389, 395; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 199 v.dd. ve *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern* (*Nachr. von der Kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, Philol.-hist. Kl.*, 1901, s. 440 v.dd.).

2. ABŪ ḪĀLID YAZĪD B. 'OMAR (705/706—?), evvelkinin oğludur ve 87 (705/706) tarihinde doğmuştur. Halife al-Walīd II. tarafından Ḳinnasrîn vâliliğine tâyin olundu. 128 senesi bidâyetinde (745 sonbaharı) Marvān II. kendisine Irak vâliliğini tevdî etti ve bir ordu ile Hâricîlere karşı yolladı. Yazīd 129 ramazanında (mayıs/haziran 747) Kûfe'ye girdi. Bilâhare Vāsiṭ'i zapt ve Hâricî reisi al-Żaḥḥāk b. Ḳays al-Şaybānī [b. bk.] ile sulh akdedip, Hâricîlerin vâlisi olarak şehirde kalmış bulunan 'Abd Allāh b. 'Omar b. 'Abd al-'Azīz [b.bk.]'i esir etti. Bundan sonra bütün Irak'ı hükmü altına aldı. Emevî hilâfetinin diğer düşmanları gibi, Hâricîler de âsî alevî 'Abd Allāh b. Mu'āviya [b. bk.] ile birleştiler; fakat Abd Allāh b. Mu'āviya Yazīd'in kumandanı 'Āmir b. Żubāra tarafından mağlûp edildildığı gibi, Hâricîler de Irak'ta tutunamadılar. Bu sırada Abbâsîler mücâdeleye başladı. Bunların kumandanı Ḳaḥṭaba b. Şabīb, Kûfe üzerine yürüdüğü zaman, Yazīd sür'atle kendisini tâkip etti; Ḳaḥṭaba 132 muharreminde (ağustos 749) bilinmeyen bir şekilde öldüğünden, oğlu Ḥasan kumandayı deruhte etti. Bu sırada Yazīd, Vāsiṭ'a çekildi ve orada Ḥasan tarafından muhâsara edildi. Abbâsî sülâlesinin tanınması bu yıldadır. Halife Abu 'l-'Abbās'ın kardeşi Abū Ca'far, Ḥasan b. Ḳaḥṭaba'ye yardım etmek üzere, Vāsiṭ üzerine yürüdü ve aylarca devam eden muhâsara sonunda Yazīd teslim oldu. Abbâsîler her ne kadar resmen kendisine af vâdettiler ise de, bir müddet sonra öldürüldü. İbn Ḫallikān'a nazaran Yazīd 132 zilkâdesinde (haziran 750) idâm edilmiştir. Diğer bir me'haza göre, Yazīd ancak halife Marvān II. [b. bk.]'ın vefatı haberini aldıktan sonra, muhâsara edenler ile, müzâkereye girmiştir. Bu rivâyet hakikate uyduğu takdirde, Yazīd'in 133 senesinin ilk aylarından birinde (750 sonbaharı) idâm edilmiş olması icâp eder.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 828 (trc. de Slane, IV, 204 v. dd.); Ṭabarī, II, bk. Fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 243—340; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 405, 407 v. d., 411 v.dd.; *Fragm. Histor. Arab.*, I, bk. Fihrist; *Kitāb al-Aġānī*, II, 156 v. d.; XVI, 84; XVIII, 142; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 681, 688, 690, 699 v. dd.; II, 11 v. dd.; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 221, 237, 245 v.dd., 336 v. d., 343. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN HÜBEYRE. İBN HUBAYRA, iki vezîrin ismidir:

1. 'AVN AL-DĪN ABU 'L-MUẒAFFAR YAḤYĀ B. MUḤAMMED B. HUBAYRA AL-ŞAYBĀNĪ (1096/1097?—1165), 490 (1096/1097) yahut diğer bir me'haza göre, 497 (1103/1104) senesinde doğmuştur. Bagdad'a 5 fersah mesâfede kâin Dūr Banī Avḳar'dandır. Muhtelif me'mûriyetlerde bulunduktan sonra, 542 (1147/1148) senesinde *Dīvān al-zimām* reisi olmuş ve 544 rebiyülâhırında (ağustos 1149), halife al-Muḳtafī tarafından, vezîr intihap edilmiştir. Selçuklu sultanı Mas'ūd b. Muḥammed'in 547 recebinde (teşrin II. 1152) vefatından sonra, Bağdad vâlisi Mas'ūd al-Bilālī Ḥilla şehrini zaptetti; fakat az bir müddet sonra İbn Hubayra tarafından mağlûp edildi ve Takrīt'e kaçmağa mecbûr oldu. Onun bu firârından sonra, yalnız Ḥilla değil, Kûfe ile Vāsiṭ dahi vezîrin eline geçti. Sultan Muḥammed b. Maḥmūd Vāsiṭ üzerine bir ordu sevkettiği vakit, halife bizzat vezîrinin imdadına koştu ve sultanın askerleri ric'ate mecbûr oldu. 548 (1153/1154) senesinde al-Muḳtafī Takrīt'i muhâsara etti; fakat, bir şey yapamayarak, ric'at eyledi. Ertesi sene evvelâ halife ve müteâkiben vezîr, şehri harp ile zaptetmek istedilerse de, muvaffak olamadılar. Mas'ūd al-Bilālī Ba'ḳūbā civârındaki düz ovada iki defa halife tarafından ve Vāsiṭ yakınlarında da, İbn Hubayra tarafından mağlûp edilmiştir. Bu zaferden sonra İbn Hubayra'ye „Irak sultanı" lekabı verilmiştir. 555 (1160) senesinde, al-Muḳtafī vefat edip, yerine al-Mustancid geçtiği vakit, İbn Hubayra vezârette ipka edildi. 13 cemâziyelevvel 560 (28 mart 1165)'ta vefat etmiştir. Âlim olarak da meşhûrdur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 817 (trc. de Slane, IV, 114 v.dd.); İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (tab. Derenbourg), s. 419—426; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, tür. yer.; Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 221—223, 234—239, 247—255, 290—292; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 305, 310; Brockelmann, *GAL*, I, 408 v.d; *Suppl.*, I, 687 v.d.

2. 'IZZ AL-DĪN MUḤAMMED B. YAḤYĀ, yukarıdaki zâtın oğludur. Babasının vefatından sonra, vezîr oldu ise de, çok geçmeden hapse atılmış ve böylece tarihten silinmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (tab. Derenbourg), s. 426.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN İSFANDİYĀR. [Bk. İBN İSFENDİYĀR.]

İBN İSFENDİYĀR. İBN İSFANDİYĀR, MUḤAMMED B. AL-ḤASAN, iranlı bir müverrihtir. Hakkındaki mâlûmatımız, vatanı olan Taberistan'ın tarihine dâir yazdığı eserinde bizzat naklettiğinden ibârettir. 606 (1210) senesinde Taberistan vâlisi olan hâmîsi Rustam b. Ardaşīr'in katlini haber alması üzerine, Bagdad'dan Irak-i Acem'e dönmüş ve derin bir hüzün içinde iki sene Rey'de kalarak, kütüphânelerde tetkikat yapmış ve eseri için gerekli mâlûmatı toplamıştır. Bilâhare Ḫvārizm'de 5 sene kalmış ve bir kitapçı dükkânında tesâdüfen yeni vesikalar ve bunlar arasında Ardaşīr Bābakān'ın vezîri Tansar tarafından Taberistan hükümdarı Casnaf'a yazılmış olan mektubu bulmuştur (*JA*, 1894, 9, ser. 1864, s. 185 ve 502). Tarihine bu mektup ile başlamakta ve arkasından vatanı ve onun görülmeğe değer tarafları hakkında kısa bir tasvir, sonra Taberistan'ın Vaşmgīr, Büveyh, Gazneliler ve Selçuklular ile, eserin son kısmını teşkil eden ikinci yerli Bāven sülâlesi zamanlarına âit tarihi gelmektedir. Bu eser, E. G. Browne tarafından, 1905'te tercüme ve *Gibb. Memorial Series* (II)'de neşredilmiştir.

Bibliyografya: W. Ouseley, *Travels*, II, 214; III, 304 v.dd.; B. Dorn, *Sehireddins Gesch. von Tabaristan*, s. 3; Spiegel (*ZDMG*, 1850, IV, 62); Rieu, *Cat. of Persian MSS.*, s. 202; Ethé, *Pers. MSS. Bodl. Libr.*, s. 160 ve *Cat. Pers. MSS. India Off.*, s. 223; C. A. Storey, sect. II, fasc. 2, 359 v.b.

(CL. HUART.)

İBN İSḤĀḲ. [Bk. İBN İSḤĀḲ.]

İBN İSḤĀḲ. İBN İSḤĀḲ, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED (?—767), arap müellif ve muhaddislerinden olup, 12 (633) tarihinde Irak'ta, 'Ayn al-Tamr kilisesinde, esir edilerek, Medine'ye götürülmüş ve orada 'Abd Allāh b. Ḳays'in mensûp olduğu kabîlenin himâyesine girmiş olan Yasār'ın torunudur. Kendisi de orada büyümüştür. Peygamberin hayatına âit vak'a ve hikâyeleri derin bir alâka ile toplamağa başladı ve bu yüzden bir müddet Medine'de hadîs ilminin imamları ve bilhassa Mālik b. Anas ile ihtilâfa düştü. Bunlar şehirde umûmî efkâra hâkim oldukları gibi, İbn İsḥāḳ'ın şi'î olmasından ve onun tarafından tâmim edilen muhtelif menkıbe ve şiirlerin mürettibi bulunmasından şüphe etmekte idiler. Bundan dolayı İbn İsḥāḳ vatanını terketti ve evvelâ Mısır'a, sonra Irak'a gitti. Halife al-Manṣūr kendisini Bagdad'a celbeyledi ve İbn İsḥāḳ 150 (767)'de diğer rivâyetlere göre, 151 veya 152 tarihinde orada vefat etti. Siyere dâir iki eser vücûda getirmiş olduğu zannedilmektedir: hicrete kadar olan vak'aları ihtivâ eden *Kitāb al-mubtadā'* (*Fihrist*, s. 92) yahut *Mubtadā' al-ḫalḳ* (İbn Hişām'da İbn 'Abdī, nşr. Wüstenfeld, II, s. VIII veya *Kitāb al-mabdā' va ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (al-Ḥalabī, *al-Sīra*, II, 235) ve *Kitāb al-maġāzī*.

Başlıca eseri olan bu kitabın *Kitāb al-ḫulafā* 'sını pek çabuk gölgede bıraktığı anlaşılmaktadır. Karabacek siyere âit metnin bir yaprağının arşidük Rainer 'e âit bir papirüste bulunduğunu zannetmiştir (bk. *Führer durch die Sammlung*, nr. 655). İstanbul 'da Köprülü kütüphânesinde (nr. 1140) bulunup, İbn İsḥāḳ 'ın *Kitāb al-maġāzī* 'si zannedilen kitabın İbn Hişām 'ın eserinin aslı ile mukabele edilmiş bir nüshası olduğu anlaşılmıştır (bk. Horovitz, *Mitt. des Sem. für orient. Sprachen*, X, Westas, Stud., s. 14). Bununla berâber belki al-Māvardī asıl nüshaya mâlik idi. Zîra *al-Aḥkām al-sulṭāniyya* nâmındaki eserinde (nşr. Enger, s. 65, I, 11 v.dd., 65 v.d., 67 v.d., 68) *Maġāzī* 'den alınmış ve İbn Hişām (s. 677, 561, 445, 841) 'da muhtasarlarına tesâdüf edilen hikâyeleri zikretmektedir. Eser bize Ṭabarī 'nin ve başka müelliflerin mufassal hulâsalarından intikal eylemiştir. Fakat, müstakil olarak, eseri İbn İsḥāḳ 'ın, doğrudan-doğruya, şâkirdi olan kûfeli Ziyād b. 'Abd Allāh al-Bakkā'ī vâsıtası ile görmüş olan İbn Hişām [b.bk.] 'ın bunun üzerindeki işlemesi ile bize vâsıl olmuştur. İbn Hişām Peygamberin İbrāhīm 'denberi olan cedlerine âit tarihin ancak I. kısmını aldı; iki müstakil kısmı birleştirmek ve kısmen kısaltmak suretiyle *Kitāb sīrat Rasūl Allāh* 'ı vücûda getirmiştir. Esere kat'î şekil, hicretin IV. asrında, al-Vazīr al-Maġribī [b.bk.] tarafından, verilmiştir. al-Suhaylī (ölm. 508 = 1114) tarafından şerhedildiği gibi, fasıl Abū Ẓarr Muṣ'ab b. Muḥammed b. Mas'ūd (ölm. 604 = 1207, Fas 'ta) tarafından da sathî bir surette izah edilmiştir.

Bibliyografya: J. Fück, *Muḥammed b. Isḥaḳ* (Frankfurt, a. M., 1925); İbn Ḳutayba, *Handbuch der Geschichte* (nşr. Wüstenfeld), s. 247; Ṭabarī, *Ẓayl al-muẓayyal*, sene 150, III, 4, 2512; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 623 (Kahire, 1299), I, 611; Yāḳūt, *Irşād al-arīb*, VI, 399—401; Sprenger (*ZDMG*, XIV, 288—290; ayn. mll., *Leben Mohammeds*, III, LXX; Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. XIV; Wellhausen, *Mohammed in Medîna* s. XI; Ranke, *Weltgeschichte*, V, 2, s. 252; Wüstenfeld, *Geschichtchreiber der Araber*, nr. 28; M. Hartmann, *Der islamische Orient*, I, 32 v. dd.; A. Fischer, *Biographien von Gewährsmännern des Ibn Isḥāq, hauptsächlich aus aż Żahabī* (Leiden, 1890), krş. *ZDMG*, XLVI, 148 v.dd.; *Das Leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishâk bearbeitet von Abd el-Malik Ibn Hischâm* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1858—1860; kısaltılarak tekrar tab'ı Leipzig, 1899. Yeniden tab'ı Bulak, 1295; İbn Ḳayyim al-Cavzīya 'nin *Zād al-ma'ād* nâmındaki eserinin hâşiyesinde neşri (Kahire, 1324); P. Brönnle, *Die Commentatoren des Ibn Isḥāq und ihre Scholien*, Diss (Halle, 1895); *Die Kommentare des Suhaylī und des Abū Ẓarr zu den Uḥud-Gedichten in der Sīra des Ibn Hişām* (*ed. Wüst. I, 611—638*) *nach den Hdss. zu Berlin, Strassburg, Paris und Leipzig*, nşr. A. Schaade, Diss. Leipzig, 1908 (*Leipzig Sem. Stud.*, III, 2) *Commentary on Ibn Hisham's Biography of Muhammad according to Abu Dzarr's Mss. in Berlin, Constantinople and the Escorial*, nşr. Paul Brönnle (*Monuments of Arabic Philology*, I, II) Kahire, 1911; bk. bir de mad. SĪRA. (C. BROCKELMANN.)

İBN İYĀS. [Bk. İBN İYÂS.]

İBN İYÂS. İBN İYĀS, MUḤAMMED B. AḤMED (1148—1228) İyās ismi, halk lisanında, „Ayās" şeklinde de telâffuz edilir; Memlûkler devletinin inhitat devrinde yetişmiş en mühim a r a p m ü v e r r i h i olup, 852 (1448) senesinde doğmuştur. Tarihinin 928 senesi vukûâtı ile sona ermesinden, 80 yaşında ölmüş olduğu tahmin edilebilir. Âilesi aslen türktür. Baba cihetinden büyük babası İyās al-Faḫrī nâmında bir türk köledir. Efendisi tarafından *„min Cunayd"* ismi verilen bu köle, sultan Ẓāhir Barḳūḳ [b. bk.] 'a satılmış ve onun Memlûkleri arasına dâhil olarak, bilâhare ikinci davâdâr vazifesine tâyin edilmiştir. Babasının dedesi (babasının ana cihetinden büyük babası) idâre mesleğinde daha çok muvaffak olmuştur. Mısır 'da köle olarak satılmış bulunan Özdemir al-Ḥaznadār bilâhare Sultan Ḥasan ve Sulṭān Aşraf Ṣa'bān devirlerinde, Kahire 'de en yüksek mevkîlere gelmiş ve sıra ile Trablus, Haleb ve Şam vâliliklerinde bulunmuştur. İbn İyās 'ın babası Kahire 'de Avlād al-Nās nâmı verilen ve harp zuhûrunda sultanın emri altına girmekle mükellef bulunan askerî ihtiyat teşkilâtına mensûp bulunmakta idi. Bunlara tâviz olarak bir timar yahut maktuân, 1.000 dinar veya senelik bir tahsisât (Kayıtbay zamanında 1.000 dirhem; bk. İbn İyās, Bulak, II, 195 ve tür. yer.) verilirdi. Aḥmed b. İyās bir çok emîr ve yüksek me'mûrlar ile akrabâ ve münâsebeti olan tanınmış bir zât idi. 25 çocuğundan bayatta 3 oğlu ve 3 kızı kalmıştır. Bunlardan biri hâl tercümesi sâhibi olan müellif, bir diğeri topçu ustası (*zerdekāş*) idi.

İbn İyās 'ın başlıca ve devamlı bir ehemmiyeti hâiz eseri *Badā'i' al-zuhūr fī vaḳā'i' al-duhūr* nâmındaki mufassal Mısır tarihidir. Bu eserde, müellif, Mısır tarihinin, Eyyûbîler devrinin sonuna kadar olan ilk kısmını ve Kayıtbay 'e kadar Memlûkler sülâlesi devrini, muhtasar olarak, nakleder. Bu hukümdarın tahta geçmesinden itibârendir ki, o vak'aları mufassal bir surette anlatmakta ve bunlara yüksek mevkî sâhiplerinin hâl tercümeleri ile, hre ayın sonunda, o ay içinde vefat etmiş olanların listesini vermektedir. Bu eseri yakından tetkike başlar-başlamaz bir mesele karşısında bulunuruz. Filhakika tarihin iki şekilde nakledilmiş olduğu görülmektedir. Kısa olanı şüphesiz müellifin rûznâmesidir, zîra msl. 921 senesine âit vak'alar metne nazaran, 922 yılı muharreminin birinden itibâren tamâmen kaydedilmiş bulunuyordu. Bu husûsta ikinci bir delîl de muhtasar nüshasının sâde bir lisan ile yazılmış ve mufassal metnin Londra (krş. Vollers 'in *Revue d'Egypte*, III, 551 'de) çıkan uzun makalesi bulunan yazmasında üslûba itinâ edilmiş olmasıdır. 922 'den 928 senesine kadar olan vak'alar, evvelki kısımlara nazaran, çok daha mufassaldır ve hakikaten İbn İyās tarafından yazılmış olduğu takdirde, bu kısmın mufassal metne âit olması icâp eder. Sulṭān Ġūrī 'nin saltanatı zamanındaki vukuâtın 906—912 yıllarına âit olanlarının serinin ancak bir nüshasında (Paris yazması) ve 913—921 yıllarına âit olanlarının da yine serinin yalnız başka bir nüshasında (St. Petersburg yazması) bulunup, başka nüshalarda bulunmaması (bundan dolayı Kahire 'de basılan nüshalarda mevcut değildir) dikkate çarpıyor. Bu nokta, Vollers 'i, yukarıda zikri geçen makalesinde, bu parçanın İbn İyās 'a âit olmadığı mütâleasına sevketmiştir. Hâlbuki tasvirdeki şahsî mâhiyet bu parçanın kat'î surette İbn İyās 'ın eseri olduğunu isbat etmektedir. Msl. bir alayın geçişini görmüş yahut hâdiselerden (Memlûklerin bir yağması gibi) müteessir olmuş bulunduğunu nakleder. Babasının vefatı zamanında âilesinin vaziyetinin doğru olarak izah ve tesâdüfen birâderinden bahsedilmiş olması da bunu göstermektedir.

Bu cildlere âit, müellifin el-yazısı ile nüshalarının meydana çıkması (Fâtih kütüp., nr. 4197: h.—741 yılları, 4200: 742—788, 4198: 857—912 yılları, 4199: 922—928 yılları, Paris, 1824: 891—912 yılları) yukarıki iddianın esâssız olduğunu açıkça göstermektedir.

Eserin 872 (1468) yılı vukuâtı ile başlayıp, 928 'e kadar devam eden kısımları, yukarıda sayılmış olan müellifin el-yazması nüshalarına istinad edilerek basılmıştır (*Badāyi' al-zuhūr ..., Die Chronik des Ibn Iyâs im Gemeinschaft mit M. Sobernheim Hrsg. P.Kahle und Muh. Muṣṭafā*, İstanbul, 1936: 872—906 = 1468—1501 yılları vukuâtı; IV, İstanbul, 1931: 906—921 = 1501—1515 yılları vukuâtı; V, İstanbul, 1933: 921—928 = 1515—1522 yılları vukuâtı,; VI, *Indices von* Annemaire Schiemmel, İstanbul, 1945; *Bibliothecr Islamica*, 5 c,d,e,f,).

Nitekim son zamanlarda bu eserin büyük bir cildi meydana çıktı; bunun *Deutsche Morgenlandische Gesellschaft* tarafından meydana getirilen neşrine Paul Kahle himmet etmiş olup, büyük kıt'ada 500 sahifeyi ihtivâ etmektedir (İstanbul, 1931). Bu cildde İbn İyās Sulṭān Ġūrī zamanını, bidâyetinden itibâren, tafsilâtı ile anlatmakta, bunlarda vukuâtı ay-ay, hattâ gün-gün sıralamakta olup, siyâsete, harbe, saraya, hukûmete, emniyete, adâlete, mâlî ve iktisâdî hâdiselere ve vazifelere müteallik her şeyden bahsetmektedir. Bilhassa Kahire sarayının osmanlı sarayı ile münâsebetleri üzerinde durmaktadır. İbn İyās 'ın tarihinde evvelâ her hukümdarın yaptıkları ve sonra diğer vak'alar nakledilmektedir. Hukümlerinin bâzan pek kat'î olmasına rağmen, İbn İyās 'ın bir dereceye kadar tenkit vasfını kabûl etmek icâp eder. Ezcümle memleket mâliyesinin bozukluğu ile topçuluğa âit meseleleri anlamamak husûsundaki hatânın saltanatının sukutunu intâc ettiğini hissetmiştir. Yalnız mâlî vaziyetin fenâlığının mes'ûliyetini tamâmen Sultan Ġūrî 'ye yükletmekte haklı değildir. Bu tarihinin büyük ehemmiyeti, aynı zamanda hicrî X. asır iptidâları için, yegâne arapça me'haz olmasından ileri gelmektedir; diğer eserleri daha az ehemmiyeti hâizdir ve şunlardır: 1. *Naşḳ al-azhār fī 'acā'ib al-aḳṭār*, Mısır 'a âit husûsî bir tetkiki hâvî, kozmografyaya âit, bir kitaptır. XIX. asırdaki avrupalı âlimler bunu pek çok defa kullanmışlar ve istifâdeler etmişlerdir. 2. *Marc al-zuhūr fī vaḳā'i' al-duhūr* halka mahsûs ve resûller ile enbiyâdan bâhis tarih kitabıdır. Kıymetsiz bir eserdir ve İbn İyās 'a âit olması muhtemeldir (Kahire, 1302). 3. *Nuzhat al-umam fi 'l-'acā'ib va 'l-ḥikam*, tek nüshası İstanbul 'da olup, tarihe dâir, az tanınmış diğer bir eserdir.

Bibliyografya: bk. Brockelmann, *GAL*, II, 295; *Suppl.*, II, 405 v.d. ve Vollers 'in yukarıda adı geçen makalesi. İbn İyās 'ın tarihi Kahire (1301—1306) ve Kahire — Bulak matbaasında (1311/1312) tab'edilmiştir. (M. SOBERNHEIM.)

İBN 'İZĀRÎ. [Bk. İBN İZÂRÎ.]

İBN İZÂRÎ. İBN 'İZĀRÎ (İBN 'AZĀRÎ) ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED AL-MARRĀKUŠĪ, M a g r i b v e E n d ü l ü s a r a p m ü v e r r i h i d i r. Hayatı hakkında bütün mâlûmatımız hicretin VII. asrı (m. XIII.) sonunda hayatta bulunduğundan ibârettir. Vücûda getirmiş olduğu tarih bu devirde nihâyet bulur. Tarihi kaybolmuş eserlerin parçalarını ihtivâ etmesi itibârı ile kıymetlidir. Kitabının ismi *al-Bayān al-muġrib fī aḫbār al-Maġrib* 'dir, ve bize, eksik olarak, intikal etmiştir. Aynı zaman-

da yalnız ismini bildiğimiz bir şark tarihinin müellifidir. Tarihinin metni, Dozy tarafından, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne* nâmı altında, neşredilmiştir (2 cild, Leiden, 1848—1851); bir parçası da Simonet ve Lerchundi tarafından, *Crestomatia arabigo-española*'da, neşredilmiştir (Gırnata, 1881, nr. LXI). Eserin tamâmı Fagnan tarafından tercüme edilmiştir (2 cild, Cezayir, 1901—1904) ve kısmen de Fernáandezy González tarafından ispanyolcaya, normanların istilâsınâ dâir olan bir parçası da, Dozy tarafından, fransızcaya tercüme edilmiştir (*Recherches*², II, 288 v.d.). Krş. Dozy, *Corrections sur le texte du Bayano 'l-Mogrib* (Leiden, 1883, s. 1—91).

Bibliyografya: Dozy tab'ının mukaddimesi, I, 77—107; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 373, 151; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 414 v.d.; *GAL*, I, 337; *Suppl.*, I, 577.

(RENÉ BASSET.)

İBN KADÎ SİMAVNA. [Bk. BEDREDDİN SİMÂVÎ.]

İBN KADÎ ŞÜBHE. İBN ḲĀẒİ ŞUBHA, TAḲÎ AL-DÎN ABŪ BAKR AḤMED B. MUḤAMMED B. 'OMAR AL-ASADÎ AL-DİMAŞḲÎ (1377—1448), arap biyografıdır. Sırası ile müderris, kadı, baş-kadı, olmuştur. Bilhassa al-Ẕahabî [b. bk.]'nin tarihi ile meşgûl olmuş ve bunu tezyil ettiği gibi hulâsasını da vücûda getirmiştir. Diğer bir eseri de *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya*'dır.

874 (1469)'te vefat etmiş olan oğlu ABU 'L-FAẒL MUḤAMMED, babasının hâl tercümesini vücûda getirdiği gibi, ayrıca pek mühim olmayan bâzı eserler de yazmıştır. Bunlar Brockelmann tarafından, *GAL* II, 30 'da zikredilmiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *ayn. esr.*, II, 51; *Suppl.*, II. 50.

İBN ḲALĀḲİS. [Bk. İBN KALÂKİS.]

İBN KALÂKİS. İBN ḲALĀḲİS, ABU 'L-FUTŪḤ NAṢR ALLĀH B. 'ABD ALLĀH (1138—1171), 532 (1138) senesinde İskenderiye'de doğmuş bir arap şâiri. 563 (1167)'ten 565 (1169) senesine kadar Sicilya'da oturdu. Orada Ḳā'id Abu 'l-Ḳāsim İbn al-Ḥacar tarafından himâye edilmiş ve hâmîsine *al-Zahr al-bāsim fi avṣāf Abi 'l-Ḳāsim* unvanlı bir eser ithâf etmiştir. Bilâhare Yemen'e gitti ve 567 (1171) tarihinde 'Ayzāb'da vefat etti. Pek büyük olmayan *Dîvān*'ı, 1323'te Ḫalîl Maṭrān tarafından, Kahire'de neşredilmiştir. Paris'te, Bibl. Nat., nr. 3139'da, bulunan yazmasına nazaran, bu matbû nüsha çok eksiktir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (nşr. Wüstenfeld), nr. 772; Brockelmann, *GAL*, I, 261; *Suppl.*, I, 461.

İBN AL-ḲALĀNİSÎ. [Bk. İBNÜLKALÂNİSÎ.]

İBN AL-ḲALBÎ. [Bk. İBNÜLKELBÎ.]

İBN KAMĀL. [Bk. İBN KEMÂL.]

İBN ḲASÎ. [Bk. İBN KASÎ.]

İBN KASÎ. İBN ḲASÎ, AḤMED, bir sûfî şeyhi olup, 1140 senesinde Endülüs'te mehdî olarak, ortaya çıkmış ve bilhassa Mertola (1144)'da nufûz te'sis etmiştir. Bilâhare bizzat kendi tarafdarları, onu Muvahhidlere teslim etmişler ise de, 'Abd al-Mu'min tarafından affedilmiştir. Bir müddet daha bu emîrlerin sarayında, eski müritlerinden biri tarafından katledildiği güne kadar, yaşamıştır. Aynı zamanda müellif olup, *Ḥal' al-na'layn fi 'l-taṣavvuf* unvanlı bir eser vücûda getirmiştir (Krş. Kâtib Çelebî, III, 171; Flügel, *Die arab., pers.... Hndschr.*, III, 401.

Bibliyografya: 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî (nşr. Dozy), s. 150; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (nşr. Quatremère), I, 327.

İBN AL-ḲĀSİM. [Bk. İBNÜLKASIM.]

İBN KAŞĪR. [Bk. İBN KESÎR.]

İBN AL-ḲAYSARĀNÎ. [Ck. İBNÜLKAYSERÂNÎ.]

İBN ḲAYS [Bk. İBN KAYS.]

İBN KAYSÜRRUKAYYÂT. İBN ḲAYS AL-RUḲAYYĀT, 'UBAYD ALLAH, Emevîler devrine mensûp mâhir bir şâirdir. Aslen Kureyşîdir, fakat bu kabîlenin asîl âilelerinden değildir. Mâceraları, Mekke'de bulunan İbn al-Zubayr ile Şam'da huküm süren Emevîler arasında, hilâfet hakkında vukûa gelmiş olan mücâdelelere pek yakından merbuttur. Âilesinden müteaddit kimseleri Ḥarra muhârebesinde kaybetmiş olan şâirin, Zubeyrîlerin pek harâretli tarafdarı olmakla berâber, kendisinin de karışmış olduğu bu ihtilâftan dolayı, samîmî olarak, teessür duyacak kadar, siyâsî müsâmahaya mâlik olduğu anlaşılmaktadır. Kureyşîlerin araplar üzerinde kuvvetle hâkim olmaları icâp ettiğine kanî bulunmakta ve bu kabil parti kavgalarının Kureyşîlerin nufûzunu kaybettireceğini saklamamakta idi. Şâir, Zübeyrîlerin Irak vâlisi olan Muṣ'ab'a bilhassa bağlıdır. Muṣ'ab, Maskin'de muhârebeyi kaybedip, maktûl düştüğü zaman, halifeye muârız olan birâderi 'Abd Allāh da Mekke'de aynı âkibete uğradı. Bu zamandan itibâren İbn Ḳays al-Ruḳayyāt uzun müddet saklanmıştır. İhtifada geçen hayatı ile Emevîlerin nezdinde evvelâ Suriye'de ortaya çıkması hikâyelerde görülen tafsilât ile süslenmiştir. Evvelce Muṣ'ab'a Mekke'deki birâderine karşı olduğundan daha fazla merbûtiyet göstermiş olduğu gibi, şimdi de Şam halifesi 'Abd al-Malik'ten ziyâde birâderi ve Mısır vâlisi olan 'Abd al-Azîz tarafından itibâr görmüştür. Teveccühünü kazanmak üzere, şâirin sarfettiği gayrete rağmen, Emevî halifesinin

buna karşı lutufkâr davranması için hiç bir sebep yok idi.

al-Sukkarî'nin, İbn Ḳays'in şiirlerinden hicretin III. asrında vücûda getirmiş olduğu bir antoloji, bize kadar intikal etmiştir. İhtivâ ettiği mütâlealar ve tasvirler sâyesinde bu eser, ekseriyâ islâm âlemini sarsmış olup, bizi şâirin de karışmış bulunduğu tarihî hâdiseler hakkında tenvir etmektedir. *Dîvān*'ında mevcut siyâsî manzûmeler, o zamanın fırka kavgalarını tebârüz ettiren müteferrik parçalar gibi, telâkkî edilebilir. Bunların yanında hafif ve şehevî bir çok gazeller vardır. Şâir al-Ruḳayyāt ismini, Ruḳayya nâmındaki bir sevgilisine izâfeten almıştır. Eski dilciler, İbn al-Ḳays al-Ruḳayyāt'ı, 'Omar b. Abî Rabî'a ile mukayese etmişlerdir. İbn Abî Rabî'a, daha mütenevvî edebî sâhalardaki iktidarına rağmen, İbn al-Ḳays'e yalnız âşıkane şiir vâdisinde değil, fakat insan olarak da kat-kat üstündür. Yüksek ve pek yüksek hâmîleri senâ etmek üzere kullandığı medih tarzında büyük bir mahâret göstermektedir. Bununla berâber, câhiliyeden sonra gelip, klâsiklerin yolundan giden arap şiirinin, ara-sıra yeni zamanlara uymakla berâber, arkaik tarzlarını tâkip etmiştir. Mamafih o devrin, terkedilmiş ve garip tâbirlerini kullanan diğer nâzımlarının hatâsına düşmemiştir. Ḥulvân (*Dîvān*, III, 6 v.dd.) hakkındaki kısa ve zarif tasviri gibi, *Dîvān*'ında mevcut bâzı tasvirlerindeki parlaklık ve irtical inkâr edilemez.

Bibliyografya: *Der Dîvān des 'Ubayd Allāh Ibn Ḳays al-Ruḳayyāt*, N. Rhodokanakis (*Sitzungsber. der Kais. Akademie der Wissensch. in Wien, philos.-histor. Classe*, CXLIV, 1902) tarafından tercüme ve bir mukaddime ile neşredilmiştir; bu husûsta bk. Th. Nöldeke, *Wiener Zeitschr. f.d. Kunde des Morgenlandes*, XXII, 1903, 78 v.dd. (N. RHODOKANAKIS.)

İBN ḲAYYİM. [Bk. İBN KAYYİM.]

İBN KAYYİMÜLCEVZİYE. İBN ḲAYYİM AL-CAVZİYA, Şam'da bulunan al-Cavzîya medresesi kayyiminin oğlu demektir. Asıl ismi ŞAMS AL-DÎN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABÎ BAKR'dir. Hanbelî ilâhiyatçısıdır ve meşhûr İbn Taymîya (691—751 = 1292—1350)'nin tilmizidir. „Edebî tarzını kabûl eylemiş bulunduğu üstadının her cihetce sâdık bir talebesi olmuştur. İbn Taymîya'nin hayatında fenâ muâmelelere mârûz kalmış ve Mascid-i İbrâhîm'e yapılan ziyâretin aleyhinde bulunduğundan dolayı, hapse atılmıştır. Hocası gibi o da feylesoflar, hıristiyanlar ve mûsevîler ile mücâdele etmiştir. Cehennemdeki azapların muvakkat ve cennetin ebedî olduğu kanâatindedir" (Schreiner, *ZDMG*, LIII, 59). Bir çok eserleri arasından (bk. liste, Brockelmann, *GAL*, II, 106) şunlar tab'edilmiştir. *Kitāb al-favā'id al-muṣavvika ilā 'ulūm al-Ḳur'ān va 'ılm al-bayān* (Kahire, 1318, 1327), *Kitāb al-rūḥ* (Haydarâbâd, 1318, 1324); *Aḫbār al-nisā'* (Kahire, 1307, 1319); *Şifā' al-'alīl fi 'l-ḳażā' va 'l-ḳadīr*... (Kahire, 1323); Vlieger'de hulâsalar; *Kitāb al-Qadr, Matériaux pour servir â l'étude de la doctrine de la prédestination dans la théologie musulmane*; *al-Ṭuruḳ al-ḥikmîya fi 'l-siyāsa al-şar'îya* (Kahire, 1317); *Miftāḥ dār al-sa'āda va-manşūr livā' al-'ilm va 'l-irāda* (Kahire, 1323); *Zād al-ma'ād fî ḫacc ḫayr al-'ibād* (Kahire 1324); *Ḥādî 'l-arvāḥ ilā bilād al-afrāḥ* (Kahire, 1326); *İġāṣāt al-lahfān fî ḥukm ṭalāḳ al-ġażbān* (Kahire, 1318); *Aḳsām al-Ḳur'ān* (Mekke, 1321); *al-Cavāb al-kāfî liman sa'ala 'an al-davā' al-şāfî* (Kahire, 1322); *Madāric al-sālikîn, fî manāzil al-sā'irîn* (3 cild, Kahire, 1333); *Fihris maktabat al-manār*, 1332'de şunlar zikredilmiştir: *Hidāyat al-ḥayārā min al-yahūd va 'l-naṣārā* (krş. Goldziher, *Jeschurun, Zeitschr. f. d. Wiss. d. Judenth.*, 1873, IX, 18 v.dd.); *al-Ḳaṣîda al-nūnîya*; *Ḥukm tārik al-ṣalāt*; *Masā'il Ibn Taymîya allatî cama'ahā İbn Ḳayyim.*

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir.

İBN ḲĀẒÎ. [Bk. İBN KADÎ.]

İBN AL-ḲĀẒÎ. [Bk. İBNÜLKADÎ.]

İBN KEMÂL. [Bk. KEMÂL PAŞA-ZÂDE.]

İBN KESÎR. 1. İBN KAŞĪR, 'ABD ALLĀH, ABŪ BAKR, ABŪ MA'BAD (tahrif edilerek, ABŪ SA'ÎD olmuştur 665—738). Kur'an'ın yedi kırâat usûlünün birini koyanlardandır. 45 (665) senesinde Mekke'de doğmuştur. Cenûbî Arabistan'a hicret eylemiş bir fars âilesine mensûptur. 'Amr b. 'Alḳama al-Kinānî'nin mahmîsî olup, attar (kökcü) olması dolayısı ile al-Dārî yahut al-Dārānî lekabını almıştır. Mekke'de ḳāżi 'l-Camā'a vazifesinde bulunmuş ve bu şehirde 120 (738) tarihinde vefat etmiştir. *Kur'an*'ı kırâat tarzı 291 (904)'de vefat etmiş olan Ḳanbal, yâni Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Maḫzūmî ile al-Bazzî, yâni Aḥmed b. Muḥammed al-Fārî'i (ölm. 270 = 883)'nin rivâyetleri ile, bize kadar gelmiş ve bilhassa Berlin'de bulunan bir yazmada mevcut ve mechûl bir kimse tarafından yapılan tavsif ile mâlûm olmuştur (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis*, nr. 632).

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *Fihrist*, s. 28; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 326, (Bulak, tab., 1299), I, 314; al-Navavî, *Biographical Dictionary*, s. 363; Abu 'l-Maḥāsin, *Annales*, I, 314, 317.

2. İSMĀ'ĪL B. 'OMAR 'İMĀD AL-DĪN ABU 'L-FİDĀ' B. AL-ḤAṬĪB AL-ḲURAŞĪ AL-BOṢRAVĪ AL-ŞAFI'Ī (1301—1373), 701 (1301)'de Şam'da doğmuş bir arap müverrihi olup, bu şehirde hadîs okutmuş ve hocası meşhûr hanbelî İbn Taymîya'nın mârûz kaldığı tazyiklara o da uğramıştır. 774 şâbânında (şubat 1373) vefat etmiştir. Başlıca eseri *al-Bidāya va'l-nihāya* nâmındaki umûmî tarihtir. Hilkatten başlayarak, müellifin hayatının son senelerine kadar olan devri ihtivâ eden bu eserin 738 (1337) senesine kadar olan kısmı al-Birzālī [b. bk.]'nin tarihine dayanmaktadır. Bu eserin el-yazmalarından Brockelmann tarafından, *GAL*, II, 49'da, zikredilmiş olanlardan başka (bu eser Kahire'de 1348 senesinde basılmıştır), Berlin (Ahlwardt, *Verz.*, nr. 9449; Ahlwardt'ın yanlış îzahı hakkında bk. Kern, *Mitteil. des Seminars für oriental. Sprachen*, XI, Westas. St., s. 267) ve Houtsma (*Cat. d'une Coll...*, 1 tab., nr. 50, 51, 2. tab. ilâveli, 1889, nr. 175, 2 cild, sene 96—242, 278—465 h. vukuatı ki Viyana nushasında kısmen eksiktir) nushaları vardır. Bundan maada bir *Kur'an* tefsiri ve hadîs ilmine dâir bir kaç eser vücûda getirmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *al-Durar al-kāmina* (Wiyana yazm., nr. 1172), I, 212v; al-Nu'mānī, *al-Ravż al-'āṭir* (Berlin yazm., nr. 9886), vr. 60a; al-Ẓahabī (al-Suyūṭī), *Liber classium virorum...* (nşr. Wüstenfeld), XXII, 3; Weyers, *Orientalia*, II, 433; C. Brockelmann, *GAL, Şuppl.*, II. 48 v. d.; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 434. (C. BROCKELMANN.)

İBN AL-ḲİFṬĪ. [Bk. İBNÜLKIFTÎ.]

İBN KİLLİS. (930/931—991), Fâtimîlerin vezîri. Abu 'l-Farac Ya'ḳūb b. Yūsuf İbn Killis, iktidarı sâyesinde Fâtimîlerin en yüksek mülkî makamına erişmiş, bagdadlı, işgüzar bir mûsevîdir. 318 (930/931) senesinde doğmuş ve küçük yaşında, babası ile birlikte, Suriye'ye ve 331 (942/943)'de Mısır'a gitmiştir. Mısır'da Kāfûr [b. bk.]'ların sarayında mevkî sâhibi olmağa başlamış ve mâlî işlerdeki dehâsı sâyesinde devlet idâresinde büyük bir nufûz sâhibi olmuştur. 356 (967) senesine kadar mûsevî dinini muhâfaza etmiş, fakat vezirliğe intihap edilmek üzere olduğunu görerek, müslüman olmuştur. Az bir zaman sonra zekâ ve irfanı ve çalışma kudreti sâyesinde islâm ilimlerinde büyük bir mevkî sâhibi olmuştur. Günden-güne artmakta olan nufûzu vezîr İbn al-Furāt'ın hasedini celbetmiş ve bunun entrikaları karşısında, İbn Killis Maġrib'e kaçmağa mecbûr olmuştur. Bilâhare Cavhar yahut Mu'izz devrinde Mısır'a döndü. Yeni Fâtimî devleti, memleketin iktisâdî vaziyetini idâre ettirmek için, ondan daha muktedir ve daha salâhiyetli bir kimse bulamazdı. Bundan dolayı Nil vâdisinin Fâtimîlerden Mu'izz ve 'Azîz devirlerindeki büyük refâhı pek sıkı bir surette İbn Killis'in ismine merbuttur. Vergi tahsilâtı husûsunda elde etmiş olduğu neticeler me'hazlar tarafından te'yit edilmekte ve o zamana kadar görülmemiş rakamlara bâliğ olmaktadır. Mamafih aynı zamanda memleketin refahı artmakta ve kendisine karşı bilhassa 'Azîz tarafından gösterilen şükran hissi bundan ileri gelmekte idi. 368 ramazanında kendisine (nisan 979) *al-vazīr al-acal* unvanı verildi. Kendisi hakkında bir çok rivâyetler vardır. Düşmanlarına karşı zehir ve buna benzer vâsıtalar kullanmış olduğu şüphesizdir. Şiir kabiliyeti ve te'lifât, hayır severlik ve debdebeli yaşayış, zâhirî sofuluk ve geniş mâlûmat — bu meyanda Fâtimî mezhebine göre bir fıkıh kitabı yazmıştır — (*Ḫiṭāṭ*, II, 6) gibi husûslarda zamanının zevkini tatmin etmesini biliyordu. Her hâlde, mâlî sâhada bir dâhî ve birinci derecede bir teşkilâtçı idi. Fâtimîler devleti idâresinin onun tarafından te'sis edilmiş olduğu rivâyet olunur. 373 (983/984) senesinde, muvakkat bir zaman için, gözden düştü; fakat tekrar eski mevkiini elde etti. Vefatı 380 (991) tarihindedir. Ölümü halife 'Azîz'de olduğu gibi, bütün memlekette de derin bir teessür uyandırmıştır.

Bibliyografya: Kāfûr ve Mısır'daki Fâtimîler [b. bk.]'in ülkelerine dâir bütün me'hazlardaki müteferrik mâlûmat, bilhassa al-Musabbiḥī ve al-Ṣayrafī'ye kadar giden biribirine uygun rivâyetler; al-Maḳrīzī, *Ḫiṭāṭ*, II, 5; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), IV, 359; İbn Taġribardī (nşr. Ropper), II, 45. (C. H. BECKER.)

İBN ḲOZMĀN. [Bk. İBN ḲUZMĀN.]

İBN ḲUTAYBA [Bk. İBN KUTEYBE.]

İBN KUTEYBE. İBN ḲUTAYBA, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. MUSLİM (828—889; ekseriyâ AL-ḲUTAYBĪ yahut AL-ḲUTABĪ diye de yâdedilir), AL-KŪFĪ (doğduğu mahalle nazaran) AL-MARVAZĪ (babasının doğduğu yere nisbetle) AL-DĪNAVARĪ, 213 (828) senesinde Kûfe'de doğmuş arap müellifi. Bir müddet Cabal vilâyeti dâhilinde Dīnavar'de kadı olmuş, bilâhare Bagdad'da müderrislik yapmış ve 276 recebinde (teşrin II. 889) orada ölmüştür (bâzılarına göre 270 veya 271'de). Edebî ve tarihî an'ane bakımından muhtelit yahut iktitafçı nâmı verilen Bagdad Nahr mektebinin ilk mümessilidir. Hakikatte ise, muâsırları Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī ve al-Cāḥiẓ gibi, bunun da mâlûmâtı zamanının bütün ilimlerine şâmil bulunmakta idi. Tahsil arzusunu hisseden kibar

sınıf halkına ve bilhassa o sıralarda devlet teşkilâtı arasında nufûz sâhibi olmaya başlayan *Kuttāb*'a Kûfe sarf âlimlerinin toplamış olduğu lisânî ve edebî mâlzeme ile tarihe dâir mâlûmatı arzetmeğe çalışmıştır. Mamafih reybîliğe karşı *Kur'an*'ı ve hadîsi müdâfaa etmek suretiyle zamanının din mücâdelesine de karışmıştır. Fakat kendisinin de dinsizliğinden şüphe edilmiş ve *muşabbiha* tarafdarlarından birinin isnadını karşılamak maksadı ile bunlar aleyhinde bir kitap yazmağa mecbûr olmuştur. Lisan ilmine dâir olan iki mühim eserleri şunlardır: M. Grünert tarafından 1900'de Leiden'de neşr ve 1300'de Kahire'de tab'edilmiş olan *Kitāb adab al-kātib* ve 12 kitaptan mürekkep bulunan *Kitāb ma'ānī 'l-şi'r* Ayasofya kütüphânesinde 4050 numarada kayıtlı bulunan *Abyāt al-ma'ānī* bundan başka bir şey değildir. *Adab* (s. 71, 5)'de, müellif *Ġarīb al-ḥadīs*'ten bahsediyor (Şam, I, III; Habîb al-Zayyāt, *Ḥazā'in al-kutub...*, s. 62 nr. 34—35 ve onun nazîri *Ġarīb al-Ḳur'ān*, *ayn. esr.* s. 62, nr. 33, XXV. sûrenin nihâyetine kadar. Başlıca eseri *Kitāb 'uyūn al-aḫbār*'dır. Mekteplere mahsûs edeb nümunesi olan ve sonraları müteaddit defa taklit edilmiş bulunan bu eser 10 kitaptan mürekkeptir ve bunlardan birinci ve dördüncü kitaplar C. Brockelmann tarafından 1900'de Berlin'de ve 1903—1908'de Strassbourg'da neşredilmiştir (Krş. van Rosen, *Zur arabischen Litteratur geschichte der alteren Zeit*, I; *Mélanges asiatiques*, VIII, 747—749). Bu eserin müstakil mütemmimi olmak üzere, *'Uyūn* (s. 12, 13)'a göre, şu eserleri zikretmek icâp eder: 1. *Kitāb al-şarāb*, A. Guy tarafından *al-Muḳtabas* (Şam, 1325 = 1907, II, 234—248, 387 — 392, 529—535)'te neşredilmiştir; 2. *Kitāb al-ma'ārif* (*Handbuch der Geschichte*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1850, Kahire, 1300); 3. *Kitāb al-şi'r...* (*Liber Poesis et Poetarum*, nşr. M. J. de Goeje, Lugd. Bat., 1904; eksik tab'ı Kahire); 4. elimize geçmemiş olan *Kitāb ta'vīl al-ru'yā*. Lisan ilmine dâir risâlelerinden Cheikho tarafından *Dix anciens Traités de Philologie arabe* (Beyrut, 1908, s. 121—140)'da neşredilmiş bulunan *Kitāb al-raḥl va'l-manzil* mevcuttur. Kelâma dâir iki büyük eseri *Kitāb ta'vīl muḫtalif al-ḥadīs* (Kahire, 1326; krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 136; Houtsma, *De Strijd...*, s. 13) ve *Kitāb muşkil al-Ḳur'ān* (yazma Leiden; bk. *Catalogues Codd. Mss. Ar.*, nr. 1650; İstanbul, Köprülü kütüphânesi defteri, nr. 211), hadîse dâir bahisleri ihtivâ eden *Kitāb al-masā'il va'l-cavābāt* (elyazm. Gotha, bk. Pertsch, *Verz. der arab. Hdss. der herz. Bibl.*, nr. 636) da bu kısma dâhildir, Söylendiğine göre uydurma tarihî bir eser olan *Kitāb al-imāma va 'l-siyāsa* (Kahire tab', 1322 ve 1327) kısmen Gayangos tarafından tercüme edilmiştir (*The History of the Muhammadan Dynasties in Spain*, I, zeyil E., II, zeyil A), de Goeje'ye nazaran (*Rivista Studii Or.*, I, 415—421; krş. Dozy, *Recherches*³, I, 21—40) Ḳutayba'nın hayatta bulunduğu sırada bir mısırlı veya magribli tarafından kendisine atfolunmuştur.

Bibliyografya: *Kitāb al-fihrist*, s. 77; İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'*, s. 272—274; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), nr. 304; Navavī, *Dict. of Ill. Men*, s. 771; Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, s. 443; Ẓahabī, Grünert, *ayn. esr.*, VII, nr. 1; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 291; Flügel, *Die gramm. Schulen*, s. 187—192; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, nr. 73; Brockelmann, *GAL*, I, 120 v. dd.; *Suppl.*, I, 184 v. dd.

(C. BROCKELMANN.)

İBN AL-ḲŪṬİYA. [Bk. İBNÜLKÛTİYE.]

İBN KUTLU-BOĞA. İBN ḲUTLUBOĞA, ZAYN AL-MİLLA VA 'L-DĪN ABU 'L FAŻL AL-ḲĀSİM B. 'ABD ALLĀH (1399—1474), hâl tercümesi müellifi ve hadîs âlimi bir türktür. İbn Ḥacar [b. bk.]'in talebesi olup, 802 (1399)'de ölmüştür. Brockelmann tarafından, *GAL*, II, 82'de zikredilmiş bulunan eserlerinden hanefîlerin hâl tercümelerine dâir eseri, *Tāc al-tarācim fī ṭabaḳāt al-ḥanafīya*, Flügel tarafından, *Abhandlangen für die Kunde des Morgenl.*, II'de neşredilmiştir. C. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II, 93.

İBN ḲUZMĀN. [İBN KUZMÂN.]

İBN KUZMÂN. İBN ḲUZMĀN, ekseriyâ bu surette ve yahut ABŪ BAKR B. ḲUZMĀN (?—1160) nâmı ile anılır (İbn Ḫaldūn, I, 524, al-Maḳḳarī, Fihrist; al-Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-aṯar*, I, 108, Abū Bakr Ḳuzmān al-Maġrsānī yerine İbn Ḳuzmān al-Maġribī yahut al-Ḳurṭubī okunmalıdır). İbn Ḫāḳān'ın *Ḳalā'id al-'İḳyān*'ında (s. 187) ve İbn Bassām'da *al-Vazīr al-kātib* ve Petersburg'da bulunup, bir kopyası Günzburg tarafından, 1896'da Berlin'de, neşredilmiş olan divanının yegâne nüshasında da yine aynı isim ile ve İbn al-Abbār'ın *Tuḥfat al-ḳadīm* (Casiri, I, 26b)'inde İbn al-Ḫaṭīb'in *İḥāṭa* (Casiri, II, 77b)'sında al-Vazīr al-acall Abū Bakr Muḥammed b. 'Abd al-Malik b. Ḳuzmān nâmı ile zikredilen ve daha doğru ismi Abū Bakr b. 'Īsā b. 'Abd al-Malik b. Ḳuzmān olan bu zât, 555 = 1160 (Tunus'ta bulunan *İḥāṭa* nüshasına nazaran; daha kat'î olarak 555 senesinin sonuncu gecesi = 30 kânun I. 1160)'te vefat etmiştir. *Catalogus Lugduno-Batav.*, II, 208'de *ḥadama fī avval 'umrihi al-man'ūta bil-Mutavakkil* (krş. İbn Ḫāḳān)'deki fıkra İbn Ḳuz-

mân'ın ilk gençlik zamanında 488 (1094/1095) senesinde Murâbıtlar tarafından iskat edilen son Badajoz Aftasî emîri al-Mutavakkil'in hizmetinde bulunmuş olduğunu ispat etmektedir. Vatanı ve ikamet ettiği şehir olan Kurtuba'dan ayrılmış ve uzun zaman İspanya'da ve bilhassa İşbîlîya'de ve âlim şâire Nazhûn (al-Makkarî, II, 636) ile buluşmuş olduğu Gırnata'da seyahat etmiştir. Vezîr unvanına, Rosen (*Notices sommaires*, s. 242, nr. 2) tarafından yapılmış ve Brockelmann (*GAL*, I, 272, nr. 2) tarafından da iştirâk edilmiş olan haksız itiraz 1881'de Rosen'e gönderilmiş olan (Günzburg'un mukaddemesinde çıkmıştır) bir mektupta, Dozy tarafından, reddedilmiştir. İbn Kuzmân halk muvaşşahaları (b. bk. ve M. Hartmann, *Muvaşşaḥ*, bk. fihrist) vücûda getirmiş ve bilhassa diğer bir halk şiiri tarzının, *zacal* (b. bk. ve Dozy, *Supplément*)'in, başlıca mümessili olmuştur. Ahenk esâsına istinat eden muhtelif vezinlerde vücûda getirilen bu, tarzı İbn Kuzmân evvelce kullanılmakta olan küçük irticâlî parçalar hâlinden kasîde ayarında uzun parçaların yüksek derecesine çıkarmıştır. 28 kânun I. 1910'da vefat etmiş olan Günzburg'un 1896'da neşreylemiş olduğu basit fototipiden sonra nâşirin vâdine rağmen şâir ve şiiri hakkında hiç bir şey çıkmamıştır. Codera, *Discursos leidos ante la Real Academia Española*, 1910; *Importancia de las fuentes árabes para conocer el estado del vocabolario en las lenguas ô dialectos españoles desde en siglo VIII al XII*, s. 13, 43'de bâzı mütâlealar ve vizigot-ispanyol ismi olan Guzman'ın delâletine rağmen arap telâkki ettiği Kuzmân ismi hakkında mülâhazalar serdetmiştir. Bilhassa Julián Ribera y Tarragô'nun *Discursos leidos ante la Real Academia Española*, 1912'de neşredilmiş olan tetkiklerini hele Dîvân hakkında„ *Cancionero de Abencuzmán*"'ı zikretmek iktizâ eder. Burada, o arap ve roman lisan âlimlerinin hemen ekseriyetinin fikrine muhâlif olarak, yeni tezini şiddetle müdâfaa etmektedir (s. 50): „La clave misteriosa que explica el mecanismo de las formas poéticas de los varios sistemas líricos del mundo civilizado en la Edad Media está en la lírica andaluza, a que pertenece el Cancionero de Abencuzmán". O kitabda dahi (s. 25, not 2) bize kadar intikal eylemiş olan 149 manzûmede bulunan ispanyolca kelime ve cümlelerin ispanyol lehcesi hakkında yapılacak etüde dâir, Menéndez Pidal ile birlikte vücûda getirilmiş, bir tasavvurdan bahsedilir. Arap ve roman filologları, İbn Kuzmân'ın fevkalâde mühim olan zecel şiirlerine dâir daha tam ve doğru tetkikleri ile alâkalanmışlardır. Müstâcel olan nokta Dîvân'ın (Cancionero) tercüme ve şerhi ile birlikte ilmî bir şekilde tab'ıdır. Şâirin İbn Bassâm, İbn al-Abbâr ve İbn al-Ḫaṭîb'in muhtelif el yazmalarında müteferrik bir hâlde bulunan hâl tercümelerini de aynı surette basmalıdır.

Bibliyografya: yk. bk.; krş. bir de Bustânî, *Encyclopédie arabe* (*Dâ'irat al-ma'ârif*, 1876, I 648b; burada İbn Ḫâkân aynen nakledilmiş ve yalnız sonuna şu mütâlea ilâve olunmuştur: — „doğum ve ölüm tarihlerini zikretmemiştir" —); krş. Sami Bey, *Ḳâmûs al-a'lâm*, s. 657a; Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España*, s. 134; Brockelmann, *GAL*, I, 272; *Suppl.*, I, 481 v.d. (C. F. SEYBOLD.)

İbn Kuzmân hakkında, C.F. Seybold, daha 1918'de, elverişli bütün bilgileri toplamıştır. (yk. bk.). Seybold eserinin sonunda, *Dîvân* yahut *Concionero*'sunun bir an evvel, tercüme ve şerhler ile tamamlanıp, ilmî bir şekilde neşrini temennî ediyordu. Ondan sonra A.R. Nykl bu vazifeyi üzerine aldı ki, Gerek *Cancionero* (bk. *Bibl.*) tab'ı, gerek kitaba konulan şâirin mensûr mukaddimesi sâyesinde, İbn Kuzmân'ın hâl tercümesi hakkında, tamamlayıcı mâhiyette fâideli bilgilere ve şiir san'atına dâir, açık bir fikre sâhip bulunmaktayız. Aynı zamanda, Müslüman-Endülüs şiiri ile, hıristiyan Provençal şiir arasındaki münâsebetlerine de umûmî bir nazar atfedilmelidir.

İbn Kuzmân'ın hayatına gelince, onun, oldukça hakikate yakın bir ihtimâl ile, 1078—1080 arasında doğmuş olduğunu kabûl edebiliriz. Bu takdirde, 1094/1095'te Murâbıtlar tarafından iktidardan indirilen Badajoz Eftasîlerinin sonuncusu olan al-Mutavvakkil'in, İbn Kuzmân'ı fi'len vezîr olarak (vezîliğin, o devirde saray müşâviri yahut husûsî müşâvir mânasına geldiği farzolunsa bile) istihdam etmiş olduğu hakikate pek uygun görünmemektedir. Çünkü o zaman, şâire olsa-olsa 16 yaşında olabilirdi. Bu sıfatı, şâirin, o zamanın âdetine uyarak, kendi-kendine verdiği şiirlerinden açıkça anlaşılıyor. Hakikatte İbn Kuzmân, 1095'ten beri, şâir sıfatı ile, İspanya'nın bir çok şehirlerinde dolaşmış ve müteaddit defalar çok sevdiği memleketi Kurtuba'ya, dostlarının yanına dönmüştür. Dostları ile birlikte, haylı serbest ve sefih bir hayat (zinâ, gulâmperestî) sürüyor. Dostlarının isimlerini mukaddimesinde ve şiirlerinde zikrediyor ve yüksek kültürlerini ve şiir san'atı hakkındaki bilgilerini öğüyor. İbn Kuzmân bundan başka, dinî bakımdan iki yüzlülük ile itham olunup, tevkif edilerek, fenâ muâmelere mârûz kalıyor ve ölümden, ancak hâkim Seir Aben Muḥammed sâyesinde, kurtulabiliyor (nr. XLI). Şiirlerinde yer-yer rastladığımız

tarihî mâlûmata bakarak, memnûniyetle şu neticeyi çıkarabilmekteyiz: şâir üç Emevî halifesi zamanında ve servet-i sâmân sâhibi Banî Ḥamdîn'in himâyesi altında, müreffeh bir hayat sürmüştür. Ancak 70 yaşını aştıktan sonradır ki, nedâmet getirmiş ve bir câmide imâmlık vazifesini üzerine almıştır (nr. CXLVII). Bununla berâber, parasızlıktan, açlıktan, soğuktan, elbisesizlikten v.b.'dan şikâyetleri eksik olmadığı gibi, zarûrî ihtiyaclarını te'min edecek veya etmiş olanlara, bâhusus al-Vaşkî'ye Kitabını ithâf etmiştir (krş. mukaddime, s. 12, bir de s. 342). Seybold'un bahsettiği el-yazmalarındaki bibliyografik mâhiyetinde diğer mâlzemeler *al-Andalus* adlı mecmûada neşredilmiştir. Fakat şâirin hayatına âit olan yukarıdaki mâlûmât, İbn Kuzmân'ın hayatının, bir çok bakımlardan, Abû Nuvâs'ınkine benzediğini açıkça göstermektedir.

İbn Kuzmân'ın şiirleri'nin hepsi elimize geçmemiştir; elimizde, hepsi 145 parça olmak üzere, ancak dörtte üçü bulunmaktadır. Mukaddimesinde, şâir divanına *İṣâbat al-aġrâż fi zikr al-a'râż* adını koymuştur. Dîvân'ın mukaddimesi, klâsik arapça olmasına rağmen, elde bulunan şiirlerinde, vezin endîşesi ile, bir çok defalar klâsik şekillere baş-vurulmuş olmakla berâber, Endülüs konuşma arapçası ile yazılmıştır. Bu eseri anlayıp, tercüme etmenin bir çok güçlükleri vardır: bir kere, Dîvân'ın konuşma dili, yer-yer, romanlardan ve Berberîlerin dillerinden alınma kelimeler, hattâ tâyini imkânsız unsurlar ile süslüdür; sonra, suriyeli müstensihin eseri olan metne pek güvenmek câiz değildir. Çünkü, bu müstensih metni basit ve keyfî bir şekilde harekelemiştir. Yegâne nüsha olan Petersburg el-yazmasının (7 sahifelik mukaddime hâriç) şerhsiz ve izahsız alelâde bir fototipisi olan Gunzburg tab'ı (1896), bütün bu güçlüklere yanaşmamıştır. İlk olarak, Nykl bu güçlükleri halletmeğe çalışmış ve kısmen de muvaffak olmuştur. Dîvân'ın arapça metnini, lâtince harflere çevirip, doğru bir transkripsiyon ile kopye etmiştir. Dîvân'ın üçte birini (50 parça) tamâmen ispanyolcaya tercüme ve diğer 99 parçanın muhtevâlarını kısaca tahlil etmiştir.

Şiirlerinin muhtevâsı bakımından, en çok dikkate değer olan nokta, hemen dâimâ iki mevzuun bir arada işlenmiş oluşudur. Onların çoğu, msl. ekseriyâ eski arap *ḳaṣîda*'lerinin *nasîb*'ini pek fazla andıran bir çeşit âşıkane giriş kısmı ile (*taġazzul*) başlar; ondan sonra, aslî mevzûa, yâni muhtelif şahsiyetlerin medhiyesine (*madḥ*) girer. Manzûm medhiyeler aşağı yukarı 100 parça tutar (bütün Dîvân'ın üçte ikisi) ve bu parçaların dörtte biri velînimetleri olan al-Vaşkî ile İbn Ḥamdîn'e ithâf edilmiştir. Aynı zamanda, tamâmen eski arap ḳaşîda'lerinin rûhuna uygun olan bir takım parçalar vardır ki, şâir buralarda ya kendi kendini öğüyor (msl. nr. XV) yahut da bilhassa *zacal*'lerini göklere çıkarıyor. Hâmîlerine yazdığı medhiyelerde bilhassa göze çarpan cihet, şahıslarını ve cömertliklerini, umûmiyetle harâretli bir üslûp ve ihtiyatsız, şehvânî bir sevgi ifâdesi ile, öğmesidir. İctimâî bakımdan, daha yüksek bir sınıfa mensûp şahsiyetlere, bu türlü medhiyeler yazılması aynı devirde Fransa'nın cenûbunda da âdet olduğundan, Hell (bk. *Bibl*) bu hâdiseye, şark ile garbın temâs meselesinin muahhar tetkiki bakımından, büyük bir ehemmiyet atfeder. — Asıl aşk şiirleri yahut hiç değilse içinde aşk motiflerinin hâkim bulunduğu şiirler, İbn Kuzmân'da, nisbeten azdır (30 kadar); bu şiirlerinin üçte biri kadınlara, diğerleri de erkeklere hitap etmektedir. Bunlar ideal aşkı öğmekten uzaktırlar; bu şiirlerden birinde (nr. CXXIII), gayr-i meşrû aşk, açık olarak, Camîl ve 'Urva b. Ḥizâm'ın aşkına tercih edilmektedir. Şâir, şarabı, yalnız on kadar şiirinde öğüyor; fakat bir (nr. XC), „bir bağın asmaları altında" gömülmek arzûsunu izhâr ediyor ve bu şiirinde, Abû Miḥcan'i hatırlatıyor (krş. Nöldeke, *Delectus*, s. 26). Şâirin bir kaç şiiri de, muhtelif sefâhat ve şenlik günlerinin tasvirine ayrılmıştır. Bunlardan biri (nr. CXLVII), ihtiyarlayan şâirin nedâmetinden dem vurmaktadır.

İbn Kuzmân'ın şiirlerinin şekli halk *zacal*'idir. Bu şekil, klâsik arap vezninin aksine olarak, kemiyet prensibine dayanmayıp, vurgu prensibine dayanmakta ve *ḳiṭ'a* yapısını kabûl etmektedir. 4—12 mısrâdan müteşekkil olan bu kıt'alar, muhtelif şiirlerde muhtelif vezinli mısrâları ihtivâ edebilirler. Ama müstakil bir şiirde bu parçalar aynı sayıda mısrâlardan müteşekkildir ve her şiirde, *markaz* müstesnâ, mütenâzır olarak tertiplenmişlerdir. *Markaz* („estribillo" yahut „estrofilla") bir çeşit ufak kıt'adır (umûmiyetle 2 mısrâ; daha uzun manzûmelerde ise 3 yahut 4 mısrâdan müteşekkildir) bütün *zacal*'lerin başında bulunur ve her husûsî *zacal*'in mevzûunu, veznini ve müşterek kafiyesini (nâdiren de müşterek kafiyeleri) gösterir. Bu müşterek kafiye (veya kafiyeler), her kıt'anın sonunda tekrarlanır: msl. sık-sık rastlanan *a a a b*, *c c c b*, *d d d b* v.b. gibi güç kafiye şemasına göre, dörtlük kıt'alarda olduğu gibi, daha uzun kıt'alarda, kafiye meselesi daha da mûdildir. Kurtubalı şâirin şiirlerinin bir çoğu bu türlü 5—9 luk kıt'alardan müteşekkildir.

mân'ın ilk gençlik zamanında 488 (1094/1095) senesinde Murâbıtlar tarafından iskat edilen son Badajoz Aftasî emîri al-Mutavakkil'in hizmetinde bulunmuş olduğunu ispat etmektedir. Vatanı ve ikamet ettiği şehir olan Kurtuba'dan ayrılmış ve uzun zaman İspanya'da ve bilhassa İşbîliya'de ve âlim şâire Nazhûn (al-Maḳḳarî, II, 636) ile buluşmuş olduğu Gırnata'da seyahat etmiştir. Vezîr unvanına, Rosen (*Notices sommaires*, s. 242, nr. 2) tarafından yapılmış ve Brockelmann (*GAL*, I, 272, nr. 2) tarafından da iştirâk edilmiş olan haksız itiraz 1881'de Rosen'e gönderilmiş olan (Günzburg'un mukaddemesinde çıkmıştır) bir mektupta, Dozy tarafından, reddedilmiştir. İbn Ḳuzmân halk muvaşşahaları (b. bk. ve M. Hartmann, *Muvaşşaḥ*, bk. fihrist) vücûda getirmiş ve bilhassa diğer bir halk şiiri tarzının, *zacal* (b. bk. ve Dozy, *Supplément*)'in, başlıca mümessili olmuştur. Ahenk esâsına istinat eden muhtelif vezinlerde vücûda getirilen bu, tarzı İbn Ḳuzmân evvelce kullanılmakta olan küçük irticâlî parçalar hâlinden kasîde ayarında uzun parçaların yüksek derecesine çıkarmıştır. 28 kânun I. 1910'da vefat etmiş olan Günzburg'un 1896'da neşreylemiş olduğu basit fototipiden sonra nâşirin vâdine rağmen şâir ve şiiri hakkında hiç bir şey çıkmamıştır. Codera, *Discursos leídos ante la Real Academia Española*, 1910; *Importancia de las fuentes árabes para conocer el estado del vocabolario en las lenguas ô dialectos españoles desde en siglo VIII al XII*, s. 13, 43'de bâzı mütâlealar ve vizigot-ispanyol ismi olan Guzman'ın delâletine rağmen arap telâkki ettiği Ḳuzmân ismi hakkında mülâhazalar serdetmiştir. Bilhassa Julián Ribera y Tarragô'nun *Discursos leídos ante la Real Academia Española*, 1912'de neşredilmiş olan tetkiklerini hele Dîvân hakkında„ *Cancionero de Abencuzmán*"'ı zikretmek iktizâ eder. Burada, o arap ve roman lisan âlimlerinin hemen ekseriyetinin fikrine muhâlif olarak, yeni tezini şiddetle müdâfaa etmektedir (s. 50): „La clave misteriosa que explica el mecanismo de las formas poéticas de los varios sistemas líricos del mundo civilizado en la Edad Media está en la lírica andaluza, a que pertenece el Cancionero de Abencuzmán". O kitabda dahi (s. 25, not 2) bize kadar intikal eylemiş olan 149 manzûmede bulunan ispanyolca kelime ve cümlelerin ispanyol lehcesi hakkında yapılacak etüde dâir, Menéndez Pidal ile birlikte vücûda getirilmiş, bir tasavvurdan bahsedilir. Arap ve roman filologları, İbn Ḳuzmân'ın fevkalâde mühim olan zecel şiirlerine dâir daha tam ve doğru tetkikleri ile alâkalanmışlardır. Müstâcel olan nokta Dîvân'ın (Cancionero) tercüme ve şerhi ile birlikte ilmî bir şekilde tab'ıdır. Şâirin İbn Bassâm, İbn al-Abbâr ve İbn al-Ḫaṭîb'in muhtelif el yazmalarında müteferrik bir hâlde bulunan hâl tercümelerini de aynı surette basmalıdır.

Bibliyografya: yk. bk.; krş. bir de Bustânî, *Encyclopédie arabe* (*Dâ'irat al-ma'ârif*, 1876, I 648b; burada İbn Ḫâḳân aynen nakledilmiş ve yalnız sonuna şu mütâlea ilâve olunmuştur: — „doğum ve ölüm tarihlerini zikretmemiştir" —); krş. Sami Bey, *Ḳâmûs al-a'lâm*, s. 657a; Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España*, s. 134; Brockelmann, *GAL*, I, 272; *Suppl.*, I, 481 v.d. (C. F. SEYBOLD.)

İbn Ḳuzmân hakkında, C.F. Seybold, daha 1918'de, elverişli bütün bilgileri toplamıştır. (yk. bk.). Seybold eserinin sonunda, *Dîvân* yahut *Concionero*'sunun bir an evvel, tercüme ve şerhler ile tamamlanıp, ilmî bir şekilde neşrini temennî ediyordu. Ondan sonra A.R. Nykl bu vazifeyi üzerine aldı ki, Gerek *Cancionero* (bk. *Bibl.*) tab'ı, gerek kitaba konulan şâirin mensûr mukaddimesi sâyesinde, İbn Ḳuzmân'ın hâl tercümesi hakkında, tamamlayıcı mâhiyette fâideli bilgilere ve şiir san'atına dâir, açık bir fikre sâhip bulunmaktayız. Aynı zamanda, Müslüman-Endülüs şiiri ile, hıristiyan Provençal şiir arasındaki münâsebetlerine de umûmî bir nazar atfedilmelidir.

İbn Ḳuzmân'ın hayatına gelince, onun, oldukça hakikate yakın bir ihtimâl ile, 1078—1080 arasında doğmuş olduğunu kabûl edebiliriz. Bu takdirde, 1094/1095'te Murâbıtlar tarafından iktidardan indirilen Badajoz Eftasîlerinin sonuncusu olan al-Mutavvakkil'in, İbn Ḳuzmân'ı fi'len vezîr olarak (vezîliğin, o devirde saray müşâviri yahut husûsî müşâvir mânasına geldiği farzolunsa bile) istihdam etmiş olduğu hakikate pek uygun görünmemektedir. Çünkü o zaman, şâire olsa-olsa 16 yaşında olabilirdi. Bu sıfatı, şâirin, o zamanın âdetine uyarak, kendi-kendine verdiği şiirlerinden açıkça anlaşılıyor. Hakikatte İbn Ḳuzmân, 1095'ten beri, şâir sıfatı ile, İspanya'nın bir çok şehirlerinde dolaşmış ve müteaddit defalar çok sevdiği memleketi Kurtuba'ya, dostlarının yanına dönmüştür. Dostları ile birlikte, haylı serbest ve sefih bir hayat (zinâ, gulâmperestî) sürüyor. Dostlarının isimlerini mukaddimesinde ve şiirlerinde zikrediyor ve yüksek kültürlerini ve şiir san'atı hakkındaki bilgilerini öğüyor. İbn Ḳuzmân bundan başka, dinî bakımdan iki yüzlülük ile itham olunup, tevkif edilerek, fenâ muâmelere mârûz kalıyor ve ölümden, ancak hâkim Seir Aben Muḥammed sâyesinde, kurtulabiliyor (nr. XLI). Şiirlerinde yer-yer rastladığımız

tarihî mâlûmata bakarak, memnûniyetle şu neticeyi çıkarabilmekteyiz: şâir üç Emevî halifesi zamanında ve servet-i sâmân sâhibi Banî Ḥamdîn'in himâyesi altında, müreffeh bir hayat sürmüştür. Ancak 70 yaşını aştıktan sonradır ki, nedâmet getirmiş ve bir câmide imâmlık vazifesini üzerine almıştır (nr. CXLVII). Bununla berâber, parasızlıktan, açlıktan, soğuktan, elbisesizlikten v.b.'dan şikâyetleri eksik olmadığı gibi, zarûrî ihtiyaclarını te'min edecek veya etmiş olanlara, bâhusus al-Vaşḳî'ye Kitabını ithâf etmiştir (krş. mukaddime, s. 12, bir de s. 342). Seybold'un bahsettiği el-yazmalarındaki bibliyografik mâhiyetinde diğer mâlzemeler *al-Andalus* adlı mecmûada neşredilm ştir. Fakat şâirin hayatına âit olan yukarıdaki mâlûmât, İbn Ḳuzmân'ın hayatının, bir çok bakımlardan, Abû Nuvâs'ınkine benzediğini açıkça göstermektedir.

İbn Ḳuzmân'ın şiirleri'nin hepsi elimize geçmemiştir; elimizde, hepsi 145 parça olmak üzere, ancak dörtte üçü bulunmaktadır. Mukaddimesinde, şâir divanına *Işâbat al-aġrâż fi zikr al-a'râż* adını koymuştur. Dîvân'ın mukaddimesi, klâsik arapça olmasına rağmen, elde bulunan şiirlerinde, vezin endîşesi ile, bir çok defalar klâsik şekillere baş-vurulmuş olmakla berâber, Endülüs konuşma arapçası ile yazılmıştır. Bu eseri anlayıp, tercüme etmenin bir çok güçlükleri vardır: bir kere, Dîvân'ın konuşma dili, yer-yer, romanlardan ve Berberîlerin dillerinden alınma kelimeler, hattâ tâyini imkânsız unsurlar ile süslüdür; sonra, suriye-li müstensihin eseri olan metne pek güvenmek câiz değildir. Çünkü, bu müstensih metni basit ve keyfî bir şekilde harekelemiştir. Yegâne nüsha olan Petersburg el-yazmasının (7 sahifelik mukaddime hâriç) şerhsiz ve izahsız alelâde bir fototipisi olan Gunzburg tab'ı (1896), bütün bu güçlüklere yanaşmamıştır. İlk olarak, Nykl bu güçlükleri halletmeğe çalışmış ve kısmen de muvaffak olmuştur. Dîvân'ın arapça metnini, lâtince harflere çevirip, doğru bir transkripsiyon ile kopye etmiştir. Dîvân'ın üçte birini (50 parça) tamâmen ispanyolcaya tercüme ve diğer 99 parçanın muhtevâlarını kısaca tahlil etmiştir.

Şiirlerinin muhtevâsı bakımından, en çok dikkate değer olan nokta, hemen dâimâ iki mevzuun bir arada işlenmiş oluşudur. Onların çoğu, msl. ekseriyâ eski arap *ḳaṣîda*'lerinin *nasîb*'ini pek fazla andıran bir çeşit âşıkane giriş kısmı ile (*taġazzul*) başlar; ondan sonra, aslî mevzûa, yâni muhtelif şahsiyetlerin medhiyesine (*madḥ*) girer. Manzûm medhiyeler aşağı yukarı 100 parça tutar (bütün Dîvân'ın üçte ikisi) ve bu parçaların dörtte biri velînimetleri olan al-Vaşḳî ile İbn Ḥamdîn'e ithâf edilmiştir. Aynı zamanda, tamâmen eski arap ḳaṣîda'lerinin rûhuna uygun olan bir takım parçalar vardır ki, şâir buralarda ya kendi kendini öğüyor (msl. nr. XV) yahut da bilhassa *zacal*'lerini göklere çıkarıyor. Hâmîlerine yazdığı medhiyelerde bilhassa göze çarpan cihet, şahıslarını ve cömertliklerini, umûmiyetle harâretli bir üslûp ve ihtiyatsız, şehvânî bir sevgi ifâdesi ile, öğmesidir. İctimâî bakımdan, daha yüksek bir sınıfa mensûp şahsiyetlere, bu türlü medhiyeler yazılması aynı devirde Fransa'nın cenûbunda da âdet olduğundan, Hell (bk. *Bibl*) bu hâdiseye, şark ile garbın temâs meselesinin muahhar tetkiki bakımından, büyük bir ehemmiyet atfeder. — Asıl aşk şiirleri yahut hiç değilse içinde aşk motiflerinin hâkim bulunduğu şiirler, İbn Ḳuzmân'da, nisbeten azdır (30 kadar); bu şiirlerinin üçte biri kadınlara, diğerleri de erkeklere hitap etmektedir. Bunlar ideal aşkı öğmekten uzaktırlar; bu şiirlerden birinde (nr. CXXIII), gayr-i meşrû aşk, açık olarak, Camîl ve 'Urva b. Ḥizâm'ın aşkına tercih edilmektedir. Şâir, şarabı, yalnız on kadar şiirinde öğüyor; fakat bir (nr. XC), „bir bağın asmaları altında" gömülmek arzûsunu izhâr ediyor ve bu şiirinde, Abû Miḥcan'i hatırlatıyor (krş. Nöldeke, *Delectus*, s. 26). Şâirin bir kaç şiiri de, muhtelif sefâhat ve şenlik günlerinin tasvirine ayrılmıştır. Bunlardan biri (nr. CXLVII), ihtiyarlayan şâirin nedâmetinden dem vurmaktadır.

İbn Ḳuzmân'ın şiirlerinin şekli halk *zacal*'idir. Bu şekil, klâsik arap vezninin aksine olarak, kemiyet prensibine dayanmayıp, vurgu prensibine dayanmakta ve *ḳiṭ'a* yapısını kabûl etmektedir. 4—12 mısrâdan müteşekkil olan bu kıt'alar, muhtelif şiirlerde muhtelif vezinli mısrâları ihtivâ edebilirler. Ama müstakil bir şiirde bu parçalar aynı sayıda mısrâlardan müteşekkildir ve her şiirde, *markaz* müstesnâ, mütenâzır olarak tertiplenmişlerdir. *Markaz* („estribillo" yahut „estrofilla") bir çeşit ufak kıt'adır (umûmiyetle 2 mısrâ; daha uzun manzûmelerde ise 3 yahut 4 mısrâdan müteşekkildir) bütün *zacal*'lerin başında bulunur ve her husûsî *zacal*'in mevzûunu, veznini ve müşterek kafiyesini (nâdiren de müşterek kafiyeleri) gösterir. Bu müşterek kafiye (veya kafiyeler), her kıt'anın sonunda tekrarlanır: msl. sık-sık rastlanan *a a a b*, *c c c b*, *d d d b* v.b. gibi güç kafiye şemasına göre, dörtlük kıt'alarda olduğu gibi, daha uzun kıt'alarda, kafiye meselesi daha da mûdildir. Kurtubalı şâirin şiirlerinin bir çoğu bu türlü 5—9 luk kıt'alardan müteşekkildir.

İbn Ḳuzmān, zacal şeklinin belli-başlı mümessilidir. Bu tarzı yüksek ededî bir nevi derecesine yükseltmiş ve ona arap edebiyatında ehemmiyetli bir yer sağlamıştır. Fakat İbn Ḳuzmān'ın rolü, aynı zamanda umûmî edebiyat tarihinde de mühimdir. „Arap tezi" tarafdarları (ilk olarak Ribera, sonra da Nykl) şiirlerinde, gerek ağızdan-ağıza dolaşarak, gerek Appel (*Ztschr. f. rom. phil.*, 1932, s. 788)'in dediği gibi, câzip vezni ve âhengi ile, her şeyden önce şeklî bakımlardan (kafiye sistemi, kıt'aların adedi ve yapısı v.b.) eski provençal şiire ve dolayısı ile Avrupa şiirine te'sir etmiştir.

Bibliyografya: Makale içinde bahsedilenlerden başka bk. W. Mulertt'in Ribera, *El cancionero de Abencuzman, discurso leído en la Real Academia española* (Madrid,1912) hakkındaki yazısı (*Isl.*, 1923, XIII, 170—175); A. González Palencia, *Historia de la literatura arábigo-española* (Barcelona-Buenos Aires, 1928) s. 105—112 ve 329—336; Ign. Kraçkovskiy, *Polvěka ispanskoy aravistiki* (*Zapiski kollegii vostokovedov*, 1929, IV, 17—20 ve 23—25; İbn Ḳuzmān'ın *Dīvān*'ı hakkında Ribera'nın çıkardığı neticelere dâir); H. A. R. Gibb (*The Legacy of Islam*, Oxford, 1931), s. 189—191 (Endülüs arap şiirinin Avrupa'daki troubadourlara te'sir ettiğini kabûl ediyor ve İbn Ḳuzmān'ın *Dīvān*'ında kıymetli örnekleri bulunan halk *zacal*'ine ve dolayısı ile menşe'ini *zacal*'den alan *villancico*'suna intikal vâsıtası nazarı ile bakıyor); A.R. Nykl, *El Concionero del Şeiḫ, nobilísimo visir, maravilla del tiempo, Abū Bakr ibn 'Abd-al-Malik Aben Guzmán* (*Ibn Quzmān*) (Madrid, 1933); G. S. Colin (*Hespéris*, 1933, XVI, 161—170; yeni bir kaç parça veriyor ve dolayısı ile Nykl'in kitabını tashih ediyor); Nykl tab'ı hakkında bk. J. Hell'in makalesi (*OLZ*, 1935, st. 237—241; Nykl'in eserini takdir etmekle berâber, bütün fikirlerine iştirâk etmiyor).

(FEHIM BAJRAKTAREVIÇ.)

İBN MĀCA. [İBN MÂCE.]

İBN MÂCE. İBN MĀCA, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. YAZĪD AL-ḲAZVĪNĪ (824—886), altı sahîh hadîs kitabından birinin (*Sunan*, Dehli tab., 1282, 1289) müellifidir. 209 (824) tarihinde doğmuş, hadîs toplamak üzere, Irak'ı, Arabistan'ı, Suriye ve Mısır'ı dolaşmış ve 273 (886)'te vefat etmiştir. Wensink'in *HEMT*'sinde ve *CTM*'de bu hadîs müellifinin külliyâtı üzerinde çalışılmıştır. İbn Ḫallikān, bir tefsir ile bir de tarih yazdığını söylemektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 625; Brockelmann, *GAL*, I, 163, *Suppl.*, I, 270.

İBN MAḤLAD. [Bk. İBN MAHLED.]

İBN MAHLED. İBN MAḤLAD, ikı vezîrin ismidir:

1. Dayr Ḳunnālı AL-ḤASAN B. MAḤLAD B. AL-CARRĀḤ, 243 (857/858) senesinden itibâren emlâk ve akar müdürü oldu. 'Ubayd Allāh b. Yaḥyā'nın 263 zilkâdesinde (temmûz 877; bk. İBN ḪĀḲĀN) vefatı üzerine, al-Ḥasan, halife al-Mu'tamid tarafından, vezîr tâyin edildi. Aynı zamanda halifenin birâderi al-Muvaffaḳ'ın da kâtipliğini yapmakta idi. Fakat takriben bir ay sonra Mūsā b. Boğā'nın o devirde hukûmet merkezi olan Sāmarrā'ya gelmesi üzerine, Bagdad'a kaçmıştır. Bundan sonra vezârete Sulaymān b. Vahb geçmiş, oğlu 'Ubayd Allāh da kâtipliğe intihap edilmiştir. Fakat ertesi senenin zilkâdesinde (temmûz 878) Sulaymān azl ve evi yağma edildiğinden, Ḥasan aynı ayın 27'sinde (31 temmûz) tekrar vezîr nasbedildi. Zilhicce (ağustos 878) içinde Sulaymān serbest bırakıldığından, Ḥasan kaçtı ve malları müsâdere olundu.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, bk. Fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VII, bilhassa 54, 215, 219; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 343 v. d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 367, 408 v. d., 424.

2. ABU 'L-ḲĀSİM SULAYMĀN B. AL-ḤASAN, evvelkinin oğludur. 301'den 311 yılına kadar (913—923) nâzırlıkta bulundu. İbn Muḳla [b. bk.]'nin 318 cemâziyelevvelinde (hazîran 930) azlinden sonra, halife al-Muḳtadir tarafından, vezârete getirildi. Tecrübe sâhibi bir zât olan 'Alī b. 'Īsā [bk. İBN AL-CARRĀḤ, 2.] fi'len ve nasihatleri ile onu destekledi. Fakat Sulaymān müşkül vazifesinin icâp ettirdiği kifayeti hâiz değil idi; ayrıca memlekette para sıkıntısı çekiliyordu. Bundan başka şahsî muâmeleleri ile de nefret uyandırmış olduğundan, 24 recep 319 (12 ağustos 931)'da azledildi. 324 (935/936) senesinde al-Rāżī vezîr Abu Ca'far Muḥammed al-Karḫī'yi azl ve yerine Sulaymān'ı tâyin etmiştir. Fakat, kargaşalık arttığından, halife İbn Rā'iḳ [b. bk.]'a mürâcaata mecbûr oldu ve Sulaymān az bir zaman sonra, ikinci defa olarak, azledildi. 328 (teşrin I. 940) senesi sonunda me'mûriyetine iâde edildi ve al-Rāżī'nin 329 rebiyülevvelinde (kânun I. 940) vefatı üzerine, halefi al-Muttaḳī tarafından vezîr olarak tanındı. Fakat bu defa da ancak lafzen vezîrlik yaptı ve al-Muttaḳī'nin hilâfete geçmesinden sonra, ancak 4 ay tutunabildi.

Bifliyografya: 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 42, 113, 150 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), bk. Fihrist; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 372, 382 v.dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 566, 662 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN MĀKŪLĀ. [Bk. İBN MÂKÛLÂ.]

İBN MÂKÛLÂ. İBN MĀKŪLĀ, ABU 'L-ḲĀSİM HİBAT ALLĀH B. 'ALĪ B. CA'FAR AL-'İCLĪ (975/976—1038/1039), lekabı İBN MĀKŪLĀ olup, Büveyhîlerden Calāl al-Davla'nın vezîridir. 365 (975/976) senesinde doğmuştur. Calāl al-Davla tarafından, 423 (1032) tarihinde, vezârete intihap, fakat kısa bir müddet sonra azledilmiştir. Lâkin halefi Abū Sa'd Muḥammed b. al-Ḥusayn b. 'Abd al-Raḥīm bu mevkîde ancak bir kaç gün kaldı. Zîra hukûmet merkezinde, türk askerleri tarafından, sıkıştırılmış ve hakarete mârûz kalmış olduğundan saklanmağa mecbûr olmuş idi. Bunun üzerine, vezâret tekrar İbn Mākūlā'ya tevcih olundu. 424 (1033) senesinde Calāl al-Davla, Karḫ'a kaçmağa mecbûr oldu ve vezîr de kendisini tâkip etti. B.r müddet sonra yerine Abū Sa'd getirildi. Ertesi sene Calāl al-Davla bunu azletti ve İbn Mākūlā tekrar vezârete geldi ise de, ancak bir kaç gün kalabildi. Aynı vaziyet 426 (1034/1035) yılında da vukûa geldi. Tekrar vezîrliğe intihap edilmiş olan Abū Sa'd, Fāris b. Muḥammed [b. bk.]'in aleyhine hareket etti ve İbn Mākūlā bir kere daha vezârete getirildi. Bu defâ vezâreti 4 ay, 8 gün sürmüştü. Bundan sonra, ordu tarafından, vezîrlikten indirildi ve Abū Sa'd tekrar vezîr oldu. Bir kaç sene sonra İbn Mākūlā Uḳaylī Ḳarvāş b. al-Muḳallad'e teslim ve onun tarafından, Hīt'te hapsedildi. 2 sene, 7 ay hapiste kaldıktan sonra, 430 (1038/1039) senesinde, orada öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 288, 293 v. d., 298, 302, 317.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN MĀLİK. [Bk. İBN MÂLİK.]

İBN MÂLİK. İBN MĀLİK, ÇAMĀL AL-DĪN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. MĀLİK (1203/1204—1274), daha ziyâde İbn Mālik nâmı ile tanınmış bir nahivcidir. Brockelmann'ın ifâdesine ve onu tekrar edenlerin kayıtlarına muhâlif olarak, 600 (1203/1204) tarihinde İspanya'da Jaen'de doğmuştur. Bâzıları bu tarihten bir veya iki sene önce doğmuş olduğunu beyân ederler. Doğduğu şehirde İbn al-Ṭaylasān unvanını almış olan Abu 'l-Muẓaffar (ve Abu 'l-Ḥasan) Sābit b. Ḫiyār'dan, Nieblalı Abū Razīn b. Sābit b. Muḥammed b. Yūsuf b. Ḫiyār al-Kulā'ī'den, Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Nuvvār'dan, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Mālik al-Marşānī v.b.'dan ders almış tır. Bilâhare şarka gitti; nahiv âlimlerinden İbn al-Ḥācib, İbn Ya'īş ve Abū 'Alī al-Şalūbīn'in derslerini tâkip etti. Şam'da Mukarram'den, Abu 'l-Ḥasan b. al-Saḫāvī v.b.'dan hadîs okudu. Talebesi arasında, babasının nahve dâir bir çok kitaplarına şerh yazmış olan oğlu Badr al-Dīn Muḥammed'i, baş kadı Badr al-Dīn b. Camā'a'yı, şâir Bahā' al-Dīn İbn al-Naḫḫās al-Ḥalabī'yi, fıkıh âlimi Abū Zakarīyā al-Navavī'yi, Şayḫ Abu 'l-Ḥusayn al-Yūnīnī v.b.'larını zikretmek lâzımdır. Tahsilini ikmâl ettikten sonra, Haleb'de nahiv okutmağa başladı; 'Ādilīya (Haleb'de)'ye imam oldu. Bilâhare ve en son Şam'da ders okuttu. Bu şehirde 12 şâbân 672 (21 şubat 1274)'de vefat etmiştir. Bidâyeten mâlikî olduğu hâlde, sonradan şâfi'î mezhebini kabûl etmiştir. İbn Mālik büyük bir filolog olarak tanınır ve Sībavayh'i, şöhret itibarı ile, geçtiği söylenir. Eserleri ve tarafdarları ile düşmanlarının bunlar hakkındaki mütâleaları tetkik edildiği vakit İbn Mālik'in kaideleri tanzim etmek ve ibâreleri sâdeleştirmek sureti ile sarf ve nahiv tedrisini hakikaten kolaylaştırdığı ve ileri götürdüğü anlaşılır. Mamafih ders kitaplarında, bâzı yerlerde vuzûh ve sâdelikten ayrılmış olduğu görülmektedir. Aşağıdaki eserleri yazmıştır: 1. *Kitāb tashīl al-favā'id va-takmīl al-maḳāṣid*, hemen hemen muğlâk denecek derecede, muhtasar sarf kitabıdır, 1323 (1905/1906)'te Fas'ta neşredilmiştir. 2. *al-Kāfiya al-şāfiya*, 2757 (yahut 3000) beyit tutan bir urcuze olup, sarfa dâirdir (krş. Krafft, *Die arab... Hadschr. der... Akad. zu Wien*, nr. 31; Alger, Fagnan, *Catalogue...*, nr. 67, Câmi-i kebîr, nr. 14, III (parça hâlinde). 3. *Kitāb al-ḫulāṣa al-alfīya* veya sâdece *Kitāb al-alfīya*, evvelkini 1000 beyitte hulâsa eden bir urcuzedir. 1888'de Beyrut'ta, 1306 (1888), 1307 (1889)'de Kahire'de, 1888'de Lahûr'da tab'edildiği gibi, de Sacy tarafından da, fransızca şerhi ile berâber, neşredilmiş (*Alfiyya ou la quintessence de la gr. ar.*, Paris—London, 1833) ve 8 faslı onun *Anthologie grammaticale*'ine dercedilmiştir (Paris, 1829, s. 134—144 ve 315—347); L. Pinto, *L'Alfiyya trad. en français, avec le texte en regard et des notes expl. dans les deux langues* (Constantine, 1887); A. Goguyer, *Manuel pour l'étude des grammairiens arabes: l'Alfiyyah d'Ibn Malik suivie de la Lamiyyah du même auteur avec trad. et notes en fr. un lex. des termes techn.* (Beyrut, 1888). 4. *Lāmiyat al-af'āl* yahut *Kitāb al-miftāḥ fī abniyat al-af'āl*, morfolojiye dâir, *lā* kafiyeli, *basīṭ* bahrinde, 114 beyitten mürekkep manzûme (Goguyer tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir; yk. bk.) 5. *'Umdat al-Ḥāfiẓ va-'uddat al-lāfiẓ*, nahve

dâir risâle (Berlin, *Verz.*, nr. 6631). 6. *Tuḥfat al-mavdūd fi 'l-maḳṣūr va 'l-mamdūd, ū* kafiyeli, *ṭavîl* bahrinde, 162 beyitten mürekkep ve müellifin kısa bir şerhi ile birlikte *alif-i maḳṣūra* veya *mamdūda* ile nihayetlenen, mânaları ayrı, fakat aynı şekildeki kelimelerin hemen hepsini ihtivâ eden manzûme (Kahire 'de 1897, 1329 'da neşredilmiştir). 7. *Kitāb al-i'lām bi muṯallaṯ al-kalām*, üç harekeli kelimeleri gösteren ve Ṣalāḥ al-Dīn 'in torunu Sulṭān al-Mālik al-Nāṣir 'a ithâf edilmiş, *racaz muzdavic* bahrinden manzûme (1329 'da Kahire 'de neşredilmiştir). 8. *Sabk al-manẓūm va-fakk al-maḫtūm*, bir sarf risâlesi (Berlin, nr. 6630). 9. 5. numaradaki eserin şerhi (Berlin, nr. 6632). 10. *Îcāz al-ta'rîf fî 'ilm al-taṣrîf*, morfolojiye dâir küçük bir eser (Escurial, Derenbourg, *Les mss. arab.*, nr. 86, III). 11. *Kitāb al-'arūż*, arûza dâir kitap (Escurial, Derenbourg, *ayn. esr.*, nr. 330, VI). 12. *Kitāb al-şavāhid al-tavżîḥ va 'l-taṣḥîḥ li-muşkilāt al-cāmi' al-ṣaḥîḥ*, al-Buḫārī 'nin *Ṣaḥîḥ* 'inde 99 yerin sarf bakımından şerhi (Escurial, Derenbourg, *ayn. esr.*, nr. 141). 13. *Kitāb al-alfāẓ al-muḫtalifa*, müterâdif kelimelere dâir kitap (Berlin, nr. 7041). 14. *al-İ'tiżād fi 'l-farḳ bayn al-ẓā' va 'l-żād*, ض ve ظ yahut ظ ve ض ile yazılan aynı şekilde kelimelere dâir küçük bir şerh ile birlikte, *ẓā* kafiyeli 62 beyitten mürekkep manzûme (Berlin, nr. 7023; Gotha, Pertsch, *Die Arab. Hss.*, nr. 414). 15. 3. aslî harfi *vāv* ile olduğu gibi, *yā'* ile de yazılan üç harfli fiilleri ihtivâ eden *kāmil* bahrinde 49 beyit (al-Suyūṭī tarafından *Muzhir* 'e alınmıştır; Bulak, 1282, II, 145—147). 16. lisan ve sarf bakımından bir çok yanlışlara dâir bir takım küçük risâleler ki, bunların bâzıları *Muzhir* 'de münderictir.

Bibliyografya: İbn Şākir, *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1299), II, 227; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭîb* (Kahire, 1302), I, 427; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya* (Kahire, 1324), V, 28; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 53; Muḥammed b. Muḥammed b. Ḥamdūn al-Bannānī, *Alfîya Ḫuṭba* 'sının şerhi (kütüphânemde bulunan iki el-yazması); al-Uşmūnī, Daḥlān, İbn 'Aḳīl ve Makkūdī ile bunların şârihlerinin *Alfîya* şerhleri; al-Dalacī, *al-Falāka va 'l-maf'ūkūn* (Kahire, 1322), s. 64; Huart, *Litt. Ar.*, s. 170; Brokelmann, *GAL*, I, 298 v.dd., krş. 525, II, 697; *Suppl.*, I, 521 v.dd.; Moh. Ben Cheneb, *Etude sur les pers. menti dans l'Icāza du cheikh Abd al-Qādir al-Fāsy*, nr. 197. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN MANẒŪR. [Bk. İBN MANZÛR.]

İBN MANZÛR. İBN MANẒŪR, CAMĀL AL-DĪN ABU 'L-FAŻL MUḤAMMED B. MUKARRAM AL-ḤAZRACĪ AL-İFRĪḲĪ (1232—1311), arap lisan âlimidir. Hakkındaki bütün bilgimiz, hayatı boyunca *Dîvān al-inşā'* 'da çalıştığından ve Trablus 'a kadı olduğundan ibârettir. Bir de okuduğu büyük kitapları ihtisar etmek merakında olduğunu biliyoruz. Öldüğü zaman ihtisar edilmiş ve kendi eli ile yazılmış 500 cild kitap bıraktığını oğlu söyler; Şafadī de onun tarafından ihtisar edilmemiş hiç bir mufassal ve büyük kitap görmediğini beyân eder.

Onun bu kitap kısaltma merakı, çok faydalı bir eser yazmasına sebep olmuştur ki, o da *Lisān al-'arab* adındaki büyük ve meşhûr arapça lûgatidir. 1299—1308 'de Bulak 'ta, 20 büyük cild hâlinde, basılmış olan bu eser (bu tab'ındaki matbaa yanlışları için bk. Aḥmed Timur Paşa, *Taṣḥîḥ-i kitāb-i lisān al 'arab*, 2. kısım, Kahire, 1334, 1343; yeni bir tab'ına da, Kahire 'de, 1359 'da başlanmış idi), tam bir te'lif olmayıp, bizzat müellifin söylediği gibi, al-Azharī 'nin *al-Tahẕîb* 'ini, İbn Sīda 'nin *al-Muḫkam* 'ini, al-Cavharī 'nin *al-Ṣaḥāḥ* 'ını, İbn Durayd 'in *al-Camharî* 'sini, İbn al-Aṯīr 'in *Kur'an* ve hadîsteki nâdir kelimelere tahsis edilmiş olan *al-Nihāya* 'sini birleştirmek ve daha iyi bir tertibe sokmak suretiyle meydana getirilmiştir. Mamafih bunların hâricinde kalan ve bugün bir kısmı elimizde bulunmayan, bir kısmı da neşredilmemiş olan bir çok eserlerden de istifâde edilmiştir. Müellif bu mâlzemeyi, şarkta âdet olduğu gibi, kelimelerin sonlarına göre, tertibe sokmuş, kelimelere verilen mânaların doğruluğunu göstermek için, zikredilmiş olan hadîs, âyet ve beyitleri şerh ve tefsir etmiştir. *Lisān al-'arab*, arapçanın en büyük lûgati olduktan başka, arapça şiirlerin bugün hâlâ kıymetini muhâfaza eden bir kaynağıdır. Çünkü bir çok şâirlerin bugün mevcut divanlarında veya başka kaynaklarda bulunmayan sayısız beyitlerine *şāhid* („misal") olarak burada tesâdüf edilmektedir. Bunlardan başka, hadîs ve şiirlerin şerhleri ekseriyâ çok şâyân-i itimat kaynaklardan alınmıştır; âyetlerin tefsirinde de aynı yol tâkip edilmiştir. Bundan dolayı *Lisān al-'arab*, yalnız bir lûgat kitabı değil, aynı zamanda, muhtelif kelimeler münâsebeti ile ve toplanmış sarf, nahiv, edebiyat, hadîs şerhi, tefsir ve fıkıh kitabı telâkkî edilmektedir. Bu esere karşı serdedilebilecek yegâne tenkit, ancak ilk Abbâsîler devrine kadar yazılmış olan edebiyat fasîh telâkkî edilerek, halk kelimeleri ile yalnız daha sonraki edebiyatta tesâdüf edilen kelimelere, *fasîh* değildir diye, kıymet verilmemiş ve onların esere alınmamış olmasıdır. Ancak müellif bu husûsta yalnız değildir; bütün arap dilci ve lugatçileri aynı nokta-i nazarı tâkip etmişlerdir.

İbn Manẓūr 'un eserlerinden biri de, *Nişār al-azhār fi 'l-layl va 'l-nihār* (İstanbul, 1298) 'dır. Bu eserde gece gündüz, ay, güneş, geceleyin içki içme, sabahleyin içki içme, felekler, yıldızlar v.b. hakkındaki âyetler, hadîsler, fikirler, şiirler ve bunlar için kullanılan kelimeler toplanmış ve izah edilmiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 21; al-'Asḳalānī, *al-Durr al-kāmina* (Haydarâbâd, 1350), IV, 262 v.dd.; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fî ṭabaḳāt al-luġaviyîn* ... (Kahire) (AHMED ATEŞ.)

İBN MARDANİŞ. [Bk. İBN MERDENİŞ.]

İBN MASARRA. [Bk. İBN MESERRE.]

İBN MĀSAVAYH. [Bk. İBN MÂSEVEYH.]

İBN MÂSEVEYH. İBN MĀSAVAYH, yahut BN MĀSŌYA (orta çağ lâtince tercümelerinde MESUË), ABŪ ZAKARĪYĀ YUḤANNĀ (YAḤYĀ; ?—857), babası Cundişāpūr 'da attar olan bir hıristiyan tabîptir. Hārūn al-Raşîd [b. bk.] devrinde, mütercim olarak, vazife gördü ve aynı zamanda halifenin husûsî tabîbi olan Cabrā'il b. Baḫtîşū' [b. bk.] 'dan tabâbet tahsil etti. al-Ma'mūn 'un halifeliği zamanında, onun husûsî hekimliğine tâyin edildi ve 243 (857) 'te vukû bulan vefatına kadar, bu vazifeyi muhâfaza eyledi. Talebesi arasında, kendisi nâmına *al-Navādir al-ṭibbîya* 'yi yazmış olan Ḥunayn b. İsḥāḳ [b. bk.] 'ı zikretmek icâp eder. Bu eserin John. Damascenus 'a atfolunan lâtinceye tercümesi, *Aphorismi Maimonidis* (s. 528—542) 'e ilâve olarak, 1579 'da Basel 'de neşredilmiştir. İbn Māsavayh, isimleri İbn Abī Uṣaybi'a tarafından zikrolunmuş bir çok eser yazmıştır. Bankipore (aş. bk.) kütüphânesinde *Kitāb al-muşaccar* 'in bir nüshası bulunmaktadır. Diğer eserleri için bk. *GAL,Suppl.*, I, 416.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 295; İbn Abī Uṣaybi'a, I, 175 v. dd.; İbn al-Ḳıftī, *Tārîḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 380 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 232; Steinschneider, *Die arab. Übersetzungen aus dem Griechischen* ... (*Virchows Archiv*, CXXIV; *Catal. Bankipore*, IV, nr. 1.)

İBN MAS'ŪD. [Bk. İBN MES'ÛD.]

İBN MAYMŪN. [Bk. İBN MEYMÛN.]

İBN MERDENİŞ. İBN MARDENĪŞ, tam ismi ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. AḤMED (bu sonuncu isim çok defa hazfedilmiştir; İbn Ḫaldūn IV, 166 'ya nazaran, 540 = 1146 senesinde Albacete muhârebesinde ölmüş olan 'Abd Allāh b. Muḥammed b. Sa'd 'ın yeğenidir, krş. *ZDMG*, 1909, LXIII, 352) B. SA'D B. MUḤAMMED B. AḤMED B. MARDENĪŞ AL-CUẒĀMĪ (başkalarına nazaran al-Tucībī (1125—1172), 518 (1124/1125) senesinde Tortosa ile Castellón de la Plana arasında kâin Banuşkula (Benicola = Peñíscola) 'da doğmuş ve 29 receb 567 (27 mart 1172) tarihinde vefat etmiştir. Nisbesine rağmen, aslen ispanyol olduğu açıkça görülmektedir. Kısaca, nâmına izâfetle anıldığı dördüncü dedesinin isminin Martinus yahut Martínez „Martin 'in oğlu" ve Mardeniş 'in de Mardíneş 'in muharref bir şekil olduğu (*t* den gelme *d* hakkında krş. Emerita = Mārida, Mérida), Dozy 'nin izah ettiği iştikaka Codera tarafından yapılan itiraza rağmen, anlaşılmaktadır. Codera gibi, Mardonius şeklinde, bir bizanslı ismini tasavvur etmek, daha güçtür! Merda, arapça *'aẕira*, „kazûrât" hakkında, İbn Ḫallikān 'ın *Biographical Dictionary* (IV, 473) 'de münderic halk iştikakı, bittabî bir kelime oyunundan ibârettir. Murâbıtların inkırazı sırasında, azim ve fevkalâde iktidar sâhibi olan İbn Mardenīş, 540 (1146) senesinde, Valencia ile Murcia 'yi zaptettiği gibi, fethettiği sâhayı genişletmek suretiyle (Guadix, Jean, faâl kayın pederi İbn Hemoşk = Hemochico 'ya tâbî prenslik olarak Úbeda, Baeze, Almería ... v.b.), bütün cenûbî İspanya 'nın kıralı olmuştur. Rey Lobo yahut Lope nâmı altında, müteaddit defalar Kastilya, Aragon ve Barselona 'daki hıristiyan hukümdarlar ile, ittifak akdetmiş olan İbn Mardenīş, hayatının son senelerinde kayın pederinin ihânetine uğradığı ve pâyitahtı olan Murcia 'nin muhâsarası esnâsında, öldüğü 1172 tarihine kadar, Muvaḥḥidlerden 'Abd al-Mu'min (ölm. 1163) ile oğlu Yūsuf (ölm. 1189) 'un, günden-güne artan tazyiklarına dayanabilmiştir. Vefatından sonra oğulları teslim olmuşlar ve yüksek maaşlı me'mûriyetler elde etmişlerdir. Bu sırada cenûbî İspanya tamâmiyle Muvaḥḥidlerin eline geçmiştir.

Bibliyografya: A. Müller, *Der Islam*, II, 648—652; İbn Ḫaṭīb, *İḥāṭa* (Kahire), II, 85—90 (hâl tercümesi), krş. Gayangos, *History*, II, 519 ve LIX; İbn al-Abbār, *al-Ḥulal al-siyarā'* (Dozy, *Notices*), s. 215, 219 v.d.; al-Marrākuşī, s. 149, 168, 178—180; Amari, *I diplomi arabi del R. Archivio Fiorentino*, s. XXXIV, LIX, 239, 451; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 165 v.dd.; Dozy, *Recherces* [3], I, 364—368; Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (*Collectión de Estudios, árabes*, III), Saragossa, 1899, s. 109—153, 310—321; ayn. mll., *Discursos* (1910), s. 9, 39; Mariano Gaspar Remiro, *Historia de Murcia musulmana*, s. 185—225; Maḳḳarī, *Fihrist*, bk. mad. *Mardanîş*; Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif* (*Encyclopédie arabe*), I, 685; Sâmi Bey, *Ḳāmūs al-a'lām*, s. 665[b]. (C. F. SEYBOLD.)

İBN MESERRE. İBN MASARRA, MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. MASARRA B. NACĪḤ (? —

931). H a y a t ı. Kurtuba'da doğdu, tercüme-i hâlini yazanlar onun hocaları ve devam ettiği mektepler hakkında pek az bilgi veriyorlar; onu, vatanı olan Kurtuba şehrinde, 300 (912) yılında, etrafında bir kaç tilmizi bulunduğu hâlde, tasvir etmekle kalıyorlar; bu talebeden en yakınları Kurtuba Sierra'sının hudûdunda kâin, İbn Masarra'nin kendi mülkü olan zâviyede, onunla birlikte, oturuyorlar. İbn Masarra, orada hayattan tamâmiyle uzak kalmış olarak, yaşıyor. Mezhep sırlarının saklanması husûsunda titizlik ile riâyet edilen sıkı ketûmiyet, bu kapalı çevre içinde, tâlim ettiği akîdelerini halkın öğrenmesine imkân bırakmıyordu. Gerek üstadın, gerekse tilmizlerin, zühd ü tekvâ, sıkı bir riyâzet ve mânevî fazîletlerinden başka hâllerine dâir dışarıdan hiç bir şey bilinmiyordu. Bununla berâber, az bir zaman sonra, bu din ve şerîat zevâhiri altında nelerin gizlenebileceği hakkında mübhem bir fikir edinildi. İbn Masarra'nin mûtezilî rafzı, yâni irâde-i külliyeyi telkîn eden ve bütün ef'âlimizin seseplerini bunda gören bir mezhebi tâlim ettiği söyleniyordu; bütün bu felsefî inceliklere bîgâne olan câhil halk, İbn Masarra'ye göre, cehennem azapları diye bir şeyin gerçek olmadığını öğrenince, bunu hazmedemedi; daha kültürlü kimseler de onun, talebelerine eski bir yunan filozofunun, Empedokles'in panteist, hattâ hemen-hemen Allahsız felsefesini tâlim etmekten başka bir şey yapmadığını söylüyorlardı. Bu şâyia gittikçe daha çok yayıldı ve çok geçmeden İbn Masarra Allahsızlıkla itham edildi; böyle bir isnadın neticeleri çok vahim olabilirdi. Bütün bu şâyialar İbn Masarra'yi, Kurtuba'yı terke mecbûr etti. Afrika'da bir seyahat yaptı; oradan Peygamberin vatanını ziyârete gitti ve yolda, rastladığı felsefe mekteplerine devam etti. 'Abd al-Raḥmān III.'ın tahta çıkması ile, memleketinin sulh ve sükûna kavuştuğu haberi üzerine, tekrar vatanında yerleşme kararını verdi. Mesleğini yeniden tâlime başladı, ama bu faâliyeti ancak bir kaç sene sürdü. Teksif edilmiş fikrî mesâînin, tefahhus hayatının, tetkiklerinin, kalem kavgalarının, dinî hayatında riâyet ettiği riyâzet ve mahrûmiyetlerin yorgunluğu kuvvetini tüketmişti; bütün bunlar ölümünü tâcil etti. Bir çarşamba günü ikindi namazından sonra, etrafında tilmizleri bulunduğu hâlde, rûhunu teslim etti. Kurtuba Sierra'sındaki zâviyesinde, 3 şevvâl 319 (20 teşrin I. 931)'da ölmüştür.

M e s l e ğ i. İbn Masarra'nin fikirleri hakkında, ancak bilvâsıta bilgi edinmek mümkündür: zîra eserlerinden parçalar dahi kalmamıştır. Onun fikirleri ile mücâdele etmiş olanların eserleri de bize kadar gelmemiştir. Bereket versin, kurtubalı İbn Ḥazm ve tuleytulalı Sa'îd, bu çok âlim ve çok dikkatli iki müellif, kendi eserlerinde, *masarrî* sistemin kaynaklarını ve umûmî vasıflarını tesbit etmişlerdir. Bu müelliflerden birincisi, bu sistemin felsefî tezlerinin ne olduğunu söylüyor; ikincisi de, İbn Masarra'nin, Empedokles'in çok harâretli bir müdâfii olduğunu bildiriyor; bununla berâber İbn Masarra, hakikî Empedokles'in felsefesinin değil, belki şark islâm filozofları arasında meydana gelen menkıbelerin anlattığı Empedokles'in felsefesinin müdâfii idi. Agrigente (Girgenti) li filozofa izâfe edilen ve bir kaç arap müellifinin eserlerinden bize kadar gelmiş olan sıhhatı şüpheli edebiyatın parçalarının yardımı ile, bu sistem oldukça tam ve insicamlı bir şekilde, yeni baştan inşa edilebilir.

I. Sahte Empedokles'in metafiziği asıl Empedokles'in mekanist fiziği ile metafiziğinin bâzı unsurlarından faydalanmıştır; böylece bu filozof, Plotin'in „Enneade'lar" adlı eserlerindeki, Ḳabbala'nin, irfâniyenin ve islâm dininin fikirleri ile katışmış olan nev-eflâtûnî panteizmini, adının ve çağının itibârı ile, süslemiş oluyor.

II. Bunun neticesi olarak, bu metafizikte birbirinden çok farklı menşe'leri olan felsefî mezheplerin az-çok insicamlı bir sentezini teşkil etmekten başka hiç bir orijinallik görülmez.

III. Buna rağmen, bu sistem, felsefe tarihi için, oldukça büyük bir ehemmiyeti hâizdir; çünkü Plotin'in „Enneade'lar"ındaki tâlî ehemmiyette bir dâvâyı bedâhat hâline koymuştur: Allahtan başka, her varlığın paylaştığı ve „cevher-i ûlâ"nın, yâni: heyûlâ, akıl, nefis, tabiat ve ikinci madde veya cismin, meydana getirdikleri kabil-i idrâk âlemin ilk uknûmu sayılan bir heyûlâ mevcûdiyeti akîdesi.

Şimdi, İbn Masarra'nin, sahte Empedokles metafiziğini, islâm kelâmı nokta-i nazarına göre, nasıl tefsir ettiğini görelim. O da, Empedokles'in metafiziği gibi, gâyet basit ve tanılamaz olan nev-eflâtûnî bir vahdet tasavvuruna sâhiptir. Bu temel birliğin mütevâlî tecellîleri, kâinâtın, aşağıdaki kademelere göre, menşe'ini ve teşekkülünü izaha yarar: Allah sıfatlardan ve nisbetlerden münezzeh erişilememeyen ve müşâreket kabûl etmeyen mutlak varlıktır; mahlûk ile hiçbir müşâreketi olmayan bu Allah, ilk madde (heyûlâ)'ye istinat eder ve bu heyûlâ vâsıtası ile, sudûr ve tecellî vâkî olur. Bu maddeden akıl çıkmıştır ki, Allah ona bütün ilmini mâlûm kılmıştır; o da bu ilmi nefs-i külle tevdî eyleyecektir; bu sonuncu da tabiatı tevlid edecektir; nefs-i küll ve tabîat cism-i küllü meydana getirirler. Böylece heyûlâ, akıl, nefs-i küll, tabî'at ve cism-i küll kâinatı izah ve terkip eden beş cevheri teşkil ederler.

Bu kozmolojik tasavvur ile, anlaşmış olan ilim ile kudret-i ilâhiye, cismânî ve mahlûk sıfatlardır: Allah, küllî şuûn hakkında, mükemmel bir bilgiye sâhiptir; bununla berâber, cüz'î ve mümkün şeyleri, ancak onlar zaman içinde gerçekleştikçe bilir; bundan çıkan netice şudur: irâde-i mutlaka Allahın ön-bilgisine tâbî değildir ve insan fi'illeri Allah kudretinin değil, insan kudretinin eseridir. Buna benzer sebepler ile ve Plotin'in fikirlerinin te'siri altında, Masarrî'ler, ölümden sonra, rûhların her birinin kendi cismine bağlanmış olarak, kefâreti verilemez bir cezâ ile cezâlanmıyacağına veya ebedî bir mükâfat ile mükâfatlanmıyacağına inanıyorlar; rûhların, bu cismânî âlemde, bir çok tasfiye hâllerinden geçtikten, pisliklerinden kurtulduktan sonra, geldikleri lâhûtî ve mâfevkalhiss âleme iâde edildiklerini kabûl ediyorlardı. Bu safvete erişmek için, İbn Masarra'nin insanlara bilhassa tavsiye ettiği tedbirlerden biri, vicdanın her gün husûsî bir şekilde muhâsebe ve murâkabesidir; bu murâkabe rûhu samîmîliğin ve iyi amellerin işlenmesi husûsundaki niyet temizliğinin sırrî merhalelerine ulaştırır. Nihâyet, İbn Masarra, kemâl yolunda ilerilemek husûsunda, insan cehdine o derece ehemmiyet veriyordu ki, insanın tek başına ilâhî bir mertebeye kadar yükseleceğine ve kendi fazîletlerinin meyvesi olarak, Peygamberlik ve ona bağlı imtiyazlar elde etmek mazhariyetine erişebileceğine inanıyordu.

Bütün bu görüşlerin İbn Masarra'yi *Kur'an* sûrelerini bâtınî mânâda tefsire mecbûr ettiğini anlamak kolaydır; zîra *Kur'an*, harfîyen tercüme edildiği takdirde, bu görüşlere tamâmiyle zıt bir mâna verecektir.

İ b n M a s a r r a ' n ı n f e l s e f î m e k t e b i. İbn Masarra'nin fikirlerinin te'siri o kadar büyük oldu ve şahsî tedrisâtına rağbet neticesi o kadar derin izler bıraktı ki, ilk mürîdleri büyük kudret sâhibi muârızlarının, ehl-i sünnet adına İbn Masarra'nin doktrini ile mücâdele ve bu mezhebi mahkûm etmelerine rağmen, bu fikirleri kolaylıkla yaymağa ve durmadan tarafdarlarının sayısını çoğaltmağa muvaffak oldular. Vesikaların azlığına rağmen, şüphe götürmez delîller ile sâbittir ki, Kurtuba, Almeria, Jaén, Algarve v.b.'da İbn Masarra'nin harâretli tarafdarları bulunmuştur. Onlar, kelâmcıların, al-Manṣūr'un müsâadesi ile tatbik ettikleri ve taassuba gömülmüş muhâfazakâr bir halk kalabalığının alkışladığı tazyik ve işkencelere cesâret ile göğüs germişlerdir. Bütün bu şehirlerde üstadın kitapları okunuyor ve tefsir ediliyordu. Bunlardan bâzılarında, bu arada Almeria'da, İbn Masarra'nin akîdesinin tefsirinde bir i'tizâl zuhûr etti: msl. İsmā'îl al-Ru'aynî'de olduğu gibi. Bu zât, metafizik ve kelâmî bakımdan, felsefî mezhebini, üstadın fikirlerine uygun olarak, tâlim etmekle berâber, ahlâk bahsinde ondan ayrıldı; kelâmî her türlü mülkiyetin gayr-i meşrû olduğunu ilân etti ve serbest aşkı müdâfaa etti. Bu fikir üstadın düşüncelerine o kadar zıt idi ki, onun fikirlerini tedris ve telkin edenlerin büyük bir kısmı al-Ru'aynî'yi terkettiler.

Nihâyet, İbn Masarra ile sûfîler İspanya'da toplu hâlde yaşama emmârelerini göstermeğe başlarlar. Kurtuba Sierra'sında, İbn Masarra'nin meydana getirdiği küçük cenneti örnek edinen bâzı mürşidlerin idâresi altında, bir çok mektepler ve sûfî dernekleri kurulur. Bunların başındakiler, sâdece riyâzetleri, ibâdet ve âyinlere getirdikleri yenilikler ile değil, aynı zamanda daha geniş bilgileri ile temâyüz ediyorlardı; bütün bu vasıflar onlara, gerek söz ile, gerek yazıları ile, halk kütlelerini cezbetme imkânlarını sağlıyordu. İşte, murciali büyük kelâmcı Muḥy al-Dīn İbn al-'Arabî, o tarihte, hâlâ *masarî* kelâm sisteminin hâkim bulundugu böyle bir tasavvuf mektebinde yetişmiştir. (M. Asín Palacios.)

İBN MES'ÛD. İBN MAS'ŪD, 'Abd Allāh b. Ġāfil b. Ḥabīb b. Şamḫ b. Fa'r b. Maḫzūm b. Ṣāhila b. Kāhil b. al-Ḥāriṯ b. Tamīm b. Sa'd b. Huẕayl (? — 652), s a h â b e d e n d i r. Peygamberin ilk tarafdarlarının bir çoğu gibi, bu da Mekke'nin halk tabakasına mensûptur. Gençliğinde 'Uḳba b. Abî Mu'ayṭ'ın sürülerine çobanlık etmiş ve bilâhare, bir münâkaşa esnâsında, Sa'd b. Abî Vaḳḳāṣ kendisine ḫuzaylî kölesi diye hitap etmiştir (Ṭabarî, I, 2812). Umûmiyetle Banî Zuhra peymanlısı (*ḥalîf*) olarak tanınır. Babası da bu suretle tanınmaktadır. Babası hakkında bundan başka bir şey bilinmemektedir. 'Abd Allāh'ın birâderi olan 'Uḳba ile vâlidesi Umm 'Abd bint 'Abd Vudd b. Savā' ilk sahâbe zümresine mensûpturlar. Bundan dolayı, al-Navavî (nşr. Wüstenfeld, s. 370) hâl tercümesi sâhibine „Ṣaḥābî b. ṣaḥābîya" nâmını vermektedir. İslâmiyeti kabûlü hakkında garip bir kıssa anlatılmaktadır: Peygamber ile Abū Bakr, müşriklerden kaçtıkları sırada (ne münâsebetle olduğu tasrih edilmiyor), koyunlarını otlatan 'Abd Allāh'a tesâdüf ederler ve kendisinden süt isterler. Vicdanı elvermediğinden, reddetmesi üzerine, Peygamber hiç yavrulamamış bir koyunu yanına çağırır ve memesini sıvazlar. Meme derhâl şişer ve bol süt verir. Peygamber bilâhare memeyi eski hâline sokar.

'Abd Allāh, şüphesiz haklı olarak, islâmiyeti ilk kabûl edenler arasında, tanınır. Kendisi müslümanlardan ilk „altı kişinin altıncısı“ olduğunu söylemekten zevk alır. Diğer rivâyetlere göre, islâmiyeti kabûlü, Peygamberin Arḳam'ın evine girmesinden ve yahut 'Omar'ın müslüman olmasından evveldir. Mekke'de, ilk defa, alenî olarak, *Kur'an* okuyanın İbn Mas'ūd olduğu rivâyet edilir. Bundan dolayı tecâvüze uğradığı takdirde, kendisini himâye etmek üzere, mensûp olduğu kabîleyi birlikte getirmediği için, arkadaşları bu hareketini münâsip görmemişler, filhakika İbn Mas'ūd şiddetli hücûmlara mârûz kalmıştır. Tabiatiyle Habeşistan'a, bâzı rivâyetlere göre, iki defa hicret etmiştir.

Medine'de kendisine büyük câminin arka tarafında bir ev verilmiş olmakla gerek onun, gerek annesinin Peygamberin evine çok sık girip-çıktıkları görülür ve bunlar yabancılar tarafından Peygamberin âilesinden zannedilirlerdi. Hâlbuki 'Abd Allāh Peygamberin ayakkabıları, yastığı ve tahâret işleri ile meşgûl olan sâdık bir hizmetkârı idi. Kıyâfeti ile efendisini taklit ediyor, ince ve uzun bacaklarından dolayı, istihzâlara mârûz kalıyordu. Boyamadığı kırmızı saçlarını çok uzatıyor ve taramıyordu. Bu hususiyeti ile, beyaz elbise giymesinde ve her zaman koku sürmesinde dinî bir mülâhaza mevcût olmuş olsa gerektir. Namaza pek ziyâde ehemmiyet veriyor, fakat ibâdeti için kuvvetli kalmak düşüncesi ile, nisbeten az oruç tutuyordu.

Bütün *maşāhid*'e iştirâk etmiştir. Badr'de ağır surette yaralanmış olan Abū Cahl'in başını kesmiş ve muzafferâne, efendisine götürmüştür. Peygamberin kendilerine dünyada iken cennete gireceklerini tebşir etmiş olduğu kimselerden (= 'aşara mubaşşara) biridir. Ridda vak'asında, Abū Bakr Medine'yi müdâfaaya elverişli hâle koymak lüzûmunu hissettiği zaman, 'Abd Allāh şehrin zayıf noktalarının müdâfaasına ayrılanlar arasında idi. Yarmūk muhârebesine de iştirâk etmiştir.

Medineli her hangi bir takva sâhibi gibi, 'Abd Allāh'ın idâre işlerine istidâdı yok idi. 'Omar onu Kûfe'ye, devletin mâliye işlerini idâre ve dini tâlim etmek üzere, göndermiştir. *Kur'an*'a ve sünnete olan vukûfu dolayısı ile, pek çok kimse tarafından, mâlûmâtına mürâcaat olunurdu. 848 hadîs rivâyet ett ği söylenir. Peygambere âit bir izahta bulundu.ğu zaman, tir-tir titrediği ve ter içinde kaldığı nakledilir. Bu husûsta yanlış bir şey söylememek, gâyet ihtiyat ile konuşmak itiyadında idi. Şarabın hürmetini müsâmaha ile tefsir etmek husûsunda onun vukûf ve salâhiyetine istinat edilmektedir (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 65 ve *'Uyūn al-aḫbār*, nşr. Brockelmann, s. 373, 13).

Hayatının sonu hakkında ihtilâf vardır. 'Oşmān tarafından Kûfe'deki vazifesinden azledildiği rivâyet edilir. Bu haber kûfeliler tarafından duyulduğu zaman, halk kendisini alakoymak istemiş, fakat o: — „Bırakınız gideyim, *fitan* çıkacaksa buna ben sebep olmayayım“ — demiştir (krş. *Mattā*, 18,7). Bu suretle Medine'ye avdet ve hicretin 32. veya 33. senesinde, 60 yaşını geçmiş olduğu hâlde, vefat etmiştir. Geceleyin Baḳī' al-Ġarḳad'a defnedilmiştir.

Ölüm döşeğinde bulunduğu sırada, ziyâretine gelerek, vaziyetini ve arzûlarını soran Oşmān'a vermiş olduğu cevaplar, o zamanın dindarlığını tebârüz ettirir mâhiyettedir. al-Zubayr'e emvâlinin idâresini tevdî ve yanında 200 dirhem para ile, bir *ḥulla* içinde defnedilmesini vasiyet etmiştir. Başka rivâyetlere nazaran, Kûfe'de ölmüş ve 'Oşmān tarafından, 26 senesinde, Sa'd b. Abî Vaḳḳāş ile birlikte, azledilmemiştir.

'Abd Allāh bilhassa rivâyet eylediği hadîsler ve *Kur'an*'a olan vukûfu ile mârûftur. O da 'Oşmān'ınkinden ayrı bir *Kur'an* metni ortaya koymuş olan eshâbdandır. Kûfe'de onun tarafından meydana getirilmiş olan *Muṣḥaf* bir çok defalar istinsah edilmiş olup, uzun zaman, resmî nüsha ile birlikte, ellerde dolaşmıştır; bilhassa şi'î muhitlerinde itibârda idi. Bu mushafta I, CXIII. ve CXIV. sûreler yok idi ve sûrelerin sırası da asıl mushaftan ayrılıyordu (bk. A. Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'an*, Leiden, 1937, s. 20 v. dd.). Rivâyet eylemiş olduğu hadîsler *Musnad Aḥmad* (I, 374—466)'de toplanmıştır.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* III (nşr. Sachau), Mukaddime, s. XV v.d.; Ṭabarī, *Annales*, bk. Fihrist; İbn Hişām (nşr. Wüstenfed), Fihrist; İbn al-Aşīr, *Usd al-ġāba*.; İbn al-Ḥacar, *İṣāba*; Navavī (nşr. Wüstenfeld, b. bk.); İbn Sa'd (nşr. Sachau), III, 105 v. dd.; Caetani, *Annali* ..., bk. Fihrist

(A. J. WENSINCK.)

İBN MEYMÛN. İBN MAYMÛN, ABŪ 'İMRĀN MŪSĀ B. MAYMŪN B. 'ABD ALLĀH AL-ḲURṬUBĪ (AL-ANDALUSĪ) AL-İSRĀ'İLĪ (1135—1204), mûsevî ilâhiyat tarihi ile felsefe tarihinde meşhûr bir feylesof, tabîp, astronom ve ilâhiyatçıdır. İbrânîcede ismi Rabbî Mōşeh ben Maymon'dur ve çok defa bu ismin ilk harfleri ile teşkil edilen RaMBaM adı ile yâdedildiği gibi, arapça da al-Ra'is (*Ra'īs al-umma* yahut *al-milla* = „mûsevî milleti reisi“) unvanını taşır. İbrânîcede bu pâyenin mukabili Nāgīd'dir. Bâzan ikinci Mōsa ve yahut *Mōşeh haz-Zemān*, yâni „zamânenin Musâsı“ unvanı ile de anılır. Garp eserlerinde ismi dâimâ Maimonides şeklinde geçer.

30 mart 1135'te, babasının Dayyān yâni dinî mahkemede hâkim bulunduğu Kurtuba'da doğmuştur. Hahamlara mahsûs ilimleri küçük yaşta babasından tahsil ettiği gibi, müslüman âlimleri tarafından da arap usûllerine alıştırıldı. 13 yaşında iken, Kurtuba, Muvaḥḥidîlerin [b.b.k.] eline geçti. Bunlar hıristiyanlar ile yahudilerin şehirde bulunmalarına müsâade etmiyorlar ve onları ihtidâ ile muhâceret arasında muhayyer bırakıyorlardı. İbn Maymūn, babası ile birlikte, şehri terketti (gûyâ ihtidâ ettiği hakkında aş. bk.). Âilesi, uzun zaman göçebe hayatı geçirdikten sonra yerleşmiş olduğu Fas'ta dahi uzun müddet kalamamıştır. Böylece 1165'te Filistin'e doğru, gemi ile, yola çıktı ve evvelâ Akkâ'ya, müteâkiben Kudüs'e gittikten sonra, devamlı surette Fusṭāṭ'ta yerleşti. Az bir müddet sonra, İbn Maymūn'un babası öldüğü gibi, kendisi de bir çok tâlihsizliklere uğradı. Hâiz olduğu hahamlık vazifesi ile maişetini te'min etmek istemediği cihetle meslek olarak tebâbeti seçti. Az zaman içinde, bu fende o derece şöhret buldu ki, Ṣalāḥ al-Dīn'in vezîri, al-Ḳāżī al-Fāżil al-Baysānī'nin itimadını kazandı ve Ṣalāḥ al-Dīn, hayatı müddetince, kendisine lûtuflarda bulundu. Ṣalāḥ al-Dīn ve vefatından sonra da oğlu, İbn Maymūn'u kendilerine husûsî tabîp tâyin etmişlerdir. Tabîp olarak o derece aranılmakta idi ki, bu kadar çok eser yazmış olmasına güç akıl erdirilmektedir.

İbn Maymūn, 13 kânun I. 1204 tarihinde ölmüş ve vasiyeti mûcibince, cesedi Filistin'e Ṭabarīya'ye nakledilmiştir. Mezarı bugün de buradadır ve bir ziyâret yeridir. Biri müstesnâ olmak üzere (*Mishneh Torah*), bütün eserlerini arapça yazmış ve bunlardan felsefeye ve tıbba dâir olanları, yalnız dindaşları tarafından değil, islâm âlimleri tarafından da okunmuş ve tetkik edilmiştir. Bu eserler, lâtinceye yapılan tercümeleri ile, sonradan garp hristiyan skolastiği üzerinde te'sir icrâ etmiştir (Albertus Magnus, Duns Scotus). İbn Maymūn'un, İbn Ruşd'ün eserlerini, kendi eserlerini kısmen yazdıktan sonra gördüğünü ve bâzı eserlerinde onun fikirlerinden başka türlü düşündüğünü zikrettiği mâlûmdur. Başlıca felsefî eseri *Dalālat al-ḥā'irīn* („Yolunu şaşırmışlara rehber“, ibrânîce: *Mōreh Nebhūkhīm*, lâtince: *Doctor Perplexorum*)'dir. Bu eserin gâyesi, mukaddes kanunun hakikat ruhunu, doğru idrâki te'min ederek, Tevrat ahkâmına bağlı ve fakat felsefe tahsil etmiş ve Tevrat ile felsefe arasındaki tezatlar ortasında şaşırmış olan dindar kimselere rehberlik etmektir. Sanki „idrâk ile ilham arasında çekişen zihinler, bu eser sayesinde, sükûna ve mânevî muvâzeneye avdet edeceklerdi.“ Aristo ve ondan sonra Fārābī ve İbn Sīnā tarafından isbat edilmiş olduğu vechile, ilham mahsûlü olan yazılar ile metafizik prensipleri arasında tezat olamaz ve olmamalıdır. *Kitab-i Mukaddes*'te Allahın insan şeklinde olduğuna dâir bütün ifâdeler, bu suretle senbolik bir tarzda izah edilmektedir. Eserde islâm ilâhiyat ve felsefesinin esâsları hakkında kısa bir hulâsa bulunduğunu burada bilhassa kaydedelim.

Dalāla pek çabuk takdir edildi. Fakat şiddetli muârızlar da zuhûr etti. Bunlar bu eseri ukalâlık addediyor ve hafif bir tâdil ile, ismini *Żalāla* („sapıtma“) şekline çeviriyorlardı. Kitap, Salomon Munk tarafından, *Guide des égarés* (3 cild, Paris, 1856—1866) nâmı altında, neşr ve tercüme edilmiştir. Diğer felsefî eserleri arasında yalnız *Maḳāla fī ṣinā'at al-manṭiḳ* (ibrânîce: *Millōth ha-Higgāyōn*)'ı zikredeceğiz.

İçinde bilhassa Rāzī, İbn Sīnā, İbn Vāfid ve İbn Zuhr'ü zikretmiş olduğu tıbbî eserleri, bâsurdan (*fi 'l-bavāṣīr*) ve nefes darlığından (asthma, *fi 'l-rabv*) v.b.'dan bahsetmektedir. *Kitāb fuṣūl fi 'l-ṭibb* isimli ve ekseriyâ *Fuṣūl Mūsā* adı ile mâruf olan tıbbî vecîzeleri, Calinus tıbbının iyice anlaşılması için, yazılmış olup, eserde bulunan 1500 kadar vecîze, Calinus'un eserlerinden çıkarılmış ve 42 kadar tenkidî ihtar ilâve olunmuştur. Bundan başka Hippocrates'in *Fuṣūl*'üne de bir şerh yazmıştır. İbn Maymūn'un bunlardan başka *Maḳāla fī tadbīr al-ṣiḥḥa* adlı bir eseri daha vardır ki, al-Malik al-Afżal Nūr al-Dīn 'Alī, melankoliye uğradığı zaman, ona bir rejim kitabı olarak, yazmıştır. Bunlardan başka daha bir çok tıbbî eserleri var ise de, bunları her kitapta ve kataloglarda bulmak kabildir. Mûsevî takvimi ile zamanın hesap edilmesi hakkında da bir kitap yazmıştır.

İbn Maymūn'un yahudi edebiyatı sâhasındaki esâslı ve verimli faâliyetinden burada ancak kısaca bahsedilebilir. Yalnız üç eserini zikrediyoruz: *Mişnāh* (bilâhare *Sirāc* „Kandil“ nâmı verilmiştir)'a yazmış olduğu *Şarḥ* nâmındaki tefsir; mûsevî din hukûmlerinin bütün emir ve nehiylerinden bahsettiği *Kitāb al-şarā'i'* (ibrânîce: *Sepher ham-Miṣvōth*) ve bilhassa, tertip ve tanzim itibârı ile, şâheseri olan *Mişnēh Thōrāh* (*Yad ha-ḥazāḳā* nâmı da verilir). Bu son kitapta müellif, ilk defa olarak, Talmud'un ihtivâ ettiği gâyet geniş nakilleri, mümâsil islâm kitaplarında olduğu gibi, mevzû sırasına göre ve usûl tahtında, fasıllara ayrılmış olarak, tetkik etmektedir.

İbn al-Ḳifṭī ile İbn Abī Uṣaybi'a, İbn Maymūn 'un, İspanya 'da tazyiktan kurtulmak için, islâmiyeti kabûl ve bu dinin hukümlerini alenen tâlim ettiği hâlde, gizlice mûsevî dinine riâyet eylediğini söylerler. Bilâhare Mısır 'da Abu 'l-'Arab b. Ma'îşa nâmında bir şahıs onu, islâmiyeti terk ve mûseviliğe âvdet etmiş olmakla, itham eylemiştir. Fakat nufûzlu hâmîsi al-Ḳāżī al-Fāżil, mecbûriyet ile müslüman olmanın ihtidâ sayılmayacağını beyân etmiş ve bu suretle İbn Maymūn 'un hayatını kurtarmıştır. [İbn Maymūn 'un hâl tercümesini yazan mûsevî müellifler, ezcümle bu makalenin aslı olan Leiden tab'ına yazan E. Mittwoch, feylesofun bütün insanlığa şâmil fikirlerini tebârüz ettirecek yerde, onun aslâ müslüman olmadığını isbat için, sanki onun üzerinden büyük bir cürmün gölgesini kaldırmak ister gibi, pek mütehâlikâne ifâdelerde bulunmuş ise de, bunun zikrine lüzûm görülmemiştir.

İbn Maymūn 'un akliyeciliği hakkında da türlü fikirler beyân edilmiştir: msl. bâzıları onun sâdece bir akliyeci olduğunu iddia etmişlerse de, o hakikatte gâyet kuvvetli bir Aristo felsefesi tarafdarı olduktan başka, aynı zamanda pek sofu bir yahudi idi. Bundan dolayı kendisi, dâimâ dinin naslarına dokunmadan, kâinatın izahına çalışmış ve imanın da kâinat gibi, Cenab-i Hakk 'ın mahlûku olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı islâm atomizmini değil, tekvin bâbını kâbul etmiştir. Bâtıl itikatları reddetmek ile akla ehemmiyet vermiş ve diğer taraftan da dinin ahlâk tarafına daha ziyâde temâyül ederek, âkıl ve hakîm olmadan evvel, ahlâklı olmak lâzımdır demiştir. İbn Maymūn 'un yalnız yahudiler arasında değil, hıristiyanlar ve bilhassa dominicain tarîkati üzerine te'sir ve nufûzu vardır. Hattâ bu te'sir Spinoza ve Kant 'da bile hissolunmaktadır. İbn Maymūn 'un itikâdât-i bâtılayı ve bilhassa nücûm ilmini reddetmesi, zamanı için, pek ileri bir hareket idi. Başlıca eseri olan *Dalālat al-ḥā'irîn* bile, Montpellier şehrinde, papanın vekili tarafından, yaktırılmıştır.]

Bibliyografya: *The Jewish Encyclopedia*, IX, 73—86 ve bu eserde 82. ve 86. sahifelerde zikredilmiş bulunan eserler; Franck, *Moïse Maimonide, sa vie et sa doctrine* (*Études Orientales*, Paris, 1861, s. 317—360); *Moses Ben Maimon, Sein Leben, sein Werke und sein Einfluss* ... (nşr. Bacher, Brann, Simonsen ve Guttmann, Leipzig, 1908, I; 1914, II); Steinschneider, *Die arabische Litteratur der Juden* (Frankfurt a. Main, 1902), s. 199—221 (İbn Maymūn 'un eserlerinin el-yazmaları ile matbûları ve asıl metinler ile tercümeleri nazar-i itibâre alınmak suretiyle tertip edilmiş mufassal listesi). İbn Maymūn 'un islâmiyeti kabûlü iddiası hakkında: Lebrecht (*Magazin für die Litteratur des Auslandes*, 1884, nr. 62); Margoliouth, *The Legend of Apostasy of Maimonides* (*Jew. Quart. Review*, 1901, XIII, 539—541); Berliner, *Zur Ehrenrettung des Maimonides* (*Isr. Monatssch., wissensch. Beilage z. Jüd. Presse*, 11 temmûz 1901; orada hâl tercümesine dâir daha mufassal mâlûmat mevcuttur). İbn Maymūn 'un eserleri ve eserleri hakkındaki tenkit ve mütâlealar ve şerhler ile hâl tercümesine dâir en toplu mâlûmat için bk. G. Sarton. *Introduction to the History of sciences*, II, 369—380. (E. MITTWOCH.)

[Bu makale A. ADNAN — ADIVAR tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

İBN MİSCAḤ. [Bk. İBN MİSCAH.]

İBN MİSCAH. İBN MİSCAḤ, ABŪ 'OṢMĀN SA'ĪD, Emevîler devrinin en büyük mûsikîşinası (?—715?). Banī Cumaḥ 'ın zenci *mavlā* 'larından idi. VII. asrın ortalarına doğru, Mekke 'de, doğmuş, 715 tarihlerinde, yine orada, ölmüştür. Mu'āviya I. 'nin saltanatı esnâsında (41—60 = 661—680), efendisi, arap şiirlerini iran melodileri ile terennüm edişini işitince, onu âzâd etti. İbn Miscaḥ, bu havaları, o sırada Mekke 'de olan iranlı duvarcılardan işitmişti. Mûsikî üzerinde derin tetkikler yapmak arzusu ile, İbn Miscaḥ, Suriye (Rūm) 'ye gitti ve Barbiton çalgıcıları ile (*Barbaṭīya*; krş. *Kitāb al-aġānī*, III, 276) nazariyecilerden (*usṭūḫūsiya*) ders aldı. Suriye 'den İran 'a geçti; orada bu memleketin mûsikî (*ġinā'*) ve refâkat san'atı (*żarb*) üzerinde çalıştı. Hicaz 'a dönüşünde, arap mûsikîsine, yabancı memleketlerde öğrendiklerinden pek çok şeyler soktu. Mûsikîşinas olarak, halk arasında, şöhreti sür'atle yayıldı; bu ise mutaassıp müslümanların, onu, mûsikînin iğvâları ile mü'minlerin îmanlarını sarsma töhmeti ile, Mekke kadısı Daḥmān al-Aşkar 'ın huzûruna çıkarmalarına sâik oldu. Halife 'Abd al-Malik (65—86 = 685—705), İbn Miscaḥ 'ın Şam 'a, kendi nezdine gönderilmesi emrini verdi. İbn Miscaḥ, halifenin huzûrunda, bir *ḥudā'* ("kervan şarkısı"), bir *ġinā' al-rukbān*, bir de *ġinā' al-mutḳan* ("san'atkârâne şarkı") söyledi; bunun üzerine suçu affedildi; hattâ kendisi Amīr al-mu'minīn 'in bir ihsanı ile mükâfatlandırıldı.

İbn Miscaḥ, birinci devre mûsikîşinasları arasında, "mûsikî san'atının en büyük üstadı" sayılmış ve "beş büyük muganni" arasında yer alır. Rivâyete göre, arap şiirlerini İran melodileri ile ilk söyleyen o olmuştur. Onun talebeleri arasında, İbn Muḥriz, İbn Surayc [b. bk.], al-Ġarīż ve Yūnus al-Kātib [b. bk.] vardır. İbn Miscaḥ 'a, İbn Muḥriz ile birlikte, haklı olarak, eski arap mektebinin kurucuları arasında yer verilebilir [bk. mad. MŪSĪḲĪ.].

Bibliyografya: *Kitāb al-aġānī* (Bulak), III, 84—88; Caussin de Perceval, *Notices anecdotiques sur les principiaux musiciens arabes* (*JA*, 1873, s. 569); Kosegarten, *Liber cantilenarum* ..., s. 9; Muḥammed Kāmil Ḥaccāc, *al-Mūsīḳī al-şarḳiya* (Kahire, 1924), s. 18; Farmer, *History of Arabian Music* (London, 1929), s. 69—71, 77 v.d.; ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (London, 1930), bk. *Fihrist*; Land, *Remarks on te Earliest Development of Arabic Music* (*Trans. IXth Congress of Orientalists*, London, 1893); ayn. mll., *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du Sixième Congrès Inter. des Orientalistes*, Leiden, 1883, s. 45). (H. G. FARMER.)

İBN MİSKAVAYH. [Bk. İBN MİSKEVEYH.]

İBN MİSKEVEYH. İBN MİSKAVAYH (aslı MUŞKŌYA), ABŪ 'ALĪ AḤMED B. MUḤAMMED B. YA'ḲŪB (?— 1030), feylesof ve müverrihtir. Bütün menbâlar ve bu arada Yāḳūt ondan sâdece Miskavayh diye (*ibn* 'siz) bahseder (bk. aşağıda bibliyografyada gösterilen yerler) ve bunun bir lekap olduğunu söylerler; dedesinin ismi bâzan, yanlış olarak, Miskavayh şeklinde gösterildiğinden, yine yanlış olarak, müsteşrikler arasında İbn Miskavayh ismi ile meşhûr olmuştur. Yāḳūt, kendisinin mühtedî bir mecûsî olduğunu iddia eder. Fakat babasının ve dedesinin isimlerine nazaran bu muhtemel değildir; ancak büyük babası mecûsî olabilir. Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Yalnız vezîr al-Muhallabī [b. bk.] 'nin kâtibi ve İbn al-'Amīd [b. bk.] 'in kütüphâne me'mûru olmuştur. Bilâhare 'Ażud al-Davla ile Şamşām al-Davla devrinde, vezîr İbn al-'Amīd ile oğlu Abu 'l-Fatḥ nezdinde, Rey 'de nufûz sâhibi olduğu mâlûmdur. Bidâyeten felsefe, tıp ve simyâ ile pek çok meşgûl olmuş bulunduğu anlaşılmaktadır. *Tacārib al-umam*, yegâne tam nüshası (Ayasofya kütüp., nr. 3116—3121), faksimile olarak, L. Caetani tarafından, *Gibb Memorial Series*, VII 'de basılmıştır; I: 37 h. senesine kadar olan vukuâtı, V: 284—326 h., VI: 326—369 h. seneleri vukûâtını ihtivâ eder; daha evvel 1871 'de bu eserin bir kısmı da de Goeje tarafından, *Fragmenta historica arabica*, II 'de neşredilmiştir; daha sonra H. F. Amedroz ile D. S. Margoliouth tarafından, 295 h. yılı vukuâtından başlamak üzere, son kısımları basılmış, buna vezîr Abū Şucā' 'ın h. 393 senesine kadar gelen *Żayl* 'i ilâve edilerek, ingilizceye tercüme edilmiştir: *The Eclipse of the 'Abbaside Caliphate* (I—VI, Oxford, 1920—1921, VII, Mukaddime ve Fihrist) tarihî eseri, İbn Miskavayh 'in 421 (1030) 'de vefat eylemiş olmasına rağmen, 369 (979/980) senesine kadar olan müddete şâmildir. Abū Ḥayyān [b. bk.] ve al-Hamazānī [b. bk.] ile edebî münâsebetlerde bulunmuştur. Tıbba dâir eserlerinin isimleri İbn al-Ḳıftī tarafından zikredilmiştir. Fakat bilhassa ahlâk ile meşgûl olmuş ve bu husûsta müteaddit eserler vücûda getirmiştir. Bunlardan burada *Taẕhīb al-aḫlāḳ va-ta'şīr al-a'rāḳ* (İstanbul, 1298, 1299, Kahire, 1317) ile fars, hind, arap ve yunan âlimlerinin ahlâkî hikemiyâtını ihtivâ eden bir mecmûayı zikredeceğiz. *Kitāb al-ādāb al-'arab va 'l-fars* adını taşıyan bu ikinci kitabın ilk kısmı farsca *Cāvīdān ḫirad* ("Akl-i ezelî") nâmındaki esere dayanır. Sözü geçen mecmûa Hind-türk imparatoru Cihāngīr için, Muḥammed b. Muḥammed al-Arracānī tarafından farsçaya tercüme ve 1246 'da Manukci tarafından, taş-basması olarak, tab'edilmiştir. Bundan başka rumca bir fasıl 1494 'te Lascaris tarafından neşredilmiş olduğu gibi, o zamandanberi yapılan tab'lar 120 'yi bulmuştur. Son tab'edilen nüsha R. Basset tarafından neşredilen *Le tableau de Cébès, vers. arab. d'Ibn Miskaweih* ... (Cezayir, 1898) 'dir. *Cāvīdān ḫirad* nâmındaki farsca eser hakkında bk. Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 346; İnostrançev, *Zapiski Vost. Otd. Imp. Arch. Obşç.*, XVIII, 180 v. d. ve ayn. mll., *Sasanidskie Etiudi*, s. 22 v. dd. İbn Miskavayh 'in felsefî eserleri hakkında umûmî bir mütâlea da, Boer tarafından, *Geschichte der Philosophie im Islam* (s. 116 v. dd.) 'da neşredilmiştir.

Bibliyografya: (maddede münderic olmayan kısımlar): Abū Ḥayyān, *Kitāb al-imtā' va 'l-mu'ānasa* (nşr A. Amin ve A. al-Zayn), Kahire, 1939, I, 35 v. d.; İbn al-Ḳıftī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), Kahire, 1326, s. 217 v. d., 331; Yāḳūt, *Irşād* (nşr. Margoliouth), II, 89 v. dd.; Bayhaḳī, *Tatimmat şivān al-ḥikma* (nşr. Muḥammed Şafī'), Lâhur, 1351, s. 27 v. dd.; Amedroz, *Note on the Historian* (Caetani 'nin faksimile neşri, I, XVII v. dd. ve R. Basset 'nin mukaddimesi, *göst. yer.*, s. 1—21); Brockelmann, *GAL*, I, 342; *Suppl.*, I, 482 v. d.

[Bu makale AHMED ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir.]

İBN AL-MUḲAFFA'. [Bk. İBNÜLMUKAFFA'.]

İBN MUḲLA. [Bk. İBN MUKLA.]

İBN MUKLE. İBN MUḲLA, ABŪ 'ALĪ MUḤAMMED B. 'ALĪ B. AL-ḤASAN B. MUḲLA, 272 (886) senesinde Bagdad 'da doğmuş, Abbâsî

vezîri. İbn Muḳla evvelâ Fars nahiyelerinden birinde harâc tahsiline me'mûr ve 316 rebiülevveli (mayıs 928) ortasında, halife al-Muḳtadir tarafından, vezârete terfî edilmiştir. İki sene süren verimli bir çalışmadan sonra, cemâziyelevvel 318 (haziran 930)'de, halifenin hassa askerlerinin nefret ettiği kumandanı Mu'nis'in dostu olduğundan dolayı, azledilmiş ve onun düşmanı olan zâbıta müdürü Muḥammed b. Yâḳût, İbn Muḳla'yi hapsettirdiği gibi, evini de yaktırmıştır. Kendisinden mühim bir meblâğ alındıktan sonra, Fars'a sürüldü. Zilhicce 320 (kânun I. 932)'de, halife al-Ḳâhir me'mûriyetini iâde etti. Fakat bir müddet sonra, İbn Muḳla, Yâḳût aleyhine entirika çevirmeğe başladı ve bizzat halifeyi hal'etmeği tasavvur eylediği sırada, tasavvuru meydana çıktı. İbn Muḳla, canını kurtarabilmek için, kaçmağa mecbûr oldu ve vezâret, kâtibi Muḥammed b. al-Ḳâsim'a tevdî olundu. Sukutundan sonra, al-Ḳâhir'i tahttan indirmek için, faâl bir propagandaya koyulmuş ve tebdil-i kıyâfet ile halife aleyhinde halkın kinini tahrik ederek, memleketi dolaşmıştır. al-Râżî cemâziyelevvel 322 (nisan 934)'de tahta geçtiği vakit, İbn Muḳla'yi vezîr tâyin etmiştir. Fakat hakikî hükümdar ordu baş-kumandanı Muḥammed b. Yâḳût idi. Vâkıa ertesi sene İbn Muḳla, entrika ile halifenin kudretli nedimini devirmeğe muvaffak oldu; fakat, Ḥasan b. Abi 'l-Haycâ' 'Abd Allâh'ın iktidar mevkiini gasbeylemiş olduğu Musul'a karşı muvaffakiyetsiz bir sefer yüzünden, kendisi de sukut etti. Cemâziyelevvel 324 (nisan 936) ortalarında, yukarıda adı geçen Muḥammed'in kardeşi al-Muẓaffar b. Yâḳût tarafından muhâsara ve esir edildi. Halife, emr-i vâkii kabûle mecbûr oldu ve vezîr azledildi. Lâkin 1.000.000 dinar vermek suretiyle, hürriyetini elde etti. Bir kaç sene sonra, dördüncü defa olarak, vezârete geçti [bk. İBN AL-FURĀT, nr. 3]; fakat ancak ismen vezîr oldu ve pek büyük nufûz sâhibi olan amîr al-umarâ' Muḥammed b. Râ'iḳ'ın aleyhine entrika çevirmeğe başladığı zaman, o bunu haber aldı; İbn Muḳla'yi şevvâl 326 (ağustos 938)'da, tevkif ettirdi ve bilâhare fecî şekilde cezâlandırdı. Umûmî kanâate nazaran, İbn Muḳla 10 şevvâl 328 (19 temmûz 940)'de, hapishânede ölmüştür. Âlim ve arap hüsn-i hattının müessislerinden biri olarak da mârûftur.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), tür. yer.; İbn Ḫallikān (nşr Wüstenfeld), nr. 708 (trc. de Slane), III, 266 v.dd; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 368—372, 374 v.d., 381, 384; 'Arîb (nşr. de Goeje), s. 113, 134 v.dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, 73, 102, 104, 133—260, 273 ve tür. yer; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 375 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 559, 566, 645—649, 656 v.d., 660—668; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 534 v.d., 565.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN AL-MUNẒİR. [Bk. İBNÜLMÜNZİR.]

İBN AL-MUSLİMA. [Bk. İBNÜLMÜSLİME.]

İBN AL-MU'TAZZ. [Bk. İBNÜLMU'TEZZ.]

İBN MU'ṬÎ. [Bk. İBN MU'ṬÎ.]

İBN MU'TÎ. İBN MU'ṬÎ, ZAYN AL-DĪN ABU 'L-ḤUSAYN YAḤYĀ B. ['ABD AL-] MU'ṬÎ B. 'ABD AL-NŪR AL-ZAVĀVÎ AL-MAĠRİBÎ (1169—1231), İbn Mu'ṭi nâmı ile mârûf olan bir arap dilcisidir. 564 (1168/1169) senesinde doğmuştur. Cezayir'de Abū Mūsā al-Cazūlî'den nahiv ve fıkıh tahsil ettikten sonra şarka gitti. Uzun müddet Şam'da ikamet ettikten ve hadîs âlimi İbn 'Asâkir'den ders gördükten sonra, nahiv tedris etti. Maddî ihtiyaclarını te'minde sıkıntı çektiği cihetle, aynı zazanda *şāhid* vazifesini de görmekte idi. Suriye'nin merkezine yaptığı bir ziyâret sırasında, Eyyûbîlerden al-Malik al-Kāmil, İbn Mu'ṭi'ye, kendisini tâkiben, Mısır'a gelmesini teklif etti ve onu eski Kahire'nin 'Amr câmiine *ādāb* müderrisi tâyin eyledi. 628 senesi zilkâdesinin 30'una tesâdüf eden pazartesi günü (29 eylûl 1231) vefat etmiştir. Magrib'de mâlikî, Şam'da şâfi'î, Kahire'de hanefî olan İbn Mu'ṭî nahve dâir 1000 beyitlik (*Alfîya*) bir didaktik manzûme yazmış olan ilk şâirdir.

Eserlerinden elimize geçmiş olanlar şunlardır: 1. *al-Durra al-alfîya fî 'ilm al-'arabîya* yahut sâdece *Alfîyat İbn Mu'ṭi* 1021 beyitten mürekkep *racaz* ve *sarî' muzdavic* bahsinde, bir nahiv kitabı olup, Kâtib Çelebî'ye nazaran, 595 (1198/1199) senesinde Şam'da ve başka müelliflere nazaran, Kahire'de ikmâl edilmiştir. Bu eser, Zetterstéen tarafından, notlar ilâve edilmek suretiyle, *Die Alfîye des Ibn Mu'ṭî* nâmı altında, 1900'de, Leipzig'te, neşredilmiştir. 2. *Kitāb al-fuṣūl al-ḫamsîn*, mensûr küçük bir gramer kitabı (Berlin, *Verz.*, nr. 6556; Bodleiana, *Cat.*, II, 247, III). 3. *al-Badî' fî ṣinā'at al-ṣi'r*, manzûm belâgat kitabı (Fleischer, *Die Refaïya*, nr. 246).

Bibliyografya: Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 416; İbn Ḫallikān, *Vafayāt...* (Kahire, 1310), II, 235; Abu 'l-Fidā', *Tārîḫ* (İstanbul, 1286), III, 159; İbn Ḥamdūn, İbn Mālik'in *Alfîya*'sindeki Ḫuṭba'nın şerhi (2 el-yazm.); Ṣabbān-Uşmūnî, İbn Mālik'in *Alfîya*'sinin şerhi (Kahire, 1305), I, 20; İbn a'-Ḥâcc, Makkūdî'nin İbn Mālik'in *Alfîya*'sinin şerhi hakkında *Ḥāşiya* (Kahire, 1315), I, 19; al-Dalacî, *al-Falāka va 'l-maʿlūkūn* (Kahire, 1322), s. 93; Brockelmann, *GAL*, I. 302 v.d.; *Suppl.*, I, 530 v.d.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL NAFÎS. [Bk. İBNÜNNEFÎS.]

İBN NUBĀTA. [Bk. İBN NÜBÂTE.]

İBN NUCAYM. [Bk. İBN NÜCEYM.]

İBN NÜBÂTE. İNB NUBĀTA, arap müelliflerinden ikisinin ismidir:

I. 'ABD AL-RAḤÎM B. MUḤAMMED B. İSMĀ'ÎL AL-ḤUẒĀḲÎ AL-FĀRİḲÎ, 335 (946) senesinde Meyyâfârikîn'de doğmuş, Haleb'de, Sayf al-Davla'nın sarayında vâizlik yapmış ve 374 (984) tarihinde, doğmuş olduğu şehirde, ölmüştür. Ekserisi çok kısa olan hutbeleri (*Ḫuṭab*) garip bir üslûp ve seçili nesir ile yazılmış olup, çok kere gününün hâdiselerine istinad ederek, dinî ahlâkı bahis mevzûu eder. Bunlar oğlu Abū Ṭâhir Muḥammed (390 = 999'a doğru)'e ve torunu Abu 'l-Farac Ṭâhir (420 = 1029)'e âit bir kısım hutbeler ile, 629 (1223) tarihine doğru, bir araya toplanmış ve 1286, 1292, 1302, 1394, 1309'da Kahire'de, 1311'de Beyrut'ta tab'edilmiştir.

II. Ahfâdından olan MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN, CAMĀL AL-DĪN yahut ŞİHĀB AL-DĪN, ABŪ BAKR AL-ḲURAŞÎ AL-UMAVÎ, rebiülevvel 686 (nisan 1287)'da Meyyâfârikînde'de doğmuş, 716 (1316) senesine kadar Şam'da ikamet etmiştir. Bu şehirden sık-sık Ḥamā'ya giderek, Eyyûbî prensi âlim Abu 'l-Fidā'yı ziyâret etmekte idi. Bilâhare 761 rebiülevvelinde (kânun II. /şubat 1360) Sulṭān al-Nāṣir Ḥasan'ın kâtibi olarak, Kahire'ye nakletti ve 768 saferinde (teşrin I. 1366) bu şehirde vefat etti. Şâir olarak, aşk kasîdelerinden başka, hafif şiirler ile de, meşgûl olmuştur. İbn Cuzayy'in, İbn Nubāta'nın bu tarzını billhassa beğendiğini İbn Baṭṭūṭa (Paris, I, 41, 17) nakleder. Müteaddit nüshaları mevcut bulunan *Dîvān* (krş. Rieu, *Suppl. to the Cat. of the Arab. Mss. in the Brit. Mus*, nr. 1086)'ı İskenderiye'de ve 1323 (1905) tarihinde Kahire'de, tab'edilmiştir. Şiire ve belâgate dâir olan diğer eserleri, Brockelmann tarafından, *GAL* (II, 11 v.d., *Suppl*, II, 4)'de zikredilmiştir. Mamafih burada 13 numarada kaydedilmiş olan *Dîvān al-ḫuṭab* kendisine âit olmadığından çıkarılmalı ve mektup üslûbuna dâir bulunan *Zahr al-Manṣūr*'u ilâve edilmelidir (Briefstil hakkında Brit. Mus., nr. 5656, bk. *Descriptive List*, s. 64).

Bibliyografya: al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya*, VI, 31; al-Suyūṭî, *Ḥusn al-Muḥāżara*, I, 329; *Orientalia*, II, 419; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 430; M. Hartmann, *Muwaşşaḥ*, s. 42.

(C. BROCKELMANN.)

İBN NÜCEYM. İBN NUCAYM, ZAYN AL-'ĀBİDĪN B. İBRĀHİM B. NUCAYM AL-MİṢRÎ, X. (XVI.) asır hanefî mezhebinden büyük bir âlimdir. İslâm fıkhına dâir eserleri şarkta pek mârûf ve münteşirdir. 970 (1562) senesinde vefat etmiştir. Başlıca eserleri arasından bilhassa şunları zikretmek lâzımdır: 1. *al-Aşbāh va 'l-naẓā'ir al-fiḳhîya 'alā maẕhab al-ḥanafîya* (Kalküte, 1826). 2. *al-Badr ol-rā'iḳ*, al-Nasafî'nin *Kanz al-daḳā'iḳ* nâmındaki meşhûr fıkıh kitabının şerhidir. 1311 (1893)'de, 8 cild olarak, Kahire'de tab' edilmiştir. 3. *al-Fatāvî al-zaynîya fî fiḳh al-ḥanafîya*, vefatından sonra, oğlu Aḥmed tarafından vücûda getirilmiş *Fatvā* mecmûasıdır (krş. W. Pertsch, *Die arabischen Hnds. zu Gotha*, II, 351 v. dd.). Bk. bir de Brockelmann, *GAL*, II, 310 v.d., *Suppl.*, II, 425 v.d.

(TH. W. JUYNBOLL.)

İBN RĀ'İḲ. [Bk. İBN RÂ'İK.]

İBN RÂ'İK. İBN RĀ'İḲ, ABŪ BAKR MUḤAMMED (?—942), AMİR AL-UMARĀ'. İbn Rā'iḳ, birâderi İbrâhîm ile berâber, 317 (929/930) senesinde, Bagdad polis müdürlüğüne tâyin edildi. Ertesi sene her ikisi de azledildiler. Fakat 319 (931/932) senesinde, Muḥammed b. Rā'iḳ vazifesine iâde edildi. İbrâhîm ise, aynı zamanda baş-mâbeyinciliğe tâyin olundu. Halife al-Muḳtadir'in 320 (932) tarihinde katlinden sonra, iki kardeş, daha bir çok kimseler ile birlikte, Madā'in'e ve bilâhare Vāsiṭ'a kaçtılar. al-Râżî 322 (934)'de tahta çıktıktan sonra, Muḥammed b. Rā'iḳ'ı, Vāsiṭ ve Basra vâliliğine tâyin eyledi. 324 senesi sonlarına doğru (teşrin II. 936), onu Bagdad'a çağırdı ve *amîr al-umarā'* unvanı ile, en yüksek mülkî ve askerî mevkii, mutlak salâhiyetle, kendisine tevdî etti. Vāsiṭ'ta bulunan büyük nufûz sâhibi kumandan Beckem [b. bk.]'i devirmek üzere, Abū 'Abd Allāh al-Barîdî [bk. mad. AL-BARĪDÎ] ile müzâkereye girişti ve ona, Beckem'in sukutundan sonra, Vāsiṭ vâliliğini vermeği vâdetti. Fakat al-Barîdî mağlûp oldu; Beckem 326 zilkâdesinde (eylûl 938) Bagdad'a girdi ve amîr al-umarā' nasbolundu; İbn Rā'iḳ kaçmağa mecbûr olduğu gibi, al-Barîdî de Vāsiṭ vâliliğine tâyin edildi. Beckem, halife ile birlikte, Ḥamdānî'lere karşı sefere gittiği zaman, İbn Rā'iḳ hukûmet merkezinde meydana çıktı ve kendisine Ḥarrān, al-Ruhā ve Ḳinnasrîn ve Fırat'ın yukarı mıntakaları vâliliği ile kaleleri verildiği takdirde, çekileceğine söz verdi. Talebi kabûl ve is'âf edildi. Suriye'yi istilâ etmekte olduğundan İḫşîd'lerden Muḥammed b. Ṭuġc buna karşı, 328 (939) senesinde, bir ordu sevketti. Vukûa gelen hâdiselerin tafsilâtı muhtelif şe-

killerde nakledilmiştir. Her hâlde bir müddet sonra, sulh akdedildi ve bunu müteâkip İḫşid-'lerden Muḥammed, Mısır'ı muhâfaza ettiği gibi, İbn Rā'iḳ da Suriye'nin Ramla'ye kadar olan kısmı ile iktifâya mecbûr oldu. Fakat az bir müddet sonra, Bagdad'da türkler ile Deylemliler arasında ihtilâflar baş-gösterdi. Bu sonuncular gâlip geldiler ve Deylemlilerin reisi Kürtigīn amīr al-umarā' nasbolundu. Ondan kurtulmak için, halife al-Muttaḳī, İbn Rā'iḳ'a mürâcaat etti. O da 329 ramażanında (haziran 941) Suriye'den hareket etti. Kürtigīn ile 'Ukbarā'da karşılaştı ve bir kaç gün devam eden bir muhârebeden sonra, Bagdad'a girdi. Kürtigīn, askerleri ile birlikte, pâyitahta geldiği vakit, mağlûp ve esir edildi. Bunun üzerine halife İbn Rā'iḳ'a tekrar *amīr al-umarā'* unvanını tevcih etti. Bu sıralarda al-Barīdī, Vāsiṭ şehrini zapteylemişti. Ertesi senenin muharreminde (teşrin I. 941), İbn Rā'iḳ, al-Barīdī'nin üzerine yürüdü: fakat sulhan bir anlaşma yapıldı ve al-Barīdī'nin senevî bir vergi vermeği taahhüt etmesine mukabil Vāsiṭ kendisine bırakıldı. Az bir zaman sonra türkler İbn Rā'iḳ'ı terkettiler; kıtlık ve pahalılık yüzünden Bagdad'da kargaşalıklar baş-gösterdiği vakit, al-Barīdī birâderi Abu 'l-Ḥusayn'i, bir ordu ile, pâyitaht üzerine gönderdi. Halife ile amīr al-umarā', Musul'a, Ḥamdānī'lere ilticâya mecbûr oldular. 330 recebinde (mart/nisan 942) İbn Rā'iḳ katledildi.

Bibliyografya: 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 145 v. dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 158 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 390 v. dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), II, 398 v. dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 568, 662—672, 683 v. d.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 536, 564 v.dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 572 v. dd.; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 314 v. dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN RAŞĪD. [Bk. İBN REŞÎD.]

İBN RAŞĪK. [Bk. İBN REŞÎK.]

İBN AL-RĀVANDĪ. [Bk. İBNÜRRÂVENDÎ.]

İBN REŞİD. İBN RAŞĪD, Nacd'de Cabal Şammar vehhâbî reislerinin (*şayḫ al-maşā'iḫ*) sülâle unvanıdır. Bu sülâleyi te'sis eden şu zâtlardır:

1. 'Abd Allāh b. 'Alī al-Raşīd (1835—1847) Şammār arapları grubuna dâhil al-'Abda aşîretinin Ca'fer koluna mensûptur. Dar'īya [b. bk.] ve Riyāż'da huküm süren Vehhabî prenslerine tâbî olarak Cabal Şammār'ı idâre eden İbn 'Alī sülâlesine mensûp Şayḫ Şāliḥ'i öldürüp, 1835'te Ḥā'il şehrini zaptetti. Rivâyete göre, tahtını kendisine borçlu bulunan Riyāż emîri Fayṣal tarafından tanındığından, birâderi Ubayd'in yardımı ile, Cabal Şammār ile civarında hâkimiyetini te'sise muvaffak oldu. 1838'de Riyāż emîri Fayṣal sürüldü ve yerine Ḫālid [bk. mad. İBN SA'ŪD], geçti. Bunun üzerine, Cabal Şammar'da, Ḥurşîd Paşa tarafından işgâl ve Abd 'Allāh tardedildi. 1841'de mısırlıların ayrılmasından sonra, 'Abd Allāh tekrar mevkiini elde etti. Vefatında yerine oğlu geçti.

II. Ṭelāl b. 'Abd Allāh (1263—1283=1847—1867), al-Cōf (Davmat) vâhası ile Ḫaybar'i, Taymā'yı ve Ḳaṣīm'ın bir kısmını, hukmü altına aldı ve Bedevîlerin yağmacılıklarına nihâyet verdi. Tatbik ettiği tedbirli siyâset sâyesinde, idâresi altında bulunan halkın refah ve huzûrunu te'min eyledi. İbn Raşīd'ler ile Riyāż arasında mevcut olup, 'Abd Allāh'ın devrinde gevşemeğe başlamış olan metbûiyet râbıtaları lüzûmunda askerî bir yardıma inhisar ettiği gibi, Cabal Şammar'ın Sa'ûdîlere evvelce vermekte olduğu vergi yerine de az-çok muntazam şekilde hediye olarak gönderilen atlar kaim oldu. Ṭelāl, Mısır, İran ve Osmanlı hukûmetleri ile münâsebette bulunmakta idi. Palgrave (1862/1863) ve Guarmani (1864) memleketi onun devrinde ziyâret edebildiler. Ṭelāl Huber'e nazaran 1283 saferinde (hazîran/temmûz 1866), Euting'in rivâyetine göre, 17 zilkâde 1284 (11 mart 1868)'te intihar etmiştir.

III. Mit'ab (1283—1285 = 1867—1869), Ṭelāl'in kardeşi ve halefi idi. Fayṣal'ın oğulları olan yeğenleri Bandar ile Badr tarafından, Euting'e göre 2 rebiülâhır 1285 (23 temmûz 1868)'te, Huber'e nazaran ise 20 ramazan 1285 (4 kânun II. 1869)'te katledildi.

IV. Bandar (1286—1289 = 1869—1872), hukûmeti gasbeylemiş olan Bandar de amcası Muḥammed tarafından, çocukları, kardeşleri ve yeğenleri ile birlikte, öldürüldü.

V. Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Raşīd (1289—1315 = 1872—1897), kardeşi ile birlikte şüphesiz İbn Rāşid sülâlesinin en dikkate şâyân şahsiyetidir. Büyük selefinin politikasına devam ile, memleketinin refah menbâlarını arttırmağa ve şiddetli, fakat âdil bir idâre ile, intizam ve âsâyişi te'sise çalışmıştır. Bâbıâlinin müzâhereti ile, Riyāż'daki İbn Sa'ūd'lara karşı, istiklâni elde etti ve 1891 tarihinde Riyāż'ı da zaptederek, Nacd'deki rakip iki emâreti idâresi altına aldı. Onun zamanında, müteaddit avrupalı seyyahlar Cabal Şammar'ı ziyâret etmişlerdir (Doughty, Mr. ve Mrs. Blunt, Huber, Euting ve Baron Nolde). Muḥammed kânun I. 1897'de vefat etmiş ve evlât bırakmamıştır.

VI. 'Abd al-'Azīz b. Mit'ab (1315—1324=1897—1906), amcası Muḥammed'i istihlâf eylemiş ve az bir müddet sonra mülkleri Muḥammed b. 'Abd Allāh tarafından zaptedilmiş bulunan Riyāż emîrlerini himâye etmekte olan Kuvayt'in kudretli şeyhi Mubārak ile aralarında ihtilâf çıkmıştır. 1318 (1901)'de al-Ṭurfīya'de kanlı bir muhârebe vukûa geldi ve bu muhârebede 'Abd al-Raḥmān b. Fayṣal ile Müntefik şeyhi Sa'dūn Şayḫ Mubārak'in saflarında harp ettiler. Şubat 1902'de İbn Sa'dūn âilesinden 'Abd al-'Azīz b. 'Abd al-Raḥmān Riyāż şehrini zaptetti ve orada rakibi olan 'Abd al-'Azīz b. Mit'ab'ın mükerrer hücûmlarına karşı muvaffakiyet ile tutundu. Nihâyet İbn Mit'ab memlekete türkleri çağırmağa mecbûr oldu (h. 1322). 18 safer 1324 (13 nisan 1906)'te düşmanı ile yaptığı bir gece muhârebesinde öldü.

VII. 'Abd al-'Azīz b. Mit'ab'ın yerine geçen oğlu ve halefi Mit'ab b. 'Abd al-'Azīz, 1324 zilkâdesinde (kânun I. 1906/kânun II. 1907) ve diğer me'hazlara nazaran 1324 şâbânında, Sulṭān b. Ḥamūd tarafından, katledildi.

VIII. Sulṭān b. Ḥamūd, 'Abd Allāh'ın en küçük kardeşi olan 'Ubayd'in torunudur. Bir kaç ay idâre başında kaldıktan sonra, 1326 senesi bidâyetinde (1908 şubatının başları), birâderi tarafından, hukûmetten uzaklaştırılmıştır.

XI. Sa'ūd b. Ḥamūd, az zaman zarfında Ḥamūd İbn Şubḥān tarafından tahttan indirilerek, yerine Sa'ūd getirilmiştir.

X. Sa'ūd, 'Abd al-'Azīz (bk. nr. VI)'in oğludur. 17 şâbân 1326 (14 eylûl 1908) tarihinde devletin başına geçmiş ve o zamandan itibâren Cabal Şammar'ı, meşrû hukümdar olarak, idâre etmiştir (krş. Mad. İBN SU'ŪD).

Bibliyografya: İbn Sa'ūd maddesinde zikredilmiş bulunan seyahatnâmeler (bilhassa Palgrave, I; Guarmani, Doughty, Lady-Anne Blunt, Huber, Euting, v. Nolde'nin eserleri); türk, arap, ingiliz ve hind matbûatının havâdisleri; Miss Gertrude Bell ve J. A. Madik taraflarından verilmiş olan mâlûmât. (J. H. MORDTMANN.)

A. Büyük kol

İBN RAŞİD'LERİN ŞECERESİ

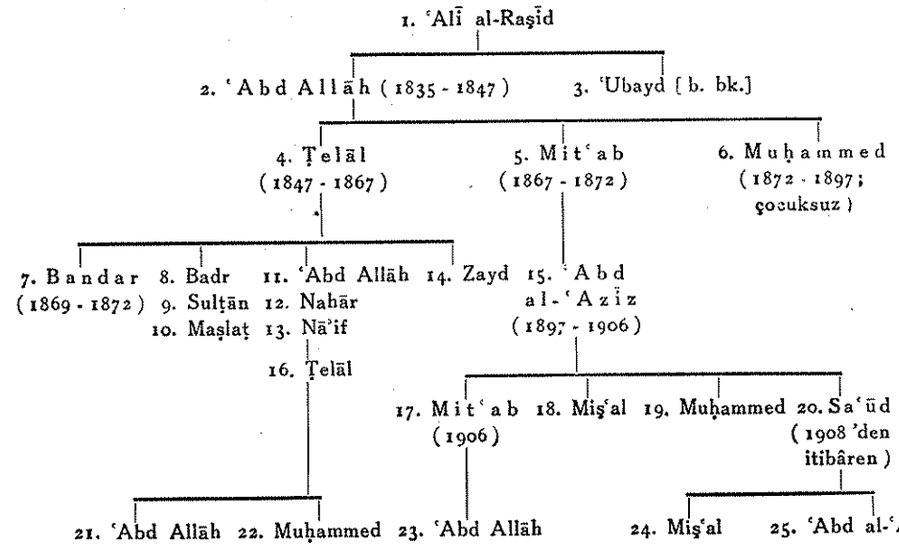

Mülâhazalar:

1. Krş. Huber, *Journal*..., s. 151.—'Abd Allāh (2) ile 'Ubayd (3)'in hemşîresi meşhûr Nūra hakkında krş. *ZDMG*, V, 19; Zehme, s. 240; Doughty, II, 25. Blunt tarafından, I, 196'da, 'Alī al-Raşīd'in üçüncü oğlu olarak gösterilen „Jabar" [Cabar] 'Abd Allāh tarafından iskat edilmiş bulunan İbn 'Alī âilesine mensûptur (bk. Doughty, II, 16).—4. Guarmani (s. 96)'ye nazaran 1864'te Ṭelāl 40 yaşında ve 9 erkek çocuk babası idi; Palgrave (I, 128 ve 204)'a göre aynı devirde 40 veya 45 yaşında idi.—5. 1869'da 35 yaşında idi (Huber, *göst. yer.*, s. 150).—6. Duoghty (I, 593)'ye nazaran 1877'de Muḥammed „tam kırk yaşında idi"; Blunt (I, 271)'a göre 1879'da 45 yaşında idi. Bu ifâde Euting (I, 175)'de verilen mâlûmâta uymaktadır; v. Nolde (s. 83) 1892'de ancak 53 yaşında olduğunu beyân etmektedir.—7. Krş. Guarmani (s. 87, 195) ve Huber (*göst. yer.*, s. 151)'e göre vefat ettiği zaman 30 yaşında, Blunt (I, 195)'a göre 20 yaşın-

da idi (krş. Euting, I, 170). Bunun bir oğlu Doughty (II, 26) ve Blunt (II, 270) tarafından zikredilmektedir. Miss Bell çocuğu olmadığını ifâde eder.—8. Palgrave (I, 135) Bandar ile karıştırdığı Badr'in 1862'de 12 yaşında olduğunu beyân eder; Huber (*göst. yer.*, s. 151'de) 1872'de 25 yaşında olduğunu ifâde eder. —11. Palgrave (I, 135)'a nazaran 1862'de 5—6 yaşında idi. Huber (*göst. yer.*, 150)'e göre, 1876'da 18 yaşında idi.—13. 1861'de doğmuş (Blunt, I, 271) ve 1298 (1881/1882)'de 20 yaşında ölmüştür (Huber, *göst. yer.*); krş. bir de Blunt, I, 200; Euting, I, 169.—14. Zayd, Huber (*göst. yer.*)'e göre 1871 senesinde vefat etmiştir.—Ṭelāl'in, 7—14. oğullarının tamam listesi Huber (*göst. yer.*) tarafından dercedilmiştir; amcaları Muḥammed tarafından, 1872'de, tahta çıktığı zaman öldürülmüş olan Nā'if ile Zayd bu listeye dâhil değildir.—15. Euting (I, 170 ve 176)'e ve Huber (*Journal*, s. 150)'e göre, 1883 senesinde 16—17 yaşında idi. Miss Bell'e göre. Ṭelāl (16), Miš'al (18) ve Muḥammed (19) Mit'ab (17) ile birlikte, 1907'de Sulṭān b. Ḥamūd tarafından öldürülmüşlerdir.—20. — Douglas Carruthers'e göre, 1908'de 11 yaşında idi.

B. Küçük kol

1. ʿAlī al-Raşīd (= A 1)
2. ʿUbayd (= A 3)
3. Slīmān
4. Fahd (Fahād)
5. Ḥamūd
6. ʿAlī
7. Fayd
8. Slīmān
9. ʿAbd Allāh
17. Żārī
10. Mācid
11. Sālim
12. Sulṭān (1907)
13. ʿUbayd
14. Saʿūd (1907)
15. Muhannā
16. Fayṣal

Mülâhazalar:

2. Palgrave (I, 128)'a nazaran 1844 veya 1845'te 50 yaşından aşağı değil idi (krş. Euting, I, 168); Huber. *Journal* ..., s. 150'ye göre, 17 zilkâde 1286 (18 şubat 1870)'da vefat etmiştir, Blunt'a nazaran (I, 194, 196, II, 270) 1871'de; krş. Doughty, II, 27 v. d.—Huber'e nazaran ʿUbayd'in oğullarının (3—9) listesi *göst. yer.*, s. 150. — 3. Huber'e nazaran 22 yaşında ve anlaşıldığına göre, 1877'den evvel vefat etmiştir. — 4. deli idi; Huber'e nazaran 1883'te 38 yaşında, Doughty ve Euting tarafından sık-sık zikredilmektedir. — 6. Huber'e göre, 1883'ten evvel ölmüştür.— 7. Doughty (II, 29)'ye nazaran 1877'de 17 yaşında idi; Huber (1883) 28 yaşında olduğunu beyân eder.— 8. Doughty tarafından II, 29'da zikredilmiştir; Huber'e nazaran 1882'de ölmüştür.— 9. Huber'e nazaran 1883'te 21 yaşında idi; bu husûsta krş. Doughty, *göst. yer.*— Huber (*Journal*, s. 151) tarafından Ḥamūd'un oğulları (10—15).— 10. Doughty (I, 613)'ye göre, 1877 senesinde „on beş yaşında bir çocuk" idi; krş. Blunt, I, 229; Doughty, Blunt, Huber, Euting tarafından sık-sık zikredilir.— 11. Krş. Huber, *Journal*, s. 149.—13. Krş. Huber, s. 166.—16. Doughty tarafından ikinci büyük evlat olarak zikredilmektedir; 1914'te amca zâdesi Żārī gibi Riyāż'da, menfî olarak, bulunmakta idi; Fayṣal ve amcazâdesi ʿUbayd b. ʿAlī al-Raşīd'in küçük kolundan yegâne hayatta bulunanlar idi (Miss Bell).

İBN REŞÎK. İBN RAŞĪḲ, Abū ʿAlī al-Ḥasan b. Raşīḳ al-Azdī (1000—1071), 385 (995) veya 390 (1000) senesinde Cezayir'de al-Masīla (al-Muḥammadīya)'de doğmuştur. Babası Azd'in kölesidir ve aslen yunanlı olması muhtemeldir. Doğduğu şehirde tahsil edip, babasının san'atı olan kuyumculuğu öğrendikten sonra, 406 (1015/1016) senesinde Ḳayravān'a gitti ve Fâtımî sultanı al-Muʿizz tarafından, saray şâirliğine tâyin edildi. Bu vazifesi, kendisi gibi şâir ve edip olup, Şaraf al-Ḳayravānī nâmı ile mârûf bulunan muâsırı Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. Abī Saʿīd b. Aḥmed'in düşmânlığını celbetti. Aralarında vukûa gelip, iki rakip tarafından muhtelif eserlerin yazılmasına sebep olan mücâdele, sonunda İbn Şaraf'i Sicilya'ya hicret etmeğe mecbûr eyledi. Ḳayravān araplar tarafından tahrip edildiği vakit al-Muʿizz, 449 (1057)'da, şâiri ile birlikte, al-Mahdīya'ye ilticâ ve 453 (1061) senesinde orada vefat etti. Aynı senede İbn Raşīḳ de Sicilya adasında Mazara'ye gitti ve orada 456 senesi zilkâdesinin 1'inde, cumâyı cumartesiye bağlayan gecede (15/16 teşrin I., 1064) ve diğer bâzı müellifere nazaran 463 (1070/1071) tarihinde vefat etti.

Müverrih, filolog ve şâir olan İbn Raşīḳ edip Abū Muḥammed ʿAbd al-Karīm b. İbrāhīm al-Nahşalī'den. nahiv âlimi Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. Caʿfar al-Ḳazzāz v.b.'dan ders görmüştür.

Eserlerinden şunlar mâlûmdur: 1. *al-ʿUmda fī ṣināʿat al-šiʿr wa-naḳdihi*, şiir ilmi-

ne dâir olup, İbn Ḫaldūn tarafından, *Muḳaddima* adlı eserinde, telhis edilmiştir. Bunun şiire tahsis edilmiş bulunan fasılları (trc. de Slane, III, 380) 1285'e doğru Tunus'ta (yalnız I. cild) ve 1325'te Kahire'de neşredilmiştir. 2. *Ḳurūżat al-ẕahab fī naḳd aš'ār al-ʿarab*, edebî intihallere dâir Abu 'l-Ḥasan ʿAlī b. Abi 'l-Ḳāsim al-Lavātī'ye gönderilmiş manzûm mektup (Paris Bibl. Nat., nr. 3417, VII). 3. *Dīvān*'ının parçası (bk. Derenborug tab., *Les Mss. Arab. de L'Esc.*, nr. 467).

Bibliyografya: *ʿUmda*'nin başında bulunan hâl tercümesi (Kahire, 1325); Yāḳūt, *Irşād al-arīb*, III, 1, 70; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vuʿāt* (Kahire, 1326), s. 220; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 133; Amarī, *Bibl. Ar.-Sic.*, arap. metin, s. 644 (Ẕahabī, *Muḫtaṣar Kitāb anbā, al-ruvāt ʿalā abnāʾ al-nuḥāt*'ından muktebes), s. 649 (al-ʿUmarī, *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*'dan muktebes); de Sacy, *Anthologie gramm.*, s. 442; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber d. Araber*, s. 70, nr. 210; Ḥasan Ḥusnī ʿAbd al-Vahhāb, *Bišāt al-ʿaḳīḳ fī ḫaẓarāt al-Ḳayravān va-ṣāʾirihā İbn Raşīḳ* (Tunus, 1330), s. 56—90; Brockelmann, *GAL*. I, 307. (Moh. Ben Cheneb.)

İBN ROSTEH. [Bk. İBN RÜSTE.]

İBN RŪH. [Bk. İBN RÛH.]

İBN RÛH. İBN RŪḤ, Abu 'l-Ḳāsim al-Ḥusayn b. Rūḥ b. Baḥr al-Bayyī al-Navbaḫtī (?—940), isnâ eş'arî ye şi'îlerinin 264—334 (878—945)'e kadar devam eden *al-ġayba al-ṣuġrā* („kısa gaybûbet")'sı zarfında beklemiş oldukları imâmın (*Ṣāḥib al-amr*) üçüncü nâibidir. *Nā'ib* (*bāb, vakīl, safīr ʿan al-nāḥiya al-muḳaddasa* mürâdifi) sıfatı ile „gâip" imam nâmına emirler (*tavāḳīʿ*) verirdi. Bunlar şi'îler nezdinde kanun hükmünde idi. İbn Rūḥ Bagdad'da *Dār al-nā'ib*'de ikamet etmekte idi. Kendisinin, selefi olan *Nā'ib* Abū Caʿfar al-ʿUmarī tarafından, 305 (917) senesinden evvel, intihap edildiği tahmin olunmaktadır. Halifenin sarayında o kadar çok mürîd toplanmış idi ki, vezîr Ḥāmid kendisini hapsettirmişti. 317 (929) senesinde serbest bırakılması üzerine, Ḳarmatī'lerin entrikalarına karıştı ve al-Şalmaġānī'yi şi'î cemâatından tardetti. 326 (937) yahut 329 (940) senesinde, nâipliğe Abu 'l-Ḥasan al-Sāmarrī'yi intihap ettikten sonra, vefat etti. Büyük şi'î fakîhi İbn Bābūya [b. bk.]'nin annesi ve babası çocuklarının İbn Rūḥ'un duâları sâyesinde dünyaya gelmiş olduğu zu'mündedirler.

Bibliyografya: Ṭabarsī, *İḥticāc*, Tahran'da, taş-basması olarak, tab'edilmiştir ve bu müellif eserinin son kısmında başlıca emirlerinin metinlerini vermektedir; krş. İbn Abi 'l-Ṭā'ī, al-Ṣafadī, *Vāfī*, yazm. Bodl. (Uri, *Cat.*, I, *Cod. Arab.*, s. 151, nr. 665), var 70'de; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), I, 439, nr. 20 (al-Ẕahabī, *Tārīḫ al-islām*, yazm., Paris, Bibl. Nat., de Slane, *Cat.*, nr. 1581'den naklen); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 217 v.d.; ʿArīb, s. 141; al-Ḥillī, *Ḫulāṣat al-aḳvāl*, yazm. Paris, nr. 1108, var. 417a; al-Ḫūnsārī, *Ravżāt al-cannāt* (taş-basm., Tahran, 1307), s. 378; *Macālis al-muʾminīn* (taş-basm., Tahran, 1299), s. 189. (L. Massignon.)

İBN AL-RŪMĪ. [Bk. İBNÜRRÛMÎ.]

İBN RUŞD. [Bk. İBN RÜŞD.]

İBN RÜSTE. İBH ROSTEH, Abū ʿAlī Aḥmed b. ʿOmar, III. asrın ikinci yarısında (IX—X. asır) yaşamış Fars âlimidir. Hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. İsfahan'da yaşamıştır. O zamanlarda, bu şehirde İbn Rosteh nâmında müteaddit âlimler bulunmakta idi. 290 (903) senesinde, hacc münâsebeti ile, Medine'yi ziyâret etti. Aynı senede *Kitāb al-aʿlāḳ al-nafīsa* nâmındaki eserini yazdı. Bunun ancak de Goeje (*Bibl. Geogr. Arab.*, Leiden, 1892, VII, 1) tarafından neşredilmiş olan yedinci kısmı bize kadar vâsıl olmuştur. Bu eserinde müellif, gök-yüzü ile yeryüzüne dâir bir mukaddimeden sonra, memleketleri ve şehirleri tasvir etmiştir. Mevzûuna dâir mâlûmâtın büyük bir kısmını gerek eski ve gerek muâsır eserlerden almıştır. [Mamafih İbn Rosteh'in bu eserinde arzın gündelik hareketi hakkında, yâni Batlamyus sistemine mugâyir olarak, güneşin sâbit olduğuna dâir sarîh fikirleri vardır (bk. Regis Blachère, *Extraits des principaux géographes arabes du moyen âge*, Paris, 1932, s. 35). İbn Rosteh'nin eserine bir de, Gaston Wiet tarafından, *Liber gemmarum pretiosarum* adı ile bir şerh yazılmış olup, Gabriel Ferrand tarafından yayınlanan Arab Coğrafyacıları külliyâtında neşredilecekti.]. Bir kaç faslı, farsçaya tercümesi ile birlikte, daha evvel (1869'da) Chwolson tarafından, neşredilmiştir.

Bibliyografya: de Goeje neşrinin mukadimesi; Brockelmann, *GAL*, I, 277; *Suppl.*, I, 406. (C. Van Arendonk.)

İBN RÜŞD. İBN RUŞD, Abu 'l-Valīd Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. Aḥmed İbn Ruşd Ḳāżī Abu 'l-Valīd (1126—1198), islâm âleminin en büyük feylesoflarından biridir. Avrupalılarca ismi Averroès olarak tesbit edilmiştir. Maşşā'iya mektebinin son mümessili ve yalnız islâm dünyasında değil, Avrupa'da da Aristo'nun en büyük şârihi diye tanınır. Orta çağda kendi memleketi olan Endülüs'te, şöhreti husûfa uğradıktan sonra, ibrânî ve lâtin dillerine çevrilen eserleri sâ-

yesinde, hıristiyan âleminde büyük bir mevkî kazanmış ve İbn Rüşdcülük (averroïsme) diye tanınan felsefe cereyânında fikirleri asırlarca devam etmiştir. Bundan dolayı feylesofu islâm felsefesine olduğu kadar, garp orta çağ felsefesine de mâl edenler haksız değildir.

Hayatı. İbn Ruşd, Endülüs'te, Kurtuba şehrinde, büyük babası İbn Ruşd'ün ölümünden bir az evvel, 520 (1126) senesinde doğdu. Şemsî tarih ile 72 sene, yahut kamerî tarih ile 75 sene yaşadı. 9 safer 595 (10 teşrin II. 1198)'te, Magrib (Fas)'in merkezi olan Marrākuş'te öldü. Tanınmış bir kadı âilesine mensûptur. Büyük babası Kurtuba'da *ḳāżi 'l-ḳużāt* idi. Babasının bulunmuş olduğu vazifelerde bulunduğu mâlûmdur. Fakat feylesofun bütün hayatı, bâzı tabakat ve terâcim-i ahvâl kitaplarının verdikleri mâlûmâta rağmen, pek iyi bilinmiyor. Mamafih İbn Başkuvāl'in eserine yazdığı zeyilde İbn al-Abbār, aynı eserin mukaddimesinde, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abd al-Malik al-Anṣārī al-Maġribī, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*'da İbn Abī Uṣaybi'a, *Tārīḫ*'inde, İbn Ruşd'e ve Ya'ḳūb Manṣūr'a ayırdığı fasılda (h. 595 yılı vukuâtı), Ẕahabī (E. Renan'a göre, *MS arab.*, var. 802 v.d.) ve *Hommes illustres chez les Arabes* (s. 246 v.d.)'da Léon l'Africain feylesofun hayatına âit mâlûmât vermektedirler. Bunlardan başka, İbn Ruşd eserlerinin içerisinde, sırası geldikçe, hayatına âit bâzı fıkralar nakletmektedir. Yine kendisi tarafından verilen izâhata göre, hakkında bildiğimiz en eski vak'a, 28 yaşında Marrākuş'e gitmesine âittir. Marrākuş, Muvahhidî emîrlerinden 'Abd al-Mu'min II.'in pâyitahtı idi. 'Abd al-Mu'min'in vefatı üzerine, yerine geçen oğluYūsuf, zamanının en tanılmış feylesofu olan İbn Ṭufayl'e büyük bir itibâr ve hürmet göstermiş, sarayında kendisine mühim mevkîler vermişti. İşte bu sırada, İbn Ṭufayl, İbn Ruşd'ü Muvahhidî hukümdarına takdim etti. Feylesof ile emîr arasındaki bu ilk karşılaşmayı 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī, bizzat İbn Ruşd'den dinlemiş olduğu cihetle, sıhhatine inanılabilir. Yūsuf ilmi ve âlimleri seven, felsefe ve hikmete hürmet gösteren bir zât idi. İbn Ṭufayl, Aristo felsefesini nakl ve şerhettirmek isteyen Yūsuf'a, İbn Ruşd'ü tavsiye etmişti. O sırada Muvahhidî hukümdarlarının sarayı, Abbâsîler zamanında Ma'mūn'un sarayı gibi, kuvvetli bir ilim ve tefekkür muhiti hâlini almağa başlamış idi.

İbn Ruşd, Magrib'e bu ilk seyahatinde, Endülüs ufkunda evvelce hiç görmediği Suhayl (Canope) adında bir yıldız gördüğünü, bu şahsî müşâhede ile, arzın kürevîliğinin tahakkuk ettiğini söylüyor. Bununla berâber, Aristo da, de Coelo da, buna benzer müşâhedeler ile, arzın kürevîliği hakkında bâzı istidlâller yapmış idi. Bu münferid vak'adan sonra (1153), İbn Ruşd'ün hayatında tekrar uzun bir karanlık devir başlıyor. Bu müddet zarfında İbn Ruşd umûmî tıbba dâir büyük bir eser te'lif etmiş olacak. Çünkü bu eserin yazılması ve meşhûr hekim İbn Zuhr âilesi ile dostluğu arasında bir münâsebet olduğu tahmin ediliyor. Vâkıa lâtinlerin Avenzoar dedikleri İbn Zuhr âilesi ile sıkı alâkası var idi. Bu âileden, XII. asır içerisinde, bir çok büyük hekim yetişmiştir. Feylesof bilhassa âilenin en meşhûr sîmâsı olan Abū Marvān İbn Zuhr ile çok samîmî dost idi. İbn Ruşd eserlerinde bu zâttan büyük bir takdir ve hürmet ile bahsediyor. Bir çok vesileler ile onun hakkında *al-fāżil* ve *al-karīm* vasıflarını kullanıyor. *Kulliyāt* (*Colliget*) adlı büyük tıp kitabını te'lif ettiği zaman, dostu Abū Marvān'ı kendi eserini tamamlayacak diğer bir tıp eseri yazmağa teşvik etmişti. Bu eserde İbn Zuhr'ün *Cuz'iyāt*, yâni „ayrı ayrı hastalıklar bahsi" ni tetkik etmesini istiyordu. Bu kitabın mevzûu bedenin her kısmının veya her uzvun dûçar olabileceği muhtelif hastalıkların tetkiki olacaktı. Bu sûretle *Kulliyāt* ile *Cuz'iyāt* biribirini tamamlayarak, tam bir tıp *Mufaṣṣal*'ı yazılmış bulunacaktı. İbn Zuhr, feylesofun temennîsini yerine getirerek, bu eseri yazdı; fakat kitabına *Cuz'iyāt* değil, *Taysīr*, yâni „Tedâviye âit kolaylıklar" unvanını verdi.

Bu neşriyâttan sonra, İbn Ruşd'ün, ihtimâl Marrākuş'te, Muvahhidîlerin vezîri feylesof İbn Ṭufayl tarafından, Sulṭān 'Abd al-Mu'min'in halefi olan Abū Ya'ḳūb Yūsuf'a takdim edilmesi hâdisesine (1168) kadar, tekrar yeni bir karanlık devir başlıyor. Bu takdim hâdisesi, bilhassa onun doğurduğu neticeler hem feylesofun hayatında, hem de sonraki asırlarda, hıristiyan orta çağ felsefesinin inkişâfında, mühim bir dönüm noktası teşkil etmektedir. İbn Ruşd'ün talebesinden Abū Bakr Bandūd b. Yaḥyā al-Ḳurṭubī'den naklen müverrih 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī'nin verdiği izâhata göre, feylesofun talebesine bir çok defalar anlattığı şu vak'a dikkate şâyândır: Ziyâret sırasında hukümdar ona adını sormuş, âilesi hakkında tafsilât istemiş, sonra da birdenbire mevzûu değiştirerek, feylesofların âlemin kıdemi hakkında ne düşündüklerini sormuş idi. Bu tarzda tehlikeli bir suâl karşısında ürken feylesof, bu gibi akîdeler ile meşgûl olmadığı bahânesi ile, cevap vermekten kaçınmış ise de, Amīr al-Mu'minīn ısrarla İbn Ṭufayl'e dönmüş, kendi suâlini yine kendisi uzun-uzadıya cevaplandırmış ve İbn Ruşd'ün tâbiri ile, mütehassısla-

rında bile nâdir görülen bir allâmelik kudreti göstermesi üzerine, müşkül bir vaziyette bulunmadığını anlayan feylesof, bu mesele hakkındaki bilgisini ve kanâatini açığa vurmakta mahzûr görmemişti. Bunun üzerine, İbn Ruşd'den memnûn kalan hukümdar kendisine, gümüş bir saat, muhteşem bir hil'at ve bir binek atı verdi (Munḳ'dan naklen *Historie du Maghreb par Abd-al-Wâhid* nşr. M. Dozy, s. 174—175]

Müverrih Marrākuşī, bundan hemen bir az sonra, bu birinci mülâkatın neticesi olmak üzere, İbn Ṭufayl ile İbn Ruşd'ün hukümdar ile ikinci bir mülâkatından bahsediyor ki, bu sırada konuşulan şeyler, feylesofun sonraki hayatı üzerinde son derece müessir olmuştur. İbn Ṭufayl, burada Aristo eserlerinin arapça tercümelerinde sıksık rastlanan mübhem noktalardan şikâyet eden hukümdarın, bu günden itibâren kendisini bu eserleri şerhe me'mûr ettiğini söylemiş; ayrıca bu teklifin ilk önce kendisine yapıldığını, fakat yaşının haylı ilerilemiş olması, vezîrlik ve baş-hekimlik vazifelerinin ağırlığı yüzünden, bu vazifeyi üzerine alamadığını ilâve etmişti. İbn Ruşd bu mülâkat neticesinde:—„Feylesof Aristo'nun kitaplarına âit şerhlerimi yazmağa beni sevkeden işte bu hâdise oldu" — demektedir. Maalesef bunca tafsilâta rağmen, her iki mülâkatın hangi yılın hangi ayında olduğuna dâir bir kayıt yoktur. Yeni bâzı islâm felsefesi tarihçileri, birinci mülâkatın 1153'te olduğunu tahmin ediyorlar. Fakat bu tahminin 1153'te hukümdar ile İbn Ruşd'ün aynı zamanda Marrākuş'te bulunmalarından başka bir delîli yoktur. Vak'aların cereyânına bakılacak olursa, iki mülâkatın aynı sıralarda üst-üste olması lâzım geliyor. Muvahhidî emîrinin bir Aristo şârihi aramakta olduğu ve tam aradığı kimseyi bulduğuna kanâat getirdiği sırada, bu kadar mühimsediği bir işi başka bir zamana bırakması için hiç bir sebep yoktur. Fakat Léon Gauthier'ye göre, bu 1153 tarihi doğru olmasa gerektir. İbn Ruşd'ün her iki fıkrasında bahsi geçen hukümdârın 'Abd al-Mu'min değil, ancak oğlu Abū Ya'ḳūb Yūsuf olması akla yakın görünüyor. Çünkü İbn Ruşd, bu zâttan bir çok defalar *Amīr al-mu'minīn* diye bahsediyor ki, bu unvanı Yūsuf'tan evvel babası kullanmamış olduğu gibi, Sulṭān Yūsuf da ancak 1168'den sonra kullanmıştır. Bundan dolayı her iki mülâkatın 1168 senesinin ikinci yarısında veya 1169 senesi başlarında olması, Gauthier'ye göre, çok muhtemeldir. Bu sırada İbn Ruşd 43 yaşında, yâni bu tarzda te'lifler için olgun bir devre girmiş, İbu Ṭufayl ise 65—68 yaşında, yâni bu kadar uzun bir iş için oldukça yaşlanmış bulunuyordu.

Bu mülâkatlardan sonra, hukümdarın feylesofu himâyesi gecikmedi. İbn Ruşd, 1169'da İşbīlīya (Sevilla) kadılığına tâyin edildi ve aynı sene zarfında, bu şehirde ilk eseri olan *Kitāb Kavn al-ḥayavān* hakkındaki şerhini yazdı. Bu eserin sonunda, kendisi safer 565 (teşrin II. 1169)'te, Kurtuba'ya naklolunduktan sonra, onu bitirdiğini söylüyor. Fakat bu fıkra, Ernest Renan tarafından kaydedildiği gibi, lâtince tercümesinde hazfedilmiştir. Renan bu hazfin sebebinden bahsetmiyor. Gauthier'ye göre, bu hazf bir istinsah yanlışlığından ileri gelmektedir. 1169, 1170 ve 1171 seneleri zarfında, İbn Ruşd İşbīlīya'de dört şerh yazdı. 1171'de, ihtimâl kadılık ile, tekrar Kurtuba'ya geldi. Vakit-vakit Endülüs'ten Magrib'e bir çok seyahatler yapıyordu. Bu devirde yazdığı müteaddit eserinden bir çoğunun sonunda, tarih ketebesi vesilesi ile, İşbīlīya ve Marrākuş adları yazılıdır. Kurtuba'da *ḳāżi 'l-ḳużāt* derecesine yükseldiğini biliyoruz. Fakat bunun hangi tarihte olduğu, kat'î sûrette, mâlûm değildir. 1182'de, yaşlılığından dolayı, vazifesinden çekilen İbn Ṭufayl'in yerine, Marrākuş sarayında Abū Ya'ḳūb Yūsuf'a başhekim tâyin edildi. Bu devirde feylesoflardan bir çoğu aynı zamanda hem hâkim (kadı), hem hekim (tabîp) idiler. 1184'te Abū Ya'ḳūb Yūsuf'un vefatı üzerine, yerine oğlu Abū Yūsuf Ya'ḳūb geçti. Bu zât da İbn Ruşd'e karşı babasının itimadını muhâfaza etti. Onu eski vazifelerinde bıraktı. Vaktiyle İbn Ṭufayl'in hâiz olduğu itibârı, Muvahhidîlerin sarayında, şimdi İbn Ruşd kazanmış bulunuyordu.

Fakat bu iltifat uzun sürmedi. Rivâyete göre, İbn Ruşd'ün yeni hukümdarı çocukluğundan beri tanıması, ona dâimâ talebe ve evlât muâmelesi yapması hukümdar ile aralarının gitgide açılmasına sebep oldu. Yeni hukümdar, kendini saydırmak arzusu ile, bu muâmeleleri hoş görmemeğe başladı. Abū Yūsuf Ya'ḳūb, 1195'te, Kastilya kıralı Alphonse IX.'a karşı harbe girişmek için, İspanya'ya geçtiği ve neticede kendisine *al-Manṣūr* unvanını kazandıran Alarcos zaferlerini elde ettiği zaman, o sırada ihtiyarlamış olan feylesofu hediyeler ve unvanlara garketmişti. Bu hâdise de henüz hukümdar ile feylesofun aralarının iyi olduğunu göstermektedir. Fakat bundan pek az sonra, birden-bire feylesof hukümdarın teveccühünü kaybetti. Eserleri arasında sırf ilme âit olmayanların yakılması emri verildi. Kendisi de Kurtuba'nın 40 km. cenûb-i şarkîsinde bulunan Elisâne (Lucena) kasabasına nefyedildi (1194/1195). Bu sırada feylesof halkın taan ve teşnî'ine uğradı; hemen bütün talebeleri onu terkettiler. İslâm müverrihleri bu husûmetin sebebi

husûsunda biribirini tutmayan bir çok tahminler yapmakta ve rivâyetler nakletmektedirler. Bâzıları bunu hukümdara feylesof hakkında iftirada bulunulmasına, bâzıları bundan bir müddet evvel mahkemede cereyân etmiş olan bir vak'aya atfetmektedirler. Rivâyete göre, müneccimlerin o sırada bir çöl kasırgası olacağı ve bir çok şehirleri tahrip edeceği şeklinde teşe'ümlerine kapılan halk kafile-kafile memleketi terketmeğe başlamışlar. Bu mesele hakkında mahkeme kapısındaki bir muhâverede İbn Bandūd tarafından, mütâleası sorulan İbn Ruşd, böyle bir teşe'ümün hiç bir ilmî ve felsefî esâsa dayanmadığını ve buna inanmanın yanlış olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine, muhâliflerinden Abū Muḥammed ʿAbd al-ʿAyş, muhâvereye karışarak, Allahın ʿĀd ve Ṯamūd kavmini cezâlandırmak için gönderdiği fırtınadan bahsederek, itiraz etmiş ve İbn Ruşd ʿĀd kavminin mahvedilmesine dâir anlatılan şeylerin masal olduğunu söylemekten kendini alamamış ise de, ʿAbd al-ʿAyş bu hikâyenin, *Kur'an*'daki bir âyete dayandığı cihetle, masal olamıyacağını ve böyle bir isnadın *Kur'an*'dan şüphe demek olduğunu söyleyince, kadı Abu 'l-Valīd'in bu kadar cür'etli sözleri bütün şehre yayılmış ve bu yüzden ve yahut yaşının fazla ilerilemiş olmasından, ihtimâl ki hukümdar ile arasındaki şahsî gerginlikten dolayı, bundan sonra, İbn Ruşd işlerinden çekilmeğe mecbûr edilmiştir. Fakat bunu müteâkip, feylesof yine zamanının büyük bir kısmını felsefî çalışmalarına ve eser te'lifine hasretmiştir.

Sulṭān Manṣūr, 1195'te Kastilya ve Leon kralı Alphonse ile harp için, Kurtuba'ya geldiği zaman, yanına İbn Ruşd'ü çağırmış ve ikramda bulunmuş idi. Bu hâdise, tarih sırası ile, yukarıdaki vak'adan sonraya düşüyor. Şu hâlde bu sırada feylesofun uğradığı idbâr mutlak olmasa gerektir. İhtimâl hukümdar, onu işinden uzaklaştırmağa mecbûr kaldığı hâlde, yine şahsî dostluğunu muhâfaza ediyordu. Fakat sonraki vak'aların büs-bütün feylesof aleyhinde cereyân etmesi, işe yeni âmillerin karıştığını tahmine müsâittir. Bunlar arasında feylesof'un dinsizliğine dâir yazılan hicviyeleri, şahsına âit iftirâları, kendisinin bir kitabında, Marrākuş'teki hayvanat bahçesinde gördüğü zürâfâdan bahsederken, hayvanların en uzunu ve akılsızı diye istihzâ ile zikretmesi ve gûyâ hukümdarın, uzun boyluluğu yüzünden, bundan muğber olmasını ileri sürenler vardır.

İbn Ruşd'ün Elisâne'ye nefyedildikten sonraki hayatı da, pek iyi bilinmiyor. Bu sırada feylesofun Elisâne'deki yahudi cemâatine sığındığı, onların himâyesini gördüğü ve kendisine talebesi İbn Ma'mūn tarafından bakıldığı kanâati yayılmıştır. İbn Ruşd'ün gözden düştüğü devirde, mûsevîlik Magrib'de yarım asırdan beri men'edilmişti (Munk, *Mélanges de philosophie arabe et juive*). Muvaḥḥidîler zamanında kimse bu dine sâlik olduğunu açıkça söyleyemiyordu. İbn Ma'mūn ise, 30 sene Mısır'da yaşamış ve hiç bir zaman doğrudan-doğruya İbn Ruşd'ün talebesi olmamıştır.

Ṭabaḳāt al-aṭibbā' sâhibi İbn Abī Uṣaybiʿa, İbn Zuhr'den bahsederken, Manṣūr'un yunan felsefesi ile uğraşanlar hakkında tâkibâtta bulunduğunu ve eserlerini toplattırdığını, kütüphânelerde veya evlerde bulunan mantık ve felsefeye dâir bütün kitapları yaktırdığını anlatıyor. Bu devir umûmiyetle felsefe aleyhinde bir cereyânın Magrib ve Endülüs'te yayıldığı bir devir olduğu için, İbn Ruşd bu hareketin kurbanı olmuştur. Oğlu ʿAbd Allāh ile berâber, Kurtuba câmiinde ikindi namazına gittiği sırada, halk bağrışarak, câmi kapısına toplanmışlar ve kendisini zorla çıkarmışlardı. Talebeleri ve dostları onu terkettiler. Hattâ ilmî kudret ve otoritesinden bahse bile cesâret edemiyorlardı. İbn Ruşd, aynı zamanda, muâsırı olan bâzı şâirlerin hücûmuna uğradı. Abu 'l-Ḥasan b. Cubayr adında Endülüslü şâir, hicviyeleri ile, İbn Ruşd'ü ta'zib ediyordu.

Hayatının son senelerinde, İbn Ruşd'ün, affa nâil olarak, tekrar hukümdar tarafından dâvet edildiği, bir sene kadar iyi bir hayat geçirdikten sonra, kendiliğinden inzivâya çekildiği rivâyet edilir. Fakat bu rivâyetleri te'kit edecek mâlûmat yoktur. İbn Ruşd son zamanlarını hemen tam bir inzivâ ve oldukça fenâ şartlar içinde geçirerek, öldü (1198).

Feylesofun hocaları arasında Abū Ḳāsim İbn Başkuvāl, Abū Marvān b. Masarra, Abū Bakr b. Samʿūn, Abū Caʿfar b. ʿAbd al-ʿAzīz'in adları zikrolunmaktadır. Abū ʿAbd Allāh Māzarī'den icâzet aldı. Abū Marvān İbn Carbūl al-Nābulusī'den tıp, Ḥāfiẓ Abū Muḥammed b. Rizḳ'tan fıkıh, ʿAlī Abū Caʿfar Hārūn'dan matematik ve tıp öğrendi (M. Lutfī Cumʿa'dan naklen). Aynı zâttan uzun müddet felsefî ilimleri tahsil etti. Felsefeyi bilhassa İbn Bācca'den öğrendiği rivâyet edilirse de, bu rivâyet zayıftır; çünkü İbn Bācca'nin vefat tarihi İbn Ruşd'ün bulûğ yaşına tekabül ediyor [bk. mad. İBN BĀCCA.]. İbn Ruşd 1126'da doğmuş, İbn Bācca 1138'de ölmüştür. Bu yaşta ise, felsefe tahsiline pek imkân görülemez. Muhakkak olan şudur ki, İbn Bācca, İbn Ruşd'ün babasının evine sık-sık gelirdi. Çocukluğundan itibâren onun te'siri altında kalmış olması muhtemeldir. İbn Abī Uṣaybiʿa gibi bâzı müverrihlerin kanâatine göre, İbn Ruşd'ün felsefe doktrini İbn Bācca'den gelmektedir; yâni her ikisi de maşşā'î feylesofudurlar. Fakat bu te'sir doğrudan-doğruya değil, eserler yolu iledir. Feylesofun, gördüğümüz gibi, İbn Zuhr ile temâsı ve dostluğu kuvvetli idi. Bu arada bir çok eser te'lif etmiş olan fakîh Abū Bakr İbn al-ʿArabī'yi de zikretmeliyiz. Garip bir hâdise olarak zikredilebilir ki, İbn Bayṭār, ʿAbd al-Malik İbn Zuhr ve İbn Ruşd aynı senede vefat etmişlerdir. Onlardan bir müddet evvel de İbn Ṭufayl vefat etmişti. Bu büyük âlimlerin ortadan çekilmesi ile Endülüs'te ilim ve felsefe hareketi zevâle başladı. Ondan sonra artık Magrib'de hiç bir büyük mütefekkirin adından bahsedilmiyecektir.

İbn Ruşd'ün talebeleri arasında Abū ʿAbd Allāh Nadrūmī, Abū Caʿfar Aḥmed b. Sābiḳ, Abū Ḳāsim al-Ṭaylasānī, Abū Ḥasan Sahl b. Mālik v.b.'nın adlarını zikredebiliriz. Fakat bunlardan hiçbirisi mühim bir eser bırakmadılar. Hattâ İbn Ruşd'ün felsefî meslekini devam ettirmediler. Onun felsefesi ancak bir asır sonra, ibrânî ve lâtince tercümeleri vâsıtası ile, garba geçtikten ve averroïsme cereyânı adı ile, garp medreselerinde hâkim olduktan sonra yayılabilmişti (Averroïsme cereyanı hakkında, İslâm felsefesine âit olmadığı cihetle, burada izâhat vermiyoruz. Yalnız bu cereyanda en tanılmış mütefekkirin Siger de Brabante olduğunu ve averroïsme'in Saint Thomas felsefesine kadar itibarını muhâfaza ettiğine işâret edelim).

Eserleri. İbn Ruşd'ün lâtince eserlerinin listesi Ernest Renan'da ve ondan naklen Gauthier'de vardır. Lâtince, ibrânîce ve arapça eserleri için (bk. Sarton ve Brockelmann) tam listeler yapılmıştır. Bundan dolayı burada onları tekrar etmiyeceğiz. Yalnızca, tetkikimizi kolaylaştırması bakımından, bu eserlerin nasıl tasnif edildiğine ve te'lif sıralarına işâret edeceğiz.

İbn Ruşd'ün Aristo şerhleri umûmiyetle 3 zümreye ayrılır: 1. Büyük şerhler, 2. orta şerhler, 3. hâşiyeler ve tahliller. Yanlışlık ile garpta Casiri, Rossi, Jourdain v.b. tarafından İbn Ruşd Aristo'nun ilk arap mütercimi ve şârihi diye tanınmıştır. Bu iddianın hakikatten ne derecede uzak olduğunu söylemeğe lüzûm yoktur. Fakat İbn Ruşd bütün eski tercümeler ve şerhlerden, Aristo'ya dâir tetkiklerin mühim bir kısmından, istifâde etmiştir. Arapçadan başka dil bilmediği için, Aristo'ya doğrudan-doğruya mürâcaat etmiş değildir. Fakat garba Aristo'yu tanıtan, orta çağın birinci devrini kapayarak Rönesansa zemin hazırlayan İbn Ruşdcülüktür denilebilir. Feylesof şerhler ve hâşiyelerden ibâret olan bu eserlerinden başka, doğrudan-doğruya şahsî fikirlerini ihtivâ eden eserler de yazmıştır. Asıl şerhleri gibi, bunlar da kısmen lâtinceye tercüme edilmiştir.

İbn Ruşd'ün eserlerinden te'lif tarihlerini bildiklerimiz şunlardır: *al-Kulliyāt fi 'l-ṭibb* (36 yaşında), *al-Şarḥ al-ṣaġīr bi 'l-cuz'iyāt va 'l-ḥayavān* (43 yaşında, İşbīlīya'de), *al-Şarḥ al-vasaṭ li'l-ṭabīʿiya va taḥlīlāt al-aḫīra* (44 yaşında, İşbīlīya), *Şarḥ al-samā' va'l-ʿālam* (45 yaşında, İşbīlīya'de), *al-Şarḥ al-ṣaġīr li 'l-faṣāḥa va'l-şi'r va'l-vasaṭ li mā baʿd al-ṭabīʿa* (49 yaşında, Kurtuba'da), *al-Şarḥ al-vasaṭ li 'l-aḫlāḳ* (51 yaşında), *Baʿż aczā' min māddat al-acrām* (53 yaşında, Marrākuş'te), *al-Kaşf ʿan manāhic al-adilla* (54 yaşında), *al-Şarḥ al-kabīr li'l-ṭabīʿa* (61 yaşında), *Şarḥ Cālīnūs* (68 yaşında), *al-Manṭiḳ* (nekbet senelerinde, 71 yaşında).

Kaç tarihinde yazıldığını tesbit etmek mümkün olmayan eserleri: 1. *al-Taḥlīlāt al-ṣāniyā*'ye âit şerhler, 2. *al-Ṭabīʿat va'l-samāʿ*, 3. *al-Nafs*, 4. *Mā baʿd al-ṭabīʿa*'dır. İbn Ruşd'ün eserlerinden en çoğu felsefeye âit olan Aristo şerhleri ve şahsî eserleridir. Fakat bunlardan başka ilâhiyâta, fıkha, felekiyâta, nahve, tıbba âit eserleri de büyük bir yekûn tutar. Bunların hepsi lâtince ve ibrânîye tercüme edilmiş olmadığı için, asıl İbn Ruşd felsefesi ile hıristiyan orta çağının tanıdığı İbn Ruşd arasında bâzı farklar vardır. Lâtince eserlerinden umûmî tıbba dâir *Colliget*, 1162—1169 arasında P. Morata tarafından; *De generatione* ve *De divisione* 1169'da; *Parva naturialia* hakkında orta şerh, 1169'dan itibâren; *Physica* ve ikinci analitikler v.b. hakkında orta şerh 1170'te; *De Coelo et Mundo* hakkında büyük şerh 1171'de; Meteorlar hakkında orta şerh 1173'ten sonra; *Rhetorica* ve *Poetica* hakkında hâşiyeler 1174'te; *Metaphysica* hakkında orta şerh (?); *Nichomachos*'a ahlâk hakkında orta şerh 1176'da; *Sermo de substantia* şerhinin bir kısmı 1178'de; *Sermo de substantia orbis* 1179'da; *Kitāb al-kaşf ʿan manāhic al-adilla fī ʿaḳā'id al-milla* 1179'da; *De Anima* hakkında orta şerh 1181'de; *Physica* hakkında büyük şerh 1186'da; Cālīnūs'un *De febricus*'u hakkında orta şerh 1193; mantık meselelerine dâir bir kitabı 1195'te lâtinceye tercüme edilmiştir. İbn Ruşd'ün lâtince tercümeleri, Aristo'nun eserleri ile berâber, ilk defa 1472'de Padoua'da basılmağa başlanmış, bu neşriyât 1481 ile 1500 seneleri arasında, fâsılasız, Venedik'te, devam etmiştir. Venedik âdetâ İbn Ruşd'ün eserlerinin inhisarını almış gibi idi. Ayrıca Bologna (1501—1580)'da, Roma (1521—1539)'da, Pavia (1507—1520)'da, Strassbourg (1503—1531)'da, Napoli (1570—1574)'de, Cenevre (1508)'de ve Lion (1212)'da feylesofun bir çok eserleri basılmıştır. XVI asır sonlarına doğru İbn Ruşd neşriyâtı nâdir

leşmeğe başladı. XVII. asırda bu neşriyât artık tamâmen ortadan kalkmış ve İbn Ruşd felsefesine karşı alâka kaybolmuştur. Ancak 1859 'dan itibâren Avrupa 'da İbn Ruşd 'ün eserleri tekrar basılmağa başlanmıştır. Bu sene M. J. Müller, Münich 'te, ilimler akademisinin yardımı ile, *Philosophie und Theologie von Averroes* adı ile üç risâlesini bastırdı. Riva di Trento 'da 1860 'ta İbn Ruşd 'ün bir mantık hulâsası ile bir fizik hulâsası, ibrânîce olarak, basıldı. Goldenthal, Leipzig 'de 1842 'de *Rhetorica* şerhinin ibrânîce tercümesini neşretti.

İ b n R u ş d f e l s e f e s i. İbn Ruşd hakkında ilk tetkikler garpta İbn Rüşdcülük (averroïsme) cereyânı ile başlar. XIII. asırda garp medreselerinde İbn Ruşdcülüğün hâkimiyeti, bunu tâkip eden devirde Albert le Grand ve Saint-Thomas 'nın İbn Ruşd felsefesine karşı şiddetli reaksiyonları ile, nihâyet bulmuştur. Garp orta çağının büyük devri İbn Ruşd 'ün unutulduğu devirdir.

Ancak XIX. asırda, Avrupa 'da orientalizm ile berâber, İbn Ruşd tetkikleri tekrar canlanmıştır. 1859 'da ilk defa feylesofun arapça eserleri basıldı. D' Herbelot, *Bibliotheca orientalia* 'da, ondan, yanlış olarak bahsediyor. İbn Ruşd 'ün doğrudan-doğruya yunancadan Aristo eserlerini tercüme ettiğini söylüyor. Bu da müellifin arap feylesofunu hiç tanımadığına ve eserlerini görmediğine delîldir. Augustin Niphus 'dan itibâren, bir çok müellifler, XVI. asırdaki lâtince tercümelerin mukaddimelerinde feylosoftan bahsediyorlardı.

İtalyan müsteşriklerinden Casiri, Rossi, fransız Jourdain, alman A. de Humbold, İbn Ruşd 'ü Aristo 'nun lâtin âleminde tanınmasına sebep en büyük mütefekkir olarak gösteriyorlar.

İbn Ruşd yunanca, lâtince, hattâ süryânîce bilmiyordu. Umûmî kanâate göre, yegâne bildiği dil arapça idi. Aristo ve Câlînûs 'un bütün eserlerini süryânîceden arapçaya müteaddit tercümeler vâsıtası ile öğrenmiş ve onları karşılaştırarak hakkında şerhler yazmıştır. İbn Ruşd 'ün yunan âlim ve feylesoflarını tanımasına yardım eden mütercimler ve münekkidler Ḥunayn b. İsḥâḳ, İsḥâḳ b. Ḥunayn, Yaḥya b. ʿAdî, Abû Bişr Mattâ, al-Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ 'dır. Feylesof yunanlılardan Protagoras ve Fisagor 'u tanıyor. Kratil ve Demokrit 'ten bahsediyor. Heraklit 'i bir felsefî tarîkat zannederek, Herâkıle adı ile zikrediyor. Hattâ bu tarîkatin ilk feylesofu olarak Sokrat 'ı İtalya mektebinin ilk feylesofu olarak Anaxagoras 'ı gösteriyor. Bu karışıklığa sebep şüphesiz feylesofun yunan tefekkürü ile doğrudan-doğruya temâsa girmemesidir. Grek eserleri yunancadan süryânîceye, süryânîceden arapçaya tercüme edilmiş, arapçada müteaddit defalar şerhedilmiş, hâşiyeler yazılmıştır. İbn Ruşd, bu tercüme, hâşiye ve şerhleri ele alarak, onlar üzerinde çalışmıştır. İbn Ruşd 'ün şerhleri de sonradan ibrânîceye ve lâtinceye tercüme edilmek sureti ile, garp âlemine geçmiş olduğu için, gerek felsefesinin geçirdiği bu fikrî seyahatin ne kadar dolanbaçlı olduğu ve bu yüzden ne derecede karışıklıklara sebep olacağı tahmin edilebilir.

İbn Ruşd hakkında yazılan garp eserlerinden mühim bir kısmı yalnız garp kaynaklarını, yâni lâtince tercümeleri esâs olarak almıştır. İlk defa Munk ibrânîce tercümeleri de hesaba kattı. Son devirlerde, İbn Ruşd 'ün arapça eserleri de tetkik edilerek, mukayeseli kitaplar yazılmağa başlandı. Fakat henüz İbn Ruşd 'ün lâtin âlemince mâlûm olmayan arapça eserleri tahlilli ve tenkitli bir şekilde basılmış değildir. Nitekim Aristo 'nun lâtincede mâlûm olan *Metaphysicorum* 'u ile *Kitāb mā baʿd al-ṭabīʿa* 'sı sırasında veya *Tahāfut al-tahāfut* ile tercümesi arasında da fark vardır. Bu fark vaktiyle lâtince tercümelerin noksan yapılmış olmasından ileri geliyor. Lâtince tercümelerde metafizikten XI., XIII. ve XIV. kitaplar eksik idi. Munk 'e göre, bunların ibrânîcesi vardır. Fakat kendisi de bu karşılaştırma ve tamamlamaları yapmamıştır. Steinschneider metafizike âit yeni izler buldu. B. Novagero İstanbul 'da Büyük şerhi ve ayrıca *Kitāb al-nabāt* 'ını gördüğünü, Juntes 'e yazdığı bir mektupta, söylüyor.

Wüstenfeld *Geschichte der arabischen Arzte und Naturforcher* (1840) 'inde araştırmaları bir derece daha ileriletti. Drucker, Antonio ve Munk ona daha yeni şekiller verdiler. Bilhassa bu sonuncusu ibrânî ve arap feylesoflarını mukayese etti. M. J. Müller, *Philosophie und Theologie von Averroes* adlı eserinde, feylesofun din ve felsefe münâsebetine âit üç risâlesini neşretti (*Faṣl al-maḳāl, āl-Kaṣf ʿan manāhic al-adilla, Bidāyat al-muctahid*). Goldenthal 1842 'de Leipzig 'de feylesofun bir-iki risâlesini tercüme ve neşretti.

İbn Ruşd hakkında en etraflı ve derin ilk tetkik Ernest Renan 'a âittir. Bu zâtın 1852 'de neşrettiği *Averroès et averroïsme* adlı eserinin bir çok kısımları hâlâ değerini muhâfaza etmektedir. Eskidenberi klâsik olmuş bir kanâate uyan Renan 'a göre, İbn Ruşd Aristo şârihlerinin en büyüğü ve en sâdıkıdır. Yunan felsefesini garba tanıtmış ve modern zihniyetin açılmasına hizmet etmiştir. Renan 'a inanılırsa, İbn Ruşd mutaassıp dinî zihniyete karşı ilim zihniyetini müdâfaa etmiş ve hayatındaki hüsranlara bu yüzden uğramıştır. Zamanımızda yeni bâzı tetkikler bu eski kanâati sarsmaktadır. Bunlardan L. Gauthier, *Ibn Ruşd* adlı eserinde

(1918), feylesofun garpta iyi tanınmayan din ve felsefe te 'lifine dâir eserleri üzerinde duruyor (Ch. III, *Religion et philosophie*, s. 17—46 ; *Conclusion*, s. 257—281). Ona göre, İbn Ruşd, bu kitaplarında kelâma hücûm etmekle berâber, din ve felsefe arasında tam bir anlaşma mümkün olduğuna kanîdir. Hattâ bu bakımdan klâsik te'lifçi skolastiklerin başında gelir. Felsefe aklî hakikati tâlim eder. Din halka bu hakikati mecâzî bir dil ile ve muhayyile derecesinde telkin etmektedir. Bu bakımdan dinin nasları ile felsefenin doktrinleri arasında hiç bir tezat yoktur. Asıl hatâlı olan cedel yolunu tutan ve hiç bir zaman hakikate ulaşamayan kelâmdır. Gauthier 'ye göre, İbn Ruşd 'ün en orijinal tarafı bu cihettedir. Garplı Albert Le Grand ve Saint Thomas gibi büyük skolastik te'lifciler yunan felsefesi ile dini te'lif husûsunda onun rehberliğinden istifâde etmişlerdir. Buna mukabil onca İbn Ruşd 'ün Aristo şârihliği tarafında orijinal hiç bir cihet yoktur. Gauthier 'ye göre, hattâ İbn Ruşd bâzı yerlerde Aristo 'dan aşağı derecededir. Tabiat ilimleri ve tıpta yunanlılara hiç bir şey ilâve edememiştir ve yunan ilmini skolastiğe sokmuştur. Felsefede basit bir tekrarcıdan ibâret kalmıştır. Gauthier 'nin İbn Ruşd aleyhindeki bu kat 'î hukümleri haksız ve çok şüpheli görünüyor. Önce İbn Ruşd 'ün din ve felsefenin te'lifine âit risâleleri vaktiyle lâtinceye tercüme edilmemişti ve ancak XIX. asırda tanınmıştır. Bundan dolayı, feylesofun orijinal addedilen bu fikirlerinden garbın haberdar olmasına imkân yok idi. Diğer cihetten feylesofun ilmî telâkkîsi, Galilée 'den önceki dünya ilmine göre, tenkit edilmelidir. Bu bakımdan yunan ilmini ve Batlamyus hey 'etini aşan mütefekkire rastlamak zâten kabil değildir. İbn Ruşd 'de asıl mühim cihet kelâm ile mücâdelesidir. Bu nokta gerek şerhlerinde, gerek diğer eserlerinde ihmâl edilmeyecek kadar orijinal ve büyük bir yer tutmaktadır. Nihâyet İbn Ruşd 'ün henüz tahlil ve tenkidi ve tenkitli neşri tamamlanmamış olmakla berâber, lâtince ve arapça eserleri arasında mukayese yapanlar, onun fikir tarihine yaptığı ilâveyi göstermektedir. Gauthier 'ye göre, İbn Ruşd, diğer islâm feylesofları gibi, orijinal olmak iddiasında değildir ve ilimlerin ilmi olan felsefede hakikate sadâkatten başka ölçü yoktur. İbn Ruşd yalnız aşağı ilimlerden yüksek ilimlere doğru çıktıkça, nisbeten daha orijinal olur. Mantık ve matematik, ona göre, realite ile alâkasız âlet ilimleridir. Asıl realite fizik ile başlar. Aristo fiziğine göre, feleklerde kevn, fesat ve tegayyür yoktur ; çünkü onlarda tezat mevcut değildir. İbn Ruşd ise, zıtlığın yukarı ve aşağıdan geldiğini, yukarı ve aşağının da dâirevî cisimlerde bulunduğunu, şu hâlde dâirevî cisimler, zıtlığın sebebi olmak dolayısı ile, kendilerinde tezat bulunduğunu söyleyerek, Aristo 'nun fikrini mantıkî delîle bağlıyor. İbn Ruşd psikofizikte, al-Ḳindî 'yi takiben, silsile-i adediye üzerinde düşünürken, ehemmiyet vermediği hâlde, ileride doğacak logaritma hesabını pek uzaktan tahmin etmiştir (Gauthier, *Ibn Rochd*, s. 262). İbn Ruşd 'ün daha orijinal olduğu kısım metafiziktir. Diğer feylesoflar gibi, sahte Aristo 'nun *Kitāb al-aṣolocya* (teoloji) 'sı yüzünden hakikî Aristo 'yu anlamada güçlüklere uğramıştır. Yeni Eflâtuncu bir nevî teslis fikrini müdâfaa eden bu kitap ile Aristo metafiziğinin 12. kitabının sırf zihinci tek tanrıcılığını uzlaştırmak hakikaten büyük meseledir. Bu iki kitabın aynı müellife âit olduğu kabûl edilemez. Bununla berâber, sahte Aristo 'nun eseri, İslâm orta çağında o kadar yerleşmişti ki, İbn Ruşd 'ün dahi bundan şüphe etmesine imkân yok idi. Eski feylesoflar te'villerinde daha ziyâde sahte Aristo 'ya meylediyorlardı. İbn Ruşd ise, bil'akis, hakikî Aristo 'ya meylediyor, fakat, sahte Aristo 'dan bâzı iktibaslar yapmak sureti ile, hakikîsini tefsire çalışıyor.

Aristo 'nun dünyaya yabancı, içine kapanmış tanrısı ile islâmiyetin yaratıcı Allah telâkkîsini İbn Ruşd te'life çalışıyor. Fakat bu te'lif tecrübesi felsefesinin en zayıf noktasıdır. Âlemi ve eşyâyı yaratan Allah telâkkîsinde, İbn Ruşd Aristo 'nun „gâ'î illet" olan Allah fikrinden olduğu kadar, „birden yalnız bir çıktığını" kabûl eden eski islâm feylesoflarından da ayrılıyor. Eski feylesoflar *ṣudūr* fikri ile yaratışı te'vil ediyorlar ve ilk akıldan *ʿaḳl al-ḳamarî* 'ye kadar derece-derece alçalıyorlar. İbn Ruşd ise, Fârâbî ve İbn Sînâ 'nın bu görüşünü redd ediyor : vâhidden gayr-i muayyen bir kesret çıkabilir.

İslâmiyetin sarîh *mabdaʾ* ve *maʿād* telâkkîsine karşı, İbn Sînâ 'dan maada bütün feylesoflar, gayr-i şahsî, duygusuz ve hâfızasız bir lâyemutluk fikrini müdâfaa ediyorlardı. İbn Ruşd, ilk defa felsefî skolastiki tamâmen rasyonalist bir temel üzerine kuruyor. Gauthier 'ye göre, sonradan bu yolda Aquinalı Thomas ve diğer hıristiyan skolastikleri ilerileyeceklerdir (İbn Ruşd ile hıristiyan feylesofların münâsebeti ve farkı için bk. H. Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 304). Gauthier 'ye göre, bu kadar ince ve mahâretli bir nazariyeyi yedi asır zarfında ne islâm, ne hıristiyan âleminde kimse tekrar ele almamış, İbn Ruşd 'ün şerîat ve hikmetin te'lifine dâir asıl mühim eserleri unutulmuş kalmış, ancak 1859 'da, M. J. Müller tarafından, arapça metin neşredilinceye ka-

dar, hiç kimsenin gözüne çarpmamıştır. Yalnızca *Faṣl al-maḳāl*'in zeyli, ispanyol râhibi Ramon Marti tarafından, XIII. asrın ikinci çeyreğinde *Pugio Fidei* adlı kitabında neşredilmiş ve bu kitap 1687'de Leipzig'de basılmıştır. İbn Ruşd'den olduğu kadar geniş mikyasta Ġazzālī'den mülhem olan, hattâ adını zikretmeksizin, bir çok iktibaslar yapmış olan bu zâtın eseri de aynı suretle Pascal'a ilham mevzûu olmuş, bu suretle, islâm felsefesinin en orijinal fikirleri altı asırlık gizli bir seyahatten sonra, fransız felsefesi içinde tekrar meydana çıkmıştır (bu fikir intikali, Miguel Asín Palacios tarafından, meydana çıkarılmıştır; bk. *İslâm düşüncesi*, s. 293—94).

Bu arada, evvelâ ispanyol âlimi Miguel Asín Palacios'un eserini hatırlamalıyız (M. A. Palacios, *Huellas del Islam*, Madrid, 1941). Bu zâtın tahlilleri, İbn Ruşd tercümelerinin veya ondan yapılmış iktibasların garp orta çağında ne derecede müessir olduğunu, hangi kanallardan kimlerin sistemlerine nufûz ettiğini gösterdi. Burada mevzûun dışına çıkmamak için, teferruâta girmeden yalnız bu zâtın tetkiklerine işâret etmek ile iktifâ edelim. Son senelerde Sienna üniversitesi profesörlerinden G. Quadri, *La philosophie arabe dans l'Europe médiévale* (*Averroès*, s. 198—340) adlı eserinde, İbn Ruşd'ün lâtince tercümelerine dayanarak, kuvvetli bir tahlil yapmaktadır. Quadri'ye göre de İbn Ruşd eserlerinde tamâmen sistematik bir feylesoftur. Aristo'yu neticelerine kadar götürmüş ve ona bir immanentisme manzarası vermiştir. Bu bakımdan İbn Ruşd Rönesansın mübeşşiri ve devrinin, hattâ orta çağın en modern mütefekkiridir. Quadri'ye göre, İbn Ruşd'ün diğer büyük meziyeti kelâmcılara karşı felsefenin sarsılmaz müdâf'ii olması, hiç bir uzlaşmaya râzı olmaması ve bu husûsta bütün eserlerinde gösterdiği hârikulâde vuzûhtur. Hattâ bu noktada kendisinden evvelki feylesofları itham etmiş, onlarda Aristoculuğu yanlış anlama veya uzlaşma temâyüllerini şiddetle tenkit etmiştir.

İbn Ruşd felsefesi, daha hayatında iken, kâh büyük ikbâle, kâh şiddetli hücûma uğramak yüzünden, sarsıntılar geçirmiş ve türlü-türlü tefsirlere uğramış idi. Feylesofu hakikî dindar, islâmiyetin müdâfii, felsefe ile dini en iyi te'lif eden mütefekkir sayanlardan başlayarak, dini felsefe uğruna fedâ eden, hattâ dinsiz sayanlara kadar bir çoklarına rastlanıyordu. İbn Rüşdcülük, onun vefatından sonra, Endülüs'te hemen husûfa uğramış, buna mu'abil ibrânî ve lâtince tercümeleri sâyesinde, Garp dünyasında büyük bir ikbâle mazhar olmuştur. Fakat yine aynı felsefe, Albertus Magnus'dan itibâren, tekrar husûfa uğramıştır. Bu husûf Rönesans'a kadar sürdü. Dante, *Divina Commedia*'sında, feylesofu cehennemde „Aristo'nun büyük şârihi" diye tasvir ediyor. Fakat daha sonraki müelliflerde İbn Ruşd'ün tekrar canlandığını görüyoruz. İbn Ruşd realismi Auguste Comte'da, yeni bir şekle bürünmüş olarak, meydana çıktı. Bugün garplı ve şarklı âlimlerin onun hakkında birbirine hiç benzemeyen hükümlere ulaşmalarına bundan dolayı hayret etmemelidir.

İbn Ruşd'ün eserlerini tetkik tarzı da az-çok hakkında verilen hükümlere tâbîdir. Bâzıları, bunları, fizikten başlayarak, Aristo şerhleri sırası ile metafiziğine ve ictimâî felsefesine doğru yükseltmektedirler. Bir kısmı, dini ve felsefeyi te'lif yolundaki eserlerinden başlayarak, sonra tabiat ilimlerine ve tıbba, nihâyet metafiziğine geçmektedirler. Vakıa objektif olmak için, kitapların listesini verirken söylediğimiz gibi, onların yazılış sırasına riâyet etmek lâzımdır. Fakat bu tarz bize İbn Ruşd'ün sistemi hakkında esaslı hiç bir fikir vermez. Bizce en doğru yol İbn Ruşd'ün kelâmcılara ve kendinden önceki feylesoflara karşı nasıl hücûm ettiğini ve vaziyet aldığını görerek, işe başlamaktır. Bu sâyede onun Aristo'yu nasıl müdâfaa ettiği, ondan nerelerde ayrıldığı, islâm feylesoflarını Aristo sisteminden uzaklaştıran hıristiyan şârihlerin İbn Ruşd üzerine ne derecede te'sir ettiğini araştırmak, bu suretle onun mündemiç ve illetci sistemine nufûz etmek mümkün olur.

a. İbn Ruşd ve eski islâm düşüncesi. İbn Ruşd, kendi sisteminin nirengi noktasını, kelâmî ve felsefî eski islâm düşüncesine hücûm etmek sureti ile meydana çıkarmıştır. Bû hücûmları bir çok şerhlerinde ve risâlelerinde yayılmış olmakla berâber, bilhassa Ġazzālī'nin *Tahāfut al-falāsifa*'sine cevap olarak yazdığı büyük eserinde, yâni *Tahāfut al-tahāfut*'ünde toplamaktadır. Bu iki esere, islâm düşüncesinin kendi nevilerinde, birer şâheseri gözü ile bakmak doğru olur. Ġazzālī'nin eseri XI. asırda, İbn Ruşd'ünki XII. asırda yazılmıştır. Birincisi feylesoflara, bilhassa meşşâ'î felsefesine kelâm tarafından indirilen en şiddetli darbe telâkkî edilmiş, uzun müddet buna eş'arîliğin ve kelâmın zaferi gözü ile bakılmıştır. Fakat ikincisi yazıldıktan sonra, meşşâ'î felsefesi, eskisinden daha kuvvetli olarak, canlanmış, kelâm bir daha ne Magrib'de, ne Bagdad'da buna karşı koyma kuvvetini gösterememiştir. Sonraki kelâm hareketleri de, ancak tamâmen felsefî bir kisveye büründükten sonra, fikir sâhasına çıkabilmişlerdir. Osmanlılar devrinde *Avḥad al-zamān* diye tanılan Hoca-zâde İbn Ruşd'ün eserine cevap vermeğe kalkışmış ise de, bu cevap iki eserin seviyesine erişmekten çok uzak kalmıştır. Hoca-zâde hemen bütün meselelerde Ġazzalī ve İbn Ruşd'ün sarîh ve kat'î felsefî tavırlarını almak kudretini gösterememiş, bir biri ile hiç bir noktada uzlaşması imkânı olmayan bu iki cereyânı sathî ve zayıf bağlar ile uzlaştırmağa kalkmıştır. Bununla berâber, Ġazzālī ve İbn Ruşd'ün eserlerini birlikte neşretmek âdet hâline geldiği için, sırf mevzûu ve maksadı bakımından, Hocazâde'nin kitabı da bunlara katılarak, üç kitap hâlinde, neşredilmeğe başlanmıştır.

İbn Ruşd bundan başka *al-Kaşf 'an manāhic al-adilla fī 'aḳā'id al-milla* ve *Faṣl al-maḳāl fī mā bayn al-ḥikma va 'l-şarī'a* adlı eserlerinde de kelâma ve kelâmın kifâyetsiz usûlüne hücûm etmekte, onunla uzlaşan felsefeleri tenkit etmekte, fakat diğer cihetten felsefe ile dinin esâslarında nasıl uyuştuklarını izaha çalışmaktadır. Feylesofa göre, mütefekkirler üç metod kullanmaktadır: 1. *Ṭarīḳ al-ḫaṭāba*, bu çok kere mutasavvıfların kullandığı parabolique yoldur. 2. *Ṭarīḳ al-cadal*, bu bilhassa kelâmcıların baş-vurdukları dialectique yoldur. 3. *Ṭarīḳ al-burhān*'dır ki, bu da asıl felsefenin ve ilmin metodu olması lâzım gelen isbat (démonstration) yoludur. Birinci ve ikinci yol hakikat için kifâyetsizdir. Kâmil bir feylesof bu yollara aslâ baş-vurmaz. Aristo bunların insanı nasıl hatâda bıraktığını *Rhétorique* ve *Eristique*'e âit kitaplarında göstermiştir. Hâlbuki bütün kelâm meslekleri ve bir kısım feylesoflar bir türlü bu bulanık ve yarım yollardan kendilerini kurtaramıyorlar.

İbn Ruşd'e nazaran kelâm meslekleri başlıca dört çığırda toplanabilir: 1. *al-aş'arīya*, 2. *al-mu'tazila*, 3. *al-bāṭinīya*, 4. *al-ḥaşvīya*. Bunların en çok hatâ ile dolu olanı dördüncüsüdür. Çünkü akıl yerine yalnız sem'e dayanır. Diğerleri derece-derece kıymetlenirler. En sistemlisi ve değerlisi şüphesiz eş'arîliktir. Fakat onun da esâsı cedelden yukarı çıkamamaktadır.

Eş'arîler üç prensipten hareket ederler: 1. cevherler arazlardan ayrılamazlar, 2. arazlar hâdistirler, 3. hâdislerden ayrılamayan şey de hâdistir, yâni hâdislerden tecrid edilemeyen şey hâdisdir. Bu prensiplerin neticesi olarak, eş'arîlere göre, cevher hâdistir. Burada onların şüpheciliği, hâdiseciliği meydana çıkmaktadır ki, bu istidlâl yolunda tâkip ettikleri bütün gâye tabiatın sarsılmaz nizâmını, illiyet prensibini inkâr ederek, onun yerine Allahın keyfî irâdesini koymaktır. Cevherin inkârı ile başlayan bu hareket binnetice tabiat nizâmının ve ilmin inkârına varır.

Fakat İbn Ruşd, karşısında rakip olarak, bütün islâm feylesoflarını kuvvetli delîller ile susturmuş sayılan Ġazzālī'yi görmektedir ki, bundan dolayı gerek bu kitaplarında zımnen, gerek *Tahāfut al-tahāfut*'te doğrudan-doğruya ona hücûm etmektedir.

Ġazzālī eserinde, yirmi mesele üzerinde, feylesofların (bilhassa Fārābī, İbn Sīnā) tenâkuzlarını göstermeğe çalışır. Ġazzālī *Tahāfut al-falāsifa*'de feylesoflara, yirmi meseleden dolayı, hücûm ediyordu. İslâm felsefesi tarihinin en mühim münâkaşasına mevzû teşkil eden bu maddeleri zikrediyoruz: 1. Âlemin ezelîliği hususunda feylesofların mezhebi, 2. âlemin ebedîliği hakkındaki fikirleri, 3. Allah'ın âlemin sâni'i (Demiurgos) ve âlemin de onun sun'u olduğu hakkındaki sözleri, 4. sâni'in isbâtında acizleri, 5. ilk mebde'in ilim, kudret, irâde ve sıfatlarının isbâtının imkânsızlığı 6. Allahın sıfatlarının tâyini husûsunda mezhepleri, 7. ilk zâtın (Allahın) cins ve fasla ayrılamayacağı hakkında sözleri, 8. ilk varlığın mâhiyetsiz, basit mevcut olduğu hakkında, 9. ilk mevcûdun cisim olmadığını beyânda acizleri, 10. dehrin ve sâni'i reddetmenin felsefe için lâzım olduğu sözü, 11. ilk mevcûdun başkasını bildiği husûsundaki acizleri, 12. ilk mevcûdun kendi zâtını bilişi hakkındaki acizleri, 13. ilk varlığın cüz'îlileri bilmediği hakkındaki düşünceleri, 14. semânın irâde ile hareket eden hayvan olduğu hakkındaki sözleri, 15. semâ için Muharrikin kasdi hakkında zikrettikleri, 16. feleklerin nefislerinin bu âlemdeki hâdis cüz'üleri bildiği hakkındaki sözleri, 17. Harikul'âde hallerin imkânsızlığı için düşünceleri. 18. insan nefsinin kendisi ile kaim cevher olduğu, yoksa cisim ve ârâz olmadığı hakkındaki aklî burhanda acizleri, 19. beşerî nefislerin değişme ve mahvolması hakkındaki düşünceleri, 20. öldükten sonra dirilmeği ve cismânî lezzetler ve elemler ile birlikte cennette ve cehennemde cesetlerin haşrini inkâr etmeleri.

Ġazzālī, bu 20 maddede feylesoflara hücûm etmekle berâber, bunlardan yalnız şu üçünde onları tekfir etmekte idi; bundan dolayı da bu maddeleri kendi imân felsefesinin temeli sayıyordu: 1. âlemin ezelîliği (kıdem-i âlem), 2. Allahın küllîleri bilip, cüz'îleri bilmemesi, 3. öldükten sonra dirilmeği ve cesetlerin haşrini inkâr etmeleri. İbn Ruşd, *Tahāfut al-tahāfut*'te, bu maddelere birer-birer cevap verirken, hem Ġazzālī'yi, hem de eski meşşâ'î feylesofları tenkit etmektedir.

Kelâmcıların illiyet prensibine hücûmlarından bahsedilmişti. Hâdiseler arasında illet ve eser münâsebeti olduğunu söylemek, onlara göre, Allahın insanlara ve kâinâta te'sirinden şüphe etmek demektir. Her şeyin Allahın irâdesine tâbî olduğunu söylemek, varlığın kendine mahsûs kanunları olmadığını ve tek hâkim kuvvetin Allah irâdesi olduğunu iddia etmek

demektir. Bunun neticesi olarak, küllîleri reddetmek, her hâdiseyi basit bir imkâna ircâ etmek lâzım gelecektir; onlara göre, küllîler yalnız ne hâricde ve ne de zihinde mevcutturlar. Sırf muhayyilenin mahsûlüdürler. Bütün mevcutlar cüz'îlerden ibarettir: sırf ânler ve cüz'ü ferdlerdir. Şu hâlde kelâma nazaran varlık cüz'ü ferdî ve ânîdir. Eşyânın imkânı bizzat eşyâdır. Var olan her şey ilâhî irâdenin fi'li ile vardır. Yoksa bir illetin eseri değildir. Âlemde her şey mümkündür. Öyle ise zarûrî, imkânsız (mümtenî, muhal) nedir? İbn Ruşd'e göre, bu iki hadden yalnız ortası, yâni *mumkun* haddi doğrudur. Burada Ġazzālī'ye göre ilmin yolu biter. Sözü Allaha, mutlak imana bırakmalıdır.

Ġazzālī feylesoflara hücûmunun 17. maddesinde illî râbıtanın zarûretine karşı, kelâmcıların ileri sürdükleri bütün delilleri toplamıştır. İbn Ruşd kitabında bu delilleri, felsefe nâmına reddetmektedir. İbn Ruşd'e göre, her şeyden evvel ilmî düşünceyi kurtarmak, ilmî yakîn için bir temel bulmak lâzımdır. Hiss ile kavradığımız bâzı gerçekler vardır. Hissde bize zarûretler olduğunu gösteren bir gerçeğin varlığını inkâr edemeyiz. Varlığın en esâslı mevzûası duygulara dayanır ve orada yakîni bulur. Kelâmcılar illet ve eser dediğimiz iki hâdise arasındaki münâsebeti *'ādat Allāh*'a atfederler. Her şey Allahta mümkün olduğu için, kendi başına da mümkündür. Bizâtihi her şey mevcut olabilir ve olmayabilir. Uzlaştırılmaz zıtlar yoktur. Çünkü mümkünler bizzat eşyâdır. İbn Ruşd'e göre ise, bu görüş Allah mefhûmuna muhâliftir. Allah hiç bir şeyi değiştirmez. Allah tabi'î sûretlerin ve zarûretlerinin sebebi olan ezelî kanundur. Eğer varlıklar ezelî bir illetten doğuyorsa, onlar zarûrî olarak, bu ezelî illeme bağlıdırlar. Bunun için, bu ezelî ilim ile, varlıkları tanzim eden kanunlar aynı şeydirler. Allaha yükselten ve insanları onunla iştirâk ettiren aklî hakikat, şüphe götürmez bir sûrette, bütün varlığın mebdei vazifesini görür. Bu suretle ilim temelini gerçek ontolojisinde bulur. Sûretlerin sûreti olan akıl, sırf akıl olarak, te'sir ettiği ve bentasiya (*phantasia*) ile karışmadığı zaman, aslâ aldanmaz. İbn Ruşd'e göre, saf aklın mevzûası, aklın bizzat gerçeğin sûreti olmasıdır; insanın Allah ile iştirâke girmesidir, yâni eşyânın kanununa nufûz etmesidir.

İbn Ruşd, Aristo'yu tâkip ederek, dört illet ayırıyor: *al-mādda, al-ṣūra, al-muḥarrik, al-ġāya*. Fâil veya muharrik illet hâlinde doğru olan diğer illetler için de doğrudur. Bunlar bizâtihî, yâni sırf düşündüğümüz için, anlaşılan şeylerdir. Düşünmek demek, şu şeyleri düşünmek demektir. Eğer bir madde ve bir sûreti düşünmüş olmasaydık, zâten hiç düşünmüş olmayacaktık. Düşüncelerimizden her biri aldığımız bir sûretle kaimdir. İbn Ruşd burada zamanımızın mühim bir cereyânının, fenomenolojinin müessisi Husserl'in fikirlerini hatırlatıyor. Biz bizâtihî maddenin ne olduğunu bilmiyoruz. Onu ancak düşünürken biliyoruz. Biz zarûrî sûretleriz. Zarûrî suretler zarûrî mevzûların, yâni bizde sûretler hâlinde görünen varlıkların bulunduğunu gösterir. Bizde düşüncenin varlığı, bizzat varlığın yakîninin temeli oluyor. Burada İbn Ruşd'ün Descartes'ta inkişâf edecek ve belki de Campanella vâsıtası ile geçecek olan „Cogito" telâkkîsini hatırlattığından bahsedebiliriz.

İlmin temeli *takvînî*'dir. İki zıddı aynı zamanda mümkün diye niçin düşünemiyoruz? Çünkü varlıkta imkân ancak zıtlardan biri için vâriddir. Hâlbuki işte bu hâl bir vücûbun (zarûretin) ifâdesidir. Onu kabûl etmek inanmak demektir. Yâni icâp veya yakînden ibâret bir iman. İsbâtı kabil olmadığı için, ona iman diyoruz. Aksi hâlde onu düşünmekten vaz geçmemiz lâzım gelirdi. Bu takdirde, düşünceyi inkâra mecbûr olacağımız için, onun varlığı *yaḳîn*'dir. Ġazzālī ve diğer kelâmcılar, bütün bu şeylerin hakikatini inkâr ettikleri için, kendi kendileri ile tenâkuza düşmüş değil midirler? İnsan düşünmüyorsa nasıl isbât edebilir?

Hâlbuki ilim vardır ve küllîler üzerine kurulmuştur. Küllî ise kesretin vahdete hamlidir. Mahmûl olmak itibârı ile mantıkî bir fiildir. Nitekim o birdir. Nihâyet bu birlik bir kesrete tatbik edilmektedir. Kesret olmasa ilim mevcut olamazdı.

b. İ b n R u ş d ' ü n m a n t ı ğ ı. İbn Ruşd, büyük bir taassup ile, Aristo mantığına bağlanmaktadır. Forfiryus (Porphyrios)'un *Īsāġūcī*'sini bu husûsta nâkıs buluyor. Aristo'nun *Kitāb al-ḫaṭāba* ve *Kiṭāb al-ṣi'r* (Rhétorique ve Poétique)'ini de mantık kitapları arasında sayıyor (bu husûsta Fārābī ona tekaddüm etmiştir.). Fakat İbn Ruşd bu meselede garip hatâlara düşmektedir: msl. İbn Ruşd trajediyi medh, komediyi de hiciv diye târif ediyor. Bununla berâber, mantık kitaplarının bu suretle dokuza çıkarılması islâm âleminde klâsik olmuştur.

Mantık, İbn Ruşd'e göre, mahsûs cüz'îlerden mücerred olan aklî hakikate doğru yükselir. İnsanda basit ihsaslar ve muhayyile mahsûllerinden derece-derece çıkarak, aklî hakikate ulaşmak için, dâimî bir şevk vardır. Feylesofa göre, bize mutlak hakikat verilmiş olmamakla berâber, bu hakikate ulaşmak için, şevkin ve cehdin bulunması ona

tercih edilir. İbn Ruşd burada tamâmen alman feylesofu Lessing'in meâlen zikredilen şu sözünü hatırlatıyor, — „Allah bir elinde bana bütün hakikati, ötekinde hakikate ulaşmak için gayreti tutarak, Birisini intihap et! deseydi, ona derdim ki: Yârabbi! bana bu şevk ve gayreti ver; çünkü mutlak hakikat sana mahsûstur." — (Muḥammed 'Abd al-Hādī Abū Rīda, *Tārīḫ al-falsafa fi-al-islām*, T. J. de Boer'in almanca eserinin tercümesindeki hâşiye).

c. Â l e m v e A l l a h. İbn Ruşd felsefesini en çok temyîz eden âlemi tasavvur keyfiyetidir. Âlemde fi'len ezelî tegayyür ve hudûs vardır. Tasavvur da zarûrî ve ezelî bir vahdettir. Onun için adem mümkün değildir. O, olduğundan başka türlü olamaz.

Âlemin esâsı olan cevher, heyûlâ ve sûretten mürekkeptir. Onlar birbirlerinden ancak zihnen ayrılabilirler. Sûretler, gizli rûhların nufûzu gibi, muzlim maddeye intikal etmezler. Fakat muhtevâ olan maddenin hey'eti ve tavrıdırlar. Maddî sûretler tabi'î kuvvetler gibidir. Onlar da maddeden ayrılmazlar. Yokluktan varlık çıkamaz ve varlıktan sonra yokluk yoktur. Hâdis olan her şey kuvveden fi'ile geçiştir yahut fi'ilden kuvveye ulaşmaktır. Bütün varlıklarda birer merâtip hâkimdir. Onlardan bâzısı diğerlerinin üzerindedir. Maddî veya cevherî sûret mücerred *'araż* ile *ṣūrat-i mufāriḳa* (veya *ḫālişa*)'nın arasında orta mertebededir. Cevherî sûretlerin de aykırı mertebeleri vardır. Bunlar *ḳuvva* ile *fi'l* arasında mutavassıt hâllerdir. Sonra, bütün sûretler, en aşağıları olan heyûlânî sûretlerden en yüksekleri olan ilâhî suretlere varıncaya kadar—ki bu sonuncusu *ṣūrat al-ūlā*'dır—âlemde mevcuttur. Muttasıl ve tek bir silsile teşkil ederler ki, bâzı kısımları diğer bâzılarının üzerindedir (*Talḫīs İbn Ruşd li-Kitāb mā ba'd al-ṭabī'a*). Ezelî olan kâinat nizâmının içinde bir tegayyür olduğu zaman, buna ezelî bir hareket lâzımdır. Bu da bir ilk muharrike muhtâcdır. Âlem hâdis olsaydı, kendisinin çıktığı bir başka hâdis âlemin olması lâzım gelirdi ve bu böyle ilânihâye giderdi. Bunun için, İbn Ruşd şu kanâate varıyor ki, bütün âlem müteharriktir ve hareketini müteharrik olmayan bir ilk varlıktan alır. Bu da âlemden ayrı olan bir varlığın isbâtına ulaştırma imkânını verir. Bu varlık, bu dâimî hareketi ve âlemin nizâmını îcad etmesi ile, âlemin mûcidi (*ṣānī'*i) adını alır. Âlemde te'siri, felekler için, muharrik akıllar vâsıtası iledir.

İbn Ruşd'e göre, ilk muharrikin yahut Allahın mâhiyeti veya feleklerin akıllarının mâhiyeti varlıklarında aklî bir vahdet olmasıdır. Bu ilâhî zâtta akıl, âkil ve mâkûl birleşmiştir. Onda varlık birlik ile aynıdır. Varlık ve birlik zâta (öze) zâid değildir; onlar yalnız zihinde mevcutturlar; gerçeklikleri diğer küllîlerin gerçekliği gibidir.

Fikir, küllîyi cüz'îlerden, dâimî olarak, nez'eder. Küllî *ṭabī'at-i fā'ila* hâlinde cüz'iyât şeklini alırsa da, bu hâl yalnız zihinde mevcuttur yahut, başka tâbir ile, o eşyâda, yalnız *ḳuvva* hâlinde, bulunur. Fakat zihinde *fi'l* hâlindedir yahut onun en mükemmel varlığı zihindedir. Eğer birisi: — „Allahın ilmi cüz'îleri de kuşatır mı? Yoksa yalnız küllîleri mi bilir?" — diye soracak olursa, İbn Ruşd buna: — „Ne onu, ne ötekini". — diye cevap verir. Çünkü zât-i ilâhî her ikisinden münezzehtir. İlâhî ilim âlemde bulunur ve onu kuşatır. Allah mebde' (prensip) dir. Her şeyin ilk sûretidir ve gâyesidir. Âlemin nizâmıdır. Bütün zıtların birleştiği varlıktır ve bedâhati itibârı ile onun bilgisinin kendi dışındaki bir varlığı bilen insan bilgisine kıyas edilmesine imkân yoktur (*Faṣl al-maḳāl fī mā bayn al-ḥikma va 'l-şarī'a min al-ittiṣāl*, Mısır, 1328).

İbn Ruşd'e göre, kevn ve fesâda elverişli olan mevcutlar, nev' olmak itibârı ile, kabil-i fesâd değildirler. Neviler, ârızî olarak, fesâda elverişli iseler de, bizâtihî değildirler. Çünkü onların mahsûslar üstünde aklî bir sûretleri vardır. Bundan dolayı da onların menşe'i ilâhîdir. Mahsûs eşyâ tarafımızdan iki türlü anlaşılır: 1. Hayalleri olan cüz'î bir tavır ile; 2. onların ilmi olan küllî bir tavır ile. O halde ilim küllîdir ve küllî de aklîdir. İbn Ruşd'e göre, tabiatta Allah insâniyetin içerisindedir.

d. N e f s v e a k ı l. İbn Ruşd'e göre, insanî rûhun (nefsin) bedeni ile münâsebeti sûretin heyûlâ ile münâsebeti gibidir. O bundan dolayı cüz'î nefislerin fenâ bulmayacağına kail olan meslekler ile, msl. İbn Sīnā mesleki ile, mücâdele ediyor. Hissî nefsde, İbn Ruşd, Aristo felsefesine tarafdardır; Cālīnūs ve diğerlerini reddeder. Fakat akıl nazariyesinde üstadından oldukça ayrılır. *'Aḳl al-hayūlānī* hakkındaki görüşünde, yeni eflâtunculuktan mülhemdir, İbn Ruşd'e göre, bu akıl insanî nefsde mücerred bir istidat veya kuvve değildir. O aynı zamanda hiss ile akıl arasında müteredditt bir mevkîde de değildir. O nefsin ve şahsın tavrı üstünde bir şeydir. Heyûlânî akıl fenâ bulmayan ezelî bir varlıktır. O müfârik akıllar ve faâl akıl gibidir. İbn Ruşd'ü burada, cisimler âleminden mâkuller sâhasına kadar, maddenin istiklâline kail olarak görüyoruz. O bu husûsta Themistius'un yolunu tâkip etmektedir. Heyûlânî akıl, ona göre, ezelî cevherdir. Fakat insanın istidadı veya aklî bilgisi husûsundaki kuvvetine İbn Ruşd münfail akıl diyor. Bu akıl insanın varlığı ile kaimdir ve onun

mahvolması ile berâber kaybolur. Fakat heyûlânî akıl insanlık nev'i gibi ezelîdir.

Bununla berâber, faâl akıl ile *ḳābil* („alıcı") akıl arasındaki münâsebette (bu tâbiri Abū Rīda *'aḳl-i hayūlānī* yerine kullanıyor) bâzı sırlar eksik değildir. İşin başka türlü olmasına da imkân yoktur. Faâl akıl nefsin tahayyül ettiği sûretleri mâkul kılar, alıcı akıl ise bu mâkulleri kendi zâtında alır. İnsanda nefs bu iki gizli dostun birleştikleri yerdir. Bu birleşmede büyük ayrılıklar vardır. İnsan nefsinin istidadı nisbetinde ve tasavvurlardan onda mevcut hâllere göre, faâl aklın ulaşabileceği derece, bu tasavvurları, mâkul oluncaya kadar yükseltir. Aynı sûretle alıcı aklın kudreti de muhtevâsından bir cüz'ü verebilir. Bundan dolayı insanlar arasında aklî bilgi bakımından derece farklarının sebebi anlaşılır ve âlemde bu bilgi fertler arasında muhtelif ise de, mecmûu itibârı ile sâbittir. Aynı zamanda şunda da şüphe yoktur ki, halkın fikirleri hâdistir ve alıcı akıl, şahsın ondan aldığı hazz nisbetinde, değişikliğe elverişlidir. Fakat bu akıl, insan nev'ine mahsus olan akıl olması bakımından, kendisine baktığımız zaman, son feleğin aklı olan faâl akıl gibi, kadîmdir ve değişmez.

Nefs, cüz'î sûretlerin prensibi, akıl ise küllî sûretlerin prensibidir. Akıl ve nefs olmadan sûretler mevcut olamazdı. Sûretler nefstedir (veya zihindedir). Eğer bu sûretler küllî iseler akıldadırlar. Bu fikir Aristo ve İbn Ruşd felsefesinin temel taşını teşkil ediyor.

Mâkul yalnız küllîdir, küllî de nefsde kâindir. O hâlde onlar nasıl eşyâda kâin olabilirler? Su saati mâkul ise, bu onun mebde'inin mâkul olması demektir; yâni bu onun bir akıl tarafından meydana getirildiğini söylemek demektir. Bu da bize sûretlerin akılda kâin olmakla berâber, akıl dışındaki eşyâya da âit olduklarını izah eder.

Heyûlânî akıl bu sûretlerden başka bir şey değildir. Fakat sûretler nereden geliyor? Eğer tabiatten geliyorsa, Eflâtun'un dediği gibi, *ḫāric al-ẕihn* var olmaları lâzım gelir. Vâkıa onlar zihin dışındadırlar; fakat nefsin dışında ancak bilkuvve mevcûdiyetleri vardır. Yalnız nefsde fi'len varlık kazanırlar. Eşyâda mevcut olan sûret sûretin kuvvesinden ibârettir. O bilkuvve sûrettir. Eşyânın bilinmesi sâyesinde bilfiil sûret hâlini alır (Leibniz'in inkişâf ettireceği fikir).

Akıl, küllîleri cüz'î sûretlerden çıkarmak şartı ile, bu küllîlerin mebde'idir. Eğer akıl bu tecridi yapamasa idi, onlar akılda mevcut olamazdı. İlim bu sâyede vardır; kat'î ve yakînîdir. Her ne kadar küllîler nefste mevcut iseler de, nefsin dışında onların hiç bir izi olmaması demek değildir. Küllîler sûretin kuvvesini teşkil eden hâricî mevzûu tazammun ederler. Nitekim dış âlemin sûrî mâhiyeti de bize bilgi hâdisesini izah eder. Küllîlerin alıcı akılda var oluşu, cüz'î ve küllînin mevzûu olmak itibârı ile, gerçeğin *yaḳîn*'inin delîlidir.

Akıl, küllîleri cüz'î sûretlerden tecrit etmesi itibârı ile, onların mebde'i (prensibi) dir. Mâdemki onları bir şeyden teçrid ediyor, o hâlde onlar bu şeyde mevcutturlar demektir; ancak fi'il hâlinde değil, kuvve hâlinde. Bu suretle İbn Ruşd âlem ile nefs (zihin) ve akıl arasındaki münâsebeti gösterdiği gibi, akıl ile Allah arasındaki münâsebeti de gösteriyor. *'Aḳlî* ve *ilāhî* varlık gayr-i maddîdirler. Madde nevide ve cisimlerde bunlar ile birleşir. Nevileri sırf mücerredât sâhasına atan Eflâtun mezhebinden tamâmiyle uzak olan bu felsefeye göre, neviler bil'akis müşahhas, ferdî gerçeğin içerisinde yaşamaktadırlar. Varlığın zarûretine tâbî olarak cins, nevileri birbirine bağlar. Onlar ayrı-ayrı gerçekler değildir. Nitekim Eflâtun'un mücerredât ile mahsûsât arasında mutavassıt bir mıntakaya koyduğu sayılar da aynı gerçeğin içindedirler. Eflâtun, fikirleri maddeden ayırmakla, eşyâyı cevherinden ayırmış oluyordu. Eğer bu doğru olsa idi, hareket, hareket olmaktan çıkardı; ancak hareketin düşünülmesi olurdu. Aristo'ya göre ise, küllî sûretler cevherin varlığını isbat eder. Bundan dolayı, sırf düşünce bilgiye vüsûkunu te'min eder. *Ta'aḳḳul* sâyesinde biz eşyânın cevherlerini biliriz.

e. Kevn ve fesad hakkında. Aristo'nun bu addaki eserini (*De generatione et corruptione*) şerheden İbn Ruşd, umûmî felsefedeki prensiplerini, tabiat felsefesine tatbik etmektedir. Küllî, tabiatte cüz'îlerin içinde cârî olan bir prensiptir. Biz onu kevn ve fesâda, yânî vücûda gelmeğe ve dağılmağa elverişli gibi idrâk ediyorsak da, bu hâlde bulunan tabiat içerisinde nev' ve cins gibi doğmayan ve dağılmayan şeylerin yakînine sâhip bulunuyoruz. Akıl ile tabi'î gerçek arasında esâslı bir bağlantı vardır. Tabiat bilgisinde hatâ olamaz. Hatâ yalnız burhandan („isbattan") ileri gelir. İsbatlarda ferdî irâde işe karışır. Bu da çok defa cüz'î bilgilerde meydana çıkar. Fakat isbatı vâcip olmayan prensipler için mesele değişir. Daha üstün dereceden küllîlerde ise, isbat imkânsızdır. Ontolojik bir temel olan hadsî bilgi bütün isbatların da temeli olur.

Akıl varlığın zarûretinin sûretidir. Ayrıca hislerin de sûreti vardır. Bundan dolayı, onlar da yanılmaz; yalnız merkezleri akıl değil, muhayyiledir. Varlık insanda doğrudan-doğruya

küllî ve cüz'î sûret nâlında görünür. Bu zihinde cevher ve dokuz arazdan ibâret olan on kategori (makûle) hâlini alır.

Biz eşyânın mâhiyetine nufûz için *ḥadd*'leri (târifleri) kullanırız: târif vâsıtası ile bir şeyin cevherini biliriz. Sırf ârâzlara âit olan bir târif kat'î olamaz. Cevher hikmet-i vücûdunu varlıktan alır. Her meseleyi, varlık meselesine ircâ suretiyle, hakikat problemi halledilebilir. Varlık müşahhas bütündür. Bu görüş Aristo'yu, Eflâtun'u, İbn Ruşd'ü İbn Sînâ'dan ayırmaktadır. İbn Ruşd, İbn Sînâ'daki Eflâtunculuğa hücûm ediyor. İbn Sînâ'ya göre, birlik on mahmûlün ârâzıdır. Cüz'î küllînin ârâzıdır. İbn Ruşd bu tâbirleri tersine çeviriyor. Küllî cüz'îlere nazaran *mumkin-i ḫās*'tır. İbs Sînâ sayan sayı ile (*'adad al-mu'addid*) sayılmış sayıyı (*vāhid-i muṭlaḳ*) karıştırıyordu. Birincisi mümkün ise de, ikincisi cevherin esâslı unsurudur. Varlık bir araz ise, bizim var olan bilgi prensibimiz mevcut olamaz: varlık yokluk olamaz.

İbn Ruşd, Ġazzālī'ye hücûm vesilesi ile, İbn Sînâ felsefesi karşısında vaziyetine daha bâriz bir şekil vermektedir. İbn Ruşd'e göre, İbn Sînâ, eş'arî mezhebini benimsemiştir. Bu mezhebe göre, Allah tarafından yaratılan ânî (lahzavî) varlığın cüz-i ferdinde her şey mümkündür. İbn Sînâ'ya göre, illet ile olan her şey mümkün ve hâdis (*contingent*) tir. İllete bağlı olmayan her şey, vâcip („zarûrî") dir ki, bunlardan birincisi âlem, ikincisi Allahtır. Hâlbuki İbn Ruşd'e göre, illeti olmayan şey de vâcip ve mümkün diye ikiye ayrılabilir. Bu vaziyette mümkün ile vâcip („zarûrî") aynı olur. Mümkün diyince, illeti olan şey anlaşılırsa, devr ve teselsül olur: illeti olanın illeti vardır gibi. O hâlde illeti olmak zarûrî olmağa ve mümkün olmamağa delâlet eder. İlleti olan var olmamazlık edemez. Allahın zarûrî olduğu isbat edilince, mevcut olan her şeyden cinsler, neviler, fertler çıkar. Öyle ise âlemde her şey zarûrîdir.

İbn Ruşd'e göre, varlık müşahhas, yâni müteaddit olarak, vardır. Bu müteaddit sûrî bir vâhidde toplanmıştır. Cinsler nevilerden, neviler fertlerden teşekkül etmiştir. O halde mümkün nedir? Mümkün ancak izâfî olarak mevcuttur. İki mütenâkızdan birinin yanlışlığı zıddının doğruluğunu gösterir. Öyle ise, tam bir yakîn üzerine dayanarak, isbat edilen şeyler hakkında doğru bir ilim vardır. *Cadal* ile ifâde edilen muhtemel ve takribî şeyler hakkında da muhtemel bir ilim vardır. Cedel iknâ üzerine dayandığı için, burhanı tamamlamak şartı ile, âlimlerin işine yarayabilir; fakat yalnız ona dayananlar hatâya saparlar.

f. Fizik. Buradan itibâren İbn Ruşd, Allahı ve İlk muharriki bulmak için, fizik bahsine giriyor. Ona göre, fi'len nâmütenâhî yoktur. Bütünün mütenâhî olduğunu söyleyen Parmenides haklıdır. Nâmütenâhî bilfiil mevcut değildir. Eğer böyle olsaydı nâmütenâhînin yine nâmütenâhî olan bir kısmının kendi tamâmına müsâvî olması lâzım gelirdi. Öyle ise bütün mütenâhîdir. Gerçeğin mütenâhî vasfı ilmin imkânını gösterir. Vâkıa sonsuz illetlerin ilmi olamaz. Bununla berâber, nâmütenâhî yok ise de, âlemde tek bir prensip (mebde') de yoktur. Fâil illet ile gâî illet sûrete ircâ edilse bile, madde aslâ onlara ircâ edilemez. Tabiatta, Aristo'nun dediği gibi, pek çok prensip vardır. İbn Ruşd'e göre, Allah da, mebde'lerin âhengi olmak üzere, bu prensiplerden biridir.

Her kevnde üç unsur vadır: mevzu, sûretin bulunmaması (naks), sûret; mevzû kevn için zarûrîdir. Yokluktan hiç bir şey çıkmaz. Bulunmayış hâli yokluğu değil, ancak yeni bir sûret almağa istidadı ifâde eder.

Sûretler, müşahhas ve cüz'î bir mevcûdu te'sis etmeleri bakımından, madde gibi, meydana gelmişlerdir ve fesada elverişlidirler. Ne sûret, ne madde yaratılamaz. Birincisi ikincisinde zuhûr eder. Fakat yoktan var olmaz. Bunun için sûret de, madde gibi, ne kevne, ne fesâda elverişlidir. Kevn ve fesada elverişli olan cüz'î şahıstır

Cisimlerin istihâlesine sebep olan madde ile sûretin yanında üçüncü illet, yâni *'illat-i muḥarrika*'dir Madde ile sûrette hiç bir hareket yoktur. Onlar kendiliklerinden değişmezler. Ancak maddede ileride olacağı şeyi olabilme istidadı vardır. *Ḳuvva* maddenin biricik şartıdır. Bu da kendisinde henüz sûretin bulunmayışından ibârettir. Fakat bu bulunmayış mutlak yokluk değildir. İstihâleye elverişli olan varlığın bir tavrıdır. Maddenin türlü sûretlere istihâle imkânı onu sûretten ayırır.

Sûretin kendisi bölünmez olduğu hâlde, her türlü taksimin esâsıdır. Bu sûretler basit ve mürekkep cisimleri doğurur. Madde ve sûret fâil sûretler ile harekete gelir. Maddenin kuvvesi de sûretler ile mukayyettir. Fi'il kuvveden evvel gelir. Evvelce var olan sûretlerden ilki buudları ihtivâ eden ve unsurların cinsi olan temâyüldür.

Hâsılı hareket, maddeyi bir sûretten diğer sûrete geçirmek üzere, te'sir eder. Harekette tezâhür eden *'illat-i fā'ila*'dir. Aristocu İbn Ruşd'e göre, hareket, kuvveyi fiile sevkeden ve ezelî gerçek ile kevn ve fesâda elverişli gerçek arasında bağlantı kuran şeydir.

Fâil illetin de bir başka illete ihtiyacı vardır: bu da, kendisi hareketsiz olmakla berâber, fâil illetin hareketini tâyin eden *'illat-i ġā'îya*'dir. Fâilin gâî illetinin de yine fâ'il olmasına

imkân yoktur. Aristonun tâbiri ile, böylece ilânihâye uzayıp-giden bir devir meydana çıkar. Mutlak gerçeğin hareketli olan her şeye hareketini veren hareketsiz bir varlık olması lâzım gelir.

Bu suretle dört illet mutlak gerçekten ibâret bir bütünde birleşir. Bunlardan madde ile sûrete *'anâṣir* veya derûnî illetler, fâil ile gâyeye de *mabâdî* veya hâricî illetler denilir. Küllî, kevn ve fesât hâlindeki eşyâda bilkuvve, nefiste (zihinde) bilfiil mevcuttur. Fakat madde burada vâzıh târif edilmemiştir. Sûreti olmayan ve kendisini sûret ile kavradığımız şey diye târif edilir. Aristo'nun bu sâhadaki müphemliği İskender Afrodîsî'nin tefsirlerine meydan vermiştir. İbn Ruşd, bunları hulâsa ettikten sonra, maddeyi bir şeyi şey kılan mevzû diye târif ediyor. Cevherde madde sûretin mesnedini teşkil eder ve mânası daha geniştir. Akla nazaran hisler, zihne nazaran hayaller madde mefhûmuna girer. Sûrete gelince, o da bir çok mânalar alır. Gayr-i uzvî eşyâya mahsûs basit cisimlerin sûreti vardır. Semâvî (felekî) cisimlerin nefisleri ve sûretlerini alan uzvî cisimlerin sûreti vardır. İbn Ruşd bütün bunlarda Aristo fiziğine dayanıyor.

Bir ilk madde olduğu gibi, kevn ve fesâd bulmayan ve bütün sûretlerin illeti olan bir ilk illet de vardır. Ferdler nevilere, neviler cinslere, cinsler de cinsler cinsine ulaşır ki, işte bu cinsler cinsi veya sûretler sûreti Allahtır.

Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre, bütün hareket eden varlıklardan evvel bir muharrik vardır. İbn Ruşd'e göre ise, bu telâkkî Aristo'yu tamâmiyle ifâde etmez. Ona göre, tek, ezelî, her şeyi ihtivâ eden bir muharrik vardır. Hareket ve muharrik-i evvel telâkkîsinde, İbn Ruşd, gerek kelâmcılar, gerek Fârâbî ve İbn Sînâ'dan ayrılır ve kendisinin asıl Aristo'yu ifâde ettiğini söyler. Garp orta çağında da uzun müddet Averroïsme Aristoculuğun en sağlam tefsiri sayılmıştır. Bu telâkkîye göre, hareket ezelî ve ebedîdir ve tabiatta mevcuttur. Tabiat aslâ sükûn hâlinde değildir. Hareketin ezeliliğinden sükûnun ezelîliği doğar. Çünkü zıt hareketlerin muhassılasından sükûn çıkar. Hareketin ezelîliği isbat edilince, devrânî harekete sâhip olan nufus-i felekiyeye geçilebilir. Onlar kevn ve fesad âlemi ile kevn ve fesadın üstündeki bâkî âlem arasında mutavassıttırlar. Kelâmcılar bu âlemin *mabda'* ve *ma'âd* (eschatologie)'ı vardır derlerse de, Allahtan ibâret olan bu ezelî tabiatın mâhiyeten hareket içinde ve bundan dolayı ilk muharrikte bulunduğunu anlayamazlar.

İbn Ruşd, âlemin hudûsu veya kıdemi dolayısı ile, mütekellimîne hücûmunu, *Tahâfut al-tahâfut*'ünde, anlatıyor. Ġazzâlî feylesofların mezhebini redde çalışmış idi. Ġazzâlî'ye göre, Allah bizâtihî hilkat zamanını tâyin eder ve bu fi'il mutlak bir emirdir. Bu mutlak emir hiç bir suretle tâyin edilemez. İbn Ruşd ise, irâdeli ve hür fâilin fi'lini te'cîl veya tâcîlinden bahsetmenin abes olduğunu söylüyor. İlâhî irâde insan irâdesine benzetilemez. Eğer ona *'irâda-i muṭlaḳa* dersek, beşerî irâde ile karıştırdığımız için, ibhama sebep oluruz. Allah insan gibi zıtlardan birini seçme vaziyetinde bulunmamalıdır. Onun irâdesi ezelî ve değişmez fi'ildir; bizâtihî vâcib (zarûrî) dir ve vücûbu (zarûreti) kemâlinden gelir.

İbn Ruşd'e göre, ilk illetin fi'linin mebde'i hür olsaydı, zarûrî olamaz mümkün olurdu. Hâlbuki zarûrîdir. O değişmez ve ezelî fi'ile uygun olan gerçeğin mükemmel nümûnesidir. İbn Ruşd, Allahın irâdesinden bahsederken, müphem bir tâbir kullanıldığını söylüyor. Vâkıa *tasâvi 'l-ażdâd* meselesinde kelâmcılara böyle bir abesi müdâfaa imkânını yine feylesoflar vermişlerdir. Bu zıtlar, Allah için değil, sırf kevn ve fesâd âlemi içindir. Allahta ise, yalnız zıtların cem'i (*cam' al-ażdâd*) vardır.

Felekî cisimlerin hareketi âlemin âhengini te'min eder. Allahın varlığının delîli bütün hâdiseleri, hiç bir surette değişmiyecekleri, bir vahdet içinde birleştiren nizâmdır. Eğer her şey vâcib (zarûrî) olmasa idi, âlem mevcut olmazdı. Allahın varlığını isbat eden âlemin varlığıdır.

Ġazzâlî'nin feylesoflara diğer bir itirazı, Aristo'nun nâmütenâhî bir illetler zincirinin imkânsızlığı hakkındaki fikrini kabûl etmelerinden ileri geliyordu. İllet ile mâlûl arasında zarûrî râbıtayı inkâr eden Ġazzâlî'ye göre, bu delîl yerinde değildir. İbn Ruşd'e göre, Allahdan ibâret olan *'illat-i fâ'ila*, kürelerin devranî hareketleri sırasında âlemleri hareket ettirir. Devr bâkîdir. Fakat kevn ve fesâd hâlindeki ferdler fânîdirler. İlletler, arazî olarak, sonsuzdur. Onların arazî (ârizî) mâhiyeti ezelî cevher dışında kaim değildir.

Feylesofların ikinci iddiası da, Allahın kıdeminin zamanî değil, illî ve zâtî olduğu idi. Ġazzâlî'ye göre ise, âlemden evvel zaman yok idi; âlem ile berâber yaratıldı. Zaman Allahta mevcut olabilir mi? Âlemin dışında mekân mevcut olmadığı gibi, zaman da muhayyilenin mahsûlüdür. İbn Ruşd bu iddiayı reddediyor; Allahın zaman dışında olması doğrudur, diyor. Fakat Allahın kıdemi zaman dışında ise, bekası da zaman dışındadır. Öncelik ve sonralık muhayyel şeyler değildir. Fi'ilden önce kuvve vardır ve bu sonsuzca böyle gider. Bunun için, hareket hâlindeki oluşun kuvvesi sonlu (mütenâhî) dur. Ġazzâlî, sırf istidlâle dayanarak, hudûsdan önce zamanı ve âlemin dışında mekânı yalnız muhayyilenin tasavvur ettiğini söylüyor. İnsan, hâdiselerin tevâlîsine bakarak, tecrübe ile bu şeyleri tasavvur ediyor. „Fakat akıl onu nasıl kavrar?“ — diyor. Eğer zaman bâkî ise, halânın da nâmütenâhîde mevcut olması lâzımdır.

İbn Ruşd'e göre, burada muhayyel hiç bir cihet yoktur. Sonsuzda bilkuvve temâdîyi düşünmek muhayyel değildir. Eşyânın imkânının da bizzat eşyâ olduğunu söylemek doğru olamaz. Üç mâhiyet vardır: mümkün, muhâl, zarûrî. Muhâl (veya imkânsız) Allahın irâdesinin mevzûu olamaz. Mümküne gelince, o ancak zarûrînin içinde meydana çıkar ve fi'ilden önce gelen kuvvedir. Eş'arîlere göre ise, bil'akis mümkün hiç bir şey değildir. Çünkü o fi'ilden önce muhâl (imkânsız) idi; fi'il hâline gelince de artık mümkün değildir.

Feylesofların üçüncü iddiası, âlemin dâimâ mümkün olunca ezelî olmasıdır. Aksi takdirde onun muhâl olması lâzım gelirdi. Halbuki Ġazzâlî'ye göre, âlemin fi'len mevcut olma imkânı onun hudûsuna tâbîdir. Bundan dolayı o ezelî değildir. Nihâyet feylesoflara göre, imkân bir mesnede muhtâcdır ki, o da âlemden başka bir şey olamaz. Hâlbuki Ġazzâlî'ye göre, imkân, düşünülebilen her şeyi mümkün diye kabûl eden aklın hukmünden ibârettir. İmkânın bir mesnedi olsa idi, imkânsızlığın da mesnedi olmalı idi. Bundan başka imkân isti'dâd ile karıştırılmamalıdır. Nitekim İbn Sînâ insan nefislerinin, muayyen bir anda, maddesiz olarak, vücûda geldiklerini söylüyor. Hâlbuki mümkün de imkânsız ve zarûrî gibi sırf enfüsî bir hukümdür. Ayrıca imkân, küllîler gibi, insan aklı olmasaydı, yine de Allahta mevcut olacaktı. Eğer feylesoflar imkânsızlığın da bir mesnedi icâp ettiğini ileri sürerlerse, onlara cevap olarak, bunun ikinci bir Allahın vücûdundan ibâret bir mesnedi gerektirdiği söylenebilir. Beyaz ve siyah, cisimlerin dışında, düşünülemez mi? Nefis, kendisinden evvel bir mesnedi olmaksızın, cisimden var olmamış mıdır?

İbn Ruşd'e göre ise, bil'akis, imkânın iki şekli vardır. Kabilin („alıcının“) imkânı, fâilin imkânı. Birincisi olmadan ikincisi devam edemez. Madde tekevvün etmiyor, varlığın sûretleri mütevâlî bir tarzda onda inkişâf ediyor, mutlak yoklukta varlığa geçme kuvvesi yoktur. Mümkün ve imkânsız (muhâl) müşterek mesnedleri olan zıtlardır. Cisimler hareket etmeden boşluğun imkânsızlığından bahsedilebilir mi? Ġazzâlî, mebde'-i teşahhusu anlamamıştır. Nefisler aynalarda akseden güneşin şuâları gibidir. Maddede mebde'-i hayat şahsî ve cüz'î nefs olur. Kendinden tecrid olunan eşyâ olmaksızın küllî anlaşılamaz. Dış âlemde mukabilleri olmasaydı, külliler nefiste mevcut olmayacaklardı. İbn Ruşd'e göre, Ġazzâlî hakikati isbat edemeden, feylesofların meseleklerini tenkide kalkmıştır. İleride *Asâs al-'aḳâ'id* adlı bir eserde, bu isbata gireceğini vaad etmiş ise de, böyle bir kitap yazmamıştır.

Tahâfut'ün diğer mühim bir münâkaşası, *ma'âd*'a, yâni âlemin mahvolmasına âittir. Ġazzâlî burada bu imkânı isbat eden mütekellimînin muhtelif akîdelerini anlatıyor. Halk imkânına sâhip olan Allah mahv imkânına da sâhiptir. Ġazzâlî güneşin cesâmetinin azalmayacağını iddia eden Câlînûs'un kanâatine zıt bir fikir müdâfaa ediyor. Onca madde azalabilir. Biz bunu altın ve diğer maddelerde fark etmiyorsak, bu bizim mahdutluğumuzdan ileri gelir. Fakat cesâmetin azalması madde âleminin umûmî bir vasfıdır ki, bu sûretle âlem mahva doğru gidebilir. İbn Ruşd, kelâmcılar ve Ġazzâlî'nin fikirlerine hücûm ederken, ebedî illet olan ilâhî fiil müdâhalesi ile, varlık sûretlerinin değişeceğini, fakat bu âlemin değişmesine rağmen âlemlerin mâhiyetinin sâbit kalacağını kabûl ediyor. İki mütefekkir arasındaki bu münâkaşa, zamanımızda Lavoisier kimyası ile enerjinin azalması fikri arasındaki esâslı farkı uzaktan andırıyor. Bilindiği gibi, Lavoisier„ tabiatta hiç bir şey yaratılmaz, hiç bir şey kaybolmaz“ prensibine dayandığı hâlde, Carnot fiziği âlemde enerji azalmasının ve binnetice mahva doğru gidişin bulunduğu esâsından hareket etmektedir.

g. Kemâl-i evvel fikri (entelechia): İbn Ruşd'e göre, kevn ve fesâda tâbî müşahhas cisimlerin üstünde akıl ile kavranan ve ne kevne, ne fesâda tâbî olmayan bir ilk madde vardır. Bu, müteharrik ve ezelî cevherin, kevn ve fesâdı olmayan felekî kürelerin maddesidir. İlk felekin, kendi muharriki etrafında, devranî hareketinin sâikı nedir? Ezelî (bâkî) ile fâsid arasında orta had mütemâdîdir. Mütemâdî, ezelî değildir. Çünkü varlığının illeti derûnî değil, hâricîdir. Tekvînî ve zarûrî değil, ârızîdir. Aynı zamanda, mütemâdî olması için, fesâda elverişli de olmaması lâzımdır. Hareket ve zaman mütemâdîdirler. Her ikisi de ezelî muharrik ile hareket yüzünden kevn ve fesâd hâlindeki eşyânın arasındadır. Bu sâhada islâm düşüncesi, Aristo ve hattâ Eflâtun'u terkederek, sâbi'ilik te'sirine kapılmıştır.

İbn Ruşd, İbn Sînâ'nın ve yeni Eflâtunculuğun felekte kemâlini bulan sükûn fikrini reddeder. Onca bu imkânsızdır. Nitekim Allah da sükûn hâlinde değildir. Çünkü Allah bizzat küllî varlığı harekete getiren ezelî fi'il (action) dir. Allah hakikaten *ġâya al-kamâl* ve kâinâtın hayatıdır. İbn Ruşd felekî cisimlerin hareketi meselesinde, gerek İbn Sînâ'yı,

gerek Ġazzālī'yi tenkit ediyor. Ġazzālī'ye göre, feleklerin hareketi Allah tarafından irâde edilmiştir. İlletleri yoktur. Feylesoflar felekî cisimlerde kasd olduğunu söylemişlerse de, bu tamâmen abes ve mütenâkızdır. Devrânî hareketle felekî cisimlerin kemâllerini muhâfaza ettiklerini söylemek yanlıştır. İbn Ruşd felekî cisimlerde kasd olmadığını iddiada Ġazzālī ile berâberdir. Fakat ona göre, feleklerin dönmeleri, Allahın keyfî irâdesinden değil, ancak onların sûrî mâhiyetlerinden ileri gelmektedir.

Maddî bir cismin kemâl-i evveli olan ve maddeye bağlı bulunan nefis, akılda tam sûret hâlini alır. Empedocles'in nazariyesinden mülhem olarak, yalnız benzerler birbirlerini bilecekleri için, nefs kendisindeki mahsûs sûret sâyesinde mahsûsları, mâkûl sûret sâyesinde de mâkûlleri kavrar. İşte İbn Ruşd'e göre, Aristo bilgi nazariyesinin tam izahı budur. Eğer nefis yalnızca mücerret sûret olsa idi, başka sûretler almaması, onların hâricde bırakılması lâzım idi. Bu suretle de bilgi imkânsız olurdu.

Akıl ile nefsin münâsebeti meselesinde tamâmen Aristo'ya bağlanıyor. Nefsin ölmezliği meselesi İbn Ruşd'ü pek meşgûl etmiyor. Ona göre nefs cevherdir, bedenin arazı değildir. Bedenin inhilâli ile onun inhilâl etmemesi lâzım gelir. Nefis *al-kamāl al-ṣānī* değil, *al-kamāl al-avval*'dir. Umûmiyetle canlıların nefsini ve hayatını dörde ayırıyor: anlamak, hissetmek, hareket etmek, çoğalmak. Bu suretle nefs-i nâtıka, nefs-i müdrike, nefs-i harekî, nefs-i nebatî meydana çıkar. Onlar bir silsile hâlinde derecederece alçalır ve Allahtan nebata kadar, bütün varlık merâtibini teşkil ederler. Akıl, nefsî olmaması bakımından, mücerrettir; nefsî olması bakımından, mücerret değildir. Bu mânada insan bedeninin kemâlidir.

İbn Ruşd'e göre, hayat hâdiselerinde hâkim tabi'î zarûret maddî bir zarûret değildir; ga'î ve sûrî bir zarûrettir. Hayvanî hayata âit hâdiselerin mebde'i gâ'î illettir. Hayvanlar, bu sâyede, mümkün kemâllerine ulaşırlar. Hâlbuki maddede böyle bir gâ'î illet ve bundan dolayı da *kamāl* imkânı yoktur. Bununla berâber, âlem bütün olarak alınınca, „nufûs-i felekiye" nin gâ'î illetine bağlandığı için, âlemin nefsi de, „kemâl-i evvel" e sâhiptir. İbn Ruşd, bu suretle, zâhirî madde ve nefs ikiliğinden kurtulur.

h. Amelî felsefe. İbn Ruşd felsefesinin son kısmı amelî gâyeye âittir. Burada feylesof, ahlâk ve siyâsette, insanların koydukları kendi gâyelerinden bahsediyor. Beşerî fi'illerin gâyesi saadet-i uzmâ'dır Bu mânada kemâl-i evvel ve saadet-i uzmâ birleşiyorlar. Rûhların bütün şevki bu âlemde saâdete ve yüksek bir âlemde ezelî saâdete ulaşmaktır. Ezelî saâdet bütün nefslerin birleştiği küllî bir nefis içinde gerçekleşir. Böyle bir nefis ise, ancak insan rûhlarının insâniyet ile birleşmelerinden ibârettir. Bu suretle nefis için ebedî hayat, insâniyetin vahdetinde devam etmek olacaktır. İbn Ruşd bu meselede, Fārābī ve İbn Sînā'nın müphem fikirlerini, Ġazzālī'nin „haşr-i ecsâd" hakkındaki görüşünü kifâyetsiz buluyor. Ona göre, ferdî nefisler ayrı-ayrı kaldıkça, saâdet-i uzmâya ulaşamazlar. Allah, İbn Ruşd'e göre, varlığın bu mutlak ve küllî imkânından başka bir şeye delâlet etmez.

i. Din felsefesi. İbn Ruşd'ün din felsefesi böylece metafizik bir realism şeklini almaktadır. Bununla berâber, feylesof bâzan tam bir dinî agnostisism içinde bulunmaktadır. O her şeyden önce ilim arıyor ve sırf ilim felsefesi kurmak istiyor, yalnız istidlâle ve tecrübeye inanıyor. Dini, ancak onunla te'lif ve te'vil sureti ile izah ediyor. Te'vil edemediği yerlerde sâkit kalıyor; yahut bu sırlara nufûz edemiyeceğini söyleyerek, sözü kesiyor. Muvahhidî hukümdarlarının gözünden düşmesine, halkın hücûmuna uğramasına sebep olan onun bu sistemli hareketi idi. Şerîat ile felsefenin te'lifine dâir fikirlerini bilhassa *Faṣl al-maḳāl* ve *Kaşf ʿan manāhic al-adilla* adlı kitaplarında toplamıştır (bu kitaplar 1859'da M. J. Müller tarafından, Münich'te, bastırıldı. 1942'de L. Gauthier tarafından *Traité décisif* adı ile fransızcaya, 1934'te Nevzad Ayas tarafından, türkçeye tercüme edildi ise de, sonuncusu hâlâ neşredilememiştir). Birinci kitap, Fārābī'de olduğu gibi, felsefe ve dinin te'lifine dâirdir. Gauthier'nin dediği gibi, İbn Ruşd, kelâmı şiddetle tenkit ederken, din ve ilmin esâs prensiplerinde âhenk görüyor. Yalnız dinin, sembollere baş-vurmak sureti ile, halkın muhayyilesine hitap ederek, hakikatleri telkîn ettiğini, felsefenin ise, doğrudan-doğruya akla hitap ederek, küllî hakikatten bahsettiğini söylüyor. Felsefenin din nazarında yalnız mübah değil, aynı zamanda vâcip olduğunu göstermek için, âyetlerden delîller getiriyor.

j. Siyâsî felsefe. Feylesof ahkâm-ı sultâniye, yâni siyâsî otorite hakkında da, aynı rasyonalist kanâati muhâfaza ediyor. Burada fakîhlere, kelâmcılara ve bilhassa *al-Aḥkām al-sulṭānīya* adlı eseri ile meşhûr olan Māvardī'ye hücûm ediyor. Hukukun, devletin ve hilâfetin esâslarını tamâmen akıldan çıkarmaya çalışıyor. İbn Ruşd'ün islâm orta çağı sonundaki bu cezrî vaziyeti islâm felsefesinin meşşâ'îlik sisteminde ne kadar ileri gittiğini göstermektedir.

k. Devri ve sonrakiler. İbn Ruşd, al-Kindī'den beri an'anesi kurulmuş olan meşşâ'î felsefesine mensûptur. Fakat Fārābī ve İbn Sînā, Eflâtun ile Aristo'yu yahut Aristoculuk ile yeni Eflâtunculuğu te'life çalıştıkları hâlde, İbn Ruşd bütün bu târiflerden uzaklaşmış, doğrudan-doğruya Aristo'yu şerhetmiş, kendi felsefesini de, ondan ve bir dereceye kadar, Themistius ve Alexandre d'Aphrodise şerhlerinden çıkarmıştır. Bunun için, İbn Ruşd'e kelimenin tam mânası ile *meşşâ'î* (péripateticien) denilebilir. Zamanında İbn Ṭufayl ile dostâne münâsebetlerine rağmen, fikir istikametleri ayrı idi. İbn Ṭufayl ve İbn Ruşd'ü yaklaştıran yegâne nokta, insanî akl ile Allah arasındaki ittisal fikrinden geliyordu. Fakat İbn Ṭufayl açıkça *işrâkî* felsefesine bağlı bulunuyordu. İbn Ruşd'ü daha ziyâde İbn Bâcca geleneğinin devamı sayabiliriz. İbn Ma'mūn ile görüştüğü rivâyeti hakikate yakın görünmüyor.

XII. asrın sonlarında, garpta İbn Ruşd felsefesi aleyhinde hareket başladı. 1209'da Paris konsili toplandı ve İbn Ruşd'ün önce tabiiyâta, sonra *K. mā baʿd al-ṭabīʿa*'ya âit şerhlerini yasak etti. 1269'da, konsil, İbn Ruşd felsefesini şu altı maddeden dolayı tekfir etti: 1. Âlemin ezelîliği, 2. Âdem'in inkârı, 3. insan aklının birliği, 4. ferdî aklın beden ile berâber mahvolduğu, 5. beşerî fi'illerin inâyet-i ilâhiye dışında kaldığı, 6. Allahın inâyetinin insanı ebedî kılmaktan âciz olduğu.

Bununla berâber, İbn Ruşd'ün tıp kitapları, cenûbî Fransa'dan şimâlî İtalya'ya doğru yayıldı, Padoua medresesinde okundu. O sırada bâzı felsefî kitapları da okunuyordu. Hekimler hür düşünceyi ondan öğrendiler; felsefesini aldılar. Bu şehirde 1436 ve 1476 tarihlerinde bâzı kitapları basıldı (İbn Ruşd'ün lâtince tercümelerinin neşri hakkında bk. bibliyografya). Roger Bacon onun eserlerinden istifâde etti ve *Opus Magnus* adlı eserinde ondan mülhem oldu. Thomas Aquinus (1225—1274), eserlerini tenkit ve şiddetle hücûm etmesine rağmen, bütün kitaplarında onun az-çok te'siri altında kaldı. Petrarca ve Dante şiirlerinde ondan ağır kelimeler ile bahsettiler. Holandalı râhip Hermann van Riswik, 1512'de La Haye'de, İbn Ruşd felsefesini müdâfaa ettiği için, ateşte yakıldı. İlk muhâkemesi 1502'de yapılmış ve affedilmiş olduğu hâlde, aynı fikirde israr ettiği için, nihâyet 14 kânun 1. 1512'de ateşte yakılma cezâsına çarptırıldı. Son sözleri şu oldu: — „En büyük âlim, Aristo ile onun şârihi İbn Ruşd'dür ve bunlar hakikate en yakın insanlardır Onlar sâyesinde hidâyete kavuştum ve fazîletleri ile, evvelce kör iken, sonradan nûru gördüm." —

l. İbn Ruşd felsefesinin buhranı. Bütün islâm ve hıristiyan orta çağ felsefesinde olduğu gibi, İbn Ruşd felsefesinde de, merkezî bir buhran noktası görülmektedir: bu da grek düşüncesi ile sâmî dinlerin uzlaştırılması mecbûriyetidir. Greklere göre, âlem, tanrılar gibi, ezelîdir. Tanrı âlemin yaratıcısı değil, yalnızca ona nizam veren (demiurgos) dir. Greklere göre, tabiatta aklî bir nizam vardır: başka tâbir ile âlem mâkûldür. Hâlbuki sâmî dinlere göre, (yahudilik, hıristiyanlık, islâmiyet), âlem yoktan (ex nihilo) var olmuştur. Allah bu âlemin yaratıcısıdır. Hâdiseler mutlak bir nizâma değil, Allahın irâdesine tâbîdir. Görülen zâhirî nizâm, ilâhî irâdenin itiyadî şeklinden (*ʿādat Allah*) ibârettir. Böyle olması zarûrî değildir. Başka türlü de olabilirdi. İslâm feylesofları ve bilhassa İbn Ruşd bu iki zıt doktrini uzlaştırmanın, hiç değilse zâhiren te'lifinin buhranı içindedirler. Kelâmcılar ve bilhassa Ġazzālī, açıktan-açığa din yolunu tutmuşlar, felsefeden ancak bunu te'kit ettiği nisbette istifâde etmişlerdir. Feylesoflar ise, grek mütefekkirlerinden ayrılmamışlar, fakat ezeliyetçilik ile hilkatçilik arasındaki derin tezadı te'vil için büyük güçlükler ile karşılaşmışlardır. Fārābī ve İbn Sînā yeni Eflâtunculuğun sudûr, tecellî veya feyezan (procession) nazariyesinden istifâde ettikleri için, iki zıt görüşün yaklaştırılmasına, bir dereceye kadar, imkân olmuştur. Bu yüzden de tasavvuf mesleklerine yaklaşmışlardır. İbn Ruşd ise doğrudan-doğruya Aristocu olduğundan, te'life imkân kalmamış, ancak zâhirî te'vil yollarına baş-vurmuş, bundan dolayı da kelâmcılar ile şiddetli mücâdelelere kapı açılmıştır.

Bibliyografya: İbn Ruşd, *Kitāb tahāfut al-tahāfut* (Kahire, 1303); al-Ġazzālī, *Tahāfut al-falāsifa*; İbn Ruşd, *Kitāb mā baʿd al-ṭabīʿa va huva 'l-ḳism al-rābiʿ min talḫīṣ maḳālat Aristo*; Muḥammed Luṭfī Cumʿa, *Tārīḫ falāsifat al-islām fi 'l-Maşrik va 'l-Maġrib* (Kahire, 1927); T. J. de Boer, *Tārīḫ falsafat al-islām* (arap. trc. Muḥammed ʿAbd al-Hādī Abū Rīda, Kahire, 1948); Muḥammed al-Bahī, *al-Cānib al-ilāhī min al-tafkīr al-islāmī*; Muṣṭafa ʿAbd al-Rāziḳ, *Tamhīd li-tārīḫ al-falsafat al-islāmīya* (Kahire, 1944); Navfal Efendi, *Zubdat al-şaḥā'if fī siyaḥat al-maʿārif* (Beyrut, 1879); Ṣāʿid al-Andalusī, *Ṭabaḳāt al-umam*; İbn Abī Uṣaybiʿa, *ʿUyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* (Kahire, 1883); İbn al-Ḳifṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥukamā'* (Kahire, 1326); *İslâm Ansiklopedisi*, madd. ĠAZZĀLĪ, İBN BĀCCA, FĀRĀBĪ, İBN SĪNĀ; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-i islâmiye dersleri* (taş basma, İstanbul Edebiyat Fakültesi); Hilmi Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi* (İstanbul, 1946);

İzmirli İsmail Hakkı, *Ġazzālî* (*Ceride-i ilmiye*, 1921—22, sayı 51—69); M. A. Aynî, *Ġazzālî*; H. Ziya Ülken, *İslâm medeniyetinden terc...* (İstanbul., 1948); Baban-zâde, *İbn Tufayl'in Ḥay b. Yaḳẓān terc...* (*Mihrab*, 1923—24, sayı 3—22); S. Munk, *Mélanges de phil. juive et ar.* (Paris, 1859); G. Colin, *Avenzoar, sa vie et ses oeuvres* (Paris, 1911); Ernest Renan, *Averroès et l'averroïsme* (Paris, 1852); Léon Gauthier, *Ibn Rochd* (*Averroès*), Paris, 1948; G. Quadri, *La philosophie arabe dans l'Europe médiévale* (Paris, 1947); T. J. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam* (1910); Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam* (Paris, 1923); Max Horten, *Die Hauptlehren des Averroes nach seiner schrift, Die Widelegang des Gazali* (Bonn, 1913); J. Obermann, *Der philosophische und religiöse subjektivismus Gazalis* (Leipzig, 1912); M. Horten, *Die philosophie des Islam* (München, 1924); Dr. S. van den Berg, *Die Epistome der Metaphysik des Averroes* (Leiden, 1924); İbn Ruşd, *Tafsīr mā baʿd al-ṭabīʿa* (nşr. Maurice Bouyges, *Bibliotheca Arabica Scholastico rum*). Beyrut, 1932; ayn. mll., *Talḫīṣ kitāb al-maḳūlāt, Les catégories d'Aristote* (nşr. M. Bouyges); M. Bouyges, *Notes sur les philosophes arabes connus des Latins au Moyen-âge* (*Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth*, Beyrut, 1921); L. Gauthier, *Ibn Rochd, Traité déc. la traduc. de Fasl-al-maqal* (Cezayir, 1942); M. Alonso, *Averroes observador de la naturaleza* (*al-Andalus*, V, 1940); Pierre Duhem, *Le système du monde, de Platon à Copernic* (Paris 1917, 5. tab.), L. Gauthier, *La théorie d'Ibn Rochd sur les rapports de la religion et de la philosohpie*; ayn. mll., *Scolastique musulmane et scolastique chrétienne* (*Revue d'histoire de la phil.*, 1928); ayn. mll., *Trois commentaires „averroistes" sur l'Ethique à Nicomaque* (*Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge*, Paris, 1948); D. H. Salman, *Jean de la Rochelle et l'averroïsme latin* (*ayn. esr.*, 1948); W. Meijer, *Dunin Dorkowski*; K. O. Meinsma, *Overeenkomsi van Spinoza's wereldsbeschounring met de Arabische wijobegeerte* (*Tijdschrift voor Wijsbegcerte*, 1920).

(Hilmi Ziya Ülken.)

İBN AL-SĀʿĀTĪ. [Bk. İBNÜSSÂʿÂTÎ.]

İBN SABʿİN. [Bk. İBN SEBʿİN.]

İBN SAʿD. [Bk. İBN SAʿD.]

İBN SAʿD. İBN SAʿD, Abū ʿAbd Allāh, Muḥammed b. Saʿd b. Manīʿ al-Baṣrī al-Zuhrī (785—845), Banī Hāşim'in mevlâsı olup, Kātib al-Vāḳidī („al-Vāḳidī'nin kâtibi") unvanı ile mârûftur. İbn Saʿd, VII/II, 99'dan anlaşıldığı üzere, 168 (784/785) yılında doğmuştur; 230 (845) yılında, doğduğu yerde, 62 yaşında, öldüğü söylenmektedir. Huşaym, Sufyān b. ʿUyayna, İbn ʿUlayya, al-Valīd b. Muslim ve bilhassa Muḥammed b. ʿOmar al-Vāḳidī [b. bk.]'den hadîs tahsil etmiştir. Hadîsleri Abū Bakr b. Abi 'l-Dunyā ve diğer hadîs âlimleri tarafından nakledilmiştir. 230 (845) senesinde vefat etmiştir. Peygamber'in sîresinden, sahâbelerinden ve müellifin zamanına kadar olan tâbiînden bâhis *Kitāb al-ṭabaḳāt* nâmındaki eseri meşhûrdur. İbn Ḫallikān ve Kâtib Çelebî, „Büyük"'ün yanında „Küçük tabakat" kitabını da zikretmektedirler. *Fihrist* müellifi İbn Saʿd'ın *Kitāb aḫbār al-nabī*'sinden bahsettiği zaman, bundan müstakil bir eser değil, fakat *Kitāb al-ṭabaḳāt*'ın Peygamber'in *Sīra*'sinden bahseden birinci kısmını anlamak icâp eder. *Kitāb al-Ṭabaḳāt*, tamam olarak, şu unvan altında neşredilmiştir. *„Ibn Saad. Biographien Muhammeds, seiner Gefährten und der späteren Träger des Islams bis zum Jahre 230 der Flucht*, im Verein mit C. Brockelmann, J. Horovitz, J. Lippert, B. Meissner, E. Mittwoch, F. Schwally und K. Zetterstéen, herausgegeben von Ed. Sachau", Leiden, 1904 v. dd.; cild I—VIII, 1904—17, IX, Fihristler, 1921, 1928, 1940.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 99; Ẕahabī, *Taẕkira*, Ṭab., VIII, nr. 14 (=II, 13); İbn Ḫallikān, nr. 656; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, nr. 53; Brockelmann, *GAL*, I, 136/137; Loth, *Das Classenbuch des Ibn Saʿd*, Habilitation tezi, Leipzig, 1869; krş. Wüstenfeld, *ZDMG* (1850), IV, 187 ve Loth, *göst. yer.* (1869), XXIII, s. 593; Sachau, *Einleitung zu Ibn Saad*, III, 1. kısım.

(E. Mittwoch.)

İBN ṢADAḲA. [Bk. İBN SADAKA.]

İBN SADAKA. İBN ṢADAḲA, üç vezîrin ismidir:

1. Calāl al-Dīn ʿAmīd al-Davla Abū ʿAlī al-Ḥasan b. ʿAlī (?—1128), al-Mustarşid'in vezîridir. 513 (1119/1120) senesinde vezîr tâyin edildi; fakat 516 senesi cemâziyelevvelinde (temmûz/ağustos 1122) halife tarafından azlolunup, evi de yağma edildi. Yeğeni Abu 'l-Riżā Musul'a ilticâ edince, vezâret, evvelâ ʿAlī b. Ṭirād al-Zaynabī'ye ve bilâhare aynı senenin şâbânında (teşrin I./teşrin II.) Aḥmed b. Niẓām al-Mulk'e tevdî olundu. Yeni vezîr, İbn Ṣadaḳa'nın hukûmet merkezini terketmesini istedi, o da bu sebeple Ḥadīşat ʿĀna'ye, Amîr Sulaymān b. Muhāriş'in yanına gitti; fakat ertesi sene vezârete getirildi. Selçuklu emîri Tuğrul b. Muḥammed, Dubays b. Ṣadaḳa [b. bk.]'nın teşvîkı ile, Irak'ı baştan-başa zaptetmek üzere, Bagdad üzerine yürüdüğü zaman, halife 519 saferinde (mart 1125) ona karşı yürüdü. Tuğrul ile Dubays karargâhlarını Calūlā'da, halife ile vezîr ise Bagdad'ın şimâl-i şarkîsinde al-Daskara'de kurmuşlardı. Tuğrul Bey ile Dubays sapa yollardan Bagdad üzerine yürümeğe karar vermişler ve Dubays, 200 süvâri ile, keşif kolu olarak, yola çıkmıştır. Dubays Nahravān'da Diyālā geçidini tuttu. Tuğrul Bey bir taraftan yakalanmış olduğu hümmâlı bir hastalıktan ve diğer taraftan da ilerilemesine mânî olan yağmurlardan dolayı, geciktiğinden, halife ondan evvel gelmeğe ve Dubays'i yakalamağa muvaffak oldu. Dubays, al-Mustarşid ile barışmak arzusunda bulunduğu cihetle, halife kendisini affetmek istedi ise de, vezîr onu caydırdı. Bunun üzerine, Tuğrul Bey ile Dubays, Selçuklu sultanı Sancar'dan yardım istemek üzere, Horasan'a doğru yollarına devam ettiler. Calāl al-Dīn b. Ṣadaḳa 1 receb 522 (1 temmûz 1128)'de vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 409—411; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), X, bk. *Fihrist*; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 224.

2. Calāl al-Dīn Abu 'l-Riżā Muḥammed, evvelkinin yeğeni ve al-Rāşīd'in vezîridir. al-Rāşid'in tahta geçmesini müteâkip, İbn Ṣadaḳa, 529 (1135) senesinde vezîr tâyin edildi. Ertesi sene halife ileri gelenlerden bir çok kimseyi hapsettirdiği vakit, vezîr, Musul vâlisi Zankī b. Aḳ-Sunḳur'un yardımını istedi ve al-Rāşid'in 530 senesi zilkâdesinde (ağustos 1136) tahttan indirildiği zamana kadar mevkiini muhâfaza eyledi. Bilâhare muhtelif vazifelerde bulunmuş ve 556 (1160/1161)'da vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 416; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), X, 394, 423; XI, 23.

3. Mu'taman al-Davla Abu 'l-Ḳāsim 'Alī, al-Muḳtafī'nin vezîridir. Dindar ve mârûf bir âileye mensûp olmasına rağmen, pek az tahsil görmüştür ve bir vezîrin vazifesini teşkil eden husûslar hakkında mâlûmâtı noksan bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 419.

(K. V. Zetterstéen.)

İBN SAʿÎD. [Bk. İBN SAʿÎD.]

İBN SAʿÎD. İBN SAʿÎD Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Mūsā al-Maġribī (1208?—1274?), arap filologu olup, 610 (1214; başkalarına göre 605=1208)'da Gırnata civârında, Ḳalʿat Yaḥsub (Alcalá la Real)'da doğmuş ve İşbīlīya'de tahsil görmüştür. Babası ile birlikte, haccetmek üzere, Mekke'ye müteveccihen seyahate çıkmış, fakat 639 (1241/1242) senesinde İskenderiye'ye vâsıl oldukları zaman, babası 640 (1243)'ta bu şehirde vefat etmiştir Kendisi İskenderiye'de kaldı. Fakat 648 (1250)'de Bagdad'a ve oradan, Kamāl al-Dīn [b. bk.] ile birlikte, Haleb'e ve daha sonra da Şam, Musul, Bagdad, Basra ve Mekke'ye gitti. Bilâhare Tunus'a giderek, Abū ʿAbd Allāh al-Mustanşir'in hizmetine girdi. 666 (1267)'da şarka avdet ve bu defa İskenderiye ve Haleb yolu ile Ermenistan'a gitti. Bundan sonra, Tunus'a gitmek üzere, yola çıktı ve Şam'a geldiği vakit, orada 673 (1274)'te vefat etti. Başka bir rivâyete göre, 685 (1286)'te Tunus'ta vefat etmiştir. *al-Muġrib fī ḥula 'l-Maġrib* nâmında bir Magrib tarihi vücûda getirmiştir (krş. K. Vollers, *Fragmente aus dem Muġrib des Ibn Saʿid. Semitist. Studien*, cüz 1; İbn Saʿîd, *Kitâb al-Muġrib..., Buch IV, Gesch. der Iḫṣîden..., Textausg...*, nşr. K. L. Tallquist, Leiden, 1899). Bundan başka isimleri Brockelmann ve Pons Boigue tarafından zikredilmiş bulunan muhtelif eserler yazmıştır.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 336 v.d.; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 306 v.dd.; krş. burada ve Brockelmann (*göst. yer.*)'da mevcut bulunan bibliyografya mâlûmatı.

İBN SARĀYĀ. [Bk. İBN SERÂYÂ.]

İBN AL-SARRĀC. [Bk. İBNÜSSERRÂC.]

İBN SAʿŪD. [Bk. İBN SÂʿÛD.]

İBN SAʿŪD. İBN SAʿŪD, Dar'īya [b. bk.] ve Riyāż Vehhâbî emîrlerinin ismidir. Bu sülâlenin müessisi olan Muḥammed b. Saʿūd, aslen ʿAneze arapları büyük gurupundan Vuld ʿAlī Mesāliḥ kabîlesinin Muḳrim aşîretine mensûptur. Dar'īya'de hukûm süren babası Sa'ūd 1141 (1727) ile 1150 (1737) arasında vefat etmiştir. İbn Saʿūd'ların şeceresine nazaran bunun Muḥammed'den başka daha üç oğlu vardır: Sunayyān, Muşārī ve Farḥān. Dar'īya ve Riyāż Vehhâbîlerinin idâresi, zamanımıza kadar Muḥammed b. Saʿūd hânedanı elinde bulunmuştur. İbn Sunayyān ve İbn Muşārī sülâleleri yalnız iki gâsıp (aş. bk.) tarafından temsil edilmiş ve esâsen bunlar bu hânedanın tarihinde ancak ikinci derecede bir rol oynamışlardır. Farḥān ile ahfâdına gelince bunlar ancak şecere dolayısı ile tanınmaktadır.

Dar'īya-Riyāż Vehhâbîlerinin tarihi 3 devreyi ihtivâ etmektedir: Dar'īya'nin memleketin hukûmet merkezi olduğu birinci devre 1820 tarihinde mısırlıların işgâli ile nihâyet bulur; ikinci devre sülâlenin Turkī ve Faysal taraflarından yeniden te'sisinden memleketin Cabal

Şammarlı İbn Raşîd tarafından zaptına kadar (1820—1891) devam eder; üçüncü devre Riyāż'ın 1902'de İbn Sa'ūd'lar tarafından İbn Raşîd'lerden istirdadı ile başlar.

I. Muḥammed b. Sa'ūd (1735? 'ten — 1766'ya kadar huküm sürmüştür). Vehhâbî mezhebinin müessisi olan Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb yerleşmiş olduğu 'Ayyene'den 1740 tarihinde çıkarılmış ve dostu Muḥammed b. Sa'ūd'a ilticâ etmiştir. Bunlar yeni mezhebi kılıç ve söz ile yaymak husûsunda anlaştılar ve birleştiler. Civâr kasabalara ve kabîlelere karşı hücûmlar 1159 (1746)'da başladı ve az bir zaman sonra Laḥsā emîrleri Banî Ḫālid, Nacrān beyleri Makramî'ler gibi daha kuvvetli komşuların müdâhalesini mûcip oldu. Mamafih bunlar Vehhâbîlerin terakkîlerini durduramadılar. Mekke şerîfleri, dinsiz telâkkî ettikleri Vehhâbîleri mukaddes makamlara girmekten men'ettikleri gibi, 1162 (1748/49)'de Bâbıâliye gönderdikleri raporlar ile Osmanlı hukûmetine yeni mezhep hakkında ilk haberleri verdiler. Muḥammed b. Sa'ūd, 30 sene huküm sürdükten sonra, 1179 (1766)'da vefat etmiştir.

II. 'Abd al-'Azîz b. Muḥammed b. Sa'ūd 1179'dan 1218'e kadar (1766—1803) huküm sürmüştür. İdâresinin ilk 30 senesi orta Arabistan şehir ve kabîlelerine, Banî Ḫālid'lere, Makramî'lere ve Muntafiḳ'lere karşı mütemâdî mücâdeleler ile geçmiştir. 1795'te Vehhâbîler Laḥsā ve Ḳaṭîf'i, hücûm ile, zaptetmişler ve Basra körfezi sâhiline yerleşmişlerdir. Basra ve Bagdad vâlileri ile müttefikleri Muntefiḳ kabîlesinin, Laḥsā'yı istirdat maksadı ile, 1797 (Muntafiḳ şeyhi Ṣuvaynî'nin seferi) ve 1798 (Kâhya 'Alî Paşa seferi)'de yapmış oldukları askerî hareketler tam bir muvaffakiyetsizlik ile neticelendi ve 1799'da 'Abd al-'Azîz ile Bagdad vâlisi arasında altı yıllık bir mütâreke ile sona erdi. Mekke şerîfi Surūr, 1186 (1772/1773)'da verecekleri bir mikdar vergi karşılığında Vehhâbîlerin mukaddes makamları ziyâret etmelerine müsâade eylemişti. 1202 (1787/1788)'de Surūr'u istihlâf eylemiş olan şerîf Ġālib bu müsâadeyi geri aldı ve Vehhâbîlerin Hicaz'ı istilâ etmelerine mâni olmak üzere, 1790, 1795 ve 1798 tarihlerinde bunlara karşı sefer açtı. Fakat muvaffak olamadığından 1798'de Vehhâbîler ile anlaşmağa mecbûr oldu. Şerîf Vehhâbî hacılarının Mekke ve Medine'ye serbestçe gelmelerine müsâade ettiği gibi, Vehhâbîler de buna mukabil kendi nufûz mıntakaları dâhilinde bulunan kabîleler üzerinde şerîflerin hukmünü tanımağı kabûl ettiler. Mamafih gerek Bagdad ile ve gerek şerîfler ile sulh münâsebetleri uzun müddet devam edemedi.

Şi'î Ḥazā'il kabîlesinin Vehhâbîlere âit bir kervanı vurması üzerine, Sa'ūd b. 'Abd al-'Azîz 18 zilhicce 1216 (21 nisan 1802)'da Kerbela'ya hücûm ile şehri yağma ve şi'î ibâdethânelerini tahrip ettiği gibi, halkı da kılıçtan geçirdi. 1214 ve 1215 (nisan 1800 ve 1801)'te Sa'ūd hacca gitmiş ve o tarihe kadar şerîfe tâbî bulunan 'Asîr ve Tihāma ve Banî Ḥarb kabîleleri bu sırada Vehhâbîlerin hukmü altına geçmiştir. Bu vaziyet muhâsamâtın tekrar başlamasına sebep oldu. 25 şevvâl 1217 (18 şubat 1803)'de Ṭā'if şehri hücûm ile zaptolundu ve 8 muharrem 1218 (30 nisan 1803)'de Sa'ūd Mekke'ye girdi. Sa'ūd'un avdetinden sonra şerîf, Sa'ūd'un oraya bırakmış olduğu müfrezeyi kovdu (22 rebiyülevvel 1218 = 11 temmûz 1803) fakat yeni müsâadelerde bulunmak suretiyle Vehhabîler ile anlaşmağa mecbûr oldu.

1800 tarihine doğru Vehhâbîler nufûzlarını Basra körfezi sâhillerine teşmil ettiler ve az bir müddet içinde Baḥrayn'i, 'Omān kabîlelerini ve bilhassa Ra's al-Ḫayma'deki Cevâsimî kabîlelerini hukümleri altına aldılar.

18 recep 1218 (4 teşrin II. 1803)'de 'Abd al-'Azîz Dar'îya câmiinde 'amādiyalı bir şi'î tarafından, hançer ile, öldürüldü.

III. Sa'ūd b. 'Abd al-'Azîz (huküm sürdüğü yıllar: 1218—1229 = 1803—1814). Bagdad'a ve 'Omān'a karşı ehemmiyetsiz bir kaç seferden sonra Sa'ūd, şerîf Ġālib'in idâresine nihâyet vermeği kararlaştırdı ve 1220 (haziran 1805)'de Medine'yi ve aynı senenin zilkâdesinde (kânun II. 1806) Mekke'yi işgâl ettirdi. Elinde kalmış olan kısımları muhâfaza edebilmek maksadı ile şerîf Ġālib tamâmen Vehhâbîlerin hukmü altına ve Vehhâbî mezhebi de Hicaz'a girdiği gibi, Osmanlı hukûmeti tarafından tertip edilen surre kabûl edilmedi ve pâdişahın ismi hutbeden çıkarıldı. Nihâyet Sa'ūd, resmî mektuplar ile, Şam vâlisini ve hattâ pâdişahı bile Vehhâbî mezhebini kabûle dâvet etti. Şam vâlisinin menfî cevabı üzerine, 1810 temmûzunda Ḥavrān'a hücûm ile Şam kapılarına kadar bu mıntakayı tahrip etti. Basra körfezinde Sa'ūd sâhil kabîlelerinin korsanlığını geniş bir mikyasta teşkilâtlandırdığından Hindistan idâresi oraya bir donanma göndermeğe mecbûr oldu. Bu donanma 13 teşrin II. 1809'da Ra's al-Ḫayma'yi ve orada barınan korsan gemilerini tahrip etti.

Kendi vilâyetlerini Vehhâbîlere karşı müdâfaadan âciz bulunan Osmanlı hukûmeti Mısır hidivi Muḥammed 'Alî'yi Hicaz'ı istirdada me'mûr etti. Muḥammed 'Alî'nin oğlu Tosun Paşa'nın kumandası altında bulunan mısırlıların ilk seferi Yanbu' al Baḥr ve Yanbu' al-Barr (1811 teşrin I. sonları ve teşrin II. başları)'in zaptı ile neticelendi; fakat Medine üzerine yürüdükleri zaman mısırlılar 7 zilkâde 1226 (23 teşrin II. 1811) tarihinde, Cedeyde boğazında Sa'ūd'un oğulları 'Abd Allāh ile Faysal'a mağlûp oldular ve Yanbu'a ric'at ettiler. Tosun Paşa muvaffakiyetli hareketlere ancak 1812 son baharında başlayabildi. Teşrin II. ayında Medine teslim olduğu gibi, Mekke de kânun II. 1813'te işgâl edildi ve bir kaç gün sonra da Ṭā'if hücûm ile zaptolundu. Fakat Taraba önlerine geldikleri vakit mısırlılar durmağa mecbûr oldular (1813 yazı). Ağustos sonlarına doğru, muhârebeyi idâre etmek üzere, Muḥammed 'Alî Cidde'ye çıktı. Sa'ūd tarafından yapılmış olan sulh teklifleri reddedildi. Aynı senenin sonlarına doğru Tosun Paşa tarafından Taraba üzerine yapılan ikinci hücûm da, birincisi gibi, muvaffakiyetsizlik ile neticelendiğinden askerî hareketler 1815 bidâyetine kadar durdu. Bu arada Sa'ūd 8 cemâziyelevvel 1229 (27 nisan 1814)'da, 68 yaşında olduğu hâlde, Dar'îya'de vefat etti.

IV. 'Abd Allāh b. Sa'ūd (huküm sürdüğü yıllar; 1229—1233 = nisan 1814—9 eylûl 1818), 1815 senesi iptidâsında Taraba cihetinde ilerilemiş olan Muḥammed 'Alî 15 kânun II.'da bu mevki civârında Vehhâbîleri mağlûp ettikten sonra, 'Asîr'i istilâ etti ve Ḳunfuda yolu ile, Mekke'ye döndü. Martta Tosun Paşa Ḥanākîya yolu ile Nacd'e girdi ve al-Rass kalesini zaptetti. Fakat 'Abd Allāh b. Sa'ūd kendisini üstün kuvvetler ile muhâsara eylemiş olduğundan aralarında bir mütâreke akdedildi ve sulh müzâkeresine başlandı. Bu müzâkereler, bir netice vermeksizin, 1816'ya kadar devam etti. Vefat eylemiş bulunan Tosun Paşa'nın yerine birâderi İbrahim Paşa 1816'da Arabistan'daki Mısır kuvvetlerinin kumandanlığına tâyin edildi. Çok çetin muhârebeler yapıp, sayısız sıkıntılara katlandıktan 18 ay sonra, Dar'îya kapılarına kadar geldi ('Abd Allāh'ın Māvîya'de 2 mayıs 1817'de mağlûbiyeti, 21 teşrin I. 1817'de al-Rass'ın 3 aylık bir muhâsaradan sonra zaptı, 1818 martında Żorama'nın zaptı). 'Abd Allāh ile akrabâları tarafından müdafâa edilen bu şehrin muhâsarası nisanın ilk günlerinde başlamış ve eylûl bidâyetine kadar devam etmiştir. 6 eylûl tarihinde şehir hücûm ile zaptedildi ve üç gün sonra 9 eylûlde de Dar'îya kasrına çekilmiş olan 'Abd Allāh teslim oldu. 'Abd Allāh evvelâ akrabâları ve şeyh Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb'ın ahfâdı ile birlikte Kahire'ye götürüldü. Bilâhare Muhammed 'Alî 'Abd Allāh'ı kâtibi ve hazinedârı ile birlikte İstanbul'a sevk ve Osmanlı hukûmetine teslim etti. Her üçü de 17 kânun I. 1818'de idam edildiler.

V. İbrahim Paşa 1819 senesinin ilk yarısı içinde Nacd'i tahliye etmiş olduğundan, 'Abd Allāh'ın birâderi olan Muşārî b. Sa'ūd Dar'îya'yi zaptetmiştir. Fakat Muḥammed 'Alî tarafından üzerine sevkedilmiş olan Ḥusayn Bey onu yakaladı ve Mısır'a sevketti. al-Muşārî yolda kazâya uğrayarak ölmüştür. Raşîd al-Ḥanbalî'nin tarihi 1233—1235 (1818—1820) senelerini bunun idâresi zamanına ayırmaktadır.

VI. Turkî b. 'Abd Allāh b. Muḥammed b. Sa'ūd (huküm sürdüğü yıllar: 1235—1249 = 1820—1834). Mısır kuvvetlerinin istilâsı sırasında Sedeyr'e ilticâ etmiş olan Turkî, Muşārî b. Sa'ūd (V)'un vefatından sonra Riyāż'a yerleşmiş, fakat mısırlılar tarafından oradan kovulmuştur. Mamafih 1822'de tekrar Riyāż'ı zaptetmeğe muvaffak olmuştur. Mısırlılar ile kat'î bir netice almaksızın bir çok çarpışmalardan sonra Muḥammed 'Alî'ye tâbî olduğu gibi, Riyāż da İbn Sa'ūdların hukûmet merkezi oldu. 1830'da Laḥsā'yı, bu şehri 1813'te zaptetmiş olan türklerden istirdat etti ve Baḥrayn'i hukmü altına aldı (1249 = 1834).

VII. Muşārî b. 'Abd al-Raḥmān b. Muşārî b. Ḥasan b. Muşārî b. Sa'ūd tarafından katledildi. Kendisi de 40 gün sonra Faysal b. Turkî tarafından Hufhūf'te yakalandı ve öldürüldü.

VIII. Faysal b. Turkî, ilk defa olarak (huküm sürdüğü yıllar: 1249—1255 = 1834—1838). 1837'de Sa'ūd'un (III) oğullarından biri olan Ḫālid, mısırlıların yardımı ile, Faysal'a karşı isyan etti ve Dar'îya'yi işgâl ettikten sonra, Faysal'ı Riyāż'da mağlûp etti. Ḫurşîd Paşa, bir Mısır kıt'asının başında olarak, Faysal'ı ikinci bir defa 25 ramazan 1254 (10 kânun I. 1838)'te al-Dalam'de mağlûp ve esir ederek Mısır'a gönderdi.

IX. Ḫālid b. Sa'ūd (huküm sürdüğü yıllar: 1255—1257 = 1839—1841), Mısır kuvvetleri 1840'ta ayrılmış olduğundan 1841'de 'Abd Allāh b. Ṣunayyān tarafından Riyāż'dan kovuldu ve Cidde'ye çekilerek, 1861'de orada öldü.

X. 'Abd Allāh b. Ṣunayyān b. İbrāhîm b. Ṣunayyān b. Sa'ūd (huküm sürdüğü yıllar: 1257—1259 = 1841—1843), ancak bir sene huküm sürdükten sonra 1841'de hapisten kurtulmuş olan Faysal (yk. bk.) tarafından Riyāż'da muhâsara ve esir edilmiş ve hapishânede ölmüştür.

XI. Faysal b. Turkî (1259—1282 = 1843—1865), tedbirli ve sulhsever bir siyâset sâyesinde Nacd üzerinde huküm ve nufûzunu takviyeye ikinci defa muvaffak oldu. Cabal Şammar'da hâkimiyetlerini te'sis etmiş olan İbn Raşîd'ler kendisine tâbî ve onun müttefiki ol-

dukları gibi, Mısır ve Osmanlı pâdişahı ile iyi münâsebetler idâme etmekte idi. Palgrave (1862/1863) ile Pelly (1865) onun devrinde memleketi ziyâret etmişlerdir. 13 recep 1282 (2 kânun I. 1865)'de koleradan ölmüştür.

XII. 'Abd Allāh b. Fayṣal b. Turkī (1282—1287 = 1865—1871), kardeşleri tarafından tahttan indirildi.

XIII. Sa'ūd b. Fayṣal b. Turkī (1287—1291 = 1871—1874), 'Abd Allāh b. Fayṣal'ın yardıma çağırmış olduğu türkler 1871 iptidâsında Laḥsā vilâyetini ve Ḳaṭīf'i işgâl ettiler ve Sa'ūd'un kendilerini çıkarmak husûsunda sarfettiği gayretlere rağmen, oralarda kaldılar.

XIV. 'Abd Allāh b. Fayṣal b. Turkī, ikinci defa (1291—1301 = 1874—1884). Birâderi Sa'ūd'un vefatı üzerine, tekrar iktidar mevkiine gelmiş ve selefinin oğulları ve Muḥammed isminde diğer bir birâderi ile uğraşmağa mecbûr olmuştur. Bundan maada 1883'ten itibaren büyük nufûz sâhibi olan Muḥammed b. Raşīd ile ihtilâfa düştü ve nihâyet 1884 başlangıcında birâderi Sa'ūd'un oğulları tarafından tahttan indirildi.

XV. Muḥammed b. Sa'ūd b. Fayṣāl (1884—?), az bir müddet huküm sürdü ve amcası tarafından istihlâf edildi.

XVI. 'Abd al-Raḥmān b. Fayṣal, 1886 senesine kadar huküm sürmüştür. Riyāż emîrliğine Abd Allāh b. Fayṣal'ı getirmiş olan Muḥammed b. Raşīd tarafından emâretten indirilmiştir.

XVII. 'Abd Allāh b. Fayṣal (üçüncü defâ olarak, 1887—1888). Bu zât, anlaşıldığına göre, 1888'de vefat etmiş ve o zamandan itibâren Riyāż mülkü Ḥā'il'in mülhakatından olmuştur. 'Abd al-Raḥmān'ın, boş kalmış olan tahtı ele geçirmek için, yapmış olduğu mükerrer teşebbüsler bir semere vermemiştir. 1891 senesi sonbaharında Muḥammed b. Raşīd Riyāż'ı zaptetmiş ve emârete, 1892'de, Muḥammed'i getirmiştir.

XVIII. Fayṣal'ın üçüncü oğlu Muḥammed. Vefatından sonra (tarihi mechûldür), Riyāż İbn Raşīd'in bir me'mûru tarafından idâre edilmiştir.

XIX. 'Abd al-'Azīz b. 'Abd al-Raḥmān b. Fayṣal (1902 tarihinden itibâren), babası 'Abd al-Raḥmān'ı himâyesi altına almış olan Kuvayt şeyhi Mubārak'in müzâhereti ile, 1902 martında Riyāż şehrini zapt ve Ḥā'il'de ikâmet eden İbn Raşīd'lerin hücûmlarını def'etti. Bunlar türklerin askerî müdâhelesini istemeğe mecbûr oldular. Buna rağmen 'Abd al-'Aziz bir taraftan Cabal Şammar'da huküm süren anarşi ve diğer taraftan İbn Sa'ūd hânedânına merbût kalmış olan halkın muhabbeti sâyesinde, Riyāż emâretinin tefevvukunu te'mine muvaffak olmuştur.

A. (Büyük kol) İBN SA'ŪD'ların şeceresi

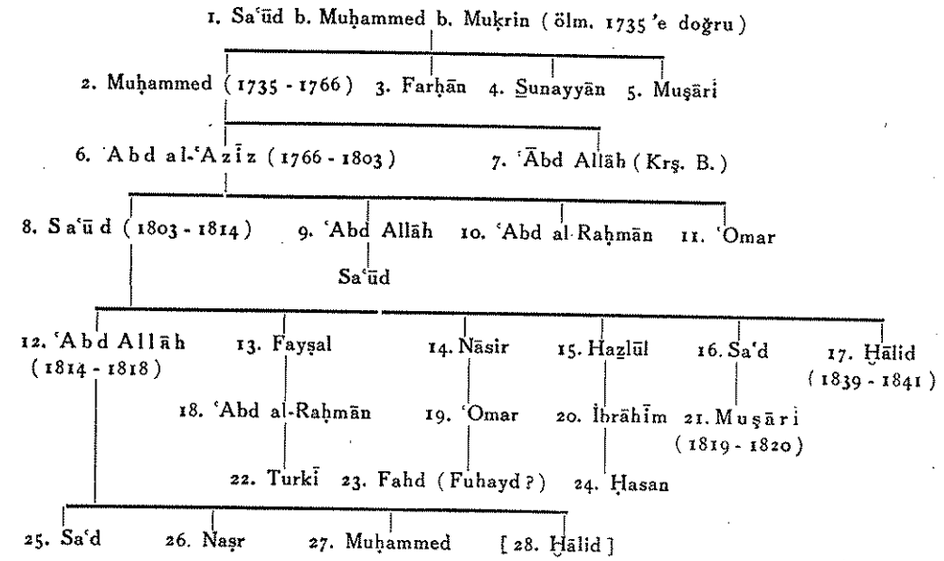

Notlar:

6. ('Abd al-'Azīz) 1803'te vefat ettiği vakit, 82 yaşında idi (Mengin, II, 467; krş. Scott-Waring, frns. trc., s. 177.).

8. Mengin (II, 20)'e göre, 1814'de vefat ettiği zaman Sa'ūd 60 yaşında idi; Rousseau ile Burckhardt ancak 45—50 yaşında olduğunu ifâde etmektedirler.

9. ('Abd Allāh) 1815'te al-Rass mütârekesini müzâkereye teşebbüs etti (Mengin, II, 42 v.dd.); oğlu Sa'ūd 1818'de Dar'īya'nin zaptından sonra öldürüldü (Mengin, II, 131; Şânîzâde, II, 383).

10. ('Abd al-Raḥmān) 1818'de Mısır'a nefyedildi.

11. ('Omar) ile oğulları 1818'de ve başkalarına nazaran 1820'de nefyedildiler.

12. 'Abd Allāh'ın bir resmi Mengin'in eserine merbut atlas içinde mevcuttur.

13. (Fayṣal) Dar'īya muhâsarası esnâsında öldürüldü (Mengin, II, 129).

14. (Nāṣir) Maskat üzerine yapılan bir sefer esnâsında ölmüştür (Burckhardt, II, 122).

16. (Sa'd), 17. (Ḥālid), 23. (Fahd), 24. (Ḥasan) 1818'de Kahire'ye nefyedilmiştir.

22. (Turkī) Irak ve Suriye'de küçük seferlere kumanda etmiştir (Burckhardt, II, 122).

25. (Sa'd) 1818'de Dar'īya kalelerinden birini müdâfaa etmiş ve daha sonra, kardeşleri Naṣr ve Muḥammed ile birlikte, Mısır'a nefyedilmiştir (Mengin, II, 130, 133, 158).

28. Ḥālid yalnız Eyyūb Ṣabrī (s. 266.) tarafından ve ihtimâl 17 ile karıştırılarak, zikredilmiştir.

B. (Küçük kol)

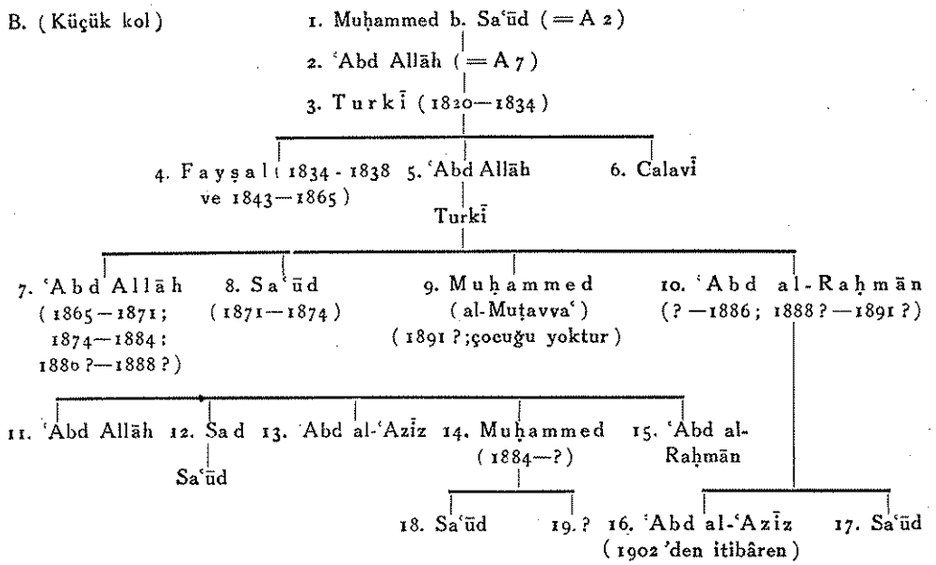

Notlar:

2. ('Abd Allāh), Mengin, II, 482 (a. 1778) ve Corancez, s. 46 (a. 1803)'da zikredilmiştir.

3. (Turkī)'nin de iki birâderi var idi: İbrāhīm ve Muḥammed (Blunt, II, 269).

5. ('Abd Allāh) krş. Blunt, II, 266.

6. (Calavī) 1877'de hayatta idi, bk. Doughty, II, 428; beş oğlu var idi: Fahd, Muḥammed, Sa'ūd, Musā'id, 'Abd al-Muḥsin.

9. (Muḥammed) Nolde, s. 89'a göre, 1892'de 40 yaşında idi; doğruluğu meşkûk, krş. Palgrave, I, 169 v.d.; Doughty, II, 430 ve Huber, *Journal*, s. 162.

10. ('Abd al-Raḥmān) Palgrave'e göre (II, 75), 1863 senesinde 10—12 yaşında; Blunt, II, 267.

[İngiltere'nin inkıyat altına aldığı 'Abd al-'Azīz b. 'Abd al-Raḥmān, kuvaytli Şeyḫ Mubārak'in yanına sığınmış idi. 1902'de, şeyhin yardımı ile, Riyāż'daki saltanat makarrını tekrar ele geçirdi. 1906'da Raşīdī 'Abd al-'Azīz'in ölümünden sonra, yerine oğlu Sa'ūd geçti ve aynı sene içinde *ihvān* teşkilâtını kurarak, sönmekte olan Vehhâbî zihniyetini ihyâ etti. Sa'ūd aynı zamanda ordusunu teşkil eden *ihvān*'ları, zirâat kolonileri hâlinde, pek verimli olmayan Nacd havâlisine gönderdi ve böylece, siyâsî teşkilâtının temelini attı. Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlarda zaafa düşmesinden istifâde edip, Hindistan'daki İngiliz idâresinin yardımını te'min etti ve Al'ahda eyâletini ilhak etti. Bu sâyede, denizde bir mahrec kazanmış oldu. Türkiye, te'dib edecek yerde, onu Nacd'e vâli tâyin edip, kendine bağlamaya çalıştı.

Su'ûdî Arabistan. 1914 harbi başladığı sıralarda, Vehhâbî emîri Abd al-'Azīz b. Sa'ūd, vâli sıfatı ile, dâhilen iktidarını sağlamlaştırmakla meşguldü. İngiltere'nin Kuvayt konsolosu Shakespeare'in öğütleri ile hareket ettiğini gören Türk hukûmeti, Raşidi Sa'ūd'un tarafını tuttu. Shakespeare'in tâlimâtı üzerine,

Vehhâbîler Raşîdî'lere saldırdılar. 1915'te, Carrab'da Vehhâbî emîri mağlûp oldu. Shakespeare harp meydanında maktul düştü ve İbn Sa'ûd da bundan böyle ihtiyatlı davranmak mecbûriyetinde kaldı. Çünkü, Irak meselesinde muvaffakiyetsizliğe uğramış olan İngiliz-Hindistan hukûmeti, Arabistan savaşına bîgâne kalmış idi. Bu ara, İngiliz hukümeti türklere karşı Ḥusayn'i-ileri sürdü ise de, İngiliz-Hindistan hukûmeti, İrak'daki savaş için, tekrar İbn Sa'ûd'u kazanmak mecbûriyetinde kaldı ve çok geçmeden, Riyāż'a H. Philby'yi gönderip itimadını kazandı. İbn Sa'ûd, Nacd'de ilerileyen Ḥusayn'in ordusunu durdurdu. Fakat, nihâî savaşa hazırlanmadan önce, İbn Raşîd'i ber-taraf etmek zorunda kaldı. Ḥā'il'de, 1920 senesinde Amîr Sa'ûd katledildi. Bunun üzerine İbn Sa'ûd, onun haleflerini bir-bir mağlûp edip, 1921'de Nacd'e hâkim oldu. Manda altında bulunan Suriye ile Irak, İbn Sa'ûd'un şimâle doğru yayılmasına engel oldular. İbn Sa'ûd, Ḥusayn'in hilâfeti eline geçirmek husûsundaki teşebbüslerini fırsat bilip, Hicaz üzerinde hâkimiyet te'sisine çalıştı ve 1926 hazîranında Mekke'de bir kongre toplayıp, bütün arap devletlerini dâvet etti. Vehhâbîler, mâhirâne siyâsetleri sâyesinde, mukaddes şehirden bütün milletlerin serbestçe istifâde etmelerini te'min ettiler. İbn Sa'ûd, 1930'da, Mekke'de kendini Nacd ve Hicaz meliki ilân etti.

İbn Sa'ûd'un dış siyâsetini, önceleri, cenûp komşuları ile olan münâsebetleri tâyin etti. 1923'te Sayyid Muḥammed öldükten sonra, 'Asîr'de, vârisleri birbirlerine girmişlerdi. Zaydî Yaḥyā bunu fırsat bilip, 1921'de İngilizlerin tahliye ettikleri Hudayda limanı ile birlikte sâhil bölgesini eline geçirdi. Bu tecâvüzler karşısında, 'Asîr şeyhi, İbn Sa'ûd'a mürâcaat etti ve 1926 senesi 31 ekiminde Mekke'de imzâlanan bir anlaşma ile himâyesini sağladı.

Bu esnâda, İmâm Yaḥyā, bu sâhillerden müstemlekesi Eritrea'yı müdâfaa etmeği tasarlayan İtalya ile münâsebetlere girip, 2 eylûl 1921'de bir dostluk muâhedesi imzaladı. İtalya'nın vaadlerine dayanarak, İngilizler aleyhine ülkesini genişletmeğe kalkıştı. Önceleri, yalnız Aden limanı ile alâkadar görünen İngiltere, İmam'ın mükerrer ayaklanmaları karşısında hareketsiz kalıp, bir takım ta'vizlerde bile bulundu. Fakat, İmam, eskiden Yemen'e âit olan toprakların kendisine iâdesini isteyince, İngiliz hava kuvvetleri harekète geçti. Bunun üzerine, İmam işgâl ettiği toprakların bir kısmını terketti. Fakat bir müddet Sovyetlerin yardımı ile mukavemette kaldı. Şimâlden İbn Sa'ûd'un tehdide başlaması üzerine, bir barış anlaşması imzâlamağa râzı oldu. Vehhâbîlerin himâyesinde olan 'Asîr devleti ile hudut münâzaaları 1934 senesinde, İbn Sa'ûd'un enerjik müdâhalesine sebep oldu. İbn Sa'ûd'un orduları sür'atle ilerileyip, sâhil boyunca Hudayda ve Tihāma bölgelerini işgâl etti. Fakat, 20 mayıs 1934'te Ṭā'if'de imzâlanan bir anlaşma ile, İbn Sa'ûd sâdece hudutların tesbiti ile iktifâ edip, toprakları ilhak etmedi.

Nacd ve Hicaz kralı, topraklarını genişletmekten ziyâde, emniyetini te'mine çalışıyordu. Arada bir, ayaklanan Bedevîleri tenkil etmek mecbûriyetinde kalıyordu. Fakat, çok zaman, büyük şeyhler ile anlaşıp, nufûzunu kuvvetlendirmeği tercih etmekte idi. İbn Sa'ûd, aynı zamanda hukümdarlığını Avrupa medeniyetine açıp, onu XX. asrın bütün nimetlerinden faydalandırmağa büyük bir ehemmiyet verdi. Bu husûsta, H. Philby'nin büyük yardımlarını gördü.

Birleşik Amerika, Amerikan petrol kumpanyalarına ve büyük sermâyelerine bağlı olan muazzam menfâatleri dolayısı ile, Sa'ûdî Arabistan ile 4 şubat 1940'ta siyâsî münâsebetler te'sis etti.

Bugün Arabistan'ı inzivâsından çıkaran başlıca sebep, petrol kaynaklarındaki muazzam gelişmelerdir. Birleşik Amerika ile 1946'danberi siyâsî münâsebetler kurmuş bulunan Yemen de artık an'anevî inzivâsından çıkmağa azmetmiş bulunuyor.]

Bibliyografya: Rāşid b. 'Alî al-Ḥanbalî, *Muşir al-vacd fi ma'rifat ansāb mulūk Nacd* (İbn Sa'ûd'lar tarihinin 1291 = 1875 senesine kadar olan vukuatının tarih sırasına göre tanzim edilmiş hulâsası; yazma, müellifin elindedir); 'Oşmān b. 'Abd Allāh b. Bişr, *'Unvān al-macd fī tārīḫ Nacd* (Bagdad, 1328); Aḥmed b. Zaynī Daḥlān, *al-Futūḥāt al-İslāmiya* (Mekke, 1302), II, 202—209; Nşr. Scott Waring, *A tour to Sheeraz* (London, 1807), XXXI. fasıl; [J. L. Rousseau], *Description du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809); ayn. mll., *Notice sur la secte des Wahabis* (*Fundgruben des Orients*, II, 191—198); [Corancez], *Histoire des Wahabis depuis leur origine jusqu'à la fin de 1809* (Paris, 1810); [Rousseau], *Mémoire sur les trois plus fameuses sectes du musulmanisme* (Paris, 1818); Sadlier, *Diary of a journey across Arabia during the year 1819* (Bombay, 1866); John Lewis Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahabys* (London, 1831); Felix Mengin, *Histoire de l'Égypte sous le Gouvernement de Mohammed-Aly* (Paris, 1823); Jules Planat, *Histoire de la régénération de l'Égypte* (Paris, 1830); Jomard, *Études géographiques et historiques sur l'Arabie* (Paris, 1839); W. J. Bankes, *Narrative of the life and adventures of Giovanni Finati... who made the campaigns against the Wahabees* (London, 1830); Harford Jones Brydges, *A brief history of the Wahauby = An account of his Majesty's Mission to the court of Persia in the years 1807—1811* (London, 1834), II; G. A. Wallin (*Journal of the Geogr. Soc.*, 1851, XX, 293—339 ve 1854, XXIV, 115—207); *ZDMG* XI, 427—442 = Cevdet, *Tārīḫ*, IX, 362—371 ve XVII, 214—226; *Selections from the Records of the Bombay Government*, nr. XXIV, New Series (Bombay, 1856); William Gifford Palgrave, *Narrative of a year's journey through Central and Eastern Arabia* (London, 1865); Carlo Guarmani, *Il Neged settentrionale* (Kudüs, 1866); Pelly (*Journ. of Geogr. Soc.*, 1865, XXXV, 169—191; Lady A. Blunt, *A pilgrimage to Nejd* (London, 1881); Snouck Hurgronje, *Mekka*, I. 138 v. dd.; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (London, 1888); Ch. Huber, *Journal d'un Voyage en Arabie* (*1883—1884*), Paris, 1891; J. Euting, *Tagbuch einer Reise in Inner-Arabien* (Leiden, 1896—1914); Nolde, *Reise nach Inner-Arabien, Kurdistan und Armenien 1892* (Braunschweig, 1895), C. Ritter'in iktitafları, *Arabien*, II, 471—520 ve A. Zehme, *Arabien und die Araber seit hundert Jahren* (Halle, 1875); Dozy, *Het Islamisme*, s. 273 v. dd.; Muḥammed al-Batanūnī, *al-Riḥla al-ḥicāziya*² (Kahire, 1329), s. 87 v.dd.; Şānī-zāda, *Tārīḫ*, I—IV, tür. yer.; Cevded, *Tārīḫ*, I, V, VII—XI, tür. yer.; 'Āşim, *Tārīḫ*, tür. yer.; Eyyūb Ṣabrī, *Tārīh-i Vahhābiyān* (İstanbul, 1296). — Arap matbûâtı tarafından verilmiş olan mâlûmat için bk. M. Hartmann, *Die Welt des Islams*, II, 24—54. — Vahâbîler'in tarihi bir çok tarihî romanlara mevzû teşkil etmiştir: [Pope], *Anastasius: or Memoirs of a Greek; written at the close of the eighteenth century* (London, 1819), III; *Le récit de Fatalla Sayeghir* (Lamartine, *Voyage en Orient 1832—1833*'ün IV. kısmında; krş. *JA*, 6. seri, XXXII, 165 v. dd.); C. von Vincenti, *Die Tempelstürmer Hocharabiens* (Berlin 1873). (J. H. MORDTMANN.)

İBN SAYYİD AL-NĀS [Bk. İBN SEYYİDİNNÂS]

İBN SEB'ÎN. İBN SAB'ÎN, ABŪ MUḤAMMED 'ABD AL-ḤAḲḲ B. İBRĀHÎM B. MUḤAMMED B. NAṢR B. SAB'ÎN AL-ḲURAŞÎ ḲUṬB AL-DÎN AL-İŞBİLÎ AL-RAḲŪṬÎ (1217—1269?), Mursîya civârındaki Raḳoṭ'ta dünyaya gelen ve Banî Sab'în adı ile meşhûr bir âileye mensûp olan bu âlim, imzâsını 'Abd al-Ḥaḳḳ b. Sab'în diye atacak yerde, b. kelimesinden sonra, arap alfabesinde birbiri üzerine mevzû iki nısıf dâireden ibâret olan ع harfinin ebced hesabında kıymeti olan 70, yâni sab'în'i ifâde etmek üzere, bir tam dâire yapardı. Bundan dolayı, İbn Sab'în'den hoşlanmayanlar kendisine, istihfaf tarîkı ile, İbn Dāra (= *dā'ira*) derlerdi. Bilhassa Septe'de ve bir müddet Bicāya ile Tunus'ta da oturmuş ve 1247 senelerinde yanında kendi felsefî mesleğine mensûp ve sab'înîyîn denilen bâzı talebeler olduğu hâlde, şarka doğru seyahate çıkmış ve Mekke'ye giderek, orada uzun müddet kaldıktan sonra, Ẕahabî'ye göre, kolunun damarlarını keserek, „gûya Hakka vusûl için" intihar etmiştir (1269/1270). Mekke'de bulunduğu sırada, Peygamberliğin çalışılarak kazanılır olduğuna dâir olan fikre kapılarak, Ḥarra dağında vahy beklediği de söylenir. Böyle sözlere inanmış olmasının onu memleketini terke mecbûr ettiğini söyleyenler de vardır. Kendisi şahsen pek yakışıklı bir zât olduktan başka güzel de giyinirdi. Azamet ve gurûr-i nefs sâhibi bir zât olduğunu da hikâye ederler. Seyahati esnâsında, bir hamamcının kendisini tanımadan zındık diye aleyhinde bulunmasına rağmen, sabır ve tahammül göstermiş olmasını nazar-i dikkate alarak, kendisinin müsâmaha ve tahammül sâhibi olduğunu söylerlerse de, *Budd al-'ārif* adlı eserinde, kendinden evvel gelen ulemâ ve feylesoflardan hiç birini târiz, tenkit ve hattâ tezyiften hâlî kalmayan bu zâtın tahammülsüzlüğünü hakikate daha yakın görmek lâzım gelir.

Hayatı ve karakteri hakkında bu kadarcık mâlûmâta sâhip olduğumuz İbn Sab'în'in eserlerinden en meşhûr, Mukaddes Roma imparatoru ve Sicilya kralı Frederich von Hochenstaufen II. — ki islâm ilim ve felsefesini hıristiyan medeniyeti ile te'life çalışan münevver bir hukümdar idi (1198—1250) — tarafından sorulan felsefî ve ilmî suallerden felsefî olan ilk dördüne verdiği cevaplardan müteşekkil *al-Acvibat al-ṣaḳalîya* ve yahut *al-Kalām 'an al-masā'il al-ṣaḳalîya* yahut *Kitāb al-acviba 'an al-as'ila al-ṣaḳalîya* adlı bir eseridir ki, metni Oxford'da, Bodleian kütüphânesinde, tek nüsha olarak, mevcuttur. Bu nüshayı ilk defa 1240 senesinde keşfeden Michele Amari tavsif etmiş (*JA*, 1853, I, 174—240), sonradan E. Renan, *Averroès* adlı eserinin ikinci tab'ında (s. 289), eserden kısaca bahsetmiştir. İstanbul üniversitesi Edebiyat fakültesi kelâm profesörü merhûm Şerefeddin Yaltkaya tarafından yazmanın istinsah yanlışları, mümkün mertebe tashih olunarak, evvelâ yalnız türkçe tercümesi *Felsefe yıllığı*'nda ve sonradan ayrıca kitap şeklinde de neşredilmiştir (İstanbul, 1934). 1941 senesinde bu tek nüsha yazmanın, yine Şerafeddin Yaltkaya tarafından, Fransız Arkeoloji Enstitüsü mârifeti ile met

ni de neşrolunmuştur (Paris, 1941). Bu metnin baş tarafına Henri Corbin tarafından yazılan gâyet vâkıfâne bir medhal İbn Sab'în hakkında güzel bir tedkiki ve *al-Acviba al-ṣaḳaliyya* adlı yazmanın tarih ve tavsifini ihtivâ etmektedir (bk. *Ibn Sab'in Correspondance philosophique avec l'Empereur Fréderic II. de Hohenstaufen*, Paris, 1943). Bu medhâle göre, Sab'iniya adı ile tanınan tarîkat yahut mesleğin an'anesini ve nisbetini, İbn Sab'în'in büyük bir talebesi olan al-Şuştarî'nin yazdığı bir kasîdede bulmak kabildir. Bu kasîdeye nazaran, tarîkat, tâ Hermes, Sokrat ve Eflâtun'a kadar dayandığı gibi, isnadlar meyânında Şihâb al-Dîn al-Suhravardî'nin ismine de tesâdüf edilmektedir (bk. L. Massignon, *Recueil de textes inédits concernant la mystique en pays d'Islam*, Paris, 1929). *al-Acvibat al-ṣaḳaliyya*'nin fransızcaya tercümesinin de, H. Corbin tarafından yapılacağını bu medhalde okuduk ise de, henüz intişâr etmiş değildir. Diğer taraftan *Bud al-'ârif*'in metni râhip Esteban Lator tarafından neşredilmek ve berâberce bir de İbn Sab'în'in şahsiyeti ve felsefî mesleği üzerine, bir etüt ilâve olunmak üzere bulunduğunu da aynı menbâdan öğreniyoruz (1943). Bu küçük istitrattan sonra, imparator Fréderic'in sorduğu suallere gelince, bu sualler İbn Sab'în'e Muvahhidin hukümdarı 'Abd al-Vâḥid Raşîd vâsıtası ile yollanmıştır. *al-Acvibat al-ṣaḳaliyya*'nin başında yazıldığına göre, suallere daha evvel Anadolu, Şam, Irak ve Mısır'dan gelen cevaplar beğenilmemiş ve sonradan İbn Sab'în'e gönderilmiştir. Suallerden birincisi âlemin kıdemi meselesi ve bu kıdem hakkında Aristo'nun sözlerinin izâhı; ikinci sual ilâhiyat ilminin ne olduğuna dâir; üçüncü sual mâkulelerin izahı, dördüncü sual rûhun mâhiyeti hakkındadır. En sonra da Aristo ile şârihi Alexander Aphrodias arasındaki ihtilâfa dâir bir sual ilâve olunmuştur. Bunlara İbn Sab'în'in verdiği cevapların tercümesi, bâzı şerhler ile berâber, 150 sahife tutmaktadır. Bu cevapların hemen hepsi Aristo mantık ve felsefesine, islâm kelâmına dayanan usûl ve kavâide uyularak yazılmış ve ancak o zaman kendisince mâlûm olan yunan ve islâm felsefesinin ve mantığının bütün mâlûmâtı güzelce toplanmış ise de, gerek türkçe tercümesine ve gerek E. Renan (bk. *ayn. esr.*)'a göre, İbn Sab'în'in bu cevaplarda hakikaten çok yüksekten atan ve kimseyi beğenmeyen bir tarz ve edâsı vardır: msl. bir çok yerlerde imparatorun suâl sormasını bile bilmediği, ilminin kâfi olmadığı tarzında yüksekten atışlar hakikî ilim âdâbına yakışmayan tavırlardır. Yine bu cevapların bir iki yerinde muttasıl imparator ile karşı-karşıya oturup konuşmak istediği veyahut bir mûtemedini gönderirse ona anlatacağını söylemesini ve hele ikinci suâlin cevabının nihâyetinde: „Âlimler bu türlü suâllere cevap vermekten kendilerini yüksek tutarlar. Eğer onlar benim sana cevap verdiğimi duyarlarsa beni hakarete mârûz kılacaklardır." meâlindeki bir cümlesini E. Renan, tamâmiyle başka bir mânada alarak, böyle meselelere cevap verdiği için kendisinin tâkibâta dûçâr olacağı mânasını çıkarmıştır. Çünkü bu cümleden sonraki cümleyi „sualleri daha karanlık ve güç anlaşılır tarzda sor" manâsında anladığı için, daha evvelki cümleyi o suretle izah yoluna düşmüştür. Hâlbuki İbn Sab'în imparatora: — „Bana soracaksan böyle her kesin bildiği meseleleri değil, daha derin ve daha güç meseleleri (*ġāmiża*) sor" — diye bir kere daha azamet ve gurûrunu göstermiştir. İbn Sab'în'in bu eserini Septe'de genç iken yazmış olduğu, talebesinden Yaḥyā ismindeki zâtın *Nafḥ al-ṭîbb* (I, 419) adlı eserinden anlaşılıyor. Yine bu talebenin söylediğine nazaran, İbn Sab'în'in 15 yaşında iken yazdığı, *Budd al-'ârif* adlı bir eseri vardır. Bu eserin bir nüshası *İfṣâ' al-ḥikmat al-ilâhiyya* adı altında, Süleymâniye kütüphânesinde, Vehbi Efendi kitapları arasında, 883 numarada, mevcuttur. Bu eserde bilhassa kendisinden evvel gelen ulemâ ve feylesoflar birer-birer tenkit ve tezyîf edilmekte ve ancak Fârâbî'nin hak güneşine eriştiği ve diğerlerinin şarlatan ve gürültücü insanlar olup, ekserisinin Aristo mukallidi olduğu söylenmektedir. Eserlerinde felsefeyi dâimâ aşağı gören İbn Sab'în tasavvufu daha yüksek tutmaktadır. Münderecâtının bu hulâsası nazar-i dikkate alınırsa, böyle bir eserin on beş yaşında yazılmış olduğunu söylemek ancak bir hurâfe nakletmekten ibârettir. Bu eserlerden başka, bir de *Asrār al-ḥikmat al-maşrîḳiyya* adlı bir eseri ile, *Kitāb al-advār al-mansūb* adlı bir mûsikî eseri bulunduğu söylenilmektedir (bu son eser için bk. H. G. Farmer, *History of Arabian Music* (1929, s. 226).

Bibliyografya: M. Şerefeddin Yaltkaya, *Sicilya cevapları* (İstanbul, 1934); Michele Amari, *Questions philosophiques adressées aux savants musulmans par Fréderic II.* (*JA*, 1853, 240—274); A. F. Mehren, *Correspondances d'Ibn Sab'in avec Fréderic II., publiées d'après le Ms. de la Bodleienne contenant l'analyse générale de cette Correspondance et la traduction du quatrième traité* (*JA*, 1879, XIV, 341—354); H. G. Farmer, *History of arabian Music* (London, 1919). s. 226. [Bu makale A. Adnan-Adivar tarafından, toplama sureti ile, tevsî ve ikmâl edilmiştir.]

İBN SERÂYÂ. [Bk. ḤİLLÎ.]

İBN SEYYİDİNNÂS. İBN SAYYİD AL-NÂS, FATḤ AL-DÎN ABU 'L-FATḤ MUḤAMMED B. ABÎ BAKR MUḤAMMED AL-YA'MARÎ AL-ANDALUSÎ (1263?—1334), 14 zilkâde 661 = 1263 (başkalarına göre 671 = 1273'te) tarihinde Kahire'de doğmuş ve 11 şâbân 734 (1333/1334)'te vefat etmiş arap hâl tercümesi müellifidir. Kahire'de ve Şam'da tahsil etmiş ve Kahire'de Ẓâhirîya'de hadîs okutmuştur. *'Uyūn al aṯar fî funūn al-maġāzî, al-şamā'il va 'l-siyar* (Brockelmann'da biraz farklıdır; aş. bk.) nâmında, Peygamber'in mufassal bir hâl tercümesini vücûda getirmiştir. Şerh ve hülâsalar hakkında bk. Brockelmann; ayrıca *Buşra 'l-labîb fî ẕikra 'l-Ḥabîb* unvanı ile, Peygamber'in medhine dâir, bir çok kasîdeler yazmıştır. Bunlardan biri Kosegarten (Stralsund, 1815) ve R. Basset (Louvain, 1886) tarafından kısmen neşr ve tercüme edilmiştir.

Bibliyografya: krş. Brockelmann, *GAL*, II, 71 v.d.; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 320 v.d.; R. Basset, *Mélanges africains et orientaux*, VII. fasıl (Paris, 1915).

İBN SÎDA. [Bk. İBN SÎDE.]

İBN SÎDE. İBN SÎDA, ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. İSMÂ'ÎL (yahut AḤMED veya MUḤAMMED) B. SÎDA (1006?—1066), İspanya'da Murcie'de doğmuş bir lisan ve mantık âlimi ve aynı zamanda edîptir. Takriben 60 yaşında, 458 senesi rebiyülâhırında (25 mart 1066), Denia'da vefat etmiştir.

Babası gibi kör olan İbn Sîda, kıymetli bir lisan âlimi olan babasından, yine lisan mütehassıslarından Abu 'l-'Alâ' Ṣâ'id al-Baġdâdî'den, Abū 'Omar Aḥmed b. Muḥammed al-Ṭalamankî'den, Ṣâliḥ b. al-Ḥasan al-Baġdâdî'den v.b.'dan ders almıştır. Amîr Abū 'l-Cayş Mucâhid b. 'Abd Allāh al-'Âmirî'ye intisap etmiş ve onun vefatından sonra da Amîr Abu 'l-Cayş'in halefi olan Amîr İbn al-Muvaffaḳ'ın nezdinde yerleşmiştir. Fakat bilâhare, bu zâta karşı müstağnî bir vaziyet alarak, onun yanından kaçmış ve itizar ifâde eden bir manzûme göndermiştir.

Kitaplarından yalnız üç tânesi mevcuttur: 1. *Kitāb al-muḫaṣṣaṣ*, bir büyük lûgattir. Bu eserde kelimeler muayyen sınıflara göre, grup hâlinde toplanmıştır. 17 cild olarak Bülâḳ'ta, 1316—1321'de neşredilmiştir. 2. *Kitāb. al-muḥkam va 'l-muḥîṭ al-a'ẓam*, büyük ve mükemmel bir lûgat olup, burada kelimeler alfabe usûlü ile, ilk hecelere göre, fakat şu sıra ile, tertip edilmiştir: *'ayn, ḥā, hā, ḫā, ġayn, ḳāf, kāf, cîm, şîn, żād, ṣād, sîn, zāy, ṭā, dāl, tā, ẓā, zāl, şā, rā, lām, nūn, fā, bā, mîm, hamza, yā, vāv* (Brit. Mus., *Suppl.*, nr. 854, Hidiv. kütüp., *Fihr.*, IV, 184, eksik bir nüsha). 3. *Kitāb şarḥ muşkil al-Mutanabbî*, al-Mutanabbî *Dîvān*'ının yalnız güç beyitlerinin şerhidir. Hidiv kütüp., *Fihr.*, IV, 273.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafāyāt...* (Kahire, 1310), I, 342; al-Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 327; Yāḳūt, *Irşād al-arîb*, V, 84; al-Ṣafadî, *Nakt al-himyān fî nukat al-'umyān* (Kahire, 1329), s. 204; al-Żabbî, *Buġyat al-multamis*, s. 405, nr. 1205; Ṣā'id al-Andalusî, *Kitāb ṭabaḳāt al-umam* (Beyrut, 1912), s. 77; İbn Başkuvāl, *Kitāb al-ṣila*, s. 410, nr. 889; Brockelmann, *GAL*, I, 308, v.d., krş. II, 697; *Suppl.* I, 542. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-SİKKÎT. [Bk. İBNÜSSİKKÎT.]

İBN SÎNÂ. [Bk. İBN SÎNÂ.]

İBN SÎNÂ. İBN SÎNÂ, ABŪ 'ALÎ AL-ḤUSAYN B. 'ABD ALLĀH İBN SÎNÂ (980—1037) İslâm âleminin en büyük feylesoflarındandır. Garp orta çağında Avicenna diye tanınmış idi; fakat yakın zamanlarda garplılar da İbn Sînā adını kullanmağa başladılar.

Hayatı. İbn Sînā'nın babası 'Abd Allāh aslen belḫlidir. Mâveraünnehr'de huküm süren Sâmân-oğullarından Nūḥ II. (976—997) zamanında Buhârâ'ya gelmiş, devlet ricâline nufûz ederek, bu sâyede Buhârâ'da me'mûriyete tâyin edilmiş ve bir müddet sonra, bir mâliye vazifesi ile, Buhârâ civarında Ḫarmaysan'e gönderilmişti. 'Abd Allāh Ḫarmaysan'e yakın Afşana nâhiyesinde evlendi. Abū 'Alî Ḥusayn burada doğdu (370 = 980). İbn Sînā'nın kendi hayatı hakkında Curcānî'ye verdiği mâlûmâtı İbn Abî Uṣaybi'a, *Ṭabaḳāt al-aṭibbā'*'da şöyle naklediyor: — „Ben beş altı yaşında iken, babam tekrar Buhârâ'ya döndü, bizi de birlikte götürdü. Buhârâ'da ilk tahsilimi gördüm. On yaşına geldiğim zaman *Kur'an*'ı ezberlemiş ve bir çok bilgi edinmiştim. Bir kaç sene sonra ayrı-ayrı hocalardan hesap, fıkıh ve kelâm okudum; bu sırada Buhârâ'ya 'Abd Allāh Nātilî adında bir âlim gelmişti. Babam bu zâtı evimize dâvet etti; ondan mantık ve felsefe öğrendim. Son derslerde *al-Micistî*'ye kadar gelmiştim. O sırada, tıp da tahsil ediyordum. Nazarî bilgimi hastalar üzerinde müşâhedelerle tamamlıyordum. Kitap okumaktan ziyâde, doğrudan-doğruya tecrübe ve müşâhededen faydalandım. On sekizime kadar bu suretle fâsılasız çalışmağa devam ettim. Geceleri de okumakla veya yazmakla meşgûl olurdum. Uyku bastıracak olsa, bir bardak bir şey içerek açılıyor, yeniden çalışmağa koyuluyordum. Uykuda bile zihnim okuduğum şeyler ile meşgûl oluyordu. Ekseri uyandığım zaman, evvelce halledemediğim bâzı şeylerin uyku sırasında halledilmiş olduğunu görürdüm. Daha sonraları *mā ba'd al-*

tabī'a ile uğraşmağa başladım. Bu meseleye dâir Aristo'nun kitabını, belki kırk defâ okuduğum hâlde, anlamamış ve ye'se düşmüştüm. Bir gün mezatta bir kitap satılıyordu. Dellal bu kitabı almamı tavsiye etti. Bu, Fārābī'nin, bir türlü halledemediğim metafizik meselelerine dâir bir kitabı idi. İşe yaramaz diye kitabı almak istemedim. Fakat dellal, sâhibinin paraya ihtiyâcı olduğundan, ucuz alınabileceğini söyliyerek, ısrar etti. Kitabı aldım. Eve dönünce, hemen okumağa koyuldum. O vakte kadar bir türlü anlayamamış olduğum metafiziği tamâmen kavradım. Bu hâle son derecede sevindim. Allaha şükrederek secdeye kapandım; fakirlere sadaka dağıttım." —

Bu sözler gösteriyor ki, İbn Sînā felsefî bilgisinin temellerini Fārābî'ye borçludur. Bu kitap Fārābî'nin *al-İbāna*'si idi. İbn Abī Uṣaybi'a gibi, İbn Ḫallikān da bu hâl tercümesini Curcānī'den aynen almıştır. Djamil Saliba'nin söylediği gibi, Aristo metinlerinin müslümanlar tarafından tekrar-tekrar dikkatle okunması Grek feylesofuna karşı sonsuz hayranlıktan değil, metinlerin mübhemliğinden geliyordu. Çünkü bunlar her şeyden evvel ikinci veya üçüncü elden tercüme edilmişlerdi. İkincisi de bu eserler çok defâ hıristiyan şârihlerin elinde az-çok tahrif edilmiş bulunuyordu. Nihâyet bu eserlere aynı zamanda gnosticisme ve sâbi'ilik (Yeni Harran) te'sirleri karışmış idi. Muhtelif devirlerde Aristo eserlerinin bâzı kısımlarının tercümesine müsâade edilmiş, bâzı kısımları yasak edilmişti. Bu tahditler tercüme ve şerh işlerini son derecede karıştırıyordu. Bu yüzden Aristo'nun bâzı kitapları anlaşılmaz bir hâle gelmiş bulunuyordu. Nitekim kendisi de Aristo'yu ancak Fārābī'yi okuduktan sonra anlamış olduğunu söylemişti. İbn Sînā'nın fikrî inkişâfında Sāmān-oğulları kütüphânesinin büyük rolü olmuştur. Nūḥ b. Manṣūr, İbn Sînā'nın tedâvîsi ile iyi olmuş, bu başarı genç âlime Şivān al-ḥikma adındaki saray kütüphânesinin müdürlüğünü kazandırmış idi. Fārābī'nin kendi el-yazısı ile yazılmış olan *al-Ta'līm al-ṯānī* adlı büyük eseri de bu kütüphânede bulunuyordu. İbn Sînā'nın felsefedeki bilgisininin büyük bir kısmını Sāmān-oğulları sarayındaki bir yangında mahvolan bu esere borçlu olduğu rivâyet edilir. Yirmi yaşına doğru babasının, biraz sonra da hâmîsi olan Sāmānî hukümdarının vefatı ve daha sonra memlekette zuhûr eden siyâsî karışıklık yüzünden feylesof, Buhârâ'dan çıkmağa mecbûr oldu. Bu devirden sonra İbn Sînā çok karışık ve sıkıntılı bir hayat geçirmeğe başladı. Önce Ḫvārizm'e gitti (1001). Ḫvārizm emîri 'Alī b. Ma'mun'un sarayında Abū Rayḥān al-Bīrūnī, Abū Naṣr al-'Irāḳī, Abū Sa'īd Abū'l-Ḫayr v.b. gibi zamanının mârûf âlim ve mutasavvıfları ile tanıştı. Bir müddet sonra, burayı bırakarak, Irâk-i Acem'e geçti. Mücessime ve müşebbihe mezheblerini kuranlardan felsefe düşmanlığı ile tanılan Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Karrām'ın telkini altındaki Gazneli Sulṭān Maḥmūd'un tâkibâtına uğramaktan korkmuş ve dermansız bir hâlde Curcān'a ulaşmış idi (1009). Bu defa hayatını güçlükle kurtarmış olduğu gibi, bundan sonra da yeni bir mâcerâya atılmış bulunuyordu. 1015 tarihinde, Curcān'dan Rey'e geçen İbn Sīnā, Buvayhī'lerin parçalanmasından doğan küçük emâretlerin birinden ötekine sığınmak suretiyle, üzüntülü zamanlar geçirdi. Bu karışık hayatta feylesof bâzan hekim, bâzan vezîr, bâzan siyâsî bir mahkûm olmuş idi. Çok defa siyâsî meselelerde reyi sorulduğunu görüyoruz. Eserlerinin tenevvüü, mevzûlarının genişliği ve sayısının çokluğuna bakacak olursak, büyük feylesofun fikrî verimini, bu kadar sıkıntılı ve intizamsız bir hayat içinde, nasıl te'min ettiğine şaşmamak kabil değildir. Eserleri tıbba, mantığa, felsefeye, fizike, tabiiyâta, psikolojiye, hâsılı zamanı ilimlerinin çoğuna dâir idi. 1023'ten itibâren, feylesofun hayatı hür düşünceli ve bilgili bir şahsiyet olan 'Alā' al-Davla Abū Ca'far Kākuvayh'in yanında geçmiştir. Emîr onu harbe gittiği zamanlar bile berâberine alıyordu. İbn Fāris'a karşı seferinde İbn Sīnā yine yanında idi. Feylesof bu sırada hastalandı; esâsen intizamsız ve çok yorgun geçen hayatı yüzünden sihhati hayli zamandan beri bozuk idi; sefer devamınca hükümdarı tâkip etmek mecbûriyeti hastalığını arttırdı. Bîtâb bir hâlde İsfahan'a döndü. Burada bir dereceye kadar sihhatini kazandı ise de, tekrar 'Alā' al-Davla ile Hemedan'a hareket edince, bir müddettenberi çektiği kulunç hastalığı nüksetti. Hemedan'a girdiği zaman hastalık son devresinde idi. İbn Sīnā pek az sonra, 1037 hazîranının 21'inde, bu şehirde, vefât etti.

E s e r l e r i. *O, K. al-Uṣūlūcīyā* te'siri ile eflâtuncu sahte Aristoculuk'tan mülhem Fārābī'nin açtığı yolu devam ettirdi. Felsefî akidesi garpta Augustinus felsefesine o kadar yakın görüldü ki, onun fikirleri sâyesinde Augustinisme cereyânı canlandı. Vâkıa Augustinus tecellî (*émanation*) fikrinden uzak idi. Fakat iki felsefe arasında âdetâ bir muvâzîlik var idi. Saint Thomas, İbn Sīnā'yı tenkid etmekle berâber, İbn Ruşd'e hücûm ederken, ondan çok faydalandı. Hâsılı hıristiyan orta çağında büyük islâm feylesofunun çok mühim mevkii var idi. İbn Sīnā pek genç yaşında eserlerinden en büyüğü ve en sistematiki olan *Şifā*'yı yazdı. Bu kitap mantık, tabiiyat ve metafizikten

ibâret olmak üzere, bütün felsefî sistemini ihtivâ ediyordu. Ondan sonra, kısmen daha muhtasar olarak, kısmen de *Şifā*'nın bâzı bahislerinden iktibaslar yapmak sureti ile, *Nacāt*'ı vücûda getirdi. Hayatının sonlarına doğru, sistemi üzerinde bâzı tâdiller ve düzeltmeler yapmak üzere, *al-İşārāt va'l-tanbihāt*'ı yazdı. En son eseri *Ḥikma-i 'Alā'ī* olup, Buvayhī emîri 'Alā' al-Davla adına, farsça olarak, yazılmıştır. İbn Sīnā'nın *al-Hidāya*'si, mantık, tabiiyât ve ilâhiyâttan bâhis olup, islâm fikir tarihinde en çok şerh ve tabşiye edilmiş eserlerden biridir. Feylezof'un farsça şiirleri de vardır.

İbn Sīnā arapça yazmış olan ilk sistematik feylesoftur denilebilir. Fārābī'nin eserleri risâleler, tâlikler hâlinde olduğu ve birbirini tamamlamak sureti ile sistemini bulmak isteyen kimse büyük güçlükler ile karşılaştığı hâlde, İbn Sīnā'nın eserleri felsefenin muhtelif bahislerini içine alan tamâmen sistematik kitaplardır. İbn Sīnā'yı tetkik edenlerden bir kısmı *Şifā*'yı esâs olarak almışlar, bir kısmı muhtasarı olan *Nacāt* üzerinde durmuşlardır. Fakat felsefede *al-İşārāt*'ın yaptığı düzeltmeleri ve hayatının son devrine âit olan *al-Ḥikmat al-maşrikīya* adı altında toplanan risâlelerdeki fikirlerini de göz önüne almak lâzım gelir. *Kitāb al-ḳānūn fi 'l-ṭibb* adlı eseri, tıbba âit kitaplarının en büyüğü olduğu gibi, islâm tıbbındaki araştırmaların tedvînî olması bakımından da çok mühim bir eserdir. Feylesof, zikrettiğimiz kitablarının tabiiyâta dâir bahislerinden başka, *Tis' rasā'il fi 'l-ḥikma va 'l-ṭabī'iyāt* adı altında neşredilen risâlelerde tabiat ilimlerini birer-birer tetkik etmektedir. Ayrıca *Kitāb al-nafs*'inde psikoloji hakkındaki fikirlerini izah etmiştir.

Djamil Saliba ve Mlle Goïchon İbn Sīnā sistemini, metafizik mihverine göre, tetkik etmişler ve metafiziğinde bilhassa zât ve vücûdun ayrılışı meselesi tetkiklerinin sıklet merkezini teşkil etmiştir. Onlara göre, feylesofun mantığı, tabiat felsefesi bu esâslara bağlıdır. İbrahim Madkûr İbn Sīnā'nın mantığına birinci derecede ehemmiyet vermiş, onun, grek mantığına nazaran, ne derecede ilerilemiş olduğunu belirterek, sisteminin husûsiyetlerini buradan çıkarmak temâyülünü göstermiştir. Carra de Vaux, *Nacāt*'ı esâs olarak almış, bütün tahlillerini buna göre yapmış, M. Horten ise, *Şifā*'yı lâtince versionuna göre, noksan olarak, *Die Genesung der Seele* adı ile, tercüme etmiş olduğu gibi, tahlillerinde de buna dayanmıştır. Hâlbuki *Şifā*'nın *Suffucientia* adlı lâtince tercümesinin ilk kitabından büyük bir kısmı eksiktir. Quadri ve Et. Gilson, doğrudan-doğruya tercümelerine dayanmak sureti ile, felsefî sistemini anlatmağa çalışmışlar, bilhassa ikincisi feylesofun garp orta çağındaki te'siri ve hıristiyan feylesofları tarafından tenkidi üzerinde durmuştur. Emile Bréhier feylesofun sistemini grek felsefesinden garp orta-çağına intikal yolunda bir merhale olarak incelemiştir. Fakat umûmiyetle garp fikir tarihçileri İbn Sīnā'nın Yeni-Eflâtunculuğu noktasında birleşmektedir. Feylesof, meşşâî olarak tanınmasına rağmen, hiç bir zaman, İbn Ruşd'de olduğu gibi, doğrudan-doğruya Aristo sistemini aksettirmiş değildir. Sisteminde Eflâtun'un bâzı fikirleri, bilhassa Yeni-Eflâtuncu şerhler büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca Aristo'ya atfedilen apocryphe eserlerde sistemin büs-bütün hakikî Aristo'dan ayrılmasına sebep olmaktadır.

İbn Sīnā ilimleri evvelâ kendine mahsûs bir prensibe, yânî madde ile suretin birbirinden ayrı olup-olmadığına göre üçe ayırır: 1. *al-'ulūm al-'āliya* („yüksek ilimler"), madde ile ilişiği olmayan bilgiler: *al-ḥikmat al-ūlā* (metafizik) veya *mā varā al-ṭabī'a*, 2. *al-'ulūm al-sāfila* („mâddeye bağlı ilimler"): fizik ve tabiiyat. 3. *al-'ulūm al-vusṭā* („orta ilimler") bâzen tabiatın ötesine (*mā varā' al-ṭabī'a*), bâzen de maddeye âittirler. Birincilerde sûret ve madde ayrıdır; ikincilerde sûret madde ile bitişiktir; üçüncülerde sûret maddeden zihnen ayrılır. Feylesof ayrıca, Aristo'ya daha sâdık olarak, ilimleri iki umûmî kısma ayırmaktadır: *a.* nazarî hikmet, yalnız bilebileceğimiz fakat kendisi ile amel edemiyeceğimiz şeylere âittir. *b.* amelî hikmet, hem bilmek, hem yapmak iktidarında olduğumuz şeylere âittir. Nazarî hikmet de şu kısımlara ayrılır: 1. tabi'î hikmet, harekete ve değişmeğe tâbî şeylerin bilgisidir. 2. Riyâzî hikmet: varlığı değişmeğe bağlı olduğu hâlde, zihinde değişmekten tecrid edilen şeylere âit bilgidir. 3. Hikmet-i ûlâ (felsefe-i ûlâ): varlığı değişmekten münezzeh olan şeylerin bilgisidir. Amelî hikmet de şu kısımlara ayrılır: 1. *al-Siyāsat al-madanīya* (medenî siyâset), 2. *'ilm tadbīr al-manzil* (tedbîr-i menzil ilmi), 3. *'ilm al-aḫlāḳ* (hulkler ilmi).

a. M a n t ı k. İbn Sīnā bütün eserlerine mantık ile başlıyor. Aristo felsefesinde de bu böyledir. Fakat İbn Sīnā mantıkı, umûmî şeması itibarı ile, grek feylesofuna sâdık olmakla berâber ondan çok yenidir. İbrahim Madkûr ve Goïchon'a göre, İbn Sīnā mantığına adetâ modern mantığın başlangıcı gözü ile bakılabilir. Hamilton'dan asırlarca evvel modern mantığın bir çok meseleleri orada görülmektedir. Feylesofa nazaran bütün bilgiler ya *taṣavvur* ya *taṣdīḳ*'tır. Tasavvur ilk ilimdir ve *ḥad* (târif) ile kazanılır. Tasdik *ḳiyās* ile kazanılır ve ha-

kikî, bâtıl, hakikata benzer v.b. kısımlarına ayrılır. İnsanın yaradılışı, umûmiyetle, bu kısımları ayırmağa müsâit değildir. Akıllar arasında ihtilâf olduğu zaman bu vâsıtalar ile işin içinden çıkılır. İbn Sînâ'ya göre, mantık nazarî bir sınâattır (*Ṣınā'at naẓarīya*). Hangi sûretler ve maddeler ile doğru had (târif) ve doğru kıyas olacağını tâyin eder ki, onlara hakikî had ve hakikî bürhan denilir. Bunlardan başka ayrıca cedelî, hatâbî, mugâlatî, sofistâî istidlâlleri de tedkik etmektedir. Aristo'nun Peri Hermenea bahsinde yaptığı gibi, İbn Sînâ da ilk önce lâfızların tetkiki ile işe girmektedir. Lâfızlar, *mufrad* ve *murakkab* olarak, ikiye ayrılır. Müfred lâfızlar (*al-alfāẓ al-mufrada*) mânaya delâlet eder, yoksa cüz'ülerinden bir cüz'e delâlet etmezler, mürekkep lâfızlar (*al-alfāẓ al-murakkaba*) bir kaç kelimeden mürekkep olup, tek bir mânaya delâlet ederler. Müfret lâfızlar da ayrıca küllî veya cüz'î olurlar. Tek bir kelime ile bir çok şeylere delâlet eden lâfızlar küllîdir. Cüz'î müfred lâfzın mânası tektir. Bundan sonra İbn Sînâ *ẕātī* mefhûmunu inceliyor. Her küllî zâtî, fakat arazîdir. Zâtî bahsedilen şeyin mâhiyeti kendisiyle kaim olandır. Zâtînin târifinde mânası ayrılamaz demek yetmez. Mânası vücûttan ayrılamaz demek de yetmez. *Vahm*'de ayrılmış bile olsa, bu ayrılış sahîh değildir. Bir müsellesin zaviyelerinin iki kaimeye müsâvî olması bütün müsellesler için vasıftır ve vücutta ve vehimde ayrılamaz. Eğer ayıracak olursak, müsellesin mevcut ve zâtî olmadığına hukmetmek icâp etmez: müssellesteki bahsedilen vasıf gibi. İbn Sînâ burada orta çağın beş küllîsi diye tanılan ve Porphyrius'un *Isagogia*'sının mevzûunu teşkil eden *alfāẓ-i ḫamsa*'yi tetkik ediyor. Bunlar da cins, nev'i fasıl, hassa ve arazdır. Cins bir çok nevilere „Bu nedir?" denildiği zaman verilen cevaptır. Neviler suretleri ile ve zâtî hakikatleri ile muhteliftirler. Cinse muzaf olan nev'in sayısı bilinmez. Nevi küllî ve zâtîdir ki, bir çok şeylere „Bu nedir?" suâline karşı cevap olarak verilen şeydir. Nefs sâhibi cism için hayvan nevi'dir; insan ve at için hayvan cinsdir. Cinslerin üstünde *Cins al-acnās* („cinslerin cinsi") vardır. Nevilerin üstünde de *Nav' al-anvā'* („nevi'lerin nev'i") vardır. *Faṣl* cins altındaki nevide „Bu onlardan hangi şeydir?" suâline karşı verilen cevaptır ki, küllî ve zâtîdir. İnsan için hangi hayvandır diye sorulunca, onu diğer hayvanlardan ayıran *nāṭiḳ* vasfı söylenir. Nâtık insanın faslıdır. *Ḫāssa*, tek bir nev'e delâlet eden küllîdir ki, zâtı ile değil, arazı ile „O hangi şeydir?" suâline cevap olarak verilir: insanda gülücülük vasfı gibi. *al-'Araż al-'āmm*, arazî olan veya gayr-i zâtî olan küllî, müfreddir. Mânasında bir çok neviler iştirâk eder: „kireçte ve sütte beyazlık" gibi. Bir şey ya *'ayn* hâlindedir veya vehimde suret (*al-ṣūrat al-ẕihnīya*) hâlindedir yahut ifâde eden sözler ve lâfızlar hâlindedir yahut da yazılı kelimeler hâlindedir. *İsm* husûsî bir varlığa delâlet eden müfred lâfızdır. Kelime mâna ve zamana delâlet eden bir şeydir. Edat kelimenin başına ilâve edilen ve ona hamli icâp ettiren işârettir. Söz (*ḳavl*) mürekkep lâfızdır. Kaziye iki şey arasındaki nisbettir ki, onun hükmü, ya doğruluğa, ya yanlışlığa delâlet eder. *Ḥamlī* kaziye bu nisbetin mutlak olduğu hâldir. *Şarṭī* kaziye nisbetin bir şarta bağlı olduğu hâldir: „Güneş doğarsa gündüz olur", „Bu sayı çift olursa öteki sayı tek olur" gibi. Şartî kaziyeler de ya *muttaṣila*, yahut *munfaṣila* olur. Diğer bir kaziyyenin lüzûmunu icâp veya selbederse muttasıladır ki, buna birinci misâli verebiliriz. Diğer bir kaziyenin lüzûmunu icâp veya selbettirmezse munfasıladır ki, buna da ikinci misâli verebiliriz. *Îcāb* iki şey arasında nisbetin vukûu demektir. *Salb* iki şey arasındaki nisbetin kaldırılmasıdır. Varlığı veya yokluğu, başka bir şeye göre, hukmedilen şey *maḥmūl*'dür. Başka bir şeyin var olup-olmadığına kendisiyle hukmedilen şey *mawżū'*'dur. Mevzûu cüz'î, bir şey olan hamlî kaziyeye *maḫṣūṣa* denilir; „Zeyd kâtiptir" gibi. Mevzûu küllî olan, fakat hukmün küllünde mi, cüz'ünde mi olduğunu bildirmeyen hamlî kaziyeye *muhmala* denilir. „İnsan beyazdır" gibi. Mevzûu küllî olan, ayrıca külle mi, cüz'e mi, selbe mi, icaba mı âit olduğu bildirilen kaziyeye *maḫṣūra* denilir. Mahsûr kaziyeler mantığın esâs kısmını teşkil ederler ki, İbn Sînâ'nın *Nacāt*'da tafsil ettiği bu nevi bugüne kadar islâm mantığına âit eserlerin başlıca mevzûunu teşkil etmektedir.

İbn Sînâ bundan sonra kaziyeleri, maddelerine göre tedkik ediyor: 1. *al-māddat al-vāciba*: „insanda hayvanlık hâli, gibi; selbi mûteber değildir. 2. *al-Māddat al-mumtani'a*: „insanda taşlık hâli" gibi. İcâbı mûteber değildir. 3." *al-Māddat al-mumkina*: „insanda kâtiplik hâli" gibi: bunun hukmü bâzan mevcut, bâzan da değildir. Ayrıca bir de kaziyeleri, cihetlerine göre, tetkik ediyor. Üç cihet vardır: 1. *vācib*, vücûdun devâmına delâlet eder. 2. *Mumtanī'*, yokluğun devâmına delâlet eder. 3. *Mumkin*, varlığın ve yokluğun devamsızlığına delâlet eder. Cihet ile madde arasındaki fark şudur ki, cihette mânalardan birine delâlet ettiği tasrih edilmiştir; madde ise kaziyenin bir hâlidir ve bunlar tasrih edilmemiştir. İçinde mevzûu, mahmûlü, râbıtası, cihetî zikredilmiş olan kaziyeye *rubā'īya* denilir. İbn Sînâ burada mümkün, vâcib, mümtenî (imkânsız) ve zarûrî hakkındaki tahlillerde mantıktan metafiziğe geçiyor ki, ileride bunları metafiziğin temel mefhûmları olarak tetkik edecektir.

İbn Sînâ daha sonra mutlak kaziyeler (*al-muṭlaḳāt*) bahsine giriyor. Onca mutlak hakkında iki rey vardır. Birincisi Theophrastos ve daha sonra Themistius'un kanâatidir. İkincisi İskender ve talebelerinin (Alexandre d'Aphrodise) fikridir. Birincisine göre mutlak, hukümde zarûrî veya mümkün cihetin zikredilmediği hâldir. İkincilere göre — ki çoğu Pyrrhon'dan tahsil etmişlerdir — mutlak zikredilen dört cihetten birinden gayrinin hukmünde zarûret olmayandır. İbn Sînâ burada şârihlerin görüşlerini münâkaşa ediyor. Bundan sonra zarûrîleri, mümkünleri, mütekabil kaziyeleri, tenâkuzu; mutlaklar, zarûrîler ve mümkünlerin akislerini tetkika giriyor. Kıyas bahsinde feylesof onları evvelâ *kāmil* ve *ġayr-i kāmil* olmak üzere, ikiye ayırıyor. Sonra kâmil kıyaslarda da daha esaslı olarak, *iḳtirānī* ve *istiṯnā'ī* nevilerini görüyor. İktirânî kıyas mukaddemleri zımnen neticeyi ve nakîzı ihtivâ eden kıyastır. İstisnâi kıyas, mukaddemleri sarâhatle netice veya nakîzi ihtivâ eden kıyastır. Birinciye misâl: „Abdullah eğer mü'min ise haksızlık etmez. Hâlbuki o mü'mindir, öyle ise haksızlık etmez." İkinciye misâl: „Harâret bir gün devâm eder ise, nabız hissedilecek kadar değişir. Fakat nabız değişmemiştir. O halde harâret bir gün devâm etmemiştir." gibi.

İktirânî kıyaslar da *ḥamlī, şarṭī* veya *ḥamlī-şarṭī* olabilirler. Sonraki mantıkçıların çoğu yalnız hamlî kıyaslar ile meşgûl olmuşlardır. İstisnâî kıyas bahsinde İbn Sînâ evvelki mantıkçılardan ayrılır: „Eğer güneş doğar ise, yıldızlar kaybolur. Hâlbuki güneş doğmuştur; o hâlde yıldızlar kaybolmuştur." gibi. Bâzı kelâmcılar ve şüpheciler buna hücûm etmişler ve burada *muṣādara 'ala'l-maṭlūb* bulmuşlardır.

Bundan sonra İbn Sînâ kıyasın yüksek şekli olan *burhān*'ı tetkik eder ve onu *al-burhān al-limmī* ve *al-burhān al-innī* nevilerine ayırır. Bunları da isbata muhtac olmayan yakîniyâta (veya bedihiyâta) bağlar. İbn Sînâ istikrâ ve temsil sureti ile istidlâli, intizamsız kıyas şekillerini, bunun mugâlata, safsata gibi yanlış tarzlarını inceler. Bürhanın dayandığı mefhûmlardan duygulara, tecrübeye, rivâyetlere, vehme, zanlara, muhayyileye, evvelîyâta âit olanları ayırır. Nihâyet ilimlerin mevzûlarında müşterek noktalar ile ayrıldıkları cihetleri, bir-birine aykırı olan noktaları tetkika girer.

Mantığın son kısımlarında *al-acnās al-'aşara* adını verdiği on kategori ile *aḳsām al-'ilal* dediği dört sebebi tetkik eder. On kategori, bilindiği gibi, cevher, kâm, izâfet, keyf, ayn, metâ, vaz', mülk, fiil ve infiâldir. Dört sebebe gelince, tabiiyât ve metafizikte de geçecek olan bu sebepler *'illa li 'l-mādda* („maddî sebep"), *'illa li 'l-ṣūra* („sûrî sebep"), *'illa li'l-ġāya* („gâî sebep"), *'illa li 'l-ḥaraka* („muharrik sebep")'dir.

b. Tabiiyât. *Nacāt*'ın ve diğer eserlerin ikinci kitabı *al-ḥikmat al-ṭabī'īya*'ye âittir. İbn Sînâ'ya göre, tabiat ilmi nazarî bir sınaat (*al-ṣınā'at al-naẓarīya*) dir ve mevzûu *a.* mevcûdât ile, *b.* vehmiyâttır. Bütün tabiat ilimlerinin mevzûu mevcut cisimlerin hareket ve sükûnudur. Bâzı ilimlerin mevzûu diğerlerine *avā'il* („prensipler") vazifesini görür. Nitekim tabiat ilminin mevzûu böyledir.

Tabi'î cisimler *maḥal* olan bir madde ile *ḥāl* olan sûretten mürekkeptirler: madde ile sûretin münâsebeti, bakır ile heykelin münâsebeti gibidir. Sûretler „Nerede?", „Nasıl?", „Ne için?" suâllerine cevap olmak üzere, muhtelif nevidendir ki, bunlar da cismî sûret, nev'î sûret, hâlî sûret v.b. dır. Şu hâlde her cisim bir madde ile muhtelif neviden sûretlerden mürekkeptir. Sûret maddeden önce gelir; maddeye cevherliğini veren sûrettir. Bir de maddeden sonra gelen arazlar vardır. Sûretler maddeye katıldığı hâlde arazlar sûret ve maddeden mürekkep olan cevherlere katılır ve dokuz araz vardır. Mantıkta bunlara cinsler veya makûleler, tabiiyâtta arazlar denilir. Tabiiyât mantığa makûle ve illet fikrini verir; mantık ise, tabiiyâta usûl ve bilhassa orta çağın çok tehlikeli olarak kullandığı kıyas (syllogisme) usûlünü verir.

Tabi'î cisimler bir kendi zâtları ile, bir de kemâlleri ile kâimdirler. İbn Sînâ bu kemâlleri, cismin tahakkuk edeceği gâyeler (entelechia) mânasına anlıyor. Kemâller ise: *a. al-kamālāt al-uval*'dir ki, bunlar kalkınca cisim bâtıl olur; *b. al-kamālāt al-ṣānīya*'dir ki, bunların kalkması cismin bâtıl olmasına sebep olmaz. Birinciler renk, koku, lezzet gibidir. İkinciler kuvvet, hareket gibidir. İbn Sînâ bu suretle tabi'î âlemin temeli olarak hareket ve kuvvet mefhûmlarını alıyor. Hareket prensibinden âdetâ statiği, kuvvet mevhûmundan da dinamiği çıkarıyor. İbn Riżvān ve İbn al-Haysam (Alhazen)'in çalışmalarını takip eden İbn Sînâ, „cerr-i eskal" ve mukavemet-i ecsâm meselelerinde tamâmen hareket-i mihanikî yapmaktadır. Kuvvetin mahdûd olduğunu, cisimlerin dışarıdan verilen hareket kanunlarına tâbî olduklarını söyler. Fakat bu İbn Sînâ'nın bir cephesidir. Bundan sonra kuvvet prensibini tahlil ettiği zaman onu tabiattan nefse ve mâverâttabi'îyeye kadar yükselten dinamizm fikrini inkişâf ettirmeğe başlar.

Tabi'î cisimlerin lâhikaları hareket, sükûn, zaman, mekân, halâ, tenâhî, lâtenahî, temâs, iltiham ve ittisâldir. Feylesof on makûleden her birini bu lâhikalara tatbik eder. „Her tabi'î cismin tabi'î bir mahalli, şekli vardır. Âlem birdir ve onun bir çok olması mümkün değildir. Yaratıcı hareket de birdir ve dâirevîdir. Müstakîm hareketler yer-yüzü âlemine âit olup, ötekine tâbîdir. Cisimler tekevvün ederler. Kâinât (vücûda gelen şeyler) sıcaklık, soğukluk, râtıplık ve yâbislikten mürekkeptir. Bu mürekkep cisimler ya katı, ya yumuşak, ya lüzûcî, yahut gaz hâlinde bulunurlar. Eşyâ tahlil ve tahallül ile değişir. Bundan başka *takāṣuf* ve *taḥalḥul* („sıkışma ve gevşeme") ile de değişir. Cisimler kolay ve güç alabilir diye ayrılırlar" gibi prensipler tabiat ilminin umûmî kaideleridir. Mevcut cisimlerden hiç biri kendiliğinden sâkin veya hareketli değildir. Bunlar ona başka bir cisimden gelmez, ancak kendisindeki bir kuvvetten gelir. İbn Sînâ maddeden ilâhî âleme kadar derece-derece yükselen bu derûnî kuvvetleri şöyle izah eder: 1. Tabi'î kuvvettir ki, cisimdeki tabi'î vasıfları saklamağa yarar. 2. Nefs kuvvetidir ki, cisimdeki şuurlu veya şuursuz vasıfları, uzuvlar vâsıtası ile, saklamağa yarar. 3. Felekî kuvvet (veya *al-nufūs al-falakîya*) tir ki, tabiat üstündeki varlıkların, uzuv yardımı olmaksızın, sürekli hareketlerini te'mine yarar. Bu suretle biz *mā ba'd al-ṭabî'a* 'ya yükseliyoruz. Hâsılı kuvvet mefhûmunun tahlili ile bütün âlemlerden geçebiliyoruz. İbn Sînâ'nın bu fikri Aristo'dan mülhem olmakla berâber, felsefesinde dinamizim ondan daha mühim bir yer tutmaktadır. Feylesofa göre, zaman ve hareket mefhûmları da birbirine bağlıdır. Zaman hareket değildir; fakat hareketsiz tasavvur edilemez. Burada mühim bir nokta ilk çağ fiziğinden gelen meyl ve temâyül kanâatidir: „Kendi hâline bırakılan her cisim aynı mahalle doğru meyleder." gibi. Zamanımızın fiziğinde hâkim olan mekân (étendue) yerine eski fizikte boşluk, doluluk, mahal mefhûmları vardır.

İbn Sînâ'ya göre, cisimler bilkuvve nâmütenâhî surette bölününebilirler. Feylesof atomculuğu prensip itibârı ile reddeder. Bu bakımdan İbn Sînâ fiziği mûtezile ve bir kısım eş'arî kelâmcılarının zıddıdır. Semâvî cisimler, kürevî hareket sâyesinde, mükemmeldirler ve bundan dolayı onlar *mufāriḳ 'aḳl* sâhasına âittirler. İbn Sînâ, kuvvet fikri sâyesinde, kolaylıkla tabiattan nefse, cansız varlıklardan canlı ve rûhlu varlıklara geçer. Nefs hakkındaki fikirlerini *Şifā'*, *Nacāt* ve *İşārāt*'ta olduğu kadar ayrıca *'İlm al-nafs*'te de izah eder. Burada derece-derece nebâtî nefsten hayvânî nefse, oradan insânî nefse yükseliriz. İnsânî nefse *nafs-i nāṭiḳa* da denilir. 1. Nebâtî nefs derecesinde muhtelif kuvveler görüyoruz: *a. al-ḳuvvat al-ġāẕîya* (vis nutritiva), *b. al-ḳuvvat al-nāmîya* (vis augmentativa), *c. al-ḳuvvat al-muvallida* (vis reproductiva). 2. Hayvânî nefsin hareket ve idrâkten ibâret iki kuvvesi vardır: *a. al-ḳuvvat al-mudrika* (vis perceptiva), *b. al-ḳuvvat al-muḥarrika* (vis motritiva). Bu hareket kuvvesi de ayrıca ikiye ayrılır. Bir hayvan kendi hareketine emr etmek ve bu hareketi icrâ etmek melekelerine sâhiptir. Birincisine *al-ḳuvvat al-bā'iṯa* diyor: arzu olmak itibârı ile buna *al-ḳuvvat al-şavḳîya* veya *al-ḳuvvat al-nuzū'îya* de diyor. Faydalı mevzûlara ulaşma kuvveti olduğu zaman bu *al-ḳuvvat al-şahavîya*, zararlı şeylerden kaçınma kuvveti olduğu zaman da *al-ḳuvvat al-ġażabîya* olur. İkincisine, yâni icrâ etme melekesine *al-ḳuvvat al-fā'ila* diyor. Bu, sinirlere ve adalelere hâkim bir kuvvettir. Onları germek ve gevşetmek sureti ile her türlü faâliyetleri yapar. Buna şevk ve irâde de diyor.

İbn Sînâ'ya göre, insan nefsinin, basit idrâklerden akıl mertebelerine varıncaya kadar bir çok melekeleri vardır. Bunlar, umûmiyetle zâhirî ve bâtınî melekeler olmak üzere, ikiye ayrılabilir. Zâhirî melekelerden birincisi *bantāsîya* (phantasia)'dir. Bu meleke beynin ilk boşluğunda olup, beş his ile elde edilmiş, görülür veya görülmez bütün izleri alan bir melekedir. Bundan sonra beynin ikinci boşluğunda *al-ḳuvvat al-muṣavvira* (vis representativa) gelir. Bu bizim tasavvur dediğimiz melekeye karşılıktır. Sonra *al-ḳuvvat al-mutaḫayyila* (vis imaginativa) yâhut *mufakkira* (vis cognitiva) gelir. Bu da bizim tedâî dediğimiz melekenin karşılığıdır. Daha sonra *al-ḳuvvat al-vāhima* (vis estimativa) gelir ki, bugünkü psikolojide bu âdetâ sevk-i tabî'îlerin karşılığıdır. Nihâyet *al-ḳuvvat al-ẕākira* veya hâfıza melekesi gelir. Bu beynin son bölüğündedir. Hisleri alan, tertip eden, mefhûmları tasavvur eden derûnî hassalar bunlardan ibârettir.

Buradan *al-nafs al-nāṭiḳa*'ya, yâni akıl melekesine yükseliyoruz. İbn Sînâ'ya göre, bunun da iki umûmî kuvvesi vardır: 1. *al-ḳuvvat al-'ālima*, buna aynı zamanda *al-ḳuvvat al-naẓarîya* de denilir. 2. *al-Ḳuvvat al-'āmila*, buna da *al-ḳuvvat al-'amalîya* denilmektedir ki, bu kat'î ayrış Kant felsefesindeki sırf akıl ve amelî akıla tekabül etmektedir. Nefs, kendinden yüksek olan *al-'aḳl al-fa'āl*'e çevrilmesi, metafizik âleme ayna vazifesini görmesi bakımından *al-ḳuvvat al-'ālima*, aşağı âleme çevrilmesi bakımından *al-ḳuvvat al-'āmila*'dir Bütün bu tasnifler hıristiyan orta çağında Albertus Magnus tarafından benimsenmiş ve devam ettirilmiştir. İbn Sînâ burada Yaḥyâ al-Naḥvî (Gean le grammairien)'den, al-Kindî ve Fārābî'ye geçen akıllar tasnifi görüşünü ileriletmektedir. İnsan aklı, bu gördüğümüz aşağıdan yukarıya yükseliş, ilâhî âleme doğru açılış itibârı ile dört mertebeye ayrılır: 1. *al-'akl al-hayūlānî* (intellectu materialis); bu, mutlak maddî kuvvedir. Burada insan aklı henüz açılmamış olan kuvveler hâlindedir. 2. *'aḳl bi 'l-fi'l* (intellectu in effectu). Akıl burada mümkün ve inkişâfa hazır kuvve hâlindedir. 3. *'Aḳl bi 'l-malaka* (intellectu in habitu), burada akıl imkânın kemâline ulaşmıştır. 4. *'Aḳl mustafād* (intellectu adeptus), bu derecede *al-ma'ḳulāt al-ṣirfa*'ye çevrilmiş, *al-'aḳl al-fa'al* (intellegentia agens) ile temâsa gelmiştir. Bu temâsa *ittiṣāl* diyoruz. Küllîler hakkındaki bütün bilgimiz buradan doğar.

İbn Sînâ amprik psikolojiden aklî psikolojiye geçiyor. Sonunda da tasavvufî psikoloji ile bitiriyor. Nefsler ve akıllar merâtibini anlattıktan sonra, *Kitāb al-nafs*'te nefsin mâhiyetini tetkik ediyor. Ona göre, nefs (rûh) madde nev'inden değil, sûret nev'indendir. Rûhun bir *al-kamāl al-avval* (entellechia), yâni nizam verdiği bedenin kemâli (perfectio) olduğunu ilâve ediyor. Fakat bu suretle onun ne olduğunu değil, ancak ne yaptığını söylemiş oluruz. Rûh nedir? Bir cevher midir, değil midir? Eğer bir cevher ise, ne nevidendir? Bütün bu meseleler istikrâ ile halledilemez. İbn Sînâ'ya göre „Rûh mânevî bir cevherdir." Bunu isbat için de iki yol tâkip etmektedir: 1. Rûhu, bir cisim gibi târif eden kudemânın hatâlarına mukabil delîller göstermek sureti ile, 2. onun cismânî olmadığını kablî delîller ile isbat sureti ile. İbn Sînâ'nın ilk delîli sonradan Descartes'ın, aynı mesele dolayısı ile üzerinde duracağı bir düşünceye dayanmaktadır: mütemeyyiz şeyler dâimâ mütemeyyiz târiflere karşılıktırlar. Ayrıca düşünülen şey ayrıca mevcuttur. O hâlde rûhun mâhiyeti meselesi şudur: rûh bedenden ayrı kendini bilebilir mi? Bedenin mevcut olduğunu bilmesinden önce kendi varlığını tasdik edebilir mi? Eğer bu böyle ise, rûh hakikaten bedenden ayrıdır ve mânevî bir cevherdir. Bu meseleyi hall için, İbn Sînâ garp orta çağında asırlarca delîl olarak kullanılan ve Descartes'ın bedenden müstakil cevher hâlindeki rûh telâkkisine kadar gelen *al-insān al-ṭā'ir* (l'homme volant) misâlini kullanıyor: boşlukta bir insanın, hiç bir yere temâs etmeden, hareket ettiğini farzedelim. Bu sırada dış âleme âit hiç bir ihsas almasın. Bu adam kendisi diye kabûl ettiği şeyi, bir takım uzuvları olduğunu bilmeksizin, tanıyabilir. Rûhunun bedeninden farklı olduğunu görür. Rûhunu idrâk için bir bedene ihtiyacı yoktur. Şu hâlde rûh mânevîdir. Rûh ya bir cevherdir, yahut bir arazdır. Onun bir cevher olduğunu göstermek için araz olmadığını isbat etmek lâzımdır. İbn Sînâ'ya göre mesele, rûhun beden ile birleştiği zaman evvelce kendi sûreti olan bir beden ile mi birleştiğini, yoksa maddeye sûret verir gibi mi onunla birleştiğini halletmektir. Hâsılı rûh bir bedenin rûhu mudur, yâni bir araz mıdır; yoksa beden bir rûhun bedeni midir, yâni cevher midir? Feylesofa göre, rûh bir bedene beden olmayı te'min eder. Bundan dolayı onun arazı değildir. Onun *kamāl-i avval*'i olduğu için, onu mevcut kılan şeydir. Öyle ise, rûhu almadan önce onun beden olarak mevcut olduğunu düşünmek mütenakızdır. Bedeni alacak yerde, o bedeni vermektedir ve bundan dolayı cevherdir. İbn Sînâ rûhun vahdetine dâir iki delîl ileri sürüyor: 1. Rûh bedenden ayrıldığı zaman, beden canlı bir şey olmaktan çıkarak ceset olur. Rûh ile onun can verdiği unsurlar arasında bir takım mutavassıt şekiller vardır. Bu da gösterir ki, ruh bir araz değildir. 2. Rûh kendi melekeleri yardımı ile hayvânî vazifelerini ifâ eder. Beden üzerine te'siri o kadar büyüktür ki, sırf zihnî tasavvur ile uzviyetin iptidâî vazifelerini bile değiştirebilir. O hâlde insan bedenine âit faâliyetin bağlı olduğu asıl cevher rûhtur.

Rûh bir cevher ise, ne nevi bir cevherdir; maddî bir sûret midir? Bütün hayvanlar arasından yalnız insan inzivâ hâlinde yaşayamaz. Tabiatın verdiği nimetleri zanâat ve sanâyî ile tamamlasa bile bu ona kâfî gelmez. Her iki hâlde de bilgiyi tâlim yolu ile nakleden bir cemiyet lâzımdır. Bütün bu vazifeleri yapabilmesi için insana rûh bahşedilmiştir. İnsan rûhunun cismânî bir sûret olmadığının delîli şudur ki, maddî akıl bile *māḳūl* sûretleri almağa elverişlidir. Hâlbuki mâkûl sûretler cismânî bir mevzûda devam edemezler. Mâkûl ile cisim arasında bu uzlaşmazlığı isbat için İbn Sînâ felsefe tarihinde ve psikolojide yerleşmiş olan bir takım delîller ileri sürüyor: 1. insan rûhu kendisini doğrudan-doğruya kavrar; hâlbuki bedenini bir âlet veya uzuv vâsıtası ile kavrar. 2. Rûh, eğer kendisini maddî bir âlet yardımı ile tanımış olsa idi, bu âleti tanımayacaktı; yalnız onun yardımı ile tanıyacaktı. Kendi hakkındaki bilgisi ise vâsıtasızdır. Yâni kendisi bir cisim değildir. 3. Rûhun akıldan maada bütün melekeleri kendi kendilerini tanımağa muktedir değildir İhsas kendini idrâk etmez; muhayyile kendisini tahayyül etmez. Yalnız akıl kendi kendisini düşünür. 4. İşlemek için bir âlet kullanan bütün melekeler çalıştıkça yorulurlar. Âletleri çalışma yüzünden harap olur. Zihin en müşkül bilgileri kazanmağa çalıştıkça, ötekilerini da-

ha kolay elde eder. 5. Bedenin bütün kısımları, yaş ileriledikçe dermansızlaşır ve bu hâl takriben 40 'tan sonra başlar. Bil'akis mâkûlleri kavrama melekesi asıl kuvvetini bu yaştan sonra kazanır. Bundan dolayı *al-nafs al-nāṭiḳa* 'nın maddeden müstakil bir cevher olduğundan şüphe edilemez.

Eğer rûh bir sûret değilse, fiillerinde cismânî bir âlet kullanmıyorsa bedene ihtiyâcı nedendir? Hisleri yaşarken aynı zamanda onları düşünmek güçtür. Korku duyulduğu sırada haz duymak, öfke duyulduğu sırada korkmak imkânsızdır. Rûh her ân bu fiillerden birisini icrâya mecbûrdur. Öyle ise, kendi hesabına yaptığı faâliyet ile, beden hesabına yaptığı faâliyetin muvâzîliği neden ileri geliyor? Bu rûhun bedenini sevmesinden, kendini ona vermesinden, bedenin de buna mukabil rûh hizmetinde bir âlet olmasından ileri gelir. Beden sâyesinde rûh ihsasları alır; bundan sonra da: *a.* zihin vâsıtası ile mefhûmlar teşekkül eder, *b.* bu mefhûmlar yardımı ile istidlâlde bulunur, *c.* bâzı vak'aları toplamak sureti ile tecrübî bilgiyi elde eder, *d.* muhtemel itikatları, yâni imanı kazanır. Rûh, bu bilgileri, beden yardımı ile, kazandıktan sonra, kendine dönebilir; ondan müstağnî kalabilir.

Diğer cihetten rûh kendi bedeninin iyiliği gâyesi ile yaratılmıştır. Beden ile birleşmeden önce onun henüz ferdî varlığı yoktur. Zîra onda *mabdaʾ al-taṣaḫḫuṣ* eksiktir. Rûh bedeni kendine âlet olarak aldığı zaman münferit ve şahsî rûh olur. Ona karşı tabi'î alâka duyar. Onu kendi ihtiyaclarına göre sevkeder. Sırf o bedene mahsûs ve başka bedenlere yabancı bir rûh olur. Bu münâsebetin mâhiyeti pek güç kavranır; fakat onu yalnız eserleri vâsıtası ile anlıyoruz. Eğer rûh bedene bu suretle bağlı ise, ölümden sonra devamını nasıl izah etmelidir? Rûhun bedenden önce şahsî varlığı tasavvur edilemez ise de, bedenden sonraki varlığı tasavvur edilebilir. Bedenin ölümü ile rûh varlığını kaybetmez. Rûhun bedenden önce, bedenden sonra veya beden ile berâber iken ona tâbî olduğu faraziyeleri müdâfaa edilemeyeceği için, hiç bir illet ile mahvedilemeyeceği neticesi çıkar. Rûh basit bir cevherdir; kendisinde hem fenâsına, hem bekasına âit iki zıt mebde' birleşemez. Eğer fenâsı câiz ise, varlığı imkânsızdır. Eğer varlığı zarûrî ise, bekası lâzım gelir.

İbn Sînā 'nın cevherî rûh telâkkîsinin dikkate şâyân noktası rûh fikrinin sûret fikrinden, bâriz bir şekilde, ayrılmasıdır. Feylesof rûhu iki delîl ile isbata çalışıyor: 1. vahdet delîli: bütün şuur hâlleri onda tamamlığını kazanırlar, 2. Ayniyet delîli, bütün şuur hâlleri değiştiği hâlde, o aynı kalır. Bu delîller İbn Sînā 'dan işrâkî felsefesine, orta çağ garp felsefesine geçmiş ve zamanımıza kadar devam etmiştir.

İbn Sînā bundan sonra psikoloji ile bilgi nazariyesini birleştiren bir tecrit nazariyesi kuruyor. Tecrit, ona göre, mefhûmları eşyâdan çıkarmak veya muhayyileden akla nakletmek değildir. Başka tâbir ile tecrit aklı zâten küllî ve gerçek olarak mevcut şeyleri alabilecek bir hâle getirmek demektir. Mücerretleri biz yapmıyoruz. Ancak onları kavrayabilmek için hazırlanıyoruz. İbn Sînā bu noktada Aristo ve Fārābî 'den ayrılır. Aristo 'ya göre, *ʿaḳl-i faʿāl* ile birleşme hâlinde akıl, âkil ve mâkûl bir olmuştur. Fakat İbn Sînā 'ya göre, bu câiz değildir. Çünkü böyle olsa idi, düşünmeyi izah edemezdik. Düşünülen küllî ile düşünen bir olursa, düşünmek ne demektir? Öyle ise, onların ayrı kalması lâzımdır. İnsan ile ilâhî âlem arasında ittihat değil, ancak ittisâl vardır.

İbn Sînā *tisʿ rasāʾil fi 'l-ḥikmat va 'l-ṭabiʿiyāt* 'da tabiat ilimlerinden her birine ayrı bir fasıl tahsis etmek üzere, bu meseleleri genişletmektedir. Burada hikmet-i tabiîyenin aslı olan ilimler arasında şunları görüyoruz: 1. *ʿilm al-kiyān al-ṭabiʿī* (Libri physica ausculationis) burada madde, sûret, hareket, mahal ve zaman tetkik edilmektedir. 2. *ʿİlm al-samāʾ va 'l-ʿālam* (de coelo et mundo) 'de madde, anâsır-i erbaa (dört unsur), arzî ve semâvî cisimlerin hareketleri tetkik ediliyor. 3. *ʿİlm al-kavn va 'l-fasād* (De generatione et corruptione). 4. *ʿİlm al-āṣār al-ʿulvīya* (De meteoris, Meteorologica). 5. *ʿİlm al-maʿādin* (Minerologica). 6. *ʿİlm al-nabātāt* (Libri de plantis). 7. *ʿİlm al-ḥayvānāt* (De animalium natura). 8. *Kitāb al-nafs va 'l-ḥiss va 'l-maḥsūsāt* (De Anima et de sensu et sensibili). Hikmet-i tabiîyenin fer'î olan ilimler ise: 1. *ʿilm al-ṭib*, 2. *ʿilm aḥkām al-nuccūm*, 3. *ʿilm al-firāsa*, 4. *ʿilm al-taʿbīr* (*taʿbīr al-rūʾyā*), 5. *ʿilm al-ṭilsimāt*, 6. *ʿilm al-nīranciyāt*, 7. *ʿilm al-kīmyā* 'dır. Hikmet-i riyâzîyenin kısımları: *a. ʿilm al-ʿadad*, *b. ʿilm al-handasa*, *c. ʿilm al-hayʾa*, *d. ʿilm al-mūsiḳī* 'dir.

c. Metafizik. Aristo gibi, İbn Sînā 'ya göre de mantık gerçeği kuşatır. Her kaziye apophantique 'tir; yâni hükmümüz tamâmen gerçeğe âittir ve onu ifâde eder. Zamanımızda anlaşılan mânası ile henüz sûrî mantık yoktur. Mantığın prensipleri fizikte ve metafiziktedir. Müfârik cevherin ne olduğunu bize öğreten bir ilim vardır ki, Aristo buna *al-falsafa al-ūlā*, islâm feylesofları *ʿilm al-ilāhī* diyorlar.

Vücût ve şey bütün bilgimizin dayandığı târif edilemez ve basit ilk mefhûmlardır. Vücût (varlık) cevher ve arazlara ayrılır. İbn Sînā cevheri hiç bir mevzûda kâin olmayan, yâni zâtî ile bir mevzûda kâin olmaksızın kendi başına mevcût olan şey diye târif eder. Araz bil'akis bir mevzûda kâin olandır. Cevher araza mesned olduğu gibi, mütekellimînin kanâatinin aksine olarak, araz da araza mesnettir. Cevherin makûlelere bölünmesi fasıllar vâsıtası ile bir taksimdir. Bu suretle makûleler vücûdun nevileri olurlar. *Ḳuvva* ve *fiʿl*, *vāḥid* ve *kaṣīr*, *ḳadīm* ve *muḥdaṯ*, *ʿillat* ve *maʿlūl*, *tāmm* ve *nāḳiṣ* vücûda nazaran arazlardan ibârettir. Bu umûmî mefhûmlar düşünülürse madde ve sûretin nasıl ayrıldığı anlaşılabilir. Mahsûs sûretleri ve muayyen bu'udları bulunan cisimler olduğunu fi'len idrâk ediyoruz. Bu cisimler, üç bu'udu tazammun ve ihtivâ etmeğe elverişli oldukları için, madde ve sûrete sâhiptirler. Zîra bu'udlar cismi teşkil etmez; bunlar ona nazaran geçici arazlardan ibârettir: msl. satıh, mutlak olarak cismin târifine girmez. Ancak mahdut olan cismin târifine girer. O hâlde cismin geçici bir arazıdır. Öyle ise, cismi, mutlak olarak mahdutluğunu düşünmeden, tasavvur edebiliriz. Hâlbuki her cisim tabiat ilminin mevzûnu teşkil eden bir sûrete sâhiptir: msl. şu kitabın ölçülebilir ve sayı ile ifâde edilebilir üç bu'udu vardır. Bundan başka onun kemâlini vücûda getiren ve başka bir ilme âit bir de mahsûs sûreti vardır ki, bu ilim *ʿilm al-ṭabiʿiyāt* 'tır. Cismin bu'udları ise, dâimâ aynı kalmaz. Yerlerine başka bu'udlar geçebilir. Mahsûs sûret de öyledir. O bizâtihî ne muttasıl, ne munfasıldır. O hâlde sûretin dışında muttasıl veya munfasıl olduğu söylenilebilen ve bizim madde dediğimiz bir şey vardır. Bundan dolayı, İbn Sînā 'ya göre, bu'udlar bir mevzûda kâin olduğu hâlde, sûretler bir maddede kâindir.

Cismin bu'udları kemmiyet ile ifâde edilen arazlardır. Kemmiyet sûretin bir nev'i olduğu ve sûret ile tâyin edildiği zaman maddeye âittir. Bunun için yalnız madde bu'udu ve haemi değiştirebilir. Sûret ise, bil'akis, gayr-i muayyen olan maddeye bağlanır.

Arazlar mevzûu, sûret maddeyi tazammun eder. Muttasıl ve munfasıl ise, her ikisine mesned olan ve değişmeyen madde sâyesinde birbirlerini tazammun ederler. Değişme kuvve hâlindeki bir şeyin fi'li ve ilk kemâlidir. Azlık ve çokluğa müsâit olan şey cevherde değil, diğer makûlelerde kâindir. Fakat değişme cevhere âittir. Nitekim o gayr-i muayyen olan maddeyi de tazammun eder. İbn Sînā'ya göre, madde ile sûretin münâsebeti tunç ile heykelin münâsebeti gibidir. Heykel sun'î, mürekkep satıhlar ve bu'udlar ile mahdut bir cisimdir; ferdiyeti ancak kabûl ettiği sûretler ile kaimdir. Zîra onu fiil hâline koyan sûretler kaldırılınca, maddesi gayr-i muayyen kalır.

Diğer cihetten madde kuvvedir. Yâni bütün fiillerin imkânıdır. Fakat madde hiç bir zaman tam bir mevzû değildir. Çünkü onun fertler, ilk cevherler gibi hakikati yoktur. O ancak dördüncü mertebede vücûda gelir. Birinci derecede varlığı olan *al-cavhar al-mufārik* 'tır. İkincisi *ṣūrat* 'tir. Üçüncüsü *cism* 'dir. Nihâyet dördüncüsü *mādda* 'dir. Cisim kendisinin illeti olan madde ve sûretten mürekkeptir. İllet eserden önce geldiği için, cisme nazaran illet olan maddenin cisimden önce gelmesi lâzım gelir. Fakat madde cismin varlığının illeti değildir. Bundan başka şunu da ilâve etmeli ki, maddenin rolü basit alıcılıktan ibârettir. Kâinattaki derecesi itibârı ile madde yalnız sûretten değil, madde ve sûretin terekkübünden doğan cisimden de aşağıdır.

İbn Sînā, fizikte olduğu gibi, metafizikte de dört illet nazariyesini müdâfaa eder. Maddî illet fi'il hâlinde mevcut olabilen şeydir. İbn Sînā Aristo gibi misâllerini san'attan alıyor. Sûrî illet esere dışarıdan, keyfiyet gibi, ilâve edilir. Sûrî illet heykelin şekli veya sûreti gibidir. Fâil illet eserden ayrıdır ve zamanda ondan önce gelir. Eser hem onun yüzünden meydana gelir, hem de ondan çıkar. Gâî illet de aynı suretle eserin dışındadır. Varlık sırasına göre, burada eser illetten evvel gelir; yâni gâye ve hedef olan şey illet olmuştur. Şu hâlde, ona gâye olmak bakımından, sonra; fakat illet olmak bakımından ise evvel demek lâzım gelir. Bir şeyin varlıkta önceliği tasavvur edilmeksizin, o şeyi vücûda getiren bir gâye vaz'edilemez. Bununla berâber, gâye, biri zihinde, diğeri eşyâda iki varlığı olan bir cevher olmak itibârı ile, bütün illetlerden önce gelir. Hâsılı gâye yalnız illet değil, aynı zamanda illetlerin illetidir. Çünkü o bütün illetleri kuvveden fi'ile çıkaran mebde 'dir. Bütün eşyâda ilk fâil ve ilk muharrik gâyedir. Allah aynı zamanda hem *al-ʿillat al-fāʿila*, hem *al-ʿillat al-ġāʾīya* 'dir. Bu suretle dört illet nazariyesi, sonunda gâî illete bağlanmak üzere, ilâhî âlem ile tabi'î âlem arasında âhenkli bir sistem teşkil etmektedir. Fakat İbn Sînā bunlardan başka iki illet daha kabûl ediyor: bunlar sûretin maddeye bağlı olduğu zamanki illet ile mevzûun arazlara bağlı olduğu zamanki illettir. Hâsılı İbn Sînā 'ya göre, 6 illet vardır: *a.* unsur veya mürekkep cismin maddesi, *b.* mürekkebin sûreti, *c.* mevzû, *d. al-maddat al-ūlā* (ilk madde) nın sûreti (heyûlâ), *e.* fâil, *f.* gâye. Bu esâslara göre, illetler şöyle sıralanabilir: 1. *al-ʿillat al-māddīya*: *a.* mürekkebin maddesi, *b.* mevzû madde. 2. *al-ʿillat al-ṣūrîya*: *a.* mürekkebin sûreti,

b. ilk maddenin sûreti. 3. *al-ʿillat al-fāʿila*, 4. *al-ʿillat al-ġāʾiya.*

Madde ve sûret birbirlerinin illeti değildirler. Madde ve sûret ancak bizâtihî mümkün olan kendi muhdeslerinin illeti olabilirler. Hakikî illet yalnız *vācib al-vucūd* (zarûrî varlık) 'dur. Ondan sâdır olan bütün mevcutlar kendi başlarına yalnız varlık imkânına sâhip, bundan dolayı da *maʿlūl* 'dürler. Bu suretle İbn Sînā illetler nazariyesinden derhâl sûdur (procession) nazariyesine geçer.

Tek bir illetten tek bir eser sâdır olur. Zîrâ vâhidden yalnız vâhid çıkar. Aristo 'ya göre bu mevzûadan hareket edince, bütün mesele vâhidden kesretin nasıl doğduğunu izahtır. Burada İbn Sînā felsefesi Fārābî 'yi tâkip etmektedir. Yalnız ondan daha sarîh olarak ilâhî âlem ile tabiʿî âlem arasındaki münâsebeti vâcib (zarûrî) ve mümkün münâsebetine bağlamaktadır. *Vācib al-vucūd* mutlak olarak bir ve basit olduğu için, ondan yalnız bir eser, yâni Fārābî 'de olduğu gibi, „ilk akıl" meydana gelir. Fakat oradan ilk aklın üç manzarası, yâni üç şey doğmuştur ki, bunlar da ikinci akıl, ilk feleğin nefsi ve ilk feleğin bedenidir. İlk akıl Allaha nisbetle vâcibdir, ikinci akıl ilkine nisbetle, üçüncüsü ikincisine nisbetle, böylece onuncu akla kadar birbirlerine nisbetle vâcip (zarûrî) tirler. Kamerin altında olan her şey (*kull mā taḥta kurat al-ḳamar*; fransızların tâbiri ile le monde sublunaire) mümkündür.

Vācib al-vucūd birdir, zâtında kesret yoktur. Ondan kesretin çıkması imkânsızdır. İbn Sînā 'ya göre bu ilk vâcib Allahtır. Fakat ona bir çok sıfatlar izâfesi câizdir. Kesret yalnız ilk vâhidden sâdır olan ilk akıl ile başlar. Onun kendi illetini düşünmesi ile ondan ikinci akıl v.b. sâdır olur.

Bütün İbn Sînā felsefesi *ẕāt* ile *vucūd*, *vācib* ile *mumkin* arasındaki ayrılığa dayanmaktadır. Onu Aristo 'dan ayıran da bilhassa bu noktadır. Aristo 'nun eserlerinde hiç bir zaman vâzıh ve kat'î olarak böyle bir ayrılışın ifâde edildiğini göremeyiz. Bir vasfı bir mevzûa hamletmek, bu vasfın mânâsı ile mevzûun mânasının aynı olması demek değildir: msl. insana iki ayaklı vasfını hamledersem, bundan dolayı insan mefhûmunun mânası iki ayaklı mefhûmunun mânasının aynı olmaz. Bil'akis bu suretle insan denilen şeyin aynı zamanda iki ayaklı olduğunu, yâni iki vasfa sâhip olduğunu söylemiş oluruz. Şekil mefhûmunu müselles mefhûmuna hamledersem, müsellesin mâhiyetinin, şeklin mâhiyeti ile aynı olması lâzım gelmez v.b....

Zât ile aynı olmayan her mahmûl ya zâtı teʾsis eden bir mahmûldür, yahut onun neticesi olan bir *ḫāṣ* 'tır, yahut da bir arazdır. Birinci hâli gözönüne alacak olursak, İbn Sînā burada vücût için zarûrî olan mahmûlü değil, mefhûmun târifine giren mahmûlü anlıyor. Vücuttan mefhûma geçilemez: msl. biz hiç bir mevcûdiyet tasavvuru olmadan insanı düşünebiliriz. Teʾsis eden mahmûl İbn Sînā 'ya göre bir şeyin mefhûmunu kuran mahmûl olmalıdır: msl. müsellese nazaran şekil, yahut insana nazaran cisim gibi.

İbn Sînā 'ya göre, *ẕāt* mefhûmu zihnimizde „Bu nedir? (mā huva?)" suâline cevap teşkil eden şeydir. Mantıkçılar zât ile zâtî mahmûlü ayıramazlar. Zât ile zâtî mahmûl arasındaki fark küll ile cüz'ler arasındaki farkın aynıdır. Aynı şeyin bir çok zâtî mahmûlleri (yâni sıfatı) olabilir. O yalnız sıfatı ile değil, fakat bütün sıfatların birleşmesi ile meydana gelir. İnsan yalnız hayvan olduğu için değil, „nâtık hayvan" olduğu için insandır. İnsan mefhûmu tazammununda, insanın zâtını vücûda getiren bütün sıfatları ihtivâ eder. İnsanın târifi ancak cins ve fasıl ile tâyin edilebilen bütün vasıflara delâlet edebilir. İbn Sînā *Nacāt* 'ta târifin ne yalnız burhan ile, ne taksim ile, ne istikrâ ile, ne zıt bir târif ile elde edilemiyeceğini söylüyor. İstikrâ bize aslâ tam bir ilim veremez. Târif yalnız terkip ile elde edilebilir. Onun vazifesi bize hakikî (gerçek) sûrete muâdil mâkûl bir sûret vermektir. Feylesofların bir şeyi târife çalışmaları bu şeyin zâtı hakkında vâzıh, seçkin bir fikre sâhip olmak istemelerindendir. Mevcut olmayan bir şeyin hakikî târifi olamaz. Temyiz ve tavsif zâtı anlatmak için kâfî değildir. Zât ile vücût arasındaki bu ayrılık Fārābî 'de de vardır. İbn Sînā Aristo 'daki mantıkî *ẕāt* ve *vucūd* ayrılışını metafizik bir ayrılış hâline koymuştur. Fārābî, *Fuṣūṣ al-ḥikam* 'ında bu ayrılışı şöyle ifâde eder: — „Mevcutlar için ayrı bir zât ve ayrı bir vücut kabûl ediyoruz. Zât vücut olmadığı gibi onun tazammununa da dâhil değildir. Eğer insanın zâtı vücûdunu tazammun etse idi, zâtının mefhûmu aynı zamanda vücûdunun mefhûmu olurdu. İnsanın mevcut olduğunu bilmek için ne olduğunu bilmek kâfî gelirdi." — Gerek Fārābî, gerek İbn Sînā 'da zât ve vücûdu ayrı olan her şey zâtından ayrı ve vücûdu olmayan bir varlığa dayanır ki, bu varlığın yokluğunu tasavvur etmek imkânsızdır.

Mümkün varlığın zâtı onun vücûdundan ayrıdır. Vücut bir araz olduğu gibi, vahdet de zâta dâhil değildir ve ona sonradan katılmıştır. Gerek vahdet, gerek kesret zâta katılan arazlardır. Vâhidin vücud gibi bir araz olduğu fikri, İbni Sînā 'dan İbn Ruşd 'e kadar, bütün feylesoflarda görülür. Vâkıa mutlak vâhit araz değildir. Fakat o zâtın aynıdır; yâni zâttan ibârettir. Araz olan sayıdaki birdir.

Zarûrî varlık (*vācib al-vucūd*) mutlak akıldır. Çünkü onun zâtı mâddeden ayrıdır. Madde veya onun avârızı ise mâkûl değildir. Zarûrî varlık mutlak bir mâkûldür. Çünkü maddeden ve onun avârızından münezzehtir. Bundan dolayı onun zâtında akıl, âḳil ve mâkûl birleşirler. İbn Sînā 'nın zarûrî varlığı, Aristo 'da olduğu gibi, „sırf düşünce" dir Şu kadar var ki, İbn Sînā 'da bu zarûrî varlık âlemden habersiz değildir. Kendi kendisini bilir ve bundan dolayı da umûmî bir bilgi hâlinde âlemi bilir. Şu hâlde kuvve hâlinde kendinde bütün mâkûlleri taşır. Faâl akıl mâkûl sûretleri rûhlarımıza, mahsûs sûretleri de eşyâya teblig eder. Bu suretle zâtın üç türlü vücûdu vardır: *a.* önce Allahta, sonra faâl akıldaki varlık, *b.* zihindeki varlık, *c.* maddeye bağlı ve mahsûs varlık. Mâkûllerin bu üç türlü varlığı, İbn Sînā 'ya göre bütün küllîlerin temelidir: msl. insan mefhûmu önce tabiatta, sonra akılda vardır. Birincisi madde ile sûretten mürekkeptir; ikincisi mâkûl sûrettir. Bunlardan başka onun bir de ilâhî varlığı vardır. Bundan dolayı bütün mâkûller *vāhib al-ṣuvar* olan Allahtan çıkarlar ve *al-ʿaḳl al-faʿāl* yardımı ile, aklımıza teblig edilirler.

Varlık ve birlik nasıl araz iseler, küllîlik de zâta katılan bir arazdır. Zât olarak insan ne vahdeti, ne kesreti tazammun eder; zîra bizâtihî ne müfred, ne küllîdir, ne dış âlemde, ne zihinde mevcuttur. Ne bilkuvvedir, ne bilfiildir. Bunun için insan mefhûmu, bütün cüz'î şartlardan müstakil olarak, küllîdir. Küllî eşyâda da mevcuttur; fakat orada bâzı şartlara bağlı olarak bulunur. Küllî cüz'îde tıpkı vahdet ve kesret münâsebeti gibi dâhildir. Fakat küllî yalnız zihinde *fiʿl* hâlindedir. İbn Sînā 'ya göre, küllîler aklımızda hiç bir hakikate tekabül etmeyen kelimeler gibi değil, mahsûs bir hayâli temsil eden mâkûl mefhûmlar gibi mevcutturlar. Mâḳûl sûretler sırf aklımızda değil, aynı zamanda fiil hâlinde faâl akılda, nihâyet mahsûs eşyâda mevcutturlar. Allahta zât vücûdun aynı olduğu için, ondan çıkan bütün sıfatlar mutlak basitlik vasfına sâhiptir.

Zât ve vücût ayrılışına bağlı olan diğer mühim bir nokta da vâcib ve mümkün ayrılışıdır. İbn Sînā 'ya göre, iki nevi varlık vardır: mümkün varlık, zarûrî varlık. Mümkün varlık zâtı vücûdundan ayrı olan varlıktır. Zarûrî varlık ise, zâtı vücûdunun aynı olan varlıktır. O hâlde imkân ve vücûb mefhûmları, mütekellimînin dediği gibi, zihnimizin sûretleri değil, gerçek âlemin mefhûmlarıdır. İmkân, zarûret ve imtinâ (imkânsızlık), mutlak olarak, basit mefhûmlardır. Çünkü târif edilemezler. Bunlardan birini târife kalktığımız zaman, ötekilerini temel diye kullanmağa mecbûr oluruz. Bu ise devir ve teselsüle müncer olur. Feylesof burada mantıktaki tahlillerine dayanmaktadır. İbn Sînā *vācib* ve *ẓarūrî* kelimelerini ayırıyor: zarûrînin vâcibden daha umûmî mânası vardır; vâcib yalnız varlığın zarûretine delâlet ettiği hâlde, zarûrî varlığın da yokluğun da zarûretine delâlet eder. Nitekim imkânın da iki mânası vardır: evvelâ onun, imkânsızın zıddı olmak üzere, sırf mantıkî bir mânası vardır ki, İbn Sînā buna müşterek veya umûmî imkân (*al-imkān al-ʿāmm*) diyor. Bir de imkân zarûretin hem varlıkta, hem yoklukta selbine, yâni zarûretin ve imkânsızlığın nefyine delâlet eder ki, buna da husûsî imkân (*al-imkān al-ḫāṣṣ*) diyor. Bu, kelimenin daha ziyâde metafizik mânasıdır ki, bunu fransızcadaki contingence karşılığı kullanıyoruz.

Mümkün varlık bir illeti olan varlıktır. Zarûrî varlık ise, illeti olmayan varlıktır. Zarûrî varlığın illeti olsa idi, zâtı ile zarûrî olmaktan çıkar ve mümkünler derecesine düşerdi. Bizâtihî zarûrî olarak mevcut olmayan şey başka bir varlık ile mevcuttur. Bir şey aynı zamanda hem zâtı, hem zâtından başka bir şey ile zarûrî olamaz.

İbn Sînā 'ya göre, üç türlü varlık vardır: 1. bizâtihî mümkün, yâni varlık ve yokluğa aynı derecede istidadı olan şeyler; 2. zâtı ile mümkün, yâni zâtından başka şey ile zarûrî olan şeyler; 3. zâtı ile zarûrî olan şeydir ki, bu da ilk illet veya Allahtır. *Vācib al-vucūd* 'un varlığı isbat edilebilir; zîra mümkünün varlığı zarûrî varlığın varlığına ulaşır. İlk *iṣbāt al-vācib* delîli Aristo fiziğinin VIII. kitabında görülüyor. İbn Ruşd 'ün İbn Sînā 'yı tenkit ettiği noktalardan biri de fizikte ilk prensibin varlığını, kat'î olarak, isbat mümkün olmadığını söylemesi olmuştur. Ona göre, ilk illetin varlığını fizikçiye yalnız metafizikçi gösterebilir. İbn Sînā 'ya göre, mümkün varlık varlığının delîlini kendisinde bulamaz. Bunun için, her türlü imkândan münezzeh ve zarûrî bir varlığın, yâni Allahın, varlığını kabûl etmek lâzımdır. İmkân delîli denilen bu isbatta mümkün varlıkların vücûdu, önceden mevzûa olarak kabûl edilmektedir. Bir mümkün diğer bir mümküne illet olmak üzere, bu nâmütenâhî gidemeyeceği için, son varlığın her türlü imkândan münezzeh olması lâzım gelecektir.

İbn Sînā 'ya göre, Allah illetlerin illeti olduğu gibi, aynı zamanda gâyelerin gâyesidir. Gâî illet mütenâhîdir, çünkü iyilik ancak kendisi için istenilebilir. O hâlde gâî illetlerin sonsuz olmasına imkân yoktur. Aksi takdirde iyilik ve kemâl de ortadan kalkar. Saint Thomas bu isbâtı Augustinus 'den, Albertus Magnus da İbn Sînā 'dan almıştır. Fakat esâsına bakılırsa,

İbn Sînâ ilk mebde'in isbat edilemeyeceğine kanîdir. Ona göre, Allah bütün isbatların temelidir. *Vâcib al-vucûd* bürhan yolu ile bilinemez. Onun ne târifi, ne illeti vardır; delîli bulunamaz; bil'akis kendisi bütün mevcutlara delîldir. Bu suretle feylesofun metafizikten din felsefesi ve tasavvufa geçtiğini görüyoruz.

İbn Sînâ bundan sonra Allahın sıfatlarının neler olduğunu tâyine çalışıyor. Allah *vâcib al-vucûd*, ilk illet, ilk mebde' olunca, imkândan münezzeh olması lâzımdır. Allahta hiç bir şey kuvve hâlinde değildir. O her türlü kuvveden ve maddeden münezzehtir. Zarûrî varlık cisim değildir; zîra cisim kısımlara bölünebilir. O ne cismin maddesi, ne sûreti, ne mâkûl bir sûretin mâkûl maddesi, ne mâkûl bir maddenin mâkûl sûretidir. İlim, irâde, hayat ve diğer sıfatlar zarûrî varlığın müessis vasıfları değildir. Böyle olsa idi, Allahın zâtında aynı derecede bâkî bir çok tanrıların bulunması lâzım gelirdi. Fakat mûtezileden tamâmen ayrılan İbn Sînâ'ya göre, bu sıfatlar Allahın zâtına nisbetle arazlardan ibârettir; ezelîlikleri Allahın birliğine halel getirmez. Diğer cihetten ilk mebde'in, zarûreti ve kemâli dolayısı ile, *maḥż ḫayr* olması icâp eder. Vücût hayırdır; vücûdun kemâli vücûdun hayırıdır. Fakat zarûrî varlık yalnız kendi zâtî iktizâsı olarak *ḫayr*'dır.

Zarûrî varlığın mükemmelliği hareketsizliğine, heraketsizliği de âlemi bilmemesine bağlıdır. Hâlbuki islâmiyete göre, Allah her şeyi bilir. Aristoculukta Allahın kendi zâtından başkasını bilmemesi kesretten kurtulmak içindir. Aksi hâlde onda iki ayrı bilgi olması lâzım idi. Fakat âlemi bilmeyen bir Allah tasavvuru islâmiyete muhâliftir. Bu iki zıt görüşü uzlaştırma işi bütün islâm felsefesinde olduğu gibi, İbn Sînâ'da da en mühim meselelerden biridir: feylesofa göre, Allahın âlemi bilmemesine imkân yoktur. İllet hakkındaki bilgi eser hakkındaki bilgiyi, mebde' hakkındaki bilgi netice hakkındaki bilgiyi tazammun ettiği için, Allah cüz'î şeylere âit umûmî bir bilgiye sâhiptir. Bir şeyin illetini bilince, onun neticesi ve eserini de bilmiş oluruz. Şu kadar var ki, insan zihni eşyâyı ard-arda ve *baḥsî* bir sûrette düşünebildiği hâlde, ilâhî akıl eşyâyı bir defada ve hem-zaman olarak, zaman ve oluş dışında, yâni *ḥadsî* olarak düşünür. Vâkıâ şöyle bir muhakeme yürütülebilir: Allah ebedî ve değişmez ise, cüz'î şeyleri düşünemez. Çünkü cüz'î şeyler değişmektedir. Allahın onları bilmesi değişmesini, yâni mâhiyetindeki noknoksanlığını kabûl etmektir. Fakat buna karşı İbn Sînâ Allahın mâhiyetinde bütün âleme âit sevgi bulunduğunu söyler. Sevgi, Allahta âleme çevrilmiş bir faâliyet prensibi olduğunu, bu da onun âleme âit bilgiyi tazammun ettiğini gösterir.

İslâmiyetin hilkatçi, greklerin ezelîyetçi görüşü arasındaki zıtlığı te'lif için feylesoflar Yeni-Eflâtunculuğun *ṣudûr* nazariyesine başvurdular. İbn Sînâ'ya göre, âlem ve Allahın aynı zamanda mevcut olması mütenâkızdır. Hakikatte *vâcib al-vucûd* âlemden zaman itibârı ile değil, ancak zât ve mertebe itibârı ile kadîmdir. Âlemin zâtî kıdemi dâvâsı *Şifâ'* ve *Nacât*'ta izah edilmiş ve Gazzâlî bu iddiayı *Tahâfut*'ünde tenkit etmiştir.

Feylesof *ṣudûr*'u anlatmak için, üç mebde'e dayanır: 1. vâhidden yalnız vâhid çıkar; 2. mufârik (yâni maddeden ayrı) cevherler için düşünmek yaratmaya delâlet eder; 3. kendi zâtı ile zarûrî olmayan her şey kendisi için mümkün, başkası için zarûrîdir. Bu mebde'lere dayanarak *ṣudûr*, tecellî, âlemin safha-safha Allahtan çıkış vetîresini anlamak kabil olur. Bu vetîrenin seyrini kısmen yukarıda gördüğümüz gibi, Fârâbî felsefesinden de hatırlıyoruz [bk. mad. FÂRÂBÎ]; *ṣudûr* yalnız mufârik cevherin zarûrî eseri değil, aklın bir tavrıdır. Hattâ o bir irâde fiilidir. İlk illet küllün kendisinden *fayażân* (veya sudûr) etmesine râzı olur; çünkü kendi iyiliğinin mevcut eşyâda tezâhürünü ister.

Her feleğin muharriki, yüksek bir aklın doğurmuş olduğu kendi nefsidir. Bunu isbat için, İbn Sînâ feleklerin hareketinin tabi'î olmadığını, iztirarî de olmadığını, bir irâdenin eseri olduğunu gösteriyor. „Semâ Allaha mutî bir hayvandır (ḥayavân muṭî'); ona, bir irâde fiili ile, tâbidir" diyor. Feleklerin hareketi tabi'î değildir. Buna mukabil „tabi'î hareket müstakîmdir", iztirârîdir ve irâde mahsûlü değildir.

İbn Sînâ'ya göre âlem zarûrî değil, mümkündür. Fakat âlemin imkânı onun ezelîliğine bağlıdır. Âlem, zât itibârı ile, *al-mumkin al-ḫâṣṣ* ise de, İbn Sînâ bundan dolayı *al-imkân al-ḫâṣṣ*'ı eşyânın temeli saymaz. İmkân, esâsında, yine Allahın zarûretine bağlıdır. Aristo dünyaya alâkasız bir Tanrı kabûl ediyordu. İbn Sînâ, diğer islâm feylesofları gibi, bu fikirden tamâmen uzaklaşmıştır. İbn Sînâ'ya göre, şerîat ve hikmet birbirine zıt olacak yerde, birbirlerini tamamlarlar. Bütün eserlerinde hikmetin (felsefenin) şerîati nakzetmediğini gösterir.

d. A h l â k. İbn Sînâ'nın ahlâkı Aristo'ya dayanmakla berâber, Eflâtun ve Yeni-Eflâtunculuk ile tamamlanmaktadır. Her şey var olduğu zaman, varlığının sebebi *vâcib al-vucûd* olduğu için, zarûrî sûrette vücut bulmuş demektir. Tabiatta sebepler birbiri ile çarpıştıkça bir takım cüz'î hâdiseler meydana gelir.

Fakat *vâcib al-vucûd* onların ilk illeti ve son gâyesidir. Bu suretle *vâcib al-vucûd*'un eşyâ üzerinde ezeli inâyeti vardır. Eşyâda ve insanlarda rastladığımız kötülükler üç şekildedir; başka tâbir ile, üç türlü kötülük vardır: *a.* bilgisizlik, zayıflık ve huy kötülüğünde olduğu gibi eksiklikten ileri gelenlerdir. *b.* Elemler, kederler, iç sıkıntıları gibi, rûhî ıztıraptan ileri gelenlerdir. *c.* İnsanın asıl ahlâkî ve aslî kötülüğüdür ki, buna *günâh* diyoruz. Kötülüğün aslı insanın irâdesinden değil, *vâcib al-vucûd*'dan gelmektedir. Bu telâkkî islâmın *„ḫayrihi va şarrihi min Allâh taʿâlâ"* telâkkîsine uygundur. Burada İbn Sînâ mûtezile ile cebrîye yollarından aynı derecede uzak bulunmağa çalışır. Kötülüğü kaderin mutlak hukmü olarak kabûl edecek yerde, Eflâtuncu telâkkîye bağlanır. Her şey ne için yaradılmış ise onu icrâ eder, her şey olacağına varır. Fakat bu mekanikî bir determinizm değildir. İlâhî inâyet nazariyesi ilk illette şuur, mâkûllük, hikmet esâslarını kabûl ettiği için, oradan tabi'î nizam, ilâhî adâlet neticeleri doğuyor. İbn Sînâ metafiğini bu suretle izah ettikten sonra teşebbüs ettiği bu ilâhî ahlâk (theodicée) tahlilleri ile asıl beşerî ve amelî ahlâka geçiyor. Bu sâhada grek ahlâkçılarından Sokrat ve Eflâtun'a dayanıyor. Evvelâ rûhî kuvvetler ile ahlâkî fazîletler arasında münâsebet araştırıyor: msl. şehvete karşılık—iffeti, gazaba karşılık—şecâati, temyîze karşılık—hikmeti, bütün rûhî kuvvelerin muvâzenesine karşılık—adâleti gösteriyor. Sokrat gibi, o da ahlâkta esâslı gâye olarak saâdeti (Eudemonia) görüyor. Sokrat ve Eflâtun doğru ile iyiyi, hakikat ile hayrı karıştırırlar. Bu telâkkîde âdetâ, insan doğru düşündüğü için fazîletlidir denilebilir. Aristo onlardan bir dereceye kadar farklıdır. Ona göre, nazarî fazîlet ile amelî fazîleti ayırmalıdır. Asıl ahlâklılık hareketlerdedir; iyi bir hareketi yapmak kâfi değildir; bu hareketi itiyat hâline getirmelidir ki, onun fazîletine sâhip olalım. İbn Sînâ'nın rasyonalist ahlâkı bu noktada Aristo'ya yaklaşıyor. Saâdeti fazîletlerin itiyat hâlini almasında görüyor. Fakat hakikî saâdet feylesofa göre, insan aklı ile *ʿakl-i avval*'in ittisâlinden doğacaktır. Bu suretle gâyede ahlâk tekrar metafizik ve tasavvuf ile birleşiyor.

e. T a s a v v u f. İbn Sînâ *al-İşârât*'ın sonundaki *Maḳâmât al-ʿârifîn* adlı fasılda tasavvufa ulaşmaktadır. İttisâl yolu ilê ilâhî âleme ulaşan insanlar âriflerdir. Bunlar mantık ve ilim yolunu aşarak hakikat ile temâsa gelen sûfîlerdir. Feylesof, burada âriflerin yüksek makamlarında ulaştıkları derecelerden bahsederken, tamâmen tasavvuf zevkine baş-vurmaktadır. Zühd, takvâ, riyâzet, ârifin *ḥâl* ilimlerinden *ḥâl* ilîmlerine geçmesini te'min eder. Abû Saʿîd Abu 'l-Ḫayr ile mektuplaşması da, bu tasavvuf zevkinin kuvvetli şâhidlerindendir. Feylesof'un *al-Ḥikmat al-maşrikîya*'si, *Şifâ'* ve *al-İşârât* gibi, mantık, tabiiyât, riyâziyât ve ilâhiyât kısımlarını ihtivâ etmektedir. Bu kitap tasavvufa âit olmamakla berâber, İbn Sînâ'nın diğer bâzı risâlelerinde tasavvuf temâyülü vardır. Nitekim *Salamân va Absâl* mevzûunu eski greklerden alıyor. *Ḥayy b. Yaḳẓân* sonradan İbn Ṭufayl tarafından işrâkî felsefesini ifâde için yeniden ele alınmış olan bir mevzûdur. Bununla berâber, hikâyenin kahramanı İbn Sînâ'nın diğer tasavvufî risâlelerinde de görülmektedir. Yine bu risâlelerden *Risâla fî 'l-ʿişḳ*, *Risâlâ fî mâhiyat al-ṣalavât*, *Kitâb fî maʿnâ al-ziyâra*, *Risâlâ fî daf' al-ġamm min al-mavt*, *Risâlât al-ḳadar* 1899'da, Mehren tarafından, fransızcaya tercüme edildiği gibi, *Ḥayy b. Yaḳẓân* da 1937'de Şerefeddin Yaltkaya tarafından, türkçeye tercüme ve neşredilmiştir. Burada bu risâlelerin senbolik mevzûlarını izaha ihtiyaç yoktur.

f. D i n f e l s e f e s i. İbn Sînâ din felsefesinde Fârâbî ve *İḫvân al-Ṣafâ'*'yı tamamlamaktadır. Feylesof imanın akıl yanında tamamlayıcı bir rolü olduğunu kabûl eder. İman ile akıl arasında üç türlü münâsebet tasavvur edilebilir: *a.* imanın ve aklın sâhaları tamâmiyle ayrıdır ve onlar birbirinin zıddıdır: Gazzâlî'de ve İskoçya feylesoflarında olduğu gibi; *b.* iman aklın kemâli, akıl binâsının çatısıdır. Başka tâbir ile iman aklı tamamlar: İbn Sînâ ve diğer bâzı feylesoflarda olduğu gibi; *c.* iman aklı, fiil (action) olarak, tamamlar. Bu husûsta Ḥakîm-i Tirmizî gibi, bâzı mutasavıflar da, iman fiilinin aklı tamamladığını kabûl ediyorlardı. Bugünkü fransız felsefesinde Maurice Blondel imanı fiilden çıkarmakta ve aklın tamamlayıcısı saymaktadır.

İbn Sînâ Peygamberlere feylesoflardan daha çok yer verir. Bu husûsta Fârâbî'den tamâmiyle ayrılır. Çünkü Peygamber fiil ile tefekkürü, iman ile aklı tamamlamaktadır. Peygamberlerin bu suretle feylesoflara tafdîli bununla berâber tefsir yolu iledir. Çünkü İbn Sînâ vahyi hiç bir zaman Cebrâil ile konuşmak telâkkî etmez. Onu kudsî kuvvet (*al-ḳuvvat al-ḳudsîya*) dediği müktesep akla mahsûs en yüksek bir sezgi olarak görür. Vahy, ilham, rüyâ ilâhî hikmetin cüzü'leridir. Bu noktada İbn Sînâ âdetâ bir nevi parapsychologie'ye meyletmektedir. *Kitâb al-nafs*'inin sonunda da *ḫavâs-i bâṭına*'den kasdettiği aynı şeydir. Son derecede hassas olan bâzı insanların başkalarının idrâk edemiyecekleri çok ince münâsebetleri kavradıklarını, hâdiseleri

evvelden gördüklerini söyler ve Peygamberleri böyle insanlardan telâkkî eder.

Şerîatten maksat, İbn Sînâ'ya göre dünyayı islâh veya nefsi ilme kabiliyetli bir hâle getirmek için tasfiye etmektir. Yâni şerîatin çift vazifesi vardır: *a.* siyâsî vazifesi, *b.* rûhî ve ahlâkî vazifesi. Bu iki vazifeyi görebilmek için, Peygamber halkın anlamasına imkân olmayan bir takım hakikatleri onlara remzler ve misâller hâlinde anlatır. İşte bütün peygamberlerin âhiret delîlleri (*mabdaʾ* ve *maʿād*) bu remzlerden ibârettir. Fârâbî nazar ve amelde kuvvetli kâmil bir feylesofu Peygamberden üstün gördüğü hâlde, İbn Sînâ kudsî kuvvete sâhip olan Peygamberi feylesoftan üstün saymaktadır. Bu itibâr ile İbn Sînâ'nın din felsefesi şerîat ile hikmet arasında birincisi lehine daha kuvvetli bir uzlaşma telâkkî edilebilir.

[*g.* Tıp ve müsbet ilimler. İbn Sînâ'nın tıpta en mühim eseri *Ḳānūn fi 'l-ṭibb* ile *al-Advîya al-ḳalbîya*'dır. Bunlardan *Ḳānūn* ilk defa Roma'da 1593 senesinde basılmış ve sonradan Beyrut, İstanbul ve Bulak'ta tekrar tab'olunmuştur. *Ḳānūn*'un Gherardo di Cremona tarafından yapılan lâtince tercümesi, muhtelif senelerde (1473 — 1500), İtalya'nın muhtelif şehirlerinde basılmıştır. *al-Advîya al-ḳalbîya* ise, Kilisli Rifat Bilge tarafından türkçeye tercüme olunarak, arapça metni ile ile birlikte, İstanbul'da İbn Sînâ'nın 900. vefat senesi münâsebeti ile neşrolunan *Ad memoriam* ciltte basılmıştır. Bu esere dâir, yine o ciltte, Dr. Neşet Ömer İrdelp tarafından, bir de makale vardır. Fakat İbn Sînâ'nın en mühim eseri *Ḳānūn*'u, kendisinden sonra yeni tıbbın doğuşuna kadar, türkçe, arapça, farsça ve garp dillerinde yazılmış eserlere mehaz teşkil etmiş ve hele türkçe eski tıp yazmaları bu büyük eserin türlü türlü kısaltmalarından ibâret kalmıştır. *Ḳānūn*'un XXVIII. asırda ve Sultan Mustafa III. zamanında Tokadî Mustafa b. Aḥmed b. Ḥasan namında bir hekim tarafından, beş sene süren emek neticesinde yapılan tercümesi *Tabḫîz al-maṭḫūn* ismi ile elimizdedir (bk. mütercimin el yazısı ile nüsha için Râgıp Paşa kütüp., nr. 1542); hemen-hemen yalnız cümlelerdeki fiillerin türkçeye çevrilmesi ile yapılan bu tercümenin aslına sadakatinden bittabi şüphe edilemez.

Ḳānūn, aşağı-yukarı bir milyon kelimelik büyük bir tıp ansiklopedisi olup, bütün kadîm tıp ile müslüman tıp ilmini tamâmen ihtivâ eder. Esâs itibârı ile Câlînûs'un eserlerine benzemekle berâber, onu bir çok noktalarda tâdil, tefsir ve islâh etmiştir. Bu eser şeklinin mükemmeliyeti ve hâvî olduğu mâlûmatın kıymeti itibârı ile Râzî'nin *al-Ḥāvî*'sine ve ʿAlî İbn ʿAbbās'ın *al-Ṭibb al-malikî*'sine ve hattâ Câlînûs'un eserlerine tefevvuk ederek, tam altı asır bütün dünyanın tıp tedrisatına hâkim olmuştur. *Ḳānūn* daha ziyâde bir ansiklopedi olmakla berâber, orijinal müşahedeleri de ihtivâ eder. Msl. munassafın iltihabı ile zâtülcenp arasında teşhis-i tefrikî, veremin sirayeti, hastalıkların su ve toprak ile dağılışı, cilt hastalıklarının dikkatle mutaleası ve müfredat-ı tıp yâni ilâçlar bahsi; bu son babiste 760 ilâç zikredilmiş ve eczacılık metodları izah olunmuştur. Bir çok tabıları, yazmaları ve tercümeleri hemen her kütüphânede mevcut olan bu eserin burada hulâsasına aslâ lüzûm yoktur.

İbn Sînâ'nın riyaziyattaki alâkası teknik olmaktan ziyâde felsefîdir. Murabbâ ve cezirlerin mizanı için bir usûl üzerine çalışmış, Euclides'in bir tercümesini vücûda gstirmiş olduğu gibi hayatının son zamanlarını geçirdiği Hemedan'da astronomi rasadâtı yapmıştır. İbn Sînâ'nın *Risāla fi 'l-zāvîya* isimli eserinden şu misâli alalım: Bir müsellesin üzerinde bir dıl'ın mukabilindeki zâviyenin zirvesine kadar, bu zirveye muvaziliği muhâfaza etmek üzere, bir hattı yukarıya doğru hareket ettirelim, o hâlde müselles bir nokta ile nihâyet bulur, fakat zâviye her hâlde bâkî kalır ve nihâyetteki nokta dediğimiz şey yine müsellestir, ve mademki zâviyenin dıl'ları hat mâhiyetini muhâfaza ediyor, bu bir asgar-ı nâmütenâhî müsellestir. İşte Fatin Gökmen'e göre İbn Sînâ asgar-ı nâmütenâhîyi düşünmüş, bu suretle analyse'in esâsına dokunmuş sayılabilir (bk. *İbn Sînâ*, Fatin Gökmen, *İbn Sînâ'nın riyaziye ve hey'et cephesi*, İstanbul, 1937, s. 7). Fizikte, hareket, temas, kuvvet, boşluk, sonsuzluk, ziya ve hararet bahislerine temas etmiş ve, eğer ziyanın görülmesi, onun menbaından bâzı parçacıkların intişarına mütevakkıf ise ziya sür'atinin nâmütenâhî olmayacağını söylemiştir. İzâfî sıkletler üzerine çalışmış olduğu da mâlûmdur. (*Şifāʾ* adlı eserinde, musikî üzerinde bilhassa Fârâbî'nin eserini ikmal edecek mesaisi için bk. mad. *Mūsîḳî*). Şunu bilhassa söylemek lâzımdır ki, bâzı Avrupa müelliflerinin zannettikleri gibi, İbn Sînâ eski kimya (Alchimie)ya asla inanmış değildir. *Şifāʾ* adlı eserine *al-Fann al-ḫāmis min ṭabîʿiyāt* namı ile, 1021 — 1023 seneleri arasında ilâve ettiği iki makalede İbn Sînâ madeniyattan da vukûf ile bahsetmiş, bilhassa fosilleri ve dağların teşekkülünü izah eylemiştir. İbn Sînâ'nın bu makaleleri, Aristo'nun *Meteorologica* adlı eserinin nihâyetine *Peri lithôn peri metallôn* diye dercedilmiş ve lâtinceye de *De minararalibus* adı ile tercüme olunmuş ise de, İbn Ḫaldûn'un *Muḳaddima*'sinde görülen bir

kayıt ve makalelerdeki arapça isimlerin tahrif ile yunancaya ve lâtinceye nakledilmesi, eserin İbn Sînâ'ya âit olduğunu göstermiştir (bk. Avicenna, *De Congelatione et Conglutinatione lapidum*, *Kitab al Shifa*, Holmyard (Paris, 1927).]

h. Garptaki te'siri. İbn Sînâ'nın eserleri, lâtinceye tercümeleri ile, Venedik'te 1508'de neşredildi. Haneberg İbn Sînâ ile Albertus Magnus ve Saint Thomas arasında, metinler bakımından, bir mukayese yaptı. Hıristiyan feylesofların anladığı İbn Sînâ'ya göre, sûretler ile dolu olan pâyânsız mâkûl âlemi, aynı zamanda akıl-i mahzdan ibâret olan *ʿirāda* ve *ḥayāt* âlemidir. Allah bütün eşyâya varlık, hayat ve ilim verir. Fakat bunları aynı tarzda vermez. Allah, varlığı vermesi bakımından, yaratıcıdır. Kendini tanıtır ve tanıtmasından dolayı da yaratır. Fakat diğer cihetten, hiç bir şey onun dışında olmadığı için, ilâhî zât yaradış vâsıtası ile var olan her şeye varlık verir. Bilgi bakımından ilk illet *işrāḳ* (illumination) yolu ile hareket eder.

İbn Sînâ ile Augustinus felsefesinin birleşmeleri her ikisinde bir dereceye kadar müşterek olan Yeni-Eflâtunculuktan ileri gelmektedir. Her iki feylesofta da aklın bilme için yaptığı cehd ilâhî nûrun action'unu tazammun eder. Vâkıa bu action iki feylesofa nazaran aynı tarzda cereyan etmiyorsa da, onlar insanî mâkûlün yukarıdan indiğini kabûl etmede müttefiktirler. İbn Sînâ'ya göre, bilgi bir işrâktır. Augustinus: — „Hikmet rûhun ilâhî bir keşfidir". — diyor. Augustinus'un *De Trinitate*'si İbn Sînâ'nın Akıllar nazariyesi ile tamâmen uyuşuyor.

Aquinalı Thomas, Augustinus'u tenkit ederken, karşısında islâm feylesoflarını buldu. Orta çağ hıristiyan felsefesinde ilk önce İbn Ruşd'ün te'siri olduğu mâlûmdur [bk. mad. İBN RUŞD]. Thomas'ın hücûm ettiği şârihler bir taraftan İbn Rüşdcüler, diğer taraftan İbn Sînâ'dan gelen fikir cereyanı idi. Bunlardan başka, feylesof mütekelimîn ile de meşgûl olmuştur. Thomas bunlara, *Contra gentes* adlı eserinde, loquentes adını veriyor. Onlarda tenkit ettiği cihet her şeyin Allahın saf ve basit irâdesinden çıktığı fikridir. Ona göre, Allah kendi hikmetine göre, yâni akıllı bir varlığın vâsıta ve gâyeler ile hareket ettiği gibi hareket eder. Bu fikir Allahın sebepsiz olarak, sırf irâdesi ile hareket ettiği hakkında kelâmın *"fāʿil-i muḫtār"* telâkkîsinin tamâmen zıddıdır.

Thomas'a göre, İbn Sînâcılık kozmolojiyi bilgi nazariyesine lüzûmundan fazla bağlamaktadır. İbn Sînâ tek ve zarûrî olan Allahtan hareket eder. Gayr-i cismânî olan ve taksim kabûl etmeyen bu ilk varlık ne fâil, ne maddî, ne sûrî, ne gâî hiç bir illete sâhip değildir. Gâî illete sâhip olmayan bir varlık beşerî fiillerin illetlerine benzer. Bir kast ile ondan farklı varlıklar meydana getiremez. Böyle bir varlık kendinden aşağı derecelere te'sir ediyor. Bu takdirde ilk varlık müteaddit varlık olacaktır ki, bu da saçmadır. Alemin Allahtan hudûs ettiği, ancak onu akl-i mahz olarak düşünmekle anlaşılabilir. Bu vaziyette tek ve basit olan bir fiili meydana getiren mahlûk da ancak bir ve basit olabilir. Allahın ilk mâlûlü bütün cüz'î mevcutları meydana çıkaran vâsıtadır. Fakat vâsıta hiç bir zaman *vaḥdat-i maḥż* olamaz. Eşyânın kesreti ilk mâlûlün bilkuvve kesretinden, bu ise, *ʿaḳl-i maḥż*'dan çıkar. Akl-i mahz, ilk varlıktan çıkması itibârı ile zarûrîdir. Fakat kendi başına mümkündür. İlk mâlûlden itibâren ikiliğin doğduğunu görürüz.

Thomas bu felsefenin bâriz vasıflarını gösterdi. Kuvvetini ve zaafını meydana çıkarmağa çalıştı: İbn Sînâ'ya göre, küllîye âit bilgi mümkün zihnin müfredi kavramasını, yâni hâfıza ve muhayyile gibi aşağı melekelerin hazırlıklarını icâp ettirir. Rûhumuz mahsûsa ne kadar dalarsa, mâkûle o kadar yaklaşır. Saf metafizikten uzaklaşan ve bir istikamette Duns Scot amprizmine yaklaşan bu görüş, Aquinalı Thomas nazarında İbn Sînâ felsefesinin insicamsız bir Eflâtunculuk olmasından ileri geliyor. Aquinalı Thomas fiziği, bilgi nazariyesini ve ahlâkı aynı esâstan çıkarmak isteyen ve tehlikeli saydığı bu kozmogoniye hücûm ediyor. Metafizik düşünceyi bir hamlede kavramak isteyen Thomas burada iki hatâlı görüşün başlangıcını görüyor ki, ikisi arasında orta yol ve hakikat onca Aristo felsefesidir. Bu hatâlı görüşlerden birisi tam bir derûnîlik felsefesi diyebileceğimiz Anaxagorasıcılıktır. Ona göre, bütün şekiller maddede, bütün fikirler düşüncede, bütün fazîletler rûhta, fıtrî olarak, mevcuttur. İkinci yol Eflâtunculuktur ki, buna da tam extériorité felsefesi diyebiliriz. Bütün şekiller, fikirler ve fazîletler dışarıdan alınmıştır. Her iki hâlde de ikinci illetlerin (*ʿilal-i ṣavānî*) rolü yoktur. Anaxagorasıcılık bakımından ikinci illet eserin görünmesine mâni olan şeyi ortadan kaldırır. Eflâtunculukta ikinci illet ilk illete zemin hazırlıyor. İbn Sînâ'nın Eflâtunculuğa temâyül ettiğine şüphe yoktur. Çünkü mâkûl şekiller bize *al-ʿuḳūl al-mufāriḳa*'dan geliyorlar. Fakat bu, neticelerine sâdık olmayan bir Eflâtunculuktur. Zîra müfârik cevherler, esâs itibârı ile, değişmez oldukları için, rûhlarımızı mütemâdiyen işrâk etmeli ve dâimâ bilgiye ışık vermelidirler. Fakat Eflâtun müfârik ve değişmez fikirleri kabûl ederken mahsûsun vazifesinin, zihni mâkûlü

kavramaya elverişli bir hâle koymadan ibâret olduğunu söylemek hatâsına düşmüyor. Bunun için, Eflâtun'a göre, öğrenmek hatırlamaktan ibârettir (réminiscence). Eflâtunculuğa göre, her şey rûha dışardan gelir; fakat her şey ona bir defada verilmiştir. Thomas'a göre, mâkûl cevherleri kavramak için, maḥsûs eşyâya doğru dönmek İbn Sînâ'nın Eflâtun'a ilâve ettiği yanlış görüştür.

İbn Sînâ'nın te'sirinde kalan ilk mütefekkir onun mütercimi Gundissalinus'tur. Fakat bu zât zihnin mufârik bir cevher ile işrâkini nasıl kabûl ediyor; ferdin faâl aklını ve ölmezliğini nasıl inkâr ediyor? Bunların cevabını kendisinde bulmak güçtür. O, İbn Sînâ'nın psikolojisine başka kaynaktan gelen mistik bir psikolojiyi ilâve ediyor. İlim, zihin veya muhayyile ile bir şeyin anlaşılmasıdır. Şekil muhayyile ile kavranınca ilim maḥsûs olur. Zihin tarafından kavranınca mâkûldür. Mâkûl ilimde şeklin zihin ile birleşmesi lâzımdır. Hâlbuki nefs maḥsûsu vâsıtasız alamadığı hâlde mâkûlü alabilir. Çünkü her ikisinin, yâni nefs ve mâkûlün, varlık tarzları aynıdır. Maḥsûsa âit hakikati kavradığı zaman zihni faâliyete getirir ve ilmi kazanır; sırf mâkûle âit hakikati kavradığı zaman aklı faâliyete getirir ve hikmeti kazanır. Zihin ve ilim, akıl ve hikmete nazaran, yalnızca faydalıdırlar. İnsan, en yüksek dereceden, aşağı dereceleri terkederek, Allahın nûruna bir ayna gibi açılır. Burada İbn Sînâ'nın faâl akıl nazariyesi Augustinusçu hikmetin mistik tefsiri ile karışmış görünüyor.

İbn Sînâ'nın garpta *Sufficientia* adı ile tanılan *Şifâ'*'sı, *Kitâb al-nafs*'i, *Kitâb al-samâ'*'sı, *Kitâb al-ḥayvân*'ı mantık ve tabiiyâta dâir mühim parçaları, *Kitâb al-ḳânun fi 'l-ṭibb*'i feylesofun iki asırdan fazla müddet hıristiyan felsefesi üzerinde müsbet ve menfî şekilde derin bir te'sir bırakmasına sebep oldu. Bu te'sir İbn Rüşdcülük veya bizzat hıristiyan felsefesinin aksül'ameline uğrayarak, gevşedikten sonra bile, Rönesans arasından modern felsefeye kadar sokuldu (C. de Vaux, *Notes et textes sur l'avicennisme latin*, 1932; E. Bréhier, *Histoire de la philosophie*, I; A. M. Goichon, *La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale*, Paris, 1944 v.b.)

Aristo ondan önce ancak ikinci analitikleri, topikleri, sofistilere reddiyesi, bir kaç ilmî eseri ve onun asıl düşüncesini bulandıran Apocryphe bir kaç eser ile tanınıyordu. İbn Sînâ'nın te'siri, XIII. asır ortalarında, İbn Ruşd te'sirleri kuvvetlendiği zaman, zayıflamağa başladı. İbn Sînâ felsefesinin Avrupa'da zirvesi lâtin skolastiğinin en kuvvetli devrine tekabül etmektedir. Bu te'siri başlıca üç safhaya ayırmak kabildir: 1. İlk tercümelerden Guillaume d'Auvergne'in 1230'da başlayan kuvvetli aksül'ameline kadar devam etmiştir. 2. 1231'de Aristo'nun tetkik edilmesine cevaz veren papa emrinden Albertus Magnus'un iktitaf eserlerine kadar ki, takriben 1260 senelerine düşmektedir, 3. 1250'den itibâren İbn Sînâ, Aquinalı Thomas'ın büyük felsefî terkibinde muayyen ve sarîh bir yer almağa başlamıştır. Thomas onu, tenkit etmekle berâber, değerlendirmektedir.

Evek Reymond de Tolède İspanya'da hıristiyan âlemine, bilhassa grek ve arap eserlerini tanıtmak maksadı ile, bir mütercimler mektebi kurmuş idi. Bu tercümeler bilhassa 1130—1150 arasında yapılmış, fakat XIII. asır ortalarına kadar devam etmiştir. Edward Browne bu sırada tıp tercümelerinde teşekkül eden yeni ilim lûgatini tetkik etmektedir. Gundissalvi veya Gundissalinus bu eserlerin arapçadan Castillia ile Johannes Hispalensis, başka tâbir ile İbn Dâvûd tarafından yapılan tercümelerini lâtinceye nakletti. Bu tercümeler Fârâbî'den, Ġazzâlî'den İbn Sînâ'ya kadar bir çok islâm feylesoflarının eserlerine âit idi. Bunlardan başka daha bir çok matematik, fizik ve tabiiyat kitapları, arapça Aristo şerhleri v.b. tercüme edilmekte idi. Daha sonra Oxford ve Paris'te tahsil etmiş ve 1236'da ölmüş olan Michel Scot ilmî eserleri tercüme etti; İspanya'ya yerleşmiş olan ingiliz Alfred uzun müddet *Şifâ'*'nın bir parçası telâkkî edilen *Liber de congelitas*'ı tercüme etti. İbn Sînâ'nın Yeni-Eflâtuncu fikirleri asıl Aristo felsefesinden daha fazla rağbet buluyordu. Âlemin yaradılışı, Allahın âlem üzerinde te'siri, ilâhî varlık ile dünya arasında mertebeler meselesinde Aristo'yu tamamlıyordu. XII. asrın sonlarına doğru, İbn Sînâ'nın fikirleri kayıtsız şartsız kabûl edilmeğe başladı. Dominicain râhibi Gundissalinus (ölm. 1152), İbn Sînâ'dan hareket ederek, Augustinus'a ulaşan bir *De Anima* yazdı. Burada İbn Sînâ'nın nefsin mevcûdiyetine âit delîllerini, *insân-i ṭâ'ir* misâlini zikretti. Bu delil Descartes'ın *cogito*'suna kadar devam ederek, büyük fransız feylesofunda rûhun cevherliği ve buna nazaran istiklâli fikri üzerinde müessir oldu. Petrus Hispanus Aristo'dan ziyâde İbn Sînâ'ya dayanmak üzere, *Liber de anima*'yı yazdı. Bu sıradaki neşriyatta ilk mâlûlü işrâk eden Allah olduğu kanâati doğrudan-doğruya bu menbâdan geliyordu. Git-gide İbn Sînâ felsefesi hıristiyan fikir âleminin her tarafına nufûz ediyordu. Fakat bir müddet sonra, bu te'sire hıristiyanlık nâmına tehlike gözü ile bakanlar meydana çıktı. Gundissalinus İbn Sînâ'nın kozmogonisini hıristiyanlık itikatlarına bağlamakta ise de, bir çokları buna iştirâk etmiyordu. Fakat buna karşı en şiddetli itiraz Saint Thomas'dan yükseldi.

İbn Sînâcılığa karşı hücûmun diğer mühim bir simâsı Guillaume d'Auvergne'dir. Bu zâta göre islâm feylesofunun Allah ile *taḥt al-ḳamarî* âlem arasındaki mertebeler fikri Allahın hürriyetine aykırıdır. Bununla berâber, bir çok noktalarda bu zât İbn Sînâ'dan müteessir idi. Hıristiyan felsefesine zât ve vücût ayrılığı fikrini sokmasına sebep olan muhakkak ki İbn Sînâ idi. XIII. asırda feylesofun garpta te'siri en yüksek noktasına varmış idi. Oxford Üniversitesinde Robert Grosseteste eserlerinden bir çoğunda İbn Sînâ'dan mülhem idi (Goichon, *Phils. d'Avicenne*, s. 105—112). Albertus Magnus onun nefsler ve akıllar merâtibinin tasnifini benimsemişti (*ayn. esr.*; Haneberg, *Zur Erkennt.*; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm medeniyetinde tercümeler ve te'sirler*, v.b.). Roger Bacon'a göre, güneş nasıl cisimleri aydınlatıyorsa, aynı suretle insanları işrâk eden öyle bir akıl vardır. O bu fikrini tamâmen İbn Sînâ'ya borçlu idi. Bacon Aristo'yu, Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre, tefsir ediyordu: rûhun bekası, cesetlerin haşri, meleklerin varlığı gibi meselelerde tamâmen onlardan mülhem bulunuyordu. İbn Sînâ'yı en çok tenkit eden Saint Thomas bile ona hakkını vermekten ve doğru bulduğu cihetlere iştirâkten geri kalmadı: zât ve vücûdun ayrılması, zâtın tabiatta zarûrî değil, mümkün olması, yegâne zarûrî varlığın zât ve vücûdu birleştiren Allah olması hakkındaki fikirlerini doğrudan-doğruya ona borçludur. Ancak garpta sarâhaten Ġazzâlî'ye dayananlar ile İbn Rüşdcüler İbn Sînâ felsefesine karşı kat'î cephe almışlardır.

Bibliyografya: Abū Ṣā'id al-Andalusī, *Ṭabaḳāt al-umam*; İbn Abī Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* (Kahire, 1883); İbn al-Ḳıftī, *Ṭabakāt al-ḥukamā'* (Kahire, 1326); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Kahire, 1299); *İslâm ansiklopedisi*, madd. FÂRÂBÎ, ĠAZZÂLÎ, İBN RUŞD; Muḥammed Luṭfî Cum'a, *Târîḫ falāsifat al-islām, fi 'l-Maşrik va 'l-Maġrib* (Kahire, 1927); T. J. de Boer, *Târîḫ falāsifat al-islām* arap. tre. Muḥammed 'Abd al-Ḥādî Abū Rîda (Kahire, 1948); Muṣṭafa 'Abd al-Razzāḳ, *Tamhîd li târîḫ al-falsafat al-islāmîya* (Kahire, 1944); Navfal Efendi, *Zubdat al-ṣaḥā'if fî siyāḥat al-ma'ārif* (Beyrut, 1879); Muḥammed al-Bahî, *al-Cānib al-ilāhî min al-tafkîr al-islāmî* (Kahire, 1945); İbn Sînâ, *Şifâ*; ayn. mll. *Nacât*; ayn. mll., *al-İşārāt va 'l-tanbihāt*; ayn. mll., *Kitāb al-ḳānūn fi 'l-ṭibb* (bk. Osman Ergin, *İbn Sina bibliyografyası, İbn Sina*, nşr. Türk Tarih Kurumu, 1937) Muṣṭafa b. Aḥmed, *Tabḥîz al-maṭḥūn* (*Ḳānūn* tercümesi, Ragıp Paşa kütüp.); *İbn Sînā* (nşr. Türk tarih kurumu; muhtelif müelliflerin makale ve tetkikleri, 1937); Muṣṭafa Kāmil Mar'aşî, *İbn Sînā* (İstanbul, 1307); Ca'fer Naḳdî, *İbn Sînā, Tadbîr al-manāzil*; Ebüzziya Tevfik, *İbn Sînā* (İstanbul, Ebüzziya matbaası); Hilmi Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *İslâm medeniyetinden tercümeler ve te'sirler* (1947); İbn Sînā, *Ḥayy İbn Yaḳzān* (trc. Şerefeddin Yaltkaya, *İbn Sînā* cildi, 1937); Djamil Saliba, *Etude sur la métaphysique d'Avicenne* (Paris, 1926); A. F. Mehren, *La Philosophie d'Avicenne* (*Muséon*, 1883); ayn. mll., *Vues théosophiques d' Avicenne* (*Muséon*, Louvain 1886); ayn. mll., *L'allégorie mystique* (*Hay ibn Yaqzhan*) *traduite et commentée* (*Muséon*, Louvre, 1886); ayn. mll., *L'Oiseau* (*Kitāb al-tayr*) *traité mystique d' Avicenne* (*Muséon*, 1887); ayn. mll., *Vues d'Avicenne sur l'astrologie et sur le raport de la responsabilité humaine avec le destin* (*Muséon*, 1885); ayn. mll., *Les rapports de la philosophie d'Avicenne avec l'Islam considéré comme religion révélée et sa doctrine sur le développement théorique et pratique de l'âme* (1882); Haneberg, *Zur Erkenntnisslehre von Ibn Sina und Albertus Magnus* (München, 1866); Samuel Landauer, *Beiträge zur psychologie des İbn Sina* (München, 1873); Max Horten, *Das Buch der Genesung der Seele* (*Şifâ'*nın almanca tercümesi), 1907; M. Horten, *Texte zum Streite zwischen das Glauben und Wissen im Islâm* (Farabi, Avicenna und Averroès) (Bonn, 1913); T. J. Boer, *Geschichte der philosophie im Islam*, 1901; Léon Gauthier; *La philosophie musulmane* (1900); B. Carra de Vaux, *Avicenna* (Paris, 1900); ayn. mll., *Les penseurs de l'Islam*, (Paris, 1932); Vattier, *La logique du fils de Sina* (Paris, 1854); Forget, *L'influence de la philosophie arabe sur la philosophie scolastique* (*Revue néoscolastique*, I, 385—410); Huit, C., *Les Arabes et l'aristotélisme* (*Les Annales de philosophie chrétienne*, Paris, 1890 XXI); Munk, *Ibn Sina* (*Dictionnaire des Sciences philosophiques de l'Académie Française*, 1885); Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe* (1886); Aug. Schmölders, *Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes et notamment sur la doctrine d'Algazzel* (1842); G. Quadri, *La philosophie arabe dans l'Euro-*

pe médiévale (*İbn Sina*) (italyancadan trc., (Paris, 1947); Etienne Gilson, *Augustinisme avicennisant* (*Arch. d'hist. doct. et litt. du moyen âge*); A. M. Goïchon, *La distinction de l'essence et de l'existence d'après Ibn Sina*, (Paris); ayn. mll., *Le livre de la définition d' İbn Sina*; ayn. mll., *Lexique de la philosophie d'İbn Sina*, (Paris, 1934); İbrahim Madkour, *L' Organon d'Aristote dans le monde Arabe* (Paris, 1934); E. Gilson, *Avicenne et le point de départ de Duns Scot* (*Arch. d' hist. d. Méd.*, 1927); Goichon, *Une logique moderne à l'époque médiévale: la logique d'Avicenne* (*Arch. d'hist. doct. et litt. du moyen âge*, 1948); ayn. mll., *La philosophie d' Avicenne et son influence en Europe médiévale* (1944); Louis Gardet, *Quelques aspects de la pensée avicennienne* (*Revue thomiste*, 1939); *Encyclopédie de l'Islâm*, bk. mad. HİKMAT (Huart) ve ISHRAKÎYÛN (de Boer); M. S. Piné, *Compte rendu sur Avicenne* (*Rev. des. Etudes islamiques*); E. Gilson, *Les sources gréco-arabes de l'augustinisme avicennisant* (*Arch d' hist. doct. et litt. du moyen âge*, 1930); ayn. mll., *Pourquoi Saint Thomas a critiqué Saint Augustin* (aynı mecmua, 1926); İbn Sînā'nın eserlerinin listesi Osman Ergin'den başka Goïchon tarafından Kâtib Çelebî ve İbn Ḳiftî'ye göre hazırlanmıştır. Bk. Goichon, *La philosophie d'Avicenne*, methal kısmında. Bâzı kusurları aynı müellif tarafından *Distinction de l' essence et de l'existence*'da düzeltilmiştir; İbn Sînā'nın basma ve yazma eserlerinin en tam bibliyografyası G. C. Anawati, *Essai de bibliographie avicennienne* (Kahire, 1950).

(HİLMİ ZİYA ÜLKEN.)

İBN SÎRÎN. [Bk. İBN ŞÎRÎN.]

İBN ŞÎRÎN. İBN SÎRÎN MUḤAMMED (?—728), Ḥasan al-Baṣrî [b. bk.]'nin muâsırıdır. Babasının aslen Carcarāyā'lı bir kazancı olduğu ve 'Ayn al-Tamr'de bulunduğu sırada, Ḫālid b. al-Walîd tarafından, esi olarak, götürüldüğü rivâyet edilir. Annesi Ṣafîya, Abū Bakr'in mahmisi idi. İbn Sîrîn tâbi'înden olup, Abū Hurayra [b. bk.], 'Abd Allāh b. 'Omar [b. bk.], Anas b. Mālik [b. bk.] v.b.'dan hadîs rivâyet etmiştir. Basra'da yerleşmişti. Hemşîresi Ḥafṣa gibi, o da pek ziyâde sofu (krş. İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, VIII, 355 v.d.) ve rüyâ tâbirinde de büyük bir iktidar sahibi idi. Kendisinden sonra gelen müellifler tarafından, onun ismi altında bu kabil bir çok eserler yazılmış ise de, bunlara sahte nazarı ile bakılmak icâp eder. Aşağıda zikredilen eserler bu kabildendir: 1868'de Kahire'de 'Abd al-Ġanî al-Nābulusî [b. bk.]'nin *Ta'ṭîr* (i.)'inin hâşiyesinde tab'edilmiş olan *Muntaḫab al-kalām fî tafsîr al-aḥlām* (Kahire, 1312); *Fihrist* (s. 316)'te zikr ve 1281'de Kahire'de, 1874'te Luknow'da ve 1879'da Bombay'da tab'edilmiş olan *Kitāb ta'bîr al-ru'yā*; Kahire'de 1892'de tab'edilmiş olan *Kitāb al-cavāmi'* (krş. Hirschfeld, *Verhandl. des XIII. internat. Orient. Kongresses*, Hamburg, s. 307; Steinscheider, *ZDMG*, XVII, 243 v. dd.; Fischer, *ayn. esr.*, LXVIII, 304, not 2, ve orada zikredilmiş olan eserler). İbn Sîrîn 110 (728) senesinde ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, s. 226; Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 106; *Ṭabaḳāt al-Ḥuffāẓ*, III, 9; İbn Sa'd, *Tabaḳāt*, VII, 1, 140—150; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (nşr. Wüstenfeld), nr. 576; Brockelmann, *GAL*, I, 66; *Suppl.* I, 102.

İBN SURAYC. [Bk. İBN SÜREYC.]

İBN SU'ÛD. [Bk. İBN SA'ÛD.]

İBN SÜREYC. İBN SURAYC, ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. 'OMAR B. SURAYC (861—918), arap hâl tercümesi müelliflerine göre, III. (XI.) asır şâfi'î âlimlerinin en büyüklerinden biridir. Şöhret sâhibi şâfi'îlerden bir çoğu bunun talebesi olmuştur. O derece büyük bir şöhret kazanmıştır ki, bir takım kimseler onu al-Şāfi'î'nin talebesinin hepsinden, hattâ al-Muzanî'den bile üstün addetmektedirler. Şîrāz kadılığında bulunmuş ve, Zâhirîlerin akîdelerini reddetmek üzere, yazılar yazmıştır. Eserlerinin sayısı 400'e bâlig olmaktadır; fakat hiç biri bize kadar gelmemiştir. Yalnız eserlerinden bâzılarının isimleri tarihe intikal edebilmiştir. 306 (918) senesinde, 57 yaşında olduğu hâlde, Bagdad'da ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 200; trc. de Slane, I, 46 v. dd.; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynboll), II, 203; F. Wüstenfeld, *Der Imâm al-Schâfi'î und seine Anhänger* (Göttingen, 1891), nr. 75; *Fihrist*, s. 213.

(TH. W. JUYNBOLL.)

İBN SÜREYC. İBN SURAYC 'UBAYD ALLĀH ABŪ YAḤYĀ (?—743?), Emevîlerin ilk devrine mensûp mekkeli muganni ve bestekârdır. Mekke'de, bir türk kölenin çocuğu olarak, dünyaya gelmiştir ve bir rivâyete göre, Banî Navfal b. 'Abd Manāf ve diğer bir rivâyete göre, Banî'l-Ḥāriṯ b. 'Abd al-Muṭṭalib âilesinin mahmîlerindendir. Mûsikî san'atına halife 'Oṯmān devrinde başlamıştır. İbn al-Zubayr'in Kâbe'yi yeniden inşa ettirmek üzere getirttiği iranlı ustalardan öğrenmiş olduğu acem rübâbını Mekke'ye ilk idhâl eden kendisidir. Şöhretinin zirvesinde iken, 'Omar b. Abî Rabî'a [b. bk.] ile gâyet sıkı münâsebet te'sis etmiş ve onun beğenilmiş şarkılarını bestelemiştir.

Mersiye bestelemek husûsunda da büyük şöhret sâhibi idi. Bununla berâber, san'atı ancak şifâhî yoldan öğrenilerek devam eden bir san'at olduğundan, vefatından sonra, unutulmuştur. Muganni Caḥẓa'nin zamanında, İbn Surayc'in nağmeleri ancak bir kaç ihtiyar tarafından bilinmekte idi. Hişām'ın hilâfetinde (105—125=724—743) vefat etmiştir.

Bibliyografya: Abu 'l-Farac al-İṣbahānî, *Kitāb al-aġānî*, I, 97—129, 2. tab., 94—125. (C. BROCKELMANN.)

İBN ŞADDĀD. [Bk. İBN ŞEDDÂD.]

İBN ŞĀKÎR. [Bk. İBN ŞÂKİR.]

İBN ŞĀKİR. [Bk. AL-KUTUBÎ.]

İBN ŞEDDÂD. İBN ŞADDĀD BAHĀ'AL-DÎN ABU 'L-MAḤĀSİN YŪSUF B. RĀFI' (1145—1234), 539 (1145) senesinde Musul'da doğmuş arap hâl tercümesi müelliflidir. Bu şehirde ve Bagdad'da tahsil etmiş ve sonra 569 (1173) tarihinde, doğmuş olduğu şehirde, müderris olmuştur. 583 (1188)'te hacca ve avdette Şam'a gitti. Bilâhare Ṣalāḥ al-Dîn'in hizmetine girdi ve onun tarafından Kudüs'e kazasker tâyin olundu. Ṣalāḥ al-Dîn'in vefatından sonra, 591 (1195) tarihinde, Haleb'e gitti ve oraya kadı tâyin edildi. Gerek al-Ẓāhir ve gerek al-'Azîz devrinde Haleb'de gâyet nufûzlu ve kazançlı bir mevkî işgâl ve bu vaziyetinden bilistifâde zengin vakıflı medreseler te'sis etti. Hayatının son senelerini alel'âde bir insan gibi geçirdi ve 632 (1234) senesinde vefat etti. Başlıca eseri 1732—1755'te A. Schultens tarafından neşredilmiş olan Ṣulṭān Ṣalāḥ al-Dîn'in hâl tercümesidir. Bu eser 1317'de Kahire'de basılmıştır. Conder tarafından vücûda getirilmiş olan ingilizce adaptasyonu *The life of Saladin by Beha addin compared with the original Arabic and annotated* nâmı ile, 1897'de Londra'da neşredilmiştir (krş. *Recueil des Historiens des Croisades, Hist. Orient.*, III.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 852 (çok mufassal); Brockelmann, *GAL*, I, 316; Brockelmann, *GAL*, 2. tab, 1943, I, s. 386; *Suppl.*, I, 549; krş. İbn Şaddād 'Izz al-Dîn maddesinin bibliyografyası.

İBN ŞEDDÂD. İBN ŞADDĀD 'IZZ AL-DÎN ABŪ 'ABD 'ALLĀH MUḤAMMED B. 'ALÎ B. İBRĀHÎM B. 'ALÎ (1216—1285), bir kısmı bize kadar ulaşamayan muhtelif tarihî eserlerin, bu arada Suriye ve Elcezîre'nin tarihî coğrafyasına âit iki cildlik *al-A'lāḳ al-ḫaẓîra fî zikr umarā' al-Şām va 'l-Cazîra*'nin müellifidir. Bu kitap hakkında Sobernheim'ın *Centenario della nascita di M. Amari* (II, 152 v. dd.)'de intişâr eylemiş olan *İbn Shaddâds Darstellung der Geschichte Baalbeks im Mittelalter* adlı yazısında bilgi verilmiştir.

Bibliyografya: *Cat. Leid.*², II, 5 v.d.; İbn Şaddād'ın hayatı ve en önemli eseri olan *al-A'lāḳ al-ḫaẓîra*'nin muhtelif nüshaları hakkında bk. Claude Cahen, *La Syrie du nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche* (Paris, 1940), s. 75 v.d.; Ayasofya kütüp., nr. 3084'teki nüshanın tavsifi için bk. F. Tauer, *Geographisches aus den Stambuler Bibliotheken* (*Archiv Orientalni*, 1934, VI, 482, 98); ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, I. 2. tab., 1943, I, 634; İbn Şaddād'ın al-Malik al-Ẓāhir Baybars I. (1223—1277) hakkında yazdığı *Sîrat al-Malik al-Ẓāhir Baybars* adlı eserinin h. 670—676 yıllarına âit 2. cildi Edirne'de Selimiye kütüphânesinde nr. 1507'de bulunmuş (bk. Cl. Cahen, *Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Egypte et la Mésopotamie, de la conquête arabe à la conquête ottomane, dans les bibliothèques d'Istanbul, REI*, 1936, s. 342) ve Şerefeddin Yaltkaya tarafından türkçeye tercüme edilmiştir: *Baybars tarihi, al-Malik al-Ẓāhir Baybars hakkındaki tarihin ikinci cildi*, İstanbul, 1941, XVI, 196 s. 8 (nşr. TTK. seri 2, nr. 3). Brockelmann'ın eseri Abu 'l-Maḥāsin Yūsuf b. Rāfi' b. Şaddād'a izâfe etmesi yanlıştır (*GAL*, I², s. 386). Bu müverrih 632 (1234)'de öldüğüne göre (bk. *göst. yer.*), 676 (1277)'da ölen Baybars I.'ın hayatını yazamaz. (ADNAN SÂDIK ERZİ.)

İBN TAĠRĪBERDÎ. [Bk. EBÜLMAHÂSİN.]

İBN TAYMİYA. [Bk. İBN TEYMİYE.]

İBN TEYMİYE. İBN TAYMİYA, TAḲÎ AL-DÎN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. 'ABD AL-ḤALÎM B. 'ABD AL-SALĀM B. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED B. TAYMİYA AL-ḤARRĀNÎ AL-ḤANBALÎ (1263—1328), arap kelâmcısı ve fakîhi olup, 10 rebiyülevvel 661 (22 kânun II. 1263)'de Şam civârında Ḥarrān'da doğmuştur. Moğulların fenâ muâmelesinden kaçmış olan babası, 667 (1268) senesi ortalarında, bütün âilesi ile birlikte, Şam'a ilticâ etmiştir. Suriye'nin hukûmet merkezinde Aḥmed büyük bir gayretle islâm ilimlerine çalışarak, babasından, Zayn al-Dîn b. Aḥmed 'Abd al-Dā'im al-Muḳaddasî'den, Naem al-Dîn b. 'Asākir'den, Zaynab b. Makkî v.b.'dan ders almıştır. Tahsilini ikmâl eylediği zaman henüz 20 yaşına gelmemişti. 681 (1282) senesinde babası vefat ettiği zaman onun yerine hanbelî müderrisi olmuş ve her cuma günü kürsüde *Kur'an*'ı tefsir etmiştir. *Kur'an*, hadîs, fıkıh ve ilâhiyât ilimlerinde geniş mâlûmat sâhibi olduğu cihetle, ilk müslümanların saf an'anelerini, *Kur'an* ve hadîsten alındıkları

için, müdâfaa etmekte idi. Fakat, bu serbest münâkaşalar ona diğer üç sünnî mezhebin âlimleri arasından bir çok düşman kazandırmıştır. 691 (1292) senesinde, haccetmek üzere, Mekke'ye gitmiştir. 699 senesi rebiyülevvelinde (1299; yahut 698), Kahire'de bulunduğu sırada, sıfat-i ilâhîye hakkında, Ḥamā'dan sorulmuş olan bir suâle karşı hazırlamış olduğu „cevap" şâfi'î alimlerini gücendirdiği gibi, umûmî efkârı da aleyhine ayaklandırmış ve ona müderrislik kürsüsünü kaybettirmiştir. Bununla berâber, aynı sene zarfında moğullara karşı cihad lehinde vaaz etmeğe me'mûr edildi ve bu maksat ile ertesi sene Kahire'ye gitti. Vâiz sıfatı ile aynı senede Şam civârında Şaḳḥab'da Moğullara karşı elde edilmiş olan zafere iştirâk etti. 704 (1305) senesi sonlarında, Suriye'de ʿAlī b. Abī Ṭālib'in mâsumluğuna inanan, buna mukabil sahâbeyi mü'min saymayan, namaz kılmayan, oruç tutmayan ve domuz eti yiyen İsmâilîler, Nuṣayrī'ler ve Ḥākimī'lerden mürekkep Cabal Kasravān sâkinlerine hücûm ettikten sonra (Marʿī, *Kavākib*, s. 165), 705 (1306/7) senesinde, berâberinde şâfi'î kadısı da bulunduğu hâlde, Kahire'ye gitmiştir. Orada, Mısır sultanının huzûrunda toplanmış ve kendisini Allahı insan sûret ve sîretinde kabûl etmekle itham etmiş olan kadılar ile âyânın akdettiği beş celseden sonra, iki birâderi ile birlikte, yüksek Kahire kalesinin kuyusuna (*cubb*) hapsedilmeğe mahkûm oldu ve bu mahbeste bir buçuk sene kaldı. 707 (1308) şevvâlinde, ittiḥādiya [bk. mad. İTTİḤĀD.] aleyhine yazmış olduğu bir reddiyeden dolayı, hücûma uğradı. Fakat gösterdiği mukabil delîller ile düşmanlarını, bir zaman için, susturdu. Şam'a gitmesine müsâade verildi ise de, bir merhale sonra Kahire'ye dönmeğe mecbûr edildi ve siyâsî bir tedbir olarak, bir buçuk sene kadılara mahsûs hapishâneye kapatıldı. Bu zamanı zindan arkadaşlarına islâmiyetin esâslarını öğretmeğe hasretti. Bir kaç günlük serbestîden sonra, İskendiriye kalesine (*burc*) hapsedildi ve orada sekiz buçuk ay kaldı. Bilâhare Kahire'ye gitti ve Sulṭān al-Nāṣir'ın düşmanlarından intikam alabilmek için, istemiş olduğu bir fetvâyı vermemiş olmasına rağmen, bu sultan tarafından te'sis edilmiş bulunan medresenin müderrisliğine tâyin olundu. Zilkâde 712 (şubat 1313)'de Suriye'ye gitmekte olan orduya refâkat etmesine müsâade edildi ve Kudüs'ten geçerek, 7 sene ve 7 haftalık bir gaybûbetten sonra, Şam'a avdet etti. Müderrislik vazifesine tekrar başladı; fakat 718 cemâziyelâhırında (ağustos 1318), hukümdarın emri ile, „talâk şartı ile yemin" (filân şey yapıldığı veya yapılmadığı takdirde karısını boşayacağı üzerine yemin etmek) üzerine fetvâ vermekten men'edildi. Filhakika İbn Taymīya bu husûsta böyle bir yemin eden kimsenin yeminine riâyet etmekle berâber, hâkimin takdirine göre, bir de cezâya müstahak olduğunu beyân eden diğer üç mezhep (İbn al-Vardī, *Tārīḫ*, II, 267) tarafından kabûl edilmeyen muhtelif müsâadelerde bulunmuş idi. Bu emre inkıyat etmeği kabûl etmediğinden, 720 senesi recebinde (ağustos 1320) Şam kalesinde hapse mahkûm oldu. 5 ay 18 gün mahbus kaldıktan sonra, hukümdarın emri ile, serbest bırakıldı. Mûtad işine başladı ve bu iş, düşmanları 710 (1310) ve şâbân 726 (temmûz 1326)'da Peygamberlerin mezarları ile mukaddes makamların ziyâreti hakkında kendisinin vermiş olduğu fetvâdan haberdar oluncaya kadar, devam etti. Hukümdarın emri ile Şam kalesine hapsedildi. Orada kendisi için bir oda tanzim edildiği gibi, birâderi de hizmetine verildi ve İbn Taymīya zamanını bir tefsir, aleyhinde bulunmuş olanlara karşı risâleler ve hapse mahkûmiyetini mûcip olmuş bulunan meselelere dâir eserler yazmağa hasretti. Düşmanlarının bu çalışmaları haber alması üzerine, kitapları ve hokkası elinden alındı. Bu tedbir İbn Taymīya üzerinde çok elîm bir te'sir yaptı. Namaz ve *Kur'an* tilâveti ile meşgûl ve müteselli olmağa çalıştı ise de, hastalandı ve 20 gün sonra, 728 senesinin 20 zilkâdesinde (26/27 eylûl 1328), pazarı pazartesiye bağlayan gecede, vefat etti. Ona fevkalâde hürmet beslemekte olan Şam halkı cenâzesini muazzam bir cemâatle kaldırdı. Cenâzesinde bulunanların mıkdarı 200.000 erkek ile 15.000 kadın olarak tahmin edilmektedir. Sûfîler mezarlığına defnedilmiştir. İbn al-Vardī onun hakkında bir mersiye yazmıştır.

Hanbelî mezhebine mensûp bulunan İbn Taymīya bu mezhebin bütün fikirlerine gözü kapalı riâyet etmiyor ve kendisini bir *muctahid fi'l-maẕhab* [bk. mad. MUCTAHİD] addediyordu. Hâl tercümesini yazmış olan Marʿī, *Kavākib* nâmındaki eserinde (s. 184 v.d.), İbn Taymīya'nın *taḳlīd*'i ve hattâ *icmā*'ı reddeylemiş olduğu bir takım meseleleri zikretmektedir. Eserlerinin ekserisinde *Kur'an* ile hadîsi harfîyen tatbik ettiğini ifâde eylemekle berâber, münâkaşalarında (bilhassa *Macmūʿat al-Rasā'il al-kubrā*, I, 207) kıyasa pek sık mürâcaat etmektedir. Hattâ bütün bir *Risāla* (*göst. yer.*, II, 217)'sini bu tarzda muhâkemeye hasretmiştir.

Bid'atlere (*bidaʿ*) şiddetle mûarız olan İbn Taymīya, evliyânın takdîsine ve türbelere yapılan ziyâretlere hücûm etmiştir: — Peygamber buyurmamış mıdır?: „Ancak üç mescid ziyâret edilir: Mekke'deki Mescid-i haram, Kudüs'teki mescid-i aksâ ve benimki." — (*göst. yer*, II, 93).

Yalnız Peygamberin kabrini ziyâret için yapılan seyahat bile bir günahtır (maʿṣiya; krş. İbn Ḥacar al-Haytamī, *Fatāvī*, s. 87)." — Diğer taraftan al-Ṣaʿbī'nin ve İbrāhīm al-Naḫaʿī'nin fikirlerine uyarak, bir müslüman mezarına yapılan ziyâreti, ancak bir seyahati istilzâm ettiği ve muayyen bir günde yapılması icâp ettiği takdirde, memnû bir hareket addediyordu. Bu kayıtlar altında yapılacak ziyâreti an'anevî bir vazife telâkkî etmekte idi (Ṣafī al-Dīn al-Ḥanafī, *al-Ḳavl al-calī*, s. 119 v.d.). Cenâb-i Hakkı, eskiden beri, insan sûretinde tasavvur eden İbn Taymīya Allaha dâir olarak *Kur'an* ve hadîste mevcut fıkraları şerh ve tefsire gitmeden harfîyen kabûl ve izah etmekte idi. Bu itikada o derece saplanmış idi ki, İbn Baṭṭūṭa'nın rivâyetine nazaran, bir gün Şam cāmiinin minberinde: — „Cenâb-i Hak gökten yere benim şimdi indiğim gibi iner." — demiş ve minberden bir basamak aşağıya inmiştir (krş. bilhassa *Macm. al-ras. al-kubrā*, I, 387 v.d.).

Hâricî, Murcî'î, Râfızî, Eşʿarî, Kaderî, Mûtezilî, Cahmî, Karrâmî v.b. (*Ris. al-Furḳān*, tür. yer.; *Macmūʿa*, I, 2) gibi, bütün islâm mezheplerine karşı yazı ve söz ile mücâdele etmiştir. Aşʿarī'nin akîdelerinin, Cahmîlerin, Naccârîlerin, Zırârîlerin v.b. 'larının fikirlerinin bir halitası olduğunu beyân ederdi. Bilhassa Aşʿarī'nin *ḳadar*'e, Allahın esmâ-i hüsnâsına (*al-asmāʾ*), hukümlere (*aḥkām*) ve tehditlerin infâzına (*infāz al-vaʿīd*) v.b. vermiş olduğu mânayı tenkit etmekte idi (*göst. yer.*, I, 77, 445 v.b.).

Bir çok hâllerde başlıca fakîhlerin fikirlerinden ayrılmıştır. Misâl olarak aşağıdakiler zikredilebilir: 1. üç *ṭalāḳ* ile boşanmış olan bir kadının zevci tarafından tekrar nikâh edilebilmesi için, kendisini derhâl boşamağı kabûl eylemiş olan bir üçüncü şahsa (*muḥallil*, ruhsat veren) nikâh edilmesini (*taḥlīl*) reddetmekte idi. 2. kadının âdet zamanında yapılan talâklar hukümsüzdür, 3. Allah tarafından emredilmiş olmayan vergiler makbûldür; bunları veren zekâttan muâftır, 4. *İcmāʿ*'a mugâyir bir fikri açıkça söylemek dinsizlik sayılmadığı gibi, küfür de değildir. İbn Taymīya çok defa islâmiyette nufûz ve salâhiyeti umûmiyetle kabûl edilmiş bulunan şahsiyetlerin şöhretlerini çürütmeğe çalıştı: al-Ṣāliḥīya'de al-Cabal cāmiinin minberinde ʿOmar b. al-Ḫaṭṭāb bir çok hatâlar yapmıştır dediği gibi, diğer bir toplantıda da ʿAlī b. Abī Ṭālib'in üç yüz defa hatâ yapmış olduğunu söylemiştir. Bilâhare şiddetli hücûmlarını Ġazzālī'ye, Muḥy al-Dīn ʿArabī'ye, ʿOmar b. al-Fāriż'a ve sûfîlere tevcih etmiştir. *al-Munḳiẕ min al-ẓalāl* ve bir çok mevsûk olmayan hadîsleri ihtivâ eden *Iḥyāʾ* nâmındaki eserlerinde Ġazzālī'nin bilhassa felsefî fikirlerini tenkit etmiş ve: — „Sûfîler ile mutakallimler aynı vâdidendirler (*min vādin vāḥid*)" — demiştir. Yunan felsefesi ile bunun müslüman mümessilleri ve bilhassa İbn Sīnā ile İbn Sabʿīn, İbn Taymīya tarafından, şiddetli hücûmlara mârûz kalmışlardır. İbn Taymīya: — „Felsefe imansızlığa götürmüyor mu? İslâm arasında vukû bulmuş olan mezhep ihtilâflarında büyük bir hissesi yok mudur?" — demektedir. İslâmiyetin, mûsevîliğin ve hıristiyanlığın yerine geçmek üzere, teessüs etmesi İbn Taymīya'yi bu iki dine hücûma sevkeylemiştir. Mûsevîler hıristiyanları mukaddes kitaplarındaki bir çok kelimelerin mânasını tagyir etmekle itham ettikten sonra (bk. aşağıda 35, 40, 43, 45 numaralı eserler), sinagogların ve bilhassa kiliselerin muhâfazası ve yeniden inşası aleyhine risâleler yazmıştır (bk. nr. 46).

İslâm âlimleri İbn Taymīya'nın dindarlığı husûsunda aynı fikirde değildirler. Onu râfızî telâkkî edenler arasında şunları saymak mümkündür: İbn Baṭṭūṭa, İbn Ḥacar al-Haytamī, Taḳī al-Dīn al-Subkī ve oğlu ʿAbd al-Vahhāb, ʿIzz al-Dīn b. Camāʿa ve Abū Ḥayyān al-Ẓāhirī al-Andalusī v.b. Mamafih kendisini medhetmiş olanlar belki de aleyhdarlarından daha fazladır: şâkirdi İbn Ḳayyīm al-Cavzīya, al-Ẕahabī, İbn Ḳudāma, al-Şarṣarī al-Ṣūfī, İbn al-Vardī, İbrāhīm al-Gūrānī, ʿAlī al-Ḳārī al-Haravī ve Maḥmūd al-Ālūsī v.b. İbn Taymīya hakkındaki bu fikir ihtilâfı bugün de mevcuttur: Yūsuf al-Nabhānī, *Şavāhid al-Ḥaḳḳ fi 'l-istiġāsa bi-Sayyid al-ḫalḳ* (Kahire, 1323) nâmındaki eserinde, ona hücûm etmiş, fakat Abu 'l-Maʿālī al-Şāfiʿī al-Salāmī bu hücûmları *Ġāyat al-amānī fi 'l-radd ʿala 'l-Nabhānī* (Kahire, 1325 ?) isimli kitabında reddetmiştir.

Vehhâbîliğin müessisinin Şam hanbeli âlimleri ile münâsebette bulunduğu mâlûm olduğuna göre, onlardan ve bilhassa İbn Taymīya ile şâkirdi İbn Ḳayyim al-Cavzīya [b. bk.] 'nin derslerinden istifâde etmiş olması pek tabiʿîdir. Yeni mezhebin esâsları büyük hanbelî din âliminin bütün hayatı müddetince mücâdele eylemiş olduğu prensipleridir [bk. mad. VEHHÂBÎLİK]. Kezâ Muḥammed Abduh'un Mısır Islâhat Fırkası İbn Taymīya'nın eserlerine büyük itibâr göstermektedir.

İbn Taymīya'nın yazmış olduğu rivâyet edilen 500 eserden bize intikal edenler şunlardır: 1. *Risālat al-furḳān bayn al-ḥaḳḳ val-bāṭil*. 2. *Maʿāric al-vuṣūl*, Peygamberlerin bâzı ahvâlde yalan söylediklerini ifâde eyleyen feylesoflar ile Karmatîlere karşı reddiye. 3. *al-Tibyān fī nuzūl al Kur'ān*. 4. *al-Vaṣīya fi*

'l-Dīn va 'l-dunyā, ki buna *al-Vaṣiya al-ṣuġrā* nâmı verilmiştir. 5. *Ris. fi 'l-nīya fi 'l-'ibādāt.* 6. *Ris. fi 'l-'arş hal huva karī am lā.* 7. *al-Vaṣiya al-kubrā.* 8. *al-İrāda va 'l-amr.* 9. *al-'Aḳida al-vāsiṭīya.* 10. *al-Munāẓara fi 'l-'aḳīda al-vāsiṭīya.* 11. *al-'Aḳida al-ḥamavīya al-kubrā.* 12. *Ris. fi 'l-istiġāṣa.* 13. *al-İklīl fi 'l-mutaşābih va 'l-ta'vīl.* 14. *Ris. al-Ḥalāl.* 15. *Ris. fī ziyārat Bayt al-Maḳdis.* 16. *Ris. fi marātib al-irāda.* 17. *Ris. fi 'l-ḳażā' va 'l-ḳadar.* 18. *Ris. fi 'l-iḥticāc bi 'l-ḳadar.* 19. *Ris. fī daracāt al-yaḳīn.* 20. *Kit. bayān al-Hudā min al-żalāl fī amr al-hilāl.* 21. *Ris. fī sunnat al-cumu'a.* 22. *Tafsīr al-mu'avvizatayn.* 23. *Ris. fi 'l-'uḳūd al-muḥarrama.* 24. *Ris. fī ma'na 'l-ḳiyās.* 25. *Ris. fi 'l-samā' va 'l-raḳṣ.* 26. *Ris. fi 'l-kalām 'ala 'l-fiṭra.* 27. *Ris. fi 'l-acviba 'an aḥādīṣ al-kuṣṣāṣ.* 28. *Ris. fī raf' al-ḥanafī yadayhi fi 'l-ṣalāt.* 29. *Kit. manāsik al-ḥacc*; — bu küçük kitaplar *Macmū'at al-rasā'il al-kubrā* isimli bir mecmûada toplanmıştır (Kahire, 1322). 30. *al-Furḳān bayn avliyā' al-raḥmān va-avliyā' al-şayṭān* (Kahire, 1310, 1322). 31. *al-Vāsiṭa bayn al-ḫalḳ va 'l-Ḥaḳḳ* (Kahire, 1318). 32. *Raf' al-malām 'an al-a'immat al-a'lām* (Kahire, 1318). 33. *Kitāb al-tavassul va 'l-vasīla* (Kahire, 1327). 34. *Kitāb cavāb ahl al-'ilm va 'l-īmān bi-taḥḳīḳ mā aḫbara bihi Rasūl al-raḥmān min anna ḳul huva Allāh aḥad ta'dil şuluş al-Ḳur'ān* (Kahire, 1322; krş. *Revue Afric.*, 1906, s. 267). 35. *al-Cavāb al-şaḥīḥ liman baddala dīn al-Masīḥ*, Sayda ve Antakya metropoliti Paul 'un mektubuna bir cevap, bu mektupta Taymīya hıristiyanlığı zemmedip, islâmı medhediyor (Kahire, 1322; krş. P. de Jong, *Een Arab. handschr. behelzende eene bestrijding van het Christendom, Verslagen en Mededeel. der Kon. Akad. van Wetenshappen*, afd. Letterkunde, 2. seri, VII, 1878, 218 v.d, 232 v.d.; *Revue Afric.*, 1906, s. 283); 36. *al-Ris. al-Ba'labakkīya* (Kahire, 1328). 37. *al-Cavāmi' fi 'l-siyāsa al-ilāhīya va 'l-āyāt al-nabavīya* (Bombay, 1306). 38. *Tafsīr sūrat al-nūr* (*Cāmi' al-bayān fī tafsīr al-Ḳur'ān*'ın kenarında, taş-basm., Dehli, 1296). 39. *Kitāb al-şārim al-maslūl 'alā şātim al-Rasūl* (Haydarâbâd, 1322). 40. *Taḥcīl ahl al-İncīl* (Bibl. Bodl., *Cat.*, II, 45; Maracci tarafından *Refutatio* 'sunun *Prodromus Alcorani*'sinden faydalanılmıştır). 41. *al-Mas'alat al-nuṣayrīya* (suriyeli Nusayrîlere karşı fetvâ, trc. Guyard, *JA*, 6. seri, 1871, XVIII, 158; Salisbury, *Journ. Am.OS*, II, 1851, s. 257; Kahire, 1323). 42. *al-'Aḳida al-tadmarīya* (Berlin, *Verz.*, nr. 1995). 43. *İḳtiżā' al-ṣirāṭ al-mustaḳīm va-mucānabat aṣḥāb al-caḥīm* (Berlin, nr. 2084). 44. *Cavāb 'an lav, lav* („şâyet") edâtı üzerine (al-Suyūṭī, *al-Aşbāh va 'l-naẓā'ir*, Haydarâbâd, 1317, III, 310). 45. *Kitāb al-radd ala 'l-naṣārā* (hıristiyanlığa karşı reddiye kitabı, Brit. Mus., *Cat.*, nr. 865, I). 46. *Mas'alat al-kanā'is* (Paris, Bibl. Nat., nr. 2962, II). 47. *al-Kalām 'alā ḥaḳīḳat al-islām va 'l-īmān* (Berlin, nr. 2089). 48. *al-Ḳa'īdat al-marrākuşīya* (Berlin, nr. 2809). 49. *Mas'alat al-'ulūv* (Allaha yahut arş-i ilâhîye mahsûs ulviyet, Berlin, nr. 2311; Gotha, nr. 83, III; München, nr. 885, V). 50. *Naḳż ta'sīs al-cahmīya* (Leiden, nr. 2021). 51. *Ris. fī sucūd al-Ḳur'ān* (Berlin, nr. 3570). 52. *Ris. fī sucūd al-sahv* (Berlin, nr. 3573). 53. *Ris. fī avḳāt al-nahy va 'l-nizā' fī żavāt al-asbāb va-ġayrihā* (Berlin, nr. 3574). 54. *Kit. fī uṣūl al-fiḳh* (Berlin, nr. 4592). 55. *Kit. al-farḳ al-mubīn bayn al-ṭalāḳ va 'l-yamīn* (Leiden, nr. 1834). 56. *Mas'alat al-ḥalf bi 'l-ṭalāḳ* (Hidiv kütüp., *Fihr.*, VII, 565). 57. *Fatāvī* (Berlin, nr. 4817—4818); 58. *Kit. al-şiyāsa al-şar'īya fī işlāḥ al-rā'ī va 'l-ra'īya* (Paris, Bibl. Nat., *Cat.*, nr. 2443—2444). 59. *Cavāmi' al-kalim al-ṭayyib fi 'l-ad'iya va 'l-aẕkār*, (Hidiv kütüp., *Fihr.*, VII, 228; Ayasofya, nr. 583). 60. *Ris. al-'ubūdīya.* 61. *Ris. tanavvu' al-'ibādāt.* 62. *Ris. ziyārat al-ḳubūr va 'l-istincād bi 'l-maḳbūr.* 63. *Ris. al-maẓālim al-muştaraka.* 64. *al-Ḥisba fi 'l-İslām*; 59—63 numaralar 2, 31, 32, 41 ile *Macmū'at al-rasā'il* 'de bir arada basılmıştır (Kahire, 1323).

Bibliyografya: al-Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd, ts.), IV, 288; İbn Şākir al-Kutubī, *Favāt al-Vafayāt* (Bulak, 1299), I, 35 (İbn 'Abd al-Hādī 'nin *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*'ından biyografik telhis), I, 42; al-Subkī, *Ṭabaḳāt* (Kahire, 1324), V, 181—212; İbn al-Vardī, *Tārīḫ* (Kahire, 1285), II, 254, 267, 270, 271, 279, 284—289; İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Fatāvī al-ḥadīsīya* (Kahire, 1307), s. 86 v. dd.; al-Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XXI, 7; al-Ālūsī, *Calā' al-'aynayn fī muḥākamat al-Aḥmadayn* ve kenarında: Şafī al-Dīn al-Ḥanafī, *al-Ḳavl al-calī fī tarcamat al-Şayḫ Taḳī al-Dīn İbn Taymīya al-Ḥanbalī* (Bulak, 1298); Muḥammed b. Abī Bakr b. Nāşir al-Dīn al-Şāfi'ī, *al-Radd al-vāfir 'alā man za'ama anna man sammā İbn Taymīya Şayḫ al-islām kāfir*; Mar'ī b. Yūsuf al-Karmī, *al-Kavākib al-durrīya fī manāḳib İbn Taymīya...* (bir mecmûada tab., Kahire, 1329); İbn Baṭṭūṭa (Paris, tab.), I, 215—218; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, s. 197, nr. 393; Goldziher, *Die Ẓâhiriten* (Leipzig, 1884), s. 188—192; ayn. mll. (*ZDMG*, LII, 156 v.d.; LXII, 25 v. dd.); ayn. mll., *Vorlesungen über den Islām*, bk. *fihrist*: Schreiner (*ZDMG*, LII, 540 v.d.; LIII, 51 v.dd. ve *Rev. des Etudes juives*, 1896, XXXI, 214 v. dd.); D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 270—278, 283—285; Brockelmann, *GAL*, II, 100—105; *Suppl.*, II, 119 v.dd.; Huart, *Litt. ar.*, s. 330.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-ṬİḲṬAḲĀ. [Bk. İBNÜTTİKTAKÂ.]

İBN AL-TİLMİẐ. [Bk. İBNÜTTİLMÎZ.]

İBN ṬUFAYL. [Bk. İBN TUFEYL.]

İBN TUFEYL. İBN ṬUFAYL, meşhûr bir Endülüs feylesofu olup, ismi tam olarak, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. 'ABD AL-MALİK B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ṬUFAYL AL-ḲAYSĪ (?—1186)'dir. Mamafih kendisine bâzan Abū Ca'far künyesini verenler var ise de, garpta bu feylesofa verilen Abubacer unvanından anlaşıldığına göre, meşhûr olan künyesi Abū Bakr olmak lâzım gelir. Ḳays isimindeki mühim arap kabîlesine mensûp idi. al-Andalusī, al-Ḳurṭubī ve al-İşbīlī nisbeleri ile de anılır.

İbn Ṭufayl, Gırnata'nın 60 km. şimâl-i şarkîsinde kâin bugünkü Cadix (Guadix) şehrinin bulunduğu Vādī Āş'ta, kuvvetli bir ihtimâl ile, milâdî XII. asrın ilk 10 senesi içinde, dünyaya gelmiştir. Âilesi ve aldığı terbiye hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Bâzı müelliflerin dediği gibi, İbn Bācca [b. bk.]'nin şâkirdi olduğunu söylemek doğru olmaz; zîra İbn Ṭufayl felsefî romanının mukaddimesinde, bu feylesofu şahsen tanımadığını, bizzat, ifâde eder.

İbn Ṭufayl, Gırnata'da hekimlik etmiş, sonra bu eyâlet vâlisinin sır kâtibi olmuştur. Muvahhidî hânedanının bânisi 'Abd al-Mu'min'in oğullarından biri olan Septe ve Tanca vâlisine de 549 (1154) yılında kâtiplik etmiştir. Nihâyet Muvahhidî sultanı Abū Ya'ḳūb Yūsuf'un 558 — 580 (1163 — 1184) senelerinde dâimî hekimliğini de yapmıştır. Bu sultanın vezîrliğini ifâ ettiği de söylenir. Fakat L. Gauthier, onun bu sıfatı hakikaten taşıdığının şüpheli olduğunu, çünkü, bu me'mûriyetten yalnız bir eserde bahsedildiğini söyler. Şâkirdi al-Bitrūcī [b. bk.] kendisini Ḳāżī diye anar (Léon Gauthier, *İbn Thofail*, s. 6). Muhakkak olan bir cihet şudur ki, İbn Ṭufayl bu sultan nezdinde büyük bir nufûz kazanmış ve bundan istifâde ederek, saraya âlimleri celbe muvaffak olmuştur. Genç İbn Ruşd'ü sultana bu suretle tanıtmıştır. Tarihçi 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī (*al-Mu'cib*, nşr. Dozy², s. 174 v.d.; trc. Fagnan, s. 201—210), bizzat İbn Ruşd'den naklen, sultan ile arasında vukû bulan bu mülâkatı hikâye etmektedir. Bu mülâkat hukümdarın, büyük bir felsefî vukûfa sâhip olduğunu göstermiştir. Hukümdarın teşvikı üzerine, İbn Ruşd'e, Aristo'nun eserlerini şerhetmesini tavsiye eden de İbn Ṭufayl olmuştur. İbn Ṭufayl'in şâkirdi Abū Bakr Bundūd bundan bahseder. Yine aynı müverrih der ki: — „Hukümdarın İbn Ṭufayl'e karşı çok muhabbeti ve dostluğu var idi. Uzun müddet gece, gündüz, sarayda, onun yanında kaldığını ve ortaya çıkmadığını söylerler." —

Yaşı fazla ilerilemiş olan feylesofu, 578 senesinde, İbn Ruşd, hukümdarın hekimi sıfatı ile, istihlâf etti. İbn Ṭufayl, buna rağmen Abū Ya'ḳūb'un teveccühünü muhâfaza etmiş ve bu hukümdarın 580'de vukû bulan vefatı üzerine, oğlu ve veliahdı Abū Yūsuf Ya'ḳūb'un teveccühüne mazhar olmuş idi. 581 (1185/1186) senesinde Merrâküş'te vefat etti. Hukümdar cenâzesinde bizzat hazır bulundu.

İbn Ṭufayl'in en mühim eseri *Ḥayy b. Yaḳẓān* isimli meşhûr felsefî romanıdır. Bu eserin hâricinde, İbn Ṭufayl'in pek az eseri mâlûmdur. Tıbba âit iki eser yazmış ve İbn Ruşd ile, *al-Kullīyāt* isimli tıbbî eseri hakkında, mektuplaşmıştır. Hey'etşinas al-Bitrūcī'nin ifâdesine ve İbn Ruşd'ün Aristo metafiziğini şerheden XII. kitabında söylediğine göre, hey'et ilminde yep-yeni fikirleri bulunduğu anlaşılıyor. al-Bitrūcī, Batlamyus'un epicycle'ler ve exentrique'ler nazariyesini redde teşebbüs etmiş ve bu husûstaki fikirlerini İbn Ṭufayl'den aldığını, eserinin mukaddimesinde, söylemiştir.

Pocock'un *Philosophus autodidactus* („Hüdâ-i nâbit feylesof") *sive Epistola Abi Jaafar ebn Tophaïl de Hai Ebn Yokdhan...* (Oxford, 1671 ve 1700) başlığı ile neşrettiği *Ḥayy b. Yaḳẓān* isimli felsefî romanın, bir ismi de *Asrār al-hikmat al-işrāḳīya*'dir. Feylesofun eserinin kahramanı olan insan, daha pek küçük yaşta iken, ıssız bir adaya atılmıştır ve orada, sırf muhâkemesinin kuvveti ile, felsefeyi keşfeder; islâmiyetteki Yeni-Eflâtunculuk nazariyesini baştan-başa yeniden kurar. Aklın timsâli olan bu âdemin ismi *Ḥayy* ve kendisi, *Yaḳẓān*'ın, yâni Allahın oğludur. Hikâyenin sonunda, Salâmân ve Asāl isimli iki şahıs da ortaya çıkar ki, bunların da kendilerine mahsûs sembolik rolleri vardır.

Ḥayy, Salâmân ve Absāl yahut Asāl isimleri, felsefî eserlerde daha evvelce de görülmüş idi. Nitekim İbn Sīnā, *Ḥayy b. Yaḳẓān* isimli tasavvufî remzî kıssasını yazmış idi. Orta çağda büyük şöhret kazanan bu küçük risâle İbn Ezra tarafından taklit edilmiştir. İbn Sīnā'nın eserlerini bir fihrist hâlinde toplayan al-Curcānī, onun Salâmân ve Absāl hikâyesine dâir de bir risâlecik yazdığını söyler. Naşīr al-Dīn al-Ṭūsī'nin, bu efsâneye dâir bir tefsiri olduğu mâlûmdur ve iranlı büyük şâir Cāmī

bunu, meşhûr bir eserine, mevzû edinmiştir [bk. mad. CĀMĪ]. Salāmān 'ın ve Absāl 'in rolleri, bu muhtelif eserlerde, başka-başka ise de, dâimâ sembolik bir mânaları vardır ve umûmiyet itibârı ile, aklın, madde âlemi ile mücâdelesini temsil eder. İbn Ṭufayl Salāmān ile Absāl 'i melîk ile vezîri şeklinde gösterir. Bu mecâzî hikâyelerden birinin, Ḥunayn b. İsḥāḳ [b. bk.] tarafından, yunancadan, tercüme edildiği söylenmekte ve filhakika bütün bu hikâyeler gurubunun, helenistik ve yeni-Eflâtuncu muhitlerden gelmiş olması pek muhtemel görülmektedir. Hikâyenin romantik çerçevesine eski arapça iskendernâmelerde de tesâdüf edilmiştir. Bu eserin, arapça metni ile berâber, fransızca tercümesi, Léon Gauthier tarafından, iki defa neşredilmiştir (birinci tab'ı—ki tercüme ve tab'ı yanlışlıkları vardır—Cezayir, 1900 ve tamâmen tashîh ve ikmâl edilmiş ikinci tab'ı Beyrut, 1936). Asıl arapça metin dört defa Kahire 'de ve iki defa İstanbul 'da tab'edilmiş olduğu gibi, üç muhtelif zât tarafından (Aschwell, George Keith, Simon Ockley — London, 1708, Cairo, 1905, London, 1929) ingilizceye ve bunlardan başka almanca, ispanyolca ve ruscaya da tercüme olunmuştur. Bu hikâyeyi metafizik bir Robinson Cruzoe 'ye benzetenlerin ve kezâ J. J. Rousseau 'nun bile bu eserden mülhem olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu, kemâl-i ihtiyat ile, kaydedelim. Eserin Robinson Cruzoe 'ye benzemesinden ziyâde bu son eserin müellifi olan De Foe 'nun, İbn Ṭufayl 'in *Ḥayy b. Yaḳẓān* 'ını ingilizce tercümesinden okuyarak, ondan mülhem olduğunu kabûl etmek mümkündür (bk. Roger Mercier, *Un précurseur arabe et la philosophie du XVIII. siècle, Revue de Littérature comparée*, 1949, I, 41—56). Yalnız De Boer 'in *Encyclopoedia of Religion and Ethics* 'e yazdığı İbn Ṭufayl makalesinde söylediği gibi, : — „Cruzoe pratik bir adam, Ḥayy b. Yaḳẓān ise, mutasavvıfâne düşünen adam tipidir" — demek pek doğru olamaz. Çünkü hayatının ilk zamanlarında Ḥayy b. Yaḳẓān da hakikaten çok amelî bir mahâret ve ehliyet göstermiştir.

Bu kadar dillere tercüme edilmiş ve matbû nüshaları kolaylıkla bulunabilecek bir eserin burada hulâsasında hiç bir mâna yoktur. Ancak romanın metafizik zeminini ve mevzûunu şöylece hulâsa edebiliriz: romanın esâsı ıssız bir adada her hangi bir suretle ortaya çıkan Ḥayy b. Yaḳẓān adlı bir çocuğun, büyüyüp düşünmeğe alıştıktan sonra, kendinden tamâmen geçerek, içten bir nûr ve ziyâ sâyesinde değil de, akıl sâyesinde, Cenab-i Hakka varan akliyeci bir tasavvuf yolunu bulmasından ibârettir. Tabi'î İbn Ṭufayl 'in eserinin kahramanı olan Ḥayy b. Yaḳẓān, bu dereceye vâsıl olmak için, yedişer senelik bir kaç murâkabe ve müşâhede devrelerinden geçmiştir: msl. üçüncü yedi senelik devrede ancak yer-yüzündeki cisimlerin hepsinin kevn ve fesâda tâbî olduğuna hukmetmiş ve ancak göğe bakarak, oradaki ecrâmın böyle kevn ve fesâda tâbî olmadıklarını gördüğü gibi, âlemin mütenâhî ve kürevî olduğuna ve bunun bir müstakil ve müteâlî bir muharrike muhtac bulunduğuna, bu muharrikin *vācib al-vucūd* ve bütün kemâl vasıfları ile muttasıf olduğuna, yalnız aklî muhâkemesi neticesinde, vâsıl olmuştur. Aynı zamanda ölü hayvanlar ile diri hayvanlar arasında hâricî şekilde bir fark olmadığına dikkat edince, canlı olanlarda başka bir şeyin daha mevcut olacağına hükmettiği gibi, murâkebe esnâsında kendisinin de aklî, gayr-i maddî ve binâenaleyh ilâhî ve ebedî bir mâhiyeti olduğunu anlamıştır. Bu mâhiyeti hâiz olan cevherin bilkuvve bir akıl hâlinde olup, nihâyet fi'il hâline (yâni fâil akıl) geçtikten sonra, rûh demek olan akl-i müstefâd yolu ile, akl-i faâle yâni Hakka ulaşacağını söylemiştir. Bu hâle vâsıl olmadan ölen insanlar yahut murâkabeden vazgeçip, ihtiraslara uyanlar vefatlarında hayvanlardan farklı olmayacaklardır. Fakat Ḥayy b. Yaḳẓān, bu murâkabe neticesinde, sûfiler gibi, kendisini *fanā fi 'l-llāh* 'a mazhar olmuş saymaz ve derhâl toprağa avdet eder. İkinci devrede Asāl isminde biri civâr bir adadan gelir ve onun ile de konuşan Ḥayy b. Yaḳẓān onu da kendi yolundan Allaha vâsıl olacağına ikna ederse de, Asāl 'ın bulunduğu adaya onun arkadaşı Salāmān 'ın yanına giderler ve orada müesses olan dinin halk için daha faydalı olduğuna ve kendi itikat ve buluşlarını kendilerine saklamanın daha doğru olacağına karar vererek, ıssız adaya avdet ederler. Çünkü halk ile feylesof arasında, bilgi husûsunda, bir i'tilâf te'mini mümkün olmadığını anlamıştır.

Bu romanın asıl gâyesi muhtelif suretler ile tefsir edilmiştir. En son fikirlere göre, romanın hedefi din ile felsefe arasında bir âhenk bulunduğunu isbattan ibârettir. Her hâlde aklın eşyânın mâhiyetlerine ve o yoldan *vācib al-vucūd* 'a vusûl için, kâfi geleceğini ve diğer bir fikre göre de ictimaî te'sirler olmaksızın, insan aklının uyanacağını ifâde ettiği söylenir. Müelliflere göre (Bk. Léon Gauthier, de Boer), İbn Sīnā 'nın *Ḥayy b. Yaḳẓān* adlı romanı ile bu felsefî roman arasındaki en mühim fark İbn Ṭufayl 'in kahramanı daha ziyâde tasavvufî zevâhir altında görülen bir fert iken İbn Sīnā 'nın romanında Ḥayy b. Yaḳẓān 'ın daha ziyâde fevkalbeşer bir rûhu temsil etmekte olmasıdır. Bir de İbn Ṭufayl 'de akl-i faâl kuvvede iken, İbn Sīnā 'da ilâhî nûrun kendisinde tecellî ettiği akl-i faâl, fiili olarak, alınmıştır.

Bu eseri ingilizce tercümesinden okuyan dünyanın en büyük feylesoflarından Leibniz diyor ki: — „Arapların öyle feylesofları vardır ki, onların ulûhiyet hakkındaki his ve fikirleri en yüksek hıristiyan feylesofların fikirleri kadar yüksektir. Bunu Pocock 'un, arapçadan tercüme ile, neşrettiği *Philosophus autodidactus* adlı eserinden anlamak kabildir." — (bk. Leibniz, *Opera divinia* nşr. Dutton, Genève, 1764, II, 245).

Bibliyografya: *Philosophus autodidactussive Epistola Abi Jaafar ebn Tophaïl, de Hai Ebn Yokdhan* (nşr. Pocock), Oxford, 1671, 2. tab, 1700; İstanbul ve Kahire tab'ı, 1299; Léon Gauthier, *Hayy ben Yaqdhân, roman philosophique d'Ibn Thofaïl* (Cezayir, 1900, 2. tab., Beyrut, 1936); ayn. mll., *Ibn Thofail, sa vie, ses œuvres* (Paris, 1909); Pons y Boigues, *Le Filosofo autodidacto* (Saragosse, 1900); Duncan Macdonald, *Development of Muslim Theology* (1903), s. 252 — 256; T. J. de Boer, *The History of philosohy in Islam* (London, 1903); bk. S. Munk tarafından yazılmış, mad. Tofail de Franck (*Dictionnaire des sciences philosophiques*); Friedrich Überweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie* (nşr. Mx. Heinze), II; Salāmān ve Absāl efsanesi için bk. Cāmī, *Salāmān et Absāl* (nşr. Aug. Briteux), Paris, 1911, s. 47 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 460, II, 704; *Suppl.* I. 831 ve metin içinde zikri geçen diğer eserler. [Bu madde A. ADNAN—ADIVAR tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

İBN TŪMART. [Bk. İBN TÛMERT.]

İBN TÛMERT. İBN TŪMART (1077 ? — 1128), faslı bir islâm müceddidi olup, Mahdī al-Muvaḥḥidīn lekabı ile anılır. İbn Ḫaldūn 'a göre, asıl ismi, berber dilinde reis mânasına gelen *Amġār* 'dır. İbn Tümart, bu lisanda, „Küçük 'Omar 'in oğlu" demek olup, babası bu isim ile çağırılırdı ve aynı zamanda 'Abd Allāh tesmiye edilirdi. Ecdâdının isimleri de berberî isimleridir. Doğduğu tarih mâlûm değildir. 470 (1077/1078) ve 480 (1087/1088) arasında doğmuş olsa gerektir. Sūs kasabalarından biri olan İcli-Varġān 'da dünyaya geldi. Âilesi, Atlas 'in başlıca kabîlelerinden biri olan Hintāta şûbesine mensûp İserġinlerden idi. İbn Ḫaldūn, bu âilenin dindarlık ile şöhret bulduğunu ve İbn Tümart 'in öğrenmek husûsunda son derece haris olduğunu, câmilere devâm ettiğini ve berber dilinde „ateşli kütük" mânasına gelen *Asafū* lekabı ile anılacak derecede çok mıkdarda câmi mumu yaktığını zikreder. İbn Tümart 'in şarka hangi sebep ile seyâhat ettiğine gelince, bunun da öğrenmek arzusundan ileri geldiğine hukmedilebilir. Zîra ancak şarkta iktisap ettiği mâlûmattan sonra tatbik mevkiine koyduğu projeyi, evvelce tasarlamış olmasına ihtimâl verilemez.

O sırada Magrib 'de ve İspanya 'nın bir kısmında saltanat süren Murâbıtlar hânedanı, inhitât hâlinde idi. Fütuhâttan pek az sonra ahlâk bozulmuş idi ve bundan başka o tarihte rağbette olan tetebbuât, fikir hayatındaki zaafı gösteriyordu. İslâm mezheplerinin en dar zihniyetlisi olan Mālik b. Anas 'in mezhebi bu sırada hâkim bulunuyordu. *Kur'an* 'ın ve hadîslerin yerine kaim olan risâlelerden yapılan *furūʿ* tahsilinden başka bir şeye ehemmiyet verilmiyordu. al-Ġazzālī [b.bk.] 'nin *Iḥyāʾ ʿulūm al-Dīn* adlı eserindeki *Kitāb al-ʿilm* faslında, bu akîdelere şiddetle hücûm etmiş ve mezheplerinde fikir istiklâline sâhip kimselerin bulunmasını istemeyen Ḳāżī ʿİyāż [b. bk.] gibi fakîhlerin, hattâ al-Ṭurṭūšī gibi eş'arîlerin kin ve garazlarına mârûz kalmış idi. Bu sebeple o eserler murâbıt emîrlerinin emri ile yakıldı. Hattâ, o devirde, Allahı insan sûretinde tasavvur akîdesinin, yâni *tacsīm* 'in, en bâtıl şekli hukûm sürüyordu. *Kur'an* 'ın mecâzî tâbirleri lugavî mânada kabûl ve Allaha cismânî bir varlık izâfe ediliyordu.

İbn Tūmart, seyahatine İspanya 'dan başladı. İbn Ḥazm [b.bk.] 'in eserlerinin te'siri ile, görüşlerinin değiştiğinde şüphe yoktur. Oradan şarka geçti ise de, seyahatleri, tarih sırası ile, tam olarak tesbit edilmiş değildir. al-Marrākušī 'nin iddiası hilâfına, İbn Tümart 'in, İskenderiye 'de ilk ikameti esnâsında, eş'arîlerden olmasına rağmen, Ġazzālī 'ye muârız bulunan al-Ṭurṭūšī 'nin derslerine devam etmiş olması onda derin izler bırakmış olmalıdır. İbn Tümart, bundan sonra, Mekke 'ye hacca gitmiş, Bagdad 'da ve belki de Şam 'da tahsil etmiştir. Orada, Ġazzālī 'nin fikirlerini benimsedi ve muahhar müellifler, İbn Tümart 'in kendi memleketindeki mü'minleri ıslâha karar vermesinin, Ġazzālī 'nin mürâcaatı üzerine vâki olduğunu söylemekte iseler de, hakikatte İbn Tümert ile Gazzālī birbirlerini hiç bir zaman görmüş değillerdir.

Bu seyahat ve tahsil seneleri, magribli şâkirdi değiştirmiş idi. Plânını, henüz bütün teferruâtı ile tesbit etmemiş olmakla berâber, tasarlamış bulunuyordu. Kendisini memlekete götüren gemide, tayfalara ve yolculara vaaz etti; bunlar da, onun sözlerine uyarak, *Kur'an* okumağa ve duâlar etmeğe başladılar. Bilâhare anlatıldığına göre, al-Marrākušī 'nin naklettiği bir mûcize, bu hikâyeyi te'yit etmiştir. İbn Tümart, eş'ari akîdelerinden mülhem olarak, Trablus 'ta ve Mahdiya 'de vaazlarına devâm

etti ve Mahdîya'de huküm süren Sulṭān, Yaḥyā b. Tamīm, İbn Tūmart'in Monastır'da ve Bicāya'de, kendi dâvasını müdâfaa ettiğini işittikten sonra, ona büyük iltifatlarda bulundu. İbn Tūmart orada, ahlâk müceddidliği rolünü hiç çekinmeden yaptı ve bu husûsta, kendisinden evvel söylenmiş olan şu hadîsi, harfîyen tatbik etti: „İçinizden her hangi bir kimse, cezâya müstahak bir hâl gördüğü takdirde, onu el ile (kuvvet ile) değiştirmeli; bunu yapmazsa, dil ile (vaaz) değiştirmeli; o da olmazsa, kalb ile değiştirmelidir. Dinin asgarîsi budur". Hammûdî hukümdarı, kendi nufûzuna vâki olan bu müdâhaleye öfkelendi; bizzat halk, müceddide karşı ayaklandı. İbn Tūmart, civârındaki berberî kabîlelerinden Uriagallere kaçtı ve himâyelerine sığındı. Onun başladığı esere, bilâhare devam eden Abd al-Mu'min [b. bk.]'e burada tesâdüf etti (*Ravż al-ḳirṭās*, bu tesâdüfün Tācera'da vukû bulduğunu söyler). Nedroma şimâlinde kâin Tācera ahâlisinden fakir bir talebe olan Abd al-Mu'min, vaktiyle İbn Tūmart'in yaptığı gibi, tahsil etmek üzere, şarka gidiyordu. Onun şarkta ilm-i cifr tahsil ettiğini iddia eden efsâneye göre, İbn Tūmart bu gençte mevcut bâzı alâmetlerden, onun tam aradığı adam olduğunu anlamıştır; nasıl ki, yine rivâyete göre, Ġazzālī, İbn Tūmart'in müstakbel müceddid olduğunu keşfetmişti. Bilinen cihet şudur ki, İbn Tūmart, 'Abd al-Mu'min ile görüşmüş, onu inceden-inceye istiḥvap etmiş, nihâyet, şarka yapacağı seyahatten vazgeçerek, kendisini tâkibe onu iknâ etmiştir. İbn Tūmart, buradan Varsenis (Vānşerīş) ve Tlemsen tarikı ile, Magrib'e gelmiş, vâli tarafından kovulmuş, sonra Fas ve Miknāsa'de dâvetleri ahâli tarafından sopa ile karşılanmıştır. Nihâyet Merrâküş'e gelmiş, orada inatçı bir ahlâk ve akaid müceddidliği rolünü, her yerden daha kuvvetle, ifâ etmiştir. Lamṭūna kadınları, bugünkü Tuâreg ve Kabâil kadınları gibi, yüzleri açık geziyorlardı. İbn Tūmart onlara hakaret etti, hattâ murâbıt emîri 'Alī'nin kız kardeşi Sūra'yi atından aşağı aldı. Fakat, müceddidden daha sabırlı ve daha müsâmahakâr olan emîr, onu müstahak olduğu cezâya çarptırmadı. Yalnız bir hey'et topladı ve İbn Tūmart'i, o hey'et huzûrunda, murâbıt fakîhleri ile münâkaşaya dâvet etti. Şu noktalar üzerinde mübâhaseye giriştiler: „İlim yolları mahdût mudur, yoksa değil midir? Ḥakikatin ve bâtılın esâsları dörttür: Bilgi, cehâlet, şüphe ve tahmin". Aralarında Mālik b. Vuhayb adlı, kendisi kadar mutaassıp ve zekî bir ispanyol bulunduğu hâlde, İbn Tūmart bunlara galebe çakmakta güçlük çekmedi. Bu ispanyol İbn Tumart'i öldürtmesini emîr 'Alī'ye tavsiye etti ise de, faydası olmadı. Emîr, İbn Tūmart'in hayatını bağışladı, o da Aġmāt'a ilticâ etti; orada yine mübâhaseler yaptı; sonra Agabin'e sığındı ve orada, muntazam surette, dine dâvet vazifesini ifâya girişti. Önce, ahlâk ve âdetlerin, *Kur'an* ve hadîse mugayir kısımlarında islâhat yapmak ister gibi göründü; sonra, muhitindekiler üzerinde az-çok bir nufûz te'sis edince, akîdelerini telkîne başladı. „Bâtıl akîdeler" tâkip eden hânedana şiddetli hücûmlarda bulundu ve kendi telkînlerinden ayrılanların kâfir olacağını söyledi. Bu, yalnız putperestlere ve müşriklere karşı değil, öteki müslümanlara karşı da, cihad ilânı demekti. Kendisine, aralarında 'Abd al-Mu'min'in de bulunduğu, on arkadaş seçti ve Mahdī'nin evsafını onlara târif ederek, efkârı hazırladıktan sonra, kendisini Mahdī olarak tanıttı ve 'Alī b. Abī Ṭālib sulbünden geldiğini gösteren bir şecere uydurdu. Esâsen hakikî eş'arîlik olmayan mezhebi şi'îlik ile karıştı. Münevverler İbn Tūmart'in, iddialarını isbat için, baş-vurduğu desîseleri ve şarlatanlıkları zikrederler. İbn Tūmart, bütün Herġaları, ötedenberi Lamṭūna'lere aleyhdar olan Maṣmūda'lerin büyük bir kısmını etrafına topladı. Bu aleyhdarlık o kadar kuvvetli idi ki, Yūsuf b. Tāşfīn, Lamṭūna'lere meydan okumak üzere, Merrâküş'ü binâ etmişti. İbn Tūmart, büyük bir zarâfetle konuştuğu berber lisanı ile, Maṣmūda'ler için, mnhtelif eserler yazmış idi. Bu eserlerden biri olan *Tavḥīd*, 1903'te Cezayir'de neşredilen arapça metni ile, mevcuttur. Anlayışsız Maṣmūda'lerin arap lisanındaki cehli o kadar fazla idi ki, İbn Tūmart, bunlara *fātiḥa*'yı öğretebilmek için, her birisine, bu sûrenin bir kelimesini veya bir cümlesini isim olarak verdi: msl. birisine *al-Ḥamdu lillāhi*, ötekine *Rabbi*, üçüncüsüne *al-'Ālamīna* gibi isimler taktı. Durdukları sıra ile, birbirlerini çağırmalarını söyledi ve bu suretle, *Kur'an*'ın ilk sûresini okutmağa muvaffak oldu. Etrafına topladığı mü'minlerin teşkilâtına hız vererek, bunları sınıflara ayırdı. Birinci sınıf, kendisine ilk bi'at eden 10 kişiden mürekkep olup, adı *camā'a* idi. İkinci sınıf 50 mü'minden mürekkep idi. İbn Tūmart, bunların hepsine *mu'minūn* veya *muvaḥḥidūn* ismini veriyordu. al-Muvaḥḥidīn adı buradan gelmiştir. Mamafih, İbn Tūmart'in nufûzu her tarafta tanınmış değil idi ve bilhassa Tīnmāl (Tīnmelal) ahâlisi tarafından tanınmıyordu. İbn Tūmart oraya, desîse ile, girdi; 15.000 kişiyi öldürdü, kadınları esir etti; arâziyi ve evleri kendi adamlarına taksim etti ve orada kendisine bir kale yaptırdı. Civar kabîlelerin kimini zorla, kimini istekleri ile, müslüman yaptı ve h. 517 senesinde, 'Abd al-Mu'min'in

kumandası altında bir orduyu, Murâbıtlara karşı, seferber etti. Bu ordu müthiş bir bozguna uğradı ve Mahdī, Tīnmāl'de, muhâsara edildi. Tarafdarlarından bir kaçı teslim olmağı düşündüler. İbn Tūmart, Vānşerīş'ten getirdiği Abū 'Abd Allāh al-Vānşerīşī'nin yardımı ile, şarlatanlığa baş-vurdu ve nufûzunu tekrar elde ederek, itimat edemediği kimseleri öldürdü. Bu sırada öldürülenlerin sayısını, İbn al-Aṯīr, her hâlde mübâlegalı olarak, 70.000 diye zikreder. Murâbıtların nufûzu İspanya'da ve Afrika'da zaafa düştüğü nisbette, Muvaḥḥidlerin dâvası kuvvet kazandı. Mahdī, bir rivâyete göre 524 (1130), diğer bir rivâyete göre de 522 (1128) senesinde öldüğü zaman, kendisini istihlâf etmesini istediği 'Abd al-Mu'min mücâdeleye tekrar başlamağa hazır bulunuyordu. İbn Tūmart'in mezarı Tīnmāl'dedir, fakat ismi ve tarihi, orada külliyen unutulmuştur. *Ravż al-ḳirṭās*'a göre, İbn Tūmart zarif endamlı, hafif koyu esmer benizli, kaşları ayrık, kartal burunlu, gözleri çukurda, seyrek sakallı ve elinin üstünde siyah bir leke bulunan bir adam, mâhir, keskin bir zekâya sâhip, yüksek seciyeli, sert mizaçlı, kan dökmekten çekinmeyen bir kimse idi; aynı zamanda, bütün hâdisleri ezbere bilirdi; âlim idi ve din işlerinde münâzara ilminde tam bir vukûf sâhibi idi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), X, 400—407; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *al-Mu'cib* (*History of the Almohades*), nşr. Dozy², s. 128—139; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1299), II, 48—50; *al-Ḥulal al-mavşīya* (Tunus, 1329), s. 78—88; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284), VI, 225—229; İbn Abī Zar', *Ravż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg), I, 110—119; İbn al-Ḫaṭīb, *Raḳm al-ḥulal* (Tunus, 1314), s. 56—58; al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-davlatayn* (Tunus, 1259), s. 1—5; İbn Abī Dīnār, *al-Mu'nis fi aḫbār İfrīḳiya* (Tunus, 1286), s. 107—109; al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), I, 130—139; *Le livre de Mohammed ibn Toumert* (nşr. Luciani), Cezayir, 1903 (Goldziher'in gâyet mühim bir önsözü ile); ayn. mll., *Materialien zur kenntnis der Almohadenbewegung* (*ZDMG*, 1887, XLI, 30—140); Dozy, *Essais sur l'histoire de l'Islamisme* (frns. trc.; Leiden, 1879), s. 368—377; Müller, *Der Islam*, II, 640—644; Bel, *Les Almoravides et les Almohades* (Oran, 1910), s. 9—16; Brockelmann, *GAL*, I, 400—402; 'Umari, *Masālik al-abṣār* (frns. trc. Gaudefroy-Demonbynes), Paris, 1927, mukaddime, s. 10 v. dd.

(RENÉ BASSET.)

İBN VAHŞİYA. [Bk. İBN VAḤŞİYE.]

İBN VAHŞİYE. İBN VAḤŞİYA ABŪ BAKR AḤMED (yahut MUḤAMMED) B. 'ALĪ AL-KALDĀNĪ yahut AL-NABAṬĪ, *Fihrist*'te zikredilmiş olup, eski kimyâya v.b. gaybî ilimlere dâir müteaddit eserleri ile tanınmıştır. Yaşadığı devir *Fihrist*'te gösterilmemiş ise de, II. asrın yarısı olması icâp eder (takriben 800 senesi). Nabatîlerden olduğu için, araplardan nefret ederdi. Nabatîlerin ecdâdının yüksek bir kültüre sâhip olduklarını, eserleri ile göstermeğe çalışmıştır. Kitaplarından bir çoğunu, ezcümle *al-Falāḥa al-nabaṭīya*'sini, gâyet eski Bâbil kaynaklarından yapılmış tercümeler şeklinde göstermek istemiştir. Chwolsohn tarafından müdâfaa edilen bu faraziyenin yanlışlığı (bk. *Über die Überreste der altbabylonischen Litteratur in arab. Übersetzungen, Mémoires publ. par l'Acad. Impér.*, VIII), v. Gutschmid ve Nöldeke tarafından, *ZDMG*, XV, 1 v. dd., XXIX, 445 v. dd.) kat'i surette, tesbit edilmiştir. İbn Vaḥşīya'nin bu nevi sahtekârlıklarından biri de, eski yazılara dâir olan bir eseri olup, bunu ilk olarak, Hammer tanıtmıştır, bk. *Ancient alphabets and hieroglyphic characters explained, with an account of the Egyptian priests, their classes, initiation and sacrifices in the Arabic languago by A. b. Abu Bekr b. Wahschih* (London, 1810); krş. de Sacy'nin 'Abd al-Laṭīf [b. bk.]'in eserinin neşrinde, s. 536 v. dd.

Bibliyografya: *Fihrist*, bilhassa s. 311 v. d., 358; Chwolsohn, *Die Ssabier*, I, 710, 823, II, 605 v.d., *fihrist*; Brockelmann, *GAL*, I, 242 v.d.; *Suppl.* I, 430; Goldziher, *Muh. Studien*, I, 158 ve metinde zikrolunan eserler.

İBN AL-VARDĪ [Bk. İBNÜLVERDÎ.]

İBN VÂŞİL. [Bk. İBN VÂSIL.]

İBN VÂSIL. İBN VÂŞİL CAMĀL AL-DĪN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. SĀLİM B. NAṢR ALLĀH AL-ḤAMAVĪ AL-ŞĀFİ'Ī (1207—1208), Hicrî VII. asırda yetişmiş olan Arap müelliflerinden olup, bilhassa tarihî eserleri ile şöhret kazanmıştır. Ana tarafından müverrih Abū İshaḳ b. Abi 'l-Dām (bk. Brockelmann, *GAL*², I, 423 v.d.)'ın akrabâsı olan İbn Vāşil, 604 (1207)'te Ḥamā'da doğmuştur. Gençliğinde esâslı bir tahsil görmüş, on sekiz yaşında iken (622 = 1225), devrinin itibarlı kadılarından olan babası ile berâber, Kudüs'e giderek, Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Mu'aẓẓam Şaraf al-Dīn 'Īsā'nın, onun ölümünden sonra da, Şam ve Karak'da oğlu al-Malik al-Nāşir Ṣalāḥ al-Dīn Dā'ūd'un hizmetinde bulunmuştur. Sonradan Suriye ve Irak'ta seyahat imkânı bulmuş, bilgi ve gör-

güsünü arttırmıştır. 641 (1243)'de, meşhûr Eyyûbî ricâlinden Ḥusâm al-Dīn b. Abī 'Alī ile te'sis ettiği dostluk sâyesinde, al-Malik al-Ṣāliḥ Naǧm al-Dīn Ayyūb'un maiyetine girmiş ve Kahire'ye yerleşmiştir. Mısır'da Memlûkler hâkimiyeti teessüs ettikten sonra da, itibarını kaybetmemiş, bâzı küçük kadılıklarda bulunduğu gibi, Kahire'de bir medreseye müderris tâyin edilmiştir (658 = 1260). Bu arada 663 (1265)'te al-Malik al-Ẓāhir Baybārs tarafından, elçilik ile Sicilya kıralı Manfred (1258—1266) nezdine gönderilmiştir (bk. Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades*, Paris, 1940, s. 68; İbn Vāṣil'ın bu sefârete âit hâtıralarını kendi ağzından nakleden talebesi Abū 'l-Fidā' 659 tarihini vermektedir (bk. *Tārīḫ*, Kahire, 1325, IV, 38 v.d.; krş. Michele Amari, *Bibliotheca arabo-sicala*, Torino, 1881, 47. fasıl, s. 421 v. dd.; ayn. mll., *Storia dei Musulmani di Sicilia*, 2. edizione modificata di Carlo Alfonso Nallino, III/2, Catania, 1938, s. 668 v.d.). Sicilya'dan avdetini müteâkip, Ḥamā'da şâfi'î ḳāżi 'l-ḳużāt'ı olmuş, bu şehirde, 28 şevvâl 697 (9 ağustos 1298) deki ölümüne kadar (bk. Abu 'l-Fidā', IV, 38; İbn Taǧrîberdī, *al-Nuǧūm al-ẓāhira*, VIII, 113) bir taraftan resmî vazifesini görürken, diğer taraftan da çalışmalarına devam etmiş, talebe yetiştirmiş ve huzûr içinde, eserlerini yazmıştır.

„Mantık, hendese, hey'et, usûlüddîn, fıkh ve tarih ilimlerinde geniş mâlûmat sâhibi" olduğu rivâyet edilen İbn Vāṣil'ın bilinen eserleri şunlardır:

1. *al-Amparūrīya*, elçiliği esnâsında Manfred'e ithâfen yazdığı mantık kitabıdır; yurduna döndükten sonra, bu eserini, *Nuḫbat al-fikar* adı ile, neşretmiştir (bk. Abu 'l-Fidā', IV, 38; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), VI, 317; G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (Baltimore, 1931), II 1119 v.d. 2. *Taʿrīḍ al-Aġānī min al-maṣāliḥ wa 'l-maṣānī*, *Kitāb al-Aġānī*'nin hulâsasıdır ve 666 (1266)'da tamamlanmıştır. Muhtelif kütüphânelerde nüshalarına tesâdüf edilir (bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 226. 3. *Şarḥ al-Maḳṣid al-calīl*, Camāl al-Dīn Abū 'Amr 'Oşmān b. al-Ḥācib'in arûza âit *al-Maḳṣid al-calīl fī 'ilm al-Ḫalīl* adlı eserinin şerhidir (bk. *GAL*², I, 371). 4. Afżal al-Dīn Abu 'l-Faża'il Muḥammed b. Nām(a)var al-Ḫūnacī'nin mantıktan *al-Cumal* veya *al-Muḫtaṣar* diye anılan eserinin şerhi (bk. *GAL*, I. 607; *Suppl.*, I, 838. 5. *al-Tārīḫ al-Ṣāliḥī*, umûmî bir tarih olup, al-Malik al-Ṣāliḥ Ayyūb'un Şam'ı fethine kadar (636 = 1239) geçen vekâyii ihtivâ eder. Müellif bu eserini al-Ṣāliḥ adına yazmağa başlamış, fakat ancak al-Malik al-Muʿaẓẓam Turān-Şāh IV. zamanında bitirebilmiştir. Bununla berâber, daha eserini kendisine takdim etmeden, bu hükümdar da katledilmiştir (648 = 1250). *al-Tārīḫ al-Ṣāliḥī*, esâs itibârı ile, diğer kaynaklarda bulunmayan orijinal mâlûmat ihtivâ etmemekte, alel'âde bir iktitaf olarak görülmektedir. Eserin baş tarafları Ṭabarī'nin bir hulâsası sayılabilir; son kısımları ise, İbn al-Ḳalānisī ve *Būstān al-Cāmiʿ* (krş. Cl. Cahen, *Une chronique du VIe/XIIe siècle: Le Būstān al-Jāmiʿ*, *BEO*, VII—VIII, 1937—8, s. 113 v.d.), hattâ İbn al-Aṣīr ile açık bir benzerlik göstermektedir (bk. Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 69). Eserin nüshaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, 1,555; ayrıca Cl. Cahen, *Les chroniques arabes concernant la Syrie ... de la conquête arabe à la conquête ottomane, dans les bibliothèques d'Istanbul* (*REI*, 1936, s. 338 v.d., 341, 343. 6. *Mufarric al-kurūb fī aḫbār Banī Ayyūb*, mufassal olarak, 530 yılından itibâren, Eyyûbî hânedanı tarihinden bahseden bu vekayinâme, İbn Vāṣil'ın en mühim eseridir. Müverrih bu eserinde ele aldığı devreye âit vekâyii, büyük bir dikkat ve itinâ ile anlatmakta, ehemmiyetli olabilecek en ufak teferruâtı bile ihmâl etmeden, mevzûa tamâmen hâkim bulunmaktadır; İbn Vāṣil, eserinin baş tarafında, yazılı kaynak olarak, İbn al-Aṣīr'in *Kāmil al-Tavārīḫ*'inden, İbn Abi 'l-Dām'ın *al-Tārīḫ al-Muẓaffarī*'sinden, Kamāl al-Dīn'in Haleb tarihinden (*Zubda*) faydalanmakta (msl. bk. Kamāl al-Dīn, *Histoire d'Alep traduit par E. Blochet* (Paris 1900), s. 55, n. 1) ve *al-Tārīḫ al-Ṣāliḥī*'sinde verdiği izâhatı tamamlamağa çalışmaktadır. Sona doğru, al-Malik al-Ẓāhir Baybārs devrine âit vekâyiden bahsederken, İbn 'Abd al-Ẓāhir'i zikretmektedir (bu müverrih ve eseri için bk. *GAL*, I, 388). Filhakika Tiesenhausen, onun Altınordu'ya dâir verdiği mâlûmâtın aynen bu müelliften alındığını tesbit etmektedir (Bk. *Altın-ordu devleti tarihine âit metinler*, trc. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul, 1941, s. 148). İbn Vāṣil'ın bunlar hâricinde herhangi bir yazılı kaynaktan faydalanıp-faydalanmadığını bilemiyoruz. Bununla berâber gerek Ḥusâm al-Dīn b. Abī 'Alī gibi dostları vâsıtası ile (yk. bk.) ve gerekse işgâl ettiği me'mûriyetler dolayısı ile bir çok resmî muharrerâtı görebildiği kolayca tahmin olunabilir. Fakat bilhassa XIII. asrın ikinci yarısı husûsunda verdiği geniş izâhatın, babasından işittiklerini tamamlayan şahsî müşâhedelerine ve muhtelif şahıslar ile — ki bunlar arasında bir Fâtımî hânedanı mensûbu, İsmâilî ve hattâ Haçlı-Frank ricâli dahi vardır — te'sis ettiği münâsebetlerin kendi

sine sağladığı bilgiye istinat ettiği muhakkaktır. İşte bütün bu husûsiyetler, *Mufarric al-kurūb*'a, aynı devreye âit diğer kaynaklar arasında, mümtaz bir mevki kazandırmaktadır. Ufak bir mukayese bu hakikatı derhâl ortaya koyar (msl. bk. Cahen, *La Syrie*, s. 70). Bu bakımdan, eserden şimdiye kadar gerektiği şekil ve ölçüde faydalanılmaması esefle kayda değer. Üç cild olarak tertip edildiği anlaşılan *Mufarric*'in Paris'te Bibl. Nationale (*Mss. ar.*, nr. 1702)'de görünüşe göre tamam bir yazması var ise de (530 — 680 yıllarına âit vekâyii ihtivâ eder), arada bâzı boşlukları görülmektedir. İstanbul'da ancak 595 — 635 yıllarına âit 2. cildine tesâdüf edilmektedir (Molla Çelebî kütüp., nr. 119. Diğer nûshalar için bk. *GAL*, I, 393).

Mufarric al-kurūb'a al-Malik al-Muẓaffar III. Taḳī al-Dīn Maḥmūd'un kâtiplerinden ʿAlī b. ʿAbd al-Raḥīm b. Aḥmed tarafından, 695 (1296) yılına kadar gelen bir zeyil yazılmıştır. Ayrıca Ḳaraṭāy al-ʿIzzī al-Ḫazînadārī, 626 (1228) yılından itibâren eseri hulâsa etmiş ve bu hulâsaya 689 (1190) yılına kadar olan vekâyii ilâve etmiştir (bk. Tiesenhausen, s. 148 v.d.; Z. V. Togan, *Tarihte usûl* (İstanbul, 1950), s. 218).

Bibliyografya: F. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen 1881), s. 371 ve Brockelmann, *GAL*,² I, 393, 607; *Suppl.*, I, s. 226, 555, 838, III, s. 851'de verilen bibliyografyanın, yukarıdaki izâhata göre, tamamlanması lâzımdır. İbn Vāṣil için ayrıca bk. Max van Berchem, *Épigraphie des Assasins de Syrie* (*JA*, mayıs/hazîran 1897, s. 18 v.d.); H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke* (Leipzig, 1900), s. 157, 219; M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia* (Catania, 1933), I, s. 41. İbn Vāṣil ve eserleri hakkında H. A. R. Gibb'in nezâreti altında Miss Charis Waddy tarafından bir tez hazırlanmış ise de, henüz neşredilmemiştir.

(Adnan Sâdık Erzi.)

İBN YA'ÎŞ. [Bk. İBN YA'ÎŞ.]

İBN YA'ÎŞ. İBN YA'ÎŞ (1158—1245), isminin tam şekli MUVAFFAḲ AL-DĪN ABU 'L-BAḲĀ' YA'ÎŞ B. 'ALÎ B. YA'ÎŞ AL-ḤALABÎ olup, İBN AL-ṢĀNIʿ adı ile tanınmıştır. 3 ramazan 553 (28 eylûl 1158)'te Haleb'de doğmuş bir arap nahiv âlimidir. Doğduğu şehirde ve Şam'da nahiv ve hadîs tahsil ettikten sonra, nahiv âlimi Abu 'l-Barakāt İbn al-Anbārī [b.bk.]'nin derslerini tâkip etmek üzere, Bagdad'a gitmiştir. Musul'a geldiği zaman, bu âlimin vefâtını haber aldığından, bir müddet burada kalarak, hadîs tahsil etmiştir. Sonra, Haleb'e dönerek, tedrîs ile meşgûl olmuştur. 626—627 senesinde İbn Ya'îş'in derslerine devâm eden İbn Ḫallikān [b. bk.]'a göre, kendisi, *ādāb* bahsinde derin bir vukûfa sâhip idi. al-Māzinī'nin *Taṣrīf*'i hakkında İbn Cinnī tarafından yapılan şerhe dâir yazdığı bir *Ḥāşiya*'den başka, Zamaḫşarī'nin *al-Mufaṣṣal*'ına etraflı bir şerh yazmıştır. İbn Ya'îş, bu eserde, Zamaḫşarī'nin mütâlealarına, bir çok yerlerde itiraz etmektedir. Bu eser, G. Jahn tarafından, neşredilmiştir (Leipzig, 1882—1886).

İbn Ya'îş, 25 cemâziyelevvel 643 (18 teşrin I. 1245)'te Haleb'de vefât etmiş ve orada Maḳām İbrāhīm'e defnedilmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, (nşr. Wüstenfeld), nr. 843; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vuʿāt*, s. 419; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), II, 304; VI, 39; Brockelmann, *GAL*, I, 297 v.d.; *Suppl.*, 192, 8, 521 (C. Van Arendonk.)

İBN YAMÎN. [Bk. İBN YEMÎN.]

İBN YEMÎN. İBN YAMÎN, AMĪR FAḪR AL-DĪN MAḤMŪD B. AMĪR YAMĪN AL-DĪN MUḤAMMED (1286—1368), aslen türk olan bir İran şâiridir. Zamanın mümtaz bir âlimi olan babası, Sultan Muḥammed Ḫudābanda zamanında (703—706 = 1304—1316), Horasan'da Faryūmad'e gelmiş, emlâk ve arâzi satın alarak oraya yerleşmiş, Horasan vezîri olup, Faryūmad'da oturan ve 737 (1337)'de Sarbadār'lar tarafından katledilen meşhûr vezîr Ḫvāca 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in tevecchünü kazanmış idi.

İbn Yamîn, bu şehirde, 685 (1286) yılı sonlarında, doğdu. İlk tahsil ve terbiyesini, aynı zamanda iyi bir şâir ve edip olan babası emîr Yamîn al-Dīn al-Ṭuġrā'ī (ölm. 724; bk. *Davlatşāh*, s. 274)'den almıştır. İbn Yamîn, Muṣṭavfī ve Ṭuġrā'ī lekapları ile de meşhûr olduğu için, babasının ölümünden sonra, onun yerine geçmiş olmalıdır. Son zamanlarda meydana çıkan *Dīvān*'ında mevcut bâzı şiirlerden anlaşıldığına göre, Tebriz'e gitmiş, bir müddet vezîr Ġiyāṣ al-Dīn Muḥammed b. Raşīd al-Dīn'in maiyetinde bulunmuştur. Fakat bunun hâricinde, hemen bütün hayatı, Horasan'da, o civârın mahallî hukümdarlarının sarayında geçmiştir. *Dīvān*'ında, bunlar arasında, en çok Sarbadār'lardan Vacīh al-Dīn Mas'ūd (katli 745 = 1345) için medhiyelere tesâdüf edilmektedir. İbn Yamîn, onun muhârebelerine de iştirâk ediyordu. Bir defasında, 13 safer 743 (18 temmûz 1342)'te Kertlerden Mu'izz al-Dīn Abu 'l-Ḥasan Muḥammed ile yaptığı Zāva ile Ḫavāf arasındaki muhârebede, Vacīh al-Dīn mağlûp olmuş, kaçarken, şâirin *Dīvān*'ı, yağmacıların eline düşmüş ve kaybolmuştur. İbn Yamîn, bunu bulmak için, Abu

'l-Ḥasan Muḥammed'e uzun bir manzûme yollamış, o da *Dîvân*'ını aratmış ise de, bulduramamıştır.

İbn Yamîn'in ölüm yılı olarak 745 (1345) yılı gösteriliyorsa da, *Dîvân*'ında 754 (1354) yılına âit tarih kıt'alarına tesâdüf edildiği için, bu tarihin doğru olması mümkün değildir. Faṣîḥî'nin *Mucmal*'inde bulunan bir kayda göre, 8 cemâziyelâhır 769 (30 kânun I. 1368)'da ölmüş olmalıdır ki, bu tarihin doğru olmaması için hiçbir sebep yoktur.

İbn Yamîn'in nesrinden pek az şey kalmıştır: Muhtelif vesileler ile babasına yazmış olduğu mektuplardan bir kaç tanesi Leningrad Asya müzesinde bir mecmûada bulunmaktadır. Bir kaç mektubu Bahâr tarafından *Âyanda* mecmuasında neşredilmiştir. Şiirine gelince, şâir tarafından toplanıp tertip edilmiş olan *Dîvân*'ın 743 (1343)'te zâyi olduğu yukarıda görülmüş idi. Şâir, teşebbüslerine rağmen *Dîvân*'ını bulamayınca, muhtelif kimselere âit mecmûalardaki şiirleri ile kendi hatırlayabildiklerini yeniden toplamış ve bir *Dîvân* tertip etmiştir. Fakat gâlibâ, şiirlerin hepsini yeniden toplaması mümkün olmamış, ancak uzun veya kısa bir takım parçaları bir araya getirebilmiştir. Öyle görünüyor ki, bu *Dîvân* nüshası, o kadar yayılmamıştır ve bugün, mâlûm olduğuna göre, daha sonraki şiirlerini de ihtivâ eden bir tek tam *Dîvân* nüshası İran Meclis kütüphânesinde bulunmaktadır (nr. 15.239, bk. Ḥadâ'iḳ, *Fihrist-i kutupḫâna-i Maclis-i Şûrây-i Millî*, Tahran 1321 = 1943, s. 204 v.d.). 15.000 beyit kadar ihtivâ eden bu nüsha, bir zamanlar Sa'îd Nafîsî tarafından neşredilmek istenmiş ve kıt'alar ile rubaîler kısmı, 1318'de, kısa fakat faydalı bir mukaddime ile, basılmış idi; diğer kısımları ise, gâlibâ şimdiye kadar neşredilmiş değildir. *Dîvân*'ın kaybolması neticesi olarak, İbn Yamîn, hâlâ yalnız hemen her kütüphânede bir nüshasına tesâdüf edilen *Ḳiṭa'ât* („kıt'alar, parçalar") şâiri olarak tanınmaktadır. Bunlar, *Kitâb-i Ḳiṭa'ât-i İbn Yamîn* ismi altında, 1864'te Kalküte'de basılmış, taş-basması olarak da 1890'da Bhopâl'de neşredilmiştir; 164 parçası, Schlechta-Wssehrd tarafından *Ibn Yemin's Bruchstücke* ismi ile almancaya tercüme ve 1856'da Viyana'da, 1879'da Stuttgart'ta basılmıştır. E. H. Rodwel de, 100 kıt'ayı ingilizceye tercümeleri ve tenkitli metinleri ile birlikte, neşretmiştir: *Ibn Yamin*, London, 1933. Nihâyet, rubâîleri ile berâber, 5130 beyit tutan ve yukarıda zikredilmiş olan Sa'îd Nafîsî tab'ı gelmektedir.

Şâire asıl şöhretini te'min eden bu kıt'a ve rubâîler, ahlâkî, felsefî ve tasavvufî mevzûlardan bâhistir. Fakat onun görüşleri, aynı nevilerde yazan diğer şâirlerinkinden pek farklı değildir. Tasavvufu, daha muahhar türk şâirlerinde rastlanan şekilde, tam bir vahdet-i vücûda müntehî olmaktadır. Bununla berâber, İbn Yamîn bedbin bir şâirdir; ona göre dünya, ancak bir takım hâdiseler teselsülünden ibâret olup, bunda her hangi bir gâye yoktur; bilhassa insanların daha evvel Allah tarafından tesbit edilmiş olan şekilde hareket etmelerinden sonra, öteki dünyada bu hareketlerden mes'ûl tutulmalarının hikmetini bir türlü anlayamamaktadır. Bu dünya hayatının gâyesiz ve sebepsiz mihnetlerden ibâret görülmesi, onu bâzan âileyi bile inkâra sevketmiştir. Nitekim bir kıt'asında, çocuğun, kendisini varlığın mihnetlerine attığı için, babası kendisi için ne yaparsa yapsın, ona karşı minnetdar olmaması lâzım geldiğini söylemektedir. Bununla berâber, amelî ahlâka müteallik olan bir çok kıt'alarda, daha az bedbin görünmektedir. Kimseye ziyan vermeden, bir kaç dost ile eğlenerek, ömür sürülmesini tavsiye eder; diğerkâmlık, gurur ve tekebbürden nefret, kim olursa olsun karşısındakine kıymet verme, hakikî dostluk, vefâdârlık ve dürüstlük onun en çok telkîn etmeğe çalıştığı fikirlerdir. İbn Yamîn, kıt'alarında sırf bu fikirleri telkîn ettiği için değil, bâzan sehl-i mümteni' derecesine varan sâde ve tekellüfsüz üslûbu ile, İran edebiyatında en büyük şâirlerden hemen sonra gelen bir mevki işgâl etmektedir.

Bibliyografya: metinde gösterilenlerden başka Davlatşâh, *Taẕkira*, s. 275 v.dd.; *Âtaşkada*, s. 16; *Haft iḳlîm*, nr. 770; Sprenger, *Cat. Libr. of the King of Oudh*, s. 433 v.dd.; Ethé, *Cat... India Office Libr.* nr. 1230—1231; Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, s. 825b, 871a ve *Suppl.*, nr. 261/2 ve 107; E. G. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), s. 211 v.d.; ilâve ve tashihler ile farsça trc. 'Alî Aṣġar Ḥikmat, *Az Sa'dî tâ Câmî* (Tahran, 1327 = 1948), s. 229 v.dd.; Ethé (*GIPh.*, II, 303 v.d.); Raşîd Yâsimî, *İbn Yamîn* (Tahran, 1303 h.ş.); H. Massé, *Anthologie persane* (Paris, 1950), s. 212 v.d. (AHMED ATEŞ.)

İBN YŪNUS. [Bk. İBN YÛNUS.]

İBN YÛNUS. İBN YŪNUS (? — 1009), isminin tam şekli ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. 'ABD AL-RAḤMÂN B. AḤMED B. YŪNUS AL-ṢADAFÎ AL-MIṢRÎ olup, al-Battânî ve Abu 'l-Vafâ'dan sonra en mühim arap astronomu olduğu şüphesizdir. İbn Yûnus adı ile tanınan babası Abû Sa'îd 'Abd al-Raḥmân b. Aḥmed, mârûf bir tarihçi idi; 347 (958/959) senesinde Kahire'de vefat etmiştir. İbn Yûnus'un doğduğu tarih mâlûm değildir. Vefatı Kahire'de 3 şevvâl 399 (31 mayıs 1009) tarihindedir. Hey'et ilminden ve ilm-i nücûmdan başka ilimlere de âşinâ ve aynı zamanda iyi bir şâir olduğu anlaşılıyor. İbn Ḫallikân, İbn Yûnus'un muâsırı olan bâzı müelliflerin, şâirin bilhassa giyinişinde görülen garâbete dâir sözlerini nakleder. Başlıca eseri zîc cedvelleridir. *al-Zîc al-kabîr al-Ḥâkimî* adı ile yazdığı bu esere, Fâtımîlerden al-'Azîz'in arzusu üzerine, 380 (990) senesine doğru başlamış ve vefâtından az evvel, al-'Azîz'in oğlu al-Ḥâkim devrinde bitirmiştir. Maalesef bu cedveller, tam olarak, muhâfaza edilememiştir. Leiden, Oxford, Paris, Escurial, Berlin ve Kahire'de parçalar hâlinde mevcut bulunmaktadır. Caussin, *Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque nationale* (VII, 16—240)'de bu cedvellerin, eski astronomlar ve bizzat İbn Yûnus tarafından yapılan küsûf ve husûf ile seyyâre iktiranlarına dâir müşâhedelerine müteallik olan bir kaç faslını tercüme ve neşretmiştir. Filhakika İbn Yûnus, kendisinden evvelki hey'et âlimlerinin yaptıkları müşâhedeleri ve felekî rasadlara müteallik olan hukümleri tetkik ederek bunları tekemmül ettirmeği başlıca gâye edinmiş ve bu husûsta, fevkalâde te'sisâtı ihtivâ eden Muḳaṭṭam dağı rasathânesinden çok istifâde etmiştir. Kürevî müsellesâtta, logaritmanın keşfinden evvel, hey'etşinaslar için çok faydalı olan prostaferik isimli formülü $cos\ \varphi\ cos\ \delta = \frac{1}{2}\ \{cos\ (\varphi+\delta)+cos(\varphi-\delta)\}$ ilk defa o bulmuş, bunu da, altmışlık kesirler ile ifâde edilen müsellesât kemiyetlerinin karışık darp ameliyelerini bir cemi' ameliyesine ircâ etmek sureti ile yapmıştır. Küre-i semânın ufuk üzerine ve nısfınnehar dâiresi üzerine şâkulî irtisâmanından istifâde ederek, kürevî hey'ete âit bâzı müşkül meseleleri halletmekte de mahâret göstermiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ḳıftî (nşr. Lippert), s. 230; İbn Ḫallikân (Kahire tab., 1310), I, 375; trc. M. Guckin de Slane, II, 365; v. Braunmühl, *Vorlesgn. über Gesch. d. Trigonom.*, I, 61—63; Delambre, *Histoire de l'astron. du moyen-âge* (Paris, 1819), s. 76 v. dd.; Suter, *Abhandlgn. z. Gesch. d. math. Wissensch.* (1900), X, 77—79. (H. SUTER.)

İBN ZAFAR. [Bk. İBN ZAFER.]

İBN ZAFER. İBN ẒAFAR ḤUCCAT AL-DÎN ABŪ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED B. ABÎ MUḤAMMED AL-ṢAḲALÎ (?—1169), Sicilya'da doğmuş, fakat Mekke'de büyümüş (al-Suyûṭî'ye göre Mekke'de doğmuş ve büyümüş) arap edîplerinden olup, bilâhare tekrar Sicilya'ya gelmiş ve 565 (1169) senesinde Hama (Ḥamât)'da vefât etmiştir. *Sulvân al-muṭâ' fî 'udvân al-atbâ'* ismi ile tanınmış olan hikâyeler mecmûasını (Kahire, 1278; Tunus, 1279; Beyrut, 1300) *Kalîla va Dimna*'yi nümûne ittihaz ederek tertip etmiş ve Sicilya hâkimi Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. Abi 'l-Ḳâsim'a ithaf etmiştir; Kara Halîl-zâde'nin bu eserden yaptığı ve 1285'te İstanbul'da tab'edilmiş olan tercüme, Berlin'de (Pertsch, nr. 445) ve Viyana'da (Flügel, nr. 382) bulunmaktadır; Amari'nin italyanca bir tercümesi, 1851 ve 1882'de Floransa'da basılmıştır; italyanca metinden yapılan ingilizce tercümesi, 1852'de Londra'da tab'edilmiştir. Müellif eserini, iki metin olarak, vermiştir. Yazmaların ve tercümelerin ekserisi, 554 (1159) senesindeki ikinci metni ihtivâ eder. Daha az meşhûr olan bir eseri de, *İnbâ' nucabâ' al-abnâ'* ismini taşır ve meşhûr çocuklardan bâhistir. Kahire'de 1322'de basılmış olan bu kitap, ihtisar edilmiş ikinci bir metin hâlinde de mevcuttur. Müellifin diğer eserleri için bk. bibliyografyada gösterilen kaynaklar.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât* (Bulak, 1299), I, 660; de Slane, III, 104 v. dd.; al-Suyûṭî, *Buġyat al-vu'ât*, s. 59; Brockelmann, *GAL*, I, 351 v.d.; *Suppl.*, I, 595 v.d.; Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, II, 175 v. dd., *Sulvân al-Muṭâ'*'ın münderecât ve zengin bibliyografya mâlûmâtı ile; Amari, *Biblioteca arabo-sicula*, s. 681 v. dd.; Schreiner (*ZDMG*, XLII, 625 v. dd).

İBN AL-ZARḲĀLA. [Bk. İBNÜZZERKALE.]

İBN ZAYDŪN. [Bk. İBN ZEYDÛN.]

İBN ZEYDÛN. İBN ZAYDŪN, ABU 'L-VALÎD AḤMED B. 'ABD ALLÂH B. AḤMED B. ĠÂLİB B. ZAYDŪN (1003—1071), Endülüs'ün meşhûr şâirlerinden ve İşbîlîya arap emîrlerinin vezîrlerindendir. Maḫzûm isimli arap kabilesine mensûp meşhûr bir âileden olup, 394 (1003) senesinde Kurtuba'da doğmuştur. Küçük yaşta yetim kalmış, vasîsi tarafından en değerli üstadların eline tevdî edilmiş ve tahsil arkadaşları arasında temâyüz etmekte gecikmemiştir. Daha yirmi yaşında iken yazmağa başladığı şiirler ile şöhret kazanmıştır.

Emevî tahtı vârisleri arasındaki dâhilî harpler, kurtubalıların şehirlerine tesâhüp eden Berberîleri tardetmek üzere yaptıkları mücâdeleler, şâiri memleketin siyâsî faâliyetine iştirâke mecbûr etti. Menşei, âile vaziyeti ve bilhassa ihtirası, onu bir rol oynamağa dâvet ediyordu. Berberîler çekilip gittikten sonra, Kurtuba'daki oligarşi hükûmeti reisi Abu 'l-Ḥazm İbn Cahvar'in muhitini teşkil edenler arasına bu suretle karıştı.

Bir hukümdâr âilesine mensûp olan kadın şâir Vallâda'ye karşı beslediği şiddetli aşk

onu, nüfûzlu bir rakip olan Abu 'l-Ḥazm İbn Cahvar'in vezîrlerinden İbn 'Abdûs ile çatıştırdı. İbn Zaydûn, rakibine, tehdit dolu şiirler yazdı ve meşhûr bir risâlesi ile onu tehzil etti. Rakibi, İbn Zaydûn'un, iş başına Emevîleri getirmek üzere bir komplo yaptığını söyleyerek, ona iftirâ etti. İbn Zaydûn'u hepse attılar. Mahbus şâir, Vallâda'ye sevdâlı şiirler, dostlarına, kendisini müdâfaa etmek üzere, ısrarlı istirhamnâmeler yazdı. Bu dostlarından biri, bizzat Abu 'l-Ḥazm'ın oğlu Abu 'l-Valîd, şâiri hapisten kurtarmağa muvaffak oldu. Fakat Vallâda, onu tamâmiyle bırakmış, İbn 'Abdûs'a dönmüştü.

İbn Zaydûn, mâşûkasına mütemâdiyen sitem mektupları yazdığı mecbûrî bir menfâ hayatından sonra, Abu 'l-Ḥazm İbn Cahvar'in vefatını müteakip, Kurtuba'ya avdet etmiş ve onun yerine geçen oğlu Abu 'l-Valîd'in ikbâline bağlanmış idi. Şâir, Kurtuba kırallığının çevresindeki islâm emîrler nezdinde, Abu 'l-Valîd'in elçiliğini yaptı. Fakat, İbn Zaydûn, ihtirası yüzünden mahvoldu, bilmediğimiz bir sebeple ikinci defa nekbete uğradı ve Kurtuba'dan kaçtı. Sırası ile Denia'da, Badajoz'da ve İşbîliya'de ikamet etti.

Şâirlik şöhreti, muharrirlik meziyetleri, elçiliği esnâsında, İspanya islâm âlemi hakkında edindiği mâlûmat, İşbîliya emîri al-Mu'tażid'in sarayına hulûl etmesinde âmil oldu. Bu emîrin kâtibi olarak girdiği sarayda, çok geçmeden, vezîrliğe yükseldi. Hukümdârın vefâtından sonra, oğlu ve tahtın vârisi al-Mu'tamid şâiri aynı mevkide tutmuş ve Kurtuba'yı zapt ve kendisine pâyitaht ittihaz etmek işinde onu kullanmış idi.

Fakat İbn Zaydûn'un Kurtuba'daki şöhreti, sarayda bâzı kimselerin, bilhassa, al-Mu'tamid'in gözdesi olan şâir İbn 'Ammâr [b.k.]'ın huzûrunu kaçırıyordu. Entrikacılar, İşbîliya'de yahudiler aleyhinde çıkan bir isyânı bahâne ederek, İbn Zaydûn'u, kargaşalıkları yatıştırmak üzere, İşbîliya'ye göndermeğe muvaffak oldular. Şâir gitti ve bu gidiş, onunla pek mağrur olan kurtubalıları müteessir etti; az sonra, âilesi de yanına gitti. Fakat İbn Zaydûn, bir yandan hummânın, bir yandan ihtiyarlığın te'siri ile, az zamanda kuvvetten düştü. 15 recep 463 (17/18 nisan 1071)'te vefât etti ve İşbîliya'de defnedildi. Vefatı haberi bütün Kurtuba'da muazzam bir şaşkınlık doğurdu ve bütün şehir halkı mâtem tuttu.

İbn Zaydûn yalnız iyi bir şâir değil, bilhassa iyi bir münşî idi ve arap edebiyatı tarihinde en ziyâde bu husûsiyeti ile şöhret bulmuş idi. Mektuplarının hepsi neşredilmemiştir. En meşhûrları şunlardır:

1. İbn 'Abdûs'a yazdığı mektup ki, arap filolojisi bakımından değerlidir; zîra, İbn Zaydûn'un, temas ettiği bir çok hâdiseler, bu mektup ve İbn Nubâta (ölm. 768 = 1364)'nin *Sarḥ al-'uyūn fī şarḥ Risāla İbn Zaydūn* ismi ile yazdığı şerh sâyesinde öğrenilmiştir (Bulak, 1278, İskenderiye, 1290, Kahire, 1305). Bu mektup Reiske tarafından, lâtince bir tercümesi ile birlikte, neşredilmiştir (Leipzig, 1755).

2. Hemen aynı derecede ehemmiyetli olan, İbn Cahvar'e yazdığı mektuptur ki, Besthorn tarafından, lâtince bir tercümesi ile birlikte, neşredilmiştir (Kopenhag, 1889).

İbn Zaydûn'un şiirlerinin bâzıları Weijers (*Orientalia*, I, 384 v. dd., Leiden, 1831), de Sacy (*JA*, XII, 508 v. dd.) ve al-Maḳḳarî, tarafından toplanmıştır. İbn Zaydûn'dan parçalar ve şâirin hâl tercümesi, İbn Bassâm (Paris, Bibl. Nat. yazm. nr. 3322) ve 'İmâd al-Dîn al-İṣfahânî (Paris, Bibl. Nat., *Cat.*, nr. 3330)'de bulunur.

Bibliyografya: Krş. C. Brockelmann *GAL*, I, 274 v.d.; *Suppl.*, I, 485. (A. COUR.)

İBN ZUHR. [Bk. İBN ZÜHR.]

İBN ZÜHR. İBN ZUHR, X. asrın bidâyetinden, XIII. asrın başlangıcına kadar Endülüs'te kuvvetle parlayan bir islâm ülemâ âilesinin soy adıdır. Bu âile Arabistan'dan hicret etmişti ve menşe'i, eski büyük kabîlelerden biri olan 'Adnân [b. bk.]'a ulaşıyordu. Evvelâ Endülüs'ün şarkında, Cafn Şâtiba'de yerleşen bu âilenin ahfâdı sonra İspanya yarım-adısına yayıldı.

1. Bu âilenin ilk ceddi ZUHR adını taşıyordu. Tercüme-i hâlini yazan İbn al-Abbâr', ona al-İyādî nisbesini vermektedir. Çünkü, şeceresi itibârı ile, arap kavminin iki ceddinden biri sayılan 'Adnân'ın Ma'add ismindeki oğlunun oğlu İyâd'a mensûp bulunmakta idi. İbn Ḫallikân'a göre, Zuhr al-İyādî'nin oğlu Marvân'dan dünyaya gelen Abū Bakr Muḥammed, yaşadığı devrin cemiyeti içinde mühim bir rol oynamıştır. İlmi, dindarlığı, doğruluğu ve ulüvv-ü cenâbı ile tanınmış bir fıkıh âlimi idi. 422 (1030/1031) senesinde, 86 yaşında olduğu hâlde, Talavera (Ṭalbīra)'da vefat etti.

2. ABŪ MARVĀN 'ABD AL-MALİK B. MUḤAMMED B. MARVĀN B. ZUHR, yukarıkinin oğlu olup, hekimlik mesleğine intisap etmiş ve fevkalâde şöhret kazanmıştır. Ḳayravân'a, sonra Kahire'ye gitti; orada uzun müddet hekimlik yaptı; müteâkiben Endülüs'e döndü ve Denia (Dāniya)'ya geldi. Bu beldenin hâkimi olan Mucâhid kendisine fevkalâde i'zaz ve ikramda bulunarak, yanında kalmasını ricâ etmişti. 'Abd al-Malik bu arzûyu kabûl etti ve şöhreti bütün Endülüs'ü kapladı. Hâzık bir hekim olduğu kadar, âlim bir fakîh de olduğunu söylerler. İbn Abî Uṣaybi'a, 'Abd al-Malik'in Denia'dan ayrılarak İşbîliya'ye gidip yerleştiğini iddia eder. İbn Ḫallikān, onun, Denia'dan bir daha ayrılmadığını ve orada vefât ettiğini, selâhiyetli bir ağızdan aldığı mâlûmata dayanarak, kaydetmektedir.

3. ABU 'L-'ALĀ' ZUHR B. ABĪ MARVĀN 'ABD AL-MALİK B. MUḤAMMED B. MARVĀN (?—1131), yukarıkinin oğlu olup, umûmiyetle 'Abu 'l-'Alā' lekabı ile anılır. Bu lekap, orta çağdan beri Aboali, Abuleli ve Ebilule şekillerine sokulmuştur. Hattâ bu kelime, Zuhr adına eklenerek, Abulelizor ve Albuleizor şekillerini bile almıştır. Abu 'l-'Alā', hekimlik mesleğine intisap ile babasından ve Abu 'l-'Aynā' al-Miṣrî'den pek mükemmel amelî mâlûmat öğrenmiştir. Koyduğu teşhisin isâbeti darb-i mesel hükmüne girmişti. Yetiştirdiği talebe arasında şâir Abū 'Āmir b. Yannaḳ da vardır. Edebiyat ve hadîs tahsili için Kurtuba'ya geldi; orada en meşhûr üstadların derslerini tâkip etti. Abu 'l-'Alā' kendisi de, bu sâhalarda sağlam bir şöhret kazanmakta gecikmedi. Mazhar olduğu çok büyük itibâr, o tarihte İşbîliya'de hüküm süren Banî 'Abbâd'ın sonuncusu al-Mu'tamid'in dikkatini çekti. Onu maiyetine aldı, nimetlere gark etti ve büyük babasının, müsâdere edilmiş olan emvâlini ona geri verdi. al-Mu'tamid, Murâbıtlar tarafından iskat edilince, âlim, ona karşı olan şükran borcunu edâ etmek fırsatını buldu. Mamafih Yūsuf b. Tāşfîn'in dâvasına tarafdar olmaktan da geri durmadı ve onun vezîrliğine tâyin edildi. İspanyol müstensihler tarafından Alguazir şekline sokulan bu unvan, orta çağ lâtince tercümelerde, ekseriyâ Abu 'l-'Alā' isminden evvel gelir. İbn al-Abbâr'a göre, Abu 'l-'Alā' Kurtuba'da vefât etmiş, cesedi İşbîliya'ye nakledilmiştir. 525 (1130/1131) senesinde orada defnedildi. Wüstenfeld, İbn Abî Uṣaybi'a'ya atfen âlimin İşbîliya'de öldüğünü söyler.

4. ABŪ MARVĀN 'ABD AL-MALİK B. ABĪ 'L-'ALĀ' ZUHR (1091?—1162), yukarıkinin oğlu olup, umûmiyetle Abū Marvān b. Zuhr adı ile anılır. Bu ismi de müstensihler tagyir ederek Abhomeron Avenzoar yahut sâdece AVENZOAR şekline sokmuşlardır. Abū Marvān b. Zuhr İşbîliya'de doğmuştur. Hâl tercümesini yazanlar doğum tarihini zikretmezlerse de, yapılan müteaddit mukayeseler ile bunun takriben 484 (1091) ve 487 (1094) seneleri arasına isâbet ettiğini bulmak kabildir. Abū Marvān b. Zuhr, evvelâ kuvvetli edebiyat, fıkıh ve din bilgileri tahsil etmiş, sonra babasından hekimlik dersi almıştır. Çok geçmeden üstadına yetişmiş ve tatbik ettiği yeni-yeni tedâvi usûlleri ile temâyüz etmiştir. Babası gibi, o da, Murâbıtların sonra Muvaḥḥidlerin hizmetine girdi. Meşhûr İbn Ruşd kendisi ile dost idi ve onu Calinos'tan sonra en büyük hekim telâkkî ediyordu. Lâkin, iddia edildiği gibi, onun şâkirdi olmamıştır. İbn Zuhr, şimâlî Afrika'da seyahat etmiş, orada, Fas vâlisi 'Alī b. Yūsuf'un, bizce mâlûm olmayan bâzı sebeplerden dolayı, bir takım sert muâmelelerine mârûz kalmıştır. 'Alī b. Yūsuf, hekimi hapsettirecek kadar ileri gitmiş ve İbn Zuhr eserlerinde, bu hâdiseye telmih yollu bâzı acı sözler kaydetmiştir. Alī b. Yūsuf b. Tāşfîn'in vefatından sonra Murâbıtların sukutu üzerine, iktidar mevkiine Muvaḥḥidlerin ilk hukümdârı 'Abd al-Mu'min geçince, İbn Zuhr bu yeni hânedâna intisap etti ve bu hareketinden dolayı da nâdim olmadı. Onu servete garkettiler ve babası gibi, vezâret pâyesine kadar yükselttiler. Yazdığı müteaddit eserler arasında bir de *Kitāb al-iḳtiṣād fī iṣlāḥ al-anfus va 'l-acsād*'ı vardır ki, bunu, emîr İbrāhîm b. Yūsuf b. Tāşfîn'in emri ve işâreti üzerine te'lif etmiştir. Bilhassa İbn Ruşd'ün arzusu ile yazdığı *Kitāb al-taysīr fī 'l-mudāvāt va 'l-tadbīr* adlı kitap, en mühim eserini teşkil eder; İbn Zuhr'ün, Avrupa tabâbeti üzerindeki te'siri çok büyük olmuştur. Bu te'sir, eserlerinin, önce ibrânî diline, sonra lâtinceye yapılan tercümeleri sâyesinde, XVII. asır sonuna kadar devam etmiştir. Nazariye bakımından İbn Zuhr, Calinos gibi, ahlât nazariyesini kabûl eder. Tatbikata gelince, tecrübenin tıb ameliyâtında asıl rehber ve en mükemmel esâs olduğu prensibini koymuştur. Eserlerinde, yalnız evvelce müşâhede edilmiş vak'alara dâir yep-yeni görüşler değil, aynı zamanda, daha evvel hiç bahis mevzûu edilmemiş munassif (médiastin) tümörlerinin ve kalp dış örtüsü iltihabının (péricardite) târifi gibi hakikî yenilikler görülür. Araplar arasında, trakeotomiyi ilk kabûl eden o olmuştur. Gerek boğaz, gerek kalın bağırsak yolu ile sun'î gıda verme usûlünün de yabancısı değildir ve bunun mekanizmasını, oldukça mâkul bir şekilde, izah etmiştir. İbn Zuhr'ün yahudi olduğunu iddia eden bir kaç müellifin yaptıkları bu hatâyı zikre lüzûm bile yoktur; Steinschneider (*Arch. für pathol. Anatomie*, Berlin, 1873, s. 115) ve Wüstenfeld (*Gesch. der. arab. Aerzte*, s. 89) bu mütâleayı reddetmişlerdir ve o zamandan beri, bu iddianın sıhhatsizliği sarâhaten isbat edilmiştir (krş. Dr. G. Colin, *Avenzoar, sa vie et ses œuvres*, s. 34 v.d.).

İbn Zuhr, baştan-başa mesâîye ve hayırperverliğe mevkûf, asâlet ve necâbet ile dolu bir ömürden sonra babası gibi, bir habîs tümöre müptelâ olmuş ve bundan ölmüştür. 557 (1161/

1162)'de İşbîlîya'de vukû bulan vefatında bir erkek ve bir kız evlâdı kalmıştır. Cesedi, Zafer kapısı-dışına defnedilmiştir.

5. ABŪ BAKR MUḤAMMED B. 'ABD AL-MALİK B. ZUHR (1111—1199), yukarıkinin oğlu olup, al-Ḥafîd lekabı ile tanınmıştır. 504 (1110/1111) veya 507 senesinde doğmuş ve 595 (1198/1199) senesinde vefât etmiştir. Göz hastalıklarına dâir bir eser yazmış ise de, tıbbî eserler müellifi olmaktan ziyâde mütemâyiz bir tabîp, tedâvî ile meşgûl bir hekim idi. Avrupa'da hemen-hemen bilinmeyen şöhreti İspanya ve Afrika müslümanları arasında son derece büyük idi. Bu şöhretini hekimlikteki kıymetinden ziyâde, arap edebiyatının bütün şûbelerinde sâhip olduğu derin vukûfa ve yazdığı zarif şiirlere medyûndur. Muvahhidlerin halifesi Ya'ḳūb b. Yūsuf al-Manṣūr, onu Afrika'ya, nezdine çağırmış ve husûsî tabîpliğine tâyin etmişti. Kendisini servete garketti ve büyük iltifatlara mazhar kıldı. Kazandığı teveccühleri kıskanan vezîr Abū Zayd 'Abd al-Raḥmān b. Yūcān onu kahbece zehirletti. Kadın hastalıkları ve doğum bahislerinde büyük bir ihtisası olan ve o sırada, kendisi ile berâber Fas (Marrākuş)'ta bulunan, kız kardeşinin kızı da birlikte zehirletilmişti. Cenâze namazında halife bizzat hazır bulundu ve naaşı, Emirler hazîresine defnedildi. Bir erkek ve bir kız evlat bıraktı.

6. ABŪ MUḤAMMED 'ABD ALLĀH B. AL-ḤAFÎD (1182—1207) yukarıkinin oğlu olup, 577 (1181/1182) senesinde İşbîlîye'de doğmuş, babası tarafından mükemmel bir pratik hekim olarak yetiştirilmiştir. Halife al-Manṣūr ve halife al-Nāṣir, onu sıra ile kendi maiyetlerine aldılar ve i'zaz ettiler. 602 (1205/1206) senesinde, henüz 25 yaşında bulunduğu sırada, Fas'a gitmekte iken Ribāṭ al-Fatḥ (Rabat)'te, babası gibi, zehirlenerek öldü. Önce, vefât ettiği yere gömülen cesedi sonra, oradan kaldırılarak, İşbîlîya'ye nakl ve Zafer kapısı dışındaki ecdad makberesine defnedilmiştir. Her ikisi de İşbîlîya'de yerleşen Abū Marvān 'Abd al-Malik ve Abū 'l-'Alā' Muḥammed isminde iki oğlu kalmıştır. Küçüğü Abu 'l-'Alā' Muḥammed hekimliğe çok hevesli idi ve Calinos'un eserlerini mükemmelen biliyordu.

Bibliyografya: Gabriel Colin, *Avenzoar, sa vie et ses œuvres* (Paris, 1911); ayn. mll., *La Tedhkira d'Abu 'l-'Alā'* (Paris, 1911); Joh. Freind, *Opera omnia medica* (London, 1733); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), Leipzig, 1842; İbn Abî Uṣaybi'a, *Uyūn al-anbā' fî ṭabaḳāt al-aṭibbā'* (Kahire, 1299); İbn al-Abbār, *al-Mu'cam* (nşr. Codera, *Bibl. Arabico—Hispana*, IV, Madrid, 1886); ayn. mll., *Kitāb al-takmila li-Kitāb al-ṣila* (nşr. Codera, *Bibl. Arab. Hisp.*, V, VI, Madrid, 1887—1889), nr. 255, 855, 1691, 1717; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld, nr. 683); Lucien Leclerc, *Hist. de la Médecine arabe* (Paris, 1876); Muḥammed al-Ṣaġîr al-Ufrānî, *al-Maslak al-Sahl* (Fas, 1324), s. 35 v.d.; Wüstenfeld, *Gesch. der arab. Aerzte und Naturforscher* (Göttingen, 1840); Hartman, *Das Muvaşşaḥ*, s. 62—68. (GABRIEL COLIN.)

İBNÜDDEYBE. İBN AL-DAYBA' (1461—1537), cenûbî arabistanlı müverrih ve muhaddis ABŪ 'ABD ALLĀH 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ALÎ B. MUḤAMMED B. 'OMAR... B. 'ALÎ B. YŪSUF, VACÎH AL-DÎN AL-ŞAYBĀNÎ AL-ZABÎDÎ AL-ŞĀFİ'Î'nin ceddi 'Alî b. Yūsuf'tan dolayı, aldığı isimdir (Dayba', al-Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar*, III, 192 ve *Tāc al-'arūs*, V, 325'e göre, Nubye dilinde „beyaz" demektir). 4 muharrem 866 (9 teşrin I. 1461)'da Zabîd'de doğmuştur. 10 yaşından itibâren amcası, Zabîd müftisi, Camāl al-Dîn Muḥammed b. İsmā'îl'den ders görmeğe başlamış ve bunun nezâreti altında *Kur'an*'ı öğrendikten sonra muhtelif ilimler ve bilhassa riyâziyât ve fıkıh tahsil eylemiştir. Daha başka muallimlerden ders gördükten ve 884 ve 885'te iki defa hacca gittikten sonra, Zayn al-Dîn Aḥmed b. 'Abd al-Laṭîf al-Şarcî (ölm. 893)'nin şâkirdi olarak bilhassa tarih tahsiline ehemmiyet vermiştir. Bilâhare Bayt al-Faḳîh'a gitmiş ve orada, bir ulemâ âilesi olan İbn Ca'mān mensûplarından iki zâttan hadîs tahsil eylemiştir. Üçüncü defa olarak ifâ ettiği hacc (896) vesilesi ile, Mekke'de bir müddet ikâmet ederek al-Saḫāvî (ölm. 902 = 1497)'den hadîs dersi aldıktan sonra faâliyetini kitap yazmağa hasreti. Tarih sâhasındaki eserleri sâyesinde Tāhirî'lerden al-Malik al-Ẓāfir II. Ṣalāḥ al-Dîn 'Āmir (894—923 = 1489—1517)'den iltifat gördü ve hil'at aldı. Aynı zât tarafından kendisine ayrıca arâzi verildiği gibi, Zabîd câmiinde bir kürsü de tahsis edildi. İbn al-Dayba' 944 recebinde (kânun I. 1537) vefat etmiştir. Eserleri şunlardır: 1. *Buġyat al-mustafîd fî aḫbār Madînat Zabîd*, Zabîd ve hukümdarlarının 901 (21 eylûl 1495'ten başlar) senesine kadar devam eden tarihidir. Bu kitabın en mühim kısmı IX. (XV.) asra âit olup, *ḫātima* olarak müellifin kendisi tarafından yazılmış hâl tercümesi ile nihâyet bulan fasıllardır. Bu eser Kopenhag'da mevcut bozuk bir el-yazmasına göre, C. Th. Johannsen tarafından bir mukaddime ve hâşiyeler ilâve edilerek, lâtinceye tercüme edilmiştir (*Historia Jemanae*, Bonn, 1828; yazma, Brockelmann, *göst. yer.* ve Ayasofya, nr. 2988; Blochet, *Cat. de la coll.. Schefer*, nr; 5897, 6069). Müellif bu kitaba zeyil olmak ve 923 (1517) senesine kadar devam etmek üzere, *al-Faẓl al-mazîd* adı ile bir eser daha yazmıştır. İkinci bir zeyil bu tarihi 924 senesine kadar getirir (yazması Brockelmann, *göst. yer.* ve Ayasofya, nr. 2988). 2. *Ḳurrat al-'uyūn fî aḫbār al-Yaman al-maymūn*, kısmen al-Ḥazracî'nin *Kitab al-kifāya*'sinin hulâsasını ve kısmen de evvelki kitap ile aynı mevzûu ihtivâ etmektedir (Brockelmann ve Blochet, *göst. yer.* nr. 5821, 6058; Griffini, *Lista dei mss. arabi della Bibl. Ambr.*, Ser. A, nr. 104, *Riv. de Studi Orient.*, III, 903 v.d.). 3. *Aḥsana 'l-sulūk fî man* (*fî naẓm man*) *valiya Zabîd min al-mulūk*, Zabîd emîrleri hakkında, recez bahrinde, yazılmış manzûm tarih (Berlin, *Verz.*, nr. 9763; Brit. Mus., *Cat.*, nr. 1583, I; Hid. kütüp., *Fihrist*, V, 138; Blochet, *ayn. esr.*, nr., 5832, II; Houtsma, *Catal. d'une coll...*, nr. 490, III); 4. *Taysîr al-vuṣūl ilā cāmi' al-uṣūl min ḥadîṯ al-Rasūl* (krş. Brockelmann, I, 357; 1331'de Kahire'de basılmıştır). 5. *Tamyîz al-ṭayyib min al-ḫabîṯ mimmā yadūr 'alā alsinat al-nās min al ḥadîṯ* (yazma, Brockelmann, *göst. yer.* ve Princeton, *List*, nr. 32; 1324'te Kahire'de basılmıştır). 6. *Kitāb al- faẓā'il ahl al-Yaman* (yahut *F. al-Y. va-ahlihi*; krş. Griffini, *ZDMG*, LXIX, 75) Bundan başka İbn al-Dayba'nin kendi hâl tercümesinde, eserleri arasında, *Ġāyat al-maṭlūb va ā'ẓamu 'l-manna fîmā yaġfiru 'llāh bihi 'l-ẓunūb* ile *Kaşf al-kirba fî şarḥ du'ā' Abî Ḥirba*; Kâtib Çelebî (IV, nr. 8179)'de ayrıca *Buġyat al-mustafîd*'den alınmış olması muhtemel *al-'İḳd al-bāhir fî tārîḫ davlat Banî Ṭāhir*'i zikredilmektedir.

Bibliyografya: Johannsen, *göst. yer.*, s. 8 v.d.; krş. 197 v.d., 239 249; Rieu, *Suppl.*, nr. 586, I; 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Omar al-Makkî, *Żafar al-vālih bi-Muẓaffar va-ālih* (nşr. Denison Ross), London, 1910 (Indian Textes Series, I) s. 49 v.d. Brockelmann, *GAL*, II, 400 v.d., krş. 185 ve 712; bu makâlede istifâde edilmemiş olan yazma hâl tercümeleri için bk. *Cat. cod. mss. Orient. Mus. Britt.*, II, s. 672b, not *a*'da zikredilmiştir. (C. VAN ARENDONK.)

İBNÜDDÜMEYNE. İBN AL-DUMAYNA 'ABD ALLĀH B. 'UBAYD ALLĀH B. AḤMED ABU 'L-SARÎ, Ḫaṣ'amlı 'Āmir b. Taym Allāh kabîlesine mensûp bir arap şâiridir. Hayatı hakkında çok bir şey bilinmemektedir. Zevcesi Ḥammā''ın akrabâsı olup, onunla âşikane münâsebetlerde bulunan ve İbn al-Dumayna hakkında hicviyeler nazmetmiş olan Muzāḥim b. 'Amr'ı nâmertçe öldürdüğü gibi, bilâhare Ḥammā''ı boğmuş ve küçük kızını da öldürmüş olduğu *Kitāb al-Aġānî*'de mezkûrdur. Maktûlün birâderi Canāḥ'ın şikâyeti üzerine, İbn al-Dumayna tevkif edilmiş ise de, aleyhine delîl bulunmadığından dolayı, serbest bırakılmıştır. Bir müddet sonra, Tabāla'de manzûmelerini okuduğu sırada, Muzāḥim'in diğer bir birâderi olan Muṣ'ab tarafından vuruldu ve aldığı yaralardan öldü. Diğer bir rivâyete göre, Muṣ'ab'ın al-'Ablā' çarşısında mârûz kaldığı ikinci bir sûikast neticesinde ölmüştür. *Aġānî* (XV, 153, 9 v.d.)'de adı geçen Aḥmed b. İsmā'îl, Ṭabarî (III, 740)'de zikredilen bu isimdeki Mekke vâlisi ile aynı şahıs olduğu takdirde, İbn al-Dumayna'nin al-Raşîd'in çağdaşı olması icâp eder.

Şiirleri pek ziyâde beğenilmiş ve bir çoğu bestelenmiştir. Berlin'de bulunan yazmasında (*Verz.*, nr. 7476, I ve 8255, I) İbn al-Dumayna'nin, hâl tercümesine âit mâlûmâtı ihtivâ eden bir çok kasîdeleri vardır. al-Zubayr b. Bakkār'da bir *Kitāb al-aḫbār İbn al-Dumayna* yazmıştır. İbn Abî Ṭāhir Ṭayfur'un da böyle bir eseri vardır (*Fihr.*, s. 111, 12, v.d., 147, 3).

Bibliyografya: *Kitāb al-Aġānî*[1], I, XV, 151 v.dd. ve fihrist; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 458 v.d.; *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), s. 541, 598 v.d., 604 v.d., 606, 620 (Mısır, 1296, III, 115 v.d., 170 v.d., 176 v.d., 178, 191); 'Abd al-Raḥîm al-'Abbāsî, *Ma'āhid al-tanṣîṣ*, (yazma, Leiden), s. 82 — 86 (1274 ve 1316'da Kahire'de tab'edilmiştir, bk. ilk tab. s. 74). (C. VAN ARENDONK.)

İBNÜL'ABBÂR. İBN AL-ABBĀR ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. ABÎ BAKR B. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-RAḤMĀN B. AḤMED B. ABÎ BAKR AL-ḲUŻĀ'Î (1199—1260), hasseten İbn al-Abbār adı ile tanınmış bir arap müverrih, muhaddis, edip ve şâirdir. Endülüs'te kabîle mülkü Onda'da yerleşmiş bulunan Ḳużā'î'lerin ahfâdından olup, 595 rebiyülâhırında (şubat 1199) Belensiye'de doğmuştur. Hocaları, Abū 'Abd Allāh b. Nūḥ, Abū Ca'far al-Ḫaṣṣār, Abu 'l-Ḫaṭṭāb b. Vācib, Abu 'l-Ḥasan b. Ḫayra, Abū Sulayman b. Ḫavṭ, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abd al-'Azîz b. Sa'āda v.b.'dır. Endülüs muhaddislerinin en âlimi olan Abu 'l-Rabî' b. Sālim'e, 20 seneden fazla, mülâzemet etti. İbn Başkuvāl'in *Ṣila*'sını ona tamamlatan bu zâttır. İbn al-'Abbār Belensiye vâlisi Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Abū Ḥafṣ b. 'Abd al-Mu'min b. 'Alî'nin, sonra bunun oğlu Abū Zayd 'in ve nihâyet Zayyān b. Mardanîş'in kâtibi oldu. Aragon kıralı Don Jayme 635 ramazanında (nisan—mayıs 1238) gelip, Belensiye'yi muhâsara edince, İbn al-Abbār, bir hey'et ile birlikte, Tunus Sultanı Abū Zakarîyā Yaḥyā b. 'Abd al-Vāḥid b. Abî Ḥafṣ'a Belensiye vâlisi ile şehir ahâlisinin Hafsî dev-

letinin hukümranlığını tanıdıklarını beyân eden bir vesikayı takdim etmek üzere, Tunus'a gitti. İbn al-Abbār 4 muharrem 636 (17 ağustos 1238)'da Sulṭān Abū Zakarīyā'ya takdim olundu ve ona *Sīn* kafiyeli bir manzûme okuyarak, bununla Sultan'ın müslümanlara yardımını ricâ etti. Sonra Belensiye'ye dönerdönmez, hıristiyanlar tarafından bu şehrin safer 636 (eylûl—teşrin I. 1238)'da zaptından bir kaç gün evvel veya sonra bütün âilesi ile berâber, Tunus'a geçti. İbn Ḫaldūn, İbn al-Abbār'ın doğruca Tunus'a gittiğini söylüyor; hâlbuki al-Ġubrīnī, onun evvelâ Bicāya'ye giderek bir müddet tedrîs ile meşgûl olduğunu te'min ediyor. Sultan tarafından iyi bir kabûle mazhar olan İbn al-Abbār, hukümdârdan sâdır olan fermanların tahririne ve sultanın *Basmala*'den sonra gelen nişanını çizmeğe me'mûr edildi. Bir müddet sonra bu vazife, uhdesinden alınarak, Abu 'l-'Abbās al-Ġassānī'ye verildi. Bu zât şark yazı san'atında pek mâhir idi ve sultan bu yazıyı magrib yazısına tercih ediyordu. İbn al-Abbār bunda kendine karşı bir hakaret sezdi; bununla berâber, edilen bütün ihtarlara rağmen, fermanları yazmakta ve sultanın tuğrasını çizmekte devam ettiğinden, kendi evinde göz hapsine alındı ve bu sırada, *I'tāb al-kuttāb* adlı bir eser yazarak sultana ithâf etti. Bunun üzerine, hukümdar onu affetti ve kendisini, oğlu al-Mustanṣir'in şefâati ile, eski vazifesine iâde etti. Abū Zakarīyā'nın ölümünden sonra halefi al-Mustanṣir İbn al-Abbār'ı husûsî meclisine kabûl etti; fakat tavır ve hareketleri ile hukümdârı ve nedimlerini o kadar bîzâr etti ki, nihâyet işkeceye konulması emredildi. Yazıları müsâdere edildi ve evrakının arasında sultan aleyhinde yazılmış bir hicviye bulundu. Bunu gören sultan fenâ hâlde öfkelendi ve sâhibinin mızrak ile öldürülmesini emretti. İbn al-Abbār 20 muharrem 658 (6 kânun II. 1260) salı sabahında öldürüldü ve ertesi günü cesedi, kitapları, şiirleri, ders icâzetnâmeleri ile birlikte, aynı ateşte, yakıldı. Her nedense düşmanları tarafından kendisine *al-Fa'r* (fâre) lekabı verilmiş olan İbn al-Abbār müteaddit eserler te'lif etmiştir. Fakat bize yalnız aşağıdakiler kalmıştır: 1. *Kitāb al-takmila li-Kitāb al-Ṣila* (nşr. Codera, Madrid, 1889, Kahire'deki bir yazmaya göre, bunun bir zeyli, aynı eserin metin farkları gösterilerek, bir fihrist ile birlikte, sonradan, Alarcon ve Gonzáles Palencia tarafından, neşrolunmuştur: *Miscelánea de estudios y textos arabes*, Madrid, 1915, s. 147—690). 2. *al-Mu'cam fī aṣḥāb al-Ḳāżī al-Imām Abī 'Alī al-Ṣadafī* (nşr. Codera, Madrid, 1886). 3. *Kitāb al-ḥulla al-siyarā'* (bunun bir kısmı Dozy tarafından Leiden'de 1847—1851'de, bir başka kısmı da Müller tarafından, neşredilmiştir (*Beiträge zur Gesch. der westl. Araber*, München, 1866—1878). 4. *Tuḥfat al-ḳadīm* (Casiri, *Bibl. Arab.-Hisp.*, I, nr. 354, 2; Derenbourg, *Les man. arab. de l'Escurial*, nr. 356, 2). 5. *I'tāb al-kuttāb* (Casiri, *ayn. esr.*, nr. 1726).

Bibliyografya: al-Ġubrīnī, *'Unvān al-dirāya fī man 'urifa min al-'ulamā' fi 'l-mi'a al-sābi'a bi-Bicāya* (Cezayir, 1328), s. 183; İbn Şākir al-Kutubī, *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1299), II, 226; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (Kahire, 1302), I, 631; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (trc. de Slane), II, 307, 347—350; al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-davlatayn al-Muvaḥḥidīya va 'l-Ḥafṣīya* (trc. Fagnan, s. 36, 38, 48); Wüstenfeld, *Geschichtschr. der Araber*, s. 128, nr. 344; Dozy, *Scriptorum arab. loci de Abbadidis*, II, 46; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 409; Codera, *Bibliotheca Arabico-Hispana* (*al-Mu'cam* ve *al-Takmila*'nın mukaddimesi), IV; Brockelmann, *GAL*, I, 340—341; *Suppl.*, I, 580 v.d.; Huart, *Littérature arabe*, s. 204.

(Moh. Ben Cheneb.)

İBNÜL'ABBÂR. İBN AL-ABBĀR ABŪ CA'FAR AḤMED B. MUḤAMMED AL ḤAVLĀNĪ (?—1041) bir arap şâiri olup, İşbīliya hukümdârının sarayına mensûp idi. 433 (1041/1042)'te ölmüştür. Bir *Dīvān*'ından başka, Kâtib Çelebī'ye göre, ona medyûn olduğumuz dört eseri vardır ki, ekseriyâ *al-Takmila* ve *al-Ḥullat al-siyarā'* müellifi olan İbn al-Abbār [b. bk.]'a isnad olunur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 44; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, s. 152, nr. 352; Codera, *al-Mu'cam* (*Bibl. arab.-hisp.*, IV), medhal, s. XIV; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 409; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-żunūn* (nşr. Flügel), nr. 934, 2165, 2646, 5159.

(Moh. Ben Cheneb.)

İBNÜL'ADÎM. [Bk. KAMĀL AL-DĪN.]

İBNÜL'AHMER. [Bk. MUḤAMMED B.YŪSUF.]

İBNÜL'AHNEF. İBN AL-AḤNAF ABU 'L-FAŻL AL-'ABBĀS (?—808), Hārūn al-Raşīd'in saray şâirlerindendir. Ecdadı al-Yamāma'de Ḥanīfa kabîlesine mensûp araplardan olup, Horasan'da yerleşmişti. Horasan ve Ermenistan'a yaptığı seferlerde Hārūn al-Raşīd'e refâkat etmiş ve 192 (808) tarihinde öldüğü zaman, al-Ma'mūn onun cenâze namazını kılmağa me'mûr edilmişti. Mas'ūdī ise, onun ölümü hakkında başka bir rivâyet naklediyor. Bâzıları, onun Raşīd'den sonra vefat ettiğini iddia ederler. Bütün şiirleri garamî ve şehvanî olup, üslûbu musannâdır. Muâsırı Abū Nuvās [b. bk.], onu tamâmiyle gölgede bırakmış ise de, orijinallik ve zevk selâmeti bakımından ona aslâ yetişememiştir. *Dīvān*'ı, İbn Maṭrūḥ'unki ile birlikte ve her ikisinin aynı zamanda İbn Ḫallikān tarafından yazılan tercüme-i hâli ile basılmıştır (İstanbul, 1881).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 319; *Aġānī*, VIII, 15 v.dd.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 363, 518, 525—527; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, fasıl CXVII; 'Adavī, *Şarḥ şavāhid İbn 'Aḳīl* (nşr. al-Ḥalabī), s. 22; al-'Abbāsī, *Ma'āhid al-Tanṣīṣ*, s. 24—27; Abū Hilāl al-Askarī, *Kitāb al-şinā'atayn* (İstanbul), s. 44; *Żuhr al-ādāb*, IV, 85 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 74 v.d.; krş. s. 514; *Suppl.*, I, 114.

İBNÜL'ALKAMÎ. İBN AL-'ALḲAMI, MU'AYYAD AL-DĪN ABŪ ṬĀLİB MUḤAMMED B. AḤMED (?—1258), son Abbâsî vezîri idi. Büyük babası aynı ismi taşıyan kanalı inşâ ettiği için, al-'Alḳamī adını almıştır. İbn al-'Alḳamī doğruluğu ile temâyüz etmiştir. Kitap meraklısı ve ilmin hâmîsi idi. Bâzı müelliflerin iddia ettiğine göre, Hulagu'yu Bagdad'a gelmeğe teşvik eden o olmuştur. Şehrin zaptından sonra idâresine me'mûr edilmiştir. Fakat bir kaç ay sonra, cemâziyelevvel 656 (1258)'da ölmüştür. 14 sene müddetle al-Musta'şim [b. bk.]'a vezîrlik etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 455 v.d.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske-Adler), IV, 550 v. dd.; al-Kutubī, *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1283), II, 189 v. dd. (T. H. Weir.)

İBNÜL'AMÎD. İBN AL-'AMĪD, iki vezîrin adı.

1. ABU 'L-FAŻL MUḤAMMED B. ABĪ 'ABD ALLĀH AL-ḤUSAYN B. MŪḤAMMED AL-KĀTİB (?—970), al-'Amīd lekabını taşımış ve Mardāvīc'in vezîri olmuş olan babasının adına izâfeten, İbn al-'Amīd diye adlanmıştır. 328 (939/940) yılında İbn al-'Amīd, Büveyhîlerden Rukn al-Davla tarafından vezîr nasbedildi. Bu hukümdar nezdinde büyük bir itibâra mazhar oldu ve nufûzu gittikçe arttı. 344 (955/956) yılında, Muḥammed b. Mākān kumandasındaki horasanlılar Rey ve İsfahan üzerine yürüdüler ve sonuncu şehri zaptettiler. İbn al-'Amīd mağlûp oldu ama düşman kuvvetleri yağma ile meşgûl oldukları sırada bir baskın yaptı ve onları bozguna uğrattı; bu hâdiseler sırasında, İbn Mākān yaralandı ve esir edildi. Sonra İbn al-'Amīd, İsfahan'ı istirdat etti ve Rey de Rukn al-Davla'nin idâresi altında kaldı. 355 (966) yılında, 20.000'den aşağı olmayan başı-bozuk bir Horasan ordusunun, gûyâ Bizanslıların muvaffakiyetleri üzerine, islâm kuvvetleri safında harp etmek gâyesi ile, sefere hazırlandığı şâyiası çıktı. Rukn al-Davla, bu ordunun kendi topraklarından serbestçe geçmesine müsâade etti; fakat horasanlılar Rey'e gelince, Büveyhîlerden para ve insan yardımı istediler. Vezîr onlara cüz'î bir meblâg vâdetti; fakat, taleplerinin yerine getirilmesine imkân olmadığı için, horasanlılar yağma ve hırsızlığa başladılar; İbn al-'Amīd'in evi taarruza uğradı; kendisi de bu arada yaralandı. Sonunda Rukn al-Davla, başı-bozuk horasanlıları püskürtmeğe muvaffak oldu; onlar takviye kuvvetleri aldılarsa da, hezîmete uğradılar. Esirler Rey'e götürüldü, sonra serbest bırakıldılar. 359 (969/970)'da, İbn al-'Amīd, bir ordu ile, kürt reisi Ḥasanvayh'e karşı gönderildi, umûmiyetle zannedildiğine göre, sefer esnâsında, yolda 360 (kânun I. 970)'ta, başka rivâyetlere göre, 359 yılında öldü.

[İbn al-'Amīd, arap edebiyatında, bilhassa büyük bir nâsir olarak tanınmıştır. Umûmiyetle „Nâsirlik 'Abd al-Ḥamīd ile başladı; İbn al-'Amīd ile nihâyete erdi." denilmektedir. Bu huküm, ne kadar mubâlegalı olursa-olsun, İbn 'Abbād, al-Ṣābī, al-Ḫvārizmī v.b. gibi, en büyük arap nâsirlerinin yaşadığı bir devirde, IV. (X.) asırda, o arapça nesrin en büyük üstadı sayılmıştır. Yine bundan dolayı ona *al-Cāḥiẓ al-āḫir* („son Câhiz") lekabı da verilmişti. Onun her hangi bir kitap yazdığı mâlûm değil ise de, muhtelif edep kitaplarında, nümune olarak zikredilen mektupları bulunmaktadır. Bundan başka bir mektuplar mecmûası olan *Rasā'il* (162 varak tutmaktadır), bugüne kadar muhâfaza edilmiş olup, Hindistan'da Būhār kütüphânesindedir (bk. M. Hidāyat Ḥusayn, *Catalogue of the Arabic manuscripts in the Būhār Library*, Kalküta, 1923, s. 449, nr. 412).

İbn al-'Amīd şâir ve edipleri sarayında toplamış ve onları himâye etmiştir. Hattâ meşhûr al-Mutanabbī, hayatının sonunda, bir müddet onun Arracān'daki sarayında kalmış ve ondan pek fazla câize almıştır (bk. R. Blachère, *Un poête arabe: Abu 't-Ṭayyib al-Motanabbī*, Paris, 1935, s. 235 v.dd.). İbn al-'Amīd'in şiirleri de var ise de, o kadar meşhûr olmadığı gibi, kuvvetli de değildir].

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 707 (trc. de Slane, III, 256 v.dd.); İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), VIII, 199—446; al-Ṣa'ālibī, *Yatīmat al-dahr* (Beyrut, ts.), III, 3—25; Z. Moubârak, *La prose arabe* (Paris, 1931), s. 131 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 153; Amedroz, *The Vizier Abu 'l-Faḍl Ibn al-'Amīd*, *Der Islam*, III, 323—351.

[Bu madde AHMED ATEŞ tarafından tâdil edilmiştir.]

2. ABU 'L-FATḤ 'ALÎ B. MUḤAMMED (949—?), yukardaki İbn al-'Amîd'in oğlu olup, 337 (948/949)'de doğmuştur; kılıç kadar kalem kullanmakta da mahâreti olduğu için, Ẕu 'l-Kifâyatayn („iki kabiliyet sâhibi") lekabını almıştır. Ḥasanvayh'e karşı sefer esnâsında, babasının yanında bulunmuştur; babasının ölümünden sonra, kürt reisi ile, sulh akdeyledi; bunu müteâkip Rey'e Rukn al-Davla'nın yanına döndü ve vezîrlik vazifesini üzerine aldı. Rukn al-Davla'nın saltanatı müddetince bu vazifede kaldı; fakat, gençlikten gelme kendini beğenmişlik yüzünden, bir çok kimselerin düşmanlığını celbetti; bilhassa Rukn al-Davla'nın oğlu 'Aẓud al-Davla ile münâsebetleri çok gerginleşti; Rukn al-Davla'nın 366 (976)'da ölümü üzerine, onun halefi Mu'ayyad al-Davla kendisini vezîrlikte alakoydu; fakat, Mu'ayyad'in nufûzlu kâtibi İbn 'Abbâd [b. bk.]'a karşı orduyu tahrik ettiği ve bir kıyam tehlikesi başgösterdiği için, Aẓud al-Davla'nın teşvikı ile zındana atıldı ve kendisine işkence yapıldı, serveti de müsâdere olundu. İşkencelere tahammül edemeyerek, aynı yılda, öldü.

Bibliyografya: Yâḳût, *Irşâd al-arîb* (nşr. Margoliouth), V, 347—375; İbn Ḫallikān, bk. nr. 1; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 446, 473 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBNÜL'AMÎD. [Bk. AL-MAKĪN.]

İBNÜL'ARABÎ. [Bk. MUḤYİ 'L-DĪN AL-'ARABĪ.]

İBNÜL'ARABÎ. İBN AL-'ARABİ ABŪ BAKR MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH (1076—1148), ispanyol hadîs âlimi olup, İşbîliya'de doğmuş (468 = 1076), daha çocuk iken, babası ile birlikte, 485 (1092)'te şarka gitmiş, Suriye, Bagdad, Mekke ve Mısır'da, zamanın en meşhûr fakîhlerinden, msl. al-Ṭurṭūşī'den ve al-Ġazzālī'den ders almıştır. Babası İskenderiye'de 493 (1099)'te öldükten sonra, İşbîliya'ye dönmüş ve orada baş-kadı olmuştur. Sonradan Fas'a gitmeğe mecbûr olmuş ve orada, ölümüne kadar (543 = 1148), tetebbuâtta bulunmuştur. Rivâyete göre, 40 muhtelif eser meydana getirmiştir. Fakat bunların çoğu kaybolmuştur. Aşağıdaki bibliyografyada bu eserlerin bir kaçının ismi zikredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1299), II, 292 v.d.; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, I, nr. 1181; al-Maḳḳarī (nşr. Dozy), I, 477 — 489 ve tür. yer.; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 216 v.d.; Goldziher, *ZDMG*, XXXVIII, 672.

İBNÜL'ASSÂL. İBN AL-'ASSĀL, hıristiyan araplardan üç muharririn ismidir. XIII. asrın ilk yarısında kıptîler arasında dikkate şâyân dinî ve fikrî bir teceddüt hareketi vukû bulmuş ve bu, siyâsî ahvâlin te'siri altında, bir arap hareketi mâhiyetini almış idi. Bu teceddüt devri esnâsında Avlâd al-'Assāl nâmı ile tanınan üç kardeş bilhassa şöhret kazanmıştır. Babaları al-'Assāl, yazma metinlerde kendisine izâfe edilen unvanlara bakılırsa, iyi bir âileye mensûp ve yüksek bir mevki sâhibi idi. İbn al-'Assāl'lerden birinin Kahire'de bir *dār* („konak") 'ı bulunduğu da mezkûrdur. Ne yazık ki, yazmalarda kardeşlerin üçü de aynı isim ile zikredilmektedir. Bundan ileri gelen karışıklık, ilk defa olarak ve bir dereceye kadar Rieu (*Suppl. to cat. of Arab. Mss. in Brit. Mus.*, s. 18) ve Alexis Mallon (*JA*, teşrin II. — kânun I. 1905, s. 509 v.dd.) tarafından aydınlatılmıştır. Bu üç kardeşten al-As'ad Abu 'l-Farac Hibat Allāh lisan âlimi ve müfessir idi. Kıptî dilinin arapça bir sarfını yazmıştır (Mallon, *Une École de savants égyptiens au Moyen Âge, Mélanges*, Beyrut, I, 122 v.dd.). Bundan maada, *al-Kātib al-Miṣrī* adını takınarak, İncillerden seçme kısımları arapçaya tercüme etmiştir (Guidi, *Le traduzioni degli Evangelii in Arabo e in etiopico*; D. B. Macdonald, *Ibn al-'Assāl's Arabic version of the Gospels, Homenaje à Codera* s. 375 v.dd. 'da sözü geçen eserin mukaddimesinin tercümesini dercetmiştir). Havâri Paulus'un risâleleri hakkında bir medhal yazmıştır (de Goeje, *Cat. Cod. Orient*, Leiden, V, 83). Kardeşlerin ikincisi olan al-Ṣafī Abu 'l-Faẓā'il, kıptî şerîati ve cedel âlimi olup, pek muktedir bir zât idi. İlâhiyâta dâir yazdığı bir kaç kitaptan başka, 1239 senesinde Kahire'de, Ḥārat Zuvēla kilisesinde toplanan dinî meclisce kabûl edilen kıptî şerîat hükümlerini, muhtasar bir risâle şeklinde, tedvin etmiştir (Renaudot, *Hist. Patr. Alex.*, s. 585 v.d.). Üçüncü kardeş olan Abū İsḥāḳ'ın diğerlerinden çok genç olduğu şüphesizdir. Zîra o iki birâderinden, meşhûr birer insan gibi bahsetmekte ve bir yerde de haklarında *raḥimahuma'llāh* tâbirini kullanmaktadır ki, bu da onların daha evvel ölmüş bulunduklarına delâlet eder. Bu üçüncü kardeşin resmî bir vazife sâhibi olduğu anlaşılıyor. Zîra *al-Mu'taman* veya *Mu'taman al-Davla* veya *al-Dīn al-masīḥī* unvanları ile anılmaktadır. En mühim seri olan *Sullam*, kilise âyinlerine âit kitaplarda kullanılan kelimelerin, kafiyeler itibârı ile, alfabe sırasına göre, tertip edilmiş kıptîce-arapça bir lugat kitabıdır. Bu lugat 1643 'te Kircher'in *Lingua aegyptiaca restituta* (s. 273 — 493)'sında neşredilmiş olduğu gibi, mukaddimesinin metin ve tercümesi de Mallon tarafından, *École des savants égyptiens* (*Mélanges*, Beyrut, II, 214 v.dd.)'de neşredilmiştir. „Resûller zamanından imparatorlar devrine kadar" geçen müddet zarfında isdâr edilmiş olan dinî hükümleri ihtivâ etmek üzere, 1238'de ikmâl edilmiş olan bir mecmûa, Brit. Museum'da bulunan 1331 numaralı yazmasına istinâden, Rieu tarafından, Abū İsḥāḳ'a atfedilmektedir. Bâzı yazmalarda bu zâtın ismi altında münderic bulunan arapça mev'izeler (*ḫuṭab*), 1895'te Gommos Mīḫā'īl tarafından neşredildiği gibi, *Uṣūl al-Dīn*'den alınmış olup, bâzı yazmalarda Abū İsḥāḳ'a atfedilmiş bulunan ilâhiyâta dâir muhtelif makaleler de 1906'da Louis Cheikho tarafından, *Seize traités théologiques* (s. 110 v.dd.)'te neşredilmiştir. Mamafih, Cheikho, bu makalelerin Abu 'l-Farac'e, Gommos ise mev'izelerin al-Ṣafī'ye âidiyetini iddia ederler. Bu mesele ihtilâflı olduğu gibi, üç kardeşin hayatı hakkında da kat'î mâhiyette hiç bir mâlûmâta sâhip değiliz. Gommos tarafından neşredilmiş olan *Ḫuṭab* („mev'izeler")'in müellifin el yazısı ile yazılmış 1214 tarihli bir yazmasından alındığı iddia edilmektedir. Fakat bu iddia, eserin üç kardeşten en küçüğe âit olması ihtimâlini zayıflatıyor.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. En mühim kaynaklar Alexis Mallon tarafından verilmiştir.

(D. B. MACDONALD.)

İBNÜL'AVVÂM. İBN AL-'AVVĀM, asıl ismi ABŪ ZAKARĪYĀ YAḤYĀ B. MUḤAMMED B. AḤMED B. AL-'AVVĀM AL-İŞBĪLĪ'dir ve zirâate dâir, *Kitāb al-falāḥa* adlı büyük bir kitabın müellifidir. Müellifin hayatı hakkında hiç bir mâlûmat mevcut değildir. Yalnız XII. asrın sonlarına doğru yaşamış olduğu ve aslen İşbîliya (Sevilla) li olduğu bilinmektedir. İbn Ḫaldūn ondan bahseder ise de, eserini görmemiş olduğu âşikârdır. Zîra İbn al-'Avvām'ın kitabını *al-Falāḥa al-nabaṭīya* [bk. mad. İBN AL-VAḤŠĪYA]'nin bir telhisi addetmektedir. Kâtib Çelebî ile İbn Ḫallikān da bu eserden bahsetmişlerdir.

İlk defa olarak Casiri, *Catalogue*'unda, yazma olarak, tam metninin Escurial'de bulunduğunu kaydetmek sureti ile, bu esere âlimlerin dikkatini çekmiştir. Eser, bilâhare 1802'de, bu zâtın talebesi J. A. Banqueri tarafından, ispanyolca tercümesi ile birlikte, neşredilmiştir. Bu kitap 34 fasla ayrılmıştır. İlk 30 fasıl nebatların yetiştirilmesinden, son 4 fasıl da hayvan yetiştirme usûllerinden bahseder. E. Meyer, *Geschichte der Botanik* adlı eserinde bu kitabın bir hulâsasını verir. Fransızca tercümesi, 1864'te, Clément-Mullet tarafından, neşredilmiştir. Dozy (*Suppl.*, medhal, s. XVIII) ve ondan sonra C. C. Moncada, gerek müellif ve gerek mütercimi, ağır bir surette, tenkit etmişlerdir.

Bibliyografya: J. A. Banqueri, *Libro de agricultura. Su autor et doctor excelente Abu Zacaria Iahia ... Ebn El Awam, Sevillano*, I—II (Madrid, 1802); C. C. Moncada, *Sul taglio della vite di Ibn al-'Awwâm* (*Actes du 8e congrès des Orientalistes*, Stockholm, 1889, II, 215 — 257); E. Meyer, *Geschichte der Botanik*, III, 260 — 266; Brockelmann, *GAL*, I, 494 v.d.; *Suppl.*, I, 903. (J. RUSKA.)

İBNÜLBAYTÂR. İBN AL-BAYṬĀR, ABŪ MUḤAMMED 'ABD ALLĀH B. AḤMED ŻİYĀ' AL-DĪN İBN AL-BAYṬĀR AL-MĀLAḳĪ (?—1248), nebâtât ilminde ve tıbbî nebatlar hakkında derin vukûfu ile meşhûr bir büyük islâm orta çağ âlimidir. Malaga'ya yerleşmiş bulunan İbn al-Bayṭār âilesine mensûp olduğu tahmin edilmektedir (krş. İbn al-Abbār, *al-Mu'cam*, nr. 35, 165, 241). VI. (XII.) asrın ilk rub'u içinde Malāḳa (Malaga)'da doğmuştur. Nebâtât hocası Abu 'l-'Abbās al-Nabātī bilhassa zikredilmek gerektir. İbn al-Bayṭār İşbîliya (Sevilla) civârında, hocası ile birlikte, nebat nümûneleri toplamıştır. 20 yaşına doğru, nebâtât tetkiki için, şimâlî Afrika'da seyahate çıkarak, Fas'a, Cezâyir'e, Bicâya'ye gitmiştir. 1220 senesinde Ḳosanṭīna, Tunus, Trablus, Barka ve oradan, Bingazi çölünü geçmemek için, deniz tarikı ile, Antalya civarına kadar gelmiştir. Eyyûbîlerden al-Malik al-Kāmil zamanında Mısır'a varmış ve bu hukümdarın hizmetine girerek, *ra'îs 'alā sā'iri 'l-'aṣṣābīn*, yâni „otçular-başı", tâyin olundu. 1237 senesinde al-Kāmil Dimeşk sultanı olunca, onunla berâber, Şam'a gitti. Bu hukümdarın vefatından sonra, onun oğlu olup, Şam'da ikamet eden al-Malik al-Ṣāliḥ Nacm al-Dīn'in yanında, aynı hizmete devam etti. İbn al-Bayṭār, Şam'dan hareket ederek, Suriye ve Anadolu'da nebat araştırmaları ile meşgûl oldu ve tetkik ve araştırmalarının neticelerini ihtivâ eden ve büyük bir şöhret kazanmış olan iki eser vücûda getirdi. 1. *Kitāb al-cāmi' fi 'l-adviya al-mufrada* (İbn Abī Uṣaybi'a'da bu isim iledir, II, 133); 1291'de *Kitāb al-cāmi' li-mufradāt al-adviya va'l-aġziya* adı ile neşr edilmiştir. Bu eserde müellif yunan ve arap âlimlerinin fikirlerine ve kendi şahsî tecrübelerine göre, nebâtî, hayvânî „basit ilâclar" (*al-adviya al-mufrada*) dan, alfabe sırası ile, bahsetmektedir. Bu eser Discorides'ten itibâren XVI. asrın ortasına kadar, en mühim edviye kitabı olarak kalmıştır; yalnız metodik ve

kritik bir toplamadan başka, şahsî müşâhede ve tetkikleri ihtivâ eder. İlâclardan başka, gıdâların envâından bâhistir. Mükerrer olanları bir tarafa bırakmak şartı ile, 1400 kadar devâ zikrolunmaktadır ki, bunlardan, 200'ü nebâtî olmak üzere, 300 kadarı yeni ilâclardır. *Cāmi'* 'de Discorides ve Cālīnūs'un bütün mâlûmâtı zikredildiği gibi, 20'si yunanlı olmak üzere, 150 kadar müellif ismi de geçmektedir. En çok zikrolunan şarklı müellifler al-Rāzī ve İbn Sīnā'dır. Nebatların isimleri yalnız arapça değil, lâtince, farsça ve berberî dilinde de yazılmıştır. 2. İkinci eseri, yâni *Kitāb al-muġnī fi 'l-advīya al-mufrada, Cāmi'* 'nin tersine çevrilmiş bir şeklidir. Yâni *Cāmi'* 'de nebatlar ve ilâclar alfabe sırası ile zikredildiği hâlde, bu eserde hastalıklar sırası ile ilâclar zikrolunmuştur. Bu ikincide ismi en çok geçen zât meşhûr cerrâh Abu 'l-Ḳāsim'dır. Bu eserlerin her ikisi de al-Malik al-Ṣāliḥ'e ithâf edilmiştir. Kendisi ile berâber Şam civârında nebâtât arayan İbn Abī Uṣaybi'a (*Ṭabaḳāt al-aṭibbā'* müellifi), İbn al-Bayṭār'ın talebesidir. İbn al-Bayṭār'ın bu eserlerinden kendisinden sonra gelen şark müellifleri, bol-bol, istifâde etmişlerdir. Hemen her tıp kitabında İbn al-Bayṭār'ın zikrettiği ilâclara ve ilâcların te'sirlerine dâir hikâyesine aynen tesâdüf edilir. Mamafih garpta İbn al-Bayṭār'ın eserlerinin te'siri, ehemmiyeti nisbetinde, büyük olmamıştır. Buna da sebep eserin geç meşhûr olmasıdır. İlk defa Andrea Alpago (XV. asır) bu eserlerden istifâde etmiş ve İbn Sīnā'nın *Ḳānūn*'unun tedâvî kısmını ikmâl eylemiştir. XVI. asırda G. Postel İbn al-Bayṭār üzerine nazar-i dikkati çeken ilk müsteşriktir. Bundan sonra Antoine Galland'ın muhtasar bir tercümesi var ise de neşredilmemiştir. 1883'te F. R. Dietz tarafından lâtinceye ve J. v. Sontheimer tarafından almancaya ve L. Leclerc tarafından, *Traité des simples* adı ile, fransızcaya tercüme edilmiştir.

En son zamanlarda İbn al-Bayṭar'ın al-İdrīsī ile al-Ġāfiḳī'nin eserlerinden de pek çok istifâde ettiği ve hattâ, Max Meyerhof'un şifâhî bir iddiasına göre, bu müellifin bu son iki müelliften âdetâ intihâl etmiş olduğunu kabûl etmek lâzım geliyor. İbn al-Bayṭār 646 (1248) senesinde Şam'da vefat etmiştir.

al-Cāmi', 1874/1875'te, Kahire'de, 4 cild olarak, neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Abī Uṣaybi'a (nşr. Müller), II, 133; Wüstenfeld, *Geschichte d. arab. Ärzte*, nr. 231; Fr. R. Dietz, *Analecta Medica...*, I, 1. *Elenchus materiae medicae Ibn Beitharis...*, *pars prime* (Lipsiae, 1833); L. Leclerc, *Études historiques et philologiques sur Ebn Beïthâr* (*JA*, 5. seri, 1862, XIX, 433 — 461); ayn. mll., *Hist. de la medicine arabe* (Paris, 1876), II, 225; ayn. mll., *Traité des simples par Ibn el-Baïthar* (*Notices et Extraits*, bk. metin); J. v. Sontheimer, *Grosse Zusammenstelleung über die Kräfte der bek. einf. Heilmittel* (Stuttgart, 1870 — 1872); Meyer, *Gesch. d. Botanik*, III, 227 — 234; Dozy (*ZDMG*, XXVIII, 183); R. Basset, *Les noms berbères des plantes dans le Traité des simples d'Ibn El Beïtâr* (Roma, 1899); E. Sickenberger, *Les plantes égyptiennes d'Ibn al-Baiṭār* (*Bull. Inst. Ég.*, 2. seri, nr. 10, 1890); Brockelmann, *GAL*, I, 492, krş. II, 705; *Suppl.*, I, 896 v.d.

[Bu madde G. Sarton'un *Introduct. to the Hist. of science*'ından hulâsa edilerek yazılmıştır. T. H.].

İBNÜLBELEDÎ. İBN AL-BALADI ŞARAF AL-DĪN ABŪ CA'FAR AḤMED B. MUḤAMMED B. SA'ĪD (?—1170), al-Mustancid'in vezîri. İbn al-Baladī, 563 (1167/1168)'te Vāsiṭ'ta *nāẓir* bulunduğu sıralarda, vezîr tâyin edildi. Ustād-dār olan 'Ażud al-Dīn Muḥammed b. 'Abd Allāh ile aralarında eskiden beri husûmet var idi. Rebiyülâhır 566 (kânun I. 1170)'da 'Ażud al-Dīn ile emîr Ḳuṭb al-Dīn halifeyi katlettiler ve yeni halife al-Mustaẓī'i zorlayarak, 'Ażud al-Dīn'i vezîr nasbettirdiler; o da İbn al-Baladī'yi idâm ettirdi.

Bibliyografya: İbn Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 426—429; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, 216 v.dd., 230, 237.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBNÜLBENNÂ. İBN AL-BANNĀ' ("mimar oğlu"), ABU 'L-'ABBAS AḤMED B. MUḤAMMED B. 'OṢMĀN AL-AZDĪ (1256—1321), ilim ve fennin her şûbesinde vâsi mâlûmat sâhibi fasıl bir âlimdir. Bilhassa riyâziyâtta, hey'et ilminde, ilm-i nücûm ile diğer ulûm-i gaybiyede ve tıpta temâyüz etmişti. 9 zilhicce 654 (28 kânun I. 1256) Merrâkūş'te doğmuştur. Burada, lisan, hadîs, fıkıh ve riyâziyât tahsil ettikten sonra, Fas'a gitmiş ve orada bilhassa tabîp al-Mirrīḫ'ten, riyâziye âlimi İbn Ḥacla'den, hey'et âlimi İbn Maḫlūf al-Sicilmāsī v.b. dan ders görmüştür. Uzun zaman sûfî Abū Zayd 'Abd al-Raḥmān al-Ḥazmīrī'ye mülâzemette bulunarak ona mürid oldu. Çok defa itikâfa çekilerek oruç tutardı. Hâl tercümesini yazanlar ahlâkının necâbetini ve hayatının nezâhatini, sitâyiş ile, yâdederler. İbn al-Bannā' 6 receb 721 (ağustos 1321) cumartesi günü Merrâkūş'te vefat etmiş ve Bāb Āġmāt hâricine defnedilmiştir. Kendisine atfedilen 74 eserden riyaziyât ve hey'ete mütedâir tam bir takım el'an kütüphânelerde mevcuttur (krş. Brockelmann'ın verdiği mâlûmat, *göst. yer.*).

Burada yalnız *Talḫīṣ a'māl al-ḥisāb*'ından bahsetmek kâfidir. Bu eser A. Marre tarafından, fransızca olarak, *Atti dell' Accad. pontif. de' Nuovi Lincei*, XVII'de, 1864'te neşredildiği gibi, ayrıca 1865'te, ikinci defa olarak, Roma'da basılmıştır. Abū Zakarīyā al-Ḥaṣṣār (krş. *Biblioth. mathem.*, 3. seri, II, 12—40) adında bir zât tarafından te'lif edilmiş bulunan bir hesap kitabının telhisi olan bu eser bir çok arap âlimleri tarafından ve bu meyânda Aḥmed b. al-Maeḍī ve 'Alī b. Muḥammed al-Ḳalaṣādī (krş. *Abhandlungen z. Gesch. d. mathem. Wissensch.*, X, 180—182) tarafından şerhedilmiştir. F. Woepcke'nin bu şerhlerden birincisinden, silsilelerin cem'i hakkında ve *Passages relatifs à des sommations de séries de cubes* ("mükâab silsilelerinin cemilerine mütedâir bahisler") adı altında yapmış olduğu bir hulâsa, 1864'te Roma'da neşredilmiştir. Aynı müellif şerhlerden ikincisinin bâzı kısımlarının tercümesini yukarıda sözü geçen eserde ve *JA* (4. seri, 1863, I, 58—62)'te neşreylemiştir. İbn al-Bannā'ın bu eseri, talebesi olan İbn Ḫaldūn'un da zikrettiği gibi, çok büyük bir rağbet kazanmış ve iki asır kadar hesap tedris sâhasında huküm sürmüştür. İbn al-Bannā' şarktaki kadîm arap riyâziye âlimlerine nazaran, bilhassa kesirlerin hesap ameliyelerinde daha ileridedir. Kendisinin hindî ("arabî") rakamları magribî şekilleri ile kullananların ileri gelenlerinden biri sayılmak icâp eder (*ġubār* rakamları; bk. mad. HESAP). [Diğer eserleri hendeseden: Euclides'e medhal, *Risāla fī 'ilm al-masāḥa*; hesaptan: *Talḫīṣ*'ten maada ona yazdığı *Raf' al-ḥicāb* adlı şerh, *Maḳālāt al-ḥisāb* (tam adetler, kesirler, cezirler ve tenâsüpler), *Tanbīh al-bāb Risāla ẕavāt al-asmā' wa mu'ażalāt* ($a \mp \sqrt{b}$ ve $\sqrt{a} \mp \sqrt{b}$ şekline dâir) ve ferâize dâir cebirden: *Kitāb al-uṣūl wa 'l-muḳaddamāt fi'l-cabr wa 'l-muḳābala*; astronomiden: *Kitāb minhāc al-ṭālib li ta'dīl al-kavākib*; takvimden: *Kitāb al-manāḫ*. Bu eserde manāḫ, birinci defa olarak takvim mânasında kullanılmış ve bundan sonra garp dillerine Almanach şeklinde geçmiştir].

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 41; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc*, var. 6v (Cezayir medresesinde, yazma); Aḥmed b. Ḫālid al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā* (Kahire, 1312), II, 88; İbn al-Ḳāżī, *Cażvat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 73; İbn Ḳunfuẕ, *Ṭabaḳāt* (Prof. Ben Cheneb'e âit yazma), var. 9v; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), II, 48; al-Ḳalaṣādī'nin *Talḫīṣ* şerhinin mukaddimesi, yazma, Gotha, nr. 1477; İbn Ḫaldūn, *Prolég.* (tre. de Slane), medhal, s. XXV; A. Marre, *Biographie d' Ibn al-Banna* (*Atti dell' Accad. pontif. de' Nuovi Lincei*, XIX, 1 v. dd.); Brockelmann, *GAL*, II, 255, krş. 710; H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen der Araber u. ihre Werke* (*Abhandl. zur Gesch. der Mathem. Wiss.*, Leipzig, 1900, X. cüz, s. 162 v.dd., nr. 899); XIX. asır fransız riyâziyecilerinden Chasle'ın Fransız Ulûm Akademisinin yanlış ifâdeleri için bk. Sâlih Zeki, *Âsâr-i bâkiye*, II, 274. (H. SUTER—MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜLBEVVÂB. İBN AL-BAVVĀB (?—1032), "kapıcının oğlu", Bagdad'da bir mahkeme mübâşirinin oğlu olan meşhûr hattat ABU 'L-ḤASAN' ALĀ' AL-DĪN 'ALĪ B. HİLĀL'in künyesidir. İbn al-Sitrī diye de mârûftur. 413 (1022), yahut 423 (1032)'te vefat etmiş ve Aḥmed b. Ḥanbal'in türbesinin hazîresine defnedilmiştir. Fıkıh'ta geniş mâlûmat sâhibi olduğu gibi, *Kur'an*'ı da hıfzeylemişti. Altmış dört mushaf yazmıştır ki, bunlardan *rīḥānī* hattı ile yazılmış olan bir nüsha İstanbul'da Lâleli câmii kütüphânesinde, Sultan Selim I. vakfı olarak, mahfûzdur. Câhiliye şâirlerinden Salāma b. Candal'in İbn al-Bavvāb tarafından 408 (1017)'de istinsah edilmiş olan *Dīvān*'ı Ayasofya kütüphânesinde bulunmaktadır. *Rīḥānī* ve *Muḥaḳḳaḳ* adı verilen yazıları icat etmiş ve şâkirdler yetiştirmiştir; te'sis ettiği yazı uslûbu Yāḳūt al-Musta'şimī zamanına kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: Cl. Huart, *Calligraphes*, s. 80; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, nr. 468, (tre. de Slane), II, 282; Ḥabīb Efendi, *Ḫaṭṭ u ḫaṭṭāṭān*, s. 44. (CL. HUART.)

İBNÜLCERRÂH. İBN AL-CARRĀḤ, iki vezîrin adıdır.

1. 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ĪSĀ B. DĀ'ŪD. İbn Muḳla [b. bk.]'nin 324 (936)'te azlinden sonra halife al-Rāżī münhal olan bu makamı sâbık vezîr 'Alī b. 'Īsā'ya teklif etti. 'Alī, yaşını ve vücûdça zaafını ileri sürerek, kabûl etmediğinden, vezâret birâderi 'Abd al-Raḥmān'a tevcih edildi. Mamafih bu zât, vezîrliğin icâp ettirdiği liyâkate sâhip olmadığından ancak 3 ay tutunabildi; sonra, birâderi ile birlikte, tevkif olunarak, para cezâsına mahkûm edildi. 329 (941)'da tekrar meydana çıktı ve Kürtigin'in amîr al-umarā'lığa nasbedilmesinden sonra, halife al-Muttaḳī'ye, bir müddet, vezîrlik etti; fakat bu makama âit olan unvanı kullanmadı.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 381 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 135, 211, 234 v.d., 280; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 662.

2. 'ALĪ B. 'ĪSĀ B. DĀ'ŪD (859—946), yukarıdakinin kardeşi olup, 245 (859)'te doğmuş-

tur. Hukümdarlığa hak iddiasında bulunan İbn al-Mu'tazz [b. bk.]'in tarafdarı olduğundan, bunun idamından sonra, 'Alī 296 (908)'da Vāsiṭ'a sürüldü; fakat al-Muḳtadir'in vezîri İbn al-Furāt [b. bk.]'tan, Mekke'ye gitmek için, izin aldı. 300 (912/913) tarihinde halife kendisini vezîr intihap etti ve ertesi senenin başında hukûmet merkezine döndü. Tasarrufa pek ziyâde riâyet ettiği cihetle, devletin mâliyesini esâslı bir surette islâh eyledi. Fakat, aylıklarını azalttığı için, askerleri darıltdı ve ittihaz eylediği diğer tedbirler de kendisine karşı nefret uyandırdı. Bundan dolayı, vazifesinden çekilmek üzere, halifeden müsâade istedi ise de, talebi kabûl edilmedi. Mamafih 304 (917) sonlarına doğru azl ve hapsedilerek yerine İbn al-Furāt geçti. Bir kaç sene mevkiini muhâfaza edebilen bu zâtın yerine de 306 cemâziyelevvelinde (teşrin II. 918) Ḥāmid b. al-'Abbās geçti. Yeni vezîr ihtiyar ve zayıf olduğundan ilk zamanlarda tamâmen 'Alī b. 'Īsā'nın sözü ile hareket etti. Fakat 'Alī çok geçmeden Ḥāmid ile bozuştu ve hayat pahalılığının mütemâdî artması yüzünden, 308 (920/921)'de, Bagdad'da çıkan bir isyandan sonra, vezâret 'Alī'ye teklif edildi; fakat o kabûl etmedi. Ḥāmid halifenin teveccühünü kaybetmiş olduğu gibi, 'Alī de son dereceye varan tasarrufu ile hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiş bulunduğundan, vezâret 311 senesi rebiyülâhırında (ağustos 923) tekrar İbn al-Furāt'a tevcih edildi; 'Alī tevkif olundu. İbn al-Furāt, kendisinden cebren mühim mıkdarda para aldıktan sonra, onu Mekke'ye sürdü ve oradan da Ṣan'ā'ya göndermesi için Mekke vâlisine emir verdi. Mamafih İbn al-Furāt'ın sukutundan sonra, polis müdürü Mu'nis'in ricâsı üzerine, 'Alī affedildi ve 312 (925) senesinde memleketine avdet etti. 314 zilkâdesinde (kânun II. — şubat 927), Mu'nis'in nufûzu sâyesinde, o sırada bulunduğu Şam'dan Bagdad'a dâvet edilerek, vezîr nasbolundu. Vazifesine ancak ertesi sene başladı. Fakat mâliye işlerinin tekrar berbat bir hâle gelmiş olması ve halifenin de tavsiyelerini dinlememesi üzerine, vazife göremeyecek kadar yaşlı olduğunu ileri sürerek, vezâretten affedilmesinini talep etti. Halife bidâyette bu talebi reddetti ise de, sonunda muvâfakat eyledi ve 316 rebiyülevvelinde (mayıs 928) 'Alī'nin istifâsını kabûl ile yerine İbn Muḳla [b. bk.]'yi nasbetti. Bilâhare halife al-Rāżī, biri hilâfete geçer-geçmez, diğeri de 324 (936) yılında olmak üzere, iki defa 'Alī'ye vezâret teklif eylemiştir. Bu teklifleri reddettiğinden vezârete evvelâ İbn Muḳla, sonra da 'Ali'nin birâderi 'Abd al-Raḥmān nasbedildi. 'Alī b. 'Īsā 334 zilhiccesinde (temmûz/ağustos 946) vefat etmiştir.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), s. 281—364; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), V, 277—280; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 364—366; Ṭabarī, III, 2190 v. dd.; *'Arīb* (nşr. de Goeje), tür. yer.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, bk. *Fihrist*; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 359 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 544 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, I, 533.

(K. V. Zetterstéen.)

İBNÜLCEVZÎ. İBN AL-CAVZĪ, 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ALĪ B. MUḤAMMED ABU 'L-FARAC (ABU 'L-FAŻĀ'IL) CAMĀL AL-DĪN (1116—1200), hanbelî fakîhlerinden, vâiz ve mütefennin bir arap müellifidir. 510 (1116) tarihinde Bagdad'da doğmuştur. Zengin, fakat ilim ile hiç bir alâkası olmayan bir âilenin çocuğu idi. Ciddî ve esâslı bir tahsil ile bilgisini artırmak için, o zamanlar mûtad olan seyahatleri tamamladıktan sonra, Bagdad'da yerleşmiş ve 597 (1200)'de, orada, ölmüştür. Oğlu Abu 'l-Ḳāsim'a nasihat için kaleme aldığı bir nevi kendi tercüme-i hâli olan *Liftat al-kabid fī naṣīhat al-valad* adlı küçük eserinde (yazma, Fâtih kütüp., nr. 5295/3, basma, Kahire, 1349; *Dafā'in al-kutub*, nr. 4) hayatını kazanmak için şu veya bu emîrin gözüne girmeğe çalışmadığını anlatmaktadır. Bütün hayatını eser yazmak, kitap istinsah etmek ve vaaz vermekle geçirirdi. Öyle ki, bir rivâyete göre, istinsah ettiği eserlerin mıkdarı hayatının günlerine taksim edilince, her güne 9 *kurrāsa* isâbet ediyordu. Yine rivâyete göre, sırf hadîs yazmak için, kullandığı kalemleri yontmasından hâsıl olan parçaları toplamış, ölünce yıkanacağı suyun bununla ısıtılmasını vasiyet etmişti; öyle yapılmış ve bu kalem parçaları suyu ısıtmağa kâfi gelmiş ve artmıştır.

İbn al-Cavzī, asıl faâliyetini vâizlik sâhasında gösterdi. 20 yaşından başlayarak, ölünceye kadar, hazırlıklı, hazırlıksız, her mevzûda, her zaman vaazlar vermiştir. Yalnız câmilerde değil, evlerde, yollarda bile vaaz etmekten çekinmezdi. Bu vaazları pek te'sirli oluyordu (bk. İbn Cubayr, *Riḥla*, 2. tab, s. 220 v.d.). Halife, vezîr ve emîrler bunlarda hazır bulunuyorlardı. Kendisi, tatlı sesinin ve güzel yüzünün de te'sirini arttırdığı bu vaazları sâyesinde 10.000 kişiye islâmiyeti kabûl ettirmiş, 100.000 kişi de önünde günâhlarından tövbe etmişlerdir. Mensûp olduğu hanbelî mezhebine taassup derecesine varan bağlılığı kendisini hadîsleri şiddetle tenkide sevkeylemiştir. Hattâ, Ġazzālī'nin *İḥyā'*sının içindeki zayıf hadîsleri ayıklayıp-çıkarmak sureti ile, yeni bir nüshasını ortaya koymuştur. Mamafih İbn al-

Cavzī, kendi mezhebinden olanları da bâzan şiddetle tenkit etmiştir. Eser yazmak husûsunda da, diğer sâhalardaki gibi, fevkalâde bir faâliyet göstermiştir. Bâzıları bir kaç cild olmak üzere, 300 eser yazdığını söyleyen İbn al-Cavzī, zamanına kadar yetişen müellifler arasında en çok eser yazmış olmakla mârûftur. Zamanının bütün ilimlerine dâir olup, eserlerinden bugüne kadar muhâfaza edilen 100'den fazlasının isimleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 502 v.d.; *Suppl.*, I, 914 v.dd. Bizce en mühim eseri *al-Muntaẓam va multaḳaṭ al-multazam* adlı umûmî tarihidir. Bu eserin ilk kısımları Ṭabarī'nin hulâsasıdır; fakat 573 (1177) senesine kadar devam eden bu tarihin son kısımları, bahsettiği devirlerin en mühim kaynaklarından biridir. Bilhassa Selçuklular ve onların Abbâsîler ile olan münâsebetlerine dâir çok mühim mâlûmatı ihtivâ eder. Ancak *al-Muntaẓam*'da siyâsî hâdiselerden fazla, terâcüm-i ahvâle ehemmiyet verilmiştir; her yılın hâdiseleri, kısaca anlatıldıktan sonra, o yıl içinde ölenlerin, en çok muhaddis ve âlimlerin, hayatı yazılıdır. Bu itibarla *al-Muntaẓam*'ı hakikî bir tarihten ziyâde, ölüm tarihlerine göre tertip edilmiş bir tercüme-i hâl kitabı saymak daha yerinde olur. Belli-başlı yazmaları şunlardır: Paris Bibl. Nat. (Blochet, *Cat. de la collection ... Schefer*, nr. 5909), British Museum (Add. 7320; bk. Amedroz, *JRAS*, 1906, s. 851 v.dd., *ayn. esr.*, 1907, s. 19 v.dd., krş. *ayn. esr.*, 1904, s. 273 v.dd.), Şam, Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fī Dimaşḳ ...*, s. 78, nr. 62; İstanbul'daki yazmaları hakkında bk. Horovitz, *Mitt. Sem. Or. Spr.*, X, 6. Eser, son zamanlarda, yegâne tam nüsha olan Ayasofya kütüp., nr. 3096'dan alınarak, 10 cild hâlinde, basılmıştır. Haydarâbâd, 1355—1359.

İbn Cavzī'nin aşağıdaki eserleri de zikredilmek lâzımdır: 1. *Kitāb ṣifat (ṣafvat) al-ṣafva* (4 cild, basma, Haydarâbâd, 1355—1356), Abū Nu'aym'in *Ḥilyat al-avliyā'*sının tenkitli bir hulâsası olup, muhtelif memleketler ve devirlere göre, sûfîlerin tercüme-i hâlinden bahseder ve sözlerinden nakillerde bulunur. 2. *Talbīs Iblīs* (basması, Kahire, 1928), halkın islâmiyete uymayan hareketlerini şeytanın aldatması telâkkî ederek, bu hareketlerin muhtelif tezâhürlerini anlatıp, onlardan sakınmayı tavsiye eder. Bu münâsebetle felsefecilere, nübüvveti inkâr edenlere, hâricîlere, bâtınîlere ve sûfîlere hücûm eder ve fikirlerinin yanlışlığını göstermeğe çalışır. Bu arada islâm âleminin fikrî ve ictimaî tarihi için fevkalâde mühim mâlûmat verir. 3. *Kitāb al-azkiyā'* (basması Kahire, 1304, 1306), akıl mâhiyetini anlatmakla başlayan bu eser, her sınıftan zekî insanların zekâsından bahsederek, bunlara dâir küçük fıkralar nakleder. 4. *Kitāb al-ḫaṣṣ 'alā ḥifẓ al-'ilm va zikr kibār al-ḥuffāẓ* (yazm., Köprülü, kütüp., nr. 1152/4 ve krş., *Suppl.*, I, 917, nr. 27 c), *Kur'an* ve hadîs ezberlemenin fâidelerinden bahseder ve müslümanların kitaplarını ezberledikleri için, diğer kavimlere fâik olduğunu ileri sürer; bundan sonra hıfz için lüzûmlu olan maddî ve mânevî evsâf, hıfza yardım eden ilâclar ve yiyecekler anlatılır; en nihâyet, meşhûr hâfızlar hakkında, alfabe sırası ile, kısa mâlûmat verilir. 5. *Kitāb al-ḥamḳā' va 'l-muġaffilīn* (Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2140; krş. *Suppl.*, I, 916), ahmaklıktan ve meşhûr ahmakların fıkralarından bâhis bir eserdir. 6. *al-Mavżū'āt al-kubrā min al-aḥādīṯ al-marfū'āt* (bk. *Suppl.*, *göst. yer.*, nr. 26), hadîslerin tenkidi ile, muhtelif husûslarda uydurulmuş olan hadîsleri gösterir; 4 cildlik bir eserdir; 6. *Ẕamm al-havā'* (bk. *Suppl.*, nr. 60), aşk ve iptilânın fenâlıklarından ve aşktan kurtulmanın çârelerinden bâhis bir eserdir. 7. *Kitāb al-ḳuṣṣāṣ va 'l-muẕakkirīn* (bk. *GAL*, *göst. yer.*, nr. 9), İbn al-Cavzī'nin en güzel eserlerinden biri olup, dinî hikâyeler anlatanlar ile meşhûr vâizlerden ve onların gülünç uydurma vaazlarından bâhis tenkidî bir eserdir: msl. bir vâiz bir gün, — „Yūsuf'u yiyen kurdun adı falandı" — diye anlatırken, birinin — „Yūsuf'u kurt yemedi ki" — demesi üzerine, — „İşte Yūsuf'u yemeyen kurdun adı falandı" — demesi gibi garip uydurmaları toplar; bunun, bilhassa dinî bakımdan, zararlarından bahseder. Eser, devrinin, maalesef son zamanlara kadar devam etmiş olan bir çok esâssız akîde ve inanışlarını göstermesi bakımından da ayrıca mühimdir.

İbn al-Cavzī'nin mühim bir yekûn tutan ve bir kaçı yukarıda gösterilmiş bulunan, vaaza dâir eserlerinden ve hutbelerinden şunları da göstermek onun bu sâhadaki faâliyetini anlatmak için lâzımdır: 1. *Kitāb 'acab al-ḫuṭab* (Fâtih kütüp., nr. 5295/4), 30 hutbeden ibâret olup, ilkinde *alif*, ikincisinde *bā*, üçüncüsünde *cīm* v.b. harfleri kullanılmamıştır. Böylece her bir hutbede alfabenin bir harfi kullanılmamak üzere devam ediyor; son hutbe ise, noktasız harfler ile yazılmıştır. 2. *Kitāb al yāḳūta* (bk. *Suppl.*, nr. 47), vâizlere nümûne olmak üzere, kaleme alınmış mev'izeleri ihtivâ eder. 3. *al-Nuṭḳ al-mafhūm min ahl al-şamt va 'l-ma lūm* (bk. *GAL*, nr. 22), nebatlar, hayvanlar ve camâdatın, lisan-i hâl ile verdikleri derslerden ve bu münâsebet ile dinî menkıbe, kıssa ve hadîslerden bahseden bir eserdir. Şu eserleri ise, muhtelif mevzûlara dâir olup, son

zamanlarda bulunmuştur: 1. *Kaşf al-niḳāb ʿan al-asmāʾ vaʾl-alḳāb* (yazma, Leid., 1487; henüz katalogta yoktur); bk. Barbier de Meynard, *JA* (1907), s. 173 v.dd.). 2. *Aʿmār al-aʿyān* (Şam, al-Zayyāt, s. 31, nr. 28, 4; krş. Horovitz, *ayn. esr.*, X, 43). 3. *Muḫtaṣar ʿucālat al-muntazir, Şarḥ ḫāl al-Ḫażir* (Şam, al-Zayyāt, s. 33, nr. 63, 1). 4. *Darʾ al-lavm vaʾl-żaym fī ṣavm yavm al-ġaym* (*ayn. esr.*, s. 45, nr. 37, 3). 5. *al-Muctanā min al-muctabā* (Brockelmann'ın nr. 32'sinden çıkarılmıştır? *ayn. esr.*, s. 37, nr. 124, 2). 6. *Muṣīr al-ġarām al-sākin fī fażāʾil al-biḳāʿ vaʾl-amākin* (*ayn. esr.*, s. 82, nr. 46). 7. *Daryāḳ al-ẓunūb va kaşf al-rān ʿan al-ḳulūb* (bk. C. Crispo Moncada, *I Codd. ar. nuovo fondo della bibl. Vatic.*, nr. 1309). 8. *al-Macālis* (bk. Vollers, *Katalog der islam... Hdss. zu Leipzig*, nr. 166). 9. *Nukat al-macālis fi ʾl-vaʿz* (*ayn. esr.* nr. 167). 10. *Taẕkirat al-ayḳāẓ*, müellifin *Tabṣirat al-vuʿūẓ* nâmındaki eserinin imzâsız hulâsasıdır. (Şam, al-Zayyāt, s. 82. nr. 63).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Bulak), nr. 343; al-Ẕahabī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), III, 45, nr. 2; al-Suyūṭī *Ṭabaḳāt al-mufassirīn*, s. 17, nr. 5; Wüstenfeld, *Gesch.*, s. 287.

[Bu makale AHMED ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir]. (C. BROCKELMANN.)

İBNÜLCEVZÎ. İBN AL-CAVZĪ, SIBṬ, ŞAMS AL-DĪN ABU 'L-MUẒAFFAR YŪSUF B. ḲIZOĞLŪ, (1186—1257) ana cihetinden İbn al-Cavzī ʿAbd al Raḥmān'ın torunudur. Babası Ḳızoğlū, vezîr İbn Hubayra [b.b.k.]'nin azadlı kölesi olan bir türktür. Yūsuf 582 (1186)'de Bagdad'da doğmuştur. Büyük babası tarafından yetiştirilmiş ve önce bu şehirde tahsil etmiştir. 600'de seyahate başlamış ve nihâyet Şam'da vâiz olmuş, 654 (1257)'te yine orada vefat etmiştir. *Mirʾāt al-zamān fī tārīḫ al-aʿyān* unvanlı, henüz neşredilmemiş bir kaç cildlik bir umûmî tarihin müellifidir. Bu eserin 495'ten 654 yılına kadar olan zamanı ihtivâ eden son kısmı J. R. Jewett tarafından 1907'de, Chikago'da, faksimile şeklinde, neşredilmiş olduğu gibi, 400—532 senelerine âit kısımlarından bâzı hulâsalar daha evvel *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux* (III, 65 v. dd.)'da neşredilmiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 347; *Suppl.*, I, 589, 777.

İBNÜLCEZERÎ. İBN AL-CAZARĪ, ŞAMS AL-DĪN ABU 'L-ḪAYR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ʿALĪ B. YŪSUF AL-CAZARĪ (1350—1429), arap kârî ve kelâmcısı olup, 25 ramazan 751 (30 teşrin II/1 kânun I. 1350)'de Şam'da doğmuştur. Daha 764 (1363)'te hâfız olmuş ve ertesi sene namazlarda *Kurʾan*'dan sûreler tilâvet etmeğe başlamıştır. Bir müddet hadîse çalıştıktan sonra, *Kurʾan*'ın muhtelif kırâat usûllerini tahsile başladı ve 768 (1367)'de bu ilmi de öğrendi. Aynı sene içinde, hacc vazifesini ifâ için, Mekke'ye ve oradan da Kahire'ye gitti. Bu şehirde, 769 (1368) senesinde 13 kırâat tarzında mahâret sâhibi oldu. Şam'a avdetinden sonra hadîs ve fıkıh ile iştigâl ve al-Dimyāṭī, al-Abarḳūḥī ve al-Asnavī'nin tilmizlerinin derslerini tâkip etti. Fıkıh ve belâgat ilimlerinin meʾhazlarını tahsil etmek üzere, tekrar Kahire'ye ve müteâkiben, İbn ʿAbd al-Salām'ın tilmizlerinin derslerinde bulunmak maksadı ile, İskenderiye'ye gitti. 744 (1373)'te Abu 'l-Fidāʾ İsmāʿīl b. Kaşīr'den ve 778 (1376)'de Żiyāʾ al-Dīn'den ve 785 (1383)'te Şayḫ al-İslām al-Bulḳīnī tarafından fetvâya meʾzûn kılındı.

Kıraat tedrisi ile meşgûl olduktan sonra, 793 (1391)'te Şam kadılığına tâyin edildi. Fakat 798 (1395)'de, Mısır'da malları müsâdere edildiğinden, Anadolu'ya, Bursa'da Bāyazīd I.'in yanına gitti. 804 (1402) senesi nihâyetlerinde vukû bulan Ankara muhârebesinden sonra, Timur tarafından Mâveraünnehr'e, evvelâ Kaş'a, bilâhare Semerkand şehirlerine gönderildi. Semerkand'da ders okuttu ve Şarîf al-Curcānī ile buluştu. Timur'un 807 şâbânında (şubat 1405) vefatından sonra, İbn al-Cazarī Horasan, Herat, Yezd, İsfahan şehirlerine ve en sonra Şīrāz'a gitti. Burada bir müddet ders okuttu ve Pīr Muḥammed tarafından, arzusu hilâfına olarak, şehrin kadılığına tâyin olundu Bilâhare Basra'ya, oradan Mekke ve Medine'ye gitti (823 = 1420). Bu iki şehirde bir kaç sene kaldıktan sonra, Şīrāz'a döndü ve orada, 9 rebiyülevvel 833 (2 kânun I. 1429)'te vefat eyledi.

Aşağıdaki eserlerin müellifidir:

1. *Kitāb al-naşr fi ʾl-ḳirāʾat al-ʿaşr* (Berlin, nr. 657; Escurial, Derenbourg, *Les mss. arab.*, nr. 129; İst., Nûruosmâniye kütüp. nr. 97; Hidiv kütüp., *Fihr.*, I, 117; Tunis, Maktaba ʿAbdallīya, I, 176; basm. Şam, 1345; diğer yazmaların ihtisar ve şerhleri için bk. *GAL*, *Suppl.* II, 274, nr. 1). 2. *Taḥbīr al-taysīr fī ʾl-ḳirāʾāt*, (bu kitap al-Dānī'nin *Kurʾan*'ın kırâatine mütedâir bulunan *Taysīr* nâmındaki eserinin şerhidir; Hidiv kütüp., *Fihr.*, I, 92; Berlin, nr. 590; İstanbul, Nûruosmâniye, kütüp., nr. 60). 3. *Ṭayyibat al-naşr fi ʾl-ḳirāʾāt al-ʿaşr*, *Kurʾan*'ın on türlü kırâatı hakkında tanzim ve 799 şâbânında (mayıs 1396) ikmâl edilmiş bulunan 1000 beyitten mürekkep manzûmedir ve Kahire'de 1282, 1307'de neşredilmiştir; 4. *al-Durra al-mużīya, fī ḳirāʾāt al-aʾimma al ṣalāṣa al-*

marżīya, üç imâma göre, *Kurʾan*'ın kırâatinden bâhis ve *ṭavîl* vezninde, 241 beyitten mürekkep bir manzûme olup, 823 (1420)'te ikmâl ve 1285 ve 1308 senelerinde Kahire'de tab'edilmiştir. 5. *Hidāyat* (yahut *Ġāyat*) *al-mahara fī ziyādat al-ʿaşara*, aynı mevzûa dâir bir manzûmedir (Ayasofya, nr. 39). 6. *Muncid al-muḳarrabīn va murşid al-ṭālibīn, Kurʾan*'ın kırâat tarzının, okuyanlar tarafından, ağızdan-ağıza geçmesi hakkında, *racaz* vezninde 370 beyit (Escurial, Casiri, nr. 1786, 1808). 14. *ʿIḳd al-laʾālī fi ʾl-aḥādiş al-musalsala va ʾl-ʿavālī*, „nâkil, mahdud ve müselsel" hadîslere dâir olup, 808 (1405)'de Şīrāz'da ikmâl edilmiştir (Paris, Bibl. Nat., nr. 4577, III; başka bir farklı nüshası nr. 4577, IV). 15. *al-Risāla al-bayānīya fī ḥaḳḳ abavayn al-Nabī* (Peygamberin ana ve babasının müslüman olup-olmadıkları hakkında risâle; Berlin, nr. 10.343). 16. *al-Mavlid al-kabīr* (Peygamberin hâl tercümesi; Brit. Mus., *Suppl.*, nr. 515). 17. *Ẕāt al-şifāʾ fī sīrat al-Nabī va ʾl-ḫulafāʾ*, Şīrāz hukümdârı Pīr Muḥammed'in talebi üzerine Peygamber ile dört halifenin hâl tercümesinden bâhis ve sonunda Bāyazīd devrinde İstanbul'un muhâsarasına kadar olan tarihi hakkında bir zübdeyi ihtivâ eden, *racaz* vezninde, bir manzûme olup, 798 senesi zilhiccesinde (30 eylûl 1396) ikmâl edilmiştir (yazmaları için bk. Brockelmann). 18. *al-Ḥiṣn al-ḥaṣīn min kalām Sayyid al-mursalīn*, duâ olarak okunan hadîslerden mürekkep bir eserdir (1279 ve 1315'te Kahire'de, 1328'de Cezayir'de neşredilmiştir). 19. *Muḫtaṣar al-naṣīḥa bi ʾl-adillat al-ṣaḥīḥa*, hadîsler ile vücûda getirilmiş ahlâk kitabıdır (Hidiv kütüp., *Fihr.*, VII, 564). 20. *al-Zahr al-fāʾiḥ*, mev'ize (1305 ve 1310'da Kahire'de basılmıştır). 21. *al-İṣāba fī lavāzim al-kitāba*, tahrir san'atı hakkında küçük bir kitaptır (Berlin, nr. 6). 22. Hey'et ilmine dâir, *racaz* vezninde, 23 beyitlik bir risâle (Berlin, nr. 8159, III).

Bibliyografya: Taşköprüzâde, *al-Şaḳāʾiḳ al-nuʿmānīya fī ʿulamāʾ al-davlat al-ʿOṣmānīya* (İbn Ḫallikān'ın *Vafayāt*'ına hâşiye olarak, Kahire, 1310), I, 39; al-Şuyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XXIV, 5; Muḥammad ʿAbd al-Ḥayy al-Luknavī, *al-Favāʾid al-bahīya fī tarācim al-ḥanafīya* (Kahire 1324), s. 140, not 1; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 474; *JA*, 9. seri, III, 259; Brockelmann, *GAL*, II, 201 v. dd.; *Suppl.*, II, 274; Huart, *Littérature arabe*, s. 351. (MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜL'ENBÂRÎ. İBN AL-ANBĀRĪ, AL-ANBĀRĪ, IV, 266 a'ya ilâve. Basra ve Kûfe nahivcileri arasında münâkaşa mevzûu olan gramer kaidelerine dâir eseri olan *Kitāb al-inṣāfʾ*, Weil, *Die grammatische Streitfragen der Basrer und Kufer* (Leiden, 1913)'de, tamâmen neşretmiştir.

İBNÜL'ESÎR. İBN AL-AŞĪR, bu isim aslen Cazīrat İbn 'Omar [b. bk.] li olup, arap âlim ve müelliflerinin en meşhûr ve en mühimlerinden olan üç kardeş tarafından kullanılmıştır.

1. MACD AL-DĪN ABU 'L-SAʿĀDĀT AL-MUBĀRAK B. MUḤAMMED bu kardeşlerin en büyüğü olup, 544 (1149)'te doğmuş, 606 (1210)'da Musul'da vefat etmiştir (*Kāmil*, XII, 190). *Kurʾan* ve arap nahvi ile hadîs tahsiline pek ziyâde çalışmıştır. Vücûda getirmiş olduğu eserlerin isimleri İbn Ḫallikān (*Vafayāt*, Bulak, 1299, I, 557 v.d.), Yāḳūt (*İrşād*, nşr. Margoliouth, VI, 238 v.dd.) ve Brockelmann (*GAL*, I, 357; *Suppl.*, I, 607 v.d.) tarafından verilmiştir.

Hayatına gelince, nahvi Musul'da İbn al-Dahhān'dan ve hadîsi Bagdad'da tahsil ettikten sonra, Sayf al-Dīn Ġāzī devrinde uzun zaman devleti idâre etmiş olan emîr Kaymaz'ın hizmetine girmiştir. Ġāzī'nin halefleri olan Masʿūd b. Mavdūd [b.bk.] ve Nūr al-Dīn Arslanşāh [b. bk.] zamanında divan baş-kâtibi olmuş ve birâderi tarafından rivâyet edildiğine nazaran, kendisine bu yüksek mevkiʾi teveih eyleyen Nūr al-Dīn'in arzusunu, istemeyerek, kabûl etmiştir. Bir hastalık neticesinde kötürüm olmuş ve İbn Ḫallikān'ın rivâyeti veçhile, eserlerinin hepsini değilse bile bir çoğunu bu hâlinde vücûda getirmiştir. İka-

metgâhını sûfîler için bir *ribāṭ* hâline koymuş idi.

2. Kardeşlerin ikincisi olan 'İZZ AL-DĪN ABU 'L-ḤASAN 'ALĪ B. MUḤAMMED, 555 (1160)'te Cezîre'de doğmuş ve 630 (1234)'da Musul'da vefat etmiştir. Burada sık-sık adı geçen *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ* nâmındaki meşhûr tarihî eserin müellifidir. Bundan başka eserleri arasında, Musul atabeylerinin tarihi (*Recueil des Historiens arabes des Croisades*, II), *Usd al-ġāba fī ma'rifat al-ṣaḥāba* (Kahire, 1280) adı altında, sahâbe hakkında, alfâbe sırası ile, tertip edilmiş bir lugat ve al-Sam'ānī [b. bk.]'nin *Kitāb al-ansāb*'ından, *al-Lubāb* ismi altında, vücûda getirdiği bir hulâsa vardır. Bu sonuncusu daha sonra bir de al-Suyūṭī tarafından *Lubb al-lubāb* (nşr. Veth, 1840) ismi ile hulâsa edilmiştir. Bu eserler arasında en mühimi olan *Tārīḫ*'i, 628 senesine kadar olan zamanı ihtivâ eden toplama suretiyle tertip edilmiş çok kıymetli bir te'liftir. [İbn al-Aṯīr, Musul'da, oranın hatibi Abu 'l-Faḍl 'Abd Allāh b. Aḥmed al-Ṭūsī'den, Bagdad'da ṣâfi'î fakîhi Abu 'l-Ḳāsim Ya'îş b. Ṣadaḳa'dan, Abū Aḥmed 'Abd al-Vahhāb b. 'Alī al-Ṣūfī'den, Şam'da Zayn al-Umanā'dan v.b.'larından hadîs tahsil etmiştir.

İbn al-Aṯīr hayatını tahsil, tedris ve eser yazmakla geçirdi. Nâdiren Musul *ṣāḥib*'i, bâzı siyâsî işler için, onu Bagdad'daki mühim devlet adamlarının yanına gönderirdi. Bir çok büyük âlimler İbn al-Aṯīr'den rivâyet ve hadîs nakletmişlerdir. İbn Ḫallikān, çocukluğunda Haleb'de ona tesâdüf ettiğini, sık-sık yanına gittiğini, tasrih ediyor. İbn al-Aṯīr'in eserlerinin en büyük ve en çok tanınmış olanı şüphesiz 12 cild tutan *Kitāb al-kāmil*'dir. İlk yedi cildde, daha ziyâde Abū Ca'far al-Ṭabarī'ye istinat etmiş, onu hulâsa edip *sanad*'lerini çıkarmış ve bir tek rivâyet ile iktifâ etmiştir. Bununla berâber, bu hâl onun Ṭabarī'nin kasdî olarak ve kasitsizce terkettiği şeyleri, İbn al-Kalbī, al-Mubarrad, al-Balāẕurī, al-Mas'ūdī gibi, diğer menbâlardan alarak, tamamlamasına mâni olmamıştır. Msl. arapların islâmiyetten evvelki meşhûr vak'aları (*ayyām al-'arab*), h. I. asırda Ḳays ile Taġlib kabîleleri arasındaki vak'alar, arapların Sind'e taarruzu v.b. Kitabın geri kalan cildlerine gelince, İbn al-Aṯīr bunlar için eline geçen bütün menbâlardan istifâde etmiştir. Bundan dolayı kitabı, haklı olarak, müslümanların 628 h. senesine kadar siyâsî tarihleri hakkında yazdıklarının mükemmel bir hulâsası sayılmaktadır.

Bundan başka, İbn al-Aṯīr nakillerinin sağlamlığı ile temâyüz eder, hattâ bâzan istifâde ettiği menbâları tenkit eder; Ṭabarī, Şahrastānī ve nakillerde bulunduğu diğer âlim ve müverrihler hakkında yerinde tenkitleri vardır]. Bu kitabın birinci kısmı hakkında bk. Brockelmann, *Das Verhältnis von Ibn al-Aṯīrs Kâmil fit-ta'rīḫ zu Ṭabaris Aḫbâr errusul val mulûk* (Strasburg, 1890). 'İzz al-Dīn, Musul'da ve Bagdad'da tahsil ve Suriye'de de seyahat etmiştir. Esâsen alelâde bir fert olarak yalnız ilim için yaşamıştır. Krş. İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Bulak, 1299), II, 438—441; Brockelmann, *GAL*, I, 345; *Suppl.*, I, 588 v.d. (burada daha mufassal bibliyografya vardır).

3. Kardeşlerin üçüncüsü olan ŻİYĀ' AL-DĪN ABU 'L-FATḤ NAṢR ALLĀH, 558 (1163)'de Cezîre'de doğmuş ve 637 (1239)'de Bagdad'da vefat eylemiş olup, bilhassa üslûbu ile temâyüz etmiştir. 1282'de Bulak'ta tab'edilmiş olan inşâya dâir *al-Maṯal al-sā'ir fī adab al-kātib va 'l-ṣā'ir* nâmındaki eseri islâm âleminde pek mûteberdir. Daha başka te'lifleri İbn Ḫallikān ve Brockelmann (*GAL*, I, 297) taraflarından zikredilmektedir. Müverrih kardeşinin aksine olarak, Żiyā' al-Dīn'in hayatı pek gürültülü geçmiştir. al-Ḳāḍī al-Fāżil [b.bk.] tarafından Ṣalāḥ al-Dīn'e takdim edilerek, 587 senesinde bunun hizmetine girmiş ve az bir müddet sonra, Ṣalāḥ al-Dīn'in oğlu al-Malik al-Afżal'in vezîri olmuştur. Şam şehri al-Afżal'dan zaptedildiği zaman, Ziyā' al-Dīn güçlükle ve kilitli bir sandık içinde, Mısır'a kaçmış, al-Afżal eski ülkesine mukabil Sumaysāṭ'a sâhip olduğu zaman, tekrar meydana çıkmıştır. Fakat orada pek az bir müddet kalmış ve 607 (1210)'de Haleb beyinin hizmetine girerek, evvelâ Musul'da ve bilâhare Erbil ve Sincar'da tâlihini denemiştir. Nihâyet 618 (1221)'de, Musul hükümdarı Nāṣir al-Dīn Maḥmūd'un nezdinde Dīvān al-inşā'ya tâyin edildi. Bagdad'a yapmış olduğu seyahatlerin birinde bu şehirde vefat etmiştir. Müellif olarak tanınmış olan oğlu Şaraf al-Dīn Muḥammed genç yaşında, 622 (1225)'de, vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 773; nşr. Bulak, II, 298); Brockelmann, *göst. yer.*; Goldziher ve Margoliouth, Brockelmann tarafından gösterilen yerde; bundan maada İbn al-Aṯīr nâmında başka müellifler de bilinmektedir. 699 senesinde vefat eylemiş olan 'İmād al-Dīn Abu 'l-Fażā'il bu cümledendir. Bunun hakkında bk. Brockelmann, *ayn. esr.*, I, 341; aynı ismi taşıyan diğer bir müellif de Goldziher tarafından *Abhandlungen zur arab. philologie* (I, 71)'de zikredilmiştir; M. Şerefeddin (Yaltkaya), *İbn Esirler* (İstanbul, 1322).

İBNÜLFAKÎH. İBN AL-FAḲĪH, AḤMED B. MUḤAMMED B. İSḤĀḲ B. AL-FAḲĪH AL-HAMAẔĀNĪ, X. asrın büyük arap coğrafyacılarındandır. Halife al-Mu'taḍid'in vefatından, yâni 289 (902)'dan sonra, öldüğü kabûl edilmektedir; Sâmânîlerin vezîri Cayḥānī'nin eserinden istifâde etmiş olduğuna bakılırsa, X. asrın ilk rub'u sonlarında hayatta bulunduğu anlaşılıyor. Hâl tercümesine âit yalnız Yāḳūt al-Ḥamavī (*İrşād al-arīb*, nşr. Margoliouth, II, 63)'de şu kısa mâlûmat bulunmaktadır: „Zamanının edîblerinden idi. Muḥammed b. İsḥāḳ (al-Nadīm), 377 (988)'de yazdığı eserinde ondan bahseder. *Kitāb al-Buldān* adlı eseri 1000 yaprak kadardır, bunu, muhtelif müelliflerden, bilhassa Cayḥānī'nin eserlerinden, istifâde ederek yazmıştır. Bundan başka *Kitāb ẕikr al-şu'arā' al-muḥaddiṯīn* adlı eseri de vardır. Şiravayh (yâni Şiravayh b. Şahrdār al-Hamaẕānī, ölm. 1115), İbn al-Faḳīh'in babası Muḥammed b. İsḥāḳ'ın bir muhaddis olduğunu, İbrāhīm b. Ḥamīd al-Başrī'den rivâyet ettiğini, bu Muḥammed b. İsḥāḳ'ın bir de Abū 'Ubayd al-Aḥbārī isminde oğlu olduğunu, İbn al-Faḳīh'in de Abū 'Abd Allāh Aḥmed b. Aḥmed b. Muḥammed b. İsḥāḳ al-Aḥbārī isminde bir oğlu bulunduğunu, ona da, babası gibi, İbn al-Faḳīh denildiğini, İbn al-Faḳīh'in, babası Muḥammed b. İsḥāḳ'tan, İbrāhīm b. al-Ḥusayn b. Dizil'den, Muḥammed b. Ayyūb al-Rāzī ve Abū 'Abd Allāh Ḥusayn b. Abī al-Sarḥ'ten ve başkalarından hadîsler rivâyet ettiğini, kendisinden de Abū Bakr b. Lāl ve b. Rūzūna'nin hadîs rivâyetlerinde bulunduklarını zikretmiş, fakat vefat senesini söylememiştir.

İbn al-Faḳīh'in *Kitāb al-buldān* yahut *Kitāb aḫbār al-buldān* adı ile mârûf eseri, bize ancak 'Alī b. al-Ḥasan al-Şayzarī adlı birisi tarafından, 413 (1002)'te yapılan bir muhtasar nüshası ile, intikal etmişti. Bunun bir yazma nüshası İstanbul'da Âtıf Efendi kütüphânesinde (nr. 1718) bulunmaktadır. de. Goeje, bu muhtasar nüshayı, 1885 te *BGA* serisinin V. cildi olarak, tercüme-i hâline ve esere âit lâtince bir mukaddime ile birlikte, neşretmişti. Eserin İbn al-Faḳīh tarafından yazılan mufassal şekli, bâzı kısımları eksik bir hâlde, 1923'te tarafımdan Maşhad'de, Ravża kütüphânesinde bulunmuş ve buna dâir ilk mâlûmat *JA* (1924, C. 204, s. 149 — 150) ve *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie* (1924, s. 234 — 246)'te verilmiştir. Bu Maşhad nüshası, Abū Dulaf ve İbn Faḍlan'ın seyahatnâmelerini de ihtivâ eden ve daha X. asırda isimleri mechûl iki birâder tarafından tertip edilmiş bir mecmûaya dâhil olarak bulunmaktadır. Maşhad yazmasında eksik olduğu hâlde, Şayzarī'nin muhtasarında mevcut bulunan bâblar, *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie*'de çıkan makalemde gösterilmiştir. Yāḳūt al-Ḥamavī, İbn al-Faḳīh'in mufassal nüshasından *Mu'cam al-buldān*'ının müteaddit yerlerinde nakillerde bulunmuşsa da, bn nakillerin yine bizim Maşhad'de nüshası bulunan mecmuada münderic şeklinden alınmış olduğu da tarafımdan tesbit edilmiştir (Z. V. Togan, *Ibn Faḍlan's Reisebericht*, mukaddime, s. VII v. d.). Eserin bu Maşhad nüshasında münderic bulunan kıymetli mâlûmat, ancak tam olarak neşrinden sonra, ilim âleminee mâlûm olacaktır. Bunun için bu eserden nakillerde bulunan msl. Yāḳūt al-Ḥamavī ve Aḥmed Ṭūsī v.b. gibi diğer müelliflerin eserlerinde mevcut kayıtları bir araya getirerek karşılaştırmak icâp edecektir. Şimdilik bunlardan ancak Çin porselenlerine âit olan kısa mâlûmat P. Kahle tarafından (*ZDMG*, LXXXVIII, s. 43) ve türklere âit mâlûmat da benim tarafımdan (*Belleten*, XII, 1948, s. 11—16) neşredilmiştir.

Muhaddis ve edip olan İbn al-Faḳīh, coğrafyaya dâir eserinde edebiyata mühim yer ayırmış, Bagdad, Basra ve Kûfe gibi şehirlerden bahsederken, bunların medh ve zemmine âit edebî parçaları da nakletmiş, fakat verdiği mâlûmatın tenkidi husûsuna dikkat etmemiştir. Mamafih İbn Ḫurdāẕbeh ve Cayḥānī gibi eserleri bize tam yahut hiç vâsıl olmayan büyük islâm coğrafyacılarının verdikleri mâlûmatın mühim parçaları, İbn al-Faḳīh'in eserinde bulunduğu gibi, kendisi de bir çok kıymetli mâlûmat toplamış olduğundan, eseri birinci sınıf kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

İbn al-Faḳīh'in yeni („muḥdaṯ") şâirler den değil, „muḥaddiṯ şâirler" den bahsetmiş olduğu anlaşılan *Kitāb al-şu'arā' al-muḥaddiṯīn* adlı kitabının nüshasına bugüne kadar rastlanmamıştır.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 405 v.d. ve Z. V. Togan (Validov), *Meşhedskaya rukupis İbn al-Fakiha, Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie* (1924), s. 234 — 248.

(ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

İBNÜLFARADÎ. İBN AL-FARAẔĪ, ABU 'L-VALĪD 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED B. YŪSUF B. NAṢR AL-AZDĪ B. AL-FARAẔĪ (962—1013), 351 senesi zilkâdesinin 23'ünde (22/23 kânûn I. 962), pazartesiyi salıya bağlayan gecede, Kurtuba (Cordoba)'da doğmuştur. Bu şehirde fıkıh, edebiyat, tarih, hadîs tahsil etmiş ve bilhassa Abū Zakarīyā Yaḥyā b. Malik b. 'Â'iẕ ve al-Ḥarrāz nâmı verilen kadı Muḥammed b. Yaḥyā b. 'Abd al-'Azīz'den ders görmüştür.

382 (992)'de, hacca gitmek üzere, seyahata çıktı ve Ḳayravân'da fakîh İbn Abî Zayd al-Ḳayravânî'nin ve Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed b. Ḫalaf al-Ḳâbisî'nin derslerini tâkip etti. Ayrıca Kahire, Mekke ve Medine'de de ders gördü. İspanya'ya döndükten sonra, bir müddet Kurtuba'da ders okuttu; sonra Mervânîlerden Muḥammed al-Mahdî'nin devrinde, Belensiye (Valencia) kadılığına tâyin olundu. Kurtuba'nın Berberîler tarafından zapt ve yağma edildiği sırada, 6 şevvâl 403 (20 nisan 1013) pazartesi günü, evinde öldürüldü. Cesedi dört gün sonra bir yığın süprüntü arasında bulundu ve tefessühten tanınmaz bir hâle gelmiş olduğu için, yıkanmadan, bir kefene sarılarak, defnedildi. İbn al-Farażî, Mekke'de bulunduğu sırada, Kâbenin örtüsüne yapışarak, şehid olarak ölmek için, Allaha dua etmiş, sonra, şiddete mârûz kalarak, ölmenin fecâatini düşünmeden, böyle bir dilekte bulunmuş olduğundan dolayı pişman olmuş ise de, duâsından rücû edememiştir. İbn al-Farażî fıkıh, hadîs, edebiyat ve tarih sâhasında gâyet vâsî mâlûmat sâhibi olduğu gibi, seyahatleri esnâsında zengin bir kütüphâne sâhibi de olmuş idi. Te'liflerinden bize yalnız *Kitâb târîḫ 'ulamâ' al-Andalus* kalmıştır. Bu eser, F. Codera tarafından, 1891'de Madrid'de, neşredilmiştir (*Bibl. Ar. — Hisp.*, VII, VIII).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 268; al-Ẕahabî, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd, ts.), III, 277; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Kahire, 1302), I, 383; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, s. 248, nr. 567; İbn Farḥūn, *al-Dîbāc* (Fas, 1316), s. 149; al-Fatḥ b. Ḫāḳān, *Maṭmaḥ al-anfus* (İstanbul, 1302), s. 57; al-Żabbî, *Buġyaṭ al-multamis*, s. 321, nr. 888; al-Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XIII, 51; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, s. 55, nr. 165; Codera, *Aben Alfaradhi Historia Vir. Doct.* (*Bibl. Arab. — Hisp.*, VIII), II, mukaddime; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 105, nr. 71; Brockelmann, *GAL*, I, 338; *Suppl.*, I, 577; Huart, *Littérature arabe*, s. 203.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜLFÂRİD. İBN AL-FĀRİḌ 'OMAR B. 'ALÎ (ŞARAF AL-DÎN) AL-MİṢRÎ AL-SA'DÎ (1182—1235), meşhûr bir sûfî şâir olup, babası hamalı iken, Kahire'ye hicret etmiş ve oğlu orada 4 zilkâde 577 (12 mart 1182)'de doğmuştur. Mûtad şekilde fıkıh ve hadîs tahsil ettikten sonra, sûfîliğe sülûkünü tamamlayarak, al-Muḳaṭṭam dağına çekilmiştir. Mekke'yi ziyâret edip, orada bir müddet kaldıktan sonra, tekrar Kahire'ye dönmüş ve orada 632 (1235) senesinde vefat etmiştir. Muḳaṭṭam dağının eteğinde, bütün şehre hâkim olan sâkin bir bahçede defnedilmiştir. Pek büyük olmayan *Dîvān*'ı, gerek yerli, gerek avrupalı âlimler tarafından, çok takdir edilmiştir. Bu *Dîvān* ile von Hammer (*Das arabische hohe Lied der Liebe*, Wien, 1854), Nallino (*RSO*, VIII, 1—106, 501—562, Di Matteo'nun *Il gran poema mistico* (Roma, 1917) adlı eserinin tenkidi sırasında ve R. Nicholson (*Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge, 1921, s. 199—266) meşgûl olmuşlardır; bu tetkikler, daha ziyâde şâirin bütün sûfiyâne sergüzeştini tasvir eden 756 beyitlik *al-Ṭā'îya al-ḳubrā* adı ile mârûf olan *Naẓm al-sulūk* adlı kasîdesi üzerinde toplanmaktadır. Bu kasîde İbn al-Farîż'in en büyük manzûmesidir. Muhtelif şark dillerinde ona sayısız şerhler yazılmıştır. Garpta meşhûr olan diğer bir şiiri *mîm* kafiyeli *Ḫamrîya*'si olup, bunun fransızca ve ingilizce tercümeleri vardır. Bugün bile Mısır'da İbn al-Fāriż'in gazelleri sûfîler tarafından ezber bilinir.

(A. J. ARBERRY.)

İBNÜLFURÂT. İBN AL-FURĀT, bir çok devlet ricâlinin ismidir:

1. ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. MUḤAMMED B. MŪSĀ B. AL-ḤASAN B. AL-FURĀT (855—924); al-Nahravān havâlisi ahalisindendir. Evvelâ Bagdad'da nâzır oldu. İbn al-Mu'tazz [b. bk.]'in tahta geçirilmesi için tertip edilmiş ve muvaffakiyetsizlik ile neticelenmiş olan hareketten sonra halife al-Muḳtadir tarafından 296 rebiyülevvelinde (kânun I. 908) vezârete getirildi ise de, hakikatte hukümdârlık eden kendisi oldu. 299 zilhiccesinde (temmûz 912) pâyitahta baskın yapmak için, yağmacı bedevîler ile anlaştığı bahâne edilerek, azlolundu. Halife sâbık vezîrini zararsız hâle koymak için onu hapis ve mallarını müsâdere etmişti. Mamafih sonradan halifenin affına mazhar olarak, 304 zilhiccesinde (hazîran 917) hapisten çıkarılıp, vazifesine iâde edildi. Lâkin bir taraftan harpler, diğer taraftan kendisinin israfları memleket mâliyesini pek fenâ bir vaziyete düşürmüş ve bu hâli onun sukutuna sebep olmuştur. 306 cemâziyelevvelinde (teşrin II. 918) azil ve hapsedildi ve bütün mal ve mülkü zaptolundu. Mamafih oğlu al-Muḥassin'in nufûzu sâyesinde, yine kendisini affettirmeğe muvaffak oldu. Halife onu, 311 rebiyülâhırında (ağustos 923), üçüncü defa olarak, vezârete getirdi. Fakat mal hırsı ve kindarlığı ile halkı kendisinden nefret ettirdiği için, al-Muḳtadir onu kat'î surette vezîrlikten uzaklaştırdı. 312 senesi rebiyülevvelinde (hazîran 924) 'Alî ile al-Muḥassin tekrar hapsolunarak, aynı yıl rebiyülâhırının 13'ünde (19 temmûz 924) idâm edildiler.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābî', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), s. 8 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 498 (trc. de Slane), II, 355 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr, Derenbourg), s. 360 v. dd.; 'Arîb (nşr. de Goeje), s. 28—37, 61—77, 100, 109—121; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, 11—15, 47 v.d., 72 v. dd., 81—83, 101—114; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 359 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 540—556; Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, I, 523 v d.

2. ABŪ 'ABD ALLĀH (yahut Abu 'l-ḤAṬṬĀB) CA'FAR B. MUḤAMMED (?—910), evvelkinin birâderidir. 'Alî b. al-Furāt 296 (908) senesinde vezîr nasbedilince şark ve garp vilâyetlerinin mâliye teşkilâtının mürâkabesini birâderine tevdî etmişti. Umûmiyetle Ca'far'ın, en geç olarak, 297 şevvâlinde (hazîran/temmûz 910) vefat etmiş bulunduğu kabûl edilir. Ölümünden sonra, vazifesi iki oğlu al-Faẓl ile al-Muḥassin arasında taksim edilerek bunlardan birincisi şark, ikincisi de garp vilâyetinin idâresini deruhte etti.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābî', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), s. 204, 237, 256; 'Arîb (nşr. de Goeje), s. 29, 34; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 546.

3. ABU 'L-FATḤ AL-FAẒL B. CA'FAR B. MUḤAMMED, yukarıda zikredilenin oğludur (892—939), Ḫinzāba adında bir rûm câriye olan vâlidesine izâfeten İbn Ḫinzāba nâmı da verilir. 320 (932) senesinde al-Faẓl halife al-Muḳtadir tarafından vezîr nasbedildi; fakat bu sırada pâyitaht tam bir anarşi içinde olduğu ve yeni vezîr de bu tehlikeli vaziyeti bertaraf edecek kudrette bulunmadığı için, hassa askerlerinin kumandanı Mu'nis'i yardıma çağırdı. Mu'nis şehre yaklaştığı zaman, halife onun üzerine yürümeği kabûl etti, fakat kuvvetleri mağlûp olduğu gibi kendisi de öldürüldü. Bu suretle al-Faẓl da mevkiini kaybetti. al-Rāżî'nin hilâfeti zamanında al-Faẓl Mısır ve Suriye vergi mütesellimi olmuştur. Mamafih hakikî hukümdâr halife olmayıp, *amîr al-umarā'* Muḥammed b. Rā'iḳ idi. 324 (936) veya 325 (937) senesinde Muḥammed b. Rā'iḳ halifeyi iknâ ederek al-Faẓl'ı vezârete tâyin ettirdi. Fakat al-Faẓl, zayıf ve böyle bir vazifeyi ifâdan âciz olduğundan, 326 (938) tarihinde İbn Rā'iḳ'tan Suriye ve Mısır vergilerini idâre etmek üzere Suriye'ye çekilmesine müsâade istedi. Bunun üzerine İbn Muḳla [b.bk.] vezârete tâyin edildi. al-Faẓl 327 (939) senesinde vefat etti.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 374, 383—385; Hilāl al-Ṣābî', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), s. 208, 310, 314 v.d.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, 111, 134, 176, 211, 245, 257 v.d., 266; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 572, 663, 669.

4. ABU 'L-FAẒL CA'FAR B. AL-FAẒL B. CA'FAR B. MUḤAMMED (921—1002), evvelkinin oğludur. Babası gibi kendisine de İbn Ḫinzāba adı verilen Ca'far Mısır İḫşîdî'lerinin vezîri idi. Fakat o sırada hakikî hukümdar habeşî Kāfûr olup, Ca'far de onun himâyesi altında vazife görmekte idi Bir müddet sonra Kāfûr resmen hukümdâr tanındı. Kāfûr'un 357 (968) senesinde vefâtı üzerine küçük yaşta olan Aḥmed b. 'Alî b. İḫşîd sülâlenin reisi oldu ve Ca'far de vazifesinde kaldı. Nizamın tâyin ettiği nisbetlerin fevkinde vergi toplamasına rağmen vezîr, Kāfûrî'lerin, İḫşîdî'lerin ve aylıklı türk askerlerinin arzularını tatmin edemedi ve bâzı taraftarlarının evleri ile birlikte kendi sarayı da âsîler tarafından yağma edildiği sırada, iki defa saklanmağa mecbûr oldu. Fakat fi'len hukümdarlık eden Suriye askerlerinin kumandanı Abū Muḥammed al-Ḥasan b. 'Abd Allāh b. Ṭuġc idi. Bu zât 358 (969)'de Mısır'a geldi ve Ca'far'i tevkif ettirerek vezârete al-Ḥasan b. Cābir al-Riyāḥî'yi tâyin eyledi. Bununla berâber, Ca'far bir müddet sonra serbest bırakıldı ve Ḥasan, Suriye'ye dönerken, Mısır'ın idâresini ona bıraktı. Aynı sene zarfında iḫşîdi hânedânı iskat edildi. Ca'far 391 senesi safer veya rebiyülevvel (kânun 2. 1001) ayında, diğer bir me'haza göre, 392 saferinde (kânun II. 1002), vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 132 (trc. de Slane, I, 319 v. dd.); Yāḳūt, *Irşād al-arîb* (nşr. Margoliouth), II, 405—412; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX, 119 v.d.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 9. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBNÜLFURÂT. İBN AL-FURĀT NĀṢİR AL-DÎN MUḤAMMED B. 'ABD AL-RAḤÎM B. 'ALÎ AL-MİṢRÎ (1334—1405), arap tarihçisi. *Târîḫ al-duval va 'l-mulūk* adlı büyük bir vekayinâmenin müellifidir. Eserine VIII. asırdan başlamış ve geriye doğru olmak üzere, daha evvelki zamanların vekayiini de yazmış ise de, IV. asırdan aşağıya inememiştir. Müellif, seleflerinin eserlerinden aldığı kısımları kendi kitabına harfîyen geçirdiği için, eserinin bu bakımdan yüksek bir değeri vardır. Mamafih elde bulunan yegâne nüshası Viyana (krş. Flügel, *Die arab... Hdss.*, nr. 824)'dadır; bir çok âlimler tarafından istifâde edilmiş olmasına rağmen, hâlâ neşredilmemiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 50; *Suppl.*, II, 49

İBNÜLHACCÂC. İBN AL-ḤACCĀC ABŪ 'ABD ALLĀH AL-ḤUSAYN B. AḤMED B. MU-

ḤAMMED B. CA'FAR (? — 1001), Büveyhîler devri arap şâirlerinden olup, bir me'mûr âilesinin çocuğu olduğu gibi, kendisi de Abū İsḥāḳ İbrāhīm al-Ṣābi' tarafından, devlet işlerinde hizmet etmek üzere, yetiştirilmişti. Bununla berâber, şâirlik kendisine daha kazançlı görünmüş ve muâsırlarından başlıcalarını, ezcümle 'İzz al-Davla Baḫtiyār 'ı şiirlerinde medhetmiştir. O da kendisine Bagdad'da bir muhtesiplik, yâni müfettişlik, vermiştir. Fakat bilhassa edebe mugâyir şiirlerden hoşlandığı cihetle, bu vazife kendisine uygun değil idi. Hattâ *Dīvān*'ının Paris'te bulunan muhtasar bir nüshasını okuyan biri „fiska teşvik" serlevhalı şiirlerinden birinin altına—„ Bu, bir müfettişe yakışır mı?" — diye, yazmıştır. Bir kaç zaman sonra azledilmiş, tekrar tâyin olunmak için pek çok çalışmış ise de, muvaffak olamamıştır. Şiirlerinde tevârüs veyahut iktisap eylemiş olduğu muhtelif mülklerden bahsettiği gibi, bâzı parçalarda da bu mülklerden birinin tasarrufu husûsunda bir kürt ile arasında tahaddüs eylemiş bir ihtilâfı zikretmiştir.

Münâsebette bulunmuş olduğu mühim şahıslar arasında, kendisinden al-Mutanabbī hakkında bir hicviye istemiş olan vezîr al-Muhallabī, Sabūr b. Ardaşīr, İbn Bakīya, 'Ażud al-Davla, Bahā' al-Davla, İbn 'Abbād ve İbn al-'Amīd zikre şâyandır. Hakkında yazmış olduğu bir medhiye için „Mısır hukümdârı", bunun arkasından bir hicviye yazılmasından korkarak, şâire bin dinar vermiştir. Servetinin büyük bir kısmının bu tarzdaki tehditler ile kazanılmış olduğu zannedilmektedir. İbn al-Ḥaccāc 391 (1001) tarihinde vefat etmiştir.

Dīvān'ının tamâmı müteaddit cildler teşkil etmektedir. Bu cildlerden British Museum'da muhâfaza edilmiş bulunan biri, *dāl* kâfiyelilerden bir çok ve *rā* kâfiyelilerden bir kaç manzûmeyi ihtivâ etmektedir. Şâirin muâsırı ve dostu olan al-Şarīf al-Raḍī bunun şiirlerinin en az müstehcen olanlarını *al-Naẓīf min al-ṣaḥīf* adı altında bir cildde toplamıştır. İçlerinde açıklarının da bulunduğu 141 fasıldan mürekkep bir mecmûa, 510 (1117) senesinde, Hibat Allāh al-İṣṭarlābī tarafından, vücûda getirilmiştir. Nahiv âlimi İbn al-Ḫaşşāb'ın aydınlatıcı notlarını ihtivâ eden bu mecmûa Paris'te bulunan yazmasında vardır (Blochet, *Cat... de la coll... Schefer*, nr. 5913). al-Ṣa'ālibī'nin *Yatīma* (II, 211—270)'sinde de, İbn al-Ḥaccāc'ın şiirlerinden seçilmiş bir çok parçalar bulunmaktadır. Brockelmann (I, 82) başka bir kaç mecmûa daha zikretmektedir.

Mez tarafından *Ein Bagdâder Sittenbild*, s. XXVII'de tasvir edilmiş bulunan fezâhat bu şiirlerin en bâriz mevzûunu teşkil eder. Şâirin münâsebette bulunduğu muhiti *Yatīma*'nin bilhassa II. cildinden öğreniyoruz. Sahâbeler aleyhinde yaptığı ve 'Alī tarafdarı olduğundan al-Şarīf al-Raḍī tarafından da tasvip edilmiş bulunan hücûmlar neticesinde itibârını kaybetmiş olan İbn al-Ḥaccāc'a yazdığı mersiyeden dolayı al-Şarīf al-Raḍī pek ziyâde takbîh edilmiştir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilmiş olan el-yazmalarından başka bk. Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān* (el. yazm.).

(D. S. MARGOLIOUTH.)

İBNÜLHÂCİB. İBN AL-ḤĀCİB CAMĀL AL-DĪN ABŪ 'AMR OṢMĀN B. 'OMAR B. ABĪ BAKR B. YŪNUS (1175—1249), Amīr 'İzz al-Dīn Mūsak al-Ṣalāḥī'nin vezîri bulunan bir kürdün oğlu olup, 570 (1175) senesinin son günlerinde, yukarı Mısır'da İsnā köyünde doğmuştur. Kahire'de *Kur'an* ve *Kur'an*'a dâir ilimleri, mâlikî fıkhı ile bunun menbâlarını, nahiv ve edebiyat tahsil etti. Başlıca hocaları İmām al-Şāṭibī, fıkıh âlimi Abū Manṣūr al Abyārī v.b. olmuştur. Şam'a gitmiş ve orada Emevîye câmiinin mâlikî zâviyesinde ders okutmuştur. Bilâhare Kahire'ye avdet etmiş ve orada bir müddet ikâmet ettikten sonra, İskenderiye'ye nakleylemiş ve 26 şevvâl 646 (11 şubat 1249)'da, orada vefat etmiştir.

İbn al-Ḥācib, fıkıh ve arûz ilmi hakkında eser yazmış olmasına rağmen, bilhassa nahivde temâyüz etmiştir. Bu ilimde bir çok noktalarda selefleri ile ihtilâf hâlindedir. Fıkıh noktasında Mısır mâlikîlerinin mezhebi ile Magrib mâlikîlerininkini ilk tevhit eylemiş olan kendisidir. Mensûr olarak vücûda getirdiği eserler sâde bir üslûp ile yazılmış olup, şerh ve tefsire muhtac değildirler. Şu eserleri yazmıştır: 1. *al-Kāfiya*, küçük bir nahiv kitabı (Roma, 1591; Cavnpur, 1888, 1891; Kazan, 1889; Taşkend, 1311, 1312; İstanbul, 1305; Kahire, müteaddit defalar; — aynı eserin şerhi, İstanbul, 1311). 2. *al-Ṣāfiya*, küçük sarf (Kalküta, 1805; İstanbul, 1850; Cavnpur, 1885; Kahire, müteaddit defa; F. Buhl tarafından kısmen neşir ve tahşiye edilmiştir, *Sproglige og historiske Bidrag til den arab. Gramm. med. udv. Tekststykker af „Ibn al-Ḥâgibs al-Ṣâfija"*, Leipzig, 1878). 3. *al-Maḳṣad al-calīl fī 'ilm al-ḫalīl*, arûz bahsine dâir, *basīṭ* bahrinde, manzûm, didaktik bir eser (Leiden, *Cat.*², nr. 273; Berlin, *Verz.*, nr. 7126; Bodl., *Cat.*, I, *MSS. Hebr.*, nr. 36, II, *MSS. Arab.*, nr. 1267, II; Freytag tarafından neşr ve almancaya tercüme edilmiştir, *Darstellungen der arab. Verskunst*, Bonn, 1830, s. 334—371). 4. *al-Āmālī*, *Kur'an*, al-Mutanabbī v.b. hakkında yazılar (Berlin, nr. 6613; Viyana, Flügel, *Die arab... Hss.*, nr. 386; Paris, Bibl. Nat., nr. 4392, III—VI; Hid. kütüp., *Fihrist.*, IV, 24). 5. *al-Ḳaṣīda al-muvaṣṣaḥa bi 'l-asmā' al-mu'annaṣa*, müzekker şeklindeki müennes isimlerden bâhistir (nşr. Haffner ve Cheikho, *Dix anciens traités de philol. ar.*, Beyrut, 1908, s. 157). 6. *Risālat fī 'l-'uṣr*, *'uṣr* kelimesinin *avval* ve *āḫir* sıfatlar ile kullanılışı hakkında risâle (Berlin, nr. 6894). 7. *Muntaha 'l-su'āl va 'l-amal fī 'ilmay al-uṣūl va 'l-cadal*, mâlikî mezhebine göre, fıkıh me'hazlarından bâhistir (yazm., krş. Brockelmann, *göst. yer.*). 8. *Muḫtaṣar al-muntahā* daha ziyâde *al-Muḫtaṣar al-uṣūlī* ismi ile tanınmıştır; evvelkinin hülâsasıdır (1316—1319'da Bulak'ta 'Ażud al-Dīn al-Īcī'nin şerhi ve al-Taftazānī ile al-Curcānī'nin bu şerh hakkındaki haşiyeleri ve al-Ḥasan al-Haravī'nin al-Curcānī'nin *Ḥāşiya*'sine dâir izâhları ile birlikte neşredilmiştir). 9. *Muḫtaṣar fī 'l-furū'* yahut *Cāmi' al-ummahāt* veya sâdece *al Muḫtaṣar al-far'ī*, şerhli muhtasar mâlikî fıkhı (*Tavżīḥ*), bilâhare Sīdī Ḫalīl tarafından tanzir edilmiştir; India office, Loth, *Cat.*, nr. 298; Brit. Mus., *Cat. Cod. Or.*, II, nr. 226; Hid. kütüp., Kahire, *Fihrist*, III, 159; Cezayir tab., Fagnan, *Cat.*, nr. 1074—1076).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 314; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 125; ayn. mll., *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 323; İbn Farḥūn, *al-Dībāc* (Fas, 1316), s. 372; İbn Ḫaldūn, *Proleg.* (trc. de Slane), III, 20 v.d.; Buhl, *göst. yer.*, s. 27—29; Brockelmann, *GAL*, I, 303—306, krş. 525, II, 697; *Suppl.*, I, 531 v. dd.; Huart, *Litt. ar.*, s. 170; Moh. Ben Cheneb, *Etude sur les pers. ment. dans l'Idjāza du Cheikh 'Abd al-Qādir al-Fāsī* (Paris, 1907), nr. 191; Morand, *Le droit musulman algérien* (*rite mālékite*), *Les origines* (Cezayir, 1913), s. 9 v.d.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜLHÂSİB. [Bk. ḪASİBÎ.]

İBNÜLHATÎB. İBN AL-ḪAṬĪB ẒU 'L-VİZĀRATAYN (iki vezîrliğin sâhibi, *vizārat al-ḳalam*, kalem vezâreti ve *vizārat al-sayf*, kılıç vezâreti, baş-kumandanlık = sadrâzâm, başvekil, bk. Dozy, *Supplément*) LİSĀN AL-DĪN (1313—1374; şarkta dinî, resmî lekab) ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. SA'ĪD B. 'ABD ALLĀH B. SA'ĪD B. 'ALĪ B. AḤMED AL-SALMĀNĪ (bk. Yemen'deki Salmān al-Fārisī'ye inanan Salmān da denilen Murād kabîlesine mensûp Salmān al-Fārisī). Suriye'den İspanya'ya Kurtuba, Toledo, Loja, Gırnata'ya hicret etmiş ve Banū Vazīr tesmiye edilip, evvelki Sa'īd al-Ḫaṭīb'den sonra Banu 'l-Ḫaṭīb unvânını almış olan bir âileye mensûptur. Bundan dolayı hâl tercümesi sâhibi de ekseriyâ Lisān al-Dīn b. al-Ḫaṭīb yahut İbn al-Ḫaṭīb al-Salmānī nâmı ile yâdedilir. 25 receb 713 (15 teşrin II. 1313)'te Loja (arap. Lōşa, kadîm İlipula Laus)'da Gırnata'nın alt tarafında, Genil (Şin (c) īl = Singilis) üzerinde, Vega (al-Marc) vâdisinin garp kıyısında doğmuş, fakat Gırnata'da yerleşmiştir; babası orada Naşrī'ler'in sarayında me'mûr idi. Gırnata'da mükemmel hocalardan muhtelif ilimleri o derece muvafakiyet ile tahsil eylemiştir ki, arap İspanya'sının değilse bile, Gırnata'nın büyük müellifi, şâiri ve devlet adamı olmuştur. Ehemmiyeti itibârı ile de bunların sonuncusudur. Babasının 7 cemâziyelevvel 741 (29 teşrin I. 1340)'de Tarifa (Ṭarīf) muhârebesinde kahramanca vefatından sonra âlim vezîr Abu'l-Ḥasan 'Alī b. al-Cayyāb'ın hizmetine girmiştir. Kendisine ders de veren bu vezîr 23 şevvâl 749 (14 kânûn II. 1349)'da büyük vebâ salgınında (*al-ṭā'ūn*) ölmüştür (krş. hâl tercümesi; al-Maḳḳarī, Kahire, 1302, III, 222 — 240; IV, 55). Sulṭān Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf I. (1333 — 1354) İbn al-Ḫaṭīb'i Abu 'l-Ḥasan'ın yerine vezîr tâyin etmiştir. Sultanın vefatından sonra oğlu ve halefi Muḥammed V. (1354 — 1359)'in zamanında da vezârette kaldı. Bunun 1360 tarihinde sukutundan sonra, evvelâ Gırnata'da esir ve bilâhare sâbık sultan ile birlikte, sürgün olarak, 1362 senesine kadar, Fas (Salā'ya çekilmiş olarak)'ta yaşadı. Bu tarihte Marīnī'ler tarafından tekrar tahtına çıkarılmış olan Muḥammed V. (— 1391)'in vezîri olarak Gırnata'ya döndü. Hasımlarının kendisi için tehlikeli olan telkinleri dolayısı ile 1371'de Cebelitârık'tan Tlemsen'e, Sulṭān 'Abd al-'Azīz Abu 'l-Sa'īd (1366 — 1372; August Müller, bu ismi 'Abd al-'Azīz ve Abū 'l-Sa'īd nâmlarında iki zâta âit zanneder, bk. *Der Islam*, II, 669 v.d.)'in nezdine, kaçtı. Bunun üzerine Gırnata'da gıyâben dinsizlikten mahkûm edilerek iâdesi talep olundu. Fakat 'Abd al-'Azīz ile oğlu ve halefi Muḥammed III. al-Sa'īd (1372 — 1374) bu talebi reddettiler. Hâlbuki saltanat iddiasında bulunan Abū 'l-'Abbās al-Mustanṣir (1374 — 1384) İbn al-Ḫaṭīb'i kolayca teslim etti. Talebesi ve Gırnata'da vezîr olarak halefi olan Abū 'Abd Allāh (Brockelmann, II, 259, 'Ubayd Allāh) Muḥammed b. Zumruk (al-Maḳḳārī, IV, 274 — 322) tarafından idâre edilen muhakemenin devâmı esnâsında İbn al-Ḫaṭīb, bir gece hapishâne kapısını kırıp içeriye girmiş olan cellatlar tarafından, boğularak, öldürülmüştür. Bu katillerin çoğu vezîr Muḥammed b. 'Oṣmān'ın vekili Sulaymān b. Dā'ūd tarafından para ile tutulmuş bulunuyor ve böylece vezîr eski bir şahsî garezini tatmin etmiş oluyordu. Bu hareket ertesi gün halk

arasında büyük bir infiâli mûcip olmuştur. İbn al-Ḫaṭîb tarafından edebiyata, tasavvufa, felsefeye ve tıbba dâir vücûda getirilmiş olan 60 kadar eserden takriben üçte biri muhâfaza edilmiştir. Bunlar hakkında bilhassa Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico*, nr. 294, s. 334—347; Brockelmann, *GAL*, II, 260—263 ve burada zikredilen menbâlara mürâcaat edilmelidir. Bizim için en mühim olan eseri müteaddit cildlerden mürekkep bulunan büyük *al-İḥâṭa fî târîḫ Ġırnâṭa* („Gırnata tarihi") 'dır. Bu kitabın mühim bir kısmı ilim adamlarının hâl tercümelerini ihtivâ etmektedir ve muhtelif yazmaları ile hulâsalara nazaran tetkik ve tenkitten geçmiş tercümeli bir tab'ının vücûda getirilmesi arzuya şâyândır. Kahire 'de 1319 'da, 2 cild (üçüncüsü el'an mevcut değildir) olarak tab'edilmiş olan bir hulâsa nüsha kâfî gelmediği gibi, ispanyol isimleri husûsunda da hatâlıdır. El yazmaları hakkında bk. *Cat. Cod. Arab. Bibl. Acad. Lugd.-Bat.* (1907), II², nr. 1001 v.d. (s. 103 v.d.). Tarihe dâir olup, hulâsaları Casiri tarafından, *Bibliotheca*, II, 177—246 ve 246—319 'da dercedilmiş bulunan *al-Ḥulal al-marḳûma* ve *al-Lamḥa al-badrîya fî 'l-davla al-naṣrîya*, yukarıda izah ettiğimiz şekilde, tab'edilmeğe lâyıktır (bunlardan ikincisinin 1315 'te Tunus 'ta tab'edilmiş olduğu, Brockelmann tarafından, II, 710 'da kaydedilmektedir. Mamafih bu mâlûmat başka hiç bir yerde mevcut değildir ve aşağıdaki kitap ile karıştırılmış olduğu aşikârdır.). *Raḳm al-ḥulal fî Naẓm al-duval*, 1316 'da, Tunus 'ta, tab'edilmiştir. *Ḫaṭrat al-ṭayf fî riḥlat al-ṣitâ' va 'l-ṣayf*, Derenbourg (ve Casiri, I, 136ᵇ) ve Brockelmann 'a nazaran (s. 262), bir Afrika seyahatinin hikâyesi olmak icâp eder. Hâlbuki M. J. Müller (*Beiträge*, I, 14—41) 'in nüshası prens Abu 'l-Ḥaccâc 'ın Gırnata 'nın şark vilâyetlerinde, yapmış olduğu bir seyahatten bahsetmektedir. (*al-Maḳâla*) *muḳni'at al-sâ'il 'an al-maraż al-hâ'il*, 749 (1348/1349) senesi vebâsına (*ṭâ'ûn*) dâir olup, 1863 'te M. J. Müller tarafından *Sitzungsber. der Bayr. Akad. der Wissenschaften* (Casiri, Pons Boigues ve Brockelmann bu kitabı *Manfa'at al-sâ'il* ismi ile kaydetmektedirler) 'de neşr ve tercüme edilmiştir. 1866 'da M. J. Müller, *Beiträge*, I, 45—100 'de tamâmen neşredilmiş bulunan *Mi'yâr al-iḫtiyâr fî ẕikr al-ma'âhid va 'l-diyâr* 1325 'te tekrar Fas 'da neşredilmiştir. Mariano Gaspar Remiro neşretmekte olduğu *Rev. del Centro de Estudios Histór. de Granada y su Reino* (cild II v.dd.) 'da *Rayḥânat al-kuttâb va-nuc'at al-muntâb* unvanı altında büyük bir cild teşkil eden ve tekellüflü bir uslûp ile yazılmış bulunan siyâsî risâlelerden bir çoğunu, tercümeleri ile birlikte, 1912 'den itibâren, neşretmiştir. *Mufâḫarat* (*Mufâżalat*) *mâlaḳa va salâ*, M. J. Müller tarafından, *Beiträge*, I, 1—13 'de neşredilmiştir. Şam 'daki Ḥabîb al-Zayyât fihristinin 53. sahifesinde bir *Rawżat al-ta'rîf bi 'l-ḥubb al-şarîf li-Lisân al-Dîn al-Ḫaṭîb* zikredilmiştir. Münih 'te 421 numaralı yazma İbn al-Ḫaṭîb 'in bir kasîdesini ihtivâ etmektedir. Yine Münih 'te nr. 991 v.dd. 'da M. J. Müller 'in bir çok kopyaları vardır. *al-Ḥulal al-mavşîya fî ẕikr al-aḫbâr al-Marrâkuşîya* 'nin 1329 'da Tunus 'ta yapılmış olan alel'âde bir tab'ı, yanlış olarak, müellifimize atfedilmiştir (krş. *Rev. del Centro ...*, IV, 137 v.d. 'da neşredilmiş bulunan makale ile benim mütâleam). Bu kitabın baş tarafında İbn al-Ḫaṭîb 'in al-Maḳḳarî ile İbn Ḫaldûn 'a nazaran tertip edilmiş hâl tercümesine dâir oldukça kusurlu 14 sahife vardır. (C. F. SEYBOLD.)

İBNÜLHEBBÂRİYE. İBN AL-HABBĀRĪYA, NIẒĀM AL-DĪN ABŪ YA'LĀ MUḤAMMED B. MUḤAMMED (?—1115), Abbâsî emîri 'Îsâ b. Mûsâ [b. bk.] 'nın sülâlesinden meşhûr bir arap şâiridir (Şeceresi için bk. Wüstenfeld, *Tabellen*, W, 35). Ana tarafından büyük babası olan Habbâr 'a izâfeten kendisine bu isim verilmiştir. V. (XI.) asrın ortalarına doğru, Bagdad 'da doğmuş ve o sıralarda inkişâf hâlinde bulunan medreselerde ve kuvvetli bir ihtimâl ile, 459 (1067) 'da Nizâm al-Mulk tarafından te'sis edilmiş olan Niẓâmîya 'de tahsil etmiştir. Fakat ilâhiyat bahislerinden zevk almadığı için (krş. İbn al-Aṯîr, X, 71, 80), gençliğini Bagdad dış mahallelerinden Ḳuṭrabbul 'da pâyitahtın „zarâfet" meraklısı zengin gençleri ile işret âlemlerinde geçirdi. Ne yazık ki, bu temâslar onu, şiirlerinde alenen itiraf ettiği gibi, cinsî dalâletlere sevketmiştir. Gerçi şiirdeki büyük kabiliyeti, parlak zekâsı, arap lisanına hâkimiyetle tasarrufu, onu büs-bütün sukuttan kurtarmış ise de, para ihtiyâcı kendisini zamanın büyüklerinden, Cahîr-oğulları ile Niẓâm al-Mulk 'ün meddâhı olmağa mecbûr etmiştir. Hâlbuki neseb asâleti ve hicve olan fıtrî meyli onu bu tarzda medihlere pek az müsâit kıldığı için, çok geçmeden yüksek hâmîleri ile bozuştu. Ezcümle genç İbn Cahîr, 484 (1091) tarihinde, kayın pederi Niẓâm al-Mulk 'ün sâyesinde, ikinci defa olarak, halifeye vezîr olduğu zaman, bu inti'hap üzerine yazdığı acı bir hicviye, az bir zaman içinde, bütün halkın ağzında dolaşmağa başladı. Hicvini halifeye ve büyük nufûz sâhibi Niẓâm al-Mulk 'e de teşmil ettiği cihetle, bu hâdiseden zararsız kurtulabilmesi, pek nufûzlu bir şahsiyet olan Ṣadr al-Dîn Muḥammed al-Ḥûcandî 'nin şefâati sâyesinde kabil olmuştur. Bununla berâber Bagdad 'dan İsfahan 'a çekildi. Mamafih yeni hâmîleri vezîr Tâc al-Mulk ile Maǵd al-Mulk 'ün az bir zaman sonra ve Malikşâh 'ın vefatını tâkip eden karışık devirde, uğradıkları fecî âkıbet üzerine, artık İsfahan 'da da kalamadı. Nihâyet 490 (1096) 'dan beri, mizacı İbn al-Habbārîya 'nin rûhuna tamâmiyle tevâfuk eden Selçuklulardan Irânşâh 'ın idâresi altında bulunan Kirman 'a gitti. Bundan sonra ne gibi hâdiseler ile karşılaştığını sarîh bir surette, bilmediğimiz gibi, ölüm tarihi hakkında da muhtelif rivâyetler vardır. Sibṭ İbn al-Cavzî 509 (1115) 'da vefat ettiğini beyân eder ki, bunun hakikate uygun olması çok muhtemeldir.

İbn al-Habbārîya 'nin, İbn Ḫallikân 'a göre, dört cildden mürekkep olan *Dîvân* 'ı, ne yazık ki, elimize geçmemiştir ve bu o zamanların tarihi için dahi büyük bir kayıptır. 'Imâd al-Dîn *Ḫarîda* adlı eserine o *Dîvân* 'dan bir çok parçalar almıştır. İbn al-Habbārîya ayrıca şu eserlerin de müellifidir: 1. *Nata'ic al-fiṭna fî naẓm Kalîla va Dimna* unvanı ile *Kalîla va Dimna* 'nin manzûm bir nazîresi. Bu eser Bombay 'da 1307 de, taş-basması olarak, neşredilmiştir (krş. *Orientalische Studien Th. Nöldeke gewidmet*, I, 41 v.dd.). 2. *Fulk al-ma'ânî* adı ile 12 fasıldan mürekkep bir müntehabât (krş. Barthold, *Zapiski Vost. Otd. Imp. Arch. Obç.*, XVIII, 0144 v. dd.). 3. *Kalila va Dimna* tarzında ahlâka hizmet maksadını güden manzûm hikâyeleri ihtivâ eden *Kitâb al-Ṣâdiḥ va 'l-bâġim*. Bu manzûm eser şarkta büyük bir rağbet kazanmıştır. Müellif bunu 10 senede vücûda getirmiş ve Mezyedîlerden Ṣadaḳa b. Manṣûr 'a ithâf eylemiştir. Bu eser de Kahire 'de 1292 'de, Beyrut 'ta 1886 'da tab'edilmiştir.

Bibliyografya: metinde zikredilenlerden başka bk. İbn Ḫallikân, *Vafayât* (nşr. Wüstenfeld), nr. 687; *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldj.*, II, 65 ve *fihrist*; Brockelmann, *GAL*, I, 252 v.d.; *Suppl.*, I, 446 v.d.; Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, II, 171 v.dd.

İBNÜLHEYSEM. İBN AL-HAYṢAM, isminin tamâmı ABŪ 'ALÎ AL-ḤASAN B. AL-ḤASAN (ve yahut AL-ḤUSAYN) B. AL-HAYṢAM (965—1039), orta çağ eserlerinde ismi umûmiyetle ALHAZEN diye gösterilmiştir. 354 (965) senesine doğru Basra 'da doğmuştur ve bundan dolayı bâzan Abū 'Alî al-Baṣrî diye anılır. Kendisi asıl Mısır 'da çalışmış ve orada şöhret bulmuştur. Orada bir kaç sene Fâtımîlerden al-Ḥâkim 'in hizmetinde bulunmuş ve ona Nil 'in feyezanlarını tanzim ederek bu nehri sulama işinde kullanmayı te'mîn edecek bir plân teklif etmiş ise de, anekdot kabîlinden naklolunan bir fıkraya göre, bu plânın tatbikine me'mûr edilince, muvaffakiyetsizliğe uğrayıp, halifenin gazebini tahrik etmiş ve hattâ halifenin vefatına kadar işi deliliğe vurmak suretiyle onun gazebinin neticelerinden kurtulmuştur. Bu fıkra doğru veya yanlış olsun İbn al-Haysam her hâlde çok muktedir bir riyâziyeci ve bir mühendis idi. al-Ḥâkim 'in vefatından sonra hayatını riyaziye kitapları ve başka eserler istinsah etmek sureti ile kazanabildiğine dâir bir rivâyet vardır. 430 (1039) senesi sonlarına doğru Kahire 'de vefat etmiştir. İbn Abî Uṣaybi'a, İbn al-Haysam tarafından vücûda getirilmiş 200 (!) kadar riyâziye, fizik, felsefe ve tıp ilimlerine dâir eser zikretmektedir (İbn Abî Uṣaybi'a 'nın, bütün diğer arap tercüme-i hâl müelliflerinin ve vak'anüvislerin adet hususûndaki ihmalkârlıklarını kaynaklara mürâcaat ederken, aslâ akıldan çıkarmamak gerektir).

İbn Haysam 'in en mühim ve en meşhûr eseri *Kitâb al-manâẓir* olup, bu eser ilk defa Kamâl al-Dîn Abu 'l-Ḥasan al-Fârisî adlı bir diğer şark âliminin nazar-i dikkatini celbetmiş ve ona bir şerh yazarak *Tanḳîḥ al-manâẓir* ismini vermiştir (1320). *Kitâb al-manâẓir* 'ın metnini de, satırlar arasında, ihtivâ eden bu eser 1948 (1347/1348) senesinde Haydarâbâd 'da tab'edilmiştir.

İbn Haysam 'in garpta ilk tercüme ve neşrolunan eseri *Kitâb al-manâẓir* 'i değil, şafak ve fecr üzerine yazdığı bir risâle olup, belki Gerardo di Cremona tarafından, *De Crepusculis et Nubium Ascensionibus* ismi ile, ilk defa olarak, 1542 senesinde Lisbonne 'da neşredilmiştir. *Kitâb al-manâẓir* 'in garba nasıl ve ne vakit intikal edip, *Opticae thesaurus Alhazeni arabis libri septem nunc primum editi* ... adı ile kimin tarafından tercüme edildiği henüz bilinmemekle berâber, 1572 yılında Bâle şehrinde yukarıda ismi geçen risâlesi (ki ancak 5 sâhifedir) ve Vitelo 'nun yine *Manâẓir* 'a dâir *Thuringopolonis opticae* adlı eseri ile aynı cild içinde Fredrich Risner tarafından neşredilmiştir (bk. *Isis* XXXIV, 403—406).

İbn Haysam 'in en baş eseri olan *Kitâb al-manâẓir* 'i, vâkıa Aristo 'nun Meteorologie 'si ile Euclides ve Batlamyus 'un esâsâtından istifâde ile yazılmış olmakla berâber, bu eserlere fâik cihetleri yok değildir. Bilhassa eserde bahis mevzuu olan ziyâ hâdiseleri hakkındaki nazariyat ve hesâbât, en az 6 asır, garp ilim âlemi üzerine müessir olmuştur. Bunun lâtince tercümelerinden Roger Bacon ile Kepler bir dereceye kadar istifâde etmiş oldukları hâlde, John Peckham 'ın *Perspectiva communis* isimli eseri İbn Haysam 'in eserinden eksik bir hulâsadan ibârettir. Esâsen XIII. asrın nihâyetinde fiziğin ziyâ bahsi üzerinde şarkta

ve garpta mühim çalışmalar görülmüştür. Nitekim ismi yukarıda geçen Vitelo'nun eseri de İbn Haysam'den alınmış ve onun verdiği neticelerden daha başka neticelere vâsıl olamamış bir eserdir (bu eser, Risner tab'ından evvel, Nurenberg'de 1535'te tab'edilmiştir). İbn Haysam bu mühim eserinde evvel-i emirde eskilerden bir çoğunun zannettiği gibi görmeyi te'min eden ziyâ şuâlarının gözümüzden çıkmadığını, bil'akis görülen eşyâdan çıkarak gözümüze geldiği zikredilmekte olduğu gibi, gözün tavsif ve târifini ve rü'yetin o zamana kadar bilinen târif ve izahlarının en mükemmelini de orada buluruz. Fakat İbn Haysam gözün basar hassasını te'min eden kısmın adese olduğunda ısrar ve iki gözün birden aynı cismi tek olarak görmesini de izah etmiştir. Ziyânın in'ikâsı bahsinde kürevî ve parabolik aynalarda in'ikâs hâdiselerini tetkik eylemiş, diğer taraftan in'ikâs-i ziyâda vurûd zâviyesi ile in'ikâs zâviyesi arasındaki nisbet ve adeselerin büyütücü kuvvetleri hakkında mâlûmat verildiği gibi, şafak ve fecrin güneşin ufuktan ancak 19 derece aşağıda iken başladığını söylemiş ve güneş ile ayın ufka yakın olunca cirimlerinin büyümesini doğru bir surette izah eylemiştir. Karanlık odayı ilk defa, bâzılarının dediği gibi, Levi ben Gerson (1288—1344) değil, ondan üç asır evvel İbn Haysam kullanmıştır.

İbn Haysam'in ziyânın in'ikâsı bâbında en mühim bahsi, avrupalılarca Alhazen meselesi diye meşhûr olan meseledir. Bu mesele şundan ibârettir: bir satıh üzerinde bir dâire ve bu dâirenin hâricinde iki nokta alalım; şimdi bu dâire üzerinde öyle bir nokta bulalım ki, bu noktayı diğer iki noktaya birleştiren müstakîm hatlar dâirenin o noktadan geçen nısıf kutru ile kesilince müsâvî zâviyeler teşkil etsin. Bu nazarî mesele şu amelî meseleye ircâ olunur: bir üstüvanî ayna ve bir eşyâ alalım, bu eşyâyı aynada görmek için gözün alacağı vaziyetin tâyininde o meselenin halli dördüncü derecede bir muâdeleye ih iyaç gösterir ki, İbn Haysam bunu bir dâire ve kat'ı mükâfinin (hyperbole) birbirleri ile kesişmesi suretiyle halletmiştir. İşte Alhazen dâvâsı diye riyâziyât tarihinde meşhûr olan dâvâ budur. Bundan başka bu eserde ziyânın şeffaf vasatlardan geçmesi hâlinde in'ikâs hâdisesi de tetkik edilmiştir. Bu eserin arapça metni henüz basılmamış olduğu için bâzı müsteşrikler, hattâ Max Meyerhof (bk. *Legacy of Islam*, s. 334) bile, bu yazmanın asıl arapça nüshasının kaybolduğunu söylerler. Hâlbuki eser yukarıda söylediğimiz şârih Kamâl al-Dîn Fârisî'nin eserinde mevcut olduğu gibi, İstanbul'da Fâtih, Topkapısarayı ve Ayasofya kütüphânelerinde de vardır (bu yazmalar hakkında mâlûmat için bk. Muṣṭafa Naẓîf Bey, *al-Ḥasan İbn al-Haysam*, Kahire, 1361 = 1942).

İbn Haysam'in bu mühim eserinden başka *Kitâb al-aẓlâl* adlı bir eserinde küsûf ve husûftan bahsedilmekte olduğu gibi, *Kitâb fi 'l-marâya al-muḥriḳa* isimli kitabında verdiği mâlûmat eski yunanlı ulemânın verdiği mâlûmatın kat-kat üstündedir (bk. bibliyografya). İbn Haysam'in fizikte ve astronomide bir çok eserleri daha vardır. Bunlardan E. Wiedemann makaleler şeklinde bahsetmiştir ki, aşağıda sıra ile yazılmıştır. *Über die Beschaffenheit der Schatten* (*fî kayfiyat al-aẓlâl*), almanca tercümesi parça hâlinde, E. Wiedemann tarafından, *Beiträgen z. Gesch. d. Naturwissensch.* XIII'te neşredilmiştir (*Sitzungsberichte der phys.-mediz. Sozietät in Erlangen*, 1907, XXXIX, 226 v.dd.; *Über parabolische Hohlspiegel* (*fi 'l-Marâyâ al-muḥriḳa bi 'l-ḳuṭû'*), almanca tercüme olarak J. L. Heiberg ve Wiedemann tarafından, *Biblioth. mathem.*'de neşredilmiştir (1910, 3. seri, X. cild s. 201 — 237; *Über sphärische Hohlspiegel, fi 'l-Marâyâ al-muḥriḳa bi 'l-dawâ'ir*). Wiedemann tarafından almancaya tercüme (*ayn. esr.*, s. 293 — 307; *Über die Ausmessung des Paraboloides, fî Misâḥat al-mucassam al-mukâfi*); H. Suter tarafından tercüme ve şerhedilerek neşrolunmuştur (*Biblioth. mathem.*, III. takım, 1912, XII, 289 — 332; eserlerinden alınmış parçalar *Über den Ort* (*oder Raum*) (*fi 'l-Makân*), *über ein Zahlenproblem* (*fî Mas'ala 'adadîya*), *über einen Satz der Banû Mûsâ* (*fî Şakl Banî Mûsa*), *über die Elemente der Ausmessung* (*fî Uṣûl al-misaḥa*), E. Wiedemann tarafından almancaya tercüme ve *Beiträge z. Gesch. d. Naturwissensch.*'de XLI, neşredilmiştir (*Sitzungsberichte der phys.-mediz. Sozietät in Erlangen*, 1909, XLI, 1 — 25).

Bu eserler arasında *Kitâb fî hay'at al-'âlam* isminde bir eseri vardır ki, islâm âlemini asla alâkadar etmediği hâlde, hıristiyan ve yahudi ilim âleminde çok meşhûr olmuş ve arapçadan ispanyolcaya ve ibrânîye ve ibrânîden lâtinceye tercüme edilmiştir (M. Steinschneider, *Notice sur un ouvrage astronomique inédit d'Ibn Haitham*, *Bulletin Boncompagni*, 1881, XIV, 721 ve 1883, XVI, 505; bk. bir de P. Duhem, *Système du Monde*, II, 119). İbn Haysam'in bu eserinde semânın harekâtı hakkında ileri sürdüğü nazariye bütün garp ve garp astronomları için orta çağlar boyunca klâsik bir nazariye olarak kalmıştır.

Bibliyografya: Bilhassa en son ve en mükemmel eser, Muṣṭafa Naẓîf Bey'in *al-Ḥasan İbn al-Haysam* isimli eseridir ki,

Mısır'ın o vakitki muhit ve şerâiti nazar-i dikkate alınarak, gâyet müdekkikane bir tarzda, yazılmıştır. Bundan başka bk. İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. Müller), II, 90 — 98; İbn al-Ḳifṭî (nşr. Lippert), s. 165 — 168; Enrico Narducci, *Intom ad uno traduzione Italiana fatta nel secolo XIV del trattato d'optica d'Alhazen...*; E. Wiedemann, *Ibn al-Haysam, ein arabischer Gelehrter* (J. Rosenthal şerefine ayrıca neşredilmiş nüsha, Leipzig, 1906); ayn. mll., *Zu Ibn al-Haithams Optik* (*Archiv für die Gesch. d. Naturwissensch. u. d. Technik*'in ayrıca neşredilmiş nüshası, 1910, 3 cild); Woepcke, *L'algèbre d'Omar Alkhayyâmî*... (Paris, 1851), s. 73 — 76; Brockelmann, *GAL*, I, 469; *Suppl.*, I, 851 — 854; Suter, *Abhandlgn. z. Gesch. d. mathem. Wissensch.*, X, 91 — 95, XIV, 169 — 170; ayn. mll., *The mathematiker und astronomen der araber* (1900 — 1902), s. 91—95; E. Gerland, *Geschichte der Physik* (1913), s. 160 v.d.

(H. SUTER.)

[Bu makale A. ADNAN-ADIVAR tarafından tevsî ve ikmâl edilmiştir].

İBNÜL'İBRÎ. BARHEBRAEUS (BAR EBHRÂYÂ, İBN AL-'İBRÎ) GREGORIUS ABU 'L-FARAC (1226—1286), arap tarihçisi ve süryânî edebiyatının son klâsik müellifi olup, 1226'da Melitene-Malatîya'da vaftiz edilmiş bir yahudi doktorun sulbünden dünyaya geldi; bunu ifâde eden lekabı ile şöhret bulmuş ise de, bu lekab ile aslâ iftihar etmezdi; o devirde kendi dindaşları arasında pek az bilinen ibrânîye vukûfu da babasının yahudi olmasındandır. Nitekim Yûsuf hakkındaki bir *Midrash*'ı asıl metinden tetkik etmeğe de böylelikle muvaffak olmuştur (bk. *Ethicon*, nşr. Becan, 489, 14). Bir hıristiyana şerefli bir meslek açan yegâne yolun ancak silk-i rûhânî olmasına ve bidâyetten beri bu husûs için hazırlanmasına rağmen, babasının nezâreti altında tıbbî bilgileri de öğrenmekten geri kalmadı ve dine taallûku olmayan ilimlerden bahseden arapça eserleri tetkik etti. Yurdunu sarsan moğul dalgası gençlik devrine tesâdüf eder. Bununla berâber, kendisi ve âilesi istilânın meş'ûm âkıbetinden, bir derece, kurtulabildiler. Filhakika babası doktorluk ile moğul generallerinden birinin teveccühünü kazandı ve ona Harput'a kadar refâkat etti. Vazifesine nihâyet verildikten sonra, frankların hâkimiyetlerinin hâlâ devam ettiği ve daha büyük emniyet bahşeden Antakya'ya çekildi. Barhebraeus orada keşişliğe başladı; 14 eylûl 1246'da kendisine Gubos piskoposluğu tevcih olundu. Az sonra, iki rakip patriğin intihabı kilisesinde bir rafz tevlid ettiğinden, terfi'an, daha ehemmiyetli olan Haleb piskoposluğuna getirildi; sonra muhâlif fırkanın reisi tarafından azledildi. Buna rağmen, mahâreti sâyesinde kendisine galebe eden kimse ile arasını düzeltmeğe muvaffak oldu. 1264'te yeni patrik İgnatius onu Mafr^eyânâ yahut Tagrît'in katolikosu olarak tâyin etti; binâenaleyh eski İran imparatorluğu Ya'ḳûbî'lerinin yüksek reisliğine getirilmiş demekti. İdâre ettiği piskoposluk dâiresi, moğul akınından çok zarara uğradığından, vazifesi onu mütebâkî hayatının büyük kısmını rûhânî ziyâretlere hasretmeğe mecbûr etti. 1286 senesi temmûzunun 29—30. gecesi Azerbaycan'da Merâga'da vefat etti. Meşgûliyetlerine ve vazifesinin yorgunluklarına rağmen, Barhebraeus hakikatte yeni hiç bir şey ihtivâ etmemekle berâber, halkın bütün fikrî fizyonomisini doğru olarak aksettiren bir çok yazıları kaleme almak için vakit buldu. Biz burada onun ilâhiyâta, felsefeye, süryânî gramer ve süryânî şiirlerine taallûk eden eserlerinden mufassalan bahsedemeyiz. Umûmî tarihinde, hilkatten zamanına kadar olan devrin siyâsî tarihinden bahseden birinci kısmının islâm harsı ile pek sıkı münâsebeti mevcuttur. İslâm tarihi için arap ve acem menbâlarından istifâde etmiştir. Moğul devri için (*Chronicon syr.*, nşr. Becan, s. 555, 14) de 683 (1284)'te ölmüş olan Şams al-Dîn Ṣâḥib Dîvân Cuvaynî'nin tarihini zikreder. Ölümünden bir az evvel, Barhebraeus, bâzı ileri gelen müslümanların ricâsı ile, umûmî tarihinin birinci kısmının arapça tercümesini kaleme aldı. Bu tercüme, eserin asıl nüshasının hulâsası olmakla berâber, süryânî tarihî vekayiinde bilindiği farzolunan İncil tarihine âit parçaları ve arapların tıbbî ve riyâzî eserlerine müteallik kısımları ihtivâ etmektedir. Eserin ismi *Muḫtaṣar târîḫ al-duval* (*Historia orientalis* autore Gregorio Abu 'l-Pharagio, nşr. E. Pococke, Oxoniae, 1663, *Suppl.*, 1672, nşr. Ṣâlḥânî, Beyrut, 1890)'dir. Eserin arapçaya tercüme edilmemiş olan ikinci ve üçüncü kısımları, Nesturîleri de nazar-i itibâre alarak, 1285'e kadar garpta monophysite patriklerin ve 1286 senesine kadar şarkta Tagrît'in monophysite Mafr^eyânâ'ları idâresi altındaki hıristiyan kilisesi tarihini izah ederler. Müellifin kardeşi Barṣaumâ, eseri, Barhebraeus'un hayatı hakkında yazdığı bir ilâve ile 1288'e kadar tezyil ederek tamamlamıştır. Bilâhare birinci kısım 1495'e ve ikincisi 1496'ya kadar devam ettirilmiştir (*Chronicon ecclesiasticum*, nşr. J. B. Abbeloos ve Th. J. Lamy, 3 cild, Lovanii, 1872 — 1877). Barhebraeus felsefi eserleri için de, kısmen olsun, arap menbâlarından istifâde etti; İbn Sînâ'nın *Kitâb al-İşârât va 'l-tanbihât*'ını ve Aṯîr al-Dîn al-

Abharî'nin *Zubdat al-asrār*'ını süryânîye tercüme etti. Tıbba âit eserleri, bunlar meyânında tercümesi itmâm edilmemiş olan İbn Sînā'nın *Ḳānūn*'u ile, hulâsaten tercüme edilmiş *al-Adviya al-mufrada*, tamâmiyle arap eserlerinden muktebestir. Nihâyet *Keşābhā dᵉ ṣunnāyē Meġaḥḥechānē* (*Laughable stories*; süryânî metin, ingl. trc. E. W. Budge, London, 1896) adlı eseri *adab* denilen edebiyat tarzı ile münâsebettardır. Bu sonuncu eser, *Kitāb daf' al-hamm* unvanı ile, arapçaya tercüme edilmiş ise de, şimdi bir nüshası yoktur (Paris, anc. fonds 160, Wright, *ayn. esr.*, 281, nr. 2, de Slane'da mevcut değildir).

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Geschichte der arab. Ärzte*, nr. 244; ayn. mll., *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 363; Leclerc, *Histoire de la méd. arabe*, II, 147; Th. Nöldeke, *Orient. Skizzen*, s. 263 — 273; L. Cheikho (*al-Maṣrik*, Beyrut, 1898, I); W. Wright, *A short History of Syriac Literature*, s. 265 — 281; R. Duval, *La Littérature Syriaque*, s. 409 — 411; Brockelmann, *GAL*, I, 349; *Suppl.*, I, 591; ayn. mll., *Gesch. d. christl. Literaturen des Orients*, s. 60 — 62; Barhebraeus, *Syr. Grammatik* (2. tab., s. 138 v.d.)'te onun basılmış olan süryânî eserleri sayılmıştır (bir de Gregor Bar Hebraeus, *Buch der pupillen*, nşr. Curt Steyer, Leipzig, 1908, doktora tezi). (C. Brockelmann.)

İBNÜLKADI. İbn al-Ḳāḍī, Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed b. 'Alī b. 'Abd al-Raḥmān b. Abī 'l-'Āfiya al-Miknāsī (1552—1616), İbn al-Ḳāḍī nâmı ile mârûftur. Fas'ta büyük Zenāṭa kabîlesine mensûp Mūsā b. Abi 'l-'Āfiya al-Miknāsī'nin ahfâdındandır ve 960 (1552/1553) tarihinde doğmuştur. Hukûkşinas, edip, müverrih, şâir ve bilhassa riyâziyecidir. Babasından ve Abu 'l-'Abbās al-Mancūr, al-Ḳaṣṣār, Abū Zakarīyā Yaḥya al-Sarrāc, İbn Mucbir al-Massārī, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Callāl, Aḥmed Bābā ve Merrâküş müftîsi Abū Muḥammed 'Abd al-Vahhāb al-Sicilmāsī gibi üstâdlardan ders görmüştür. Sûfî Abu 'l-Maḥāsin al-Fāsī ile münâsebeti vardı ve onun derslerine devam etmekte idi. Haccetmek üzere, ilk defa şarka gittiği zaman, İbrāhīm al-Alḳamī, Sālim al-Sanhūrī, Yūsuf b. Facla al-Zarḳānī, Yaḥya 'l-Ḥaṭṭāb ve Badr al-Dīn al-Ḳarāfī v.b.'nın derslerini tâkip etti. 991 (1583) tarihinde, ikinci defa şarka giderken, hıristiyan korsanlar tarafından, 14 şâbân 994 (31 temmûz 1585)'te esir edildi. 20.000 onsluk fidyesi, Sultān Abu 'l-'Abbās al-Manṣūr al-Sa'dī tarafından, 17 receb 995 (23 hazîran 1587)'te ödendiğine göre, 11 ay esir kalmış ve bu müddet zarfında mahrûmiyetler ve fenâ muâmeleler ile karşılaşmıştır. Salā (Salé)'da kadılıkta bulunduktan sonra azledildi ve Fas'ta yerleşerek faâliyetini al-Abbārīn câmiinde ders vermeğe hasretti. Talebeleri arasında Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Yūsuf al-Fāsī'yi ve bilhassa kendisinin cenâze namazını kıldırmış olan *Nafḥ al-ṭīb* müellifi Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Maḳḳarī'yi zikretmek icâp eder. 6 şâbân 1025 (19 ağustos 1616)'te Fas'ta vefât etmiş ve Bāb al-Cīsa civârında defnedilmiştir.

Hâl tercümesini yazmış olanlar tarafından zikredilmiş bulunan 13 eseri meyânında yalnız aşağıdakiler bilinmektedir:

1. *Cazvat al-iḳtibās fī man ḥalla min al-a'lām madīnat Fās*, Fas'ta yaşamış olan büyük adamlar ile âlimlerin, alfabe sırasına göre, hâl tercümelerini ihtivâ eder ve 1309'da Fas'ta neşredilmiştir. 2. *Durrat al-ḥiḳāl fī asmā' al-riḳāl*, İbn Ḫallikān'ın *Vafayāt al-a'yān*'ını tamamlayan ve hicretin XI. asrında (XVII.) nihâyet bulan hâl tercümesi lûgatidir (Cezayir Üniversitesi kütüp., nr. 2022). 3. *Laḳṭ al-farā'id min lufāẓat al-favā'id*, İbn Ḳunfuẕ'un *Ṭabaḳāt*'ının zeylidir. Bu eserde her asır on kısma ayrılmıştır ve her kısımda, gâyet muhtâsar on hâl tercümesi bulunmaktadır (husûsî kütüp.). 4. *al-Muntaḳā 'l-maḳṣūr 'alā ma'āṣir* (yahut *Maḥāsin*) *al-Ḫalīfa Abi 'l-'Abbās al-Manṣūr*, Sultan Manṣūr'u medhetmek maksadı ile yazılmış bir tarih olup, al-Vafrānī'nin *Nuzhat al-Ḥādī* ve al-Salāvī'nin *al-İstiḳṣā'* adlarındaki eserlerinin kaynağıdır.

Bibliyografya: *Cazvat al-iḳtibās*'ın baş tarafında bulunan hâl tercümesi (Fas, 1309); al-Ḳādirī, *Naṣr al-maṣānī* (Fas, 1310), I, 128; al-Vafrānī, *Ṣafva* (Fas, ts.), s. 77; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), III, 133; R. Basset, *Recherches bibliographiques sur les sources de la Salouat al-anfās* (Cezayir, 1905), s. 21; Moh. Ben Cheneb, *Étude sur les pers. ment. dans l'djāza de Sidi 'Abd al-Qādir al-Fāsī* (Paris, 1907), nr. 307; Huart, *Litt. ar.*, s. 383; Brockelmann, *GAL*, II, 457; *Suppl.*, II, 678 v.d.

(Moh. Ben Cheneb.)

İBNÜLKALÂNİSÎ. İbn al-Ḳalānisī Abū Ya'lā Ḥamza b. Asad al-Tamīmī (?—1160), Şam'ın mârûf bir âilesine mensûp arap müverrihidir. 555 (1160) senesinde bu şehirde vefat etmiştir. Hilāl al-Ṣābi'in 448'de nihâyet bulan tarihini 555 senesine kadar devam ettirmiş ve eserine, kısaca, *Ẕayl* adını vermiştir. Bu eserden, müteâkip müellifler tarafından, çok defalar iktibaslarda bulunulmuştur. Oxford'da mevcût olup, 363 senesi ile başlayan ve baş tarafı eksik olan yazmasına dayanılarak, H. F. Amedroz tarafından, 1908'de neşredilmiştir (krş. nâşirin mukaddimesi).

İBNÜLKASIM. İbn al-Ḳāsim, Abū 'Abd Allāh 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḳāsim al-'Utaḳī (? — 806), imam Mālik'in en büyük ve en değerli talebesidir. Hocasının derslerine 20 sene devam etmiş ve Mālik'in vefatından sonra, en büyük mâlikî imamı addedilmiştir. Mâlikî mezhebinin, bugün üstün bir vaziyette bulunduğu Magrib'de intişârı onun sâyesinde olmuştur. 191 (806) senesinde Kahire'de vefat etmiştir.

Mâlikîlerin başlıca kitaplarından biri olan *Mudavvana* umûmiyetle İbn al-Ḳāsim'a atfedilmektedir. Bu eser, önce, Asad b. al-Furāt tarafından, Mālik b. Anas'in mezhebi hakkında sorulmuş olan suâllere İbn al-Ḳāsim'ın vermiş olduğu cevaplardan mürekkep olarak, Asad b. al-Furāt tarafından tertip edilmiştir. Bilâhare, Ḳayravān kadısı Saḥnūn Abū Sa'īd al-Tanūḫī (ölm. 240 = 854) bunu istinsah etmiştir. İbn al-Ḳāsim, 188 (804)'de Saḥnūn ile buluştuğu zaman, ona yapılacak bir çok tashihlerden bahsetmiş, Saḥnūn da onun vefatından sonra, esere kat'î şeklini vermiştir. Binâenaleyh *Mudavvana*, İbn al-Ḳāsim'ın mâlikî mezhebi hakkında vermiş olduğu izâhatın Saḥnūn tarafından tertip ve mukabelesinden meydana gelmiştir. Eser 1323 (1905)'te Kahire'de, 20 cild olarak, tab'edilmiştir. Bir çok mâlikî âlimleri *Mudavvana*'ye şerhler yazmışlardır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 320; İbn Ḫallikān, *Biografical Dictionary* (trc. M. G. de Slane) Paris, 1843, II, 86 v.dd.; İbn al-Nāci, Asad b. al-Furāt'ın hâl tercümesi (*Ma'ālim al-īmān*, Tunus, 1320, II, 17); Houdas ve R. Basset tarafından, *Mission de Tunisie*'de, tercüme ve neşredilmiştir: 2. kısım, s. 104 — 143; M. B. Vincent, *Etudes sur la loi musulmane* (*Rite de Malek*), Paris, 1842, s. 38 v. dd.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 176 v.d.; *Suppl.*, I, 299. (Th. W. Juynboll.)

İBNÜLKASİMÜLGAZZÎ. İbn al-Ḳāsim al-Ġazzī, Şams al-Dīn Abū 'Abd Allāh Muḥammed (?—1512), şâfi'î âlimidir. al-Nasafī (Kâtib Çelebî, IV, 222)'nin meşhûr *Aḳā'id*'ine hâşiyeler (bu hâşiyeler bugün elimizde değildir) ve Abū Şucā'ın islâm fıkhı hakkındaki risâlesine bugün dahi pek meşhûr olan bir şerh yazmıştır. Şarkta müteâdit defâlar tab'edilmiş bulunan bu şerh, L.W.C. van den Berg tarafından tab' ve tercüme edilmiştir (*Fatḥ al-Qarīb, Commentaire sur le précis de jurisprudence musulmane d'Abou Chodjâ' par Ibn Qâsim al-Ghazzi*, Leiden, 1894); krş. E. Sachau, *Muhammedanisches Recht nach schafiitischer Lehre*, Berlin, 1897. 918 (1512) senesinde vefat etmiştir. (Th. W. Juynboll.)

İBNÜLKAYSERÂNÎ. İbn al-Ḳaysarānī, bu isim ile mârûf iki zât vardır:

1. Abu 'l-Faẓl b. Muḥammed b. Ṭāhir al-Maḳdisī, 448 (1058) senesinde doğmuş ve 507 (1113) tarihinde vefat etmiş, arap nahivcilerindendir. Eserlerinden biri olan *K. al-Ansāb al-muttafiḳa fi 'l-ḫaṭṭ al-mutamāṣila fi 'l-naḳṭ va 'l-ẓabṭ*, de Jong tarafından, *Homonyma inter nomina relativa* (Leiden, 1865) unvanı ile, neşredilmiştir. Bu eserin yazmaları ve bası Brockelmann tarafından daha mufassal hâl tercümesi mâlûmatını da ihtivâ eden *GAL* (I, 355) ve *Suppl.* (I, 603 v.d.)'da gösterilmiştir. Bu müellifin şu eserleri de neşredilmiştir: *Kitāb al cam' bayna kitābay Abī Naṣr al-Kalābāẕī va Abī Bakr al-İṣfahānī fī ricāl al-Buḫārī va Muslim* (Haydarâbâd, 1323).

2. Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Naṣr, Şaraf al-Dīn, 478 (1085) tarihinde Akkâ'da doğmuş ve 548 (1153) senesinde Şam'da ölmüş arap şâiri. Krş. İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenfeld, nr. 688.

İBNÜLKELBÎ. [Bk. KALBÎ.]

İBNÜLKIFTÎ. İbn al-Ḳifṭī, Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Yūsuf al-Ḳifṭī, Camal al-Dīn lekabı ile anılır ve 568 (1172)'de yukarı Mısır'da Ḳift [b. bk.]'ta doğmuştur. Genç yaşında Kahire'ye gelip, orada arap ve islâm ilminin muhtelif şûbelerini tahsil etmiş ve daha sonra tahsiline babasının 583 (1187)'te yüksek bir idârî vazifeye tâyin edilmiş olduğu Kudüs'te devam eylemiştir. Orada 15 sene kadar kaldıktan sonra, Haleb'e gitmiş, 10 sene münhasıran edebiyat ile meşgûl olmuş ve bilâhare 610 (1213) senesinde, mâliye işlerinin başına getirilmiştir. 613 ile 616 arasında, üç senelik bir fâsıla müstesnâ olmak üzere, 628 (1230) senesine kadar, bu me'mûriyette kaldı. Bundan sonra tekrar 5 sene resmî bir işi olmaksızın, edebî eserler te'lifi ile meşgûl oldu. 633 (1236) tarihinde, al-Malik al-'Azīz tarafından vezîr tâyin edildi ve ölüm yılı olan 646 (1248) senesine kadar, bu yüksek makamı muhâfaza eyledi. Resmî mevkii ona kendi ilmî faâliyeti hâricinde başka ilim adamlarına da faydalı olmak imkânını vermiştir. Bu meyânda mogullardan kaçmış olan Yāḳūt [b. bk.] ile alâkadar olmuştur. Yāḳūt müteaddit yerlerde bunu minnetle ifâde etmektedir. Aralarında tarihe dâir olanların mühim bir yer işgâl ettiği bir çok eserlerinden (Kahire tarihi, Yemen tarihi, Magrib tarihi, Selçuklular tarihi v.b.) yalnız biri elimize geçmiştir. Fakat bu da bir hulâsa şeklindedir. Eserin aslının *Kitāb iḫbar al-'ulamā' bi-aḫbār al-ḥukamā'* ismini

taşıdığı zannedilmektedir. Hâlbuki al-Zavzanī tarafından yapılmış olan hulâsanın ismi *al-Muntaḫabāt al-multaḳaṭāt min Kitāb Tārīḫ al-ḥukamā'*'dır, fakat daha ziyâde *Tarīḫ al-ḥukamā'* ismi ile tanınmaktadır. J. Lippert (bk. bibliyografya) tarafından neşredilmiş olan eser (1326'da Kahire'de de basılmıştır) en eski zamanlardan, müellifin devrine kadar, tabîp, hey'et âlimi ve feylesof olmak üzere, 414 şahsın hâl tercümesini ihtivâ etmektedir. Arapların yunan eserlerine olan vukufları hakkında tükenmez bir vesîka menbaı teşkil ve hattâ kadîm Yunanistan'a dâir klâsik me'hazlarda bile bulunmayan mâlûmatı ihtivâ etmesi itibârı ile, bu kitap husûsî bir ehemmiyeti hâiz bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Ibn al-Ḳifṭī's tārīḫ al-ḥukamā'*. Auf Grund der Vorarbeiten August Müller's herausgegeben von Prof. Dr. Julius Lippert, Leipzig, 1903 (bu kitabın mukaddimesinde daha mufassal bibliyografya mâlûmatı vardır); Yāḳūt, *İrşād* (nşr. Margoliouth), V, 477 v.dd. (E. MITTWOCH.)

İBNÜLKÛTİYE. İBN AL-ḲŪṬĪYA, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. 'OMAR B. 'ABD AL-'AZĪZ B. İBRĀHĪM B. 'ĪSĀ B. MUZĀḤİM (? — 977), daha ziyâde „Goth kadının oğlu" demek olan İbn al-Ḳūṭīya nâmı ile mâruftur. 'Omar b. 'Abd al-'Azīz'in azâd edilmiş kölesi olan büyük babası 'Īsā, bir ispanyol prensesi ve Gotlar kıralı Oppas (İbn Ḳūṭīya'ye nazaran Olemundo)'ın Sāra adlı kızı ve Witiza'nın torunu olan bir kadın ile evlenmişti. Bu kadın, amcası Ardabast'ı şikâyet etmek üzere, Şam'a, halife Hişām b. 'Abd al-Malik'in nezdine gitmiştir. 'Īsā, zevcesi ile berâber, İspanya'ya gönderildi ve halefleri İşbīlīya'de ikâmet ettiler. İbn al-Ḳūṭīya Kurtuba'da doğdu ve âilesinin oturduğu İşbīlīya'de, Muḥammed b. 'Abd Allāh b. al-Ḳūn, Ḥasan b. 'Abd Allāh al-Zubayrī, Sa'īd b. Cābir v.b.'nın nezâreti altında tahsil etti: bilâhare doğduğu şehre gitti ve Ṭāhir b. 'Abd al-'Azīz, Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb b. Muġīṯ, Muḥammed b. 'Omar b. Lubāba, Ḳāsim b. Aṣbaġ, Muḥammed b. 'Abd al-Malik b. Ayman v.b. gibi muallimlerin derslerini tâkip ederek tahsilini ikmâl eyledi. Talebesi arasında kadı Abu 'l-Ḥazm Ḫalaf b. 'Īsā al-Vaşkī, müverrih İbn al-Farażī v. b. bulunmaktadır. *Amālī* müellifi Abū 'Alī al-Ḳālī tarafından, memleketin en büyük âlimi olmak üzere, halife al-Ḥakam II.'e takdim edilmiş ve kadılıkta bulunduktan sonra, Kurtuba *şurṭa*'sına me'mûr edilmiştir. Lisan ve sarf âlimi, müverrih ve hattâ şâir olan İbn al-Ḳūṭīya'nin hadîs ve fıkıh ilimlerine pek vukûfu yok idi. Mamafih fıkıh meselelerinde lisan bakımından husûsî bir güçlük arzeden yerler hakkında mütâleasına mürâcaat edilirdi. Çok yaşlı olarak, 23 rebiyülevvel 367 (6 teşrin II. 977)'de çarşamba günü, Kurtuba'da vefat etmiştir.

Şu eserleri vücûda getirmiştir: 1. *Tārīḫ fatḥ* (yahut *iftitāḥ*) *al-Andalus*, islâmlar tarafından fethinden halife 'Abd al-Raḥmān III. devrine kadar olan müddete şâmil İspanya tarihi olup, Madrid Akademesi tarafından 1868'de tab' ve O. Houdas tarafından, *Recueil de textes...*, I, 219—280'de, neşredilmiştir (Paris, 1889; *Public. de l'école des langues or. viv.*, 3. seri, cild V). Paris'teki el-yazmasından (Bibl. Nat., de Slane, *Cat.*, nr. 1867) iktibas edilmiştir. Aynı yazmadan, Cherbonneau, *Histoire du règne d'Elhakam fils de Hicham* (*JA*, 1853, I, 458 v.dd.). 2. *Kitāb al-af'āl*, sülâsî ve rubâî fiiller lûgati (nşr. Guidi, Leiden, 1894: *Il libro dei verbi*).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 512; İbn al-Farażī, *Tārīḫ 'ulamā' al-Andalus*, s. 370, nr. 1316; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, s. 102, nr. 223; al-Ṣa'ālibī, *Yatīmat al-dahr* (Şam, 1304), I, 411; al-Fatḥ b. Ḫāḳān, *Maṭmaḥ al-anfus* (İstanbul, 1302), s. 58; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 84; Dozy, Ibn Adhārī, *al-Bayano 'l-mogrib*, mukaddime, s. 28; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber d. Araber*, s. 46, nr. 141; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, 83, nr. 45; Brockelmann, *GAL*, 150 v.d., *Suppl.*, I, 232,540; Huart, *Litt. ar.*, s. 118; Moh. Ben Cheneb, *Etudes sur les pers. ment. dans l'idjāza du Cheikh 'Abd al-Qādir al-Fāsī*, s. 259, nr. 231.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜLMUKAFFÂ. İBN AL-MUḲAFFA' ABŪ 'AMR ve sonraları ABŪ MUḤAMMED 'ABD ALLĀH B. AL-MUḲAFFA' (723? — 759?), aslen iranlı olan büyük arap nâsir ve mütercimi. Asıl adı Dāzōye oğlu Rōzbih idi. Fars'ta Cūr (Firūzābād, bk. *Ḳāmūs*, mad. *c v r*) şehri ahâlisinden olan babası, Ḥaccāc b. Yūsuf [b. bk.] Irak ve Fars'ta vâli bulunduğu sırada, Fars'ta vergi tahsildarı idi; gâlibâ bu vazifesini yaparken, halka cebir kullandığı için, kendisine işkence edilmiş ve bunun neticesi olarak eli büzülmüş ve kendisinin al Muḳaffa' („eli büzülmüş") lekabı bundan ileri gelmiştir. Bu zâtın oğlu olan Rōz-bih'in, müs'üman adı ile 'Abd Allāh'ın, takriben 142 (759) senesinde, 36 yaşında, öldüğü rivâyet edildiğine göre, 106 (723) yılı civârında doğmuş olmalıdır. Her hâlde ciddî ve esâslı bir husûsî tahsilden sonra, babası gibi me'mûriyet hayatına atılmış, İran'ın muhtelif büyük şehirlerindeki arap vâlilerine kâtiplik yapmıştır. Bu

sıralardaki hayatı hakkında çok nâdir olarak bilinen vak'alardan birini, hayatının müteakip safhalarını anlamak için, buraya kaydetmek lâzımdır. İbn al-Muḳaffa' Nīşāpūr'da, al-Masīḥ b. al-Ḫavārī'ye kâtiplik yaparken, onun yerine tâyin edilmiş olan Sufyān b. Mu'āviya al-Muhallabī'yi oyalamış ve vazifesinin başına geçmesine mâni olmuştur. al-Muhallabī bu hâdiseyi aslâ unutmamış ve onun intikamını almağı zihnine koymuştur. Emevîler devleti yıkılırken, İbn al-Muḳaffa', son Emevî hukümdarı Marvān'ın kâtibi olan 'Abd al-Ḥamīd ile berâber bulunuyordu. Bu şahsı öldürmek için aramağa gelenler ikisini bir arada bulmuşlar ve kimin 'Abd al-Ḥamīd olduğunu sorunca, her ikisi birden, — „ben" — diye cevap vermişlerdir. Sonunda 'Abd al-Ḥamīd, hüviyetini isbat ederek, İbn al-Muḳaffa'ın göstermek istediği fedâkârlığa mâni olmuştur.

Az bir müddet sonra, İbn al-Muḳaffa', Basra'da Abbâsî halifelerinden Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ ile al-Manṣūr'un amcası olan 'Īsā b. 'Alī'nin hizmetine girmiştir. Belki Abbâsîlerin yükselmekte olan tâlihlerini görmüş, o âileden olanlara intisap ile, kendisine daha iyi bir istikbal te'min etmeği düşünmüştür. Menbâların kaydettiklerine göre, bu sırada, islâm olmağa karar vermiş, 'Īsā b. 'Alī'nin bu münâsebet ile verdiği bir ziyâfetten sonra, müslüman olarak 'Abd Allāh ismini almıştır. Ancak hayatı hakkındaki bilgilerin fevkalâde az olması, bu ihtidânın sebebini veya sebeplerini bulmamıza imkân vermemektedir. Yalnız şu kadar söylenebilir ki, islâmiyeti kabûlü, maddî bakımdan, o zaman hayatında bir değişiklik te'min etmediği gibi, kendisini buna icbâr eden bir âmil de sezilmemektedir. Bu sırada 'Īsā b. 'Alī'nin kardeşi 'Abd Allāh b. 'Alī, yeğeni al-Manṣūr'un halifeliğini kabûl etmeyerek, isyân etti. Kendisine karşı gönderilen orduya mağlûp olunca, gizlice, kardeşi 'Īsā b. 'Alī'nin yanına geldi. 'Īsā, diğer kardeşi Sulaymān ile, halife al-Manṣūr'a mürâcaat edip, affedilmesini ricâ etti. al-Manṣūr ricâlarını kabûl etti ve 'Abd Allāh'a, istedikleri gibi bir aman vereceğini bildirdi. O zaman 'Īsā, kâtibi İbn al-Muḳaffa'a, her hangi bir te'vile imkân vermeyecek şekilde, bir aman yazmasını emretti. İbn al-Muḳaffa' bu emri mükemmelen yerine getirdi ve istenilen şekilde bir aman müsveddesi yazdı. Vereceği amanın her hangi bir mübhem şartından istifâde edip, 'Abd Allāh'ı öldürmeği tasarlamış olan al-Manṣūr, bu aman müsveddesini okuyunca, muradına eremiyeceğini anlayarak, kızmış ve rivâyete göre, Basra vâlisi bulunan İbn al-Muḳaffa'ın eski düşmanı Sufyān b. Mu'āviya al-Muhallabī'ye yazarak, İbn al-Muḳaffa'ı öldürmesini emretmiştir. Şimdi al-Manṣūr'un böyle bir emir vermemiş olduğu, kuvvetli bir ihtimâl olarak, ileri sürülebilir. Ancak Sufyān, halifenin bu kızgınlığından istifâde ederek, büyük bir tehlikeye atılmadan, intikam almak imkânının mevcut olduğunu kolayca takdir etmiş olacaktır. Bir gün İbn al-Muḳaffa', 'Īsā b. 'Alī tarafından, bir husûsu görüşmek üzere, yanına gönderilince, onu evvelâ bir az bekletmiş, sonra yakalatıp, ona eski istihzâlarını ve yaptıklarını hatırlatıp, ellerini, ayaklarını birer-birer kestirmiş ve bun'arı gözünün önünde yanmakta olan tandıra atıp yaktırmış, sonra — „Ey zındık oğlu, vallah seni âhiret ateşinden evvel dünya ateşi ile yakacağım" — diyerek, kendisini de oraya atıp yakmıştır. 'Īsā b. 'Alī, onun intikamını almak için, teşebbüse geçti ve halifeye mürâcaatlarda bulundu. Halife, Sufyān'ı azledip, bağlı olarak, yanına getirtti ise de, Sufyān, gerek 'Īsā b. 'Alī'nin talebinde israr etmemesi, gerekse kendisinin elde ettiği nufûzlu tarafdarlarının yardımı sâyesinde, kurtuldu. Hâdisâtın bu cereyan tarzı göstermektedir ki, İbn al-Muḳaffa' halifenin açık bir emri veya kendisinin her hangi bir cürmü, zındıklığı, irtidadı yüzünden veya başka bir sebep ile öldürülmüş olmayıp, belki eski bir kine kurban gitmiştir; halifenin kızgınlığı ve çekemeyenlerin faâliyeti düşmanlarının intikamını kolaylaştırmış ve Sufyān'a, neticeden endişe etmeden, bu korkunç cürmü işlemek cesâretini vermiştir. Bu hâdise, Sufyān'ın Basra vâliliği müddeti olan 139—145 (757—763) yılları arasında, çok muhtemel olarak, 142 (759) yılında vukûa gelmiştir.

Arapçayı, ana dili olan farsça kadar selis ve güzel yazan İbn al-Muḳaffa', çok genç yaşında öldürülmüş olmasına rağmen, bir çok bakımlardan arap ve İran edebiyatının en mühim şahsiyetlerinden biridir. Bir mersiyesi şâir Abū Tammām [b. bk.] tarafından pek beğenilmiş ve zamanına kadarki bütün arap edebiyatından seçmiş olduğu *al-Ḥamāsa* adlı eserine alınmış (bk. al-Tabrīzī, *Şarḥ Dīvān al-ḥamāsa*, nşr. M. M. 'Abd al-Ḥamīd, Kahire, 1938, II, 333 v.d.) ise de, o daha ziyâde nesri ile meşhûrdur. Eserleri, tercüme ve te'lif olmak üzere, iki kısma ayrılır. Tercüme olan eserleri şunlardır: 1. *Kalīla va Dimna*, Ḫusrav I. Anūşirvān zamanında tabîp Burzōye tarafından Hindistandan getirilip, pehlevîye tercüme edilmiş olan Pançatantra'nın pehlevî dilinden arapçaya tercümesidir. Derhâl büyük bir şöhret kazanan ve o zamandan beri 30'dan fazla dile, müteaddit defalar, tercüme edilmiş olan (bk. V. Chauvin, *Bibliographies des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes*, II) bu eser,

yalnız Pançatantra'nın tercümesinden ibâret olmayıp, başında bir de tabîp Burzōye'nin hayatını anlatan ve onun talebi üzerine Anūşirvān'ın vezîri Buzurcmihr tarafından kaleme alınmış olan bir bâb vardır. Burada, Burzōye hakikati aramak ve en doğru ve en hakîmâne hayat tarzını bulmak için sarfettiği gayretleri anlatır. Nihâyet, hattâ sihirin de boşluğunu görünce, bütün dinlerin ileri gelenlerine baş-vurur ve hakikati onlardan öğrenmek ister. Fakat bunların ekseriyâ akıl ile değil, itiyatları ile hareket ettiklerini ve dinlerini, düşünerek değil, cebir, tazyik, görenek ve gelenekler gibi, muhtelif te'sir ve sâikler altında kabûl ve kendi dinlerinden gayrisini hemen reddettiklerini, binâenaleyh onların hiç birinin diğerine tercih edilemeyeceğini görür; bunun üzerine anasından ve babasından gördüğü dinde kalmağa karar verir; fakat düşününce, bir dini kabûl etmek için, babasının o dine sâlik olmuş olmasını kâfî ve mâkûl bir sebep saymaz; bunun üzerine, öldürme, döğme, kızma, hırsızlık, hiyânet, yalan, iftirâ ve gıybeti terkedip, yalnız iyi kimseler ile birlikte yaşamağa karar verir. Diğerleri arasında, bilhassa burada hulâsa edilmiş olan fikirler islâmiyeti yeni kabûl etmiş, fakat, hakikî imâna sâhip olmadıkları için düşünen ve bu hareketlerine, samîmiyetle inanacakları mâkûl bir sebep bulmak isteyen yüksek kültürlü iranlı veya başka ırklara mensûp kimselerin ve bizzat İbn al-Muḳaffaʿ gibi bir mütefekkirin, kendi-kendine soracağı suâllerin cevaplarıdır. Buna bakılarak, başta bu mukaddimeyi almancaya tercüme etmiş olan Th. Nöldeke (bk. *Burzōe's Einleitung*, Stuttgart, 1912) olmak üzere, bâzıları bu „bâb"ın İbn al-Muḳaffaʿ tarafından yazılmış bulunduğunu ve bu fikir ve tecrübelerin de, bizzat onun şahsî fikir ve tecrübeleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak İran'da Anūşirvān zamanındaki muhtelif dinî fikirler göz önünde bulundurulursa, tabîp Burzōye'nin de böyle düşünebileceği mümkün görülecektir (krş. A. Christensen, *L'Iran sous les sassanides*, Paris, 1936, s. 424 v.dd.). Bundan başka, *Kalīla wa Dimna*'nin, görünüşe göre, İbn al-Muḳaffaʿ'nın tercümesinden müstakil olan başka rivâyetlerinde de bu „bâb"ın bulunması (bk. E. D. Ross, *An Arabic and a Persian metrical Version of Burzoe's autobiography from „Kalīla wa Dimna"*, *BSOS*, 1927, IV, 449 v.dd.) onun hakikaten pehlevî rivâyetinde mevcut olduğunu isbat edebilir.

İbn al-Muḳaffaʿ tercümesine hakikaten böyle mühim fikir ve müşâhadeleri ihtivâ eden bir bâb ilâve etmemiş olmakla berâber, arap edebiyatında fevkalâde mühim bir merhaleyi aşmıştır ki, o da birbirine mantıkî bağlar ile bağlanmış bir fikirler silsilesini ifâde etmekte o kadar kullanılmamış olan arapçayı, bu tercümesi ile böyle fikirleri ifâde edebilecek bir dereceye yükseltmesi olmuştur. O bu ilk tecrübede tam bir muvaffakıyet elde etmiş, aynı zamanda sâde, sağlam ve her bakımdan mükemmel bir üslûp yaratmıştır.

2. *Siyar al-mulūk* veya *Siyar mulūk al-ʿacam*, Sâsânî devletinin resmî sâlnâmelerinden, Yazdcard III. zamanında, bir veya bir çok müellifler tarafından meydana getirilmiş olan *Ḫvaẕāynāmaġ* adlı tarihin tam bir tercümesidir. Bu eser, Sâsânîler tarihinden bahseden bütün arapça ve Firdavsī'nin *Şāhnāma*'si dâhil olduğu hâlde, farsça menbâların, doğrudan-doğruya veya bilvâsıta yegâne kaynağı telâkkî edilmekte idi. Fakat bugün, *Ḫvaẕāynāmaġ*'ın daha başka müteaddit tercümelerinin mevcut olduğu ve bunların onun muhtelif şekillerinden tercüme edildiği ve Firdavsī [b. bk.]'nin *Şāhnāma*'sinin bilhassa Abū Manṣūr ʿAbd al-Razzāḳ'ın toplatmış olduğu yeni farsça mensûr bir *Şāhnāma*'ye istinat ettiği artık isbat edilmiş bulunmaktadır (bk. A. Christensen, *Le règne du roi Kawadh I et le communisme mazdekite*, Kobenhaven, 1925, s. 22 v.dd.; ayn. mll., *L'Iran sous les Sassanides*, s. 54 v.dd.; Ẕabīḥ Allāh Ṣafā, *Ḥamāsasarāyī dar Īrān*, Tahran, 1344 h. ş., s. 95 v.dd.; diğer kaynak ve tetkikler bu eserlerde gösterilmiştir).

3. *Kitāb al-rusūm* veya *Kitāb al-āʾīn*, Sâsânî devletinin ve cemiyetinin teşkilâtından, idâre san'atından v.b. dan bahseden *Āyēnnāmaġ* adlı pehlevî bir eserin tercümesidir. Bugün nüshası mevcut değildir; yalnız daha sonraki menbâlarda bundan yapılmış iktibaslara tesâdüf edilmektedir (bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, s. 57 v. dd.).

4. *Risāla-i Tansar*, Harbaẕān-i harbaẕ Tansar'ın Taberistan hukümdarına yazdığı siyâsî ve ahlâkî meselelere dâir bir mektubun tercümesidir. Aslı ve İbn al-Muḳaffaʿ'ın tercümesi bugün mevcut değildir. İbn İsfandiyār [b. bk.]'ın *Tārīḫ-i Ṭabaristān*'ında bu arapça tercümenin hulâsaten farsçaya tercümesi vardır ve bu şekli ilk defa J. Darmesteter tarafından, *JA* (III, 9. seri, 1894, s. 185 v. dd., s. 502 v. dd.)'de neşr ve fransızcaya tercüme edilmiştir (krş. C. A. Storey, *Persian litterature, Section* II, fasc. 2, s. 360 ve not 1). Daha iyi ve daha eski bir yazmaya istinat edilerek, Muctabā Minovi tarafından da, 1932'de Tahran'da, neşredilmiştir: *Tansar's epistle to Goshnasp, treating of the political, social and religious problems of the Sassanian times* (krş. A. Christensen, *ayn. esr.*, s. 58 v. dd.).

5. *Kitāb al-tāc fī sīrat Anūşirvān*. İbn Ḳutayba [b. bk.]'nin *Uyūn al-aḫbār*'ında, hukümdarlar için lüzûmlu ve faydalı olan bilgilerden bahseden bu kitaptan iktisaplar vardır ve bunlar Ḫusrav Parvīz'e müteallik fıkralardır (bk. A. Christensen, *ayn. esr.*, s. 56 v.dd. ve Ẕ. Ṣafā, *ayn. esr.*, s. 45, not 2).

6. *Kitāb al-Sagīsarān* („Sīstān başbuğları kitabı"). al-Masʿūdī'nin verdiği izâhata göre (*Murūc*, II, 118), türkler ile iranlılar arasındaki harplerden, Siyâvuş'un ölümünden, Destan-oğlu Rüstem'in ölümünden, Kuştāsb'dan ve daha başka eski İran menkıbelerinden bâhis olup, *Ḫvaẕāynāmaġ*'da bulunmayan bilgileri ihtivâ ettiği için, iranlılar tarafından çok sevilen bir kitap imiş (krş. A. Christensen, *Les Kayanides*, Kobenhaven, 1932, s. 142 v.d.; Ẕ. Ṣafā, *ayn. esr.*, s. 43 v.d.).

7. *Kitāb al-paykār*. al-Masʿūdī tarafından zikredilen (*Murūc*, II, 143 ve *Kitāb al-tanbīh va 'l-işrāf*, frns. trc. C. de Vaux, Paris, 1896, s. 136) bu eserde Keyânîlerin tarihinden bahsedilir (bk. A. Christensen, *ayn. esr.*, s. 143 v.d.).

8. *Kitāb Mazdak*. İran'da, Sâsânîler devrinde bir nevi komünizm kurmuş olan Mazdak'in hayatını ve Ḳubāẕ I. ile münâsebetlerini anlatan bir eser olup, bir çok muahhar müverrih ve müelliflerde bundan geniş iktibaslar mevcuttur (bk. A. Christensen, *Le règne du roi Kowadh I.* s. 44 v.d.; ayn. mll., *L'Iran sous les Sassanides*, s. 63 ve 330, not).

İbn Abī Uṣaybiʿa (*ʿUyūn al-anbāʾ*, Kahire, 1299, I, 308) ve başka müellifler, İbn al-Muḳaffaʿ'ın Aristo'nun *Kitāb ḳāṭīġigōryās*, *Kitāb bārīmīnīyās* ve *Kitāb anālūṭīḳa*'sını, Porphyrius'un *Īsāgōcī*'sini, pehlevî tercümelerinden arapçaya naklettiğini kaydederlerse de, bunlar oğlu Muḥammed b. ʿAbd Allāh tarafından nakledilmiş olacaktır.

İbn al-Muḳaffaʿ'ın te'lif ettiği eserler, daha ziyâde, edeb ve ahlâk mevzûlarına dâirdir. Bunlara nev'inin en güzel eserleri sayılan bir kaç mektubunu da ilâve etmek lâzımdır. Kaynaklarda adları geçip, bugün elimizde bulunanlar şunlardır:

1. *al-Adab al-ṣaġīr*, ahlakî nasihatlardan ibâret küçük bir risâledir. Aḥmed Zakī Paşa tarafından neşredilmiştir (İskenderiye, 1329). 2. *al-Adab al-kabīr* veya *al-Durrat al-yatīma fī ṭāʿat al-mulūk*. Hükümdarlara karşı nasıl hareket edileceğini gösteren küçük bir eserdir; burada gösterilen ilk isim altında Aḥmed Zakī Paşa (İskenderiye, 1330) ve M. Ḥasan Nāʾil al-Marṣafī tarafından (Kahire, 1331), ikinci isim altında ise, Şakīb Arslān tarafından neşredilmiştir (Kahire, 1910; fransızca ve almancaya tercümesi için bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 235, nr. 1). 3. *Rasāʾil*, Kahire'de Hidiv kütüphânesindeki bir mecmûada bulunan bir kaç mektuptan ibârettir; yukarıda zikredilen eserler ile birlikte, Muḥammed Kurd ʿAlī tarafından, *Rasāʾil al-bulaġāʾ* (Kahire, 1336)'da neşredilmiştir. 4. *Risālat al-ṣaḥāba*, Muḥammed (Kürt) ʿAlī tarafından, *Rasāʾil al-bulaġāʾ*'da neşredilmiş olan bu eser, onun siyâsete müteallik olduğu söylenilen *Risālat al-siyāsa*'si olmalıdır. 5. *Ḥikam İbn al-Muḳaffaʿ*, ayrı olarak (Kahire, 1324) ve *Rasāʾil al-bulaġāʾ*'da neşredilmiş olan hikmetli sözlerden ibâret küçük bir eserdir. 6. *al-Adab al-vaciz li 'l-valad al-ṣaġīr*, aslı bugün elimizde bulunmayan bu eserin, Nāşir al-Dīn ʿAbd al-Raḥīm b. Abī Manṣūr nâmına, belki meşhûr Naşīr al-Dīn Ṭūsī tarafından yapılmış olan farsça bir tercümesi mâlûm olup, Tahran'da basılmıştır. Mâlûm yegâne nüshası British Museum'da bulunmakta idi. Şimdi çok güzel ve h. 752 tarihli bir yazması (Köprülü kütüp., nr. 1589, var. 262b—271b) daha mâlûmdur. İbn al-Muḳaffaʿ bu küçük eserini oğlunu terbiye etmek gâyesi ile yazmıştır ve farsça tercümesinde — „*Ey pusar ...*" — („Ey oğul...") diye başlayan fıkralardan mürekkeptir. Çocuğuna bilhassa tavsiye ettiği şey, şükür, ihmâlkâr olmamak, kendi aleyhine olsa da doğruluktan ayrılmamak, iyi sözlü ve sabırlı olmak, kendini hüzün ve kedere kaptırmamak, sükûnet sâhibi ve vekarlı olmak. v.b. husûslardır.

İbn al-Muḳaffaʿ'ın bir de, *Kur'an*'a karşılık olmak üzere, *al-Muʿāraża li 'l-Ḳur'ān* adlı bir eser yazdığı rivâyet edilmektedir. Hattâ Zeydî imamlarından al-Ḳāsim b. İbrāhīm (ölm. 246 = 860)'in bunu reddetmek için yazdığı eser, *al-Radd ʿala 'l-zindīḳ al-laʿīn İbn al-Muḳaffaʿ*, bugüne kadar gelmiş ve M. Guidi tarafından neşredilmiştir: *La lotta tra l'islam et il manicheismo, un libro di I. M. contro Corano confutato da al-Q. b. I.* (Roma, 1927; krş. C. A. Nallino, *Noterelle su I. M. e suo figlio*, *RSO*, XIV, 1933/1934, s. 130 v.dd.; aynı makale, *Raccolta di scritti editi e inediti*, Roma, 1948, VI, 175 v.dd.'da basılmıştır; G. Vajda, *JA*, 1936, CCXXVIII, 349 v. dd.). Şu kadar var ki, bu eserin eskiliği, mevsûk olması için, kâfî bir delîl teşkil etmez. Çünkü bu takdirde, hiç bir hâricî tazyik bulunmadığı hâlde, kendi arzusu ile, ihtidâ etmiş olan İbn al-Muḳaffaʿ'ın gayr-i samimî olması icâp ederdi ki, bunu kabûl etmek kolay değildir. Oğluna nasihatte bulunurken, kendi aleyhinde olsa da, kendine ziyân verse de, doğruluktan ayrılmamağı tavsiye eden birinin, yeni kabûl ettiği bir dinin en esâslı umdelerini eerhetmesini izah etmek

imkânsızdır. Bir çok müslüman müelliflerinde mevcut olan İbn al-Muḳaffaʿ'ın zındık, maniheist olduğu ve hattâ bütün zındıklığın temelinde onun bulunduğu kanâati (bk. msl. al-Sayyid al-Murtażā, *al-Amālī*, Kahire, 1907, I, 93 v.dd.; ondan naklen ʿAbd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab*, Kahire, 1299, III, 409 v.d.; al-Bīrūnī, *Mā li'l-Hind*, nşr. E. Sachau, London, 1887, s. 132; al-Bāḳillānī, *I'cāz al-Ḳur'ān*, Kahire, 1349, s. 35), her hâlde başka bir mânada anlaşılmalıdır. Çok geniş bir bilgisi ve yüksek bir kültürü olan İbn al-Muḳaffaʿ, kendi yazılarında ve beğenip tercüme ettiği eserlerde, o kadar derin düşünmeğe alışmamış kimselerin hazmedemiyecekleri ve onları dinlerinden şüpheye düşürecek olan fikirler serdetmektedir. Fikrî seviye bakımından o kadar yükselmemiş olan o zamanki islâm cemiyetinde, bunun aksül'ameller doğurması ve İbn al-Muḳaffaʿ'ın zındık sayılması mümkündür. Bununla berâber, her şey bertaraf, İbn al-Muḳaffaʿ, bir defa müslüman olduktan sonra, münâfıklık gibi o zamanki müslüman cemiyetinde en fenâ ukubetleri üzerine celbedecek olan hareketlerden kendisini korur ve *Kur'an*'a karşı bir eser yazmak cesâretini göstermezdi. Esâsen onun can düşmanı olan muâsırları, böyle bir ithamda bulunmamışlardı. Fakat daha sonra bâzı kimseler bu telâkkîden ve büyük şöhretinden istifâde ederek, onun adına izâfe ettikleri bâzı eser ve risâleleri yaymış olabilirler. Zeydî imamı Abu 'l-Ḳāsim'ın da bunlardan birine bir reddiye yazdığı kolayca düşünülebilir.

İbn al-Muḳaffaʿ, kısa fakat kesif bir çalışma ile dolu hayatında, pehlevî edebiyatının en mühim eserlerini arapçaya naklederek, islâm kültürünü zenginleştirmiş, arapçayı da bu eserlerdeki fikirleri mükemmelen ifâde edecek bir seviyeye çıkarmıştır. Bundan başka belki farsçanın da te'siri ile, arapçada edebî bir münşaat dili yaratmış ve arapça nesrin, hemen bütün müelliflerin kabûl ettiği gibi, *Kur'an*'dan sonra, ikinci kurucusu ve üstadı olmuştur.

Bibliyografya: Metindé gösterilenlerden başka bk. *al-Fihrist*, I, 118; Al-Cahşyārī, *K. al-Vuzarā' va 'l-kuttāb*, nşr. Muṣṭafa al-Saḳā... (Kahire, 1357), s. 79 v.d., 103—110; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (Kahire, 1299), I, 187 v.dd.; tre. de Slane, I, 431; al-Ḳifṭī, *K. İḫbār al-ʿulamā'* (Kahire, 1326), s. 148 v.d.; Muḥammed Kurd ʿAlī, *Rasā'il al-bulaġā'* (2. tab. Kahire, 1331 = 1913), s. 6 v.dd.; S. de Sacy, *Calila et Dimna* (1816), s. 10 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 151; *Suppl.*, I, 233 v.dd.; Cl. Huart, *Littérature arabe*, s. 211; *JA.*, 10. seri, XVII, 554; Z. Moubârak, *La prose arabe* (Paris, 1931), s. 49 v.d.; Abd-al-Djalil, *Brève histoire de la littérature arabe* (Paris, 1947), s. 107 v.dd.

(Ahmed Ateş.)

İBNÜLMUKAFFÂ. İBN AL-MUḲAFFAʿ ABU 'L-BAŞAR, Kıptî patriği Philotheos (979—1003)'un muâsırı olan Uşmūnayn monofizit piskoposu Severus'un arapça lekabıdır. Hayatı hakkında yegâne bilinen şey, Fâtımî halifesi al-Muʿizz tarafından kendisine dinî meseleler hakkında kadılar ile münâkaşa etmek müsâadesi verilmiş olduğudur (Huart, *Hist. des Arabes*, I, 344). İskenderiye patrikliği makamını işgâl eylemiş olan şahsiyetler hakkında bir tarih kitabı vücûda getirmiş ve bu eser râhip Eusèbe Renaudot'nun *Historia Patriarcharum Alexandrinorum Jacobitarum* (Paris, 1713)'unun esâsını teşkil eylemiştir. Hamburg Şehir kütüphânesinde bu tarihin en eski yazma (1266) nüshası bulunmaktadır. Mamafih halka mahsûs metne nazaran daha tamam olan bu nüsha yalnız St. Markus'tan Michael I. (61—764)'e kadar olan devri ihtivâ etmekte olup, bu kısım Chr. F. Seybold tarafından, *Veröffentlichungen aus der Hamburger Stadtbibliothek* (1913)'in 3. cildinde neşredildi (bk. Brockelmann, *Katalog. d. orient. Hss. d. Stadtbibl. zu Hamburg*, 1. kısım, s. XIII ve 160 v. dd., bir de A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften*, II, 511). Seybold halka mahsûs olan metni daha evvel *Corpus Script orum Christianiorum Orientalium* (*Script. Arabici.*, 3. seri, IX, cüz 1, 2, Paris ve Leipzig, 1904—1910)'da neşreylemiş olduğu gibi, aynı metin, Evetts tarafından, *Patrologia Orientalis*, I, cüz 2, 4, *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*'da neşredilmiştir. Paris'te Bibl. Nat., *Cat.*, nr. 303'te bulunan yazması 49'uncu patrik olan Markus II. (799—819)'tan Sanuthios (1032—1046)'a kadar olan devri ihtivâ eder. *Histoire des 4 premiers conciles* nâmındaki eseri arap ve habeş lisanlarında neşredildiği gibi, L. Leroy ve S. Grébaut tarafından da, fransızca olarak, R. Graffin ve F. Nau'un *Patrologia Orientalis*'inin VI. cildine dercedilmiştir. Bu, monofizit mezhebinin bir müdâfaanâmesidir. Daha başka eserleri, yazma olarak, Paris'te ve Vatikan kütüphânesinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Brockelmann, *Gesch. d. christl. Litt. des Orients* (Leipzig, 1907), s. 71; G. Graf, *Die christl.-arab. Litteratur* (Freiburg/Breisgau, 1905), s. 42—46; Baumstark, *Die christl. Literaturen d. Orients* (Sammlung Göschen, 1911) II, 11, 24, 31 v.d., 55.

(Cl. Huart.)

İBNÜLMU'TEZ. İBN AL-MUʿTAZZ ʿABD ALLĀH, ABU 'L-ʿABBĀS (861—908), Abbâsî halifeler sülâlesinden şâir ve edîp olup, halife al-Muʿtazz'in bir cârîyeden dünyaya gelmiş oğludur. 247 (861) senesinde doğmuş ve genç yaşında edebiyat tahsiline koyulmuştur. al-Mubarrad, Ṯaʿlab ve daha başka mârûf âlimlerden aldığı arap lisan ve edebiyatı derslerine büyük bir gayret ve muvaffakiyet ile çalışmış, Samarrâ'ya gelen, fasîh konuşan bedevî araplar ile de sık-sık görüşerek, dil sâhasındaki bilgisini tamamlamıştır. Vücûda getirdiği mensûr ve bilhassa manzûm eserler ile, günden-güne daha ziyâde, dikkati celbetmiştir. Amca-zâdesi olan halife al-Muʿtażid (279—289 = 892—902)'in sarayında büyük bir itibâra mazhar olmakta ve Bagdad'da bulunan en yüksek âlim, şâir ve edipler ile, sıkı bir surette münâsebette bulunmakta idi. Şâir, hayatta bulunduğu sırada, tarihinin en karanlık devrini yaşayan Abbâsîlerin saray entrikalarından uzak kalmıştır. Fakat al-Muktafī'nin vefatında, onun kendisine halef olarak al-Muḳtadir'i intihap eylemiş olmasından husûle gelen memnûniyetsizlik bir isyan hâlini almış ve İbn al-Muʿtazz, ricâlara mukavemet edemeyerek, 20 rebiyülevvel 296 (17 kânun I. 908) tarihinde, al-Murtażā nâmı ile, halife ilân edilmiştir. Lâkin tarafdarları iktidar mevkiinde ancak bir gün kalabilmişler ve kendisi de bir evde gizlenmiştir. Bir kaç gün sonra, yakalanmış ve boğulmak suretiyle öldürülmüştür (2 rebiyülâhır = 29 kânun I. 908).

İbn al-Muʿtazz Abbâsîler devrinin en büyük şâirlerinden biridir. Pek orijinal alan fıtrî istidadına gâyet derin bir vukûf ve ince bir zevk inzimam eylemiştir. Eski arap şâirlerini tamâmiyle taklit etmemiştir; şekil bakımından eskilerden pek az ayrılmakla berâber, şiirlerinde yeni mevzûları terennüm etmekten geri kalmamıştır. Fakat şekildeki zerâfet ve lisandaki pürüzsüzlük bakımından eski büyük şâirler derecesine varmıştır. Üslûbu gâyet sâde ve açıktır. Manzûm eserleri, devrin umûmî telâkkîsine göre, şiir sâhasına dâhil bulunan bütün mevzûları ihtivâ etmektedir. Mamafi bunlar daha ziyâde kibar hayatını tasvir ve bu hayatın bütün lüksünü ve bir az da tasannûunu aksettirmektedir. Bununla berâber, tercih ettiği mevzûun şarap ve şarap meclisleri olduğu *Kitāb fuṣūl al-tamāṯīl fī tabāʾir al-surūr* nâmındaki eseri ile, kendi şiirlerine en mühim mevkii ayırmış bulunduğu antolojisinden (krş. Goldziher, *Abh. zur arab. Philol.*, I, 166 v. dd.) ve *Kitāb al-şarāb*'ından anlaşılmaktadır. [Fakat o, bayağılaşmağa pek müsâit olan aşk ve şarap mevzûlarında derin duyuşu ve geniş düşüncesi ile, bütün bayağılıklardan ve kabalıklardan kurtulmaktadır. O kadar ki, geceliği ile, korkarak yanına gelen sevgilisinin yanında geçirdiği bir gecede ne olduğu hakkındaki — „anlatamayacağım şeyler oldu — sen hayır zannet ve haber sorma" beytini, al-Ġazzālī dünyayı terkedip hakikî bilgiyi bulmak için giriştiği, on sene süren rûhî tecrübeyi ifâde etmek için kullanmıştır (bk. *al-Munḳiẕ min al-ẓalāl*, İstanbul, 1287, s. 46). İbn al-Muʿtazz, kendisini zevkle ve heyecanla terkettiği görülen bu hayatın çirkin ve zavallı taraflarını da görmekten geri kalmamıştır. *Dīvān*'ında, *al-Avṣāf va 'l-ẕamm* kısmında, bulunan *ẕamm al-ṣabūḥ* („sabah içkisinin zemmi") adlı, mesnevî tarzındaki (*al-muzdavica*) bir şiiri çok şâyân-i dikkattir. *Dīvān*'ındaki *ṭaradiyāt* („av şiirleri") kısmı da, teşbih ve tasvirlerinin parlaklığı ile, bu nev'in en güzel nümûnelerinden sayılabilir. Zühdiyât kısmında ise, zamanın geçişi, zevklerin devamsızlığı, servetin kıymetsizliği, ölüm gibi bu nevide işlenmesi mûtad mevzûlar, gâyet sâde ve te'sirli bir şekilde, anlatılmaktadır. Tasavvur edilebilecek her türlü imkânlara sâhip birinin, saçları ağarıp, maddî kuvvetinin azaldığı ve ölümü düşünmeğe başladığı zamanlarda yazdıkları, insana her hangi bir şâirin yazdıklarından daha dokunaklı gelmektedir.

İbn al-Muʿtazz'in *Dīvān*'ı bir kaç büyük dilci ve edip tarafından toplanmıştır. Bunların başında, bizzat kendisi ile konuşup, şiirlerini kendisinden dinlemiş olan Abū Bakr Muḥammed b. Yaḥyā al-Ṣūlī (ölm. 335=916) gelir. O, bu şiirleri, mevzûlarına göre, 20 kısma ayırmış ve her kısımdaki şiirleri, kafiyelerine göre, alfabe sırasına koymuştur. Ondan sonra, Ḥamzat al-İṣbahānī (ölm. 360 = 970), bu şiirleri, vezinlerinin âit olduğu *baḥr*'lere göre, tertip etmiş ve belki de al-Ṣūlī'nin topladığından daha fazla şiiri bir araya getirmişti. Bir de İbn al-Muʿtazz'in mürebbîsi bulunan ve yanından ayrılmamış olan Abu 'l-Ḥasan Aḥmed b. Saʿīd al-Dimaşḳī'den naklen İbn al-Marzubān (ölm. 384 = 994)'ın topladığı *Dīvān*'ı zikretmek lâzımdır. Görünüşe göre, bunlardan yalnız al-Ṣūlī'nin rivâyeti, tam olarak, bize kadar gelmiştir. Bu rivâyet ilk önce Kahire'de 1891'de, iki cild hâlinde, sonra 1331'de Beyrut'ta basılmıştır. Fakat bu iki basma da sihhatsiz ve noksandır. İstanbul'da Lâleli kütüp.'de 1728 numarada kayıtlı bulunan 372 (982)'de bizzat al-Ṣūlī'nin yazmasından istinsah edilmiş ve diğer rivâyetler ile mukabele ve ikmâl olunmuş bulunan bu yazma, B. Lewin tarafından, neşredilmeğe başlanmıştır: *Der Diwan des ʿAbdallāh Ibn al-Muʿtazz*, İstanbul, 1945, IV (*Bibliotheca Islamica*, s. 17 v.d.; bu neşir için bk. R. Blachère, *Oriens*, I, 105 v.d.). Av, tasvir, zem şiirleri ile mersiye ve zühdiyâtı

ihtivâ eden bu cildi, yakında, şarap ve itâb şiirlerini ihtivâ eden üçüncü cild tâkip edecektir.

İbn al-Mu'tazz, kendi zamanında yaşamış ve Abbâsî halifeleri ile onun yüksek me'mûrlarına intisap ederek, onları öğmüş olan şâirler hakkında mütâlealarını, kısa tercüme-i hâllerini ve manzûm eserlerinden örnekleri ihtivâ eden bir eser yazmıştır; adı *Ṭabaḳāt al-şu'arā al-muḥdaṡīn* („Yeni şâirler tabakatı") 'dir. Bu eserin al-Mubārak b. Aḥmed tarafından yapılmış bir hulâsası Escurial kütüp.'de, 279 numarada, bulunmaktadır (bk. H. Derenbourg, *Les Mss. arabes de l'Escurial*, Paris, 1884, I, 171). Tercüme-i hâl ve şiirlerine hiç bir yerde rastlanmayan şâirler hakkında mâlûmat vermesi bakımından çok kıymetli olan bu eserin mâlûm yegâne nüshası Tahran'da olup, h. 1285'te istinsah edilmiş olan bu nüsha çok sihhatsiz ve noksandır; A. Eghbal ('Abbās İḳbāl) tarafından, faksimile hâlinde, neşredilmiştir: *The Ṭabaqāt al-Shu'arā al-muḥdathīn of Ibn al-Mu'tazz, reproduced in facsimile... with an introduction, notes and variants* (*GMNS*, XIII, London 1939).

İbn al-Mu'tazz'in burada zikredilmesi icâp eden bir eseri de *Kitāb al-badī'* 'dir. Escurial kütüp.'de bulunan yegâne nüshasına istinat edilerek, I. Kratschkovsky tarafından basılmış olan bu eserde, edebî san'atlardan bahsedilmektedir ve islâm milletleri arasında, kendi sâhasında yazılmış ilk kitaptır. Buna bakılarak, İbn al-Mu'tazz bu ilmin ve ıstılahlarının mûcidi gibi telâkkî edilmiş ise de, bizzat kendisi esâsen mâlûm olan şeyleri bir kitap hâlinde topladığını söylemektedir. Onun böyle bir eseri yazmasının asıl sebebi, arap edebiyatında ekseriyâ rastlanan yenilik — eskilik mücâdelesi olmuştur. Bir takım münekkitlerin yeni şâirleri, kullandıkları edebî san'atlar yüzünden, tenkit ettiklerini görünce, kendisinin de mensûp olduğu bu zümreyi müdâfaa etmek için, bu eserini kaleme almış, *badī'* („yeni" mânasına) denilen san'atların arapların konuşma dilinde, eski büyük şâirlerde, *Kur'an*'da ve Peygamberin hadîsinde mevcut olduğunu, ancak yeni şâirlerin bunu daha fazla kullandıklarını, ifrata kaçanların ise, kötü yaptıklarını misâller ve delîlleri ile göstermek istemiştir (*Kitāb al-badī'*, s. 1 v.d.). Bu gâye ile başladığı eserinde, asıl *badī'* denilen beş edebî san'atı tetkik etmiş ve eserinin bu kısmını 274 (887) senesinde tamamlamış (*ayn. esr.*, s. 57 v.d.), sonra yine o zamanlar *maḥāsin al-kalām* („sözün süsleri") denilen diğer edebî san'atlardan 16'sını daha tetkik ve izah etmiştir. Elhâsıl İbn al-Mu'tazz bu eseri ile, zamanının şâirleri ve edebiyat ile uğraşanları arasında mâlûm olan bilgileri toplamaktan başka bir şey yapmamış ise de, bu sâhada ilk eseri yazmış olduğu gibi, kendi neslinin şiir görüşünü de, muârızlarını en iyi susturacak şekilde, müdâfaa etmiştir.] Diğer eserleri hakkında bk. *Fihrist*, s. 116, 11—17; İbn Ḫallikān, *göst. yer.*; Brockelmann, *GAL*, I, 81; *Suppl.*, I, 128 v.dd. ve *Orient. Stud... Th. Nöldeke... gewidmet*, I, 168.

Bibliyografya: al-Ṣūlī, *Aṣ'ār awlād al-ḫulafā' va aḫbārihim min Kitāb al-avrāḳ* (nşr. J. Heyworth-Dunne, Kahire — London), 1936, s. 107—296 (maalesef daha ziyâde nazım ve nesirden nümûneler ihtivâ eder); al-Ḫaṭīb, *Tārīḫ Baġdād*, X, 95—101; *Aġānī*[1], IX, 140 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 348 (trc. de Slane, II, 41 v.dd.); *Favāt al-vafayāt* (Kahire, 1283), I, 308 v.dd.; Ṭabarī, III, 2281 v.dd.; 'Arīb, s. 25 v.dd.; Otto Loth, *Über Leben und Werke des 'Abdallāh ibn al-Mu'tazz* (Leipzig, 1882); al-Mu'taẓid hakkındaki şiiri (*Dīvān*, I, 126—145), C. Lang tarafından tab'edilmiş (*Mu'taḍid als Prinz und Regent.*, *ZDMG*, XL, 563 v.dd.) olup, bir tercüme ile bir de şerhi ihtivâ etmektedir. (C. C. TORREY.)

[Bu makale AHMED ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir.]

İBNÜLMÜNZİR. İBN AL-MUNẒİR ABŪ BAKR (?—1340), Sulṭān al-Nāṣir b. Ḳalāūn'un imrahoru ve baş-baytarıdır. *Kāmil al-ṣinā'atayn al-bayṭara va 'l-zarṭaḳa* (yahut *Kāṣif al-vayl fī ma'rifat amrāż al-ḫayl*) nâmındaki eserin müellifidir. Bu kitaba hukümdârın nâmına izafetle, *al-Nāṣirī* ismi verilmekte ve umûmiyetle bu isim ile anılmaktadır. M. Perron bu kitabın tercümesini, mufassal bir mukaddime ile birlikte, neşretmiştir: *Le Nācéri: la perfection des deux arts ou traité complet d'hippologie et d'hippiatrie arabes, trad. de l'arabe d'Abou Bekr Ibn Bedr.* Birinci cild 1852'de neşredilmiş olup, mukaddime olarak, arap atı ve at yetiştirmek hakkında bir çok mâlûmat ile, Mısır'da at yetiştirmek husûsunda, al-Nāṣir tarafından, sarfedilmiş olan gayretlere dâir tafsilât ile şâirlerden yapılmış nakilleri ihtivâ etmektedir. İkinci cild at ilmine, üçüncüsü at baytarlığına âit kısımların tercümesidir. J. v. Hammer-Purgstall, *Das Pferd bei den Arabern* adlı etüdünde mukaddimeyi, mağrur bir ifâde ile, tenkit etmektedir. Diğer cildler neşredildiği zaman, Hammer vefat etmiş bulunuyordu. Mamafih bu münekkidin Perron'un takdire lâyık eserini tenkid edebilecek derecede tabi'î ilimlere ve bilhassa baytarlık tabâbetine

vukûfu sorulmağa değer bir noktadır. Mebzûl mâlûmat ihtivâ etmesi ve at hakkında mevcut dağınık bilgileri bir araya toplayan ilk eser olması itibarı ile, bu kitap bu mevzua dâir yeni her hangi bir etüdün hareket noktasını teşkil edebilecek mâhiyettedir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 136; *Suppl.*, II, 169. (J. RUSKA.)

İBNÜLMÜSLİME. İBN AL-MUSLİMA, 415 (1024) senesinde vefat etmiş olan AḤMED B. 'OMAR'in künyesi olup, haleflerine de intikal etmiştir. Bu âilenin diğer bir lekabı da Āl al-Raḳīl'dir. Mensûpları *ra'īs* vazifesini ifâ eylemekte olan bu âile, Bagdad'da büyük itibara mazhar bulunmakta idi. Yukarıda zikri geçen Aḥmed'in torunu Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. al-Ḥasan tarihte, daha ziyâde, Ra'īs al-ru'asā' unvânı ile mâruftur. Bir müddet (437—450 = 1045—1058) halife al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'ın vezîri oldu ve halifeyi, Fâtımîlerin hücûmlarına karşı, Tuğrul Beg ile ittifak etmeğe teşvik etti. Bu siyâset Abbâsî halifesini kurtardı ise de, sâhibine zarar getirdi. Zîra, 447 (1055) tarihinde Bagdad'a gelmiş olan Tuğrul Beg, bir kaç sene sonra (450 = 1058), Musul üzerine bir sefer tertibine mecbûr olunca, al-Basāsīrī [b.bk.], bu fırsattan istifâde ederek, Bagdad'da Fâtımî halifesi nâmına *ḫuṭba* okuttu. İbn al-Muslima, bu münâsebet ile, al-Basāsīrī'nin eline düşmek felâketine uğradı ve pek zâlimce idâm edildi (450 = 1058); çünkü al-Basāsīrī, ondan son derecede nefret ederdi. Oğlu Abu 'l-Fatḥ al-Muẓaffar, 476 (1083) senesinde bir müddet halifeye vezîr oldu. Bunun torununun oğlu 'Aẓud al-Dīn Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Hibat Allāh b. al-Muẓaffar, al-Mustaẓī devrinde uzun bir müddet (556—573 = 1171—1178) bu mevkii işgâl eyledi. Kaymaz adındaki Selçuk kumandanı, halifeyi, onu azle mecbûr etmiş ve türkler, bu fırsattan faydalanarak, vezîrin evini soymuşlardır; Kaymaz, Bagdad'ı terke mecbûr kaldıktan sonra (570 = 1174), 'Aẓud al-Dīn vazifesine avdet etmiş, fakat bir kaç sene sonra, haccetmek üzere, Mekke'ye gitmeğe hazırlandığı sırada, bir bâtınî tarafından, öldürülmüştür (573 = 1178). Âilenin diğer mensûpları gibi ('Imād al-Dīn, *Ḫarīda* isimli eserinde bunlara husûsî bir fasıl tahsis etmiştir), yüksek kültür sâhibi bir zât idi. Şâir Sibṭ İbn al-Ta'āvīẓī tarafından, muhtelif kasîdeler ile, medhedilmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, X, XI, tür. yer.; *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldj.*, II, 9 v. dd.; *al-Faḫrī* (nşr. Ahlwardt), s. 341 v. d., 367 v. dd.

İBNÜLVERDÎ. İBN AL-VARDI SİRĀC AL-DİN ABŪ ḤAFṢ 'OMAR (? — 861), şâfi'î ülemâsından olup, 861 senesi zilkâdesinde (eylûl/teşrin I. 1457) vefat etmiştir. İlmî hiç bir kıymeti bulunmayan bir nevi coğrafya ve tarih-i tabi'î kitabı olan *Ḫarīdat al-'acā'ib va-farīdat al-ġarā' ib*'in müellifidir. Mukaddimesinde zikredilen (al-Mas'ūdī, al-Ṭūsī, İbn al-Aṯīr, al-Marrākuşī) gibi meşhûr müelliflerin isimlerine rağmen, *Ḫarīda*'nin, takriben 732 (1332) yılında Mısır'da yaşamış olan Nacm al-Dīn Aḥmed b. Ḥamdān b. Şabīb al-Ḥarrānī al-Ḥanbalī'nin *Cāmi' al-funūn va-salvat al-maḥzūn*'undan intihal olduğu rivâyet edilir. De Guignes, Hylander, Tornberg, Mehren v.b. bir çok müsteşrikler, bu kitaptan parçalar tercüme etmişler ve hülâsaları ile birlikte, neşretmişlerdir. *Ḫarīda* 1276, 1280, 1289, 1292, 1300, 1302, 1303, 1309, 1316, 1324 senelerinde Kahire'de neşredilmiştir. Farsçaya ve türkçeye tercümeleri de vardır.

Bibliyografya: İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr fi vaḳā'i' al-duhūr* (Bulak, 1311), II, 60; Brockelmann, *GAL*, II, 131 v. d.; *Suppl.*, II, 162 v.d. (MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜLVERDÎ. İBN AL-VARDÎ, ZAYN AL-DİN ABŪ ḤAFṢ 'OMAR B. AL-MUẒAFFAR B. 'OMAR B. ABU 'L-FAVĀRİS MUḤAMMED AL-VARDÎ AL-ḲURAŞÎ AL-BAKRÎ AL-ŞĀFI'Î (1290—1349), 689 (1290) senesinde Ma'arrat al-Nu'mān'da doğmuş, 27 zilhicce 749 (19 mart 1349) senesinde Haleb'de, vebâdan, ölmüştür. Nahiv ve fıkıh âlimi, edip ve şâirdir. Doğduğu şehirde, Hama, Şam ve Haleb'de tahsil görmüş, henüz genç yaşında iken, az bir müddet, 745 = 1343 senesinde vefat eden kadı Muḥammed b. al-Naḳīb'in muavinliğini yapmıştır. Rivâyete nazaran, bu vazifeyi, gördüğü bir rüyâ üzerine, terkederek, ilmî mesâi ile iştigâle başlamıştır.

Bıraktığı eserler şunlardır: 1. *Dīvān*, Şiirler, makameler, mektuplar, vaazlar vebâ hakkında bir risâle v.b. ihtivâ eder (1300 senesinde, İstanbul'da, *Macmū'at al-cavā'ib*'de neşredilmiştir). 2. *Lāmīyat* veya *Vaṣīyat* yahut *Naṣīḥat al-iḫvān va murşidat al-ḫullān*, 77 beyitlik ahlâkî manzûme (Kahire, 1301, Mas'ūd b. Ḥasan al-Ḳōnavī'nin bir şerhini hâvîdir). C. J. David'in *Tanzīh al-albāb* (Musul, 1863)'ı ile al-Şirvānī'nin *Nafḥat al-Yaman*'inde münderiecdir (frns. trc. *a.* Isaac Cattan, *Lamiat El Ouardi, poème arabe par Amor* (aynen) *b. El-Ouardi, Revue Tunisienne de l'Inst. de Carthage*, Tunus, 1900; *b.* A. Raux, *La Moallaka de Zohair suivie de la Lamiyya d'Ibn al-Wardi*, şerhli ve tercümeli metin hâlinde neşredilmiştir; Cezayir, 1905). 3. *Taḥrīr al-ḥaṣāṣā fī taysīr al-ḫulāṣa*, İbn Mālik'in *Alfīya* adlı eserinin nes-

re çevrilmiş şekli (Kahire, Hidiv. kütüp., *Fihr.*, IV, 96). 4. *al-Tuḥfa al-Vardîya fî muşkilāt al-i'rāb*, 163 beyitlik bir manzûme olup, nahve âit müşkil meseleler hakkındadır (nşr. R. Abicht, Breslau, 1891, tez). 5. Bir evvelki eserin şerhi (Berlin, *Verz.*, nr. 6703—6704). 6. *al-Bahcat al-Vardîya*, recez bahrinde 5.000 beyitlik bir manzûme olup, burada al-Ḳazvînî 'nin şâfiî fıkhına dâir *al-Ḥāvî al-ṣaġîr*'i nazmedilmiştir (Kahire tab., bk. al-Ḥalabî'nin 1330 tarihli kataloğu). 7. *Tatimmat al-Muḫtaṣar fî aḫbār al-baṣar*, Abu 'l-Fidā'ın *Tārîḫ*'inin ihtisarı ve 749 (1347) senesine kadar olan vak'aların ilâvesi ile meydana getirilmiştir; 2 cild hâlinde neşredilmiştir; Kahire, 1285). 8. *al-Masā'il al-muzahhaba fi 'l-masā'il al-mulaḳḳaba*, verâset meseleleri hakkında, recez bahrinde, 71 beyitlik bir manzûme (Berlin, nr. 4713; Kahire, Hidiv. kütüp., *Fihr.*, III, 316). 9. *al-Şihāb al-ṣāḳif va 'l-'aẕāb al-vāḳif*, tasavvufî bir eser (İstanbul, Ayasofya kütüp., nr. 1943). 10. *al-Alfîya al-Vardîya*, rüyâ tâbirine dâir manzûme (Kahire, 1326; başka bir çok tabıları vardır).

Bibliyografya: İbn Şākir, *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1299), II, 116; al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-ṣāfi'îya* (Kahire, 1324), VI, 243; al-Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 365; İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr fî vaḳā'i' al-duhūr* (Bulak, 1311), I, 198; İbn al-Ālūsî, *Cilā' al-'aynayn fî muḥākamat al-Aḥmadayn* (Bulak, 1298), s. 24; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, s. 175, nr. 412; Brockelmann, *GAL*, II, 140 v.d.; *Suppl.*, II, 174 v.d.; Huart, *Litt. arabe*, s. 338. (MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜNNEFÎS. İBN AL-NAFÎS 'ALÂ' AL-DÎN ABU 'L-'ALÂ' 'ALÎ B. ABÎ 'L-ḤAZM AL-ḲURAŞÎ AL-DIMAŞḲÎ (1210? — 1288; al-Ḥaram ve al-Ḳarşî, onun adının yanlış kırâatleridir), VII. (XIII.) asır arap tabîbi. Ona âit olmak üzere, sahîh tarih olarak, yalnız ölüm tarihi biliniyor; İbn Abî Uṣaybi'a, devri ve yaşı bakımından İbn al-Nafîs ile çağdaş olmasına rağmen, tabîplerin hâl tercümelerine dâir olan eserinde, onu zikretmemiştir. 607 (1210) tarihlerinde Şam'da doğmuş olan İbn al-Nafîs bu şehirde Nūr al-Dîn b. Zengî [b. bk.] tarafından VI. (XII.) asırda kurulmuş bulunan hastahânede (*al-Bîmāristān al-Nūrî*) tıp tahsil etti. İlk hocası, *al-Daḫvār* lekabı ile anılan Muhaẕẕib al-Dîn 'Abd al-Raḥîm b. 'Alî oldu; bu zât, Bagdad'dan Suriye'ye nakledilmiş olan İbn al-Tilmîẕ [b. bk.] mektebinden yetişmiş ve kendisi de pek çok sayıda tilmizler yetiştirmiştir. İbn al-Nafîs tıptan başka sarf ve nahiv, mantık ve fıkıh tahsil etti; şâfiî fıkhının meşhûr müderrislerinden biri oldu. Daha sonra gidip, Kahire'ye yerleşti ve orada Mısır tabîplerinin reisi (*Ra'îs aṭibbā' Miṣr*) unvanını aldı. Herhâlde Nāşirî hastahânesinde vazife görmüş ve orada bir çok talebeler yetiştirmiştir. Talebeleri arasında en meşhûru cerrahlığa dâir bir eserin müellifi olan İbn al-Ḳuff'tur [bk. mad. AL-CARRĀḤ]. Fakîh olarak, Kahire'de Masrūrîya medresesinde dersler verdi. İbn al-Nafîs arap dilini mükemmel bilen bir âlim idi; çağdaşı Bahā' al-Dîn Muḥammed b. al-Naḥḥās ondan çok sitâyiş ile bahsetmiştir. Kahire'de 21 zilkâde 987 (18 kânun I. 1288)'de, aş. yk. 80 yaşında iken, öldü. Evi ile kütüphânesini Sulṭān Ḳalā'ūn [b. bk.] tarafından kurulan ve pek az evvel (683 = 1284'te) tamamlanmış bulunan Manṣūrî hastahânesine vakfeylemişti.

İbn al-Nafîs'in edebî faâliyeti çok ehemmiyetli olmuştur. O, her şeyden evvel orijinal tefekküre ve çok geniş bilgiye sâhip bulunan bir müfessir idi. Eserlerinin pek çoğunu hiç bir kitâbın yardımına baş vurmadan yazdığı rivâyet edilir. En büyük tıbbî eseri, *Kitāb al-şāmil fî 'l-ṭibb*, 300 cüz olarak yazılacaktı, fakat tamamlanmamıştır; bu eserden zamanımıza hiç bir şey intikal etmemiştir. Tıbbî oculistique (göz hekimliği)'e dâir mühim eseri *Kitāb al-muhaẕẕab fî 'l-kuḥl*'un nüshası Vatican kütüp.'dedir (Arabo, nr. 307). Fakat İbn al-Nafîs'in bütün eserleri arasında en çok tanınan ve yayılan İbn Sînā'nın *Ḳānūn*'unun amelî gâye ile yapılmış hulâsasıdır (*Mūcaz*; ilk defa 1828'de, Kalküta'da basılmıştır). Asırlar boyunca bu esere pek çok şerhler ve hâşiyeler ile ta'likler yazılmış (*Bibl.* için bk. Sarton) ve tâ zamanımıza kadar bu kitap Hind hekimleri tarafından harâret ile tetkik edilmiştir. Yazdığı şerhler arasında, ön plânda, Hippokrates'in *Fuṣūl*'ü hakkındaki şerhi zikredilmelidir; bu eser de şarkta çok kullanılmıştır ve pek çok yazma nüshalarına tesâdüf olunur; İran'da 1298 (1881)'de yapılmış bir tab'ı vardır (basıldığı şehir gösterilmemiştir). İstanbul (Ayasofya, nr. 3642 *a*)'da Hippokrates'in sârî hastalıklar üzerine olan eserinin şerhinin bir nüshası mevcuttur. İbn Sînā'nın *Ḳānūn*'unun büyük şerhlerinden bütün bir seriye sâhip bulunmaktayız (bilhassa Brit. Museum'da). Leiden kütüphânesinde 1296 numaralı yazma içinde, Ḥunayn b. İsḥāḳ [b. bk.]'ın *Masā'il fî 'l-ṭibb*'ının şerhi vardır. İbn al-Nafîs'in dinî eserleri arasında, Kahire kütüp.'de Peygamberin *Sîra*'si (*al-Risāla al-kāmilîya fî 'l-sîra al-nabavîya*) ile hadîs ilminin prensiplerine dâir bir eseri (*Muḫtaṣār fî 'ilm uṣūl al-ḥadîṯ*)

mevcuttur. İstanbul'da, İbn Sînā'nın *Ḥayy İbn Yaḳẓān*'ına karşılık olmak üzere kaleme alınmış *Fāżil İbn Nāṭiḳ* adlı teolojik bir reddiyesi bulunmaktadır (H. Ritter'in verdiği bilgi). İbn al-Nafîs'in fıkıh eserleri arasında Şîrāzî [b. bk.]'nin *Tanbîh*'inin bir şerhi vardır. Bu eser zamanımıza kadar gelememiş olmalıdır. Felsefî eser olarak, İbn al-Nafîs, İbn Sînā'nın *İşārāt* ve *Hidāya fi 'l-ḥikma* adlı eserleri üzerine birer şerh yazmış olmalıdır ama bu eserlerin hiç biri bize kadar gelmemiştir.

Son zamanlarda genç bir mısırlı tabîp, Muḥyi 'l-Dîn al-Ṭaṭāvî, İbn al-Nafîs'in İbn Sînā'nın *Taşrîḥ*'inin şerhinde (*Şarḥ taşrîḥ İbn Sînā*, ki bu eser de yazma olarak kalmıştır), Calinos ve İbn Sînā'ya açıkça aykırı bir şekilde, aş. yk. doğru bir tarzda, küçük kan deveranını veya ak-ciğerdeki deveranı, Avrupalı Miguel Serveto (keşfi 1556'da) ve Realdo Colombo (1559) tarafından bu deveranın keşfinden takriben üç asır evvel keşfetmiş olduğunu göstermiştir. Fakat İbn al-Nafîs'in keşfi garbî Avrupa'da mâlûm olmamıştır; zîra onun yalnız bir şerhinden başka hiç bir eseri lâtinceye çevrilmemiş olacaktır.

Bibliyografya: al-Ẕahabî, *Tārîḫ al-islām* (Kahire yazması, *Tārîḫ*, 42, 22); al-'Umarî, *Masālik al-abṣār* (Kahire yazması, Tarih, nr. 99, ed. 7); al-Ṣafadî, *al-Vāfî bi 'l-vafayāt* (Brit. Mus. yazm. nr. 6587, var. 20b—21b); al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-ṣāfi'îya* (Kahire, 1324), V, 129; Wüstenfeld, *Gesch. d. arab. Ärzte und Naturforscher* (Göttingen, 1840), s. 146; L. Leclerc, *Hist. de la médec. arabe* (Paris 1876), II, 207—209; Brockelmann, *GAL*, I, 493; *Suppl.*, I, 367,899; G. Sarton, *Introduction to the Hist. of Science* (Baltimore, 1931), II, 1099 v.dd. (geniş bibliyografya ile); Mohyi el Din el Tatawi, *Der Lungenkreislauf nach el-Koraschi* (Freiburg/Brisgau, 1924, tez; bu eser, yalnız beş nüsha olarak teksir edilmiştir); M. Meyerhof, *Ibn an-Nafîs und seine Theorie des Lungenkreislaufs* (*Quellen und Studien z. Gesch. d. Naturw. u. d. Med.*, Berlin, 1933, IV, 37—88); ayn. mlf., *Ibn al-Nafîs and his Theory of the Lesser Circulation* (*Isis*, Brügge, 1935, XXII).

(MAX MEYERHOF.)

İBNÜRRÂVENDÎ. [Bk. RĀVANDÎ.]

İBNÜRRÛMÎ. İBN AL-RŪMÎ 'ALÎ B. AL-'ABBĀS B. CURAYC (GEORGIOS; 836—896?), 221 (836) senesinde Bagdad'da doğmuş olan bir arap şâiridir. İbn al-Rūmî, isminden anlaşıldığı ve büyük babasının adının da isbat ettiği vecihle aslen bizans ülkesindendir. Şiir sâhasındaki kudreti ile temâyüz etmiş, fakat manzûm hicviyeleri ile bir çok düşman kazanmıştır. Bilhassa Sulaymān b. Vahb [b. bk.]'in torunu olan vezîr al-Mu'taẕid, al-Ḳāsim b. 'Ubayd Allāh'ın da bu düşmanları arasında bulunduğu ve İbn al-Rūmî'yi 283 (896)'te zehirleterek öldürttüğü rivâyet edilir. Mamafih vefatı tarihi, kat'î surette, mâlûm değildir; zîra 284 ve 276 senelerinden de bahsedilmektedir. al-Ṣūlî tarafından toplanmış ve tanzim edilmiş büyükçe bir *Dîvān*'ı vardır. [Arap nahviyûnunun kendi üslûbunun sâfiyeti hakkındaki hücûmlarını tezyif ile reddetmiştir. Kullandığı lisan, al-Mutanabbî'nin lisanı kadar ahenkli değil ise de, daha vâzıh ve daha kıvraktır. İlk hicviyesi (*hicā'*) al-Ḳaḥṭabî'ye karşı olup, meşhûr bagdadlı hicviye şâiri Miśḳāl Muḥammed b. Ya'ḳūb adı altında yayılmıştır (al-Marzubānî, *al-Mu'cam*, s. 448). 243 numaralı şiirinden kendisinin şî'î olduğu anlaşılıyor ki, Hâşimîleri tezyîfi bundan ileri gelmektedir (bk. al-Ma'arrî, *R. al-Ġufrān*, s. 258). San'atı bilhassa göz ile gördüğü şeyleri tasvire dayanır. Keskin bir nazar ile muhâsımının bedenî sakatlıklarını yakalar ve o suretle kendisi ile istihzâ eder. Fakat aynı keskin görüş ile hayattan ve bilhassa saray eğlencelerinden öyle sahneler göstermiştir ki, bunların edebiyat tarihinde dâimâ mühim bir yeri olacaktır. Mamafih oğlunun vefatı üzerine yazdığı mersiye, kendisinin hakikî hissiyâtı tasvirde de mâhir olduğunu göstermektedir. al-'Aḳḳād, *Sā'āt bayna 'l-kutub* (nr. 71)'de bu şiiri, bihakkın Arap şiirinin incilerinden biri telâkkî ettiğini kaydeder.

Her ne kadar İbn al-Rūmî aşk şiirleri yazmağa çok heveskâr olup, hicviyeleri için hiç bir zaman *nasîb* yazmaktan geri durmamış (*Dîvān*, nr. 174) ise de, zamanının kadınları hakkında fevkalâde bedbin hükümler verir (*Dîvān*, nr. 30; krş. al-Ma'arrî, *ayn. esr.*, s. 113). al-Ḥuraymî gibi tarihî sahneler tasvirine de kalkışmış, bilhassa Basra'yı istilâ eden Zenc isyânı hakkında bir şikâyetnâme yazmıştır.]

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 474; Brockelmann, *GAL*, I, 79 v.d., *Suppl.*, I, 124 v.dd.; al-'Abbāsî, *Ma'āhid al-Tanṣîṣ*[1], s. 51—57; Bahā' al-Dîn al-'Āmilî, *al-Kaşkul*, s. 58 (yazm., Paris, Bibl. Nat., *Cat.*, nr. 3594, s. 77 v.d.).

İBNÜSSÂ'ÂTÎ. İBN AL-SĀ'ĀTÎ (saatçının oğlu) FAḪR AL-DÎN RIŻVĀN (yahut RUŻVĀN) B. MUḤAMMED B. 'ALÎ B. RUSTAM AL-ḤORĀSĀNÎ (? — 1230?), babasının Horasan'dan geldikten sonra yerleşmiş olduğu Şam'da doğmuştur. Babası mâhir bir saatcı olup, Şam'da büyük câmiin cümle kapısında bulunan saatları, al-Malik al-'Ādil Nūr al-Dîn Maḥmūd al-

Zengî (ölm. şevvâl 569 = 1174) 'nin emri ile, yapmıştır. Kendisi aynı zamanda hey'et ilminde de vukûf sâhibi idi. İbn al-Sā'ātī, tabîp olmakla berâber, edebiyatta, mantıkta da ve felsefenin diğer kısımları ile saatçılıkta geniş mâlûmât sâhibi idi. Evvelâ al-Malik al-Fā'iz b. al-Malik al-'Ādil Muḥammed b. Ayyūb (Ṣalāḥ al-Dīn'in yeğeni)'un vezîri ve sonra kardeşi al-Malik al-Mu'aẓẓam b. al-Malik al-'Ādil (ölm. 624 = 1227)'in vezîri ve husûsî tabîbi olmuştur. 1230 senesine doğru Şam'da vefat etmiştir. Saat imâline dâir bir eseri (arap. ismi yoktur) bugün Gotha'da mahfûzdur. 600 (1203) muharreminde yazmış olduğu bu eserde müellif, babası tarafından yapılan ve kendisi tarafından islâh edilmiş olan bir saattan bahsetmektedir.

Kardeşi BAHĀ' AL-DĪN ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ (bu da İBN AL-SĀ'ĀTÎ adı ile yâdedilir), 604 (1207) senesinde Kahire'de vefat etmiş olan mârûf bir şâirdir (krş. İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenfeld, nr. 489; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 256; *Suppl.*, I, 456).

Aynı isim hanefî fıkıh âlimi olup, 694 (1295)'te vefat etmiş olan MUẒAFFAR AL-DĪN AḤMED B. 'ALÎ AL-BAĞDĀDÎ'ye de verilmiştir Bu zât, al-Ḳudūrî [b. bk.]'nin *Muḫtaṣar*'ı ile al-Nasafî'nin *Manẓūma*'sinden alınarak yazılmış olduğu için, *Macma' al-baḥrayn va multaḳa 'l-nayyirayn* nâmı verilmiş olan muhtasar bir fıkıh kitabının müellifidir (krş. Ḳuṭluboğa, *Ṭabaḳāt al-ḥanafîya*, nşr. Flügel, s. 4 ve Brockelmann, *GAL*, I, 382 v.d.; *Suppl.*, I, 658).

Bibliyografya: İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. Müller), II, 183; Suter, *Abhadlgn. z. Gesch. d. mathem. Wissensch.*, X, 136, XIV, 174. Araplardaki saatlar ve saatçılık hakkında krş. Wiedemann, *Beiträge zur Gesch. d. Naturwissenschaft.*, III, V, VI ve X (*Sitzungsberichte der phys.-mediz. Sozietät in Erlangen* (1905), XXXVII, (1906), XXXVIII.

(H. SUTER.)

İBNÜSSERRÂC. İBN AL-SARRĀC MUḤAMMED B. 'ALÎ B. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-ḲURAŞÎ AL-DIMAŞḲÎ, arap mutasavvıfıdır. 714 (1314) senesine doğru *Tuffāḥ al-arvāḥ va miftāḥ al-arbāḥ* adlı, ahlâkî hikâyelerden mürekkep bir eser vücûda getirmiştir. Bu kitap, hâl tercümesi sâhibinin bugün kaybolmuş bulunan *Taṣvîḳ al-arvāḥ va 'l-ḳulūb ilā ẕikr 'Allām al-ġuyūb* (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. von Berlin*, nr. 8794) adındaki eserinin bir parçasıdır. (C. BROCKELMANN.)

İBNÜSSİKKÎT. İBN AL-SİKKĪT, ABŪ YŪSUF YA'ḲŪB B. İSḤĀḲ (800—858?), meşhûr nahiv âlimi olup, İbn al-Sikkît nâmı ile mâ'rûftur. Ḫūzistān dâhilinde al-Ahvāz mıntakasında kâin Davraḳ köyü ahâlisindendir; Bagdad'da doğmuş olması muhtemeldir. İyi bir islâm âlimi olan babasından ve Abū 'Amr İsḥāḳ b. Murār al-Şaybānî, al-Farrā', al-Aṣma'î ev Abū 'Ubayda v.b. dan ders aldıktan sonra, o devirde arap lisanını, en saf bir şekilde muhâfaza eylemiş addedilmekte olan bedevîlerin arasına girmiştir. Bagdad'a avdetinden sonra muallim oldu. İbn Ṭāhir'in çocuklarına ders okuttuğu gibi, halife al-Mutavakkil tarafından da, oğulları al-Mu'tazz ve al-Mu'ayyad'e hoca intihap edildi. Halifeden bile gizlemediği alevîliği yüzünden, fecî bir surette, 244 (17 teşrin I. 858)'te, 58 yaşında olduğu hâlde, öldürülmüştür. Vefatı tarihi olarak 243, 245 ve 246 seneleri gösterilir.

Eserleri şunlardır: 1. *Kitāb iṣlāḥ al-manṭiḳ*, Kahire'de neşredilmiş, lisaniyâta âit bir eserdir. 2. *Kitāb al-alfāẓ* (nşr. Cheikho, Beyrut, 1897), bunun şerhi olan *Kanz al-Ḥuffāẓ* (Beyrut, 1895—1898, al-Ḫaṭîb al-Tibrîzî tarafından vücûda getirilmiştir 3. al-Ḫansā' *Dîvān*'ı şerhi (Cheikho 1896'da Beyrut'ta neşrettiği al-Ḫansā' *Dîvān*'ı şerhinde bu şerhten istifâde etmiştir). 4. Beş divandan 'Urva b. al-Vard *Dîvān*'ı şerhi, *Macmū' muştamil 'alā ḫamsa davāvîn...* (Kahire, 1293; krş. Nöldeke, *Die Gedichte des 'Urwa ibn Alward* (Göttingen, 1863). 5. *Kitāb al-ḳalb va 'l-ibdāl*, Haffner tarafından, *Texte zur arab. Lexikographie* (Leipzig, 1905, s. 3—65) nâmı altında, neşredilmiştir. 6. Ṭufayl al-Ġanavî *Dîvān*'ı şerhi (?; bk. F. Krenkow, *JRAS*, 1907). 7. *Kitāb al-aẓdād* (nşr. Haffner, Beyrut, 1914). 8. Ḳays b. al-Ḫaṭîm *Dîvān*'ı şerhi (nşr. Th. Kowalski, Leipzig, 1914).

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 72; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), II, 309; Abu 'l-Fidā', *Tārîḫ* (İstanbul, 1286), II, 43; al-Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 418; al-Anbārî, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 238; de Sacy, *Anthol. Gramm.*, s. 137; Cheikho yukarıda bahsedilen iki tab'ının mukaddimesi; Moh. Ben Cheneb, *Étude sur les pers ment. dans l'idjāza du Cheikh 'Abd al-Ḳādir al-Fāsî*, nr. 237; Brockelmann, *GAL*, I, 117; *Suppl.*, I, 45 v.d., 54, 71, 164, 180; Huart, *Litt. ar.*, s. 151. (MOH. BEN CHENEB.)

İBNÜTTİKTAKÂ. İBN AL-ṬIḲṬAḲĀ, CALĀL AL-DĪN (ve ṢAFÎ AL-DĪN) ABŪ CA'FAR MUḤAMMED B. TĀC AL-DĪN ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ (1262—?) halife 'Alî'nin yirminci göbek ahfâdından olup, al-Ḥilla'de mutavattın Ramażān âilesinden al-Ḥasan ve İbrāhîm Ṭabāṭabā sülâlesindendir. Alevîlerin Kûfe'de ve Bagdad'da nakibi olan babası, Abaḳa'nın vezîri 'Atā' Malik al-Cuvaynî'nin teşvîki ile, 680 (1281) senesinde, katledilmek sureti ile, öldü. 660 (1262) yılına doğru dünyaya gelmiş olan İbn al-Ṭiḳṭaḳā, babasının yerine geçerek, al-Ḥilla'de şî'îlerin mukaddes şehirleri olan Necef ve Kerbelâ'da, Alevîlerin nakibi oldu. Bir horasanlı kadın ile evlendi; 696 (1297)'da Marāġa'yı ziyâret etti; 701 (1301/1302) senesinde Musul'a seyahat etti ise de, bu seyahat, havanın fenalığından dolayı, yarıda kaldı ve İbn al-Ṭiḳṭaḳā'ya, *Kitāb al-Faḫrî*'yi te'lif etmek fırsatını verdi. Müellifin vefatı tarihi mâlûm değildir. Eseri, moğul sultanı Ġāzān'ı Musul'daki vâlisi Faḫr al-Dīn 'Îsā nâmına ithaf edilmiştir ve esere *al-Faḫrî* ismini vermesi de bundan dolayıdır. Eser iki kısımdan mürekkep olup, birinci kısmı siyâsî bahislere tahsis edilmiştir. İkinci kısmı da islâm devletleri tarihinin bir hulâsasıdır. Bu hulâsanın husûsiyeti her hukümdara âit olan parçaya o hukümdarın vezîrleri hakkında bir bahis ilâve edilmiş olmasıdır. Eserin bu ikinci kısmı, umûmiyet itibâriyle, İbn al-Aṯîr'in *Kāmil al-tavārîḫ*'inden aynen alınmıştır ve al-Mas'ūdî'nin *Kitāb al-asvaṭ*'ı ile *Aḫbār al-zamān*'ı gibi kaybolmuş eserlerden parçalar ihtivâ etmektedir. Vezîrlerin tarihi, al-Ṣūlî ve Hilāl al-Ṣābi'den alınmıştır. Eser, bâriz bir şi'î temâyülü ile yazılmış olmakla berâber, bîtaraf olmaktan da hâlî değildir (E. Amar). Paris'te Bibl. National'de, 2441 numarada mevcut ve o zaman yegâne mâlûm nüsha olan yazmasından yapılan ikinci tab'ı W. Ahlwardt tarafından neşredilmiştir (Gotha, 1860). Daha evvel bâzı parçalar Jourdain tarafından neşredilmişti: *Fundgruben des Orients*, V, 28—40; de Sacy, *Chrestomathie*², I, ١—٤٩, ١—92; Henzius, *Fragmenta arabica* (Petropoli, 1828), s. 1—104; Freytag, *Chrestomathia arabica* (Bonn, 1834), s. 84—96 (s. IV'te gösterilmiş olan tarihler doğru değildir) ve Cherbonneau, fransızca tercümesi ile berâber: *JA*, 1846, I, 297—359; II, 316—338; 1847, I, 134—147. Yine aynı kütüp.'de 2442 numarada mevcut diğer bir yazma nüshasını kullanarak yapılan ikinci tab'ı Hartwig Derenbourg'undur (*Bibliothèque de l'École des Hautes-Études, sciences philologiques et historiques*, 1895). Bu eser, M. Émile Amar tarafından, fransızcaya tercüme edilmiştir (*Archives Marocaines*, 1910, XVI). *Ṭiḳṭaḳā* kelimesi sözün bir derece hafifliğini (*ḫiffa*) gösteren (tik-tak) lâfzından alınmış, taklidî bir isim olsa gerektir (H. Derenbourg'un s. 4'te zikrettiği *Tāc al-'arūs*, VI, 424).

(CL. HUART.)

İBNÜTTİLMÎZ. İBN AL-TİLMİẒ ABU 'L-ḤASAN HİBAT ALLĀH B. ABÎ 'L-'ALĀ' ṢĀ'ID B. İBRĀHÎM (1063—1165), taşıdığı *Muvaffiḳ al-Mulk* ve *Amîn al-Davla* unvanlarından sonuncusu ile mârûf olup, V. (IX.) asrın ikinci yarısında Bagdad'da doğmuş bir hıristiyan arap hekimidir; babası da tanınmış bir tabîp idi. Evvelâ İran'a yaptığı oldukça uzun seyahatler ile, ilmin muhtelif şûbelerindeki tahsilini tamamladı; sonra dönüp Bagdad'a yerleşti ve orada babasına halef oldu. İbn al-Tilmîẓ herhâlde çok kabiliyetli bir insan idi; arap dilini çok mükemmel biliyordu, süryânî ve farsçaya da vakıf idi; şiir ve mûsikî sâhalarında da kabiliyeti var idi; bunlardan başka mükemmel bir hattattı. Ayrıca hıristiyan teolojisi ve herhâlde islâm dinine âit bilgiler ile de ünsiyeti var idi; nitekim, *Aḥādîṯ*'teki tıbbî meselelere dâir bir eser yazmıştır. Herhâlde râhip idi ve Bagdad'daki hıristiyan cemâatinin rûhânî reisi bulunuyordu. Tabîp olarak, çağdaşları ve halefleri, msl. 'Abd al-Laṭîf [b. bk.], tarafından çok takdir edilmiştir. Halife al-Muḳtafî, al-Mustancid ve al-Mustaẓî [bk. madd.]'nin teveccühlerine mazhar oldu ve ölümüne kadar, hilâfet merkezinde, 'Ażud al-Davla [b. bk.] tarafından kurulmuş olan meşhûr Büyük hastahâne'nin hıristiyan müdürü (*Sā'ūr*, bu kelime süryânî bir unvandır) olarak kaldı. al-Mustaẓî tarafından bütün tabîplerin reisi tâyin edildi ve bu sıfatla Bagdad ve çevresindeki tabîplerin meslekî bakımdan değerlendirilmesine me'mûr edildi. İbn Abî Uṣaybi'a [b. bk.] bu neviden bir imtihan esnâsında geçen tuhaf bir sahneyi anlatır. İbn al-Tilmîẓ 28 rebiyülevvel 560 (12 şubat 1165)'te, Bagdad'da kamerî sene hesabı ile 95 yaşında (şemsî sene hesabı ile 92 yaşında), öldü. Oğluna mühim bir servet ile büyük bir kütüphâne bıraktı. Bu kütüphâne oğlunun ölümünde devlete kalmıştır. Arap tarihçilerinin muhtelif kayıtlarından istintac edildiğine göre, İbn Tilmîẓ, nazarî-tıbbî tedrisâtının temeli olarak, yunan tabîplerinin eserleri ile İbn Sînā [b.bk.]'nın büyük *Ḳānūn*'undan faydalanmıştır. Değerli bir çok talebeler yetiştirmiştir (Faḫr al-Dīn al-Māridînî, İbn Abî 'l-Ḫayr al-Masîḥî, Raẓî al-Dīn al-Raḥbî, Muvaffaḳ al-Dīn b. al-Maṭrān v. b. gibi), bunlardan çoğu bilâhare Irak'tan Suriye ve Mısır'a geçmişler ve bu memleketlerde VII. (XIII.) asırda tıp ilminin son gelişme devresini açan yeni mektepler kurmuşlardır [bk. mad. İBN AL-NAFÎS]. İbn al-Tilmîẓ bir sıra tıb tel'ifatı bırakmıştır, ama pek azı orijinaldır; ekseriyeti itibârı ile Corpus hippokraticus'un, Calinus'un eserlerinin veya İbn Sînā, Rāzî ve Ḥunayn'in v.b. hıristiyan tabîplerin bu cinsten eserlerinin şerhleri veya hulâsalarıdır. Bununla berâber, onun ilâclara âit eserleri, bilhassa bir *Aḳrābāẕîn* (Kodeks)'i ile aynı eserin hastahânelere mahsûs iki hulâsası, tıp kitablarında, sık-sık, me'haz olarak, zikredilmiştir. Bu eserler, 'Ażu-

dî hastahânesinde Sâbûr b. Sahl (ölm. 255 = 869) 'in, o zamana kadar mürâcaat edilegelen Kodeks'inin yerini almışlardır. Bu eserler ile daha başka bir kaç kitabı (kan almağa dâir bir eser ile tıbbî tedâvîye dâir bir el-kitabı), yazma olarak, mevcuttur (bk. Brockelmann, *GAL*; bütün bu eserlerden hiç biri bugüne kadar basılmamıştır.

Bibliyografya: İbn al-Ḳifṭî, s. 340; İbn Abî Uṣaybi'a, I, 259 — 267; Wüstenfeld, *Gesch. d. arab. Ärzte*, s. 97; Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (1876), II, 24 —27; Brockelmann, *GAL*, I, 487; *Suppl.*, I, 891; G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (Baltimore, 1931), II, 234. (MAX MEYERHOF.)

İBNÜZZERKALE. İBN AL-ZARḲĀLA (1029? —1087?). Endülüs hey'etşinas ve râsıdlarından İbn al-Zarḳāla (al-Zarḳāli) 'nin çok tahrife uğramış Avrupâî ismi Arzachel olup, bundan başka orta çağ garp eserlerinde Azarchel, Arzakal, Elzarkal ve doğru şekli ile de, al-Zarḳāl olarak, geçmekte ve bâzılarında da al-Andalousi denilmekte olduğunu son hey'et tarihçileri kaydetmektedirler. Bâzı eserlerde Anazarkal nâmı ile endülüslü bir hey'etşinastan bahsedilmekte imiş ki, Delambre bu ismin Arzachel 'in unvanı olacağını, aşağıda göreceğimiz vecihle, haklı olarak, söylemektedir.

Bu zâtın adına elimizdeki islâm terâcüm-i ahvâl eserlerinden yalnız *İḫbār al-ḥukamā* 'da tesâdüf ediyoruz. İbn al-Ḳifṭî bu eserinde onun asıl isminin İbrāhîm, babasının isminin Yaḥya al-Naḳḳāşî ve künyesinin Abū İsḥāḳ (Delambre 'ın haklı olduğu bu künye üzerine hukmedilmiştir) olduğunu ve İbn al-Zarḳāla 'nin al-Ḳurṭubî ismi ile mârûf bulunduğunu kaydediyor; Kâtib Çelebî *Kaşf al-ẓunūn* 'da aynı isim, künye ve lekab ile zapteyliyor ve bâzı hey'et eserlerinde yalnız al-Zarḳālî lekabı ile geçiyor (*İḫbār al-ḥukamā* 'nın elimizdeki Mısır tab'ında „al-Zarḳiyāl" olarak görülmekte ise de, bunun tabı hatâsı olduğunu zannediyoruz. *Kaşf al-ẓunūn* „İbn al-Zarḳāl" olarak almaktadır. Fakat Bitrūǧî (bk. *GAL, Suppl.*, I, 866) 'nin eserinin üç dört yerinde yalnız al-Zarḳālî lekabı geçmektedir ki, en doğrusu bu olması lâzım geldiğini kabûl ediyoruz.)

Garp hey'et müverrihlerinin bir çoğu İbn al-Zarḳālî 'yi yahudi olarak kabûl ediyorlar. Zannıma göre, bu yanlışlığa sebep isminin İbrāhîm olması, bir de eserinin ibrânîye ve lâtinceye mütercimlerinin ve kendisinden bahseden müelliflerin yahudi olmasıdır. *Le système du Monde* müellifi P. Duhem İbn al-Ḳifṭî 'den naklettiğimiz vecihle, babasını, künyesini ileri sürerek, bu rivâyeti tashîh etmiş ve müslüman olduğunu tesbit eylemiştir. Son hey'et tarihi yazan F. Boquet (*L'histoire de l'astronomie*, Paris, 1924) hiç delîl göstermeksizin, Duhem 'in tashihine rağmen, yahudi olduğunu söylemektedir.

İbn al-Zarḳāla Kurtuba 'da, 1029 'da doğmuş, bâzı tarihlere göre, 1080 'de, bâzılarına göre de, 1087 'de vefat etmiştir. Ṭulaytala rasathânesini te'sis etmiş ve zîcini Ṭulaytala nısfınnehârına göre tertip eylemiştir. Eldeki rasad tarihlerinden ve o zamanlardan kalma hey'et eserlerinden anlaşıldığına göre, Ṭulaytala 'da 1061 'de rasada başlamış ve 1080 'e kadar devam etmiştir.

Duhem'in Paris, Bibliothèque nationale 'de lâtince yazmalar kısmındaki bir hey'et mecmûasından naklen anlattığına göre, Ṭulaytala 'nin Castille kıralı Alphonse VI. tarafından istilâ edilmesi üzerine, İbn al-Zarḳāla Kurtuba 'ya gitmiş ve orada rasadlarına devam etmiştir. Bu rivâyete göre, istilâ tarihi olan 1085 'e kadar Ṭulaytala 'da çalışmış ve iki sene dahi Kurtuba 'da rasada devam ederek, 1087 'de vefat etmiştir.

Zamanının en parlak medeniyetine sâhip olan Endülüs islâm merkezlerinin istilâsı, mâlûm olduğu vecihle, garbın en kara cehâleti zamanına rastladığından, bu merkezlerin medenî âsârı ile berâber, ilmî terâkümâtı da imhâya uğramış, perâkende bâzı bekayâ dahi oraya-buraya dağılmıştır. İşte bu bekayâ arasında en tâlihsiz olanlardan biri de İbn al-Zarḳāla 'ninkidir ki, tertip ettiği zîcin 1450 'de lâtinceye, eksik olarak, tercüme edilmiş nüshası Paris 'te Bibl. Nat. 'de bulunmaktadır; bunun içinde İbn al-Zarḳāla 'nin eseri olduğuna dâir bir kayıt, bir işâret dahi yoktur; bereket versin ki, hemen-hemen muâsır sayılabilecek olan Endülüs ve bilhassa Kurtuba hey 'et âlimlerinin kendisinin hey 'ette attığı, aşağıda anlatacağımız, büyük adımı tesbit etmiş oldukları tercümenin mukaddimesinde (*Canones sive regulae tabularum astronomiae*) bu adım hakkında izâhat verilmiş olması ile eserin İbn al-Zarḳāla 'ye âit olduğuna hükmedilmiştir. Bu izâhatla berâber, müsellesât cedvellerinin nasıl istihrâc edildiği hakkında mâlûmat verilmiş ve buna bir ceyb cedveli ilâve edilmiştir. Eserde ayrıca 35 sâbitenin kataloğu ile berâber meyil cedvelleri bulunmakta ve uṣṭurlāb-i muṣaffaḥ (garp eserleri bu kelimeyi tahrife uğratarak muṣallaḥ yazıyorlar *„Saphaea Arzachelis"*. Şark eserlerinde ise, ṣafiḥa-i Zarḳālîya denilmektedir) hakkında izâhat verilmektedir.

Bu zîc kendisinden sonra yapılan bir çok zîclere esâs olduğu hâlde, şark islâm eserlerinde buna tesâdüf edilmemiştir. Zâten hey'et ve riyâziyeye âit Endülüs eserleri şarka az intikal etmiştir. İbn al-Ḳifṭî İbn al-Zarḳāla 'nin rasadları olduğunu

söylerse de, zîcden bahsetmez. Der ki: — „Kendisinin rasadları vardır, İbn al-Ḥammād al-Andalūsî, bu rasadları alarak, üç zîc meydana getirmiştir ki, birine *al-kavr 'ala 'l-davr*, diğerine *al-amad 'ala 'l-abad* ismini vermiş ve ayrıca ikisini birleştirerek, al-muḳtabas tesmiye eylemiştir". —

Kâtib Çelebî 1280 sıralarında tertip edilmiş olan bu zîcleri *zîc al-muḳtabas min al-rasā'il*, *zîc al-muḳtabas min zîc al-amad 'ala 'l-abad* ve *al-kavr 'ala 'l-davr* nâmları ile *Kaşf al-ẓunūn* 'a almıştır. Bunların başlangıçlarını yazmış olduğuna bakılırsa, eserleri bizzat görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih Kâtib Çelebî 'nin bizzat gördüğünü söylediği eserleri İstanbul kütüphânelerindeki hey'et ve riyâziyeye âit eserler arasında bulamadık.

İbn al-Ḳifṭî bunların mürettibini, yukarıda görüldüğü vecihle, İbn al-Ḥammād al-Andalūsî olarak gösterdiği hâlde, Kâtib Çelebî İbn al-Kammād al-Tanūsî olarak kaydetmektedir. Arap isimleri meyânında Kamād veya Kammād-'a tesâdüf etmemiş olduğumuzdan, İbn al-Ḳifṭî 'nin zaptını doğru zannediyoruz.

İbn al-Zarḳāla 'nin hey'ete vermiş olduğu mühim inkişâfa gelince, medâr-i şemsin evc noktasının (medâr-i arzın hakikî noktası) hareketini ve güneşin tâdil merkezinin (equation de centre) asrî tahavvüle tâbî olduğunu keşf ve kanuna raptetmiş olmasıdır. Batlamyus hey'eti şemsin evc noktasını sâbit ve tâdil merkezini de gayr-i mütehavvil olarak kabûl etmiştir. Ṯābit b. Ḳurra 'ye kadar bütün islâm hey'etçileri bu esâs üzerine yürüdüler ve tâdil merkezindeki intizamsızlığı rasadlardaki noksanlığa verdiler. Yalnız Ṯābit b. Ḳurra bu intizamsızlığın rasadların kabalığına değil, kanunî bir tahavvüle tâbi olduğunu sezdi; fakat buna bir şekil veremedi. İşte İbn al-Zarḳāla 'nin şemsin evc noktasına senede 12″ kadar (bugünkü kabûl edilen mıkdar 11″, 8″'dir) cihet-i müstakîme, yâni garptan şarka doğru bir tahavvül vererek, güneş için yeni bir nazariye kurdu ve tâdil merkezindeki intizamsızlığı da bertaraf etti ve bu nazariyeyi medâr-i şems merkezini küçük bir dâire üzerinde hareket ettirmek suretiyle izah eyledi. Fakat bu izah Batlamyus hey'etinin mihanikiyeti ile te'lif kabûl etmiyordu. *Ḫarḳ* ve *iltiyām* („yırtılmak" ve „bitişmek") kabûl etmiyen billûrî felekler dâhilinde yırtılmayı kabûl etmek icâp ediyordu. İşte İbn al-Zarḳāla bu eski hey 'ete kat'î bir darbe indirmiş oluyordu. Nitekim bir asır bile geçmeden Batlamyus hey'etinin aleyhinde bir mektep teessüs etmişti. İbn Bācca, İbn Ṭufayl, kurtubalı Abū Ca'far al-Biṭrūǧî ve meşhûr İbn Ruşd bu mektebin ilk müessisleri idiler. İbn Ruşd 'ün ders şerîki olan Biṭrūǧî yeni bir hey'et esâsı kurdu. Bu hey'eti iltizam edenler ile Batlamyus hey'eti tarafdarları arasında münâkaşalar, tâ Kopernicus 'a, hattâ Tycho 'ya kadar, devam etti.

Biz bu keşfin hey'î kıymeti hakkında daha fazla izahta bulunmağa lüzûm görmüyoruz. Yalnız iki asır evvel Paris rasadhânesi müdürü olan ve zamanının en bî-taraf hey'et üstadlarından bulunan Laland 'ın *l'Astronomie* nâmındaki büyük eserinin birinci cildindeki tarih kısmından şu parçayı nakletmekle iktifâ ediyoruz: „Zarḳālî 'nin hey'ette çok mühim bir inkişâf te'min etmiş olan bu nazariyesi Kopernicus tarafından alınmış ve Horacius tarafından kamere tatbik edilmiş ve bilâhare bu nazariyeye, Newton ve Haley taraflarından, hey'etin yeni esâslarına göre, şekil verilmiştir. İşte bu nazariye Zarḳālî 'yi asrın en yüksek hey'et kürsüsüne çıkarmıştır."

Son asrın hey'et tarihçileri Laland 'ın bu kanâatine iştirâk etmişlerdir ki, bu şahâdetler İbn al-Zarḳāla 'nin hey'ette mektep (doktirne) açmış bir hey'et âlimi olduğunda ve yalnız zamanının hey'et kürsüsünün sâhibi değil, Ṯābit 'ten Kopernicus 'a kadar geçen altı yedi asır zarfında bu kürsünün velâyetini elinde tuttuğunda şüphe bırakmaz.

İbn al-Zarḳāla 'nin garpta tanınmasına başlıca sebep Alphonse del Sabio X. tarafından, ekserisi müslüman hey'etşinaslardan olmak üzere, teşkil edilen ilmî encümene tertip ettirdiği *las tavulas Alfonsies* ismi ile yâdolunan zîc olsa gerektir. Çünkü bu zîcde İbn al-Zarḳāla 'nin usûlü esâs ittihaz edilmiş ve evc-i şemsin hareketi kabûl edilmiştir.

Biz bu büyük adam hakkında verdiğimiz mâlûmâtı hep garp eserlerinden iktibas ettik. Kendi şarkımızda tanınmamış gibidir. Yukarıda söylediğimiz gibi, isimine *İḫbār al-ḥukamā* 'dan maada, terâcüm-i ahvâl eserlerinde bile, tesâdüf edilmiyor. Alphonse zîcini tertip eden encümen ile muâsır bulunan Merâga rasadhânesi müdürü Naṣîr al-Dîn Ṭūsî, Tezkiresinde evc-i şemsin hareketinden „müteahhirîne göre" kaydı ile, ihtiyatlı olarak, ve mıkdar söylemeyerek, ehemmiyetsizce, bahsetmektedir ve *zîc-i ilhānî* 'sinde nazar-i dikkate alındığı görülmektedir; kezâlik Ulug Bey zîci dahi bu hareketi müteahhirine atfederek, hesaba almakta ise de, müteahhirîn kimlerdir? Hangi ilmî zarûret evc hareketini kabûle mecbûr etmiştir? Gerek kendileri ve gerek şârihleri hiç bir izahta bulunmuyor. İbn al-Zarḳāla 'nin ve Batlamyus hey'etine muhâlif bulunanların isimlerinden olsun bahsedilmiyor. Bilmukabele şurasını da söyleyelim ki, evc hareketini kabûl edenler, yâni Naṣîr al-Dîn Ṭūsî

ve sonraki hey'etşinaslar, bu hareketi, eflâk-i şemse bir felek-i mümessilin ilâvesi ile, izah etmişler ve bu vecihle Batlamyus mihanikîyetini te'min ve felek-i hâmilin harktan kurtulmasını mümkün kılmışlardır.

Yukarıda Sābit b. Ḳurra tarafından evc hareketi sezilmişti demiştik. Laland 'dan evvelki bâzı hey'et müverrihleri bu şerefe Sābit 'i de iştirâk ettirmek istemişlerse de, bu fikir bilâhare bertaraf edilmiştir. Duhem ise, müteaddit eserlerin şahâdetine istinad ederek, nazariyenin tamâmen İbn al-Zarḳāla 'ye âit olduğunu, uzun-uzadıya, izah etmiştir. Hâlbuki yalnız Biṭruǧī 'nin şahâdeti kâfi görülebilirdi. Kendisinden bir asır sonra gelen ve Batlamyus hey'etine ilk darbeyi vurması ile şöhret bulan Abū Ca'far al-Biṭruǧī 'nin mâlûm olan yegâne eserinin mukaddimesinde, İbn al-Zarḳāla 'nin, evc hareketini keşfederek, Batlamyus hey'etinin ilk muârızı olduğunu kaydetmesi ve bir kaç yerinde nazariyesinden bahseylemesi ve Sābit 'in isminin bile zikredilmemesi, İbn al-Zarḳāla lehine hukûm vermek için, ziyâdesiyle kâfi bir şahâdettir.

İbn al-Zarḳāla ayrıca öteden beri bâzı hey'etşinasların tarafdar oldukları mıntaka feleğinin (*dā'ira-i ḥusūf*) hareket-i ikbâlîye ve idbârîyesini (*trépidation*) kabûl ediyordu. Meyl-i küllînin 23° 33′ ile 23° 53′ arasında tahavvül eylediğini tesbit ederek, dâire-i husûfu uzun bir devre dâhilinde muaddilünnehara yaklaştırıp-uzaklaştırıyordu. İbn al-Zarḳāla maatteessüf bu hükmünde aldanmıştır.

Ṭulayṭala zîcinin yukarıda bahsettiğimiz tercümesinde musattah usturlabdan bahsedilir. Bu âlet şarkta safiḥa-i Zarḳālîya veya yalnız Zarḳāla nâmı ile şöhret bulmuş olan hey'et âletidir. İbn al-Ḳifṭī bundan bahsederken, şark hey'et âlimlerini hayrette bıraktığını kaydeder. *Kaşf al-ẓunūn* ise, bunu al-Zarḳāla olarak alır ve hakkında müteaddit risâleler te'lif edilmiş olduğunu söyler.

Âlet âfâkî (universel) olup, her arzın ufkunu temsil edecek surette ufuk dâiresi müteharrik yapılmış ve menâzırî usul ile vaziyet-i husûfiye tersim edilmiş, udadeli, dâirevî bir safihadan ibârettir. Paris, Bibl. Nat. 'de bir nümûnesi mevcuttur. Bu âletin tavsifi hakkında İbn al-Zarḳāla 'nin risâlesi (*Kitāb al-'amal bi 'l-ṣafīḥa al-zīcīya*) lâtince, ibrânî ve diğer dillere tercüme edilmiştir. Bu zâtın ahkâm-i nücûma dâir de eserleri vardır.

Bayezid II. 'in emri üzerine bu âlet hakkında Mirim Çelebî tarafından, farsça, mükemmel bir eser te'lif edilmiş olduğu gibi, yalnız ameliyâta âit olmak üzere, müellifi mâlûm olmayan, türkçe küçük bir risâlesi de mevcuttur (İbn al-Zarḳāla, al-Battānī ile berâber, arzın yalnız rub'-i meskûnu değil, diğer mıntakalarının da kabil-i iskân olduğunu söyleyen arap âlimidir). Bu âlimin arapça nüshası kaybolan sâbit yıldızların harekâtına dâir eserinin ibrânî tercümesinin yegâne nüshası Paris 'te, Bibl. Nat. (1036,3) 'dedir. F. Bouquet ayrıca yüksek bir fen san'atkârı olan İbn al-Zarḳāla 'nin Ṭulayṭala acîbesi denilmekle mârûf bir saatin âmili bulunduğunu tarihinde yazıyor ve zamanının garâibinden sayılan bu eser-i san'atın zamanımıza bir izahı ile intikal edememiş olduğundan, teessüfünü izhar ediyor. Biz dahi bu tarih üstadımın teessüfünde ne kadar haklı bulunduğunu tekrar etmekle iktifâ ediyoruz.

(FATİN GÖKMEN.)

İBRÂHİM. [Bk. İBRÂHİM.]

İBRÂHİM. İBRĀHĪM, Kitab-i mukaddes 'te bahsi geçen İbrāhīm peygamber olup, *Kur'an* (VI, 74) 'a nazaran, Āzar 'in oğludur ve bu Āzar ismi, kuvvetli bir ihtimâl ile, uşağının adı olan „Elazar" 'dan alınmadır (bk. S. Fränkel, *ZDMG*, LVI, 72). İbrāhīm 'in ecdâdının Kitâb-i mukaddes 'teki isimleri olan Tāriḥ b. Nāḥūr b. Sārūǧ b. Arġū b. Fāliġ b. 'Ābir b. Şāliḥ b. Ḳaynān b. Arfaḫşad b. Sām b. Nūḥ, al-Ṣa'labī, s. 44 ve İbn al-Aşīr, I, 67 'de zikredilmektedir. Bu şecere, *Takvīn*, XI, 10—12 ve *Tevârih-i evvel*, I, 1, 17—27 'dekine tamâmiyle uymaktadır; yalnız Ḳaynān adının, *Takvīn*, V, 12 'den alınarak bu şecereye idhâl edilmiş olması muhtemeldir. Tûfandan sonra 1263 'te veya dünyanın yaratılışından sonra 3337 'de doğan İbrāhīm — (al-Ṣa'labī, *göst. yer.*) mezkûr vesâikin (*Takvīn*, V, 3—10 ve XI, 10—25) mukayesesinden anlaşıldığına göre, Nūḥ 'tan veya dünya yaratıldıktan 1918 sene sonra doğmuştur — derhâl, Namrūd 'a karşı mukaddes cihâda girişmek vazifesini deruhte etmiştir. Anası Ūşā, Kūşā civârında bir mağraya sığınmağa mecbûr olmuş ve İbrāhīm de orada dünyâya gelmiştir (al-Ṣa'labī, *göst. yer.*; Ṭabarī, I, 256; Zamaḫşarī, I, 172; Bayżāvī, I, 133; İbn al-Aşīr, I, 96; Yāḳūt, bk. madd. Kūşā; al-Bakrī, s. 485; al-Muḳaddasī, s. 86, *Bāba bāṣrā*, 91a; İbn Maymūn, *Dalālat al-ḥā'irīn*, 29. fasıl). Zîra, Namrūd bir takım korkulu rüyâlar görmüş, gebe kadınları nezâret altında bulundurup, yeni doğan çocukları öldürtmeğe başlamış idi. Namrūd 'un adamları, İbrāhīm 'in anasını, daha doğum ağrıları başlamadan evvel, muâyene ettiler. Karnının sağ tarafını elleseler çocuk sol tarafa saklanıyor, solda arasalar sağa gizleniyordu. Hiç bir netice elde edemeden çekilip gitmeğe mecbûr oldular (al-Kisā'ī, s. 115—120). *Sefer hayyāṣār* 'da bulunan (Nūḥ faslı) Teraḥ 'ın, İbrāhīm 'i öldürmek maksadı ile teslim etmek emrini alması ve kendi hizmetçisinin oğlunu

onun yerine koyması hakkındaki hikâye islâm rivâyetinden alınmadır. İbrāhīm, daha pek küçük yaşta iken, şahsî bir takım tecrübeler neticesinde (*Talmud Nedārīm*, 32) Allahın varlığını tanımış idi ki, *Kur'an*, VI, 75—79 'da bu geçmektedir. Filhakika mağaradan çıkıp da babasının evine yaklaştığı zaman, etrafını gece karanlığı bürümüştü. İbrāhīm, bir yıldız gördü ve — „İşte benim Allahım!" — dedi. Fakat yıldız batıp-kaybolunca, — „Ben kaybolan şeyleri sevmem" — dedi. Ayın doğduğunu gördü: — „İşte Allahım!" — dedi. Ay batınca — „Eğer Allah bana hidâyet etmezse, yolunu şaşıranlardan olacağım" — dedi ve güneşin doğduğunu görünce, haykırdı: — „İşte benim Allahım. Çünkü bu, hepsinden büyük!" — dedi. Fakat güneş batınca: — „Ey benim kavmim, ben sizin Allaha koştuğunuz şerîklerden berîyim, işte yüzümü, göğü ve yeri yaratana dönüyorum." — ... Aynı rivâyetleri, ibrânî dilinde yazılmış *Şebeṭ mūsar* isimli kitapta (Smyrna, 1729; s. 109—111) ve *Sefer Hayyaṣār* (Nūḥ faslı) 'da buluyoruz. İbrāhīm ile Namrūd arasında vukû bulan ve kısmen, ibrânî edebiyatında da yer alan (Jellinek, *Bēth Hammidr.*, I, 25—34; *Sefer Hayyāṣār* (Nūḥ faslı); *Sefer Eliyāhū zōṭā*, fasıl 25 ve *Pirḳē de R. El.*, fasıl 32) mücâdelelere müteallik muhtelif kıssalar arasında (al-Ṣa'labī, s. 45—47 ve al-Kisā'ī, s. 125—140) *Kur'an* (XXI, 59—67) 'a ve *Takvīn Rabbā* (fasıl 38) 'ya dayanan şu aşağıki menkıbeyi zikredelim: Bir gün İbrāhīm 'in kavmi, Allaha kurban kesmek üzere, şehirden çıktı. İbrāhīm, keyifsiz olduğunu bahâne ederek, şehirde kaldı. Eline bir balta alıp, üstü yiyecekler ile dolu masaların bulunduğu puthâneye gitti. — „Niçin yemiyorsunuz?" — diye sorduktan sonra, putlardan birinin elini, ötekinin ayağını, üçüncüsünün de kafasını kesti. Baltayı en büyük putun eline verdi ve bütün yemekleri onun önüne koydu. Şehir halkı, geri döndüklerinde, bu hâli görünce, İbrāhīm 'den hesap sordular; o da, cevap olarak dedi ki: — „Doğrusunu isterseniz, bu işi yapan, en büyükleridir; eğer, konuşabilirlerse, sorun!" — Bunun üzerine, ahâli: — „Biliyorsunuz ki, konuşmazlar." — diyince, İbrāhīm: — „Demek, Allahtan gayri öyle şeylere tapıyorsunuz ki, size ne faydası, ne de zararı dokunabilir, öyle mi? Size de, ibâdetinize de yazıklar olsun!" — dedi. İbrāhīm 'i, cezâ olarak, ateşe attılar; orada üç veya yedi gün kaldıktan sonra, sağ ve sâlim çıktı (al-Ṣa'labī ve al-Kisā'ī, *göst. yer.*). Namrūd tamâmen mağlûp olduktan sonra, İbrāhīm, *Ḫalīl Allāh* unvanını alarak, maiyeti ile birlikte, Kudüs üzerine yürüdü (*Aşīyā*, XLI, 8; *Şabbāth*, 137; *Menāḥōth*, 53 ve bunları takiben al-Kisā'ī ve al-Ṣa'labī). Mısır 'da İbrāhīm 'in güzel zevcesi Sāra, Firavun 'un huzûruna çıkarıldı (*Takvīn*, XII, 10—20; al-Ṣa'labī, s. 44; Ṭabarī, I, 225; İbn al-Aşīr, I, 72). İbrāhīm 'i, kendi yüzünden katledilmesin diye, kardeşi olarak tanıttı. Bunda kat'iyen yalan söylemiş olmuyordu; çünkü hakikaten din kardeşi idi. Firavun, Sāra 'ye dokunmak isteyince, eli tutmaz oldu ve ancak Sāra 'yi serbest bıraktıktan sonra, iyileşti. Filistin 'de, Saba' 'da, İbrāhīm soğuk ve berrak suyu olan bir kuyu kazdı. Ahâlinin yaptığı fenâ muâmeleler neticesinde, İbrāhīm oradan ayrılmak mecbûriyetinde kaldı; o gidince de, su çekildi (*Takvīn*, XXI, 25—30; al-Ṣa'labī ve İbn al-Aşīr, *göst. yer.*). Ahâli arkasından koştu ve geri dönmesini ricâ etti. Fakat İbrāhīm bu ricâyı reddetti; kendilerine 7 keçi verdi (*Takvīn*, XVI, 30). Bu keçileri kuyunun başına bırakırlarsa, suyun tekrar çıkacağını söyledi. Hayz hâlinde bulunan bir kadın kuyudan su çekince, su tamâmen çekildi. İbrāhīm, 120 yaşında iken, kendi kendini sünnet etti (al-Ṣa'labī, s. 59); 175 yaşında öldü ve Ḫabrūn 'daki ecdât makberesine gömüldü [bk. mad. ḪALĪL]. Mahşer günü, arkasında beyaz harmânî bulunduğu hâlde, Allahın solunda yer alacak ve mü'minleri cennete götürmek üzere delîl vazifesini görecektir (al-Ṣa'labī, s. 60; *Takvīn*, fasıl 48).

Bibliyografya: al-Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1312), s. 43—47, 59 v.d.; al-Kisā'ī, *Ḳiṣāṣ al-anbiyā'*, s. 128—145, 153; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 220—225; İbn al-Aşīr, I, 67—98; Weil, *Biblische Legenden der Musulmänner*, s. 78 v.d.; Grünbaum, *Beiträge*, s. 122—130; Eisenberg, *Abraham in der arab. Legende* (1912); Weiss, *Lebren Abrahams* (Berlin, 1913) 'da al-Kisā'ī 'den alınmış bir parça mevcuttur ve gâlibâ muahhar zamana âittir; bir çok yerlerde aslından ayrılmaktadır. (J. EISENBERG.)

Sprenger (*Leben und Lehre des Moḥammad*, II, 276 v.dd.), *Kur'an* 'da bir İbrāhīm hikâyesi bulunduğuna ve bunun sonunda Kâbe 'nin müessisi olduğuna işâret ediyor. Bu tez ,bilâhare Snouck Hurgronje (*Het Mekkaansche Feest*, s. 30 v.dd.) tarafından, aşağıdaki şekilde tavzih edilmiştir: En eski vahylerde (sûre LI, 24 v.dd.; XV, 5 v.dd.; XXXVII, 81 v.dd.; VI, 74 v.dd.; XI, 72 v.dd.; XIX, 42 v.dd.; XXI, 52 v.dd.; XXIX, 15 v.dd.), İbrāhīm, diğer Peygamberler gibi, kavmini ikaz için, Allah tarafından gönderilmiş bir resûldür. İsmā'īl henüz onunla münâsebetdâr değildir. Bununla berâber, ayrıca Allahın, o zamana kadar araplara henüz *naẕīr* göndermediği de belirtiliyor (XXXII,

2; XXXIV, 23; XXXV, 5). İbrāhīm ne Kâbenin bânisi, ne de ilk müslüman olarak gösterilmiştir. Medine'deki vahylerde ise, İbrāhīm'in ismi *Ḥanīf* [b bk.] *Muslim*'dir ve „İbrāhīm dininin" bânisi olup, İsmā'īl ile birlikte, Kâbe'yi inşâ etmiştir (II, 118 v.d.; III, 60, 84 v.d.). (A. J. WENSINCK.)

İBRÂHİM. İBRĀHİM (1615—1648), Ahmed I.'in en küçük oğlu olup, 12 şevvâl 1024 (4 teşrin I. 1615)'te doğmuş ve 16 şevvâl 1049 (8 şubat 1640)'da kardeşi Murad IV. [b. bk]'ın ölümü üzerine, 25 yaşında ve 18. pâdişah olarak, Osmanlı tahtına çıkmıştır. Şehzâdeliği boyunca çok sıkı ve devamlı, korku içinde, bir mahbes hayatı geçirdiği ve dört kardeşinin öldürüldüğüne vâkıf olduğu için, kendisine Murad IV.'ın vefatını haber verenlere inanmamış, ancak Vâlde sultan ile saray mensûplarının ısrarları ve sadrâzamın huzûru ile, tahta çülûs eylemişti. 1638'den beri sadâret mevkiini işgâl eden Kara Mustafa Paşa, saltanat tebeddülünden sonra da, müstakillen hareket etmek üzere, mevkiini muhâfaza etti; İbrâhim'in ilk senelerinde devlet idâresinde görülen nisbî huzûr ve sükûn, istikrarlı vaziyet ve bâzı muvaffakiyetler, bu liyâkatli vezîr-i âzamın isâbetli tedbirleri sâyesinde, mümkün olabilmiştir. O, evvelâ, hâricî siyâsette komşular ile sulhü takviye veya ihtilâflı meseleleri hâl cihetine gitti: 7 rebiyülevvel 1051 (19 hazîran 1641)'de İran elçisi Mukan hâkimi İbrâhim Han, cülûs tebriki için geldiği zaman, Kasr-i Şîrîn muâhedesi hükümlerinin te'kit ve te'yidi kararlaştırıldı. Avdetinde, Yedikule'deki esirleri alıp-götürmesine müsâade edildi. Hattâ Osmanlı-Safevî münâsebetlerini bozmak şüphesi altında kalan ve Murad IV. devrinden beri vüzerâ sınıfına geçmiş olan sâbık Revân hâkimi Emîrgûne Han'ın katli ile, daha fazla bir dostluk eseri gösterilmek istendi (bu husûsta elçinin tahriki ve vezîrin sû-i tedbiri olduğunu söyleyen Solak-zâde'ye mukabil Kâtib Çelebî ve Naimâ: — „Vücûdu lâzım olmamağla izâle olundu" — demekle iktifâ ederler; krş. Solak-zâde, *Tarih*, s. 767 v.d.; *Fezleke*, II, 224; Naimâ, *Tarih*, IV, 5). Aynı surette, Avusturya ile muallakta bulunan meseller, hudutlarda vâki karşılıklı tecâvüz ve akınlara son vermek ve sulhü takviye etmek için, iki tarafın arzusu ile yapılan müzâkereler neticesinde, Szöny (Son)'de, Jitvatorok muâhedesini yeniden 9 madde ile tasdik sureti ile halledildi (15 mart 1642). Murad IV.'ın son senelerinde rusların yardımı ile Kazakların eline düşmüş olan Azak kalesinin istirdadı için de teşebbüslere girişildi. Evvelâ, Özi muhâfazasına me'mûr edilen Deli Hüseyin Paşa'nın yerine kaptân-i deryâlığa Siyavuş Paşa getirildi. Bunlardan birincisi Silistire askeri ile, ikincisi donanma ile, Kırım hanı Bahadır Giray da tatarlar ile müştereken Azak'ı muhâsara ettiler (1051 = 1641). Fakat, kalenin iyi müdâfaa edilmesi, barut ve mühimmâtın tükenip, uzun müddet İstanbul'dan yardım beklenmesi ve nihâyet kışın gelmesi üzerine, muhâsara kaldırıldı; birinci seferde, böylece, Azak alınamadı. Ordu Kefe'de kışlarken donanma İstanbul'a geldi. Ertesi sene, Sultan-zâde Mehmed Paşa (Civan kapıcı-başı) kara serdarı, Uzun Piyâle (Paşa) donanma kumandanı olmak üzere, ikinci sefer yapıldı. Vefat eden Bahadır Giray'ın yerine geçen Mehmed Giray, serdarı beklemek üzere, mühim bir kuvvetle Azak kalesini muhâsaraya geldiği vakit, bu defa mukavemet edemeyeceklerini anlayan Kazaklar kaleyi tahrip ile çekilmişler ve bu serhad kalesi ikinci seferde böylece geri alınmış idi (1642).

Kara Mustafa Paşa, diğer taraftan, mâlî ve iktisâdî meselelere, dâhilî işlere dikkatini çevirdi. Râyic paranın muhtelif sebepler ile magşûş hâle geldiğini gören sadrâzam, yeni para kestirerek, kuruşun kıymetini 125 akçeden 80'e, altınınkini (duka) 250 akçeden 160'a ve Mısır parasınınkini de da 2 akçeye tenzîl etti. Yeni para bastırmak husûsunda pâdişahın da arzusu ve sadrâzama gönderdiği hatt-i hümâyûnlarında: — „pâdişahlara bir hutbe, bir sikke lâzımdır ya, bizim dahi sikkemiz kesilmiyor; bu bâbda ne dersin... Akçe kesilsin münâsip değil midir...„ — diyerek ısrarları olmuş idi. Kezâ, hukümdar İstanbul'un iâşe vaziyetinin ve narhın ciddiyetle tâkip edilmesi husûsunda sadrâzama sıkı-sıkı tenbilerde bulunuyordu, — „Sen ki vezîr-i âzâmsın... İstanbul'da gerçekten kıtlık vardır deyu söylenür... İstanbul efendisine muhkem tenbih ile narh ahvâline ziyâde takayyüt etsün, gezsün, dolaşsun, yohsam kendüsü bilür ve göreyim seni, ahvâl-i âlem ile cân başınla çalış..."— şeklinde emirler veriyor, ikisinin de halk üzerinde iyi bir nâm bırakmasını istiyordu:„ — Şöyle ortalığı idelim ki, hayır duâya mazhar düşelüm, âdil pâdişaha eyü vezîre düştük deyü..."—(krş. *Topkapısarayı arşivi*, nr. 14/2830, 14/2875; Çagatay Uluçay, *Sultan İbrâhim deli mi, hasta mı idi?*, *Tarih dünyası*, 1950, sayı 12, s. 498). Sadrâzam, vergilerin âdil esâslar üzerine tevzî edilmesini te'min için, bütün eyâletlerde yeni tahrirler de yaptırdı. Dâhilî idârede devlet otoritesini kuvvetlendirmeğe ehemmiyet veren Kara Mustafa Paşa, Murad IV.'ın Silâhdar'ı ve en mahrem müsâhibi Mustafa Paşa'yı, evvelâ zararlı nufûzundan genç pâdişahı korumak maksadı ile, merkezden uzaklaştırarak, Tamşvar beylerbeyiliğine gönderdi; sonra da,

sûiistimâlleri ve senelerce Kıbrıs sâliyânesini zimmetine geçirmek sureti ile hazîneyi zarara soktuğu sâbit olunca, idam ettirdi. Onun mahmîsi olup, Aydın ve Teke taraflarında o zamana kadar isyânı ve yaptığı zulümler cezâsız kalmış olan Kına-oğlunu te'dip eyledi. Muhdes bir kiliseyi Dîvân-i hümâyûna haber vermeden yıktırdığı için, Bursa kadısı Hoca-zâde Mes'ud Efendi'yi azlettiren sadrâzam, bu hâdiseyi protesto maksadı ile diğer üç kiliseyi tahrip eden Bursa eşrâfından suçları görülenlere de, vezîr Eyûb Paşa vâsıtası ile, teftişi müteâkip, Dîvân-i hümâyûna celp ile ihtarda bulundu ve yıkılan kiliselerin yeniden te'sisine ferman çıkartarak, müslim ve gayr-i müslim tebea arasında adâlet ve hakkaniyeti gözetti. Nihâyet, serhadlerde tugrakeş vezîrler tugradan men'olunduğu sırada, bu emri, — „Tugrakeşlik bana mirastır, ben vezîr ibn vezîrim; tugrayı bana Sultan Murad merhûm gibi bir gâzî... ısmarladı."—diyerek, dinlemeyen ve sadrâzama hakaret edip, — „şer'î dâvam vardır" — iddiası ile, aleyhdarlarından aldığı mektuplardan da cesâretlenerek, İstanbul üzerine büyük bir kuvvet ile yürüyen Erzurum beylerbeyi Nasûh Paşazâde Hüseyin Paşa'nın isyânını bastırmağa muvaffak oldu (1643). Fakat, Kara Mustafa Paşa'nın sadârette mutlak idâresini çekemeyen ve dürüst hareketinden dolayı menfâatleri haleldar olan bâzı kimseler, gittikçe sadrâzam aleyhinde kuvvetli bir cereyan yaratıyor ve bunlar sarayda da tarafdar elde ederek, pâdişah üzerinde te'sir ve nufûz kazanmağa çalışıyorlardı. Bu cereyanın başında, Cinci Hoca nâmı ile tanınan Zafranbolulu Hüseyin Efendi ile, rikâbdâr-i hâssa iken, vezâret ile ve silâhdarlık ile pâdişahın yakınları arasına giren Yusuf Paşa, bir de Sultan-zâde Mehmed Paşa var idi. Bunlardan birincisi pâdişahın uzun seneler şehzâdeliğinde, hayatına dokunulacak endişesi ile, müptelâ olduğu kalp ve âsâp hastalıklarına hekimlerin şâfi ilâç bulamaması üzerine ve haremdeki müsâhiplerin tavsiyesi ile „sâhib-nefes ve 'azâyim-hvânlara" mürâcaat edilerek, fayda umulduğu esnâda, o sırada İstanbul'da ötekini-berikini okumakla ve nefesinin te'siri ile şöhret bulmuş olduğu ve bu sebeple de Valde sultana tavsiye edildiği cihetle, İbrâhim'e ve saraya intisap etmiş, pâdişahın sihhati üzerinde müsbet te'sirleri görüldükten sonra, teveccüh ve iltifat kazanmış, gittikçe de devlet idâresinde nufûzu ve müdâhalesi artmış idi. Filhakika pâdişahın hastalığından uzun-uzadıya şikâyetini biliyoruz. Muhtelif vesîleler ile sadrâzama hitaben yazdığı hatt-i hümâyûnlarında bundan bahsetmekte, — „sancı deyu yaturum, kâh arkama gelür, irkülür, kulaklarım tıkalur... Şöyle sıkılmam vardır ki, ölüyorum, gâyetle hâlim yaman olmuştur... Yangından beri (her hâlde 1050 muharreminde Galata'da çıkan vezîr-i âzamın da yüzü yanarak üç ay hasta yattığı yangın olacaktır) eski hastalığım ziyâdelendi, ne kollarım ve ne de başım vardır... Ziyâde elemdeyim... Pek hâlim mükedderdir; şöyle mizacımda küdûrat vardır ki, tâbir olunmaz..."— diye şikâyet eylemekte ve çâre arayıp, bildiği ve bulduğu kimseleri yollamasını istemekte idi: —„... Göreyim seni, bu benim derdime nice çalışursuz... Beni seversen buna çâre bulasın, ona buna sorasın... Hekim-başı ile söyleşiniz bir kaçı bile olsun... Etraf ve eknâfa haber sal, bilen adamları huzûruma getür, sen bilürsün..."— (krş. *Topkapısarayı arşivi*, nr. 14/2876, 14/6754, 14/6833, 14/7215 ve tür. yer.; Çagatay Uluçay, *ayn. makale, göst. yer*, sayı 6, s. 244). İşte bu suret ve vesîle ile meydana çıkan Cinci Hoca ile Silâhdar Yusuf Paşa devrin en nufûzlu ricâlinden olmuşlardı (krş. Vacihî Ḥasan al-Ḳirimî, *Târîḫ-i Vacihî*, Üniversite kütüp., nr. 2543, var. 22). Azl ve nasblara karışmaları ve mansıbları rüşvet ile satmaları, buna benzer yolsuz hâlleri sadrâzam tarafından men'olunamamış, bil'akis bunlara pâdişahı tamâmen iki defa sadâretten istifâsı kabûl edilmeyen Kara Mustafa Paşa aleyhine çevirmeğe muvaffak olmuşlardı. Hadd-i zâtında mâkûl, muktedir ve iyi ahlâklı olmakla berâber, bâzı garezkârlıkları ve müfrit hareketleri de bulunan sadrâzamın hasımları aleyhinde aldığı tertibat duyulunca, pâdişah esâsen ötedenberi bâzı arzularına mâni olduğu, bir defa da, kethüdâ kadına odun verdirmek maksadı ile divanı bozdurarak huzûruna çağırttığı esnâda, kendisine, — „Padişahım ben senin vezîrinüm, bu makûle cüz'î maslâhat için beni çağırdırsun... Bu kadar şey'-i hasîs için beni getürdüp umûr-i mühimmeyi ta'vik ettirirsiz, bana raiyet, hazîne ve serhadler ahvâlin sormazsız" — şeklinde haklı, fakat sert bir lisan ile hitap ettiği için, şeyhülislâm Yahya Efendi'nin bu münâsebet ile — „Umûr-i muazzama pâdişahın tenbih buyurduğu mânadır... Zinhâr bu gûne huşûnet etmesünler ve pâdişah ile bu muâmeleden hazer etsünler"—yolundaki tavsiyesine karşı, — „Bir mansıb için kizb ve müdârâyı irtikâb etmek bana güç gelür, benim sâyım kendü devleti içündür... Böyle hayattan mevt dahi yeğdür"— diyen bu vezîri idam ettirdi (21 zilkâde 1053=31 kânûn II. 1644; krş. Naimâ, *Tarih*, IV, 40 v. dd.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, IV, 229 v. dd.).

Sadâret mührünü, bir müddet evvel Şam beylerbeyiliğine gönderilmiş olan Sultan-zâde Meh-

med Paşa'ya tevcih, onun muvasalatına kadar da Kenan Paşa 'yı, defterhâneyi açmamak ve azl ve nasblara karışmamak üzere, kaymakam tâyin eden İbrâhim, artık tamâmen gözdelerin ve hasekilerin nufûzu altına girdi. Bu esnâda Cinci Hoca Anadolu kazaskeri olup, Galata, arpalık olarak ona verilmiş, pâdişah hocalığı mansıbı da buna ilâve edilmiş, kendisine büyük bir saray yaptırılmış idi. Silâhdar Yusuf Paşa 'ya ise, vezâret ile kaptan bulunduğu hâlde, Haleb eyâleti de tevcih olunmuş idi. Buna benzer yolsuzluklara vazifesine yeni başlayan sadrâzam ses çıkarmıyor, bil'akis, pâdişahın mizacına göre hareket ediyordu. Bu sırada pâdişah Harâmî deresinde çıragan âlemleri tertip ediyor (28 cemâziyelevvel 1054=26 ağustos 1644), bir ay için gittiği Edirne 'nin odununu beğenmeyerek, İstanbul 'dan odun getirtmeğe kalkışıyor, iki buçuk yaşındaki kızını Silâhdar Paşa 'ya nişanlayarak, Atmeydanı 'ndaki İbrâhim Paşa sarayını bu maksat için hazırlatıyordu. Mamafih, son senelerindeki kadar sefîh ve muvâzenesiz görünmüyor, ara-sıra mâkûl ve mazbut hareketlerine rastlanıyordu. Ezcümle, bu sırada Kırım hanlığına tâyin edilen Islâm Giray 'ı kabûlünde, ona karşı muâmelesi, Cezayir 'den gelen dayı kaptanlara hitâben söylediği sözler (tafsilât için bk. Naimâ, *ayn. esr.*, s. 85, 119), Rüstem Han 'dan Van beylerbeyisi Hasan Paşa 'ya gelen mektup münâsebeti ile ve Kazaklara karşı alınacak tedbirler husûsunda sadrâzama verdiği emirler (krş. *Topkapısarayı arşivi*, nr. 14/2869, 14/2882 ve türlü hatt-i hümâyûnlar) bu meyânda zikredilebilir.

Sultan-zâde Mehmed Paşa 'nın sadâreti senelerine âit vekayi arasında Yahya Efendi 'nin vefatı, yerli-yersiz bir çok idamlar (Kaptan Piyâle Paşa, Narhcı Hasan Efendi, şecâatine ve yararlığına kıymet verilmeyerek ehemmiyetsiz bir bahâne ile idam edilen Azak muhâfızı İslâm Paşa, Mısır beylerbeyisi Maksud Paşa v.b.), Kalmuklar ve çerkes beyleri arasındaki mücâdeleler vesîlesi ile Kırım hâdiseleri, Haleb 'de 'Asâf beyi ve çöl araplarının isyânları, bir çok azl, nasb ve tahviller v.b. gibi bâzı dâhilî vukuât, Avusturya ve Erdel elçilerinin İstanbul 'a gelişi (Baron de Crernim ve Bolgárfalvi Sebesi Boldirsár, Ür-ösi Maurer Mihály, Altorjai Rethi İstuán; krş. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trk. trc., X, 45 v.d.; B. Vencel, *Erdély követei a postán*, Cluy-Kolorsvár, 1921, s. 125 v.d.), Lehistan ve İsveç 'ten alınan mektuplar gibi bâzı hâricî hâdiseler ve meseleler mevcut ise de (tafsilât için bk. Vacîhî, *ayn. esr.*, *göst. yer.*; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, tür. yer.; Naimâ, *ayn. esr* , tür. yer.), Girid seferinin açılması dolayısı ile Venedikliler ile çıkan harp bunların en mühimmini teşkil eder.

Sarayda mevkiini kaybeden dârüssaâde ağası Sünbül Ağa 'nın Mısır 'a nefyi sırasında, bütün mensûpları ve hazînesi ile, Mekke kadısı Bursavî Mehmed Efendi ve diğer hacılar ile birlikte bindiği gemi (Reis İbrâhim Çelebî sefînesi) Girid açıklarında, yollarını bekleyen Malta korsanları ile karşılaşmış, çarpışmayı müteâkip, gemi halkı korsanların eline esir düşmüş idi. Bir çok mal ve esiri hâvi böyle bir osmanlı gemisini ele geçiren Malta korsanları, bir müddet uğradıkları Girid adasının bir limanına Sünbül Ağa 'nın atlarını çıkarmış ve Girid'deki Venedik kumandanına da bâzı hediyeler göndermişlerdi ki, bu hâdisenin İstanbul 'da duyulması, zâten Yusuf Paşa 'nın öteden beri venedikliler aleyhine tahrik ettiği pâdişahı (Murad IV. devrinde Venedik' in vermeği taahhüt ettiği 500.000 kuruşun gelip-gelmediğini soran bir hatt-i hümâyûn için bk. *Topkapısarayı arşivi*, 14/2882), intikam almak üzere, bir donanma tertibi ile Girid seferinin açılması kararına sevketti. Türk atının ayak bastığı adaya çok geçmeden bir tecâvüzün vukû bulacağına inanan giridliler, filhakika, çok geçmeden Osmanlı istilâ ve fütûhat siyâsetinin yeni bir hamlesine mârûz kaldılar. Rumeli ümerâsı ilk baharda Selânik 'te beylerbeyilerinin yanında hazır bulunmak, Anadolu eyâletinden bâzı sancaklar ile Karaman ve Rum (Sivas) eyâletlerinden diğer sancaklar Çeşme iskelesinde toplanmak emrini aldılar. Serdarlık da kaptân-i deryâ, dâmâd-i pâdişahî vezîr Silâhdar Yusuf Paşa 'ya tevcih edildi. Serdar 4 rebiyülevvel 'de (30 nisan) donanma ile, Malta-'ya sefer ilân edilerek, İstanbul 'dan hareket etmişti. Sakız, Kızılhisar (Agriboz 'da Caristus) ve Termiş (Mora 'da Termis) toplanan donanma, 25 rebiyülâhır (20 hazîran) da Navarin limanından hareketi müteâkip, serdar, ümerâyı dâvet ederek, onlara, o zamana kadar hakikî hedefi gizli tutulan seferin Girid üzerine olduğuna dâir hatt-i hümâyûnu açıkladı ve donanmanın Hanya burnuna sevkini emretti. 4 gün sonra, adaya ihrac yapılarak, 27 hazîranda Hanya muhâsarasına başlandı. Proneditor Navagiero 'nun ve diğer venedikli reislerin müdâfaa ettiği kale, 50 günden fazla bir müddet bütün hücûmlara dayandı ve bu esnâda muhâsırlara bir çok zâyiat verdirdi ise de (tafsilât için bk. *Fezleke*, *göst. yer.*; Naimâ, *Tarih*, tür. yer.), hâriçden yardım alınamaması, yardım için gelenlerin de mağlûp edilmeleri, mahsûrların daha fazla mukavemetten ümitlerini kesmeleri sebebi ile, nihâyet, 24 cemâziyelâhırda (17 ağustos) teslim bayrağını çekmek mecbûriyetinde kaldılar ve serbestçe çekilip gitmelerine dâir te'minat verildikten sonra, hiç bir tecâvüze uğramadan âilelerini ve eşyâlarını gemilere yükleyerek, kaleyi terkettiler. 14 receb (5 eylûl) de Hanya 'nın fethi haberini alan pâdişah üç gün, üç gece donanma ferman etmiş, İstanbul 'da, Haliç 'te ve Galata 'da büyük çıragan şenlikleri yaptırmış idi. 24 sene uzayacak olan Girid harplerinin birinci safhası bu suretle Hanya 'nın fethi ile kapandı. Serdar, venediklilerin Dalmaçya sâhillerinde, Karlı İli ve Ballı Badra (Patras) taraflarında tecâvüzlerde bulunduğunu bildirerek, yeni kuvvetler istemiş ve bunlar amiral Girolamo Morosini kumandasındaki Venedik donanmasının tecâvüzünden kurtularak, Hanya 'ya vâsıl olmuşlardı ki, bunlar ile kalenin barut, cephâne ve erzak ihtiyacı te'min edildi. Serdar, Hasan Paşa kumandasında, Hanya muhâfazasına bir mıkdar kuvvet bıraktı ve ramazan iptidâsında (21 teşrin I. 1645) donanma ile hareket etti. İstanbul 'a geldi ve pâdişah tarafından kabûl olundu (Naimâ, *ayn. esr.*, IV, 163 v.d.). Fakat Yusuf Paşa 'nın İstanbul 'a muzafferen dönmesi sadrâzam ile aralarında şiddetli bir rekabetin başlamasına sebep oldu. İlk zamanlarda, Cinci Hoca ile Silâhdar Paşa 'nın kuvvetle tarafdar oldukları Girid seferine muârız olan ve bâzan Hanya 'dan gayr-i müsâit haberler geldikçe, Cinci Hoca 'nın nufûzunu kırmağa çalışan sadrâzam, sonradan fetih haberi gelince, ister-istemez onlara muhâlefetten vazgeçmiş, diğer taraftan da, her sûretle pâdişahın arzularına mümâşât ederek, her fırsatta türlü hediyeler takdimi yolunu tutmuş idi. Sultan-zâde, Kara Mustafa Paşa 'nın âkıbetini düşünerek, müdâhaneyi o derece arttırmış idi ki, nihâyet bir gün pâdişah, ona, — „Lalam Mustafa Paşa gâhî bana itiraz idüp, bu iş nâ-mâkuldür dir idi, senden hiç anun gibi bir söz sâdır olmadı; cümle kelâmun şadaka 'l-amîr kaidesine binâ olduğunun aslı nedür?“ — diye sormak ihtiyacını duymuş, fakat sadrâzam büyük bir riyâkârlık ile, — „Siz yer-yüzünün halifesi, zillullahsız; zamîr-i münîrinize lâyih olan havâtır fi 'l-cümle ilhâm-i rabbânîdür ve kavlen ve fi'len sizden bîhûde hatâ zuhûr eylemez ki, itiraza mecâl ola“ — cevâbını vermişti. Abdürrahim Efendi 'nin kazaskerliği zamanında, Kâtib Çelebî (*Fezleke*, II, 293) 'ye mahremâne söylediklerine bakılırsa, — „Sultan İbrâhim 'in televvün ve efâil-i garîbesine... pâdişahın bu 'l-aceb olmasına bâis Mehmed Paşa“ — idi. Onun sözlerini mahz-i hakikat sanan pâdişah, kendisine bâzı itirazlarda bulunan mukarreblere, — „Sizin sözünüz garezdür, bana lalam böyle tâlim eylediğinden hatâ sudûr eylemez“ — demeğe başlamış idi. İşte sadrâzam bu türlü müdâhanelerinden birini Yusuf Paşa Girid 'den dönmekten sonra yaptı: Pâdişaha, sâdece, bir kaç esir ile iki adet kırmızı somaki sütûndan başka ehemmiyetli bir hediye getirmemiş bulunan (Naimâ, s. 174) serdarın hizmetini küçültmeğe gayret ve hattâ onu hiyânetle itham ederek, Sultan İbrâhim 'in para, kıymetli eşyâ, altın, mücevher, kürk ve anbere karşı olan hırsını tahrik etti. Mamafih Yusuf Paşa da, bilmukabele, Sultan-zâdeyi itham ediyor, — „vezîrin amden taksirini beyân“ — ederek ve sefer iptidâsında Venedik balyosunun ona 60.000 flori vaad ettiği için muhâlif bulunduğunu ileri sürerek, intikam almağa çalışıyordu. Pâdişahın huzûrunda her ikisi yüzleştirildikten ve karşılıklı müdâfaaları dinlendikten sonra, sadrâzam azledildi ise de (28 şevvâl 1055 = 17 kânun I. 1645), Sultan-zâdenin söylediği sözler pâdişahın kalbinde bir ukde bırakmış ve doğru sözlü, bir az da itidalsiz konuşan ve bilhassa „ne kimseden nâ hak yere celb-i mâl eder... ve ne âhare havfen ve keremen şey verir“ adam olmayan Hanya fâtihi de, çok geçmeden, muvâzenesiz pâdişahın gazabına kurban gitmişti. Bir defa Cinci Hoca ile valde sultan,onu, — „Pâdişahım Hanya gibi bir kale fethi hizmetinde bulunan kulunuzu mütâlebe-i mal nâmı ile hapsetmek şan-i mülûkâneye düşer mânî değildir“ — diyerek, kurtarmışlar iken, daha sonra, kendisine kış ortasında, İçeli 'nde olan beylerbeyiler ile hemen gidip, bütün Giridin fethini emreden pâdişaha: — „Hâlen gemiler yapılmak üzeredir ve vaktimiz erbain esnâsıdır, mevsim-i sefer-i bahr olmadığından kat'-i nazar, ol kadar mîr-i mîranlara ol cezîrede küncâyiş yoktur, şimdi gidemem“ — dediği ve bu kabîl daha bâzı sözler söylediği için, 4 zilhiccede (21 kânun II. 1646) idam ettirildi. Naimâ 'ya göre, bu husûsta bî-günah olan Silâhdar Yusuf Paşa, Kara Mustafa Paşa 'nın idamına sebep olmasının cezâsını görmüş oldu (Naimâ, *Tarih*, IV, 180). Yine Naimâ pâdişahın sonradan bu hareketine nedâmet ettiğinin tevâtür mertebesinde şâyi olduğunu da bildirirse de, onun her şeyden fazla maktûl Yusuf Paşa 'nın mallarına ve satılanlardan elde edilen paranın kendisine gönderilmesine ehemmiyet verdiğini gösteren bir hatt-i hümâyûn vardır (bk. *Topkapısarayı arşivi*, nr. 14/2590). Sultan-zâde Mehmed Paşa 'nın yerine sadrâzam olan Sâlih Paşa, bir taraftan Erdel, Boğdan, Kırım ve Lehistan ile mevcût münâsebâtı düzene koyduktan sonra, yine Girid işleri ile meşgûl oldu. Mâzûl sadrâzam Sultan-zâde Girid 'e serdar olarak gönderildi ise de, iki ay sonra orada vefat etti ve serdarlık Deli Hüseyin Paşa 'ya tevcih edildi ki, onun bu esnâda Resmo (Ertimo) 'yu feth, ertesi sene de Kandiye 'yi

muhâsara ettiği görülmektedir. Bundan sonra da büyük hizmetleri görülen serdarın şöhreti bütün Avrupa'ya yayılmış, muhtelif vesîleler ile pâdişahtan da hediyeler almış idi. Fakat Girid'de ve Dalmaçya'da venedikliler ile muhârebeler olurken, İstanbul'un hâli gittikçe bozuluyor ve pâdişahın sihhatsizliği ve müvâzenesiz hareketleri artıyordu. Bu sırada Cinci Hoca'nın yıldızı sönmüş, itibârı azalmış, fakat öte taraftan, seslerinin şifâkâr te'siri ile şöhret bulan ve İbrâhim'in muztarip olduğu „yürek sıkılması" hastalığına devâ bulacakları sanılan İstanbul'daki bâzı şeyhlere devamı sıklaşmış idi. Böyle bir gezinti esnâsında, evvelce verdiği bir emrin tutulmadığı bahânesi ile, sadrâzam Sâlih Paşa'yı da idam ettiren (17 şâbân 1057= 18 eylûl 1647) pâdişah, artık tamâmen harem kadınlarının te'sir ve nufûzu altına girmişti (krş. Naimâ, IV, 243). Haremdeki bir çok câriyelerden başka mevcut 7 hasekiye senevî gelirleri yüz binlerce kuruşluk hâsılât tahsis edilmesi, bunların mensûplarına yapılan israflar hazîne vâridatını hayli azaltıyor, ekseriyâ askerin mevâcibi te'diyesinde bile güçlükler tevlit ediyordu. Bu yüzden bütün ilmî, idârî ve askerî mansıplar açıktan-açığa fazla rüşvet verene satılmağa, güzîde sancaklar ve gelirli eyâletler kısmen müsâhip ve nedimlere, kısmen haseki ve kethüdâlarına verilmeğe başlandı. 7 hasekiye ilâveten, teâmüle ve hânedandaki *tasarrî* usûlüne aykırı olarak, İbrâhim câriyelerden birini şer'î nikâh ile aldı; bunun için büyük bir düğün tertip ve herkesi kıymetli hediyeler vermeğe mecbûr etti. Hattâ sonradan, Telli Haseki nâmını alan bu zevcesine tahsis ettiği İbrâhim Paşa sarayını kürk ile tefriş etmek garâbetini gösterdi. Onun bir çok hatt-i hümâyûnları türlü hediye istekleri ile doludur (krş. *Topkapısarayı arşivi*, nr. 14/2582, 14/2853, 14/2854, 14/2898 ve tür. yer.) ki, bu hâl İstanbul'da herkesi bîzar ediyordu. Eyâletlerden de bu kabil kanunsuz isteklerde bulunuluyordu. Bu cümleden, eyâletin nizâmî tekâlifinden fazla olarak „îd harçlığı" diye kendisinden 30.000 kuruş istenen Sivas beylerbeyi Varvar Ali Paşa bu arada zikredilebilir. Şehrin büyüklerini toplayarak, bu paranın edâsına imkân olmadığını tesbit eden beylerbeyi, bu isteği— „Ben bu kadar akçeyi nereden vereyim, halkın malını alıp kat'-i tarik mi edeyim"—diyerek, diğer mânâsız bir talebi de, bir müslümanın nikâhlı zevcesini başkasına teslim etmek imkânsızlığını ileri sürerek, reddetmiş, daha sonra da, pâdişahın ve mukarriplerinin yolsuz hareketlerine set çekmek, perîşan reâyanın hâlini ve ortalığı islâh etmek maksadı ile, Anadolu'daki ümerâ ile birleşip, üç sene tamam olmadan idârî makamlarda tebeddülât yapılmaması husûsunda bir hatt-i hümâyûn çıkarılması için mârûzatta bulunmağa karar vermişti. Fakat âlemin ahvalini tashih sevdası ile bir çok kimseleri başına toplayan ve levendlerinin köy ve kasabaları vurup, zulm ve taaddi yoluna sapmaları ile nizâmı bozan Ali Paşa'nın hareketi bir isyân telâkkî edildi ve eyâleti İbşir Paşa'ya verilerek, üzerine gönderildi. Evvelâ, kadîm hukuku ve dostluğu sebebi ile bu vazifeyi kabûl etmek istemeyen ve — „Hak söz söyleyen adamın üzerine nice varalım, nâhak yere nice katledelim" — diyen İbşir Paşa, sonradan, hatt-i hareketini değiştirerek, Karaman beylerbeyi Köprülü Mehmed Paşa ve daha başkaları ile te'dip hareketine koyuldu ve Çerkeş civârında Varvar Ali Paşa kuvvetlerini mağlûp ve onu esir ve idam etmeğe muvaffak oldu. Bununla, İstanbul'da, Varvar'ın devletin ahvâlini düzelteceğine inananlar teessür duyarken, bir kısım halk da bu isyânın bastırılmasından dolayı huzûr hissetmişti. Bundan sonra haremin istibdadı, pâdişahın mecnûnâne israfı ve sefihâne hâlleri, yeni sadrâzam Ahmed Paşa'nın da zulmü daha fazla arttı. Kürk ve anber vergisi nâmı ile tarhedilen vergi Galata kadısı, yeniçeri ağası gibi yüksek mevki sâhiplerine de teşmil olundu. Diğer taraftan, ikişer, üçer yaşındaki sultanlar, tantanalı düğünler icrâ edilerak, vüzerâya tezviç olunduğu, bu arada, sadrâzama, zevcesi boşatılarak pâdişahın bir kızı verildiği gibi, Ahmed Paşa da küçük oğluna maktûl vezîr-i âzam Kara Mustafa Paşa'nın 8 yaşındaki kızını alıyor ve bunun için muazzam bir düğün yapıyordu. Bu esnâda, pâdişaha hiç bir ikazın te'sir etmediğini, sadrâzam Ahmed Paşa'nın da, her şeyi yolunda göstererek, onu mütemâdiyen yolsuz hareketlere sürüklediğini gören ocak ağaları (Kara Murad, Muslihiddin, Bektaş ağalar ve Kara Çavuş), sadrâzamın kendilerine karşı da, bu düğün vesîlesi ile, bir sûikast hazırladığını anlayınca, onun azl ve tecziyesi, pâdişahın da hal'i husûsunu kararlaştırdılar. Evvelâ Fâtih câmiinde toplandılar; sonra, Orta câmie ulemâyı da dâvet ederek, vaziyeti onlar ile görüştüler (16 receb 1058 = 6 ağustos 1648). Burada verilen karar mûcibince vezîr-i âzamlığa Sofu Mehmed Paşa getirildi ve yeni sadrâzam ile müftî Abdürrahim Efendi'nin idâresinde vukû bulan kıyâm hareketi neticesinde, evvelâ Ahmed Paşa, saklandığı yerde yakalanarak, boğduruldu ve cesedi At-meydanına getirilerek, parça-parça edildi ki, bu yüzden, ölümünden sonra, Hezarpâre lekabını aldı. Sonra da pâdişahın hal'ine teşebbüs edildi. Kendisinin hal'ine ve şehzâde Mehmed IV.'in iclâsına dâir fetvâ verildiğini

öğrenen İbrâhim, saraydaki bostancıları kıyâmcılara karşı tartibat almağa sevketti ise de, ocak ağaları ve ulemâ sarayda valide sultana, Muslihiddin Ağa, Kara Çelebi-zâde Abdülâziz ve Hanefî Efendilerin şiddetli ve ağır tenkit ve münâkaşalarından sonra, keyfiyeti kabûl ve kararı infâz ettirerek, pâdişah tahttan indirildi ve 7 yaşındaki şehzâde Mehmed iclâs olundu (18 receb 1058 = 8 ağustos 1648).

Karara şiddetle karşı koyan küçük yaştaki oğlunun saltanatı câiz olamayacağını ve ihtiyar sadrâzamı pâdişah yapacaklarını zann ve iddia eden İbrâhim nihâyet mukavemetin faydasızlığını gördü ve— „... başımıza yazılan bu imiş, emir Allahın" — diyerek, kendisi için hazırlanan mahbese, mütevekkilâne, girdi. Ancak, kapısı örülen ve yalnız bir penceresi bulunan bu odada feryad ve figan eden tahtından mahrum pâdişahın hâli enderûn halkına dokunuyor ve bilhassa evvelce başı boş vaziyetten istifâde etmeğe alışmış olanlar, aralarında, onu çıkartıp tekrar cülûs ettirmek çârelerini arıyorlardı. Bu vaziyet karşısında hayatta bulunduğu müddetçe işlerin sâlim bir şekilde idâresi mümkün olamayacağına hukmeden devlet erkânı, „zarar-i âmdan zarar-i hâs tercîs oluna" kararına vardı ve cemiyet hâlinde saraya giderek, şeyhülislâmın verdiği fetvâ üzerine, İbrâhim, hapis edildiği odadan alınarak, boğduruldu (28 receb 1058 = 18 ağustos 1648). Şeklen ağabeyisi Murad'a benzeyen, her şeyde acele göstererek çabuk-çabuk konuşan, işittiğinin derhâl husûlünü bekleyen ve teennî bilmeyen, fakat, çok cömert tabiatlı bulunan İbrâhim, tahta çıktığı zaman Osmanlı hânedanının son erkek evlâdı idi. Öldüğü zaman 4 oğlu kalmış idi ki, bu suretle, kendisinden sonra bu hânedandan gelen pâdişahların ceddidir ve tarihin kaydettiği tek meziyeti de budur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bilhassa bk. Koçi Bey'in Sultan İbrâhim'e takdim ettiği *Kanunnâme*, Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1323; Koçi Bey'in el yazısı olması çok muhtemel bu *Kanunnâme*, pâdişaha, saray ve kapı-kulu teşkilâtını, dîvân-i hümâyûnu, vezîrleri, eyâletleri, teşkilâtı, ilmiye ricâlini, sefer şeklini, sikke ahvâlini v.b. nı tanıtmakta, pâdişahın muhtelif vazifeleri, vereceği emir ve tâlimatlar hakkında öğütleri ihtivâ etmektedir. Tarihsizdir; fakat pâdişahın cülûsu sıralarında verildiği anlaşılmaktadır. Kezâ bu türlü tâlimat hakkında bk. *Topkapısarayı arşivi*, nr. 10289; Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrār*, s. 610 v. dd.; ayn. mll., *Ẕayl-i ravżat al-abrār*, Üniversite kütüp., TY; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 267—277; II, 449—452; Rycaut-Knolles, *History* ..., s. 49—79; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reich* ..., IV, 350—802; Ranke, *Die Osmanen und die Spanische Monarchie im XVI. u. XVII. Jahrh.*, IV, 64—71; Ahmed Refik, *Samur dsvri, 1049—1059* (İstanbul, 1927).

(TAYYİB GÖKBİLGİN.)

İBRÂHİM. İBRĀHĪM B. ABD ALLĀH (715—763), 'Alī'nin torununun oğlu 'Abd Allāh b. al-Ḥasan [b. bk.]'ın oğlu olup, kardeşi Muḥammed [b. bk.] ile berâber, günün birinde hilâfet makamını işgâl ederler düşüncesi ile, yetiştirildiler. Bu itibarla, bunlar Abbâsî hâkimiyetini bir gasp telâkkî ediyorlardı. Bu telâkkîlerinde haklı idiler; çünkü, rivâyete göre, Abū Ca'far, Emevîlerin sukutundan evvel, Muḥammed'e, halife sıfatı ile, bi'at etmişti. Bu sebepten iki kardeş, halife Abū Ca'far için, hatırı sayılır bir tehlike teşkil ediyorlardı. Kendisi halife sıfatı ile, onları takip ettirdi. İki kardeş de, gizlenebilmek için, tehlikeli mâceralar ortasında, şehirden-şehire kaçmağa mecbûr oldular. En nihâyet, tarafdar bulmak üzere, Muḥammed Medine'ye, İbrāhīm Basra'ya gitti. Tasavvurları tam mânası ile olgunlaşmamış olmakla berâber, Muḥammed, 145 senesi ramazanında (teşrin II. 762), açıktan-açığa, isyân bayrağını açmak mecbûriyetini duydu. Bunun üzerine kardeşi de, bu harekete muârız olmakla berâber, Basra'da isyân çıkarmak mecbûriyetinde kaldı. Önce vaziyeti fenâ değil idi. Irak'ta, efkâr-i umûmiye, kuvvetle 'Alī taraftarlarına mütemâyil idi ve karışıklığa her zaman müsâit olan Kūfa şehrinde bulunan Abū Ca'far, kıt'alarından büyük bir kısmını Medine'ye v.b. yerlere göndermişti. İbrāhīm hazîneyi ele geçirdi; ordular techîz etti ve bunlar Ahvāz, Fāris ve Vāsiṭ'ı ele geçirdiler. Fakat, birden-bire, ramazanın 14'ünde (6 kânûn I. 762) Medine'de vurularak ölen kardeşinin kara haberini aldı. Muḥammed'in vefatı üzerine, halife Medine'de ihtiyat olarak bulundurulan emîr 'Īsā b. Mūsā'yı Irak'a gönderebildi. Kūfa üzerine yürüyebilmek için Basra'dan ayrılmış olan İbrāhīm, zilkâdenin 15. günü (14 şubat 763), Kūfa'nin cenûbunda kâin Bāḫamrā'da 'Īsā ile karşılaştı. Evvelâ, İbrāhīm'in askerleri gâlip mevkide idiler; fakat sonradan muhârebenin şekli değişti ve bizzat İbrāhīm, bir ok isâbeti ile, öldü. Başını keserek halifeye gönderdiler. 48 yaşında ölen İbrāhīm, başlamış olan isyânın icâplarını yerine getirmekten ziyâde, mâcerâperest bir hayatın tehlikelerine göğüs germeğe elverişli bir yaratılışta idi. Âilesinin bir çok efradı gibi, şahsen yiğit bir adam olmakla berâber, rûhen gevşek yaratılmıştı; fazla idealist ve bir parça da zevkine

düşkün idi; bütün bunlardan başka da, ʿAlī tarafdarlarının, mâkul nasihatları reddetmek ve düşüncesizce ve tehlikeli olanlarını tutmak gibi, meş'ûm fıtratlarını tevârüs etmişti.

Bibliyografya: Tabarī (nşr. de Goeje), III, 143 v. dd., tür. yer., 282—319, 416, 532; *Fragm. histor. arabic.* (nşr. de Goeje), 230—256; Masʿūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), VI, 190—202; İbn al-Asīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), V, 390, 398, 408, 420, 428—437; Nöldeke, *Orientaliche Skizzen*, s. 131—133. (FR. BUHL.)

İBRÂHİM. İBRĀHİM B. ADHAM B. MANŞŪR B. YAZĪD B. CĀBİR (ABŪ İSHĀĶ) AL-TAMĪMĪ AL-ʿİCLĪ (?—783?), balḫli meşhûr zâhid ve sûfî. Bizanslılara karşı açılan bir deniz seferine iştirâk ettiği esnâda vukû bulduğu söylenilen vefatının tarihi (*Ḥilyat al-avliyā'*, Leiden yazm., I, 188), muhtelif vesîkalara göre, 160 ve 166 (776—783) arasında değişmektedir. Annesi İbrāhīm b. Adham'in kız kardeşi olan kûfeli şâir Muḥammed b. Kunāsa (ölm. 207 = 822) tarafından bu münâsebet ile yazılan bir kaç beyit, onun münzevî hayatını, yüksek seciyesini, cesâretini öğmekte ve gömüldüğü yeri „garp toprağındaki mezar" (*al-cadaṣ al-ġarbī*) olarak tavsif etmektedir (*Aġānī*, XII, 113, 7 v.dd.). Diğer bir rivâyete göre, Rūm'da, Sūķīn'de medfûndur (Yāķūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, III, 196, 14). Sûfî tarîkatına intisabından sonra Suriye'ye geçtiği, orada ölünceye kadar çalıştığı ve kendi çalışması ile geçindiği, *Ḥilyat al-avliyā'*'da münderic muhtelif menkıbeler ile, teeyyüd etmektedir. Hattâ, Horasan'dan niçin ayrıldığını soran ʿAbd Allāh b. Mubārak'e şu cevabı verdiği rivâyet edilir: — „Suriye hâricinde, hayattan hiç bir zevk almıyorum. Orada dinimi dağdan-dağa, tepeden-tepeye gezdiriyorum; beni görenler deli yahut deveci zannediyorlar" —.

İbrāhīm'in sûfîlik tarîkatına girmesi menkıbesinde Buddha'nın hikâyesinin taklit edildiği, açıkça, görülmektedir (bk. Goldziher, *A. Buddhismus hatása az Iszlámra*; ingl. hulâsası T. Duka, *JRAS*, 1904, s. 132 v.dd.). Bu menkıbeye göre, İbrāhīm balḫli bir şehzâdedir; bir gün avda iken, nereden geldiği bilinemeyen bir ses işitir. Ses, kendisinin, tavşan ve tilki avlamak için, yaratılmadığını söyler. Bunun üzerine, İbrāhīm attan iner, babasının çobanlarından birinin yün abasını giyer, atı ile üzerindeki bütün eşyâsını çobana verir. Sonra „takvâ ve riyâzet yolunu tâkip etmek üzere, dünyevî hevesler yolundan" ayrılır (sûfîliğe intisabına müteallik başka tafsilât için bk. Goldziher, *göst. yer.* ve *Favāt al-vafayāt*, Bulak, 1283, I, 3, 19 v.dd.). Onun hâl tercümesini yazanlardan en eskilerinin bize naklettikleri üzere, İbrāhīm'e nisbet edilen kıssa ve vecîzeleri, onun aslında bir zâhid ve amel ile itikadı birleştirmiş bir mutasavvıf olduğunu göstermektedir. Müteâkip asırda inkişâf eden nazarî sûfîlikten onda her hangi bir eser aramak beyhûdedir. Bir çok eski sûfîler gibi, yiyeceğinin şerîatın emirlerine tamâmiyle uygun olmasına çok dikkat ederdi. *Tavakkul* mezhebinin tefsirinde, hayatını bizzat kazanmayı istihkar edecek derecede ileri gitmezdi. Bil'akis, tarlalarda çalışarak, ekin ekip-biçerek, maişetini te'min ederdi. Bir taraftan dilenciliği, insanları sadaka vermeğe teşvik ve bu yoldan onları öteki dünyada daha yüksek bir mertebeye ulaştırmak maksadı ile, hoş karşıladığı hâlde, diğer taraftan bunu bir maişet vâsıtası yapmanın aleyhinde bulunuyor ve diyor ki: — „İki türlü dilencilik vardır: bir insan, kapı-kapı dolaşır, dilenir; öteki de der ki: — „Ben sık-sık câmiye gider, duâ ederim, oruç tutarım, Allaha ibâdet ederim ve bana verilen her şeyi kabûl ederim." — Bu sonuncu şekil dilenciliğin en kötüsüdür. Böyle yapan bir adam, müz'ic bir dilencidir." — Şu hikâyede, islâm zâhidliğinden ziyâde Hind ve Suriye zâhidliği evsafına yakışan bir husûsiyet görülüyor. İbrāhīm'in, üç münâsebet ile keyiflendiği rivâyet edilir: bunlardan biri, sırtındaki posta bakıp da, üzerinde kaynaşan bitlerin çokluğundan, postun kılları ile bitleri ayırt edemediği zamanmış (al-Ķuşayrī, *Risāla*, Kahire, 1318, s. 83, 25 v.dd.). İbrāhīm'in sûfiyâne sözleri arasında şunları zikredelim: — „*Faķr* bir hazînedir ki, Allah onu cennette muhâfaza eder ve ancak sevdiklerine ihsân eder; Allahı tanıyan insanın alâmeti esâs cehdinin iyilik ve dindarlık olması, sözlerinin de, ekseriyâ, Cenab-i Hakka hamd ü senâ teşkil etmesidir". — Abū Yazīd al-Cuẕāmī, insanların, bu hayattan sonra, Allahtan ümit ettikleri en büyük mükâfatın cennet olduğunu iddia etmesi üzerine, İbrāhīm ona şu cevabı vermiştir: — „Vallâhi, benim fikrimce, insanlar Allahın cemâlini kendilerinden çevirmemesini başta sayarlar." — Bu nevi fikirler, riyâzâttan sûfîliğe geçişi göstermekle berâber, biz İbrāhīm b. Adham'in bu hudûdu aşanlardan biri olduğuna hukmedemeyiz. Onun mezhebinin esâs unsurları ferâgat ve riyâzet idi; en büyük huzûr ve en büyük neş'eyi mürâkabenin verdiği vecdde veya benliğinden tecerrüt etmenin (*fanā'*) heyecanında değil, bunda buluyordu.

[Derviş Ḥasan al-Rūmī'nin türkçe eserinden tercüme edilip, bilâhare Aḥmed b. Yūsuf Sinān al-Ķarāmānī al-Dimaşķī (ölm. 1019 = 1611) tarafından ihtisar edilen İbrāhīm b Adham'e dâir arapça bir menkıbe, Berlin'de, elyazm.

olarak mevcuttur (krş. Brockelmann, *GAL*, II, 301; münderecâtı için bk. Ahlwardt, *Verz.*). Ḥabib al-Zayyāt, *Sīrat al-Sulṭān İbrāhīm b. Adham ta'līf al-Darvīş Ḥasan al-Rūmī* unvanlı bir yazmayı zikrediyor (*Ḫazā'in al-kutub fī Dimaşķ va-żavāḥīhā*, s. 39, nr. 130, 2). Bir Gotha yazmasında (bk. Pertsch, *Die arab. Hss.*, nr. 2752) manzûm bir *Ķiṣṣa Valī Allāh Adham* mevcuttur ve Abu 'l-Ḥasan (Ḥusayn) Muḥammed, İbrāhīm hakkında, *Gulzār-i İbrāhīm* ismi ile, Hind dilinde, manzûm bir eser yazmıştır (*Mir'āt*, 1865, taş basm., Lucknow, 1869, Cawnpore, 1877; krş. J. F. Blumhardt, *Cat. of Hindustani printed Books Brit. Mus.*, s. 216; Garcin de Tassy, *Hist. de la Litt. hindouïe et hindoustanie*[2], I, 101). Bundan başka, malaya dilinde, İbrāhīm hakkında yazılmış bir hikâye vardır ki, J. J. de Hollander, *Handleiding bij de Beoefening der Maleische Taal- en Letterkunde* (6. tab., Breda, 1893, s. 348)'de muhtevâsından, şu şekilde, kısaca bahsetmektedir: — „İrak hukümdarı Sulṭān İbrāhīm, bir kaç sene mes'ut bir saltanat sürdükten sonra, Mekke'ye hacca gitmeğe karar verir ve gaybûbeti müddetince hukûmetin idâresini en ziyâde güvendiği vezîrine tevdî eder. İbrāhīm, Kūfa'ye muvâsalatından sonra, şerîf Ḥasan'ın kızı Sittī Ṣāliḥa ile tanışır ve onunla evlenir; fakat çok geçmeden, Mekke'ye seyahatine devam etmek üzere, onu terkeder. Yirmi sene sonra, Sāliḥa'dan doğan oğlu Muḥammed Ṭāhir, bütün bu yıllar zarfında Kâbe'de kendini fâsılasız ibâdete vermiş olan babasını ziyâret etmek üzere, Mekke'ye gider. Sulṭān İbrāhīm, dünyâdan ebedîyen ferâgate azmetmiş olduğundan, üzerine kendi mührü kazılmış bulunan yüzüğünü, Irak tahtındaki hukukunu ispat etmesi için, oğluna verir ve ona Irak'a gitmesini emreder. Oğlu bu emre itâat eder ve vezîr kendisini meşrû hukümdâr olarak tanır. Fakat Muḥammed Ṭāhir, hukûmetin idâresini eline almaktan imtinâ eder ve vezîr lehine, tahtından ferâgat ile babasından kendisine intikal eden bütün serveti ona bırakır." —

Malaya dilinde yazılmış olan bu hikâye iki metin hâlinde mevcut olup, birisi kısadır (P.P. Roorda van Eysinga tarafından Hollanda dilinde yapılan tercümesi ile birlikte, *Levensschets van Sulthan Ibrahiem, vorst van Eirakh* (Batavia, 1822) adı ile basılmıştır; D. Lenting'in, hâşiyeler ile birlikte, neşrettiği *Geschiedenis van Sulthan Ibrahiem, zoon van Adaham, vorst van Irakh* (Breda, 1846); yeni nşr. A. Regensburg tarafından (Batavia, 1890); lâtince transkripsiyonlu yeni tab'ı (Batavia, 1891). Daha uzun o'an diğer metnin ḥażramūtlu Şayḫ Abū Bakr isminde birinin arapça metninden tercüme edildiği söylenir (bk. Ph. S. van Ronkel, *Catal. der Maleische Handschr. van het Bataviaasch Genootschap*, s. 120—122, nr. 117—122 = *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Dl. 57). İbrāhīm b. Adham'e dâir olup, kısmen münteşir metin ile tetâbuk eden bâzı menâkıp 1040 (1630/1631)'da Atjeh'te te'lif edilen *Bustān al-Salāṭīn* (IV, fasıl 1)'de de mevcuttur (bk. H. N. van der Tuuk, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië*, 3de volgreeks, I, 424 v.d., nr. 17; ayn. mll., *Maleisch Leesboek*, -Gravenhage, 1868, s. 40—8; van Ronkel, *ayn. esr.*, nr. 55) ve Cava dilinde yazılmış eserler *Lasmas* (?) *Salatin* (Brit. Mus., krş. G. Niemann, *Inleiding tot de kennis van den Islam*, s. 479) ve *Navawi*, krş. J. H. G. Gunning, Leide, 1881, s. XXI v.d.; A. C. Vreede, *Cat. van de Javaansche ... Handschr. der Leidsche Univ.-Bibl.*, s. 303, nr. 221. Cava dili ile manzûm tercümeler, P. P. Roorda van Eysinga tarafından (Amsterdam, 1843) ve C.F. Winter tarafından (Batavia, 1882, 1908) yapılmıştır. Bu sonuncu zât, F.L. Winter'in mensûr olarak yazdığından istifâde etmiştir (Semarang, 1881); krş. Vreede, *ayn. esr.*, s. 216 v.d. Ayrıca bu menâkıbın Sudan dili ile adaptasyonları (1809 ve 1888'de Batavia'da basılmıştır; krş. H.H. Juynboll, *Catal. van de Maleische en Soendaneesche Handschr. der Leidsche Univ.-Bibl.*, s. 320 v. dd. nr. 381 v.d.; *Suppl.*, s. 34 v.d., nr. 63), kezâ Bugin dilinde adaptasyonları vardır (Malaya dilinden trc. krş. B.F. Matthes, *Kort verslag aangaande ... Makassaarsche en Boegineesche Handschr.*, s. 32, nr. 95). (C. VAN ARENDONK.)

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Abū ʿAbd al-Raḥmān al-Sulamī, *Ṭabaķāt al-ṣūfīya*, Brit. Mus. yazm., var. 4[a]; Abū Nuʿaym al-İṣfahānī, *Ḥilyat al-avliyā'*, Leiden yazm., I, 182[a]; al-Ķuşayrī, *Risāla* (Kahire, 1318), s. 9, 12 v. dd.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (ingl. trc. Nicholson), s. 103 v. dd.; ʿAṭṭār, *Taẕkirat al-avliyā'* (nşr. Nicholson), I, 85—106; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (nşr. Lees), nr. 14; al-Şaʿrānī, *al-Ṭabaķāt al-kubrā*, I, 91; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), s. 13 v.d.; *Favāt al-vafayāt*, I, 3; v. Kremer, *Gesch. der herrschenden Ideen des Islams*, s. 57 v.d.; Nicholson, *Ibrāhīm b. Adham* (*ZA*, XXVI, 215—220); Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 163; E. G. Browne, *Literary History of Persia*, I, 425. İbrāhīm b. Adham menkıbesindeki vak'anın tasvirî bir izahı için bk. *JRAS*, 1909, s. 751 ve 1910, s. 167. (NICHOLSON.)

İBRÂHİM I. İBRĀHİM I. B. AL-AĠLAB, Aglebîlerin (hukûmetleri 184—196 = 800—812) yarı müstakil hânedanının bânisi olup, Marv al-Rūẕlu al-Aġlab b. Sālim b. ʿİḳāl al-Tamīmī'nin oğludur. Babası, İbn al-Aşʿās'ın h. 148 (785) senesinde ayrılmasını müteâkip, İfrīḳiya idâresini üzerine almış ve 2 sene sonra (150 = 767) al-Ḥasan b. Ḥarb'in isyânında öldürülmüştü. İbrāhīm, 179 (795) yılında, Zāb bölgesinin vâliliğini deruhde etti. İbn Muḳātil'in hatâları yüzünden ahâli isyân ederek kendisini koğduğu zaman (183 = 799), İbrāhīm onun tarafını tuttu ve nizâmın iâdesinden sonra büyük bir mahâretle kendisini halife Hārūn al-Raşīd'e, vücûdu elzem bir kimse olarak, tanıttı. Öyle ki, halife, kumandanı Harṯama'nin tavsiyesi üzerine, ona 40.000 dinar vergi mukabilinde İfrīḳiya eyâletini, babadan oğula intikal eden bir timar olarak, verdi; hâlbuki aynı zamanda Mısır, şimdiye kadar İfrīḳiya'ye verdiği 100.000 dinarlık vergiden vâreste bırakıldı (12 cemâziyelâhır 184 = 9 temmūz 800). İspanya'dan ve Magrib'den sonra, şimdi de İfrīḳiya Abbâsî imparatorluğundan ayrılmış oluyordu. Az bir müddet sonra da onu Mısır'ın tâkip etmesi mukadder idi. Yeni hukümdar, Ḳayravān'ın yerine al-ʿAbbāsīya [b. bk.] denilen yerde bir pâyitaht kurmağa başladı. Ertesi sene (801) orada, Charlamagne'ın elçilerini kabûl etti ve bunlar, memleketlerine, Afrika'dan bir takım kıymetli hediyeler götürdüler. Seyahatlerinin yegâne hedefi şüphesiz ki, bu değil idi; bu sırada Charlemagne'ın İspanya'daki Emevîlere karşı kendisine bir müttefik aramakta olduğu çok daha muhtemeldir. İbrāhīm, 186 (802) senesinde, Tunus'ta Ḥamdīs al-Ḳaysī'nin çıkardığı isyânı bastırdı. Az sonra (189 = 805) Trablus'ta diğer bir ihtilâl çıktı ve ahâli, Aglebî vâlisi Sūfyān b. al-Maẕā'ʾ'ı kovdu. Bu ihtilâl bir umûmî af ilânı ile 194 (803) daha henüz bastırılmış idi ki, İfrīḳiya'nin ortasında daha vahim bir ayaklanma oldu. Bu isyân hareketinin başında ʿİmrān b. Mucālid al-Rabīʿ (Ẕahabī'de Mucālid yerine Maḥlid) ve Ḳurayş b. al-Tūnisī bulunuyordu. Bu isyân esnâsında, İbrāhīm bütün bir sene, al-ʿAbbāsīya'de muhâsara altında kaldı. Bununla berâber, halifenin kendisine gönderdiği büyük mıkdarda paralar ile âsîleri kandırmağa muvaffak oldu; öyle ki kumandanları ʿİmrān, kıt'alar tarafından terkedilerek, Zāb'a kaçtı ve İbrāhīm'in vefatına kadar hiç bir tâkibe mârûz kalmadan orada yaşadı. Trablus, 196 (811) senesinde, yeni bir isyâna sahne oldu ve bu isyân neticesinde Huvāra Hâricîleri tarafından yağma edildi. İbrāhīm, oğlu ʿAbd Allāh'ın kumandası altında oraya bir ordu gönderdi. İlk hamlede muvaffakiyet kazanan ʿAbd Allāh, sonradan Rüstemî imamı ʿAbd al-Vahhāb b. ʿAbd al-Raḥmān [b. bk.]'ın kumandası altında, Huvāra'ye yardım için getirilen Tāhert (Tagdemt) Hâricîleri tarafından Trablus'da kuşatıldı; şehre hücûm başlamış idi ki, muhâsaradakiler İbrāhīm'in, 21 şevvâl 196 (5 temmūz 812)'da Ḳayravān'da vefat ettigi haberini aldılar. ʿAbd Allāh onun yerini bir an evvel eline geçirmekte isticâl ettiğinden ʿAbd al-Vahhāb ile sulh akdetti ve merkez müstesnâ olmak üzere, bütün Trablus arâzisini ve Ḳastilīya ile Cerba bölgesini ona terketti.

Bibliyografya: al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 233 v.d.; *Kitāb al-ʿuyūn* (anonim; De Goeje ve De Jong'a zeyil, *Fragmenta historicorum arabicorum*), s. 302 v.d.; İbn al-Aşīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VI, 96, 106—108, 113, 132, 163, 187 v.d. (trc. von Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 149, 156—160, 162, 167 v.d., 173, 175 v.d.; İbn ʿİẕārī, *Hist. de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy), I, 81—86 (trc. von Fagnan, I, 108—116); Abu 'l-Maḥāsin, *al-Nucūm*, I, 488, 511, 528, 532; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, VI, 113; ayn. mll., *Hist. des Berbères* (trc. de Slane), I, 225; ayn. mll., *Hist. de l'Afrique et de la Sicile* (nşr. ve trc. Desvergers, Paris, 1841), metin s. 31, 33—36; trc. s. 81, 83—94; al-Nuvayrī, *Histoire des Berbères* tercümesi, I ilâve, s. 397—403; Abū Zakarīyā, *Chronique* (trc. Masqueray), Cezayir, 1879, s. 121—126; al-Şamāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, ts.), s. 159—241; İbn Abī Dīnār, *Mūnis* (Tunus, 1286), s. 47; Eigenhard, *Annales Francorum*, ad ann. 801; Reinaud, *Invasion des Sarrazins en France* (Paris, 1836), s 117; Fournel, *Les Berbers*, I, 407, 411—415, 440—453, 458—460. (RENÉ BASSET.)

İBRÂHİM II. İBRĀHİM II. B. AḤMED, ABŪ İSḤĀḲ (?—902), dokuzuncu aglebî hukümdarıdır. Kardeşi Muḥammed Abu 'l-Ġarāniḳ'ın vefatı esnâsında, yeğeni Abū 'İḳāl'e bi'at edeceğine resmen yemin ettiği hâlde, kardeşi öldükten sonra (6 cemâziyelevvel 261 = 16 şubat 875) Ḳayravān ahâlisinin alkışları arasında iktidar mevkiini ele geçirdi. İki ayrı sebeple şöhret kazanmıştır: imara olan merakı ve vahşet derecesindeki zulmü. Raḳḳāda'de Ḳaşr al-Baḥr'i yaptırmış ve sâhil boyunca, gece hücûmlarını haber vermek üzere, bir takım kuleler (*Maḥāris*) inşa ettirmiş olduğundan kendisine, yanlış olarak, daha başka binâlar da izâfe olunmuştur. Giriştiği bir çok harpler arasında, bilhassa Mısır Ṭulunlularının ilk hukümdârı olan babası Aḥmed'e karşı isyan edip, İfrīḳiya üzerine yürüyen (266 = 879/880) al-ʿAbbās ile yaptığı harp zikre değer. Abbās Muḥammed b. Ḳurhub'un kumandasındaki Aglebî kıt'alarını Vādī Vardasā'da mağlûp ĕdip kaçırdıktan sonra, evvelâ Labda, sonra Trablus muhâsaraları ile durduruldu. İlyās b. Manṣūr'un kumandası altında Trablus'u kurtarmağa gelen Cabal Nafūsa Abāżī'leri al-ʿAbbās ordusunu mahvettiler. Kendisi de Mısır'a kaçtı (267 = 880/881). İfrīḳiya berberîlerinin Ḳurhub'un hayatına mâl olan isyânı (zilhicce 268 = hazîran/temmūz) ancak İbrāhīm'in oğlu Abu 'l-ʿAbbās tarafından bastırılabildi. Abu 'l-Abbās, Nafūsa'ları tamâmen mağlûp ettikten sonra, Sicilya'ya gönderildi (287 = 900). Buradaki Siraküza zâten daha 14 ramazan 264 (19 mayıs 878) yılında müslümanların eline geçmiş bulunuyordu. 289 senesi recep ayında (temmûz/ağustos 902), İbrāhīm, kendini Abbâsî halifesi al-Muʿtażid'e mutî göstermek için, bizzat Sicilya'ya gitti ve Taormina'yı aldı; sonra, boğazı geçerek, Cosenza'yı kuşattı. Muhâsara esnâsında, 19 zilkâde 289 (29 teşrin I. 902)'da dizanteriden vefat etti. Naaşı Ḳayravān'a nakledilerek, 1 muharrem 290 (5 kânun I. 902)'da defnedildi. Bütün müverrihler İbrāhīm'i zâlimlik ile ithamda müttefiktirler ve zulmünün müteaddit misâllerini zikrederler. *Mavlā*'ların yâni Raḳḳāda, Tunus ve Taormina halkının katl-i âm edilmesini emretmiş, kendi hekimlerini, nâzırlarını, nedimlerini, oğlu Abu 'l-Aġlab'i, sekiz erkek kardeşini, mevhûm korkuların te'siri ile, öldürtmüştür. Zencilerden mürekkep bir muhâfız kıt'ası teşkil etmiş olup, işlediği zulümlere âlet olan bu adamlardan başkasına itimat etmezdi.

Bibliyografya: İbn al-Aşīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 195—198, 222 v.d., 225, 258, 349—351, 360; İbn ʿİẕārī, *Hist. de l'Afrique et de l'Espagne*, I, 109—117, 123—127; İbn Ḫaldūn, *Hist. de l'Afrique et de la Sicile* (nşr. ve trc. Desvergers, Paris, 1841), metin s. 55—60, trc. s. 126—144; Costa-Luzi ve B. Lagumina, *La Cronaca Siculo-Saracena* (Palermo, 1890), s. 32—39; al-Şamāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, ts.), s. 225 (İbn al-Raḳīḳ'a göre); al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Kahire, 1290), I, 320; al-Nuvayrī, *Hist. des Berbères*, I, ilâve (trc. de Slane, s. 398—403); Amari, *Biblioteca arabo-sicula*, tür. yer.; ayn. mll., *Storia dei Musulmani di Sicilia*, II, 72—93; İbn Abī Dīnār, *Mu'nis*, s. 49 v.d.; yunanca menbâlar için krş. Muralt, *Essai de chronographie byzantine* (Petersburg, 1897), s. 456 v.d., 460, 477 v.d., 480; Fournel, *Les Berbères*, I, 523 v.d., 525—529, 539, 558 v.d., 563 v.d., 571—583; A. Müller, *Der Islam*, I, 548, 552 v.d., 555v.d., 558, 560, 596.

(RENÉ BASSET.)

İBRÂHİM B. **ʿALİ.** [Bk. ŞİRĀZĪ.]

İBRÂHİM B. **ḪĀLİD.** [Bk. ABŪ ṢAVR.]

İBRÂHİM B. **HİLĀL.** [Bk. AL-ṢĀBĪ'.]

İBRÂHİM. İBRĀHİM B. AL-MAHDĪ, Abbâsî halifelerinden olup, 162 senesi nihâyetlerinde (temmûz 779) dünyâya gelmiştir. Babası halife Muḥammed al-Mahdī, anası Şikla adlı bir zenci kadın idi. O sırada, Merv'de bulunan halife al-Maʿmūn, 2 ramazan 201 (24 mart 817)'de ʿAlī tarafdarlarından ʿAlī al-Riżā [b.bk.]'yı kendisine halef olarak tâyin edince, Abbâsî tarafdarları arasında karışıklıklar çıktı ve bunlar zilhicce ayının nihâyetinde (temmûz 817) al-Maʿmūn'un ameası İbrāhīm'i, al-Mubārak adı ile, halife ilân ettiler ve 5 muharrem 202 (24 temmûz 817)'de al-Mubārak, halife sıfatı ile, resmen minbere çıktı. Fakat, hilâfeti uzun sürmedi. Askerin maaşını veremediği için, ordu ayaklandı. Orduda sükûn ve nizâm iâde edildikten sonra, Ḥīra ve Kūfa, İbrāhīm'in eline geçti; fakat recebin 26'sında (7 şubat 818) maiyetindeki kumandanlardan Saʿīd b. Sācūr ve ʿİsā b. Muḥammed, al-Maʿmūn'un vâlisi Ḥasan b. Sahl tarafından, Vāsiṭ'ta bozguna uğratıldılar ve Bagdad'a çekilmeğe mecbûr kaldılar. Kısa bir zaman sonra ʿİsā, açıktan-açığa, düşman tarafına geçti. Diğer kumandanlar da, gizlice, al-Maʿmūn hesabına çalışmağa başladılar. al-Maʿmūn Horasan'dan dönünce, İbrāhīm artık tutunamadı ve 203 zilhiccesi ortasında (hazîran 819), iddialarından vazgeçmeğe mecbûr oldu ve 15 safer 204 (11 ağustos 819)'te al-Maʿmūn Bagdad'a girdi. O tarihten itibâren İbrāhīm inzivâya çekildi. 210 (825/826) senesinde hapse atıldı; fakat birkaç gün sonra affedildi. 224 senesi ramazanında (temmûz 839) Samarra'da vefat etti. Kendisi, bir hukümdarda bulunması icâp eden vasıflardan mahrûm idi; fakat ince bir zevki vardı ve ezcümle tegannîye ve mûsikîye çok meraklı idi.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, bk. fihrist; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), VI, 230—362; Yāʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 547—558; Masʿūdī, *Murūc* (Paris tab.), VI, VII, tür. yer.; *Aġānī*, bk. fihrist; Abū 'l-Maḥāsin, *al-Nucūm*, I, 578 v.dd.; 583 v.dd.; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (Kahire, 1223 h. 4 v.), II, 23, 28—30; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 8 (trc. de Slane), I, 16 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *ʿİbar*, III, 247 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, I, 504 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.),

s. 495, 502 v. dd.; *Fragm. Hist. Arab.* (nşr. de Goeje), bk. fihrist.; Barbier de Meynard, *Ibrahim, fils de Mahdi* (*JA*, 6. seri, 1869, XIII, 401—342); Humbert, *Arabica analecta inedita* (Paris, 1838), s. 60—72; al-İtlīdī, *I'lām al-Nās* (Kahire, 1297), s. 144 — 148; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 219 v.dd., 271 v.d.; krş. bir de Chauvin, *Bibliogr. des ouvrages arabes* (Liège, 1902), VI, 54 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBRÂHİM B. **MAS'ŪD** [Bk. GAZNELİLER.]

İBRÂHİM. İBRĀHİM B. MUḤAMMED B. 'ALĪ B. 'ABD ALLĀH B. AL-'ABBĀS (701—747), ilk iki Abbâsî halifesi al-Saffāḥ ve al-Manṣūr'un kardeşi olup, 82 (701/702) yılında doğmuştur. Umûmiyetle rivâyet edildiğine göre, 125 senesi zilkâdesinde (ağustos 743) vefat eden babası gizli Abbâsî propagandasının müessisi olup, ölümünden az evvel, Abbâsî imâmetindeki hukukunu oğlu İbrāhīm'e devretmişti. Ertesi sene, İbrāhīm, Bukayr b. Māhān [b. bk.]'ı Merv'e gönderdi; o da horasanlılara Muḥammed'in öldüğünü bildirdi ve İbrāhīm'i onun halefi ilân etti. Bukayr'in 127 (744/745) yılında vefatı üzerine, Abū Salama al-Ḥallāl [b. bk.], Abbâsîlerin tam salâhiyetli mümessili tâyin edildi. İbrāhīm, babası gibi, Lût gölü cenûbunda kâin bir mevki olan al-Ḥumayma'de kaldı. Kûfe ise, gizli Abbâsî propagandası merkezi olmuş idi. Bilhassa Horasan, Abbâsî propagandacılarının faâliyeti için verimli bir sâha idi ve 128 (745/746) yılında Abū Muslim [b. bk.] bu memleketteki gizli hareketin başına geçti. Ertesi senenin yazında, çoktan beri hazırlanan isyan patlak verdi ve 1 şevvâl 129 (15 hazîran 747)'da Sīḳazanc'de, Abbâsîler nâmına, ilk hutbe okundu. Aynı sene, halife Marvān II. İbrāhīm'i yakalattırmış ve kendi makarrı olan Ḥarrān'a göndermişti. İbrāhīm, çok geçmeden, orada vefat etti. Bâzı rivâyetlere göre, İbrāhīm, Marvān'ın emri ile, öldürülmüştür.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, III, bk. *fihrist*; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 191 v. dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 393—433; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 186 v.dd.; Şahrastānī (nşr. Cureton), I, 114, 145 (trc. Haarbrücker, I, 173, 218); van Vloten, *De opkomst der Abbasiden*, s. 68 v. dd.; Welhausen, *Das arabische Reich*, s. 312 v. dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBRÂHİM BEY. İBRĀHİM BEY (?—1816), Mısır'ın son Memlûk emîrleri arasında en dikkate değer şahsiyettir. Ali Bey [b. bk.]'in gözdesi Muḥammed Abu 'l-Ẕahab'in çerkes kölesi olarak Mısır'a gelmiş, efendisi onu azâd etmiş ve kız kardeşi ile evlendirmişti (al-Cabartī'ye göre 4 rebiyülâhır 1216). 1182 (1767/1768) senesinde 24 beyden biri oldu. 1186'da Amīr al-ḥacc sıfatı ile, Mısır hac kervanını Mekke'ye götürdü; dönüşünde, Abu 'l-Ẕahab ile Ali Bey arasında eskiden mevcût mücâdele, Ali Bey lehine olarak, neticelenmiş bulunuyordu. Kayın birâderinin hâkim olduğu bir kaç sene zarfında, itibârı son derece arttı; 1187'de defterdar oldu; 1189'da, Muḥammed Suriye seferine çıktığı sırada, Şayḫ al-balad sıfatı ile, Kahire'de kaldı ve Muḥammed'in Akkâ'da vefat etmesi üzerine, her hâlde yakın akrabâsı sıfatı ile, İbrâhim onun muazzam servetine ve büyük nufûzuna vâris oldu. Muḥammed âilesinden diğer bir emîr olup, ordunun, kendisine kumandan olarak seçtiği Murad Bey ile, Mısır'ın idâresini paylaştı ve kendisi Şayḫ al-balad sıfatı ile, mülkî idâreyi ele aldı; askerî işleri Murad'a bıraktı. Bu iki beyin ne kadar mühim mevkie sâhip olduklarını, memlûklerinin sayısı gösterir. 1783 senesinde Mısır'da bulunmuş olan Volney'e göre, İbrâhim Bey'in 600, Murad Bey'in 400 memlûkü var idi. Hâlbuki diğer beylerin memlûkleri 50 ile 200 arasında idi. İktidar mevkiinde ikisinin müşterek olarak kalmalarının sırrını, İbrâhim Bey'in müsâmahasına ve barışçı zihniyetine atfetmek lâzım gelir. İbrâhim Bey, mütehevvir bir mizâcı olan Murad Bey'in hareketlerine mukabelede bulunmaktan kaçınmış ve bu sâyede, ikisi arasında, 1198—1199 senelerine kadar, ciddî bir ihtilâf çıkmamıştır. Bu iki beyin müşterek hâkimiyeti, gerçi, Ali Bey hânedanından olan emîrlerin en nufûzlusu bulunan İsmâil Bey'in iktidar mevkiine gelmesi ile, iki defa inkıtaa uğramış ise de, fransızların 1213 (1798)'teki Mısır seferine kadar devam etti. İsmâil Bey, 1191 senesinde ancak 6 ay mevkiini muhâfaza edebilmiş ve 1201 (1786)'de İbrâhim Bey türk kaptan paşası Hasan Paşa tarafından yeniden Şayḫ al-balad nasbedilmiştir. Hasan Paşa'nın Mısır'a sefer etmesinin sebebi, İbrāhīm Kethüdâ ve bilhassa Ali Bey devrinden beri asgarî hadde inmiş olan Bâbıâlî nufûzunu kuvvetlendirmek idi. Fakat buna muvaffak olamadı. Hasan Paşa'nın bu hâlden başlıca mes'ul tuttuğu İbrâhim ve Murad Kahire'den ayrılmağa mecbûr oldu iseler de, Bâbıâlînin mümessiline açıkça muhâlefet edemediler. Bununla berâber, Hasan Paşa, neticede Mısır'ın hâkimiyetini Memlûklere bırakmağa mecbûr oldu. Türkiye ile Rusya arasında çıkan bâzı siyâsî itilâflar, Hasan Paşa'nın avdetini tâcil etmiş ve o döndükten sonra da, İsmâil Bey yine Şayḫ al-balad olarak kalmağa muvaffak olmuş idi. İbrâhim ve Murad, ancak 1206 senesinde, İsmâil Bey'in, daha bir çok emîrler ile berâber, vebâdan ölmesi üzerine, Kahire'ye dönebildiler. Bâbıâlînin affına mazhar oldular ve memleketin idâresini tekrar aralarında paylaştılar.

Fransızların 1213 (1798)'teki ileri hareketi esnâsında, İbrâhim Nil'in şark sâhilinde, Şubra ve Bulak civârında, Ehramlar muhârebesinin neticesini bekledi. Fransızların Nil'i geçmelerini güçleştirmek için de, Bulak'taki Mısır gemilerinin yakılmasını emretti. Ḫānkā ve Ṣāleḥīye muhârebelerinden sonra, maiyeti ve ağırlıkları ile Suriye'ye kaçmağa muvaffak oldu. Gazza'de ikamet etti. Sonra, Bonapart'ın Filistin seferi esnâsında şimâl-i şarkîye çekildi.

İbrâhim, vezîr-i âzâm Yusuf Paşa'nın ordusu ile birlikte, Mısır'a döndü. Heliopolis meydan muhârebesinde, Bâbıâlî tarafından Mısır vâlisi olarak gönderilen Naṣūḥ Paşa Kahire'ye girdiği zaman (şubat 1800), İbrâhim Bey berâber idi. Fransızlar şehirde tutunmağa muvaffak olunca, türk kıt'aları ile birlikte tekrar çekildi; fransızlar ile her hangi bir münâsebet te'sisinden imtinâ etti. Hâlbuki Murad Bey, fransızlar ile sulh akdetmiş, yukarı Mısır'ın idâresini ele geçirmişti. Çok geçmeden (nisan 1801) vebâdan öldü.

Fransızlar şehri tamâmen tahliye ettikten sonra (hazîran 1801), İbrâhim Bey, vezîr-i âzâm tarafından, tekrar Şayḫ al-balad tâyin edildi; fakat bir müddet sonra (20 teşrin I. 1801), fırsattan istifâde ederek, Memlûklerin hâkimiyetine nihâyet vermek isteyen Bâbıâlînin emri üzerine, diğer Memlûk emîrleri ile berâber, hapse atıldı. İngilizlerin tazyiki ile, mahbus Memlûkler serbest bırakıldı. İbrâhim, bu suretle yukarı Mısır'a geçmeğe muvaffak oldu. Müteâkip seneler zarfında, Mısır'daki türk vâlisi Mehmed Husrev Paşa ile, müteaddit defalar, müzâkerelerde bulundu. Husrav Paşa'nın Mısır'dan tardından ve yerine kaymakam olarak tâyin edilen arnavutların reisi Ṭāhert'in katlinden sonra, Mehmed Ali, İbrâhim Bey'i tekrar Kahire'ye çağırdı (nisan 1803) ve kendisini Şayḫ al-balad tâyin etti. Maksadı, Cidde vâliliğine tâyin edilen ve tam o sırada Mısır'dan geçmekte olan Ahmed Paşa'nın, Mısır'da vaziyetini sağlamlaştırmasını te'min etmek idi. İhtiyar İbrâhim'in nufûzu, şüphesiz ki, pek büyük olmadı ve hattâ kendisinin Mehmed Ali'nin elinde bir âletten başka birşey olmadığını gördü. Muhakkak olan bir nokta var ise o da, İbrâhim'in o tarihten sonra, Mehmed Ali'ye karşı, yenilmez bir itimatsızlık beslemeğe başlamış olmasıdır. Zîra Mehmed Ali'nin, Memlûkler işini kendi menfâatine âlet etmeğe, fakat her şeyden evvel onları fazla kuvvetlendirmemeğe ve aralarına nifak tohumu ekmeğe mâtıf siyâsetini sezmişti. Mehmed Ali'nin, İbrâhim'e ve Murad'ın halefi 'Oṯmān al-Bardīsī'ye karşı 13 mart 1804'te hazırladığı sûikast, her ikisinin de kaçıp kurtulmaları üzerine, akîm kalmış idi. İbrâhim Memlûklerin 18/19 ağustos 1805'teki katl-i âmında, oğlu Marzūḳ ile berâber, Ṭurā'da mukavemet etmiş ve orada Mehmed Ali'nin askerlerine, oldukça zâyiât verdirmişti. Memlûkleri, Mehmed Ali'ye karşı müşterek bir mücâdeleye sevketmek gâyesi, Memlûklerin kendi aralarında mevcut itilâflar yüzünden ve Mehmed Ali'nin, en nufûzlu Memlûkleri iltifatlar ile ve şerefli vazifelere tâyin suretiyle, dâima kendi dâvâsına kazanması dolayısı ile, akîm kaldı. Mehmed Ali'nin 1809'da yaptığı bir anlaşma teklifini, İbrâhim, aralarında çok kan dökülmüş olduğunu ileri sürerek, reddetti. İbrâhim'in uzlaştırıcı gayretleri sâyesinde, Memlûkler, 1810 tarihinde, Mehmed Ali'nin, kendilerine karşı açıkça harekete geçemiyeceği mühim bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Fakat, Mehmed Ali, Memlûklerin ekseriyetini, desîse ile, Kahire'ye celbe muvaffak oldu. Orada çok iyi karşılandılar ve her türlü şüpheleri de zâil oldu. Mehmed Ali'nin kurduğu tuzağa bu suretle düşen Memlûkler, 1 mart 1811'deki büyük katl-i âmda, kale içinde, boğazlandılar.

İbrâhim Bey ve daha bir kaç kişi Mehmed Ali'nin verdiği te'minâta itimat etmemişlerdi. İbrâhim Bey, Mısır'ın cenûp hudûdunda kalmış, bu sâyede ölümden kurtulmuş idi. Hayatının son senelerini, kılıçtan kurtulan Memlûkler ile, Dongola'da geçirdi: — „Bu köleler diyarında darı ekip geçiniyorlar, bu havâlideki esircilerin giydikleri neviden gömlekler giyiyorlardı. Nihâyet, 1231 senesi rebiyülevvelinde (şubat 1816), İbrâhim'in öldüğü haberi Kahire'ye ulaştı (Cabartī). 1811 senesinde, oğlu Marzūḳ'un babasının cesedini arayıp gömdürmesine izin verilen dul karısı, İbrâhim'in naaşını Kahire'ye getirtmek üzere, Mehmed Ali'den müsâade aldı. Ramazan 1232'de naaş Kahire'ye getirildi.

Bibliyografya: başlıca me'haz Cabartī'nin *'Acā'ib al-āṯār fi 'l-tarācim va'l-aḫbār* (Bulak 1297 ve daha pek çok tab'ları vardır; trc. *Merveilles biographiques et historiques*, 9 cild, Kahire, 1888—1896) adlı vekayinâmesidir; bu eserde, 1190 senesinden 1231 senesine kadar, İbrâhim Bey'in bahsi sık-sık geçer. Hâl tercümesi 1231 senesi vekâyiinden sonra anlatılmaktadır; C. F. Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785* (Paris, 1786 ve daha bir çok tab'ları), fasıl VI—IX; *Histoire scientifique et militaire de l'Expédition française en Egypte* (Paris, 1830—1836), 10 cild; A. A. Paton, *A History of*

Egypt Revolution from the Period of the Mamelukes to the death of Mohammed Ali (London, 1863, 1870), 2 cild; P. Ravaisse, *İbrâhim Bey* (*La Grande Encyclopédie*, XX, s. 519.) (P. KAHLE.)

İBRAHİM HAKKI PAŞA. İBRĀHİM ḤAḲḲÎ PAŞA (1863—1918), Osmanlı Türkiyesi ikinci meşrûtiyet devrinin sıra itibârı ile yedinci, şahıs itibârı ile beşinci sadrâzamıdır. Hicrî 1279 senesinde Beşiktaş'ta, aslen Kafkasya'dan hicret etmiş gürcü bir âilenin çocuğu olan şehramâneti meclis reisi Remzi Efendi'nin oğlu olarak doğan bu zât, mahallesinin rüşdiye mektebini ve sonradan Mekteb-i mülkiye'nin idâdî ve âlî kısımlarını ikmâl ederek, 1298 (1882) senesinde me'zûn olmuş ve tahrirât-i hâriciye kalemine maaşsız (mülâzemetle) tâyin edilmiştir. Daha Rüşdiye mektebinde iken, husûsî hocalardan ingilizce ve fransızcayı öğrenmeğe başlamıştı. Hemen bir sene sonra pâdişahın husûsî hazînesinden verilen maaş ile mâbeyin mütercimliğine naklolunmuştur (1883). İlk zamanlar başlıca işi polis romanlarından hoşlanan Abdülhamid II.'e bu romanları tercümeden ibâret olan (bu tercümelerden dört roman Paşa'nın el yazısı ile Üniversite kütüp., Yıldız kısmında mevcuttur: nr. 7450, 7624, 7558, 922) bu vazifeye devam ederken, diğer taraftan da ilmî şahsiyetini inkişâf ettirecek olan tedris vazifelerine başlamış ve 1302 (1886) tarihinde Mekteb-i hukuk tarih muallimliğine ve iki sene sonra bu derse ilâveten hukuk-i siyâsiye ve Ticâret mektebi'nde „ilm-i servet" ve „hukuk-i ticâret" muallimliğine tâyin edilmiştir. Fakat belki Paşa'nın serbest tedrisâtı ve o devrin icâbâtı neticesi olarak, bir kaç sene sonra (1307 = 1889), Mekteb-i Hukuk'taki tarih dersi lağv olunarak, bir sene sonra, hukuk-i idâre ve yine bir sene sonra hukuk-i düvel derslerine muallim tâyin edilmişti. Mâbeyin mütercimliği ve muallimlikler hep uhdesinde kalmak üzere, Meclis-i sıhhiye (yâni Karantina meclisi) âzâlığına, o vakit için dolgun bir maaş ile, getirilmiştir. Aynı sene içinde (31 temmûz 1310=1894) doğrudan-doğruya sâdır olan bir irâde ile, Bâbıâlî hukuk müşâvirliğine tâyin edilmiştir. Bu tâyin o vakit için sâhib-i tercümenin gençliği hasebi ile, mâbeyin erkânı tarafından hayretle telâkkî olunmuş idi. Hakkı Paşa, uhdesindeki bütün hocalıklar ile berâber, Bâbıâlî hukuk müşâvirliği vazifesini de büyük bir kiyâset ve fetânet ile ifâ ettikçe, rütbe, nişan ve maaş taltiflerine bir biri arkasına nâil olmuştur.

Paşa'nın ifâ ettiği muvakkat me'mûriyetler arasında haylı mühimleri vardır. Bosnalılara âit işlerin tesviyesi için bir komisyon riyâsetine, Rumeli şimendifer tahvilâtı ve Beyrut rıhtımı için teşkil olunan komisyona da tâyin olunmuş ve Makedonya, Arnavutluk mâliye ve adliye işlerini teftiş hey'etine ve Cebel-i Durûz tahkikatına iştirâk etmiştir. 1896 senesinde Girit adası idâresini islâh için Hanya'ya azîmet etmiş ve aynı sene (132 = 1896) içinde, Abdülhamid II.'in bâzı gizli tebligatını şifâhen Bulgaristan prensi Ferdinand'a bildirmek için, Sofya'ya izam edilmiştir. Velhâsıl ne kadar münâzaalı devletler-arası hukukî ve siyâsî meseleler var ise, hemen hepsinde Paşa'nın re'yinden istifâde edilmiş, o her türlü mukavele ve muâhedelerin müzâkeresine dâimâ iştirâk etmiştir. Hakkı Paşa şöylece 30 kadar diplomatik komisyonda reis veya âzâ sıfatı ile hazır bulunmuştur. Paşa 1893 senesinde, Osmanlı devletinin de iştirâk ettiği Chicago sergisine, Osmanlı komiseri olarak, gönderilmiştir.

Nihâyet ikinci meşrûtiyetin ilânını müteâkip (1908), maarif nezâretine ve, bir ay geçtikten sonra, ilâveten dâhiliye nezâreti vekâletine getirilmiştir. Mâbeyin mütercimliği, mâbeyince icrâ olunan tensikata kadar (1 teşrin II. 1908), uhdesinde kalmış ise de, o tarihten itibâren bu me'mûriyetinden çekilmiştir. Yalnız Mekteb-i hukuk muallimliklerine yine devam etmekte idi. 3 eylûl 1908 tarihinde tekrar asâleten Dâhiliye nezâretine ve maarif nezâreti vekâletine getirilmiş ise de, 23 teşrin II. 1908'de tekrar asâleten maarif nezâretine ve aynı sene içinde Roma büyük elçiliğine tâyin olunmuş vs İstanbul'dan ve derslerinden infikâk etmiştir.

Roma'da sefir iken, sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifâsı üzerine, 30 kânûn I. 1909 tarihinde kendisine teklif olunan sadâreti kabûl etmesi üzerine, 30 zilhicce 1327 (12 kânûn II. 1910) tarihli hatt-i hümâyûn ile kabineyi teşkile me'mûr edilmiştir. Sadrâzamlığı sırasında, bir aralık Nâfia nezâretine vekâlet ettiği gibi, 1327 ağustosunda Hâriciye nezâreti de uhdesine verilmiştir.

Sadârete tâyini ile berâber, vezâret pâyesini de ihrâz etmişti. Kendisine Dârülfünûn-i Osmânî fahrî muallimliği pâyesi de tevcih olunmuştur.

Hakkı Paşa, 29 eylûl 1911'de, Trablusgarb'a italyanların hücûmları ile tahaddüs eden vaziyet üzerine, istifâ ederek, onun yerine sadârete Saîd Paşa getirilmiş ve bir gün sonra kendisine 5000 kuruş mâzûliyet maaşı tahsis edilmiştir. Hakkı Paşa bir müddet mâzûliyet ve Trablusgarb'ın işgâlinin kendisinin muvaffakiyetsizliğine atfolunmasından mütevellid siyâsî bir menkûbiyet hâlinde kaldıktan sonra, Balkan harbini müteâkip tekrar iş başına gelen ittihad vete-

rakkî kabinesi tarafından İngiltere ile aramızda muallak olan muhtelif meselelerin, bilhassa İngiltere ile Osmanlı imparatorluğu arasında ihtilâfı mûcip olan Bagdad hattı meselesinin, halli zımnında, murahhas olarak, Londra'ya izâm edilmiş ve bu me'mûriyette muvaffakiyet istihsâl etmekte olduğu bir sırada, birinci dünya harbinin ilânı üzerine, Türkiye'ye avdet etmiş ve nihâyet 1916 tarihinde Berlin büyük elçiliğine tâyin olunmuş ve o sırada Almanya ve ve müttefikleri ile Rusya arasında sulhün akdi için toplanan Brestlitovsk konferansında sadrâzam Talât Paşa'nın riyâsetindeki hey'etin murahhas âzâlığında, pek faâl hizmetlerde bulunmuş idi. Nihâyet Berlin'de 1918 tarihinde vefatı vukû bulmuş, naaşı İstanbul'a naklolunarak, Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi dergâhı hazîresinde defn edilmiştir. Berlin sefâretinde bulunduğu sırada âyân azalığına da tâyin edilmişti (3 Şubat 1332).

Hakkı Paşa, XIX. asır sonu ile XX. asır başlarında, Osmanlı Türkiyesi'nde yetişmiş siyâset adamları içinde ilim ile tecrübeyi nefsinde birleştirmiş bir zât idi. Garpta tahsil etmemiş ve garp ile, Roma sefâretine gidinceye kadar, bir iki muvakkat me'mûriyetten başka bir suretle temâs eylememiş, ecnebi mekteplerde, hattâ Galatasaray lisesinde bile okumamış olmasına rağmen, aldığı husûsî dersler ve kendi çalışması ve zekâsı sâyesinde fransızca, ingilizce ve son zamanlarda biraz almanca öğrenerek, tam modern ve avrupâî bir siyâset adamı mevkiine yükselmiştir. Hakkı Paşa'nın son Osmanlı tarihi devrinde, birinci defa olarak, bütün İstanbul'da yaşayan seleflerini, yâni eski sadrâzamları, birer-birer ziyâret etmesi de kendisinin avrupâî bir terbiye icâbâtını icrâda dikkatli olduğunu göstermektedir. Bir taraftan mekteplerde ders verip, kitaplar yazarken, diğer taraftan da resmî vazifelerine yetişmekten ve boş vakitlerinde de zihin ve fikrini dinlendirmek için, serbestçe gezmekten geri kalmamış çok sevimli bir zât idi. Öyle zannedilir ki, Paşa Tepebaşı veya Taksim bahçesinde nargilesini içen ilk modern Osmanlı sadrâzamı idi. Paşa'nın ilmî hayatı Mekteb-i hukuk'taki dersleri sırasında inkişâf etmiş ve selis ifâdesi ve derslerindeki vuzûh ile bütün talebesinin hayranlığını kazanmıştır. Hattâ sadârete tâyini üzerine, Roma'dan İstanbul'a avdetinde (9 kânun II. 1911), Sirkeci istasyonunda, hukuk talebesi tarafından, büyük bir heyecan ile karşılanmış ve talebeden bir zât tarafından söylenen nutukta, Paşa'nın bilhassa memleketin irfanına olan hizmetinden ve talebesinin kendisine karşı hissettiği hürmet ve merbûtiyetten bahsedilmişti. Bu nutka karşı Paşa'nın verdiği kısa cevap, tâkip edeceği politikanın „adl ve ihsan" yâni adâlet ve iyilik, olduğunu belirtmesi, kendisinden evvel memlekette bir hayli sarsıntıyı mûcip olan tensîkat ve türlü-türlü siyâsî şiddetlere karşı alacağı vaziyeti göstermek maksadı ile olsa gerektir. Bu cevabî nutku müteâkip adl ve ihsan (burada ihsan kelimesi yanlış mânada alınmakla berâber) ifrattan kaçan yumuşak bir politikaya âdeta alem bir tâbir olmuş idi. Paşa'nın ittihad ve terakkî fırkası tarafından sadârete getirilmesi kendisinden evvel hep Abdülhamid devrinde ya sadâret, yahut nezâret mevkilerini işgâl etmiş eski Bâbıâlî mektebi mensûplarından idâreyi kurtarmak, gençleştirmek maksadı ile idi. Hattâ terakkî ve teceddüt tarafdarı olan ittihad ve terakkî rüesâsı arasında kendisinin vezâret, yâni paşalık unvanını almadan sadârete gelmesini isteyenler bile olmuş idi. Paşa birden-bire bu kadar cezrî gidişe tarafdar olmamış ve kendisinin (itidalin adilden müştak olduğunu unutmayalım) tam bir itidal tarafdarı olduğu anlaşılmıştır. Sadâreti zamanında, meclis müzâkerelerinden hitâbet kuvveti ve mâlûmâtının vüs'ati sâyesinde, hemen-hemen her vakit muvaffak çıkmıştır. Esâs umdesi şiddet ve merhametin mezcî olarak tasvir edilebilecek olan program nutkunda ittihad-i anâsıra ve âsâyişin istikrarına ehemmiyet verileceği zikredilmişti. Bu nutuk üzerine cereyan eden müzâkereler neticesinde Meb'ûsân meclisi kendisine 34 muhâlif reye karşı 187 rey ile itimat etmişti.

Paşa'nın sadâreti esnâsında, ihrâz ettiği dâhilî siyâset muvaffakiyeti olarak, Yemen gâilesinin Ahmed İzzet Paşa'nın kumandasında oraya sevkedilen hey'et-i seferiye tarafından sulhen ve mükemmel bir surette tesviye edilmiş olmasını zikretmek lâzımdır. Bundan başka Hakkı Paşa kabinesine aldığı genç unsurlar sâyesinde idâre şûbelerinde yeniliklerde muvaffak olmuş ve modern bir idâre te'sisine doğru yürümeğe başlamış iken, sadâretinin 20. ayında (eylûl 1911) Trablusgarb meselesi yavaş-yavaş türk matbuâtında da bahis mevzûu olmağa başlamış (bk. *İkdam* gazetesi, 10 eylûl 1911, nr. 542) ve italyan gazeteleri her gün daha şiddetle Trablusgarb'daki italyanların boykotaj ve hakarete ve tehlikeye mârûz oldukları bahânesi ile, o kıt'anın işgâlini tavsiyeye başlamışlardır. Nihâyet italya sefiri Bâbıâlî'ye, 24 saatlik ültimatomu müteâkip, 29 eylûl 1911'de ilân-i harp notasını tevdî etmiştir. Bu nota üzerine, Hakkı Paşa istifâsını pâdişaha takdim etmiş ve Paşa bu istifâ ile bir müddet siyâsî hayattan çekilmeğe mecbûr olmuş idi. Kendisine o vakit isnat olunan beceriksizlik, bir müddet Roma'da bulunmuş olduğu ve Hâriciye nezâretini de son zamanlarda bil-

fiil idâre ettiği hâlde, ufukta görünen bu harp ihtimâline karşı alâkasızlık göstermesine atfolunmuş ve halk arasında oldukça şiddetli bir infiâl uyandırmış idi. Mamafih Paşa'nın sonradan gerek Londra'daki müzâkerelere muvaffakiyetle devamı ve gerek Berlin sefâreti esnâsında müttefik Almanya'ya karşı siyâsetimizi hüsn-i idâre edişi ve Brestlitovsk muâhedesinin akdinde gösterdiği kıyâset bu infiâli vefatının her keste teessür uyandıracağı bir derecede izâle etmiştir. Hakkı Paşa'nın doğrudandoğruya bir ittihad ve terakkî sadrâzamı olduğunu kabûl ettirecek fırkacı bir karakteri vardır denilemez. Hattâ son zamanlarda kendisi ile parti arasında ihtilâf çıktığına dâir bir rivâyet de var idi. Ne olursa-olsun Hakkı Paşa'nın meşrûtiyeti muhâfaza edebilecek yegâne fırkanın ittihad ve terakkî olabileceğine inanmış bir zât olduğu iddia olunabilir. Mamafih Hakkı Paşa fırkaya girmemiş olduğu gibi, fırkacılık zihniyetinden de pek uzak kalmıştır.

Hakkı Paşa'nın ilmî hayatında yukarıdaki tedrisâtı esnâsında yazdığımız bir kaç eseri var ise de, bunların orijinal olarak zikre değecek olanları nâdirdir. *Medhal-i hukuk-i düvel*, *Tarih-i hukuk-i beynelmilel* (İstanbul, 1303) Mekteb-i hukuk talebeleri için pek açık bir hulâsadan ibârettir. Tarih sâhasındaki eserleri ise, bir *Muhtasar islâm tarihi* (Azmi Bey ile müştereken; İstanbul, 1301, 6. tab.), bir de yine müştereken bir muhtasar Osmanlı tarihi intişar etmiştir. Bu tarihî eserlerin en mühimi üç cildde yazdığı *Tarih-i umûmî* (XVI. asra kadar; İstanbul, 1305—1306)'dir. Fakat, talebesinin ifâdesine göre, kendisinin *Hukuk-ı idâre* adlı eseri o vakitler neşrolunan ders kitaplarının cümlesine fâik idi.

Hakkı Paşa'nın sevimli şahsiyeti ve hürriyet ve meşrûtiyeti pek iyi anlamış, eslâfı gibi evvelden edinilmiş efkâra ve evvelden verilmiş hükümlere aslâ tâbi olmamış bir zât olması itibârı ile denilebilir ki, tanzimat ricâlinden sonra teceddüt ve terakkî tarafdarı serbest düşünceli olarak makam-i sadâreti işgâl eden ilk bu zât idi. Kendisinin ilim ve san'ata olan hürmeti sadâreti zamanında matbuât hürriyetini son derecede muhâfazaya itinâ etmesi ile, hattâ en genç kabine arkadaşlarının bile bir aralık tahammül edemedikleri karikatürlere karşı: — „Benim karikatürüm hakikaten güzel oluyor, bu güzel şeyleri men'edemem." — demesi ile sâbittir.

Bibliyografya: Baş-vekâlet arşivi, Müh. deftl., zamanının gazeteleri ve mecmûaları ve Sadrâzam Said ve Kâmil Paşa'ların hâtırâtı ve âilesinden alınan bâzı notlar.

(A. A. A.)

İBRÂHİM HAN. İBRĀHİM ḪĀN (= Ağa, Bey, Paşa; 1565—1622?), Selim II.'in kızı Esmâhan Sultan (ölm. 1585) ile vezîr-i âzâm Sokullu Mehmed Paşa [b. bk.]'nın oğlu ve İbrâhim Hanzâde âilesinin ceddidir. Rivâyete göre, doğduğu sırada, ebeveyni tarafından gizlenmiş, bilâhare Selim II.'in saltanatı sırasında meydana çıkarılmış ve dedesi tarafından İbrâhim Han tesmiye edilmiştir (krş. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 38). Daha Murad III. saltanatında saray hizmetlerine alındığı ve eylûl 1594 (evâil-i muharrem 1003)'te, Yemişçi Hasan Ağa'nın yeniçeri ağası olduğu sırada, kapıcı-başılık vazifesinin, seferde bulunan sadrâzam Koca Sinan Paşa'nın arzı ile „merhûm Mehmed Paşa oğlu İbrâhim Bey" e tevcih olunduğu görülmektedir (krş. Selânikî Mustafa, *Tarih*, yazma kısım, Üniversite kütüp., TY. nr. 2608, var. 196). Ertesi sene (21 şevvâl 1004 = 18 hazîran 1596) mükemmel kapısı ile sefere hazırlanan „Kapıcı başı merhûm Mehmed Paşa-zâde Sultan oğlu İbrâhim Ağa birden-bire bu vazifeden azledildi." (Selânikî, *ayn. esr.*, var. 310); fakat çok geçmeden kapıcılar kâtibi, aynı zamanda, matbah-i âmire mühimmâtını görmek üzere, şehremini oldu. Hattâ 13 rebiülevvel 1005 (4 teşrin II. 1596)'te Şâh ʿAbbâs'ın elçisi Ẕu 'l-Fiḳâr Ḫân İstanbul'a geldiği ve „Emin iskelesine" çıktığı vakit, kapıcılar kâtibi sıfatı ile, elçinin koltuğuna girip, onu istikbâl etti. Bu senenin sonlarına doğru yine kapıcı-başı olarak vazifede bulunduğu, daha fazla nufûz kazandığı ve serdar Satırcı Mehmed Paşa'nın sefere çıktığı sırada (evâsit-i zilkâde 1005 = 30 hazîran 1597), pâdişahın ve sadrâzam İbrahim Paşa [b. bk.]'nın hiç kimsenin himâye edilmemesi yolundaki emirlerine uyarak, beylerbeyileri, ümerâ, sipah ve züamâya te'kiden ahkâm salıp sefere me'mûr olanları tâkip ettiği görülmektedir (krş. Selânikî, *ayn. esr.*, Üniversite kütüp., T.Y., nr. 2608, var. 315, 324; T.Y. nr. 6027, var. 253, 277 ve tür. yer). Bir aralık, tersâne eminliğine tâyin edildiği gibi (safer 1006=teşrin I. 1597), 1010 (1601/1602)'da da Tokat'ta, Kara-Yazıcı'nın kardeşi Deli Hasan isyânını bastırmak üzere bulunan ve azli haberini getiren kapıcı-başıyı katl ile tehdit eden, ağabeyisi Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın nezdine, yine kapıcı-başı olarak, gönderildi (krş. Naimâ, I, 284). 1013 senesi sonlarında (şubat, mart, nisan 1605) vâki Macaristan seferleri sırasında baş-kapıcı başı oldu (krş. Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih*, Süleymâniye kütüp. içinde Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, vr. 108 v.d.). Onun, ertesi sene bu vazifede kaldığı, orduya arz-i hâl gönderek validesi hâslarına emin, âmil, nâzır v.b. taraflarından müdâhale edilmesinin Filibe kadılığına emrolunmasını istememesinden (26 muharrem 1014 = 13 hazîran 1605; krş. Müh. deft., nr. 77, s. 92, sıra nr. 300) ve yine Esmâhan Sultan'ın Mangalia iskelesindeki câmiin tâmirine izin ricâ etmesinden (Ali Emîrî tasnifi, Ahmed I. devri, nr. 16) anlaşılmaktadır. Bu esnâda İstanbul'un idâresinde de mühim rol oynuyordu. Ancak, yine bu sıralarda Belgrad muhâfazasında, Üsküp sancak beyi olup da, Belgrad'da bulunan ve kendisine bir çok hukümler gönderilen kapıcı-başı İbrâhim Ağa'nın, Esmâhan Sultan'ın oğlu olup-olmadığını bilemiyoruz (bu hukümler için bk. Müh. deft., nr. 77, s. 62, 144, 118, 164, 167).

İbrâhim Han 10 muharrem 1019 (4 nisan 1610)'da Bosna beylerbeyiliğinde mîr-i mîrân İbrâhim Paşa olarak görülmektedir ki, bu birinci Bosna beylerbeyiliği vezîr Mustafa Paşa'dan (16 rebiyülâhır 1018 tarihli bir huküm için bk. Müh. deft., nr. 78) sonra vukû bulmuş idi (krş. Müh. deft., nr. 79, s. 48; Safvet Bey Başagiç, *Kratka uputa u proslast Bosne i Hertsegovine*, Sarajevo, 1900, s. 58, 64). Avusturya ile sulh akdedildikten sonra Pojga sancağı, eskiden tâbi olduğu Bosna'dan ayrılarak, yeni teşkil edilen Kanije eyâletine bağlanmış, hâlbuki, bu kale neferlerinin ulûfeleri Bosna hazînesinde kalmakla, gerek bu neferlerin zapt ve raptında, gerek serhaddin muhâfazasında müşkilât görülmüş, bu sebeple İbrahim Paşa da Pojga'nın yine Bosna'ya ilhak olunmasını ve bu husûsta Pojga sancak beyine bir huküm gönderilmesini te'min etmişti. Onun Bosna'da ilk me'mûriyetinde ne vakte kadar kaldığı bilinmiyorsa da, Piyas kadısına gönderilen (cemâziyelevvelin sonu 1024 = 27 hazîran 1615) ve Sokullu Mehmed Paşa evkafından Piyas iskelesinin tâmirine âit bulunan bir hukümde, kendisinden: „Sâbıkâ Bosna beylerbeyisi olan amir al-umarā al-kirām İbrâhim dâme ikbâluhu" diye bahsolunmakta bulunmasına göre (krş. Müh. deft., nr. 81 s. 126), bu vazifenin bir kaç sene sürdüğü anlaşılmaktadır. İbrâhim Paşa, bundan sonra, kısa bir müddet Rumeli beylerbeyiliğinde, 28 ramazan 1027 (18 eylûl 1618)'de de Hersek sancağında mutasarrıf bulunmuş olsa gerektir (krş. Müh. deft., nr. 82, s. 19, 23). Mamafih, o, 1028 (1619)'de ikinci defa Bosna beylerbeyiliğinde bulundu ve şevvâlde (eylûl 1619) yapılan harekâtta da serdarlık etti. Bu seferde Ösreg'de topladığı kuvvetleri Budin eyâletinden ve Peşte yakasından geçirmek suretiyle Ujarar kalesi altına girmiş, burada, Erdel beyi Bethlem Gabar kuvvetleri ile birleşerek, Avusturya içerilerine doğru akın yapmış ve teşrin II. girdiği sırada bir çok ganîmet ile dönmüş idi (Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih*, var. 198 v. d.; Szekfü Gyula, *Bethlem Gabar*, Budapest, 1929, s. 236). O sırada cereyan eden Boğdan hâdiselerine de iştirâk ettiği tahmin olunabilir (Safvet Başagiç, s. 61). 1031 (1621/1622)'de Bosna beylerbeyliğinden ayrılmış ve çok geçmeden İstanbul'da vefat ederek babasının Eyûb'daki türbesine defnolunmuştur (krş *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, *göst. yer.*; *Sicill-i osmânî*, I, 99). Oğlu Mehmed Bey (ölm. muharrem 1077 = temmûz 1666) defter eminliğinde bulunmuştur. Râziye Hâtun ve Muhsine Hâtun (Gyula sancak beyi Ali Bey zevcesi) adlı hemşîreleri ile Mahmud Bey ismindeki kardeşinin (15 ramazan 989 = 13 teşrin I. 1581 tarihli bir huküm için bk. Müh. deft., nr. 46, s. 88) ana bir kardeşleri olmadığı muhakkak gibi ise de, Eyûb'da Sokullu türbesi ittisâlindeki kabristanda medfûn olup, Sokullu Mehmed Paşa ile Esmâhan Sultan'ın Macaristan'da vefat eden hafîdeleri Hatice İnâyet ile, hafîdleri Mehmed Reşad'ın, İbrahim Han (Paşa)'ın çocukları olup-olmadığı bilinmemektedir. Kezâ, ceddi olarak gösterdiği Sokullu Mehmed Paşa'nın, oğlu Kurd Kasım Paşa (ölm. 979 = 1571/1572) rûhu için Hafsa kasabasında inşa eylediği câmi v. b. evkafı (vakfiyesi için bk. Millet kütüp., Ali Emîrî kitapları, nr. 933) hakkında bir mürâcaatı görülen ve İbrâhim Han-zâde Mustafa imzâsını atan kimsenin de (krş. Fekete tasnifi, nr. 570) diğer bir çocuğu olması muhtemeldir. Torunu Ali Bey ise, yaşadığı devirde (ölm. 1127 = 1715), tarihlerin de kendisinden bahsettiği (krş. Râşid, *Tarih*, II, 361), ehemmiyetli bir şahsiyet olmuştur. İbrahim Han-zâde Ali Bey imzâlı ve 20 kânun II. 1689 (28 rebiyülevvel 1100) tarihli bir arîzasında, ceddinin İstanbul, Edirne, Havsa, Bergos, Belgrad, Sigetvar, Tamşvar, Vişgrad, Sokol, Beçgerek, Şam, Haleb, Piyas, Bor, Niğde v.b. 'da bulunan evkafından, bunların mürtezika ve ehl-i cihâtının birer aylık vazifelerinin cülûs münâsebeti ile kat'edilmesinden bahsetmekte, Sigetvar, Tamşvar, Belgrad'da o sırada ne evkafı, ne de ehl-i cihâtı kalmadığından istenilen meblâğın affını ricâ eylemekte idi (krş. İbnülemin tasnîfi, *Evkaf*, nr. 2665). Kantemir'in şahsen tanıdığı İbrahim Bey ile, van Drisch'in, bu âileden kendi zamanında mevcûdiyetini haber verdiği, fakat ismini bildirmediği 19 yaşındaki genç de, her hâlde, bir çok imtiyazlarından, itibâr ve zenginliklerinden, vakıflarından bahsettikleri İbrâhim Han-zâde âilesinin, XVIII. asır başlarında yaşayan âzâları idiler (krş. Kantemir, *Osm. Gesch.*, s. 107;

van den Drisch, *Historische Nachricht...*, s. 137).

İbrâhim Han-zâde âilesini Murad II.'ın vezîr-i âzâmı Çandarlı İbrâhim Paşa, hattâ Kanunî'nin sadrâzamı İbrâhim Paşa'nın ahfâdı gibi göstermek sureti ile bir kısım garp tarihçi ve müellifleri hatâya düştükleri gibi, XVIII. asrın sonlarına doğru, Osmanlı hânedanı söndüğü takdirde, İbrâhim Han-zâdelerin tahta dâvet olunacakları hakkında mübâlegalı bir rivâyetten de bahsederler (krş. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reich.*, IX, 563; *de la Motray, Voyages*, I, 261, 326; Kantemir, *göst. yer.*,; von den. Drisch, *göst. yer.*; Lüdecke, *Beschr. d. Türk. Reiches*, I, 292; II, 63). İbrâhim Han-zâdeler Eyûb kasabasında ikamet etmekte ve yakın zamanlara kadar Sokullu Mehmed Paşa ve Esmâhan Sultan evkafının mütevellîsi bulunmakta idiler.

Bibliyografya: metinde zikredilenlerden başka bk. Müh. deft., nr. 28, tarih 984, s. 151, 166; Fekete tasnifi, nr. 473; İbnülemin tasnifi, evkaf, nr. 280, tarih 1012; nr. 293, tarih 1082; nr. 1821, tarih 1035; Cevdet tasnifi, evkaf, nr. 852, tarih 1177; Cevdet, *Tarih*, VI, 198; Barojji-Berchet, *Relagione*, s. 181; Knolles, Ryeaut, *The Turkish History*, s. 263; White, *Three years in Constantinople*, II, 307

(M. Tayyib Gökbilgin.)

İBRÂHİM LÛDÎ. İBRĀHĪM LŌDĪ, Lōdī [b. bk.] sülâlesinden müslüman Hindistan'ın son hükümdarı. 1510'da, babası Sikandar Lōdī [b. bk.]'nin yerine tahta çıktı. 1526'da, Panipat'ta Babur'a mağlûp olduğu tarihe kadar, takriben 16 yıl, Agra'da huküm sürdü. Evvelâ, Cavnpûr'u elinde tutan ve orada müstakil hükümranlık etmeğe kalkışan amcası Calāl'e karşı harekete geçti; onu mağlup ederek öldürdükten sonra, saltanatına bir çok yeni topraklar ilhak etti. Mağrûr ve hiddetli mizâcı dolayısı ile ümerâsının bir çoğu İbrāhīm'in aleyhine döndüler ve bâzıları da o zaman Kâbil pâdişahı olup, türklerin daha evvel ellerinde bulunmuş olan bölgeleri tekrar ele geçirmek niyetinde olan Babur ile temâsa geçtiler. Bâbur Pencâb'a bir kaç akın yaptıktan sonra, nihâyet bir fütûhat hareketine karar verdi ve 21 nisan 1526'da Dehli'nin 55 mil şimâlinde bulunan Pānīpat'ta İbrāhīm Lōdī'nin ordusu ile karşılaştı. Bu meşhûr ve çetin muhârebede İbrāhīm Lōdī binlerce Efgan askeri ile birlikte, harp meydanında maktûl düştü ve ordusu hezîmete uğradı. Babur Dehli ve Agra üzerine yürüdü ve bilindiği gibi, Hindistan'da Hind-türk imparatorluğunu kurdu.

Bibliyografya: Nizām al-Dīn, *Ṭabaḳāt-i akbarī*; *Babur-nâme* (nşr. Erskine ve Pavet de Courteille; trk. trc. R. R. Arat, Ankara, 1943—1946); Elphinstone, *History*; 'Abd Allāh, *Tārīḫ Dā'ūdī*, bundan iktibaslar, Elliot, *Hist.*, IV, 434; Ni'mat Allāh, *Hist. of the Afghans* (ingl. trc. Dorn), s. 70; Müller, *Der Islam*, II, 405, 407 — 409.

(H. Beveridge.)

İBRÂHİM MAVSİLÎ. İBRĀHĪM AL-MAVṢILĪ (742—804), İBRĀHĪM B. MĀHĀN B. BAHMĀN, AL-NADĪM AL-MAVṢILĪ lekabı ile de tanınan bu zât, en meşhûr arap mûsikişinaslarından biridir. Aslen iranlı olan al-Mavṣilī, 125 (742)'te Kûfe'de doğmuş, 188 (804)'de Bagdad'da ölmüştür. Mûsikîyi iranlı üstadlardan öğrenmiş olup, gerek tegannîde, gerek ud çalmakta fevkalâde mahâreti var idi. Abbâsîlerden, al-Mahdī, al-Hādī ve bilhassa al-Raşīd devirlerinde, büyük rağbet ve itibâr kazandı. Çok âlim ve kültürlü bir zât idi ve babası gibi, mûsikîşinas ve bestekâr olarak şöhret kazanmış olan oğlu İşḥāḳ, aynı suretle Bagdad'da al-Raşīd, al-Ma'mūn ve al-Mu'taşim devirlerinde Abbâsî sarayında büyük bir mevki kazandı. İbrāhīm'in san'at mahâreti hakkında insana hayret veren hikâyeler anlatılmaktadır (msl. *Aġānī*, V, 41, 1 — 15). Bunlardan halk arasında da pek meşhûr olan iki fıkradan biri, onun bir küfenin içine gizlenerek, mugannîyelerin evlerine nasıl girdiğine (*Aġānī*, V, 41 v. d.; al-Ġuzūlī, *Maṭālī' al-budūr*, I, 243; İbn Badrūn, nşr. Dozy, s. 272 v. d.; *Bin bir gece*; son iki eserde bu fıkra İsḥāḳ'a atfedilmektedir) ve ikincisi de şeytanın kendisini ziyârete gelerek, ona hârikulâda bir nağme öğrettiğine dâirdir (*Aġānī*, V, 36 v. d.; al-Ġuzūlī, I, 241 v. d.; *Bin bir gece*; burada bu fıkra İsḥāḳ'a atfedilir).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, nr. 9 (trc. de Slane, I, 20 v. d.); *Aġānī*, I, V, 2 — 49, 52 — 131; *Fihrist*, s. 140 — 142; Barbier de Meynard, *Ibrahim, fils de Mehdi* (*JA*, 1869, s. 201 — 342); von Kremer, *Culturgesch. des Orients*, II, 71 v. dd.; Ahlwardt, *Abu Novas*, s. 13 v. d.; Brockelmann, *GAL*, I, 78; *Suppl.*, I, 223. (C. C. Torrey.)

İBRÂHİM MÜTEFERRİKA. İBRĀHĪM MUTAFARRIḲA (1674—1745), türk tâbi ve matbaacısı, 1674'te Kolojvar (mac. Kolozsvár)'da dünyaya gelmiştir. Kalvinist bir macar âilesinin oğlu olan İbrâhim Müteferrika'nın asıl ismi bilinmemektedir. Vâizliğe hazırlanmak üzere, esâslı bir ilâhiyat tahsili gördüğü sıralarda, 1692'de, Thököly kıyâmı zamanında, akıncı bir türk müfrezesinin eline düşmüş ve köle olarak, İstanbul'a getirilmiştir. Efendisi ona karşı merhametsiz

davranmış ve kendisi yoksul bir ilâhiyat talebesi olması itibârı ile fidye de tedârik edememişti. Müslümanlığı ve türklüğü kabûl etmesi üzerine vaziyetinde mühim bir değişme olmuştur (K. Thaly, *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—1739 böl és följegyzési 1740-böl* [Erdel „beyi" F. Rákóczi II.'nin saray asillerinden Cz. de Saussure'ün 1730—1739 tarihli Türkiye mektupları ve 1740'a âit kayıtları], Budapest, 1909, 93; İbrâhim Müteferrika, *Risâle-i islâmiye*, Es'ad Efendi kütüp., 1187, hayatına âit kayıtlar). Avrupa'da dinî akîdelerde hürriyeti ve müsâvâtı ilk defa gerçekleştiren Erdel (F. Eckhart, *Macaristan tarihi*, Ankara, 1949, s. 128)'in hakikî evlâdı olan İbrâhim Müteferrika yeni dininde geniş düşüncelidir (A. Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV.*, Paris, 1887², s. 281 v.d.; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk matbaacılığı*, İstanbul, 1939², s. 67 v.d.). Türklüğü kabûl etmesini, siyâsî ve inkılâpçı hayatında müşâhede edilebilen tam türklüğünü, Nemçe aleyhdarlığını ve Fransız dostluğunu da onun menşe'i izah etmektedir. Erdel o devirde, türklerin müzâhereti ile protestan olmuş bulunan nemçeli, garplı, katolik macarların zıddına — tâlihinin parlamasını türkler ile fransızların dostluklarından bekleyen şarkî Macaristan halkının (Eckhart, *ayn. esr.*, s. 132, 134, 136, 139 v.d., 145—147) istinatgâhıdır. Aynı zamanda Osmanlı imparatorluğu ile münâsebetleri hakikaten samîmî olan ve bir devlet teşkilâtına sâhip tek macar ülkesi burasıdır (L. Fekete, *Osmanlı türkleri ve macarlar*, *Belleten*, XIII, 739 v. dd.). Bu memlekette, böyle bir zihniyet ile yetişmiş ve ömrü boyunca fevkalâde intibak ve lisan kabiliyeti göstermiş olan İbrâhim Müteferrika için ikinci vatanının hayat şartlarına uyabilmek tabi'î pek zor olmuş, yeni akîdesi hakkında, 1705—1711 arasında ([I.] Karácson, *İbrahim Müteferrika*, *TOEM*, I—II, 180) müstakil bir eser (*Risâle-i islâmiye*) bile yazmıştır. Müteferrikalığı da belki bu zamanlarda veya az sonraları elde etmiş idi. Hiç olmazsa 1715'te Mora meselesi hakkında prens Savoieli Engene ile Viyana'daki müzâkerelerini bu sıfat ile yapmıştır (J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pesth, 1834—1836², VI, 137). 1716'da Nemçe'ye karşı toplanan macarların tercümanı ve komiseri olarak Belgrad'da bulunmaktadır (Karácson, *TOEM*, I—II, 181). Bu sırada Belgrad'da bulunan (von Hammer, *ayn. esr.*, s. 146 v. dd.) Damad İbrâhim Paşa ile, paşanın ölümüne kadar devam etmiş olan samimî münâsebetini de belki burada te'sis etmiştir. (Thaly, *ayn. esr.*, s. 94 v.d.; Karácson, *TOEM*, I—II, 182). 1717'de şarkî Macaristan'daki macarların başı olup, Türkiye'ye dâvet edilmiş bulunan F. Rákóczi'nin yanına tâyin edilmiştir. Yeni vazifesi, ilk senelerde, kendisini pek ziyâde meşgûl etmiş ise de, Karlofça muâhedesinden sonra, daha ziyâde fahrî bir mâhiyet almıştır (Karácson, *TOEM*, I—II, 181 v.d.). Vazifesi, vesikalardan anlaşıldığına göre, 1735'e kadar fâsılasız devam etmiş (I. Karácson, *A Rákóczi-emigráczió török okmányai* — Rákóczi ile gelen mültecîlerin türkçe vesikaları —, Budapeşt, 1911, s. 86 v.d.), dürüst çalışması ile (A. v. Simonffy, *İbrâhim Müteferrika*, Budapeşt, 1944, s. 51 v.d.) türk âmirlerinin olduğu kadar, Rákóczi'nin de takdirini kazanmış idi (K. Mikes, *Türkiye mektupları*, Ankara, 1944—1945, II, 117 v.d.). Rákóczi'nin vefâtından sonra, siyâsî hayatı daha hareketli bir hâle gelmiştir. Onu 1737'de, Leh muâhedesinin yenilenmesi için, Kiev *Palatinus*'u ile müzâkerede (von Hammer, *ayn. esr.*, IV, 326), 1737—1739 türk-nemçe-rus muhârebesinde türk-fransız menfâatlerini, bütün gücü ile, takviye ederken görüyoruz (Vandal, *ayn. esr.*, s. 281 v.d.). 1738'de top arabacılarının kâtibi ve harbe iştirâk eden macarların komiseri olarak (Karáson, *TOEM*, I—II, 185), Orşova kalesinin türklere vere ile teslimi için yapılan müzâkereleri idâre etmektedir (Mikes, *ayn. esr.*, II, 152 v.d.). 1734'te Bonneval ile berâber, türk-fransız menfâatleri icâbı olarak, rusların aleyhine olan Türk-İsveç münâsebetlerinin inkişâfına mâtûf görüşmelerde faâl bir rol oynamıştır (von Hammer, *ayn. esr.*, IV, 395). Aynı senede, Kaytak hanlığına Asmay Ahmed'in nasbı münâsebeti ile, Dağıstan'a gitmiştir (Sâmî, Şâkir ve Subhi, *Tarih*, İstanbul, 1198, s. 221b). Bu seyahat 69 yaşına basmış olan İbrâhim Müteferrika'yı, ziyâdesi ile, yormuş olmalıdır. Vazifesini İbrâhim adlı oğlu devralmış (von Hammer, *ayn. esr.*, IV, 436, 501, 554, 577), kendisi de pek az sonra, 1745 (1158)'te, vefat etmiştir (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 88 v.d.). Aynalıkavak mezarlığında bulunan kabrinin 1747'de dikilmiş olan taşına şâir Nevres tarafından yazılan beyitler hakkedilmiştir (kabrinin tarihi: [Encümen], *Zeyil*, *TOEM*, I—II, 186—190; Hüseyin Râgıb [Baydur], *İbrâhim Müteferrika'yı ziyâret*, *Sabah*, 21 mayıs 1913; kabrin resmi: Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, türk matbaacılığı vesikaları; şiirin tam ve kabir taşı üzerinde bulunan metni: *ayn. esr.*, s. 89 v.dd.). Kabir, 1942'de Galata mevlevîhânesi hazîresine nakledilmiştir (kabrin resmi için bk. v. Simonffy, *ayn. esr.*, s. 43).

İbrâhim Müteferrika, adının yayılmasını, siyâsî faâliyetinden ziyâde, inkılâpçı başarılarına borçludur. Kendisi „ilk türk matbaasının müessisi“ diye anılır (msl. J. H. Mordtmann, *İbrâhîm Mutafarrika*, *EI*, II, 467). Bu umûmî kanâat, sathî olduğu gibi, bir takım sû-i tefehhümlere de yol açmıştır (msl. v. Simonffy, *ayn. esr.*, s. 11). Türkiye'de İbrâhim Müteferrika matbaasından evvel, yahudi, ermeni, rum matbaaları bulunduğu gibi, arap harfleri ile yapılan matbaacılık da — türk topraklarında dahi (mârûnîler) — mechûl değil idi (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 17—34). Ayrıca yine bu kanâat yüzünden İbrâhim Müteferrika'nın matbaa müessisliğinden başka, hakkâk, nâsir, müellif, mütercim olarak, gösterdiği geniş faâliyet dikkate alınmamıştır.

İbrâhim Müteferrika'nın inkılâpçılığını bir takım müsâit şartların bir araya gelmesi te'min etmiştir. Bunların kökleri onun ilk vatanı olan Erdel'e çıkmaktadır. Erdel devrinin en medenî devletlerinden biridir (Eckhart, *ayn. esr.*, s. 134). Fikir hayatının mayası protestanlık, yâni „basılmış kitap akîdesidir“; mânevî rehberleri ise, Erdel'de garp medeniyetinin mümessilleri olan, hayatları mâcera ile ile dolu, tâbîlik, hakkâklık, nâşirlik, müelliflik ve mütercimliği şahıslarında toplayan din adamlarıdır (A. Szerb, *Magyar irodalomtörténet* (Kolozsvár, 1934, I, 66—68). Bu mümtaz rehberlerin en tanınmışlarından biri, 1689'da Kolojvar'da, Kalvinist kilisesi matbaasını ilk artistik macar matbaası hâline getiren M. Misztótfalusi Kis'tir. Kayıtlardan İbrâhim Müteferrika'nın bu sıralarda aynı kilsenin ilâhiyât talebesi olduğu anlaşılıyor. Buna göre, Misztótfalusi Kis'i şahsen de tanımış olması muhtemeldir. Her hâlde, mizac itibârı ile, birbirlerine çok yakın bulunuyorlardı. M. Kis'in: — „Ben bu işe başlayacağım, gerçi garip kişiyim ama, bir garibin gayreti ile, işi gevşek tutan bütün bir devletin yaptığından fazlasının yapılabileceğini göstereceğim“ — diyen meşhûr sözünü (L. Dézsi, *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, Budapeşte, 1899; Szerb, *ayn. esr.*, 68 v.dd.), pek âlâ İbrâhim Müteferrika da söyleyebilirdi.

Memleketinden getirdiği bu te'sirler, Türkiye'de ilk müsâit fırsat ile, semeresini vermiştir. Kendi sözlerine göre, 1719'da bir matbaa te'sisi düşüncesi ile meşgûl olmağa başlamıştır (İhsan [Sungu], *İlk türk matbaasına dâir yeni vesikalar*, *Hayat*, III, 413; bk. arzuhâl faksimilesindeki merâm-i mahsûsa). Bu tarih, ilk İbrâhim Müteferrika harita klişesinin 1719—1720 tarihine (İhsan, *Hayat*, III, 409—410, 412) aş.-yk. uymaktadır. Matbaa te'sisi için sarfettiği gayretlerin ve matbaasının ilk çalışma devrinin (1719—1735), Rákóczi'nin yanındaki vazifesinin daha ziyâde maddî refah ve bilhassa çok serbest vakit te'min eden *nobile officium* olduğu zamanlara (yk. bk.) rastlaması da dikkate değer bir noktadır. Nitekim matbaasının ikinci çalışma devri de 1737—1739 harbinden sonraki daha sâkin senelerde başlamıştır.

Mamafih Ahmed III.'e, daha doğrusu İbrâhim Müteferrika'nın eski dostu ve hâmîsi olan Dâmâd İbrâhim Paşa'nın şahsına bağlı türk inkılâp hareketleri (Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 139 ve tür. yer.) kendisini desteklemese idi, gâyelerinin tahakkuku için bütün kabiliyeti, şahsî imkânları kâfi gelmezdi. Aynı zamanda İbrâhim Müteferrika, Said Efendi'nin şahsında bir hâmî de bulmuştur. İbrâhim Müteferrika'dan bir az sonra olmakla berâber (İhsan, *Hayat*, III, 410), matbaa te'sisi düşüncesi ile meşgûl olan Said Efendi, İbrâhim Müteferrika'nın faâliyetini, 1724'ten itibâren, maddî bakımdan desteklemiş (İhsan, *Hayat*, III, 413; bk. arzuhâl faksimilesindeki sonuncu bend), 1726'dan itibâren ise, bir kaç sene müddet ile, matbaaya ortak olmuştur (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, türk matbaacılığı vesikaları: Ahmed III.'in fermanı; ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 76 v.d.: Mahmud I.'un „mukarrernâmesi“). İbrâhim Efendi matbaanın te'sisini evvelâ kolay bir iş olarak tasavvur etmiştir (Karácson, *TOEM*, I—II, 183). Ne kendisi, ne hâmîleri kara taassubu hesaba katmamışlardı. Hâlbuki İbrâhim Müteferrika zamanına kadar bir türk-müslüman matbaasının bir türlü kurulmamasının asıl sebebi bu taassup idi (F. Köprülü, *İbrahim Müteferrika*, *Cumhuriyet*, 28 şubat 1928). Muhâlefetin (Thaly, *ayn. esr.*, s. 94 v.d.) yenilebilmesi için, âdetâ siyâsî bir savaş açılması lâzım idi. Arzuhâlinde, verilecek ferman ile berâber, bir fetvânın da çıkarılması husûsunda, bunun için, ısrar etmiştir. Vankulı lûgatinden nümûnelik bir kaç sahife kattığı (İhsan, *Hayat*, III, 413) arzuhâlinde, sırf lâdinî eserlerin tab'edilmesine müsâade istemekte, *Vasîlat al-ṭibā'a* başlıklı, âdeta bir inkılâp programı olarak vasıflandırılabilecek bir araştırmasında ise, dinî çevrelere tâbiliğin ehemmiyetini izah ederek, bu husûsa dâir takrizlerini ricâ etmektedir (araştırmasının metni: *Kitāb-i luġat-i Vankulī*, 1141, I, ilk sahifeler; muhteviyâtının tanıtılması: İhsan, *Hayat*, III, 413 v.d. ve Adnan Adıvar, *ayn. esr.*, s. 147 v.d.) Arzuhâlinde, aynı zamanda fermanın fetvâ ve takrizler ile birlikte basılacak kitaba konulabilmesini de dilemektedir. Bütün dilekleri yerine getirildi. Fermanın isdârı ile, matbaa 1726'da resmen te'sis edildi. (*Taḳvīm al-tavārīḫ*, 1146, s. 154) ve dinî muhâlefet de yatıştırıldı (Thaly, *ayn. esr.*, s. 95; Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 74).

Matbaa, İbrâhim Müteferrika zamanında, 17 eser (etraflı tanıtmaları için bk. Toderini, *De la Littérature des Turcs*, Paris, 1789, III, 23—211; F. Babinger, *Istanbuler Buchuesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig, 1919, 11—17; Selim Nüzhet Gerçek ve v. Simonffy'nin adı geçen eserleri) tab'etmiştir. Bu eserler şunlardır:

1. *Kitāb-i luġat-i Vankulı*, 1141, I-II—tâb'ı, kânun I. 1727'den şubat 1729'a kadar devam eden bu eser (İhsan, *Hayat*, III, 414; 1169—1170 senelerinde hazırlanmış ikinci tab'ı hakkında bk. Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 92 v.d.), matbaa te'sisine âit bütün müsâadeler ile, İbrâhim Müteferrika'nın *Vasîlat al-ṭibā'a* adlı araştırmasını ve muhtemel olarak, onun yazdığı bir mukaddimeyi ihtivâ etmektedir. 2. *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, 1141— takrizler ile birlikte, İbrâhim Müteferrika'nın kayıtları ve muhtemel olarak onun yazdığı bir mukaddime ile. 3. *Tarih-i seyyah*, 1142, İbrâhim Müteferrika'nın lâtinceden tercümesi, mukaddimesi, fihristi ile. 4. *Tārīḫ al-Hind al-ġarbī al-musammā bi-Ḥadīṣ-i nav*, 1142; İbrâhim Müteferrika'nın mukaddimesi ve haritası ile (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 68 v.d.); türkçe ilk resimli kitap. 5. *Tarih-i Timur Gürgân*, 1142; İbrâhim Müteferrika'nın mukaddimesi ve fihristi ile; 6. *Tārīḫ-i Miṣr al-cadîd va 'l-ḳadîm li-Suhaylī Efendi*, 1142; I—II; İbrâhim Müteferrika'nın mukaddimesi ile. 7. *Gulşan-i ḫulafā*, 1143; İbrâhim Müteferrika'nın mukaddimesi ve fihristi ile. 8. *Grammaire turque*, MDCCXXX; İbrâhim Müteferrika'nın yardımı ile (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 72 v.dd.). 9. *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-umam*, 1144; İbrâhim Müteferrika'nın ictimâî eseri; yazm. ve fransızca tercümesi hakkında bk. A. Adnan Adıvar, *ayn. esr.*, s. 148; Babinger, *ayn. esr.*, s. 15. 10. *Fuyūżāt-i miḳnāṭīsīya*, 1144; İbrâhim Müteferrika'nın lâtince eserlerden toplaması; *Cihānnumā*'nın ikmâli için hazırlanmıştır (Adnan Adıvar, *ayn esr.*, s. 150 v.dd.). 11. *Cihānnumā*, 1145 (F. Taeschner, *Das Hauptwerk der geographischen litteratur der Osmanen, Kâtib Çelebi's Cihānnumā, Imago Mundi* [1935], 46; F. Taeschner, *Zur Geschichte des Djihānnumā*, *MSOS As.*, XXIX, 109; ayn. mll. *Die geographische Litteratur der Osmanen*, *ZDMG*, N. F., II, 71, not 3). Haritaları (Taeschner, *Imago Mundi* [1935], 46 v.d.; ayn. mll., *MSOS As.*, XXIX, 108 v.d.; Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 63), mukaddimesi ve fihristi ile [İbrâhim Müteferrika, matbû *Cihānnumā*'ya *Tazyîl al-ṭābi'* dediği ilâveler ile, Abū Bakr b. Bahrām al-Dimaşḳī'nin Anadolu ve Arabistan coğrafyasını kattığı gibi, bu eserin başına hendeseye âit mâlûmat da koymuş, kâinat sistemine dâir muhtelif meslekleri, msl. Tycho Brahe ve Copernic'in meslekelerini de zikretmiş ve fakat bu son sistemi anlatırken ihtiyatkâr bir lisan kullanmıştır. İbrâhim Müteferrika, bu mâlûmâtı aldığı kitaptan naklen, Descartes'in „girdaplar“ nazariyesinden bahsettiği gibi, Aristo'nun ağır cisimlerin arzın merkezine yaklaşmağa ve hafif cisimlerin merkezden uzaklaşmağa mütemâyil oldukları nazariyesine o Galileo'nun reddiyelerini de zikretmeği unutmamıştır. Bir taraftan da arzın güneş etrafındaki hareketine dâir olan itirazlara karşı cevapları da dercetmiştir. Pusula münâsebeti ile mıknatıstan ve pusula ibresinin inhirâfından bahsetmiş ve bu inhirâfın İstanbul'da garba doğru 11°30′ olduğunun tahkik ve tesbit edildiğini söylemiştir. İbrâhim Müteferrika'nın daha bir çok tezyilleri ile kitap zamanına nisbet ile haylı yenilenmiştir.

Kitabın tab'ı da büyük bir itinâ ile hazırlanmış olduğu gibi, haritalar ve şekiller de ilâve olunmuştur ki, bunlardan bir kısmı da yine tâbi tarafından yapılmıştır. İbrâhim Müteferrika'nın bu eserin başında kendisini İbrāhīm al-Cogrāfī diye adlandırdığını da kaydedelim.]. 12. *Taḳvīm al-tavārīḫ*, 1146; İbrâhim Müteferrika tarafından işlenmiştir. Kâtib Çelebî'nin hayatını tahlil ve matbaanın programını ihtivâ eden makaddimesinden başka, fihristi ile. 13. *Tarih-i Naimâ*, 1147, I-II; İbrâhim Müteferrika'nın mukaddimesi ve matbaanın neşrettiği eserlerin listesi ile. 14. *Tarih-i Râşid Efendi*, 1153, I—II; İbrâhim Müteferrika'nın mukaddimesi ve fihristi ile. 15. *Tarih-i Çelebî-zâde Efendi*, 1153; nr. 14'ün II. cildi ile berâber. 16. *Aḥvāl-i ġazavāt dar diyār-i Bosna*, 1154; İbrâhim Müteferrika tarafından işlenmiştir; tercümeleri hakkında bk. Babinger, *ayn. esr.*, s. 17. 17. *Lisān al-'acam*, 1155, I—II; muhtemel olarak, onun yazdığı kısa bir mukaddime ve fihristi ile.

Bunlardan başka, İbrâhim Müteferrika hey'ete dâir bir kitap daha tercüme etmiş ise de (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 104—110; A. Adnan Adıvar, *ayn. esr.*, s. 150 v. dd.), neşrine muvaffak olamamış, kezâ dinî bir eser olduğu için, yukarıda sözü geçen *Risâle-i islâmiye* adlı eserini de basamamıştır.

İbrâhim Müteferrika, neşrettiği kitaplarda intişâr etmiş olan haritalardan başka, münferit haritalar da neşretmiştir ki, bilinenleri şunlardır:

1. *Marmara denizi haritası*, 1132; mâlûmat için yk. bk. 2. *Bahriye-i Bahr-i Siyah*, 1137; İbrâhim Müteferrika'nın kalem işi (Toderini, *ayn. esr.*, III, s. 130 v.d.; Babinger, *ayn. esr.*, s. 12, not 1), haritanın tarifi ve faksimilesi hakkında bk. Feyzi [Kurtoğlu], *Türkiye'de matbaacılığın nasıl başladığını gösteren bir vesika, Resimli şark* mecmuası, hazîran 1936, s. 14 v.d.; Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 35 v.d. Türk matbaacılığı vesikaları. 3. *Memâlik-i İran*, 1142; İbrâhim Müteferrika'nın tercümesi (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 35—38); faksimilesi (Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, Türk matbaacılığı vesîkaları). 4. Mısır haritası (Babinger, *ayn. esr.*, s. 12, not 1) şimdiye kadar ele geçmemiştir.

Bunlardan başka, yine İbrâhim Müteferrika ile her hangi bir şekilde alâkası bulunan yazma bir Ön-Asya haritası da mâlûmumuzdur (Taeschner, *Imago Mundi*, 1935, s. 47).

Matbaasında basılmış olan eserlerin bu kısa sıralanması, İbrâhim Müteferrika'nın matbaacılıktan başka diğer meziyetlerini de tebârüz ettirmeğe kâfîdir. İbrâhim Efendi, matbaasının yalnız müessisi olarak kalmamış, onu yaşatan rûh da kendisi olmuştur (Toderini, *ayn. esr.*, III, 19; Babinger, *ayn. esr.*, s. 10; Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 91; ölümünden sonra, bu sebepten çıkan güçlükler hakkında bk. Selim Nüzhet Gerçek, *ayn. esr.*, s. 92—99 ve Thaly, *ayn esr.*, s. 95 v.d.). Basılacak kitapları kendisi seçmiş (İhsan, *Hayat*, III, 415), gerektiği takdirde eserleri kendisi yazmış, toplamalar yapmış veya lâtinceden çevirmişti. Bir çok eseri, esâslı surette, yeniden işlemiştir. Kitaplara lüzûmlu mukaddimeleri, fihristleri kendisi hazırladığı gibi, haritalarını çizmiş, kalem işlerini yapmış ve harflerini hakkederken matbaacılığın teknik kısımları ile de bizzat kendisi meşgûl olmuştur. Eserlerine göre, kendisini coğrafya, tarih, ictimâî ilimler, lisâniyat, umûmî olarak Osmanlı imparatorluğunu garba yaklaştırmak yolunda istifâde edileceğini umduğu bütün ilimler aynı derecede alâkalandırmıştır. Bastığı kitaplar içinde fikir arkadaşı Kâtib Çelebî'nin eserlerine husûsî bir yer ayırması da bu gayretinden ileri gelmiştir. Nitekim bütün garp ve şark dillerini ihtivâ edecek şekilde tasarladığı, fakat ölümü dolayısı ile meydana gelmemiş olan büyük sözlüğü de (Toderini, *ayn. esr.*, III, 212), bu gayretin mahsûlü olacaktı. İbrâhim Müteferrika'nın matbaayı te'sisinin ehemmiyetini yaşadığı devir dahi anlamıştır (ayn. mll., *ayn. esr.* s. 7—219). Yalnız bir iki cizvit onda dinini terketmiş bir hıristiyan din adamından başka bir şey görmemiş ve kendisi hakkında bir takım menfî mülâhazalar ortaya atmıştır (B. A. Mystakidis, *Hükûmet-i osmaniye tarafından ilk te'sis olunan matbaa ve bunun neşriyatı*, *TOEM*, I—II, 325 v.d.; Toderini, *ayn. esr.*, III, 43; Babinger, *ayn. esr.*, s. 13 v.d.). İnkılâpçılığına gelince, bu nevi başarılarının takdir edilmesi için hayli zaman geçmesi lâzım gelmiştir. Bu sâhada ilk ciddî adım, onun rûhuna en fazla nufûz eden İhsan Sungu'nun yazısı ile atılmıştır.

Bibliyografya: Yukarıda adı geçen yazılardan başka, bilhassa matbaanın te'sisine dâir yapılan araştırmalarda, İbrahim Müteferrika'nın hayatı veya eseri hakkında bir takım kayıtlara rastlanır. Çeşitli değerde olan bu kayıtların, yazıların bibliyografyası için bk. Babinger'in araştırmasında *Quellen* başlıklı kısım ile önsözü ve notları. Son zamanlarda çıkmış bulunan ve husûsî ehemmiyeti hâiz olmayan macarca bir iki eser, Simonfy'nin küçük kitabında (s. 58) zikredilmiştir. Aynı mâhiyette olan türkçe yazılardan ise şunları kaydedebiliriz: Server R. İskit, *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış* (İstanbul, 1939), s. 3—25; ayn. mll., *Türkiye'de matbuât rejimleri* (İstanbul, 1939), II, 4 v.d.; Abdürrahman Aygün, *Türkiye'de ilk harita basımı ve ilk asrî matbaa, Haritacılar* mec., IV, 83—88.

(T. Halasi Kun.)

İBRÂHİM PAŞA. İBRĀHİM PAŞA (1789—1848), Mısır vâlisi kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olup, uzun zaman Mısır ordusu baş-kumandanlığını yapmış ve babasının bunaması üzerine, kısa bir zaman için, Mısır vâlisi olmuştur. İbrâhim Paşa bâzı Avrupa müverrihleri tarafından Mehmed Ali Paşa'nın üvey oğlu olarak gösterilmektedir. Mehmed Ali'nin hâmisi bulunan Kavala çorbacısının Emine adındaki bir dul akrabâsı ile, 1787 yılında, evlenmiş olması, İbrâhim'in doğum tarihinin ise bâzan 1786, bâzan 1789 gösterilmesi yukarıki ihtimâli imkân dâhiline koymaktadır. al-Cabartī ve Mengin gibi eski müverrihler, İbrâhim'in Mehmed Ali'nin oğlu olmadığına dâir hiç bir imâda bulunmamış olmakla berâber, bu meselenin daha o zamanda bir münâkaşa mevzuu olduğu anlaşılmaktadır (bk. Karîm Sâbit, *Mehmed Ali*, s. 17). Bâzı modern Avrupa müverrihleri, Mehmed Ali'nin diğer oğlu Tosun ile İbrâhim arasında mevcut anlaşmazlığı ve Mehmed Ali'nin Tosun'a karşı düşkünlüğünü nazar-i itibâre alarak, İbrâhim'i, Mehmed Ali'nin sülâle te'sisi endişesi ile, evlât edindiği üvey oğlu olarak kabûl etmektedirler. İbrâhim, Osmanlı vesikalarında dâimâ Mehmed Ali'nin oğlu olarak gösterilmiş olmakla berâber, Mısır meselesinin

hallinden sonra, me'mûriyet-i mahsûsa ile Mısır'a gönderilen Said Muhib Efendi, Bâbıâliye takdim ettiği lâyihada, Mehmed Ali ile kendi arasında geçen bir konuşmayı naklederken, Mehmed Ali'nin, İbrâhim Paşa hayatta olduğu hâlde, Said Bey'i büyük olarak göstermesi câlib-i dikkattir (Ali Fuad, *Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa*, *TTEM*, sayı 19 (96), s. 138). Mısır müverrihleri bu nokta üzerinde ısrar ile durmakta ve İbrâhim Paşa'yı Mehmed Ali'nin büyük oğlu olarak göstermektedirler. Bununla berâber, bu husûsta tecellî etmiş bir hakikat var ise, o da İbrâhim Paşa'dan neş'et eden bugünkü Mısır kıral hânedanının kendisinin Mehmed Ali'den geldiğini kabûl etmiş olmasıdır.

Mehmed Ali, Osmanlı devletini müşkül bir vaziyette bırakarak, Mısır'da hemen-hemen müstakil bir idâre kurmağa muvaffak olunca, Bâbıâli, yıllık bir vergi vermek ve Hicaz'ı ele geçiren Vehhâbileri tenkil etmek şartı ile, onun, Mısır vâliliğini tasdik etmiş (9 temmûz 1805), Mehmed Ali de ilk iş olarak oğullarından İbrâhim ve Tosun'u Mısır'a getirterek İbrâhim'i, Bâbıâliye vereceğini vaad ettiği vergi için rehine olarak, Kaptan Paşa ile, İstanbul'a göndermiş idi. Fakat Mehmed Ali'nin İskenderiye'yi zaptetmiş olan ingilizlere karşı kazandığı muvaffakiyet üzerine mart 1807, Bâbıâli İbrâhim'i geri gönderdi; aynı yıl Mehmed Ali'nin Mısır vâliliği yeniden tasdik edildiği gibi, İbrâhim de 1807 sonlarında Mısır defterdarlığına tâyin edildi. (Cabartī, *'Acā'ib al-āṯār fī tarācum al-aḫbār*, Bulak, 1290, IV.).

1 mart 1811 tarihinde vukû bulan kölemen ümerâsı katl-i âmından sonra, Tosun Bey Hicaz'a, Vehhâbîlerin tenkiline, İbrâhim de, kölemen nufûzunun kırılmasından faydalanarak, âsâyişi tanzim, Mehmed Ali idâresini tahkim ve vergilerin tahsili için Said (yukarı Mısır)'e gönderildi. İbrâhim, burasını da kölemen bakiyelerinden temizledi; bedevîler ile mücâdele ederek, âsâyiş ve emniyeti kurdu; fakat vergilerin toplanmasında şiddetli hareket etti (al-Cabartī, 1228 yılı vekayii arasında bu husûs hakkında mufassal mâlûmat vermektedir; IV, 169 v. dd.).

Vehhâbî hareketinin git-gide genişleyerek bir taraftan Suriye'yi, diğer taraftan Irak'ı tehdit eder bir hâl alması [bk. mad. VEHHÂBİLER.] Mehmed Ali'nin ise bütün istikbalinin buna bağlı olması sebebi ile o, Vehhâbîlerin tenkili için yalnız Tosun'u göndermek ile iktifâ etmeyerek, bir müddet bizzat kendisi de bu iş ile meşgûl olmuş, bilâhare, Tosun vefat ettiği için, Vehhâbî meselesinin kat'î şekilde tasfiyesini İbrâhim Paşa'nın uhdesine vermişti.

1816 eylûlünde bu vazife ile Mısır'dan Hicaz'a hareket eden İbrâhim, bir müddet Medine'de kaldıktan sonra, askerî hareketleri için bir üs ittihaz ettiği al-Hannākiya'ye geldi. Halka ve bilhassa bedevî şeyhlerine karşı çok isâbetli bir siyâset tâkip ederek, onları kendine meylettirmeğe muvaffak oldu ve burada iken, Bâbıâli tarafından kendisine Paşa unvanı tevcih edildi (19 kânun I. 1817). 1818 şubatında buradan Need'e hareket ederek, al-Ra's ve al-Şakra gibi, bâzı mühim müstahkem yerlerin zaptından sonra, 6 nisan 1818'de Vehhâbîlerin merkezi bulunan al-Dar'īya'nın önlerine geldi; büyük bir gayret ile muhâsaraya başladı. 1814 yılından beri Vehhâbî reisi bulunan 'Abd Allāh'ı teslim olmağa icbâr etti. 'Abd Allāh ve kardeşleri Mısır'a gönderildi; bllâhara İstanbul'a gönderilen 'Abd Allāh orada idam edildi. İbrâhim'in kazandığı bu zafer islâm âleminde büyük te'sirler yaptı; bilhassa hacc yollarının emniyet altına alınmış olması İbrâhim'e, daha doğrusu Mehmed Ali Paşa'ya, büyük bir itibâr te'min etti. İbrâhim Paşa bu muvaffakiyetinden sonra, derhâl geri dönmeyerek, babasının emri mûcibince, Basra körfezini fi'len Mısır'ın nufûzu altına almak için, çalışmağa başladı. Fakat tabiatiyle İbrâhim Paşa'nın bu faâliyeti bir taraftan Bâbıâliyi, diğer taraftan ingilizleri kuşkulandırdı; hattâ İngiltere, İbrâhim Paşa'ya zâhiren zaferlerini tebrik etmek ve Arap yarım-adasının sâhillerindeki korsanların tenkili husûsunda anlaşmak üzere, fakat hakikatte bu fütûhat ve faâliyetinin gâyesini öğrenmek için, bir hey'et gönderdi. İbrâhim Paşa'nın ingilizlerin bu teklifini babasına arzedeceğini bildirmekle iktifâ etmesi, bize, İbrâhim'in daha o zamanlar kendisini bir Osmanlı paşası değil, Mehmed Ali'nin bir kumandanı addetiğini göstermektedir. İbrâhim Paşa, bundan sonra, diğer mıntakalarda olduğu gibi, Hicaz'a da kâfi mıkdarda kuvvet bırakarak, Mısır'a döndü (kânun I. 1819).

İbrâhim Paşa, 1821 tarihinde sudanlılardan asker tedârik etmek ve eski çağların altın mâdenlerini keşfetmek üzere, Sudan'a gitmiş olan ve burada müşkül bir duruma düşen kardeşi İsmâil'in yardımına gönderildi. Burada, kardeşi ile birlikte, bir Nil birliği kurmak emeli ile, esâslı bir plân dâhilinde, istilâlara başladı; fakat, tutulduğu şiddetli bir hastalık yüzünden, geri dönmek mecbûriyetinde kaldı (1822 başı).

Bunu tâkip eden yıllarda İbrâhim Paşa, Mısır'da nizam-i cedîd askerinin kuruluşunda, Fransız, İtalyan ve Avusturya zâbitleri arasında bilhassa temâyüz eden ve sonraları, Süleyman Paşa nâmı ile, suriye ve Anadolu muhârebelerinde İbrâhim Paşa'nın en kıymetli yardımcısı olan miralay Sèves'in maiyetinde, basit bir nefer gibi, büyük bir ferâgat ve fedakârlık

ile, çalıştı; kendisini iyi bir asker olarak, yetiştirmeğe muvaffak olduğu gibi, yeni teşekkül eden Mısır ordusuna da sevdirdi. İsyan hareketine karşı Mora'ya yardıma, Mora vâliliğinin kendisine verilmesi şartı ile amâde olduğunu bildiren Mehmed Ali, pâdişahın (Mahmud II.) 14 kânun I 1824 tarihli fermanı ile bu emeline nâil olunca, bu işi İbrâhim Paşa'ya tevdî etmişti.

İbrâhim Paşa 50—60 harp, 100—150 nakliye gemisi ve 17—18.000 kadar askerden müteşekkil Mısır kuvvetleri ile, 19 temmûz 1824 tarihinde İskenderiye'den, Husrev Paşa kumandası altında, hareket edecek olan Osmanlı donanması ile birleşmek üzere, Rodos'a gitti. Fakat yunan denizcilerinin tehlikeli iz'açları karşısında Girid'e döndü ve ancak yunan ileri gelenleri arasındaki ihtilâf yüzünden sâhil müdâfaasını gevşetmeleri üzerine, Mora'ya geçti. 26 şubat 1825'te Modon'a girdi. Buraya çıkan ordunun kumandanlığını bizzat İbrâhim Paşa deruhde etmişti. Navarin'i muhâsara ve 18 mayısta teslim olmağa mecbûr ederek, 23 hazîranda Mora'nın merkezi bulunan Tripoliçe'yi aldı. Bundan sonra şubat—nisan ayları zarfında Misolongi'nin muhâsarası ile uğraşarak, burasını da 23 nisanda zaptetmeğe muvaffak oldu.

Avrupa devletleri, bu ânî ve yunanlıların aleyhine tecellî eden yeni vaziyet karşısında, yunanlıları tutan efkâr-i umûmiyeyi de ciddî bir şekilde nazar-i itibâra almak zorunda kaldılar. İngiltere, Fransa ve Rusya, Londra'da bir konferans akdederek, 6 temmûz 1826'da üçlü bir anlaşmaya vardılar. Bu muâhede gereğince, derhâl mütâreke yapılacak ve sulh yolu ile anlaşmak üzere faâliye geçilecek, iki taraftan biri mütârekeyi kabûl etmediği takdirde, adı geçen devletler, vaziyete göre, lüzûmlu zecrî tedbirleri alacaklardı.

11 eylûl 1827'de ingiliz amirali Codrington, Navarin önlerine geldi; Navarin körfezinde bulunan Osmanlı-Mısır donanmalarının yunan sâhillerine karşı yapacakları düşmanca harekâtı önlemek maksadı ile, 19 eylûlde körfezi terketmek isteyen bâzı gemileri bundan men'ederek, bu münâsebet ile İbrâhim Paşa'yı Londra anlaşmasından haberdar etti. 21 eylûlde Rigny'nin kumandasında bulunan fransız filosu da ingilizlere katıldı. 9 teşrin I. tarihinde İbrâhim Paşa beklediği yeni tâlimâtı almış idi. Buna göre Bâbıâli, kat'î mukavemette bulunulmasını istiyordu. Diğer taraftan 14 teşrin I. de rus filotillâsı da müttefikler ile birleşti.

20 teşrin I. de müttefik donanma Navarin limanına girdi; öğleden sonra saat iki buçuk sularında başlayan deniz harbi akşama kadar devam etti ve Osmanlı-Mısır donanması tamâmiyle mahvedildi. İbrâhim Paşa Navarin fâciasına, bu sırada Mora'nın içerilerine gitmiş olduğundan, şâhid olmadı; fâciayı müteâkip kuvvetlerini, babasından gelecek emirlere göre hareket etmek üzere, Modon ve Koron'da topladı. Mehmed Ali Mora'nın Avrupa devletlerinin kat'î müdâhalesi ile elden gittiğini anladığından, donanmasını kaybetmiş ve müttefik donanmanın tehdithâr vaziyeti dolayısı ile Mora ile irtibâtı kesilmiş olduğundan, müttefikleri temsil eden amiral Codrington ile İskenderiye'de anlaşarak (6 ağustos 1828), İbrâhim Paaş'ya geri dönmesi için emir gönderdi. Mısır kuvvetleri böylece Mora'yı, pâdişahtan emir almadan, terketti. İbrâhim Paşa, 10 teşrin I. 1828 tarihinde, ordusu ile birlikte, İskenderiye'ye vardı (bir rivâyete göre, İbrâhim Paşa, Navarin fâciasına, Mora'dan çekilebilmek için, kasden sebep olmuştur; fakat bu çok zayıf bir ihtimâldir; bk. Abdürrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri*, s. 21). Mehmed Ali, Yunanistan'ın istiklâl kazanması üzerine, Mora üzerindeki emelinin suya düştüğünü anlayınca, Suriye'yi istedi; reddedilince de, Akkâ vâlisi Abdullah Paşa ile arasındaki ihtilâfı bahâne ederek, iyi tâlim ve terbiye görmüş bir orduyu oğlu İbrâhim Paşa'nın kumandasına verdi ve Suriye'ye gönderdi (teşrin I.—teşrin II. 1831).

İbrâhim Paşa kumandası altında bulunan Mısır ordusu, iki yoldan hareket ederek, hiç bir mukavemete rastlamadan, Hayfa'da birleşti. Kudüs ve Nablus gibi şehirleri hâdisesiz aldıktan sonra, 26 teşrin II. den itibâren, Akkâ'yı, denizden ve karadan olmak üzere, şiddetle muhâsara etmeğe başladı. Lübnan'ın Mehmed Ali'nin himâyesine ve dostluğuna mazhar olmuş bulunan kuvvetli emîri Başir al-Şihābī'nin de mısırlılara iltihak etmesi üzerine (1832 yılı başları), Şam ve Haleb müstesnâ, bütün Suriye İbrâhim Paşa'nın eline geçmiş bulunuyordu. Bu sırada Şam anarşi içinde olduğundan, İbrâhim Paşa için yegâne korkulacak cihet Bâbıâlinin bir ihtiyat tedbiri olarak Rakka vâlisi Mehmed Paşa'ya ilâveten tevcih ettiği Haleb idi.

İbrâhim Paşa bir taraftan Akkâ muhâsarasını şiddetlendirirken, diğer taraftan Sûr, Sayda, Beyrut ve Trablus gibi şehirleri zaptetmeğe başladı. Burada âsâyişin te'minine büyük gayret sarfetti; bilhassa, gayr-i müslimlere hak ve hürriyet vermek sureti ile yalnız memleketinin değil, Avrupa'nın da tevecc ühünü kazandı.

Navarin'de donanmasını, 1828—1829 harbinde ordusunun büyük bir kısmını kaybeden Osmanlı devleti, bir şey yapmağa muktedir olmadığından, meseleyi sulh yolu ile halletmeği düşündü ve ancak bu teşebbüslerinde muvaffak olamayınca, 3 mart 1832'de Mehmed Ali ve İbrâhim paşaların, isyan hareketlerine son verinceye kadar, vazifelerinden alındığını bildirdi ve Arabistan ser-askeri tâyin edilen Mehmed Paşa'dan başka, Ağa Hüseyin Paşa'yı da, Mısır, Girid ve Habeş (al-Ḥabaşa) vâlisi unvanı ile baş-kumandanlığa getirerek, ikinci bir ordu ile, Haleb'e yolladı (12 nisan 1832).

İbrâhim Paşa, Osmanlı kuvvetleri ile, ilk defa olarak, al-Zarra'a mevkiinde çarpıştı (14 nisan) ve Trablus-Şam vâlisi Osman Paşa'nın kumanda ettiği gayr-i muntazam askerden müteşekkil olan bu kuvvetleri kolaylık ile mağlûp ederek dağıttı. Hadd-i zâtında bu, küçük bir müsâdeme olmakla berâber, Osmanlı kuvvetlerine karşı kazanılmış bir zafer olması hasebi ile büyük bir ehemmiyeti hâiz idi; çünkü hâdise suriyelilere, İbrâhim Paşa'ya iltihak etmeleri husûsunda cesâret verdi. Bu arada Akkâ da 6 ay süren kabramanca bir müdâfaadan sonra, Osmanlı devletinin hazırlayabildiği orduların vaktinde yetişememesi yüzünden, 27 mayıs tarihinde teslim olmak zorunda kaldı; Abdullah Paşa, harp esiri olarak, Mısır'a gönderildi.

İbrâhim Paşa, Mehmed ve Ağa Hüseyin Paşa'ların orduları ile çarpışmadan önce, arkasını tam mânası ile emniyete almak için, Şam'ı zaptetti (16 hazîran); burada hazîran sonuna kadar kalarak, şehrin âsâyişini te'min ve idâresini tanzim ettikten sonra, 30.000 kişiye bâlig olan ordusu ile, Humus üzerine yürüdü ve burada, kıskançlık ve birbirini çekememezlik yüzünden, Hüseyin Paşa ile birleşemeyen Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunu 8 temmûzda kat'î bir hezîmete uğrattı (Iorga, V, 367).

Ağa Hüseyin Paşa, Antakya'dan cenûba doğru indiği sırada, Mehmed Paşa'nın mağlûbiyetini öğrenerek, Haleb'e döndü; fakat şehir kapılarını açmadığından, mâneviyatı sarsılmış ordusu ile açıkta bir meydan muhârebesi vermektense, müdâfaasının kolay olacağını düşündüğü Baylān geçidini tuttu. İbrâhim Paşa ise, halebliler tarafından çok iyi karşılandı (15 temmûz); burada ordusunu dinlendirdi, şehrin idâresini tanzim ve yeniçeri ocağını yeniden kurduğunu ilân ettikten sonra, Haleb'den ayrılarak, 29 temmûzda Beylān'da Osmanlı ordusunu perîşan etti (bk. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mahmed Ali Paşa isyanı*, s. 62 v.d.)

İbrâhim Paşa, bu zaferden sonra, Adana'ya kadar ilerilediği; buradan, kısa bir istirahati müteâkip, Osmanlı devletinin yeni kumandanı, Mora'da silâh arkadaşı Reşid Mehmed Paşa ile karşılaşmak üzere, hiç bir engele rastlamadan Konya'ya geldi. 21 kânun I. 1832 tarihinde Konya meydan muhârebesi vukû buldu. Havanın sisli olması yüzünden, düşmanın mevkiini lâyıkı ile tâyin edemeyen sadrâzam ve baş-kumandan Reşid Mehmed Paşa'nın esir düşmesi neticesi olarak, Osmanlı ordusu kat'î bir bozguna daha uğradı. Bu meydan muhârebesinden sonra, Anadolu'nun büyük bir kısmı Mısır idâresine girmek arzusunu alenen izhar ettiği gibi, İstanbul'a giden yollar da tamâmiyle İbrâhim Paşa'ya açılmış, Anadolu'dan başka, Osmanlı saltanatı da tehlikeye düşmüş idi.

İbrâhim Paşa, Osmanlı hukûmetinin zaaf ve aczi yüzünden, Anadolu'da türeyen ne kadar âsî ve Mahmud II.'un yeniliklerine muhâlif kimse var ise, yanına topladı. Lağvı Anadolu'da büyük te'sirler yaptığı anlaşılan yeniçeriliğe ve dolayısı ile bektâşiliğe büyük bir saygı gösterdi; propaganda faâliyetini de Batum taraflarına kadar teşmil ederek, hemen-hemen bütün Anadolu'yu kendine bağladı. Anadoludan te'min ettiği asker ile, bir rivâyete göre, ordusunun mevcudunu 200.000 kişiye çıkardı (*Ḥurūb İbrāhim Bāşā fi Sūriya va 'l-Anāżōl*, k. I, s. 29). Bu muvaffakiyetler karşısında Mehmed Ali ve İbrâhim Paşa'ların son isteklerini de elde etmeği düşündükleri, hattâ İbrâhim Paşa'nın esir düşen Reşid Mehmed Paşa'yı Mahmud II.'un hâl'i husûsunda iknâ ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbrâhim Paşa 28 kânun II. 1833 tarihinde babasına yazdığı bir mektupta, padişâhı hal'ederek, en iyi şartlar dâhilinde sulh yapılabileceğini, bunun için de sür'at ile İstanbul üzerine ilerilemesi icâp ettiğini bildirmişti (bk. Davud Barakaâk, s. 83 v.d.).

Pâdişahın husûsî elçisi olarak, Londra'ya gönderilen Namık Paşa vâsıtası ile, Mehmed Ali'ye karşı istenilen maddî yardım (15 harp gemisi) talebine red cevabı verilmiş olması, Osmanlı devletini Rusya'dan yardım istemeğe sevkettiği gibi, Mehmed Ali ile anlaşmak üzere, önce Rusya'nın husûsî elçisi olarak, İstanbul'da bulunan general Muravyev'i Mısır'a, Duhamel adında bir zâbiti de Kütahya'ya ve hemen bunların arkasından Tophâne müşiri Halil Rıfat Paşa ile Amedii Hümâyun Mustafa Reşid Bey'i Mısır'a göndermek sureti ile, Mehmed Ali ile anlaşmak arzusunu izhâr etmek zorunda kaldı. Fakat Mehmed Ali'nin Osmanlı murahhaslarına çok sert muâmelesi ve isteklerinin salâhiyetlerini çok aşması yüzünden, Halil Rıfat Paşa, müzâkerelerin inkıtaa uğramaması düşüncesi ile, Mısır'da kalarak, Reşid Bey'i, yeni tâlimat getirmek üzere, İstanbul'a gönderdi; fakat Reşid Bey, Mahmud II.'un temsili ile, Mısır'a değil, yeni bir tâlimat

Kütahya'da bulunan İbrâhim Paşa'ya gönderildi (8 zilkâde 1248=29 mart 1833). Ancak tamâmiyle babasının zihniyetinde yetişmiş bulunan ve onun emirlerine körü-körüne itaat eden İbrâhim Paşa, Kütahya'da başlayan müzâkerelere Mehmed Ali kadar sert bir şekilde, devam etti ve neticede, Reşid Bey'i, Haleb dâhil, bütün Suriye ve Filistin'den maada muhassıllık sıfatı ile Adana'yı da terke icbâr etti. Mahmud II., önceleri buna râzı olmak istemedi ise de, sonradan Avrupa devletlerinin tazyikı ve Boğaza gelen rus kuvvetlerinin günden-güne artması karşısında, âsî Paşa'nın ağır taleplerini kabûl etmek mecbûriyetinde kaldı. Bu kabûl bir çok müverrihlerce Kütahya muâhedesi adı ile anılmaktadır; fakat hadd-i zâtında muâhade şeklinde teâtî edilmiş bir vesika mevcut değildir. Keyfiyet, tevcihlerde yapılan usûl mûcibince, muhtelif fermanlar ile, alâkalılara bildirilmiş ve hey'et-i umûmiyesi yalnız Anadolu eyâletlerine tâmim edilmiştir (16 zilhicce 1248=6 mayıs 1833).

Suriye böylece Mehmed Ali'nin eline geçince, İbrâhim Paşa baş-kumandanlık vazifesinden başka, Suriye umûmî vâliliğine de tâyin edildi. Fakat bir müddet sonra, kendisinin askerî ve mülkî idârelerin birbirinden ayrılması teklifi kabûl edildiğinden, mülkî idâre Lübnan emîri Başîr al-Şihābî'ye tevcih edilmek istendi; onun mâzeret beyân etmesi üzerine, Mehmed Ali'nin akrabâsı bulunan Şerîf Paşa, „Hukümdâr-i Arabistan" unvanı ile, Suriye umûmî vâliliğine getirildi (bk. *Belleten*, sayı 30, s. 233, not 5). Şam hukûmet merkezi oldu. Halk önceleri yeni idâreden fevkalâde memnûn kaldı. Fakat bir müddet sonra, Mehmed Ali hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve büyük emellerini tahakkuk ettirmek için, Suriye'nin maddî kaynaklarından da âzâmî bir şekilde faydalanmak gâyesi ile, vergileri (*ferde*) arttırmak, mecbûrî askerlik mükellefiyetini vaz' ve halkı silâhtan tecrit etmek istediği zaman, başlangıçta Mehmed Ali idâresinden çok memnûn olan suriyeliler, buna şiddetli bir aksül'amel ile cevap verdiler; çünkü tatbikinde çok sert ve zâlimâne hareket edilen bu yeni mükellefiyetlere tamâmiyle yabancı idiler (Suriye'de Mehmed Ali idâresi için bk. *Belleten*, sayı 30, s. 231 v. dd.; *Zikra 'l-batal al-Fātiḥ İbrāhīm Bāşā*, s. 107 v. dd.). Bu yüzden, önce, Filistin'de başlayan isyan (1834), sür'at ile, orta ve şimâlî Suriye'ye de sirâyet etti (Suriye'de Mehmed Ali idâresine karşı isyanlar için bk. Sulayman Abū 'İzz al-Dīn, *Ḥurūb İbrāhīm Bāşā*, s. 167 v. dd.) İbrâhim Paşa bunları bastırmak için, ordular sevketmek ve harcamak zorunda kaldı; bilhassa sonraları başlayan dürzî isyânları, büyük bir tehlike hâline geldi. Suriye hâdiseleri zâten vaziyetten memnûn olmayan ve harbe hazırlanmakta bulunan Osmanlı devletine de cesâret verdi. Halkın hoşnutsuzluğu o derece büyümüş idi ki, von Moltke gibi, kıymetli Prusya zâbitlerinden müteşekkil bir askerî müşâvir hey'etine mâlik bulunan Hâfız Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunu Nizip'te kat'î bir mağlûbiyete düçâr etmiş olması bile (24 hazîran 1839), Suriye'deki vaziyetini kuvvetlendirmeğe kâfi gelmedi.

Osmanlı devletinin bu son mağlûbiyetine ve Firârî Fevzi Paşa kumandasındaki donanmasının da Mehmed Ali'ye teslim edilmiş olmasına rağmen, Suriye isyânları, ciddî bir şekilde, genişledi ve İbrâhim Paşa'yı ordusunu memleketin muhtelif kısımlarına taksim etmek mecbûriyetinde bıraktı. Diğer taraftan Avrupa devletleri de, Hünkâr iskelesi muâhedesine dayanarak, Rus müdâhalesine mahal vermemek için, Palmerston'un dâhiyâne siyâseti sâyesinde Londra'da bir anlaşmaya varıldı. Mehmed Ali, 15 temmûz 1840 tarihinde, Fransa hâric, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya ile Osmanlı devleti arasında akdedilen bu anlaşma hukümlerini kabûl etmemekte şiddetle ısrar etti. Fakat sonunda, tecrit edilmiş bir vaziyette kalan Fransa'dan artık bir yardım ve müzâharet beklemenin boş bir şey olduğunu anladı. Diğer taraftan, anlaşma gereğince, İngiltere, Avusturya ve Osmanlı gemilerinden müteşekkil bir müttefik donanmasının Suriye şehirlerini istilâya (eylûl 1840), bir Osmanlı ordusunun cenûba doğru ilerilemeğe başlaması, Mısır sâhillerinin abluka altına alınması karşısında, Comodore Charles Napier ile Mısır'ın verâset usûlü ile kendisine şartı ile — zâten Avrupa devletlerinin de arzusu bu idi — anlaşarak, oğluna Suriye'yi tahliye etmesi emrini verdi (9 kânun I.).

İbrâhim Paşa, 29 kânun I. dan itibâren Suriye'den çekilmeğe başladı. Kara yolu ile üç koldan harekete geçen Mısır ordusu, 19 şubat 1841 tarihinde Gazza'yı tamamen terketmiş bulunuyordu. Fakat 60—70.000 mevcutlu olan bu ordu, çekilmesi esnâsında, açlık, susuzluk, yorgunluk, hava şartlarının kötülüğü yüzünden ve bedevîlerin yaptıkları baskınlardan dolayı, hemen-hemen yarısını kaybetti. İbrâhim Paşa Gazza'dan Mısır'a, deniz yolu ile, döndü.

Bunu tâkip eden yıllarda, İbrâhim Paşa Mısır'ın idâresi ve umrânı ile uğraştı. Bilhassa zirâat sâhasında çok çalıştı; bu arada, sıhhî sebepler ile, Avrupa'ya bir kaç seyahat yaptı. Gittiği memleketlerde büyük merâsim ile karşılandı. Babasının bunaklığı artınca, vekâleten Mısır'ın idâresini eline aldı (nisan 1848). Akabinde İstanbul'a dâvet edilerek, vâliliği tasdik edildi. Fakat İbrâhim Paşa bundan sonra çok yaşamadı. Mısır'a avdetinden (9 eylûl) bir müddet sonra, 10 teşrin II. 1848 tarihinde, 59 yaşında olduğu, hâlde ve henüz babası hâl-i hayatta iken, öldü ve İmâm Şâfi'î yakınında âile türbesine defnedildi; yerine Tosun'un oğlu Abbas Paşa geçti.

İbrâhim Paşa, babasının yaptığı büyük işlerde, onun en sâdık bir adamı sıfatı ile, rol oynadı. Kazandığı büyük askerî seferler ile, babasının siyâsî muvaffakiyetlerine kuvvetli bir temel hazırladı; babasına, bir emir kulu gibi, bağlı idi; fakat bir çok husûslarda fikrini açıklamak cesâretini gösterdi. Her şeyden evvel, cesur ve disiplinli bir asker idi Babası kadar, Avrupa'nın üstünlüğüne inanarak, Avrupa medeniyetini memleketine sokmak için çalıştı. Mehmed Ali'nin yapıcılık ve kuruculuk kudretine mâlik olmamakla berâber, yapılanları muhâfaza edebilecek azim ve irâdeye sâhip idi. Mısır'ın istiklâlini babasından çok arzu ediyordu; bundan dolayı en büyük engeli yıkmak için İstanbul'u zaptetmeği çok istemişti. Mehmed Ali, her şeye rağmen, daha ziyâde bir Osmanlı olarak kaldı; hâlbuki Mısır'da yetişmiş olması, yıllarca Arabistan ve Suriye'de bulunması dolayısi ile, arap âlemini daha yakından tanıyan İbrâhim Paşa, bir arap inkılâbı yapmak azim ve gâyesinde idi. Bugün, Mısır Mehmed Ali'ye bir inkılapçı ve kurucu sıfatı ile *al-Kabîr* unvanını verdiği gibi, İbrâhim Paşa'ya da, arapları arap birliğine dâvet eden bir dâî nazarı ile bakmakta ve kendisine *al-Fātiḥ* unvanını vermiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: As'ad Rustum, *al-Uṣūl al-'arabīya li-tārīḫ Sūriya fī 'ahd Muḥammed 'Alī Bāşā* (Beyrut, 1930—1933), V; *Macmu'āt al-farmanāt al-ṣādira ilā vulāt Miṣr ve Ḫidīvihā* (neşreden ve toplayan Haim Nahoun), Kahire, 1933; Sulaymān Abū 'İzz al-Dīn, *İbrāhīm Pāşā* (Beyrut, 1929); *Muzakkarat ṭarīya* (neşreden ve hâşiyelerini koyan al-Ḫūri Kostantin al-Bāşā al-Muḫlişī), Beyrut; *Ḥurūb İbrāhīm Bāşā al-Miṣrī fī Sūriya va 'l-Anāżōl* (müellifi mechûl, fihrist ve hâşiyelerini yapan As'ad Rustum (neşr. al-Ḫūri Bolis (Paul) Karali), *Miṣr al-cadīda* (Heliopolis), 2. kısım; Dāvūd Barakāt, *al-Baṭal al-Fātiḥ İbrāhīm Bāşā* (neşr. Barakāt), Mısır; 'Abd al-Raḥman al-Rafi'ī, *Tārīḫ al-ḥarakāt al-ḳavmīya*, 5 cild, I. c., (1948³), II (1948²; serinin diğer cildleri başka adlarda çıkmıştır); 'Abd al-Raḥmān al-Rafi'ī, *'Aṣr Muḥammed 'Alī* (2. tab., Kahire, 1947); *Ẕikra 'l-baṭal İbrāhīm Bāşā* (nş. al-Cam'īyat al-mulūkiya li 'l-dirāsat al-ṭārīḫīya (Kahire, 1948); 'Abd al-Raḥmān Zakī, *al-Tārīḫ al-ḥarbī li-'aṣr Muḥammed 'Alī al-kabīr* (Mısır, 1950); Karīm Sābit, *Muḥammed 'Alī* (Mısır); 'Omar Tōsūn, *Ṣafaḥāt min tārīḫ Miṣr fī 'ahd Muḥammed 'Alī, al-Cayş al-Miṣrī al-barrī va 'l-baḥrī* (Kahire, 1940); al-Amīra Şīvakār, *Bilādī, İḥyā' Miṣr, Muḥammed 'Alī Bāşā* (fransızcadan trc. Emil Murad), Mısır; *Vizārat al-ḥarbīya va 'l-baḥrīya* (*Macallat al-çayş*, Kahire, 1949); 'Abd al-Munşif Maḥmūd Bāşā, *Muḥammed 'Alī al-Kabīr* (1949); 'Abd al-Munşif Maḥmūd Bāşā, *İbrāhīm al-Fātiḥ* (1948); 'Abd al-Raḥmān Zakī, *İbrāhīm Bāşā* (Kahire, 1948); 'Abd al-Fattāḥ Ḥasan ve Aḥmed al-Urfalı *İbrāḥīm al-Fātiḥ* (1949); *al-Tārīḫ al-ḥarbī li-'aṣr Muḥammed 'Alī al-Kabīr* (nşr. al-Cam'īyat al-mālikīya li 'l-dirāsāt al-tārīḫīya, toplayan, 'Omar Tōsūn (harp kroki ve haritaları), Mısır; al-Cabartī, *'Acā'ib al-āşār fī tarācim al-aḫbār* (Bulak, 1290), trc. *Merveilles biographiques et historiques ou Chroniques du Cheikh Abd al-Rahman el-Cabarti* (Kahire, 1896), VIII ve IX; Félix Mengin, *Histoire de l'Egypte sous le Gouvernement de Mohammed Aly ou récit des événements politiques et militaires qui ont eu lieu depuis le départ des Français jusqu'en 1823* (Paris, 1823), II; ayn. mll., *Histoire sommaire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed Aly* (*1823—1838*), (Paris, 1839); A. de Vaulabelle, *Histoire moderne de l'Egypte* (*1801—1834*) = *Histoire scientifique et militaire de l'Expédition française en Egypte* (Paris, 1830—1836), IX ve X; de Cadalvène - E. Barrault, *Histoire de la Guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane* (*1831—1833*), (Paris, 1837); F. Perrier, *La Syrie sous le gouvernement de Méhémed-Ali jusqu'en 1840* (Paris, 1842); A.-B Clot Bey, *Aperçu général sur l'Egypte*, (Paris, 1840), II; Edouard Gouin, *L'Egypte au XIXe siècle. Histoire militaire et politique, anecdotique et pittoresque de Méhémet-Ali, Ibrahim Pacha, Soliman Pacha* (Paris, 1847); Paul Mouriez, *Histoire de Méhémet-Ali, vice-roi d'Egypte* (Paris, 1855—1858), IV; Ch. Aug. Murray, *A short memoir of Muhammed Ali* (London, 1898); A. A. Paton, *A History of the Egyptian Revolution from the Period of the Mameluks to the Death of Mohammed Ali* (London, 1863), II; Henry Dodwell, *The Founder of modern Egypt* (Cambridge, 1931); G. Rosen, *Geschichte der Türkei. von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856* (Leipzig, 1866—1867),

2. kısım; A. Hasenclever, *Geschichte Agyptens im 19. Jahrhundert* (*1798—1914*), (Hale a. S., 1917); ayn. mll., *Die orientalische Frage in den Jahren 1838—1841, Ursprung des Meer-engenvertrages vom 13. Juli 1841*; (*TTEM*, sayı 19 (96), s. 64—147); Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı, Mısır Meselesi* (*1831—1841*), I. kısım (1833 'e kadar); Paul Kahle, *İbrahim Pascha*, *EI*,

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

İBRÂHİM PAŞA. KARA İBRÂHİM PAŞA (1620—1687), Osmanlı sadrâzamlarından olup, Kara kethüdâ nâmı ile mârûftur. Bayburt kazâsının Handevrek köyünden Katırcı Ahmed isminde birinin oğludur (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, İstanbul, 1928, II, 294) ve 1030 (1620) tarihinde doğmuştur (Osman-zâde Tâ'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 110). Hayatının ilk safhalarında onu Abaza Hasan Paşa'nın maiyetinde levend askeri olarak görmekteyiz. Abaza Hasan Paşa isyânının bastırılması üzerine, İran'a ilticâ etmiş ve bir müddet orada kaldıktan sonra, Türkiye'ye avdet ederek, Firârî Mustafa Paşa'nın dâiresine girmiş ve onun iççuhadarlığına kadar yükselmişti. Fakat Firârî Mustafa Paşa'nın katlolunması üzerine, Kara İbrâhim bir müddet muhtelif devlet adamlarının dâire hizmetlerinde çalışmış, nihâyet kethüdâ Kara Mustafa Ağa'ya intisap etmişti. Bu hâdise, Kara İbrâhim'in terfî ve temâyüz etmesine ve bilâhare pâdişah Mehmed IV.'e yaklaşmasına imkân verdi. Kısa bir zaman sonra, Kara Mustafa Paşa'nın sadâret kaymakamı olması üzerine, Kara İbrâhim kethüdâ-i sadr-i âlî olarak, devletin mühim şahısları arasına karıştı ve şöhretine de bu kethüdâlığı alem oldu.

Kethüdâ Kara İbrâhim Ağa'nın husûsî hizmetten resmî devlet hizmetine geçiş tarihi 2 rebiyülevvel 1082 (8 ağustos 1671) olarak tesbit edilmektedir (Râşid, *Tarih*, İstanbul, I, 255). Bu tarihte, mirâhur-i sânî tâyin edilmek sureti ile hayatının ilk safhasını teşkil eden oldukça karışık ve tehlikeli devreyi atlamış oluyordu. Bunu müteâkip, Kara Mustafa Paşa ile ve pâdişahın en çok itimat ettikleri adamlarından biri olarak, sür'atle yükseldi. Mirâhur-i sânîlikte 24 gün kaldı, sonra Canbuladzâdeden münhal kalan mirâhur-i evvelliğe getirildi. 26 rebiyülevvel 1082 (2 eylûl 1671) ve bir müddet sonra da, 5 ramazan 1087 (11 teşrin II. 1676)'de, efendisi Kara Mustafa Paşa'nın sadâret makamına tâyinini müteâkip, vezîr-i sâlis pâyesi ile kubbe altına alındı (Silâhdar, *ayn. esr.*, I, 653). Bu tarihten sonra Kara İbrâhim Paşa, pâdişahın en yakınlarından biri olarak, Mehmed IV.'in av seferlerinde, seyahatlerinde, çeşitli eğlencelerinde, ekseriyâ yol kaymakamı unvanı ile, bulunmakta ve Musâhip Mustafa Paşa ile birlikte, onun nedîm-i hâssı olarak gözükmektedir. Kara İbrâhim Paşa'nın pâdişahı kendi nufûzu altına alması, zamanla sadrâzam Kara Mustafa Paşa üzerinde menfî te'sirler hâsıl etmiş ve onu pâdişahın yanından uzaklaştırmak maksadı ile, 17 ramazan 1088 (9 teşrin II. 1677)'de kaptan-i deryâlığa getirmişti. Fakat İbrâhim Paşa, sadrâzamın bu tâyinine mukabil, 2 şevvâl 1088 (28 teşrin II. 1677)'de kendini sadâret kaymakamı nasbettirmek sureti ile, hem pâdişahın huzûrundan uzaklaşmamış, hem de alâka sâhasını sadâret makamına kadar genişletmiş oldu. Sadrâzam ile İbrâhim Paşa'nın aralarının açılması nihâyet Cehrin seferi sonunda onun sadâret kaymakamlığından uzaklaşmasına ve kaptân-i deryâlıktaki kayıtsızlığına binâen azline, rütbesinin de vezîr-i hâmisliğe tenzîline sebep oldu (10 şevvâl 1089=25 teşrin II. 1678). Mehmed Hafîd Efendi Kara İbrâhim Paşa'nın kaptân-i deryâlıktan azlini 12 rebiyülevvel 1090 (22 nisan 1679) olarak tesbit etmekte ise de (*Safînat al-vuzarâ'*, Mehmed Hâfid Efendi kütüp., nr. 245, 8 a), XIX. asrın başlarında Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-i deryâlığı zamanında Osmanlı donanmasında yaptığı yeniliklerden ilham alınarak, yazılmış olan eserin verdiği bu malûmâtı ihtiyat ile kabûl etmek icâp eder.

Sadrâzamın İbrâhim Paşa'nın nufûzuna karşı giriştiği bu faâliyet gerçi onu bir müddet için resmî unvan ve sıfatlarından mahrûm etmiş ise de, Mehmed IV. üzerindeki te'sirini kıramamış, fakat buna mukabil Kara Mustafa Paşa'nın nufûzu azalınca, bütün dehşeti ile zuhûr edecek olan gayz ve kininin doğmasına sebep olmuştur. Kara İbrâhim Paşa bir müddet sonra vezîr-i râbi ve vezîr-i sâlis rütbelerine tekrar yükseldi ve kubbe altındaki nufûz ve hâkimiyetine yeniden kavuştu. Bu vaziyet üzerine sadrâzam onunla anlaşmak zarûretini hissetti. Avusturya seferinin açılması üzerine, 15 cemâziyelevvel 1094 (12 mayıs 1682)'te pâdişahın arzusunu kabûl ederek, İbrâhim Paşa'nın sadâret kaymakamlığına getirilmesini uygun buldu. Kara İbrâhim Paşa sadâret kaymakamlığına tâyin olununca, Macaristan içerilerine hareket etmekte olan sadrâzamı Zemon'da teşyî ile Belgrad'a avdet etti (27 cemâziyelevvel = 24 mayıs 1682). İbrâhim Paşa Viyana muhâsarasının bozgun ile neticelendiğine dâir ilk haberlerin Belgrad'a gelmesine kadar bu şehirde kalarak, ordu ihtiyaclarını te'mine çalıştı ve bozgun haberi üzerine,

pâdişah ile berâber, Edirne'ye döndü. Bu hâdiseden sonra, eski efendisine karşı dârüssaâde ağası Yusuf Ağa ve mirâhur-i evvel Uzun Süleymân Ağa ile müştereken çalışmağa başladı. Mehmed IV. Viyana muhâsarasının mevaffakiyetsizliği yüzünden Kara Mustafa Paşa'ya gücenmiş olmakla berâber, onu azl veya katletmek düşüncesinde değil idi. Fakat sadrâzamın te'minâtına rağmen, Venedik'in harbe girmesi ve Mora'yı istilâya başlaması, Mora müdâfaa vâsıtalarının zayıflığının meydana çıkması ve bütün bu hâdiseleri Kara Mustafa Paşa aleyhinde kullanan İbrâhim Paşa ve arkadaşlarının tezvirleri üzerine pâdişah Mustafa Paşa'nın katline karar verdi ve 6 zilhicce 1094 (26 kânun II. 1683)'te Kara İbrâhim Paşa'yı sadrâzam tâyin etti (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 119 v.d.).

Kara İbrâhim Paşa, ilk iş olarak, Mustafa Paşa'nın mensûplarını azl veya katlettirerek kinini teskin etmeğe çalıştı. Diğer taraftan kendisine yardım edenleri veya tarafdar olanları muhtelif şekillerde tatmin eyledi. Avusturya harpleri ise, sür'atle inkişâf ederek, bir Türk — Avusturya muhârebesi şeklinden Türkiye'ye karşı umûmî bir taarruz veya haçlı seferi hâline inkılâp etmişti. Türk kuvvetleri sâdece Macaristan serhadlerinde çarpışmıyorlar, Mora'da Venedik'e, Podolya'da Lehistan'a, Ukrayna'da Kazaklara, bilâhare Ruslara karşı hudûtları müdâfaa zarûretinde bulunuyorlardı. Kara İbrâhim Paşa bu kadar geniş ve şumullü bir muhârebeyi sevk ve idâre edebilecek kabiliyette değil idi. Esâsen, gençliğinde iştirâk ettiği Abaza Hasan Paşa isyânı hâric, hiç bir sefere fi'len katılmamış idi.

Cephelerin genişlemesi, Osmanlı kuvvetlerinin ve lüzûmlu mâlzemenin ihtiyâca kâfi gelmemesine ve hıncetice Mora ve Macaristan'da muhârebenin Türkiye aleyhine inkişâfına sebep oluyor, teşkil edilen ordular mütemâdiyen yenilip rie'at ediyor, Türk kaleleri birer-birer sukut ediyordu. Kara İbrâhim Paşa, bu vaziyet karşısında, Mahmed IV.'in itimadı kendisinde bâki olmakla Edirne'den ancak techizat ve asker sevki ile iktifâ ediyor, muvaffak olamayan kumandanlar yerine mütemâdiyen yenilerini tecrübe ediyordu. Sadâreti esnâsında Mora'da Chaphea-Bassu, Plâmete, Baronye, Zinany, Macaristan'da ise, Vişgrad, Vaç, Peşte, Svanlık, Sarvaş, Arat, Uyvar, Estergon kale ve palankaları sukut etmiş, Ak-kilise, Hamza-Bey palankası ve Estergon önünde vukû bulan muhârebeleri de türkler kaybetmişlerdi. Bütün bu vak'alara rağmen, sadrâzam sefere bizzat çıkmaktan kaçınıyordu. Fakat ordu muhârebenin bu tarzda idâresine tarafdar olmadığı gibi, ricâl ve ümerâdan bir kısmı da sadrâzamın sefere çıkmasını istiyor ve pâdişaha bu yolda telkînlerde bulunuyorlardı. Sadrâzam, bu fikri destekleyenlerden Musâhib Mustafa Paşa ile Uzun Süleyman Paşa'yı, birer bahâne ile, cephelere sevketmiş ve böylelikle pâdişahı yalnız kendi inhisarına almış idi. Bu esnâda Şeytan (Melek) İbrâhim Paşa'nın Budin'de gösterdiği yararlık ordu ve efkâr-i umûmiye üzerinde çok müsbet te'sir icrâ etmiş, hattâ Edirne'de vukû bulan askerî bir nümâyişte onun sadârete getirilmesi söylenmişti. Sadâret makamı için serhadde zuhûr eden bu rakipten ürken İbrâhim Paşa, Melek İbrâhim Paşa'nın vücûdunu ortadan kaldıracak bir tezvir hazırlamaktan kaçınmadı ve Mehmed IV.'i iğfâl ederek, onu idam ettirdi. Fakat hâdiselerin mütemâdiyen Türkiye aleyhine inkişâfı nihâyet pâdişahı harekete geçmeğe icbâr etti. Pâdişah sadrâzama, muhakkak surette, serhade hareket etmesini emretti. Bu vaziyet üzerine, Kara İbrâhim Paşa, bir müddet temârüz ederek, cepheye gitmekten kaçındı. İbrâhim Paşa'nın bu şekilde hareketi onun, 20 muharrem 1097 (16 kânun II. 1686)'de azil ve tekaüt ulûfesi ile İstanbul'da ikâmete me'mûr edilmesine sebep oldu (Râşid, *ayn. esr.*, II, 6). Kara İbrâhim Paşa, bir müddet sonra, haccetmek için pâdişahtan izin istemiş ve bu izin kendisine verilmiş ise de, muhâliflerinin onun bu talebinin hacc farîzesini ifâ maksadı ile olmayıp, eski bir celâlî olması hasebi ile, Anadolu'ya geçerek, isyân etmesine meydan verileceği tarzında Mehmed IV.'i iknâ etmeleri üzerine, bütün emlâk ve serveti müsâdere olunarak, Rodos'a nefyini hazırladılar (rebiyülâhır 1097 = şubat 1686). Bir müddet sonra da, Receb Paşa'nın ısrarı üzerine, katline ferman alınarak, kapıcı-başı Mustafa Bey vâsıtası ile şâbân 1098 (mayıs 1687)'de Rodos'ta katlolundu.

Kara İbrâhim Paşa'nın tercüme-i hâlini bütün safahâtı ile tesbit eden belli-başlı iki müellif, Râşid (*ayn. esr.*, metin dâhilinde zikrolunanlardan başka, I, 334, 392, 429, 437, 439, 441, 445, 469 v.d., 475, 484 v.d.) ve Fındıklılı Mehmed Ağa (*ayn. esr.*, metin içinde zikrolunanlardan başka, I, 656, 663, 669, 671, 716, 718, 726 v.d., 738, 749 v.d.; II, 7 v.d., 12, 17, 129, 189, 201 v.d., 209 v.d., 215, 225 v.d., 228 v.d., 237, 242 v.d., 279, 288) onun hayatı ve bilhassa şahsiyeti hakkında birbirine zıt fikirler beyân etmektedirler. Bunlardan Râşid'in, devletin vak'anüvisi olması hasebi ile, Kara İbrâhim Paşa'nın icrâatı esnâsında tezâhür eden şahsî ihtiras ve nakîsalarını mümkün mertebe setretmeğe mâtûf bir ifâde kullanmasına mukabil, Fındıklılı Mehmed Ağa onu haddinden

ziyâde tenkit etmekten ve göstermiş olduğu şiddet, kin ve adâletsizliği, her fırsatta, belirtmekten kaçınmamıştır. Birbirini nakzeden bu iki mühim eser arasında bir irtibat kurmak veya Kara İbrâhim Paşa'nın hakikî şahsiyetini tebellür ettirmek güç olmakla berâber, diğer bir eserin (Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-tavārīḫ*, Hamîdiye kütüp., nr. 949, var. 93 a, 94 b, 103 b, 110 a, 118 a v. dd.) bize te'min ettiği mâlûmat sâyesinde, onun Râşid'in mâdil ifâdesindeki normal veya Fındıklılı Mehmed Ağa'nın tasvir ettiği gibi gaddar ve kindar olmadığını muhteris ve menfaatlerine tecâvüz edenlere karşı zâlim olduğu kadar, ordunun gerek techizât, gerek asker bakımından ihtiyaclarını gidermek ve devletin girmiş olduğu bu muhârebede, dâhilî ve hâricî itibârını muhâfaza etmek için, elinden gelen gayreti esirgemediğini anlamaktayız. Onun seferden kaçınmasının ise, ordunun düzensiz hâli karşısında duyduğu şahsî endîşesinin ve rûhî vaziyetinin bir tezâhürü olduğunu söyleyebiliriz. Kara İbrâhim Paşa'nın, bütün iyi ve kötü hasletleri yanında, kurnaz denilecek kadar zekî olduğu muhakkaktır. O, bu zekâsı sâyesinde, Mehmed IV.'i, ona intisap ettiği günden azil tarihine kadar devam eden şahsî nufûzu altında tutabilmiştir.

Bibliyografya: Kara İbrâhim Paşa'nın hayatı hakkında bir az evvel zikredilen üç eserden başka bk. *Tarih-i Kamaniçe*, Hamidiye kütüp., Lala İsmâil Ef. kitapları, nr. 308, var. 5 a, 6 a; *Mi'rāc al-ẓafar*, Süleymâniye kütüp., Es'ad, Efendi kitapları, nr. 2368, tür. yer.; Nâbî, *Külliyât*, Râgıb Paşa kütüp., Yahyâ Tevfik kitapları, nr. 306, var. 93 b v.d.; Topkapısarayı arşivi, Kara İbrâhim Paşa'nın muhallefâtı defteri, nr. 7620; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1306), I, 556; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, (İstanbul, 1311), I, 110; M. Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1771), s. 468 v.d.; M. Léon Galibert, *Histoire de Venise* (Paris, 1848), s. 427; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottomann* (Paris, 1838), XII, 157 v.d., 187, 194.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

İBRÂHİM PAŞA. İBRĀHĪM PAŞA, PARGALI, FRENK, MAKBÛL, MAKTÛL (1493?—1536), Kanûnî Sultan Süleyman'ın ikinci sadrâzamıdır. Epir'de Parga (Sagredo'ya göre, Butrinto) yakınında bir köyde doğmuş ve çocukluğunda, bir rivâyete göre, 6 yaşında, esir edilerek, Osmanlı sarayına alınmış idi. Onun, Bayezid II. devrinde, Bosna beylerbeyi İskender Paşa tarafından, bir akın esnâsında, ele geçirildiği, istidat ve kabiliyeti görülerek, o sıralarda Kefe sancak beyliğinde bulunan şehzâde Süleyman'a hediye olunduğu ve onunla birlikte büyüdüğü veya Parga gemicilerinden birinin oğlu olup, türk korsanları tarafından ele geçirildiği, Yavuz Sultan Selim devrinde Manisa civârında dul bir kadına satıldığı ve sonradan orada bulunan şehzâde Süleymen'a intisap ettiği hakkında muhtelif rivâyetler vardır (krş. Venedik elçisi Pietro Zen'in 6 kânun I. 1523 tarihli raporu, Marini Sanuto, *Diarii*, XXXV, 258 v.dd. ve Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trk. trc., V, 36; Thomas Artus, *L'Histoire de la décadence de l'Empire Grec et establissement de celuy des Turcs*, Paris, 1663, I, 533; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, italyan. trc. Saurent, Amsterdam, 1732, c. II, kitap IV, s. 98 v.dd.). Aslının rum, italyan "frenk" veya arnavut olduğu hakkında ihtilâf bulunan, Osmanlı kaynaklarınca da İstanbul sûrlarının efsânevî bânisi Yanko b. Madyan nesline mensûp gösterilen İbrâhim, müslüman ve türk terbiyesi gördü; türkçeyi öğrendi. Manisa'da ilk gençliğini şehzâde Süleyman ile birlikte geçirdi. Zekâsı ve şen tabiatı sâyesinde, onun hususî hizmetine girerek, efendisinin yalnız itimadını değil, dostluğunu da kazandı (Iorga, *Geschichte des Osmanische Reich*, Gotha, 1909, II, 347). Sultan Süleyman'ın cülûsunda, onunla birlikte İstanbul'a gelerek, sarayda ehemmiyetli vazifeler gördü ve gittikçe nufûzu arttı. Belgrad seferi esnâsında (1521), onun kapı-ağası olduğunu, harc-i hassadan para verilmek suretiyle, İstanbul emini Ömer mârifeti ile, ona bir konak yapıldığını, hattâ, sadrâzam Pirî Paşa'nın, pâdişahın enîsi, mukarrebi sıfatlarını verdiği "İbrâhim Ağa hazretlerinin" evinin inşaatı hakkında, sefer esnâsında bile alâkadar olduğunu biliyoruz (2 receb 927 tarihli ve diğeri tarihsiz iki yazı için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 7624, 9621 ve bundan bahseden Zarif Orgun, *İbrâhim Paşa sarayı*, İstanbul, 1939). Belgrad'ın fethinde olduğu gibi Rodos seferine iştirâk eden İbrahim Ağa, has odabaşısı ve iç-şâhinciler ağası sıfatı ile (krş. Ferdî, *Gazâvât-i Sultan Süleyman*, Ayasofya kütüp., nr. 3317, var. 60), pâdişahın yanında bulunuyor, bir çok işlerde büyük bir nufûz ve te'siri görülüyordu ki, Mısır vâlisi Hayır-bay'ın, bu esnâda, Mekke ve Medine sâdât, ulemâ ve fukarâsı nezdine me'mûren gönderilen Seyid Hasan adındaki zâtı, vezîrler dururken, hürmetkâr ve niyazkâr bir ifâde ile, İbrâhim Ağa'ya tavsiye ve tezkiye etmesi bunun bir delîli sayılabilir (Hayır-bay'ın "Oğlum İbrâhim Ağa hazretleri" diyerek yazdığı tarihsiz mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 11.355). Pâdişah, ertesi sene, bir az da ikinci vezîr Ahmed Paşa'nın iftirâsı yüzünden, Pirî Mehmed Paşa'yı azledince, yerine, has oda-başı İbrâhim Ağa'yı sadrâzam yaptı (13 şâbân 929 = 27 hazîran 1523). Bu, teâmüle aykırı olup, o zaman bir "bid'at" telâkkî edilmişti Şehzâdeliği zamanından beri nezdinde müstesnâ bir mevkii bulunan ve onu vezîr-i âzamlığa getirmeği kararlaştıran pâdişah, bir gün, Pîrî Paşa'ya — "hizmetinden kemâl-i mertebe-i şükrân üzere olduğum bir kulum taşra çıkarmak isterim; bilmem ne mansıb ile çıkarsam?" — diye sorunca, o da, — "Öyle mukarreb ve makbûl kullarına bendenizin yeri tevcih olunmak gerektir" — şeklinde cevap vermiş ve bu karara önceden vâkıf olduğunu imâ etmişti (krş. Peçevî, *Tarih*, I, 20). İbrâhim Paşa'nın sadrâzamlığına Rumeli beylerbeyiliği de ilâve edildi. Pirî Mehmed Paşa tekaüt oldu ve Hâin Ahmed Paşa ise, saraydaki bir ağanın kendisine tekaddümüne tahammül edemeyerek, Mısır beylerbeyiliğini istedi; arzusuna nâil oldu ve İstanbul'dan ayrıldı (27 ramazan 929 = 9 ağustos 1523). Mısır'a gidince, isyân etti ve İbrâhim Paşa'nın sadâretinde ilk gâile bu oldu [bk. mad. AHMED PAŞA]. İbrâhim Paşa, 9 ay sonra, Kanunî'nin hemşîresi ve Yavuz'un kızı Hadice sultan ile evlendi. Bu münâsebetle At-meydanı'nda İbrâhim Paşa sarayında 15 gün süren (18 receb — 2 şâbân 930) muhteşem bir düğün yapıldı. Pâdişahın hazır bulunduğu, ikinci vezîr Ayas Paşa'nın sağdıçlık, baş defterdar Mustafa Çelebî'nin şerbetdarlık yaptığı bu düğünün debdebesi, o sıralarda o kadar şâyi idi ki, pâdişah ile vezîrinin düğünlerinden (diğeri de 1530'daki şehzâdelerin sünnet düğünü) hangisinin daha parlak olduğuna dâir Kanunî ile İbrâhim Paşa arasında bir muhâverenin geçmesine sebep olduğu dâimâ zikredilmektedir. Düğünden 4 ay sonra, sadrâzamın Mısır'a gitmesini icâp ettiren bir vaziyet hâsıl olmuş idi: Hâin Ahmed Paşa isyanı bastırıldıktan sonra, Mısır beylerbeyiliğine ikinci defa getirilen Güzelce Kasım Paşa ile defterdarı arasındaki ihtilâfları halletmek ve Hayır-bay'dan sonra bir türlü düzelmeyen bu ülkenin idâre ve âsâyişini yoluna koymak için, İbrâhim Paşa, bir mıkdar kuvvet ile ve defterdar İskender Çelebî ile tezkireci Celâl-zâde Mustafa Çelebî'yi de yanına alarak, donanma ile İstanbul'dan hareket etti (1 zilhicce 930 = 30 eylûl 1524). Kendisini pâdişahın adalara kadar teşyîi, o zamana kadar misli görülmemiş bir iltifat eseri idi. Denizden yoluna devam edemeyerek, Marmaris'ten itibâren, karadan ve Haleb—Şam yolu ile seyahat eden ve her uğradığı yerde bir çok hayırlı icrâat yapan İbrâhim Paşa (9 zilhiccede Gelibolu'ya muvâsalat ettiğine dâir zevcesi Hadice Sultan'a yazdığı mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5860; Çagatay Uluçay, *Osmanlı sultanlarına aşk mektupları*, İstanbul, 1950, s. 65), Kahire'de kaldığı (muvâsalatı 8 cemâziyelâhır 931 = 2 nisan 1525) üç ay zarfında, bir takım esâslı idârî ve mâlî islâhat vücûda getirerek, Şam'dan naklettiği Süleyman Paşa'yı Mısır beylerbeyiliğine, Hamrâvî'yi defterdarlığına tâyin etti ve vâridat fazlası 8 yük altının her sene İstanbul'a gönderilmesini kararlaştırdı (krş. Suhaylî, *Tārīḫ-i Mişr-i cadîd*, nşr. Müteferrika, var. 54 v.d.). İstanbul'da bu sırada, kısmen de İbrâhim Paşa aleyhdarlarının tahriki ile ve — "Vezîr-i âzâmsız divan olmaz, olduğu takdirde asker zaptolunmaz" — diye bir yeniçeri isyânı olmuş, İbrâhim Paşa sarayının da hazîne ve eşyâsı talan edilmişti. Kışı geçirdiği Edirne'den dönen pâdişah, bunun üzerine, derhâl sadrâzamı Mısır'dan çağırttı (Ferdi, *ayn. esr.*, var. 72), o da, Kayseri'de, Dulkadırlı türkmen beylerine, zaptedilen tımarlarını iâde sureti ile, bâzı icrâatta bulunarak, eylûl ortalarında (1525), İstanbul'a döndü. İbrâhim Paşa'nın Mısır'daki muvaffakiyetleri, zâten kabiliyetini, terbiye ve kültürünü takdir ettiği pâdişahı daha ziyâde kendisine bağlamış idi. Bu sırada 33 yaşlarında bulunan vezîr-i âzâm, filhakika, Pietro Bragadino'nun tesbit ettiğine göre, bir kaç lisan biliyor, tarih, coğrafya, harp tarihi, bu meyânda, Anibal'in, Büyük İskender'in muhârebelerini okuyor, mûsikî ile meşgûl oluyor ve bir iranlı ile birlikte besteler yapıyordu (krş. Albéri, *Relazioni degli ambasciatori*, 3. seri, III, 9 hazîran 1526 tarihli raporu, s. 101 v. dd.; İbrâhim Paşa'ya atfedilen bir beste hakkında bk. Rauf Yektâ, *Nevşehirli İbrâhim Paşa ve musikî*, *Yeni mecmua*, 1919, sayı I, s. 9—12; divana çıktığı vakit berâberinde hânende ve sâzendelerin icrây-i âhenk ettiği hakkında Âlî'nin *Maḥāsin al-adab* isimli eserine atfen *Ḥadîḳat al-cavāmi'*, I, 29). Bu yüzdendir ki, Kanunî Sultan Süleyman, tam bir itimat ve mahremiyetini kazanan sadrâzamını, 1526'da açılan Macaristan seferine serdar ve hazırlıklara me'mûr etti (tafsilât için bk. Kemal Paşazâde, *Muhacnâme*, nşr. Pavet de Courteille, s. 18 v. dd.). Ordu 11 recebde (23 nisan) İstanbul'dan hareket etmişti. İbrâhim Paşa, evvelâ, Sofya'dan itibâren pişdar olarak ilerilemiş, sonra, Belgrad'da tekrar ayrılarak, Petervaradin (mac. Pétervárad) kalesini, 12 gün muhâsara ile, zaptetmiş, daha sonra da Uylak (mac. Ujlak)'ı teslim almış ve Drava boyunca ilerileyerek, Ösek (mac. Eszék)'te kurulan köprüden bu nehrin sağ sâhiline geçmiş, Mohac ovasına yaklaşıldığı sırada, sefer maksadının

Budin 'in fethi olduğunu ilân etmişti (krş. *Rûz-nâme*, Feridun Bey, *Münşaât*, İstanbul, 1274, I, 559; Kemal Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s 51 v.d.). Ösek 'ten itibâren harp yürüyüşüne geçen orduda, pişdar olarak ilerileyen Semendire sancak beyi Bâli Bey 'i hemen tâkiben, Rumeli kuvvetleri, bir kısım yeniçeri ve 150 top ile İbrâhim Paşa geliyordu. 20 zilkâdede (29 ağustos) sadrâzam, Rumeli alaylarını yerli-yerine koyduktan sonra, pâdişahın huzurunda, serhad beyleri ile icrâsı emredilen müşâvere esnâsında, Bosna beylerbeyisi Gâzî Husrev Beye 'e hitâben: — „Serhad beylerisiz, saadetlû pâdişahımız sizden müşâvere ister, işte Mohac sahrâsı bu imiş, henüz düşmandan eser yok, tedbir nedir?" — diye sorduğu sırada, ihtiyar bir akıncının düşmanın göründüğüne dâir getirdiği haber üzerine (tafsilât için bk. Peçevî, *ayn. esr.*, I, 88 v. dd.), derhâl harp nizamına geçen orduda, İbrâhim Paşa, emrindeki kuvvetler ile, ilk safta düşman hücûmunu karşılamağa me'mûr olmuş idi. Macar kumandanlarından evvelâ Ráskay, Batthányi, sonra da Tomory ve Perényi 'nin kumandasındaki macar zırhlı piyâdesinin şiddetli hücûmları Rumeli kuvvetlerini hırpaladığı ve mukavemetlerini kıracağı sırada, Husrev ve Bâlî beylerin düşman ordusunun yan ve gerilerini çevirerek taarruza girişmeleri ve Osmanlı topçusunun müessir bir şekilde ateşe başlaması, İbrâhim Paşa' yı ve ordunun kısm-i küllîsini tehlikeden kurtardı ve Mohac meydan muhârebesi bir kaç saat içinde kazanıldı (tafsilât için bk. *Mohâc-nâme, göst. yer.*; Celâl-zâde, *Ṭabaḳāt al-mamālik fî daracāt al-masālik*, Üniversite kütüp., TY nr. 5997, var. 115 v. dd.). Pâdişah, sadrâzam ile birlikte, 3 zilhicce (12 eylûl) de Budin 'e vâsıl olmuş ve kurban bayramını burada geçirmişti. Buradan alınarak gemiler ile nakledilen ganîmetler arasında İbrâhim Paşa, bilhassa, Herkül, Diyana ve Apollon 'un tunçtan mâmûl heykellerine ehemmiyet vermiş ve bunları sonradan İstanbul 'da kendi sarayının önüne diktirmişti ki, şâir Figānî 'nin bu münâsebet ile söylediği hicviye meşhûrdur:

du İbrāhīm āmad ba-dayr-i cihān
yakî but-şikan ū yakî but-nişān

Ordunun avdeti sırasında İbrâhim Paşa yalnızca Segedin (mac. Szeged) 'den Tisa yolu ile ilerilemiş, Tuna 'ya yakın yerdeki Titel kalesini almış ve sonra Petervaradin hizâsına gelerek, Tuna 'da köprü kurmuş idi ki, pâdişahın da muvâsalatından sonra, birlikte yollarına devam ettiler ve teşrin II. de İstanbul 'a vâsıl oldular.

Macaristan seferi yapılıyorken, Anadolu 'da isyânlar çıkmış idi. Karaman, Rum ve Diyarbekir beylerbeyileri ile diğer ümerânın tamâmen tenkil edemedikleri bu karışıklıklara, Hacı Bektaş sülâlesinden olduğunu iddia eden ve Anadolu 'nun mezhep birliğinin ihlâlini hedef tutan Kalender Şah 'ın isyânı da inzimam edince, İbrâhim Paşa bu işe me'mûr ve serdar nasbedildi (933=1527). Sadrâzam, Aksaray 'da iken, Anadolu beylerbeyi Behram Paşa ile Karaman beylerbeyi Mahmud Paşa 'yı eşkiyâ üzerine önceden gönderdikten sonra, kendisi de Elbistan 'a hareket etti. İsâbetli tedbirler alarak ve bilhassa Dulkadırlı boy beylerini kendi tarafına celbe muvaffak olarak, tarafdarları iyicê azalan Kalender kuvvetlerini Başsaz yaylasında mağlûp etmeğe ve dağıtmağa muvaffak oldu (hazîran sonları; krş. Ferdî, *ayn. esr*, var. 100 v.d.).

Vezîr-i âzamın İstanbul 'a dönmesinden 3 ay sonra (teşrin II. 1527), Molla Ḳābiż adlı bir âlimin ihdas ettiği ve tafdîl husûsuna taalluk eden dinî meselede, İbrâhim Paşa, onun iddiasını kazaskerler huzûrunda isbat etmesini istemiş, mülhid damgası vurulan, fakat her hâlde düşündüğünü açık söyleyen ve ve misyoner tabiatlı olan bu adamı (krş. Abdülhak Adnan. *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 98), devrin meşhûr âlimlerinin ilzama muktedir olmadıklarını ve pâdişahın da bundan müteessir olduğunu görünce, — „Ne yapalım, kazaskerlerimiz mesâil-i şer'îyeye hakkı ile vâkıf ve bu müfsidi iskât ve ilzâmdan sonra icrây-i hükme kadir değillerdir" — diyerek, hakikatin tecellîsine çalışmış idi ki, bundan sonra müftî ile İstanbul kadısından (Kemal Paşa-zâde, Sa'dî Çelebî) teşkil edilen diğer bir hey'et bu meseleyi halletmiştir (tafsilât için bk. Peçevî, I, 124). İbrâhim Paşa, bu sırada, Mohac muhârebesinden ve Lajos II. 'un ölümünden sonra, macar kırallığına seçilen Zápolyai Jánós 'un rakibi Habsburg âilesinden Ferdinand 'a karşı himâyesini Osmanlı pâdişahından ricâ ve te'min etmek maksadı ile, İstanbul 'a gelen elçi Jerôme Lasky ile müzâkerelerde bulundu. Sadrâzam üzerinde büyük bir nufûzu olan venedikli Gritti, bu müzâkereleri kolaylaştırmış ve nihâyet Zápolyai 'yi Osmanlılara tâbî bir hukümdar tanıyan anlaşma yapılmış idi (29 şubat 1528). Fakat Lasky 'nin muvaffakiyetinden cesâret alarak, Ferdinand 'ın gönderdiği elçiler (Hobordansky ve Weichselberger, İstanbul 'a muvasalâtları 29 mayıs 1528), İbrâhim Paşa 'dan aynı müsâadekârlığı göremediler; bil'akis, sadrâzam, onların kendisine verdiği ve Ferdinand 'ın Osmanlı devletinden iâdesini talep ettiği memleketlerin listesini görünce, İstanbul 'un da istenmediğine hayret ettiğini bildirerek, müzâkereyi kesti ve elçileri, Viyana muhâsarası ile neticelenen sefe-

re kadar, 9 ay mevkûf tuttu. Dördüncü sefer-i hümâyûna çıkılmazdan önce, pâdişah, sadrâzamına büyük itimadının yeni bir delîli olmak üzere, geniş salâhiyetler ihtivâ eden ser-asker berâtını (şâban 935 başları = 11 nisan 1529 tarihli ve Celâl-zâde Mustafa Çelebî 'nin yazdığı bu berât için bk. Feridun Bey, *Münşaât*, I, 544 v.dd.) vezîrler, ulemâ, devlet erkânı ve kapıkulu huzûrunda ve mûtad hilâfına yedi sancak ile, bir çok ihsanlardan başka, hâslarını 3.000.000 akçeye çıkardı ki (Peçevî, I, 129 v.d.), İbrâhim Paşa 'nın bunu bile azımsadığını ve vaktiyle Fâtih Sultan Mehmed 'in sadrâzam Mahmud Paşa 'ya 40 yük akçeli hâslar verdiğini ileri sürdüğünü, fakat, Kanunî Sultan Süleyman 'ın buna cevâben — „Onlar Kostantiniye fethine muvaffak olmuşlardır... Bâhusus bizim onlara oygünmek haddimiz değildir" — dediğini bildirmektedir. Sefer esnâsında, Sofya 'dan itibâren, yine Rumeli kuvvetleri ile öncü olduktan sonra, Belgrad 'da orduy-i hümâyûna mülâkî olan ve Mohac 'da da arz-i tâzimâta gelen macar kıralı Zápolyai 'yi karşılayan (14 zilkâde = 20 temmûz) İbrâhim Paşa, Budin 'in beş günlük bir muhâsarayı müteâkip, Avusturya kumandanlarından teslim alınmasını te'min etti [bk. mad. BUDİN]. Viyana 'nın muhâsarasında vezîr-i âzamın ordugâhı, Anadolu kuvvetlerinin solunda, Saint-Marc mevkiinde ve Wienerberg sırtlarına kadar olan kısımda, ocaklar kapısına karşı idi. O, muhâsara boyunca, tebdil-i kıyâfet ile sûrların etrafını dolaşıyor, hücûm sırasında askerî teşcî için fevkalâde gayret gösteriyordu. Fakat, zahîrenin ve mühimmâtın kifâyetsizliği, mevsimin müsâadesizliği başlayınca, İbrâhim Paşa, Rumeli beylerini toplayıp, onların —"... bî-vakt oldu ve hem kahttır, seferden dönülmek münâsiptir" (krş. *Rûz-nâme*, 9 safer 936 = 12 teşrin I. 1529, *göst. yer.* s. 574) yolundaki mütâlealarını alınca, 2 gün sonra muvaffakiyetsizlik ile neticelenen kat'î bir hücûm yaptırdı ve bunun üzerine muhâsara kaldırıldı (tafsilât için bk. zikredilen Osmanlı kaynakları ve Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungerns mit den Osmanen*, Wien, 1899). Sadrâzamın bu münâsebetle Viyana kumandanına gönderdiği mektup dikkate şâyândır; o, italyanca yazdığı mektupta, —„... Biz sizin beldenizi almağa gelmedik, kıralınızı bulamadığımız için, kale halkına aman verip, evlâdı ve malları ile affettik" — demekte, müslüman esirlere bilmukabele iyi muâmele etmelerini istemekte idi (krş. *Rûz-nâme, göst. yer.*; Labach 'a atfen Hammer, *ayn. esr.*, s. 94; bazı garp tarihçilerinin, ezcümle Robertson 'un, muhâsaranın kaldırılmasında İbrâhim Paşa 'nın hiyânetini göstermelerinin tarihî hakikate uymadığı hakkında bk. Hammer, *göst. yer.*; Ahmed Refik, *Birinci Viyana muhâsarası*, İstanbul, 1324, s. 137 v.d.). Dönüşte Rumeli kuvvetleri ile ardcı kalan İbrâhim Paşa, daha evvel Pérényi 'den alınmış olup da, o zamana kadar yanında muhâfaza ettiği Macar mukaddes tâcını Rakos ovasında (Peşte yakınında) devlet erkânının önüne koydu; sonra da Gritti ve macar büyükleri vâsıtası ile, Zápolyai 'ye gönderdi. Bütün macarlara Kıral Yanoş 'a itâat etmelerini tavsiye eyledi (Szekfü, *Magyar Törtênet*, Budapeşte, 1939, III, 23). Ertesi sene, Ferdinand 'ın, ikinci bir elçilik hey'etini (Nicolas Jurisics ve Jeosephe de Lamberg) kabûl eden sadrâzam (ilk mülâkat 25 teşrin I. 1530), onlara oldukça mağrurâne hitap etmiş, pâdişahın Ferdinand 'ı aramak için sefere çıkmış olduğunu, onu Budin 'de bulamaması üzerine, Viyana 'ya gidildiğini, Beç kıralının dâimâ Osmanlıların önünden kaçtığını, pâdişahın bendesi olan Yanoş 'u Macaristan kıralı yaptığını, hukümdarının iki defa silâhı ile fetholunmuş bulunan Macaristan 'ı Avusturya 'ya iâde etmesinin imkânsız olduğunu bildirmişti (tafsilât için bk. Jurisics ve Lamberg 'in raporlarına atfen Hammer, *ayn. esr.*, trk. trc., V, 104 v. dd.). İki taraf görüşlerinin te'lif edilerek, bir anlaşma zemini bulunamaması, diğer taraftan İstanbul 'da müzâkereler cereyan ediyorken Ferdinand 'ın bir kumandanının Budin 'i muhâsaraya kalkışması, Avusturya 'ya karşı yeni bir seferin açılacağında şüphe bırakmıyordu. Tarihlerimizin „İspanya kıralı kasdine İstanbul' dan hurûc" olarak bahsettikleri bu „Alaman sefer-i hümâyûnu" 1532 'de yapıldı ve İbrâhim Paşa'nın uhdesine bu defa da, serdarlık ile birlikte, her seferden dönüşte bıraktığı, Rumeli beylerbeyiliği tekrar tevcih edildi. Bu beşinci seferin, şüphesiz ki, en mühim hâdisesi Avusturya hudûdundaki Köseg (mac. Köszeg, alm. Güns) kalesinin muhâsarası idi. Bu sırada sadrâzam, kaleyi büyük bir cesâret ile müdâfaa eden ve evvelce elçilik ile İstanbul 'a gelmiş bulunan Jurisics 'e bir kaç defa teslim teklif etmiş, müteaddit hücûmlara da mahsûrlar şiddet ile mukavemet göstermişti. Nihâyet müdâfîlerin yarı-yarıya zâyiâta uğradığını, mühimmâtın da kalmadığını gören kale kumandanı, İbrâhim Paşa 'nın son defaki teslim teklifini kabûl ederek, türk ordugâhına gelmiş ve onunla, Budin kıralına itâati şartı ile yerinde ibka olunması ve kendisine bir sancak ihsan edilmesi esâsı üzerine, bir anlaşma yaparak, Köseg 'in sembolik bir şekilde teslimini kabûle râzı olmuş idi (*Rûz-nâme*, „26 muharrem 939 = 28 ağustos 1532", *göst. yer.*, s. 581; Jurisics 'in raporlarına atfen Hammer, *ayn, esr.*, V, 114 v. dd.). Şarlkent 'i bulmak ihtimâli görünmeyince, akın-

cılara düşman memleketinde geniş mikyasta yağma ve talan yaptırılmış, mevsim ilerilediği için orduya, İstirya'da bir cevelân yaptıktan sonra, avdet emri verilmişti. Bu esnâda İbrâhim Paşa'nın pâdişahtan ve ordunun kısm-i küllîsinden ayrılarak ardcı kaldığı, sonra Pojega (mac. Pozsega) istikametinde ilerilediği görülmektedir. Lugowitz'de bulunduğu sırada, André Stadler isminde bir esir ile Ferdinand'a İtalyanca bir mektup gönderdi ve bunda, Şarlkent'i bulamayan pâdişahın dönmek mecbûriyetinde kaldığını oldukça müstehzî bir lisan ile, bildirdi (Hammer, *ayn. esr.*, s. 122 v.d.). Daha sonra, Belgrad'da pâdişaha mülâkî oldu ve birlikte, 18 teşrin II.'de, İstanbul'a döndü. 1533 senesi iptidâlarında İstanbul'a yeni bir Avusturya elçisi (Köseg müdâfii Jurisics'in kardeşi Jerôme de Zara) geldiği vakit, evvelâ İbrâhim Paşa, sonra da pâdişah tarafından kabûl edildi (14 kânun II.). İlk temâslar, sâdece, Ferdinand'ın itâatine alâmet olmak üzere, Estergon (mac. Esztergom, alm. Gran) kalesinin anahtarlarını göndermesine kadar, bir mütâreke ile neticelendi. Bu şart tahakkuk edip de, elçinin oğlu (Vespasien de Zara) anahtarları getirince ve kıraliçe Mari'nin ve imparatorun elçisi olarak, Cornelius Dupplicius Schepper İstanbul'a gelince, müzâkerelere başladı. Daha eveel Budin'den gelerek, sadrâzamın emri ile Jerôme ile temâsa geçen Gritti'nin de katıldığı ve İbrâhim Paşa ile elçiler arasında vukû bulan bu müzâkereler, 27 mayıstan itibâren 14 temmûza kadar, müteaddit celseler devam etti. Bu müzâkerelere âit elçilerin raporları XVI. asrın diplomatik münâsebetlerine âit olduğu kadar, İbrâhim Paşa'nın o sıradaki fikir, zihniyet ve karakterini göstermesi bakımından da çok ehemmiyetlidir. O, devletin kudret ve azametini elçilere izah ettiği gibi, geniş salâhiyetinden bahsetmiş ve — „Her şey, sulh, servet, kuvvet benim elimdedir, pâdişahımın iki mührü vardır ki, biri kendisinde, diğeri bende bulunur, kendisi ile benim aramda bir fark olmasını istemez, devleti ben idâre ederim; pâdişah bir şey ihsan etmek istediği zaman, ben bu kararı tasdik etmezsem o yapılmaz" — demişti. Diğer bir konuşma sırasında, Şarlkent'in, Macaristan Ferdinand'a verildiği takdirde, Andrea Doria'nın bir müddet evvel zaptettiği Koron'un iâde edileceği yolunda, Cornelius vâsıtası ile gönderdiği habere karşı da, — „Koron o kadar ehemmiyet verilecek bir yer değildir; onun gibi bizim binlerce kalemiz vardır. Burayı harp ile geri almağı tercih ederiz. İstediğimiz vakit onu yakabiliriz de ..." — cevabını vermişti. Kezâ, Avrupa siyâsetine dâir oldukça vâkıfâne mütâlealarda bulunmuş, elçilerden Fransa ile İspanya'yı mukayeseye yarayacak bâzı şeyler sormuş ve Şarlkent'in yazdığı mektubu tenkit ederek, — „Şarlkent kardeşi Ferdinand ile efendimi bir tutuyor, kardeşini sevmekte hakkı vardır; fakat, bu suretle hareket ona yakışmaz, efendimin, arâzi ve nüfus itibârı ile, Ferdinand'dan daha kudretli ve daha zengin sancak beyleri vardır. Meselâ Jurisics'in akrabâsından olan Kara Âmid sancak beyi Beç kıralından ziyâde arâzi ve reâyâya mâliktir" — şeklinde beyânatta bulunmuş idi. Mamafih, 22 hazîranda yapılan müzâkerede sadrâzam, sulhe müsâade edildiğini, Ferdinand'ın Macaristan'da elinde bulunan yerlere sâhip olabileceğini, anlaşmanın, Ferdinand'ın sâdık kaldığı müddetçe, mer'î olacağını, pâdişahın Ferdinand ile Zápoliyai'nin aralarında akdedecekleri tesviye şeklini tasdik hakkını muhâfaza ettiğini, hudûdun tesbiti işinin de Gritti'ye tevdî edildiğini bildirdi. Ferdinand'ı pâdişahın oğlu ve İbrâhim Paşa'nın kardeşi add ve telâkkî eden bu anlaşma, Avusturya ile yapılan ilk muâhededir ve İbrâhim Paşa'nın hayatında en yüksek ikbâl noktası gibidir (Schepper'in raporları için bk. Gévay, *Urkunde und Aktenstücke..*, cüz VI ve *Missions diplomatique de Corneille Duplicius de Schepper* (*Scepperus*), *Mém. de l'Acad. roy. des sciences.... de Belgique*, XXX, 1857).

Safevîlerin hâkim olduğu İran ile Osmanlı devleti arasında, Bagdad, Bitlis ve Azerbaycan vâlilerinin takındıkları tavır sebebi ile, bir harbe karar verilince, İbrâhim Paşa, yine ser-asker unvanını alarak, 8 rebiyülâhır 940 (27 teşrin I. 1533)'ta, Bitlis'e müteveccihen, İstanbul'dan hareket etti (İbrâhim Paşa'nın İzmit ve İznik'ten zevcesi Hadice sultana gönderdiği mektuplar için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5860; Çagatay Uluçay, *ayn. esr.*, mektup nr. 2,3). Yolda iken Bitlis hâkimi Şeref Bey'in mağlûp edildiği haberi gelince, hukûmetini, devlete itâatini bildiren oğlu Şams al-Dīn'e verdi. Musul'da toplanmasını emrettiği Süleyman Paşa'dan gelen ve şâhın Horasan'da bulunduğunu bildiren, Bagdad vâlisi Mehmed Han ile Musul beyi Seyid Ahmed Bey v.b. hakkında mâlumât veren, serdârın da Haleb'de kışlamasının münâsip olacağını tavsiye eden mektup üzerine (bu tarihsiz vesika için bk. Başbakanlık arşivi, Fekete tasnifi, nr. 121) kışı Haleb'de geçirdi ve bu sırada Azerbaycan'ı „Beylerbeylik tarikı ile" Ulama Paşa'ya verdi ve onu, Kürdistan ümerâsı ile birlikte, önceden Tebriz taraflarına gönderdi. Diğer taraftan da, iranlıların elinde bulunan bâzı hudut kalelerinin (ʿĀd al-Cavāz, Erciş, Ahlat, Bayezid, Van) sulhen fetholunması husûsunda bir takım tedârikler gördü. Bu

esnâda, bir aralık, kendisini ziyârete gelen Barbaros Hayreddin Paşa'yı da kabûl eden (buna âit bir haberi zevcesine bildiren mektubu için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 12.316) serdar, 22 ramazan (6 nisan 1534) da Haleb'den Diyarbekir'e hareket etti (Bagdad ahvâli hakkında Tedmür nâibine gönderilen hukme cevâben, Bagdad vâlisi Tekeli Mehmed Han'ın ve Şah Tahmasp'ın ahvâlline âit Kaytmış imzâlı bir arîza için bk. Başbakanlık arşivi, Fekete tasnifi, nr. 129; İbrühim Paşa'nın Diyarbekir taraflarına hareketi hakkında zevcesine yazdığı mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5860; Çagatay Uluçay, *ayn. esr.*, nr. 6) ve pâdişaha da zilkâde iptidâsında (mayıs ortaları) Diyarbekir'e müteveccihen hareketinin münâsip olacağını bildirdi (krş. Topkapısarayı arşivi, nr. 11.997). Daha sonra, Diyarbekir'den hareket ile, bahis mevzûu olan kaleleri ve bir de, kale hâkimi Emir Bey Mahmudî'nin anahtarlarını getirdiği Siyâvan kalesini sulhen ve Şam beylerbeyisi Husrev Paşa vâsıtası ile Osmanlı kuvvetlerine zaptettirerek, câmilerinde pâdişah nâmına hutbe okuttu (zilhicce 940 = hazîran 1534; İbrâhim Paşa'nın bu husûsta pâdişaha yazdığı bir arîza için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 4080). Müteâkiben, şâhın Horasan'da bulunduğunu, Tebriz'i de Mûsâ Sultan isminde birisinin müdâfaa ettiğini öğrenerek ve Ulama Paşa ile Dulkadırlı beylerbeyisi Ahmed Paşa'yı önden göndererek, Azerbaycan'a girdi; Mûsâ Sultan kumandasındaki iranlıların, mâğlûp olarak, firârından sonra, 25 muharrem 941 (6 ağustos 1534)'de Tebriz'i aldı (Tebriz'e iki günlük yolda, Hoy kasabasında iken, Hadice sultandan aldığı mektuba verdiği ve zevcesinin Vâlide Sultan'ın vefatından sonra saraya hangi hâllerde gidebileceği hakkında tavsiyeleri ihtivâ eden mektubu için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5860; Çagatay Uluçay, *ayn. esr.*, mektup nr. 7). Burada kaldığı müddetçe Gîlân ve Şirvan vâlilerinin itâat ve inkıyatlarını kabûl etti; bir taraftan Güvercinlik ve Alıncak kalelerine, diğer taraftan Irak-i Acem'e kuvvetler gönderdi ve fethedilen sancakları müstahaklarına tevcih eyledi (Gîlân hâkimi Muzaffer Han ile Özbeklere, Ubeydullah Han'a, Mûsâ Sultan'ın ilticâsına âit bir çok haberleri ihtivâ eden, kendisinin Bagdad üzerine yürümek niyetinde bulunduğunu ve pâdişahın da kışı Diyarbekir'de geçirmesini muvâfık gördüğünü bildirdiği 10 safer 941 (21 ağustos 1534) tarihli mufassal arîzası için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 4080/2). Çok geçmeden, Şah Tahmasp'ın Horasan'dan geldiği anlaşılınca, İbrâhim Paşa, Sâdâbâd'daki karargâhından hareket ile, Ucan yolu ile, Miyâne üzerine yürüdü; 4 — 5 gün içinde yetişmesi için de, pâdişaha yeni bir arîza gönderdi (12 rebiülevvel tarihli bu yazı için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5278; bu mektup, *Rûz-nâme*'nin, her hâlde, „tâcil gelesiz" diye gönderildiğini bildirdiği haber olsa gerektir; *ayn. esr.*, s. 587). Zâten, askerin — „şaha şah gerek" — diyerek, behemmahâl pâdişahı başlarında görmek istediğini haber aldığı, belki de, ordu kethüdâsı defterdar İskender Çelebî ile sadrâzam arasındaki ihtilâfı öğrendiği için, hazîranda İstanbul'dan hareket etmiş bulunan Kanunî Sultan Süleyman, onun vaziyetini takviye etmek maksadı ile, bir ferman göndermiş ve bunda ezcümle: —„kaymakam-i saltanat ser-asker-i sâmî mertebet vezîr-i âzam-i cenâb-i hilâfet... İbrâhim Paşa... Her ne emr iderse ve ne ki dir ise, benim zebân-i fasîhülbeyânımdan sâdır olmuş kelâm-i dürer-intizâmımdır... Huzûrunda envâ'-i yoldaşlık ve merdânelikte.... bulunmağa sa'y" — edilmesini tasrihe lüzûm görmüş idi (pâdişahın sefer başları 941 tarihli „12 ağustos 1534" ve Kasımçayırı mahallinden gönderdiği ferman için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 2759; İbrâhim Paşa'nın Tebriz civârından kendi el-yazısı ile gönderdiği diğer bir yazı, *göst. yer.*, nr. 5860; Peçevî, *Tarih*, I, 178). Nihâyet 18 rebiyülevvel de (28 eylûl) pâdişah Tebriz'e vâsıl oldu ve İbrâhim Paşa kuvvetleri ile birleşerek, Hemedan yolu ile ve bir çok müşkilât ile, Bagdad'a gittiler (Hemedan'a muvâsalat hakkında Hadice Sultan'a gönderdiği mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5860; Çagatay Uluçay, *ayn. esr.*, mektup nr. 9). Sadrâzam, vâlisi Tekeli Mehmed Han'ın terkettiği Bagdad'ı, önden giderek, mukavemetsiz ele geçirdi (24 cemâziyelevvel 941 = 1 kânun I. 1534). Ordunun Bagdad'da kaldığı dört ay içinde, İbrâhim Paşa ile alâkalı en mühim hâdise, evvelce azline sebep olduğu baş-defterdar İskender Çelebî'nin idâmıdır (8 ramazan 941 = 13 mart 1535; İskender Çelebî'nin idamı hakkında İbrâhim Paşa'nın mührünü taşıyan ve ramazan sonları tarihli şeyhülislâma gönderilen bir tezkire için bk. *göst. yer*, nr. 6697; Bagdad'dan Hadice Sultan'a kendi yazısı ile gönderdiği mektup, aynı yerde, nr. 5860 ve Çagatay Uluçay, *ayn. esr.*, mektup 8; kezâ bu husûsta bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., T. Y. nr. 5959, 32. vâkıa). İbrâhim Paşa nisan 1535 iptidâsında, pâdişah ve ordu ile birlikte, Bagdad'dan hareket ile, bir defa daha Tebriz'e geldi (bu esnâda, 27 safer 942 = 27 ağustos 1535, zevcesine yazdığı mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5860 ve Çagatay Uluçay, *ayn. esr.*, mektup nr. 10) ve burada bir müddet kalınarak, İstanbul'a avdet edildi

(14 receb 942 = 8 kânun II. 1536; krş. *Râznâme, göst. yer.*, s. 598). Ardeti müteâkip, sadrâzamın İstanbul'da meşgûl olabildiği yegâne iş, Fransa ile, kapitülâsyonlara bir mebde' sayılan ilk muâhedenin akdi oldu (şubat 1536; tafsilât için bk. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I, 255 v.dd.; François Rey, *La protéction diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant* (Paris, 1899), s. 119 v.dd.; Baron de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1864, I, 15 v.d.).

O vakte kadar seleflerinden hiç birine nasip olmayan ve hattâ baleflerinden hiç birinin erişe meyeceği derecede şan ve şerefin en yüksek zirvesine yükselen, kabiliyet ve iktidarı ile de, gerek Osmanlı devletinin umûmî vaziyetine, gerek pâdişahın hatt-i hareketine büyük nisbette te'sir icrâ eden İbrâhim Paşa bu sırada, birden bire, zâhirî bir sebep olmaksızın, sarayda kaldığı bir gece (22 ramazan 942 = 15 mart 1536) boğduruldu (ölümüne «دست لاهوت» tarih düşürülmüştür) ve cesedi gizlice kaldırıldı. Galata'da tersâne arkasında Canfedâ zâviyesi mezarlığında medfûndur (krş. *Ḥadîḳat al-cevāmi'*, I, 28; II, 39). İdâmı hakkında muhtelif sebepler ileri sürülmektedir: Evvelâ, tevâzûdan tecerrüt ederek, hudutsuz bir gurûra düşmesi, pâdişahlara mahsus unvanı alarak, şark seferinden itibâren, Ser-asker Sultan imzâsını atması ve Sultan İbrâhim nâmı ile fermanlar isdarı, bu hâlin ise, Kanunî Sultan Süleyman'ı şüpheye düşürmesi idi. Sâniyen, İskender Çelebî'nin idamında oynadığı meş'ûm rol ile bu kıymetli idâre adamının kaybının sonradan pâdişahı nedâmete sevketmesidir (pâdişahın bununla alâkalı bir rüyâsı hakkında bk. Âlî, *ayn. esr., göst. yer.*). Üçüncü olarak, Irakeyn seferi esnâsında, Paşa'nın lüzûmsuz israfâtta bulunması, 80.000 dinar sarfiyâtın pâdişah tarafından şüpheyi câlip görünmesi ve nihâyet, „hilâf i şer' ve kanun bâzı husûsa cür'et ve ikdâmı" ve mukaddesâta karşı son zamanlarında gösterdiği kayıtsızlık ve lâübâlîlik başlıca sebeplerdir (tafsilât için bk. Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Ṭabaḳāt al-mamālik* ..., var. 220 v.d.; Lala Mustafa Paşa'nın, İbrâhim Paşa'nın oda başlığı sırasında efendisinin ayağını yıkadığı suyu içtiği v.b. buna benzer hareketi hakkında söyledikleri için bk. Âlî, *ayn. esr., göst.* yer.; İbrâhim Paşa'nın lalasının cinâyetlerinin sadrâzamdan korkularak, cezâsız bırakılmakta olması sebebi ile, bizzat pâdişah tarafından teftişini ricâ eden bir arîza için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 6641). Diğer taraftan, İbrâhim Paşa'ya tevecc ühü olan Vâlide Hafsa Sultan'ın vefatı, şehzâde Mustafa'yı iltizam ettiği için, Hurrem Sultan'ın sadrâzam aleyhinde pâdişah üzerinde te'sir icrâsı ve nihâyet İbrâhim Paşa'nın diğer zevcesi Muhsine Hatun sebebi ile, Hadice Sultan'ın kıskançlığı gibi sebepler de zikredilmektedir (Muhsine Hatun'un Edirne'de iken İbrâhim Paşa'ya gönderdiği tarihsiz bir mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 5878).

İbrâhim Paşa'nın, Hadice Sultan'dan âkıbeti mâlûm olmayan, Mehmed Şah isimli bir oğlu vardır ki, bütün mektuplarında onu „kurretü'l-uyûn, gonce-i gülistân, bülbül-i gülzâr" olarak tavsif ve ona hasretini ifâde etmekte idi. Sonradan, müslüman olarak, Yunus adını alan babası ile annesini memleketinden getirtmiş, babasını Epir'de bir sancak beyi yapmış idi. Sarayda da iki kardeşi bulunuyordu (P. Bragadino ve Marco Minio'nun 1526, 1527 tarihli raporları için bk. Albéri, *Relazioni* ..., *göst. yer.*). Katlinden üç sene evvel, Muhsine Hatun'un onun nâmına yaptırdığı Kumkapı câmii ve bitişiğindeki zâviyesi ile Galata'da eski Yağ-kapanı câmii, Mekke, Selânik, Hezargrad ve Kavala'da câmi, imâret, mektep, medrese, dârülhadîs, tâbhâne, hamam, çeşme, sebil ve bâzı kasabalarda mescid, tekke ve zâviyeleri ve bunların mükemmel vakıfları mevcut idi (*Ḥadîḳat al-cevāmi'*, *göst. yer.*; Atâ, II, 17; Mekke'deki evkafı için tanzim edilen 22 muharrem 939 tarihli vakfiye için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 7037; Hezargrad'daki câmi, dârüttâlim ve bunlara vakfettiği Niğbolu livâsındaki yerler için divan kâtibi Mehmed b. Kara Üveys mârifeti ile ve evâil-i rebiülevvel 940 tarihli vakfiye için bk. *göst. yer.*, nr. 7029; Filibe'deki ahırları v. b. için evâil-i ramazan 933 tarihli mektubu ve diğer bir vesîka için bk. *göst. yer.*, nr. 6688/6698, 10264). At-meydanı'ndaki muhteşem sarayı (bu sarayın bir aylık iâşe masrafını 18.358 akçe gösteren bir vesika için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 6107; Ser-asker Sultan olarak zikredilen Paşa'nın katlinden bir ay önce, 19 şâbân 942, mücevherâtı defteri için bk. *göst. yer.*, nr. 5927, 10023), sonradan acemi oğlanlara tahsis edilmişti. Haliç'te Sütlüce'deki bahçeleri de uzun müddet İstanbul'un mesîreleri olarak kalmıştır (Atâ, *Tarih*, I, 111). Katlini müteâkip derhâl İstanbul'da ve taşradaki emvâl ve emlâki zapt-i defter edilmişti ki, bu münâsebet ile tanzim edilen muhallefât defterlerinden (29 ramazan ve 27 şevvâl 942 ile 945, 946 senelerine âit) At-meydanı'nda, Ayasofya civârında, Gedikpaşa'da, Eyûb'da ve diğer semtlerdeki ev ve emlâkini, râyic fiatları ile, Silivri'de Kulkallı köyündeki çiftliğini, Filibe'de satılan davarlarını v.b.'ni biliyoruz (krş. Başbakanlık arşivi, mâliyeden müdevver vesâik, nr. 187). (

Bibliyografya: metinde gösterilenlerden başka bk. Viyana mûhasarası vesilesi ile bir şâirin İbrâhim Paşa'ya yazdığı medhiye ve düşürdüğü tarih (*Asafâ görüp hücûmun Lîh-ü Nemçe Râs u Ceh — didiler tarihüni „çâk gele Rimpâp üstüne"* :936) Topkapı sarayı arşivi, nr. 12071; Zápolyai'den gelen mektup sûreti, Topkapısarayı arşivi, nr. 3942; Ferdinand'ın müşâvirlerinden birinin sadrâzama mektup sûreti, *göst. yer.*, nr. 3929; Şarlken'den İbrâhim Paşa'ya mektup sûreti, *göst. yer.*, nr, 6371; Eflâk voyvodası Petri (Petru dela Argeş)'nin Leh kıralına karşı hareketi ve tatar askerinin gönderilmesi husûsunda İbrâhim Paşa'ya mektubu (ağustos 1534), *göst. yer.*, nr. 4701; Venedik elçisinin bir iş hakkında sadrâzama yazdığı mektup, Başbakanlık arşivi, Fekete tasnifi, nr. 86; Mekke şerîfine Mekke'de büyük bir konak ile Merve yolunda iki dükkân verildiğine dâir İbrâhim Paşa tarafından verilen ve üstünde şâfi'î müftisi Ahmed Muḥib al-Dîn imzâsı ile tasdik edilmiş arapça temliknâme, (Topkapısarayı arşivi, nr. 9524); Macaristan seferinde (1526) epey hizmeti görülen İbrâhim Paşa kethüdâsı Hasan Ağa'ya Kasım Paşa'nın tezkiresi mûcibince verilen tımar hakkındaki ferman (17 rebiyülâhır 933, *göst. yer.*, nr. 3816); İbrâhim Paşa'nın „hâtim hatem ve güzin bende-i Han Sultan Süleyman Şah İbrâhim" ibâreli mührünü hâvî ve vezîrlerden birine gönderdiği bir mektup, *göst. yer.*, nr. 3399; Mısır'da sâkin ve muâfiyet iddiasında bulunan birisinin İbrâhim Paşa'ya verdiği (15 cemâziyelevvel 931) arapça arz-i hâl, *göst. yer.*, 10817; Şam'da Sâlihiye ahâlisinden 'Ammâr b. Şayḫ Ḳāsim tarafından ve Belak nâhiyesi çiftçileri tarafından muhtelif şikâyetleri hakkında İbrâhim Paşa'ya verdikleri arapça arz-i hâller, (*göst. yer.*, nr. 11958, 11962); İbrâhim Paşa tarafından İran ümerâsından Menteş Sultan'a gönderilen mektuplar (*göst. yer.*, nr. 6317, 6550); Irakeyn seferinde İbrâhim Paşa hâzînesinden alınıp, Rumeli beylerine ve subaşılarına borç olarak verilen paranın defteri (*göst. yer.*, nr. d. 3012); İbrâhim Paşa'nın 1530 sıralarında Rumeli'deki hâsları ve emlâki için bk. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsındaki has mukataa, mülk ve vakıflar* (İstanbul, 1951), s. 75; bk. kezâ, Başbakanlık arşivi, 370 numaralı tapu defteri, s. 102, 112; İbrâhim Paşa sarayına âit ihrâcat muhâsebe defteri, Başbakanlık arşivi, Ali Emîrî tasnifi, Kanunî devri (960), nr. 22; İbrâhim Paşa sarayı yerinde XVIII. asırda (1130) yapılan boyahânelerin masârifât, müfredat defteri, Topkapısarayı arşivi, nr. 4959; Nusûh Matrakî, *Beyân-i menâzil-i sefer-i Irâkeyn*, Üniv. kütüp., TY, nr. 5964; Âlî, *Maḥāsin al-adab*, Üniv. kütüp., TY, nr. 2686, var. 24; *Tevârih-i âl-i Osmân*, Üniv. kütüp., TY, nr. 2438; Sarı Abdullah Efendi, *Dustūr al-inşā*, Üniv. kütüp., TY, nr. 3110, var. 277 v.d.; Solak-zâde, *Tarih*; Osman-zâde Tâ'ib, *Ḥadiḳāt al-vuzarā*; Gionio, *Cose de Turchi* (Venedig, 1551); Geuffroy, *Briefve description de la Court du Grand Turc* (Paris, 1546); Guillaume Postel, *De la République des turcs* (Poitiers, 1560), s. 48—61; Rabi Moysem Almosnino, *Extremos y Grandelas de Constantinople* (Madrid, 1638), s. 104—129; Zinkeisen (II—111, 70—80); *Wien türkische Belagerung von jahre 1529* (Pst., 1829), s. 174. (M. Tayyib Gökbilgin.)

İBRÂHİM PAŞA. İBRÂHİM PAŞA, DÂMÂD (? — 1601), Sultan Mehmed III. zamanında sadâret makamını üç kere işgâl ederek, Murad III.'ın kızı Ayşe sultan ile izdivacından dolayı Dâmâd ve Kanije kalesinin fâtihi olması itibârı ile de, Kanije fâtihi unvanları ile meşhûr Osmanlı sadrâzamıdır.

Aslen bosnalıdır (Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1281, II, 284; Osman-zâde Tâib, *Ḥadiḳat al-vuzarā'*, İstanbul, 1271, s. 45). Onun kanijeli olduğu hakkında İsmâil Hakkı Uzunçarşılı tarafından verilen mâlûmâtını (bk. *Osmanlılar zamanında kullanılmış mühürler hakkında, Belleten*, Ankara, 1940, IV, 16, 508), müellifin kaynak göstermemesi ve bütün araştırmalarımıza rağmen, böyle bir kayda tesâdüf etmediğimiz cihetle, şimdilik şüphe ile kabûl edilmesi lâzımdır. İbrâhim Paşa, 938 (1531) tarihinde devşirilerek, Enderûn-i hümâyûnda yetiştirilmiş ve yavaş yavaş temâyüz ederek, Murad III.'ın cülûsu esnâsında, rikâbdarlığa kadar yükselmişti. Cülûsu müteâkip vuku bulan tebeddülâtta 982 (1574)'de silâhdarlığa ve oradan (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Hamidiye kütüp., nr. 914, 545b) rebiyülevvel 988 (nisan 1580) tarihinde, yeniçeri ağalığına getirildi (Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 158). Hammer (*Devlet-i osmâniye tarihi*, trc. M. Ata, İstanbul, 1332, VII, 92), onun sarayda en son vazifesinin mîrâhorluk olduğunu kaydeder. Bir müddet sonra, 989 (1581)'da, Rumeli beylerbeyiliğine tâyin olundu. Zilkâde 990 (teşrin II. 1582) tarihinde, Murad III.'ın kızı Ayşe Sultan ile nişanlandı ve kendisine vezâret pâyesi tevcih olunarak, kubbe vezîrleri arasına girdi (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 170). 991 (1583)'de Mısır vâlisi Mürteşî Hasan Paşa'nın Mısır'da irtişâ ve i'tisâf ile meydana getirdiği karışıklıkları gidermek ve Mısır vâridâtını yeniden

tanzim etmek üzere, Mısır vâliliğine tâyin olunmuştur (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 171 v.d.). Bir sene beş ay sonra Lübnan'da devam etmekte olan dürzî isyânını tenkil vazifesi kendisine verilmiştir. Bu isyânı bastıran İbrâhim Paşa, bâzı kaynakların ifâde ettikleri gibi, Suriye'ye Şam vâlisi olarak değil, geniş salâhiyetle, serasker olarak, gitmiştir.

Dürzî isyânının bastırılmasından sonra, Mısır ve Lübnan'da elde ettiği serveti ve ganâimi, Trablusşam limanında Kılıç Ali Paşa donanmasına tahmil ve 28 ramazan 993 (27 temmûz 1585)'te İstanbul'a getirerek, Osmanlı tarihlerinde „pîşkeş-i azîm" diye tavsif olunan Mısır ve Lübnan hediyelerini ve Mısır'da İbrâhim isminde bir ustaya imâl ettirdiği tahtı pâdişaha takdim etti (bu hediyeleri Selânikî kısaca saymaktadır; *ayn. esr.*, s. 195). Murad III. ona, bu hizmetlerine mukabil, vezîr-i sânî pâyesini tevcih etti.

İbrâhim Paşa, dâmâd olması hasebi ile, Murad III.'ın üzerinde yalnız kendisinin te'sir icrâ edebileceği kanâatinde idi. Bu sebeple pâdişahın nezdinde büyük bir nufûza mâlik olan müsâhib Maraşlı Mehmed Paşa'yı kendisine rakip addetmişti; bu esnâda, paranın kıymetinin düşürülmesi üzerine baş-gösteren yeniçeri isyânından, rakibine karşı, faydalanmağı düşünmüş ve âsî askeri, müsâhib Mehmed Paşa aleyhine, teşvik ederek onun ve defterdar Mahmud Efendi'nin katline muvaffak olmuş idi. Fakat isyânın sebep ve müsebbiplerini araştıran pâdişah, diğer emsâli ile berâber, İbrâhim Paşa'yı da azletti. Bu hâdise ile Dâmâd İbrâhim Paşa Murad III.'ın ölümüne kadar devam edecek olan bir menkûbiyet devresine girmiş oldu. Kılıç Ali Paşa'nın vefatı üzerine, pek kısa bir müddet için, kapudan-i deryâlığa getirilmiş olması (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fi asfār al-bihār*, İstanbul, 1321, s. 140), onun nekbet devresinin hitâma erdiğine delâlet etmez; çünkü devlet işlerinde eski nufûz ve itibârını te'min etmeğe muvaffak olması ancak Mehmed III.'in cülûsu ile mümkün olmuştur.

Cülûsu müteâkip yapılan tebeddülâtta, Dâmâd İbrâhim Paşa, vezîr-i sâlis pâyesi ile, tekrar kubbe altına alındı (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 15). Bundan sonra kayın validesi Safiye Sultan'ın himâyesi altında yavaş-yavaş teferrüd etti. 17 şâbân 1003 (29 nisan 1595) tarihinde, sadrâzam Ferhad Paşa'nın Eflak seferine çıkması üzerine, vezîr-i sânî pâyesi ile sadâret kaymakamlığına getirildi ve bu vazifede iken Ferhad Paşa'nın rakipleri ile birleşerek, onun azlini veya katlini te'mine çalıştı, bunda da muvaffak olarak, Ferhad Paşa'yı evvelâ azl ve sonra da katlettirmek imkânlarını elde etti (Hasanbey-zâde, *Tarih*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 987, 299b v. dd.). Âlî (*ayn. esr.*, 445a v.d.) İbrâhim Paşa'nın, Ferhad Paşa'nın katli hâdisesinde bir rolü olmadığını zikrederek, Ferhad Paşa'ya karşı Koca Sinan Paşa'nın, Cigala-zâde Yusuf Paşa ve valide sultan ile kapı-ağalarının müştereken çalıştıklarını kaydediyor. Hâlbuki İbrâhim Paşa'nın sadâret kaymakamı olması ve valide sultan ile olan sıhriyet ve münâsebetleri nazar-i itibâre alınırsa, onun bu vak'adaki iştirâk derecesini anlamak mümkün olur.

İbrâhim Paşa'nın, sebepsiz olarak, Ferhad Paşa'yı ortadan kaldırmak arzusu, onun yine pâdişah nazarından, bir müddet için, düşmesine sebep oldu. Bundan dolayı, ikinci vezîr olmasına rağmen, sadârete tâyin olunmadı. Nihâyet Sinan Paşa'nın 6 şâbân 1004 (4 nisan 1596) tarihinde ölümü üzerine, ertesi gün pek çok zamandan beri arzu ettiği sadâret makamına nâil oldu (Peçevî, *ayn. esr.*, II, 190). Dâmâd İbrâhim Paşa sadârete tâyin olununca, Koca Sinan Paşa'nın hazırlamakta olduğu Avusturya seferi işleri ile meşgûl olmağa başlayarak, bir taraftan Osmanlı ordusunu pâdişahın da iştirâk edeceği bu sefere göre tertip ve diğer taraftan devletin bütün vâridat menbâlarını evkaf ve emânetlerini birer vezîre teftiş ettirerek, kanun ve nizam hilâfında hareket edenleri şiddetle cezâlandırdı. Bu arada İstanbul'da da emniyet tedbirleri aldırarak, sefahat yerlerini kapatıp müskirat satışlarını yasak etti (Hammer, *ayn. esr.*, VII, 209).

Belgrad'a hareket ederek, serhad kuvvetlerini yeniden tanzime çalıştı. Bundan sonra, Salankamin civârında yapılan bir toplantıda, ordunun hangi tarafa yüklenmesi bahis mevzûu olunca, İbrâhim Paşa Eğri (Erlau) kalesinin askerî mevkii ve mâdenlere civâr olması dolayısı ile, maddî kıymetini belirterek, seferin bu kale üzerine yapılmasını teklif etti ve bu teklif ekseriyet tarafından kabûl olunarak, ordu Eğri kalesi üzerine hareket etti (Mustafa Safî, *Zubdat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, Veliyüddin Ef. kütüp. nr. 2428, 244b; Eğri kalesinin muhâsarası ve fethi husûsunda bk. mad. EĞRİ). Fethi müteâkip kalenin tâmir ve termiminde ve mülkî teşkilâtının yapılmasında İbrâhim Paşa'nın göstermiş olduğu gayret zikre şâyândır (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1928, VII, 178 v.d.).

Eğri'nin düşmesini tâkip eden günlerde, Archiduc Maximilian ve Sigismond Batory kumandasında kuvvetli bir macar ve Avusturya ordusunun yaklaşması üzerine, Ca'fer Paşa'nın öncü kuvvetlerini ileri sürdü ve diğer taraftan Osmanlı ordusunun aslî kuvvetlerini Eğri civarından çıkararak, meydan muhârebesine elverişli Haçova (Kereszte) mıntakasına indirdi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 84) ve Eğri kalesini kâfî mikdarda tahkim ettikten sonra, 1 rebiyülevvel 1005 (23 teşrin I. 1596) günü, ilk harekâta başladı ve bunu tâkip eden günlerde düşman kuvvetlerini esâs hatlarına çekilmeğe mecbûr etti. Nihâyet 5 rebiyülevvel 1005 (26 teşrin I. 1596) günü Haçova meydan muhârebesi, düşmanın taarruza geçmesi ile, başladı.

En mühim kaynaklara göre, yine İbrâhim Paşa'nın muvaffakiyetle idâre ettiği ordu gâlip gelerek Avusturya ordusu muhârebe meydanında 50.000 (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 92; Hammer, *ayn. esr.*, VII, 219) ilâ 120.000 (Kara Çelebî-zâde Abdül'azîz, *Ravżat al-abrār*, Kahire, Bulak, s. 482) telefât vermişti. Türk şehidlerinin mıkdarı ise, 30.000 (Evliya Çelebî, *ayn. esr.*, s. 182) raddelerinde idi. Haçova meydan muhârebesinde gâlibiyeti kimin te'min etmiş olduğu hakkında, muhârebenin vukûu tarihinden beri, münâkaşalar cereyan etmektedir [bk. mad. HAÇOVA]. Mamafih bu esnâda, Sinan Paşa, zaferin gâlibi iddiası ile, pâdişahtan sadâreti talep ediyor ve onun bu arzusunu Hoca Sâdeddin Efendi, Gazanfer Ağa ve Türk Ahmed Ağa'lar destekliyordu. Pâdişah, muhârebenin tevlit ettiği heyecan içinde, Sinan Paşa'nın bu arzusunu kabûl ettiğini kendisine bildirdi. Fakat, İbrâhim Paşa'dan mührü almadığı için, o da sadrâzam olarak vazifesine devam ediyordu. Bu hâl ertesi sabaha kadar devam etti. Pâdişah, lüzûmsuz yere sebep olduğu vaziyetten pişman olmuş ise de, etrafındakilerin ısrarı üzerine, Dâmâd İbrâhim Paşa'dan sadâret mührünü 6 rebiyülevvel 1005 (27 teşrin I. 1596)'te aldırarak, Cigala-zâde Sinan Paşa'ya verdi. Dâmâd İbrâhim Paşa'nın mâzûllük müddeti 45 gün kadar sürer. Haçova muhârebesinden dönüş esnâsında, ordu Harmanlık (Çermenlik) mevkiine geldiği zaman, pâdişah Valide Sultan'dan aldığı bir mektup üzerine, esâsen mizac itibârı ile anlaşamadığı Cigale-zâde Sinan Paşa'yı sadâretten azl ve yerine İbrâhim Paşa'yı 9 cemâziyelâhır 1005 (9 kânun I. 1596) tarihinde tekrar tâyin etti (Peçevî, *ayn. esr.*, s. 206; Hasanbey zâde, *ayn. esr.*, 312b). İbrâhim Paşa ikinci sadâretine, kendisinin azline doğrudan-doğruya veya zımnen te'sirleri görülen şahısları birer sebep ile teb'id etmek sureti ile, başladı (Naimâ, *ayn. esr.*, I, 172). Fakat İstanbul'da Mürteşî Hasan Paşa'nın Valide Sultan'a tekarrüp etmesi ve sadâret makamına tâlip olması İbrâhim Paşa'nın vaziyetini güçleştirmişti. İbrâhim Paşa devlet idâresinde müstakillen hareket etmek istiyor ve Valide Sultan ile saray mensûplarının müdâhalelerine meydan vermiyordu. Saraydaki me'mûrların azl ve tâyinlerini dahi kendi üzerine almış idi. İstanbul'da nufûz mücâdelesi bu şekilde devam ederken, Kırım'da Feth Giray'ın azlolunmasından tahaddüs eden karışıklıklar ve Avusturya üzerine ser-asker tâyin olunan Saturcu Mehmed Paşa'nın tecrübesizliği sebebi ile tevâlî eden muvaffakiyetsizlikler, İbrâhim Paşa'nın vaziyetini sarsmış idi. Nihâyet 23 rebiyülevvel 1006 (3 teşrin I. 1597) günü Dâmâd İbrâhim Paşa'nın azli takarrür etti. Gün geçtikçe, İbrâhim Paşa tarafdarları faâliyetlerini arttırarak, onun tekrar sadârete getirilmesine çalıştılar. Avusturya harplerinin seyr şekli de bunu icâp ettiriyordu. Bu vaziyet karşısında Mehmed III., derhâl serhade hareket etmesi şartı ile, onu 9 cemâziyelâhır 1007 (8 kânun II. 1599) günü sadâret mevkiine getirmeğe mecbûr oldu (Hasanbey-zâde, *ayn. esr.*, 319b). İbrâhim Paşa, üçüncü sadâretinde ilk iş olarak, Mürteşî Hasan Paşa'nın kötü idâresi ile bozulan devlet dâirelerini tanzime, seferden kaçan dirlik ve zeâmet sâhiplerini tecziyeye, ordunun ihtiyaclarını gidermeğe ve vilâyet işlerini düzeltmeğe başladı (Selânikî, *ayn. esr.*, basılmamış kısım, Hamidiye kütüp., nr. 903, 258a v.d.).

Sefer hazırlıklarını ikmâl ettikten sonra, şevvâl 1007 (nisan—mayıs 1599) tarihinde, İstanbul'dan Belgrad'a doğru hareket etti. Edirne'ye vâsıl olduğu sırada, Avusturya ser-askeri olan Saturcu Mehmed Paşa'yı, gayr-i kanunî hareketlerinden dolayı, katlettirdi. 17 zilhicce 1007 (10 temmûz 1599) pazar günü, Belgrad'a girerek, buradan 1 muharrem 1008 (24 temmûz 1599) cumartesi günü, Sava nehri üzerindeki köprüyü geçerek, Macaristan'a girdi. İbrâhim Paşa'nın bundan sonra Estergon üzerine doğru bir yürüyüş yaptığını görüyoruz. Onun bu hareketi bir muhârebe yapmak veya bir kaleyi fethetmek gâyesini istihdaf etmeyip, tamâmiyle serhaddeki kalelerin tâmir, termim, tanzimi ile ve bilhassa, uzun süren muhârebeler neticesinde dağılan veya türkler aleyhine cephe alan yerli halkı tekrar kazanmak için lüzûmlu tedbirlerin alınması ile geçmiştir. (Mustafa Sâfî, *ayn. esr.*, 253a v.d.). İbrâhim Paşa bu yürüyüşü esnâsında, bâzı ufak-tefek müsâdemelerde bulunmuş, Estergon mıntakasında akıncılara akın müsâadesi vermiş ve Vişgrad civârında Veregel palankasını ele geçirmiştir. Nihâyet 26 rebiyülevvel 1008 (15 teşrin I. 1599)'de Uyvar civarında Belgrad'a avdet etmeğe karar vererek, aynı şekilde geriye dönmüştür (bu husûs için bk. Muḥammed b. Muḥammed, *ayn. esr.*, s. 203 v.d.). İbrâhim Paşa'nın bu yürüyüşü esnâsında vukû bulan mü-

him hâdiselerden biri de, Avusturya muhârebelerinin başladığı tarihtenberi ilk defa olarak muhâsım taraflar arasında sulhün te'mini zımnında müzâkerelerin açılmasıdır. Bu husûsta ilk teklifin Avusturya tarafından, Kırım hanı vâsıtası ile, yapıldığı türk kaynaklarınca kaydolunmakta ise de (Naimâ, *ayn. esr.*, I, 221 v.d.; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 123 v.d.), İbrâhim Paşa'nın 30 zilkâde 1007 (24 hazîran 1599) tarihli, Avusturya imparatoruna hitap eden ve muhârebenin sebep ve neticelerini hikâye ederek, harbin Koca Sinan Paşa'nın mes'ûliyetinde olduğunu bildiren nâmesi (Hammer, *ayn. esr.*, VII, 525; Venedik münâsebâtı hülâsası) ile onun sulh temâslarına çok daha evvel başlamış olduğu anlaşılmaktadır. 1008 senesi sefer mevsiminde avusturyalılar ile Vaç ve Estergon civarında iki kere müzâkereye girişilmiş ise de, bir netice alınamamıştır (Hammer, *ayn. esr.*, VII, 235 v.d.).

1008 senesinde Belgrad'da kışlayan İbrâhim Paşa, serhad işlerini düzeltmek ve bilhassa yerli halkı tekrar Osmanlı idâresine ısındırmak meseleleri ile ve Eflak voyvodasını elde etmek çâreleri ile meşgûl oldu ve bütün bu faâliyeti iyi neticeler vererek, Macaristan ahâlisi tekrar eski idârelerine bağlandılar. Eflak voyvodası da ordunun zahîre ve para ihtiyacını gidermeği üzerine aldı (Mustafa Sâfî, *ayn. esr.*, 254b). Sefer mevsiminin gelmesi üzerine, 1008 kurban bayramının ertesinde, Dâmâd İbrâhim Paşa, ordugâhını Belgrad'dan Zemon'a naklederek, Estergon'a yürümek üzere, harekete geçti. Ordu Ösek köprüsü civarına geldiği zaman, Tiryâki Hasan Paşa'nın teklifi üzerine, Belgrad — Budin yolunun kanadına düşen ve her zaman için bir tehlike teşkil eden Kanije kalesinin fethi takarrür etmekle Kanije'ye doğru yürüyüşe geçildi (*Tarih-i Tiryâki Hasan Paşa*, Ali Emîrî kütüp., nr. 187, 1 v.d.) ve sür'atle Kanije civârındaki Küçük-kale ve Palanka da fetholundu. 1 rebiyülevvel 1009 (10 eylûl 1600) tarihinde Kanije önüne gelen Osmanlı ordusu derhâl kaleyi muhâsaraya başladı. Diğer taraftan Kanije içinde esir bulunan türklerin, bir fırsattan istifâde ederek, kalenin cephânesini berhava etmeleri kuşatanların şevk ve gayretini arttırmış idi [bk. mad. KANİJE.]. Mamafih kale müdâfileri teslimi kabûl ve kısa bir müzâkereden sonra 14 rebiyülâhır 1109 (23 teşrin I. 1600) günü Kanije kalesini Dâmâd İbrâhim Paşa'ya teslim ettiler.

Kanije'nin fethi umûmî efkâr üzerinde çok iyi te'sirler icrâ ettiği için, Pâdişah Dâmâd İbrâhim Paşa'yı da, kayd-i hayat şartı ile, sadrâzam tâyin ettiğine dâir gönderdiği ferman ile, tebrik etti ve İbrâhim Paşa bu feth ile Kanije fâtihi unvânını almış oldu.

Dâmâd İbrâhim Paşa serhadde almış olduğu tedbirler ile gerek askerin ve serhad gâzîlerinin, gerek yerli halkın derin sevgisini kazanmış ve bu mıntakada Avusturya harplerinin zuhûrundan beri devam eden âsâyişsizliği bertaraf etmişti. Diğer taraftan Eflak meselesini de müzâkere ve anlaşma yoluna sokmuş ise de, sadâret kaymakamı Hâfız Ahmed Paşa ile şeyhülislâmın anlayışsız faâliyetleri bu meselede tam neticenin alınmasına mâni olmuştur. İbrâhim Paşa 1009 kışında Avusturya ile sulh imkânlarını tekrar araştırmağa başladı. Kanije fethini müteâkip Kuyucu Murad Paşa ve Mehmed kethüdâyı Estergon'a göndererek, müzâkereleri açmak istedi. Burada sefer tedâriklerini de tamamlamağa çalışıyordu. 1010 senesi ilk baharında, karargâhını Belgrad'dan Zemon'a naklettikten pek az sonra, hastalandı ve bir kaç gün devam eden bir rahatsızlığı müteâkip, 9 muharrem 1010 (10 temmûz 1601) salı günü, ikindi namazından bir az önce, vefat etti. Cenâze namazı ordugâhta kılındıktan sonra, naaşı Belgrad'a nakl ve daha sonra İstanbul'a getirilerek, Şehzâde câmiinin caddeye nâzır cephesinde inşa ettirdiği türbesine defnolundu.

İbrâhim Paşa Osmanlı sadrâzamları arasında mühim bir mevkî işgâl etmektedir. Onun âlîcenab, cömert ve gayur bir vezîr, muvaffak bir kumandan olduğunda bütün kaynaklarımız müteferriktirler. Uhdesine tevdî edilen orduları sevk ve idâreyi bilmiş ve bilhassa zemin ve zamana göre aldığı siyâsî tedbirler ile, gerek Lübnan harekâtında ve gerek Macaristan serhadlerinde Osmanlı nufûz ve hâkimiyetini sür'atle ve muslihâne bir şekilde te'sise muvaffak olmuştur. Onun gaddar ve hunriz olduğunu ileri süren Peçevî (*ayn. esr.*, II, 231) ve Hammer (*ayn. esr.*, VII, 156, 237 v.d.) yine kendi ifâdelerinde bu husûsta tezada düşmüşlerdir. İdârî husûsiyeti bakımından o nâmus ve istikameti ile kazandığı şöhretini bütün me'mûriyet kademelerine duyurmuştur. Fikirlerinde sâbit olduğu kadar mâkûl teklifleri kabûlden kaçınmadığı, hayatının tetkikinden, anlaşılmaktadır. Bilhassa Osmanlı ordularında pek az ehemmiyet verilen emniyet tedbirlerini alması ile sevkettiği orduları en tehlikeli vaziyetlerde dahi bozguna uğratmamıştır. Rakiplerine karşı amansız mücâdeleleri onu hayat safhalarında bâzan acı sukutlara mârûz bırakmış ise de, sâhip olduğu dirâyet ve kabiliyet onun devletin en mühim işlerinde bulunmasını intac etmişti. Ayşe Sultan ile izdivacı, bütün ömrünce kendisine bir hâmî ve muâvin olarak Safiye Sultan'ı kazandırmış ise de, çok zaman devletin selâmeti için kayın validesini fedâ etmeyi bilmesi İbrâhim Paşa'nın, devlet için, şahsî arzularından fedâkârlığına güzel bir misâldir. Tahakkuk ettirmeğe gayret ettiği Avusturya sulhü plânları ölümü ile akîm kalmış, fakat Macaristan serhadlerinde kendi yolunu tâkip edecek olan Lala Mehmed Paşa ve Kuyucu Murad Paşa gibi kuvvetli iki devlet adamının yetişmesini te'min etmiştir. Cömert olması hasebi ile servet ve hayrâtı olmadığı zannolunursa da (Tayyarzâde Atâ, *Tarih*, İstanbul, II, 42), Edirne'de ve Suriye'de bâzı vakıf ve hayır eserleri bıraktığı muhakkaktır (*Anîs al-musâfirîn*, Reşîd Efendi kütüp., nr. 616, 18a; Başv., arş., Müh., deft., s. 78 ve Topkapısarayı arşivi, nr. 7738).

Bibliyografya: İbrâhim Paşa'nın hayatının tetkikinde onun faâliyetini bütün safhaları ile kaydeden ve onunla berâber muhârebe ve seferlere iştirâk eden müverrihlerin bulunması bu tedkiki kolaylaştırmaktadır. Hayatının ilk devreleri için Selânikî (*Tarih*, İstanbul, 1281, s. 158, 168 v.d., 193, 205, 222, 254) kıymetli bir me'haz olmakla berâber, bilhassa, Avusturya muhârebeleri esnâsında sefere bizzat iştirâk eden Mustafa Sâfî (*Zubdat al-tavârîḫ va 'l-aḫbâr*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2428, 244b, 249b, 252b, 253a v.d., 258a), Hasanbey-zâde (*Tarih*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 987, 299b v.d., 302b v.d., 303a v.d., 306a v.d., 314b, 315b, 320a v.d.) ve Peçevî (*Tarih*, İstanbul, 1291, II, 21, 25, 168, 170, 189 v.d., 206 v.d., 209, 224, 227, 231 v.d., 284) onun Macaristan'daki faâliyetini adım-adım tesbit etmektedirler. Bu eserlerden faydalanan Kâtib Çelebî (*Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 10, 53, 67, 84, 86 v.d., 92 v.d, 99, 102, 116 v.d., 123 v.d., 135, 142, 146 v.d.), Naîmâ (*Tarih*, İstanbul, 1281, I, 80, 107, 110, 117, 123 v.d., 124, 128, 139, 142, 144, 157, 160, 168, 170, 172, 184 v.d., 187, 204, 214 v.d., 221 v.d., 228 v.d., 234 v.d., 247 v.d., 251 v.d.) ve Hasanbey-zâde'yi aynen kopye eden Solak-zâde (*Tarih*, İstanbul, 1297, tür. yer.) ve umûmî tarihlerden Cenâbî (*Tarih*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 983, 590a, 638a v.d.), Âlî (*Kunh al-aḫbâr*, gayr-i matbû kısım, Hamidiye kütüp., nr. 914, 445a, 477a, 508a, 510b, 545b), 'Abd al-Raḥman al-Ḥibrî al-Edirnavî (*Daftar-i aḫbâr*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2418, 63a v.d.), Mehmed Bey (*Nuḫbat al-tavârîḫ va 'l-aḫbâr*, İstanbul, 1276, tür. yer.), Kara Çelebî-zâde Abdül'azîz (*Ravżat al-abrâr*, Kahire, Bulak, tür. yer.), Müneccim-başı (*Ṣaḥâyif al-aḫbâr tercümesi*, İstanbul, 1285, III, tür. yer.), eserlerinin hacmi nisbetinde, ondan bahsetmektedirler. Husûsî tarihlerden onun Mısır vâliliği hakkında İbn al-Ṣalaḥ 'Abd Allâh (*Futûḥât al-murâdîya fi 'l-cihâd al-Yamânîya*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 979, var. 443b), Mar'î b. Yûsuf al-Muḳaddasî (*Nuzhat al-nâẓir fi 'l-târîḫ man vali min al-ḫulafâ va 'l-ṣalâṭîn*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1051, 34b, Abdullah b. Rıdvan Paşa (*Rıdvan Paşa tarihi*, Hafid Efendi kütüp., nr. 226, s. 241b) mühimdirler. İbrâhim Paşa'nın kapudan-i deryalığından, tarihe dâir eserlerde bahsedilmemekle berâber, Kâtib Çelebî (*Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-bihâr*, İstanbul, 1329, s. 140) ve Mehmed Hafid Efendi (*Safînat al-vuzarâ'*, Hafid Efendi kütüp., nr. 245, 4a) onun 996 (1587) tarihinde, pek kısa bir müddet içinde, bu makamı işgâl ettiğini tesbit etmiş bulunuyorlar. Eğri, Haçova ve Kanije muhârebeleri husûsunda Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi (*Tarih*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, tür. yer.), (*Tarih-i feth-i Eğri*, Hâlet Efendi kütüp., nr. 623, tür. yer.; Feridun Bey, *Münşaat*, İstanbul, II, 100 v.d.), Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1061, basılmayan kısım, 337a v.d.), *Tarih-i Tiryaki Hasan Paşa* (Ali Emirî kütüp., nr. 187, s. 1 v.d.), mezarı hakkında bk. Hüseyin Ayvansarâyî (*Ḥadîḳat al-cavâmi'*, İstanbul, 1281, I, 16), Eğri ve Macaris'an seferleri için bk. mad. EĞRİ bibliyografyası ve bâhusus E. Lavisse-Rambaud (*Histoire générale*, Paris); G. Sagredo (*Mémoire Istoriche di Monarchi ottomani*), A. de la Jonquière (*Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1897) ve bilhassa onun hayatının her safhasını tetkik eden Hammer (*Devlet-i Osmâniye tarihi*, trc. M. Atâ, İstanbul, 1332, VII) ve Avusturya nokta-i nazarından Ch. de Boockelberghede Dutzele (*Histoire de l'Empire D'Autriche*, Wienne, 1847—1851). İbrâhim Paşa'nın hayatı hakkında bilgi bulmak baildir. Onun Pençe ve mührü hakkında ise bk. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı'nın yukarıda adı geçen makalesindeki resim (4).

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

İBRÂHİM PAŞA. [Bk. ÇENDERELİ.]

İBRÂHİM PAŞA. [Bk. NEVŞEHİRLİ, İBRÂHİM PAŞA.]

İBŞÎHÎ. [Bk. İBŞÎHÎ.]

İBŞÎHÎ. AL-İBŞAYHÎ (AL-İBŞAYHĪ, yahut belki AL-ABŞĪHĪ), BAHĀ' AL-DĪN ABU 'L-FATḤ MUḤAMMED B. AḤMED (ŞİHĀB AL-DĪN ABU 'L-'ABBĀS) B. MANṢŪR B. AḤMED B. 'İSĀ AL-MAḤALLĪ AL-ŞĀFI'Ī (1388 — 1446?), mısırlı arap edibi. 790 (1388)'da, al-Ġarbîya eyâletinin bir kısmı olan [illegible] (Abşūyh? krş. Yâḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 92; de Sacy, *Relation de l'Egypte par Abd-Allatif*, s. 631.

nr. 7; İbn Dukmāḳ, *al-İntiṣār*, Kahire, 1310, V, 82 aş.) denilen yerde doğmuştur. Daha 10 yaşında iken, *Kur'an*'ı hıfzettikten sonra, fıkıh ve nahvi de orada tahsil etti. 814 (1412)'de Mekke'ye hacca gitti. Sık-sık Kahire'ye gelerek, Calāl al-Dīn al-Bulḳīnī'nin derslerinde bulunmuş idi. Doğduğu şehirde, babasının yerine, hatîp oldu. Bundan başka, edebiyat üzerine çalışmalara başladı; tercih ettiği sâha edeb idi. al-Saḫāvī'ye göre, nahiv hakkındaki bilgileri pek derin olmamakla berâber, dili de mükemmel değil idi. O *al-Mustaṭraf fī kull fann mustaẓraf* (Bulak, 1272; Kahire, 1275, taş-basm., 1279, 1292, 1304, 1305, 1308) adlı edeb kitabının müellifidir. Bu eser G. Rat tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir (*al-Mostaṭraf, Recueil de morceaux choisis ... par le Ṣaïk Śihâb-ad-dīn Âhmad al-Âbśihî ...*, Paris-Toulon, 1899—1902; trk. trc. Mehmed Es'ad Efendi, İstanbul, 1261—1263). al-Saḫāvī'ye göre, *Aṭvāḳ al-azhār 'alā ṣudūr al-anhār* adlı, ahlâka dâir, bir eser de yazmış ve inşâ ilmine dâir (*fī ṣan'at al-tarassul va 'l-kitāba*) bir kitap yazmağa başlamıştır. İhtimâl, *Taẕkirat al-'ārifīn va tabṣirat al-mustabṣirīn*'in müellifi de odur (el-yazması Şam'dadır; bk. Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḥazā'in al-kutub fī Dimaśḳ ...*, s. 80, nr. 24).

İbn Fahd ile al-Biḳā'ī 838'de Maḥalla'de al-İbşîhî ile görüşmüşler ve orada onun derslerini dinlemişlerdir. İbşîhî 850 (1446)'den sonra ölmüştür. Kahire'de şâfi'î müderrisi olan Şihāb al-Dīn Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alī b. Aḥmed b. Mūsā (al-Saḫāvī, *ayn. esr.*, Warn yazm., 369 b, s. 518 v.d.) ile Şihāb al-Dīn Aḥmed al-Muḳrī (*ayn esr.*, s. 661) ve İbn al-İbşîhî adı ile meşhûr, 21 ramazan 834'te doğmuş, 898'de Kahire'de ölmüş olan Bahā' al-Dīn Muḥammed b. Şihāb al-Dīn Aḥmed b. Muḥammed... al-Ma'zāvī al-Ḳāhirī al-Mālikī (al-Saḫāvī, *ayn. esr.*, Warn yazm., 369 a, s. 582) de aynı nisbe ile anılmaktadır.

Bibliyografya: al-Saḫāvī, *al-Żav' al-lāmi'*, Warn yazm., 369 *a*, s. 589; Brockelmann, *GAL*, II, 56; *Suppl.*, II, 55 v.d.

(C. VAN ARENDONK.)

İBTİDĀ'. [Bk. İBTİDÂ.]

İBTİDÂ. İBTİDĀ' (A.), „baş, başlangıç", arapça nahiv ıstılahı, bir kelimenin bir isim cümlesinin fâili (*mubtadā'*) olarak kullanılmasına delâlet eder. „Üzerine bir hüküm binâ edilmek üzere, cümlenin başına konulan her isim (veya muâdili) mübtedâdır; *mubtadā'*, üzerine binâ edilen kelime gibi, merfû hâldedir ve bir *ibtidā'* ancak üzerine binâ edilen ve onu tâkip eden bir şey olduğu zaman mümkündür." (Sībavayhi, I, 239, 3—4). Böylece msl. *Muḥammedun rasūlu 'llāhi* ibâresinde, *ibtidā'* olması itibârı ile merfû olan *Muḥammed* kelimesi ile başlanıyor ve *resūlu 'llāhi*, mânasını tamamlamak için, onun müsnedidir. İsmî cümlenin husûsiyeti, *mubtadā'* ile haber arasındaki münâsebetin her hangi bir fi'l-i cevherî (verbum finitum) ile ifâde edilmeksizin, mantıkî bir zarûret teşkil etmesidir. *Mubtadā'*, umûmiyetle, haberden evvel gelir ve bundan dolayıdır ki, fâil ile başlayan her cümle, bir ismî cümle addedilir; msl. *Zaydun māta*; burada *Zaydun* bir mübtedâdır, hâlbuki *Māta Zaydun* cümlesinde bu bir fâil (agens) dir (krş. bilhassa Wright, *ayn. esr.*, II, 251 A. B.). Bununla berâber, *mubtadā'* her zaman başta bulunmaz ve arap nahivcileri haberin daha evvel getirildiği (*taḳdīm*) hâller zikrederler; bu da umûmiyetle mübâlega veya başka husûsî sebepler ile olur.

Arûzda, *ibtidā'* bir beytin ikinci mısrâının ilk tef'ilesine delâlet eder [bk. madd. MUBTADĀ', MUSNAD.].

Bibliyografya: Sībavayhi, *Kitāb* (Derenbourg tab.), I, 239, 240, 222 ve tür. yer.; al-Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal* (nşr. Broch²), s. 12—14; İbn Ya'īş, (nşr. Jahn), s. 100—124; al-Curcānī, *Ta'rīfāt* (nşr. Flügel), s. 4—5; Muḥammed A'lā, *Dictionary of Technical Terms* (nşr. Sprenger), s. 107 v.d.; Wright, *Arabic Grammar*, II, 250 v. dd.; Freytag, *Darst. der arab. Verskunst*, s. 118, 519.

(ROBERT STEVENSON.)

İCĀB. [Bk. İCÂB.]

İCÂB. İCĀB (A.) arz mânasına gelir (mukavelelerde), hakikatta: arzın kat'î olduğunu ifâde eden resmî beyândır (krş. arap. *ḳad vacaba al-bay'* tâbiri: yâni satış mukavelesi mecbûrî ve kat'îdir). Bütün hukukî muâmelelerde, kezâ evlenmede kanûnî şekle riâyet esâs sayılmakta ve fıkıh kitaplarında *îcāb* ve *ḳabūl* (yâni icabı ve kabûlü) diye vasıflandırılan tarafların karşılıkları, bu bakımdan, umûmiyetle elzem addedilmektedir. Bununla berâber, fıkha dâir böyle bir *îcāb* ve *ḳabūl*'e dayanmayan mukavelelerin ne dereceye kadar mûteber oldukları meselesini münâkaşa etmekte, msl. örf ve âdet icâbı, tarafların malları veya bunları başka muâmelelere baş-vurmaksızın mübâdele ettikleri yerlerde *îcāb* ve *ḳabūl*'süz mûteber bir mülkiyet intikali olabilir mi? Bir kısım âlimler bu suâle müsbet cevap vermekte ise de, kanunun hükümlerine uymadan yapılan bu türlü bir „mübâdele"yi, yalnız değeri pek az olan şeyler için, kabûl etmektedirler.

Bibliyografya: bk. *Fiḳh* kitaplarında *bay'* faslı ve C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, II, 353 (*The Achehnese*, II, 320), krş. *Indische Gids*, 1884, I, s. 745, 753—755.

(TH. W. JUYNBOLL.)

İCĀZA. [Bk. İCÂZET.]

İCÂZET. İCĀZA (A.), icâzet-nâme, hadîs ilmine has bir tâbir. Bu, şiḫa'dan birinin, bir başkasına hadîs yahut tam bir kitap rivâyetine izin vermesidir. Bu kitap şiḫa'nın kendi eseri olabileceği gibi, bir başkasının da eseri olabilir ve o eserin icâzetini gerek kitabın asıl sâhibinden, gerek başka kimselerden almış olabilir. *İcāza* icâzet alan ile verenin arasında doğrudan-doğruya münâsebeti icâp ettirmez. İcâzet yolu ile elde edilen bir hadîs üzerinde bir başkasına muhtelif ahvâlde, hangi husûsî formüller ile icâzet verileceği meselesi üzerinde âlimler hâlâ ihtilâftadırlar. Abbâsî halifelerinden al-Nāṣir ve al-Musta'ṣim bile, öğrenmiş oldukları hâdiseler için, icâzet vermekte idiler. Bu halifelerden birincisi, bu vazifeyi kendi nâmına icrâ için, murahhaslar tâyin etmiştir (Suyūṭī, *Tārīḫ al-ḫulafā'*, Kahire, 1305, s. 181, 186). Zaman ile, mühim şahsiyetlerden icâzet iktisabı bir heves ve hırs mevzûu oluyor. Babalar, oğulları için, imkân nisbetinde, bütün şeyhlerden icâzet toplayorlar (Abu 'l-Maḥāsin, II, nşr. Popper, s. 194, 2). Meşhûr Naṣm al-Dīn al-Ġazzī (ölm. 1061 = 1651), Mekke'yi ziyâreti esnâsında, Kâbe'yi tavâf ederken, icâzet almak isteyenlerin hücûmuna uğramıştır (Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-aṯar*, IV, 199). Hukümdarlar bile, âlimlerden icâzet istemektedirler (msl. bk. Ufrānī, *Nuzhat al-ḫādī*, nşr. Houdas, s. 131); Osmanlı pâdişahı Abdülhamid I. ve vezîr-i âzâmı Râgıb Paşa, *Tāc al-'arūs* (bk. X, 970) müellifinden, hadîs icâzeti istemişler ve almışlardır. Âlimlerin seyahatlerinden istifâde edip, eserlerinin icâzetini alanlar sayısızdır; bu talepler bizzat âlimin şahsına karşı gösterilen büyük bir hürmet ifâdesi telâkkî ediliyordu ('Abd Allāh al-Makkī, 1250 = 1834, *Riḥlat sālār*, s. 70, 76, 90). Diğer taraftan, h. V. asırdan itibâren o derece serbestce icâzet toplanabiliyordu ki, bir zât ölümünden evvel, hayatta olan bütün müslümanlara, elindeki hadîsler için, icâzet verdiğini bildirmişti (Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*, III, 363; İbn al-Abbār, *Takmila*, s. 614, 15. h. VIII. asırdaki bu türlü umûmî icâzetler için krş. Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 14). Başlangıcında çok mütevâzî olan (bir örneği, Kern, *ZDMG*, LV, 74) icâzet üslûbu, az bir zaman sonra, sıfatlar ile şişirilmiş belâgat havasına bürünüyor (*İcāza ṭannāna*, Suyūṭī, *ayn. esr.*, s. 246, 4 aş.); bunun için IV. asırdan itibâren nazım şekline baş-vuruluyor (krş. aşağıda zikredilen eserlerden msl. seyyâh âlim İbn Cubayr, icâzet talebinde bulunan birisine, nazmen ve nesren icâzet vermiştir (*Naṣran va naẓman*, nşr. Wright — de Goeje, s. 201, 18). Bundan başka bk. Ṣafī al-Dīn al-Ḥillī'de manzûm icâzetler (kendi şiirleri için *Dīvān*, s. 481 — 483); *Tāc al-'arūs*, bk. mad. *zḳ'*, V, 369; *Ḫadīḳat al-afrāḥ*, s. 76.

Bugünkü dilde, *icāzat-nāme* diploma mânâsında kullanılmaktadır.

Bibliyografya: Sprenger, *Über das Traditionswesen bei den Arabern*, *ZDMG*, X, 9 v. dd.; Ahlwardt, *Verzeichn.*, I, 54—95; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 188 — 193; W. Marçais, *Le Taqrīb de en-Nawawi* (şerhli olarak tercüme, Paris, 1902), *fihrist*, bilhassa s. 115 — 126; Mirzā 'Alī Taḳī, *al-Icāzāt, containing Licenses to Learned Men* (Metin, Lucknow 1286 = 1869).

(I. GOLDZIHER.)

İCÎ. [Bk. İCÎ.]

İCÎ. AL-İ'CĪ, 'AẒUD AL-DĪN 'ABD AL-RAḤMĀN B. AḤMED B. 'ABD AL-ĠAFFĀR AL-İCĪ AL-ŞĀFI'Ī (1281—1355), islâm feylesof ve kelâm âlimi. 680'den az sonra, Fars eyâletinde bulunan İg kasabasında doğmuştur (bu husûsta gösterilen 700, 708 gibi muahhar tarihlerin hiç biri şâyân-i kabûl değildir). Nesebini Halife Abū Bakr'e kadar çıkarmak isteyenler vardır. Zamanının en mühim âlimlerinden okuyarak, ilim tahsil etmiş, müderrislik ve kadılık yapmıştır. Vezîr ve müverrih Raşîd al-Dīn Faẕl Allāh'ın oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed İlhanlılardan Abū Sa'īd'e vezîr olduğu zaman (728 h.) al-İcī'yi, Sulṭānīye'de onun yanında görüyoruz ve onun hocası sayılmaktadır. Kendisi o zaman islâm âleminin şark ülkelerinde şâfi'îlerin reisi idi ve belki bu vezîr talebesinin yardımı ile ḳāżi 'l-ḳużāt olmuştur. al-İcī bu sıralarda çok büyük bir itibar ve nufûz kazanmış idi. Öyle ki, Ġiyāṯ al-Dīn Kert, Abū Sa'īd'in yanına gelip, istediklerini elde edemediği gibi, âdetâ mahbus bir vaziyette kalınca, 'Aẓud al-Dīn nufûz ve tavassutuna mürâcaat etmiş, bu sâyede memleketine de dönmek müsâadesini alabilmiş idi. al-İcī'nin Sulṭānīyā'de ne kadar zaman kaldığı mâlûm değildir. Ancak *Şarḥ Muḫtaṣar İbn Ḥācib* ile meânî ve beyân ilimlerinden bâhis olan *al-Favā'id al-ġiyāṯīya* adlı eserlerini, burada Ġiyāṯ al-Dīn adına, yazdığını biliyoruz.

al-İcī'nin hayatında bundan sonra uzun bir karanlık devir vardır. Görünüşe göre, 15 sene kadar süren bu devrede, belli olmayan sebepler ile, çok kuvvetle muhtemel olarak, vezîr Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed'in katlinden (21 ramazan 736 = 3 mayıs 1336) sonra, Sulṭānīya'yi terkedip Şîraz'a gelmiş ve orada kadılık ve müderrisliğe başlamış olmalıdır. *al-Mavāḳif* adlı kelâma dâir olan eserini de, bu sırada

yazmış ve hürmet ve teveccühünü kazandığı Şîraz hukümdarı Şāh Şayḫ Abū İsḥāḳ'a ithaf etmiştir. 754 (1353)'te, Muẓaffarî'ler devletinin müessisi olan emîr Mubāriz al-Dīn Muḥammed, Şiraz'ı zapt için, ordusunu toplayıp harekete geçince, adı geçen hukümdar, devletin ileri gelenleri ile ve bu arada 'Aẓud al-Dīn al-Îcî ile, vaziyeti müzâkere etti; al-Îcî'nin tavsiyesi üzerine, sulh ve anlaşma imkânlarını aramağa karar verdi ve bu gâye ile onu Mubāriz al-Dīn al-Îcî'yi çok iyi karşıladı: ona kendi masrafları için 50.000, adamlarının masrafları için 10.000 dinar verdi; oğlu Şāh Şucā' da, bu fırsattan istifâde ederek, *Şarḥ i Muḫtaṣar*'ı kendisinden okudu. Fakat ona gösterilen bütün hürmet ve alâkaya rağmen, Mubāriz al-Dīn sulh ve anlaşma tekliflerini kabûl etmedi. al-Îcî, avdetinden sonra, bir daha dönüp, aynı husûsta ikinci bir teşebbüste bulundu. Bu da fâide vermeyince, Şîraz'a gelerek vaziyeti anlattı. Mubāriz al-Dīn'in Şîraz muhâsarası çok uzun sürdü. Şehir halkı büyük sıkıntılara düştü. 'Aẓud al-Dīn muhâsaranın 6. ayında, bir müverrihin ifâdesi ile, „yapabildiği bir hîle ile, kendini şehirden dışarı attı" (Ḫvāndmīr). Mubāriz al-Dīn, bu zamanda ona lâzım gelen ihtiramı göstermiş ise de, al-Îcî'nin onun yanında kalıp-kalmadığı mâlûm değildir. Yanında kalmış o'sa bile, bu ikamet müddeti çok kısa olmalıdır. Çünkü az bir zaman sonra, Şebenkâre'ye gittiğini, son Şebenkâre meliki Ardaşîr'in onu yakalayıp, o civardaki Ardaymiyān kalesine hapsettiğini görüyoruz. Arapça kaynaklar, onun bu kalede mahbus iken öldüğünü söylemekte müttefiktirler. Fakat farsça tarihî menbâlarda, 756 (1355) senesinde, yânî ölüm yılında, bir seferinden Şîraz'a dönmekte olan Şāh Şucā'ı, Şebenkâre'den bir menzillik bir mesâfeden karşılamağa gittiği ve onunla görüştüğü kaydedilmektedir.

'Aẓud al-Dīn al-Îcî, her hâlde daha ziyâde hâmîsi olan vezîr ve küçük hukümdarların ihsanları ile topladığı, hakikaten büyük, bir servete mâlik idi. Cömert mizaçlı olduğundan, bu sâyede bir çok talebesine yardım etmiş olduğu gibi, yanına gelenlere de ihsanda bulunmakla meşhûr idi. 'Aẓud al-Dīn'in ilim bakımından da şöhreti, daha hayatında iken, bütün islâm âlemine yayılmış idi. Onun kıymetini yalnız vezîr ve hukümdarlar değil, zamanının âlim ve şâirleri de kabûl ve itiraf ediyorlardı. Nitekim muâsırı bulunan ve her hâlde kendisi ile bir çok defalar görüşmüş olan Ḥāfiẓ Şîrāzî, bir şiirinde: — „Şah Şeyh Abū İsḥāḳ'ın saltanatı devrinde, Fars ülkesi beş fevkalâde şahıs ile mâmûr idi.. Birisi de ilimde pâdişahlar padişahı olan 'Aẓud idi ki, eser yazmakta *Mavāḳif* işinin binâsını pâdişahın adına inşa etmiştir." — diyerek onun memleketinin iftihar edeceği şahıslardan biri olduğunu anlatmak istemiştir (bk. *Dīvān-i Ḥāfiẓ*, nşr. Yaktā'î, Tahran, 1328 h. ş., s. 354). Talebelerinden biri olan meşhûr *al-Muṭavval* müellifi al-Taftāzānî de, onu medhederek, — „Bize izlerinden yürümekten, eserlerindeki gizli sırlarını meydana çıkarmaktan, hattâ meyvalarını toplayıp, nurlarından ışık almaktan başka bir şey kalmamıştır" demiştir. 'Aẓud al-Dīn al-Îcî, umûmiyetle medreselerin tedris programlarına dâhil ilimlerin hemen hepsine dâir eserler yazmıştır. Her biri bir çok defalar şerh ve tahşiye edilmiş olup, üzerlerine ayrıca tâlikat da yazılmıştır. Belli başlıları şunlardır: 1. *Taḥḳīḳ al-taḥrīr fī taḳṣīr al-tanvīr* (*GAL*, nr. I), al-Ḳāżi al-Bayżāvî'nin *Anvār al tanzīl va-isrār al-ta'vīl* adlı tefsiri nümûne alınarak, onda noksan bırakılmış husûsları tamamlamak ve lüzûmsuz meseleleri çıkarmak sureti ile yazılmış, fakat tefsirde bulunması icâp eden her türlü meseleleri ihtivâ eden bir tefsirdir (Köprülü kütüp., nr. 50 nüshası yalnız birinci cilddir). 2. *al-Risālat al-vaż'iyat al-'aẓudīya* (şerhleri, tahşiyeleri ve nazma sokulmuş şekli için bk. Brockelmann, *GAL*², II, 267, nr. III; *Suppl.*, II, 287, nr. III), kendi sâhasında yazılmış hemen yegâne eserdir. 3. *al-Mavāḳif fī 'ilm al-kalām* (bk. *GAL*, nr. IV), kelâma dâir bir eser olup, aşağıda ayrıca tetkik edilecektir. 4. *al-'Aḳā'id al-'aẓudīya* (bk. *GAL*, nr. VIII), küçük bir akaid ve kelâm kitabıdır. 5. *al-Favā'id al-ġiyāṣīya* (bk. *GAL*, nr. V), Taşköprü-zâde tarafından da şerhedilmiş olan bu eser, al-Sakkākî'nin *Miftāḥ al-'ulūm*'undan beyân ve meânî ilimlerine dâir olan kısımların bir hülâsasıdır; 6. *Şarḥ Muḫtaṣar İbn al-Ḥācib* (bk. *GAL*, nr. IX), İbn al-Ḥācib'in *Muntahā al-su'āl va'l-amal fī 'ilmaya'l-uṣūl cadal* adlı eserinin, yine kendisi tarafından hazırlanmış olan *Muḫtaṣar al-Muntahā* adlı hulâsasının şerhi olup, bu eser üzerine yazılmış olan şerhlerin en iyisi sayılmaktadır. Şerh, asıl metinden ayrılmaz bir şekilde, sanki bir tek metin imiş gibi, kaleme alınmıştır; böyle olduğu hâlde güç yerleri izah edilmiş, düzeltmesi icâp eden yerleri, metnin siyâkı bozulmadan, düzeltilmiş ve itirazlar, başka şârihlerin ekseriyâ yaptığı gibi, tasrih edilmemiştir. Eserin kısalığına rağmen, şerh ve izah edilmesi icâp eden hiç bir şey bırakılmamıştır (al-Şavkānî). 7. *İşrāḳ al-tavārīḫ* (bk. *GAL*, nr. X), bildiğimize göre, yegâne nüshası İstanbul Üniversitesi kütüphânesinde (AY, nr. 2462/1) bulunmaktadır ve küçük bir eserdir. Eser bir mukaddime ile üç kısım ve bir hâtimeden ibârettir. Mukaddimede Âdem'den 'İsâ'ya kadar olan peygamberlerden, birinci kısımda

Peygamber'e taallûk eden meselelerden, ikinci kısımda kendilerine cennete girecekleri tebşir edilmiş olan on sahâbeden, üçüncü de diğer sahâbelerden ve nihâyet hâtimede mezhep imamlarından ve Ġazzālî'ye kadar hadîs âlimlerinden bahseder. Bu bâbî ile ilgili bir tarihten ziyâde, bir kelâmcı için lüzûmlu tarihî bilgileri ihtivâ eden bir tarihî notlar mecmuası demek daha doğru olur. Meşhûr osmanlı müverrihi Âlî bunu, genişleterek, türkçeye tercüme etmiş ve tercümesine *Zubdat al-tavārīḫ* adını vermiştir. Âlî eserin tertibini de bir az değiştirmiştir. Mukaddimede *nabî*, *rasūl* ve *ulū 'l-'azm* arasındaki farkları izah ediyor; her birine tabaka adını verdiği dört kısımda 'İsâ'ya kadar olan peygamberlerden, Peygamberden, 'aşara-i mubaşşara'den ve al-Ġazzālî'ye kadar gelen dinin ileri gelenlerinden, muhaddislerden ve diğer âlimlerden bahsolunur (bk. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1945, 4. fasikül, s. 337 v.dd.); 8. *Risālat al-aḥlāḳ* (bk. *GAL*, nr. V), küçük bir ahlâk kitabı olup, eski bir ilimler tasnifine göre, hikmet-i ameliyenin üç kısmı olan ilm-i ahlâk, 'ilm-i tedbir-i menzil ve ilm-i siyâsetin üçünün de esâslarını ihtivâ eder. M. Emin b. M. Es'ad tarafından türkçeye çevrilmiş ve 1281'de İstanbul'da basılmış olan bu eser, daha evvel de Taşköprü-zâde tarafından, şerhedilmişti.

'Aẓud al-Dīn al-Îcî'nin en büyük ve şüphesiz en mühim eseri *al-Mavāḳif fī 'ilm al-kalām*'ıdır. Hâlâ Ezher'de ve Tunus medreselerinde ihtisas sınıflarının ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bundan dolayı bu eserin tahlili, hem müellifinin bilhassa meşhûr olduğu sâhadaki fikirlerini, hem de eserlerinin umûmî vasıflarını meydana koyacaktır. al-Îcî'nin diğer eserleri gibi, gâyet münakkah, vecîz ve teksîf edilmiş bir ifâde ile yazılmış olan *al-Mavāḳif*, kısa bir mukaddime ile 6 *mavḳif*'ten ibârettir. Mukaddimede, ilimlerin en yükseği ve en fâidelisi olduğundan, en ziyâde tetkik ve öğrenilmeğe lâyık olanının kelâm ilmi olduğu söyleniyor. Çünkü, al-Îcî'ye göre, *şānî* olan Allahın varlığı, birliği ve islâmiyetin temeli olan peygamberlik kelâm ilmi sâyesinde isbat edilir. Yine bu ilim sâyesinde, imanı kuvvetlendirmek ve iman meselelerinde taklitten kurtulmak mümkün olur. Kelâm ilmi, bu ehemmiyete rağmen, zamanında kâfî derecede rağbet görmüyormuş ve bu sâhada yazılmış eserler, muhtelif bakımlardan, kusurlu imiş: muhtasar olanları, maksadı ifâde etmeyecek kadar kısa, mufasal olanları ise, usanç verecek kadar, uzun imiş. Bunun üzerine kendisi, t a l e b e n i n ve bu sâhada hakikati bulmak isteyenlerin „ihtiyaclarını karşılamak gâyesi ile, ne lüzûmundan fazla uzun, ne de lüzûmundan fazla kısa olmamak ve bütün meseleleri toplamak" üzere bu kitabı kaleme almıştır. Görülüyor ki, 'Aẓud al-Dīn al-Îcî yeni bir nokta-i nazar meydana koymak veya yeni bir şey yazmak iddiasında değildir; o, talebesi için, anlaşılması kolay, meseleleri gâyet iyi vaz', tertip ve münâkaşa edilerek neticelere vardırılmış bir el-kitabı yazmak istemiştir. Bunun için de, bilhassa Āmidî'nin *Abkār al-afkār*'ından, al-Rāzî'nin *al-Muḥaṣṣal*, *Nihāyat al-'uḳūl* ve *al-Mulaḫḫaṣ* adlı eserlerinden istifâde etmiştir.

Bu kısa girişten sonra, al-Îcî, asıl eserine başlıyor ve kitabın 6 mevkife bölündüğünü söylüyor. *al-Mavāḳif*'in en iyi şerhini yazmış olan al-Şarîf al-Curcānî, bu taksimi izah ederken, şöyle diyor: — „Burada bahsedilen şeylerin ya başa getirilmesi lâzımdır, bu 1. mevkif olup, *muḳaddimāt* hakkındadır, veya değildir; baş tarafta gelmesi lâzım olmayan kısımda ya varlığın üç kısmından birine mahsus olmayan umûmî şeylerden bahsedilir, bu 2. mevkif olup, umûmî meseleler hakkındadır, yahut bunlardan birine mahsûs olur; bu da ya kendisi ile değil de, başkası ile kaim olan *mumkin*'dir, bu, 3. mevkif olup, *'araż*'lar hakkındadır; ya kendisi ile kaim olan *mumkin*'dir, o da 4. mevkif olup, *cavhar* hakkındadır; ya *vācib*'e mahsûs olur; bu da ya resûl ve nebîleri göndermesi bakımındandır, bu 5. mevkif olup, *sam'iyyāt* („naklî meseleler") hakkındadır, ya bu bakımdan olmaz, bu 6. mevkif olup, *ilāhiyāt* hakkındadır. Yalnız bu umûmî taksime bakmak, bu eserde felsefeye ne kadar çok yer verildiğini ve mevzûların nasıl birbirini tamamlayacak şekilde tertip edildiğini anlamağa kâfî gelecektir.

Her mevkif bir takım *marṣad*'lara, onlar da *maḳṣid*'lere bölünmüştür. 1. mevkifin, yânî mukaddemâtın bölündüğü 6 *marṣad*'da al-Îcî, evvelâ bütün ilimlerde en başta bahis mevzûu edilmesi icâp eden meseleleri ele alıyor ki, bunların başında târif ve mevzûlarının tesbiti vardır. Burada kelâm ilminin, daha sonraları hattâ İbn Ḫaldūn tarafından bile kullanılacak olan (bk. *Muḳaddima*, trk. trc. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1277, III, 59) bir târifini vererek, — „delîller getirmek ve şüpheleri kaldırmak sureti ile, dinî akîdeleri isbat etmek kudretini kazandıran ilimdir" — diyor. Mevzûuna gelince, burada daha evvel yapılmış olan — „kelâmın mevzûu Allahın zâtıdır" — târifini noksan görerek reddedip, — „kelâmın mevzûu, dinî akîdelerin isbatına uzaktan veya yakından alâkası bakımından mâlûm olan şeydir" — demektedir. Daha sonra, umûmiyet ile, bilginin târifini veriyor, bilginin nasıl kazanıldığını, bedihî ve zarûrî bilgilerin mevcûdiyetini isbat ve bunun

aleyhinde bulunanların fikirlerini reddediyor. Nihayet felsefecilerin „daha evvel mâlûm olanlardan, meçhûl olanları çıkarmak“ şeklinde târif ettikleri *naẓar*'ın yâni kıyas, temsil ve istikrâ ile istidlâlin kıymetini mündefi eder; naklî delîllerin yakîn ifâde edip-etmiyeceğini münâkaşa ederek, aklî meselelerde bunların kat'iyet ifâde etmesinin şüpheli olduğunu gösterir.

Bu suretle umûmiyet ile ilmin imkânını tesbit eden al-Îcî, ikinci mevkifinde hakikî felsefe mevzûlarını ele alır ve aynı mantıkî sistem içinde gâyesine doğru ilerler. Şöyle ki, bu ikinci mevkifte evvelâ umûmî meseleleri tetkik eder ki, bunlar da *vâcib*, *cevher* ve *'araż* olan varlıklardan birine hâs olmayan şeylerdir. Burada bilinen şeylerden, vücût, adem ve iştirâkten, mâhiyetten, vücûb ve imkândan, teklik ve çokluktan, sebep ve müsebbepten bahseder. Üçüncü mevkif, evvelce görüldüğü gibi, arazlara, 4.'sü cevhere tahsis edilmiştir.

al-Îcî, yolunu ve dayanacağı temelleri böylece tesbit ettikten sonra, 5. mevkif ile, asıl ilâhiyat meselelerini ele alır. *Şânî*'in („Allahın“) varlığını ispattan sonra, vücûdunun mâhiyeti ile aynı olduğunu, bir cihet veya mekânda bulunmadığını, cisim, cevher v.b. olmadığını tesbit eder. Allahın sıfatlarının mevcut olduğunu, yâni Allahın diri, irâde sâhibi, kadîm, görücü, duyucu v.b. olduğunu izah ederek, bu mevkifin 5. marsadında, diğer meselelerde olduğu gibi, umûmiyetle eş'arîlerin nokta-i nazarını kabûl ile, dünyâda (rüyâda) ve âhirette Allahın görülebileceğini meydana koyar. Nihâyet Allahın ſiil ve isimlerinden bahsederek, bu mevkifi tamamlar. 6. mevkif, *sam'iyât* („naklî meseleler“)'a tahsis edilmiş olup, mühim bahisler arasında *nubuvvat* (mûcizeler, şartları ve Peygamberin nübüvvetinin isbatı v.b.) ve *ma'âd* (cesedleri haşri v.b.) meseleleri vardır. Bunlardan sonra, kelâmda kullanılan imân, küfr gibi isimlerden ve tâbirlerden bahseder. Burada evvelâ îmânın ne olduğunu tetkik eder. İmânın lugat mânasının „tasdik“ demek olduğunu tesbit ettikten sonra, şerîatte imânı „her husûsta Peygamberi tasdik etmektir“ diye târif eder. Bu münâsebet ile kimin kâfir, kimin mü'min olduğu meselesini vâzıh ve taassupsuz bir şekilde münâkaşa eder. Ona göre, kebâirden birini irtikâp edeni, havâric gibi tekfir etmek, Ḥasan al-Baṣrî gibi münâfık saymak veya mûtezile gibi onlara ne mü'min, ne kâfirdir demek doğru değildir; onların hakikaten mü'min olduklarını kabûl etmek lâzımdır; şu kadar var ki, onlar öteki dünyada günahlarının cezâsını çekeceklerdir. Gâlibâ bu meseleyi daha açık olarak gösterebilmek için, „ehl-i Kıble“ olanlardan küfre düşmüş telâkkî edilenler ile küfürlerinin mâhiyetlerini tetkik eder. Burada mûtezilenin tekfir edildikleri meseleleri ele almıştır. Bâzıları, mûtezile mezhebine sâlik olanları, Allahın sıfatlarını nefyettiklerinden dolayı, kâfir saymaktadır; çünkü bu sıfatlar mevcuttur ve onları nefyeden mûtezile, bu suretle, Allahı bilmediklerini isbat ve itiraf etmiş olur ki, bu da her itibar ile, küfürdür. al-Îcî bu tekfiri reddeder; çünkü ona göre, bâzı itibârlar ile, cehâlet küfür olamaz, yoksa eş'arîlerin ihtilaf ettikleri noktalarda birbirlerini tekfir etmeleri lâzım gelirdi. Bundan başka mûtezile, Allahın kulun fiilini yarattığını inkâr etmek sureti ile, Allahı buna kudretsiz saymaları itibârı ile de, tekfir edilmişti; çünkü bu suretle, meselâ rızkın artması için, Allaha duâ etmek husûsundaki icmâ inkâr edilmiş olmaktadır. Hâlbuki yine al-Îcî'ye göre, icmâa karşı gelmek küfür sayılamaz. Diğer küfür husûslarını da reddeden al-Îcî, böylece kendisinin taassup ve ifrattan uzak, hakikaten geniş görüşlü ve müsâmahalı bir mütefekkir olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim mûtezilenin başkalarını tekfir ettikleri husûsları da, aynı şekilde, leh ve aleyhindeki delîlleri hakkaniyet ile tartarak, reddeder. Bundan sonra, ehl-i sünnet indinde usûl-i dinden olmamasına, yâni kelâm çerçevesine girmemesine rağmen, eski kelâmcılara ve bilhassa Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'ye uyarak, *imâmat*'ten bahseder. Bu son meselede Peygamberden sonra, 'Alî'nin değil, Abû Bakr'in imam olmasının doğru olduğu, müteaddit aklî ve naklî delîller ile, isbat edilmiştir. Bu mevkifin sonunda, zeyil gibi bir kısım vardır ki, burada Peygamberin „ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri müstesnâ, hepsi cehennemdedir“ meâlindeki hadîsini ele alarak, fırkaları tetkik etmektedir. Bunları evvelâ belli başlı 8 büyük fırkaya taksim eder. En başta mûtezile gelmektedir. Onların esas akîdelerini gösterdikten sonra, Vâṣilîya, Huẕaylîya, Naẓẓâmîya v.b. gibi ayrılmış oldukları 20 kolu birer-birer sayar ve akîdelerinin farklarını gösterir. 2. büyük fırka şî'adır. Bunların da birbirlerini tekfir eden 22 fırkaya ayrılmış olduğunu kaydederek, onları ġulât, zaydîya ve imâmîya olmak üzere 3 büyük kısma ayırır. Daha sonra, havâric, murcia, neccâriye, ceberiye, müşebbihe fırkalarının, en nihâyet de, eş'arîlerden, eski muhaddisler ve ehl-i sünnet ve cemâatten ibâret olan olan fırka-i nâciyenin, usûl-i dine dâir fikirlerini ve delîllerini hülâsa eder. al-Îcî burada Peygamberin ve eshabının yolunu tâkip eden bu fırka mensûplarının ehl-i Kible'den kimseyi tekfir etmediklerini, Allahı ve peygamberliği inkâr edenler ile Allaha şerîk koşanların ve

hakkında icmâ' hâsıl olmuş bulunan haramları halâl tutanların bundan müstesnâ olduğunu, bunların hâricindeki meselelerde ehl-i sünnetten başka bir fikir ve kanâate sâhip olanların küfretmiş değil, ancak bid'at yapmış sayılabileceğini söyler ve böylece, eserini, belki böyle bir kelâm kitabında beklenmiyecek bir müsâmaha ile ve serbest düşünme kapılarını sonuna kadar açmak sureti ile, nihâyete erdirir.

İslâm cemâatı arasında mantık ilminin yayılması ile kelâmda da ondan istifâde edilmesi ve felsefecilerin fikirlerinden dinî akîdelere muhâlif olanlarının reddinin kelâma sokulması ile meydana gelen ve „tarîkat-i müteahhirîn“ denilen yeni kelâm ilminin en sistemli ve en mükemmel kitabı al-Îcî'nin yukarıda tahlîl edilen *al-Mavâḳif*'i sayılmaktadır. Aynı eser, diğer bir bakımdan da, bir müellifin dediği gibi, „kelâm ilminde akliyeciliğin zaferidir“ (Gardet-Anawati).

Bibliyografya: İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *al-Durar al-kâmina* (Haydarâbâd, 1349), II, 322 v.d.; al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îyat al-kubrâ* (Kahire, 1324), VI, 108 v.d.; al-Suyûṭî, *Buġyat al-vu'ât fî ṭabaḳât al-nuḥât* (Kahire, 1326), s. 296; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab* (Kahire, 1315), VI, 174 v.d.; Taşköprü-zâde, *Miftâḥ al-sa'âda* (Haydarâbâd, 1328), I, 169 v.d.; trk. trc. Kemâleddin, *Mevżû'ât al-'ulûm* (İstanbul, 1313), I, 329 v.d., 437, 632; al-Şavkânî, *al-Badr al-ṭâli'* (Kahire, 1348), I, 326 v.d.; Ḥamd Allâh Mustavfî Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (nşr. E. G. Browne, Leiden, 1910), s. 654 v.dd., 663; Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1857), III, 1. cüz, s. 125 v.d.; 2. cüz, s. 21; Ḳâsim Ġanî, *Baḥṣ dar âṣâr u afkâr u aḥvâl-i Ḥâfiẓ* (Tahran, 1321 h. ş.), I, 29, 31, 75, 99 v. dd. ve bk. fihrist; L. Gardet ve M.-M.Anawati, *Introduction à la théologie musulmane* (Paris, 1948), s. 165—168, 370 v.d. ve bk. fihrist. (AHMED ATEŞ.)

'İCL. [Bk. İCL.]

İCL. 'İCL, şimâlî Arabistan'da bir aşîret olup, Bakr b. Vâ'il [b. bk.]'lerin mühim bir koludur. Cedleri 'İcl b. Lucaym aptallığı ile meşhûr idi ve „'İcl'den daha aptal“ (krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 48, n. 3) sözü bir darb-i mesel olmuştur. Câhiliye devrinde, Lahâzim şûbesinin bir kısmını teşkil ederlerdi; bu şûbeye, başlıca, Zuhl ve Yaşkurlar da dâhildir. Bunların bir kısmı hıristiyan idi. Recez şâiri Abu 'l-Nacm, 'İcl kabîlesindendir.

Yamâma (al-Ḥiżrima, al-Ḥażârim, Cavv al-Ḥiżrima de denilir) ile Kûfe ve Basra arasındaki mıntakada yaşarlardı. Cavḥâ, Ẕu 'l-Arâka (Yamâma'de), onların oturdukları yerler idi; sularının bulunduğu yerler de al-Buḳay', al-Ruvaysa, Sâḳ (Kûfe ile Basra arasında), Şubrum (Kûfe Bâdiya'sinde), Ẓabya (Yamâma'de, Banî Suḥaym'ler ile müşterek), Zumm ve 'Ayn al-Ḳayyâra (Vâsiṭ yoluna iki günlük mesâfede) idi. Bâzı mâlûmâta göre, 'İcl'lerin bir kolunun, Baḥrayn'de yerleşmiş, aslen İştaḫr'dan gelme iranlı muhâcirler ile sıkı irtibatları var idi ve daha sonraları, bunlar ile karışmışlardır.

Tarihi. Bakr b. Vâ'il ile Tamîm arasında Nibâc ve Taytal bölgelerinde yapılan muhârebelerde 'İcl kabîlesi, Lahâzim şûbesinin diğer aşîretleri ile berâber, Bakr tarafını tuttular. Diğer bir muhârebede, 'İcl kabîlesinden bir kimsenin kumandası altında, Lahâzim'ler ile berâber, Tamîm'lere karşı harp ettiler [bk. mad. ḤANẒALA B. MÂLİK]. Ḫâlid b. Ca'far'i öldürmüş olan Ḥâriṯ b. Ẓâlim'i himâye eden 'İcl kabîlesi al-Ḥarba'de akrabâları Zuhl'lerin hücûmuna uğradılar; Ḥâriṯ b. Ẓâlim ise, bir muhârebeye sebebiyet vermemek için, 'İcl'lerden ayrıldı ve Taġlib'lere iltica etti. Ḥâriṯ b. Va'la idâresindeki Zuhl'ler ile berâber, Mukaşşir b. Ḥanẓala idâresinde, bir ziyâret esnâsında kendilerine ihânet etmiş olan Şaybân'ların reisi Ḳays b. Mas'ûd'a karşı harp ettiler. 'İcl'lerin yaptıkları muhârebeler arasında, bunlara karşı müşterek gazve yapan Ḳays b. 'Âṣim ile Tamîm'lere karşı olan Musalliḥa (Musallaḥa), İrâb muhârebeleri ve Minḳar'lar ile yapılan çarpışmalar da zikredilebilir. 'İcl'ler, Ḥanẓala b. Ṣa'laba idâresinde, Ẕû Ḳâr muhârebesinde mühim bir rol oynamışlardır [bk. mad. BAKR B. VÂ'İL]; Bakr'ler'in öncü kuvvetlerini teşkil ederek, İran hücûmlarına cesûrâne mukavemet ettiler. Ḥanẓala İran kumandanı Calâbaẕîn'i katletti ve diğer muhâribleri de İran süvâri bölüklerinden birinin reisi olan Hâmarz'ı öldürdü. Ḫâlid b. al-Valîd ile iranlılar ve ayrıca hıristiyan arapların arasında yapılan Ullays muhârebesinde (12 = 634), Abu 'l-Asvad al-'İclî idâresindeki 'İcl'ler, iranlıların yanında, harp ettiler. 22 (644) senesinde, Nihâvand civarındaki Ḳal'at Numayr müslümanları tarafından fethedildiği zaman, bu mahallin sâkinleri arasında Ḥanîfa'lerden başka, bir çok da 'İcl var idi. Irak'ta, III. asırda hâlâ 'İcl'ler mevcut idi; 250 senesinde, Kûfe'de isyân eden 'Alî evlâdından Yaḥyâ b. 'Omar'in askerleri arasında, al-Ḥaydam b. al-'Alâ' idâresinde 'İcl süvârileri var idi.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, bk. fihrist; Hamdânî, *Cazîra*, s. 124, 3, 4, 139, 5—7, 161, 24; Ṭabarî, *Târîḫ*, bk. fihrist; *Aġânî*, VII, 153; VIII, 68; IX, 78; X, 22 v.d., 113; XII, 157; XIV, 47 v.d. 143;

XX, 137 v.d. ve bk. fihrist; Abu 'l-Fidâ', *Historia anteislamica* (nşr. Fleischer), s. 194; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VI, 139; Freytag, *Arabum proverbia*, I, 391; Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen*, 2. kısım: İsmâ'îlî kabîleler, levha B 16 ve *Register*, s. 243 v.d.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), II, 173 v.d., 178 v.d., 181, 270, 449, 592, 603; III, 404; Golziher, *Muhammed. Studien*, I, 103; Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites* (*JAm. OS*, XXVIII, XXIX, fihrist. (J. SCHLEIFER.)

'İCLÎ. [Bk. İCLÎ.]

İCLÎ. AL-'İCLÎ ABÛ MANŞÛR, bir yalancı peygamber olup, lekabı AL-KİSF („parça") ve AL-ḤANNĀḲ („boğucu")'tır. II. (VIII.) asrın başında yaşamıştır ve 120—126 (738—744) seneleri arasında Irak vâlisi olan Yûsuf b. 'Omar tarafından idâm edilmiştir. Kisf lekabı *Kur'an*, LII, 44'teki „eğer onlar (kâfirler) göğün bir parçasının (*kisf*) düştüğünü görseler, bunun kalın bir bulut olduğunu söylerler" cümlesini kendisine uygun görmesinden ileri gelir; çünkü kendisinin gökte bulunduğunu, Allahın eli ile kendisine temâs ettiğini ve Allah tarafından, mürsel olarak, yer-yüzüne indirildiğini iddia ederdi. Başlangıçta, bâzı menbâlara göre, hakikaten 'Alî evlâdından Abû Câ'far al-Bâḳir Muḥammed b. 'Alî [b. bk.]'yi imam olarak tanımış idi. Risâleti şu esâslardan ibârettir: İslâm şerîatı mensûhtur, islâm akâidi mecâzî olarak anlaşılmalıdır; bu akîdeyi yaymak için düşmanları öldürmek, karılarını ve mallarını müsâdere etmek câizdir. İşte al-Ḥannāḳ lekabı böylece izah edilir; çünkü o ve ona izâfeten Manşûrîya denilen tarafdarları, mağdurlarını boğmağı âdet edinmişlerdi. İşte bunun için Friedländer bunları hindû thugları ile, pek isâbetli olarak, mukayese etmiştir (bu ve islâmiyetteki buna mümâsil diğer dalâletler için bk. Câhiz, *Kitâb al-ḥayavân*, Kahire tab., II, 96 v. dd. ve bu bahsin van Vloten, *Worgers in Irâq* (*Feestbundel Veth*, s. 57 v. dd.)'daki münâkaşası.

Bibliyografya: Abû Manşûr'un bahis mevzûu olduğu başlıca yerler Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites*... (*JAm. OS.*, XXIX, 89); al-Bağdâdî (nşr Muḥ. Badr), s. 234 v.d.

İCMĀ'. [Bk. İCMÂ.]

İCMÂ. İCMĀ' (A.), islâm dininin istinat ettiği dört *uṣûl*'den biridir. Halk içinde, *muctahidîn* (yâni zekâ ve dirâyetleri sâyesinde şahsî bir kanâate varma kabiliyeti gösterenler [bk. mad. İCTİHÂD.]in Peygamberin ölümünden sonra, her devirde ve dinî alâkadâr eden her meselede, ittifaklarını ifâde eder. Bu ittifak, dinî bir meclis kanalı ile değil, kendiliğinden, âdeta otomatik bir şekilde elde edilmekte idi. Bu itibâr ile, her hangi bir meselede, bunun mevcûdiyeti, ancak mâzîye bakıp, hakikaten böyle bir ittifakın bulunup-bulunmadığını tesbit ile anlaşılır. Ancak bu takdirde, ittifak teslim edilir ve *icmâ'* adını alırdı. O zamana kadar münâkaşa mevzûu olan bir çok meseleler, bu şekilde, yavaş-yavaş ve nihâî olarak tekarrür etmiş olurdu. Böylece tesbit edilen her husûs, şerîat ahkâmına dâhil olur ve onu kabûl etmemek münkirlik (*kufr*) sayılırdı (bununla berâber, krş. Goldziher, *Über iǧmâ'*, *Nachr. K. Ges. d. Wiss. Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1916, s. 81 v.dd.). Her ittifak, bu suretle, gerek zamanı için, gerek bütün müteâkip devirler için bir hüccet (*ḥucca*) teşkil ediyordu. Bu *icmâ'* gerek kavlen (*icmâ' al-ḳavl*), gerek fi'len (*icmâ' al-fi'l*), gerekse, ikrar mânasına alınan sükût ile (*icmâ' al-sukût* yahut *al-taḳrîr*) ifâde edilebilirdi; nitekim Peygamberin sünneti de buna benzer bir taksime tâbi tutulur. Avâmın ittifakı *icmâ'*'a dâhil değildir. Buna mukabil, al-Şâfi'î'nin ilk kanâati (Mısır'a gelmeden önce), bir tek „sahâbe"'nin rivâyetinin bütün müteâkip nesiller için düstûr olabileceği şeklinde idi. Fakat sonraları, bu fikrinden rücû etti. Bu gün bu kanâat tamâmen terkedilmiş bulunmaktadır.

Muhtelif şekillerde olmakla berâber, islâmiyetin ilk zamanından itibâren, *icmâ'*'ın umûmî bir prensibi var idi. Mâlik b. Anas'in fıkıh sistemi, bilhassa, Peygamberin makarrı olan Medine'de mevcut olan *icmâ'*'a istinat etmektedir; bu, mahallî bir *icmâ'* idi. İslâmiyetin ilk fütûhat devirlerinde, bu fütûhata iştirâk etmiş olan Kûfe ve Basra şehirleri (*Amṣâr*) ahâlisi *icmâ'*'ının büyük bir ehemmiyeti var idi. Muahhar nesiller için „eshâb"ın İcmâ'ı, tabi'î, kat'î mâhiyette idi.

Fakat bu umûmî prensibi muayyen bir *aṣl* hâlinde inkişâf ettiren ve ona diğer üç *aṣl* yanında bir mevki sağlayan al-Şâfi'î olmuştur. Önceleri diğer üç *uṣûl*'ün kat'î bir karara bağlamadan bıraktığı hâllere tatbik edilmekte iken, sonraları, bu şekilde, yavaş-yavaş, bir başka *aṣl*'ın kat'î karara bağladığı hâllere de nihâî şeklini verir bir vaziyete geldi. Bu, Allahın müslümanlara vermiş olduğu *icmâ'*'da, hatâya düşmekten masûniyet ('*iṣma*) imtiyâzından ileri gelmektedir. Şâfi'îlerin fıkıh kitaplarında, umûmiyet ile şöyle denilmektedir: „(*Kur'an*'da veya *sunnat*'te) bir mesele hakkında şöyle veya böyle denilmiş olması, şu veya bu husûs için, *ḳabl al-icmâ'* bir esâs teşkil eder." Bugün, Vehhâbîler, bu meselede, ortadan kalkmış olan Zâhirîlere uyarak bu prensibin tâmimini redd ile, *icmâ'*'ı yalnız „sahâbe"'nin ittifakına hasretmektedirler. Şî'a ve ibâdiye gibi mezhebler, tabi'î olarak, sünnîlerin *icmâ'*'ı dışında kalmaktadır.

Bu prensibin, fıkıh âlimlerince nazarî izahı, yukarıda söylendiği şekildedir. Peygambere atfedilen asıl hadîs şudur (İbn Mâca, *Fitan*, bâb 8): „Benim ümmetim, hiç bir zaman bir hatâda ittifâk etmez". Kezâ *Kur'an*'dan âyetler zikredilmektedir: msl. mü'minlerden başka bir yol tutanlara karşı (*ġayra sabîli 'l-mu'minîn*) IV, 115 ve yine II, 142: „ve işte, böylece sizi doğru bir yola çıkarıp, ortada yürüyen bir ümmet kıldık" (*ummatan vasaṭan*, krş. al-Bayżâvî). Bundan dolayı, halkın, tefekkür ve ameller yolu ile, akide ve sünnetler yaratmak kudreti vardır; fakat, başka bir yol ile vücûda gelmiş olanları ise mer'î kabûl edemeyiz ve böylece, ilkin bir yenilik (*bid'a, sunna*'nin zıddı) olan ve dolayısı ile bir râfızilik sayılan bir çok şeyler, *icmâ'* sâyesinde, kabûle mazhar olmuş ve kendinden önceki sünnetin yerini almıştır: msl., bu yoldan, fi'len sünnetin cüz'ü olarak, evliyâlara tâzim böyledir.

İcmâ''ın, Peygamberin hatâ ve günahtan münezzeh olduğu (*'iṣma*) husûsundaki akîdesinin *Kur'an*'daki vâzıh âyetlerden inhirâf etmiş olması dikkate şâyândır. Burada, *icmâ'*, sâdece, belirsiz noktaları tâyin etmekle kalmıyor, aynı zamanda, sâbit ve mühim akîdeleri de baştan-başa değiştiriyor. Onun için, bugün gerek müslümanlar, gerekse onların dışında bulunanlar arasında, *icmâ'*'a dinde büyük bir ıslâhat vâsıtası gözü ile bakılmaktadır ve onlar, müslüman ümmeti ittifak ettiği takdirde, islâmiyete istediği şekli verebilir, iddiasındadırlar. Bu noktada büyük fikir ihtilâfı vardır. Goldziher, *Vorlesungen* (s. 56)'de, tarihî seyrine bakarak, *icmâ'*'ın gelecekte büyük bir ehemmiyet kazanabileceğine inanmakta olduğunu belirtirse de, Snouck Hurgronje (*Politique musulmane de la Hollande*, s. 42, 60) fıkha tebellür etmiş bir sistem gözü ile bakmakta ve *icmâ'*'dan hiç bir şey ümit edilemeyeceğini söylemektedir.

Bibliyografya: al-Şâfi'î, *Risâla* (Kahire, 1312), s. 125 v. dd.; al-Ḳarâfî, *Şarḥ tanḳîḥ al-fuṣûl fi 'l-uṣûl* (Kahire, 1306, s. 140 v. dd.; kezâ kenarda Cuvaynî'nin *Varaḳât*'ına Mahallî'nin yazdığı, *Şarḥ*'in Aḥmed b. Ḳâsim tarafından yapılan *Şarḥ*'i vardır, s. 136 v. dd.); *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, s. 238 v. dd.; Goldziher, *Die Zâhiriten*, s. 32 v. dd.; ayn. mll. *Muhammedanische Studien*, II, 85, 130, 214, 284; ayn. mll., *Vorlesungen über den Islam*, bk. fihrist; Snouck Hurgronje, *Le Droit musulman* (*Rev. de l'Hist des Religions*, XXXVII, 15 v. dd., 174 v. dd.); Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*, s. 46—49. (D. B MACDONALD.)

İCTİHÂD. [Bk. İCTİHÂD.]

İCTİHÂD. İCTİHÂD, bir şeye ulaşmak için sarfedilen fevkalâde gayreti ifâde eder ve ıstılâh olarak, muayyen bir *ḳażîya*'de, yahut umûmiyetle kanunun bir *ḥukm*'ünü alâkadar eden husûsta, şahsî bir kanâat (*ẓann*) elde etmek maksadı ile gösterilen gayreti ifâde için kullanılır (*Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, s. 198; *Lisân*, IV, 109, 19 v.dd.). İctihâd, *Kur'an* ve sünnete kıyas kullanılmak sureti ile, vukû bulur. *İctihâd*, lisanda, eskiden, msl. Şâfi'î'de olduğu gibi (*Risâla*, Kahire, 1312, s. 127, 17 v.dd., *Bâb al-icmâ'*), *ḳiyâs* ile aynı mânada kullanılırdı. Burada, *İctihâd* hakkındaki fasılda, Şâfi'î, önce sûre II, 145'i kaydediyor ve bunun zımnında, her kesin Kıble'yi tâyin husûsunda kendi hukmüne uyabileceği hukmünün mevcut olduğunu isbat ediyor. Şâfi'î bu tâbiri burada, *ra'y* ile aynı mânada, kullanıyor. Ona göre, *muctahid*, şahsî bir kanâat edinmek için, gayret sarfeden kimsedir. Bunun zıddı *muḳallid* („taklitçi") 'dir. Subkî'nin *Cam' al-cavâmi'* adlı eserinde işâret ettiği gibi, bu „delîllerini bilmeksizin bir başkasının akîdelerini kabûl eden kimsedir". *Muctahid*, Peygambere atfedilen bir hadîse göre, sarfettiği gayretler için — vardığı karar yanlış bile olsa — mükâfâta lâyıktır; aldığı karar doğru olursa, o zaman, iki misli mükâfat görür (Goldziher, *ZDMG*, LIII, 649). Buna göre, *ictihâd* hak ve vazifesi, hiç bir suretle, hatâdan sâlim sayılamaz. Neticesi, dâimâ bir *ẓann*'dan, yâni hatâlı olması mümkün bir re'yden, ibârettir. Yalnız, bütün İslâm ümmetinin müşterek *ictihâd*'ı, *icmâ'*'a, yâni „müşterek muvâfakat"a, müncer olmakta idi ki, bu da hatâsız sayılırdı (Bir *muctahid*'in hâtâ işlemesi ihtimâli husûsundaki münâkaşalar için bk. Taftâzânî, Nasafî, *'Aḳâ'id*, Kahire, 1312, s. 145 v.dd.). Fakat, *ictihâd*'ın bu geniş mânası, çok geçmeden, dar mânasına inkılâp etti ve yalnız, bâzı husûslarda fikir yürütmeğe ve bunu başkalarına kabûl ettirmeğe salâhiyeti olan kimseler için husûsî bir hak olarak kullanılmağa başladı. Burada, meselenin mâhiyetine göre, *kalâm* ile *fiḳh* arasında bir fark ortaya çıktı. Bugün de, *taḳlîd* yolu ile necâta ulaştıran imanı elde etmek mümkün olmadığını ileri süren kelâmcılar vardır (bk. msl. Fażalî, *Kifâyat al-'avvâmm*, tür. yer. ve bk. bir de D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, trc. s. 315 — 351). Bununla berâber, fakîhlerin çoğu, asırlardanberi, umûmî kanâate göre, az-çok *muḳallid*'dirler. Muahhar

islâmiyette, dört hak mezhebinin te'sisine nazarlarımızı çevirdiğimiz zaman, bunların müessislerine ve bâzı muâsırlarına en yüksek *ictihâd* pâyesi verildiğini görürüz. Bunlar, *Kur'an, sunna, ḳiyās, istiḥsān, istiṣlāḥ, istiṣḥāb* v.b.dan faydalanmak sureti ile, mezheplerinin kuruluşundaki bütün meseleleri bizzat halletmek hakkına sâhip idiler; her biri *muṭlaḳ* bir *muctahid* idi. Bunlardan sonra, mezhebe, fıkhın esâs prensiplerini (*uṣūl*) koymuş ve esâs metinleri (*nuṣūṣ*) te'lif etmiş olan üstadlar gibi, *furū'*'u tâyin ederek, aynı rolü oynayanlar gelmektedir. Mezhebin müessisinin bir *naṣṣ*'ında zımnen mevcut bulunan bir nokta-i nazar var ise, buna *vach* denilir. Bunlardan sonra, zaman ve derece itibârı ile, daha önceki hükümlere vukûfları dolayısı ile, vaz'edilen husûsî suâllere cevap vermek hakkına sâhip olanlar gelir. Bunlara *muctahidūn bi 'l-fatvā* denilir. Bütün *muctahid*'ler bir bakıma, *müftî* idiler; yâni fetvâlar vermişlerdi. Fakat, sonuncular sâdece *müftî* idiler. Prensipte ve umûmî görüşte vaziyet böyle idi. Fakat zaman-zaman, şahıslar ortaya çıktı. Gerek hırsları, gerekse sâbit şekillere olan nefretleri dolayısı ile, *ictihād*'ın en eski mânasına döndüler ve en yüksek prensiplere dayanarak, şahsî hukümler vermek hakkını ileri sürdüler. Bunlardan birisi İbn Taymiya (b. bk.; Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 188 v.dd.), bir diğeri de, Suyūṭī (ölm. 911) idi ki, bu sonuncusu hem *ictihād*'a iştirâk ettiğini, hem de asrının *mucaddid*'i olduğunu ileri sürmüştür. O, her devirde en az bir *muctahid*'in bulunması ve aynı suretle, her devirde bir *mucaddid*'in zuhûru lâzım geldiğini ileri sürmüştür (Goldziher, *Characteristik... Suyūṭī*. s. 19). Bir diğeri de, îtizal tarzında olarak, Akbar Şāh idi (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 311). Şi'î mezhebinde bugün hâlâ mutlak *muctahid*'ler vardır. Bunlar „imam mektûm" un organları sayılır. Bunların vaziyeti, sünnî ulemânın vaziyetinden tamâmiyle başkadır. Bunlar şâhın hareketlerini bile serbestçe tenkit ve murâkabe edebilirler. Şâh, ancak bir *locumtenens* ve ilâhî kazânın hakikî reisi olan „imam mektûm" un gaybûbetinde, nizâmın muhâfızıdır. Hâlbuki sünnî ulemâ, umûmiyetle, hukûmetin mutî bendeleridir (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 215—218, 233, 285).

Bibliyografya: al-Ḳarāfī, *Şarḥ tanḳīḥ al-fuṣūl fi 'l-uṣūl* (Kahire, 1306), s. 18 v. dd.; Cuvaynī'nin *Varaḳāt*'ı hakkında Maḥallī'nin *Şarḥ*'ine âit Ahmed b. Ḳāsim'in *Şarḥ*'inin kenarında, s. 194 v. dd.; Snouck Hurgronje, *Le Droit musulman* (*Rev. de l'Hist. des Religions*, XXXVII, tür. yer.); ayn. mll. tarafından Sachau'ın *Muhammedanisches Recht* adlı eseri hakkındaki yazı (*ZDMG*, LIII, 139 v.dd.); Juynboll, *Handb. des islām. Ges.*, s. 32 v. dd. (D. B. MACDONALD.)

İCTİMĀ'. [Bk. İSTİḲBĀL.]

İÇEL. (İÇ-EL, İÇ-İL), Cenûbî Anadolu'da, Toros dağlarının yayılma sâhasında, yer alan bir memleket olup, bunun mihverini, Silifke kasabası aşağısında Akdeniz'e dökülen Göksu (kadîm Kalykadnos) ırmağı teşkil eder. İçel adı, muhtemel olarak, Konya Selçukluları zamanından beri, buranın dağlar içinde, girilmesi ve geçilmesi güç bir memleket telâkkî edilmiş olmasından dolayı verilmiş bulunsa gerektir. İçel kadîm çağda Taşlık Kilikya „ἡ τραχεια Κιλιχίς veya Τραχειώτις diye tanınan ve bu vasfı ile Ova Kilikya (şimdiki Adana ovası)'dan ayrılan memlekete tekabül eder. Taşlık Kilikya garpta — kendisini Pamphilya'dan ayıran — Korakesion burnundan (şimdiki Alâiye; b. bk.) şarkta Lamus vâdisine (bugünkü Lâmas suyu) kadar, Toros dağları ile Akdeniz arasında uzanıyordu ve bu hudûtlar XX. asır başında bile, pek az fark ile, Türkiye'nin İçel adını taşıyan idârî bölümünün sınırlarına uymakta idi.

Memleketin iç kısmını hemen tamâmiyle kaplayan ârızalı ve taşlık sâhalara Taş-eli ismi verilmektedir: her ne kadar bu adın vaktiyle طش ايل şeklinde yazılan bir Dış-il'den geldiği ileri sürülmekte ise de, Taş-eli adının buralara hâkim bulunan çetin tabiat manzarasını gâyet iyi isimlendirdiği âşikârdır. Burası Torosların daha şarkta ve daha garptaki dağlık görünüşünden farklı manzaraya sâhip bir memlekettir: gerçekte Taş-eli, zemini kireçli bir yüksek yayla olup, çok defa hemen deniz kıyısı üzerinden dik yamaçlar ile yükselir; iç taraflarda irtifâı 1.500 m.'yi geçer, bâzı yerlerde 2.000 m.'yi bile bulur. Yaylanın zemini, torosların i'tikâl ile tesviye görmüş kıvrımlı temelini örten, üçüncü zamanın ikinci yarısına âit, gâyet kalın ve hemen-hemen ufkî durumda Miosen deniz rüsupları ile kaplıdır. Bu rüsuplar bâzan kil ile karışık, fakat ekseriyetle saf kireçten müteşekkil olup, kirecin yağmur ve kar sularını içine nufûz ettirmesi ve bu sular ile yavaş-yavaş erimesi yüzünden, meydana getirdikleri yaylaların sathı tamâmiyle kuru ve irili-ufaklı oyuklar ile delik-deşiktir. Halkın tava adını verdiği ve tabanında bir az killi toprak birikmiş olan çukurluklar dışında, yaylanın sathı gerçekten bir taş çölü görünüşündedir. İrtifâı 500—600 m. den aşağılarda defne, mazı meşesi, koca-yemiş gibi kışın yaprak dökmeyen bodur ağaçların ve çalılıkların (Akdeniz makisi), yabâni zeytin ve keçi boynuzu ağaçlarının yaşadığı sâhalar, yükseklerde ise, henüz tahrip edilmemiş oldukları yerlerde hâlâ oldukça ehemmiyetli çam ormanları görülür. Taş-eli yaylaları bugün hemen tamâmiyle ıssızdır: şiddetli şimâl rüzgârlarının süpürdüğü soğuk kış mevsiminde, kar yaylaların sathını örter. Tavalar içine sığınmış bir iki kulübede yaşayan mütemekkin halk ilk baharda bir az arpa zirâati ve kereste biçmek ile hayatlarını sağlarlar. Yazın buralara sâhilden ve Toros eteği ovalarından yürükler gelir; koyun sürülerini yaylaklarda otlatırlar, hava soğumağa yüz tutunca, mûtad merhalelerde duraklayarak, aşağılara inerler. Eski çağlarda İçel'in yüksek yaylalarında ormanların şimdikinden çok daha fazla yer kaplamış olduğu muhakkaktır ve bütün tarih devirleri boyunca bu ormanlar Akdeniz'in gemici kavimleri tarafından ticâret ve harp filoları inşa etmek üzere işletilmiş, Finikelilerin, Mısırlıların, Greklerin, Selefkîlerin, Romalıların, Venediklilerin, Selçukluların ve Osmanlıların... bu maksat ile kestikleri ağaçlara zamîmeten çobanların ikâ ettikleri, yahut tamâmiyle kurak geçen yaz mevsiminde kendiliğinden baş-gösteren yangınların ve nihâyet keçi sürülerinin tahribâtı ile büyük zararlara uğramıştır. Greko-Romen devirde bu yaylalarda şimdikine nazaran daha faâl bir hayatın mevcut olmuş bulunması, bir dereceye kadar, o zaman ormanların daha fazla bir kazanç kaynağı teşkil etmesi ile izah olunabilir. Bugün bile, arâzinin dörtte birine yakın kısmı ormanlar ile kaplı bulunmakta ve tahtacı [b. bk.] ların çamlıklardan kesip, sâhile indirdikleri kütük ve keresteler, başta Mısır olmak üzere, Akdeniz'in ormandan mahrûm memleketlerine ihrac olunmaktadır.

Vâdiler farklı bir hayat sâhası teşkil ederler: bun'ar umûmiyetle yaylalar içine gâyet derin gömülmüş olup, çoğunun yamaçları yüzlerce metrelik şâkulî duvarlar hâlindedir. Bu duvarlar boyunca, yukarıdan aşağı, muhtelif seviyelerde, bir kısmı eski devirlerde, hattâ yakın vakitlere kadar, sığınak ve mesken olarak kullanılmış, ağızları bâzan çalılıklar arkasında gizlenmiş, sayısız mağaralara rastlanır. Hemen-hemen hiç bir zaman, bu vâdileri bir yol kat'etmez; çünkü bâzı yerlerde bunlar, kayadan-kayaya atlayan köpüklü suların hızla aktığı gâyet dar, uçurumlu boğazlar hâlini alırlar. Bâzan da, birden-bire genişleyerek, meyva ağaçları ile bezenmiş zirâat vâhaları görünüşünü kazanırlar; yalnız, zirâati müsmir bir hâle getirmek için, kurak ve gâyet sıcak geçen yaz mevsiminde muntazam sulama tertibâtı ve sıtmayı önlemek üzere, bataklıkları kurutma zarûreti olan bu geniş vâdi tabanları, umûmiyetle, fazla bir yer tutmadıkları gibi, Göksu vâdisinin, Mut kasabası yakınların dan itibâren, aşağı kısmı bir tarafa bırakılacak olursa, hâric ile kolay muvâsala imkânlarından da mahrûmdurlar.

Münâkale şartları bakımından, İçel, tarih devirleri boyunca, susuz, taşlık, ıssız Taş-eli yaylaları yüzünden, komşu Toros dağlarına nisbetle çok daha esâslı bir engel rolünü oynamıştır. Yalnız bir tek patika, iç Anadolu'da Karaman'dan gelerek, Karga Sekmez belini aşıp, Mut üzerinden Silifke'ye iner: orta çağda birinci haçlı ordusunun bir kısmının meşakkat ile geçmiş bulunduğu (1097) bu patikanın büyük bir tarihî ehemmiyeti olmuştur: İçel'i gâyet çetin, taşlık ve yüksek dağlar içinde bir memleket olarak târif eden Kâtib Çelebî, buraya ancak kapı gibi bir boğazdan girildiğini, bunun da bir takım kaleler ile korunmuş olduğunu yazar. Öteden beri ancak yazın üzerinde faâliyet görülebilen bu patika şimdi her mevsimde geçilir muntazam bir şose hâline konulmaktadır ki, bu sâyede iç Anadolu ile Akdeniz kıyıları arasında Külek (şose) ve Çakıt (demir-yolu) boğazlarından daha kısa bir muvâsala te'min edilmiş olacaktır.

İçel kıyıları, küçük mikyaslı bir harita üzerinde düz gibi görünmesine rağmen, oldukça girintili çıkıntılıdır: mahdut yalı ovaları ve Göksu'nun geniş deltası hâricinde umûmiyetle yüksek olan sâhil boyunca bir çok küçük koylar sıralanır ki, bunlar tarihin eski ve orta çağlarında, Akdeniz gemicileri için sayısız sığınak rolünü oynamışlardır. Fakat yukarıda adı geçen Silifke-Karaman patikası hâricinde, iç taraflar ile hemen hiç irtibâtı olmayan bu kıyılarda geçimlerini münhasıran denizden te'min etmek mecbûriyetinde bulunan insanlar, elverişli buldukları zamanlarda, korsanlığa tevessül ederlerdi. Suriye ve Mısır'dan Yunanistan ve İtalya'ya giden gemiler, sık-sık esen garp rüzgârlarının da yardımı ile, çok defa Kıbrıs'a uğradıkları için, burası işlek bir deniz yolu üzerinde bulunuyordu. Sâhil korsanların ganîmetlerini sakladıkları şatolar ile bezenmişti. Fakat korsanlık önlendikten sonra, buraları hemen adım başında rastlanan hisar, su kemerleri, mâbed harâbeleri ile berâber, ıssızlaştı. Bugün burada, gemilere bir az kereste, hubûbat ve yapağı yükleyen bir kaç küçük iskeleden başka iskân yeri yok gibidir. Bununla berâber, kışları pek ılık geçen bu kıyıların bugün hiç değilse turfanda sebze ve sıcak iklim meyvaları (nârenciye, muz, hattâ hurma) zirâatinde inkişâfa pek müsâit olduğu söylenilebilir.

Osmanlı devrine âit kaynaklar, İçel'in dağlık ve taşlık bir memleket olduğunu, nüfusu-

nun ancak küçük bir kısmının zirâat ile meşgûl bulunduğunu, ekseriyetinin göçebe yürüklerden teşekkül ettiğini, bunların kışın sâhile inip, yazın yaylağa çıktıklarını yazarlar. Bunlardan alınması gerekli vergilerin kaydedildiği 992 (1584) tarihli İçel sancağı kanunnâmesi, zamanla bu yürüklerden bir kısmının Teke, Alâiye, Tarsus, Adana, Kozan v.b. yerlere yerleşmiş olduklarını, fakat bunların evvelce yaşadıkları topraklara zilyet olan sipâhîlerin, pâyitahttan aldıkları müsâade üzerine, sonradan temekkün ettikleri yerlere her yıl adam gönderip, vergi toplamağa devam eylediklerini yazar. Yine aynı kaynak, memleketin dağlık tabiatı yüzünden, çok yerde bir köyün bütün evlerinin bir araya toplanamadığını, ekseri köylerin birbirinden ayrı beşer altışar kısımdan meydana geldiğini zikreder ki, bugün de bu vaziyete yer-yer rastlanmakta, bir vâdi boyunca bâzan deniz kıyısından, yayla sırtlarına kadar, aynı isimli köyün dağınık mahalleleri görülmekte, bunlar yarı göçebe bir halkın yalı ile yayla arasında mevsimlik konaklama yerlerine tekabül etmektedir. Gerçekten bugün göçebelik silinmeğe yüz tutmuş sayılabilir: hukûmetin de teşvikı ile, bu seyyar nüfus, küçük gruplar hâlinde, zirâat sâhaları içinde yerleşmekte, yukarıda adı geçen mevsimlik konaklama yerleri çok defa çiftçi nüfusu için birer devamlı iskân noktası teşkil eylemektedir. Bugün, İçel'de göçebe çobanlık yerine başka bir türlü göç istidadı göze çarpıyor ki, o da, mahdut geçim kaynaklarına sâhip olan köylülerin Anadolu ovası gibi büyük zirâat sâhalarına, kendilerine ihtiyac görülen mevsimde gidip çalışmaları ve bir az para kazanarak, yurtlarına dönmeleridir. Diğer taraftan memleket zirâatinde zamanla çeşitliliğe doğru bir gelişme görülüyor ki, gerçekte bu değişikliklerin mâzîsi epeyce eski zamanlara çıkmaktadır; İçel sancağı kanunnâmesinde, evvelce hubûbât tarlası olarak kaydedilmiş bulunan yerlerin sonradan bahçe, pamuk ve susam tarlası hâline getirildiği ve ezcümle Mut kazası „nehirlerinde“ çeltik zirâati (pirinç) yapıldığı da zikrolunuyor.

XV. asır sonundan itibâren Osmanlı hâkimiyetine girmekle berâber, arâzisinin sarplığı yüzünden, uzun zaman devlet nufûzundan kısmen uzak kalmış olan İçel, önceleri, bir sancak olarak, Karaman eyâletine bağlanmış idi. Kıbrıs adası zaptedildikten sonra bir eyâlet hâline konulunca, beylerbeyinin nufûz ve iktidarını arttırmak için, karşı sâhilde — *Cihannümâ*'daki ifâde ile, „büyük kıyıda“ — bulunan diğer üç sancak ile berâber, İçel livâsı da buna ilhâk edilmiştir. Daha yakın bir devirde ise, İçel Adana eyâletine (vilâyet) bağlanmış, Osmanlı devletinin son senelerinde ise, müstakil mutasarrıflık hâlinde idâre edilmiştir. Bütün bu devirlerde sancağın merkezi Silifke [b. bk.] ve bir aralık Ermenak idi; XIX. asır sonlarında İçel sancağı Silifke, Ermenak, Gülnar, Mut ve Anamur kazalarını ihtivâ ediyordu. Türkiye cümhuriyeti kurulduktan sonra, adı geçen sancak evvelâ vilâyet hâline konuldu; sonra, Ermenak kazası Konya vilâyetine verilmek sureti ile, İçel'in geri kalan toprakları Mersin vilâyeti ile birleştirilerek, yeni bir vilâyet teşkil olundu; merkezi Mersin şehri olan bu vilâyete İçel adı verildi. Bu ad, bugüne kadar, Taşlık Kilikya'ya tekabül ederken, şimdi garpta Ermenak kazasının ayrılması, şarkta Adana ovasının garp ucunun eklenmesi ile, idârî mânada bundan ayrılmış bulunmaktadır.

Ḳāmūs al-aʿlam'da, XIX. asır sonlarında İçel'in nüfusu, bir kaç yüzü hıristiyan ve gerisi tamâmiyle müslüman olmak üzere, 70.000 kadar olarak zikredilmiştir. Buna karşılık V. Cuinet, İçel'in nüfusunu 105.280 olarak tahmin eder (60.500 müslüman, 24.000 rum, 12.000 çingene, 8.000 küsûr muhtelif). Yarım asır sonra eski İçel'in beş kazası üzerinde (13.300 km².) tesbit edilen nüfusu 153.000'e varıyordu (1945 sayımı). Buna göre, km².'na ortalama 11 kişi düşmektedir. İçel kasabaları arasında ancak ikisinin nüfusu 5.000'i geçiyor (Ermenak 6.700, Silifke 5.700), diğer üç kaza merkezinden ikisinin nüfusu 3.000'i bulmuyor (Mut 2750, Anamur 2700), birisinin ki ise, 1.000'i ancak aşmış bulunuyordu (Gülnar 1.230).

Bugünkü hudutları içinde İçel vilâyetinin 15.697 km².'na varan toprakları üzerinde nüfus, 1945 sayımına göre, 279.484'ü bulmakta olup, bu vilâyetin kazaları şunlardır: Mersin (b. bk.; vilâyet merkezi), Tarsus, Silifke, Mut, Anamur, Gülnar.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie ...*, II, s. 385 v.d.; Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ* (nşr. İbrâhim Müteferrika), s. 610 v.d.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 148; W. M. Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor* (London, 1824); P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1848—1853), I, 80, 288 v.d., 403 v.d., 4. kısım, II, 341 v.d.; III, 28 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 723 v.d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien. Kleinasien* (1858/1859), I—II; H. Kiepert, *Lehrbuch des alten Geographie* (1878), s. 129 v.d.; E. G. Davis, *Life in Asiatic Turkey. A Journal of travels in Cilicia* (London, 1879); J. Th. Bent, *Exploration in Cilcia Trachia, proc. Roy. Geogr. Soc.* (London, 1890); W. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), tür. yer.; R. Heberdey-A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien, Denkschr. d. k. akad. d. Wiss. Wien, Phil. hist. Kl.*, XXIV, 1896; F. X. Schafer, *Cilicia, Petermann's Mitt., Erg. Heft*, 141, (1903), tür. yer; E. Herzfeld, *Eine Reise durch das westliche Kilikien in frühjar 1907* (*Petermanns Mitt.*, 1909, s. 25 v.d.); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, II, 1128; *Adana vilâyeti salnâmesi* (1318); E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (1884), IX, 653; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, 63 v.d.; R. Blanchard, *Asie Occidentale* (*Géographie universelle*, VII, 650 v.d.); Ömer Lûtfi Berkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekanominin hukukî ve mâlî esâsları*, I, tür. yer. (BESİM DARKOT.)

İÇ-İL. [Bk. İÇEL.]

İÇ-OĞLANI. Eskiden Türkiye'de pâdişahın hizmetine me'mûr olanlara verilen ad idi. Bunlar, önceleri, harpte ele geçirilen veya münhasıran Avrupa seferlerinde toplatılan çocuklar olup [bk. mad. DEVŞİRME] Asya kısmı bu mükellefiyetten muâf idi. Bu çocukların en güzellerini, en gürbüzlerini, en zekî ve en iyi huylu tahmin edilenlerini seçerlerdi. Bunların isimleri, yaşları, doğum yerleri kaydedilirdi; sonra, islâm dinini kabûle mecbûr tutulur ve sünnet edilirlerdi. On sene müddetle, gâyet sıkı bir disiplin altında, harem ağalarının nezâretinde yetiştirilirlerdi. Bu gençler dört koğuşa ayrılırlardı: birinci koğuşta 400 kişi bulunurdu. Bunlar, günde 4—5 akçe maaş alırlar, okuma yazmadan başka, din ve muâşeret kaidelerini öğrenirlerdi; altı senelik tâlim ve terbiyeden sonra, bunlar, ikinci koğuşa geçerlerdi. Burada, askerî bir terbiyeye tâbi tutulur, binicilik ve eskrim tâlimleri görürlerdi. İki yüz kişi ihtivâ eden üçüncü koğuşta, dikiş dikmek, yama yamamak, ok imâl etmek, çalgı çalmak ve oda hizmetlerine âit işler öğretilirdi. Nihâyet, dördüncü koğuşta, yalnız, kırk seçme genç bulunurdu. Bunlar günde 9—10 akçe maaş alırlardı. Elbiseleri saten, atlas ve sırmalı kumaşlardan idi; oda-başı, elbiseci-başı, başkethüdâ, baş-berber, kâtip ve kâhya vazifelerini görürlerdi. Devletin en yüksek mevkileri bunlara açıktı ve yüksek me'mûrlar da bunlardan seçilirdi. XVII. asrın sonlarında artık çocuk devşirilmiyordu; çünkü türkler de, para ile bile olsa kendi çocuklarını bu teşekküle sokup, yüksek devlet me'mûriyetlerine hazırlamak istiyorlardı. Bugün lise olan Galatasaray, önceleri bir iç-oğlanı mektebi idi. Edirne sarayında da bir mektep var idi. Sonradan Sultan İbrahim (1049—1058 = 1639—1648) tarafından lağvedildi.

Bibliyografya: Tournefort, *Relation d'un voyage en Levant* (1717), II, 10 v.dd.; Ricaut, *Etat présent de l'Empire Ottoman* (trc. Briot), s. 83 v.dd.; A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*², I, 302; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, VII, 47 v. dd.; Osman Ergin, *Maarif tarihi* (İstanbul, 1938—1942); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilatı* (Ankara, 1945), s. 300 v.dd., 315 v.d., 331 v.d. ve tür. yer. (CL. HUART.)

'İD. [Bk. İD.]

İD. 'İD, bayram. Arap lûgatçileri bu kelimeyi $\sqrt{wd}$ kökünden iştikak ettirirler ve „(muayyen fâsılalar ile) geri dönen“ şeklinde izah ederler. Fakat bu, ârâmî dilinden alınmış, bilhassa dinî mevzûlarda sayısı pek çok olan „yabancı kelimeler“ den biridir; krş. msl. süryânî, *ʿîdā*, *ʿeẓā*, *ʿîẓō* „bayram, bayram günü“. Bu kelime zâten *Kur'an*'da da bir defa geçiyor (V, 114); burada, 'Isâ gökten, bir bayram dolayısı ile ('İşâ' = son akşam yemeğinin yanlış anlaşılması?) bir mâide indirmesi için yalvarıyor. İslâm takvimi, senede iki dinî bayram kabûl eder: biri *ʿîd al-aḍḥā* [b. bk.] yahut „kurban bayramı“ 10 zilhiccede ve diğeri *ʿîd al-fiṭr* [b.bk.] yahut „ramazan bayramı“ 1 şevvâldedir. Her birinin kendine hâs şer'î hukümleri, müteâkip iki maddede izah edilmiştir. Her iki bayramın da cemâat ile kılınan ve sünnet telâkkî edilen bayram namazı, *ṣalāt al-ʿîd(ayn)*'i vardır. Bu namaz, bâzı cihetten *ṣalāt* [b.bk.]'ın günlük yahut da cuma namazınınkinden (kezâ bu da, başka notlardan sonuncusu ile aynı telâkkî edilmiş ise de), cuma ve günlük namazlardan daha eski şekilleri muhâfaza etmektedir ve hey'et-i umûmiyesi itibârı ile, yağmur duâsı ile (*ṣalāt*; bk. mad. İSTİSḲĀ') ay ve güneş tutulmalarında yapılan duâlar ile pek benzerliği vardır. Bundan dolayı, yalnız 2 *rakʿa* [b.bk.] 'dır ve alel'âde namazlardan fazla *takbîr* [b.bk.] ihtivâ eder; namazdan sonra iki kısım hâlinde bir *ḫuṭba* [b.bk.] okunur; *aẕān* [b.bk.]'ı ve *iḳāma* [b.bk.]'si yoktur ve bu namaz, islâmiyetin ilk zamanlarında olduğu gibi, yalnız, *ṣalāt al-cāmiʿat*an kelimeleri ile bildirilir. Bu namazlar, şimdi her ne kadar tercihen ekseriyâ câmilerde edâ ediliyorsa da, açıkta, *muṣallā* [b.bk.]'da edâ edilmek lâzımdır. Vakti güneşin doğmasından semt-i re'si aştığı âna kadar devam eder.

Fi'len birincisi üç ve ikincisi dört gün devam eder. Bu iki bayramda yeni elbiseler, hiç olmazsa elde olan en iyi elbiseler, giyilir; herkes birbirini ziyâret edip, tebrik eder ve hediyeler teâtî edilir. Mezarlıklar ziyâret edilir. Daha ziyâde halk arasına yayılmış olan bu görenekler, kurban bayramından ziyâde, ramazan bayramında riâyet edilir; ramazan bay-

ramı, ramazanın riyâzât günlerinin bitmiş olduğunu görmek ferahı ile, kurban bayramından çok daha fazla sevinç içinde tes'ît edilir, öyle ki, bugün „küçük bayram“ fi'len „büyük bayram“ dan daha mühim olmuştur.

Bibliyografya: fıkıh eserlerinde *ṣalāt al-'īdayn*; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 126 v.dd.; Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus* (*Abh. d. K. Pr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl.*, 1913, nr. 2), s. 19, 27 v. dd., 40 v. d.; E. W. Lane, *Sitten und Gebräuche der heutigen Egypter...* (trc. Zenker)..., 2. tab., III, 105 ve 116; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1788), II, 222 — 231 ve 423—436; Sell, *The Faith of Islam* (London, 2. tab., 1896), s. 318—326; Garcin de Tassy, *Mémoire sur les particularités de la religion musulmane dans l'Inde* (Paris, 2. tab., 1869), s. 69—71; Herklots, *Qanoon-e-Islam* (London, 1832), s. 261—269; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 159 v.dd.; ayn. mll., *Mekka*, II, 91—97; ayn. mll., *The Atchehnese*, I, 237—244; ayn. mll., *Het Gajōland* (Batavia, 1903), s. 325 v.d.; Doutté, *Magie et Religion*, X. fasıl.

İDÂDE. AL-'İZĀDA (A.), usturlabın sırtı üzerine konulmuş, mihver veya meyil etrafında dönen bir nişan cedveli demektir; muhtelif müşâhedeler ile bilhassa yıldızların irtifâını tâyinde kullanılır (yk. bk.).

'İDDA. [Bk. İDDET.]

İDDET. 'İDDA (A.), dul veya boşanmış kadınların, evlilik bağı çözüldükten sonra, yeniden evlenmek için, beklemek mecbûriyetinde kaldıkları şer'î mehildir. Dul kadınların tâbi oldukları *'idda*, şerîate göre, 4 ay 10 gündür (krş. *Kur'an*, II, 234). Eski araplar dul kadını daha uzun bir yas devresine tâbi tutarlardı. O zamanki âdetlere göre, dul kadın, kocasının ölümünden sonra, ufak bir çadıra kapanmağa, orada bir sene kalmağa mecbûr idi. Bu müddet zarfında yıkanıp temizlenemezdi (bk. J. Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern, Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 1893, s. 454 v.dd.). Eski araplarda, boşanmağı müteâkip *'idda* tatbik edilmezdi. Boşanmış gebe bir kadın ile evlenen erkek, nikâhtan sonra doğan çocuğun, çocuk kendi sulbünden değil de evvelki kocanın sulbünden gelmiş bile olsa, babası sayılırdı. Hâlbuki islâmiyette, bir erkeğin ancak kendi sulbünden gelen çocuğun babası olabileceği ve hiç bir kadının, muayyen müddet (*'idda*) geçmedikçe evlenemeyeceği şer'an kabûl edilmiştir. Eğer bu müddet zarfında kadın doğururse, eski koca çocuğun babası sayılır. Boşanmadan sonraki *'idda*, islâm hukukuna göre, üç âdet devresi (*ḳurū'*), âdetten kesilmiş kadınlar için ise, üç ay sürmektedir. Boşanmış olan bir kadın gebe ise, doğurduktan sonra 40 gün geçmeden yeniden evlenemez (krş. *Kur'an*, II, 228; LXV, 4). Câriyeler için de bir *'idda* mevcuttur. Fakat, bu müddet, 4 ay 10 gün yerine, 2 ay 5 gün sürmektedir. Üç devrelik *ḳurū'* ve üç aylık *'idda* yerine, bir buçuk aylık bir başka *'idda* daha vardır. (TH. W. JUYNBOLL.)

İDDİĠĀM. [Bk. İDGÂM.]

İDGÂM. İDĠĀM (Kûfe nahiv âlimlerine göre) veya İDDİĠĀM (Basra nahiv âlimlerine göre), arapça bir gramer ıstılahı olup, aynı cinsten olan ve bir-birini tâkîp eden iki sessiz harfin bir-birine sıkıca bağlanması ve benzeşmesi demektir (bununla berâber krş. Schaade, s. 49). Bu tam bir benzeşme olmadan da hâsıl olabilir; fakat ekser ahvâlde, sessizlerden biri diğerinin „içine girmiş“ (*idd'iġām*) tir ve o zaman yazıda ve telâffuzda çiftleşmiş bulunan sessiz ile arasında benzeşme olmuştur. al-Zamaḫşarī'nin bu husûsta tesbit etmiş olduğu kaidelerin umûmî bir hülâsası şudur:

1. Umûmiyetle iki sessiz harekeli ise (*radada* yerine *radda* gibi) veya birincisi sâkin, ikincisi harekeli ise (*aḳul laka* yerine *aḳullaka* gibi) idgâm hâsıl olur; fakat birincisi harekeli, ikincisi sâkin ise olmaz (*farartu, ṭaliltu* v.b. gibi). Bu kaide, yukarıki misâllerde olduğu gibi, aynı olan seslere uyduğu gibi, mahrec bakımından bir-birine yakın olanlara da uyar. Meselâ, gırtlak sesleri serisinde, *h, ḥ*'ya (msl. *iẓbaḥ hāẓihi* yerine *iẓbaḥḥāẓihi* gibi), veya *k, ḳ*'ya (*lammā ra'āka ḳāla* yerine *lammā ra'āḳḳāla* gibi) ve *', ḫ*'ya (*irfa' ḫātiman* yerine *irfaḫḫātiman* gibi), *ġ, ḫ*'ya v.b. değişebilir. Benzer değişmeler, diş, ıslık ve dudak sessizlerinde de vukûa gelir (*zid ẓiḥkan* yerine *ziẓẓiḥkan*, *'anbar* yerine *'ambar* v.b.). Diş sessizlerinin ıslık sessizleri ile değiştiği hâller vardır (*aṣābat ṣirban* yerine *aṣābaṣṣirban* gibi). Umûmî temâyül daha zayıf olan sessizin, daha kuvvetli olan içinde idgâm olunmasıdır; bununla berâber, bu kaidenin istisnâları vardır (*halaḳa kulla* yerine *halakkulla* gibi). *Alif* idgâm olunmaz; hemze, yalnız *fa''āl* şeklindeki isimlerde, idgâm olunur (*sa''ālun, ra''āsun* gibi), *r, ṣ, ż, f* ile *y*, umûmiyetle bir başka ses ile benzeşme yapmaz, fakat yalnız kendi aralarında idgâm olunur.

2. Bu ses benzeşmesi hâdisesine 5. (*tafa'ala*) veya 6. (*tafā'ala*) fiil şekillerinde sık-sık tesâdüf olunur; bu hâlde kökün birinci sâmitesi bir diş sesi olduğu zaman, *t* onunla idgâm edilir: msl. *taṭayyara* yerine (bir *alif al-vasl* ile) *iṭṭayyara*, 8. fiil şeklinde (*ifta'ala*), *ṭ, ẓ, ṣ, ż*'dan sonra araya giren, *t, ṭ* ve *ż* (msl. *iṭṭalaba* yerine *iṭṭalaba, iżtaraba* yerine *iżżaraba* ve *iżṭaraba*) ve *d, ẕ* veya *z*'den sonra *d* (*iztāna* yerine *izdāna*) olur. *Ĵsta'ara* yerine *issa'ara* ve *itta'ara* ve daha nâdir olarak, *iḳtatala* yerine (elifin kaybolması ile) *ḳittala* gibi, köklerinin ilk veya orta sâmiteleri bir diş sesi olan fiil şekillerini de zikredelim.

Harf-i târifin *l*'ı kendini tâkip eden kelimenin ilk harfi hurûf-i şemsiye denilen harflerden, yâni, *t, ṯ, d, ẕ, r, z, s, ṣ, ṣ, ż, ṭ, ẓ, l* ve *n*'dan biri ise, dâimâ onunla bir benzeşme yapar (*al-rasūlu* yerine *arrasūla* v.b.).

Bibliyografya: al-Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal* s. 188—197; İbn Ya'īş (nşr. Jahn), s. 1456—1496; Sībavayhi (nşr. Derenbourg), II, 452, 3 v.dd.; Muḥammed A'lā, *Kaṣṣāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), I, 501; Wright, *Arabic Grammar*, I, 13D, 16C, 64D, 66B, C, 67A ve sık-sık; Vollers, *Volkssprache uud Schiftsprache im alten Arabien*, s. 23—36; Schaade, *Sībawaihi's Lautlehre* (Leiden, 1911), s. 23, 49—53.

(ROBERT STEVENSON.)

İD-İ ADHÂ. 'İD AL-AŻḤĀ (aynı zamanda *'īd al-ḳurbān* veya *'īd al-naḥr*), „Kurban bayramı“ veya *al-'īd al-kabīr* „büyük bayram“, Hindistan'da *baḳar 'īd* (*baḳra 'id*) [krş. BAYRAM]. Hacıların Minā'da kurban kestikleri [bk. mad. HACC] 10 zilhicce ile onu tâkip eden üç günde, *ayyām al-taşrīḳ*, tes'îd edilir. Daha kadîm araplarda mevcut olan o gün Minā'da kurban kesmek âdeti, islâmiyet tarafından yalnız hacılar için kabûl edilmiş değildir, fakat sünnet (*sunna*) olmak hasebi ile bütün müslümanlara da teşmil edilmiştir (kurban ancak nezir — *nażr*) hâlinde yerine getirilmesi mecbûrî — *vācib* bir mükellefiyettir).

Bu sünnet (*mu'akkada 'ala 'l-kifāya*), hür olan ve kurban etmek üzere bir kurban satın alacak hâlde bulunan her müslümana şâmildir. Kurbanlık hayvanlar erkek koyun (adam başına bir baş), deve veya öküz (bir ilâ yedi kişilik bir topluluğa bir baş) dür. Bunlar muayyen bir yaşta olmalı ve bir gözü kör olmak, topal olmak v.b. gibi bâzı kusurlardan sâlim bulunmalıdır. Bunlar *ṣalāt al-'īd* [bk. mad. 'İD] ile başlayan ve üç gün devam eden *ayyām al-taşrīḳ*'ın 3. günü güneşin batması ile sona eren bir müddet içinde kesilir. Kurban kesene şunlar tavsiye edilir: 1. *tasmiya, basmala* [b.bk] çekmek 2. *ṣalāt 'ala 'l-nabī*, Peygambere salavat getirmek, 3. *Ḳibla* [b. bk.]'ye yönelmek, 4. *tasmiya*'den evvel ve sonra *takbīr* [b. bk.] getirmek. 5. kurbanın kabûl edilmesi için duâ etmek. Kurbanın bir hâcetin, nezrin neticesi olarak kesilmesi hâlinde, kurban kesen ondan hiç bir şey yememeli, hepsini tasadduk etmelidir. Kurban bir sebeple olmaksızın öylece kesilirse, kurban kesen kurbanın bir kısmından (üçte biri) istifâde eder, kalanını dağıtır. [Türkiye'de kurban bayramı namazında okunan hutbelerde kurbanın üçte birinin kurban kesilen eve, üçte birinin komşu ve akrabâya, diğer üçte birinin ise, fukarâya ayrılması tavsiye olunur. Türkiye'de bu bayramın dört gün sürmesi mutattır.]

Bibliyografya: İD maddesinde zikredilenlerden başka bk. fıkıh kitaplarında *Uẓḥiya* bahsi.

İD-İ FİTR. 'İD AL-FİṬR („orucun açılması“), ramazan bayramı veya *al-'Īd al-ṣaġīr* „küçük bayram“ veya şeker bayramı [bk. mad. BAYRAM], 1. şevvâl ve müteâkip günlerde tes'îd edilen bayrama delâlet eder. Bir müslüman *zakāt al-fiṭr* (bk. mad. ZAKĀT; Türkiye'de sadaka-i fitr)'i ramazan çıkmadan vermemiş ise, en geç şevvâlin birinde vermesi kendisine vâciptir. O takdirde, zekâtını (fitre), bu gün cemâat ile kılınan bayram namazından [bk. mad. 'İD] evvel vermelidir.

Bu bayram oruc zamanının sıkıntılarına son verdiği için, küçük sıfatı ile tavsif edilmesine rağmen, fi'len „büyük bayram“ 'dan daha fazla neş'e ve ihtişam ile tes'îd edilir (krş. 'İD). [Türkiye'de bu bayram üç gün sürer, bu bayram esnâsında dağıtılan çamaşır ve para gibi hediyelerden başka, çocuklara mendil vermek de âdetlerimiz iktizâsından idi].

Bibliyografya: bk. fıkıh eserlerinin *Zakāt al-fiṭr* kısmı ve daha başkaları için bk. mad. 'İD.

İDRÎS. [Bk. İDRÎS.]

İDRÎS. İDRÎS, *Kur'an*'da ismi iki yerde zikredilmiştir. XIX, 57 v.d.: „*Kur'an*'da İdrîs'i de zikreyle, o çok doğru bir adam ve nebî idi. Biz onu ulvî bir makama yüksettik“ ve sûre XXI, 85'te İsmā'īl ve Ẕu 'l-Kifl ile birlikte, sabırlılar (*ṣābirūn*) dan biri olarak, anılmaktadır. Bu âyetler bu nebî hakkında her hangi bir izahta bulunmak maksadı ile zikredilmemiştir. Nöldeke bu isimde Andreas ismini görmek mümkün olduğu ihtimâlinden bahsedinceye kadar (*Zeitschr. f. Assyriologie*, XVII, 84 v.d.), onun adı bile uzun zamanlar müsteşrikleri şaşırtmış idi. Yüksek bir mevki verilen bu Andreas'ın, âb-i hayatı bulmak sureti ile, ebedî hayata ulaşan İskender'in aşçısı olduğu fikrini, R. Hartmann (*ayn. esr.*, XXIV,

314 v.d.), belki de haklı olarak, ileri sürmüş idi. Müslüman müelliflerin hepsi, İdrîs'in, *İncil*'deki efsâneye göre, ebedî hayata ermiş olan yahut israîliyâtın söylediğine göre, ölmeden cennete giren Henoch olduğu fikrinde ısrar ederler.

Arap müellifler tarafından İdrîs hakkında verilen bu mâlûmâtın başlıca m'ehazı gayr-i mevsûk ve muahhar yahudi kaynakları olmuştur. *İncil*'deki Henoch'un göze çarpan üç fârikası vardır ki, yahudi örneğine göre (*Takvîn*, V, 23 v.d.), müslüman kıssalarında da tekrar edilmiştir: 1. Dindâr bir adamdır, 2. yer-yüzünde 365 sene yaşamıştır; bu da ömrünün her gününün güneşin bir senede yaptığı devre müsâvî olduğunu gösterir, 3. Göke çekilmiştir. Sessiz harfleri ibrânîde „mülhem" mânasını akla getiren Henoch adı bu efsânenin meydana gelmesine müessir olmuş olsa gerek.

Bu son keyfiyet bakımından İdrîs, müslüman edebiyatında dahi ulûm ve fünûna „vâkıf" olarak gösteriliyor. İlk defa kalemi kullanan, elbiseler dikip-giyen odur; ondan evvel insanlar hayvan derisi giymekle iktifâ ediyorlarmış. Bu yüzden yedi esnaf derneğinden biri olan terzilerin hâmî pîridir. İlk müneccim ve kronolog odur; tıbda da mahâreti olduğundan bahsedilmektedir.

Dindâr bir adam olarak, ilk defa ata binip, Ḳâbil'in müfsid ahfâdına karşı „Allah yolunda" cihada girişen de o idi. Cebrâil'in ilk vahy getirdiği nebî odur; otuz suhûf (*ṣaḥîfa*)un kendisine bu yolda nâzil olduğu rivâyet edilir. Bir peygamber ve melik olmak itibârı ile faâliyeti hakkında krş. İbn al-Ḳıftî (nşr. Lippert, s. 1 v. dd.). Çok ciddî bir çalışma neticesinde, daha evvelki vahyler hakkında derin bir vukûf kesbettiği için, İdrîs adını almış. Bununla berâber, Bayżâvî'nin arap dilindeki dirâyet ve vukûfu, arapça ile karâbeti olan dillerde böyle bir şey mümkün olabilse de, onun İdrîs'i ders kelimesinden iştikak ettirmesine müsâade etmez. İdrîs'in zühd ve tekvâsı meleklerin takdir ve hayretlerini mûcip olmuş. Azrâil onu ziyâret etmek için Allah'tan izin istemiş. İnsan sûretinde gelip, onu yemeğe dâvet etmiş. İdrîs bu dâveti reddetmiş; Azrâil dâvetini iki gece üst-üste tekrarlamış. Üçüncü gece İdrîs onun kim olduğunu sormuş; öğrenince canını almasını istemiş. Bunun üzerine, bir saat kadar, rûhundan ayrı kalan İdrîs, sonra tekrar ona kavuşmuş. Bundan sonra İdrîs, semâvat ile cenneti görmek için, semâya çekilmek ricâsında bulunur. Cennete varınca, bir daha oradan çıkmak istemez. Bir ağaca sıkı-sıkı tutunur ve *Kur'an*'daki iki âyeti delîl göstererek, ricâda bulunur: „*kullu nafsin ẕâ'ikatu 'l-mevt* („herkes ölümü tadacaktır")"; kendisi zâten bir kerre ölümü tatmıştır ve „hiç kimse onları oradan kovamaz"; binâenaleyh oradan çıkmayacaktır. Bu suretle Allah onun orada kalmasına izin verir. Oradan tekrar yer-yüzüne dönecektir. Kendisi ile Hazret-i 'İsâ semâda yaşıyorlar; Hızır ve İlyas yer-yüzünde ebedî hayata ermişlerdir.

Bu rivâyette İdrîs'in bir güneş kahramanı olması husûsiyeti rûhunun güneş batarken alınmış olmasına atfolunur. Başka bir rivâyette de bir güneş ustûresine işâret eden muhtelif emmâreler bulunmaktadır. Bir gün bir yolculuk esnâsında, güneşin kızgın harâreti kendisini iz'ac edince, Allahtan bu sıcağı „her gün bu sıcakta beş yüz senelik yol yürüyenin", yâni güneş meleğinin, lehinde tahfif etmesini niyâz eyler. Ölümünü te'hir etmesini bu melekten ricâ eder. Melek onu güneşin doğduğu yere kadar götürür ve İdrîs'in ricâsını ölüm meleğine iblâg eder. Ölüm meleği onun arzusunu yerine getiremez; fakat güneş meleğinin kendisinin ölüm gününü bildirmesine müsâade edilir. Ölüm meleği *Dîvân*'ını açıp bakar, fakat İdrîs'in ölüm tarihini bulamaz ve bunu İdrîs'in tam güneş doğarken ölmesi icâp edeceği şeklinde izah eder. Güneş meleği hakikaten onu tam o zaman ölü olarak bulur. — Bununla beraber İdrîs lâyemuttur; bunu, ustûre lisanından çıkarıp, cârî lisan ile ifâde edecek olursak, şu demek oluyor: güneş her gün ölür ve tekrar her gün dirilir ve böylece lâyemuttur. — İdrîs'in şemsî karakterini hatırlatan diğer bir nokta da, *Kur'an* (XIX, 57)'da bahsedilen *al-makân al-a'lî* („yüksek yer„)'nin eflâkin kalbi, yâni felek-i şems olduğu şeklinde tefsir edilmiş olmasıdır.

İdrîs aynı zamanda İlyâs ve Ḫiżr ile de birleştiriliyor. Yunanlıların onu Hurmuz adı ile veyahut Bar Hebraeus'ün dediği gibi (*Hist. Dynastiarum*, nşr. Pocock, s. 9), Hermes Trismegistes diye tanıdıkları söyleniyor. Daha fazla mâlûmât için bk. İbn al-Ḳıftî, *göst. yer.* Henoch'un *Sifr al-ru'yā* (apvcalypse)'da vârit olan bâzı âyetlerine mutâbık olarak müslüman rivâyetleri de İdrîs'in cehennemden geçtiğini söylemektedir.

Ḥarrânî'lerin İdrîs ile Hermes münâsebeti hakkında bk. Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus* (bk. fihrist).

Bibliyografya: Zikredilen *Kur'an* âyetlerinin tefsirleri; Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 172 v. dd.; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), I, 8 v.d., 166; Mas'ûdî (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, 73; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), I, 44; Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 43 v. dd.; Diyârbakrî, *Târîḫ al-ḫamîs* (Kahire, 1283), s. 66 v.d.; Maḳdisî, *Kitâb al-bad' va 'l-târîḫ* (nşr. Huart), III, 11 v. dd.; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 62 v. dd.; I. Friedländer, *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman* (Leipzig, 1913), fihrist bk. madd. *Henoch* ve *İdrîs*; Thorning, *Beitr. z. Kenntnis des islam. Vereinswesens...* (*Türk. Bibliothek*, nşr. Jacob, XVI), s. 94, 96, 268 v. dd. (A. J. WENSINCK.)

İDRÎS I. İDRÎS I. B. 'ABD ALLĀH (?—793), 'Abd Allāh b. al-Ḥasan [b.bk.] b. 'Alî'nin oğlu ve Magrib'de İdrîsî sülâlesinin kurucusudur. Bu zât, 'Alî evlâdlarının Abbâsî Mûsâ al-Hâdî [b. bk.]'ye kıyâmına karşı, iştirâk etmiştir. Yeğeni al-Ḥusayn b. 'Alî b. al-Ḥasan'ın, Mekke civârında, Faḫḫ [b. bk.]'da, 3 zilhicce 169 (11 haziran 786)'da yenilmesinden ve ölümünden sonra, onun için harp etmiş olan İdrîs bir müddet saklandı; sonra, azatlı kölelerinden Râşid'in sadâkati sâyesinde, Mısır'a geldi ve orada posta müdürü olan bir şî'înin, al-Vâżiḥ'ın, yardımından istifâde ederek, Magrib'e kadar gitti ve Avraba Berberî aşiretinin reisi İsḥâḳ b. Muḥammed tarafından kabûl edildi. İsḥâḳ b. Muḥammed onu kendi kabîlesine (4 ramazan 172), sonra da şimdiki Fas'ın şimâlinde yaşayan Zenâta, Zuvâğa, Lemâya, Luvâta, Ġomâra, Saddarâta kabîlelerine hükümdar olarak tanıttı. Şu cihet dikkate şâyândır ki, daha düne kadar Hâricî olan Berberîlerin, 'Alî evlâdından biri lehinde isyânları, dinî olmaktan ziyâde siyâsî mâhiyettedir. Sâdece imam unvanını taşıyan İdrîs, al-Bakrî'ye göre, İsḥâḳ b. Muḥammed'in mûtezilî akîdelerini kabûl etmiş görünüyor. İdrîs Tâmesnâ'da hıristiyan, yahudi ve putperest kabîlelere karşı harp etti; görünüşe göre, oldukça kolaylıkla onları mağlû petti; sonra 173 veya 174 (789/730) tarihlerine doğru, şarka, Tlemsen'e karşı yürüdü. Bu şehrin hemen-hemen müstakil reisi olan Muḥammed b. Ḫâzir b. Ṣûlât İdrîs'in hâkimiyetini hemen kabûl etti. İdrîs Tlemsen'de bir müddet kaldı, orada bir câmi inşaına başladı (safer 174), İbn Ḫaldûn zamanında, üzerinde İdrîs'in ismi yazılı olan kürsü hâlâ durmakta idi. Pâyitahtı Ulîlî (eski Volubilis)'ye döndükten az bir zaman sonra, İdrîs, halife Hârûn al-Raşîd'in teşvikı üzerine, gâlibâ Sulaymân al-Şammâḫ tarafından, zehirlenerek öldü (1 rebiyülâhır 177 = 16 temmûz 793). Bâzı müverrihlerin bu katil hakkında verdikleri tafsilât (yarım karpuz, bir salkım üzüm, diş hilâli, diş tozu ile) ve katilin Raşîd tarafından tâkibi tamâmiyle masal kabîlinden şeylerdir.

Bibliyografya: İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳirṭâs* (nşr. Tornberg), I, 5—10; al-Bakrî, *Kitâb al-masâlik* (nşr. de Slane), s. 118—122; İbn 'İżârî, *al-Bayân al-muġrib*, I, 72—74, 217 v.d.; 'Abd al-Raḥmân b. Ḫaldûn, *Kitâb al-'ibar*, I, 147; III, 216; IV, 12 v.d.; ayn. mll., *Hist. des Berbères* (trc. de Slane), I, 290; II, 559—561; Desvergers, *Hist. de l'Afrique et de la Sicile*, s. 89—91, not 97; Abu 'l-Maḥâsin, *Nucûm*, I, 433, 452; *Cam' tavârîḫ madînat Fâs* (müellifi mechûl); *Storia di Fâs*, nşr. Cusa, Palermo, 1875), s. 3, 13—15; İbn Abî Dînâr, *Kitâb al-mûnis*, s. 46; İbn Vâżiḥ al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, II, 488 v.d.; al-Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), VI, 193; al-Ṭabarî, *Târîḫ*, III, 560 v.d.; Yaḥyā b. Ḫaldûn, *Buġyat al-ruvvâd* (nşr. Bel), metin, I, 78 v.d.; İbn al-Ḳâżî, *Cazvat al-iḳtibâs* (Fas, 1309), s. 6—10; İdrîs b. Aḥmed, *al-Durar al-bahîya* (2. cild, Fas, 1314), II, 2—7; Aḥmed al-Ḥalabî, *al-Durr al-nafîs* (Fas, 1324), II, s. 79—109, 121—141, 144—149; Leo Africanus, *Dell' Africa* (Ramusio, *Primo volume delle navigazioni*, Venedik, 1903), var. 31, D; Fournel, *Les Berbers*, I, 295—400, 447—449; A. Müller, *Der Islam*, I, 488, 492, 550. (RENÉ BASSET.)

İDRÎS II. İDRÎS II. (793—828), İdrîs I. çocuksuz ölmüştü; yalnız Kanza isimli bir câriyesi kendisinden hâmile idi. Râşid, Berberîleri, bu kadının doğumunu beklemek, oğlan doğurduğu takdirde, çocuğu imam ve babasının halefi ilân etmek husûsunda iknâ etti; umduğu oldu; 177 (793) senesi cemâziyelâhırının ilk günü, Kanza bir erkek çocuk doğurdu ve bu çocuk İdrîs I.'in halefi olarak tanındı; Râşid'in ihtimamına tevdî edildi. Bu adamın efendisinin âilesine gösterdiği sadâkat, onu, İfrîḳiya'nın hemem-hemen müstakil vâlisi olan İbrâhîm b. al-Aġlab'in husûmetine mârûz kıldı. O da efendisi gibi öldürüldü; fakat yerine Bahlûl isimli bir berberî geçti. Bu da, kendisini İbrâhîm'e kaptırdığı için, vesâyeti Abû Ḫâlid Yazîd b. İlyâs lehine, bırakmağa mecbûr oldu. Berberîler, diğer entrikaları önlemek için, ancak 11 yaşında olan İdrîs'in hükümdarlığını ilân ettiler ve Ulîlî câmiinde kendisine bi'at ettiler. İbrâhîm'in entrikaları devam etti. İdrîs arapları tercih ettiğini kendisine bir arap vezîr seçmekle pek belli ederek, Berberîleri kızdırdı. Henüz ancak 15 yaşında olan imam, babasına çok hizmet etmiş olan İsḥâḳ b. Muḥammed'i, İbrâhîm b. al-Aġlab ile münâsebette bulunuyor bahânesi ile, öldürttü. Haksız olmasa bile şiddetli olan bu hareket bütün isyân teşebbüslerini önledi. Bundan başka yeni hükümdar, Ulîlî'yi terkedip kendisine yeni bir pâyitaht yapmak istedi. İşte bunun için Fas

[b.bk.]'ı binâ ettirdi ve 18 yaşında iken bi'atı tekrarlattı. İbrâhîm b. al-Aġlab, isyânları bastırmakla meşgûl olduğu için, müdâhale edemedi. Bu sırada İdrîs, siyâsetini değiştirerek, Berberîlere yaklaştı. Maşmûda'lere karşı yaptığı bir sefer ile onların bâzı şehirlerini zaptettikten sonra, istiklâlini ilân eden Tlemsen'e karşı harekete geçti ve burasının idâresini amca-zâdesi Muḥammed b. Sulaymân b. ʿAbd Allâh'a bıraktı. Hâricî Berberîlere karşı yaptığı pek iyi bilinemeyen mücâdelelerden sonra, Fas'ta, 213 rebiyülevvelinde (20 mayıs — 18 hazîran 828), 36 yaşında öldü. İbn ʿİẕârî'ye göre, zehirlenmiş idi. al-Bakrî'ye göre, bir üzüm tânesi ile boğulmuş idi. Şöhretinin başlıca sebebi olan Fas'ın kuruluşu sâyesinde, bugün hâlâ Fas'ta hâtırası canlıdır; dilenciler onun ismini söyleyerek sadaka isterler; onun ve babasının tarihlerine âit teferruâtı pek az bilmemize rağmen, İdrîs II.'in babasından daha az değerli olduğu âşikârdır.

Bibliyografya: İbn Abî Zarʿ, *Rawḍ al-kirṭās*, s. 10—27; İbn ʿİẕârî, *al-Bayān al-muġrib*, I, 219; al-Bakrî, *Kitāb al-masālik*, s. 122 v.d.; Ṭabarî, *Tārîḫ*, III, 562; İbn Ḫaldûn, *Kitāb al-ʿibar*, IV, 13—44; ayn. mll., *Hist. des Berbères*, II, 961—963; Desvergers, *Hist. de l'Afrique*, s. 89; Yaḥyā b. Ḫaldûn, *Buġyat al-ruwwād*, metin, I, 74—80; *Tawārîḫ madînat Fās*, s. 3 v.d.; al-Salāvî, *Kitāb al-istiḳṣā'*, I, 70—75; İdrîs b. Aḥmed, *al-Durar al-bahîya*, II, 7—11; Muḥammed al-Kattânî, *al-Azhār al-ʿāṭira* (Fas, 1314), s. 117—185, 194—329; ayn. mll., *Salvat al-anfās* (3 cild, Fas, 1316), I, 69 v.d.; Aḥmed al-Ḥalabî, *Kitāb al-durr al-nafîs*, s. 149—219, 223—264, 280—290; 296—298, 308—330, 334—386 (bilhassa İdrîs'in fazîletleri ve kerâmetlerine dâir); Leo Africanus, *Dell' Africa*, var. 31, D; Fournel, *Les Berbers*, I, 449 v.d.; 455—457; 460—467, 471—477, 496 v.d.; A. Müller, *Der Islam* ..., I, 550.

(René Basset.)

İDRÎS BİTLİSÎ. İDRÎS BİDLİSÎ Mavlânā Ḥakîm, devlet adamı ve tarihçisi. ʿOmar Yasîr tarîkına mensûp sûfî Ḥusâm al-Dîn'in oğlu olup, evvelâ Ak-koyunlu Türkmenlerin sultanı Uzun Hasan'ın oğlu Yâkub (ölm. 896 = 1490/1491)'un yanında bir me'mûr idi. Osmanlı sultanı Bayezid II.'in zaferi münasebeti ile gönderdiği mektuba verdiği cevap, Sultan'ın Bidlîsî'yi sarayına dâvetini mûcip oldu; Bidlîsî orada Selim I.'in hizmetinde kaldı. Selim'in İran'a karşı seferinde ona refâkat etti ve Selim nâmına Kürdistan'ı zaptetti. Bir Kürd ordusunun riyâsetinde olarak iranîleri mağlûp, Mardin'i zaptetti; al-Ruhā (Edessa) ve Musul'un ilhâkında faâl bir rol oynayıp, memleketin dâhilî işlerini, kuvvetli esâslara istinâden, tanzim etti. Sultan'ın nâmına Ḥişn-Kayfā'yı Eyyûbî Halîl'e ihsân etti. Mısır'ın fethinde de bulundu ve Selim'i tebcîlen yazdığı bir kasîdede Mısır'ın idâresi hakkında ona bir kaç nasihat vermek fırsatını elde etti. 926 (1520)'da, Selim'in öldüğü senede, vefat etti ve ilk sekiz Osmanlı pâdişahı hakkında farsca, manzûm (80.000 beyit) *Haşt-bahişt* adlı bir tarih bıraktı.

Bibliyografya: H. A. Barb, *Geschichte der Kurdischen Fürstenherrschaft*, s. 12 (*Sitzungsber. der Wiener Akad.*, 1859, XXXII, 145 v. dd.); J. v. Hammer, *Gesch. des osman. Reiches*, bk. fihrist; Saʿd al-Dîn, *Tāc al-tavārîḫ*, II, 566; Gibb, *Hist. of ottoman poetry*, II, 267, not (tarih yanlış).

(Cl. Huart.)

İDRÎSÎ. al-İDRÎSÎ (eskiden, ekseriyâ EDRİSİ) Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. Muḥammed b. ʿAbd Allāh b. İdrîs al-Ḥammūdî [bk. Ḥammûdîler] al-Ḥasanî (1100—1166), ekseriyâ Peygamberlerin neslinden imiş gibi, kendisine al-Şarîf sıfatı verilen al-İdrîsî 493 (1100)'te Septe'de doğmuş, 560 (1166)'ta ölmüştür (bu tarih için bk. bilhassa *Fihrist al-kutub al-ʿarabîya*, Kahire, V, 166). Kurtuba'da okuduğu için, kendisine al-Ḳurṭubî de denilir (*Biblioteca Arabo-Sicula*, s. 610 ve italyanca trc. II, 487'de İbn Başrūn'a göre, ʿİmād al-Dîn'in *Ḫarîda*'sında İbn al-Ṣa(y)rî künye ve nisbesi henüz izah edilmiş değildir). İdrîsî, bir çok seyahatlerden sonra, uzun zaman Palermo'da Norman kıralı Roger II.'nin sarayında yaşadı (bu sebepten ona çok zaman al-Ṣaḳalî „Sicilyalı" da derler) ve orada, kıralın ölümünden (548 = 1154) az evvel, dünya coğrafyasını tasvir eden büyük gümüş küreyi ve meşhûr „Roger'nin kitabı"nı tamamlamıştır ki, asıl adı şudur: *Kitāb Rucār* veya *al-Kitāb al-Rucārî* yahut *Nuzhat al-muštāḳ fi 'ḫtirāḳ al-āfāḳ*. Bu kitabın metni (ve 71 haritası) kısmen neşrolunmuştur; çok yanlış olan fransızca tercümesi eserin tamâmını vermektedir ve Amédée Jaubert tarafından yapılmıştır (1836—1840). İdrîsî, Wilhelm I. (1154—1166) için, büyük bir coğrafya eseri daha te'lif etmiştir. Eserin adı *Ravż al-uns va nuzhat al-nafs* yahut *Kitāb al-mamālik* (*va 'l-masālik*) olup, hulâsası İstanbul'da Hekim-oğlu Ali Paşa kütüphânesinde (nr. 688) bulunmaktadır (bu hülâsadan ilk defa J. Horovitz bahsetmiştir). *Kitāb Rucār*'ın basit bir hûlâsası 1592 senesinde Roma'da *Nuzhat al-muštāḳ fî ẕikr al-amṣār va 'l-aḳṭār va 'l-buldān va 'l-cuzur va 'l-madā'in va 'l-āfāḳ* adı ile neşredildi ve 1619'da da mârûnî Gabriel Sionita ile Joannes Hesronita tarafından, *Geographia Nubiensis* adı altında, lâtinceye çevrilip, neşredildi. Bu tercüme hatâlıdır; çünkü, msl. *İklîm*, I, kısım 4'te, başlangıç, Nil'in kaynaklarından bahseder ki, yanlış olarak, *arżhā* „onların ülkesi" yerine *arżnā* „bizim ülkemiz" denilmiştir. Bugün Paris'te (2), Oxford'da (2), İstanbul'da (yalnız Ayasofya'da, çünkü gösterilen isimler, katalogların kifâyetsizliğinden dolayı, 1592 Roma tab'ına veya Jaubert tab'ına âit olabilir!), Petesburg'da ve Kahire'de bulunan yazmalara dayanarak, orta çağın bu muazzam coğrafya eserinin mühim olan haritaları ile birlikte neşri ve tenkitli tercümesinin yapılması, arap tetkiklerinin en mübrem ihtiyaclarındandır.

Bibliyografya: Reinaud, *Géographie d' Aboulféda*, umûmî mukaddime, s. CXIII—CXXII, CCCX — CCCXVI; Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, III, 452 — 460, 662 — 668; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, italyancaya trc. I, s. XXVI — XXVIII, II, 487 — 489; Dozy ve de Goeje, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (Leiden, 1866); Saavedra, *España* (1885); *L'Italia descritta nel „Libro del re Ruggero" compilato da Edrisi, testo arabo pubblicato con versione e note da Amari e Schiaparelli* (Roma, Leincei, 1878 — 1883); Blochet, *Contribution à l'étude de la Cartographie chez les Musulmans* (*Bulletin de l'Académie d'Hippone*, Bône, 1898, al-İdrîsî'nin şimâlî Afrika'ya âit iki renkli haritası ile); Brandel, *Om och ur den arabiska geografen Idrisi* (Upsala, 1894; Suriye ve Filistin, arapça ve isveççe, noksan bir bibliyografya ile); Seybold, *Edrisiana, I. Triest* (*ZDMG*, 1909, LXIII, 591 — 596); ayn. mll., *Analecta Arabo-Italica, Centenario Amarî* (1910), II, bilhassa s. 213 — 215; Kurmbacher, *Gesch. der byzantin. Litteratur*², s. 411; Lagus, *Oriental. Kongress Florenz*, I, 395 — 401 (Baltık mıntakası); Nöldeke, *Finnland* (Dorpat 1873); Seippel, *Rerum Normannicarum fontes arabici* (Christiania, 1893); Grandidier, *Madagascar* (al-İdrîsî'nin haritası); H. v. Mzik, *Ptolemaeus und die Karten der arab. Geographen* (*Mitteilungen der K. K. geogr. Gesellsch.*, Vienne, 1915, LVIII, 3. fasikül); W. Tomaschek, *Hämushalbinsel* (XII. asır.; *Sitz. Ber. d. Wiener Ak.*, 1886, CXIII); Massignon, *Le Maroc* (Cezayir, 1906); Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, 65 — 70; *Kitāb al-mufradāt* (Simplicia); Wüstenfeld (*Lüdde's Zeitschr. f. vgl. Erdkunde*, 1842, I, 41); Lelewel, *Géographie da Moyen Âge*, (1852 — 1857); *Dā'irat al-ma'ārif*, II, 674; Ş. Sâmî, *Ḳāmus al-a'lām*, s. 812; *GAL*, *Suppl.*, I, 876 v.d.

(C. F. Seybold.)

İDRÎSÎLER. İDRİSİ'LER, İdrîs I. ile İdrîs II.'in devirleri daha yukarıda görülmüş idi. Hânedanın sukutu İdrîs II.'in ölümünden sonra başlamıştır. İdrîs II.'in on bir oğlu kalmış idi; en büyükleri olan Muḥammed babasının yerine geçti. Fakat ninesi, Kanza'nın teşvikı ile, baba mirasını sekiz kardeşine pay etti. Bunlardan bir kaçı henüz reşid değil idiler. Gerçi, kendisine diğerleri üzerinde bir nevi hukümranlık hakkı ayırmış idi; fakat bu imparatorluğu çabucak zaafa düşüren rekabetlere ve mücâdelelere mâni olamadı. Tarihçilerin bu taksime dâir verdikleri bilgiler birbirini tutmaz. Akla en yakın gelen taksim şekli şudur: al-Ḳāsim, Tanca'yı, Septe'yi, Ḥacar al-Nasr'ı, Tetuan'ı; ʿOmar, Tikîsās ile Tarġa'yı; Dāvūd, Huvāra'ler ülkesini, Tasûl ülkesini, Tāzā'yı ve Ġayāṣa topraklarını; Yaḥyā, Basra'yı, Aşîla'yi ve al-ʿArā'iş'i; ʿAbd Allāh, Aġmāt'ı, Nafîs ülkesini ve Sūs'u; ʿĪsā, Şālā (Chella), Salā (Salé)'yı, Azemmūr'u ve Tāmesnā ülkesini; Aḥmed, Miknāsa (Mequines)'yi ve Tādla'yi; Ḥamza, Ulîlî'yi ve mülhakatını aldı. Aynı zamanda, Tlemsen (Agadîr), İdrîs II.'in amca oğlu olan Muḥammed b. Sulaymān'ın elinde kalmış idi. İç harpler derhâl başladı; kardeşleri Muḥammed'in aleyhine isyân etmiş olan ʿĪsā ile al-Ḳāsim'ın toprakları ʿOmar'e geçti. Fas imamı, 221 (836) yılı rebiyülâhırında öldü; yerine oğlu ʿAlî geçti, 234 (848) receb ayında da, onun yerini kardeşi Yaḥyā aldı. Yaḥyā 245 (859) yılında, meşhûr al-Ḳaravîyîn câmiini yaptırdı. Onun oğlu Yaḥyā II. babasının yerine geçti ise de, aşırı sefahatleri yüzünden, iktidarı da, hayatını da kaybetti. Kayın babası ve amca oğlu olan ʿAlî b. ʿOmar, Yaḥyā II.'nın ölümünden sonra çıkan kargaşalıklardan istifâde ederek, Fas'ı zaptetti ve İdrîs II.'in imparatorluğunu kısmen yeniden kurdu; Fakat Şofri berberîlerinin bir isyânı ile mevki-i iktidardan düştü; iktidar, amca oğullarından *al-Miḳdām* lekabı ile anılan Yaḥyā (III.) b. al-Ḳāsim'ın eline geçti. Bir ihtilâf neticesinde, onun yerine de, 292 (905) yılında, Yaḥyā (IV.) b. İdrîs b. ʿOmar geldi. Dâhilî harp dış tehlikeler ile daha vahîm bir hâl aldı. İfrîḳiya'de ve orta Magrib'de, âciz Aglebî hânedanı, Fâtımîler tarafından püskürtülmüş idi. Emevîlerin idâresi altında gelişmiş olan İspanya Magrib'i tehdit ediyor, memleketin kendi içinde, Miknāsa'ler, İdrîsî'lerin can düşmanı olan Mūsā b. Abi 'l-ʿĀfiya'nin emri altında bulunuyorlardı. Mūsā Molūya havzasını nufûzu altına aldı; Miknāsa'lerin Fas'taki nufûzunu Mūsā b. Abi 'l-ʿĀfiya'nin amcası oğlu, Fâtımî emîri

Maşâla'yi mahvetti (310 = 922; bk. madd. FAS ve FÂTIMÎLER). Bu sülâleye mensûp emîrler Rîf'e ve Ġomâra'le [b.bk.] re sığınmak zorunda kaldılar. Açtığı yaraların nev'inden dolayı kendisi *al-Ḥaccâm* („hacamatçı") lekabı ile anılan Ḥasan b. Muḥammed b. al-Ḳâsim zamanında, yeniden ikbâle erer gibi oldular. al-Ḥaccâm, Fas'ı geri aldı; Mûsâ b. Abi 'l-'Âfiya'yi yendi (314 = 926); dedesinin sâhip olduğu topraklardan bir kısmını geri aldı; fakat Emevîler, Melîla'yi işgâl ederek, Magrib'e sokuldular. al-Ḥasan al-Haccâm Fas'taki Ḳayravânî'ler bölgesinin vâlisi tarafından, kahbece ele verilerek, Mûsâ'ya teslim edildi; sonra, kaçmağa teşebbüs ettiği sırada, vurularak öldü. Son İdrîsî'lerin elinde, Tanca ile Septe arasında, Rif'in ve Ġomâra'ler ülkesinin bir kısmını içine alan iki küçük eyâletten başka bir şey kalmamış idi. Mûsâ b. Abi 'l-'Âfiya'nin kini onları oraya kadar tâkip etti. İspanya Emevîleri Septe'ye yerleşince, İdrîsî'lerin pek azalan nufûzlarına müthiş bir darbe indirdiler (319 = 931). İdrîsî'ler bir az sonra tekrar meydana çıktılar (326 = 938). Fakat bu sefer, Kurtuba halifesinin vâlisi sıfatı ile, Ḥacar al-Nasr [b. bk.] etrafında bir devlet taslağı kuruldu. Fakat nöbet-nöbet Fâtımîler ile Emevîler arasında bocalayan İdrîsî'lerin kat'î surette mahvı 363 (974) yılında tamamlandı. 1 muharrem 364 (21 eylûl 974; krş. AL-HAKAM II.) 'te Emevî emîri Gâlib, son İdrîsî'leri peşine takıp sürükleyerek, Kurtuba'ya muzaffer bir şekilde girdi. İdrîsî'lerin hâkimiyeti iki asır sürmüş idi. Daha sonra, bu âileden çıkan bir kol, Malaga'da, 20 seneden bir az fazla süren bir devlet kurmağa muvaffak oldu [bk. mad. HAMMÛDÎLER]. Bugünkü Fas'ta bir takım şerîf âileleri, İdrîsî'lerden geldiklerini iddia etmektedirler. Bâzı kimseler bunu mümkün görüyorlar. Fakat, umûmî olarak, bu iddialar şüphelidir.

Bibliyografya: İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳirṭâs*, s. 27—63; al-Bakrî, *Kitâb al-masâlik*, s. 123—132, 302 v.d., 325 v.d., 363—365; De Goeje, *Descriptio al-Magribi*, s. 122—139; İbn Ḫaldûn, *Kitâb al-'ibar*, IV, 14—18; ayn. mll., *Hist. des Berbères*, II, 563—571; Yaḥyâ b. Ḫaldûn, *Buġyat al-ruvvâd*, metin, I, 80—83; *Tavârîḫ Medînat Fâs*, s. 4—13; İbn Abî Dînâr, *Kitâb al-mu'nis*, s. 99—101; Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque nationale*, I, 371—398; al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'*, I, 75—81, 84—86, 87—89; Muḥammed al-Kattânî, *al-Azhâr al-'âṭira*, s. 185—194; İdrîs b. Aḥmed, *al-Durar al-bahîya*, II, 11—15 (cildin sonunda İdrîs'ten gelen âileler hakkında mâlûmat vardır); Salmon, *Les Chorfa Idrisides de Fas* (*Archives marocaines*, I, 425—453); Fournel, *Les Berbers*, I, 496—504, II, 9—21, 141—143, 154—159, 219 v.d., 286—290, 294 v.d., 302 v.d., 325 v.d., 368 v.d.; İbn 'Iẕârî, *al-Bayân al-muġrib*, I, 218—222; II, 225, 227, 231 v.d., 255, 257, 260—269, 301 (trc. Fagnan, I, 304—310; II, 347, 350 v.d., 358, 396, 398, 404—418, 467 v.d.); A. Müller, *Der Islam*, I, 550, 610, 613—615, 617, 622; II, 529, 563. (RENÉ BASSET.)

İFLÂḲ. [Bk. EFLÂK.]

İFREN. Berberî aşîreti olup, hicretin ilk üç asrında şimâlî Afrika'da mühim rol oynamış idi. Berberî ensâb âlimlerine göre, büyük cedleri olarak İfrî b. İşlîten b. Masrâ b. Zâkiyâ b. Ursik b. Adîdat b. Cânâ olan İfrenler, arap fütûhatı sırasında, Zanâta aşîretlerinin en kuvvetlisi idi. Muhtelif kolları İfrîḳiya'nin cenûbuna (Banî Vârgû, Merencîşa) ve yüksek Cezâyir yaylalarının kenarına, Tâhart (Tihâret) mevkiine ve Tlemsen'a yayılmışlardı. İslâmiyeti kabûl ettikten sonra hemen abâżi [b. bk.] akîdelerini benimsediler ve milâdî IX. asırdaki berberî isyânlarında büyük bir rol oynadılar. Reislerinden biri, Abû Ḳurra, Tlemsen civârında bir berberî devleti kurdu. İlkin arap kumandanları tarafından yenilmiş olan Abû Ḳurra, milâdî 767'de tekrar taarruza geçti. 40.000 kişinin başında, 771'de, İfrîḳiya vâlisi 'Omar b. Ḥafṣ'ı Ṭobna'da muhâsara eden hâricî kuvvetlerine iltihak etti. 40.000 dinar mukabilinde uzlaşmağa râzı oldu ise de, Ḳayravân'ın muhâsara ve fethine askerleri ile iştirâkten geri kalmadı.

Daha sonraki asırda Banî İfrenler tekrar sünnî oldu. Mamafih kollarının bâzıları hâricî mezhebine bağlı kaldı: msl. Banî Vârgû gibi, ki Fâtımîler devrindeki Abû Yazîd [b.bk.] („eşekli adam") bu koldan çıkmış idi. Bu kıyâm Banî Vârgû'nun felâketine sebep oldu; Fâtımîler tarafından şiddetle cezâlandırılan bu kol ondan sonra yarı göçebe bir hayat sürdü.

Orta Magrib İfrenleri Tlemsen ve civar ovaların sâhibi olarak kaldılar; fakat III. (IX.) asırda İdrîsî'ler [b.bk.]'in hâkimiyetini tanımağa mecbûr oldular. Daha sonraki asırda Fâtımîlere karşı İspanya Emevîlerinin tarafını tuttular; arâzilerini genişletmek için, bundan istifâde ettiler. Reisleri Ya'lâ b. Muḥammed, halife al-Nâṣir'dan orta Magrib'in garp kısmının idâresini tamâmiyle aldı; hâkimiyetini Oran'a kadar tanıttı; bu şehri zaptederek, baştan-başa tahrip etti (343 = 954/955). 338 (949/50)'de, kendisine Mascara'nin cenûb-i şarkîsinde İfgân (Fekkân) şehrini, pâyitaht olarak, inşâ ettirdi

ve burasını civardaki mevkîlerin ahâlisi ile iskân etti. Fakat Ya'lâ'nın iktidarı az sürdü. 347 (958)'de, Fâtımî orduları ile yaptığı bir muhârebede öldü; Fâtımî kumandanı Cavhar [b.bk.] İfgân'ı yağma etti.

Bu suretle İfren ittihadı dağılmış idi. Bâzı kolları İspanya'ya geçti; orada, reislerinden Abû Nûr 405 (1014/1015)'te Ronda şehrini ele geçirmeğe muvaffak oldu. Diğerleri ise, evvelâ Sahray-i kebîr hudutlarına kenarına iltiçâ ettikten sonra, Şanhâca'lere karşı Maġrâva'ler ile birleşerek, orta Magrib'de yeniden yerleşmeğe teşebbüs ettiler. Bunlar Bulukkîn b. Zîrî tarafından tekrar mağlûp edilip dağıtılınca, tâlihlerini uzak Magrib'de denemeğe gittiler. (970) Ya'lâ'nın oğlu Yaddû, evvelâ Emevî dâvasına sıkı bir bağlılık gösterdikten sonra, onların arâzisinde bir emâret kurmak istedi. Muhtelif zamanlarda yaptığı iki teşebbüs ile, Magrib vâlisi Zîrî b. Aṭîya'den Fas'ı aldı; fakat muhâfaza edemedi. Akrabâlarından biri, Ḥammâma, İfrenlerin tâlihini düzeltti. Tâdla memleketini zaptetti ve Fas Maġrâva'lerinin hücûmlarına rağmen, burada tutundu. Kardeşi ve halefi Abu 'l-Kamâl Tamîm, İfrenleri Berġvâṭa'lara karşı cihâda sürükledi. Bu râfızîlerin kudretine son vererek, Şalâ (Chella)'ya kendisi yerleşti. Hattâ Maġrâva'lerden Fas şehrini bile almış idi; fakat 429 (1037/1038)'da buradan kovuldu. Şalâ'da 466 (1054/1055)'da öldü. Kurduğu devlet ölümünden sonra uzun müddet devam edemedi. Bu devleti yıkan Murâbıtlar fethettikleri yerlerdeki İfrenleri toptan öldürdüler. Tlemsen'e iltiçâ eden İfren kabîlelerinin döküntüleri de, bu şehrin Yûsuf b. Ṭâşfîn tarafından zaptından sonra, imhâ edildi.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane), II, 5—33; (trc. de Slane), III, 186 v. dd.; Fournel, *Les Berbers*, tür. yer. (G. YVER.)

İFRÎḲİYA. [Bk. İFRÎKIYE.]

İFRÎKIYE. İFRÎḲİYA (Fleischer'e göre, *Kleinere Schriften*, I, 239'da, bu şekil şimdiye kadar kullanılan İfrîḳiya şeklinden daha doğrudur), arapların Berberistan'ın şark kısmına verdikleri isimdir. Magrib bu mıntakanın garp kısmının adıdır. İfrîḳiya, sâdece lâtince Africa kelimesinin değişmiş şeklinden ibârettir. Romalılar Kartaca'nın tahribinden sonra te'sis ettikleri eyâlete önceleri Afrika adını verdiler. Sonraları bu isim Berberistan'a ve hattâ bütün Afrika kıt'asına teşmil edildi. Bununla berâber, bu ismi bir takım hayâlî menşe'lere ircâ etmişlerdir. al-Bakrî: — „Bâzı kimselere göre bu isim „gökler kıraliçesi" mânasına gelmektedir." — diyor. Başkalarına göre, İfrîḳiya adı, ordularını Berberistan'a sevkeden ve İfrîḳiya şehrini kuran İfrîḳus b. Abraha b. al-Rā'iş'ten gelmektedir (krş. al-Mas'ûdî, Paris tab., III, 224). Diğer müelliflere göre, bu ülke İbrâhîm ile ikinci karısı Ḳaṭûra'nın oğulları Afrîḳ'ın yahut da Fârik b. Mîşraym'in adını almıştır. İbn Ḫaldûn İfrîḳiya adının Yemen kıralları-ndan İfrîḳus b. Ḳays b. Ṣayfî'den geldiğini ileri sürüyor. al-Maḳrîzî (İbn Abî Dînâr'da)'ye göre, garp kısmını zapteden Afrîḳuş b. Abraha b. Żi 'l-Ḳarnayn orada inşa ettirdiği şehre Afrîḳa adını vermiştir. İbn al-Şabbâṭ (İbn Abî Dînâr'da) İfrîḳiya'yi *barîḳ* („berrak") kelimesine bağlıyor — „Çünkü Afrika'da gökyüzü bulutsuzdur" — diyor. Leo Africanus ve İbn Abî Dînâr İfrîḳiya kelimesinin *faraḳa* („bölmek")'dan geldiğini iddia ediyorlar; sebep olarak da, Afrika kıt'asının Akdeniz ile Avrupa'dan, Nil ile Asya'dan ayrılmış olduğunu, yahut da şark ile garp arasında uzandığını ileri sürüyorlar.

İfrîḳiya'nin hudûtları, al-Bakrî'ye göre, „şarkta Barḳa, garpta da Tanca idi. Şimâlden cenûba doğru, Akdeniz sâhillerinden başlayıp Zenciler'in ülkesinin başlangıcı olan kumlara kadar uzanırdı". Bu şekilde, İfrîḳiya romalıların asıl Afrika'sından başka, Trablus, Numidya ve hattâ Moretanya (Mauretania)'yı da ihtivâ etmekte idi. Önceki ve sonraki coğrafyacılar bu hudûtları daha dar gösteriyorlar: msl. al-İṣṭaḫrî (IV. = X. asır) İfrîḳiya'yi, Barḳa ile Tâhert (*Bibl. Geogr. Arab.*, nşr. de Goeje, I, 36, 45) arasında gösteriyor. Abu 'l-Fidâ'ya göre, İfrîḳiya „Bicâya'nin şark müntehâsından" başlar. Ona göre, burası Magrib al-Avsaṭ'a dâhil olup, Barḳa'da nihâyet bulur. Bununla berâber, umûmî olarak, İfrîḳiya'nin garp hudûdu, Bicâya'den geçen tûl dâiresine tekabül etmektedir. al-İdrîsî ve daha sonraları Leo Africanus, cenûpta, İfrîḳiya'yi, gâyet açık olarak, Bilâd al-Carîd (Leo'nun Numidya'sı)'den ayırt ediyorlar. İbn Ḫaldûn'a göre, Sahra-i Kebîr'de Mzâb İfrîḳiya çölünü Magrib çölünden ayırmaktadır. Bu çok umûmî mâna yanında, İfrîḳiya isminin çok zaman daha dar bir mânaya kullanıldığı sanılıyor. Nitekim İbn Ḫaldûn bu kelimeyi çok zaman Tunus'un orta ve şimâl kısmı için kullanıyor ve İfrîḳiya'yi Trablus, Carîd ve Ḳoşantîna eyâletinden ayrı tutuyor (bk. bilhassa bu müellifin eserinin Hilâlî istilâsına âit olan fasılları). Abu 'l-Fidâ', Bicâya, Bône ve Gafsa'yı İfrîḳiya'nin dışında gösteriyor. Bu mıntakanın hudûtları, Marmol'un, „Afrika adı verilen" Tunus eyâletinin hudûtları diye gösterdiği hudutlar olsa gerek, yâni, garpta Ḳoşantina eyâleti, şarkta Trablus, cenûpta Atlas dağları ile Zâb eyâleti, Numidya'nın bir kısmı ve

şarkî Libya, şimâlde Megerade (Mecerdah, Bizerte'ye doğru) munsabında Capès (Gabes)'e kadar Akdeniz'dir. Nihâyet XVII. asırda, İbn Abî Dînâr: — „âlimler İfrîḳiya ile Ḳayravân memleketini kasdetmektedirler" — diyor.

Hicretin başlarında, İfrîḳiya hâlâ Bizanslıların (Rūm) hukmü altında bulunuyordu. Burası Berberî kabîleleri (Ḥuvāra, Luvāṭa, Avrīġa, Nafūsa, İfren, Nafzāva v. b.) ve Arifa'ye hicret eden ve arap müelliflerinin Afârik dediği yabancıların ahfâdı ile meskûn idi. Bir çok köy ve şehirleri ihtivâ ediyordu ve her tarafı ekilmiş tarla'lar ile kaplı idi. Bizans idâresinin zaafı ve memleketin zenginliği arapların dikkat'ini çekti. Mısır'ın istilâsından hemen sonra buraya akınlara başlandı. İlk müslüman seferleri akıncılar tarafından yapılmıştır. Bunlar hakkında bildiklerimiz nâtamam ve birbirini tutmayan şeylerdir. İstilâcılar memleketi yağma ettikten sonra, Bizansluların tuttukları müstahkem mevkileri işgâle yanaşmaksızın, çekilip gidiyorlardı. Hakikî istilâ, Uḳba b. Nāfi' (50=670) tarafından Ḳayravân'ın te'sisinden sonra başlar. Bununla berâber, arap hâkimiyeti VII. asır sonlarına kadar tamâmen takarrür etmemiştir. Yunanlılar en mühim şehirleri ellerinde tutuyorlardı; diğer yandan, Berberî isyânları, 'Uḳba'nin halefi Zuhayr b. Ḳays'ı iki defa İfrîḳiya'yi terke mecbûr etmiştir. Ancak Ḥassān b. al-Nu'mān [b. bk.]'ın idâresi zamanında, Berberîler teslime mecbûr oldular (79=698) ve bizanslılar da, Kartaca ile birlikte, havâlinin belli başlı şehirlerini terketmek zorunda kaldılar.

Önceleri Mısır vâlisinin idâresine tâbi tutulan İfrîḳiya, sonradan doğrudan-doğruya Şam halifesine tâbî olmak şartı ile, Mūsā b. Nuṣayr'in idâresine terkedildi (86=705). Bu kumandanın fütûhatı eyâletin hudûtlarını Cebelitârık boğazına kadar genişletti. Fakat, VIII. asır başlarından itibâren, haricî isyanları arap hâkimiyetini büyük ölçüde zaafa uğrattı. Asıl İfrîḳiya, şarktaki abāżî berberîleri (Huvāra, Varfacūma) ve merkezî Magrib'deki Zenāta'ler tarafından tahrip edildi. Hattâ Abbâsî halifeleri zamanında arapların hâkimiyetinden çıktı [bk. madd. ABÂDİLER, BERBERÎLER ve BALC]. Bununla berâber, halife al-Manṣūr, 144 (761)'te Abbâsî hâkimiyetini yeniden te'sise muvaffak oldu. Magrib'in diğer bölgelerinde ise, berberî devletleri müstakil olarak kaldılar. Aglebî [b. bk.] sülâlesi (m. IX. asır) halifenin hâkimiyetini, ancak lafzî bir hâkimiyet olarak, tanımıştır. Aġlabî'lerin Fâtımîler tarafından iskatı üzerine, 296 (909)'da İfrîḳiya şi'îlerin eline geçti. al-Mahdîya'yi hukûmet merkezi yapan şi'îler, Mısır'a gidip yerleştikleri zaman, burayı bir vilâyet ittihaz ettiler ve idâresini Zîrî Bulukkīn [b. bk.]'e tevdî ettiler. Onun halefleri iki sülâleye ayrıldı; şöyle ki, 408 (1017/1018)'den itibâren eyâlet, şarkî ve garbî olmak üzere, iki kısma bölündü [bk. madd. HAMMÂD ve HAMMÂDİLER]. Ḥammādî hukûmetinin teessüsü ile, çok geçmeden İfrîḳiya'nin garp kısmı Zîrî'lerin elinden çıktı. Diğer taraftan Fâtımî hâkimiyetinin Zîrî al-Mu'izz (440 = 1048/1049; bk. mad. FÂTIMİLER) tarafından sona erdirilmesi neticesinde vukûa gelen Hilâlî istilâsı memleketi büyük felâketlere mâruz bıraktı. O zaman çok mâmur olan yeşil tarlalar ve meyve bahçeleri ile kaplı bulunan İfrîḳiya, bedevîler tarafından yağma edilip, hemen-hemen tamâmen tahrip edildi. Arap kabîleleri, bilhassa Riyāḥ ve Cuşamlar, memlekete yerleştiler ve orada devamlı surette eşkiyâlık yapıp, âsâyişi bozdular. Nihâyet, müteakip asrın (VI. = XII.) ortalarında Sicilya Normanları sâhilin belli-başlı yerlerini işgâl ettiler. Muvahhidler istilâsından sonra, İfrîḳiya, 'Abd al-Mu'min [b. bk.] tarafından kurulan geniş imparatorluğun bir eyâleti oldu (555 = 1168); fakat, müteâkip asırda (VII. = XIII.), Ḥafṣî [b. bk.]'lerin saltanatı zamanında, istiklâline kavuştu. Bu hukümdarların hâkimiyeti önce Tunus, Trablus, Ḳoşantîna eyâletine, Bicâye'ye, Zāb'a kadar yayıldı; fakat XV. asırdan itibâren zevâle uğrayıp, yalnız Tunus'a inhisar etti. Ondan sonra, İfrîḳiya'nin tarihi Tunus'un tarihi ile birleşmiştir.

Bibliyografya: Bakrî, *Descr. de l'Afrique septentrionale* (nşr. ve trc. de Slane), metin, s. 21 v.d.; trc. s. 52; Abu 'l-Fidā', *Géographie* (trc. v. Reinaud), Paris, 1848, II, 3. fasıl; İbn Ḫaldūn, *Berbères* (nşr. de Slane), metin I, 15, 106; trc. I, 168; Leo Africanus, *L'Afrique* (nşr. Schefer), I, 1; Marmol, *Africa*, II, 431; İbn Abî Dînār al-Ḳayravānî, *al-Mu'nis fî aḫbār İfrîḳiya*... (trc. Pellissier ve Rémusat, Paris, 1849), 2. kitap; Castiglioni, *Mémoire géographique et numismatique sur la partie orientale de la Berbérie appelée Afrikia par les Arabes* (Milano, 1826); Fournel, *Les Berbers* (Paris, 1875), I, 31 v.d.; A. Müller, *Der Islam*..., I, 351 v.d., 419—423, 446—451, 486—489, 547—556, 606—622; II, 513—516, 613—617, 621—631, 643—658. Bk. bir de madd. CEZAYİR, TRABLUS ve TUNUS. (G. YVER.)

'İFRİT. [Bk. İFRİT.]

İFRİT. 'İFRİT, umûmiyetle, hasmını yenen, onu toza, toprağa (*'afar*) bulayan, sonra, işini muvaffakiyetle yapan (*mubāliġ*) kimseye denilmektedir. Bir başka mânada, „kuvvetli"

âdi mânada da „kurnaz", „hîlekâr" yerine kullanılmaktadır (Zamaḫşarî ve Bayzāvî, XXVII, 39 tefsîri; *Lisān*, VI, 263, 1 v.dd., 14 v. dd.; de Sacy, *Séances de Ḥarîrî*², s. 355). Bu kelimenin *Kur'an*'da geçtiği tek yer (XXVII, 39) „*cinn*'lerden bir *'ifrît*" ibâresidir. Buna atfen *'ifrît* kelimesi bilhassa *cinn*'ler için kullanılmıştır. Fakat, başlangıçta umûmî bir sıfat idi; öyle ki, *Kur'an*'ın yukarıda zikri geçen ibâresini „kuvvetli bir *cinn*" şeklinde anlayabiliriz. „*cinn*'lerden bir *'ifrît*" tâbirine, Peygambere atfedilen iki hadîste rastlamaktayız (bk. al-Damīrî, *Ḥayavān*, Kahire, 1313, I, 179, 15 v.dd., II, 104, 22 v. dd., *cinn* ve *'ifrît* kelimelerinde). Fakat çok geçmeden *'ifrît* kelimesi, *cinn* yerine, bilhassa şeytânî ve habîs olan bir gurup *cinn*'i ifâde etmek için, kullanılmağa başlanmış idi. Rāġib, *Mufradāt* (s. 393) adlı eserinde, bu kelimenin insanlara sâdece mecazî mânada tatbik edildiğine işâret ediyor. Ṭabarî (*Tafsîr*, XIX, 93) de *'ifrît*'i münhasıran *cinn*'lere inhisar ettiriyorsa da, msl. *ġūl* [b. bk.]'de olduğu gibi, *'ifrît* ile husûsî bir sınıf *cinn*'leri ifâde etmiyordu (krş. *Ākām al-marcān*, s. 17 v.d. 'daki tasnif (*aṣnāf*); *Fihrist* (s. 309, 2)'te *'afārît* umûmî bir sıfattır; *cinn*'leri de, *şayṭān*'ları da içine alır. Aynı şekilde bu kelimenin husûmet ifâde eden mânası kaybolmuş gibidir. *Bin bir gece masalları*'nda (Galland'ın XIV. asır yazması, İki şeyhin hikâyesi, 7. gece) hayır sever bir müslüman kadın için şöyle denilmektedir: *ṣārat 'ifrīta cinnīya* („bir ifrîta, cinnîya oldu"). Mısır'da bu kelime katledilen veya eziyet içinde ölen bir adamın hayâleti mânasını iktisap etti (Lane, *Modern Egyptians*, X. fasıl; Willmore, *Spoken Arabic of Egypt*, s. 371 v. dd.; „Niya Salima", *Harems et Musulmans d'Égypt*, XIV. fasıl; St. John, *Two years residence in a Levantine family*, XX. fasıl). Bugün *'ifrît* kelimesi, ilk mânası olan kuvvetli ve sert adam mânasını muhâfaza etmektedir: msl. rivâyete göre, Kahire'deki *Ḥārat al-'ifrît*'te eskiden bir *ḥarāmī* („eşkiyâ") otururmuş. Fakat, *'ifrît*, modern arapçada, umûmiyetle, *cinnî*, kuvvetli, hâin ve kurnaz mânalarına gelmektedir.

Bibliyografya: Maddenin içinde verilmiştir. Ayrıca bk. Dozy, *Supplément*, II, 143; Fleischer, *Kleinere Schriften*, II, 640. (D. B. MACDONALD.)

İĠARĠAR. [Bk. İGARGAR.]

İGARGAR. İĠARĠAR, dördüncü jeolojik devre âit olup, Sahrây-i kebîrde akan bir nehrin vâdisidir. Bugün ortadan kaybolan bu nehir yer-altında da bir su tabakası hâline inkılâp etmiştir. İġarġar, Duveyrier'ye göre, tahminen 2.000 m. irtifâda olan Haggar dağında, Azakān-Akūr civarından membâını almakta ve 1.180 km. lik (onun devamı olan Vād Ġir de ilâve edilirse 1.300 km.) bir mesâfe kat'ettikten sonra, Tuggūrt'un cenûbunda Gūg vâhasında nihâyet bulmakta idi. Nehrin havzası garpta Tademayt zirvesinden, şarkta Ġāt vâhasına ve Haggar'dan Şoṭṭ'a kadar, yâni 23. ile 24. şimâl arzı arasında uzanırdı.

İġarġar, önce İdeles civârından geçerek, cenûptan şimâle doğru akar. Bâzan, hudûtları oldukça belli vâdilerden geçer. Burada, nehrin yatağının orta yerlerinden kaynaklar fışkırır. Bâzan da, bir ovaya yayılan 8—10 km.'lik bir sâhayı kaplar. Cenûpta Muydir dağı boyunca ve şarkta da Tassili düzlüğü boyunca aktıktan sonra, şarka doğru kıvrılır ve Tinghert Ḥammāda'sinin eteklerine varır. Mecrâsının bu kısmında, nehre bir çok Vādî (dereler) katılır ki, bunların vâdileri aynı husûsiyetleri arzederler. Başlıcaları, vâdi İġarġaren, Azcar'ler Tassilisi'nin bütün cenûp kısmını sulayan Vādî Assad-Kifaf, nehre katıldığı yer henüz mâlûm olmayan Vādî İssavan ve nihâyet Edeyen kumluklarından gelen Vādî Ahanet'tir.

İġarġar sonra Tinġert yaylasını geçmekte, orada „gözle görülebilen bir kanal" meydana getirmekte (Foureau) ve munsabına doğru, bu yaylanın şark kısmından inen bir çok ırmaklar ile birleşmektedir. Bu ırmaklar, Erg kumlarında kaybolduktan sonra, tekrar İġarġar'a katılmakta ve kum tepelerinin bulunduğu mıntakada, İġarġar'ın yatağı kaybolmaktadır. Burada, Ḳasi Ṭvīl [bk. mad. 'AREG.] civarından geçtiği, fakat ona karışmadığı sanılmaktadır. Foureau'nun müşâhedelerine dayanarak, diyebiliriz ki, İġarġar şark istikametinde daha da ilerilere kadar akmakta idi. Erg'den ötede, Tuggūrt civârında Şegga'daki su yatağı müstesnâ, mecrâsını tesbit etmek müşküldür. Bununla berâber, yer altında bir su yatağının mevcûdiyeti, bu mıntakadaki muhtelif kuyular ile de te'yit edilmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: Bernard, *Deux missions françaises chez les Touaregs* (Cezayir, 1896); Dournaux—Duperré, *Voyage au Sahara (Bulletin Soc. Géographie de Paris*, 1874); H Duveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864); Foureau, *Coup d'œil sur le Sahara français* (*Annales de Géographie*, 1895); ayn. mll., *Dans le Grand Erg* (Paris, 1896); ayn. mll., *Mon neuvième voyoge au Sahara et au pays Touareg* (Paris, 1898); ayn. mll., *Documents scientifiques de la mission saharienne*, C. I (Paris, 1905), IV. fasıl; Largeau, *Le Sahara algérien* (Paris, 1881); G. Rolland, *Géolo-*

gie et hydrographie du Sahara algérien (Paris, 1890—1894), 2 cild, 1 atlas; Flatters, *Document relatifs à la mission dirigée au Sud de l'Algérie* (nrş. Ministère des Travaux publics, Paris, 1884); Schirmer, *Le sahara* (Paris, 1893). (G. YVER.)

İḪLĀṢ. [Bk. İHLÂS.]

İHLÂS. İḪLĀṢ (A.). yâni saf, temiz, hâlis tutmak, karışıksız sunmak, her türlü şâibeden berî olarak saklamak. *Kur'an*'da *iḫlāṣ al-dīn li'llāh* (krş. IV, 145; VII, 28; X, 23; XXXIX, 14, 16 v.b.), yâni yalnız Allaha tapmak ve ibâdet etmek tâbiri ile münâsebetdar olarak, *iḫlāṣ*, alelıtlak (krş. *Kur'an*, II, 133) *al-islām li'llāh* („tam ve münhasıran Allaha terk") mânasını almış ve böylece *işrāk*, *şirk* („mâbutları Allaha şerik koşmak") 'in ziddı olmuştur. Allahın birliğini ve vahdâniyetini te'kit ve onu şerîkten tenziye eden CXII. sûre, *Sūrat al-İḫlāṣ* (kezâ *Sūrat al-Tavḥīd*) ismini almıştır; bu sûre namaz (*ṣalāt*)da çok okunur.

İḫlāṣ mefhûmunun inkişâfı, bir dereceye kadar, „Allaha, bizâtihî bir gâye olmayarak, yapılan her türlü ibâdet" ile, ibâdette menfâat garazi tazammun etmeğe temâyül gösteren *şirk* mefhûmunun inkişâfına muvâzîdir (krş. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 46). Ġazzālī 'ye göre, yukarıda zikredilen ıstılâhî mânasından tecrid edilirse, *iḫlāṣ*, tam mânası ile, yalnız, bir kimsenin hareketinin tek bir sâikten neş'et etmesi mânasına gelir; öyle ki bu, msl. sırf başkaları tarafından görülmek maksadı ile sadaka veren bir kimse için kullanılabilir. Bununla berâber bilhassa sûfî muhitlerinde inkişâf etmiş olan dinî ahlâk dilinde, *iḫlāṣ*, husûsiyle Allaha tekarrüp için sarfedilen mücâhedeye taalluk eder ve bu mücâhedenin kendisinden başka her şeyden tenzihine delâlet eder. Ekseriyâ bu mânada, *riyā'* („görülmek arzusu, riyakârlık") 'ya zıt olarak kullanılmıştır. *İḫlāṣ*, bizzat dinî ilimlere müteallik olan husûslarda riyânın terkini ve onu ifsad edecek her türlü benlik unsurlarından ictinabı icâp ettirir. *İḫlāṣ* 'ın en yüksek derecesinde *iḫlāṣ* şuurunun bile kaybolması lâzımdır; gerek bu dünyâda, gerek öteki dünyâda Allahtan gelecek mükâfat hakkındaki her türlü mülâhazalar da bertaraf edilmelidir (krş. al-Ḳuşayrī, *al-Risāla fī 'ilm al-taṣavvūf*, Kahire, 1318, s. 111—114; al-Haravī, *Manāzil al-sā'irīn*, Kahire, 1326, s. 16 v.d.; al-Ġazzālī, *İḥyā'*, Kahire, 1282, IV, 323—332; Sayyid al-Murtażā 'nın şerhi ile neşri, Kahire, 1311, X, 42 v.dd.; trc. H. Bauer, *Islamische Ethik*, I. *Über Intention, reine Absicht u. Wahrhatigkeit* ..., Halle, 1916, s. 45 v.dd.; R. Hartmann, *al-Ḳuschairîs Darstellung des Ṣûfîtums*, *Türk. Bibl.*, XVIII, s. 15 v. dd., 59 v.d.).

(C. VAN ARENDONK.)

İḪMĪM. [Bk. AHMÎM.]

İḪRĀM. [Bk. İHRÂM.]

İHRÂM. İḪRĀM, esâs mânası *man'* olan *ḥ-r-m* kökünden masdar, nitekim *Lisān*, XV, 11 'de „bir şeyi *ḥaram* olarak bildirmek" yahut „*ḥaram* kılmak" denilmektedir. Zıddı *iḥlāl* („bir şeyin halâl olduğunu bildirmek, halâl kılmak") 'dir. Fakat *iḥrām* kelimesi „hacc hâli" için ıstılâh olmuştur; bu hâlde bulunan insana *muḥrim* denilir. Msl. oruclu bir insana *muḥrim* denilebilir. Bununla berâber, *iḥrām* kelimesi lisanda ancak iki hâl için kullanılır: bir kimsenin *'umra* yahut *ḥacc* ifâsındakli hâli, *ṣalāt* esnâsındaki hâli. Sâlisen kelime *ḥacc* ve *'umra* yapan adamın giydiği libâs için de kullanılır.

1. Hacc-i ekberde ve 'umra'de iḥrām. Şerîat hacının daha Mekke'ye yola çıktığında *iḥrām*'a girmesini vâcip addeder. Fakat bu pek güç olduğu için, hacı umûmiyetle mukaddes bölgeye (*ḥaram*; b. bk.) yaklaştığı zaman, *iḥrām*'a girer. Lâkin Hicaz'a vapur ile giden hacılar, ekseriyâ Cidde'ye varır-varmaz, *iḥrām*'a girerler. Şerîat *iḥrām* etmek için muayyen mevzîler tâyin etmiştir ki, bunların her birine *mīḳāt* (cem'i *mavāḳīt*) denilir, bunlar beş yerdir: Medine'den gelen hacılar için Żu 'l-Ḥulayfa; Suriye ve Mısır'dan gelenler için, al-Cuḥfa; Nacd'den gelenler için, Ḳarn al-Manāzil; Yemen'den gelenler için, Yalamlam; Irak'tan gelenler için de, Żāt 'Irḳ. İḥrām'a geç giren bir kimsenin, bunun kefâreti olarak, sonradan bir kurban kesmesi icâp eder. Bu *mavāḳīt*'e *ihlāl* 'in başladığı yer mânasına *mahall* de denilir. *İhlāl* „yüksek ses ile çağırmak" demek olup, burada *labbayka* [bk. mad. TALBİYA] getirmek mânasınadır. Binâenaleyh *ihlāl*, *iḥrām* gibi, aynı mânada kullanılır ve msl. *„ḥacc* için *iḥrām*'a girmek" demek olan *aḥrama bi 'l-ḥacc* mânasında *ahalla bi 'l-ḥacc* denilir. Bundan maadâ şerîat afâkilerden gayrilerin, yâni bu *mavāḳīt*'in hudûtlandırdığı sahânın içinde oturanların, haccetmeleri bahis mevzûu ise, mukim oldukları mahalde *iḥrām*'a girmelerini emreder (*Tanbih*, nşr. A. W. T. Juynboll, s. 72). Bir *'umra* için onların *ḥill* [b. bk.]'in bir hudût mahalline gitmeleri lâzımdır; bu maksat için, umûmiyetle, bugünkü seyyahlar tarafından yanlış olarak al-'Umra adı da verilen Tan'îm seçilmektedir.

Bir kimse hacca ancak hades-i asgar ve ekberden tahâret üzere bulunduktan sonra başlayabileceğinden, önce bunun icâp ettirdiği fiillere tevessül etmelidir. Umûmiyetle *ġusl* [b. bk.] edilir, tırnaklara kına yakılır, bedene kokular sürülür. Çok defa da saçlar traş edilir, sakal düzeltilir ve tırnaklar kesilir (Burton, *A Pilgrimage*, London, 1857, II, 133, 377; al-Batanūnī, *al Riḥla al-Ḥicāzīya*², s. 172). Tıraş olmanın ehemmiyeti hakkında aş. bk.

Bundan başka hiç dikişi olmayan husûsî bir elbise giyilir. Bu elbise iki parçadan ibârettir: peştemal tarzında belden aşağı tutulan parça (*izār*) ve bol, omuzu, sırtı ve göğsü kısmen örten ve vücûdun sağ tarafından düğümlenmek sureti ile gövdeyi saran diğer bir parça. Bu ikinci parçaya *ridā'* ve düğümlenme tarzına göre, *viṣāḥ* denilir. Her iki parça, şerîatin emrine göre, beyaz olmalıdır; bununla berâber kırmızı çizgililer de vardır (bk. Burton, II, s. 58, karşısındaki resim). Bu elbisede ihtimâl eski sâmî mukaddes kıyâfetini görmek mümkündür. Ahd-i atik'te baş râhibin giydiği elbisenin üst kısmı da, Josephus (*Antiq.*, III, 7, 4)'a göre, dikişsiz yapılmıştır. Hahamlar kalçalarının etrafına efod sararlar ve omuzlarına me'îl atarlar. Bizzat islâm dininde ṣalāt ve takfîn cihetlerinden müşâbehetler vardır; bir kehânet talebinde bulunan eski araplar ile daha sonraki târik-i dünyalar da iki parçadan müteşekkil elbise giyerlerdi (Goldziher, *WZKM*, XVI, 138, 338; Wellhausen, *Reste*², s. 122). Bundan başka bir çok dinlerde beyaz mukaddes renktir; ilkin mâtem rengi (krş. Wilken, *Verspreide Geschriften*, nşr. v. Ossenbruggen, III, 416—422) iken, sonraları mâtem renginden mukaddes renk hâline geçiyor: râhip efodu ile târik-i dünyâların elbiseleri beyazdır.

Demek iḥrām kıyâfeti pek eskidir ve menşe'ini islâmlığa borçlu değildir. Ayakkabı giymek de memnûdur; olsa-olsa sandal giymeğe cevaz vardır. Bu âdet de eski sâmî âdetidir: yahudilerde mâtem tutanlar gibi vazife ifâ eden hahamlar da yalın ayak yürürlerdi. Hacc esnâsında başı örtmeğe de cevaz yoktur; ihtimâl bu da eski bir mâtem âdetidir (krş. *Hizkiyal*, XXIV, 17).

Kadınların husûsî bir elbise giymeleri lâzım değildir. Onlar umûmiyetle başlarından ayaklarına kadar inen uzun bir elbiseye bürünürler; aslında örtülmemesi lâzım gelen yüz, bir nevi peçe ile saklanmıştır (krş. Burton, *ayn. esr.*, II, 58 'deki resim).

İki rek'at (*rak'a*) namaz kılınır ve niyet (*niyya*; b. bk.) edilir. Niyet üç şekilde olabilir. *İḥrām* şu hâllerde giyilebilir:

a. ya *ḥacc* yahut *'umra* için. Bu şekle *ifrād* denilir [Bu şekil afâkilerin, yâni *mīḳāt* hâricinden gelenlerin, yalnız hacc niyeti ile, *iḥrām*'a gidip, tavâf-i kudumu yaptıktan sonra, hacc ile ilgili fiiller bitinceye kadar, Mekke'de *muḥrim* olarak kalmasından ibârettir.]

b. Her ne kadar *ḥacc* da berâber yapılmak istense de, *'umra* için. Bu şekle *tamattu'* (*bi 'l-'umra ila 'l-ḥacc*), yâni hacc için ümreden faydalanmak denilir. [Bu afâkilerin, yâni *mīḳāt* hâricinden gelenlerin, *'umra* niyeti ile *iḥrām*'a girip, *'umra* için tavafı ve *sa'y*'i yaparak, traş olup, *iḥrām*'dan çıkmak, sonra da Mekke'de bir mekkeli gibi kalıp, nihâyet *tarviya* gününde (zilhiccenin 8. günü, yâni arifeden önceki gündür; hacıların Minâ'ya azîmetlerinde kendilerini ve hayvanlarını gereği gibi suya kandırdıkları için verilmiştir) hacc için *ḥaram*'den *iḥrām*'a girerek, hacı tamamlamalarından ve kurban kesmelerinden ibârettir. Uzun müddet *iḥrām*'da kalmamak için, *'umra*'den bu suret ile istifâde edildiğinden buna hacc-i temettü ismi verilmiştir.]

c. Ḥacc'ın bilâ-fasıla *'umra* için ictimâi hâlinde. Bu şekle *ḳirān*, yâni rabıt, denilir. [*Mīḳāt* hâricinden hem *'umra* ve hem *ḥacc* ikisine birden niyet ile *iḥrām*'a girip, Mekke'ye girince evvelâ *'umra* için *tavāf* ve *say'*, sonra da hacc için *ṭavāf-i ḳudūm* ve *sa'y* etmek ve sonra *iḥrām*'dan çıkmaksızın nihâyete kadar *af'āl-i ḥacc*'ı yapmak ve kurban kesmekten ibârettir. Bu üç niyet (*niya*) şeklinin menşe'i ve takdiri hakkında islâm edebiyatında oldukça çok şey yazılmıştır.] Dört mezhebin (*Mażāhib*; b. bk.) muhtelif niyetlerin efdaliyet dereceleri hakkında muhtelif görüşleri vardır. Temettü (*tamattu'*) denilen şekil ismini *Kur'an*'dan alınmış bir parçaya borçludur (sûre II, 192b) ki, daha sonra ıstılah olmuştur. Snouck-Hurgronge'nin tahminine göre (*Het Mekkaansche Feest*, s. 86 v.dd.), *iḥrām*'ın tahmil ettiği memnûiyet (aş. bk.) Peygamber'e o kadar zor geldi ki, *ḥacc*'dan evvel Mekke'de ikâmeti esnâsında buna riâyet etmedi. Mü'minleri tarafından bu garip görülünce, sûre II, 192b'deki vahyin geldiği söylenir: „Her kim *ḥacc* kadar *'umra* ile sevap kazanmak isterse, o, *hady*'in kolay gelenini yapsın, bunu bulamayan üç gün *ḥacc*'da yedi gün de avdetinde oruç tutsun". Demek ki, Peygambere ve onun muâsırlarına cezâ vâsıtası ile kefâreti mümkün bir terk gibi görünen şey, daha sonrakilerce câiz bir mesele sayılmıştır. *Ḥacc*'dan çok önce Mekke'ye gelmiş olan hacılar temettü (*tamattu'*) yolu ile ağır bir memnû'iyetten kurtulurlar. *'Umra*'yi yaparyapmaz *iḥrām*'dan çıkarlar ve ancak *ḥacc* zamanı yaklaşınca tekrar girerler. Fakat mekkeli, yâni Mekke-i Mükerreme ve civarı sekenesinden bulunanlar için temettü (*tamattu'*) memnûdur (sûre II, 192). Başlangıçta *'umra* receb ayında yapılırdı ve bâzı rivâyetlere göre, islâmiyetten önceki devirde hacc zamanında bir *'umra* işitilmiş şey değildir,

Niyet (*nīya*) icrâ edildikten sonra, *labbayk* (*labbayka*) getirmeğe başlanır; bunun mümkün olduğu kadar çok tekrarlanması lâzımdır ve ancak 10 zilhiccede, saçlar tıraş edildikten sonra, bırakılır. Hacc hâli bâzı memnûiyetler tahmil eder: *cimā'*, her türlü vücut temizliği, kan dökmek, avlanmak, *ḥarām*'ın ağacını kesmek (fakat bu son memnûiyet hacca ve *iḥrām*'a mahsûs değildir) memnûdur. Bu husûsta aşağıdaki noktalar dikkate değer: sâmî dinlerde, hele tevhidci olanlarda, başka hâllerde de her mukaddes hâl, yalnız cinsî münâsebeti haram kılar. Sâmî kavimlerde vücûdün ihmâli de mukaddes hâlin pek mâlûm bir fârikasıdır. Mukaddes mâtem hâlinde bulunan eski arap ağıtçı kadınlar pis ve saçları karmakarışık olarak tasvir edilirler (*şu'ūr*; al-Ḥansā', *Dīvān*, nşr. Cheikho, Beyrut, 1896, s. 28, beyit 4). Râhipler için kullanılan ârâmî *kumrā* kelimesi ihtimâl *k-m-r* „kirli olmak" kökünden iştikak etmiş olarak anlaşılmalıdır. Yahudilerin mâtem tuttukları müddetçe yıkanmaları ve tırnaklarını kesmeleri câiz değildir. İslâmiyetten önceki hacılardan ve Peygamberden naklolunur ki, hacılar *iḥrām* hâlinde, bu pis hâli daha tahammül edilebilir bir şekle koymak maksadı ile, saçlarını yapıştırırlar (Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, *Kit. al-ḥacc*, bâb 126; Navavī'nin şerhi ile birlikte Muslim, Kahire, 1283, III, 205; krş. *Lisān*, IV, 391). İbn Māca (*Bāb mā yūcib al-ḥacc*)'deki bir hadîste de Peygamber — „hacı kimdir?" — suâline „saçları karmakarışık olan ve ağzı kokandır" (*al-aš'aṯ al-tafil*) sözleri ile cevap veriyor. Bütün bu âdetlerde, kezâ hacc devresinin başlangıcında saç kestirmekte, esâs fikir ihtimâl bu mukaddes hâl esnâsında vücutta büyüyen her şeyin mukaddes hâle hasredilmiş sayılmasındadır. Devrenin hitâmından sonra bir çok hallerde *ḥalḳ* („saçları tıraş etmek") vukû bulur. Kendisini tanınmaz hâle koymak gayreti de bunda âmil olabilir.

Muḥrim'e oruc tutmak emredilmemiştir. Fakat bu meseleye temâs eden ve bir kısmı bunu tasdik, bir kısmı da reddeden sayısız hadîsler vardır. Eski devirde bu keşiş âdetinin diğerleri ile karışmış olması muhtemeldir. *Mīḳāt*'tan çıkıp da Mekke'ye gelince, *ṭavāf* [b. bk.] ve *sa'y* [b. bk.] yapılır; bâzan zemzem de içilir ve eğer ancak bir *'umra* için *iḥrām*'a girilmiş ise bile, saçlar tamâmiyle kesilir. Fakat hacc için *iḥrām*'a girilmiş ise, o zaman ancak zilhiccenin 10'unda Minâ'da, asıl *ḥacc* [b. bk.] menâsikinin hitâma ermesinden sonra, tıraş olunur ve saçlar kesilir. Bundan sonra artık hacı mutat elbiselerini giyebilir; fakat yeni bir elbise giymek âdettir (Burckhardt, *Travels*, London, 1829, II, 60). Fakat şerîat Mekke'de bir *ṭavāf* daha emreder ve bir çok hacılar bu *ṭavāf*'ın icrâsından sonra mûtad elbiselerini giyerler. Nihâyet mukaddes şehri terkederken bir vedâ *'umra*'si yapılır. Bu maksat ile Tan'īm'e gidilir, iki rek'at namaz kılınır ve *ṭavāf* ve *sa'y* yapmak üzere, Mekke'ye geri dönülür. Sonra *iḥrām*'dan, kat'î olarak, çıkılır.

2. *Ṣalāt* esnâsında. Namaza, âdâbına göre, tahâret yapıldıktan ve emredilen şekilde giyinildikten ve bir *sutra* [b. bk.] arkasında durulduktan sonra başlanılabilir. Bu hâl kezâ *takbīr al-iḥrām* adı verilen bir *takbīr* [b. bk.] ile başlar. Bundan sonra ancak asıl *ṣalāt*'ın erkânı gelir. Namazda bunu bozan ve onu kılınmamış saydırabilecek olan her şeyden, yâni her türlü lüzûmsuz hareketten ve her lüzûmsuz sözden, ictinâp etmek lâzımdır. Fıkıhçılar bu ictinâp edilecek şeyler arasında bilhassa selâmlaşmayı, aksırmayı, esnemeyi, öksürmeyi, gülmeyi, cinsî hayat ile ve mide ile alâkası olan her şeyi zikrederler. Bütün bunlar aslında şeytânî ve animistik te'sirlere atfolunan hareketlerdir. Meleklerin *iḥrām* esnâsında hazır bulundukları tasavvuruna sık-sık rastlanır (krş. sûre XVII, 80'in tefsiri).

Namaz hâli teslimler (*taslīma*) ile, yâni başı önce sağa, sonra sola çevirmek ve bu esnâda selâm kelimelerini söylemek ile sona erer. Bâzı fıkıhçılara göre, ilk selâm namazdan çıkmak ve orada bulunanları selâmlamak kasdı ile verilir; ikinci selâm ise, yalnız orada bulunanları selâmlamak içindir. Orada bulunanların kim olduğu meselesi muhtelif şekilde cevaplandırılmıştır: bir kısmına göre, bunlar, *takbīrat al-iḥrām* dolayısı ile, oraya dâvet ve şimdi *taslīmat al-iḥlāl* („insanın namazdan çıkıp eski hâle geçtiğini selâmlama") ile vedâ edilmiş olan meleklerdir.

Bu husûsî ibâdet halinden alel'âde hâle geçiş şeytânî te'sirlerin tehdidi altındadır. Bu şeytanlar *ḳunūt* duâsı ile defedilir (krş. Goldziher, *Orient. Studien, Theod. Nöldeke gewidmet*, I, 323 v.d.).

Bibliyografya: Maddenin birinci kısmı hakkında: Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 122 v. dd.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 68 v. dd.; W. Robertson Smith, *Lectures on the religion of the Semites*², 481 v. dd.; Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 143 v.dd.; Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923), s. 168 v. dd.: *Fiḳh* ve *ḥadīṯ* kitapları, *Ḥacc* bâbı; Burckhardt, Burton, v. Maltzan, Keane'in seyahatnâmeleri; H. Kazem Zadeh, *RMM*, XIX, 198 v. dd.; A. J. Wensinck, *Some Semitic Rites of mourning and Religion* (*Verhandl. der kön. Akad van Wetensch.*, Nieuwe Reeks, D l. XVIII, nr. 1, sık-sık 2. bölüm hakkında: *Fiḳh* kitapları, *Ṣalāt* bâbı); Juynboll, *ayn. esr.*, s. 79 v.d.; A. J. Wensinck (*Isl.*, nşr. C. H. Becker, IV, 229—232). (A. J. WENSINCK.)

İHŞÎDÎLER. İḪŞĪDĪ'LER, Mısır'da bir islâm devleti. Bu emîrlerin umûmî tarihî vaziyeti için bk mad. MISIR. Sülâlenin adı eski İran hukümdarlarının İḫşīd unvanından gelir. Sülâlenin kurucusu Muḥammed b. Ṭuġc istiklâlini ilân ettikten sonra, 326 (937)'da kendisine, halife al-Rāżī Billāh tarafından, İḫşīd lekabını tevcih ettirdi. Bu, sülâlenin neş'et ettiği eski Farġāna [b. bk] hukümdarlarının unvanı idi. İḫşīd „şâhlar şahı" yahut da „kul" mânasına olup (bk. İbn Sa'īd, nşr. Tallqvist, arap. metin, s. 23 v.d; trc. s. 41), ihtimâl bu ikincisi, 'Abd Allāh'ın halifelerin şeref unvanı olması gibi, aynı tarzda, kullanılmıştır. Esâsen İḫşīd'in babası ve büyük babası halifelerin maiyetinde bulunmuşlardı; kendisi de yavaş-yavaş yükseldi ve anlaşıldığına göre, meşhûr Banu 'l-Furāt [bk. mad. İBN AL-FURĀT] âilesinden vezîr al-Faẓl b. Ca'far'in şahsında kendisine bir destek buldu. Mısır'ın karışık ahvâlini yoluna koyduktan sonra (323 = 935), yeni mevkiini kudretli emîr Muḥammed b. Rā'iḳ [b. bk.]'a karşı müdâfaa zorunda kaldı; İbn Rā'iḳ Mısır kapılarına kadar ileriledi; fakat sonra Ramla'ye kadar olan bölgeyi, cizye karşılığında, İḫşīd'e bıraktı. Beş sene sonra yeni güçlüklerle karşılaştı ve al-Laccūn'da iki emîr arasında kat'î neticeye varamayan bir muhârebe oldu. Bunun sonunda iki emîr, sıhriyet peydâ ederek, barıştılar. İḫşīd senelik 140.000 dinar cizye verdi. İbn Rā'iḳ'ın ölümünden sonra, İḫşīd'e Ḥamdānī âilesinden yeni bir rakip ortaya çıktı; lâkin İḫşīd bu sırada kudretinin zirvesine ulaşmıştı. Amîr al-umarā'lık mevkiini elde etmek için çıkan mücâdeleye iştirâk etti. 333 muharreminde (eylûl 944), Fırat kenarında, Raḳḳa'nın karşısında, halife al-Muttaḳī ile karşılaştı ve halifenin Bagdad'da huküm süren Tuzun isimli türk amîr al-umarā' ile yapmakta olduğu savaşa katılarak, mukadderâtını onun mukadderâtı ile birleştirmeği, bir an için, düşündü. Sonra Mısır'a döndü; Ḥamdānī'lerden Sayf al-Davla ile çarpışmağa başladı. Bu mücâdele neticesinde yapılan anlaşmada Şam, bir cizye karşılığında, İḫşīd'in idâresinde kaldı. İḫşīd 334 yılı sonunda (temmûz 946) öldü. Yerine oğullarından ikisi geçti ise de, bunlar hukümdar gölgesinden ibâret kaldılar; asıl hâkimiyet, Kāfûr isimli habeş bir hadımın elinde idi. İḫşīd'in ikinci oğlu öldükten sonra, halife Mısır vâliliğini resmen ona verdi; Kāfûr, Mısır ile Suriye'yi, Ḥamdānī'lere karşı, başarı ile, müdâfaa etti. Kāfûr'un ölümünden sonra, İḫşīd'in bir torunu vâli tâyin edildi; fakat sülâle sarsılmış idi. Mısır ile Suriye, kemâle ermiş bir meyve gibi, Afrika'nın şimâlinden gelen Fâtımîlerin eline düştü.

Aşağıdaki cedvel İḫşīdī'lerin isimlerini ve teâkub sıralarını gösterir:

323 Muḥammed b. Ṭuġc al-İḫşīd 935
335 Abu 'l-Ḳāsım Ünūcūr b. al-İḫşīd 946
349 Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. İḫşīd 960
355 Kāfûr, ismen ve bilfiil hukümdar 966
357—8 Abu 'l-Favāris Aḥmed b. 'Alī 968—9

Ünūcūr adı, türlü şekillerde yazıla-gelmiştir. İḫşīd ile Kāfûr, inkâr kabûl etmez şekilde, ehemmiyetli şahsiyetler idi; İḫşīd, çok kuvvetli, fakat korkak ve her şeyden evvel hasis, haris bir insan olarak vasıflandırılır. Onun hukümdarlığı sırasında, hiç kimse malına sâhip olacağından emin değil idi. Fakat hakkında anlatılan şeyler arasında, ona şeref verecek mâhiyette olanlar da vardır. Kāfûr, hiç şüphesiz, ondan daha mühim idi, yüzü son derece çirkin olmasına rağmen, alel'âde bir zencî köle iken, sırf zekâsı sâyesinde, devletin iktidar mevkiini elde etmiştir ki, bu, o devirde bile eşsiz bir yükseliş idi. İktidarın zirvesine yükselmiş olduğu zaman bile, Kāfûr kendi mütevâzî nesebini aslâ unutmamıştır. Her hâlde, onun seciyesi hakkında bildiklerimiz aleyhinde olmaktan ziyâde lehindedir. Her iki hukümdar da, devirlerinin edebî zevkini geliştirmeğe gayret ettiler. al-Mutanabbī, ikisi hakkında da medhiyeler yazdı; fakat sonra onları hicvetti. Sülâle te'sis etmiş olan muhtelif vâliler üzerinde ismen hâkimiyet elde etmek için, Abbâsî ve Fâtımî halifeleri arasındaki mücâdele İḫşīd devrinde başlar. Diğer taraftan, bu iki hilâfeti aradan çıkarmak isteyen mâcerâperestler onları birbiri aleyhine teşvik ediyorlardı. İḫşīd Fâtımîleri tanımak şıkkını ciddî olarak düşünmüş olacaktır; fakat sonradan, Abbâsîlere sâdık kaldı; çünkü her şeye rağmen, onların nufûzu çok büyük idi.

Bibliyografya: İbn Sa'īd, *Kitāb al-muġrib* (nşr. Tallqvist), bu tabı'da bibliyografyanın bütün geri kalan kısımları (al-Maḳrīzī, al-Ḥalābī, İbn al-Aṯīr, İbn Ḫallikān, İbn Ḫaldūn, Abu 'l-Maḥāsin, al-Suyūṭī, Wüstenfeld, *Statthalter*, IV . . .) incelenmiş bulunmaktadır. Buna al-Kindī (nşr. Guest)'den başka ilâve edilecek bir şey yoktur.
(C. H. BECKER.)

İḪTİLÂC. [Bk. İHTİLÂC.]

İHTİLÂC. İḪTİLÂC (A.), uzuvların seğirmesi. *'Ilm al-iḫtilāc* adı verilen, uzuvların seğirmesinden istikbale âit bir takım

manâlar çıkaran sözde ilimin adı buradan gelir. Bu ilme garpta palmalogie derler. Bu mevzû üzerindeki en eski eserin Μελάμποδος ἱερογραμματέως περὶ παλμῶν μαντικὴ πρὸς Πτολεμαῖον βασιλέα olduğu tahmin edilmektedir (J. S. F. Franzius, *Seriptores physiognomoniae veteres*, Altenburgi, 1780, s. 451 v. dd.). Fakat araplar, bu ilmin müessisi olarak umûmiyetle Ṭomṭom'u gösterirler. Bunun kim olduğu meselesi henüz aydınlanmış değildir. Bu husûsta Hauber bir tahminde bulunmaktadır: *Ṭomṭom* (*Ṭimṭim* =) Δανδαμις = *Dindymus*, bk. *ZDMG*, LXII, 457 v.dd.

Bibliyografya: Fleischer, *Über das vorbedeutende Gliederzucken bei den Morgenländern* (*Verhandl. der Kön. Sächs. Gesells. der Wissensch.*, Phil. Hist. Klasse, 1849, s. 244 v. dd. = *Kleinere Schriften*, III, 199 v. dd.); M. Gaster, *Das türkische Zuchungsbuch in Rumänien* (*Zeitschr. für Rom. Philologie*, IV, 65 v. dd.); H. Diels, *Beiträge zur Zuckungsliteratur des Okzidents und Orients* (*Abhandl. der Berl. Akademie*, 1907 ve 1909); Inostrançev (*Zapiski Vost. Otd. Imp. Russk. Arḫ. Obṣç.*, XVIII, 222 v. dd.).

İḤTİLÂF. [Bk. İHTİLÂF.]

İHTİLÂF. İḪTİLÂF (A.), yâni fikir ayrılığı; *icmâ'* [b. bk.]'ın zıddı olup, islâm fıkıh ve akaid ilmi müctehidlerinin, usûle temâs etmeyen ahkâm ve akaidin teferruât meseleleri üzerinde ve bilhassa *maẕâhib* [b. bk.] ayrılıklarında bizzat bu mezheplerden her birinin kendi çerçevesi içinde de tezâhür ettiği üzere, fıkıh meselelerinde birleşmemeleri. Amellerin birliğine daha az te'sir etmeyen zıt telâkkîler mevcûdiyeti karşısında bu ihtilâflar hakkında, islâm ehl-i sünnet ve cemâati arasında, bütün zıt fikirlerin birbirine muâdıl olduğu kanâati teessüs etti ve bu kanâat, ilk önceleri muhtelif halifelere ve sonunda bizzat Peygambere atfedilmiş olan şu vecîz cümlede kat'î ve mevsûk ifâdesini buldu: „İslâm cemâati arasındaki fikir ayrılıkları bir rahmettir". Bu ayrılıkların toplanması, fıkıh ilminin zuhûrundan itibâren, müslümanlar arasında bir çok eserlerin yazılmasına sebep olmuştur ki, Fr. Kern, bu eserlerin tam ve mükemmel bir tasnifini vermiştir.

Bibliyografya: Snouck Hurgronje (*RHR*, XXXVII, 178 v. dd. = *Verspr. Geschr.*, II, 360 v. dd.); Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 94—102; ayn. mll., *Vorlesungen über den Islam*, s. 51—53; ayn. mll., *Beiträge zur Religionswiss.* (Stokholm Dinî İlimler Cemiyeti tarafından neşredilmiştir; 1913/1914), I, 115—142; Fr. Kern (*ZDMG*, LV, 61—73); ayn. mll.'in Ṭabarî, *İḫtilâf al-fuḳahâ'* (Kahire, 1902) neşrine medhali (arap.); J. Schacht, *Das Konstantinopler Fragment des Kitâb iḫtilâf al-fuqahâ' des Abû Ǧa'far Muḥ. b. Ǧarîr al-Ṭabarî* (Leiden, 1933); A. J. Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge, 1932), fihrist.

(I. GOLDZIHER.)

İḪVÂN AL-ṢAFÂ'. [Bk. İHVÂNÜSSAFÂ.]

İHVÂNÜSSAFÂ. İḪVÂN AL-ṢAFÂ'. X. asrın ikinci yarısında (373 = 983), müfrit şi'î, daha doğrusu ismâilî temâyüllü siyâsî-dinî bir birliğin mevcûdiyetine şâhit olmaktayız. Merkezi Basra olan bu birliğin âzâları kendi aralarında birbirlerine İḫvân al-Ṣafâ' derlerdi. Çünkü gâyeleri, karşılıklı yardımlaşma sâyesinde, bütün vâsıtalar ve bilhassa musaffâ ameller ile, ölümsüz rûhlarının kurtuluşuna çalışmaktır. Siyâsî faâliyetleri hakkında hiç bir mâlûmatımız yok ise de, nazarî olarak, ahlâkın tehzibi için sarfettikleri cehd sâyesinde, ansiklopedik mâhiyette ve kendi birliklerinin hedeflerine göre işlenmiş bir seri risâle te'lif ettiklerini biliyoruz. *Rasâ'il*'in derlenip kaleme alındığı tarih olarak (bunların sayısı 52'dir; baş taraftaki fihrist ile 1. *Risâla*'nin sonundaki hâtimeye uygun olarak neşredilen Bombay tab'ında da 52 risâle vardır. Fakat 4. kısmın son risâlelerinde, yalnız 51 adet risâleden bahsedilmektedir), umûmiyetle IV. (X.) asrın ortaları gösterilmektedir ve tahrir hey'etinde al-Muḳaddasî diye mârûf olan Abû Sulaymân Muḥammed b. Muṣîr al-Bustî, Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Hârûn al-Zancânî, Muḥammed b. Aḥmed al-Nahracûrî, al-'Avfî, Zayd b. Rifâ'a gibi müelliflerin adı geçmektedir. Bugün risâleler hakkında daha sarîh bir bilgi edinmemiz mümkün olamıyor. Çünkü İḫvân al-Ṣafâ' anlaşılmaz bir ifâde kullanmışlardır. *Risâla*'lerdeki hikâye ve fıkralar, hiç değilse tesbit edilen hâlleri ile, VIII. ve IX. asır edebiyatından alınmıştır. Onların felsefî temâyülleri, kadîm yunan, iran ve hind hikmetinin eski mütercim ve iktitafcılarının felsefî telâkkîleri ile birdir. Hermes ile Pythagoras, Socrates ile Eflâtun'un sık-sık zikri geçmekte, Aristo ise daha mûteber sayılmaktadır. Aristo „mantıkçı" ve ayrıca, Plotinus'un „theologie" sinin ve *Kitâb al-tuffâḥ*'ın müellifi olarak gösteriliyor. İḫvân al-Ṣafâ'nın risâlelerinde al-Kindî'nin kabûl edip benimsediği Aristoculuğa nisbeten daha saf ve daha kâmil bir felsefenin izlerine raslanmamaktadır. Onlara hâkim olan zihniyeti göstermek bakımından şu nokta dikkate değer: risâlelerde, al-Kindî'nin adı geçmemekte, hâlbuki onun sisteminden ayrılmış olan talebesi, meşhûr felekiyatçı Abû Ma'şar (ölm. 272 = 885)'in adı zikrolunmaktadır. Bununla berâber, şüphesiz al-Kindî ve onun mektebi ile edebî münâsebet imkânları ber-taraf edilmiş değildir. Orta çağda yapılan lâtince tercümesine bakılırsa, 13. *Risâla*'nin müellifi „Mahometh discipulus Alquindi" 'dir. (krş. T. J. de Boer, *Zu Kindi und seiner Schule*, *Archiv f. Gesch. d. Philos.*, 1899, XIII, 177 v.d.).

Rasâ'il'in muhtevâsı tamâmen eklektik bir mâhiyette olup, esâs noktasını, dünyanın ilâhî menşe'i ve rûhun Tanrıya rücû'u akîdesi teşkil etmektedir. Nasıl, kelimeler konuşanın ağzından çıkmakta, ışık güneşten sudûr etmekte ise, dünya da Tanrıdan feyezan etmektedir: Evvelâ Tanrının vahdeti ve ondan derece-derece 2. olarak, akıl; akıldan 3. olarak nefs ve bundan, 4. ilk madde, ondan 5. tabiat, ondan 6. cisimler, ondan 7. felekler âlemi, ondan 8. unsurlar âlemi, ondan 9. unsurlardan terekküp eden mâdenler, nebatlar ve hayvanlar çıkar. Madde, bu feyezanda, teşahhusun ve her türlü şer ve noksanın esâsı olarak görülmektedir. Ferdî rûhlar, âlemşumûl rûhun birer parçasıdır. Nasıl alemşümûl rûh, kıyâmet günü Tanrıya rücû edecekse, ferdî ruhlar da, bedenin fenâ bulması ile, öylece âlemşumûl rûha döneceklerdir. Safîlerin ölümüne küçük, âlemşumûl rûhun hâlikına rucû'una da büyük diriliş (*ba'ṣ ba'd al-mavt*) adı verilmektedir.

Safîlerin kanâatine göre, dünyâ kuruldu-kurulalı, zuhûr eden bütün dinler, bu hikmete uymak mecbûriyetindedirler. Bütün felsefelerin ve bütün dinlerin gâyesi, insanlarca mümkün olduğu nisbette, rûhun Tanrıya müşâbih olmasıdır. Şerîati spiritualist bir şekilde tefsir edebilmek için, *Kur'an*, mecaz yolu ile, tefsir edilmiştir. Aynı şekil tefsirler, din ile alâkası olmayan, msl. *Kalîla wa Dimna* adlı eserdeki hikâyelere de tatbik edilmiştir. Hattâ Goldziher'in gösterdiği gibi, bilhassa, hayvanların „sâdık safîler" (*İḫvân al-Safâ'*) sıfatı ile, avcıların tuzaklarından ve diğer başka tehlikelerden, karşılıklı yardımlar sâyesinde, nasıl kurtulduklarını anlatan „Boynu halkalı kumru" hikâyesi, birliğin adını tâyine medâr olmuştur.

Tumturaklı hitâbet üslûbu ile yazılmış, bir çok tekrarlar ile dolu olan bu 52 risâlenin bütünü, hiç değilse hâricen, bir ilimler ansiklopedisine benzemektedir. Birinci kısımdaki 14 risâle, riyâziye ve mantık mebâdisinden; ikinci kısmın 17 risâlesi tabi'î ilimler ve ilm-i nefs; üçüncü kısmın 10 *Rasâ'il*'i metafizik ve nihâyet son kısmın 11 *Rasâ'il*'i de tasavvuftan, ilm-i nücûmdan ve sihirden bâhistir. Dördüncü kısmın bir risâlesinde (bütün serinin 45. risâlesi), birliğin mâhiyet ve teşkilâtından da bahsedilmektedir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 214'te zikri geçen eserlere ilâve olarak bk. T. J. de Boer, *Geschichte der philosophie im Islam* (s. 76—89; ingl. trc. s. 81—96); I. Goldziher, *Über die Benennung der „Ichvân al-Ṣafâ'"* (*Der Islam*, I, 22—26); Louis Massignon, *Sur la date de la composition des „ Rasâïl Ikhvân al-Ṣafâ"* (*ayn. esr.*, IV, 324). (T. J. DE BOER.)

İḪYÂ'. [Bk. İHYÂ.]

İHYÂ. İḪYÂ' (A.), diriltmek (ziraate elverişli hâle getirmek), *fıḳh* kitaplarında muâmelât bâbında, *İḥyâ' al-mavât*'a dâir bir fasıl vardır. Bu tâbirin tam mânası ölü bir toprağı diriltmektir. Nitekim, işletilmeyen toprağa *mavât* adı verilir. İşletilmeyen bir toprağı kendi hesabına ekip-biçen her müslüman, eğer toprak her hangi bir müslümanın malı değil ise, ona sâhip olur. Bir çok fakihlerin ictihadına göre, bu husûsta resmî makamlardan izin almak şart değildir. Bununla berâber, imam Abû Ḥanîfa, resmî makamların izni olmadıkça, *mavât*'ın ekilip-biçilmesi câiz olmadığı yolunda ictihad etmiştir.

Bibliyografya: Abû Yûsuf, *Kitâb al-ḫarâc* (Bulak, 1302), s. 36 v. dd.; al-Mâvardî, *al-Aḥkâm al-sulṭâniya* (nşr. M. Enger), s. 308 v. dd.; al-Navavî, *Minhâc al-ṭâlibîn* (nşr. L. W. C. van den Berg), II, 171 v. dd.; İbn Ḳâsim al-Ġazzî, *Fatḥ al-ḳarîb* (nşr. v. d. Berg), s. 392 v. dd.; al-Dimaşḳî, *Raḥmat al-umma fi'ḫtilâf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 93 v.d.; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schâfiitischer Lehre*, s. 583 v. dd; N. v. Tornauw, *Das Moslemische Recht*, s. 225 v. dd. (TH. W. JUYNBOLL.)

'İḲÂB. [Bk. İKÂB.]

İKÂB. 'İḲÂB (A.). mücâzât, kefâret demektir; bilhassa günahkârın öldükten sonra uğradığı ilâhî mücâzâtı (*Kur'an*'da bu mânada sık-sık kullanılmaktadır) ifâde eder (bk. mad. 'AẔÂB ve al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâhât al-funûn*, nşr. A. Sprenger, s. 947).

(TH. W. JUYNBOLL.)

İḲÂMA. [Bk. ḲÂMAT.]

İKLÎL. [Bk. İKLÎL.]

İKLÎL. AL-İKLÎL (A.), taç, bir çok burcların ismidir. Şöyle ki:

1. Sâdece *iklîl* birbirinin yanında münferic bir zâviye hâlinde akrep burcunun cephesinde bulunan β δ π yıldızlarını gösterir. Bu yıldızlar ayın on yedinci menzilini teşkil ederler.

2, *İklîl al-şamâlî*, yunancada στέφανος, lâtince *corona*, şimâlî *iklîl*'i ifâde eder ki, sekiz yıldızdan mürekkep bir burç olup, *baḳar* burcundan sonra gelir; *al-Fakka* ve *Ḳaṣ'at al-masâkîn* („fukarâ yemeği") ve farsça *Kâsa-i darvîşân* ve *Ḳâsa-i şikasta* isimlerini

de alır; çünkü yıldızların teşkil ettiği dâirenin bir kısmı açıktır. *al-Fakka iklîl*'in başlıca yıldızıdır.

3. *al-iklîl al-canūbî*, yunancada στέφανος νότιος cenûbî tacdır ki, kavs burcunun dirseği üzerindeki αβ yıldızlarına yakın 13 küçük yıldızdan mürekkeptir. Bu burca *al-ḳubba* yahut *Udḥîy al-na'âm* („deve kuşu yuvası") da derler. Çünkü ayın 20. menzilindeki iki deve kuşu burcunun cenûbundadır.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 32, 37, 41, 48; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung der Sternnamen*, s. 58, 176, 281. (J. RUSKA.)

İḲLİM. [Bk. İKLÎM.]

İKLÎM. İḲLİM (A.), „meyil" mânasına gelen yunanca *klima* kelimesinin arapça şeklidir. Eratosthenes (ölm. m. ö. 195) *orbis veteribus notus*'u, hudûtlarını keyfî olarak tesbit ettiği, 7 tûlânî bölgeye taksim ediyordu. Hipparchus (m. ö. 150'ye doğru) küre-i arzı birbirine müsâvî arzânî parçalara taksim etti. Araplar üstüvâ hattının cenûbundaki memleketleri bâzen sath-i arzın sekizde biri, en şimâldeki memleketleri ise, dokuzda biri farzetmelerine rağmen, müsâvî genişlikte yedi iklim esâsını kabûl etmişlerdi. al-İdrîsî [b. bk.] de coğrâfî eserini iklimlere göre tertiplemiştir. Bir iklimin hudûtlarını tâyinde esâs oradaki en uzun günün müddeti idi. Abu 'l-Fidâ'ya göre, dünyanın meskûn kısmı 10°—50° şimâlî arz dereceleri arasındadır ve her iklimde, en uzun günün süresi, cenûpdan şimâle doğru, 30′ artmaktadır. Aşağıdaki cedvelde yedi iklimin cenûp ve şimâl hudûtları, her iklimin bittiği noktalardaki en uzun günün müddeti, saat hesabı ile ve muhtelif iklimlerin arz ve tûl dâirelerine göre gösterilmiştir (bk. aş. not).

Yedinci iklîmin şimâl hudûdunda, yânî 50° 20′ şimâl arz dâiresinde en uzun gün 16 1/4 saattir. Bununla berâber, bu iklîmlerin, şimâlinde olduğu gibi, cenûbunda da meskûn ülkeler vardır. Bundan maadâ, hudûdları şimâle doğru gittikçe iklîmin uzunluğu azalmaktadır. Böylece al-Bîrûnî [b. bk.]'ye göre, şarktan garba doğru birinci iklîmin uzunluğu 172° 27′'dır, yahut 18 8/9 fersah tahmin edilirse, 3252 fersahtır, yahut da, bir dereceyi 22 2/9 fersah addeden eski hesaba vurulursa, 3832 fersahtır. Yedinci iklîmin uzunluğu 119° 23′ yahut aş.-yk. 2255 ve eski hesaba göre de, 2651 fersahtır. Bu mıkdarlar Abu 'l-Fidâ' tarafından kabûl edilmiştir. İranlılarda, iklîm karşılığı olan *kaşvar* kelimesi, aynı zamanda arz dâireleri hesaba katılmaksızın, dünyânın 7 kısmından, yahut 7 ülkesinden birini, ifâde ediyordu. İran dünyânın merkezinde bulunuyordu ve etrafında Arabistan, Afrika, Roma imparatorluğu, türk, Çin ve Hind diyarları var idi. Dünyayı yedi kısma ayıran buna benzer bir taksim de al-Mas'ûdî 'nin eserinde (VIII. fasıl) vardır. İklim kelimesi, bâzen, sadece „ülke, bölge, eyâlet" kelimelerinin müterâdifi olarak mi. Suriye, Irak v. b. için de kullanılırdı. Abu 'l-Fidâ' buna avâm iklimi demekte, arz dâirelerine bağlı olan iklîme ise, „hakikî" yahut felekî iklîm adını vermektedir.

İḳlîm al-ru'yā tâbiri *falak al-burūc*'un müterâdifidir.

Bibliyografya: Reinaud, *Géographie d'Aboulféda* I, CCXXIV v. dd., II, 8 v. dd.; Tahânavî, *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn* (nşr. Sprenger, Lees v. b.), s. 1223 v. dd.; İbn Ḫaldûn, *al-Muḳaddima* (nşr. Quatremère, *Notices et Extraits*, XVI, 92 v. dd., XIX, 112 v. dd.); al-Hamdânî, *al-Cazîra* (nşr. D. H. Müller, s. 1—44). (T. H. WEIR.)

İḲRÂR. [Bk. İKRÂR.]

İKRÂR. İḲRÂR (A.), itiraf. *Ḳâzî*'nin huzûruna çıktığı zaman, suçlu dâvâcının haklı olduğunu kabûl ederse, islâm hukukuna göre, başka delîle hâcet yoktur. O zaman, kadı derhâl hukmünü verebilir. Bununla berâber, *iḳrâr*'ın mûteber olabilmesi için, bunun bütün aklî

İklim	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Cenûp hudûdu	12° 40′	20° 27′	27° 30′	33° 37 1/2′	38° 54′	43° 22 1/2′	47° 12′
Şimâl hudûdu	20° 27′	27° 30′	33° 37 1/2′	38° 54′	43° 22 1/2′	47° 12′	50° 20′
En uzun gün (saat)	12 3/4	13 1/4	13 3/4	14 1/4	14 3/4	15 1/4	15 3/4
Arz dâiresi	7° 47′	7° 3′	6° 7 1/2′	5° 17 1/2′	4° 28 1/2′	3° 49 1/2′	3° 8′
Tûl dâiresi	172° 27′	164° 20′	154° 50′	144° 17′	135° 22′	126° 27′	119° 23′

melekelerine sâhip ve reşîd bir kimse tarafından, hiç bir cebir kullanılmadan, kadı huzûrunda vâki olması lâzımdır. Bir kimseyi iḳrâr'da bulunmağa zorlamak için, bir takım hîle yollarına sapmak, kat'î olarak, memnûdur. Hattâ, msl. kırbaç yemek, falakaya yatırılmak, tabutluğa kapatılmak korkusu ile vâki *iḳrâr* olan mûteber değildir. Eğer para esâsına dayanan bir alış-veriş bahis mevzûu ise, isteğin haklı olduğunu kabûl eden tarafın ayrıca, irâdesine sâhip bir reşîd olması şarttır.

Dâvâ sırasında, bir şikâyetin sıhhati kabûl edildikten sonra, *iḳrâr*'ın geri alınması mûteber değildir; yalnız, suçlunun *ḥaḳḳ Allâh* sayılan nevîden bir cezâyı gerektirecek mâhiyette bir cürmü itiraf etmiş olması hâli bundan hâricdir [bk. mad. 'AZĀB].

Gayr-i meşrû evlenmeden doğan çocukların babalığını tanımanın, müslüman hukukuna göre, hiç bir kıymeti yoktur. Fakat meşrû bir çocuğun nesebi kat'î olarak bilinmiyorsa ve koca, sonradan, babalığı kat'î olarak kabûl ederse, başka delîle hâcet yoktur. O zaman, çocuğun nesebi *iḳrâr* ile tesbit edilir. Fakat bu hususîtaki beyânın vâkıa ve şerîate aykırı olmaması icâp eder.

Kezâ daha başka hâllerde, msl. erkek ve reşîd bir müslüman, falan kişi benim babamdır, yahut kardeşimdir, yahut amcamdır dediği zaman, o kimsenin nesebini, bâzı şartlar altında, alel'âde bir *iḳrâr* ile ve başka hiç bir delîl aramadan, isbata imkân verir. Fakat henüz hayatta bulunan bir kimse ile akrabâlık bahis mevzûu olduğu zaman, o kimsenin de, kâsır veya mâtûh olması yüzünden, ehliyetsiz olması şartı ile, *iḳrâr*'ı te'yit etmesi icâp eder. *İḳrâr* daha uzun akrabâlık derecelerine taallûk ediyorsa (msl. kardeş yahut amca gibi), bu karâbetin kendileri ile kaim olduğu erkekler (msl. kardeş, baba yahut büyük baba) ölmüş bulunmalıdırlar.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarının *iḳrâr* bahisleri; C. Snouck Hurgronje, *Rechtstoestand van kinderen buiten huwelijk geboren uit inlandsche vrouwen, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden* (*Het Recht in Nederl. Indië*, 1897, LXIX, 133—136, 285—290; 1898, LXX, 87—92); Th. W. Juynboll, *Handb. d. islām. Gesetzes*, s. 192 v.d., 314. (TH. W. JUYNBOLL.)

İKSÎR. [Bk. İKSÎR.]

İKSÎR. ELİXİR (A. *al-iksîr*), *iksîr al-falâsifa* de denilen ve eski kimyâcıların zehâblarına göre, âdî mâdenleri gümüş ve altına tahvil etmeğe yarayan, sır mâhiyetinde, bir eczâ. Bu kelime „hacer i felsefî" ile müterâdiftir. Her ne kadar yunan eski kimyâcılarının eserlerinde henüz aslı bulunamamış ise de, bu kelimenin yunanca ξήριον „yara tozu" ndan geldiği muhakkaktır. Cābir b. Ḥayyān'ın Berthelot tarafından neşredilen yazılarında sık-sık bahsi geçer. Nufûz ettiği mâdenlerin içinde, bir zehirin vücutta yayılması gibi, yayılır. Cüz'î bir kısmı ağırlığının bir milyon misli bir mâdeni altına tahvil edebilir. Ancak altın, gümüş ve billûr kaplar içinde muhâfaza edilebilir; zîra camı tahrip eder. *Mafâtîḥ al-'ulûm*'un târifine göre, iksîr, berâber kaynatıldığı vakit, erimiş mâdeni altın veya gümüşe tâhvil eden eczâdır. Daha az safdil muhitlerde, *maşhûr al-ism, ma'dûm al-cism* „ismi var, cismi yok" diye tavsif edilir. Alexir, elixir kelimesi, arap kimyâcılarının bâhusus İbn Sînâ („*Libro de anima*'da Avicenna") 'nın, eserlerinden skolastiklere geçmiş ise de, İbn Sînâ bu yalancı ilim mahsûlüne aslâ inanmış değil idi. Bunların en eskileri arasında XIII. asırda Roger Bacon (*Opus minus, Speculum alchemiae* ...) ve Albertus Magnus'u zikretmek lâzımdır. Raymondus Lullus'e atfedilen eserlerde, bu eczânın te'sirleri pek ziyâde mübâlega edilmiştir. Zâten Bacon'da ve belki onun arap kaynaklarında, iksîr'in ömrü uzattığı da rivâyet edilir; zîra âdî mâdenleri tasfiye ve „illetlerini" iyi ettiği gibi, vücûdun kusurlarını da düzelterek, onu sıhhatte tutması ve ömrü uzatması gerektir. Türlü-türlü eczâlar ile bu gibi, „hayat iksîrleri" asırlarca yapılmış ve hâlâ yapılmaktadır.

Bibliyografya: H. Kopp, *Beiträge zur Geschichte der Chemie* (Braunschweig, 1869), bilhassa s. 209 (ξήριον), s. 450 v. dd. (Elixir); ayn. mll., *Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit* (Heidelberg, 1886); Berthelot, *La chimie au moyen âge*, III; van Vloten, *Mafâtîḥ al-'ulûm*, s. 265; Roger Bacon, *Opus minus* (nşr. Brewer); E. Wiedemann, *Beiträge z. Gesch. d. Naturw.*, II, ve XXIV; Gildemeister, *Alchymie* (*ZDMG*, 1876, XXX, 534 v.dd.). (J. RUSKA.)

İḲTĀ'. [Bk. İKTÂ.]

İKTÂ. İḲṬĀ', menşe'inde, halifeler tarafından, hukukî durumuna göre, değişen vergilerini ödemek şartı ile, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların veya maktû bir hazîne gelirini te'min ettikten sonra bir yere âit sâdece vergilerin, yahut da muahharen ve bilhassa Selçuklulardan itibâren, muayyen yerlere âit devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak, kumandan, asker ve sivil ricâle, menşûr, tevkî ve daha başka isimler alan vesîkalar ile terk ve tahsisi mânâsında bir ıstılahtır. İlim, din ve edebiyat mensûplarına, son şekilde, terkedilen yerlere, diğer adlar yanında, *iḳṭā* da denildiği gibi, hükümdar

âilesi âzâsı olan melik ve melikelere, yalnız husûsî masraf ve maîşetleri (*nānpāra*) için, verilen arâzî ve vilâyetler, yahut da bâzan halife ve sultanların, bazı tâbiiyet bağlarını muhâfaza etmek şartı ile, bir veya birkaç vilâyette müstakillen hukûmet etmek hakkını bahşeden ve binâenaleyh merkeziyet sisteminin zayıflamasını, siyâsî hâkimiyetin parçalanmasını intâc eden akidler de *iḳṭāʿ* mefhûmu içerisine girmektedir. Nihâyet *iḳṭāʿ* mefhûmunun mânâsı daha da genişleyerek, her türlü arâzi vergileri, mâden işletmeleri, gümrük resimleri, cizye ve hayvan vergileri iltizâmına da ıtlâk edilmiş olup, bu sonuncu şekle artık *muḳāṭaʿa* ıstılahı alem olmuştur. *İḳṭāʿ* sâhibine veya alana *muḳṭāʿ* veya farsça şekli ile *iḳṭāʿ-dār*, *muḳāṭaʿa-dār* sâhibi olanlara da *muḳāṭaʿa-dār* denilirdi. Tahsis edilen şahısların hüvviyetleri dolayısı ile de, menşe'indenberi türlü şekillerde iktâlar mevcût olduğu hâlde, Selçuklulardan sonra bunların askerî vasfı ve ehemmiyeti dâimâ esâs olarak kalmış ve artık *iḳṭāʿ* denilince,umûmiyetle bu son mânâ kasdedilmiştir. İslâmiyetin intişârından beri tâkip ettiği tarihî seyir ve tekâmül dolayısı ile, iktâ müessesesini, ilk devir, Selçuklu devri ve iktâ yerine tımar ıstılâhının kaim olmasına rağmen, onun bir devamı olduğu için, Osmanlı devri olmak üzere, üç büyük safhaya ayırmak icâp eder.

I. İlk devir. İslâm fütûhatının başlangıcında zaptedilen memleketler asker (arap) lerin mülkü telâkkî edilmişti. Bu usûl orduyu ortadan kaldıracak ve mâliyeyi yıkacak bir mâhiyette olduğundan, halife 'Omar, arâziyi eski sâhipleri elinde bırakarak, bunların te'diye ettiği vergileri hazîne (*bayt al-māl*) hesâbına tahsil edip, askerlerin maaşlarına tahsis etti. Bununla berâber, istilâ dolayısı ile, sâhipsiz kalan yerlerin, devlete âit vergilerini ödemek şartı ile, şahıslara terkedilmesinden doğan ve iktâ adını alan bir rejim meydana çıktı. İslâm hukukçularına nazaran, islâmiyetin menâfii için boş bırakılması câiz olmayan yerler ancak, islâmiyet uğrunda çalışanlara, iktâ olarak verilebileceğinden, bu rejimin zuhûru ilk fetihler devrine kadar çıkar ki, kaynaklar bunu halife 'Omar'e isnat ederler. Filhakika imâm Abū Yūsuf (m. 731—798)'un anlattığına göre, 'Omar, Irak taraflarında Sâsânî hânedanına ve husûsî şahıslara âit olup, harp ve istilâdan sonra sâhipsiz kalan yerleri şahıslara iktâ etti. Müellif muahhar imâm ve vâlilerin iktâ sâhiplerinin bu topraklar üzerindeki haklarına dokunmamaları, kendileri veya vârislerinin elinden alamamaları ve diğer şahıslara tekrar iktâ edememeleri icâp ettiğini ifâde etmektedir ki, bu kayıt iktâ keyfiyetinin temlikî bir mâna taşıdığını ifâde eder. Bu, bu iktâların muahhar zamanlarda ve husûsiyle Selçuklu ve Osmanlı devrinde vergilerin terkinden ibâret olan iktâlara nazaran tamâmiyle farklı bir mâhiyette olduklarını göstermektedir. Filhakika iktâ edilen bu toprakların sâhipleri devlete, arâzinin kıymet ve inbat derecesine, sulanma tarzına, öşrî ve harâcî olduğuna göre, değişen bir vergi vermekle mükelleftirler. Zîra, menşe'i dolayısı ile, bu toprakların te'diye edeceği harâcı öşre tahvil etmek imâmın salâhiyeti dâhilindedir (*Kitāb al-ḫarāc*, frns. trc. E. Fagnan, Paris, 1921, s. 85—92). Ḫvārizmī (m. X. asrın ikinci yarısı)'nin sultan tarafından yapılan bir iktâın rakabesinin *muḳṭāʿ*'a âit olduğuna, öşrünü devlete te'diye etmekle mükellef bulunduğuna ve kendisinden sonra da vârislerine intikal ettiğine dâir kaydı ile (*Mafātīḥ al-ʿulūm*, 15b, British Museum yazm. nr. 23429) bu nevî iktâları kasdettiği şüphesizdir. Bu iktâ keyfiyetinin islâmiyetin menfâatine ve memleketin imârına hizmet etmek ve düşmana zarar vermek düşüncesi ile yapıldığına dâir ifâde (Abū Yūsuf, *ayn. esr.*, s. 87, 93) bunların askerî mâhiyet ve gâyesi ile alâkalı olsa gerektir. Bu takdirde fi'liyâtta bugünkü mânası ile mülkiyetten farklı görülmeyen bu iktâlara sâhip olanların, vergilerini te'diye ettikten sonra, hizmet mukabili olarak, mülkiyet ve tasarrufunu elde etmiş olacaklarına, Ḫvārizmī'nin *raḳaba* tâbirini de bu mânâda anlamak icâp edeceğine (Māvardī'de bu mânâda kullanılmıştır) göre, bunun askerlik ile nasıl kabil-i te'lif olduğuna dâir vârit olacak bir suâl bunun, henüz askerî bir sınıfın teşekkül etmediği ve her kesin asker sayıldığı bu ilk devrin şartlarına uygun bulunduğu tarzında cevaplandırılabilir. O zamanlar bu iktâların beytülmâle ödediği verginin 7.000.000 dinar tuttuğu da kaydedilmiştir. Māvardī bu mânâda, yâni temlikî iktâların mâmûr yerlerden değil, ancak *mavāt* („sâhipsiz, hâlî") arâziden veya fetihten önce düşman topraklarından yapılabileceğini ve bunun şart ve şekillerini izah eder (*al-Aḥkām al-sulṭānīya*, frns. trc. E. Fagnan, Cezayir, 1915, s. 409—418). Muahhar devirlerde *ʿarż-i mavāt* denilen yerler üzerinde cereyan eden bu gibi muâmeleler tamâmiyle iktâ mefhûmu dışına atılmış ve bâzı husûsiyetler arzetmesine rağmen, sâdece temlik ıstılâhı ile ifâde edildiği gibi, düşman topraklarından yapılan temliklerde de iktâ tâhiri kullanılmamıştır.

İslâm ordularının araplardan teşekkül ettiği ilk devrin şartlarına uygun olarak kurulan bu iktâlar, Abbâsîler zamanında askerlik hizmeti araplardan türklerin eline geçince, artık iktâ vasfını kaybetmiş bulunuyordu. Başlangıçta

ücretli asker olan türkler, zamanla, devlet işlerine hâkim olduktan ve para iktisâdiyâtı sarsıldıktan sonra, ordu ihtiyacları, hazîneye âit vergilerin tahsil edilip maaş olarak tevzîi yerine, doğrudan-doğruya, arâzi gelirine bağlandı. Bu suretle bir çok yerlerde vergi toplayıcısı ve kirâcısı hâline gelen kumandanlar, maiyetlerindeki askerlerin masraflarına karşılık olarak hesap edilen vergileri tahsil ettikleri yerlerin iktâ sâhipleri oldular (C. H. Becker, *Der Islam*, V, 87 v.d.). Böylece devlete âit vergilere dayanan ve muahhar devirlerdekilerin nüvesini teşkil eden iktâlar zuhûr etti. Gerçekten Māvardī (ölm. 1058) mâmûr (*ʿāmira*) arâziye âit iktâ muâmelesinde yalnız vergilerin bahis mevzûu olduğunu (*iḳṭāʿ al-icāra*), zîra sultanın mülkiyet hakkı üzerinde bir tâdile salâhiyeti bulunmadığını, temlikî iktâların ise ancak *mavāt* arâziden yapılabileceğini ifâde etmekle zamanında cereyan etmiş olan iktâ hâdiselerinin hukukî esâslarını tesbit eder. Fakat o bu hukümlerini eski devre de teşmil eder. Zîra yukarıda halife 'Omar'e atfedilen aynı yerler (*ḳaṭāyiʿ*) in iktâ'ından bahsederken, Abū Yūsuf'tan tamâmiyle farklı olarak, bu topraklar arâziy-i âmireden olduğu için, hazîne gelirini arttırmak maksadı ile, bunların, temlik değil, icâre suretiyle iktâ edildiğini ve daha o zaman bu gelirin 50.000 dinara çıktığını ve nihâyet Camâcim vak'asında (m. 701) defterlerin yanmasından sonra, mezkûr yerlerin, oralardaki insanlar tarafından, zaptedildiğini kaydeder (*ayn. esr.*, s. 415). Nitekim daha Muʿāviya zamanında (m. 661—680) bu topraktan hazîneye 12.000.000 dirhem vergi ödendiğini biliyoruz (Yaʿḳūbī, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, II, 277). Bu ifâde, bu toprakların muahharen askerî ve sivil bir hizmet karşılığı olarak değil, beytülmâle bir kira bedeli ödenmek suretiyle iktâ edilmiş olduğunu, devletin bununla gelirini garanti etmek istediğini göstermektedir. Bu, Ḳalḳaşandī'nin Abbâsî, Fâtımî ve Büveyhîlerden sâdır olduğunu kaydettiği bir takım menşûrlarda (*Ṣubḥ al-aʿşā*, XIII, 123—143) husûsî şahıslara, yıllık muayyen hazîne gelirini ödedikten sonra, vergiler üzerinde yapılan iktâ (*muḳāṭaʿa*) lara benzemektedir. Fakat, dikkate şâyândır ki, bir bakımdan bir nevî vergi iltizâmı veya kirâlanması mâhiyetini gösteren bu iktâlar, Māvardī'den farklı olarak, islâmî mülkiyet mefhûmu içerisine girebilecek bir takım husûsiyetler de arzeder. Māvardī'nin harâcî ve öşrî topraklara âit vergilerin maaş veya hizmet mukabilinde iktâ edilmesine dâir verdiği mâlûmât, bu devir askerî iktâlarının mâhiyetini anlamak bakımından, çok mühimdir. Filhakika o, hizmet erbâbı arasında iktâın tercihan askerlere verilmesi lüzûmunu beyân ettikten sonra, cizyenin ancak bir sene, harâcın bir kaç sene iktâ edilebildiğini, kayd-i hayat ve tevârüs şartı ile bunun câiz olmadığını, zîra bunun temellüke sâik olacağını ve binâenaleyh beytülmâli izrâr edeceğini söyler (*ayn. esr.*, s. 418—422).

Māvardī tarafından verilen bu nazarî mâlûmâtın tarihî hakikatin bir in'ikâsını teşkil ettiği ve Selçukluların zuhûruna tekaddüm eden zamanlarda kumandanlara, askerlerinin masrafları için, vergilerin tahsisi suretiyle, verilen iktâların bir tasviri mâhiyetinde olduğu muhakkaktır. Büveyhîlerden Muʿiz al-Davla (m. 932—967) zamanında vukû bulmuş bir hâdise dolayısı ile, İbn al-Aṣīr'in eserine dercettiği bir metin bu husûs için çok mühimdir. Bu metne göre, Muʿiz al-Davla ayaklanan kumandan ve askerlere bir takım köyler iktâ etti. Fakat memleket, eskiden vukû bulmuş mücâdeleler ve şimdi de bu askerlerin zulümleri neticesinde, harâp olduğu için, askerlerin bir kısmı iktâlarını iâde ederek, hukümdardan başka şeyler aldılar. Ellerinde iyi iktâlar bulunduran ve bunları bir daha iâde etmeyen kumandanların köleleri de halka zulümlerini yapageldikleri müsâdereleri arttırdılar. Muʿiz al-Davla, her yerin himâyesi için, yakınlarından büyük adamlar tâyin etti. Kumandanların vergi tahsilâtından zarar ettiklerine dâir bunlara karşı vâkî iddiaları ne bizzat hukümdar ve vezîri, ne de başkaları tarafından tahkik edilemedi. Zîra kendilerine karşı itiraz edenlere düşman kesilen bu türk askerlerinin ihtiras ve tamahları arttıkça Muʿiz al-Davla ihsanlarını arttırmak, iktâlarını çoğaltmak mecbûriyetinde kaldı (*al-Kāmil*, Mısır tab., VII, 150). Bu metin bize Büveyhî iktâlarının, iktisâdî zarûretler dolayısı ile, arâzi gelirlerinin ordu mensûpları maaşlarına karşılık olarak terki suretiyle teşekkül ettiğini, Selçuklu devrinin toprağa bağlı ve hukukan değil ise bile, örfen irsî olan ve binâenaleyh arâzinin imârını mümkün kılan, reâya ile iktâ sâhiplerinin menfâatlerini ahenkleştiren bir sistemin bahis mevzûu olmadığını, askerlerin, iktâları ile sâdece maaşlarını elde etmek maksadını güderek, muvakkat bir zaman için, alâkalı bulunduklarını göstermektedir. Bu münâsebetle, bu iktâların, o zamanlarda çok yaygın olan bir nevi vergi iltizâmından ve mültezimler yerine de askerlerin kaim olmasından başka bir mâhiyet arzetmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Maḳrīzī de Fâtımî ve daha önceki halifelik devirlerinde, Memlûklerdeki mânâsı ile, askerlerin iktâları olmadığını, ekseriyetini askerler teşkil etmek üzere, arâzinin mültezimlere verildiğini söyler (*Ḫiṭāṭ*, I, 85).

Böylece, ictimâî buhranlara sebebiyet veren ve askerlerin toprağa bağlanmasına imkân vermeyen bu sistem Selçuklu istilâsına kadar devam etti. Şarkî İran ve orta Asya'da askerî bir husûsiyet taşıyan bu nevî iktâların, bâzı müelliflerin aksini kaydetmiş olmalarına rağmen, mevcut olmadığına da burada işâret edelim.

II. Selçuklular devri. Selçuklu imparatorluğunun kurulması, umûmiyetle islâm tarihinde olduğu gibi, iktâ müessesesinin tekâmülünde de, imparatorluğu kuran kütlenin getirdiği yeni unsurlar ile kurulduğu sâhaların ictimâî şartlarının mütekabil te'sir ve imtizâcından ileri gelen büyük bir değişiklik ifâde eder. Fakat ilk istilâ ve kuruluş devresinde, yânî henüz türk unsurlarının islâmî müesseseler ile kaynaşmadığı zamanlarda, bir taraftan ordu göçebe askerî an'anelerine dayandığı, diğer taraftan da huküm sürülen memleketlerde eski idârî ve mâlî esâslara dokunulmadığı için, Selçuklu askerî iktâı denilen sistem henüz bahis mevzûu değil idi. Eski devirden kalan ve Selçuklular devrinde de mevcut olan gayr-i askerî iktâların, mâhiyet itibârı ile, bir değişikliğe uğramadan, Selçuklular devrine intikal ettiği bu kuruluş safhasında devletin askerî kuvvetlerinin esâsını doğrudan-doğruya sultanın emrinde veya feodal göçebe an'anelerine göre bir râbıta ile ona bağlı bulunan hânedan mensûpları ve boy beylerinin maiyetindeki türkmen aşîretleri teşkil ediyordu. Bizzat devletin istiklâl ilânı ve hâkimiyet telâkkîsi de eski türk devlet anlayışı ve an'anelerine dayanıyordu. Bunun neticesi olarak, devletin idâresindeki memleketler, daha Göktürk ve Karahanlılar devrinde olduğu gibi, Selçuklu hânedanı mensûplarının müşterek malı sayılmış, Tugrul Bey, Sultan veya devletin başı telâkkî edilmekle berâber, hânedana mensûbiyet derecesine veya nufûzuna göre, Türkmen beyleri, hisselerine düşen vilâyetlerde, idârî ve siyâsî bakımdan, yarı istiklâle sâhip olmuş ve hattâ, hutbe, sikke, nöbet çalma, çetr taşıma gibi, menşe'i türk ve islâmî olan hâkimiyet senbollerine tasarruf etmişlerdir. Bu islâmî iktâ ile kaynaşan ve Selçuklu iktâını vücûda getiren eski türk unsurlarından biri olmakla berâber, Selçuklu hânedanı mensûpları ve büyük Oğuz boyları arasında yapılan ilk taksimler henüz islâmî iktâ ıstılâhı ile ifâde edilmemiştir. Türkiye'de Kılıç Arslan II. zamanında, devletin hânedanın müşterek malı olduğu an'anesine göre, memleketlerin taksimi suretiyle tezâhür eden bu hâkimiyet telâkkîsi artık islâmiyetin mülkiyet ve iktâ müesseseleri ile te'lif edilmiş ve şer'î temlik ve iktâ muâmelesi esâsları dâhilinde mahkemede tescil edilmiştir (İbn Bîbî, *al-Avāmir al-ʿalāʾiya fi 'l-umūr ʿalāʾiya*, Ayasofya, yazm., nr. 2985, s. 40). Selçuklu hânedanı efrâdı arasında, iktâ ıstılahı altında, şüphesiz mâhiyet itibârı ile, göçebe an'anelerine göre, yukarıda işâret ettiğimiz taksimlerden hiç bir farkı olmayan ilk arâzi tevzîi 458 (1066)'de Alp Arslan'ın Malikşâh'ı veliahd tâyin ettiği zaman vukû bulmuştur (İbn al-Aṯîr, X, 17, 19). Eski taksimlerin iktâ adını almasından ibâret olan bu hâdise henüz Selçuklu devrine hâs askerî iktâ müessesesinin kuruluşu ile alâkalı değildir. Tuğrul Bey gibi, diğer Türkmen beyleri de, bu ilk kuruluş safhasında, askerlerini göçebe devrin usûllerine göre, idârelerindeki memleketlerden iltizâm veya başka suretle te'min ettikleri, gelirler ile besliyorlardı (msl. bk. Abū Ḥāmid Kirmānī, *Vaḳāyiʿ-i Kirmān*, nşr. Bayānī, Tahran, 1326, s. 5; Muḥammed b. İbrāhîm, *Tavārīḫ-i āl-i Salçūḳ*, nşr. Houtsma, s. 5).

Selçuklu imparatorluğunun kurulması ile, orta Asya'da büyük bir nüfus kesâfeti neticesinde yer ve mer'a sıkıntısından bir çok hareketlerde bulunduğunu bildiğimiz Oğuz kütlelerinin artık önleri açılan yakın şark memleketlerine, kütleler hâlinde, akın etmeleri daha ilk günden itibâren Selçuklu devletini ve yerli halkı müşkül vaziyetlere sokmuş idi. Devlet bir taraftan bu kesîf göçebe kütlelerine yer bulmak, diğer taraftan emniyet ve âsâyişi temin ederek, memleketi ve reâyâyı korumak maksadı ile, bu akını müslüman olmayan Anadolu tnpraklarına tevcih etmişti. Anadolu'nun fethine de bu nüfus tazyiki ve iktisâdî zarûretler sâik oldu. Fakat imparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî kuvvetin esâsı olması zarûreti var idi. Bu münâsebetle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebeleri yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telâkkîsinden uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği itiyat dolayısı ile devam eden yağma ve çapul hareketlerine son vererek, devlete bağlı müstakar bir unsur hâline sokmak icâp ediyordu. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması, yânî göçebelere arâzi tevzî etmek suretiyle, askerî ıktâların kuruluşu hâdisesi bu ihtiyac ve zarûretlerin askerî hedefler ile te'lifi, asker ve idâreci unsurlar ile reâyâ arasındaki münâsebet ve menfâatlerin âhenkleştirilmesi faâliyetlerinin bir neticesidir. Bu devre âit kaynaklar Selçukluları ve husûsiyle Niẓâm al-Mulk'ü iktâ sisteminin kurucusu olarak gösterirken bu hâdisenin sebeplerini de az-çok ifâde ve izah ederler. Gerçekten bu kaynaklara göre, eskiden mal toplayıp, askere sarfetmek âdet idi. Kimsenin iktâı yok idi. Niẓâm al-Mulk memleketin harâp olduğunu ve vergi toplanmadığını görünce, arâziyi, her kesin derecesine göre, msl. bir veya birden fazla ve eksik köy verilmek suretiyle, askerlere iktâ etti. Bunda, *muḳṭaʿ*lar, kendi menfâatleri dolayısı ile, iktâlarına itinâ göstereceklerinden, arâzinin divâna bağlı kalmasından daha fazla mâmûr bir hâle geleceği düşüncesinin esâs teşkil ettiği kayıt ve bu sâyede memlekette imar ve istihsâlin hakikaten arttığı ilâve edilmektedir (*Siyāsat-nāma*, XXIII. fasıl; ʿİmād al-Dīn İṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra*, nşr. Houtsma, s. 58; Maḳrīzī, *Ḫiṭāṭ*, I, 95). Niẓâm al-Mulk'e atfedilen bu kuruluşun onun Alp Arslan'a değil, Malikşâh'a vezîrlik ettiği bir zamanda vukû bulduğu ve kaynakların ifâdesine uygun olarak, bunun mâhiyet itibârı ile eski iktâ sisteminden farklı olduğu muhakkaktır. Filhakika bu devir müesseselerini ve husûsiyle iktâ rejimini pek iyi bilen müelliflerin ve başta Niẓâm al-Mulk'ün bunu açıkça tasrih etmelerinin sebebi de şüphesiz yeni iktâların eskilerinden tamâmiyle farklı bir bünye arzetmeleri dolayısı iledir. Nitekim yukarıda eski iktâlar hakkında verilen mâlûmâtın Selçuklu iktâı ile mukayesesi de bunu göstermektedir. Bu münâsebetle, Selçuklu iktâının menşe'i hakkında ciddî bir tetkike dayanmadan ileri sürülen fikirler (bunların toplu bir tenkidi hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk islâm feodalizmi*, *Belleten*, XIX) yanında bu sistemin, *Siyāsat-nāma*'deki bir cümlenin yanlış tercümesine dayanarak, Gaznelilerden geldiği iddiasının (A. N. Poliak, *La féodalité Islamique*, *RE. Isl.*, III, 254) tarihî hakikate aykırı olduğuna ve Niẓâm al-Mulk gibi Gazne müesseselerini pek yakından bilen ve bu husûsta da sarîh mâlûmât veren bir devlet adamını tenâkuza düşüreceğine işâret edelim. Selçuklu askerî iktâının kuruluşunu, ciddî bir tetkike dayanmadan, şu veya bu uzak menşe'lerde arayan nazariyelerden sarf-i nazar, kaynakların bunu, Selçuklular zamanında vukûa gelen bir çok yenilikler gibi, Niẓâm al Mulk'ün dehâsına atfetmeleri de, sâdece islâm dünyasınca mechûl olan bir sistemin onun devlet idâresi başında ve onun eli ile tatbik sâhasına çıkması ile alâkalıdır. Niẓâm al-Mulk'ün asıl dehâsı türk ve yerli müesseseleri yakından bilerek, bunları, yeni şart ve zarûretlere göre, birbirleri ile mezcetmek ihtiyacını duymasında ve bunu yapmasındadır. Buna dâir bâriz bir misâl olarak, göçebelere karşı mârûz kaldığı bâzı hâdiseleri de hatırlatmak suretiyle, Malikşâh'ı türk âmme hukukunun tâyin ettiği esâsara göre, hukümdarların verdikleri umûmî ziyâfet müessesesine, Tugrul Bey, Alp Arslan ve nihâyet Karahanlılar zamanında olduğu gibi, dâvet etmesi keyfiyeti ehemmiyet ile zikredilebilir (*Siyāsat nāma*, XXXV. fasıl). Eski türk müesseselerini uzun süren vezîrlik zamanında yakından öğrenen ve imparatorluğun teşkilâtlanmasında bunların lüzûmu ve ehemmiyetini tamâmiyle müdrik bulunan bu büyük devlet adamının askerî iktâları kurarken de yaptığı şey eski türk askerî ve idârî an'anelerini, yeni şartların icâbına göre, tanzim etmekten ibârettir. Esâsen Selçuklu iktâ'ının menşe'i hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı askerî, idârî ve hukukî hayat ve an'aneleri ile münâsebetlerini düşünmek ve kendileri tarafından tatbik edilen bir müessesenin kaynaklarına dâir bir kısım unsurları bizzat kendi ictimâî bünyelerinde aramak ilmî bir zarûrettir. Nitekim göçebelerin islâmiyetten önceki hayat ve idârelerine dâir elimizde bulunan bir takım kayıtlar ve Karahanlı ve Selçuklular devrinde türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve an'anelerinin devamından başka bir şey olmayan iktâlar Selçuklu iktâı ile mukayese edilirse, mâhiyet itibârı ile, aradaki farkın göçebe ve yerleşik hayat tarzlarına taallûk edenlerden ve yeni bir iktâ ıstılahının zuhûrundan ibâret olduğu göze çarpar.

Niẓâm al-Mulk'e atfedilen bu kuruluşun, gâlibâ Maḳrīzī'ye dayanan C. H. Becker'in hilâfına olarak, Malikşâh ve Niẓâm al-Mulk'ün son yılları demek olan 1087'den evvel vukû bulduğunu (*ayn. makale*, s. 89), 466 (1073) yılında, Niẓâm al-Mulk tarafından halifeye âit bâzı yerleri Türkmenlere iktâ edenlerin taltif edildiklerine (İbn al-Cavzī, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd, h. 1359 VIII, 284) ve Malikşâh'ın Antakya ve Mâverâünnehr seferleri esnâsında artık bu sistemin imparatorluğun her tarafında taammüm etmiş olduğuna dâir bilgilerimize istinâden (Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. *GM*, s. 129 v.d.) söylemeliyiz. Böylece askerî iktâ rejimi imparatorluğun her tarafında yerleştikten sonra, onun diğer müesseseleri gibi, ondan doğan veya onun medenî te'sirlerine mârûz kalan devletlerde, yânî türlü atabeyliklerde, Ḫvārizmşâh'larda ve bir az daha tâdil ve tekâmüle mârûz kalarak, Türkiye Selçuklularında yerleşmiş ve bu vâsıta ile ve tımar adı altında Osmanlılara intikal etmiş ve Musul atabeyleri dolayısı ile de Mısır'a geçmiş, kuruluşundaki gibi de Fâtımî iktâının tâdili şeklinde Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde Selçuklulardaki ehemmiyetini kazanmış (İbn al-Aṯîr, X, 83; XI, 111, 127, 129; Maḳrīzī, *ayn. esr.*, I, 85 v.d.) ve haltâ

Selçuklu idâresinde kalmış toprakların ilhakı suretiyle Gûrîlere ve bu kanal ile de Aybeg zamanında bizzat Hindistan'a kadar yayılmıştır (İbn al-Aṯīr, XII, 83).

Bu suretle kurulduğunu tesbit ettiğimiz askerî iktâların ne gibi esâslara dayandığı ve mâhiyeti hakkında bize kroniklerin verdiği mühim kayıtlar yanında çok mühim bir kıymet taşıyan bir takım hukukî vesîkalara, menşûrlara ve bizzat iktâın kurucusu Niẓām al-Mulk tarafından onun eserine dercedilen mâlûmâta sâhibiz. Gerçekten Niẓām al-Mulk'ün (*Siyāsat-nāma*, V., XV., XXXVII. XXXVIII fasıllar, Tahran tab., iktâ sâhiplerinin reâyâ üzerinde kendilerine havâle edilen kanunî vergileri (*māl-i ḥaḳ*) iyilik ile tahsil etmelerinden başka hakları olmadığı, halkın hür olup, şahıslarının, mallarının ve çocuklarının masun bulunduğu, dergâha şikâyet edebilecekleri ve bu esâslara riâyet etmeyenlerin iktâlarının ellerinden alınacağı ifâde olunmuş, bu esâsların mer'î kalabilmesi için, iktâlara müfettişler gönderildiği kaydedilmiştir ki, bu husûsların sonraki devirlerde aynen cârî ve mevcut olduğunu tarihî kaynaklar ile Sulṭān Sancar zamanında yazılmış resmî vesîkalar (Muntacib al-Dīn, *'Atabat al-kataba*, nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1329), Ḫvārizmşāh'lar (Bahā' al-Dīn Baġdādī, *al-Tavassul ila 'l-tarassul*, nşr. Bahmanyār, Tahran, 1315) ve İlhanlılardan (Muhammed Hindū Şāh Naḫcivānī, *Dustūr al-kātib fī ta'yīn al-marātib*, yazm.) kalma mühim inşâ kitaplarına nakledilmiş bulunan menşûrlar tafsilâtı ile te'yit etmektedir. Bunların muhtevâlarına göre askerlerin toprağa bağlanması suretiyle, kölelerden ve ücretlilerden müteşekkil merkez kuvvetleri müstesnâ olmak üzere, artık eski maaş sistemi ortadan kalkmış olup, ordunun büyük kısmını teşkil eden iktâ sâhipleri kendi maişetlerini ve seferde muhtac oldukları erzakı, at, silâh, çadır gibi bütün techîzatlarını bizzat kendi iktâlarından te'min ediyorlardı. Hukümdarın emri ile kumandanlarının maiyetinde sefere giden bu askerler hazar zamanında bulundukları iktâlarda idâre, inzibat ve askerî tâlimler ile meşgûl idiler. Muhârebelerde yararlık gösteren neferler, iktâ verilmek suretiyle, taltif edildikleri gibi, daha büyük hizmeti geçen emirlerin de iktâları arttırılır veya Anadolu'da olduğu gibi vergilerine münbasır olmakla iktâa nazaran daha büyük haklar ifâde ettiğinden, kendilerine köyler temlik edilirdi (Osman Turan, *Türkiye selçuklarında toprak hukuku*, *Belleten*, XLVII, 562—566). İktâ menşûrlarının tefvizi, yâni iktâ tevzîi işi en çok cülûs merâsimlerinde veya zafer dönüşlerinde vâkî olurdu. Devlet hizmetinde büyük mevkilere çıkarılan sivil ricâle de, mevkîlerinin ehemmiyeti ile mütenâsip, iktâ verilirdi.

İktâ sâhipleri ile reâyâ arasındaki âhengin devamı ve bunların memleketin imarına, zirâatin inkişâfına gayret sarfetmeleri ancak iktâların ellerinde kalacağından emin olmaları ve hattâ bunu mümkün mertebe evlâtlarına da te'min edebilmeleri ile kaim idi. Bu sebeple büyük Selçuklular ile ondan doğan, binâenaleyh onun müesseseleri üzerinde kurulan bütün türk islâm devletleri, eski hukukçuların nazariyeleri hilâfına olarak, bu gâyeyi te'min etmek için, iktâları, hizmetin devamı şartı ile, yalnız hayatları müddetince, sâhipleri elinde bırakmadılar; şerîatte ancak mülkiyette cârî olan irsiyeti, bir örf hâlinde, iktâlara da tatbik ettiler. Büyük Selçuklularda, Musul atabeylerinde, Anadolu Selçuklularında, Memlûklerde, İlhanlılarda ve Osmanlılarda bu mühim istikrar âmiline, ihtimam ile, riâyet edildiğini görüyoruz (msl. bk. İbn Bībī, s. 128; Yazıcı-oğlu, nşr. Houtsma, s. 211; İbn al-Aṯīr, *Hist. Atab. Mosul*, s. 308; Maḳrīzī, *ayn. esr.*, II, 216; Raşīd al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 308; Âşık Paşa zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 20). Hattâ iktâ sâhibinin oğlu küçük olduğu, yâni hizmet edecek bir çağda bulunmadığı zaman, büyüyünceye kadar iktâını idâre edecek birisinin tâyin edildiği, oğlu olmadığı takdirde, iktâının kardeşlerine veya kölesine devredildiği kaydedilmektedir. Bununla berâber, mülkiyette cârî olan diğer haklara, yâni hibe, vakıf ve satışa aslâ müsâade edilmediğini biliyoruz. Veraset teâmülünün daha ziyâde küçük iktâlarda cârî olduğunu, büyük iktâ sâhiplerinin iktâlarını, evlâtlarına nakletmek şöyle dursun, hayatları müddetince bile, muhâfaza edebilmeleri çok defa mümkün olmuyordu. Bunun başlıca sebebi de devletin, feodal kuvvetlerin belirmesini önleme temâyülü ve saltanat kavgalarına karışan *muḳṭā'*'ların tuttukları tarafın mağlûbiyeti veya istiklâlci faâliyetleri idi. Sultana karşı isyân eden veya her ne şekilde olursa-olsun onun itimadını kaybeden, ona ve binnetice onun temsil ettiği devlete hizmet etmiyor demekti ki, zâten bu hukukan iktâın sâkit olmasını icâp ettiriyordu. Diğer taraftan, iktâ hizmet ile mütenâsip olduğundan, büyük iktâ sâhiplerinin ve husûsiyle merkezdeki yüksek sivil devlet ricâlinin evlâtları babalarının vazifelerini ifâ edemediklerinden, tabiatiyle onların iktâlarına da tevârüs edemiyorlardı. Büyük iktâların sık-sık sâhip değiştirdiklerine dâir kayıtların sebebi de budur. Aynı sebep ve endîşeler ile iktâını iyi idâre edemeyen, zulüm yapan veya itimadı kaybeden küçük iktâ sâhiplerinin bile mevkîlerini kaybetmesi iktizâ eder ki, buna dâir de misâller mevcuttur. Bu suretle memlekete dağılmış olan ve devlete âit vergiler ile beslenip techiz edilen ordunun mevcûdu, mıkdarı 46.000'i bulan merkez hassa kuvvetleri dâhil olmak üzere (Rāvandī, s. 109, 131), Malikşāh zamanında 400.000'e bâlig oluyordu (*Siyāsat-nāma*, Tahran tab., s. 122). Türkiye Selçuklularında, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād zamanında, mıkdarı takriben 12.000'i bulan merkez kuvveti ile birlikte yekûnu 100.000'e çıkan askerlerin mütebâkî büyük kısmını da sipâhî denilen iktâ askerleri teşkil ediyordu (Abu 'l-Farac, *Cronography*, ingl. trc., E. W. Budge, s. 400). Memlekete dağılan ordunun her yerde aynı kesâfette olmadığını bildiğimiz gibi, devletin elinde dâimâ iktâ edilmemiş toprakların mevcut olduğunu, hattâ bâzan devletin, divân arâzisini arttırmak maksadı ile, iktâları kırptığını gösteren mâlûmâta da sâhibiz. *Arāżi-i' iḳṭā'iya* karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılan *arāżi'-i dīvāniya* veya *arāżi'-i dīvān al-kabir* ıstılahları ile ifâde edilen yerler de iktâ edilmeyen ve doğrudan-doğruya merkeze bağlı bulunan arâzidir.

İktâlar hakkında elimizde bulunan mâlûmat, ehemmiyetleri ve sâhiplerinin siyâsî faâliyetlere iştirâkleri dolayısı ile, daha ziyâde büyük iktâlara âittir. Bâzan bir veya bir kaç vilâyeti içine alacak kadar bir genişlik arzeden büyük iktâlarda sâhipleri emrinde bâzan 1.000 ve daha fazla asker bulunmakta ve çok defa da bu 800, 500, 300, 150, 100 ve daha aşağı bir mıkdar arasında değişmektedir ki, 10 kişiden fazla asker besleyenleri büyük iktâlar gurubuna idhâl etmek mümkündür. Daha ziyâde Irak ve İran taraflarında tekâsüf eden ve hâiz olduğu ictimâî ve tarihî şartlar dolayısı ile Anadolu'da teşekkülüne imkân verilmeyen büyük iktâlar, mâhiyetleri icâbı, garptaki mediûlü ne olursa-olsun, feodal sıfatı ile ifâde edilebilecek bir husûsiyete mâlik idiler. Bu, yukarıda işâret ettiğimiz üzere, türkler ile gelen hâkimiyet telâkkîsi ve âmme hukukunun fi'liyâtta tecellî eden bir neticesidir. Filhakika islâm câmiasına (beytülmâle) âit vergileri, onun menfâati için, şu veya bu şekilde, türlü şahısların tasarrufuna terk veya onlara tahsis salâhiyeti ancak bu câmianın başında bulunan halifeye âit olduğundan bu maksat ile verilecek iktâlar da yalnız onun emir ve fermanı ile meşrûiyet kesbeder. Abbâsî halifeliğinden fi'len ve kendi kuvvetleri neticesi ayrılarak, yeni devletler kuran hukümdarların, idârelerinde bulunan ve halkı müslüman olan topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini meşrû kılabilmek için, halifelerden bunu tasdik ve te'yit maksadı ile menşûr almaları hâdisesi de bu hukukî zarûretin ve nazarî olarak islâm devletinin bölünmez bir bütün olduğuna dâir hâkim olan telâkkînin bir neticesidir. Selçuklu istilâsına kadar hâkim olan bu hukukî anlayışın iktâ tefvizinde de cârî olduğunu, hâkimiyeti fi'len ellerinde bulunduran Büveyhîlerin bu gibi tefvizleri halifeye arz ettiklerini ve onun tasvip ve imzâsını aldıklarını gösteren menşûr ile sâbit olmaktadır (*Ṣubḥ al-a'şā*, XIII, 139—143). Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte, sultanların âzamî ve samîmî dinî saygılarına rağmen, eski türk hâkimiyet ve devlet anlayışının bir neticesi olarak, halifelerin artık islâmın cismânî reisi olduğu telâkkîsi tamâmiyle ortadan kalkmış ve bu an'anevî hukuk ve nazarî otoriteleri sarsılmıştır. Bundan dolayı, Selçuklu imparatorluğunun kuruluşundan sonra, artık hâkimiyet tefvizini hukukîleştiren siyâsî mânadaki vesîkalar ya sâdece Selçuklu sultanı tarafından verilmiş veya bâzan rûhânî reis sıfatı ile halife de buna iştirâk etmiştir. Dânişmendlilerden Abu 'l-Ġāzī Gümüş-tigin'e Malik Ġāzī unvanını tevcih ederek, hâkimiyetini tasdik maksadı ile, Sulṭān Sancar ve halife tarafından menşûr ve hukümdarlık alâmetleri gönderilmesi buna bir misâldir (Michel, le Syrien, *Chroniques*, frns. trc., Chabot, Paris, 1905, s. 233, 257). Selçuklu hâkimiyetinin tamâmiyle sarsıldığı ve Nāṣir li-Dīni 'l-lāh'ın cismânî hâkimiyetini kurmağa çalıştığı bir zamanda onun dünya işlerine müdâhale etmesinin gayr-i meşrû telâkkî edilmesi de bundandır (Rāvandī, s. 334). Hattâ Selçuklu hâkimiyetinin bu karakteri dolayısı iledir ki, bu iktâ tefvizi keyfiyeti yalnız sultana bile münhasır kalmamıştır; büyük iktâ sâhipleri ve vâlilerin de maiyetlerine iktâ verdiklerine ve sultanların isdâr ettikleri ferman ve menşûrlarda onları buna me'zun kıldıklarına dâir elimizde haylı mâlûmat mevcuttur. Aynı feodal mâhiyette hâdisenin, sultana mahsûs hutbe ve nöbet çalma gibi, Selçuklu devletinin kuruluş devrinde gördüğümüz hâkimiyet alâmetlerinde de kendini gösterdiği vâkîdir.

İdârelerinde geniş topraklar ve maiyetlerinde mühim askerî kuvvetler bulunan ve merkezdeki devlet teşkilâtının küçük bir örneğine mâlik bulunan bu büyük iktâ sâhiplerinin bâzan sultan ile, bâzan kendi aralarında mücâdelelere giriştikleri, iktâlarını kifâyetsiz görenlerin münferit veya müşterek olarak hukümdara isyân ettikleri görülür. Şehzâdeler arasındaki taç kavgalarında, halife ve sultanlar arasındaki mücâdelelerde, taraflardan birinin kazanması veya kaybetmesine göre, ya iktâ ve mevkîlerini kaybediyor veya daha fazla bir kudret ve istiklâl te'min edebiliyorlardı. İktâ sâhipleri arasında

vukû bulan mücâdeleler dolayısı ile, siyâsî ve ictimâî şartlar garptaki gibi müesseseleşmesine imkân vermemekle berâber, merkez-i idârenin sarsıldığı zamanlarda bir himâye usûlünün kuvvetliler ve zayıflar arasında baş-göstermiş olması muhtemel ise de, rastladığımız kayıtlar bu keyfiyetin feodaller arasında değil, devlet tarafından feodallere karşı tatbik edildiğini göstermektedir. Bu hâdise Abbâsî devrinde, vergi me'mûrlarının zulümlerinden korunmak maksadı ile, köy sâhiplerinin köylerini büyük ricâl nâmına kaydetmeleri hâdisesi (*ilcā*) nin bir başka şekli olsa gerektir (bk. Curcī Zaydān, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, trk. trc. Zekî Megâmiz, II, 139). Fakat, Selçuklulardan önce olmakla berâber, feodal mâhiyeti daha bâriz gözüken ve Ḫvārizmī tarafından *talciya* ve *īğār* adı altında zikredilen hâdiseler bu husûsta çok dikkate şâyândır. Filhakika o birinci ıstılahın zayıfın köyünü kendisi ile birlikte kuvvetlinin himâyesine vermesi veya bizzat kuvvetlinin arâziyi, sâhibi ile birlikte, himâyesi altına almağa icbâr etmesi, ikincisinin de bir köyün himâyeye verilip, vergi me'mûrunun oraya girmemesi ve buna mukabil beytülmâle yılda bir mal ödemesi keyfiyetine ıtlâk edildiğini (*Mafātiḥ al-'ulūm*, 16ª) söyler. Bu himâye hâdisesinin Mısır'da da meçhûl olmadığı anlaşılıyor (A. N. Po'iak, *ayn. makale*, s. 259). Büyük Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasında, ona Alp Arslan ve bilhassa Malikşāh zamanında merkeziyetçi bir şekil verme gayretlerine rağmen, henüz kudretini kaybetmemiş olan ve göçebe menşe'inden gelen feodal hâkimiyet ve devlet telâkkîlerinin rolü büyük olmuştur. Devletin başlangıçta türkmen beylerine yaptığı büyük iktâları sonraları daha sâdık olan ve kölelikten yetişen büyük emîrlere vermesi de esâslı bir fark vücûda getirmemiştir. Diğer taraftan, büyük kabîle teşekküllerini parçalama ve nufûzlarını kırma teşebbüslerine rağmen, Oğuz boylarının kesâfet peydâ ettiği sâhalarda boy beyleri, siyâsî imkânlar müsâade ettikçe, kudretlerini göstermiş ve bir takım beylik ve devletler kurabilmişlerdir.

Elimizdeki menşûrların pek çoğunda mâlî bakımdan büyük iktâların devlet merkezi ile hiç bir alâkası görülmemekte, devlet, idârî, inzibatî bütün işleri iktâ sâhibine terkederken, artık iktâ'ların büyük divândan tamâmiyle ayrıldığı, hiç bir müdâhale yapılmayacağı, tahsildar gönderilmeyeceği, iktâ sâhiplerinin kanunî bütün vergileri bizzat kendi me'mûrları vâsıtası ile cibâyet edeceği kaydedilmektedir (msl. bk. *'Atabat al-kataba*, s. 84; *al-Tavassul*, s. 91—94, 98 v.d.; *Dastūr al-kātib*, Köprülü kütüp., 177ᵇ—178ª). Ancak bunlardan bâzılarında ve vekayinâmalerde iktâ sâhiplerinin hazîneye yıllık maktû bir vergi ödediği görülmektedir. Türkiye Selçuklarında iktâların, mâlî bakımdan muâf olan ve olmayan diye, iki kısma ayrıldığını, muâf olmayanların tekâlif-i divâniye ve *'avāriż* vergileri ödediğini biliyoruz (İbn Bībī, s. 166, 168, 362, 410, 412). Büyük Selçuklulara nazaran daha kuvvetli bir merkezî idârenin hâkim olduğu Anadolu Selçuklularında gördüğümüz bu vaziyet büyük Selçuklularda iktâ sâhiplerinin hazîneye te'diye ettiği maktû vergi kabîlinden olmayıp, devletin bir kısım vergileri ve onların tahsilini bizzat kendi uhdesinde muhâfaza ettiği anlaşılıyor ki, bu Osmanlı devrinin serbest olan ve olmayan timarlarına tekabül etmektedir. İlhanlı iktâında askerlerin bir kısım gelirlerini devlete verdikleri (Raşīd al-Dīn, *Tārīḫ-i Mubārak Ġāzānī*, nşr. Gm. K. Jahn, s. 307), Şam atabeglerinde (İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl-i tārīḫ-i Dimaşḳ*, nşr. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 220), Ḫvārizmşāh'larda (Nasavī, *Sīrat al-Sulṭān Calāl al-Dīn Mangūbartī*, nşr. Houdas, s. 171), iktâ gelirlerinden onda birini devletin aldığı görülmektedir. Büyük Selçuklularda rastladığımız „dahl-i iktâ'ât" (Rāvandī, s. 356) ifâdesinin mânâsı da bu nevîden olan bir iktâ geliri olmak icâp eder.

Büyük iktâlarda kazâ işleri tamâmiyle merkeze bağlı ve baş-kadının emrinde olmakla berâber, şerîat, hâricî dâvâların görülmesi için, merkezde bulunan divân-i mezâlim (*dār al-'adl*) müesseselerinin iktâlarda da mevcut olduğunu görüyoruz (*'Atabat al-kataba*, s. 20, 79). Ḫvārizmşāh'lar devrinde ratladığımız *yōlaḳ* (Nasavī, *ayn. esr.*, s. 167, 171) ve İlhanlılar devrinde *yārġū* (*Dastūr al-ḳātib*, 174ª, 175ᵇ ve tür. yer.) müesseseleri askerlere ve iktâlara dâir dâvâların rü'yet edildiği yerler olup, eski türk hukuk ve teşkilâtının islâmî devre intikalinden başka bir şey değildir. Makrīzī de Memlûkler devrinde asker ve iktâlara dâir bu gibi işlerin kadılara değil, örfî hâkim (*ḥācib*) lere gördürüldüğünü (*Ḫiṭāṭ*, II, 219) kaydeder ki, Selçuklulardan beri türlü adlar altında devam eden bu müesseseyi, Poliak'ın yaptığı gibi, mübâlegalı bir şekilde moğul te'sirine atfetmek doğru değildir (*RE. Isl.*, 1935, s. 235). Hattâ ilk defâ XII. asrın başlarında Karahanlılarda meydana çıkan (bk. Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, nşr. Barthold, *Turkestan*, I, 57) ve Osmanlılara kadar Orta Çağ türk devletlerinde mevcut bulunan ordu kadılığının da bu türk müesssesesinin islâmî bir şekli olduğu anlaşılıyor (Fuad Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, *Belleten*, sayı 5, s. 65).

Elimizdeki vesîka ve kayıtlara göre, Irak taraflarında daha ziyâde büyük iktâlar göze çarparken, İran taraflarında büyük-küçük her iki tip iktâlara rastlamaktayız. Küçük iktâları büyüklerinden ayıran esâslı fark bunları askerî vâli ve kumandanlara bağlayan râbıtanın, büyüklerdeki gibi, feodal bir mâhiyeti olması ve sâdece askerî hiyerarşiye göre âmirlerine bağlı bulunmaları keyfiyetidir (*'Atabat al-kataba*, s. 20 v.d., 52 v.d., 55, 73, 76). Bu esâs İlhanlılar devrinde daha bârizdir; zîra hezâre ve tümen emîrlerine verilen büyük iktâlar askere taksim edilmiş olup, bunlar o iktâlar dâhilinde kendilerine tahsis edilen yerden başka yerlere ve askerlerin iktâlarına tasarruf edememekte, mâdûnları ve dolayısı ile iktâları üzerindeki salâhiyeti askerî nizâm ve disiplinin emrettiği âmirlikten ileri gidememektedir (Raşīd al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 309). Askerî iktâların Anadolu'da arzettiği husûsiyet, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'ın henüz feodal göçebe an'anelerini muhâfaza eden Ḫvārizm emîrlerini, aşîret ve askerleri ile birlikte, elde etmek için onlara verdiği büyük iktâlar istisnâ edilirse, arâziyi fazla parçalayan küçük iktâların mevcûdiyetinden ibâret olmalı idi. Bu sebeple, büyük Selçuklularda gördüğümüz gibi, vilâyetlerden toplanan askerlerin başında büyük iktâ sâhiplerini değil, her vilâyet merkezinde oturan ve o vilâyetteki iktâ sâhiplerinin sâdece askerî âmirleri olan sü-başı (ser-leşker)ları görüyoruz. Harp zamanlarında, sultanın emri üzerine, vilâyet dâhilinde, kendi techizatları ile gelen askerleri toplayıp, sefere giden bu sü-başılar hazar zamanında emirlerindeki askerler ile, o mıntakanın emniyet ve âsâyiş işlerine bakarlardı (bk. İbn Bībī, s. 212, 491, 496, 559) ve bunların büyük iktâ sâhiplerine benzeyen tarafları sâdece askerî mevkî ve vazifeleri idi. Bundan dolayı, bulundukları vilâyetler onların iktâı değil idi; merkezî idâreye bağlı idi; bu münâsebetle sü başıların, büyük iktâ sâhiplerinden farklı olarak, sık-sık yer ve mevkî değiştirdiklerini görüyoruz. Bu vaziyetleri dolayısı ile, onları İlhanlılar devrinin tümen kumandanlarına benzetmek daha doğrudur. Kesif Oğuz kütlelerinin iskân sâhası olmasına rağmen, Anadolu Selçuklularında hüküm süren merkeziyetçi bir idârenin yerleşebilmesi bu ülkeye gelen göçebelerin eski aşîret birliklerini muhâfaza edememeleri neticesidir. Anadolu Selçuklularının uzun süren fetih, mücâdele, muhâceret ve bizzat devletin tâkip ettiği misâlleri ile bildiğimiz iskân ve techiz faâliyetleri bunu hazırlamıştır. Anadolu'da Oğuz boylarına âit yer adlarının memleketin her tarafında bu kadar dağınık bir manzara arzetmesi keyfiyeti de kabîle birliklerinin nasıl parçalandığını vâzıhan meydana koymaktadır. Askerî iktâlar, bu âmiller te'siri ile, Anadolu'da küçük parçalar hâlinde tezâhür ettiği hâlde, onların mahzûrlarını hâiz olmayan ve divandaki büyük devlet adamlarına verilen gayr-i askerî mâhiyetteki iktâlar, büyük Selçuklularda olduğu gibi, vilâyet büyüklüğünde, Selçuklular devletinin yıkılışına kadar, mevcût olmuştur.

İktâ idâresinin devlet ve reâyâ bakımından yarattığı âhenk ve memleketin imarında oynadığı rol siyâsî istikrar ile muvâzî gidiyordu. Siyâsî istikrarsızlık ve mücâdeleler nisbetinde, iktâ idâresi ve onunla birlikte memleket ve reâyâ da sarsılmıştır. Bu keyfiyet Büyük Selçuklu devletinin son zamanlarında kendini daha fazla göstermiş, iktâlarını kaybeden emîr ve askerler bir anarşi unsuru olmuş, Ḫvārizmşāh'lar hâkimiyeti henüz yerleşmeden vukûa gelen her türlü tahribat arasında iktâ rejimi de ortadan kalkmıştır. Nasıl Selçuklular istilâdan ancak takriben 30 yıl sonra iktâ idâresini kuruncaya kadar askerî işlerini, eski teşkilâtlarına göre, yürütmüşlerse, moğullar da öylece takriben yarım asra, yânî Ġāzān Ḫān zamanına kadar, askerlerine arâzi ve iktâ tefviz etmeden onları bulundukları yerlerden te'min ett kleri mallar ile beslemişlerdir. İlhanlılar mâliyesi Şams al-Dīn Cuvaynī'nin vezîrliği zamanında (1262—1284) kurulduktan sonra askere maaş tevzîi usûlü kaim oldu. Vergiler, bâzan yanlış anlaşıldığı üzere, bahsettiğimiz iktâlar ile alâkası olmayan *muḳāṭa'a*, yâni iltizâm, usûlü ile tahsil ediliyordu (Raşīd al-Dīn, *Tārīḫ-i Mubārak Ġāzānī*, *GM*, s. 243; *Dustūr al kātib*, 91ᵇ—92ᵇ). Böylece moğul hâkimiyetine giren bütün memleketlerde iktâlar, askerleri ile birlikte, ortadan kalkarken iktâ rejimi Türkiye'de daha bir müddet mevcûdiyetini muhâfaza etti. Fakat Kösedağ mağlûbiyetinden (m. 1243) sonra, moğul işgâl ve tahakkümü arttıkça, Selçuklular devleti ile birlikte, Selçuklu ordusu da sarsılıyor, neticede ordunun esâsını teşkil eden iktâlar da bundan aynı derecede müteessir oluyordu. Hattâ henüz Selçuklu ordusunun mevcut olduğu Kılıç Arslan IV. (ölm. 1264) saltanatı zamanında bir çok yerlerin mülk hâline gelmesi, Türkiye'ye has olan ve iktâ rejimi ile birlikte kaim olan mirî toprak rejiminin artık iktâ idâresinin bozulması ile birlikte zâil olmakta bulunduğunu gösterir. Mu'īn al-Dīn Parvāna'nın ölümünden (1276) sonra, İlhanlıların Anadolu'yu tamâmiyle askerî işgâlleri altına almaları ile Selçuk devleti ve onunla birlikte Selçuklu ordusu da fi'len ortadan kalkınca, iktâ idâresi de yıkılmış oldu. Bu tarihten itibâren, Aksarâyî'nin Anadolu'da vukû bulduğundan bahsettiği yer-yer isyân ve kargaşalıkların başlıca âmili de meslek ve maişetlerini kaybeden bu iktâ sâhipleri olmuştur.

İlhanlıların doğrudan-doğruya idâre ettikleri şarkî ve orta Anadolu'da siyâsî ve ictimâî böyle bir tahavvül vukûa gelirken, Selçuklular devletinin daha ilk moğul darbeleri ile sarsılmasından itibâren, uclarda daha müstakil bir mevcûdiyet hâline gelen Türkmen boyları Selçuklu teşkilât ve müesseselerine dayanan beyliklerini kuruyorlardı. Böylece onlar Selçuklu iktâını da bünyelerine idhâl ve yeniden zaptettikleri hıristiyan ve müslüman memleketlerine naklettiler (bk. Osman Turan, *Le droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, *RE. Isl.*, 1948, s. 29, 31, 33 v.d.; *ayn. makale*, trk. trc., *Belleten*, XLVII, 553, 555, 558). İşte bunlardan biri olan Osmanlı beyliği de, aynı suretle, Selçuklu iktâını, timar adı altında, bünyesine idhâl etmiş, hattâ Osmanlı devleti, mevcut ictimâî nizâmı muhâfazada gösterdiği itinâ dolayısı ile, Anadolu'da ilhak ettiği yerlerde yalnız eski timar idârelerini değil, çok defa, halkın alışkın olduğu eski timar sâhiplerini de timarları başında bırakmıştır (Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri*, *Türk hukuk ve iktisat* mec., I, 200 v.d.).

Moğul istilâsı dolayısı ile en sonra Anadolu'da yıkılan iktâ idârcsi bu şekilde beylikler tarafından muhâfaza edilip, Osmanlı timarını vücûda getirirken, İran'da da Ġāzān Ḫān zamanında, 1303'te, moğul askerî teşkilâtı esâsında ve Selçuk modelinde İlhanlı iktâı kuruldu. Raşîd al-Dîn'in Ceyhun'dan Mısır'a kadar bütün memleketlerde askerlere iktâ verildiğini kaydetmesine rağmen (*Ṭārīḫ-i Mubārak Ġāzānī*, s. 300, 303), Anadolu'da İlhanlı iktâının tatbik olunmadığını ve eski iktâ'ların ihyâ edilmediğini vâzıhan biliyoruz. Onun eserine derettiği fermanın tafsilâtı ve *Dustūr al-kātib*'de bulunan iktâ tefvizi menşûrları bize yalnız İlhanlı devrinde mevcût olan iktâlar hakkında değil, esâslardaki ayniyetler dolayısı ile, Selçuklu iktâı için de, mühim mâlûmat vermektedir. Filhakika İlhanlı iktâları da reâyâyı bür bırakmakta, yalnız devlet vergi hakkını askerlere, yâni iktâ sâhiplerine, terketmektedir. Tümen, hezâre ve daha küçük emîrlere tefviz edilen iktâ'ar, aralarında parçalanarak, askerler nâmına yazılmakta ve tevzî edilmekte olup, bunların başında bulunan kumandanların, aynı iktâ dâhilinde kendilerine mahsûs toprakları olduğundan, askerlerin iktâlarına tasarruf edemeyecekleri emrolunmaktadır. Bunlar da, Selçuklu iktâları gibi, aynı tevârüs kaidesine tâbî tutulmuştur (*ayn. esr.*, s. 303—309). Bâzı farklar mevcut olmakla berâber, Selçuklu-İlhanlı iktâının muahharen Timurluiar, Ak koyunlular ve Safeviler devrindeki *suyūrgūl* ve *tiyūl*'leri meydana getirdiği ve bu devir kaynaklarında rastlanan iktâ tâbirinin ise artık eski hizmet karşılığı mânâsını kaybettiği, hattâ *tiyüldār*'ların zamanla bu yerlere temellük etmekle kalmayarak, Avrupa'daki mânâsı ile, bir takım senyörlük haklarını da elde ettikleri anlaşılıyor (V. Minorsky, *Taẕkirat al-mulūk*, *GMNS*, 1943, s. 28; Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 285).

Selçuklular devrinde iktâ edilen arâzide iktâ keyfiyetinin sâdece devlete âit vergilere râcî bulunduğuna ve binâenaleyh bu toprakların hukukan öşrî, harâcî yâni devlet mülkiyetinde, olabildiğine temâs etmek zarûreti vardır. Zîra bu cihet henüz pek vâzıh anlaşılmamış veya yanlış anlaşılmıştır. Filhakika Becker, Selçuklu iktâlarının başkalarına âit mülkler üzerinde olup-olmadığı husûsunda tereddüdünü ifâde eder (*ayn. makale*, s. 90). Diğer taraftan da *Siyāsat-nāma*'de, aslında sultana âit her şeyi ifâde eden has ıstılahına ve gâlibâ Schefer'in yanlış tercümesine (*Siyāsat-nāma*, s. 81, trc. s. 121) dayanılarak, iktâların âdetâ yalnız sultana âit mülkler (hâs demek olacak) den veya devlete âit arâzi (her hâlde mirî arâzi kastediliyor) den yapılmış olduğu ifâde edilmiş (Barthold, *Turkestan*, s. 307; Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri*, s. 223) ve hattâ Osmanlı imparatorluğunda timar idâresi mirî topraklar üzerinde kurulmuş olduğundan, Büyük Selçuklularda da iktâların mutlaka mirî arâzi üzerinde olduğu sanılmıştır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 62). Devlete âit topraklar ile sultana âit topraklar hakikatte şahısların mülkiyetinde olan öşrî ve harâcî veya mülkiyeti devlete âit mirî topraklardan başka bir şey değildir. Zîra aslında hepsi divân arâzisi olan yerlerden vergileri hukümdara tahsis edilenlere hâs, askerlere v. b. hizmet erbâbına verilenlere de iktâ denildiğine göre, devlete, sultana âit arâzi ifâdesi ya siyâsî mânâda devlet hudutları dâhilinde bulunan bütün yerlere veya mülkiyeti devlete âit olan mirî topraklara delâlet etmek icâp eder. Esâsen Anadolu hâricinde hiç bir zaman Büyük Selçuklu ordularına kifâyet edecek genişlikte mirî arâzinin mevcûdiyetine dâir bir işâret de mevcût değildir. Bununla berâber, burada kaynaklarda rastladığımız filân vezîrin şahsî emlâki iktâ hâline getirmesi veya divân idâresine geçirmesi şeklindeki fiillerin zulüm ve gayr-i meşrû olarak telâkkî edilmesi (*'İmād al-Dīn İṣfahānī*, *ayn. esr.*, s. 89; Râvandî, s. 381; Hindūšāh Naḫçivānī, *Tacārib al-salaf*, Tahran, 1313, s. 331) gibi ifâdelerin Fars eyâletindeki

köylerden bir kısmının iktâı, diğerlerinin mülkü olduğuna veya, eskiden emlâk sâhiplerinin elinde iken, şimdi iktâ sâhiplerinde bulunduğuna dâir kayıtların (İbn al-Balḫī, *Fārs-nāma*, nşr. *GM*, tür. yer.) yukarıdaki ifâde ile hiç bir tenâkuz teşkil etmediğine, buradaki mülkiyetin, Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi, sâdece mirî topraklara âit vergilerin temlik veya muâfiyetine râcî bulunduğuna işâret etmeliyiz. 'İmâd al-Dîn Zengī'nin yakınlarını mülk edinmeden men'ettiği ve memleket elimizde kaldıkça iktâların onun yerini tuttuğunu, sultanın adamları mülk sâhibi olurlarsa halka zulmedip, emlâkini gasbedeceklerini söylediğine dâir rivâyet de bunu te'yit eder (İbn al-Aṯīr, *Histoire des Atabecs de Mosul h. or.*, II, 137). Diğer islâm ülkelerinde iktâlar böylece hukukî durumu muhtelif olan topraklar üzerinde kurulurken sulhen fethedilmeyen Anadolu toprakları ne öşrî ve ne de haracî kılınmayıp, mirî, yânî şahsî, toprak mülkiyeti ilgâ edilerek, devlet mülkü hâline ifrâg edildiğinden, buradaki iktâlar da tabiatiyle bu hukukî durumu hâiz topraklar üzerinde kurulmuştur (Osman Turan, *ayn. makale*).

III. Osmanlı devri. Yukarıda Selçuklu iktâının, timar adı altında, Osmanlılara nasıl intikal ettiğine işâret etmiştik. Selçuklu, iktâı Anadolu'daki muaddel şekli ile, yâni onun feodal mâhiyetini ve mahzûrlarını izâle etmek suretiyle, iktibas edilen Osmanlılarda çok daha tekâmül etmiş ve tanzimata kadar devam etmiştir. Osmanlı tarihinin her sâhasında olduğu gibi, timar mevzûuna dâir de mevcût zengin kaynakları husûsiyle sayısız arşiv vesîkaları ve bunlara dayanan tetkikler sâyesinde bu sistem, ehemmiyeti ile mütenâsip olarak, aydınlandıkça, Selçuklu devri iktâı hakkında bâzı meselelerin vaz'ında ve hallinde yardımcı olacaktır. Timar maddesine dâhil olan bu kısmı burada yazacak değiliz; sâdece bunun iktâ müessesesinin üçüncü safhasını teşkil ettiğine işâret eden bu paragrafı koymakla iktifâ ediyoruz.

Bibliyografya; metinde zikredilenlerden başka eserler ve bu mevzûa dâir tafsilât ve meseleler yakında neşredilecek olan bu makalenin aslında gösterilmiştir.

(OSMAN TURAN.)

İḲTİBAS. [Bk. İKTİBÂS.]

İKTİBÂS. İḲTİBÂS, asıl mânasında, bir *ḳabas* almak, yâni bir başkasından bir kor veya ateş almak (*Kur'an*, XX, 10; XXVII, 7; LVII, 13), dolayısı ile, bilgi (*'ilm*) elde etmeğe çalışmak ve belâgat tâbiri olarak da, yer göstermeksizin, *Kur'an* veya hadîsten parçalar iktibas etmek demektir. Eğer bil'akis, me'haz gösterilir ve alınan parçalar nazma çevrilirse, bu şekle *'aḳd* denir. Bahis mevzûu olan parça, *Kur'an* veya hadîsten alınmamış da, bir şiirin bir mısrâı ise, bu şekle de *taẕmīn* denir. *İḳtibās*'ta sözlerin asıl mânası ya olduğu gibi muhâfaza edilir veya değiştirilir. Fakat bu son usûlün meşrûiyeti hakkında bir çok münâkaşalar yapılmıştır. Mâlikîler, umûmiyet ile, bunu kabûl etmekte, başkaları ise, yalnız şiirde mekrûh sayıp, bâzı şartlar altında, msl. vaaz, duâ ve na'tlarda buna cevaz vermekte idiler. Diğer taraftan bâzı kimseler de, bu usûlü, dürüst bir zihniyet ile yapmak şartı ile, şiirde bile mübâh görüyorlardı. Fakat Allaha has tâbirleri, her hangi bir mahlûka tatbik edecek şekilde, tahrif etmek, yahut şakalar arasında âyetleri kullanmak, kat'î surette, men'edilmiştir. Fakat hakikatte, bu türlü telmihler ve iktibaslara, msl. tamâmen uygunsuz eserler olan *kutub al-bāḥ* (*bāḥ-nāme*)'ta olduğu gibi, sık-sık, rastlanırdı; ayrıca *basmala* [b. bk.]'nin manzûm eserlerde yer alıp-almaması meselesi de münâkaşa mevzûu olmakta ise de, bunun pratik bir değeri yoktur (İbn Raşīḳ, *'Umda*, Kahire, 1325, II, 250). *Fihrist* (s. 104, 12)'te, al-Madā'inī (ölm. h. 215 yahut 225)'nin *Kitāb al-muḳtabas* adlı eseri ile, al-Marzubānī (s. 133, [25])'nin aynı adı taşıyan eserleri zikredilmektedir. Fakat, bu isimlerdeki *muḳtabas* tâbirinin, yukarıda bahsedilen ıstılâhî mânaya geldiği mâlûm değildir. İḫtiyār al-Dīn (ölm. h. 928; Brockelmann, II, 103)'in *Asās al-iḳtibās* adlı eserinde *iḳtibās* tâbiri darb-i mesellere, şiirlere ve hattâ kısa hikâyelere (*ḥikāyāt*) şâmildir.

Bibliyografya: Tahânavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, s. 1187; Mehren, *Rhetorik der Araber*, s. ۱۰۰, ۱۳۶, 136, 140, 201; Garcin de Tassy, *Rhétorique et Prosodie*, s. 202; *Lisān*, VIII, 48. (D. B. MACDONALD.)

İḲVĀ'. [Bk. İKVÂ.]

İKVÂ. AL-İḲVĀ' (A.), nazım ıstılahı olup, bir şiirde kafiye teşkil eden harekeli son sessiz harfin (*ravî*) harekesinin bir mısrâda *ẕamma*, diğerinde *kasra* olmasından ibârettir ve bu bir kafiye hatâsını telâkkî edilir. Şiirin mısrâlarının çoğunun bu harekelerden biri yahut diğeri ile nihâyet bulması müsâvîdir. Ḫalīl b. Aḥmed'e göre, *al-iḳvā'*, kafiyeyi teşkil eden sessiz harf ile berâber gayr-i mûtad bir harekenin bulunmasına denilir. Öyle ki, manzûmenin mısrâları, kısmen *i*, kısmen *ā* yahut da *ū* ile nihâyetlenir. Buna mukabil, diğer aruzcular, *ā* kafiyeli bir manzûmede *ū* yahut *i* harekesi ile nihâyetlenen mısrâların mevcûdiyetine *iṣrāf* yahut *isrāf* derler.

Bibliyografya: Freitag, *Darstellung*, s. 162, 328 v.d.; İbn Kaysān, Wright'ın

Opuscula arabica'sında, s. 55; R. Basset, *La Khazradjyah*, s. 126—128; Cheikho, *'Ilm al-adab*, s. 413. (MOH. BEN CHENEB.)

İLÂH. [Bk. İLÂH.]

İLÂH. İLÂH, şüphesiz אֱלוֹהַּ'ın aynıdır ve iştikakı da aşağıdaki şu üç eserde mevcuttur: *Encyclopœdia Biblica*, III, 3323 v. dd.; Gesenius-Buhl, *Hebr. und aram. Wörterbuch*, b. bk., Fleischer, *Kleinere Schriften*, I, 154 v. dd. Burada yalnız arap. şekli nazar-i itibâre alınmıştır. İslâmiyetten önceki mekkeliler *Allāh*'ı bir ism-i has (*ism 'alam*) telâkkî ediyorlardı ve bu telâkkî fi'len islâmiyette de câri bulunmaktadır. Bunun tavsifî bir isim (*ṣifa*) olduğunu ileri süren az sayıdaki müelliflerin delilleri için bk. Rāzī, *Mafātīḥ*, Kahire, 1307, I, 83, 24 v. dd). Fakat Rāzī (*göst. yer.*)'ye göre, al-Ḫalīl, Sībavayhi ve islâmiyetin esâslarını kuran *uṣūliyūn*'un çoğu, kelimenin, müştak olmayıp, *murtacal* olduğu kanâatinde idiler. Rāzī bu fikri muhtelif à priori, delîller üzerine istinad ettiriyor. Rāzī'ye göre, başkaları *Allāh* kelimesinin süryânî ve ibrânîden geldiğini iddia etmişlerdir; Kūfa mektebi lisancıları, bu kelimeyi *al-İlāh* kelimesine, Basra mektebi lisancıları ise, bil'akis *al-lāh* kelimesine ircâ etmekte idiler. Bu sonuncular *lāh*'ı, *l y h* „yüksek olmak" yahut „saklı olmak" kelimesinin masdarı telâkkî ederlerdi. Tabi'î Rāzī, *al-İlāh* „ulûhiyet" tâbirinin, hakikatta bir ism-i has olarak, *Allāh* kelimesini aynı mânada kullanmasına rağmen, bir kökten müştak olduğundan şüphe etmiyordu. Muahhar müslümanların kanâatine göre, *Allāh* kelimesi, bir ism-i has olmakla berâber, her şeye rağmen bir müştak idi (*muştaḳḳ, manḳūl*) ve büyük bir ihtimâl ile, şu veya bu mânada, *al-İlāh*'tan gelmekte idi. Bu takdirde *Allāh* şu mânalara gelebilir: 1. Harf-i târif *li 'l-'ahd* için kullanılmıştır: „daha önce zikredilen *İlāh*", 2. „ulûhiyet", 3. kullanıla-kullanıla *Allāh* şekline inkılâp eden bir tâbir ve sonradan bu şekil ile bir ism-i has hâline geçmiştir. Fakat, *İlāh* ve cemi olan *ālihatun* murahhamı izâfet hallerinde ve gayr-i muayyen bir mâna ile (*nakira*) devam etmişti. Ayrı şekli ile *al-İlāh*'a *Kur'an*'da rastlanmamakta ise de, bâzı hâllerde *Allāh* kelimesinin bu mânada kullanıldığı sanılmaktadır. Msl. VI, 3: *va-huva 'l-lāhu fi 'l-samāvāti* („o *Allāh* göklerdedir"; krş. Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf*, nşr. Lees, s. 394), bundan başka XXVIII, 70: *huva 'l-lāhu 'llaẕī lā ilāha illā huva* („o Allah ki, ondan başka Allah yoktur"; krş. *al-Kaşşāf*, s. 1064). Daha sonraları *al-İlāh*, yukarıda zikredilen mânaları ile, tekrar kullanılmağa başlandı; „ulûhiyet" mânasına olarak, kelâmcılar tarafından kullanıldı ve hâlâ da kullanılmaktadır. *İlāh* kelimesini izah için sekiz iştikak ileri sürülmüştür (Rāzī, I, 84—86; Bayżāvī. nşr. Fleischer, I, 4), fakat hakikatte bunların hepsi aşağıdaki iştikaklara ircâ olunabilir: 1. *alaha* „tapmak", fakat Zamaḫşarī'nin izah ettiği gibi (*al-Kaşşāf*, s. 8), bu fiil, V. (*ta'allaha*) ve X. (*ista'laha*) bâblar gibi, isimden müştaktır. 2. *aliha* „şaşırmak, bocalamak", çünkü rûh, Allahı keşfedince, şaşkınlığa dûçar olur. 3. *aliha ilā* „himâye veya huzûr ihtiyâcı ile yahut sonsuz bir arzu ile, birisine teveccüh etmek"; *valiha* ile aynı mânâya da gelir. Basra mektebi *Allāh* kelimesinin *lāha*'den geldiğini ileri sürüyordu. *Lāha* kelimesi, hem „gizli olmak", hem de „yüksek olmak" mânalarını nefsinde toplamaktadır. Zamaḫşarī birinci ve ikinci şıkları zikrediyor ve ikincide karar kılıyor. Birinci ve üçüncü ihtimâllerde *valiha* belki ibtidâî şekildir. Bu şekillerin müştakları için krş. *al-Mufaṣṣal* (nşr. Broch), s. 172, 20.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilenlerden başka bk. Ṭabarī, *Tafsīr*, I, 40; Nīsābūrī (ölm. 710'a doğru; Rāzī'nin izinden gitmekte, fakat onun bâzı yanlışlıklarını düzeltmektedir), *Ġarā'ib*, Tabarī'nin kenarında, s. 53, 63; Abu 'l-Su'ūd (ölm. 982), *Tafsīr*, Rāzī'nin eserinin kenarında, s. 18 v.d.; *Lisān*, XVII, 358; ayrıca bk. D. B. Macdonald, mad. ALLĀH; Hastings, *Dict. of Religion and Ethics*. (D. B. MACDONALD.)

İLÂT. [Bk. İLÂT.]

İLÂT. İLÂT, *il* „millet, halk" (krş. Thomsen, *Inscriptions d'orkhon*, s. 15 ve 135, nr. 2) kelimesinin arap. cem'i olup, İran idârî teşkilâtında, imparatorluğun topraklarında, göçebe hâlinde yaşayan kabîleleri (*ulūs*) ifâde etmektedir; bu kabîlelerin çoğu türkmen menşe'lidir. Harp hâlinde askerî hizmete tâbî tutulan bu kabîleler, İran devletinin Kazak alayları dışında, yegâne süvâri birliklerini teşkil etmekte idiler (Muḥammed Ḥasan Ḫān, *Maṭla' al-şams*, s. 29 v.dd.); bunlara aynı zamanda, kıldan mâmûl çadırlarının rengine bakılarak, *Kara-çāder* de denilmektedir. Reislerine *İlḫānī* („kabîle şefi") denilir. Reislik irsen intikal eder. Reisin mutlak bir otoritesi vardır ve kabîlesini, şâhın otoritesinden müstakil olarak, idâre eder. Göçebelerin *Kur'an* ve acem şiiri okutan hocaları vardır. Onların gördükleri tahsil bundan ibârettir. Mevsim dolayısı ile, yer değiştirmek mecbûriyetinde kalan kabîle, çadırlarını toplar, kabîle reisinin önünde geçit resmi (*sān*) yapar. Erkekler yayadır; ellerinde sopalar vardır; yanlarında av köpekleri bulunur. Kadınlar ve çocuklar ise, merkeplere, at ve katırlara binmişlerdir. Kapkacakları da develere yüklenmiştir. Göçebeler devlete muhtelif vergiler verirler: âdet olan hediyeler dışında, saraya her sene mer'a resmi (*ḥaḳḳ-i çarā*), muayyen mıkdar deve ve merkep vermek mecbûriyetinde idiler. Her kabîle bir piyâde alayı (*fauc*) ve yedek süvâri bölüğü (*suvār-i radīf*) te'min ederdi.

Bibliyografya: Polak, *Persien*, II, 94 v.dd.; Demorgny, *Le Fars* (krş. *Bulletin de l'Union franco-persane*, 1913, IV, nr. 4, s. 13); ayn. mll., *Les réformes administratives en Perse. Les tribus du Fars* (*Revue du Monde musulman*, XXII, 85 v. dd.); ayn. mll., *Essai sur l'administration de la Perse* (Paris, 1913), s. 53; Flandin ve Coste, *Voyage en Perse*, I, 219; Curzon, *Persia*, II, 112, 270. (CL. HUART.)

İLBÎRE. ELVİRA (arap. İLBĪRA, nâdiren LEBĪRA ve YELBĪRA; Yāḳūt, I, 348'de, Fleischer, V, 40 ile berâber, *Bellira* yerine böyle okumak gerektir ve bu da eski iber dilinde *Il (l)iberi*, *Ilïberri*, kezâ *Elibēri*, *Elberri* şekillerinden gelmiştir ki = yeni şehir: *ili* şehir, *berri* yeni demektir; Romalılar devrinde Municipium Florentinum Iliberritanum). Arap fütûhatı zamanında ve Emevîler devrinde, sonradan Gırnata vilâyeti olan mıntakaya bu ad verilmişti; o zaman idâre merkezinin adı *Ḳasṭīliya* ve yahut *Medīnat İlbīra* yahut kısaltma sureti ile sâdece *İlbīra* idi. Bu şehir Gırnata'nın 1 1/4 mil şimâl-i garbîsinde, Genil (Şenīl) deresinin şimâlinde, bugünkü Atarfe (arap. *al-Ṭarf*) ve Pinos Puente arasında ve el'ân onun adına nisbetle anılan Sierra de Elvira dağının cenûp eteğinde kâin idi. Eskiden pek meşhûr olan bu adın şimdi ancak Pozos de Elvira „Elvira kuyuları" ile Gırnata şehrinin şimâl-i garp tarafında Puerta et Calle de Elvira (= Elvira kapısı ve sokağı) isimlerinde ve eski Ḳasṭīliya'nin ispanyolca „küç'ik çiftlik" manâsına gelen *caseria*'dan kalmış olduğunu ilâve edelim. — Madīnat İlbīra eskiden orada yerleşmiş bulunan suriyeli arapların teşkil ettikleri vilâyetin zengin ve müreffeh merkezi idi. Fakat 400 (1009/1010)'de Berberîlerin Kurtuba'da ve vilâyetlerde büyük kıyamları dolayısı ile ahâlisinin cıvardaki Gırnata şehrine hicretleri ile, kat'î surette, inhitata başlamış ve yavaş-yavaş İlbīra'nin yerinde bir harâbe yığını kalmıştır. XIV. asırda hâlâ ehemmiyetli bir manzara arzeden harâbeleri İbn al-Ḫaṭīb [b. bk.] ziyâret etmiştir. Eski iberlerin ve Romalıların İliber(r)i'lerinin (krş. mâlûm bulunan ilk ispanyol konsilini 304 yahut 305'te toplanmış olan Elvira konsilini) ve Gotların piskoposluk makamı olan şehrin bugünkü Gırnata [b. bk.]'nın yerinde mi, yoksa arapların İlbīra'sinin yerinde mi bulunduğu meselesinin Gırnata lehinde halledilmesi gerektir. Araplar, muahharen, kendilerinden evvelkilerin idâre merkezlerinden hoşlanmadıklarından, vilâyetin merkezini başka tarafa nakletmişler ve eski adı yalnız vilâyet için alakoymuşlardır ki, böylece idâre merkezi *Ḳasṭīliya* (*Medīnat İlbīra*) olan *Kūrat İlbīra* vilâyeti meydana gelmiştir.

Bibliyografya: Bilhassa Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen-âge*[3], I, 327—335: „Castilia, İlbīra, Elvira" ve s. 335—340 „İliberi, Grenade" (fakat orada, s. 328, Balbīra yerine Yelbīra okumak gerektir, yk. bk. ve burada al-Muḳaddasī'nin fıkrasını, s. 236, str. 1, tayyetmek lâzımdır; zîrâ orada Libīra yerine Ṭabīra okumak icâp eder); Yāḳūt, I, 348; IV, 97 (*Kasṭīliya*); III, 788 (*Ġarnāṭa*); *Marāṣid al-iṭṭilā'*, IV, 158; *İdrīsī*, 175, 203 (arap. metin); Ḳazvīnī, II, 337; Abu 'l-Fidā', s. 167; trc., I, 238; Simonet, *Descripción del Reino de Granada*[2] (1872); ayn. mll., *Historia de los Mozárabes* (Elvira hakkında); Eguilaz, *Del lugar donde fue Iliberis*; ayn. mll., *Origen de las ciudades Garnata é Illiberri y de la Alhambra* (*Homenajo á Codera*, Saragossa, 1904), s. 333—338; Oliver y Hurtado, *Iliberi y Granada* (Madrid, 1870); Gomez-Moreno, *De Iliberri á Granada: Boletin de la Real Academia de la Historia*, 46 (1905), I, s. 44—61. (C. F. SEYBOLD.)

İLÇİ. [Bk. ELÇİ.]

İL-DEGİZ. [Bk. İL-DEÑİZ.]

İL-DEÑİZ. ŞAMS AL-DĪN (ölm. 568=1172), Azerbaycan atabegi ve sonraları Pehlivanlılar [b. bk.] dahi denilen İl-deñizliler sülâlesinin kurucusudur. Sultan Arslan-şah (1161—1174) devrinde Irak Selçuklularının büyük atabeylik (atabeg-i âzâm) makamını da işgâl etmiş ve devletin idâresini elinde tutmuştur. Klâsik müslüman müelliflerinde (msl. İbn al-Aṣīr, XI, 79 v.d., 83 v.d., tür. yer) ايلدكز olarak yazılmış olan adı muhtelif şekillerde telâffuz edilmektedir. Avrupa müsteşrikleri tarafından (krş. *EI*, madd. İL-DEGİZ ve NİẒĀMĪ) *Ildegiz* ve *Ildigiz* şeklinde okunan bu adı *Ildegez*, hattâ bâzı farsça kaynaklardaki ايلدكز imlâsına bakarak, *Yeldeniz* okuyanlar da vardır (bk. *İslâm-türk ansiklopedisi*, İstanbul, 1940, I, 715).

Şams al-Dīn İl-deñiz, aslen Kıpçak türklerinden olup, ilk önce Irak Selçuklu sultanlarından Muġīṯ al-Dīn Maḥmūd (1117—1131)'un vezîri Kamāl al-Dīn Abū Ṭālib al-Sumayramī'nin memlûkü idi. al-Sumayramī'nin 515 ve yahut 516 (1121 ve yahut 1122)'da, bâtınîler tara-

fından, Bagdad'da katli üzerine, Sultan Mahmud'a intikal eden ve ondan sonra Sulṭān Giyāṯ al-Dīn Mas'ūd (1132 ve 1135—1152)'un hizmetine giren İl-deñiz, zekâsı, kabiliyeti ve kahramanlıkları sâyesinde, onun itimadını kazandı ve kısa bir zamanda yükselerek Azerbaycan (Arran, Şirvan ve diğer hemcivar memleketler de dâhil) vâliliğini elde etmeğe muvaffak oldu. Selçuklular, kendi memleketleri dâhilinde güvenebilecekleri reisler tarafından idâre olunan bir orduya sâhip olmak maksadı ile, askerî bir iktâ sistemi kurmuşlardı. Bu sistemin neticesi olarak, merkezî iktidarın gevşediği devirde, memleketin muhtelif kısımları, tarihte atabegler adı ile tanınan, bir takım askerî vâlilerin eline geçti. İl-deñiz de bunların en kuvvetlisi idi. Selçuklu imparatorluğunun Kafkasya berzahına dayanan zengin ve daha Melikşah devrinde bir türkmen diyarı hâline gelmiş bulunan bu en şimâlî kalabalık hudut mıntakasında, Bizans'ın tahriki ve Kıpçak türklerinden tutulan ücretli askerlerin yardımı sâyesinde hareket eden Abhaz (sonraları gürcü) kırallarının mütemâdî akın ve baskınlarını püskürtmek için, büyük bir ordu beslemek zarûreti var idi. Maiyetinde dâimâ 50.000 türkmen süvârisi bulunan İl-deñiz, gerek gürcüler üzerindeki parlak zaferleri, gerekse Arran ile Şirvan'ın istirdadı sâyesinde, az bir zamanda en büyük Selçuklu emîrleri sırasına geçti ve 1146'dan itibâren, fi'len müstakil bir şekilde idâre ettiği Azerbaycan'da Selçuklu sultanlarına bağlılığı ifâde eden hutbeden başka bütün hukûm ve nufûzu eline aldı. Irak-i Acem ve Fars eyâletleri de onun nufûz ve hukmü altında bulunuyordu. Sulṭān Mas'ūd onu kendi kardeşi Sulṭān Tuġrul I. (1132—1135)'un dul zevcesi Mü'mine Hatun ile evlendirmiş ve bu Hatun'dan sülâlesini devam ettiren Nuṣrat al-Dīn Muḥammed Cihan Pehlivan ve Muẓaffar al-Dīn 'Oṣmān Kızıl Arslan [bk. madd.] adında iki oğlu olmuş idi. İl-deñiz, bu sıhriyet dolayısı ile, bilhassa karısının Sulṭān Tuġrul'dan olan ve çocukları ile berâber yanında büyüttüğü oğlu Arslanşah'ı ileri sürmek sureti ile, Sultan Mas'ūd'un vefatı üzerine, Selçuk-oğulları arasında şiddetlenen saltanat kavgalarına müessir bir surette müdâhale etmekte idi. Sultan Muḥammed (1153—1159), Selçukluların nufûzundan kurtulmak isteyen Abbâsî halifelerini itâate mecbûr etmek için, Bagdad'ı muhâsara ettiği sıralarda, halife al-Muḳtafī (1136—1160)'nin tahriki üzerine, ordusu ile Azerbaycan'dan Hemedan'a gelen İl-deñiz Malikşāh'ı tahta oturtmuş idi (Bundārī, s. 252, 285). Fakat bunu haber alan Sulṭān Muḥammed'in, muhâsarayı bırakıp, Hemedan üzerine yürümekte olduğunu öğrenen ve İl-deñiz'in, gürcüler ile uğraşmak maksadı ile, Azerbaycan'a dönmüş olmasından dolayı, askerî kuvvetten mahrûm bulunan Malikşāh, Hemedan'ı terkederek, İsfahan'a çekildi ve az sonra vefat etti. Ondan sonra çok yaşamayan Sulṭān Muḥammed de tahtını Sulṭān Sulaymanşāh'a bıraktı. İl-deñiz, ordusu ile berâber, Hemedan'a gelerek, onu tahttan indirdi ve 556 (1161)'da yerine karısının Sulṭān Tuġrul'dan olan oğlu Arslanşah'ı geçirdi. Arslanşah İl-deñiz'i, hayatının sonuna kadar muhâfaza ettiği, *Büyük Atabeg* (Atabeg-i âzâm) pâyesine yükseltti ve devletin idâresini onun eline verdi. İl-deñiz'in büyük oğlu Nusrat al-Dīn Muḥammed Cihan Pehlivan emîrülhüccâb, ikinci oğlu Muẓaffar al-Dīn 'Oṣmān Kızıl Arslan ise, emîrüssilâh tâyin edilmişlerdi. Azerbaycan'daki diğer emîrlerin her birisine de yeni sultanın maiyetinde birer mansıb verilmişti (Bundārī, s. 296 v.d.; Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī, *Aḫbār al-dawlat al-Salǧūḳiyya*, s. 101 v.dd.; İbn al-Aṯīr, XI, 107 v.dd.).

İl-deñiz Irak emîrlerinin bi'atini te'min etmek ve onları yeni hukümdara bağlamak için iki ay kadar Hemedan'da kaldı. Horasan'da Oğuzların kıyâmı, Sulṭān Sancar [b. bk.]'in esâreti ve ölümü ve nihâyet Horasan Selçuklu saltanatının sarsılması üzerine, Ḫwārizm [b. bk.]'deki Selçuklu vâlilerinin yeni bir türk devleti kurmağa çalıştıkları ve Irak'ı da ilhak etmek istedikleri bir devre tesâdüf eden bu hâdiseler esnâsında, bilhassa, Rey [b. bk.] emîri İnanç Beksunkur, Ḫwārizmşāhlar [b. bk.]'dan İl-Arslan'a güvenerek, İl-deñiz'e meydan okumaktan çekinmiyordu. İl-deñiz, bu taraftan tamâmiyle emin olmak için, İnanç'ın kızını kendi oğlu Muḥammed Cihan Pehlivan'a aldı. Fakat İnanç fırsat kollamakta devam etti. İl-deñiz, Fars eyâleti emîrlerinin de bi'atini temin etmek üzere, Arslanşah'ı İsfahan'a teşyî etmiş, kendisi ise, iki oğlu ile berâber, Hemedan'a dönmüş idi. Bir müddet sonra sultanın yalnız olarak dönüşünden bilistifâde, Fars ve Kazvin emîrleri ile anlaşan İnanç, İl-deñiz imdada yetişmeden, Arslanşah'ı mağlûp ederek, yerine kardeşi Muḥammed'i geçirmek istedi. Bu maksat ile, isyân etti ve Hemedan üzerine yürümeğe başladı. Fakat İl-deñiz vaktinde haber almış ve ordusu ile onu karşılamağa muvaffak olmuş idi. Kara-tigin ovasında (Bundārī'ye göre bugün Kazvin ile Tahran arasında bulunan Kereç'te) cereyan eden çetin savaşlarda, İnanç'ı destekleyen İrak-i Acem ve Fars kuvvetleri, İl-deñiz'in kumanda ettiği Azerbaycan orduları karşısında mağlûp ve perîşan oldular. Muḥammed Cihan Pehlivan'ın göz yumması sâyesinde kurtulan İnanç Rey kalesine sığınabildi. İl-deñiz, zafer şenlikleri ile karşı

landığı Hemedan'a döndükten bir müddet sonra, İnanç'ı yakalamak için, Rey üzerine yürüdü. Bunu haber alan İnanç, şehri boşaltarak, Bustam'a çekildi ve Ḫwārizmşāh İl-Arslan'a bir mektup yazarak, himâyesine sığındığını ve köleleri sırasına dâhil olduğunu bildirdi (Ṣadr al-Ḥusaynī, *ayn. esr.*, s. 103). İl-deñiz Rey'e girdi ve burasını oğlu Muḥammed Cihan Pehlivan'a ikta' ettikten sonra, İnanç'ın müttefiki olan Kazvin emîri Alp-Argu üzerine yürüdü. Alp-Argu, memleketini terkederek, firar etti. İl-deñiz Hemedan'a, oradan da, Azerbaycan'a döndü ve gürcülere karşı harp hazırlığına başladı; fakat İnanç'ın İl-Arslan'ı Irak üzerine tahrike uğraştığını bildiği için, ihtiyatlı davranıyor ve gürcüler ile bir mesele çıkarmamağa çalışıyordu. Nitekim Ḫwārizmşāh İl-Arslan Irak üzerine taarruzda gecikmedi. İnanç'ın emrine verdiği ordu, İl-deñiz'in gelip-yetişmesinden önce, Rey'e girdi ve oradan Sâve üzerine yürüdü. İl-deñiz geç kaldığı için, Sultan Arslanşah ile Muḥammed Cihan Pehlivan'ın kuvvetleri çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat, 5 gün sonra, İl-deñiz yetişince, vaziyet tamamiyle değişti. Ḫwārizmşāh ile İnanç'ın kuvvetleri, Rey'i de boşaltarak, çekildiler. İnanç bir kaleye kapandı. İl-deñiz Rey'i aldıktan sonra bu kaleyi kuşattı ve İnanç'ın vezîri Sa'd al-Dīn'in eli ile onu öldürtmeğe muvaffak oldu. Deguignes (IV, 435) bu hizmete karşılık olarak hiç bir mükâfat verilmediği mütâleasında ise de, Sa'd al-Dīn'in Muḥammed Cihan Pehlivan'ın vezîrliğine tâyin olunduğu ve hayatının sonuna kadar bu rütbeyi muhâfaza ettiği mâlûmdur (krş. Ṣadr al-Ḥusaynī, *ayn. esr.*, s. 108). İl-deñiz bu zaferden sonra Sultan ile berâber, İsfahan'a gitti ve Fars atabeği Zengī'yi çağırtarak, bi'atini teced it ve itâatini te'min ettirdikten sonra yine berâber Hemedan'a döndüler. Burada iken, Azerbaycan'dan fenâ haberler geldiğini öğrendi. Gürcüler Dvin [b. bk.]'e baskın yapmış, şehri yağma ve ahâlisini esir etmişlerdi. İl-deñiz Azerbaycan'a döndükten sonra, gürcülerin Gence ve Baylaḳān'dan da haraç istediklerini öğrenince, onlara şu cevabı verdi: — „Benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim Tiflis'i muhâsara ve zaptetmek içindir. Ben öyle bir ordu ile geldim ki, sizi ondan ancak kılıç ve mızrak ile harp etmekten başka bir şey kurtaramaz." — (Ṣadr al-Ḥusaynī, *ayn. esr.*, s. 111). Gürcistan'ı da içine alan Abhaz kırallığı o zaman, kıral David II. (1089—1125)'in torunu ve büyük Tamara (1184—1213)'nın babası Georg III. (1156—1184) zamanını, yâni bu hukümdarların saltanatı zamanına tesâdüf eden, ikbal devrini, yaşıyordu. Daha büyük Selçuklulardan Malikşāh I. (1072—1092)'ın vefatından sonra, Selçuklu devletinin sarsılmasından istifâde eden David II. Gürcistan'ı haçlıların bir üssü hâline getirmiş ve şimâlî Kafkasya'daki Kıpçak türklerinden celbettiği 50.000 ücretli asker ile Şirvan'a kadar yayılmış idi. O zaman Irak Selçukluları (1117—1194)'nın ilk hukümdarı olan Sultan Mahmud Şirvan'ın yardımına gelmiş, fakat, gürcü ordusunun temelini teşkil eden Kıpçak türkleri, karşılarında ırkdaşları türkleri görünce isyan ettiklerinden, harbe lüzûm kalmamış ve David II. çekilmeğe mecbûr olmuş idi. Georg III. da Sultan Mas'ūd'un vefatı üzerine başlayan saltanat kavgalarından istifâdeye kalkışmış idi. Fakat Irak Selçuklu devleti, İl-deñiz'in azim ve gayreti sâyesinde, kendisini toplamış bulunuyordu. Arslanşah, Irak'ta te'min ettiği bir ordu ile, İl-deñiz'in yardımına geldiği gibi, Ahlat'taki Ermenşahlar [b.bk.] dan Sokman da, ordusu ile berâber, hazır bulunuyordu. İl-deñiz'in kendi kumandası altında da kuvvetli bir türkmen süvârisi var idi. Nahçivan'da kurulan askerî bir mecliste alınan karar üzerine, umûmî kumandanlık İl-deniz'e bırakıldı. İl-deñiz orduyu üç kısma ayırdı: birinci kısım gürcü kıralı ile ordusunu karşılamak için hazırlandı. İkinci kısım Irak askerlerinden ibâret idi; bunlara süvâriler, piyâdeler, mızraklılar birbirlerine girdiği esnâda, müslümanların mâneviyâtını yükseltmek maksadı ile, harbe karışmak üzere, beklemeleri emrolundu. Üçüncü fırkayı ise, İl-deñiz kendi emrinde tuttu. Bunlar bir çok harplere girmiş-çıkmış türklerden ibâret idi. Gürcülerin hücûmu ile başlayan harp kızışınca, Irak kuvvetlerinin tekbir sadâsı ile harbe girişi düşmanın gözlerini yıldırdı. İl-deñiz'in ihtiyatta tuttuğu türk askerlerinin meydana çıkışı ise, gürcüleri tamâmiyle sarstı. Düşman mağlûp olmuş, kıral firar etmiş, harp kazanılmış idi. İl-deñiz, Arslanşah ile birlikte, Dvin'e girdi. Oradan Gürcistan üzerine yürüdü ve bu memleketi baştan-başa zaptederek, tehlike teşkil edemiyecek bir hâle getirmek için icâp eden tedbirleri aldıktan sonra, yine Arslanşah ile berâber, asıl pâyitahtı olan Gence'ye döndü. Memleketin idâre ve müdâfaa işlerini yoluna koymak için, burada bir müddet kaldı. Sonra Sultan'ı Nahçivan'a, oradan da Hemedan'a teşyî etti. İl-deñiz Hemedan'da iken Ḫwārizmşāh İl-Arslan'ın Nīşāpūr ve Irak üzerine yürümeğe hazırlandığına dâir mâlûmat aldı. Bu münâsebet ile İl-Arslan'a gönderdiği mektupta Horasan ile Ḫwārizm ülkesinin Selçuklu sultanlarına âit dededen kalma bir mülk olduğunu hatırlatıyor, Nīşāpūr'a hücûm ettiği takdirde silâh ile karşılanacağını bildiriyordu (Ṣadr al-Ḥusaynī, *ayn. esr.*, s. 114). Hâlbuki Horasan'dan başka Irak'ın da Ḫwārizm devletine

ilhakını düşünen İl-Arslan bu mektuptan hiddetlenmiş ve Nîşâpûr üzerine taarruzunu tâcil etmişti. İl-deñiz de, ordusunun başında olarak Bistâm'a hareket etti. 562 (1166)'de iki ordu karşı karşıya geldi ve iki tarafın da netice alamadığı bir harp iki ay sürdü; sonra her iki taraf da çekildi. İl deñiz Rey'e, oradan da Azerbaycan'a döndü. Buradan Musul'a elçi göndererek, Musul, Diyarbekir ve Elcezîre'de Sultan Arslanşah nâmına hutbe okunmasını, sikke basılmasını ve oradan harac gönderilmesini te'min etti. 563 (1167/1168)'te Kirman emîrinin ölmesi üzerine, oğulları arasında baş-gösteren kargaşalığı yoluna koymak için, Hemedan vâlisi Camâl al-Dîn Muḥammed b. Aḳ-ḳuş'un kumandası altında Fars ve Kirman'a bir ordu gönderdi. Bu eyâletlerin işlerini tanzim ve saltanata bağlılığını te'min etti. Ölümünden bir yıl önce, Hvârizmşâh İl-Arslan'ın vefat haberini aldı ve bu suretle kurduğu devletin emniyetini tamâmiyle sağlamış olduğuna inandı. 568 (1172/1173)'de, Nahçivan'da vebâdan öldüğü zaman, Irak Selçuklu devletinin hakikî hâkimi bulunuyordu. Kafkasya dağlarından Basra körfezine kadar uzanan bu devletin bel-kemiğini, İl-deñiz'in müstakil bir devlet hâlinde oğlu Nuṣrat al-Dîn Muḥammed Cihan Pehlivan'a terkettiği, Azerbaycan teşkil etmekte idi. İl-deñiz Hemedan'da kendisi tarafından yaptırılmış bir medresede defnedilmiştir. İbn al Aṯîr'e göre, İl-deñiz 568 (1172/73)'de Hemedan'da ölmüştür. Hâlbuki 570 (1174) senesine kadar yaşamış olduğunu kaydeden Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî (*ayn. esr.*, s. 118) Nahçivan'da vefat ettiğini de tasrih eder. Nahçivan'da, fakat 571 (1175)'den önce öldüğüne dâir Bundârî (s. 301)'de de sarâhat vardır; kendisinden az önce vefat eden karısı için İl-Deñiz'in 1172'de inşasına başladığı ve 1185'te oğlu Muḥammed Cihan Pehlivan'ın ikmâl etmiş olduğu türbe Selçuklu devri mimarî eserlerinin en güzel nümûnelerinden biri sayılmaktadır (bk. Hartmann, *Bauzeitung*, 1899 ayrı baskı, s. 20; ayrıca bk. *Âzerî türk* mec., İstanbul, 1928, yıl 1, sayı 1, s. 8; burada türbenin güzel bir resmi de vardır). Mamafih bu türbenin İl-deñiz'den sonra, oğlu tarafından yaptırıldığını iddia edenler mevcut olduğu gibi (bk. *EI*, mad. İLDEGİZ), Mü'mine Hatun'un Hemedan'da medfûn bulunduğunu ileri sürenler de vardır (bk. 'Avfî, *Lubâb al albâb*, nşr. Browne, I, 355 v.dd.; Devletşah, nşr. Browne, s. 117). İbn al-Aṯîr (XI, 157)'e göre, divan kurup halkın şikâyetini bizzat dinleyen ve adâlet tevzî eden âkıl ve güzel sîretli bir şahsiyet olan İl-deñiz büyük bir kumandan ve büyük bir devlet adamı idi. Gence'li Niẓâmî, şirvanlı Ḫâḳânî, şirvanlı Faḍlakî ve Gence'li Abu 'l-'Alâ gibi büyük şâir ve mütefekkirler san'at ve edebiyatın da hâmîsi olan İl-deñiz'in zamanında yaşamışlardır.

Bibliyografya: Bundârî, *Zubdat al-nuṣra va nuḫbat al-'usra* (trc. Kıvâmüddin Burslan; nşr. T.T.K, İstanbul, 1943), s. 202, 209 v. dd., 217, 221 v.dd., 231, 255, 257 v.d., 263 v.dd., 267 v.d., 272; Ṣadr al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al davlat al-Salçuḳiya* (trc. Necati Lugal; nşr. T.T.K., Ankara, 1943) s. 90, 94, 98, 118, 127, 138; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (Mısır, 1301), XI; İbn al-'İbrî, *Târîḫ-i muḫtaṣar al-duval* (türklere âit kısmı için bk. trc. Şerefeddin Yaltkaya, nşr. T.T.K., 1941); Abu 'l-Fidâ', *al-Muḫtaṣar fî târîḫ al-baṣar* (İstanbul, 1286, 2. kısım); Ḥamd Allâh Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda*, Köprülü kütüp., nr. 1054; Mîrḫvând, *Ravżat al ṣafâ* (Luknov, 1891), II, 201 v.dd.; Mehmed Köymen, *Büyük Selçuklular imparatorluğunda oğuz isyanı* (*Dil ve tarih coğrafya fakültesi dergisi*, Ankara 1947, V); Deguignes, *Hunların, türklerin moğulların ve daha sâir tatarların tarih-i umûmîsi* (trc. Hüseyin Cahid, İstanbul, 1924), III, 307—446, IV, 433—441; Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 208—216; 230, 247 v.dd. ve tür. yer. (MİRZA BALA.)

İLEK HAN. [Bk. İLIG.]

İLGĀZÎ. [Bk. İL-GÂZÎ.]

İL-GÂZÎ. İLGĀZ, Selçuklulara bağlı mahallî bir hânedan olan Artuklulardan, şimâlî Irak'ta hüküm sürmüş, iki hükümdarın adı.

1. NACM AL-DÎN İLGĀZÎ I. B. ARTUK. Önce İran Selçuklu saltanatını ele geçirmek için giriştiği çetin mücâdelede kayın birâderi Tutuş'u destekledi. Tutuş'un hezîmeti ve ölümünden (488=1095) sonra, ondan timar olarak, kardeşi Sokman ile müştereken almış olduğu Kudüs'e çekildi. Bununla berâber, iki kardeş, 40 günlük bir muhâsaradan sonra, mısırlılara teslim olmağa ve Kudüs'ü terketmeğe mecbûr kaldılar (şâban 489 = temmûz—ağustos 1096). Daha sonra (493 = 1100'den itibâren) İlgâzî saltanatın yeni nâmzedi olan Sulṭân Muḥammed ile birleşti; o da kendisini Bagdad vâlisi nasbeyledi (494 = 1100/1101). İlgâzî ağır meṣ'ûliyetleri olan bu vazifeyi, 4 sene müddetle, ifâ eyledi; vâliliğinin son zamanlarında bu eyâleti Sultan Berkyaruk ve oğlu Sultan Melikşah adına idâre etti.

Sulṭân Muḥammed kendisini Bagdad vâliliğinden azlettikten (498 = 1105) sonra, İlgâzî bu hükümdara muğber oldu. 498 ile 501 (1105 ile 1107/1108) yılları arasında İlgâzî bütün yakın şarkın en mühim kalelerinden biri olan ve fethedilmez denilen Mardin kalesini ele geçirdi; yine 501 yılında onu Nusaybin'e de hâkim olmuş görüyoruz. 504, 505, 506, 507 ve 508 (=1111, 1112, 1113 ve 1115) yıllarında Sulṭân Muḥammed'in emri ile, garptaki müslüman emîrlerin Irak ve Suriye'de haçlılara karşı giriştikleri harbe iştirâkten, kendi hesabına, imtinâ etti; hattâ bu seferlerin sonuncusu sırasında, yeğenlerinden ikisi ile birlikte, müslüman ordusunun baş-kumandanı Aḳ-sunḳur al Bursuḳî [b. bk.]'nin üzerine saldırdı ve onu mağlûp etti (mayıs 1115); fakat sonra Suriye'ye kaçtı ve Tug-tigin ile anlaşarak, franklar ile müslümanların dâvâlarına zararlı bir mütâreke, hattâ bir ittifak, akdeyledi. Tug-tigin ve İl-gâzî, 2.000 kadar olan Frank kuvvetlerine 10.000 müslüman ile katıldılar. Frank-müslüman müttefikler, ağustos ortalarına kadar, Apamea (Apamée) ve Şayzar'da, haçlılar ile dövüşmek üzere, Sulṭân Muḥammed tarafından gönderilmiş olan yeni baş-kumandan Bursuḳ b. Bursuḳ'un karşısında karargâhlarını kurdular; bununla berâber, ne Bursuḳ, ne de müttefikler savaşa girişemediler. Az sonra (her hâlde 1115 yılı ağustos veya eylûl ayı içinde) İl-gâzî, Irak'a dönerken, al-Rastan (Emesa = Ḥıms ile Ḥamâ arasında; Yâḳût, II, 778)'da, Sulṭân Muḥammed'in kumandanı Ḫîrḫân tarafından esir edildi; fakat az sonra, Tugtigin'in korkusundan, serbest bırakıldı. Sulṭân Muḥammed'in ölümünden ve onun oğlu Maḥmud'un tahta cülûsundan itibâren, İlgâzî Selçuklu hukûmeti ile yeniden fevka'l-âde iyi münâsebetler te'sisine muvaffak oldu.

Haleb vâlisi Lu'lu', 510 (= 1117) yılı sonlarına doğru katledilmişti. Dâhilî nifaklar ile kemirilmiş bir vaziyette bulunan Haleb şehrinin ve vilâyetinin frankların tahribât ve yağmalarından kurtulması imkânsız idi. Daha 511 (= 1117)'de Haleb'i muvakkaten işgâl etmiş olan İlgâzî'yi, ertesi sene Haleb halkı, tutunacak son dal olarak, imdada çağırdı ve Haleb emîri ilân etti (İbn al-'Adîm Kamâl al-Dîn). İşte böyle İlgâzî 512 (1118) yılının ikinci yarısında Haleb'in kat'î surette hâkimi oldu; bu suretle franklara komşu vaziyetine geçti ve derhâl, tereddüt göstermeksizin, onlara karşı silâhlanmağa başladı. 28 hazîran 1119'da 20.000 kişilik ordusu Tell 'Afrîn vâdisinde, daha az sayıda olan Frank ordusunu çevirdi ve baskına uğrattı; Frankların büyük kısmı kılıçtan geçirildi veya esir edildi. Ölüler arasında Antakya prensi Roger de var idi. Bu, müslümanların o zamana kadar haçlılara karşı kazandıkları muhârebelerin en büyüklerinden biri idi (İbn al-'Adîm, bu muhârebeye adını veren Balat mevkiini, savaştan 8 gün evvel, 20 hazîran 1119'da Roger'in karargâhı olan yer diye göstermiştir). Antakya artık İl-gâzî'nin karşısında müdâfaasız bir hâlde kalmış idi; fakat o şehrin işgâlini ihmâl etti.

Bu tarihten itibâren, İlgâzî'nin savaşçılık kabiliyetlerinin ünü uzaklara kadar ulaştı; o, bunun neticesi olarak, Sultan Maḥmud tarafından hıristiyan gürcülere karşı açılan seferde, bizzat başlarına geçtiği müslüman kuvvetlerine baş-kumandan tâyin edildi. İl-gâzî bu harpte çok ağır hezîmete uğradı (Kamâl al-Dîn, *Târîḫ Ḥalab*, 515=1121; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, 514=1120); bu mağlûbiyet neticesinde, gürcüler Tiflis'i işgâl ettiler. 516 (= 1122)'da, Sultan Maḥmud, İlgâzî'ye Meyyâfârıkîn'i de, timar olarak, verdi.

Az sonra, 1 ramazan 516 (=3 teşrin II. 1122; İbn al-Ḳa'ânisî: 6 ramazan; al-Fârikî: 17 ramazan)'da, İlgâzî I., azâmî 60 yaşında iken, Meyyâfârıkîn'de öldü (İbn al-Aṯîr ve Abu 'l-Farac; İbn al-'Adîm'e göre, *Recueil des Hist. des Croisades*, III, 634, Mardin-Meyyafârıkîn yolu üzerinde, 'Acûlayn'de; İbn al-Ḳalânisî'ye göre, al-Fuḥûl'de; suriyeli Michael'e göre, Haleb-Meyyafârikîn yolu üzerinde). Ölümünde Meyyafârıkîn, Mardin, Haleb ve pek muhtemel olarak, Nusaybin'i elinde bulunduruyordu. Meyyafârıkîn'de defnedildi (daha geniş tafsilât için bk. Amedroz'un al-Ḳalânisî metninin hâşiyelerinde zikretmiş olduğu Haleb tarihçisinin verdiği mâlûmât). İl-gâzî'nin Irak türkmenleri üzerinde, o devir için eşsiz denilebilecek ölçüde, bir nufûzu var idi. Netice itibârı ile, o fevkalâde cür'etkâr ve muhteris bir şahsiyet idi ve bulunduğu yerde etrafındakilere üstünlüğünü kabûl ettiren bir hâli var idi. Bununla berâber, birinci derecede bir kumandan olamadı. Sarhoşluğunun, askerî hareketleri esnâsındaki kararları üzerinde zararlı ve aksatıcı te'siri olduğu rivâyet edilir. Bildiğimize göre, para bastırmamıştır (İ. Ġâlib Edhem, *Catalague des monnaies turcomanes*, İstanbul, 1894, s. 82). Tug-t'gin'in kızı olan İlhatun ile evlenmişti. Haleb'e hâkim olduktan sonra da, bu şehrin eski Selçuklu emîri Riżvân'ın kızı Ferhunde Hatun'u aldı. Çocuklarından bir çoğunun adlarını biliyoruz: kızlarından Güher (al-Fârikî: Kumâr) Hatun 513 (= 1119/1120)'te arap emîri Dubays b. Ṣadaḳa ile evlenmiştir; diğer kızı Yümnâ Hatun 536 (= 1141/1142)'da ölmüş olan Âmid hükümdarı, İnal-oğullarından, İl-aldı'nın karısıdır; oğulları: Ayaz (ölm. 508 = 1114/1115), Süleyman, Timurtaş ve Şihâbeddin Maḥmud (?)'dur; bunlardan başka 495 (1101/1102)'te, İlgâzî'nin, ismini bilmediğimiz bir kızı, büyük sultan Melikşâh'ın kardeşi olan Tökiş'in adı kaynaklarda zikredilmemiş, bir oğlu ile evlenmiştir. İl-gâzî, daha ilk anda, Ṣalâh al-Dîn ile

Zengī'nin tarih sahnesine girmelerinden de önce, haçlıları, şimâle ve şarka doğru yaptıkları şiddetli hamlelerinde, hezîmete uğratan müslüman emîrlerinden biri olmuştur. İlgâzî I. Mardin Artukluları sülâlesinin kurucusudur; bu hânedan 811 (= 1408) yılına kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: *Recueil des Historiens des Croisades, Hist. Orientaux*, II, 1, 2 ve III; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), X; Usāma b. Munḳiẕ (nşr. Derenbourg), s. 29, 31, 67, 88; İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl Tārīḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Leiden, 1908; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (Kahire, 1275), I, 85 v.d.; Michel le Syrien, *Chronique* (nşr. J. B. Chabot), Paris, 1905, III; Sibṭ al-Cavzī, *Mirʾāt al-zamān* (nşr. J. R. Jewett), Chicago, 1907; Gregorii Abulfaragii, *Chronicon Syriacum* (nşr. Bruns ve Kirsch), Lipsiae, CIↃIↃCCLXXXVIII; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 1, 365—367; I, 2, s. 228 v.d.; Max van Berchem, *Arab. Inschr. aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien* (= *Beitr. zur assyriol. und semit. Sprachwiss.*, Leipzig, 1913, VII, 1, 94 v.d.; ayn. mll., Strzygowski ile birlikte, *Amida* (Heidelberg, 1910), s. 54—60; Reinhold Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898; mevzûumuz ile ilgili meseleler tenkidî bakımdan en iyi bu eserde değerlendirilmiştir); W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East* (Cambridge, 1907); Gustav Weil, *Geschichte der Chalifen*, III. (K. SUSSHEIM.)

2. ḲUṬB AL-DĪN İLĠĀZĪ II., Naçm al-Dīn Alpı (her hâlde Alp Bey'in değişik şekli) ile, Ermenistan'ın türk hükümdarı Sokman II.'ın kız kardeşinin oğlu, 572 (= 1176/1177; suriyeli Michael'e göre, 20 hazîran 1176)'de Mardin, Mayyâfârikîn ve Ra's al-'Ayn'de hüküm süren babasına halef oldu (bununla berâber, İbn al-Aṯīr, XI, 268'e göre, h. 569 yılından itibâren o, Ra's al-'Ayn'in sâhibidir). İdâresinin nasıl cereyan ettiğine dâir pek az mâlûmâtımız vardır. Evvelâ, Hānī (Hana şeklinde de yazılıyor, Āmid'in şimâlinde, bugünkü Hene) ve Dārā mevkîlerinin sâhibi olan iki amcasını (başka bir rivâyete göre dayısını), babası zamanında olduğu gibi, kendi tâbiiyetini tanıyıncaya kadar, iz'âc etti. Her ikisi de Mardin'e geldiler ve İl-gâzî II.'ye arz-i ubûdiyet eylediler. Çok geçmeden İl-gâzî II. hastalandı. İyileşince, etrafı rahatsız etmeğe başlayan arapları mağlûp etti ve her hâlde mübâlegalı olan bir rivâyete göre, onlardan binlercesini öldürdü ve 12.000 deve ganîmet aldı. Daha sonra Fırat istikametinde, Bīra (bugünkü Birecik) bölgesinde arâzisini genişletti. Dayısı Sokman II.'ın onun üzerinde çok büyük nufûzu olduğu söylenebilir. Nitekim, İl-gâzî, 578 (= 1183 baharının başları) Sokman II ile 'Izz al-Dīn Masʿūd I. al-Mavṣilī (Ḳuṭb al-Dīn İl-gâzî ile kardeş çocukları) Elcezîre'de Ṣalāḥ al-Dīn'in istilâsını önlemek maksadı ile akdettikleri ittifaka iştirâk etti Mamafih müttefikler, Ṣalāḥ al-Dīn'in muvaffakiyetlerine, müdâhalede bulunmaksızın, seyirci kaldılar ve Sokman II.'ın ölümünden sonra, İlgâzî II. kuvvetlerinin, Ṣalāḥ al-Dīn'e Suriye'de refâkat ettiklerini görüyoruz (safer 580 = mayıs / hazîran 1184). İl-gâzî II., çok geçmeden, 580 yılının cemâziyelâhırı başında (= 9 eylûl 1184) öldü. Emîrliği, yukarıda zikredilen mevkîlerden başka, Dunaysir'i de içine alıyordu. Kitâbelerdeki mâlûmâta gelince, İl-gâzî II. adı onun tahta cülûsu senesinde, Mardin'deki bir câmiin minâresinde yazılmıştır; fakat bu âbidenin inşâsı şerefi şüphesiz babası Alpı'ya âittir. İl-gâzî, bastırdığı paralar (dirhem tesmiye edilen bronz sikkeler bulunmamıştır) üzerine, kendisi için „Malik al-umarāʾ“ ve kendinden önceki ve sonraki diğer Mardin Artuklu hükümdarları gibi, şahsen kendisi Āmid'de huküm sürmemiş olmasına rağmen, „Şāh Diyār Bakr“ unvanlarını yazdırmıştır. İlgâzî II. iki oğul bırakmıştır: Ḥusām al-Dīn Yoluk Arslan ve al-Malik al-Manṣūr Nāṣir al-Dīn Artuk Arslan; bunlar bir biri ardınca babalarına halef oldular. İl-gâzî II.'nin bir kölesi, Niẓām al-Dīn Alpkuş, onun ölümünden sonra dul karısı ile evlendi; kızlarından biri 578 yılı cemâziyelevveli sonlarında (= eylûl/teşrin I. 1182) veya bu tarihten az sonra, Ṣalāḥ al-Dīn'nin oğlu al-Malik al-Muʿizz ile evlenmişti.

Bibliyografya: İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. W. Wright²; *Gibb Mem. Ser.*, V, s. 241); İbn al-Aṯīr, XI, 268, 322 v.d., 335, 339 v.d.; Michel le Syrien, *Chronique* (nşr. J. B. Chabot), III, 368, 389; Gregorii Abulpharagii *Chronicon Syriacum* (nşr. Bruns ve Kirsch), II, 386, 395, 400; 'Abd al-Raḥmān Abū Şāma, Şihāb al-Dīn, *Kitāb al-ravżatayn fī aḫbār al-davlatayn* (*Recueil des historiens des Croisades, Historiens orientaux*, IV, 249 ve 256, Muḥammed 'İmād al-Dīn al-Kātib al-İṣfahānī, *al-Barḳ al-şaʾmī*); Abū Şāma, *Kitāb tārīḫ al-Cazīra* (Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr. in Berlin*, IX, nr. 9800 içinde, İbn al-Aṯīr'den naklen); Abu l'-Farac Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval* (nşr. Eduardus Pocockius, Oxoniae, MDCLXIII, s. 412), trc. s. 271 v.d.; Max van Berchem, *Arab. Inschriften* (= *Beitr. zur Assyriol.*, VII, 1), s. 65—67; I. Ġālib Edhem, *Catalogue des monnaies turcomanes* (İstanbul, 1894), s. 71—76, 81—84; Stanley Lane Poole, *The coins of the Turkuman houses of Seljook, Urtuk, Zengee... in the British Museum* (London, 1877), s. 145—147; *Meskûkât-i kadîme-i islâmiye* (İzzet Paşa kolleksiyonu, İstanbul, 1901, s. 56 v.d.) (K. SUSSHEIM.)

İLHĀM. [Bk. İLHÂM.]

İLHÂM. İLHĀM (A.), kelime mânasında „lokmayı yutturmak“ tır (*Lisān*, XVI, 29; bilhassa son iki satır). *Kur'an*'da, yalnız sûre XCI, 8 'deki şu güç fakat meşhûr; *fa'alhamahā fucūrahā vataḳvāhā* „işte o (Allah), ona (*nafs*) günâhlarını ve Allah korkusunu bel' ettirdi“ âyetinde geçer. En eski tefsîr rivâyeti (Ṭabarī, *Tafsīr*, XXX, 115 v.dd.) bunu iki şekilde izâh ediyor: 1. Allah *nafs*'e bunları ilhâm etti. 2. Allah onları *nafs*'te yarattı. Mûtezile birinci şıkta karar kıldığı hâlde (Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf*, nşr. Lees, s. 1612), sünnîler, ihtimâl doğrusu olan, ikinci şekli kabûl etmişlerdir: msl. Rāzī (*Mafātīḥ*, Kahire, 1308, VIII, 438) ve Nisābūrī (Ṭabarī kenarında, XXX, 100). Buna mukâbil Bayżāvī (nşr. Fleischer, II, 405) Zamaḫşarī'ye, Abu 'l-Su'ūd da (Rāzī kenarında, s. 273) Bayżāvī'ye uyuyor (krş. Brockelmann, *GAL*, II, 439). Fakat *ilhām* tâbiri en çok evliyâlık akîdesi ile alâkalı olarak kullanılır. Allah kendini iki türlü gösterir: biri husûsî şekilde bahis mevzûu insanın kalbine ilhâm ilkâ' etmek sureti ile, ikincisi umûmî olarak, Peygamberlere risâlet vermek sureti ile. Birincisi, yâni husûsî olanı, *ilhām*; ikincisi, yâni umûmî olanı, *vaḥy*'dir. Bilhassa evliyâ bu *ilhām*'ı almağa müstaittirler. Çünkü kalpleri tasfiye edilmiş ve buna önceden hazırlanmışlardır. *İlhām*, bu suretle, tefekkür ve istidlâl yolu ile değil de, mülhemin bunun nasıl, nereden ve niçin geldiğini söylemesine imkân vermeden, ânî olarak, kesbedilmesi bakımından, *'ilm'aklī*'den, ayrılır. Bu, Allahın bir *fayż*'i olup, *vaḥy*'den şu bakımlardan ayrılır: *vaḥy* getiren melek Peygamber tarafından görülebilir ve *vaḥy*'de mündemic olan risâlet bütün beşeriyete âittir. Hâlbuki *ilhām* yalnızca buna mazhar olan şahsa mahsûstur. *İlhām*, diğer şeytânî bir *ilhām* olan *vasvās*'tan, gerek men' bakımından — burada bir melek, orada bir şeytan, — gerek teşvik ettiği şeyler bakımından — burada kötüyü, orada iyiyi — ayrılır (Ġazzālī, *İḥyā'*, Kahire tab., Sayyid Murtażā'nın şerhi ile birlikte, VII, 244 v. dd., 264 v.d.; D. B. Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, s. 252 v. dd., 275 v. dd.).

Fakat, *ilhām* vâkıası umûmî olarak kabûl edildiği hâlde, sûfîler bile, bu yoldan iktisap olunan *maʿrifa*'nin hakikî olmasının zarûrî olup olmadığı meselesini ortaya attılar. Msl Hucvīrī (*Kaşf al-maḥcūb*, trc. Nicholson, s. 271), *ilhām*'ın Allah hakkında emin bir *maʿrifa* veremiyeceğini ileri sürüyor; fakat, Ġazzālī'nin dediğine göre, Hucvīrī, *ilhām*'ı akla doğan bir fikir olarak kullanmış olup, bununla, rûhta ışık veren ve mülhemin bir defa bulduktan sonra bir daha yolunu kaybetmiyeceği bir ilâhî nûru kasdetmemiştir. Başkaları, mülhemin şüphesiz bir vazife sâhibi bulunabileceğini, bununla berâber, başkalarını iknâa me'mûr edilemeyeceğini ve umûmiyetle diğer insanlar için bir bilgi kaynağı olamayacağını ileri sürüyorlardı. Nasafī de bu fikirdedir (bk. Taftāzānī ve diğerlerinin şerhleri ile birlikte Nasafī'nin *'Aḳā'id*'i, Kahire, 1321, s. 40 v.d.). İbn Ḫaldūn (*Muḳaddima*, nşr. Quatremère, II, 331, trc. de Slane, II, 384) *ilhām* kelimesini „sevk-i tabiî“ mânasına kullanmakla ona garip bir medlûl vermiştir. Fakat bu istimâl, mânanın tekâmülü bakımından pek tabi'î olmakla berâber, başkaları tarafından kabûl edilmiş de görünmüyor. Bununla berâber, İbn Ḥazm *ilhām* (*Milal*, V, 17)'dan bir tabiat (*ṭabīʿa*) olarak bahsediyor ve bu husûsta *Kur'an* (XVI, 70)'dan istişhad ediyor; burada arıların insiyâkından bahsedilmektedir.

Bibliyografya: metinde zikredilenlerden başka bk. *Dict. of Techn. Terms*, s. 1308; Curcānī, *Taʿrīfāt* (Kahire, 1321), s. 22 aş.; Rāġib al-İṣfahānī, *Mufradāt* s. 471; Massignon, *Ṭavāsīn*, s. 125—128. (D. B. MACDONALD.)

İLHANLILAR. VII—VIII. (XIII.—XIV.) asırlarda İran'da yerleşmiş mogul hânedanı. Ön Asya'ya ilk mogul hücûmu (1218—1221), yalnız İran sâhasının şimâline teveccüh etmiş ve ancak Horasan [b.bk.] mıntakasını mogul hukûmetinin, bir dereceye kadar, idâresi altına sokmuştur. Bu suretle, Çin'de kardeşi Kubilay ile bizzat mücâdele etmekte olan Büyük Han Möngke (Möngkä), 'nin zamanında (1251—1259) memleketlerin taksiminde, her iki hanın kardeşi olan Hulagu [b. bk.]'ya İran'ı Mâverâünnehr'i ve mümkün olursa, Suriye ile Mısır'ı da ele geçirmek vazifesi düştü. Wilhelm Barthold'a göre, bu iş için imparatorluğunun muhtelif yerlerindeki ordulardan aş.-yk. 129.000 kişi hazır idi. Takriben 1253—1255'te Hulagu sefere çıktı; bâtınî kalesi Alamūt [b. bk.]'u aldı; fakat şarkî ve cenûbî İran devletlerini, (Herat, Fars [b. bk.] v.b.), halife ile, bir netice çıkmıyan müzâkerelerden sonra, Bagdad [b. bk.]'a yürümek üzere, pek dokunmadan bıraktı; Bagdad da 10 şubat 1258'de düştü. Cenûbî Mezopotamya bu suretle Hulagu'nun eline geçti; memleketin şimâli ertesi yıl onun oldu; yalnız Meyyâfârikîn [b. bk.], daha uzun zaman, mukavemet etti. Möngke'nin ölümü (1259)

dolayısı ile, Hulagu 'nun ordudan ayrılmış bulunduğu sırada, Memlûklere karşı darbenin Suriye içinden indirilmesi iktizâ ediyordu. Filvâki Şam 'ın ve başka şehirlerin zaptı başarıldı; fakat 'Ayn Cālūt [b. bk.] 'ta Kotuz [b.bk.] kendisinin, süvâri muhârebesine göre tertiplenmiş olan Memlûk ordusuna tevakkuf emri verdi (3 eylûl 1260) ve zaferin akabinde, doğrudan-doğruya memleketin idâresini ele geçirmiş olan yeni Sultan Baybars I. [b. bk.] kendisini mogulların dengi bir hasım olarak gösterdi.

Bu harp neticesinde İran mogulları devletinin kat'î hudûdu belli oldu: Suriye ve Filistin Memlûklerin elinde kaldı; Fırat vâdisinin garp kıyısı hudut teşkil etti. Bunun şimâlinde, İlhanlılar devleti, peyk devletler olarak, küçük Ermenistan [b. bk.] 'ı ve Selçukluların [b. bk.] Anadolu 'sunu ihtivâ ediyordu. Anadolu, tıpkı Kafkasya [b. bk.] bölgesi gibi, şimdiye kadar gevşek bir şekilde nufûzu altında bulunduğu Altın-Ordu [b. bk.] 'dan ayrıldı. Şimâlden yapılan muhtelif hücûmlar, Gürcüler [b. bk.] in mükerrer isyânlarına rağmen, müteâkip yirmi otuz sene içinde, Kafkasya 'nın İlhanlılar ile irtibâtını çözemedi. Çagatay [b.bk.] 'ın Orta-Asya 'daki devletine karşı, esâsında Amu-Derya 'nın mecrâsı hudut teşkil ediyordu. Şarkta Herat etrafındaki Kert (Kürt) devleti, dâimâ mogul hâkimiyetinden az-çok müstakil kaldı; kezâ Makrān [b. b.] da da, bu devlet inkıraz buluncaya kadar, Belucistan [b. bk.] ve Pencâb [b. bk.] 'daki devletlere karşı, kime âit olduğu bilinmiyen bir hudut mıntakası devam etti. Aynı şekilde, mülhakatı ile birlikte, Hürmüz [b. bk.] ada devleti ve Lûristân [b. bk.] kezâ Gîlân [b. bk.] ve Mâzenderân [b bk.] 'daki küçük devletler, geniş ölçüde, istiklâllerini muhâfaza etmeğe muvaffak oldular. Fārs [b. bk.], ancak 1284 'te, bir mogul prensi ile izdivaç dolayısı ile, İlhanlıların eline geçti.

İran hukümdarları, kendilerinin, Pekin 'deki Büyük Han 'a tâbî hukümdarlar olduğunu bildirmek için, *ilḫan* ismi taşırlar. Bu, Kubilay 'ın 1294 'te ölümüne ve hukümdarın islâmiyeti kat'î kabûlü (1295) ile sıkı münâsebetler çözülünceye kadar, böyle kaldı. O zamandan itibâren, büyük hanın adı İran sikkelelerinden kalktı; *ilḫan* unvanı yerine *ḫān* tavsifi geldi. Bununla berâber, ilim âleminde İran 'daki mogul hâkimiyetini, bu devletin 1355 sıralarında inkırâzına kadar, İlhanlılar devleti diye adlandırmak âdet oldu.

Böylece İlhanlıların sâhası, demek ki, esâsında Mâverâünnehr dâhil olmak üzere, aş.-yk. Sâsânî imparatorluğunun hudutları içinde bir İran devleti idi. Bu devletin Orta-Asya 'ya, Altın-Ordu 'ya, Mısır 'a karşı hâricî siyâseti, bu sebep ile, bir millî İran siyâseti olmak icâp ediyordu ve içeride, kültür cihetinden, İranlılaşma, Çin 'de buna tekabül eden temessül hâdisesinde olduğu gibi, gecikmedi. Hakikatte her iki mogul devleti, göçebelik sıfatı hâkim olan Çagatay ve Altun-Ordu karşısında bir nevî menfaat birliği teşkil ediyorlardı ki, bu hâl, bir dereceye kadar, yukarıda söylenen 1295 yılından daha sonraya kadar devam etti. Şüphesiz kültür cihetinden iranlılaşma ve lisan bakımından da türkçe içinde eriyip kaybolma, dinî ayrılıklar devam ettiği müddetçe. henüz önleniyordu. İran 'ın içine nüfûz etmiş olan mogullar, kısmen nastûrî hıristiyan, fakat ekseriyetle şamânî idiler. Hukümdar hânedanında ve idâreci tabakada, çok geçmeden, daha Hulagu zamanında, budistliğe bir temâyül görüldü; bu belki Çin ile sıkı münâsebetler ile ilgilidir, belki de *bhikshu* (*bahşı*) 'ların dine dâvet husûsundaki faâliyetlerine râcîdir (bununla berâber, bu *bhikshu* 'ların ayrı-ayrı nereden geldikleri meselesi, bizim hiç biri budist eseri olmayan kaynaklarımızın Budha dininin yayılması hakkında hiç de daha mufassal malûmât vermemeleri yüzünden, şüpheli kalıyor). Her hâlde bu mezhep, hukümdarların yanında müsâit bir zemin buldu ve Mısır 'a karşı senelerce devam eden muhâsım bir hâricî siyâset dolayısı ile, uygun görülen sünnî düşmanlığını bunlar hiç olmazsa takviye etmiş oldular (Hâlbuki islâmiyet, İlhanlılara 'a karşı aynı şekilde, senelerce devam eden bir hâricî siyâset ittifakı yürüten Altun-Ordu 'ya Mısır 'ın siyâsî ve iktisâdî münâsebetleri husûsunda, hiç olmazsa bir ilk hareket noktası teşkil ediyordu). Sünnî müslümanlara karşı düşmanlık şi'îlerin himâyesini mûcip oldu; nitekim bu himâye Bagdad 'ın 1258 'de zaptından sonra, riyâziyeci ve hey'etşinas Naṣīr al-Dīn Ṭūsī [b. bk.] 'nin idâresi altında tecellî etti ve bunun, şi'îliğin ictimâî mevkîi ve teşkilâtlanması üzerinde, pek müsâit te'siri oldu. Bundan başka, hıristiyanların, bilhassa nestûrîlerin tercihi de var idi; Hulagu 'nun gözde zevcesi Dokuz Hatun (ölm. 1265) da bu nestûrîlerdenden idi; bu siyâsetin Yâkubîlere de faydası dokunduğu gibi, Suriye 'de hıristiyanları, İlhanlı dâvası lehine, kazanmağa da yardım etti.

Hıristiyanlara dost olan siyâset, aynı zamanda hıristiyan Garp ile münâsebetler te'sisini mümkün kıldı; nitekim bu münâsebetler daha Hulagu 'dan önce başlamış, fakat sonradan, bilhassa onun budist olan oğlu ve halefi Abaka (b. bk.; 1265—1282) zamanında, göze çarpar bir hâl almış idi. Bilhassa papalık ve Mukaddes Louis IX. Fransa 'sı ile, kezâ Memlûklerin inatçı hasımları olan bir kaç haçlı devleti ile, oldukça sıkı münâsebetler peydâ etti. Mısır devletine karşı, 1269 'da derpîş edilen müşterek bir sefer, müttefiklerin zaman bakımından hem âhenk hareket edememeleri neticesinde, akamete uğradı. Kafkasya ve Amu-Derya 'da hasım müttefiklerin aynı zamanda hareket etmek üzere derpîş edilen darbesi de (1268 — 1269), yine muvaffakiyete götürmedi.

Böylece Abaka, babası tarafından kurulmuş olan devlete, yukarıda gösterilmiş olan sınırlar içinde, hakikaten istikrar vermeğe muvaffak olabildi ve bu suretle o devletin hakikî teşkilâtçısı oldu. Aynı zamanda, budist dininin yayılmasını, şüphesiz bir çok budist mâbetleri te'sis etmek suretiyle, teşvik etti. Hıristiyanlara gösterilen müsâmaha da buna uydu. Nestûrîler, 1281 'de bir hıristiyan uyguru katholikos (J (h) aballaha III.; 1317 'ye kadar) intihap etmek suretiyle, ona karşı şükranlarını ifâde ettiler; bu adam, nesebi dolayısı ile, saraya girip-çıkabiliyordu ve ne memleketin dili olan arapçaya, ne de süryânî kilise diline vâkıf olmamakla berâber, bir çok tarafdarlar te'minine müessir oluyordu.

Abaka 'nın 1282 'de hezeyan içinde ölümü, bir müddet, karışıklıklara yol açtı. Kardeşi derhâl islâmiyeti kabûl etti ve Ahmed [b. bk.] adını aldı. Bu sebeple, Mısırlılara karşı siyâsetinde bir gevşeme oldu; fakat bu gevşeme, kendisinin yeğeni ve Abaka 'nın oğlu olan Argun [b. bk.] 'un onu tahtından indirmesi ile, uzun sürmedi. Budizme kendisini şiddetle vermiş olan, fakat devletinin mâlî kudreti hakkında sağlam bir fikri olmayan Argun, mûsevî dinine sâdık kalmış olan vezîri Sa'd al-Davla 'yi harekâtında serbest bıraktı; o da idârenin bir çok eyâletlerini akrabâsına verdi ve hadden fazla para talepleri ile, halkın tekrar-tekrar ayaklanmalarına sebep oldu. Bu ayaklanmalar, Argun 'un 1291 'de ölümünün akabinde, kendisinin fecî şekilde ölümünü intaç etti ve mâlî buhran, Argun 'un kardeşi olan yeni hukümdar Gayḫatu [b. bk.] 'yu, çinlilerdeki gibi, kâğıt para (bu paraya çincedeki *çao* adı da verildi) ihdâsına mecbûr etti (1294, krş. Karl Jahn, *Das iranische Papiergeld*, *Archiv Orientâlni*, 1935, X, 308—340). Bunun mânâsı, yeni te'diye vâsıtasının tamâmiyle yeniliği karşısında, Ön-Asya 'da, çok geçmeden ticâretin yıkılması demek oldu. Gayḫatu, bu tedbiri, her nekadar, bir kaç ay sonra, kaldırdı ise de, saltanattan iskat edildi (mart 1295) ve sülâlenin diğer bir kolundan gelen Han Baydu [b. bk.], her ne kadar bir defa daha budist ve *yasa* [b. bk.] 'ya sâdık olan muhiti etrafında toplamağa çalıştı ise de, bir varlık göstermeğe muvaffak olamadı.

İktisâdî hayatın bozulmasını, onunla muvâzî olarak, eşkiyâlığın umûmî bir hâl alarak genişlemesi, mogullar tarafından kurulmuş olan postanın (*yam* ; b. bk.) bozulması tâkip etti; bunlar da, kezâ bir çok yerlerde, zirâî hayatın harâbîsine, bir çok yerlerin ıssızlaşmasına, âşikâr enflasyon tezâhürlerine ve bir emtia buhranına yol açtı. Umûmî bir sukut memleketi sardı; bu da Memlûklerin ve kezâ Altın-Ordu 'nun, İlhanlılar devletine karşı yeni hücûmlara hazırlanmaları dolayısı ile, daha büyük bir tehlike hâlini aldı. Bu suretle, Argun 'un oğlu olup, 9 teşrin II. 1295 'te, yirmi dört yaşında, tahta çıkan yeni hukümdar Gazan [b. bk.] 'ın en âcil vazifesi nizâm ve âsâyişi te'mine çalışmak oldu. Vezîrleri Raşīd al-Dīn Faẓl Allāh [b. bk.] ve 'Alī-şāh [b. bk.] 'ın eli ile, devlet idâresine ve iktisada, ticârete ve ictimâî muâvenet meselelerine taalluk eden, şüphesiz bulunan çârelerden bâzıları, kısa müddet içinde, gerçekten müsmir olmamakla berâber, büyük bir islâhata girişti. Bunun yanında, esâslı şekilde mühim bir nokta da, onun ahvâl ve şerâitin de değişmesine intibâkı ve sünnî islâm mezhebinin kabûlü oldu; zâten ileri gelenlerin bir çoğu, daha önce, bu mezhebe girmişlerdi; bu ihtidâ, msl. kadının ictimâî hayatta hürmet gören mevkîi gibi, eski moğul an'anelerini tamâmiyle ortadan kaldırmamakla berâber, İran 'daki mogullar ile türklerin kaynaşıp, benzeşmelerini tamamlayan bir adım oldu. Bu yüzden, İran yüksek yaylasının iskân manzaraları bu güne kadar, bilhassa Tebriz [b.bk.], Marāğa [b. bk.] ve 1307 'denberi Sulṭānīya [b. bk.] pâyitahtlarının bulunduğu Azerbeycan [b. bk.] 'da esâslı bir şekilde müteessir olmuştur. Fakat Gazan, şi'îlere karşı da müsâmaha gösterecek kadar, akıllı idi; onların mukaddes mahallerini ziyâret etti ve para bağışlarında bulundu. Böylece, Altın-Ordu 'nun Kafkasya 'dan geri çekilme taleplerini redd ve Suriye 'nin fethine girişmeği tecrübe etmek husûsunda hazırlanmış idi; fakat bu son teşebbüs muvaffak olamadı.

Gazan 'ın 1304 'de ölümünde, İlhanlılar devleti kemâl zirvesini aşmış bulunuyordu. Kardeşi Olcaytu [b. bk.] ıslâhat işini devam ettiremedi; fakat hiç olmazsa dâhilî idâre ve askerlik bakımından mühim işler gördü. Bununla berâber, onun 1310 yılında, şi'îliğe geçişi, hâlâ daha ekseriyette bulunan sünnîlere karşı ağır tedbirler alması dolayısı ile, memleketi sıkıntıya düşürdü; hıristiyanlar da, onun zamanında, 1295/96 'da, bunlara karşı tedhiş tedbirleri alınması teşebbüslerini çarçabuk önlemiş olan Gazan zamanındakinden daha çok çektiler. Bu sebeple Olcaytu 1316 'da

ölüp de, reşîd olmayan ve İran'ın münhasıran islâm adı taşıyan ilk mogul hükümdarı bulunan oğlu Abū Sa'īd [b. bk.] tekrar sünnîliğe döndüğü zaman, memleketi bir dâhilî harp tehdit ediyordu. Fakat onun gençliği etrafındaki muhtelif fırkaların türlü entrikalarına müsâit idi. Pek liyâkatli, aynı zamanda müverrih olarak da, mühim olan Raşīd al-Dīn, 1318'de idam edildi. Onun yerine, bir kumandan olan Çoban [b. bk.] geldi. Gerçi bu, 'Alī-Şāh ile birlikte, onun 1324'te ölümüne kadar, işbirliği ederek çalıştı; fakat bununla berâber, şahsan devlet adamına lâyık bir mahâret göstermedi ve meşum hâdiselerin kördüğümü içinde bir sûi-kasde kurban gitti. O tarihten itibâren, oğlu Hasan Küçük [b. bk.] ile eski dâmâdı Hasan Büzürg [b. bk.] 'ün iki partisi, hemen-hemen hiç bir müdâhaleye mârûz kalmadan, mücâdele etti. Abū Sa'īd bu mücâdelelerde artık mühim hiç bir rol oynamadı; 1335'te Kafkasya'da, bir sefer esnâsında, öldü.

Bunun neticesinde, her ne kadar, aş.-yk. 1355'e kadar, hâlâ hânedanın bir çok prensleri, hattâ 1339—1340'ta bir de prenses, arka arkaya, han sıfatı ile, tahta çıkıp indilerse de, mogul hânedanı fi'lî olarak sona erdi. Hakiki iktidar iki Hasan'ın ellerinde idi; bunlardan Hasan Küçük 1344'te öldürüldü. Diğeri yavaş yavaş Bagdad'a doğru sürüldü. Orada Elcezîre'ye münhasır kalan İlhânîler sülâlesini te'sis etti. Merkezden uzak sâhalar, Küçük-Asya, Küçük-Ermenistan, Gürcistan, Kert (kürt) memleketi, bu arada imparatorluktan ayrılmışlardı. Fars'ta Muẓaffarī [b. bk.] 'ler Mâzenderân'da Sarbadār [b. bk.] 'lar iktidara geçtiler ve iç İran, mahallî derebeylerin sonsuz mücâdeleleri altında, çok ıztırap çekti. Azerbeycan 1357/58'de, kısa bir müddet için, Altun-Ordu tarafından işgâl edildi. Ancak Timur [b. bk.] 'un seferleri, bu dâhilî inhitata, şüphesiz kısa bir zaman için, son verdi; çünkü, Timur'un kurduğu imparatorluk uzun ömürlü değil idi.

İlhanlılar zamanında İran, tâbî küçük devletlere dokunmamakla berâber, uzun asırlardan beri ilk defa olarak, yeniden millî vahdete kavuştu: bu devre, bu husûsta bütün memleket için, son derece mühim telâkkî edilmelidir. Kendine hâs bir san'at gelişmeğe başladı; bâzı ilimlerin (stroloji, dolayısı ile astromoni, tıp, tarihçilik) pratik bir gâyeye mâtûf teşvîkı, nihâyet bütün milletin seviyesini yükseltti.

İlhanlılar devri hakkında mâlûmâtımız oldukça tamdır: bir defa, verimli ve zengin, farsca yazılmış tarihler, bilhassa Cuvaynī [b. bk.], Raşīd al-Dīn [b. bk.], Vaṣṣāf [b. bk.] vâsıtası ile, sonra bundan müstakil olarak, bu inkişâfın seyri hakkında, hıristiyanlık zâviyesinden mütâlea yürüten ve bilhassa kültür tarihi cihetinden o kadar kıymetli olan tamamlamalar ortaya koyan süryânî (Abu 'l-Farac [b.bk.], Taş'īşā dē-Mār Y(h)a-ballāhā v.b.) tarihçiliği vâsıtası ile. Bunlara ilâve olarak, arapça yazılmış eserler, önce İbn al-Fuvaṭī [b. bk.] 'nin, Elcezîre'deki hâdiseleri iktisâdî tarih bakımdan bilhassa aydınlatıcı olan eseri, sonra ilk Memlûkler devrine âit Mısır tarihinin müteaddit eserleri vardır ki, bunlar Mısır'ın nokta-i nazarını ifâde ederler ve şu hâlde, hâricî siyâset hâdiselerini, İran eserlerinin aksine olarak, tenvîr ederler. Kezâ, gürcü, bizans ve garp eserlerindeki bir sıra mühim kayıtların da ihmâli câiz değildir. Fi'li olarak, orijinal vesîkaların tamâmiyle fıkdanını, elimizde mevcut bir çok sikkeler, bir dereceye kadar, telâfî ederler.

Bibliyografya: — Münferid vesîkalar için bk. Bertold Spuler: *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220—1350* (*Iranische Forschungen*, Leipzig, 1939, I; bunun bir az tamamlanmış türkçe bir tercümesi 1951 de, Ankara'da T.T.K tarafından neşredilecektir). — Hâdiselerin ele alınması husûsunda bk. Bertold Spuler, *Die Mongolenzeit* (Berlin, 1948), s. 19—35 (*Handbuch der Orientalistik*, X = *Geschichte der islamischen Länder im Überlick*, II). — Daha eski etütler için bk. M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan* (2. tb.; Amsterdam, 1852, 4 cild); H. H. Howorth, *History of the Mongols, from the 9th 19th century* (London 1876—1888; 4 cild, ilâve ve fihrist, London, 1927; yalnız ikinci elden kaynaklar); René Grousset, *L'Empire des Steppes. Attila, Genges-Khan, Tamerlan* (Paris, 1939); ayn. mll., *Histoire de l'Asie Centrale* (Paris, 1948; yalnız ikinci elden) ve bilhassa İlhanlılar devleti için bk. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilhane* (Darmstadt, 1841—43; 2 cild). — Garp ile münâsebetler için bilhassa bk. P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté* (*Revue de l'Orient chrétien*, 3. seri, 1922—23, XXIII, 1—30; 1924, XXIV, 225—235; 1931—32, XXVIII, 3—84; G. Soranzo, *Il Papato, l'Europa cristina e i Tartari* (Milano, 1930; *Pubblicazioni dell Università Cattolica del Sacro Cuore*, 5. seri, XII). — Sikkeler için bk. Lane—Poole, Markov ve İstanbul müzelerinin umûmî meskûkât kataloglarından başka bilhassa M. Frähn, *De Il-Chanorum sui Chulaguidarum numis commentationes duae* (*Mém. de l'Académie Imp. des Sciences de Saint-Pétersbourg*, 6. seri, Petersbourg, 1833), II, s. 469—562. — Haritalar Spuler'in mezkûr eserlerinde ve nâşir Georg Westermann-Braunschweig'in hazırlanmakta olan tarihî atlasında bulunmaktadır. Bk. bir de A. Herrmann, *Historical and Commercial Atlas of China* (Cambridge Mass., 1935), (*Harvard-Yenching Institute, Monograph Series*, I). — Şecere Spuler ve Howorth'un eserlerinde ve bilhassa E. Von Zambaur, *Manuel de Généalogie...* (Hannover, 1927, levha S).

(BERTOLD SPULER.)

İLİ. Türkistan'da büyük bir nehir. İli'yi meydana getiren iki ırmak, Tekes ve Künges, Thian-Şan'ın şimâl sath-i mâilinden gelirler; bu suların birleştikleri yerden itibâren nehir İli adını alır; Tekes ile berâber, aş.-yk. 1.300 km.'lik bir mesâfe boyunca akar ve nihâyet Balkaş [b. bk.] gölüne dökülür. Genişliği bâzı yerlerde 1 km.'dir. Tekes'in yukarı mecrâsı ile İli'nin aşağı mecrâsı Türkistan arâzisinde, Künges tamâmiyle, Tekes'in aşağı mecrâsı ve İli'nin yukarı mecrâsı Çin topraklarındadır. Nehre bir çok ırmaklar dökülür; en mühimleri: Çin topraklarında — Kaş, rus topraklarında — Çarin ve Çilik'tir. Orta Asya'nın her tarafında olduğu gibi, burada da, nehrin kolları, sulama işleri için, kendinden daha mühimdir; nehir, dağlık vâdiyi terkedip, engin ovaya girdikten sonra, ona hiç bir ırmak dökülmez olur ve zirâat için hemen-hemen hiç işe yaramaz hâle gelir. Türkistan topraklarında İli'den açılmış kanalların sayısı pek azdır; bununla berâber, nehrin aşağı mecrâsında, munsabından aş.-yk. 25 km. mesâfede, Ak-Çugan adında bir kanal vardır; burada zirâat yapan Kırgızlardır.

İli, ilk defa, çinli Thang sülâlesi (m. s. VII.—X. asır) nin tarihinde zikredilmiştir. Çin'den Türkistan'a giden başlıca yollardan biri, bu devirden itibâren, İli vâdisinden geçerdi (E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue* (*Turcs*) *occidentaux*, St. Petersburg, 1903, s. 11 v.d.). Nehrin adının geçtiği en eski müslüman kaynağı *Ḥudūd al-'ālam* (te'lif tarihi 372 = 982/983) 'dir; bu eserde ve daha sonraki eserlerin çoğunda, adı Īlā olarak kayıtlıdır. İslâmiyetin bu sâhaya nasıl ve ne zaman yayıldığı bilinmiyor; VII. (XIII.) asırda İli vâdisi islâm dünyâsının hudûdu olan memleket telâkkî edilirdi; islâmiyet, daha şarkta bulunan memleketlere ancak moğullar devrinde girmiştir. O devirde bu memleketteki müslüman emîrliği, yukarı İli vâdisinin VII.—VIII. (XIII.—XIV.) asırlardaki medeniyeti, bu medeniyetin inhitatı ve son asırlarda Kalmuklar ve çinlilerin hâkimiyetleri sırasında yeniden canlanması ve bunun neticeleri, zirâat mıntakalarının Rusya ile Çin arasında taksimi hakkında bk. mad. KULCA.

Nehir havzasının diğer kısımları hakkındaki tarihî bilgiler daha da azdır. Künges adına ilk defa Timur seferleri tarihinde rastlanıyor (*Ẓafar-nāma*, Hind tab., I, 481; burada Güngez şeklinde yazılmıştır); Tekes, aynı tarihlerde, Teke (yazmalarda Yaka) şeklinde zikredilmiştir. Her iki ırmağın vâdilerini göçebeler, fevkalâde iyi otlak olarak, her zaman beğenmişlerdir. Nehir üzerinde yegâne köprünün bulunduğu bugünkü İliyski-viselok köyü yakınında, İli'yi kat'eden posta yolu, aş.-yk. Rubruk'un çizdiği (1253) yola tekabül eder; İli'nin cenûbunda ve dağların şimâlinde (her hâlde Altın-İmel boğazının cenûbunda) Rubruk'a göre, farsça konuşan Sarasin ("müslüman") ler otururdu; seyyah bu şehri Equius adı ile zikrediyor (*Recueil des voyages...*, IV, 280 v.d.; F. Shemidt, *Über Rubruks Reise*, Berlin, 1885, s. 42). Mevkiine göre, bu, yine o tarihlerde ermeni kıralı Hethum tarafından Ilanbaleḫ (bu eserde nehrin kendisi de İlansu diye adlandırılmıştır) ve çinliler tarafından I-la-ba-li, veya İ-li-ba-li, yâni İli-balık "İli üzerindeki şehir", diye kaydedilen şehir olmalıdır (E. Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, I, 169). Aynı ad XV. asırda çinliler tarafından bu memleket için kullanılır ve bu vesile ile, sarîh olarak, buralarda hiç bir şehir bulunmadığı ve nüfusunun yalnız göçebelerden teşekkül ettiği söylenir (*ayn. esr.*, II, 242). Posta yolunun aşağısında, nehir bir porfir kayalığı silsilesi içinden geçer; bu kayalar üzerinde Kalmuk devrinden (XVII.—XVIII. asır) kalma budist yazı ve resimleri vardır. Bu kayaları da Kırgızlar Tamgalı-Tas ("Yazılı kaya") diye adlandırırlar (N. Pantusov ve A. Pozdneyev, *Zapiski Vost. Otd. Arḫ. Obṣç*, XI, 273 v.d., iki levha ile birlikte). İliyskiy-viselok'un aş.-yk. 130 km. şimâl-i garbîsinde, nehrin bugünkü mecrâsından kurumuş bir nehir yatağı olan Bakanas'ın ayrıldığı görülür; bu dere Balkaş'a üç koldan ulaşır. Rivâyete göre, orada eski kanalların izlerine ve eski yapı harâbelerine rastlanırmış (L. Berg, *Izvestiya Imp. Russkago Geogr. Obṣç.*, XL, 590). Bu medeniyetin hangi devre ve hangi millete âit olduğu bilinmiyor; zîra, bildiğimize göre, bu mevzûda yazılı kaynaklar külliyen mefkuttur (bununla berâber, BALKAŞ maddesine şunu ilâve etmek icâp eder: *Ẓafar-nāma*, Hind tab., I, 496'da, gölün adı Atrāk-köl olarak zikredilmiştir). Buralarda bugüne kadar hiç bir kitâbe de bulunmamıştır.

İli, Türkistan'ın bütün nehirleri gibi, gemilerin seyr ü seferi için pek az elverişlidir ve bâzı tecrübeler yapılmış olmakla berâber,

bugüne kadar bu bakımdan mühim hiç bir netice alınmamıştır (krş. msl. L. Berg, *göst. yer.*, s. 588 v.d. 1903 'te, nehri Iliyskiy-viselok 'tan Balkaş 'a kadar inmek sureti ile yaptığı seyahat). [Mamafih, İli 'nin orta mecrâsı, Kulca 'dan itibâren, ırmak gemilerinin seyr ü seferlerine müsâit olduğu gibi, bugün, bilhassa nisan ayından kânun I. 'a kadar, Carkent 'in cenûbundaki Borohudzir iskelesi ile İli istasyonu arasında, vapur seferleri de icrâ edilmektedir. İkinci dünya savaşına tekaddüm eden yıllarda tamamlanmış olan Türkistan — Sibirya demir-yolunun bu nehri kat'ettiği İli istasyonunda büyük bir demir yolu köprüsü de inşa edilmiş ve bu sâyede, nehir iktisâdî bir ehemmiyet kazanmıştır. İli 'nin kuvvetli hidroelektrik kaynağı teşkil eden yukarı kollarından istifâde etmek ve sulama işlerini daha verimli bir şekle koymak için tanzim edilmiş olan projeler henüz tatbik edilmemiştir.]

Bibliyografya: metinde zikredilen eserlerden başka krş. Yule, *Cathay and the way thither*[2], I, II, IV, tür. yer.

(W. BARTHOLD.)

[Bu makale MİRZA BALA tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

İLİG. Uygurlarda, Karahanlılarda ve Selçuklularda [bk. madd.] hükümdarlara ve hükümdar âilesine mensûp prenslere verilen yüksek bir unvandır. (bk. F. Köprülü, *Belleten*, Ankara, 1937, I, sayı 1, s. 288; ayn. mll. *İA*, mad. *Alp*; bu ve diğer kaynaklarda *ilek*, *elik* ve *ilik* olarak gösterilen bu unvanın *ilig* okunması mütâleası için bk. Osman Turan, *ilig unvanı hakkında, TM*, İstanbul, 1942, VII-VIII, cüz 1, s. 197 v.d.). Karahanlılardan bahseden muhtelif müslüman müelliflerinde (msl. bk. 'Utbî, *Târîḫ-i Yamînî*, Üniver. kütüp., Yıldız, var. 224; Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda*, Leiden, 1910, s. 391—396; *Burhân-i Ḳâṭi'*, II, 205; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, IX, s. 51; Camâl al-Dîn Ḳarşî, *Mulḥaḳāt al-surāḥ*; Cuvaynî v. b.) ve bu sülâleye âit meskûkât üzerinde (bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1321, kısm-i râbi, *Türkistan ḥakanları*, medhal ve s. 1—36) ايلك (ve ايلك) ، اليلك ، اليلك (ve آليك) ، şeklinde yazılmış olan bu unvan *ilek*, *ilâk*, *ilik* ve *elik* gibi türlü-türlü okunuşlara ve o nisbette de iştikak ve mâna tefsirlerine yol açmıştır. Karahanlıların sarayında yazılmış olan *Ḳutadğu bilig* 'de çok tekrar olunan bu unvan, eserin uygurca nüshasın neşreden Radloff (s. 816), tarafından, „*elik* veya *ilik*" olarak okunmuş ve „eğer bu kelime *ilik* idi ise" kaydı ile *ilk* sözüne yaklaştırılabileceği mütâleası ilâve olunmuştur. Radloff 'un bu mütâleasını nakleden Barthold ise, okunuş ve iştikakının mechûl olduğunu kaydettiği bu unvanın *ilek* şeklini, Karahanlılara tahsis ettiği makalesine, başlık olarak, almıştır (bk. *EI* mad. İLEK-KHĀNE; ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 65, 121). Bu şekil, hükümdar unvanı mânasına geldiği tasrih edilmek sureti ile, türk ilmî neşriyâtında da tercih edilmiş ve tutunmuş (bk. Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 179 v.dd.; Fuad Köprülü, *ayn. esr., göst. yer.*) olmakla berâber, *ilik* şekline de tesâdüf edilmektedir (bk. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, İstanbul, 1942—1947, I, 98). *Ḳutadğu bilig* 'in muhtelif yazma nüshalarını karşılaştırmak sureti ile, vücûda getirilen izahlı ve hâşiyeli metninde ise bu unvan, Reşid Rahmeti Arat tarafından, *İlig* olarak tesbit edilmiştir (bk. *Ḳutadğu bilig*, nşr. TDK, İstanbul, 1947, I, metin, tür. yer.). Maamafih daha P. Pelliot (bk. *Notes sur le „Turkestan" de M. W. Barthold, T'oung Pao*, 1930, I, 16) Barthold 'ün *Turkestan v epoḫu mongolskago neşestviya* (*Moğul istilâsı devrinde Türkistan*) adlı eserine yazdığı notlarda, hükümdar mânasına aldığı bu unvanın *ilig* okunmasını tavsiye etmişti. Son tetkiklerde ileri sürülen mütâlealara göre, bu kelime, *il* 'e mâlik, yâni halk-millet, memleket-devlet sâhibi mânasına gelen *illi* 'nin *illig* 'den ibâret asıl kök şeklindeki „l" harflerinden birinin düşmesi ile teşekkül etmiştir (bk. Osman Turan, *ayn. esr., göst. yer.*). Bu izaha göre, unvanın *ilik* şekli de yalnız bir lehce farkı arzeder.

Unvanın menşe'ine ve hangi tarihten itibâren kullanılmağa başlandığına gelince, Attila 'nın bir oğlunun adı olan ve *ilig* ile münâsebeti umûmiyetle kabûl edilen *ellak* veya *illak* (Nemeth, *A Honfoglaló Magyarsák Kialakulása*, Budapest, 1930, s. 134) kelimeleri göz önünde tutularak, bu husûsta Hunlar devrine kadar çıkma temâyülü var ise de, bu temâyülü takviye edecek vesâik mevcut değildir. Mamafih, türklerde unvanın şahıs adı olarak da kullanıldığı (bk. F. Köprülü, *ayn. esr., göst. yer.*) düşünülürse, bu temâyülün tamâmiyle esâssız olmadığı anlaşılmış olur. Bununla berâber, Hunlardan çok sonraya âit olan Orhun âbidelerinde devlet mânasında *il* ve bu kelimeden iştikak eden *illigig* tâbirlerine tesâdüf edildiği hâlde (bk. Thomsen, *Inscriptons de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896, Monument, I, tür. yer.; Necib Âsım, *Orhun âbideleri*, İstanbul, 1341, s. 108—110), bu âb'deyi diken Gök-türklerin *ilig* 'i hükümdar mânasında bir unvan olarak kullandıkları mâlûm değildir. Gök-türklerin yerini tutan Uygurlarda ise, bu tâbirin hükümdar mânasında bir unvan olarak kullanıldığı, 820 tarihine âit, Kara-Balgasun kitâbesi ile diğer bâzı metinlerden anlaşılmaktadır (bk. F.W. K. Müller, *Uigurica*, Berlin, 1908, I, 6, 7; II, 1911, 95; W. Bang ve A. von Gabain, *Türkische Turfan Texte*, Berlin, 1929, I, 10, 90, 93; II, 10, 88; *Suvarnaprabhâsa*, nşr. Radloff, ve Malov, Petersburg. 1913, s. 314, 409).

Bu vesikalarda Uygur hükümdarı *ilig*, *ilig han*, *ulug ilig Teñri hanı*, *ulug ilig Teñride kut bulmuş* gibi unvanlar ile zikredilmekte olduğu gibi, bu türklerden buda dininde olanlarının *tanrılar hukümdarı* veya *rabb al-'ālamîn* mânasında *teñriler iligi*, hıristiyan olanlarının ise, 'Îsâ için, *Mengü Teñri oğlı ilig ḫān mşīḫa* tâbirlerini kullandıkları da görülmektedir (yukarıdaki kaynaklardan başka ayrıca bk. A. von le Coq, *Türkische Manichaica* ...,Berlin, 1912, I, 10, 25; *EI*, mad. TAÑRI).

Karahanlılardan islâmiyeti ilk kabûl eden Satuk Bugra-Han [bk. mad. BUGRA-HAN], *Bugra*, *Han*, *Hakan* ve *Kara* ile birlikte *ilig* unvanını da kullanıyordu. İbn al-Aṯîr (*ayn. esr.*, IX, 54) ona Satuk Kara-Hakan adını verdiği gibi, Cuvaynî (*Cihanguşā*, II, 122) de bu hükümdarı *İlig Bugra-Han* olarak zikreder. Onun torunu ve Mâverâünnehr fâtihi Bugra-Han Hārūn b. Mūsa (İbn al-Aṯîr 'de Hārūn b. Sulaymān) da *ilig* unvanını taşımakta idi. Satuk Bugra-Han 'ın diğer torunu Abū Naṣr Aḥmed b. 'Alî 'nin paraları üzerinde (bk. Ahmed Tevhid, *ayn. esr., göst., yer.*) *Şams al-Davla ilig al-ḫān* ve *al-Malik al-Muẓaffar İlig* unvanları görülmektedir. İbn al-Aṯîr (*ayn. esr.*, s. 51) bu hükümdarın unvanını *İlig al-Ḫān al-Turkî* şeklinde kaydetmektedir. Aynı sülâleye mensûp hukümdarlardan Arslan Han (Şaraf al-Davla Abu 'l-Muẓaffar Arslan Ḫān), Naṣr Ḫān b. 'Alî ve Muḥammed Ḫān b. 'Alî 'ye âit paraların üzerinde de, adlarının sonunda, *İlig*, *İlig al-'Ādil* ve *İlig Pādişāh* unvanlarına rastlanıyor (Ahmed Tevhid, *göst. yer.*). Karahanlıların hâkimiyetine nihâyet veren Kara-Hıtaylar [b. bk.] devrinde de *ilig* unvanının *ilig Turkman* şeklinde devam ettiği, Cuvaynî 'deki kayıttan, anlaşılmaktadır (bk. *Cihanguşā*, II, 88). Karahanlılardan Kâşgar emîri Bugra-Han 'a ithâfen 1069—1070 yılında yazılmış olan *Ḳutadğu bilig* 'de adâleti temsil eden hükümdar *ilig* olarak zikredilmektedir (bk. Reşid Rahmeti Arat, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Selçuklular devleti, Karahanlılar devrinde kullanılan unvanları büyük nisbette muhâfaza ettiği için, sâir bir çok türkçe unvanlar gibi, bu *ilig* unvanı da Selçuklular tarafından kullanılmıştır. İslâm-İran kültürünün te'siri altında *Şāhinşāh*, *sultān al-ā'ẓam* gibi, imparatorlara mahsûs unvanlar alan ilk Selçuklu sultanları, diğer prenslere *ilig* ve bunu Alp lekabı ile birleştirmek sureti ile, *alp-ilig* gibi yüksek bir unvan vermekte tereddüt etmemişlerdir. Eski bir ermeni tarihinin Anadolu 'da Kutlumuş 'un halefi olarak gösterdiği *Alphilag* adlı prensin de, *alp-İlig* unvanını taşıyan bir Selçuk prensi olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüksek *ilig* unvanına mukabil, daha ehemmiyetsiz bir mânada olmak üzere, kabîle reislerine verilen *tirek* („direk") unvanı da *alp* ile birleşerek, *alp-tirek* ve yahut *alp-direk* şeklini alıyordu. Bütün teşkilâtlarında eski Selçuklu an'anelerini devam ettiren ve İrak Selçuklu sultanlığı da ortadan kalktıktan sonra, kendilerini büyük Selçukluların doğrudan-doğruya vârisi addeden Ḫvārizmşāh 'lar devrinde, Cend hudûdunda yaşayan türk kabîle reislerinden birinin *alp-direk* unvanı, taşıması Ḫvārizmşāh 'ların da, bu unvanı, kısmen olsun, muhâfaza ettiklerini göstermektedir (bu husûsta tafsilât için bk. F. Köprülü, *Belleten, göst. yer.*; ayn. mll., *IA*, I, 381).

E. Drouin (*Les Monnais Mongols, JA*, mayıs — haziran 1896) vaktiyle, İlhanlılar [b. bk.] dan bahsederken: — „*ilhan* unvanının *ilk* veya *ilek-han* unvanından geldiği görülüyor." — demek suretiyle *ilhan* ile *ilig-han* arasındaki münâsebete de işâret etmişti. Filhakika, *ilhan*, bir unvan olarak, muhtelif zamanlarda küçük han, büyük han ve en büyük han gibi muhtelif mânalar almakla berâber (misâl için bk. W. Barthold, *EI*, mad. İLKHĀNE; Abu 'l-Ġāzî Bahâdir Ḫān, *Şecere-i türk*; Quatremère, *Histoire des Mongols Perses*, s. 15; Ziyâ Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1341, s. 194), *il* gibi müşterek bir kökten gelmesi itibârı ile, bir yakınlık arzettiği *İlig* 'e bağlanması mümkün olmasa bile, onun ile birlikte bir menşe'e ircâ edilebilir. Bu itibâr ile Göktürk devletini kuran Tümen-Hakan 'ın Çin kaynaklarında *i-li han* şeklinde geçen unvanını *ilhan* 'a bir menşe' olarak almak isteyenler de vardır. *il* 'in devlet mânasında ilk defa bu türkler tarafından kullanılmış olduğu da mâlûmdur. Mamafih *ilig* ile *ilhan* arasındaki münâsebet henüz tavazzuh etmiş değildir.

Bibliyografya: metin içinde gösterilmiştir.

(MİRZA BALA.)

İLİG HAN. [Bk. KARAHANLILAR.]

İLİM. 'İLM, arap. „bilgi" mânasına kullanılan en umûmî bir kelimedir. Lûgat kitaplarında ekseriyâ *ma'rifa* ve *şu'ūr* kelimelerini yukarı müterâdifi olarak gösterilir (Lane, s. 2138c); bununla berâber, bu üç kelimenin istimâlinde âşikâr bir fark vardır: fiil olduğu zaman, bir şeyin veya cümlenin bilgisi mânasına

geldiğine göre, bir yahut iki mef'ûl alır (krş. alm. kennen „tanımak" ve wissen „bilmek"). Fakat, *ma'rifa* „tecrübe veya tefekkür ile bilgiye varmak" mânasına gelir ve bunda, önceden bir şey bilmemek mânası mündemiecdir. Bâzı müellifler, içinde Allah kelimesi geçen bir takım misâllere dayanarak, *'ilm* kelimesinin Allahı bilmek mânasına kullanıldığını iddia ederlerse de, aslî mânasında, böyle bir yerde kullanılmaz (*Kifāyat al-'avāmm*, Kahire, 1315, s. 11). *Şu'ūr*, bilhassa teferruâtı „idrâk etmek" mânasınadır; *şā'ir* de, bir şeyler „keşfeden, hisseden" mânasına gelip, şâire bu sıfatın verilmesi de bundan dolayıdır. Goldziher, fıkh [b. bk.] maddesi nde, ilk zamanlar mevcut olan bir başka farka işâret ediyor. *'İlm*, lisanda en eski istimâlinde, muayyen şeyleri (*Ḳur'ān, tafsīr, aḥkām*) bilmek mânasına geldiği hâlde, *fiḳh* fikrin müstakil faâliyetini ifâde ederdi. Buna göre, *faḳīh* (cemi *fuḳahā'*) bu türlü faâliyete kabiliyeti olan bir kimsedir; fakat bugün, *faḳīh* kelimesi sâdece, aşağı dereceden alel'âde bir şerîat adamı ve vâiz demektir. Hâlbuki, *'ālim* (cemi *'ulamā'*), *'ilm* ve *'ulūm* kelimelerinin mânasındaki genişlemeğe uygun olarak, kelimenin en geniş mânasında ve bilhassa „sistemli fikrî faâliyette" bulunan kimse karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu mâna değişmesine karşı al-Ġazzālī, *İḥyā'* (kitap I, 3. bâb) adlı eserinde, şiddetle itiraz ediyor. Burada, o, Allaha nisbet ile, *'ālim*'in *Kur'an*'da münderic medhiyelerinin bu cedelciler ve şerîatciler için kullanılmasını bilhassa hoş karşılamıyor. Diğer taraftan bu keyfiyet, *'ālim* ile *'ārif* arasında kat'î bir fark gözetilmesine sebep oldu; *'ārif* bilâvâsıta vukûf ve ilhâm yolu ile tasavvufî bilgiye eren kimsedir. Bir bakıma, tamâmiyle olnamakla berâber, irfâniye mensûplarına (gnostique) benzer. Sûfî kelâmında *'ilm* ile *ma'rifa* arasındaki fark için krş. al-Ḳuşayrī'nin *Risāla* (Kahire, 1290)'si Zakarīyā al-Anṣārī (IV, 60 v. dd.)'nin şerhi ile birlikte. Fakat, *'ilm* felsefe sahâsına nakledilince, skolâstik kelâmcıların (*mutakallimūn*) sistemine tâbî olmağa mecbûrdur; bunlar *'ilm*'e, Aristot mâkûlâtı şemasında bir yer verdiler. *'İlm*, eski mantıkcıların aldığı mânada bir *'araż*'dır ve bu *muḥtaṣṣ bi 'l-ḥayāt* olanların bir arazı olup, irâde, kudret v.b. gibi süflî ve şehvânî olan *nafs*'in *kayfiyāt*'ı zümresine dâhildir (krş. Curcānī'nin şerhi ile Îcī'nin *Mavāḳif*'i, Bulak, 1266, s. 272 v. dd.; *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, s. 1061, bir de s. 1055 — 1066). *'İlm*, Allah ve mahlûkta bulunduğuna göre, ya *ḳadīm*'dir, yahut *ḥādiṯ* ve *muḥdaṯ*'dir; bu ikisi arasında hiç bir benzerlik yoktur. *Muḥdaṯ* olan *'ilm* 3 türlüdür: *badīhī*, ihsas ve umûmî tevâtür (*ḫabar mutavātir*) yolu ile *żarūrī* ve *istidlālī*'dir (krş. Taftâzânî'nin ve başkalarının şerhleri ile birlikte Nasafī, *'Aḳā'id*, Kahire tab., 1321, s. 18 v. dd.; *'İlm* hakkında muhtelif kısa târifler için bk., Curcānī, *Tā'rīfāt*). *'İlm* ve *ma'rifa*'yi bir birinden ayırdeden skolastik kelâmcılar, *'ilm* kelimesini mürekkep ve umûmî mânalarda, *ma'rifa*'yi ise, basit şeyler (*basā'iṭ*; krş. *basīṭ*, Curcānī, *Ta'rīfāt*) ve husûsî şeyler hakkında kullanıyorlardı (Taftâzânî'nin Nasafī şerhi, s. 40). Bir başka tefrik, *'ilm* ile kelâmî mânada *'amal* arasındaki münâsebete dâirdir. Filhakika, eşyânın bilgisini hâvi bir *'ilm naẓarī* vardır; bunu bilen, ilm-i nazarî mefhûmunu kavramış demektir. Buna mukabil, *ilm 'amalī*, dinî mükellefiyetlere vukûf (*al-'ibādāt*) tur ki, ancak bunların yerine getirilmesi ile tam olur (Rāġib, *Mufradāt*, s. 348). Ḳarāfī'nin *Tanḳīḥ* (Kahire, 1306, s. 193)'indeki târifi bundan bir az farklıdır. Bilgi elde etmeğe çalışmak her müslümanın vecîbesidir. Bilgiyi arayıp elde eden ve ona göre amel eden, iki misli savabı kazanır. İkisinden hiç birini yapmayan da iki kat âsîdir. İlme sâhip olup da, ona göre amel etmeyen sâdece mutîdir. Bu, en sonunda, necâtı te'min eden *īmān*'ın ne olduğu meselesine müncer olur (bütün sıfatların ve *al-'ulūm al-mudavvana*'nin târiflerine şâmil bir tasnifi hakkında bk. *Kaşşāf*, s. 2—53.)

İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (*faṣl.* V, VI)'sinde, bunlardan, daha ziyâde, tarihî ve felsefî bakımlardan, tekâmülleri ve hayatın esâsî tezâhürleri ile olan münâsebetleri dâhilinde bahseder (nşr. Quatremère, II, 272 v. dd., trc. de Slane, II, 319 v. dd.). Fakat, ilimlerin heyet-i umûmiyesi için, *al-maḥmūda va 'l-maẕmūma* olmak üzere, esâslı bir tefrik vardır. *Maẕmūm*-ilimler, ne dünya ne de âhiret için, faydalı bir şey ihtivâ etmez. Bu târife mesned olan şey, sıksık zikredilen bir hadîstir: bir kimsede gerçek islâmlık, kendine âit olmayan (*mā lā ya'nihī*) bir şeye karışmaması ile sâbittir. Bundan dolayı, dindar müslümanın, kendi dünyevî hayatı yahut ebedî necâtı için görünür bir faydası olmayan bu türlü ilimlerden kaçınması icâp eder (al-Ġazzālī, *İḥyā'*, I, 2. bâb; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, nşr. Quatremère, III, 136; Goldziher, *Muh. Studien*, II, 157 ve *ZDMG*, LXVII, 532; Huevīrī, *Kaşf al-maḥcūb*, trc. Nicho'son, s. 11).

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

İLİYÂ'. [Bk. ḲUDS.]

'İLLA. [Bk. İLLET.]

İLLET. [Bk. SABAB.]

'İLLİYŪN. [Bk. İLLÎYÛN.]

İLLÎYÛN. 'İLLİYŪN (A.), *Kur'an* (XXCIII, 18, 19)'da geçen bu kelime, ya bir yeri veya bir kitabı ifâde edebilir. Bunun, umûmiyetle göğün birinci katı veya mü'minlerin iyi hareketlerinin kaydedildiği defter (kütük) mânasına geldiği kabûl olunmaktadır. Muhtelif izahlar husûsunda bk. Lane'nin *Lexicon* (s. 2125 ve 2147)'u ile *Kur'an*'ın bu kısmına âit tefsirler. Nahiv bakımından, bu kelimenin cemi' veya müfretsiz cemi' olduğu iddia edilmektedir. Fakat kelimenin ibrânî *'elyōn* kelimesinden geldiğinde hiç şüphe yoktur (*Takvîn*, XIV, 18 v.b.)

Bibliyografya: *Kur'an* tefsirleri. (T. H. WEIR.)

'İLM. [Bk. İLİM.]

İLM-İ NÜCÛM. [Bk. ASTROLOJİ.]

İLMÜLMİSÂHA. [Bk. MİSÂHA.]

İL-TUTMIŞ. ŞAMS AL-DÎN, Dehli hükümdarı (607—633=1210—1236) dır. Ḳuṭb al-Dīn Aybeg [Bk. mad. AYBEG]'in önce kölesi, sonra dâmâdı olup, kendisini Badā'ūn [b. bk.]'a vâli tâyin etmiştir. Aybeg'in ölümünden sonra (607=1210), evlâdlığı Ārām Şāh Dehli tahtına geçmiş ise de, bâzı büyükler ona karşı bir sûikast hazırladılar ve İl-tutmış'ı Dehli'ye gelip, iktidarı ele geçirmeğe teşvik ettiler. Ārām Şāh, Lâhûr'dan kalkarak, ona karşı yürüdü; fakat yenildi ve meydanda idam edildi. Bununla berâber, İl-tutmış hâkimiyetini emniyet altına almadan önce daha bir çok başka rakipler ile mücâdele etmek zorunda kaldı. 618 (1222)'de bahtsız Calāl al-Dīn Mangu-birdi [b. bk.]'nin Hindistan'da ayrı bir hukümdarlık kurmak teşebbüsüne karşı koydu; daha sonra, bir çok başarılı seferler sâyesinde, hâkimiyetini Laḫnavtī (622=1225), Sind (625=1228) ve Gwalior (630=1232) üzerine kadar genişletti ve nihâyet onun Malva'ya karşı yaptığı seferler (631/632=1234/1235) sonunda Vindhya dağlarının şimâlinde bütün Hindistanı ele geçirdi. İl-tutmış Bagdad halifesi (o sırada al-Mustanṣir Bi 'llāh idi) tarafından tanınan Hindistan'ın ilk müslüman hukümdarı idi. Bu sebeple 626 (1229)'dan sonraki paralarında ve kitâbelerinde kendisi için Nāṣir Amīr al-Mu'minīn unvanını kullanmıştır. Selefi tarafından başlanmış olan büyük Ḳuṭb Minâr [b. bk.]'ın inşâatına devam etti.

Bibliyografya: İl-tutmış hakkında en iyi vesikaları çağdaşı Minhāc-i Sarāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. H. G. Raverty, fihrist. bk. mad. İyaltimish)'de vermektedir; Elliot-Dowson, *Hist. of India* (fihrist; bk. Şamsu-d dīn Altamsh); E. Thomas, *Chronicles of the Pathan Kings of Dehli*, s. 41 v.d.; S. Lane-Poole, *Mediaeval India*, s. 70 v.d.; J. Horovitz, *The Inscriptions of Iltutmish* (*Epigraphia Indo-Moslemica*, 1911—1912).

İLYĀS. [Bk. İLYÂS.]

İLYÂS. İLYÂS, *Tevrat*'taki Elia Peygamber; *Kur'an*'da iki defa adı geçer. Sûre VI, 85'te Zakarīyā', Yaḥyā ve 'İsā ile birlikte, başkaca tafsilât verilmeksizin, *Ṣāliḥūn*'dan biri olarak zikredilir. Sûre XXXVII, 123—130'da bütün Peygamber kıssalarının klişesine uygun olarak anlatılır. Fakat, her hâlde, Peygamberin İlyās hakkındaki bilgisi bir az daha fazla idi; onun, Ba'l'i zikretmesinden bunu istintaç etmek mümkün oluyor; Ba'l kelimesi ise, müfessirlerce, bâzan „rabb" (efendi), bâzan Baalbek şehrine adını vermiş bir put, bâzan da, kendisine Banī İsrā'il'in husûsî âyin ve ibâdet tahsis ettikleri bir kadın olmak üzere, muhtelif şekillerde, tefsir edilmiştir. Âyet 130'da, İlyās, İlyāsīn şeklinde anılıyor; bunun izahı da müfessirleri bir çok güçlüklere mârûz bırakmıştır; bununla berâber, metin karînesinden anlaşılabilir ki, Peygamber, her zamân gördüğümüz ifâde serbestîsi ile hareket ederek, bu kelimeye sâdece *īn* kafiyesinin hatırı için bu şekli vermiştir.

Sûre XXXVII, 123 v. dd.'a âit tefsirler ile, umûmî tarih müellifleri ve Kıssasü'l-enbiyâ yazanlar İlyās hakkında şunları anlatırlar: o, kıral Aḥāb (al-Ṣa'labī'de Lācab) ve karısı İzabel (muhtelif şekillerde yazılır)'in saltanatları zamanında yaşıyordu. Aḥāb, İlyās'ın yolundan gidiyordu; fakat Banī İsrā'il Ba'l'e tapıyorlardı. Mamafih günün birinde Aḥāb da, putlara tapan kıralların kendisi kadar başarı elde ettiklerini ileri sürerek, İlyās'tan yüz çevirdi. Bundan müteessir olan İlyās, Allahtan, kendisine yağmurlara hukmetmek kudretini vermesini niyâz eyledi. Bunun üzerine, 3 yıl süren bir kuraklık oldu; bu müddet zarfında İlyās bir yere gizlendi; fakat yiyeceksiz kalmadı. Bir dul kadının oğlu olan Alīsa'ın derdine devâ buldu; Alīsa' da bilâhare onun müridi oldu. Üç yıl süren kuraklığın sonunda, Allah ona, merhametsizcesine nice mâsumun hayatına kıymış olduğu için, itâp eyledi. Bunun üzerine İlyās, Banī İsrā'il'e kendi putlarından istimdat eylemelerini, onlar niyazlarını karşılıksız bırakırlarsa, Allaha imân etmelerini teklif etti. Putlar kendilerine tapanların duâlarını duymadılar; hâlbuki İlyās'ın Allaha niyâzı üzerine yağmur yağmaya başladı. Buna rağmen Banī İsrā'il imâna gelmediler. Onların bu duygusuzluğundan bezen İlyās, Allaha, kendisini bu dünyadan kurtarması, katına çağırması niyâzında bulundu. Müridi Alīsa' ile dışarı çıktığı anda, kendilerine ateşten bir at ayân oldu. Alīsa'ın hayret nidâları arasında İlyās, bu at üzerinde göğe yükseldi. Allahın emri ile, o, tebdil-i şekil eyledi: tüyler ile örtülü

nurdan bir varlık hâlini aldı ki, bu, beşerî maddiyetin fevkinde seyrân eden ve hem dünyevî, hem semâvî, yarısı beşer, yarısı melek olan bir varlıktır. İşte al-Ṭabarī'nin İlyās tasavvuru böyledir.

al-Ṣa'labī'nin anlattıkları daha mufassaldır. Onun kıssasından Lācab'in eşi kıraliçe Arbīl (Izebel) bütün mefsedetlerin başı olarak gösterilmiştir. Vezîri ise imânını gizli tutan bir mü'mindir. Burada da, *Tevrat*'ta olduğu gibi, Nabot (Nabot mezdekî diye adlanıyor, bu açıkça Mordochai'ı hatırlatır)'un mâcerası, İlyās'ın itâblarına ve bu da kıralın gazabına vesîle oluyor. İlyās, yedi yıl kaya kovuklarında gizlenir; sonra, Lācab'in en sevgili oğlu hastalanır. 400 Ba'al râhibi hastalığın sebebi olduğu iddia edilen İlyās'ı öldürmeğe giderler. Fakat İlyās onlara öyle bir hürmet telkîn eder ki, râhipler bir şey yapamadan, korku içinde, geri dönerler. O zaman Lācab 50 muhârip göndərir; bunlar uzaktan İlyās'a hak dinine döndüklerini haykırırlar. İlyās Allahtan, yalan söylüyorlarsa, hepsinin tutuşup-yanmalarını niyâz eyler; İlyās'ın duâsı müstecâb olur; ikinci bir muhârip kafilesi de aynı âkıbete uğrar. Nihâyet Lācab İlyās'a, kıraliçenin mü'min vezîri ile yine mel'ûnlardan mürekkep bir gürûh göndərir. İlyās, Allahın emrine uyarak, vezîri tâkip eder; böylece onu ölümden kurtarır. Onlar saraya varır-varmaz çocuk ölür ve böylece kıral İlyās'ı unutur; o da görünmeden kaçıp-gider. Dağda oturmaktan artık usandığı için, Yūnus Peygamberin anasının evine misâfir olur; Yūnus o sırada henüz çocuktur; İlyās onu, ölüm hâlinde iken, yeniden hayata kavuşturur. Sonra İlyās tekrar dağa döner ve Allahtan, 7 yıl müddetle yağmurlara, istediği gibi, hukmetmesine izin vermesini niyâz eyler; Allah ona yalnız üç yıl için izin verir; bu üç yıl zarfında onu kuşlar besler. Bütün Banī İsrā'il artık sefâlete düşmüştür. İlyās, mûcize ile, yalnız bir dul kadına un ve zeytin yağı tedârik eder. — İlyās kıssasının geri kalan kısmı, Alīsa'ın iyileşmesinden itibâren, Ṭabarī'deki hikâyeye az çok muvâzî bir seyir tâkip ediyor. Burada da İlyās, yer-yüzünde zaman-zaman insanlara ayân olan, yarı beşerî, yarı semâvî bir varlık hâlini alıyor. Nitekim, Ṣa'labī Filistin'de bir adamın İlyās'a rastlamış, kendisi ile konuştuktan sonra o şahsın devesinin üzerinde, yoluna devam ettiğini görmüş olduğundan bahseder.

Kur'an'da İlyās ile ilgili bir kıssa daha var ki, orada İlyās'ın ismi geçmez ve an'aneye göre de oradaki şahıs İlyās değil, al-Ḫażir diye kabûl edilmiştir. Bu kıssa sûre XVIII, 64 v. dd. da şöyle anlatılmıştır: Mūsā ile bir delikanlı, berâberlerinde balık bulunduğu hâlde, seyahatleri sırasında Allahın bir kuluna rastlarlar. Mūsā onun peşinden gitmek ister. Fakat mechûl adam Mūsā'nın kendisine yoldaşlık etmek için gerekli şekilde nefsine hâkim olamayacağını söyler. Birlikte yolculukları esnâsında, Allahın kulu öyle işler yapar ki, bunlar görünüşte nankörce veya zâlimce hareketlerdir. Her defasında Mūsā bu husûsta mechûl adama taanlarda bulunur, öyle ki, sonunda yoldaşı Mūsā'ya, görünüşte kötü olan fiillerinden her birinin işlenmesinde bir hikmet, bir sebep olduğunu anlattıktan sonra, onu terkeder. İsrâil menkıbesi, Elias'ın Yeşu'a ben Levi ile bir seyahatini nakleder ki, bu yolculukta da Elias, *Kur'an*'daki kıssada bahsi geçen, Allahın mechûl kulunun yaptıklarına benzer işler yapar ve burada da, Yeşu'a ben Levi, haklı olarak, bu hareketlere kızar ve aceleci ve sabırsız muhâkemelerinden dolayı, Elias'ın itablarına mârûz kalır. Her iki hikâye arasındaki benzerlik o kadar büyüktür ki, *Kur'an*'daki kıssanın menşe'nin İsrâiliyyat kabilinden olmasından şüphe edilmese yeridir. Daha evvel söylediğimiz gibi, *Kur'an*'da sözü geçen Allahın mechûl kulu umûmiyetle al-Ḫażir diye kabûl edilmiştir. Bununla berâber, şuna işâret etmek lâzımdır ki, msl. al-Bayżāvī, sûre XVIII, 64 hakkında: „Bunun Alīsa' olduğu da ve İlyās olduğu da rivâyet edilir" demektedir. al-Ḫażir ile İlyās'ın böyle karıştırılması mânidardır; buna benzer başka hâller de zikredeceğiz. Bunun sebebi, İlyās'ın ölmeden göklere çıkmasını anlatan Tevrâtî hikâye te'siri ile, onun da, al-Ḫażir gibi, ölmezler zümresine idhâl edilmiş olmasıdır. Belki de al-Ḫażir adı bile buna telmih ediyor. Filhakika al-Ḫażir „yeşil", adı B-l-y-ā veya başka bir rivâyete göre, Y-l-y-ā, yâni İlyās olan bir adamın lekabından başka bir şey değildir. Fakat bunun dışında, bu iki şahsiyet, şecere itibârı ile değil ise de, faâliyetleri ve müşterek vazifeleri bakımından, âdeta ikiz kardeşlerdir. Âb-i hayat kaynağına birlikte gitmişler, sudan içmişlerdir; bu, menşe'inde sâdece İskender menkıbesine âit bir motif ise de, bir defa daha İlyās'ın ölmezliği hakkındaki inanışa mesnet oluyor; nitekim onun adı *al-Ās*, „mersin ağacı" mânasına da tefsir edilir ki, bu ağaç da ölmezliğin senbolüdür. Rivâyete göre, İlyās ile al-Ḫażir, Peygambere gelen ilk vahye şâhid olunca ölmek arzû etmişlerdir; fakat Peygamber onlara şu cevabı vermiştir: — „Ey Ḫażir, çölde ümmetimin imdadına koşmak sana düşüyor ve ümmetime deryâda yardım etmek de, ey İlyās, sana düşüyor." — Bununla berâber, umûmiyetle denizlerin koruyucusu al-Ḫażirdır, İlyās ise, karada hâmî kudrettir. Her ikisi her sene ramazanı Kudüs'te oruc tutmakla geçirirler. Sonra, kim-

seye kendilerini tanıtmadan Mekke'ye girip, hacc edâ ederler; yalnız, Allahın husûsî lûtfuna mazhar olanlar onları görüp-tanırlar. Kereviz (*karafs*) ve yer mantarı (*kam'a*) yerler. Haccdan sonra, her ikisi de saçlarını keserler ve duâlar okuyarak, ayrılırlar. Onların okudukları duâları sabah, akşam, üç gün arka-arkaya okuyan, hırsızlık, yangın ve suda boğulma felâketlerinden (*sarḳ, ḥarḳ, ġarḳ*) ve hukûmetin, şeytanın, yılanların ve akreplerin şerrinden masûndur. al-Ḫażir ile İlyās her gece İskender seddinde buluşurlar; burası onların gökte uçtukları yerdir. Aynı şekilde İsrā'il menkıbesinde de, her nerede bulunan bir kul var ise onun imdadına yetişmek için bir yerden bir yere uçtuğu anlatılır [bk. mad. HIZIR.].

al-Ḫażir'dan başka, islâm menkıbelerinde, ölmezliğe erişmiş bir de İdrīs [b.bk.] vardır. İlyās'ın bununla da aynı şahıs diye kabûl edilmesi bundan ileri geliyor: İlyās'ın muhtelif şecerelerinde onun doğrudan-doğruya İdrīs olduğu söylenir. Fakat, umûmiyetle İlyās'ın şeceresi Hārūn'a çıkarılır: Hārūn, Eleazar, Pinehas; Hārūn İlyās'ın büyük babası olarak kabûl edilmiştir. Babasının adı, belki de Tisbi'den bozularak, N-s-b-y, Y-s-y ve sonunda Yāsīn olmuş idi.

Şunu da işâret gerektir ki, İlyas, al-Ḫażir gibi, çok defa Saint-Georges [bk. mad. CİRCİS.] ile aynı şahıs olarak alınmıştır; bunun sebebi, Saint Gerges'un da koruyucu bir varlık diye telâkkî edilmiş olmasıdır.

Bibliyografya: sûre VI, 85, 37, 123—130, 18, 64'e âit *Kur'an* tefsirleri; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 415, 540 v.dd.; Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs*, I, 107; Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 221 v.dd.; Ṭabarī (nşr. Zotenberg), I, 409—411, 373; Friedländer, *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman* (Leipzig—Berlin, 1913), Fihrist, bk. Elias; Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume auf genommen?* (Leipzig, 1902), s. 187 v.d. — Elias hakkındaki yahudi menkıbesi için bk. Jellinek, *Beth ha-Midrasch*, V, 133—135 (Türk halk inanışında İlyās ve onun Hızır ile münâsebeti hakkında bk. mad. HIZIR).

(A. J. WENSINCK.)

'İMÂD AL-DAVLA. [Bk. İMÂDÜDDEVLE.]

'İMÂD AL-DĪN. [Bk. İMÂDÜDDİN.]

'İMAD ŞAHÎ. [Bk İMÂD ŞÂHÎ.]

İMÂD ŞÂHÎ. İMÂD ŞĀHĪ hânedânı, Berār [b. bk.] sülâlesi, Fatḥ Allāh 'Imād al-Mulk tarafından te'sis edilmiştir; Fatḥ Allāh aslen vicayanagarlı bir brahman olup, genç yaşında, Aḥmed Şāh Bahmanī I. [bk. BEHMENİLER]'nin Vicayanagar'a karşı yaptığı seferde esir alınmış ve müslüman olarak, büyütülmüştür. Berār vâlisi 'Abd al-Ḳādir Ḫāncahān'ın hizmetinde çalışmış, efendisinin ölümünden sonra, Bahmanī Muḥammed Şāh III. zamanında, bu şehre vâli olmuştur. 1491'de, aḥmednagarlı Aḥmed Niẓām al-Mulk ile bīcāpūrlu Yūsuf 'Ādil Ḫān gibi istiklâlini ilân etti. Bu hareket, Maḥmūd Şāh Bahmanī III.'ye olan düşmanlığından değil, Şāh'ı hapiste tutup, imparatorluğa bilfiil hukmeden vezîri Ḳāsim Barīd'e karşı olan düşmanlığından yaptı. Bundan bir müddet sonra, Fatḥ Allāh'ın, Şāh'ı kurtarmak maksadı ile, giriştiği teşebbüste muvaffak olamadı. Dekhanlı olmasına rağmen, yabancı sayılan Yūsuf 'Ādil Ḫān'ın samîmî dostu idi; büyük nufûzu, Dekhan'ın harpçi sultanları arasında sulhün idâmesine çok yardım etti. Fatḥ Allāh istiklâlini ilân etmeden önce, Berār, Gāvīl ve Māhūr adı verilen iki eyâlete taksim olunmuş bulunuyordu. Fatḥ Allāh bu iki eyâletten Gāvīl'i muhâfaza etti ve ölümünden az önce (1504), Māhūr'u da ülkesine ekledi. Yerine geçen oğlu 'Alā' al-Dīn kendisi kadar dirâyetli değil idi ve lüzûmsuz yere, gucarātlı Maḥmūd Şāh Bayḳara ve golkondalı Sulṭān Ḳulī Ḳuṭb Şāh ile muhâsamâta girişip, memleketi bir çok felâket ve ıztıraplara uğrattı. Bundan başka, Godāvarī üzerindeki Pāthrī'yi ele geçirmek gâyesi ile, Aḥmednagar'a karşı yıkıcı bir harbe girişti. 1529'da öldü. Yerine geçen oğlu Daryā zayıf bir hukümdar idi; uzun süren saltanat devrinde Berār'ın Dekhan üzerindeki siyâseti git-gide zevâle uğradı. Diğer müslüman sultanlar arasındaki ihtilâflarda, çok zaman, ikinci derecede bir rol oynadı. Yalnız bir defaya mahsûs olmak üzere, oynadığı bir rolde, dürüstlükten ziyâde büyük bir siyâsî basîret de gösterdi. Filhakika, Bicāpūr sultanı ile Vicayanagar mihrâcesi arasında, Aḥmednagar sultanı Ḥusayn Niẓām Şāh I. aleyhine akdedilen gayr-i tabiî bir anlaşmaya girdikten sonra, alttan-alta Ḥusayn Niẓām Şāh'ı destekleyerek, cenûbî Hindistan'da Hindu hâkimiyetinin yerleşmesine engel oldu. Ölümünden bir müddet evvel, Daryā 'İmād Şāh, nâzırı Tufāl Ḫān'ın hukmü altında idi; Şāh'ın ölümünden (1560) sonra, oğlu Burhān 'İmād Şāh'ı tahta geçiren nâzır, onu hapse attırdı ve Berār'da, sinsi bir şekilde, saltanat sürdü. Tālikota muhârebesi ile (1564) Vicayanagar'ın tahribine müncer olan ittihada iştirâk etmediği için, Bicāpūr ve Aḥmednagar sultanlarının hücûmuna uğradı; fakat, muhâsara edilip yenilmiş bulunmasına rağmen, düşmanlarını birbirine saldırttı ve Bicāpūr sultanını iğfâl ederek çekilmeğe râzı etti. 1572 senesinde. Aḥmednagar sultanı Murtażā Niẓām Şāh, Burhān

'İmâd Şâh'ı hapisten kurtarmak bahânesi ile, Berâr'ı bir kere daha istilâ etti ve Parnâla kalesini zaptettikten sonra, onu imparatorluğuna ilhak etti. Tufâl Ḫân, oğlu, Burhân 'İmâd Şâh ve bütün âilesi Aḥmednagar sultanlığının kalelerinden birine sevkedildi. Orada hepsi bir gecede öldüler; nasıl öldükleri mâlûm değil ise de, bunun bir tesâdüf eseri olmadığı muhakkaktır.

Bibliyografya: Firişta, *Burhân-i ma'âṣir*; *Muntaḫab al-lubâb*, III; *Ṭabaḳât-i Akbarî*; T.W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan*. (T. W. HAIG.)

İMÂDİYE. 'AMÂDİYA, Irak'ta da Musul (Mavṣil)'un 18 saat şimâlinde Ṭiyârî [b. bk.] dağının yamaçları üstünde, 37° şimâl arzı ve takriben 43°1/2 şark tûlü (Greenw.) arasında kâin bir şehirdir. Avrupalı seyyahların yazılarında bu şehrin adının muhtelif şekillerine tesâdüf edilir: Amadiye, Amadie, Amadia ve Amediye. Vâkıa al-'İmâdiya şekli arap müelliflerin kayıtları ile müeyyed ise de (msl. Yâḳût, aş. bk.), bugün 'Amâdiya, 'Amêdiya telâffuzunun daha ziyâde şâyi olduğu görülmektedir. Mustavfî bu ismin aslını Daylam emîrlerinden 'İmâd al-Davla (ölm. 338 = 949)'ye atfederse de, başkaları, msl. Yâḳût, şehrin te'sis veya imârını 'İmâd al-Din Zengî'ye atfederler ki, bu müellife göre, 'İmâd al-Din Zengî 'İmâdiya'yi 537 (1142)'de Âşib adında bir kürt kalesinin harâbesi üstüne inşa etmiştir. Bir tepe üzerinde bulunan şehre, yalçın bir kaya üstüne kurulmuş olan ve haylı zaman zaptı imkânsız sayılan bir hisar hâkimdir. Kaya içinde oyulmuş kuyular ile suyu te'min edilmiştir. 'İmâdîya her ne kadar yüksek ve etrafı açık bir mevkide kâin ise de, iklîminin sıhhate muzır olduğu dillere destandır. Yazın hava o kadar sıcak olur ki, ahâlinin bu mevsimde şehri terkederek, 2—2°1/2 saat mesâfede ve yazın bile üzerlerinde kar bulunan tepelere çekilmeleri âdettir. 'İmâdîya'nin başlıca vâdisi Ravândiz (Rovânduz) vâdisi ile birleşir Ḫâbûr ve büyük Zâb havzalarının su bölümü yakınında müsâit bir coğrâfî mevkide bulunmasından dolayı 'İmâdîya haylı zaman bir ticâret merkezi olmuş ve Mezopotamya tüccarları ile ticârî mübâdelelerinde, dağlı kürtler için, bir telâki noktası teşkil etmiştir. Nüfusu arasında hâlâ 1900 kişilik bir yahudi kütlesinin mevcûdiyeti o ticârî faâliyet devrini hatırlatmaktadır. 'İmâdîya'nin 5.000 kişi olan nüfusunun en çoğu Hakkârî (Ḥakkâri) kabîlesi kürtleridir ve bu şehir başlıca merkezleridir. Eskiden şehir, şecerelerini Abbâsîlere kadar çıkaran beyler tarafından, irsen idâre olunurdu. İmâdîya o havâlinin anahtarı mesâbesinde olup sevkülceyşî ehemmiyeti büyüktür.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, III, 717; İbn al-Aṣîr (nşr. Tornb.), XI, 60; G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 92 v.dd.; K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 717—720, 727; XI, 590 v.d.; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 430; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer* (Leipzig, 1880), s. 203, 219 v.dd.; M. Hartmann, *Bohtan* (= *Mitteil. der Berliner Vorderasiat. Gesellsch.*, 1897/1898, s. 10, not 2, s. 62, not 1, s. 107); (M. Rousseau), *Description du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 198 ve bütün eser (bk. fihrist, s. 235); H. A. Layard, *Niniveh und seine Überreste*, Meissner'in almanca tercümesi (Leipzig, 1854), s. 87—92; Sandreczki, *Reise nach Mossul und Urmia*, II, 275 v.dd.; Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus* (1875), s. 329; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 795. (STRECK.)

İMÂDÜDDEVLE. 'İMÂD AL-DAVLA, ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. BUVAYH, Büveyhî hânedanının ilk hükümdarıdır. İki kardeşinin yardımı ile, 'İmâd al-Davla, 322 (934) senesinde Şiraz'ı zaptetti ve böylece Fars hukümdarı olup, ölümüne kadar orada saltanat sürdü. 57 yaşında olduğu hâlde, 16 cemâziyelevvel 338 (11 teşrin II. 949)'de Şiraz'da vefat etti. Bir başka kaynağa göre (İbn Ḫallikân, nşr. Wüstenfeld, nr. 491), 339 senesinde ölmüştür [bk. mad. BÜVEYHİLER.].

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İMÂDÜDDİN. 'İMÂD AL-DİN MUḤAMMED B. MUḤAMMED AL-KÂTİB AL-İṢFAHÂNÎ (1125—1201), meşhûr arap edîb ve tarihçisi. 519 (1125)'da İsfahan'da doğmuştur; mârûf bir âilenin çocuğudur; tercüme-i hâli İbn Ḫallikân'ın *Vafayât* (nşr. Wüstenfeld, nr. 77)'ında bulunan (krş. *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldj.*, II, mukaddime XIX v. dd.) meşhûr Kâtib al-'Aziz de bu âiledendir. 'İmâd al-Dîn gençliğini doğduğu şehirde ve Ḳaşân'da geçirdi. Bagdad'da bilhassa fıkıh okudu. Musul ve başka yerlere seyahat yaptı. Selçuklu hukümdarları Sulṭân Muḥammed II.'in Bagdad'ı, muvaffakiyetsizlik ile neticelenen, muhâsarası (551 = 1156) sırasında, bu şehirde bulunuyordu. Halifeyi, şehri kurtardığı için, bir kasîde ile tebrik etti; bu kasîde ona vezîr İbn Hubayra [b. bk.]'nin teveccühünü kazandırdı. Vezîr onu Vâsiṭ'a nâ'ip tâyin etti; fakat vezîrin ölümünden (560=1165) sonra, me'mûriyetini kaybetti ve iki yıl sıkıntı içinde yaşadı. Nihâyet 'İmâd al-Dîn, âilesini ve bilhassa, yukarıda adı geçen amcası al-'Azîz'i tanıyan Suriye Eyyubîlerine baş-vurdu; orada hüsn-i kabûl gördü ve Sulṭân Nûr al-Dîn tarafından

kâtip ve daha sonra da, kendi nâmına inşa olunan bir medreseye müderris tâyin edildi. Bundan başka, halifeye gönderilen bir hey'ette bulundu ve nihâyet divan *muşrif*'i nasbolundu Fakat 569 (1173)'da, Nûr al-Dîn'in ölümünden sonra, düşmanları onu gözden düşürüp, işinden attırmağa muvaffak oldular; vazifesini terketmek zorunda kaldı ve Musul'a gitti. Orada hastalandı; sonra iyileşti ve Suriye'ye döndüğü sırada Ṣalâḥ al-Dîn'in bu memleketi zaptetmeğe hazırlandığını öğrendi. Ṣalâḥ al-Dîn Humus'u aldığı zaman 'İmâd al-Dîn bir şiir ile onu medhetti; nezdinde büyük bir nufûz kazandı ve bütün seferlerinde yanında bulundu. 589 (1193)'da, Ṣalâḥ al-Dîn'in ölümünden sonra, resmî hayattan tamâmiyle ayrıldı; kendi köşesine çekilip, 597 (1201) tarihinde ölümüne kadar, bütün zamanını edebî eserlerini te'life hasretti. En mühim eseri, şüphesiz VI. asır arap şâirlerine âit büyük antolojisidir; henüz neşredilmemiş olan bu eserin adı *Ḫarîdat al-ḳaṣr va carîdat ahl al-'aṣr*'dır. Suriye'nin fethine dâir olan ve *al-Fatḥ al-ḳussî fi 'l-fatḥ al-ḳudsî*; adını taşıyan eseri daha mârûftur (*Conquête de la Syrie et de la Palestine par Ṣalâḥ ed-dîn*, nşr. Landberg, Leyde, 1888; Kahire, 1322); 'İmâd al-Dîn ayrıca, vezîr Anûşirvân'ın hâtırâtına dayanarak, Irak Selçuklularının tarihini yazmıştır ve buna *Nuṣrat al-fatra va 'uṣrat al-fiṭra* adını vermiştir. Bu eserin al-Bundârî [b. bk.] tarafından yapılmış bir hulâsasını Houtsma neşretmiştir. *al-Barḳ al-şâ'mî* adlı hâtırâtının ancak bir cildi ile bâzı parçaları bize kadar gelebilmiştir. 'İmâd al-Dîn'in mensûr yazıları fevkalâde sun'î ve şişirilmiş bir üslûp ile vasıflandırılabilir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât* (nşr. Wüstenfeld), nr. 715; *Recueil des historiens des Croisades*, IV, III, V; daha geniş bibliyografya mâlûmâtı için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 314 v.d.; *Suppl.* I, 446, 548.

İMÂLA. [Bk. İMÂLE.]

İMÂLE. İMÂLA (= ses değişmesi) *mâla* ("eğilmek")'nin IV. vezninden masdarı. al-Zamaḫşarî'ye göre, sesin mütecânis olması için (*liyatacânasa 'l-ṣavt*) elifin kesreye değişmesinden ibâret olan bir fonetik vâkıadır ve sebebi *alif*'in yakınında bir *kasra* veya *yâ* olması, yahut elifin *kasra*'lı bir harfin veya *yâ*'nın şekil değiştirmesinden ileri gelmiş olması, yahut da *alif*'in, bâzı hâllerde, bir *yâ* olmasıdır. Bir uzun *ā*'nın, *i* sesine komşu olması neticesinde, *ē* veya *ā̆*'ye geçmesi (*imâla ṣadîda*, "kuvvetli" veya *mutasavviṭa* "orta kuvvette") olabilir, yânî eski arap dilcilerinde ve *Kur'an* müfessirlerinin daha evvel müşâhede etmiş oldukları bir nevî ses değişmesi bahis mevzûudur. Bâzan da kısa *a* sesinin *i*'ye değiştiği de zikredilmektedir. al-Zamaḫşarî'nin târifinden anlaşıldığı üzere, *imâla*'ye sebep olan *i*'nin bahis mevzûu olan şekilde belli bir tarzda mevcut olması lâzım değildir; bir kökte tesâdüf edilmesi kâfidir. *r m y* kökünden *ramâ*, aynı tarzda kıyasla (asıl kökte mevcut *v*'ye rağmen) *ġazâ* gibi fiil şekilleri ve *f t y* kökünden *al-fatâ* gibi isimler; bundan başka köklerinin orta sesleri *v* ve *y*'den gelen **ḫavîfa*'den *ḫâfa*, **ṭayaba*'den *ṭâba*, *nâb*un gibi şekiller bu zümreye girer; fakat *bâb*un (kökünün orta sesi *v*'dir). Bu kaideler ile izah edilemeyen münferit şekiller de vardır; „pek çok kullanılmadan mütevellit" bir *imâla*'den bile bahsedilecek kadar ileri gidilir.

Yedi sâmite, *ṣ, ṭ, ż, ẓ, ḫ, ġ* ve *ḳ*, evvelinde bulunurlarsa, veya hemen onu tâkip ederlerse, *imâla*'ye münâfî olurlar: *ā*'dan daha uzak oldukları hâller için husûsî kaideler vardır. Bu sâmitelerin, *ṭâba* misâlinden anlaşıldığı vecihle, *i* sesinin fi'len mevcut olmadığı şekillerde, *imâla*'ye mâni olmaması çok dikkate şâyân bir vâkıadır. *r* husûsî bir hâl arzeder: *ra* veya *ru* hecesi, yukarıda sayılan bütün harfler gibi, *imâla*'ye mâni olur, *ri* hecesi ise, bil'akis bu harflerden birinin teması ile, *imâla*'nin ortadan kalkması icâp eden hâllerde bile, *imâla*'ye sebep olur.

İmâla'ye, ne derecede „fasîh" arapçayı karakterize eden bir hâdise nazarı ile bakılabilir? Bu, üzerinde ittifak edilmeyen bir noktadır. Eskilerin çok muhtelif işâretlerinden ihtimâl bu hâdisenin yalnız bâzı kabîlelerin lehçe husûsiyetleri olduğunu istintaç etmek lâzımdır. Son olarak Chr. Sarauw, Sîbavayhi'ye dayanarak, henüz mevcut olan bir *i*'ye istinat eden bu nevi bir *imâla*'nin menşe'inin şark araplarında olduğunu ve nisbeten muahhar bulunduğunu ve diğer nevilerin bil'akis Hicaz'dan geldiğini ve ilk Sâmîlere has bir *ē*'yi temsil ettiğini isbat etmeği muvaffakiyet ile denedi. Eski zamanda *imâla*'nin intişar sâhasının ne olduğunu bilmek meselesine gelince, bedihîdir ki, yabancı kaynaklarda kaydedilmiş olan arapça isim ve kelimeler çok ehemmiyetlidir.

Yeni lehçelerde de bir nevi *imâla* bulunmaktadır. Bununla berâber, bu edebî *imâla*'den başka bir şekilde anlaşılmalıdır. Msl. Suriye'nin Beyrut lehçesinde, esâs itibârı ile, civar sâmitelere tâbidir ve *i*'nin mevcûdiyetinin te'sirini icrâ etmesi (*r* ile olduğu gibi) şâz olarak vukûa gelir. O hâlde *a*'nın *ä*'ye ânî bir değişmesi bahis mevzûudur. *İmâla*'ye sâdece yukarıda sayılmış olan sâmiteler ile boğaz sâmiteleri değil, hançere sâmiteleri de mâni olur.

İmāla'nin arap yazısında sonda bulunan bir *yā* ile gösterilip-gösterilmediğini bilmek meselesi üzerinde çok münâkaşa yapılmıştır; bu mesele, Brockelmann'ın *Grammatik*'indeki ve *Grundriss*'indeki müsbet cevaba rağmen, hall-edilmiş telâkkî edilemez. Yazma eserlerde, *imāla*'yi göstermek için, devamlı olarak kullanılan hiç bir işâret yoktur. Yeni basmalarda umûmiyetle sâmitenin altına konulan ˽ işâreti ile göstermek mûtaddır.

Bibliyografya: Max Th. Grünert, *Die Imâla, der Umlaut im Arabischen* (Wien, 1876, *Sitzungsber. d. Wien. Akad., phil.-hist. Cl.*, LXXXI, 447—542 ayrı basım) burada bilhassa eski müelliflerin geniş bir bibliyografyası bulunmaktadır; J. Karabacek, *Zur Kenntnis des Umlautes im Arabischen* (*Mitt. a. d. Samml. d. Pap. Erzh. Rainer*, V, 59—62); J. Barth ve A. Fischer, *Ursemit.* (*ZDMG*, LIX, 633—671); Chr. Sarauw, *Die altarabische Dialektspaltung* (*ZA*, XXI, 31—49); A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre* (Leiden 1911), bilhassa s. 38—45; E. Mattsson, *Etudes phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth* (Upsala, 1911); *Archives d'Etudes Orientales*, I, kitap 1, bilhassa s. 63—72). (EMANUEL MATTSSON.)

TÜRKÇEDE İMÂLE

Arûz hatâlarından (*'ilal*) biri olup, tabi'î olarak uzatılmaması icâp eden kısa heceleri, vezin zarûreti ile, uzun hece hâlinde okumağa denir. Nâcî, *Istılâhât-i edebiye* (s. 114 v. d.)'de *imāla*'yi, *istiḫlāf* adı altında, zikrederek, — „hurûf-i imlâyı harf-i medd yerine koymaktır." — diye târif ediyor; lugatinde de (*Lugat-i Nâcî*, s. 114 v. d.) *imāla*'yi yine harekenin gayr-i tabi'î surette meddi diye izah etmekte, fakat misâl verdiği — *„Âh ey zâlim dilinde hiss-i şefkat yok mudur"* — mısrâındaki „ah" *imāla*'sını mevkiinde bir *imāla* olarak göstermektedir. Ali Ekrem, *imāla*'yi *madida* veya *marġūba*, bir de *maḳdūha* diye iki kısma ayırmakta ve mergûb *imāla*'yi — „Mevzunda, yâni nazımda, fârisî ve arabî kelimelerin memdûd hecelerini mârûf olan dereceden fazla bir *imāla*'ye tâbî tutmaktır" — diye târif etmekte, ikincisine gelince, onu da „türkçe kelimelerin meksûr olan son harekelerini memdûd okumaktır" şeklinde izah etmektedir. Bu târifte „son harekeler" kaydı lüzûmsuzdur. Çünkü kelimelerin baş ve orta harekelerinde de *imāla*'lere rastlanmaktadır.

İmāla'nin, eskidenberi, bir sessiz harf ile biten arapça ve acemce uzun hecelerin, birincisi uzun, ikincisi kısa (— ⏑) olmak üzere, iki hece kıymet'nde, uzatılarak okunması şeklinde anlatılan medd ile karıştırıldığı ve bugün artık *imāla*'den her ikisinin de anlaşıldığı bir vâkıadır. Gerçi, arûza dâir yazılan son bir takım eserler ile edebiyat bilgilerinden bahseden eserlerin bir kısmında, hâlâ, *imāla* ile medd ayrı-ayrı gösterilmekte ve izah edilmekte ise de, bir kısmı *imāla*'den her ikisini de anlamaktadır. Bunların bâzılarında tamâmiyle müellife âit bâzı *imāla* tasniflerinin görülmekte olduğuna da işâret edelim.

Makbul mânada, yâni sessiz harf ile biten bir uzun hecenin arûzda iki hece yerini tutacak şekilde uzatılmasını icâp ettiren *imāla*'ye, arapça ve acemce hecelerde tabi'î olarak karşılanan şekillerinden başka, türkçe hecelerde de her zaman misâl bulmak mümkündür. Yalnız *dört, var, dağ, yar* gibi farsça ve arapça kelimelere benzetilerek *imāla*'ye müsâ'it sayılan hecelerin değil, *er* gibi elverişli olmayanların bile, mânanın ve âhengin icâbına uyarak, *imāla* edildiği görülmektedir (msl. *Hakka karşı duralım er kişi niyyetine*).

Fârisî izâfet terkiplerinin kesresinde ve atıf *vāv*'larında *imāla* câizdir. Yalnız, *n* harfi ile biten arapça ve farsça uzun hecelerde *imāla* câiz değil ise de, bir çok şâirlerde, msl. Nef'î, Râsih, Şeyh Gâlib, Nâmık Kemal, hattâ *imāla*'yi azdan az kullanan son devir şâirlerinde, msl. Ahmed Hâşim'de bile, buna rastlamaktayız.

Bibliyografya: Nâcî, *Muallim* (İstanbul, 1303), tür. yer.; ayn. mll., *Istılâhât-i edebiye* (İstanbul, 1307); *Lugat-i Nâcî*, bk. *imāla* kelimesi; Recâi-zâde Mahmud Ekrem, *Târîm-i Edebiyat* (İstanbul, 1299), s. 74; Çankırılı Ahmed Talât. *Halk şiirlerinin vezni* (İstanbul, 1933), s. 32 v.d.; Ali Ekrem, *Nazariyât-i edebiye dersleri*, taş basm., s. 58 v.d.; M. Fuad [Köprülü]-Şihâbeddin Süleyman, *Mâlûmât-i edebiye* (İstanbul, 1330), I, 86, 220; Hikmet İlaydın, *Türk edebiyatında nazım* (İzmir, 1947), s. 52 v.dd.; İsmâil Habib Sevük, *Edebiyat bilgileri* (İstanbul, 1942), s. 68 v.d., 72 v.d.; *Edebiyat ve söz san'atı terimleri* (nşr. T. D. K., İstanbul, 1948) s. 59; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs-i turkî* (İstanbul 1317), *imāla* kelimesi, s. 162; Mehmed Salâhî, *Ḳāmūs-i 'oṣmānî* (İstanbul, 1313), *imāla* kelimesi, I, 448.

(ORHAN ŞAİK GÖKYAY.)

İMÂM. [Bk. İMÂM.]

İMÂM. İMÂM (A., cem. *a'imma*), bu tâbir *Kur'an*'da yedi defa müfret, beş defa cemi' olarak geçer; orada nümûne, işâret, misâl ve rehber mânalarını ifâde eder. Alelâde hayatta, ilmî ıstılâh olarak, üç muhtelif mânası vardır:

1. İmâm = cemâat ile namaz (*ṣalāt*; b. bk.) kıldıran. Her muhterem müslüman, namazın âdâb ve erkânını kâfî derecede bilirse, imâmlık vazifesini ifâ edebilir. Daha evvelden karar verilmemiş ise, bu şeref cemâatin en âlim ve yahut en muhterem âzâsına düşer. Fakat alel'âde bir câmie mâlik olan cemâat bir ücret mukabilinde ayrıca bir zâtı, din ilmine vâkıf olmak şartı ile, bütün namazlarda imâmet etmek üzere, tâyin edebilir. İmamlık (*imāma*), ne bir san'at, ne de bir rütbedir. İmâm namazda imâmet ettiği müddetçe imam sayılır. İranlılar imam için *pīş-namāz* tâbirini kullanırlar.

2. Yalnız sünnîler imam tâbirini, **islâmın en ileri gelen âlimleri**, msl. sünnî mezheplerin müessisleri için kullanırlar (krş. İmâm Abū Ḥanīfa, al-Şāfi'ī, al-Ġazzālī v.b.)

3. İmâm tâbirinin şi'îler tarafından istimâli o kadar çok, o kadar türlü-türlüdür ki, burada bütün şekilleri zikretmek kabil değildir. İmam mefhûmunun tekâmülü ve inkişâfı çok uzun ve çok karışıktır. Burada yalnız başlıca merhaleleri nazar-i itibâra alacağız. **Bütün şi'î mezheplerin i'tilâf ettikleri merkezî fikir 'Alī b. Abī Ṭālib'in ahfâdından birinin islâm âleminin en yüksek hâkimi olmasıdır.** Diğer bütün fikirler uzun ve acı münâkaşa mevzûlarıdır.

İmâm mefhûmunun en ilk kademesi, Zeydîler nezdinde en temiz kalmış olan şekli, evvelâ imâmet namzetlerinden, kendisini 'Alī'nin oğulları Ḥasan ve Ḥusayn'e kadar götüren bir nesebin istenmesidir. Bu nâmzet sagîr olamaz. Vücutça ve akılca sıhhatte olması, dinî ve kelâmî mâlûmâta ve hukûmet edebilecek umûmî bir istidâda mâlik olması lâzımdır. Kendisi, ya kendi tarafdarları tarafından intihap edilir, yahut silâh kuvveti ile imâmeti alır. Zeydîler, diğer bütün şi'î mezhepler hilâfına olarak, aynı zamanda meşrû bir çok imamların mevcut olabileceğine ve bâzı zamanlar hiç bir imâm mevcut olamayacağına inanırlar.

Bundan sonraki kademe, ilk isnâ aşeriye ve ismâiliye fikirlerini in'ikâs ettirir. Burada, imâm tâbiri, esâs itibârı ile, halife tâbirinin müterâdifidir ve yalnız ilk halifelere değil, hattâ kendilerince Allah münkiri sayılan Emevî ve Abbâsî halifeleri için dahi, „sahte imâm" şeklinde, kullanılır. Hakikî imâmın vazifesi, bu kademede peygamberlerin risâletinin devâmı ve beşeriyetin, ondan sonra, sevk ve idâresi şeklinde ilâhî bir vazife olarak itibâr edilir. Bundan dolayı, muayyen bir zamanda yalnız bir meşrû imâm bulunacak, yâni 'Alī'nin ve kerîmesi Fāṭima dolayısı ile Peygamberin doğrudan-doğruya ahfâdından biri bu mevkii işgâl edecektir. Bu suretle bu imâm 'Alī'nin ve eski imâmların meşrû halefi sayılıyor. Bu pâye ona yalnız irsen ve kendi babası tarafından husûsî bir tâyin ile (*naṣṣ*) intikal eder. Bu imâm bütün islâm âlemi üzerinde dünyevî hâkimiyet hakkından başka, islâmın en yüksek rûhânî rehberlik salâhiyetini de hâizdir. Bu rûhânî rütbe islâm dininin bâtınî cihetini bilen tek zât olmasından gelir. Peygamber, bu bâtınî cihetleri eshâbı arasında anlayacak insanlar bulamamış olmasından dolayı, en yakın arkadaşı, hısımı ve dostu olan ve kendisine dâimâ kardeş muâmelesi ettiği 'Alī b. Abī Ṭālib'e ifşâ etmişti. Hakikî imâm bu gizli ilmi kendi ecdadından tevârüs eder ve bundan dolayı, yalnız şahsına mahsûs bir otoriteyi hâiz ve *Kur'an* ile hadîslerin kat'î tefsirini ifâya muktedir olur ki, bu tefsirler üzerine islâmın hukuk sistemi kurulmuştur. Bu işlerde imâm, Cenab-i Hakk'ın hârikulâde sevk ve idâresine dayandığı için (*ta'yīd*), mâsûm (*ma'ṣūm*), yâni kabahatsizdir. Her ne kadar bâzan onun icrâatı yanlış gözükse bile, yine mâsûm addedilir; çünkü alel'âde fânîler onun hareketlerinin yüksek sebeplerini bilemezler.

Bu kademeyi „ortodoks" şi'î anlayışı gibi nazar-i dikkate alabiliriz. Bunun ilk inkişâfı ilk islâm ahkâmı ile islâmdan evvelki görüşlerin birbiri ile karışmasından, bilhassa muhtelif irfâniye mezhepleri ve maniheizm, mazdeizmin tâlimlerinden meydana gelmiş olan râfızî şi'î ideolojilerinin bolluğu arasından kendine bir yol bulmağa mecbûr olmuştur. Bu mezhepler (*ġulāt*; bk. mad. ĠĀLĪ) alel'âde aşırı görüşler ile şu veya bu 'Alī ahfâdını ilâhlaştırıyorlar ve onu zamanın meşrû imâmı tanıyorlar. Her ne kadar bu fikirler şî'ada ve, beklendiği gibi, bilhassa dinin halk arasındaki şekillerinde derin izler bırakmış ise de, bu mezhepler, oldukça geçici tezâhürler gibi, ancak bir veya iki nesil bâkî kalmışlardır.

İlk mûtedil ve yahut ortodoks imâm nazariyesi mütemâdiyen esâslı tâdilâta uğramış ve, muhtelif tarihî temâyüller dolayısı ile, yeni naslar ihdas etmiştir. Msl. imâmın âilesinde, kendi tarafdarları arasında ayrılık ve mesihî tezâhürler vukûa gelmesi ile, bu değişiklikler ve yeni naslar meydana gelmiştir. Böylece muhtelif imâm sülâlelerinin sönmesi bir sülâlede imâm adedinin dinî ehemmiyeti üzerine tahmin ve faraziyelere ve *satr* („gizlenmek") yahut *ġayba* („kaybolmak") ve yahut *vaḳf* („arası kesilmek") gibi nazariyelere yol açılmıştır. Gizli imâm, beklenen mesîh, mehdi („tarik-i Hakka hidâyet eden") yahut *ḳā'im* („kıyâmet gününde ayakta duran") sayılırdı. Muhtelif zümrelerden bu nazariyeler çok zaman ve mesâî ile teessüs ediyor ve bunların sistem hâline gelmesi ve *Kur'an* ile hadîsin, bu işe uygun yerlerinin te'vili ile, te'sis olunuyordu. Te'vilden maksat remzî tefsirdir.

Bu tâlimin bundan sonraki en mühim inkişâf kademesi, bütün islâmiyete şâmil mesâî ile ve yunan felsefesi ve terakkî ve inkişâf eden islâm kelâmının muktezâsını kullanmak sureti ile, IV. (X.) asrın nihâyetinde başlar. Pek az mütefekkirler mehâfilinde, bu gibi yardımcı disiplinler ve mantık kullanıldığı hâlde, daha yüksekte olanlar islâm nâslarını o vakıtki felsefeye tamâmen uydurmak için, teşebbüse geçmişler ve burada felsefe olarak yeni-Eflâtuncu felsefenin son ve daha ziyâde eklektik şeklini kullanmışlardır. Bu nazariyelerde, peygamberlere ve imamlara iman, çar-çabuk kevnî bâzı prensipler ve kuvvetler tasavvuru şeklinde inkişâf ediyordu. Son yunanî mekteplerin tâlim ettikleri gibi, insan hilkatin tâcı (eşref-i mahlûkat) ise, o hâlde Peygamber insân-i kâmil ve âlemin hulâsetülhulâsasıdır. Peygamber, içinden insana ve bu suretle bütün âleme ilâhî, müşekkil ve nâzım bir enerji akan bir kanal gibidir. Eski felsefede böyle esâs teşkil eden kuvvet, yâni akl-i küll olduğu için, Peygamber de bu akl-i küllün taknîm edilmiş olduğu yer gibi düşünülür. Bundan başka, aynı sistem içinde, akl-i küll faâliyeti esnâsında, sudûru ile, nefs-i küll (âlemin rûhu) ü ikmâl eder. Bu, şüphesiz ki, insaniyetin rûhânî rehberi olan imamda taknîm edilmiş olur. Dar islâm kelâmını, ilk eski skolastik felsefeye ve kozmogoniye uydurmak çok güç bir iş idi. Kelâmı âlemin senbolik bir kopyesi gibi düşünerek, ilâhî vahy ve ilham prensibini ve bu vahy ve ilhama mazhar olan peygamberleri ve imamları o âlemin merkezine koymak lâzım geliyordu.

Fâtımî kelâmcılardır ki, böyle bir tagyirde tamâmiyle, ilk önce muvaffak olmuşlardır. Yalnız gâyet iyi yetişmiş insanların anlayabileceği nazariyeleri, gâyet bâtınî ve güç ve yalnız mütefekkirlere mahsûs bir tâlim sayılıyordu. Diğer şi'î mezheplerini sevk ve idâre edenler, aynı yoldan, fakat daha yavaş, gitmişlerdir. Bâzı zamanlarda sünnîler, sûfîler ve bir nokta-i nazara göre, Ġazzâlî onları geçmiştir. Her mezhep kendine mahsûs ıstılâhları inkişâf ettiriyor ise de, fikirlerin geçtiği yollar, şâyân-i dikkat surette, birbirinin aynı idi. İmâmet nazariyesinin son mühim kademesine, şi'î Safevî sülâlesi ile, İran'da erişilmiştir. Bu kademe, bir irticâ ve bir inhitat, yahut aşağı tabakanın hârikalar ve mûcizeler için olan arzusuna mutâvaat gibi nazar-i dikkate alınabilir. Tâlimin en yüksek tarz-i edâsı gâlibâ imâmları tebcîl etmek için yazılan irânî-sûfî şiirlerin bütün zengin ve senbolik tâbirleri üzerine kurulmuş olmasıdır. Bunlardan başka bu imâmlar, dinî sâhada olduğu gibi, saltanatta bulunan hukümdarların ecdadı gibi de nazar-i dikkate alınırlar. Şâir, imâmları, seçilmiş mübâlegalı, veced ve heyecanlı tâbirler ile, medh ve tebcîl ederken, aynı zamanda bilvâsıta hukümdarı medheder ve bu suretle kendi sadâkat ve siyâsî gayretini meydana koyar. Mes'ûl âlim ve kelâmcıların itidâl ve sükûnu hiç nazar-i dikkate alınmayarak, yalnız sûfîyâne ve heyecanlı ifâde edilmiş olan hayalperverâne nazarî fikirlere, üslûbta hayran olanlar vardır.

İmâmet nazariyesinin bu yeni şeklinde en mühim kevnî kuvvet, yol gösteren ilâhî nûrdur ki, ezelden beri devam eder ve hilkatin âletidir. Bu kuvvetin hâmili olan imamlar, birbirini fâsılasız ve fâsıla kabûl etmeyecek bir tarzda, tâkip ederler. Bunlardan biri dâimâ dünyada mevcut bulunur. Dünyadan imam bir dakika ayrılırsa, âlem de mahvolur. İmâmın rolü, umûmiyet itibârı ile, bir sûfî cemâatindeki *pîr* veya *murşid*'in rolünün aynıdır. Yalnız onun delâletinin yardımı ile, hakikat bilinir, yâni necâta erişilir. Mütemâdiyen âleme yayılan imâmlık nûru ile Peygamberin yahut eshâbının vazifeleri ikinci derecede ehemmiyet alır. Bu, zaman-zaman ulûhiyetin dâîler savaşı gibidir ki, ebedî dini zaif ve âsî insaniyet tabakalarına karşı müdâfaa eder.

Bu mânada islâm devrinde ilk *pîr* 'Alî idi. Her ne kadar o, görünüşe nazaran, Peygamberin bir tilmizi idi ise de, imâm ile Allah arasındaki münâsebet bu nazariyede aşkıyk. hıristiyan ilâhiyâtındaki İsâ ile Allah arasındaki münâsebetin aynıdır ve bu bir çok mistik remz ve kinâyelere zemin olmuştur. Bu safhaya şi'îlere hâs yeni irfâniye denilebilir. Her ne kadar âlim ilâhiyatçılar bunu iyi karşılamazlarsa da, her hâlde büyük şi'î kütlelerinin ideolojisi olup, yalnız en müfrit İran sûfîleri üzerinde değil, İran ve Hindistan ismâilîleri üzerinde de te'sir etmiştir.

İmâmet fikrindeki bu başlıca safhalar sanki bütün şi'î şûbelerinde müsâvî surette birbirini tâkip etmiş gibi anlaşılmamalıdır. Filhakika muhtelif mezheplerde değil, bir de aynı mezhebin içinde muhtelif safhalar birbirinin yanında bulunurlar ve bu suretle en ziyâde tekâmül etmiş olan görüşe bâtınî bir tâlim nazarı ile bakılır. *Takîya* prensibinin umûmî anlaşılışı bu münâsebetlere çok müsâittir.

İmâmet nazariyesinin bir çok şekillerinden muhtelif şi'î mezheplerde yalnız ikisi ekseriyâ yanlış anlaşılmıştır: bunlardan biri imâmın rûhunun vücuttan vücûda geçmesine ve onun tekrar vücûda gelmesine itikattır. Bütün bunlar en geri ve iptidâî mezheplerin tasavvurlarında bulunur. Şi'îlerin büyük ekseriyeti bunlar ile alâkadar değildir. Buna modern hayattan bir tasvir verilebilir: „İlâhî nurun" projeksiyon cihâzından çıkan bir şuâ, alel'âde bir fânî olan imâmın başına tevcih olunur. O ölür-ölmez bu şuâ derhâl kendi halefinin başına tevecüh eder. İmâmın rûh, vücût ve şahsiyeti bir mevcûdiyete mâliktirler ki, bu mevcûdiyet imâmetin ebedî ilâhî nûrundan tamâmiyle ayrıdır.

Diğer bir mesele de, imâmın mûcize gösterip-gösteremiyeceği meselesidir. Bu noktada halk itikadı gâyet musir olup, imâmlardan, kendilerinin taraf-i ilâhîden gönderilmiş olduklarını isbat etmek üzere, mûcize beklerler, yahut bu mûcize göstermek iktidarını kendiliklerinden onlara tevcih ederler. İmâmlar ve cemâatin başında gelen idâreci mehâfil, bu gibi fikirleri şiddetle reddederler. Çok makbûl ve çok kuvvetli burhan *Kur'an*'ın XVII. sûresindeki 110. âyettir: „Ben sizin gibi bir insanım" [bk. madd. İŞNÂ 'AŞARİYA ve SAB'İYA].

Bibliyografya: al-Māvardī, *al-Aḥkām al-sulṭāniya* (nşr. Enger), s. 3—33 (trc. Ostrorog, I, 100 v.d.), 171 v.d.; al-Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), I, 70 v.d.; VI, 24 v.d.; İbn Ḫaldūn, *al-Muḳaddima*, I, 324 v.d. (trc. de Slane), I, 384 v.d.; Muḥammed Ṣādiḳ Ḥasan Ḫān, *İklil al-karāma fî tibyān maḳāṣid al-imāma* (Bhōpal, 1294); *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), I, 92; Kremer, *Gesch. der herrsch. Ideen des islams*, s. 309 v.d., 392 v.d.; D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology* (bk. fihrist); Th. W. Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 82 v.d., 322—336; Goldziher, *Vorlesungen*, s. 82 v.d., 208 v.d.

(W. IVANOV.)

İMÂM. İMÂM AL-ḤARAMAYN [Bk. CUVAYNİ.].

İMÂM ÂZAM. İMÂM Ā'ẒAM. halifelerin unvanı [bk. mad. HALİFE.]

İMÂM-BÂRÂ. İMÂM-BĀRĀ (arap. ve hindce), „imamlara mahsus (kapalı yer)", Hindistan'da muharrem âyininin yapıldığı ve *ta'ziya* [Kerbelâ'daki makberin bir benzeri; b. bk.]'lerin muhâfaza olundukları binâ. Burası, bâzan, kurucusu ile âilesine, türbe vazifesini de görür. En mârûf *imām-bārā*'lar, Luknov ve Murşidābād'dadır.

Bibliyografya: Meer Hassan Ali, *Observations on the Musulmans of India* (London, 1832), I, 33; H. G. Keene, *Handbook of Lucknow* (Kalküte, 1875), s. 102 v.d.; J. H. T. Walsh, *Hist. of the Murshidabad District* (London, 1902), s. 76 v.d.

İMÂM ŞÂH. İMÂM ŞĀH, İMĀM AL-DİN 'ABD AL-RAḤİM B. KABİR AL-DİN ḤASAN B. ṢADR AL-DİN, İran'da Nizârî-İsmâîlîlerin [bk. mad. İSMĀ'İLİYA] bir dâîsi olup, rivâyete göre, IX. (XV.) asır sonunda Gucarāt'ın bir büyük hindû kütlesini tarîkatine sokmuştur. Aḥmedābād [b. bk.]'ın cenûb-i şarkîsinde, takriben 16 km.'lik bir mesâfede, bulunan Pîrāna'deki mezarı devamlı bir ziyâretgâhtır. Mömnās (*mu'mîn*)'lar onun zamanında ihtidâ ettiklerini söylüyorlarsa da, müridlerinin büyük bir kısmı hindûdur. Bunlar, İmâm Şāh'a ayrıca bir kudsiyet izâfe etmek ve ölülerini yaktıktan sonra kemiklerini bu zâtın Pîrāna'deki türbesi civârına gömmek âdetleri ile diğer hindûlardan ayrılırlar.

Bunun hakkında pek az mevsûk şey bilinmektedir. VIII. (XIV.) asırda Hindistan'a gelen ilk Nizârî-İsmâîlî dâîsi *pîr* Şams al-Dīn yahut „Şams-i Tabrīz" (Calāl al-Dīn Rūmī'nin refiki olan mârûf Şamsī Tabrīz ile karıştırılmamalıdır)'in bir halefi addedilir. Bu pîr Multan'da medfûndur. Ona, oğlu Naşīr al-Dīn ve onun torunu Şihāb al-Dīn halef olmuştur. Sonuncunun oğlu pîr Ṣadr al-Dīn aşağı Sind'de ve Kachh'da Lohana kastından bir çok hindûları ismâîlî tarîkatine sokmuştur; bunlar, sonradan, *Ḫ°āca*'ler adı ile tanınmışlardır. Bunun oğlu ve halefi Kabīr al-Dīn Ḥasan, kezâlik meşhûr velî ve dâî idi. Ölünce (ihtimâl 853 =1449 sıraları) yerine kardeşi Tāc al-Dīn (ölm. 872=1467) geçti. İmâm Şāh, İran'ı ziyâret etti ve babasının ölümünden sonra, şüphesiz Şāh Maḥmūdî Begrā (1458—1511)'nın idâresi zamanında Gucarāt'ta vaazlarda bulundu. Aḥmedābād'dan 10 mil mesâfede kâin Pîrāna'de yerleşti ve orada X. (XVI.) asrın ilk yarısında öldü. Tesbit edilebildiğine göre, İmâm Şāh'a yeni bir tarîkatin kurucusu gözü ile bakılamaz; çünkü o, zamanının akîdesine sadâkat ile, merbut kalmıştır. Fakat oğlu ve halefi Nūr (veya Nar) Muḥammed Şāh, sonradan kendisini imâm ilân etti ve böylece cemâatin içerisine bir ayrılık soktu. Nūr Muḥammed'in tarafdarlarına ve onun haleflerine Satpanthī denilir. Gucarāt'ta, Baroda'da ve şarkî Ḫândeş'te tarîkatler pek çoktur; bunlar bir çok kollara ayrılır.

İmâm Şāh, eski Sindhī ve Gucarātī dilinde müteaddit eserlerin müellifidir; 9 eseri kalmıştır. Bunlardan, müridleri tarafından okunan, *Śikşā Patrī* („ikaz risâlesi") adı altındaki dinî emirler külliyâtı meşhûrdur; bâzı müslüman İmâm şāhî'ler bu eseri *Kur'an*'a bile tercih etmektedirler. Bâzı hindûlar, İmâm Şāh'a tapmakta ve ibâdet ederken, *İmām Kēvalah* („imâm yegâne Allahtır") kelimelerini tekrarlamaktadırlar; buna mukabil, müridlerinin çoğu, İmâm Şāh'a dinî bir rehber veya bir velî nazarı ile bakmaktadırlar.

Bibliyografya: *Gazetteer of the Bombay Presidency*, IV, 287, 290; IX (2. kısım), 76 v.d.; W. Ivanow, *The sect of*

Imam Shah in Gujrat (*JBRAS*, 1936, s. 19—70; daha evvelki bibliyografik mâlûmât bu eserde toplanmıştır).

İMÂMA. [Bk. İMÂMET.]

İMÂMET. [Bk. İMÂM.]

İMÂMÎLER. [Bk. İMÂM ve İŞNĀ ʿAŞARİYA.]

İMÂM-ZÂDE. İMÂM-ZĀDE, imâmların ahfâdına verilen acemce bir unvandır. Bu lekabı aynı zamanda, Buhârâ civarında Şurġ'da doğmuş olan acem vâiz, edîp ve şâiri Abu 'l-Maḥâsin al-Vāʿiẓ de taşımaktadır (Schefer, *Chrestomathie persane*, I, s. 24, not.).

Bibliyografya: Mme J. Dieulafoy, *La Perse*, s. 717; *A Suse*, s. 357; Flandin et Coste, *Voyage en Perse*, c. VI, *Perse moderne*, levha IX, X, XV (Ḳazvîn), XIX (Sulaymâniye), XXXVII (Kāşān), LXIII (Ḳūmişah). (Cl. Huart.)

İMÂN. [Bk. İMÂN.]

İMÂN. İMÂN, *ʾmn* kökünün esâs mânası „huzûr“ ve „korku karşısında emniyet“tir (Rāġib, *Mufradāt*, s. 24; *Lisān*, XVI, 160, 6 v. dd.). Dördüncü bâbı „korkusuz kılmak“ mânasına geldiği gibi, „bir şeye veya birisine inanıp-güvenmek“ mânasına da gelir. Bu itibarla, *al-īmān*, ilm i kelâmda şunları ifâde eder: 1. Allaha, Resûlüne ve onun risâletine ve 2. bu risâletin muhtevâsına inanıp, güvenmek. Bu iki mânadan birincisi üzerinde esâslı bir şekilde durmak için, umûmiyet ile, üç noktayı nazar-i itibâra almak lâzımdır (krş. Ġazzālī, *İḥyā'*, kitap 2, bâb 4).

1. *Kur'an*, *īmān* ile *islām* arasında bâzan bir fark gözetiyor; fakat, ekseriyâ, bu iki kelimeyi aynı mânada kullanıyor. Bu, *aʿmāl-i ṣāliḥa*'ya olan münâsebetleri bakımından iki mânalıdır. Kelâmcıların hadîslerde izleri görülen münâkaşaları bundan ileri gelir. *İmān* kelimesinin ıstılah olarak kullanılmasının *fiḳh* ve *kalām*'da birbirine zıt oluşu da yine bundan dolayıdır. Kat'îyetle sahîh olduğu te'min edilen bir hadîse göre, kalbinde bir miskal imân bulunan kimse cehennem ateşinden kurtulacaktır. Fakat buradaki *īmān*'ın mânası nedir? Bâzılarına göre, bu derûnî ve sağlam bir inanç (*ʿaḳd bi 'l-ḳalb*)tır; bâzıları buna dil ile ikrarı (*şahāda bi 'l-lisān*) ilâve ediyorlar; diğer bâzıları da, üçüncü bir unsurun mevcûdiyetini şart koşuyorlardı; bunlar, imânın beş ana şartı olarak gösterilen ameller (*aʿmāl bi 'l-arkān*) dir. Birinci tefsir eş'arî ve mâtüridîlerin ekseriyetinin görüşüdür. İkincisi hanefîlerin, üçüncüsü de hâricîlerin tefsiridir. Kerrâmîlere göre, imân dil ile tasdikten (*taṣdīḳ bi 'l-lisān*) ibârettir; yâni bir *iḳrār*'dır ve dolayısı ile de, dar mânasında *islām* kelimesinin müterâdifidir. Başkaları, msl. ceberiyenin bir kolu olan cehmîlere göre, imân sâdece akıl yolu ile elde edilen bir ma'rifetullah (*maʿrifa*) ve peygamberlere gelen risâletin vahy yolu ile ikrarıdır. Sünnîler, her zamanki gibi, seleflerinin (*al-salaf*) nokta-i nazarına dayanarak, imânın, bir inanc-i samimî olarak kabûl ve *taṣdīḳ*, buna *iʿtiḳād* etmekten ve kavlen ikrarda bulunmaktan ve hayır işlemekten ibâret olduğunu iddia ediyorlar (krş. mad. ʿAḲĪDA.). İkinci unsur dar mânada *islām*'dır. Bununla berâber, *taṣdīḳ* ve *islām*'a sâhip olup da, sağlığında işlediği bir tek büyük günâha (*kabīra*) tövbe etmeden ölen kimse, mûtezileye göre, *muʾmin* de değildir; *kāfir* de değildir; fakat *fāsiḳ*'tır ve ebedîyen cehennemde yanacaktır. Bu son nokta-i nazar üzerinde hâricîler mûtezile ile birleşirler. Fakat, onlara göre, bütün günâhlar günâh-i kebâirdir. Sünnî islâmda, *fāsiḳ*, yukarıda tasvir edildiği şekilde tavsif edilmekle berâber, onun cennete gireceğine ihtimâl verilmektedir; çünkü günâhkâr mü'minler için ateş, cehennem olmayıp, onu pâk kılan bir ateştir ve *aʿmāl-i ṣāliḥa* esâsından değil, sâdece onun mütemmimlerindendir. Mürci'e bu görüşün tam karşı kutbunda bulunmaktadır. Bu tarîkın islâmiyetin ilk devirlerinde zuhûru, tarihî bakımdan, dindarların, müslüman olduklarını söyleyip, aynı zamanda açıktan-açığa kötü ameller işleyenlere de müslüman nazarı ile bakmalarındaki müşkilâta dayanmaktadır. Hâricîler, bu gibi kimseleri, kayıtsız şartsız kâfir addediyorlar; buna mukabil mürci'e, Allah tarafından bütün sırların fâş edilmesine kadar karar „te'hir“ etmeği ve müslüman olduğunu iddia eden kimseye muvakkaten müslüman nazarı ile bakmağı tercih ediyorlardı. Şu veya bu şekilde ve bir dereceye kadar, islâmiyet bu nokta-i nazarı kabûl etti. Yüzlerini *ḳibla*'ye dönüp, namaz kılanlar ☐ hepsi, sorusuz sualsiz, müslüman sayılacaklardı. Fakat, muahhar mürci'e bu akîdeyi antinomistik bir râfızîliğe vardıracak derecede ileri götürmüşlerdir. Filhakika, bunlar, *īmān*'ın insanı necâta götürdüğünü, sâlih amellerde bulunmak bir münkiri nasıl kurtaramazsa, kötü amellerin de imanın müessir olmasına engel teşkil edemiyeceğini tâlim ediyorlardı (Van Vloten, *Irdja*, *ZDMG*, XLV, 161 v.dd.; Goldziher, *Vorlesungen*, fihristte *Muradschi'a* kelimesine bk.). Son olarak, islâm olduğunu ikrâr eden ve müslüman gibi hareket eden, yâni islâmlığın ibâdete âit hâricî amellerine riâyet eden, fakat, içinden imânsız olan kimsenin vaziyeti gelmektedir. Bu kimse münâfık ve münkirdir. Bu münâsebet ile, şunu hatırlamak lâzımdır ki, „itâat“ (ṭāʿa) ve „iyi hareketler“ (*aʿmāl-i ṣāliḥa*), islâmiyette ilk olarak ibâdet kaidelerine (*al-ʿibādāt*) uymak mânasına gelmekte idi.

2. İmân artıp-eksilir mi? *Kur'an*'da imânın ziyâdeleşmesinden sık-sık bahsedilmektedir ve eslâfın fikrine göre, itâat imanın kuvvetlenmesine, itâatsizlik de zayıflamasına sebep olmaktadır. Müteahhirinin tâlim ettiği üzere, lâzımdır ki, kalp ile tasdik değişmeden kalır; *aʿmāl-i sāliḥa*, imânın esâsında olmadığı gibi, ona te'sir de edemez. Belki, kemmî bakımdan, onu çoğaltan mütemmimler gibi, nazara alınabilir. Bunun tersine olarak, itâatsizlik hareketleri imânı, kemmî bakımdan, azaltır; fakat onun esâsı değişmeden kalır. Bunun içindir ki, Peygamber miskal ağırlığında imândan bahsetmiş ve bununla imânın ölçülünün değişebileceğini, açıkça, ifâde etmiştir. Ġazzālī de asîl fiillerin imânı nasıl beslediğini, büyük bir psikolojik incelik ve doğruluk ile göstermiştir. Bununla berâber, mesele münâkaşa mevzûu olarak kalmıştır. İmânın *taṣdīḳ* ve *aʿmāl-i ṣāliḥa*'dan ibâret olduğuna inananlar, onun artıp-eksilebileceğini ileri sürüyorlar; hâlbuki, imânı sâdece tasdikden ibâret sayanlar onda bir kemmiyet bahis mevzûu olamaz, diyorlar.

3. Tâ başlangıçtan beri, sâdece: „Ben mü'minim“ (*ana muʾmin*) diyip de, buna *„inşāʾ Allāh“* kaydını ve bundan başka *Ḥaḳḳan* yahut da *ʿinda'llāh* kelimelerini ilâve etmeyenlere karşı gâlibâ nefret beslenmekte idi (Ġazzālī, *İḥyā'*, II, fasıl 4, *Mas'ala*, III'te misâller veriyor (krş. Sayyid al-Murtażā'nın şerhi). Bu itibâr ile, eş'arîler ile, şâfi'î, hanbelî ve mâlikîlerin ekseriyeti, *in şāʾ Allāh* kaydının ilâvesini istemekte, hâlbuki, mâtürîdîler ile hanefîler bunu men' ve sâdece *Ḥaḳḳan* kelimesinin eklenmemesine müsâade etmekte idiler. Berikiler, *in şāʾ Allāh* kelimelerinde bir şüphe (*şakk*) mündemic olduğunu ve bu türlü bir münâsebette şüphenin *kufr* mânasına geldiğini söyleyerek, itiraz etmekte idiler. Buna mukabil eş'arîler böyle bir formülün imânın mutlak kabûlü hakikatinin şüphe ifâde etmek için kullanılmadığını, bil'akis aşağıdaki maksatlar ile söylendiğini ileri sürüyorlar. *a.* İnsanın, kendi kendini pâk diye göstererek, pâk olduğu zehâbına kapılmasına mâni olmak (*Tazkiyat al-nafs*; krş. *Kur'an*, IV, LIII, 33). *b.* hürmeten (*taʾaddub*) ve her şeyi Allaha bırakmak sureti ile teberrüken. *c.* İmân'ın hakikatine olmasa da, mükemmelliğine, yahut da *aʿmāl-i ṣāliḥa* imânın rüknü sayıldığı takdirde, bu cinsten amellerin hakikaten kendisinde mevcut olduğunda şüphe izhâr etmek gâyesi ile. *d.* nihâyet, bu dünyada her şey hakkında onun sonuna (*ḫavātim*) göre, hukmedileceği için, Allahın mü'mini imân ile öldürüp öldürmeyeceğini yine kendisine bırakmak için, eş'arîlerin görüşü hakkında bk. Ġazzālī'nin yukarıda zikredilen eseri ve mâtüridîlerinki için de bk. Taftāzānī'nin Nasafī'nin *ʿAḳāʾid*'ine yazdığı şerh (Kahire, 1321, s. 127 v. dd.)

Bibliyografya: yukarıda zikredilenlerden başka bk. İcî, *Mavāḳif* (nşr. Soerensen), s. 274—290 (Bulak, 1266), s. 593—600; al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* s. 94—98; Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, *Kitāb al-īmān*; Krehl, *Beiträge zur Charakteristik der Lehre vom Glauben im Islām* (Leipzig, 1877); A. J. Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge, 1932), fihrist, madd. *Īmān* ve *Faith*.

(D. B. Macdonald.)

ʿİMÂRET. [Bk. İMÂRET.]

İMÂRET. ʿİMÂRET (A), „binâ, yapı“. Vaktiyle Türkiye'de, mektep çocukları ile medrese talebelerinin, ekmek ve iki kap sıcak etli sebze yemeğinden ibâret olan gıdalarını aldıkları ve yatıp-kalktıkları müesseselere verilen isimdir. Bu yemeklerden aynı zamanda fakirlere de dağıtılırdı. Yemeklere ilâveten, adam başına günde 3—5 akçe, hattâ bâzen 10 akçe, verilirdi. Bu imâretleri vakıflar idâme ederdi. Bu türlü imârethânelerin birincisini, 1336'da, İznik (Nicäa)'te Sultan Orhan kurdu ve onu insanlığın hayrına vakfetti. Açılışına bizzat riyâset etti ve fakirlere yemekleri kendi eli ile dağıttı; mumları ve kandilleri de kendi eli ile yaktı. Murâd II., sarayının ulemâsına imârette verdiği bir ziyafet sonunda, aynı şeyi yaptı. XVIII. asrın sonlarında, İstanbul imâretleri her gün otuz binden fazla insanı doyuruyordu. Ayasofya (matbahı, Maḥmūd I. tarafından, 1155 = 1742'de te'sis edilmişti), Bayezid, Fâtih, Sultan Selim, Süleymâniye, Sultan Ahmed, Nûruosmâniye v.b. salâtîn câmilerinin yanında birer imâret bulunurdu. Kelimenin *ʿamāret* telaffuz edildiği İran'da bu, „saray“ mânasına gelir: msl. Tahran'da *Ṣams-ʿamāret* gibi. [Bu maddenin Türkiye' de ictimâi rolü için bk. Zeyil.]

Bibliyografya: M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othomon*, II, 460; Naşrī, Hammer, *Geschichte des Osm Reiches*², I, 106; Ḥāfiẓ Ḥusayn Ayvānsarāyī, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ*, s. 5, 14, 16, 18, 22 (= Hammer, tür. yer., XVIII, 1 v. dd.); Jouannin ve Van Gaver, *Turquie*, s. 90, 154. (Cl. Huart.)

İMBİK. arap. *al-anbīḳ*'tan gelen (ki o da yunanca ἄμβιξ'ten gelmiştir) bir kelime olup, bugün taktir için kullanılan cihâzın adı ise de, eskiden bu cihâzın „başlık“ denilen parçasının adı idi. Kopp'un Weil'e istinâden iddia ettiğinin aksine olarak, bu kelimeye daha X. asırda, *Mafātīḥ al-ʿulūm*'da Dioskorides'ten yapılmış olan bir tercümede ve al-Rāzī'de tesâdüf edilir. *Anbīḳ* ekseriyâ,

„gül suyu ihzârına mahsûs cihaz" olarak târif edilir.

Tam cihaz üç parçadan mürekkeptir: kazan (*ḳar'a*), başlık (*anbîḳ*) ve taktir edilen mâyii toplamağa mahsûs kap (*ḳâbila*). Modern imbiklerde kazan ve başlık tek bir parça teşkil eder. — Arap yazmalarında taktir cihazları resimlerine al-Dimaşḳī'nin *Cosmographie* (nşr. Mehren, s. 194 v.dd.)'sinde, rastlanır. Fakat başlık, umûmî sûrette, kazanın üstüne konulduğu hâlde burada ön tarafa konulmuştur. Birinci şekilde *Mafâtîḥ* (nşr. van Vloten, s. 257)'de gösterildiği gibi, bir hacamat şişesi biçimindedir. *Anbîḳ*, İbn al-'Avvâm tarafından, gül suyu istihzârına dâir kitabında (trc. Clément Mullet, II, 344), târif edilmiştir. Fakat burada dâimâ bütün başlıktan bahsetmeyip, ekseriyâ oraya ilâve edilen borunun çıkıntılı kısmından bahseder (bununla berâber, eğer metin doğru ise). *Anbîḳ* kazanın başı (*ra's*) gibi de târif edilir.

Anbîḳ'in kimya cihazlarına dâir muhtelif cedvellerde, msl. *Mafâtîḥ al-'ulûm*'da al-Rāzī'nin *Kitâb al-asrâr* (yazm. nr. 266, Leipzig, bk. Stadtbibl., el. yazm., var. 4v—5v) ve kurşunî harfler ile yazılmış ve Berthelot tarafından neşredilmiş olan bir metinde — al-Rāzī'nin metni ile aş.-yk. mütâbakat arzeder — zikri geçer.

Bir de kör *anbîḳ* vardır ki, başlığa ilâve edilen borusu yoktur; binâenaleyh kapalıdır, bir lüleli *anbîḳ* ve muhtelif şekillerde başka imbikler vardır. İbn al-'Avvâm munzam kısma, Clément Mullet'ye göre, *ẕanâb* (kuyruk) yahut metinde olduğu gibi — *ẕabâb* adını verir ve munzam boruyu teksife mahsûs kıvrık boruya rapteder (fakat elimizde bu tertibi gösteren hiç bir resim yoktur).

Arap kimyâcılar, esâs itibarı ile, yunan kimyâcılarına istinad ettikleri için, eskilerin eserlerindeki resimlerden istifâde etmek gerektir; Abū Mūsā Cābir İbn Ḥayyān'a atfedilen eserlerin lâtince tercümelerinde böyle resimler vardır.

Bibliyografya: E. Wiedemann (*ZDMG*, XXXII, 575); ayn. mll., Diergart'ta, *Beitr. aus Gesch. d. Chemie* (1908), s. 234; M. Berthelot, *La Chimie au moyen âge*, II, LXIV, 66, 150 v. dd.

(E. WIEDEMANN.)

İMRAHOR. [Bk. MİRÂHÛR.]

'İMRÂN. [Bk. İMRÂN.]

İMRÂN. 'İMRAN, *Tevrat*'taki 'AMRÂM, Yiṣhar b. Ḳāhiṯ b. Lāvî'nin oğlu Yuḥābid ile evlendi ve 70 yaşında iken bu kadından oğlu Mūsā dünyaya geldi. 137 yıl yaşadıktan sonra öldü (İbn al-Aṯîr, I, 119; al-Ṯa'labī, s. 99; al-Kisā'ī, s. 201 ve Ṭabarī, I, 443). Bu hikâye, *Tevrat*'taki hikâyeden şu noktada ayrılır: *Tevrat*'ın Hurûc (Exodus) bölümünde, VI, 20'de, nakledilen rivâyetie göre, Amram, Kehat'ın oğlu ve Yizhar'ın kardeşidir ve 137 yaşına kadar yaşamıştır. 'İmrân, Mısır'a büyük vezîr oldu ve her gece firavunun yatağı başında nöbet beklemek ile mükellef idi (al-Kisā'ī, s. 201). Bir gece, firavunun sarayında, kanadlarında karısını taşıyan bir kuş gördü ve o anda karısına karşı aşkı alevlendi; onunla cinsî münâsebette bulundu. Bunun üzerine kuş, firavunun sarayı önünde bekleyen bin nöbetçiye görünmeden kadını tekrar evine götürdü. Ertesi gün müneccimler firavuna, müstakbel düşmanın ana rahmine düşmüş olduğunu, onun yıldızının doğduğunu haber verdiler. Firavun Mısır'ın bütün ebelerine, evden eve gidip, hangi kadınların gebe olduğunu öğrenmelerini emreyledi. Bununla berâber, ebe kadınlar, 'İmrân firavunun yanından hiç ayrılmadığı için, onun karısını muâyeneye cesâret edemediler. İşte Mūsā muhakkak bir ölümden böylece kurtuldu (al-Kisā'ī, *göst. yer.*). Kezâ Talmud da, Amram'ı, Mısır'ın en mümtaz şahsiyeti olarak gösterir (Sōṭā 12; Baba B. 120; *Hurûc* R. I, 13). — *Kur'an* (III, 31)'da zikredilmiş olan ve karnındaki çocuğunu Allaha nezretmiş kadının kocası olan 'İmrān, *Tevrat*'taki 'İmrān veya 'Amrām ile aynı şahıs değildir. al-Ṯa'labī (s. 220), bu adı taşıyan iki şahsiyet arasında 1800 yıllık bir fâsıla bulunduğuna işâret etmek sûreti ile, bu vâkıayı bilhassa belirtir. Bununla berâber, *Kur'an*'da bu sûrede adı geçen 'İmrān „'İmrān b. Māṯān" veya „b. Sāhim" dir ki, bunun karısı „Ḥanna" Fāḳūẕ'un kızı ve Maryam'in anası, 'Îsā'nın büyük anasıdır. Buna göre, bu „'İmrān b. Māṯān", Mathieu *İncil*, 15'teki „Ya'kub b. Matan" ile aynı şahıs gibi görünüyor — (krş. mad. MARYAM.).

Bibliyografya: al-Zamaḫşarī, al-Bayżāvī v. b.'nın *Kur'an* tefsirleri; Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1312), s. 91 v.d. ve 220; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'*, s. 193—195; Ṭabarī, *Târîḫ*, I, 443—445; İbn al-Aṯîr, I, 119 v.d.; Weil, *Bibl. Legenden*, s. 131; Eisenberg, *Moses in der arab. Legende* (Krakov, 1910), s. 16. (J. EISENBERG.)

İMRÂN. 'İMRÂN B. ḤİṬṬĀN AL-SADŪSÎ, arap şâiridir. Basra'da doğmuştur. Dindar, *Kur'an* ve hadîste mütebahhir bir adam olup, Basra Tābi'ūn'unun ikinci tabakasına mensûptur ve 'Ā'işa'den ve Peygamberin bir kaç sahâbesinden hadîsler rivâyet etmiştir. Fakat, ihtiyarlığında, söylenildiğine göre, karısının teşvikı ile, Hâricîler tarafına geçmiştir. Onlara kılıç ile hizmet edemeyecek kadar zayıf olduğundan, *Ḳa'ada*'den sayılmıştır (bk. Brünnow, *Die Charidschiten*, s. 29). Mensûp olduğu

fırkanın dâvâsı lehine hatîp ve bilhassa şâir olarak, hizmet etmiştir. Msl. 'Alī'nin katili 'Abd al-Raḥmān b. Mulcam'i bir kasîdede tebcîl etmiştir. al-Ḥaccāc, Irak'ta vâliliği uhdesine alıp da, havârici tâkibe başlayınca, 'İmrān Suriye'ye kaçmağa mecbûr oldu ve Ravḥ b. Zinbā' tarafından, misâfir gibi, karşılandı. 'Abd al-Malik, bulunduğu yeri haber alınca, Cezîre'ye, Ḳarḳīsiyā'da Zufar b. al-Ḥāriṯ'in yanına kaçtı. Fakat, çok geçmeden, burada olduğu da meydana çıktı. Bu sefer, 'Omān'a gitti, orada kendisini Abū Bilāl Mirdās b. Udayya'nin hayranları karşıladılar. Nihâyet, al-Ḥaccāc, onun izini orada da bulunca, Kûfe'ye yakın bir yerde son sığınağı olan Rūẕ Maysān'da, ele geçirilip, öldürüldü.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Kitâb al-ṭabaḳât*, VII, 1, s. 113; al-Câḥiẓ, *Kitâb al-bayân*, I, 132, 26; al-Mubarrad, *Kâmil* (nşr. Wright), s. 531—534; *Kitâb al-aġānī*, XVI[1], 152 v. dd.,[2] 146—152; al-Ṣammāḫī, *Kitâb al-siyar*, s. 73—79; al-Damīrī, *Ḥayât al-ḥayavân*, I, 38 v.d.; 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizânat al-adab*, II, 435—441; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien*, s. 36, nr. 3. (C. BROCKELMANN.)

İMRÂN. 'İMRÂN B. ṢÂHİN (?—979), Büveyhîler hâkimiyetinin başlangıcında, aşağı Fırat'taki bataklık bölgelerde [bk. mad. BAṬĀ'İḤ.] büyük bir rol oynadı. Basra ile Vâsıt arasında bir yer olan al-Cāmida'de doğmuştur. Bir cinâyet işlediğinden, saklanmağa mecbûr oldu ve o zamandan itibâren bir şaki gibi yaşadı. O havâli bu türlü bir hayata en elverişli bir yer idi. Sonraları Abu 'l-Ḳāsim al-Barīdī [bk. mad. BARĪDĪ] ile münâsebet peydâ etti; bunun şahsında düşmanlarına karşı bataklık bölgeyi müdâfaaya en elverişli adamını buldu. Fakat, 'İmrān'ın eşkiyâlığı Basra yolunu tehlikeli bir vaziyete düşürdüğünden, Büveyhîlerden Mu'izz al-Davla ona karşı kuvvetler gönderdi. Fakat, bunlar, havâlinin vaziyeti dolayısı ile, bir şey yapamıyor ve umûmiyetle, bir takım mevkilere cezbedilip orada imhâ ediliyorlardı. Mu'izz al-Davla, 'İmrān'ı o havâliye resmen vâli tâyin etti. Fakat, bu tâyin 'İmrān ile adamlarını eşkiyâlık yapmaktan alakoymadı. Bu vaziyete cebr ve kuvvet ile son vermek isteyen Mu'izz al-Davla ile halefi Baḫtiyār'ın mükerrer teşebbüsleri de yine akîm kaldı. 'İmrān, 369 (979)'da vukû bulan ölümüne kadar, bataklık bölgesinin hâkimi olarak yaşadı ve hâkimiyetini oğlu Ḥusayn'e terketti. 'Ażud al-Davla, seleflerinin 'İmrān'a karşı yaptıklarını Ḥusayn'e karşı yaptı: yalnız o, 372 (982/983) senesinde, kardeşi Abu 'l-Farac tarafından, katlettirildi. Abu 'l-Farac de bir sene sonra, babasının hâkimiyeti zamanında ordu kumandanı olan Ḥâcib a'-Muẓaffar b. 'Alī [b. bk.] tarafından öldürüldü. Ḥâcib Ḥusayn'in henüz reşîd olmayan oğlu Abu 'l-Ma'ālī'yi hukümdar ilân etti. Fakat çok geçmeden, Büveyhîlerden Şamṣām al-Davla'nin sahte imzâsını taşıyan bir tâyin emrine dayanarak, onun yerini aldı. 412 (1021)'de, 'İmrān'ın oğlu Abu 'l-Haycā' Muḥammed iktidarı ele geçirmeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX.

İMRÂNÎ. AL-'İMRĀNÎ, MU'ÎN AL-DÎN AL-HİNDÎ, h i n d k e l â m c ı s ı olup, Dehli'de doğdu ve bu şehrin ulemâsından ders görerek, meşhûr bir âlim oldu. Zamanının çoğunu Dehli'deki talebelerini yetiştirmeğe hasretti. Her ne kadar önceleri Çiştî tarîkatının evliyâsına, bilhassa muâsırı Çirāġ-i Dihlī diye mârûf olan Naṣîr al-Dîn Maḥmūd (ölm. 757 = 1356)'a karşı büyük bir nefret duymakta idi ise de, bu sonuncunun zühd ve takvâsı kendisine öyle bir hürmet telkin etti ki, sonunda onun mürîdi oldu. Sulṭān Muḥammed II. b. Tuġluḳ (725—752 = 1324—1351)'un büyük lûtfuna mazhar idi; bu hukümdâr onu Dehli'ye sultanın sarayına gelmesi husûsunda iknâ için, Şîraz'a Ḳāżî 'Ażud al-Dîn al-Îcî (ölm. 756 = 1355)'ye gönderdi. Fakat Şîraz'da, Mu'în al-Dîn kadıyı Dehli'ye gitmeğe teşvik edeceği yerde, kendisi kadıya uyarak, hayatının mütebâkî kısmını onun memleketinde geçirmeğe karar verdi.

Şu eserleri te'lif etmiştir: 1. 'Abd Allāh b. Aḥmed al-Nasafī'nin hanefî fıkıh kitabı olan *Kanz al-daḳā'iḳ*'ına bir şerh. 2. Sirāc al-Dîn Yūsuf b. Abī Bakr b. Muḥammed b. 'Alī al-Sakkākī (ölm. 626 = 1229)'nin *Miftâḥ al-'ulûm*'una bir şerh. 3. Muḥammed b. Muḥammed al-Aḫsikatī (ölm. 644 = 1246)'nin hanefî fıkhının esâsları hakkında eseri olan *al-Muntaḫab fî uṣûl al-dîn*'ine bir şerh.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥaḳḳ al-Dihlavī, *Aḫbâr al-aḫyâr*, s. 142; Āzād Bilgrāmī, *Ṣubḥat al-marcân*, s. 34; Ṣiddīḳ Ḥasan, *Abcad al-'ulûm*, s. 892; Faḳîr Muḥammed, *Ḥadâ'iḳ al-ḥanafîya*, s. 304.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

İMRU' AL-ḲAYS. [Bk. İMRŪ'ÜLKAYS.]

İMRŪ'ÜLKAYS. İMRU' AL-ḲAYS (? — 530?), Yemen'den hicret etmiş olan Kinda kabîlesine mensûp bir a r a p ş â i r i d i r. Asıl adı Ḥunduc b. Ḥucr'dur. Dedesi Ḥucr Âkil al-Murār'ın, 480 sıralarında, Nacd'de kurduğu emirlik, halefleri zamanında, inkıraz bulmuştur. Rivâyete göre, babası Ḥucr, İmru' al-Ḳays'i aşk mâcerâlarında, bilhassa Banī 'Uẕrā kabîlesinden Fāṭima bint al-'Ubayd'e yazdığı aşk şiir-

lerinden dolayı, yanından koğmuş, hattâ azadlı kölesi Rabī'a'yı onu öldürmeğe me'mûr etmiş, fakat Rabī'a, onun yerine bir sığır yavrusu keserek, hayvanın gözlerini Ḥucr'e getirmiştir (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r*, s. 48, 7—11). Ḥucr isyân eden Banī Asad kabîlesi ile arasında çıkan bir savaşta öldü ve babasının intikamını almaktan başka bir düşüncesi olmayan İmru' al-Ḳays, bu yolda kendisine yardımcı bulmak üzere, garbî Asya'yı dolaştı ve bu sebep ile kendisine *al-Malik al-żillīl* („yolunu şaşırmış melik") lekabı verildi. Bir ara al-Ablaḳ kalesinde oturan ve hıristiyanlık ile yahudilik arasında ortalama bir dine sâlik olan Taymâ emîri Samav'al'e sığındı.

İmparator Justinianus, Suriye vâlisi topal Ġassānī al-Ḥāriṯ V. tavsiyesi ile, iranlılara karşı yardımı te'min etmek üzere (530 sıralarında), kendisi İstanbul'da uzun zaman kaldı ve sonra o hudûtlarda yaşayan kabîlelerin idâresine me'mûr edilerek, Filistin'e, Phylarchos unvanı ile, vâli tâyin edildi; fakat vazifesi başına gitmek üzere iken, Ankara'da 530 — 540 sıralarında, öldü (bk. Nöldeke, *Mo'allakāt*, *Encycl. Brit.*). Arapların rivâyetine göre, Justinianus, İmru' al-Ḳays'tan, kızını aldatarak şerefini lekelediği için, intikam almak istemiş ve ona giydirdiği zehirli bir gömlekten vücûdunda yaralar hâsıl olmuş ve bu sebeple *Ẕu 'l-ḳurūḥ* lekabını almıştır. Fakat Justinianus'un, yahut onun halefi Justinus II.'un sarayında bu menkıbenin anlattığına uygun bir prenses aslâ mevcut olmamıştır.

Rivâyete göre, arap şiir san'atını muayyen kaidelere bağlayan ilk şâir odur; bilhassa kafiye için, nihâî kaideler koymuştur. Şâirin, iki arkadaşını durdurup, kendisi ile birlikte ağlamağa dâvet ile başlayan *ḳaṣīda* şeklini ilk ortaya koyan da odur; böylece, o zamana kadar *racaz*'e inhisar eden eski arap şiirine yeni bir rûh vermiştir. Yalnız şiirlerinin ilk şekilleri ile intikal etmiş olduğu şüphelidir. Bununla berâber, Ch. Lyall 'Abīd b. al-Abraṣ'da olduğu gibi, İmru' al-Ḳays'ın *baṣīṭ* bahrini seyrek rastlanır bir şekilde kullanmasını onun bize ulaşan şiirlerinin sıhhatine delîl olarak göstermiştir. İmru' al-Ḳays hür fikirli idi: bunu, kader babasının intikamını almağa müsâade etmeyince, Tabāla'de Ẕu 'l-Ḥalaṣa ismindeki sanemin başına, kehânet için kullanılan üç oku fırlatıp-atmasından anlıyoruz.

İmru' al-Ḳays adı „Ḳays-oğulları kabîlesinden bir adam" mânasına gelir. Yalnız Ḳays'in ilâhe Manāt'ın erkek muâdili, yahut Manāt mâbedinin ismi olup-olmadığı kat'î bilinmiyor (Euting, *Nabatäische Inschriften aus Arabien*, nr. 2; Ph. Berger, *Histoire de l'écriture*, s. 274 v.d.; *Corpus inscr. semit.*, II, 198; Dussaud, *Arabes avant l'islam*, s. 125; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 67).

Kasîdelerinden biri *Mu'allaḳāt* arasındadır (lâtince trc. L. Warner, nşr. Lette, Leiden, 1748; ingl. trc. W. Jones, London, 1782; Clouston tarafından *Arabian Poetry*, Glascow, 1881, s. 1—14) ve Johnson (London, 1894) tarafından yeniden neşredilmiştir; isveççe trc. B. M. Bolmeer, Lund 1824; frns. trc. de Sacy, *Mém. de l'Acad. des Inscr.*, L, 411; Caussin de Perceval, *Essai sur l'hist. des Arabes*, II, 326—332 ve Raux; alm. trc. A. T. Hartmann (1802), Nöldeke ve Gandz (bk. Bibliyografya); ruscası da Murkes tarafından yazılmıştır. Bu meemûanın muhtelif tab'ılarında, *Mu'allaḳā*'sını, umûmiyet ile al-Zavzanī'nin şerhleri tâkip etmektedir (birinci tab., Hengstenberg, Bonn, 1823); al-Naḥḥās'ın şerhi, muhtelif parçalar hâlinde, Lette (Leiden, 1748) tarafından ve tamâmı da E. Frenkel (Halle, 1876) tarafından neşredilmiştir; al-Tabrīzī'nin şerhi ise, Ch. Lyall tarafından, *A Commentary on ten ancient Arabic Poems* (Kalküte, 1894) adlı eserde neşredilmiştir (İstanbul, 1316). İmru' al-Ḳays'in *Dīvān*'ı Slane (*Le Diwan d'Amro'l-kais*, Paris, 1837), Ahlwardt (*The Diwans of the six ancient Arabic Poets* ..., London, 1870, s. 115 v. dd., krş. 196 v. dd.) tarafından, ayrıca da Bombay'da 1313'te ve 'Āṣim b. Ayyūb al-Baṭalyūsī'nin şerhi ile berâber, Kahire'de, 1282, 1307, 1324'te neşredilmiştir. Fr. Rückert tarafından almancaya, serbest bir şekilde, tercüme edilmiştir (*Amrilkais, der Dichter und König*, Stuttgart ve Tübingen, 1843).

Bibliyografya: *Aġānī*, VII, 62 v. dd.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 37 v. dd.; Cheikho, *Poètes arabes chrétiens*, s. 6—69; İbn Abi 'l-Ḥaṭṭāb, *Camhara*, s. 29—47; Buḥturī'nin *Ḥamāsa*'sinde parçalar (faksimile, Leiden, 1909, nşr. Cheikho, 1910, bk. fihrist); al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab* (bk. fihrist); al-'Abbāsī, *Ma'āhid al-Tanṣīṣ*, s. 5—7; İbn Badrūn (nşr. Dozy, s. 117—120); al-Maydānī, *Macma' al-amṯāl*, tür. yer.; İbn Nubāta, *Şarḥ al-'uyūn* (Bulak, 1278), s. 181—183; al-Suyūṭī, *Şarḥ şawāhid al-muġnī*, s. 6—9; F. A. Müller, *Imruulḳaisi Mu'allaḳa* (Halle, 1869); Th. Nöldeke (*Sitzungsber. der K. Akad. in Wien*, phil.-hist. Cl. (1899), CXL; S. Gandz, *Die Mu'allaqa des Imrulqais übers. und erkl.* (*Sitzungsber. der Wiener. Akad.*, phil.-hist. Cl. (1913), CLXX; E. Griffini, *Una nuova qaṣīda attribuita ad Imru 'l-Qais* (*Riv. di Studi orient.*, I, 595 v.dd.); R. Geyer, *Imru 'alqais' Munsariḥ-Qaṣīda auf īsu* (*ZDMG*, LXVIII, 547 v.dd., 720);

İskandar Āġa, *Ravżat al-'adab* (Beyrut, 1858), s. 25—33; ayn. mll., *Tazyīn nihāyat al-'arab* (Beyrut, 1867), s. 59—66; Desvergers, *Arabie*, s. 129 v.d.; Caussin de Perceval, *Essai*, II, 302—332; Perron, *Femmes Arabes*, s. 91—101; Ahlwardt, *Bemerkungen über die Aechtheit der alten arab. Gedichte* (Greifswald, 1872), s. 72 v.dd.; ayn. mll., *Über Poesie und Poetik der Araber* (Gotha, 1856), s. 10 v.dd.; R. Basset, *Poésie arabe antéislamique* (Paris, 1880), tür. yer.; H. Derenbourg, *Etudes de critique et d'hist.*, VII (*Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Sect. des sc. relig); Krymskiy, *Arabskaya Literatura* (Moskova, 1911), s. 162—177; Ch. Lyall, *Translations of ancient Arabien Poetry*, s. 103—106; *Dīvāns of 'Abīd ibn al-Abraṣ* ..., s. 4 v.dd.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 24; Huart, *Littér. arabe*, s. 10; I. Pizzi, *Letteratuşa araba*, s. 39; Nicholson, *A literary History of the Arabs*, s. 103—107.

(Cl. Huart.)

İNAL. İNĀL, AL-MALIK AL-AŞRAF SAYF AL-DĪN AL-'ALĀ'Ī (birinci efendisine izâfeten aldığı isim) AL-ẒĀHIRĪ (Sulṭān al-Malik al-Ẓāhir Barḳūḳ [b. bk.]'a izâfeten aldığı isim; AL-ACRŪD „tüysüz"; ? —1460); Mısır ve Suriye sultanı olup, 857—865 (1453—1460)'e kadar saltanat sürdü. Sulṭān Barḳuḳ tarafından köle olarak alındıktan sonra, bu hükümdarın Memlûkler teşkilâtına girdi. Barḳūḳ'un oğlu Sulṭān al-Nāṣir Farac [b. bk.] onu azâd etti ve Camdār [b. bk.]'lar teşkilâtına soktu. Sulṭān al-Mu'ayyad Şayḫ [b. bk.] zamanında haseki ve bu hükümdarın ölümünden sonra da 10 Memlûk'ün emîri oldu. Sulṭān Barsbey zamanında daha yüksek vazifelere geldi. Evvelâ *ṭablaḫāna* oldu, yâni askerî bir bandoyu sevk ve idâreye me'mûr edildi; sonra ikinci *ra's nöba*, yâni hassa askerlerinin ikinci kumandanı, oldu. 831 yılında Ġazza vâlisi nasbolundu. İki yıl sonra Barsbey'in Āmid (Diyarbekir)'e karşı açtığı ve pek az muvaffakiyet ile neticelenen seferde Sulṭān'a refâkat etti. Bu hudût arâzisini emin bir idâre altına koymak isteyen sultan, İnāl'ı hemen-hemen tamâmiyle harâp edilmiş al-Ruhā (Edessa = Urfa) şehrine vâli tâyin etti. İnāl, tıpkı kendisinden sonra namzet gösterilecek olan başkaları gibi, bu vazifeyi reddetti; sonunda Sulṭān kendisine, vâlilik maaşından başka, bir bin-başılık tımarı (*ṭaḳdima*; b. bk.) tevcih etmek sureti ile onu bu işi kabûle râzı etti. İki yıl sonra, bin-başı sıfatı ile (bu, her hangi bir hizmet olmayıp, doğrudan-doğruya Sulṭān'ın şahsına bağlı bir mansıbdır), Kahire'ye çağırıldı. 840 yılında Şafad'a, vâli olarak, gönderildi. Sulṭān Çaḳmaḳ [b.bk.] tahta çıktı; İnāl'ı 843'te Kahire'ye getirtti; yine bir hizmeti tazammun etmeyen bin-başılığa tâyin etti ve 846'da başdevaddâr yaptı. 848'de atabeg (ordu kumandanı) oldu ve bu sıfatı hâiz iken, 857'de Memlûklerin bir isyânı neticesinde, Çaḳmaḳ'ın oğlu olup, babasının ölümünden sonra iktidarı elinde tutmasını becerememiş olan 'Oşmān yerine sultan seçildi. Bu tarihte artık 73 yaşında bulunmasına rağmen, Memlûklerin isteklerini, imkânı nisbetinde, daha önceden kestirip ona göre hareket etmek sureti ile tahtta kalmağa muvaffak oldu; Memlûklere karşı çok defa fazla müsâmahalı bir efendi olmuştur. Hey'et-i umûmiyesi ile Sulṭān İnāl'ın saltanatı mes'ud bir devir sayılabilir. Memlûklerin şımarıklığını tamâmiyle dizginleyemedi ise de, hiç olmazsa memleketinin başka bir ıztırabını dindirmeğe muvaffak oldu. Büyük zorluklar bahâsına para sistemini islâh etti; haleflerinin bastırmış oldukları bozuk âyarlı gümüş sikke tedricen tedâvülden çekildi ve yerine daha iyi âyarda yeni paralar konuldu. Dış siyâsette de çok defa başarı gösterdi. Ak-koyunlu emîrleri ve Anadolu'nun cenûbunda Elbistan [b. bk.] emîri ve bilhassa İstanbul fâtihi Osmanlı pâdişahı Sultan Mehmed ile arası gâyet iyi idi; hattâ Fâtih'e, kendisini İstanbul'un fethi dolayısı ile tebrik etmek üzere, husûsî bir hey'et gönderdi. Zarûrî olduğu yerlerde, mücâdeleden korkmadı. Kilikya'daki kalelerinden bir kaçını zaptetmiş olan Karaman beyini buralardan attı ve sulhe mecbûr etti. Barsbey [b. bk.]'in saltanatı zamanından beri Kıbrıs'ı Mısır'a bağlayan münâsebetler dolayısı ile İnāl da Avrupa politikasına karışmış bulunuyordu. Barsbey, Suriye limanlarını soyan korsanların ellerinden dayanak noktalarını almak için, 830 (1427) yılında Kıbrıs'ı zaptetmişti ve kıral Janus'u ancak kendi metbûiyetini tanımak ve muayyen bir haraç vermek şartı ile tahtında bırakmış idi. Mısırlılardan küçük bir silâhlı kuvvet adada kalmış idi. Bu kıralın haleflerinden biri, Johann II., 862 (1456) yılında ölünce, kızı Charlotte kıraliçe ilân edildi. Gayr-i meşrû oğlu ve Nicosia baş-piskoposu Jacques, hayatını emniyette hissetmeyerek, Mısır'a kaçtı ve orada Kıbrıs tahtının namzedi olduğunu ilân etti. Her iki taraf İnāl'a kendi hakkını tanıtmak istiyordu; İnāl, uzun bir tereddütten sonra (aynı zamanda Rodos'taki Saint-Jean şövalyeleri teşkilâtının reisi „Grand-Maitre"'inin sefirinin de te'siri ile), kıraliçe Charlotte'un saltanat hakkını tanımağa daha mütemâyil göründü. Ancak Memlûkler kıral Jacques'ın tarafını tutuyorlardı ve sultanı Kıbrıs'a Jacques ile birlikte bir filo göndermeğe mecbûr ettiler. Bun-

ların yardımı sâyesinde, Jacques, hiç bir mukavemet ile karşılaşmadan, hukûmet merkezi Nicosia'yı işgâl etti. Fakat Cerines'in muhâsarası uzayıp-gittiği için, anlaşıldığına göre, amirali kıraliçe Charlotte'a satılmış olan filo, Kıbrıs'ta ufak bir kuvvet bırakarak, Mısır'a döndü. Jacques, bu kuvvetin yardımı ile, Kıbrıs'ta tutunabildi ama Charlotte'u memleketten atmağa muvaffak olamadı (bu vak'aların devamı için bk. mad. ḪUŞḲADAM). İnāl, iyi kalpli, halîm bir hukümdar idi; saltanatı esnâsında tebeasını, elinden geldiği kadar, adâlet ve hakkaniyet ile idâre etti. 865 (1460) yılında öldü. Ölüm döşeğinde, hukümdarlığını bizzat tanıyıp etrafını da bi'at ettirdiği oğlu Aḥmed, âmme menfâatlerini düşünen münevver bir hukümdar idi; fakat Memlûklerin serkeşliklerini dizginleyecek kudrette değil idi; nitekim, ancak dört ay, dört gün tahtta kalabildi.

Bibliyografya: İbn Tağriberdî, *al-Manhal al-ṣāfī* (İnal nâmına yazılmıştır); İbn İyās, II, 39—65; Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 258—280, burada şark ve garp kaynakları zikredilmiştir; al-Saḫāvī, *al-Tibr al-masbūk* (Bulak, 1882), s. 430 v.d.; İbn Tağriberdî, *Mavrid al-laṭāfa* (nşr. Carlyle), s. 129—132 (metin); al-İsḥāḳī, *Laṭā'if al-aḫbār al-uval*, s. 192; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, II, 80; Müneccim Başı, *Tarih* (İstanbul, 1285), II, 650; Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt* (London, 1896), s. 157—162; Marcel, *Egypt Moderne*, s. 184.
(M. SOBERNHEIM.)

'İNĀT. [Bk. İNÂT.]

İNÂT. 'İNĀT, Ḥażramūt'ta bir şehir olup, Tarim'in cenûb-i şarkîsinde aynı ismi taşıyan vâdide kâindir. Burada Ḥażramūt'un silâh taşıyan tek Seyyid âilesi Şayḫ Abū Bakr soyu oturmaktadır. İki *munṣib*'i olup, bunlardan biri Banū Sanna [bk. mad. ḤAŻRAMŪT.]'nin reisidir. Geçen asrın, 1880 ile 1890 arasında, 'İnāt'ta Ḥażramūt'un en büyük velîsi, Şayḫ Abū Bakr âilesinden Sayyid Muḥsin b. Sālim yaşamakta idi. Gösterdiği kerâmetlerden dolayı, bütün memleketten ve keza daha uzak yerlerden, msl. Hind takım-adalarından ziyâretine gelirlerdi. 'İnāt cenûbî Arabistan'da en mühim Ḥavṭa [b. bk.]'dır. 18 rebiülevvel (8 şubat, 1882) tarihli arapça *al-Cavā'ib* gazetesindeki bir kayda göre, şehrin 5.000 nüfusu var imiş; Van den Berg'e göre ise, nüfusu sâdece 1.000 kişidir. 'İnāt yerine K. Ritter'deki İnan, Aynan, Aynad imlâsı ile, daha yeni olan Hirsch'teki A'inät imlası yanlış transkripsyona dayanmaktadır.

Bibliyografya: Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 287 v.d.; Ritter, *Arabien*, I, 613, 617 v.d.; Van den Berg, *Le Ḥadhramout* (Batavia, 1885), s. 13, 22, 33, 41, 61, 93 v.d.; De Goeje, *Hadhramaut* (*Rev. Colon. Internat.*, 1886, II, 111); Hirsch, *Reisen in Südarabien*, s. 208; Hein, *Südarab. Itinerare* (*Mitteil. der K. K. Geogr. Gesellsch.*, Wien, 1914), s. 39, nr. 35; 43, nr. 73; 54, nr. 146.
(J. SCHLEIFER.)

'İNĀYAT ALLĀH. [Bk. İNÂYETULLAH.]

İNÂYETULLAH KENBÛ. 'İNĀYAT ALLĀH KANBŪ (1607—1679), iranlı muharrir olup, *Bahār-i Dāniş* [b. bk.]'in ve Şāhcahān'ın saltanatına kadar olan *Tariḫ-i Dilguşā* unvanlı umûmî tarihin müellifidir. Büyük moğullar devrinde Lāhōr'da bir me'mûriyette bulundu; fakat sonra, kendini ibâdete ve ilâhiyâta vakfetmek üzere, inzivâya çekildi ve 1080 (1669), yahut başkalarına göre, 1082 (1671) 'de, 65 yaşında, öldü. Hayatta iken kendisine Lāhōr'da, sekiz köşeli ve dört muazzam kemerin taşıdığı bir kubbesi bulunan muhteşem bir türbe yaptırdı. Kendisinden beş sene sonra ölen kardeşi Muḥammed Ṣāliḥ [b. bk.] onun yanına gömüldü. İki kardeşinin türbeleri kırmızı od taşından yapılmış, fakat, Sikhlerin 'İnāyat Allāh Kanbū'nun türbesini baruthâne olarak kullandıkları sırada, tahrip edilmiştir. İngilizlerin Pencâb'ı ele geçirmelerinden sonra, ilkin husûsî ikâmetgâh olarak kullanıldı; fakat bugün kiliseye tahvil edilmiştir.

Bibliyografya: Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, s. 765 v.d., 1093b; Sayyid Muḥammed Laṭif, *Lahore: its history, architectural Remains And antiquities* (Lahore, 1892), s. 208 v.d.; Ethé, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 325.

İNCİ. AL-DURR, incinin menşe'ine dâir olan kadîm efsâne mufassal bir surette arap müelliflerinde de bulunmaktadır. Bu efsâneye ilkin Aristo'nun Petrologia (Steinkunde nşr. Ruska) kitabında, sonra da, bâzı farklar ile, Iḫvān al-Ṣafā'da ve daha sonraki kozmografyacılarda rastlanmaktadır. Buna göre, Aşṭūrūs (ὀστρεῖον) gemilerin üzerinde sık-sık dolaştığı denizin dibinden yukarı çıkar ve Okyanus'a açılır. Orada rüzgârlar çisinti hâlinde bir yağmur sağanağı püskürür ve kabuk, bu yağmurdan içlerine damlalar alabilmek için, açılır; bir iki damla kabuğun içine biriktiği zaman, kabuk bir köşeciğe çekilir ve bu damlaları kemâle erdirinceye kadar, onları sabah ve akşam meltemlerine ve güneşin ılık harâretine tutar. Sonra tekrar denizin dibine döner ve orada köklenerek bir nebat hâlini alır. Güneş ve hava öğleyin yahut geceleyin buna kadar nufûz ederse inciler bozulur; denizin dibinde uzun zaman kaldığı takdirde de, fazla olgun hurmaların güzelliklerini ve lezzetlerini kaybettikleri gibi, bunlar da bozulur.

Bu efsânelerin arasına karışmış bir iki hakikat ve tenkidî müşâhede de mevcuttur. Msl. kabuğun dış tarafı pürüzlü ve kirli olduğu hâlde, iç tarafının düz ve parlak olması, yahut incinin cevheri itibârı ile, iç kabuk zarının aynı olması ve bunun, incinin bu zardan meydana geldiğine delâlet etmesi gibi. Burada bunun, tavuk yumurtası ile yahut ana rahmindeki çocuk ile bir mukayesesine rastlıyoruz. İnci içinde bir kurdun mevcut olduğu müşâhedesi bilhassa şâyân-i dikkattir; zira son araştırmalar incinin bir tufeylî kurdun te'siri ile meydana geldiğini göstermiştir (krş. Meisenheimer, *Naturw. Wochenshrift*, 1905, s. 273 v.dd.).

Hind okyanusunun muhtelif yerlerinde mevcûdiyeti ile Basra körfezindeki inci avcılığı hakkında ilk mâlûmatı Mas'ūdī'de buluyoruz. *Murūc al-zahab*'de ilk eserlerinden birine atıflar yapmakta olup, burada Yaḥyā b. Māsavayh'in Tīfāşī'den nakillerde bulunduğu, taşlara âit eserinden faydalandığı anlaşılmaktadır. Ona göre, inci avcılığı yalnız Habeş denizi kıyılarında, Basra körfezinde Ḫārek civârında, Ḳaṭar, 'Omān ve Serendīb'de yapılır. Dalgıçlar yalnız balık ve hurma ile beslenirler; nefes alabilmeleri için, kulak altlarından boyunlarına bir yarık yapılır; burun deliklerine bir kaplumbağa kabuğu kapatırlar (yahut, Yaḥya b. Māsavayh'e göre, burunlarına uzun bir kamış sokarlar ve bunun vâsıtası ile teneffüs ederler). Böylece, suyun altında yarım saat kalabilirler. Kulaklarına da yağlı pamuk tıkarlar; suya daldıkları zaman bunun bir kısmını çıkarırlar; bu suretle çıkan yağ suyu aydınlatır. Denizin dibindeki köpek balıkları tarafından yutulmamak için, bacaklarını siyah bir madde ile boyarlar. Suyun altında iken, havlama gibi bir takım seslerle, birbirleri ile anlaşırlar. Bu efsânelerin bir kısmı İbn Baṭṭūṭa'da da bulunur; fakat, umûmiyet itibârı ile, onun inci avcıları hakkında verdiği mâlûmat kendisinin Sīrāf'taki müşâhedelerine dayanır. Orada Banī Siāf, inci avlamak için, sâkin bir körfezde denize dalarlar. Nisan ve mayıs aylarında iranlı tâcirler ile bir çok dalgıçlar orada toplanırlar. Dalgıç, burnuna tıkacını yerleştirir, beline bir ip bağlar ve suyun altında bir iki saat (!) kalır; kumun ve küçük taşların arasına sım-sıkı yapışmış kabukları ya eli ile koparır, yahut husûsî bir bıçak ile keser ve boynunda asılı duran bir deri torbaya doldurur. Artık suyun içinde duramayacak hâle gelince, ipi sallar, kayıktaki insanlar bunu görürler, onu yukarı çekerler; istiridyeleri alıp-açarlar ve incileri toplarlar Sultan her torbadan beş tâne inci alır; geri kalanını tâcirler satarlar. Fakat dalgıçların bundan istifâdesi pek azdır. Zîra, aldıkları avanslar yüzünden, tâcirlere dâimâ borçludurlar.

İnci hakikî bir mücevherdir (κατ' ἐξοχήν). Diğer mücevherlerden *turābī* olmayıp, *ḥayvānī* olması bakımından ayrılır. İncilerin nakîsaları ve meziyetleri, kıymetleri, renkleri ve muhâfazası hakkında Tīfāşī tam bir mâlûmat verir. Diğer taraftan Dimaşḳī, istiridye kabuğunu teşkil eden tabakalardan sedefin (*'irḳ al-lu'lu'*) nasıl elde edildiğini anlatır. İnciye mühim tedâvî hassaları atfedilir. İncinin bilhassa kalp çarpıntısı, yahut melankoli vak'alarında te'sirinin görüldüğüne, göz sinirlerini kuvvetlendirdiğine, baş ağrılarını giderdiğine ve suda eritilip-oğulursa, cüzâma iyi geldiğine inanılır. Limon suyunda ve sirkede erir.

İncinin kitap unvanlarında şiirde ve belâgatteki mevkiinden bahsetmek için başka bir makaleye ihtiyac vardır. Biz burada tarih-i tabi'î hudûtları içinden çıkmıyoruz.

Bibliyografya: *Das Steinbuch des Aristoteles* (nşr. Ruska), s. 64, 96, 130; Iḫvān al-Ṣafā (Bombay tab.), II, 75; Mas'ūdī, *Murūc al-zahab*, I, 328; İdrīsī (nşr. Jaubert), I, 157, 377; İdrīsī (nşr. Jaubert), I, 157, 377; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery), II, 244 v.d.; Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 115, 223; Dimaşḳī, *Kosmographie* (nşr. Mehren), s. 77 ve tür. yer.; Tīfāşī, *Azhār al-afkār* (trc. Raineri Biscia), s. 6; İbn al-Bayṭār (Leclerc, *Notices et extr.*, XXVI, 1, 248'de zikredilmiş); Clément-Mullet, *Essai sur la min. Arabe* (*JA*, 1868, 6. seri, XI, 16).
(J. RUSKA.)

İNCİL. [Bk. İNCİL.]

İNCİL. İNCÎL yahut *Ancîl*, *İncil*'deki εὐαγγέλιον kelimesinden muharreftir. [Fakat İncil şekli mârûf olup, *Kur'an*'da meşhûr olan kırâati de böyledir. Ancil telâffuzu yalnız al-Ḥasan'dan rivâyet edilmiş ve Zamaḫşarī'nin *Kaşşāf*'ında „bu doğru olduğu takdirde, *'ucmā* olduğu için, arapça vezinlerden hâric kaldığı" kaydedilmiştir. Nitekim *Lisān al-'arab*'da, arapçada bunun misâli bulunmadığı kayıtlıdır]. Müslümanların *İncil*'ler hakkında bir derece mâlûmat sâhibi oldukları *Kur'an*'dan ve bir çok müelliflerin eserlerinden anlaşılıyor; bir iki iktibasın yardımı ile, bu mâlûmâtın ne derecede olduğunu göstermek kolaydır. Fakat bu mâlûmâtı hangi yoldan elde etmiş olduklarını, istidlâl yolundan başka bir suretle ve müsbet olarak, tâyin etmek ekseriyâ daha güç bir iştir. Bu mâlûmâtın bir kısmı, muhakkak ki, hıristiyanlar ile müslümanlar arasındaki dostça konuşmalar ve yahut münâkaşalar neticesinde,

şifâhî olarak, intikal etmiştir. Fakat bu kabîl intikal tarzlarına ekseriyâ tarihlerde tesâdüf olunmaz. İslâmiyeti kabûl eden ilk hıristiyanlar vâsıtası ile girmiş hıristiyanlık hâtıralarının bulunduğu da bir vâkıadır. Esâs akîdesinde sarîh hıristiyanlık izleri göze çarpan sûfiliğin (krş. Carra de Vaux, *Gazali*, Paris, 1902) menşe'lerinde de böyle bir te'sir vâki olmuştur. Elhâsıl, müslüman araplardan merak sâhibi olanların, hıristiyanlar tarafından arapçaya tercüme edilmiş *İncil*'leri okumuş olduklarına inanmak dâimâ mümkündür. Bundan dolayıdır ki, bu tercümeler hakkında bilinebilen şeyleri kısaca gözden geçireceğiz. Ondan sonra da, *Kur'an*'da ve muhtelif müelliflerde mahfûz kalmış olan Ahd-i cedid'e dâir bilgileri bir araya toplayacağız.

Hıristiyan araplar *İncil*'leri yunancadan süryânî ve kıbtî dillerinden tercüme etmişlerdir. Yunancadan yapılan tercüme çok eskidir; VIII. asırdan kaldığı söylenilen ve bu tercüme şeklini ihtivâ eden yazmadan (Vatican, ar. 13 ve Museo Borgiano-Propaganda) tercümenin çok eski olduğu neticesine varmak mümkündür. İbn al-İbrî'ye göre, bundan daha eski bir tercüme vardır; arap emîrlerinden 'Amr b. Sa'd'ın emri üzerine, monofizit patrik Johannes tarafından, 631 ile 640 yılları arasında, yapılmış'tır. [Bununla berâber, bu iddiaya, başka mevsûk kaynaklarca te'yit edilmediği müddetçe, fazla ehemmiyet atfetmek doğru değildir. Çünkü meveut tarihlerde 'Amr b. Sa'd adında bir arap emîri yoktur.] Babilonya arap kabîlelerinin piskoposu ve Edessalı Jakob'un muâsırı ve dostu olan Georg mukaddes kitaplara dâir şerhler yazmıştır. Sprenger (*Das Leben des Mohammed*, I, 131 v.d.), Peygamberden önce tamamlanmış bir *İncil* tercümesinin bir parçasını Muḥammed b. İsḥâḳ (nşr. Wüstenfeld, s. 149 v.d.)'ın bir fıkrasında bulduğunu zannetti. Bu parça Yohanna incilinden XV., 23 — 27. âyetleri ihtivâ ediyor ve orada yunanca παράκλητος kelimesine tekabül eden *al-mnḥmnā* kelimesi ne arapçadır, ne süryânîdir; ancak eski Filistin dilindedir ve şüphesiz oldukça eskidir. [Burada İbn İsḥâḳ'tan şüphesiz *İbn İsḥāḳ*'ın *Sîra*'si içinde rivâyet edilen *Kitāb İbn İsḥāḳ* anlaşılmak icâp eder. Fakat buradaki ibâreden, bunun islâmdan önce tamamlanmış bir tercümeden menkûl olduğu değil, İbn İsḥâḳ'ın zamanında bâzı kimselerin Peygamberin geleceği beşâretini *İncil*'den naklettikleri anlaşılıyor ve bu nakil gerek mütercimden, gerek ondan alarak nakleden başka birinden İbn İsḥâḳ'a ulaşmıştır ve bundan dolayıdır ki, İbn İsḥâḳ bu nakli yapanın ismini zikretmiyor. Yoksa onlar kitaplarında ve rivâyetlerinde ancak âdil ve itimada şâyân müslümanların rivâyetleri ile, isimlerini de zikretmek sureti ile ihticac ederlerdi. *al-mnḥmnā* kelimesinin Wüstenfeld tab'ında bu yolda zaptedilmiş olan şeklinin doğru veya yanlış olduğu hakkında kat'î bir şey söylenemez.] Bunlar bu kadar eski bir devre icrâ edilmeseler bile, her hâlde yunancadan yapılmış ilk tercümeler, hiç olmazsa, islâm fütûhatından ve bunun neticesi olarak arap dilinin yayılmasından pek de muahhar değildir. Süryânîden yapılmış buna benzer pek eski bir tercüme Leipzig'de, bir yazma hâlinde, bulunmaktadır. Gildemeister (*De Evangeliis ...*, s. 35)'in araştırmalarına göre, 750 ile 850 yılları arasında yapılmış olmalıdır. Buna göre, müslümanlar, Ahd-i cedid'in başlıca kitaplarını, doğrudan-doğruya arapça tercümelerden okumak suretiyle, daha ilk zamanlardan itibâren, tanıdılar.

Sahîh *İncil*'lerden başka arapçada yazılmış sûretleri mevcut Ahd-i cedid apokryphe (*manḥulāt*)'leri şunlardır: Sabâvet incili, Ya'ḳûb'un protoevangili'i, Paulus'un Kitâb-i vahy'i, Butrus'un bir vaazı ve Simon'un bir vaazı, Ya'ḳûb'un bir şehâdeti ve Simon'un bir şehâdeti ve müslüman muhitlerde mârûf olmadıkları anlaşılan az sayıda daha başkaları. Butrus'un Vahy kitabını da, R. Duval (*La littérature syriaque*, Paris, 1899, s. 96) XIII. asırda yapılmış bir arap muktetâfâtı olarak göstermektedir.

Peygambere mâlûm olanlar sahîh *İncil*'lerden ziyâde apokryph'lerdir. Bu mâlûmâtını o tamâmiyle hıristiyan olan kaynaklardan değil, yahudi hıristiyanlardan, şifâhî olarak, edinmiştir. Bu keyfiyet *Kur'an*'da muhâfaza edilmiş olan kıssaların nev'inden anlaşılıyor. Bu kıssalar şekillerini, Peygamberin Ḥanîf [b. bk.] ismini verdiği, kendilerinin İbrâhîm dininden olduklarını iddia eden adamlardan almış olmalıdır. Böyle olmakla berâber, bu mesele, islâmiyetin men'şeine ve kaynaklarına âit daha umûmî bir meselenin sâdece bir fer'idir.

Hıristiyan fikirlerinin müslümanlar arasına intikal yollarından biri de şiirdir. İslâmlığın zuhûrunda şâirlerce Ḥîra'yi ziyâret pek rağbette idi. Burada hıristiyan araplar ile dostça münâsebetleri var idi ve Ḥîra meyhânelerinde öğrenmiş oldukları kıssaları, sonra Arabistan'da hikâye ederlerdi. Bu şâirler meyânında Zayd b. 'Amr b. Nufayl ile Umayya b. Abi 'l-Ṣalt'ın isimleri zikrolunuyor. Bu ikincisinin bilhassa yahudi kıssalarını da pek iyi bildiği söyleniyor. [Fakat bu iddiayı te'kit edecek kaynaklar mevcût değildir (bk. Zayd b. 'Amr b. Nufayl'in hâl tercümesi, *al-İṣāba*, III, 31 v.d.; *Aġānī*, III, 123—128).] Şiir, oldukça uzun bir müddet, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında

bir râbıta teşkil etti. Hıristiyan şâir al-Aḫṭal'in Emevîler sarayında nasıl hüsn-i kabûl gördüğü de mâlûmdur. Tıp ve memleket idâresi işleri de iki din arasında sıkı münâsebetlere yol açıyordu. Sâdece, dört halifeye kâtiplik eden tabîp Johannes Damascenus'un babası Sergius Mansûr'un ismini ve müslümanların idâre teşkilâtında bir çok hıristiyan yazıcıların mevcût olduğunu hatırlatmamız kâfidir. Defterlerini yunanca tutmaktan onları men'eden al-Valîd b. 'Abd al-Malik'in emri de onların mevcûdiyetine şehâdet eder. Fakat biz yine *Kur'an*'a gelelim: 'İsâ, Maryam ve *İncil* isimleri *Kur'an*'da çok yerde geçer. Peygamber ahlâk husûsunda *İncil*'i *Kur'an*'dan ayıran esâslı fârikayı, yâni rahm ve şefkati biliyordu (LVII, 27); o tohum ekici meseli hakkında da bâzı fikirlere sâhip idi (XLVIII, 29) ve Allahın başka bir resûl göndereceği vaadini de biliyordu (VII, 156; krş. Johanna, XVI, 7). Peygamber *İncil*'in *Tevrat*'ı tasdik eden bir kitap olarak inzâl edilmiş olduğundan da haberdardır (V, 50). 'İsâ'nın mûcizeleri meyânında, körün ve cüzamlının şifâ bulmasını, ölülerin dirilmesini, zikrediyor. Peygamberin mâlûmât edindiği çevrelerde *İncil*'e âit en şâyi rivâyetin „tebşîr vahyi" olduğu görülüyor. [Bununla berâber, bu iddiayı te'yit edecek tarihî bir delîl göstermek mümkün değildir.] *Kur'an*'da melek Meryem'e: „O bütün kadınların arasından seni seçti" der (III, 37; krş. Luka, I, 28). *Kur'an* 'İsâ'nın bir bâkireden doğduğunu kabûl ediyor (XXI, 91). *Kur'an*'da çarmıha gerilme inkâr edildiği zaman (IV, 156; III, 47), Peygamber hıristiyanların Doceten denilen tarîkatlerinin görüşlerine tâbi oluyor. *Kur'an*'da kısaca zikredilen urûc (IV, 156) 'İsâ'nın hayatına son veriyor. Hâlbuki *İncil*'lere göre, işte tam bu anda, onun mihnet ve cefâ ile vefatı başlıyor (krş. İbn 'Abbâs'tan bir hadîs rivâyet eden al-Zamaḫşarî, nşr. Lees, I, 169).

Resûllere vâki olan dâvet sarîh bir surette hikâye edilmişti (III, 45 v.d.); bunun, İḫvân al-Ṣafā [b. bk.]'da olduğu gibi, keşişlik müessesesi ile irtibâtı vardır (LVII, 27), *A'māl-i rusul* kitabındaki bir mûcize *Kur'an*'da hikâye edilmiştir: 'İsâ, havârîleri için, gökten kurulu bir sofra indirtiyor (V, 112—115; krş. *A'māl-i rusul*, X, 9 v. dd.). 'İsâ'nın çamurdan bir kuşa can vermesi (III, 43; V, 110) sebâvet incilinden alınmıştır. [*Kur'an*'da, III, 52'den 'İsâ'ya „ikinci Adem" tesmiye edildiğinin karîne ile anlaşıldığı husûsundaki fikir yanlış olacaktır. Çünkü bu âyet ile 'İsâ'nın Âdem'e teşbihi her ikisinin yaratılışı cihetindendir; zîra Âdem babasız anasız yaratıldığı gibi, 'İsâ'nın da, anası var ise de, babası yoktur. Bu sebeple bu âyetten 'İsâ'nın ikinci Âdem tesmiye edildiğine dâir bir delîl çıkarılamaz ve bu âyet hıristiyanların 'İsâ'nın Allahın oğlu olduğu hakkındaki iddialarını redd için nâzil olmuştur.]. *Kur'an* (II, 87)'daki „Rûhü 'l-kudüs ile te'yit olunmuş" ibâresinde Peygamber Rûhü 'l-kudüs'ten Cabrā'îl'i anlamıştır. [Zîra rûh ve kuds mânaları mârûf iki kelimedir; mevsuf sıfatına izâfe edilmek sureti ile, *rūḥ al-ḳudus* şeklini almış olup, kudsî ve tâhir rûh mânasınadır (krş. Zamaḫşarî, *Kaşşāf*, nşr. Muṣṭafā Muḥammed, I, 80).]

Müfessirler *Kur'an*'da bulunan Ahd-i cedîd ile *İncil*'e müteallik ve husûsiyle Meryem'in çocukluğuna âit efsâneler hakkında daha çok mâlûmat veriyorlar. *Kur'an*'da Meryem'in simâsı oldukça sevimlidir ve hıristiyan hissiyâtından çok uzaklaşmıyor; buna mukabil 'İsâ'nın simâsı tamâmiyle taayyün etmiyor ve *İncil*'e nisbeten ehemmiyeti, hissolunur derecede, azaltılmıştır. İsâ'nın sâlih bir Peygamberden başka bir şey olduğu görülmüyor. Peygamber ona Mesîh ismini uygun görüyor (IV, 169, 170). Fakat bu isim onun nazarında muayyen dinî bir mâna ifâde etmemektedir. Ahd-i cedîd şahsiyetlerinden Peygamberin isimlerini zikrettiği sâdece Yaḥya ile Zakarîyā'dır.

Hâdisler üzerine Ahd-i cedîd'in te'siri mühimdir. Peygamber yahut eshâbına isnat olunan mûcizeler, meseller, fikirlerin kaynağı *İncil*'dedir. Msl. Peygamber yiyecek ve içecek su mıkdarını arttırıyor; Bu, Goldziher'in zannettiği gibi, „Kana düğünü„ hikâyesinden değil, daha ziyâde *İncil*'deki „somunlar ve balıklar" mûcizesinden mülhemdir. Fakirlerin mevkîleri ve zenginlerin cennete girmelerindeki güçlük ile ilgili bir çok hadîsler yine *İncil*'deki esâs akîdeyi aksettirir ve bu câhiliye devrindeki arapların görüşlerine aykırıdır. Goldziher, bir arap muhaddisinin (Abū Dā'ūd, I, 101) „pater" duâsının bir nazîresini Peygamberden rivâyet ettiğini haber veriyor. [Fakat bu zayıf bir hadîstir. Abū Dā'ūd'dan başka al-Nasa'î de rivâyet etmiş olup, senetleri arasında Ziyā b. Muḥammed al-Anṣārî gibi bir râvî vardır ki, şâyân-i itimat değildir.] H. Lammens, aynı şekilde, Peygamberin vaazını dinlerken, Abū Bakr'in ağlayacak derecede müteessir olduğuna dâir olan hadîsin hıristiyan menbâlarından geldiğine nazar-i dikkati celbetti. Hıristiyan mistiklerince mâlûm olan „göz yaşı mevhibesi" arap fâtihlerinin mizâcına pek az uygun olmakla berâber, Abū Bakr'in ağlamış olmasını istib'ad etmek akıldan geçmez.

Mahdî ve kıyâmete âit efsânelerde hıristiyan apocalyptique edebiyatın büyük bir hissesi vardır.

Bir çok müslüman müverrihlerinde *İncil*'e dâir geniş mâlûmât bulunur. Arap tarihi-

nin babası olan al-Ya'ḳūbī ondan bir fıkra zikrediyor. Araştırıcı bir rûh sâhibi olan Mas'ūdī hıristiyanlar ile münâsebetini gizlemiyor. al-Nāṣira şehrinde hıristiyanların takdis ettiği bir kiliseyi ziyâret ettiğini ve onlardan bir çok *İncil* hikâyeleri öğrenmiş olduğunu söylüyor. 'İsā'nın Beytullah'da doğduğunu, çocukluğunu al-Nāṣira'de geçirdiğini ve değiştirerek kaydetmiş olduğu *Matta*'ın 3. bâbı, 17. fıkrasında rivâyet olunan: — „Bu benim oğlumdur" — kelâm-i ilâhîsini biliyor, fakat onu biraz değiştirmiştir. Bundan başka *İncil*'e ve diğer menbâlara göre, mecûsîlerin çocuk Mesîh'i ziyâretlerine dâir olan hikâyeyi de duymuş idi. Havârîlerin dâvetine âit olan hikâyeyi kitabında, sarîh olarak, veriyor. 4 *İncil* sâhibinin isimlerini saymaktadır ve bu *İncil*'lerden, onları gözü ile görmüş gibi, sahîh bir hulâsasını vererek, bahsediyor. Fakat bu kitap hakkında bir dereceye kadar itimatsızlık gösteriyor ki, bu *Kur'an*'ın *İncil*'e gösterdiği büyük hürmete aykırıdır. Resûllerin hayatına gelince, Mas'ūdī bu husûsta dahi nisbeten daha iyi mâlûmat sâhibidir. Fakat menkûl rivâyete göre, ancak Butrus'un başına gelmiş olan âkıbete ikincisinin de aynı şekilde kurban gittiğini söyleyerek, Butrus ile Paulus'un şehâdetlerinden iki defa bahseder. O Thomas'ı Hindistan havârîsi olarak tanıyor. Filhakika St. Thomas, Butrus'dan sonra, müslüman'lar için en mârûf olan havârîdir. Hattâ Paulus'un şöhreti bundan daha azdır.

Mas'ūdī'den daha ziyâde mâlûmatdar olan Bīrūnī'dir. Bu müellif, kendi *Vekayinâme*'sini yazmak için, nesturî hıristiyanların mâlûmâtına mürâcaat etmiştir. *İncil*'lerin muhtelif nüshalarını bildiği gibi, Dādīšō' (Jesudad, krş. Duval, *Litt. syriaque*, 2. tab., s. 84) tefsirlerini dahi biliyor ve bu tefsirlerin, bir dereceye kadar tenkit maksadı ile, münâkaşasını yapıyor. [Yalnız bu noktada bir mülâhazada bulunmak icâp etmektedir ki, o da şudur: Bīrūnī — „Dād-Yašū', *Eš'iya İncili* tercümesinde onu zikrediyor ve Allah daha iyi bilir" diyor. Fakat bu gayr-i vâzıh ve anlaşılmaz bir sözdür. Kendinden evvelki ve sonraki cümleler ile irtibâtı yoktur; çünkü bâbın aslı „melkî hıristiyanlarının süryânî aylarında" kullandıkları bayramlar hakkındadır. Bu aylardan her birini saymağa başlayarak, her birindeki bayram günlerini, âit oldukları kimselerin ismi ile birlikte, zikrediyor ve bunlara *„al-a'yād va 'l-ẕakārīn"* (s. 288. 17) diyor ve bunlardan her birini *„ẕikrān"* tesmiye ediyor. İşte bu sırada, Bīrūnī, ayâr ayındaki (s. 296) günleri sayarken (s. 298, 22), 9. gün „ẕikrān Aš'iyā al-nabī" der ve (s. 299) bunu yukarıdaki „ẕakarahu Dāẕ Yašū'" ibâresi tâkip eder ki, her hâlde, „ẕikrān Yašū'" dan muharref olacaktır. Ne olursa olsun, bu Dādīšo' isminde bir şahsa âit bir *İncil* tercümesi bulunduğunu ve onu da Bīrūnī'nin gördüğünü, kat'î surette, redde kâfidir ve Bīrūnī'nin, *al-Āṯār al-bāḳiya* adlı eserini yazarken, nesturîlerden aldığı iddiası da mesnetsiz bir iddia olarak kalmaktadır.] Dört *İncil* onun nazarında dört nüshadan ibârettir ki, bu dört nüsha arasında büyük farklar olduğunu nazar-i dikkate almakla berâber, onları Kitâb-i mukaddes'in yahudi, hıristiyan ve sâmirî nüshaları ile mukayese ediyor. Bu müellif Matta ve Luka incillerine göre, Yūsuf'un şecerelerini tamâmen kaydediyor ve çok câlib-i dikkat bir fıkrasında hıristiyanların bu şecereler arasındaki ihtilâfı nasıl izah etmekte olduklarını naklediyor. Ondan sonra Merkîlerin, Deysanîlerin ve Maniheistlerin ellerinde bulunan diğer *İncil*'lerden bahsediyor ve ona göre, ilk iki mezhebin diğer hıristiyan incillerinden „kısmen" ayrılmakta olduklarını, diğerlerinin ise tamâmen mütenâkıs bulunduklarını söylüyor. Bu muhtelif nüshaları göz önünde tutarak *İncil*'lerin nebîlere mahsûs mülhem kitaplar olması husûsuna çok güvenilemeyeceği neticesini çıkarıyor (Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 23).

Ṭabarī tarihinin farsça tercümesi (frns. trc. Zotenberg), arapça metne nazaran, daha ziyâde tevsî edilmiş olup, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*'da bulunanlara müşâbih olmak üzere, Ahd-i cedîd'e dâir efsâneleri ihtivâ eder. Mesîh'in mihnet ve şahâdetine âit bâzı tafsilât „Simeon"'un inkârı, ismi zikrolunmayan havârîlerden birinin hiyâneti, Meryem'in haçın dibinde durması gibi, bâzı tafsilât orada zikrolunmuştur. Bununla berâber, müellif müslüman akîdesine ittibâ ederek, Yahūdā (Josua) tesmiye eylediği başka bir şahsı 'İsā yerine koyduklarını kabûl ediyor. Havârîlere gelince, Yohanna'nın Reha (Edessa) şehrine gelmiş olduğunu nakleden rivâyeti aynen kaydediyor.

Tasavvuf edebiyatında, *İncil*'lere dâir, bir çok imâlara tesâdüf olunur ve hattâ *İncil*'in muhtelif fıkralarına dâir âbâ-i yesuiyye tarafından yapılan tefsirler hakkında oldukça mâlûmât bulunduğu görülür. Böyle olmakla berâber, müslüman mutasavvıfların 'İsā'ya isnat ettikleri sözler her zaman *İncil*'e uymaktan uzaktır. Bu kabîlden, Ġazzālī'nin İsā'ya atfettiği sözler hemen kâmilen yanlıştır. Bunun aksine, Suhravardī'de tohum ekici meselinin tam ve sahîh bir şekli bulunur. İḫvān al-Safā'nın risâleleri, vâkıa mutâbık olduğunu kabûl eylemekte oldukları 'İsā'nın çarmıha gerilmesi vak'asına, tekrar dirilmesine, Havârîlerin son yemekteki ictimâlarına ve dünya yüzüne dağılmalarına dâir dikkate şâyân fıkraları ihtivâ eder. *A'māl-i rusul* kitabı (*Af'āl al-ḥavārīya*) bu risâlelerde suret-i mahsûsada zikrolunmuştur (Dieterici, s. 605).

Bundan başka felsefî edebiyat, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında mevcut müteaddid fikir münâzaalarını gösteriyor. Kalem mücâdelesinde meşhûr olanlardan ancak bâzılarının isimlerini zikredelim: hıristiyan Abū 'Alī 'Īsā b. Zur'a h. 387'de, Abu 'l-Ḳāsim 'Abd Allāh b. Aḥmed al-Balḫī'ye hitâben, bir reddiye kaleme alınmıştır. Fārābī'nin şâkirdi olan hıristiyan âlimlerden Yaḥya b. 'Adī, Şayḫ Abū 'Īsā Muḥammed b. Varrāḳ'a ithâf etmiş olduğu hıristiyanlık müdâfaanâmesini yazmış ve al-Kindī nin teslis aleyhindeki bir itirazına cevap vermiştir [bk. madd. 'ĪSĀ ve AL-MAHDĪ].

Müslümanlar, umûmiyetle, *İncil*'e hürmet ederler ve 'İsā ile Meryem'i tebcil ederler. Türkler ona *İncil-i şerîf* derler. Türkiye'de, Kanunî Sultan Süleyman zamanında, *İncil*'i tercih ettiğini alenen itiraf eden ve idam olunan Ḳābiż-i 'Acamī'nin başına gelenler için bk. Naimâ, *Tarih* ve *Tableau général d^e l'Empire Ottoman*, I, 153.

Bibliyografya: Hıristiyan arapların tercümeleri hakkında — Guidi, *Versions arabes des Evangiles* (*Atti de l'Acad. dei Lincei*, Sciences mor. e fil., 4. seri, 1888, IV); G. Graf, *Die christliche arabiche Litteratur bis zur fränkischen Zeit* (Freiburg i. Br., 1905); H. Goussen, *Beitr. zur christl.-arab. Litteraturgesch.*, cüz IV, *Die christl.-arab. Litt. der Mozaraber* (Leipzig, 1909); S. Euringer, *Die Überlieferung der arab. Übers. des Diatessarons, Biblische Studien*, XVII, 2. tab., (Freiburg i. Br., 1912); K. Vollers ve E. von Dobschütz, *Ein spanischarab. Evangelienfragment* (*ZDMG*, LVI, 633 v.dd.); kezâ krş. mad. İBN AL-'ASSĀL; I. Gildemeister, *De Evangeliis in arabicum et Simplici Syriaca translatis commentatio academica* (Bonn, 1865); C. Peters, *Biblica* (1940), XXI, 138 v.dd.; ayn. mll. (*AO*, 1940, XVII, 124 v.dd.) Münâzaralar hakkında — van den Ham, *Disputatio pro religione Mohammedanorum adversus Christianos* (Leiden, 1890); Goldziher, *Über muhammedanische Polemik gegen Ahl al-Kitāb* (*ZDMG*, XXXII, 341); 'Alī b. Rabbān al-Ṭabarī, *The Book of Religion and Empire* (trc. A. Mingana), Manchester, 1922, s. 140 v.dd. Ahd-i cedîd'in hadîsler üzerindeki te'siri hakkında — Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 382 v.dd.; *Ḥadîth und Neues Testament*; ayn. mll., *Neutestamentl. Elemente in der Traditionslit. des Islam* (*Oriens Christianus*, 1902, s. 390 v.dd.). Apocryphes'ler hakkında — *İndjīl al-ṭufūlīya*, Evang. İnfantiae (nşr. H. Sike), Utrecht, 1697; Thilo, *Codexapocr. N. T.* (Leipzig, 1832); G. Brunet, *Les Evangiles apocryphes* (2. tab., Paris, 1863); R. Duval, *Litt. syriaque* (2. tab., Paris, 1900); P. Dib (*Revue de l'Orient Chrétien* (1905), s. 418—423 (Ahd-i cedîd'in kıpt ve süryânî dillerinden yapılmış arapça tercümelerinden nakillerde bulunuyor). Şâirler hakkında — L. Cheikho, *Poètes arabes chrétiens* (Beyrut, 1890—1891); Lammens, *Le Chantre des Omiades* (*JA*, 9. seri, 1894, IV); Clément Huart, *Une nouvelle source du Qorân* (*JA*, 10. seri, 1904, IV); Power, *Umaiya ibn Abī-ṣ-Ṣalt* (*Mélanges de la faculté orientale*, Beyrut, 1906); L. Massignon, *al-Ḥallāj* (Paris, 1922), II, 771.

İsmi geçen arap müellifleri — al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 74—89 (krş. bunun hakkında Klamroth, *Der Auszug aus den Evangelien bei dem arab. Historiker Ja'qûbî, Festschr. z. Einweihung des Wilhelm-Gymnasium* (Hamburg, 1885) ve G. Smit, *„Bijbel en Legende" bij den Arabischen schrijver Ja'qubi* (Leiden, 1907); al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. ve trc. Pavet de Courteille ve Barbier de Meynard); al-Bīrūnī, *Chronology* (trc. Sachau); *Chronique de Tabari* (trc. H. Zotenberg), 1867—1874; al-Suhravardī, *Avārif al-ma'ārif*, Ġazzālī'nin *İḥyā'*sının kenarında (Kahire, 1312, bk. ekinci fıkrası, I, 78 v.d.); *Die Abhandlungen der Ichwan Es-Safā* (nşr. Dieterici), Berlin, 1886, s. 594 v.dd.; [İbn Ḥazm. *al-Faṣl fi 'l-milal va 'l-ahvā' va 'l-niḥal*; İbn Ḳayyim al-Cavzīya, *Hidāyat al-ḥayārā*; İbn Taymīya, *al-Cavāb al-ṣaḥīḥ*; Şihāb al-Dīn al-Ḳarāfī, *al-Acvibat al-fāḫira*; al-Ḥācc 'Abd al-Raḥmān Bey Efendi Bāçaci-zāda, *al-Fārūḳ bayn al-maḫlūḳ va 'l-ḫāliḳ*; Mehmed Efendi-Tevfik Sıdkı, *Dīn Allāh fī kutub anbiyā'ih*; Şayḫ 'Abd al-Vahhāb al-Naccār *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*; 'Abd al-Aḥad Dā'ūd al-Aşūrī al-'Irāḳī, *al-İncīl va 'l-ṣalīb*.]

[Bu madde hıristiyan karîlere göre yazılmış olup, *EI*'nin Leiden tab'ından arapçaya tercümesine yapılan notlar köşeli parantezler içinde gösterilmiştir.] (CARRA DE VAUX.)

İNCÜ. Bu kelime moğullarda hukümdarın arâzisine tahsis olunmuş bir tâbir idi; umûmiyetle aş.-yk. 703—758 (1303—1357) arasında Fars (Şîraz)'ta hukûm sürmüş bir sülâleye alem olmuştur; zîra bu sülâlenin ceddi Şaraf al-Dīn Maḥmūd Şāh memlekete, evvelâ Olcaytu tarafından hukümdara âit arâziyi idâreye me'mûr edilerek, gönderilmişti. *Tārīḫ-i guzīda*'deki bir kayda göre. bu zât, 'Abd Allāh Anṣārī [b. bk.]

'nin ahîfâdından imiş. Olcaytu 'nun halefi Abū Sa'îd 'in saltanatı sırasında, Şaraf al-Dīn, ilk vazifesini muhâfaza etmekle kalmayıp, mütemâdiyen iktidar sâhasını genişletmeğe muvaffak oldu; öyle ki, 723 (1323) yılına doğru, Şîraz 'ın ve bütün Fars 'ın hemen-hemen müstakil hukümdarı oldu. Fakat Abū Sa'îd 'in ölümünden sonra onun halefi Arpa Han 'ın emri ile öldürüldü (736 = 1335/1336). *Şīrāz-nāma* 'ye göre, onun dört oğlu var idi: Calāl al-Dīn Mas'ūd-Şāh, Ġiyāş al-Dīn Kayḫusrav, Şams al-Dīn Muḥammed ve Abū İsḥāḳ Camāl al-Dīn. Birincisi daha babasının sağlığında Şîraz 'da, aş.-yk. 735 'e kadar, icrây-i hukûmet ediyordu; bu tarihlerde şehirden ayrıldığı bir sırada yerine idâreyi kardeşi eline aldı ve dönüşünde hukûmeti ona iâde etmek istemedi; bunun üzerine iki kardeş arasında başlayan savaş Kayḫusrav 'in 739 (1338/1339) yılında ölümü ile sona erdi. Üçüncü kardeşleri Muḥammed, Mas'ūd tarafından Ḳal'at Safīd 'e hapsedilmişti; oradan kaçmağa mufaffak oldu ve Çobanlı sülâlesinden Pīr Ḥusayn 'den müzâharet gördü. Bu hukümdar, moğullardan teşkil ettiği bir ordu ile, Muḥammed ile berâber, Şîraz üzerine yürüdü; Mas'ūd kaçmak zorunda kaldı ve Pīr Ḥusayn Şîraz 'a girdi. Fakat onun buradaki hâkimiyeti uzun sürmedi; zîra, az sonra, yânî 740 (1340) yılında Muḥammed 'i öldürtünce şehir halkı o kadar tehditkâr bir tavır aldı ki, Ḥusayn şehirden çekilmek zorunda kaldı; mamafih bu geçici bir çekiliş idi; ertesi sene yeni kuvvetler ile geldi. Fakat bu defa da tâlihi yâr olmadı; zîra Çobanlı Aşraf ile araları açıldı ve iki hasım ordu karşı-karşıya geldikleri sırada kendi askerleri Ḥusayn 'i terkettiler; o da Şayḫ Ḥasan 'a sığındı; fakat onun eli ile öldürüldü. Bu arada Mas'ūd-şāh Lûristân 'a kaçmış ve Aşraf 'in kardeşlerinden biri olan Yagı-bastı ile ittifak akdetmişti; diğer taraftan ise, Aşraf kendisi, Mas'ūd-şāh 'ın kardeşi Abū İshāḳ 'ın tarafını tutmuş idi. Gerçi Mas'ūd, Yagı-bastı 'nın yardımı ile, Şîraz 'a gelmeğe muvaffak oldu; fakat kendisi de kardeşinin âkıbetine uğradı: 743 (1343) 'te Yagı-bastı tarafından, hâincesine, katledildi. Bunun üzerine, Yagı-bastı, kardeşi Aşraf ile kavgaya tutuştu; mamafih bu mücâdele çok geçmeden sona erdi; öyle ki, her ikisi müştereken Fars 'ı itâat altına almanın yollarını aradılar; fakat kardeşleri Ḥasan Küçük [b. bk.] 'ün katli haberi üzerine kuvvetleri dağıldı.

Maḥmūd-şāh 'ın genç oğlu Abū İsḥāḳ 'a, vaktiyle, Pīr Ḥusayn İsfahan şehrinin idâresini vermişti; bu hâdiselerden sonra Abū İsḥāḳ Şîraz 'a ve bütün Fars memleketine de hâkim oldu; fakat hâkimiyetini Yezd ve Kirman 'a kadar tevsî etmek isteyince, tam o sırada kudret kazanmış bulunan Muẓaffarī 'ler ile, hem de çok değişik safhalar gösteren, bir mücâdeleye girişti. Bu kavgaların neticesinde, Abū İsḥāḳ sâdece Yezd ve Kirman 'dan koğulmakla kalmadı; sonunda Şîraz 'da muhâsara edildi. Şehir 754 (1353) yılında Muẓaffarī 'lere teslim olmak zorunda kaldı. Mamafih Abū İsḥāḳ, Ḳal'at Safīd 'e kaçmış, Bagdad ilhanı Şayḫ Ḥasan 'dan bir nebze yardım görmüş ve İsfahan 'a gitmişti. Orada da muhâsara edildi ve sonunda yakalandı; kendi emri ile vaktiyle öldürülmüş olan bir şeyhin akrabâsına teslim edildi ve onlar tarafından, 758 (1357) yılında, öldürüldü. İranlı şâir 'Ubayd Zākānī, hâmîsi Abū İsḥāḳ 'ın bâtırasını bir mersiye ile anmıştır.

Bibliyografya: Mirḫvānd, *Raw̱żat al-ṣafā'* (Luknov, 1891), II, 157 v.dd.; Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), s. 622 v. dd. — Bu makaledeki mâlûmâtın bir kısmı, henüz basılmamış olan *Şīrāz-nāma* 'dan alınmıştır; bu eserin müellifi Abū İsḥāḳ 'ın tercüme-i hâlini *'Umdat al-tavārīḫ* adlı bir kitaba dercetmişti; bu eser bize kadar erişmemiştir. — İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), II, 63 v.dd.; Davlat-şāh, *Taẕkira* (nşr. Browne), s. 293; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 742 v. dd.

İNDİA BHARAT. [Bk. HİNDİSTAN.]

İNDONEZYA. INDONESİA, [Hind Okyanusu ile Büyük Okyanus, Asya ile Avustralya arasında yer alan, iklimi, nebatlar ve hayvanlar mecmûası, insan ırkları ve halkın yaşama tarzları bakımından Hindistan ve Okyanusya gibi iki âlem arasında intikal sâhası teşkil eden adaların umûmî hey'etine — Japonya hâric, Filipin adaları dâhil — „Hind diyârı adaları" (Cezayir-i Hindîye) mânasında İndonezya denilir. Aynı adalara, yine bu mânâya gelmek üzere, Insulinde ismi verildiği gibi, bilhassa Malay kavimlerinin yaşama sâhaları olmaları bakımından, Malezya (Malaya) takımadaları „Archipel malais", ayrıca Şarkî Hind adaları denilmekte, bâzı coğrafya kitaplarında ise, Asya ve Avustralya arasındaki geçit durumlarını ifâde etmek üzere, Avustralasya (Australasia) tâbirine rastlanmaktadır.

Geniş mânası ile İndonezya, garpta Malakka yarım-adasından aynı isimli boğaz ile ayrılarak, cenûb-i şarkî—şark istikametinde, büyük bir kavis teşkil etmek üzere, uzanan Sunda adalarından (Archipel de la Sonde; garpta — bilhassa iki büyük ada: Sumatra ve Cava, daha şarkta — Küçük Sunda adaları dizisi: sırası ile, Bali, Lombok, Sumbava, Somba, Flores, Timor... adaları), bu kavsin kuşattığı sâhanın ortalarında yer alan iki büyük adadan (Celebes „Saleb" ve Borneo) bu sonuncu ada ile daha şarktaki Yeni Gine arasında serpilmiş bulunan Moluk adalarından ve nihâyet şimâlde yayılan Filipin adalarından terekküp eder. İndonezya âlemi içinde dünyanın en büyük adalarından bir kaçı (Borneo: 734.000 km.², Sumatra: 420.000 km²., Celebes: 179.000 km²., Cava: 126.000 km.²) bulunduğu gibi, bir çoğu gayr-i meskûn sayısız mercan kayaları da vardır.

Siyâsî coğrafya bakımından, ikinci cihan harbinden evvel, tamâmiyle, müstemlekeler rejimine tâbî bulunan bu adalardan çoğu, şimdi müstakil devletler vaziyetine geçmişlerdir: Filipin adaları, 1946 'da, Amerika Birleşik devletlerinden, kat'î olarak, ayrılmış, evvelce Felemenk şarkî Hindistanı „Nederlandsch Oost Indië" ismi verilen Hollanda müstemlekeleri üzerinde, 1950 'de, tamâmiyle istiklâline sâhip bir devletler birliği kurulmuştur: İndonezya ismi, şimdi artık, bu devletin resmî adı olarak, kullanılıyor. Müstemleke olarak, bugün yalnız Borneo adasının İngiltere hâkimiyetinde bulunan şimâl kısmı ile, Sunda adalarından Timor 'un Portekiz 'e âit parçası kalmıştır. Her ne kadar Hollanda 'nın geniş müstemlekelerinden, son parça olarak, bugün Yeni Gine 'nin 141° şark meridiyeni garbında kalan yarısı var ise de, burası esâsen İndonezya 'ya dâhil sayılmaz (takriben 416.000 km.² arâzi, 200 000 kadar nüfus). Bu son kısım hesaba katılmadığı takdirde, tekmil İndonezya 'nın mesâhası 2.000.000 km.² 'ını aşmakta, nüfusu da 100.000.000 'a yaklaşmakta olup, bunların muhtelif devletler arasında inkısamı aşağıda gösterilmiştir:

	Mesâha (km.²)	Nüfus (1947—1948)
İndonezya cümhuriyeti	1.488.000	76.160.000
Filipin cümhuriyeti	296.285	19.964.000
Şimâlî Borneo (ing.)	211.342	900.000
Timor-Cambing (port.)	18.900	500.000
	2.014.527	97.524.000

Zeminin jeolojik yapısı bakımından İndonezya, esâs itibârı ile, üçüncü zaman zarfında teşekkül etmiş iltivâların mahsûlüdür. Çok defa derin deniz çukurları etrafında kavisler şeklinde uzanan takım-adaların umûmî şekillerini ve mevkîlerini tâyin eden bu iltivâlar, ayrı sistemler hâlinde gelip, bölgenin şarkında birbirleri ile karşılaşırlar. Hind-i Çinî üzerinden Himalâya iltivâlarına bağlanan kıvrımlar, Sumatra adasının garp kenarı ve Cava adasının mihveri boyunca devam eder; daha şarkta, Küçük Sunda adalarının yayını teşkil ederek, Ceram ve Buru adalarını meydana getirmek üzere, Banda denizinin derin çukuru etrafında, bir yarım dâire çizerler. Diğer taraftan, Asya kıt'asının şark kenarı boyunca uzanan takım-adalar dizisinin dâhil bulunduğu Pasifik çevresi iltivâları da Japon adalarından Filipinlere geçer, daha cenûpta bir kaç kola ayrılır: bu kollara, Borneo adası şimâlinde, Celebes adası üzerinde ve Moluk takım-adalarında rastlanır. İltivâ hareketleri, İndonezya 'nın garp tarafında, üçüncü zaman ortalarında sona ermiş bulunmakla berâber, şarkta, iki iltivâ sisteminin karşılaştığı sâhada henüz nihâyetlenmemiş gibi görünmekte, yer sarsıntılarının bilhassa bu tarafta çok şiddetli olması da bu hukmü te'yit etmektedir. İltivâ hareketlerini tâkip eden kırılmalara gelince, bunlar bilhassa şiddetli volkan faâliyetleri ile neticelenmiş bulunuyor: bütün Sunda takım-adaları dizisi üzerinde, Sumatra 'nın garp kenarı boyunda, Cava 'da ve daha şarktaki adalarda da, Filipin ve Moluk takım-adalarında bir çok faâl volkanlar görülmekte, hâlbuki kavsin içinde kalan sâhada (Borneo), ancak sönmüş volkanlara rastlanmaktadır.

İndonezya 'da arâzi tabiatı bakımından yerine göre şiddetli veya hafif kıvrımlara uğramış rüsûbî tabakalar ve ikinci derecede de volkan hâsılâtı mühim rol oynamakla berâber, sıcak denizler ile çevrili olan bu adalarda, mercan teşekkülleri de nisbeten çok yer tutar: bu kireçli teşekküllere büyük adalar kıyısında, yahut açık sığ denizlerde rastlandığı gibi, bir çok küçük adalar münbasıran bu suretle meydana gelmiş bulunuyorlar. Ayrıca, daha eski devirlerde teşekkül edip de, sonradan yükselerek, karalar içinde kalmış mercan teşekkülerine de rastlanır.

Adaların yer-altı zenginliği ve toprak verimliliği, kendilerini meydana getiren arâzinin tabiati ile yakından alâkalıdır: insanları bu adalara erken çağlarda celbetmiş olan altın ve gümüş gibi kıymetli mâdenler, bugün de büyük bir zenginlik kaynağı olan kalay yatakları ve diğer mâdenler bilhassa eski arâzi sâhalarında yer alır; petrol yataklarına ve kömüre üçüncü zaman arâzisi içinde rastlanır; zirâi toprakların kıymeti ise, bunların iştikak ettiği volkanik arâziye bağlı bulunur; buna karşılık, az-çok saf kireç taşından meydana gelen mercan teşekkülâtı, çevrelerine nazaran, çoraklıkları ile dikkati çekerler.

İndonezya 'nın iklimi, ekvatorun yakınlığı, adaların denizler ile çevrili bulunması, ayrıca Asya ve Avusturalya gibi büyük kara kütlelerinin komşuluğunun te'siri altındadır. Bu iklimin umûmî karakteri, sıcak ve nemli olmak ile hülâsa edilebilir. Sıcaklık derecesi sene içinde pek az değişir: Batavia (Cava) 'da, nihâî ayların vasatî suhûneti, yıllık ortalama (20°.9) dan ancak bir derece

ayrılır. Bu fark, Filipin adalarının en cenûbîsi olan Mindanao'da 0°.6'ya düşer; ekvatordan en uzak olan Luzon adasında (Manila) bile, 3°.7'yi geçmez. Bu sürekli sıcak ve nemli iklim, bilhassa Avrupalılar için, sağlık bakımından elverişsiz olup, ancak dağlık sâhalarda mevsimler arasında daha büyük suhûnet farklarına rastlanabilir.

Büyük Asya ve Avustralya kara kütleleri ile Okyanuslar arasında mevsimlik ısınma farklarından doğan mevsim rüzgârları, İndonezya iklimine, onu gerçek istivâî iklimden ayıran husûsiyetler verir. Kışın Asya üzerinden kopup gelen kuru-soğuk rüzgârlar, deniz üzerinden geçerken, hem ısınır, hem nemlenir, adaların batı taraflarına bol yağmur yağdırır. Şimâl yarım küresinde yaz mevsimine rastlayan aylarda, Avustralya'dan gelen rüzgârlar, bu derecede intizamlı olmayıp, İndonezya'nın cenûb-i şarkîde kalan adalarında, mahdut bir deniz sahâsından geçtikleri için, yağmur getirmezler. Umûmî olarak, yağmur mıkdarı, İndonezya adalarında hem garptan şarka azalır — böyle bir azalma bütün takım-adalarda olduğu kadar, her bir ada üzerinde de hissedilir —, hem de garptaki adalarda senenin her ayında bol yağmur yağdığı hâlde, şarka doğru gidildikçe te'sirini arttıran bir kurak mevsim kaydedilir: Sumatra adasının garp cephesinde, yıllık yağış tutarı 3.5 m., hattâ 4.5 m. iken, şarkta 2 m.'yi bulmaz, Cava'nın garp tarafında 3 m.'yi geçtiği hâlde, şark cihetinde 2 m.'den aşağı düşer, hele Küçük Sunda adalarının bâzı köşelerinde 1.5 m.'ye bile varmaz. Buralarda zirâat, kat'î olarak, sulamaya ihtiyac gösterir. Nebatlar âleminin canlılığı yağmurların bolluğuna ve bilhassa her mevsimin yeter derecede yağışlı olmasına bağlıdır: böyle yerler tipik istivâî ormanların yayılma sâhasıdır; buna karşılık, Cava adasının şark taraflarından itibâren orman daha seyrek görünüşlü ve kurağa mütehammil ağaç cinslerinden müteşekkildir. Nihâyet, daha kurak olan sâhalarda, yağmursuz mevsimde kuruyan otluklar (savana ve stepler) yayılır. Bununla berâber, nebatlar âleminin aslî manzarası, insanın müdâhalesi ile, yer-yer çok değişmiş, vaktiyle büyük adaları tamâmiyle kapladığı tahmin edilen istivâî karakterli orman azalmış, Sumatra'da kısmen, Cava'da hemen tamâmiyle ortadan kalkmış, Borneo'da pek az değişikliğe uğramış, buna karşılık, mıntakaya yabancı zirâat nebatlarının idhâli ile, çeşitlilik artmıştır.

Nebatlar ve hayvanlar âleminin terkibi, adaların Asya ve Avusturalya'ya olan yakınlığına göre değişmekte, bilhassa Bali — Filipin şarkından geçen bir çizgi (Wallace hattı), esâslı bir ayrılık tesbit etmektedir. Her ne kadar Asya (Hind ve Çin) nebatlar mecmûası, bu hattın daha şarkına kadar tâkip edilebiliyorsa da, bu bakımdan bâriz bir fakirleşme görülmekte, buna karşılık Avusturalya-Yeni Gine nebatlarının bir çok nevileri, şarka doğru gittikçe daha fazla temsil edilmektedir. Hayvanlar âlemine gelince, yine bu türlü bir ayrılık seçilmekte, msl. Asya hayvanlarından kaplanlar Bali'den şarka geçmemekte, Sumatra, Cava ve Borneo'da çok çeşitli olan maymunlardan Celebes adasında yalnız bir nev'e rastlanmakta, şarka mahsûs kuşlar (papağan, kakatoes) bu adadan itibâren görülmeğe başlamakta, iki nevî Celebes'te görülen keseliler, Moluk adalarında çoğalmaktadır. Yukarıda adı geçen hudût çizgisi veya Weber tarafından teklif edilmiş diğer bir hat (bir tarafta — Timor ve Ceram adaları, öte tarafta — Moluk takım-adaları ve Yeni Gine), kat'î olmasalar bile, biyolojik bir mâna taşımakta, öteden beri İndonezya ile Avusturalya'ya âit hayat sâhaları arasındaki ayrılığa işâret etmektedir. Her ne kadar bâzı nebatlar ve bir takım hayvan nevîleri, adı geçen hudûtları bir taraftan öte tarafa aşabilmişlerse de, bu geçiş, mekân bakımından dar ve zaman bakımından istikrarsız köprüler vâsıtası ile olmuştur.]

Irk, kabîle teşkilâtı, animizm ve hindû dini. Dar mânası ile İndonezya (eski Felemenk Hindistanı)'nın ahâlisi, Yeni Gine ve havâlisinin Papuaları ve Celebes adalarındaki Toalalar gibi, eski Vedaların bâzı kalıntıları hâric, malezya-polinezya ırkına mensûptur. Bu ırk, bilindiği üzere, Madagaskar'dan Paskalya adasına, cenûbî Japonya'dan Cava'ya kadar yayılmaktadır. Celebes ile Yeni Gine arasındaki takım-adalar ile şarktaki Küçük Sunda adalarında, Alfur adı verilen Malezyalıların ve Papuaların karışmasından meydana gelen melez bir ırk yaşar. Oldukça saf Malezya tipine bugün ancak Sumatra, Borneo ve Celebes adalarının içerilerinde rastlanmaktadır. Cenûb-i şarkî Asya'nın malezyalıların asıl vatanı olduğu isbat edilmiştir. Dil bakımından, ingiliz Hindistanı'nın şimâlinde hâlâ izleri kalmış görünüyor. Polinezyalıların da, bugünkü yerlerine, Malezya takım-adalarını geçerek, geldikleri ve Batlamyus'un yazılarında Sumatra'nın şimâlinde yaşayan yamyam Bataklara âit rivâyetler bulunduğu göz önünde tutulursa, bugünkü vaziyetin binlerce sene devam eden göçlerin bir neticesi olduğu açıkça görülür. Daha sonraları ortaya çıkan yabancı milletlerin kuvvetli te'sirleri ile komşularının te'siri dışında, bu vâkıa, bu takım-adaların çok değişik nüfusuna hâkim olan mûdil şartların bir izahını verir.

Takım-adalardaki malezyalıları iki guruba ayırmak mümkündür: Sumatra Bataklarını, Borneo Dayaklarını ve Celebes Toracalarını içine alan eski tabaka ile yabancı unsurlar ile daha fazla karışmaya mârûz kalmış olan yeni tabaka. Bu sonuncu gurubu temsil eden tipler olarak, orta Sumatra'daki Menangkabau malezyalıları gösterilir; ayrıca bu guruba, Sumatra'nın şimâlindeki Açeleri, Riau takım-adalarındaki Riau malezyalılarını, Sumatra, Borneo sâhillerindeki malezyalılar ile, cavalıları, Bali adası sâkinlerini ve Moluk adalarının sâhil halkını da idhâl etmek lâzım gelir. Makassar ve Bugines [b. bk.] lere, yabancı unsurlar ile karışık gelişmiş Toracalar gözü ile bakılmaktadır. Bugünkü Minahaslılar, bir asır önce hıristiyanlığın medenîleştirdiği Toracalardır. Halmaheira ve havâlisinin, Buru, Ceram ile civar küçük adaların, Timor, Flores, Sumba ve Sumbava'nın içerilerindeki kabîleler Alfurlardan sayılır. Asırlardan beri denizcilik yapan Buginesler bütün takım-adaların sâhil halkının karışmasında büyük rol oynamışlardır.

Bütün bu ahâlinin büyük bir kısmı yerleşmiş çiftçilerdir. Yalnız, büyük nehir ve deniz kenarlarındaki malezyalılar, balıkçılık ve ticâret ile (eskiden korsanlık ile de) meşgûl olmağı tercih etmişlerdir. Ada sâkinleri, umûmiyetle, ihtiyac kendilerini zorlamadıkça, çalışmazlar. İhtiyaclarının azlığı ve istivâ ikliminin şartları yüzünden, bizlere çok zaman tenbel görünürler. Batak, Dayak ve Toracalar gibi hâlâ iptidâî olan malezyalılar ile Alfurlar ve Papualar, bir çok küçük kabîlelere ayrılmış topluluklar hâlinde yaşamaktadırlar. Her kabîle kapalı ictimâî bir birlik teşkil etmekte, komşu kabîleler ile nâdiren devamlı münâsebette bulunmaktadırlar; bu münâsebetler, harp, kavga ve emniyetsizlik gibi sebepler ile vukû bulmaktadır. Böylece, kabîleler, zamanın seyri içinde, birbirlerinden müstakil olarak, inkişâf etmektedir. Bunun neticesinde muhtelif dil, örf ve âdetler meydana gelmiştir.

Bu kabîlelerin pederşâhî teşkilâtında, umûmiyetle, bir reis âilesi, hür insanlar ve köleler vardır. Şarkta Papualarda ve onlar ile akrabâ olan kabîlelerde, reis bulunmadığı sanılıyor. Malezyalılarda reisler reis âileleri içinden seçilir; umûmiyetle, büyük erkek evlât reis olur; icâbında, bir kız da reis seçilebilir. Reisler idâre işlerini kabîlenin en yaşlıları ile birlikte görürler. Köleler (kölelik bugün kalkmıştır), ekseriyâ, ya harp esirlerinin ahfâdıdır, yahut da borçları yüzünden köleliğe düşmüş kimselerdir. Bunlar ekseriyâ kabîlenin malı telâkkî edilir ve reislerin emrine verilir. Kölelere iyi muâmele edilir; bunlar, evlilik yolu ile, çok zaman kabîlenin hür insanları arasına katılırlar. Kölelerin satıldığı pek vâkî değildir. İnsan kurban etmek icâp ettiği zaman, harp esirleri veya sâhildeki malezyalılar tarafından satın alınan ihtiyarlar kullanılırdı. Bugün kölelik, en uzak kabîlelerde bile, ancak istisnâî bir hâlde mevcuttur.

Bu eski tabakanın ve kezâ Alfur ve Papuaların nüfus kesâfeti pek cüz'îdir (çok yerde km.²'na 1—4). Doğum nisbetinin yüksek olmasına rağmen, bu kesâfet azlığının başlıca sebeplerini, sıtma, kolera, çiçek, dizanteri ile zührevî hastalıkların bu kabîleler arasında yaptığı korkunç tahribâtta, zirâat, giyim ve iskân bakımlarından, gerek kara, gerek deniz avcılıklarında, elverişsiz olmayan vaziyetlerinden istifâdelerine imkân bırakmayan geriliklerinde aramalıdır. Öyle ki, fevkalâde münbit istivâ ikliminde onlar, ekseriyâ, ancak sefilâne bir hayat sürmektedirler. Her kabîle âzâsı, muhitin den bir çok müşâhedeler toplamış olmakla berâber, muhtelif vâkıaları bağlayacak bir münâsebet kurma iktidarından mahrûmdur. Hastalıklar ve onların tedâvîsi, bir insanın, hayvanın ve nebatın gelişmesi ve hayatı hakkında hiç bir fikirleri yoktur. Fıtraten bir haylı zekî olmakla berâber, birbirlerinden ayrı yaşamaları neticesi olarak, bu insanlar ancak mahdut bir derecede inkişâf göstermişlerdir. Küçük cemiyetlerinde, her âile, bütün ihtiyaclarını kendi başına te'mine mecbûrdur. İş bölümü yoktur ve bunun neticesi olarak, husûsî mahâret ve kabiliyetler mühim bir fâide te'min etmezler. Fikrî kabiliyetlerin, bu sıhhî ve iktisâdî hayat şartları dolayısı ile, uğradığı zararlar da az değildir. Her şeye rağmen, bu kabîlelerden her biri, sanâyî ve ictimâî müesseseler sâhasında büyük kabiliyetler göstermişlerdir.

Animizm burada da kendine has bir din şekli olup, spritizm, fetişizm, *pëmali* yahut *tabu* tahditleri ve kehânetlere inanma gibi, zararlı tâlî tezâhürleri ile, bu iptidâî malezyalıların, Alfur ve Papuaların, hayatına hâkimdir. Tabi'î olarak, bu din bir çok kabîleler arasında, pek değişik şekilde belirmekte, fakat her yerde, nüfus azlığının yukarıda zikrolunan sebeplerini kuvvetlendirmektedir. Hindû dininin aş.-yk. 2.000 sene süren hâkimiyeti ve müslümanlık, şimdi daha yüksek bir inkişâfa eren takım-adalar halkını, bu animist itikadın sihirli kuvvetinden kurtarmış olduğu için, bunun onların ileriki gelişmeleri üzerindeki zararlı te'sirini mübâlega etmemek lâzım gelir.

Bu putperest ahâli arasında Batakların, Dayak ve Toracaların bir kısmı ile, hemen-hemen Alfur ve Papuaların hepsi yer alır.

Asrımızın başında, takım-adalar halkının hepsinin bu vaziyette olduğu düşünülürse, eski Malezya halkı hakkında yukarıda verdiğimiz bir az fazla mufassalca mâlûmâtın ehemmiyeti kendiliğinden anlaşılır. Fakat sonraları **Hindû dininin** hâkimiyetine şâhid oluyoruz.

İmparator Augustos zamanında, kara-biber, hindistan cevizi, karanfil, Plinius'un anlattığı gibi, Kızıl deniz yolu ile, Roma'ya nakledilmekte idi; cenûbî Asya ile bu takım-adalar arasında ticârî münâsebetlerin mevcûdiyeti, bu sâyede, kat'î olarak, biliniyordu. Batlamyus, coğrafyasında, bu takım-adalara âit, bir çok isimler zikrediyor; Baros civarında, Sumatra kâfûrîsinin ihrac merkezi olan Pansur limanının adını ve aynı zamanda şimâlî Sumatra'nın yamyam Bataklarını da bildiği anlaşılıyor. Bundan, daha o zamanda, Hindû dinindeki tüccar halkın takım-adalarda te'sirlerini hissettirdikleri neticesini çıkarabiliriz. 412 (m. s.) yılında, Çin'den Seylan'a dönerken, Cava'ya çıkıp, 5 ay kalan ve orada bir brahman cemâatine rastlayan, pek az budiste tesâdüf eden ve hiç bir çinli görmeyen budist râhip Fahien'in anlattıklarının bir izahını da yine bu hâdisede bulmaktayız. O zamandan itibâren, Çin vekayinâmelerinde Sumatra, Cava ve Borneo'daki bir çok devletlerin adı geçmeğe başlamıştır. Bir kitâbeye göre, Cava'da, bugünkü Kedu'da, 654 Çaka yılında, yâni milâdî 732 senesinde, Siva mezhebi huküm sürmekte idi; bu tarihten az bir zaman sonra, orada mahayanizme rastlıyoruz. Mâbed harâbelerinden ve kitâbelerden anlaşıldığı üzere, bu iki din, takım-adalarda, Hindû devrinin sona erdiği milâdî aş.-yk. 1500 yılına kadar, yan-yana, müslihâne bir şekilde, bir çok asırlar yaşaya-gelmiştir. Bu harâbelere Sumatra, Cava, Borneo sâhilleri ve cenûbî Celebes'lerde, Küçük Sunda adalarında, fakat hepsinden çok Cava'da, rastlanmaktadır. Bu memleketlerde Hindû dininin önceki te'sirini gösteren bu delillerin yanında bugün konuşulan diller de, yazı şekilleri ve kelimeleri ile de, Hindû dininin önceleri nasıl yayılmış olduğunu görmemize imkân vermektedir. Bugünkü cavalıların, Batakların, cenûbî Sumatra, Bali, Makassar ahâlisinin, Bugineslerin kullandıkları alfabeler Hindû alfabesinden gelmekte ve bu ahâlinin lisanında bir çok Hindû kelimeleri bulunmaktadır. Diğer örf ve âdetlerin yanında Hindû bakiyeleri hâlâ pek çok göze çarpmaktadır.

Cava [b. bk.], muhakkak ki, Hindû hâkimiyetinin merkezi idi ve Hindû dini, hepsinden uzun ömürlü olmak üzere, takım-adalara, te'sirli bir şekilde, buradan yayıldı. Hindû halkları medeniyetinin yukarıda anlattığımız Malezya ahâlisinin medeniyetinden çok yüksek olduğu göz önünde tutulursa, Hindû dininin hâkim olduğu ve nufûzunun devam ettiği bin seneden fazla bir devre zarfında, takım-adalarda, hayat şartları bakımından, hakikî bir inkılâp vukûa gelmiş olduğu anlaşılır. Siyâsî sâhada da, bu inkılâp kendini pek kuvvetle hissettirmiştir: aralarında hiç bir münâsebet olmayan pederşâhî kabîlelerin bulunduğu bir yerde, Avrupalıların Sumatra, Cava ve Borneo sâhillerinde, cenûbî Celebes'lerde, Bali ve Lombok'ta rastladıkları şekilde, müstebit idâreler kuruldu; aynı idâreler, malezyalılar arasında, daha şarkta, kurulmuştur. Bugün hâlâ Bali, Lombok'ta rastladığımız ve te'sirlerini hâlâ Cava'da bulduğumuz kastlara bölünme de o sırada vukua gelmiştir.

İktisâdî sâhada, zirâat, denizcilik, ticâret ve sanâyî gelişmiştir; yazının girmesi de kuvvetli bir medeniyet âmili olmuştur. Takım-adalarda bu değişikliklerin ne kadar elverişli ve sürekli olduğu, çok daha büyük kesâfet nisbetine varmış olan (km. başına 40 kişi kadar) bu kabîlelerin inkişâf seviyelerinden anlaşılmaktadır.

Din bakımından, Hindûluğun te'siri, çok husûsî bir şekilde, kendini gösterir. Yukarıda, animizmin husûsî vasıflarını ve Malezya ahâlisinin, Alfur ve Papuaların hayat şartları üzerindeki uyuşturucu te'sirini anlatmıştık. Hindû dinlerinin temelini teşkil eden felsefî kanâat ve prensiplerin ne kadar yüksek olduğunu göz önüne getirirsek, bu prensiplerin takım-adalardaki malezyalıların zihniyeti üzerine, kuvvetli bir şekilde, te'sir etmiş olacağını tahmin edebiliriz. Fakat burada vaziyet hiç de böyle olmamıştır. Yukarıda işâret edildiği vecihle, bu halkın fiil ve hareketlerini, bugün bile, umûmiyetle, hâlâ animizm fikirleri idâre etmektedir ve Cavalılar gibi en yüksek seviyede bulunan kabileler bile, *pëmali*'nin ve kehânetlerin kuvvetli te'siri altındadırlar.

Hindûlar arasında, kendine hâs ictimâî müesseseler, şüphesiz, bu vâkıanın başlıca sebebidirler; Hindistan'da Ganj ötesinde câri olan dinlerde yüksek diye hayran olduğumuz şey en yüksek kastların malıdır ve hâlâ da öyledir. Bugün Hindû dininde olan kavimlerin asıl kütlesi arasında animist itikatları hâlâ kaybolmamıştır. İngiliz Hindistan'ının ve Mâverâ-i Hind'in brahman ve budist ülkelerinden kalkıp, tüccar sıfatı ile, tehlikeli seyahatleri göze alarak, İndonezya takım-adalarına gelip-yerleşenler şüphesiz en münevverler değil idi. Bu müstemlekeciler, tabi'îdir ki, halkın dininde derin bir değişiklik yapamazlardı. Cava ve diğer adalardaki kuvvetli Hindû ülkelerinde, daha sonraki devirlerde, büyük dinî meseleler,

ana vatana imtisâlen, tetkik mevzûu oldu ise de, ancak râhipler arasında vukû bulmuş, halk kütlesine bunun pek az te'siri olmuştur.

Hindistan ahâlisi, o devirde, tabiat hâdiseleri arasındaki münâsebetleri anlayacak ve animizm ile ciddî sûrette mücâdele edecek derecede, derin bir görüşe sâhip değil idi. İslâmiyetin girişinden sonra da, buna muvaffak olamadılar.

Dinî mefhûmlar, pek az te'sir altında kalmış olsa bile, Hindû devrinde, bu sâhadaki merâsim ve kelime hazînesi pek çok değişmiştir. Yukarıda bahsedilen ve en çok te'sir altında kalmış bulunan kavimlerde animizm dinine âit ilâhlar ve rûhlar, Cava hakkında da söylenildiği gibi, Hindû isimleri ile gösterilmiştir. Bu rûhlar âleminin tebcîl tarzı da Hindistan'a âit şekiller göstermektedir. İndonezya takım-adalarının Hindû devletlerinde din vaziyetinin ne merkezde olduğunu, bugün hâlâ Hindû dininde bulunan Bali [b. bk.] ve Lombok adalarında gâyet iyi görmek mümkündür.

İslâmiyet. Hindistan ahâlisi kısmen islâmlaştırıldığı zaman, islâmiyetin nufûzu da takım-adaları ziyâret eden ve bir yağmur mevsimi ve yahut daha uzun bir zaman orada yerleşip, ekseriyâ yerli bir kadın ile evlenen tâcirler sâyesinde, buralara yayıldı. Bu tâcirler aldıkları kadınların önce müslüman olmasını şart koşuyorlar ve böylece kadının âilesi ve kabîlesi üzerinde büyük bir nufûz kazanıyorlardı. Bunlar, çok seyahat etmiş ve dünya görmüş birer yabancı sıfatı ile, alel'âde çiftçilerin gözünde büyük bir itibâr sâhibi idiler; bu itibâr, bugün bile, putperest mıntakalarda islâmiyetin yayılmasına büyük ölçüde yardım etmektedir. Bu insanlardan biri olmak, bir putperest için, onun ihtidâsını kolaylaştıran kuvvetli bir câzibe teşkil eder. Hindû malezyalılar için bunun ehemmiyeti o kadar büyük değildir; bundan dolayıdır ki, onlar putperest malezyalılar kadar islâmiyetin kuvvetle te'siri altında kalmadılar.

Bu hareketin başlangıcı hakkında, pek kat'î bir şey bilmiyoruz. Malezyalı ve cavalı tarihçiler maalesef pek itimada şâyân değildirler ve böylece, Sumatra'nın şimâl sâhilinde islâm Pasei memleketi hakkında Marco Polo (XIII. asrın sonunda)'nun tasvirleri ve İbn Baṭṭûṭa'nın rivâyetleri ilk mevsûk mesnedleri teşkil eder. İslâmiyet Sumatra'nın şark sâhilleri boyunca çabuk yayıldı; çünkü, rivâyete göre, XIV. asrın ikinci yarısında, İndragiri ile Cambi, Malakka'ya tâbî birer devlet idi. Fakat, memleketin orta kısmı, uzun zaman ve kısmen bugüne kadar, putperest kaldı; Palembang da 1377'de, cavalı hindûlar tarafından, tekrar zaptedildi. İhtimâl, Hindû Menangkabau devletinin garp sâhillerindeki kudreti sâyesinde, islâmiyet burada daha uzun bir mukavemete rastlamış olup, bu mukavemet, rivâyete göre, ilk olarak, Açe bölgesinden başlayarak, kırılmıştır. Sumatra'nın cenûp sâhillerinin islâmlaştırılması, ancak XVII. asırda, memleketin iç kısmınınki ise XVIII. asırda başladı. Palembang dağlık bölgeleri ahâlisinin, bugün bile, pek azı islâmlaştırılmıştır.

İslâmiyetin Cava'da yayılışına dâir, sahîh tarihler bakımından, yerli rivâyetlere de sâhip bulunmamaktayız; fakat Avrupalı seyyahların rivâyetlerinden öğreniyoruz ki, Capara, Tuban, Grĕsik ve Surabaya gibi cenûp sâhillerindeki büyük ticâret yerleri, başlangıçta, Macapahit Hindû devletinin yarı veya tam müstakil prensliklerini teşkil ediyordu. Bu prensilikler, XVI. asrın ilk yarısında, Dĕmak hukümdarı ile ittifak ederek, Macapahit pâyitahtını ele geçirdiler. Ancak o zaman, evvelâ büyük Dĕmak devleti, daha sonraları da Pacang ve nihâyet Mataram devletleri kuruldu. Bu devletlerin yaptıkları fütûhat neticesinde, bütün ada sür'atle islâmlaştırılmıştır. Bu dünyevî kuvvetler yanında, Grĕsik civarındaki Giri hukümdar sülâlesi, uzun zaman, dinî nufûza dayanan bir otoriteye sâhip idi.

Macapahit'in sukutundan hemen sonra, Cava'nın cenûbunda, islâmiyet lehinde, kuvvetli bir hareket baş-gösterdi. Portekizli de Barros, Pinto ve Couto'nun bu hareket hakkındaki rivâyetleri, oldukça, itimada şâyândır. Çok eskiden beri, müslüman tâcirlerin o zamanlar Hindû hâkimiyeti altında bulunan Pacacaran devleti topraklarında yerleşmiş olmaları muhtemeldir; fakat, burada müslüman devletlerinin kurulması, ancak, paseili bir fakîh sâyesinde tahakkuk etmiştir ki, bugün burası, onun Tjirebon civarında kâin mezarına izâfet ile, Sunan Gunung Cati adı ile anılmaktadır. Bu zât, doğduğu şehir olan Pasei'yi 1521'de terkedip, tahsil maksadı ile, üç yıl için, Mekke'ye, daha sonraları, orta Cava'da Capara'ya gitti ve orada muvaffakiyetli vaazlarda bulundu ve neticede, Dĕmak kıralının kız kardeşi ile evlenmeğe bile muvaffak oldu. O zaman Cava'nın cenûbunda Bantĕn'e gitti; vâliye islâm dinini kabûl ettirdi ve Dĕmak'ın yardımı ile, iktidarı eline geçirip, 1527'de Pacacaran hukümdarından, bugün Batavia diye anılan, Sunda Kalapa'yı aldı; 1546'da Tjirebon'a gittiği zaman, Pacacaran devleti hâlâ memleketin iç bölgesinde hâkim bulunmakta idi. Kendisinin de takriben 1570'te Tjirebon'da ölmüş olması icâp eder. Gunung Cati'de bulunan mezarı bugün büyük bir ziyâretgâhtır; kendisi, yerli efsânelere göre, is-

lâmiyeti Cava 'da neşir ve tâmim eden 8 veya 9 velîden biridir. Oğlu Hasanuddin (Ḥasan al-Dīn), Bantĕn [b. bk.] prenslerinin ceddi oldu ve 1570 yıllarına kadar yaşadı. Oğlu Jusup (Yūsuf), 1579 senesine doğru, Pacacaran 'ın merkezi olan Pakuvan 'ı zaptetmeğe muvaffak oldu.

Bugün nüfusu 50.000.000 'a varmış olan Cava 'nın yerli halkı müslümandır: hıristiyanlar ile islâmiyetten önceki an'anelerine sâdık kalmış olan cenûpta Baduiler ile ve şarkta Tĕngĕreseler gibi, dağlık mıntakalarda yaşayan iki ufak kabîleyi bundan hâric tutmak lâzımdır; fakat Tĕngĕreseler sık-sık ihtidâ etmektedirler.

Borneo [b. bk.] adasında, Palembang 'dan itibâren, garp sâhili ahâlisinin müslüman olduğu sanılıyor; cenûp sâhilinde, Barito 'daki halk da, gâlibâ Cava 'dan başlayarak, müslüman olmuşlardır. Malezya 'nın sâhil halkı ile büyük nehirlerin kenarlarında yaşayan ahâlisi şimdi müslümandırlar; Malezya 'nın içerilerinde yaşayan ve hâlâ putperest olan Dayak kabîleleri arasında müslümanlığı yeni kabûl edenler çoktur.

Celebes [b. bk.] adasında, cenûpta yaşayan Makassarlar ile Bugines [b. bk.] 'ler, yakın zamanlara kadar, müslümanlığı kabûl etmemişlerdi. XVII. asır başlarında müslümanlaştırmak işine Tello ve Goa 'da başlandı; bugün ahâlinin hepsi koyu müslümandır. Bunlar, gerek aralarına girip-yerleşmek, gerek ticârî maksatlar ile aralarına katılmak sureti ile, şarkın en uzak sâhillerinin ahâlisi arasında dinlerin yayılmasına çok hizmet etmişlerdir. Eskiden Goa 'ya tâbî olan küçük Sunda adalarından Sumbava ve garbî Flores, bu memleket'n nufûzu altında, putperestlikten vazgeçmişlerdir.

Takım-adaların şimâl-i şarkîsindeki Molukke-'ler, Ternate ve Tidore sultanları ile birlikte, daha ilk zamanlarda, bu dine girdiler. Burası yabancı tâcirleri kuvvetle cezbeden bahârât zirâatinin merkezi idi. Onların te'siri altında, 1486 'da huküm sürmeğe başlayan ternateli Zaynalabidin (Zayn al-ʿĀbidīn) ile 1495 'ten itibâren tahta geçen tidorlu hukümdar Tjiliati müslümanlığı kabûl ettiler. Bunlar memleketlerinin ilk sultanları olarak adlandırıldılar ve ikincisi Camaludin (Camāl al-Dīn) adını aldı.

Halmaheira, Buru, Ceram gibi daha büyük adaların iç kısımları ile Kei, Aru ve Timor takım-adalarındaki Alfurlar hâlâ putperesttirler. Yeni Gine 'nin sâhil ahâlisi arasında islâmiyet büyük bir terakkî kaydetmemiştir.

Takım-adalardaki müslümanların sayısı 1905 'te takriben 35.034.025 idi ve bu nüfusun 29.605.653 'ü Cava 'da yaşıyordu. Bugün bu sayı, İndonezya 'da, bilhassa Cava 'da artan nüfus sâyesinde, bir misli çoğalmış bulunmaktadır (70.000.000 İndonezya müslümanları, ayrıca 4.5 milyon kadar putperest, 1.000.000 'a yakın hıristiyan). Bunlar, dinin ahkâmına, muhtelif şekillerde, riâyet etmektedirler. Yukarıda zikri geçen tarihçilerin de gösterdiği gibi, islâmiyet bu havâlide, sistemi tamâmiyle inkişâf ettikten sonra, yayıldı. Bu havâli halkının dinî husûsiyetlerine, islâm dininin yayılmasına tâcirleri ve mâcerâperestleri en çok yardım etmiş olan memleketin, yâni Hindistan 'ın dinî akîdeleri şekil vermiştir. İslâmiyet daha önce Hindistan 'da hâkim olan Hindû dinine intibak etti; bu itibâr ile Cava ve Sumatra 'da cârî olan Hindû dininin muhtelif mezhepleri ile uyuşabildi. Peygamber ve ilk halifeler zamanına âit halk efsâneleri Hindistan efsânelerine uydurulmuştur. Gerek bu efsânelerde, gerek İndonezyalı müslümanların bâzı âdetlerinde, şi'ilerin Malaka ve Koromandel sâhillerindekine benzer bir te'siri görülmektedir. Buralarda, İndonezya 'da olduğu gibi, islâmiyet sünnîlik akîdelerine uymakta ve şerî'atin izahı da, şâfi'î mezhebine göre, yapılmaktadır. Burada olduğu gibi, oralarda da tasavvufa karşı büyük bir meyil vardır; okumuş sınıflarda bu meyil vahdet-i vücûda müncer olmakta, aşağı sınıflarda ise, aşırı bâtıl inançlar ile karışmaktadır.

Arapların büyük te'siri, takım-adalarda malezyalıların müslümanlığı kabûl etmelerinin sebebi olmayıp, neticesidir. Malezyalıların, Mekke ve Medine gibi, mukaddes şehirler ile olan münâsebetleri XVII. asırdan itibâren mütemâdiyen arttı. Sayısı git-gide ziyâdeleşen genç malezyalılar, tahsil maksadı ile, bu şehirlerde kaldılar. Bunlar ve Arabistan 'daki fakir Ḥażramūt [b. bk.] bölgesinden İndonezya 'ya göçmüş olan araplar, oraya Hindistan 'dan gelen fikir ve âdetlere karşı, mücâdeleye giriştiler.

İslâmiyet, başka kıt'alarda olduğu gibi, burada da yeni mühtedîlerin telâkkîleri ile geniş ölçüde uyuşmuş olduğu cihetle, bir çok husûsiyetler ihtivâ etmektedir. Câmi, alâkalı adamları ile birlikte, diğer memleketlerdekinden daha çok, bu dinin hayatın bütün tezâhürleri üzerindeki te'sir ve nufûzunun merkezini teşkil etmektedir. Cuma câmileri Cava ve Açe 'nin mühim yerlerinde ve Sumatra 'nın merkezinde, Borneo 'nun yalnız Malezya bölgelerindeki belli-başlı şehirlerinde, Makassar ve Bugineslerde, sâdece mevcut prensliklerin pâyitahtlarında bulunmaktadır. Takım-adaların şarkında ise, Cuma câmilerine pek seyrek olarak rastlanmaktadır. Diğer taraftan, Cava ile Açe 'de ve Sumatra 'nın merkezinde küçük mescidlere, daha umûmî olarak, rastlanır. Bu câmilerde yalnız ufak bir ekalliyet namaz kılmakta, fakat iki büyük bayramda [bk. madd. ʿĪD AL-AŻḤĀ ve ʿĪD AL-FIṬR] büyük bir cemâat toplanmaktadır. Şarkî İndonezya câmilerinin mimarîsi, birbiri üzerine konulmuş ve en üstte müstakil bir sivrilik bulunan iki yahut dört küçük saçaktan teşekkül etmiş kesik bir çatıdan ibâret idi. Ancak tek-tük büyük câmilerin minâresi vardır. Cava 'dan başka yerlerde, ekseriyâ, *bilal* denilen müezzin bu yüksek çatıda ezan okur; fakat daha önce, uzun tahta bir davul (*bĕdug* yahut *tabuh*) çaldırtılır.

Bir câmide en az dört kişi hizmet görür: *imam*, *ḫaṭīb* (Cava 'da *kĕtip*), bir *bilal* ve bir de *ḳayyim*. Fakat, bunların sayısı kırka ve daha fazlaya da çıkabilir.

İndonezya 'da câmi mensûpları, başka memleketlerde olduğu gibi, din adamları değildir; fakat, Cava 'da, bunlar, ekseriyâ, bir kadı (Cava 'da *kali*) 'nın ve nikâh me'mûrunun vazifesini görürler. Çünkü bu işin gerektirdiği ehliyeti yalnız onlar hâizdirler. Bu sebepten, câmiin son cemaat yeri (*surambi*), bu memleketlerde, şerî'at ahkâmına göre tesviye edilmesi icâp eden bütün ihtilâflar için, bir mahkeme salonu makamındadır. Cava 'da evlenme meseleleri, âile hukuku ve miras dâvaları, bunlar arasındadır; *panghulu* yahut câmiin imâmı, bu maksat ile, ekseriyâ perşembe günleri, maiyetinden bir kaç salâhiyetli kimse ile birlikte, dâvalara bakar. 1882 'de, Hollanda hukûmeti, *panghalu* mahkemelerinin kazâ hakkını resmen tanıdı ve ayrıca bunları 3—8 âzâdan mürekkep birer mahkeme (*„priesterraden“*) hâline getirdi.

Bu mahkemeler, ekseriyâ, kocalarının kötü muâmelesine veya ihmâline mârûz kalan kadınların şikâyetlerini tetkik eder, yahut kadının talebi üzerine, şarta muallak mukaddem bir *ṭalāḳ* (*taʿlīḳ*; b. bk.) 'ın neticesi olarak, resmen boşanmaya hukmeder. İndonezya müslümanları, şarta muallâk talâk müessesesini, müslüman hukukunda kadının kocaya olan fazla tâbiiyetini tashih ve tâdil için kullanmışlardır. Cava 'da, Mandura ve diğer adalarda, kocanın, nikâhı müteâkip, iyi bir kocanın yerine getirmeğe mecbûr olduğu vazifeleri yapmadığı takdirde, *taʿlīḳ* vâsıtası ile karısına, nikâhı feshetmek hakkını te'min etmesi teâmüldendir. Yalnız, mâderşâhî sistemin cârî olduğu Minangkabau 'larda ve Açelerde, bu şarta muallâk talâk cârî değildir; çünkü burada, kadınlar, evlendikten sonra bile, âilelerini terketmezler ve daha müstakil kalırlar.

Evlilikte iktisap edilen her şeye, Cava 'da, karı, kocanın müşterek malı gözü ile bakılmakta olduğundan, ayrılık hâlinde, bu malların taksimi husûsundaki güçlükleri ekseriyâ „Priesterraad“ ın hâlletmesi icâp etmekte idi. Mîras muâmeleleri için, takım-adalardaki kadılar, ekseriyâ terekenin 10 % 'unu isterler; *vakep* („vakıf“) mallarını bu kadılar idâre ettikleri gibi, bu mallar dolayısı ile çıkan ihtilâfları da halt ve faslederler. Bunlar, aynı zamanda, gayr-i reşîd çocuklara vasî tâyin ederler ve akrabâdan velisi bulunmayan kadınlara evlendikleri zaman velîlik ederler.

Zakāt (Cava ve Malezya 'da *djakat*), bilhassa İndonezya müslümanları için, pirinç ve buna benzer toprak mahsûlâtının $^1/_{10}$ 'ini vermek mânasına gelir. Bir nevî resmî tahsildar yalnız, Sunda bölgelerinde (garbî Cava 'da), Açe, Palembang 'da ve Sumatra 'nın bâzı bölgelerinde bulunur; fakat, bunların elinde bu öşrü tahsil için hiç bir cebir vâsıtası yoktur. Diğer memleketlerde, bu dinî vazife ya tamâmen ihmâl edilmekte, yahut da bunun yerine getirilmesi şahsî dindarlık derecesine bağlı bulunmaktadır. Bir çok bahâneler ile, câmilerin vazifelileri bu gelirlerin mühim bir kısmını kendilerine ayırtırlar. Ahâlinin kendiliklerinden verdikleri zekât, mü'minler tarafından, büyük şerî'at adamlarına tahsis edilir.

Açe harbi sıralarında, zekâtın büyük bir kısmı orada „mukaddes cihad“ a sarfedilmişti. Ramazanın sonunda, şerî'at tarafından adam başına verilmesi emredilen *zakāt al-fiṭr* hemen-hemen her kes tarafından edâ edilir. Bu fitre, amelî bakımdan, bir bayram hediyesi şeklinde kabûl edilmiştir.

Beş vakit namaza riâyet, zamana ve yere göre, çok değişiktir: msl. Cava 'nın garbında ve Borneo 'nun cenûb-i şarkîsinde, her kesin bu ibâdete muntazaman riâyet ettiği bölgeler vardır; orta Cava 'da ve Açe 'de, aynı ibâdet bir çok kimseler tarafından ihmâl edilmektedir. Bu namazları muntazaman edâ edenler ve halk eğlencelerine (*gamèlan vayang*, *raḳṣ*, *sadati* oyunları v.b) katılmayanlara *vong putihan*, *lebe*, *santri* gibi husûsî isimler verilir ve bunlar, böylece, büyük kütleden (*vong abangan*, *bangsat*) ayrı tutulurlar. Ramazanda, oruç (*puasa*) tutanların sayısı daha çoktur. Bu ayın sonunda kutlanan bayram günleri senenin en mühim günleri olup, Avrupalılarca müslüman senesinin başı sayılır. Hacc da, takım-adalar ahâlisi tarafından, daha büyük bir şevk ile ifâ edilir. XX. asır başlarında, senede 20—30.000 kişi hacca gitmekte idi. Bunların çoğu, resmen tâyin edilen limanlardan kalkan Avrupa vapurları ile, Cidde 'ye gidip, aynı şekilde, memleketlerine dönmektedirler. Bu kalabalık arasında, hemen dâimâ, Mekke 'de senelerce kalıp, ilâhiyât tahsil eden bir kaç genç bu-

lunur. Bunlar, Mekke'de Cava cemâatini (1914'te bu cemâat aş.-yk. 7.000 kişi idi) teşkil etmekte ve geri döndükleri zaman, beynelmilel müsiüman kültürü ile kendi vatanlarınınki arasında bir irtibat kurmaktadırlar.

İndonezya takım-adalarının müslüman yerlileri, dinlerinin yahut ihtidâlarının esâs şartını sünnet olmakta, domuz eti yememekte ve alkol kullanmamakta görürler. Oradaki müslümanlar bütün dinî mükellefiyetler içerisinde, harfi-harfine, bunlara riâyet ederler.

İlk dinî mâlûmat (*Kur'an* okumak ve bir az namaz bilgisi) köy imâmları yahut diğer mektep hocaları tarafından verilir. Diğer bir çok bölgelerde, buna yalnız pek az erkek çocuk ve onlardan daha az mıkdarda kız çocuk iştirâk eder.

Daha büyük şehirlerde şerîat âlimleri vardır ki, bunlar ya câmilerde, ya kendi evlerinde veya husûsî bir binâda, talebelerine islâmî bilgiler verirler. Böyle bir *guru*'nun büyük şöhreti, gençlerin, uzaktan-yakından, gelip, onun bulunduğu yere yerleşmelerine sebep olmaktadır. Fakat asıl karakteristik olan, bir veya bir çok *guru*'ların idâresi altında kendilerini tahsile vakfetmek üzere, muhtelif yerlerden gelip-toplanmış olan talebelerin, âdetâ husûsî köyler teşkil edecek şekilde, müstakil müesseseler meydana getirmiş olmalarıdır. Cava'da bu müesseselere *pĕsantren* (yâni *santri*'lerin oturdukları yerler) denilir; bunlar *guru*'ların âileleri ile birlikte oturdukları evlerden ve ortada, bir koridor vâsıtası ile, iki kısma bölünmüş olan *pondok*'lardan, yahut binâlardan müteşekkildir. Bunlardan her biri iki yahut daha fazla erkek çocuğun yatmasına yahut çalışmasına yarayan bir sıra hücrelerden müteşekkildir. Bütün müesseseler, binâları ve toprakları ile, ekseriyâ dindar adamların bir *vakf*'ıdır. Orta Cava'da bunlar, ekseriyâ eski hukûmdarlar tarafından vergi v.b.'dan affedilmiş ve alel'âde reislerin otoritesinden çıkmış köyler olup, *perdikan-desa* sıfatı ile, münhasıran dinî tetkik yerleri olarak ayrılmışlardır.

Bu nevî müesseselere Açe'de *rangkang*, orta Sumatra'da ise *surav* derler; bunların teşkilâtı *pĕsantren*'lerin teşkilâtından, bâzı noktalarda, ayrılır. Bütün bu mekteplerde genç yerli talebeler, fıkıh, akaid ve tasavvuf gibi, orta çağ islâmî ilimleri ile az-çok ünsiyet peydâ ederler. Tedris vâsıtası olarak, ana metinlerin arapçadan bir yerli dile yapılmış tercümeleri veya doğrudan-doğruya asılları kullanılmaktadır. Daha yukarı sınıfta bulunanlar tefsir, hadîs-i şerîf ve bunların şerhi, fıkıh nazariyeleri v.b. ile meşgûl olurlar. Tahsil müddeti, iki seneden on seneye kadar, hattâ, *santri*'nin ulaşmak istediği gâyeye göre, daha fazla devam eder. Daha uzun tahsil görecek olanlar, bir çok meşhûr hocaları dinleyebilmek için, bir *pĕsantren*'den diğerine giderler. Bunların içinde en kabiliyetlileri memlekette bile oldukça geniş bilgi edinebilirler; bununla berâber, daha fazla öğrenmek ihtirasında olanlar için, en büyük tâlih Mekke'ye gidip okumaktır.

İndonezya müslümanları, bütün islâm milletleri arasında tanınmış olan evliyâları tebcil ederler. Fakat asıl ziyâret ettikleri ve nezirler adadıkları kimseler islâm dininin memleketlerine girişini kendilerine isnat ettikleri velîlerdir. Cava'da, şimâl sâhilindeki eski ticâret şehirlerinin 8 veya 9 velîsi vardır; bu şehirlerde yabancı müslüman tâcirler yerleşmişlerdir. Bunlar önce civar yerli halkı islâmlaştırmışlardır. İndonezyalılar da muayyen yerlerin ve beşerî hayatın bâzı sâhalarının velîlerine de inanırlar ve nihâyet, tahsil görmüş mü'minlerin aksine olarak, ağaç, taş v.b.'na taparlar ve bunlar yukarıda zikredilmiş o'an yerleri cinlerin ikametgâhı sayarlar. Hayatta bulunan bâzı insanlar da, kerâmet sâhibi olarak, takdis edilir. Bilhassa seyyidler ve şerîfler safderun kütlenin bu kanâatinden faydalanırlar. İndonezyalı hiç bir müslüman bir velînin yardımı olmaksızın yaşayamaz. Candan sevilen bir hastaya şifâ vermek, arzu edilen bir kadından mukabele görmek, evlât sâhibi olmak, haşerâta karşı mahsûlü himâye etmek, mektebe giden çocuğa bir imtihanda muvaffakiyet te'min etmek, yerli bir me'mûru daha yüksek bir mevkie çıkarmak, bir prensi veliahd tâyin ettirmek, bütün bunlar v.b. mes'ud hâdiseler velînin, böyle dilekler doğrudan-doğruya kendisine tevcih edilmiyecek kadar yüksekte bulunan Allah indinde, şefâat ve himâyesinden beklenir. Bu dilekler ekseriyâ şarta muallak bir nezir şeklini (*nadar*, *kavl*, *niyat* v.b.) alır. Msl. —„Şu dileğim olursa filân velînin kabrine gideceğim, *Kur'an* okuyacağım yahut okutturacağım ve orada bir kurban keseceğim ve yahut müstesnâ bir ziyâfet vereceğim. Umûmiyetle velîlerin yahut da bu velînin bilhassa memnûn kalacağı bir şey yapacağım." — şeklinde adaklar adanır. Her hangi bir dilek yerine geldiği takdirde, velînin kabrine gidilerek, *Kur'an* okunacak, yahut okutturulucak veya orada bir kurban kesilecek yahut mûtad bir ziyâfet verilecek, yahut da umûmiyetle velîlerin veya bu velînin bilhassa hoşuna gidecek olan bir şey yapılacaktır.

Basit köylü, çok defa, kendisinin yüksek bir kıymet verdiği, fakat islâm evliyâsında istikrâh uyandıracak, msl. *vayang* temsîli gibi, bir şey nezreder. Cava'da, eski devirlerde de, evliyâ kabirlerinin nasıl takdis edildiği ilk hukümdarların, bu *astana*'lerden en eskilerinden bir kadının yaşaması için tahsis ettikleri köyleri (*pĕkuntjen* köyleri) diğer vergilerden muâf tutmalarından anlaşılmaktadır.

Eskiden beri, İndonezya müslümanları arasında tasavvuf şerîatten daha yüksek addedilmekte, dinî murâkabe ve istiğrak ibâdetin ifâsından üstün tutulmaktadır. Hindû dininin devam edegelen te'siri ve hindlilerin burada müslümanlığın ilk tohumlarını atmış olmaları vâkıası bu temâyülü desteklemektedir. Cava'nın 8 yahut 9 velîsi hakkında, bâzan şâirâne bir şekilde, nakledilen menkıbelerde, bu velîlerden bir kaçına panteist-mistik vecîzeler atfedilmektedir ve mezhebi, XVII. asırda şimâlî Sumatra'da bir çok tarafdarları olan ve Açe sarayında canlı münâkaşaların mevzûunu teşkil eden baroslu Ḥamza'nın Malezya dilinde yazılmış şiirlerinde beşerin Allah ile münâsebeti, şehvânî mecâzlar ile tasvir edilmiştir. Muahhar devirde, Mekke ve Ḥaẓramût'un te'sirleri ile, bu râfızî mezheplere karşı şerîate uygun, sünnî mânada dâimâ kuvvetlenen bir aksül'amel görülmüştür; fakat bu, 'Abd al-Karim al-Cîlî'nin *Kitāb al-insān al-kāmil*...[bk. mad. İNSAN-I KÂMİL.]'i gibi eserlerinin geniş bir muhit tarafından şevk ile okunmasına mâni olamamıştır. Dindar indonezyalılar husûsî not defterlerine (Cava'da *primbon*) her çeşit vecîze ve fıkraları kaydetmek âdetindedirler; bu fıkra ve vecîzeler, onların manevî hayatları için, birer düstûr mâhiyetindedir. Bunların arasında panteist, hattâ nihilist renkler taşıyan vecîzeler bilhassa çoktur. *İlmu hakikat* (*'İlm-i ḥaḳîḳat* „en yüksek şe'niyet ilmi"), „(varlığın) yedi derecesi akîdesi", *ilmu salik* (*'ilm-i sālik* „tarîkat yolcusunun ilmi") gibi isimler altında, bu cinsten hikmetler bilhassa rağbettedir. Yarı okumuşlar, bir kaç vecîzeyi yahut bir nevî tasavvufî ilm-i hâli ezberlemek ile iktifâ ederler; okuması, yazması olmayanlar bu hikmetlerin yazılı bulunduğu kâğıtları yahut mistik şekilleri (arapça *dā'ira*'den alınan *daerah*'lar), muska gibi, üzerlerinde taşırlar.

Tasavvufî tarîkatlerden Şaṭṭārīya, XVI. ve XVII. asırda İndonezya'da diğerlerinden fazla yayılmıştır. Bu tarîkatin o devirlerde Medine'de namlı mümessilleri var idi. O zamandan beri, bu tarîkat islâm dünyasının diğer taraflarında hemen-hemen sönmüş olmakla berâber, İndonezya'da hâlâ bir çok mensûpları vardır. Burada, bu tarîkat, halk inançlarından gelme bir çok rafızî unsurları almıştır. Muahhar devirde, bilhassa Mekke'den gelen te'sirler dolayısı ile, kadirîye, nakşibendiye, şâziliye ve başka tarîkatler büyük itibâr kazanmışlardır. Sammâniye, gürültülü *zikr*'leri ile daha aşağı halk tabakası arasında yayılmış ve Açe'de *sadāti* oyunları gibi halk eğlencelerinin zuhûruna sebep olmuştur. Bu oyunlar bir nevî *zikr* karikatürü intibâını uyandırmaktadır.

Bilhassa Ġazzālî'nin, mahâret ile, temsil ettiği ahlâkî tasavvuf, İndonezya'nın şerîate ve nassî sünnîliğe harfi-harfine riâyet eden çevrelerinde, gayret ile, öğrenilmektedir.

Çinliler, araplar ve Avrupalılar da, sonradan, bu verimli takım-ada'ara uzandılar. Çinliler, ihtimâl VII. asırdan itibâren, takım-adalar ile münâsebette idiler. Bugünkü vaziyete göre, tâcirlerden başka, cenûbî Çin'den gelmiş, pek fakir gençler, İndonezya'da muhâcir olarak iş ve ticâret yolu ile geçimlerini te'min etmeğe çalışmakta ve ekseriyâ yerli kadınlar ile evlenmektedirler. Bugün takım-adaların ekseriyâ müreffeh, çalışma ve tasarruf sâyesinde iktisâdî bakımdan pek mühim olan melez çin halkı bunlardan türemiştir. Bu melez Çinliler, babalarının örf ve âdetlerine sâdık kaldıklarından, malezyalılar içinde erimemişlerdir. Daha yeni muhâcirler ile sayıları aş.-yk. 600.000'i bulan bu melez çinliler, şimdi dokumacılık ve ticâret sâyesinde büyük adaların tâ içerilerine kadar girmişler ve sâhillerde mühim yerleri tutmuşlardır (bugün hieret eden çinliler hakkında bk. mad. SUMATRA.). Para kazanmak için, araplar da İndonezya'ya bilhassa Ḥaẓramût'tan gelmektedirler. Zekî ve müteşebbis olan bu insanlar, malezya müslümanları ile olan münâsebetlerinde, bilhassa kendilerine *şarîf* ve *sayyid* dedirtebildikleri zaman, milliyetlerine ve dinlerine büyük muvaffakiyetle dayanmaktadırlar. Çinliler gibi, onlar da, para kazanarak, memleketlerine döndükleri zaman, yerli kadınlardan doğan çocuklarını orada bırakırlar; fakat bunlar zamanla yerli halkın içinde eriyip-kaybolmağa büyük bir istidat gösterirler. Bunlardan başka, Medine ve Mekke'den mârûf arap fakîhleri de bu adalara gelirler, saraylara intisâp ederler; hattâ uzun zaman kalırlar ve şüphesiz arap te'sirinin kuvvetlenmesine yardım ederler. Fakat, sayıları az olduğu için, bunları ahâli içinde mühim bir unsur olarak göremeyiz. Takım adalardaki araplar aş.-yk. 50.000 kadardır.

İndonezya'da Avrupalılar. İndonezya istiklâline kavuşmadan önce, adalardaki yabancılardan iktidarı ellerinde tutan hollandalılar, iktisâdî bakımdan da, en mühim unsuru teşkil ediyorlardı. Bunlar, muhtelif Avrupalılar ile birlikte, ana ticâreti, büyük zirâat ve büyük sanâyii ellerine almışlardı. 1511'de Malakka'nın zaptından bir az önce, portekizliler bu takım-adalara gelmişler ve müteâkip

senelerde Bahârât adalarına kadar uzanıp, oralarda fetihlerde bulunmuş, ticâret yapmış ve dinlerini yaymağa çalışmışlardır. Portekizlilerin düşmanı olan ve şarktan Moluk adalarına gelmiş bulunan ispanyollar, çok geçmeden, şimâlî Filipinlere çekildiler.

XVI. asrın sonlarına doğru, bir çok Avrupa milletleri bu adalara gelmeğe muvaffak oldular. 1594 'te ingilizler, 1596 'da hollandalılar ve daha sonra fransızlar, danimarkalılar, isveçliler, o zamana kadar portekizlilerin, çinlilerin ve cenûbî Asyalıların inhisarında olan bahârât, kıymetli mâden ve diğer mâmûlâtı elde etmek için, harp gemileri ile, Sumatra 'nın şimâl ve şark limanlarına, Cava 'ya, Moluk adalarının şimâl sâhillerine geldiler.

İndonezya 'da ticâret ile iştigâl eden bir çok küçük Hollanda şirketleri 1602 'de, Hollanda 'da „Geoctroyeerde Ost-Indische Compagnie" nâmı altında birleşerek, 6.000.000 florin sermâyeli bir kumpanya kurdular. XVII. asır zarfında, bu şirket, ticâreti ile birlikte, siyâsî kuvvet ve nufûzunu Afrika 'dan Japonya 'ya, cenûbî Asya sâhillerine ve İndonezya 'ya kadar genişletti; XVIII. asrın sonlarına kadar da idâme ettirdi. Diğer Avrupa milletlerinin rekabeti, yerli devletlerin karşılıklı ve dâhilî ihtilâfları ve sıkı inhisar sistemleri, çok geçmeden, bu şirketi daha geniş sâhalar elde etmeğe zorladı. Bu da yeni-yeni idâre ve harp masraflarına yol açtı; öyle ki, şirket 1.800 'de, emlâk ve malları ile muazzam borçlarını Hollanda devletine devretmek mecbûriyetinde kaldı. Şirket, o devirde, büyük adaların sâhil bölgeleri ile bir çok küçük adalara sâhip ve hâkim idi; yerli halk ile münâsebeti, yerli hükümdarlar ve kabîle reisleri ile mahsûlün idhâl ve ihracı inhisarı husûsunda yaptıkları teslimât ve ticâret mukavelelerine inhisar etmekte idi. Bu yüzden, halk kütlesi üzerinde Avrupalıların te'siri çok cüz'î olmuş idi. Napoleon harpleri sırasında, Hollanda istiklâlini kaybettiği zaman, ingilizler onların İndonezya 'daki müstemlekelerini ellerine geçirdilerse de, bu müstemlekeler, İndonezya takım adalarına dâhil olmaları hasebi ile, Viyana kongresi kararları ile, tekrar Hollanda 'ya devrolundu. XIX. asırda ve XX. asrın başlarında, bütün bu adalar tâ içlerine kadar fethedildi ve dolayısı ile, Avrupalıların yerli ahâlinin hayatı üzerindeki te'siri arttı. Tâ eskiden beri Hollanda hâkimiyetinin merkezi bulunan Cava [b. bk.] adasında bu te'sir gâyet açık görülür.

[İndonezya istiklâle kavuşmadan evvel, memleketin idâresi, Hollanda kıraliçesinin mes'ûliyetini üzerine almış bulunan bir müstemleke nâzırı ve İndonezya 'da hükümdarı temsil eden bir umûmî vâli tarafından deruhte edilmişti. Cava adası, Madura ile berâber, doğrudan-doğruya idâre edilmekte idi; geri kalan bütün adalar „dış müstemlekeler" ismi altında toplanmış bulunuyordu. Felemenk Hindistanı arâzisi, az-çok idârî muhtâriyete sâhip 300 kadar yerli devlet de ihtivâ ediyordu. Devletin vâli ve temsilcileri Avrupalılardan tâyin edildiği gibi, askerî kuvvetler de, ekseriyetle Avrupalı zâbitlerin kumanda ettiği, kısmen Avrupalı, kısmen yerli gönüllülerden mürekkep bulunmakta idi. Hollanda idâresi memleketin tabi'î kaynaklarından faydalanmak esâsına dayanmakla berâber, dâhilî ve hâricî harpleri sona erdirmiş olmak, halkı yerli hükümdarların istibdâdından korumak, mal ve can emniyetini te'min etmek, salgın hastalıklar ile mücâdele etmek gibi te'sirler neticesinde, memleket nüfusunun sür'atle artmasına imkân hazırlamış idi: Cava adasının XIX. asrın başlarında 4—5.000.000 olarak tahmin edilen nüfusu, 1905 'te 30.000.000 'a, 1930 'da 41.7 milyona yükselmişti (1948 'de 51.000.000). Bununla berâber, dış müstemlekelerin iktisâdî kaynakları henüz pek az işletilmiş bulunmakta, buralarda zirâî imkânlar ve yer-altı servetleri, istikbal için, parlak ümitler vermekte idi.

İkinci cihan harbi başlarında (1940), Hollanda 'nın Alman istilâsına uğramış bulunmasına rağmen, Felemenk Hindistanı adaları, bir müddet için olsun, sükun içinde kaldı ise de, 1941 senesinin sonunda Japonya 'nın Amerika ve İngiltere 'ye karşı mücâdeleye girmesi, İndonezya 'yı çabucak harp sâhası içine aldı. Filipin adalarını istilâ eden Japonlar bir taraftan — Borneo ve Celebes adalarına, diğer taraftan — fransız Hind-i Çinî 'si ve Siyam üzerinden Malakka boğazına yürüdüler, Singapur 'u ele geçirdikten sonra, Sumatra 'ya atladılar; hafif Felemenk deniz kuvvetlerinin de yardım ettiği Amerikan-İngiliz harp filolarını mağlûp ederek, 1942 senesi başlarında, İndonezya 'nın kalbi olan Cava 'yı da istilâ ettiler ve müteâkip aylarda, Hollanda Yeni-Ginesi 'ne kadar, küçük Sunda adalarının istilâsını da tamamladılar. Sınâî te'sislerin kısmen tahrip edilmiş olması ve daha sonra gittikçe te'sirini arttıran hava hücûmları yüzünden, Japonlar İndonezya 'nın iktisâdî kaynaklarından ancak kısmen faydalanabildiler. 1944 yılında Japonya 'nın harp gücü zaafa uğradı ve İndonezya adalarının Amerikan ve ingiliz kuvvetleri tarafından istirdadı 1945 senesinde mümkün oldu. Fakat Japonların bıraktıkları büyük silâh mâlzemesinden faydalanan İndonezya milliyetçileri, kısmen bunlara yardım eder gibi görünmekle berâber, daha ziyâde kendi politikalarını tâkip eden komünist çeteleri Hollanda hâkimiyetinin yeniden te'sisine karşı geldiler. Arada sonu gelmeyen didişmeler oldu. Nihâyet Hollanda devleti, 27 kânun I. 1949 'da kıraliçenin imzâladığı resmî vesîka ile, bu takım-adalardaki hukümranlığı İndonezya cümhuriyetine devretti. İlk cümhur reisliğine Dr. Soekarno seçildi.

1950 senesinin temmûz ayında mer'iyete girmiş olan esâs teşkilât kanununa göre, İndonezya Birleşik devletleri, sâha ve nüfusları birbirinden çok farklı, 16 devletten meydana gelmiş bulunuyor. Bu devletlerden en büyüğü değil ise bile, en fazla nüfusa sâhip bulunanı İndonezya cümhuriyeti olup, Cava adasının orta kısmı ile Sumatra 'nın en büyük sâhasını ihtivâ etmektedir. Cava adası üzerinde ayrıca üç, Sumatra 'da 2 devlet bulunmaktadır. Riouw, Bangka, Billiton, Madura adaları ayrı birer devlet teşkil etmekte, Borneo adasının evvelce Hollanda müstemlekesi olmuş bulunan topraklarası üzerinde beş müstakil arâzi ayrılmakta, nihâyet şarkî İndonezya devleti, Cava şarkındaki Bali adasından itibâren, Yeni-Gine yakınında Timorlant ve Aru adaları da dâhil olmak üzere, bütün küçük Sunda adalarını, Moluk ve Sulu takım-adalarını ve Celebes büyük adasını içine almaktadır. Birleşik İndonezya devletinin federal merkezi, Batavia adı değiştirilerek, şimdi Jakarta ismi verilmiş olan şehirdir.

Yeni devletin, kuruluşundan itibâren, karşılaşmış olduğu bir çok çetin meseleler henüz halledilmiş bulunmaktan uzaktır. Tabiatın hudûtsuz zenginliklerine rağmen, memlekette iktisâdî faâliyetler harbin sebep olduğu zararlar ile sekteye uğramış, tahrip edilen bir çok fabrikaları yeniden kurmak lâzım gelmiş, hattâ kauçuk plantasyonları bile, bakımsızlık yüzünden, zarar görmüştür. Memleketin ihrâcât maddelerini harpten evvelki seviyeye yükseltmek gayreti yanında, daha mühim mesele olarak, milyonlarca halkın günlük gıdâsını teşkil eden pirinç istihsâli noksanını Birmanya ve Siyam 'dan yapılan büyük ithâlât ile telâfî eylemek lâzım gelmektedir.

Hayat şartları bakımından en geri kavimlerden en yüksek medeniyetlere kadar pek çeşitli manzaralar arzeden İndonezya, Japon istilâsından kurtulduktan sonra, Hollanda hâkimiyetinin teessüsünden evvelki yıllarda hüküm süren kargaşalık devrelerine sürüklenmek tehlikesi ile karşılaşmıştır. Cava 'da ve Sumatra 'da müfrit milliyetçiler, mutaassıp müslümanlar, komünistler, bâzan çete çarpışmaları ölçüsünü aşan hakikî savaşlara sebep oldukları gibi, bâzı uzak adalarda iftirakçı temâyüller ile mücâdele etmek lüzûmu hâsıl olmuştur. Bugün İndonezya devletini idâre edenler, bir taraftan muhtelif memleketlerin muhtâriyet an'anelerini muhâfaza etmek, diğer taraftan da siyâsî ve iktisâdî birliği idâme etmek prensiplerini te'life çalışmakta, Amerika devletinin maddî yardımı ile, harbin sebep olduğu zararları ortadan kaldırmağa, Hollandalı müteşebbislerin çekilmesi ile hâsıl olan sarsıntıları önlemeğe, şuurlu bir İndonezya milliyeti te'sis etmeğe çalışmaktadırlar.]

Bibliyografya: umûmî olarak İndonezya 'ya ve onun muhtelif kısımlarına âit bibliyografya geniş bir kütüphâne teşkil eder. Müslümanlar hakkında — C. Snouck Hurgronje, *De beteekenis van den Islām voor zijne belijders in Oost-Indië* (Leiden, 1883); ayn. mll., *De Islam in Nederlandisch-Indië* (Baarn, 1913); ayn. mll., *Nederland en de Islâm* (2. tab.; Leiden, 1915), frns. trc., *Politique musulmane de la Hollande* (Paris, 1911). İslâmiyetin Hindistan'a girişi hakkında — C. Snouck Hurgronje, *Arabië en Oost-Indië* (Leiden, 1907; frns. trc. *Rev. de l'Hist. des Rel.*, 1908, LVII); Hoesein Djajadiningrat, *Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën*, Haarlem, 1913 (Leiden); B. J. O. Schrieke, *Het Boek van Bonang*, Utrecht, 1916 (Leiden). Coğrafya, etnografya, tarih v.b.'na dâir — Fr. Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Dordrecht — Amsterdam, 1724); A. R. Wallace, *The Malay Archipelago; the land of the orangutan and the bird of paradise* (London, 1869); A. Bastian, *Indonesien oder die Inseln des malayischen Archipels* (Berlin, 1884—1894); P. A. van der Lith, *Nederlandsch Oost-Indië* (Leiden, 1893—1895); H. Blink, *Nederlandsch Oost-en West-Indië...* (Leiden, 1905—1907, 2 cild); G. A. Wilken, *Verspreide Geschriften*, verz. door F. D. E. van Ossenbruggen, Semarang-Soerabaja's-Gravenhage, 1912, 4 cild; A. Cabaton, *Les Ind s Néerlandaises* (Paris, 1910); J. Crawfurd, *Hist. of the Indian Archipelago* (Edinburg-London, 1820); J. K. J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-Koloniaal Archief*, 13 cild (11—13. cilde kadar von M. L. van Deventer tarafından işlenmiştir, s'-Gravenhage-Amsterdam, 1862—1888); *Alphabeticsh Register* J. W. G. van Haarst tarafından işlenmiş, 13. cildin *Supplement*'i, L. W. G. de Roo tarafından kaleme alınmıştır, 2 cd, ayn. yer., 1909; *Tweede Reeks* (*Buitzenbezittingen*), P. A. Tiele ve J. E. Heeres tarafından kaleme alınmış ve neşredilmiştir, ayn. yer., 1886—1895; J. Jooris, *Aperçu politique et économique sur les colonies néerlandaises aux Indes Orientales* (Bru-

xelles-Amsterdam, 1884'); N. P. van den Berg. *The financial and economical condition of Netherlands India since 1870...* (3. tab., s'-Gravenhage, 1895); A. Brockelmann, *Wirtschafsgeographie von Niederländisch Ost-Indien* (Halle a. s. 1904); K. W. van Gorkum *Oost-Indische cultures* (3 cild, bilhassa Amsterdam'da H. C. Prinsen Geerligs tarafından yapılan yeni tab., 1913); *Jaarboek van het Departement van Landbouw in Nederlandsch Indië (1906-1911)*, Batavia, 1907—1912, 6 cild; G. P. Rouffaer ve H. H. Juynboll, *Di Batik-kunst in Nederlandsch-Indië en haar geschiedenis...* (2 cild; Utrecht, 1914); J. E. Jasper ve Mas Pirngadie, *De Inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch-Indië*, I. *Het vlechtwerk*, II. *De weefkunst*, III. *De batikkunst* ('s-Gravenhage, 1912); J. de Louter, *Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië*, 1. *Het vlechtwerk*, II. *De weefkunst*, III. *De batikkunst* (Halle, 1912); J. de Louter, *Handleiding tot de kennis van het staats- administratief recht van Nederlandsch-Indië* (6. tab; 's-Gravenhage, 1914); Ph. Kleintjes, *Het Staatsrecht van Nederlandsch-Indië...* (3. tab., 1917); C. van Vollenhoven, *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië*, cüz 1—6 (Leiden, 1906 — 1916); *Adatrechtbundel* ('s-Gravenhage, 1910—1915) I—XII; *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* (2. tab., Halle, 1917), I; *Nederlands-Indië. Land en Volk, Geschiedenis en Bestuur, Bedrijf en Samenleving* (H. Colijn nezâreti altında neşredilen: Amsterdam, 1911); *Platen van Nederlandsch Oost- en West-Indië* (Haarlem, 1912—1913). — J. C. Hooykaas, *Repertorium op de Koloniale litteratuur... (1595-1865)*, Amsterdam 1877—1880 (2 cild); A. Hartmann, *Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche Koloniën...* I. *Oost-Indië (1866 — 1893)*, 's-Gravenhage, 1895; ayn. mll., *Eerste vervolg (1894—1900)*, 's-Gravenhage, 1901; *Tweede vervolg (1901—1905)*; *Derde vervolg (1906—1910)*, ayn. yer., 1912; *Vierde vervolg (1911—1915)*, ayn. yer., 1916; G. P. Rouffaer ve W. G. Muller, *Catal. der Koloniale Bibliotheek van. het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië* (ayn. yer., 1908), *Eerste Supplement* (ayn. yer., 1915); *Catal. van de boeken en kaarten uitmakende de bibliotheek van het Departement van Koloniën*, (yeni nşr., ayn. yer., 1898), *Eerste vervolg* (ayn. yer., 1903); *Tweede vervolg* (ayn yer., 1907); *Derde vervolg* (ayn. yer. 1911); J. A. van der Chys, *Catal. der Bibl. van het Bat. genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Batavia, 1864); *Vervolg* (ayn. yer., 1872—1877), I, II. Bk. madd. AÇE, BALİ, BANDA, ADALARI, BANKA, BANTAM veya BANTEN BATYAN, BORNEO, CELEBES, CAVA, COKYAKARTA v.b. (A. W. NIEUWENHUIS.)

[Bu maka'le BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

İNEBAHTI. [LEPANTO; Bk. SELİM II.]

İNNİYET. [Bk. ENNİYET.]

İNSÂN AL-KĀMİL. [Bk. İNSAN-I KÂMİL.]

İNSAN-İ KÂMİL. AL-İNSĀN AL-KĀMİL tâbirini, islâm mutasavvıfları, *Fanā fi 'llāh* mertebesine vâsıl olan insanın makamını göstermek için kullanırlar. Ḳuşayrī (Kahire, 1315, s. 140, 12 v. dd.; krş. R. Hartmann, *al-Ḳuschairīs Darstellung des Ṣufitum, Türk. Bibl.*, XVIII, 168 v.d.) *Risāla*'sinde, Bayezid Bisṭāmī (ölm. 261=874) bâzı esmâ-i ilâhîye ile tecellîye nâil olan ve Allahta fenâ bularak, *al-kāmil al-tāmm* hâline gelen sûfîden bahseder. Bu şekilde tavsif edilen kimsenin *al-insān al-kāmil*'in aynı olduğunu söyliyebiliriz. İhtimâl ilk defa, İbn al-'Arabī (krş. *Fuṣūṣ al-ḥikam*, 1. fasıl)'nin eserlerinde rastladığımız bu tâbir, sonradan 820 (1417) sıralarında ölen 'Abd al-Karīm al-Cīlī [b. bk.]'nin meşhûr kitabının ismi olmuştur ki, bu, *K. al-insān al-kāmil fī ma'rifat al-avāḫir va 'l-avā'il*'dir. Bu iki müellif, „insan-i kâmil" nazariyesini *ḫālik* yahut *ḥakḳ* ile *ḫalḳ*'ı, vücûd-i mutlakın mütekâmil iki mazharı olarak kabûl eden vahdet-i vücut felsefesine istinat ettirmişlerdir. Ḥallāc da (bk. *Kitāb al-ṭavāsīn*, nşr. Massignon, s. 129 v. dd.) bu nazariyeye, bir az farklı olmakla berâber, benzer bir nazariye ortaya atmıştır. İbn al-'Arabī: — „İnsan nefsinde Allahın sûreti ile âlemin sûretini cem'eder. Kendisinde bütün esmâ ve sıfâtı ile zât-i ilâhîyenin tecellî ettiği varlık yalnız odur. O Allahın kendisinde göründüğü aynadır ve bu sebep ile hilkatin illet-i gâîyesidir ve bizler ise, Allahı tavsif için, kullandığımız sıfatlarız. Bizim varlığımız onun varlığını hakikat kılmaktan başka bir şey değildir. Eğer, Allah bizim vücûdumuz için zarûrî ise, bizim vücûdumuz da, onun zâtını izhar için, mutlaka elzemdir." — diyor.

İbn al-'Arabī'den bâzı noktalarda ayrılan al-Cīlī, bu nazariyenin etraflı ve sistematik bir izahını yapıyor. Delilleri aşağıdaki şunlardır:

Hakikatta *zāt* ile *ṣıfāt* arasında hiç bir fark bulunmamasına rağmen, zât, esmâ ve sıfâtın bağlı olduğu bir şeydir. Zâtın mevcut yahut ma'dum oluşu müsâvîdir. Mevcut da, ya mevcud-i mahzdır ki, bu Allahtır, yahut da ademe mülhak bir mevcuttur ki, bunlar bütün yaratılmış olan şeylerdir. Vücud-i mutlak mahz-i zât olup, kendisinde esmâ ve sıfât yahut nisbetten bir şey zuhûr etmez. Zuhûr besâtet hâlinin terkini iktizâ eder; bu terkin de üç mertebesi vardır: 1. *aḥadīya*, 2. *huvīya*, 3. *anīya*, kendileri ile zâtın bilindiği sıfat ve esmâ burada zâhir olur ve bu mertebeler *tacallī* ile mekşûf olurlar. Vücud-i mutlakın kendisinde tecellîsini ve bunun yine vücud-i mutlaka avdetini temsil eden insan-i kâmil, nihâyet Allahın zâtında mahvoluncaya kadar, birbirini tâkip eden tecellîlerde yükselir. Esmâda tecellî makamı olan ilk mertebede, „insan Allahın tecellî ettiği bu ismin nûrları altında mahvolur; öyle ki, bu isim ile Allaha seslendiğimiz zaman, bize cevap veren insandır; çünkü, bu isim onu tesâhüp etmiştir". İkinci mertebe sıfat ile tecellî makamıdır. Sûfî bu sıfatların tecellîsinden, tâkatinin, ilmî ihtisâsının ve niyetinin kuvveti derecesinde, hisse alır. Allah, bâzılarına hayat sıfatı ile, bâzılarına ilim sıfatı ile ve başkalarına da kudret sıfatı v.b. ile tecellî eder. Bundan başka, Allahın kendisi ile tecellî ettiği aynı sıfat başka-başka hâllerde de olabilir. Msl. bâzı kimseler, Allahın kelâmını (*kalām*) bütün mevcûdiyetleri ile işitirler; bâzıları ise, onu insanların ağzından duyarlar; fakat bunun Allahın kelâmı olduğunu bilirler. Başkaları da, bundan müstakbel hâdiseler hakkında bilgi edinirler. Zât ile tecellîyi teşkil eden son mertebe insan-i kâmil üzerine ulûhiyetin damgasını vurur. O zaman o, kâinatın kutbu ve vasatı olur ki, kâinât bunun ile kendini muhâfaza eder; kadir-i mutlaktır ve her şey ona iyandır; ona rükû ve seede edilir; çünkü o, yer yüzünde, Allahın mümessili (*ḫalīfa*)dir (krş. *Kur'an*, II, 28). Bu suretle insan-i kâmil, nefsinde Allah ile insanı cem' ettiği için, hâlik ile mahlûk arasında bir ittisâl vâsıtasıdır. Onun umûmî olan (*cam'iya*) vasfı varlık mertebeleri arasında ona tek ve yüksek bir makam verir. al-Cīlī Allahın sıfatlarını dörde ayırıyor: zât sıfatları (vahdâniyet, kıdem, halk v. b.), cemâl (*camāl*) sıfatları, celâl (*calāl*) sıfatları ve kemâl (*kamāl*) sıfatları. Cemâl, celâl ve kemâl sıfatları her iki dünyada zâhir olduğu hâlde — cennet ve cehennem, sırası ile, cemâl ve celâl sıfatlarının mahall-i tecellîsidir — ancak, insan-i kâmildir ki, esmây-i zâtiyenin mazharıdır ve ilâhî hayata bütün şümûlü ile sâhiptir. *Kur'an* (XXXIII, 72), sûfilerin tefsirine göre, bu âlem-i sugrâya âit vazifeyi hâlikın elinden kendisine tevcih edilmiş bir emânet olarak, ihtiyarı ile, kabûl etmiştir. O maddî ve mânevî bütün varlıkların suretlerini ihtivâ eder. Kalbi arş-i ilâhîye (*'arş*) karşıdır, aklı kelâma (*ḳalam*) mukabildir; nefsi levh-i mahfûz (*al-lavḥ al-maḥfūẓ*)dur ve tab'ı da anâsır (*'anāṣir*)dır; kendisi de nushatü'lhak (*nusḫat al-Ḥaḳḳ*)tır (krş. hadîs „muhakkak Allah Adem'i kendi sûretinde halketti".)

Bu nazariye, tasavvuf akîdelerinde irfâniyecilerin fikirlerinin te'sirlerini gösterir (krş. Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, s. 160 v. dd.) mâni mezhebinde olanlara göre, insan al-kâmil, *insān al-ḳadīm*, Ḳabbāla'deki *Ādam ḳadmōn*'dur. İslâm ülkelerinde insan-i kâmil örneği, ister-istemez, Peygamberdir; ehl-i sünnet arasında, tâ ilk zamandan beri, Peygamberin, doğumundan önce halkedildiği itikadı ortaya çıkmıştır (bk. Goldziher, *Neuplatonische und gnostische Elemente im Ḥadīṯ, Zeitschr. für Assyriologie*, XXII, 324 v. dd.). Mutasavvıflardan bir çokları, yeni-eflatuncu felsefedeki sudûr nazariyesini kabûl ederek, Peygamberin akl-i küll yahut kelâm ile aynı olduğu zehâbındadırlar. al-Cīlī, Peygamberin *akmal* bir insan olduğunu ve evliyâ ve enbiyânın mertebece ondan sonra geldiklerini ileri sürmektedir. Her devirde, Peygamberin bir velî suretinde zuhûr edip, evliyâya bu suret ile göründüğünü söylüyor (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 328 v. dd., *Nūr Muḥammedī*'nin irsî olarak intikaline kail olan'ların mezhebine dâir kısımda). İnsan-i kâmilin şerîate dâimâ riâyet etmesi icâp ettiği esâsında islâmiyetin rûhuna bir başka tâviz daha buluyoruz. al-Cīlī şöyle diyor: — „zât-i ulyânın idraki *kaşf* yolu ile senin O ve Onun da sen olduğunu bilmenden ibârettir ve bu, *ḥulūl* [b. bk.] olmadığı gibi, *ittiḥād* [b. bk.] da değildir; çünkü kul kuldur, Rab da Rabdır; kul Rab olmaz, Rab da kul olmaz." —.

Bibliyografya: Yukarıda zikrolunan eserlerden başka krş. Maḥmūd Şabistarī, *Gulşan-i rāz* (nşr. Whinfield), s. 312—561; Tholuck, *Ssufismus*, 4. fasıl; Palmer, *Oriental Mysticism*, 3. fasıl; Şeyḫ Muḥammed İḳbāl, *The Development of Metaphysics in Persia*, s. 150—174 (al-Cīlī'nin felsefî fikirlerinin en tam izahı); Nicholson, *The Mystics of Islam*, 6. fasıl; H. H. Schaeder (*Isl.*, 1924, XIV). (NICHOLSON.)

İNŞĀ'. [Bk. İNŞÂ.]

İNŞÂ. İNŞĀ' (A.) icad demektir. Van Vloten tarafından neşredilen *Mafātiḥ al-'ulūm* (s. 78)'da *inşā*'nın husûsî bir mânası olup, kalem âmiri tarafından görülen ve olduğu gibi, temize çekilen bir yazının müsveddesidir. *'İlm al-inşā*' tahrirât ve vesîkaları kaleme almak san'atıdır. Araplarda, son Emevî hukümdârı, Marvān II.'ın meşhûr husûsî kâtibi 'Abd al-Ḥamīd b. Yaḥyā (bk. İbn Ḫallīkān) bu san'atta temâyüz eden ilk zâttır. İnşā'a

dâir arapça, farsca ve türkçe müteaddit eserler mevcut olup, bunlar ayrıca, medeniyet tarihi için, pek mühim mâlzemeyi ihtivâ etmektedir: msl. bilhassa, al-Ḳalḳaşandī [b. bk.] 'nin büyük eseri *Ṣubḥ al-aʿşā* ve İbn Fażl Allāh [b. bk.]'ın daha muhtasar el kitabı *al-Taʿrīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*'i. Arapca münşaât yazanlardan biri de Marʿī b. Yūsuf olup, onun *Badīʿ al inşāʾ va 'l-şifāt fi 'l-mukātabāt va'l-murāsalāt* adlı eseri, bir çok defalar, Bulak, Kahire ve İstanbul'da, bâzan da Ḥasan al-ʿAṭṭār [b. bk.]'ın kısaca *İnşāʾ al-ʿAṭṭār* unvanı ile mâruf olan aynı cinsten eseri ile bir arada basılmıştır. İbn Fahd al-Ḥalabī'nin *Ḥusn al-tavassul ilā ṣināʿat al-tarassul* (Kahire, 1298, 1315) adlı eseri, yukarıda zikredilen kitaplardan daha eskidir. Bundan başka, arapçada pek çok inşâ nümûneleri külliyâtı vardır (bk. arap. yazmalar katalogları). Daha yeni eserler şunlardır: Şartūnī, *Manuel de style épistolaire* (Beyrut, 1889); J. Ḥarfūş, *Correspondance commercial* (Beyrut, 1902); E. Fumey, *Choix de correspondances marocaines* ... (2 cild, Paris 1903); Nehlil, *Lettres chérifiennes* (Paris, ts.) v.b. Farsçada İbn Muʾayyad al-Bağdādī, Hindūşāh al-Munşī al-Naḫcivānī, Abu 'l-Fażl [b. bk.] v.b.'nın müşaât mecmuaları yanında, Harkarn [b.bk.]'in, Ḫalīfa Şāh Muḥammed (*Cāmiʿ al-ḳavānīn*, Lucknow, 1846 ve Cawnpore, 1864)'in *Sayyid al-inşāʾ-i nav ẓuhūr* (Tahran, 1327)'u v.b.'nın müşaâtları vardır. Türkçe eserlerini Nargisî-zâde, Kınalı-zâde v.b. yazmışlardır. Feridun Bey'in meşhûr münşaât mecmuası hakkında bk. mad. FERİDŪN BEY, krş. bir de Ḫayrāt Efendi, *İnşāʾ* (Bulak, 1242). Daha yeni eserler şunlardır: Ahmed Râsim, *İlâveli hazîne-i mekâtib* (İstanbul, 1331); Mehmed Fuad, *Rehber-i kitâbet-i osmâniye yahut mükemmel münşaât* (İstanbul, 1328); Saʿīd Efendi, *Guide complet de correspondance turc-français* (İstanbul, 1331) v.b.

Dīvān al-inşāʾ'a me'mûr olan *kātib* [b. bk.]'ler *munşī* unvanını taşırlar; fakat Hindistan'da, her okumuş yerliye, bilhassa yerli lisan hocalarına, *munşī* denilir. krş. *Hobson-Jobson*, mad. Moonshee. Krş. ayrıca mad. DAVĀTDĀR ve KĀTİB ile orada verilmiş olan bibliyografya.

İN ŞĀʾ ALLĀH. [Bk. İNŞALLAH.]

İNŞALLAH. İN ŞĀʾ ALLĀH (A.) „Allah isterse". Bu tâbirin sık-sık ve hakikatta şüphe mevcut olamayacağı zaman da kullanılması mecbûriyeti *Kur'an*, XVIII, 23 ve XLVIII, 27'ye dayanır. Bu âyetlerde, Allah, resûlüne hitâben, bu sözleri kullanıyor. İkinci âyette, bizzat Allahın *bi 'l-Ḥaḳḳ* ile te'kid ettiği şarta muallak hâdise, kat'îyet ile beklenmekte olduğu hâlde, *İn şāʾ Allāh* denilmiştir. Müfessirlere göre, Allah bunu, Peygamberi bu tâbiri kullanmağa teşvik (*li 'l-taʾdīb*) için, söylemiş olmalıdır. Şöyle bir rivâyet de zikrediliyor: Peygamber, Medine mezarlığında gömülü ölülere dönerek, onları selâmladıktan sonra, diyor ki: — „Biz de, inşallah, sizin ile berâber olacağız". — Bu, olacağından şüphe edilmeyen bir vâkıadır. O hâlde *inşallah* şu yerlerde kullanılır: *a.* sâhiden bir şüphenin akla gelebileceği hâllerde. *b.* bir suâle verilen karşılıkta, yahut bir iltifatta, tavâzû göstermek için (fakat bunlar bir iltifat değil ise, aslâ kullanılmaz). *c.* Allaha karşı *taʾaddub* göstermek için, bu hâlde, sarâhaten ve kat'îyen onun idâresine tâbî olduğumuzu ve bu suretle *tabarruk* kasdi ile. Her şeyi Allahın irâdesine bırakmak şeklindeki bu kat'î tâbiiyet, bu tâbiri, günlük istimâlinde, bir arzû yahut bir ümid ile müterâfik kılmıştır. Bir kimsenin msl. bir dostunun öleceğini haber verdiği zaman *inşallah* demesi câiz değildir; fakat, iyileşmekte olduğunu işittiği zaman, söylenebilir. al-Sayyid al-Murtażā (bk. Bibliyografya), kendi zamanında Mısır'da mevcut ve ʿOṯmān b. Marzūḳ tarafından kurulmuş olup, kendilerine ona nisbet ile al-Marāziḳa denilen bir tarîkatin bu tâbiri bid'ate (*bidʿa*) varacak kadar çok kullanmış olduklarını anlatır.

Bibliyografya: Ġazzālī, *İḥyāʾ*, II, 262 v. dd. (al Sayyid al-Murtażā'nın şerhi ile birlikte). (D. B. MACDONALD.)

İNŞALLAH HAN. İNŞĀʾ ALLĀH ḪĀN (? — 1230), hindli şâir olup, Murşidābād'da doğmuş ve 1200 sıralarında Lucknow'a yerleşmiştir. Orada, Sulṭān Sulaymān Şikūh'un himâyesine mazhar olmuş, 1230 sıralarında ölmüştür. Farsça ve urdu dilinde birer *Dīvān*'dan başka, farsca *Şīr u birinc* adlı bir mesnevî yazdı; daha sonra, Oudh nevvâbı Saʿādat ʿAlī Ḫān (1212—1223)'ın emri ile, urdu dilinde, *Daryāy-i laṭāfat* adlı bir gramer te'lif etti ve bu Sultan'ın hikmetli sözlerinden müteşekkil *Laṭāʾif al-saʿādat* unvanı ile bir mecmua meydana getirdi.

Bibliyografya: Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, 961, 999, 1096b; Garcin de Tassy, *Hist. de la Litt. hindouï et hindoustanie*, II, 33—38.

İPEK BÖCEĞİ. DŪD AL-ḲAZZ, Ḳazvīnī ve Damīrī bu böceğin yetiştirilmesi husûsunda bir-birini tamamlayan izahat veriyorlar; onun için bunları ayrı-ayrı yazacağız. Ḳazvīnī'ye göre, ipek böceği, kâfi derecede yem yedikten sonra, ağaç ve çalılar üzerinde bir yer bulur. Ağzından ince lifler hâlinde tükürükler çıkarır ve kendisini rüzgârdan ve soğuktan korumak için, etrafına kese şeklinde bir koza örer; sonra muayyen müddet uyur; bütün bunları

Allahın kendine verdiği insiyâk ile yapar. İlk baharda, dut ağaçlarının yaprakları çıkınca, yumurtalar (*bazr*) alınır ve bezlere konulur; vücûdun harâreti te'sir etsin diye, kadınlar bunları bir hafta göğüslerinde taşırlar. Böcekler çıkınca, kesilmiş dut yaprakları üzerine konulur; böylece tırtıllar hareket etmeğe ve yaprakları yemeğe başlarlar. Bundan sonra kurtlar, 3 gün bir şey yemezler, bu „ilk uyku" dur. Sonra bir hafta daha yerler ve yine üç gün uyurlar ve bu hâl bir kere daha tekerrür eder. Nihâyet kozalarını (*faylaca*?) yapmaları için bunlara çok yaprak verilir. O zaman vücutlarının üzerinde örümcek ağı gibi bir şey hâsıl olur. Bir yağmur yağıp, kozayı yumuşatırsa, böcek kozayı delip, dışarı çıkar, üzerinde iki kanadı da vardır ve uçar, bu takdirde ipek (*ibrîşam*) elde edilmez. Fakat koza hazırlandıktan sonra, güneşe konur ve kurt bu suretle öldürülürse, bunlardan ipek elde edilebilir. Kelebek çıksın ve yumurtlasın diye, kozaların bir kısmı saklanır. Bu yumurtalar da, gelecek sene için, temiz bir toprak veya cam kapta muhâfaza edilir.

Damīrī'ye göre, ipek böceği veya „Hindistan böceği", yumurta hâlinde iken, incir çekirdeği büyüklüğündedir; sıcak yerlere konulunca, böcekler kendiliklerinden çıkarlar; fakat zamanında çıkmazlarsa, kadınlar bunları göğüslerinde taşırlar. Beyaz dut ağacının yapraklarını yerler ve yavaş-yavaş, parmak büyüklüğüne erişirler ve renkleri siyahtan beyaza döner. Bu takriben altmış gün sürer; sonra kurt, eriyip bitinceye kadar, ceviz büyüklüğünde bir koza örer ve 10 gün kozanın içinde kalır, kozadan beyaz ve kanatlı kelebek hâlinde çıkar; bu sırada dâimî bir titrek hareket içindedir. Bundan az sonra dişi ve erkek, vücutlarının arka uçlarını temâs ettirmek sureti ile, çiftleşirler; birbirlerinden ayrıldıktan sonra, dişi, bütün yumurtalarını almak için, altına serilen beyaz örtüler üzerine yumurtlar, bundan sonra hayvanlar ölür. İpek (*ḥarîr*) elde etmek için kozaları, tamamlandıktan 10 gün sonra, bir gün için güneşe koymak lâzımdır.

İpek böceği, o cimriye benzer ki, biriktirdiği hazînesinin, mahsûlünü vârisleri onun çektiği zahmetlere gülerek, ele geçirirler; fakat bunlar, ellerine geçen serveti iyi kullanırlarsa, hasisin tamâmından mes'ûl olmazlar.

Bibliyografya: Ḳazvīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 434; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, I, 287. (J. RUSKA.)

İʿRÂB. [Bk. İʿRÂB.]

İʿRÂB. İʿRÂB (A.), arap grameri ıstılahı olup, garp dillerine ekseriyâ „flexion" ile tercüme edilir; fakat, çok daha dar bir mânası vardır. Çünkü, bu ıstılah, isimlerde, cem' hâllerinin değil, yalnız isim hâllerinin teşkiline delâlet eder ve fiillerde, münhasıran muzâriin muhtelif sigalarının târifi için, kullanılır; bu sebepten, Flügel (*Die gramm. Schulen der Araber*, s. 15)'in yanlış olarak farzettiği gibi, ne fiillerin cinsiyet ve zamanlarının, ne de asıl fiile bağlanmış olan ve arap gramercileri tarafından ismî unsurlar (fiile eklenen zamirler) telâkkî olunan şahısların teşkiline taallûk etmez.

Arap nahiv âlimlerine göre, her *iʿrāb* hâdisesi, bir müessirin, *ʿāmil* [b.bk.]'in, mevcûdiyetini icâp ettirir. *İʿrāb*'ın zıddı *bināʾ* [b. bk.]'dır ve bu, nahvî te'sirlerden müteessir olmadıkları için, şekilleri hiç bir sûret ile değişmeyen bütün kelimelerin husûsiyetidir; buna nazaran, bir kelimeye, *iʿrāb* edilip-edilmediğine veya *iʿrāb*'ı kabil olup-olmadığına göre, *muʿrab* veya *mabnī* denilir. Böylece, *ʿāmil* ve *iʿrāb* mefhûmları bize arap nahivcilerinin nokta-i nazarlarının bilhassa etrafında döndüğü mihverler gibi görünmektedir. Morfoloji (*taṣrîf*) ile sentaks (dar mânada *naḥv*) arasında bir tefrik olduğu zaman, ʿAlī al-Curcānī (*Kitāb al-taʿrifāt*, nşr. Flügel, s. 61,10)'nin doğru olarak söylediği gibi, *iʿrāb* nazariyesi, bizim anlayışımıza zıt olarak, morfolojiyi hâric bırakmaktadır. Diğer taraftan, *ʿilm al-naḥv*'a bugün bâzı defa *ʿilm al-iʿrāb* (Flügel, *Gramm. Schulen*, s. 15, not 1) denilmektedir.

Bundan başka araplar, garplıların „hâl" ve „siga" tâbirlerine tekabül eden umûmî bir ıstılâhı tanımamaları ve bil'akis, bunlar, aynı sese mâlik oldukları zaman, muhtelif siga ve hâl için fark gözetmeksizin, aynı tâbirleri kullanmaları ile, garplıların gramer anlayışından uzaklaşırlar. Bu tâbirler, üç hâli olan (*munṣarif*) arapça isimlerin müfret hâlleri ile *sālim* fiillerin muzârî sigalarının edatsız olan şekillerinin son seslerine bakılarak meydana getirilmiştir. Aşağıdaki dört bölüm bundan ileri gelmektedir: 1. *raf*ʿ (*u*) = nominatif, mücerret (msl.: *racul-u*n) ve *mużāriʿ marfūʿ* (*yaḳtul-u*), 2. *carr* (*i*) = genetif (*racul-i*n), 3. *naṣb* (*a*) = akkuzatif (*racul-a*n) *mużāriʿ manṣūb* (*yaḳtul-a*), 4. *cazm* (sesli harfin olmayışı) = *mużāriʿ maczūm* (*yaḳtul*). İlk üç tâbir aslında bahis mevzûu sadâlıların isimlerinden başka bir şey değildir; bu hâlleri ile onlar, oldukça sık-sık, eski gramerciler tarafından *iʿrāb* hâricinde, hattâ kelimenin dâhilindeki sâiteleri göstermek için bile kullanılmaktadır. Sîbavayhi bile (I, 2, 3), bunları, *iʿrāb*'a tahsis etmekle berâber, aynı şekilde kullanır. Bununla berâber, Sîbavayhi'nin bu hâller hâricinde onları kullanışı, onların daha bu

devirde de hâlleri ve mütekabil sigaları gösteren hakikî ıstılahlar olarak telâkkî edildiğini isbat eder. Böylece, meselâ, cem'i müzekker-i sâlimin mücerret hâli (*muslim-ū-na*), *raf'* ile ve *raf'*'in gayri hâlleri (*muslim-ī-na*), *carr* veya *naṣb* ile tavsif edilmiştir. Hâlbuki, kelimenin yazılış şekline sıkı-sıkıya bağlı bulunan arap gramercilerine göre, ismin tasrifi *v* ve *y* sâmiteleri ile olmaktadır. Tesniye için de aynıdır.

İsimlerde, kelimenin geniş mânası ile, müfretler için (cem'i mükesser de dâhil), iki türlü tasrif vardır. İsim ya *munṣarif*'tir, yâni üç hâli vardır ve *tanvīn* kabûl eder, yahut *ġayr munṣarif*'tir, yâni genetif ve akkuzatif için târif sâitesi olarak yalnız *a* (*fatḥa*)'sı ve binnetice, fi'len ancak iki hâli vardır ve *tanvīn* kabûl etmez. Aynı zamanda, göz önünde bulundurmak lâzımdır ki, kökünün üçüncü sâmiti bir *ḥarf 'illat* olan ve msl. *'aṣan* gibi, fi'len hiç bir hâl değişikliği arzetmeyen ve binnetice, garplıların görüş tarzlarına göre, tasrif kabûl etmez olan isim şekilleri, muayyen fonetik kanûnların tatbiki ile, tekabül ettikleri sâlim şekillere irca edilir ve bunlar gibi (her ne kadar cârî sistemin tâbirlerine göre yalnız *taḳdīran* de olsa), *mu'rab*, yâni hâle göre, *munṣarif* veya *ġayr munṣarif* sayılırlar. Bundan başka, *i'rāb* ismin değişmez bir husûsiyeti değildir. Her ne kadar, bu itibar ile, *raculun* umûmiyetle *mu'rab* sayılırsa da, nidâ da: *yā racul-u* ve nefy-i cins edâtı olan *lā* ile bir arada: *lā racul-a hunā*'da, arap gramercilerinin *racul-u* ve *racul-a*'yi *marfū'* ve *manṣūb* değil de, bir nevi *mabnī* itibar etmelerine mâni teşkil etmemiştir. Filhakika, arap gramercisi, dikkatini kelimenin tasrif ve i'rab cihetine, cümlede bulunduğu mevkie göre değil, bunun bunlardan tecrît edilmiş şekline tevcîh eder ve bunlar için arapçada bir ıstılah bile yoktur. Bundan dolayı, muzâriin cem'-i müennes 2. ve 3. şahsı (*yaḳtul-na, taḳtul-na*) nın *mabnī* sayılması pek tabi'îdir; çünkü burada fi'il, zamir yerine geçen *na*'den önce, her üç sigada, sâlim köklerde bile, değişmeden kalmaktadır. Muzârî sigasında *ī-na, ā-ni, ū-na, ī, ā* ve ū lâhikaları ihtivâ eden şekilleri, yâni arapların nokta-i nazarına göre, *y, alif, v* sâmiteleri fâil zamirini gösterir; hâlbuki yardımcı sâitesi ile *n*'un kalması *raf'* alâmeti, düşmesi de *cazm* yahut *naṣb* alâmetidir. Araplar, husûsî bir isim verilmiş bir te'kid sigası aslâ tanımamaktadırlar. Onlara göre, sâdece bir te'kid *n*'u (*nūn mu'akkida*) vardır ve muzârî şekillerine ilhak olunur; muzârîde onun önünde *mabnī* olur. *Bu n*, fiil ile imtizac ederek, yeni bir siga meydana getiren bir unsur değil, müstakil bir edat (*mu'akkid*) sayıldığından, arap gramerlerinde edatlar faslında bahsi geçer ve bu garplılara garip görünmektedir.

Şimdi izah edilmiş olan lisânî hâdiseye *i'rāb* isminin verilmesi sebebine gelince, bu husûsta muahhar arap dilcileri de bizzat kafa yormuşlar ve bunun hakkında pek itmînan vermeyen muhtelif faraziyeler serdetmişlerdir; krş. İbn al-Anbārī, *Asrār al-'arabīya*, s. 9, 15 v. dd; Wetzstein (*Zeitschr. f. Völkerpsychologie*, VII, 461)'e göre *i'rāb, ta'rīb*, bedevîleştirmek, bedevîlerin diline nakletmek mânasına gelir. V. Rosen (*ZDMG*, XXVIII, 170), buna müşâbih olarak, i'râbı „hakikî bir çöl arabı gibi konuşmak" mânasına almaktadır. Vollers (*Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien*, s. 141), tamâmiyle Wetzstein'in tefsirini kabûl etmektedir; hâlbuki Nöldeke (*Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 5)'ye göre, bu tâbirin, bu devirde yegâne hâlis arapça konuşan insanlar itibar edilen bedeviler ile münâsebeti, „mümkün olmakla berâber, kat'î değildir". Burada da, en evvel akla gelen şey en çok muhtemel olandır. Masdarı *i'rāb* olan *a'raba* ilk önce araplaştırmak, bir kelimeye arapça bir şekil vermek, onu hâlis araplar gibi telâffuz etmek demektir. Arapçaya mal edilmiş yabancı kelimeler bahis mevzûu olduğu zaman, bilhassa Sîbavayhi tarafından, bu kelime oldukça sık kullanılmıştır. Bu hâlde, tabi'î olarak, burada bedeviler ile münâsebet imkânı mevcut değildir; çünkü, burada *'arab* ile *'acam* arasında, yâni arap ile gayr-i arap arasındaki tezat açıktır. Şimdi, arap dil ilminin beşiği Irak olduğunu göz önünde tutalım: bura halkının ekserisi ârâmîler ile farslar idi; onların dilinde isimlerin hâlleri ve siga tefriki yoktur. Binnetice, bu tefrik, bildikleri yabancı diller muvâcehesinde, arap dilinin bâriz bir fârikası olarak, kendini kabûl ettirmiş olmalıdır. Hakikaten emin bir takım delîllere nazaran, *i'rāb* islâm dinine girmiş gayr-i araplar için husûsî bir müşkilât arzediyordu. Onlar, mâlûm olduğu üzere, dilciler arasında mühim bir yekûn tutmakta idiler; bundan dolayı, bu tefrikte sık-sık hatâya düşüyorlardı. O zaman, araplaştırmak mânasına gelen *i'rāb*'ın, mâna darlaşması ile, yukarıda hudûdu çizilmiş ıstılah mânasına vâsıl olması çok tabi'î görülecektir. O hâlde *i'rāb*, aslında araplaştırma, κατ'ἐξοχήν'dır. *I'rāb*'ın ne dereceye kadar arap diline münhasır bir imtiyaz telakkî edildiği İbn Fāris'in yunanlıların da bir *i'rāb*'ları olduğunu iddia edenlere karşı yaptığı harâretli tenkitten anlaşılmaktadır (Goldziher, *Muhamm. Studien*, I, 214).

Bibliyografya: Meselenin çok faydalı bir hülâsası Şanhācī'nin *Ācurrūmīya*'sinin ilk bahislerinde bulunmaktadır (Brünnow [Fischer], *Chrestomatie*); İbn al-Anbārī, *Asrār al-'arabīya*, 2—7, 40 ve 41. fasıllar, arap nahivcileri arasındaki münâkaşalara âit, çok etraflı ve kıymetli bir medhâldir. Geri kalan husûslarda, arap dilcileri tarafından yazılmış büyük arap gramerlerine mürâcaat etmek lâzımdır. (J. Weiss.)

'IRĀḲ. [Bk. IRAḲ.]

IRAM. [Bk. IREM.]

IRĀN. [Bk. IRAN.]

IRAN.

I. Tarihî ve etnografik bakış. (J. H. Kramers.)

II. Dil ve lehceler. (H. W. Bailey.)

III. Yeni İran edebiyatı (E. Berthels.)

I. Tarihî ve etnografik bakış

İsim. Iran adının menşe'i pehlevî dilidir ve daha eski şekil olan *Ariana*'dan iştikak etmiştir; bu da aslında „aryen" (ârîler, aryalar) demek olan bir sıfattır (en yeni Avesta'da *airyana*). Kendilerine „Ērān ve Anērān kıralı" adını veren Sâsânî imparatorluğunun esâs kısmına bu isim verilirdi. Bu ad, eski arap tarih ve coğrafya menbâlarında İran diyârı mânasına gelen Īrān-şahr şeklinde görülmektedir (krş. Yāḳūt, I, 417 v.dd.). İslâmiyet devrinde eski an'anelerin *Šāh-nāma*'de ihyâ edilmesi sâyesinde, bu isim halk arasında yayılmış idi; fakat İran kelimesinin modern Fars kırallığını göstermek üzere kullanılışı, gâlibâ XIX. asırdan daha yukarıya çıkmamakta ve İranlıların aynı şekilde kendilerine *Īrānīyān* demeleri ile başlamış bulunmaktadır (1890'a doğru *Īrān* adı ile bir gazete çıkmağa başlamış idi). İlmî neşriyâtta İran kelimesinden müştak tâbirler XIX. asrın ikinci yarısından önce görülmez (1871'de Spiegel, *Eranische Alterthumskunde* ve 1883'te Darmesteter, *Études iraniennes*).

Coğrâfî bakış. Bütün orta çağ boyunca İran ne coğrâfî bir bütün, ne de siyâsî bir bütün teşkil etmiştir. Bundan dolayı, İran islâmiyet devrinde tetkik edilirken, oldukça indî bir hudûtlandırma yapmak ve kabûl edilen bu hudutlar içine bugünkü İran'dan başka Efganistan, Belûcistan ve fazla olarak da Marv bölgesini idhâl etmek lâzımdır. Bu şekilde hudûtlandırılmış olan arâzi Ahemenîler imparatorluğu ile daha sonraları Sâsânî imparatorluğunun gerçek yayılışını gösterir; yalnız bu iki devre boyunca, bu imparatorluklara âit bulunmuş olan Irak, Ermenistan, Mezopotamya arâzisini bundan hâric tutmak gerektir.

Bu şekilde hudûtlandırılmış olan İran'ın en büyük parçasını kısmen çok dağlık olan bir yayla teşkil eder ki, buna Hazer denizi kıyı bölgeleri ile Basra körfezi de eklenir. Bu kıyı bölgeleri hâric tutulduğu takdirde, İran sularının denize hiç bir münsabı yoktur. Bundan da anlaşılır ki, İran'da büyük akar-sular hemen-hemen mevcut değildir. Bu isme lâyık olan nehirler, diğer bir çok akar-su ile birlikte, Sîstān vâdisine dökülen Hilmand ile şimâl bozkırlarında kaybolan Herī-Rūd'dur. Dağ vâdilerinde, çöller ile dağlar arasına sıkışmış bir çok dereler mahdût bir zirâate imkân vermektedir. Bu hâdise meskûn dağlık sâhalara bile bir takım vâha karakteri verir ki, bunlar az veya çok inkişâf etmiş olan sulama sistemine göre (bu sulama ekseriyâ *kahrīz* adı verilen yeraltı mecrâları ile yapılır), büyük yahut küçüktürler. Şehirler ile vâha köyleri arasındaki arâzi bozkır karakteri taşır. Merkezî İran'da, bu bozkırların, toprakları az-çok tuzlu olup, gerçekten bir çöl manzarası gösterir. Çöller de, dağ bölgeleri gibi, ancak bir göçebe hayatına imkân verir. Çünkü senenin ancak bâzı zamanlarında buralarda barınmak mümkündür. Bundan başka, bir çok bölgelerde mühim suhûnet farkları vardır. Göçebeler ve yarı göçebeler, bu şartlar dâhilinde, dâimâ yerleşmiş ahâli ile birlikte, aynı zamanda, yaylada yaşamaktadırlar. Bunların sayısı, göçebe kavimlerin sık-sık vâkî olan istilâları neticesinde, ehemmiyetli bir nisbette değişmiştir. İran çok defa birbirinden pek ayrı karakterde bâzı bölgelerden müteşekkildir. Bu da, uzun tarih devrelerinde, siyâsî bir birlik kurulamamış olmasını izah eder. Bu bölgelerden her biri, bu sebep ile, ayrı ve mühim birer siyâset ve kültür merkezi teşkil etmiş olup, islâm coğrafyacıları, İran'dan bahsederken, bunları ayrı-ayrı tasvir etmişlerdir. Esâs itibârı ile an'anevî olan bu taksim aynı zamanda, coğrâfîdir; fakat bu müellifler eserlerini yazdıkları devirlerde çok değişebilecek olan muvakkat siyâsî hudûtları nazar-i itibâre almamışlardır.

Bu bölgeler, garbî ve şarkî olmak üzere, iki gurupta toplanabilir; bu grupları birbirinden, Hazer denizinden başlayarak, cenûb-i şarkî istikametine, aş.-yk. Hind okyanusu kıyısındaki Mukrān'a kadar uzanan büyük, merkezî İran çölü ayırır. Coğrafyacıların *Mafāzat Ḫurāsān*, *Mafāzat Fāris*, *Mafāzat Kirmān* yahut *Mafāzat Sīstān* dedikleri bu çöl bilhassa nazar-i itibâra alınan bölgelere göre, ayrı genişlik ve karakter gösterir. Seviyesi, hey'et-i umûmiyesi itibârı ile, İran yaylasının şark ve garp kısımlarından çok aşağıdır. Şimâl kısmı geniş bir tuzlu çölden ibâret olup, burada pek az nebat yetişir. Daha cebûpta, Fars'ın şarkında, bugünkü haritalarda Daşt-i Lūṭ adı ile gösterilen bölge başlar; orada ve daha cenûb-i şarkîye

doğru bir çok kervan yolları üzerinde mühim konak noktaları teşkil eden oldukça büyük sayıda vâhaya rastlanır ki, bunlar en eski zamanlardan beri Fars ile Kirmān'ı Horasan ile Sīstān'a bağlamaktadır. Hilmand nehrinin cenûbundaki vâsî çöle erişen Ṭūrān ve Mukrān cenûp bölgelerinde daha ziyâde bir çöl ve bozkır karakteri hâkimdir. Şark ile garp arasındaki bu çöl ekseriyâ siyâsî hudûtlar ile birleşmektedir. Yalnız şimâlde Ḳūmis bölgesinde, Rey (bugünkü Tahran) ve Hazer kıyısı devamınca zirâate oldukça elverişli uzun bir toprak şeridi Medya (Mada-İrak-i Acem)'yı Horasan'a bağlar.

Garp bölgelerinin merkez kısmı, islâmiyet devrinde, al-Cibāl, daha sonra Irak-i Acem adı verilen Medya (Mada)'dır; bu bölge, bilhassa şimâl-i garbî ve cenûb-i şarkî istikametlerinde, sıra dağlar ile tamâmiyle kaplı olup, cenûb-i garbî tarafından Zagros dağları ile çevrilidir; buradaki en mühim şehirler Hemedan ile İsfahan'dır. Şimâl-i garbîde Azerbaycan Ardalān çöl bölgesi ile ayrıldığı al-Cibāl'in bir devamını teşkil eder. Azerbaycan daha dağlıktır; zîra Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir intikal noktası teşkil eder; aynı zamanda akar-sular bakımından da daha zengindir. Başlıca coğrâfî teşekkül büyük tuzlu Urmiye gölüdür. İslâmiyet devrinin başlangıcında en mühim mevkî Erdebil idi. Yeni zamanlarda bunun yerini Tebriz aldı. Azerbaycan'ın şarkındaki küçük sâhil şeridi Hazer'in cenûbundaki bölgelere âit olup, buna islâm coğrafyasında Cīl ve Daylam, daha sonraları Taberistan, bugün de Gīlān ve Māzandarān ismi verilmiştir. Bu bölge şark tarafında bir parça genişleyen dar bir sâhil şeridi ile vücûda gelmiş olup, rutûbetli iklimi ve nebat zenginliği sâyesinde İran'ın diğer kısımları ile tezat teşkil eder. Cenûba doğru sür'atle alçaldıktan sonra, merkez yaylasını çeviren Elburz dağ silsilesine doğru yükselir. Bu silsilenin cenûp sath-i mâili boyunca işlenmiş ve iskân edilmiş dar bir şerit uzanır. Rey buranın en mühim şehri idi ve Rey'den sonra, Samnān, Dāmaġān ve Bisṭām'dan geçen Horasan istikametindeki yol, bu şeridi kat'etmektedir. Hazer'in cenûb-i şarkî zâviyesinde yol Cürcân dağlık bölgesinin cenûbuna geçer; bu bölge akar-suları — Cürcân ve Atrek nehirleri — Hazer'e doğru aktıkları için, coğrafya bakımından, Horasan'a âit sayılmaz.

Irak-i Acem (al-Cibāl)'in cenûbunda Lûristan dağları alçak Ḫūzistān bölgesine, Elam'a ve bugünkü Arabistan'a doğru bir intikal noktası teşkil eder. Bu sonuncu bölge, bir çok bakımlardan, çöl sâhaları ile ayrılmış bulunduğu Irak'ın karakterini gösterir. Ahvāz, bugünkü Ḳārūn nehri, Kerḫā kolu ile de beslenerek, orta çağın ilk zamanlarında Basra körfezine, daha yeni bir zamanda da Şaṭṭ al-'Arab'a dökülürdü. Ḫūzistān'ın şarkında ve Irak-i Acem'in cenûb-i şarkîsinde bir çok dağ gölleri ve verimli vâdileri ile Fars sıra dağları başlar. Bunlar Kirmān dağlık bölgesine benzeyen bir sâhada devam eder; bununla berâber, burada çöl karakteri taşıyan sâhaların sayısı artar. Orta ve yeni çağlarda Fars'n başlıca şehri olan Şîraz eski çağlardaki Cūr ve İṣṭaḫr şehirlerinin yerini almıştır; aynı suretle orta çağ şehirlerinden Kirmān, al-Sīracān ve Cīruft şehirleri kaybolmuştur; hâlbuki, bugünkü Kirmān şehri nisbeten yeni zamanlarda kurulmuştur. Fars'ın ve Kirmān'ın kıyı bölgeleri verimsizdir. Coğrafyacılar, Fars ile Kirmān'da bir sıcak (*curūm, garmsīr*), cenûp bölgesi bir de soğuk (*şurūd, serdesīr*) şimâl bölgesi kabûl ederler. Bu ayırma göçebeliğe bağlı olup, iklim ve nebatların yetişmesi ile alâkalıdır. Bununla berâber, toprak seviyesi merkez çölündeki kadar aşağı seviyede olan Kirmān'ın şimâl-i şarkî kısımlarında „sıcak bölgeler" bulunur. Yazd vâhası ve civarı umûmiyetle Fars'ın bir kısmı sayılır. Bir çok sıra-dağların kapladığı Kirmān'ın şark bölgesi, İndus'a kadar, ekilmiş arâzi bakımından fakirdir. İndus bölgesine doğru bir geçit teşkil etmiş olması dahi buraya büyük bir ehemmiyet kazandırmamıştır. Bu bölge ikisi birlikte bugünkü Belûcistan'ı meydana getiren Mukrān kıyı bölgesi ile buna muvâzî îç Ṭūrān bölgesinden müteşekkildir.

İran yaylasının şimâl-i şarkî kısmı bilhassa üç coğrâfî bölgeden teşekkül etmiştir: bunlar arasında Sīstān, al-Ruḫḫac (Arachosia) ile birlikte, Hilmand akar-su sisteminin husûsiyetini hâizdir; bu akar-sular tarihin seyri içinde, şekil bakımından, mühim değişikliklere uğramış olan Sīstān göllerine dökülürler. Buradaki başlıca orta çağ şehirleri Zaranc ile Bust idi. Sıradağlar bu bölgenin şimâlinde daha çok yükselir ve bilhassa şimâl-cenûp istikametinde uzanır. Şarkta coğrâfî hudût İndus vâdisindeki suların taksim hattıdır. Sīstān'ın şimâlinde geniş Horasan bölgesi uzanır. Bu bölgenin başlıca husûsiyeti Hindû-Kuş ile çevrili bulunan ve şark-garp istikametinde uzanan bir dağ silsilesidir. Bu dağlar arasında, bilhassa cenûb-i şarkî silsilelerinde, şimâl-i garbîye yahut şimâle doğru akan ve Ceyhun (Amu Derya)'un cenûp kıyısını çeviren çölde kaybolan ve Hazer'e doğru garp istikametinde yoluna devam eden bir kaç nehir vardır. En geniş nehir Herat'tan geçen Herī Rūd'dur; sonra Murġāb, Marv al-Rūz ve Marv, nihâyet Balḫ nehri gelir. Horasan'ın garptaki kısmı İsfarāyīn, Nīşāpur ve Tūs (Meşhed) ile birlikte garptan gelen bu dağ sularını alırlar. Bunlar, tam olmamakla berâber, Horasan ile yukarıda zikredilmiş olan Cürcân bölgesi arasındaki suların taksim hattını teşkil eder. Kat'î bir coğrâfî birlik arzetmekle berâber, Horasan'ın teşkil ettiği geniş saha Bāẕġīs, al-Cüzacān, Ṭuhāristān ve daha küçük bölgelere ayrılmağa müsâittir. İran ile Efganistan arasındaki bugünkü hudût doğruca Horasan ile Sīstān arasından geçer. Nihâyet İndus nehri ve kollarının bulunduğu havzayı, Hindû-Kuş'un cenûbundaki Kâbil ile Gazne'yi her ne kadar islâm coğrafyacıları Horasan'ın bir cüz'ü addederlerse de, ayrı bir coğrâfî bölge teşkil ederler. İndus vâdisinin en cenûptaki kısmı Hilmand coğrâfî sisteminden Süleyman sıra dağları ve Vezîristan çölü ile ayrılmış olup, iklimin şartları dolayısı ile, ekilmiş sâha bakımından, fakirdir.

Bütün İran yaylasında asırlardan beri kullanılan bir yol sistemi bir çok zirâat merkezini birbirine bağlar. Civar memleketlere giden başlıca yollar şarkî Kafkasya istikametinde Aras geçidi, Urmiye'den Anadolu'ya doğru giden garp geçitleri, Mezopotamya ve Irak istikametindeki Şahrizūr ve Ḫulvān koridorları ve Basra'dan Ahvāz'a uzanan yoldur. Basra körfezi üzerindeki limanlar ile Arabistan, Hindistan ve hattâ şarkî Afrika sâhil şehirleri arasında muntazam bir seyr ü sefer vardır. Mâverâünnehr'e doğru başlıca geçitler Āmul ve Tirmiẕ'den geçip, Ceyhun cihetine uzanır; hâlbuki Multān'daki Kâbil ve Gazne yolları İran yaylası ile Hindistan'ın müslüman kısımları arasındaki başlıca gidiş-geliş yollarını teşkil ederler. Hazer limanları ile İdil (Volga)'in ağzı arasında küçük ölçüde bir seyr ü sefer vardır.

Tarihî bakış. Arabistan ile İran arasındaki münâsebetler islâmiyetten çok daha önce başlamıştır. Araplar Şāpūr I. zamanından beri İran'ın cenûbunda yerleşmişler, Sâsânîler de, Peygamber devrine kadar, şimâlî Arabistan'a hâkim olmuşlardı. Daha sonra, halife 'Omar zamanında, İran'ın araplar tarafından istilâsı başladı ve böylece bu memleketin tarihinde islâmiyet devri açıldı. Bu istilânın siyâsî ve psikolojik başlangıcı, al-Ḳādisīya muhârebesinden sonra (637'de), Sâsânî imparatorluğunun merkezi olan Madā'in'in zaptı olmuştur. Her ne kadar muhtelif seferlerin ve muhârebelerin kat'î tarihleri tamâmiyle doğru değil ise de, eski tarihî kaynaklardaki rivâyetler, arap istilâcılarının bütün İran yaylası boyunca hayret verici bir sür'atle yayılışlarının safhalarını, oldukça doğru olarak, gözden geçirmeğe imkân vermektedir. Hakîkaten de, Mukrān ile Kâbil müstesnâ, Balḫ'e kadar bütün bölgeler, halife 'Osmān devri bitmeden (656) önce, arapların eline geçmişti. Önce Medine'den, sonra da Kûfe ve Basra'dan, bu askerî şehirlerin vâlileri tarafından, idâre edilen belli-başlı seferleri ayırt etmek lâzımdır. Bununla berâber, Cibāl'in en büyük kısmı ile Azerbaycan'ın cenûb-i şarkî kısmının zaptı, Madā'in'in Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın ordusu tarafından zaptının ânî bir neticesi olmuştur. Bunu 638'de vukûbulan Calūlā muhârebesi ile Ḫulvān, Ḳarmisīn (Kirmānşāh)'in zaptı ve Kûfe'den takviye gönderilcikten sonra vâkî olan meşhûr Nihāvand muhârebesi tâkip eder; bu hâdiseler İsfahan, İṣṭaḫr, Kirmān ve Sicistān yolunu tutup, Marv'e kadar çekilmiş ve burada *Marzubān* Māhûya tarafından öldürmüş olan (651) Sâsânî hukümdarı Yezdigird'in kaçmasına sebep olur. Nihāvand'den sonra Erdebil teslim oldu (641). Aynı zamanda Gīlān'ın içine akınlar başladı. Bunu müteâkip, Azerbaycan'a yapılan sefere 'Otba b. Farḳad tarafından 641'de alınmış olan Musul'dan çıkılmış idi; bu sefer esnâsında 'Otba, Şahrizūr, Urmiye ve diğer bir çok Azerbaycan şehirlerini aldı. Nihāvand hareket üssü olarak kaldı; ilk Kûfe vâlilerinin idâresinde Rey'i, Ḳūmis şehirlerini (641'den sonra) ve aynı devre doğru Hemedan, Ḳazvīn ve Zancān şehirlerini ele geçiren kuvvetler buradan hareket etmiştir. Daha sonraki seneler zarfında, Daylamlilere ve diğer dağlılara karşı, bu bölgeye kuvvet sevketmek gerekmiştir. Ḫūzistan'ın ilk istilâsı da vâli al-Muġīra b. Şu'ba'nin kumandasında Kûfe'den hareket eden ordular tarafından yapılmış idi; fakat bu bölgenin tam mânası ile istilâsı 638'de meşhûr Basra vâlisi Abū Mūsā al-Aş'arī zamanında başlar. Bu çok yakın vilâyetin boyun eğmesi uzun sürmedi; en büyük mukavemet ile de Tustar (Şūstar)'de karşılaşıldı. Ḫūzistān Abū Mūsa'nın hareket üssü olarak kaldı. O Cibāl'in geri kalan şehirlerini (al-Sīrvān, al-Şaymara, Ḳumm ve Ḳāşān) buradan istilâ etmiş ve nihâyet 644'te, muâvini 'Abd Allāh b. Buẕayl sâyesinde, İsfahan zaptedilmiştir. Bu kumandan, ilk defâ olarak, Horasan cihetine giderek, al-Ṭabasayn adı verilen şehirleri teslim aldı. Yine aynı tarihlere doğru Fars'ın istilâsına başlandı ise de, bu istilâ Ḫūzistān'dan değil, karşı taraftaki al-Baḥrayn arap eyâletinden idâre edilmiştir. Bu eyâletin vâlisi olan 'Osmān b. Abi 'l-'Āṣ, Abarkavān adasında *marzubān* ile karşılaştıktan sonra, Tavvac'ı aldı; buradan da diğer Fars şehirlerine seferler tertip etti. Kardeşi al-Ḥakam Fars *marzubān*'ını 640'ta Rā-

şahr yakınında, sâhilde, Balāẕurī'ye göre, al-Ḳādisīya derecesinde mühim bir muhârebede, bozguna uğrattı. Daha sonra, Abū Mūsa, ʿOs̱mān b. al-ʿĀs̱ ile birleşmek emrini aldı. Bu ikisinin iş-birliği ile, 644 ile 647 arasında Arracān, Şābūr, Şîraz, Sīnīz, Dārābcird, Fasā gibi bir çok şehir zaptolundu. Abū Mūsa Kirmān içerilerinde hayli uzaklara nufûz etti. Şîraz bu mıntakada başlıca arap üssü oldu. İşte ʿAbd Allāh b. ʿĀmir'in halife ʿOs̱mān devrindeki büyük seferleri, kendisinin Basra vâliliğine tâyininden sonra, buradan başlamıştır. 649'da, henüz zaptedilmemiş olan İṣṭaḫr ve Cür şehirlerini aldı ve 650'de Horasan'ın istilâsına girişti. Rivâyete göre, o bu istilâya Ṭūs *marzubān*'ı tarafından dâvet olunmuş idi; aynı şahıs Kûfe'deki meslekdaşı Saʿīd b. al-ʿĀs̱'ı da aynı maksat ile çağırmış idi. Fakat Saʿīd'in Taberistan'dan ve melikini haraca bağladığı Cürcân'dan öteye geçememesine rağmen, ʿAbd Allāh Horasan'ın istilâsını gerçekten başardı; daha önce muâvini Mucāşiʿ b. Masʿūd'u, Kirmān istikametinde, Yezdigird'in tâkibine yollamış idi; bu ilk seferi başarısızlık ile sona erince, Mucāşiʿ 650'de ikinci bir defa Kirmān'a gönderildi ve bu seferde bilhassa şu mühim şehirleri zaptetti: al-Sīracān, Bamm ve Cīruft. Hürmüz yakınında ve Ḳufs̱ dağlarında muhârebeler cereyân etti; buna benzer bir sefer de, ʿAbd Allāh'ın emri ile, al-Rabīʿ b. Ziyād kumandasında, Sīstān'a yapıldı. Bu kumandan, Fahrac'den itibâren, çölü geçti ve büyük bir güçlük ile Sīstān'ın merkezi olan Zarang'i alarak uzun seneler burada kaldı. Halefi Zarang'den çıkarılınca, ʿAbd Allāh, ʿAbd al-Raḥmān b. Samura'yı gönderdi; bu kumandan, memleketi yeniden zaptederek, Dāvar, Bust ve Zābul bölgelerine kadar nufûz etti. 650'de, evvelce zaptedilmiş bulunan Ṭabasayn'e giden ʿAbd Allāh buradan al-Aḥnaf b. Ḳays'i Ḳūhistān'ın istilâsına gönderdi. Kendisi de, bir muhâsaradan sonra teslim olmağa mecbûr kalan Nīs̱āpūr'u ele geçirdi. Buradan, bir çok şehirleri, kumandanları ile birlikte, itâat altına aldı. Bundan başka, Ṭūs *marzubān*'ı ile bir muâhede imzâ edildi. Marv, muhârebesiz teslim oldu. Herat istikametinde Avs b. Saʿlaba kumandasında diğer bir sefer bu şehir hâkiminin itâati kabûl eden bir muâhede imzâlaması ile neticelendi; nihâyet şarkî Horasan, al-Aḥnaf, b. Ḳays kumandasında bir istilâya mâruz kaldı. Aḥnaf Marv al-Rūẕ yakınlarında büyük bir muhârebe ederek, Cūzacān bölgesi ile Balḫ şehrini zaptetti ve buradan Ḫʷārizm'e kadar ilerileyişine devam etti. Dönüşünde, ʿAbd Allāh b. ʿĀmir, Ḳays b. al-Haysam'i Horasan'ın ilk vâlisi olarak orada bıraktı.

İşte ʿOs̱mān'ın ölümünde askerî vaziyet bu şekilde idi. İstilâlar bilhassa Sīstān ve Horasan'da hiç de kat'î neticeler vermemekle berâber, Nihāvand, Ahvāz ve Şîraz gibi yerlerdeki garnizonların elde bulundurulması araplara, iç harp bittikten sonra, istilâlarını tamamlamak imkânını verdi. Şâhın ordusu Ḳādisīya ve Nihāvand'de bozguna uğradıktan sonra, *marzubān*'lar, mahallî kuvvetler ile, arap istilâcılarına karşı koydular ve kendi nam ve hesaplarına inkıyat muâhedeleri (*muṣālaḥa*) imzâladılar. Bu muâhedeler onlara dinlerini serbestçe icrâ ve bir harâc ödeyerek, mal ve mülklerini muhâfaza etmek imkânını sağlıyordu. Bir şehir veya bölge kuvvet kullanarak ele geçirildiği zaman, araplar, Medya bölgelerine dâhil Māh al-Kūfa ve Māh al-Baṣra'da olduğu gibi, toprağın sâhibi oluyorlardı. Ḳazvīn için söylenildiği şekilde, islâmiyetin bütün şehir halkı tarafından kabûl edilmesi vâkıasına nâdir olarak rastlanır. Fars ile Azerbaycan'da zerdüşt mezhebinden olanlar ibâdetlerine devam ettiler; lâkin Fars'takilerin çoğu gidip, Sicistān ve Mukrān'a sığındılar ve 700 tarihinde zerdüşt mezhebinden olanlar ilk defa olarak Hindistan'daki Kathiavar'a göç ettiler. Dārābcird şehrinde oranın *herbaẕ*'ı araplar ile müzâkereye girişmiştir. Bundan başka bir çok iranlı da Irak ve Arabistan'a sevkedilmiş ve orada *mavālî* olmuşlardır. Diğer taraftan da Yezdigird ordusunun şövalyeleri (*asāvira*) ile cenûbî İran balkından muhtelif unsurlar (Zoṭṭ'lar, Sayābica'lar v.b.) kendiliklerinden araplar ile birleştiler. Bununla berâber, Fars ve al-Cibāl dağlıları ve bilhassa Cīlān ve Daylam'de yaşayanlar uzun müddet boyun eğmediler ve yerli küçük hânedanlar idâresinde yaşadılar. Araplar, Ḳūhistān'da, son „Eftalit" (*Hayāṭila*) bakiyesi ile daha şarkta budist olmaları muhtemel bulunan politeistler (*muşrikūn*) ve Horasan'da ekseriyâ türklerin yardımcı kolları ile uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Diğer taraftan istilâlar ile İran şehirlerinde bir mıkdar müslüman arap nüfusu toplanıyor ve orada umûmiyetle ilk iş olarak bir câmi inşâına başlıyorlardı; müstemlekeleştirme sâyesinde, bunların arasında Peygamberin sözlerini (*ḥadīṣ*) ve dine âit bir çok bilgileri öğreten kimseler yetişti ve böylece, iktisâdî şartların da yardımı ile, ahâlinin yavaş-yavaş islâmlaştırılmasına zemin hazırlandı.

Bir çok iranlının da katıldığı Irak'taki iç harp araplaştırma hareketine bir zaman için engel oldu. ʿAlī'nin Kûfe ve Basra'daki vâlilerinin adamları güçlük ile tutunabildiler. Marv *marzubān*'ının dördüncü halifeye yaptığı ziyârete rağmen, Horasan tamâmiyle isyân etti. Hattâ Balḫ bir müddet Çin kontrolü altında kaldı. Ancak Ziyād ve al-Ḥaccāc gibi azimli Irak vâlileri zamanında Emevîler hesabına istilâ, kuvvetli bir hamle ile, yenilendi. Muʿāviya'nin hilâfeti sırasında, ʿAbd Allāh b. ʿĀmir yeniden Baṣra vâliliğine tâyin olundu (662). ʿAbd al-Raḥmān b. Samura'yı yeniden Sīstān'a gönderdi; işte araplar ilk defa o zaman Kâbil'e varabildiler; fakat gerek kendisi, gerek halefleri Kābul Şāh ile *zambil* adını taşıyan Zābulistān prensleri (Marquardt, *Ērānṣahr*, s. 248) ile münâsebetlerinde hayli güçlükler ile karşılaştılar. Bu güçlükler bütün Emevî devri boyunca devam etti ve ancak Sīstān'ın idârî bakımdan Horasan'a bağlanmasını müteâkip sona erdi ki, bu da arap hâkimiyetinin bu son bölgede müessir bir hâl almasına imkân verdi. Aynı suretle, muâvini Ḳays b. Haygam'i göndererek, Horasan'ın yeniden ilk defa istilâsına teşebbüs eden İbn ʿĀmir olmuştur (Herat'ın ve Balḫ'in zaptı); böylece tekrar başlayan istilâ hareketini Ziyād b. Abī Sufyān (666'dan itibâren) devam ettirdi. Bunun idâresi zamanında Marv mühim bir arap garnizonu hâline geldi ve az sonra da, 50.000 arap, âileleri ile birlikte, Horasan'a yerleştirildi. Ḥaccāc, Horasan'da mâhir kumandanları Muhallab b. Abī Sufra, Yazīd b. al-Muhallab ve nihayet Ḳutayba b. Muslim vâsıtası ile askerî hareketlere girişti. Rey, Ḳūmis ve Taberistan'dan geçip, Horasan'a giden başlıca yolları temizlemek büyük bir güçlük hâlini almış ve dağlılar ile bir çok defa çarpışmak zarûreti hâsıl olmuş idi. Horasan'a Ziyād'ın idâresinde mühim mıkdarda arap kuvvetlerinin nakli, Muʿāviya zamanındaki kabile harplerinin bir neticesi olmuştur. Az zaman sonra bu hareket garnizonlardaki arap askerlerine de sirâyet etti; aynı zamanda iç harbin doğurduğu siyâsî ve dinî partiler de İran'da gittikçe tarafdar bulmaya başlamışlardı. Bunlara önce araplar, sonra da iranlı tarafdarları katıldılar. Bunlar arasında bilhassa hâriciler, başları Ḳaṭarī b. al-Fucā'a (697'ye doğru öldürüldü)'nın emirleri ile Kirmān'a sığınmışlar ve oradan şimâle ve garba akınlar yapmışlardır. Emevî devrinin sonlarına doğru İsfahan ile Fars ve Ḫūzistān'ın bâzı kısımları, bir zaman için, ʿAbd Allāh b. Muʿāviya'nin hâkimiyeti altına girdi (744—746). Emevî idâresinin başlıca hedefi cizye ve harâc toplamak oldu ve Ḥaccāc'ın idâresine kadar vergi defterleri yerli kâtipler tarafından, farsça olarak, Sâsânîler zamanındaki usûle göre, tutuldu. Ḥaccāc idâresinde, resmî dil ve yazı, Irak'ta ilk defa olarak, arapçanın kabûlü ile değişti; buna bakarak arapçanın İran vilâyetlerine yavaş-yavaş resmî dil olarak girdiğini kabûl edebiliriz. Bununla berâber, ilk arap vâlileri ve bilhassa Ḳaṭarī, üzerinde pehlevî ve arapça yazılar bulunan paralar bastırmışlardı. İranın islâmlaştırılması, ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz ve Hişām'ın tatbik ettikleri millî siyâset sâyesinde, oldukça ilerilemişti. ʿOmar'in fermanlarından sonra, bir çok iranlı, cizyeden kurtulmak için, müslümanlığı kabûl ettiler; bundan başka, Hişām tarafından müslümanlar ile müslüman olmayanlara tatbik edilen iki ayrı vergi sistemi dolayısı ile ahâlinin muhtelif unsurlarının temessülü meydana geldi ve böylece bu devirden itibâren güvenilir bir müslüman-iranlı me'mûr sınıfı ortaya çıktı. Yalnız kendi reislerinin idâresi altında yaşayan dağlı ahâli boyun eğmediler. Fakat isyânların hiç eksik olmadığı uzak Horasan eyâleti, araplar arasındaki dâimî kabile kavgalarına rağmen, vâlinin oturduğu Marv'de ehemmiyetli bir garnizonun mevcûdiyeti ve müslümanların Ḳutayba'nin emrinde kazandıkları zaferler sâyesinde, kuvvetli hukûmet kontrolü altında bulunduruluyordu.

Bu da, Suriye'de Emevîler aleyhinde Abbâsîler tarafından yapılan propagandayı yayanlar için hareket sahâsı olarak Horasan'ın seçilmiş olduğunu izah eder. Arap kabîleleri arasındaki düşmanlıktan ve mevcut idâreye karşı halk arasındaki umûmî hoşnutsuzluktan faydalanan bu propaganda neticesinde 747'de Abū Muslim isyân etti ve muzafferâne bir şekilde Marv'e ve kısa bir zaman sonra da Nīs̱āpūr'a girdi. Böylece Abbâsîler, iranlıların yardımı ile, İran'daki araplara karşı 750'de kat'î zaferi kazandılar. Bu hâdise ve aynı zamanda Abbâsîlerin pâyitahtlarını millî İran hânedanının son merkezi olan Irak'a nakletmeleri, yeni hânedanın imparatorluğu içinde, İran'ın tamâmiyle yeni bir istikamet almasına yol açtı. İran hayat tarzı ve İran an'aneleri yeni arap idâre merkezinde ve az sonra da islâm medeniyeti içinde, yeni kurulan Bagdad (762)'da hâkim bir mevkî işgâl etmeğe başladı. Bu kültür te'sirinin alâmetlerinden biri de İran orta devre edebiyatının, İbn al-Muḳaffaʿ gibi müellifler tarafından arapçaya tercüme edilmiş olmasıdır. Daha sonraları Bermekîler ve Banī Navbaḫt gibi kuvvetli âileler, vezîrlik yolu ile, devlet işleri üzerinde müessir olmağa başladılar. Yine bu devirdedir ki, iranlıların millî duyguları *şuʿūbīya* hareketinde ifâdesini bulmaya başlamış, iran zındıklarının faâliyetleri dinî muhitlerin alâkasını uyandırmıştır. Bizzat halifeler de idâreleri altındaki İran vilâyetlerine Emevîlerin gösterdiğinden daha fazla alâka göstermeğe başlamışlardır. Zâten kuvvetli bir reisin, fırsat bulunca, merkezî iktidara karşı ayaklanabileceğini hâdiseler gösterdiği için

bu alâkayı göstermeğe de mecbûr olmuşlardı. Cenûb-i garbîdeki al-Cibāl, Ḫūzistān ve Fars vilâyetlerinde bu çeşit isyânlardan korkmak için sebep yok idi; fakat daha uzaklarda, dağlarda hâkimiyeti devam ettirmek için sık-sık seferler tertip etmek gerekiyordu. İşte Horasan vilâyetinin böylece itâatsizlik alâmetleri göstermesi üzerine, halife Manṣūr, oğlu al-Mahdī ile birlikte, kumandan Ḫāzin b. Ḫuzayma 'yi, âsâyişi yeniden te'sis ve bunun arkasından da Taberistan 'daki mahallî bir sülâleyi itâat altına almak için göndermişti. Bundan dolayı Mahdī, o andan itibâren ve halife olunca kadar, Rey 'e yerleşmişti. Hārūn al-Raşīd de, ömrünün sonuna doğru, Horasan 'a karşı bir sefer açmış ve bu esnâda Ṭūs 'ta ölmüştür (809). Kendisi ile berâber gelmiş olan oğlu al-Ma'mūn, halife olduktan sonra (813) bile, 817 'ye kadar Horasan 'da kaldı. İşte İmām 'Alī al-Riżā meselesi o sırada ortaya çıkmış idi. Bu isyân neticesinde, Abbâsî devri devamınca, İran halkının islâmlığa karşı tavrı o kadar değişmişti ki, Abū Muslim 'in isyânı yüksek sınıftan bir çok iranlıları (*dihḳān*) müslüman olmağa sevk etmişti. Fakat aşağı sınıflar, islâm ve islâmdan önceki inançların birbirine karıştığı dinî bir taassuba kapılmışlardı. Horasan 'da bir çok sahte peygamber türedi: sihirbaz Sinbāẕ (754—755), Ostādsīs (766—768), Yūsuf al-Barm, al-Muḳanna' (777—780). Azerbaycan 'da Bābak (816—838) 'in teşkilâtı ile meydana gelen ve uzun süren Ḫurremîler isyânı da aynı dinî cereyânlara dâhildir. Halifeler bu cereyânları büyük bir şiddet ile önlediler; çünkü umûmiyetle, bunlar ile berâber, siyâsî istiklâl hareketleri de ortaya çıkıyordu. Alevîlerden Yaḥyā b. 'Abd Allāh 'ın 793 'te Daylam 'deki isyânı, İran 'da müslüman görünerek harekete geçmenin mümkün olduğunu göstermişti. Bundan dolayıdır ki, halife Hārūn, te'dip hareketlerinde son derecede ihtiyatlı davranmak zorunda kaldı.

al-Ma'mūn zamanında Horasan ve komşu vilâyetlerde Abbâsî halifeliğini diğer kısımlardan siyâsetçe ayırma hareketi başladı; bu hareket ne eski âsîlerin yahut prenslerin, ne yukarıda bahsi geçen halk hareketlerinin, ne de hâricî veya alevî propagandasının te'siri ile meydana gelmiş olmayıp, her şeye rağmen, millî his ile beslenmiş islâm-iranlı vâlilerin hareket tarzlarından doğmuş idi ve bunlar bu suretle, islâm-İran siyâset ve kültür rönesansını hazırlamış oldular. al-Ma'mūn 'un kumandanı olan Ṭāhir b. al-Ḥusayn 820 'de Horasan vâliliğine tâyin edildi. Bunun halefleri olan Tāhirîler, sâdece ismen, halifelerin vâlileri idiler; gerçekte halifeler bunları Horasan 'a, şarkta İndus 'a, garpta da Rey 'e kadar, hemen-hemen müstakil bir hâlde, bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu bölgeler bir daha halifelerin tam hâkimiyetine girmedi. Zîra Tāhirîler 873 'te Saffârîlere karşı giriştikleri bir harp sonunda, iktidarlarını ve arâzilerini kaybettiler. Saffârîler, daha az asîl tabakaya mensûp bir hânedan olup, 867 'de Ya'ḳūb b. al-Layṯ ve kardeşlerinin idâresi altında Sīstān 'a hâkim olmağa başlamışlardı. Bunların arâzisine, bir müddet Kâbil ve aslâ üzerinde Abbâsî hâkimiyeti kurulamamış olan Ruḫḫaç, hattâ Kirmān ve Fars dâhil olmuş idi. Fakat Saffârîlerin İran 'daki vaziyeti ve hâkimiyeti, Bagdad 'da halifeye sûikasd teşebbüslerinden sonra, 879 'da Ḫūzistān 'da yenilmeleri üzerine, kısa bir zamanda, sona erdi. Saffârîlerin kültür ve din cihetinden olan te'sirleri iyi bilinmemektedir. Yalnız onların İran içindeki fütûhatı, bu sülâle ortadan kalktıktan sonra da, uzun müddet şöhretini muhâfaza etmiştir. Aynı devrede halifeler az çok müstakil âilelerin türemesine de katlanmışlardır; Medya 'nın cenûp kısmında al Karac 'de Dülefîler (842—897) ve Azerbaycan 'da da Rudaynī âilesi bu cümledendir. Bunlardan daha mühimi Horasan ve Mâverâünnehr 'de Sâmânîlerin iktidarı ele alması oldu. Bu sülâle Horasan 'dan neş'et etmiştir; bu hânedanın âzâları başlangıçta Tâhirîlerin sâdık bendeleri olup, zaten Mâverâünnehr 'de kuvvetli bir mevkî işgâl etmekte idiler. Tâhirîlerin sukutu esnâsında, Bagdad 'ın lâfzî hâkimiyeti altında olan Horasan 'daki kargaşalıklar, bunların 892 'de iktidarı ellerine geçirmelerine imkân verdi. Naṣr b. Aḥmed (913—943) 'in idâresi zamanında hâkimiyetleri Sīstān, Kirmān, Cürcân, Rey ve Taberistan 'a kadar uzanıyordu. Yeni islâmî İran edebiyatının (krş. aş. III.) başlangıç devri eserlerinin bize gösterdiği gibi, bu âilenin İran için kültür bakımından büyük ehemmiyeti, onların zamanında, Horasan 'da millî, fakat aynı zamanda islâmî bir yeni rönesansın gelişme imkânları bulmuş olmasıdır. Bu gelişme en aşağı al-Ma'mūn devrine kadar çıkar. Sâmânîler Mâverâünnehr 'de otururlar ve Horasan 'ı vâliler vâsıtası ile idâre ederlerdi; öyle ki, islâmî kültürün irânî şeklini teşvik eden sâdece onların şâşaalar içindeki sarayları değil, daha ziyâde, gittikçe kendisini göstermeğe başlayan umûmî refah oldu; bu refah edebî ve ilmî faâliyetleri himâye eden mülk sâhibi zengin bir sınıfın doğmasına sebep oldu; aynı zamanda Horasan 'da arap edebiyatı da gelişmeğe başladı (al-Balḫī v.b.). Şunu da kaydetmek gerektir ki, İran rönesansı bu devirde eski hâl ve şartların farsçılığın, Fars ve Azerbaycan gibi an'anevî

merkezlerinde değil, fakat daha ziyâde kültür bakımından yeni-yeni şekillerin kolayca meydana çıkabileceği bir yerde belirdi.

Garbî İran 'da, millî İran rûhunun tezâhürleri o kadar ince olmayan başka şekiller aldı; zîra bu rûhun mümessilleri hiç bir zaman tamâmiyle itâat altına alınmamış olan Deylem ve Cīlān ahâlisi olmuştur. Hārūn al Raşīd 'in saltanatı sıralarındaki zeydî-alevî propagandası halifelerin idâresine karşı halka islâmî bir muhâlefet şiârı vermişti. X. asrın başlarında Deylem 'de henüz bir kaç küçük mahallî hânedan var idi ve ilk hedefleri Rey olan yağma seferlerine buradan çıkılıyordu. Çete reisleri kumandan oldular ve bunlardan bâzıları da birbirleri ile yahut Sâmânîler ile aralarında cereyân eden harpler dolayısı ile hudûtları mütemâdiyen değişen bölgelerin hukümdarları oldular. Bu şekilde meydana gelmiş olan hukümdar sülâlelerinin içinde en devamlısı Ziyārī 'ler (928—1042) olmuş idi; bunlar bir müddet için Rey, İsfahan ve Ahvāz 'da hâkim oldular; fakat sonunda nufûzları Taberistan ve Cürcân arâzisine münhasır kaldı. Az zaman sonra, Cibāl, Fars ve Ḫūzistān 'ı da, Deylem 'deki eski müttefikleri olan ve daha muvaffakıyetli bir vaziyette bulunan Büveyhîler hânedanı almış idi. Būya (Büveyh) 'nin oğulları 'Alī, Ḥasan ve Aḥmed, 935 'e doğru, ayrı-ayrı istiklâllerini ilân etmişlerdi ve çok geçmeden bütün garbî İran, askerî kumandanların nufûzu altında bulunan Bagdad halifesine vergi vermemeğe başlamış idi. Bu şartlar, çoktandır Ḫuzistān 'a hâkim bulunan Aḥmed b. Būya 'nin Bagdad 'ı işgâl ederek, halifenin makarrını da arâzisine ilhak eylemesine (946) imkân verdi. Bu iranlı-şi'î hânedanın siyâsî hâkimiyeti altında hilâfetin devamına müsâade edildi. Diğer iki kardeş, Rey ve Şīraz 'da hüküm sürüyorlardı. 978 'de, Bagdad 'a hâkim olan ve 983 'e kadar hüküm sürmüş bulunan Şīraz 'daki 'Alī 'nin oğlu 'Aẓud al-Davla 'nin saltanatı en parlak olanı idi. Bunun oğlu Bahā' al-Davla (989—1013), Irak, Fars ve Kirmān 'da hüküm sürmeğe devam etti. Bu sıralarda, İran 'ın şimâl-i garbîsi de, Azerbaycan 'daki Sācī âilesinden gelen yarı müstakil vâlilerin hâkimiyetinden (890—929) sonra, Musāfirī 'ler, Şaddādī 'ler ve Ravvādī 'ler gibi sülâlelerin eline geçti.

Bu vahim siyâsî kargaşalıklardan dolayı, garbî İran, Horasan 'da başlamış olan, tam mânası ile İrânî kültür gelişmesini daha ağır temessül edebilmiştir; fakat X. asrın ortalarına doğru, ahvâl daha fazla istikrar bulduktan sonra Büveyhî saraylarının etrafında ve diğer büyük merkezlerde bir islâmî-İran edebiyatçıları zümresinin, Ḥamza al-İṣfahānī gibi (ölm. 970 sıraları) ve aralarındaki en parlak şahsiyetleri Abu 'l-Faḍl b. al-'Amīd ve İsmā'īl b. 'Abbād gibi Büveyhî vezîrleri olan âlimleri toplamağa başladığı görülür. Aynı zamanda, gittikçe artan müslüman nüfusun muhtelif tabakaları arasına devrin çeşitli dinî cereyanları sızıyordu; bâzı merkezler şi'î mezheplerini, bâzıları mûtezile mezhebini, bâzıları ise, sünnîliği (*ahl al-ḥadīṯ*) tercih ediyordu (krş. belli başlı coğrafyacılar, *tür. yer.*). Bununla berâber, IX. asrın sonlarında, Horasan 'da Karmatîler meydana çıktığı zaman, bunlar şiddetle tenkil edildi ve her ne kadar Karmatilerin propagandaları İran 'ın cenûb-i garbîsinde kuvvetli olmuş ise de, ancak Baḥrayn 'in kıyı bölgelerinde siyâsî bir başarı elde edebilmişlerdi. Aynı vecihle, muhtelif şekiller altında, sûfilik de geniş bir surette yayıldı ve X. asırdan itibâren, İran 'a hâs bir sûfilik inkişâf etti. Ḥallāc 'ın hayatı sûfî propagandasının İran 'ın cenûb-i garbîsinde nasıl müsâit bir sâha bulduğunu gösterir. Bütün bu tohumlar meyvalarını daha sonraki asırda verecektir; fakat, âmillerin siyâsî tevezzü' tarzı, sünnî olan şarkî İran ile yine sünnî olan Mezopotamya ve Irak arasındaki garbî İran 'ı şi'îliğe sürüklemişti.

X. asırda türklerin İran 'da yayıldıkları görülür. Türk birlikleri, birbirleri ile İran 'ın muhtelif kısımları için mücâdele eden vâlilerin ve prenslerin ordularında mühim bir unsur teşkil ettikleri gibi, piyâdelerinin yanında atlılara da ihtiyâcı olan dağlıların etrafına toplanmışlardı. Şurası muhakkak ki, daha Sâmânîler devrinde, bir çok türk oymakları Türkistan 'daki Ceyhun 'un cenûbuna yerleşmişlerdi; fakat İran 'da türklerin asıl rolü yerli vâlilerin ve hukümdarların hizmetinde asker ve kumandan olmağa münhasır kalmıştır. Sâmânî devletinde, bir kaç türk, yüksek askerî ve idârî mevkîler elde etmişlerdi ve Sâmânîlerin askerî kudretleri zayıflamağa yüz tutunca, bu türk şefleri, emirlerindeki türk kıt'alarına ve askerî teşkilâtçılıktaki kabiliyetlerine güvenerek, müstakil devletler kurmağa teşebbüs ettiler. Böylece, Sâmânîlerin tâbii olan Sebük-tigin, henüz zaptolunmuş bulunan Gazne ve Kâbil eyâletlerinde istiklâlini ilân etmişti. Burada o zamana kadar yerli hindli prensler tutunmağa muvvaffak olmuşlardı. Sebük-tigin 'in hâkimiyetini geliştirmesi, Mâverâünnehr 'de İlig Han (Karahanlı) türkleri önünde, mütemâdiyen yer kaybederek gerileyen Sâmânîlerin kendileri için de bir tehlike hâlini almağa başladı. Sebük-tigin, Sâmânîlerin Horasan vâlisi idi; fakat ancak onun ölümünden (997) sonra, oğlu Gazneli Maḥmud (999—1030), Horasan 'da müstakil bir saltanat

kurmak imkânını buldu ve evvelâ Balḫ'i pâyitaht yaptı. Hâkimiyetini İran'da Sîstân'a, oradan da şarkî Medya'ya kadar uzattı; aynı zamanda Hindistan ve Mâverâünnehr'deki fütûhatı İran'daki hâkimiyetinin sağlamlaştırılmasına kuvvetle yardım etti. Maḥmûd halifeden hukümdarlığının tanınmasını ricâ etti; neticede sünnîliğin alemdarı olarak da şöhret kazandı. Saltanatı devrinde, Sâmânîlerin yeni islâmî-İran kültür an'aneleri devam etti; sarayı iran şâirlerinin merkezi oldu ve Firdavsî ile şahsî münâsebeti ne olursa-olsun, her fırsatta devletinin, İran an'anelerinin rönesansına fevkalâde müsâit bir zemin teşkil ettiği görülmektedir. Sâdece Bîrûnî adı, islâmî ilmin en asîl ve en yüksek şeklinin onun saltanatında geliştiğini göstermeğe kâfîdir. Muahhar tasavvufî iran şiirinde halk içinde yayılan büyük şöhreti bu türk hukümdarını İran kültürünün bir kahramanı yapmıştır. Kâbil bölgesinin kat'î olarak islâmlaştırılması Gaznelilerin eseridir. Bu arada, İran'ın garbında, son Büveyhîler daha az muvaffakiyetle tutunmağa çalıştılar; Gaznelilerden başka, bunlar, XI. asrın ilk yarısında, Fars'ta Şabânkara kürtleri tarafından ciddî surette zaafa uğratıldılar. Bir sulh ve sükûn devresi sâyesinde İran edebiyatı ve ilmi (İbn Sînâ) hiç bir engele raslamadan inkişâf etti.

Gaznelilerin yükselişi Selçuklu hânedanının saltanatı esnâsındaki türk istilâsı için bir başlangıç olmuş idi. Bu istilâ sâyesinde, Selçuklu nufûzu İran ve ötesinde kuvvetlendi. Bu devrede, İlig-hanlar ile Gazneliler tarafından alınan mukabil tedbirlere rağmen, ekserisi Oğuz diye anılan türkler, 1029'dan itibâren, şarkî ve şimâlî İran'a göç etmeğe başlamışlardı. Horasan'da ilk görünüşlerinden (1038) sonraki 7 yıl içinde, baş-buğları Tuğrul Bey bütün şimâlî İran'ı istilâ etmiş ve Bagdad'a girmişti (1055). Aynı zamanda hâlâ devam eden Ziyârî'ler hâkimiyeti ile muhtelif Büveyhî hânedanları tamâmiyle yok edilmişti; Gaznelilerin İran'daki hâkimiyet sâhaları mühim ölçüde daralmış ve hemen-hemen bütün İran yeniden türk-Selçuklu hânedanının idâresi altında birleştirilmişti. Bu hânedan mensûpları Horasan ve Herat ile birlikte Sîstân, Kirmân, Fars ve Azerbaycan eyâletlerini aralarında paylaştılar. Tuğrul Bey Reyy'i kendisine hukûmet merkezi ittihaz eyledi; ona ve halefilerine, küçük Selçuklu hânedanlarına mukabil olarak, büyük Selçuklular adı verilmiştir. Son büyük Selçuklu sultanı olan Sancar (1117—1157), kabiliyetli bir hukümdar olmakla berâber, gerçekte ancak Horasan'a hâkim olabildi ve İranda yeni bir vaziyet ile karşılaştı; bu vaziyet, onun ölümünden sonra İran'ın siyâsî parçalanmasına yol açmış olup, bunu ancak moğul istilâsı durdurabilmiştir.

Yarı göçebe türklerin, kendi hayat tarzlarına uygun şartlar ile karşılaştıkları İran'a, bir çok bakımlardan arap istilâsına benzetilebilen istilâları, hemen bütün memlekete şâmil oldu ise de, İran'ı, Azerbaycan müstesnâ, Anadolu'da ve Mâverâünnehr'de olduğu şekilde, bir türk diyârı hâline sokamamıştır. İranın yeni kültür rönesansı hâkim olan türk unsurlarını temsil edecek kadar zinde kuvvetler toplamış idi; öyle ki, XIII. asra kadar Selçuklular İran kültürünü Anadolu'ya yaymışlardır. Göçebe Oğuzlar, başka yerlerde olduklarının aksine, XII. asırda Selçuklular için de tehlike teşkil eden bir kargaşalık unsuru olmaktan ileri gidemediler. Bunların sünnî islâmiyete pek uymayan dinî telâkkîlerinin İran'ın dinî tarihi üzerindeki te'siri şüphesiz şi'iliğin yayılmasında hayli âmil olmuştur. Selçuklular da, sünniliğin alemdarı olarak, Sâmânîler ile Gaznelilerin an'anelerini devam ettirmişlerdi. Nizâm al-Mulk, devrin siyâsî, dinî ve edebî cereyânlarının hâmîsi olan İran aslından bir çok şahsiyetler arasında dikkate değer bir çehredir. Gazzâlî onun himâyesi altında eserlerini yazmış idi. Onun son faâliyetlerine Horasan'da Nîşâpûr sahne olmuştur. İran, bu devirde, islâm kültürü için, Irak'a ve müslüman dünyasının diğer kısımlarına muâdil bir ehemmiyet kazanmış idi. Bagdad ve Nîşâpûr'da Nizâm al-Mulk tarafından kurulmuş olan medreseler, sünnî islâm medeniyeti eserlerinin en yüksek mertebesini teşkil etmiş olup, aynı zamanda din ve kültür kıymetlerini tesbit etmiş ve onların ileriki asırlarda değişmeyen bir mâhiyet almalarına sebep olmuş idi. Selçukluların ilk devirleri İran'da müslüman ilmî faâliyetlerinin en güzel tezâhürlerinin bir devamını gösteriyor: bu mevzûda 'Omar Ḫayyâm'ın adını zikretmek kâfîdir.

Bununla berâber, garbî İran, ismâîlî propagandası vâsıtası ile, kendi bâtınî an'anesini muhâfaza ve devam ettirdi; bunun neticesi Ḳazvîn civarındaki Alamût kalesinin 1091'de Ḥasan Ṣabbâḥ tarafından zaptı oldu. Bu propagandanın kaynakları şarkta (Nâṣir-i Ḫusrav) ve garpta (Mısır) aynı idi; fakat İran'ı alâkadar eden siyâsî te'sirleri Cibâl, Fars ve Ḫûzistân'da ve daha küçük mikyasta olmak üzere de Ḳûhistân'da görülmekte idi ki, aynı devire doğru ismâilîler buradaki bâzı kaleleri ellerine geçirdiler. Ḥasan Ṣabbâḥ ve halefleri, garbî İran'da, bilhassa Cibâl'de siyâsî bir kudret vücûda getirmişlerdi. Selçuklular bu kudret karşısında gittikçe âciz kaldılar; buna ancak moğul istilâsı bir son verdi.

Selçuklular kendi ülkeleri dâhilinde, güvenilir reisler tarafından idâre olunan bir orduya sâhip olmak maksadı ile, askerî ve irsî bir iktâ te'sis etmişlerdi. Bu sistemin neticesi, merkezî iktidarın gevşeyerek, zamanla, tarihte atabegler nâmı ile tanınan bir takım müstakil askerî vâlilerin eline geçmesi olmuştur. İran toprağı üzerindeki başlıca atabeg hânedanları şunlardır: Azerbaycan (1146'dan itibâren), Luristân (1148'den itibâren), Yazd (1170'ten itibâren) ve bir de Fars'taki Şalġurlular (1137'den itibâren). Bu sonuncular, Kirmân'ı da, buradaki Selçuklu hukümdarlar ortadan kalktıktan sonra, ilhak etmişlerdi. Fars'ın ve Kirmân'ın cenûp kısımlarında Şabânkaralılar nizamsız hukûmetlerini icrâya devam ettiler. Horasan'da Selçuklular, Sancar'in ölümünden sonra, Ḫvârizmşâh'lar tarafından küsûfa uğratıldı; aynı zamanda Gûr ve Dâvar dağlarından gelme Gûrî hânedanı iktidara geçmişti. Gûrîler, 1149'da Gazne'yi alarak, İran'da Gazneli hâkimiyetine son verdiler. Bunlar Sîstân'ı, Bust diyarını ve şimâlde Bâmiyân'ı ve şarkî Horasan'ı da nufûzları altına aldılar. Sonra onlar da ülkelerinin en büyük kısmını Ḫvârizmşâh'lara terkettiler. Gûrîler bâzan göçebe Oğuzların müttefiki oldular; bâzan da onlar ile harp ettiler; hulâsa, Gûrîlerin ve geçici müttefiklerinin yaptıkları tahribât İran'ın şimâl-i şarkîsinde kültür inhitâtına başlangıç teşkil etti. Bu inhitat moğul istilâları ile hızlandı. Ḫvârizmşâh Muḥammed'in Cengiz Han ile mücâdeleye girişmesi (1218) neticesinde, moğullar evvelâ Mâverâünnehr'deki topraklarını ele geçirdiler; bunun siyâsî ve askerî neticesi moğulların Horasan'da görünmeleri oldu. 1220/1221 seferi esnâsında, moğul kumandanlarından Cebe ile Subutay, Horasan'ı ve garbî İran'ın şimâl kısmını Azerbaycan'a kadar, fethettiler; Ḫvârizmşâh Muḥammed, Hazer denizindeki Abiskûn adasına sürüldü ve orada öldü; oğlu Calâl al-Dîn'i de İndus'u aşmağa mecbûr ettiler. Horasan'ın büyük şehirleri o derecede yakılıp-yıkıldı ki, bunların bir daha eski ihtişamlarını kazanmalarına imkân kalmadı; katl-i âmlar yüzünden nüfus azaldığı gibi, san'at eserleri ile edebî eserler de tahrip olundu. Zaptolunan şehirler derhâl moğul idâresi altına alındı. Nerede bir halk isyânı baş gösterdi ise, Hemedan'da olduğu gibi, bunu dâimâ merhametsiz kıtaller tâkip etti. Fethedilen ülkeler moğul imparatorluğunun Çagatay'a verilmiş olan kısmı ile birleştirildi. Cenûbî İran, bir müddet için, bundan masûn kaldı; Kirmân'da moğulların me'mûru Burâḳ Ḥâcib 1224'te hemen-hemen müstakil bir devlet kurdu. Az zaman sonra, Calâl al-Dîn, moğulları kovamamakla berâber, Azerbaycan ve Ermenistan'a doğru, akınlarda bulunmak üzere, Hindistan tarafından tekrar göründü. Bundan sonra, 1256'da o zamanki hukümdar Mangu Ḫân'ın kardeşi Hulagu'nun idâresindeki ikinci moğul istilâsı başladı Büyük bir gayret ve itinâ ile hazırlanmış olan bu sefere bir taraftan İran'daki bâtınî ismâilîlere, diğer taraftan da Bagdad halifeliğine karşı devam olunmuştur. Bunun neticesinde, hilâfet 1258'de ortadan kaldırıldı. Hıristiyanların dostu olan Hulagu'nun seferindeki hakikî, siyâsî ve dinî âmiller ne olursa-olsun, bunun umûmiyetle şark-islâm âlemi üzerinde çok geniş te'sirleri oldu. İran tamâmiyle itâat altına alınmış ve henüz islâm olmayan ve bundan böyle merkezi Azerbaycan (1306'dan itibâren de Sulṭâniya'de) olan İlhanlı moğul hânedanı ülkesinin en büyük kısmını teşkil etmiştir. XIII. asra doğru da, Fars'taki Şalġurlu atabegleri ve Kirmân'daki Ḳutluġ-Ḫân gibi küçük hânedanlar da sönüp gitti.

Horasan bölgesinin uğradığı müthiş tahribât, buranın islâmî-İran kültürünün millî ocağı olmaktan çıkmasına ve bu bakımdan garbî İran'ın bu bölgenin yerini almasına sebep oldu. Bundan başka, siyâsî hâdiseler, o sıralarda tamâmen haçlı seferlerini önlemeğe çalışan garbî islâm merkezleri ile olan bağların da gevşemesine yol açtı. Bundan başka ismâilî iktidarının yok edilmesinden ve İlhanlıların da islâmiyete ve muhtelif veçhelerine karşı takındıkları mübhem tavırdan dolayı, bu devre zarfında, islâmiyet İran'da büyük bir buhran geçirdi ve birbiri ile çarpışan muhtelif cereyânlar ortaya çıktı. İşte bu sıralarda, Erdebil'de, Safevîlerin çeddi olan Şâḫ Ṣafî al-Dîn (1252—1334) yaşamakta idi. Mamafih İran'ın milliyetçi karakteri hâkim olmuş ve ekserisi türk olan ve bu defa iltihak eden ecnebîleri yüksek mânevî bir kültüre kabiliyetli oldukları derecede temsil etmiştir. O zaman, büyük bir İran şâiri (Sa'dî) yetişti. İlhanlılar da islâm ilim ve edebiyat (Raşîd al-Dîn, Naṣîr al-Dîn Ṭûsî) eserlerine alâka göstermeğe başladılar.

İlhanlılar devrinde (1265—1337) İran, Avrupa hıristiyanlarınca o zamanlar garpta islâmlığın alemdarı olarak görünen Mısır'a karşı bir müttefik telâkkî olunuyordu. Fakat, o vakit İlhanlılar ile islâm dünyası arasındaki şiddetli anlaşmazlığa rağmen, piskoposluklar te'sisi suretiyle, İran'da hıristiyanlığı yayma teşebbüsleri semeresiz kalmıştır. Bununla berâber İran, islâm devrindenberi, her zamankinden çok daha geniş bir şekilde, Avrupa âlemi ile büyük temâslara açık kalmıştır. Bu temâslar, moğul imparatorluğunun merkezine gitmek için, İran'dan geçen pek meşhûr büyük seyyahlar vâsı-

tası ile olduğu kadar, İtalyan cümhûriyetlerinin Karadeniz'de (Trabzon'da) bulunan müesseseleri ile (kara yolundan), İran ve Ermenistan'dan geçerek Orta Asya'da ticâret yapmak için Azerbeycan'da kurdukları ticârî müesseseler sâyesinde de te'min edilmiştir.

Abū Sa'īd'in ölümünden (1335) sonra, İlhanlılar saltanatı Celâyirli ve Çoban âileleri arasındaki mücâdeleler neticesinde inkıraz buldu. Zâten Abū Sa'īd, idâresi altındaki devletlerin birliğini, bilhassa nufûzlu emîr Çoban'a karşı giriştiği mücâdele sırasında, muhâfaza etmek için çok güçlük çekmişti. Bundan başka son İlhanlılar yarı müstakil bâzı hukümdarlıkların mevcûdiyetini kabûl etmek zorunda kalmışlardı. Msl. moğul tahribâtından masûn kalmış yegâne Horasan şehri olan Herat'ta Kert (Kürt) sülâlesi bunlardandır. İlhanlılara hizmet etmiş olan diğer kudretli kumandanlar da, Abū Sa'īd'in ölümünden sonraki kargaşalıklar esnâsında, siyâsî istiklâllerine kavuşmak fırsatını elde etmeğe çalıştılar. Bunlar arasında en tâlihlileri Fars ve Kirmān'da, 1340'tan 1392'de Timur tarafından hezîmete uğratılıncaya kadar, İran'ın cenûbunda ve bir müddet de Irak-i Acem'de (Cibāl'de) ve Azerbaycan'da hâkimiyetlerini devam ettiren olan arap menşe'li Muẓaffarī'ler idi. Bunun ardından Azerbaycan, önce Altın-ordu hanlarına, sonra da, Bagdad'daki Celâyirli sülâlesine tâbî oldu. İran'ın şarkı başlıca yukarıda zikrolunan Herat'taki Kert (Kürt) hânedanı ile merkezi Sabzavar olan Serbedārī'ler arasında bölünmüştü.

Bu karışık zamanlarda, siyâsî iktidar zayıfladığı sırada, İran'da halka daha yakın ve bir mânada demokratik unsurlar kendilerini göstermek için daha fazla fırsat buldular. Bu da, en çok muhtelif şehirler ahâlisinin, birbirleri ile mücâdele hâlinde bulunan hukümdarlara karşı oldukça müstakil bir tavır takınması ile tezâhür ediyordu. Bu halk unsurlarının benlik iddiasını Anadolu'da da müşâhede etmek mümkündür. Fakat bu, kültür bakımından daha verimli olan garbî İran toprağı üzerinde, bu kadar gayr-i müsâit siyâsî bir vasat içinde, ilk hamlede hayret veren parlak bir edebî inkişâfın XIV. ve XV. asırlarda meydana çıkmasına sebep olmuş idi. Bu inkişâf ile berâber, dervîşlerin yaydığı sûfîliğin daha aşağı şekillerinin kuvvetli te'siri altında bulunan halk arasında dinî cereyânlar da şiddet kazanmış idi. Horasan'daki Serbedār'lara gelince, bunlarda da dervîşlerin faâliyetleri Anadolu'daki hâdiselere muvâzî siyâsî neticeler bile doğurmuştur. Yüksek mânada tasavvuf yalnız yüksek sınıflar arasında yaşıyor ve ifâdesini edebiyatta buluyordu. Bu sâyede, bunun muhtelif istikametlerini tâkip edebiliyoruz. Ḥāfiẓ'in şiirlerinden şi'îlerin isnâ-aşeriye mezhebinin pek yaygın olduğunu ve 'Alī al-Riżā'nın Maşhad'deki türbesinin de millî bir ziyâretgâh hâline geldiğini anlıyoruz.

XIV. asrın sonlarında, Timur'un İran'ı istilâsı neticesinde müthiş bir siyâsî gerileme vukû buldu ve böylece bir ecnebî müdâhale, son defa olarak, İran'da millî bir devletin inkişâfını durdurmuş oldu. Timur, orta Asya'daki fütûhatı ile, kendi nâmına bir imparatorluk kurduktan sonra, Cengiz'in sülâlesinden geldiğini ileri sürerek, İran'da da hâkim olmak için hak iddia etti. Daha 1370'te Balḫ'i zaptetmiş, 1380'de de Horasan, Sīstān ve Mâzenderân'ı ele geçirmişti. 1383/1384'te Azerbaycan'ı, Irak-i Acem'i zaptetmiş ve nihâyet Muẓaffarî hânedanını ortadan kaldırarak (1389), Fars'ı almak suretiyle, fütûhatını tamamlamış idi. Serbedār'lar çoktan ortadan kaldırılmışlardı; 1389'da da Herat'taki Kert hânedanı ortadan kalktı. Bu istilâ esnâsındaki en kanlı hâdise 1387'de İsfahan'ın yağması olmuştur. Timur İran'da uzun zaman kalmadı; burayı dâimâ oğullarından biri vâsıtası ile, bilhassa 1397'de Horasan ve Sīstān „hukümdarı" olan Şāhruḫ vâsıtası ile idâre etti. Azerbaycan'da, babasının hoşnutsuzluğuna rağmen, Mīrānşāh hukûm sürüyordu. Timur'un ölümünden (1405) sonra, imparatorluk siyâsî birliğini hey'et-i umûmiyesi ile Şāhruḫ (ölm. 1447)'un hukümdarlığı altında muhâfaza etmişti; bu hukümdar, babasının seferleri yüzünden harap olan bir çok yerleri imara çalıştı. Şāhruḫ, ismen, metbû olarak, Çin imparatorunu tanıyordu. Onun ölümünden sonra, kendilerine Timurlular adı verilen Timur'un soyundan gelenler, İran'ı paylaşmak için, mücâdeleye giriştiler; aynı zamanda, 1450'den sonra, Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu hânedanı İran'ın büyük kısımlarına hukmetmek üzere, garptan akın etti. İran'daki en meşhûr Timurlu hukümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara, pâyitahtı Herat'tan 1468'den 1506'ya kadar Horasan, Sīstān ve Cürcân'ı idâre etmişti.

Timur devri, İran'da bir sünnî aksül'ameli şeklinde görünür; fakat bu garbî ve merkezî İran'da devamlı olmadı. Bu devirdeki muhtelif dinî-râfızî cereyânlar arasında hurûfîliği zikretmek lâzımdır. Bu mezhebin mensûplarından biri 1426'da Herat'ta Şāhruḫ'u öldürmeğe teşebbüs etmişti. Bu dinî hareket, hukûmet tarafından önlendi ise de, diğer benzeri cereyânlar gibi, garba doğru yayılarak, Azerbaycan dâhilinde ve bu devirde İran'dan gelen râfızî te'sirlere karşı koymağa çalışan sünnî Osmanlı idâresinin kurulduğu Anadolu'da tekrar, kuvvetle, meydana çıktı. Bu sırada İran

kültür hayatı, garbî İran'da mühim bir edebiyatın doğuşu ile kendisini göstermeğe devam etti; aynı zamanda, Kafkas bölgelerinde ve müslüman Hindistan'da İran kültür ve edebiyatının te'siri, en yüksek dereceye varmıştı. Fakat Horasan'da vaziyet böyle olmadı; orada, bir fikir merkezi olan Herat'ta Hüseyin Baykara'nın sarayında 'Alī Şīr Navā'ī'nin rehberlik ettiği Çagatay türk edebiyatı gelişti. Bu bölgelerde İran islâm te'sirleri kendisini hissettirmekle berâber, şarkî İran, türk ve yerli unsurların te'siri ile, kültür bakımından garptan ayrılmağa başlamış idi. Buna benzeyen bir inkişâf da, aynı devirde, Anadolu'da ve arapçanın hâkim olduğu Mezopotamya ve Irak'ta müşâhede edilebilir.

Safevî hânedanının zuhûrunu tâkip eden vukûâta bilhassa Azerbaycan sahne oldu. Kara-koyunlu hânedanından Kara Yusuf, siyâsî hayata, 1406'da Tebriz'i almak suretiyle, Azerbaycan'da başladı ve bunun halefleri de, Cihānşāh'ın hukümdarlığı zamanında (1435—1467), hemen-hemen bütün garbî İran'ı kaplayan ve şarkta Herat'a kadar uzanan imparatorluklarına Azerbaycan'ı merkez ittihaz etmişlerdi. Ak-koyunlulardan Uzun Hasan, Cihānşāh'a karşı, 1467'de gâlip geldikten sonra, İran'a Azerbaycan'dan girmiştir. Daha sonra, Timurluların sonuncusu olan Abū Sa'īd'i mağlûp ederek, garbî İran'a hâkim oldu; türklere karşı, üç asır sürecek olan nihâyetsiz harpleri bu sırada açtı. Uzun Hasan'ın halefleri, bu asırda Azerbaycan'da ve Anadolu'da muazzam bir nufûza sâhip bulunan Safevî reisleri Şeyḫ Ḥaydar ve Sulṭān 'Alī'ye karşı düşmanca hareketlerde bulundular (teferuât için bk. mad. ŞAFAVĪ.). Safevî hareketi, hakikatte, önceki hânedanlarda olduğundan daha ziyâde, bir halk hareketi tarzında başlamış idi. Başlıca âzâsı, aslen türk olan 7 kabîle gurubuna mensûp olup, bunlar arasında sûfî propagandası sâyesinde şi'î mezhebi yayılmış bulunuyordu. Gittikçe büyüyen bu kütle, o zaman meşhûr *ḳızıl-baş* lekabını aldı. Şāh İsmā'īl devrinde bunların siyâsî yükselişleri, aynı zamanda iktidardaki sınıfların resmî sünnîliğine karşı bir aksül'amel olmuş idi. Bu aksül'amele İran'ın garbındaki şehir ahâlisinin iştirakini te'min etmek güç olmamış idi. Zîra bunlar, uzun zamandan beri, resmî ve sünnî olmayan dinî telâkkîleri kabûl etmeğe âmâde idiler ve bu suretle bir yabancı hâkimiyetine karşı duydukları nefreti açığa vurmuş oluyorlardı. Bu muhtelif unsurlar, reisleri Azerbaycan türklerinden olmasına rağmen, Safevî hânedanına bir „millî" karakter vermişlerdi. Şāh İsmā'īl, Gīlān'daki inzivâgâhından çıkarak, ilk muvaffakiyetini, Kafkaslarda, Şirvan kıralına karşı, kazandı; bu hâdise onun Şurūr muhârebesinde (1501) bozguna uğrattığı son Ak-koyunlu hukümdarlarının üzerine yürümesine imkân verdi. 1510'da garbî İran'a ve fazla olarak, Ermenistan, Mezopotamya ve Irak (Bagdad 1508'de alınmış idi)'a Nacaf ve Kerbelâ'daki imâmların türbe'erine de hâkim bulunuyordu. Sultan Hüseyin Baykara'nın Herat'ta ölmesi (1506) üzerine, Şıbanı Han idâresindeki Özbek kuvvetinin meydana çıkması ile Mâverâünnehr'den gelen bir istilâ şarkî İran'ı da tehdide başlamış idi. Şıbanı Han Horasan'ı istilâ etmiş bulunuyordu ve şâyet, Marv'de Şāh İsmā'īl tarafından pek şiddetli bir şekilde bozguna uğratılıp (1510), ölmemiş olsa idi, İran orta Asya'dan gelen dördüncü bir istilâ dalgasına daha mârûz kalacak idi. Bunu, 1514'te, meşhûr Çaldıran muhârebesi tâkip etti. Selim I. ordusunun Şāh İsmā'īl'i uğrattığı bozgun, Safevîlerin siyâsî hudûtlarının nerelerden geçeceğini göstermiştir; Azerbaycan'dan Anadolu içerilerine kadar yayılan bağlılık duygusu Osmanlı sultanları tarafından yok edilmiş olup, Çaldıran muhârebesi de bu istikametteki bir İran yayılışının ne kadar imkânsız olduğunu göstermiştir.

Bu suretle, İsmā'īl'in siyâsî hayatındaki mühim hâdiseler 1736'ya kadar devam eden Safevî hânedanının faâliyet sâhasını tâyin etmiştir. Din ve kültüre bağlı an'aneler ile birlikte, coğrâfî zarûretler bu hânedana „millî" bir karakter vermişti. Bundan başka, bu hânedan uzun müddet devam etmiş olmakla berâber, imparatorluğunun dinî tecerrüdü, XVIII. asırdaki karışık devreyi atlatarak, XIX. asırda kendini kuvvetle gösteren gerçek bir İran „milleti"nin doğmasına hayli yardım etmiştir. Yalnız memleketin bünyesi bu istikamette sür'atli bir gelişmeye müsâit değil idi. İran'da türk ve arap aslından göçebe unsurlar uzun müddet kendi an'anelerini muhâfaza ettikleri gibi, bir çok meskûn merkezler arasında irtibat bulunmayışı hukûmet otoritesinin zayıflamasına sebep oluyordu. Bütün Safevî hâkimiyetinin devam ettiği müddetçe, hukûmetler, yarı-müstakil vâlilerin, büyük eşrâfın ve saray erkânının içinden yetiştiği aşîret teşekküllerinin mevcûdiyetini hesaba katmak zorunda kaldılar. Ṭahmāsp I. zamanında, kıralın akrabâsı olan gürcü asilzâdeleri, çok yüksek bir mevkî işgâl etmişlerdi; fakat bilhassa kızıl-başlar, zamanla, devlet içinde tehlikeli bir nufûz kazandılar; çünkü hukümdarlar, memleketin müdâfaası için, bu unsurlara tâbî bir hâlde bulunuyorlardı. Ancak 'Abbās I.'ın devrinde bilhassa şâha mahsûs milis (Şāh-seven) ihdas olunduğu gibi,

ordu da Avrupâî topçu ile kuvvetlendirilmişti. Bundan dolayıdır ki, sivil ve askerî idâre, hiç bir zaman, Osmanlı imparatorluğunda olduğu gibi, bir intizam ve tecânüse nâil olmamış idi. Safevîler, msl. Hürmüz'de portekizlilerin (1507—1622), sonra da, ingilizlerin yerleşmesine katlanmışlardı; fakat bu hâl henüz o devrin devlet telâkkîleri arasında bir çarpışmaya sebep olmuyordu. Hukûmet otoritesi, içeride ancak büyük bir şiddet kullanmak suretiyle, te'min edilebiliyordu. 'Abbās I. zamanında vaziyet işte böyle olmuş idi. Aynı sebepten dolayı da, Safevîlerin şark ve garp sınırları, tedricî bir surette tesbit edilmesine rağmen, hiç bir zaman istikrarlı olmamıştır. Horasan'ın şark kısmı ile bu kışmın cenûbunda bulunan ve kültür bakımından uzun zamandan beri İran'dan ayrılmış olan bölgeler hiç bir zaman Safevîlerin eline geçmedi. Balḫ ve Marv, hemen-hemen devamlı surette, Özbek (yalnız 'Abbās I. muvakkaten Balḫ'ı 1598 'de işgâl etmişti) lerin elinde, diğer taraftan da, başlangıçtan itibâren, Kâbil ve Kandehar Hindistan'daki Hind-türk imparatorluğuna âit idiler; ancak az bir zaman sonra Kandehar Safevîlerin eline geçmişti. Yalnız Herat çok zaman onların nufûzu altında kaldı ve İran XIX. asra kadar bu şehir üzerinde hak iddia etmekten geri durmadı. Bütün bu sebepler, Özbek ve moğul hâkimiyeti bertaraf edildikten sonra da, İran'ın şarkının, şi'î İran'a katılmaksızın, Efganistan hukümdarlarının menfâatine, müstakil bir devlet teşkil etmiş olduğunu açıkça izah etmektedir. Yalnız Horasan, Maşhad'deki türbe ve Sīstān ile birlikte, Safevî İran'ın, yâni modern İran'ın, bir parçası olmakta devam etti. Garpta Osmanlı türkleri ile iranlılar, birbirlerine karşı Basra körfezinden Gürcistan'a kadar uzanan büyük arâzi şeridini ele geçirmek için, geçici sulh fâsılaları ile bölünen mütemâdî bir harbe girişmişlerdir. XVI. asırda türkler, üstün gelerek, Azerbaycan'ı, Elcezîre'yi ve Irak'ı zaptettiler. 'Abbās I. devrinde, kaybedilmiş olan arâzinin büyük bir kısmı tekrar geri alındı ise de, Murad IV. tarafından 1628'de Bagdad'ın tekrar zaptı Dicle vâdisinde İran hâkimiyetine son verdi; buna mukabil Azerbaycan, Ermenistan'ın bir kısmı ve Gürcistan İran'da kalmış idi. 1668'de, Ruslar ile Kazakların Mâzenderân'a yaptıkları bir akın ile başlayan ilk çatışma vukû buldu.

İsmā'īl'in hukümdarlığının başından itibâren, şehir halkına şi'î mezhebi zorla kabûl ettirilmiş ve sünnîliği yayan din âlimleri şiddetle tâkip edilmiştir. Aynı şekilde her türlü sûfî hareketlerinin de tâkibâta uğramış olması yeni devlet dinine mutaassıp bir kilise manzarası vermiştir. Bu yeni dinin hâdimleri her türlü hür düşünce tezâhürlerini önlüyorlardı. Browne, Safevî devrinde İran'daki edebî mahsûllerin âdî surette fakîrleşmesini bu gelişmeye atfeder. Anlatılan hâdiseler İran'ı diğer müslüman memleketlerden tecrit etti ise de, Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki düşmanları, onun hâkimiyetini yok etmek için, müşterek gayretler sarfederken İran'ı kıymetli bir müttefik telâkkî ediyorlardı; bu gayretler İspanya ve Venedik gibi, Avrupa devletleri ile de dostâne siyâsî münâsebetlerin kurulmasına yol açtı; mezkûr memleketler bu vaziyetten faydalanarak, ticârî münâsebetlere de giriştiler. Portekizliler, Basra körfezinden kovulduktan sonra, Hindistan'daki ve daha ötedeki müstemleke müesseselerini emniyet altında bulundurmak gibi siyâsî bir zarûret, diğer Avrupa devletlerini, bilhassa ingilizler, hollandalılar ve fransızları Safevî hükûmdarlığı ile dostâne münâsebetler kurmağa sevketti. Ecnebî sefirler, bunlar arasında bilhassa Sherley kardeşler, 'Abbās I. zamanında çok itibâr gördüler ve Avrupa medeniyeti ile İran arasında ilk gerçek teması te'min ettiler. Bu münâsebetler İran'dan da Avrupa'ya mühim sefâret hey'etlerinin gönderilmesine yol açtı Avrupanın denizci devletlerini Basra körfezine götüren bu siyâsî âmiller İran'ın denizci bir devlet olmasına set çekmiş, hattâ 'Abbās I.'ın, yeni kurulan Bender merkezini büyük bir deniz ticâret limanı yapmak husûsundaki gayretleri de boşa gitmişti.

Safevî hukümdarlarının çoğu çok uzun müddet saltanat sürmüşlerdi; bunda, hânedan tahtına hak iddia etmesi ihtimâli olanları öldürme âdetlerinin de az te'siri olmamıştır. En parlak devir, 'Abbās I.'ın saltanat devri (1587—1629) olmuştur. Bu hukümdar pâyitahtını Ḳazvīn'den binâları ile çok muhteşem bir saltanat merkezi olan İsfahan'a nakletmişti. Halefleri onun meydana getirdiği eserden istifâde ettiler. XVI. asrın ortasından itibâren, İran, komşularının zaafı sâyesinde, bir sulh devresi geçirdi. Bu devre âit vâkıalar, bir çok Avrupalının yazmış olduğu seyahatnâmeler sâyesinde, çok iyi bilinmektedir. Yine bu sulhperver idâredir ki, 1709 'da Kandehar'da, Safevî hukümdarı Ḥusayn'in boşuna karşı koymağa çalıştığı ve Efgan devletinin başlangıcını teşkil eden sünnîlerin isyân hareketinin doğmasına imkân verdi. 1722 'de Mīr Maḥmūd idâresindeki Efgan ordusu İsfahan'ı zaptetti; bunu müteâkip Efganlılar 8 yıl kadar İran'a hâkim oldular. Nihâyet Ḥusayn'in Safevî halefleri, kumandanları Afşar aşîretinden Nādir Ḳuli'nin yardımı ile, memleketi kurtardılar. Bu kumandan 1736'da, Nādir Şāh adı ile, İran hukümdarı oldu. Bu devirde, Nādir Şāh, türklerin elindeki Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerini, İran hesabına, tekrar ele geçirdiği gibi, Rusya tarafından işgâl edilmiş olan Raşt ve Baku'yu da aldı. Tahta çıktıktan sonra, Hindistan ve Efgan diyârını istilâ için, yola koyuldu ise de, saltanatı o kadar istikrarsız bir hâlde idi ki, 1747'de katlinden sonra İran umûmî bir anarşi devresine girdi. Efganlılar yeniden hâkimiyeti ele aldılar ise de, Nādir'in, gözleri kör olan küçük oğlu Şāhruḫ'un Horasan'da hâkimiyetine müsâade ettiler. Nādir Şāh'ın uzun ömürlü bir hânedan kurmak husûsundaki başarısızlığının sebepleri arasında şi'î mezhebini ortadan kaldırmak için sarfettiği gayretler de vardır. Onun bu tasavvurları halkın ve rûhânî reislerin kuvvetli mukavemeti ile karşılaşmış idi. Nādir'in katlinden sonra tahta bir Safevîyi çıkarmak güç bir mesele idi. İktidar Şîraz'ı kendisine pâyitaht yapmış olan Karīm Ḫān Zand'e geçti ve bu hukümdar, âdil idâresi zamanında, İran'ın birliğini te'mine muvaffak oldu. Onun devrinde Irak hudûdundaki karışıklıklar Basra'nın zaptına yol açtı; 1779'da ölümünden sonra, halefleri taht kavgasına başladılar. Bu kargaşalıklardan istifâde eden, Astarābād civarında yaşayan, Kaçar aşîretinden Āḳa Muḥammed Ḫān bütün imparatorluğu büyük bir nâmertlik ve zulüm ile nufûzu altına aldı. Nihayet 1796'da Tahran'da tahta çıkarıldı. 1797'de öldürüldü. 1925'e kadar huküm sürecek olan Kaçar hânedanı onunla başlar.

Efgan hâkimiyetinin başlangıcında Rusya Derbend ile Raşt'i işgâl etmişti; diğer taraftan da, Türkiye Hemedan'a kadar memleketi istilâ etmekte idi; Efgan hukümdarı Aşraf, ondan sonra da Nādir Şāh, işgâl edilmiş olan toprakları geri almağa muvaffak oldular. 1740'taki ikinci bir türk taarruzu, aynı suretle, Nādir tarafından püskürtüldü. Aynı asrın ikinci yarısında, ruslar ile türkler, İran ile alâkalanamıyacak kadar, birbirleri ile meşgûl idiler. Şimâl-i şarkîdeki siyâsî gelişmeler Özbek devletleri tarafından gelecek bütün tehlikeleri bertaraf etmiş bulunuyordu; fakat, o andan itibâren Horasan'ın şimâlindeki âsî türkmen aşîretleri, akınları ile, İran ahâlisine dehşet saldılar. Āḳa Muḥammed Ḫān bunlara ağır darbeler indirdi. Kaçarların hâkimiyeti ele alışı ile, İran, dünya siyâsî rekabetlerine sürüklendiği için, vaziyet değişti. 1814'e kadar, Hindistan'daki vaziyeti İran ile dost olmasını gerektiren İngiltere ve Rusya ile birlikte Hindistan'ı istilâ etmeyi tasarlayan Napoléon Fransa'sı arasında, İran ile ittifak yapmak meselesi bir münâkaşa mevzûu olmuş idi. 1814'te fransız tehlikesi bertaraf edilince, İngiltere İran ile bir muâhede akdetti. Fakat Rusya ve Gürcistan'ı ele geçirmek maksadı ile yapılan ve daha 1812'den itibâren başlamış bulunan mücâdele, kısa bir zamanda, askerî bir felâket ile neticelendi ve Türkmençay muâhedesi (1828) mûcibince, Aras nehrinin şimâlindeki bütün arâzinin kaybedilmesine müncer oldu. Bu tarihten itibâren, Rusya ile İngiltere arasında rekabet başladı. İngiltere'nin tâkip ettiği siyâset, o zaman Rusya'nın büyük siyâsî nufûzu altında bulunan İran'ın kuvvetlenmesini önlemek idi. Bu maksat ile, İngiltere İran arâzisinin Efganistan'a doğru genişlemesine muhâlefet ediyordu. İran'ın 1838'de Herat'ı zaptetmesine — ki bu iranlılar için büyük bir ümit idi — mânî oldu ve 1856'da gerçekten zaptedilince de, İran'a karşı harp ilânı ile Basra körfezine asker çıkartacak kadar ileri gitti. 1857 muâhedesi ile, İran taleplerinden ferâgat etti. Bu arada Rusya'nın vaziyeti gittikçe kuvvetlenmişti; Astarābād körfezinde bir rus deniz üssü kuruldu ve Hiva ile Buhârâ'nın, Teke türkmenlerinin itâat altına alınmaları neticesinde, ruslar tarafından zaptından ve 1881'de Marv vâhasının ele geçirilmesinden sonra rus imparatorluğu İran üzerinde büyük bir askerî ve siyâsî hâkimiyet kazandı; buna Rusya'nın şimâlî Efganistan ve şarkî Anadolu'da elde ettiği nufûz da eklendi. İran siyâsî hürriyetini tam olarak müdâfaa edecek vaziyette değil idi. Fakat, ilk defa, kat'î olarak tâyin edilmiş hudûtlara sâhip oldu. Irak (Kerbelâ'daki iranlıların katl-i âmı)'ta türkler ile çıkan ihtilâflar 1843'te türk-iran hudûdunun tâyini ile neticelendi; bunu 1913'te yapılan bir tashih tâkip etti. Diğer taraftan da Efganistan ve Belûcistan ile olan şark hudûtları 1872'de İngiliz-İran-Efgan hudût komisyonu tarafından çizildi; bu tedbirlerin alınması bilhassa İran ile Hindistan arasında bir telgraf hattının te'sisi dolayısı ile zarûrî görüldü. Nāṣir al-Dīn Şāh'ın uzun süren saltanatı (1844—1894) devrinde milletler arası vaziyet istikrarlı geçtiği gibi, dâhilde de sükûnet huküm sürmüş idi. Fakat halefinin zamanında içerideki siyâsî ve mâlî güçlüklerden dolayı, vaziyet istikrarsız bir hâl alınca, iki büyük devletin müdâhalesi daha tehditkâr bir şekle girdi. Bu da, ifâdesini, İran'ı, biri şimâlî, diğeri cenûbî olmak üzere, iki nufûz bölgesine ayıran 1907 ingiliz-rus anlaşmasında buldu.

XIX. asır zarfında Kaçar hânedanı, aşîret reisleri arasındaki dâimî anlaşmazlıktan faydalanarak, İran'ı, aşîretler üzerine tazyik yapmaktan ibâret olan an'anevî tarzda, idâre etti. Tâyinlerinde hukûmetin en ufak bir te'siri bulunmayan ve ekseri zamanlar, Kerbelâ ve Nacaf gibi dinî merkezlerde oturan şi'î rûhânî reislerinin halk üzerindeki te'sirleri pek büyük

idi; bununla berâber, XIX. asrın başlarından itibâren, şeyhîlerde olduğu gibi, birbirine aykırı bâzı kelâm cereyânlarının geliştiği görülür. Gittikçe daha fazla rûhânîleşen bu tarîkat nihâyet 1844 'te Bāb 'ın ortaya çıkmasına yol açtı; Bâbî hareketi, bir kaç sene kadar, siyâsî-dinî bir isyân hareketi olarak, devam etti ve bunu hukûmetin kanlı tedbirlere başvurarak ezmesi gerekti. O zamandan beri bâbîlik ve bundan türemiş olan bahâîlik, sahneden çekilmekle berâber, iranlıların millî-dinî hayatında canlı bir âmil olarak kaldılar. Bâbîlik yüksek kültüre sâhip sınıfların daha müstakil bir siyâsî tavır almalarına hayli yardım etti ki, bunlar, hukûmetin icrâatını tenkit husûsunda, yüksek rûhânîleri de yanlarında buluyorlardı. Camāl al-Dīn Afġānī 'nin panislâmizm propagandası da, halk efkârının uyanmasına yardım etti. Böylece, Muẓaffar al-Dīn Şāh zamanındaki dâhilî vaziyetin bozukluğu ve bu hükümdarın yabancı memleketlerden yaptığı istikrazların doğurduğu neticeler, bir ana yasanın kabûlü ile, 1906 teşrin I. ayında ilk millet meclisinin açılmasına sebep olan halk hareketine müncer olmuş idi. Yerine gelen şâhın buna aksül'amel teşkil eden siyâseti 1909 'da tahttan indirilmesine sebep oldu. Fakat ihtilâl hareketleri ile hâsıl olan karışıklıklar ruslara Tebriz ile Ḳazvīn 'i işgâl fırsatını verdi; aynı zamanda İran hukûmeti idârenin muhtelif şûbelerinde (jandarma, mâliye, gümrük) ecnebîleri çalıştırmak zorunda kaldı. Birinci cihan harbi esnâsında, İran resmen bîtaraf idi; yalnız Almanya 'nın İngiltere 'ye Hindistan 'da taarruz etmek maksadı ile hazırladığı plân 1915 'te alman propagandasının cenûbî İran 'daki muvaffakiyeti ile tezâhür etti. Diğer taraftan, Enzeli 'ye çıkarılan rus askerleri 1916 'da Kirmānşāh 'ın zaptı ile başlayan türk ilerilemesine karşı koydular. Aynı zamanda ingiliz mukabil hareketi de İran 'ın cenûbunda İran silâhendâz kıt'alarının teşkili ile başladı. Rusya 'daki ihtilâlin rus askerlerinin bozgunauğramalarına sebep olması üzerine, Basra körfezine ingiliz kıt'aları çıkarma yaptılar; garp hudûdunda türk ilerileyişini önledikleri gibi, Gīlān eyâletinde, Cengellilerin mevzîî mukavemetlerini de kırdılar. Nihâyet, İngiltere, 1918 'de, Şîraz 'da Kaşḳāy aşîreti tarafından idâre edilen buna benzer bir millî hareketi durdurmak için büyük bir güçlük ile karşılaştı.

İran, harpten sonra işgâlden kurtuldu ve milletler cemiyetine, kurulduğundan itibâren, âzâ oldu. 1919 'da imzâlanan bir muâhede, İngiltere 'nin İran 'daki nufûzunu iâde etti ise de, aynı yıl yapılan bir hukûmet darbesi İran 'ın iç ve dış siyâsetini birden-bire değiştirdi. Sayid Żiyā' al-Dīn ve Riżā Ḫān hukûmetin idâresini cebren ele geçirdiler. Riżā Ḫān, harbiye nâzırı oldu ve beklenen enerjik adam olduğunu gösterdi. Bunu tâkip eden yıllardaki belli-başlı muvaffakiyeti karışıklık çıkaran aşîretleri dağıtıp silâhlarından tecrit etmesi ve 40.000 kişilik güvenilir bir ordu teşkil etmesidir. 1923 'te baş-vekil oldu. Aḥmed Şāh Ḳaçar, memleketi terketti ve 1925 'te, meclis tarafından, hal'edildi; bu suretle Kaçar hânedan ortadan kalktı. Aynı yılın sonunda, halkın büyük bir kısmının yeni bir hânedan için beslediği şüpheler dağıldı ve diktatör, P a h l a v ī soy adı ile hukümdar oldu ve 25 nisan 1926 'da taç giydi.

Yeni hukümdarın icrâatı sâyesinde, İran 'ın iç durumu epey düzelmiş, Ḫūzistān (Arabistan) 'daki petrol kuyularının işletilmesi hukûmete mâlî icrâatta büyük bir serbestî kazandıran bir vâridât te'min etmişti. Mâliye, 1923 'ten itibâren, bir amerikan, 1928 'den itibâren de bir alman hey'eti tarafından murâkabe olunmaya başladı. Dinî kültür cereyânlarına gelince, münevver sınıflar an'anevî dinî telâkkîleri terkettiler ve bu lâyık hareket de hukûmet tarafından terviç olundu. Buna muvâzî olarak hocaların nufûzu azaldı. Diğer taraftan islâmiyetten önceki İran için XIX. asrın sonuna doğru uyanan alâka millî duygunun hamleli gelişmesine yol açtı; bu gelişme bir çok şeyler arasında eski İran 'dan alınan mevzûları işleyen bir edebî harekette ifâdesini bulduğu gibi, hafriyat için de büyük bir alâka duyulmağa başlandı. Yalnız, bulunan eserlerin İran dışına çıkarılması yasak edildi.

[Riżā Şāh Pahlavī 'nin büyük işlerinden biri de İran 'ı şimâlden cenûba doğru kat'eden ve Hazer denizi ile Basra körfezini birbirine bağlayan İran ana demir yolunun inşası olmuştur. Bu yol, ikinci dünya savaşı sıralarında, sovyet Rusya 'ya askerî mâlzeme sevki için, müttefiklerin çok işine yaradı. Fakat Almanya karşısında hezimetten hezimete uğrayan sovyet Rusya 'yı muhakkak bir izmihlâlden kurtaran bu yardım işi, Riżā Şāh Pahlavī 'nin taç ve tahtını fedâ etmesi bahâsına, mümkün olmuştur. Alman mütehassısların İran 'da istihdam edilmelerini ve faâliyetlerini bahâne ittihaz eden müttefikler 25 ağustos 1941 'de İran 'ı işgâl altına almağa başladılar. Şimâlden ruslar, cenûptan da ingilizler İran hudûtlarını tecâvüz etmişlerdi. Hareket, 1907 'de akdolunup, rus ihtilâli üzerine 1917 'de fesholunan ve İran 'ı iki nüfûz bölgesine ayıran, eski rus-ingiliz anlaşmasının çerçevesi dâhilinde, cereyan ediyordu. Sonra yapılan tefsirlere göre, bu işgâl, Riżā Şāh Pahlavī 'nin, İran 'a yabancı bir asker sokmak istemeyerek İran askerinin kontrolü altında ve bir transit

bedeli mukabilinde dahi Rusya 'ya askerî mâlzeme sevkine müsâade etmemesi yüzünden, vâkî olmuştur. Müttefikler, tarafsızlığını ısrar ile muhâfaza etmek isteyen İran 'ın bu hareketini alman tarafdarlığı ile izaha çalışmışlardır. Her hâlde, Almanya karşısında ölüm-dirim mücâdelesi ile meşgûl bulunan sovyet Rusya 'nın, cenûpta yeni bir gâile çıkarmak niyetinde olmayacağına zâhip olan İran hukûmet erkânının mürâcaat ettikleri rus sefirinden aldıkları cevapta, tecâvüz hareketinin durdurulması için, alman tarafdarlığının terki ve müttefiklere iltihak edilmesi şart koşulmakta idi. Bu mâlûmâtı aldıktan sonra yeni baş-vezîr tâyin olunan Furūġī Ḫān dahi vaziyeti kurtaramamış idi. Müttefikler bu defa daha ileri giderek, Riżā Şāh Pahlavī 'nin tahttan ferâgatini de talep ediyorlardı. 16 eylûl 1941 (25 şehriver 1320) 'de Furūġī Ḫān tarafından kaleme alınan bir istifânâme ile Riżā Şāh Pahlavī, taç ve tahtını oğlu Muḥammed Riżā Şāh 'a terketmek zorunda kaldı. Pehlevî sülâlesinin müessisi bu istifânâmesinde tahttan ferâgat hâdisesini kendi ihtiyarlığı ve yorgunluğu ile izah etmekte idi. Bununla berâber, tahttan ferâgatten sonra mâlikânelerinden birine çekilip, yaşamak arzusu kabûl edilmedi; müttefiklerin tazyiki altında, bir ingiliz gemisi ile, İran 'dan çıkarıldı ve 1944 'te memleket dışında vefat etti.

İran millet meclisinde Riżā Şāh Pahlavī 'nin tahttan çekildiğini bildiren istifânâmesini okuyan Furūġī Ḫān, Şāh 'ın son sözlerini de şöyle nakletmişti: — „İyi çalışınız ki, halk rahata kavuşsun, ekmek ve su sâhibi olsun ve yabancı esâreti altında yaşamaya katlanmasın. "—Yeni hukümdar Muḥammed Riżā Şāh Pahlavī, Almanya ile diğer mihver devletlerine harp ilân etmek suretiyle, müttefikler safında yer aldı ise de, daha ağustos nihâyetine doğru tamamlanmış olan ve harpten sonra dahi kolay-kolay kaldırılamayan işgâlden İran 'ı kurtaramadı. İngilizlerin cenûbî İran 'daki Ḫūzistān [b. bk.] eyâletinde mâlik bulundukları petrol imtiyazlarına mukabil, aynı derecede zengin bulunan şimâlî İran petrol kaynaklarını ele geçirmek ve Irak petrollerine doğru muvâsalayı te'min etmek isteyen sovyet Rusya, bu işgâl devrinden istifâde ederek, İran 'da Tūdah adı altında bir komünist teşkilâtı kurdu. İran hâkimiyeti altındaki cenûbî Azerbaycan 'da ise, bura türklerinin, daha birinci dünya savaşından itibaren, kuvvetle kendisini hissettiren, millî istiklâl hareketini istismara koyuldu. Bu devirde cenûbî Azerbaycan 'da teşekkül eden demokrat parti, topladığı bir millet meclisi vâsıtası ile, Azerbaycan 'ın istiklâlini ilân etti. Teşkil olunan yeni hukûmet, Azerbaycan türklerinin millî temâyüllerine uyarak, o memlekette farsların siyâset, askerlik ve kültür bakımından hâkimiyet ve nufûzlarına nihâyet verdi ve bütün devlet dâireleri ile mektepleri türkleştirdi. Derebeylik nizamı feshedildi ve toprak köylünün mükiyetine verildi. Aynı zamanda millî bir Azerbaycan ordusu teşkiline girişildi. Bu hareket olgunlaşıncaya kadar, daha doğrusu şimâlî İran petrolleri hakkında bir imtiyaz muâhedesi elde edinceye kadar, sovyet Rusya İran 'ı terketmek istemedi. Hâlbuki harp nihâyete ermiş ve ingilizler İran 'dan çekilmişlerdi. Bu yüzden İran, 1946 senesinin başında birleşmiş milletler teşkilâtına baş-vurdu ve Rusya aleyhinde bir karar çıkarmaya muvaffak oldu ise de, ruslar yine dinlemediler. Rusya 'ya temâyülü ile tanınmış olan yeni İran baş-vezîri Ḳivām al-Salṭana Moskova 'ya kadar gitti ve Tahran hukûmetinin, İran devleti çerçevesi dâhilinde, muhtar bir Azerbaycan devletini tanıyacağını Moskova 'ya vaad etti. Bu vaad, cenûbî Azerbaycan devlet reisinin Tahran 'ı ziyâreti esnâsında da te'yit olundu. Ḳivām al-Salṭana şimâlî İran petrollerinin müştereken işletilmesi için bir İran-Rus şirketinin teşkiline de muvâfakat etmişti. Fakat bu anlaşmaların İran millet meclisince kabûlü zarûrî idi. Bu te'minâtı aldıktan sonradır ki, Rusya, mayıs 1946 'da, kuvvetlerini İran 'dan çekti. Tahran hukûmeti ise, bu vaziyetten istifâde ederek, Azerbaycan muhtâriyetini tasfiye yolunu tuttu. Bunun için de, yeni millet meclisi intihâbının serbest yapılabilmesini te'min bahânesi ile, eyâletlere askerî kıt'alar sevkine başladı. Cenûbî Azerbaycan hukûmeti İran kuvvetlerini kendi arâzisine bırakmadı. Bu yüzden İran ve Azerbaycan kuvvetleri arasında Zancān-Ḳazvīn bölgesinde başlayan çarpışmalar genişledi. Gönüllülerden teşekkül etmiş bulunan cenûbî Azerbaycan kuvvetleri şiddetle mukavemet gösteriyorlardı. Fakat modern silâhlar ile techiz edilmiş olan muntazam İran kuvvetleri karşısında tutunamadılar ve şimâlî Azerbaycan 'a çekilmek zorunda kaldılar. Tahran kıt'aları Tebriz 'e girdi ve yeni rejimi ilgâ, eski rejimi ihyâ ettikten sonra, askerî mahkemeler kuruldu; Azerbaycan istiklâl hareketi ile yakından veya uzaktan alâkalı bulunanların bir kısmı idâm, bir kısmı da İran 'ın cenûp vilâyetlerine sürülmek suretiyle cenûbî Azerbaycan yeniden İran 'a bağlandı. Bu şartlar altında intihap edilen yeni İran millet meclisi ise 1947 senesinin teşrin I. ayında, sovyetlere şimâlî İran 'da petrol imtiyâzı bahşeden Ḳivām al-Salṭana anlaşmasını da tasvipten imtinâ etti. Fakat sovyet Rusya, bu mağlûbiyetlerden sonra, ingilizleri cenûbî İran petrollerinden mahrûm etmek suretiyle intikam almak yolunu tuttu.

İran umûmî efkârını Anglo-Saksonlara karşı tahrik etmek için de çok müsâit bir zemin var idi. İran, işgâl devri yaşamış, müttefikler için büyük fedâkârlıklara katlanmış, fakat buna mukabil Amerikan yardımından da mahrûm bırakılmış idi. Tûdah partisinin desteklediği aşırı milliyetçi ve dinci unsurlar 1950'de cenûbî İran petrollerinin devletleştirilmesi teklifini ortaya attılar ve buna karşı gelen baş-vezîr General Ali Razmāra'yı mart 1951'de katlettikten sonra, bu teklifi kanunlaştırmağa muvaffak oldular. Bu suretle İran-Rus gerginliği yerine İngiliz-İran ihtilâfı kaim oldu. Cenûbî İran'daki petrol imtiyâzının, bir taraflı olarak, feshinden mutazarrır olan İngiltere'nin milletler arası adâlet divânına mürâcaatı da İran tarafından kabûl edilmediği için, bir aralık, İran ile İngiltere arasındaki ihtilâfın silâh kuvveti ile halledilmesi tehlikesinden de bahsedildi. Bu takdirde, İran işlerine müdâhaleye yol açan 1921 anlaşmasına istinâden, rusların da şimâlden İran'a girecekleri ve İran'ın yeni bir Kore hâline gelebileceği ihtimâl dahilinde görüldü. İhtilâfın sulh yolu ile hâlli takdirinde de sovyet Rusya'nın kazançlı olacağından şüphe edilmemektedir. Çünkü, yeni vaziyete göre, kendi petrollerini dilediği devlete satmak salâhiyetine mâlik bulunan İran'ın bu satış meselesinde eski imtiyâz sâhiplerini tercih ettiği takdirde, Rusya'yı da ihmâl etmeyeceği ihtimâli vardır. İran millet meclisinde, petrolleri devletleştirme komisyonu umûmî kâtibi tarafından yapılan imâdan, şimâlî İran petrolleri hesabına Rusya'ya tâvizde bulunulacağı, hattâ bu husûsta Rusya'ya te'minat verilmiş olduğu, mânası çıkarılmaktadır. Bu satırlar yazıldığı sıralarda İran-İngiliz ihtilâfı için henüz bir hal şekli bulunmuş değil idi.

Bibliyografya: İkinci dünya savaşı sıralarında ve bu savaşı tâkip eden yıllarda, bilhassa 1948—1951 senelerinde İran'da cereyan eden hâdiseleri toplu bir hâlde mütâlea eden bir esere henüz rastlamadık. C. Brockelmann, *Histoire des Peuples et des Etats Islamiques* (Paris, 1949), adlı eseri İran'da cereyân eden hâdiselerin 1939'dan 1948 yılının başına kadar yalnız kısa bir kronolojisini vermektedir (s. 433—435). Bir de bk. H. Melzig, *Resa Schah.* (Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1936); M. Nakhai, *L'Évolution politique de l'Iran* (Paris, 1938); L. P. Ellvell-Sutton, *Modern Iran* (London 1942); E. Groselglose, *Introduction to Iran* (New-York, 1947); Rızā Şāh Pahlavī'nin cenâzesinin İran'a getirilmesi ve Muḥammed Rızā Şāh Pahlavī'nin onuncu cülûs yıldönümü münâsebeti ile Tahran matbuâtında çıkan yazı ve hâtıralar bu husûsta kıymetli mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Bilhassa Rızā Şāh'ın tahttan ferâgat ettiği günlerde İran hukûmeti âzâsından bulunan bir vezîrin *İṭṭilā'āt* gazetesinin 1950—1951 (nisana kadar)'de çıkan sayılarına ilâve edilen *İṭṭilā'āt-i haftagī*'de işgâl ve tahttan ferâgatin tafsilâtını veren hâtıraları, yine aynı ilâvede *„istifā ve kanāra girī az tāc-u taḫt“* makalesinde istifânâmenin metni vardır. Cenûbî Azerbaycan'daki hareket ve hâdiseler için 1945 ve 1946'da Tebriz'de intişâr eden türkçe *Azerbaycan* ve *Āzād millet* gazeteleri ile basıldığı yer gösterilmeyen, fakat Bakû'da çıktığı anlaşılan türkçe *Azerbaycan* mecmûasının 1945 ve 1946 yıllarına mahsûs sayılarına mürâcaat edilebilir. Bu eserlerde cenûbî Azerbaycan muhtâriyet hareketinin tarihçesi, mâhiyeti, programı, İran ile olan münâsebet ve müzâkereleri, tafsilâtı ile, izah edilmiştir. M. Nizâmeddin Tebrizli, *Bugünkü Azerbaycan dâvâsı, esâs ve sebepleri* (İstanbul, 1946) adlı eserinde cenûbî Azerbaycan muhtâriyet hareketinin 1946 yılına kadar bir hulâsasını vermektedir. Son hâdiseler için Tahran'da intişâr eden *İṭṭilā'āt* ve *Kayhan* gazetelerinin 1950 ve 1951 (mayısa kadar)'de çıkan sayılarından istifâde edilmiştir. Ayrıca bk. Refii Şükrü Suvla, *İran petrollerinin elden çıkması demokrasi cephesini sarsabilir* (*Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 28 mart 1951). (MİRZA BALA.)]

İran'ın bugünkü etnografik manzarası arap istilâsına uğramazdan öncekinden tamâmiyle farklıdır. Zîra bu memleket on üç asır süren müslümanlık devrinde bir çok yabancı unsurların istilâsına uğramış idi. Şehirlere yerleşmiş halkın yanı-başında göçebe ve yarı-göçebelerin bulunması memleketin, öteden beri devam eden coğrâfî bir husûsiyeti olup, bu vaziyet bugün de mevcuttur. Göçebe unsurların yerleşme temâyülleri, her zaman müşâhede olunduğu gibi, umûmiyetle şimâl-i şarkîden gelen yeni göçebe istilâları yüzünden önlenmiştir. Hâl-i hâzırda göçebe nüfûsun yerleşmiş nüfusa nisbeti 20 % olarak tahmin edilmektedir. Şehir hayatının gelişmesi müslümanlık devrine âit bir alâmettir. Bu hâl *rabaż*'larda halkın setleri aşması ile başlamıştır (krş. Balāẕurī, s. 324). Bu devirde bir şehri göstermek için kullanılan farsca ıstılah *şahr* idi. Hâlbuki, evvelce bu isim bir bölgeyi yahut bütün bir memleketi gösterirdi. Ekseriyâ araplar garnizonlarını az ehemmiyetli merkezlere yerleştirmişler ve bu suretle eskiden nüfusu kesif olan yerlerin gölgede kalmasına sebep olmuşlardır. Tarih boyunca bir çok şehirler tahrip edilmiş, fakat eski harâbelerin yerinde veya bunların civarında yenileri kurulmuştur. Orta çağın sonlarından itibâren, Rey gibi müslüman şehirleri ve Kirmān'daki şehirler kayboldu ve bunların yerini eskiden ehemmiyetsiz olan Tahran, Tebriz ve Maşhad gibi merkezler aldı ki, bunlar bugün İran'ın en büyük şehirleridir. San'atkârlardan ve tâcirlerden mürekkep olan şehir halkı, vâhalarda yerleşmiş bulunan köylüler ile birlikte, tarih boyunca en sâkin ve çilekeş unsurları teşkil etmişlerdir. Bu yerleşik ahâli, aralarından şimdiye kadar idâreci sınıfların ve yüksek me'mûrların yetiştiği aristokrasiyi temsil eden aşîret mensûplarınca hor görülürdü. Aynı zamanda en iyi askerler de aşîretlerden çıkardı.

Şehir halkı, asırlar boyunca, muhtelif istilâcı etnik unsurların vasıflarını almıştır. Bu ahâli bugün İran'ın en istikrarlı unsurunu teşkil etmekte olup, yeni-farsçayı, lehce değişikliklerı ile birlikte, kullanır ki, bu dil az-çok yeni İran yazı diline tevâfuk ediyor. Yalnız Azerbaycan'da Âzerî türkçesi şehir ve köy halkının kullandığı dildir.

Şehirlerin etrafındaki köylerin ahâlisi bir çok mahallî husûsiyetleri muhâfaza etmekte olup, müteaddit eski müslüman tarih ve coğrafya kaynaklarında zikrolunduğu gibi, diğer İran lehce gurupları bunların mensûpları arasında muhâfaza edilmiş bulunmaktadır. İran'ın şimâl-i şarkîsinde muhtelif lehce gurupları Tāt ismini almıştır. Hâlbuki cenûbî ve şarkî İran'da bunlar ekseriyâ Tâcik adı ile anılır.

Köy halkı arasında, şehir halkında olduğundan daha fazla, aşîret terbiyesine bağlı unsurlar vardır. Bunlara bilhassa, civarda, hâlâ aşîret teşkilâtının hâkim bulunduğu yerlerde, rastlanır. Bu aşîret ahâlisine ekseriyâ *şahr-nişīn, dih-nişīn* ve *ṣaḥrā-nişīn* denilir.

Asıl aşîretlere gelince — ki bunlara İran'da *īliyāt* denilir — bugün bunlar hemen-hemen muayyen bir bölge işgâl ederler; bu bölge üzerinde aşîret mensûplarından bir çoğu tamâmiyle yerleşiktirler; buna mukabil diğerleri de, yarı-göçebe olup, yazın sürüleri ile birlikte, yaylalara giderler. Bununla berâber, göçebelik, kaybolmuş değildir ve nerede olursa-olsun, msl. İran bozkırlarında, çok kere göçebelerin siyah çadırlarına rastlanır.

Aşîretlerin menşe'i meselesi son derecede karışıktır. Hemen her yerde bunlar İran öncesi, iranlı, arap ve türk-moğul unsurlarından ibârettir. Şimâlî İran'da, dil bakımından hukûm verilirse, türk unsuru hiç şüphesiz hâkim bir unsurdur; Daylam ve Gīlān'daki korkunç dağlılar islâmlaşmaya mukavemet etmiş ve orta çağda henüz ayrı bir dil muhâfaza ettikleri müddetçe ve İran'ın yerli ahalisi tarafından temsil edilmedikleri nisbette türkleşmişlerdir. Azerbaycan'ın cenûp hudûdundan Fars ve Kirmān'a kadar uzanan sâhada, yine kullanılan dil bakımından ele alınırsa, İran unsurunun geniş ölçüde hâkim olduğu görülür. Bu aşîretler arasında hukûm süren an'aneler kısmen türk veya arap aslından geldiklerini açığa vuran mühim göçlerin hâtırasını muhâfaza etmiştir. Hattâ bâzı aşîret gurupları, İran lehceleri ile konuştukları hâlde, türk olarak tanınmışlardır. Diğer bâzı aşîretler de, asırlardır iranlılaştırılmalarına rağmen, arap aslından geldiklerini bilmektedirler. Yalnız Kūhistān ve Horasan'daki bir kaç aşîret arapça konuşmaktadır. Ancak bundan en çok 200 yıl öncesine kadar giden bu an'aneler bizim tarihî kaynaklara nazaran canlandırıldıklarını kabûl ettiğimiz vak'alara çok defa uymamaktadır. İran'daki aşîretler, bundan dolayı, ancak coğrâfî dağılmaları esâs alınarak, bir tasnife tâbî tutulabilirler.

Orta çağ arap coğrafyacılarına göre, Cibāl ve Fars'taki aşîretlerin hepsi Akrād, yâni kürtler, adı altında toplanmış idi. Fakat bu umûmî ismin, etnografik bakımdan, ehemmiyeti azdır. Bugün İran'da kürt adı yalnız Kirmānşāh civarındaki ve garbî Azerbaycan'ın şimâlindeki aşîretler için kullanılmaktadır. Kirmānşāh'ın cenûbundan Lur aşîretleri başlar; bunların garbında da Irāk-i Acem'i Arabistan'dan ayıran dağlarda Bahtiyarî aşîretleri yaşar. Fars'ın şimâlindeki dağlar Kūhgelu ve Mamaseni aşîretleri ile meskûndur. Bunların cenûbunda, Şîraz'ın etrafında, bugün hâlâ bir türk lehcesi ile konuşan Kaşḳāy'lar yaşar. Orta çağda mahallî *ḫūzī* dilinin henüz ortadan kalkmamış olduğu Arabistan'da, yerleşmiş ahâli içinde arap unsuru mühim bir yer tutar [bk. madd. HÛZİSTAN, BELÛCİSTAN, SİSTĀN ve HORASAN]. Horasan'ın şimâl hudûdu boyunca, türk aşîretleri yaşar; bunlardan bâzıları orta çağın sonundan itibâren oraya yerleşmişlerdir. Afşarlar ve Kaçarlar gibi (Astarābād etrafında), diğerleri daha yeni bir unsur teşkil etmekte olup, Türkmenlerden mürekkeptir.

Diğer ırklardan İran'daki ermeniler ile Arabistan bölgesindeki bir mıkdar mandäer bakiyesini ve 40.000 kadar yahudiyi zikretmek lâzımdır.

Şehirli ve yerleşmiş ahâlinin büyük kısmı ile aslen türk olan aşîret mensûplarının çoğu imâmî şī'a (isnâ-aşeriya) dan olup, Câferî mezhebine mensûpturlar. Sayılarının 7.000.000'a yakın olduğu tahmin edilmektedir. Bunların arasında 1.000.000 kadarı *aḫbārīyūn* unvanını taşır ve Hemedan, Ahvāz ve civarında yaşarlar: bunlar yalnız Peygamberin hadîslerine ve imâmların ictihadlarına uyarlar. Diğer şī'î tarîkatleri de şeyhiye (250.000 kadar) ve nukteviya (100.000 kadar) olup, Gīlān'da bulunurlar; Zaydī aslındandırlar. Bâbîler ile sa-

yıları bunlardan daha fazla olan bahâîlere her şehirde rastlanır; bunların sayısı top-yekûn 700.000'i bulur. 'Alî ilâhî veya Ehl-i hakk adı verilen ve sayıları 300.000 kadar olan müfrit şi'îlere Kirmânşâh etrafındaki Kürtler, Lûrlar arasında, kısmen de Mâzenderân ve Horasan'da rastlanır. Bunların yarısı kadar da, bütün İran'a yayılmış bir hâlde, hurûfî ismâilîler vardır. Bundan başka İran'da, Mâkû civarında, bir mıkdar da yezidî bulunur. Sünnî müslümanlar (860.000 kadar hemen hepsi şâfi'î) yalnız kürtler, araplar, türkmenler ve efganlılar arasında görülür ki, bu sonuncular hanefîdirler. Bundan maada Yazd'de, Kirmân, Tahran, Şîraz ve Kâşân'da eski zerdüşt dininin bakiyeleri vardır.

[Yukarıda verilen rakamlar *Annuaire du Monde Musulmane* (3. tab., 1920)' dan alınmıştır. Bu eserde İran nüfusu için kabûl edilen sayı, 1900'de E. Lorini tarafından (*Persia economica contemporanea*) yapılmış tahmine dayanmaktadır (9.322.000 nüfus). 1930'a doğru memleket nüfusu için daha büyük rakamlar (12.000.000) verilmiş, nihâyet İran hukûmeti son zamanlarda resmî tahmin neticeleri neşretmeğe başlamıştır. 1933'te neşredilen nüfus sayısı 15.000.000 idi.

1947 senesinde ise İran nüfusu 17.000.000 olarak gösterilmiştir. Başlıca İran şehirlerinin nüfusu 1941'de şöyle tesbit edilmiştir: Tahran (531.000), Tebriz (213.000), İsfahan (205.000) Maşhad (176.400), Şîraz (129.000), Raşt (121.000), Hemedan (104.000), Kirmânşâh (88.600), Erdebil (63.400), Ḳazvîn (60.000), Sulṭânâbâd (55.000), Kirmân, Dizful ve Rûmiya = Rızâiye (50'şer bin).]

Bibliyografya: Yukarıdaki maddenin umûmî karakteri itibârı ile bütün bibliyografik mâlûmat için bu maddede geçen tarihî, coğrâfî ve etnografik bahisler ve İran hakkında umûmî mahiyetteki bibliyografik eserlere mürâcaat etmek kâfidir: M. Schwab, *Bibliographie de la Perse* (Paris, 1875) ve A. T. Wilson, *A Bibliography of Persia* (Oxford, 1930). (J. H. KRAMERS.)

II. DİL VE LEHCELER.

Giriş. İran'da hâkim olan farsça, Fırat nehrinden Hindu-Kuş'un şarkına kadar uzanan bölgede konuşulan bir dil gurubunun, Kafkaslar'da ve 'Omân'da Masandam yarım-adasındaki kolları ile birlikte, en yaygın bir parçasıdır. Hind-Avrupa dilleri içinde başlı-başına bir gurup teşkil eden bu dil grubunu, iranlıların bugünkü millî adları olan İran'a nisbet ile, **irânî** adı altında toplamak bir kolaylık te'min eder. Nitekim çok daha evvel, bu tâbir Sâsânîler (*aryān, ērān*) ve Ahamenîler devrinde (*ariya-*) mevcût olup, bugün de Osetler tarafından (*ir, iræ, iron*) kullanılmaktadır. Eskiden bu İran lehceleri, bir taraftan Hazer denizinin şimâline, diğer taraftan Ḫvārizm'den Karadeniz'in garbına (bk. M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, I. *Die Iranier in Südrussland*, 1923) ve hattâ şimâlî Moğulistan'daki Soğd kolonilerine kadar da uzanıyordu (bk. O. Hansen, *Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun*, *J S FOu*, 1930, XLIV).

En eski kaynaklar. 1. **Saka.** Sakaların üç muhtelif tâlî kolu Ahamenî kitâbelerinde zikredilmiştir: *Sakā haumawargā, Sakā tigraḫaudā, Sakā tyay[y pa]radraya* (*JRAS*, 1932, s. 374'te neşredilmiş olan mezar kitâbelerinde ise: *Sakā paradrayya*), Herodot'ta: *Sakai* ve lâtin müelliflerinde: *Sacae*. Daha sonraki devirde bunların mevcûdiyetine Sakastanē (bugünkü Sîstân) ve Hindistan'daki Saka kıralları tâbirleri şehâdet etmektedir. Sakaların isimleri yunan ve lâtin müelliflerinde geçmekte olup, orta-saka lehcesi bugün, geniş bir şekilde, tanınmaktadır.

2. **Ḫvārizm ve Soğd ülkesi.** Bu iki memleket Avesta'da (*ḫwārizəm, suγδa-*) ve eski İran kitâbelerinde ([*h*]*uwārazmiš, sugda*) zikredilmiştir; fakat lehceleri ancak daha muahhar zamanlarda tanınmıştır.

3. **Med ülkesi.** Medler (Madai, Amadai), ilk defa 835 (m. ö.)'te Şulmanu-aşaridu III. kitâbelerinde görülmektedir (bk. F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, 1926, s. 194). İsimler ve bâzı kelimeler yunancada bilinmekte idi (Herodot „dişi köpek" demek olan σπάκα kelimesini zikreder) ve ayrıca eski farsçada da bu dilden alınmış kelimeler mevcuttur (*wispazana-*, krş. elamca metinde: *da-na-iš*).

4. **Fārs ülkesi.** Bu ülkenin dili, Ahamenî kitâbeleri sâyesinde, çok iyi bilinmektedir (bibliyografya için bk. J. H. Kramers, *A Classified List of the Achaemenian Inscriptions*, 1931; son neşriyat şunlardır: E. Benveniste (*BSL*, 1932, XXXIII; 1933, XXXIV); R. G. Kent (*J Am. OS*, LIII, 1 v. dd.), *Language* (1933), IX; V. Scheil, *Mémoires de la Mission archéologique de Perse* (1933), XXIV; A. W. Davis (*JRAS*, 1932, s. 373—377); E. Herzfeld, *Kaṣf-i alvāḥ-i tārīḫī* (*Encuman-i āṯār-i millī*'nin neşrettiği risâle, Tahran, 1312).

5. **Avesta.** Bâzı güçlükleri bertaraf etmek için, „Avesta dili" tâbirini (pehl. *'pst'k*, süryânî *'bstg*, Pâzand *awastā, awistā*, ar. *abastāḳ, abastā, wastāḳ, bastāh*), en eski zerdüşt metinlerinde mahfûz bulunan dili ifâde etmek üzere, kullanmak âdet olmuştur. Daha yeni bir imlâ ile nakledilmiş[1] olmakla berâber, bu metinlerin çokluğu eski iranca lehcelerinin durumu hakkında pek mühim bir kaynak teşkil eder. Bununla berâber, devamlı münâkaşalara rağmen (bk. P. Tedesco, *MO*, XV, 255 v.dd.; H. Reichelt, *Iranisch, Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft*, 1927, II, 29; G. Morgenstierne, *Report on a Linguistic Mission to Afghanistan*, 1926, s. 28 v.dd.; J. Markwart, *Das erste Kapitel der Gāthā Uštavatī*, 1930), bu lehcenin (belki de iki lehcenin) nereden geldiğini kat'î olarak tâyin etmenin imkânsızlığı anlaşılmaktadır. Avesta'nın menkıbevî muhtevâsı, iranlıların en eski vatanı olarak, Chorasmia'yı göstermektedir (E. Benveniste, *L'Ērān-vēj et l'origine légendaire des Iraniens*, *BSOS*, 1934, VII, 265 v. dd.); hâlbuki zerdüştîlere âit rivâyetler, sıkı-sıkıya Haitumant (Hilmand) nehri mıntıkasına bağlı bulunmaktadır (E. Herzfeld, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 1929—1930, I—II; A. Christensen, *Les Kayanides*, 1932, s. 5).

Avesta'daki lisânî inkişâfın bilinen bütün diğer lehceler ile mukayesesi, bu dilin diğerlerinden ayrılması için kâfîdir. Nitekim Avesta'daki *sp* (*aspa-* „at") sesi eski-farsçadaki *s* (*asa-* „at"), Saka'daki *śś* (*aśśa-* „at") ve Vaḫî'deki *ş* (*gaş* „at") 'ye tekabül eder. Bundan dolayı, eski-farsça, Saka ve Vaḫî lehceleri eskiden beri Avesta'dan ayrılmış bulunmaktadır. Bütün diğer lehcelerde *sp*'dir; fakat başka misâller, bu lehceleri ayrı tutmak için, kâfîdir. Avesta, *hr* (*ṣ*) < *rt*, *b* < *dų*, *sn* < *zn*, *sm* < *zm* husûsiyetleri bakımından, sodğca (*mwrtk* „ölü", δβr- „kapı", *ǧ'wzn* „gazâl"), Yāğnābî (*ārt* „un", *divar* „kapı"), Munčî (*luvār* „kapı"), Yāzgulāmî (*dəvar* „kapı"), şimâl-i garbî lehceleri (Turfan metinleri: *ardāv* „doğru", pehlevî ve yeni-farsça: *gavazn* „geyik", yeni-farsça: *hēzum* „odun", ermeniceye girmiş olan *mazdezn* „Mazda'ya ibâdet") ayrılmaktadır. Bununla berâber, Paştō, Işkāşmî, Parāçî ve Ōrmurî *dų* husûsunda Avesta'ya uyar; *rt* husûsiyeti ise, mübhemdir (Paştō *mar* „ölü". Işkāşmî *mâlak* „adam", Parāçî *mur* „ölü", Ōrmurî *mulluk* „ölü"). Paştō *ft* > *wd* (*tawda* „sıcak"; Avesta *tapta-*) ve *ǧr-* (Paştō *wrǰē* „pirinç"); Işkāşmî *ft* > *vd* (*ūvd* „yedi (sayı)" Avesta *hapta*) ve *zn* > *zd* (*pāruzd* „dün", *vōzd* „yastık") ile Ōrmurî *ǧr-* > *r* (*rēzan* „pirinç") husûsiyetleri bakımından, belki de ayrılabilir. Parāçî'de *ǧr-* ve *zn* husûsiyetleri için misâl bulunmayışı ve *ft* > *t* (*hōt* „yedi (sayı)") inkişâfı bakımından, bu husûsta bir hükme imkân vermemektedir. Bu menfî netice, bunların şimâl-i garbî lehceleri ile birleşmesine imkân vermemesi bakımından, mühimdir.

6. Carmaniya (Strabon, XV, 2, 14, τὴν διάλεκτον τῶν Καρμανιτῶν'dan bahsediyor), Arachosia, Areia ve Margiana şehirlerinde daha başka lehcelerin inkişâf etmiş olması mümkündür; fakat bu lehcelerden hiç bir eser kalmamıştır.

Hind-ârî ve Kāfirî lehceleri ile akrabâlık. Eski-iranca lehceleri Vedalarda görülen Hindistan'daki hind-ârî diller (Mitannî ve Hitit vesikalarında mahfûz bulunan ve hind-iran dil tarihinde vaziyeti kat'î bilinmeyen kelimelerden maadâ bk. N. D. Mironov, *Aryan Vestiges in the Near East of the Second Millenary B. C.*, *AO*, 1933; J. Friedrich, *Reallexikon der Assyriologie*, 1929, I, 144 v.dd.; A. Christensen, *Die Iranier*, 1933, s. 209 v.dd) ve Kâfiristan'ın bugünkü Kāfirî lehceleri ile yakın münâsebettedir. Hind-ârî ve iranca kelime hazînesi (*āp-* „su", *vak-* „söz", *martiya-* „adam", *kar-* „yapmak", *ā* „...'a kadar", *pari* „etrafında", *tuvam* „sen", *ka-* „kim") ve aynı zamanda isim ve fiil bünyesi, büyük ölçüde, birbirinin aynıdır. Bununla berâber, kelime hazînesinde (iranca *yār-* „yıl", *gaub-* „söz", *gad-* „duâ", *snaiǧ-* „kar yağmak") ve morfolojide (iranca *-sa* mütâvaat mâzî 2. şahıs müfret, yunanca *-sò* gibi) farklar vardır. Fonetik bakımından, en eski metinlerde her iki gurup birbirinden ayrılmaktadır. Sanskritçedeki *ś ch ǰ h* (*śata-* „yüz (sayı)", *chand-* „zuhûr etmek", *yan-* „bilmek" *deh-* „teşkil etmek"), Avesta'daki *s s* (*sata-*, *sand-*, *zan-*, *daiz-*), eski-farsçadaki θ *d* (θard- „yıl", θand- „zuhûr etmek", *dan-* „bilmek", *didā* „kale")'ye tekabül etmektedir; sanskritçe *g gh, d dh, b bh*, Avesta ve eski-farsça *g d b*; sanskritçe *kh th ph*, Avesta ve eski-farsça *ḫ* θ *f*; sanskritçe *ed edh, id idh, ud udh*, Avesta *azd, ižd, ažd*; sanskritçe *tt ddh*, Avesta *st zd*.

Kāfirî lehcelerinden Katî, Aşkun, Prasun, Vāygalî lehceleri, yalnız XIX. asra âit yeni şekiller ile ve kâfî derecede ancak son asırda tanınmıştır (bk. Morgenstierne, *Report on a Linguistic Mission to Afghanistan*, 1926, s. 39 v. dd.; ayn. mil., *Report on a Linguistic Mission to North-Western India*, 1932, s. 46 v. dd.; ayn. mil., *The Language of the Ashkun Kafirs*, *NTS*, II, 192—289). Kāfirî lehcelerinin

[1] Burada, kolaylık olmak üzere, *GIPh*'nin transkripsiyonu tâkip edilmiştir; fakat ıslah edilmiş ve gerek eski-farsça metinlere, gerek yunan ve akad transkripsiyonlarına daha uygun bir imlâ sistemi eski-iráncayı daha tatminkâr bir şekilde ifâde edebilirdi (mesl. *aiθha* yerine *ahya* gibi).

[Bu makaledeki transkripsiyon işâretleri, mümkün mertebe, *İslâm ansiklopedisi* sistemine intibak ettirilmiş, ancak bunun kâfî gelmediği yerlerde makalenin aslındaki şekiller muhâfaza edilmiştir.]

şehâdeti, dilin hind-iran devri için, bilhassa Kâfirî'de *ts* ve *ṣ*, *dz* ve *z* ile ifâde edilen ve Avesta'da *s z*'ye, eski-farsçada θ *d* ve sanskritçede *ś ch y h*'ya tekabül eden seslerin tarihî inkişâfı bakımından, ehemmiyetlidir. Nitekim Katî lehcesinde *duts* „on", *ṣaru* „güz", *āzə*, *vuts* „ben".

İran lehcelerinin devirleri. Alfabe ve mâhiyetleri bakımından birbirinden çok farklı olan geniş mâlzeme üç devreyi sarâhatle tesbit etmek imkânını vermektedir: eski-, orta- ve yeni-iranca. İran imparatorluğunun garbında, orta-iranca devrine geçiş (isim ve fiil tasrifinde eski eklerin büyük mikyasta kayboluşu) son Ahamenî kitâbelerinde de görülmektedir.

Eski-iranca. Eski-irancanın inkişâfı eski-farsça kitâbeler, Avesta metinleri, Med ve Sakalara âit isimler sâyesinde bilinmektedir. Eski-farsça ve Avesta lehceleri mahdût metinlere ve bundan dolayı bilinen pek az kelime hazînesine rağmen, birbirleri ile sıkı-sıkıya münâsebetdar olmakla berâber, birbirlerinden bâriz şekilde farklıdır. Fonetik bakımından, eski-irancada vokallerin önünde ve arasında *t p k* değişmez; (*tak-* „koşmak", *tap-* „harâretli olmak", *pat-* „uçmak", *kar-* „yapmak", *aka-* „fenâ"); fakat konsonantların önünde, sürekliler ile değiştirilir (*haθya-* „gerçek", *ẖvafnah-* „uyku", *uẖta* „söylenmiş"); vokallerden önce ve iki vokal arasında, *s* yerine, *h* gelir (eski-farsça *hadā* „ile berâber", *āha* „o...idi"); daha eski *ts*, *us* yerine geçen *tṣ*, *uṣ* istisnâ teşkil eder (aynı şekilde, sanskritçede *tṣ*, *uṣ* Kâfirî'de değişmez), msl. Avesta'da: *nišasti-* „oturma", *duṣ-* „fenâ". Eski-irancanın fiil ve isim yapısı, büyük bir terkip ve iştikak kolaylığı ile birlikte, zengin bir inkişâf göstermiştir. İsimler şu konsonant, vokal veya diftonglar ile nihâyetlenir: *a ā i ī u ū ay āy au āu*. Vokal değişmesi (ablaut), diğer hind-avrupa dillerinde müşâhede olunan daha eski bir sisteme dayanır. Avesta'da bir isim kökün sonuna getirilen *-a* eki ile işâret edilmektedir (bir tek ismin bütün şekilleri mevcut olmadığından, misâl olarak, şu kelimeler alınmıştır: *ahura-* „efendi", *aspa-* „at", *aka-* „fenâ", *zasta-* „el", *qsa-* „fırka" *marəta-*, *maṣya-* „adam"): müfret: nom. (mücerret hâl) *ahurō*, akk. (mef'ûlün bih, yükleme hâli) *ahurəm*, instr. (mef'ûlün ma'a, vâsıta hâli) *ahurā*, dat. (mef'ûlün ileyh, verme hâli) *ahurāy*, abl. (mef'ûlün anh, çıkma hâli) *akāt*, gen. (muzâfün ileyh, ilgi hâli) *ahurahyā*, lok. (mef'ûlün fîh, bulunma hâli) *zastaya*, *aspaē-*[*ça*, vok. (nidâ, çağırma hâli) *ahura*; tesniye: nom. akk. *zasta*, dat. *ahuraēbya*, gen. *qsayδ*, lok. *zastayō*; cemi: nom. *aspa*, *aspañhō*, akk. *maṣyą ṣ-* [*ça*, instr. *zastāyṣ*, dat.-abl. *marətaēybyō*, gen. *maṣyānąm*, lok. *aspaēṣu*. Fiil şekilleri çok inkişâf etmiştir; fakat mevcut metinlerde bunların bütün şekillerine tesâdüf edilmemektedir. Fiil şekilleri şunlardır: 3 binâ (yapı): mâlûm (activ), mutâvaat (medium), mechûl (passiv); altı siga: ihbârî, vücûbî, temennî (duâî), iltizâmî, emir, masdar; müfred, tesniye ve cemide şahıs ekleri getirilmek suretiyle tasrif edilen şu zamanlar; hâl-i hâzır, mâzî (hâl-i hâzır hikâyesi, muzârî hikâyesi), şühûdî mâzî, naklî mâzî, istikbal; bunlardan başka bir de hâl-i hâzır, muzârî, istikbal ve şühûdî mâzî isim-fiilleri vardır. Burada bunlar üzerinde ayrı-ayrı durmak imkânı yoktur; yalnız Avesta'da mevcut aşağıdaki şekiller zikredilecektir: *barayti* „taşır, taşıyor", *yazayte* „tapar, tapıyor", vücûbî hâl-i hâzır *barāṯ* „taşımalıdır", iltizâmî hâl-i hâzır *hyāṯ* „ola", iltizâmî şühûdî mâzî *caθmyąm* „gele idim", emir *bara* „taşı, götür", *baratu* „taşısın, götürsün", *idî* „git", *kərəṣvā* „yap". Masdarın husûsî bir şekli mevcut olmayıp, fiilden yapılmış isimlerin nom. (eksiz, cas direct) ve diğer hâlleri (ekli, casus obliqui) ile ifâde olunur: *avapastōṣ-* „düşmek", *viçidyāy-* „seçmek", *apañharštəe-* „uzak laştırmak". Yalnız 3. şahıs müfrede münhasır bir mechûl muzârî şekli vardır (*vāçî* „denilirdi", *caynī* „dövülürdü"). Fiillerin tasrifinde şahıs ekleri hâl-i hâzır, mâzî, şühûdî mâzî ve emir sigalarında birbirinden farklıdır. Hâl-i hâzır: *barāmi*, *barahi*, *barayti*, tesniye 3. şahıs *baratō*, cemi *barāmahi*, *zayaθā*, *barəntī*; hâl-i hâzır hikâyesi: *barəm*, *casō* „geliyordun", *barąṯ*, tesniye 1. şahıs *cavāva* „ikimiz yaşıyorduk", 3. şahıs *casatəm* „ikisi geliyordu", cem. *bavāma*, *casatā*, *barən*. Hâl-i hâzır şekli ya ekli veya ekşiz yahut da tekrarlama ile teşkil edilir: *astī* „o...dur", *dadāyti* „veriyor, verir", *bavayti* „oluyor, olur", *hərəzənti* „uzaklaştırıyorlar, uzaklaştırırlar", *āfrînāmi* „takdis ediyorum, ederim", *kərənaoyti* „yapıyor, yapar", *irinahti* „bırakıyor, bırakır", *hinçayti* „döküyor, döker", *cayδyeymi* „duâ ediyorum, ederim", *tāpayeyti* „ısıtıyor, ısıtır". Muzârî hikâyesi doğrudan-doğruya kök ile (*adāṯ* „yaratırdı") yahut *-s-* eki ile (*dārəšt* „tutardı"), şühûdî mâzî tekrarlama ile (*vavaça* „söyledi") yahut da tekrarlamasız (*vaēdā* „tanıdı") husûsî ekler ile teşkil edilir; naklî mâzî, mâzî şekline şühûdî mâzî eklerinin getirilmesi ile ifâde olunur (*vaoçaṯ* „söylemişti"). Hâl-i hâzır ve istikbâl isim-fiilî *-ant-* eki ile ve mâzî isim-fiilî umûmiyetle *-ta-* eki ile teşkil edilmektedir. Yeni-farsçada hâl-i hâzır şekli ile bâzı isim-fiillerin misâllerî muhâfaza olunmuştur. Sıfatların mukayese dereceleri iki tarzda ifâde edilirdi (ekler: *-yah-*, *-išta-* ve *-tara-*, *-təma-*): *vahu-* „iyi" *vayah-*, *vahišta-*; *aka-* „fenâ", *akatara*, *hastəma-* „en iyi". İsim ve sıfatlarda üç cins (erkek, dişi, orta) görülür. Bir çok ekler arasında, şunlar zikredilebilir: ism-i fâil için *-tar-*, fiil isimleri için *-ti-*, mücerret isim için *-tāt-*. Terkipler için muhtelif şekiller vardır: *aspavīra-* „atlar ve adamlar", *vīracan-* „insanları öldüren", *dahyupati-* „bir memleketin hâkimi", *pouru.brāθra-* „çok kardeşli", *āẖṣnu-* „dize kadar", *dārayaṯ-raθa-* „bir araba durduran". Eski-irancanın bütün bu mûdil sisteminden bugüne kadar yalnız bir kısım muhâfaza edilebilmiştir.

Orta-iranca. 1904'te F. W. K. Müller'in *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan* (*S B Pr. Ak. W.*, 1904, I; *Abh. Pr. Ak. W.*, 1904, II) adlı eserini neşrettiği tarihten beri, İran lisâniyat tarihinin orta devresi gittikçe artan yeni mâlzeme ile zenginleşmiş bulunmaktadır. Çeşitli alfabeler ile yazılmış olan bir çok metinler sâyesinde, bugün orta-irancanın, biri orta-farsça olmak üzere, beş şeklini tesbit etmek mümkündür. Bu dilden alınmış eski kelimeler ermenicede muhâfaza olunmuştur (bk. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, 1897, I; R. Gauthiot, *Iranica*, *MSL*, 1915, XIX; A. Meillet, *MSL*, 1911, XVII; H. S. Nyberg, *Hilfsbuch des Pehlevi*, lugatçe, 1931, II). Bu kelimeler, vokal işâretleri ile yazılmış olduğundan, bilhassa mühimdir. 22/21 (m. ö.) tarihine âit olup, Avrāmān'da bulunmuş bir vesîka (Minns, *JHS*, 1915, s. 38 v.dd.; Unvala, *BSOS*, 1920, I, 125—144; H. S. Nyberg, *MO*, 1923, XVII, 182—230: E. Herzfeld, *Paikuli*, 1924) ile 88 (m. ö.) tarihine âit, fakat yazısı hemenhemen hiç okunmaz hâlde bulunan bir vesîka daha vardır. Pars (aş.-yk. 250 m. ö.) ve son Pârt ve Sâsânî hukümdarlarının sikkeleri, Kuşan-Sâsânî sikkeleri, iki lehcede yazılmış olan Sâsânî hukümdarlarına âit kitâbeler (bir de kıymetli taşlar ve mühürler), çoğunun muhtevâsı dinî olan çok sayıda zerdüştî eserler ile bir kaç dünyevî eser („pahlavî" dilinde) orta Asya'nın Mani vesîkaları arasında bulunan ve iki garp lehcesinde yazılmış olan metinler mevcut olup, bunların bâzıları çin yazısı ile yazılmıştır (F. W. K. Müller, *göst. yer.*; K. Salemann, *Manichæische Studien*, 1908, I ve *Manichaica*, III, *Izvestiya Akad. Nauk.*, 1912'deki metinler; Henning-Andreas, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*, *S B Pr. Ak. W.*, 1932, I; *ayn. esr.*, 1933, II; *ayn. esr.*, 1934, III; Waldschmidt-Lentz, *Die Stellung Jesu im Manichäismus*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1926; ayn. mh., *Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten*, 1933). Süryânîceden orta-farsçaya, Mar Âbâ'nın kanunları ile birlikte, tercüme edilmiş olan Mezâmir parçaları (K. Barr, *Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen*, *SBPr. Ak. W.*, 1933) garp lehcelerinin karakterini meydana çıkarmış bulunmaktadır. Zerdüştî metinler tarihî bir imlâ ile yazılmış olduğu için, tam vokal işâretleri kullanılmış olan Avesta alfabesi ile, sık-sık geçen pehlevî kelimelerin hâricinde, ancak nâdir hâllerde, seslerin inkişâfı görülebilmektedir. Maniheist müellifler eski imlâyı terketmişlerdir. Şark lehceleri aşağıdaki soğd metinleri ile temsil edilmektedir: II. asra âit olup, şarkî Çin Türkistan'ında bulunmuş olan mektuplar (H. Reichelt, *Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums*, 1931, II) ile henüz neşredilmemiş Suġd'da yazılmış mektuplar (ilk mâlûmat için bk. A. Freiman, *Sogdiyskiy sbornik*, *Akad. Nauk. S S S R*, 1934), bunlardan başka bir çok budhist metinleri (Gauthiot, *JA*, 1912; *MSL*, 1912, XVII; Gauthiot-Benveniste, *Le Sûtra des Causes et des Effets*, 1926; H. Reichelt, *ayn. esr.*, I—II; F. Rozenberg, *Un fragment sogdien bouddhique du Musée Asiatique*, *Izvestia Akad. Nauk.*, 1927; R. Gauthiot, *Essai de grammaire sogdienne*, 1914—1923, 1929'da Benveniste tarafından tamamlanmıştır), bir de ilk defa F. W. K. Müller (*Handschriften-Reste*, II) ve sonra Waldtschmidt-Lentz (*göst. yer.*) tarafından neşredilmiş olan soğdca maniheizme dâir metinler ile F. W. K. Müller, *Sogdische Texte*, I (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1913) ve Müller-Lentz, *Soghdische Texte* (1934), II'de intişâr eden soğdca hıristiyan metinleri; nihâyet saka metinleri, iş mektupları (A. F. R. Hoernle, *A Report of the British Collection of Antiquities from Central Asia*, *J A S Bengal extra-number to LXX*, 1902; ayn. mll., *Manuscript Remains of Buddhist Literature found in Eastern Turkestan*, 1916, I), Şacu'da bulunan bir resmî vesika (F. W. Thomas ve Sten Konow, *Two Mediæval Documents from Tun-huang*, 1929) bir de budhisme âit tercümeler ve orijinal eserler (E. Leumann, *Zur nordarischen Sprache u. Literatur*, 1912; ayn. mll., *Buddhistische Literatur*, 1920; ayn. mll., *Das nordarische* [*sakische*] *Lehrgedicht des Buddhismus*, 1933—1934; Sten Konow, *Saka Studies*, 1932) ve Hindistan'a hicret etmiş olan Sakaların lehcesine âit bâzı kelimeler (Sten Konow, *S B Pr. Ak. W.*, 1916, s. 799 v.dd.), soğdca ve Saka ses husûsiyetleri hakkında burada ancak yukarıda gösterilmiş olan eserlere istinat edilecektir: soğd: *ātar* „âteş", *pāδ*, *pāl* „ayak", *ġōβ-* „öğmek", *kanδ-* „şehir", *javān* „hayat", *azu* „ben"; Saka: *kanthā-*

„şehir", *ysände* „biliyor, bilir", *hastama-* „en iyi", *sali-* „yıl", *baara* „kar", *aysu* „ben". Soğca fiil sisteminde şu şekiller mevcuttur: hâl-i hâzır (devamlı hâl-i hâzır için *'skwn*, *'ştn*, istikbâl için *k'm*, *k'n* ilâve edilir), hâl-i hâzır hikâyesi (*niğōş* „işitiyordun"), ē- mâzî (*βarēnt* „taşıdılar"), devamlı mâzî (*'skwn* ile: *şau ēnt askwan* „gittiler"), vücûbî hâl-i hâzır (*wanān* „yapmalıyım"), şühûdî mâzî (*δβart δāram* „verdim", *āğatīm* „geldim"), iltizâmî (*δβarē* 1. şahıs müfr.), emir (*βēr*, *şava*), masdar (*θēncak* „çekmek", *ḫvart* „yemek"), isim-fiiller: mâlûm hâl-i hâzır: *-ān*, *-āk*, *anāk*, mechûl mâzî *-t* (*δβart* „verilmiş"), sıfat şekli *-tak* (*ansāḫtak* „hazırlanmış"). Zâit *a-*'nın kullanılışı umûmîdir (bk. H. Reichelt, *Beiträge zur soghdischen Grammatik*, 1931). Saka lehcesinde: hâl-i hâzır (*ditte* „görüyor"), iltizâmî (duâî) hâl-i hâzır (*hautta* „bilsin"), vücûbî hâl-i hâzır (*hịmāte* „olmalıdır), iltizâmî (*yanīyị* „yapa"), emir (*tso* „git"), mâzî bükülen bir isim-fiil (*vịtị*, müen. *vịta* „idi", cem. *vịta*, müen. *vịte* „idiler") ve mürekkep zamanlar (*āstị vyị* „oturmuş idi") ile ifâde olunur: isim-fiiller: *mãñanda-* „benzeyen", *śśāna-* „yatan", *csata-* „öldürülmüş", *hvāña-* „söylenmiş". Saka dilinde isim her üç cinste tam olarak tasrif edilir; soğdcada da isim tasrifinin izleri mevcuttur (bk. P. Tedesco, *ZI*, IV, 94 v.dd.; E. Benveniste, *Gram. sogd.*, II, 77). Saka lehcesi için Brāhmi alfabesinin kullanılmağa başlanmasından itibâren, vokal ve konsanantlar, sarîh olarak, bilinmektedir.

Ḫvārizm dili daha az tetkik edilmiştir Arap müelliflerinin zikrettikleri kelimeler, bilhassa Bīrūnī'deki takvime dâir ıstılahlardan (*Chronology*, nşr. Sachau, s. 47, 173, 192) başka, Zeki Velidi tarafından toplanmış mâlzeme de mevcuttur (*Ḫwārezmische Sätze in einem arabischen Fiḳh-Werke*, *Islamica*, 1922, III). Burada خوفتی „süt", krş. soğdca *aḫşīft* „süt" ژفر „derin", krş. Avesta'da *cafra-* „derin", ﭬﭻ „burun", krş. soğd. *nyç* „burun" vardır. Bütün mevcut mâlzemeyi içine alan bir tetkik henüz yapılmamıştır.

Orta-osetçe, *Boraspos*, *Baioraspos*, *Xarthanos* gibi, has isimler (bk. Ws. Miller, *Osseтinskie Etyudy*, III, 39 v.dd.; M. Vasmer, *ayn. esr.*) ve *gond* „tasa", *kazdag*, *gazdag* „zengin", *kard* „kılıç", *részeg* „sarhoş" (bk H. Sköld, *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*, 1925) gibi, macarcaya (m. s. 800'e doğru) geçmiş kelimeler sâyesinde bilinmektedir. Bunlar bu devrin ses durumunu göstermeğe kâfîdir.

Garpta şimâl ve cenûp lehceleri diyebileceğimiz iki orta-iranca lehce tanınmaktadır. Cenûp lehcesi yeni-farsça vazı dili ile yakından ilgilidir. Seslerin durumu ve söz hazînesi bu iki lehceyi birbirinden açık olarak ayırmaktadır (bk. P. Tedesco, *Dialektologie der nordwestiranischen Turfanfragmente*, *MO*, 1923, XV; W. Lentz, *ZI*, IV, 251 v.dd.): şimâlde *jan* „kadın", *das* „on", *hrē* „üç", *çafār* „dört", *biδīğ* „ikinci", *hirz-* „bırakmak", *kar-* „yapmak", buna mukabil cenûp lehcesinde: *zan*, *dah*, *sih*, *çahār*, *duδī*, *hīl-*, *kun-*. Diğer lehcelerin te'sirleri de görülmektedir, msl. *vi-*'nin *gu-* şeklinde değişmesi (krş. yeni-farsça *gunāh* „günâh"). Maniheizme âit metinlerde isim tasrifi mevcut değildir. Sâsânî kitâbelerinde sık-sık rastlanan sondaki *y*'nin mef'ûl hâlleri eki olan *-ē*'nin bakiyesi olması muhtemeldir. *-ān* (eski farsçada *-ānām*, cemi muzâfün ileyh, gen.) eki cem. nom. olarak görülüyor (*ardāvān* „doğrular"). Cenûp lehcesinin fiil sistemi, umûmiyetle islâmî metinlerdeki eski farsçaya uymaktadır (bk. Henning, *Das Verbum des Mittelpersischen der Turfantexte*, *ZI*, 1933, IX). Eski-irancadaki hâl-i hâzır şekli *hīl-* „bırakmak", *ziv-* „yaşamak", *parvaz-* „uçmak", *zan-* „vurmak", *brāz-* „parlamak", *vind-* „bulmak", *dān-* „bilmek", *kun-* „yapmak", *çīn-* „toplamak", *zāy-* „doğurmak", fiillerinde bulunmaktadır. Geçişli mâzî mechûl manâda kullanılan *-t*'li isim-fiil ile ifâde edilir: *u-tān paymōḫt hēm* „ve siz beni giydirdiniz", fakat *kird hēnd* „yaptılar" (yeni-farsçadaki *kardand*'de olduğu gibi) şekli de mevcuttur. Mechûl *-yh-* ile ifâde olunur: *istāyīhēδ* „öğülmüştür". *-ēm*, *-ē(h)*, *-ēδ*, *-ēm* (ve *-om*), *-ēδ*, *-ēnd* (ve *-and*) ekleri ile yapılmış ihbârî hâl yanında, *-ān*, *-āy*, *-āδ*, *-ām*, *-āδ*, *-ānd* eklerini alan tam bir rabıt hâli de vardır. *-ē(h)* edatı ile teşkil edilmiş müfret 3 şahıs bir duâî siga da mevcuttur. Masdar *-tan*, hâl-i hâzır isim-fiil şekli *-ān* ve (sıfat olarak) *-andağ* ile teşkil edilir. Söz hazînesinde, yeni-farsçada kaybolmuş olan bir çok kelimeler mevcuttur.

Y e n i - i r a n c a . Üçüncü devre, arap alfabesi kullanan müellifler tarafından, yeni îmlâ şeklinin tatbik edilmesi ile başlatılabilir. Eski arap eserlerinde bir çok iranca (farsça, soğdca ve ḫvārizmce) kelime ve has isimler, zikredilmektedir ki, bunlarda artık eski tarihî imlâ şekilleri muhâfaza edilmemiştir.

Arap alfabesi, irancadaki sesleri işâret etmek için, çok eksik olduğu gibi, bâzı harfler de (*ṣ ḍ ṭ ẓ ḳ* ') tamâmen lüzûmsuzdur. Bunun için bâzı işâretler iki muhtelif sesleri ifâde etmek için kullanılmıştır: ج *c*, *ç*, ف *f*, *v* (ڤ ile yan-yana), *p*. Kelimenin sonunda bulunan art damak sesi (bunların yazılış şekli için bk. msl.: pehlevîde *ktk* „ev", Turfan metinlerinde *ḳdg* „ev": bunlar bâzı yeni-iran lehcelerinde muhâfaza edilmiştir: Kumzārî: *hēmağ*

„odun", Turfan metinlerinde *'ymg* „odun", garp Balōçī: *hāmag*, şark Balōçī: *hāmağ*, „çiy") ك, ج veya ق (سذق کودج احدماك) ile kelime ortasında ise, ج veya غ (يمغان مهرجان) ile ifâde edilmiştir. Vokallere işâret etmek için, arapçada kullanılan tarza uygun yeni bir sistem kabûl edilmiştir. Eski ârâmî sistemi *ĭ ŭ* (ve ancak kısmen *ă*), seslerinin kemmiyetini göstermediği gibi, *ē ō* seslerinin keyfiyetini de ayırt etmiyordu. *Alif*, *y*, *w* harfleri *ă*, *ĭ*, *ē*, *ŭ*, *ō* seslerini ifâde etmek için kullanılıyordu. Fakat arap yazısında *alif*, *y*, *v* harfleri kelime ortasında *ā* (bâzan *ē*), *ī*, *ū* (arap. *ay*, *au* çift diftonglar ile yan-yana) sesleri için kullanılmıştır.

Edebî dilden oldukça farklı olan garp şehirlerinin konuşma dili ve şarkî İran sâhalarında (Efganistan, Pamir ve Türkistan) konuşulan tacikçe (bu husûsta bk. W. Lentz, *Pamir-Dialekte*, I, 29 v. dd.) ile de çok yakından alâkalı olan yeni-farsça, eski-farsça kitâbeleri (eski farsça *puça-* „oğul", *dan-* „bilinmiş", yeni-farsça *pus*, *dān-*), Sâsânî kitâbelerinin cenûp lehcesi ve maniheizme âit metinlerin dili ile tam bir mutâbakat gösterir; fakat islâmiyetin kabûlünden sonraki devreye âit en eski âbidelerde ise, henüz diğer lehcelerin bir çok şekillerinin karıştığı bir lehce olarak görünmektedir. Bu karışma artık Sâsânîler devrinde meydana gelmiş bulunmaktadır. Şimâl husûsiyetlerini taşıyan bir lehce ile konuşan Partların halefleri olmaları itibârı ile, Sâsânîler bunlara idârî ıstılahların (msl. *şahr* „memleket", has isim olarak *şāh-puhr* „şehzâde") bir kısmını aldılar. Her iki lehce şekillerine zerdüşt kitapları ile ermeniceye geçmiş kelimelerde rastlanmaktadır. Bâzı kelimeler şark lehcelerinden geçmiştir (Çin imparatorunun unvanı olarak, *fağfūr* „tanrıoğlu"). Bundan dolayı, yeni-farsçada her iki şekil yan-yana bulunmaktadır: *bāz*, *bāc*, *bāj* „bac, vergi", *dānā*, *farzānah* „hakîm", *zamī*, *zamīn*, *damīk* „yer". Yeni-farsçanın söz hazînesinde, iranca fiiller sayı bakımından çok azalmış bulunmaktadır. Başka lehcelerde hâlâ kullanılmakta bulunan fiiller ya kaybolmuştur, yahut da ancak ön ekler hâlinde veya fiilden yapılmış isimlerde muhâfaza edilmiştir. Msl. *an-* „nefes almak", *vak-* „söylemek" (bk. *āvā*, *āvāz*, *navā*, *navāḫt*), *darb-* „dikmek", *darz-* „bağlamak, dikmek" (bk. *darz* „dikiş", *darzī* „terzi", *dīl* „çit"), *nar-* „göndermek", *nay-* „götürmek", *vad-* „götürmek", *dam-* „bağlamak, inşâ etmek", *vind-* „bulmak", *barv-* „kaynamak", *vayd-* „atmak", *gund-* „giydirmek", *dvan-* „fırlatmak", *mauk-* „koymak", *barm-* „ağlamak", *ar-* „öğütmek", *gan-* „açmak, bulmak", *hayk-* „ıslatmak", *vag-* „çekip çıkarmak", *kap-* „düşmek" (krş. *kuhun* „eski", Turfan metinlerinde: *kafvan*), *iş-* „görmek", *snayg-* „kar yağmak" *nas-* „mahvolmak" (bk. *gunāh* „günâh"), *tirp-* „çalmak", *har-* „gitmek", *tard-* „yarmak" (bk. *iftālīdan* „yarmak"), *zyā-*, eski- farsça *dyā-* „götürmek" (bk. *ziyān* „ziyân"), *vay-* „çevirmek". İsim şekilleri de kaybolmuştur. Būringūn fārsī lehcesi: *pah* „küçük hayvan", Oset: *ḫed* „köprü", Balōçī: *gus* „ev", Zāzā: *şit* „süt", Paşto: *zdə* „bilinen". Bunların bir kısmı yeni-farsçada mevcut değildir. Arapça dâimî surette söz hazînesine müessir olmuştur. Fakat yeni-farsçanın irânî karakteri morfolojisinde hâlâ kolayca görünmektedir (isimlerin cemi: *-ān*, *-hā*; zamirler: *man*, *tu*, *ū*, *mā*, *şumā*, *kih*, *çih*, *ān*, *īn*; fiil şekilleri: hâl-i hâzır: *kunam*, *kunad*, *kunīm*, *kunand*, mâzî: *kard*, cevherî fiil: *am*, *ī*, *ast*, *and*).

Yeni-irancanın lehceleri, her yerde yeni-farsçanın çok kuvvetli te'siri altında kalmış olmakla berâber (Oset ve Kumzārī lehceleri, yeni-farsça sâhasından uzak kalmış olmaları dolayısı ile, bu husûsta bir istisnâ teşkil eder), kendilerini az çok tecrit edilmiş durumları sâyesinde, muhâfaza edebilmişlerdir. Yeni araştırmalar hâlâ mevcut İran lehcelerinin büyük bir kısmını meydana çıkarmış bulunmaktadır. Kūh-i Taftān mıntakası gibi ücrâ köşelerde henüz bilinmeyen bâzı lehcelerin bulunması mümkündür; fakat başka yerlerde ve bilhassa Pamir mıntakasında tetkikler çok ilerilemiş bulunmaktadır. Bu lehceler eski-irancadan o kadar uzaklaşmış bulunuyorlar ki, burada bu mûdil inkişâfın teferrüâtı ile gösterilmesine imkân yoktur. Muhtelif gruplarda ses ve morfoloji sâhasında vukûa gelen bâzı gelişmelere işâretle iktifâ edilecektir.

S e s h u s û s i y e t l e r i. Farkları göstermek için, eski-irancadaki *u̯-*, *hu̯-*, *du̯-*, *z*, *-t-*, *-ç-*, *c-*, *-rt-*, *θr* seslerinin inkişâfı misâl olarak alınmıştır.

1. Osetçe (Kafkasya, Osetya, Digoron ve İron olmak üzere, iki lehce hâlinde): (Digoron) *uad* „fırtına", *ḫuædæg* „kendi", *duar* „kapı", *zærdæ* „kalp", *zonun* „bilmek", *sædæ* „yüz (sayı)", *rodzingæ* „pencere", *dzahur* „dikkatli", *mard* „ölü", *ærtæ* „üç", *furt* „oğul".

2. Yağnābi (Yağnāb vâdisinde Zarafşān ve Ḥişār dağ silsileleri arasında): *wit* „söğüt", *wāt* „rüzgâr", *ḫēp* „kendi", *divar* „kapı", *bizān-* „bilmek", *paç-* „pişirmek", *juām-işt* „yaşıyorum", *ārt* „un", *tiray* „üç", *pula* „oğul".

3. Şuğnī (Pamir): *wēd* „söğüt", *ḫār-* „yemek", *devē* „kapı" (Yāzgulamī *dəvur*, Oroşorī *dⁱvūr*) *w(ə)zūn-* „bilmek", *wuz* „ben", *pidz-* „pişirmek", *çēd* „bıçak", *puts* „oğul".

4. İşkāşmī (Pamir, Sanglēçī civarı): *wīn-* „görmek", *ḫar-* „yemek", *war* „kapı", *pᵊzin-* „bilmek", *vᵊrū* (Sanglēçī *vᵊruδ*) „erkek kardeş", *jonc* „kadın", *kēḷ* „bıçak", *rūy* „üç".

5. Vaḫī (Vaḫān Pamir): *winam* „görürüm. görüyorum“, *ṣāṣ* „kaynana“, *bār* „kapı“, *bū(y)* „iki“, *wuz* „ben“, *wrūt* „erkek kardeş“, *pöçam* „pişiriyorum“, *δitsam* „süt sağıyorum“, *dzəi* „yay ipi“, *mörtk* „ölü“, *yūmc* „un“, *trū(y)* „üç“, *pötr* „oğul“.

6. Munci (Muncān Pamir, Yüdġā ile akrabâ): *zå winom* „görüyorum“, *wiya* „söğüt“, *zå ḫārəm* „yiyorum“, *ḫūṣa* „kayuana“, *luvār* „kapı“, *vzōn-* „bilmek“, *pərwij-* „(tohum) ekmek“, *zə jiyəm* „vuruyorum“, *ķ́ēra* „bıçak“, *ṣiray* „üç“, *pūr* „oğul“: Munci (ve Yüdġā) 'ye has bir inkişâf *ṣt* 'nin *ṣk'* şekline geçmesidir: *man liṣkəm* „gördüm“. Kelime başında ve ortasında *l* 'nin *d* yerine geçmesi: *lúġdå* „kız“, *kəlá* „ne zaman...“.

7. Paştō (daha çok tecrit edilmiş Vanētsi lehcesi ile bir çok lehcelerde): *wala* „söğüt“, *wīnī* „görüyor“, *ḫwala* „ter“, *ḫvāṣa* „kaynana“, *war* „kapı“, *zə* „ben“, *zṛə* „kalp“, *plār* „baba“, *rwadz, rwaz* „gün“, *jwāk* „hayat“, *çāṛa* „bıçak“, *məṛ* „ölü“, *drē* „üç“, *ōr* „âteş“.

8. Ōrmurī (Efganistan 'da, Logar ve Kaniguram olmak üzere, iki lehce hâlinde) *ġōr-* „yağmur yağmak“, *ḫway* „kendi“, *bar* „kapı“, *bē* „başka, öteki“, *az* „ben“, *zli* „kalp“, *pyē, pē* „baba“, *bij-, biz-* „pişirmek“, *dzan-, zan-* „vurmak“, *kâlī* „bıçak“, *mulluk* „ölmüş“.

9. Parāçī (Hindû Kuş): *ġâ* „rüzgâr“, *ġī* „söğüt“, *ḫar-* „yemek“, *bōr* „kapı“, *zuṛ* „kalp“, *hī* „köprü“, *rūçōn* „duman deliği“, *pēç-* „pişirmek“, *can-* „öldürmek“, *buṛ* „götürülmüş“, *wâ'ṛun* „un“, *ṣē* „üç“, *puṣ* „oğul“.

10. Balōçī (bir çok lehceler hâlinde: aşağıdaki şekiller garp lehcesinden alınmıştır): *gwāt* „rüzgâr“, *giçinag* „seçmek“, *warag* „yemek“, *wat* „kendi“, *zāmāt* „dâmad“, *zirdē* „kalp“, *brāt* „erkek kardeş“, *rōç* „gün“, *paçag* „pişirmek“, *canag* „vurmak“, *murta* „ölü“, *say* „üç“, *ās* „ateş“.

11. Ḫūrī (orta İran, Biābānak nâhiyesi): *god* „rüzgâr“, *diginom* „görüyorum“, *for* „güneş“, *deferom* „yiyorum“, *dor* „kapı“, *dāzunom* „biliyorum“, *oyor, ọhir* „âteş“, *bepecom* „pişiriyorum“, *sujom* „yakıyorum“, *jen* „kadın“, *beburdum* „götürdüm“, *pus* „oğul“.

12. Yazdī (1932 'de, Yazd 'de bir zerdüştî ağzından tesbit edilen mâlzemede): *me vévine* „görüyorum“, *vid* „söğüt“, *me vāḫre* „yiyorum“, *be* „başka, diğer“, *bidī* „daha, tekrar“, *me zṓne* „biliyorum“, *svid* „beyaz“, *rūc* „gün“, *me vévāce* „konuşurum“, *secen* „dikiş iğnesi“, *yenūn* „kadınlar“, *zē* „yay ipi“, *membārt* „götürdüm“.

13. Nāynī (Anārakī ve Yazdī ile sıkı münâsebeti vardır): *mī vīnī* „görüyorum“, *ḫārtin* „yemek“, *ābī* „başka“, *mī zōnī* „bilirim“, *vā* „rüzgâr“, *sāy* „yüz (sayı)“ *mī vācī* „söylüyorum“, *mi sūcī* „yakıyorum“, *bā* „götürülmüş“, *-ṣ dārt* „onun var idi“, *pār* „oğul“.

14. Natanzī (Yaran ve Farizand lehcelerine yakın): *vī* „söğüt“, *vinon* „görüyorum“, *ḫoron* „yiyorum“, *bar* „kapı“ *bī* „başka, diğer“, *zonon* „biliyorum“, *vây* „rüzgâr“, *vâcon* „diyorum“, *caen* „kadın“, *bämbard* „götürürüm“, *kārd* „bıçak“, *pār* „oğul“.

15. Söyī (1932 'de İsfahan ve Soh 'da toplanan mâlzeme): *āvinū* „görüyorum“, *bèṣḫordā* „yedi“, *ebī* „başka, diğer“, *zānū* „bilir“, *esbī* „beyaz“, *āvâcū* „diyor“, *āpeḫen* „pişirirler“, *cē* „kadın“, *bèce* „darbe“, *ārt* „un“, *-ṣ kārdebō* „yapmış idi“.

16. Ḫunsārī: *bāj vīnān* „onu görüyorum“, *itḫurān* „yiyorum“, *bär* „kapı“, *äm zūnā* „bildim“, *dīd* „gördü“, *birā* „erkek kardeş“, *idvājān* „diyorum“, *isizān* „yakıyorum“, *bājūn zi* „onlar vurdular“, *mird* “adam“, *bämārt* „getirdim“.

17. Gazī (İsfahan civarı): *venūe* „görüyor“, *ḫerūe* „yiyor, düşüyor“, *ebī* „başka, diğer“, *zūne* „biliyor“. *ösbö* „beyaz“, *bèräṣå* „varmış, yetişmiş“, *rejūe* „döküyor“, *sūzūe* „yakıyor“, *peṣūe* „pişiriyor“, *jande* „canlı“, *je* „zamk“, *béjjent* „vurdu“, *dārtāj* „onun var... idi“, *pūr* „oğul“.

18. Sivandī (Fars 'ta): *vā* „rüzgâr“, *vīyā* „söğüt“, *fird* „küçük“, *bärtā* „kapı“, *zīre* „dün“, *mépeṣī* „pişiriyorum“, *jene* „kadın“, *kerdeṣ* „o yaptı“.

19. Simnānī (şimâlî İran, Tahran 'ın şarkında): *vīä* „söğüt“, *vâ* „rüzgâr“, *a muḫurun* „yiyorum“, *bar* „kapı“, *mä zonun* „biliyorum“, *rūj* „gün“, *a dumärijun* „döküyorum“, *cänikâ* „kadın“, *jäniä* „zevce“, *kārd* „bıçak“, *mü bäbärdan* „taşıdım“, *pir* „oğul“, *hœyrœ* „üç“.

20. Sangsarī (Lāzgirdī lehcesi ile akrabâ): *vī* „söğüt“, *báḫurī* „yerim“ (muzârî), *zūné* „diz“. *sœy* „yüz (sayı)“, *rūj* „gün“, *bévâjī* „derim“ (muzârî), *jen* „kadın“, *bejetén* „vurmak“, *ārt* „un“, *ṣœ* „üç“, *pūr, pūr* „oğul“

21. Tālişī (Hazer denizinin garp tarafı): *va* „kar“, *hon* „uyku“, *hande* „şarkı söylemek“, *ba* „kapı“, *az* „ben“, *zone* „bilmek“, *darzan* „iğne“, *ka* „ev“, *sipi* „beyaz“, *rüj* „gün“ *jie* „yaşamak“, *jen* „kadın“, *pard* „köprü“, *karde* „yapmak“.

22 Gīlākī (Māzandarānī ve Gozarḫon lehcelerine yakın): *varf* „kar“, *ḫûrœm* „yiyorum“, *zamō* „dâmâd“, *bœrar* „erkek kardeş“, *sucœm* „yakıyorum“, *-päc* „pişiren“, *zeœn* „vurmak“, *bärdim* „taşıdım, götürdüm“.

23. Gūrānī (Kandūla Pāva, Avrāmān, Ricāb, Bacalān ve Talahedeşk lehceleri mevcuttur): *ṿārān* „yağmur“, *vārw* „kar“, *wär* „güneş“, *wārm* „uyku“, *zil* „kalp“, *zāmā* „dâmâd“, *märīzū* „döküyor“, *rōçinā* „pencere“, *jī* „yay ipi“, *jān* „kadın, *-ṣ kārd* „yaptı“.

24. Kurdī (bir çok lehceleri olup, aşağıdaki misâller Mukrī lehcesine âittir): *bafr* „kar“, *ḫwārt* „yenmiş“, *därk* „kapı“, *däzänim* „biliyorum“, *sipī* „beyaz“, *rōj* „gün“, *däsōjē* „yandı“, *jin* „kadın“, *kirt* „yapılmış“, *böm nārd* „gönderdim“, *sē, sēk* „üç“.

25. Zāzā (Siverek, Bicak, Çabaḫçur, Kiği, Kor, Çermuk ve Palu lehceleri kaydedilmiştir): *vaur* „kar“, *vāyō* „rüzgâr“, *war-* „yemek“, *bär* „kapı“, *zān-* „bilmek“, *ādir* „âteş“, *rij-* „akmak“, *rōj* „gün“, *pauc-* „pişirmek“, *vāc-, vāj-* „demek“, *can-* „vurmak“.

26. Kumzārī (Masandam yarım-adası, 'Omān): *bāram* „yağmur“, *guṣnaġ* „açlık“, *ḫōr* „o yedi“, *ḫuwōw* „uyku“, *dimestān* „kış“, *zur* „hiddet“, *zamiyo* „yer, zemin“, *spīr* „beyaz“, *bur* „vâkî olan“, *sūzin* „iğne“, *rōzen* „pencere“, *zank* „kadın“, *bizen* „vuruş“, *murtk* „adam“, *ḫōrdin* „yiyecek“, *dās* „orak“, *pas* „oğul“.

27. Tātī (Apşeron yarım-adası): *värf* „kar“, *biyä* „dul“, *ḫuvar* „kız kardeş“, *där* „kapı“, *dumbor* „dâmâd“, *dunustan* „bilmek“, *zumustun* „kış“, *zuhun* „dil“, *biran* „mevcut olmak“, *diran* „görmek“, *bror* „erkek kardeş“, *poriz* „son bahar“, *mivijan* „elemek“, *ruz* „gün“, *zan* „kadın“, *zistan* „yaşamak“, *ḫordan* „yemek“.

28. Fārsī (Somġūn, Pāpūn, Māsārm, Büringūn ve İmām-zāda İsmā'īl lehceleri): *mībonām* „görüyorum“, *bisī kirdän* „göndermek“, *miḫaftām* „uyudum“, *nimīδānām* „bilmiyorum“, *zanī* „diz“, *dā* „verilmiş“, *mīpäzām* „pişiriyorum“, *zä* „vurulmuş“, *bu, burd* „götürülmüş, taşınmış“.

29. Lurī, Baḫtiyārī: *barf* „kar“, *bahū* „çadır“, *ḫvārdan, ḫārdan* „yemek“, *dōwā* „dâmâd“, *zō* „dil“, *ispēd* „beyaz“, *dī* „duman“, *bēd, bēδ* „söğüt“, *bēz-* „elemek“, *rūz* „gün“, *zaydan* „vurmak“, *zēna* „kadın“, *ord* „un“.

30. Yeni-farsça: *bīd* „söğüt“, *bād* „rüzgâr“, *ḫvaṣ* „kaynana“, *ḫud* „kendi“, *dar* „kapı“, *dānam* „biliyorum“, *dāmād* „dâmâd“, *ṣad* „yüz (sayı)“, *safīd* „beyaz“, *pazam* „pişiririm“, *bizam* „elerim“, *ārd* „un“, *kard* „yaptı“, *murd* „ölü“, *sih* „üç“, *pus* „oğul“.

Şu umûmî temâyüller bilhassa kaydedilmeğe değer; 1. *ṷ-*: Balōçī, Ḫūrī, Ōrmurī, Parāçī ve aynı şekilde bir kısım yeni-farsçada bunun yerine art damak sesi geçer. 2. osetçe *h-* (İran lehcesinde: *ķ-*), *v-, d-*, Yaġnābī: *ġ-, v-, d-*, Şuġnī ve Yāzgulāmī: *ġ-, v-, δ-*, Munci: *ġ-, v-, l-*, Paştō: *ġ-, w-, l-* yerine, Ōrmurī ve Parāçī 'de *g-, b-, d-* bulunması şark gurubu içindeki farkları gösten bir husûsiyettir. 3. *-ṣ-* şark lehcelerinde değişmeğe mütemâyildir: Oset: *hos, ķūs* „kulak“, Ōrmurī: *gōy*, Parāçī: *gū*, Munci: *ġūy*, Paştō: *ġwaj*, Yanetsi: *ġwaj*, Şuġnī: *ġuj*, İşkāşmī: *ġul*, Sarīkol: *ġaul*, Rōşānī: *ġōw*, Bartangi ve Oroşorī: *ġūʷ*, Yāzgulāmī: *ġəvān*, yeni farsçada ise, *gōş* (*gāş*).

Lehcelerin akrabâlığı. Yeni-irancanın lehceleri arasında müşâhede edilen ayrılıklar çok eski bir devirde meydana gelmiş olan eski farkların bir neticesidir. Ses, morfoloji ve kelime hazînesi bakımından, yeni-iranca, biri şark, diğeri garp gurubu olmak üzere, iki büyük guruba ayrılır (bk. G. Morgenstierne, *Report on a Linguistic Mission to Afghanistan*, s. 31 v. dd.). Şark gurubu da, eskiden mevcut farklardan dolayı, tâlî guruplara ayrılmıştır. Kafkasya 'da tecrit edilmiş bir hâlde bulunan osetçe öyle morfolojik bir inkişâf tâkip etmiştir ki, bu bakımdan Yaġnābi lehcesinden bâriz bir şekilde ayılmaktadır; fakat cemi eki husûsunda onunla birleşmektedir (oset: *-tæ*, Yaġnābī: *-t*). Diğer taraftan Yaġnābi bugün yegâne soġd lehcesi olarak, tecrit edilmiş bir hâlde, mevcut bulunmaktadır. Pamir 'de, Şuġnī lehcesi, Oroşorī, Yāzgulāmī, Rōşānī, Bartangi, Sarikolī ve bugün artık kaybolmuş olan Vançī ile bir gurup teşkil eder; İşkāşmī ve Sanglēçī de aynıdır. Munci 'ye dâhil bir çok şîvelerin (tasnifi için bk. G. Morgenstierne, *Report on a Linguistic Mission to North-Western India*, s. 70) Yüdġā ile yakın münâsebeti vardır. Vaḫī, bilhassa ses durumu bakımından (*ṣ: ṣaç* „köpek“, *yiṣən* „demir“, *rt: mörtk* „ölü, *tr: pötr* „oğul“), münferit bir hâldedir; Ōrmurī ile Parāçī, şimdiki ayrılıklarına rağmen, bilhassa *b-, g-, d-* ve *ṷ-* yerine *ġ-* 'nın geçmesi gibi, müşterek ses husûsiyetlerine mâliktirler. Paştō bir çok lehceleri ile birlikte bilinmektedir (G. Morgenstierne, *Report on a Linguistic Mission to Afghanistan*, s. 11).

Garp gurubunda da, aynı şekilde, tâlî guruplar müşâhede edilebilmektedir. Zāzā, Gūrāni, Kurdī, Ḫūrī, Balōçī, Gīlakī (Gozarḫon ve Māzandarānī 'lerin lehcesi olan Tālişi ile birlikte) birbirlerinden, açık bir şekilde, ayrı guruplar teşkil ederler. Cenûp lehcelerinin (Lurī, Fārsī, Kumzārī ve edebî yeni-farsça) eski-farsçaya benzer bir lehceden veya belki de bunun kendisinden neş'et ettikleri açıkça görülmektedir. Darband, yerleşmiş garnizonların lehcesi olması itibârı ile, Tātī de bu guruba dâhildir.

Tahran, İsfahan, Hemedan ve Yazd arasındaki merkezî kısımda, henüz tamâmiyle tetkik edilmemiş olan, bir çok lehceler bulunmaktadır. Bunlar müşterek bir dil hazînesine mâliktirler. Fiillerin hâl-i hâzır şekillerine göre, bu lehceler tasnif edilebilir. Sangisarī, Lāzgirdī ve Şamarzādī lehcelerinde hâl-i hâzır burun sesi olan *-n-, -nd-* iç-ekleri ile teşkil edilir (bu ek belki eski-iranca isim-fiil eki olan *-ant-* ekidir; Zā-

zā 'da da böyledir): Sangisarī: *jínendī* „vuruyorum", Lāzgirdī: *hām vândim* „deriz, diyoruz"; Şamarzādī: *kafana* „düşüyor"; Simnānī, bu bakımdan, tecrit edilmiş bir durumdadır (bk. hâl-i hâzır: *māzonun* „biliyorum". Vonişun (Vānişān), Mahallāt ve Ḫunsār lehceleri hâl-i hâzırda müşterek *it-* (*āt-, et-*) eki alırlar: Vonişun: *étḥemerūn* „kırıyorum", Mahallāt: *ǎtimirōn*, Ḫunsār: *ithämärán*. Nātanzī, Farizandī ve Yaranī ayrı bir gurup teşkil ederler: hâl-i hâzır: Nātanzī *koron* „yapıyorum", Farizandī: *akäron*, Yaranī: *akoron*. Söyī (*ǎkerom*), Meimeī (*ākere* „yapar, yapıyor"), Ḳohrūdī (*akerūn*), Keşeī (*akerūn*)'de de *ä-*, fakat Zefreī'de (*korṓn*) Nātanzī'de olduğu gibi, ön-ek getirilmez. Sivandī de, ses durumu bakımından (krş. *for* „güneş", *feşk* „kuru") ve hâl-i hâzır (*mékerī* „yapıyorum") bakımından, münferit kalmaktadır. Nāyīnī, Anāraki ve Yazdī (Yazd ve bâzı komşu kasabaların zerdüştîleri tarafından konuşulmaktadır) lehceleri kendi aralarında bâzı benzerlikler göstermektedir: Nāyīnī *mī-, tī-, şī-* (müfr. ve cem., mâzî), Yazdī: müfr. *mī, dī, şī*, cem. *mō, dō, şō*; hâl-i hâzır: Nāyīnī: *hắnigī* „oturuyorum", Yazdī: *me ắnige*, Nāyīnī: *mī kirī* „yapıyorum", Yazdī: *mé kre*; söz hâzînesî: Nāyīnī: *mī ēndắvnī* „gönderiyorum", *mī mẽndift* „gönderiyordum", Yazdī: *me vénive*, mâzî *memnéft*. İsfahan yakınlarında Gaz, Se-deh, Kafrōn, Komşe ve Horzūğ lehceleri birbirleri ile yakın akrabâdırlar; fakat bâzı husûslarda ayrılırlar: Gazī: *īnīắne* „oturuyorum", Ḫorzūğī: *īnīåne*, Se-deh: *nikṓne*, Kafrōn: *hṓnīñgōne*, Komşeī: *īnīñg'e*.

Morfoloji. 1. Cins. İsim ve sıfatlarda ayrı şekiller ile ifâde edilmekte olan cins, ya yeni-irancada tamâmen kaybolmuş (osetçe, yeni-farsça, Gazi, Parāçī ve diğer lehcelerde olduğu gibi) yahut iki cinse (müzek. ve müen.) inhisar eden bir sistem hâlinde devam etmektedir. Paştō ve Munčī'de bu iki cins tam olarak ifâde edilmektedir. Ōrmurī'de isim-fiillerde müzek. ve müen. ayrılığının izleri muhâfaza edilmiştir (*nastak* ile yan-yana *nāsk* „alınmış"); aynı şekil Şuġni gurubunda da görülmektedir. Garp lehcelerinden Simnānī gayr-i muayyen harf-i târifte müzekker (*ī*) ve müennes (*ia*) şekilleri tefrik eder. Gūrānī lehcelerinden Avrāmānī'de cins işâreti nâdir hâllerde görülmektedir (müzek. *a* „o ... dur", müen. *ānä* „o ... dur") ve Kandūlaī müzekker cins ekini (*-ắ, -äkắ*) müennes cins ekinden (*-ä, -äkī*) ayrı tutmaktadır. Cins ifâdesinde Farizandī (müzek. *-e* „o ... dur", müen. *-eä* „o ... dur") 'de de bâzı izlere tesâdüf edilmektedir. Zāzā lehceleri bu husûsta tam inkişâf etmiş bir sistem arzetmektedir: isimlerde: müzek. *-ō*, müen. *-ā*; sıfatlarda bâzan müen. *-ā*; zamirlerde müzek. *nō*, müen. *nā* „bu"; fiillerde: *yắnnō* „o (müzek.) geliyor", *yắnnā* „o (müen.) geliyor", *āmắ* „o (müzek.) geldi" *āmḗ* „o (müen.) geldi".

2. İsim tasrifi. Osetçe yeni-irancada, büyük bir kısmı yeni şekiller almakla berâber, tam bir tasrife mâlik tek bir lehcedir. Diğer lehcelerde isim tasrifi çok mahduttur. Yeni-farsçada ve diğer garp lehcelerinde tamâmen kaybolmuştur. Yaġnābī'de iki hâlden ibâret bir sistem bulunmaktadır (nom.: eksiz, cas direct; diğer hâller: ekli, cas. obliq.): nom. *ġar* „dağ", diğer hâlleri *ġari*, cem. *ġart*, diğer hâlleri, *sulắrti* „koyun"; Paştō: *ġar* „dağ", diğer hâlleri *ġrə*, cem. *ġrūno*, diğer hâlleri *ġrō, ġrūnō*; Munčī: *-əy*, diğer hâlleri *-an*, cem. *-ī*, diğer hâlleri *-af*, Yüdġā: *kyē* „ev", diğer halleri *kyēen*, cem. *kyēy*, diğer hâlleri *kyēef*. Vaḫī'de ayrı bir cem. mef'ûl hâli vardır: müfr. *ḫūn* „ev", cemi *ḫūn, ḫūništ*, diğer hâlleri *ḫūnav* ve buna benzeyen Sarikolī *çēd* „ev", cem. *çēd*, diğer hâlleri *çēdav* (bk. P. Tedesco, *ZI*, IV, 94 v.dd.). Parāçī: nom. *ġus* „ev", gen. *ġusika*, abl. *ġusī*, cem. *ġusân*, gen. *ġusân(a)*. Garpta Balōçī'de de aynı iki hâl bulunmaktadır: nom. *lōg* „ev", diğer hâlleri *lōgā*, cem. *lōg, lōgān*, diğer hâlleri *lōgān*; fakat bir de *a* (< *ay*) ile teşekkül eden müfr. gen. *lōga*; Simnānī: nom. *äsp* „at", diğer hâlleri *äspi*, cem. *äspī*, diğer hâlleri *äspun*; Kurdī (Mukrī): nom. *ḫwắ* „Allah", diğer hâlleri *ḫolắī*; *ắū* „su" diğer hâlleri *ắwē*; cem. nom. ve diğer hâlleri *äspắn* „atlar". Yeni-farsçada cemi şekli eski bir isim tasrifinin bakiyesi olan *-ān* (eski-irancada cem. gen. *-ānām*) ve bir de mücerret *-hā* (menşe'inde belki de topluluk ifâde ediyordu) ekleri ile teşkil olunur; bu sonuncusu pehlevî *-yh'* ve yahudi-farsçasında *-yh''ya* tekabül eder (krş. Turfan metinlerinde: *kišvarihān* „bölgeler"). Bundan farklı olan diğer bir mücerret ek için bk. osetçe *-tæ*, Yaġnābī *-t* (krş. orta-soğdca *-ty*) ve Vaḫī *-išt* (krş. orta-soğdca *-yšt*).

3. Fiil. Eski-irancadaki fiil sistemi artık orta-irancada bâzı değişiklikler göstermiş ve yeni-irancada ise, daha fazla inkişâf etmiş ve böylece yeni fiil sistemleri meydana çıkmıştır. Ayrı-ayrı inkişâf seyri tâkip etmiş olmalarına rağmen, bunlar arasında umûmî bir benzerlik görülmektedir (msl. yeni-farsça ile osetçede olduğu gibi). Yeni-farsçada fiilin mâlûm ve mechûl yapıları, ihbârî, vücûbî, iltizâmî, emir, masdar, hâl-i hâzır (ânî ve devamlı), hâl-i hâzır hikâyesi, mâzî, şühûdî mâzî (ânî ve devamlı), naklî mâzî, istikbal ve şart sigalarını ifâde etmek imkânı vardır.

Masdarlar. Masdar olarak eski-irancada fiilden yapılmış isimlerin muhtelif şekillerine tesâdüf edilir. Eski-farsça *-tanayy*, yeni-farsçada *-tan* şeklinde yeniden meydana çıkar; Sivandī, *berdén* „götürmek", Vonişun *bertán*, Sangisarī *bebartén*, Ardistānī *mắden* „ölmek", Mukrī Kurdī *kēşắn* „çekmek", Gilakī *giftan* „demek", Tātī *diran* „görmek" v.b. garp lehcelerinde bundan başka ikinci bir masdar (bu şekil eski-irancada *-ti-* ile fiilden yapılmış bir isim olup, Avesta'da dat. hâli olan *-tāe* şekli ile masdar olarak kullanılır) vardır: yeni-farsçada *guft* „söylemek" Gazī *kärt, ke* „yapmak", Mukrī Kurdī *kuşt* „öldürmek", Ardistānī *vắ-* „söylemek", Zefre *bebért* „götürmek". Fiilden yapılmış başka isimler de vardır: oset. *färsun* „sormak", Gazī *kärtắmūn, kärtmūn* (diğer akrabâ lehceler ile), Yazdī *retvắn* „saçmak, dökmek", *dödvūn* „vermek", Gūrānī (Avrāmānī) *āmāy* „gelmek", *kärdäy* „yapmak, etmek", Zāzā *kärdiş* „yapmak", Balōçī *canag* „öldürmek", Yaġnābī *karak* „yapmak", Vaḫī *ḫanak* „söylemek", Ōrmurī *ḫanṓk* „gülmek", Parāçī *kurṓ* „yapmak", Sanglēçī *şūāk* „gitmek", İşkāşmī *ḫarruk* „yemek", Şuġnī *vīdāu* „götürmek, taşımak", Munčī *vzḗd* „bilmek", *lūrīgắ* „biçmek", Yüdġā *kerah* „yapmak", Paştō *krəl* (burada *-əl* eski-irancadaki *-aθa-*'yi temsil eder).

Hâl-i hâzır. Eski ve orta-irancada ihbârî hâl-i hâzır ile vücûbî hâl-i hâzır sigaları açıkça birbirinden ayrılır. Her iki siga yeni-irancada ifâde edilmektedir. İhbârî hâl-i hâzır sigasının tasrifinden farklı olan vücûbî hâl-i hâzır sigasının tasrifi Yaġnābī (*kunt-išt* „yapıyor", vücûbî *kunāt*) ve osetçede (*kænuy* „yapıyor", vücûbî *kæna*) muhâfaza edilmiştir. Diğer lehcelerde hâl-i hâzır tasrifinde tek bir şekil mevcut olup, hem hem hâl-i hâzır, hem mûzârî ifâde eder (istikbal ve vücûbî hâl-i hâzır mânalarında). Bâzı lehcelerde, her iki mâna tek bir şekil ile ifâde edilmektedir; msl. yeni-farsçanın ilk devri *kunam* „yaparım, yapıyorum", Munčī *ḫārəm* „yerim, yiyorum", Yüdġā *ḫorem* (1. şahıs, cem.), Oroşorī *kinûm* „yaparım, yapıyorum", Şuġnī *ḫaram* „yeriz, yiyoruz" (1. şahıs, cem.), Sanglēçī *ḫaram* (1. şahıs, cem.). Fakat hâl-i hâzır için ön- ve son-ekler, bir de terkipler kullanılmak suretiyle daha büyük bir vuzûh elde edilmiştir. Nitekim Ḫūrī *de-* (*deferom* „yiyorum"), Kurdī Mukrī *dä-* (*däkävim* „düşüyorum"), Kurmāncī *a-* (*akawam* „düşüyorum"), Abdū *ti-* (*tiberum* „götürüyorum"), Ḫunsārī *it-* (*itārān* „getiriyorum"), Māhāllātī *ät-* (*ätiōn* „geliyorum"), Nāyīnī *t-, i-* (*mī tārī* „getiriyorum", *īvīzä* „koşuyor"), Lurī Bahtiyārī *ī-* (*īkunom* „yapıyorum"), Yaranī *a-* (*abəron* „götürüyorum"), Farizandī *a-* (*abaron* „taşıyorum"), Söyī *ä-* (*ắhärū* „öğütüyor"), Gūrānī Kandūlaī *mä-* (*mäkärắ* „yapıyorum"), yeni-farsça *hamī-, mī* (*mīkunam* „yapıyorum"), Yazdī *ve-* (*me vépeşe* „pişiriyorum") Gazī *e-* (*ärắe* „öğütüyor"), Zāzā (Siverek) *-nn-* (*bärmännān* „ağlıyorum"), Lāzgirdī *-n-, -nd-* (*a vœyn* „diyorum", *jon vândän* „diyorlar"), Sangisarī *-n-, -nd-* (*a vândi* „diyorum"), Ōrmurī *bu-, b-* (*b-nasam* „alıyorum", *bu kē* „yapıyor") kullanılır. Terkip şekilleri Parāçī'de kullanılır: *ắnem ḫārṓn, ân ḫartṓnem* „yiyorum". Gilakī'de *amondarœm* „gelmekteyim", bir de devamlı mâzî *amonde bum* „gelmekte idim" (masdar *amon* „gelmek" *darœm* ile). Balōçī *k'anaġắ* „yapmaktayım", Zāzā *kärdōġ-ān* „yapmaktayım". Nātanzī (*boron* „taşıyorum") ve Gilakī (*bārœm*)'de ön-ek yoktur. Mûzârî (istikbal ve vücûbî mânâsında) de daha yakından tâyin edilebilir. Parāçī'de *canem* „vururum" (muzârî) ön-ek almaz; fakat ihbârî hâl-i hâzır bir terkip ile ifâde edilir. Bunun gibi, Zāzā'da da muzârî 1. şahıs müfret *bārān* şekli ihbârî *bắnnān* şeklinden farklıdır; Gūrānī (Kandūlaī) muzârî 1. şahıs müfret *bārắ* yanında, ihbârî *mäkärắ*; Gazī *bērắn* muzârî 1. şahıs müfret yanında, ihbârî *berắne* bulunmaktadır. Fakat, daha umûmî olarak, muzârî *be-* ön-eki ile ifâde edilir: yeni-farsça (konuşma dili) *búkunām*, Gilakī *bắbärœm*, Zāzā *bébärmān*, Simnānī *bäbärun*, Kurdī Mukrī *békām* „yaparım", Paştō *wu* (*wu krəm*, bir de *krəm*, ihbârî *kawum* ile yan-yana). Şuġnī 'de *tsa* ön-eki ile (*tsä sāwē* „eğer gelirsen"), Sanglēçī'de *-a* eki ile: *az şom-a* „geliyorum") Vaḫī ve Sarikolī'de *-ō* eki olarak kullanılabilir.

Mâzî. Mâzîyi ifâde etmek için, genişletilmiş mâzî şekli kullanan Yaġnābī (*akunim* „yaptım") hâric, bütün yeni-iran lehcelerinde *-t* (eski irancada *-ta-*) isim-fiil şekilleri kullanılır. Bu isim-fiilin aslında geçişli (müteaddī) ve geçişsiz (lâzım) şeklinde farklı kullanılmış olmasına uygun olarak, iki ifâde tarzı inkişâf etmiştir: geçişli fiillerde mechûl ve lâzım fiillerde mâlûm bir yapı, msl. Gazī: *bīmdī* „gördüm", fakat *bebōyắn* „oldum". Bu geçişli mechûl mâzî şekli Tālişī, Simnānī, Gazī, Söyī, Kurdī, Gūrānī, Zāzā, Nātanzī, Nāyīnī, Sivandī, Fārsī, Balōçī, Ōrmurī, Parāçī, Paştō, Munčī, Vaḫī v.b. lehcelerinde iyice muhâfaza edilmiş ve edebî yeni-farsçanın ilk zamanlarında da mâlûmdur (*girift-aş* „tuttu"). Şahıs ekleri isim-fiil ile birlikte bulundukları zaman, umûmiyetle öne gelmekte, fakat bâzı hâllerde, sona eklenmektedir; msl. Gazī *bīddī* „gördün"; fakat *dắrtắj* „mâlik oldu", Simnānī *ta hắkärdät* „yaptın", Avrāmānī *dät* „verdin", *dāş* „verdi", Munčī

mən liəm „verdim“, *tə lilyət* „verdin“. Geçişsiz fiillerde isim-fiil ve cevheri fiil ile ifâde edilirdi. Her iki şekil, kat'î olarak, biribirinden ayrılırdı. Fakat yeni-farsçada, geçişli mâzî şekli geçişsiz fiillerin şekline uydu ve böylece her ikisi birleşmiş oldu (Turfan metinlerindeki orta-farsçada da bu inkişâfın izlerine tesâdüf edilir): *kardam* „yaptım“ *kardi*, *kard* ve *āmadam*, „geldim“ *āmadi*, *āmad* v.b. Evvelce mechûl yapıda isim-fiilde bir ek yok idi, msl. bk. Zāzā *min* (*tō*, *āi*, *mā*, *şimā*, *inān*) *kärd* „yaptım“ v.b.; fakat *āz āmān* „geldim“, *ti āmōi*, *ō āmā*, *mā āmāimā*, *şimā āmāi*, *ē āmāi*

Şühûdî ve naklî mâzî. Şühûdî ve naklî mâzî isim-fiilin sıfat şeklinden inkişâf etmiş (pehlevî ve soğdcada: *-tk*, eski-irancada: *-taka-*, nitekim Avesta'da *nivaştaka-* „dönmüş“) ve buna isim-fiilin hâl-i hâzır ve mâzî şekilleri ilâve edilmiştir. Burada geçişli fiillerin yapısı da mechûldür: msl. Gūrānī (Kandūlaī) şühûdî mâzî geçişli *-āş kärdän* „yaptı“ (*-n* „o ... dur“), naklî mâzî geçişsiz *-ş bāstāi* „tutmuş idi“ (krş. *nāi* „o değil idi“), Gazī şühûdî mâzî geçişsiz *bieyān* „ben ... oldum“, naklî mâzî geçişsiz *bībieböyān* „olmuş idin“. Fakat yeni-farsçada naklî mâzî şekilleri geçişli ve geçişsiz fiillerde aynıdır; msl.: *kardah am* „yaptım“, *kardah būdam* „yapmış idim“, *āmadah am* „geldim“ ve *āmadah būdam* „gelmiştim“ gibi.

Mechûl. Yeni-irancanın mechûl şeklinde (konuşma dilinde pek az kullanılır), orta-irancanın *-ih-* mechûl şekline pek az tesâdüf edilir (bk. K. Barr, *Iranische Dialektaufzeichnungen aus dem Nachlass von F. C. Andreas, herausgeg. und bearbeitet von Arthur Christensen. K. Barr und W. Henning, Kurdische Dialekte, Gärrûsî*, § 37, not 1.): Gūrānī (Kandūlaī) *kiryān* 3. şahıs müfr. mechûl mâzî „yapılmış idi“, *māsāçiaū* „yanmıştır“; Zāzā *äz kişyēnān* „öldürüldüm“. Kurdî (Sinnā) *akujyēm* „öldürüldüm“. Yaranī'de *bāhmariā* („kırıldı“) şekli kaydedilmektedir. Kurdi Mukrī *däkirē* (vokal değişmesi ile meydana gelen mechûl şekil) eski-irancadaki *-ya-* ile yapılmış mechûl şekle tekâbül eder. Şark Balōçī'de *-īc-* (bu aynı şekilde olan Sindhī mechûlünden alınmış gibi görünüyor) kullanılır: *k'uşīcān* „öldürülmüşüm“. Fakat yeni-iranca lehcelerinde mechûl umûmiyetle isim fiil şeklinin yardımcı fiiller ile birlikte kullanılması suretiyle ifâde edilir; msl. Balōçī'de *kuştagān* „öldürülmüşüm“. Yeni-farsçada *āmadan* „gelmek“, *gaştan* „dönmek“, *şudan* „gitmek, olmak“ (bu sonuncu şimdi kullanılmakta olan yardımcı fiildir) fiilleri kullanılır; diğer lehcelerde daha çok *bav-* „olmak“ kullanılır: Gīlakī *bäkande*, *buboste* „kazıldı“; Simnānī *vāpärsā mābin* „sorulurum“. Munčī *āy-* „gelmek“ (hâl-i hâzır için) ve *şay-* „gitmek“ (mâzî için) fiilleri ile *-gā* isim-fiil şekli kullanılır. Yardımcı fiil olarak, Ōrmurī'de *şūk-* „gitmek“ ve Parāçī'de *ch-* „gitmek“, yahut *par-* „gitmek“ Paştō'da *şwəl* „gitmek olmak“ kullanılır. Osetçede iki şekil bulunmaktadır: *nymad tœn* „sayıldım“ ve *bazyndœna* „bildirilecek“.

Bibliyografya: *GIPh*, I (1895—1901), *Anhang*, 1903 (Avesta, eski farsça, orta-farsça, yeni-farsça, Paştō, Balōçī, Kürtçe, Pamir lehceleri, Hazer lehceleri, merkezî lehceler, yahudi-farsçası, osetçe ve bibliyografya); H. Rechelt, *Iranisch, Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft* (1927), II. Avesta — C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch* (1904); ayn. mll., *Zum Altiranischen Wörterbuch* (1906, *Indogermanische Forschungen*, XIX, Beih.); H. Reichelt, *Awestisches Elementarbuch* (1909); Andreas-Wackernagel (*NGW Gött.*, 1909, 1910, 1913, 1931). Eski farsça — Meillet-Benveniste, *Grammaire du vieux perse* (1931). Orta-farsça — bibliyografya yukarıda makale içinde zikredilmiştir. Yeni-iranca — Garp lehceleri: P. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer* (1857/1858, Kürt ve Zāzā); E. Prym ve A. Socin, *Kurdische Sammlungen*, 1887, 1890 (Tūr 'Abdīn kürdü); A. von Le Coq, *Kurdische Texte* (1903); E. B. Soane, *Kurdish Grammar* (1913); O. Mann ve K. Hadank, *Kurdische-Persische Forschungen*, I. kısım: *Die Tâjîk-Mundarten der Provinz Fârs* (1909); II. kısım: *Die Mundarten der Lur-Stämme* (1910); III. kısım, I: *Die Mundarten von Khunsâr, Mahallât, Natänz, Nâyin, Sämnân, Stvänd und Sô-Kohrûd* (1926); II: *Mundarten der Gûrân, besonders das Kändûlâi, Auramânî und Bâdschälânî* (1930); IV: *Zâzâ-Mundarten, hauptsächlich aus Siwerek und Kor* (1932); IV. kısım, III: *Die Mundart der Mukrî-Kurden* (1906), I; (1909), II; V. A. Zhukovskiy, *Materialı dlya izuçeniya persidskih nareçiî* (1888, Kaşan, Vonişun, Kohrud, Keşe, Zefre lehceleri), I (1922; Sengiser, Şemerzod, Sede, Gaz, Kafron, Sivend, Abdu, Talahedeşk, Kaşan'ın yahudi-farsçası, tâcik lehceleri), III (1922; Çeharleng ve Heftleng lehceleri); A. M. Benedictsen ve A. Christensen, *Les dialectes d'Awromān et de Pāwā* (1921); A. Christensen, *Le dialecte de Sämnān* (1915); ayn. mll., *Contributions à la dialectologie iranienne, dialecte guilakie de Recht, dialectes de Färizänd, de Yaran et de Natanz* (1930);

A. Romaskeviç, *Sur la dialectologie persane* (*Doklady Akad. Nauk.*, 1924), s. 122 v.dd.; B. Thomas, *The Kumzari dialect of the Shihuh Tribe, Arabia* (1930); *Asiatic Society Monographs*, XXI); W. Geiger, *Etymologie des Balūçī* ve *Lautlehre des Balūçī* (ikisi de *Abh. d. k. Bayer. Ak. d. Wiss.*, 1891); G. Morgenstierne, *Notes on Balochi Etymology* (*Norsk Tidskrift for Sprogwidenskap*, 1932, V); I. I. Zarubin, *K izuçeniyu beludzskogo yazıka i folklora* (*Zapiski koll. vostok.*, 1930); W. Iwanow, *Two Dialects spoken in the Central Persian Desert* (*JRAS*, 1926); ayn. mll., *Notes on the Dialect of Khūr and Mihrijān* (*AO*, 1930); ayn. mll., *The Dialect of Gozärkhon in Alamut* (*AO*, 1931); Ws. Miller, *Oçerk fonetiki evreysko-tatskago nareçiya* (1900); ayn. mll., *Oçerk morfologii evreysko-tatskago nareçiya* (1901), B. V. Miller, *Talzşskie tekstı* (1930); D. L. R. Lorimer, *The Phonology of the Bakhtiari, Badakhshani and Madaglashti Dialects of Modern Persian* (1922). Şark lehceleri — Ws. Miller, *Osetinskiye etyudı* (1881—1887), I—III; ayn. mll., *Die Sprache der Osseten* (*GIPh.*); A. Christensen, *Textes ossètes* (1921); B. Munkácsi, *Blüten der ossetischen Volksdichtung* (*Keleti Szemle*, Neudruck, 1932, XX, XXI); Ws. Miller ve A. Freiman, *Ossetisch-Russich-Deutsches Wörterbuch* (1927—1934, 3 cild); R. B. Shaw, *On the Ghalchah Languages* (*JASB*, XLV, XLVI); W. Thomaschek, *Centralasiatische Studien*, II: *Pamir-Dialeckte*, 1880 (Shaw'un materyallerine dayanmıştır); R. Gauthiot, *Qaelques observations sur le Mindjani* (*MSL*, 1915, XIX); ayn. mll., *Notes sur le Yazgoulami* (*JA*, 1916); G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, X: *Specimens of Languages of the Eranian Family*; ayn. mll., *Ishakashmi, Zebaki and Yazghulami* (1920); I. I. Zarubin, *Supplements à la liste des langues du Pamir* (*Dokladı Akad. Nauk*, 1924, s. 82—85).; ayn. mll., *Charactéristique de la langue mundjni* (*L'Iran*, 1927); ayn. mll., *Oroşorskie teksty i slovar* (*Trudı ekspeditsii*, VI, *Akad. Nauk.*, 1930); H. F. J. Junker, *Drei Erzählungen auf Yaynābi* (1914); ayn mll., *Arisches Forschungen, Yaghnōbī-Studien* (1930), I; G. Morgenstierne, *An Etymological Vocabulary of Pashto* (1927); ayn. mll., *Notes on Shughni* (*Norsk Tidskrift for Sprogwidenskap* (1928), I; ayn. mll., *The Wanetsi Dialect of Pashto, ayn. mec.*, 1930, IV); ayn. mll., *Indo-Iranian Frontier Languages*, I: *Parachi and Ormuri* (1929); ayn. mll., *Report on a Linguistic Mission to Afghanistan* (1926); ayn. mll., *Report on a Linguistic Mission to North-Western India* (1932); ayn. mll., *Supplementary Notes on Ormuri* (*Norsk Tidskrift for Sprogwidenskap*, 1932, V); Wolfgang Lentz, *Pamir-Dialecte* (1933; tam bir bibliyografya ile.)

(H. W. BAILEY.)

III. YENİ İRAN EDEBİYATI.

Mevzûun târifi. Yeni-İran edebiyatı tâbiri ile, umûmiyetle, orta iran diline karşılık, yeni-İran dili ile yazılmış bütün eserler, başka tâbir ile, arap istilâsından günümüze kadarki edebiyatın bütünü anlaşılmaktadır. Şunu da söylemek gerektir ki, bu edebiyat, ancak bir noktaya kadar, bir bütün olarak telâkkî edilebilir. Ön Asya'nın tarihî mukadderâtı icâbı, yeni-İran dili bununla arasında hiç bir münâsebeti bulunmayan bir çok milletlerin edebî dili olmuştur. XVIII. asırda fransızca bir çok Avrupa milletleri için nasıl yüksek sınıfların dili olmuş ise, yeni-İran dili de yukarıda bahsedilen milletlerin yüksek sınıflarının dili olmuştur. Bunun neticesi olarak, yeni-İran edebiyatı yalnız kelimenin en geniş mânası ile İran edebiyatını ihtivâ etmekle kalmamış, Orta Asya, kısmen Türkiye, Hindistan ve Efganistan edebiyatlarını da içine almıştır. Gerçi, XVI.—XVII. asırlara kadar, bu edebiyatlar arasında, pek az bir fark mevcut olmuş idi ise de, son asırlarda ayrılıklar o derece kuvvetle belirmiştir ki, meydana gelen farklılaşmadan dolayı, artık bunları bir bütün içinde birleştirmeğe imkân kalmamıştır. Bu vâkıa dolayısı ile, yeni-İran edebiyatı adı altında toplanan bütün edebiyatları tek ve aynı bahis içinde bir araya getirmek tahakkuku imkânsız bir şeydir; bu yüzden, âlimler daha dar hudûtlar içinde kalmağa mecbûr olmuşlardır. Bu hudûtlandırma, bu tetkikte de, zarûrî olarak, tatbik edilmiştir. Binâenaleyh, biz aşağıdaki sahifelerde, yeni-İran edebiyatı târihi ile, XVI. asra kadar yeni-İran dili ile yazılmış edebiyatı ve sonrası için yalnız geniş mânada İran'ın yeni edebiyatını kasdederek, Orta Asya, Efganistan ve Hindistan çevrelerine mensûp muharrirler ile ya pek az meşgûl olacağız, yahut da hiç olmayacağız.

Başlangıçlar. Şimdiye kadar yeni-İran edebiyatının ilk adımlarını tâkip etmek mümkün olamamıştır. Her ne kadar ilk denemelerden bahseden rivâyetler eksik değil ise de, bunlar o kadar inanılmaz şeylerdir ki, üzerlerinde durmağa değmez.

Bununla berâber, yeni-İran edebiyatının ilk devirlerinden kalmış olan parçalar gerçeğe pek aykırı sayılmayacak bâzı faraziyeler yü-

rütülmesine imkân vermektedir. Arap istilâsını tâkip eden devirlerde, orta-İran dili ile yazılmış edebiyat, tedricî bir surette, kaybolmuştur. İlk bakışta, İran'da, edebî faâliyet tamâmiyle durmuş gibi görünüyor ise de, vaziyet hiç de böyle değildir. [İranlılar, islâmiyet ile berâber, tabi'î olarak, onun mukaddes kitabı *Kur'an*'ı da kabûl etmişlerdi; bu dinin farzlarını yerine getirebilmek için, bâzı *Kur'an* parçaları, yâni arapça kelime ve tâbirler öğreniyorlardı; askerî ve idârî sebepler ile İran'ın muhtelif bölgelerine yerleştirilmiş olan arap kolonileri de kendi dillerini yayıyor, arapça öğreneceklere istifâde edilmesi kolay imkânlar hazırlıyorlardı. Bunlardan başka, devlet dâirelerinde ve arap emîrlerinin saraylarında iş bulmak isteyenler de arapçayı öğrenmek ve kullanmak mecbûriyetinde kalıyorlardı. Nihâyet, dini yeni kabûl edenlerin yeni din ve onun dili lehindeki taassupları da, arapçanın yayılmasına yardım etmiştir. İşte bu âmillerin neticesi olarak, arapça, iranlıların da yardımı ile, daha mükemmel bir ilim, felsefe ve edebiyat dili hâline geldi.] Nitekim, aynı devre tekabül eden zamanda, nazarlarımızı arap edebiyatına çevirirsek, bir çok iranlı şâir ve âlimin arapça yazmış olduklarını görürüz. al-Ṣaʿālibī (ölm. 429=1038)'nin *Yatīmat al-dahr* (1885'te basıldı, yeni tab., Kahire, 1934, 4 cild) adlı kıymetli eseri çok mühim mâlûmat ihtivâ eder ki, bu arapçanın daha IX. asırdan itibâren, yalnız İran'da değil, Horasan ve Mâverâünnehr'de de yüksek sınıfların edebî dili hâline geldiğini gösterir. Fakat aynı devirde, aksi istikamette cereyânlar, aynı derecede, kendisini hissettirmeğe başlamış idi. [Hudûtları çok genişleyen Abbâsî hilâfetinde, uzak ülkelerde, idâre merkezi nüfûzunun aynı kudret ve kuvvette olmasına maddeten imkân yok idi. Bu sebeple, şarkî İran, Horasan ve Mâverâünnehr'e tâyin edilen vâliler, memleketi yarı-müstakil bir tarzda idâre ediyor, imkân ve fırsat buldukça, resmî bağları büs-bütün koparmaktan geri kalmıyorlardı. Bu sâhalarda başlayan siyâsî istiklâl hareketleri ile berâber, kuvvetli bir milliyet ve millî dile dönüş cereyânı görülüyor. İran'da müstakil devletlerin kurucuları ve yahut yarı-müstakil hükum süren âilelerin hâkimiyet haklarını tanıtmaları için, ekseriyâ sahte olan bir takım şecereler ile, kendilerini Sâsânî hânedanının veya Sâsânîler devrinin büyük âile ve kahramanlarının neslinden göstermeğe çalışmaları İran tarih ve an'anelerinin, destanlarının aranıp toplanmasını icâp ettirdi. Arap şiir ve edebiyatını pek anlamayan aynı şahıslar kendi dillerini tercih ediyorlardı. Bunlardan başka iddialarını halka ancak onların dili ile anlatabilirlerdi; halk tarafından anlaşılması istenen dinî ve tasavvufî eserler de, ister-istemez, onların dili ile yazılmalı idi. Böylece, İran'da, iranî bir dil yavaş-yavaş edebî bir dil hâlini aldı. O zamandan beri gâlibâ „saraya mensûp dil" mânasında, *darî* denilen bu yeni-İran yazı dili, ilk olarak, şarkî İran ve Mâverâünnehr'de kullanıldığı için, şarkî orta-İran dillerinden birinin devamı olması icâp ettiği zannedilmiş ise de, vâkıa bunun tamâmiyle aksidir. *Darî*, fonetik ve kelime hazînesi bakımından, cenûb-i garbî orta-İran dili olan Sâsânî pehlevîsinin devamıdır. Oldukça garip olan bu vâkıa, belki A. Christensen'in dediği gibi, Sâsânîler devrinde, muhtelif zamanlarda, siyâsî ve askerî sebepler ile, garpten şarkî İran'a mühim askerî kuvvetlerin gönderilip yerleştirilmesi ile (bk. *Contributions à la dialectologie iranienne*, Kœbenhaven, 1930, s. 4 v.dd.) ve belki de, aynı zamanda, daha V. (XI.) asra kadar, İran'da münevverler tarafından anlaşılmakta olduğunu bildiğimiz Sâsânî pehlevîsi (bk. Faḫr al-Dīn Gurgānī, *Vīs u Rāmīn*, nşr. M. Minovi, Tahran, 1314 h. ş., s. 26) ile yazılmış olan edebiyatın te'siri ile izah edilmek icâp eder. Bu dil, uzun müddet yüksek âilelerde ve muhâfazakâr çevrelerde, mukaddes bir emânet hâlinde, belki konuşma dili olarak, muhâfaza edilmekte idi.

İslâmiyet te'siri ile, arap harflerinin de kabûlü üzerine, mütemâdiyen değişen konuşma dili, yazının muhâfazakâr kalıplarından kurtulunca, yazıda görülmeyen bâzı fonetik farklar meydana çıkmıştır. Bundan başka, dinî, siyâsî ve edebî sebepler ile arapçadan alınmış olan kelimeler *darî*'yi, yeni-İran edebî dilini, Sâsânî pehlevîsinden daha bâriz bir şekilde ayırmıştır. Ancak şunu ilâve etmek icâp eder ki, *darî*'de, şimâlî İran diline âit unsurlar eksik değildir. Dinî, ictimâî, idârî hayata ve silâhlara âit bâzı kelimeler ile günlük hayata âit bâzı tâbirler, Arsakî pehlevîsine, yâni şimâlî İran diline âit şekilleri ile, *darî* dilinde bulunmaktadır. Fakat bu kelimelerin mevcûdiyeti Arsakî pehlevîsinin *darî* diline te'siri ile değil, Sâsânî pehlevîsine te'siri ile izah edilmelidir. Zîra bunlara Sâsânî pehlevîsi ile yazılmış olan metinlerde de tesâdüf edilmektedir (bk. W. Lenz, *Die nordiranische Elemente in der neupersischen Literatur-sprache bei Firdosi, Zeitchrift für Indologie und Iranistik*, IV, 251 v.dd.; A. Christensen, *L'Iran sous les sassanides*, Copenhague, 1936, s. 41 v.d.). Yukarıda izah edilen şerâit içinde, bu edebî dil ile eser te'lif etmeğe çalışan ve uzun müddet arap edebiyatının şekillerini kullanarak, arapça eserler vermiş san'atkârların

halefi olan, bir kısmı da hem arapça, hem farsça yazan, kendi tâbirleri ile, *ẕu 'l-lisānayn* („iki dil sâhibi") san'atkârlar, eski Sâsânî devri şiir tekniğine dönemezlerdi.] Bilhassa şiirde, arap şekilleri (*ḳaṣīda, ġazal*), kemmî arap vezni (*ʿarūż*), orta-İran diline muhakkak surette yabancı olan kafiye kuvvetle yerleşmişti. Zâten arap şiirinin de, kısmen değişmesi zarûrî oldu. Msl. arap şiirlerine farsça-kelimelerin sokulmasının neticesi olarak, vezne imâleler girdi ki, bunun araplarda yapılmasına imkân yok idi. İlk farsça tam şiirler ne vakit ve nasıl meydana geldi? Bunu kat'î olarak tâyin etmek, şüphesiz, hiç bir zaman, kabil olmayacaktır. Bâzı arap ve İran kaynaklarında görülen ve şüphesiz, yeni-İran dili ile olduğu hâlde ancak halk edebiyatının bakiyeleri sayılması icâp eden parçalardan (bk. Barthold, *Islâm medeniyeti tarihi*, s. 81 v.d. ve M. F. Köprülü'nün notları; İ. A. al-Ṣavāribī, *Naṣ'at al-ṣi'r al-fārisī al-islāmī, Macallat kulliyat al-ādāb*, 1946, I, sayı 8, s. 49 v.dd.) sonra, farsça kaynaklar, Abbās Marvazī'ye âit olan ve Hārūn al-Raşīd'in oğlu Ma'mūn'un Marv'e gelişi (193=809) dolayısı ile yazılmış bulunan bir *ḳaṣīda*'nin zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş bulunan kısımlarını yeni-İran dili ile yazılmış en eski şiir olarak kabûl etmektedir. Maalesef, yeni delîller bulununcaya kadar, bu şiirlerin mevsûkiyeti hakkında kat'î bir huküm verebilmek oldukça güçtür. Müntehabât, tezkireler, lûgatler (bilhassa Asadī'nin değerli *Luġāt-i furs*'ü) ve edebî san'atlara âit eserler (bilhassa yanlış olarak Farruḫī'ye isnad edilmiş olan al-Rādūyānī'nin *Tarcumān al-balāġa*'sı ile Vaṭvāṭ'ın *Ḥadāʾiḳ al-siḥr*'i), Abū Ḥafṣ Suġdī Ḥanẓala Bādġīsī (VI.=XII. asırda tam bir divanı elde bulunan), Maḥmūd Varrāḳ Haravī, Fīrūz Maşrikī, Abū Sālik Gurgānī v.b. bâzı şâirlerin şiirlerini ihtivâ etmektedir ki, bunların bâzıları belki de II. (VIII.) asra âit bulunmaktadır. Fakat bu parçalar bir takım perîşan bakiyeler olup, bir şiirin mevcûdiyetini isbat edebilirlerse de, İran şiirinin bu en eski devri hakkında açık bir fikir edinilmesine imkân vermezler.

X.—XIII. asır. Daha V. (X.) asırda bu ilk denemeler san'at mükemmeliyetinin en yüksek derecesine varmıştır. Bir çok şâirlerin toplandığı muhtelif hukümdar sarayları edebî hareketlerin merkezi olmuş idi. Umûmiyetle şâirler, doğrudan-doğruya hâmîlerine tâbî olduklarından ve kendilerini az-çok onların zevklerine uydurduklarından, tabi'îdir ki, İran'da hemen her hukümdar âilesi nezdinde bir çok şâirler bulunmaktadır. Bunlar. üslûp bakımından, eksériyâ, muayyen bir birlik gösterirler ki, İran'da dâimâ yapıldığı vecihle, farsça yazan şâirleri hânedana göre tasnif etmek, edebiyat tarihi bakımından, bir dereceye kadar meşrû sayılabilir. İran şiirinin edebî tekâmülünün oldukça mûdil olan seyrini biraz aydınlatabilmek için, biz de aynı şekilde, bu tasnifi muhâfaza edeceğiz. Fakat, bütünlük intibâını bozmamak için, tasnifimizi muhtelif edebî nevîlere göre yapacağız. İlk bölüm için aşağıdaki nevîler bilhassa tetkike değer: *a.* Lirik saray şiiri (kasîde ve gazel), *b.* Mesnevî *c.* Tasavvuf. Nesir bu bölümde hemen hiç tetkik edilmeyecektir. Zîra yeni-iran edebiyatının ilk devrinde nesir doğrudan-doğruya edebî nevîlerde kullanılmamıştır. Bu devir için nesir yalnız ilim dilidir. Hâlbuki, moğullardan önceki devirde, ilim dili tercihen arapça olduğundan, farsça nesir, bu sâhada dahi, ancak çok yavaş olarak, yüksek bir tekâmül derecesine erişebilmiştir.

a. Lirik saray şiiri (kasîde ve gazel). Husûsî bir saray üslûbunun ilk inkişâf emârelerini Tâhirîler ve Saffârîler devrinde fark edebiliyoruz ki, bu üslûp idâre merkezleri Buhârâ olan Sâmânîler (261—389=875—999) devrinde tam inkişâf ve kemâline ulaşmıştır. Her ne kadar bu devirde de, zamanın tahrip edici te'siri yüzünden, elimize pek az şey geçmiş ise de, Buhârâ'da pek parlak ve verimli bir edebî faâliyetin bulunduğunu hayranlık ile müşâhede edebiliriz. Sâmânîlerin sarayında kıymetli şâirlerin büyük bir kısmı toplanmış idi; bunlar, bir taraftan hukümdarları âhenkli kasîdeler ile medhediyor, diğer taraftan da, şiir silâhları, yâni hiciv (*hacv, hicā'*) ile, en yüksek mevkii kazanmak için, aralarında şiddetli münâkaşalar yapıyorlardı. Bütün bu şâirler arasında en yüksek mevkî, münâkaşasız olarak, semerkandlı Rūdakī'ye verilmelidir. Onun *Mādar-i may* adlı kasîdesi muhteşem, neş'eli, tâze ve sâde görünüşü ile, kâbına erişilememiş olan bir şâheserdir. Rūdakī, gâlibâ hemen bütün kendinden sonra gelenlerin taklit etmeğe çalıştıkları İran şâiri tipinin ilk nümûnesidir: şâir, aristokrat, cömert, hafif ve kayıtsız, âşık, şarabı seven, kahraman, kendini sâdece hayatın sevinçlerine veren, fakat varlığın kederli taraflarına dokunmak istemeyen bir şâir tipi. Maalesef elimize geçmemiş olan *Kalīla va Dimna* nazmı ile didaktik şiir sâhasında da, büyük bir şöhret kazanmıştır. Fakat o İran şiirine başka bir mevzû daha soktu: geçmiş olan gençlik için duyulan teessüflerini, heyecanlı bir şekilde, ifâde etti. Genç çağdaşı marvli Kisā'ī (b. bk.; doğm. 341=953) de aynı mevzûu ele aldı. Bu teessüflerin sırf bir üslûp alıştırmasından ibâret olmayıp, İran şâirleri-

nin hakikî vaziyetlerinin tasviri olduğu farzedilebilir. Şâirin vazifesi hükümdar sarayı için bir süs olmak, onun eğlencelerine iştirâk etmek ve kendisini eğlendirmek idi. Kederli bir ihtiyar artık bu işi yapamazdı; geçmişte ne kadar değerli olursa-olsun, ona kıymet verilmezdi. Yanlış olarak, tam divan tertip etmiş ilk İran şâiri sayılan balḫli meşhûr Şahîd (ölm. 325 = 937) 'in şikâyetleri dikkate değer. O bilhassa bu dünyadaki haksızlıktan şikâyet eder. [İlme kıymet verilmemesinden de müştekîdir. Bunlar, aynı zamanda büyük bir feylesof olan ve arap edebiyatında haz ve elemin menşe'lerine ve maddî ve manevî hazların ehemmiyetine dâir meşhûr hakîm al-Rāzî ile olan münâkaşaları ile tanınan şâirin, muhitinde anlaşılıp, takdir edilmemesinin neticesi olmalıdır.] Bütün bu şâirlerin dili sâde ve berraktır; edebî tasannûlardan çekinirler ve ölçüyü muhâfaza ederler. Bu arada daha az şöhret kazanmış olan şu şâirleri de saymak lâzımdır: Ma'rūfî Balḫî (343–350 = 954–961 'e doğru), Monçîk (ölm. 377 = 987 veya 380 = 990), Abū Şu'ayb Haravî, Abū Zarrā'a Curcānî, Abū Ṭāhir Ḫusravānî, Cüybārî Buḫārā'î, Amîr Aġāçî Buḫārā'î, Ravnaḳî, Ma'navî, devrinde arap edebiyatının en mühim şahsiyetlerinden biri sayılan Abu'l-Fatḥ Bustî ve 'Ammāra Marvazî. [Bunlara, şiir tekniği bakımından, o kadar kuvvetli olmamakla berâber, en büyük şâirler ile aynı kuvvette sayılan, temiz ve ilâhî aşkını en mükemmel ve derin bir şekilde duyurmağa muvaffak olan ve 'Aṭṭār'a *İlāhî-nāma*'sinin en güzel sahifelerini ilhâm ettiği gibi, XIX. asırda Riżā Ḳulî Ḫān'ın *Gulistān-i İram* adlı mesnevîsine de mevzû teşkil eden kadın şâir Rābi'a bint Ka'b'ı da ilâve etmek lâzımdır.]

Sâmânîlerin sukutundan sonra, Gazne'de, meşhûr Sulṭān Maḥmūd (b.bk.; 388–421 = 998–1030) ve seleflerinin sarayında yeni bir edebî merkez teşekkül ediyordu. Bu merkezin havasını veren meşhûr balḫli şâir 'Unṣurî (b.bk.; ölm. 441 = 1050) 'dir. Sultanın ve harplerinin şânını yüceltmeğe ve bir takım kelâmî sözde delîller ile onun İran tahtı üzerindeki haklarını gerçekleştirmeğe çalışan kasîdeleri, resmî saray şiirinin en güzel örnekleridir. Nizâma pek sıkı bağlı olan sultanın sarayında Rūdakî'nin hafiflik ve kayıtsızlığı makbûl olamazdı. Faâliyetlerinin mühim kısmı sultanın kardeşi Amîr Naṣr'ın sarayında geçen diğer iki şâir, terennüm ettikleri yaşama sevinci ile, daha ziyâde Sâmâniler devri şiirini hatırlatıyorlar. Bunlardan biri, şiirlerinden bâzılarında, şaraba dâir şiirlerin nefis örneklerini veren ve islâmdan önceki efsânelere telmihler yapan dāmġānlı Minūçihr (b. bk; ölm. 441 = 1050'ye doğru), diğeri İran edebiyat tarihçilerinin, arap kasîdesinin üstâdı Mutanabbî [b.bk.] ile mukayese ettikleri sîstānlı Farruḫî (b. bk.; ölm. 429 = 1037/1038) 'dir. Onun tabiat tasvirlerinin parlak renklerine geniş bir muhayyilenin hakikî büyüleyici formülleri denilebilir. Saray şiirini cenûbî Fransa tenzonları ile mukayese edilebilecek *munāẓara* şiiri adı verilen yeni bir nevî ile ilk defa zenginleştiren ṭūslu Asadî (b. bk.; ölm. 421–433 = 1030–1041 arası) 'yi aynı derecede tutabiliriz. Asadî nisbesini iki şâirin taşıdığını kabûl etmek âdet olmuştur. *Garşasp-nāma* 'nin müellifi olan daha genci diğerinin oğlu olabilir. Fakat bu tefrikin yersiz olduğunu ve ikinci Asadî 'nin mevcûdiyetini şüpheli gösteren ciddî sebepler vardır. Babalarının muazzam imparatorluğunu bütün olarak elde tutamayan Sultan Mahmud 'un halefleri zamanında bile, şiir büyük bir rağbet görüyordu. Onların saraylarını süsleyen şâirler arasında bilhassa kasîde üstâdı Abu'l-Farac Rūnî (ölm. VI. = XII. asrın başlarına doğru) ile talebesi Mas'ud-i Sa'd-i Salmān (ölm. 525 = 1131) temâyüz ederler. Bilhassa sonuncusu hayatının büyük bir kısmını zındanda geçirmiş ve bunun neticesinde de yep-yeni bir mevzû ele almıştır; *Ḥabsîyāt* („Mahpusluk şiirleri") adı altında topladığı şiirlerinde zâlim mukadderâtından şikâyet etmektedir. Zamanındaki ilmin şiirlerine yavaş-yavaş nufûz ettiğini gördüğümüz 'Osmān Muḫtārî (ölm. VI. = XII. asrın ortasına doğru) 'ye ondan daha az yüksek bir mevkî vermek kabil değildir. İktidarı Gazneliler ile paylaşan, fakat onlar ile aslâ boy ölçüşemeyen diğer hukümdar âileleri de istidatlı şâirleri saraylarına çekmeğe çalışıyorlardı. Böylece Büveyhî (320–447 = 932–1055) sülâlesi şâirleri arasında reyli üstâd Kamāl al-Dîn Bundār zikredilmelidir; şiirlerinde yalnız edebî farsçayı değil, Rey şîvesini de kullanmıştır. Hayatının en büyük kısmını Azerbaycan hukümdarlarının hizmetinde geçiren ve eserleri uzun zaman büyük Rūdakî 'nin eserleri zannedilen meşhûr Ḳaṭrān Cabalî (b. bk.; ölm. 465 = 1072/1073) de Büveyhîleri medhetti. Amû-derya 'nın öte tarafında bile, türk İlig Hanlılar (320–560 = 932–1165) sâhasında da İran şiiri tam bir inkişâf hâlinde idi. En iyi şâirleri, şöhretini Raşîdî ve Nacîbî Fargānî ile paylaşan meşhûr 'Am'aḳ (ölm. 543 = 1148) idi. 'Am'aḳ'ın kasîdeleri, bilhassa tâzelik, az rastlanan bir canlılık ve alışılmamış ifâde tarzları ile dolu *nasîb*'leri ile temâyüz eder.

Nesir, daha evvel söylediğimiz gibi, bu devirde saray hayatında büyük bir rol oynamamıştır. Fakat hiç olmazsa İran nesrinin inkişâf tarihi için son derece mühim olan bir kaç eseri zikretmek yerinde olacaktır: [Sâmânîlerin vezîri Abū 'Alî Bal'amî (b. bk.; ölm 386 = 996) 'nin *Tarcuma-i Tārîḫ-i Ṭabarî*'si, bir hey'et tarafından yapılmış olan *Tarcuma-i tafsîr-i Ṭabarî*; Abū Manṣūr Muḥammed b. 'Abd al-Razāḳ (ölm. 351 = 962) 'ın memleketin muhtelif yerlerinden getirttiği dört kişiye yazdırdığı ve yalnız mukaddimesi bugüne kadar muhâfaza edilmiş olan mensûr *Şah-nāma* Abu'l-Mu'ayyad al-Balḫî 'nin *'Acā'ib al-buldan* ve *Kitāb-i Garşasp*'ı] Abu'l-Faẓl Bayhaḳî (bk. mad. BEYHAKÎ; ölm. 470 = 1077/1078) Gaznelilerin son derece dikkate değer tarihi olup, ıtnabı ile meşhûr olan *Tārîḫ-i Bayhaḳî* ve daha ziyâde Selçuklular devri mahsûllerinden sayılması icâp eden melik Kaykā'ūs b. İskandar b. Ḳābūs'un *Ḳābūs-nāma* (475 = 1082 'de başlanmıştır) 'si.

Saray şiiri, hiç şüphesiz, inkişâfının en yüksek derecesine Selçuklular (b. bk.; 429–700 = 1037–1300) devrinde ulaşmıştır. Sâmânîler devri şâirlerinde son derece hoşumuza giden o hayat renkleri ile dolu tâzelik ve sâdelik gittikçe kayboluyor; kasîde daha kurulaşıyor; fakat teknik bakımdan gittikçe daha fazla mükemmellik kazanıyor. Bu mükemmellik, bir taraftan şiirde tasannûun artması, diğer taraftan da, garip ve seçme mecazlar bulmak üzere, medrese allâmeliğinin bütün kollarının seferber edilmesi şeklinde tezâhür ediyor. Sulṭān Maḥmūd devrindeki saray şâirlerinin eserleri, bir az bilgili bütün okuyucular tarafından anlaşılıyor idi ise de, Selçukluların son devrinde, ancak son derece kültürlü okuyuculara hitap eden şiirler yazılıyordu; bunların zevkine de ancak tam mânâsı ile bu kültüre âşinâ olanlar erebiliyordu. Zâten bu eserlerin çoğunu, bize kadar gelmiş olan şerhler sâyesinde, anlayabiliyoruz. Bu devir şâirleri arasında şunlar kaydedilmeğe değer: *Alfîya-şalfîya* adlı müstehcen tâlimî bir eserin müellifi sıfatı ile, pek de iyi olmayan bir şöhret kazanan heratlı Azraḳî (b. bk.; ölm. 524 = 1130'a doğru); Adîb Ṣābir, büyük kasîde üstadı idi; efendisi onu Ḫvārizmşāh nezdine siyâsî bir vazife ile, câsus olarak, göndermişti; orada kendisini fecî bir âkıbet beklemekte idi (540–546 = 1145–1151 arası). Sulṭān Sancar'ın gözde şâiri, zenginliği ve dillere destan olan hasisliği biyograflar tarafından, bütün teferruâtı ile anlatılan Amîr Mu'izzî [b.bk.]; cürcanlı Lāmi'î [b.bk.] ve son derece acâip bir üslûbu olan ve kasîdelerinde her çeşit hayvan ismini büyük bir mahâret ile zikreden 'Abd al-Vāsi' Cabalî (b. bk.; ölm. 555 = 1160). Bütün bu üstadlar arasında, şeref mevkii, münâkaşa kabûl etmez bir şekilde, Anvarî [b.bk.] 'nindir; hiç kimsenin geçemediği bu şâirin, aralarında meşhûr „Horasan'ın göz yaşları" bulunan kasîdeleri, şüphesiz bu müdil üslûbun meydana getirebileceği en parlak örneklerdir (ölm. 585–587 = 1189–1191 arasında). Ḫvārizmşāhlar Raşîd al-Dîn Vaṭvāṭ (bk. VAṬVĀṬ; ölm. 578 = 1182/1183) 'ın faâliyetinden faydalanarak, Anvarî 'nin te'sirine karşı koymağı denediler. Nazariyeci olarak da mühim bir mevkî işgâl eden bu şâir, son derece kuvvetli bir lisana sâhip olması ile temâyüz ediyordu; fakat şâir olarak, Anvarî ile aslâ mukayese edilemez. Ancak Şirvan-şahları medhetmiş olan Ḫāḳānî (b.bk.; ölm. 595 = 1199) 'nin dikkate değer şahsiyeti Anvarî 'nin şahsiyeti karşısında tamâmiyle sönmemiştir. Bu orijinal şâirin lisanının güçlüğü şarkta darb-i mesel olmuştur; fakat buna rağmen bugün de, yine kasîdenin en büyük üstadı telâkkî edilmektedir. Semerkandlı Sūzanî (ölm. 569 = 1173/1174) de, fırsat düştükçe, Selçukluları medhetti, ama o daha ziyâde kıvılcım saçan bir zekâya delâlet eden, fakat ekseriyâ edebe mugâyir olan hezel ve hicivleri ile tanınmıştır. Kadınlar da şiir sâhasına atıldılar. Bunlar arasında Sulṭān Sancar'ın gözdesi Mahistî'nin, maalesef az rastlanacak derecede perde-bîrûnâne ifâdeler ihtivâ etmekle berâber, büyük bir istidâdı haber veren bâzı şiirlerini biliyoruz. Semerkandlı Nizāmî 'Arūżî [b.bk.], Gûrlular (543–612 = 1148–1215) 'ın saray şâiri idi; fakat şöhretini şâirlerin hâl tercümeleri için çok kıymetli bir kaynak olan *Çahār maḳāla*'sine medyûndur. Bu devrin sonunda iki büyük kasîde şâiri görülüyor: nazımlarındaki teknik tekâmüle, rağmen, Anvarî ile mukayese edildiği takdirde, şekle âit bâzı üslûp temrinleri hâline gelerek kuvvetten düşen saray şiirinde bir inhitatın başladığını gösteren Ẓahîr al-Dîn Fāryābî (bk. mad. FĀRYĀBÎ; ölm. 598 = 1202) ve *Ḥallāḳ al-ma'ānî*, yâni „mânâların yaratıcısı" lekabını alan Kamāl İsmā'îl (ölm. 635 = 1237). Bu şâir, son senelerinde medhiye yazmaktan vazgeçti ve dünya hayatına, sarayın bütün başarılarına yabancı, sûfî bir şeyhin murâkabe dolu yaşayışını tercih etti. Esâsen son eserleri, tasavvuf rûhu ile doludur. Hattâ bu sâhada da hakikî şâheserler vermeğe muvaffak olmuştur.

b. Mesnevî. [Arap şiirinin en esâslı, hattâ yegâne denilebilecek şekli tek kafiyeli kasîde idi. Arapçada, bu şekil, dilin verdiği imkânlar ile, istenildiği kadar uzatılabilir. Fakat ondan başka bir dilde, aynı şekil ile, arapların şiir ile ifâde etmeği hiç düşünmedikleri uzun mâcerâları ve ilmî bir mevzûu anlatmak imkânsızdır. İşte yeni-İran edebiya-

tının kurucuları böyle uzun mezʾûları anlatmak için, Sâsânî edebiyatında nümûnesi bulunan ve mısrâları kendi aralarında kafiyelenmiş olan beyitlerden meydana getirilmiş bir şekli kullandılar; vezin olarak, önce yine Sâsânî edebiyatında sayıca aynı olan 11 hecelik mütekarib bahrini tercih ettiler (Christensen, *Les gestes des rois iraniens dans les traditions de l'Iran antique*, Paris, 1936, s. 46 v. dd. ve orada gösterilen bibliyografya, bk. mad. ʿARŪŻ). Böylece tamâmiyle millî bir İran nazım şekli, vezin ve kafiyesinin mâhiyetinde yapılan küçük bir tâdilât ile, arapçada *muzdavica*, farsçada ve daha sonra türkçede *maṣnavî* ismi altında islâmî edebiyatta yer aldı ve devam etti. Mesnevîler, daha bu devirden itibâren, mevzûlarına göre, belli-başlı üç kısma ayrılabilir: 1. destânî mesnevîler 2. aşk mesnevîleri 3. didaktik mesnevîler. Bu nev'in en şâyân-i dikkat eserlerini bu devirde şüphesiz destânî mesnevîler teşkil etmektedir. Bu sâhada, bir az evvel bahsedilmiş olan mensûr eserler yanında, bugün elimizde bulunmayan Abū ʿAlī Muḥammed al-Balḫī ile Masʿūdī Marvazī'nin manzûm şehnâmelerini, yâni destânî umûmî İran tarihlerini zikretmek icâp eder.] Bilhassa gazel ve kasîdeleri ile tanınan genç ve ateşli şâir Dakīkī [b. bk.] de Sâsânî hukümdarlarının resmî tarih kitabı olan ve bütün İran tarihini ihtivâ eden *Ḫudāy-nāma*'yi nazma sokmağa karar verdi. Vakıtsız ölümü bu muazzam tasavvuru sona erdirmesine mânî oldu. Bıraktığı 1000 kadar beyit, ṭūslu Abu 'l-Ḳāsim Firdavsī (b. bk.; doğm. 323 = 934'e doğru, ölm. 411—416 = 1020—1026 arası)'nin İran şiirinin en büyük şâheseri olan ve ve cihanşümûl bir şöhret kazanan *Şāh-nāma*'sine ilhak edilmiştir. Şâirin kendisinin bildirdiği gibi, 60,000 beyitten mürekkep olan ve mutlak bir san'at kemâli içinde İran'ın bütün destânî an'anelerini bir bütün halinde toplayan bu muazzam eser, uzun bir destânî şiir serisine temel hizmetini görmüştür. İlk halefleri, onun verdiği örneğe oldukça sâdık kaldılar ve hakikî destanlar meydana getirdiler; bunlar arasında daha evvel bahsedilmiş olan Asadī'nin *Garşasp-nāma*'sini ve *Barzū-nāma*, *Sām-nāma* v.b. gibi eserleri sayabiliriz. Fakat bu destan husûsiyeti pek çabuk bozuldu; yavaş-yavaş bir kahramanlık hikâyesi hâlini aldı. Nitekim, msl. yukarıda bahsedilen şâir 'Unṣurī'nin maalesef kaybolan, fakat biri Lāmiʿī, diğeri Cāmiʿī tarafından yapılmış osmanlıca iki tercümesi elimizde bulunan *Vāmiḳ u ʿAzrā*'sı, içindeki bir çok cenk sahnelerine rağmen, belli-başlı iki şahsın aşk hikâyesine tahsis edilmiştir. Bu değişme Faḫr al-Dīn Gurgānī [bk. mad. CÜRCÂNÎ]'nin Avrupa'daki Tristan ve Yseult efsânelerinin iranlılardaki mukabili olan meşhûr *Vīs u Rāmīn* (440 = 1048'e doğru yazılmıştır)'inde daha açık olarak, görülmektedir; bu eserin eski İran kahramanları nokta-i nazarına göre alınan başlıca kahramanı gerçekte, hemen-hemen bir kahramanın bütün vasıflarını kaybetmiştir. [Didaktik mesnevîler arasında, bu devirlerde, daha ziyâde, ahlâkî ve şehzâdelerin terbiyesine dâir eserlere tesâdüf edilmekte olup, bu sâhada en büyük ve en eski örnekleri Rūdakī'nin verdiği görülmektedir. Ondan bize kalan mesnevî şeklindeki müteferrik beyitlerden, vezinlerine bakılarak, 8 mesnevî yazmış olduğu muhakkak surette istidlâl edilebilir. Bunlardan ancak ikisinin ismini tesbit edebiliriz ki, biri *Kalīla va Dimna*, diğeri *Sindbād-nāma*'dır. Badīʿ Balḫī'nin *Pandnāma-i Anūşiravān*'ı, Abū Şakūr Balḫī'nin *Āfarīn-nāma*'si (336 = 948'de tamamlanmıştır), bu nev'in ancak isimleri bize kadar gelen ilk mümûneleridir. Mevzûu aşk o'an mesnevîlerin en eskileri her hâlde Rūdakī'nin yukarıda bahsedilenlerin gayrı mesnevîlerinin bâzıları olmalıdır. Bize kadar gelen en eski eserler, daha ziyâde *Kur'an* ve *Ḳiṣaṣ al-anbiyā*'nın mütâlealarına istinat ederek, Yūsuf peygamberin Zulayḫā ile olan mâcerâsını anlatmaktadır. Bunların da en eskisi uzun müddet Firdavsī'ye isnat edilmiş olan, fakat hadd-i zâtında onun ile hiç bir alâkası bulunmayan eserdir ki, Büveyhîlerden vezîr Muvaffaḳ Abū ʿAlī b. İsmāʿīl (ölm. 394 h.)'e ithâf edilmiştir. Bu mesnevînin mukaddimesine nazaran, aynı mevzûu, daha evvel Baḫtiyārī adlı bir şâir ile Abu 'l-Muʾayyad al-Balḫī kaleme almışlardı. Daha sonraki şâirlerde (Cāmī, Nāẓim Iṣfahānī) bu mevzû, tasavvufî aşkın *Aġniyat al-aġānī*'si hâline gelecektir.] Mesnevî şekli en yüksek nokṭasına genceli Büyük Niẓāmī (b. bk.; 535—599 = 1141—1203)'nin *Ḫamsa* („beş mesnevîden mürekkep külliyât") 'sinde ulaşmıştır. Bu şiirlerin bâzılarının eski kahramanlık şiirleri ile pek az münâsebeti vardır ve *Laylā u Macnūn*'da olduğu gibi, onlarda da lirik ve romantik bir edâ sezilir. Niẓāmī'den sonra, İran saray şâirleri, hemen-hemen yeni mevzûları işlemeğe cesâret edemiyor ve tercihen onun çizdiği hudûtlar içinde kalıyorlar.

c. Tasavvuf. Şimdiye kadar meşgûl olduğumuz şiir saray şiiri idi. Buna karşılık, İran şiirinin diğer bir cereyânının menşe'i büs-bütün farklı muhitlerdedir. Arap toprağında doğan sûfîlik [bk. mad TAṢAVVUF.], İran'a da nüfûz ederek, zenâatkârlar ve kısmen de şehirlerde oturan tüccarlar arasında yayıldı. Tasavvuf, daha ilk adımlarında, içinde tasavvufî havanın

gittikçe kuvvetlendiği fütüvvet [b.bk.] cereyânı ile alâkadardır. Anlaşıldığına göre, en eski şeklinde tasavvufî şiirler sûfîlerin duydukları vecd ve heyecanın tasviri kadar, sûfî teşekküllerinin umûmî toplantılarını güzelleştirecek husûsî bir nazım ihtiyacından doğmuştur. Daha IV. (X.) asırda, tasavvufî mâhiyette oldukları vâzıhan görülen dörtlükler ve rübâîlerin vücûda getirildiği görülüyor; fakat nisbeten daha büyük mecmualar V. (XI.) asrın ilk yarısına âittir. Her ne kadar meşhûr Bābā Ṭāhir ʿUryān (bk. mad. ṬĀHİR; ölm. 410 = 1019) münhasıran tasavvufî nazariyelerini mensûr eserlerinde müdâfaa ederse de halk ağzı ile yazılmış olan ve halk türkülerine yaklaşan bir çok dörtlükleri de vardır. Bābā Kūhī Şīrāzī (ölm 442 = 1050), kelimenin tam mânâsı ile, bir sûfîdir. Bize kadar gelmiş olan *Dīvān*'ı, hakikaten, çok tahrif edilmiştir; fakat *Kur'an* âyetleri ile hadisler serpiştirilmiş şiirlerinde, X. asrın nazariyeleri, büyük bir vuzûh ile, meydana çıkar. Çok yakın zamanlara kadar, umûmiyetle en eski sûfî şâirin mayhanali (Mihna) meşhûr Şayḫ Abū Saʿīd olduğu sanılıyordu. Fakat bugün artık onun bütün hayatında bir defa, o da irticâlen, bir rübâî meydana getirdiği kat'iyetle bilinmektedir. Ona isnat edilen manzûmelerin bir kısmı menhûldur; diğerleri de belki vaızları esnâsında okuduğu, fakat kendi tarafından yazılmamış olan parçalardır. Tasavvufî şiir mükemmel bir san'at hâlinde Pīr-i Anṣār yahut Pīr-i Herāt denilen Anṣārī (b. bk.; 396—481 = 1006—1088)'de görülüyor; şâheseri meşhûr *Munācāt* mecmûası olup, seçili nesir ile yazılmış ateşli ve heyecanlı duâlardır. O tarihte, zemin kâfî derecede hazırlanmış idi ve İran tasavvufu İran şiirine dünya ölçüsünde şöhret te'min edecek bir inkişâf gösterdi. Fakat bu büyük üstadlara geçmeden önce, sûfîlik ile birlikte isimlerini saymak âdet hukmünde olan iki şâiri zikretmek lâzımdır. Bunlar meşhûr mütebahhir âlim ʿOmar Ḫayyām (b. bk.; ölm. 517 = 1123) ve ismâilîliğin nâşiri Nāṣir-i Ḫusrav [b. bk.]'dir. Ehl-i sünnet tasavvufuna yeniden dönmek için burada önce gazneli şâir Sanāʾī (b. bk.; 440—525 = 1048/1049—1131)'yi zikretmeliyiz. Yarısı lâdinî, yarısı tasavvufî olan *Dīvān*'ı Anṣārī [b.bk.] tarafından çizilen yolun bir devamı olmuş ise de, içinde *Ḥadīḳat al-ḥaḳāʾiḳ*'in bulunduğu didaktik mesnevîleri, araya halk temsil ve hikâyeleri tarzında hikâyeler karıştırarak, tasavvuf nazariyelerini canlandırmak için yapılan ilk teşebbüsleri teşkil eder. Sanāʾī'nin pek az baş-vurduğu bu yolda, son derece parlak bir şekilde, halefi Farīd al-Dīn ʿAṭṭār (bk. mad. ATTÂR; 513—627 = 1119—1230) yürümüştür. Bu zâtın şiirlerinde araya sokulan hikâyeler sâdeliğin en yüksek derecesine ulaşmış ve sâdelik içinde san'atın mahz kemâline erişmiştir. Bu yolun en yüksek merhalesi şarkta Mavlāy-i Rūm adı ile de anılan büyük Calāl al-Dīn Rūmī (b. bk.; 604—672 = 1207—1273)'nin cidden eşsiz, devâsâ eseridir. *Maṣnavī* adını taşıyan bu didaktik eseri, sonsuz zenginliği içinde, şark tasavvufunun, meydana getirebildiği en güzel eserdir. Gerçekte eserlerinde açık bir tasavvufî renk pek az bulunursa da, meşhûr Saʿdī (b. bk.; 580—691? = 1184—1292?)'yi de sûfî şâirler arasında saymak âdet olmuştur. Saʿdī daha fazla hakîmâne bir felsefenin üstadıdır: okuyucularına, çetin bir devirde, kaderin çok ağır sillelerine karşı, bir dereceye kadar tatminkâr bir sığınağın yolunu göstermeğe çalışır.

d. Nesir. İran klâsiklerinin hakikî mânası ile edebiyatın bütün nevîleri için münhasıran nazım şeklini kullandıklarına ve ilmî eserler için arapçayı tercih ettiklerine daha evvel nazar-i dikkatı çekmiştik. İşte bu yüzden, bu devrin mensûr edebiyatı, manzûm edebiyata nazaran, o kadar zengin değildir. Balʿamī'nin daha evvel zikredilen eseri yanında, meşhûr Abū ʿAlī b. Sīnā [bk. mad. İBN SÎNÂ]'yı zikretmek lâzımdır; arapça eserlerinden başka, *Dāniş-nāma-i ʿAlāʾī* adında farsça bir felsefe ansiklopedisi de yazmıştır. Taberistan lehcesi, IV. (X.) asır sonunda, *Kalīla va Dimna*'nin başka bir şekli olan *Marzbān-nāma* için, Marzbān b. Rustam [b. bk.] tarafından kullanılmıştır. Bu eser maalesef kaybolmuştur ve onu ancak Saʿd Varāvīnī (607—612 = 1210—1215 arasında yazılmış) ile [Muḥammed b. Ġāzī al-Malaṭyavī'nin *Ravżat al-ʿuḳūl* adlı] farsça tercüme ve ıslahları sâyesinde biliyoruz. Pek kıymetli tarihî mâlzemeyi ihtivâ eden ve bundan başka, devrin siyâsî fikirlerini oldukça iyi aksettiren Selçuklu vezîri Niẓām al-Mulk (b. bk.; ölm. 485 = 1092)'ün *Siyāsat-nāma*'si son derece mühim bir eserdir. Zikredilen bu mühim eserler bir edebiyatın tam mânası ile temsil edilmediğini, oldukça açık bir şekilde, gösteriyor. Bu sıraya konulması icâp eden ilk eser Abu 'l-Maʿālī Naṣr Allāh [bk. mad. NAṢR ALLĀH.] tarafından 538 (1144)'de bitirilen İbn al-Muḳaffaʿ'ın arapça *Kalīla va Dimna*'sinin farsçaya tercümesidir. [Aynı tarzda, bunun kadar mühim olan eser de, Muḥammed b. ʿAlī al-Samarḳandī'nin 556 (1161)'da veya hemen bunu tâkip eden senelerde pehlevîden yeni farsçaya yapılmış kaba bir tercümeyi esâs alarak yazdığı *Sindbād-nāma*

'si ile *Aġrāż al-siyāsat fī tadbīr al-riyāsat* 'idir.] Fakat burada da, yine bu devirde, bu eserin insanı eğlendiren bir kitap değil, „siyâsetnâme", yâni netice itibârı ile, ilmî bir eser telâkkî edilmesi üzerinde ısrar ile durmak gerektir. Ḥusayn al-Mu'ayyadī'nin 550 (1155)'de yazdığı *al-Farac ba'd al-šidda*'nın farsça tercümesi, ayrıca bir öğretme maksadı da gözeterek, aynı gâyeyi gütmektedir. [Sırf edebî gâye ile yazılmış bir nesrin bütün İran edebiyatında hemen yegâne nümûnesi olan Ḥamîd al-Dīn 'Omar b. Maḥmūd al-Balḫī (ölm 559 = 1163/1164)'nin *Maḳāmat-i Ḥamīdī*'si de bu devirde vücûda getirilmiştir; bu kitap Ḥarīrī ile Badī' al-Zamān'ın *Maḳamāt*'ını tam bir şekilde taklit ederek meydana getirilmiştir.

Farsça nesir münşî ve müverrihlerin elinde gittikçe daha tasannûlu ve kelime oyunları mecmuâsı hâlini almağa devam ederken, bu devirde sûfîlerin elinde sâde, fakat canlı bir mükemmeliyete doğru ilerliliyordu. Bu nesrin nümûneleri arasında Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. 'Oṯmān al-Ġaznavī (ölm. 465 = 1072/1073)'nin *Kašf al-maḥcūb*'u, meşhûr Muḥammed al-Ġazzālī (ölm. 505 = 1111/1112)'nin *Kīmyāy-i sa'ādat*'i, kardeşi Aḥmed Ġazzālī (ölm. 517 = 1123)'nin İran edebiyatında devamlı bir te'siri görülen ve tasavvufî aşkın inceliklerini ve sonsuz ıztıraplarını en derin ve en te'sirli bir şekilde anlatan *Savāniḥ*'i, nihâyet meşhûr 'Aṭṭār'ın sâdeliğin şâheseri olan *Taẕkirat al-avliyā*'sı zikredilmelidir.]

VI. (XII.) asrın sonu, bize bâzı kahramanlık romanları ve islâmdan önceki devre âit mevzûların yeniden işlenmesi suretiyle meydana gelmiş eserler getirdi; bunların en çoğu ancak daha sonraki ıslah edilmiş şekilleri ve ekseriyâ da halk kitapları şekilleri ile bilinmektedir. Burada Ṣadaḳa Šīrāzī'nin 585 (1189)'te yazılan *Kitāb-i Samak 'Iyār* adlı romanını ve kahramanları devler olan *Amīr Ḥamza* adlı hayalî romanı, *Baḫtiyār-nāma*'yi ve bedevî kahraman *Ḥātim Ṭayī*'nin romanını sayabiliriz. Bu bölümü bitirmek için, bu devrede tarihî eserlerin muayyen bir inkişâfı kadar, şiir hakkında bâzı nazarî tetkiklerin ve şâirlerin oldukça tam ilk müntehabatlarının (*Taẕkira* ve 'Avfī [b. bk.]'nin değerli *Lubāb al-bāb*'ı) yazıldığını söylemeliyiz. Burada yaptığımız gibi, İran edebiyatına toplu bakışın, bizzarûre münhasıran hakikî mânası ile edebiyatı ihtivâ etmesi lâzım geldiğinden, bu türlü eserler zikredilmemelidir.

Moğullardan XIX. asra kadar. Moğul hâkimiyetinin ilk yılları İran için, müthiş bir devir oldu. Her ne kadar muahhar moğul hükümdarları memleketin yeniden imârı ile meşgûl oldularsa da, ilk istilâlar zamanındaki tahribat o kadar vahîm ve derin idi ki, memleketin yeniden kalkınması için uzun bir zaman lâzım geldi. Bu umumî ümitsizlik içinde İran edebiyatının yürümekte olduğu yolda devam etmesi beklenemezdi. Bununla beraber, bütün avrupalı âlimlerin çalışmalarına temel teşkil eden mühim bir kısım meşhûr tarihçilerin eserleri bu yıllar içinde meydana gelmiştir. Teferruâta girmeden, hiç olmazsa kısaca, en büyük isimleri sayalım: 'Aṭā-Malik Cuvaynī [bk. mad. CÜVEYNÎ.]. Vaṣṣāf [b. bk.], büyük Raşīd al-Dīn Faḍl Allāh [b. bk.] ve Ḥamd Allāh Mustavfī [b. bk.] Ḳazvīnī.

Buna karşılık, şâirler pek azdır, bunlar da bilhassa tasavvuf ile 'endilerini avutmağa çalışırlar. Parlak saray hayatının sönmesinden sonra, saray şiiri, bilhassa memleketin umûmî tahribattan daha az ıztırap çeken uzak bölgelerine sığınıyor. Fakat bu şiir bile, umumiyetle klâsik devrin seviyesinin üstüne yükselemiyor ve seleflerini teknik mahâret bakımından geçmeğe çalışıyor. Muayyen bir kemâle eriştiklerini farkeden bir çok şâirler, Hindistan hukümdarları yanında bir melce' aramak üzere, memleketlerini terkettiler. Nitekim kasîde vadisinde oldukça üstad sayılan Badr-i Çāç, orta Asya'yı bırakıp, Muḥammed b. Tuġluḳ (725—752=1325—1351)'un saray şâiri oldu; orada, daha sonra Anadolu'ya gidip, yerleşen ṭuslu Ḳānī'ī ile buluştu; 666 (1267/1268)'da, Nīšāpūr'da vukûa gelen zelzeleyi muvaffakiyetli bir kasîdede tasvir eden Pūr-Bahā-yi Cāmī, kuru kalıplar yığını hâlini alan saray diline, moğulca ve türkçe kelimeler sokarak, yeni bir hayat vermeği denedi. Yalnız sûfî şâirlerde, seleflerinin eserlerinde kaynayıp taşan vecdin izleri bulunmakta idi. Hemedanlı Faḫr al-Dīn 'Irāḳī (ölm. 688 = 1289)'ye bilhassa mühim bir yer vermelidir; Anṣārī'nin *Munācāt*'ından mülhem olan, *Lama'āt*'ı son derece orijinal bir eserdir; *'Uššāḳ-nāma*'si de değerli bir çok sahifeleri ihtivâ eder. Avrupa'da az tanınan Avḥad al-Dīn Kirmānī de dikkate değer; *Miṣbāḥ al-arvāḥ*'ı, bir çok yerlerinde, *Ilâhî komedya*'yı hatırlatır. Marāġalı Avḥadī [b.bk.] büyük bir şöhret kazanmıştır. Bugün pek az okunan *Cām-i eam*'i bir senede 400 defa istinsah edilmiştir. Maḥmūd Šabistarī (ölm. 720=1320)'nin *Gulšan-i rāz*'ı Avrupa ilim âlemi için çok mühim olmuştur. Bu, tasavvuf nazariyeleri hakkında vâzıh fikir edinmeğe imkân veren ilk eserdir. Bir çok felsefî risâlelerin müellifi olması bakımından ayrıca bir değer taşıyan Afżal al-Dīn Kāšānī (Bābā Afżal adı ile de anılır, ölm. 707=1307)'de tasavvufî rubâîler yeni bir tekâmül göstermektedir. Bütün bu müellifler arasında müstesnâ bir yer işgâl eder Nizārī Kūhistānī (ölm. 720=1320), eski Nāṣir-i Ḫusrav gibi, ismâilîyeye mensûp olup, ondan sünnî müslümanlığa karşı istihzâlı hicivleri ile ayrılır; halk üzerinde bu şiirlerin te'siri o kadar büyük olmuştur ki, hemen bütün otoriteler eserlerinin dine aykırı olduğunu bildirmişlerdir. Bunun neticesi olarak yazma nüshalarına nâdiren rastlanmaktadır. Uzun manzûmelerinden bâzıları (*Muẕhir u aẕhar* gibi) Sa'dī'nin hikmeti ile saray destanının zorlanmış ve kaba bir taklidine benzemektedir.

İran edebiyatı moğullar devrinde kendi içine kapanıp kalmaktan mütevellit bir nevî buhran geçirmiş ise de, Timur (771—807=1370—1405) ve onun halefleri zamanında yeni bir hamle yapmıştır. Bunun sebebi ihtimal moğul hâkimiyetinin sukutundan sonra, oldukça çok sayıda yeniden ortaya çıkan küçük mahallî sülâlelerin saray hayatının eski âdetlerini ihyâya ve saraylarını şâirler ile süslemeğe çalışmalarıdır. Böylece bu devir İran edebiyatının yeni bir gelişme çağı olmuştur; buna ikinci klâsik devir denilebilir. Her ne kadar eserlerin büyük bir kısmında moğul istilâsından önceki devrin yaşama sürûru ve tâzeliği yok ise de, şâirlerden birkaçı, hattâ bâzan seleflerini geride bırakmışlardır. Bu devrin üstadları arasında isimleri aşağıda yazılı şâirleri sayabiliriz: bir zaman Sabzavār serbedarlarının saray şâiri olan İbn Yamīn [b. bk.; ölm. 769=1368], *ḳiṭ'a* yazmakta büyük bir üstad idi; bu şekil gerçekte, nazım şekli olarak, pek az kullanılmış, hemen munhasıran muhtelif münâsebetler ile söylenilen parçalara inhisâr ettirilmiştir. Niẓāmī'nin bir az yüklü bilgiçliğine düşmemeğe çalışan *Ḫamsa* müellifi Ḫvācū Kirmānī [b.bk.; doğm. 679=1281], şûhluğu ve zarâfeti ile temeyyüz eder. Gazellerinde de Sa'dī'nin ahlâkçılığından kurtulma, duyguların sâf ifâdesine meyletme cehdi görülür. İran edebiyatının en orijinal simâlarından biri olan 'Ubayd [b. bk.] Zākānī (ölm. 772=1371)'nin bâzan pek cesâretli olan hezeliyâtı İran aristokrasisinin şiddetle hicvini ve tenkidini ihtivâ eder. Anlaşılması güç kelime oyunları, inceliği ve teknik mahâreti ile her kesin hayranlığını çeken Salmān Sāvacī (b. bk.; ölm. 778—1376) ve nihâyet devrinin zevkini aksettiren zarâfeti ile duygunun en büyük derinlik ve en büyük tâzeliğini kaynaştırmasını bilen ve böylece gazellerini kendinden sonra hiç kimsenin erişemeyeceği bir mükemmeliyet derecesine ulaştıran eşsiz gazel üstâdı Ḫvāca Ḥāfiẓ [b. bk.] Šīrāzī (*Lisān al-ġaby*; ölm. 791 = 1389). Devrin dikkate değer mümessilleri olarak, daha az istidatlı iki hezeliyat şâirini saymak muvâfık olur; biri „mutfak şâiri" Abū Isḥāḳ Aṭ'ima, diğeri terzi şâir Ḳārī Yazdī (IX. = XV. asrın ikinci yarısında)'dir. Eserleri, saray şiirinin tantanalı üslûbunun inkiraz etmiş olduğunu, yeni bir cereyânın bu üslûbun zaaflarını meydana çıkardığını ve san'at mevzûu olarak o zamana kadar şiire girmemiş olan ve âdî sayılan yeni mevzûları aldığını gösteriyor. Nâsirler arasında, *Sindbād-nāma*'nın yeni bir versiyonu olup, büyük muvaffakiyet kazanmış olan ve muahhar bir çok müelliflerin faydalanmış olduğu *Ṭūṭī-nāma* (730 = 1330) adlı kitabın müellifi Żiyā' al-Dīn Naḫšabī [bk. mad. NAḪŠABĪ]'yi saymak gerektir. Onun *Gulrīz* adlı küçük mensûr romanı da zikredilebilir. Timur'un halefleri zamanında, san'atta inceliğe doğru gayretler git-gide daha bâriz bir hâl almaktadır. Şâir herkes tarafından anlaşılmağa çalışmıyor. Bil'akis, güç tasannûları ve onları takdir edebilecek birkaç kişi için yazmağı gâye ediniyor. Bu düşünce, bir nevî manzum bulmaca olan ve *mu'ammā* [b. bk.] denilen yeni bir nazım nev'inin yayılması ile gâyet bâriz bir şekilde tezâhür eder. Bu devrin en iyi şâirleri *mu'ammā* yazmaktan çekinmediler; hattâ dünyadan elini eteğini çeken sûfî Cāmī bile muammâ nazariyâtı hakkında bir risâle yazdı.

Bu devir müelliflerinin hemen hepsi, ihtimal ıztırap senelerinin ve dünyevî saâdetin büyükler için bile geçici olduğunu gösteren, büyük istilâların neticesi olarak, az-çok tasavvuf tesirine kapılmışlardır. Kendi adını taşıyan bir tarikat kurmuş olan meşhûr şeyh ve pek ihtiram gören velî Ni'mat Allāh Kirmānī (bk. mad. NI'MAT ALLĀH VALĪ; ölm. 834=1431), aş.-yk. 500 mensûr „risâle" ile güzel şiirler ihtivâ eden oldukça hacimli bir *Dīvān* bıraktı. *Dīvān*'ında farsçadan başka türkçe, hattâ Gīlân lehçesi kullanan mutasavvıf Ḳāsim-i Anvār [bk. mad. ḲĀSİM ANVĀR; ölm. 837 = 1433/1434] mühim bir yer tutar. Kātibī [b.bk.] Nīšāpūrī (ölm. 838=1434/1435), *Ḫamsa* vâdisinde yeniden göründü, fakat beş mesnevînin hemen-hemen hepsi tasavvufî telmihler ile doludur ve klişeleşmiş muayyen bir zihniyeti teknik sun'îlikler ile saklamağa çalışır. Heratlı 'Ārifī (ölm. 853 = 1449'a doğru) *Gūy u Çavgān* adı ile de anılan meşhûr *Ḫāl-nāma*'si ile büyük bir şöhret kazandı. *Adham-nāma*'sinde eski tasavvufî bir efsâneden pek güzel bir san'at eseri yaratmağa muvaffak olan 'Iṣmat Buḫārā'ī (ölm. 829 = 1425/1426) de dikkate değer bir simâdır. *Anvār-i Suhaylī* adı ile *Kalīla va Dimna*'nın yeni bir versionunu meydana

getirip, ince bir san'atın ve son derece güç bir nesir üslûbunun eşsiz örneğini yaratan Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifī (bk. mad. KĀŞİFĪ; ölm. 910 = 1504/1505)'nin büyük şöhreti vardır. Bu devrin en büyük şâiri hiç şüphesiz 'Abd al-Raḥmān Cāmī (bk. mad. CĀMĪ; ölm. 898 = 1492)'dir; bu pek çok eser vermiş olan şâir yedi büyük mesnevîden başka, büyük divanlar ve bir çok risâleler bırakmıştır. Fakat büyük bir tenevvüe ve hislerinde bir dereceye kadar derinliğe rağmen (msl. meşhûr *Yūsuf u Zulayḫā* yahut *Laylā u Macnūn*'da olduğu gibi), hemen-hemen bütün eserleri kendinden evvelki devrin edebiyatına has vasıfları gösterir ve bu vasıflar bu eserleri klâsik devir eserleri ile karşılaştırdığımız zaman, daha kuvvetle meydana çıkar. Bu devirde tarih sâhasında da büyük eserler meydana getirildi; meşhûr tarihçiler arasında Ḥāfiẓ Abrū [b.bk.], 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandī (b.bk.; ölm. 887 = 1482), Mīrḫvānd (b.bk.; ölm. 903 = 1498) ve Ḫvāndmīr (b.bk.; ölm. 941 = 1534'ten sonra) gibi isimler sayılabilir.

Avrupa'da İran edebiyatı tarihini Timurlular devri ile kapatmak âdet olmuştur. Safevî hâkimiyetinin İran şiiri için büyük bir inhitat devri olduğu şüphesizdir. Safevî hukümdarları dünya saltanatının medhini müsâit karşılamadıklarından, bu devir şâirleri, kasîdelerinde hukümdarların, rivâyete göre ataları olan şi'î imâmları terennümü denediler; bu da şâir Muḥtaşam Kāşānī (ölm. 996 = 1588)'ye imâmlara mersiye olarak yazdığı meşhûr *Haftband*'ini meydana getirmek imkânını verdi. Bundan başka daha birçok isimler sayılabilir: msl. Hātifī (b.bk.; ölm. 927 = 1520/1521), Bābā Fiġānī (bk. mad. FİGÂNÎ; ölm. 925 = 1519), Umīdī (ölm. 925 = 1519 ve yahut 929=1523/1524), Ahlī Turşizī (ölm. 934 = 1527/1528) ve Ahlī Şīrāzī (ölm. 942 = 1535/1536), Hilālī (b.bk.; ölm. 935 = 1528/1529), Lisānī (ölm. 940 = 1533/1534), Vaḥşī (bk. Vaḥşī Bāfḳī; ölm. 991 = 1583) gibi. Bütün bu şâirlere müsteşriklerin pek az değer verdiğini, hattâ içlerinden bâzıları hakkında söylenecek hiçbir şey bulunamadığını teslim etmek lâzımdır. Fakat diğerleri arasında msl. Vaḥşī'nin *Farhād u Şīrīn*'deki şiirleri dikkate değer ve araştırıcılar için oldukça alâka verici bir tetkik mevzûu olabilir. X. (XVI.) ve XI. (XVII.) asırların şâyân-i dikkat bir tarafı da İran şâirlerinin Hindistan'a karşı duydukları alâkadır. Akbar'in ve haleflerinin muhteşem sarayı bunları oraya çekmekte idi. Bunun neticesinde Hindistan'da İran şiirinin ikinci bir merkezi teşekkül etti ve yavaş-yavaş orta Asya ve osmanlı Türk edebiyatlarında da büyük te'siri görülecek olan orijinal bir Hind üslûbu inkişâf etti. Bu Hind-İran şâirlerinin en tanınmışları tumturaklı belâgatin yerine derinlik ve halâvat getirmek isteyen 'Urfī Şīrāzī (b.bk; ölm.999 = 1590/1591) ile üstadı büyük bir mütebahhir olup, Hind'in dinî akîdelerini tetkik, hattâ sanskritçe birkaç eseri farsçaya tercüme etmiş olan Fayżī (ölm. 1004 = 1595)'dir. XI. (XVII.) asırda oldukça mühim isimler arasında rûbâînin son üstadı Saḥābī (ölm. 1010 = 1601/1602), aralarında *Maḥmūd u Ayāz* mesnevîsinin ayrı bir ehemmiyet taşıdığı yedi büyük mesnevîden müteşekkil *Sab'a Sayyāra* müellifi Zulālī (b.bk.; ölm. 1024 = 1615), manzûm ve dikkate değer bir mâcerâ romanının müellifi Ṭālib Āmulī (ölm. 1036 = 1626/1627)'yi sayabiliriz. Bu listeyi parlak bir şekilde tamamlamak için, XVII. asrın Ḥāfiẓ'ı sayılan ve orta Asya ve Hindistan'da günümüze kadar pek çok okunan Ṣā'ib [b.bk.] Tabrīzī (ölm. 1088 = 1677/1678)'yi zikretmeliyiz. Bu devirde Safevîlerin merhametsizce tâkibine uğrayan tasavvufun arka plâna geçmesine mukabil, fars dilinde son derece zengin dinî bir şi'î edebiyatı gelişmiştir. Bu devrin ilâhiyatçıları, eserlerinin büyük ölçüde yayılmasına çalıştıkları için, Timurluların sünnî devirlerindekinden ayrılan ve modern İran edebiyatına zemin hazırlayan orijinal, kolay ve zarif bir nesir yaratmağa muvaffak oldular. Büyük Mullā Ṣadrā (b.bk.; ölm. 1050 = 1640/1641) ve haleflerinin çalışmaları sâyesinde felsefe de zenginleşmiştir.

Kaçarlar ve yeni İran. XVIII. asrın sonunda sağlamlaşan Kaçar mutlakiyet idâresi İran edebiyatına yeni bir hamle getirdi. Fatḥ 'Alī Şāh'ın sarayındaki şâirler eski an'analeri tâkip ediyor, fakat büyük değerde eserler meydana getirmiyorlardı; XIX. asrın ikinci yarısında, İran'da üstünlük eldeetmek için mücâdele eden Avrupa kuvvetleri ile te'sis edilen daha sıkı bir temâs neticesinde muayyen bir yenileşme müşâhede edilmekte idi. Fatḥ 'Alī Şāh'ın sarayındaki yumuşak lirizmi ile Naşāt (b.bk.; ölm. 1828/1829), 'Abbās Mīrzā'nın ruslara karşı mücâdelesini tebcîl için yazılmış olup, Firdavsî taklidi bir *Şāhān-şāh-nāma*'nin müellifi Ṣabā (ölm. 1822/1823) yahut „XIX. asrın Cāmī'si" Vişāl, şüphesiz değerli eserler meydana getirdiler. Fakat her şeye rağmen bunlar orijinallikten tamâmen mahrûm olup, bundan önceki devrin devamı olan eserlerdir. Buna mukabil bu devrin üç büyük üstadının eserlerinde bam-başka seslerin akisleri duyuluyor:

Ḳā'ānī (ölm. 1853/1854), Şaybānī (b.bk.; ölm. 1888) ve Yağmā (b.bk.; ölm. 1860). Her ne kadar Ḳā'ānī fransızca ve ingilizceyi konuşuyor, bu iki dilden tercüme yapıyor idi ise de, kasîdeleri uzun zamandan beri modası geçmiş olan saray edebiyatının mahsûlleridir. Bununla berâber, bu tumturaklı üslûp ile yapılmış *nasîb*'ler içinde „altın çağ" da tamâmiyle imkânsız olan bir çok hayret verici realist sahneler vardır. Kaçarların nihâyetsiz zulmü altında inleyen Şaybānī karanlık bir bedbinliğin sesini verir ve kaçar saltanatının çürümüş yapısını acı-acı ithâm eder. Bu üç şâir içinde belki de en alâkaya değer olanı, hayatı boyunca ıztırap çeken Yağmā, İran büyükleri için yazdığı şiddetli hicivler ile sahneye çıktı ve yer-yüzünde her türlü saâdeti inkâra varan bir bedbinlikte karar kıldı. Farsçayı içine giren arapça kelimelerden kurtarmağa çalışması son derece dikkate değer. Kuruluşu Avrupa ilminin İran'a ilk defa nüfûzunu mümkün kılan ve ilk hocaları hemen-hemen tamâmen avrupalı olan Dār al-funūn'un (kuruluşu 1852), edebiyatın sonraki tekâmülü üzerine, pek büyük bir te'siri olmuştur. Bu müessesedeki çalışma, bir seri Avrupa mürâcaat kitaplarının tercümesini icâp ettiriyordu. Bu tercümeler için, klâsik devrin secîli nesrinin elverişli olmadığı görüldü. Mektep kitaplarından başka bir kaç roman, bilhassa fransız romanları, tercüme eden bu mütercimlerin çalışması, edebî farsça için, pek mühim oldu ve bir bakıma çoğalan muâsır İran edebiyatına bir zemin hazırladı. Dār al-funūn'un İran ilmi için de çok büyük bir ehemmiyeti oldu. Şâirâne eserleri için Hidāyat tahallüsünü kullanan, Dār al-funūn'un ilk müdürü Rižā Ḳulī Ḫān (b.bk.; ölm. 1871) İran edebiyatının en büyük tarihçilerinden oldu. Talebeleri arasında, eserleri zamanımıza kadar muâsır İran edebiyatı için en kıymetli kaynaklardan biri olan, sonraları Iḫtişām al-salṭana (ölm. 1896) nâmı ile tanınan meşhûr tarihçi Ṣanī' al-Davla temâyüz etmiştir. Dār al-funūn'un gayretleri, hattâ en uzak çevrelere, Avrupa ilminin yayılmasına yardım isteğini uyandırdı. Bu bakımdan en çeşitli vesileleri tetkik ve Tālibof adı altında, halk için bir seri eser neşreden Mīrzā 'Abd al-Raḥmān Naccār-zāda'nin faâliyetinden bahsetmeden geçilemez. Bu eserler arasında en mühimi *Kitāb-i Aḥmed* ile *Masālik al-muḥsinīn*'dir. XIX. asrın İran edebiyatı için pek büyük ehemmiyeti hâiz vak'alarından biri matbaanın girişi (ilk matbaa Tebriz'de 1816/1817'de kurulmuştur) olmuştur; bu, neşriyâtın doğmasına da imkân verdi. İlk gazeteler sâdece saray çevrelerine tahsis edilmiştir; ilk büyük gazete ancak 1851'de çıktı. Ana-yasa (*maşrūṭa*) ve bilhassa meclisin açılmasından sonraki mücâdeleler esnâsında, gazetecilik büyük bir hamle yaptı.

Bu mücâdele XIX. asır müelliflerinin faâliyeti ile hazırlanmış olan edebî inkılâbın ilerilemesini hızlandırdı. Bu mücâdele, ona iştirâk edenlerden yep-yeni şartlar istiyordu. Artık edebiyat sâdece aristokrasinin malı olarak kalamazdı; mâkul ve açık bir şekilde, daha geniş kütlelere hitâp etmeli idi. Bu yıllarda (1906—1909) pek husûsî bir hamle yapan hiciv şiiri eski an'anelerden kurtuluyor; anlaşılması güç olan eski çapraşık edebî dil yerine sokak ve pazar dilini kullanıyor, taşlaşmış klâsik şekiller yerine sokak şarkılarını (*taṣnīf*) taklide çalışıyor. Halk dili hattâ nesre bile giriyor. Büyük tefrika üstâdı 'Alī Akbar Dihḫuda (Daḫav), inkılâpçı *Ṣūr-i İsrāfil* gazetesini süsleyen, nükte ve mizah dolu *Çarand-parand*'lerini veriyor. Bu üslûp, sonraki müellifler tarafından da kabûl edildi ve te'sirini son yılların en iyi iki hiciv eseri olan Āġā Sa'īd Muhammed 'Alī Camāl-zāda (1922'de çıktı)'nin *Yakī būd yakī na-būd* „bir varmış bir yokmuş" adlı eşsiz hikâye mecmûası ve Muḥammed Mas'ūd (M. Dihātī)'un son kısmı 1934'te basılan *Aşraf-i maḫlūḳāt* adlı eseri üzerinde gösterdi.

Eski zevk ile mücâdele etmek için klâsik edebiyatta mevcut olmayan temâşâ nev'i de kullanılmağa başlandı. Eski İran'da sâdece halk farsları „seyyar insanlar", dinî temâşâ eserleri (*ta'ziya* [b. bk.] yahut *'azā*) biliniyordu; Avrupâî şekle göre vücûda getirilen komedi, ilk defa, azerbaycanlı edîp Fatḥ 'Alī Aḫund-zāda'nin meşhûr eserlerinin farsçaya tercümesi ile girdi; bunlar farsçaya Mīrzā Ca'far Ḳaraca-dāġī tarafından tercüme edildi. Bu komediler, şüphesiz, İran'da farmasonluğun (*farāmūş-ḫāna*) kurucusu meşhûr politikacı Mīrzā Malkum Ḫān'ın orijinal komedilerine örnek olmuştur. Tiyatro, bir taraftan âzerî edebiyatının te'sirinde kalırken, diğer taraftan türk tiyatro edebiyatı ile âşinâlık, Molière'in komedilerinin adaptasyonunu mümkün kılıyordu; bunlar arasında *Zoraki tabîp*, *Merdümgiriz* ve *Tartuf*'ü saymak lâzımdır. Bununla berâber, İran'da bir sahnenin mevcut olmaması dram nev'inin sonraki gelişmesini muvakkaten imkânsız bırakmıştır. Ancak bu son senelerde İran'da trajediler neşredildi; bunlar arasında: Sayyid 'Abd al-Raḥīm Ḫalḫālī'nin *Dāstān-i ḫūnīn* (1926)'i; Sa'īd Nafīsī'nin *Āḫirīn yādgār-i Nādir Şāh*'ı; Ṣādiḳ Hidāyat'in *Parvīn* (1931)'i gibi tarihî eserler zikre değer. XX. asrın ilk on yılındaki hiciv hareketi ma-

ıagaı Ḥāccı Zayn al-ʿĀbidīn (ölm. 1910)'in *Siyāḥat-nāma-i İbrāhim Beg* adlı ilk satirik romanının meydana çıkmasına sebep oldu. Mübâlegalı da olsa, *İlâhî komedi*'nin plânına göre, üç bölüme ayrılmış olan bu roman eski İran'ın kusurlarının karakteristiği olmakla berâber, çok rağbet gördü; bugüne kadar da değerini muhâfaza etti.

Bugünkü İran edebiyatına toplu bir bakışı noksan bırakmamak için, en meşhûr eserlerin bâzılarını saymak icâp eder. Son yıllar edebiyatının umûmî hatlarını, tam olarak, çizmek oldukça güçtür. Birinci dünya harbini tâkip eden devir ile bu harbin İran'da sebep olduğu karışıklıklar edebiyata muhakkak te'sir edecekti. Bununla berâber, İran edebiyatının ve bilhassa İran nazmının klâsik edebiyatın 1000 yıllık an'anelerinden kurtulması o kadar kolay değil idi. Bu an'anelere karşı mücâdele bilhassa iki hâdise ile belirmektedir: bir yandan nesir bu hareketi idâreye ve böylece eski nisbetler düzenine müdâhaleye, diğer taraftan nazım gerek muhtevâ, gerek şekil bakımından eski çerçeveleri kırmağa çalışıyor. Bu işlerin en gücü ikincisidir; zîra yenilerin giriştikleri teşebbüsün, klâsik nazmın mükemmelliği yanında, sırf bir mektep temrini gibi görünmemesi için, onların büyük bir hüner ve kabiliyet göstermeleri gerekiyordu. Bu sebepten, modern İran şâirlerinin en büyükleri, fikir bakımından, eski örneklerden son derece uzaklaştıkları zaman bile, an'anevî şekillere sıkı-sıkıya bağlı kalmışlardır. Nitekim modern şâirlerin en büyüğü olan Sayyid Muḥammed Adîb-i Pîşāvarî (ölm. 1931)'yi tekniklerine mükemmel bir şekilde sâhip olduğu klâsik şâirlerden, şekil bakımından, ayırmak güçtür. Fakat, muhtevâ bakımından, İngiltere'ye karşı ateşli bir kin ifâde eden ve cihan harbinin hâtıralarını canlandıran şiirleri İran için yep-yeni bir şeydir. Aynı mütâlea meşhûr şâir Malik al-şuʿarā Bahār için de yürütülebilir; onun büyük kasîdelerinin, hemen hepsinin, üslûpları eski, mevzûları siyâsîdir. Buna karşılık, Abu 'l-Ḳāsim ʿĀrif Ḳazvînî (doğm. 1879/1880 senesine doğru) eski an'aneyi kırıp atmıştır. Klâsik şekillerden *ġazal*'i tercih etmiştir; fakat şöhretini daha çok *taṣnîf*'lerine borçludur ki, bunların bâzıları İran ihtilâlindeki mücâde'elerde muazzam bir rol oynamıştır. İrac Mîrzā (ölm. 1926)'nın İran kadınının serbestîsi için mücâdeleyi başlıca mevzû olarak alan manzûmeleri çok meşhûrdur. Ne yazık ki, eserlerinde, ekseriyâ, emellerinin yüksek gâyesi ile uzlaşması cidden güç olan bir müstehcenlik göze çarpar. Genç şâirlerin en başında, tatlı lirizminde Avrupa nazmının açıkça te'siri görülen Raşîd Yāsimî (doğm. 1897 'ye doğru)'yi zikretmek lâzımdır. Yāsimî, edebiyat tarihçisi sıfatı ile de, değerli eserler verdi. Nîmā yeni şekiller yaratmağa çalışıyor. *Maḥbas* („hapishâne") 'inde, İran köylüsünün fecî hâlini, gâyet mânalı bir şekilde, tasvir etmeğe muvaffak olmuştur. Avrupalı okuyucunun bir az fazla hissî bulacağı iki küçük mesnevînin müellifi Niẓām Vafā da zikre değer. İran'ın en iyi edebî mecmûalarından *Armaġān*'ın yazı işleri müdürü Vaḥîd Daştgirdî'nin *Sarguzašt-i Ardašîr*'i de şâyân-i dikkattir. İran'ın kadın şâirleri de vardır. Şâir Parvîn 'in bir az sâde ve saf mısrâlarına bakıp, kadınlar arasında da yeni başarılar umabiliriz.

İran nazmının inkılâpçı cereyânlarını, *İdeāl-i pîrmard-i dihḳān* adlı mesnevîsi ile şöhret kazanan Mîrzāda ʿİşḳî (1925'te öldürülmüştür) ile büyük bir ustalık sâyesinde eski an'anelerden kurtulmağa ve inkılâpçı manzûmelerine son derece te'sirli san'atkârane bir şekil vermeğe muvaffak olan Ḳāsim Lāhûtî (doğm. 1887) temsil etmektedirler.

Son senelerin İran nazmı, kendine yeni bir yol araştırmaktadır. Hâlbuki nesir daha şimdiden değerli eserler verebilmektedir. Harbi hemen tâkip eden yıllar İran'a ilk tarihî roman nev'ini getirdi: *ʿIšḳ u Salṭanat* 1919'da basılmıştır. Şayḫ Mūsā Hamaẓānî'nin kaleminden çıkan bu eserin başlıca kahramanı Ahamenî hukümdarı Kayḫusrav'dir. Āġā Mîrzā Ḥasan Ḫān Badîʿ Firdavsî'nin *Šāh-nāma*'sindeki Bîjan ile Manîja'nin mâcerâsından büyük bir roman mevzûu çıkardı. Šanʿatî-zāda Kirmānî de *Mazdak* hikâyesinden faydalandığı gibi, *Mānî*'nin hayatından da ayrıca bir roman mevzûu meydana getirdi (1927'de basılmıştır). Bu tarihî romanların en meşhûru Muḥammed Bāḳir-Mîrzā Ḫusravî'nin XIII. asırda Fars'ın moğul hâkimiyeti altındaki vaziyetini tasvir eden *Šams u ṭuġrā* (1909'da yazıldı) adlı üç kısımlık romanıdır. Kamālî'nin *Lāzikā* (1931)'sı milliyetçi bir eserdir. Tarihî romanların, iranlı okuyucuya vatanının kaybolan büyüklüğünü hatırlatmak ve millî gurûru uyandırmak gâyesini gütmelerine karşılık, modern romanlar bugünkü vaziyeti tenkit etmektedirler. İran kadınının müşkül vaziyeti ʿAbbās Ḫalîlî'nin *Rūzgār-i siyāh* (2. tab., 1925)'ında anlatılır. Aynı müellifin neşrettiği bir seri küçük roman ve hikâyeler arasında *İntiḳām*, *İnsān* ve *Asrār-i šab*'i sayılabilir. Muṣṭafā Muṣfiḳ Kāzimî *Ṭihrān-i maḫūf* (2. tab., 1924) işçi sınıfının müdhiş sefâletini ve 1921 inkılâbından önceki İran idârecilerinin câniyâne fa'âliyetlerini tasvir eder. Aynı müellif bir kaç

küçük roman da neşretti. Aḥmed-ʿAlî-Ḫān Ḫudādāda, *Rūz-i siyāh-i kārgar* (1927)'de köylünün ıztıraplarını tasvir etti. Šanʿatî-zāda'nin daha önce bahsi geçen *Macmaʿ-i dîvānagān* (1925) adlı romanı ütopik bir eserdir. 1934'te neşrettiği *Rustam dar ḳarn-i bîst uduvvum* adlı hayâlî romanında eski şövalyelik idealinin kifâyetsizliğini göstermeğe çalışır.

Ancak büyük eserleri zikredebildiğimiz bu kısa tetkik, modern İran nesrinin, şiirinden çok daha geniş bir şekilde inkişâf ettiğini göstermektedir. Muâsır edebiyatın yenmek zorunda kaldığı güçlükleri nazar-i dikkate alırsak, müstakbel yılların İran edebiyatında yeni bir hamle yaratacağından ve eski İran'ın dünya edebiyatında mevkî alan eserleri yanında yer alabilecek edebî mahsûller verebileceğinden şüphe edilemez.

Bibliyografya: Burada sâdece umûmî cereyânları toplu olarak gösteren eserler zikredilecektir; zîra muhtelif müelliflere tahsis edilen monografilerin tam olarak verilmesi mümkün değildir. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*: I. *From the earliest Times until Firdawsî*, II. *From Firdavsî to Saʿdî* (London, 1906—1908); ayn. mll., *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (*A. D. 1265—1502*), Cambridge, 1920; tashihli fars. trc. ʿA. Aṣġar Ḥikmat, *Az Saʿdî tā Cāmî* (Tahran, h. ş. 1328); ayn. mll., *A History of Persian Literature in Modern Times* (*A. D. 1500—1924*), Cambridge, 1924; fars. trc. R. Yāsimî, *Tārîḫ adabiyāt-i Îrān az āġāz ʿahd-i Ṣafavîya tāʿaṣr-i ḥāżir* (Tahran, h. ş. 1316; şimdiye kadar yazılan en iyi ve tam eser); ayn. mll., *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge, 1914); H. Ethé, *Neupersische Litteratur* (*GIPh.*, II, 212—368; pek umûmî olmakla berâber, menbâ ve mürâcaat kitaplarını göstermesi bakımından mühimdir); P. Horn, *Geschichte der persischen Litteratur*. (Leipzig, 1901); A. E. Krimski, *İran edebiyatının ve dervişlerin dinî felsefesinin tarihi* (Moskova, 1916), I; (taş-basm., 1909), II (1914—1917, rusça), III; I. Pizzi, *Storia della poesia persiana* (Torino, 1894, 2 cild); R. Levy, *Persian Literature, an Introduction* (London, 1923); Riżā Ḳūlî-Ḫān, *Macmaʿ al-fuṣaḥā* (Tahran, 1295); ayn. mll., *Riyāż al-ʿārifîn* (Tahran, 1305, fevkalâde değerli iki büyük eser); Şiblî Nuʿmānî, *Šiʿr al-ʿacam* (Lâhur, 1924, Urdu dilinde) I—V; fars. trc. Muḥammed Taḳî, *Šiʿr al-ʿacam yā tārîḫ-i šuʿarā va adabiyāt-i Îrān* (Tahran, h. ş. 1316—1327), I, II; Badîʿ al-Zamān Bişröya-i Ḫorāsānî, *Suḫan ū suḫanvarān* (Tahran, h. ş. 1316—1318), I—II; K. Çaykin, *Muâsır İran edebiyatına mücmel bir bakış* (Moskova, 1928; rusça); E. Berthels, *İran edebiyatına toplu bakış* (Leningrad, 1928; rusça); ayn. mll., *XX. asırda İran edebiyatında tarihî roman* (Leningrad, 1932; rusca); ayn. mll., *İran tiyatrosu* (Leningrad, 1924; rusça); A. E. Krimski, *İran tiyatrosu, menşe'leri ve inkişâfı* (Kiev, 1925; Ukrayna dilinde). [C. A. Storey, *Persian Literature. A bio-bibliographical Survey* (London, 1927—1939, section I—II; bu çok mühim eser, yalnız *Kur'an*'a müteallik eserler ile tarihleri ihtivâ eder); Malik al-Šuʿarā' Bahār, *Sabk-şinâsî yā târîḫ-i taṭavvur-i naṣr-i fārisî* (Tahran, t.s., çok yeni mâlûmat ve görüşleri ihtivâ etmekle berâber, nisbetsiz bir eserdir), I—III; M. Saba, *Bibliographie française de l'Iran, bibl. méthodique et raisonnée des ouvrages français parus depuis 1560 jusqu'à nos jours* (Paris, 1936); Şiblî Nuʿmānî, *Adabîyāt-i manżūm-i Îrān* (fars. trc. Muḥammed Taḳî; Tahran, h. ş. 1314); Raşîd Yāsimî, *Adabîyāt-i muʿāṣir* (Tahran, h.ş. 1316); M. İshāk, *Suḫanvarān-i Îrān dar ʿaṣr-i ḥāżir* (Dehli, 1933—1937), I—II; H. Massé, *Anthologie persane* (*XIe—XIXe siècles*), Paris, 1950]. (E. BERTHELS.)

[III. kısım Ahmed Ateş tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

İRATEN. berberî AYT İRATEN (krş. AİT), arapçası BANÎ RATEN, büyük kabîliye kabîlesidir. İşgâl ettiği topraklar, şimâlde — Sebau, garpta — onu Banū Yenni'den ayıran Vādî Aysi, şarkta — Ayt Frausen ve cenûpta Ayt— Yaḥyā bölgesi ile hudûtlanmıştır. Burası, 900—1000 m. irtifâını bulan ârızalı bir mıntaka olup, zeytin ve incirden başka bâzı mahsûller de yetiştirmektedir. Ahâli bir çok köylerde toplanmıştır. Bunların belli-başlıları ʿAdeni, Taurirt Amoḳrān, Usammör ve Agemun'dur. Bᴇni Raten, bugün muhtelit Fort National cemâatine bağlı tek bir *duvār* cemâatinden ibâret olup, nüfusu 9781 kişidir (krş. sonda DAVĀR).

Ayt İratenlerin tarihi hakkında elimizde pek az mâlûmat vardır. İbn Ḫaldūn (*Hist. des Berbères*, trc. de Slane, I, 256), „Bicāya ile Tedellys arasındaki dağlarda" oturduklarını zikrediyor. Bunlar, fi'len müstakil olmakla berâber, ismen Bicāya vâlisine tâbî ve haraca bağlı kabîleler arasında yer almakta idiler. Marînî al-Ḥasan'ın, İfrîḳiya'de sefere giriştiği esnâda, Ayt İraten reislerinin çıktığı ʿAbd al-Ṣamad âilesinden Şamsi adında bir kadına tâbi idiler.

Bütün türk idâresi zamanında, Ayt İraten dağlarına sığınıp, istiklâllerini muhâfaza ettiler. Ayt İraten, Akerma, Usammör, Auggaşa ve

Umala gibi beş *arş* ihtivâ eden kabilîlerin en kudretli birleşmelerinden birini teşkil etmekte ve 2800 muhârip çıkarabilmekte idi. Bu istiklâli, fransızların mareşali Randon'un ilk defa kabilî dağlık bölgesine (Cabal Curcura; krş. CEZAYİR) nufûz ettikleri 1857 yılına kadar devam etti. Ayt İratenler, kendi bölgelerine düşmanların yürüyüşünü önlemek için, rehîneler verip, harac ödemek yolunu tuttular. Buna rağmen, memleket fransız idâresine karşı bir entrika yuvası olmaktan geri kalmadı; öyle ki, Randon 1857'de memleketi, kat'î olarak, hukmü altına aldı. Tizi-Uzu'dan 24 mayısta hareket eden fransız kuvvetleri, bir-biri ardından bütün kabilî köylerini zaptetti ve 29 mayısta Ayt İratenler ile müttefiklerini Sūḳ al-Arb'ā yaylasında mahvetti. Ayt İratenler 26 mayısta teslim olmak teklifinde bulundular. Randon, onları hukmü altında tutmak için, memleketin tam orta yerinde bugün Fort National adını alan ve „Kabîliye'nin gözüne batırılmış bir diken" sayılan, Fort Napoléon'u inşa ettirmeğe başladı. On dört sene Banī Raten sâkin kaldı; fakat, 1871'de tekrar silâha sarılıp, Fort National'in muhâsarasına iştirâk ettilerse de, âsîler kaleyi ele geçiremediler.

Bibliyografya: Boulifa (Saïd), *Le Kanoun d'Âd'ni, Recueil de Mémoires et de Textes publié en l'honneur du XIVe Congrès international des Orientalistes* (Algier, 1905); Carrette, *Etude sur la Kabylie* (*Exploration scientifique de l'Algérie, Sciences historiques et géographiques*, Paris, 1848, II, 287); E. Carrey, *Récits de Kabylie, Campagne de 1857* (Algier, 1858); Clerc, *Campagne de Kabylie* (Paris, 1857); Devaux, *Les Kabaïles du Djerdjera* (Marseille, 1859); Randon (Maréchal), *Opérations militaires en Kabylie, Rapport au ministre de la gerre* (Paris, 1854); Hanoteau, *Poésies populaires de la Kabylie du Jurjura* (Paris, 1867), s. 123—147; Hanoteau ve Letournaux, *La Kabylie et les coutumes kabyles* (Paris, 1872, 3 cild), I, 238—241; bk. bir de mad. KABİLİYE, bibliyografya. (G. YVER.)

İRBİD. Yahut *Arbad* (daha eski olan Arbel kelimesinin değişmiş şeklidir), „Güvercin boğazı" denilen yerden geçip, Tabariya'ye giden yoldaki bir tepenin üzerinde ve bugün bir harâbeden ibâret olan **eski Arbela şehrinin adıdır**. Harâbeler arasında bir havranın kalıntıları çok dikkate değer (bk. Kohl ve Wattzinger, *Synagogenruinen in Galilea*, s. 59 v.dd.). Civardaki kayalıklarda bulunan şâyân-i dikkat mağaraların muahhar yahudi tarihinde mühim rolleri olmuştur. Rivâyete göre, Mūsā'nın annesi ile Ya'ḳūb'un dört oğlu Dan, Yasākir, Zebulon ve Gad'ın mezarı bu mağaralardadır.

Yine eski bir Arbela olan bir başka İrbid-Arbad da, Baysān'dan 12 fersah mesâfede bulunan al-Balḳā' [b. bk.] bölgesinde kâindir. Halife Yazīd II. burada ölmüştür.

Bibliyografya: Thomsen, *Loca sancta*, s. 24; Buhl, *Geogr. des alten Palästina*, s. 219, 256; Dalman, *Palästina Jahrbuch* (1912), s. 56; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 184; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 457; R. Hartmann, *Die geogr. Nachr.... in Ḫalīl aṣ-Ẓāhirī....*, s. 74; Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1463; Schlatter, *Zeitschr. d. Deutsch. Pal. Vereins*, XIX, 222 v.d., XXVIII, 22 v.dd.; XXIX, 99. (FR. BUHL.)

İRBİL. **Mezapotamya'da ve Suriye'de muhtelif yerlerin adıdır:**

1. **Irak devletinin Musul bölgesinde bir şehir.** Musul'un takriben 80 km. cenûb-i şarkîsinde, Altın-Köprü [b. bk.]'den 12 fersah şimâlde, 36° 11′ şimâl arzı ile, 42° 2′ şark tûlü arasında (Greenw.) kâindir. İrbil (Erbil, halk dilinde Arbīl) çivi yazısı ile yazılmış bâbil-âsûr kitâbelerindeki Arba-ilu ve eski İran kitâbelerindeki Arbira'dır. Daha IX. (m. ö.) asra âit âsur vesikalarında adına rastlanılan bu şehir, eski çağlarda, husûsî bir siyâsî rol oynamıştır; asıl ehemmiyeti, daha ziyâde, Keyânıyân sülâlesinden önceki devirde, ilâhe İştar'ın pek mârûf mâbedinin bulunduğu yer olmasından ileri geliyordu. Arbailu eski Âsuriye'nin Delphi'si makamında idi; bundan başka, kervan yollarının kavşak noktası olmak bakımından da, büyük bir ehemmiyeti hâiz idi. Arbailu, Âsuriye'nin meşhûr şehirleri arasında, asırlar boyunca, günümüze kadar, mevcûdiyetini ve adını muhâfaza etmiş tek şehir olmasını, doğrudan-doğruya, muvâsala yollarının merkezi olmasına borçludur.

Küçük ve büyük Zâb nehirlerinden hemen aynı uzaklıkta bulunan İrbil, ötedenberi, şimâlden cenûba doğru, mezkûr nehirler ile hudûtlanmış olan memleketin merkezini teşkil etmiştir. Eski çağda, bu memlekete, hukûmet merkezine izâfetle, Arbelitis, Zâb nehirlerine izâfetle de Adiabene (süryânîlerin Ḥedayab'ı) adı verilmekte idi. Filhakika bu, arap coğrafyacılarının „İrbil ülkesi (*arż*)" 'ne tekabül etmekte idi. Ninova'nın sukutundan beri, Arbela, asıl Âsuriye'nin biricik mârûf şehri olduğu için, sonraları, Diadok'lar devrinden itibâren, Arbelitis ismi bizzat Âsuriye'ye şâmil oldu. Sonraları bunun yerine Adiabene ismi kaim oldu. II. asrın (m. ö.) ikinci yarısında, bu ülkede, Partların hâkimiyeti zamanında, umûmiyetle istiklâlini muhâfazaya muvaffak olan küçük bir kırallık teşekkül etti. Sâsânîler zamanında, İrbil, vakit-vakit, büyük bir muhtâriyet kazanan vâlilerin makarrı oldu. Bunlardan, İrbil civarında Melḳī kalesinde oturan Ḳardaḫ, hıristiyanlığı kabûl ettiği için, 358 senesinde, Şapur II. zamanında, işkence ile öldürüldü.

İslâmiyet devrinde, İrbil ancak son Abbâsîler zamanında görünür. Ṭabarī'nin büyük tarihî eserinde, bu şehrin bir defâ bile adı geçmez. Eski arap coğrafyacıları arasında yalnız Ḫurdāẕbēh (IX. asır) ve Ḳudāma (X. asır) bu şehirden, Irak-i Arab'ın taksimâtı dolayısı ile, Ḥulvān eyâletine bağlı bir nâhiyenin (Ṭassūc) merkezi olarak bahsetmektedirler (krş. *Bibl. geogr. arab.*, nşr. de Goeje, VI, 6, 3; 235, 2). Daha sonraları, İrbil bilhassa Musul eyâletine merbut sayıldı. 563 (1167) senesinde Zayn al-Dīn 'Alī Küçük b. Beg-Tigin, küçük bir devlet kurdu; İrbil'i pâyitaht ittihaz etti. Beg-Tiginliler [b. bk.] kürt hânedanının en meşhûr hukümdarı Salāḥ al-Dīn'in kayınbirâderi olan Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri'dir. İrbil, bu hukümdarın saltanatı zamanında, bütün orta çağ boyunca, büyük bir refaha kavuştu. Kök-Böri 586 (1190) senesinde kardeşinden devir aldığı devleti ziyâdesi ile genişletti; civardaki küçük emâretleri itâat altına aldı ve Kerkük ile birlikte, Şahrizōr bölgesini de memlekete ilhak etti. O zaman İrbil bir çok yabancının da gelip-yerleştiği mühim bir şehir oldu. Kök-Böri, her yıl çok uzaklardan ziyâretçilerin akın ettikleri mutantan şenlikler yaptırıyordu. Bu şenlikler bilhassa mevlid kandilinde büyük merâsim ile yapılır, aynı zamanda mühim bir panayır da kurulurdu (bk. İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenfeld, VI, 66). Kale dağının eteğinde kâin aşağı İrbil'i de bu hukümdar kurdurmuştur. Orada, aynı zamanda, kendi ismine izâfetle Madrasa al-Muẓaffarīya adı verilen medreseyi kurdurdu ki, orada bir çok âlimler arasında meşhûr arap müverrihi İbn Ḫallikān (608=1211'de İrbil'de doğmuştur)'ın babası ders okutmuştur. Kök-Böri İrbil'de, sûfîler için bir de zâviye (*ribāṭ*) inşâ ettirmiştir.

Kök-Böri, 630 (1132) senesinde, evlât bırakmadan, öldüğü zaman, hukümdarlığı halife al-Mustanṣir'e terketti. Halifenin zaafa uğramış bulunan dünyevî kudreti, bu suretle, yeniden arttı. Halife, önceleri, bu mirası ele geçirmek için, silâha sarılmak mecbûriyetinde kaldı; çünkü İrbil ahâlisi Abbâsî halifesini hukümdar olarak tanımak istemiyordu. al-Mustanṣir'in gönderdiği kumandan İḳbāl al-Ṣarābī, bir muhâsaradan sonra, mukavemet eden bu şehri işgâle muvaffak oldu (bk. İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī*, nşr. Ahlwardt, s. 37, 380, 12; Barhebraeus, *Chron. syriac.*, nşr. Bedjan, s. 466 v.dd. ve Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 468). Çok geçmeden, moğullar İrbil'in kapılarına dayandılar. 628 (1230) yılından itibâren, akınları esnâsında, şehrin dış mahallelerine kadar sokuldular (bk. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, XII, 328); 633 (1235)'te şehrin sokaklarında yağmaya koyuldular (bk. Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar*, Beyrut tab., s. 436, 9). Ertesi sene (634 = 1236) tekrar gözüktüler; aşağı şehri yaktılar ve cessurca mukavemet eden kaleyi sardılar; 45 gün sonra, moğullar muazzam bir para mukabilinde, çekildiler (bk. Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar*, s. 437, 12 v.dd. ve Wüstenfeld, *Abh. der Götting. Ges. Wissensch.*, 1881, XXVIII, 120; sonra d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 69, 71, 73). 656 (1258) yılında, Hulagu Bagdad üzerine yürüdüğü zaman, kumandanlarından birini de İrbil'e gönderdi. Kaleyi kürtler, bir seneden fazla bir zaman, bütün hücûmlara karşı, büyük bir sebatla müdâfaa ettiler. Nihâyet musullu Badr al-Dīn Lu'lu'un yardımı ile, moğullar üzerinde şiddetle savaşılan bu kaleye hâkim oldular (bk. Raşīd al-Dīn, *Hist. des Mongols de la Perse*, nşr. Quatremère, 1836, I, 314 v.dd.; Barhebraeus, *Chron. syriac.*, s. 506, 3 v.dd.; Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar*, s. 472 ve Weil, *Gesch. der Chalifen*, IV, 9; d'Ohsson, *ayn. esr.*, III, 256 v.d.).

Bundan sonra, İrbil, bir çok defâ, harplere, akınlara ve civardaki kürt ve arap kabîlelerinin hücûm ve yağmalarına mârûz kaldı. Şehir, Nādirşāh'ın 1743'te Osmanlılara karşı giriştiği sefer esnâsında, son şiddet ve tazyik devresini yaşadı. 60 günlük bir kuşatmadan sonra, İran şâhı muzaffer olarak şehre girebildi.

XIX. asrın ilk yarısının sonlarına kadar, İrbil Bagdad vâliliğine bağlı kaldı ve bu ülkenin en mühim askerî bölgelerinden biri olarak, kuvvetli bir yeniçeri kıt'ası ile, takviye edildi. Musul vilâyetinin Bagdad'dan ayrılması sırasında, İrbil Musul'a verildi.

Adiabene ülkesi ile civar bölgelerin **hıristiyanlaştırılması** bilhassa İrbil'den başlar. Burası, çok eskiden, bir piskoposluk makarrı olmuş idi. Rûhânî dâire, önceleri, iki Zâb suya arasındaki bölgeyi içine almakta idi. Bu sebepten, suriyeliler buraya Ḥedayab rûhânî dâiresi yahut da, iki resmî makarra izâfet ile, Arbel veya Ḥazza (Arbel civarında bir köy) adını vermişlerdi. V. asrın başlarında İrbil, asıl Âsuriye'nin baştan-başa tâbî olduğu, bir başpiskoposluk oldu. Ancak daha sonralarıdır ki, Ninova (Musul) yahut Âsur piskoposluğu, müstakil bir rûhânî dâire teşkil ederek, ondan ayrıldı (islâmiyetten önceki Suriye'nin

kilise tarihi için bk. ihtimâl İrbil rûhânî dâiresine mensûp bir papazın te'lif ettiği ve A. Mingana'nın *Sources syriaques*, Leipzig, 1908, I'de neşrettiği ve Sachau'ın *Abh. der Berl. Akad. d. Wissensch.*, 1915, nr. 6'da üzerinde işlediği vekayinâme). Bu vekayinâme, bilhassa m. s. 100 ile 540 (551 ?) seneleri arasındaki devrede piskoposların ve din kurbanlarının tarihine âittir. Bk. bir de Labourt, *Le christianisme dans l'empire Perse* (1904), tür. yer; bk. bir de fihrist, s. 356.

1268 senesinde, nestûrî Katholikos makarrını Bagdad'dan İrbil'e, 1271 senesinden itibâren de, oradan Azerbaycan'daki Uşnū'ya nakletti. Çünkü hıristiyanlar, ismâilîlerin hîle ve desîseleri neticesinde, müslümanların gözünde şüpheli vaziyete düştüler ve onların devamlı hakaretlerine mâruz kaldılar (bk. Barhebraeus, *Chronic. ecclesiast.*, nşr. Abbeloos ve Lamy, II, 439; ayn. mll. *Chron. syriac.*, s. 525, 10 v.dd., 526, 21 v.dd.; d'Ohsson, *ayn. esr.*, III, 469 v.d.). Hulagu'nun halefleri, bilhassa Gazan [b. bk.] ve Ulcaytu zamanlarında, İrbil hıristiyanlarının vaziyeti pek fecî idi. Kürtler ve araplar sık-sık üzerlerine saldırıp, mallarını yağma ediyor, ellerine geçirdiklerini öldürüyorlardı; önceleri, bilhassa 1274 ve 1285 yıllarında (bk. Barhebraeus, *Chronic syriac.*, 528 v.d., 557, 8 v.dd.) bugün Mar Behnam manastırında mevcut olan XV. asra âit bir âsurî kitâbesinden öğrendiğimize göre, İlhan Baydu 1295'te, İrbil bölgesini baştan-başa yağma ve tahrip etmiştir (bk. H. Pognon, *Inscript. sémit.*, Paris, 1907, nr. 76, s. 135). 1296'da, hukümdarın emri ile, şehrin bütün hıristiyan kiliseleri yıktırılmıştır (Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 596, 18 v.dd. ve *Hist. de Mar Jabalaha*, nşr. Bedjan, 1895, s. 113); 1297'de kürtler şehrin yukarı kısmına sığınan hıristiyanları aylarca muhâsara altında tutmuşlardır (bk. *Hist. de M. Jabalaha*, s. 121—131). 1310'da, Ulcaytu zamanında, hıristiyanlar, kaleyi muhâsara eden kürt, arap ve moğullara karşı, kendilerini üç ay müdâfaa ettikten sonra, nihâyet mağlûp oldular ve orada tamâmen imhâ edildiler. İrbil'in geçirdiği günlerin etraflı bir hikâyesine sâhip bulunuyoruz; bunu, o zamanki Katholikos Jabalaha III. (bk. *Hist. de M. Jabalaha*, s. 154—201)'nın hâl tercümecilerinden öğreniyoruz. Bu devirden itibâren, İrbil bir hıristiyan merkezi olmaktan çıktı. Şehrin inhitâtı da bu devirden başlar. Bugün kışla olarak kullanılan bir binânın duvarlarındaki bir kaç süryânî kitâbesi, eski hıristiyan ahâlinin hâtırasını taşımaktadır (bk. Cuinet, *ayn. esr.*, s. 857). Bugün, İrbil'de hiç bir hıristiyan âilesi devamlı sûrette oturmamaktadır; buna mukabil, İrbil'in pek yakınındaki Aynkawo köyünde (Aynkeba, Ankawa, Ankowa, olarak da yazılır; şüphesiz, *Hist. de M. Jabalaha*, s. 192'de kaydedilen Ambaka ve ihtimâl Barhebraeus'un *Chron. syriac.*, s. 557, 11'de kaydettiği Amkābāz olacaktır) münhasıran bu hıristiyan âileleri (bunlar keldânî denilen birleşmiş nestûrîlerdir) ikamet etmektedir.

Orta çağda, hıristiyanların yanı sıra, şehrin nüfus bakımından en kuvvetli unsurunu **k ü r t l e r** teşkil etmekte idi. İrbil'de ve onun civarında, XI. asırdan itibâren, bilhassa Ḥazabānī ve Ḥakamîya kürtleri yerleşmiş bulunuyorlardı (bunlar için bk. Ritter, *Erdkunde*, IX, 620; Quatremère, *Notices et extraits des manuscrits*, XIII, 301, not 1, 309—313, (749=1348'de ölen al-'Umarī'nin coğrâfî-tarihî eserinden iktibaslar; **G.** Hoffmann, *Syrische Akten persisch. Märtyrer*, 1881, s. 236, 272). İrbil topraklarında bir çok kaleleri bulunan bu kürt aşîretlerinin reisleri, şehre sâhip olmak için, birbirleri ile sık-sık savaşıyorlardı. İbn Ḫaldūn'un ve Badr al-Dīn 'Aynī'nin tarihî eserleri XI. asrın ortalarına doğru vukû bulan bu mahallî savaşlardan bahsetmektedir (bk. Tiesenhausen, *Mémoires présentées à l'Acad. impér. des Sciences de St. Pétersbourg*, 1859, VIII, 141, 160 v.d.)

İrbil'in nüfusuna gelince, Cuinet (1892)'ye göre, 497'si gayr-i müslim (yahudi) olmak üzere, 3260 kişiden ibârettir. Burada 1822 ev olduğu söylenmektedir (Belck ve Lehmann 1899'da şehrin yukarı kısmında ancak 800 ev olduğunu tahmin etmekte idiler); bunlara, vâli konağını, 2 câmii, 10 mescidi ve 16 mektep binâsını ilâve etmek lâzımdır. Türkiye'nin o zamanki idârî taksimâtına göre, İrbil, Şahrizōr sancağına bağlı bir kazânın merkezi olup, iki nâhiyeye taksim edilmiş bulunuyordu ki, bunların müşterek nüfusu 330 hânede 12.000 kişiden ibâret idi.

İrbil, biri aşağı, diğeri bir kalenin etrafında toplanmış bulunan yukarı şehir olmak üzere, iki kısımdan ibârettir. Cuinet'nin Kotrak adını verdiği Kökbürī zamanında inşâ edilmiş olup, kale tepesinin garp ve cenûp yamaçlarına yaslanmış olan aşağı şehir gâyet fakir bir manzara arzetmektedir ve bugün büyük bir kısmı harâbe hâlindedir. Eskiden çok daha geniş olduğu, o zamanki küçük şehrin mahallelerinin çok uzaklarına kadar giderek şehri kuşatan hendeklerin geniş çevresinden anlaşılır. Aşağı şehirde, ticâret hayatının merkezi olması dolayısı ile, orada pazarlar ve hanlar da vardır. Dikkate değer binâlardan, bugün bir büyük câmi harâbesi ile, bunun takrîben 63 m yüksekliğinde ve 15 m. çevresinde (bk. bilhassa Rich'in tasviri, II, 15 v. dd.) minâresi göze çarpar; minâresi bir kitâbeye göre, bu câmiyi Kökbürī binâ ettirmiştir. İhtimâl bu Ḳazvīnī (*ayn. esr.*)'nin zikrettiği *Mascid al-kaff* olacaktır; câmide bir insanın el izi bulunan bir taşın mevcûdiyetinden bahseder. Açıkça görülüyor ki, burada 'Alī'nin el izi (*kaff, pancah*) bulunan bir mukaddes mahal bahis mevzûudur; nitekim, benzerleri Irak, Mezopotamya ve İran'da da bulunmaktadır (bk. Berchem, Herzfeld-Sarre *Archaeolog. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, I, 24).

Yukarı şehir, bir kale ile birlikte, oldukça sarp ve 20 m. kadar yükseklikte mahrûtî bir tepenin üzerinde yükselir. Bunun sun'î bir tepe olduğu âşikârdır. İçinde büyük kubbeli yer-altı dehlizleri ve hücreler vardır. Tepenin zirvesinde büyük bir kale mevcuttur. Bir az harâp, 15 m. yüksekliğinde bir sûr ile çevrili olup, bunun istihkâm siperleri ve mazgallı burçları vardır. Bu muazzam tepe, üzerindeki pitoresk kalesi ile, eskidenberi seyyahların hayretini uyandırmıştır; millerce uzaklardan bu kalenin tepeye hâkim olduğu görülür. Bir dereceye kadar, Humus ve Haleb'in kalelerini hatırlatır — İrbil kalesi sık-sık bunlarla mukayese edilmiştir —, fakat heybeti ile ikisini de gölgede bırakmaktadır. Kalede kaymakam ile şehrin diğer me'mûrları oturur. Husûsî evler sûrların hemen yanındadır. İrbil'de bugüne kadar sistematik hafriyat yapılmamıştır. Orada tesâdüfen bulunmuş olan eski eşyâ hakkında da mâlûmat yoktur.

İrbil'in bugünkü ehemmiyeti, bilhassa bir ticâret antreposu ve canlı bir ticâret merkezi olmak vasfından ileri gelir. Muhtelif istikametlerden gelen mühim kervan yolları burada birleşir. Önce, Kerkük — Altın-Köprü üzerinden geçerek, İrbil'e gelen ve oradan Musul'a uzanan eski Bagdad-Musul yolunu zikretmek lâzımdır. Bu yol, vaktiyle Bâbil-Ninova arasında olduğu gibi, bugün de Bagdad-Musul arasında en kısa yoldur. İrbil'den çıkan iki yol, şimâle ve şarka ayrılmakta ve sarp dağ geçitlerinden aşarak, Azerbaycan bölgesine gitmektedir. Bunlardan biri önce şimâl-i şarkîde Rāvandīz'e, diğeri de şarkta Ḫoy sancağına ulaşır. İrbil'den çıkan yollar ile bunlar arasındaki mesâfeler için bk. bilhassa Rich, II, 296 v. d.; Jones, *JRAS* (1855), XV, 380 ve Cuinet, s. 793 v. dd.; G. Hoffmann, *ayn. esr.*, s. 231 v. dd. 'da İrbil-Merâga yolunu tasvir ediyor.

İrbil şehri, muhteşem ve pek verimli bir bölgenin merkezi olup, dalgalı olmaktan ziyâde, düz bir ova manzarası arzeder. Vasatî 400 m.'lik irtifâı ile (aşağı İrbil deniz seviyesinden 410 m. yüksekliktedir) iki Zab nehri arasında bir su bölümü hattı teşkil eder; tamâmiyle ağaçsız olmakla berâber, toprakları mahsûl yetiştirmeğe çok müsâittir. Pamuk zirâati de burada mükemmel sûrette inkişâf etmekte ve bu pamuklar şehrin dokuma tezgâhlarında işlenmektedir.

İranlı cağrafyacı Ḥamd Allāh Mustavfī, 1340 sıralarında, *Nuzhat al-ḳulūb* adlı coğrafya eserinde, buradaki pamuk çeşidini över. Ovayı ancak kışın akan dereler sulamaktadır; fakat yazın kurumayan hiç bir ırmak yoktur. Bundan dolayı, sulama işi kısmen yer altı kanalları sâyesinde yapılmaktadır. Şimâlde şarkî Torosların öncü tepeleri İrbil'e oldukça yaklaşır; şehrin garbında, 495 m. irtifâında, Demir-dağ yükselir; şimâl-i şarkîde ve şarkta, ova, Deredavān-dağı ile cenûpta da Altın-köprü civarında Zergazavān-dağı ile hudûtlanır. İrbil yaylası cenûb-i garbîde büyük Zāb'a kadar uzanan Şemamlik çöküntüsüne dayanır.

Geniş ölçüde işlenmiş olan yüksek yaylada müteaddit kürt köyleri vardır; yazın Rāvandīz dağlarında çadır kuran kürt kabîleleri kışın buraya gelirler. Köylerin çoğu karakteristik Tumuli yakınında bulunmaktadır; hemen her yerde harâbeler bulunan tepelere rastlanılır; bunlar daha iyi bir devrin şâhidi olup, bu devirde, tabiatın bu kadar zengin bereketine sâhip bir bölgenin, bugünkünden mukayese edilemeyecek derecede, yüksek bir medeniyet seviyesine ermiş bulunduğuna alâmettir. İrbil, Osmanlı imparatorluğunun Musul vilâyetine tâbî iken birinci cihan harbinden sonra Irak devletine intikal etmiştir.

Bibliyografya: Âsurî devri için bk. Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (1881), s. 124, 256 ve Streck, *Die Inschriften Assurbanipals* (1916), III, 711. **G r e k o - r o m e n d e v r i** için bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. der klass. Altertumswiss.*, II, 407 v.d. (S. Fraenkel) ve *Suppl.*, I, 117 (Streck) —. **İ s l â m d e v r i** için, yukarıda bahsi geçenlerden başka, bilhassa şunları kaydedelim: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 186 — 189; Dimaşḳī, *Kosmographie* (nşr. Mehren), s. 190; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), s. 162 v.d.; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), I, 42; IV, 75; İbn al-Aṣīr, *Tārīḫ* (nşr. Tornberg), tür. yer, VII—XII (bk. fihrist, s. 675); Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890), tür. yer. (bk. fihrist); Barhebraeus, *Chronicon syriacum* (nşr. Bedjan), Paris, 1890, tür. yer., bilhassa, s. 424, 432—437, 466, 506, 525 v.d., 528 v.d, 557, 596 v.d.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (versio latina von Norberg), Lund, 1818, II, 53—55.

Kök-Böri'nin vezîri Abu 'l-Barakāt al-Mubārak al-Mustavfī (ölm. 637 = 1240)'nin meydana getirdiği dört cildlik mahallî İrbil tarihi kaybolmuştur; al-Mustavfī'yi şahsan tanıyan Yāḳūt ondan coğrafya lûgati için bir çok notlar almıştır; bk. Wüstenfeld, *Abh. der Göttinger Ges. des Wiss.* (1881), XXVIII, 119 v.d.; F. J. Heer, *Die hist. u. georgr. Quellen in Jâqût's Geogr. Wörterb.* (1898), s. 36. Mustavfī zamanında ilk tahsilini İrbil'de yapmış olan İbn Ḫallikān, biyografik eseri için, Mustavfī'nin eserinden çok faydalanmıştır; Wüstenfeld, *agn. esr.* — Avrupalı seyyahların tasvirleri arasında şunlar kayda değer: Niebuhr (1766), *Reisebeschreib. nach Arabien und anderen umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1778), II, 342—344; Olivier (1795), *Voyage dans l'empire Othomane* (Paris, 1803), IV 292—296; J. S. Buckingham (1816), *Travels in Mesopotamia* (London 1827), s. 325—328; Cl. Rich (1820), *Narrative of a residence in Koordistan* (London, 1836), II, 14—18, 293—305; H. Southgate (1838), *Narrative of a tour through Armenia, Koordistan ...* (London, 1840), II, 214 v.dd.; V. Place (1851), *Lettre à M. Mohl sur une expédition faite en Arbèles* (*JA*, 4. seri, 1852, XX, 441 v.dd. ve 457—460); J. Oppert (1854), *Expéd. scientif. en Mésopotamie* (1863), I, 281—286; H. Petermann (1855), *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 321; Czernik (1873), *Petermann's Geogr. Mitt.*, Erg. H. nr. 45 (1876), s. 1 v.d.; E. Sachau (1898), *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 111—113; L. Belck ve C. F. Lehmann (1899), *Verh. der Berl. Anthrop. Ges.* (1899), s. 417; S. Guyer (1911), *Petermann's Geogr. Mit.*, 1916, c. 62, s. 294. Ayrıca bk. [Rousseau], *Descript. du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 85; C. Ritter, *Erdkunde*, IX, 691—694, burada Niebuhr, Olivier, Rich, Dupré (1808) ve Shiel (1836)'in seyahat tasvirlerinden bahsedilmektedir; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), II, 847, 848, 856—858. Czernik, İrbil civarının iyi bir haritasını vermektedir (*ayn. esr.*, harita II.)—. İrbil'de darbedilen müslüman sikkeleri için bk. St. Lane-Poole, *Catal. of oriental coins in British Museum* (London, 1875 v.b.) III, VI, IX, 1 ve 2 (bk. fihrist) ve Berchem'in notları, Berchem-Strzygowski, *Amida* (1910), s. 94, not 4.

2. Killit'in cenûb-i şarkîsinde, 37° 30′ şimâl arzı ve 41° 15′ şark tûlü üzerinde Ṭūr-'Abdîn (Mezopotamya'da)'de bir yer.

3. ve 4. için bk. mad. İRBİD.

5. Yāḳūt (I, 189, 21)'un verdiği mâlûmâta bakılırsa, Ṣaydā (Sidon) şehrinin de adı İrbil idi; fakat bunun doğru olması ihtimâli yoktur.

Âsuriye'nin dışında kâin Arbela (İrbil, İrbid) ismindeki mahallerin, Âsuriye'deki Arbelâ ahâlisi tarafından inşâ edilmiş olması ve buna da kendi şehirlerinin adını vermiş olmaları imkânsız değildir. (M. Streck.)

İREM. İRAM, şahıs ve kabîle ismi olup, müslüman 'Uṣ b. İram b. Sām b. Nūḥ şeceresinin, Kitâb-i Mukaddes'teki 'Uṣ b. Aram b. Sem b. Noah silsilesi ile mukayesesinden anlaşılacağı üzere, müslüman şeceresinde, Kitâb-i Mukaddes'te Aram'ın aldığı mevkiin aynını hâizdir. Müslüman şeceresi, muhtemelen, diğer bir çokları gibi, yahudi te'siri altında vekayinâmelere girmiştir. Bu itibar ile, Arabistan'da ârâmîlerin yayılışları hakkında bize yeni bir delîl vermiyor. Bu isim müteâkip maddede bahsi geçen ve harekesi tesbit edilmiş olan İram Żāt al-'İmād ile birleştirilmektedir. Müslümanların Aram yerine İram demeleri vâkıası, belki de, bu husûsta bir izah teşkil eder.

Rivâyet, İram'in ârâmîler ile münâsebetini daha da ileri götürmüştür. 'Ād [b. bk.] kavmine İram adı verildi; bununla berâber, 'Ād kavmi yok olunca, İram adı Ṯamūd kavmine intikal etti ki, bunlar Savād nabatîlerinin ahfâdı sayılmaktadır. Eski zamanlarda, Şam'a İram, yâni Aram denildiğini müslüman âlimleri bilmekte idiler.

Bibliyografya: aş. bk.

(A. J. Wensinck.)

İREM ZÂTÜL'İMÂD. İRAM ŻĀT AL-'İMĀD, *Kur'an* (LXXXIX, 6)'da: — „Rabbimin 'Ād kavmine ve ülkelerde benzeri halkedilmemiş olan İram Żāt al-'İmād'a ne yaptığını görmedin mi?“ — denilmektedir. Bu âyetteki 'Ād ile İram arasındaki münâsebet, tefsircilerin tafsilen izah ettikleri gibi, muhtelif şekilde anlaşılabilir. Eğer İram 'Ād'a bir vasıf olarak alınırsa, İram'in o zaman bir kabîle adı olarak anlaşılması mâkuldür. Bu takdirde 'İmād „çadır kazıkları“ mânasına alınabilir; bununla berâber, başka tefsircilere göre, İram'in fevkalâde yükseltilmiş olan azametini ifâde etmektedir. Fakat, eğer İram ile 'Ād arasındaki münâsebet bir *izâfa* münâsebeti ise, İram Żāt al-'İmād'ın „sütûnlu İram“ mânasına gelen coğrâfî bir tavsif olması ihtimâli daha kuvvetlidir. Müslümanların kanâati, umûmiyetle, bu merkezdedir. Fakat bunun asıl mânasının ne olduğu meselesine gelince, şarkta olduğu gibi, garpta da bu husûstaki kanâatler birbirinden çok ayrıdır. Yāḳūt'a göre, bu husûsta en müteammim görüş, Żāt al-'İmād'ı Şam [b. bk.]'ın bir sıfatı sayan görüştür. Rivâyete göre,

Cayrūn b. Sa'd b. 'Ād [bk. mad. ŞAM] burada yerleşmiş ve mermer sütûnlar ile süslü bir şehir kurmuştur. İram adının daha ziyâde ârâmî rivâyetlere bağlandığını ileri süren Loth, fikrine mesned olarak, bu rivâyetten istifâde ediyor.

Bununla berâber, müslümanlar İram'i daha ziyâde 'Ād'ın da mensûp olduğu cenûbî Arabistan dâiresi içerisine almaktadırlar. 'Ād'ın Şaddād ve Şadîd isminde, iki oğlu var idi. Şadîd'in ölümünden sonra, Şaddād dünya kıralarını hukmü altına aldı; cennettin varlığını öğrendiği zaman, 'Aden çöllerinde cennetin tıpkısı olan bir şehir kurdurdu. Taşları altın ve gümüşten idi; duvarları da kıymetli taşlar ile kaplı idi. Şaddād, Hūd [b. bk.]'un ihtarına aldırmayarak, şehri görmeğe kalkışınca, İram'den bir günlük mesâfede iken, yolda, maiyeti ile birlikte, bir kasırgada mahvoldu ve bütün şehir kumlara gömüldü.

Mas'ūdī (II, 421)'nin naklettiği bir rivâyette, hikâye fecî bir şekilde nihâyet bulmaktadır. Şaddād, İram'i inşa ettirdikten sonra, İskenderiye'nin bulunduğu yerde, bu şehrin bir benzerini yaptırmak istedi. Daha sonraları, Büyük İskender İskenderiye şehrini kurduğu zaman, bir çok mermer sütûnları olan büyük bir binânın izlerine rastladı. Bunlardan birinin üzerinde, Şaddād b. 'Ād b. Şaddād b. 'Ād'ın bir kitâbesi mevcut ve üzerinde şunlar yazılı idi: „Bu şehri Şaddād, İram Żāt al-'İmād'ı örnek alarak, yaptırdı; fakat Allah onun hayatına son verdi: hiç kimse büyük işlere girişmek gafletinde bulunmasın.“ — Bu rivâyetin İskender efsânesinden geldiğini tesbit etmek kolaydır (Pseudo-Callisthenes, nşr. C. Müller, I, 33). Bu efsâneye göre, İskenderiye şehri inşa edilirken, bir mâbed ile üzerinde cihan hâkimi kıral Sesonchis'e âit bir kitâbe bulunan dikili taşlar meydana çıkarılmıştır. Ayrıca Mas'ūdī'nin bahsettiği kitâbedeki ihtar da, tamâmen İskender efsânesinin rûhuna uygundur. Bu itibarla burada İram'in mevkii hakkında yerli bir rivâyet aramak câiz değildir. Bununla berâber bizzat Ṭabarī'nin de tefsirinde İram ile İskenderiye'nin aynı olduğunu beyân etmiş bulunduğuna işâret etmek icâp eder.

Yine rivâyete göre, 'Abd Allāh b. Ḳilāba adında birisinin, kaybettiği iki devesini ararken, kumlar altında gömülü olan bir şehre, tesâdüfen, rastlamış ve bunun harâbelerinden Mu'āviya'ye misk, kâfuru ve inciler götürmüş. Fakat bütün bunlar, hava ile temâs edertemez dağılmışlar. Mu'āviya, Ka'b al-Aḥbār'ı yanına çağırtarak, bu şehir hakkında bildiklerini sormuş, Ka'b derhâl cevap vermiş: — „Bu, her hâlde, senin halifeliğin zamanında, şu vasıfta bir adam tarafından keşfedilecek olan sütûnlu İram şehri olsa gerek.“ — Ka'b al-Aḥbār'ın târifi, tamâmen, 'Abd Allāh'a uyuyormuş. — Mas'ūdī'nin, bütün bunları anlatırken, gizlemeğe muvaffak olamadığı istihzâyı burada kaydetmek lâzımdır (*Murūc*, IV, 88).

Müslüman âlimlere göre, bu İram Żāt al-'İmād, 'Aden civarında yahut San'ā ile Ḥaẓramūt arasında yahut da 'Omān ile Ḥaẓramūt arasında kâin idi. İram kelimesinin, şekil itibârı ile, cenûp arapçası olduğuna işâret etmek lâzımdır. Hamdānī cenûbî Arabistan'da İram isminde bir dağ ve bir kuyu bulunduğunu söylüyor. Bu vâkıa bu husûsta yalnız ârâmî münâsebetler gören Loth'un kanâatini naksetmektedir.

Bundan başka, İram=Aram kabîlesi ile müslüman rivâyetinin kabûl ettiği İram Żāt al-'İmād arasındaki münâsebetin mevcûdiyetini kabûl edemeyeceğimiz de âşikârdır.

'Ād b. İram âilesinin mezarının keşfine dâir mûlûmat için bk. D. H. Müller, *Südarabischen Studien* (*Sitzungsb. Akad. Wien*, philos.-hist. Klasse, LXXXVI, 134 v. dd.).

Bibliyografya: *Kur'an*, LXXXIX, 16'ya dâir tefsirler; Mas'ūdī (Paris), II, 421; III, 271; IV, 88; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 214, 220, 231, 748; Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 9 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam*; Diyārbakrī, *Ḫamīs* (Kahire, 1283), I, 76; Ṯa'labī, *Kiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 125—130; Hamdānī (nşr. Müller), fihrist, bk. mad.; D. H. Müller, *Die Burger u. Schlösser*, s. 418; Causin de Perceval, *Histoire*, I, 14; Sprenger, *Leben und Lehre Muhammeds*, I, 505—518; Loth (*ZDMG*, XXXV, 625 v. dd.). (A. J. Wensinck.)

İRMİYĀ. [Bk. ERMİYĀ.]

İRTİFĀ'. [Bk. İRTİFÂ.]

İRTİFÂ. İRTİFĀ' (A.) = yükseklik. Heyette. bir yıldızın yüksekliği, yâni kendisi ile ufuk arasındaki mesâfe olup, semtürre'ş ile *nāẓir*'den geçen büyük bir dâire (amûdî yükseklik dâiresi: *dā'irat al-irtifā'*) üzerinde ölçülür; hendesede, bu kelime, bir satıh şeklinin (müselles, dılı'ları birbirine muvâzî her hangi bir şekil) veya bir mücessemin (menşûr, üstüvâne) yüksekliği mânâsına gelir. Fakat, bu hâlde, daha ziyâde *'amūd* (sütûn, direk, amûdî hat) kullanılır. (H. Suter.)

İRTİŞ. Orhun kitâbelerinde *Ertiş* (*Ärtiş*), *Ḥudūd al-ālam* (10b)'de *Artuş* veya *Ärtüş*, Gardīzī (bk. Barthold, *Otçet*. ., s. 82, metin)'de *Ärtüş*, moğulcada *Erçis* veya *İrtsis*, rusçada *İrtış* şeklinde geçen bu kelime Sibirya'nın ikinci büyük ırmağının adıdır. Altay dağlarından çıkarak, Obi ile birleştiği

noktaya kadar, 4.451 km. 'lik bir mesâfe kat'eden İrtiş, buradan itibâren, kendi devamı şeklinde denize kadar uzanan kısım ile birlikte, 5.600 km. 'yi bulur ki, bu bakımdan, dünyanın en büyük ırmaklarından Mississippi ve Missuri 'den sonra gelen Nil ile aynı uzunluktadır. İşgâl ettiği 1.595.680 km.² havzası, arz itibârı ile, 15° 41′ ve tûl itibârı ile de, 29° 50′ 'lık bir sâhayı içine alır ve bu husûsta İdil (Volga) ırmağına tekaddüm eder.

İrtiş 'in asıl kaynaklarını teşkil eden Kara-İrtiş, Celti ve Bala-İrtiş kolları büyük Altay dağlarının cenûb-i garbî eteklerinde, 47° 37′ şimâl arzı ile 88° 11′ şark tûlü arasında başlar ve İrtiş, bunların birleşmesinden sonra, Ku-İrtiş'i de alarak, Zaysan gölüne kadar muhâfaza ettiği Kara-İrtiş adı altında, cenûp istikametinden garba döner ve Altay ile Tarbagatay dağları arasında geniş bir ovaya çıkar. Yeni ve Eski adlarını taşıyan iki kol hâlinde Zaysan gölüne dökülmeden önce İrtiş, bu bölgede sağdan Kran, Burçum, Kara-Kaba, Belezek, Al-kabek, Kenderlik ve Kalcir gibi çayları alır. Zaysan gölünden çıktıktan, Ak-İrtiş ve yahut Durgun-İrtiş adı altında 300 km. kadar, bozkırlar içinde cereyân ettikten sonra, 100 km. kadar dağlık bir bölge içinde „Hızlı"-İrtiş adı ile ve daha kuvvetli bir cereyân hâlinde, Narım 'dan 100 km. mesâfede, şimâl-i şarkîye doğru kabaran bir kavis yaparak, şimâl-i garbî istikametinde, buzlu denize meyleden Sibirya ovasına dâhil olur. Bu bölümde İrtiş 'e sağdan karışan Kurçum, Narım, Buḫtarma, Ulba ve Uba ile soldan gelen Bukon, Albayket, Kızıl-su ve Car-gurban çayları arasında en meşhûrları sâhillerinde gümüş ve kalay gibi mâdenler istihsâl edilen Buḫtarma, Ulba ve Uba 'dır. Ustkamenogorsk 'tan Omsk şehrine kadar kuru ve kumsal bir sâha üzerinde, şimâl-i garbî istikametinde, akmakta devam eden İrtiş 'in bu bölgede en mühim kolu Çagan 'dır. Burada sağdan ve soldan İrtiş 'e doğru akan bir çok çaylar sâhile yakın olan kumsal, bataklık ve göllerde kaybolurlar. Bununla berâber, İrtiş havzasında sayılan ve ihmâl edilemeyecek bir iktisâdî ehemmiyeti hâiz bulunan bu çayların en mühimleri şunlardır: Kulunda, Kurla, Karasuk, Culin, Kargat, Tandık, Çadırtı v.b.

Omsk 'tan sonra, Baraba ile İşim gibi zengin ve kesif nüfuslu düzlükleri kat'eden ve yine şarka doğru kabaran büyük bir kavis vücûda getiren İrtiş bu bölgede sağdan Omi, Tara, Uy, Tuy ve Turas, soldan ise, içlerinde en büyük kollarından biri bulunan Tobol da dâhil olmak üzere, Oşa, İşim, Vagay, Alımka ve Kanda çaylarını aldıktan sonra, Obi ile birleşir ve bu ırmağı bir kol gibi sağında bırakarak, aynı istikamette, şimâl denizine dökülür.

Tarih boyunca, bilhassa yukarı ve orta kısımları medenî hayata çok müsâit olan ve sâhillerinde muhtelif türk kâbilelerinin yaşamış olduğu İrtiş 'in umûmî türk tarihinde mühim bir yeri vardır. Bu civarda kurulan eski türk devletlerinin nufûz dâiresinde bulunan İrtiş, Orhun kitâbelerinde, şarkî Gök-Türk hakanlarının buralara yaptıkları seferler münâsebeti ile, zikrolunuyor. Kitâbelerin verdiği mâlûmattan İrtiş havzasında hâkimiyetin garbî Oğuz ve yahut Türgiş hakanına âit olduğu anlaşılmaktadır. İrtiş 'e doğru giden ticâret yollarından bahseden klâsik müslüman müelliflerinden İrtiş havzasındaki türk kavimleri hakkında da bilgi ediniyoruz. Bugünkü Evliyâ Atâ [b. bk.]'nın yerinde olan ve 893 'te Sâmânîler tarafından zaptedilen Ṭarāz veya Ṭalas şehirlerinden ve ticâret merkezi Yengi-Kent 'ten İrtiş ırmağı üzerinde yaşayan ve sonraları içlerinden Kıpçakların neş'et ettiği Kimek veya Kimaklara giden birer ticâret yolu mevcut idi. Gardīzī, Fārāb [b. bk.]'dan İrtiş 'e giden başka bir ticâret yolundan da bahseder. Bu yollar üzerinde muhtelif türk boyları yaşamakta idi. Arap coğrafyacılarına göre, bilhassa İrtiş üzerinde yaşayan Kıpçaklar çoğalarak, XI. asırda, Oğuzların şimâlinde, İdil 'e kadar gâyet geniş sâhalara yayılmışlardı. Raşīd al-Dīn 'in kaydettiği mâlûmata göre, Cengiz 'in fütûhatından evvel, Orhun ırmağından yukarı, bütün garbî Moğulistan 'a hâkim olan Naymanlar, İrtiş ırmağı üzerinde Kanklı, Kıpçak ve ihtimâl ki, Karluk türkleri ile komşu bulunuyorlardı. Cengiz zamanında, moğul örfüne göre, en büyük oğlu Cuçi 'nin hissesine düşen ve garpta İdil 'e, cenûpta ise, İli ile Sir-Derya 'ya kadar yayılan memleketin şark hudûdunu İrtiş teşkil ediyor ve bu hattın şarkında asıl Moğulistan başlıyordu. Moğulları şarkî Türkistan 'ın asıl sekenesinden ayıran *Tārīḫ-i Raşīdī* müellifi XVI. asrın başında İrtiş 'i, Emil ile berâber, Türkistan 'ın şimâl hudûdu olarak gösteriyordu.

Cuçi 'nin karargâhı İrtiş boyunda olduğu gibi, çok daha eski kaynaklara göre, kendisi de orada medfûn idi. Cuçi 'nin büyük oğlu Ordu da, babasının ölümünden sonra, orada yaşadı. Plano Karpini 1246 'da Moğulistan 'a seyahat ederken, Ordu 'yu Kara-hıtay memleketinden sonra ve İrtiş 'ten çok uzak olmayan bir mahalde görmüştü. Raşīd al-Dīn 'e göre, Cengiz 'in diğer oğlu Ügedey 'in defnolunduğu mahal dahi, İrtiş 'ten bir günlük mesâfede, bu ırmağın kollarından birinin başladığı yüksek bir dağ üzerindedir.

İrtiş ve etrafındaki türk kabîleleri hakkında bu kadar mâlûmat vermekle berâber, müslüman müelliflerde bu ırmağın aşağı mecrâsına dâir hiç bir kayda rastlanmaz. Kara-İrtiş ile Ak-İrtiş 'ten bahseden Mas'ūdī, her ikisinin de Hazer denizine döküldüğünü, *Ḥudūd al-'ālam* müellifi ise, bu nehrin İdil 'in kollarından biri olduğunu kaydeder. Timur 'un seferlerinden bahseden *Ẓafar-nāma* 'de ise, İrtiş nâdiren zikredilmektedir.

XVI. asrın sonlarına doğru, İrtiş 'in aşağı mecrâsında, ırmak boyunca yukarıya doğru yayılan rus müstevlîleri göründü. 1595 'te Tara üzerinde, ruslar tarafından, Tarsk şehrinin temeli atıldı. Fakat bundan sonra rus yayılışı, 100 yıldan fazla bir zaman için, inkıtâa uğradı. XVIII. asrın başından itibâren, rus muhâcereti, yeni bir hızla, kendini gösterdi. 1716 'da İrtiş üzerinde Omsk, 1718 'de Staro-Semipa'atinsk, 1720 'de Ust-Kamenogorsk, 1760 'ta Buḫtarma kaleleri inşâ edildi. XVIII. asrın ortalarına doğru, Cungarya [b. bk.]'nın kuvvetlenmesi rus yayılışını, bir müddet için, durdurdu. XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren, İrtiş havzasında rus kazaklarının iskân edilmesi sûretiyle, askerî hatlar te'sisine ve bu askerî hatların arkasında ise, rus köylüsünün yerleştirilmesine başlandı. Rusların zuhûruna kadar İrtiş, Türkistan ile Sibirya arasında, büyük bir ticâret yolu hâlinde bulunuyordu. İslâmiyet ve islâm medeniyeti de orta ve garbî Sibirya 'ya bu vâsıta ile girmişti. Türkistan tüccarları, uzunca kayıklar ile, Tobol bölgesine, hattâ fin kavimleri ile meskûn sâhalara kadar giderlerdi. Ust-Kamenogorsk şehrinin bulunduğu mevkîde mallar kayıklardan gemilere naklolunurdu. XVI. asırda bu bölgede görülen ruslar ise, rus nehirlerinde tecrübe edilen çok daha iptidâî usûller ile, sâhilde yürüyen insanlar tarafından çekilen, dibi yassı kayıklar kullanmağa başladılar. Bu kayıklar ile İrtiş boyunca, yukarıya doğru, Zaysan gölüne kadar çıkılıyordu. 1838 'de ilk buhar gemisi göründü ve bu gemi 1863 'te Zaysan gölüne de girdi. O tarihten, bilhassa büyük Sibirya demir yolunun inşâsından sonra, durmadan inkişâf eden vapur nakliyâtı, bugün İrtiş mecrâsının taşlardan ve sâir mânialardan temizlenmesi sâyesinde, seyr ü sefere elverişli bir şekil almıştır. Fakat rtiş 'in ehemmiyeti yalnız kolay bir su yolu teşkil etmesinde değildir. Yılın 6 ayında buzlar ile örtülü bulunan İrtiş 'in aşağı mecrâsı az meskûn bir sâhadır. Fakat hey'et-i umûmiyesi ile, ırmak havzasının genişliği, suyunun bolluğu ve kolayca istifâde edilebilmesi sâyesinde, İrtiş 'in Sibirya iktisâdiyâtındaki rolü çok büyüktür. Gerek sâhillerinde, gerekse kolları boyunca yaşayan ahâli, bir çok yerde yegâne gıdâ maddesini teşkil eden, balık avcılığı ile geçinir; ormanlarında büyük ölçüde kerestecilik ve avcılık ile, bozkırlarında ise, zirâat ile meşgûl olunmaktadır. Fakat İrtiş 'in, bilhassa son zamanlarda, ortaya çıkan en büyük ehemmiyeti muazzam elektrik enerjisine mâlik bulunmasındandır. Sovyetler devrinde İrtiş ırmağı üzerinde inşâsına girişilen büyük hidro elektrik merkezleri Sibirya 'nın çehresini tamâmiyle değiştirmeğe ve bilhassa, kurak arâzinin sulanmasından başka, Altayların zengin mâdenlerini işleten büyük sanâyî müesseseleri kurmağa yaramıştır. Bu sâyede milyonlarca kütleyi barındırabilecek müstakil bir iktisat havzası hâline getirilmesine çalışılan Sibirya 'nın Ural-Altay sanâyî bölgesi, sanâyîleştirmenin ve elektrikleştirmenin hızı ile muvâzî olarak, iktisâdî çehresini değiştirmektedir.

Bibliyografya: V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsinfors, 1896), s. 110, I E 37, 124, II E 27; W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften ...*, 2. kısım, s. 19; Necib Âsım, *Orhun âbideleri* (İstanbul, 1341), s. 120, 146; W. Barthold, *Otçet o poezke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoyu tselyu v 1893—1894* (Petersburg, 1897), Gardīzī için bk. metin; ayn., mll., *İrtiş* (*EI*, II, 559); ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 39, 53, 101 v.d., 137 v.d., 149 v.d., 163 v.d., 169, 180, 182, 194; ayn. mll., *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya* (Petersburg, 1898—1900), ingl. trc. London, 1928; Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 62; *Ḥudūd al-'ālam* (A. G. Tumanskiy yazması, 10b); İoan de Plano Karpini, *İstoriya mongolov* (*Moğullar tarihi*), Petersburg, 1911, s. 51; Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma* (Kalküte, 1887/1888); Mīrzā Muḥammed Ḥaydar, *Tārīḫ-i Raşīdī*, (London, 1895); P. Borisov, *Ob-irtışskiy vodoyem* (*Rıbnoye ḫozyaystvo*, Moskova, 1923, IV); M. P. Gorlov, *Ḫarakteristika Sibirskiḫ rek* (Novosibirsk, 1926); K. Lubnı-Gartsık, *Problemı ispolzovaniya İrtışa* (Moskava, 1931); *Sibirskiy kraevoy nauçno-issled. s'ezd* (Novosibirsk, 1928), I; *Entsiklopediçeskiy slovar* (nşr. Brok. ve Efron), Petersburg, 1894, XIII, 347—355; *Bolşaya sov. entsiklop.* (Moskova, 1935), XXIX, 275—279; *Sibirskaya sov. entsiklopediya* (Moskova, 1931), II, 336—345 ve burada gösterilen bibliyografya.

(MİRZA BALA.)

İRŻ. [Bk. IRZ.]

'İSĀ. [Bk. ÎSÂ.]

İSÂ. ʿĪSĀ, *Kur'an*'da istinâden bütün islâmdaki ʿİsâ isminin bu şekli bâzı Avrupa âlimleri tarafından (Maracci, II, 39; Landauer ve Nöldeke, *ZDMG*, XLI, 720) islâma yahudilerden intikal eden bir şekil olarak ve bir fenaksdea olmayarak kullanıldığı söylenmektedir. Yahudiler kin ve adâvet sâikası ile ʿİsâ'yı Esau (עֵשָׂו) tesmiye ve Esau'nun rûhunun ona geçtiğini iddia ederlerdi (krş. Lammens, *al-Maşrik*, I, 334). Diğerleri (J. Derenbourg, *REJ*, XVIII, 126; Fränkel, *Wiener Zeitschr.*, IV, 334; Wollers, *ZDMG*, XLV, 352; Nestle, *Dict. of Christ and the Gospels*, I, 861), ʿİsâ isminin Mūsâ'ya nazîr olarak süryânî Yeşū' (ܝܫܘܥ) kelimesinden neş'et ettiğini söylemektedirler (ismin islâmdaki izahı husûsunda bk. Bayżāvî, *Kur'an*, III, 40; nşr. Fleischer, I, 156, 2). *Kur'an*'da ʿİsâ'ya verilen unvanlar ve vasıflar ile islâm ilâhiyat sistemi içinde *Kur'an*'ın onun mevkiini gösteren diğer âyetleri şunlardır: „Meryem'in oğlu" (msl. III, 40; IV, 169; XIX, 35 ve tür. yer.); bir bâkir olan Meryem'den, doğrudan-doğruya Allahın kudret-i fâtırası ile, doğmuştur; „Allahtan bir *kelîma*" yahut „Allahın kelimesi" (III, 40, IV, 169); bu Meryem'e Allahın ilka (*alḳā*) ettiği „ol" (*kun*) kelimesidir; bu suretle ʿİsâ'nın yaratılışı Âdem'in yaratılışına müşâbihtir (III, 52); *al-Masīḥ* (III, 40; 169 ve tür. yer.), bunun ibrânî *Māşīaḥ*'tan neş'et ettiği âşikârdır; fakat Peygamberin bundan ne anladığı tamâmen şüphelidir; islâmî izahlar husûsunda bk. Bayżāvî, I, 156; II, 2 v.dd.; „Allahın rûhu" (IV, 169), aynı mânada olmak üzere, melâikeye de rûh denilmiştir ve bu da doğrudan-doğruya Allahtan neş'et eden bir rûh idi; nasıl ki, Allah aynı suretle Âdem'e şekil vermiş ve ona rûhundan (*min rūḥi*, XV, 29; XXXVIII, 72) nefheylemiştir; muahhar islâmiyet ʿİsâ'ya *al-Rūḥ* (*Lisān*, III, 290, 15) ve hattâ *Rūḥ Allāh* (Zamaḫşarî, *al-Kaşşāf*, nşr. Lees, I, 338) tesmiye ediyor; *ʿAbd Allāh* (XIX, 31); „o ancak bir *ʿAbd*'dir" (XLIII, 59); „Allahın *ʿAbd*'i olmaktan aslâ istinkâf etmez" (IV, 170); *ʿAbd*, lugat mânası ile, „köle" ilâhiyat bakımından en tam olarak „mahlûk" ile ifâde edilir; müslümanların telâkkîsine göre, insan Allahın yalnız kulu değil, bilhassa onun mülküdür. *Tevrat*, krş. *ʿābhādh* ve *İncil*'de ve bilhassa ʿİsâ hakkında Pavlos'un Philipliler risâlesi, II, 7; δοῦλος „(Allah)ın yakîni olanlardan biri" (*min al-Muḳarrabīn*, III, 40), yine melekler ile bir kıyastır; muahhar islâmiyet bu sözleri ʿİsâ'nın urûcundan (*ṣuʿūd, rafʿ*) Allahın tahtı (*ʿarş*) etrafında uçan bir yarı melek (*ins-i malakî*, Ṯaʿlabî, *Ḳişaṣ al-anbiyā'*, Kahire, 1314, s. 227) olduktan sonraki hâline atfediyor; bununla berâber, Peygamber, kendi mirâcı (*miʿrāc*) esnâsında onu ikinci kat gökte bulmuştur (Buḫārî, *Ṣaḥīḥ*, Kahire, 1315, V, 53); — *Vacîh*, „dünyada ve âhirette büyük hürmete nâil olan" (III, 40); Bayżāvî bunu şu sûretle tefsir ediyor: „dünyada Peygamber ve âhirette şefâatçi olarak"; — *mubārak*: „her yerde mübârek" (XIX, 32); bununla berâber, Bayżāvi bu kelimeyi burada ve diğer yerlerde şöyle izah ediyor: „bir başkası için nefsinde bir çok hayırlar bulunan kimse", yâni kendisinde bir *baraka* bulunan mânasına; sûre XIX, 35'teki—*Ḳavl al-ḥaḳḳ*, „hakikatin sözü" mübhem bir tâbirdir, ancak daha evvel onun hakkında söylenmiş olan sözlere râcî olabilir (krş. Bayżāvî, I, 580, 25). O bir *nabî* („peygamber")'dir (XIX, 31) ve bir *rasūl* („elçi")'dür (IV, 156, 169; V, 79) ve onun bir „kitab"ı vardır (*Kitāb*, XIX, 31); o kitap da *İncil*'dir (V, 50; LVII, 27); onun risâleti bir „mûcize" (*āya*) ve bir rahmettir (*raḥma*, XIX, 21); kendisi ve anası „mûcize" dirler (XXIII, 52); bir „mesel", yâhut bir „remz" (*maṯal*, XLIII, 57, 59) kılınmıştır. O „vâzıh delîller" (*bayyināt*) ve „hikmet" (*ḥikma*, XLIII, 63; V, 109) getirmiştir ve Allah tarafından *Rūḥ al-ḳudus* (II, 81; V, 109) ile te'yit edilmiştir. *Kur'an*'da bütün *rūḥ*'un zikredildiği yerlerde vâkî olduğu gibi, bu kelimeler mübhemdir; fakat muahhar islâmiyet rûhu, Cibrîl ile, izah ediyor (msl. Bayżāvi, *göst. yer.* ve *Lisān*, III, 290, 15). Allah ona tâlim eylemişti (III, 43; V, 110) ve ölüleri diriltmek, hastalara şifâ vermek, balçıktan kuşlar yaparak, Allahın izni ile, onlara can vermek (III, 44 v.dd.; V, 110 v.dd.) gibi mûcizeleri var idi.

ʿİsâ'nın ölümü meselesine gelince, muhakkaktır ki, Peygamber ʿİsâ'nın çarmıha gerilmiş olduğunu redd ve fakat urûcunu kabûl etmiştir; bu urûc, cismânîdir. Ona benzer birinin çarmıha gerilmesi (*şubbiha lahu*, IV, 156) dolayısı ile ʿİsâ'nın çarmıha gerilmesinin önlenmiş olduğu fıkrası da karanlık noktalardan biridir. Sonradan müfessirler, bunu izah için, ʿİsâ'nın zâhirî hâlinin başka bir adama naklolunarak, onun yerine o adamın çarmıha gerildiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak onun ölümünü îmâ eden diğer fıkralar da mevcuttur: — „ölümünden evvel" (*ḳabla mavtihi*, IV, 157); „öleceğim güne ve diri olarak ba's edileceğim güne" (XIX, 34), fakat bu âyet sûre XIX, 15.'in bir tekrarı olabilir. Sûre III, 48'de Allah ona: — „ben seni yanıma almak (*mutavaffika*) ve seni yukarıya ref'etmek üzereyim (*rāfiʿuka*)" — diyor. Birinci ifâde alel'âde mes'ût bir ölüm için kullanılır;

fakat bunun burada bu mânaya gelmesi icâp etmez; zîra *Kur'an* (VI, 60)'da bu tâbirin Allahın uyuyanların rûhlarını uyandırdıktan sonra onları, tekrar bırakmak üzere, yanına aldığı mânasını ifâde eylediğine de tesâdüf olunur (krş. Fränkel, *ZDMG*, LVI, 77). ʿİsâ'nın avdeti mes'elesi hakkında *Kur'an*'da mevcut olan âyet (XLIII, 61) çok mübhem bir fıkradır ve bu âyetin kırâati hakkında da şüphe vardır. Bâzıları şöyle okuyorlar: — „O, gerçekten saatin ilmidir (*ʿilmun*)"; yâni onun arz üzerine inişi son saatin yaklaştığını haber verir. Başkaları ise, şöyle anlıyorlar: „saatin bir alâmeti (*ʿalamun*)" yahut „saati hatırlatan bir ihtar (*ẕikrun*)"; diğerleri ise, *va'innahu* zamirini *Kur'an*'a atfediyorlar: „o (yâni *Kur'an*)'dur" v.b. ʿİsâ'nın nüzûlüne muhakkak olarak itibâr edildiğinden, ölümünün bu nüzûlden sonra vâkî olacağı farzolunmuştur ve IV, 157 ve XIX, 34 âyetleri bu suretle izah olunduğu gibi III, 41'deki *kahlan* vasfı dahi bu suretle izah olunmuştur; çünkü ʿİsâ *kuhūla*, „orta yaş" a varmadan evvel ve bir „delikanlı" (*ṣābb*) iken, Allah onu yanına çağırmış idi (bu fıkralar hakkında krş. Bayżāvî). Onun avdetine âit muahhar akîde Bayżāvî tarafından XLIII, 61 dolayısı ile, tafsilâta girmeden, kısaca, şöyle beyân ediliyor: — „Gökten arz-i mukaddese inecektir; elinde bir kargı olarak Afîḳ denilen bir mahalde zuhûr edecek ve o kargı ile Deccâl [b.bk.]'ı öldürecek ve sabah namazında (*ṣalāt ṣubḥ*) Kudüs'e gelecektir; imâm kendi yerini ona vermek isteyecek, fakat o kabûl etmeyecek ve imâmın gerisinde Peygamberin *şarīʿa*'sına tevfikan namazını kılacaktır; sonra domuzu öldürecek ve haçı kıracaktır, sinagogları ve kiliseleri yıkacak ve kendisine imân etmeyen bütün hıristiyanları (*naṣārā*) öldürecektir (nşr. Fleischer, II, 241). *Kur'an* müfessirleri IV, 157'de bu noktaya bir imâ olmasını muhtemel görüyorlar: — „ölümünden evvel, kitap ehlinden hiç kimse yoktur ki, muhakkak olarak ona (yahut o kitaba) inanmış olmasın."— Bu fıkra hakkında Bayżāvî (I, 241, 4)'deki bir tefsire nazaran, ʿİsâ sahte Masîḥ (*al-Masīḥ al-daccāl*)'i öldürdükten sonra, kitap ehlinden ona inanmayan kalmayacaktır; şöyle ki, dinî câmia (*milla*) tek olacak; yâni tek bir islâm câmiası bulunacaktır. Ondan sonra insanlar ve hayvanlar arasında umûmî bir müsâlemet hukûm serecek ve ʿİsâ kırk yıl yer-yüzünde kalacaktır; sonra ölecek ve müslümanlar onun cenâze merâsimini yapacaklar ve kendisini umûmî inanca göre, Medine'ye, Peygamberin yanı başına, Abū Bakr ile ʿOmar arasında boş bulunan yere gömeceklerdir. Buna mukabil başkaları, ölüm mevâcehesinde böyle bir imânın kıymeti olmadığı hâlde, *ḳabla mavtihi* (IV, 157) ibâresindeki zamiri, „o, yâni mü'min, ölmeden evvel" sûretinde alarak, mü'mine atfediyorlar. ʿİsâ hakkında *Kur'an*'dan bütün alınabilecek olanlar işte bundan ibârettir. Buḫārî'nin *Ṣaḥīḥ*'inde olmadığı gibi, en eski hadîslerde de daha fazla mâlûmât yoktur; orada bilhassa *Kitāb al-fitan* mebhasinde ʿİsâ ancak Deccâl ile münâsebeti dolayısı ile zikrediliyor. İbn Ṣayyād'ın hikâyesinden anlaşıldığı üzere, Peygamber Deccal rivâyeti ile alâkalanmıştır (Macdonald, *Religious Attitude in Islâm*, s. 34 v.dd.), fakat müslüman muhaddisleri, siyâsî ve dinî sebepler dolayısı ile, ilk zamanlardan itibâren kıyâmet günü ve bilhassa Mahdî ve ʿİsâ hakkında hadîsler icât etmeğe koyuldular. Böylece *Kitāb al-Maşābīḥ* (Kahire, 1316, II, 136 v.dd., 140 v.d.; ʿİsâ'nın nüzûlü ve kıyâmet alâmetlerine dâir mebhasler)'de bu husûsta çok mâlûmat vardır. Ṯaʿlabî (bk. *Ḳişaṣ al-anbiyā'*, s. 22 v.dd.; s. 215—229), ʿİsâ'ya âit bütün hikâyeleri hâvî olup, onun hakkındaki hikâyelerin en tam olanıdır. Ṭabarî (Leiden tab., I, 713 v.dd.) ve İbn Vāżiḥ (*Historiae*, nşr. Houtsma, I, 74 v.d.) *İncil*'den iktibaslarda bulunuyorlar. Yalnız hadîslerin bu yoldaki inkişâfı içinde ʿİsâ ve Mahdî'ye atfolunan roller yekdiğerine karışacak kadar müşâbehet derecesine vardılar; öyle ki, bir fırka bu düğümü Peygamberin bir hadîsi ile hallet-meğe çalıştı: — „ʿİsâ b. Maryam'dan başka Mahdi yoktur." — Bu mesele ile bu iki şahsiyetin yekdiğerine karıştırılmadan önceki rollerinin mâhiyeti hakkında bk. Ḳurṭubī'nin *Taẕkira*'sinde Ṣaʿrānî, *Muḫtaṣar* (Kahire, 1324), s. 118 v.dd. *Muḳaddima* (nşr. Quatremère, II, 142—176, trc. de Slane, II, 158—205)'sinde bütün bu meseleyi felsefe bakımından tetkik etmiş olan İbn Ḫaldūn muhtelif hadîslerin vüsûktan mahrûm olduğunu gösteriyor; kıyâmetten evvel bir islâm müceddidi zuhûr edeceğine dâir olan fikrin tarz-i inkişâfını, muhtelif şîʿa kollarının ve Fâtımîler ile sûfîlerin bu fikir üzerine ne şekilde müessir olduklarını göz önünde tutarak tâkip ediyor. Yukarıdaki hadîs hakkında İbn Ḫaldūn'un izâhatı şudur: — „Beşikte (*mahd*, krş. *Kur'an* XIX, 30 v.d.) ʿİsâ'dan başka kimse konuşmamıştır" — (nşr. Quatremère, II, 163); diğer bir tefsir de Ḳurṭubī'nindir (s. 118). Goldziher, *Vorlesungen* adlı eserinde (s. 230 v.dd., notları ile berâber) bu mesele üzerine kısa ve parlak bir icmâl vermiştir; müellif bu eserinde (s. 313 v.d.) Hind'de yeni bir mezheb olan Aḥmediya'dan dahi bahsetmektedir; bu mezhep, ʿİsâ'nın Kudüs'ten firar ettiğini, şarka giderek, Srinagar (Keşmir)'da

yerleştiğini, orada öldüğünü ve bugün orada hâlâ kabrinin gösterilmekte olduğunu tâlim etmektedir. Mezhebin müessisi bulunan Ġulām Aḥmed kendisini dünyaya geri dönmüş ʿĪsā yahut Mahdī olarak kabûl ettirdi [bk. AHMEDİYE]. Hülâsa Goldziher, sünnî islâmlıkta şi'î ve sâir müfrit mezheplerin aksine olarak imân ve hayâtı yenileyecek bir müceddide intizâr etmenin nassan tesbit edilmediğine, belki bunun her zaman bir istikbâl idealinin ancak mitolojik şekile süslenmiş olduğuna, haklı olarak, dikkati çekiyor. Bu keyfiyet şüphesiz *Kur'an*'a müstenit bir esâsın mevcut olmamasına atfolunabilir.

Bu söylemiş olduklarımızdan şu netice çıkar ki, bu mâlûmat „dinsiz" bir hıristiyen papazdan alınmış olsa gerektir. Yer-yüzünde bu tek şahsiyetin, yâni ikinci bir Âdem'in, yarı melek, yarı insan bir mahlûkun, bir farkla Phihilon'un söylediği gibi, bir akıl ve kelâmın zuhûrunun sebebini bilmiyoruz. Onun nasıl bir „mûcize", bir „rahmet" ve bir „misâl" ve yahut bir „mesel" olduğunu izah etmiyor (XIX, 21; XXIII, 52; XLIII, 57, 59). Nitekim doğumu esnâsında kendisi ve annesi, her yeni doğan çocuğu meâsîye meylettiren şeytanın temâsından muhâfaza edilmiştir (III, 31 ve bu mevzû hakkında Bayżāvī). Hattâ bâzıları kendisi ile annesinin bundan dolayı aslâ günâh irtikâp etmediklerini iddia ederler (*Ḳiṣaṣ*, s. 210). Böyle olmakla berâber, *Kur'an* (III, 34)'ın *ḥaṣūr* („afif") tesmiye ettiği Yaḥyā hakkında daha ziyâde ısrâr ile aynı şeyin söylenmiş olduğunu gözden kaçırmamak icâp eder (krş. Bayżāvī ve *Ḳiṣaṣ*, s. 211 v.dd.). Buna mukabil, Meryem ile ʿĪsā'nın hatâdan münezzeh olduğuna dâir *Kur'an*'ın verdiği mâlûmât Meryem'in hitâbında mevcuttur: — „gerçek, onu ve bütün zürriyetini şeytan-i racîme karşı senin hıfzına terkederim." — (III, 31). Bu son fikrin *Kur'an*'a ne dereceye kadar tekabül ettiğini söylemek mümkün değildir. *Kur'an* bir şeyi meskût geçmiş ve ʿĪsā'nın arzettiği esâslı farklara rağmen, onu diğer peygamberler ile aynı safa koymuştur. ʿĪsā ile şâkirtleri için bir bayram günü (*ʿid*) mânasını tazammun eden ve bütün nesiller için bir remz olması icâp eyleyen, üzeri yemek ile donatılmış olarak semâdan indirilmiş sofra kıssası (V, 112 v.dd.), Peygamberin Eucharistie hakkında hâsıl eylemiş olduğu karışık bir fikre istinat eder gibi görünüyor. Müfessirlerin (Bayżāvī, I, 280), ekseriyet itibârı ile, gökten gönderilen yemeğin büyük bir balıktan ibâret olduğunu söylemekte ittifak etmeleri ve bunun ile Ἰχθύς remzini imâ eylemeleri mânidar bir keyfiyettir.

Muahhar islâmiyet ʿĪsā'yı, annesi ile olan münâsebâtından gayrisinde her türlü âile râbıtalarından âzâde, dâimâ yayan yürüyen ve meskeni olmayan, fakat nerede güneş batarsa orada geceyi ibâdet ile geçiren ve her gün ancak ibâdet etmek ve insanların hayrına mûcizeler göstermek için yaşayan dâimî bir seyyah sûretinde göstermiştir (*Ḳiṣaṣ*, s. 218). Cezâ gününde mutlak bir fakirliğin (*faḳr*, Ġazzālī, *Durra*, s. 90 v. dd.) timsâli olarak görülecektir. O gün *mavḳif*'te insanlar, Allah nezdinde kendilerine şefâat etmesi için, ona yalvaracaklardır; fakat bütün peygamberler gibi, kendisini günâhkâr ve mücrim addeylediğinden dolayı değil, ancak kendisini ve annesini Allah ile birlikte iki ilâh addettiğinden dolayı onların bu niyâzını reddeyliyecektir (*Durra*, s. 62 v.dd.; bu rivâyetin bir çok mütenevvî şekilleri *İḥyā*'da mevcuttur; tefsiri ile berâber, Sayyid Murtażā, X, 489 v.dd.). ʿĪsā'nın vecîzelerine, fiillerine âit kıymetli bir külliyat, *İḥyā*'dan alınarak, Margoliouth tarafından, *Expository Times* (1893 — 1894, V, 59, 107, 177, 503, 561)'te neşrolunmuştur.

Bibliyografya: S. D. Margoliouth, *Christ in Moh. Liter* (*Dict. of Christ and the Gospels*, II, 882 v.dd.); S. M. Zwemer, *Moslem Christ* (Edinburg, 1902); nşr. Sayous, *Jésus Christ d'après Mahomet* (Paris, 1880); C. F. Gerock, *Versuch...* (Hamburg—Gotha, 1839); G. Weil, *Bibl. Legenden der Muselmänner*, s. 280 v. dd.; Manneval, *La Christologie du Koran* (Toulouse, 1887); H. P. Smith, *Bible and Islam*; Hughes, *Dict. of Islam*, s. 229—235. (D. B. MACDONALD.)

ÎSÂ B. ALÎ. [Bk. ʿALĪ B. ʿĪSĀ.]

ÎSÂ. ʿĪSĀ B. MUḤANNĀ, ŞARAF AL-DĪN (?—1334) Suriye'de Memlûkler ile moğullar arasındaki muhârebede mühim rol oynamış olan bir arap emîridir. Abu 'l-Fidā' (İstanbul, 1286, IV, 91)'daki şeceresi ʿĪsā b. Muḥannā b. Māniʿ b. Ḥadīṣa b. ʿAṣaba b. Faẓl. Salamîya ile Sarmîn onun âilesinin oturduğu yerlerdir. Kendisi ihtimâl Rabīʿa kabîlesinden idi. Kamāl al-Dīn'in Haleb tarihinde, büyük babası Māniʿ ile bu âileye mensûp diğer kimselerin isimleri sık-sık geçer (bk. Blochet, *Histoire d'Alep*, s. 168, 210, 213). ʿĪsā, 658 (1260) senesinde ʿAyn Cālūt [b.bk.] muhârebesinde Ḳuṭuz tarafında savaştı ve daha sonraları, aralarında sık-sık anlaşmazlıklar çıkmakla berâber, umûmiyetle Memlûklerin tarafını tuttu; çünkü, Memlûk sultanları emîrlere pek itimat etmemekte idiler; hakikî birer bedevî reisi olan emîrler de hukûmete pek ehemmiyet vermemekte ve icâbında moğullara iltihak etmekten çekinmemekte idiler. ʿĪsā ile Baybars [b.bk.] arasında daha önce vâkî olan bâzı ihtilâflar, Ḳalā'ūn zamanında ʿĪsā'nın Sonḳor al-Aşḳar tarafına geçmesi üzerine, daha da vahim bir hâl aldı. 679 (1280) senesinde her iki taraf Abaḳa [b.bk.]'yı ve onun moğul kuvvetlerini yardıma çağırdılar; fakat bu gayr-i tabiʿî ittifak uzun sürmedi; çok geçmeden, ʿĪsā Ḳalā'ūn ile tekrar uzlaştı ve onun ile birlikte 680 (1281)'de moğullara karşı Humus'ta savaşa iştirâk etti. Az bir müddet sonra, ʿĪsā öldü ve yerine geçen oğlu Muhannā Ḥusām al-Dīn babasının siyâsetini devam ettirdi; 692 (1293) senesinde, Sulṭān Ḥalīl tarafından kahbece yakalattırılıp hapse atıldı ise de, sonradan serbest bırakıldı ve arapların emîri olarak tanındı. Sulṭān al-Nāṣir nezdinde Ḳara Sonḳor lehine şefâatte bulundu ve bu yüzden sultanın husûmetini celbetti. Bunun üzerine, İlhanlıların tarafına geçti. 723 (1323) senesinde moğullar ile Memlûkler arasında sulh yapıldıktan sonra, Muhannā da Suriye'ye döndü. 697 senesinde Mekke'ye hacca giden Muhannā (bk. Wüstenfeld, *Chron. der Stadt Mekka*, II, 275), 735 (1334/1335) senesinde vefat etti. İbn Baṭṭūṭa (Paris tab., I, 169 v.dd.) onun hakkında geniş mâlûmât ile birlikte (III, 271 v.dd.), Dehli sultanı Muḥammed Şāh'ın sarayında bulunan ʿĪsā sülâlesine mensûp birinin hayatı hakkında da şâyân-i dikkat haberler veriyor.

Muhannā bir çok erkek evlât bıraktı; fakat bunlar, çok geçmeden, birbirlerine düştüler. Bununla berâber, arapların imâreti, bir asırdan fazla bir zaman için, ʿĪsā b. Muhannā sülâlesinde kaldı. Sülâle ancak 879 (1474) yılında inkıraz bulmuş olmalıdır. Fakat mevcut kaynaklar bu hânedânın âkıbeti hakkında teferruâta girişmeğe imkân vermemektedir.

Bibliyografya: Madde içinde zikredilen kaynaklardan başka krş. Memlûk ve İlhanlı müverrihleri, bilhassa, Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV (bk. fihrist) ve d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV.

ÎSÂ. ʿĪSĀ B. MŪSĀ B. MUḤAMMED B. ʿALĪ B ABD ALLĀH B. AL-ʿABBĀS (?—783), ilk iki Abbâsî halifesi al-Saffāḥ ile al-Manṣūr'un yeğenidir. Saltanatının son senesinde, al-Saffāḥ, kardeşi Abū Caʿfar'e ve ondan sonra da yeğeni ʿĪsā b. Mūsā'ya, velîahd sıfatı ile, bi'at ettirdi. Bundan bir kaç sene önce, Kûfe'ye vâli tâyin edilmiş olan ʿĪsā, Abū Caʿfar al-Manṣūr'un tahta cülûsundan sonra da bu makamda kaldı. ʿAlī tarafdarı Muḥammed b. ʿAbd Allāh, 145, (762) senesinde Medine'de isyân çıkarınca, ʿĪsā bir ordu ile, ona karşı, gönderildi. Suriyelilerin yaklaştığını gören medinelilerin çoğu kaçarak, kurtuldular ve aynı senenin ramazanında (kânun I. 762) ʿĪsā, hücûm ile, şehri, zaptetti. Muḥammed muhârebe meydanında maktûl düştü ve başı halifeye gönderildi. Bu esnâda, Muḥammed'in kardeşi İbrāhīm Basra'da isyân bayrağını açmış idi. Halifenin kıt'aları mağlûp edilmişti. İsyân gittikçe genişlediğinden, al-Manṣūr, tahriki kolay olan Kûfe ahâlisinin de bu ayaklanmaya iştirâkinden korkarak, bizzat oraya gitmeğe karar verdi. ʿĪsā Medine'den kalkıp, imdadına gelinceye kadar, al-Manṣūr Kûfe'yi zapt ve rapt altında tutmağa muvaffak oldu. Her ne kadar ʿĪsā'nın, Ḥumayd b. Ḳaḥṭaba'nin kumandasındaki öncü kuvvetleri Bāḥamrā [b. bk.]'da mağlûp oldu ve esâs kuvvetlerin bir kısmı geri püskürtüldü ise de, ʿĪsā vaziyete hâkim kaldı; İbrāhīm'in kuvvetleri kaçtı ve kendisi de maktûl düştü. 25 zilkâde 145 (14 şubat 763)'te Bāḥamrā zaferi al-Manṣūr'un hâkimiyetini te'min etti. Bununla berâber, al-Manṣūr ʿĪsā'ya kıymet vermediği için, onu velîahdlıktan uzaklaştırmak istiyordu. Onu Muḥammed b. ʿAbd Allāh'a karşı gönderdiği vakit: — „ikisinden hangisi ötekini öldürecek, merak bile etmiyorum." — diyen halife, 147 (764/765) senesinde, oğlu Muḥammed al-Mahdī'yi velîahd ilân etti ve hattâ, haklarından ferâgat etmediği için, ʿĪsā'nın elinden vâliliğini de geri aldı. Bununla berâber, ʿĪsā nihâyet haklarından ferâgate ve sonradan onu istihlâf etmek şartı ile, al-Mahdī'ye bi'at etmeğe râzı oldu. al-Manṣūr'un ölümünden sonra, al-Mahdī'nin taleplerine tehdid altında rızâ gösterdiğini bahâne ederek, verâset iddialarını tekrarlamağa kalkıştı ise de, bu teşebbüsü akîm kaldı ve al-Mahdī zamanında bu emîrin oğlu Mūsā al-Hādī lehine yeniden verâset hakkından vaz geçmeğe mecbur oldu. 167 (783/784) senesinde öldü.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 27 v.dd.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg), V, 313 v dd.; VI, 13 v. dd.; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 419 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg), s. 39, 225 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *ʿİbar*, III, 177 v. dd.; Masʿūdī, *Murūc* (Paris), VI, 71, 90, 156, 161, 181 v. dd., 214—216; IX, 63 v.d.; *Aġānī*, bk. fihrist; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 13, 24 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 446 v. dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 130 v. dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ÎSÂ. ʿĪSĀ B. ʿOMAR AL-ŞAḲAFĪ (?—766), kurrâdan ve arap nahiv âlimlerindendir. Basra mektebinin ilk mümessillerinden biri ve Sîbavayhi [b. bk.]'nin hocası sayılmaktadır. Flügel (*Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 29 v. dd.)'in ve ondan alarak Brockelmann (*GAL*, I, 99)'ın onun hakkında topladıkları mâlûmâta Yāḳūt'un *Irşād* (nşr. Margoliouth, VI, 100 v. dd.)'ını ilâve etmek lâzımdır.

ÎSÂ. ÎSÂ B. AL-ŞAYḪ B. AL-SALÎL AL-ŞAYBÂNÎ (? — 882), 252 (866) senesinde Ramla'ye vâli tâyin olundu ve bir kaç sene sonra, 256 (870)'da, buna ilâveten Şam vâliliğini de elde etti. Fakat, suriyelilerin verdikleri vergileri zimmetine geçirdiği için, al-Mu'tamid, Amacûr'u Şam'a vâli olarak gönderdi. Amacûr, 'Îsâ'nın, oğlu Manşûr kumandasındaki kuvvetlerini hezîmete uğrattı. 'Îsâ'nın kendisi Ermenistan'a sığındı. Halife bu eyâletin idâresini ona vermişti (orada oynadığı rol için bk. Thopdschian, *Mitt. des Seminars für orient. Sprachen*, VII, 2, s. 119). 266 (879) senesinde 'Îsâ Âmid'de bulunuyordu ve diğer arap emîrleri ile birlikte, Musul vâlisi İbn Kundâçik'e karşı, neticesiz bir savaşa girişti. Üç sene sonra, 269 (882)'da öldü. Fakat oğlu Aḥmed Diyarbekir'de tutundu; 279 (892)'da Mardin'i ve 280 (893)'de Marâğa'yı zaptetti ve ermeni Sempad I.'a karşı muvaffakiyetle savaştı (bk. Thopdschian, *ayn. esr.*, VIII. 2, s. 173 v d.) ve 285 (898) senesinde öldü. İbn al-Mu'tazz (bk. *ZDMG*, XL, 576'daki manzûmesi ve tâbiin notu, *ayn. esr.*, XLI, 242 v.d.)'in verdiği mâlûmâta göre, Aḥmed Kundâçik'ten ganîmet olarak aldığı hazîneleri halifeye teslim etmek mecbûriyetinde kalmış ve 281 (894) senesinde öyle müşgül bir vaziyete düşmüş ki, bir ara nerede ise, hıristiyanlar tarafına geçecek olmuş. Aḥmed'in ölümünden sonra, halife onun oğlu Muḥammed'in üzerine yürüdü ve onu Âmid'de kuşattı. Neticede Muḥammed, âilesi ile birlikte, esir düştü. Bununla berâber, Şaybânî'ler daha sonraları Diyarbekir'de tekrar meydana çıkmışlardı. İbn Baṭṭûṭa (bk. Paris tab., I, 163), cenûbî Ermenistan'da da bunlara rastlamıştır.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist. İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VII, bk. fihrist; Mas'ûdî (Paris tab.), VIII, 134 v.dd.; Defrémery, *Recherches sur un personnage nommé Iça fils du Cheikh, et sur sa famille, Mém. d'histoire orient.*, I, 1 v. dd. ve maddede adı geçen eserler.

İSÂF. [Bk. İSÂF.]

İSÂF. İSÂF, Mekke'de, hemen dâimâ *Nâ'ila* münâsebeti ile zikredilen sanemin adıdır. Rivâyete göre, Curhum kabîlesinden bu isimde bir kadın ile bir erkek, Kâbe'de işledikleri şenâat dolayısı ile, cezâ olarak, taş kesilmişlerdir. Bu taşlar, önce ibret olsun diye, Şafâ ile Marva'ye konuldu; fakat sonradan 'Amr b. Luḥayy'in emirleri üzerine, bunlar mâbûd mertebesine çıkarıldı. İsâf mukaddes iki taşı ifâde etmektedir. Fakat bu isimlerin menşe'i henüz izah edilmiş değildir. Dozy'de bâzı izah denemeleri vardır (bk. *De Israëlieten te Mekka*, s. 197: alm. trc. s. 180—184).

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 77.

İSÂĞÛCÎ. [Bk. İSÂGÛCÎ.]

İSÂGÛCÎ. İSÂĞÛCÎ, İsagocya, yunanca εἰσαγωγή'dan gelir. Tyroslu Porphyrius'un te'lif ettiği Aristo'nun kategorilerine medhal'in arapçaya nakledilmiş şeklidir. Sâ'id al-Andalusî (*Ṭabaḳât al-umam*, Beyrut, 1912, s. 49)'ye göre, arapça tercümesini İbn Muḳaffa' [b. bk.] doğrudan-doğruya yunancadan yapmıştır; hâlbuki, *Fihrist* (I, 224)'e göre bu tercümeyi Ayyûb b. al-Ḳâsim al-Raḳḳî bir süryânî tercümeden yapmıştır. Her hâlde şurası muhakkaktır ki, Porphyrius'un eserinin arapça tercümeleri, hattâ şerhleri, hülâsaları ve adaptasyonları, ilk zamandan itibâren, birbirini tâkip etti. Adaptasyonlardan elimizde ancak şu ikisi bulunmaktadır: 1. Abu'l-Ḥasan İbrâhîm b. 'Omar al-Biḳâ'î al-Şâfi'î (bk. Brockelmann, *GAL*, II, 142 v d., nr. 14)'nin adaptasyonu; al-Sanûsî'nin bir şerhi ile birlikte (bk. *ayn. esr.* ve Cezayir millî kütüp. kat., nr. 1382, I). 2. En mârûf olan ve en çok şerhedilen al-Abharî [b. bk.]'ninki (ayrıca bk. İbn Ḫallikân, *Vafayât*, Kahire, 1310, II, 132). Bu ufak mantık kitabı, gâyet muhtasar olarak, şunlardan bahsetmektedir: had, târif, kaziye yahut hüküm, tezat, tenâkuz, kıyas, cedel, hitâbet, şiir, safsata. al-Abharî'nin *Îsâġûcî*'sini al-Aḫżarî [b. bk.], *racaz* vezni ile, manzûm olarak, yazmıştır.

[İsâğûcî (*al-Sullam al-muravnaḳ fî 'ilm al-manṭiḳ*) tâ iptidâdan medeselerin ilgâsına kadar, Türkiye'de, klasik mantık kitabı olarak, tedris edilmiştir].

Bibliyografya: Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), I, 144; İbn al-Ḳıftî (nşr. Lippert), s. 220, v.d.; 256 v.d.; 297, 14; 323, 18 v.d.; İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. A. Müller), I, 105 aş.; 210, 5; 215, 2; 235, 7 v.d.; 241, 10; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), I, 502 - 505, nr. 1533; Wenrich, *De auctorum graecorum versionibus*, s. 280—286, 305; Steinschneider, *Die arab. Uebersetz. a. d. griech.* (*Beih. z. Centralbl. f. Bibl.*, Leipzig, 1893, XII, 97—99.). (MOH. BEN CHENEB.)

'İSÂVA. [Bk. 'İSÂVİYA.]

'İSAVÎ. [Bk. NAṢRÂNÎ.]

İSÂVİYA. [Bk. İSÂVİYE.]

İSÂVİYE. 'İSÂVİYA, 'İSÂVA (AÏSSAOUA), müfred *'îsâvî*'den (krş. Marçais, *Textes arabes de Tanger*, s. 397 v.d.) *ḫvân*'ı [b. bk. ve bk. mad. DERVİŞ.] yahut Sîdî Muḥammed b. 'Îsâ tarafından kurulmuş ve ona izâfetle isimlendirilmiş olan

Magrib uhuvvet tarîkati âzasını gösteren bir ism-i cem'dir.

Bu tarîkatin şöhretine rağmen, Muḥammed b. 'Îsâ al-Fihrî'nin hayatı ve onun menşe'i hakkında ancak pek az şey biliyoruz. Fihrî nisbesi endülüs-arap menşe'ini düşündürüyor. Gençliğinde bir çok seyahatler yaptı ve bilhassa şarktaki seyahatlerinde Ḥaydarîya ve Sa'dîya tarîkatlerine girip, onların cezbeli zikirlerine iştirâk etti. Magrib'e döndükten sonra, bizzat Cazûlî [b. bk.]'nin tilmizi olan Şayḫ Abu 'l-'Abbâs Aḥmed al-Ḥârisî'nin mürîdi oldu; şeyhinin vefatından sonra, Miknâsa al-Zîtûn (Méquinez)'daki zâviyesinin başına geçti ve burada öldü (aş.-yk. 1524/1525); şeyhlerinden biri olan, şarktan gelme Boğân al-Ḥalabî'nin aynı zâviyedeki mezarı yanında defnedildi.

Muḥammed b. 'Îsâ mürîd çevresini büyük ölçüde genişletti ve müstakil dinî bir tarîkat hâline getirdi. Bu tarîkatin başında bir şeyh yahut halife, onun emrinde de kırk âzadan mürekkep, bir çeşit meşveret divânı var idi. Bu kırk kişi, zâviyede yahut Miknâsa al-Zîtûn zâviyesinde, münzevî bir hayat sürer ve senede ancak bir defa, o da mevlid kandilinde, dışarı çıkarlardı. Bu tarîkat mensûpları Şâzilîya sûfîlerinin nizâmını tâkip etmekte ve ayrıca cismânî hissizliğe ulaşmak için, cezbeli zikirler yapmakta idiler. Bu dereceye varmak için, mürîdler birbirlerinin elinden tutup, bir âteş etrafında halka çevirerek, öne ve arkaya doğru sallana-sallana zikrederlerdi. Hisleri tamâmen ibtâl olununca, 'Îsâvîya'ler, canlı akrepleri yutar, cam kırıklarını yer, etlerine şiş batırır ve kılıç ile vücûtlarını döverlerdi [bk. mad. DERVİŞ]. Umûmî bayramlarda bu merâsim, ekseriyâ, müşterek bir kurban şenliği vasfını taşıyan bir yemek ile sona erer; âyîn esnâsında cezbeye gelmiş mürîdler derisi yüzülmemiş bir hayvanı (koyun veya keçi) çılgınca paralayıp, her türlü tahmini aşan korkunç ve iğrenç bir şekilde üzerine atılarak, onu çiğ-çiğ yerler.

Efsâneye göre, Allah, Muḥammed b. 'Îsâ'nın şefâati üzerine, bu şahsın mürîdlerine, hastalığa ve yaralara karşı, tam bir muâfiyet bahşetmiş. Bu dervişler hemen dâimâ cinlerin sebebiyet verdiği hastalıkları, kendi üstlerine almak sureti ile, bertaraf etmek kudretine sâhiptirler. Bu sebeptendir ki, alel'âde veya salgın hastalıkların girdiği evlere çağrılırlar ve orada bu tedâvî hünerlerini göstermeleri istenir.

İlk meydana çıkış tarihi olan XV. asırdan itibâren, önce Miknâsa ve Fas bölgelerine yayılmış olan 'İsâvîyaler, câhil ve mutaassıp halk üzerinde, büyük bir nufûza sâhip oldular. Muḥammed b. 'Îsâ nufûzundan istifâde ederek, onları, portekiz ve ispanyol hıristiyanlarına karşı, mukaddes bir cihada teşvik etti. Halefi Abu 'l-Ravâ'in Fas halkını, yeni Sa'dî şerîfler sülâlesi lehine, son Merînîlere karşı, ayaklandırdı. Bu devirden sonra, müverrihler 'İsâvîya'lerin siyâsî rolünden bahsetmez olmuşlardır; muhakkak olan bir şey var ise, o da, hiç değil ise, husûsî bir tarîkat sıfatı ile, muhtelif siyâsî ihtilâllere iştirâk etmemiş olmalarıdır.

Daha Sîdî Muḥammed b. 'Îsâ hayatta iken, mürîdlerinden Abu 'l-Ḥaccâc Yûsuf b. Abî Mahdî Îsâ adında biri, Figuig (Fas'ın cenûb-i şarkîsi)'de bu tarîkatin bir zâviyesini kurdu. 'İsâvîya'lerin nufûzu buradan Cezayir ve Tunus ocaklarına yayıldı. Bugünkü yayılma sâhası önce pek fazla bulundukları Fas'ı ve bilhassa memleketin garp kısmını ihtivâ eder; sonra baş zâviyeleri bulunan Cezayir gelir: bilhassa Remşî (Oran eyâleti) ve Ouzara (Cezayir eyâleti). Ouzara'daki zâviye tarîkat kurucusunun torunlarından biri tarafından te'sis edilmiştir; bundan başka, bunların bütün Cezayir (msl. Ḳosantîna, Bône v.b.)'e dağılmış daha az ehemmiyette müteaddit zâviyeleri bulunmaktadır. Tunus'ta onların nufûzu bilhassa al-Kef, Tunus, Bizerte, Sûs, Sfax, Gabes'e ve Cerba adasına kadar uzanmaktadır. Trablusgarp'ta pek az yayılmıştır; Mısır'da ise, hemen-hemen hiç bilinmemektedir. Bütün büyük Fas uhuvvet tarîkatleri gibi, bunların da Mekke'de bir zâviyeleri vardır.

Bibliyografya: İbn 'Askar, *Davḥat al-nâşir* (metin s. 57; trc. *Archives Marocaines*, XIX, 133); Muḥammed al-Ṣaġîr al-Vafrânî, *Nuzhat al-ḥâdî* (nşr. Houdas), metin s. 28 v.d.; trc. s. 53 v.d. (*Publications de l'Éc. des Lang. or. viv.*, 3. seri, II, III); al-Kattânî, *Salvat al-anfâs*, I, 185; Drummond Hay, *Le Maroc et ses tribus nomades* (frns. trc.), Paris, 1844, s. 192—200; De Neveu, *Les Khouans* (Paris, 1845), s. 32 v. dd. (bilhassa menkıbevî kısımları mühimdir); Blakesley, *Four Months in Algeria* (Cambridge, 1859), s. 56—61; Dumont, *Alger, ville d'hiver* (Paris, 1878), s. 99—115; Erckmann, *Le Maroc moderne* (Paris, 1885), s. 103—105; Delphin, *Les Aïssaoua* (*Oran et l'Algérie en 1887, Congrès pour l'Avancement des Sciences*, 1888, II); La Martinière, *Morocco* (London, 1889), s. 345—350; Dupont ve Cappolani, *Les Confréries religieuses musulmanes* (Cezayir, 1897), s. 349 v.dd.; Macnab, *A Ride in Morocco* (London, 1902), s. 317—323; Doutté, *Les Aïssaoua de Tlemcen* (Chalons, s. M. 1900); ayn. mll., *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* (Cezayir, 1909), s. 482 v. dd.; ayn. mll., *En tribu* (Paris, 1914), s. 398 v. dd.; Masqueray, *Souvenirs et visions*

*d'Afrique*², s. 151—153; Montet, *Le culte des saints musulmans dans l'Afrique du Nord*, tür. yer.; Rinn, *Marabouts et Khouans*, s. 303 v. dd.; Rouquette, *Les sociétés secrètes chez les Musulmans*, 2. kısım, IV. (A. COUR.)

İŞBA'. [Bk. İSBA'.]

İSBA'. İŞBA' (A.) „parmak", bir arap uzunluk ölçüsü olup, Avrupa'da olduğu gibi, *ḳadam*'in $^1/_{12}$'i ve *ẕirā'*'ın $^1/_{24}$'idir. *İṣba'* arap uzunluk ölçü sisteminin temellerinden biridir ve Ravża adasındaki Nil'in su yüksekliğini ölçmeğe mahsûs, hicretin 96. yılında yapılmış olan âletin üzerinde, gâlibâ en eski zamandan beri işâret edilmiştir [bk. mad. MIḲYĀS]; orada uzunluğu 2,2529 cm. (*ẕirā'* = 54,07 cm.)'dir. *İṣba'*, müştak bir ölçü olarak, değişmez bir kıymet ifâde etmez; nitekim, msl. bugün (1927) Kahire'de de, *ẕirā' muhandasa*'de *iṣba'* = 3,195 cm., *ẕirā' istambulī*'de = 2,82 cm., *ẕirā' hindāza*'de = 2,658 cm., *ẕirā' baladī* veya *maṣrī*'de = 2,404 cm.'dir. *Ẕirā' ḥalabī* (= 68,58 cm.) Türkiye'de metre resmen kabûl edilinceye kadar, en çok kullanılan ölçü idi; parmak = 2,857 cm. Bununla berâber, günlük hayatta *iṣba'* isminin uzun zamandan beri terkedilmiş bulunduğuna ve *ẕirā'*'ın şarkta, metrik sistemin yerli sistemin yerini tamâmiyle almadığı yerlerde, dört (*rub'*) ve yirmi dört (*ḳīrāt*) kısma bölündüğüne dikkati çekmek lâzımdır.

Bibliyografya: Don Vasquez Queipo, *Essai sur les Systèmes métriques*, tür. yer; M. van Berchem, *Corp. Inscr. arab.*, I, 22 (fihristte yoktur); I. l. Marcel, *Mémoire sur le Meqyas de l'Ile de Roudah* (*Desc. de l'Égypte, État moderne*), XV, 453. — Krş. bir de Ḫvārizmī, *Mafātiḥ al-'ulūm* (nşr. v. Vloten), s. 66; Maḳrizī, *Tract. de legal. Arabum ponderibus* (nşr. Tychsen), Rostock, 1800, s. 44 v.d., 59, 62. (E. v. ZAMBAUR.)

İŞFAHĀN. [Bk. İSFAHAN.]

İSFAHAN. İŞFAHĀN, İran'da, 32° 39′ 34″ şimâl arzı ile 51° 40′ şark tûlünde, 1.550 m. yüksekliğindeki geniş bir yaylada, Zanda-Rūd (bugün Zāyanda-Rūd) ırmağı üzerinde vâkî tarihî bir şehrin adı ve aynı adı taşıyan bir vilâyetin merkezidir. Batlamyus (VI, 4)'ta Ἀσπαδάνα, Firdavsī'de Sipahān ve arap müelliflerinde İṣbahān ve İṣfahān şeklinde geçen bu adın „ordular" veya „ordugâh" mânasında olduğu söyleniyorsa da, kelimenin, ora halkı şivesinde „köpek" mânasına gelen *asbāh* (medce σπάκα, Herodot, I, 110)'tan iştikak ettiğini ileri sürenler de vardır [bk. *EI*, mad. İŞFAHĀN]. Nitekim V. asır ermeni müellifi Ḫorenatsi'nin coğrafyasında (s. 67) da bu kelime, Sâsânî İran'ın ikinci eyâletinin adı olmak üzere, *Aspahān* şeklinde kaydedilmiştir.

İṣfahān, doğrudan-doğruya çöle karışan cenûb-i şarkî kısmı hâric olmak üzere, her taraftan dağlar ile çevrili, suyu bol ve iklimi sıcak bir ovada kâindir. Ḥamd Allāh Mustavfī (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Schefer, s. 168)'ye göre, burası, nar hâric, her türlü nebatın yetişmesine müsâittir. Ova Zanda-Rūd'dan alınan arıklar (*mādī*) vâsıtası ile sulanmaktadır. Safevîler devrinde muntazam bir sulama sistemi hâline getirilmiş olan bu arıklar, altı gurup hâlinde 33 kısma ayrılmakta olup, onlardan ayrılan kollar ile birlikte geniş bir sâhayı sulamaktadır. Msl. kolları ile berâber, 450'yi bulan 6 ana *mādī*'den ibâret birinci gurup, 54 km. bir arâziye su vermektedir. Burada külliyetli mıkdarda afyon, pamuk, tütün, pirinç, buğday, arpa, üzüm, bâdem v. b. yetişmektedir. Yün istihsâli sâyesinde, halıcılık ile de iştigâl edilmektedir.

Milâddan önceki devirlerde bu bölge, 2000 senelik bir hayat yaşamış olan Elam devleti dâhilinde olup, elâmlılar gibi, irânî ve sâmî olmayan ve turanî olduğu kuvvetle tahmin edilen bir kavim ile meskûn bulunuyordu. Elam'ın sukutundan sonra teşekkül eden Anzan devletinin merkezi Gāba şehri (Batlamyus VI, 4 Γάβαι) bugün İsfahan'ın bulunduğu mahâlde idi. m. ö. VII. asrın başına doğru Zagros dağları vâdileri boyunca cenûba inen ve Elam'ın merkezi olan Sus şehrinin şimâl-i şarkîsindeki Anzan civarında yerleşmeğe başlayan Fārs unsuru asırlar boyunca Elam'ın ve Anzan'ın hâkimiyeti altında kalmışlardı. Sonraları buralarda hâkimiyet Ahamenî sülâlesine geçince, memlekete Gābyān adı verildiği görülmektedir. Strabon da bunu bu şekilde kaydetmiştir. Adını memlekete veren Gāba ise, zamanla Cayy şekline tahavvül etmiştir. Sâsânîlerden araplara da bu ad ile intikal ettiğinden, arap devri sikkelerinde Cayy olarak zikredilmektedir.

Araplar burasını, bir rivâyete göre, 19 (640) tarihinde (bk. Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassanides...*, Leiden, 1879, s. 151, not 2), ikinci bir rivâyete göre, 21 (641/642)'de (bk. Ṭabarī, I, 2737 v.d.) ve üçüncü bir rivâyete göre ise, 23 (644)'te (Balāẕurī, s. 312) zaptetmişlerdi. Abbâsî halifelerinden al-Mu'tazz'in idâresi altında Mūsā b. Boga'nın Taberistan şi'îlerine karşı yaptığı sefer esnâsında (247=861), İsfahan'da çıkan bir isyân şehrin yeniden zaptını, nüfusunun azalmasını ve eşrâfının başka yerlere sevkedilmesini intâc etmiştir (Balāẕurī, s. 314). XIV. asır yerli müelliflerinden Ḥusayn b. Muḥammed al-'Alavī'nin *Tārīḫ-i aḥvāl-i İṣfahān* (Bk. E. G. Browne, *Account of a rare Ms. History of Isfahán*, Hertford, 1901, s. 7. v. d)'ına göre, araplar geldikleri zaman Cayy'i, bütün Sâsânî şehirleri gibi, dört kapılı bir şehir hâlinde bulmuşlardı. Bu kapılardan birine Darvāza-i cuhūdān („yahudiler kapısı") ve bu civardaki mahalleye de Yahūdīya denilmekte idi. Muḳaddasī (s. 388)'ye göre, bu yahudiler, Buḫtunnaṣr'ın vaktiyle Filistin'den çıkardığı esirlerin ahfâdı idiler (bk. bir de İbn al-Faḳīh, s. 261; Schreiner, *REJ*, XII, 259). Başka bir rivâyete bakılırsa, Yahūdīya'yi Yazdigird I., bir yahudi olan karısının ricâsı üzerine, inşâ etmiştir (E. Blochet, *Liste des villes*, § 54, *Recueil des travaux*, 1895, XVII; J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 29). X. asırda Şahristān adı ile mâlûm olan Cayy, Yahūdīya'ye nisbetle, daha küçük ve daha az nüfuslu idi. Aralarında iki mil mesâfe var idi. Muḳaddasī (s. 389)'ye göre, Şahristān'ın yanında, Zanda-Rūd üzerinde, büyük bir köprü bulunuyordu. Buradan neş'et etmiş ve muhtemel olarak, 290 (903) yıllarında eserini burada yazmış olan İbn Rusta'nin naklettiği rivâyetlere göre, Şahristān hisarının inşası Kayḫusrav'e ve sonraları yeniden imarı da İsfendiyār'ın oğlu Bahman'e atfedilmektedir. Ḥamd Allāh Mustavfī (*ayn. esr.*, s. 170)'ye göre ise, Şahristān Büyük İskender tarafından inşa ve Sâsânîler devrinde de imâr edilmiştir. İbn Rusta şehrin dört kapısı ile 100 kulesini tasvir eder. Büveyhîlerden Rukn al-Davla Daylamī (932—976) şehri genişletmiş ve XI. asırda hâlâ mevcut olan sûrlarını yeniden yaptırmıştır. Rivâyete göre, Rukn al-Davla'nin yeniden inşa ettirdiği ve her iki mahalleyi çevreleyen sûrun çevresi 16 km.'yi bulmakta idi. Sûrlar içinde müstahkem bir mevkii andıran yapı, Hemedan'ın hisarı gibi, Sārūḳ adını taşıyordu (İbn Faḳīh, s. 219, 241, 244). Muḳaddasī (s. 388 v.d.), Yahūdīya'deki binâlardan bahsederken, cuma mescidi ile cenûb-i garbî tarafında 70 arşın irtifâındaki minâresini zikretmektedir. al-'Alavī (bk. Browne, s. 27 v.d.)'ye göre, bu câmi Banī Tamīm kabîlesine mensûp araplar tarafından inşa edilip, X. asırda Abbâsî halifelerinden al-Muḳtadir zamanında genişletilmiştir. Bu câmiin yanında te'sis edilen bir kütüphânenin yalnız fihristi üç cildlik büyük bir eser teşkil ediyormuş. Mamafih cuma mescidi adını muhâfaza etmekte devam eden bu câmi, Şāh 'Abbās I. câmiinin inşaından sonra ve bilhassa mârûz kaldığı tâdilât yüzünden, mimarî ehemmiyet ve değerini tamâmiyle kaybetmiştir.

Cayy, Selçuklular devrinde, „İsfahan yakınında bir köy" olarak, mevcut bulunuyordu (bk. Bundārī, s. 127, 181). Safevîler devrinde İsfahan'ı ziyâret eden Chardin (*Voyages de chevalier Chardinen Perse*, Amsterdam, 1735, II, 95 v.d.) Cayy'i ve yahut Şahristān'ı, İsfahan'ın şarkında bir çok tarihî binâların enkazını içine alan, büyük bir köy hâlinde bulmuş idi.

İṣṭaḫrī (s. 199)'de İsfahan şehri, X. asırda Irak-ı Arab ile Horasan arasındaki şehirlerin, Rey'den sonra, en büyüğü olarak gösterilmektedir. X. asrın ilk yarısında (316=928) Mardāvīç b. Ziyār (928—935)'ın eline geçen bu şehir, onlardan da Büveyhîlere (932—1023) ve Banī Kākūya (1007—1051)'ye intikal etmiştir. 421 (1030) tarihinde Gazneli Sultan Mahmud tarafından, bilhassa mezhep kavgalarını teskin maksadı ile, zaptedilen İsfahan ondan daha evvel de türk akınlarına mârûz bulunuyordu. Selçuklu sülâlesinin kurucusu olan Tuğrul Bey (1040—1063) tarafından zaptedilen İsfahan, onların bütün saltanatları devrinde, bu sülâlenin idâresi altında kaldı. Selçuklu sultanlarından bâzıları İsfahan'da ikamet ettiler. Alp-Arslan burada bulunduğu gibi, oğlu ve halefi Malikşāh (1082—1092), çok sevdiği bir pâyitaht hâline getirdikten sonra, burasını kısmen tâmir, kısmen de yeniden yaptırdığı bir çok binâlar ile tezyin etti. 1118'de vefat eden Sulṭān Muḥammed İsfahan'da, kendisi tarafından yaptırılan medrese hazîresine, defnedildi. XIV. asra kadar mevcut olan bu medresenin kapısında, Gazne'deki Sultan Mahmud câmiinin kapısında olduğu gibi, bir harpte müslümanların eline geçen, taştan yontulmuş bir Hind mâbûdunun heykeli duruyordu (bk. Ḥamd Allāh Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 168). 1228'de İsfahan Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh ile moğul orduları arasında, şehir sûrları dibinde cereyan eden bir savaşa sahne oldu ve şehir kurtarıldı ise de, az bir zaman sonra, moğullar tarafından, zaptedildi. İlhanlılar (1256—1344) devrinde bu devletin hudûtları dâhilinde kendisini çabuk toplayarak, eski ehemmiyetini kazanmağa muvaffak olan İsfahan, bu devletin sukutundan sonra, 1356 yılına kadar, Fārs eyâletinin İlhanlı vâlilerinden Abū İṣḥāḳ İnceü'nün idâresinde kaldı. O tarihte Muẓaffarī (1313—1393) sülâlesine mensûp, Yazd vâlisi Mubāriz al-Dīn Muḥammed (1313—1359) İsfahan'ı zaptetti ise de, onun torunu Zayn al-'Ābidin 1387'de şehri Timur'a teslime mecbûr oldu. Timur büyük imparatorluğunu oğulları arasında taksim ederken, İsfahan torunu Rustam'e isâbet etmiş ve 1403'te bu zâtın paytahtı hâline getirilmişti. Timurlulardan sonra Uzun Hasan (1453—1478) tarafından, Ak-koyunlu devletinin (1403—1508) hudûtları içine alınan bu şehir XVI. asrın başında Safevîlerin (1502—1736) idâ-

resine geçmiştir. Safevîlerden Şāh ʿAbbās I. (1587—1628) İsfahan'ı yeniden imâr ederek, pâyitaht intihap etti ve İsfahan, 1722 yılında efganlıların istilâsına kadar, parlak bir devir yaşadı. Fakat İsfahan'ın bu ikbâl devri Safevîlerin, türk tazyikı karşısında, şimâlden cenûba doğru ric'atlerinin bir neticesi idi. Türklerin Tebriz'i zaptetmeleri üzerine, Safevîler pâyitahtlarını, ilk önce, Ḳazvīn'e nakletmişlerdi. Babasına karşı isyân ederek, Ḳazvīn'i zapt ve kendisini şah ilân ettikten sonra, pâyitahtı İsfahan'a nakleden Şāh ʿAbbās I. burasını Osmanlılara karşı emin bir üss olarak kullanmağı düşünmüş ve bunda yanılmamış olduğunu 1623 tarihinde Bagdad'ı zaptetmesi ile göstermişti. Mamafih Osmanlılar 1638'de Bagdad'ı yeniden geri aldıkları gibi, daha evvel Azerbaycan ile berâber bütün Irak-i Acem'i, o cümleden 1548'de, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, İsfahan'ı da ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardı.

Şāh ʿAbbās I. İsfahan'ı büyük ve güzel bir şehir haline getirdi. İyi muhâfaza edilmemiş toprak bir sed ile çevrilmiş bulunan şehrin, X. asırda olduğu gibi, 12 kapısı var idi. J. B. Tavernier (*Les six voyages...*, La Haye, 1718, I, 433)'ye göre, bu kapılardan yalnız 10'u, Chardin (II, 5)'e göre ise, 8'i açık bulunuyordu (bu kapıların adları için bk. Dupré, *Voyages en Perse*, 1819, II, 158). Şehrin XVII. asırda 500.000'e yaklaşan nüfusunu (Barthold, 118) Chardin bir milyonu mütecâviz olarak gösteriyor ise de, bugün çevresi 48 km. olan, fakat bir enkaz yığınını andıran boş ve metrûk binâlar ortasında, yalnız merkezî kısmı meskûn bulunan İsfahan'ın nüfusu 100.000'i bulmaz (bk. Masʿūd Kayhān, II, 414). Tavernier (I, 440) kendi zamanında İsfahan'ı büyük bir köye benzetmişti.

Zanda-Rūd'un şimâl sâhili boyunca uzanan şehrin merkezini, bugün olduğu gibi, Safevîler devrinde dahi, hükümdar sarayı, câmi ve çarşı ile pazarın bulunduğu 386 m. uzunluğunda, 140 m. genişliğindeki Maydān-i Şāh teşkil etmekte idi. Bir müstatil şeklinde olan bu meydanı, kenarlarında çınar ağaçları sıralanmış ve tuğladan yapılmış bir kanal çevreliyordu. Kanal meydanı dış çevresini teşkil eden pazardan ayıran ve alt katları dükkânlardan ibâret, sıra evlerin önünden geçerdi. Sonraları bütün bunlar harâp bir hâle gelmiş, yalnız XIX. asırda kısmen tâmir edilmiştir. 1612—1613'te Şāh ʿAbbās I. tarafından inşa edilen ve XVIII. asırda bir kaç defa tâmire uğrayan câmi ve yahut Mascid-i Şāh meydanın cenûp kısmında bulunuyordu. Cihan mimarî âbidelerinin en güzelleri arasında sayılan bu câmiin kapıları Şāh Şafî I. (1628—1642) tarafından gümüş ile kaplatılmış idi. Meydanın şimâl ucunda olup, vazifesi adından da anlaşılan Naḳḳāraḫāna, Ḳayṣarīya denilen hükümdara mahsûs pazara açılırdı. Ḳayṣarīya'nin medhali çini kaplı bir kapıdan ibâret idi. Bu gibi kapılar meydanın diğer binâlarının önlerinde de var idi. Meydanın şark tarafında olan daha küçük ölçüdeki Ṣadr mescidi, Luṭf Allāh câmii adını da taşırdı. Meydanın ortasında, nişan tâlimleri için, üzerinde bir elma ve merâsim esnâsında ise, altın bir kupa bulunan bir direk dikili idi. Bunun yanında, bir zaman çok sevilen, bugün ise, tamâmiyle unutulmuş olan çevgân oyunu için, iki mermer sütûn var idi. Hükümdar sarayı, gece-gündüz açık bulunan ve sığınacak bir yer (*bast*) olarak kullanılan 12 sütûnlu bir kapı ile, meydanın cenûb-garbî tarafındaki pazara açılırdı. Orta yerinde mermer bir havuz bulunan bu mahalde şah nevrûz bayramlarında elçileri kabûl ederdi. Sarayın ana cephesi, temelleri taştan yapılmış arslanlara dayanan, 20 ağaç sütûnlu olmasına rağmen, *çihil sutūn* („40 sütûn") adını taşıyan bir kapı ile bahçeye açılırdı. Saray bir çok büyük divanhânelere taksim edilmişti. Bunlardan dâhilî kısmının duvarları resimler ile bezenmiş bir salon bugüne kadar kalmıştır. Bu salonda şahların hayatını tasvir eden 6 tablodan ikisi Şāh İsmaʿīl'e, diğerleri de Şāh Ṭahmasp I., Şāh ʿAbbās I., Şāh İsmāʿīl II. ve Nādir Şāh'a âittir. İki eski tablo arasına Kaçarlardan Nāṣir al-Dīn Şāh'ın portresi de sıkıştırılmıştır. Şāh Ḥusayn (1694—1722) zamanında saray yangından mutazarrır olmuş ise de, sonradan tâmir edilmiştir. Sarayın garp tarafında bulunan *Haṣt Bahiṣt* bahçesinden itibâren, Zanda-Rūd ırmağına kadar ve oradan da Allahverdi Han köprüsü üzerinden, daha öteye uzanan Çahār-Bāġ hıyâbânı başlar. Şāh ʿAbbās I.'ın kumandanlarından Allahverdi Han tarafından inşa edildiği için, onun adını taşıyan bu köprü, 295 m. uzunluğunda ve 12 m. genişliğinde olup, 34 ayağa dayanmakta ve birbirine müsâvî 33 kemere mâlik bulunduğundan, „33 gözlü köprü" (*Pūl-i sī-u se çaṣma*) adını dahi taşımaktadır. Bu köprüden geçtikten sonra, Çahār-Bāġ hıyâbânı bugün mevcut olmayan *Hazār carīb* bahçesinde nihâyet bulurdu. Allahverdi Han köprüsünden başka, beş köprü daha vardır ki, bunlardan en mühimleri Pūl-i Ḫvācū ve yahut Pūl-i Bābā Rukn ve Pūl-i Çūbī („tahta köprü") 'dir. 3 km. uzunluğundaki Çahār-Bāġ hıyâbânının her iki tarafında mevcut olan muazzam köşk, konak, imâret ve saraylardan bugün bir eser bile kalmamıştır. Bugün mevcut olmayan ve sayıları 32'yi bulan binâlar arasında Ṣafī

Mīrzā sarayı, Nâzır, Kuşhâne, Gülşen, Daruga, Tavus, Divan-Beyi, Tüfenkçi-Ağası ve Aynahâne binâ ve sarayları da zikredilmektedir. Çihil sütûna benzetilerek yapılmış olan Aynahâne, Haft-Dast sarayının kapısını ve cephesini teşkil ederdi. 1834'te Fatḥ ʿAlī Şāh burada vefat ettikten sonra, saray yıkılmağa yüz tutmuş ve harâp bir hâle gelmiştir.

Bunlardan başka horasanlıların, Şāh ʿAbbās II.'ın ve Maḳṣūd ʿAṣṣār'ın kervansarayları, Rustam Ḫān'ın Ṣadr-i Mavḳūfāt sarayı, Gül-Bar denilen Ḫvāca ʿĀlam kulesi ve büyük avların bir hâtırası olmak üzere, tamâmiyle geyik boynuzları ile kaplı Kalla-Minār şehrin en muhteşem binâları arasında idi. Mamafih bâzı seyyahlar, insan kemik ve kafalarına da rastlamış olduklarından, bu Kalla-Minār'ın tamâmiyle geyik boynuzundan ibâret olmadığı anlaşılıyor (bk. G. N. Gurzon, II, 23).

İsfahan, efganlıların 1722'de vâkî olan ve Şāh Ḥusayn'in esâreti ve tahttan ferâgati ile neticelenen istilâları ve 1723'te icrâ ettikleri müthiş katl-i âm ve tahribât ile, harâp olmuş ve Nādir Şāh'ın 1729'da şehri geri almasından sonra da, kendisini toplayamamıştır. İran'da hâkimiyeti ellerine alan Kaçarlar (1779—1925) pâyitahtı Tahran'a naklettikten sonra, İsfahan tamâmiyle harâbîye yüz tutmuştur. Çahār-Bāġ'ın büyük hıyâbânı ve Madrasa-i Mādar-i Şāh („vâlide sultan medresesi") hâlâ durmaktadır. Yalnız hıyâbânın süsünü teşkil eden muhteşem çınarlar kesilerek, Şehzâde Ẓill al-Sulṭān sarayını yapmak için, Tahran'a götürülmüştür. Üç köprü iyi bir vaziyettedir. Efganlıların istilâsından bir az önce yapılmış olan Sulṭān Ḥusayn medresesi, Haşt-Bahişt sarayı ve İsfahan Culfa'si civarında olan Minār-i Cunbān az-çok muhâfaza edilmiştir. Maydān-i Şāh da esâs karakterini muhâfaza etmektedir.

İsfahan'daki tarihî eserlerin tâmir ve muhâfazası için tedbirler almak ve bu husûsta bir rapor hazırlamak maksadı ile, 1282 (h. ş.)'de İran hukûmeti bir komisyon teşkil etmiş ise de, Masʿūd Kayhān'ın verdiği izâhâta göre (II, 415), bundan tamâmiyle menfî bir netice elde edilmiş ve tarihî binâların taşları, çiniler v.b. kıymetli aksâmı sökülerek, husûsî binâların inşaında kullanılmak üzere, satılmıştır.

Birinci dünya savaşı sıralarında (1914—1918) Irak cephesinde ingilizleri Salmān-i Pāk'ten çekilmeğe icbâr eden bir türk kıt'ası Kirmānşāh ve Hemedan civarına kadar ileriledikleri zaman, Kirman, Yezd ve Şîraz ile berâber, İsfahan şehri de, ingilizlere karşı Türkiye tarafını iltizâm eden Kaşkay türkleri ile Bahtiyârî aşîretlerinin kontrolü altına alınmış bulunuyordu. İngilizlerin verdiği mâlûmâta göre, buralarda ayrıca 300'ü mütecâviz alman ve avusturyalı, 50 türk ve 1000 kadar devşirme iranlı asker de mevcut idi. Fakat Erzurum'un sukutundan sonra, 1916 senesinin martında, İran'da harekete geçen ruslar Tahran—Ḳum—Kāşān üzerinden yürüyerek, Bahtiyârîleri İsfahan'dan tardetmeğe muvaffak oldular. Kūt al-ʿAmāra [b. bk.] zaferinden sonra, büyük bir kuvvet ile yeniden taarruza geçen türkler, ruslara ağır zâyiat verdirmek sureti ile, bir müddet önce kaybetmiş oldukları Kirmānşāh ve Hemedan'ı yeniden işgâl ettiler. Aynı zamanda bir Bahtiyârî kuvveti de İsfahan'ın 80 mil şimâl-i şarkîsine kadar yaklaşıp, rusları sıkıştırmağa başladı. Buradaki rus kuvveti 600 süvâriden ibâret idi. İngiliz ve rus tebeaları ile büyük mıkdarda ermeni cemâatinin toplanmış olduğu İsfahan'da müthiş bir panik baş-göstermişti. Ermeni cemâatinin rûhânî reisi tarafından rus orduları baş-kumandanı Grandük Nikola'ya vâkî olan istimdâda, türklerin taarruzuna karşı rusların hiç bir yardımda bulunamayacağı ve ümidin yalnız ingilizlerde olduğu cevabı alınmış idi. Bunun üzerine, İsfahan'daki rus kuvvetleri kumandanı, Kaşkay türklerine karşı hareket eden Şîraz'daki ingiliz kuvvetlerini takviye etmek üzere, Kirman'dan Yezd'e varmış olan ingiliz generali ve *İran tarihi* adlı eserin müellifi P. Sykes'e mürâcaat etti. „İsfahan'daki ahâlinin hiç bir kısmı bizi ermenilerden daha harâretli bir surette istikbâl etmedi" diyen ingiliz generali, 190 mil mesâfeyi cebrî yürüyüş ile kat'ederek, 11 eylûl 1916'da İsfahan'a girdi ve tarihî Çihil-Sutūn mevkiinde şerefine tertip edilen muhteşem bir ziyâfetten sonra, halkın mâneviyâtı üzerinde bir te'sir yapmak maksadı ile, yine tarihî olan Maydān-i Şāh'ta, ruslar ile berâber, bir geçit resmi yaptırdı. Generalin itirafına göre, bu az bir kuvvet idi. Fakat sayısı karşı tarafa mübâlegalı bir surette ulaştırılmış olduğundan, türk kuvvetleri İsfahan üzerine taarruzdan vazgeçtiler. Hâlbuki yine generalin itirafına göre, „düşman İsfahan'ı zaptettiği takdirde" Şîraz'daki ingiliz kuvvetleri tuzağa düşmüş olacak, Kaşkay türkleri, fâik kuvvetler ile, ingilizleri sıkıştırabilecek ve bu suretle garbî ve cenûbî İran tamâmiyle türk nufûzuna geçip, bir kaç defa Tahran'dan kaçmağa teşebbüs etmiş olan şâhın da iltihakı ile, İran merkezî devletler blokuna girmiş olacak idi. Bunun neticesinde de türklerin yaklaşmasını bekleyen Efganistan ve belki de Hindistan ayaklanacak ve harbin mukadderâtı ingilizler aleyhinde tecellî etmiş olacak idi.

Bağdad'ın sukutu ve Irak'ın ingilizler tarafından işgâli bu bölgedeki hareketleri gevşetti. 1917 ihtilâli üzerine, rus ordusunun inhilâl etmesi ise, İsfahan'ın tamâmiyle ingiliz işgâlinde kalmasına sebep oldu. Bununla berâber 1919'da, İsfahan vilâyetindeki muhtelif aşîretler birleşerek, bu bölgeyi tekrar işgâl ettiklerinden, ingilizler Şîraz ve Kirman'dan bunlara karşı yeni kuvvetler sevkine mecbûr kaldılar.

İsfahan ikinci dünya savaşı sıralarında da, cenûbî İran ile birlikte, bir daha ingiliz işgâline uğramış ve yalnız harbin hitâmından sonra işgâlden kurtulmuştur.

Şehir bugün de iktisâdî ehemmiyetini muhâfaza etmektedir. 1937 yılına kadar İran'ın büyük pamuklu mensûcat fabrikası da burada bulunmakta idi.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka bk. bir de Mas'ūd Kayhān, *Cōğrāfyāy-i mufaṣṣal-i Īrān* (Tahran, 1311), II, 409—427; III, tür. yer.; V. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 114—119; Cl. Huart, *Iṣfahān* (EI, II, 565—567); *Armyanskaya geografiya VII. veka po R. Ḥ. Prip.* M. *Ḫorenskomu* (ermenice metin ve harita, rus. trc. K. P. Patkanov, Petersburg, 1877) s. 67 ve not; Muḳaddasī, *Aḥsan al-taḳāsim* (nşr. de Goeje), 1877; İbn Rusta, *Kitāb al-aʿlāḳ al-nafīsa* (nşr. de Goeje), 1892; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), 1866; İbn Faḳīh, *Kitāb al-buldān* (nşr. de Goeje), 1885; Yaʿḳūbī, *Kitāb al-buldān* (nşr. de Goeje), 1892; İṣṭaḫrī, *Kitāb al-masālik* (nşr. de Goeje), 1873; Ṭabarī, *Tārīḫ* (Mısır), I; Bundārī, *Zubdat al-nuṣrā va nuḫbat al-ʿusrā* (trc. Kıvâmüddin Burslan), İstanbul, 1943, s. 127, 181; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1301), IX, XII; Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), İsfahan'da hukûmet süren muhtelif sülâleler için bk. s. 169, 174, 183, 186 v.dd., 189, 191, 209—212, 249—252, 258, 390, 395, 397, 408 v.d., 415 ve 451; Yāḳūt, *Muʿcam* (Mısır, 1906), I; Muḥammed Emîn al-Ḥancī, *Muʿcam al-ʿumrān* (Yāḳūt, *Muʿcam*'e zeyl, Kahire), I, 287—305; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 40 v.d.; G. le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 202 v.dd.; Ḥasan-Ḫān, *Mirʾāt al-buldān*, I, 45 v.dd.; Poullet, *Nouvelles Relations du Levant* (Paris, 1668), II, 223 v.dd.; Ch. Texier, *Descr. de l'Arménie, la Perse* (Paris, 1842), II, 112—137; Flandin ve Coste, *Voyage*, I, 335—458; II, 1—365; *Perse moderne* (levha XL v. dd.); Fr. Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst*, c. 4 ve 7 (metin, s. 73 v. dd.); Ker Porter, *Travels in Georgia, Armenia and ancient Babylonia* (London, 1821, 1822), I, 405 v. dd.; cal Coste, *Monuments modernes de la Perse*, s. 5—36; C. Ritter, *Erdkunde*, IX, 13—56; H. Brugsch, *Reise der k. preuss. Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, II, 48—74; Pierre Loti, *Vers Ispahan*, s. 188 v. dd.; Lycklama à Nijeholt, *Voyage en Russie, au Caucase et en Perse...*, II, 391—443; C. J. Wills, *Land of the Lion and Sun* (1883), s. 145 v. dd.; Madame J. Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), 215—311; Morier, *Journey* (Loudon, 1812), s. 159 v. dd.; *Second Journey* (London, 1818), s. 129 v. dd.; Mrs. Bishop, *Journeys in Persia and Kurdistan* (London, 1891), I, 244 v. dd.; Arthur Arnold, *Through Persia by Caravan* (London, 1877), I, 309 v. dd.; A. V. Williams Jackson, *Persia Past and Present* (New York, 1906), fasıl XVIII, s. 262 v. dd.; Stewart, *Trough Persia in disguise* (London—New-York, 1911), s. 247 v. dd.; Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892), II; Adam Olearius, *Podrobnoe opisanie puteş. v Moskoviyu... i Persiyu* (rus. trc. Barsov, Moskova, 1870); A. G. Tumanskiy, *Ot Kaspiyskago morya k Ḫormuzskomu prolivu i obratno* (Petersburg, 1896); *İslâm ansiklopedisi* (İstanbul, 1940—1951), madd. ʿABBĀS I., GILZEY, ḤUSAYN B. SULAYMĀN, İLDEÑİZ, İNCÜ, İRAN, v. b.; *B. S. Entsiklopediya* (Moskova, 1937), XXX, s. 108 v. d.; Sir Percy Sykes, *İran tarihi* (1921 de yazılan Harb-i umûmîde İran kısmı; trk. trc. yüzbaşı Mehmed Cemâl; nşr. Erkân-i harbiye-i umûmiye istihbârat dâiresi), İstanbul, 1341, fasıl 85, 86, 87, 88, 89 ve 90.

(MİRZA BALA.)

İŞFAHĀNĪ. [Bk. İBN DÂVÛD.]

İŞFAHĀNĪ. [Bk. İBNÜL'İBRÎ.]

İSFARĀYİN. [Bk. İSFERÂYÎN.]

İSFENDİYÂR-OĞULLARI, VII. (XIII.) asrın sonunda, Konya Selçuklu devletinin inhitat zamanında, Anadolu'nun şimâl-i garbîsinde, eski Paphlagonia'da müstakil Kastomonu devletini kuran bir türk hânedanının unvanıdır. Bu unvan hânedanın en mârûf beyi olan İsfendiyâr Bey'den gelir; XVI. asırda, bu unvan yerine, İsmâil Bey'in kardeşi Kızıl Ahmed'e izâfeten, Kızıl Ahmedlu unvanı kaim olmuştur. Bizanslılarda İsfendiyâr-oğullarına „Amurios-oğulları" veya Umur-oğulları denilirdi. Hânedanın müessisi olarak, Aflânî havâlisi zeâmet beyi **Şams al-Dîn b. Yaman Cândâr** sayılır. Mas'ūd II. ile (681—697=1282/1283—1297/1298) mu-

hârebe ederek, Kastamonu şehrini zaptetmiş, 690 (1291) yılında (Müneccim-başı), İlhanlı hükümdarı Geyhatu tarafından, ele geçirdiği havâliye vâli tâyin edilmiştir. Evliyâ Çelebî (II, 173)'ye göre, bu zât Bolu'yu zapteden Sungur Bey (Şemsî Paşa) ile aynı şahıs olacaktır. Onun oğlu **Şucāʿ al-Dîn Sulaymān Paşa** (700—740=1300/1301—1339/1340), önce İlhanlıların hâkimiyeti altına girdi; fakat bilâhare istiklâlini ilân etti ve o zamanlar Masʿūd II.'un kızlarından birinin elinde bulunan Sinop'u zaptetti. İbn Baṭṭūṭa (II, 343 v. dd.), Şihâb al-Dîn (*Not. et Extr.*, XIII, 340 ve 361 v.d.) ve Abu 'l-Fidā' (*Géographie*, nşr. Reinaud, II, 1, s. 35; 2, s. 142, 145)'da ismi geçer; Pachymeres (II, 345 v. dd. ve 456 v.d.) onu Σολυμάμπαξι nâmı ile zikreder. Halefleri şunlardır: oğlu **İbrâhim Paşa**, Emîr Yaʿḳūb'un oğlu ve Şams al-Dîn (746=1345/1346 sıralarında)'in torunu **Âdil Bey**, Âdil Bey'in oğlu **Calāl al-Dîn Bayezid** (Osmanlılarca **Kötürüm** lekabı ile mârûf olup, 787 = 1385/1386 yılında vefat etmiştir); Bayezid'in oğlu **Süleyman Bey** (787—795=1385/1386—1392/1393); bu sonuncusu Sultan Bayezid I. tarafından öldürülmüş ve toprakları zaptedilmiştir (*Rev. Hist.*, s. 389'a göre; Osmanlı vekayinâmeleri Süleyman Bey'den bahsetmezler ve Kötürüm Bayezid'in 795

İSFENDİYÂR - OĞULLARININ ŞECERESİ

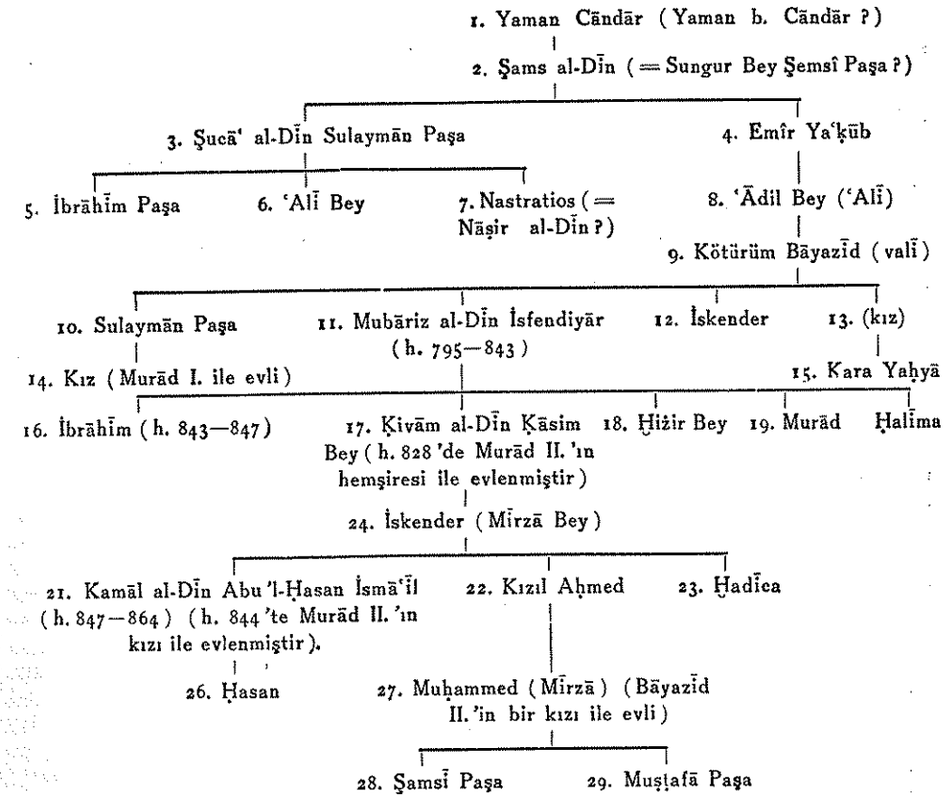

Krş. bir de *Ḥuluvîyāt-i sulṭānî*'de İsmâil Bey şeceresi (bk. Rieu, *Catal. of Turkish MSS. in the British Museum*, s. 11) ve Peçevî (II, 10 v.dd.)'de Şemsî Paşa şeceresi; 4. belki de Süleyman Paşa'nın İbn Baṭṭūṭa'da al-Efendî diye adlandırılan birâderidir; Süleyman Paşa'nın oğulları (5.—7.) için bk. İbn Baṭṭūṭa (II, 340, 348), Şihâb al-Dîn ve Pachymeres (II, 327 v. dd., 611); 8. Müneccim-başı'ya göre, Süleyman Paşa'nın oğlu; 13. Saʿd al-Dîn (I, 192)'e göre, İsfendiyâr'ın bir diğer hemşiresi olup, onun oğlu Clavijo (s. 92)'da isim verilmeden zikredilmemektedir; 14. *Tārîḫ-i şâf*, I, 39 v.d.; 17. krş. Saʿd al-Dîn, I, 277. v.d, 284 v.d., 318 v.d., 320v.d.; Hamîd Vehbî, s. 1350 v.d.; 18. Saʿd al-Dîn, I, 287; 19. Saʿd al-Dîn, I, 318 v.d.; 21. lekabı için bk. Feridûn, I, 250; Murad II.'ın bir kızı ile izdivâcı için bk. Dukas, s. 243; Saʿd al-Dîn, I, 343; 23. krş. *Rev. Hist.*, s. 390 v.d.; 24. Hamîd Vehbî, s. 1354; 26. Saʿd al-Dîn, I, 474, 476.

(1392/1393) yılına kadar saltanat sürdüğünü kabûl ederler. Bayezid'in oğlu Mubāriz al-Dīn İsfandiyār, 805 (1402/1403) yılında Timur tarafından tekrâr hukûmete getirilmiş olup, 22 ramazan 843 (1439/1440)'te vefat etmiştir. Mubāriz al-Dīn 820 (1417) sıralarında, Ṭosya, Çankırı ve Kalecik şehirleri ile Canik havâlisini Osmanlı sultanı Mehmed I.'e, bilâhare zengin bakır mâdeni ocaklarını da Murad II.'a terketmeğe mecbûr olmuştur; İsfendiyâr'ın oğlu İbrâhim, 843 (1439/1440)'ten 847 (1442) başlangıcına kadar; İbrâhim'in oğlu İsmâil, birâderi Kızıl Ahmed'in teşvikı üzerine, 864 (1459) veya 865 (1460/1461) yılında Sultan Mehmed II. tarafından, tahttan indirilerek, emvâl ve emlâki zaptedilmiş olup, sultan tarafından ikamete me'mûr edildiği Filibe'de vefat etmiştir; kendisi ilm-i hâle dâir *Ḥuluviyāt-ı sulṭānī* adlı, çok münteşir bir eserin müellifidir. Birâderi Kızıl Ahmed, Kastamonu'nun zaptından sonra, Uzun Hasan'ın yanına kaçtı ve Mehmed II.'in vefatından sonra, İstanbul'a avdet etti ve Bayezid II.'den hüsn-i kabûl gördü. Oğlu Mirza Mehmed, Sultan'ın bir kızı ile evlenmiş ve torunları Şemsî ve Mustafa Paşa'lar Selim II. ve Murad III. devirlerinde yüksek makamlar işgâl etmişlerdir. Şemsî Paşa, *muṣāḥib*'i sıfatı ile, Murad III. üzerinde şahsan büyük bir nufûza sâhip idi. O "Kızıl Ahmedlu İsfendiyâr-oğullarının" Ḫālid b. al-Valīd'e kadar çıkan bir şeceresini yapmış ve İsfendiyâr-oğlu hânedanına Kızıl Ahmedlü unvanını takmıştır; bu âilenin ahfâdı bugün dahi mevcuttur ve XVII. asırda, Osmanlı saltanatı hânedanı neslinin inkırâzından korkulduğu sırada, diğerleri meyânında, sultanlar ile mükerrer sıhriyet münâsebetleri dolayısı ile, Kızıl Ahmedlüler de saltanat tacının müddaîleri gibi zikredilmişlerdi.

Bibliyografya: Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 29 v.d.; Ḥamîd Vahbî, *Maṣāḥir-i islām*, nr. 43 (=s. 1327—1358); *TOEM*, s. 382—392 (Ahmed Tevhid'in bir monografisi); Bizans müverrihleri Pachymeres, Dukas, Chalcondylas, Phrantzes, Clavijo. İsfendiyâr-oğulları meskûkâtına dâir İsmâil Gâlib, *Takvîm-i meskûkat-i Selçukiye*, s. 120 v.d.; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i kadîme-i islâmiye*, IV, 400 v. dd. (J. H. MORDTMANN.)

İSFERÂYÎN. İSFARĀYĪN, Nîşāpūr havâlisinde ve bu şehirden 5 konak mesâfede, Horasan'ın şimâl-i garbîsinde, Atrek'in cenûbunda, vaktiyle küçük bir müstahkem mevkî idi. Bu mevkiin bulunduğu ova hâlâ bu ismi taşımakta olup, halk iştikakına göre, bu isim *ispar-āyîn*'den gelmektedir (çünkü buranın halkı kalkan taşımak itiyâdında idi). Mashur şehrin daha eski ismi Mihrâcān olup, Yāḳūt'un zamanından beri, civar köylerinden biri bu ismi taşımaktadır. İç kalenin adı Ḳal'a-i Zar ("altın kale") 'dir; büyük câmide 12 arşın (*gaz*) muhitinde tunçtan bir havuz bulunuyordu. Civarında nefis üzüm ve çok mıkdarda pirinç yetişirdi. İçlerinden bir çok fakihler yetişmiş olan ahâlisi şâfi'î mezhebine sâliktir. 617 (1220) yılında şehir moğullar tarafından yağma ve 1006 (1597) yılından önce, Özbeklerin bir hücûmunda tahrip edildi. Yerinde bugün Şahr-i Bilḳîs harâbeleri bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Bibl. geogr. arab.*, III, 318; VII, 171, 278; Aboulféda, *Géographie*, I, 448; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 246; Ḥasan Ḥān, *Mir'āt al-buldān*, I, 38; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 34; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 393; Sykes, *Hist. of Persia*, II, 152, 258. (Cl. HUART.)

İSFÎD DİZ. [Bk. ḲAL'A-İ SAFÎD.]

İSḤĀḲ. [Bk. ISHAK.]

İSHAK. İSḤĀḲ, *Tevrat* ve *Kur'an*'da mezkûr Benî İsrâil peygamberi. Talmud (*Rōš haš-šānā*, s. 11)'a göre, fasıh bayramında doğdu ve islâm an'anesine göre, Aşûre gecesinde (Ṯa'labî, s. 60 ve Kisā'î, s. 150) babası İbrāhîm'e, daha doğumundan bir sene önce, dünyaya geleceği Allah tarafından tebşîr edildi (aynı rivâyet için bk. *Tekvîn R.* 45). İbrāhîm, sofrasında fakirler ve aç insanlar olmadıkça, yemek yemezdi. On beş gün (Ṯa'labî, s. 48) yahut üç gün (Kisā'î, s. 146) geçiyor, evine bir misâfir uğramıyor. Sonra üç garip geliyor ve İbrāhîm onlara kızarmış dana ikram ediyor. Fakat misâfirler buna el sürmüyorlar (*Kur'an*, XI, 73) ve — "Bedelini vermeden, ağzımıza bir lokma koymayız" — diyorlar. İbrāhîm peygamber: — "Bunun bedeli yemekten önce ve sonra edeceğiniz duâdır." — diye cevap veriyor (Ṯa'labî, *göst. yer.*, *Tekvîn R.* 54). Bunun üzerine, misâfirler İbrāhîm'e bir oğlan çocuğu doğacağını müjdeliyorlar. Sāra gülmeğe başlıyor; çünkü kendisi doksanında, İbrāhîm de yüz yirmisinde idi. İbrāhîm: — "Öyle ise, ben de onu Allaha kurban ederim." — diyor. (Bu fıkralar menşe'lerini, ihtimâl, Midraş [*Tekvîn R.* 55, *Tanchuma Tekvîn* 40]'ın hikâyelerinden almaktadır). İsḥāḳ, yedi yaşından itibâren, mâbede devama başlıyor. O sırada İbrāhîm'e rüyâsında Allaha kurban kesmesi emrediliyor. Ertesi sabah İbrāhîm bir boğa kesip, etini fakirlere dağıtıyor. Gece aynı ses ona tekrar: — "Allah daha kıymetli bir kurban istiyor" — diyor. İbrāhîm bu sefer bir deve kesiyor. Ertesi gece yine aynı ses: — "Allah oğlunu kurban etmeni istiyor" — diyor; İbrāhîm dehşet içinde

uyanıyor ve: — "Evlâdım, rüyâda seni kurban etmem icâp ettiğini gördüm" — diyor (*Kur'an*, XXXVII, 101). Oğlu cevap veriyor: — "Baba, sana emredileni yap. Allahın izni ile beni sabırlı bulacaksın" — (XXXVII, 102). Bıçak ve ip alarak, birlikte dağa çıkıyorlar. İsḥāḳ: — "Baba, gömleğimi çıkar ki, sevgili anam, üzerinde kan lekesi görüp, ağlamasın. Beni sım-sıkı bağla ki, kımıldamayayım ve beni kurban ederken, gözlerini başka yana çevir ki, cesâretini kaybetmeyesin" (Kisā'î ve Ṯa'labî, *göst. yer.*, *Tekvîn R.* 56; krş. bir de *Sefer hayyāšār*, *Vayyērā* ve *Pirḳē de R. El.* 31). Allah sana beni kaybetmek teselîsini versin. Anama gömleğimi ver; avunsun ve ona beni nasıl kurban ettiğini anlatma. Ben yaştaki çocuklara bakma ki, kalbin sızlamasın" — diyor. İbrāhîm bıçağı oğlunun boğazına dayayorsa da, bıçak üç defa, elinden kayıp, yanına düşüyor. O zaman kulağına — "İbrāhîm, rüyâdaki emri yerine getirdin" — diye bir ses geliyor (*Kur'an*, XXXVII, 105). Bunun üzerine, bir koç peydâ olarak, Hābîl'in kurbanı olduğunu ve o zamana kadar cennette bulunduğunu söylüyor. Bu koç, kurban olarak, gönderilmişti (*Aboth* V, *Pirḳē de R. El.* 32 ve Kisā'î). İsḥāḳ'ın İbrāhîm tarafından bulunup, evlat edinilmiş olduğu şâyiâsı çıkınca, Allah baba ile oğulun çehrelerini birbirine müşâbih kıldı. Öyle ki, ikisi birbirine son derece benzemekte idiler; fakat İbrāhîm kır saçlı idi (*Baba M.* 87, *Tekvîn R.* 53; Kisā'î, s. 152).

Yukarıda zikrolunan *Kur'an* âyetleri hangi evlâdın kurban edileceğini tasrih etmediğinden, bir çok islâm din âlimleri İsmā'îl'in kurban edilmesi kasdolunduğunu ileri sürmektedirler (Zamaḫšarî ve Bayżāvî; Ṭabarî, I, 291; İbn al-Aṯîr, I, 88; Ṯa'labî, s. 55. v.d.; Kisā'î, s. 150). Bununla berâber, en eski an'anenin bu meselede Kitab-i mukaddes'ten ayrılmadığı, kat'î olarak, söylenilebilir; nitekim Ṯa'labî, sarîh olarak, *aṣḥāb* ve *tābi'ūn*'u, yâni peygamberin sahâbelerini ve onun 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'dan Ka'b b. al-Aḥbār'a kadar olan haleflerini tebârüz ettirmektedir.

Bibliyografya: Zamaḫšarî, I, 324; Bayżāvî, I, 233; Ṯa'labî, *Kiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1312), s. 48—60; Kisā'î, *Kiṣāṣ al-anbiyā'*, s. 136—140; Ṭabarî, *Tārîḫ*, I, 272—292); İbn al-Aṯîr, I, 87—89; Grünbaum, *Beiträge*, s. 110—120; Eisenberg, *Abraham in der arab. Legende* (1912), s. 30 v.d.; *Encyclop. Hebrew* (New-York), V, 183, mad. ISAK. (J. EISENBERG.)

İSHAK. İSḤĀḲ B. ḤUNAYN B. İSḤĀḲ AL-İBĀDÎ, ABŪ YA'ḲŪB (?—911), hekim ve feylesuf olup, asıl şöhretini yunan eserlerini, bilhassa felsefe ve matematik eserlerini, arapcaya tercüme etmiş olmasına borcludur. Halife al-Mu'tamid ve al-Mu'tażid ile bu sonuncunun vezîri olan Ḳāsim b. 'Ubayd Allāh'ın teveccühünü kazanmıştır. Bagdad'da rebiülâhır 298 yahut 299 (teşrin II. 910 yahut 911)'da öldü. Mühim tercümeleri arasında zikre değenleri şunlardır: Euklides'in *Kitāb al-uṣūl* (Ṣābit b. Ḳurra tarafından tashih edilmiştir)'ü, yine Euklides'in mûtâları; Batlamyus'un *al-Macesti*'si (bu eseri de Ṣābit b. Ḳurra tashih etmiştir); Archimedes'in küre ve üstüvâne hakkındaki kitapları, Menelaus'un kürevî şekillere dâir eseri; sonra Olympiodorus'un şerhi ile birlikte Eflâtun'un Sofistler'i; Aristo'nun *Kategorriae*'si ile *Topika* (Cedel)'sı, ibâre ve tefsiri (*Hermeneutik*) ve hitâbeti (*Rhetorik*); sonra *Kitāb al-samā' va 'l-'ālam* (*de coelo et mundo*), *Kitāb al-kavn va 'l-fasād* (*de generatione et corruptione*)'i, Metafizik'in bir kısmı v.b. Bu tercümelerden şunlar neşredilmiştir: *Aristotelis Categoriae cum versione arabica Isaaci Honeini et variis lectionibus textus graeci e versione arab. ductis* (J. Th. Zenker, Lipsiae, 1846). Bu tercümelerden hangisinin süryânîceden ve hangisinin doğrudan-doğruya yunancadan yapıldığını burada tetkik edemeyeceğiz. Bu husûsta aşağıda zikredilen eserlere mürâcaat edilmelidir. Yine bu tercümelerden hangilerinin İsḥāḳ ve hangilerinin babası Ḥunayn tarafından yapıldığını bilmiyoruz.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Müller), s. 285 ve 298; İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), I, 66 (trc. de Slane), I, 187; İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. Müller), I, 200; Steinschneider, *Die arab. Übersetzgn. aus d. Griech.* (*Centralblatt f. d. Bibliothekwesen*, c. 12, Leipzig, 1893), s. 16—102 ve (*ZDMG*, L, 161—219 ve 337—417); Brockelmann, *GAL*, I, 206; *Suppl.*, I, 369; Suter, *Abhandlgn. z. Gesch. d. math. Wissensch.* (1900), X, 39. (H. SUTER.)

İSHAK MAVSILÎ. İSḤĀḲ AL-MAVṢİLÎ, ABŪ MUḤAMMED İSḤĀḲ B. İBRĀHİM B. MAHĀN (MAYMŪN) B. BAHMĀN (767—850), meşhûr bir mûsikîşinasın [bk. mad. İBRÂHİM MAVSİLÎ] oğlu olup, kendisi de Abbâsîlerin ilk zamanlarının en büyük mûsikîşinasıdır. 150 (767) senesinde Rey'de doğdu ve 235 (850) ramazanında Bagdad'da öldü (krş. Brockelmann, *GAL*, I, 78, 84). Hâlbuki, babası Kūfa'de Banî Tamîm (yahut Banî Dārim; krş. *Fihrist*) arasında doğup büyümüş olmasına rağmen, kendisi asîl bir iranî âileye mensûp idi. İsḥāḳ fevkalâde bir tahsil gördü: Huşaym b. Buşayr [b. bk.]'den hadîs, Kisā'î'den ve Farrā'

[b. bk.]'dan *Kur'an*, Aşma'î ve Abū 'Ubayda al-Muṯannā 'dan edebiyat ve nihâyet ameası Zalzal ve 'Ātika bint Şuhda 'den ve babasından mûsikî tahsil etti. İsḥāḳ 'ın ilk hâmîleri Hārūn al-Raşīd [b. bk.], Yaḥyā b. Ḫālid al-Barmakī ve onun oğulları idi. Yaḥyā genç san'atkâra bir ev satın aldı ve döşemesi için, 100.000 dirhem ihsan etti. Faẓl b. Yaḥyā al-Barmakī, Horasan 'a vâli tâyini (794/795) münâsebeti ile manzûme yazan İsḥāḳ 'a 1.000 dinar verdi. Halifeler ile büyük mevkî sâhiplerinin devamlı âtıfetlerine nâil olan İsḥāḳ, kısa bir zamanda, babası gibi, son derece zengin oldu. Fakat kendisi çok cömert bir insan idi. Himâye ettiği adamlar arasında mârûf lugat âlimi İbn al-A'rābī [b. bk.] de var idi. Babasının ölümünden sonra, az zamanda devrin en büyük mûsikîşinası oldu ve halife al-Amīn, al-Ma'mūn, al-Mu'taşim, al-Vāṯiḳ ve al-Mutavakkil 'in himâye ve teveccühlerine mazhar oldu. Ma'mūn kendisi hakkında: — „İsḥāḳ, mûsikîşinas olarak, bu derece tanınmasa idi, onu kadı yapardım" — demiştir. Saraydaki kabûllerde İsḥāḳ 'ın âlimler ve edîpler yanında yer almasına ve yalnız fakîhlerin giyebildiği libasları giymesine müsâade edilmişti. al-Vāṯiḳ: — „İsḥāḳ ne zaman huzûrumda tegannî etse, her defasında nufûz ve kudretimin arttığını hissediyorum" — demiştir. Bu büyük mûsikîşinas öldüğü zaman, al-Mutavakkil: — „İsḥāḳ 'ın ölümü ile devletim bir şeref ve ziynetten mahrûm kaldı" — demiştir.

İsḥāḳ mûsikînin her sâhasında arap müzik tarihinde, en mümtaz bir yer işgâl eder. Her ne kadar sesi muâsırlarından bir yahut ikisinin seslerinden daha güzel değil ise de, umûmî kanâate göre, o, fevkalâde san'atı sâyesinde, hepsini gölgede bırakmıştır. Bir mûsikî münekkidi, mahâret sırasına göre, ona İbn Suraye [b. bk.] ile Ma'bad [b. bk.] arasında yer veriyor. Rivâyete nazaran, *taḥnīṯ* (falsetto) 'i ilk olarak kullanan o olmuştur. Ud çalmakta eşi yok idi. *Kitāb al-aġānī*, onun ud çalmaktaki mahâretinden bahsetmektedir. Bestecilik sâhasında kimseye benzemezdi. Bütün mûsikîsinde, bestesine yüksek perdeden başlardı; bu yüzden ona *al-malsū'* („akrep sokmuş") lekabını takmışlardı. *Kitāb al-aġānī* 'de onun dehâsı hakkında aşağıdaki hüküm mevcuttur: „İsḥāḳ, mûsikî sâhasında zamanının en âlimi ve bu san'atin bütün kollarında en mükemmeli idi." Kindī [b. bk.] ve yunan müelliflerinden yapılan tercümelerden faydalanabilen diğer mûsikîşinaslar gibi, mûsikî sâhasında ilmî nazariye sâhibi olmamakla berâber, İsḥāḳ ortadan kalkmak tehlikesine mârûz bulunan eski arap mûsikîsi [bk. mad. MŪSĪḲĪ] nazariyât ve icrâ mektebini kat'î bir sisteme bağlamak kabiliyetini göstermiştir. Mûsikî san'atına yaptığı en büyük hizmet, belki de, budur.

İsḥāḳ, aynı zamanda, bir şâir, dilci, fakîh ve müellif olarak da, eserleri ile büyük bir itibar kazanmış idi. Diğer taraftan adı *Bin bir gece* masalları ile halka mâl olmuş idi. *Fihrist* İsḥāḳ 'ın kaleminden çıkmış 40 kadar eser zikretmektedir. Bunların çoğu, bilhassa *Kitāb al-aġānī al-kabīr*, mûsikîye ve mûsikîşinaslara dâirdir; fakat, msl. *Kitāb aḫbār Ẕī 'l-Rumma*, *Kitāb cavāhir al-kalām*, *Kitāb tafḍīl al-şi'r*, *Kitāb mavārīṯ al-ḥikma* gibi, diğer eserleri başka bilgi kollarına gösterdiği alâkaya birer delîl teşkil eder. *Fihrist* İsḥāḳ 'tan „eski şiir ve hikâyelerin râvîsi... bir şâir ve ilim sâhasında umûmî kültürü olan bir zât" olarak bahsetmektedir. Bagdad 'ın en mühim kütüphânelerinden biri olan kütüphânesi, bilhassa arap lugatleri bakımından, zengin idi. Talebeleri arasında İbn Ḫurdāẕbih [b. bk.] ile Ziryāb [b. bk.] ve 'Amr b. Bāna vardır. Hâl tercümesini, muhaddis ve müellif olan oğlu Ḥammād yazmıştır (*Fihrist*, s. 142 v.d.).

Bibliyografya: *Kitāb al-aġānī* (Bulak tab.), V, 52—131; *al-Fihrist* (Leipzig, 1871—1872), s. 141—143; İbn 'Abd Rabbihi, *al-Iḳd al-farīd* (Kahire, 1305), III, 188; al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab*, V, 1—9; Caussin de Perceval, *Notices anecdotiques sur les principaux musiciens arabes* (*JA*, 1873, s. 569); Ahlwardt, *Abū Nowās*, s. 13—19; Barbier de Meynard, *Ibrahim, fils de Mehdi* (*JA*, 1869, s. 201 v.dd.); Muḥammed Kāmil Ḥaccāc, *al-Mūsiḳī al-şarḳiya* (Kahire, 1924), s. 25 v.dd.; Farmer, *History of Arabian Music* (London, 1929), s. 124 v.dd.; ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence* (London, 1930), 247 v.dd. ve fihrist. (H. G. FARMER.)

İSİM. İSM, cem. *asmā'*, aslında „ad" mânasına olup, arap gramerinde kelâm aksâmının birincisine verilen ıstılahtır. Bu ıstılah Aristo tarafından kullanılmış olan yunanca "Ονομα 'ya ve IV. asır (m. s.) için sâhip-kelâm sayılan Pānini 'den bir kaç nesil evvel yaşamış olan Yāska 'nın *Nirukta* 'sında mevcut bir skr. *nāman* 'a tekabül eder. Bu ıstılahlar arasında, menşe' bakımından, mütekabil bir münâsebet yoktur. Bu ıstılahlar konuşma dilinde zâten kendiliklerinden mevcut idi. *Nāman*, *ism* ve "Ονομα, has isimlere inhisâr etmeksizin, bir şeyi bilhassa hasseler ile idrâk olunabilen bir şeyi, gösteren bütün kelime şekillerine şâmil idi: fakat bu kelime şekilleri, filhakika, düşünce ve konuşmaya hâkim olan kelâm aksâmının birincisinin esâs unsurlarını temsil ederler (krş. *ZDMG*, LXIV, 380 v.d.). Böylece bu tâbirler, hintlilerde, yunanlılarda ve araplarda, nahiv ilmi itibârı ile değil, basit ve en yakın m e â n î (semasiologie) itibârı ile kullanılmıştır. Aynı şey, bundan başka, kelâmın aksâmından ikinci kısmın (verbum finitum) arapça ıstılahı olan *fi'l* için de vârittir. *Fi'l* hareket „action" ifâde eder; hâlbuki fransızca verbe kelimesinin öncüsü olan ve Aristo 'ya kadar çıkan yunanca Ῥῆμα („söz") ile hintlilerin kezâ Yāska tarafından kullanılmış olan *ākhyātam* („teblig edilen, hikâye edilen şey") kelimesi müsned vazifesini görür; yâni hem m a n t ı k, hem n a h i v bakımından kullanılmıştır.

İ s i m, tabi'î olarak, bir de husûsî bir ıstılahı bulunmayan ism-i cevheriyi (*substantivum*) de içine alır ve bu sonuncusu cins ismi (*ism al-cins*) ve has isim (*al-ism al-'alam*; bk. mad. 'ALAM) olmak üzere, ikiye ayrılır. Cins ismi medlûllerinin müşahhas veya mücerred oluşuna göre, *ism 'ayn* ve *ism ma'nā* olmak üzere, tekrar ikiye ayrılır (*Mufaṣṣal*, § 3). Yunanca ve latincede olduğu üzere, s ı f a t (*şifa*—b. bk.—, *vaṣf* yahut *na't*) veya sayı ismi (*ism al-'adad*) de isme dâhildir. Arap sistemi, bunlardan farklı ş a h ı s z a m i r i (*żamīr*, b. bk.), i ş â r e t z a m i r i (*al-asmā' al-işāra*) ve m e v s û l i s i m (*al-asmā' al-mavṣūlāt*), keza m a s d a r (*maṣdar*, b. bk.) ve (evvelce revakiyyûnda olduğu gibi) i s m - i f â i l ve i s m - i m e f ' û l ü de bâzan bahis mevzûu olan kelimelerin mânası eşyâyı göstermiş olduğundan ve bâzan tasrif münâsebetleri kat'î bir te'sir icrâ ettiğinden dolayı, hepsini *mubhamāt* [b. bk.] tâbiri altında toplayarak, isme bağlar; isim-fiil (*participe*) ve fiilin yunan gramerinin isim ile fiil arasında Μετοχή denilen bir kelâm kısmı ayırmağa sevkeden iştikak, mâna ve nahiv bakımından yakın münâsebetleri, arapların aslâ gözünden kaçmamıştır; nihâyet garp gramerlerinde renksiz ve ekseriyâ yersiz „nida" (*interjection*) tâbiri altında sıralanan çok ayrı dil husûsiyetlerini hâiz çağırmalar ve nidâlar, hattâ *ġāḳ* (karga sesi) gibi sırf taklidî sesler dahi isimlerden sayılır; fiil (ekseriyâ emir hâlinde) mânasına delâlet ettiği bu gibi kelimelere, araplar *asmā' al-af'āl* yahut *aṣvāt* (müfr. *ṣavt*), yâni „sesler" tâbir ederler. İbn al-Ḥācib, *Kāfiya* şerhinde (İstanbul, 1311), kelâmın üç kısmından, başka yere sokmak kabil olmadığından, bunların isim kısmına idhâl edildiğini açıkça söyler (s. 75,3 aş. str. 8: *va-'llaẕī yadullu 'ala 'smīyatihā ta'aẓẓaru 'l-ḥarfiyati va 'l-fi'liyati fihā* „edat ve fiil husûsiyetlerine sâhip olmamaları, onların isim olduklarına delâlet eder"). Bununla berâber, arap nahivcilerine karşı insaflı olmak için, garpta kullanılan ve kadîm gramercilerden gelen kelâm kısımlarının taksimi de indî bir karakter taşıdığı ve sıkı bir mantıka göre, bir sistem kurmak teşebbüsünün, mutlak olarak, gerçekleştirilmesi mümkün olmadığı unutulmamalıdır (Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*³, § 244).

Sîbavayhi, kelâmın üç kısmının hülâsasında, birinci fasılda ismi t a r i f etmemiştir. Istılah kendiliğinden anlaşıldığından, sâdece müşahhas şeylerin ism-i cinsleri olan üç misâl ile iktifâ eder: *racul* („adam"), *faras* („at") ve *ḥā'iṭ* (duvar). Basralı al-Mubarrad (ölm. 285 = 898) ve kûfeli Ṯa'lab (ölm. 291 = 904) 'in İbn al-Anbārī tarafından *Kitāb al-inṣāf* (s. 2) 'ta nakledilen târifleri, onun da işâret ettiği üzere, daha ziyâde etimolojik bir izah mâhiyetindedir. Birincisi ismi, ikinci vezni *sammā* („ad vermek") olan *smv* 'den iştikak ettirir ve *al-ismu mā dalla 'alā musammāⁿ taḥtahu* („isim, tahtındaki müsemmâya delâlet eden şeydir") der. İsmi *vsm* („kızgın demir ile damgalamak, (stigma, nota), işâret etmek (notare)") kökünden getiren Ṯa'lab: *al-ismu simatuⁿ tūża'u 'alā 'l-şay'i yu'rafu bihā* („isim, bir şeye tatbik olunan ve o şey kendisi ile tanınan bir işârettir") der. Bu târif, bâriz benzeyişi ile Priscian (ngr. Keil), I, 57, 3: "vel, ut alii, nomen quasi n o t a m e n, quod hoc n o t a m u s unius cuiusque substantiae qualitatem" târifini hatırlatıyor. Aristo 'nun târifi: φωνὴ δημαντικὴ κατὰ συνθήκην ἄνευ χρόνου κτλ', arap gramercilerinde daha sonra görülmektedir; msl. al-Sīrāfī (ölm. 368 = 978): *Kullu şay'inⁿ, dalla 'alā ma'nāⁿ ġayra muḳtarinⁱⁿ bi-zamāninⁱⁿ muḥaṣṣalinⁱⁿ min muẓīyiⁿ av ġayrihi, fahuva 'smuⁿ* („muayyen bir zamana, msl. mâzî veya diğer bir zamana, iktiran etmeyen bir mefhûma delâlet eden her şey isimdir"; (bk. Jahn, *Sībawaihi's Buch über die Grammatik*, not 5, § 1; İbn Ya'īş, s. 25, 19) demektedir. Daha sonra, bu târif, ufak bâzı değişmeler ile, mârûf bir hâle gelmiştir (İbn Ya'īş, s. 26, 13. *Kāfiya* 'de „muayyen bir zaman ile" yerine, açıkça „üç zamandan biri ile" (hâl, mâzî, istikbâl) denilmiştir. İbn al-Ḥācib (*ayn. esr.*, s. 7) bu ἄνευ χρόνου tâbirinin geniş bir mânada alınması sebebi ve arap dilinin bünyesinden dolayı çıkan müşkilat hakkında tam izâhat vermiştir.

Arap gramercilerinin i s i m l e r i n t a s r i f i hakkındaki nokta-i nazarlarından mad. I'RĀB 'da, umûmî bir tarzda, bahsedilmiştir.

Arap ıstılahâtında garp dillerindeki „n u m e r u s" ve „g e n u s" tâbirlerinin karşılığı olmak üzere, umûmî bir tâbir bulunmadığını da zikretmek lâzımdır. Bilhassa yunanca γένος 'tan alınan *cins* kelimesi Merx 'in *Historia artis grammaticae apud Syros*, s. 145 ve 151 'de yanlış

olarak, kabûl ettiği gibi, gramerdeki cins için kullanılmamıştır. Kezâ gramercilerde bu tâbir ancak nev'in (*nav'*) tâbî olduğu cinsi gösterir (krş. İbn Ya'îş, s. 22,7). Arapların yazdığı gramerlerde isim bahsinin bütün tafsilâtı için o eserlere baş-vurmak lâzımdır; bunlar hakkında bilhassa Fleischer, *Beiträge zur arab. Sprachkunde*'de kıymetli mütâlealar vardır.

(J. WEISS.)

İSKÂFÎ. [Bk. İSKÂFÎ.]

İSKÂFÎ. AL-İSKÂFÎ, ABU İSḤĀḲ MUḤAMMED B. AḤMED (yahut İBRÂHÎM) AL-ḲARĀRĪṬĪ, al-Muttaḳî'nin vezîri. 323 (934/935) senesinde Bagdad *şaḥna* („polis müdiri") 'si Muḥammed b. Yāḳūt'un kâtibi olarak, adı geçer. 329 şevvâlinde (hazîran/temmûz 941) halife ona vezâret makamını tevdî etti; fakat bir buçuk ay sonra, yâni aynı senenin zilkâdesinde (temmûz/ağustos), *amîr al-umarā'* Kür-tigin tarafından azledildi. Kür-Tigin'in sukutundan bir müddet sonra, tekrar vezîrlik makâmına geçti ise de, burada 40 günden fazla tutunamadı. 330 şevvâlinde (hazîran/temmûz 942) tekrar bu mevkie geçti ve 8 ay, 16 gün vezârette kaldıktan sonra, Ḥamdānî Nāṣir al-Davla [b. bk.] tarafından, vazifesine son verildi.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 386 v. d.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, tür. yer.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İSKANDAR. [Bk. İSKENDER.]

İSKENDER. AL-İSKANDAR (arap müelliflerine göre, ismin ilk iki harfi arapçadaki harf-i târiftir), Büyük İskender. Bu cihangire dâir islâm rivâyetlerinin bâzılarında hakikî tarihî izler var ise de, bunların çoğu İskender romanından [bk. mad. İSKANDAR-NĀMA] alınan ve sonraki müellifler tarafından daha çok genişletilmiş ve süslenmiş olan efsânevî hikâyelerden ibârettir. Biz burada eski arap müverrihlerinin anlattıklarını, umûmî hatları ile, hülâsa etmekle iktifâ edeceğiz. Evvelâ şunu söyleyelim ki, İskender'in şeceresi, Friedlaender, *Die Chadirlegende und der Alexanderroman* (s. 294 v. dd.)'da görülebileceği vecihle muhtelif tarzda ve sun'î olarak tertiplenmiştir. Fakat ekseriyâ babasının adı, doğru olarak, Philippus (bu isim çok defâ Fîleḳūs, Failaḳūs şeklinde yahut başka bir sûrette değiştirilmiştir), anasının adı ise (yine hemen-hemen dâimâ tahrif edilmiş bir hâlde), Olympias diye gösterilmektedir; bâzı kaynaklar büyük babası Āminta yahut Āmintās'ı da zikretmektedirler. Fakat en eski müverrihler bile menşe'ini İran millî gurûrundan alan şu mütâleada bulunmaktadırlar: İskender, Philippus'un oğlu değil, bil'akis Dārāb (Dārā al-Akbar)'ın oğludur ve böylece son İran hukümdarı Dārā (Dārā al-Aṣġar)'nın üvey kardeşi gibi gösterilmektedir. Rivâyet edildiğine göre, Philippus, Dārāb tarafından, mağlûp edilip, harâc olarak altın yumurtalar vermeğe mecbûr kalınca, İskender adının hayâlî etimolojisi yüzünden, Halay (Firdavsî'de başka) adı verilen kızı Dārāb ile evlenmiş, fakat kız, kötü koktuğundan, derhâl kovularak, babasının yanına geri gönderilmiştir. Bir ilâc (*sandarūs*) ile bu kusuru gidermek için, boşuna uğraşılmış; fakat prenses bir oğlan doğurunca, ona, annesinin ve ilâcın adına izâfet ile, Alexandros adı verilmiş. Çocuk sonra büyük babasının sarayında büyütüldü; Aristoteles ona muallim oldu ve Philippus'un ölümünden sonra, babasının yerine geçti. İskender, tahta çıkar-çıkmaz, Dārā'ya harâc vermekten imtinâ etti ve o aralık İran kıralı olan üvey kardeşi bu harâcı talep edince, İskender, altın yumurta yumurtlayan tavuğu kesip-yediği cevabı ile, elçiyi geri gönderdi (Ṭabarî, I, 699'da, Dārā'nın İskender'e gönderdiği sembolik hediyeler ile İskender'in ona karşılık gönderdiklerine dâir hikâyeler burada zikredilmeyecektir). Bunun üzerine İskender harbe hazırlanarak, büyük bir ordu topladıktan sonra, evvelâ Mısır üzerine yürüdü ve orada bir çok binâlar yaptırdı [bk. mad. İSKANDARİYA]. O aralık Dārā da kuvvetlerini topladı. İskender ona karşı yürüdü; nihâyet iki ordu Fırat civarında (harp sâhası başka bir yerde de olabilir) karşılaştı ve vukûa gelen şiddetli bir meydan muhârebesinde İskender gâlip geldi. Dārā kaçtı; fakat sonra, İskender'in teveccühünü kazanmak isteyen kendi adamlarından ikisi tarafından, öldürüldü. Bâzı rivâyetlere göre, İskender ile Dārā arasında bir çok savaşlar olmuştur. Fakat netice değişmemiştir; İskender ölmek üzere olan rakibi ile buluşur. Dārā ona karısını himâye etmesini, katillerin cezâlandırılmasını ve daha bir çok şeyler vasiyet ve bilhassa İskender'in, kızı Ruşang (Roxane) ile evlenmesi arzusunu izhâr eder. İskender onun bu arzularını yerine getireceğini vaad eder ve bunun üzerine Dārā'nın cenâzesini, hukümdarlara hâs bir şekilde, kaldırtır. Ruşang ile evlendiği için, artık İran'ın meşrû hukümdarı olarak ortaya çıkar ve hukûmet işlerini tanzim ettikten sonra, Dārā'nın müttefiki olan Fūr (Poros) ile harp etmek için, Hindistan üzerine yürür. Bu hukümdar ile zor bir mücâdeleye girişir ve İskender, ancak onun fillerini hîle ile zararsız bir hâle koymanın yolunu bulduktan sonra, rakibi ile karşı-karşıya gelerek, yaptığı bir mubârezede onu yener. Kayd adlı diğer bir Hindistan beyi, kendi arzusu ile boyun eğerek,

ona dört kıymetli hediye gönderir (çok güzel bir bâkire, hiç boşalmayan bir kadeh, her şeyi bilen bir tabîp ve bir feylesof.) Bundan sonra İskender brehmenlere alâka göstermiş; yaptığı bir musâhabede onlara muhtelif suâller sormuş ve onlar da bunların cevaplarını vermişler. Bu sûretle Hindistan'ı tanıdıktan sonra, diğer seferlerine başlıyor; fakat onun bu seferleri, müverrihler tarafından, ekseriyâ ancak kısaca anlatılmaktadır. Hindistan'dan sonra, sıra evvelâ Tibet ve Çin'e geliyor (Dînavarî'de Candace ile mülâkatı da zikredilmektedir); nihâyet „zulmet diyârına" sefer ediyor ve kendisinin Hızır ile mülâkatı vukûa geliyor. Müverrihlerin bütün bunlardan etraflıca mâlûmatdâr oldukları âşikârdır; fakat onlar, Dārā'nın muâsırının değil, daha eski olan Ẕu'l-Ḳarnayn'in bu vak'anın kahramanı olduğu zannı ile yahut başka sebeplerden dolayı, bunlara dâir mâlûmat vermekten kaçınıyorlar. Aşağıda bu noktaya tekrar temâs edeceğiz. Burada yalnız şunu kaydedelim ki, nihâyet İskender 13 yahut 14 (daha bir çok başka rakamlar zikredilmektedir) sene hukûm sürdükten sonra, İran'a dönerken, Şahrzûr yahut Babil (Dînavarî'ye göre, hattâ Kudüs)'de, 36 yaşında ölüyor. Bâzı rivâyetlere göre, zehirleniyor ve ölümünün yaklaştığını hissederek, İskenderiyede'deki annesine bir tâziye mektubu gönderiyor. Na'şı altın bir tabuta konuluyor. Bu esnâda feylesoflar dünyevî büyüklüğün hiçliğini belirten sözler söylüyorlar. Ondan sonra, tabut İskenderiye'ye götürülerek, orada al-Mas'ūdî'ye göre, 332 (964) senesinde henüz mevcut olan bir kabre gömülüyor.

İskender şarklıların indinde, yalnız bir cihangir ve şehirler kurmuş bir şahsiyet değil (rivâyete göre, o hepsine de İskenderiye denilen 12 şehir kurmuştur), belki dünyanın bir ucundan o bir ucuna varmış bir kahramandır. Fütûhat ihtirası değil, bil'akis öğrenmek merakı, onun hareket ve faâliyetinin sâiki olmuştur. Bunun için ona her yerde feylesoflar refâkat eder ve tabiatın hârikaları ve tılısımları onun husûsî alâkasını uyandırırdı. Bundan dolayı, Mubaşşir b. Fātik ile Mīrḫᵛānd'ın zikrettiği al-Şahrzūrî de grek feylesoflarının biyografilerine dâir yazdıkları eserlerinde, İskender ile meşgûl olmuşlardır (krş. Meissner, *ZDMG*, XLIX, 583 v. dd.). Bir aralık o hakikî bir din mücâhidi olarak da meydana çıkıyor; zîra İskender'in muhtelif şekillerde tefsir edilen Ẕu'l-Ḳarnayn [b. bk.] adı, onun aynı ad ile *Kur'an*, XVIII, 82 v. dd.'da zikredilen Peygamber ile aynı olduğu zehâbının uyanmasına sebep olmuştur. Fakat bu bütün müfessirlerce kabûl edilmemiştir; ekseriyet bir eski ve bir de ondan sonra gelen bir Ẕu'l-Ḳarnayn'i tefrik etmektedir; sonuncusu meşhûr olan İskender'dir. Buna ve onun *Kur'an*, XVIII, 59 v. dd.'da Mūsà ile karıştırılmasına dâir etraflı mâlûmat için bk. madd. ḪIZIR ve YĀCŪC VA MĀCŪC. Bu bahislerde bu hikâyenin en eski şark tasavvur ve efsâneleri (Gilgamış destanı) ile olan ve Lidzbarski, Meissner ve diğerleri tarafından isbat edilen münâsebetine işâret edilmektedir.

Bibliyografya: Asıl tarihî İskender hakkında bütün umûmî tarihlerde kâfî mâlûmat bulunabilir; bu makalede yalnız islâm müverrihlerindeki efsâneleşmiş olan İskender üzerinde durulmuştur. Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), I, 96, 161 v. dd.; Dînavarî (nşr. Girgas), s. 31 v. dd.; Ṭabarî (Leiden tab.), I, 693 v. dd.; Mas'ūdî (Paris tab.), II, 250 v. dd.; Eutychius (nşr. Pocock), s. 281 v. dd.; Sa'labî, *'Arā'is* (Kahire, 1314, s. 203 v. dd. v. b.). Bundan başka krş. bir de mad. İSKENDER-NÂME, bibliyografya.

İSKENDER AĞA. [Bk. ABKĀRİŪS.]

İSKENDER BEY. SKANDER BEG (1404?—1468), arnavut beyi (hıristiyan adı: Gergi Kastriyota), Arnavutluk'un mühim bir bey âilesi olan Kastriyota'lardan gelmektedir. Kastriyota'lar, 1385'te Voissa bozgunundan sonra, diğer Arnavut beyleri gibi, Osmanlı pâdişahını metbû tanımış vaziyette görünmektedirler. İskender Bey'in babası Ivan (Yuvan) Kastriota, gerek Osmanlı ve gerekse Bizans kaynaklarında, Arnavutluk'un en mühim beylerinden biri olarak gösterilmektedir. Osmanlılar Ergiri-Kasrı sancağının şimâlindeki yerlere, onun adına izâfeten, „Yuvan-İli" adını vermişlerdi (835=1431/1432 tarihli Arvanid sancağı defteri, tımar 335). Mezkûr deftere göre, 835'te Arvanid (Arnavud) sancağının şimâl hudûtları hemen-hemen Matia (Mat) ırmağına kadar geliyordu. Yuvan'ın arâzisi bunun şimâlinde uzanmakta idi. O, Osmanlıların fetret devrinde, Venedik'in himâyesine girerek, Osmanlı tâbîliğinden çıkmağa çalıştı. Fakat Murad II. tahtına sağlamca yerleşince, Yuvan-İli'ne karşı, yeniden büyük kuvvetler göndermek kabil oldu. 1423'te Evrenosoğlu Ali Bey bu uca yerleştirildi (tımar defterine göre, 1431'de Ali Bey hâlâ Ergiri'de sancak beyi idi). Yuvan, çok muhtemel olarak, oğlu Gergi (İskender Bey)'yi bu tarihte Osmanlı sarayına, rehine olarak, gönderdi. Gergi, pâdişahın hizmetinde, bir iç-oğlanı sıfatı ile, tam bir Osmanlı terbiyesi gördü ve İskender adını aldı. Hattâ İskender'in babası, onun bir Osmanlı beyi sıfatı ile gelip, topraklarını alması tehdidinden Venedik'i haberdar etmekte idi.

Arvanid-İli tımar defterinde İskender Bey'i, 841 (1437/1438) tarihine doğru, Yuvan-İli

'nde tımar sâhibi olarak görmekteyiz. Yuvan-İlli, bu tarihlere doğru, Osmanlı il kâtipleri tarafından resmen tahrir olunmuş, tımar rejimi altına sokulmuş, yâni doğrudan-doğruya bir Osmanlı vilâyeti hâline getirilmiş bulunmakta idi. İskender Bey'in buradaki tımar topraklarının bir kısmı Dimitri Gönima nâhiyesinde idi ve bunlardan 9 köy 1438 mayısında Andre Karlo'ya verilmişti (*Tımar defteri*, tımar 335). Bununla berâber kendisi, Akça-Hisar (Kruya) kadısı ile berâber, tımar için, *„muzâf bitisi“* verdiğine göre (tımar 324), aynı tarihe doğru Akça-Hisar su-başısı olmalıdır (krş. Angiolello, *Hist. turchesca*). 835 'te Akça-Hisar su-başısı Hızır Bey idi. O bir müddet mevkiinden uzaklaştırıldıktan sonra, teşrin I. 1438'de tekrar su-başı olarak gelmiştir. İşte belki bu arada İskender Bey su-başı olmuştur. Garp kaynaklarında İskender Bey'in İzladi (Zlatica) savaşında Osmanlı ordusundan kaçtığı ve bundan sonra isyân bayrağını kaldırdığı iddiası, esâs itibârı ile, Osmanlı kaynakları ile de te'yit olunabilir. Pâdişah düşman ordusu Sofya'ya kadar ilerilediği zaman, *nefîr-i âm* ile asker topladığına göre, İskender Bey de, bir tımarlı sıfatı ile, Osmanlı ordusu saflarında yer almış olacaktır. Bu savaşlarda umûmiyetle akıncılar ve Rumeli beyleri gevşek hareket ederek, pâdişahı gazâba getirmişler ve sonunda kendi başlarına çekilip-gitmişlerdi (bk. *Yeni bulunmuş bir gazâvat-nâme-i Sultan Murad Han, DTCF dergisi*, VII, sayı 2). Bu sırada Osmanlı devleti büyük bir buhran içine düşmüş bulunuyordu. Macarlar yeni bir haçlı seferi hazırlıyorlar ve her kes Osmanlıların Rumeli'den atılacağına inanıyordu. Bu durumda Chalcondylas (nşr. Darko, II, 96)'ın dediği gibi, her kes telâş ile mülkünü istirdâda koşuyordu. Cenûbî Arnavutluk'ta Gin Zenebissi, atalarının topraklarını almak için, sancak merkezi Ergiri-Kasrı üzerine harekete geçmişti. Bu umûmî çözülme içinde İskender Bey de, babasının beyliğini almak için, acele memleketine koştu („kaçıp orada duraklanmıştı“, Neşrî, I, 624). Diğer taraftan Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetine karşı isyânlar İskender Bey'den çok evvel başlamış idi: Osmanlılar burada yerli beyleri kendi topraklarında, tımarlı sipâhî olarak, bırakmışlardı. Bununla berâber, tımar rejimi, bilhassa toprağın verâseti ve mülkiyeti noktasında, eski sistem ile uyuşamadığından, tımarlı hâline getirilmiş olan eski beyler, Osmanlı hâkimiyetine karşı isyâna hazır idiler. İlk mühim isyân hareketinin başı Araniti, bu toprak meselesi yüzünden, ayaklanmış idi (bk. Chalcondylas, II, 27; sonra İskender Bey onun kızını almıştır). Bu isyân umûmî bir hâl aldığı zaman, Yuvan'ın da ayaklandığına dâir bir işâret yoktur. İzladi'den kaçan İskender Bey gelip, babasının topraklarını, şimâlî Arnavutluk'a giden ana yol üzerinde Svetigrad (Kocacık) hisarını ve Akça-Hisar'ı zaptetti. (Akça-Hisar, teşrin I. 1438'de, tekrar eski su-başısı Hızır Bey'e verilmişti). İskender Bey diğer arnavut reisleri ile anlaştı (Leş-Alessio-toplantısı: 1444 mart), hıristiyanlığa döndü (Dursun Bey, 136). Pâdişah onu âsî ilân etti ve Evrenos-oğlu İsâ Bey'i Kocacık (Svetigrad) hisarını zapta gönderdi. İskender Bey ilk muvaffakiyetini burada kazandı; Osmanlılar ağır zâyiât verdiler (bk. Neşrî, I, 624). Bu sırada, bir haçlı ordusu Varna'ya doğru ilerilemekte idi. Arnavutluk'taki isyân hareketi haçlılarca çok faydalı görülüyor ve papa tarafından destekleniyordu. Bununla berâber, isyân ancak şimâlî Arnavutluk'ta, Yuvan-İlli'nde idi. Arvanid-İli tımar defterinde bu zaman zarfında ve sonraları, tımar muâmelelerinin muntazam bir şekilde devam ettiği görülmektedir. İskender Bey'e karşı savaşlarda bir çok arnavutlar, Osmanlı tımarlıları olarak, Osmanlı ordusunda hizmet ediyorlardı. İskender Bey hiç bir zaman bütün Arnavutluk'u ayaklandıramamıştır.

İskender Bey'e karşı, Varna muzafferiyetinden sonra, Fîrûz Bey kumandasında yapılan harekât da muvaffakiyetsizlik ile neticelendi (1445). Pâdişah onu 1448'e kadar kendi hâline bıraktı. Bu esnâda İskender Bey eski hâmîsi Venedik ile bozuştu: Dagno arnavut beyinin öldürülmesi üzerine, bu şehir venedikliler tarafından işgâl edildi; bunun üzerine, İskender Bey gelip, kaleyi kuşattı (1447). Osmanlılar durumdan faydalandılar. 1448 yazında pâdişah, Şehzâde Mehmed ile berâber, bizzat bir ordunun başında geldi ve kısa zamanda, Kocacık hisarını zaptetti (Anonim-Giese, 70; Jorga, *GOR*, I, 450; eski ve yeni müelliflerin bir çoğu bu seferi 1450 seferi ile karıştırırlar). Bu sırada pâdişaha Hunyadi'nin büyük bir ordu ile ilerilediği haberi geldi ve Murad Sofya'ya geçerek, ordusunu hazırlamakla meşgûl oldu. İkinci Kosova meydan muhârebesi kazanıldıktan iki yıl sonra, 1450 yazında, Murad II. tekrar gelip, Kruya'yı muhâsara etti ve kaleyi toplar ile döğmeğe başladı. İskender Bey kalenin müdâfaasını Urana'ya bırakarak, kendisi dışarıda Osmanlı ordusuna ve ikmâl kollarına karşı, ânî hücûmlar ile, çete harbi yapıyordu. Kocacık hisarının düşmesinden sonra Venedikliler ile yeniden uzlaşmış olan İskender Bey, Kruya'yı onlara bırakmayı teklif etti. Fakat Venedik pâdişah ile doğrudan-doğruya karşılaşmaktan çekindi. Hunyadi'nin Balkanlara yeni bir seferinden korkan Murad, teşrin soğuklarına kadar neticesiz devam eden muhâsarayı kaldırdı. Pâdişahın çekilişi bütün hıristiyan âleminde sevinçle karşılandı ve bu tarihten sonradır ki, İskender Bey'in şöhret ve nufûzu birden-bire fevkalâde arttı. Bilhassa Arnavutluk'ta bütün âsî beyleri destekleyen ve şimdi onları kendi himâyesi altında toplamağa çalışan Napoli kıralı Alfons V. İskender Bey'e de himâye teklif etti. Yapılan anlaşmaya göre (26 mart 1451), İskender Bey kıralın tâbi'i oluyor ve onun himâyesi altına giriyordu. Kruya'ya bir takım asker ile Alfons'un bir adamı geldi, yerleşti. İskender Bey yılda 1500 duka tahsisat alacak idi. Papa da hıristiyanları İskender Bey'e yardıma dâvet eden bir karar çıkarttı. İskender Bey'in Napoli himâyesi altına girmesi üzerine, eski hâmîsi Venedik, Dukaginleri tutarak, ona karşı entrikalara başladı.

Genç pâdişah Mehmed II., daha mühim meseleler ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldığı ilk saltanat yıllarında, İskender Bey'e karşı kuvvetler göndermekle iktifâ ederek, onu baskı altında tuttu. Bu suretle, İstanbul muhâsarası esnâsında, İbrâhim Bey kumandasında bir kuvvetin Arnavut—Napoli kuvvetlerine karşı hareket ettiğini, fakat muvaffak olamadığını biliyoruz. 1455'te Napoli kıralından mühim takviye kıt'aları alan İskender Bey gelip, Berat (o zamanki adı Belgrad)'ı muhâsara etti (temmûz; burası Ergiri'ye tâbî bir su-başılık idi: *Arvanid-İli defteri*, tımar 145). Evrenos-oğlu İsâ Bey kumandasında sür'atle yetişen bir Osmanlı ordusu düşmanı baskına uğrattı ve ağır zâyiât verdirdi (İskender Bey kroniklerindeki „Sabellia“, şüphesiz, İsâ Bey'dir). Sonra âsî bölgelere tedhiş akınları yapıldı (Chalcondylas, II, 192). Bunun üzerine bir çok âsîler, bu arada İskender Bey'in amca oğlu Hamza, gelip, itâatlerini arzettiler. Hattâ Hamza Akça-Hisar (Kruya)'ı pâdişah nâmına gidip, zaptetmeği teklif etti (Âşık Paşa-zâde, s. 123, burada hâdiseler karıştırılmıştır). Fakat Berat önündeki mağlûbiyete rağmen, İskender Bey'in metbûu Arnavutluk'a yeni kuvvetler gönderdi. Fransız, alman, sırp, ingiliz, her milletten Sergüzeştçiler, papanın teşviki ile gelip, bu kuvvetlere katılmakta idiler. Macarlar şimâlden ilerilerken, bu taraftan başka bir haçlı teşebbüsü Osmanlı devleti için son derece tehlikeli olabilirdi. Pâdişah İsâ Bey'e akın emretti. Onun 1457'de büyük kuvvetler ile giriştiği seferde İskender Bey'in kuvvetleri, Tumenişi dağı yanında, Albulena'da türk ordugâhına bir baskın yaptılar. 1459'da Osmanlı orduları Sırbistan'da faâliyette bulunurken, Rumeli beylerbeyi Mahmud Paşa, Evrenos oğlu İsâ Bey'i tekrar Arnavutluk üzerine gönderdi. Akıncılar yeniden dehşet saldılar. O sıralarda İskender Bey'in metbûu Alfons V. öldüğünden, Napoli kırallığı karışmış idi. Bu şartlar karşısında Arnavut sergerdesi, papanın itirazlarına rağmen, pâdişaha inkıyat ile, bir musâleha imzâladı: her yıl saraya muayyen mıkdarda devşirme oğlanı göndermek, hayvan vermek ve pâdişahın seferlerine iştirâk etmek şartlarını kabûl etti (Kritovulos, trk. tre., 134). Sulh yapılınca, İskender Bey tahtını kaybetmek tehlikesine düşen yeni Napoli kıralı Ferdinand'ın yardımına koştu (ağustos 1461; 1.000 süvârî ve 2.000 piyâdesi var idi). Arnavutlar Osmanlılar ile, musâleha maddelerine riâyet etmediler. 1462'de, yeni akıncı kuvvetleri Arnavutluk'a yürüdüğünden, İskender Bey memleketine döndü. Ertesi bahar bizzat pâdişahın büyük bir ordu ile o tarafa hareket etmesi üzerine, inkıyat ederek bir anlaşma yaptı (27 nisan 1463; Âşık Paşa-zâde'de buna bir işâret vardır: nşr. Giese, s. 159). O yıl Mehmed II., Arnavutluk'a değil, Bosna üzerine yürüdü. Çok geçmeden, Venedik, Osmanlıların Adriyatik'e doğru bu ilerilemelerini durdurmak için, Macaristan ile kurduğu ittifak sistemine İskender Bey'i de sokmağa muvaffak oldu (1463). Bunun üzerine, Ohri sancak beyi Balaban Paşa İskender Bey'e karşı taarruza başladı. 1464 ve 1465 yıllarında devam eden bu çarpışmaların kat'î bir netice vermediği anlaşılıyor. Nihâyet 1466 baharında Mehmed II., bu gâileye bir son vermek azmi ile, büyük bir ordunun başında Arnavutluk'a geldi. Şiddetli akınlar ile âsîleri yıldırmak istedi; baskın tâbiyesini denemek isteyen İskender Bey'i dağlarda tâkip ettirdi. İskender Bey'in merkezi Kruya önüne gelen pâdişah, çok sarp bir yerde kurulmuş olan bu kaleyi almanın güçlüğünü görerek, muhâsarayı Balaban Paşa'ya bıraktı. Sonra Arnavut âsîlerini baskı altında tutmak üzere, merkezî Arnavutluk'ta İl-Basan kalesini inşâ ettirdi (şehrin inşâsı hakkında bk. Kritovulos 185, Dursun Bey, 134). Pâdişah çekilince, İskender Bey Roma'ya ve metbûu Napoli kıralının yanına gitti. Macaristan'a ve Raguza'ya, yardım istemek için, adamlar gönderdi; fakat mühim bir şey elde edemeden, döndü. Arnavutlar tekrar ayaklanmakta gecikmediler. Balaban Paşa ile maiyeti bir baskında kılıçtan geçirildi ve İl-Basan kalesi muhâsara olundu (Kritovulos, 188). Çok hiddetlenen pâdişah ertesi bahar (1467) Arnavutluk'a ikinci defâ, büyük bir ordu ile, girdi. Osmanlı kuvvetleri evvelâ Buzurşek boğazında çetin bir savaştan sonra, İl-Basan'a indiler. Oradan akıncılar sâhile doğru ilerilediler. Venedikliler elindeki limanlara taar-

ruz edildi. İskender Bey Alessio (Leş) şehrine kaçıp, sığınmış idi. Mahmud Paşa, Mat (Matia) ve Boyana ırmaklarını aşarak, Skutari (İşkodra, İskenderiye) şehrini yağmalayıp, âteşe verdi (Dursun Bey, 137). Bundan sonra, pâdişah gidip, Kruya'yı muhâsara etti (ağustos). İstanbul fâtihi bu sarp kaleyi bu defâ da alamayarak, şehrin muhâsarasına devam için, bir mıkdar kuvvet bıraktı. Bu defâ, her tarafta kalelere kuvvetli garnizonlar yerleştirerek, memleketi hakkı ile itâat altına almak istemişti. O kış İskender Bey Leş'te, hastalanarak, öldü (17 kânun II. 1468). Osmanlılar, ölümünden sonra, onun mirasını benimseyen Venedikliler memleketten atarak, denize çıktılar.

Bibliyografya: Vesikalar. N. Jorga, *Notes et extraits...* (Paris ve Bucarest, 1899—1915), I—IV; S. Ljubic, *Mon. Spect. Hist. Slav. Mer.* (Zagreb, 1876—1891), I—IX; Gelcich-Thalloczy, *Dipl. relat. repub. Ragusanae...* (Budapest, 1887); M. Makuşev, *Monum. hist. Slav. merid.* ... (Varşova, 1874; Belgrad, 1882), I—II; *Arvanid sancağı tımar defteri* (h. 835; nşr. Halil İnalcık), Ankara, 1951. İskender Bey'in ölümünden 3 sene sonrasına âit 871 tarihli şimâlî Arnavudluk (Debre) tımar defteri (Başbakanlık arşivi, Mâliyeden müntakil defterler, nr. 508) çok mühimdir. — Kronikler. M. Barletius, *De vita...* (Argentorati, 1537); G. M. Biemmi, *Hist. di Giorgio Castrioto* ... (Brescia, 1742); C. Hopf, *Chronique greco-romanes...* (Berlin, 1873); Chalcondylas, *Hist*.... (nşr. E. Darkó), Budapest, 1922—1927, I—II; M. Ducas, *Historia byzantina...* (Bonn, 1834); Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed*... (trc. Karolidi), İstanbul, 1328 (*TOEM* ilâvesi); Angiolello, *Historia turchesca Bucarest* (1910); *Tevârih-i âl-i Osman* (nşr. F. Giese), Breslau, 1922; Oruc, *Tevârih-i âl-i Osman* (nşr. F. Babinger), Hannover, 1925; Oruc-Anonimler gurubu karşısında müstakil bir kaynak gurubu: Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (nşr. F. Giese), Leipzig, 1928; Naşrî, *Cihânnumâ* (nşr. F. R. Unat ve M. Köymen, Ankara, 1949); Dursun Bey, *Târîḫ-i Abu'l-Fatḥ* (İstanbul, 1330, *TOEM* ilâvesi, Âşık Paşa-zâde ve Neşrî'den müstakil).—Tedkikler. J.-E. Pisko, *Skanderbeg...* (Viyana, 1894); C. Marinescо, *Alphonse V... et l'Albanie de Skanderbeg* (Mélanges de l'École Roumaine en France (Paris, 1923); A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle* (Paris, Louvain, 1937); F. Pall, *Marino Barlezio... Mélanges d'hist. générale* 2 (Cluj) 135—318; N. Jorga (*GOR*, I ve II, Gotha, 1908 — 1909); Joan Ochoa Lesalde, *Cronica del esforcado principe y capitan Jorge Castriota Rey de Epiro a Albania, tratuzida de lengua portugueza* (Madrid, 1592); Georges T. Petrovitch, *Scander-beg, Essai de bibliographie raisonnée; ouvrages sur Scanderbeg écrits en langue française, anglaise, allemande, latine, italienne*... (Paris, 1881). (HALİL İNALCIK.)

İSKENDER BEY MÜNŞÎ. İSKANDAR BEG MUNŞÎ (1560—1633), Azerbaycanlı bir tarihçidir. Abu 'l-Ḥasan Ḳazvînî'nin *Favâ'id-i Ṣafavîya*'sinde ve başka bâzı kaynaklarda adı İskandar Beg, İskandar al-Ṣahîr bi-Munşî ve Ḫvâca İskandar Beg Munşî (bk. Morley, 133; de Jong, 160; C. A. Storey, II, 909) şekillerinde geçen bu müellifin asıl nesebi hakkında sarîh bir mâlûmat yok ise de, Azerbaycan türkmenlerinden (bk. A. A. Romaskeviç II., 11) bir bey olduğuna kat'îyetle hukmedilebilir (krş. A. Romaskeviç, bk. bibliyografya). Safevî hukümdarlarının ikincisi Şâh Tahmâsp I. (1524—1576) devrinde doğmuş olan İskender Bey, sırası ile, Şâh İsmâ'îl II. (1576—1578), Şâh Ḫudâbanda (1578—1587) ve Şâh 'Abbâs I. (1587—1628) zamanlarını yaşayarak, altıncı Safevî hukümdarı Şâh Ṣafî I. (1628—1642)'nin idâresi sıralarında vefat etmiştir. Daha 26 yaşında iken, 1586/1587 vukûâtına gönüllü asker olarak iştirâk etmiş ve bir müddet muhâsiplik yaptıktan sonra, bu mesleği terkederek, eser yazmağa koyulmuştur. Bu sâhada çabuk temâyüz eden İskender Bey 1592/1593'te Şâh 'Abbâs I.'ın büyük münşîleri (*Munşî'ân-i 'iẓâm*) derecesine yükselmeğe muvaffak olmuştur. Kendisini Şâh 'Abbâs I.'ın vezîrlerinden I'timâd al-Davla Hâtim Beg himâye ederdi. 1610'da, Urmiya'nın muhâsarası esnâsında, ânî olarak vefat eden bu vezîrin maiyetinde bulunuyordu. Hâtim Beg'in oğlu ve halefi Abū Ṭâlib Ḫân da, babasından sonra, İskender Bey'i ömrünün sonuna kadar himâyeye devam etmiştir.

İskender Bey'in asıl şöhretini te'min eden bu himâyelerden bilistifâde yazdığı *Târîḫ-i 'âlam-ârây-i 'Abbâsî* adlı eseridir. Te'lifinden 100 yıl sonra 1142 (1729) tarihinde, Osmanlı sadrâzamı İbrâhim Paşa'nın emri ile, Mehmed Nebîh tarafından, türkçeye de tercüme edilmiş (bk. İnkılâp kütüp. M. Cevded yazmaları, nr. 57) olan bu eserinde, İskender Bey, Safevîlerin menşe'ini ve bilhassa Şâh 'Abbâs I. devrini tasvir etmektedir. İçinde bulunduğu yüksek muhitte devletin büyük ricâli ile yakından temâs ve münâsebetleri ve gördüğü himâye sâyesinde, mühim hâdiselerin bizzat şâhidi olduğu gibi, resmî evraktan dahi istifâde imkânlarına mâlik bulunan müellif, kendisinden önce yazılmış ve bâzıları bugün kaybolmuş

sayılan eserlere de mürâcaat etmek sureti ile, vücûda getirdiği tarihinin mukaddimesi ve Şâh 'Abbâs I.'ın doğumundan itibâren, Safevî tarihini içine alan iki kısmı (müellif kısımlara „sahife" adını vermektedir) 1025 (1616)'te tamamlanmıştır; son kısmı ise, bu tarihten sonra Şâh 'Abbâs'ın ölüm tarihi olan 1628 yılına kadar cereyân eden vukûâtı hulâsa eder.

Târîḫ-i 'âlam-ârây-i 'Abbâsî, garpta — Osmanlı devleti, şimâlde — Şirvan (şimâlî Azerbaycan) ve Türkistan, şarkta — Baburlular ile Safevîlerin askerî ve siyâsî münâsebetleri hakkında olduğu gibi, gerek bu memleketlerin, gerekse Safevî devletinin hâkim unsurunu teşkil eden türklerin etnografya ve kültürlerine dâir kıymetli mâlûmâtı da ihtivâ etmektedir. Bu mâlûmâttan, istinat noktasını ve merkezini Azerbaycan teşkil eden o devirdeki Safevî devletinde türkçenin ve türk edebiyatının büyük bir mevkî işgâl etmekte olduğunu da sarâhatle görmemek imkânsızdır. Hukümdar âilesinin ve askerî aristokrasi ile ordunun ana dili olan türkçe, farsça ile yan-yana, resmî dil ve yazı dili olarak sarayda ve divanda yer almış olduğu gibi, aristokrat muhitinde, orduda, türk şehir ve köylerinde ve türk kabîleleri arasında yalnız türkçenin hâkim olduğu da tebârüz etmektedir. Müellif bir çok türk mütefekkir, edip ve şâirlerinin adlarını, eserlerini ve bu eserlerden misâller zikretmek sureti ile, o devirdeki türk kültürünün mevkiini bâriz bir surette göstermiştir (bu husûsta tafsilât için ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, *İA*, II, mad. ÂZERÎ).

Târîḫ-i 'âlam-ârây-i 'Abbâsî'den alınmış parçalar, B. Dorn tarafından, *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der süd. Küstenländer des Kaspischen Meeres* (Petersburg, 1850 — 1858, IV, 238 — 442, 510 — 514)'te neşredilmiştir. Eserin devamını teşkil eden *Ḫulâṣat al-siyar*'in de, B. Dorn tarafından, İskender Bey Münşî'ye âit olarak gösterilmiş olması bir yanlışlık eseri telâkkî edilmektedir. (C. A. Storey, II, 312, 314; Romaskeviç, *ayn. esr.*, II, 12 v. d.). Eserin içinde, müellif olarak, kendisinden bahseden Muḥammed Ma'ṣûm b. Ḫvâcagî İṣfahânî'nin adını B. Dorn, bir zuhûl neticesinde, görememiştir. Şâh 'Abbâs I, Şâh Ṣafî ve Şâh 'Abbâs II. (1642—1667) devirlerinde sarayda edebî çalışmalarında devam eden ve 1646'dan itibâren, Kara-Bag hâkimi Murtaza Ḳulı Han Ziyâd-oğlu'nun Gence'de vezîrliğini yapan Muḥammed Ma'ṣûm, *Târîḫ-i âlam-ârây-i 'Abbâsî*'nin devamını yazmak vazifesinin kendisine verildiğini ve Şâh Ṣafî'nin 10 yıllık tarihini yazmağa muvaffak olduğunu sarâhatle kaydeder. Rusya devlet umûmî kütüphânesindeki nâdir bir yazma nüshadan istifâde eden Romaskeviç'e göre, Şâh Ṣafî'nin 14 yıllık tarihini ihtivâ eden *Ḫulâṣat al-siyar*'in, müellifin kendi ifâdesinden de anlaşıldığı gibi, son 10 yıllık kısmının Muḥammed Ma'ṣûm tarafından kaleme alındığı şüpheye mahal bırakmamaktadır. Başka birisi tarafından yazıldığı muhakkak olan ilk 4 yıllık kısım ise, muhtemel olarak, İskender Bey Münşî tarafından kaleme alınmıştır. İskender Bey Münşî'nin eserini takdir ile karşılayan Şâh 'Abbâs I. devrinin münevver muhiti, Şâh Ṣafî devrinin tarihini de yazmayı kendisinden ricâ etmiştir. Yaşı 70'i aşan İskender Bey ilk-önce tereddüt etmiş ise de, sonra bu ricâyı reddedememiştir (bk. Romaskeviç, *ayn. esr.*, II, 11 v.d.).

Bu mütâlea, 1628'de gösterilen, yâni Şâh 'Abbâs I.'ın öldüğü ve *Târîḫ-i 'âlam-ârây-i 'Abbâsî*'nin ikmâl edildiği yıla tesâdüf ettirilen, İskender Bey Münşî'nin ölüm tarihini (bk. *EI*, Leiden tab., II, s. 574) 1632'den sonraya nakletmeği icâp ettirmektedir.

Bibliyografya: İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i âlam-ârây-i 'Abbâsî* (taş-basm, Tahran 1314; yazma İstanbul, Nûr-i Osmâniye kütüp., nr. 3144); Yüsuf Muvarriḫ, *Ẕayl-i târîḫ-i âlam-ârây-i 'Abbâsî* (Tahran, 1317); C. A. Storey, *Persian Literatur. A Bio-bibliographical Survey* (London, 1936), II, 309—314; A. A. Romaskeviç (*Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*, nşr. Akad. Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1938, II, 11—13; *Târîḫ-i âlam-ârây-i 'Abbâsî*'den rusçaya tercüme edilen parçalar için bk. s. 65—115); *Mir'ât al-'âlam*, var. 483; *JA* (1824), V, 86—89; W. H. Morley, *A descr. Cat...*, s. 133 v.d.; v. Erdmann, *De manuscripto Iskenderi Menesii* (Cazan, 1822); ayn. mll., *Iskender Munschi u. sein Werk* (*ZDMG*, XV, 457—501) Rieu, *Cat. of Pers. Mss. Br. Mus.*, s. 185; *Grundr. der iran. Philol.*, II, 361. (MİRZA BALA.)

İSKENDER-HAN. İSKANDAR-ḪÂN (? — 1583), Şıbanîlerden olup, Mâverâünnehr hukümdarıdır (968—991 = 1561—1583). Hukümdarlığı esnâsında, hâkimiyeti, hakikatte, oğlu 'Abd Allâh [b. bk.] eline almış idi; bu sonuncusu şâbân 968 (17 nisan — 15 mayıs 1561)'de, amcası Balḫ hukümdarı Pîr Muḥammed'i hal' ve babası İskender'i bütün Özbeklerin hanı ilân etmişti. İskender'in, babası ve büyük babası gibi, zekâsı kıt idi; Abu 'l-Ġâzî (nşr. Desmaisons, s. 183)'ye göre, hanın yalnız iki meziyeti var idi: *farîża* ile *nâfıla* namazlarının hepsini büyük bir itinâ ile kılar ve atmaca avından çok iyi anlardı. 1 cemâziyelâhır 991 (22 hazîran 1583) çarşamba günü ölmüştür; ölümüne tarih düşürülen bir

manzûmede o *pādişāh-i darvîşān* diye anılmaktadır. Bu zamanın hâdiselerine dâir bibliyografya için krş. mad. ʿABD ALLĀH.

(W. BARTHOLD.)

İSKENDERİYE. AL-İSKANDARİYA, bâzan AL-ASKANDARİYA, ekseriyâ SİKANDARİYA, ALEXANDRIA, Mısır'ın başlıca deniz limanı olup, Batlamyus zamanında dünyanın ikinci şehri idi. 1947'de nüfusu 925.000'e yükselmiş olup, Akdeniz'in en mühim ticâret merkezlerinden biridir ve Nil deltasının garp köşesinde 31° 11′ şimâl arzında ve 29° 51′ şark tûlünde bulunur. İskenderiye'yi 332 (m. ö.) Büyük İskender kurdu. Arapların eline geçtiği zaman, Mısır'ın merkezi idi ve şöhreti azalmış olmakla berâber, dâimâ büyük ve muhteşem bir şehir olmakta devam etti. İslâm hâkimiyeti altında, İskenderiye inhitatın son derekesine vardı; kalkınması geçen asrın iptidâsında başlar. Bugünkü İskenderiye şehri hemen tamâmen modern bir şehir olup, burada bu şehirden bahsetmeğe lüzûm yoktur. Bugün ancak pek az bakiyesi kalmış olan orta çağdaki İskenderiye'nin yerini işgâl etmektedir.

Topografya. İskenderiye limanı bir yarım ada ile meydana gelmiştir; bu yarımada, 1.260 m. uzunluğunda Heptastadium denilen bir mendirek ile karaya merbût eski Pharos adasından ibârettir. Adanın şimâl-i şarkî ucunda Ptolemaeus Soter tarafından inşâ ettirilen büyük fener Pharos var idi. Bugün bütün fenerlere bir örnek teşkil eden ve eski çağın yedi acâibinden biri telâkkî edilen bu meşhûr fener arap istilâsından sonra daha bir çok asırlar dayanmıştır. Arap müellifler ona *manāra* yahut *manār* adını verirler. Onların rivâyetlerine göre, fener beyaz taştan, dört köşe, yüksek ve geniş muazzam bir kaide üzerinde yükselen, 8 köşeli kule şeklinde, a'çı ve tuğladan yapılmış, bir sütûndan ibâret olup, yukarıya doğru, tepesi kubbe ile örtülü yuvarlak bir kule hâlini almakta idi. Fenerin yüksekliği hakkında müelliflerin rivâyetleri birbirinden çok farklıdır. Söylendiğine göre, Pharos yer-sarsıntıları ile hasâra uğramış ve islâmiyet devrinde bir çok defâ tâmir edilmiştir. Fenerin büyük bir kısmı 724 (1324) senesinde yıkılmış olup, gâlibâ geri kalanı bir asır daha dayanmıştır. Az bir zaman sonra, fener yıkılmış ve bugünkü Pharos kalesi 882 (1477)'de fenerin harâbeleri üzerinde Kayıt-bay [b. b.k.] tarafından yaptırılmıştır. Yarım-adanın şarkındaki liman bidâyette İskenderiye'nin belli-başlı limanı olup, islâmiyet devrinde, ekseriyâ iddia edildiğinin aksine olarak, bu limandan umûmiyetle istifâde edilmekte idi. XVII. asrın ortalarına kadar bile garp limanına ya'nız kadırgalar girip-çıkmakta iken, sonraları, 1803'e kadar hıristiyan gemilerine kapalı olmakla berâber, ticâret gemilerinin girmesine de müsâade edildi. Önceleri çok dar olan Heptastadium zamanla, çamur birikintileri ile, genişleyip, aş.-yk. 1.200 m. vüs'atinde bir berzah meydana getirdi; orta çağda üzerinde hiç bir yapı yok idi. Şehir cenûpta kâin olup, 3 km. uzunluğunda ve 1 km. genişliğinde bir sâhayı kaplamakta idi. Şehrin sûrları ancak 1811'de yıktırıldı. Bunlar yüksekliği 6 m.'den fazla olan bir dış duvar ile onun arkasında, 6—7,5 bir mesâfe ile, duvarın muhitinin büyük bir kısmında, daha kalın ve daha mürtefi bir iç duvar yükseliyordu. İç ve dış duvarların üzerinde bir çok burclar var idi. Müdâfaa tertibâtı olarak, ayrıca icâbında Nil'in suları ile doldurulabilen bir hendek var idi. Şehrin dört kapısı mevcut idi: Heptastadium'a çıkan Bāb al-Baḥr, Bāb Raşīd, Magrib'e giden yolun başlangıcında Bāb al-Sidra ve mezarlığa açılan Bāb al-Aḫżar. Sûrlar, Baybars [b. bk.]'ın saltanatı zamanında ve sonra, 703 (1303)'te vukû bulup, 17 burcun yıkılması ile neticelenen zelzeleyi müteâkip, tâmir ve ihyâ edildi; al-Ġūrī de, iktidar mevkiinde iken, burcları tâmir ettirdi. Bütün bu müdâfaa tertibâtı orta çağ istihkâm san'atının dikkate değer bir örneğini teşkil eder; bunların hangi devirde yapıldığı, kat'î olarak, tesbit edilememektedir. Romalılar burcu denilen kale, tek bir bakiye hâlinde, yakın zamanlara kadar, Ramla tren istasyonu civarında görünmekte idi.

IX.—XIII. asır arap müellifleri, hey'et-i umûmîyesi ile şehrin kendisini, umûmî olarak, tasvir etmektedirler. Şehir muntazam bir plâna göre, inşâ edilmişti; sekiz düm-düz yol, bir şatranç tahtasında olduğu gibi, diğer sekiz yolu, amûdî olarak, kesmekte ve bunlara düz ve devamlı yollar bağlanmakta idi. Bu şark şehirlerinde umûmiyetle görülen eğri-büğrü yollar ve çıkmaz sokaklar ile bâriz bir tezat teşkil etmektedir. Sokaklarda sıra-sıra sütûnlar var idi; binâların çoğunda ekserisi mermer olan sütûnlar bulunurdu. Zâten mermer çok kullanılmakta olup, bir kaç büyük cadde de baştan-başa mermer döşeli idi. Pazar yerini kat'eden ve rivâyete göre, 1.600 m. uzunluğunda olan bir yolun kendisi mermer döşeli olduğu gibi, etrafını çeviren duvarlar da, baştan-başa mermer kaplı idi. Sütûnlar ve taşlar, ekseriyâ muazzam cesâmette, kitleler hâlinde olup, büyük irtifâlara kadar, muvâzenesini bozmadan, yükselmekte idi. Her yerde renklerin ve ince san'at eserlerinin tenevvüü ve zarâfeti hâkim idi. Bu meyânda zümrüt ve akiki andıran ve son derece zarif ve ince bir zevk mahsûlü olan direklerden de bahsedilmektedir. Şehrin içinde bağlar, bahçeler (*kurūm*) ve frenk çınarları var idi. Şayân-i dikkat husûsiyetlerinden biri de evlerin kubbe kemerler üzerine oturtulmuş olmasıdır. Bu kemerleri direkler taşımakta olup, üç kattan daha fazla olanlarda bile, bunlar birbiri üzerinde durmaktadır. Bu zemin mimârisinin gâyesi, kısmen Nil sularını, kısmen de, İskenderiye'de kışın oldukça fazla yağmur yağdığından, yağmur sularını biriktirmeğe mahsûs sarnıçlar yapmak idi. Şehrin plânını yeniden çizmek için, elimizde kâfî derecede vesika yoktur.

Bahsi geçen binâ ve yapıları üç sınıfa ayırabiliriz: birinci sınıftakiler kadîm devre âit olanlardır. Bunların arasında, hepsinden önce, Pompeius sütûnu yahut Dioklet ianos dikili taşı (*ʿamūd al-savārī*) gelir; 302 yılında, romalı vâli Pompeius tarafından, imparator Diokletianos adına dikilmiş olan bu taş, bugün hâlâ yerinde duran, kadîm devre âit, tek eserdir; „Kleopatra iğnesi" diye tanınan iki delikli taştan (*al-misallatān*) biri Londra'ya, ve diğeri de Amerika'ya götürülmüştür; önceleri mâbed, sonra da patrik kilisesi yahut baş kilise olan vaktiyle al-Ḳaysarīya adı ile anılan ve Kanīsat Asfal al-Arż ile aynı olması kuvvetle muhtemel olan bu kilise, bir hârika sayılmaktadır; daha meşhûr Serapeum'un bir sütûnlar ormanından ibâret olan harâbeleri Savārī Sulaymān diye anılmakta olup, sütûnların bir çoğu XIII. asırda hâlâ ayakta idi; Ḳubbat al-Ḥażrā' adı ile anılan ve bir çok müellifler tarafından zikredilen muhteşem bir kubbe; araplarca Şarāḥīl adı ile tanınan, denizde bir kaya üzerine konmuş ve kâidesi uzanmış yatan bir insan boyunda olan, bronzdan muazzam bir heykel ki, bu Valīd'in hilâfeti zamanında eritilmiştir. İkinci sınıfta, islâm müellifleri tarafından nâdiren zikredilmiş olan kiliseler vardır. Saint Michel'e vakfedilmiş olan yukarıda bahsettiğimiz baş kiliseden başka, iki Saint Mark kilisesi mevcût olup, bunlardan biri Johanna, diğeri de al-Sūṭīr (müncî) kilisesidir. Sonra Saint Kosmas, Saint Damianus, Sainte Maria Dorothea, Saint Faustus, Saint Theodore, Saint Athanasius ve Saint Sabas rûm kilisesi vardır. Bu liste daha da uzatılabilir. Fakat bâzılarının güzel ve gâyet süslü diye tasvir edilmiş olmasına rağmen, bu kiliselerin isimlerinden başka bir şey bilinmemektedir. Azîzinin mezarı bulunan büyük Saint Mark kilisesi, şehre girerken, sağda, şark kapısından kısa bir mesâfede, bulunuyordu. Mezar XIV. asırda henüz biliniyordu. Bugünkü Saint Mark kilisesinin aynı yerde bulunup-bulunmadığı, kat'î olarak, bilinmemektedir; fakat öyle görülüyor ki, bugün mevcut kiliselerden hiç biri, eskilerin bulunduğu vaziyeti gösterseler bile, her hangi bir husûsiyet muhâfaza etmiş değildir. Kiliselerden bir kaçı, ancak müslümanlar devrinde yapılmıştır; diğer taraftan, bir kaçı halk isyânlarında tahrip edilmiş yahut yıkılmıştır ve bir kaçı da câmie tahvil edilmiştir. Üçüncü sınıfı müslümanlar zamanında yapılmış olan yeni binâlar teşkil eder. Bu sınıfa sağlam bir yapı olarak tasvir edilen ve garp cephesinin deniz tarafında olduğu söylenilen hisar (*ḥiṣn*) girer, hâlbuki bunun vaktiyle şimâl-i garbî ucunda kâin olduğu akla gelebilir. Bu hisar VIII. asırda henüz mevcut idi; eski ve ihtimâl islâmdan önceye âit olup, X. asırda hâlâ mevcut bulunan bir kale, ilk arap vâlilerinden biri tarafından yaptırılmış olan bir hukûmet dâiresini (*dār al-imāra*) ihtivâ etmekte idi. Memlûk sultanlarının deniz kıyısında kâin ve renkli mermerden yapılmış sütûnları, mermer döşenmiş avluları da bulunan, buna benzer bir binâları (*dār al-sulṭān*) var idi; bu binâ hiç bir zaman kullanılmamış olmakla berâber, onların emrine âmâde kılınmış bir nevî saray idi. Burada al-Mu'ayyad'in bir sofasından (*ḳāʿa*) da bahsedilmektedir. Bundan başka „bütün Mısır halkını silâhlandırmağa kâfî" bir tophâne var idi. İbâdet yerleri arasında bir *muṣallā* mevcut idi ki, bu, Fusṭāṭ'taki gibi, fetihten bir kaç asır sonra harâp oldu. ʿAmr b. al-ʿĀṣī [b. bk.]'ye isnat edilen câmiin şimdiki ʿAmr câmii ile aynı yerde bulunup-bulunmadığı kat'î olarak mâlûm değildir. İkinci büyük câmi, Magrib yahut al-Sabʿīnī (Septuaginta) câmiidir; aynı zamanda „Bin bir direk" diye de mârûf bulunan bu câmi, IX. asrın sonuna kadar, bir manastır olarak, kalmış ve IX.—X. asır arasında câmie tahvil edilmiş gibi görünüyor. 477 (1084) yılında Badr al-Camālī [b. bk.] tarafından yaptırılmış olan büyük câmiin, ihtimâl bugünkü Cāmiʿ al-ʿAṭṭārīn olması muhtemeldir; bu câmiin de eski Saint Athanasius kilisesi ile aynı olduğu görülüyor. İbn Tolun Pharos'ta bir câmi yaptırdı. Eski mescidlere gelince, bunlar Pharos yakınındaki Mūsā mescidi ile Sulaymān, al-Ḫiżr ve Dāniyāl câmileri olup, bugün de mevcuttur; sonra Żu 'l-Ḳarnayn, Banī İskandar ve al-Raḥma câmileri vardır. Bu sonuncusu, ʿAmr'ın İskenderiye'ye ikinci defa girip, kıtali durdurduğu yeri gösterir.

XIV. asırda bir avrupalı seyyah, İskenderiye'yi „son derece güzel ve müstahkem", „fevkalâde temiz ve bakımlı" olarak tasvir etmiştir. Bir başkasına göre, orada 1507'de, „muazzam taş yığınlarından başka, görülecek bir şey yoktur" ve „çıkar bir sokak nâdir bulunur"; 1634'te şehir „bem-beyaz bir enkaz yığı-

nından başka bir şey değil idi." 1580 sıralarında Heptastadium üzerinde bir çok mûsevî evleri bulunduğundan bahsediliyor; bunlar „havadan dolayı" orada yapılmış olup, yarım-ada üzerinde, anlaşıldığına göre, ilk zikredilen evlerdir. Kısa bir zaman sonra, git-gide pek az kalan şehir ahâlisi oraya toplandı ve „gâyet sefil manzaralı yeni bir şehir" kuruldu; hâlbuki sûrlar içindeki şehir git-gide yaşanmaz bir hâle gelmiştir. [Şehrin XVII. asır ortalarına âit etraflı bir tasviri için bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, X, 668 v.d.]. Son tetkikler İskenderiye'nin eski haşmetini gösteren bir çok mâlzeme meydana çıkarmıştır. Pompeius sütûnları bir tarafa bırakılırsa, başlıca bakiyeler bir kaç nâdir sarnıçtan ibârettir.

İskenderiye, uzun bir kanal vâsıtası ile, Nil nehrine bağlanmıştır. Bu kanal bataklık hâline gelmeğe müsâit idi; muntazam temizlemeler ile açık tutulacağı yerde, zaman zaman kendi hâline terkedilerek, az çok tamâmiyle denilecek bir şekilde kapandı ve sonra tekrar temizlendi. Bâzan böyle bir temizlemeden sonra, bütün sene, fakat hakikatte senenin ancak bir kısmında, ticâret gemileri için açık bulunurdu; 1800 senesinde, bu devre ancak 20 gün kadar sürmüştür. Bâzan su yolu ile irtibat tamâmen kesilir ve İskenderiye ahâlisi su ihtiyaclarını sarnıçlarından te'mine mecbûr olurlardı. İslâmiyet devresinin başlangıcında, kanal Şâhbûr'da Nil'den ayrıldı. XI. asırda, Nil'in munsap kısmında Fûva'den ayrılıp, İdkū ve Abūḳîr göllerinden geçerek, İskenderiye civarına kadar gelen başka bir kanal kullanıldı. al-Nāṣir XIV. asırda bu kanalı tâmir ettirdi yahut yeniden yaptırttı. İlk kanal, yânî Şâhbûr kanalı ise, tamâmen terkedildi. Sonradan muhtelif defalar değişiklikler yapıldı. Kanalın ihmâli yüzünden doğan mahzûrları anlamak kolaydır. İskenderiye civarının XIX. asırda umûmiyetle hazin bir çöl manzarası arzetmesinin başlıca sebeplerinden biri de bu idi. Maryūṭ eskiden canlı ve müreffeh bir yer idi; bunun derece-derece inhitat safhalarını tâkip etmek mümkündür. Bugün kurumuş bulunan Abūḳîr gölünün aynı olan Buḥayrat al-İskandarîya, islâmiyet devrinde, bir çok defâlar, bâzan su ile dolu kalmış, bâzan kup-kuru bir toprak hâlini almıştır.

Tarih. 21 (642) senesinde, İskenderiye araplara teslim olduğu zaman, yunanlılar, teslim şartlarından istifâde ederek, şehri terkettiler. Şehri alan araplar ahâliye hiç bir suretle fenâ muâmele etmediler. Halife 'Omar'in emri üzerine, bu devirde büyük kütüphânenin yakılmasına dâir nakledilen mâhût rivâyet tarihî bir vâkıa olarak kabûl edilemez. 25 (645) senesinde Manuel'in zaptından sonra, araplar, ikinci defa olarak, şehre girdikleri zaman, katl-i âma girişerek, ahâliden intikam aldılar; kilise yakıldı ve rivâyete göre, sûrlar da yıktırıldı. Hicretin ilk asrında, İskenderiye, araplar için, bir deniz üssü olarak, büyük bir ehemmiyet arzetmekte idi. Bir kısmı Medine'den getirtilen askerî garnizonun sür'at ile artırılması ve Mısır'ın Emevî vâlilerinin sıksık burayı ziyâret etmeleri, şüphesiz, bundandır. Arap işgâli, başlangıçta, münhasıran askerî idi. Hicretin birinci asrında, uzun müddet şarkî Roma vâlisi idâre başında ibka edildi. Bu da mülkî idârenin uzun zaman değişmediğini göstermektedir. Son Emevî halifesi Mısır'a kaçtığı zaman, 'Uḳba b. Nāfi'ın torunu al-Asvad, İskenderiye'de, Abbâsîlerden tarafa olduğunu bildirdi. Tarafdarları arasında, Buḥayra ve Maryūṭ'tan 30.000 müslüman var idi. Bununla berâber, bu kalabalık kütle, yine Marvān'ın İskenderiye üzerine gönderdiği 500 kişilik bir müfreze tarafından, darma-dağın edildi. Halifenin adamları şehre girdiler ve yeniden ahâliyi asıp-kestiler. Abbâsîler İskenderiye'de önce muhtemelen Emevîlere âit bulunan toprakları, mükâfat olarak, al-Asvad'e verdiler. al-Amīn ile al-Ma'mūn arasındaki mücâdeleleri sırasında, İskenderiye için, Laḫm ve Mudlic kabîleleri mücâdelede bulundular. İspanya'dan gelmiş olup, o ara limanda bulunan Endülüs sergüzeştçi veya korsanları, fırsattan istifâde ederek, şehri ele geçirdiler ve bütün hücûmlara karşı orada 16 sene (196—212=811—827) tutunmağa muvaffak oldular. Şehir, onların hâkimiyetleri esnâsında, dört beş defa muhâsara edildi; elimizde çok mufassal mâlûmat olmamakla berâber, bu devrin bir zulüm, kargaşalık ve ifrat hareketler devri ve İskenderiye için de her bakımdan uğursuz bir devir olduğunda şüphe yoktur. Bu devirde, „sûfî" adı verilen ihtilâlci, dinî, mutaassıp bir kitle meydana çıkmıştır. İskenderiye'de, bir kaç asır önce, buna benzer cemiyetler mevcut olduğuna dâir bir çok alâmet vardır. al-Mutavakkil (İbn Tolun değil), 244 (858) senesinde, yunanlıların hücûmlarından korktuğu için, İskenderiye sûrlarını binâ etti. Eğer 1800'de yapılmış olan sûrlar bunların üzerine yapılmış ise (bu henüz isbat edilmemiştir), o zaman bundan şehrin fethi esnâsında bugünkü vüs'atinin yarısı olduğu mânası çıkarılır. Müteâkip iki asırda pek göze çarpacak bir şey olmamıştır. Mısır'ın zaptı ikmâl edilmeden önce, şehir Fâtımîler tarafından bir kaç defâ işgâl edildi. Fâtımîler devrinin en dikkate şâyân hâdisesi, İskenderiye kıpt patrikliğinin Kahire'ye naklidir. Kölelerin isyânı esnâsında (460=1067

sıraları) İskenderiye bir müddet zencîlerin elinde kaldı. Şehir 479 ve 487 ihtilâllerinin de merkezi oldu ve iki seferde de muhâsara ile alındı. 550 (1155) senesinde Sicilya normanlarının İskenderiye'ye zorlu bir çıkarma yaptıkları zikredilir. Kudüs kıralı Amalrich, Şâvar ve Mısır kuvvetleri ile birleşerek, Pisa donanmasının himâyesinde, şehri kuşattı ve şehir 562 (1166) senesinde, bir Suriye kıt'ası tarafından, zaptedildiği zaman, aralarında bizzat Ṣalāḥ al-Dīn de var idi. Sicilyalıların 569 (1173) senesinde İskenderiye'ye yaptıkları şiddetli bir hücûm püskürtüldü. Baybars İskenderiye'de tersâneler yaptırdı ve onları eski hâline koydu. 762 (1365) senesinde İskenderiye, Kıbrıs kıralı tarafından, hücûma uğradı ve yağma edildi. O devirde şehir, pek bâriz bir şekilde, ehemmiyetini kaybetmişti ve vâliler de çok aşağı tabakadan idiler. Memlûk sultanları şehre, pek ender olarak, giderler ve umûmiyetle siyâsî mücrimleri orada hapiste bulundururlardı. XV. asırda şehrin, kendini müdâfaa etmek için, topları var idi ve al-Ġūrī 922 (1516)'de türkler tarafından bir hücûm ile tehdit edildiği zaman, oraya büyük bir topçu kuvveti gönderdi. Türklerin fethinden sonra, İskenderiye'nin ödediği vergiler Mısır hazînesine girmiyor ve doğrudan-doğruya İstanbul'a gönderiliyordu. XVI. asırda İskenderiye, kışın arma soyup, tâmire giren türk gemilerine liman hizmetini görüyordu. Bu korsan gemileri Septe boğazına kadar uzanıyordu ve İskenderiye hapishâneleri bunların yakaladıkları bir çok esirler ile dolu idi. Şehrin harâbeleri İstanbul'un câmilerini ve başka binâlarını süslemekte kullanılmıştır. Fransızlar 1798 senesinde İskenderiye'yi aldılar. Şehir fransızlardan ingilizlerin eline geçti ve 1803'e kadar onların elinde kaldı. Fransızlar 1807 senesinde tekrar şehri aldılar ise de, aynı yıl, Memlûk beylerine yardım için gönderdikleri sefer hey'etinin hazin muvaffakiyetsizliğinden sonra, tekrar geri verdiler. Muḥammed 'Alī şehri kalkındırdı: sûrları yeniden inşa ettirdi (1811), Maḥmūdîya kanalını açtırdı (1819) ve tophâne ve tersâneler (1829) ve Ra's al-Tīn sarayını yaptırdı ve türlü yollardan İskenderiye'nin imarını teşvik etti. 1777'de ahâli ancak 6.000 kadar tahmin ediliyordu (hakikatten daha aşağı bir tahmin olmalıdır), fakat 1798—1801 hâdiselerinden sonra, her hâlde şehrin bu kadar bile nüfusu yok idi. 1828 senesinde nüfusunun 12.528 olduğu kaydediliyor ki, bu Raşîd şehrinin nüfusundan daha azdır: 1839'da 40.000 kadar tahmin edilmiş, 1862'de 164.400 ve 1871'de 219.602'ye yükselmiştir. 1882 yılında, 'Arābī Paşa [b. bk.] isyânı esnâsında, huküm süren kargaşalık neticesinde, İskenderiye kalesi temmûz ayında, ingiliz donanması tarafından, topa tutuldu; ertesi günü şehrin bir kısmını halk tahrip etti.

Sanâyî ve ticâret. İskenderiye bilhassa dokumacılık ile mârûf idi. Kumaşları eşsiz olarak tavsif edilmekte olup, belki dünyanın bört bir bucağına ihrâc olunmakta idi [bk. mad. MISIR]. İskenderiye'de imâl olunan bir nevî keten tül o kadar ince idi ki, kendi ağırlığında gümüş ile tartılıp, satılmakta ve nakışta kullanılan bir başka cinsi de ağırlığının bir kaç misli gümüş ile mübâdele olunmakta idi. Fâtımîlere âit eşyâ listesinde (X.—XII. asır) İskenderiye ipeklisinden bahsedilmektedir. Zannedildiğine göre, VIII. ve IX. asırlarda papaların italyan kiliselerine verdikleri büyük sayıdaki kumaşlar İskenderiye işçileri tarafından dokunmakta idi. Mâhiyetini kat'iyetle bilmediğimiz büyük sayıda muhtelif mâmûller de burada meydana getirilmiş olacaktır. Ticâret sâhasında İskenderiye, Mısır mahsûlâtından dolayı değil, daha ziyâde Hindistan'ın, bilhassa bahârât, kara biber, karanfil, hindistan cevizi, tarçın, zencefil v.b. gibi, mahsûlleri cihetinden husûsî ehemmiyeti hâiz idi. Bununla berâber, eşyâ listesi, inci ve kıymetli taşlar gibi, diğer mevâdı da ihtivâ etmekte idi. Bu mallar Kızıldeniz'in garp sâhiline boşaltılıp, kervanlar ile Nil'e kadar getirildikten sonra, nehir ve kanal yolu ile, İskenderiye'ye sevkolunmakta idi. Avrupa'da ve başka yerlerde, bu mallara karşı devamlı bir talep mevcut idi; öyle ki, bütün memleketlerin tâcirleri İskenderiye'ye akın etmekte idiler. Bu ticâret islâm hâkimiyetinin ilk devresinde devam edemedi ve ihtimâl, muhtelif sebepler dolayısı ile, ancak Fâtımîler devrinden itibâren, tekrar gelişmeğe başladı. Emevîler devrinin sonlarına doğru yahut Abbâsîler devrinin başlarında, hıristiyan gemileri limana girip-çıkmağa başladılar. Saint Mark'ın mukaddes emânetlerinin Venedik'e nakline dâir mârûf hikâye o zamanlar bu iki şehir arasında ticârî münâsebetler bulunduğuna bir delîl teşkil etmektedir. Tahminlerimiz hilâfına olarak, garp ile ticâret gâlibâ haçlı seferleri neticesinde, canlandı. XII. asırda bu ticâret, sağlam olarak, yerleşmişti ve bütün hıristiyan memleketlerden bir çok kimseler gelip, İskenderiye'de toplanıyordu; XII. asır müelliflerinden biri orada tâcirlerin temsil ettiği 28 şehir yahut devletten bahsetmektedir. Bu şehirler arasında, Venedik ile berâber, ilk safta görünen Amalfi ve Ceneve var idi; sonra Ragusa, Pisa, Provence ve Katalonya gelmekte idi. Hıristiyanlardan başka, Endülüs, Berberistan, Elcezire, Suriye müslü-

manları ve Hindistan'a komşu memleketlere mensûp müslümanlar var idi. O devirde İskenderiye gemilerinin İspanya'da al-Mariya (Almeria)'ye kadar uzandıkları da mâlûmdur. İskenderiye'deki muhtelif hıristiyan cemâatlerinin her birinin kendi *funduḳ*'u, yâni tâcirlerin mallarını depo edip, aynı zamanda içinde oturdukları binâları var idi. Venedik ticâret yapmakta dünyanın birinci derecede bir devleti olduğu için, XIII. asırda Fūra'de bir *funduḳ*'ları mevcut olmasına rağmen, diğer başka imtiyâzlar meyânında, ikinci bir *funduḳ* kurmak imtiyâzını da elde ettiler. Cemâatlerinin başında bir konsolos bulunurdu; pisalılar, marsilyalılar ve cenevizliler de, XIII. asırda birer konsolos bulundurmağa muvaffak oldular. XV. asırda Floransa İskenderiye'de ikinci bir konsolosluk te'sis etti. İlk ingiliz konsolosu 1583 senesinde tâyin olundu. Ticâret muâhedelerinde, o devirde cârî olan örf ve âdetlere, gerek hıristiyanlar ile yerli halk arasındaki, gerek hıristiyanların kendi aralarındaki ihtilâflara ve bunlara benzer diğer husûslara âit bir çok tafsilât mevcut idi; bunlar sâyesinde, tâcirlerin ne şartlar altında ticâret yapabileceklerini ve ne türlü müşküller ile mücâdele etmek zorunda kaldıklarını görmemiz mümkün olmaktadır. 1498 senesinde Ümit burnundan geçen deniz yolunun keşfi, Hindistan ile olan ticâret yolunu İskenderiye'nin elinden aldı ve artık bu şehrin büyük ticârî ehemmiyeti kalmadı. 1680'de kahve ve diğer maddelere âit ticâret gelişmeğe başlayınca, İskenderiye'de bir bakıma bir canlanma oldu.

Bibliyografya: Orta çağda İskenderiye tarihine âit mâlzeme çok dağınık bir vaziyettedir. Buna âit bilgileri hemen-hemen Mısır'ın belli-başlı arap tarihlerinin her birinde bulmak mümkündür [bk. mad. MISIR]. Bilhassa şunlar zikre değer: İbn 'Abd al-Ḥakem (nşr. Massé, Kahire, 1914 v.dd.; bk. bir de nşr. Torrey); Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Kahire, 1303, Paris, 1861—1877); *Bibl. Geogr. Arabicorum*, I—VIII; İdrīsī (nşr. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866; İbn Cubayr, *Gibb Mem. Series*, V; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*; 'Abd al-Laṭīf, *Kitāb al-ifāda va 'l-i'tibār* ... (nşr. White), Oxford, 1800 ve Kahire, 1232 (trc. ve izah de Sacy, Paris, 1810); Maḳrīzī, *al-Ḫiṭāṭ va 'l-āṯār*; İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr fī vaḳā'i' al-duhūr*. Hıristiyan müelliflerden Severus (nşr. Evetts ve nşr. Seybold, bk. İBN AL-MUḲAFFA' II) ve al-Makīn (Elmacin), Lugd. Bat. 1625, diğer me'hazlarda bulunmayan bâzı husûsları kaydetmektedirler. Tudelalı Benjamin (muhtelif tab'ıları vardır), kısa fakat mühim mâlûmat ihtivâ etmektedir. Avrupalı seyyah ve Avrupa dilinde yazılmış eserler için bk. Arculfus (680), Bernhard der Weise (870), Ludolf von Suchem (1350), her üçü için bk. *Palestine Pilgrims' Text Society's Series*: M. Baumgarten (1507), Churchill's Travels; Leo Africanus (1517), Hakluyt Soc., 92—94; muhtelif makaleler için bk. Hakluyt's *Voyages* V (XVI. asra kadar); Sandy's (1610) *Travels*; Blount (1634), Pinkerton, *Voyages*, X; Maillet (1692); Pococke (1737); Volney (1783) v.b.

Yeni eserler: *Description de l'Egypte, Etat Moderne*, II (2. kısım), 270 v.d., 1800'de İskenderiye'nin tam bir tasvirini ihtivâ eder, levhalar 84—91, harita 1: 10.000, manzara ve planlar; ayrıca *Antiquités*, II; T. D. Néroutsos, *L'ancienne Alexandrie* (Paris, 1888, harita); Barthélemy Saint-Hilaire, *Lettres sur l'Egypte* (Paris, 1857), s. 69—95; J. J. Ampère, *Voyage en Egypte et en Nubie* (Paris, 1882), s. 1—119; De Vuajany, *Alexandrie et la Basse Egypte* (Paris, 1885), s. 27—153; A. J. Butler, *Arab conquest of Egypt* (Oxford, 1902), s. 368 v.d. (fetih esnâsında İskenderiye'nin tam ve etraflı bir tasviri ile müteâkip devre âit mütâlealar ihtivâ eder). İskenderiye'nin R. Blomfield tarafından yapılmış bir haritası için bk. *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie*, nr. 8, 1905; Murray ve Baedeker klavuzları; Heyd, *Geschichte des Levantehandels*; İskenderiye haritası 1: 1000, *Survey Department of Egypt*, 1909 v.dd.; 'Alī Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, VII. kısım.

(RHUVON GUEST.)

İSKENDERİYE. AL-İSKANDARĪYA, İSKANDARŪNA (bk. İSKENDERŪN). *Tāc al-'Arūs* (III, 276)'a göre, al-İskandarīya, Büyük İskender'e izâfet ile isimlendirilmiş 16 muhtelif yerin adı olup, bunların arasında Balḫ ve yukarıda zikredilmiş olan şehir de vardır.

İSKENDER-NÂME. İSKANDAR-NĀMA (Pseudo-callistenes)'nin islâmın ilk zamanlarındanberi mâlûm olduğu anlaşılmaktadır; krş. *Kur'an*, XVIII. Orada (59. âyet ve dd.) Mūsā'nın anlattıkları hakikatte bu hikâyelerden alınmıştır. Burada bu hikâyelerin daha evvelki tarihinden bahsedilmeyecektir (krş. Nöldeke, *Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans, Denkschriften der Kais. Akad. d. Wiss.*, Wien, XXXVIII). Bu âlim süryânî ve arapça İskender hikâyelerinin menbaını, Fraenkel'e göre (*ZDMG*, XLV, 319), müellifi farsça yazan, fakat suriyeli bir hıristiyan olan pehlevîce bir metinde aramak lâzım geldiğini söyler. Hadîslerdeki en eski arap rivâyetlerini Friedländer, *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman* (s. 67 v. dd.)'da toplamıştır ve en eski arap müverrihlerinden de İSKENDER maddesinde bahsedilmiştir. Arap dilinde yapılmış olan daha yeni çalışmalar da, Friedländer tarafından, bahis mevzûu edilmiştir.

[Arap edebiyatında, *Sīrat al-İskandar* adı ile, mensûr ve kıssahanlar tarafından okunduğuna şüphe olmayan anonim eserler de mevcuttur. Bunlardan biri, iki cild hâlinde, Ayasofya kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. nr. 3003, I, istinsah tarihi: 871 ve nr. 3004; II, istinsah tarihi: 881). Eserin mechûl olan toplayıcısı, İskender hakkında naklettiği rivâyetleri, başta Ka'b al-Aḥbār [b. bk.] olmak üzere, Abū 'Abd Allāh al-Aḥbārī, Abu 'l-Ḥasan al-Bakrī (veya sâdece al-Bakri) ve Vahb b. Munabbih'e isnat etmekte ve bâzan da isim zikretmeyerek, *ḳāla 'l-rāvī* demeği kâfî görmektedir; bundan eserin muhtelif rivâyetlerin bir araya toplanmasından meydana geldiğine hukmolunabilir. Bu eser, kaleme alındığı tarihte mâlûm bulunan memleketlerin fethedilerek, hukümdarlarının İskender'e tebaiyeti, magribden maşrıka kadar bir sıra mâcerâ, harp ve zafer hâlinde, mûtâd efsânevî unsurlar da katılmak suretiyle, anlatılarak, İskender'in âb-i hayatı aramağa çıkması ve ölümü zikredilerek nihâyet bulmaktadır. Bu eserin daha sonra yazılmış mensûr türkçe İskender kıssalarının kaynaklarından birini teşkil ettiğinden şüphe edilemez].

İskender menkıbesine âit farsça manzûm en eski eser meşhûr şâir Firdavsī'ye âittir ve Spiegel tarafından. *Die Alexandersage bei den Orientalen* ismi altında, tahlil edilmiştir. Yine Spiegel tarafından, aynı eserde kısaca bahis mevzûu edilen diğer bir eseri de Niẓāmī yazmıştır. Ethé, Bacher ve Clarke'nin buna âit tetkikleri için bk. mad. NIẒĀMĪ. Bundan başka Amīr Ḫusrav [b. bk.] ve Cāmī [b. bk.] de bu mevzû üzerinde çalışmışlardır. Rieu (*Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, s. 568) ve Pertzsch (*Verz. Berlin*, nr. 1033—1036) farsça bir mensûr hikâyeyi zikrederler. [İran edebiyatında Eşref isimli bir şâirin makedonyalı cihangirin Serendib adasına seyahati ve orada Âdem tepesindeki duâsını anlatan bir mesnevîsi vardır. XV. asırda Herat'ta yazılmış olan bu mesnevî hakkında bk. Theodor Seif, *Vom Alexanderroman nach orientalischen Beständen der Nationalbibliothek, Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, 1926, s. 761 v.d.].

Şark türkçesinde daha az tanınmış bir tetkiki de meşhûr Mīr 'Alī Şīr Navā'ī [b. bk.]'ye medyûnuz. Türkiye'de Ahmedî [b. bk.] tarafından yazılan türkçe eser Firdavsī'ye bağlanır (krş. Gibb, *A. History of Ottoman Poetry*, I, 263 v. dd.). Bundan başka, Fiġānī [b. bk.]'nin de buna benzer bir eserinden bahsedilir (Gibb, *ayn. esr.*, III, 36). [Türkçede, Ahmedî'den başka, Ahmed Rıdvan (diğer adı Bî-Duhân Ahmed Bey; bk. Sehî, *Tezkire*, s. 33; Latifî, *Tezkire*, s. 88)'ında, hamsesi içinde, bir *İskender-nâme* mesnevîsi vardır. Bayezid II.'e ithâf edilmiş olan bu mesnevîde, Ahmedî'ninki gibi, hâdiseleri birer remiz mâhiyetinde alarak, onları *fi 'l-tamṡīl* başlığı altında dinî-ahlâkî tarzda izah etmekte ve sonu dünyaya aldanmamak lâzım geldiği noktasına bağlanmaktadır. İskender'in Eflâtun'a, geçmiş asırlar hakkında sorduğu suâlin cevabı dolayısı ile (bk. s. 496 v. dd.), yine Ahmedî'de olduğu gibi, rastladığımız tarih kısmında, tabiî olarak, Osmanlı tarihine de yer verilmekte ve *Nusret-nâme-i Osmânî* (bk. s. 657 v. dd.) başlığı altında Bayezid II. zamanına kadar olan hukümdarlara ve onların mühim fetihlerine kısaca temâs edilmektedir (bk. Ankara Dil, tarih-coğrafya fakültesi kütüp., nr. 45008, B, 20). Bu manzûm *İskender-nâme*'ler arasında, İskender'in bütün hayatını almamakla berâber, bir parçasını işleyen eserleri de hatırlamak doğru olur (msl. Nevâlî, *Hikâyet-i İskender*, bk. Flügel, I, 662, nr. 711).

Türkçede mensûr *İskender-nâme*'ler de vardır. Bunların yazmalarına gerek kütüphânelerde, gerek husûsî ellerde rastlanmakta olup, en meşhûru Hamzevî'ye isnat olunandır. Kıssahanlar tarafından okunan veya anlatılan bu *İskender-nâme*'lerde manzûm parçalar da mühim bir yer tutar. Ekseriyâ bir mahlâs bulunmayan bu manzûmelerde, bâzan Ahmedî'nin bâzan da Hamzevî'nin ismi geçmektedir (bk. *Kaşf al-ẕunūn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge, II, 1327; *İskender-nâme*'nin, manzûm ve mensûr yazmaları için bk. Topkapısarayı, Hazîne kütüp., nr. 1539—1557).

Bu mevzû üzerinde türkçe yazılmış bir eser mevcût değildir. Yalnız İskender'in bir peygamber mi, yoksa tarihte bildiğimiz İskender mi olduğu meselesi, eskiler tarafından, münâkaşa mevzûu yapılmış ve bu yolda müteaddit risâleler yazılmıştır. Ayrıca onun ismi ve fetihleri ile alâkalı mütea dit yerlerin mevcûdiyeti hakkında bk. Kâtib Çelebî, *Cihan-nümâ*. nşr. Müteferrika, tür. yer.]

Hintçe araştırmalar için krş. Garcin de Tassy. *Litt. hind et hindoustanie*[2], I. 494; II, 431; III, 473; J. F. Blumhardt, *Cat. of Hindustani printed Books Br. Mus.*'da "Gokulaprasāda'nın bir *Kārnāma-i Sikandarī*'sinden (s. 102[a]) ve Camāl al-Dīn'in manzûm şekle konulmuş bir

Ḳiṣṣa-i Sikandar'inden bahseder. Malaya, Cava ve Buginez dillerindeki İskender menkıbeleri için bk. Vreede, *Cat. v. de Javaansche en Madoereesche Handschriften* (Leiden), s. 32 v.dd.; H. H. Juynboll, *Cat. v. de Maleische en Soedaneesche Hss.* (Leiden), s. 194 v.dd.; v. Ronkel, *Cat. v. de Mal. Hss.* (Batavia), s. 255 v.dd.; bk. bir de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*², I, 29 v.d. (Gravenhage-Leiden, 1917), mad. *Alexander de Groote*.

Bibliyografya: Maddede zikredilmeyen diğer eserler için bk. Friedländer (yk. bk.) Krş. bir de Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, VII, 79 v.dd.

[Bu makale ORHAN ŞAİK GÖKYAY tarafından tevsî edilmiştir.]

İSKENDERÛN. İSKANDARŪN, şarkî Akdeniz'de aynı isimli körfezin şark kıyısında bulunan ve Hatay (Antakya) vilâyetine bağlı bir kazaya merkez olan şehirdir. Büyük İskender'e izâfe edilerek, 333 (m. ö.) senesinde kendisi veya az sonra Antigone tarafından, Alexandreia ismi ile, kuruldu. Daha evvel burada, muhtemel olarak şimdiki şehre göre bir az içeride, Finike te'sisi olduğu tahmin edilen bir iskân yeri, Myriandus, bulunuyordu. İssos savaş meydanından pek uzak olmayan bir noktada kurulmuş olan müstahkem beldeye, diğerlerinden ayrılmak üzere, Ἀλεξάνδρεια κατὰ Ἰσσόν denildi (Ptol., V, 15, 2; Strabo, XIV, 676). Roma hâkimiyeti teessüs ettikten sonra, iranlıların istilâsına uğrayan kalesi tahrip edilip, bilâhare yeniden inşa edilen şehrin adı Peutinger Tabula'larında, bu hâvâlide cüzam hastalığının yayılmış olduğu tevâtürü ile, Alexandreia Scabiosa olarak gösterilmektedir. Nihâyet yine tefrik maksadı ile, IV. asırdan itibâren buraya „Küçük İskenderiye" (Alexandria minor Ἀλεξάνδρεια ἡ μικρά, Malalas, Bonn tab., 297) de denildi. Bu isim ârâmî tasgir şekli olan arapça İskandarūna ile ifâde edildi. Bu İskandarūna şeklinden (II, 677) Skylitzes'in Ἀλεξανδρών'i ve bundan da bilâhare ἡ Ἀλεξανδρός şekli çıktı (Michael Attal., s. 120; Zonaras, III, 691; Georgius Cyprius ve *Byz. Zetschr.*, I, 248). VII. asır ortalarında arap hâkimiyeti altına giren bölge, Ḳinnasrîn-Ḥalab cündüne idhâl edildi ve hisarı, muhtemelen Abbâsî halifesi al-Vāsiḳ (842—847) tarafından ve İbn Abî Dāvūd mârifeti ile, yeniden inşâ ettirildi (Abu 'l-Fidā', Reinaud, II, 2, 33). Bu devirdeki İskenderûn'un yerinin antik iskân mevkiinde bulunup-bulunmadığı hakkında kat'î bir şey söylenemez ise de, Pîrî reisin „bir alçak burun üzerinde harap kale" olarak tasvir ettiği bu hisarın, deniz tarafından gelecek tecâvüzleri önlemek ve deniz ticâretini kontrol etmek üzere, sâhilde inşâ edilmiş bulunduğuna hükmedilebilir. İslâm kaynaklarında ismi İskandarīya, İskandarūn İskandarūna olarak geçen belde, şarkî Roma — islâm rekâbeti sırasında, defâlarca sâhip değiştirmiş (Muralt, *Chronogr. Byz.*, a. 1068; İbn Ḥavḳal, s. 121), büyük Selçuklu devletine, sonra Eyyûbîlere geçmiş, birinci haçlı seferi sırasında, Tancrède tarafından, zaptedilmiş (1097), Antakya dukalığının XIII. asır ortalarında, Mısır Memlûk devleti tarafından, ortadan kaldırılması üzerine, yeniden islâm memleketlerine katılmış, XIV. ve XV. asırlarda buraları Memlûklerin Haleb vâlileri ve bâzan da Dulkadırlılar emâretinin nufûz sâhasında kalmış, nihâyet XVI. asrın ilk yarısında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.

İskenderûn, pek geniş mıntakalar için, iskele rolünü oynayabilecek bir vaziyette bulunmasına rağmen, tarih devirleri boyunca, bâzan başka limanların rekabeti yüzünden, gerekli inkişâfa erememiş, bâzan Amanus yollarının emniyetsizliği ve mevkiinin bir takım gayr-i müsâit şartları (civarında bataklıkların mevcûdiyeti) bu husûsta müessir olmuştur. Daha Selefkîler devrinde, Antakya'nın iskelesi olarak, Orontes ('Āṣī) vâdisi medhalinde Seleucia Pieria limanı seçilmiş, orta çağda da araplar, bunun yerine, al-Suvaydīya'yi ikame etmişlerdir. Bu takdirde İskenderûn'un rolü, Belen geçidi üzerinden gelen Haleb yolunun müntehâsı olmağa inhisar etmiş, Venedik ve Ceneviz gemi ve tüccarları tarafından ziyâret edilmiş, fakat XIII. ve XIV. asırlar arasında sâdece bir konak yeri olarak kalmış ve ticâret faâliyeti bu sırada Ayaṣ [b. bk.]'a doğru çekilmiştir. Daha IX. asırda İbn Ḫurdāzbeh burayı münbit bir memlekette müstahkem bir mevkî olarak kaydetmekle berâber, liman faâliyetinden bahsetmez. Abu 'l-Fidā' zamanında (XIV. asrın başı) burası tenhâ bir yer idi. Yine bu sırada şarkî Akdeniz limanlarını tasvir eden Sanuto buradan hiç bahsetmez. Bununla berâber, Osmanlı devletinin genişleme devrinde İskenderûn limanının canlandığı görülüyor. *Cihānnumā*'da Haleb'in iskelesi ve frenk bezirgânlarının gemileri hiç eksik olmayan bir liman olarak zikredilen İskenderûn'dan 1058 (1648) Şam seferi esnâsında geçmiş bulunan Evliya Çelebî, burası hakkında epeyce tafsilât veriyor. Haleb'de ikamet eden balyozların İskenderûn'da vekilleri bulunduğunu, her limana 200 kadar frenk, ve müslüman kalyonları gelip yattığını, fakat şehrin kalesi harâp olduğu için, frenklerin gümrük resmi vermemekte inat ettiklerini, Aḥmed I. devrinde vezîr-i âzam Nasuḥ Paşa'nın kale inşâsına teşebbüs etmekle berâber, bu teşebbüsün tamamlanamadığını zikreder. Bundan sonra, XIX.

asrın ikinci yarısına kadar, İskenderûn'un gerilediği görülmektedir ki, keyfiyet bir taraftan şarkî Akdeniz ticâretindeki umûmî inhitâta, diğer taraftan da kervan yollarındaki faâliyetin kesilmesine bağlanabilir. 1822 senesinde şiddetli bir zelzele ile harâp olan İskenderûn, artık Belen (Baylan) kazasına bağlı küçük bir köyden ibâret idi ve iskelesinden ancak mahdût şekilde istifâde ediliyordu. Hâl böyle olduğuna göre, İskenderûn'un inhitâtını Süveyş kanalının açılması (1869) yüzünden, Hindistan ticâretinin deniz yoluna geçmesi ile, izah etmek doğru olmaz. Gerçek o'an şudur ki, İskenderûn bir zamanlar „Hindistan'ın Akdeniz'de birinci iskelesi" olmuş bulunsa bile, bu ticâret, kanal açılmadan çok evvel, Ümit burnu yolunun faâliyetè geçmesi üzerine, fi'len inkıtâa uğramış bulunuyordu. Bununla berâber, XIX. asrın sonlarına yaklaşırken, İskenderûn'un ticâretinde yavaş-yavaş bir gelişme görülmüştür. Bu gelişme, limanın oldukça iyi bir yol ile bağlanmış olduğu Haleb şehri ve dolayısı ile şimâlî Suriye'nin gittikçe genişleyen idhâlât ve ihrâcâtını, hattâ cenûb-i şarkî Anadolu ve Irak ticâretini, kendisine çekmiş bulunması ile alâkalıdır. Bu sûretle liman faâliyeti gittikçe artmış (1890'a doğru limana giren gemilerin sayısı 600, haemi 400.000 tonilato; 1905'te 711 gemi, 517.000 tonilato), kasabanın nüfusu da çoğalmıştır (1880'e doğru, 3.000; 1890'a doğru, Cuinet'ye göre, 6.850, XX. asır başlarında 8.000 kadar, Baedeker (1914)'e göre, 12.000; *İslâm ansiklopedisi*'nin Leiden nüshasındaki J. H. Mordtmann'ın makalesinde 12—15.000 nüfus). Bu nüfusun terkibi hakkında verilen mâlûmat mütenâkızdır: Haleb vilâyeti sâlnâmelerinde XIX. asır sonlarına doğru tekmil İskenderûn kazası nüfusunun 19.300 olup, bunun 14.740'ının müslüman olduğu kaydedilmektedir. Cuinet ise, 23.370 nüfustan 12.500'ünün müslüman olduğunu yazar.

İskenderûn limanı XX. asır başında bu suretle oldukça büyük bir ticârî faâliyet arzederken, henüz ne bir demir yoluna, ne de ihtiyaca uygun liman te'sislerine sâhip bulunuyordu. Bununla berâber, Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde İskenderûn'un bu eksiklerini tamamlamak için, esâslı teşebbüslere girişilmişti. 1913'te demir yolu inşâsı tamamlanmış ise de, İskenderûn limanının inşâsına girişilememiş, başlıca te'sisler açıkta demirleyen vapurlar ile kara arasında irtibâtı sağlayan küçük deniz vâsıtalarının yanaştığı, kazıklar üzerine kurulmuş çıkma iskeleden ibâret kalmış idi. İskenderûn birinci cihan harbi içinde 6 defâ bombardımana mâruz kalmış ve harbin son günlerinde, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş (9 teşrin II. 1334=1918), ertesi yıl son baharına doğru fransız idâresine verilmiştir. Fransız işgâlinin ilk seneleri türk çeteleri ile fransız kuvvetleri ve bunlar tarafından techiz edilen ermeni milisleri arasında çetin savaşlar ile geçmiş, ancak 20 teşrin I. 1921 tarihli Ankara muâhedesi ile fransızların „İskenderûn sancağı" (Le Sandjak d'Alexandrette) adı verilen ve nüfusunun büyük bir kısmı türklerden mürekkep olan bölgeye, Suriye hudûtları içinde idârî muhtâriyet vermeği kabûl etmeleri üzerine, vaziyet, bir dereceye kadar, düzeltilmiştir. Fransız yüksek komiserliği mart 1925 tarihinde bu muhtâriyeti te'yit ederek, türkçeyi, arapça ve fransızca ile berâber, resmî dil o'mak üzere, kabûl etti ve ertesi martta sancak teşri'î muhtâriyete sâhip oldu. 1937 senesinde Fransa ile Suriye arasında, bu memleketin siyâsî muhtâriyetini genişleten müzâkerelar yapılırken, Türkiye cümhûriyetinin müdâhalesi ile, İskenderûn sancağı yerinde „müstakil Hatay devleti" kurulmuş, nihâyet 23 temmûz 1939'da bu devletin Türkiye'ye iltihak etmesi üzerine, İskenderûn'da türk bayrağı çekilmiş ve burası merkezi Antakya olan Hatay vilâyeti hudûtları içinde bir kaza olmuştur. Fransız işgâli altında (1930) İskenderûn'un nüfusu 13.000 kadar olmakla berâber, bunun hemen yarısını, bu sırada oraya yerleştirilmiş olan ermeniler teşkil ediyordu. Türk kuvvetlerinin Hatay'a gireceği sırada, bunlar, bir kısım araplar ile berâber, Suriye'ye çekildikleri için, işgâlin ilk günlerinde kasabanın nüfusu belki de 4.000'e düşmüş, fakat daha sonra, giden araplardan bir kısmının dönmesi, yazlıktan inen veya Türkiye'den gelen türklerin katılması ile, bu sayı yeniden 10.000'e yaklaşmıştır. 1940 nüfus sayımında İskenderûn kasabasının nüfusu 11.859'a varmış bulunuyordu. Bu tarihten sonra, nüfus hızla artmakta devam ederek, 1945'te 18.612'ye yükselmiş, 1950 sayımının muvakkat neticelerine göre de, 23.000'e çıkmıştır ki, bu sayı muhtemelen İskenderûn'un tarih devirleri boyunca sâhip olmuş bulunduğu en yüksek nüfusa tekabül eder. Şehrin bugünkü nüfusunun büyük ekseriyeti türklerden mürekkep olup, ayrıca bir mıkdar arap bulunmakta ve ticâret faâliyeti ile ilgili olarak, ecnebîler de eksik olmamaktadır.

Bugünkü İskenderûn, Akdeniz kıyısı üzerinde dik bir duvar gibi yükselen ve kış aylarında yüksek yamaçları kar ile örtülen Amanus dağları eteğinde, genişliği burada 5 km.'yi bulan bir yalı ovasında kurulmuş, şirin bir şehirdir. Şarkta İbrâhim Paşa deresi ağzı ötelerinden başlayarak, garpta deniz feneri yakınındaki

kışlalara kadar, 2 km. boyunda uzanan, hurma ağaçları ile süslü, geniş bir cadde (Atatürk buluvarı) üzerinde kârgir binâları ve bahçeler içinde köşkleri ile, İskenderûn'un dışarıdan pek güzel bir görünüşü vardır. Şehrin iç yapısı da, sâhil buluvarına muvâzî ve bunlara amûd caddeleri ve çoğu asfalt kaplı yolları ile, fransız işgâli devrinden kalan muntazam bir plân arzeder. Binaların inşâ mâlzemesinde taş ve beton büyük yer tutar ve ancak kenarda bâzı renceber evleri kerpiçten yapılmıştır. Şehrin esâs nüvesi ve bugünkü genişleme sâhası yalı boyunca yığılmış kum ve çakılların deniz seviyesinden 1—2 m. yüksek bir zemine istinat eder. Bunun dışında, şehir hemen-hemen deniz seviyesinde alçak bir sâha ile kuşatılmış olup, bu sâhalar eski ve yeni bataklıkların bulunduğu yerdir. Evliyâ Çelebî'nin bahsetmekte olduğu bataklıklar, İskenderûn'un müzmin derdidir. Eskiden İskenderûn, bir taraftan deniz ve diğer taraftan bu bataklıkların meydana getirdiği sığ su sâhası ile, âdetâ bir ada gibi, çevirilmiş bulunuyordu ve kışın, sel suları ile kabaran bataklıklar, denizin dalgaları ile birleşir, kasabanın kenarlarına yayılır, yazın ise, tam mânası ile bir sıtma yatağı olurdu. Bu mevsimde, devamlı yüksek suhûnet ve işbâ derecesine yakın nemlilik, İskenderûn'un havasını son derece ağır bir hâle getirirdi. Epeyce eski devirlerden beri bataklıklar ile mücâdele edilmiş, fransız işgâli devrinde bir taraftan deniz suyunu içeriye sevkederek, durgun su sâhaları sivrisinek sürfelerinin yaşamasına gayr-i müsâit bir hâle getirilmeğe, bir taraftan da bataklıklar kurutulmağa çalışılmıştır. Bu faâliyet bugün de devam etmekte ve bataklıkların bir kısmı, bilhassa garptakiler, şimdiden kurutulmuş bulunmaktadır. Bununla berâber, nemli sıcaklar (temmûz ayında vasatî suhûnet +28, âzamî 37°), hazîran ortalarından eylûl sonlarına kadar şehirde yaşamayı güçleştirmekte, nüfusun bir kısmı bu sırada yakın Amanusların yamaçlarında kurulmuş sayfiyelere ('Atik, Belen, Nerkislik, Müftüler ve Soğuk-Oluk) çekilmektedir; bu sayfiyelerin bâzılarında konforlu villa ve oteller bulunur; buraları ayrıca, Antakya'dan, Haleb'den ve hattâ Suriye'nin başka yerlerinden gelenleri barındırır.

İskenderûn'un coğrâfî mevkiine âit bulunan ve gayret sarfı ile az-çok tâdili mümkün olan yukarıda söylenmiş gayr-i müsâit şartlara mukabil, gâyet ehemmiyetli iki müsâit şartın kaydedilmesi icâp eder. Bunlardan birincisi, aşılması güç bir duvar gibi yükselen Anamus dağlarını [bk. mad. GÂVUR DAĞI] boydan-boya kesen tabi'î bir yolun (Belen boğazı) mevcûdiyeti olup, İskenderûn şehri, tarihin eski devirlerinden beri, şöhretini muhâfaza etmiş bulunan bu yolun denize ulaştığı yerde kurulmuştur. Gerçekte İskenderûn şehri, Haleb (Antakya) — Belen yolunun tam medhalinde değil, medhale nazaran bir-az şimâlde yer alır ki, bu hâl, şehrin kuruluşuna te'sir etmiş olan ikinci bir müsâit şartın icâbıdır. Şehir, körfez kıyısının istikamet değiştirdiği bir yerde, garptan hafif bir çıkıntı ile korunmuş küçük bir koy kenarında kurulmuş olup, işte burası, denizi alt-üst eden bütün dalgalara, bilhassa bu kıyılarda açık denizlerden gelen cenûb-i garbî lodos fırtınalarına karşı mahfûzdur. Cenûp ve şarktan dağların koruduğu İskenderûn, garptan da körfezin karşı yakasını teşkil eden Misis tepeleri ve Ceyhan nehrinin denize doğru ilerilemiş ağzı ile muhâfaza edilir. Deniz derinliğinin kara yakınında pek fazla olmaması, vapurların kıyıya sokulmalarına mânî olur; bu yüzden vapurların kara ile irtibâtı, yakın zamana kadar mavnalar ile te'min ediliyordu. İşte fransızların hazırlamış oldukları liman projesinin tatbik edilememiş olması yüzünden, İskenderûn Türkiye hudûtları içine alındığı sırada, henüz bu vaziyette bulunuyordu. Suriye hudûtları içinde iken, liman faâliyeti en fazla 1930'da 132.000 tona varmış olan ve 1938 yılında 100.000 tonun da altına düşen (1939'da 13.000) İskenderûn, ikinci cihan harbi sırasında, İzmir ve İstanbul deniz yollarının kapanması yüzünden, Mersin ile berâber, Türkiye'nin garp müttefikleri ile temâsını te'min eden yegâne kapı mevkiine geçmiş ve ticâreti birden-bire artmıştır. İlk iş olarak, İskenderûn limanına, vapurlar doğrudan-doğruya yanaşabilmiş ve eşyânın demir yolu ile vapurlar arasında kolayca aktarma edilebileceği çıkma iskeleler yapılmış, liman faâliyeti harpten sonra da artmış, son yıllarda İskenderûn limanı, İstanbul ve İzmir'den sonra, Türkiye'nin üçüncü limanı mevkiine yükselmiştir (1949'da limana girip-çıkan vapurların sayısı 391=897.000 ton).

XX. asrın ilk yarısında, İskenderûn'un ticâret bakımından alâkalı olduğu sâha, siyâsî hâdiseler, hudût değişmeleri ve münâkale şartları, demir yolu inşâsı sebebi ile, esâslı değişikliklere uğramıştır. Osmanlı imparatorluğunun son yıllarında İskenderûn limanının hinterlandı şimâlî Suriye, şarkî Anadolu ve Irak'a yayılmakla berâber, bir demir yolunun bulunmaması ve kara yollarının bozukluğu, limanın ticâret faâliyetini mahdût bir çerçeve içinde bırakmış idi. Bagdad demir yolunun inşâsı ve İskenderûn'un bir şûbe hattı ile ana demir yoluna bağlanması sâyesinde, bu faâliyetin artacağı ümit ediliyordu. Demir yolunun inşâsı, Suriye'nin Türkiye'den siyâsî hudûtlar ile ayrılmasının aynı zamana rastlaması, bu ümidin tahakkukuna mâni olmuş, şimâlî Suriye'nin ticâreti, Haleb—Humus üzerinden, demir yolu ile Trablus Şam'a doğru akmağa başlamıştır. Buna karşılık şarkî Anadolu'da yeni yapılan demir yolları, İskenderûn'un ticârî hinterlandını şimâl—şimâl-i garbîye doğru genişletmiş, bu suretle İskenderûn, bilhassa Hatay'ın Türkiye'ye ilhakından sonra, cenûb-i şarkî Anadolu'nun limanı olmuş, ayrıca zengin Hatay ovasının ve Antakya'nın iskelesi rolünü muhâfaza ettiği gibi, Adana ovasının bir kısım faâliyetini kendine çekmek suretiyle, hâlâ açık liman durumunda olan Mersin ile rekabete geçmiştir. İleride, iyi yollar üzerinde daha da genişleyecek olan kamyon nakliyâtı ile şimâlî Suriye (Haleb)'nin bir kısım ticâretini kendine çekeceği ümit edildiği gibi, şarkî Anadolu demir yollarının İran'a doğru uzatılması ile, hinterlandının daha da genişleyeceği tahmin olunmaktadır.

Liman hareketleri ile alâkalı sınâî faâliyetler henüz fazla gelişmiş değildir. İskenderûn'da şehrin ve sayfiyelerin ihtiyâcını te'min eden elektrik ve buz fabrikaları ile konserve ve nebatî yağ fabrikaları, miyan kökü işleyen bir müessese, müteaddit motörlü değirmen, petrol deposu ve teneke imalâthânesi vardır. Şehrin çevresinde çeşitli meyva (bilhassa nârenciye) ve sebze yetiştirilir; halkın küçük bir kısmı da balıkçılık ile geçinir.

Arsus ve Belen nâhiyeleri ile berâber, 48 köyü ihtivâ eden İskenderûn kazasının kapladığı sâha 996 km.² 'nı bulmakta ve nüfusu da, 1950 sayımının muvakkat neticelerine göre, 56.000'e yükselmektedir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie ...*, 1395 v.d. (Benzinger), I; Tomaschek, *Zur hist. Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, s. 71 v. dd.; Pîrî Reis, *Kitâb-i bahriye* (nşr. TTK), s. 748; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrâhim Müteferrika), s. 597; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevded), III, 46 v. d.; Tavernier, *Les six voyages*, I, 129 v. dd.; Cornelis de Bruyn, *Reizen* (Delft, 1698), s. 364; P. Lucas, *Voyages dans la Grèce, l'Asie Mineure*, I, 248 v. d.; R. Pococke, *Description of the East*, II, 1, 178; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung ...*, III, 18 v. d.; Walpole, *Travels in various parts of the East*, s. 351 v. d.; Damoiseau, *Voyage en Syrie*, 4 v. d.; C. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1816 v. dd.; Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, tür. yer.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, 201—208.; *Haleb vilâyeti salnâmesi*; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 930; V. Head, *Histoire Nummorum*, s. 716; A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie*, II, 644. (BESİM DARKOT.)

İSLÂM. [Bk. İSLÂM.]

İSLÂM. İSLÂM, „(Allaha) teslimiyet, inkıyat" mânasına olup, *Kur'an*'da sekiz yerde geçer; msl. III, 17: „Allah indinde gerçek din — islâmdır"; III, 5: „Bugün sizin için dininizi ikmâl ettim, sizin için nimetimi itmâm ettim ve size, din olarak, islâmı seçtim"; VI, 125: „Allah kimin hidâyete erişmesini isterse, onun kalbini islâm dinine açar" [krş. mad. MUSLİM].

Bu makalede yalnız müslümanlığın yer-yüzünde yayılışı hakkında mâlûmât verileceği için, islâm dini ile alâkalı diğer husûslar hakkında Allah, Muhammed ve ayrıca islâm millet ve devletlerinin tarih ve coğrafyasına dâir maddelere bakılmalıdır.

Müslümanların bugünkü yaşama sâhalarına yayılmaları, geçmiş asırlarda vukûa gelen muhtelif tarih hâdiseleri ile izah edilir. Bilindiği gibi, islâm fütûhatı islâm dininin daha doğduğu asırda şarkta — İndüs nehri boylarından, garpta — Atlas okyanusu kıyılarına ve şimâlde — Anadolu serhadlerinden cenûpta — Hind okyanusu sâhiline kadar uzanmış, islâmın ilk devrinde elde edilen topraklar, Emevî ve Abbâsî saltanatları sırasında daha da genişlemişti. Her ne kadar daha Abbâsîler devrinde bile islâmiyet siyâsî bir vahdet teşkil etmekten çıkmış ise de, o sırada ve müteâkip asırlarda islâm dini yukarıda zikredilen hudûtlar ötesinde yayılmakta devam etti. VIII. asır başında İspanya'ya yerleşen islâmiyet, kısa zamanda Pireneleri aşarak, Gaule ülkesinin kalbine, garbî Avrupa'ya sokulmağa başladı. Vâkıâ 732'de müslümanlığın bu istikamette yayılması durduruldu ise de, İspanya (Endülüs) Emevî devleti IX. ve X. asırlarda parlak bir devir yaşadı ve IX. asrın ikinci yarısında, Sicilya'nın araplar eline geçmesi üzerine, Akdeniz hemen-hemen bir „islâm gölü" hâlini aldı. XI. asırda Endülüs'te siyâsî vahdet ortadan kalkmakla berâber, İspanya'dak arap hâkimiyetine son vermek için daha uzun asırlar geçmesi lâzım geldi. Fakat XV. asır sonunda, müslümanların İspanya'dan çekilmelerini müteâkip, islâm dini şimâlî Afrika'da tutundu ve islâmiyet buradan hareket ederek, Afrika kıt'ası ortalarına doğru yayılıp-gelişmekten geri kalmadı. Diğer taraftan müslümanlık, İspanya'dan çekilirken, başka bir istikamette Avrupa'ya yayılmağa devam ediyordu: Avrupa'ya ayak basan Osmanlı türkleri XV. asır ortasında Bizans'ın merkezini fethetmek (1453) sûreti ile, şarkî Roma imparator-

luğuna son verdiler ve XVI. asır başlarında Tuna'yı aşarak, Macar ovalarına girdiler. Müslüman-türk ordularının savleti ancak Viyana kalesi önünde, 1529'da ve 1683'te durakladı. Osmanlı imparatorluğunun XVII. asır sonlarında başlayan gerileme devri, aynı zamanda islâmiyetin Avrupa'daki inkişâfını sona erdirmiş oldu ve müslümanlık, bu devletin gerileyen hudûtları ile birlikte, XX. asır başlarına kadar cenûb i şarkîye doğru ric'at etti; bununla berâber, Balkan yarım-adasında az-çok ehemmiyetli müslüman cemâatleri kaldı.

Müslümanlığın şarka doğru yayılmasına gelince, bu hâdise, islâm hukümdarlarının gayretleri ile, orta ve yeni çağlarda devam etti. — Orta Asya Hindistan ve Çin'de islâmiyet inkişâf ve bu memleketlerde sayısı milyonlara varan müslüman toplulukları teşekkül etti. Nihâyet cenûb-i şarkî Asya adalarında [bk. mad. İNDONEZYA] XIII. asırda yayılmağa başlayan islâmiyet, burada mutlak bir ekseriyet kazanmakla kalmayarak, zamanımızda bu adalar, Hindistan'dan sonra, en çok nüfusu olan müslüman diyârı vaziyetine geçti.

İslâmiyetin son devirlerine âit bir bilânço yapılmak istenirse, bu dinin Avrupa kıt'asında, orta çağ sonlarında İspanya'da ve son çağda ise Balkan memleketlerinde gerilemesine mukabil, Asya ve Afrika'da devamlı bir inkişâf göstermiş olduğu görülür. Hindistan kıt'asında gittikçe daha kuvvetli bir milliyet şuûruna erişen hinduizm sâlikleri karşısında müslümanların sayısı, gayr-i müslim kütlelerin islâmlaşması neticesi olmaktan ziyâde, doğrudan doğruya islâm kütlesinin demografik inkişâfı ile artmış olduğu hâlde, İndonezya adalarında islâmiyet, iptidâî dinler zararına, muazzam denilebilecek kazançlar elde etmiş, merkezî ve şarkî Afrika'da ise, buralarda müstemleke kuran devletlerden her hangi bir müzâheret görmemesine, hattâ muntazam bir şekilde teşkilâtlanmış olan hıristiyan misyonerlerinin rekabetine uğramasına rağmen, devamlı gelişmeler kaydetmiştir. Bu şartlar altında dünyadaki müslümanların sayısı henüz kat'î olarak tesbit edilemiyorsa da, bir taraftan adı geçen gelişmeler, diğer taraftan da müslüman memleketlerinde doğum fazlalığı yüzünden, bu sayının, msl. XX. asır başları için verilen rakamlara nisbetle, büyük ölçüde artmış olduğu muhakkaktır.

Bundan başka müslüman nüfusun ekseriyet teşkil etmekte olduğu memleketlerin siyâsî bünyelerinde, bilhassa ikinci cihan harbinden sonra, esâslı değişiklikler kaydedilmeğe başlamıştır. 1920'ye doğru müslümanların hemen dörtte üçü avrupalı hıristiyan devletlerin hâkim oldukları müstemlekelerde yaşıyor ve müstakil islâm devletlerinde yaşayanlar ise, umûmî yekûnun beşte birini geçmiyordu. Şimdi ise, İndonezya ve Pakistan gibi, fi'len müstakil devletlerin teşekkül etmesi ve yakın şarkta yeni islâm devletleri kurulması (Mısır, Irak, Suriye v.b.) sâyesinde, nisbetler tamâmen değişmiş, müstakil islâm devletlerinde yaşayanların nisbeti şimdiden yüzde altmışı geçmiş bulunmakta ve görünüşe nazaran, pek uzak olmayan bir gelecekte bu nisbetin daha da yükseleceği tahmin edilmektedir.

İslâm kavimlerinin, mütecânis bir ekseriyet teşkil etmek üzere, yayıldıkları sâha Afrika kıt'asının tekmil şimâl yarısını içine alarak, Asya kıt'ası ortalarına kadar uzanır ve büyük mihveri cenûb-i garbî ve şimâl-i şarkî istikametini tâkip eden takriben 30.000.000 km.² geniş bir beyzî sâha teşkil eder. Yukarıda adı geçen mihver, aynı zamanda arzın büyük kurak mıntakasının da kutrunu teşkil ettiği için, islâm âleminde nüfus kesâfeti merkezden muhite, yâni kurak mıntakanın yağışlı bölgelere intikal ettiği kenar sâhalara doğru artar.

İslâmiyetin bu geniş yayılma mıntakası dışında, müslümanların yine ekseriyet teşkil ettikleri bir takım bölgeler tesbit edilebilir ki, bunların sâhaları nisbeten dar olmakla berâber, bâzılarında nüfus kesâfeti pek yüksek bir seviyeye erişmektedir: şarkî Pakistan, şimâlî Çin'de yukarı Hoang-Ho havzası, cenûbî Çin'de Yun-nan eyâleti ve nihâyet İndonezya adaları.

Müslümanların gerek mutlak ekseriyet teşkil ettikleri, gerekse kuvvetli ekalliyet grupları meydana getirdikleri ve nihâyet diğer guruplar içinde, dağınık olarak, yaşadıkları sâhalardaki islâm nüfusu hakkında monografya mâhiyetinde yapılmış tetkikler ve umûmî istatistik denemeleri oldukça çoktur. Bununla berâber, bugün henüz dünyada mevcut müslümanların sayısını, tatmin edici bir şekilde, tesbit etmek mümkün olamamıştır. Bu kat'iyetsizliğin başlıca sebebi, Afrika'nın iç kısımlarında, Arabistan'da, orta Asya ve bilhassa Çin'de umûmî nüfus mıkdarını ve bu nüfus içinde müslümanların sayısını, doğru olarak, bildiren inanılır sayımların henüz yapılmamış olmasıdır. Bu şartlar altında ileri sürülen rakamlar bâzan çok geniş hudûtlar arasında oynayan tahminlere dayanmaktadır. Bir misâl vermiş olmak için, Yemen'in nüfusunu bugün bile 1.000.000, 3 veya 3.500.000 ve nihâyet 7.000.000 olarak gösteren kaynaklar bulunduğuna işâret edilebilir. Çin müslümanlarının sayısı ise, çok daha büyük bir ölçüde, birin on bire nisbeti kadar farklar ile tahmin edilmektedir.

Müslümanların sayısını tesbit husûsunda ilk şümûllü teşebbüs H. Jansen tarafından yapılmış olmakla berâber, onun ileri sürdüğü rakamlar, *IA.* Leiden nüshasında T. W. Arnold'a göre, bâzan çok mübâlegalı bir mâhiyet arzeder. S. M. Zwemer ve M. Hartmann birinci cihan harbinden evvelki devreye âit istatistik rakamları verirler. İslâm âlemi hakkında daha yeni ve şimdiye kadar en esâslı ve etraflı bilgiler ve istatistik mâlûmâtı ise, L. Massignon tarafından kaleme alınmış olan *Annuaire du monde musulman*'da bulunmaktadır.

Birinci cihan harbinden evvelki yıllarda yer yüzündeki müslümanların sayısı hakkında ileri sürülen rakamlar 175—230.000.000 arasında değişmekte idi. 1910 (bâzan 1900) — 1928 arasında yapılmış nüfus sayımlarını ve tahminlerini kullanan L. Massignon, yukarıda adı geçen yıllığın üçüncü tab'ında (1929), müslümanların sayısını 242 (250) milyon olarak tahmin ediyor. Son yıllarda dünya nüfusu hakkında doğruya bir az daha yaklaşan rakamlar ileri sürülmekte olduğu hâlde, islâm nüfusuna dâir verilen rakamlar, evvelkilere nazaran, daha geniş nisbetler arasında değişmektedir. Bâzı istatistik dergilerinde müslümanların sayısı, çeyrek asır evvel tahmin edilen rakam civarında (250—260 mil.) gösterildiği hâlde, bâzılarında bu sayı 380 mil. olarak ifâde edilmektedir. Şurası dikkate değer ki, müslüman nüfusunun takrîben 230 mil. olduğu ileri sürülen XX. asır başlarında tekmil dünya nüfusu 1,5—1,6 milyar olarak tahmin edildiği hâlde, bir çeyrek asır sonra bu son sayı, doğum fazlası dolayısı ile, 1,9 milyara, şimdi (1950 'ye doğru) ise, hemen-hemen 2.350 milyona varmış bulunuyor; hâlbuki umûmiyetle velûd kavimler olan müslüman milletlerin bu artışa iştirâkleri hesaba katılmamakta ve müslüman nüfusu çok defâ yarım asır evvel ileri sürülmüş olan tahminlerden pek az farklı bir rakam ile gösterilmektedir. İslâmiyetin bu yarım asır içinde gösterdiği inkişâflar hiç kâle alınmasa bile, sırf doğum fazlasından ileri gelen artışların müslümanların nüfusunu milyonlarca çoğaltmış olacağı âşikârdır. Msl. nisbeten yeni bir kaynak sayılan Massignon'un yıllığında 45 mil. olarak gösterilen İndonezya müslümanları şimdi 71 milyona, yine orada 71 mil. olarak verilen Hind ülkesi (Hindistan, Pakistan ve mülhakatı) müslümanlarının şimdi 100 milyonun üstüne, Türkiye, Irak, Suriye ve şimâlî Afrika müslümanlarınınki de 43,5 milyondan 70 milyona varmış bulunduğu resmî sayımların kat'î neticelerinden anlaşılmaktadır. Muntazam nüfus sayımları yapılan memleketlere âit yeni mûtaları (umûmiyetle 1946—1950) kullanmak, Çin gibi, müslüman nüfusu hakkında pek farklı rakamlar ileri sürülen memleketler için en mûtedil bir tahminde bulunmak, USSR'deki müslümanların son yıllarda göstermiş olması muhtemel artışları ihtiyatla kullanmak ve nihâyet Massignon'un muhtelif Asya ve Afrika memleketleri için verdiği müslüman nüfusu nisbetlerini, bu memleketlerin 1946—1950 arasında yapılan umûmî nüfus sayım ve tahminleri neticelerine tatbik etmek sûretiyle, dünya müslümanları sayısı, son yıllar için, en az 364 mil., muhtemel olarak da 400 mil. civarında tesbit edilebilir. Hattâ yazımızın sonuna konulan cedvelin tetkikından anlaşılacağı gibi, muhtelif memleketlerde müslümanların sayısı olmak üzere, ileri sürülen bir takım rakamların toplanması ile, bu sayının 420 milyona varabileceğini de görüyoruz.

Müslümanların yaşadıkları memleketlerin nüfusunu ayrı-ayrı mütâlea etmeden evvel, muhtelif islâm mezheplerinin yer-yüzünde dağılışı hakkında L. Massignon tarafından varılmış neticeleri kısaca nakledelim. Her ne kadar bu müellifin adı geçen mezheplerden her birine sâlik olanlar için verdiği nüfus rakamı bütün müslümanlar için verilen 260 milyonluk bir yekûn ile tahdit edilmekte ise de, yüzde ile ifâde edilen nisbetlerin aş.-yk. sâbit kalacağı tabi'îdir. L. Massignon'a göre, yer-yüzündeki müslümanların 91 %'i sünnî, 8 % kadarı şi'î olup, ayrıca 0,25 % kadar da hâricî vardır.

Sünnîlerin ayrılmakta olduğu dört mezhep arasında hanefîler, büyük bir ekseriyet ile, (sünnîlerin 53 %'ü) başta gelirler. Hanefîlere bilhassa türklerin bulunduğu memleketlerde (eski Osmanlı imparatorluğu toprakları, Türkiye, Balkanlar, şimâl-i şarkî Avrupa, orta Asya ve Çin), Hindistan, Eritrea ve Habeşistan'da rastlanır. Şâfi'îler (33 %) Malezya'da, Mısır'da, Arabistan'ın cenûb-i şarkî ve cenûb-i garbîsinde, Afrika'nın şark sâhillerinde toplanmış olup, ayrıca bunlara şimâlî Çin'de, Suriye çölünde, Kafka'syada, Afrika'nın Çad çevresinde, dağınık olarak, rastlanır. Mâlikîler (13 %) Magrip memleketlerinde, Trablusgarp'ta, fransız garbî Afrika'sında, Nigeria'da, Mısır Sudan'ında, Çad çevresinde ve dağınık olarak, Basra körfezi kıyılarında bulunurlar. Nihâyet hanbelîler (1 %'den az fazla) Arabistan'ın iç kısımlarında yerleşmiş olup, buradan 'Omân'a, Suriye, Filistin ve Hindistan'a sızmışlardır. Arabistan'ın bugünkü hâkimi olan Vehhâbî'er hanbelî mezhebine sâliktirler.

Şi'îlere gelince, bunlar, Yemen'deki Zeydîler dışında, mûtedil ve müfrit hiziplere ayrılırlar. İran'da ve Irak'ta hâkim durumda olan mûtedil

şi'îlerin ayrıca Hindistan'da, Kafkasya'da, garbî Efganistan'da ve Lübnan'da ekalliyet guruplarına rastlanır. Müfrit şi'îlere gelince (Nuṣayrî, 'Alî Allâhî, İsmâilî ve Dürzî gurupları), bunlar Suriye'de, şimâlî Irak'ta ve buna komşu bölgelerde, Bombay ve Zengibar'da, bilhassa Pamir'de, ekalliyet hâlinde, yaşarlar.

Nihâyet hâricîlerden (yarım milyondan az fazla) bugün hemen-hemen yalnız İbâdîler kalmış olup, bunun sâliklerine 'Omân'da, Cezayir'in Mzab bölgesinde, Tunus'ta Cerbe adasında ve Trablusgarp (İfren)'ta rastlanmaktadır.

Müslümanlar, ırk bakımından, birbirinden ayrı 8 guruba ayrılabilir. Massignon'un bu guruplardan her biri için verdiği rakamlar hakkında yukarıda söylenen ihtirâzî kaydı tekrar etmek, yâni istatistik mâlûmâtının kâfî bulunmadığı ve nüfusun bugüne nazaran daha noksan olduğu göz önünde bulundurulmak şartı ile, bunları aşağıda zikredelim: 1. Hind kütlesi (64 mil.; bunların dışında 6 mil. İran gurubundan efganlı ve 3 mil kadar Dravid ve Tamil'ler vardır). 2. Malez kütlesi (51 mil.), 3. Arap kütlesi (38 mil.; bunun 12 mil. kadarı saf arap olup, geri kalanı arapça konuşan araplaşmış zümrelerdir). 4. Türk kütlesi (34 mil.; Türkiye, USSR, Çin ve Efganistan'da). 5. İranlı kütlesi (İran, Efganistan, ve Hindistan'da; ayrıca Kürtler, Tacikler, Tatlar). 6. Zencîler (23 mil.). 7. Çinliler (7 mil.). 8. Balkanlılar (3 mil.).

Bu umûmî mütâlealardan sonra, dünya müslümanlarını, kıt'alar üzerinde yayılmalarını, ayrı-ayrı gözden geçirmek ve yeni nüfus sayım ve tahminlerini kullanmak sûreti ile, incelemeğe çalışalım.

A f r i k a ' d a m ü s l ü m a n l ı k. — Afrika kıt'asının 10° arz dâiresi şimâlinde kalan büyük bir kısmı (aş.-yk. 16 mil. km.²), hıristiyanların ekseriyet teşkil ettiği Habeşistan ile garbî Sudan'da yukarı Volta memleketinin putperestleri bir tarafa bırakılacak olursa, hemen tamâmiyle müslüman telâkkî edilebilir. 10° şimâl arzı dâiresinin cenûbunda da ehemmiyetli islâm kütleleri bulunur; hattâ şarkî Afrika sâhilleri boyunca müslümanların ekseriyet teşkil ettikleri sâhalar, ekvator cenûbunda 10° cenûp arz dâiresine kadar gittikçe darlaşan bir şerit hâlinde uzanır. İslâmiyetin genişleme sâhası Afrika kıt'ası ortalarında (Kongo havzası, Gine körfezi sâhilleri) çok yağmurlu kesif ormanlar kenarında birden bire inkıtâ'a uğrar.

Birinci cihan harbinden evvelki yıllarda Afrika müslümanlarının sayısı, hemen-hemen hiç bir doğru bilgiye dayanmadan, 42—76 mil. arasında tahmin ediliyordu. D. Westermann'ın zamanına göre esâslı sayılan bir tedkikinde Afrika müslümanları 1913'e doğru 42.039.000 olarak tahmin edilmişti. L. Massignon ise, kısmen 1914 harbinden evvel ve sonraya âit tahminleri kullanarak, 51 mil. rakamını vermektedir. *Guida delle Missioni Cattodiche* (1934) bu sayıyı 53,8 milyona yükseltir. Bâzı yeni istatistik yıllıklarında ise, kıt'anın 188,5 milyon olarak tahmin edilen tekmil nüfusu içinde, Afrika müslümanlarının sayısı 94 milyon olarak gösterilir. Müslümanları kıt'a nüfusunun 30 %'u ile 50 %'si arasında değişen nisbetler dâhilinde gösteren bu rakamlar arasındaki büyük tefâvüt Afrika'nın bir çok bölgelerinde, gerek nüfusun, gerekse muhtelif din ve mezhep sâlikleri sayısının henüz birbirinden pek farklı sûrette tahmin edilmekte olması ile izah edilebilir. Ayrıca bir kısım memleketlerde nüfusun son yirmi beş yıl içindeki umûmî artışı işâret edilmekle berâber, müslümanların bu artışa iştirâkleri çok defâ meskût geçilmiştir. Yeni nüfus sayım ve tahminlerini göz önünde bulundurmak ve Massignon'un teklif ettiği müslüman nisbetlerini de hesaba katmak sûreti ile, biz Afrika müslümanlarının sayısını 75—79 mil. civarında bir rakam (kıt'a nüfusunun 41 %'i) ile tesbit ederek, mûtedil bir ölçü kullandığımıza kanî bulunuyoruz.

Afrika müslümanlarının yarıdan fazlası (38,5 mil.), Kızıldeniz ile Atlas okyanusu arasında uzanan ve Akdeniz'e sâhili bulunan şimâlî Afrika memleketlerinde yaşar. Bu memleketler arasında başta Mısır gelir. Nüfusu sür'at ile artmakta olan bu memlekette (1948 'de 19,5 mil.) müslümanların nisbeti, umûm nüfusa nazaran, 91,5 %'e varmaktadır (17,9 mil.); hâlbuki aynı nisbet dâhilinde bu sayı 1917'de 11,5 milyonu bulmuyordu. Mısır'dan bahsederken, müslüman nüfusu 5,2 milyon civarında tahmin edilen Sudan'ı da hatırlamak icâp eder. Bu memleketin büyük kısmı müslümanlar ile meskûn olmakla berâber, esâs itibârı ile 10° şimâl arz dâiresi cenûbunda uzanan Baḥr al-Ġazâl ve Mongalla eyâletlerinde animistlerin sayısı müslümanlardan henüz fazladır. Bu vaziyet hesaba katılmak şartı ile, Sudan'da müslüman nüfusu en az $^2/_3$ olarak kabûl edilebilir.

Şimdi muvakkat bir idâreye tâbî bulunan eski İtalya kolonisi Trablusgarp ile Sünûsî emîrinin hâkimiyeti altında olan Bingazi bölgesinde yaşayan ve sayısı bir milyona vardığı tahmin edilen nüfusun 930.000'i müslümandır.

İkinci cihan harbinden sonra, Fransız birliği ismi verilen câmia içinde yer alan Atlas memleketlerinin nüfusu, İspanyol Fası topraklarının da ilâvesi ile, şimdi 22 milyona yaklaşmış bulunuyor (1926'ya doğru 13,5 mil.). Müslümanların bu memleketlerde umûm nüfusa nisbeti Fas'ta 94 % (8,1 milyon kadar, İspanyol Fası ve Tanca ile 9,3 milyona yakın), Tunus'ta 93 % (3 milyona yakın)'ü bulmakta, bu nisbet yalnız Cezayir ülkesinde, sâhile yakın sâhalarda oldukça kuvvetli ispanyol, italyan ve fransız ekalliyetleri ve yahudiler sebebi ile, 82 % (7,5 milyon)'ye düşmektedir. Bu sûretle Atlas memleketlerinin müslüman nüfusu şimdi 19,7 milyonu aşmış bulunuyor.

Büyük kısmı fransız nufûz sâhasına (fransız garbî Afrika'sının Mauritanya, Sudan ve Niger bölgeleri ile cenûbî Cezayir arâzisi), geri kalan toprakları ispanyol Sahrâ bölgesi (Rio de Oro) ve eski italyan Libya'sının iç kısmına tekabül eden büyük sahrânın seyrek olan nüfusu, göçebeleri ve vâha sâkinleri ile, hemen tamâmen müslümandır. Çöl sâhasından yağışlı Gine körfezi kıyılarına doğru gidildikçe, nüfus sıklığı ile berâber, animistlerin nisbeti de artar ve 10° şimâl arzı dâiresi şimâlinde müslümanlar mevcut nüfusun umûmiyetle 90 %'ından fazlasını teşkil ederken, bu hattın cenûbunda sür'atle azalarak, adı geçen körfez kıyılarında yer-yer 5 %'ten daha aşağıya düşer. Fransız garbî Afrikası'nın 1947'de 16 milyona yaklaşmış olan nüfusu içinde müslümanların hakikî nisbetini tesbit etmek, sathî bir şekilde islâmlaşmış olan put-perestleri müslüman sayıp-saymamak husûsundaki tereddütler yüzünden, epeyce güçtür. Bu husûsta 1921 resmî nüfus sayımında kaydedilen 45 % nisbet (12, 28 milyon üzerinden, 5,18 milyon) kabûl edilirse, müslümanların bu memlekette şimdi 7,2 milyona varmış bulunmaları, Massignon'un yolundan gidilerek, bu nisbet 38 % olarak alındığı takdirde bile, 6 milyonu aşmış olmaları icâp eder.

Gine körfezi sâhillerinin garp kısmında sıralanan memleketlerde müslümanların nisbeti, umûm nüfus içinde $^2/_3$ ile $^1/_{10}$ arasında değişir. (Fransız Gine'si 66 % = 1.400.000, Sierra Leone 30 % = 650.000, Liberya cümhûriyeti 11 % (?) = 300.000); körfezin orta kısmında 5 %'e, hattâ daha aşağıya düşer (Altın sâhili 5 % = 3,7 milyon nüfus içinde, 200.000 müslüman; Togo 3 % = 50.000) ve daha şarkta yeniden yükselir ve ingilizlerin Nigeria kolonisinde 23 milyona yaklaşan nüfusunun hemen 10,5 milyonunu (47 %) müslümanlar teşkil eder. Fakat burada bile müslümanların nisbeti cenûptan şimâle, deniz kıyısından içerilere doğru artar (cenûbî Nigeria'da 25 %, şimâlî Nigeria'da 64 %). Kamerun arâzisinde de, aynı şekilde, müslümanların nisbeti şimâle doğru yükselir (aş.-yk. 25 % = 950.000).

Fransız Ekvatorial Afrika kolonisinin geniş topraklarında da islâmiyetin şimâlde büyük bir ekseriyet teşkil ettiği görülmektedir (Çad arâzisinde 72 % = 1.450.000), fakat ekvatora yakın kısımlarda ancak münferit islâm kümeciklerine rastlanmaktadır. Bu kolonide yaşayan bütün müslümanların sayısı 1,5 milyon kadardır.

İslâmiyet Kongo nehri havzasının orta ve aşağı kısmına girememiştir (yalnız şarkta yukarı Kongo havzasında 50.000 kadar müslüman bulunmaktadır). Cenûbî Afrika da hemen-hemen aynı durumdadır. Yalnız Cenûbî Afrika birliğinde, daha ziyâde Hindistan ve Malezya'dan gelen müslümanların teşkil ettiği bir müslüman ekalliyetine rastlanır ve bu ekalliyet umûm nüfusun yüzde birini bir az geçer (150.000). Kongo havzasının istivâî ormanlar seddini aşamamış olan müslümanlık, tabiatı itibârı ile, nufûza elverişli ve islâmiyetin ana mihraklarına açık olan şarkî Afrika'ya iyice sokulmuştur; halkının ekseriyetini hıristiyanların teşkil ettiği Habeşistan'da bile, nüfusun üçte birinden fazlasının (37 %) müslümanlar olduğu kabûl edilmektedir (10 veya 15 mil. üzerinden 4 veya 5,5 mil.); Habeşistan'ı Kızıldeniz'den ayıran Eritrea'da nüfusun takriben 56 % (= 480.000)'sı müslümandır. Daha cenûpta iklimleri itibârı ile yarı çöl durumunda olan Somali memleketlerinin 1,7 milyonu aşan nüfusları tamâmiyle müslümandır (italyan Somali'si 1 mil., ingiliz Somali'si 700.000, fransız Somali'si 45.000). Ekvator'un cenûbunda şarkî Afrika müslümanları, kıyı boyunca gittikçe darlaşan bir şerit üzerinde, Portekiz şarkî Afrika kolonisini ingilizlerin Tanganika kolonilerinden ayıran hudûda kadar, kuvvetli bir ekseriyet hâlinde yaşarlar ve iç kısımlara doğru azalırlar. Zengibar sultanlığı sâhasında yaşayan 250.000 nüfus müslümandır. Müslümanların nisbeti, topraklarının bütünü itibârı ile, ingilizlerin Kenya kolonisinde 40 % (2 milyondan fazla), Tanganika'da 10 % (=700.000), Uganda'da 20 % (1. mil.)'yi bulur. Fakat daha cenûpta Portekiz şarkî Afrika kolonisinde müslümanların sayısı 2 % (aş.-yk. 100.000)'yi geçmez; buna karşılık Madagaskar adasında, Komor adaları ile berâber, 18 % (aş.-yk. 780.000)'i bulur. Hind okyanusunun Afrika'ya komşu diğer adalarında da az-çok müslümana rastlanır. (Sokotra adasının 12.000 nüfusu tamâmiyle müslüman, Seychelle adalarında 11 %, Mauritius adasında 11 % (45.000) ve Réunion adasında 2 %).

A s y a ' d a m ü s l ü m a n l ı k. — Asya müslümanlarının kesif olarak yaşadıkları sâha, Ka-

radeniz ile Hind okyanusu arasında yer alan ve bütün ön Asya (Anadolu, Suriye, Irak ve Arabistan yarım-adası)'yı ihtivâ ederek, daha şarkta İran yaylası üzerinden kıt'anın ortalarına doğru uzanır; şarkta Hind diyarının şimâl-i garbî kısmını (İndüs nehri havzası, şimdiki garbî Pakistan), Aral gölü çevresini (garbî Türkistan), Tarım nehri havzasını (şarkî Türkistan), Çungariya'yı ve yukarı İrtiş ırmağı boylarını içine alır. Hindistan'da Dekken'de, hinduismin hâkim olduğu sâhalarda, az-çok ehemmiyetli müslüman topluluklarına rastlanır. Bengâle körfezinin şimâlinde (şarkî Pakistan) yeni bir kesâfet sâhası arzeden müslümanlık, şimâlî ve cenûbî Çin'in iç kısımlarında ehemmiyetli iki toplanma merkezine sâhip bulunuyor. Nihâyet Asya'nın cenûb-i şarkîsindeki takımadalar (İndonezya, Malaya yarım-adası ile berâber) müslümanlar için pek mühim bir kesâfet sâhası meydana getirir. Asya müslümanlarının sayısını, gerçeğe yakın olarak ifâde etmek, hemen-hemen, imkânsız gibidir. 1900—1927 seneleri arasında yapılmış nüfus sayımlarını ve tahminlerini kullanmak sûretiyle, L. Massignon Asya'nın müslüman nüfusunu 181,3 mil. olarak tesbit eder. Katolik misyonerleri rehberinde bu nüfus 183,9 mil. olarak gösterilir. Bâzı yeni istatistik kaynakları ise, Asya müslümanlarını, hemen-hemen yüz milyona yakın bir fazlalık ile, 280. mil. olarak kaydederler. Bu büyük ayrılığın sebeplerinden biri, Çin müslümanları sayısının bir birinden çok farklı olarak tahmin edilmesi ise de, diğer mühim bir sebep, kaynakların bir çoğunda, Asya memleketlerinde son yıllarda vukûa gelmiş nüfus artmalarının hesaba katılmamış ve nisbeten eski devirlere âit rakamların kullanılmış bulunmasıdır. Biz en yeni nüfus sayımlarının neticelerini kullanmak şartı ile, Asya'daki müslüman, nüfusunun, en dar tahmin ile, 279 milyona vardığına, fakat muhtemel olarak 300 milyonu aştığına hukmediyoruz (kıt'a nüfusuna nazaran, 21 % — 23 %). Geniş tahminler, Asya'nın müslüman nüfusunu 328 milyona bile çıkartmaktadır (aş. bk.).

İslâmın ana vatanı olan Arabistan'ın nüfusu hakkında ileri sürülen tahminler, evvelce de olduğu gibi, bugün de birbirinden çok farklı hadler arasında değişmektedir. İkinci cihan harbinden evvel bu nüfus, Zwemer tarafından, 3,7 milyona yakın ve M. Hartmann'a göre, bundan 1. mil. kadar daha fazla tahmin ediliyordu. Massignon, kısmen birinci cihan harbinden sonraki devre âit kaynakları kullanarak, 6.056.000 sayısını kabûl ediyor. Bugün müstakil arap devletlerinin nüfusu için, yarı resmî kaynakların verdikleri rakamlar toplanarak, 9—12 mil. gibi, nüfus sayıları ileri sürülmektedir. İngiliz hâkimiyeti veya nufûzu altında bulunan sâhaların itimada daha şâyân olarak tahmin edilen nüfusları (Aden ve tevâbii 300.000, Bahreyn adaları 125.000, Ḳaṭar, „Korsanlar sâhili" ve Kuveyt 200.000) gibi. esâsen pek fazla bir yekûn tutmayan rakamlar dışında, yukarıda söylenen sayılarda oldukça büyük bir mübâlega payı görmemek kabil değildir. Neced ve tevâbii için 2,5, Hicaz 'Asīr için 2, Yemen ve mülhakatı için 2 mil., 'Omān arâzisi için de 800.000 nüfus kabûl edilecek olursa, Arabistan nüfusunu şimdi aş.-yk. 7—7,5 mil. olarak tesbit edebiliriz. Arabistan için verilen bu sayı, gayr-i müslim ekalliyetlerin pek ehemmiyetsiz bir kemiyet teşkil etmesi dolayısı ile, Arabistan müslümanlarının sayısı olarak da alınabilir.

İran'ın nüfûsu hakkında L. Massignon, 1900 'de E. Lorini (*Persia economica contemporanea*) tarafından ileri sürülen tahmini kullanarak, 9.322.000 rakamını kabûl eder ve bu nüfusun muhtelif din ve mezheplere bölünüşünü şu şekilde gösterir: şi'î = 79 %, sünnî = 9,2 %, gayr-i müslim = 10,8 %. Bugün (1947) İran resmî kaynakları memleketin nüfusunu 17. mil. olarak bildirmektedir. Aynı sûretle Efganistan'ın nüfusu için, Massignon 6.380.000 rakamını vermekte, fakat bu rakamın, hakikate nazaran, eksik olduğunu kabûl etmektedir (sünnî = 70 % ve şi'î = 30 %). Bugünkü resmî tahmine göre, Efganistan'ın nüfusu, tamâmiyle müslümanlardan mürekkep olarak, 12. milyondur. Kâfiristan bölgesinin islâmlaştırılması 1890'da tamamlanmış olup, Efganistan'da gayr-i müslim olarak, ancak 14.000 kadar mûsevî bulunmaktadır.

Bu iki eski müslüman memleketinde nüfus sayısının bugün henüz kat'î şekilde mâlûm olmamasına karşılık, Türkiye cümhuriyetinde ve bir dereceye kadar, Suriye, Filistin ve Irak 'ta muntazam nüfus sayımları yapılmaktadır. Türkiye'nin Asya ve Avrupa topraklarında, 1945 sayımına nazaran, mevcut 18.790.174 nüfusun 18.497.801'i (98,4 %) müslüman idi. 1950 sayımının umûmî yekûnu (20,9 milyon) içinde Türkiye müslümanları sayısının şimdi 20,6 milyonu geçmiş olması icâp eder (Asya topraklarında 19,2 milyon kadar). Suriye ve Lübnan'da müslümanların sayısını, kat'î olarak, tesbit etmek güçtür. Bilhassa Lübnan'da sayı itibârı ile oldukça yüksek, fakat inkısâma uğramış bir hıristiyan kütlesi ve bütün memlekette müslümanlığa olan bağlılığı az-çok meşkûk tâlî mezheplerin mevcûdiyeti hesabı güçleştirmektedir. Massignon bu iki memleketin 1924'te tesbit edilen nüfusu (2.802.000) içinde müslümanların sayısını 1,9 milyondan fazla olarak tahmin ediyor (70 %). 1947 yılında her iki memlekette tesbit edilen 4,9 milyon nüfus içinde, müslümanların 3,5 milyona varmış bulunması muhtemeldir.

Irak'ın 1948'de 4,8 milyona varmış olan nüfusu, Suriye'ye nazaran, daha büyük bir ekseriyet ile müslümandır; gayr-i müslim ekalliyetlerin sayısı 200.000'i geçmez. Hâşimî Ürdün kırallığı topraklarında ise, 400.000'e varan nüfus içinde gayr-i müslimlerin sayısı 50.000'i bulmaz.

Filistin'deki müslümanların bugünkü vaziyetleri hakkında kat'î bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir. Büyük mûsevî akınlarından ve arapların İsrâil topraklarını kütle hâlinde terketmelerinden çok evvel, yâni 1929'da, ingiliz manda idâresinin yaptırdığı sayımda, müslümanların mevcût nüfus içinde 70 % nisbetinde bulundukları belli olmuş idi (795.000 nüfusun 558.000'i). 1946 senesi sonunda ise, arapların sayısı bunun iki mislini geçmiş (1,9 milyonluk umûmî nüfus içinde 1.130.000), fakat tekmil nüfusa göre, nisbetleri 59 % 'a düşmüş bulunuyordu.

Hindistan'a gelince, şimdiye kadar on yılda bir yapılan sayımlar, burada müslümanlığın son zamanlarda nasıl gelişmekte olduğunu sarâhat ile göstermiştir. 1921 sayımında 68,7 milyon (tekmil Hindistan nüfusunun 21 %'i) kadar olan müslümanlar, 1931'de 77,7 milyonu bulmuş (23 %), 1941'de ise, 94 milyonu aşmış idi (24 %). Hindistan'da müslüman nisbetinin bu tedricî artması, bir dereceye kadar, ihtidâlardan, fakat daha ziyâde, evlenme tahditleri hindûlara nisbet ile daha az olan müslümanların, doğum yolu ile, daha sür'atle artmakta olmalarından ileri gelmiştir. Son yıllarda Hind ülkesinde vukûa gelen siyâsî bünye değişikliği, geçici olacağı ümit edilen bir takım huzûrsuzluklar yaratmış, müslümanların Hindistan devleti topraklarından muazzam kütleler hâlinde Pakistan'a geçtikleri görülmüştür. 1947'de kurulan iki devletten Hindistan (İndia Bharat)'da, 1948 hazîranında yapılan sayıma göre, 342 milyonu geçen nüfusun takriben 37 milyonu (11 %) müslüman olarak tahmin ediliyordu. Yukarıda zikredilen hicretler dolayısı ile, bu sayının daha sonra bir az eksilmiş olması muhtemeldir. Pakistan'a gelince, bilâhare bu memlekete ayrılan eyâletlerde yaşayan 70,1 milyon nüfusun 51,7 milyonu (72,7 %) müslüman idi. Siyâsî vaziyeti henüz kat'îleşmemiş olan Keşmir'de ise, 4 milyonu bir az geçen nüfusun 3,1 milyonu (77,1 %) müslümandır. 1948 senesinde Pakistan'ın, Keşmir ile berâber, nüfusu 85 mil. civarında tahmin ediliyordu ki, buna göre, Pakistan'da müslümanların sayısı şimdi 65 milyonu aşmış bulunmalıdır. Hind ülkesinin islâm nüfusu hakkındaki bilgimizi tamamlamak için, 1937'de Hindistan idâresinden ayrılan ve 1948'de federal karakterli müstakil bir devlet bünyesini almış olan Birmanya ile yine 1948'de muhtâriyetini elde etmiş bulunan Seylân'dan bahsedelim. Bu iki memlekette müslümanlar ekalliyet hâlinde olup, umûm nüfusa nazaran, Birmanya'da 4 % (1947'de 17 mil. nüfus içinde 700.000 kadar), Seylân'da ise 4,2 % (1946'da aş.-yk. 7 milyona varan nüfus içinde 300.000 kadar) nisbetini geçmez (Seylân'a bağlı olan Maldiv adalarının 80.000'i bulan nüfusu müslümandır). Bu izahlardan sonra, siyâsî hudûtlar hesaba katılmaksızın, Hind ülkesindeki müslüman nüfusun 100 milyonu aşmakta olduğu, yapılan resmî sayımlar neticesinden, anlaşılmaktadır.

Hind-i Çinî ülkesinde müslümanların sayısına gelince, fransız Hind-i Çinî'sinde ve Siyam (Thailand)'da azdır. Bu memleketlerin birincisinde, müslümanlar mevcût nüfusun 1 %'ini pek geçmez (aş.-yk. 300.000); ikincisinde ise, 4,3 %'ü bulur (1937'de 627.000; şimdi 750.000 kadar). Buna karşılık, müslümanlık Malaka yarım-adasında ehemmiyet kazanır; nüfusu 6 milyonu bulan Britanya nufûz sâhası dâhilinde, müslümanların nisbetini Massignon 48 % olarak tahmin eder (1921'de 2.025.000; 1947 'de 2.750.000 kadar).

Cenûb-i şarkî Asya (veya Malezya-Insulinde) adalarında müslümanlık çok geniş bir inkişâf sâhası bulmuştur. Hakikatte bu adaların şimâl ve şark bölgelerinde müslümanlar dağınık ekalliyetler nâlindedir (Filipin adalarında 1939'da, 16 mil. nüfusun 4,8 %'ine tekabül etmek üzere, 762.000 müslüman; 10 yıl sonra 20 milyona varmış olan nüfus içinde müslümanların sayısının 1 milyona yaklaştığı söylenebilir; Borneo adasının Britanya hâkimiyeti altında bulunan şimâl kısmında 900.000 nüfus içinde 160.000 kadar müslüman vardır. Fakat 1950 yılında, İndonezya devletinin kurulması ile, fi'len istiklâline kavuşmuş olan eski Felemenk Hindistanı adalarında müslümanlar büyük bir ekseriyet teşkil ederler. İslâmiyet Cava ve Sumatra adalarının yerli nüfusunu tamâmiyle kendine bağlamış, şarkî Sunda adalarına yayılmış (Lombok ve Sumbava adalarının nüfusu hemen tamâmiyle müslümandır), Molük adalarının bâzılarında hâkim duruma geçmiş, Celebes adası nüfusunun yarısına yakını tarafından kabûl edilmiş, Borneo adasının kıyılarına yerleştikten sonra, iç kısımlarda yaşayan *dayak*'lar arasında yayılmağa başlamıştır. Bu

inkişâf zamanımızda da devam etmekte, büyük adalarda asırlar boyunca dış âleme kapalı kalmış bulunan ve geçimleri ormanların yabânî meyvalarını devşirmeğe, avcılığa, göçebe zirâate dayanan iptidâî kavimler, islâmiyeti kabûl ederek, aynı zamanda uzak şark medeniyetinin sembolü olan pirinç ekimi ile mütekâmil ve mütemekkin zirâat hayatına da kavuşmaktadırlar. İndonezya nüfusunun dikkati çeken bir husûsiyeti de sür'atle artmakta olmasıdır; öyle ki, her yeni istatistik kaynağı, daha evvelkilere nisbetle, büyük değişiklikler gösterir. 1930 sayımı, 60,7 milyona varan bir umûmî yekûn içinde, müslümanları 51 milyondan fazla bir sayıda tesbit eylemekte idi; 1948'de ise, İndonezya'nın, 51 milyonu Cava ve Madura'da olmak üzere, 76,1 milyon olarak kaydedilen nüfusu içinde, müslüman sayısının 70 milyonu geçtiği anlaşılmaktadır. 1919'da *The Moslem World*'da müslümanların, umûm nüfusa nazaran, ancak 74 % nisbetinde bulunduklarına dâir yapılan tahminin çok hatâlı olduğundan şüphe edilemez. Massignon'un 90 % olarak tesbit etmiş olduğu bu nisbetin hattâ son yıllarda, muhtemel olarak, daha da artmış olduğu söylenebilir. Bu sûretle, islâm devletleri arasında şimdi en fazla müslüman ihtivâ eden İndonezya'nın islâm âleminde ne kadar mühim bir rol oynamağa nâmzet bulunduğu anlaşılmaktadır. T. W. Arnold'un, *The Mohammedan World of to-day* (s. 222, 228, 237) adlı eserden iktibas ederek zikreylediği Sumatra ve Cava'daki hıristiyanlaşmalar, her hâlde muazzam islâm kütlesi içinde mâziye âit, tamâmiyle münferit ve arkası gelmez görünen vâkıalardan ibâret olup, animistlerin islâmı kabûl etmeleri keyfiyeti ile mukayese edilebilecek ehemmiyette değildir.

Çin'de islâmiyet, Massignon'un söylediği gibi, öteden beri bir muammâ mâhiyetinde kalmaktadır. Bu büyük ve kalabalık memleketin, yalnız asıl Çin mütâlea edildiği takdirde dahi, umûm nüfusu hakkında bile ileri sürülen tahminler arasında hattâ 100 milyona kadar çıkan farklar görülmekte ve bu nüfus içinde müslümanların sayısı da bâzan 3,5 milyona indirilmekte ve bâzan 50 milyona çıkarılmaktadır. Çin müslümanlarının sayısı bilinmediği gibi, Çin'de islâmiyetin inkişâf veya inhitât hâlinde olduğu husûsunda da fikirler tehâlüf etmektedir. Müslümanların evvelce daha fazla oldukları hâlde, geçen bir asır içinde isyânların, Çin hukûmeti tarafından, tenkili sırasında büyük ölçüde imhâ edildikleri rivâyet olunmaktadır. M. Hartmann [bk. mad. ÇİN] Çin müslümanları hakkında yapılan tahminlerin 3,7—7,4 mil. arasında değiştiğini kaydederken, bu memlekette yaşayan hıristiyan misyonerlerin ifâdeleri ile birbirlerini nakzettiklerini, bâzılarının müslümanlara âit hiç bir şey zikretmedikleri yerlerde diğerlerinin mühim müslüman merkezlerinden ve müslüman mekteplerinden bahsettiklerini yazmaktadır; oldukça kat'î olarak bilinen bir vâkıa, asıl Çin'in 18 eyâletinin hemen hepsinde serpilmiş vaziyette bulunan müslümanların iki bölgede daha kesif bir hâlde toplanmış olduklarıdır. Bu bölgelerden biri şimâlî Çin (Kansu)'in, öteki de cenûbî Çin (Yunnan)'in iç kısmına tekabül eder. XX. asra kadar Çin müslümanları için ileri sürülen rakamlar umûmiyetle çok yüksek idi (30—70 mil.). Asrın başlarında Broomhall, yazılı anket metoduna dayanarak, Çin müslümanları sayısını 8.421.000 olarak tahmin etmişti. D'Ollone sefer heyeti ise, geçtiği yol üzerindeki müslümanların umûm nüfusa nisbetini hesaplayarak, bunların 4 milyondan fazla olmadığını ileri sürmüş idi. Massignon, muhtelif kaynakları tenkitli şekilde gözden geçirerek, Çin müslümanları sayısını, Çin Türkistanı ile berâber, 8,9 mil. olarak tahmin ve bu sayının 10 mil. olabileceğini de kabûl eder. Aynı müellif Mekke'de Çin müslümanları sayısının 30 mil. olarak kabûl edildiğine, bu sebeple 1926'da dünya müslümanları kongresinde bunlar için üç yer ayrıldığına işâret eder. Son yıllarda, gerek Çin nüfusunu, gerekse bu nüfus içinde müslümanların sayısını ifâde etmek için, yeniden büyük rakamlar kullanılmağa başlanmış bulunuyor: islâm ansiklopedisine M. Hartmann tarafından yazılmış olan Çin makalesini tevsî ve ikmâl eden W. Eberhardt [bk. mad. ÇİN], çinlilerin gözüne batmamak için, müslümanların kendi sayılarını eksik bildirdiklerini, Çin müslümanları ile sıkı temâsta bulunanların söylediklerine göre, islâm nüfus sayısının 40—50 mil. arasında kabûl edilebileceğini kaydeylemektedir. Agostini istatistik yıllığı, 1942 nüshasında Çin müslümanlarını 30 mil. ve 1950 nüshasında ise, 48 mil. olarak göstermektedir. Böylece Broomhall-d'Ollone devrinde muazzam çinli kütlesi karşısında nüfusun 1 % veya bir kaçına muâdil küçük bir zümre gibi tasavvur edilen müslümanlık şimdi 460 milyondan fazla gösterilen umûm Çin nüfusu içinde, onda bir kadar yer tutan mühim bir ekalliyet gurubu gibi kabûl olunmağa başlanmış bulunmaktadır. Uzak şark müslümanları hakkında söylenenleri tamamlamak üzere, Tibet'te 30.000, şarkî Türkistan (Sin-Kiang)'da 2—3 mil. (resmî Çin kaynaklarına göre, umûmî nüfus 3.730.000, 8 %'i çinli, geri kalanların çoğu müslüman türk), dış Mogulistan'da 20.000 (?), Mançurya'da 200.000 (muhtemel olarak eksik rakam), Formoza (Taivan) adasında 20—30.000 müslüman bulunduğunu, Japonya adalarında müslümanlar sayısının yakın zamana kadar bir kaç bini geçmemiş olduğunu ilâve etmek lâzımdır.

USSR'nin Asya topraklarında Massignon tarafından, birinci cihan harbinden sonraki yıllar için, 15 mil. kadar tahmin edilmiş olan müslümanlar, 1939'da yapılan nüfus sayımına göre, 23.463.760'ı bulmuş idi. Bunlardan 16.626.760'ı Türkistan'da 3.837.000'i de Kafkasya'da yaşamakta idi; Sibirya'da yaşayan türklerin sayısı ise, 3 milyonu mütecâviz bir rakam ile ifâde olunurdu.

Avrupa'da müslümanlık. Umûmî olarak, Avrupa'da müslümanlık gerileme safhaları geçirmiş, hattâ evvelce yerleşmiş olduğu bâzı memleketleri sonradan terketmiştir. M. Hartmann islâmiyetin en fazla yayılmış olduğu sırada İspanya'da müslüman sayısının ne mıkdarda bulunduğunun tahmin edilemeyeceğini, yalnız 1492'de müslüman ve yahudi cemâatinin bir arada iki milyonu aşmakta olduğunu ve nihâyet Philippe III., „Moriscoların" son bakiyesini 1609—1615 yıllarında İspanya'dan kovduğu zaman, memleketi terkedenlerin belki 500.000'e vardığını kaydeder (H. C. Lea, *The moriscos of Spain*, London, 1901, s. 359). Bugün Türkiye toprakları dışında Avrupa müslümanları hemen tamâmiyle Rusya'da ve XIX. asır başlarında Osmanlı idâresi altındaki Balkan ülkelerinde yaşamaktadırlar. Avrupa'daki müslümanların sayısını kat'î olarak söylemek, şarkî ve cenûb-i şarkî Avrupa memleketlerindeki hudût değişmeleri ve hicretler yüzünden, mümkün olmamakla berâber, bunu 17—20 mil. olarak tahmin etmek mümkündür. Türkiye'nin Avrupa topraklarında yaşayan müslüman sayısı, 1950'de 1.500.000 kadardır. Lausanne muâhedesinden sonra Yunanistan'da müslümanların nüfusu ancak garbî Trakya'da kalmış idi. 1928'de bunların sayısı, umûmî nüfusun yarısından bir az fazla olmak üzere, 180.000 olarak tesbit edilmişti. Daha sonraki yıllarda doğum fazlası ile vukûa gelen nüfus artmalarının kısmen ikinci cihan harbi yıllarında uğranan kayıplar ve Türkiye'ye doğru olan göçler ile karşılanmış olması muhtemeldir. Yunanistan'da bundan başka, az olarak, müslüman arnavut bulunur. Bulgaristan'da yaşayan müslümanlar (türkler ve pomak adı verilen daha az sayıda müslüman bulgarlar) 1920'de, umûmî nüfusun (4.847.000) 18 %'ine yakın (691.000) tahmin ediliyordu. Türkiye'ye doğru vukûa gelen devamlı göçlere rağmen, müslümanların sayısı, müteâkip yıllarda artmakta devam etmiş, 1946'da, nisbet olarak, 13,4 %'e düşmüş olmasına rağmen, bu sayı 900.000'i aşmış idi. 1950 sonundan itibâren hızlanmış olan göçler yüzünden, önümüzdeki yıllarda Bulgaristan müslümanlarının sayısında bir eksilme olması mümkündür. Romanya'da yaşayan müslümanların sayısı, 1925'te 250.000 kadar tahmin ediliyordu. Son yıllarda vukûa gelen hudût değişiklikleri yüzünden, şimdilik daha yeni bir rakam ileri sürmeğe imkân göremiyoruz. Yugoslavya'ya gelince, burada yaşayan müslümanlar, bütün memleket için 1948'de 11,2 % nisbetinde tahmin edilmektedir (1.750.000 kadar). Massignon'a göre, müslümanlar, ikinci cihan harbinden evvel, cenûbî Sırbistan nüfusunun en az 48 %'ini ve Bosna-Hersek ülkesinde ise, 37 %'sini teşkil etmekte idi. Nihâyet Arnavutluk'ta müslümanlar, nüfusun 69 % nisbetini meydana getirmek sûretiyle, 1948'de 800.000'i aşan bir sayıya sâhip bulunmaktadırlar.

Her ne kadar Asya topraklarına daha yakın olmakla berâber, Kıbrıs adasında 1948'de tesbit edilen 460.000 nüfusun 80.500'ünün müslüman olduğunu, Rodos ve On-iki adanın 1936'da 140.800 olarak sayılan nüfusu içinde, 8.272 müslüman bulunduğunu burada kaydedelim.

USSR'nin Avrupa topraklarında yaşayan müslüman nüfusun sayısı hakkında bugün kat'î bir rakam ileri sürmek mümkün değildir. Massignon bu sayıyı 1925'e doğru 3 mil. civarında olarak ifâde ediyordu. 1926 ve 1939 sayımlarından, Volga havzası, şimâlî Kafkasya ve Kırım'da, ekseriyet türkler olmak üzere, müslümanların sayısı 12 mil. olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca müslümanlık, Çeremişler, Çuvaşlar ve Votyaklar arasında da yayılmaktadır.

İkinci cihan harbi sırasında ve harpten sonra, Rusya müslümanları bâzı mıntakalarda tehcir ve tazyik hareketine tâbî tutulmuşlardır.

Bu memleketler dışında Avrupa'da bâzı dağınık müslüman guruplarına rastlanır. İkinci cihan harbinden evvel Polonya'da 6.000, Litvanya'da 1.100, Finlandiya'da 900 kadar müslüman var idi. Ayrıca ikinci cihan harbinden evvel şimâlî Afrika müslümanlarından, geçici olarak, Fransa'ya çalışmağa gelenler 80.000, Belçika'ya gelenler 5.000 kadar tahmin edilmekte idi.

1921'de Amerika Birleşik devletlerinde yaşayan müslümanların sayısı 10.000 kadar idi; ayrıca 2.000 kadar Anglo-Sakson'un bahâîliği kabûl etmiş olduğu tahmin ediliyordu. Hollanda Guyan'ında İndonezya'dan gelmiş 44 000 müslüman işçi bulunuyordu (1947). Birinci cihan harbinden sonraki yıllarda ise, ingiliz

Guyan'ında 18.200, Trinidat adasında 17.700, Jamaika adasında 5.000 ve fransız Antillerinde 6.400 kadar müslüman işçi bulunduğu biliniyordu. Brezilya'da 25.000, Arjantin'de 8.000 (her ikisinde de çoğu muvakkat muhâcir), diğer cenûbî Amerika memleketlerinde de bir kaç bin müslüman bulunmakta idi. Nihâyet Avusturalya'da 3.900 kadar müslüman (efganlı ve malezyalı), Fici adalarında da 3.000 kadar işçi müslüman yaşıyordu.

YER YÜZÜNDE MÜSLÜMAN NÜFUSU

Aşağıda verilen rakamların birinci sırası—sayım yahut tahmin tarihini (s = sayımına göre, t = tahmine göre), ikinci sırası—umûmî nüfusu ve üçüncü sırası ise—müslümanların nüfusunu göstermektedir; nüfusu müslümanlardan ibâret olan islâm memleketleri ile müslümanların sayısı, umûmî nüfusa nisbetle az olan yerlerde yalnız müslüman nüfus gösterilmiştir. Rakamlar 000 ilâvesi ile okunmalıdır.

MÜSLÜMANLARIN UMÛMÎ NÜFUSU:
264.230 (veya 403.550 yahut 421.550)

AFRİKA

MÜSLÜMANLARIN UMÛMÎ NÜFUSU:
75.515 (veya 78.495)

Şimâlî Afrika			42.424	38.560
Mısır	1948	t	19.530	17.900
Trablusgarp-Bingâzî	1948	t	1.000	930
Tunus	1946	s	3.230	2.950
Cezayir	1948	s	8.665	7.500
Fas (Fr.)	1947	s	8.620	8.100
Fas (İsp.)	1947	t	1.275	1.120
Tanca	1947	t	104	60
Sahrâ ve Sudan			64.387	25.535 (veya 26.860)
Garbî Afrika (Fr.)	1947	t	16.000	6.000 (veya 7.200)
Sahrâ (İsp.) ve İfni	1947	t	100	100
Gambia (Brit.)	1947	t	250	125
Gine (Port.)	1947	t	422	85
Sierra Leone	1947	s	2.120	650
Altın sâhili (Brit.)	1948	t	3.720	200
Togo (Brit. Fr.)	1947/8	t	1.325	50
Nigeria (Brit.)	1946	s	22.980	10.500
Kamerun (Fr. Brit.)	1947/8	t	3.820	950
Liberia cümh.	1947	t	1.600	175 (veya 300)
İstivâî Afr. (Fr.) (bilhassa Çad)	1947	s	4 130	1.500
Sudan	1947	t	7.920	5.200
Merkezî ve cenûbî Afrika			22.350	200
Kongo (Belç.)	1948	t	10.960	50
Cenûbî Afr. (Brit.)	1946	s	11.390	150
Şarkî Afrika			41.417 (veya 46.560)	11.220 (veya 12.875)
Habeşistan		t	10.000 (veya 15.000)	4.000 (veya 5.500)
Eritre	1947	t	860	480
Somali (Fr.)	1947	t	45 (veya 200)	45 (veya 200)
Somali (Brit.)	1947	t	700	700
Somali (İtal.)	1931	s	1.020	1.000
Kenya ve Zengibar	1948	t	5.450	2 300
Tanganika ve Uganda	1948	t	12 080	1.750
Mozambik (Port.)	1948	t	6.250	100
Madagaskar (Komor ve Réunion adaları)	1947	t	4.540	785
Sokotra adası		t	12	12
Seychelle	1948	t	35	3
Mauritius	1948	t	425	45

ASYA

MÜSLÜMANLARIN UMÛMÎ NÜFUSU:
279.165 (veya 311.275 yahut 329.275)

Arabistan			6.975 (veya 12.805)	
Necid ve havâlisi		t	1.500 (veya 4.000)	
Hicaz		t	1.000 (veya 2.000)	
Asir		t	1.000	
Yemen		t	2.000 (veya 4.000)	
Aden ve tâbileri	1947	t	300	
Hadramût		t	350	
Oman		t	500	veya 830)
Bahreyn adaları	1947	t	125	
Katar, korsanlar sâhili		t	100	
Kuveyt	1947	t	100	
Ön Asya			54.800 (veya 60.880)	49.880 (veya 55.880)
Türkiye (Asya)	1950	s	19.300	19 200
Rodos ve On-iki ada	1947	t	120	10

Kıbrıs	1948	t	460	80
Suriye ve Lübnan	1947	t	4.900	3.500
Filistin	1946	t	1.900	1.300
Ürdün	1947	t	400	360
Irak	1948	t	4.800	4.600
İran	1947	t	14.000 (veya 17.000)	12.000 (veya 15.000)
Efganistan		t	9.000	(veya 12.000)
Hind			434.210	105.380
Pakistan ve Kişmir	1948	t	85.000	68.000
Hindistan	1948	t	342.110	37.000
Seylân (Maldiv adl. ile)	1948	t	7.100	380
Hind-i Çinî ve İndonezya			164.565	75.635
Birmanya (Burma)	1947	t	17.000	700
Siyam (Thailand)	1948	t	17.670	750
Fr. Hind-i Çinîsi	1947	t	27.030	300
Malaka yarım-adası	1947	t	5.800	2.750
Filipin adaları	1948	t	19.965	975
Brit. Borneo	1947	t	900	160
İndonezya cümh.	1948	t	76.200	70.000
Uzak şark			514.000	13.330 (veya 33.610 yahut 51.610)
Çin (asıl Çin)	1948	t	463.500	10.000 (veya 30.000 yahut 48.000)
Tibet		t	1.000 (veya 3.000)	30
Şarkî Türkistan		t	3.750	3.000
Mançurya	1946	t	36.900	250 (veya 350)
Dış Moğulistan		t	1.500	20 (veya 200)
Formoza	1946	t	6.100	30
USSR (Asya)	1939	s		27.965
Şimâlî Kafkasya				4.520
Cenûbî Kafkasya				3.820
Garbî Türkistan				16.625
Sibirya				3.000

AVRUPA

MÜSLÜMANLARIN UMÛMÎ NÜFUSU:
17.000 (veya 20.000)

Balkan memleketleri ve şarkî Avrupa			9.250 (13.480)	
Türkiye (Avrupa)	1950	s	1.626	1.500
Yunanistan	1947	t	7.230	150 (180)
Bulgaristan	1946	t	7.020	800 (900)
Romanya	1948	t	15.875	250 (350)
Yugoslavya	1948	s	15.750	1.750
Arnavutluk	1948	t	1.175	800
USSR (Avrupa)				8.000

DAĞINIK GURUPLAR

MÜSLÜMANLARIN UMÛMÎ NÜFUSU:
300

Avrupa	1930	t	100	
Amerika	1930	t	100	
Okyanus	1930	t	100	

Bibliyografya: Burada yalnız umûmî mâhiyette olan bir kaç kaynak zikredilmiştir. Mubârek, *Kürre-i arzda nüfûs-i islâm* (İstanbul, 1339); Hubert Jansen, *Verbreitung des Islams in den verschiedenen Ländern der Erde* (Berlin, 1897); Martin Hartmann, *Der Islam, Geschichte-Glaube-Recht.* (Leipzig, 1909); S. M. Zwemer, *Mohammed or Christ* (London, 1916); L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (3. tab., 1929, Paris, 1930). — Metinde adı geçen monografik kaynaklardan bâzıları: D. Westermann, *Der Islam im West-und Zentral-Sudan* (*Die Welt des Islam*, Berlin, 1913); I, 85 v.d.; M. Broomhall, *Islam im China. A. neglected problem* (Shanghai, 1910); D'Ollone, *Recherches sur les Musulmans Chinois* (Paris, 1911); *The Mohammedan World of to-day* (New-York, 1906); başlıca istatistik kaynakları: *The Statesmann's Year. Book, Stat. Reichsamt, Ann. Stat. Ital.*; *Calendario Atlante de Agostini* (Novara, 1950).

(BESİM DARKOT.)

İSLÂMÂBÂD. İSLÂMÂBÂD, Kaşmir vâdisinin cenûb-i şarkîsinde, gemilerin seyrine elverişli Cehlam kanalının medhâlinde, oldukça mühim bir şehirdir. Hindû dilindeki ismi Anantnâg olup, müslümanlar tarafından fethinden sonra, şehre, ihtimâl Sulṭân Zayn al-'Âbidîn (820—872 = 1417—1467) tarafından, İslâmâbâd ismi verilmiştir. Bir zamanlar bu şehir şalları ile meşhûr idi; fakat bu san'at sönmüş olup, bugün bütün mahallî sanâyî beyaz keçe ve işlemeli halı ve örtülerden ibâret bulunmaktadır. Şehrin çok yakınında meşhûr hindû Mârtand ölüler mâbedi ile Açibal'de Cihângîr bahçeleri bulunmaktadır.

Bibliyografya: Stein, *Ancient Geography of Kashmîr* (Kalküte, 1899), § 112; von Hügel, *Kaschmir...* (Stuttgart, 1840—1848), I, 275—278; Neve, *Beyond the Pir Panjal* (London, 1912), s. 29; Moorcroft, *Travels* (London, 1841), II, 247.

(M. LONGWORTH DAMES.)

İSLÂMÂBÂD. İSLĀMĀBĀD, imparator Avrangzīb hindûlardan fethettiği bir çok şehirlere, muhtelif vesileler ile, bu ismi vermiştir. Bengâle körfezinin şimâl-i şarkî köşesinde kâin Çittagong (Çātgām; b. bk.), Dekken'de bulunan Çāknā ve Camnā'daki Mathurā şehirleri bunların en mühimlerindendir. İslāmābād, Avrangzīb'in tahta çıkışından itibâren, Şāh 'Ālam II. devrine kadar, altın ve gümüş paraların ve aynı zamanda bu sonuncu hukümdarın bakır paralarının basıldığı yerin ismi olarak ortaya çıkıyor. Çittagong, umûmiyetle, paraların basıldığı İslāmābād olarak telâkkî edilmektedir. C. J. Rodgers ise, paraların Mathurā'da basıldığı fikrindedir. Çāknā 1070 (1659) tarihinde ve Çātgām ise, ancak 1075 (1664)'te İslāmābād adını almış idi. Bugün bu isim, bu üç şehirden hiç biri için, kullanılmamaktadır.

Bibliyografya: C. J. Rodgers, *Catalogue of Coins in the Lahore Museum* (Kalküte, 1893), mukaddime, s. XVII; Longworth Dames, *Some Coins of the Mughal Emperors* (*Num. Chron.*, 1902); Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, VII, 263, 275; Whitehead, *Catalogue of Coins in the Lahore Museum* (Oxford, 1914), II.

(M. LONGWORTH DAMES.)

İSLÂMBOL. [Bk. ISTANBUL.]

İSLÂM-GİRAY I. İSLĀM-GİRAY I. (1532), Kırım hanı. Tamâmiyle müstakil bir siyâset güden Mehmed-Giray I.'ın katlinden sonra, genç ve tecrübesiz oğlu Gâzî-Giray amcalarına karşı tahtı muhâfaza edemedi. Hanlık tahtı, İstanbul'a tâbî parti ile „Cengiz Han töresi" tarafdarları arasında, bir mücâdele mevzûu oldu. Pâdişah kendi sarayında oturan Mengli-Giray'ın oğlu Saâdet-Giray'ı Kırım'a, han olarak, gönderdi (mayıs 1524). Memlekete fi'len hâkim olan Şirin kabîlesinin beyi, İstanbul'dan aldığı tâlimâta göre hareket ediyordu. Saâdet-Giray Litvanya'ya karşı düşmanca bir siyâset tâkibine başladı. Bu memlekete karşı Moskova'ya ittifak teklif etti. Bu İstanbul hukûmetinin Lehistan aleyhindeki siyâsetine uygun bir hareket idi. Fakat çok geçmeden, Saâdet-Giray eski hana rakip olan partinin başına geçerek, Mengli-Giray'ın başka bir oğlu olan İslâm-Giray'a karşı mücâdele açtı. İslâm-Giray İstanbul'a karşı müstakil kalmak ve Moskova'ya karşı amansızca savaş yapmak isteyen Kırım kabîlelerini temsil ediyordu. Kısa zamanda kabîlelerin en büyük kısmı idâresi altına girdi. Böylece İslâm-Giray hakikî kuvvete sâhip Kırım hanı oldu. 1527'de Moskovlar üzerine yürüyerek, Ryazan bölgesini tahrip edip, Moskova'yı tehdide başladı. Beri taraftan, Kırım'ın içinde Saâdet-Giray da onun mütemâdî hücûmlarına uğruyordu. Nihâyet Kefe'deki Osmanlı beyi Bali Bey ile Azak beyi Şâhin Bey, Saâdet-Giray Han ile berâber, İslâm-Giray'a karşı harekete geçtiler. Azak civarında Don nehri kıyısında iki ordu karşılaştı. Saâdet-Giray Han'ın kuvvetleri tam bir bozguna uğradı. Kefe beyi ölüler arasında idi. Saâdet-Giray İstanbul'a kaçtı (mayıs 1532). Orada hanlık hukukunu kardeşi Hacı-Giray'a bıraktı ise de, Kanûnî Süleyman İslâm-Giray'a karşı derhâl harekete geçmekten sarf-i nazar etti. Fi'len hanlığa sâhip olan İslâm-Giray ve bilhassa kabîle erkânı kudretli Osmanlı pâdişahına meydan okumanın mümkün olmadığını gördüler. İslâm-Giray, *kalgay* kalmak şartı ile, kardeşi Sâhib-Giray'ın İstanbul'dan han gönderilmesine râzı oldu. İlk defâ olarak, İstanbul'dan gönderilen hanın yanına kuvvetli bir maiyet verildi (1532 eylûl). İslâm-Giray Sâhib-Giray'ı karşıladı ve onun *kalgay*'ı olarak kaldı. Osmanlılara dayanan Sâhib-Giray'a karşı, İslâm-Giray da moskovlara karşı dostça bir siyâset güttü. Buna mukabil vaktiyle moskov tehdidi ile Kazan hanlığını bırakmış olan Sâhib-Giray Han, Moskova'ya karşı düşmanca bir siyâset tâkip etti; 1533 ve 1534'te Rusya topraklarına akınlar yaptırdı. *Kalgay* ile han arasında gizli rekabet patlak vermekte gecikmedi. İslâm-Giray, bir çok kabîleler ile, Or ağzına, steplere çekildi ve Moskova ile açıktan-açığa ittifak ederek, hana karşı mücâdeleye başladı (1534). Sâhib-Giray İstanbul'dan hayli yardım görmekte idi. Mirzalarından Bâkî Bey'i steplere gönderip, İslâm-Giray'ı arkadan çevirdikten sonra, bütün kuvvetleri ile ona karşı yürüdü. İslâm-Giray aman diledi ve bunun üzerine Or ağzında (Perekop berzahı) yerleştirildi. Bir müddet sonra, Bâkî Bey, bir gece baskını yaparak, onu katletti. İslâm-Giray öldüğü zaman 45 yaşında idi (*'Umdat al-tavārīḫ*, s. 114). İslâm Giray'ın katli ile Kırım'da istiklâl tarafdarları sindi ve Osmanlı hâkimiyeti tam mânası ile yerleşti.

Bibliyografya: Kırım yerli kaynakları: Seyyid Mehmed Rızâ, *al-Sab' al-sayyār fī aḫbār al-mulūk al-tātār* (nşr. Kâzım Bey), Kazan, 1832; 'Abd al-Ġaffār Ḳirīmī, *'Umdat al-tavārīḫ* (1343, *TOEM* ilâvesi); Halim-Giray, *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1287 ve 1327); *Sâhib-Giray tarihi* (bk. Blochet, *Catal. de Mss. turcs de la Bibl. Nat., Suppl.*, s. 164); Osmanlı kaynakları: Peçevî, Müneccim-başı (trk. trc. İstanbul, 1285, III, 489), Abdullah Rıdvan Paşa-zâde ve Âlî tarihleri; V. D. Smirnov, *Krımskoe ḫanstvo* (Petersburg, 1887).

(HALİL İNALCIK.)

İSLÂM-GİRAY II. İSLĀM-GİRAY (1584—1588), Kırım hanı. Mehmed-Giray II. Han, moskov tehdidini birinci plâna alarak, Osmanlıların İran'a karşı şark seferlerine iştirâk etmediği ve pâdişaha karşı mukavemete giriştiği için, İstanbul'dan yerine, evvelâ kardeşi Alp-Giray, sonra 1584'te diğer kardeşi İslâm-Giray han tâyin olundu. İslâm-Giray, o güne kadar, Kanûnî Sultan Süleyman ve Selim II. zamanlarında İstanbul'da, rehine olarak, bulunuyordu. Murad III.'ın tahta geçmesi ile, sarayda evvelce gördüğü iltifâtı bulmadığından, Konya'ya çekilmiş, orada kendisini mevlevîliğin mistik havasına bırakmış idi. İslâm-Giray, Kılıç Ali Paşa kumandasında 25 kadırgadan mürekkep bir donanma ile, Kırım'a gitti. Eski hanlık nâmzedi Alp-Giray, onun *kalgay*'lığını kabûl etmek zorunda kaldı. Pâdişahın donanması ile gelmiş olan İslâm-Giray'a kırımlıların ekseriyeti ve bilhassa Kırım eşrâfının başı Şirin beyi Ali Bey gelip, iltihak etti. Mehmed-Giray Han kaçıp, steplerde Nogayların yanına sığınmaktan başka çâre bulamadı; fakat yolda yakalanarak, okunun kirişi ile boğuldu (zilhicce 992=1584 başı). İslâm-Giray'ın galebesi, hanlık üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin tekrar kuvvetle yerleşmesi demek idi. Mehmed-Giray'ın katlinden az zaman sonra, oğlu Saâdet-Giray 10.000 Nogay ile Bahçe-Saray önüne geldi. İslâm-Giray Han, yaralı olarak, Kefe kalesine, Osmanlıların yanına, güçlükle kaçıp, kurtulabildi. Saâdet-Giray ordusu ile Kefe önüne kadar yürüdü. Burada Osmanlı kuvvetleri ile kanlı çarpışmalar oldu (Selânikî, s. 182 v. d.). Bu andan itibâren, hakikî han Saâdet-Giray idi. Bu haberler İstanbul'da büyük bir telâş uyandırdı. Yeni sadrâzam olan Özdemir-oğlu Osman Paşa Kılıç Ali Paşa'yı kış ortasında alelacele Karadeniz'e çıkardı ve kendisi de hazırlığa başladı. Bu tehdit ile berâber, muhtelif entrikalar bir kısım kırımlıları İslâm-Giray tarafına çekti. İslâm-Giray, Kefe beylerbeyinin yardımı ile, Kefe yakınında Andal ovasında Saâdet-Giray'ın ordusu ile karşılaştı ve bu sefer rakibini bozguna uğrattı. Bir çok meşhûr Nogay mirzaları ölüler arasında idi. Saâdet-Giray kaçmağa muvaffak oldu (1584). Bir müddet sonra, Nogaylardan ve Don kazaklarından aldığı kuvvetler ile, İslâm-Giray'a karşı ikinci bir taarruzda bulundu ise de, *kalgay* Alp-Giray tarafından mağlûp ve Volga taraflarına kaçmağa mecbûr edildi. İslâm-Giray'ın diğer kardeşi Murad-Giray ise, doğrudan-doğruya Moskova'ya kaçtı. Murad-Giray oradan gelip, Nogayları, kazakları ve çerkesleri kumandası altına alarak, İslâm-Giray üzerine yürümeğe hazırlandı. Pâdişah çara ihtarda bulundu. İstanbul'da, Astırhan'a karşı yeni bir sefer için, hazırlıklara başlandı (bk. *Osmanlı-rus rekâbetinin menşe'i ve Don-Volga kanalı teşebbüsü*, *Belleten*, 1948, sayı 46, s. 394). Rus kronikleri o sırada Murad-Giray'ın Astırhan'da ânî olarak ölümünü İslâm-Giray tarafından zehirlenmiş olmasına atfederler. Bu suretle Kırım'da rus himâyesi ile rakip hanların müdâhalesi bertaraf edilmiş oluyordu. İslâm-Giray dış siyâsetini, tabi'î olarak, Osmanlı hukûmetinin umûmî siyâsetine uydurdu. Osmanlılar ile iş-birliği yapan Leh kıralı Stefan Batori, Rusya'ya karşı taarruzlarında Kırım'ın ittifâkını sağlamak için, Osmanlı hukûmetinin nufûzunu kullandı. Han, çar Feodor'un oyalayıcı dostça tekliflerini nazar-i itibâra almayarak, Kırım kuvvetlerini Belef, Kasalsk ve diğer rus hudût eyâletlerine akına gönderdi. Bu kuvvetler dönüşte general Besnin'in taarruzuna uğradı. Ertesi sene, kırımlılar iyi kuvvetler ile, akınlarını tekrarladılar ve 1587'de Krapivna'yı zapta muvaffak oldular.

İslâm-Giray Han zamanında, hanlık üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin büs-bütün kuvvetlendiğini gösteren bir hâdise cereyân etti: Kırım hanlığına tâbî Nogay kabîlelerinin, Buğdan arâzisine tecavüz ile, yağmalarda bulunmaları üzerine, pâdişah hiddetlendi ve gasbedilen mallar ile esirlerin derhâl iâdesini Han'a emr etti. İslâm-Giray bu emri yerine getirmeğe çalıştığı gibi, bağlılığını isbat etmek için, hanlık tarihinde ilk defa olarak, hutbede evvelâ pâdişahın adını okutmak usûlünü ihdas etti (*al-Sab' al-sayyār*, s. 106 v.d.).

İslâm-Giray Han 1588 Kânun I.'da vefat etti ve Akkerman'da, Ulu câmi yanında, gömüldü. Umûmiyetle onun hanlığı Osmanlı imparatorluğu ile Kırım arasındaki birliği kuvvetlendirmiştir.

Bibliyografya: Mad. İSLÂM-GİRAY I.'da gösterilenlerden başka bk. bir de Hasan Ortekin, *II. Mehmed Giray Han* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1934, sayı 25).

(HALİL İNALCIK.)

İSLÂM-GİRAY III. İSLĀM-GİRAY (1644—1654), Kırım hanı. İslâm-Giray, Selâmet-Giray Han'ın en büyük ve en nufûzlu oğlu idi. Canbek-Giray zamanında Lehistan'a karşı *kalgay*'ın yanında iştirâk ettiği bir seferde düşmana esir düştü ve 7 sene orada kaldı. Lehliler, onu

hereketlerinde serbest bıraktılar, hattâ Prusya 'ya ve Dnepr kazaklarına karşı yaptıkları seferlerde, küçük bir kuvvet ile, yanlarına aldılar. Muhtelif teşebbüslerden sonra, nihâyet Murad IV., onu kurtarmak için, Lehistan 'a Kara Mustafa adında birini elçi olarak gönderdi. Lehliler, pâdişahın tersânesinde bulunan on boyarın kendilerine iâde edilmesi şartı ile, onu serbest bıraktılar. İslâm-Giray gelip, Yanbolu civarında yerleşti. 1635 'te Bahâdır-Giray han olunca, onu *kalgay* yaptı. İslâm-Giray, *kalgay* 'lığında, mütegallibeliğe kalkışan Mansûr beylerinin Bahçesaray 'da ortadan kaldırılmasında büyük rol oynadı; fakat sonradan, Jana çerkes beyine karşı yaptığı seferde muvaffak olamadı. Bahâdır-Giray Han ölünce (teşrin I. 1641), hanlığın kendisine tevcihi için, İstanbul 'a kardeşi Kırım-Giray 'ı gönderdi ise de, sadrâzam Kara Mustafa Paşa 'nın te'siri ile, hanlık orada küçük kardeşi Mehmed-Giray 'a verildi. İslâm-Giray İstanbul 'a çağırıldı ve Kale-i Sultaniye 'de ikâmete me'mûr edildi. Orada, *kalgay* 'lığında eşik-ağası olan Sefer-Gâzî Ağa vâsıtası ile, entrikalara başladı. Bunun üzerine, Rodos 'a sürüldü. Fakat Cinci Hoca 'yı elde ederek, iki ay sonra İstanbul 'a çağırıldı ve idâresizliği öne sürülen (bk. Naimâ, IV, 84) Mehmed-Giray Han 'ın yerine, hanlık kendisine tevcih olundu (hazîran 1644). Kırım 'da münâzaasız tahta geçen İslâm-Giray, kardeşi Kırım-Giray 'ı *kalgay*, Gâzî-Giray 'ı da *nûreddin* seçti. Kırım-Giray 'ın bir müddet sonra vefatı üzerine, Gâzî-Giray *kalgay* ve diğer birâderi Âdil-Giray *nûreddin* olmuşlardır. Sefer-Gâzî Ağa ise, baş-ağalığa getirildi.

İslâm-Giray devri, sâdece Kırım 'ın iç tarihi için değil, Karadeniz şimâlinde türk-rus ve leh siyâsî münâsebetleri bakımından da, çok mühim inkişâflara şâhid olmuştur.

İslâm-Giray Han, evvelâ çerkes beyleri arasındaki rekabet ve kavgalar sebebi ile (bk. Naimâ, IV, 114), Jana beyi Hakşumak (Ak-Çomak; *al-Sab' al-sayyār*, 162) üzerine yürüdü; onu baskına uğratarak, bütün adamları ile berâber, kılıçtan geçirdi ve yurdunu yağma etti (1644). Bu suretle çerkesler üzerinde hanlığın hâkimiyetini sağlamladı.

Selefi zamanında Moskova 'ya karşı girişilen büyük sefer, İslâm-Giray zamanında muvaffakiyetle sona erdirildi. Rus çarı Mihail Romanov, yeni hana her yıl gönderilen „uluğ hazîne ve bölekleri" yollamakta kusûr etmedi ve İslâm-Giray da 1644 yılı sonunda, rus elçileri önünde, sulh ve dostluk muâhedesini yemin ile tasdik etti (Velyaminov-Zernov—Feyzhan, *Kırım tarihi mâlzemeleri*, nr. 99). — Ertesi sene çar Mihail ölünce, 1645 kışında, *nûreddin* Gâzî-Giray idâresinde, moskov topraklarına yine bir sefer yapıldı ve 6.300 esir alındı. Han yeni çar Aleksey Mihayloviç 'e yazdığı mektupta, gönderilen kürklerin çok aşağı vasıfta olduğundan şikâyet etmekte ve Don nehrinden çıkan 8 kazak şaykasının pâdişahın topraklarını yağma ettiklerini ve Azak 'a giden iki kadırgaya saldırdıklarını, bu sebepten kardeşi *nûreddin* Gâzî-Giray 'ı rus topraklarına akına gönderdiğini yazmakta idi. 1646 'da Azak kalesine yeni bir kazak taarruzu haberleri Osmanlı hukûmetini endîşeye düşürmüş idi (bk. Naimâ, IV, 225). *Nûreddin* idâresinde gönderilen bir ordu, rus, kazak, çerkes ve nogaylardan mürekkep düşmanı Azak civarındaki çarpışmalarda dağıtmağa muvaffak oldu (temmûz-ağustos, 1646; Novoselskiy, 380 v.d.). Çar dostluk muâhedesini yenilemek için, elçiler gönderdi. Han, çarın iki yıllık hazîne ve bölekleri göndermesi ve Moskova 'ya tâbî kazakların Kırım 'a ve pâdişahın arâzisine tecâvüzlerine meydan vermemesi şartı ile, muâhedeyi yeniledi (muâhede metni için bk. Velyaminov-Zernov — Feyzhan, nr. 104) 1647 yılında Şirin beyi Karaş Mirza, hanın iznini almadan, kendi başına 10.000 kişilik bir kuvvet ile, yeni bir sefer yaptı ise de, karın çokluğundan ve ruslar yeni müdâfaa hatları vücûda getirmiş olduklarından, tam bir muvaffakiyetsizliğe uğradı. Bundan sonra Rusya 'ya uzun müddet akın yapılmadı (Novoselskiy, s. 392). Rus çarı, 1651 ve 1652 'de „hazîneyi" muntazam göndererek, dostluk münâsebetlerini idâme etmekte idi (*Yarlıklar.*, nr. 139—145). Bununla berâber, han Don kazaklarının akınlarından dâimâ şikâyet etmekte ve bunun Osmanlı pâdişahı ile çar arasındaki münâsebetleri bozmak istidadında olduğunu belirtmekte idi (*ayn. esr.*, nr. 152). Beyaz Rusya ve Ukranya üzerinde Lehistan ile hayatî meseleleri olan çarlık, Kırım hanı ve Osmanlı sarayı ile iyi münâsebetler idâmesine dikkat ediyordu. Hattâ İslâm-Giray Han 1653 'te, Lehistan 'a karşı müşterek hareket için, ittifak teklif etti. Ruslar ancak 1654 'te harekete geçtiler. Hâlbuki bu tarihte Lehistan ile sulh yapılmış ve az sonra da İslâm-Giray ölmüş idi. İslâm-Giray 'ın eski rakibi olan yeni han Mehmed-Giray, yapılmış olan sulhü bozamayacağı cevabını verdi (*ayn. esr.*, nr. 160).

İslâm-Giray 'ın Lehistan 'a karşı tâkip ettiği siyâsete gelince, o tahta çıkar çıkmaz, kırala Mustafa Bey adındaki elçisi ile gönderdiği cülûsunu bildiren mektûbunda „bizim murâd-i hümâyunumuz eslâf-i izâmımızdan ziyâde dostluk demektir" demişti. Bu mektupta, bilhassa, iki memleket arasında iyi münâsebetleri bozan

Zaporog kazaklarına karşı müşterek hareket etmeği tavsiye ve nihâyet „vergi ve hedâyânın" muntazaman gönderilmesini ihtâr ediyordu (*ayn. esr.*, 94—98). Fakat aynı yıl içinde Zaporog kazakları Lehistan tâbiiyetini bırakarak, hana iltihak ettiler. Bu şarkî Avrupa tarihinin en mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Türk kaynaklarına göre, han gelen boyarlara saygı gösterdi ve Lehistan 'a karşı yapılacak seferlerde yardım vaad etti (Naimâ, IV, 285), Hmelnitskiy 'e de „hetmanlık" pâyesi verdi (*'Umdat al-tavārīḫ*, s. 124). Hetman, Or beyi olan Argın Togan Bey ile berâber, leh ve rus topraklarına mütemâdî akınlara başladılar. Kaynaklar bu akınların çok muvaffakiyetli olduğunu ve Kırım 'a pek büyük mıkdarda ganîmet girdiğini söylemekte müttefiktirler. İstanbul, kadınlar saltanatının en kötü günlerinde, Girid harbinin doğurduğu buhran içinde bocalar ve şimâlde çekingen bir siyâset tâkip etmek isterken, İslâm-Giray, 40.000 kazağın kendisine tâbî olduğunu öne sürerek, bu fırsattan hakkı ile istifâdeye çalışıyordu. Hattâ onun bu sırada İstanbul sarayına karşı bir az müstakil bir tavır takındığı bile görülmekte idi. Han 1648—1653 yılları arasında, kazaklar ile berâber Lehistan 'a karşı yaptığı bütün seferlerde, lehlileri hezîmete uğrattı. Lehistan 'a karşı İsveç ile de siyâsî münâsebetlere girerek, 1650 tarihinde Mustafa Bey 'i elçilik ile bu memlekete gönderdi (*ayn. esr.*, nr. 133). Fakat onun lehliler ile sulh muâhedesi imzâlaması üzerine, isteklerinin tamâmiyle tahakkuk etmediğini gören kazaklar Moskova 'ya baş-vurdular ve Pereyaslavl kararı ile, çara tâbiyetlerini sundular (1654). Hâlbuki 1653 'te, daha İslâm-Giray Lehistan 'a karşı sefere çıkmadan önce, Zaporog kazakları pâdişaha elçilerini göndererek, tâbiliklerini sunmuşlar ve *ṭabl u 'alam* almışlardı (Naimâ, V, 278). Hulâsa İslâm-Giray devri hâdiseleri, Osmanlı imparatorluğunun şimâldeki durumu bakımından, fevkalâde mühim inkişâflar göstermiş ve Kara Mustafa Paşa 'nın Cihrin seferinin mukaddemâtını teşkil etmiştir.

İslâm-Giray zamanında, Kırım içerisinde de mühim hâdiseler vukû bulmuştur. İstanbul 'da çevirdiği entrikalar ile hanlığı nihâyet İslâm-Giray 'a te'min etmiş olan „ulug-ağa" Sefer Gâzî devlet içinde aşırı bir nufûz kazanmış idi. Moskova 'ya gönderdiği mektuplarda kullandığı unvanlar, alışılmamış bir azamet taşıyordu (hanın „ulug ağası ve düstûr-i ekrem müşir-i efham vezîr-i âzam vekil-i mutlakları bolgan Sefer Gâzî Ağa", *ayn. esr.*, nr. 101). Karaçu mirzalarının, yâni Kırım kabîlelerinin en büyüğü sayılan dört kabîle beyinin tuttuğu Sefer-Gâzî ile kapu-kuluna dayanan *kalgay* Kırım-Giray Sultan arasındaki rekabet hakikî bir iç savaş doğurdu. Hanın kapı-kulu (maaşlı askeri ve saray halkı) maaşlarını kesmiş olan Sefer-Gâzî Ağa 'ya karşı, *kalgay* ile berâber, cephe alarak, onu azlettirdi. Sefer-Gâzî evvelâ Kefe 'ye kaçtı; fakat orada da hayatının tehlikede olduğunu görerek, mirzaların yanına sığındı. Bu mirzalar rus ve çerkes seferlerinde alınan ganîmetlerin taksiminden memnûn değildiler. Hattâ Şirin Kutlu-Şah 'ın rus seferinde aldığı ganîmetlerden, han ' esabına hums alınırken karışıklıklar çıkmış ve kan dökülmüş idi. Bunlar kapu-kulu ve *kalgay* 'a karşı Sefer-Gâzî 'nin dâvasını benimseyerek, onun eski makamına getirilmesini ve yeni ağaların kendilerine teslimini istediler; aksi takdirde, çarpışmaya hazır olduklarını bildirdiler. Han, *kalgay* ve *nûreddin* ile berâber, bunların üzerine yürüdü. Akmescid ile Karasu arasında iki taraf savaşa tutuştu (ağustos 1645). Mirzalar mağlûp oldu; kabîleleri ile Or-Kapı (Perekop berzahı) 'dan çıkarak, steplere gittiler ve istekleri yerine getirilmediği takdirde, Dnepr ve Akkerman 'a gidip, yerleşeceklerini bildirdiler. Nihâyet ulemânın aracılık etmesi ve bilhassa o sırada çar öldüğünden, hanın Rusya 'ya yeni bir sefer yapılması teklifinde bulunması üzerine, gelip itâat ettiler. Aynı zamanda, bu tarihte, Kırım 'da büyük bir kıtlık hüküm sürmekte idi. Moskov seferi bittikten sonra, kavga yeniden alevlendi. Han, İstanbul 'a mürâcaat ile, Bahâdır-Giray Han zamanında memleketten kovulmuş olan Mansûrîleri tekrar geri çağırdı. 1647 baharında Or-Kapı dışında mirzalar ile yeniden kanlı bir savaş başladı; muvakkat bir uzlaşmadan sonra, yeniden ihtilâl çıktı ve han ordusu ile harekete geçti. Kaçan mirzalar bu sefer pâdişaha baş-vurdular. İstanbul 'dan, tahkikat için, bir çavuş gönderildi (ağustos). Bununla berâber, han Şirin, Sicivut ve Dayır mirzalarının mülklerini *nûreddin* 'e verdi; fakat nihâî zafer yine mirzalar tarafında kaldı. Mansûrîlerin iltihakı ile kuvvetlenmiş olan mirzalar hana karşı yürüdüler. İslâm-Giray bu sefer harbe girişmeyerek, karşı tarafın isteklerini kabûl etti ve Sefer-Gâzî 'yi eski makamına getirdi. Bu sûretle, hanlığa karşı Kırım 'ın ileri gelenleri tekrar galebe çalmış oldu. Zâten İslâm-Giray Han zamanında dış siyâsette görülen müstakil ve enerjik hareket hattı da, esâs itibârı ile, bu ileri gelenlerin eseridir.

Umûmiyetle İslâm-Giray devri Moskova 'ya ve Lehistan 'a karşı kazanılan mühim siyâsî ve askerî muvaffakiyetler, ganîmetin bolluğu ve bunun neticesinde tamga-akçesi vergisinin ilgâsı sâyesinde, Kırım tarihinde mes'ût bir devir sayılmaktadır.

İslâm-Giray, „gâyet hakîm, mütedeyyin ve halîm meşrep“ bir insan olarak tavsif olunur (*'Umdaṭ al-tavārīḫ*, s. 124). 1654 hazîranında (şâbân 1064), oğullarına sünnet düğünü yaptığı sırada, şîrpençeden vefat etmiştir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilenlerden başka bk. bilhassa A. A. Novoselskiy, *Borba Moskovskogo gosudarstva s tataramı v XVII veke* (USSR, ilimler akad. neşriyatı), Moskova-Leningrad, 1948, s. 308—415); Velyaminov-Zernov—H. Feyzhan, *Kırım yurtuna ve ol taraflarga dâir bolgan yarlıglar ve hatlar* (Petersburg, 1864).

(HALİL İNALCIK.)

İSLİ. İSLY (< berberîce *isli* „nişanlı [erkek)“], şimâlî Afrika'da bir nehir olup, garbî Fas'ta Ucda'nın cenûb-i garbîsinde doğar ve Angād bölgesini cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru kat'eder; Ucda yakınından geçer, sonra Vād Bū Nu'aym adı altında, Tāfna'nın sol kollarından biri olan Muila ile birleşir.

İsli kıyılarında bir çok muhârebeler olmuştur. 'Abd al-Vād sultanlarından Yaġmurāsen burada 648 (1250) ve 670 (1271) senelerinde Merînîler tarafından hezîmete uğratıldı. Mareşal Bugeaud burada 14 ağustos 1844 günü, Sulṭān Mūlāy 'Abd al-Raḥmān'ın oğlu Mūlāy Muḥammed'in kumanda ettiği faslı kıt'alara galebe etti. Faslılar nehrin sağ kıyısında, Carf al-Aḫżar denilen yerde, mevzî almışlardı.

(G. YVER.)

İSLY. [Bk. İSLİ.]

İSM. [Bk. İSİM.]

'İṢMA. [Bk. İSMET.]

İSMĀ'İL. [Bk. İSMAİL.]

İSMAİL. Besarabya'nın cenûbunda, Bucak [b. bk.] adı verilen bölgeye bağlı şehir veya vilâyet olup, aynı bölgede, Tuna üzerinde eski bir türk kalesinin de ismidir.

Bu yer ismi, ne slav (Menzel, *EI.*, II, 581'de *zmiy* „ejderha“), ne de romen (C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, III—2, 515, ihtimâl türkçe İsmail'in bir müştakından başka bir şey olmayan buğdanca *Smil* isminden) menşe'inden olmayıp, muhakkak ki türk menşe'inden gelmektedir. Bu da, bizi burayı bir Osmanlı te'sisi telâkkî etmeğe sevkeder.

İsmail ilk defa ancak 1595'te tarihî vesikalarda görülmektedir. O tarihte Buğdan prensi Aron cel Cumplit, Eflâk prensi Mihai Viteazul ile, anlaşarak, Osmanlı tahakkümüne karşı ayaklandı ve buğdanlı mecar ve kazak birlikleri ile Bucak'ın türk şehirlerine hücûm etti. İçinde 4.000 (bu rakam mevkiin ehemmiyetini gösterir) kişilik bir türk kuvveti bulunan İsmail kalesi 22 mart 1595'te zaptedildi ve içindeki müdâfilerin hepsi kılıçtan geçirildi. Bu müstahkem mevkii müdâfaa için, orada 2.000 buğdanlı bırakıldı. Tabi'î İsmail, az sonra, bir türk dizdarının emri altına geçti.

Bütün bunlar, şehre, kaleye ve şehrin kuruluşuna âit 1657'de Evliya Çelebî'de mevcut rivayetin, hiç değilse, kısmen doğru olması lâzım geldiği kanâatini uyandırmaktadır. „889 (1484) tarihinde Sultan Bayezid Han'ın İsmail Kapudan'ı bu şehri fethettiği için, adına İsmail şehri derler“ (*Seyḥatnâme*, İstanbul, 1315, V, 106; bk. bir de VII, 497). Bu da, her hâlde, aynı yerde bir Buğdan mevziinin daha önce mevcut olduğunu farzettirir. Bununla berâber, bu İsmail Kapudan'ın kim olduğunu tesbit etmek güç görülüyor; zîra Mehmed İzzet'in türk kapudan-i deryâlarının tercüme-i hâlleri olan *Ḥarīka-i kapudânân-i deryâ* (İstanbul, 1285, 21)'sında Bayezid II. zamanında, kapudanpaşa olarak, Mesîh Ahmed Paşa zikredilmektedir.

Bununla berâber, İsmail topraklarının Buğdan'dan ayrılıp, iki kuvvetli müstahkem mevkî olan Chilia (Kili) ve Catatea Albă (Akkerman) ile birlikte, 1484'te Bayezid II.'in Stefan cel Mare'ye karşı açtığı sefer neticesinde, Osmanlı imparatorluğuna ilhak edildiği mâlûmdur. Kanûnî Sultan Süleyman'ın seferinden (1538) sonra, Buğdan'ın cenûbundaki bu yer tabiatiyle daha çabuk terakkî etti. Bu hâle göre, İsmail XVI. asırda o derece inkişâf etti ki, 1595'te çok mühim bir garnizon merkezi oldu.

Şehir ve kale, kazak akınları neticesinde, çok tahrip edildi. 1602'de, kazaklar Tuna'nın menbaına doğru çıktılar ve İsmail ile civarındaki Oblucita şehrini yakıp-yıktılar; aynı hareketi 1624'te tekrarladılar. Diğer taraftan, polonyalı Zamoyski'nin Buğdan'da türklere karşı elde ettiği zaferler neticesinde, polonyalılar da (mayıs 1602) İsmail kalesini istediler (Hurmuzaki, IV—2, 260) ve XVII. asrın ilk senelerinde Bucak'ın türk unsuru, şarktan gelen muhâcirler ile kuvvetlenmiş ve kendisine has o istiklâl rûhunu muhâfaza etmiştir.

Bununla berâber, 1657'de Evliya Çelebî şöyle yazıyor: „Kale olmadığından, dizdarı yoktur“; şehirde „Beşli ağası ve yetmiş kadar neferât vardır“. XVII. asrın yarısına âit Kilia ve İbrâil (Braila)'e dâir bir çok mâlûmâtı ihtivâ eden Tuna iskeleleri kanunnâmesinde İsmail ismi geçmemekte, fakat buna mukabil „sınur-ı Buğdan“'a doğru uzanan bir çok kışlalardan bahsedilmektedir (Paris, Bibl. Nat., *Supl. turc*, nr. 69, var. 93 v.d.). Evliyâ Çelebî İsmâil'in „hâlâ Mekke ve Medine vakfı“ olduğunu kaydediyor ki, bu da türk şehrinin bânisinin bir pâdişah olduğunu telkin etmektedir. Orada bir kadı, gümrük emîni, yeniçeri serdarı, sipâhi kethüdâsı, kapudan otururdu ve şehrin „cümle iki bin hânesi“ mevcût olup, nüfusun 3 mahalleye isâbet edeni müslüman, „bakiyesi rûm, ermeni ve yahudi reâyâsı“ idi. Bu bir ticâret şehri idi: „cemî halkı ticâret ile geçinip, Eflâk ve buğdanlılar ile bey u şerâ' ederler“; her sene tâ „moskofa“ kadar 2.000 araba dolusu „balık salamurası“ gönderilirdi.

Daha sonraları, rus-türk muhârebeleri başladığı zaman, İsmail mühim bir tâlimhâne oldu. Deli Petro, Prut (1711) muhârebesinden önce, İsmail de dâhil olmak üzere, buğdanlılar ile birlikte Bucak'ın tekrar istirdâdına karar vermişti. Bir kaç sene sonra, 1699'da olduğu gibi, civardaki türkler yeniden ayaklandılar ve Kırım hanlarının hâkimiyetine girmek istediler. Fakat Âdil-Giray karargâhını İsmail'de kuran Özü (Oçakov)'lü Abdullah Paşa'ya bu şehirde mutâvaat etti ve buğdanlı vak'anüvis Neculce'in ifâdesi ile, Paşa ona „Moskova tilkisinin karın postundan yapılmış bir kürk“ giydirdi. İsyân bastırıldı. 1770 harbinde ruslar, prens Repnin zamanında, İsmail'i de işgâl ettiler ve Buğdan asîl-zâdeleri (boyar) rus generali Elmpt'e verdikleri bir raporda, Tuna üzerindeki Buğdan kalelerinin tekrar kendilerine verilmesini istediler. Fakat Küçük-Kaynarca (1774) muâhedesinin 16. maddesi, Besarabya'nın, İsmail ile birlikte, Bâbıâlîye iâdesini derpîş ediyordu. O zaman Sultan Selim III. bu mevkii tahkim etti ve Tuna'nın şimâlinde İsmail'i en kuvvetli türk kalesi hâline getirdi; İsmail „Ordu kalesi“ oldu. Bu kale zaptedilmez sanılmakta idi.

1789'da başlayan yeni rus-türk harbinde İsmail meşhûr oldu. Avusturyalılar harpten çekildilerse de, ruslar savaşa devam ettiler. İsmail'in zaptı ile, büyük bir zafer kazandılar. Rus ordusuna prens Suvorov kumanda etmekte idi. Fakat Martineşti zaferinden sonra, kendisini, büyük Katerina'nın plânlarına göre, Eflâk ve Buğdan'ın birleşmesinden meydana gelen Dacia'nın kıralı gibi gören serkeş prens Potemkin, 21 kânun I.'da ser-asker aydoslu Mehmed Paşa'nın kahramanca müdâfaa ettiği kaleye, bütün kuvvetler ile, hücûm edilmesini emretti; Bender kapısını ele geçirip, şehre girdi; katl-i âm üç gün sürdü. Bütün askerî birlikler ile müslüman ahâli kılıçtan geçirildi. Tuna'ya atılan cesetlerden başka, sonradan 22.700 ölü gömüldü (bk. Comte de Langeron'un etraflı tafsilâtı: Hurmuzaki, *Suppl.*, III, 95 v.dd.). 9.000 gayr-i müslim esir Rusya'ya götürüldü. Byron ile rus şâiri Derjavin'in şiirlerinde bahsettikleri bu muhârebeler, Avrupa'da büyük bir te'sir uyandırdı; İstanbul'da ise, halkın ayaklanmasını mûcip oldu ve Selim III., sadrâzam Abdî Paşa'nın idâmını emretti. Yaş (Iaşi) sulh muâhedesi ile (1792), İsmail Bâbıâlîye terkedildi. Fakat rus hudûdu Dnester nehri olarak tesbit olundu.

Selim III., derhâl kalenin yeniden inşaına girişti; buna dâir 1209 (1794/1795) tarihli ve onun tuğrasını taşıyan bir yazı Odesa müzesinde bulunmaktadır. Rh'gas Velestinli'nin yaptığı ve 1797'de Viyana'da tab'edilen meşhûr ve pek nâdir olan Buğdan haritasında (Γενικὴ Χάρτης Μολδοβίας) İsmail Tuna üzerinde kuvvetli bir müstahkem mevkî olarak görünmektedir.

Sonraki bir rus-türk harbinde (1809'da) rusların burayı, Prut ile Dnester'in Buğdan'daki parçası arasında kalan kısmı ile birlikte, işgâl ettiler; buraları, Bükreş muâhedesi ile (1812), Rusya'ya ilhak edildi. Bu harp esnâsında, rus generali Tuçkov, çar Aleksander I.'in emirnâmesine dayanarak, kaleye 2 km. uzakta Tuçkov adında yeni bir şehir kurdurup oraya, Nekrasovtsz ruslarını yerleştirdi. Fakat çok geçmeden, bu şehir İsmail ile birleşti ve bu isim ileride kullanılan yegâne isim olarak kaldı. 1812'den itibâren, ruslar İsmail şehrini gittikçe daha çok muhâcir ile iskân ettiler: bir çok romanyalı, yunanlı (yunanlıların 1820 Eteriya ihtilâli, İsmail mezarlığında kararlaştırılmış idi), bulgar, ermeni, mûsevî ve kıptî buraya akın ettiler; öyle ki, 1815'te şehirde dört kilise (câmiler ortadan kaldırılmışlardı), 71 devlet binâsı ve 159 mağaza bulunmakta idi.

Kırım harbinden sonra (1856), Paris muâhedesi ile, Besarabya'nın cenûbu, İsmail ile birlikte, Buğdan'a iâde edildi; fakat kale tamâmen tahrip edildi. Şehir ve havâlisi tekrar romenlere geçti ve 1877 harbi sonlarına kadar (İsmail ruslar tarafından 14 nisan 1877'ye kadar işgâl edilmişti) onların elinde kaldı. Fakat 1878 Berlin muâhedesi ile, bütün Besarabya tekrar rus hâkimiyetine geçti.

Mamafih birinci cihan harbi sonunda, 1918'de, ahâlinin serbest reyi ile, İsmail, bütün Besarabya ile birlikte, 1940'a kadar, Romanya topraklarına dâhil oldu ise de, ruslar (1947 Paris sulhü) onu tekrar kendi hâkimiyetleri altına aldılar.

Bugün kalenin yalnız harâbeleri mevcuttur. Verimli Besarabya ovasının Ialpug ve Catalpug gölleri arasında kâin olan İsmail, gerek zirâat, gerek balık avı bakımından, son derece verimli olan bir mıntakanın ortasında bulunmaktadır. XVIII. asır seyyahlarından Kleemann berâberinde götürdüğü kumaş ve hırda-

vat mukabilinde İsmail 'den kürk, ham deri ve balmumu almıştır. Baron de Tott, İsmail 'den yapılan buğday, işlenmiş deri, türklere bir çok Hollanda kronu ve Venedik zecchini 'si kazandıran tavşan kürkü ihrâcından bahseder. 1802 tarihli bir fransız raporu, İsmail 'de (raporun sâhibi orada fransız ticâret mümessilliğini istemektedir) ticâret metâı olarak, buğday, kumaş, tereyağı, balmumu, şarap, kenevir ve odun bulunduğunu kaydetmektedir. 1918 'de Romanya devrinden sonra, İsmail sür'atle inkişâf etmiş ve Tuna 'nın en işlek limanlarından biri olmuş idi. 1937 'de nüfusu 26.669 idi.

Bibliyografya: Hurmuzaki, *Documante privitoare la istoria Românilor* (Bucureşti, muhtelif seneler), III—1, 234, 476; III—2, 97, 119; IV—2, 199; 1802 tarihli fransızca rapor (Hurmuzaki, *Suppl.*, I—2, 232); Comte de Langeron 'un çok uzun raporu (Hurmuzaki, *Suppl.*, III, 95 v.dd.); İsmâil 'in cenevizliler tarafından kurulduğu rivâyeti ile birlikte, cenevizlilere âit sûrların bizzat müellif tarafından görülmüş olduğunu kaydeder ki, bu hakikate aykırıdır. Andrei Veres, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Tării Românești şi Moldovei* (Bükreş, 1932), IV, 204 „la fortezza Smillio" (1595) ve „di Festung Schmiel"; N. E. Kleemann, *Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova* (1768—1770), Leipzig, 1773; G. Dousa, *De itinere suo constantinopolitano* (Leiden, 1599), s. 17—19; Baron François de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* (Amsterdam, 1785), V; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetătii Albe* (Bucureşti, 1899); tür. yer.; ayn. mll., *GOR*, V, 96 v.d.; Zinkeisen, *GOR*, V, 941; VI, 800; VII, 655; Cevdet, *Tarih* (tab., 2. İstanbul, 1309), IV, 326; V, 94; Menzel, *EI.*, II, 582; *Histoire des campagne du comte ciclopedia Românei* (Bucureşti, 1938), II, 640 v.d.

(AUREL DECEI.)

İSMAİL. İSMĀ'İL, İbrāhīm peygamberin oğlu olup, *Kur'an* 'ın bâzı yerlerinde zikredilmektedir. Sûre II, 130 (= III, 78) 'da ve sûre IV, 161 'de kendisine vahy vâkî olduğu mezkûrdur. Sûre XIX, 55 'te halkı *ṣalāt* ile *zakāt* 'a dâvet eden bir resûl, bir peygamber olarak zikredilmektedir. Kendisinin bu şekilde gösterilmesi, Peygamberin „İbrāhīm dini" hakkında te'sis etmiş olduğu akîdeye tamâmiyle uygundur. Sûre II, 127 'de, İbrāhīm ve İsḥāḳ ile birlikte, Ya'ḳūb 'un ecdâdından biri olarak zikredilmektedir. Sûre II, 119 'da da Mekke 'de Kâbe 'nin tathîri ile tavzif edilmiş olduğu zikrolunmaktadır.

Bir resûl olarak İsmā'īl ve kendisine gelen vahyler hakkında hiç bir rivâyet yoktur. İbrāhīm dininin intişârı ile olan münâsebetleri de beyân edilmiş değildir. İsmā'īl Hācar 'in İbrāhīm 'den olmuş ilk çocuğu idi ve Hācar ile Sārā arasında da geçimsizlik mevcût idi. Hācar 'i çirkinleştirmek maksadı ile, Sārā onun kulaklarını deldirmişti (kadın kulaklarının delinmesinin bundan gelmekte olduğu rivâyet edilir). İsmā'īl ile İsḥāḳ da dövüşürlermiş. Nihâyet, Sārā 'nın kıskançlığı sebebi ile, İbrāhīm, Hācar ve İsmā'īl ile birlikte, Arabistan 'a seyahate çıkmağa karar veriyor. Yolculara *sakīna* ve başkalarına göre, Cabrā'īl tarafından, rehberlik ediliyordu (*sakīna* 'nin şekli hakkında krş. *The Navel of the Earth, Verh. Kon. Akad. v. Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XVII, nr. 1, s. 60 v.dd.). İbrāhīm ile İsmā'īl Kâbe 'nin temellerini kazmışlar ve İsmā'īl, mâbedin inşâsında, babasına yardım etmiştir. Bu iş tamamlanınca, İbrāhīm çocuğu, annesi ile birlikte, bu çorak ve susuz memlekette bıraktı. Bu sıkıntı içinde Hācar al-Ṣafā ve al-Marvā tepeleri üzerinde su aramış ve bir tepeden ötekine koşmuştur ki, bu *sa'y* [b. bk.] 'in menşe'ini teşkil eder. Bunun üzerine, Cabrā'īl: — „Sen kimsin? İbrāhīm sizi kimlere emânet etti?" — dedi. Bu aralık sabırsızlanan çocuk, ayağı ile (veya eli ile) kumları eşelemeğe başlamış ve o noktada bir pınar peydâ olmuş; eğer Hācar suyu testiye doldurmakta acele etmese imiş, zemzem dâimâ fışkıran bir menbâ olacak imiş. — Cebrā'īl 'in, toprağı topuğu ile kazdığı ve ayağının altından zemzemin fışkırdığı da rivâyet edilir.

Bu devirde Curhum [b. bk.] 'lar Kâbenin yakınlarında oturuyorlarmış. Hācar 'in ölümünden sonra, İsmā'īl bunlardan bir kız ile evlenmiş. Kendisinin gaybûbeti esnâsında İbrāhīm bu kadını ziyârete gitmiş, fakat fenâ karşılanmış. Bilâhare kadın İbrāhīm 'in kendisine söylemiş olduğu bâzı sözleri kocasına nakledince, o da karısını boşamak mecbûriyetinde olduğunu anlamış. İsmā'īl sonra aynı kabîleden başka bir kadın ile evlenince, İbrāhīm aynı sûrette bu kadını da ziyâret etmiş ve bu yeni intihâbı da tasvip etmiştir.

İslâm an'anesine nazaran, İbrāhīm ve Hācar Kâbe 'nin *ḥicr* 'inde defnedilmişlerdir ki, bu, peygamberlerin bir çokları gibi, kendilerine de nasib olmuş bir imtiyâzdır: peygamber, peygamberler memleketine mensûptur.

İslâm an'ane ve rivâyetlerinde, *Takvīn* (22) 'de anlatılan hikâye de mâlûmdur. Yalnız müteaddit din âlimleri İsḥāḳ 'ın değil, İsmā'īl 'in *ẕabīḥ* olduğunu iddia ediyorlar. Bu fikri takviye zımnında 'Abd Allāh b. 'Omar, İbn 'Abbās, al-Ṣa'bī, Mucāhid v.b. sözlerini zikrediyorlar. Böylece 'Omar b. 'Abd al-'Azīz 'in, bu ihtilâf hakkında, ihtidâ etmiş bir yahudinin fikrini sorduğu hikâye ediliyor. Bu yahudi şöyle cevap vermiş: — „*Ẕabīḥ* İsmā'īl 'dir, bunu yahudiler de bilirler; fakat sizi kıskandıklarından, İsḥāḳ 'ın *ẕabīḥ* olduğunu iddia ederler." — Bundan başka İsmā'īl şimâlî Arabistan kabîlelerinin ceddi sayılmaktadır.

Araplar, mahallî şecerelere göre, 3 gruba taksim edilmişlerdir: *al-bā'ida* („kaybolanlar"), *al-'āriba* („yerliler"), *al-musta'riba* („araplaşanlar"). İsmā'īl bu sonuncu grubun ceddi sayılmaktadır ki, bunların atası 'Adnān 'dır. İsmā'īl ile 'Adnān arasındaki silsile, birbirine benzeyen bir çok şekillerde ve kısmen de *Takvīn* (25) 'deki sırayı hatırlatan bir şekilde, nakledilmektedir.

Bibliyografya: *Kur'an* 'ın zikredilen parçalarının tefsirleri; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 275 v.dd. ve fihrist; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), I, 85—87; Muṭahhar b. Ṭāhir, *Kitāb al-bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), Paris, 1903, III, 60—65; Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 69 v.dd., 88—90; Abū 'l-Fidā' (nşr. Fleischer), s. 192; İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 18, 30; *Die Chroniken der Stadt Mekka* (nşr. Wüstenfeld), tür. yer.; *Sīrat 'Antar* (Kahire, 1306), I, 35—38; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner* (Frankfurt, 1845), s. 82—93; Grünbaum, *Neue Beiträge z. sem. Sagenkunde* (Leiden, 1893), s. 102—111.

(A. J. WENSINCK.)

İSMAİL. İSMĀ'İL B. 'ABBĀD. [Bk. İBN 'ABBĀD.]

İSMAİL. İSMĀ'İL B. AḤMED, ABŪ İBRĀHĪM (849—907), Sâmânîlerden Mâverâünnehr hükümdarı olup, bu hânedânın satvetini kurmuştur; 234 senesi şevvâlinde (28 nisan—26 mayıs 849) Fergana 'da doğdu. 260 (874) 'tan 279 (892) 'a kadar kardeşi Naṣr 'ın Buhârâ 'da vâlisi oldu ve kardeşinin ölümü üzerine, Mâverâünnehr emîri olunca, yine bu şehirde kaldı. 280 (893) senesinde halife tarafından kendisine ferman gönderildi. Aynı sene Taraz (Evliyâ-Atâ, b. bk.) 'a kadar bir sefer yaptı ve bu şehri fethederek, kilisesini câmie tahvil etti (Mâverâünnehr 'de Saffârîlerden 'Amr b. al-Layṯ ile yaptığı mücâdele için bk. mad. 'AMR B. AL-LAYṮ). İsmā'īl, halife tarafından azledilmiş sayılmasına ve kendisinin vilâyeti de kardeşi 'Amr 'e verilmiş olmasına rağmen, halife mücâdelenin sonunda gâlibe memnûniyetini beyân etti. Horasan 'da Saffârîlerin mirası için Taberistan hâkimi Muḥammed b. Zayd İsmā'īl 'e rakip çıktı.

İsmā'īl 'in kumandanı Muḥammed b. Hārūn yalnız Horasan 'dan düşmanları tardetmek ile kalmadı, aynı zamanda Taberistan 'ı da fethetti. Bununla berâber, sonradan efendisine karşı isyân ile meşrû hukûmete karşı isyân rengi olan beyaz rengi kabûl ederek (Ṭabarī, III, 2208), Rey 'i işgâl etti. İsmā'īl âsî kumandana karşı bizzat harekete geçmek mecbûriyetinde kaldı. Bu sonuncusunun hezîmetinden sonra, Rey ve Ḳazvīn Sâmânîlere ilhâk ve devletin garp hudûtları tesbit edildi (289=902). 291 (904) senesinde şarkta kalabalık bir türk kütlesinin istilâsı, diğer islâm memleketlerinden gelen gönüllülerin yardımı ile, tardedildi (Ṭabarī, III, 2249). İsmā'īl 'in ölüm günü olarak, 14 safer 295 (24 teşrin II. 907) tarihi gösterilmektedir. Onun tarafından Sâmânîlerin pâyitahtı mertebesine çıkarılmış olan Buhârâ [b. bk.] 'da bugün hâlâ kendisinin türbesi bulunduğu söylenilmektedir; mamafih bu türbenin hakikaten ona âit olduğu, hiç bir kitâbe ile, te'yit edilmiş değildir.

Bibliyografya: Narşaḫī (nşr. Schefer), s. 75 v.d.; Mirḫᵛānd, *Histoires des Samanides* (fars. metin ve trc. M. Défrémery, Paris, 1845, s. 6 v.d., 117 v.d.); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (Paris, 1903), I, 24—29; Müneccim-Başı (İstanbul, 1285, 3 cild), II, 246 v.d.; Cahun, *Introd. à l'Histoire de l'Asie* (Paris, 1896), s. 157 v.d.; W. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongol'skago naşestviya*, II, 230 v.d. (W. BARTHOLD.)

İSMAİL. İSMĀ'İL B. BULBUL, ABU 'L-ṢAḲR, al-Mu'tamid 'in vezîri olup, 265 (878/879) senesinde bu makama nasbedildi; asıl hâkim halifenin kardeşi al-Muvaffaḳ idi. 278 senesi saferi başlangıcında (891 mayıs), o zamanlar çok hasta olan al-Muvaffaḳ 'ın Bagdad 'da öldüğü haberi yayıldı. Oğlu Abu 'l-'Abbās (müstakbel halife al-Mu'taḍid) 'ın da bir çok tarafdarları var idi ve Abu 'l-Ṣaḳr halifeyi ve âilesini al-Madā'in 'den Bagdad 'a gönderdiği zaman al-Muvaffaḳ 'ın sarayında misâfir etmeyip, kendi sarayına aldığından, Abu 'l-'Abbās 'ın tarafdarları Abu 'l-Ṣaḳr 'ın zayıf ve ehemmiyetsiz bir adam olan halife tarafını iltizâm ettiğine hükmettiler ve babasına itâatsizliği sebebi ile, 275 (889) 'te hapsedilmiş olan Abu 'l-'Abbās 'ı zorla hapisten kurtardılar. Fakat al-Muvaffaḳ 'ın henüz hayatta olduğu anlaşılınca, Abu 'l-Ṣaḳr bir çok tarafdarları tarafından terk ile, evi yağma edildi ve kendisi al-Muvaffaḳ 'a ilticâ etti. Safer ayında al-Muvaffaḳ 'ın ölümü üzerine, Abu 'l-Ṣaḳr tevkif, mal ve mülkü yağma edildi.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VII, 227,

294, 306 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 344—347; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VIII, 105 v. dd., 211, 258 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 476 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İSMAİL. İSMĀ'ĪL B. AL-ḲĀSIM. [Bk. ABU 'L-'ATĀHİYA.]

İSMAİL. İSMĀ'ĪL B. NŪḤ, ABŪ İBRĀHİM AL-MUNTAṢİR, Sâmânîlerden olup, 389 (999)'da mensûp olduğu hânedanın sukutu üzerine, esir olarak, Fergana'da Özgend'e götürüldü; kıyâfet değiştirerek, kaçmağa ve Mâverâünnehr üzerinde hâkimiyetini, burasını fethetmek isteyen türklere karşı, senelerce muhâfazaya muvaffak oldu. Son hezîmetinden sonra, yanında yalnız sekiz arkadaşı bulunduğu hâlde, Amu-Derya'nın ötesine firâr etti ve 395 senesi rebiülevvel veya rebiülâhır ayında (16 kânun I. 1004—12 şubat 1005) Merv civarında, bir arap kabîlesinin reisi tarafından, öldürüldü; krş. W. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naṣestviya*, II, 282 v d.

(W. BARTHOLD.)

İSMAİL. İSMĀ'ĪL B. SEBÜK-TİGİN, Gazne hükümdarı Sebük-Tigin'in Alp-Tigin'in kızından olan en küçük oğludur. Sebük-Tigin şâbân 387 (ağustos 997)'de ölüm döşeğinde onu halefi nasbetti ve bütün ileri gelenleri kendisine bi'at ettirdi. İsmā'īl Belh'te tahta çıktı. Buhârâ Sâmânî ordusuna *ṣāḥib cayş-i Ḫurāsān* ("Horasan kıt'alarının kumandanı") olan ağabeyisi Maḥmūd [b. bk.] kendisi ile anlaşmağa uğraştı ve Gazne'ye karşılık, Belh yahut Horasan eyaletlerini terketmeği teklif etti; fakat İsmā'īl'in reddi üzerine, Gazne'ye yürüdü. İsmā'īl rebiülevvel 388 (mart 998)'de Gazne ovasında onun ile karşılaştı; fakat yenilerek, teslim olmak zorunda kaldı. Saltanatı ancak yedi ay sürdü. Maḥmūd ona büyük bir lûtuf ve nezâket ile muâmele etti. Çok geçmeden, İsmā'īl Maḥmūd'a karşı bir sûikasd hazırladı. Fakat bu meydana çıkarıldı ve İsmā'īl, sıkı bir nezâret altında, Cüzcânân'a gönderildi ve orada ömrünü sükûn içinde tamamladı. İsmā'īl zayıf karakterli idi; bununla berâber, edebiyat sâhasında istidâdı var idi. Arapça ve acemce bir çok risâlelerin ve manzûmelerin müellifidir. Dindar bir müslüman idi. Kısa idâresi zamanında, rivâyete göre, hulefây-i râşidînin şahsan cuma namazı kıldırmak âdetlerini devam ettirdi.

Bibliyografya: al-'Utbī, *Tārīḫ-i Yamīnī* (Lahor tab.), s. 110—118; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 103—105; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, XVI, 393); *Ravżat al-ṣafā'* (Nawal Kishore Press), IV, 773 v. d. (MUHAMMAD NAZIM.)

İSMAİL. İSMĀ'ĪL (MŪLĀY) B. ŞARİF (1646—1727), Fas sultanı, Ḥasanī [b.bk.] tesmiye edilen Alevî veya Filâlî şerîfleri hânedanının 2. hukümdarıdır.

Sulṭān Mūlay al-Raşīd'in ölümü üzerine, Fas imparatorluğu taksim edilmişti. Miknāsa (Mékinès) vâlisi ve merhûmun kardeşi olan Mūlāy İsmā'īl bu şehirde sultan ilân edildi. Kendisinin aleyhine vaziyet almış olan Fas'a karşı derhâl harekete geçti ve şehri zaptetti. Burada 11 zilhicce 1082 (14 nisan 1672) tarihinde sultan ilân edildi. O zaman 26 yaşında idi.

Fakat üç rakîbi, yâni Tāfilālt'ta kardeşi Mūlāy al-Ḥarrānī, Fas'ta ve cenûpta hukümdar ilân edilen yeğeni Aḥmed b. Maḥraz ve nihâyet çete reisi al-Ḫiżr Ġīlān şimâl-i şarkîde kendisine karşı mücâdele ediyorlardı. Magrib'in garp taraflarında sağlam bir idârenin teessüsünden ictinâp eden ve burada karışıklıkların devamını isteyen Cezayir'deki türkler de bunlara yardım ediyorlardı. Mūlāy İsmā'īl evvelâ Fas şehrinden yeğeni Aḥmed b. Maḥraz'ı kovdu ve Fas'ın şimâlinde Ġīlān'ı mağlûp ederek, öldürttü. Fakat Aḥmed b. Maḥraz yeniden cenûp ve Atlas mıntakasını ayaklandırdı. Sulhü te'min için, İsmā'īl yeğenini Atlas'ın cenûbundaki vilâyetlerin emîri ve kardeşi al-Ḥarrānī'yi de Tāfilālt emîri olarak, tanımağa mecbûr oldu.

Beş sene sürmüş olan dâhilî muhârebeler henüz nihâyet bulmuş idi ki, Dilā Murâbıtlarının bir hafîdi olan Muḥammed al-Ḥâcc al-Dilā'ī, Cezayir türklerinin de yardımı ile, Tādla mıntakasında ve garbî Fas vilâyetlerinde müdhiş bir isyân çıkardı. Fakat kendisinin berberî kıt'aları, İsmā'īl'in muntazam askerlerine ve bilhassa topçu kuvvetlerine karşı mukavemet edemedi. Muzaffer olan Mūlāy İsmā'īl halkı, sükûnete icbâr için, tedhiş etti, 10.000'den fazla insan katledildi. Binlerce harp esiri, hıristiyan köleleler ile birlikte, sultan tarafından askerî pâyitaht yapılmış olan Miknāsa saraylarının inşasında çalışmak mecbûriyetinde kaldılar. Bu esnâda vebâ salgını yüzünden, Ġarb ve Rīf mıntakalarında binlerce insan ölüyordu (1090 = 1679).

Berberî isyânlarının ağır bir şekilde bastırılması ve hastalık salgını Mūlāy İsmā'īl'i bir-az dinlendirdi. O, dâimî bir ordu teşkili için, bundan istifâde ile eski zencî kölelerden kıt'alar teşkil etti. Onları evlendirip, kendilerine topraklar verdi; silâh kullanmasını öğretti ve bunlardan meşhûr zencî 'Abīd Buḫārī muhâfız alayını teşkil etti ki, bununla bütün Fas üzerinde hâkimiyetini te'min etmiş oldu.

Bunlara muvâzî olarak, gûyâ müfrit dindarlar fırkasına müzâheret etmek için, fakat hakikatte sâhil kısmında türklerin ve avrupalıların faâliyetlerini gözetlemek ve korsanlara karşı mücâdele maksadı ile, *muctahidūn* nâmı ile, bir „gönüllü mücâhidler" birliği teşkil etti. İyi seçilmiş bir kaç yüz *'abīd* tarafından teşkilâtlandırılmış olan bu gönüllüler, avrupalıların müstemlekelerine karşı, amansız bir mücâdele yapıyorlardı. Âni bir baskın ile ispanyolların elinden, bugün al-Mahdiya tesmiye edilen La Marmora (al-Ma'mūra)'yı aldılar; Mūlāy İsmā'īl burada yüz parçadan fazla top iğtinam etti (1092 = 1681). İngilizleri Tanca'da o kadar tâciz ettiler ki, bunlar da rıhtım ve kaleleri yıkarak, 1095 (1684)'te burasını tahliye etmek mecbûriyetinde kaldılar (krş. Davis, *The History of the Second Queen's Royal Regiment*, London, 1883, I, 118—264). Laraş 1101 (1689)'de ve Azīlā 1691'de „gönüllü mücâhidlerin" darbeleri altında teslim oldu. Fakat Mīla ve Septe'ye karşı yapılan bütün teşebbüsler boşa gitti. Mūlāy İsmā'īl ispanyollara karşı, Louis XIV.'nin yardımını te'mine çalıştı ise de, netice alamadı. Fransız ticâreti bu vaziyetten, bir müddet, zarar gördü.

Fakat 1697'de Rijsvijk sulh muâhedesi Louis XIV.'nin itibârını hasımlarının karşısında, oldukça arttırdı. O zaman Mūlāy İsmā'īl, Atlas'ta Fas şerîfleri aleyhine yapılan bütün teşebbüslere karışmış olan Cezayir türklerine karşı, onun ittifâkını te'mine çalıştı. Bunun üzerine, Fransa ile Tunus beyi ve Fas sultanı arasında, bir ittifâk hazırlandı; hattâ bu sonuncusu bu anlaşmayı bir evlenme ile sağlamlaştırmağa da teşebbüs etti ve prenses De Conti'yi istedi (krş. Plantet, *Mouley Ismaïl et la Princesse De Conti*, Paris, 1893). Bu sonuncu tasavvurunun neticelenmemesine rağmen, anlaşma Fransa'ya Salā, Teṭuvān ve Safi'de büyük ticârî menfâatler te'min etti. Bir çok fransız sultanın saray ve binâlarının, yollarının ve istihkâmlarının inşâsını idâre ettiler; bâzan (msl. Pillet gibi) onun topçu kuvvetlerine refâkat ettiler. Diğer taraftan sultan da, tüccarlarının kendisine silâh ve cephâne yetiştirdiği Fransa'nın yardımı ile, türklere karşı müteaddit seferler tertip etti. Fakat Fas ordularının yavaşlığı Mūlāy İsmā'īl'e elde ettiği muvaffakiyetlerden istifâde imkânını vermedi. Hattâ müttefiki olan Tunus beyinin Ḳoşantīna civarında hezîmete uğratılmasına bile mâni olamadı ki, bu hâdise Cezayir türklerinin bütün kuvvetleri ile gelip, faslılar ile garpta harp etmelerine (1701) ve onları bozguna uğratmalarına sebebiyet verdi.

Mūlāy İsmā'īl'in türklere karşı yaptığı seferler nisbî bir muvaffakiyetsizlik ile neticelenmiş ise de, hudûtlarda ona sulhu te'sis imkânını verdi; kendisi de buralardaki tahkimâtı tâmir ettirdi ve yenilerini de yaptırdı. Yüksek Vēd Şaref yaylası ile arap kabîlelerinin meskûn olduğu yaylalara hâkim olan Banī Ya'lā dağlarında Reggāda kalesini yaptırdı; Angād ovasında al-'Ayūn (Sīdī Mallūk) ve Ṭrīfa'ler arâzisinde Salvān kalelerini inşâ ettirdi. Böylece şimâl-i şarkî hudûtlarının geçitlerini kapamış oldu. Her kabîlede inşâ ettirilen istihkâmlar, memlekette ve bilhassa türklerin tabi'î müttefikleri olup, imtiyâzları yavaş-yavaş şerîflerin eline geçmekte bulunan Murâbıtlar arasında âsâyişin muhâfazasını te'min ediyordu. Şerîfler yavaş-yavaş cemiyetler hâlinde teşkilâtlandırılan dinî unsurların idâresini ellerine geçiriyorlardı. İsmā'īl, askerî hudût eyâletlerinin ihdâsı ile, idâre sistemini tamamladı. Bilhassa Tāza'nın sûrları yeniden inşâ edildi. Bu şehir şark hudût eyâletinin umûmî karargâhı oldu. 2.500 *'abīd*'den müteşekkil bir birlik, Tāza geçidi vâsıtası ile, garbî Fas'tan şarkî Fas'a geçişi te'min ediyordu. Bu birlik bir de bu geçidin şimâlinde Rīf berberîlerinin ve cenûpta da orta Atlas berberîlerinin rahat durmalarını te'min mecbûriyetinde idi.

Bu teşkilât ve bu işler için İsmā'īl vâridâtını limanlardaki ticâret inhisârı ile ve sadâkatlerinden şüphe ettiği kabîlelere karşı mütemâdiyen yapılan akınlar ile te'min ediyordu. İnhisar kendisinin hazînesini zenginleştirerek, atların ve silâhların kaçakçılık yolu ile satılmasına da mâni olmak imkânını veriyordu.

Fakat bu sultan, 50 sene devam eden bir saltanattan sonra, dirâyet veya tedhiş sâyesinde, memleketi dâhilinde sulh ve sükûnu henüz te'mine muvaffak olmuş idi ki, oğulları arasındaki rekabetler ümitlerini boşa çıkardı. Kendisi bütün siyâsetini Cezayir türklerine karşı açtığı mücâdeleye tevcih etmişti; Cezayir eyâletini kemiren tefrikaların kendisine muvaffakiyeti te'min edebileceği bir anda, 27 receb 1139 (20 mart 1727) tarihinde öldü. Oğlu Mūlāy Aḥmed al-Ẕahabī kendisine halef oldu.

Bibliyografya: al-Ḳādirī, *Naşr al-maşānī* (Fas, 1309), tür. yer.; al-Vafrānī, *Nuzhat al-ḥādī* (nşr. Houdas), Paris, 1888—1889 (metin s. 304—309, trc. s. 504 v.dd.); al-Ziyānī, *al-Tarcumān* (nşr. Houdas), s. 24—55; al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), IV, 31—50; Mouëtte, *Histoire des conquestes de Mouley Archy et de Mouley Ismail son frère* (Paris, 1683); Chénier, *Rechèrches historiques sur les Maures* (Paris, 1787), III, 352—422; Godart, *Description et Histoire du Maroc* (Paris, 1860), s. 510 v.dd.; Mercier, *Hist. de l'Afrique Septentrionale*, III, 273—344; Cour, *Etablissement*

istiklâlini tevsî etmek üzere anlaşmak için, husûsî elçi olarak, Napolyon III.'a (1855) ve Papa Pius IX.'a gönderildi; avdetinde de meclis-i ahkâm reisliğine getirildi (şubat başı 1856). Büyük kardeşi Ahmed Rifat Bey'in bir bir tren kazası neticesi Nil'de boğulması üzerine, âilenin en yaşlı ferdi sıfatı ile, veliaht oldu (14 mayıs 1858). Said Paşa'nın Suriye (kânun II. — şubat 1859) ve Hicaz'a (nisan — teşrin I. 1861) yaptığı ziyâretler esnâsında, iki defâ ona vekâlet etti. Sonra, Sudan'da bâzı kabîleler arasında çıkan isyân hareketini bastırmak üzere hazırlanan ordunun serdarlığına getirildi; vazifesini kan dökmeden başardı. Bundan iki yıl sonra da, Said Paşa'nın ölümü üzerine, 18 kânun I. 1863 tarihinde iktidar mevkiine geçti.

Osmanlı devletine karşı siyâsetinde, Mısır'ın istiklâlini genişletmeğe çalıştı; fakat Bâbıâlî'den koparduğu imtiyazları, büyük babası gibi kuvveti ile değil, rüşvet ve hediye vermek sureti ile te'min etmek yoluna gitti. [Mamafih dağıttığı paraları Osmanlı ricâlinden bâzılarının ve msl. serdâr-i ekrem 'Abd al-Karīm Paşa'nın unf ve şiddetle reddetmiş olduğunu ilâve etmek gerektir]. Böylece bununla Mısır'a büyük bir mevkî te'min etti; hattâ Abdül'aziz bile Mısır'a kadar bir seyahat yaptı (7—17 nisan 1863). İsmâil Paşa, bu iyi münâsebetlerden faydalanarak, büyük mebâlğlar sarfetmek ve Mısır vergisini 400.000 liradan 750.000 liraya çıkartmak suretiyle, âile mensûplarından en yaşlısının iktidar mevkiine geçmesi prensibini de değiştirerek, iktidarın babadan büyük oğula intikalini te'min etti (27 mayıs 1866 = 12 muharrem 1283); fakat bu yüzden, âile ferdleri arasında zâten mevcut olan ihtilâflar bir kat daha arttı. [Evvelâ vâli yerine *'azīz-i Mişr* unvanını almak istedi ise de, zaman pâdişahının isminin 'Abd al-'Azīz olması dolayısı ile, bu teklif de reddolundu (bk. Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyâsiye*, İstanbul, 1929, s. 94).] Bundan sonra İsmail Paşa, te'min ettiği yeni bir ferman ile, *ḫidîv* [bk. mad. MISIR] unvanını aldı ve Mısır'ın dâhilî ve mâlî işlerinde, posta, gümrük ve transit olarak geçen emtia hakkında yapılan anlaşmalarda serbestî kazandı (5 safer 1284 = 8 hazîran 1867) ve bu suretle diğer Osmanlı paşa ve vâlilerinden daha büyük ve nufûzlu bir mevkie sâhip oldu. Girid isyânı dolayısı ile yapılan seferde, Mısır'ın yardımına mukabil, ecnebî devletlere sefir tâyin etmek salâhiyetini istedi. Bu arzusunun reddedilmesi üzerine, Bâbıâlî ile bir aralık arası açıldı. Fakat İsmâil Paşa istiklâlini arttıracak vesileleri aramaktan geri kalmadı: Bâbıâlînin tavassutu olmadan, Avrupa devletleri ile doğrudan-doğruya anlaşarak, muhtelit mahkemeler açtı; Paris'te açılan sergiye, müstakil bir devlet gibi, katıldı (1867); Fransa'ya 3 zırhlı ısmarladığı gibi, binlerce yeni model tüfek mübâyaa etti. [Fakat sadrâzam Âlî Paşa'nın metâneti sâyesinde, ısmarladığı gemileri devlete devretmeğe mecbûr olmuş idi (bk. mad. ÂLÎ PAŞA)]. Bu vaziyet Bâbıâlîyi kuşkulandırdığından, Osmanlı devletinin Mısır'a kuvvet göndermek düşüncesinde olduğu şâyiası çıktı; bunun üzerine, İsmâil Paşa, memleketin müdâfaasına bir kat daha ehemmiyet vererek, Port-Sait ile İskenderiye arasında yeni müstahkem mevkiler inşâ ve bunları getirttiği 200 kadar büyük çaplı top ile techiz etti. Süveyş Kanalı [b. bk.]'nın açılma (16, 17 teşrin II. 1869) merâsimi dolayısı ile, müstakil bir hukûmdar gibi hareket ederek, Avrupa devlet reislerini dâvet etti (sayıları 6.000'den az olmayan dâvetliler arasında Fransa imparatoriçesi Eugénie, Avusturya imparatoru Franz (François) Joseph I., Prusya veliahdı Friedrich Wilhelm, Hollanda prens ve prensesi gibi, muhtelif hukümdar ve hânedan mensûplarından başka, bir çok siyâsî ve askerî ricâl var idi. Bu mutantan merâsim için 1.500.000 ingiliz lirasına yakın muazzam bir para sarfedildiği tahmin olunmaktadır). İsmail Paşa, bu mühim hâdiseden faydalanarak, istiklâlini ilân etmek istedi; fakat Avrupa devletleri hidivi bu fikrinden vazgeçirdiler. Bu yüzden had bir safhaya giren ihtilâfın tabi'î bir neticesi olarak, Osmanlı devleti 29 teşrin II. 1869 (24 şâbân 1286)'da, bir ferman ile, hidivin salâhiyetlerini tahdit ve bundan böyle esbab-i mûcibesini beyân etmeden, yeni istikrazda bulunmasını men'etti.

İsmail Paşa, Avrupa devletlerinden yüz bulamayınca, bâzı büyük me'mûrları ile birlikte, İstanbul'a giderek, Bâbıâlî ile olan münâsebetlerini düzeltmeğe çalıştı ve elde ettiği 10 ve 25 eylûl 1872 (7 ve 22 receb 1289) tarihli iki ferman ile, eski imtiyâzlarını yeniden kazandı; bir yıl sonra da Mısır'ı meş'ûm âkıbetlere sürükliyen en büyük istikrâzı yaptı (32.000.000 ingiliz lirası tutan bu istikraz yapılan borçların en büyüğü ve ödeme bakımından, en ağır şartları ihtivâ edeni idi).

İsmâil Paşa, bu fermanlar ile iktifâ etmeyerek, Mısır'ın 1841 tarihinden itibâren nâil olduğu bütün imtiyâzları câmi bir ferman elde etmek istedi. 1873 yazında İstanbul'a, sadrâzam Fuad Paşa zamanında yaptığı bir seyahatta bunu da te'min etti. [Mâmafih sadrâzam Fuad Paşa Sultan 'Abd al-'Azīz'in İsmail Paşa'nın kızı Tevhide Hanım ile izdivacına mâni olmuştur]. 9 (10) hazîran 1873 (13 rebiyülâhır 1290) tarihli bu ferman gereğince, iktidar verâset yolu ile büyük oğula intikal edecek, Mısır serbestçe gümrük ve ticâret muâhedeleri akdedebilecek, ordu mevcûdunu istediği kadar çoğaltabilecek, yapılması izne bağlı olan zırhlılardan başka, her türlü harp gemisi inşâ ettirebilecekti. Fakat buna rağmen, Bâbıâlî ile Mısır arasındaki bu anlaşma samimî değil idi. İsmâil Paşa istiklâl peşinde koşmakta, Bâbıâlî de şüphe içinde bulunmakta devam ediyordu.

1875 yılından itibâren, İsmâil Paşa Mısır mâliyesinin muvâzenesini kaybettiğini anlamış idi ve ilk iş olarak, Mısır'a âit olan 176.602 aded Süveyş kanalı hisse senetlerini (mecmûu 400.000'dir) satılığa çıkardı. Fransa'ya bu husûsta yapılan teklif tereddüt ile karşılandığından, 3.976.582 ingiliz lirası mukabilinde, İngiltere'ye satıldı ve bu suretle İngiltere'nin Mısır meselelerine müdâhelesi için, mühim sebeplerden biri daha hazırlanmış oldu (25 teşrin II. 1875).

İstikrazlara bundan sonra da 1878 yılına kadar devam edilmekle berâber, dâinlere Mısır'ın mâlî kudretini göstermek ve onlara emniyet telkin etmek için, Mısır mâliyesini ve borçlarını tetkik etmek üzere, İngiltere'den bir heyetin gönderilmesi istendi (sonunda Mısır'ın umum borcu 126.354.360 ingiliz lirasına bâlig olmuş idi; bk. 'Abd al-Raḥmān, *'Aṣr Ismā'īl*, II, 26). İngiltere bu müdâhale fırsatını kaçırmadı ve Mısır'a Stephen Cave'in riyâsetinde bir heyet gönderdi (eylûl 1875). Heyetin verdiği raporda Mısır mâliyesinin bozukluğuna işâret ediliyor, bunun bir avrupalı mütehassısın, tercihan bir ingilizin, kontrolü altına konulması, onun muvafakati olmadan, yeni hiç bir istikrazda bulunulmaması tavsiye ediliyordu. Hidiv bunu kabûl etmedi; meselenin bir defâ da fransızlar tarafından tetkikini istedi. Fakat kıskançlığını gizleyemeyen İngiltere bundan faydalanmak istedi ve Cave'in raporunu „Mâvî Kitap" 'ta neşretti. Mısır'ın kredisi düştü, mâlî senet ve tahvilleri bir anda kıymetsiz bir hâle geldi ve neticesi olarak, 2 mayıs 1876'da bir „Düyûn-i umûmiye hazînesi" (caisse de la dette publique) kuruldu. Bu hazîne, devlet hazînesinin yanında, tâlî bir hazîne olacak ve üzerine, devlet borçlarını tevhit ve bunlara karşılık olarak gösterilen vergilerin hesaplarını tutmak vazifesini alacaktı. Mısır vergilerinin kısm-i âzamı bu husûsa tahsis edilmişti. Hidiv bundan başka Goschen (ingiliz) ve Joubert (fransız) tarafından serdedilen teklifleri kabûl ederek, biri Mısır vâridâtına, diğeri masraflarına nezâret etmek üzere, iki murâkıbın tâyinine râzı olmak mecbûriyetinde kaldı (18 teşrin II. 1876). Böylece Mısır'da halk için bir işkence devri olan ingiliz-fransız müşterek mâlî hâkimiyeti (Condominium) başlamış idi. Fakat Mısır mâliyesi, ittihaz edilen bu çok sıkı tedbirlere rağmen, bir türlü düzelmedi. Bir müddet sonra İngiltere ve Fransa, müdâhelelerini bir kat daha arttırmak için, İsmâil Paşa'yı, Nubar Paşa riyâsetinde, muhtelit bir kabine kurmağa icbâr ettiler; yeni kabinede mâliye nezâreti Wilson adında bir ingilize, çalışma nezâreti de Blingères adında bir fransıza verildi; fakat bu yeni vaziyet neticesi olarak, halk arasında beliren büyük hoşnutsuzluk ve yeni tensikat dolayısı ile zarar gören zâbitlerin ayaklanması (18 şubat 1879) karşısında, Nubar Paşa istifâ etmek zorunda kaldı (şubat 19). Hidiv bizzat bir kabine teşkil etmek istedi ise de, ecnebîlerin itirazı yüzünden, oğlu Mehmed Tevfik Paşa riyâsetinde bir kabine kurulmasını tasvip etmek ve nâzırlar meclisi toplantılarında hazır bulunmamağı ve iki ecnebî nâzırın „veto" hakkını tanımağı kabûl etmek zorunda kaldı (10 mart 1879). Fakat hidiv, memleket dâhilinde için-için gelişen millî hareketi, hem arzusuna uygun bulduğundan, hem de muztar kaldığından, destekledi ve bu sıralarda millî bir önder gibi ileri atılan Şerîf Paşa'ya yeni bir millî kabine kurdurdu (7 nisan) ve borçların tasviye şeklini değiştirmek istedi (22 nisan). Bunun üzerine Bismarck, 17 mayıs tâmimi ile, alman halkının menfâatlerini korumak arzusunu izhar etti; kısa fâsılalar ile Avusturya ve diğer devletler bu harekete katıldılar ve nihâyet Bismarck'ın da israr ve teşvikının te'siri ile, İngiltere ve Fransa, Bâbıâlî nezdinde hidivin azli husûsunda faâliyete geçtiler; İsmâil Paşa'nın vaziyetinden memnûn bulunmıyan ve böyle bir azlin, ecnebîlerin müdâhalesine meydan vermeden, kendi emri ile vukû bulmasını arzu eden Abdülhamid meselenin inkişâfını beklemeden, 26 hazîran 1879 tarihinde hidivi azl ve yerine, değişen verâset usûlü gereğince, oğlu Mehmed Tevfik Paşa'yı tâyin etti.

İsmâil Paşa, büyük devletler tarafından desteklenen bu emre itâat ederek, Mısır'ı ebedîyen terketti (30 hazîran). 1888 yılına kadar kendisine Napoli yakınlarında tahsis edilen sarayda ikamet ettikten sonra, İstanbul'a, Emirgân'daki köşküne, nakletti ve burada 2 mart 1895 tarihinde öldü. Naaşı Mısır'a götürülerek, Kahire'de al-Rufā'ī câmii hazîresine defnedildi (11 mart). Mısır halkı, defin merâsimi esnâsında, büyük bir heyecan ve teessür göstermiştir.

İsmâil Paşa, 16,5 yıl süren hâkimiyeti boyunca, lükse de haddinden fazla yer veren çok büyük imar, kültür ve reform hareketleri

ile uğraştı; Mısır'ı modern ve mâmûr bir ülke hâline getirmek başlıca emeli idi. Bilhassa 1863—1875 seneleri arasında Süveyş kanalının ikmâlinden başka, mecmû tûli 8.200 mil tutan ve sayısı 112'ye varan sulama kanalı açıldı: 430'a yakın köprü kuruldu; liman'lar, fenerler ve su te'sisleri yapıldı; pamuk zirâatine büyük bir ehemmiyet verildi; zirâate elverişli arâzi genişletildi; fabrikalar kuruldu (yalnız şeker fabrikalarının sayısı 17'yi bulmuş idi); demir yolları beş—altı misline çıkarıldı (eskiden 245—275 mil kadar idi); bilhassa Kahire ve İskenderiye'de muazzam saraylar, köşk ve mekteppler vücûda getirildi; tâlim ve terbiye genişletildi; maârif bütçesi 6.000'den 75.000 ingiliz lirasına çıkarıldı; iptidâî mektepler, eskisi ile kıyas kabûl etmeyecek derecede, çoğaltıldığı gibi, askerî mektepler, mühendishâne, hukuk, darül'ulûm, tıp ve doğum, sa'nat ve ilk defâ olarak, kız mektepleri açıldı; kütüphâneler, müzeler ve ilmî cemiyetler kuruldu; Süveyş kanalının açılış merâsimi dolayısı ile, Kahire'de muazzam bir opera binası inşâ edildi. Mısır'da önceleri yalnız *al-Vaḳâ'i' al-Miṣrîya* gazetesi çıkarken, bu devirde ilmî, edebî ve siyâsî olmak üzere, 17 gazete ve mecmûa intişâr etmeğe başladı.

Memleketin müdâfaası ile de yakından alâkadar olundu; ordu yeni silâhlar ile techiz edildi; memleketin müdâfaası için bir çok kale inşâ, harp ve ticâret filoları takviye edildi.

Zamanında Mısır hudûtları da genişletildi: Faşuda zaptedildi; Musavva ve Suvakin, bir ferman ile, Mısır'a ilhak edildi (1865); Sudan'da fütûhata devam edilerek, sonradan al-İsmâ'îlîya adını alan ve hatt-i istivâ müdüriyetinin merkezi olan Gondokoro (1871), bunu tâkiben de Unyoro (Unjoro) ve Uganda ele geçirildi (1872—1874); Sudan'ın idâresi tanzim edilerek, insan avcılığı ve köle ticâreti kat'îyetle men'edildi. Bu arada İbrâhim gölü keşfedildiği gibi, Darfûr ve Harar (Herer)'dan başka, Aden'i kuşatan şimâlî Somali mıntakası, Gvardofui burnuna kadar, Mısır'a ilhak edildi. Yalnız Habeşistan'a yapılan seferler muvaffakiyetsizlik ile neticelendi (1875/1876). Bu suretle Mısır hudûtları cenûpta — Albert ve Viktorya göllerine, şarkta — Kızıldeniz, Aden körfezi ve Hind okyanusuna ve garpta — Va'ay (Walai)'a kadar genişletilmiş oldu.

İsmail Paşa Avrupa'dan istikrazlar yaptı; fakat bu paraları, kısm-i âzamı memleketin hayrına olmakla berâber, Mısır'ın mâlî kudretinin çok üstüne çıkarak, israf derecesinde, sarfetti. Bâbıâlîden kopardığı imtiyâzlar için de büyük meblâğlar harcadı ve bu muazzam borçlardan doğacak âkıbetleri takdir edemedi; icrâatında çok kere arzu ve heveslerine mağlûp oldu; Avrupa'nın bu borçlara mukabil müdâhelesine karşı müsâmahakâr davrandı; Mısır'ın yakın mâzîsini nazar-i itibâra alarak, müdahâleleri mûcip olabilecek hâdiselerden kaçınamadı; belki de avrupalılara beslediği itimat buna mâni oldu; çünkü dikkat edilecek olursa, İsmâil Paşa, memleketin istikbali üzerine müessir olabilecek Sûdan umûm vâliliği, şarkî Sudan ve Kızıldeniz muhâfızlığı, Mısır limanları umûm müdürlüğü, posta ve gümrük idâresi, erkân-i harbiye reisliği gibi, mühim mevkîleri bile ecnebî ellere vermekten çekinmemişti.

Sû-i istimâl, fâhiş fâiz gibi sebepler ile, büyük zararlara girilmiş olmakla berâber, İsmail Paşa'nın saltanatının ilk yılları esnâsında, Mısır siyâseten yükselmiş olduğu gibi, mâliyesi de mükemmel bir hâle gelmişti. Bunda Amerika Birleşik Devletleri dâhilî harplerinin doğurduğu durumdan faydalanılarak, pamuk zirâatine verilen ehemmiyetin de büyük hissesi var idi. İdhâlât ve ihrâcat, eskisine nazaran, birden-bire aş.-yk. üç misline çıkmış, nüfus da bir milyon artarak, 6 milyona yaklaşmış idi. Muâsır müşâhidler Mısır'ın son 70 sene zarfında elde ettiği inkişâfı başka memleketlerin 500 yılda kazanamıyacaklarına işâret etmişlerdi. Fakat vicdansız bir takım müşâvirler ile çevrilmiş bulunan ve her şeye çabuk inanan İsmâil Paşa, bu durum karşısında müdhiş sarfiyâtını endîşesiz yaptı; hâlbuki İngiltere ve Fransa birbirleri ile rekabet edercesine fırsat kollamakta idiler. Neticede Mısır zor ile iflâsa sürüklendi; önce mâlî, sonra da siyâsî istiklâlini kaybetti.

Bibliyografya: N. Ronchetti, *L'Égypte et ses progrès sous Ismaïl-Pacha* (Marseille, 1868); V. E. Dor, *L'Instruction publique en Egypte* (Paris, 1872); Edwin de Leon, *The Khedive's Egypt* (London, 1877); R. Buchta, *Der Sudan unter ägyptischer Herrschaft* (Leipzig, 1888); Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens* (Berlin 1892); al-Cam'iyāt al-Cogrāfîya al-Ḫidîvîya. *Ḫuṭab tiẕkār al-Maġfūr lah Ismā'îl Bāşā al-ḫidîv al-asbaḳ* (Mısır, 1895); D. A. Cameron, *Egypt in the Ninetheenthe Century* (London, 1898); J. C. Mc. Coan, *Egypt under Ismail* (London, 1899); J. Charles-Roux, *L'Isthme et le Canal du Suez* (Paris, 1901); L. Bréhier, *L'Égypte de 1799 à 1900* (Paris, 1901); E. Dicey, *The Story of the Khedivate* (London, 1902); C. de Freycinet, *La Question d'Egypte* (Paris, 1905); A. Colvin, *The Making of Modern Egypt* (London, 1906); Earl of Cromer, *Modern Egypt* (London, 1908); E. E. Farman, *Egypt and its Betrayal* (New-York, 1908); R. Dedreux, *Der Suezkanal im internationalen Rechte* (Tübingen, 1913); F. Franz Magnus, *Ägypten, Seine volkswirtschaftlichen Grundlagen und sein Wirtschaftsleben* (Tübingen, 1913); Hermann Winterer, *Ägypten, seine staats- und völkerrechtliche Stellung zu England, den Mächten und der Türkei* (Berlin, 1915); M. v. Hagen, *England und Ägypten, mit besonderer Rücksicht auf Bismarcks Ägyptenspolitik* (Bonn, 1915); A. Hasenclever, *Geschichte Ägyptens im 19. Jahrhundert, 1798-1914* (Halle a. s., 1917); E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannovre, 1927), trc. Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); Jaeger, *Afrika* (Leipzig, 1928); *al-Farmānāt al-Ṣādira ilā vulāt Miṣr va Ḫidîviha* (nşr. Haim Nahoum), Kahire 1933; 'Omar Tosūn, *al-Cayş al-Miṣrî fi 'l-ḥarb al-Rūsîya al-ma'rūfa bi-ḥarb al-Ḳirîm* (İskenderiye, 1936); *İsmā'îl bi-munāsabāt murūr ḫamsîn 'ām li-vafātihi* (Vazārat al-ma'ārif al-'umūmîya, Kahire, 1945); Georges Guindi Bey, Jaques Tagher, *Ismaïl, d'après les documents officiels* (Kahire, 1946), ar. trc. İsmā'îl, *Kamā tuṣavviruhu al-vaṯā'iḳ al-rasmîya* (Kahire, 1947); 'Abd al-Raḥmān, *'Aṣr İsmā'îl* (2 cild, 2. tab., Kahire, 1948); İsmā'îl Paşa (*EI*). Bk. bir de madd. SÜVEYŞ KANALI, MISIR.

(ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

İSMAİL PAŞA. İSMĀ'ÎL PAŞA (1619?—1690), lekabı Nişancı olup, Süleyman II.'ın sadrâzamıdır. Ankara vilâyetinin Ayaş kazasındandır. Evvelâ saray çuhadarlığı vazifesinde bulundu; sonra Rumeli beylerbeyi rütbesi ile, kendisine tımar verildi. 1039 (1678)'da tuğra-keşler dâiresine girdi ve Sultan Mehmed IV. zamanında vâkî olan karışıklıkların başlangıcında, vezîr oldu (1098 = 1687). Süleyman II.'ın saltanatının başlangıcında vâkî olan yeniçerilerin ayaklanması esnâsında, Siyâvuş Paşa'nın ölümü üzerine, sadrâzam tâyin edildi ve 69 gün iktidar mevkiinde kaldıktan sonra, azledilerek (1 receb 1099 = 2 mayıs 1688), Kavala kalesinde hapsedildi; bilâhare Rodos'a nefyedildi. Kendisinin emri ile haksız yere öldürtülmüş olan Rumeli beylerbeyi Zayn al-'Âbidîn Paşa vârislerinin tâkibâtına uğrayarak, kısas cezâsına mahkûm edildi ve sadrâzam Köprülü Mustafa Paşa'nın emri ile, başı kesildiği zaman (receb 1101 = nisan 1690) 70 yaşını geçmişti. Önceleri yumuşak tabiatlı olmakla berâber, iktidar mevkiine geçince sert ve zâlim olmuş idi; orduyu bizzat idare edeceği yerde, bu işe kumandan olarak, Yeğen Osman Paşa gibi, ehliyetsiz kimseleri intihap etmişti.

Bibliyografya: Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 948; Osman-zâde Aḥmed Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, s. 113; Râşid, *Târîḫ*, II, 39, 119; J.v. Hammer, *GOR*, VI, 506, 509 v. d., 553.

(CL. HUART.)

İSMAİL ŞEHÎD. İSMĀ'ÎL AL-ŞAHÎD, MAVLĀNĀ (1781—1831), hindli müslüman mücâhidi. 28 şevvâl 1196 (1781)'da doğmuştur. Dehli'de yerleşmiş olan ve şeceresini halife 'Omar'e kadar çıkaran meşhûr bir âilenin ahfâdından idi. Mavlānā 'Abd al-Ġanî'nin biricik oğlu ve 1239 (1823)'da ölen meşhûr Mavlānā Şāh 'Abd al-'Azîz'in yeğenî idi. Daha çok küçük yaşta, babasını kaybettikten sonra, 1242 (1826)'de ölen amcası Mavlānā 'Abd al-Ḳādir tarafından, evlât edinildi ve yetiştirildi. Çocukluğunda çok dikkatsiz idi ve tahsilden ziyâde, Camnā'da yüzmekten hoşlanıyordu. Bununla berâber, kuvvetli hâfızası ve zekâsı sâyesinde, zamanla bir âlim oldu. O zamanlar Hind müslümanları arasında hâkim olan *şirk* (putpereslik) temâyülleri onun fenâsına gidiyordu; böylece bütün muhâlefetlere rağmen, islâm akaidini açıkça vaazetmeğe koyuldu. Bu esnâda, al-Mucaddid lekabı ile mâlûm olan Sayyid Aḥmed b. Muḥammed 'Irfān [b. bk.] ile tanıştı: onun iyilik ve dindarlığı, İsmā'îl al-Şahîd'i o derecede cezbetmişti ki, bütün hayatınca, onun talebesi ve arkadaşı olarak kaldı. 1236 (1820)'da berâberce Mekke'ye hacca gittiler ve oradan da İstanbul'a geçtiler. İki hacı bu şehirde çok hürmet gördü. Altı sene sonra Dehli'ye döndüler ve burada dinî vaazlerine daha büyük bir gayret ile devam ettiler ki, bu sâyede, meslekten mollaların ihmâli yüzünden, bir çok kimseler, düşmüş oldukları cehâletten kurtarılmış oldu. İsmā'îl'in sür'atle elde ettiği muvaffakiyetler mollalarda kıskançlık uyandırdı; bunlar, halkın hürmetini kaybetmek korkusu ile, garezkâr bir tenkit ve bedhâh tezvîrat ile, onu hemşerilerinin gözünde alçaltmağa çalışıyorlardı. Mamafih hakikat muzaffer oldu ve düşmanlarının hemen hepsi sustu. 1243 (1827)'te İsmā'îl, mürşidi ile birlikte, Paşāvar'e gitti. Onlar burada, *sikh*'lere karşı, mukaddes cihad açılması için, vaazlarda bulunarak, bir çok taraftar kazandılar; fakat efganlıların örf ve âdetlerinde bâzı yenilikler yapmağa teşebbüs edince itibardan düştüler. Kaçmağa mecbûr olup, bâzı tarafdarları ile birlikte, İndüs'ün ötesine geçmeğe muvaffak oldular. Fakat bir *sikh* birliğine tesâdüf ederek, aralarında vâkî olan çarpışma neticesinde öldürüldüler (1247=1831).

İsmā'īl şu eserlerin müellifidir: 1. *Risālat uṣūl al-fiḳh* (hanefî fıkıh usûlüne dâir; Dehli'de 1211'de basılmıştır). 2. *Manṣab-i imāmat* (imâmete dâir farsça bir eser). 3. *Taḳviyat al-īmān* (Ordu dilinde, kelâma dâir bir eser, 1293'te basılmıştır; Mīr Şahāmat 'Alī tarafından yapılan ingl. tercümesi *JRAS*, XIII, 316 v.dd.'da neşredilmiştir). 4. *Ṣirāṭ al-mustaḳīm* (islâm akâidi hakkında farsça bir eser; muhtevâsı hakkında krş. *JASB*, 1832, I, 479 v.dd.).

Bibliyografya: Şiddīḳ Ḥasan, *İtḥāf al-nubalā'*, s. 416; Sayyid Aḥmed, *Aṣār al-ṣanādīd*, II, 97; *JRAS* (1852), XIII, 310 v.dd. (M. HIDAYET HOSAIN.)

İSMÂİLİLER. İSMĀ'ĪLİYA, *şī'a* [b. bk.] 'nın müfrit kolu olan bir islâm fırkası. Şi'îlikte mütediller ile müfritler (*ġulāt*) arasındaki ihtilâfı Emevîler zamanında ve Abbâsîlerin ilk devrinde farketmek mümkündür; fakat kat'î ayrılık, 'Alī neslinden 6. imâm Ca'far al-Ṣādiḳ'ın 148 (765)'de vefatından sonra vukû bulmuştur. Ca'far'in halefi, büyük oğlu olmak hasebi ile, İsmā'īl idi. Tamâmen vâzıh olmayan sebeplerden dolayı, belki de daha müfrit unsurlar ile münâsebette olduğu için, istihlâf hakkı, küçük kardeşi Mūsā lehine, İsmā'īl'den alındı. Mūsā'nın ve vârislerinin imâmeti, isnâ aşerîye tarafından, hâlâ tanınmaktadır. İsmā'īl'in başlıca refiki Abu 'l-Ḫaṭṭāb olup (ölm. 138=775), bilâhare ismâilîler fırkası şeklinde inkişâf eden bir akîde tasarlamış ve bu fırkanın ihtilâlci teşkilâtının temellerini kurmuştur. Fırka tarafdarları, İsmā'īl'in ölümünden sonra, oğlu Muḥammed'in etrafında toplandılar ve hareketin başına da Abu 'l-Ḫaṭṭāb'dan sonra, Maymūn al-Ḳaddāḥ ve oğlu 'Abd Allāh geçti.

İsmā'īl'in ve ahfâdının etrafında, tesânüt, teşkilât ve fikir olgunluğu bakımından, ihtilâlci rakiplerine kat-kat üstün olan bir fırka teşekkül etti. İlk râfızîlerin ahenksiz ve vuzûhsuz nazariyelerine mukabil, bir çok mümtaz ilâhiyatçılar, yüksek felsefî seviyede, bir dinî akîde vücûda getirdiler ve hakikî değeri ancak şimdi takdir edilmeğe başlayan bir edebiyat yarattılar. İsmâilî akîdesi iktitafçıdır ve ilk bakışta, sünnî islâmiyet ile pek az münâsebetdardır. Fikirlerin çoğu orta şarkın daha eski dinlerinden ve bilhassa yeni-eflâtuncu felsefeden gelir. Dışarıdan gelen bu fikirlerin çoğu bâtını te'vîl (*ta'vīl al-bāṭın*) yolu ile idhâl edilmiştir ki, bu ismaîliye fırkasının kendine has bir esâs olup, *bāṭınī* tâbirinin zûhuruna sebep olmuş ve fırka ekseriyâ bu isim ile tanınmıştır. İsmâiliye akîdesine göre, *Kur'an* ve bütün dinî ahkâmın iki mânâsı vardır: biri harfî ve zâhirî (*ẓāhir*), diğeri yalnız müritlerin bildiği, mecâzî ve bâtınî mâna. *'Aḳl kullī*'nin *nafs* üzerine olan te'siri ile, dünya yaratıldıktan sonra, beşer tarihi, her biri bir *imām nāṭiḳ*, yâni Peygamber ile başlayıp, bir çok *imām ṣāmit*'lerin teâkup ettiği bir takım devrelere ayrılır. Fırkanın itisâfa uğradığı veya muvaffak olduğu devirlere tekabül etmek üzere, *mastūr* veya *ẓāhir* imâmlardan mürekkep devreler var idi. O zamanki devrede 'Alī'nin İsmā'īl tarikı ile halefleri olan imâmlar, ilâhî ilhâma mâlik ve hatâdan sâlim (*ma'ṣūm*) olup, sâliklerinin kendilerine kayıtsız ve şartsız itâatini isterler. Fıkhın ibâdât ve muâmelâtında ismâililer, şi'a-i isnâ aşerîyeden pek farklı değildirler. Onlara mahsûs esâslardan biri, bayramların ve diğer belli günlerin hilâlin rü'yeti yerine, astronomi hesapları ile tâyinidir.

İsmâililiğin islâmiyet üzerindeki fikrî te'siri fevkalâde büyüktür. İnkişâfınının en yüksek devrinde, şâirler, feylesuflar, ilâhiyatçılar ve âlimler ismâilî merkezlerine toplanmışlar ve büyük kıymette eserler meydana getirmişlerdir. Suriye ve Mısır'da Fâtımîlerin sukutundan sonra, ismâilî edebiyatının sistemli bir şekilde imhâ edilmesi ve İran'daki Alamūt kalesinin zaptı yüzünden, bu eserlerin çoğu orta şarkta kaybolmuştur. Mamafih bunların bir çoğu Yemen ve Hindistan ismâilîleri tarafından muhâfaza edilmiş olup, şimdi meydana çıkarı'mağa başlanmıştır. İsmâilîlerden mülhem bir kaç eser, eskiden beri, mâlûmdur ve bir çok klasik arap ve fars muharrirlerinin eserlerinde ismâilî te'sirinin izlerine rastlamak mümkündür. X. asırda vücûda getirilmiş olup, din, felsefe ve ilim ansiklopedisi olan meşhûr *Rasā'il Iḫvān al-Ṣafā*, ismâilîlik akîdesi ile meşbûdur ve bir çok husûslarda fransız ansiklopedisinin XVIII. asırda garpta yaptığı te'sir ile mukayese edilebilecek bir te'sir icrâ etmiştir. Şâirler arasında, msl. arap şâiri al-Mutanabbī, ismâililiğe âit fikirlerin bir hayli te'siri altında kalmış idi. İran'da ve orta Asya'da Nizârîler arasında yazıları hâlâ itibar gören Nāṣir Ḫusrav ismâilî idi. Müfrit şi'îlik, menşe'lerinden itibâren, memnûn olmayan sınıfların mevcût nizâma karşı isyânı ile yakından alâkalı idi ve ismâililik uzun müddet, gerek ictimâî, gerek kavmî bakımdan tazyık gören sınıflar ile gayr-i memnûn münevverler üzerinde câzip bir te'sir icrâ etmiştir.

İsmâilîlerin şimdi zulüm ve istibdat ile (*ẓulm*^{an} *va cavr*^{an}) dolu olan yer-yüzünü adâlet ve hakkaniyet ile (*'adl*^{an} *va ḳisṭ*^{an}) dolduracak olan *mahdī*'nin „vâdi" şeklinde ifâde edilen mesîhâne idealizmi, bilhassa sayıları gittikçe artan gayr-i memnûn şehir işçi sınıfını çezbederek, ismâililiği, mevcut nizâma karşı, dinî ve aynı zamanda ictimâî bir tehlike hâline koydu. Bir çok kaynaklar, ismâililerin mülkte bir nevî iştirâk fikrini neşir ve tatbik ettiklerini iddia ederlerse de, ismâilî kaynaklarında bunu te'yit eden bir kayıt yoktur. Kavgacı muhâlifler umûmiyetle, bunları anlamağa çalışmaktan ziyâde, onlara kendilerinin nefret ile reddedecekleri mâhiyetteki akîde ve amelleri atfederler. Diğer taraftan, ismâilîlerin islâmî esnaf ve fütüvvet teşkilâtının ilk inkişâfı ile alâkalı olduklarına ve bunları teşkilât ve propaganda husûsunda bir âlet olarak kullanmağa teşebbüs ettiklerine hukmetmek için kuvvetli sebepler vardır.

Fırkanın kuruluşundan sonraki ilk bir buçuk asır zarfında, ismâilî imâmları gizli kaldılar. Fırkanın teşkilâtı bir nevî propagandacılar (*dā'ī*) silsile-i merâtibi tarafından idâre edilmekte idi. Bunlar birbirinden uzak mıntakalarda ismâilî merkezleri te'sis ettiler. Pek tabi'î olarak, müfrit şi'îliğin daha evvelki şekillerinin tarafdar bulduğu cenûbî Irak, Basra körfezi vilâyetleri ve İran gibi yerlerde en çok muvaffak oldular. 289—294 (901—906)'te, ismâilîlerin bir kolu olup, asıl fırka ile münâsebetlerinin şekli kat'î olarak belli olmayan karmatîler, Suriye ve Mezopotamya'da tehlikeli, fakat muvaffakiyetsizlik ile neticelenen bir çok isyânlar çıkardılar. Diğer karmatîler Baḥrayn'de iktidarı ele geçirmeğe ve bir cümhûriyet kurmağa muvaffak olarak, burasını hilâfete karşı, bir asırdan fazla, bir propaganda ve askerî harekât üssü olarak kullandılar. Diğer muhtelif vilâyetlere, bilhassa Yemen'e *dā'ī*'ler gönderildi. Orada *da'va* büyük bir muvaffakiyet kazandı ve şimâlî Afrika'ya göndermeğe muvaffak oldukları mümessiller, orada bu fırkayı o kadar iyi neşrettiler ki, gizli imâm saklandığı yerden çıkarak, 297 (909)'de kendisini, *al-mahdī* unvanı ile, halife ilân etti. Bu Fâtımî hilâfetinin başlangıcı oldu. Şimâlî Afrika'da bir takviye ve hazırlık devresinden sonra, yeni imparatorluk şarka doğru yayıldı ve 363 (973)'te Fâtımîlerin dördüncü halifesi al-Mu'izz yeni idâre merkezini Kahire'de kurdu. İslâm âleminde yegâne meşrû siyâsî iktidar olduğunu iddia eden Fâtımî hilâfeti en parlak devrinde Mısır, Suriye, Hicaz, Yemen, şimâlî Afrika ve Sicilya'yı ihtivâ ediyor ve Bagdad'daki halifenin hâkimiyetini tanımakta devam eden şark memleketlerinde pek çok sâdık tarafdarlara mâlik bulunuyordu. Fâtımîler tarafından, mensûp oldukları fırkanın fikrî merkezî olarak, te'sis edilen al-Azhar câmi-medresesinin, Kahire'deki dinî merâtip silsilesinin başı olan *dā'ī al-du'āt* (yahut propaganda nâzırı)'ın idâresi altında yetiştirdiği pek çok *dā'ī*'ler ve ajanlar Irak, İran, orta Asya ve Hindistan'a giderek, yeni fırkayı neşretmek, câsusluk yapmak ve teşkilât kurmak işlerinde çalıştılar. Fâtımî devresinin büyük müellifleri arasında en mühimleri şunlardır: Ḳāżī Nu'mān (ölm. 363 = 974), Ḥamīd al-Dīn al-Kirmānī (ölm. 408 = 1017'den az sonra), al-Mu'ayyad fi 'l-Dīn al-Şīrāzī (ölm. 470 = 1077). Bunlardan birincisi al-Mu'izz devrinde baş-*ḳāżī*, ikincisi al-Ḥākim zamanında baş-*dā'ī* ve üçüncüsü de al-Mustanṣir devrinde baş-*hucca* idi. Her üçünün de mühim eserleri vardır.

Fâtımîlerin bu pek dünyevî muvaffakiyetleri ismâilîlikteki ilk ciddî dâhilî ayrılmalara sebep oldu. Bir imparatorluğun ve bir hânedânın ihtiyacları, zarûrî olarak, ilk devirlerin ihtilâlci akîdelerinde ve görüşlerinde bâzı tâdilâtı icâp ettirdi ve fırkanın bozulduğuna kanî olan müfritler arasında bir çok çözülmeler başladı. İlk yüz çevirenler Baḥrayn karmatîleri oldu. Bunlar, önce Mısır'ın fethine yardım ettikten sonra, dönüp, al-Mu'izz'in orduları ile muvaffakiyetsizce çarpıştılar. Daha sonraları, karmatîlerin Fâtımîlere tekrar sadâkat gösterdikleri ve bu fırkanın, müstakil bir hüvviyet olarak, ortadan kalktığı görülüyor. Halife al-Ḥākim'in 411 (1021)'de, esrârengiz bir şekilde, ortadan kaybolmasından sonra, yeni bir bölünme oldu. Bilâhare, reislerinden birinin ismine izâfet ile, dürzî adı ile tanınan bir ismâilî grubu, al-Ḥākim'in ulûhiyetini ve gizli (*mastūr*) bulunduğu fikrini neşir ve tâmim etti ve haleflerinin hilâfetini tanımaktan imtinâ ederek, fırkanın ana kolundan ayrıldı. Bu gibi *vaḳfa* (bir imâmda durup, onun haleflerini tanımamak) misâlleri şi'î tarihinde nâdir değildir.

İsmâilîlerdeki başlıca bölünme, al-Mustanṣir'in uzun hilâfeti (427—487 = 1036—1094) zamanında başladı. Bu sırada, Fâtımî devleti nihâyet dinî ve mânevî bir iktidara sâhip olan imâmın mutlak hukmü altındaki gayr-i askerî ve bürokratik bir idâreden, ordunun son söze mâlik olduğu ve halifenin askerî bir diktatörün elinde sâdece bir oyuncak hâline geldiği, askerî bir otokrasiye tahavvül etmiş bulunuyordu. Ekseriyâ ismâililiğe aleyhdar olan ordu kumandanlarının hâkimiyetleri ve Fâtımî halifelerinin ehemmiyetlerini kaybetmeleri, şüphesiz, ismâilî fırkası ve teşkilâtının âlem-şümûl ihtirasları ile te'lif edilemezdi. Kısa zamanda Fâtımîlerin cihanşümûl talep ve iddiaları terkolundu ve al-Mu'izz'in ahfâdı, tamâmen askerîleşmiş, dinî mâhiyetini kaybetmiş ve inhitata yüz tutmuş mahallî bir Mısır hânedanı hâline inkılâp etti. Böyle bir değişikliğin, tabi'î olarak, fırka sâliklerinin daha faâl ve fikrinde

sebâtkâr olanları arasında, geniş mikyasta bir hoşnutsuzluk ve muhâlefet uyandırdı. Bu hâdisenin şarktaki ismâilîler arasında fevkalâde faâl bir devreye rastlaması da bu husûsta bilhassa müessir oldu. Filhakika burada, Ḥasan Ṣabbāḥ'ın idâresi altında, hakikî bir ismâilî kalkınması vukû bulmakta idi. Ḥasan iranlı idi ve eski bir menkıbeye göre, Nîşāpūr'da 'Omar Ḫayyām'ın mektep arkadaşı idi. al-Mustanṣir zamanında Kahire'yi ziyâret etti. Burada hâkim olan askerî kumandan ile ihtilâfa düştüğü anlaşılıyor. Memleketten uzaklaştırılmış olması da muhtemeldir. al-Mustanṣir'in ölümünden sonra, Ḥasan Ṣabbāḥ ve onun ile birlikte, şark ismâilîlerinin çoğu, hilâfet makamı için. Kahire'nin tâyin ettiği namzedi tanımaktan imtinâ ederek, Nizār'a bi'at ettiler. Nizār'ın hilâfet idiası, daha uysal olan küçük kardeşi al-Musta'lî lehine, bertaraf edildi. Askerî kumandan al-Afḍal'in al-Musta'lî'yi seçmesininin sebebini anlamak güç değildir. Bir taraftan yetişkin bir genç olan Nizār, al-Mustanṣir'in tâyin ettiği bir halef idi ve ismâilî dinî reisleri tarafından tanınmış ve kabûl edilmişti; diğer taraftan müttefik ve yardımcıları olmayan kardeşi al-Musta'lî ise, genç bir çocuk idi ve bu sebeple tamâmen al-Afḍal'e bağlı kalacak idi. al-Afḍal, şüphesiz bunu düşünerek, kendi kızını al-Musta'lî ile, bir takım tertipler sonunda, evlendirdi. al-Afḍal, al-Musta'lî'yi seçmek sureti ile fırkayı baştan-başa ikiye ayırdı ve belki de kasden fırkanın şarktaki kuvvetli, fakat tehlikeli tarafdarlarını uzaklaştırdı. Bunlar yeni halifeyi tanımak istemediler ve hakkından mahrûm edilmiş olan Nizār'a ve ahfâdına sadâkatlerini ilân ederek, Kahire'deki resmî *da'va* teşkilâtı ile bütün münâsebetlerini kestiler. al-Musta'lî'yi kabûl eden ve ekserisi Yemen'de bulunan ismâilîler bile, bir müddet sonra, ayrıldılar. 524 (1130)'te, halife al-Amir öldüğü zaman, onun Kahire'deki halefini tanımaktan imtinâ ettiler ve küçük yaştaki oğlu Ṭayyib'e avdeti (*rac'a*) beklenilecek bir gizli imâm nazarı ile baktılar. Kahire'deki son dört Fâtımî halifesi, hiç kimse tarafından imâm sayılmadıkları gibi, kendileri de bu unvana hak iddia etmemişlerdir. Ṣalāḥ al-Dîn Mısır'a geldiği zaman, ismâilî saltanatı çoktan münkariz olmuş idi.

Kahire ile münâsebetleri kesildikten sonra, al-Musta'lî tarafdarlarının merkezi Yemen'de idi ki, bugün hâlâ sâliklerinin çoğu orada yaşamaktadır. Hindli ismâilîlerin çoğu, Yemen'dekileri tâkip etmişler ve Yemen'den takviye görerek, Hindistan'da bugün Bohra adı ile tanınan, oldukça mühim bir cemâat şeklinde inkişâf etmişlerdir. al-Musta'lî tarafdarı ismâilîlerin başı, *dā'î muṭlaḳ* adı verilen baş-*dā'î*'dir. Bu unvana tevârüs husûsunda zuhûr eden bir ihtilâf XVI. asırda fırkayı iki tâlî kola ayırmıştır ki, bunlardan Dā'ūdî'lerin merkezi Hindistan ve Sulaymānî'lerin merkezi Yemen'dir. Bunlardan birincisinde, büyük ekseriyeti teşkil eden bir takım daha tâlî şûbeler de vardır. al-Musta'lî tarafdarları, Fâtımî devrinin esâs akîdelerini devam ettirdiler ve zamanla bunları tâdil ederek, ehl-i sünnet akîdelerine çok daha yakın bir hâle getirdiler.

al-Musta'lî tarafdarları islâm dünyasının uzak köşelerinde hareketsiz kaldığı hâlde, nizârîler, hem akîde, hem siyâsî faâliyet bakımından, çok faâl bir inkişâf devresine girdiler. Selçuk fütûhatının doğurduğu ictimâî ve siyâsî karışıklıklar, ihtilâlci bir propaganda için, müsâit bir zemin teşkil ediyordu. Türklerin askerî kudreti mutlak idi. Fakat onlara başka hücûm usûlleri de var idi ve Selçukî İran'daki bir çok gayr-i memnûn kimselere, ismâilîler, yeni şekiller ile, artık yeni bir taarruz tâbiyesi ile mücehhez câzip bir ihtilâl akîdesi getirdiler.

İsmâilî an'anesine göre, Nizār ile oğlu Mısır'da hapishânede katledilmişlerdi; fakat Nizār'ın küçük yaşta bir torunu İran'a kaçırılmış ve nizârî imâmlarının yeni bir kolunu te'sis etmek üzere, Ḥasan Ṣabbāḥ tarafından, orada yetiştirilmişti. Ḥasan ve onun İran ismâilîlerinin Alamūt'taki iki halefi Kiyā Buzurg Umīd (518—533 = 1124—1138) ve Muḥammed (533—557 = 1138—1162) sâdece imâmın mümessileri olmak iddiasında idiler. Hâlbuki al-Ḥasan 'alā ẕikrihi'l-salām (557—561 = 1162—1166) adı ile tanınan dördüncü Alamūt hâkimi kendisinin Mısır'dan getirilen çocuğun oğlu ve yeni bir *ẓāhir* imâmlar devresinin birincisi olduğunu ilân etti. Şahrastāni'nin yeni dâvet (*da'va cadîda*) adını verdiği nizârî akîdesi, tâdil edilmemiş Fâtımî akîdesinden, yâni *da'va ḳadîma*'den, bâzı husûslarda, farklıdır. Nizârî akîdesine göre, bâtınî unsur, zâhirî unsura nisbetle, daha mühimdir ve imâm, şarktaki eski „nûr" inancının te'siri altında ehemmiyet kazanarak, ilâhî irâdenin müşahhas timsâli olur ve ilâhî irâde, imâmlar vâsıtası ile, babadan oğula intikal eder. Dışarıdan bakılınca, belki en mânâlı değişiklik, fırka düşmanlarının, sâdık tedhişçiler tarafından, dinî bir vazife olarak, katledilmeleri usûlünün kabûlüdür. Avrupa lisanlarındaki *assassin* („katil") tâbiri, *ḥaşîşî* („haşîş kullanan") kelimesinin bozulmuş bir şeklinden ibârettir. Rivâyete göre, fırka sâlikleri, veced içinde cennet hayâlleri görmek ve bu suretle ölümü cesâret ile karşılamak için, haşîş kullanıyorlardı. Bu husûsta Marco Polo ile şarklı veya garplı diğer müelliflerin anlattıkları hikâyeleri, bilinen ismâilî kaynaklarının hiç biri te'yîd etmemektedir. Bu hikâyelere göre, haşîş yedirilen *fidā'î*'ler, kendilerine verilen dinî vazifenin muvaffakiyet ile ifâsından sonra, kendilerini bekleyen ebedî saâdetin önceden tadına bakmak üzere, cennet bahçelerine sokulmaktadırlar. Bizzat ismâilîler kendisine bir katil vazifesi verilen şahsa *fidā'î* ismini verirler. Elimizde onların cesâretini, sadâkatini ve dinî bağlılıklarını medheden metinler vardır.

İsmâiliye fırkasının açık tarihi, 483 (1090) senesinde Ḥasan Ṣabbāḥ'ın, kuvvet ile hîleyi kendisine mahsûs bir şekilde mezcederek, Ḳazvîn'in şimâl-i garbîsinde iki günlük mesâfede, erişilmez bir vâdideki Alamūt kalesini zaptetmesi ile başlar. Hudûttaki Deylem ve Azerbaycan eyâletleri, uzun zamandan beri, müfrit rafz merkezleri idi ve ismâilîlerin Selçuklulara karşı açtıkları tedhiş harbi için, mutaassıp ve tamâmen sâdık birer âlet olan *fidā'î*'ler alayının kolaylık ile tedârik edilebileceği bir sâha teşkil ediyordu. Selçuk memleketlerine dağılmış olan ismâilî sâlikleri ve tarafdarları da bunlara yardım ettiklerinden, haşîşîler, çok geçmeden, başka kaleleri de zaptetmeğe muvaffak oldular. XI. asrın sonunda Ḥasan Ṣabbāḥ'ın emrinde, İran ve Irak'ın her tarafında bir çok kaleler, sâdık *fidā'î*'lerden mürekkep bir küçük ordu ve düşmanlarının bütün ordugâhlarında ve şehirlerinde mechûl sayıda gizli yardımcıları bulunuyordu. Moğullar tarafından tahrip edilinceye kadar, fırkanın umûmî merkezi olarak kalan Alamūt'taki şeyh, *dā'î*, *fidā'î* ve *murîd*'lerden mürekkep bir merâtip silsilesinin başında, fırkanın siyâsetini ve faâliyetini idâre ediyordu. Selçukluların bu kaleyi zaptetmek teşebbüsleri neticesiz kaldı ve kısa zamanda kumandanları ve devlet adamlarından bir çok kimseyi ismâilî *fidā'î*'lerinin hançerlerine kurban verdiler. Selçuklular ismâilîlerin islâm cemiyeti için çok şümûllü bir tehlike teşkil ettiğini iyice anladılar ve aldıkları sırf askerî tedbirler hâricinde, teb'alarının zihinlerini ismâilîlik fitnesinden korumak için, teşebbüslere giriştiler. Netice itibârı ile, bu sâhada aldıkları sırf askerî tedbirlere nisbetle daha çok muvaffak oldular. Ehl-i sünnet akîdelerini ifâde etmek ve yaymak ve önce Mısır'daki Fâtımî medreselerinden ve hey'etlerinden, sonraları, daha cezrî bir şekilde Alamūt'un mümesillerinden gelen propagandaya mâkul bir cevap vermek için, Bagdad'da ve diğer şehirlerde büyük medreseler te'sis olundu.

XII. asrın İran haşîşîleri faâliyetlerini Suriye'ye teşmîl ettiler. Zemin müsâit idi. 1070 ile 1079 arasında Suriye'yi zaptetmiş ve ismâilîlere İran'da da fırsat ve imkân vermiş olan meselelerden bir çoğunu berâber getirmişlerdi. Haçlıların Suriye'ye girişi, Selçuklular arasındaki nizâlar yüzünden başlayan siyâsî parçalanmayı tamamladı. Suriye ahâlîsi içinde öteden beri mevcut olan müfrit akîdelere mâlik mühim bir ekalliyetin haşîşî *dā'î*'lerine hüsn-i kabûl gösterecekleri tabi'î idi. Haşîşîler İran'da işlerini çok iyi görmüş olan tâbyayı Suriye'de de tatbik ettiler. Bir hazırlık devresinden sonra, Cabal Baḥrā'da, başta Maṣyāf olmak üzere, bir çok kaleleri ele geçirdiler ve oradan hem türklere, hem haçlılara karşı bir tedhiş harbine giriştiler. Bunların hep Alamūt'a tâbî oldukları anlaşılıyor ise de, Suriye'deki şeyhülcebellerin en büyüğü olan Rāşid al-Dîn Sinān (? —1192)'ın, müstakil olarak hareket ettiği hakkında bâzı delîller vardır. Ṣalāḥ al-Dîn'e karşı iki defa sûikasd teşebbüsünde bulunduktan sonra, onun ile müşterek düşmana karşı bir anlaşmaya varmış olduğu anlaşılıyor.

Moğulların ve onların can düşmanı olan Memlûk sultanı Baybars'ın hücûmları karşısında, haşîşî iktidarı sona erdi. İran'da moğul kumandanı Hulagu hiç bir müslüman hükümdarın muvaffak olamadığı bir işi başardı: inanılmaz derecede az güçlük ile karşılaşarak, bütün ismâilî kalelerini, birer-birer, zaptetti. 654 (1256)'te Alamūt da düştü ve son Alamūt hâkimi Rukn al-Dîn Ḫurşāh teslim olmağa mecbûr oldu ve kısa bir müddet sonra, idâm edildi. Geri kalan kaleler de az zamanda inkıyat altına alınarak, hazîneleri dağıtıldı ve kütüphâneleri imhâ edildi. Suriye'de haşîşîler, moğul tehlikesini bertaraf etmek için, diğer müslümanlar ile birleştiler ve Baybars'a yaranmağa çalıştılar. Fakat müslüman orta şarkı haçlıların ve moğulların çifte tehdidinden kurtarmağa nefsini vakfeden Memlûk sultanı, Suriye'nin göbeğinde, râfızî ve tedhişçilerden mürekkep, tehlikeli bir zümrenin müstakil kalmakta devam etmesini hoş göremezdi. Suriye kaleleri, birer-birer inkıyat altına alınarak, Memlûk vâlilerinin idâresine verildi. 671 (1273)'de Kahf'in zaptı ile, haşîşîlerin son müstakil merkezi sukut etmiş bulunuyordu. O zamandan itibâren, ismâilî fırkası, pek az veya hiç denecek bir siyâsî ehemmiyette, küçük bir râfızîlik şeklinde, yerinde durakladı. XIV. asırda nizârî imâmlar kolunda bir bölünme oldu. Suriye ve İran ismâilîleri, ayrı-ayrı müddetleri tâkip ettiler ve o tarihten itibâren birbiri ile temâsları kesildi. XX. asırda Suriye'deki Salamiya ismâilîleri tekrar esâs nizârî koluna bi'at ettiler. Diğer taraftan, Maṣyāf ve civarındaki is-

mâilîler, al-Mustaʿlī tarafdarlarının *dāʿī muṭlaḳ*'ını tanımağa başladılar. İran'da ve orta Asya'da ismâiliye fırkası, oldukça büyük bir kütle hâlinde, mevcûdiyetini idâme ettirdi ve bâzı eserler vücûda getirmeğe devam etti ki, bunların bir kısmı şimdi neşredilmiş bulunmaktadır. Son Alamût hâkimi Rukn al-Dīn'in oğullarından biri, çocuk iken, gizlenmiş ve neslinden bir çok imâm yetiştirmiştir ki, bunlar hakkında maalesef pek az şey bilinmektedir. XIX. asırda, imâm, „hocalar" nâmı ile tanınan sâliklerinin ekserisinin bulunduğu İran'dan Hindistan'a kaçtı. Onun torunu Āġa Ḫān nâmı ile mârûf zâttır.

Bibliyografya: İzahlı bir bibliyografya için bk. J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman* (Paris, 1943 ve 1946), s. 136—139. Daha sonraki bibliyografyalar için bk. Asaf A. A. Fyzee, *Materials for an Ismaili Bibliyography* (1920—1934); *JBBRAS, New Series* (1935), II, 59—65; bk. bir de B. Lewis, *The Origins of Ismaʿilism* (Cambridge, 1950; arap. trc. bk. Ḫalīl Aḥmed Callū ve Cāsim Muḥammed al-Racab, *Uṣūl al-ismāʿīliya*, Kahire ve Bağdad, 1947); W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature* (London, 1933); ayn. mll., *Ismaili Tradition corcerning the Rise of the Fatimids* (Kalküte, 1942); ayn. mll., *Studies in Early Persian Ismailism* (Leiden, 1948). Son yıllarda muhtelif ismâilî metinleri neşredilmiştir; bunlar arasında bilhassa bk. *al-Macālis al-Mustanṣirīya* (nşr. M. Kāmil Ḥusayn), Kahire, ts.; al-Ḳāżī al-Nuʿmān, *Kitāb al-himma fī ādāb ittibāʿ al-aʾimma* (Kahire, ts.); *Sīra al-Muʿayyid fī 'l-Dīn Dāʿī 'l-duʿāt* (Kahire, 1949); *Arbaʿa kutub Ismāʿīlīya* (Göttingen, 1943); *Mazāc al-Tasnīm* (*Kur'an* tefsiri, nşr. R. Strothmann), Göttingen 1944; Abū Yaʿḳūb Sicistānī, *Kaşf al-maḥcūb* (nşr. H. Corbin), Tahran, 1949. İsmâilîlerin Türkiye'deki te'sirleri için bk. M. Fuad Köprülü'nün muhtelif makaleleri ve bilhassa *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1919).

(BERNARD LEWIS.)

İSMĀʿĪLĪYA. [Bk. İSMÂİLİLER.]

İSMÂİLİYE. İSMĀʿĪLĪYA, Süveyş kanalının ortalarına tesâdüf eden bölgede bir şehir olup, 1853 senesinde, kanalın inşâsı esnâsında kurulmuş ve hidiv İsmāʿīl'e izâfetle, İsmāʿīlīya adını almıştır. Burası, kanal inşaâtının devamı esnâsında, mühim bir şehir olmuş, fakat inşaâtın bitmesinden sonra, çabuk inhitat etmiştir. Kahire ile son zamanlarda, te'sis edilen vapur seferleri dolayısı ile, şehrin refâhı yeniden artmağa başlamıştır. Demir yolu ile Port-Said, Kahire ve Süveyş'e bağlanmıştır; iyi otelleri, banyoları v.b. vardır. Şehrin etrafında ağaçlıklar ve bahçeler mevcûttur ve cenûp cihetinde de Timsah gölü bulunmaktadır.

Bibliyografya: Muḥammed Amīn al-Ḫānci, *Mancam al-ʿumrān fī 'l-mustadrak ʿalā Muʿcam al-buldān* (Kahire, 1325), I, 265 v.d.; Baedeker, *Ägypten*. (T. H. WEIR.)

İSMET. ʿİṢMA (A.), bir kelâm tâbiri olarak, sünnîlerin peygamberlere, şi'îlerîn imâmlara da isnad ettikleri hatâdan ve günahtan münezzeh olmağı ifâde eder. Sünnî kelâmcılar, bu vasfın Muḥammed'den başka peygamberlere şümûlü hüsûsunda, yânî bu hâlin peygamberlikten öncesine veya ondan sonrasına râcî olup-olmadığı ve her nevi günâha mı, yoksa küçük hatâlara mı şâmil bulunduğu hüsûslarında, muhtelif kanâatlerdedirler. Bu imtiyâz, mutlak bir surette, Peygamberin kendi kanâatine aykırı olarak, sâdece ona atfolunmuştur. Salâhiyetli sünnîler arasında, bilhassa Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *ʿiṣma*'yi, en geniş bir tarzda, bütün peygamberlere teşmil eder. Şi'îlerin itikadına göre, *ʿiṣma*, daha yüksek cevher sâhibi olmaları hasebi ile, imâmlara peygamberlerden bir kat daha elzemdir. Abū Zayd al-Balḫī (ölm. 322=934) de bir *Kitāb ʿiṣmat al-anbiyāʾ* (Yāḳūt, *Irşād*, I, 142,5 aş.) adlı bir eser yazmış olduğu gibi, Faḫr al-Dīn Rāzī de aynı isimde bir eser kaleme almıştır (Brockelmann, *GAL*, I, 507, nr. 14). İslâm kelâmına dâir her eser (msl. İbn Ḥazm, *Milal*, Kahire, 1321, IV, 1—31; *Mavāḳif*, nşr. Soerensen, s. 220 v. dd.), bu meseleler ve muhtelif fırkaların reyleri hakkında, bir fasıl ihtivâ eder. Gazzālī, *ʿiṣma*'nin tasavvufî bir târifini yapar (bk. *Mīzān al-ʿamal*, Kahire, 1328, s. 116).

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Nieuwe Bijdragen tot de Kennis van den Islam* (*Bijdragen tot de Taal-, Landen Volkenkunde v. Ned.-Indië*, 4. seri, VI), s. 41; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 220—223; ayn. mll., *Der Islam*, III, 238—245; *Manār*, V, 12—21, 87—93; Tor Andrae, *Die Person Muhammeds* (Upsala, 1917), 124—174. (I. GOLDZIHER.)

İSNĀ ʿAŞARİYA. [Bk. İSNÂ AŞERİYE.]

İSNÂ AŞERİYE. İSNĀ ʿAŞARİYA (arap. *iṯnā ʿaşara* „on iki" demektir), „onikiciler"; bu isim yedi imâm tarafdarı *Sabʿīya*'lerin [b. bk.] aksine olarak, on iki imâm tanıyan şi'îlere verilmiştir ki, bunlar imâmlık makamının ʿAlī al-Riżā'dan oğlu Muḥammed al-Taḳī'ye ve onun oğlu ʿAlī al-Naḳī'ye, sonra onun oğlu al-Ḥasan al-ʿAskarī al-Zakī'ye ve nihâyet ortadan kaybolmuş olup, âhır zamanda avdet ederek, kıyâmeti haber verecek ve dünyayı adâlet ile idâre edecek olan al-Mahdī'ye geçeceğini söylerler. On iki imâmın sırası şöyledir:

1. ʿAlī al-Murtażā, 2. al-Ḥasan al-Muctabā, 3. al-Ḥusayn al-Şahīd, 4. ʿAlī Zayn al-ʿĀbidīn al-Saccād, 5. Muḥammed al-Bāḳir, 6. Caʿfar al-Ṣādiḳ, 7. Mūsā al-Kāẓim, 8. ʿAlī al-Riżā, 9. Muḥammed al-Taḳī, 10. ʿAlī al-Naḳī; 11. al-Ḥasan al ʿAskarī al-Zakī, 12. Muḥammed al-Mahdī al-Ḥucca [bk. madd.]. Daha V. (XI.) asırdan itibâren, kat'î olarak kabûl edilmiş olan sıra budur; fakat bu mezhep, dâimâ âhenkten mahrûm ve dâimâ ihtilâf hâlinde bulunduğu için, bir zamanlar on bir fırkaya kadar bölünmüştür; bunların ayrı bir isimleri olmayıp, birbirinden şu noktalarda ayrılırlar: 1. al-Ḥasan al-ʿAskarī ölmemiştir, sâdece gâiptir. 2. al-Ḥasan al-ʿAskarī zürriyet bırakmadan ölmüştür, fakat mezarından kalkıp, avdet edecektir. 3. al-Ḥasan, vasiyetinde, kardeşi Caʿfar'i halife tâyin etmiştir. 4. Bu sonuncusu, vâris bırakmadan ölmüştür. 5. ʿAlī'nin oğlu Muḥammed imâmdır; 6. al-Ḥasan'ın, ölümünden iki sene evvel, Muḥammed adlı bir oğlu olmuştur. 7. Onun vâkıâ bir oğlu olmuştur, fakat babasının ölümünden sekiz ay sonra, dünyaya gelmiştir. 8. al-Ḥasan zürriyet bırakmadan ölmüş ve dünya ise, insanların günahkârlıkları sebebi ile, imâmsız kalmıştır. 9. al-Ḥasan'ın bir oğlu olmuştur, fakat kim olduğu mâlûm değildir. 10. Dünyada bir imâmın bulunması lâzımdır, fakat bunun al-Ḥasan'ın ahfâdından olup-olmayacağı mâlûm değildir. 11. ʿAlī al-Riżā'da tevakkuf ediliyor ve son imâmın gelmesi bekleniyor ki, bu sebeple bu fırkaya *vāḳifīya* (yânî „imâmın ölümünün hakikî olup-olmadığı hakkındaki düşüncelerini tâlik edenler") adı verilmiştir.

İṯnā ʿaşarīya'ye evvelâ *ḳaṭʿīya* (*ḳiṭṭīʿīya*) ismi verildi; çünkü *vāḳifīya*'lerin hilâfına olarak, bunlar imâmın ölümü hakikatini kabûl ediyorlar yahut başkalarına göre de, imâmların silsilesini münhasıran bunun ahfâdına tahsis etmek üzere, Caʿfar'in oğlu Mūsā al-Kāẓim'da inkıtaa uğratıyorlardı. Diğerleri Mūsā'dan sonra onun oğlu Aḥmed'in imâmlığını kabûl etmişler ve ʿAlı al Riżā'yı tanımamışlardır; bundan başka bunun oğlu Muḥammed'in, babasının ölümünde küçük yaşta bulunduğundan, kendisinden imâmete müteallik ders alamamış olduğu da söylenmiştir; diğerleri onun imâmlık vasfını kabûl etmişler, fakat oğullarından hangisinin, yânî Mūsā'nın mı, yoksa ʿAlī'nin mi, kendisine halef olması lâzım geldiğinde tereddüt etmişlerdir. ʿAlī'den sonra, aynı mesele Caʿfar ile al-Ḥasan arasında tehaddüs etti. al-Ḥasan al-ʿAskarı'nin imâmetine kail olanlara, muhâlifler tarafından, al-Ḥimārīya adı verildi; çünkü bunlar intihap edilmiş olan imâmın bir câhil olduğunu söylüyorlardı. al-Ḥasan'ın ölümünden sonra, bâzıları onun zürriyet bırakmamış olduğuna zâhip olduklarından, bir odalığın oğlu olduğu söylenen Caʿfar'i imâm kabûl ettiler.

Mūsā al-Kāẓim'ın ahfâdından olduklarını iddia eden Safevîler, şi'îliği ve bilhassa *iṯnā ʿaşarīya* akîdesini İran devletinin resmî dini hâline koydular; bu memlekette bugün de bu mezhep hâkimdir. Şāh İsmāʿīl tahta geçer-geçmez (906=1500), Azerbaycan hatiplerine hutbelerini on iki imâm nâmına okumaları ve müezzinlere de, „ʿAlī'nin veliyyullah olduğuna şehâdet ederim" şeklinde, bir şi'î düstûru ilâve etmeleri husûsunda kat'î emirler verdi. Askerler muhâliflerin öldürülmesi hakkında emir aldılar.

On iki imâm mezhebi iranlılarda fevkalâde büyük bir ehemmiyet kazanmıştır; ulûhiyetin uknûmları olarak, bu imâmlar dünyanın mukadderâtını idâre ve dünyayı muhâfaza ederler, onun mevcûdiyetinin hikmetini gösterirler, onu sevkederler; selâmet onlar iledir, onların hâricinde her şey helâkettir (Gobineau, *Réligions et philosophies*, s. 60). Kendilerine tâzim etmek ve onlardan şefâat dilemek (*tavassul*) zarûrîdir. Kendilerine hâs duâları vardır; pazar günü ʿAlī ile Fāṭima'ye hasredilmiştir; al-Ḥasan'a her günün ikinci saati, al-Ḥusayn'e üçüncü saati, Zayn al-ʿĀbidīn'e dördüncü saati... ayrılmıştır. Mezarlarının ziyâretinde (*ziyāra*) bulunan mü'minler mükâfâta liyâkat kazanmış olurlar (*Cannāt al-Ḫulūd*, tür. yer.).

Bibliyografya: *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (nşr. Muḥammed Badr), s. 47; İbn Ḥazm (krş. I. Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shiites*, fihrist); al-Şahrastānī, *Milal*, s. 17, 128 (trc. Haarbrücker, s. 25, 193); Abu 'l-Maʿālī, *Bayān al-adyān* (Schefer, *Chrest. pers.*, I, 131 v. dd., 184 v.dd.); al-Diyārbakrī, *al-Ḫamīs*, II, 286—288; Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī (müstear ismi Balḫī), *Kitāb al-bad'* (trc. ve nşr. Cl. Huart), 1916, V, 132 v. dd.; İbn Bābūya al-Ḳummī, *Kitāb Kamāl al-Dīn*... (kısmen neşri için bk. Möller, *Beitr. zur Mahdilehre des Islams*, Heidelberg, 1901); ʿAlī al-Baḥrānī, *Manār al-hudā*, s. 314 v. dd.; Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-siyar*, IV, 3, 34; Goldziher, *Vorlesungen*, fihrist (bk. mad. „Zwölfer"); D. M. Donaldson, *The Shi'ite Religion* (London, 1933). (CL. HUART.)

İSNĀD. [Bk. İSNÂD.]

İSNÂD. İSNĀD (A.), hadîs râvîleri zinciri [bk. mad. ḤADĪṢ]. Yahudi rivâyeti ile mü-

nâsebeti hakkında bk. J. Horovitz, *Alter und Ursprung des Isnād* (*Der Islam*, 1917, VIII, 39—47).

İSPAHAN. [Bk. İSFAHAN.]

İSPARTA. [Bk. ISPARTA.]

İSPEHBED. İSPAHBAD (Pehlevî: *spāh-pat* „ordu kumandanı"; Procopius'ta ἀσπεβέδης), „süvârî generali". Sâsânîler devrinde bu kelime Arşakîler sülâlesine mensûp yedi imtiyazlı âileden birinin hâs ismidir; cins ismi olarak kullanıldığı zaman, devletin en yüksek irsî makamının beşincisine delâlet eder ve sipâhî kumandanı mânasına gelir (Theophylakt, III, 8); bunlardan ikincisi, askerî işleri idâre eden makamın adı olup, *ērān-spāhbeẕ* adını alır. Ḫusrav I. Anōşaravān zamanında İran, dört cihete göre, dört büyük askerî bölgeye ayrılmış idı ki, bunların baş-kumandanları *ispehbed* unvanını taşırlardı ve her birinin emrinde, eskiden müstakil olan, bir *pāẕospān* (kıral nâibi) var idi. İran'ın müslümanlar tarafından zaptından sonra, memleketin diğer kısımlarından yüksek Elbürz silsilesi ile ayrılmış olan Taberistan, *ispehbed* (arap. *al-iṣbahbaẕ*, Balāẕurī, s. 336 aş.) unvanlı hukümdarların idâresi altında. daha uzun zaman istiklâlini muhâfaza etti. Māziyār (Mayazdyār) b. Ḳārin, halife al-Ma'mūn tarafından, aynı unvan ile, bu eyâlete vâli tâyin edildi (*ayn. esr.*, s. 339). Bu hukümdarlar tarafından bastırılan sikkelerde şu isimlere tesâdüf edilir: Ḫvar-şēz I. (93 = 711 ve 97 = 715), Farruḫān (105—110 = 723—728), Dāẕ Burc Mihr (120 = 738), Ḫvarşēz II. (122—148 = 740—765); 151 (768)'den sonrakilerde ise, müslüman hukümdar adları yazılıdır. VI. (XII.) asırda Bāvend sülâlesi Taberistan'da müstakil bir devlet kurduğu zaman, kendi fârisî unvanlarına islâm isimleri ekleyen bu hukümdarlar, tekrar *ispehbed* unvanını aldılar ('Alā' al-Davla 'Alī b. Şahriyār b. Ḳārin, Nuṣrat al-Dīn Rustam, Tāc al-Mulūk 'Alī b. Mardāvīc, Ḥusām al-Davla Ardaşīr b. Ḥasan).

Bibliyografya: Arthur Christensen, *L'Empire des Sassanides* (*Danske Vidensk. Selsk. Skrifter*, 7. raekke, 1907 I, 1,), s. 27, 42; Fr. Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, III, 247; A. D. Mordtmann (*ZDMG*, 1865, XIX, 485 v.dd.; 1879, XXXIII, 110—112; İspehbed sikkeleri); İbn İsfendiyār, *History of Ṭabaristān* (trc. E. G. Browne, s. 42 v.dd., 58—73, 91 v.dd.); Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 139, 151 v.d., 155, 279, 437, 444 v.d.; *Grundr. der iran. Philol.*, II, 547.

(CL. HUART.)

İSPENDARMAZ. [Bk. İSPENDÂRMEZ.]

İSPENDÂRMEZ. İSPENDĀRMAZ (F.), İran şemsî senesinin 12. ayı ve aynı zamanda her ayın 5. gününün adı.

İSRĀ'. [Bk. İSRÂ.]

İSRÂ. İSRĀ', „geceleyin yürümek ve yola gitmek" fiilinden masdar olup, *Kur'an*'da XVII. sûrenin isimlerinden biridir. Bu kelime bir de, Peygamberin bir gece seyahati mânasında kullanılır ki, bu mâna da *Kur'an*'dan alınmıştır (XVII, 1): — „Kulunu kendisine âyât ve beyyinâtımızı gösterelim diye, bir gece (*asrā bi-'abdihi laylan*) Mescid i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yürütmüş olana (Allaha) tesbih olsun. Hakikaten o işitici ve görücüdür". — Bu âyetin aslında XVII. sûreye âit olup-olmadığı yahut ilkin her hangi başka bir metinde görülüp-görülmediği meselesini bir tarafa bırakıyoruz; bu âyetin hakikî mânasının ne olduğunu da araştıracak değiliz. Her hâlde dikkate şâyan olan, müfessirlerin yalnız üç izah vermesidir.

1. Muahhar tefsirlerde görülmeyen en eski izahta bu âyette „Peygamberin mîrâcına" bir telmih tasavvur edilir. Bu o kadar mühimdir ki, bu rivâyetler (Buḫārī, Kahire, 1278, II, 185, *Bāb kāna 'l-nabīyu tanāmu 'aynuhu va-lā yanāmu ḳalbuhu*, nr. 2; Muslim, Bulak, 1290, I, 59; Ṭabarī, *Tafsīr*[1], XV, 3; bk. *Der Islam*, VI, 12, 14), isbat edilmiş olduğu üzere, peygamberliğe bir başlangıç olan mîrâc hikâyesinin (Bevan, *Mohammeds Ascension to Heaven*, s. 56; Schrieke, *Der Islam*, II, 1 v.dd.; krş. mad. MİʿRĀC) ilk mânasını dahi muhâfaza etmiştir. Bu izah tarzı *al-Mascid al-Aḳṣā*'yı „semâ" olarak tefsir eder; filhakika kadim rivâyette *isrā'* ekseriyâ mîrâc müterâdifi olarak kullanılmıştır (*Der Islam*, VI, 14).

2. Yalnız muahhar eserlerde görülen ikinci tefsir tarzı, *al-Mascid al-Aḳṣā*'yı, pek açık bir sebebe dayanmadan, Kudüs olarak alır. Bu tarz anlayış, o zaman 'Abd Allāh b. al-Zubayr'in hâkim olduğu Mekke'ye karşı, Kudüs'ü şerefli göstermek isteyen Emevî siyâsetinden mülhem (krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 55 v.dd.; *Der Islam*, VI, 13 v.dd.), tarafgîr bir te'vil gibi görünmektedir (Ṭabarī bu anlayış tarzını reddeder görünüyor, kendi tarihinde bunu zikretmez ve rivâyetlerin kendisine verdiği bütün mâlzemeyi nazar-i itibâra aldıktan sonra, tarihçinin hukmünü ifâde eder görünen bir fıkra bil'akis daha ziyâde birincisini te'yit eder gibidir; bk. *Der Islam*, VI, 2, 5, 6, 12, 14; *Tārīḫ*, I, 1157 v. dd.). Bu kısım tarihçinin vardığı neticeyi ifâde etmektedir ki, bu netice hadîslerin nazar-i itibâra alınması ile elde edilmiş olacaktır (krş. Bevan, *ayn. esr.*, s. 57).

Birinci ve ikinci tefsir *Kur'an* (XVII. sûre)'daki *'abd* kelimesini „Muḥammed" olarak anlamakta mütteftiktir ve bu da doğru gibi görünüyor (*Der Islam*, VI, 13, not 6). *İcmā'*, her iki anlayış tarzına da müsâade ediyor ve Emevî rivâyeti kabûl olunduğu takdirde, *isrā'*'ya, „geceleyin Kudüs'e seyahat" gibi husûsî bir mâna izâfe ederek, ikisini te'lif ediyor. Göğe çıkış asıl mânasını kaybedince, hâdisenin zamanı değiştirildi ve vukûu da daha muahhar bir zamanda gösterildi [bk. mad. MİʿRĀC]; bu sûretle İbn İsḥāḳ'ın, siyer kitaplarının en eskisi olan eserinde (Bevan, *ayn. esr.*, s. 54), yaptığı gibi, her iki rivâyeti birleştirmek mümkün oldu. Geceleyin Kudüs'e seyahat rivâyeti şöyledir:

Peygamber bir gece Mekke'de Kâbe'nin yanında (yahut Umm Hānī'in evinde, *Der Islam*, VI, 11) uyurken, Cabrā'īl tarafından, Burak (Bevan, *ayn. esr.*, s. 55, 57, 59; *Der Islam*, VI, 12 v. d., orada geçen bibliyografya ve mad. BURAK) isimli kanatlı bir hayvanın yanına götürüldü ve Peygamber bu hayvanın üstüne binince, Kudüs'e doğru hareket etti; yolda muhtelif hayır ve şer gibi, mütezât kuvvetler ile karşılaştılar (*Miṣkāt al-maṣābīḥ*, Dehli, 1268, s. 521 v. d.; Bağavī, *Maṣābīḥ al-Sunna*, Kahire, 1294, II, 179, geniş bir şerh ile) ve Halilürrahman ile Beytüllahm'i ziyâret ettiler (Nasa'ī, *Sunan*, Kahire, 1312, I, 77 v. d.; Nuvayrī, Warner yazm., 2 a, s. 93, 7—10). Kudüs'te İbrāhīm, Mūsā ve 'Īsā'ya tesâdüf ettiler; hadîslerde bunların tasviri bulunmaktadır (msl. Buḫārī, II, 147). İmâm olmak sıfatı ile, Peygamberin imâmetinde, namaz kıldılar (bu suretle Peygamberin bütün peygamberlere tefevvuku görülmektedir). Kudüs'te peygamberlere bu tesâdüf, 'Īsā'nın Tābûr dağında tecellî etmesi (Mattā, XVIII, 1; Marcus, IX, 1; Lukas, IX, 28) rivâyeti örneğine göre teşekkül etmiş olabilir (bk. *Der Islam*, VI, 15; Goldziher, *Rev. de l'Hist. des Rel.*, XXXI, 308).

3. XVII. sûrenin 1. âyetinin üçüncü tefsiri XVII. sûrenin 62. âyetine dayanır. Burada *ru'yā* kelimesi *isrā'* ile izah olunmuştur. Bu da gece seyahatinin hakikî bir seyahat değil, bir „keşif" olmasını icâp ettirir. Peygamber *Ḥicr* [bk. mad. KAʿBA]'de bulunduğu zaman, Kudüs'ü gördü ve dinsiz Kureyşîlere onu tasvir etti. Bu hikâye, ikincisi ile şu şekilde te'lif edilmektedir: Peygamber geceleyin Kudüs'e gider, döner ve gördüğünü Mekke'de anlatır; Kureyşîler inanmazlar ve müslümanlardan bâzıları da bunu reddederler. Peygamber dediklerinin doğruluğunu isbata çalışır, fakat artık teferruâtını unutmuştur. Bunun üzerine, Allah ona hakikaten Kudüs'ü gösterir.

Rivâyet pek uzun olan muahhar hikâyelerde inkişâf etmiştir (bk. A. Müller, *Der Islam in Morgen- und Abendland*, I, 86 v. d.). Şöyle ki, Peygamber gökte Allah ile 70.000 defâ konuşmuş, bununla berâber, seyahat çok kısa sürmüş idi; döndüğü vakit yatağı hâlâ sıcak idi ve giderken, acele ile devirdiği bir testi henüz tamâmen boşalmamış idi. İslâm kelâmcıları *isrā'*'ın Peygamber uyurken mi, yoksa uyanık iken mi vukû bulduğunu ve seyahat edenin vücûdu mu, yoksa rûhu mu olduğunu da münâkaşa etmişlerdir. Sünnîlerin kanâatine göre, seyahat vücut ile ve uyanık hâlde iken yapılmıştır. Ṭabarī tefsirinde bu inanışı şu delillere istinat ettirir: 1. Peygamber vücûdu ile seyahat ettirilmemiş olsa idi, bu hâdise onun nübüvvetine bir delîl teşkil etmeyecekti ve hikâyeye inanmayanlar imansızlık ile ithâm edilemeyeceklerdi. 2. *Kur'an*'da „Allah kulunu seyahat ettirdi" deniliyor, „kulunun rûhunu seyahat ettirdi" denilmiyor. 3. Peygamberin rûhu seyahat ettirilmiş olsa idi, Burak'a hâcet kalmazdı. Çünkü hayvanlar rûhları değil, vücûtları taşımakta kullanılır (Bevan, *ayn. esr.*, s. 60; Schrieke, *Der Islam*, VI, 13; Ṭabarī, Bayżāvī ve Bağavī, *Tafsīr*, Sûre XVII, 1). Sûfîler ve feylesoflar, mecâzî bir tefsir tarzını tercih ederler (Goldziher, *Geshichte der Philosophie im Mittelalter. Kultur der Gegenwart*, I, V, s. 319).

Bibliyografya: Bevan, *Muḥammed's Ascension to Heaven* (*Beihefte zur Zeitschr. für die Alttestam. Wissensch.*, XXVII, 51 v. dd.); Schrieke, *Die Himmelsreise Muḥammed's* (*Der Islam*, VI, 1 v. dd. ve bibliyografya).

(B. SCHRIEKE.)

İSRAEL. [Bk. İSRĀ'İL.]

İSRĀFİL. [Bk. İSRÂFİL.]

İSRÂFİL. İSRĀFİL (aslı ibrânîce *Serāfîm*'den gelebilir; nitekim Sarāfil ve Sarāfîn şekilleri de bunu te'yit eder mâhiyettedir), bir mukarreb melek ismi (*Tāc al-'arūs*, VII, 375). Akıcı seslerin kelime sonunda bu şekilde değiştirilmesi nâdir değildir. Bu melek fevkalâde cüsselidir; ayakları yedi kat yerin altında bulunduğu hâlde, başı arşın sütûnlarına erişir. Dört kanadı olup, bunlardan biri şarkta, biri garptadır; kanatlarından biri ile vücûdunu örter, biri ile de Allahın celâlinden kendini muhâfaza eder. Bedeninde kıllar, ağızlar ve diller vardır. Levh-i mâhfûzda yazılı Allahın irâdelerini okumak ve her defasında bu irâdelerin infâzına me'mûr olan mukarreb meleğe bildirmek onun vazifesidir. Bir gün ve bir gece zarfında üç defâ cehenneme nazar atar ve ıztırap içinde kıvranır; o kadar çok ağlar ki, dünya onun göz yaşlarına boğulabilir.

Üç sene müddet ile, Peygambere arkadaşlık etmiş ve ona peygamberliğini bildirmiştir; bilâhare onun yerine Cebrâil geçmiş ve kendisine *Kur'an*'ı tebliğe başlamıştır.

İskender kendisine, Zulmet diyarına gelmeden evvel, tesâdüf etmiş imiş; o orada bir dağın üzerinde oturmuş ve gözleri yaşarmış bir hâlde sûr üflüyormuş. Sûr-Meleği tesmiye edilmesinin başlıca sebebi, Allah ölüleri mezarlarında diriltecek olan borunun çalınması emrini verdiği anda, çalabilmek için, onu dâimâ ağzında bulundurmasıdır. Diğer cihetten, İsrâfîl'in kıyâmet günü her kesten evvel uyandırılacağı da söyleniyor. Sonra Kudüs'te Sahretullah'a dayanarak, ölülere hayata avdet işâretini verecektir.

Bibliyografya: Kisâ'î, *'Acâ'ib al-malakūt* (Leiden yazm., 538, Warner, var. 4 v.d.); Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 56 v.d.; Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 1248 v.d., 1255; Ġazzâlî, *al-Durra al-fâḫira* (nşr. Gautier), s. 42; M. Wolff, *Muhammed. Eschatologie*, s. 9, 49; Sale, *The Koran, Preliminary Discourse*, s. 94; Friedländer, *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman*, s. 171, 208; Lane, *Manners and Customs* (London, 1899), s. 80. (A. J. WENSINCK.)

İSRÂ'İL. [Bk. İSRÂİL.]

İSRÂİL. İSRÂ'İL, Banî İsrâ'îl peygamberlerinden olup, ismine *Kur'an*'da yalnız bir yerde tesâdüf edilmektedir. Mûsevî milletini ifâde için kullanılan Banî İsrâ'îl tâbirine sık tesâdüf edilir. *Kur'an* (III, 87)'da şöyle denilmektedir: — „*Tevrat*'ın vahyolunmasından evvel, İsrâ'îl'in kendisi için harâm kıldığını beyân etmiş olduğu gıdâdan başka, Banî İsrâ'îl'e her taam halâl kılınmış idi". — Müfessirlere göre, bunun Banî İsrâ'îl'in günahkârlığından dolayı konulmuş olduğu mânasını ifâde eder. Banî İsrâ'îl'in ceddi kendisine yalnız deve eti ile sütünü harâm kılmış idi ki, bâzılarına göre, bunun sebebi de, onun kendisini geceleri uyku uyumaktan men'eden, fakat gündüzleri rahat bırakan *'irḳ al-nasā* denilen hastalığa mübtelâ olması idi. Bunun üzerine, iyileştiği takdirde en çok sevdiği yemekten kendini mahrûm etmeği adamış. Başkalarına göre de, hekimlerin tavsiyesi üzerine, *'irḳ al-nasā* yemekten çekiniyordu ve yahut her hangi bir sinir (*'irḳ*) yemekten ictinâp ediyordu. Bu kelime ibrânîcedeki *gîd* kelimesinin tercümesi ve *al-nasā* da ibrânîcedeki *nāṣè*'nin transkripsiyonudur. Bu Banî İsrâ'îl'in o güne kadar siyatik sinirinden imsâk ettikleri keyfiyetini izah için, *Takvîn* 32'yi, yâni Ya'ḳūb'un kalça kemiğinin çıkması hakkındaki meşhûr hikâyeyi hatırlatıyor.

Geriye Ya'ḳūb'un husûsî imsâkinin Banî İsrâ'îl için ne suretle mecbûrî olduğunu bilmek meselesi kalıyor. Bâzılarına göre, peygamber, yâni Ya'ḳūb, tabiat ve hüviyeti itibârı ile, hukuk meselelerini halletmek salâhiyetini hâiz idi (arap. *muctahid*). Diğerlerine göre, Ya'ḳūb'a Allah tarafından hukukî meseleleri halletmek (ictihâd etmek) salâhiyeti verilmişti.

Kur'an'da İsrâ'îl hakkında geçen sözler Ya'ḳūb ismi ile geçmektedir. Önceleri Peygamber'in Ya'ḳūb'u İbrâhîm'in bir oğlu gibi telâkkî etmiş olması muhtemeldir. Sârâ'ya verilen müjde münâsebeti ile şöyle denilmektedir: — „O zaman biz kendisine İsḥāḳ'ı ve onun arkasından Ya'ḳūb'u tebşîr ettik (XI, 74; krş. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 32). Tefsirler, arap dilindeki usûle göre, „arkasından" sözünün torunu ifâde ettiğini söylüyorlar.

Bundan başka, *Kur'an*'da Ya'ḳūb'un, ölüm döşeğinde, çocuklarını İbrâhîm'in dininde sebât etmeğe teşvik ettiği kayıtlıdır (II, 126 v.dd.); Peygamberlerin büyük bir kısmı gibi, kendisine de vahy gelirdi (II, 130 v.b.).

İslâm menâkibinde Ya'ḳūb kıssasının ana hatları mevcuttur. Burada yalnız birbirini tutmayan ve Kitab-ı mukaddes'te bulunmayan noktalara işâret edilecektir. Ya'ḳūb hakikatte ikiz kardeşi Ayş'tan daha yaşlı idi. Kendisi Ayş'tan evvel doğmak üzere iken, Ayş buna kızarak, iki kardeş daha analarının karnında, kavga etmeğe başladılar. Bunun üzerine, Ayş: — „Eğer sen daha evvel doğmak istersen, vallâhi annemin karnını tıkar ve onu öldürürüm" — dedi. Bunun üzerine, Ya'ḳūb isteğinden vazgeçti ve Ayş birinci olarak doğdu. Bu hikâye ibrânî müellefâtında da mevcuttur.

Bu suretle ilk doğan evlâda mahsûs imtiyâz, haksız olarak, kendisine verilmiş olan Ya'ḳūb amcasının yanına kaçtı. Ayş'ın korkusu ile, gündüz gizlenip, gece seyahat ediyordu (*yasrî* yahut *yasîr fi 'l-layl*); işte kendisinin İsrâ'îl ismi buradan gelmektedir. İsmin Pnuel şeklinde değiştirildiği müslüman rivâyetlerinde yoktur. İki kız kardeş ile birden evlenmesi dolayısı ile, bu hareketin ancak Mûsâ tarafından men'edildiği söyleniyor. Mamafih Ya'ḳūb'un, ancak Liyâ'nın ölümünden sonra, Râḫîla ile evlendiği iddia ediliyor.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen âyetlerin tefsirleri; Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 353 v. dd.; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), I, 26 v. dd.; Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 88 v. dd. (A. J. WENSINCK.)

İSSİK-KUL. [Bk. ISSIK-KÖL.]

İŞTAHR. [Bk. İSTAHR.]

İSTAHR. İŞTAḪR, Fârs [b. bk.] şehirlerindendir. Asıl şekli, pehlevî dilinde yazıldığı vecihle, şüphesiz, Staḫr idi; ermenicedeki Staḫr şekli ile Sâsânî paraları üzerindeki S Ṭ kısaltması da bu ismi hatırlatır. Kelimenin İştaḫr şekli yalnız yeni-farsçada mevcuttur; ekseriyetle İstaḫar veya İştaḫar ve yahut da, vokalin araya ilâvesi ile, Sitaḫar, Siṭaḫar ve Siṭarḫ şekillerini almıştır (krş Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, I, 94ª, 97ª, II, 223 ve Nöldeke, *Grundr. der. iran. Philol.*, II, 192). Süryânîcedeki şekli İṣṭaḫr (nâdiren İṣṭaḫr)'dır; Talmûd'da ihtimâl İstahar şeklinde idi (אסתהר, *Megilla*, 13ª, ortada). İran müelliflerinin izâhına göre, şehrin ismi orada bulunan göl ve bataklıklardan alınmıştır. Fakat Spiegel (*Eranische Altertumskunde*, I, 94, not 1) ve Justi (*Grund. der iran. Philol.*, II, 448)'ye uyarak, bu ismin aves. *Staḫra* („kuvvetli, sağlam") kelimesinden geldiğini söylemek, ihtimâl, daha doğru olur; bu sonuncu kelime hakkında bk. Chr. Bartholomae, *Altiran. Wörterbuch*, s. 1591.

İştaḫr, 29° 50' şimâl arzı dâiresi ve takriben 53° şark tûlü dâiresi (Greenw.) üzerinde, Persepolis'in şimâlinde ancak bir saatlik mesâfede, az ileride şimdi kısmen bataklık olan güzel ve münbit Marvdaşt ovasına akan Pulvar veya Murġâb (Sîvend-Rûd tesmiye edilir)'ın vâdisinde bulunmaktadır. Şehrin kuruluşu hakkında elimizde kat'î mâlûmat yoktur. Fakat Ahamenîler pâyitahtı Persepolis'in, Büyük İskender'in istilâsı neticesinde, sukutundan sonra, şehrin çok çabuk inkişâf ettiğine kat'îyetle ihtimâl verilebilir. Her hâlde bu şehrin harâbelerinden, yeni kasabanın inşası için, bir çok mâlzeme alınmıştır. İştaḫr başlangıçta, merkezi dâimâ bu mıntakada bulunmuş olması lâzım gelen Fârs sâhasının başlıca şehri olmuştur. Arşakî imparatorluğunun yıkılmasından bir müddet evvel, bu şehir mahallî hukümdarların makarrı idi. Sâsânîler İştaḫr mıntakasından gelmişlerdi; Ardaşîr I.'in büyük babası Sâsân, ilâhe Anâhîd'e vakfedilmiş olan İştaḫr şehrindeki âteş mâbedinin baş-râhibi olmuş idi (Ṭabarî, I, 814); bu mâbedin âteşi, rivâyet edildiğine göre, Peygamberin doğduğu gece, ânî olarak, sönmüş idi. Bu mâbed, Sâsânî devletinin teessüsünden sonra da, dinî bir merkez olarak telâkkî edildi; Sâsânî hukümdarları bu mâbede öldürdükleri düşmanlarının ve hıristiyan şehidlerinin kafalarını, bir zafer ganîmeti gibi, astırmağı âdet edinmişlerdi. İştaḫr, bundan başka, Ahamenîler zamanında Persepolis gibi, Sâsânî devletinin resmî pâyitahtı sayılmıştır; fakat nasıl o zaman hukûmetin sıklet merkezi hakikatte Susa'da idi ise, şimdi de Ktesiphon'da idi. Uzak ve güçlükle varılabilen Fârs arâzisi kuvvetli bir hukûmetin makarrı olmağa pek az elverişlidir. Bizanslıların İştaḫr hakkında hiç bir şey bilmemiş olmaları muhtemeldir; onlara göre, Sâsânî hâkimiyetinin merkezi olarak, Ktesiphon'dan başka bir yer yok idi. Bu imparatorluğun tarihinde İştaḫr hakikatte çok sönük bir rol oynuyor. Ondan, yalnız tesâdüfî olarak, bahsediliyor.

Irak'ın işgâlinden az zaman sonra, araplar Fârs'ın da fethine teşebbüs ettiler. Bilhassa İştaḫr halkı, müslümanların ilerilemesine karşı, sebâtlı bir mukavemet gösterdi. Baḥrayn vâlisi al-'Alā' b. al-Ḥaḍramî tarafından, 19 (640) senesinde kifâyetsiz kuvvetler ile ve diğer cihetten 'Omar'in kat'î emri hilâfına, şehre yapılan ilk teşebbüs tamâmiyle boşa gitti; İbn al-Ḥaḍramî Fârs hukümdarı Şahrak'in topladığı mühim orduya mukavemet edemedi; Basra'dan kendisine gönderilen kıt'aların yardımı sâyesinde, Basra körfezi sâhili boyunca giderek, büyük müşkilât ile bu şehre dönebildi. İştaḫr ancak 23 (643) senesinde, Abū Mūsā al-Aş'arî ile 'Oṯmān b. al-'Āṣ tarafından kumanda edilen arap ordusunun hücûmu üzerine, sukut etmeğe mecbûr oldu. Fakat bilâhare şehrin halkı isyân etti ve kendilerini idâre eden arap vâlisini öldürdü; halifenin âsîlere karşı gönderdiği Basra vâlisi 'Abd Allāh b. 'Āmir, ancak çok güç bir mücâdeleden sonra, şehri eline geçirebildi. İsyânın bastırılması esnâsında bir çok iranlılar öldürüldü; arap müelliflerinin tahminlerine göre, düşmandan 40.000 ve bâzılarına göre, 100.000 kişi öldürülmüş. Fakat bu rakamlar muhakkak mubâlegalı olmalıdır. İştaḫr'ın bu ikinci fethi, ihtimâl, 29 (649) senesinde vâkî oldu. Bâzı rivâyetlere göre, bu hâdisenin 28 (648) senesinde vukûa geldiğine hükmetmek icâp eder (bu husûsta krş. J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, Berlin, 1899, VI, 111 v.d.). Bundan başka, İştaḫr'a karşı araplar tarafından yapılan seferler hakkında bk. Balâẕurî (nşr. de Goeje, s. 389 v. d.); Ṭabarî, *Târîḫ* (Leiden tab., I, 2546 v. d., 2549, 2696 v. d., 2830), İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg, II, 420 v. d., III, 30 v. d., 77 v. d.), Ṭabarî, *Târîḫ* (Bal'amî'nin farsça tercümesinden Zotenberg'in fransızca tercümesi, III, 452 v.d.); Weil, *Gesch. der Chalifen* (I, 86 v. d., 163), krş. A. D. Mordtmann, *ZDMG* (VI, 455 v. d.); Caetani, *Annali dell'Islām* (IV, 151 v. d., V, 19—27; VII, 219 v.d., 248—256).

Sâsânîler devrinde, büyüklük itibârı ile, eski Persepolis'e çok yaklaşmış olan İştaḫr, islâmiyetin ilk asırlarında yine oldukça mühim bir mevkî olarak kaldı. Fakat bilâhare inhitat ederek, artık bir vilâyet merkezinden başka bir şey teşkil etmeyecek bir hâle geldi ve bu vaziyette aynı ismi taşıyan bir kazanın (*kūra*) merkezi oldu ki, bu Fârs vilâyeti kazalarının en mühimi idi; bu kaza, bu vilâyetin şimâl ve

şimâl-i şarkî kısımlarını ihtivâ ediyordu. Mâmafih Sâsânîlerin eski merkezine karşı vurulan en şiddetli darbe, 64 (648) senesinde, İṣṭaḫr'dan bir günlük mesâfede ve bu şehrin cenûbunda Şîraz'ın te'sisi olmuştur. Bu şehir, az zaman içinde, bütün Fârs vilâyetinin merkezi oldu ve bilhassa III. (IX.) asırdan itibâren büyük bir refâh seviyesine ulaştı. O andan itibâren, İṣṭaḫr sür'atle inhitata doğru gitti. İṣṭaḫrî'ye göre, burası, IV. (X.) asrın ortalarına doğru, bir arap (= Roma) mili mesâhada, orta büyüklükte bir şehir idi. Şehri ihâta eden sûrlar harâbe hâlinde idi. 30 sene kadar sonra (985) eserini yazan Muḳaddasî, dere üzerindeki muazzam köprüyü ve İṣṭaḫr'ın güzel bahçelerini medhediyor. Şehrin çarşısında bulunan en büyük câmiden bahsederek, „boğa" şeklinde başlıkları hâvî şâyân-i dikkat sütûnlarını tebârüz ettiriyor. Bunun Ahamenîler devrine âit aslî bir binâ olmayıp, Sâsânî devrinde Persepolis'ten çıkarılıp getirilen mâlzemeden istifâde edilmek sureti ile yapılmış bir binâ olması hakikate daha yakındır; Muḳaddasî de câmiin eski bir âteş mâbedi telâkkî edildiğini zikrediyor. Muḳaddasî'nin bu yazısından bir kaç sene sonra, şehir sâkinlerinin hukümdarları 'Aẓud al-Davla [b. bk.]'nin oğlu Ṣamṣâm al-Davla'ye karşı isyânkâr bir tavır almaları neticesinde, şehrin başına bir felâket geldi. Bu hukümdarın, Emîr Ḳutulmış'ın kumandası altında, gönderdiği ordu şehri hemen-hemen tamâmiyle tahrip etti. Bu İṣṭaḫr'ın tam yıkımı oldu. Fârs eyâleti hakkında, VI. (XII.) asra âit *Fârs-nâma* adlı farsça yazılmış bir kitapta İṣṭaḫr, nüfusu ancak 100 kişiden ibâret, mütevâzî bir köy olarak tavsif ediliyor. Hiç şüphesiz, eski şehrin bütün arâzisi, orta çağın sonundan itibâren, tâmamiyle çöl hâline gelmişti.

İṣṭaḫr paralarına gelince, burada Sâsânî devrinde basılmış olan paralar, pehlevî yazısı ile S Ṭ kısaltmasını ihtivâ eder; bu, hiç şüphesiz, İṣṭaḫr mânasını ifâde eder. Yazdigird II.'in hukümdarlığından itibâren (yâni m. s. 438), bu hânedanın sonuna kadar bu remzi ihtivâ eden bir çok sikke nümûneleri muhâfaza edilmiştir. Aynı suretle islâm devrinde pehlevî ibâresi ve yukarıda zikredilen kısaltma daha uzun müddet muhâfaza edildi; halife nâmına veya vâliler tarafından bastırılmış bu gibi paraların 70 (689) senesine kadar mevcût oldukları müşâhede edilmektedir. Krş. msl. *ZDMG*, VIII, 13, 147 v. d.; XII, 56; XIX, 400; XXXI, 148; XXXIII, 120, 131. Diğer taraftan İrân ve Bâbâ damgalarını taşıyan paraların, Mordtmann'ın fikri hilâfına (*ayn. esr.*, XXXIII, 114 v. d. ve *Sitz.-Ber. der bayr. Akad. d. Wiss.*, 1874, s. 250 v. d.), İṣṭaḫr'a atfedilmemeleri lâzımdır (krş. Nöldeke, *ayn. esr.*, XXXIII, 691 v d.). İṣṭaḫr'da basılmış arap paraları olarak, 88 (706 ?) ve 90 (708) senelerinden 167 (783) senesine kadar nümûneler mevcuttur; krş. Stanley Lane-Poole, *Cat. of orient. coins in the Brit. Mus.*, IX, 2, s. CIII; H. Lavoix, *Cat. des monnaies musulmanes de la Bibl. Nat.*, Paris, 1887, I, 518 ve ayrıca, *ZDMG*, IX, 249, 250; XVI, 776; XXII, 286; XXXIX, 19, 38.

Hâlâ etraflı bir tetkiki yapılmamış olan bugünkü İṣṭaḫr harâbeleri manzûmesi oldukça geniştir (dâire. 8—9 km.); Pulvar ile bu ırmaktan açılmış küçük bir sulama kanalı bu harâbelerin ortasından geçer ve onları hemenhemen müsâvî iki parçaya ayırır. Şehrin bakiyeleri başlıca, büyük veya küçük, bir takım toprak tepecikler hâlinde görülür. Ötede-beride sûr enkazı mevcûttur. Ḥâccî-Âbâẕ köyü istikametinde bulunan ve seyyâh J. Morier ile Ker Porter tarafından „Ḥarîm-i Camşîd" tesmiye edilmiş olan (aş. bk.) yer en mühim nokta gibi görünmektedir ki, burada, sütûn parçaları ile örtülü bir sâha ortasında, hiç kırılmamış ve bozulmamış bir sütûn yükselmektedir; boğa resimleri ile süslenmiş başlığı ile bu sütûnun Persepolis'ten gelmiş bir parça olduğu derhâl anlaşılır. Burada Muḳaddasî tarafından târif edilen ve yukarıda zikrettiğimiz câmi aranılacak olursa, yanlış bir neticeye varılmayacaktır. İṣṭaḫr harâbeleri hakkında elimizde mevcut en doğru mâlûmat, bu havâlide 1840 sonlarında iki ay müddetle oturmuş olan Flandin ile Coste tarafından verilmiştir (krş. *Voyages en Perse*, Paris, 1843 v.d., II, levha 58—62, buna müteallik arkeolojik izâhât için bk. s. 69—72). Bk. bir de Flandin, *Relation du voyages*, 1852, II, 137.

İṣṭaḫr'ın yakın veya uzak civarında, âbideleri ve tarihî mâzîsi ile dikkate değer bâzı mahaller de vardır. Bu kabîlden eski Sâsânî merkezinin harâbelerinin şimâl-i şarkî noktasının yanı-başında bulunan Ḥâccî-Âbâẕ köyünün şimâlinde, takriben 600 m. mesâfede, Tang Şâh-i Sarvân vâdisinde tabi'î mağaralar mevcuttur. Bunlar arasında, Şâpûr I. (241—272)'a âit tarihî bir kitâbeyi ihtivâ eden biri, burada hayatının son günlerini yaşamış soğu bir zâhidin ismine izâfetle, iranlılar tarafından ekseriya Ş a y ḫ ʿ A l î tesmiye edilmektedir; buna aynı zamanda Zindân-i Camşîd adı da verilmiştir. Halk tarafından kullanılan buna benzer „Zindân, Ḥarîm" gibi isimlere (krş. yk. „Camşîd'in Ḥarîm'i" tâbiri) İran ve Irak'ta da tesâdüf edilmektedir (krş. mad. DESTECİRD ve M. Streck, *Seleucia und Ktesiphon*, Leipzig, 1917, s. 55). Eski İran'ın esâtirî hukümdarlarından biri olup, müslüman iranlılar tarafından, Sulaymân'ın efsânevî şahsiyeti ile karıştırılan Camşîd'e de, ekseriyâ, dikkate değer binâ ve âbideler atfedilmektedir (bk. aş. Taḫt-i Camşîd hakkındaki izâhât).

İṣṭaḫr'ın aş.-yk. 1 km. cenûb-i garbîsinde, tarihî bakımdan, dikkate değer diğer bir mevkî N a ḳ ş-i R a c a b'dir (Racab efsânevî bir şahsiyettir). Bu Pulvar'in cenûp sâhilinde, kayalıklar arasında, boğaz şeklinde bir yer olup, üzerinde Sâsânîlere âit üç kabartmadan ibâret bir tezyin mevcûttur. Sarre (Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, s. 98)'ye göre, bu plâstik tezyinât, bu mahallin tahsis edilmiş olduğu gâye (Ormuzd = Hürmüz'ün bir mâbedi mi?) ile, yâni Sâsânî hukümdarlarının tâc giydikleri yer olarak, izâh edilebilir.

İran'ın eski ve orta devirlerine âit mühim eserleri ihtivâ etmeleri dolayısı ile, T a ḫ t-i C a m ş î d ile N a ḳ ş-i R u s t a m en meşhûrlarıdır; bunlardan birincisi İṣṭaḫr'ın cenûbunda bir saat mesâfede, Pulvar'in cenûp sâhili üzerinde ve ikincisi de bu ırmağın şimâl sâhilinde, İṣṭaḫr'dan takriben 2 km. mesâfede, bulunmaktadır.

Taḫt-i Camşîd, Persepolis'in Ahamenîlere âit saraylarını tavsif için, bugün şarklılar tarafından en ziyâde kullanılan tâbirdir. İran halkı ekseriyâ muhteşem binâlara, eski zamanların menkıbelerinde geçen meşhûr hukümdarlardan birinin ismine izâfe ederek, *-kursî*, *-taḫt* adını verir. Taḫt-i Camşîd'den başka, daha eski olan Çihil- (veya kısaltılmış şekli Çîl-) Minâr (Menâre) „40 sütûnlar" ismine de tesâdüf edilir ki, bu XIV. asra âit farsça tarihî eserlerde de mevcûttur. Bu Çihil-Minâr harâbeler sâhasının en hayrete değer kısmı olup, aslında 72 (şimdi 13) sütûndan ibâret bulunan Saraḫs I.'ın sıra-sütûnlarından gelmektedir. 40 adedi şarkta, mühim bir mıkdarı ifâde için, çok sık kullanılan bir sayıdır; msl. Lûristan'da Şirvan vâdisinde (krş. H. Grothe, *Wanderungen in Persien*, Berlin, 1910, s. 62) Çihil-Sutûn adlı bir mağara gösterilmektedir. Aynı surette 1.000 adedi de kullanılmaktadır. Bir zamanlar çok kullanılmış olup, ilk defâ olarak, IV. (X.) asrın başlangıcında, Ḥamza al-İṣfahânî'nin *Târîḫ* (nşr. Gottwaldt, I, 38) adlı eserinde ve müteaddit defâlar da müteâkip İran vekayinâmelerinde ortaya çıkan diğer bir tâbir, yâni Hazâr-Sutûn („1000 sütûnlar") tâbiri de böyle izah edilebilir. Bundan başka, 1100 senelerine doğru tesâdüf edilen Haft-Sûr („7 sûrlar") ismini de zikretmek lâzımdır. Orta çağdaki arap coğrafyacıları, takriben III. (IX.) asırdan itibâren, Persepolis taraçasının izlerini Mal'ab Sulaymân adı altında tanımaktadırlar ki, V. (XI.) asrın başlangıcına âit *Mucmil al-tavârîḫ* adlı farsça eserde bulunan Kursî-Sulaymân („Sulaymân'ın kürsüsü (tahtı)") adı bununla mukayese edilebilir; diğer cihetten bu sonuncusu da, şimdiki müterâdifi olan Taḫt-i Camşîd tâbirinin örneğini teşkil etmiş olabilir. Şuna da işâret edelim ki, Taḫt-i Sulaymân'a, coğrâfî bir ad olarak, İran'ın başka yerlerinde de tesâdüf edilmektedir; msl. bu isim Taḫt-i Mâdar-i Sulaymân [Murğâb, b. bk.] tesmiye edilen harâbelerin bir kısmına, Azerbaycan'ın cenûb-i şarkîsinde bir takım harâbelerin bir kısmına, Kâbil'in şarkında bir dağa ve aynı zamanda Fergana'da Ōş dağına verilmektedir; krş. Ritter, *ayn. esr.*, VII, 482; VIII, 130, 943; IX, 808, 1040.

Camşîd-Sulaymân „kürsüsü" veya „tahtı", aş.-yk. mustatil gibi gözüken poligon şeklinde olup, kayalıklı, çıplak ve koyu kül rengi bir dağın eteklerinde uzanan, taştan yapılmış sun'î bir taraçadır. Bu dağ, son devir seyyahlarının yazılarına göre, şimdi Kūh-i Raḥmat („rahmet dağı") tesmiye edilmektedir. Bu isme eserlerde tesâdüf edilmemektedir; belki de orta çağı tâkip eden zamanlara âittir (ilk defâ, Sir Thomas Herbert tarafından, XVII. asrın başlarında zikredilmiştir). Ouseley tarafından da duyulmuş olan ve Diodor'un βασιλικὸν ὄρος (XVII, 71)'una tamâmiyle tekabül eden Şâh-Kūh („şah dağı") ismi daha eski olmalıdır. Bunun yanında, aynı müellife göre, halk arasında Kūh-i Taḫt (Camşîd'in „taht dağı") ismi de kullanılıyormuş. Kūh-i Raḥmat'in taraçanın sırtını teşkil eden kısmı üç Ahamenî hukümdarının mezarlarını ihtivâ etmektedir. Stolze (*Verhandl. der Gesellsch. f. Erdkunde in Berlin*, 1883, X, 273)'ye göre, halk bunlara „Camşîd'in câmii, hamamı ve değirmeni" adını vermiştir.

İstihkâma da benzeyen bu taraça, söylenildiği gibi, hukümdar saraylarına ve muhteşem binâlara tahsis edilmişti; Persepolis şehri bunların yanı-başında idi. Bu şehre âit eski bakiyeler bugün hâlâ fark edilebilir; daha eski seyyahlar, şehri ihâta eden sûrlarda, Taḫt-i Camşîd'in hâricinde bulunan bu harâbelerin daha çoğuna tesâdüf etmişlerdi. Bilhassa şu noktayı kaydetmek lâzımdır ki, Persepolis kale ve şehrini Naḳş-i Rustam'in yanında veya, daha doğrusu, birincisini Naḳş-i Rustam'in yanında ve diğerini de bilâhare İṣṭaḫr'ın kurulmuş olduğu sâha üzerinde gösteren ve Taḫt-i Camşîd binâlarının da ibâdet ile çok alâkadar merâsime tahsis edilmiş olduğunu söyleyen Stolze ile Andreas'ın nokta-i nazarını müdâfaa etmek mümkün değildir (*ayn. esr.*, s. 256 v. d.; *Persepolis*, I, 3); bu fikir aleyhinde nihâyet krş.

Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 100 v. d. Böyle bir hatâ filvâki, sâdece Persepolis ile İṣṭaḫr'ı aynı şehir olarak gösteren ve Marvdaşt ovasının ve civârının eski devirlere ve orta çağa âit âbidelerini ve binâ harâbelerini bir tek şehre âit imiş gibi gösterebilmek için, burasının 16 fersah uzunluk ve 10 fersah genişlik gibi, pek mübâlegalı bir büyüklükte olduğunu söyleyen İran tarihçileri tarafından yapılmıştır.

Persepolis-İṣṭaḫr'ın bânisine gelince, bu hüsûsta İran rivâyetleri muhteliftir: bu rivâyetler bâzan, iranlıların esâtirî cedleri Kayümarṣ'in ismini zikreder; bâzan da, şehri te'sis eden ve genişleten kimse olarak, Kayümarṣ'in hafîdleri Hōşang (Ūşhanc), Ṭahmūraṣ, Camşīd, Kay-Ḫusrav ve bilâhare, cinlerin kendisine itâat ettikleri ve ona atfedilen mûcizeli inşaatı vücûda getirdikleri Sulaymān gibi, eski devirlerin efsânevî hukümdarlarını zikrederler; aynı surette İran'da, yapıcı olarak, Semiramis'in rolünü oynayan Humāy adlı efsânevî bir prenses de bahis mevzûudur. İran rivâyetleri eski İran hukümdarlarının makarrını Persepolis-İṣṭaḫr'a götürüyor ve onların mezarlarını da orada gösteriyor. Firdavsī'nin *Şāhnāma*'sine göre, şehir, Kay-Ḳubāẓ'dan itibâren, hüküm süren hânedanın makarrı idi. Müslüman müellifler Persepolis'in teessüsünü Sulaymān'a atfediyorlar; bu zâtın Mal'ab Sulaymān ismi ile tavsif edildiğini yukarıda söyledik. Bunların anlattığı menkıbelere göre, bu hukümdar bâzan orada, bâzan Suriye'de oturur ve cinler tarafından bir yerden diğerine sür'atle götürülmüş imiş. Taḫt-i Camşīd taraçasının bâzı binâları, arap müellifleri tarafından, „Sulaymān câmii ve hamamı" tesmiye edilmiştir (krş. Kūh-i Raḥmat hukümdarlarına âit iki mezarın ismi ve yukarıda zikredilmiş olan şimdiki isimler). Bunların anlattıklarına göre, Sulaymān burada bulunan bir yerde rüzgârı hapsetmiş imiş; XIII. ve XIV. asra âit İran menbâları da (krş. Ouseley, *ayn. esr.*, II, 381, 387) burada bulunan bir Zindān-i Bād'dan bahsediyorlar.

Maalesef Persepolis âbideleri hakkında arap müelliflerinin tavsifi hayli azdır ve masalları hatırlatan unsurlar ile kısmen değiştirilmiştir; bilhassa krş. coğrafyacılardan İṣṭaḫrī, Muḳaddasī ve Ḳazvīnī'nin eserleri (Schwarz, *ayn. esr.*). Ehemmiyetten ârî olmayan bir çok mâlûmat, orta çağın sonlarında yaşamış İran müellifleri ve bilhassa Ḥamd Allāh Mustavfī ile Ḥāfiẓ Abrū tarafından verilmiştir (bk. Ouseley, II, 380 v. d., 387 v.d.). Bu iki müellife göre, bu harâbelerin sütûnları, tıbbî müstahzarâtta ehemmiyetli olan tutya istihsâli ile meşhûr idi. Taḫt-i Camşīd kabartmalarındaki (ve daha ziyâde Naḳş-i Rustam'de) başların tahrip edilmesi, her şeyden önce, insan çehrelerinin tersimine muhâlif olan müslümanların taassubundan ileri gelmiştir.

Halife al-Manṣūr (754—775) Persepolis ile al-Madā'in—Ktesiphon harâbelerini, taş ocağı olarak, kullanmak istiyordu; fakat Persepolis'in 'Alī'nin bir namazgâhı olduğunu söyleyen vezîri Ḫālid al-Barmakī'nin tavsiyesi ile, bu tasavvurundan vaz geçti (bk. *Fragm. Hist. Arab.*, nşr. de Goeje, s. 256).

Bir çok müslüman hukümdarları, Persepolis harâbelerine yaptıkları ziyâretlerini, burada kitâbeler hakkettirmek suretiyle, ebedîleştirmişlerdir. Bunlar arasında, Büveyhîler [b. bk.] hânedanına âit arapça üç kûfî kitâbe ile Timur'un torunu Abu 'l-Fatḥ İbrāhīm (IX.=XV. asır)'e âit (ikisi farsça ve biri arapça) üç kitâbe ve ayrıca Uzun Hasan'ın torunu 'Alī b. Ḫalīl (IX.=XV. asır)'e âit (ikisi arapça ve biri farsça) üç kitâbe mevcûttur. Bu kitâbeler, teferruâtı ile, Sacy tarafından tetkik edilmiştir (*Mém. sur diverses antiquités de la Perse*, Paris, 1793, s. 139 v. dd.). Bu tetkik üzerinde, Nöldeke tarafından, bâzı tashihler yapılmıştır (bk. Stolze, *Persepolis*, II, 6). H. Petermann (*Reisen im Orient*, II, 188), Muẓaffarī'lerden Muḥammed b. al-Muẓaffar b. al-Muẓaffar b. al-Manṣūr (ölm. 765=1363)'a âit, bir kitâbeyi de zikrediyor. Duvarlar üzerine hakkedilmiş muhtelif manzûm parçalar iranlıların her devirde Persepolis'e karşı duydukları büyük takdiri gösterir; onların modern şâirleri de memleketin eski pâyitahtını sık-sık hatırlatırlar.

Naḳş-i Rustam'e gelince, bununla daha ziyâde, uzun ve yüksek Ḥusayn-Kūh dağından amûden inen sarp cenûp yamacı kasdedilir ki, bu yamacın üzerindeki oyuklarda Ahamenî hukümdarlarının dört mezarı ile Sâsânî kabartmaları mevcûttur. Naḳş-i Rustam tâbiri, halkın buradaki kabartmalarda İran'ın millî kahramanı Rustam'in tasvir edildiği zamandan ileri gelmektedir. Mezarların bulunduğu yamacın önünde, bugün Ka'ba-i Zarduşt tesmiye edilen, kule şeklinde, dikkate şâyân bir binâ yükselmektedir. Binânın hakikatte ne olarak yapıldığı hüsûsunda âlimlerin fikirleri muhteliftir; bunun eski bir âteş-kede olması muhtemeldir. Ka'ba-i Zarduşt'ün yakınında Sang-i Sulaymān („Sulaymān taşı") adlı bir kayalık üzerinde bulunan diğer iki küçük binânın da böyle olması muhtemeldir (krş. Ouseley, *ayn. esr.*, II, 300). Şunu da kaydetmek lâzımdır ki, Şīraz'ın 8 km. şark-cenûb-i şarkîsinde bulunan Berme Delek, Sâsânî kabartmaları da, aynı şekilde Naḳş-i Rustam ismini taşımaktadır.

Pulvar'in cenûp sâhili üzerinde (Naḳş-i Racab'in takriben 0,5 km. garbında) bulunan iki taş tabakasından mürekkep taştan bir taraçaya civar halkı tarafından Taḫt-i Rustam adı verilmiştir. Bu taraça, eb'adının küçük olması dolayısı ile, ancak bir âbidenin veya bir âteş-kedenin kâidesi olabilir (krş. Flandin ve Coste, *Voyage en Perse*, II, 72 v.d., levha 63). Taḫt-i Rustam yerine, Taḫt-i Ṭā'ūs („tavus tahtı") ismi de kullanılmaktadır. Taḫt-i Rustam ismine İran'da başka yerlerde de tesâdüf edilir (krş. Ouseley, *ayn. esr.*, II, 522).

İṣṭaḫr'dan bir az daha uzakta buradan şimâl-i garbîye doğru aş.-yk. 3—4 saatlik mesâfede, sarp kayalıklar üzerinde, birbirinden 2—3 km. uzaklıkta üç kale bulunmaktadır. Hemenhemen bir müstakim hat üzerinde bulunan üç kaleye, ekseriyâ, Ḳal'a veya Kūh-i İṣṭaḫr ve yahut da, yukarıda zikredilen Pulvar ırmağının döküldüğü Kur'un sol sâhilinde bulunan bir mıntakanın ismine izâfetle, Kūh-i Rāmcird adı verilir. Firdavsī bir beyitinde, *sih diz-i gumbedān-i İṣṭaḫr* („İṣṭaḫr'ın üç kalesi"; krş. Ouseley, *ayn. esr.*, II, 386)'dan bahsediyor. Bundan başka bu kaleler hüsûsî bir takım isimler ile de gösterilmiştir. Fakat bunlar, eski tarihçilerin ve seyyahların yazılarına göre, asırlar içinde müteaddit defâlar değişmiştir. Üçü arasında en mühimi, dar mânada, Ḳal'a-i İṣṭaḫr, merkezî vaziyeti dolayısı ile, Miyān Ḳal'a („orta kale") ismini de taşımaktadır. Flandin ile Coste, burada bulunan münferit bir servi dolayısı ile, buna Ḳal'a-i Sarv („servi kalesi") denildiğini de işitmişlerdir. Diğer iki kale için, İran müellifleri Ḳal'a-i Şikastah („kırık kale"), Aşkunavān (Sakunavān) v.b. gibi isimler de zikretmektedirler. Üç kale arasında bulunan temel harâbeleri ve duvar parçaları göz önünde tutulacak olursa, bunların vaktiyle bir takım istihkâmlar ile birbirine merbût bulunduklarına hukmedilebilir.

Fārs'ın islâmî tarihinde, bilhassa İṣṭaḫr'ın tarihinde, bu üç zaptedilmez kale mühim bir rol oynamıştır. Bunlar, civar arâziye ḥâkim olmak için, en esâslı askerî istinat noktaları sayılmıştır. En ziyâde bahis mevzûu olan „asıl İṣṭaḫr kalesi" olup, İran menkıbeleri ve menşe'i esâtirî bir devire âittir; çünki bunun inşaı Camşīd'e atfedilir. Eski İran hukümdarı Guştāsp, Zerdüşt dinine girdikten sonra, onun inek derileri üzerine, altın yaldız ile yazdığı mukaddes kitabını, *Avesta*'yı, İṣṭaḫr kalesinde muhâfaza etmiş ve bu sebepten, buraya Diz-i Nibişt („yazı kalesi") veya Kūh-i Nibişt („yazı dağı") adı verilmiş imiş (Ḥamd Allāh Mustavfī'ye göre). İran kaynakları için bk. Ṭabarī, I, 676 ve İbn al-Aṯīr, II, 182, 9; krş. bir de Ouseley, *ayn. esr.*, II, 344, 364, 370 v.d., 375, 384). Halifeler zamanında, Fārs eyâleti umûmî vâlileri ekseriyâ, tabi'î vaziyeti dolayısı ile, müdâfaası kolay olan bu kalede otururlardı. Bu kabîlden, 'Alī'nin ölümünden sonra, umûmî vâli Ziyād b. Abīhi burada, Mu'āviya'ye karşı, kendisini uzun müddet müdâfaa edebildi (krş. Wellhausen, *Das arabische Reich...*, Berlin, 1902, s. 76). İṣṭaḫr mıntakasında sık-sık oturmuş bulunan Büveyhîler (yukarıda zikredilen ve bunlara âit olan Taḫt-i Camşīd'deki arap kitâbeleri; 'Imād al-Davla [b. bk.] burada defnedilmiştir) İṣṭaḫr kalesine de husûsî bir dikkat tevcih ettiler. 'Aẓud al-Davla [b. bk.] IV. (X.) asırda, burada bulunan küçük bir gölden istifâde ederek, bütün sene binlerce insanın suyunu te'min edebilen muazzam sarnıçlar yaptırdı ki, bunlar muâsırların ve müteâkip devirlerde yaşayanların takdirini kazanmıştır. Fārs'ın hâkimiyeti altına girmiş olan âsî Fażlūyeh, Malikşāh'ın hukümdarlığı zamanında, Niẓām al-Mulk'ün kıt'aları tarafından, 467 (1074) senesinde İṣṭaḫr kalesinde muhâsara edildi. Sarnıçların ânîde boşalmasına sebep olan bir zelzele, muhâsarada bulunanları vaktinden evvel teslim olmağa mecbûr etti. Bilâhare Fażlūyeh kalede hapsedildi ve muvaffak olamayan bir firar teşebbüsü üzerine, ertesi sene öldürüldü. Sonraları hisâr, bilhassa yüksek şahsiyetler ve şehzâdeler için, hapishâne olarak kullanıldı. 1590 tarihlerinde kale hâlâ iyi bir vaziyette ve meskûn idi. Mamafih bir müddet sonra, Fārs eyâletinin âsî bir kumandanının ilticâgâhı olarak, kullanılan bu kale, Şāh 'Abbās I. tarafından, muhâsara ve hücûm ile zaptedilerek, yıkıldı. Binâenaleyh bu havâlide 1621'de bulunmuş olan Pietro della Valle kaleyi artık harâbe hâlinde bulmuştur.

İṣṭaḫr kalesi son zamanlara kadar avrupalı seyyahlar tarafından nâdiren ziyâret edildi (msl. Morier, Flandin ve Coste ve Vambéry). Kalenin resim ve plânlarını da hazırlamış olan Flandin ve Coste'un izâhâtına göre, burası deniz sathından 400 m. yükseklikte bir ova üzerinde yapılmış olup, 250 m. bir dâire teşkil etmektedir. Eski istihkâmlar arasında, taş tan ve sağlam bir surette yapılmış kuvvetli siper ve tabyalar mevcûttur; Büveyhîler tarafından yapılmış büyük sarnıçlar hâlâ görünmektedir; bunlar meyânında kayalık içinde oyulmuş derin bir kuyu bilhassa zikre değer. Esâsen şimdi mevcût olan bütün bakiyeler islâm devrine âit gibi görünmektedir. İṣṭaḫr kaleleri hakkında İran kaynaklarından alınmış olan mâlûmat için bk. bilhassa Ouseley, *ayn. esr.*, II, 371, 376, 385 v.d., 389, 395—397, 399, 404 v.d., 407, 531; Ritter, VIII, 863—

865, 868, 877; Flandin ve Coste, *Voyage en Perse*, II, 71 v.d.; Flandin, *Relation du Voyage*, (1852), II, 140—142; Vambéry, *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien* (Pest, 1867), s. 250; Cl. Huart (*Revue Sémitique*, 1893, I, 259 v.d., 337 v.d. ve *Hist. de Bagdad* (Paris, 1901), s. 28, 31; G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 276; Herzfeld (Sarre ve Herzfeld, *ayn. esr.*, levha XVI ve resim 45).

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 299 v.d.; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), II, 99; Ṭabarī ve İbn al-Aşīr, tür. yer. (bk. fihrist); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (Norberg'in latince tercümesi, Lund, 1878), I, 284—286; Spiegel, *Eränische Altertumskunde* (Leipzig, 1871—1872, s. 3 v.), III, 799—812; P. Schwarz, *Īrān im Mittelalter nach den arab. Geographen* (1896), I, 13—16 (s. 13—30 İṣṭaḫr eyâletine tahsis edilmiştir); G. le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 275—276, 294—295. İṣṭaḫr—Persepolis hakkında Şark ve İran kaynaklarında bulunan mâlûmat için bk. Ouseley, *Travels of various Countries of the East* (London, 1821), II, 339—411. — C. Niebuhr, *Reisebeschreib. nach Arabien...* (Kopenhagen, 1778), II, 120—165; Ouseley, *ayn. esr.*, II, 187—191, 224—420; Ritter, *Erdkunde*, VIII, 858—941; A. J. Rich, *Collected Memoirs* (London, 1839), s. 231—261; Flandin ve Coste, *Voyage en Perse* (Paris, 1843 v.d.), II, levha 57—112 (levhalar ve onlara âit izâhat, s. 68—115); Flandin, *Relation du voyage* (1852), II, 88—214; F. Stolze, *Persepolis* (Berlin, 1882), 2 cild; ayn. mll., *Verhandl. der Gesellsch. f. Erdkunde in Berlin* (1883), X, 251—276; Nöldeke, *Aufsätze zur pers. Geschichte* (Leipzig, 1887), s. 134—146 (frns. trc. Paris, 1866, s. 207—223); Geiger, *Grundr. der iran. Philol.* (1896 v. d.), II, 390 v. d.; Justi (*ayn. esr.*, II, 447—456); A. W. Jackson, *Persia Past and Present* (New York, 1906), s. 294—320; E. Herzfeld, *Klio* (1907), VIII. 1—68, tür. yer; Fr. Sarre ve E. Herzfeld, *Iranische Felsreliefs* (Berlin, 1910, bilhassa İṣṭaḫr, s. 100—102). — Persepolis ile Naḳş-i Rustam'deki eski iranca yazılmış kitâbeler hakkında bk. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achaemeniden = Vorderasiat. Bibl.*, III (Leipzig, 1911; bibliyografya mâlûmâtı ile birlikte âbideler hakkında izâhât için bk. XIV—XV, XVII—XX); ayn. mll., *Die Keilinschiften am Grabe des Darius Hystaspis* (*Abhandl. der sächs. Ges. der. Wiss.*, 1911, XXIX, nr. 1). — Sâsânî âbide ve kitâbeleri hakkında bk. bilhassa de Sacy, *ayn. esr.*, s. 23—124; A. D. Mordtmann (*ZDMG*, XXXIV, 1. v. dd., tür. yer.); Nöldeke (Stolze, *ayn. esr.*, II, 3—6); West, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 76—78); krş. Sarre (Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 67—88, 92—99). — İṣṭaḫr—Persepolis ile yakın civarının en iyi haritaları Flandin ve Coste tarafından yapılmıştır (II, levha 57 ve 64). [V. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 101 v.dd.; A. G. Tumanskiy, *Ot Kaspiyskago morya k Ḫormuzskomu prolivu i obratno* (Petersburg, 1896); Masʿūt Kayhān, Coğrāfyā-i mufassal-i İran (Tahran, 1311). II, 214 v.dd., 219, 221 v.dd., 224 v.d., 229. (M. STRECK.)

İŞṬAḪRÎ. [Bk. İSTAHRÎ.]

İSTAHRÎ. AL-İṢṬAḪRÎ, ABŪ İSḤĀḲ İBRĀHĪM B. MUḤAMMED AL-FĀRİSÎ, arap coğrafyacısı. Kendisinin hâl tercümesine hiç bir yerde tesâdüf edilmiyor; hattâ kendisine atfedilen ve *Maṣālik al-mamālik* adını taşıyan ve de Goeje'nin *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* adlı eserinin birinci cildinde neşredilmiş olan coğrafya kitabında da hâl tercümesine dâir mâlûmat yoktur. Fakat de Goeje, onun kitabının daha evvel Abū Zayd al-Balḫī'nin yazdığı bir kitabın yeniden işlenmesi ile, vücûda getirildiğini meydana koymuştur ve bilâhare İbn Ḥavḳal [b. bk.] eserinde tekrar İṣṭaḫrī'nin kitabını esâs tutmuştur; hâlbuki 340 (951/952) senesinde kendisi ile görüştüğü zaman, İṣṭaḫrī ondan, kendi kitabı üzerinde, bâzı tâdiller yapmasını ricâ etmiş ve İbn Ḥavḳal de önce buna karar vermişti. Bundan İṣṭaḫrī'nin IV. (X.) asrın ilk yarısında yaşamış olduğu neticesini çıkarabiliriz. İṣṭaḫrī'nin bu kitabında, birinci defa olarak, Sicistan'da yel-değirmenlerinden bahsedildiği zikrolunmuştur. Bu eserde her kıt'anın renkli haritaları vardır. 1839'da J. H. Moeller tarafından, faksimile hâlinde, tab'edilip, daha sonra onun tarafından tercüme edilen ve haritaların sûretlerini de ihtivâ eden metin (Hamburg, 1849) eserin bir parçasını teşkil etmektedir.

Bibliyografya: J. de Goeje, *Die Istakhri-Balkhi Frage* (*ZDMG*, XXV, 42 v.dd.). *Liber climatum el Isstachri* (nşr. Möller, Gotha, 1839, faksimile; bu neşir eserin ancak bir hulâsası olup, aynı zamanda bir de haritaları ihtivâ eder). *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abū ʾIsḥāq al-Fārisî al-Iṣṭaḫrî* (nşr. M. J. de Goeje, *Bibl. geogr. arab.*, Leiden, 1870, I); E. H. F. Meyer, *Geschichte der Botanik* (3 cild, 1856, 278—285).

İSTAMBOL. [Bk. İSTANBUL.]

DÜZELTME

İMÂRET mad., s. 585 b, str. 48'den sonra ilâve edilecektir: İmâret yalnız yemek pişirilen ve yedirilen yer olmayıp, aşağıda sayılan, hattâ bâzan 20 kadar teşekkülden mürekkep bir manzûme, bir mâmûredir: 1. câmi, 2. medrese, 3. sıbyan mektebi, 4. kütüphâne, 5. türbeler, 6. bîmarhâne (hastahâne, dârüşşifâ), 7. tabhâne (garip ve kimsesiz yolcular misâfirhânesi), 8. aşhâne (umûmî mutfak), 9. kârvansaray (yolcu hayvanlarının barınma yeri), 10. arasta (sıra dükkânlar, kapalı çarşı ve bedesten), 11. han, 12. hamam, 13. su teʾsisleri (çeşme, sebil, şadırvan ve yangın söndürme havuzları), 14. imalâthâne (mum ve kurşun döküm yerleri), 15. meşrûtahâneler (meʾmûr ve müstahdem evleri), 16. kahvehâneler (namaz vaktine kadar oturma ve bekleme yerleri), 17. muvakkithâne, 18. meydan (toplantı yerleri), 19. hânkah, 20. umûmî halâlar.

Bu kadar binâyı toplu bir hâlde, bir şehir veya kasabanın uygun bir yerinde yapmakla orasının bir mâmûre hâline getirilmesine hizmet edilmiş olduğu için, bu türlü binâ topluluklarına türkler imâret adını vermişlerdir. İmâretin bir parçası olan aşhânede pişirilen yemekler ile, vakfiyeleri icâbınca, günde üç defa imâretin yaʾnız medrese ve mektep talebesi değil, bîmarhânedeki hastalar, taphâneye konan garip yolcular ve şehrin yoksul ve fakirleri yedirilip-içirildiği, hattâ kârvansaraya alınan yolcu hayvanları bile vakfın geliri ile üç gün parasız iâşe edildiği için, aşhânenin gördüğü bu maddî hizmet eski zamanlarda kıtlığa mâruz kalan halkın manzûmenin asıl ve umûmî adı olan imâreti aşhâneye tahsis ettirmesine sebep olmuş ve bu yanlışlık git-gide vakfiyeler ile eserlere de böyle geçmiştir.

(OSMAN ERGİN.)

OKUYUCULARA

Bu fasikülden sonra gelecek ilk madde İstanbul olacaktır. Tarih, coğrafya, topoğrafya, âbideler ve ictimâî hayat bahislerini ihtivâ edecek olan bu uzun maddenin, fethin beş yüzüncü yıl dönümüne tesâdüf eden 1953 senesine kadar, lâyıkı ile hazırlandıktan sonra neşrine karar verilmiş olduğu için, yalnız İstanbul'a mahsûs olmak üzere, 53. fasikül 80 sahife olacaktır. Mamafih İslâm Ansiklopedisi'nin neşrine 54. fasikülden ve (1134 + 80 =) 1214. sahifeden devam edilecektir. Okuyuculardan İ harfinin hitâmı ile tamamlanacak olan 5. cildin ikinci kısmının cildlenmesini İstanbul fasikülünün neşrinden sonraya teʾhir etmeleri ricâ olunur.

(T. H.)

Prof. Spuler tarafından *İslâm Ansiklopedisi* hakkında yazılan bir makaleyi 48. fasiküle ilâve olarak verm'ştik. Bu makaleye Orhan Köprülü tarafından verilen cevap *Türkiyat* mecmuasının 9. cildinde neşrolunmuştur. Tashih hatâları ihtimâlini tamâmen bertaraf etmek için, bunu klişe usûlü ile bastırarak, 52. fasiküle ekliyoruz. T. H.

BİR TENKİD HAKKINDA BÂZI MÜLÂHAZALAR

Orhan F. Köprülü

İslâm Ansiklopedisi'nin V. cildini ikmal etmek üzere bulunduğu bir sırada, bundan bir sene kadar önce, Hamburg Üniversitesi Ön Asya Tarihi ve Kültürü Profesörü Dr. Bertold Spuler, *Der Islâm* Mecmuasında bu Ansiklopedi'nin bütününe şâmil bir tenkid yazısı neşretti. Prof. Spuler'in bu yazısını büyük bir alâka ile karşılayan İslâm Ansiklopedisi Tahrir Hey'eti 48. cüzün başında bu tenkidin bir tercümesini de ilâve olarak verdi.

Evvelden söylenenlere kapılarak bu tenkidin tercümesini büyük bir sabırsızlıkla beklemiştim. Tahrir Hey'etinin mezkûr yazının başındaki «ne göklere çıkarmak ne de yerin dibine batırmak tarzında yazılmamış olan bu tenkidi samimiyetle Türk okuyucularımızın önüne koymak zevkini duyuruyoruz» şeklindeki takdimi bende genç Alman Profesörünün nümune sayılabilecek bir tenkid yazısiyle karşılaşacağım zehabını uyandırmıştı.

İşte böyle bir ümitle okuduğum makale, maalesef beni büyük bir hayâl sukûtuna uğrattı. İslâm Ansiklopedisi'nin husûsiyetlerini bilmiyen bir kimse için Tahrir Hey'etinin yukarıda dercettiğim takdimi haklı gibi görünebilir, fakat mes'eleyi daha yakından tetkik etmiş olanlarca bunu böyle telâkki etmeğe pek imkân göremiyorum. Altı seneye yakın bir zamandır İslâm Ansiklopedisi'nin yazı ailesine dahil bulunmam ve Ansiklopedi'nin bütün cüzlerini büyük bir dikkatle takip etmem hasebiyle bu tenkid yazısı hakkında fikirlerimi söylemeği faydalı buldum.

Evvelâ şurasını belirtmek isterim ki, Profesör Spuler'in makalesini dikkatle okuduğum halde bunu niçin yazdığını bir türlü anlıyamadım. Zannedersem müellif tenkide giriştiği geniş kadro içinde bunalıp kalmış, bundan dolayı Ansiklopedi'nin ne bütününü ne de muayyen bir mevzu etrafında yazılmış olan maddelerini ele almak imkânını bulamamıştır.

Bu mukaddemeden sonra Profesörün ileri sürdüğü mütalâaların tahlil ve tenkidine başlıyabiliriz. Profesör Spuler, Ansiklopedi'deki maddeleri ehemmiyet derecelerine göre şöyle sıralamıştır :

I. — Umûmî olanlar ki bunlara çerçeve maddeler de denilebilir,
II. — Memleket, şehir, kavîm ve sülâlelere ait maddeler,
III.— Hâl tercümelerini alâkadar eden maddeler.

Her tasnifin muhakkak ki indî bir tarafı mevcuttur. Fakat yine her tasnifin amelî bir faydası olduğu da şüphe götürmez bir hakikattir. Halbuki Spuler yukarıda gösterdiğimiz tasnife istinat ederek Ansiklopedi maddelerinin kıymetli veya kıymetsiz tarafları hakkında bir şey söyleyemiyor. Onun yaptığı şekilde bir tasnifin ilim ile alâkasını bulmak cidden güçtür. Zira, o tamamiyle mihanikî olarak yaptığı tasnifin şu veya bu tarafına birtakım maddeleri serpiştirmiştir. Doktor Spuler bu kolay yolu ihtiyar edeceğine, hiç olmazsa bildiği mes'elelerde, orijinal veya kısmen orijinal olan maddelerle compilation mahsûlü bulunanları tefrik cihetine gitseydi hem faydalı olur, hem de kendi görüşünü izah etmek fırsatını bulabilirdi.

Bütün bunları bir tarafa bırakalım; Profesör ihtimal dikkatsizliğine kurban gitmiş olacak ki bir çok defalar bizzat kendi koyduğu tasnife bile riayet edememiştir.

I. — Profesör Spuler umûmî maddeler meyanında Fuad Köprülü'nün Çağatay Edebiyatı'nı da zikrettiği halde ayni mahiyette olan ve yine Fuad Köprülü tarafından yazılan ve Ansiklopedi'nin 28 sahifeden fazla bir yerini işgal eden Azerî (bunun bir kısmı Lehçeye daha büyük kısmı ise Azerî edebiyatına aittir) maddesini kaydetmemiştir. Yine umûmî maddeler meyanında Elçi [Mecdûd Mansuroğlu] maddesi ki, burada kelimenin yalnız lûgat mânası üzerinde durulmuştur, Arpalık [Tayyib Gökbilgin] Bâbıâli [Tayyib Gökbilgin] maddelerine yer verildiği halde Bâlâ [M. Cavid Baysun], Balyos [M. Cavid Baysun], Ferik [Orhan F. Köprülü] maddeleri meskût geçilmiştir.

Münekkid, Ansiklopedi'de ancak yarım sahifelik bir yer tutan Elçi maddesinin pek kısa olduğunu ifade edeceğine bu maddenin bir cüzü olan Balyos maddesinin nasıl olup da Ansiklopedi'de 4 sahifelik bir yer işgal ettiğini tesbite çalışsaydı daha iyi ederdi. Ne yazık ki Spuler isimlerini yazmak zahmetine dahi katlanmadığı Bâlâ ve Ferik[1] maddelerinin tamamen yeni bir tedkik mahsûlü olduklarını da fark edememiştir. Muhterem Profesör tasnifli yazısının tasnifsiz bir yerinde benim Ferik maddesini kısa bulduğunu, söyleyeceğine bu maddeye daha neler ilâve edilebileceğini gösterseydi, tenkidinin ciddî bir esasa dayandığı anlaşılırdı. Doktor Spuler hiç değilse ayni maddenin Leiden tabında kaç satırla yazıldığına zahmet edip baksaydı tenkidini herhalde bu şekilde yapmazdı.

[1] İslâm Ansiklopedisi için 1947 bidayetinde yazdığım Ferik maddesi ayni sene zarfında Ansiklopedi'nin 35. fasikülünün 570-571 sahifelerinde intişar etmişti.
Aradan iki sene geçtikten sonra bu makalem Mehmed Zeki Pâkalın'ın bastırdığı *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul 1949, fasikül VII, s. 606 607) ünde yalnız bibliyografyaya ait malûmat atılarak ve bâzı isimler yanlış iktibas edilerek çıkmıştır. Mehmed Zeki Pâkalın'ın yer ve müellif göstermeden yaptığı bu iktibasın tam bir intihâl olduğunu burada belirtmek isteriz.

II. — Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Profesör Spuler, üçlü tasnifinin ikinci kısmında memleket, şehir, kavim ve sülâlelere ait maddelere yer vermiştir. Lâkin evvelce işaret ettiğimiz dikkatsizliğin burada da devam ettiğini görüyoruz.

Spuler'in tasnifinin bu kısmında yalnız memleket, şehir, kavim ve sülâlelerin yer alması lâzım gelirken Ayasofya maddesinin bu meyanda zikredildiği hayretle müşahede olunuyor. Hele küçük şehirlerden bahis sırasında Belgrad maddesiyle Bitlis maddesi arasında, eski bir Türk masalının adı olan Billûr Köşk maddesini de sayması insanda bunun ancak bir mürettip hatâsı olabileceği zehabını uyandırıyor.

III. — Tasnifinin üçüncü kısmında ise Spuler fikrini şu suretle ifade ediyor:

«Hâl tercümelerini burada ancak sırada üçüncü olarak zikretmemizin sebebi bilhassa şudur: Çünkü el altında bulunan yardımcı vasıtalar ile muhtelif şahısların bir tasvirini ortaya koymak hâlâ bu tarz çalışmaların en kolay olanıdır; bunu söylemekle bu çalışmaların ehemmiyet ve faydasından şüphe edildiği mânası anlaşılmasın».

Profesör, bu kadarla iktifa etse yine iyi, fakat fikrini izah için ilâve ettiği notta *Sicill-i Osmanî*'yi ve daha fecii *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'ni bu yardımcı vasıtalar arasında saymakla en umûmî yardımcı eserlerin kıymeti hakkında dahi en ufak bir bilgiye sahip olmadığını göstermiştir. İnsan, münekkidin yukarıdaki satırlarını gördükten sonra, ister istemez onun Ansiklopediyi okumadığına inanmak zorunda kalıyor. Kendisi herhalde Leiden tab'ının tesiri altında kalmış olacak ki, hükümlerini meselâ Cl. Huart'ın Th. Menzel'in yazılarını okuyormuşçasına vermekten çekinmemiştir. Halbuki pek mütenevvî cepheli şahsiyetler (aynı zamanda şâir, bestekâr, hattat v.b.) hakkındaki araştırmalar biyografilerin zannedildiği kadar kolay olmadığını isbat eder.

Profesör Spuler'in, çok indî olan kendi tasnifine dahi riayet etmediğini böylece belirttikten sonra bir de yaptığı tenkidin mahiyetini gözden geçirelim.

Bu hususta onun hiç bir şey yapamadığını söylersek mübalâğa etmiş olmayız. Zira Profesör hiç bir maddenin esaslı değil hattâ sathî bir tenkidine bile girişmemiştir.

Spuler'in tenkidi, maddelerin yanına ilâve edilen uzun, kısa gibi kelimelerle bütün bir maddeyi değerlendirmeğe çalışmaktan ileri gidememiştir. Bâzı maddelerin üzerinde gördüğümüz * ise münekkidin «pek uzun ve mühim maddeleri» göstermek için kullandığı bir işarettir. Umûmiyetle her biri başlı başına bir makale olan maddeler hakkında bu kadar iptidaî bir düşünce ile hüküm vermeğe kalkışmanın mânasızlığını belirtmeğe lüzum bile görmüyoruz.

Ne yazık ki, Doktor Spuler bu basit işi dahi diğerleri gibi dikkatsizce yapmıştır.

Meselâ 19 sahifelik Akkoyunlular [Mükrimin Halil Yınanç] ve 11 sahifelik Dânişmendliler [Mükrimin Halil Yınanç] maddeleri uzun ve mühim addedildiği halde, 30 sahifelik Hârizmşâhlar [Fuad Köprülü] maddesinde bu vasıflar görülmemiştir. Profesörün bu sonuncu maddenin yepyeni bir zihniyetle ve örnek olacak bir şekilde kaleme alındığının farkına varmamasını mâzur görelim. Fakat hiç olmazsa Hârizmşâhlar'ın gerek tarihte oynadıkları rol bakımından gerek onlara dair etüdün. * işaretini kullandığı iki maddeye muadil bir yer işgal etmesinden dolayı bu yazıya da ayni işareti koyması icap etmez miydi. Aşağıda vereceğim misâl ise onun kendi vâz ettiği esaslara bile riayet edemediğini bir kere daha gösterecektir. Spuler'in, Ansiklopedi'de 5 sahifelik bir yer işgal eden Âli Paşa [H. Ongunsu] maddesini * işaretiyle gösterirken 9 sahifeden fazla bir yer tutan Fuad Paşa [Orhan F. Köprülü] maddesini meskût geçmesini izah epeyce güçtür. Tanzimat devrinin Reşıd Paşa'dan sonra en ileri gelen iki simâsı olan Âli ve Fuad Paşaların kıymet bakımından yekdiğerine tercihi pek kolay değildir. Hâl böyle iken, bunlardan Âli Paşa Ansiklopedi'de çok umûmî olarak yazılmış, Fuad Paşa ise daha geniş bir ölçü ile ve bir takım yeni vesikalardan da faydalanmak suretiyle kaleme alınmış olup, isimlerini bildiğim halde sırf göremediğim için kayıttan kaçındığım bir kaç kitap hariç, bibliyografya itibariyle de bir hayli zengindir. Böyle olmasına rağmen, Spuler'in Fuad Paşa maddesini bir yana bırakması ve üstelik münasebet almıyan bir yerde uzunluğundan şikâyet etmesi herhalde ilmî bir zihniyete delâlet etmez. Maamafih Profesörün kıymet takdirinde kullandığı ölçünün daha garip cilveler de arzettiği vâkidir. Nitekim Ansiklopedi'de 5 sahifelik bir yer kaplıyan Tepedelenli Ali Paşa [M. Cavid Baysun] maddesi * işaretiyle gösterildiği halde ayni müellifin 12 sahifelık Cem ve yine ayni müellifin 12 sahifelik Evliya Çelebi maddelerinden bahsedilirken mezkûr işaret konulmamıştır. Yalnız bu sonuncu misâl bile münekkidin bu mevzûlara tamamen yabancı olduğunu isbata kâfıdır. Zira Profesör son iki maddenin mahiyetlerini anlamasa bile, bunların Leiden tabında ne şekilde yazıldıklarını gözden geçirse, hiç değilse sahifelerini hesaplasaydı, kullanmakta pek hassas davrandığı işareti bu son iki maddeye saklayabilirdi. Ebüssu'ûd Efendi maddesi, M. Cavid Baysun'un Ansiklopediye yazdığı otuzu mütecaviz makale arasında, ilim dünyası bakımından, şimdiye kadar bilinmeyen geniş malûmatı ihtiva ettiği halde, Spuler'in tenkidinde bu yazının adı dahi zikrolunmamıştır. Diğer taraftan İslâm Ansiklopedisi'nin en muvaffak muharrirlerinden biri bulunan ve makaleleri birer tedkik mahsulü olan Fevziye Abdullah'ın yazdığı (Arif Hikmet Bey, Aynî, Belîg Bursavî, Ebüzziya Tevfik, Halilî gibi) maddelerden tamamen bîhaber kalması Profesör Spuler'in ilmine ve metoduna delil olarak ileri sürülemez.

Lâkin Prof. Spuler, dikkatsizliğinin şâhikasına, ancak bâzı maddelerin müelliflerini bile yekdiğerine karıştırmak suretiyle erişebilmiştir. Ezcümle Fuad Köprülü'nün zannettiği Cengiz maddesi W. Barthold tarafından yazılmış olup, Köprülü bu maddeye sadece küçük bir ilâve yapmıştır. Münekkidin, Mükrimin Halil Yınanç'a mal ettiği Ahmed Paşa (Bonneval) maddesi hadd-i zatında M. Cavid Baysun'un kaleminden çıkmıştır. Bursa maddesi ise Spuler'in söylediği gibi, yalnız Darkot ve Ernest Diez'e değil, ayni zamanda Mükrimin Halil Yınanç'a da aittir. Yine münekkidimizin tahmini hilâfına Dulkadırlılar maddesini Yınanç yazmamış, sadece tevsî etmiştir. Filhakika, maddenin altında J. H. Mordtmann'ın imzası bulunmaktadır.

Öyle zannediyoruz ki, yukarıdan beri verdiğimiz izahat Profesör Spuler'in, tenkide giriştiği mes'elede, gösterdiği büyük dikkatsizliği sarahaten meydana koymuştur.

Spuler'in makalesi şüphesiz ki, yalnız salâhiyetsizlikten veya dikkatsizlikten mütevellit hatâlara münhasır değildir. Mezkûr yazıda, bir çoğu matbaa yanlışlarını tashih eden, bol mikdarda notlara da rastlanmaktadır. Vâkıa bu notlar sayesinde münekkit, yazısını İslâm Ansiklopedisi Tahrir Hey'etine «uzun bir tenkid» gibi göstermeğe muvaffak olmuşdur. Fakat onun bu gayreti kanaatimizce, abesle iştigalden başka bir şey değildir. Zira müellif bir kısım makalelerdeki bâzı mürettip hatâlarını düzeltebilmişse de bunlardan çoğu karine ile anlaşılabilecek kadar basittir. Dikkatli bir göz Spuler'in bulduğu yanlışların tamamiyle tesadüfî olduğunu derhal fark eder. Çünkü sarfedilen bütün gayrete rağmen, İslâm Ansiklopedisi'nin hemen her maddesinde üç beş

[2] Fevziye Abdullah'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hüseyin Rahmi maddesi 46 cüzde çıktığı için, yukarıda bu maddeyi zikretmedim. Halbuki müellifin bu makalesi Hüseyin Rahmi hakkında yazdığı gayri matbû bir monografiden hülâsa edilmiştir.

tertip hatası olduğunu hiç bir mübalâğaya kapılmadan söyliyebiliriz ve bunu da girişilen işin azameti dolayısiyle pek tabii buluruz Hem kendi yazısı, hem de Ansiklopedi hakkındaki bu görüşüme Profesörü de iştirak ettirebilmek için burada bir kaç misâl vermeği faydalı buluyorum. Meselâ Spuler'in, hiç bir yanlışını kaydetmediği Hârizm-şâhlar maddesinde iki tanesi cümle yanlışı olmak üzere tam on yedi tertip hatası vardır.

Cl. Huart'ın Akşemseddin maddesi[3] ise tenakuzlarla doludur. Çünkü burada bir taraftan Akşemseddin'in 1450 de[4] öldüğü kaydedilirken diğer taraftan onun İstanbul muhasarasına iştirâkinden bahsolunmuş, bu yetmiyormuş gibi 1473 deki Otluk Beli muharebesinden evvel Sultanın rüyasını tâbir ettiği yazılmıştır. Halbuki Akşemseddin'in İstanbul muhasarasında hazır bulunduğu ne kadar belli ise Otluk Beli muharebesinde bulunamıyacağı da o kadar kat'idir, zira Akşemseddin bu muharebeden çok önce 863 (1459) de hayata gözlerini kapamıştı[5].

Mükrimin Halil Yınanç'ın Ahmed Paşa (Gedik) maddesinde «ayıttı» kelimesi iki yerde «etti» şeklinde yazılmıştır[6]. Bu yanlışın eski harflerle her iki kelimenin ayni imlâ ile yazılmasından neş'et ettiğini tahmin güç değilse de, eski harflerle ünsiyeti olmayanlar için bir kelime hatası bütün bir cümlenin mânasını anlaşılmaz bir hale sokabilir.

Yine Mükrimin Halil Yınanç'ın Bursa maddesinde Belîg Bursavî'nın ölüm tarihi 1142 yazılacağına bir matbaa hatası yüzünden 1342 olarak çıkmıştır[7].

Fuad Köprülü'nün yazdığı Bâkî maddesinde, şâirin ölüm tarihi 23 Ramazan 1008 olarak kaydedildikten sonra parantez içinde Milâdîsi 7 Teşrinisani 1600 diye gösterilmişse de bunu 7 Nisan 1600 olarak düzetmek icap eder[8].

[3] Akşemseddin maddesi yeniden telif edılmediği halde, Spuler «Türk sahasına ait» tercüme yazılardan bahis sırasında bu yazıyı zikretmeği her nasılsa unutmuştur.

[4] İslâm Ansiklopedisi (İngilizce) nde Akşemseddin'in ölüm tarihi yazılı değildir.

[5] Akşemseddin'in ölüm tarihi hakkında muhtelif rivayetler varsa da, ben Emîr Hüseyin Enisi'nin *Menakıb-ı Akşemseddin*'de verdiği 863 tarihini kabul ediyorum. Nitekim Akşemseddin'i halifelerinden Abdürrahim Karahisari'nin 865 de Mahmud Paşa namına yazmış olduğu *Vahdetnâme* isimli büyük mesnevisinde, şeyhi Akşemseddin'den

بی نهایت عمر ایدی اول پاك نور یجه یلسون نور پاکی خاك نور

diyerek bahsetmesi (*Vahdetnâme*, hususi kütüphanemizdeki nüsha, varak 17b) beni teyit etmektedir.

[6] İslâm Ansiklopedısı, İstanbul tabı, I, 196a, str. 57; 196b str 1.

[7] Islâm Ansiklopedisi, İstanbul tabı, II, 813b, str. 34.

[8] Müellifler ansiklopediye yolladıkları makalelerinde ekseriya yalnız hicrî tarihleri yazdıkları cihetle bunların tekabül ettiği milâdi tarihi bulmak tahrir hey'etine kalmakta

Yukarıdanberi zikrettiğim misâlleri, çoğaltmak hattâ her maddeye teşmil etmek mümkündür. Ancak ben bu misâlleri, sırf Spuler'in bulduğu hatâların, sâdece tesadüfen göze çarpanlardan ibaret olduğunu belirtebilmek için verdiğim cihetle şimdilik kâfi görüyorum.

Spuler yazısının başında «Türklere ait olan maddelerin pek esaslı bir şekilde tamamlanacağı ve tevsien yazılacağı önceden beklenir ve umulurdu. Bu iş hakikaten, Türk ilim dünyasının son zamanlarda garbın tetkik ve telif tarzı ile pek istinas etmiş olduğunu gösteren bir tarzda, pek şayan-ı memnuniyet bir derecede, başarılmıştır. Bunda şüphesiz orta avrupa ve garbî avrupa âlimlerinin Türk yüksek mekteplerinde senelerce beraber çalışmış olmalarının büyük semeresini görmek caizdir» diyor ki bu mütalâasının ikinci kısmına iştirâk edemediğimi söylemeliyim. Zira İslâm Ansiklopedisi'nin türkce neşrine yardım eden altmışa yakın Türk âliminin pek cüz'i bir kısmı, Spuler'in zannettiği şekilde, avrupalı âlimlerden feyz almıştır. İslâm Ansiklopedisi'nin İstanbul tabındaki Türk sahasına ait tetkiklerin Leiden tabındaki makalelerle mukayesesi kimin kimden müstefit olabileceğini sarih bir surette meydana koyduğu için bu hususta fazla bir şey söylemeyi zait görüyorum.

Spuler'in ansiklopedi hakkındaki mütalâalarını böylece cevaplandırdıktan sonra bu mevzuda kendi düşüncelerimden de bir parça bahsetmeye çalışacağım.

1. İslâm Ansiklopedisi bir çok bakımlardan klâsik ansiklopedi-ölçüsünden tamamiyle ayrılmaktadır. Buna daha ziyade bir «Monografiler mecmuası» demek pek de yanlış olmaz. Burada maddelerin bâzı ölçüler dahilinde yazılmasını beklemek adeta imkânsızdır. Çünkü her madde kaynakların az veya çokluğuna, o sahada evvelce yazılmış monografilerin bulunup bulunmadığına, müellifin o mevzudaki hazırlığına tâbi olduğu cihetle ölçünün ister istemez bu şartlara bağlı kalması mecburidir. Hattâ şu veya bu sebeple bir yazının bile kuvvetli ve zayıf tarafları olabilmektedir. (Bütün bu noktalar hakkında ikna edici uzun tafsilât vermek daima mümkündür).

Prof. Spuler işte bu cihetleri göz önünde bulundursaydı maddeleri mahiyetlerine göre şu şekilde bir tasnife tabi tutabilirdi:

a. Mevcut tetkiklerin nâtamam ve yanlış bir hülâsasını yapanlar,

b. Mevcut bilginin eksiksiz ve iyi bir hülâsasını yapan maddeler,

bu da kaçınılmaz hatâlara sebebiyet vermektedir. Bu itibarla ansiklopediden faydalananlar hicri tarihi esas ittihaz ederek milâdi taribleri daima kontroldan geçirmelidir. Nitekim Bâkî maddesindeki hata (II, 245a, str. 46) gündelik gazete tarihçilerinden birini iki defa Bâkî'nin ölümünden bahsetmek mecburiyetinde bırakmıştır

c. Mevcut malûmatı hülâsa edip ona bâzı ilâveler yapanlar,

ç. Bir mes'eleyi ilk defa olarak tetkik eden maddeler.

2. İslâm Ansiklopedisi'nin İstanbul tabının en bâriz hususiyetlerinden biri telif maddelerin hemen hepsinde yerli kaynaklardan geniş ölçüde faydalanılmış olmasıdır. Bir şâirden bahsolunurken, hayatı ve edebî hüviyeti hakkında divânından, bir tarihçi mevzu-ı bahs ise, doğrudan doğruya eserinden faydalanmak umûmiyetle gözönünde tutulmuştur.

3. Ansiklopedi'nin İstanbul, tabını Leiden tabından ayıran belli başlı farklardan biri de Tenkidî bibliyografyaya geniş ölçüde yer verilmesidir. Bilhassa Fuad Köprülü'nün, Cavid Baysun'un, Mükrimin Halil Yınanç'ın Fevziye Abdullah'ın ve benim yazdığım maddelerin bibliyografyaları umûmiyetle bu şekilde tanzim edilmiştir. Bu sayede hem kullanılan malzemenin kıymeti, hem daha evvel yapılmış tedkikler varsa onların değeri okuyanların gözü önüne serilmektedir ki, bunun ne kadar faydalı olduğunu söylemeğe bile lüzum yoktur.

4. Ansiklopedi'nin İstanbul tabındaki noksanlardan biri, bilhassa Osmanlı tarihine ait yazılarda, yerli kaynaklardan doğrudan doğruya faydalanıldığı halde yabancı kaynakların çoğundan ikinci elden eserler vasıtasiyle istifade edilmesidir.

Pek çok milletlerle alâkası olan Osmanlı tarihine çalışanların uğradığı bu zarureti mazur göstermeğe kalkışmadan bunun bir noksan olduğunu belirtmeliyiz.

5. Spuler'in fark etmemesine rağmen, İslâm Ansiklopedisi'nin seviyesini düşüren en mühim şey bâzı maddelerin bibliyografyalarında mektep kitaplarının da zikredilmesi keyfiyetidir. Bereket versin bu kusur mahdut maddelere münhasırdır.

Yazımı son verirken şurasını bilhassa belirtmek isterim ki, Spuler'in en büyük hatâsı ne görüşlerinin yersizliğinde ne de dikkatsizliğinin fazlalığındadır. Onun asıl büyük hatâsı meslek hayatının henüz başlangıcında olduğu halde, büyük bir tecrübeye ihtiyaç gösteren ve ancak meslek hayatının sonlarına gelmiş bir kimsenin yapabileceği bir işe girişmesindedir. Halbuki profesör unvanını almış bir zatın hiç olmazsa bu cihetî takdir etmesi ve böyle bir şeye kalkışmaması lâzım gelirdi. Maamafih yazdığı tenkidi İslâm Ansiklopedisi tarafından türkçeye çevrilip tamîm edildiği için Doktör Spuler'in şansına gıpta etmeliyiz. Diğer taraftan bu mütevazı mülâhazalarımızı bütün Ansiklopedi karilerinin okuyamayacağını düşünerek üzüntü duymamak da mümkün olmuyor.

N. B.

Tarafımdan yazılmış olan *İslâm Ansiklopedisi* mukaddimesindeki Vienne şehri konsilinin, sehven, Viyana şehri konsili olarak gösterilmiş olduğunu ihtar eden Prof. Spuler'e teşekkür etmeği vazife bilirim.

A. Adnan-Adıvar

Orhan Köprülü'nün tenkide cevabının 176 sahifesinin 26.satırında Bâkî maddesinde şâirin ölüm tarihi 7 nisan 1600 olacak iken, tahvil yanlışı olarak, 7 teşrin II. 1600 gösterilmiş olduğu ve milâdî tarihlerin tahrir heyeti tarafından ekseriyâ yanlış konulduğu sahife altındaki 8 numaralı notta yazılmış ise de, Bâkî'nin vefat tarihinin müellifin büromuzda mahfûz bulunan hatt-i desti ile yazılmış müsveddesinde 7 teşrin II. 1600 şeklinde mu'arrer olduğunu beyân ederiz. Diğer taraftan matbaa ve tashih hatâlarından mümkün mertebe korunmak üzere, her cildin sonunda müelliflere mürâcaat edilerek, mütâleaları alınmakta olup, gösterilen hatâların cildin sonunda düzeltmeler kısmına dercedilmekte bulunduğunu hatırlatmak icâp eder.

T. H.

İSTANBUL, Türkiye cümhûriyetinin en büyük şehri olup, eskiden Osmanlı imparatorluğunun merkezi idi.

COĞRÂFÎ GİRİŞ

Şehrin yeri. İstanbul ismi zamanımızda, birbirinden oldukça farklı iki mânada kullanılmaktadır: dar mânası ile alındığı takdirde, Karadeniz'i Marmara denizine birleştiren boğazın [bk. mad. BOĞAZİÇİ] cenup medhalinde ve Avrupa tarafında, boğaza açılan dar ve derin bir koyun (Haliç) cenûbunda kalan küçük bir yarım-ada üzerine yerleşmiş ve garptan da sûrlar ile tahdit edilmiş şehri ifâde etmekte, geniş mânasında ise, bu şehir ile tek vücût hâline gelmiş büyük bir iskân sâhasına teşmil edilmiş bulunmaktadır. Filhakika İstanbul son bir asır içinde çok büyümüş, Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu yakasında, Marmara kıyılarında ve iç kısımlarda evvelce boş bulunan sâhalara yayılmış, bu arada önceleri şehirden tamâmiyle ayrı birer varlık teşkil eden köy, kasaba ve şehirleri de içine almıştır. Bilhassa yakın senelerde daha hızlanmış olan ve hâlâ devam eden bu genişleme yüzünden, İstanbul'un bugünkü sâhasını kat'î bir hudut içine almak mümkün değildir. Bu geniş iskân sâhası (buna İstanbul için kullanılması mûtâd olmamakla berâber, bir takım başka şehirlere kıyâsen ve ifâde kolaylığını te'min maksadı ile, büyük İstanbul diyebiliriz) hudutları geçen asrın ikinci yarısında tesbit edilmiş olan İstanbul belediyesine âit sâhaya tamâmiyle uymaz. Belediye hudutları Boğaziçi'nin orta ve yukarı kısımlarında büyük İstanbul'un devamlı iskân sâhasını aşar ise de, boğazın cenup kısmında (aşağı kısım) ve Marmara kıyılarında bu sâha, belediye hudutları dışına geniş bir surette taşmaktadır. Çabuk büyüyen bütün şehirlerde olduğu gibi, büyük İstanbul'un şimdi nerelere kadar uzandığını ve ne kadar bir sâha kapladığını göstermek güç ise de, ancak muvakkat kaydı ile, büyük İstanbul'un sâhasını, uç noktalarını ve satıh mesâhasını belirtmek mümkün olabilir: garp istikametinde büyük İstanbul Küçük-Çekmece gölü kıyılarına dayanmış olup, bu civarda bir takım eski iskele nüveleri (Küçük-Çekmece, Safra = Safa köyü, hattâ daha şimâlde Halkalı) ve yeni te'sis edilmiş mahalleler (Soğuk-Su, Şenlik v.b.) artık şehrin bir cüz'ü hâlini almış bulunuyor; gölün garbında bile önümüzdeki yıllarda devamlı iskân sâhasına katılması muhtemel görünen mahallelere rastlanıyor. Eski İstanbul'un garbında, şehrin sûr kapılarından çıkan büyük yollar boyunda, son seneler zarfında kurulmuş ve kurulmakta olan mahalleler (Bahçeli-Evler, Zeytin-Burnu, Baruthâne = Ata-Köy), evvelden mevcut kasabaları (Bakırköy, Yeşilköy) devamlı iskân sâhasına fiilen ilhâk edilmiş gibidir. Bir az ötede, Halic'in Eyyûb önlerine tesâdüf eden dirseğine hâkim sırtlar üzerindeki düzlükler, kısa zamanda gâyet kesif bir iskân sâhası hâlini almış (Râmi — Taşlı-Tarla — Yıldız-Tabya), Halic'in şimâl müntehâsında yakın senelere kadar şehirden ayrı kalmış köyler (Ali-Bey köyü, Kâğıthâne v.b.), düz vâdi zeminlerinde kurulmuş fabrika ve atölyeler ve yamaçlara yerleşmiş işçi evleri arasında, İstanbul'un devamlı iskân sâhası içine girmiş bulunuyor. Kâğıthâne deresinin şimâl-cenup istikametli mecrâsı ile Boğaziçi kıyıları arasında kalan sâhaya gelince, devamlı iskân sâhasının burada geniş ölçüde yayılarak, önce Mecidiye-Köyü'nün eski nüvesini yeni ikamet mahalleleri ile kuşattıktan sonra, son yıllarda te'sis edilen ve büyük gelişmeler kaydetmekte bulunan Levent mahallesine ulaştığı, buradan itibâren bir taraftan yukarı boğaza doğru uzanan yollar boyunda yeni-yeni iskân nüveleri teşkil etmekte olduğu, bir taraftan da boğaz kıyısında mevcut eski mahalleler gerisinde, bâzan bu mahallelerden dik yokuşlar ile ayrıldığı, bâzan ise, zemin şartlarının müsâade ettiği yerlerde, onlara doğrudan-doğruya bağlandığı yeni iskân sâhalarına (Etiler, Kalender) geçtiği görülmektedir. Büyük İstanbul'un yayılma sâhası, Boğaziçi'nin karşılıklı kıyılarında, topografya şartlarına uyarak, bâzan kıyı boyunda bir—iki ev dizisine inhisar edecek şekilde darlaşmak, bâzan ise, genişleyip, birbiri üzerine sıralanmış basamak şeklinde düzlüklere yayılmak suretiyle, Rumeli yakasında Yeni-Mahalle'ye, Anadolu tarafında da Beykoz'a kadar uzanıyor. Bu mevkîlerin daha ötesinde, Rumeli ve Anadolu-Kavak'ları da İstanbul mülhakatından sayılmaktadır. Büyük İstanbul, Anadolu kesiminde de hemen-hemen aynı hızda bir gelişme gösteriyor: burada boğaz kıyılarına hâkim yüksek düzlükler tedrîcen yeni mahalleler ile işgâl edildiği gibi, Marmara kıyısı boyunda uzanan evvelce birbirinden ayrı semtler şimdi tamâmiyle birleşmiş bulunmakta, boğazın cenup medhali gerisinde yükselen Çamlıca tepeleri devamlı iskân sâhası ile kuşatılmakta, bu sâha, bilhassa ana yollar boyunca, içerilere sokulmakta, burada da bir takım eski köyler şimdi fi'len büyük İstanbul'un hudutları içine girmektedir (Umrâniye, Bulgurlu, Merdiven-Köyü, İç-Erenköy). Nihâyet Marmara denizi kıyısı boyunda demir-yolunu tâkip ederek, cenûb-i şarkîye doğru ilerilemekte olan iskân dalgası, Maltepe — Kartal arasında, önümüzdeki

yıllarda sür'atle dolacak gibi görünen, oldukça dağınık bir yerleşme sâhasının ötesinde, şimdi Pendik kasabasının şarkına geçmiş, Tuzla istikametinde yayılma istidâdı göstermeğe başlamıştır.

Hemen her istikamette gelişme gösteren İstanbul'un devamlı iskân sâhası, zirvesi şimâlde (Yeni-Mahalle) ve kaidesi cenupta (Küçük-Çekmece—Pendik) bulunan bir üçken içine sığdırılabilir; yalnız Marmara denizinde Anadolu kıyısına yakın bir sâhaya serpilmiş olan ve İstanbul şehrinin bir cüz'ünü teşkil eden Kızıl-Adalar bu üçkenin dışında kalır. Büyük İstanbul, yukarıda gösterilen, şimdiki garp ve şark uçları arasında, Marmara denizi kıyısında, 45 km. aşan bir cephe üzerinde yayılmakta, Boğaziçi'nin cenûb-i garbî—şimâl-i şarkî umûmî istikametini tâkip eden mihveri boyundaki uzunluğu 20 km. geçmektedir.

41° şimâl arz ve 29° şark tûl dâireleri, büyük İstanbul iskân sâhasından geçmekte ve birbirini Boğaziçi'nin cenup medhali önünde kesmekte, büyük İstanbul 20 arz dakikası (yâni 1/3 derece: 40° 51′ — 41° 11′ şimâl arzları) ve 30 tûl dakikası (yâni 1/2 derece: 28° 45′ — 28° 15′ şark tûlleri) üzerinde yayılmış bulunmaktadır. XX. asrın ilk yıllarında kullanılmış olan „Ayasofya saat ayarı" 28° 58′ 59″ şark tûlüne tekabül etmek üzere, Greenwich mebde'inin ayarından 1 saat 55 dakika 56 sâniye ileri bulunmakta idi.

İstanbul'un sâhası dar mânasında, yâni Haliç ile Marmara denizi arasındaki yarımadaya inhisar eden ve iç taraftan sûrlar ile tahdit edilen kısımda 1.720 hektar (17,2 km.²) kadar olup, belediye hudutları içinde kalan kısım ise, 270.000 hektar (270 km.²) kadardır. Büyük İstanbul'a gelince, bunun uç noktaları arasındaki sâhası, arada bir takım boşluklar kalmak şartı ile, 320 km.² varmakta ve takribî olarak, bunun 147 km.²' Avrupa tarafında, 173 km.² (10.8 km.² yer tutan adalar ile berâber) Asya tarafında bulunmaktadır.

Coğrâfî şartlar İstanbul'un yerinde büyük bir şehrin gelişmesini izaha yardım eder. Coğrâfî vaziyet bakımından İstanbul, bilhassa karalar ve denizler arasında ehemmiyetli bir geçit yerinde bulunmak ile, temâyüz eder Kara cihetinden İstanbul, arz tarihinin yakın bir devrinde yükselmiş kara kütleleri (Anadolu ve Balkan yarım-adaları) arasında yer almış bulunan ve Karadeniz — Ege denizi çöküntü sâhalarını birleştiren az yüksek ve ayrıca Marmara denizi ile iki kısma ayrılmış bir intikâl sâhasının mevcûdiyeti ile husûsiyet kazanır. Bu sâhada yakın bir zamanda vukûa gelmiş deniz istilâsı, eski derin vâdileri İstanbul ve Çanakkale boğazları hâline koymuştur ki, bunların iki tarafında bulunan nisbeten az ârızalı ikişer yarım-ada (şimâl-i şarkîde Kocaeli — Çatalca, cenûb-i garbîde Biga — Gelibolu yarım-adaları) üzerinde tabiata âit bütün unsurlar, Akdeniz, orta Avrupa ve step iklimleri nebatlar âlemi, birbirlerine gâyet tedricî bir şekilde, intikâl eder; şark ile garp, Avrupa ile ön Asya memleketlerinin hayat tarzları ve medeniyetleri de burada birbirleri ile temâsa geçer. Boğazlar ne karşılıklı karaların birinden ötekine geçmeği güçleştirecek kadar geniş, ne de gemilerin hareketini zorlaştıracak kadar, kayalık ve anaforludur. Bu türlü kolaylıklar kara tarafında da mevcuttur: ârızalı Balkan yarım-adasının dağlık bünyesi içinde birbirinden az yüksek eşikler ile ayrılmış devamlı tabi'î olukları tâkip eden yollar, Meriç—Morava vâdileri üzerinden orta Avrupa ovalarına kolayca bağlandıkları gibi, Anadolu tarafında da memleketi baştanbaşa kesen büyük yollar başlar. Boğazlar bölgesinin, kat-kat tahkim edilmek sûretiyle, gerek karadan, gerek denizden kolayca korunabilmesi, burada büyük bir şehrin kurulmasına müesssir olmuş bulunmalıdır.

Yukarıda zikredilen vaziyet şartları, yalnız İstanbul'un yerleşmiş olduğu noktaya münhasır bulunmayıp, İstanbul ve Çanakkale boğazı kıyılarına, hattâ az-çok Marmara denizi sâhillerine (krş. İzmit=Nikomedia ve Kyzikos'un coğrâfî vaziyetleri) de teşmil edilebilir. İstanbul'un bu geniş sâha üzerinde tercihan bir noktaya yerleşmiş olmasını, daha doğrusu, bu noktaya yerleşmiş olan şehrin diğerlerine tefevvukunu izaha yardım eden âmil, kurulmuş olduğu noktaya âit bulunan mevkî şartları olup, bunların başında, hiç şüphesiz, Haliç'in mevcûdiyeti gelir. Boğazların teşekkülüne meydan veren deniz istilâsı yalnız ana vâdileri kaplamak ile kalmamış, bu vâdilerin tâbîleri içine koy veya körfez şeklinde de sokulmuştur ki, İstinye ve Büyük-Dere koyları bunun küçük birer misâlidir. Haliç ise, bunlar ile mukayese edilemiyecek kadar büyük (8 km. uzunluğunda), geniş ve derin bir körfez meydana getirir. Haliç'in, büyük bir şehri tesbit etmek bakımından, fevkalâde mühim te'siri olmuş bulunduğu söylenebilir. Haliç İstanbul'a evvelâ hemen her türlü rüzgârdan korunmuş bir liman te'min etmiş, diğer taraftan kendisi ile Marmara denizi arasında, üzeri tepelik bir yarım-ada tecrit etmiştir ki, bu yarım-ada hem Halic'i Marmara denizi üzerinden gelecek bir tecâvüze karşı setreder, hem de berzahı üzerinde gâyet kuvvetli kara tahkimâtı inşâsına imkân sağlar. Bu çifte şart ne İstanbul boğazının başka bir noktasında, ne de Çanakkale boğazı kıyılarında tekrarlanır. Tarih devrinin fecrinde, daha ziyâde mahallî bir ehemmiyete sâhip bulunmuş olan Trova bir tarafa bırakılacak olur ise, geçmiş asırlar boyunca Boğazlar bölgesinin baş-şehri rolünü dâimâ İstanbul'un oynamış olması sebepsiz değildir. Ayrıca Çanakkale boğazı kıyılarında kurulmuş şehirlerin İstanbul'da görülen cihânşümûl ticâret ve hâkimiyet imkânlarına sâhip olamayışlarında, Biga yarım-adasının işlek yollar geçmesini güçleştiren fazla ârızalı tabiatının da bir hissesi bulunmuş olsa gerektir.

İstanbul'un topografyası tetkik edilirken, burada bilhassa asıl şehre âit şartlar üzerinde durulacak, bunu tâkiben üç şehrin (bilâd-i selâse) diğer iki cüz'ünü teşkil eden Beyoğlu ve Üsküdar'ın topografyasına kısaca temâs edilecektir; boğaz kıyıları için bk. mad. BOĞAZİÇİ.

Asıl şehrin topografyası, şimâl-i garbî — cenûb-i şarkî istikametinde uzanan, birbirine takriben muvâzî iki geniş sırt tarafından tâyin edilmektedir. Bunlardan „şimâl sırtı" diyeceğimiz en ehemmiyetli olanı, Halic'in cenup kenarını oldukça yakın bir mesâfeden tâkip eder ve bu sırttan, Haliç istikametinde uzanan müteaddit cânibî sırt'lar ayrılır; buna karşılık şimâl sırtının cenûb-i garbîye bakan kenarı, plan üzerinde hemen tamâmiyle düz bir çizgi hâlinde uzanır. İrtifâı umûmiyetle cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru artan şimâl sırtı, Saray-Burnu ile Ahır-Kapı arasında, boğaz medhaline hâkim bir yamaç ile başlar ve Sultan-Ahmed (At-Meydanı) — Ayasofya düzlüğünden itibâren, Saray-Burnu istikametinde uzanarak, Haliç medhaline ve Boğaziçi'ne doğru muhteşem bir hâkimiyet arzeden Topkapı sarayı zemininde 45 m.'yi aşan bir irtifâ kazanır. İstanbul'un bu ilk tepesi, zemini hemen 33 m.'ye düşen bir bel ile, şimâl sırtından ayrılır. Şehrin limana ve Galata köprüsüne komşu olan mütekâsif iş semtlerini (Sirkeci — Bahçekapı — Eminönü) şimâl sırtının mihverini tâkip eden büyük caddeye bağlayan ana yollardan biri (Alemdar caddesi) bu belden faydalanır ve elverişli meyil şartları sâyesinde, tramvay da bu yolu tâkip eder. Şimâl sırtı bundan sonra Bayezid istikametine doğru uzanır ve üzeri 60 m.'yi bulan geniş bir düzlük şeklinde, ikinci bir tepe teşkil eder ki, bunun üstünde, Bayezid kulesi ile berâber, İstanbul üniversitesinin merkez binâsı ve nihâyet Halic'e doğru ilerileyen ucunda muhteşem Süleymâniye câmii yükselir. Bundan sonra, şimâl sırtı şimâl-i garbîye doğru tâkibe devam edilirse, şark ucunda Fâtih câmiinin kurulmuş olduğu üçüncü bir tepe başlar ki, bunun ile Bayezid — Süleymâniye tepesi arasında, İstanbul'un ikinci mühim beli yer almaktadır. Valens su yollarının heybetli kemerler ile aşması icâp etmiş olan ve zemini 42 m.'ye kadar düşen bu bel üzerinden, şimdi Haliç ve Marmara denizi kıyılarını birleştiren büyük cadde (Atatürk bulvarı) geçer. Fâtih tepesi, Çarşamba semtine doğru, tedrîcen 72 m.'yi aşan bir irtifâ kazanır ve bunun Halic'e doğru uzanan cânibî sırtı üzerinde de Sultan-Selim câmii yükselir. Ana sırt, şimâl-i garbîye doğru hafif bir alçalmayı müteâkip, yeniden yükselerek, Edirne-Kapı civarında sûrlara ulaşır (74 m.). Şimâl sırtının mihveri boyunca İstanbul'un en mühim tûlânî caddelerinden biri uzanır (Ayasofya ile Bayezid arasında Divanyolu = Yeniçeriler caddesi, Bayezid ile Fâtih arasında Vezneciler, Direkler-Arası=Şehzâdebaşı, Fâtih ile Edirnekapı arasında Fevzi-Paşa caddesi); bununla berâber, sözü geçen cadde, sırtın en yüksek tepelerine kadar çıkmaz; bu tepeler umûmiyetle âbidevî yapılar ile (Üniversite, Fâtih câmii, Mihrimah câmii v.b.) işgâl edilmiş bulunur.

Şimâl sırtı „cenûb-i garbî sırtından" bir vâdi ile ayrılmaktadır. Eyyûb sırtlarının gerisinden başlayan ve sûrların içine girdiği yerde (şimdiki Vatan caddesinin başı) zemini deniz seviyesinden 40 m. kadar yüksek olan bu vâdi içinde, evvelce, hiç değil ise bir kısım mecrâsında, açıkta akmakta olan dereye Yeni-Bahçe veya Bayram-Paşa deresi adı verilmekte olup, kadîm çağda Lykos ismi ile tanınmakta ve başlangıçta şimdiki Aksaray semtinin alçak kısımlarında bir koya dökülmekte idi. Konstantinopolis'in sûrları içinde Theodos limanını teşkil etmiş olan bu koy, sonraları dolarak, Langa bostanlarını meydana getirmiştir; zamanımızda da meskenler tarafından işgâl edilmektedir.

Yeni-Bahçe vâdisi ile Marmara denizi arasında İstanbul'un ikinci sırtı (cenûb-i garbî sırtı) yer alır ki, şimâl sırtına nisbetle daha imtidatsız olmakla berâber, ona muvâzî bir istikamet tâkip etmekte, Yeni-Bahçe vâdisi munsabının garbından Yedi-Kule'ye kadar, Marmara denizi kıyıları üzerinde, basık yamaçlar hâlinde başlamakta, esas mihveri cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru tedrîcen yükselerek, Topkapı civarında zemini 69 m.'yi bulmaktadır. İstanbul'un mühim caddelerinden biri (Ordu caddesi) Bayezid meydanında yukarıda sözü geçen tûlânî caddeden ayrılarak,

Aksaray'da Yeni-Bahçe vâdisinin alçak zeminini aşıp, cenûb-i garbî sırtının takrîben şimâl kenarını tâkip ederek, Topkapı'da sûrlara ulaşmaktadır (Millet caddesi). Sûr kapıları ile Aksaray arasında iki cadde (Haseki ve Koca-Mustafa-Paşa caddeleri) bu sırtın üzerinden geçmekte, bir üçüncüsü (Samatya ceddesi) de, cenup kenarını tâkip ederek, Yedi-Kule'ye varmaktadır.

İstanbul'un asırlar boyunca hemen hiç değişmemiş olan ve topografya şartlarına sıkı bir şekilde intibâk eden umûmî görünüşü son bir kaç yıl içinde hızla istihâleye uğramaktadır; yukarıda sözü geçen ana caddeler, bütün imtidatları üzerinde genişletilip, düzleştirilmekte, hattâ bâzı noktalarda, eski yerinden az-çok ayrılarak, sûr dışında evvelce mevcut veya yeni inşâ edilmiş büyük devlet yollarına bağlanmakta, Yeni-Bahçe vâdisi boyunda, sûr dışında inşâ edilecek büyük stadyumu Marmara kıyılarına bağlıyacak yeni bir ana cadde (Vatan caddesi) açılmış bulunmakta, ayrıca bir taraftan Eminönü — Eyyûb arasında Haliç boyunu tâkip eden, diğer taraftan yine Eminönü—Yedikule arasında Marmara denizi kıyılarını boylayan sâhil yollarının açılmasına devam edilmektedir. Bu sonuncu yol üzerinde İstanbul'un sâhil çizgisi, molozların denize dökülmesi sebebi ile, şimdiden Yeni-Kapı koyunun tamâmiyle dolması gibi bir netice veren büyük değişikliklere uğramış bulunmaktadır.

Beyoğlu iskân sâhası, asıl İstanbul'a iki köprü (Galata köprüsü 467 m., Atatürk köprüsü 471 m.) ile bağlanmış olarak, Haliç ile aşağı boğaz arasında, kütleşmiş ucu cenûba dönük bir müselles görünüşü arzeder. Bu iskân sâhasının kıyı üzerinde hudûdu, garpta Halic'e oldukça geniş bir şekilde açılan Kasım-Paşa vâdisi, şarkta ise, Dolmabahçe'de Boğaz'a kavuşan Gazhâne vâdisi ile tesbit edilebilir ki, bu hudutların ötesinde, garpta Halic'in şimâl sâhilini boylayan mahalleler (Hasköy, Halıcıoğlu, Sütlüce v.b.), şarkta da Beşiktaş'tan itibâren Boğaziçi [b. bk.] iskân sâhası uzanır. Dâhilî hudutların tesbiti ise, adı geçen vâdilerin yukarı kolları arasına geniş bir şekilde yayılmakta olan yeni semtlerin varlığı yüzünden, oldukça güçtür.

Beyoğlu iskân sâhasının yerleşmiş olduğu müsellesin uç kısmı, orta çağda sûrları içinde tamâmiyle ayrı bir şehir teşkil etmiş olan Galata'yı meydana getirir ki, sonradan daha şimâlde inkişâf etmiş bulunan Beyoğlu'na iyice lehimlenmiştir. Galata şimâl-i şarkîye doğru, kıyı boyunca, Tophâne—Salı-Pazarı—Fındıklı üzerinden, Boğaziçi iskân sâhasına bağlanır.

Beyoğlu iskân sâhasının esas zemini, cenupta Galata'nın köprüye yakın alçak kısmı (Karaköy) üzerinden, dik yamaçlar ile başlayıp, şimâle doğru yükselerek, Taksim'de irtifâı 80 m.'yi bulan, aynı cihette hafif bir bel meydana getirdikten sonra, yükselmeğe devam edip, Harbiye'de 88 m.'yi bulan, Feriköy'de 100 m. ve Şişli'de 120 m.'yi aşan, daha ötelerde 130 m. irtifâa ulaşabilen bir sırt tarafından meydana getirilmektedir. Sathının dikkat çekici düz bir sahanlık görünüşü arzetmesine mukabil, bu sâha iki taraftan Halic'e ve boğaza doğru inen dar ve kısa vâdiler tarafından derin bir şekilde yarılan dik yamaçlar teşkil eder ve sözü geçen vâdiler yüzünden, bâzı yerlerde genişliği fazlası ile azalmış bulunur.

Kenarları münhanî şibh-i münharif şekilli orta çağ sûrlarının izlerini, bakiyeleri ile değil ise bile, bugünkü yol şebekesinin plan üzerinde göze çarpan istikametlerinde ve bir takım sokak isimlerinde (eski Galata'nın şimâlde en yüksek noktasını teşkil eden Galata kulesinden itibâren, garba doğru büyük Hendek sokağı, Yanık-Kapı, Azap-Kapı, şarkta Lüleci-Hendek sokağı v.b.) bulmak mümkün olan Galata'nın Boğaz'a ve Halic'e komşu olan alçak kısımları, bugünkü İstanbul'un en mütekâsif iş sâhalarından birini teşkil eder ve burada yolcu vapurlarının yanaştığı rıhtımlar (Tophâne; bu rıhtımlar şimdi şimâl-i şarkîde Salı-Pazarı'na doğru uzatılmış bulunmakta ve bu cihette büyük antrepolar inşâ edilmektedir), bankalar, idârehâneler, büyük mağazalar (Karaköy), gâyet çeşitli ticâret mevzûları ile meşgûl irili-ufaklı dükkânlar ve küçük sanâyi atölyeleri (Perşenbe-Pazarı, Azap-Kapı) yer alır. Galata'yı Beyoğlu'nun yüksek sırtına bağlayan kestirme yollar, birden dikleşen yamaçlara tırmanır ki, bunların bir çokları hâlâ merdiven basamaklıdır (en meşhûru olan Yüksek-Kaldırım'ın basamakları son zamanlarda kaldırılmıştır); tramvayın ve ekseriyet ile nakil vâsıtalarının tâkip ettiği cadde ise, nisbeten az bir meyil ile, Beyoğlu'nun yüksek sahanlığına ulaşabilmek için büyük bir kavis çizmek zorunda kalır (Voyvoda=Bankalar — Okçu-Mûsâ caddesi). Karaköy ile yüksek sahanlık arasında az geniş tâlî düzlükler bulunur (üzerinde Galata kulesinin yükseldiği sahanlık — 47 m. — ve Şişhâne meydanı).

Yüksek sahanlığın mihverini 1.300 m. uzunluğunda, zemin irtifâı pek az değişen (cenûpta Tünel başında 65 m., Taksim meydanında 78 m.) İstiklâl caddesi işgâl eder ki, şehrin en seçkin büyük mağazaları ve başlıca eğlence yerleri bunun iki tarafında sıralanmıştır. Bu cadde, yüksek sırtın gidişine uyarak, önce cenûp—şimâl istikametinde uzanır ve Galatasaray'da bütün Beyoğlu semtini asıl İstanbul'a bağlayan tramvayın tâkip ettiği Meşrûtiyet caddesi ile birleştikten sonra, şimâl-i şarkî istikametine hafifçe dönerek, Taksim meydanına ulaşır. Gerek aşağı boğaz kıyılarından gelen (Boğaz-Kesen ve Sıra-Serviler caddeleri, Fındıklı ve Gümüşsuyu yokuşları), gerekse Kasım-Paşa vâdisinin tâlî kollarını tâkip eden umûmiyetle fazla meyilli bir takım yollar burada ana caddeye düğümlenir.

Beyoğlu iskân sâhası, XIX. asrın ortalarından itibâren, yüksek sahanlığın mihveri boyunda birbirini tâkip eden hamleler ile, şimâle doğru genişlemiştir. Mihver üzerinde İstiklâl caddesinin imtidâdını meydana getiren yol (Cümhûriyet caddesi) Harbiye — Pangaltı'ya ulaştıktan sonra, şimâle doğru devam ederek (Halâskâr-Gâzî caddesi), kesif bir iskân sâhası hâlini almış olan Şişli'ye varırken, Harbiye—Pangaltı düğüm noktasından itibâren, biri şark — cenûb-i şarkîye (Nişantaşı — Teşvikiye — Maçka; burada aşağı Boğaziçi'nin Beşiktaş semtine bağlantısı vardır), öteki garp — cenûb-i garbîye (Feriköy — Kurtuluş; buradan Kasım-Paşa vâdisine hâkim yamaçlardan vâdi zeminine doğru bağlantı mevcuttur) olmak üzere, iki sırtı tâkip eden ehemmiyetli iki kol ayrılmaktadır. Uzun zaman Beyoğlu iskân sahâsı şimâl istikametinde Şişli'de nihâyete ermiş görünürken, son senelerde yeni bir hamle ile bir taraftan yüksek sırtı tâkip ederek, yukarı Boğaziçi'ne giden Büyükdere caddesi boyunca gelişmek sureti ile, nisbeten eski bir kuruluş olan Mecidiye-Köyü'nü kendisine ilhâk etmiş, sonra bunu atlayarak, Zincirli-Kuyu üzerinden, yeni kurulan Levent mahallesine kavuşmuş, bu esâslı gelişme yanında Şişli'den itibâren Hürriyet tepesine uzanmış, hattâ oradan Kağıthâne vâdisine doğru sarkmağa başlamıştır.

Cenûba doğru müteaddit vâdiler ile dallanan ve iki taraftan, çukur sâhalar üzerinde dik yamaçlar ile yükselen Beyoğlu'nda başlıca münâkale cereyânının cenup — şimâl mihverini tâkip etmesine mukabil, garp — şark istikametli, münakâle bakımından esâslı bir engelin mevcûdiyeti hemen göze çarpan bir husûsiyet teşkil eder; hakikaten, Balkan yarım-adasını boydan-boya kat'ederek, İstanbul boğazı üzerinden Asya'ya atlayacak yollar dâimâ Halic'in cenûbundan geçmekte ve asıl İstanbûl'un sûrlarına girmektedir. Buna benzer bir durum Beyoğlu tarafında görülmez. Cenûp—şimâl istikametli mihvere garptan ve şarktan iltihâk eden bütün yollar işlek münâkaleye imkân vermiyecek kadar yokuşludur; son zamanlarda açılan bir-iki cadde bile, fazla meyilden kaçınmak için, oldukça büyük kavisler çizmek zorunda kalmaktadır. Beyoğlu iskân sâhasında garp—şark istikametli münâkale güçlüğü belki önümüzdeki yıllarda, Boğaz üzerinden geçirilmesi düşünülen köprünün inşâsından sonra, büyük gayretler harcanarak ve muhtemelen kesif iskân sâhasının şimâlinden geçirilecek bir cadde ile bir dereceye kadar bertaraf edilebilecektir.

İstanbul'un „üç şehrinden“ **Üsküdar**, boğaz kıyılarında Asya topraklarının garba doğru en fazla ilerilemiş bulunduğu müselles şekilli bir çıkıntı üzerinde yer almakta, bu müsellesin Şemsî-Paşa—Salacak arasında küt bir burun teşkil eden ve karşıdaki Halic'in medhaline bakan ucu önünde de Kız-Kulesi görülmektedir.

XX. asrın başlarında, civardaki tâlî iskân nüvelerinden henüz sarîh bir şekilde ayrılmakta olan Üsküdar [b. bk.] zamanımızda bu nüveler ile hemen tamâmiyle birleşmiş, bu sebeple, idârî bakımdan itibârî olarak çizilen hudutlar bir tarafa bırakılacak olur ise, bu iskân sâhasını komşularından ayırmak hemenhemen imkânsız hâle gelmiştir. Bu sûretle Üsküdar, şimâl-i şarkîde aşağı Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında inkıtâsız devam eden iskân şeridine karışmakta, cenupta Kadı-Köyü'nden ayrılmaz bir hâle gelmiş bulunmaktadır. İç tarafta ise, evvelce eski Üsküdar'ın gerisinde şark ufkunu teşkil eden Çamlıca tepelerine şimdi devamlı iskân dalgası yetişmiş durumdadır.

İstanbul boğazının Anadolu yakasındaki topraklar, Rumeli yakasına nisbetle, zemin ârızaları bakımından, daha çeşitli bir manzara arzeder. Her ne kadar burada da boğaza ve Marmara denizine açılan vâdiler ile yarılmış düzlükler yayılmış bulunmakta ise de, şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye doğru tedrîcî bir alçalma gösteren düzlükler üzerinde Büyük ve Küçük-Çamlıca tepeleri (267 m. ve 226 m. irtifâında) yükselir ve bu düzlükler, Marmara denizinin lodos fırtınalarına mârûz Kadıköy ve Selimiye sâhillerinde, 30—40 m. yüksek yarlar ile, sona erer. Bu yarlar Üsküdar kıyılarında boğaz medhaline doğru tedrîcen alçalarak, Şemsî-Paşa'ya doğru sona erer ve diğer taraftan, Moda burnu ile nihâyetlenen Kadıköy yarım-adasının iki tarafında, İbrahim-Ağa (Haydar-Paşa) deresi ve Kurbağalı-Dere ağızlarında alüvyon terâkümünden meydana gelmiş alçak düzlükler ile inkıtâa uğrar.

Üsküdar — Kadıköy iskân sâhasının yüksek düzlükleri kendilerini yaran vâdi tabanlarına

doğru dik yamaçlar ile iner ise de, bu yamaçların dikliği, yerleşmeği umûmiyetle inkıtâa uğratmaktadır. Böyle bir inkıtâ yalnız şâkûle yakın bir diklik arzeden sâhil yarlarında görülür. Çamlıca tepelerini ihâta eden 100 m. 'den yüksek düzlük sâhası garba doğru uzanarak, Bağlar-Başı 'na kadar gelir ve Sultan-Tepesi sırtı (93 m.) ile boğaza doğru uzanır. Bu sırtın bilhassa şimâl yamacı boğaza doğru inen bir kaç kısa vâdi ile yarılmıştır (İstavroz deresi gibi). Büyük Karaca-Ahmed mezarlığı, Selimiye kışlası ve Haydar-Paşa liman te'sisleri ile hafif bir inkıtâa uğrayan dâimî iskân sâhası Haydar-Paşa ve Kalamış koyları arasında denize doğru ilerileyen ve üzerinde biri Yel-Değirmeni semtinde (53 m.), diğeri „Altı-Yol" beli (32 m.) ile ondan ayrılmış Moda tarafında (68 m.) iki tümsekli, az meyilli bir sahanlık bulunan Kadı-Köyü 'nde tekrar büyük bir kesâfet kazanır ve Kurbağalı-Dere munsabının şarkında, Marmara kıyısı boyunda, geniş bir şerit teşkil eden iskân sâhasına intikâl eder ki, bu şerit tatlı meyilller ile, Marmara denizine doğru alçalmakta, bunun üzerinde iskân yer-yer kesâfet kazanmakta yahut bahçeler içinde inşâ edilmiş meskenler şeklinde serpilmektedir.

Geniş mânası ile Üsküdar iskân sâhasının topografya şartları, şark—garp istikametinde münâkale cereyanları bakımından güçlük yaratmamakta, bu sebep ile Anadolu 'dan gelen yollar, mûtad olarak, Marmara denizi kıyılarına az-çok yakın bir güzergâh üzerinden, ayrıca Kocaeli yarım-adasının ortasından geçerek, Üsküdar iskelesinde boğaz kıyılarına ulaşmaktadır. Bununla berâber, inşâsı fiilen sona ermiş büyük Ankara yolu Marmara kıyısındaki iskân sâhasının şimâl kenarından geçirilmiş ve müntehâsı da, yine nisbeten az kesif bir şekilde iskân edilen bir hat üzerinden yeni Haydar-Paşa limanına kavuşturulmuştur. Boğaziçi köprüsü tasavvuru tahakkuk ettiği takdirde, bu yolu, Üsküdar iskân sâhasının diğer yolları ile berâber, adı geçen köprüye bağlayacak bir cadde açılması icâp edecektir.

İklim şartları bakımından İstanbul yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağmurlu Akdeniz ikliminin, bir taraftan Karadeniz, diğer taraftan Balkan ve Anadolu kara kütleleri arasında az-çok değişikliğe uğramış bir şekline tâbî bulunmaktadır. 1911 senesinden beri boğazın Anadolu yakasında, deniz seviyesinden 115 m. irtifâlı bir mevkîde çalışmakta olan Kandilli rasadhânesinin 1911—1956 arasındaki 46 senelik rasat vasatîlerine göre, senelik sıcaklık vasatîsi 13°7, en soğuk ay vasatîsi 5° o (şubat ayı ; kânun II. 5°,3), en sıcak ayın vasatîsi 22°7 (temmûz ve ağustos ayları için aynı vasatî elde edilmektedir) olup, bu devre içinde kaydedilen en düşük sıcaklık — 13° o (9 şubat 1929), en yüksek sıcaklık 40° 6 (21 ağustos 1945) 'dır. Yağışlara gelince, yine aynı 46 senelik devre içinde kaydedilen mıkdar 789 mm. olup, bunun mevsimlere düşen hissesi % olarak şöyledir : kış 37, 6, ilk-bahar 18,1, yaz 13, 4, sonbahar 30, 9. Bu devre zarfında en düşük yıllık yağış 426 mm. (1917), en bol yağış 1.066 mm. (1951) olarak tesbit edilmiştir.İstanbul 'un bulunduğu bölge, iklim hâdiselerinin yıldan-yıla ve mevsimden-mevsime büyük oynaklıklarına sahne olmakta, umûmiyetle şimâl-i şarkî (poyraz) ve cenûb-i garbî (lodos) rüzgârlarının hâkimiyeti kaydedilmektedir.

İstanbul çevresinin muhtelif bölümleri arasında iklim bakımından kayda değer farklar bulunduğu öteden beri dikkati çekmektedir. Boğazın yukarı kesimlerinde yazların daha serin, kış mevsiminin Marmara kıyılarında daha ılık geçtiği bilinir. Devlet meteoroloji umûm müdürlüğünün İstanbul ve civarında te'sis etmiş olduğu istasyonlar arasında oldukça uzun bir müddetten beri çalışmakta olan Göztepe istasyonunun 1929—1950 arasında kaydettiği 22 senelik devre vasatîlerine göre, en soğuk ayın sıcaklığı 5° 1 (şubat), en sıcak ayınki 23° 4 (ağustos), senelik vasatî ise 13° 9 'dur. Bu müddete âit yıllık yağış vasatîsi 650 mm. 'dir. Yine aynı devrede çalışmış Yeşilköy istasyonu, vasatî sıcaklık için, sırası ile 4° 2; 23° 1; 13° 5, yağış için 635.5 mm. kaydetmiş bulunmaktadır. Boğazın yukarı kesiminde ise, yıllık vasatî yağış mıkdarı 800 mm. 'yi geçmektedir.

İstanbul'un nüfusu, Türkiye cümhûriyetinde ilk olarak 1927 senesinde yapılmış olan, bunu müteâkıp o ve 5 rakamları ile nihâyetlenen yılların teşrin I. aylarında icrâ edilen umûmî nüfus sayımları sâyesinde, doğru bir şekilde tesbit edilmiş bulunmaktadır. Belediye hudûdu dâhilindeki sâhanın nüfusu 1927 'de 690.857 olarak tesbit edilmiş, bu nüfus müteâkip sayımlarda şu surette yükselmiştir : 1935 'te 741.148, 1940 'ta 793.947, 1945 'te 860.558, 1950'de 983.041 ve nihâyet 1955 nüfus sayımının muvakkat neticelerine göre 1.214.616. Gerçekte bu sayı İstanbul 'un belediye hudûdları dışında kaldığı hâlde, fiilen şehrin uzvî bir cüz'ünü teşkil eden semtlerin nüfusunu ihtivâ etmemektedir. Bu semtlerin nüfusu, Rumeli tarafında 65.000, Anadolu tarafında da 75.000 olmak üzere, 140.000 kadar tahmin edilebilir ki, bu sayının da ilâvesi ile, 1955 'te „büyük İstanbul" 'un nüfusunun 1.350.000 'i geçmiş bulunduğunu ifâde etmek mümkündür.

Şehir nüfusunun belediye hudutları dâhilindeki kesâfeti tetkik edilecek olur ise, 1927 senesinde km². 'na, vasatî olarak, 2.592 kişi düşmesine mukabil, bu kesâfetin, müteâkip yıllarda tedrîcen artarak, 1950 'de 3.725 ve nihâyet 1955 'te 4.788 'e yükselmiş bulunduğu görülür. Gerçekte nüfus kesâfeti şehrin muhtelif bölümleri arasında büyük farklar arzeder. İdârî bakımdan hemen-hemen eski istanbul 'a tekabül eden Eminönü ve Fâtih belediye şûbelerinde vasatî kesâfet 18.400 (hektar başına 184), Beyoğlu 'nda (Şişli dâhil değil) 23.200 (hektar başına 232), Eyyûb belediye şûbesinde 3.400, Beşiktaş'ta 6.680, Üsküdar belediye şûbesinde 2.430, Marmara kıyılarında, Bakırköy belediye şubesinde 2.450, Kadıköy belediye şûbesinde (Kadı-Köyü 'nden Bostancı 'yakadar) 3 520, Boğaziçi 'nin orta ve yukarı bölümlerinde, Rumeli yakasında (Sarı-Yer şûbesi) 760, Anadolu yakasında (Beykoz) 845, nihâyet Adalar 'da 1.510 'u bulur.

1950 'ye doğru İstanbul 'un mahalle sayısı 289 olup, bunun 104 'ü asıl İstanbul 'da, 12 'si Eyyûb 'da, 54 'ü Beyoğlu 'nda (Şişli dâhil), 26 'sı Boğaziçi 'nin Rumeli yakasında (Beşiktaş—Sarıyer), 55 'i Anadolu yakasında (Üsküdar—Beykoz), 11 'i Rumeli – Marmara kıyılarında (Bakırköy), 17 'si Anadolu—Marmara kıyılarında (Kadıköy), nihâyet 10 'u Adalar 'da bulunmakta idi. O sıralarda belediye hudutları dâhilindeki evlerin sayısı 100.000 'i geçmemekte idi. Bundan sonraki yıllarda İstanbul 'da iskân sâhası çok genişlemiş, ev sayısı pek ziyâde artmıştır ki, bunlar arasında boş arâzi üzerine ruhsatsız olarak inşâ edilen küçük meskenler büyük bir yer tutmaktadır. 1957 senesi ağustos ayı için verilen bilgiye göre, o sırada İstanbul belediye hudutları dâhilindeki mesken (ikametgâh) sayısı 205.210 olup, bunun 124.499 'u kârgir (taş, tuğla, beton), 27.640 'ı yarı kârgir, 52.971 'i ahşap idi (şehirde yeniden ahşap ev inşâsına müsâade edilmemektedir). Dâhiliye vekilinin 15 kânun II. 1958 tarihinde Büyük Millet Meclisinde bir suâle verdiği cevaba göre, İstanbul 'da ruhsatsız olarak inşâ edilmiş binâların (gece kondu) sayısı 40.000 olup, bu binâlarda 280.000 nüfus yaşamaktadır.

Merkez şehir olarak İstanbul, 1920 senesinden beri bir devlete pâyitaht olmak durumunu fiilen kaybetmiş ise de, bu siyâsî kayıp, Türkiye cümhûriyetinin kuruluşu senelerine âit rakamlar ile tesbiti mümkün olmayan kısa bir duraklama ve gerilemeden sonra, şehrin, gerek sâha, gerek nüfus bakımından büyümesine ve iktisâdî rolünün gelişmesine engel olmamıştır.

İstanbul, zamanımızda, Türkiye cümhûriyetinin bir vilâyet merkezidir. İstanbul vilâyeti toprakları İstanbul boğazının iki tarafında yer almakta, ayrıca Boz-Burun yarım-adasının şimâli garbî kısmını (Yalova kazası) ihtivâ etmek üzere, 5.390 km². arâziye yayılmış bulunmaktadır (Avrupa toprakları 3.302 km.², Asya toprakları, Adalar ile, 2.088 km².). Vilâyetin nüfusu, 1955 sayımının muvakkat neticesine göre, 1.542.941 'e varmaktadır (1950 'de 1.169.384). İstanbul vilâyeti 1957 senesinde 18 kazaya ayrılmış bulunuyordu: Eminönü, Fâtih, Eyyûb, Zeytin-Burnu, Bakırköy, Beyoğlu, Şişli, Beşiktaş, Sarı-Yer, Beykoz, Üsküdar, Kadıköy. Adalar (buraya kadar sayılan kazalar, tamâmiyle veya kısmen İstanbul belediyesi hudutları içinde yer almaktadır). Çatalca, Silivri, Şile, Kartal ve Yalova.

Fikir ve kültür merkezi olmak bakımından İstanbul yalnız Türkiye 'de başta gelmek ile kalmayıp, Akdeniz ve yakın şark memleketlerinde de pek ehemmiyetli bir mevkî işgâl etmektedir. 6 fakültesi ve 1957 'de 16.542 'ye varan talebe sayısı ile, İstanbul üniversitesi, kezâ 5 fakültesi ve 2.902 talebesi bulunan Teknik üniversiteden, Güzel san'atlar akademisi, Yüksek İktisat ve Ticâret mektebi, her seviyede teknik ve meslekî tedrisat mekteplerinden, bilhassa nâdir yazma eserler ihtivâ eden bir çok kütüphânelerinden, zengin müzelerinden başka, Türkiye 'nin rakipsiz en büyük neşriyât merkezi olduğuna da işâret edilebilir.

İstanbul'un iktisâdî merkez rolü de çok ehemmiyetlidir. 1950 sanâyî sayımı, İstanbul 'daki iş yeri sayısını Türkiye mecmûuna nisbetle altıda birden fazla, sanâyî ile meşgûl olanlar sayısını dörtte birden fazla, sanâyî te'sislerin kıymetini beşte birden fazla, sınâî imâlât kıymetini üçte bire yakın bir mevkîde tesbit ediyordu. Ticârî müesseselerin hemen altıda biri, bu müesseselerde çalışanların yarıya yakını, ticârî satışlar hâsılâtının yarıdan fazlası İstanbul 'a âit bulunuyordu. Nihâyet limana girip-çıkan gemilerin faâliyeti ile de İstanbul başta gelmekte, Türkiye dış ticâretinin en büyük hissesi (beşte üçe yakını) İstanbul limanından yapılmakta, bu ticâretin idhâlât kısmında İstanbul limanına âit hisse 80% 'i aşmakta, ihrâcât bakımından ise, İstanbul, yekûnun üçte birini geçmek üzere, hemen-hemen İzmir ile berâber gelmektedir.

Bibliyografya : P. de Tchihatcheff, *Le Bosphore et Constantinople* (Paris, 1864); J. Dallaway, *Constantinople ancienne et moderne* (Paris, an VII); P. A. Déthier, *Le Bosphore et Constantinople, Description*

topographique et historique (Wienne, 1873); A. Dix, *Die Geschichte Konstantinopels in verkehrsgeographischer Betrachtung* (*Geogr. Zeit.*, 1918, 352—358); Alfred Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung* (*Geogr. Zeitschr.*, 1934, s. 442—455); Jovan Cvijić, *La peninsule balcaniques, géographie humaine* (Paris, 1918); J. Jastrow, *Die Weltstellung Konstantinopels in ihrer historischen Entwiklung* (*Deutsche Orientbücherei*, cüz 4, 1915); Robert Mayer, *Byzantion, Constantinupolis, İstanbul, Eine genetische Stadtgeographie* (*Akad. d. Wissensch. Wien, Phil.-hist. Kl. Denkschr.*, 71, Wien, 1943, III); Walther Penck, *Zur Landeskande von Thrakien* (*Zeitschr. Ges. Erdk.*, Berlin, 1919, s. 358—370); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 593 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1899), II, 873—880; Eugen Oberhummer, *Aufgaben der Stadtgeographie von Istanbul* (*Festschr. A. Tschirkoff*), Sofia, 1933; Fritz Braun, *Über den Landschaftscharacter der Bosporusufer* (*Geogr. Zeitschr.*, 1910, s. 65—73); C. Imhoff, *Der Bosporus* (*Pet. Mitt.*, 1915, s. 224—227); İbrahim Hakkı [Akyol], *İstanbul iklimi* (*İst. belediyesi istatistik yıllığı*, 1930—1931, İstanbul, 1932, s. 3—33); *Meteoroloji bülteni*, Ortalama ve ekstrem kıymetler (Ankara, 1953); *Belediye yıllığı* (İller bankası neşriyâtı), Ankara, 1949, II, 341—369. (BESİM DARKOT.)

ŞEHRİN TARİHİ

Şehrin adı.

İstanbul şehrinin şimdiye kadar bilinen en eski adı Βυζάντιον (eski telaffuzu Buzantion, daha sonraları Bizantion) olup, trakça Βύζας (Buzas—Bizas—Vizas) şahıs adı ve *nt* eki ile frikçe *is* ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olan bir kelimedir (I. Russu, *Intorno al nome di Bizanzio*, *Atti del V. Congr. Intern. di Studi Bizantini*, Roma, 1939, I, 554 v. dd.; fakat krş. K. Oštir, *Vorthrakischer Ursprung des Wortes* Βυζάντιον, *Deuxième Congr. Intern. des Etudes Byzantines*, Belgrad, 1927). Kelimenin köküne Balkanlarda ve Anadolu'da, trakyalılar ile frikyalılar arasındaki münâsebetler dolayısı ile, sık-sık rastlanmaktadır (msl. Βυζηνοί, Βυζη, Βυζωνοί, Βύζηρες, Βυζία, Trakya'da Bizans yakınlarında bir kaynak, bk. Pauly-Wissova, *R E*, V, 1159; Βαρβύζης, Halic'e dökülen ve bugün Kâğıthâne deresi denilen dere v.b.). Rivâyete göre, Bizans, trakyalı yarı-ilâh = Buzie (sözde Kodinos, Bonn, 5)'nin yetiştirdiği mahallî yarı-ilâh Semestras (Miletli Hesyhios, 5)'ın oğlu kıral Bizas (Βύζας) tarafından kurulmuştur (D. Siculus, IV, 49; bir de J. Miller, *R E*, V, 1127 v. dd., 1158 v.d.).

Atina civarındaki Megara'dan gelen yunan kolonisi reisi Βύζας, rivâyete göre, 660 (m. ö.) yılında Halkedon (Kadı-Köy)'da ikamet eden arkadaşlarına „körler karşısında" („sedem caecorum terris adversam", Tacitus, *Annales*, XII, 63; krş. Oberhummer, *RE*, V, 1127) Βυζάντιον yunan şehrini kurmağa gönderdi.

Şehir, 196 (m. s.) yılında burasını zaptetmiş olan Roma imparatoru Septimius Severus'un oğlu Antonius Bassianus (sonradan imparator Caracalla)'a izâfetle, Antonia veya Antoninia adını almıştır. 11 mayıs 330'da imparator Constantinus devletin idâre merkezini Roma'dan buraya naklettiği zaman (krş. Preger, *Das Gründangsdatum von Konstantinopel.*, *Hermes*, 1899, XXXIV, 336—342 ve 1902, XXXVII, 316 v. dd.), şehir resmen Secunda Roma, Δευτέρα Ῥώμη („ikinci Roma") adını almış ve V. asırdan itibâren de Nova Roma, Νέα Ῥώμη („yeni Roma") tesmiye edilmiş ise de, buna ancak kilise ve râhiplere dâir kayıtlarda rastlanır. Bunun yanında bir de Βυζαντιὰς Ῥώμη („Bizans Roma'sı") adına da tesâdüf edilmektedir. Şehir ahâlisine, daha sonraları bütün imparatorluğa teşmil edilmek üzere, Romani, Ῥωμαῖοι — Romaio denilmekte idi. Türklerce de kabûl edilmiş olan arapça *rūm* tâbiri bundan gelmektedir. Roma'nın sıfatlarından biri olan Flora'ya mukabil, imparatorluğun ilk asırlarında İstanbul'a da Anthûsa ('Ανθοῦσα „mâmûr") adı verilmiş idi.

Başlangıçta yalnız halk tarafından ve bir tâbir mâhiyetinde kullanılmış olan Konstantinoupolis („Konstantinus şehri") ismi sonradan şehrin asıl adı yerine geçmiştir. Fener ortodoks patriğinin resmî vesîkalarında XII. asırdan itibâren bugüne kadar „arkhiepiskopos Konstatinoupoleos, Néas Rómes" tâbirleri kullanılmaktadır (V. Laurent, *Le titre de patriarche..*, *Revue des Études Byzantines*, 1948, VI, 5—26). Kelimenin latince karşılığı olan Constantinopolis şekli orta çağ latincesinde, Byzantium'a nisbetle, daha çok umûmileşmiş ve bundan fransızca Constantinoble, Constantinople veya italyanca Costantinopoli ve bunun kısaltılmışı Cospoli şekilleri meydana gelmiştir (Villehardouin, nşr. Wailly, s. 74,88 v.d.; R. de Clari, *la Pléiade*, s. 27 v.d.; *Le Livre de la Conqueste de la Princée de la Morée*, nşr. Buchon, Paris, 1845, I, 91). Mâmafih Konstantinoupolis mürekkep şekli halk arasında pek müstâmel değil idi. Halk gibi, müverrihler de çok defa sâdece Πολις = Polis („şehir") tâbirini tercih ediyorlardı (latincede de Roma için sâdece Urbs „şehir" kelimesi kullanılmış ve diğer şehirlerden ayırt etmek için, bu kelime büyük harf ile yazılmıştır).

Diğer milletlerde İstanbul için kullanılmış isimlerden bilhassa şunlar kayda değer: islavlarda: Tsarigrad, Tsar'grad, Tsaregrad ve bundan rusça Tsar'gorod („imparator şehri"); rumen halk ve kilise dilindeki Tarigrad şekli islavcadan alınmıştır. XII. asırdaki Konstantingrad veya XIV. asırdaki Kostyantinegrad şekilleri sâdece rumca tâbirlerin tercümesi olup, pek yaygın değil idi (A. Jelačić, *Les descriptions de voyages russes... à Constantinople* ve M. Spéransky, *Atti V Congresso*, I, 476, 480). İskandinavya kavimlerinde, bilhassa Vikinglerde, Miklagârd (lu Miklagord), „Mikla (Mikael = Mihail; XI. asırda Bizans imparatorlarından birinin adı) şehri" tâbiri kullanılmıştır; XII. asırda İsveç'te, almancada olduğu gibi, şehir Konstantinopol adı ile anılmıştır. Ermenicede Konstantinupolis veya Kostantinobolis (bk. msl. sözde-Movses Horenac'i coğrafyası, Amsterdam, 1665, s. 25) kullanıldığı gibi, rumermen. mürekkep şekli olan Konstandinu k'alak' („Konstantin şehri") tâbiri de var idi (G. ve G. Whiston, *Mosis Chorenensis...*, London, 1736, III, 22; fakat aynı zamanda Nor Hromn „yeni Roma" tâbirine de rastlanmaktadır). XIII. asrın sonlarında Vartabed Vartan (Vardapet Vardan) imparator Herakleios'un VII. asırda mukaddes çarmıhı Estambol (Esdampol)'a naklettiğini yazmakta ise de, bu keyfiyet müellifin kendi zamanına âit bir tâbiri daha önceki bir devre naklinden başka bir şey değildir. Arakel Bageşyan (XV. asır), 1453 fethine dâir yazdığı şiirde „Konstantinupol denilen Stimbol, Vizant şehri" şeklinde, her üç ismi bir arada kullanmaktadır (bk. rus. trc., 1953, VII, 463 ve 466).

Araplarda kelimenin klasikleşmiş olan Ḳusṭanṭīniya şekli kullanılır. Msl. bk. Masʿūdī, *Kitāb al-tanbīh*, s. 109, 138; şiirde, vezin icâbı, Ḳusṭanṭīna şekli de vardır. Çok defa buna „en büyük" sıfatı eklenmektedir; msl. *al-Ḳ. al-ʿuẓmā* (*The Travels of Ibn Jubayr*, nşr. de Goeje, *G M S*, V, 337; İbn Baṭṭūṭa, nşr. Defreméry-Sanguinetti, III, 425; İdrīsī, trc. Jaubert, II, 383). Araplar şehrin eski adını da bilmektedirler; bk. İbn Ḫurdāẕbih (*B G A*, 104): Bizanṭiya; Masʿūdī (*göst. yer.* ve 146): Būzanṭiyā v.b.

Umûmiyetle Ḳoṣṭanṭīniya olarak telaffuz edilen Ḳusṭanṭīniya şekli araplardan iranlılara ve daha sonra türklere geçmiştir (türkler bunu Kostantaniye şeklinde de telaffuz ederler). Daha sonraları bu, türk sikkeleri (krş. *ẕuriba fī Ḳusṭanṭīnīya*, İ. G. Edhem, *Takvîm-i mesk. Osm.*, İstanbul, 1307) ile devlet evrâkı üzerinde resmî bir şekil almıştır; buna çok defa, bizanslıların θεοφύλακτος — *theophilaktos* („Tanrının muhâfaza ettiği") 'un arap.-türk. benzeri olan *al-maḥrūsa* tâbiri eklenmektedir (Fr. Kraelitz, *Osman. Urkunden in türk. Spr....*, Viyana, 1921, *S B Ak.*, Phil.-hist. Kl., 197—3). Mehmed II. zamanında kullanılan diğer bir tâbir için bk. *ayn. esr.*, s. 38: *Ḳusṭanṭīnīya al-mavḳīya*; fakat mühim fermanlarda daha tantanalı tâbirler kullanılmakta idi: *bi maḳām dār al-salṭanat Ḳusṭanṭīnīya al-maḥrūsa al-maḥmīya* (L. Fekete, *Einführung in die osm.-türk. Diplomatik... in Ungarn*, Budapest, 1926, XLI).

Türkler İstanbul'un tarihi ve ismi ile bilhassa şehrin fethinden sonra ilgilenmişlerdir. Bir asır sonra Âlî (*Kunh al-aḫbār*, İstanbul, 1285, V, 260) fethi müteâkip şehir ve Aya-Sofya hakkında rumcadan türkçeye tercüme edilen kitaplardan bahsetmektedir (bu eserin aslının en iyi tenkitli tab'ı için bk. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig, 1901—1907, II—III). Eserin değişik türkçe şekilleri en az iki esâs nüshaya ircâ edilebilmektedir (bk. J. H. Mordtmann, *Der Islam*, 1525, XIII, 159 v.dd.; bir de Fr. Babinger, *GOW*, 27—30): bunlardan biri Fâtih Sultan Mehmed, diğeri ise, Bayezid II. devrinde kaleme alınmış olup, bize ancak 1550 yıllarına doğru tesbit edilmiş şekli ile intikal eylemiştir. *Tarih-i Kostantiniye ve Aya-Sofya*, *Feth-i Kostantiniye ve tarih-i Aya-Sofya* v.b. adları taşıyan bu eserin muhtelif kütüphânelerde yazma veya taş-basması bir çok nüshaları mevcuttur.

Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, I, 55), *Her lisanda İslām-bol ismini beyân eder* başlığını taşıyan ayrı bir fasılda, şehrin en eski adı olmak üzere, lat. Makedonia ile başlayarak, Osmanlı türk İslâmbol'a kadar, 25 isim saymakta ise de, bunların mühim bir kısmı müellifin muhayyilesinde vücut bulmuş isimlerden ibârettir. Fakat şehrin türkçe adı, grekçeden gelen İstanbul idi ve bugün de bu şekli muhâfaza etmektedir. Kelimenin Bizans halk dilinde kullanılan İstinbolin şekline Masʿūdī (ölm. 345=955; s. 138)'de rastlanmaktadır (De Goeje'nin işâret ettiği üzere, Masʿūdī'nin yazmalarında بـ yerine, daha doğru olan پـ şekli de bulunmaktadır). Demek oluyor ki, daha X. asrın ilk yarısında islâm dünyasında, umûmîleşmiş bizans şekli olan Πόλιν — Polin (Masʿūdī'de: akk. bolin) ve halk dilindeki εἰς τὴν Πόλιν — is tin Bolin bilinmekte idi. Bu son kelime grekçede *p* ile değil, *b* ile okunur-

du. Kelime gr- ile ekçede *b*başlaması ve *n*+*p* ses gurubunun *m*+*b* olması ile, İstinbolin ve Stimboli şekillerini almıştır (kelimenin kullanılışı ve değişik şekilleri için bk. G. Meyer, *Türkische Studien*, I, *SBAk. Wien*, Phil.-hist. Kl., 1890, s. 14; Hessling, *Revue des Etudes Grecques*, 1890, s. 193 v. dd.; Oberhummer, *RE*, VII, 967). İstanbul, türkler tarafından, vezin icâbı, Sitanbul şekli ile de kullanılmıştır (bk. msl. Nedim: *bu şehr-i Sitambûl ki, bi-misl ü behâdır*; Şeyhülislâm Yahya: *Salındı iyd irişdi yine hûbânı Sitanbul'un*. İstanbul gibi bir ön-ek ile meydana gelen daha bir çok mevkî isimleri mevcuttur; msl. İznik *< is Nikea*, İzmir *< is Smirni*, Samsun *< s Amison*, İstanköy *< is tin kos* v.b.); fakat İstanbul kelimesinin başındaki *i*-sesi, başka kelimelerde de görüldüğü gibi, sonradan türkler tarafından eklenmiştir.

al-Rūmī nisbesi ile de anılan Yāḳūt (ölm. 1229; *Muʿcam al-buldān*, nşr. Wüstenfeld, I, 300) kelimeyi aynı şekilde harekelemekte, fakat *s* yerine *ṣ* ile yazmaktadır. Onun çağdaşı olan İbn al-Aǧīr (ölm. 1234; *Kāmil fi 'l-tārīḫ*, Kahire, 1348, I, 189), aynı şekli bilmekle berâber, izâhında islavların Tsarigrad örneğine yaklaşıyor. Fakat bizanslılar kendi merkezlerine hiç bir zaman „imparator şehri" demeşlerdir. Aynı asırda Dimaşḳī (bk. A. F. Mehren, *Cosmographie ...*, Petersburg, 1866, s. 143)'de al-Banādiḳa ve İṣṭanbūl; Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī (*Tārīḫ-i āl-i Salçūḳ dar Anātūlī*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara, 1952, s. 16, 41)'de Bizanṭīya, Ḳoṣṭanṭīnīya ve İstānbūl; Abu 'l-Fidā' (ölm. 1331, *Taḳvīm al-buldān*, nşr. Reynau-e Slane, Paris, 1840, s. 32)'da al-Ḳuṣṭanṭīnīya = İṣṭanbūl; XIV. asırda İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti, II, 431 v.d.)'da al-Ḳuṣṭanṭīnīya tasvir edilirken, şehir iki kısımdan ibâret olup, birinin Aṣṭanbūl ve diğerinin al-Ġalaṭa adını taşıdığı kaydedilmektedir. Görüldüğü gibi, şehrin isminin *ṣ* ve *ṭ* sesleri bulunan şekli daha eski olup, sonraları İstanbul şekli umûmîleşmiştir.

Türk müellifleri arasında, daha fetihten önce İstanbul ismini ilk kullanan zât, kuvvetle muhtemel olarak, ʿAlī b. ʿAbd al-Raḥmān'dır. *ʿAcā'ib al-maḫlūḳāt* (Üniversite kütüp., T. 2307) adlı eserinde İbn al-Vardī'nin aynı adı taşıyan eserini, bâzı ilâveler yapmak suretiyle, tercüme etmiştir; burada: „... ve ulu şehirlerinden birisi Ḳoṣṭanṭīnīya ve buna İstānbul derler" — denilmektedir (bk. Fr. Taeschner, *Ein altosmanische Bericht über das vorislamische Konstantinopel, Ann. de R. Istituto Sup. Orient. di Napoli*, 1940, I, 181—189; „ve buna İṣṭanbul derler" ibâresi mütercim tarafından ilâve edilmiş olup, eserin aslında yoktur). Aynı tâbire Schiltberger (nşr. Langmantel, s. 45)'de de rastlanmaktadır: „Constantinopel hayssen die Chrichen Istimboli und die Türken hayssends Stambol".

Şehrin türk-islâm âleminin merkezi hâline gelmesi üzerine teşekkül etmiş bir adı da İslâmbol'dur. Fekete (*ayn. esr.*, XLII, not 1) bu şeklin XV. asrın ortalarında meydana çıktığını yazıyorsa da, bu hususta her hangi bir vesîka zikretmemektedir. J. H. Mordtmann bu şeklin XVI. asırdan itibâren ortaya çıktığını ileri sürmüştür; krş. Veysî (1561—1628) ve Abr. Ankiriyan (1453; *Elégie sur la prise de Constantinople*, nşr. Boré, *JA*, 1833, X, 271—278). Bu şekil, Ahmed III.'den Selim III.'e kadar, türk sikkeleri üzerinde de görülmektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinde saray teşkilâtı*, nşr. TKK, s. 57). İslâmbol tâbiri tanzimat devrinden itibâren bırakılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun hukûmet merkezini ifâde etmek için, çoğu arapça ve farsça olmak üzere, başka tâbirler de kullanılmıştır; msl. Der-i Saâdet, Der-i Devlet, Âsitâne, Âsitâne-i Saâdet, el-Farruk, Ümm-i Dünya, Dârü 's-Saltana, Dârü 's-Saltanatü 'l-Aliyye, Dârü'l-İslâm, Belde-i Tayyibe v.b.

Eski devir.

İstanbul tarih boyunca gelişmesini çok müstesnâ olan siyâsî, iktisâdî ve harsî inkişaflara müsâit bulunan coğrâfî mevkine borçludur. Daha tarihten önceki çağlarda Marmara, Boğaziçi, Haliç ve İzmit körfezinin denizden kavşak sâhası ile, buraya varan kara-yolları bölgesinde A. M. Mansel ve K. Bittel tarafından 1942 ve 1952'de Kadıköy civarında Fikir-Tepesi'nde yapılan hafriyat neticesinde, 3000 (m. ö.)'e âit bir takım bakiyeler (bükülmüş vaziyette iskeletler, âletler v.b.) meydana çıkmıştır ki, bu İstanbul çevresinin Asya sâhillerinde bir dizi hâlinde meskûn yerler bulunduğunu göstermektedir (bk. bir de, A. D. Mordtmann, *Historische Bilder vom Bosporus. Bosporus*, İstanbul, 1907, s. 8 v.d.). İcâp eden hafriyat yapıldığı takdirde İstanbul'un Rumeli sâhilinde de bu türlü bakiyelere rastlanacağı kuvvetle muhtemeldir.

İstanbul'un bulunduğu yerlerin ilk ahâlisi Hind-Avrupa aslından olup, Balkan yarım-adasının şark kısmında yaşayan trakyalılar idi; frikyalılar ile misyalılar ise, Anadolu topraklarında yaşıyorlardı. Herodotos, Polybios, Strabon, Plinius, Arrianos, Philostratos, Hesyhios ve bilhassa bizanslı müellif Dionysios (nşr. C. Wescher, *Dionysii Byzantini de Bospori navigatione quae supersunt*, Paris 1874) v. b. müelliflerin eserlerindeki mâlûmat, henüz çok kifâyetsiz olan arkeolojik hafriyatın te'kit ettiği tarihî hakikatlerin efsâneden ayrılmasına yaramaktadır.

Trakya dilinde Buzas-Bizas, Barbyzes-Barbuzes kelimelerine bağlı efsâneler (bunlardan birincisi yunan kolonisi reisinin adı olmalıdır), umûmiyet itibârı ile, tarihî hakikate uymaktadır. Haliç (Khrysokeras veyahut sâdece Keras, bizanslılarda Χρυσοκέρας)'e dökülen Barbyzes (Kâğıthâne deresi) ve Kydaris (Ali-Bey deresi)'in birleştiği noktada yapılan bâzı hafriyatta efsânenin hakikate uygunluğunu kısmen te'yit eden ve yunandan önceki devre âit olan bakıyeler bulunmuştur. Burası trakyalıların hâkimiyeti altında idi. Saray-Burnu da yunan devrinden evvel meskûn bulunuyordu. Bu sâha Lygos adı ile tanınmakta olup, yunan devrinden önceki devre âit büyük taşlar ile yapılmış surları 1871'de demir-yolu inşaâtı esnâsında, sonra da 1921 ve 1925'te meydana çıkarılmıştır. Fenikelilerin Anadolu sâhilindeki Khalkedon (Χαλκηδών; bu isim arap coğrafyacıları tarafından da zikredilmiştir, bk. قلقدنية, İbn Havḳal, *Opus geographicum auctore*; *Ibn Havḳal. Lugduni Batavorum*, 1938, s. 192), yâni bugünkü Kadı-Köyü'nde yerleşmeleri bu iskân noktalarının ticâret bakımından gelişmesine hizmet etmiştir. Miletli Hesykhios (Preger, *SOC*, 3—4)'a göre, yunanlılar Boiotia'daki Megara şehrinden, Byzas adlı bir reisin idâresi altında, 658 (m. ö.)'de buraya gelerek, bugün Saray-Burnu dediğimiz mahalle yerleşmişler ve Byzantion adı verilen şehri kurmuşlardır.

Helenistik devirde Bizans daha iyi tanınmağa başlamıştır. Şehir, âdet olduğu üzere, Akropolis (burası evvelce trakyalıların bulunduğu sâha idi) etrafında toplanmakta idi. İlk Bizans Saray-Burnu'ndan bugünkü Ayasofya ile Sultan-Ahmed'i birbirinden ayıran yere kadar uzandığını gördüğümüz birinci tepe üzerinde bulunuyordu. Bizanslı Dionysios (*ayn. esr.*, s. 12) bu şehrin 35 stad, yâni 6.300 m. çevresinde olduğunu söylüyor. Bizans üzerinde sözde-Kodinos (Preger, II, 141) 27 kuleli sûrlar ile çevrilmiş olan „Byzas şehrinin izlerine" işâret etmektedir ki, bu tasvir, yunan kolonileri arasındaki mücâdele neticesinde uğradığı tahribi müteâkip, Pausanias (479 m. ö.) tarafından tekrar yapılan Byzantion'un almış olduğu şekle uygundur (Du Cange, *Constantinopolis Christiana*, I, 16). Bu yeni kurulan şehirde Thrakion denilen (muhtemelen bugünkü Aya-Sofya meydanının bulunduğu yerde) büyük bir meydan var idi ki, bizanslılar burada bir Trakya tanrısı olan Zeus Hippios („atlı tanrı")'a, Akropolis'teki mâbedlerde de yunan tanrıları Zeus, Apollon, Poseidon, Arthemis ve Aphrodite'e taparlardı. Bu mâbedlerden bir kısmının bulunduğu yer hafriyat denemeleri neticesinde Aya-Sofya ve Aya-Eirene'nin ilk temellerinin bulunduğu ileri sürülmüştür. 340 (m. ö.)'ta Makedonya kıralı Philippos (büyük İskender'in babası) tarafından muhâsara edilen şehri, Arkhon Leon müdâfaa etmiş ve sûrları tâmir ettirmiştir. Boğazlar bölgesi bir müddet büyük İskender ile haleflerinin hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, Bizans, III. (m. ö.) asırda, tekrar müstakil olmuş, helenistik devirde bir taraftan Yunanistan, Akdeniz ve diğer taraftan Karadeniz şehirleri arasındaki münâkaleye hâkim vaziyetini kuvvetlendirmiştir. 279 (m. ö.)'da şehir galatların muhâsarasına uğramış ve bu muhâsaradan onlara bir mıkdar altın vermek suretiyle kurtulmuştur.

Balkan yarım-adası I. (m. ö.) asırdan I. (m. s.) asra kadar, romalıların hâkimiyeti altına girmiş ise de, Bizans ancak ikinci asrın sonlarına doğru işgâl edilmiştir. İmparator Septimius Severus rakibi Pescennius Niger'i destekleyen Bizans'ı uzun bir muhâsaradan sonra zaptederek, şehrin sûrlarını yer ile bir etti; üstelik onu Herakleia Perinthou (Marmara Ereğlisi)'ya tâbî bir köy hâline koydu (sözde-Kodinos, *De officiis*, Bonn, 104) ve bu tâbiiyet asırlar boyunca dinî sâhada kendini hissettirdi; zîra hıristiyanlığın başlangıcında Bizans, merâtip silsilesi bakımından, Herakleia'ya tâbî idi. Bununla berâber Septimius Severus şehri yeni ve daha geniş sûrlar ile çevirdi ve imâr ettirdi. Bu defa sûrlar „Neorion limanı" (Zosimos, Bonn, 96), yâni bugünkü Eminönü meydanından başlıyor, müstakbel Forum Constantini'nin şarkındaki tepeye tırmanıyor ve birinci tepenin zirvesinin alt kısmından şarka doğru iniyordu. Bu suretle şehrin sûrları garba doğru 400 m. kadar uzatılmış, şehrin ortası müstatil şeklinde yeni bir meydan hâline getirilmiş idi. Bir sirk, Zeuksippos hamamları, şehirde su kaynakları olmadığından, bir su kemeri, grek-roma usûlünde bir stadyum, bir tiyatro v.b. inşâ edilmiş idi. Daha sonraları Roma imparatorluğu içindeki iktidar mücâdelelerinde imparator Constantinus, Bizans'ın desteklediği rakibi Licinius'u 18 eylûl 324'te Khrysopolis („yaldızlı şehir", bugünkü Üsküdar) civarında mağlûp etti; cezâ olarak, önce şehrin sûrlarını yıktırdıktan sonra, aynı sene, imparatorluğun merkezini Haliç ile Marmara arasındaki yarımadaya nakletmeği düşündü ve 325'te şehrin iki misli büyümesine müncer olacak inşaâta başladı (L. Bréhier, *Constantin et la fondation de Constantinople, Revue Historique*

1915, Paris, CXIX, 248 v.d.). Yeni pâyitahtın resm-i küşâdı 11 mayıs 330'da yapıldı.

Constantin sûrlarının geçtiği yerler ve dolayısı ile yeni pâyitahtın genişliği katî olarak tâyin edilememekte, ancak esas hatları bilinmektedir. Sûrların başlangıç noktası Marmara sâhilinde bugün Samatya denilen „kum kapısının" bulunduğu Rabdos idi. Sûrlar sonra, Mokios (bugün Çukur-Bostan) su haznesinin şarkındaki Eksokionion tepesine tırmanmakta, daha sonra Lykos vâdisine (bugün Bayram-Paşa deresi) inmekte ve Sultan-Selim civarındaki sonradan yapılmış Aspar su haznesine çıkıp, nihâyet şimâl-i şarkî istikametinde inerek, şimdiki Cibâli kapısı yakınlarında, Haliç'te Petrion'a varmakta idi. Bu sûrların bâzı kısımları veya bâzı kapıları VII. ve VIII. asırlarda zikredilmektedir.

Roma imparatorluğu 395'te, şarkî ve garbî olarak, ikiye ayrıldıktan sonra, Constantinopolis şarkî Roma imparatorluğunun merkezi olarak kaldı. O devirde kavimler muhâcereti bütün şiddeti ile devâm ediyor, şark imparatorluğu Gotların ve Hunların tehdidi altında bulunuyordu. Theodosius II. (408—450) pâyitahtı, Got kıralı Alarikh'in 24 ağustos 410'da zapt ve yağma ettiği Roma'nın âkıbetine uğramaktan kurtarmağa azmeden, çok değerli devlet adamları tarafından destekleniyordu. Bu devlet adamları şehri genişletmeğe ve her şeyden önce kuvvetli sûrlar ile çevirerek, müdâfaa imkânlarını arttırmağa karar verdiler. Böylece Constantin hattı terkedilerek, şehrin sûrları garba doğru kavis şeklinde 1.300—1.400 metre kadar ileri alındı ve üzerlerinde bir kaç istihkâm bulunan ve Halic'e doğru inen şehir dışındaki sırtlarda kâin Blakherna mahallesi de şehrin içine alındı. Sûrlar iki defada inşâ ettirildi. 413'te muhâfız kuvvetleri kumandanı Anthemius, Marmara sâhillerinden başlayarak, bugün Tekfur sarayı dediğimiz sarayın harâbelerine kadar, 5.632 m. uzunluğunda şehrin birinci ve kuvvetli müdâfaa hattını teşkil eden ve yüksek kuleler ile mücehhez bulunan sûrları inşâ ettirdi. İçinde bir devriye yolu bulunan bu sûrlar dört, altı ve sekiz köşeli 96 kule ile techiz edilmiş idi; birbirinden, vasatî olarak, 50—55 m. mesâfede olan bu kuleler, 11 m. irtifâındaki duvarları muhâfaza etmekte idi. Sûrlar Attila'nın 414'te şehre hücûm edeceği tahmin edildiği için yaptırılmış idi. Daha sonra, 26 kânûn II. 447'de, şiddetli bir zelzele neticesinde yıkılan 67 kule, muhâfız kuvvetler kumandanı Constantinus Cyrus tarafından tâmir edildi. Bu zât ayrıca, „büyük kale duvarı" karşısında yüksek sûr ile ikinci sûrun 15 m. kadar aşağısında aynı zamanda „dış duvar" adı verilen bir sûr inşâ ettirdi (Dukas, Bonn, 253; bu inşaâtın esas sûrlar ile aynı zamanda yapıldığı da ileri sürülmektedir). Bu dış duvarı koruyan ikinci sûr, çok daha alçak olmakla berâber, kule ve mazgallar ile tahkim edilmiş idi; dolayısı ile ikinci duvar, „dış duvar" yahut „duvar önü" mâhiyetinde idi. Bu sûr da, dört, altı ve sekiz köşeli 92 kule ile tahkim edildi; kuleler o şekilde inşâ edilmiş idi ki, „büyük duvardaki" her iki yüksek kule arasına, bunlardan biri isâbet ediyordu. Kuşatıcılara nazaran birinci olan bu ikinci duvarın karşısında, kuşatıcıların üzerinde bulunduğu sâha ile aynı seviyede bulunan bir başka duvar daha yaptırıldı. Burası düşmana nazaran birinci, şehre nazaran ise, ikinci sûr idi. Bu duvarın önünde insan boyunda bir mazgal hattı var idi. Sûrların eb'âdı hakkında İbn Ḥurdāẕbih (nşr. de Goeje, *BGA*, 104—105)'in IX. asırda verdiği rakamlar pek küçüktür; buna karşılık, 1453 muhâsarasına şâhid olan Tedaldi bu hususta bize daha doğru bilgiler veriyor. Muhâfız kuvvetler kumandanı Constantinus, dış mazgalların hemen altında, bu toprak tabyalar boyunca, 15—20 m. genişliğinde ve 5—7 m. derinliğinde bir hendek kazdırdı. Muhâsaralara karşı ilk müdâfaa tertibâtı olarak düşünülen ve su ile dolu olduğu ileri sürülen bu hendek enliliğine duvarlar ihtivâ ediyordu. 1422 yılında bu hendeği görmüş olan Buondelmonti onun su ile dolu olduğunu yazıyor (bk. G. Gerola, *Le vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti, Studi bizantini e neoellenici*, Roma, 1931, III, 271). Bu sûrlar, sâhanın topografyasına ve askerî icâplara göre, arâziye tatbik edilen ve kademe-kademe sekiz hat üzerinde taş, tuğla ve toprak ile meydana getirilen muazzam bir müdâfaa tertibâtı teşkil etmekte idi.

Aynı zamanda şehrin muhâfız kuvvetler kumandanı (prefectus pretorio) Constantinus Cyrus'un gayreti ile, başkaca yaptırılan sûrlar, pâyitahtın müdâfaasını deniz tarafından da ikmâl etti. Kuleler ile tahkim edilmiş olan bu sûrlar tek hat olarak inşâ edilmiş idi; zîra, her şeyden önce, bu iki cepheden şehri deniz müdâfaa etmekte idi. Sûrlar, Thedosius II. adına tamamlandı. Bu imparatorun adı bugünkü Mevlevîhâne kapısı denilen Region kapısındaki kitâbede görülmektedir. Sûrlar, 1453'e kadar, İstanbul'u bütün muhâsaralara karşı müdâfaa etmiştir. Bir çok kitâbeler asırlar boyunca kale duvarlarını tâmir veya ikmâl eden Bizans imparatorlarını zikretmektedir; sûrlar için krş. van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and adjoining historical sites*, London, 1899; Krischen B. Meyer-Plath ve M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, 2; Berlin, 1938—1943.

Kara tarafındaki sûrların Bizans devrinde on kapısı var idi ki, bunların yalnız sekizinin adı biliniyor. Kapılar şunlardır: Marmara'dan itibâren, 40 m. mesâfede „büyük sûrda" ilk askerî kapı olan bir gizli kapı; buna „Kbristos kapısı" denilmektedir. Yaldızlı kapının (Χρυσεία, Χρυσῆ Πόρτα) bulunduğu yerde Yedikule meydana getirilmiştir. Bugünkü kale, 1457—1458 yıllarında yapılmıştır. „Tahta sirk kapısı" Ksilokerkos (bugünkü Belgrad kapısı). Yalnız ikinci dış sûra açılan askerî bir kapı; Mukaddes menbâ manastırına açılan „kaynak" kapısı, tis Peges (Balıklı, aynı zamanda bugünkü Silivri kapısı). Sûrların Σ harfi şeklinde kıvrılmadan önceki kısmında bulunan, muhtemelen τοῦ Καλαγροῦ denilen askerî bir kapı. Region (bugünkü Küçük-Çekmece)'a açılan Rision kapısı; buna aynı zamanda Polyandros, Myriandros, Koliandros kapısı da denilmektedir (bugünkü Mevlevîhâne kapısı). Bir askerî kapı. Aziz Romanos kapısı (bugünkü Topkapı). Pempton kapısı; Augusteon meydanından itibâren 5. milin nihâyetinde bulunduğundan dolayı, bu ismi almıştır (Sulu-Kule kapısı). Kharisios kapısı (bugünkü Edirne-Kapısı). Kerkoporta („devriye kapısı").

Şimâle doğru devâm eden ve Halic'e inen 860 m. uzunluğundaki (Marmara ile Haliç arasındaki karada bulunan sûrların tam uzunluğu 6.492 m.) Bizans sûrları, bu noktada, Manuel Komnenos (1143—1180) zamanında son şeklini aldı. Bu hukümdar, Theodosius sûrları ile hendeğin, birden nihâyet bulduğu noktadan itibâren, üç değil, tek hatlı başka duvarlar yaptırdı. Bu duvar eskilerinin yerini almakta idi. Yeni duvarlar da, eski duvarlara nazaran, birbirine daha yakın kuleler ile tahkim edilmiştir. Bu kısımda iki kapı bulunmaktadır. Kaligaria („çarık"; civârındaki askerî ayak-kabı imalâthânesi dolayısı ile bu adı almıştır) kapısı (bugünkü Eğri-Kapı). Büyük Blakherna sarayının içine açılan Gyrolymnis („gümüş göl") kapısı. Bu noktada İsaak Angelos tarafından daha muhkem bir kule yaptırılmıştır; kule, aynı zamanda bu sarayın bir cihannümâsı idi. Giriti Nikephoros Phokas (960)'a karşı müdâfaa etmiş olan arap emîrinin torunlarından Anemas'ın hapsedildiği, fakat kat'îyetle tesbit edilemeyen Anemas kulesi de aynı yerlerde bulunuyordu (Janin, s. 266), Blakherna kapısı. Avarların 626'daki muhâsarasından sonra yapılmış olan bu sûr, 813 yılında, Ermeni Leon tarafından, iki katlı olarak, kuvvetlendirildi ve Theophilos (829—842) tarafından tamamlattırıldı. Yarım dâire şeklindeki bu sûrlar şarka kıvrılıyor ve Halic'e varıyordu. Bugün mevcut olmayan Ksyloporta („tahta kapı"). Bu noktada pâyitahtı deniz tarafından koruyan sûrlar başlıyordu. Deniz boyundaki sûrların iki kısmı var idi: Haliç sûrları ve Marmara sûrları. Ksyloporta'dan Saray-Burnu'na kadar, Haliç boyunca uzanan sûrlar ve tahkimâtı, bir çok bakımlardan, kara sûrlarından farklıdır. Yer-yer denizden 100 yahut 200 m. içerilerde olan bu sûrlar, müstakil Petrion kale ve duvarları hâric, 10 m. yükseklikte ve 110 kulesi bulunan bir tek duvardan müteşekkildir. Bu sûrlar, Buonhelmonti (Gerola, *ayn. esr.*, s. 271)'ye göre, 1422 yılında sağlam olup, değişik hendesî şekiller arzetmekte idi. İç limanın cenup sâhilini tâkip eden bu Haliç sûrları 5.230 m. uzunluğunda idi. Bunlar Septimius Severus sûrlarından başlayarak, Petrion'a kadar, kısmen Constantinus I. tarafından yaptırılmış idi. Fakat bu eski yapıdan o devre âit pek az şey tesbit edilmiştir. Petrion'dan garba doğru, Blakherna mahallesine kadar olan sûrları Theodosius yaptırdı. Bugün aynı yerde muhâfaza olunmuş bulunan bir çok kitâbe, sonraları Tiberius III. (698—705), Leon III. (717—741), Theophilos (829—842) ve nihâyet Ioannis VI. Kantakuzinos (1341—1355) tarafından tâmir ve ikmâl ettirildi.

Haliç sûrları, karadaki sûrlardan ayrı olarak, fetihten sonra, kısmen muhâfaza ve bâzan tâmir edilmiştir; kuleler bir depo olarak kullanılmakta idi. 1509'da Bayezid II., şiddetli bir zelzeleden sonra, bu sûrların bir kısmını yeniden yaptırdı; 1635 yılında Murad IV. da kısmen, 1721 ve 1723 yılları arasında Ahmed III. Haliç ve Marmara sûrlarının hepsinin tâmirini emretti (sûrların bu kısmı için bk. van Millingen, *ayn. esr.* ve daha sonra A. M. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel, Nachrichten der Akademie des Wissenschaften in Göttingen*, I. Phil.-hist. Klasse, nr. 5, 1950).

Halic'e doğru açılan 14 kapıdan şunlar tesbit edilmiştir:

Bugün mevcut olmayan, fakat küçük-Ayvansaray kapısı denilen yerde bulunan Kiliomeni („müteharrik") kapısı; Blakherna sarayının husûsî iskelesi burada bulunmakta idi. Her ikisinin veya, hiç değil ise, birinin bugünkü Balat kapısı (Janin, s. 270) olması gereken Kynegoi ve Basilike kapısı. Aya Prodromou kapısı ki, bugün kaybolmuş bulunan aynı isimdeki bir kilisenin yanında idi. Bugün ortodoks patrikhânesinin bulunduğu Fener kapısı dediğimiz yerde bulunan bir kapı. Bu kapıdan önce Diplophanarios kapısı bulunmakta idi. Aynı yer-

de, Haliç sûrları boyunca, bugünkü Sultan-Selim câmiinin aşağılarındaki kayalara telmihen Petrion denilen tepenin dik yamaçlarında ikinci bir sûr yapıldı. Böylece uzunlamasına bir iç duvar ile birlikte, 315 m. uzunluğunda 100 m. genişliğinde, tek başına kendini müdâfaa edebilen bir kale teşekkül etti. Castrum'un Sidera pyle („demir kapı". Anna Komnena, *Alexias*, II, 5) denilen husûsî bir kapısı var idi (sonradan Petre kapısı, bk. Mordtmann, *Esquisse*, s. 41). Seyr-ü sefer ihtiyâcını karşılamak üzere, fetihten sonra açılan yeni Aya kapısı (Janin, s. 271). Aya Theodosia kapısı (bugün Aya-Kapı); adını civarda bulunan aynı addaki kilise (bugün Gül-câmi)'den almıştır. Pegas („kuyular") kapısı; bugünkü Cibâli kapısı. Platea kapısı. XVII. asırda türkler tarafından, seyr-ü sefer zarûretleri dolayısı ile, açılmış olan Ayazma kapısı. Yine o civarda, sûr ile birlikte ortadan kalkmış olan bir „İmparator kapısı" var idi (S. Salaville, *La Porte Basilike*, *Echos d'Orient*, 1909, XII, 262). Pâyitahtın polis birlikleri merkezi yanındaki Drungari kapısı (bugünkü „Odun kapısı"). Saint Jean de Cornibus kapısı ki, adını bugün mevcut olmayan aynı addaki kiliseden almıştır (bugünkü „Zindan kapısı"). Perama („geçit") kapısı (Balık-Pazarı kapısı); Halic'in karşı yakasından Galata'ya geçmek için, bugün olduğu gibi, bu kapı civârından kayığa binilirdi; bu kapıdan bugün eser kalmamıştır. Bugünkü Vâlide câmiinin olduğu yerde bulunması gereken, latinlerin *Porta Hebraica* („Çıfıt kapısı") dedikleri kapı ki, XVII. asırda Karaim yahudileri, Hasköy'e yerleştirilmek için, bu semtten çıkarılmışlardı. Gyllius (*De Constantinopoleös Topographia*, Lugduni Batavorum, 1632, s. 202), XVI. asırda bunu „Çıfıt-Kapı" olarak zikrediyor. Liman te'sisleri ve Sirkeci garının inşâsında diğer kapılar ortadan kalkmıştır. Hikanatisse kapısının yeri kat'î olarak bilinmiyor. Civarda oturan latinlerin *Porta Veteris Rectoris* („eski rektör kapısı"; *rector*, cenevizli topluluğunun reisi) dedikleri Bonos kapısı bugünkü Sirkeci iskelesi civarında idi; fakat bizanslılar zamanında bu iskele, liman ile birlikte, karanın içlerine doğru daha çok girmiş bulunuyordu. Eugenios kapısı adını civar mahalleden almıştır; buna aynı zamanda *Marmora porta* („mermer kapı") denilirdi. Bu kapı XVI. asırda „Bostancı kapısı", sonra da „Yalı-Köşkü kapısı" adını aldı ve 1871'de demiryolu inşâ edilirken, yıktırıldı. Kentenarion adı ile tanınan yapı bu kapı yakınında idi; tehlike anlarında Haliç medhalinde Galata'ya kadar gerilip, limanı kapayan meşhur zincir bu yapıya bağlanırdı. Bu önceleri alel'âde bir kule iken, sonra yerine küçük bir kale yaptırıldı.

Haliç ile Marmara'yı birbirinden ayıran ve kayalık bir burun olan bugünkü Saray-Burnu bu yerde cenûba doğru kıvrılır. Bizanslılar zamanında bu buruna „Aziz Demetrios burnu" derlerdi (lat. *angulus Sancti Demetrii*, Janin, s. 276).

Pâyitahtı şark ve cenûptan müdâfaa eden Marmara kıyısındaki sûrlar bu noktada başlamakta idi. Deniz boyundaki bu sûrlar Bizans kale duvarlarının en uzun kısmını teşkil etmekte, Yaldızlı-Kapı'ya kadar uzunluğu 8.260 m.'yi bulmakta idi. Bu sûrları sağlam vaziyette 1422 yılında görmüş olan Buondelmonti, bunlar hakkında faydalı bilgiler veriyor. Bizans sûrlarının bu kısmı 1871 yılında, İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan demiryolu döşendiği zaman, sekiz yerinden kesilmiş ve bâzan eski bakiyeler tamâmen ortadan kaldırılmıştır (Marmara sûrları hakkında bk. van Millingen, *ayn. esr.* ve yakın zamanlarda Feridun Dirimtekin, *Fetihten önce Marmara sûrları*, Istanbul, 1953). Cenup tarafından, deniz boyunca devam eden bu sûrlarda, kara kısmında sevkülceyş ve mimarlık bakımından ehemmiyetli olmayan şu kapılar var idi:

Aya Barbara kapısı; bu kapıya Hagios Demetrios, Şark kapısı, İmparator kapısı, Bey kapısı, Porta delle isole („Adalar kapısı") isimleri verilmiş idi. Bu kapı tam Saray-Burnu'nda, şark tarafında bulunuyor ve Marmara'ya açılıyordu. Fetihten sonra türklerin Topkapı adını verdikleri bu kapı, demir-yolu te'sisâtı yapılırken, yıktırıldı. Deniz sûrlarında açılan ve başlangıçtan itibâren muhâfaza edilmiş ilk kapı olan Değirmen kapısı (Bizanslılar zamanındaki adı bilinmiyor). Demir-Kapı (bunun da eski adı bilinmiyor). Bu kapı büyük Manganalar kulesinin hemen cenûbunda idi. O devirde yaşamış olan Niketas Khoniatis (Bonn, s. 268)'e göre, Marmara ve Akdeniz'den gelen düşman gemilerine boğazın medhalini deniz üstünden kapatmağa yarayan bir başka zincirin ucu, XIII. asırda, Manuel Komnenos tarafından yaptırılmış olan bu kuleye bağlanmakta olduğu bir zaman rivâyet edilmiş ise de, bunun hakikaten uygun olmadığı fikri gâliptir. Bu ikinci zincirin diğer ucu, Khrysopolis (Üsküdar) yakınlarında bulunan kayalık ufak ada üzerindeki „Damalis" yahut Arkla kulesine, yâni bugünkü Kız-Kulesi'ne bağlı olduğu ileri sürülürdü. Fakat bu zincir seddinden Bizans muhâsaraları sırasında bahsedilmemiştir; bugünkü Balıkhâne kapısı ile Ahır-Kapı (eski adı bilinmiyor)'ya varmadan önce, Topi adı verilen Bizans mahallesinin alt kısmında, Mangana mahallesinden sonra, yerleri bilinmeyen dört kale kapısı daha var idi.

Porta Leonis, Porta Liona de la riva („arslan kapısı"). Bu kapı Marmara üzerinde, Bukoleon adı verilen ve aynı addaki ufak limanda bulunan imparator sarayına açılmakta idi. Bugünkü Küçük-Ayasofya câmii yakınındaki „Çatladı-Kapı". Daha garpta Sophianos yahut Iulianos adlı, limana açılan Sidera kapısı („Demir-Kapı"). Bu liman türkler zamanında toprak ile doldurulmuştur. Bugün bu yerde Kadırga meydanı bulunmaktadır. 150×200 m². sâhasında kayıklar barınmakta idi.

Daha garpta, Kontoskalion limanı denilen, bir başka limanın kıyılarında yarım dâire şeklindeki sûrlara açılan bir başka kapı daha var idi; bunun da eski adı bilinmemektedir. Bu liman aynı zamanda, Marmara kıyısında, müstahkem bir sed şeklinde inşâ edilmiş olan bir diğer sûr ile müdâfaa olunmakta idi; bu sedde gemilerin girebileceği kadar geniş bir geçit açılmış idi. Liman bugünkü Kum-Kapı bölgesinde, 200×400 m². bir sâha içinde gemilerin barınmasına el-verişli bulunmakta idi. 600 m.'lik bir mesâfede, karaya doğru sokulmuş, bugün ortadan kalkmış olan Kaisariou denilen daha küçük bir liman var idi. Sûrlar bu noktadan, bir az ileride Bizans'ın Marmara cihetindeki en büyük limanını (1.000 m. uzunluğunda, 500 m. genişliğinde) çevreliyordu. Daha Constantinus I. zamanında yaptırılmış olan ve Elevterios veya Theodosius adı ile anılan bu liman Lykos vâdisinden gelen lahikler ile dolmakta ve sık-sık temizlettirilmekte idi. Bu liman da, tıpkı ötekiler gibi, iç kısmında duvarlar ile çevrilmiş idi; bu duvarların karşısında, limanı hem denizden ayıran, hem de müdâfaa eden deniz sûrları bulunmakta idi. Limanın yerinde bugün sebze bahçeleri vardır. Vlanga adı verilen (bugünkü Langa bostanı) bu mahalleden demir-yolu geçmektedir. İç sûrlardan iki kapı açılmakta idi; bunlardan biri, eski limanın şimâlindeki Yeni-Kapı denilen yerde, diğeri de, hemen garpta Davud-Paşa kapısında idi; bunların da eski adları bilinemiyor.

Bugün hâlâ, eskisi gibi, Samatya adını taşımakta olan Psamathiakum kapısı (bunu bugünkü Kum-Kapı adı ile karıştırmamalı). Ayos İoannes Studios manastırına açılan Narlı-Kapı (eski ismi bilinmiyor). Marmara sûrları ile karadaki sûrların birleştiği noktaya yakın bir yerde, deniz kenarında dört katlı bir yapı olan Mermer kule var idi. Kara tarafında şehrin ilk kapısı olan „Khristos kapısı" bulunmaktadır.

Konstantinopolis pâyitaht olarak istihlâf ettiği Roma'dan oldukça farklı bir şekilde gelişti. Theodosius II.'un çizdiği hudutlar içinde Konstantinopolis tıpkı eski Roma'daki *septimontium* gibi yedi tepe ihtivâ etmekte idi (halbuki Constantinus'un şehrinde yalnız 5 tepe bulunmakta idi). Bu yedi tepe şunlar idi:

1. Üzerinde Ayasofya bulunan Akropolis (râkımı 40 m.); 2. Forum Constantini; bugünkü Çemberlitaş (50 m.); 3. Forum Theodosii, Nymphaeum Maximum ile, bugünkü Bayezid-Üniversite (60 m.); 4. Üzerinde Ayii Apostoli kilisesi bulunan tepe; bugünkü Fâtih (60 m.); 5. üzerinde açık Aspar sarnıcı bulunan, Halic'e hâkim tepe, bugünkü Sultan-Selim (50 m.); 6. şehrin en yüksek tepesi olan Harisios (bugünkü Edirne-Kapısı) kapısının bulunduğu tepe (78,5 m.). Bütün bu tepeler birbirlerinden, Roma'daki tepeler gibi, açık olarak ayrılmış değildir ve aslında, Saray-Burnu'ndan tâ Edirne-Kapısı'na kadar gittikçe artan bir seviye farkından ibârettir; hepsi de Lykos (Bayram-Paşa deresi) vâdisinin sol tarafında bulunmaktadır. 7. Lykos vâdisinin sağ tarafında Ayios Mokios sarnıcının hâkim bulunduğu tepe; bugünkü Çukur-Bostan (55,6 m.).

Roma'da olduğu gibi, Konstantinopolis'in idârî bölümü 14 bölgeden (*regiones*) ibâret olup, bunların 12'si ilk zamandan beri Constantinus sûrları içinde idi. Bunların teşkilâtını Theodosius II. zamanına âit bir topografya vesîkası olan „Constantinopolis şehri notları" (*Notitia urbis Constantinopolitanae*; nşr. O. Seeck, *Notitia dignitatum*, Berlin, 1875, s. 227—243) vâsıtası ile öğreniyoruz. 14 bölge taksimâtı eski idârî birliklere ve şehrin sonraki gelişmesine uymakta idi. İstanbul'un türkler tarafından fethine kadar devâm eden bu bölge taksimatı şöyle idi:

1. Bölge, birinci tepenin cenûb-i şarkî kısmını ihtivâ etmektedir; bu bölge şimâlde Aya-Sofya'dan Değirmen-Kapı'ya kadar uzanmaktadır. Burası umûmiyet itibârı ile Manganalar mahallesi idi.

2. Bölge, bugün At-Meydanı dediğimiz eski Hippodrom'un şimâl ucundan başlayarak, Aya-Sofya ve bugünkü Top-Kapı sarayının olduğu yer dâhil olmak üzere, Saray-Burnu'na kadar uzamakta idi.

3. Bölge, birinci bölgenin şarkından büyük Mese sokağının cenûbuna kadar uzanıp, Sophianos limanını içine almakta idi. Bugünkü Çemberlitaş dediğimiz Forum Constantini hârie, Hippodrom da bu bölgeye giriyordu.

4. Bölge, *milliarium* (aş. bk.)'dan başlamakta, şarkta 2. bölge boyunca uzamakta ve bugünkü sarayın iç duvarlarının Halic'e var-

dığı noktadaki Timasius iskelesine kadar inmekte idi. Augusteon ve bugünkü Yere-Batan sarayı dediğimiz Basilike sarnıcı da bu bölgeye dâhil bulunuyordu.

5. Bölge, 4. bölgenin garbına düşmekte olup, cenûpta Mese sokağı bulunuyordu; garp hudûdu Forum Constantini'den bugünkü Sirkeci iskelesine inen bir hat teşkil ediyor, Strategion (bugünkü Bâbıâli) bu bölgenin ortasına düşüyordu.

6. Bölge, 5. bölgenin garbında Halic'e kadar ve 3. bölgenin şimâl ucunda olup, garp hudûdu, Forum Constantini'den itibâren (bu bölge içinde) bugünkü büyük çarşıyı geçip, Odun-Kapısı'na kadar uzanıyordu. Makros Embolos bu bölgenin içindedir.

7. Bölge, „Constantinus sütûnunun sağ tarafı", daha önce zikri geçen *Notitia* tâbiri, şehrin orta yerinden şarka doğru hareket edildikte sütûna aksi istikamette değil idi. Garptan bakıldığına göre, mânalandırılmak sûreti ile, garpta ve 6. bölgenin şimâlinde (krş. Gyllius, *ayn. esr.*, 5—6; Janin, *ayn. esr.*, s. 59; Mordtmann, *Esquisse*, s. 6; A. M. Schneider, *Byzanz*, s. 51 v.d.). Bu bölgeye Forum Theodosii, Bayezid'in bir kısmı, Halic'e doğru inen bugünkü Süleymâniye dâhil idi.

8. Bölge, 3. bölgenin garbındaki mahalleleri içine almakta, fakat Marmara'ya kadar uzanmamakta idi.

9. Bölge, 4. tepeden Marmara'ya kadar bütün cenûp sırtını içine almakta olup, şimâlden Mese ile Forum Amastrianum (bugünkü Şehzâde-Başı)'un garbından bu Forum'dan Marmara'ya kadar inen bir hat ile hudûtlanmıştır; şarkında da Theodosius limanı var idi.

10. Bölge, Haliç ile Edirne-Kapısı'na doğru olan kısmında şimâl hudûdunu teşkil eden Mese arasında, 7. bölgenin şimâlindeki geniş sâhayı içine almakta, bu noktadan (Edirne-Kapısı) itibâren kara sûrlarını tâkip ederek, bugünkü Tekfur sarayına kadar uzamakta, şimâl hudûdu, buradan itibâren, Halic'e doğru inmekte idi. Petrion mahallesi, Sultan-Selim câmii yanındaki Aspar sarnıcı bu bölge içinde idi.

11. Bölge, cenûpta Lykos vâdisi ile şimâlde Mese arasında, kara sûrlarına kadar uzanmakta ve cenûp ucunda Forum Bovis (bugünkü Aksaray)'i içine almakta idi.

12. Bölge, Lykos, kara sûrları, Marmara ve Theodosius limanı arasında, müselles şeklinde idi. Bu en geniş bölge, bu son noktada 9. bölgeye temâs ediyordu.

13. Bölge, Halic'in şimâl sâhilinde bugünkü Galata'nın aşağı kısmını içine alan ve asıl şehrin sûrları dışında kalan *Sykai* (incirlik) dedikleri dış mahalleyi ihtivâ etmekte idi.

14. Bölge, sâha bakımından hayli küçük olup, şehrin şimâl köşesinde, Haliç kara sûrları ile 10. bölgenin şimâl hudûdu, yâni Blakherna mahallesi arasında bulunuyordu.

Üzerine İstanbul'un yerleştiği yarım-ada tabiat itibârı ile kademeli bir topografyaya sâhip olduğu ve tesviye münhanîleri yer-yer sıkışık bir manzara arzettiği için, Bizans'ın kurucuları, inşaâtın yapılacağı zemini takviye etmek maksadı ile, taraçalar meydana getirmek yolunu tutmuşlardır. E. Mamboury (*Contribution à la topographie générale de Constantinople*, *Actes des Congrès internationaux des Etudes byzantines*, Paris, 1948, VI), büyük kısmı bugün hâlâ mevcut bulunan istinat sedlerini tesbite çalışmıştır. Bu sedler fetihten sonra türkler tarafından tâmir ettirilmiştir. Pantokratoros kilisesinin (bugünkü Zeyrek câmii) bulunduğu seddi destekleyen duvarlarını bugün, garp cihetinde, Atatürk bulvarından Halic'e doğru inerken, kolayca görmek mümkündür. Forum Theodosii yâhut Tauri ile Marmara arasında, birbiri üzerine yükselen ve birbirine merdivenler ile bağlı olan beş büyük seddin bakiyelerine rastlanmıştır. Sarnıçlar üzerinde bir çok resmî ve husûsî binâ, msl. Ayasofya (bk. bir de E. Howland Swift, *Hagia Sophia*, New-York, 1940, s. 88 v.d.) yahut Pammakaristos (bugünkü Fethiye câmii) inşa edilmiş idi ve bugün de Basilike sarnıcı (Yere-Batan sarayı) üzerinde şahıslara âit yapılar bulunmaktadır. Burada, Roma'dan alınan ilhamlardan başka, Priene veya Pergamon'da olduğu gibi, Anadolu şehirlerinin planlarının da tatbik edilmiş olduğu görülmektedir: tepeleri birbirine bağlayan ana yollar arasında, dar sokaklar, az-çok geniş umûmî meydanlar yer almakta idi. Bizans, şehircilik bakımından, garbî Roma ile helenistik devri arası bir durumdadır. Romalılarda olduğu gibi, bizanslılarda da vatandaşlarının günlük hayatlarının büyük bir kısmı yun. *agora*, lat. *forum* denilen umûmî meydanlarda geçerdi (E. Tritsch, *Die Stadtbildungen des Altertums und die griechische Polis*, *Klio*, 1929, XXII, şehir planları ile). Bizans'ta mevcut meydanların en mühimleri şunlardır:

1. Augusteon, Ayasofya ile bugünkü Sultan Ahmed câmii arasında. Bu meydanın ortasında bir zafer tâkı altında, geniş imparatorluğu pâyitahta bağlayan yolların başlangıç noktasını gösteren bir altın *milliarium* bulunmakta idi. Augusteon meydanında heykeller ve sütûnlar var idi; bunlar arasında İustinianus'un at üstündeki heykeli yer almakta idi. XIV. asırda burayı ziyâret eden İbn Baṭṭûṭa (nşr. ve trc. Defrémery-Sanguinetti, Paris, 1854,

II, 432 v. d.) Ayasofya civârında, daha sonra eski adliye sarayı yangınına (1934) kadar olduğu gibi, bir „yazıcılar çarşısı" bulunduğunu ve orada „adâletin icrâ edildiğini", yâni ölüme mahkûm edilenlerin orada idâm edildiğini yazıyor.

2. Forum Constantini sâhası beyzî şekilde olup, kemerli, kat-kat çifte revaklı ve heykeller ile süslü idi; ortasında porfir bir sütûn var idi; bu sütûnun tepesinde, imparator Constantinus Helios'u temsil eden yaldızlı tunçtan bir heykel bulunuyordu; bu sütûna bugün, tehlikeli çatlaklarından dolayı tunç çenberler ile çevrili bulunduğu için, Çenberlitaş denilmektedir; bu takviye çenberleri daha XIII. asırda da var idi (Zakarîyâ Ḳazvînî bunları görmüş idi (*Kitâb âṯâr al-bilâd*, nşr. Wüstenfeld, I, 407).

3. Forum Tauri („boğa meydanı"). Bu meydana Taurus denilen bir muhâfız kumandanının adına izâfeten bu isim verilmiştir; rivâyete göre, burada tunçtan bir boğa heykeli bulunmakta idi. Theodosius I. tarafından yeniden yaptırılmış olan bu meydanda, imparatoru elini şehre doğru uzatmış olarak gösteren tunçtan muazzam bir heykel var idi. Bu sebepten meydana *Forum Theodosii* de denilmekte idi (Kedrenos, Bonn, I, 566).

4. Forum Amastrianum, bugünkü Şehzâdebaşı'nın cenûp tarafında idi.

5. Forum Bovis (ὁ Βοῦς „öküz"). Bu meydan adını Pergamon'dan getirilen ve büyük bir öküz başını temsil eden tunç bir heykelden almıştır. Burası bugünkü Aksaray meydanına tekabül etmektedir.

6. Forum Arcadii, adını imparator Arcadius'tan almış olan bu meydan Herolophos („kuru tepe") adı ile anılmakta idi. Muhtemelen mustatil şeklinde olup, orta yerinde Arcadius'un sütûnu bulunmakta idi. Bu sütûnun mermer kaidesi, bugün hâlâ olduğu yerde, eski Avret-Pazarı'nda, Cerrah-Paşa câmiinin 100 m. kadar garbında bulunmaktadır.

Daha başka sütûnlar da bizans meydanlarını ve sokaklarını süslemekte idi. Bugün mevcûdiyetini muhâfaza etmekte olan iki sütundan biri, Tatianus'un imparator Marcianus şerefine diktirdiği sütûn (Fâtih câmii civarında Kız-Taşı), diğeri ise, Saray-Burnu'nda „Gotlar" sütûnudur.

Umûmî meydan ve temâşâ yeri olarak kullanılan ve muhakkak ki, orta çağın ilk zamanlarında Bizans hayatının canlı noktalarından birini teşkil eden bir başka yer de Hippodrom idi; burası Sultan-Ahmed câmiinin karşısında bugün Atmeydanı dediğimiz yerdir. Septimius Severus'un başlattığı ve büyük Constantinus'un tamamlattığı bu meydan, iki veya dört atlı araba yarışlarına tahsis edilmiştir. Fakat burada rakslar, temsiller verilir ve vahşî hayvanlar gösterilirdi (Benjamin de Tudela, *Voyage*, trc. J. P. Bardier, Amsterdam, 1734, I, 47).

Mermerden yapılmış olan bu meydanın uzunluğu 500, genişliği 117 m. olup, muazzam imparator locası dışında, 30.000 kişi alabilen ve basamak-basamak yükselen 40 sırası var idi. Asırlar boyunca birbiri üzerine yığılarak, yükselmiş olan bugünkü toprak seviyesinin 4 m. kadar aşağısında yarış arabaları, *kathisma*'nın altından geçip, yarış meydanını uzunluğuna ikiye bölen *spina* boyunca koşarlardı. Yarış yeri cenûp kısmında yarım dâire şeklinde idi ve altında, bir su haznesi bulunan tuğladan yapılmış 37 sütûnlu bir yapı bulunuyordu; bugün Yüksek ticâret mektebinin temelleri altında kalmış bulunan bu yapının üst kısmında Marmara'ya nâzır bir taraça mevcut idi; bu yarım dâire şeklindeki yere Sphendone deniliyordu. Ortadaki *spina* san'at değeri taşıyan heykeller ile süslü idi; bunların bir kısmı Avrupa'ya nakledilmiştir (1204); bunlar arasında, bugün Venedik'te San Marco kilisesinin kapısı üzerinde „Lysippos'a izâfe edilen tunçtan meşhûr dört at heykeli var idi. Bugün bu meydanda: 1. Firavun Tutmes III. (1500 m. ö.)'in 18,74 m. yüksekliğindeki — büyük Theodosius'un Mısır'dan getirttiği „dikili taş"; 2. Yunanistan'daki, Delfi'den getirtilmiş olan, başları üzerinde üç ayaklı bir kürsüde duran birbirine sarılmış üç yılandan meydana gelmiş „burma sütûn"; yaldızlı tunçtan olan bu sütûndaki yılanların başları Topkapı sarayı kütüphânesinde *Hüner-nâme*'deki miniyatürde görüldüğü üzere, XVI. asırda mevcût olup, sonradan kaybolmuştur (Janin, s. 185); bunlardan yalnız biri Arkeoloji müzesinde muhâfaza edilmektedir; 3. Konstantinos Porphyrogennetos tarafından X. asırda yontma taş parçalarından ördürülmüş olan ve *Colossum* denilen Dikili-Taş şeklindeki sütûn.

Hippodrom hakkında en iyi izah ve yarış tasvirleri Hârûn b. Yaḥyâ'nın seyâhat notlarında bulunmaktadır; 532'de çıkan meşhûr Nika („zafer") isyânı burada vukû bulmuştur.

Bizans'ın en çok husûsiyet taşıyan, eşine rastlanmayan yapıları açık veya yer-altı su haznesleridir. Suyu ancak bulunduğu yere yetebilen ayazmalar dışında, şehrin temiz su menbâları ve çeşmeleri bulunmadığı için, imparatorlar şehre bol su sağlama işini ele aldılar. Valens 368 yılında şehrin içinde, bugün Bozdoğan kemeri dediğimiz ve kendi adını taşıyan su kemerini yaptırdı. Theo-

dosius I. yer-altı su yolları kazdırttı; 528 yılında Iustinianus, II. asrın başlarına âit Hadrianus su kemerini tâmir ettirdi; Andronikos I. Komnenos XII. asırda şehrin yer-altı su yollarını tâmir ettirdi. Fakat daha sonraları bu eserler umûmiyetle ihmâle uğradı. Fetihten sonra bizans su yolları kısmen tekrar kullanılmağa başlandı. Bizans'ın inkişâf devrinde sular idâresi iyi işlemekte idi. İçilecek su bugünkü Belgrad ormanı bölgesinden getirtiliyordu. İçme suyu, bilinen ve yerleri tesbit edilmiş olan üstü açık üç büyük su haznesinde toplanırdı. 1. *Aetius* su haznesi (Edirne-Kapı civârında Çukur-Bostan), uzunluğu 244 m., genişliği 85 m. idi. Bugün orada, civar sokak seviyesinden 15 m. aşağıda, bir spor sâhası yapılmıştır. 2. Aspar su haznesi (bugün Sultan-Selim câmii yanındaki Çukur-Bostan), kenarları 152 m. olan murabbâ şeklinde bir havuzdur; 3. Hagios Mokios su haznesi, uzunluğu 170 m., genişliği 147 m., derinliği de 15 m. olup, bugünkü yeri Cevdet Paşa ve Ziya Gökalp caddeleri arasındaki Altı-Mermer mahallesi Çukur-Bostan'dır. Bunlardan başka daha bir çok üstü örtülü yer-altı su haznesi Bizans'ın suyunu te'min ediyordu; bakiyelerine hâlâ rastlanmaktadır ki, en meşhûrları şunlardır: Ayasofya yakınlarındaki imparator su haznesi, uzunluğu 140 m., genişliği 70 m. olup, içinde 336 sütûn vardır (bugünkü Yere-Batan sarayı), hâlâ su ihtivâ etmektedir. Forum Constantini (Çenberlitaş civarında), 64 m. uzunluğunda, 56 m. genişliğinde Philoksenus su haznesi, 224 sütûn ihtivâ eden, bugün içinde su bulunmayan ve ziyâretçilere açık olan Binbirdirek'tir. Yalnız üstü açık su hazneleri 900.000 m.³ su alabilirdi (Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace...*, Paris, 1828, s. 442 v.dd. Bizans su hazne ve kemerleri için bk. bilhassa Ph. Forcheimer ve L. Strzygowski, *Die byzantinischer Wässerbehälter von Konstantinopel*, Viyana, 1839; J. B. Papadopoulos, *Les citernes à ciel ouvert et le fossé des murailles de Byzance*, İstanbul, 1919; bu risâlede müellif bu çeşit su haznelerinin kara sûrlarının hendeklerine su te'min ettiğini ileri sürüyor; K. O. Dalman, *Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel, Istanbuler Forschungen*, nr. 3, Berlin, 1933).

Umûmî meydanlar ve en mühim resmî binalar, Milliarium'dan başlayan büyük caddeler üzerinde bulunmakta idi. Konstantinupolis'in Mese („merkez") adı verilen başlıca caddesi de buradan başlayıp, garba doğru uzamakta, Forum Theodosii'ye, sonra Balaban-Ağa mescidi (bugün mevcut değildir) ile bugünkü Şehzâde-Başı arasındaki Philadelphion denilen yere kadar tepeleri düz olarak aşmakta, bu noktada hep tepeler üzerinden Λ harfi şeklinde iki kol ile ayrılmaktadır. Cenûp kolu Yaldızlı-Kapı'ya, şimâl kolu da Edirne-Kapısı'na gitmekte idi (bk. R. Guilland, *Autour du Livre des Cérémonies de Constantin VII. Porphyrogénète, Actes du VIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Paris, 1951, II, 171 v. dd.'da Mese'nin, sonra da iki kolunun geçtiği yerleri tesbit ediyor; bu en büyük caddenin başlangıç parçası Regia, Platia, Agora („pazar") isimlerini taşımakta idi. Bugün İstanbul'un başlıca caddeleri ekseriyetle aynı yerlerden geçmektedir: Ayasofya meydanından, Divanyolu, Bayezid meydanına kadar Yeniçeriler caddesi; burada yol bizans devrine nazaran bir az daha şarkta ikiye ayrılmaktadır; cenûp kolu Ordu caddesi, Cerrah-Paşa caddesi ile Koca-Mustafa-Paşa'ya kadar devam etmekte, burada, sûrlara 800 m., Yaldızlı-Kapı'ya da 1.250 m. kala sona ermektedir; zîra bugün, daha ziyâde Aksaray'dan, Samatya ve Yedikule'ye kadar tramvay caddesi tâkip olunmaktadır; şimâl kolu, Şehzâdebaşı'ndan itibâren, Fevzi-Paşa caddesinden geçip, Edirne-Kapısı'na kadar bizans zamanındaki yolu tâkip etmektedir.

Yaldızlı-Kapı'dan itibâren, Mese boyunca, Asya ve Avrupa seferlerinden muzaffer dönen imparatorlar Augusteon'a kadar zafer alayı ile geçerlerdi. Mese boyunca ve şehrin diğer bir çok yerlerinde, bu husûsta Roma'dan farklı olarak, çok sayıda revak var idi (F. Kukulés, BBKII, 1951, IV, 318 v.d.). Bâzı revaklar iki katlı olup, üst katları mermer ile kaplı ve heykeller ile süslü idi (sözde-Kodinos, Preger, I, 141—149). Manuel Khrysoloras (*Epistola ad Joannem Imperatorem*, *PG*, CLVI, 41 B, fetihten on yıl kadar önce; krş. Krumbacher, *GBL*², 426)'a göre, şehirde o kadar çok revak var idi ki, her kes yağmur, çamur ve güneşe karşı bunların altına sığınırdı.

Roma'da ve şarkın diğer hukûmet merkezlerindeki gibi, bu şehirde de, muhtelif meslek erbâbı, pazar yerleri ve dükkânlar muayyen bir mahallede esnaf cemiyetlerinde toplanmış idi (tafsilât için bk. Al. Stöckle, *Spätrömische und byzantinische Zünfte*, *Klio*, 1911, IX, 47 v.d.). Burada işçiler ve san'atkârlar şu veya bu sokak veya meydanda toplanırlardı. Bizans esnaf cemiyetlerinin nizâmı Roma'dan alınmış (M. di Lorenzo, *Nuove discussioni sull'origine delle corporazioni medievali*, *Nuova Rivista Storica Italiana*, 1938, XXII, 102—107), fakat sonraki mahallî ve iktisâdî gelişme ile ayrı bir vasıf kazanmıştır (G. M. Monti, *Corporazioni medievali e scuole bizantine*, *Atti IV. Congresso Naz. di Studi Romani*, Roma, 1938, I, 394—399; bir de G. Zoras, *Le corporazioni bizantine*, 1931). Her hâlde şurası kayda değer ki, islâm dünyası ile oldukça devâmlı temaslarına rağmen, bizans esnaf cemiyetleri, yalnız meslekî olmayıp, aynı zamanda dinî gâyeler ile kurulmuş olan ve *futuvva* devrine âit arap menşe'li cemiyetlerin te'siri altında kalmamıştır (Gardet, *La cité musulmane*, s. 258 ve bilhassa L. Massignon, *Les corps des métiers et la cité islamique*, *RIS*, 1920, s. 475 v.d).

Türk devrindeki yerlerinden farklı olmakla berâber, bu mesleklerin icrâ edildiği yerler, umûmiyet itibârı ile, bu faâliyetlerin çoğunun bugünkülerden farklı olmadığını göstermektedir. XIV. asırda bu meslekler ile şehirdeki yerleri hakkında İbn Baṭṭūṭa'da bilgi bulunmaktadır (M. 'Izz al-Dīn, *Ibn Baṭṭūṭa et la topographie byzantine*, *Actes VI. Congrès Internat. d'Etudes Byzantines*, II, 191 v.d.). F. Kukules (BBKII, II—1, 1948, 179 v.dd.) son derece çeşitli olan Bizans'taki bu meslek, iş, san'at, ticârte cedvelini veriyor; erkekler gibi, kadınları da içine alan bu meslek listesinde 462 isim vardır ki, burada aynı meslek için iki ayrı tâbir kullanılmıştır.

Bunların en mühimleri şunlardır: gümüşcülerin (argyropratia) dükkânları Forum Constantini civarında, Mese üzerinde idi. Fırınların toplu olarak bulundukları yer, aynı caddede Constantinus ve Thedosius forumları arasına düşüyordu. Bakırcılar (khalkopratea) bugünkü Zeyneb Sultan mescidi civârında Ayasofya'nın garp kapısının karşısında çalışmakta idiler. Fakat Bizans'ın sukutundan önce bakırcılar, Fâtih Sultan Mehmed'in 861 (1457) yılına âit vesikalarından anlaşıldığı üzere, dükkânlarını bugünkü Eminönü mahallesine taşımışlardı (nşr. F. Kiper, *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, *Vakıflar umûm müdürlüğü neşriyatı*: *Türk vakfiyeleri*, nr. I, Ankara, 1938, 85—211: „Sûk-i Nahhâsin" dedikleri „Bakırcılar çarşısı"); diğer yandan, bakırcılar bugün Üniversite ile Bayezid câmii arasında, Bakırcılar ve Fuad-Paşa caddesi üzerinde toplanmışlardı. Drongari kapısı ile Perama arasına düşen „kemerciler" (ton zonaron) sokağında kemer yapılmakta idi. Halic'in bu yamacında, Bizans devrinde, balık satıcılarının işportaları var idi (bk. Fâtih Mehmed vakfiyesi: *ayn. esr.*, s. 85—211): Balık-Pazarı ismi ile mârûf pazardır. Balmumcuların (kirularii) Forum Constantini ve Ayasofya civarında olmak üzere, iki çarşısı var idi; Ayasofya ile İmparator su haznesi civârında kitapçılar, bibliopolia var idi; bugünkü Ahmed I. türbesinin bulunduğu yerde ise, mürrüsâfi (myrrh) satılmakta idi. Kömür (o devirde yalnız odun kömürü satılmakta idi), karvunária pazarının nerede olduğu tamâmiyle bilinemiyor. Çivi imalâthânelerinin (kinthília), Marcianus (Kız-Taşı) sütununa doğru, Mese'nin şimâl kısmı civarında bulunması muhtemeldir. Yalnız XIV. asırda zikri geçen ayakkabı atölyeleri (kaligâria) bugün Eğri-Kapı denilen „Ayak-kabıcılar" kapısı civarında toplanmış idi. Buna karşılık kalburcuların (koskinades) bulunduğu yer bilinmemektedir (belki de Aksaray ile Bayezid arasında Mese'nin cenûp kısmında bugün „Koska" dediğimiz mahallede idi). Hubûbat pazarı, 1324 yılına âit bir kayda göre (Miklosich-Müller, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, Venetiis, 1880, s. 261; civarındaki „Reyba mahallinde" bulunmakta idi (Janin, 99; 1456/1457'de Fâtih Mehmed vakfiyesine göre, „Unkapısı mahallesinde Un kapısı çarşısı" vardır ki bu, diğer topografik mâlûmata göre, Yedikule civarında olmalıdır ve Arpa pazarı (krithopolia) Sophianos limanına doğru ikinci tepe üzerinde bulunmakta idi. Kürkçüler, (gunaris) hep Forum Constantini civarında, ihtimâl bugünkü kürkçülerin bulunduğu yerde idiler. Erguvânî kumaş imâlâtçılarının (porphyropolia) üçüncü tepe üzerinde bulunmuş olması muhtemeldir. Beri yandan, „uzun revak" (makros embolos), ortasında ipekçiler (prandiôprate) bulunmakta idi; bugün de kısmen Uzunçarşı'da yerleşmişlerdir. Burası Forum Constantini'yi Halic'e doğru inerken, üçüncü tepe ile ikinci tepe arasında tabi'î bir yol vazifesini görmekte idi. Bugünkü Sirkeci'de Ceneviz kolonisinde kâin *in loco Copariae* (*Coparia* bölgesinde) kürk yapılmakta idi. V. asırda, her *regio*'nun en az bir tulumbacılar birliği var idi (*collegiati*, bk. Bréhier, *MB*, II, 192); çünkü eski Bizans'ta en az Osmanlı imparatorluğu devri İstanbul'undaki kadar sık ve büyük yangınlar olmakta idi.

Konstantinus devrinde açık ve âhenkli bir şehircilik plânına sâhip olan Konstantinupolis, arap istilâsından sonra, müslüman cemâatlerinin kurdukları şehirlerden büyük ölçüde ayrılmakta idi. Gardet (*ayn. esr.*, s. 244, W. Marçais'nin göremediğimiz tetkiklerini ele aldığı *L'Islamisme et la vie urbaine*, *Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions*, Paris, 1928, 86—100 ve G. Marçais, *La conception des villes dans l'Islam*, *Revue d'Alger*, 1945, II) müslümanlara has şehirlerin, çarşı, hisar, sırma teli çarşısı, câmi-medrese gibi nüveleri var idi. Gardet („müslüman şehirlerinin dış görünüşü, Bagdad'dan Fas'a kadar inkâr ka-

bûl etmez bir yeknesaklığa bürünmektedir" diyor. Buna karşılık, Bizans, deniz ve sûr kapılarının gerektirdiği merkeziyetçi vasfı ile, bugün de olduğu gibi, büyük, fakat düzenli bir çeşitlilik göstermekte idi. Mese'lerin ve Bizans devrinden beri işleyen diğer sokakların istikameti ve işlekliği, sonraki yapılar dolayısı ile, değişikliğe uğramış idi.

Bizans ticâret sâyesinde büyük bir zenginlik kazanmış idi. Dördüncü haçlı seferinin vak'anüvisi Villehardouin (nşr. Wailly, s. 148) ile muâsırı Robert de Clari Bizans'ın dünyanın en zengin şehri olduğunu kaydediyorlar. Şehrin iş, ticâret ve sanâyi mahallesi, birinci tepenin garbından ve Mese'nin şimâlinden Forum Tauri'ye ve sonra Halic'e uzanıyordu. Bu nokta hakkında Fâtih Sultan Mehmed'in vakfiyesi, her bakımdan, Bizans pâyitahtının 1453'e âit çok kıymetli bir aynasıdır. Bizans haritasında her biri ayrı bir işe tahsis edilmiş, üç ayrı bölge vardır. Haliç boyunca liman ve ticâret bölgesi uzanıyordu. Marmara tarafında bulunan ve Bizans'ın son devirlerinde artık kullanılmaz hâle gelen (Janin, s. 218 v.d.) limanlar türk hâkimiyeti devrinde ortadan kalkmıştır. Me'mûr, müstahdem, tâcir ve kısmen de aşağı tabaka halkına âit meskenlerin bulunduğu bölge umûmiyetle şehrin cenûp yarısını kaplamakta olup, Marmara'ya bakıyordu. Bu sonuncuların ayrıca Halic'in nihâyetine kadar yayılmış olmaları da muhtemeldir (Bizans evi, *oikos* için bk. L. de Beylié, *L'Habitation byzantine, Recherches sur l'Architecture civile des Byzantins et son influence en Europe*, 2 cild, Grenoble—Paris, 1902—1903; bibliyografya ve umûmî fikir için bk. E. Gerland, *Das Wohnhaus der Byzantiner, Der Burgwand*, 1915, XVI, 10—19.

Şehrin meskenleri ortasında bir çok ibâdet yerleri, kiliseler, manastırlar, ayazmalar ve dinî mâhiyette her çeşit diğer binâlar bulunmakta idi ve bunlar, şehrin her tarafına serpilmiş olup, muayyen mahallere inhisar etmemekte idi. Bu da izâhı kabil bir vâkıadır: ilk Roma hıristiyan imparatoru olan büyük Konstantinus imparatorluğunun merkezini burada kurduğu gibi, daha sonradan ortodoks patrikliğini burada te'sis etmiş idi.

P. Janin (*La Géographie ecclesiastique de l'Empire Byzantin*, I. kısım: *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, Paris, 1953)'in tetkiklerine göre, Bizans tarihinin muhtelif devirlerinde, 485 kilise, 325 erkek ve kadın manastırı var idi ki, bunlar şehrin içinde ve yakınlarında olup, bir kısmı fetih zamanında artık mevcut değil idi. Bu itibârla, şimdilik, 1453 yılında mevcut bizans mâbedlerinin doğru bir listesini tertip etmek mümkün olmuyor. Buna karşılık, bu tarihten sonra, câmi hâline konulanların bir listesini vermek imkânı vardır; bunların başlıcaları şunlardır:

Ayasofya [b. bk.], aynı zamanda Megale Ekklesia da denilen bu kiliseye Fâtih Sultan Mehmed vakfiyesinde „câmi-i kebîr-i atîk-ı Ayasofya" denilmektedir.

Hagio Eirene, aynı addaki diğer kiliselerden ayırt edilmek için, bu kiliseye aynı zamanda „eski kilise" de denilmekte idi. Ayasofya'nın arkasında, sarayın ilk avlusundadır; câmiye tahvil edilmemiş, yeniçeriler tarafından kullanılmış, sonra da (1946'ya kadar) Askerî müze vazifesini görmüştür..

Mone („manastır") Andreas en Krise (krise = mahkeme); 1489'da islâm mâbedi hâline konulan bugünkü Koca-Mustafa-Paşa câmii.

Petrion Euphymia manastırı, Selim II. zamanında islâm mâbedi hâline konulan Gül câmii.

Pammakaristos, Meryem manastırı (bugünkü Fethiye câmii). Patriklik kilisesi fetihten 3 yıl sonra buraya nakledilmiş idi; 1586'da câmi hâline konulmuştur.

Studion Prodromos (bugünkü İmrahor câmii), Bayezid II.'in mîrâhuru İlyas Bey tarafından câmi hâline konulmuştur.

Hagioi Sergios ve Bakhos (bugünkü küçük Ayasofya). Bâbüssaâde ağası Hüseyin ağa tarafından 1506 ve 1512 arasında câmi hâline konulmuştur.

Khrestos Pantokrator, bugünkü Zeyrek kilise câmii, XV. asırda câmi hâline konulmuştur.

Khrestos tes Khoras (bugünkü Ka'riye câmii), Bayezid II.'in sadrâzamlarından Atik Ali Paşa tarafından câmi hâline getirilmiştir.

Janin, (*ayn. esr.*) ve A. M. Schneider (*Byzanz*, s. 5, 51 v. d.) kaynaklardaki adları ile bilinen bizans kilise ve manastırlarını teşhise çalışmışlardır; bunlar arasında bugün ayakta duran, harap veya tamâmen kaybolmuş 31 binâ bulunmaktadır. Bu müellife göre, dinî mâhiyette, henüz teşhis olunmamış veya kat'î bir teşhise varılmamış 17 yapı vardır.

Konstantinoupolis patrikliği, hıristiyan kilisesinin 381 yılında Khalkeden (Kadıköy)'da umûmî rûhânî meclisin ikinci toplantısında teşekkül etmiştir (Bréhier, *M B*, II, 448; Krumbacher, *G B L*², 1148 v d.; Every, *The Byzantine Patriarchate*, London; bk. bir de, *B Z*, 1950, XLIII, 264). Hakikatte kuruluşundan yarım asır kadar sonra, „yeni Roma" dinî bir devletin merkezi oldu ve 395 yılında Roma imparatorluğunun, Arcadius'tan itibâren ikiye ayrılmasından sonra, Konstantinoupolis şarkî hıristiyanlığın merkezi hâline geldi.

Bununla berâber, siyâsî ve dinî sebeplerden dolayı, Bizans ve Roma hıristiyan kiliselerinin 867 senesinde, patrik Photios ile papa Nicolaus I. ve sonra 1051 senesinde patrik Mikhael Kerularios ile Papa Leo IX. zamanlarında başlayan ayrılış devamlı bir mâhiyet aldı. Yine 1054 senesinde, ilk defa olarak, bir mühür üzerinde *oikoumenikos patriarkhes* („cihan-şümûl patrik") unvânı görülmektedir; bu da, papa ile patriğin birbirini karşılıklı olarak afaroz etmelerinin neticelerinden biri olsa gerektir (V. Laurent, *Le titre de patriarche oecuménique et Michel Cérulaire, A propos de deux sceaux inédites. Miscellanea G. Mercati III, Studi e Testi*, Roma, 1946, 378—396).

Orta çağ islâm dünyasında ve Avrupa'da olduğu gibi, Bizans'ta da gerek mektepler, gerek terbiye işleri, her şeyden önce dinî esaslar üzerine kurulmuş idi (Kukules, *BBk.*, 1948, I, tür yer.). Bizans'ta patriklik akademisinde yalnız ilâhiyat değil, aynı zamanda, dinî olmayan ilimler de okutulmakta idi (F. Dvornik, *Photius et la réorganisation de l'Académie partiarcale, Mélanges P. Peeters*, Bruxelles, 1950, II, 108—125. Bu yüksek mekteplerin dinî ve hümanist cepheleri için bk. Adnan-Adıvar, *Bizans'ta yüksek mektepler, Tarih dergisi*, IV, 1954, 1—54; krş. bir de Fr. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byzantinische Archiv*, Leipzig-Berlin, 1926, VIII).

Bizans'ın en karışık ve geniş yapısı *to Makron Palation* („büyük saray") yahut *ta Hiera Palatia* („mukaddes saraylar") dedikleri imparator sarayı olup, bu saray 500.000 m.² bir sâha işgâl etmekte idi. Bizans'ta yaşamış olan Hârûn b. Yaḥyâ, büyük sarayın etrâfında „bütün sarayı çevreleyen ve muhiti bir fersah olan" bir tek duvar bulunduğunu söylüyor (bu husûs için bk. A. A. Vasiliev, *Hārūn ibn Yaḥyā and his description of Constantinople, Seminarium Kondakovianum*, Prag, 1932, V, 149—163 ve G. Ostrogorsky, *Zum Reisebericht des Hārūn ibn Jahja, ayn. esr.*, s. 251—257).

Mahallinde yapılan ve bizans kaynaklarına dayanan tetkiklerin en mühimi, X. asır ortalarında Konstantinos Porphyrogennitos tarafından yazılan *De Ceremoniis* (Bonn tab.; krş. A. Vogt, *Le livre des cérémonies, Commentaire*, 2 cild, Paris, 1935, 1940)'tir — J. Labarte (1861), A. G. Paspati (1885), J. Ebersolt (1910) tarafından mahallinde araştırmalar başlanmış, ilk ilmî hafriyat E. Mamboury ve Th. Wiegand (1910) tarafından yapılmış ve bunlara Breet, G. Martiny ve R. Stevenson (1935—1938) tarafından devam edilmiştir.

Binâların bulunduğu yer, şimâlde Hippodrom, Augusteon ve Senato arasından başlayarak, şarka ve sonra denize kadar cenûba ve Bukoleon sarayına kadar da garba doğru uzanır. Bugünkü yer isimleri ile söylemek lâzım gelirse, Atmeydanı'ndan ve Ayasofya'dan itibâren, Sultan-Ahmed câmiinin, evlerin ve boş arsaların işgâl ettiği sâhadan itibâren şarka doğru Topkapı sarayının türkler tarafından yapılmış olan duvarlarına, garba doğru da Çatladı-Kapı'ya kadar uzamakta olduğu ifâde edilebilir. Bu taraçalar, üzerine çok katlı bahçeler, havuzlar küçük avlular ile birbirinden ayrılmış düz sâhalarda inşâ edilmiş bir sûr ve heybetli binâlardan mürekkep idi. Bu binâların aralarında büyük—küçük kiliseler bulunuyordu.

İlk parçası, Constantinus'un yaptırdığı Khalke sarayı idi. Bu saray Nika isyânında yanmış ve Iustinianus zamanında, yeni bir plana göre, daha geniş olarak, tekrar inşâ ettirilmiştir. Diğer parçalar şunlardır: büyük divan, Konsistoriu („on-dokuzlar" mahkemesi; Daphne adı verilen saray (Augusteus merâsim salonunu ihtiva eder); yonca şeklindeki Trikonhos sarayı; Theophilos I. tarafından tamamlattırılan Mysterium; sonra Iustinius I. (565—578) tarafından yaptırılan Khrysotriklinos; Hagioi Sergios ve Bakhos (küçük Ayasofya)'u andıran bu yapı 8 köşeli olup, imparator tahtını içine alan büyük bir salon idi; rivâyete göre, Constantinus zamanından kalma ve umûmiyetle imparatorun yabancı devlet elçilerini kabûl ettiği muhteşem Magnaura da bu yapının mülhakatı arasında idi; sonra suvâri tâlimleri ve bilhassa top ve çevgân oyunlarına mahsûs bir meydan olan *Tzykanisterion* ve yine dâhilî bir yapı olarak, imparatorun husûsî at meydanı. Büyük saray, *De Ceremoniis* adlı kitaptan anlaşıldığına göre, doğrudan-doğruya Ayasofya'ya bağlanıyordu.

Büyük saray sâhası dışında, fakat bu muazzam yapının bütünü ile doğrudan-doğruya irtibatta olan ve Marmara kıyısında bulunan Bukoleon sarayı var idi (Janin, s. 102, 120; R. Guilland, *Constantinople byzantine, Le Boucoléon, La plage du Boucoléon, Byzantinoslavica*, Prag, 1949, 16 v. dd.).

Bu saray iki kısımdan ibâret idi; denize yakın aşağı kısım Theodosius II. zamanında yaptırılmış olan ve Nikephoros Phokas (963 —

969) tarafından yaptırılan ve Anna Komnena (*Alexias*, III, 1)'nın „yüksek saray" dediği aşağı kısım (bk. Guilland, *Les palais de Boukoléon*, *Byzantioslavica*, 1950, XI, 61—71). Hârûn İbn Yaḥyā (*ayn. esr.*, s. 121) sarayın deniz tarafındaki medhalini şöyle târif ediyor: „Deniz tarafındaki kapıdan, 300 adım uzunluğunda ve 50 adım genişliğinde, kırmızı taşlar ile kaplı avluya girilmektedir. Sağda ve solda, üzerleri halı ile örtülü, yüksekçe sâhalar bulunmaktadır; bunların üstünde yaylı ve kalkanlı türkler durmaktadırlar. Bu avluyu geçtikten sonra, imparatorun makarrına açılan kapının önünde 300 adım uzunluğunda bir avlu gelmektedir (bk. bir de A. M. Schneider, *Byzanz*, s. 27 v.d.). Guilland, bu saraylardan birinin Hagioi Sergios ve Bakhos ile Hormisdas sarayının (yahut manastırının) yanında bulunduğunu, diğerinin de harâbelerinin, umûmiyetle yanlış olarak, „Iustinianus sarayı" denilen bugünkü Çatladı-Kapı'nın yakınlarında olduğunu söylüyor. Komnenosların XI.—XII. asırlarda oturup, ihtimâm gösterdikleri bu saraylar latin imparatoru Baudouin'in makarrı olmuştur.

Şehrin içinde veya sayfiye yerlerinde, gerek Bizans imparatorları ile imparatorların âile efrâdı ve devletin ileri gelenleri tarafından, taştan veya mermerden, başka saraylar da yaptırılmıştır. Forum Tauri (Janin, s. 123 v.d.)'nin cenûb-i şarkîsinde Hagios Agathonikios yanındaki saray Sophianos limanı (bugünkü Kadırga meydanı yakınlarında, muhtemelen 570'te Iustinus II. zamanında yaptırılmış olan Hagioi 'Anargyrioi Kosmos ve Damianos sarayı; Basiliscus sarayı, donanmanın „drongarios"'u, 475 yılında aynı civarda yaptırılmış olup, XI. asra doğru izleri kaybolmuştur (Kedrenos, Bonn, II, 343); asıl yeri kat'î bilinmeyen, fakat büyük Hagioi Apostolioi (bugünkü Fâtih câmiinin bulunduğu yerde) kilisesi civârında olması gereken ve Romanos I. Lekapenos (920—944) tarafından yaptırılan „yeni saray"; Deuteron bölgesinde, yâni Constantinus sûrları ile Theodosius sûrları arasındaki saray; V. asırda zikri geçen, XII. bölgedeki Eleniane (τῶν Ελενιανῶν) sarayı; imparatoriçe Eirene (780—802) tarafından, 1079 yılında henüz mevcut olan „Eleutheriou" (bugünkü Aksaray) semtinde yaptırılan saray; Theophilos I.'un Blacherna yakınında, Haliç'te „Karianou" mahallesinde yaptırdığı saray; makedonyalı Basilios I. tarafından, Saray-Burnu'nun cenûp kısmında Mangana adı verilen mahallede yaptırılan beş katlı saray. Konstantinos IX. Monomakhos ile İsaak II. Angelos (1185—1195) tarafından yıktırılmış olan bu sarayın temelleri olarak teşhis olunan bâzı izler durmaktadır (R. Demangel ve E. Mamboury, *Le Quartier des Manganes et la première Region de Constantinople*, Paris, 1939, 39 v. dd.); Meşe üzerinde kâin olup, aynı hükümdar tarafından XII. asrın sonlarında hastahâne hâline konulan saray (N. Khoniates, Bonn, s. 433, 575); Leon I. (457—474) tarafından yaptırılan, fakat çok geçmeden ortadan kalkan Forum Tauri sarayı; Theodosius I.'un ilk zevcesi Aelia Flaccilla tarafından yaptırılan ve VI. asırda Iustinianus I. zamanında, muhtemelen daha sonraları, imparatorluk nişan ve alâmetleri muhâfaza olunan Palatium Flaccilianum (Prokopios, *De bello Persico*, Bonn, I, 24).

Bugün Edirne-Kapısı'nın şimâlinde, kara duvarlarının ve hendekelerin bittiği yerde, mermer ve tuğladan, zemin katından ayrı iki katlı bulunan ve „Tekfur sarayı" denilen bir bizans sarayının harâbeleri hâlâ mevcût bulunmaktadır. Bu sarayın tarihi hakkında bir şey bilinmemektedir. Yalnız muhakkak olan bir şey var ise, o da, bu sarayın, umûmiyetle iddia olunduğu gibi, X. asra âit Konstantinos Porphyrogennetos sarayı olmadığıdır. Sarayın planı, mimârî husûsiyetleri, süsleme unsurları kadar aynı zamanda Blakhernai semtinin yukarı kenarında bulunuşu da, bunun XIII. asırda veya XIV. asır başlarında her hâlde Paleologların islâh ve tâmir faâliyetinden sonraya âit olduğunu göstermektedir (bu hususta bk. van Millingen, *Byzantine Constantinople*, tür. yer. ve J. Ebersolt, *ayn. esr.*) Diğer bir imparator saray kütlesi, şehrin şimâl-i garbî köşesinde, Blachernai mahallesinde bulunmakta idi.

Marcianus (450—457) ile zevcesi Pulkheria tarafından, Blachernai (bu mürekkep ismin ilk kelimesi romanyalı „vlakhos" kavim ismi olup, ikinci kelimesi ise, henüz izah edilmemiştir)'da ayazma bulunan yerde yaptırılan kilise ve manastır bölgesinde öteden beri faâl bir dinî hayat göze çarpardı; daha sonraları burada bir çok zengin evleri ve saraylar yaptırıldı (J. B. Papadopulos, *Le Palais et les Eglises des Blachernes*, Atina, 1928, tür. yer.; bir de A. M. Schneider, *Die Blachernen*, *Oriens*, 1951, IV, 82—120 ve bu kısa tetkiklerin neticesi olarak bk. F. Dirimtekin, *14. mıntaka* (*Blachernae*), *surlar, saraylar ve kiliseler*, *İstanbul fetih derneği dergisi*, 1953, I, 2, 193—222). Kara sûrlarının hemen yakınında, bu sarayın kanatlarından birinde, mahzenleri ile birlikte, siyâsî mücrimlere hapishâne vazifesini gören „Anemas kulesi" var idi (Anna Komnena, *Alexias*, XII, 6).

Manuel Komnenos, bu sarayın aşağı kısmında. Haliç yakınlarında çok süslü bir saray daha yaptırdı (Niketas Khoniates, Bonn, s. 269, 720; bu hususta bk. Benjamin... de Tudèle, *göst. yer.*; Paris, Bibl. Nat. yazmasındaki minyatürden alınmış şekil için bk. Beylié, *ayn. esr.*, I, 140). Mihael VIII. Paleologos, 1291 yılında, latin imparatorluğunun sonlarına doğru ihmâl edilmiş olan bu sarayı tâmir ettirdi (Nikephoros Gregoras, Bonn, II, 57 ve Pakhymeres, Bonn, I, 161; II, 57). Blakherna sarayları rûhânî meclislerin toplantılarında da kullanılıyordu (Janin, s. 125). Bizans'ın son günlerinde, Konstantinos XI. Dragases bu sarayda oturmuş ve Bizans saray erkânının venedikli ve cenovalı şefler ile yaptığı (28—29 mayıs 1453) son toplantı bu sarayın salonlarında cereyan etmiştir.

Öyle sanılıyor ki, İstanbul'un türkler tarafından fethi sırasında, büyük saray binâları imparatorlar ve saray erkânı tarafından tamâmen terkolunmuş bulunuyordu. 29 mayıs 1453'ten sonra kalan Bizans yapıları meselesi ile alâkalı kat'î kaynak yoktur. Gâlibâ büyük saray ile civârı, hippodrom, Akropolis'teki binâlar, bilhassa XIII. asırdan itibâren, terkolunmuş ve tabi'î olarak, harâbe hâlini almıştır. Bizans pâyitahtının manzarası XIII.—XV. asırlarda değişmiştir. Zâten bu tarihlerde mevcût olan imparator saraylarının hiç birinde oturulmamış ve yeni saraylar yaptırılmıştır. Blakherna sarayı da aynı âkıbete uğramış ve bir asır içinde harâbe hâline gelmiştir.

Nüfûs. Roma'nın aksine olarak, umûmiyetle Bizans nüfûsuna dâir istatistik bilgisi yoktur. Bununla berâber, bâzı mühim mâlûmat bu büyük şehrin nüfus durumunu kısaca belirtmeğe imkân vermektedir.

V. asra âit bir *Notitia urbis Constantinopolitanae*'ye göre, şehirde o tarihte 322 sokak (*vici*), 4.388 ev (*domus*), 20 umûmî ekmekçi ve 120 husûsî ekmekçi var idi (nşr. O. Seeck, *Notitia dignitatum*, Berlin, 1875, s. 253 v.d.; şehrin nüfusu hakkındaki tahminler için bk. Bréhier, *MB*, III, 82, burada nüfus, esir ve hizmetkârlar hâriç, 109.000 olarak gösterilmektedir. VI. asırda, Iustinianus devrinde nüfusun çok mübâlegalı bir tahmini için bk. Andreadis'in *Metron* istatistik mecmuası, Atina, 1920, s. 78). Bu nüfusun büyük bir kısmını imparatorların ekseriyâ şehirden attırdığı gelip-geçici unsurlar teşkil ediyordu.

Zelzele veya yangın gibi, tabi'î âfetler ve sonra da Bizans'ta sık-sık vâkî olan isyânlar, katl-i âmlar ve aynı zamanda imparatorluğun hudutlarının daralması, kudret ve nufûzunun azalması neticesinde, X. asrın başlarında, nüfus hâlâ kalabalık tahmin edilmekte ise de (Bréhier, *ayn. esr.*, s. 83), XIII. asırda bu mıkdar azaldı. Avrupa'nın her tarafında ve bilhassa Bizans gibi mütekâsif şehirlerde hüküm süren kara vebâ (1348—1349) bu şehrin nüfusunu bir az daha azalttı. Başka salgınlar 1416'da ve 1447—1448'de, şehirde bir çok telefâta sebep oldu (Dukas, Bonn, fasıl 20 ve Phrantzes, Bonn, s. 38).

Bizans nüfusunun büyük kısmı, şehrin türkler tarafından fethine kadar, karışık unsurlardan mürekkep idi. Yerli trakyalılar ve şehrin imparatorluk merkezi olmasına yardımda bulunan romalılar bunlar arasında kaybolmuş idi. Muhtelif milletlerden olup, hükümdarlık makamına geçenler, gâyet tabi'î olarak, imparatorluğun merkezine yurddaşlarının yerleşmesini teşvik etmekte idiler. Bu şekilde Bizans'a bir çok milletler yerleşmiş oldu. Bunlardan başka şarkî Karadeniz bölgesinden, şimâl memleketlerinden ve Balkanlardan, haçlı seferleri dolayısı ile yer değiştirenler ve aynı zamanda imparatorlar tarafından askerî birliklerin takviyesi için çağırılan garplı katolikler, imparatorluk topraklarına ve bilhassa pâyitahta gelmeğe başladılar. Varangi (iskandinavyalılar) bu devirde hassa ordusunu teşkil ediyordu. İtalyanlar, fransızlar, almanlar ve ingilizler de Komnenoslar tarafından istihdâm olunmakta idiler. Şehirde muhtelif devirlerde gelip-yerleşmiş olan türkler de bulunmakta idi.

Frank koloniler i. Venedik IX. asırda Bizans'tan ayrılmış ve bir tâcirler cümhûriyeti olarak teşekkül etmiş, bundan başka İtalya'da Amalfi, Pisa, Cenova gibi cümhûriyetler de vücut bulmuş idi. Bu cümhûriyetlerin tebeası, iyi idâre edilen iktisâdî bir yayılma neticesinde, Bizans topraklarına yerleşti. XII.—XIII. asırlarda italyan tâcirlerin sayısı arttı. İmparatorlar Bizans ticâretinin faydalandığı bu italyan „kolonilerine" mahdud toprak imtiyazları, ticârî müsâadeler ve bâzı gümrük muâfiyetleri tanıdılar. Bu suretle Haliç kıyısında iskeleler ve kendilerine muayyen sâhalar tahsis edildi. Onlar da bu parçaları üzerinde mağazalarını, depolarını, kiliselerini v.b. te'sis ettiler.

Bizans'ın Halic'e bakan şimâl kenar mahallesinde toplanmış olan bu dört italyan imtiyaz bölgesi bugün Eminönü meydanına açılan köprünün sağında ve solunda uzamakta idi. Bu bölgeye, Prosphorianos ve Neorion limanlarının iskeleleri ile küçük Perama burnu dâhil idi; bu bölge kara kısmından, saray duvarlarının bittiği noktadan başlayarak, tepenin cenûbuna doğru dik olarak çıkmakta, garba doğru bugünkü İstanbul lisesinin bulunduğu yere varmakta idi; buradan Mısır

çarşısının arkasına iniyor ve bugünkü Odun-Kapısı'nda Halic'e ulaşıyordu. Bu imtiyaz bölgelerinden her biri diğerlerinden müdâfaa duvarları ile ayrılmış idi; bugün bu duvarlardan eser kalmamıştır.

İlk gelenler, A m a l f i tâcirleri idi. Bunlar 1062'den beri bir manastır kurmuş oldukları Bizans'a ticâret maksadı ile gelmekte idiler. Fakat 1088 yılında Alexios Komnenos, Bizans'ta yerleşmiş bulunan amalfili her tâciri Venedik'teki San Marco kilisesi için senede bir mıkdar para ödemeğe mecbûr tuttu; bu suretle bunlar, çok geçmeden, muhtâriyetlerini kaybettiler. Bilhassa latin imparatorluğu zamanında (1204—1261), çok güç anlar yaşadılar ve nihâyet ortadan kalktılar. Dükkân ve magazaları Neorion (Eminönü) limanının karşısında bulunmakta idi.

V e n e d i k l i l e r i n imtiyaz bölgesi daha garpta idi. Charlemagne ile Mihael I. Ranghabe arasında akdedilen Aix-la-Chapelle muâhedesinden sonra, 812'den itibâren, Bizans'a karşı muhtâriyetlerini tanıtmağa başlamış ve sonradan kendi bölgelerinde „ikinci bir Bizans" kurmağa muvaffak olmuş bulunan venedikliler, 992'den itibâren, Basilios II.'tan Bizans'ta imtiyaz bölgesi elde etmişlerdir. 1082 senesinde, donanması çok kuvvetli olan Venedik Alexios Komnenos ile siyâsî-iktisâdî bir muâhede imzâlamıştır ki, bu muâhede Venedik ticâretinin Akdeniz'de ve sonra Karadeniz'de gelişmesi için üssler te'min etmiştir; Amalfi'nin gerilemesine mukabil, Venedik imtiyaz sâhası 1148 senesinde Manuel Komnenos tarafından genişletildi. Fakat yine bu imparator, 1171 senesinde, imparatorluk ile Venedik arasındaki anlaşmazlık ve venediklilerin Bizans'taki ceneviz imtiyaz bölgesine tecâvüzleri (1169) neticesinde, bir çok venedikliyi hapse attırdı. Bu ise, sayılarının son derece arttığını ve bizanslıların, kendi şehirlerinde, bu tâcirlerin sâhip oldukları muazzam servete göz dikmiş olduklarını göstermektedir. Mayıs 1182'de pâyitaht halkı italyanların üzerine saldırıp, 6.000 kişiyi öldürerek, latinlere karşı olan kinini yatıştırdı. Sulh iâde olununca, kaçmış olan venedikliler yağma ve tahrip edilen imtiyaz bölgelerine (latin. *fundicum*, italyan. *fondaco*) döndüler. Dördüncü haçlı seferinin Bizans'a yöneltilmesi her şeyden önce venediklilerin eseri oldu (aş. bk.). 1204'ten sonra, venedikliler Bizans'ta hâkim vaziyete geçtiler; umûmî karargâhlarını o devirde Pantokrator kilise ve manastırı yakınına naklettiler. Burada Loggia kilisesi ile Venedik sarayı bulunmakta idi (A. Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople*, Paris, 1894, s. 23).

Bizans'a hâkim olduktan sonra, Mihael VIII. Paleologos bir müddet venediklilere yapılacak muâmele husûsunda tereddüt etti; 1277 senesinde onlara Haliç kenarındaki eski imtiyaz bölgelerini (1285'te te'kit olunmuştur) geri verdi. Bu bölge, garpta Drongarios kapısı ile şarkta Perama arasında uzanmakta ve Odun kapısı ile Balık-Pazarı arasına kadar varmakta idi (H. F. Brown, *The Venetians and the Venetian quarticr in Constantinople to the close of the twelfth century*, *The Journal Hellenic Studies*, London, 1929, XL, 68, 88). Venediklilerin burada bir çok kilise ve anbarlar ve şehrin türkler tarafından fethine kadar *balio* (*balyos*, b. bk.)'ların oturduğu saray bulunuyordu (T. Bertele, *Il Palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli*, Bologna, 1932, 1 v.d.). XII. asrın sonlarından itibâren, Venedik ile Cenova arasındaki rekabet Venedik ile Osmanlı devleti arasında münâsebet kurulmasına sebep olmuştur. Osmanlılar ile iki italyan cümhûriyeti arasındaki ilk temas fırsatı, bir taraftan Venedik, Aragon ve Bizans, diğer taraftan Cenova arasında çıkan bir harp dolayısı ile olmuştur (bk. Heyd, *HCL*, Leipzig, 1936, II, 258). 1351 ve 1352 yıllarında Venedik amiralı, Orhan Gâzî'nin hâkim bulunduğu Anadolu sâhillerinde uzun zaman, durakLamak zorunda kaldı, fakat hukümdarı ziyâret etmedi; bu, Orhan Gâzî'yi rencîde etti ve onu cenevizlilerin tarafını tutmağa sevketti (Kantakuzenos, Bonn, III, 228); cenevizliler ile dostluk türklerin an'anevî siyâseti hâlini aldı. Venedikliler Bizans'ta XIV. asırda vaziyetlerini kuvvetlendirdiler ve servetlerini son derece arttırdılar (Charles Diehl, *La colonie Vénitienne à Costantinople à la fin du XIVe siècle*, *Etudes byzantines*, Paris, 1905, s. 241 — 274).

P i s a l ı l a r XI. asrın sonlarında Bizans'ta imtiyazlı bir bölge elde ettiler. 1122 senesinde Alexios Komnenos Haliç'teki bölge üzerinde imtiyaz haklarını te'kit etti; bu bölgede bizanslılara âit San Nicola kilisesi bulunmakta idi. Verilen imtiyaz, bir iskele, bir husûsî mağaza, daha doğrusu malları için bir pazar, Ayasofya'da bir şeref mevkii, merâsim ve şenlikler için Hippodrom'da husûsî bir yerden ibâret idi (diğer italyan imtiyaz bölgeleri için de aynı sayılan 1112 tarihli fermanın latincesi için bk. Buchon, *Recherches sur la Principauté française de la Morée*, Paris, 1845, I, 8). Pisalılar mahallesi, amalfililerin şarkından bugünkü Bahçe-Kapı ile Neorion limanına, yâni gümrük ambarlarının bulunduğu yere, kadar uzanmakta idi.

Bunların şarkında cenovalılar yer aldılar. İki italyan cümhûriyeti arasındaki rekabet Bizans'ta da devâm etti. 1162 senesinde bizanslılar, Ceneviz bölgesine hücûm ile, *embolo* („pazar yeri")'yu yağma ettiler (bk. E. Faducci, *Storia di tre celebri popoli dell'Italia, Veneziani, Genovesi e Pisani*, Pisa, 1817, s. 26). Manuel Komnenos cenovalıların tarafını tuttu ve pisalıları kovdu; fakat sonradan onları, eski imtiyazları ile birlikte, tekrar kabûl etti; zîra imparatorluk, sonradan cenovalılar ve venedikliler ile bozuşmuş idi. Bizanslıların latinlere karşı yaptıkları katl-i âm (1182) sırasında pisalılar da, diğer italyanlar gibi, Bizans'tan kaçmışlardı. 1192 tarihinde, İsaak Angelos imtiyazlarını yenileyince, tekrar Bizans'a döndüler. 1203'te haçlılar geldiği zaman, venediklilerin düşmanı olan pisalılar, şehrin müdâfaası için, bizanslılar ile birleştiler; fakat halkın yabancı düşmanlığı neticesi mahalleleri yağma edilip, ateşe verilen pisalılar haçlıların tarafına geçtiler. 1204'te, papanın murahhası kardinal Pietro di Capua uğradıkları zarar ve hasarı tazmin etti. Fakat pisalılar XIII. ve XIV. asırlarda geriliediler; zîra İtalya'daki vatanları kudretli komşuları Floransa'nın baskısı altında zaafa uğramakta idi; 1439 senesinde, Floransa Pisa'nın Bizans'taki imtiyazlarını kendisine mâl etmeğe çalıştı ise de, dikkate değer bir rol oynayamadı (Janin, s. 240).

Bizans'a italyanlardan son olarak gelenler c e n o v a l ı l a r d ı r. Bunlar, bilhassa XIII. asrın sonlarında, mühim bir rol oynamışlardır. Sicilya normanlarının, ikinci haçlıların ve Konya Selçuklularının tazyiki altında, Manuel Komnenos garpta yeni bir destek aradı ve Cenova cümhûriyeti ile 12 teşrin I. 1155'te bir ittifak akdederek, cenovalılara İstanbul'da, pisalıların sâhip oldukları imtiyazların aynını bahşetti. O tarihe kadar, evlerini Bizans sûrları dışında, muhtemelen bugünkü Zeytin-Burnu'nda, yapmak zorunda kalmış olan cenovalılar (Belin, *ayn. esr.*, s. 31, not) pisalıların bölgesinin şarkında kendilerine verilen bölgeye yerleştiler. Bu bölge bugünkü Ankara caddesi ile Gülhâne parkı arasında uzanmakta ve Sirkeci istasyonunun bulunduğu yere kadar giren Prosphorianos limanını ihtivâ etmekte idi. Cenovalılar Kalamanos adlı metrûk manastırı satın aldılar; orada konsolos sarayı, bir kilise, *loggia*'lar, hamam ve sarnıçlar yaptırdılar. 1162 senesinde bizanslılar tarafından kovulan cenovalılar 1169'da tekrar geri döndüler ise de, 1182 katl-i âmı sırasında tekrar Bizans'ı terkettiler. Daha sonra şehre döndükleri sırada vatandaşları korsan Gafforio'nun Ege adalarında hücûmuna uğradılar (1195).

Venediklilerin 1204'te Bizans'ta kuvvet kazanmaları haçlıların dışında kalmış olan cenovalıları şehri terketmek zorunda bıraktı. Bununla berâber, 1251'de tekrar şehre kabûl olundular (A. Canale, *Nuova historia della republica di Genova*, Firenze, 1860, s. 365). Fakat Cenova 13 mart 1261 tarihinde, Mihael Paleologos ile venediklilere ve latin imparatoru Baudouin'e karşı, Nympheon muâhedesini imzâladı. Bu muâhede ile Venedik imtiyazları cenovalılara geçmekte idi (metin için bk. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia genovese di Pera*, *Atti della società Ligure di Storia Patria*, Cenova, 1877, XIII, 36 ve Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, München, 1924, II, 1887 ve 1890). Şehre girince (1261), venediklilerin balyos sarayını yıktırarak, taşlarını Venedik'e gönderdiler; imparator onları Marmara-Ereğlisi'ne sürdü; fakat bir müddet sonra, onların şehir içinde değil, Halic'in şimâl kenarında, Galata [b. bk.]'da yerleşmelerine müsâade etti (1267).

Bu yeni imtiyaz bölgesi hızla gelişti (R. Lopez, *Storia della colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1935, tür. yer.) ve Galata, Bizans'ın karşısında, hakikî bir Cenova şehri hâlini aldı. Diğer taraftan cenovalıların Venedik ile olan rekabeti, XIV. asırda Bizans imparatorluğunun aleyhine büyümekte olan Osmanlı devleti ile ittifak ederek, devam etti. Venediklilerin cenovalılara ve aynı zamanda Bizans'a karşı açtığı „Galata savaşı" (1348) neticesinde, Bizans gemileri batırılıp, surlar dışındaki evleri ateşe verilerek, bir müddet Bizans'ta kıtlık hukûm sürdükten sonra, İoannes VI. Kantakuzenos 1351 senesinde de Venedik ile ittifak etti. Venedik İspanya'da Aragon kıralına baş-vurdu ve bunun neticesinde Bizans'ta imparatora yardım eden, fakat aynı zamanda kendi hesaplarına hareket eden ve döndükleri zaman imparatorluğu daha da zayıf bir hâlde bırakan Katalanlar gibi, başka sergüzeştçiler meydana çıktı.

Bu tarihlerde İtalya, Galata ve Anadolu sâhillerindeki cenovalılar Osmanlılar ile olan dostluk münâsebetlerini sıkılaştırdılar. Venediklilerin Orhan Gâzî'ye karşı takındıkları tavra mukabil, cenovalı amiral onu ziyâret etti. Cenova Orhan ile bir anlaşma akdetti (metin için bk. *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Cenova, 1886, XXVIII, 710—713, bk. bir de Heyd, *HCL*, II², 258 ve Iorga, *GOR*, I, 192). Bu anlaşma gereğince, türkler cenovalıların hizmetine 1.000 okçu tahsis et-

mişlerdir. Bu aynı zamanda, Osmanlılar ile garp hıristiyan devletleri arasında imzalanan ilk muâhede idi. Cenovalılar ile olan münâsebetler Bizans'ın türkler tarafından fethine kadar aynı kaldı. Galata'ya Yıldırım Bayezid'in ilk defa olarak 1391 senesinde, İstanbul'u muhâsarası sırasında, sûrlardan Halic'in yukarı taraflarına kadar, 6.000 türk askeri yerleştirildi (H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916, s. 198). Cenovalıların Bizans'a karşı son taarruzu 1433'te oldu; İoannes VIII. Paleologos Cenova gemilerini püskürterek, Galata'yı muhâsara etti; 1453 senesinde galatalılar, hayli şüpheli bir bitaraflık sâyesinde, mevcûdiyetlerini muhâfaza edebildiler.

Mûsevîler. Yahudiler hıristiyanlığın amansız muârızları sayılmakla berâber, durumları Roma imparatorluğunda kanûnî bir nizama bağlanmış idi. Fakat IV. asırdan itibâren, imparatorluğun hıristiyanlığı resmen kabûl etmesinden sonra, vaziyetleri kötüleşti. Bizans imparatorları bâzan zulüm yapmakta, bâzan müsâmaha göstermekte idiler. Bununla berâber yahudi tâcir kolonileri Bizans'ta da teşekkül etmeğe başladı. Fakat 641 senesinde yahudiler Bizans'ta patrik Pyrrkhos'a karşı baş-gösteren isyâna katıldılar (Theodoros Lector, *Historia Ecclesiastica*, Migne, *PG*, CLXV, 296). Neticede yahudilerin durumu, bir çok ictimâî kayıtlar ve mâlî mecbûriyetler ile, kararsız bir hâl aldı (A. Sharf, *Byzantine Jewery in the seventh century*, *BZ*, 1955, XLVIII, 103—115). Leon III. (717—741) Bizans'ta yahudilerin artan nufûzu karşısında, zulümlere başladı. Romanos Lekapenos (920—944) onları şehirden kovdu ve Ege denizi adalarına yerleştirdi. Daha sonraları yahudiler geri döndüler ve Beyoğlu cihetinde iskân edildiler. İspanya'dan gelen yahudi seyyahı Tudela'lı Benjamin 1172 senesinde, Bizans'ta onların vaziyetlerini anlatırken, sayılarının 2.500 olduğunu, içlerinde ipek işçiliği ve ticâret ile meşgûl olan çok zengin kimseler bulunduğunu, onların Halic'in bir, tarafında oturduklarını ve şehir ahâlisi ile ancak deniz yolundan temâs ettiklerini söylüyor.

Dördüncü haçlılar seferi de Bizans yahudileri için ağır bir darbe oldu. 1203 senesinde, Flandre kontu Baudouin'in askerleri „Galata kulesini" zaptettiler (Villehardouin, nşr. Wailly, 88); bu kule, tepenin üzerindeki bu günkü Galata kulesi olmayıp, aşağıda deniz kenarında yapılmış olan bir kule idi; buradan etraf tarassut edilmekte ve icâbında, düşman gemilerinin Halic'e girmesine mâni olan zincir gerilmekte idi. Bizanslılar tarafından yapılmış olan bu kule bugünkü Yeraltı câmiinin bulunduğu yerde idi (bk. Janin, 420 ve harita). Haçlıların bir kısmı, Estanor adı verilen ve çok iyi ve güzel bir semt teşkil eden yahudi mahallesinde ve kulenin önünde yerleştiler

Fakat Bizans'ın latin imparatorları, sonradan, içlerinde Venedik'ten gelenlerin de bulunduğu yahudilerin Halic'i aşarak, asıl şehre girmelerine ve venediklîler mahallesi civârında yerleşmelerine müsâade etti; bu mahallede, daha sonraları bir kapıya Yahudi kapısı (Buondelmonte'de Porta Judaea) adı verilmiştir. XIV. asırın başlarında Bizans'taki yahudilerin çoğu, Tudela'lı Benjamin zamanında olduğu gibi, kürkçü ve debbâğ idiler. Diğer taraftan Bizans'ta imâl ettikleri veya sattıkları başka mallar üzerinde de ticâret yapmakta idiler. Venedik asıllı yahudiler 1319'da Andronikos II. tarafından kovuldular ise de, sonradan tekrar kabûl edildiler. Yahudiler 1453'te Halic'in her iki sâhilinde yaşamakta idiler. Bunlar türkler ile bizanslılar arasındaki mücâdeleye katılmamışlardır.

Bizans'ta türkler. Muhtelif türk kavimleri IV. asırdan itibâren, önce Hazer denizi ile Karadeniz'in şimâl kısımlarından, sonra XI. asırdan itibâren de, İran'dan ve imparatorluğun şark taraflarından gelerek, Bizans ile temâsa geçtiler.

Muhakkak ki, milâddan önce bu şehirdeki esirler arasında sayılan Skythai (Σκύθαι) içinde türk unsurları da bulunmakta idi; fakat bu hususta kat'î hiç bir şey bilinmemektedir. Helenistik âlemindeki iç savaşlar daha sonraları Roma fütûhâtı sırasında grek veya Roma orduları tarafından muhâsara edilmiş olan şehrin ilk muhâsarası 400 yılında, yâni büyük kara sûrlarının inşâsından önce, Gainas kumandasındaki cermen Gotları tarafından vâkî olmuş ve neticede bir anlaşmaya varılmış idi. Ordusunun başında olarak şehre giren Gainas hücûma uğradı ve öldürüldü (J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*..., Cambridge, 1931, I, 134) ve bunun neticesinde Gotlar dağılarak, geri çekildiler.

Bizans'a taarruz eden ilk **türkler** (yâni hunlar, aş. bk.) akınları sırasında Balkan yarımadası içlerinden Konstantinoupolis kapılarına geldiler ise de, şehre girmeğe muvaffak olamadılar (Hun seferi için aş. bk.). VI. asrın ilk yarısında, Antae (= Alanlar) ile slavlar ve Hunlar şarkî Roma imparatorluğuna yardımcı asker te'min etmekte idiler (Bury, II, 296). 527 senesinde İustinianus'un saltanatının ilk yılı daha o zaman bulgarlar adı verilen ve Kırım Bosporos'u (bugün Kerç boğazı) kıyılarında yerleşmiş olan hun kıralı Ogurda imparator ile ittifak etti. Ogurda, Bizans'a gelerek, hıristiyan oldu ve Bosporos'a dönünce, bütün ahâliyi hıristiyan yapmak istedi. Bulgarlar, yâni daha sonraki türk-hunlar, 540 yılındaki akınlarda pâyitaht üzerine doğru indiler ve etrafa dehşet saldılar. İustinianus, Efes'li Iohannes (*Historia Ecclesiastica*, *R O C*, 1897, II, 485)'e göre, büyük saraya kapandı. Eski hun imparatorluğunu teşkil eden diğer iki unsur, yâni Tukurgurlar („tokuz-guz", bk. Balint Homan, *Magyar Történet*, Budapest, 1935, I, 45, 633; bir de „kurt-urgur" iştikakı için bk. Moravcsik, *BT*, II, 152 ve Uturgur, „otuzguz", Moravcsik, *BT*, II, 205) arasındaki düşmanlık Bizans'a kadar yayıldı. Evvelkilerin hukümdarı Sandılıq (Moravcsik, *B T*, II, 227) Uturgurların Trakya'da yerleşmelerine verilen müsâadeye itiraz etmek için Iustinianus'a elçiler gönderdi. İmparator onları hediyeler ile yatıştırmağa çalıştı. Meşhûr Bizans kumandanı Belisarius daha sonraları müdâfaasız olan uzun sûru 7.000 suvari ile kuşatan Tukurgur reislerinden „Zabergan" (bk. Agathias, nşr. Dindorf, *Historici Graeci Minores*, Lipsiae, 1871, II, 366, 389; bk. Moravcsik, *BT*, II, 119) ile mücâdele etmeğe mecbûr oldu. Bu sonuncu, Bizans sûrları altında karargâh kurdu ve sûrları ele geçirdi; fakat bunlar sonunda dağıtıldı (Bury, II, 305 v. d.).

VI. asrın ikinci yarısında, Bizans imparatorluğu ile **Gök-türk** imparatorluğu arasındaki münâsebetler neticesinde, ilk türkler pâyitahta gelip, burada yerleştiler. Böylece 579 yılında, Tiberius tarafından, Eskil Kağan (Theophanis, Bonn, s. 263; Çin kaynaklarında Sse-kin, bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, Sbornik trudov Orḫonskoy ekspeditsii*, Petersburg, 1903, VI, 231) gönderdiği ve başında Valentinus'un bulunduğu sefâret hey'etinde Bizans'ta oturan türklerden 106 kişi de bulunuyordu. Aşağı Volga havzasındaki Türk-Şad Kağan'a gönderilen sefâret heyetinde de türkler var idi (Moravcsik, *BT*, II, 276). Bu devirde Bizans'ta büyük sayıda garplı türklerin, bilhassa muhtelif Bizans sefâret hey'etlerine iştirâk ederek gelmiş bulunanların yaşadığı şüphesizdir (bk. bir de K. Kadlec, *The Empire and its northern Neighbours, Cambridge Medieval History*, Cambridge, 1923, IV, 188). İustinus II. zamanında 568 senesi sefâret hey'etindeki, Bumın Kağan'ın elçileri türkçe „mektuplar" getirmişlerdir; bu da Bizans'ta, hiç değil ise, imparatorluğun divanında bunları okuyup, tercüme edebilecek kimseler bulunduğunu gösterir (bk. bu hususta V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrée M S F O*, Helsingfors, 1896, V, 52).

Heraklios'un tahta çıktığı sene (610), ilk defa olarak, Bizans sûrları şarktan, Anadolu'dan gelen düşman ordularının tehdidine mâruz kaldı ve İran askerleri Khalkedon'a kadar ilerileldi; fakat bir az sonra geri çekilerek, 615 senesinde tekrar taarruza geçip, bu şehri zaptetti. Heraklios Sâsâniler ile sulh yapmağa mecbûr oldu (*Chronicon Paschale*, Migne, *PG*, XCII, 992 v.d.); iranlılar da geri çekildiler.

Bu devirde Sâsânîler ile orta Tuna havzasına yerleşmiş olan türklerin müşterek hareketleri neticesinde, Bizans sukut edecek dereceye geldi (bk. Avar muhâsarası). Bu türkler, slav kabîleleri ile birleşen ve bir asırdan beri Balkan yarım-adasının şimâl kısmında yerleşmiş olan Avarlar idi (Avar seferleri için aş. bk.).

Aynı devirde, bilhassa 619 yılında, bulgar hakanı Kubrat'ın amcası olan ve Hunların, dolayısı ile Uturgur-Utigurların reisi sayılan Organas, kalabalık maiyeti, kumandanları ve âile efrâdı ile, Bizans'a gelerek, Tuna'nın cenûbunda yerleşmiş olan türk bulgarlar da Bizans'a yarı dost, yarı düşman olarak geldiler. Sâbık imparator Iustinianus II.'un tekrar tahta geçmesi husûsundaki teşebbüslerinde muvaffak oldular (705). İustinianus II. Kırım'dan gelmiş ve bu maksat ile, bulgar hanı Terbel ile bir ittifak imzâlamış ve hana, imparatordan bir derece sonra gelen „caesar" unvanını vermiş ve aynı zamanda onu kızı ile evlendirmiş idi. Terbel, Bizans'ı işgâl etmek için, bulgar muhârip ve slav yedek kuvvetleri ile birlikte imparatora refâkat etti. Bizans sûrları önüne gelince, İustinianus II. bir haberci vâsıtası ile şehrin teslimini istedi ise de (Theophanes, Bonn, s. 486), yeni imparator Tiberius II. Apsimar, bunu reddetti ve şehri müdâfaa için hazırlıklara başladı. Muhâsara kuvvetleri, daha ziyâde, Blakhernai mahallesi önünde toplanmış idi(Theophanes, *ayn. esr.*; Nikephoros, *Historia*, s. 42). Üç gün sonra, Iustinianus II. şehre bir mıkdar asker ile, su yollarından girdi. Rhinotmetos („kesik burun") lekabı verilen imparatorun şehirde görünmesi dehşet uyandırdı ve Tiberius II. idâm edildi. Daha sonra, bulgar hanı Terbel de, askerleri ile birlikte, şehre girdi.

Terbel'in şehirde bıraktığı kuvvetler 705 ve 711 senelerinde donanma ile Kırım'dan gelen Philippikos (Vardan)'a karşı imparatoru müdâfaa ettiler. 803 temmûzunda, Anadolu'nun beş askerî bölgesinin kumandanı, „türk" lekabı ile tanınan Vardan, imparatora karşı ayaklandı ve tahtı ele geçirmek maksadı ile, Khrysopolis'e kadar ileriledi ise de, zâbitleri tarafından Nikephoros'a teslim edilerek, idâm olundu. 813 yazı esnâsında Balkan bulgarları-

nın hanı, bulgarlara kaçan ve hıristiyan olan bir arap mühendisinin muhâsara ve ateş san'atı sâhasındaki vukûfu sâyesinde, Mesembria (Misivri) kalesini zaptettikten sonra, Bizans kapılarına geldi (Theophanes, Bonn, I, 776; Bulgar seferleri için aş. bk.). Kurum Han'ın 814 yılında ölümünü müteâkip, Mihael II. 'in silâh arkadaşı „slav" Thomas, hukümdarına karşı baş kaldırarak (J. B. Bury, *The identity of Thomas the slavonian*, *BZ*, 1892, I, 55 v.d.), mütecânis olmayan bir ordu ile, Bizans'ı 821 kânûn I. ve 822 ilk baharında, iki defa muhâsara etti. Bu ikinci muhâsara tehdit edici bir mâhiyet aldı. Thomas'ın donanması, Haliç'teki zincire rağmen, Barbyzes deresine kadar girerek, orada kara kuvvetleri ile birleşip, 80.000 kişilik bir ordu topladı; başka birlikler boğazın yukarı kısımlarında (Anadolu kavağının şimâli, bk. Janin, s. 442), Hieron burnunu işgâl ettiler. Şehre karşı yapılan devamlı hücûmlar püskürtülüyordu. Bizanslılar ile askerî ittifak akdeden Omurtag Han 'ın müdâhalesi neticesinde, Thomas yakalanarak, idâm olundu.

İmparatorluk kendine daha yeni gelmiş idi ki, Bizans'a karşı önceleri iskandinavyalı olup, daha sonra slavlaşmış bulunan ruslar tarafından taarruzlar başladı. 860 yılında 200 gemiye yüklenmiş kuvvetli bir rus ordusu Boğaziçi 'ne geldi; bir çok manastır ve sarayı yağma edip, ateşe verdi. Araplara karşı sefere çıkmış bulunan Mihael III. âlel'acele geri döndü ve müdâfaa tertibâtı aldı. Aynı yılın 18 haziranında ruslar şehre hücûma başladılar ise de, rum ateşi (bu hususta bk. M. Mércier, *Le feu grégeois*, Paris, 1952, s. 31 v.d.) sâyesinde geri püskürtüldüler; gemilerin çoğu bir fırtınadan battı (Symeon Logothetis, Bonn, s. 58); rus kuvvetleri geri çekildi. Bu Bizans'ın o zamana kadar hemen-hemen hiç tanımadığı bir kavim ile ilk temâsı idi. 907 senesinde, prens Oleg (Skandinavya dilinde Helgu) idâresinde bir başka rus hücûmu akikî bir muhâsaraya inkılâp edemedi; zîra iki taraf iktisâdî bir anlaşmaya vardılar (A. A. Vasiliev, *The second Russian Attack on Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 6, Cambridge, Mass., 1951, s. 161; bk. bir de R. J. H. Jenkins, *The supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon*, *Speculum*, 1949, XXiV, 403 v. d.). Ruslar tekrar şehire yaklaştıkları zaman, bizanslılar Halic'i zincir ile kapadılar. „Feylesuf" Leon VI. ile müzâkere etmek üzere, şehre bir çok Vareg'in girmesine müsâade olundu. Varılan anlaşma sonradan 911 senesinde te'kit olunmuştur. İmparatorluğun Balkanlardaki komşularının, pâyitahta karşı icrâ ettiği yeni tehd.t daha büyük ölçüde oldu; bu gençliğinde Bizans sarayında okumuş slavlaşmış ve hıristiyanlığı kabûl etmiş olan ve bulgarları temsil eden çar Symeon tarafından yapılan devamlı bir tazyik idi. Symeon daha 896 yılında, ânî bir hücûm ile, Bizans şehrini dehşet içinde bırakmış idi (*Tārīḫ al-umam va 'l-mulūk*, Kahire, XI, 349; krş. Abicht, *Der Angriff der Bulgaren auf Kanstantinopel im Jahre 896*, *Archiv für slavische Philologie*, 1895, XVII, 47 v.d.). Ağustos 913'te, Symeon şehrin sûrları önünde tekrar göründü ve bu sefer iki taraf uyuştu. Çar Symeon'un kızlarından biri genç imparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos ile evlendirildi ve Symeon imparatorluk tacı giydi. Fakat bulgar çarının bütün emeli, tek başına idâre etmek istediği şehri ele geçirmek idi 920 senesinde, saltanat nâibi Romanos Lekapenos'un iktidârı kendisine vermesini istiyordu; patrik Nikolaos bir çok defalar, ruslar, peçenekler, alanlar ve garp türkleri (macarlar) ile ittifak akdetmek tehdidi ile Symeon 'u yıldırıyordu (patriğin mektupları için bk. *PG*, CXI, 45 ve bu hâdiseler için bk. S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign, A Study of tenth century Byzantium*, Cambridge, 1929, tür. yer.). Tasavvurlarını gerçekleştirmek maksadı ile, 921 yılında ilk teşebbüse giriştikten sonra, Symeon 922 yılı yaz aylarında Pege sûrları önündeki imparatorluk sarayını yağma edip, geri döndü. Aynı senenin son baharında daha büyük bir ordu ile tekrar geldi ise de, şehrin surları önünde Romanos'un kumandasındaki Bizans kuvvetleri tarafından mağlûp edildi. 924 son baharında şehrin sûrları önüne tekrar geldi ve imparator onun ile bir mütâreke imzâlamak zorunda kaldı (Runciman, s. 246 v.d.).

Fakat rahat durmayan ruslar, Romanos Lekapenos'un kuvvetlerini yeniden teşkilâtlandırmağa başladığı bir sırada, Bizans'a karşı ânî hücûma geçtiler. Oleg'in yeğeni prens İgor 'un kumandasında 1.000 kayık ile (Liudprand, *Antapodosis*, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores*, nşr. Pertz, Hannover, III, 331; *Theophanes* zeyli, Migne, *PG*, CIX, 440 'ta 10.000 kayık), boğazın Anadolu kıyısını tâkip etti ve 11 temmûz 941 'de şehrin önünde göründü. „Protovestiarios" (imparatorun esvapçı-başısı; aynı zamanda orduya da kumanda ederdi) Theophanes limanda bulunan 15 gemi ile bunların karşısına çıkıp, rus kayıklarının çoğunu tahrip etti. Bu vareg donanmasının geri kalan kısmı Nikomedia (İzmit)'ya yöneldi; ruslar orada bölgeyi tahrip ederek,

ahâliyi katlettiler ise de, sonra Ioannes Kurkuas kumandasındaki Asya ordusu tarafından imhâ edildiler. İgor 944 senesinde, rus, slav ve peçeneklerden müteşekkil, daha büyük bir kuvvet hazırladı. Kendisi ile müzâkerelere girişildi, İgor Kiev'e çekildi. Aynı devirde, ugur ve türk menşe'li macarlar da 934 senesinde, Edirne'yi tahrip ve yağma ettikten sonra, Bizans üzerine yürüdüler; şehrin önüne gelerek, 40 gün kadar konakladılar; ellerine düşen kadın ve çocukları ipekli kumaştan mâmûl elbiseler ile mübâdele ettiler; erkekleri de kılıçtan geçirdiler. Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, Paris, 1863, II, 64; bu sefere âit bizans kaynakları için bk. Marquart, *Streifzüge*, s. 64, Mas'ūdī'nin metninin tahlili ile bk. bir de V. Minorsky, *Ḥudūd al-'ālam* (te'lif yılı 372 = 982, *G M S*, N. S., London, 1937, XI, 459, 468 v.d.). 938 ve 943'te macar yağmacıları, düzenli bir muhâsaraya girişmeksizin, tekrar Bizans topraklarına girdiler. 948 senesinde, prens Fajsz'ın iki elçisi Bizans'a gelerek, on senelik bir sulh anlaşması akdetti. Macarlar bundan sonra Bizans'a hücûm etmediler. İlk macar kıralı olan Szent Istvan (1000—1038) Bizans'ın içinde muhteşem bir kilise yaptırdı; bundan anlaşıldığına göre, XI. asrın başlarında küçük bir macar kolonisi Haliç kıyılarında yerleşmiş idi. XII. asırda, Tudelalı Binjamin (*ayn. esr.*, I, 45) Bizans'ta macar tüccarlarının mevcûdiyetinden bahsetmektedir.

Bizans ile münferit kabîleler veya kabîle toplulukları hâlinde, mütemâdiyen garba doğru ilerilemekte olan türk ırkına mensup kütleler arasındaki bir çok asırlık münâsebetlerin neticesinde, IX. asra âit kaynaklarda, şehirde büyük sayıda türk bulunduğu görülmektedir. Bizans'taki bu türklerin çoğu askerî unsurlardan mürekkep idi ve pek azı da idârî ve mülkî hizmetlerde çalışmakta idiler. IV. asrın sonlarında, Bizans ordusunun kumandanlarından biri bir „iskit" idi. Bu kumandan 395 senesinde bir hun, aynı zamanda gotlardan olması muhtemel bulunan „Modaris" (Zosimos, *Historia*, s. 180, bk. bir de Moravcsik, *B T*, II, 168) idi. Hun menşe'li olduğu açıkça anlaşılan Helhal 467 senesinde, askerî kumandan olarak, Bizans'ta bulunuyordu (Priskos, *Excerpta de legationibus*, nşr. L. Dindorf, *Historici Graeci Minores*, Lipsiae, 1832, I, 589). 530 senesinde Bizans ordusunda arap veya hun olmaları ihtimâli bulunan „massaget" menşe'li, „Simmas" ve „Sunikas" adlı iki kumandan var idi (Prokopios, *Historia*, Bonn, I, 62, 72; Malalas, Bonn, s. 452, 462); aynı husus „Horsaman" adlı biri (Moravcsik, *B T*, II, 289) veya Halazar (Prokopios, *Historia*, II, 427) için de vârittir.

Daha sonraları, 912—913 senelerinde Bizans'ta esir olarak yaşamış bulunan Hārūn b. Yaḥyā (İbn Rusta, nşr. de Goeje, *B G A*, VII) şehir hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.

Bizans ordularının o devirde ekseriyet ile yabancılardan müteşekkil olduğu mâlûmdur. İmparatorlar pâyitahtın müdâfaasını slav, vareg, türk kavimlerinden teşekkül eden zümrelere emânet ediyorlardı. Nikephoros Phokas'ın Girit'te araplar ile savaşan ordusunda ruslar ve „fergânîler" var idi. Bunlar Ma'mūn'un ordusunda da askerlik etmiş Fergana türkleri idiler. Bizans imparatorluğunun Hazar türkleri ile sıkı münâsebette bulunduğu, bir Hazar prensesinin Tiberios II. Apsimar'a yanında Hazar askerî birlikleri de getirdiği, Konstantinos V. Kopronymos'un Çiçek adlı bir Hazar prensesi ile evlendiği ve bu vesile ile İstanbul'a gelen Hazar muhâfız birliklerinin şehre yerleştiği biliniyor.

Peçenek türklerine gelince, bunlar şehir civarına kadar gelmişler ise de, şehri kuşatamamışlar, fakat Bizans'ın askerî birlikleri arasında ehemmiyetli bir yer almışlardır (Peçenek seferleri için aş. bk.). X. asrın ortalarında diğer türk unsurlarının da mevcûdiyetine şâhid olduğumuz bu şehirde, Peçenekler büyük sarayın en mühim kapısında muhâfız olarak kullanılmakta idiler. Augusteon meydanından muhteşem imparator saraylarına girecek olanlar Tolmaç türklerinden mürekkep muhâfız kıt'alarının önünden geçmekte idiler. Konstantinos Porphyrogennetos'un Peçenekler bölgesi ve kabîleleri hakkında izahat ihtivâ eden eserinde adı geçen bu Tolmaçlar Peçenek türkleri olmalıdır (*De administrando imperio*, nşr. Moravcsik—Jenkins, s. 167 v.d.). Ücretli Tolmaç askerleri dışında, oldukça kalabalık Peçenek türklerinden mürekkep bir başka zümre de, müteâkip asrın ortalarına doğru, Bizans'ta yaşamakta idi. Aşağı Tuna Peçenekleri arasındaki dâhilî savaşlardan sonra, Kegen Han gâlip geldi ve Tirek (yahut Turak), tebeasının büyük bir kısmı ile, Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Başlarında Tirek 'in bulunduğu 140 Peçenek reisi yerleşerek, hıristiyan oldular ve Bizans ordu ve idâresinde vazifeler aldılar (Kedrenos — Skyletzes, II, 587 v.d.).

Ayrıca şu da biliniyor ki, şimâlden veya şarktan, Komnenos sülâlesine mensûp imparatorlar zamanında (1081—1185), muhtelif yerlerden gelen türkler, gerek pâyitahtta, gerek eyâletlerdeki Bizans ordusunda bulunuyorlardı ve ekseriyâ başka türk unsurlarına, aynı zamanda araplara, normanlara, bulgar, sırp veya macarlara karşı savaşmakta idiler.

Selçuk türkleri Anadolu'dan yavaş-yavaş imparatorluğun pâyitahtına doğru ilerileyerek, Marmara kıyılarına kadar yürüdüler. Daha 1081 'de Alexios Komnenos'un kayın-birâderi, kumandan Nikephoros Melissenos, Selçuklu türklerinden müteşekkil askerlerden yardım görerek, imparatorluk iddiası ile, Nikaia (İznik) 'ya yerleşti ve Alp Arslan'ın yeğeni Süleyman Bey'in yardımını istedi; böylece türklerin Bizans'ın karşı sâhiline kadar gelmesini kolaylaştırdı. Melissenos daha sonra pâyitahta geldi ise de, türkler XIII. asrın başlarına kadar Nikaia'da kaldılar. Ancak 1086 yılında Alexios, Süleyman Bey'in kumandanlarından, İznik vâlisi olan Abu 'l-Ḳāsim'ı resmen Bizans'a dâvet etti. Abu 'l-Ḳāsim Bizans'a giderek, uzun zaman orada kaldı; bizanslılar Kivotos (Civetot, Hersek) kalesini acele ile inşa ettiler (S. Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge, 1951, I, 128).

XII. ve XIV. asırlar arasında Bizans kaynakları, gerek pâyitahtta, gerek eyâletlerde, „turkopouloi" („türk oğulları") adı ile tanınan Selçuk menşe'li bizans askerlerinden bahsetmektedir (Pakhymeres, Bonn, II, 523, 549, 553, 574, 590 v. dd.; Nikephoros Gregoras, Bonn, I, 111, 129, 244). Katalonyalı Ramon Muntaner (*The Chronicle of Muntaner*, trc. Lady Goodenough, nşr. Hakluyt, London, 1921, s. 513) imparatorun yardımına gelen katalonyalı ücretli askerlerin, 1305—1310 yıllarında, Meleh'in kumandasındaki „turkopouloi" ile iş birliği yaptıklarını göstermektedir; Andronikos II. Paleologos (s. 544), „1.000 türk süvarisinden" müteşekkil şahsî muhâfız birliği ile Osmanlılar ve diğer Anadolu beyleri ile savaşmakta idi. Bu „turkopouloi" XV. asrın başlarında da bilinmekte idiler (Leontios Mokheras, nşr. Sathas, *MB*, Venetia, 1873, II, 54, 258); kumandanlarına *turcopuliéris* denilmekte idi. 1082, 1210'da Bizans âilelerinin „Turkopoulos"'u isim olarak kullandıkları görülür (bk. Moravcsik, *BT*, II, 275).

İki tarafın birbirine olan düşmanlığına rağmen, Bizans ile türkler arasında, karşılıklı bir hulûl vukua gelmeğe başladı. İoannes Aksukhos'un durumu bu hususta dikkate değer. Bu isim türkçe „Ak-Kuş" ismi ile bir sayılmıştır. Bu zât, Nikaia'da, 1097'de haçlılar tarafından esir edilerek, hıristiyan oldu ve Alexios Komnenos'un sarayında yetişti ve „büyük domestikos" unvânını aldı (F. Chalandon, *Les Comnènes*, II: *Jean II et Manuel Comnène*, Paris, 1912, s. 19 v.d.). „Rum" sultanının Dânişmend ile savaşıp, yenilen oğlu Kılıç Arslan I. (1086—1107) da İoannis Komnenos'a sığındı ve 1127 yılında Bizans'ta öldü (Chalandon, s. 80).

Manuel Komnenos zamanında Bizans-Selçuklu münâsebeti bakımından kayda değer şu iki hâdiseyi zikretmek lâzımdır: 1162 yılında Sultan Kılıç Arslan II., Manuel ile bir sulh anlaşması imzâladıktan sonra, Bizans'a üç ay süren bir ziyâret yaptı. İlk defa olarak, bir müslüman hükümdar, Ḳosṭanṭīnīya'ya, imparatorlar ile müsâvî şartlar altında, ayak basıyordu. Şehrin kapısında imparator tarafından merâsim ile karşılanan Kılıç Arslan II. Bukoleon sarayına misâfir edildi (Kinnamos, Bonn, s. 204 ve Niketas Khoniates, Bonn, s. 155 v.d.), şehirde kaldığı müddet zarfında kendisine büyük saygı gösterildi; şerefine parlak şenlikler tertip olundu (Süryânî Mihael, *Recueil hist. des crois., Documents arméniens*, Paris, 1869, *Abu 'l-Farac* (Bar Hebraeus) *tarihi*, trc. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1950, s. 399, sultanın Bizans'ta yalnız 8 gün kaldığını söylemektedir; krş. F. Chalandon, *Les Comnène*, II, 464). İki hükümdar arasında bir kaç yıl iyi münâsebetler devâm etti ise de, 1176 yılında, Myriokephalon (Çardak) muhârebesi vukû buldu ve Konya ile Bizans arasında tekrar düşmanlık başladı. Türk baskısı karşısında bizanslılar imparatorluğun varlığını korumak için çarpışırken, bir taraftan da ordularına daha çok sayıda türk almakta idiler; bu türkler kısa zamanda en yüksek askerî mansıplara yükseliyorlardı; fakat Paleologoslar devrinde (1261—1453), şüphesiz imparatorluğun gerilemesi neticesi olarak, pâyitahta türk askerlerinin git-gide daha az sayıda geldiği veya hiç gelmediği görülüyor.

XII. asrın ortalarında, Bizans'taki en gözde kumandanlardan biri Selçuk türklerinden Porsuk idi. XIII. asırda bir Bizans me'mûru aynı adı taşıyordu: Nikephoros ho Porsukhos (bunun için bk. Khoniates, Bonn, I, 142; II, 54, 66). Aynı devirde, bir başka Bizans kumandanı da Selçuk türkü Abū Bakr (Kinnamos, s. 48; krş. Moravcsik, *BT*, II, 220) idi. Bizans ordusundaki bir çok türk kumandanlarının isimleri, sonlarına *as* getirilerek, şekil (fonetik) bakımından yunancaya uydurulmuştur: Pitikas, Uzas, Karatzas, Monastras (bu hususta bk. Krumbacher, *G B L*², s. 334). Diğer taraftan, bu devirde devletleri taahhüt altına sokan ve siyâsî bir mânası bulunan kız alıp-verme yolu ile kurulan ittifaklar, Komnenos sülâlesi ile Anadolu veya Karadeniz'in şimâlindeki muhtelif hânedanlar arasında devâm ediyordu. Buna muvâzî olarak, Bizans asîlzâdeleri, Digenis Akritas destanının açıkça gösterdiği gibi, bâzan arap asîlzâdeleri ile (H. Grégoire, *The Historical element in Western and Eastern epics, Datel-Hemma, Antar, Chanson de Roland, Byzantion*, 1944, XVI, 527—544; S. Impellizzeri, *Il Digenis Akritas. L'epopea di Bisanzio*, Firenze, 1940) sonra da Selçuklular ve Osmanlılar ile ittifak etmişlerdir ki, bu son ittifaktan Köse Mihal'lar, Mihal-oğulları, Evrenos-oğulları gibi, şahsiyetler çıkmıştır.

Mikhael VIII. Paleologos Kıpçak hanına kızlarından birini vermiştir. Bu imparator, moğul hanı Hulagu'nun tahtından indirdiği Anadolu Selçuklu sultanlığı vârislerinden İzzeddin'i, maiyyeti ile birlikte, Bizans'ta kabûl etmiş, fakat sonradan İzzeddin Bizans'ı terkederek, Dobruca'ya yerleşmiştir.

Bizans tahtını İoannes V. Paleologos ile paylaşamayan İoannes VI. Kantakuzenos Osmanlılara baş-vurdu; kızı Theodora'yı Orhan Bey ile mayıs 1356'da evlendirdi (Kantakuzenos, Bonn, III, 95); bunun neticesinde, Orhan Bey, kayın-babasına 6.000 kişilik bir yardım gönderdi. İoannes VI.'in Bizans kuvvetleri ile Osmanlı türklerinin bu birliği pâyitaht sûrlarını kuşattı. 3 şubat 1347 cuma günü, gecenin 7'sinde Orhan Bey'in gönderdiği 6.000 türk askeri, az sayıda Bizans askerleri ile birlikte, başlarında İoannes VI. olduğu hâlde, tarafdarlarının açtığı kapılardan İstanbul'a girdi (*ayn. esr.*, III, 99; krş. Laurent, *Notes de chronographie, Echos d'Orient*, 1937, XL, 169).

Şimâl ve şark türkleri ile Bizans arasındaki bu münâsebetler bunların Bizans'ı yakından tanımasına imkân verdi. Paleologoslar ile Osmanlılar arasında evlenme yolu ile kurulan ittifaklar ve siyâsî münâsebetler, türk pâdişahlarını, gerek imparatorluk, gerek İstanbul üzerinde haklı bir takım iddialar ileri sürmeğe sevkediyordu. Osmanlılar Bizans topraklarını XIV. asrın başlarına kadar çabuk istilâ ettiler ise de, kuvvetli sûrlar ile çevrili pâyitahtın zaptı daha bir müddet gecikti.

Şehrin latinler tarafından istilâsı.

Bizans imparatorluğunun merkezi, bizanslılarca „barbar" addedilen yabancı milletlerin hiç biri tarafından henüz işgâl edilememiş idi. Bu şehir ilk defa 1204'te dördüncü haçlılar seferi sırasında avrupalılar (latinler) tarafından işgâl edildi. Bizans imparatorluğunun harâbeleri üzerinde şark latin imparatorluğunun kurulması ile neticelenen bu haçlı seferinin üzerinde uzun münâkaşalar cereyân edeu sebepleri ortada iyi bir fırsat karşısında tahakkuk ettirilen bir taammüd bulunduğunu göstermektedir (A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, II, 104 v.d.). İki büyük hıristiyan imparatorluğu arasındaki gerginlik alman imparatoru Friedrich I. Barbarossa'nın kumanda ettiği üçüncü haçlı seferi esnâsında (1189), siyâsî bakımdan, son haddini almış idi (bk. bu hususta W. Ohnesorge, *Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter*, Hildesheim, 1947, tür. yer.).

Dinî bakımdan, daha XI. asır ortalarında, Roma ve Bizans kilisesi arasında nihâî olarak ilân edilen ayrılık zaman ile artmış idi. Bu gerginlik, ticârî ve iktisâdî bakımdan da, Cenova ve Pisa lehine Bizans'ı Venedik çevresinden kurtarmak teşebbüsü ile, 1192 senesinde İsaak II. Angelos ve Alexios III. Angelos zamanlarında daha da artmış idi. Bilhassa 1182 yılında bizanslıların kini pâyitahtta oturan bütün latinlere karşı galeyân etti ve papazlar tarafından körüklendi; neticede ayaklanan ahâli, venediklileri ve cenovalıları katliâma uğrattı. Velhâsıl 1185 (Komnenoslar saltanatının sonu)'ten itibâren Bizans imparatorluğunun bozulması inkıtâsız bir surette devam etmekte idi (L. Halphen, *Le rôle des „Latins" dans l'histoire intérieure de Constantinople à la fin du XIIe siècle, Mélanges Charles Diehl*, Paris, 1930, I, 141—145).

Bizans'ta yaşayan ve ücretli asker olarak kullanılan türk unsurları imparatorluğu içeriden parçalamaya sebep olacak dereceye varmamışlardır. Bunlar imparatora sâdık kalmışlar ve Anadolu Selçukluları, elverişli silâh bulunmaması yüzünden zapt olunamayan Bizans pâyitahtına karşı henüz bir üss kuramamışlar idi. Bununla berâber, Angelosların zaafı ve kararsızlığı karşısında, ortodoks Bizans'a karşı garpta duyulan korku kolayca bir istilâ düşüncesine inkılâp etti.

Alman imparatoru Heinrich VI. Bizans'ı zaptetmeği XII. asır sonunda tasavvur etmiş ise de, bu tasavvurunu gerçekleştirememiş idi (W. Norden, *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, Berlin, 1898, s. 5, 12). Halefi Philipp von Schwaben, imparator İsaak II. Angelos'un dâmâdı idi. Bu devirde „mukaddes yerleri" tekrar ele geçirmeği gâye edinen yeni bir Avrupa hareketi beliriyordu. Papa Innocentius III.'un teşvik ettiği Andrea Dandolo idâresindeki devrin en kudretli donanması olan Venedik donanmasının katıldığı dördüncü haçlılar ordusu Monferrat markisi Bonifacio'nun kumandasına verildi ve kumandanlar arasında Baudouin de Flandres, Thibaud de Champagne, marechal Geodfroy de Villehardouin, Simon de Montfort bulunuyordu. Tahtından indirilen İsaak II. Ange-

los'un oğlu Alexios Dalmaçya'nın Zara şehrinde haçlılara mülâkî oldu. Alexios, İsaak'ın kardeşi imparator Alexios III. Angelos'u devirmek ve yerine babasını tekrar geçirmek karşılığında, Bizans imparatorluğunu Roma'nın tâbiiyetine koymağı, haçlı ordularına 200.000 mark ile erzak vermeği, bir sene müddetle Mısır seferine 15.000 asker te'min etmeği ve hayatı boyunca mukaddes yerlerde 500 suvari bulundurmağı teklif etti. Anlaşma yapıldı ise de, Venedik'in arzusu gâlip geldi ve asıl hedef olan Mısır'ın yerine, Bizans'a gitmeğe karar verildi.

Haçlılar 23 hazîran 1203'te San Stefano (Yeşilköy)'da karaya çıktılar. Latinlerin pâyitaht kapıları önünde ansızın görünmeleri karşısında, Bizans ahâlisi Alexios III.'un etrafına toplandı ve iki rakip zümre istilâcılara karşı mücâdeleye hazırlandı. 6 temmûzda haçlılar Halic'i kapayan zincirin bağlı olduğu deniz kenarındaki „la tor de Galathas" (Villehardouin, nşr. Wailly, § 121—127)'ı ele geçirdiler; sonra venedikliler, Aquila adını taşıyan muazzam kadırgayı pupa yelken salarak, zinciri kırmağa ve iç limana girmeğe muvaffak oldular (*Historiens de France*, XVIII, 515'te haçlıların mektupları; J. Longnon, *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris, 1949, s. 37). Kara kuvvetleri sonradan Blakherna sarayı ile duvarları içine kapanmış bir manastır olan Boémont şatosu arasında, yâni Kosmidion (bugün Eyyûb ve Nişanca)'da yerleşti. Heraklios sûrları önünde haçlılar ile bizanslılar arasında yapılan ve 6 gün süren çarpışmalardan sonra, venedikliler, Haliç tarafına, Petrion mahallesine, hücûm ettiler (17 temmûz 1203) ve kendini evvelce hapse atmış olan bizanslılara karşı içi kin ile dolu olan Andrea Dandolo şehre hücûm ederek, 20 kuleyi zapt ve bunları muhâfaza etti; bu sırada Baudouin'in kuvvetleri kara sûrlarına hücûm etmekte idi; vareg (ingiliz ve danimarkalı) muhâfızlar venedikllileri püskürttüler. Diğer taraftan Alexios III., üstün kuvvetler ile, Blakherna'dan dışarı çıktı ise de, iki taraf arasında çarpışma olmadı. Az sonra, imparator geri çekilme emri verdi ve dehşete düşüp, altın ve mücevherlerini toplayarak, karısını ve çocuklarını terketti; kızı Eirene ile birlikte, gece yarısı bir gemiye binerek, kaçtı. Bunun üzerine, âmâ olan İsaak II. hapisten çıkarılarak tahta geçirildi ve oğlu Alexios IV.'u kendine saltanat şeriki tâyin etti. Fakat Alexios IV. kendini emniyette hissedince, vaadlerini yerine getirmedi. Bu sebepten durum daha ziyâde karıştı. Gurup-gurup şehre alınan pisalılar, venedikliler ve flamanlar, Pisa kolonisinin hudûdundaki müslüman câmiini tahrip ettiler (Nikitas Khoniates, Bonn, s. 703), büyük bir yangın çıkardılar ve halk ile boğazlaştılar. Halk imparatoru mukavemete teşvik ile isyân etti. Bir murahhas hey'eti Blakherna sarayına giderek, müttefikleri imparatordan vaadlerini yerine getirmesini istediler ise de, mürâcaatları reddolundu; savaş tekrar başladı. Bizans halkı sokaklara döküldü ve Nikolaos Kanabis'i imparator seçti. Bunun üzerine Alexios IV. eski hâmîlerine baş-vurarak, Blakherna sarayını onlara teslim etmek istedi; fakat emin ve mûtemedi Murzuphlos („çatık kaşlı") lekabı ile anılan Alexios Dukas 8 şubat 1204 tarihinde ihânet ederek, onu hapse attırıp, boğdurdu. İsaak da aynı günlerde öldü. Murzuphlos kendini, Alexios V. unvânı ile, imparator ilân etti; haçlılara karşı mücâdeleye devâm için sür'atli tedbirler aldı. Kara sûrlarının kapıları tahkim edildi ve Halic'e bakan sûrlar yükseltildi, tahta kuleler eklendi (*Devastatio Constantinopolitana*; Hopf, *Chroniques greco-romanes, ayn. esr.*, s. 91); Villehardouin, §§ 226, 233; N. Khomates, Bonn, s. 746, 750).

Muhâsaranın ikinci safhası başlıyordu. Güç bir duruma düşen haçlılar, kendi aralarında anlaşarak, bir muâhede akdettiler (mart 1204). Bu muâhede yeni latin imparatorluğunun ana beratı idi. Bunda ganîmetlerin bölünmesi, imparatorun seçilmesi, imparatorluğun idârî bölge taksimâtı, grek kiliseleri ile mallarının savaşa katılan muhtelif milletlere verilmesi, mâlikânelerin ayrılması ve durumlarının, garp derebeylik kanunlarına göre, ayarlanması mes'eleleri derpiş olunmakta idi. Bütün bu kararlar için papanın tasdiki gerekiyordu (bk. Tafel ve Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Wien, 1856, *Fontes rerum Austriacarum*, Abt. II, cild 12, kısım I, s. 464—488). Bunun neticesinde haçlılar, Haliç sâhillerini hedef tutarak, hazırlıklarını yaptılar; zîra Venedik donanması denize hâkim idi ve haçlıların kara sûrlarına hücûma elverişli silâhları yok idi. Umûmî hücûm 9 nisanda başladı ve savaş 13 nisanda sona erdi. Alexios V. Dukas bir tepeden müdâfaayı idâre etmekte idi. Haçlılar tahkimâtın önünde, Haliç sâhillerine akarak, sûrlara saldırdılar. Fakat bizanslılar ile yaptıkları çetin bir savaştan sonra, geri çekildiler. 12 nisanda, rüzgâr müsâit olduğu için, iki harp gemisi hücûma geçti. Gemilerden biri Petrion burcuna kadar sokulabildi. Venedikli bir asîlzâde olan Piero Alberti, kaleye asılarak, Venedik sancağını dikti ise de ödürüldü. Bâzı fransız haçlıları da,

başka kaleleri ele geçirdiler. Pierre d'Amiens 10 şövalye ve 60 asker ile gizli bir kapıyı zorlayıp, şehre girdi. Murzuflos bunun üzerine, çadırını terketti ve Baudouin burayı zaptetti. İmparator Bukoleon'a çekildi. Gece haçlılar oldukları yerde kaldılar ve Günther'in idâre ettiği almanlar, evleri ateşe verdiler; yangın iki gün, iki gece sürdü; Murzuphlos da gece yarısı Yaldızlı-Kapı'dan kaçtı. Alexios III.'un kızı Anna'nın kocası Theodoros Laskaris imparator ilân edildi ve şehirde mukavemet etmeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı. O da maiyeti ile berâber, Bizans'ı terkedip, İznik'e gitti; orada mücâdeleye devâm eyledi. 13 nisan 1204 sabahı haçlılar Bizans'ı ele geçirdiler; ahâli Bonifacio'yu imparator olarak alkışladı. Bonifacio İsaak Angelos'un Bukoleon sarayına yerleşti ve sonradan, imparatorluk imtiyazlarından faydalanabilmek maksadı ile, İsaak Angelos'un dul karısı macar asıllı Marguerite (Margit) ile evlendi; Baudouin'in kardeşi Henri de Flandres ise, Haliç sarayına yerleşti.

Pâyitahtın zaptını tâkip eden üç gün zarfında latinler tarafından yapılan zulümler ve tahripler her türlü tasavvurun üstünde idi. Kiliseler, san'at âbideleri ve meskenler bu tahripten kurtulmadı; Ayasofya bile yağma edildi. Kütüphâneler taarruza uğrayarak, el-yazması kitaplar imhâ olundu; kadınlar taarruza uğradı, yaş ve cins farkı gözetilmeden, şehir halkı geniş ölçüde kıtâle tâbî tutuldu. Bu mezâlime yalnız muhâripler değil, din adamları da iştirâk etmişlerdir. Bu hâdiselerin müşâhidi olan Nikitas Honiatis haçlı tecâvüz ve tahriplerinin ibret verici bir tasvirini yapmış, diğer bir müşâhid Nikolaos Mesaritis bu fâciayı heyecanlı bir dil ile anlatmıştır. Ayrıca rus kaynaklarında da bu hususta dikkate şâyân tafsilât vardır (bk. A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*, II, 111 v.d.). Bu hususta bk. bir de Ch. Diehl, *Cambridge Medieval History*; *The Eastern Roman Empire, 717—1453*, IV, 420. Bundan sonra şehrin serveti ve ihtişâmı ve dolayısı ile kuvveti azaldı. Eski mâmûriyetini kaybeden şehir için tekrar parlamak ve muhteşem bir devir idrâk etmek ancak türk hâkimiyeti esnâsında mümkün olacak idi.

İki Bizans imparatoru Murzuphlos ve Laskaris'in hazîneleri ve bir takım asîlzâdeler ve zenginler ile birlikte kaçmalarına rağmen, Alexios V.'un vermeği vaad ettiği meblâğın iki misline varan bir ganîmet elde ettiler. Hippodrom'un *spina*'sını süsleyen ve Lysippos'un eseri olan tunçtan dört at Venedik'e gönderildi ve Bizans üslûbuna göre inşa edilmiş San Marco kilisesinin cephesine yerleştirildi. Hıristiyanlığın 300'den fazla mukaddes emâneti Fransa, İtalya, Almanya ve bugünkü Belçika'ya götürüldü (P. E. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, 1876, I—II ve bilhassa F. de Mely, *Exuviae...*, Paris, 1904, III). 9 mayıs 1204'te, 9 venedikli ve 9 fransızdan müteşekkil bir hey'et Flandres ve Hainaut kontu Baudouin'i Ayasofya'da imparator seçti. Ortodoks patriği İoannis X. Kamateros da İznik'e sığınmış idi. Katolik kilisesi hâline konulan büyük kiliseyi ve patrikliği ele geçirmiş olan venedikliler, Tommaso Morosini'yi patrik seçtiler. Bu zât sonradan mart 1205 senesinde, Papa Innocentius III. tarafından Bizans patrikliğine tâyin olundu. Latinler 32 Bizans kilisesini katolik kilisesi hâline koydular (*Fontes Rerum Austriacarum*, Belin, *ayn. esr.*, s. 63 v.d.).

Bizans'ta böylece yeni bir durum meydana geldi (bk. R. L. Wolff, *Romania, the Latin Empire of Constantinople, Speculum*, 1948, XXIII, 1—32). Hakikatte Bizans imparatorluğunun harâbeleri üzerinde, kudretli bir ticârî Venedik cümhûriyeti vücut bulmuş idi (R. Grousset, *L'Empire du Levant*, Paris, 1946, s. 545 v.d.) ki, bunun yanı-sıra, XIII. asrın sonlarından beri, Bizans'ın karşısında Galata'da devlet hüviyetinde bir ceneviz şehri yer almış bulunuyordu. Murzuphlos, 1205 senesinde, frankların eline düştü ve Bizans'a getirildi; orada Tauros (Bayezid) meydanındaki Theodosius sütûnunun tepesinden yere atılmak sûreti ile öldürüldü. Bu muazzam sütunun bakiyeleri XVI. asırda ortadan kaldırıldı (Gyllius, *De Constantinopoleos Topographia*, Lugduni, 1632, s. 247).

Latinler ile yunanlıların müttefiki ulahların ve bugünkü Bulgaristan bulgarlarının kıralı Ioanitza arasındaki savaşlarda, bu düşmanlar, akınlar yaparak, Bizans kapısına kadar gelmişler ise de, düzenli bir muhâsaraya girememişlerdir. Ioanitza'nın ordularında, aşağı Tuna'nın şimâlindeki ovalarda yerleşmiş olan külliyetli mıkdarda Kuman türkleri de var idi. 1206 yılı şubat ayında kumanlar ile ulahlar şehrin kapılarına kadar geldiler. Hattâ bir kaç kuman, Ayios Romanos kapısından şehre girdi ve muhâfızları öldürmekten başka bir şey yapamadan, döndü (Nikitas Akominatos, Bonn, s. 834 v.d.). Bunlar Bizans sûrlarını zorlayan, şehre girmeğe muvaffak olan ve bu sefer şimâlden gelmiş bulunan ilk türkler idi. Burada dikkate şâyân olan cihet, kumanların, 1453'te Fâtih Sultan Mehmed'in bütün gayretlerini temerküz ettirdiği ve şehre girdiği aynı kapıdan girmiş olmalarıdır. Kumanlar

Bizans civarını tahrip ve yağma ettiler ise de, Selymbria (Silivri)'yı ele geçiremediler; yalnız „Nature" (Athyra, bugünkü Büyük-Çekmece)'yi tahrip ettiler. İmparator Henri de Hainaut (1206—1216)'nun küçük ordusu büyük müşkilât ile onları tardetmeğe muvaffak oldu. Daha sonraları, bir bulgar hukümdarı İvan Asan II. (1218—1241), küçük yaşta bulunan imparator Baudouin II.'in müstakbel kayın pederi sıfatı ile, Bizans tahtına tâlip çıktı (Ostrogorsky, *HEB*, 460); şehirde 1230'da onu nâipliğe getirmek isteyenler de oldu. 1235 senesinde Ioannis Vatarzis zamanında, bizanslılar ve İvan Asan II. zamanında bulgarlar, sayfiye bölgesini yeniden tahrip ve yağma ettikten sonra, deniz ve kara tarafından Bizans'ı muhâsara ettiler. Bulgarlar pâyitahtlarını Tzarigrad'a nakletmeği umuyorlardı (Vasiliev, *HEB*, s. 514). Fakat latin imparatoru Jean de Brienne (1231—1237) muhâsara kuvvetlerini tardetmeğe muvaffak oldu. Zırhlara bürünmüş 160 süvâri ile şehrin dışına çıktı; 48 guruba ayrılmış bulunan düşmanların üzerine hücûm ve hepsini darma-dağın etti (Papa Gregorio I.'nun Macar kıralı Bela VI.'ya gönderdiği mektup için bk. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria Romanilor*, Bükreş, 1887, I, 140). Şehrin yardımına gelmiş olan Venedik donanması sâyesinde, şehirdeki birlikler hücûma geçtiler ve düşmanın müşterek donanmasına meydan okudular. Vatatzis ile Asan, latinlerin elinde 24 gemi ve bir çok esir bırakarak, çekilmek mecbûriyetinde kaldılar (Philippe Mousket'nin vekayînâmesi için bk. *Collection de chroniques belges inédites*, Bruxelles, 1838, II, 614—616 ve G. Akropolites, 52). Ertesi sene, birleşik düşman kuvvetleri yeniden Bizans'ı kuşattılar. Fakat Mora frank imparatoru Geoffroy II., pisalılar ve cenovalıların yardımı ile imparator, frank kuvvetleri ile birlikte, bir defa daha Bizans donanmasını püskürttü ve pâyitahtı kurtardı (Longnon, s. 173). Asan bu mücâdeleler sonunda İznik imparatorluğunun muvaffak olacağını hesaba katarak, ittihaddan ayrıldı (Ostrogorsky, *HEB*, s. 462). Fakat İznik imparatoru Çanakkale'nin iki sâhilini ve Tzurulon (Çorlu)'u işgâl ediyordu; öyle ki, pâyitaht fiilen abluka edilmiş bulunuyordu ve sûrlar içinde kıtlık baş-göstermiş idi. Latin imparatorluğu Bizans civarına inhisâr etmekte idi ve daha sonra olduğu gibi, XIV.—XV. asırlarda, bizanslı franklar, hayatlarını kurtarmak için, papaya ve hıristiyan hukümdarlara baş-vurdular; Jean de Brienne dâmâdı Baudouin'i Roma'ya ve Fransa'ya gönderdi ve bir haçlı seferi toplanmasına çalıştı ise de, muvaffak olamadı. 1240'ta Bizans'ın yeni imparatoru Baudouin II. (1237—1259) yunanlılara karşı kumanlar ile birleşti (Joinville, *Histoire de Saint Louis*, nşr. A. Pauphilet, *Historiens et Chroniqueurs du Moyen Âge*, Paris, 1952, s. 317). Kumanların yardımı sâyesinde latinler Tzurulon'u tekrar ele geçirdiler.

Latin imparatorluğu Bizans'ta hayat tarzını epey değiştirmiştir. Sarayda câri olan bizans merâsimine garp unsurları karışmağa başladı. Henri de Hainaut garp derebeyliğinde mevcut olan kadastro ve mâliye usûllerinin de kabûl olunduğu idâre merkezinde bizanslı me'mûrlar da kullanıldı. Araba yarışlarını nâfile canlandırmağa çalıştıkları hipodromda cirid („joutes") oyunları oynanıyordu; „hokka-bazlar" ve „saz şâirleri" Bizans halkını eğlendiriyordu. Fakat fransız medeniyetine hâs bu şekiller yanında italyanlara hâs olanlar da gelişiyordu. Venedikli *podesta* (Pakhymeres, I, 162), 6 âzadan mürekkep meclis ile, venediklileri alâkalandıran meselelerde karar veriyordu ve kıral vekili gibi hareket ediyordu. Zâten venedikliler 1204 senesinde şehrin bölünüşü sırasında, pâyitahtın sekizde üçünü elde etmişlerdi; mahalleleri, Haliç boyunca Blakherna'ya kadar uzanıyordu; *podesta* Marco Zeno, burada, Bizans-Latin şehrinin içinde Venedik şehri hâlini alan mahalleleri tecrit etmek maksadı ile, bir duvar yaptırdı. Venedikliler, ticâretlerinde olduğu gibi, dinî ve adlî sâhada da tam muhtar idiler. Bununla berâber şehirde, 1218'de tekrar gelen cenovalılar yanında, reislerinin (Pakhymeres, I, 163) idâresinde pisalı, amalfili, anconalı ve lombardiyalı diğer italyanlar ile, Fransa eyâletlerinden gelen fransızlar, ingiliz ve danimarkalı ücretli askerler de bulunuyordu. Fakat bunların yanı-başında Bizans'ta 1205'te, Hugues de Tabarie ve Thirry de Tenremonde tarafından, bilhassa Balkanlardaki seferler için, Suriye'den getirilen „türkopol" birlikleri de var idi.

1204 tahribâtından sonra, şehir durmadan küçüldü. Eskiden mâmûr ve kalabalık olan şehir, yarı-yarıya harâp olmuş ve boşalmış idi. Zenginler, asîller, ekseriyet itibârı ile, İznik'e geçtiler. Bizans'ın muhteşem binâları yavaş-yavaş harâp ve yok olmağa başladı. Bir çok kiliseler kapatılmış, papazlar sürülmüş veya hapse atılmış idi. Zayıf latin imparatorluğu, iflâstan kurtulmak için, Bizans'ın san'at eserlerini, dinî müesseselerine âit hazîneleri arttırma ile satışa çıkarmak mecbûriyetinde kaldı; öyle ki, Paleologoslar tekrar geldikleri zaman, kiliselerin başlıca hazîneleri yok olmuş bulunuyordu. 1261 senesinde, büyük saray (Pakhymeres, I, 163) hâlâ mevcut idi ve Mihael Paleologos muvakkaten buraya yerleşti; zîra Blakherna sarayı ikâmete elverişli bir hâlde değil idi. Daha sonra Paleologosların oturduğu bu sarayın temizlenmesi ve tâmiri uzun sürdü. 1453'e kadar imparatorlar bu sarayda yaşamıştır.

Latinlerden sonraki durum.

1261'de Bizans'ın grekler tarafından tekrar işgâli, askerî bir muvaffakıyetten ziyâde, bir tâlih eseri olmuştur. Sonradan *kayser*, yâni imparatorlukta ikinci hâkim olan İznik imparatorunun kumandanı Alexios Stratigopulos Trakya'da askerî bir gösteri yapmakta idi. Emrinde ancak 800 bizanslı ve iskit ile bu sefer latinlere karşı grekler ile müttefik olan Kuman türkleri var idi (G. Akropolites, I, 182; Pakhymeres, I, 137, 140 ve Moravcsik, *BT*, II, 239). Mihael Paleologos Bizans'taki latinler ile bir mütâreke imzalamış ve kumandana şehre hücûm etmemesini emretmiş idi. Fakat Stratigopulos, frank ordusunun yeni Venedik *podesta*'sı Marco Gradenigo kuvvetleri ile birlikte, Daphnusia (ihtimâl Kefken) adasını zaptetmek maksadı ile, Karadeniz'de sefere çıktıklarını haber aldı (G. Akropolites, I, 182; Pakhymeres, I, 139; Nikephoros Gregoras, Bonn, I, 85; bk. bir de W. M. Ramsay, *The historical Geography of Asia Minor*, *Royal Geographical Society, Supplementary Papers*, London, 1890, IV, 182, 430). Bu itibarla şehir müdâfilerinden mahrûm bulunuyordu. Stratigopulos vaziyeti, gönüllü (bk. Pakhymeres, I, 138) adı verilen ve latinler ile grekler arasında bulunan topraklarda yaşayan, latinler tarafından tarlaları ekmek ve memleketi korumak ile vazifelendirilmiş olan gayr-i muntazam köylü zümrelerinden öğrendi. Şehrin işgâli bir hîle ile başladı. Gönüllüler, „kaynak kapısının" yanında (Pakhymeres, I, 141; bk. bir de G. Akropolites, I, 183; bugünkü Silivri kapısı, Janin, s. 257) yer altında bir geçit olduğunu söylediler; bu alçak sûrlara kadar uzanan eski bir su yolu idi. Yunan kumandanı, gönüllülerin tavsiyesi üzerine, ânî baskın yapmağa karar verdi. 15 asker gece yarısı bir delikten içeri girdi ve latin nöbetçileri sûrların üzerinden aşağıya atmağa muvaffak oldu. Sonra kapı açıldı ve şehir bizanslılar tarafından, kan dökülmeden, tekrar ele geçirildi. Şehirde yaşayan ve latin imparatoru Baudouin II.'in sarayına mensûp bir şahıs olan İoannes Fylaks, Daphnusia seferinden dönen latinleri korkutmak için, şehrin dört bir tarafını ateşe vermelerini bizanslılara tavsiye etti. Blakherna sarayından yangını gören ve bizanslıların şehre girdiğini öğrenen Baudouin II. büyük saraya kaçtı ve Bukoleon limanından bir gemiye bindi (Pakhymeres, II, 27; N. Grigoras, I, 86; Akropolites, I, 182). Aynı gemi ile, Bizans'taki son katolik patriği Pantaleone Giustiniani de Negroponte (Eğri-Boz)'ye kaçtı.

25 temmûz 1261'de şehir tekrar bizanslıların eline geçmiş idi. Karadeniz'den gelen venedikliler ile franklar şehri geri almağa çalışmadılar. 15 ağustosta, Akropolites'in rivâyetine göre, şehrin zaptedildiğini duyduğu zaman hayretler içinde kalan Mihael VIII. Paleologos (1261—1282), rakibi İoannes IV. Laskaris'in gözlerini oydurduktan sonra, Yaldızlı-Kapı'dan zafer alayı ile Bizans'a girdi.

Paleologoslar sülâlesi Bizans tarihinde en uzun zaman huküm süren sülâledir (1261—1432). Fakat şehrin tekrar ele geçirilmesi şehrin ve imparatorluğun eski şa'şa'asını ve kudretini ihyâ edemedi. Mihael VIII.'in medhiyecisi Pakhymeres, imparatorun şehri doldurmak için, sayfiyelerdeki ve bilhassa deniz tarafında oturan ahâliyi şehre getirttiğini ve donanmanın gelişmesine büyük bir ehemmiyet verdiğini söylüyor (*ayn. esr.*, I, 163). İmparator Bizans için büyük bir tehlike olduğunu gördüğü Anadolu türklerine karşı korunmak maksadı ile, hıristiyan kiliselerini birleştirmeği düşünüyordu. Bu maksat ile de Lyon (1274) kongresinde müzâkerelere girişmiş ise de, papazların mukavemeti ile karşılaşmış idi (G. Evert-Kappesowa, *La société byzantine et l'Union de Lyon*, *Byzantinoslavica*, 1949, X, 29—41). İmparator, bu maksadı te'min için, Mısır ile de dostça münâsebetlere girişti ve Memlûk sultanı Baybars I. (1260—1277)'ın elçi hey'eti 1261'de İstanbul'a, oradan da Daphnusia'ya gönderildi. O günlerde Mısır ve Suriye tâcirleri Bizans'a geldiler ve latinlerden önce mevcut olan müslüman câmiini tâmir ettirdiler (*ayn. esr.*, s. 221). Bu da gösteriyor ki, şehirde devamlı bir müslüman nüfusu bulunmakta idi.

Bizans bu devirde ve bilhassa 1264'te, bir ara Karadeniz şimâlinden gelen moğulların tehdidi altında kaldı. Eski Selçuklu hukümdarı 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs II., moğulların desteklediği kardeşi Rukn al-Dīn'den kaçarak, Antalya'dan İstanbul'a sığındı. Ali Yazıcı-oğlu (Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1391, var. 310 v.d.; krş. H. W. Duda, *Zeitgenössische* ..., 143 v.d. ve türkçe ve farsça bir kaç parça ile ingilizce hulâsa için bk. Paul Wittek, *Yazıcı-oğlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, *BSOAS*, 1952, XIV/3, 648 v.d.), kısmen İbn-i Bībī (bk. nşr. Houtsma, *Muhtasar Seldjoukname*, *Recueil*, Leiden, 1902, I ve faksi-

mile: İbn Bībī, *al-Evāmirü 'l-'Alā'īya fi 'l-umūri 'l-'Alā'īya, TTKY*, 4ª, 735)'ye istinâden, 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs II. [b. bk.] ordusunun Bizans pâyitahtında sultana nasıl mülâkî olduğunu, annesinin bizanslı olması dolayısı ile sultanı nasıl iyi karşıladığını anlatıyor; fakat türk sultanı, bâzı kimselerin tavsiyesi üzerine, imparatoru devirmeğe kalkıştı ise de, vaziyetten haberdâr olan imparator tedbir alarak, 'İzz al-Dīn'i, iki büyük oğlu Mas'ūd ve Kayūmarş ile birlikte, bir kaleye hapsettirdi. Bunlar ancak Paleologoslar ile çarpışan Berke Han tarafından kurtarıldılar (bk. bir de Raşīd al-Dīn Ṭabīb, *Cāmi' al-tavārīḫ*, nşr. Blochet, *GMS*, s. 549).

Garplılar Bizans'ı greklerden geri almak için, yine planlar kurmakta idiler. Papa Clemente V. Napoli kıralı Charles II. d'Anjou ile 1307 senesinde birlik oldu. E. Dade, *Versuche zur Wiederherstellung der lateinischen Herrschaft in Konstantinopel im Rahmen der abendländischen Politik 1261—1310*, Jena, 1938, tür. yer.) ise de, bir netice elde edemediler. Daha 1303 yılında, Andronikos II. Paleologos, Roger de Flor (aslında Roger Blum adında bir alman)'un kumandası altında türklere karşı savaşa giren, bilhassa ispanyollardan müteşekkil ücretli askerlerden ibâret „katalan birliklerinin" yaptığı teklifi kabûl etmiş idi (Rubió y Lluch, *La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente, juzgadas por los Griegos: Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1883, IV, 6, 10; ayn. mll., *Paquimeres i Muntaner: Secció Historico-Arqueologica del Institut d'Estudis Catalans, Memòries*, 1927, I, 33—66). „Hepsi katalan ve aragonyalı" olmak üzere, 6.500 kişi olup, bu savaşa katılmış olan Ramon Muntaner'e göre (*The Chronicle of Muntaner*, katalan dilinden trc. Lady Goodenough: Hakluyt Society, seri II, nr. 47, II, 486: metin: J. A. Buchon, *Chroniques, étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*. Ed. K. Lanz, *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, Stuttgart, 1844, VIII, bk. bir de N. Iorga, *Ramón Muntaner et l'Empire Byzantin, Revue historique du sud-est européen*, 1927, IV, 325—355), bunların 1.500'ü süvâri, 1.000'i piyâde ve 5.000'i de „almugavares" idi (tâbir ispanyolcadır, arapça *al-muġāvir*'den alınmıştır; krş. *IA*, burada kronoloji yanlıştır, krş. K. Schlumberger, *Expédition des „Almugavares" ou routiers catalans en Orient*, Paris, 1902).

Bunlar Bizans pâyitahtında çok iyi karşılandılar. Roger de Flor, *megadux*, sonra da *kayser* unvânını aldı. Anadolu türklerine karşı bâzı muvaffakıyetler elde ettiler ise de, çok geçmeden, bizanslılar ile katalanlar arasında açıktan-açığa gerginlik baş-gösterdi. Nihâyet Roger de Flor müttefiki, aynı zamanda muhâlifi imparator Mihael IX.'in sarayında katledildi. Bunun üzerine, „almugavare"'ler bütün Trakya'ya dağılıp, her tarafı yağma ve tahribe başladılar ve Osmanlı türkleri ile de savaşa-şavaşa Atina'ya doğru yollandılar. Gelibolu'ya gelen İsḥāḳ'ın 8.000 süvâri ve 2.000 piyâdeden mürekkep türk kuvvetleri Katalanlara katıldı (Muntaner, II, 543 v.d.). Bu Bizans imparatorunun hassa kuvvetlerinin (türkopoli) reisi idi (Pakhymeres, II, 574).

İsḥāḳ Bizans ve Andronikos'tan ayrıldı; zîra imparator onu Rum sultanı olarak ilân etmek istememiş idi. Eski Selçuklu imparatorluğu dağılmak üzere bulunuyordu. 'İzz al-Dīn II. Kaykā'ūs'un oğullarından biri Bizans pâyitahtında hıristiyan olmuş ve Konstantinos Melik ismini almış idi (Pakhymeres, II, 612).

Zâten daha o devirde Bizans imparatorluğunun küçülmüş olan toprakları imparatorun ehemmiyetli bir ordu bulundurmasına imkân vermiyordu. Bizans'ı müdâfaa eden askerler, ayrı-ayrı milliyette, ücretli askerler idi. Paleologoslar zamanında, katalanlardan başka, turkopoliler, cenovalılar, venedikliler, sırplar ve bulgarlar da mevcut idi; bunlardan başka, varangiler yahut anglo-varangiler ve vardariot yahut „vardarh" denilen türkler de var idi (G. Kodinos, nşr. Oreger, I, 38, 57; bk. bir de Moravcsik, *BT*, II, 270).

Mihael VIII. Paleologos'un 1272 senesinde çıkardığı bir emirnâme şehir içindeki bu birliklerin vazifelerini tâyin ve izah ediyor (bk. A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München, 1920 s. 39 ve Vasiliev, *HEB*, 680).

Bununla berâber Osmanlı türkleri XIV. asrın ilk yarısında Boğazlar bölgesine yaklaşmağa başladılar; yaptıkları akınlar esnâsında bir çok defalar Trakya'ya geçtiler; Bizans'tan aldıkları yerlere yerleştiler; öyle ki, pâyitaht yavaş-yavaş her taraftan kuşatıldı ve toprakları ile arasında irtibat kesildi. Bir tarafta Bizans imparatorluğu ile sırp ve bulgar kıralları arasında anlaşmazlık, diğer taraftan Cenova ve Venedik cümhûriyetleri arasında zaman zaman harbe müncer olan rekâbetler, bir de Roma kilisesi ile rum ortodoks kiliseleri arasında büyük bir uçurum mevcut idi. Hâricî tazyıkların birer neticesi olarak, dâhilî mücâdeleler, isyânlar ve iktisâdî buhranlar yüzünden, Bizans imparatorluğunun mukavemet kudreti mütemâdiyen azalıyordu.

1347 senesi yaz aylarında, imparatorun dâmâdı Orhan Gâzî Üsküdar (Skutarion)'a gelmiş (Kantakuzenos, III, 28) ve Bizans'ı uzaktan seyrettikten sonra, karşıya geçmeden, Bursa'ya dönmüş idi. (A. Decei.)

[Paleologoslar zamanında İstanbul şehri hiç bir zaman eski ihtişâmını kazanamadı. Bu sülâlenin hukûm sürdüğü devirde imparatoluğun toprakları küçüle-küçüle yalnız şehre münhasır kalmış ve Bizans'ın bir müddet daha ayakta durması bir takım fırsat veya tesâdütlerin neticesi olmuştur. Paleologosların ilk hukümdarı Mihael VIII. garbe mütemâyil bir siyâset tâkip etmek mecbûriyetinde kalarak, şark ve garp kiliselerinin ittihâdını kabûl etmiş ve italyan kolonilerine yeni imtiyazlar tanımış idi. Halefi Andronikos II. ise, dinî bir inkılâp yapmak istemiş, bilâhare bozuştuğu patrik tarafından tel'în edildiğinden, şehirde büyük bir heyecan uyanmasına sebebiyet vermiş idi. Ahâli şehir üzerine bir takım felâketlerin çökmek üzere bulunduğuna inanıyordu. Katalan bölüklerinin bir kısım Bizans topraklarını tahrip ve yağma etmesi imparatorluğu büs-bütün fenâ bir duruma düşürmüş ve şehir „çöl ortasında bir kale" manzarası almış idi. Bu imparatorun torunu genç Andronikos 1328'de şehri muhâsara ve zaptederek, tahtı ele geçirdiği sırada, nufûz ve iktidar nâzırlardan İoannes Kantakuzenos'un elinde idi. Andronikos'un halefi İoannes V. küçük yaşta bulunduğundan, vâlidesi Anne de Savoie nâip tâyin olunmuş idi ve bu devirde şehri Alexios Apokaukos adlı biri idâre ediyordu. Apokaukos bir aralık ileri gelenleri kapattığı hapishânede mahbuslar tarafından öldürüldü ve şehir bunların eline geçerek, yağma edildi. Kantakuzenos, bu fırsattan bilistifâde imparatoriçe ile anlaşarak, kızını İoannes V. ile evlendirdi. Üç imparatoriçe ile iki imparatorun taç giyme merâsiminde kullanılan sahte mücevherât ve bakır evâni imparatorluk hazînesinin ve dolayısı ile şehrin bu devirde ne kadar fakir bir hâle düşmüş olduğunu göstermek bakımından mühimdir. Gerçekten Kantekuzenos zamanında mâlî darlık son haddini bulmuş, Galata'daki cenevizliler, verdikleri borca karşılık, devletin gelirine el koymuşlar idi. Bizans'ın geliri o aralık 30.000 altın ve cenevizlilerinki 200.000 altın idi. Bununla berâber Kantekuzenos, gayret sarfederek, ticâret ve harp gemileri yaptırdı. Cenevizliler ise, bundan kuşkulanarak, mücâdeleye hazırlanıp, Galata sırtlarını işgâl ve sûrlar ile tahkim ettiler; hattâ Bizans'a taarruza kalkıştılar. Şehir için tehlike daha vahîm bir mâhiyet kesbetti. Bu sırada Tana (Azak)'dan gelen tâûnlu gemiler şehre hastalık getirdi; ahâlinin mühim bir kısmı telef oldu. 1348 senesi ile müteâkip senelerde devam eden bu salgın Akdeniz'e ve daha uzak ülkelere sirâyet etmiş, Venedik-Ceneviz rekabetini duraklatmış idi. Hastalığın te'siri geçtikten sonra yeniden başlayan mücâdeleye, venediklîler ile müttefik olarak, Kantakuzenos da iştirâk etti. Venedik ve Cenova donanmaları arasında Büyük-Ada (Prinkipo) açıklarında vukû bulan ve kat'î bir netice vermediği anlaşılan muhârebe (1350), eğer harbin umûmî cereyânında Venedik imdâda yetişmese idi, şehrin ve hattâ imparatorluğun bir Cenova eyâleti hâline gelmesini intac edebilirdi. Kantekuzenos'un nufûzuna son veren hâdise imparator İoannes V. (1341—1391)'in iktidarı ele geçirmesidir. Bu imparator hîle yoluna saparak, fırtınalı bir gecede Marmara sâhilindeki limanlardan birine (Heptoskalon) bir tâcir gemisi yaklaştırmış, limanı kapatan zincir açılınca, derhâl içeri soktuğu gemiden asker çıkarıp, ahâliyi heyecana getirmiş ve Blakherna sarayına ilticâ eden Kantakuzenos'u bir manastıra çekilmeğe mecbûr bırakmıştır (1354). İoannes V. oradaki saltanat devrinde şehrin müdâfaası için bâzı tedbirlere baş-vurmuş, meselâ kiliselerin taşları ile sûrları tâmir ettirmiş ise de, bunlar Yıldırım Bayezid'in emri ile yıktırılmış idi. İoannes'in halefi Manuel II. Osmanlıların dâimî tazyikına mârûz bulunan şehri yalnız başına muhâfaza edemeyeceğini anlayarak, Moskova büyük beyi Vasili Dmitroviç'ten, papalıktan, Venedik, Fransa, İngiltere ve belki Aragon'dan yardım istemiş, Fransa kıralı Charles VI. tarafından mareşal Boucicaut kumandasında gönderilen 1.200 kişilik kuvvetten bir fâide hâsıl olmadığı gibi, Manuel'in garp memleketlerine yaptığı uzun seyâhat de bir netice husûle getirmemiştir.

XIV. asır içinde İstanbul'un bir çok mahalleleri metrûk bir hâle gelmiş, binâların yerlerini tarlalar, bahçeler, zeytinlikler almış, bilhassa Valens su kemerine kadar olan kısım git-gide boşalarak, halk Haliç sâhillerine yerleşmiş idi. Fethe tekaddüm eden devirde şehirdeki nüfusun 40—50.000 raddesinde bulunduğunu tahmin edenler vardır. Bu devirde eski binaların mermerleri sökülüyor, saray adamları ve nufûzlu kimseler tarafından, ihrâcmalı olarak, italyan tâcirlerine satılıp, dışarıya sevkolunuyordu.

Velhâsıl Mihael Paleologos Bizans'ı ele geçirdiği zaman şehri sefâlet içinde ve harâbeler ile dolu bir şekilde, mâbedleri latinler tarafından yağmalanmış, san'at eserleri garba nakledilmiş ve bahçeleri tahrip olunmuş bir hâlde buldu. Latinler zamanında imparator saraylarının odalarında bile yemek pişirildiği ve

bu yüzden süslü duvarların ve tavanların is ile karardığı, her tarafın pislik içinde olduğu söylenir. İlk işi şehri temizletmek olan Mihael, nüfus celbetmek sûreti ile, Bizans'ı şenlendirmeğe, manastırları eski zenginliğine kavuşturmağa çalışmış idi; onun bu husûsta ne dereceye kadar muvaffak olduğu pek kestirilemez. Muhakkak olan bir cihet var ise, o da Bizans'ın en uzun ömürlü hânedanı olan Paleologoslar devrinde (1261—1453) şehrin latinlerden evvelki ihtişâmına hiç bir zaman kavuşamadığıdır. Bu saltanat devresi içinde şehri gören hacılar ve seyyahlar ile muâsır Bizans müellifleri pâyitahtın düşkün vaziyetini belirtmekte müttefiktirler. Arap coğrafyacısı Abu 'l-Fidâ', şehirdeki binâları kısaca saydıktan sonra, sûr dâhilinde ekilmiş tarlalar, bahçeler ve pek çok harâp evler bulunduğunu söylemiştir. Bu müelliften bir asır sonra (XV. asrın başları) Bizans'ı gören Ruy Gonzales de Clavijo şehirde müteaddit saraylara, kiliselere ve manastırlara rastlandığını, fakat bunlardan ekserîsinin harâp bir hâlde bulunduğunu söylüyor. Hemen aynı senelerin adamı olan floransalı Buondelmonti, Havârîler kilisesi gibi, şehrin en mühim bir mâbedinden bahsederken, onun bir harâbe manzarası arzettiğini belirtmiş idi. Şurasını da söylemek lâzımdır ki, bu devirlerde İstanbul'a gelen dindar ve sâf hacılar ve bâzı seyyahlar Bizans kiliselerindeki tezyinâtı ve aziz yâdigârlarını görünce, hayrete düşerlerdi; msl. burgonyalı seyyah Ghillebert de Lannoy 1422'de imparator Manuel II. tarafından kabûl olunarak, şehrin tarihî âbidelerini, kıymetli san'at eserlerini ve kiliselerini görmeğe me'zûn edilmiş, fakat ondan bir müddet sonra gelen ispanyol seyyahı Péro Tafur ise, Blakherna kilisesini anlatırken, onun tâmir edilemeyecek kadar fenâ bir hâlde olduğunu söylediği gibi, şehrin limanı için de, vaktiyle pek mükemmel iken, artık gemi barındırmayacak bir durumda bulunduğunu kaydetmiş ve bundan şehrin bir çok bâdireler geçirdiğini istidlâl eylemiş idi. Aynı müellife göre, Bizans ahâlisi kılık, kıyâfet itibârı ile, düşkün, mağmum ve sefil idi (A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, 1932, II, 378—381; Ch. Diehl, *L'Empire byzantin sous les Paléologues*, *Etudes byzantines*, Paris, 1905, s. 224 v.d.). Bu devirde imparatorlar eski debdebeyi muhâfaza için gayret sarfederek, göz alıcı merâsim ve âyînler yaptırırlardı. XIV. asra âit, müellifi mechûl bir merâsim kitabında, parlak unvanlar taşıyan, fakat muayyen vazifeleri olmayan bir takım büyük me'mûrdan, bir sürü teşrifat kaidelerinden, muhteşem ve kıymetdar elbiselerden bahsedilir. Hakikatte bütün bunların hazin bir iç yüzü vardır. Bunlara rağmen Paleologoslar devrinde Bizans, ilim ve san'at bakımından, yine de ehemmiyetli telakkî edilen bir devir olarak göze çarpmaktadır. Gerçi imparatorlar, artık eski devirlerde olduğu gibi, mühim inşaât yaptıracak vaziyette değil idiler. Fakat bu çöken imparatorluğun merkezinde san'at eserleri vücûda getirilmiyor değil idi. Bu eserlerin en mühimi şimdi Ka'riye câmii dediğimiz Chora manastırının kilisesi olmuştur. VI. asırdan beri mevcut olup, zaman-zaman değişikliklere uğratılan bu mâbed, XIV. asırda ihyâ edilerek, renkli mermerler ve bilhassa mozayikler ile tezyin edilmiş, mükemmel bir hâle konulmuş idi. Bu binânın bânisi Theodoros Metokhytes (ölm. 1332) geniş mâlûmatlı, san'atkâr ve âlim bir devlet adamı olup, Andronikos II.'un nâzırlarından idi (A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*, II, 408 v. dd.; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1910, s. 732—742; ayn. mll., *Les mosaïques de Kahrié câmi*, *Etudes byzantines*, 392—431; A. Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye câmii. Eski Hora manastırı*, Ankara, 1955).

Bu devirde Bizans mektepleri dışarıdan talebe çekecek derecede bir inkişâf göstermekte devam etmiş idi. Bizans mekteplerine yalnız Isparta ve Trabzon'dan değil, rönesans devrini idrâk etmiş bulunan İtalya'dan da talebe geliyor, Aristo ve Eflâtûn gibi, büyük yunan feylesûflarını iyiden-iyiye tetkik etmiş hocalardan, msl. G. Plethon'dan ders alıyordu. Bu mekteplerde eski yunan edebiyatına hakkı ile vâkıf zâtlar belâgat, sarf ve nahiv dersleri vererek, tetkiklerde ve şerhlerde bulunurlardı. Bu arada italyan rönesansı ve hümanizma üzerinde büyük te'siri olan Barlaam, Leontios Pilatos ile bir müddet Bizans'ta tedrisatta bulunduktan sonra İtalya'ya giden Manuel Khrysoloras'ı zikretmek lâzımdır. Paleologoslar devrinde bir çok müverrihe de rastlanmakta, Kantakuzenos gibi bir imparator da bu şûbede eser vermekte idi (tafsilât için bk. A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*, II, 389—394).

İmparatorluğun son asırlarında Bizans'ta, her devirde olduğu gibi, muhtelif dinî meseleler bahis mevzuu olmuş, halkın yakından alâka gösterdiği bu meseleler arasında bilhassa şark ve garp kiliselerinin ittihâdı çok ilgi çekmiştir. Dinî olmakla berâber, siyâsî bir mâhiyet de arzeden bu meselelerin en mühimi, şüphesiz, şark ve garp kiliselerinin ittihâdı idi. Vakit-vakit ortaya çıkan bu eski dâvanın halli için, muhtelif Avrupa şehirlerinde ictimâlar akdedildiği gibi, en nihâyet son imparator Konstantin XI. zamanında Bizans şehrinde Ayasofya'da bir konsil toplandığı ileri sürülmüş ve bu toplantının vukû bulup-bulmadığı münâkaşaları mûcip olmuştur. Bâzı garp müellifleri tarafından inkâr edilen bu ictimâ bilhassa grek müelliflerlerince bir vâkıa olarak kabûl edilmekte ise de, son zamanlarda aksi iddia galebe etmiştir. Ancak muhakkak olan cihet fetihten beş ay önce (kânûn I. 1452) Ayasofya'da kardinal İzidor tarafından yapılan bir rûhânî âyini müteâkip, şark ve garp kiliseleri ittihâdının resmen ilân edildiği ve bundan dolayı bütün şehirde büyük bir heyecan uyandığıdır. (C. B.)

ŞEHRİN MUHÂSARALARI

Arap sefer ve muhâsaraları. Sâsânî imparatorluğunu kısa zamanda ortadan kaldıran arap ordularının karşısında, islâmiyetin kuvvetli hasmı olan Bizans imparatorluğu, Mısır ve Suriye'yi kaybederek, Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmasına rağmen, müslümanların ilerilemesini sekteye uğratabilecek bir kudret arzetmekte devam ediyordu. Hâlbuki şark hıristiyan âleminin merkezi İstanbul'un zaptı ve Bizans'ın yıkılması ile, islâmiyetin tabi'î ve siyâsî rakibinin ortadan kaldırılması, bâzı hadîslerden de anlaşılacağı üzere (Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, trc. Houdas ve Marçais, 1905, II, 332), daha Peygamber zamanında bile islâmın başlıca gâyeleri arasında bulunmakta idi. Bundan dolayı kuvvetli bir donanmaya sâhip olan halîfe 'Oşmân zamanında müslümanların derhâl harekete geçtikleri görülmektedir. O sırada Suriye vâlisi bulunan Mu'āviya, Kıbrıs seferini müteâkip, Bizans'a karşı İstanbul'u hedef tutan ilk seferi tertiplemiştir ki, 'Abd Allāh b. Abī Sarḥ kumandasındaki islâm donanması ile Bizans deniz kuvvetleri arasında Phoenix (Fenike) kıyılarında, 34 (655) yılında cereyân eden (bk. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Römäern in der Zeit der Umaijaden. Nachr. der kgl. Gesell. der Wiss.*, Göttingen, 1901, s. 414 v.d.) *Ẕāt al-ṣavārī* („direkler") muhârebesinde imparator Konstans'ın ağır mağlûbiyeti ve Bizans donanmasının imhâsı (bk. Theophanes, *Chronographia*, nşr. Boor, 1883, s. 332, 345 v.d.; bk. bir de Ṭabarī, nşr. de Goeje, 1893, I, 2868, 2870; Menbicli Agapius, *Patrologia orientalae*, VIII, 480) müslümanlara İstanbul deniz yolunun açılmasını te'min etmiş idi. Mu'āviya halîfe iken, oğlu Yazīd tarafından idâre edilen ve ileri gelen sahâbeler ile birlikte meşhûr Abū Ayyūb al-Anṣārī (Ḫālid b. Zayd)'nin de katıldığı (Ṭabarī, 1885, II, 86—89; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, 1904, III, fas. 2, s. 49 v.d.) 48/49 (668/669) seferi İstanbul'un muhâsarası ile neticelenen ilk islâm teşebbüsüdür. İmparator Konstans'a isyân eden Ermenia vâlisi Saborios'a yardım etmek için de Mu'āviya'nin 48 (668) yılında Faḍāla b. 'Ubayd al-Anṣārī kumandasında gönderdiği kuvvetler, âsî vâlinin attan düşerek ölmesi yüzünden, Bizans'ta ihtilâfın yatışması ve Konstantinos IV. Pogonatos'un imparator ilân edilmesi dolayısı ile, bir netice alamamış, bunun üzerine Mu'āviya oğlu Yazīd'i o zaman Kadıköy'de kışlamakta olan Faḍāla'ye yardıma göndermiş idi. 49 (669) baharında şehre karşı devam eden tazyıktan muvaffakiyet elde edilemeyince, arap orduları halîfe tarafından geri çağırıldı (bu sefer hakkındaki rivâyetler için bk. İbn Sa'd, *göst. yer.*; Ṭabarī, III, 1890, 2324; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1850, s. 140; İbn al-Aṯīr, Kahire, 1301, III, 231; Mas'ūdī, *Murūc*, nşr. ve trc. C. B. de Meynard, Paris, 1869, V, 62 v.d.; Leunclavius, *Historiae musulmanae Turcorum*, Frankfurt, 1596, kit. XVIII, 39; 'Ālī, *Kunh al-aḫbār*, İstanbul Üniversite kütüp., T.Y. nr. 5959, 78a—79b; A. Süheyl Ünver, *İstanbul'da sahâbe kabirleri*, nşr. İstanbul fethi derneği, İstanbul, 1953, s. 31 v.d., 35—39). Mu'āviya, hilâfetinin sonlarına doğru, İstanbul'a karşı bir sefer daha açtı. 53 (673)'te harekete geçen islâm donanması 54 (674) senesinin nisan—eylûl ayları arasında İstanbul'u tazyik etti ise de, geri çekildi ve Cyzicus (Kapu-Dağı)'ta yerleşen arap kuvvetleri hücûmlarına devâm ettiler. Müsâit mevsim ve fırsatlarda icrâ edilen bu hücûmlar 7 yıl sürmüştür (Theophanes, s. 353 v.d.; Vāḳidī'den naklen Ṭabarī, II, 163; bu son eserde zikredilen Arwad adasının 73 senesinde Cunādat b. Abi 'l-'Umayya al-Azdī tarafından zaptedilen Kapu-Dağı olması muhtemeldir, bk. Wellhausen, s. 425). Fakat araplar bizanslıların kullandıkları rum ateşi yüzünden muvaffak olamamışlardır.

Mu'āviya'den sonra, halîfe Sulaymān b. 'Abd al-Malik zamanına kadar İstanbul'a karşı büyük çapta bir harekete tesâdüf edilmiyor. Sulaymān selefi Valīd'in 95 (713/714) yılında İstanbul'u karadan ve denizden muhâsara etmek için yaptığı geniş ölçüdeki hazırlığı (Theophanes, s. 384) ikmâl ederek, kardeşi Maslama b. 'Abd al-Malik'i İstanbul üzerine sevketti. Kara ve deniz ordularının başkumandanı sıfatı ile, 97 başlarında (eylûl 715) yola çıkan ve *Kitāb al-'uyūn*'a göre (bk. Brooks, *Journal of Hellenic Studies*, 1899, XIX, 20 v.d.), Haleb civarında Dābiḳ çayırında orsunu tahşid ettikten sonra, Maraş üzerinden Amūriya (Amorrion, Amorium)'ye doğru yürüyen Maslama'nin ileri hareketine mâni olmak için, İstanbul'dan gönderilen Theodosios imparator Anastasios II.'a isyân etmiş (Theophanes, s. 371 v.d.), imparator ilân edilerek, taht-

tan uzaklaştırılan Anastasios'un yerine geçmiş idi. Fakat Amorion'un Anadolu kumandanı Leon imparatora inkıyâdı red dedince, onu desteklemeği menfaatlerine uygun gören Maslama, emîrlerinden Sulaymān b. Mu'āz ve Bahtarī b. al-Ḥasan (Menbicli Agapius, s. 501; Theophanes'te Bakkharos) vâsıtası ile dostâne müzâkerelerde bulunmuş idi. Asıl maksadı, görünüşte meşrû imparator olarak tanımağa hazırlandığı Leon'u ve aynı zamanda daha ziyâde İstanbul'daki imparatora bağlı görünen mühim Amorion şehrini ele geçirmek idi. Fakat kurnaz Leon tuzağa düşmediği gibi, Amorion halkı da araplara karşı cephe aldı ve şiddetli muhâsara akîm kaldı. Bundan sonra da, yine zâhiren Leon ile dost geçinme yollarını aramaktan fayda uman Maslama, bütün gayretlerine rağmen, onun ile İstanbul'da arap hâkimiyeti bahsinde hakikî bir iş birliği kurmağa muvaffak olamadı. Aksine, arap ordusunun iyi niyetlerini istismâr eden Leon, kendi kuvvetleri ile, İzmit üzerinden İstanbul'a yürüdü ve Theodosios'un yerine imparator ilân edildi. Bunun üzerine, Bizans pâyitahtını kat'î olarak muhâsara kararı ile, Maslama bugünkü Çanakkale mevkiine geldi ve Abydos (Nâra)'tan 'Omar kumandasındaki islâm donanmasının yardımı ile, Trakya'ya geçti (Mas'ūdī, *Murūc*, 1863, II, 317; Süryânî Mihael, trc. J. B. Chabot, Paris, 1905, II, 485) ve İstanbul'u kuşattı (ağustos 716). Donanma da eylûl ayında, Marmara'ya girdi; Halic'in önündeki zincire kadar sokuldu ve denizden tazyika başladı ise de, az zamanda rûm ateşinden büyük zâyiat gördüğünden, çekildi. O sene şiddetli geçen kış aylarında ağır telefat veren arap kara kuvvetleri çok sıkıntı çektiler. Kendilerine Mısır'dan ve Afrika'dan yardım maksadı ile gönderilen donanmalar, Leon'un baskınına uğrayarak, yakıldığı gibi (Nikephoros, *Breviarum*, nşr. Boor, s. 54), Anadolu'dan geçerek, İzmit'e kadar ilerilemiş olan kara yardım kuvvetleri de, bizanslılar tarafından pusuya düşürülerek, dağıtıldı (Ps.-Denys de Tell-Mahré, trc. Chabot, Paris, 1895, s. 13; Ṭabarī, II, 1317; İbn al-Aṯīr, V, 12). Maslama'nın ordusu İstanbul sûrları önünde, hiç bir takviye alamadan hücûmlara devâm etmekten, hastalıktan ve açlıktan tâkatsiz düştügü sıralarda, Balkanlardan gelen Bulgarların da taarruzlarına mârûz kalmış, hayli zâyiat vermiş idi (eylûl 717; Theophanes, s. 397; Ṭabarī, *göst. yer.*). Nihâyet İstanbul'u zaptedinceye kadar, Maslama'nın orada kalmasını emreden halîfe Sulaymān'ın ölümü üzerine, halefi 'Omar b. 'Abd al-'Azīz, muhâsaranın gayr-i müsâit şartları altında bunalmış ve imparator Leon'un desîseleri karşısında şaşkın hâle gelmiş olan Maslama'nın derhâl geri dönmesini bildirdi. Dönüş esnâsında da, arap deniz kuvvetleri, yollarda üstüste bizanslıların taarruzlarına uğradığından, bütün sefer büyük bir felâket hâlini almış idi. Bu sefer dolayısı ile muahhar devirlerde bir çok rivâyetler teşekkül etmiştir. Bunlardan biri Maslama'nın İstanbul'a girişidir ki, gûyâ imparator Leon'un izni ile Maslama, maiyeti ile birlikte, Bizans pâyitahtında üç gün ikamet etmiştir (Ps.-D.Tell-Mahré, s. 13). Diğer biri de, Maslama'nın İstanbul'da bir câmi yaptırmış olduğudur. Bu hususta ilk olarak X. asrın ikinci yarısında yaşamış müelliflerden olan al-Muḳaddasī bir rivâyet nakleder (*Aḥsan al-taḳāsim*, *B G A*, 1906², III, 142). Buna göre, Maslama'nın talebi ile İstanbul'da sarayın yakınında islâmlar için Dār al-Balāt adı ile ve içinde bir câmiin bulunduğu tahmin edilen bir konak yaptırılmıştır. İmparator Konstantinos Porphyrogenetos'un eserinde de (*De Administrando imperio*, nşr. Migne, *PG*, 1864, s. 209), Praetorium'da Maslama'nın isteği üzerine bir câmi yaptırıldığından bahsedilmektedir.

Abbâsîler devrinde, beşinci ve son olarak, bir İstanbul seferi daha tertiplenmiştir. Halîfe al-Mahdī (775—785)'nin oğlu ve veliahdı Hārūn'un kumandasında gönderdiği ordu, İzmit'teki Bizans kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Üsküdar'a kadar sokulmuş idi (165 = 781). İmparatorluğu Konstantinos VI. adına idâre eden Eirene yıllık vergi mukabilinde, Hārūn ile sulh yaptı (Ṭabarī, III, 503). Theophanes'e göre ise (*ayn. esr.*, s. 456), Anadolu'daki Bizans kuvvetlerinin islâm ordusunun rie'at hattını kesmek üzere olmaları dolayısı ile, imparatoriçe ile anlaşmağa mecbûr kalmıştır (Süryânî Mihael, III, 2).

Bundan sonra imparator Nikephoros zamanında (811—812) orta Anadolu'ya doğru bir arap ilerilemesi vukû bulmuş ise de, artık bir İstanbul seferi bahis mevzuu değildir (bu bahis için bk. M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, *J A*, 1926, s. 61—121; burada hadîslere ve türk, arap kahramanlık destanlarına göre, arapların İstanbul seferleri de tetkik edilmiştir; trk. trc. İ. H. Danişmend, *Tarih ve efsâneye göre arapların İstanbal seferleri*, *İstanbul enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1956, II, 213—259).

T ü r k s e f e r v e m u h â s a r a l a r ı. H u n l a r. 374—375 yıllarında Volga'yı aşarak, Got devletlerini yıkan Hunlar, bir taraftan Balkaş gölüne, diğer taraftan Tuna kıyılarına kadar uzanan büyük bir imparatorluk hâlinde buraya yerleştikleri sıralarda Bizans tahtında Theodosios II. (408—450) bulunuyordu. O zaman Hun imparatorluğunun garp cenâhı hâkimi olan Uldın Bizans üzerine ilk te'sirli türk tazyikını yapmış ve 410 yılına doğru Trakya'ya kadar inmiş idi ki, onun kendisine sulh teklif eden Trakya kumandanına: — „Güneş şuâlarının uzandığı yere kadar, her tarafı zapta muktedirim" — dediği mâlûmdur (bk. B. Szasz, *A hunok története Attila nagykiraly*, Budapest, 1943, s. 129). Uldın'ın ağır baskısı kavimler muhâceretinin ikinci dalgasını tahrik etti. Yerlerinden çıkarılan kavimler ya Bizans hudutlarından yahut garbî Roma imparatorluğu hudutlarından girerek, büyük tahribat yapıyorlardı. Aslında yumuşak tabiatlı ve dindar olup, mukaddes kitapları istinsah ile vakit geçirdiği için, Calligraphos diye lekaplandırılan, fakat yüksek hıristiyan ilâhiyat mektebi kurmak ve kanunlar mecmuası meydana getirtmek gibi, mühim işler de başarmış olan Theodosios, gittikçe artan dış tehlike karşısında pâyitahtı müdâfaa ve muhâfaza etmek için, İstanbul'un etrafında hâlen mevcut sûrları inşâ ettirmek ile imparatorluğa hizmet etmiş idi (A. A. Vasiliev, *Bizans imparatorluğu tarihi*, I, trk. trc. A. M. Mansel, Ankara, 1943, s. 124—128 ve Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, 1920, s. 10 v.d.). Bizans imparatorluğunun son günlerine kadar kendini korumasında başlıca âmil olduğu belirtilen ve Le Beau'ya göre (*Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1780, VII, 413) bu sûrların Hun taarruzlarına karşı inşâ edildiği kabûl olunmaktadır (bk. A. A. Vasiliev, s. 128; M. L. Levtchenko, *Byzance des origines à 1453*, Paris, 1949, s. 35).

Attila'nın üç amcasından biri, Hun imparatoru Rua (422—434) hükümdarlığının ilk senesindeki Balkan seferinde kazandığı gâlibiyet sonunda Bizans'ı 350 libre (175 kgr.) altın yıllık vergiye bağladığı gibi, 430 senelerine doğru, Hun imparatorluğunun sıklet merkezini de Tuna—Tisa nehirleri arasına kaydırmış, aynı zamanda Hunlara tâbî ülkelerde bizanslıların ücretli asker toplamasını yasak etmiş idi; çünkü Theodosios I. zamanından beri şarkî Roma, hattâ garbî Roma Hunlar arasından tedârik edilen ücretli askerler ile hudutlarını tutabilmekte idiler. Rua, bundan başka, ticâret münâsebetlerinin yalnız muayyen hudut pazarlarında cereyân etmesini sağlamak suretiyle, Hun arâzisi içinde Bizans te'sirini de önlemiş oluyordu (bk. B. Szasz, *ayn. esr.*, s. 169).

Theodosios II.'un konsüllerden mürekkep elçilik heyeti, Bizans'taki Hun firârîleri meselesini görüşmek üzere, Tuna kıyılarına geldiği zaman, o sırada Rua ansızın öldüğünden, karşısında Attila (434—453)'yı buldu. Yeni Hun imparatoru Tuna'nın sol sâhilinde, Margus'un karşısındaki Konstantia kalesinde, müzâkerelere tahammülsüz, haşin bir hava içinde, kendi şartlarını romalılara yazdırdı (434 Margus veya Konstantia anlaşması). Buna göre, yıllık vergi iki misline çıkarılmakta (350 kgr. altın) Bizans'a sığınan kaçakların derhâl iâdesi ile, bundan sonra ilticâ taleplerinin kat'iyen reddi istenmekte ve daha mühimi Bizans'ın Hunlara bağlı kavimler ile, her ne şekilde olursa-olsun, münâsebet kurması men'edilmekte idi. Bilhassa son madde dolayısı ile şarkî Roma — Hun hudûdu kendiliğinden kapanıyor (krş. F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris, 1952, s. 145), Bizans'ın Don—Adriyatik hattının şimâlindeki ülkeler ile siyâsî, ticârî alâkası kesilmiş oluyordu. Anlaşma 441 yılına kadar yürürlükte kaldı. Fakat Thedosios, imzâladığı anlaşmaya rağmen, Hunlara tâbî bulunan Karadeniz'in şimâlindeki Agaçirleri isyâna teşvik ediyor, Hunlardan kaçanları iyi karşılıyordu. Meselâ ileri gelen Hun firârîlerinden ihtimâl Got menşe'li Arnegisclus'u general rütbesi ile taltif etmiş, ona mühim askerî vazifeler vermiş idi. Yine o sıralarda Margus şehri piskoposu, gizlice Hun topraklarına girerek, Hun hukümdâr âilesi mensuplarının mezarlarını açmak, içlerindeki kıymetli eşyâyı çalmak gibi, ağır bir tecâvüzde bulunmuş idi. Filhakika şarkî Roma, aradaki bir kaç yıllık sulh devresinde, Attila ile hesaplaşmağa hazırlanıyordu; garbî Roma ile sıkı dostluk te'sis etmiş, yarım asırdan beri Sâsânîler ile süre-gelen muhârebeleri bir anlaşma ile nihâyetlendirerek, şarktaki kuvvetlerini Hunlara karşı tahşide imkân bulmuş idi. Yalnız Afrika'yı fethedip, donanması ile Sicilya ve İtalya'ya el atmağa başlayan Vandal kıralı Geiserich ile ciddî şekilde meşgûl olmak zarûreti Bizans'ın zayıf kalan noktası idi. Hunlar ile şarkî Roma'nın arası gerginleştiği bu sırada Vandal kıralı ile Attila arasında bir yakınlaşma görülmektedir (B. Szasz, *ayn. esr.*, s. 187). Attila, her hâlde Bizans'ın bir kısım kuvvetlerinin Sicilya'da olduğunu hesaba katarak, Thedosios'tan Konstantia muâhedesinin şartlarını yerine getirmesini ve her şeyden önce hırsız piskoposun kendisine teslimini harp tehdidi ile istedi. Cevap verilmeyince, ilk Balkan seferini açtı. 441—442 yıllarında cereyân eden bu seferde Bizans'ın bütün hudut kaleleri zaptolundu, meşhûr Tuna vilâyeti ortadan kalktı. Margus, Viminacium (Kostolaç civârında), Singidunum (Belgrad), Sirmium (Mitrovica), Naissus

(Niş) kale-şehirleri ile birlikte Balkanlardan Bizans'a, İtalya'ya ve Avrupa'ya uzanan büyük sevkulçeys yolları ve kavşak noktaları ele geçirildi. İstanbul yolu açılmış idi. Durumun ağırlığını kavrayan Bizans senatosu Attila ile anlaşma yollarını aradı. Thedosios, Hun imparunun kendisine pek inanmayacağını bildiği için, garbî Roma'dan sulh tavassutunda bulunmasını ricâ etti. Meşhûr Aetius'un araya girmesi ile, fakat ileri sürülecek yeni şartların kabûlü mecbûriyeti altında, sulh yapıldı. Bu Balkan seferinin Hunlar bakımından mühim neticesi, yıllık verginin te'yidinden başka, Tuna bölgesinin ilgâ edilmesinin Bizans tarafından resmen tasdikı idi. Diğer bir neticesi de, onun lâyıkı ile alâkadar olmadığı Afrika'yı Vandallara bırakmak zorunda kalmasıdır.

Thedosios 443 senesinden itibâren Balkan yarım-adasında mümkün mertebe müdâfaa edilebilir bir hat kurmak için, yeniden faâliyete geçmiş ve istihkâmların takviyesi, hudut muhâfız kıt'alarının tekrar teşkili, askerî yolların tâmiri için, bu işe me'mûr olan Nomus'a gerekli emirler vermiş, o da sür'at ile yeni bir eyâletin tanzimine girişmiş idi. Lâkin Bizans'ın mâlî durumu bu derece ağır işlere müsâit değil idi. Hunlara verilmesi icâp eden yıllık vergi ağır bir yük teşkil ediyordu. 446'da çıkan bir salgın hastalık hayli telefâta sebep olmuş, 447'deki müthiş zelzele, başta İstanbul olmak üzere, bütün şarkî Akdeniz şehirlerinde büyük hasarlar yapmış, bu arada pâyitahtın sûrlarında 50'den fazla burc yıkılmış idi. Bu şartlar altında her hangi bir istilâyı durdurabilmek çok müşkül idi. Attila'nın İstanbul üzerine yürüyüşünün hakikî sebeplerini Bizans'ın bu askerî ve mâlî tâkatsizliğinde aramak daha isâbetli olsa gerektir. Kaynaklar bu seferi Bizans'ın mûtad vergiyi zamanında ödememesine hamletmektedir. Fakat bilhassa iktidara iştirâk eden kardeşi Buda (veya Bleda)'nın ölümünden (445) sonra, binlerce kilometrelik muazzam imparatorluğu tek elde toplamağa hem kifâyetli, hem de huşûneti nisbetinde büyük bir siyâset ve devlet adamı olan Attila'nın, 448 yılında Bizans elçilik hey'eti kâtibi Priscos'un Hun sarayında öğrendiği üzere, Pax Romana'yı, bugünkü tâbir ile „dünya sulhünü" bizzat te'sis emeli ile cihân hâkimiyeti kurma istediği bir anda (bk. B. Szasz, *ayn. esr.*, s. 238; L. Rasonyi, *Dünya tarihinde türklük*, Ankara, 1942, s. 57) ilk hedef olan Bizans'a karşı alâkasız kalamayacağı muhakkak idi.

447 baharında Attila'nın emri ile harekete geçen Hun ordusundaki kalabalık süvâri tümenlerini, yer-yer piyâde birlikleri tamamlıyor, çoğu şark Gotları kıralı Valamir ile Gepid kıralı Ardarich tarafından sevk ve idâre edilen teknik vâsıtaları kullanmak ile vazifeli kıt'alar orduyu üstün harp kabiliyeti ile techiz ediyordu. Bugünkü Bulgaristan'a giren Hunlar, Oescus (Gigen) şehri yakınında Utus (Vidin) ırmağını geçtiler ve hemen orada seferin istikbâlini tâyin edecek derecede mühim ilk muhârebeyi kazandılar. Bizans ordusunun baş-kumandanı, yukarıda zikrettiğimiz Hun firârîsi Arnegiscius harp meydanında öldü; ordusu imhâ edildi. Bundan sonra, kuvvetlerinden bir kısmını Nikopolis (Nigbolu) civarındaki Asemon (Osem) kalesini muhâsaraya me'mûr eden Attila, bir hun kolunu Tuna boyunca sıralanmış şehirlere karşı, şarka doğru sevkettikten sonra, kendisi ordunun küllî kısmı ile, ana yoldan cenûba doğru ilerileldi. Sardica (Sofya)'yı, Philippopolis (Filibe)'i zaptetti ve Hadrianopolis (Edirne)'i kuşattı. Burada mukavemet fazla olduğu için, vakit kaybetmeden, yoluna devâm ile, Durostorum (Silistre), Marcianopolis (Preslav) müstahkem mevkîlerini ele geçirerek, Karadeniz sâhillerinden cenûba yönelmiş olan hun kolu ile birleşti ve İstanbul'a tevecüh etti. Kallipolis (Gelibolu) ve Sestos (Akbaş) limanlarına kolayca girdi. Attila'nın Yaldızlı-Kapı önünde zuhûru bekleniyordu. Lâkin o, arkada kalan mukavemet yuvalarını tamâmen yok etmek üzere, ansızın geri döndü; Tesalya'dan geçti ve tâ Thermopil geçidine dayandı. Artık İstanbul zahmetsizce kuşatılabilirdi. Telâşa düşen Bizans, Asya ve Afrika'dan acele topladığı kuvvetler ile, Thermopil'den avdet eden Attila'nın Kersonesos (Gelibolu yarım-adası)'ta yolunu kesmek istedi ise de, muvaffak olamadı. Hun ordusu Athyra (Büyük-Çekmece) mevkiinde ordugâh kurduğu zaman, imparator Theodosios adına Bizans asîlzâdelerinden Anatolios reisliğinde bir hey'et Attila'nın nezdine geldi. Müzâkere kısa sürdü ve Bizans murahhası, imparatoru nâmına, Attila'nın bütün şartlarını kabûl etti: yıllık vergi üç misline çıkarılacak (1.050 kgr. altın), 2. şarkî Roma, harp tazminâtı olarak, 6.000 altın verecek; 3. hun olsun, bizanslı harp esirleri olsun, Attila hâkimiyetinden kaçanlar iâde edilecek (ancak harp esirleri adam başına 12 altın mukabilinde kurtarılabilecek), 4. Tuna bölgesinden cenûba doğru 5 günlük mesâfedeki bütün arâzi derhal tahliye edilip, boş bırakılacak (Le Beau, *ayn. esr.*, VII, 189; Levtchenko, *ayn. esr.*, s. 35; B. Szasz, *ayn, esr.*, s 219), Anatolios sulhü diye anılan bu anlaşma elbette şarkî Roma'nın pâyitahtına fiilen el koymak değerinde olamazdı. Görüldüğü üzere, Attila için de, Bizans'ı daha o tarihte ortadan kaldırmak mühim bir mesele teşkil etmiyordu. Fakat Attila'nın Çekmece'den dönüşünün sebebini iyi anlamak için, onun yukarıda temâs ettiğimiz temel siyâsetini dikkatten uzak tutmamak lâzımdır. Buna binâen Attila'nın, hun telâkkîsi gereğince, şarkî Roma imparatorluğunu hukmüne aldıktan sonra, Bizans mâmûrelerini, kültür merkezlerini, mukavemet görmediği müddetçe, yıkmakta menfaati yok idi. Nitekim 452'de İtalya'ya yürüdüğü zaman, imparator Valentinianus'un gösterdiği tevâzû dolayısı ile, Roma'yı alt-üst etmeğe lüzûm hissetmemiş idi.

Avarlar. İlk olarak 558 senesinde cenûb-i şarkî Avrupa düzlüklerinde göründükleri zaman, Bizans imparatorluğu ile temâsa gelen Avarlar Özi nehrine kadar uzanan arâzideki garp türkleri kollarından, Kuturgur ve Uturgurları hâkimiyetlerine aldıktan sonra, orta Avrupa'ya ilerilemişler ve sıklet merkezi bugünkü Macaristan ovaları olmak üzere, Besarabya'dan Almanya içlerine ve İlliriya kıyılarına kadar, geniş bir imparatorluk kurmuşlardı. Adlarından anlaşılacağı üzere, türkçe konuştukları mâlûm bulunan bilhassa Avrupa avarları (bk. Gy. Németh, *A honfoglalo magyarsag kialakulasa*, Budapeşte, 1930, s. 103 v.d.) Bayan Han (ölm. 602) zamanında Balkanlardan tâ Çorlu'ya kadar sokulmuşlar ve imparator Phocas'ı vergi vermeğe mecbûr etmişlerdir. Avarlar 616 temmûzunda İstanbul sûrları önünde görünmüşler ise de, Bizans pâyitahtını fiilen 626'da muhâsara etmişlerdir. O sıralarda iranlılar ile meşgûl olan imparator Heraklios şarkî Anadolu'da iken, Bizans'a karşı kuvvetli 3 ordu hazırlayan sâsânî imparatoru Husrev II. Balkanlarda Bizans'ın hasmı Avarlar ile siyâsî temâslar sağlıyor, şarkî Roma imparatorluğu merkezinin müştereken kuşatılması planları üzerinde müzâkereler yapıyordu. Nihâyet sâsânî kumandanı Şahrvaraz, bütün Anadolu'yu kat'ederek, boğaza gelmiş ve 626 yılı hazîranının başlarında bugünkü Kadıköy ile Üsküdar arasında karargâh kurmuş idi (A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhag, 1936, s. 443). Bir ay kadar sonra da, Trakya tarafından Avar ordusunun öncüleri göründü (29 hazîran). 30.000 kadar tahmin edilen öncüler „uzun" sûra yaklaştıkları zaman, şehirde ve etrafında müdâfaa tedbirleri alındı. Asıl surlar takviye edildi. Temmûz başında kalabalık Avar ordusu İstanbul'a 4 fersah mesâfeye gelip, konmuş ise de, bunlar yine sür'atle gözden kaybolmuşlar ve 10 gün kadar görünmemişlerdi. Bu bizanslıları aldatmak ve onların durumunu yakından öğrenmek için, yapılan bir manevradan ibâret idi. Filhakika hasmının çekildiğini sanan bir kısım Bizans kuvvetleri etrafı tetkik ve bâzı tâmirat maksadı ile dışarı çıktıklarında, Avarlar tarafından bastırılarak, esir edildiler, kaçanlar öldürüldü (Le Beau, *ayn. esr.* XII, 265). Aynı günde 1.000 kişilik bir Avar grubu Galata tepelerine giderek, Anadolu kıyısında Chrysopolis (Üsküdar) yamaçlarında yerleşmiş olan İran kuvvetlerine kendilerini göstermişler ve karşıdan-karşıya işâretler ile anlaşmağa çalışmışlardı. Boğaz hâkimiyeti Bizans'ta olduğu için, müttefikler arasında fiilî temas te'mini müşkil idi. Fakat bu faâliyet Bizans meclisini uyanıklığa ve ciddî teşebbüslere sevketti. Müzâkere sonunda, evvelce muhtelif elçiliklerde bulunmuş olan senatör Athanasios, anlaşma hakkında konuşmak üzere, Avar hanının yanına gönderildi. Han bizzat idâre ettiği büyük kuvvetlerin başında henüz Edirne havâlisinden İstanbul'a doğru yürüyüş hâlinde idi. Durum gelişinceye kadar, Avar karargâhında alıkonan senatör ağır bir vergi teklifi ile iâde edildi. Bizans meclisi senatörü beceriksizlik ile ithâm etmekle beraber, durumun vahâmetini kavradığından, yaklaşan hanın mümkün mertebe az bir fedâkârlık ile durdurulabilmesi ve aynı zamanda pâyitahtın mutlaka müdâfaa edileceğini bildirmek için, aynı senatörü tekrar yola çıkardı. Han bu defa elçinin sözlerinden asabîleşti ve onu huzûrundan kovdu ve 29 temmûz günü, ordusunun küllî kısmı ile sûrlara dayanınca, müzâkerelerden netice alınamayacağı anlaşıldı. Hanın Bizanslı senatöre karşı sarfettiği ağır sözler şehirde mukavemetin artmasına sebep olmuş idi. İmparator Heraklios tarafından, İstanbul'un müdâfaasına me'mûr edilmiş olan Patricius Bonus ile patrik Sergios hazırlıklara hız verdiler. Bonus tahkimâtı takviyeye ve askeri teşcîe çalışırken, patrik de Ayasofya'da ve diğer kiliselerde vaazları ile halkı çoşturuyor, her kesi Meryem ananın himâyesinde bulunan mukaddes şehir için mücâdeleye teşvik ediyordu. 30 temmûzda sûrların pek yakınındaki Meryem-Ana kilisesine sokulan Avarlar, ânî bir hurûc hareketi ile, geri püskürtüldüler ise de, 31 temmûzdan itibâren sıkı muhâsara başladı. Avar ordusu, Haliç'ten Marmara sâhillerine kadar, her tarafta koç başları ve diğer tahrip âletleri ile duvarları, kapıları yıkmağa çalışıyor ve üst-üste hücûmu tâzeliyordu. Sûrlar üzerinden müdâfaa eden Bizans kuvvetlerine, kumandanın emri ile, deniz mürettebâtı da yardıma koştu. İlk umûmî taarruz bütün şiddeti ile üç gün devâm etti. Bu esnâda Bizans meclisi bir sulh denemesinde daha bulunmak üzere, murahhas gön-

dermeğe karar verdi. Senatörlerden mürekkep hey'et hanın otağına vardıklarında, Sâsânî ordusunun temsilcileri olan üç kumandan ile karşılaştı. Bizans elçilerini ayakta durmağa mecbûr eden han, iranlılar ile iş birliği yaptığını, istediği anda onlardan yardım alabileceğini belirttikten sonra, imparator Heraklios'a ümit bağlamamalarını, mukavemetin beyhûde olduğunu, İstanbul'un zaptından hiç bir suretle vazgeçmeyeceğini, yalnız üstlerindeki elbiseden başka bir şey almamak üzere, şehri tahliye ettikleri takdirde canlarının bağışlanacağını bildirdi. Senatörler döndüler, şehir mukavemette ısrar etti. İranlı kumandanlar kendi karargâhlarına dönmekte iken, boğazda bizanslılar tarafından yakalandılar ve fecî şekilde öldürüldüler. Deniz kuvvetine mâlik olmayan iranlılar mukabelede bulunamıyorlardı.

Han yeni hücûmlarını Haliç cihetinden desteklemeği düşündü. Ordusundaki suya az-çok alışık olan, bilhassa islav kuvvetlerine Haliç'te her hangi bir harekâta yetecek mıkdarda, muhârebe sandalları yaptırdı. Fakat bu sâhada ilk tecrübe Bizans donanması tarafından akamete uğratıldı. Han bu defa, bugünkü Bebek koyunda vücûda getirdiği küçük filo ile boğazı geçerek, iranlılardandan yardım almak istedi ise de, deniz ortasında bizanslıların yakaladığı sandalları, mürettebâtı ile birlikte, imhâ edildi. Han, bütün kayıplarına rağmen, karadan ve Haliç'ten müştereken yapılacak son bir umûmî taarruz daha hazırladı. Buna göre, sandallardan müteşekkil Avar filosu Barbyssus (Kâğıthâne deresi) munsabında toplanacak, denizciler kara hücûmu ile birlikte harekete geçecek ve şehir içinde her iki kuvvet birleşecek idi. Planı öğrenen Patricius Bonus, Halic'in münâsip yerlerine topladığı deniz kuvvetleri ile, ânî bir baskın neticesinde, Avar filosunu felce uğrattı; mürettebâtı denize döktü; Blakherna civarına çıkmağa muvaffak olan cüz'î Avar kuvveti Bizans'ın ermeni kıt'aları tarafından kılıçtan geçirildi. Son hücûmu yüksekçe bir tepeden idâre eden han gayret ve tedbirlerinin işe yaramadığını teessür ile seyrediyordu. Ric'ate karar verdi; kazdırdığı istihkâmları geceleyin doldurttu; ertesi gün, ordusu ile birlikte, çekilip gitti. Avar muhâsarası 31 temmûzdan 12 ağustosa kadar devâm etmiş ve atlatılan tehlike tarihî hâtıralar bırakacak derecede büyük olmuş idi. Bizans'ta bu kurtuluşu yâdetmek üzere, büyük perhizin beşinci haftasındaki cumartesi günü bayram ilân edildi. O gün her sene kutlanır ve kiliselerde merâsim yapılırdı. İstanbul'un hâmîsi Meryem'e duâlar edilirdi (Le Beau, *ayn. esr.*, XII, 265 v.d., 257—278; F. Barišič, *Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626*, *Byzantion*, fas. 2, 1954, XXIV, 371—395; Avar muhâsarası ile alâkalı husûslar için bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, 41).

Bulgarlar. 679 yılında Tuna havzasında kurulan türk-bulgar devleti [bk. mad. BULGARLAR], bilhassa IX. asrın başlarında Bizans için tehlikeli bir hasım olarak belirmiş idi. Muhârip olduğu nisbette kudretli bir siyâset adamı karakteri taşıdığı bilhassa kaydedilen bulgar hukümdarı Kurum Han (Le Beau, *ayn. esr.*, XIV, 223; A. A. Vasiliev, *ayn. esr.*; s. 352; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris, 1940, s. 230)'a mukabil, imparator Nikephoros (802—811) ne muhârip, ne de siyâset adamı idi. Bulgar tehlikesine karşı aldığı tedbir, bâzı Anadolu birliklerini Trakya hudut boylarına nakletmekten ibâret kalmış idi ki, bu kuvvetler de, Kurum'un bir baskını ile, darma-dağın olmuş, Bizans'ın Trakya kumandanı muhârebe meydanında ölmüş, bil'umum malzeme, techizat, para Bulgarlar tarafından, iğtinâm edilmiş idi (809 mart başları). bizans hudutlarının boşalmasını fırsat bilen Kurum sür'atle Sardica (Sofya)'ya yürüdü. Burayı zapt, tahrip ve 10.000 kişilik kuvvetini imhâ etti (8 nisan). Üzerine gelen ikinci bizans ordusunu da bozguna uğrattıktan sonra, Sofya'yı devletinin pâyitahtı yaptı. Tüccar bir kavim olan Bulgar türkleri için, şarkî Roma imparatorluğunu orta ve şimâlî Avrupa'ya ve İtalya'ya bağlayan büyük ticâret yolu hayâtî ehemmiyeti hâiz idi. Aynı zamanda sevkulceyş bakımından çok mühim olan bu yolun düğüm noktaları Belgrad ve Niş önce zaptedilmiş idi. Mesele İstanbul'u ele geçirmek veya Bizans'ı mahkûm duruma düşürmek suretiyle şark emtiasının garba intikâlinde Bulgaristan'ı konak mahalli ve büyük transit merkezi hâline getirmek idi. Bulgar hanının emellerini sezen imparator Nikephoros, müdâfaa çâresi olarak, bir takım isâbetsiz icraâta girişti. Bunlar arasında Bizans'ın muhtelif eyâletlerinden binlerce âilenin, yurtlarından koparılarak, cebren Trakya'ya sürülmesi ve hudut boylarında yerleşmeğe zorlanması bütün imparatorlukta umûmî bir hoşnutsuzluk yaratmış ve dolayısı ile hudut müdâfaa kudretini zayıflatmış idi. Bundan başka, çok hasis olan Nikephoros bu hudut bekçilerine para ve mâlzeme vermiyordu. 811 yılında Bulgarlara karşı sefere çıkarken, masrafları kapamak için, kendi hazînesine dokunulmadan, halka ve kiliselere yeni vergiler tarhını istemis ve emrini Patricius Niketas vâsıtası ile icrâ ettirmiş idi. Fakat bu muhârebede Kurum tarafından ağır mağlûbiyete uğratılan Nikephoros savaş meydanında telef oldu (25 temmûz 811). Mevcut Bizans ordusunun imhâsı Kurum'un İstanbul'a doğru yürümek şevkini arttırdı. Yeni imparator Mihael I.'in, 812 hazîranı ortalarında Bulgarlara karşı intikam seferine çıkmış iken, ordusunun inzibatsızlığı yüzünden, Edirne'den geri dönmesi Kurum'u büs-bütün hızlandırdı. Bu yılın son baharında Philippopolis ve civarını aldıktan, eylûl nihâyetlerinde Mesembria (Edirne'nin şimâlinde)'yı kuşattıktan sonra, imparatora anlaşma teklif eden Kurum'un şartları vaktiyle Attila tarafından ileri sürülen talepleri andırıyordu: Bulgarlardan Bizans'a kaçanların derhâl iâdesi, bizanslı tâcirlerin muayyen pazarlarda ticâret yapmaları ve her tâcirin elindeki emtianın cins, nevî ve mıkdarını bulgar makamlarına bildirmesi ve yıllık vergi. Bizans'ın komşularına karşı tatbik edegeldiği desîseli siyâset 400 sene sonra dahi aynı tedbirlerin alınmasını zarûrî kılmakta idi. Kurum'un tekliflerinin müzâkeresi neticesinde boyun eğmemek temâyülünün belirdiği gün (2 teşrin I. 812) zenginliği ve askerî mevkii mâlûm olan ve Trakya'nın zahîre anbarı hâline getirilmiş bulunan Mesembria'nın düştüğü öğrenildi. Bulgarlar kalede bol ganîmetten başka, 36 rûm ateşi ele geçirmişlerdi. 813 şubatının ilk günlerinde ileri harekâta başlayan han, ordusunda zuhûr eden salgın hastalık yüzünden, durakladı. Fırsattan bil'istifâde imparator Mihael ona karşı 15 martta İstanbul'dan ayrıldı; yanında kendisini imparatorun hizmetine vermiş görünen Kappadokia ve Armenia kıt'aları kumandanı ermeni Leon da var idi. Kurum, insan zâyiâtını telâfî ettikten sonra, yoluna devam ile, Edirne civarında etrafı bizanslılar tarafından tutulmuş bir ovanın medhalinde ordugâhını kurdu. Şiddetli bir temmûz sıcağında iki ordu karşı-karşıya 15 gün bekledi. Bizans kuvvetleri sayıca çok üstün olduklarından, imparator zâten mahdut bulgar ordusunu sıkıntı ve ıztıraba düşüren bu mecbûrî bekleyişten zahmetsiz bir zafer umuyordu. Fakat vukua gelen muhârebede, Leon'un da hiyâneti ile, Bizans ordusu ezildi (22 temmûz 813). mağlûbiyet dolayısı ile, tahtından indirilen Mihael'in yerine, ermeni Leon'un imparator olduğu günlerde Kurum Han, kardeşini Edirne muhâsarasına bırakarak, sür'atle mesâfeleri aştı, İstanbul önüne geldi ve muhâsaranın başlangıcı olarak, Marmara'dan Halic'e kadar sûr boyunca hendekler kazdırdı, tahkimat yaptı. Üst-üste taarruzlardan sonra, Leon'a yıllık vergi ve kumaş mukabilinde anlaşma teklif etti. Sulh hukümlerini tesbit etmek üzere, her iki taraftan beşer kişilik hey'etin sûrlara oldukça yakın bir mahalde toplanmaları kararlaştırıldı. Murahhaslar silâh taşımayacak idi. Fakat Leon mülâkat gününden bir gece evvel Blakherna sarayının civarına adamlarını gizlemiş ve onlara muayyen bir işâret üzerine, Kurum'a hücûm etmelerini emretmiş idi. Ertesi gün Kurum Han birden farkına vardığı hiyânetten sür'atli atı sâyesinde kurtulabildi. Kendisine hafif ok isâbetleri olmuş, yanındakiler öldürülmüş idi. Leon'un hîlekârlığı Bizans'a pahalıya mâl oldu: bütün Gelibolu yarım-adası Bulgarlar tarafından yağmalandı, esirler öldürüldü. Halktan canlarını kurtaranlar dağlara çekildiler. Hanın kardeşinin kuşattığı Edirne zaptedildi ve ahâlisi, diğer yerlerde yakalananlar ile birlikte, Tuna'nın şimâline sürüldü.

Sûrlardan muvakkaten ayrılmış olan han yeni bir hazırlığa girişti. Bulgarlardan başka avarları ve ıslavları silâhlandırdı. Şarkî Roma'nın servetini taşımak için, 5.000 araba yaptırdı. Arkadiopolis (Lüleburgaz)'te toplanan Bizans kuvvetlerini imhâ ettikten sonra, tekrar İstanbul sûrları önünde mevkî aldı. Duvarları nisbeten zayıf olan Blakherna tarafından hücûma geçmek üzere, hazırlığa başladı. İmparator Leon ve senatörler neticeyi bekliyorlar ve İstanbul halkı gibi, onlar da Meryem'in himâyesindeki bu şehri kurtaracak mûcizeye ümit bağlamış görünüyorlardı. Filhakika bu mûcize vukû buldu. İstanbul'u mutlaka alacağını söyleyen Kurum Han, altın mızrağını „yaldızlı kapıya“ saplamak için, hummâlı gayretleri esnâsında, ansızın, ağzından burnundan kan boşanmak suretiyle ölüverdi (13 nisan 814). Bulgarlar, muhâsarayı kaldırarak, çekildiler (Le Beau, s. 247—251, 261—265, 268—283, 294—305; A. A. Vasiliev, s. 352; R. Grousset, s. 232; Moravcsik, s. 51).

Peçenekler. Asya'dan Avrupa'ya doğru XI. asırdaki üçüncü büyük türk akınının başlıca mümessillerinden biri olan Peçenekler Balkanlarda Bizans ile temâsa gelmişler ve imparator Alexios I. Komnenos'u Durostorum (Silistre)'da mağlûp (1087) ederek, 1090 sonlarında tâ Çekmece'ye kadar akınlar yapmışlar, fakat bilhassa Meriç nehrine kadar bütün Balkanlara hâkim olmuşlardı ki, bu o zaman Ege denizine hukmeden selçuklu Çaka Bey ile münâsebet kurmalarına vesîle teşkil etmiştir. Hakikatte Peçenekleri iş birliğine çağıran ve Bizans'a karşı müşterek mücâdeleye teşvik ve harekâtı tanzim eden de Çaka Bey idi. Bir müddet imparator sarayında bulunmuş olan Çaka İstanbul'da gâyet iyi yunanca öğrendiği ve zimamdarları yakından tanıdığı gibi,

Bizans siyâsetinin inceliklerine nufûz etmeğe ve imparatorluğun zayıf noktalarını keşfe fırsat bulmuş idi. Sonra oradan ayrılarak, garbî Anadolu 'ya gitti, İzmir ve havâlisini eline geçirmeğe çalıştı. İmparator unvânını taşımasından da anlaşılacağı üzere, İstanbul 'a hâkim olmağı aklına koymuş olan Çaka 'nın bir donanma inşâsına başlaması çok mühim bir vâkıayı kavradığına şüphe bırakmıyordu. Şarkî Roma 'yı çökertecek en te'sirli silâhın Ege denizinde ve ve Marmara 'da kat'î üstünlük sağlamağa muktedir bir donanma olduğuna tam kanâat getirmiş idi. Bu itibârla İzmir 'i pâyitaht yaparak ve 40 parçadan ibâret kuvvetli donanması ile Bizans 'ı bir kaç deniz muhârebesinde mağlûp ederek, bütün adaları ele geçirdikten sonra, Çanakkale ve Gelibolu 'ya çıkarak, Bizans 'ı Akdeniz 'den tecride çalışıyordu. Anadolu sâhilleri de Selçukluların elinde olduğundan, muhâsara tarihi, Anna Komnena 'nın dediği vechile (*Alexiade*, trc. Cousin, Paris, 1685, s. 188), şarkî Roma hudutları ancak Boğaz 'dan Edirne 'ye uzanabilen acâyip bir imparatorluk hâline gelmiş idi. Durumun böylece gelişmekte olduğu 1091 yılı ilk baharında, karadan ve denizden hiç bir kuvvet çıkaramadığı için, ciddî buhran içinde kıvranan Bizans, Avrupa hıristiyan âlemine mürâcaatlara başlamış idi ki, bu ricâları haçlıların bir an evvel harekete gelmesini mûcip olmuştur (bk. F. Chalandon, *Essai sur le règne d' Alexis I. Comnène*, Paris, 1900, s. 129 v. d.).

Bizans tarihinin seçkin hükümdarlarından olan Alexios, imparatorluğunu bu müthiş tehlikeden yine türkler vâsıtası ile kurtarmasını bildi. Peçenekler nisan başlarında Meriç kıyısında toplanarak, Bizans 'a kat'î darbeyi indirmeğe hazırlandıkları sırada, arkalarından gelen Kumanlar ile anlaşmak imkânını bulan Alexios bu iki türk zümresini biribirine karşı kullandı. Peçenekler Lebonion (Meriç 'in sol sâhilinde Umur Bey mevkiinde) 'da karargâh kurarak, Çaka Bey 'in sâhillere yanaşmasını beklerken, Bizans kuvvetlerine katılan 40.000 suvâriden mürekkep Kumanlar ânî bir hücûm ile Peçenekleri ağır hezîmete uğrattılar (29 nisan 1091). Peçeneklerin tarihten silinmesini intac eden bu muhârebeye Çaka zamanında yetişememesinin bizzat tertiplediği planının gerçekleşmesine imkân verememesinin cezâsını gördü, yine Alexios 'un tedbirleri neticesinde Selçuk sultanı tarafından öldürüldü (1093) (A. N. Kurat, *Peçenek tarihi* İstanbul 1937, s. 171, 211 v.d., 227 v. d.; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 107—112).

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka bk. bir de İ. Kafesoğlu, *XII. asra kadar İstanbul 'un türkler tarafından muhâsaraları* (*İstanbul enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1957, sayı 3, s. 1—16).

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

Osmanlı türklerinin, devletin kuruluş devrinde, bütün XIV. asır boyunca İstanbul ile şu veya bu suretle ilgilendiği görülmektedir. Bu asrın sonlarında başlayacak olan ilk muhâsaralara kadar, Orhan Bey 'in ve Murad I. 'ın bir kısım kuvvetleri, dost veya düşman olarak, Bizans sûrları önüne kadar gelmişler ve hattâ şehre dahi girmişlerdi. 1340 'ta bâzı Osmanlı askerî kuvvetleri İstanbul kapılarına kadar ilerilediği ve buna karşı koymak maksadı ile, Bizans imparatorunun, Aydın beyi tarafından gönderilen 4.000 türkmeni hizmetine almak mecbûriyetinde kaldığı (N. Gregoras 'tan naklen, J. v. Hammer, trk. trc., I, 179) ve Orhan Bey 'in imparator ve kayın pederi Kantakuzenos ile ittifakına rağmen, zaman-zaman ordusuna İstanbul sûrları önünde geçit resmi yaptırdığı (Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, trc. Râgıb Hulûsî, s. 81) görüldüğü gibi, 1375 'te İstanbul 'un Murad I. tarafından zaptedilmek tehlikesine mârûz bulunduğunda, imparator Ioannis V. Paleologos 'un macar kralı Nagy Lajos 'a bildirdiği mâlûmdur (Gibbons, *ayn. esr.*, s. 116; G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, V. 'ten naklen). Kezâ Bizans 'ın iç mücâdelelerine şu veya bu sebep ile karışan veya müdâhale etmek zorunda kalan ilk Osmanlı pâdişahları, ezcümle Murad I. 'ın saltanat müddeîlerini destekleyerek, pâyitahta girmesine askerî kuvvetleri ile yardım ettiği veya imparator nezdinde tavassutta bulunarak, bunları affettirdiği oluyordu. Bir defa Andronikos, bir defa da Manuel, Murad I. 'ın te'sir ve müzâhereti ile ve imparator nezdinde yaptığı baskı neticesinde, dâvalarını kazanmışlardı. Bununla berâber İstanbul 'un ciddî surette muhâsarasına teşebbüs Yıldırım Bayezid tarafından yapıldı. Kosova zaferini müteâkip hıristiyanlar ile bir anlaşma yapan ve Rumeli 'nde Osmanlı hâkimiyetini daha sağlam bir hâle getirmeğe muvaffak olan Yıldırım Bayezid [b. bk.] Bizans 'a karşı daha müessir bir tavır takınmağa başladı. Bizans hânedanı arasındaki ihtilâf ve mücâdeleler de buna zemin hazırlıyordu. Vaktiyle Savcı Bey hâdisesi ile alâkalı görülerek, Murad I. tarafından hapsedilmiş bulunan imparator İoannes V. 'in torunu ve Andronikos 'un oğlu Ioannes 'in ricâ ve iddialarını kabûl ile, 1390 ilk baharında Edirne 'den İstanbul üzerine yürüdü. Osmanlı ordusu

Bizans sûrları önüne geldiği zaman, şehirdeki bir kısım tarafdarların da müzâhereti ile, genç İoannes İstanbul 'a girmeğe (15 nisan 1390) ve imparator ile amcası Manuel 'i tahtından indirmeğe muvaffak oldu ve Ioannes VII. olarak bizans tahtına oturdu. Yeni hükümdar kendisine muvaffakiyeti te'min eden Bayezid kuvvetlerini şehre almadı ise de, Osmanlı pâdişahına her sene külliyetli mıkdarda altın ve gümüş te'diyesini kabûl etti (krş. J. v. Hammer, *ayn. esr.*, I, 260; *La Chronique Anonyme Byzantine*, nşr. J. Müller, *Byzantinische Analekten*, *S B A K. Wien*, Phil.-hist. Kl., 1852, IX, 392 v.d.; F. Dölger, *Johannes VII., Kaiser des Rhomaer*, 1390—1418, *BZ*, 1931, XXX, 21 — 36; hâdisenin şâhidi olan bir rus seyyahının bu husûsta verdiği bilgi için bk. Khitrowo, *Itineraires russes en Orient* [Ignaty de Smolensk], Génève, 1889, s. 140).

Mâmafih Bayezid İstanbul işleri ile bundan sonra da ilgilendi ve imparatorun âdetâ nasp ve azillerini, kendi devletinin ihtiyac ve menfaatlerine göre, idâre ve icrâda devam etti. Nitekim az bir müddet sonra, mahpeslerinden kaçarak, Bayezid 'e ilticâya muvaffak olan Ioannes V. ile Manuel 'in ricâlarını tervic ederek, İstanbul ahâlisinin bu hususdaki temâyüllerini de öğrendikten sonra, bunları destekledi ve evvelce kararlaştırılan vergiden başka, her sene pâdişaha suvâri ve piyâde 12.000 asker tedârik ile ve bir tâbî gibi, her sene tâzimâtını arzetmek ve Osmanlıların dostlarını dost, düşmanlarını düşman tanımak taahhüdü karşılığında, İoannes V. 'in tekrar tahta geçmesini ve oğlu Manuel 'in de ona saltanat şeriki olmasını kabûl ve te'min eyledi. Bayezid 'in müzâheretinden mahrûm kalan İoannes VII. İstanbul 'u terk ile firâra mecbûr oldu (17 eylûl 1390) ise de, pâdişahın tavassutu ile Silivri, Tekir-Dağı ve Selânik gibi yerler onun idâresine bırakıldı. Osmanlı pâdişahının meşrû Bizans imparatorlarına karşı bu türlü hareketlerinde ve mahmîlerini oraya yerleştirmek istemesinde, İstanbul 'u almak için ilk adımı attığını sezmek kabildir. Bayezid 'in böyle bir maksat besleyebileceğine daha o zamanda ihtimâl verilmiş ve aynı sene zarfında Venedik senatosu tarafından Bizans 'a gönderilen sefaret hey'etine, şâyet İstabul 'da hâkimiyetin türklere geçtiğini görürlerse, Venedik gemilerine vaz'olunan müsâderenin kaldırılması husûsunda Osmanlı pâdişahı nezdinde teşebbüste bulunması emrolunmuş idi (M. Silberschmidt, *Venedik menbâlarına nazaran, türk imparatorluğunun zuhûra zamanında şark meselesi*, trk. trc., s. 67). Mâmafih Bizans müverrihi Dukas 'ın da, böyle bir teşebbüse geçeceğine ihtimâl verdiği Bayezid bu sene zarfında Anadolu 'da beyliklere karşı tasarladığı planın tatbikına girişerek, İstanbul hakkındaki tasavvurunu istikbâle bıraktı ve ancak imparator ile yaptığı anlaşma gereğince, vermeğe mecbûr oldukları yardımcı kuvvetleri ve onların başında Manuel 'i, kısmen de rehîne sıfatı ile, Anadolu harekâtında yanında bulundurdu. Bu esnâda, pâdişahın meşgûliyetinden istifâdeye çalışarak, İstanbul sûrlarını tâmire kalkışan ve „yaldızlı kapının" iki tarafındaki kuleleri, harap kiliselerin malzemesi ile tecdid ve tahkim eden İoannes V., maksadını gizlemek için, bunlara süslü bir manzara vermek istemiş ise de, vaziyetten haberdar olan pâdişah, bütün tâmirât ve inşâatın derhâl yıkılmasını, aksi takdirde Osmanlı ordusunda bulunan oğlu şeriki Manuel 'in gözlerine mil çekileceğini bildirmiş ve bunun üzerine imparator yaptırdıklarını kâmilen yıktırmak zorunda kalmıştır ki, bir çok tarihçiler bu hâdisenin, esâsen hasta ve ihtiyar olan İoannes V. 'in ölümünü tâcil ettiğini bildirmektedir. Vasiliev (*Histoire de L'Empire Byzantin*, Paris, 1932, II, 309) 'e göre, İstanbul, Bizans imparatorluğu merkezi olarak, mevcûdiyetinin en tehlikeli bir safhasına böylece dâhil olmakta idi. Babasının ölümünü Bursa 'da öğrenen Manuel II. 'in pâdişahtan habersizce firârı ve İstanbul 'da imparatorluk tahtına geçişi Bayezid 'i yeni bir haber göndermeğe sevketti. Padişah Manuel 'e, emirlerine itâat edip, râhat yaşamak istediği takdirde, şehrin kapılarını kapayıp, içeride istediği gibi saltanat sürmesini tavsiye ile, şehir hâricinde ne var ise, kendisine âit olduğunu bildiriyor ve aynı zamanda İstanbul 'da yaşayan türkler için, bir câmi ve bir mahkemenin te'sis edilmesini istiyordu. Bu devirde Bizans 'ta sayıları ehemmiyetli bir mıkdarı bulan türk ve müslüman unsur bulunuyordu ki, bunların çoğunu siyâsî mültecîler ve ticâret maksadı ile orada ikamet edenler teşkil eylemekte idi. Bunlardan her hangi bir ihtilâfa düşenlerin Bizans mahkemelerine çıkmalarının doğru olmayacağı ileri sürülüyordu. İşte bu taleplerin reddedilmesi üzerindedir ki, İstanbul 'un Osmanlılar tarafından ilk muhâsarasına girişildi. Türk ordusu Rumeli 'ye geçirildi ve İstanbul sûrlarına kadar, bütün Bizans köyleri işgâl edildi (1391). Bayezid 7 ay kadar süren bu muhâsara esnâsında sûrları karadan sıkı bir tarassut altında bulundurdu ve İstanbul 'un bütün memleket dâhili ile muvâsala ve muhâberesini kesti. Bir kısım eski vekayinâmeler İstanbul 'u almak fikrinin Bayezid 'e Kara Timurtaş Paşa tara-

fından telkin edildiğini söylemektedirler. Âşık Paşa-zâde (*Tavārīḫ Āl-i Oṣmān*, nşr. Âlî, s. 65 v.d.)'ye göre, bir beylerbeyi pâdişaha „İstanbul'un kâfiri gâyet müfsit kâfirdir ve bu vilâyetlerimizin arasında bu kâfir neyler. Alaşehir'i fethettik, bunu dahi fethedelim demiş (793= 1391), Bayezid de bunu kabûl ile muhâsaraya teşebbüs eylemiş idi (Neşrî, TTK, I, 324). Muhâsaranın şiddetini kaybetmesi, macarların, Tuna nehrini geçerek, Sofya'ya doğru yürümeleri ve pâdişahın da o tarafa sefer yapmak mecbûriyetinde kalması üzerine vâkî oldu. Kaynaklarda pek vâzıh mâlûmat bulunmamakla berâber, bu devrenin 5 sene kadar devâm ettiği anlaşılmaktadır. Bu arada Osmanlı devleti şarkta-garpta bir çok harpler yapmış, fakat pâdişah, İstanbul'u zaptetmek husûsundaki fikrinden ferâgat göstermemiş, sâdece gerek İstanbul'da ve gerek Bizans imparatorluğunun diğer yerlerinde hâkim bulunan Paleologos prenslerinin osmanlı siyâsetine ayak uydurmaları mukabilinde, bu tasavvurunu âtîye bırakmağı uygun bulmuş idi. Bu maksat ile Siroz'da tertiplediği toplantıda Bizans ve sırp prensleri ile bu mes'eleyi görüştü (Bayezid'in onları hîle ile bir araya topladığını söyleyen A. Vasiliev, Manuel'in hâtırâtına âtfen, pâdişahın Paleologosların kâmilen îdamları hakkındaki niyetini onun sözleri ile nakletmektedir ki, bu tasavvurdan Ali Paşa'nın müdâhelesi ile vazgeçtiği bilinmektedir (bk. *Histoire Byzantine*, s. 316; *IA*, mad. BAYEZİD I.). Fakat bu toplantı sırasında, kendi aralarındaki derin ihtilâfların anlaşılmasından, imparator Manuel'in pâdişahın İstanbul'a âit taleplerini kabûl ettiği hâlde, avdetinden sonra bunları tatbika yanaşmamasından ve bil'akis İstanbul müdâfaasına daha ziyâde ehemmiyet vermesinden doğan vaziyet üzerine, Bayezid Bizans'ı ikinci defa muhâsaraya teşebbüs etti; daha doğrusu mevcut muhâsarayı şiddetlendirdi. Çandarlı-zâde Ali Paşa'nın bizzat idâre ve Siroz toplantısında türk tarafdarlığı ile pâdişahın teveccühünü kazanmış olan Peleologos prenslerinden İoannes VII.'in de iştirâk ettiği bu ikinci muhâsara 1395 senesinin bütün yaz ayları boyunca devam etti. Pâdişah Gelibolu'dan gelen gemilerin de muhâsaraya katılmalarını emretmiş idi. Neşrî (*Cihannüma*, s. 326) ve Âşık Paşa-zâde (*Tavārīḫ Āl-i ʿOṣmān*, s. 66), bu münâsebet ile, bir haylı hücûmlar yapıldığını, kara sûrlarında bir takım muhâsara âletleri kullanıldığını ve mahsurların açlıktan iyice bunaltıldığını, fakat müessir topların o zamanlar henüz mevcut olmadığını belirtirler. Bu muhâsaranın yine garptan gelen tehlike yüzünden hafifletildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, denizden vukû bulan muhâsara, türk denizcilerinin tecrübesizliği sebebi ile, müessir bir şekil alamamış ve Venedik ile Ceneviz hukûmetlerinin yardım göndermelerine mâni olunamamış idi.

Bayezid Niğbolu zaferi ile neticelenen haçlı seferinin, Manuel'in garptan yardım istekleri ve hıristiyanlık dünyasını Osmanlılar aleyhine harekete getirmesi yüzünden çıktığını bildiği için, büyük zaferin ferdâsında Bizans'ı zaptetmek işini ve İstanbul meselesini kat'î surette halle karar verdi ve buna başlangıç olmak üzere, evvelâ Timurtaş Paşa-zâde Yahşı Bey mârifeti ile, Karadeniz sâhilindeki Şile'yi zapt ve Boğaz-içinde müstahkem bir kale, yâni Güzelce-Hisar [bk. ANADOLU-HİSARI]'ı inşâ ettirdi. Bundan sonra Manuel'den şehrin derhâl teslimini isteyen pâdişahın talebi reddedilince, İstanbul'un muhâsarası tekrar şiddetlendirildi (1397). Esâsen 1391'de başlayan muhâsaranın hiç bir aralıksız 10 sene devam ettiğini söylemek ile, Chalcocondyle (*l'Histoire de la décadence de l'Empire Grec et establissement de celvy des Turcs*, Paris, 1663, I, 42) de bu hâdiseyi tek bir safhada göstermiştir. İstanbul ahâlisinin açlık tehlikesine ve hücûm ile zaptedildiği takdirde, uğratılacak muâmeleye mârûz kalmaktansa, teslim olmak arzularına rağmen, Manuel Fransa'dan 600 şövalye ile bir mıkdar para gelmiş olmasına güvenerek ve Rusya, Venedik ve Cenova'dan de yardım geleceğine inanarak, müdâfaa tedbirleri aldı ve garp âlemini Bizans lehine tekrar harekete geçirmek için gayret gösterdi. Bizans'ta halkın hâli hiç de iyi değil idi. Hoşnutsuzluk artıyor, felâketlerinden Manuel'i mes'ûl tutarak, gözlerini, türklerin mahmîsi olan ve vaktiyle bir aralık tahta da geçmiş bulunan, İoannes VII.'e çeviriyorlardı. Bu vaziyet karşısında, imparator evvelâ garp dünyasında yaptığı teşebbüslerin neticesini bekledi. Üçüncü muhâsaranın şiddetlendiği 1397 senesi bahar aylarında, filhakika, 8 kadırgadan mürekkep ve Mocenigo idâresinde bir Venedik yardımı geldi. Papa, İngiltere ve muhtemelen Aragonya Manuel'in ricâsını müsâit karşıladılar; rus çarı Vassili I. para yardımında bulunmağı kabûl etti. Fakat bunlar imparator için müessir bir yardım sayılamazdı (krş. Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 318 v.d.; M. Silberschmidt, *ayn. esr.*, s. 160). Vaziyeti kurtarmak için, Manuel'in iki çâreye baş-vurduğu anlaşılmaktadır; biri yeni olan ve türkler tarafından da tutularak, Bizans imparatorluğuna geçirilmesi istenen Silivri hâkimi İoannes VII.'i saltanat şerîki olarak ilân etmek ve böylece halkı ve Osmanlı tarafdarlarını kazanmak, diğeri de pâdişahın öteden beri talep

etmekte bulunduğu husûsları, yâni İstanbul'da bir türk mahallesi ile bir câmi ve bir mahkeme te'sisini kabûl etmek idi. Evvelâ sulha tâlip olarak, 10.000 filorin ve vezîrlere, ümerâya bir çok peşkeşler gönderdi. Ayrıca Sâdeddin (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 148)'in de kaydettiğine göre, bu hediyelerden başka, 10 balığın içini altın ve gümüş ile doldurarak, Ali Paşa'ya irsâl ve kendisinden pâdişah nezdinde tavassut ricâ etmiş idi. Sadrâzamın bunu iltizâm ederek, pâdişahı İstanbul'u muhâsaradan vazgeçirmeğe gayreti görüldü. Ali Paşa'nın bu hususta gösterdiği mûcip sebeb, yâni her sene hazîneye bir çok para ve mal gelmesi mümkün iken, böyle müstahkem ve zaptı güç bir kale için islâm askerini itlâf etmenin devlete lâyık olmayacağı yolundaki sözleri, Bayezid tarafından kabûl edilmeyip, asıl maksadın İstanbul'un makarr-ı islâm olmuş bulunduğu bildirilince, bu defa sadrâzam, bu arzunun harpsiz ve zâyiatsız da mümkün olabileceğini ve imparatorun şehirde icrâ-i şerîat için bir kadı nasbolunmasını, istenilen mahalde islâm mahalleleri, câmi ve mescidler te'sis edilmesini, hutbe ve sikkenin pâdişah nâmına olacağını kabûl ettiğini, cevâben bildirmiş ve böylece Bayezid, anlaşmaya râzı olarak, muhâsarayı kaldırmış idi. İşte bu sırada Göynük ve Taraklı-Yenicesi'nden bir kısım türkmen ahâli İstanbul'da iskân edildi, kiliseden tahvil edilen bir câmi de te'sis olundu; lâkin Ankara harbinden sonra bu ahâlinin, İstanbul'dan çıkarılarak, Tekirdağı civarına gönderildikleri ve XVI. asırda bile orada Göynüklü denilen mahalde yaşadıkları bilinmektedir (krş. *Tāc al-tavārīḫ*, s. 149). Bu mahalle ile câmi hakkında iki kanâat vardır: bunlardan biri, Davud Paşa câmiinden Marmara'ya doğru olan semtte bulunduğu fikridir (krş. A. Nomikos, A. G. Paspatis ve Skarlatos Vizandios tetkiklerine dayanan E. Mamboury, *Istanbul Touristique*, İstanbul, 1951, s. 389), diğeri de, Sirkeci'de kurulduğu yolundadır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, 145). Ancak Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, II, 41) Bayezid'den ve bu muhâsaradan bahsederken, „kadı nasbederek, icrâ-i şer-i mübîn etti. Un-Kapanı'nda tâ Gül câmiine varıncaya kadar, 700 hâne müslimin ile mâmûr olup, Aya-Kapısı'nın iç yüzündeki Sirkeci tekkesi mahkeme, Gül câmi ibâdethâne ittihaz olundu" demekle türk te'sisini Un-Kapanı semtinde göstermektedir. Bu anlaşmanın, Fransa kıralı tarafından gönderilen ve evvelce Niğbolu harbine iştirâk ile Bayezid'e esir düşmüş olup, sonradan kurtularak, memlekete dönen Mareşal Boucicaut geldikten ve amca imparator ile yeğen arasında bir anlaşma te'min ettikten ve Manuel ile berâberce Avrupa seyâhatine çıktıktan sonra, ona vekâlet eden İoannes VII. zamanında kabûl edilip, onun tarafından tatbik edildiği de iddia olunmaktadır. Hattâ Bertrandon de la Broquière (*Le Voyage d'Outremer*, Paris, 1892, s. 165)'e göre, bu anlaşma 1396'da ve Osmanlı pâdişahı ile İoannes VII. arasında vukû bulmuş ve ödenecek vergi senede 10.000 dukaya yükseltilmiş idi. Fakat Boucicaut'nun ancak hazîran 1399'da Bizans'a geldiği ve bundan sonra Manuel'in İstanbul'dan ayrılarak, yerine İoannes VII.'in vekâlet ettiği düşünülür ise, bu tarih ciddî telâkkî olunamaz. Ancak İstanbul'da türk mahallesi ile câmi ve mahkeme te'sisinin Manuel'in gaybûbeti zamanında ve İoannes VII. tarafından tatbik edildiği kabûl olunabilir.

Bayezit devrindeki son İstanbul muhâsarası 1400 (802) senesi baharında ve Manuel ile Boucicaut'nun, pâdişahın şark seferinde bulunduğu zaman ve fırsattan istifâde ile, Şile'yi ve İstanbul ile İzmit arasındaki bâzı hisarları zaptetmelerine karşılık vukû buldu (tafsilât için bk. J. Delaville Roulx, *La France en Orien au XIVième siècle. Expédition du Maréchal Boucicaut*, Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, 44, Paris, 1886, s. 370 v.dd.; De Pilham, *Histoire du Maréchal de Boucicaut*, Paris, 1697). Bayezid'in Bursa'ya avdeti sırasında Manuel, türklere karşı yardım talebi maksadı ile ve fransız mareşali ile birlikte, Avrupa seyâhatine çıkmış ise de, Osmanlı hukümdarı bu hareketlerin hesabını onun halefinden sormakta gecikmedi ve kendisine: — „Bize dost kalmak istersen, tacını terket, sana istediğin hukûmeti vereyim; muhâlefet edecek olursan, cümlenizi mahvedeceğim" — yolunda bir haber gönderdi (Dukas'tan naklen J. v. Hammer, trk. trc., I, 300) ve sonra da muhâsaraya başladı ki, bir kaç ay devam eden ve gittikçe şiddetlenen bu hareket muvaffakiyetle neticelenecek ve Bizans imparatorluğunun kaderini tâyin edecek gibi görünüyordu. Fakat Sivas'ın sukutu ile neticelenen Timur istilâsı bu hareketi yarıda bıraktı ve Osmanlılar tarafından dördüncü muhâsara da bu suretle sona ermiş oldu.

Ankara muhârebesini tâkip eden ve Yıldırım Bayezid'in çocukları arasında mücâdele ile geçen fetret devrinde, evvelâ şehzâdelerden İsâ Çelebî'nin, kısa bir müddet için, Avrupa seyâhatinden dönerek, tekrar tahtı işgâl etmiş bulunan Manuel nezdine ilticâ ettiğini, Süleyman Çelebî'nin de Manuel'e Rumeli'de bâzı yerler terkederek, kardeşi Kasım Çelebî (Orhan?) ile hemşîresi Fatma Hatun'u Bizans'a rehîne olarak verdiğini, imparatorun

kardeşler arasındaki mücâdelede evvelâ Süleyman Çelebî tarafını tutarak, Mûsâ Çelebî ile, onun 15 hazîran 1410'da Bizans sûrları önünde Kosmidion (Hasköy)'da cereyân eden savaşlarında Süleyman Çelebî'ye yardım ettiğini, bilâhare bunun ölümünden sonra, Emîr Süleyman'ın Bizans'a kaçan oğlu Orhan'ı, Mûsâ Çelebî'ye Rumeli'de müşkilât çıkarmak maksadı ile, Selânik tarafına gönderdiğini ve böylece kardeş kavgasında taraf tuttuğunu biliyoruz. Süleyman—Mûsâ Çelebî'lerin mücâdelesinde bir tarafta sırp-eflâk müttefiklerine dayanan Mûsâ Çelebî, diğer tarafta, Bizans'a istinât eden Süleyman Çelebî bulunuyordu. Mûsâ Çelebî rakibine gâlip gelip de, Edirne'de tahta geçtikten sonra, kısmen de bu sebeple, babasının vaktiyle Bizans'a karşı tâkip ettiği siyâseti ele almak istedi ve 1411'de, ordusu ile, Bizans'ı muhâsaraya geldi ki, bu İstanbul'un Osmanlılar tarafından beşinci muhâsarasıdır ve müterâkim vergileri talep için Manuel nezdine gönderilen Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın Mûsâ Çelebî'den ayrılarak, Bizans ile Mehmed Çelebî arasında bir anlaşma te'mini ve Bursa'ya gitmesi üzerine açılmıştır. Mûsâ Çelebî de, babası gibi, İstanbul'u karadan ve denizden kuşatmak istemiş ve bir donanma teşkil etmiş idi ki, Phrantzes (Sfrantzis, Bonn, s. 87), 'e göre bu deniz kuvveti Yassı-Ada civarında vukû bulan bir çarpışmada mahv oldu. Manuel civardaki köyleri yakmış ve ahâlisini şehre almış idi. Mûsâ Çelebî otağını kara sûrları karşısında bir tepe üzerine, muhtemelen sonradan Fâtih'in kurduğu yere, kurmuş idi. Mahsûrların bir hurûc hareketi esnâsında Bizans hazînedarlarından biri, meşhûr Lukas Notaras'ın kardeşi, türk kuvvetlerinin eline düştü. İmparator vaziyetin ciddîliğini görerek, Bursa'da bulunan Çelebî Sultan Mehmed ile ittifak te'sisine girişti ki, Gebze kadısı Fazlullah'ın İstanbul'a gelişi ve arada bir anlaşma husûlü bu vesîle ile vukû bulmuştur [bk. mad. MEHMED I.]. Mûsâ Çelebî'nin İncügez'de kardeşine gâlip gelmesine rağmen, bundan sonra mârûz kaldığı güçlükler ve gâileler, İstanbul muhâsarasına devama imkân vermedi. Bir müddet karadan kuşatma şeklinde İstanbul'u tazyık etmekte olan kuvvetlerini daha sonra büs-bütün çekmek zorunda kaldı. Osmanlı devletinin tek ve rakipsiz hükümdarı olduktan (1413) sonra da, Çelebî Sultan Mehmed Manuel ile dostluğunu ve iyi komşuluğunu devam ettirdi ve yeni bir muhâsaraya girişmediği gibi, zaman-zaman da imparator ile bizzat görüştü (tafsilât için bk. mad. MEHMED I.).

Fetihten evvelki son muhâsara (bâzı tarihçilere göre, Osmanlılar tarafından yapılan dördüncü, fakat hakikatte altıncıdır) Murad II. saltanatının başına rastlamaktadır. Bu defâki muhâsaranın en çok dikkati çeken vasfı diğerlerinden daha ciddî, muntazam ve daha şiddetli olmasıdır. Osmanlı kaynaklarında bundan bahsedilmemesine mukabil, bütün muâsır Bizans tarihçileri, içlerinde rü'yet şâhidi de bulunduğu hâlde, tafsilâtlı bir şekilde hâdiseyi anlatmışlardır. Muhâsaranın başlıca sebebi, Bizans'ın Murad'ın cülûsundan sonra çıkan Düzme Mustafa isyânında oynadığı menfî rol idi. Mâmafih, babası ile olduğu gibi, oğlu Murad II. ile de sulh içinde yaşamak isteyen ihtiyar ve artık inzivâya çekilerek, işlere karışmayan imparator Manuel II.'den ziyâde, oğlu ve saltanat şeriki İoannes VIII. meşrû osmanlı hukümdarına karşı, hânedanın diğer bir uzvunu saltanat müddeîsi olarak, ortaya atmak ve onu desteklemek siyâsetini tâkip ediyordu (Vasiliev, II, 329). Binâenaleyh Murad II., Düzme Mustafa isyânını bastırıp, Edirne'ye döndükten sonra, ilk işi Bizans meselesini halle çalışmak teşebbüsü oldu. 1422 senesinin 15 hazîranından 24 ağustosuna kadar devam eden bu muhâsaraya akıncı kuvvetleri kumandanı Mihal-oğlu Mehmed Bey'in 10.000 akıncı ile başlamasını emreden pâdişah kendisi de, bir az sonra, büyük bir ordu ile katıldı. İstanbul'u müdâfaa edenler arasında Balyos Benedetto Emo kumandasındaki venedikliler bulunduğu gibi, kocalarının yanında kadınlar da türlü hizmetlerde çalışıyordu. Murad II.'ın muhâsaraya denizden iştirâk edecek gemileri olmamakla berâber, ordusu kalabalık ve bilhassa topçusu, bütün Bizans kaynaklarının müttefikan bildirdikleri gibi, dikkati çekecek bir derecede idi. Bu sebeple imparator evvelâ, külliyetli bir para teklifi ile, pâdişahın muhâsarayı kaldırmasını talep eden bir elçiyi, Korax Theologos'u, osmanlı ordugâhına gönderdi. Fakat bu, bir netice vermedikten başka, halkın şüphesini celbetti ve Korax'ın linç edilmesine sebep oldu. Muhâsarada şehirde bulunan ve bu hususta tafsilâtlı bir vekayi-nâme bırakan İoannes Kananos'un bildirdiğine göre, türk ordusu Marmara'dan Halic'e kadar bütün kara sûrlarını kuşatmış ve pâdişah bilhassa Topkapı ile Edirne-Kapı üzerinde hücûmlarını teksif etmiş idi. Sûrlardan bir ok atımı mesâfede kalın tahtalardan inşâ ettirip, üzerini toprak ile kapattırdığı siperler, mancınıklardan atılan taşlara ve ateşli silâhların te'sirine karşı muhâsara ordusunu koruyordu. Aynı zamanda pâdişah, sûrlardaki kulelerin yüksekliğinde ahşaptan kuleler yaptırmış ve bunları, demir tekerlekler vâsıtası ile, sûrların kenarına nəklettirmiş idi.

Bunlar hücûmu kolaylaştırmağa yardım ediyor idi, sûrlarda gedik açmak, bir takım harp âletleri taşıyan arabalar kullanmak, lâğım kazmak gibi, her türlü muhâsara ameliyesi de yapılmakta idi. Pâdişah bizzat askeri teşkîl ediyor, İstanbul'un zaptı ile, nâil olacakları ihsan ve ganîmetlere dikkatlerini çekiyordu. Diğer taraftan, Emîr Sultan gibi, pek muhterem ve mârûf bir mutasavvıf, yüzlerce derviş ile, muhâsara ordusunda bulunmakta idi. Sâdâttan olan ve Yıldırım Bayezid'in dâmâdı bulunan, kerâmetine büyük bir inanç beslenen, pâdişahlara kılıç kuşatan ve Ulubâd muhârebesinde de zaferin kazanılmasında mânevî istinatgâh addedilen Seyyid Buhârî nâmı ile de mârûf bu en büyük şeyhin (bk. M. C. Baysun, *Emîr Sultan, hayatı ve şahsiyeti*, *T D*, 1949, I, 77—94) Bursa'dan gelişi orduda büyük bir te'sir yaratmış ve kuvve-i mâneviyeyi hayli arttırmış idi. 24 ağustosta vukû bulan, Emîr Sultan'ın da iştirâk ettiği umûmî hücûm çok şiddetli olmuş, fakat bütün şehir ahâlisinin müdâfaada cansiparâne bir gayret göstermesi bizanslılar için başarılı netice vermiş idi. Kananos, bu hücûmun püskürtülmesinde, Meryem'in mûcize göstermesinin te'siri olmuş olduğunu ve bütün Bizans ahâlisinin buna inandığını söylemektedir (*De Costantinopoli oppugnata* veya *de bello Costantinopolitano*, Bonn, trk. trc. Z. Taşlıklıoğlu, *T D*, İstanbul, 1956, VIII, 209—226; ayrıca bk. Chalkokondyles, *ayn. esr.*; s. 108 v. d.; Dukas, *ayn. esr.*, Phrantzes, *ayn. esr.*, Bonn tab.; v. Hammer, trk. trc; II, 169 v. dd.; Valisiev, II, 329 v. dd.). Bundan sonra yeni bir hücûm yapılmamasının ve muhâsaraya devam olunmamasının sebebini, bu sırada, pâdişahın küçük kardeşi olup, babasının sağlığında Hamid-İl sancak beyliğine gönderilmiş bulunan şehzâde Mustafa'nın, etrafındakilerin teşvikı ile vukû bulan isyânında aramak lâzımdır. Bu saltanat müddeîsinin ortaya çıkmasında her hâlde Bizans'ın da parmağı ve gayreti var idi. Düzme Mustafa hâdisesi kapandıktan sonra, pâdişahın İstanbul'u muhâsaraya geldiğini görünce, el altından gizlice teşvik etmişlerdi. Binâenaleyh pâdişah Anadolu'da büyümek istidâdını gösteren bu yeni gâile ile meşgûl olmak üzere, muhâsarayı bırakıp, Bursa'ya döndü. Murad II. bir müddet için, İstanbul'u muhâsara maksadı ile, yeni bir teşebbüste bulunmamış, hattâ, iki sene sonra, Manuel'in halefi ile bir anlaşma imzâlamıştır. Buna göre, imparator cenevî 300.000 akçelik bir vergi ödeyecek, fakat Misivri, Terkos gibi yerleri ve Vardar bölgesini muhâfaza edecek idi. Muâhede metnini Phrantzes kaleme almış ve anlaşma 22 şubat 1424'te akdolunmuş idi (Phrantzes, s. 118, Dukas, s. 109).

Bu muâhedeyi tâkiben iki devlet arasında açılan sulh ve sükûnet devresinin uzun sürmeyeceği belli idi. Bu arada cenevizlerin Bizans'a vukû bulan bir tecâvüzünden (1434) ve sûrlarda yaptıkları tahribattan mülhem olarak İoannes VIII. İstanbul müdâfaasını kuvvetlendirmek istemiş ve sûrların muhtelif yerlerinde geniş mikyasta bir tâmir hareketine girişmiştir ki, yer-yer ele geçen kitâbeler bunu göstermektedir (yk. bk.). 1433'te türklerin Marmara sâhillerinden şehre girmelerini sağlayacak bir tertipte bulundukları ve rum balıkçılarının bunda methaldar olduğunu haber alan imparatorun mütecâsirlere şiddetli bir cezâ tatbik ettiği görülmektedir (Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVième siècle*, Bucarest, I, 537, 559). Bundan sonra İoannes VIII. garp ile ittifakı te'min etmek ve bu yoldan devletinin bekasını sağlamak için, teşebbüs ve gayretlere girişti ve kilise ittihâdını vücûda getirmek üzere, İtalya seyâhatine çıktı (1437). Fakat hareketinden önce, imparatorluk meclisinden, Osmanlı pâdişahına bu kararın bildirilmesine ve bu maksat ile, Andronikos Yagros adında bir elçinin gönderilmesine dâir bir karar aldı ve bunu tatbik atti. Phrantzes'ten öğrendiğimize göre, Murad II. bu karara itiraz etmemiş ve bil'akis seyâhati için lüzûmlu olan yardımı yapmağa hazır olduğunu bildirmiş, fakat aynı zamanda yeni bir muhâsara zamanının geldiğine de hukmetmiş, ancak divanda bu keyfiyet müzâkere edildiği zaman, sadrâzam Halil Paşa, bir takım muknî mûcip sebepler serdederek, pâdişahı bu tasavvurundan vazgeçirmiş idi (Phrantzes, s. 179 v. d.; Iorga, *Notes et extraits*, I, 35). Murad II. devrinde daha sonraları buna sıra gelmedi ve bu husûsta yeni bir fırsat zuhûr etmedi. İstanbul meselesini kat'î şekilde halletmek artık onun kudretli halefine kalıyordu.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

İSTANBUL'UN FETHİ

Murad II. 2 şubat 1451'de Edirne'de vefat edince, yerine büyük oğlu Mehmed II. (Fâtih), ikinci defa olarak, geçmiş idi. Varna hareketinden önce, Murad II.'ın tahtından ferâgati neticesinde, bu makamı işgâl ettikten ve bilhassa Varna muzafferiyeti kazanıldıktan sonra, genç hukümdarda İstanbul'un fethi fikri belirmiş (krş. Halil İnalcık, *Fâtih devri üzerinde tetkikler ve vesîkalar*, Ankara, 1954, I, 90 v.d.; mad. MEHMED II.), fakat çok geçmeden, hal'i vukûbulup, Manisa'ya çekilince, bu tasavvurun tahakkuku istikbâle kalmış idi. Bu

defa Mehmed II. tahta geçince, bu fikrin derhâl tatbika konulacağı muhakkak idi.

Bizans'ta da bir müddet evvel saltanat tebeddülü olmuş, 1448'de ölen imparatorun yerine oğlu Dragases lekâbı ile mârûf Kostantinos XI. Paleologos geçmiş idi (6 kânûn II. 1449). Bu sırada, Bizans imparatorluğu, Osmanlı devletinin gittikçe genişlemekte olan toprakları arasında sıkışıp kalmış bir hâldedir ve ne müstakil bir devlet olarak, ne de kuvvet ve kudret olarak bir mâna ifâde etmektedir. Bütün imparatorluk, Marmara sâhilindeki Silivri kalesi ile Vize ve Misivri gibi bâzı kasabalar ve bir de İstanbul'dan ibâret idi. Bu küçük kale ve kasabaların Osmanlı hâkimiyetine henüz geçmemiş olması, mukavemet kudretlerinden değil, bâzı tesâdüflerin neticesi idi. O zamana kadarki muhâsaralarda mutlaka bir engel çıkmış ve İstanbul'u sukuttan, imparatorluğu inkırazdan kurtarmış idi.

Mehmed II.'in, birinci pâdişahlığından beri, en büyük gâyesi bu meselenin halli olmak lâzım idi. Ona göre, İstanbul'un şarkta ve garpta geniş arâziye sâhip bulunan Osmanlı devletinin elinde bulunması zarûrî idi; çünkü devletin Anadolu ve Rumeli'deki toprakları ancak bu sûretle birbirine, tabi'î olarak, bağlanır ve yine ancak bu suretle Balkanlarda kat'î bir hâkimiyet kurulabilirdi. Şu hâlde Osmanlı devletinin mukadder pâyitahtı İstanbul'dan başka bir yer olamazdı. Aradaki mezhep ihtilâfına rağmen, Bizans devletinin hıristiyan dünyasında hâlâ kıymetli bir hâtıra, mühim bir varlık gibi telâkkî edildiğini bilen genç Osmanlı pâdişahı, onun kendisine karşı izhâr edilen dostluk ve sevgilerden istifâdeyi aslâ ihmâl etmediğini, dâimâ onlara baş-vurarak, Osmanlılar aleyhine kışkırttığını görüyordu. Türk devletini bir az zayıf bulduğu bir anda, hemen faâliyete geçtiği, diğer taraftan hânedan âzası arasında düşmanlık peydâ ve idâme etmekte pek büyük bir mahâret gösterdiği de bir hakikat idi. Anadolu'da türk vahdetinin kurulmasını önlemek üzere, bir kaç defa Anadolu beyliklerini Osmanlılar aleyhine isyâna teşvik etmiş idi. İstanbul boğazı bizanslılar elinde kaldıkça, kendi devletinin hiç bir zaman emniyet altında bulunamıyacağını anlayan Mehmed II., vahîm anlarda, Osmanlıların Anadolu'dan Rumeli'ye asker sevkinin ne kadar geç ve güç yapıldığına, kendi hayatında bile bir kaç defa şâhid olmuş idi. Böyle hâllerde dâimâ, denizci devletlere, Cenevizlilere veya Venediklilere para verilmek sureti ile asker sevki te'minine çalışılıyordu. Şu hâlde sâdece bu geçidi sağlamak ve emniyet altında bulundurmak için bile olsa, Osmanlı devletinin bekası ve inkişâfı bakımından, Bizans'ın türkler eline geçmesi zarûreti kendini gösteriyordu. Osmanlılar aleyhine teşekkül eden her kuvvete karşı kapılarını dâimâ açık bulunduran bu imparatorluk, fırsat bulduğu takdirde, onları arkadan vurabilecek bir vaziyet de yaratabilirdi; çünkü deniz yolu ile her zaman getirilmesi ihtimâli olan bir haçlı ordusunun Bizans arâzisi üzerinde, Trakya'da türk memleketlerine saldırması ve bu suretle müşkül bir vaziyet husûle getirmesi mümkün idi. Halbuki bu hareketi önleyecek kuvvetli bir Osmanlı donanması da mevcut değil idi. Burası Gelibolu'dan daha iyi bir Osmanlı deniz üssü olabilirdi. İktisâdî ve münâkalât kolaylığının büyük ehemmiyeti de hesaba katılmak lâzım geliyordu. En nihâyet dinî sebep, islâmın gâyesi hâline gelen „belde-i Kostantiniyye fethi" en büyük cihad olacak idi. İşte bütün bunları dikkat nazarına alan Mehmed II. İstanbul'u almak lüzûmunu kat'î olarak hissetti. O diyordu ki, „ne vech vardır ki, anun gibi menzil-i şerîf ve makâm-ı latîf benim vasat-ı memleketimde ve arsa-i vilâyetimde olup, dahi eyyâm-ı devletimde kefere ocağı ve bâgîler yatağı ve tâgîler durağı olan" (*Mahrûse-i İstanbul fetih-nâmesi*, s. 7).

Pâdişahın cülûsundan sonra, bizanslılar ile ilk teması Edirne'ye cülûsu tebrik etmek ve dostluk münâsebetlerini yenilemek için gelen Kostantinos XI.'un elçileri ile vukû buldu. Daha sonra, Karaman seferinde iken, şehzâde Orhan için verilen verginin arttırılması maksadı ile Mehmed II. nezdine bir Bizans elçisi gelmiş idi. Genç pâdişahın gerek birinci vesile ile Edirne'de elçilere mültefit davranması, gerek Karaman harekâtı sırasında kabûl ettiği Bizans elçilerine karşı mülâyim muâmelede bulunması, onun bütün hazırlıklarını yaptığı bir sırada bizanslıları kuşkulandırmamak, onların teşvikı ile yeni bir haçlı seferine sebebiyet vermek istememesinden ileri gelmiş idi.

Mehmed II. Karaman seferinde dönüşünde, İstanbul'u zaptetmek kararını aldığı vakit, evvelâ Bizans'a nerelerden kuvvet gelebileceğini hesaba katmış ve ona göre tedbirlerini tam bir isâbet ile ve zamanında almış idi ki, fetihte bunların büyük te'siri oldu: evvelâ Güzelce-Hisar karşısında, Boğaziçi'nde, Boğaz-Kesen hisarını inşâ ile, Karadeniz'den gelebilecek kuvvetlere mâni olmak, ikinci olarak, Mora'dan imparatorun kardeşlerinden gelmesi muhtemel yardımcı kuvvetlere karşı ümerâdan Turhan Bey'in, bir kısım kuvvet ile, o tarafa sevki, üçüncü diğer bir akıncı kuvvetinin Avrupa'dan gelebilecek tehlikeye karşı tahşidi; nihâyet Galata Cenevizlileri ile bir anlaşma olmasına rağmen, vüzerâdan Zaganos

Paşa kumandasında, ehemmiyetli bir kuvvet ile, onların dâimî bir şekilde tehdit altında tutulması. Bu tedbir ve mülâhazalara muhâsara başladıktan sonra, bir yenisi eklenmiştir. O da, Bizans'ın Osmanlılara karşı uzun müddet mukavemetini önlemek üzere, sûrların en zayıf kısmının, yâni Haliç tarafındakilerinin tazyik edilmesi lüzûmu düşünülerek, bâzı gemilerin, karadan yürütülüp, Halic'e indirilmesi.

Bütün bu sevkülceyş tedbirleri, birer-birer, tatbik sâhasına konuldu. Bizans'ta imparatorun 13 kânun I. 1452'de, Ayasofya kilisesinde şark ve garp kiliselerinin ittihâdını ilân ettiği sıralarda, Rumeli-Hisarı'nın inşaâtı çoktan hitam bulmuş idi. Bu inşaât martta (1452) başlamış, bizzat pâdişahın nezâretinde, 4 ay içinde, yapılmış idi. Eski çağdan kalma bir Hermes mâbedinin bulunduğu yerde Mehmed II. bu yeni hisarı inşâ ettirirken, çıplak kayalıklar üzerine temel kurdurmuş ve evvelden hiç bir esâsı olmayan yep-yeni bir tahkim yaptırmış idi. Bu inşaâta doğrudan-doğruya veya bilvâsıta 3 — 4.000 kişinin iştirâk etmiş olduğu umûmiyetle kabûl olunmaktadır. Pâdişahın kuleler, kapılar ve mazgalların mevkîlerini, ehemmiyetlerine göre, bizzat tesbit ettiği, kendi nezâreti esnâsında devletin 3 büyük şahsına, Halil, Zaganos ve Saruca Paşa'lara, doğrudan-doğruya mes'ûliyet tevcih ile 3 büyük kule inşaâtını onlara deruhte ettirdiği bilinmektedir. Zaganos Paşa kulesindeki İstanbul'un en eski kitâbesi, hisarın inşaâtının ikmâli tarihini de bize anlatmaktadır (receb 856 = ağustos 1452). İşçi ve ustalar ile birlikte inşaât malzemesi, taş, kiremit, kereste ve ağaçlar memleketin her tarafından, Anadolu'dan ve Trakya'dan getirilmiş, ücretli yabancı mütehassıslar da istihdâm edilmiş idi. İç ve dış cephedeki sûr ve kulelerin uzunluğunun 2.000 m.'yi bulan Boğaz-Kesen hisarının inşaâtı esnâsında, çok sıkı inzibâtî tedbirler alındı ve adâlet tam mânası ile tatbik olundu. Esâsen amele zümreleri kadıları ile birlikte gelmiş, ağır suç işleyenlere pâdişahın idâm cezâsı vereceği ilân, işini en iyi şekilde ve çabuk bitirenlere de yüksek mükâfatlar vâdedilmiş Bu teşebbüs imparator tarafından her hangi bir mümâneat ile karşılanmamış, başlandığı sırada bu harekete itiraz etmek isteyenlere verilen müskit cevap mûteber kalmış idi. Bu cevap Pusculus'a göre şöyle idi: —„Ben bu hisarı sizin ve bizim hayrımız için inşâ ediyorum; çünkü tâcirler katalanların Akdeniz ve Karadeniz'de yaptıkları korsanlıktan çok zarar görmektedirler. Tüccarın serbestçe ticâret yapmalarını istiyorum (bk. A. Gabriel, *Chateaux Turcs du Bosphore*, Paris, 1943; Tursun Bey, *Târîḫ Abu'l-Fatḥ*, *TOEM* ilâvesi; Dukas ve diğer bizans tarihçileri, mad. RUMELİ-HİSARI). İnşaât tamâmen hitam bulduktan sonra, buraya 400 kişilik muhâfaza kuvveti konulmuş idi ki, 10 teşrin I.'den itibâren, burada topçunun ateşe başladığı ve ilk olarak müsâadesiz boğazı geçmek isteyen bir Venedik gemisi üzerinde tecrübe yapıldığı ve başarı te'min edildiği görülmektedir.

Rumeli-Hisarı'nın inşâsı sırasında, Galata ve Haliç taraflarında bulunan suvâri hayvanlarının civar bahçelerde, ezcümle Epibrados mezruâtına zarar vermesi yüzünden, Osmanlı kuvvetleri ile yerli ahâli arasında bir arbede çıkmış, İsfendiyar-zâde Kasım Bey ve Dayı Karaca Bey'ler tarafından, hâdiseden mes'ûl olanlar cezâlandırılmış idi (hazîran 1452) ki, bâzı tarihçilere göre, bu hâdise harbin başlangıcı ve muhâsaraya zâhirî sebep sayılmaktadır. Bizans köyleri derhâl boşaldı ve köylüler şehirde kendilerine melce' aradılar. Nicolo Barbaro (*Giornale dell' assedio di Costantinopoli 1453*, nşr. F. Cornet, Vienna, 1856; trk. trc. Ş. T. Diler, *Kostantiniye muhâsarası ruznâmesi 1453*, İstanbul, 1953)'ya göre, bu münâsebet ile, Kostantin pâdişaha gönderdiği mektupta, — „şehrin kapıları, ancak mütâreke açıktan-açığa bozulduğu için kapatılmıştır. Cenâb-ı Hak pâdişaha daha sulhperver hisler ilhâm edinceye kadar, şehir halkı kendilerini güçleri yettiği derecede müdâfaa edeceklerdir" demiş ve kapıları ördürmüş idi. Hisarın inşâsının hitam bulduğu ağustos (1452) sonlarında, pâdişah, 50.000 kişilik ordusu ile, İstanbul sûrları önünde göründü ve 3 gün kalarak, sûrları ve mukavemet derecelerini tetkik ettikten sonra, 6 eylûlde Edirne'ye mütevecchen buradan ayrıldı (Phrantzes ve Dukas).

Kışı hummâlı bir hazırlık faâliyeti içinde Edirne'de geçiren pâdişah, şubatta (1453) Rumeli beylerbeyi Dayı Karaca Bey'i, İstanbul'un zaptına hazırlık olmak üzere, Karadeniz sâhili civarında bulunan bâzı mevkîleri ezcümle Perentos, Ankhialos (Ahıyolu), Mesambria (Misivri), Bizia (Vize) ile İstanbul civarında henüz bizanslıların elindeki bir kaç yeri Hagios Stephanos (Yeşilköy), Bigados (Müderris köyü?)'u zapt ve tahribe me'mûr etti. Bunlar icrâ olundu ise de, Selemliria (Silivri) mukavemet gösterdi. Bu suretle pâyitahtın civarındaki bütün müdâfaa noktaları sukut etmiş, İstanbul tecrit olunmuş idi. Artık karadan ve denizden de hücûma geçilebilirdi.

Bu hazırlıkları gören imparator Kostantin XI. sûrların tâmirine yeniden ehemmiyet verdi;

fakat alel'acele, civardaki mezarlıkların taşları ve çeşitli, malzeme ile yapılan tâmir ve takviye maksada kâfî görünmüyordu. Üstelik Sakız piskoposu ve muhâsarada İstanbul'da bulunan Leonardo (Leonardi Chiensis, *Historia Constantinopolitanae urbi a Mahomete II. capte per modum epistolae die 15 augusti anno 1453 ad Nicolaum V. Rom. Pont. Patrologie Migne*, Paris, 1866 ve Déthier, *Monumenta Hungaria Historica*, Pudapest, XXI, 1)'nun bildirdiğine göre, bu tâmirat esnâsında geniş sûistimâller olmuş, bu işe me'mûr edilen İmmanuel İagari ile Rodos'lu Neophitos adlı râhip kendilerine bu maksat ile verilen paraların büyük bir kısmını çalmışlardı. Bu kaynak sûrların niçin bu kadar noksan ve sathî tâmir edildiğini ve Osmanlı muvaffakiyetlerinin neden bu kadar kolay olduğunu bu suretle izaha çalışmaktadır. Diğer taraftan imparatorun pâdişah nezdine yeni bir elçi göndererek, ona samîmiyetle tâbî olduğunu, tâkip ettiği sulhperver emelleri hakkında muhâtabını iknâa muvaffak olamamaktan duyduğu teessürü ifâde ettikten sonra, şöyle demekte idi: „Şehrin senin eline geçmesine Allahın arzusu var ise, buna kim mâni olabilir? Eğer Cenâb-ı Hak sana sulh akdetmek arsunu ilhâm ederse, bundan dolayı pek mes'ût olurum. Mâmafih pâyitahtımın kapılarını kapatıyorum. Milletimi kanımın son damlasına kadar müdâfaa edeceğim" (bk. Chedomil Mijatovitch, *Constantine the last Emperor of the Greeks or the Conquest of Constantinople by the Turks*, London, 1892 G. Kollias, *Constantin Paleologue, le dernier défenseur de Constantinople*, Atina, 1953; *Le Cinq centième anniversaire de la prise de Constantinople*; F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953).

Bu esnâda Bizans'a bir takım yardımlar ve yardımcılar geliyordu: Zacharia Grilioni ve Gabriel Trevisani idâresinde Karadeniz'den gelen Venedik kadırgaları bunlardandı. Bu kadırgalar hamûlelerinin ve kuvvetlerinin İstanbul müdâfaasında kalması ehemmiyetli idi. Bunlar için çok ictimâlar ve müzâkereler olmuş, hattâ kardinal İsidor bile, tavassutta bulunmağa lüzûm görmüş idi. Kânûn II. sonlarında Ceneviz kapudanı Juanni Justiniani Longus'un İstanbul'a muvâsalatı büyük sevinç ve ümit uyandırdı. O müdâfaa ameliyelerini bizzat idâreye başlamış; topları, müdâfaa vâsıtalarını sûrların en müsâit noklarına yerleştirmiş, tâmirât icrâsı ile müdâfilere (bunların içinde burjuva tabakası mensûpları, san'atkârlar ve keşişler de bulunmakta idi) silâh tâlimleri yaptırmış idi. Bu arada yeni gelenler (msl, Sakızlı Maurise Cantaneo gibi) ve gizlice gidenler (msl. 26 şubatta Venedik'e mütevecihen ayrılmağa muvaffak olan kapudan Pierre d'Ananjo ve altı Kandiye gemisi) de görülüyordu. Martın sonlarında, Tekfür sarayı civarında, kara tarafındaki büyük sûrun kenarında evvelce mevcût olup da, sonradan dolmuş bulunan geniş hendek tekrar açıldı. Sûrun bu kısmı, ok mazgalları ve hendek olmadığı için, en zayıf nokta telâkkî ediliyor ve yeniden hendek kazılarak, Tekfür sarayının takviyesi isteniyordu. İmparator bu işi Azak'tan gelmiş olan kadırgaların kapudanı Alvasio Diyedo'ya vermiş idi. 100 adım uzunluğunda ve 8 kadem derinliğinde bulunan ve gemilerdeki ağır cezâlı mahkûmlara yaptırılan bu derin hendek Eğri-Kapı'dan Anemas kulelerine kadar uzayordu. Mart sonlarında bu iş, imparatorun da bizzat nezâreti altında, icrâ ve ikmâl olundu (Barbaro, *ayn. esr.*). Justiniyani'nin ücretli askerleri kara sûrlarının en ehemmiyetli noktalarını müdâfaaya tâyin edildiler. Şehrin bu tarafındaki belli-başlı kapılarından dördünün muhâfazası, venedikli ve cenevizlilerin kat'î talebi üzerine, 4 venedikli kumandana tevdî edilmiş idi. Bunlar Catarino Contarini, Nicolo Mocenico, Faliruzzi Corter ve Sinyor Dolfino idi. Bu kumandanlardan her birine kendisine müdâfaası tevdî edilen kapının anahtarı teslim olundu. Diğer vazife alanlar arasında balyos Girolamo Minotto ile iki oğlu, kapudan Alvasio Diyedo ile iki oğlu, Gabriel Trevisani ile oğlu görülmekte idi ve Justiniani ise, bidâyette Kaligaria (Eğri-Kapı) yanındaki sûrların müdâfaasını derûhte etmiş idi (Barbaro, *ayn. esr.*). Bizans müdâfaasına iştirâk eden venedikli, cenovalı italyanların sayısı, Phrantzes'in tuttuğu deftere göre, 2.000 kişi kadar idi. Bunlardan başka bir mıkdar giritli, ispanyol ve bir kuleyi müdâfaa eden şehzâde Orhan'ın maiyetindeki türk ücretli askeri bulunmakta idi. Müdâfaa kuvvetlerinin tevziâtında imparatorun müşâviri Justiniani idi ve kendisi, 300'ü deniz kuvvetlerinden, 400'ü zırhlı askerden mürekkep bir kuvvete kumanda ediyordu. İmparator 6 nisanda karargâhını Lykos vâdisinde, Top-Kapısı ile Edirne-Kapısı arasında ve Harisios (Edirne kapısının yanındaki askerî kapılardan biri)'ta kurdu (Barbaro). Akabinde büyük harp meclisini toplayarak, en şiddetli hücûmlara mârûz kalan Topkapı müdâfaasının kime tevdî edileceği husûsunda karar aldı. Kezâ vazife alanlar arasında, Blakherna sarayını müdâfaaya me'mûr Venedik balyosu Girolamo Minotto, Eğri-Kapı'dan Haliç üzerindeki Xyloporta'ya kadar uzanan sûr kısmının müdâfaası kendilerine verilen sakızlı piskopos ve bir muhâsara tarihi yazan Leonardo ile Tilberonimus v. b. diğer cenovalı kumandanlar da bulunuyordu. 2 nisan günü Bizans müdâfaasında unutulmayacak bir gün idi; çünkü imparatorun emri ile venedikli Bartolomeo Soligo meşhûr zinciri Halic'e gererek, burayı kapatmış idi. Saray burnunun yakınındaki Saint-Eugène kulesi ile Tophâne'deki Mumhâne burnunun bulunduğu mahaldeki Galata sûrları arasına gerilen bir kaç yüz metre uzunluğundaki bu zincir hattı gerisinde toplanmış olan Bizans ve italyan gemileri taarruzundan masûn bulundurulacaktı. Barbaro'nun kaydına göre, bu biribirine büyük çengeller ile zincirlenmiş yuvarlak ağaç kütüklerinden ve aynı büyüklükte demir zincirden mürekkep idi; iki ucunda da muazzam iki halka var idi ki, bunlar sûrlara kuvvet ile raptediliyordu. Bu zincirin hemen gerisinde zinciri müdâfaa ile vazifeli küçük bir filo teşkil olunmuş ve bu iş cenevizlilere tevdî edilmiş idi. Mâmafih Bizans'ta, kilise ittihadı tarafdarları ile aleyhdarları arasında içten içe bir mücâdele sürüp gidiyor ve Bizans cemiyeti bu vahim zamanda hayli zayıf ve yorgun düşüyordu.

Bütün kışı hazırlıklar ile Edirne'de geçiren, Anadolu ve Rumeli'ndeki bütün silâhlı kuvvetlerini, yâni timarlı sipâhisi ile eyâlet yayaları, müsellimleri, azep, voynuk, yörük ve canbazlar gibi yardımcı sınıfları tamâmen celb ile, Edirne'de toplayan genç pâdişah mart nihâyetlerinde hazırlıklarını bitirmiş idi. Ordunun mevcûdunu garp kaynakları bir haylı kabarık gösterirler ise de (200.000, J. Tedaldi, *Lettre écrite de Pera*, nşr. Déthier, *Mon. Hung. Hist.*, XXII; Leonardo: 300.000, Phrantzes: 258.000, Chalkokonyles: 300.000, Dukas: 200.000), Tursun Bey Âşık Paşa-zâde gibi, osmanlı kaynakları rakam zikretmezler ve yalnız Muhyî Çelebî gibi, bir XVI. asır müverihi 10.000 yeniçeri ile 20 000 azep bulunduğunu bildirir. Ancak daha evvelki ve sonraki harpler ile mukayese edilir ise, muhârip kuvvetlerin 80.000—100.000 civarında bulunduğu, bunların yarısının Anadolu ve Rumeli eyâlet sipâhîsi, dörtte birinin azep, geri kalanının da kapu-kulu piyâde ve süvârîleri ile topçu, cebeci, humbaracı birliklerinden ibâret bulunduğu tahmin olunabilir ki, bu ordu, o devrin Avrupa devletlerininkiler de dâhil olmak üzere, en mükemmel askerî kuvvetini teşkil etmekte idi. Şüphesiz ki, her zaman olduğu gibi, ordunun peşine takılan başı-bozuklar ve ganîmet maksadı ile hareket eden çapuculara ve bir takım hıristiyan reâyâya da rastlamak mümkün idi. Diğer taraftan türk-islâm âleminin her tarafından gelen şeyh ve dervişler, tarîkat pîrleri de bulunuyordu. Ak Şemseddin, Molla Fenârî, Molla Gûrânî, Şeyh Sinan gibi şeyhler ve âlimler bu muhâsaraya mânevî bir renk veriyor, Aydın-oğlu, Karaman-oğlu kuvvetleri gibi gönüllüler de, fethin bütün türk ve islâm âleminee mukaddes bir gâye olduğunu hissettiriyordu. Kezâ Sırp despotu George Brankovitch'in gönderdiği küçük askerî bir birlikten başka, Leonardo'nun tesbitine göre, macar, ulah, alman, latin ve hattâ rûmlar da mevcut idi. Bilhassa hıristiyan aslından bâzı mütehassısların döktükleri müthiş toplar hakkındaki şâyia İstanbul'da umûmî efkârı alt-üst ediyordu. Filhakika macar aslından olan Orban pâdişahın hizmetinde ve onun ile diğer türk mütehassıslarının, msl. Saruca, mimar Muslihiddin gibi, tavsiyeleri dâhilinde, muhâsara için, büyük toplar dökülmüş idi (Orban'ın macar veya romen aslından bir Erdelli olduğu, hayat ve faâliyeti, İstanbul'daki evleri ve dökülen topun evsâfı v.b. hakkında bk. B. Juánayi, *Hadtörténelmi közlemények*, 1926, XXVII, 393 v.d.; Babinger, *ayn. esr.*, s. 88; Iorga, *GOR*, II, 18; *Kunh al-aḫbār*, V, 251; Osman Nûri Ergin, *Fatih imâreti vakfiyesi*, İstanbul, 1945, s. 21; M. Ziyâ, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1336, I, 174; Schneider, *Die Artillerie des Mittelalters*, Berlin, 1910; B. Rathgen, *Das Geschütz in Mittelalter*, Leipzig, 1928; Dukas, *ayn. esr.*; Phrantzes, *ayn. esr.*). Aynı zamanda Edirne imalâthânelerinde ve diğer yerlerde, kısmen muhâsara başladıktan sonra, sûrlar önünde diğer bir takım hücûm ve taarruz silâhları da hazırlandı. Fakat asıl büyük topun Edirne'den İstanbul'a getirilmesi hem uzun, hem güç oldu. Edirne'den İstanbul'a sûrların önüne iki ay zarfında ve Karaca Bey'in kumandasındaki 10.000 suvârî ile birlikte getirilebildiği iddia edilir.

Ordu sûrların 5 mil uzağında toplanmış idi. 2 nisanda harp sâhasına gelen pâdişah 5 nisanda Lykos vâdisinin sol cihetindeki tepenin üzerine, bugünkü Maltepe'ye ve Romain kapısının (Top-Kapısı) hemen karşısına otâg-ı hümâyûnunu kurdu ve otağın etrafını hendekler ve şarampollar ile çevrildi. Mehmed II., Edirne'den hareketi sırasında, donanmanın da, hareket üssü olan Gelibolu'dan hareket ile, İstanbul'a gelmesini ve muhâsaraya denizden katılmasını emretmiş idi. Kapudan-ı deryâ Balta-oğlu Süleyman Bey kumandasında 150 kadar yelkenli ve kadırgadan mürekkep bu donanma 12 nisanda boğaza vâsıl olmuş, kendisine, Karadeniz ve Marmara'dan gelerek, iltihâk edenler ile birlikte, Dolmabahçe ile Beşiktaş (Diplokionion) arasına demirlemiş idi. Bir kısmında kereste, taş gülle ve inşaât

malzemesi bulunuyordu ki, muhâsara sırasında bunlardan istifâde edilecekti (bk. Barbaro, *ayn. esr.*; Sfrantzes, *ayn. esr.*; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-bihār*; V. Mirmiroğlu, *Fâtih 'in donanması ve deniz savaşları* İstanbul, 1946, s. 47).

Kritobulos 'a göre, türk ordusunun kısm-ı küllîsi henüz muhâsaraya, başlamadan, mahsurlar bir hurûc hareketi yapmışlar, bir mıkdar telefat da verdirmişlerdi. Fakat kısa bir müddet sonra muhâsırlar o kadar kuvvet peydâ ettiler ki, artık böyle bir hurûc hareketine kalkışmak, bizanslılar için, mümkün olamadı ve muhtelif kapıların seviyesindeki hendeği geçmek için yapılmış olan bütün köprüleri tahrip edildi; bunlar artık sıkı-sıkıya kapanıp, arkaları iyice tahkim edildi, 29 mayısa kadar da bu kapılar hiç açılmadı. Muhâsaranın bu ilk günlerinde, pâdişah, ordunun belli-başlı reislerini maiyetine alarak, evvelâ Marmara sâhilinden Halic 'e kadar, sonra da Halic 'in şimâl kıyısını tâkip ile, deniz sûrlarını uzaktan teftiş etmiş idi. Bu sûretle hücûmun âzamî bir muvaffakıyet ile neticelenmesine müsâit olan sûrların en zayıf noktalarını tesbit etmek istiyordu. Bundan sonra da orduya, son defa, bir resm-i geçit yaptırdı ve her kesin vazifelerini tâyin etti. Zaganos Paşa, kumandası altındaki Beyoğlu ve Kasım-Paşa sırtlarına yerleşmiş olan ordunun bir kısmı ile, gayr-i muntazam kıt'alardan mürekkep kuvvet cenevizlilerin elindeki Galata burnundan Kâğıthâne deresinin Haliç ile birleştiği noktaya kadarki kısmın, yâni Halic 'in bütün şimâl kıyılarını ve kara sûrlarının başladığı eski Ayvansaray kapısına kadar olan Halic 'in cenûp sâhilini nezâret ve tarassut altında tutmak vazifesi ile mükellef idi. Pâdişah iki sâhili birbirine daha serî bir vâsıta ile raptetmek için, Zaganos Paşa 'ya bugünkü Hasköy ile karşısındaki sûrlar arasında bir köprü kurmasını emretti. Rumeli beylerbeyi Dayı Karaca Paşa muhâsara ordusunun sol cenah kumandanlığına, Haliç sâhilindeki Ayvansaray kapısından itibâren Tekfûr sarayının bulunduğu sâhayı ve Eğri-Kapı 'ya kadar olan kara sûrlarını kuşatmak vazifesine, tâyin edilmiş idi. Anadolu beylerbeyi İshak Paşa ile Mahmud Paşa Topkapı 'dan Yaldızlı-Kapı 'ya ve Marmara sâhilindeki mermer kuleye kadar uzanan kısmının muhâsara ordusu kamandanları idiler. En ehemmiyetli kısmın, Edirne-Kapısı 'ndan Topkapı 'ya kadar uzanan merkez kısmının kumandası bizzat pâdişahın ve sadr-âzam Halil Paşa 'nın elinde bulunuyordu. Bu kısım, bütün askerî mütehassızlarca, sûrun en zayıf noktası sayılıyordu; çünkü Lykos vâdisi bu kısımda idi. Ordunun en mümtaz kısımları en iyi tîr-endâz ve silâh-endâzları, kalkan ile mücehhez efrâdı burada pâdişahın maiyetinde bulunuyordu. Mermer kuleden, yâni kara sûrunun nihâyet bulduğu noktadan itibâren, Sarayburnunu dönerek, limanı kapayan zincirin bulunduğu mevkie kadar bütün Marmara sâhili boyundaki sûrlar, kapudan-ı derya Baltaoğlu Süleyman Bey 'in kumandasındaki donanma tarafından tarassut altında bulundurulacak idi. Ancak, öyle görünüyor ki, pâdişahın bu husûstaki asıl fikri osmanlı donanması ile, zinciri muhâfaza eden Bizans donanmasını tahribe muvaffak olduktan sonra, Halic 'in medhalini zorlamak, sonra bu taraftaki sûrların nisbeten az kuvvetli olmasından dolayı, İstanbul 'a kat'î hücûmu burada yapmak idi. Bilâhare bu tasavvurun tahakkuk ettirilmemesinde, şüphesiz ki, donanmadan beklenen hizmetin tamâmen yerine getirilememiş olmasının büyük payı olmuştur.

Mehmed II. o devre göre müthiş sayılabilecek bir topçu kuvveti tahşid etmiş idi. Umûmiyetle kabûl olunduğuna göre, o bu kadar tahripkâr bir topçu kuvvetine mâlik ilk hükümdar idi. Topçunun müessir bir şekilde muhâsaraya iştirâki ve netice üzerinde kat'î rol oynaması bu hâdisede açıkça görülmüştür. Muhâsara toplarının hakikî mıkdarının ve sûrların karşısında nerelere yerleştirildiklerinin sıhhat ile tâyini, müverrihlerce muhtelif şekillerde kaydedildiği cihetle, oldukça güçtür; bu, bir az da, 54 günlük muhâsara sırasında top mevkîlerinin sık-sık değiştirilmesinden ve top adedinin sâbit kalmasından ileri gelmektedir. Phrantzes, her biri dört büyük toptan mürekkep 14 batarya kaydeder ki, bir çok müverrihler bu rakamı kabûl etmişlerdir (G. Schlumberger, *İstanbul 'un muhâsarası ve zaptı*, İstanbul, 1330, trk. trc., s. 89); Barbaro ise, her biri en büyük toplardan biri ile takviye edilmiş, 9 batarya zikretmiştir. Kritobulos pâdişahın topçu faâliyetini bilhassa üç kısım üzerinde teksif ve temerküz ettirdiğini bildirerek, bunlardan birisinin Edirne-Kapı ile Tekfûr sarayı arasındaki sûra karşı, ikinci gurup bataryanın Bayram-Paşa deresi ile Top-Kapı arasındaki sûrun tahribi ve bir gedik açılması için, üçüncüsünün de Eğri-Kapı karşısında mevzie konulduğunu bildirmektedir. Günde 7 ve gecede 1 defa atış yapan büyük topun doldurulması iki saat sürüyordu ve ilk atılışında bunu yapan mühendis de parçalanmış, fakat diğer bir macar mühendisinin yardımı ile, bu atışlara, hiç aksatmadan, devâm olunmuş idi. O devrin en ileri silâhı sayılan bu büyük topların yanında, arbalet denilen başka bir nevî silâhlar ve uzun demir toplar da bulunuyor, bunlara lüzûmlu

malzeme de muayyen noktalarda hazır tutuluyordu.

Osmanlı ordusu taarruz hazırlıklarını yaptığı, Bizans da son müdâfaa tedbirlerini aldığı sırada, bir kısım kuvvetler Boğaziçi 'ne gönderilerek, meskûn yerler (Tarabya ve Rumeli Kavağı gibi) zaptedildi. Baltaoğlu Süleyman Bey de pâdişahtan, donanmadan ayıracağı bir kısım gemiler ile, adalara taarruz emrini aldı ve böylece Büyük-Ada (Principo) 'nın müstahkem kalesi ele geçirilmiş oldu. Kalenin kuşatılma tertibâtı alındıktan sonra, pâdişah Bizans 'a bir elçi göndermiş (Mahmud Paşa), bu husûstaki teâmüle uyarak ve dinî vecîbeyi de yerine getirerek, şehrin teslimini istemiş idi. Ancak bu talebin reddedilmesi ve sâdece mevcut anlaşma gereğince, vergi verilebileceğinin beyânı muhâsaraya ve muhâsamaya derhâl başlamağı zarûrî kıldı. Bir kısım kaynaklara göre, elçi ile muhâbereye evvelâ imparator başlamış, İstanbul 'un kendisine bırakılması şartı ile, diğer bütün Bizans kalelerinin Osmanlılara terkedilebileceğini, vergi ödeyeceğini bildirmiş idi (krş. Sâdeddin, I, 421; Cizyedar-zâde Ahmed Bahâeddin, var. 196 v.d.). Ancak müzâkereye kim başlamış olursa olsun, 6 nisanda bir görüşme olduğu ve iki tarafın da iddialarında ısrâr ettiği, bundan sonra da fiilen muhâsaraya başlandığı muhakkaktır.

Savaş, 6 nisanda, büyük topun ateşlenmesi ile, başladı ve osmanlı muhâsara hattı müdâfaa hattına daha fazla yaklaştı. Bir taraftan mancınıklar taş yağdırıyor, tîrendazlar ok savuruyor, her suretle kale bedenlerinde gedik açılmasına çalışılıyor, diğer taraftan lâğımlar kazılıyordu. İlk günlerde bu gayretler semere vermedi; çünkü müdâfîler açılan gedikleri sür'atle tâmir ettikleri gibi, rum ateşi sâyesinde sûrlara yaklaşılmasını güçleştiriyor ve açılan lağımlara mukabil lağım açmakla da ağır zâyiat verdiriyorlardı.

9 nisanda osmanlı donanmasının kara kuvvetine yardım etmek isteyeceğini sezen bizanslılar Haliç 'te bâzı yeni tertipler almak lüzûmunu duydular ve limanı kapayan zincir boyunca, 10 büyük gemiyi muhârebe vaziyetine soktular. 11 nisanda pâdişah da, 5 günlük muhâsaradan edindiği intibâa göre, büyük topların tâbyesinde bazı değişiklikler yapmış, Silivrikapı 'ya karşı da 3 top tahşid ve Blakherna sarayının karşısında Komnenos sûrlarını, müessir bir şekilde tahrip edemedikleri anlaşılan topları da Top-Kapı 'ya naklettirmiş idi.

12 nisanda türk donanmasının Marmara 'dan gelişi ve Beşiktaş önlerinde toplanarak, harekâta hazırlanması bizanslıların mâneviyâtını hayli kırmış, gerek zincir yanındaki gemiler, gerek daha geridekiler o geceyi tamâmen silâh başında geçirmiş, fakat bir taarruza uğramamışlardı. 12—18 nisan arasında, gece-gündüz devam eden bombardımanın dışında, sûr boyunda bir kaç küçük müsâdemeden başka, karada ve denizde büyük bir hareket vukua gelmedi. Barbaro yeniçerilerin bu esnâda gösterdikleri şecâati bilhassa tebârüz ettirmekte ve sûrun dibine kadar ilerileyen bu askerin düşman silâhlarından hiç çekinmediklerini, öldükleri zaman cesetlerinin arkadaşları tarafından geriye taşındığını, bir şehid nâşını orada bırakmaktan ise, on kişinin ölümü severek tercih ettiğini bildirmektedir (bombardımanların başlamasından pek az sonra, Macaristan kıral nâibi Hunyady János 'un elçileri muhâsara ordusunda pâdişahın nezdine geldiler ve o zamana kadar niyâbet vazifesi yapmış olan Hunyady 'nin artık Macaristan 'da kıral nâibi olmadığını, bütün iktidarı genç kıral Vladislav I. 'a tevdî etmiş bulunduğunu osmanlı hükümdarına bildirdiler. Hunyady, genç kırala tamâmen hareket serbestiliğini vermiş olmak için, iki sene evvel (1451), Semendire 'de akdedilmiş türk-macar mütârekenâmesinin türkçe nüshasını iâde ve pâdişah tan da Hunyady 'nin imzâsı bulunan diğer nüshasını talep ediyordu. Macar devlet adamı, bizanslılar lehindeki bu âşikâr hareketi ile, pâdişahı İstanbul muhâsarasını ref 'e icbâr etmeği düşünmüş olabilirdi; fakat bu teşebbüsün hiç bir te'siri ve neticesi görülmedi (Ch. Mijatovitch, *ayn. esr.*, s. 152—155; Schlumberger, *ayn. esr.*, s. 113 v. d.).

Bombardımanın başlamasından hemen bir hafta sonra, bütün kara sûrları boyunca hâsıl olan tahribat büyük ve ehemmiyetli bir dereceyi bulmuş idi. Bu yüzden Mehmed II. ilk umûmî hücûm tecrübesinde bulunmağa karar verdi. Bayram-Paşa deresindeki hâricî sûrların bir kısmı ve iç sûrlardaki iki büyük kule tamâmen yıkılmış, Justiniani ise, bu gediği kapatmak için, rastgele bir siper yaptırmağa mecbûr olmuş idi. Pâdişah 18 nisanda ilk umûmî hücûm emrini verdiği zaman, okçulardan, mızraklı ve zırhlı askerlerden mürekkep bir çok birlikleri sûrun üzerine me'mûr etti. Bu askerler hendeğin yıkılmış olan noktalarından hücûma başladılar; evvelâ sûru koruyan mâniaya ateş vermek istediler. Bu suretle seddi yıktıktan sonra, düşmanın kuvve-i mâneviyesini kırmağı düşünüyorladı. Bu hücûm güneş battıktan çok sonralara, gece yarısına kadar, devam etti ve boğaz-boğaza bir çarpışma vukûa geldi. Baştan ayağa zırhlı bulunan Justinyani ve maiyeti ile diğer müdâfîler canipârâne gayret gösterdiler ve her ihrak teşebbüsünü

söndürerek, hücûmu akîm bırakmağa muvaffak oldular (bk. Kritobulos, s. 57; Barbaro'dan naklen Schlumberger, s. 114 v.dd.). 20 nisanda ilk deniz savaşı vukû buldu: İstanbul'un müdâfaası ve iâşesi için, papa tarafından gönderilen 3 ceneviz gemisi bir müddet müsâit hava bekleyerek, Sakız adası limanında kaldıktan sonra, nisan ortalarına doğru yola çıkmış ve yolda, Sicilya'dan buğday ve şarap ile harp mühimmâtı alarak, İstanbul'a gelmekte olan Flantanella kumandasında bir rum gemisine tesâdüf etmiş ve onun ile birlikte, 20 nisanda İstanbul'a vâsıl olmuşlardı. Daha evvel, Gelibolu'dan gönderilen bir ulak vâsıtası ile, keyfiyetten haberdar olan pâdişah, gemiler Marmara'da görünür-görünmez, kapudan-ı derya Balta-oğlu Süleyman Bey'e, bütün kuvvetleri ile ve zırhlı silâh-endâzlarını berâberine alarak, bu gemiler üzerine mümkün olduğu kadar sür'atle ilerilemesini ve bu yardımcı gemilerin Halic'e girerek, düşmanın müdâfaa kuvvetini arttırmasını, her neye mâl olursa-olsun, mâni olmasını emretmiş idi. Balta-oğlu kumandasındaki donanma, bir şenliğe gider gibi, bu dört geminin üzerine yürümekte, her geminin güvertesinde davullar, dümbelekler harp havaları çalmakta, azepler sevinç nâraları atmakta idi. Süleyman Bey'in gurûru ve ümidi fazla idi. Karşılaşma Yenikapı açıklarında vukû buldu. Osmanlı gemicileri, düşman gemilerini aşağıdan tutuşturarak, yakmağa, kargı ve balta ile küpeştelerini kırmağa ve gemilerin üzerine sıçrayıp, demir ve halatlarına asılarak, içlerine girmeğe çalıştılar. Fakat düşmanın zırhlı gemicileri bir yandan gemilerinde çıkan ateşi söndürüyor, diğer taraftan muhâsımların gayret ve teşebbüslerini kıracak her türlü müdâfaa tedbirleri alıyorlardı. Üç saat devâm eden bir mücâleden sonra, gemilerinin daha üstün vasıfta bulunması sebebi ile de, Osmanlı donanmasının adedî tefevvukuna alt olmayan düşman gemileri, o esnâda çıkan şiddetli bir lodos rüzgârından faydalanarak, sür'atle limana doğru ileriledi ve liman ağzını tuttırarak, orada bulunan Bizans gemilerine iltihak eyledi. Osmanlı donanması düşman gemilerini tâkip edemeyerek geride kalmış, 100 kadarşehid ile 30 yaralıdan ibâret bir zâyiâta da uğramış idi. Zeytin-Burnu sâhillerinden bu mücâdelenin bütün safhalarını at üzerinde tâkip eden pâdişah başarısızlıktan fevkalâde müteessir oldu. Phrantzes'e göre, hiddetinden atını denize sürdü; fakat çarpışma sırasında gözünden yaralanan ve cansipârâne hizmeti görülen Balta-oğlu Süleyman Bey'i, sâdece azl ile iktifâ etti ve yerine deniz ümerâsından Hamza Bey'i kapudan-ı derya ve Gelibolu sancak beyi yaptı (bk. Kritobulos, s. 62 v.dd.; V. Mirmiroğlu, *ayn. esr.*, s. 32 v.dd.). Osmanlı donanmasının böyle bir mağlûbiyete uğraması her iki taraf üzerinde de te'sirini gösterdi. Bizanslılar yeni aldıkları tâze kuvvetler ile mâneviyatlarını yükseltmişler, muhâsara ordusunda ise, Tursun Bey (s. 48)'in tâbiri ile „ehl-i islâm arasına fütûr ve perişânî" düşmüş idi. Bu münâsebet ile, pâdişaha sunulan bir arîza (Topkapı sarayı arşivi, nr. E. 5584) bu deniz savaşında bir gayretsizliğin bulunduğunu da iddia etmektedir. Bu hâdisede mes'ûl olanların şiddetle cezâlandırılmalarını pâdişaha tavsiye eden arîza sâhibi, aksi takdirde, kaleye hücûm edildiği veya hendeklerin doldurulması icâp ettiği zaman, bu gibilerin, yâni onun tâbiri ile, „yasak müslümanlarının" lâyıkı ile, ehemmiyet vermeyeceklerini de ilâve eylemektedir. Bu ifâde bize Fâtih'in ordusunda bu muhârebeye canla başla katılmayanların adetleri az da olsa, bozguncu bir rûh taşıyanların mevcûdiyetini haber vermektedir. Yine aynı 20 nisan gününde, büyük türk topları kara sûrları boyunca ateşlerini devam ettiriyordu. Ertesi günlerde de, devam eden bombardımanlar neticesinde, Romain kapısı civarında bulunan Bactatinia adını taşıyan bir kule ile bu burcun yakınındaki hâricî sûrun büyük bir kısmı yıkılmış, oldukça büyük bir gedik açılmış idi ki, bu hâdise münâsebetiyle Barbaro (s. 38), „eğer o gün pâdişah 10.000 asker ile bu gedikten bir hücûm icrâ etse idi, şehri daha o zaman zaptederdi" demektedir. Aynı kanâat başka kanaklarda da belirtilmekte, şehrin sukutuna ramak kaldığını söyleyerek, mahsûrların mecalsiz hâllerini, fakat buna rağmen, cansipârâne çalışarak, Justiniani'nin de delâleti ile, siperleri takviye ettiklerini bildirmektedir (*Mémoires d'un janissaire Polonais, témoin oculaire et, actif du siège et de la prise de Constantinople* nşr. Déthier'den naklen Schlumberger, trc. s. 144 v.d.). Kara sûrlarındaki bu büyük tahribâtı gören, deniz muhârebesinde Osmanlıların uğradığı başarısızlıktan da faydalanmağı düşünen ve bu hâdisenin türkleri sulha temâyül ettireceğini sanan imparator, yeni bir Bizans elçisini bu sırada osmanlı ordugâhına göndererek, sulh teklifinde bulundu. Zâten sadrâzam Çandarlı Halil Paşa gibi, harbe tarafdar olmayanlar mevcut idi ve bunlar deniz muhârebesinin başarısızlığını da görerek, tekrar harekete geçmişlerdi ve böylece muhâsara ordusunda, muhâsaraya devama tarafdar olanlar ile olmayanlar arasındaki mücâdele şiddet peydâ etmiş idi. Pâdişah bizanslıların teklifini müzâkere etmek maksadı ile, divanını ve harp meclisini topladığı vakit, bu iki görüş münâkaşa edildi. Bu

esnâda sadrazamın Bizanslılar ile bir anlaşmaya varılmasını şiddetle müdâfaa ettiği, muhâsaranın uzamasını tehlikeli bulduğu, zîra bu müddet zarfında Avrupa'dan büyük kuvvetler gelebileceği, macarların da harbe girmeleri ihtimâli olduğunu ileri sürdüğü görüldü. Halil Paşa'ya göre, Bizanslıların sene-de vermeği kabûl ettikleri 70.000 altın vergi ve Bizans'ta pâdişahın tâyin edeceği bir zaptiye me'mûru ile iktifâ edilmeli idi. Fakat diğer ümerânın, ezcümle Zaganos Paşa'nın ve Molla Gürânî, Akşemseddin gibi ülemânın bu fikre muhâlefetleri ve pâdişahın da onlara iltihâkı ile, imparatorun sulh ve mütâreke teklifleri reddolunarak, muhâsaraya devâm edilmesi kararlaştırıldı (İdrîs Bitlîsî, *Haşt bahişt*, VII, trc. Sâdî, Topkapı sarayı kütüp., nr. 196, var. 71; Câfer Çelebî, *Mahrûse-i İstanbul fetihnâmesi*, s. 16). 20 nisan deniz mağlûbiyetinin bâzı kimseler üzerinde husûle getirdiği bezginlik, bu suretle azimkâr ve sebatkâr büyük rûhlu insanların te'siri ile giderilmiş oldu ve her kese yeniden bir gayret ve kuvvet geldi (Câfer Çelebî, s. 17).

Bu toplantı sırasında pâdişah kumandanlara ve devlet erkânına sûru çeviren hendeklerin çok derin ve kara sûrlarının da kat-kat olduğunu, binâenaleyh bu taraftan muzafferiyet te'min edilmesinin fazla bir zamana ihtiyac göstereceğini, hâlbuki deniz civarındaki sûrlara hücûm edildiği takdirde, daha serî ve kolay netice alınabilecegini, Haliç'in ağzındaki zinciri koparmanın hâlâ mümkün olmadığını izah etmiş, karadan gemilerin yürütülerek, Haliç'e indirilmesi lüzûmunu ileri sürmüş ve „Yenihisar cânibinden gemiler sürüp, Galata ardından deryâya aşırmak" ve „âşûb-i top ile hisârîleri cânib-i bahrden dahi şaşırtmak" fikrini ortaya koymuş idi (Sâdeddin, I, 423). Bu çok cesûrâne fikir pâdişah tarafından 20 nisan deniz muhârebesinden sonra izhar edilmiş ve tatbikata da görünüşte 21 nisanda başlanmış ise de, işin azameti göz önüne alındığı takdirde, buna dâir ilk hazırlıklara epeyce evvelden, msl. zinciri kırıp, Haliç'e girmek teşebbüsünün akim kalmasından sonra girişilmiş olduğu anlaşılır. Esâsen muhâsaranın daha ilk günlerinde Haliç üzerinde, bugünkü Kumbarahâne ile Defterdar arasında, bir köprünün inşâsının emredilmesi, bu köprünün kuruluşundaki maksadı açıklamağa kâfîdir. Bu köprünün inşâsı ancak gemilerin Haliç'e indirilmesinden sonra tamamlanmış, bunun için binden fazla fıçı ve sandal kullanılmış idi ki, bunun üzerinden toplar geçirilebildiği gibi, beş kişi de rahatça yan-yana yürüyebiliyordu (Kritobulos, s. 48). İşte, Bizans'ın sukutunda birinci derecede âmil olan askerî ve tâbiyevî hareketlerden biri bu hâdise oldu ve bu plân tatbika başlanıncaya, yâni 22 nisandan bir gün evveline kadar, gâyet gizli bir şekilde hazırlıkları yapıldı. 21 nisanda kara sûrlarına karşı icrâ edilen şiddetli bombardımana Galata sûrlarının şimâlinde yerleştirilen bataryalar da iştirâk etti ve bunlar şafakla berâber, Haliç'teki zincirin gerisinde bulunan gemilere şiddetli bir ateş açtılar. Bugün kullanılan havan toplarına benzeyen bu toplar bizzat Fâtih tarafından târif olunmuş ve gülleleri, Galata evlerininin üstünden aşırmak sureti ile, hedeflerine tevcih edilmiş idi (Kritobulos, s. 60). Her iki taraftan bu kesif bombardıman yapılırken, yeni kapudan-ı deryâ Hamza Bey de zincirler üzerine hücûmlar yapıyor ve böylece hem mahsûrlar meşgûl edilerek, dikkat ve müdâfaaları başka taraflara çevriliyor, hem de Galata cenevizlileri üzerinde, dolayısı ile, bir baskı yapılarak, bu sâhadaki faâliyetin gizlenmesine çalışılıyordu. Mâmafih bâzı kaynaklara göre, Galata'lılar gemilerin karadan yürütülmesinden haberdar olmuşlar ise de, seslerini çıkartmamış ve bil'akis müsâit davranmışlardı. Bu sırada Galata cenevizlileri iki tarafı da idâre etmek siyâsetini tâkip ediyorlar, Haliç sâyesinde Bizanslılar ile gizli olduğu nisbette ehemmiyetli bir ticârî faâliyette bulunuyorlar, fakat pek çok husûslarda, Osmanlıları da iyi idâre etmeğe ve bir hâdise çıkarmamağa kendilerini mecbûr sayıyorlardı. Genç pâdişah, gemileri Haliç'e indirmek husûsundaki tasavvurunu da, hayrete değer ve hârikulâde bir şekilde, icrâ etti. 21 nisanı 22 nisana bağlayan bir gece içinde irili ufaklı 67 gemi karadan çekilerek, Soğuksu halicine, yâni Kasımpaşa'ya indirildi (Kritobulos, s. 66). Bu gemilerin, umûmiyetle pek büyük olmamakla berâber, 18'inin kadırga nev'inden harp gemisi, diğerlerinin güvertesiz küçük nakliye gemileri olduğu bilinmektedir. Fakat hangi yolu tâkip ettikleri husûsu uzun müddet münâkaşa mevzuu olmuş, Beşiktaş'tan veya Dolmabahçe'den hareket ettirildiğini iddia edenler bulunmuş, ancak daha ziyâde Tophâne limanından yukarıya doğru, bugünkü Kumbaracı yokuşunu tâkip ederek, Asmalımescid'den, Tepebaşı yolu ile, Kasımpaşa'ya indirildiği yolundaki faraziye kabûl edilmiştir (Mirmiroğlu, *ayn. esr.*, s. 72).

Bu gemilerin ne suretle seyrettirildiği meselesi de, muhtelif kaynaklarda, başka-başka şekillerde izah olunmaktadır: bunlardan bir kısmı kızaklar üstünde yürütüldüğünü bildirdikleri hâlde, bâzı menbâlar da hem kızak kullanıldığını, hem de rüzgârdan faydalanıldığını,

diğer bir kısmının ise, araba gibi, tekerlerler üzerine alınarak, yelkenler vâsıtası ile yürütüldüğünü, Galata'nın arkasından Haliç'e bir yol açılarak, bu yola boydan-boya tahtalar ve odunlar konulduğunu, bunların koç yağı ile yağlandığını ve zirveye kadar halatlar ile çekildiğini söyledikleri görülmektedir. Mâmafih bu mevzûda Âşık Paşa-zâde, Tursun Bey, İdris-i Bitlisî gibi eski kaynaklarımızın, Dukas gibi mühim bir Bizans menbaının tafsilât vermemeleri bu husûsta kat'î bir hukme varmağı güçleştirmektedir. Bu yüzdendir ki, Phrantzes ile Barbaro'nun ve onlardan naklen Schlumberger'nin gemilerin kızaklar üzerinde yelkenlerin de yardımı ile çekildiği hakkındaki mütâleaları en fazla derecede kabûle şâyan görünmektedir (bk. Sâdeddin, *ayn. esr.*, s. 424; Müneccim-Başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 368; 'Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 253; Schlumberger, *ayn. esr.*, s. 158 v.d.). Şimdiye kadar duyulmamış böyle bir başarı Osmanlı gemicilerini heyecan ve sevince boğmuş, Bizanslıları ise, hayret ve korkuya dûçar etmiş idi. Her geminin Haliç'e indirilişi esnâsında Zaganos Paşa Kasım-Paşa ve Ok-Meydanı sırtlarından mütemâdiyen ateş ediyor ve Osmanlı gemilerini ateşin himâyesi altında tutuyordu ki, bu hâl Haliç'teki Bizans donanmasının bu harekete niçin mâni olamadığını izaha kâfidir.

22 nisanda böyle bir vaziyet ile karşılaşan imparator kuvvetlerinin bir kısmını artık Haliç sûrları cephesinde başlayacak olan harekâta tefrik ve tahsis etmek mecbûriyetinde idi. Bu vaziyet karşısında kara sûrları müdâfaasının büyük ölçüde yabancılara terkolunması lâzım geldi; hâlbuki bizans kuvvetleri ile müdâfaaya katılan venedik ve cenevizliler arasında, kumanda ve müdâfaa meseleleri yüzünden, şiddetli ihtilâflar baş-gösteriyor, imparator bunları te'lif etmekte güçlük çekiyordu. Bu anlaşmazlıklar Osmanlı ordugâhına da aksetmekte gecikmemiş ve tabiatiyle bir sevinç hâsıl eylemiş idi (İdrîs Bitlîsî, *ayn. esr.*, var. 73). Dukas'ın bildirdiğine göre, türk donanmasının Haliç'te hiç umulmadık bir zamanda görünüşü, muhâsara altında olanların kalbine dehşet salmış ve imparator da, bunun neticesi olarak, yeni bir sulh teşebbüsünde bulunmuş idi. Fakat pâdişahın gelen elçilere, ancak teslim şartı ile, muhâsarayı kaldıracağını bildirmesi bu teşebbüsün de akîm kalmasına sebep oldu ve savaş devam etti (Schlumberger, *ayn. esr.* s. 161 v.d.).

Bundan sonra imparatorun tasavvuru Halic'e inen Osmanlı donanmasını tahrip etmek noktasında toplandı. Bu maksat ile 23 nisanda Sainte Marie kilisesinde (Ayasofya civarında bulunmuş olması muhtemeldir) on-ikiler meclisini toplayarak, bu husûsu müzâkere etti. Venedikli Barbaro'nun da hazır bulunduğu bu mecliste, Haliç'teki Osmanlı donanmasını tahrip etmek esas itibârı ile kararlaştırıldı; bunun tatbik ve icrâ safhası üzerinde muhtelif görüşler ileri sürüldü ve nihâyet Trabzon kadırgasının sâhibi venedikli Giaccomo Cocco'nun teklifi kabûl edildi. Buna göre, bir an kaybedilmeksizin ve Galata cenevizlilerinin fikir ve muvâfakatlerini almaksızın, iki kadırga Kasım-Paşa koyundaki türk donanması üzerine birden bire atılacak ve onları ateşleyecek idi. Bu işi bizzat kendisi deruhte etti ve 24 nisandan 28 nisana kadar bu teşebbüs için lâzım gelen hazırlıkları yaptı. Ancak bu müddet zarfında Galata cenevizlilerinin bundan pâdişahı haberdar etmeleri neticesinde, mukabil tedbirler alındı; tetik davranıldı ve 28 nisanda yapılan ve bir baskın şeklinde idâre edilen teşebbüs tamâmen akîm kaldı. Cocco ile birlikte, 150 kadar gemici Osmanlı topçusunun isâbetli ateşi altında Haliç'te boğuldu (bk. Schlumberger, s. 168 v. dd.; Barbaro, s. 42 v. dd.). Diğer taraftan, Phrantzes'e göre, Cocco'nun tâifelerinden 40 kadar gemici, yüzerek sâhile çıkmağa muvaffak olmuşlar, fakat müdâfilerin mâneviyâtını sarsmak maksadı ile, sûrun karşısında ve arkadaşlarının gözü önünde idâm edilmişlerdi ki, imparatorun da, buna mukabele olarak, elindeki 260 kadar türk esirini mazgallara astırması gecikmedi. Gerek bu hâdiseler, gerek Haliç'te uğradıkları hezîmet sebebi ile, mahsûrlar, bilhassa venedikliler ile cenevizliler arasında mücâdeleler ve anlaşmazlıklar artmış, karşılıklı olarak, bunlar birbirlerini ithâma başlamışlardı. Bu defa yine imparator onları teskin ve aralarındaki âhengi te'mine çalıştı. Nisanın son günlerinde kara sûrlarında topçu ateşinin fâsılasız devam ettiği ve duvarlar üzerinde ehemmiyetli gedikler açıldığı sırada, evvelce inşâsına başlanan köprü de hitam bulmuş, yanına konulan geniş dubalar üzerine toplar yerleştirilmiş ve bu suretle Haliç tarafındaki sûrlar da ateş altına alınmış idi.

İmparatorun başkanlığı altındaki harp meclisi bu yeni tehlikeye şiddetli ve müessir bir müdâfaa ile mukabele etmek için, Ayvansaray cihetine, kara sûrları ile Haliç sûrlarının birleştiği uca, rumlardan ve yabancılardan mürekkep kuvvetli bir müfreze tahsis etmek lüzûmunu duydu ve nisan ayının mütebâkî günleri ile mayısın ilk günleri karada ve denizde küçük çarpışmalar ve sûrların döğülmesi ile geçti.

Savaş bu suretle devâm ettiği sırada, imparator durumunun vehâmetini düşünerek, kendilerine yardım celbi husûsunda yeni bir teşebbüste bulunmak istedi ve kumandanlarına ve bilhassa Venedik rüesâsına fikrini açtı: Bizans'a yardım getirecek olan Venedik filosunu Ege denizinde aramak üzere, bir gemi gönderilmesi lâzım idi. Sene başında Bizans'taki Venedik balyosu ile yapılan bir anlaşmaya göre, Ege denizindeki Venedik filosunun Bizans'ın imdâdına koşması mecbûrî idi. Bundan bir haber alınamaması böyle tehlikeli bir teşebbüse girişmeği icâp ettiriyordu. Bu isteği ittifakla tasvip eden harp meclisi derhâl 12 gemiciden mürekkep bir tâife ile gemiyi gizlice yola çıkardı ki, Osmanlı bahriyesine görünmeden, Haliç'ten çıkan ve Çanakkale boğazını da sükûnet ile geçmeğe muvaffak olan bu gemi araştırmalarından hiç bir netice elde edemedi (Barbaro, s. 45 v.d.; Schlumberger, s. 182 v.d.). Ümitsizlik ve şaşkınlığın Bizans'ta arttığı bu günlerde, polonyalı yeniçerinin verdiği mâlûmata göre, patrik ile devlet erkânı ve Giustiniani müttefikan imparatora şehri terkederek, bir yere çekilmesini teklif etmişler ve buna sebep olarak da, bu firâr hâdisesinin şâyi olması üzerine, Mora'daki kardeşlerinin ve hattâ arnavut reisi İskender Bey'in derhâl büyük yardımcı kuvvetler ile Bizans'ın yardımına koşmalarının çok muhtemel olduğunu ileri sürmüşlerdi. Fakat Konstantin Dragazes, onlara hak vermekle berâber, böyle bir felâket içinde pâyitahtının mukaddes mâbedlerini, tahtını ve milletini terketmenin aslâ isâbetli bir hareket olamayacağını bildirerek, bu teklifi reddetti (Schlumberger, s. 183 v.d.). Diğer taraftan şehirdeki halk da mâneviyâtı bozulmuş, perişan ve me'yûs bir hâlde idi; her tabi'î veya ârızî hâdiseden bir şeâmet alâmeti çıkarıyor, bunları mukadder felâketlerinin bir işâreti sayıyorlardı (Kritobulos, s. 67 v.dd.). 5 mayısta Beyoğlu tepelerine yerleştirilen bataryaların muvaffakiyetli atışları görüldü. Bunlar zincirin gerisinde toplanmış olan Bizans filosunu kesif bir bombardımana mârûz bırakmışlardı. Bu topçu ateşi günlerce devâm etti; daha ziyâde Bizans ve Venedik gemilerini hedef aldı ise de, bu arada Galata cenevizlilerine âit kıymetli eşyâ ile dolu bir gemiyi de batırdı ki, bu münâsebetle sâhiplerinin ve galatalıların pâdişaha mürâcaatla hâdiseden dolayı şikâyetlerini Barbaro ve Phrantzes'ten öğreniyoruz. Osmanlı hukümdarı, kendilerine, tam tarafsızlık içinde kalmalarını tekrar tavsiye ile, zarar ve ziyanlarını tazmin edeceğini vaad etmiş idi (Phrantzes'ten naklen Schlumberger, s. 185 v.d.; Barbaro, s. 47).

6 mayısta muhâsara ordusu, sûrlarda kâfî derecede tahribat yapılmış olduğuna kanî olarak, umûmî bir taarruza karar verdi. 6/7 mayıs gecesi otuz bin kişilik bir kuvvet, hücûm merdivenleri ile birlikte, Bayram-Paşa deresi üzerindeki sûrlara atıldılar ve bir baskın taarruzunda bulundular. Kanlı çarpışmaların üç saat devâm ettiği ve her tarafın ehemmiyetli kayıplara uğradığı, fakat müdâfaa ve mukavemetin şiddetli olduğunu gören pâdişahın, donanmanın da hareketsiz kaldığı bu taarruzdan türk kuvvetlerini geri çektiği anlaşılmaktadır. 8 mayısta ve müteâkip günlerde Bizans'ta on ikiler meclisi toplanarak, bâzı kararlar almış ve ezcümle Karadeniz'den gelen üç büyük Venedik kadırgasının teçhizâtını ve silâhlarını almağı, tâifelerini de G. Trevisano kumandasında Ayvansaray tarafındaki sûrun müdâfaasında vazifelendirmeği uygun bulmuş idi. Ancak bu gemiciler mallarının ve silâhlarının gemilerinden çıkarılmasına, kendilerinin gösterilen yerde müdâfaaya iştirâk etmelerine evvelâ râzı olmamış ve büyük bir mukavemet göstermişlerdir. Bilâhare, Venedik balyosunun da tavassutu ile, bu muhâlefetten vazgeçtiler, gemilerini Haliç'teki Venedik filosunun kumandanı Alvasio Diedo'nun emrine vermeğe, kendileri de bahis mevzuu sûrlarda Trevisano kumandasında çarpışmağa râzı oldular (Barbaro, s. 48 v. dd.).

12 mayısta Fâtih'in taarruzu Tekfûr sarayı ile Edirnekapı arasına yapılmış idi. Edirnekapı ile Eğrıkapı arasındaki sûrlar, dâimî bombardımanların te'siri ile, hemen tamâmen yıkılmış gibi idi. Bilhassa dış sûrlar fazlaca harâp olmuş idi. Barbaro'nun 50.000 kadar tahmin ettiği Osmanlı kuvvetleri bu taarruz hareketini, imparatorun Ayasofya'da maiyeti ile birlikte hazır bulunduğu bir âyini müteâkip, harp meclisini kurduğu sırada, gece yarısı yapmışlar, müdâfileri açılan gedığın gerisine çekilmeğe mecbûr bırakmışlar, fakat Nikephoros Paleologos ve Giustiniani'nin Theodoros Karystenos'un vaziyete hâkim olmaları yüzünden, bu defa da kat'î neticeyi istihsâle muvaffak olamamışlardı (Barbaro, s. 50; Schlumberger, s. 192 v.d.). 6 ve 12 mayıs taarruzlarının bir bir netice vermemesi üzerine, pâdişah 14 mayısta elde bulunan bütün ağır topçuyu Topkapı ile Bayram-Paşa deresi üzerindeki beşinci askerî kapı (Sulukule kapısı, Pemton kapısı) arasındaki bölgede teksife ve buradan kat'î taarruza karar verdi. Galata tepelerinde yerleştirilmiş olan toplar Haliç sûrları kapılarından olan Kynegon kapısı (Avcılar kapısı) karşısına nakledildi ve buraya yerleştirilmiş olan venediklilere karşı ateş bundan sonra mütemâdiyen devâm etti.

16 mayısta Osmanlı ordusu lağım muhârebelerine başladı. Zaganos Paşa evvelce

Novobrdo mâdenlerinde çalışmış olup, o esnâda muhâsara ordusunda bulunan sırp lağımcılara, tek katlı ve hendeksiz sûrların mevcut olduğu Eğrikapı — Tekfûr — sarayı mıntakasında, sûrun yarım mil uzağından başlamak üzere, lağımlar kazdırmış ve bunlar ve sûrun temelleri hizâsını geçmiş idi. Fakat bu ameliyenin, müdâfiler tarafından duyularak, megadük Notaras'a haber verilmesi ve onun da imparatorun muvâfakatini aldıktan sonra, alman mühendisi Jeh. Grant'a mukabil bir lağım açtırması bu teşebbüsün başarısızlığını mûcip olmuş ve karşılıklı lağımlar birbirine rastlayınca, yer altında kanlı bir boğuşma cereyân etmiş ve her iki taraftan ağır kayıplara sebebiyet vermiş idi. Aynı gün akşama doğru, Osmanlı donanması da Beşiktaş karşısından hareket ile, limanın önünde gerilen zincire karşı hücûma geçmiş idi. Pâdişah her hâlde, Venedik gemicilerinin büyük bir kısmının sûr müdâfaasına me'mûr edilmesi ile, bu cihetin zayıf bırakıldığından haberdar idi. Ancak Haliç'teki türk gemilerinin bu harekâta iştirâk etmeyerek, seyirci kalması ve Trevisano kumandasındaki gemilerin de şiddetle karşı koymaları, bu deniz harekâtını yarıda bıraktırdı; ertesi gün tekrarlanan ve 5 geminin zincire kadar gelmesi ile başlayan hücûm da neticesiz kaldı (Barbaro, s. 51 v. d.; Schlumberger, s. 196 v. d.; Mirmiroğlu, s. 82 v. d.). Bundan sonraki deniz hareketi 21 mayısta vukû buldu. Bütün Osmanlı donanması şafakla tekrar zincir önüne gelmiş idi. Zincir gerisinde 10 müttefik gemisi savaşa hazır vaziyet aldı. Bu hareket şehirde umûmî hücûmun bir başlangıcı telâkkî edildiğinden, çanlar çalınarak, her kes vazife başına dâvet ediliyordu. Buna mukabil Haliç'teki Osmanlı donanması yine hareketsiz kalıyordu. Bu vaziyet karşısında esas donanma, zinciri zorlamak ve düşman gemilerini muhârebeye icbâr etmek için, ciddî bir teşebbüs yapmaktan vazgeçerek, geri çekildi. Belki bu hareketler kara harekâtını setretmek için bir oyalama teşebbüsü idi ve Haliç'teki gemiler de bu teşebbüse katılmak husûsunda bir emir almış değil idi.

18 mayısta muhâsara hareketlerine yeni bir taarruz silâhının eklendiği görülmektedir: Osmanlı ordusu geceleyin inşâ edilmiş olan ahşap müteharrik büyük bir kuleyi Topkapı cihetinde sûrun karşısına ve yakınına getirmiş, sûrlardan daha yüksek olan bu kule sâyesinde, önündeki sûrları döğmeğe, hendekleri daha kolaylıkla doldurmağa koyulmuş idi. Bunun yapılışından Bizans nöbetçilerinin haber alamamaları ve sabahleyin karşılarında böyle acâyip, görülmemiş bir harp vâsıtasını görmeleri, korku ile karışık olarak, hayretlerini mûcip oldu. Gerçekten kulenin büyük faydası görüldü. Kuledeki muhâripler çok kısa mesâfeden sûrları yıkmağa devam ederken, bu civarda bulunan türk birlikleri de taşlar, toprak dolu çuvallar, ot ve çalılar ile hendeği doldurmağa çalışıyorlardı. Akşama kadar süren kanlı bir savaş neticesinde sûrda ehemmiyetli rahneler açılmış ve kulenin bulunduğu kısımda bizanslılar için çok tehlikeli bir durum hâsıl olmuş idi; fakat imparator gece olur-olmaz şehirdeki bütün yardımcı kuvveti, kadın, erkek, çocuk her kesi burada çalıştırarak, hendeği boşaltmağa, açılan gediği tâmir etmeğe, rum ateşi sâyesinde bu seyyar kuleyi de yakmağa muvaffak oldu. Müteharrik ahşap kulenin yakılmasından sonra da, mücâdele hızını bir an kaybetmedi ve bombardıman gittikçe te'sirini arttırdı. Bilhassa 600 kilo ağırlığında gülleler atan büyük topların mermileri sûrlarda büyük tahribat yapmakta idi (Barbaro, s. 55). 20—21 ve 22 mayıs günleri bir taraftan bu şekilde kesif bombardıman hareketi yapılıyor, diğer yandan muhtelif yerlerde lağımlar açılıyordu ki, bunlar her defasında keşfedilmiş ve mukabil lağımlar ile ya te'sirsiz hâle getirilmiş ve yahut bir çöküntüye uğratılmış idi. Buna rağmen lağımların açılmasına bundan sonraki günlerde de devâm olundu. 23 mayısta, evvelce Venedik'ten gelecek yardımı aramak üzere gönderilen gemi, eli boş olarak, avdet etmiş ve sûrların perişan hâline, Haliç üzerindeki köprünün tamamlanarak, bu tarafta da bir cephenin açılmasından doğan teessüre inzimâm eden ümitsizlik artmış idi. Aynı gün pâdişah, sûrlar üzerindeki tahribâtın ehemmiyetini dikkat nazarına alarak, umûmî bir hücûma girişmeden evvel, son defa Bizans imparatoru nezdine bir elçi daha göndermeğe karar verdi. Bu suretle hem şerîat hukümlerini yerine getirmek, hem de şehrin daha uzun müdâfaaya devam edip-edemeyeceğini anlamak istiyordu. Bu vazifeyi dâmad İsfendiyar-oğlu Kasım Bey'e verdi. Kasım Bey şehirde imparator tarafından merâsim ile kabûl edildi ve mülâkatta Bizans'ın bütün ileri gelenleri hazır bulundu. Elçi pâdişah tarafından kendisine tevdî edilen vazifeyi îfâ ile, imparatora şöyle demiş idi: — „Hukümdarımız umûmî bir hücûmun doğuracağı felâket ve dehşetlerden kaçındığı için, imparatora şehri sağ ve sâlim terketmek ve bütün malları ve hazîneleri ile istediği yere çekilmek hak ve hürriyetini tanımaktadır. İstanbul ahâlisinden isteyenler de her şeylerini alıp, gidebilmek ve kalmak isteyenler de mal ve mülklerini muhâfaza edebilmek hakkını hâizdirler. İmparatora Mora despotluğu da verilecektir". İsfendiyar-oğlu Kasım Bey bu şartların kabûl edilmesini, ayrıca ve dostâne olarak, imparatordan ricâ etti (Schlumberger, s. 238). Fakat imparatorun topladığı harp meclisi bu teklifleri, uzun boylu münâkaşadan sonra, kabûl etmedi. Dukas'ın da bildirdiğine göre, imparator İsfendiyar-oğlu'na: — „Pâdişah sulh istiyor ise, muhâsarayı kaldırsın, bu takdirde, ne kadar ağır olursa-olsun, istenen vergiyi kabûl edeceğim. Şehri teslim etmek ise, ne benim, ne de başkasının salâhiyeti dâhilindedir. Ölmeğe hâzırız" — demiş idi (Schlumberger, s. 239 v.d.; Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un fethi*, İstanbul, 1949, s. 185). Mâmafih, teslim teklifinin reddedilmesinde Galata cenevizlilerinin rolü olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Bu fikri kabûl edenlere göre, bunlar Bizans'ın sukûtuna ihtimâl vermiyorlardı ve fetihten sonra Notaras'ın Fâtih'e söylediği: — „Teslime Galata cenevizlileri râzı olmadı" — ifâdesi buna bir delîl gibi görünmektedir. Osmanlı elçisinin avdetinden sonra, Bizans'ta Osmanlılar tarafından yapılacak umûmî ve nihâî hücûmun 29 mayısta vukû bulacağı hakkında bir şâyia çıkmış ve bunun üzerine son hazırlıklara girişilmiş idi. Muhâsara ordusunda ise, türlü rivâyetler var idi. Bilhassa macar kıralı Vladislas (Ulaszlo)'ın pâdişah nezdine gönderdiği sefâret heyetinin 26 mayısta Osmanlı ordugâhına muvâsalatından sonra, bâzı bedbince şâyialar dolaşmağa başlamış idi. Pâdişah ve devlet erkânı tarafından husûsî merâsim ile kabûl edilen bu elçi, kıraldan aldığı tâlimâta uyarak, muhâsaranın kaldırılmasını talep ediyor, aksi takdirde Macaristan'ın Bizans lehinde harekete mecbûr olacağını bildiriyor ve garp devletlerinin gönderdiği büyük bir donanmanın yaklaşmakta bulunduğunu da ilâve ediyordu. Bu türlü haberler, bozguncu rivâyetler ve macar elçilerinin tebligatı pâdişahı 27 mayısta büyük bir harp meclisi toplamağa sevketti. Bu toplantıda birbirine zıt iki fikir yine çarpıştı. Çandarlı Halil Paşa öteden beri muhâsaraya aleyhdar idi; bu defa da kuşatmanın kaldırılması fikrini terviç etti. Ona göre, İstanbul kuvvetli bir şekilde müdâfaa edilmektedir. Şehir zaptedilse bile, garp devletleri, bunu kabûl etmeyip, harekete geçecek, devletin başına yeni gâileler açacaktır. İkinci görüşü, pâdişah ile birlikte, vezîr Zaganos Paşa temsil ve müdâfaa ediyordu. Bu mecliste Zaganos Paşa, garptan bir tehlike gelebileceğine inanmadığını, hıristiyan hukümdarlar arasında derin ihtilâflar bulunduğunu, büyük İskender'in daha küçük bir ordu ile bütün Asya'yı zaptettiğini, İtalya'daki küçük devletlerin Osmanlılara karşı her hangi bir donanmayı aslâ göndereme yeceklerini, gönderseler bile buna karşı tedbir almanın mümkün bulunduğunu söylemiş, muhâsara ve bombardımana devâm edilmesini istemiş idi ki, kendisine pâdişah ve ordu nezdinde büyük bir itibâra mazhar olan Ak-Şemseddin ve Molla Gürânî gibi şahsiyetler de iltihâk ediyordu. Bundan sonra bizzat pâdişah, bütün ümerâ ve devlet erkânının hazır bulunduğu bu veya bunu müteâkip toplanan diğer bir mecliste uzun bir nutuk irâd ederek, vaziyeti anlatmış ve son emirlerini vermiş idi. Kritobulos (s. 70 v.d.)'un bize naklettiği bu nutukta pâdişah ezcümle, icrâsını tasarladığı umûmî hücûmda büyük hamiyyet ve şecâat ibrâzına bütün mücâhidleri teşvik ve tahrik etmek istediğini, zafer vukuunda Bizans'ta nâil olacakları mükâfatı bildiriyor, bu devletin şimdiye kadar nasıl bir husûmet ve düşmanlık beslediğini, felâketli anlarda Osmanlı devletine nasıl ağır sûikastler tertip ettiğini izah ediyor, bir düşman komşudan kurtularak, bundan sonra sulh ve âsâyiş içinde vakit geçirileceğini anlatıyor, müdâfilerin müşkül durumları hakkında, firârîlerden aldığı mâlûmatı onlara naklederek, mâneviyatlarını yükseltiyordu. Kumandanlara teker-teker emirler verdikten, bu arada Hamza Bey'e denizde gemileri ile dolaşarak, bâzı yerlerde sûrlara ok menziline kadar yaklaşmasını, kemankeşlerin ve tüfenk-endâzların mücehhez oldukları silâhlar ile düşmanı şiddetli bir ateşe tutmasını ve böylece düşmanı bulunduğu yerde tesbite çalışmasını, Zaganos Paşa'ya Haliç üzerinde yapılan köprüyü geçerek, o taraftaki sûrlara hücûm etmesini, Karaca Bey'e Bayram-Paşa deresi arkasındaki yıkılmış sûrlara tırmanmasını, İshak ve Mahmud Paşa'lara kendi bölgelerinde aynı şekilde hareket etmelerini ve nihâyet Halil Paşa ile Saruca Paşa'ya da kendisinin iki tarafında bulunmalarını emrettikten sonra, şimdi her kesin kendi alay ve çadırına giderek, istirahat etmesini, maiyetlerinde bulunanlara bu tenbihleri ulaştırmalarını ve hücûm günü de erkenden kalkarak, mevkîlerinde muntazam saflarını tertip etmelerini bildirdi ve kendisi de istirahate çekildi. Vezîrler ve ümerâ padişahtan aldıkları emirleri birliklerine ulaştırırken, hücûmda başarı gösterenlerin, ilk önce sûrlara çıkanların büyük mansıplara ve dirliklere nâil olacaklarını da, timar sâhipleri ise, su-başı olacaklarını, su-başı ise, sancak beyi, sancak beyi ise, beylerbeyi olacaklarını ilân ediyorlardı. 28 mayısta Osmanlı ordugâhında büyük bir sükûnetin hukûm sürdüğünü gören müdâfiler hayrete düşüyorlar ve bu hâli türlü şekilde tefsire kalkışıyorlardı. Şehirde ise, kadın, erkek ve ço-

cuklardan müteşekkil kafileler, ellerinde mukaddes tasvirler olduğu hâlde, sokaklarda dolaşıyor, feryâd ve duâlar ile kiliselere doluyor, güzel beldelerinin türklerin eline geçmemesi için, duâ ediyorlardı. O gece Osmanlı ordugâhında, Marmara sâhillerinden Galata sırtlarına kadar, her yerde muazzam bir mum donanması yapılmış, Bizans âdetâ ışıktan bir çenber içine alınmış idi. Buna ilâveten her tarafta duyulan tekbir sesleri, Bizans müdâfilerine ve halkına son saatlerinin yaklaştığını hissettiriyordu.

28 mayısı 29 mayısa bağlayan gece askerler lüzûmlu muhârebe âletlerini hendekler civarına taşıdılar ve hücûm için son tertipleri aldılar. Sabaha karşı pâdişah da kalkarak, iki rek'at namaz kılmış, sonra da kılıcını kuşanarak, atına binmiş ve bütün devlet erkânı ve ümerâsı ile birlikte, hücûm mevkiindeki yerini almıştır. Daha fecirde başlayan kesif topçu ateşinden sonra, muhâsara ordusu sür'atle harekete geçti, vazifeliler ileri atılarak, sûrların kenarına yaklaştılar. Savaş İstanbul'un her tarafında aynı zamanda başlamış idi. Pâdişah bütün hücûm hattında her türlü âlet ve vâsıtalar ile hücûm işâreti çalınmasını emretmiş, bu tabl ve mehter nağmelerine tekbir sesleri de katılmış idi. Sancak-ı şerîf de çıkartılarak, her kesin görebileceği bir noktaya dikilmiş idi. Hücûm kolları önceden pâdişahın tâyin ettiği şekilde tertiplenmiş idi. Donanma yalı köşkü kapısından Samatya'ya kadar olan deniz hattı ile Marmara'daki sûrları abluka etmekte ve yer yer zırh gömlek giymiş azapları karaya çıkararak, merdiven ile sûrlara hûcûm ettirmekte idi. Asıl hücûm mıntakası Bayram-Paşa deresi vâdisinde ve Topkapı'nın şimâlinde gelişigüzel yapılmış siperlere ve çok tahribâta uğramış sûrlara karşı idi. Bu bölgede, birbirini tâkiben, üç hücûm yapıldı ve her defasında, Barbaro (s. 62)'ya göre, ellişer bin kişilik birlikler, çarpıştı. Bunlar ok, sapan, tüfek ile müdâfileri yıprattıktan sonra, merdivenlerini sûrlara dayayor ve müthiş bir azim ve cesâret ile siperlere atılıyorlardı. Birinci ve ikinci hücûmlar şafak sökmeden evvel yapılmış, ikincisinde, bir kısmı zırh gömlekli bulunan Anadolu piyâdeleri, müdâfileri ve şehir halkını büyük bir korku ve dehşete uğratmış idi. Şehirde mütemâdiyen çanlar çalıyor, her kes sûrlara yardıma koşuyor, hücûm edenlere yağdırılacak taşları taşıyordu ki, türk toplarının cehennemî ateşi altında, sûrların önünde ve üzerinde cereyân eden en son hayat ve memât mücâdelesinde, müdâfiler rum ateşi ve büyük taşlar ile bu hücûmu bir müddet durdurabildiler. Pâdişah bu heybetli manzarayı geriden heyecanla takip ve birlikleri teşci ediyor, zaman-zaman aralarına sokularak ve bunları tâze kuvvetler ile takviye ederek, hücûmun her ân aynı şiddettedevamını te'min eyliyordu.

İmparator, bütün devlet erkânı ile birlikte, Topkapı sûrlarındaki mücâdele mahallinde bulunuyor ve savaşta yer alıyordu. Üçüncü hücûmu yeniçeriler yaptıkları vakit sabahın ilk saatleri idi. Vaziyetin çok gergin olduğu, çok sarsılmış ve yıpranmış olan müdâfilerin asıl hücûm bölgesinde müşkilât ile tutunduğu sırada, Havaryun kilisesi yanında Demetrios Kantakuzenos ve Nikolaos Paleologos kumandasında bulunan ihtiyat kuvvetleri de savaşa sokuldu. Savaş şiddetle devâm ederken, müdâfaanın rûhu mesâbesinde olan Giustiniani ağırca yaralandı ve imparatordan, gemisine çekilmek üzere, müsâade istedi. Konstantin Dragazes'in kalmasını söylemesine ve müdâfaa hattından nasıl çıkacağını sormasına karşılık, —„Tanrının türklere açmış olduğu yolu tâkip edeceğim" —cevabını verdi ve savaş bölgesini terketti, maiyeti kendisini gemisine götürdü. Onun gitmesi müdâfiler arasında bir tereddüt ve duraklama yaratmış idi ki, bunu Osmanlı yüksek kumanda heyeti keşfetmekte gecikmedi ve pâdişah yeniçerileri yeniden hücûma sevketti. İşte hücûm kollarından birinin başında bulunan ve uzun boylu, kuvvetli ve yiğit bir yeniçeri olan Ulubadlı Hasan'ın, otuz arkadaşı ile, sûrların üzerine ilk defa türk sancağını çekmesi bu esnâdadır. Hasan şehid olmakla berâber, izinden yürüyen arkadaşları ve diğer mücâhidler bu savaş kesiminde, duruma hâkim olmak için, en büyük gayreti gösterdiler. Diğer taraftan, Kerkoporta denilen kapı civarındaki gediğin mühâcimler tarafından zaptedilmesi ve bu kapının açık bulunduğunu gören yeniçerilerin bir anda içeri girerek, müdâfilerin arkasında görünmeleri bir yılgınlık yarattı. İç ve dış sûrlar arasındaki dehlizde Top-Kapısı'ndan Eğrikapı'ya kadar uzayan sâha içinde kısa süren kanlı bir boğuşma cereyân etti. Ric'at hatları kesilen müdâfiler müthiş bir kargaşalık içinde, gerek Topkapı tarafından, gerek daha şimâldeki gediklerden girmeğe muvaffak olan Osmanlı kuvvetlerinin amansız savletleri karşısında şehre doğru kaçışmağa ve bu arada, birbirlerini âdetâ çiğneyerek, bir menfez bulmağa çalıştılar. Bu arada Giustiniani'den boşalan yeri doldurmak azmi ile, müdâfilerin başında çarpışan Bizans'ın son imparatoru Konstantin Dragazes de, aldığı yaraların da te'siri ile, yere düşerek, ayaklar altında son nefesini verdi. Belki de ona son ölüm darbesini indiren, bâzı kaynakların dediği gibi, bir azap eri idi. Bu esnâda firârîler şehre bu haberi

ulaştırıyor, her tarafta yılgınlık yaratıyorlardı. Sûrları zapteden, en başta kapu-kulu olmak üzere, türk kuvvetleri kapıları açıyor, diğer birliklerin şehre girmelerini te'min ediyorlardı. Zaferin kat'î haberi bütün hücûm hattına yayılmakta iken, Haliç tarafından Cebe Ali Bey'in, Tekfûr sarayı cihetinde Karaca Bey'in, donanma kumandanı Hamza Bey'in, Zaganos Paşa kolunun ve diğer kuvvetlerin muvaffakiyet ve zaferleri de tevâlî etmekte idi. Âdetâ Bizans'a bir anda her taraftan girilmiş idi. Şehre dâhil olan kuvvetler mukavemet unsurlarını bertaraf ettiler; fakat Bizans'ın zaafını anladıkları ândan itibâren, kıtâle son verdiler ve ganîmet almak hevesine düştüler. Sabahın erken saatlerinde muhtelif istikametlerden İstanbul'a giren kuvvetler Aksaray tarafında birleştiler ve buradan Ayasofya'ya doğru ilerilediler. Büyük bir şaşkınlık içinde öteye-beriye kaçışan halk, bir mûcizenin vukûunu bekleyerek, Konstantin sütûnu (Çemberlitaş) tarafına ve müteâkiben Ayasofya'ya ilticâya çalışıyordu. İki kilisenin birliği ilân edileliden beri ekseri rûmların uğramadıkları Ayasofya şimdi firârîler ile dolmuş idi. Çok geçmeden, türk gâzîleri de buraya geldiler ve kapatılan kapıları kırarak, açtırdılar; fakat bu mağlûp, âciz ve zavallı halk yığınına karşı kılıçlarını çekmek lüzûmunu duymayarak, onlara ilişmediler. Bu anda artık f â t i h unvânına hak kazanmış olan Mehmed II. öğleye doğru şehre girmek arzusunu gösterdi. Devlet erkânı da maiyetinde bulunduğu hâlde, çavuşlar ve solakların iki taraflı muhteşem bir alay hâlinde refâkati ile, atlı olarak, Topkapı'dan şehre girdi ve doğruca Ayasofya'ya gitti. Burada atından indi, kendisini karşılayan halka ve papaslara, bugünden itibâren artık hayat ve hürriyetlerinin te'minat altında bulunduğunu müjdeledi (bk. N. Iorga, *İstanbul'un zaptı hakkında ihmâl edilmiş bir kaynak*, trk. trc. Fâzıl Işıközlü ve Adnan Erzi, *Belleten*, sayı 49, s. 145). Fâtih mâbedin büyüklüğünü, azametini, mozayikleri takdir ve san'at sever bir hukümdar sıfatı ile temâşâ ettikten ve burasının tahribine mâni olduktan sonra, yanında bulunan bir müezzine ezan okumasını emretti ve ilk ikindi namazını burada kıldıktan sonra, bu kilisenin câmie tahvilini emretti. Fâtih bundan sonra, şehrin görmeğe değer diğer yerlerini gezdi ve eski saraylardan birini ziyâret etti. Otağına avdet eden pâdişah daha sonra Lukas Notaras'ı nezdine getirerek ve ona iltifat ederek, imparatorun âkıbetini sormuş, o sırada maktûl düştüğünden haberdâr edilince de, cesedini bulduratak, ona saygı göstermiş idi. Bu arada Bizans müdâfaasında vazife almış olup da, Osmanlı kuvvetlerinin şehre girdiği sırada intihar eden Osmanlı hânedanından Emîr Süleyman'ın torunu Orhan Çelebî'nin nâşı da maktûller arasından bulunmuş ve çıkarılmış idi.

İstanbul'u almakla Bizans imparatorluğunu yıkan ve Osmanlı devletini teşkil eden topraklar arasında mevcûdiyeti ve siyâseti ile dâimâ bir tehlike mevzuu olan bu devleti tarihe karıştıran Fâtih Sultan Mehmed derhâl şehrin temizlenmesi, emniyet ve âsâyişinin korunması ve îmar hareketlerine girişilmesi tedbirlerine baş-vururken, diğer yandan da Galata'yı cenevizlilerden teslim alıyordu. Zaganos Paşa'nın me'mûr edildiği müzâkerelerde, cenevizliler fetihten sonra burada barınamayacaklarını anlamış ve Galata'yı Osmanlılara teslim ile Fâtih'in verdiği ahidnâmeyi kabûl eylemişlerdi (bk. İskender Hoci, *Galata'nın Osmanlılara teslimi*, *T O E M*, sene 5, s. 49). Müteâkiben şehirdeki rumlara bir patrik seçtirerek, bir takım dinî imtiyazlar tanıması, bu suretle vicdan hürriyetine saygı göstermesi onun Bizans'ı mânen de fethetmek istediğini anlatmaktadır. Bâzıları onun bu hareketine, şark ve garp kiliselerini ebedîyen bir birinden ayırmak siyâseti mânasını vermişler ise de, pâdişahın sâhip bulunduğu insânî duyguların bunda en büyük âmil olduğunu kabûl etmek hakikate ve tarihî hâdiselere daha uygun görünmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: T. Halasi Kun, *Gennadius'un itikad-nâmesi hakkında* (*Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, Ankara, V); Ch. Mijatovich, *Constantine the last Emperor of the Greeks* (London, 1892), s. 217 v. dd.; Barbaro, *ayn. esr., göst. yer.*; J. v. Hammer (trk. trc.), II, 303 v. dd.; G. Schlumberger, *ayn. esr., göst. yer.*; A. Muhtar, *Feth-i celîl-i Kostantiniyye* (İstanbul, 1320), s. 230 v. dd.; bu mevzûda bibliyografya için bk. F. Dirimtekin, *İstanbul'un fethi* (İstanbul, 1949), s. 251—257; M. C. Ş. Tekindağ, *İbn Kemâl'e göre, Fâtih'in İstanbul'u muhâsara ve zaptı* (*İstanbul enstitüsü dergisi*, 1955, I, 1 — 14); Salâhaddin Tansel, *Fâtih Sultan Mehmed* (Ankara, 1953), s. XII — XIX.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

TÜRK DEVRİ

1453 — 1520 yılları

A. S i y â s î h â d i s e l e r. İstanbul fethi tâkip eden günlerde, bir müddet karışıklıklar içinde kaldı. Fethin üçüncü günü şehirdeki karışıklıklara son verilmiş, 3 gün süren muazzam şenlikler yapılmış ve gâzîlere büyük ziyâ-

fetler çekilmiştir (bu husûsta bk. Phrantzes, *Chronicon*, nşr. I. Bekker, Bonnae, 1838, s. 304; Dukas, *Historia Byzantina*, trc. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 187; G. Th. Zora, *İstanbul'un zaptı...*, trk. trc. Ş. Baştav, *Belleten*, nr. 69, s. 80; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, I, 111). Şenlik ve ziyâfetten sonra ordu ve donanma yerlerine iâde ile askerin şehirde dolaşması kat'î surette yasak edildi. Pâdişah, saklananların meydana çıkmasını, her kesin serbest dolaşmasını, kaçanların da avdetini emir ve halkın din ve an'aneleri gereğince yaşayabileceklerini ilân ettiğinden, şuraya-buraya gizlenenler ve Galata'ya sığınanlar yerlerine döndüler (bk. Phrantzes, s. 304). Bir kısım esirleri fidye ile kurtaran Fâtih, ayrıca fidyesini veren ve yahut İstanbul'a dönen rumlara şehirde yerleşmek müsâadesini bahşetmiş (Kritobulos, s. 83), kendi hissesine düşen esirleri de Haliç sâhillerinde yerleştirerek, onlara evler tahsis etmiş, bilhassa latin kilisesi ile ortodoks kilisesinin ittihâdına muhâlif olanlara çok iyi muâmelede bulunmuştur.

İlk cuma namazını 1 hazîran 1453 günü Ayasofya câmiinde kılan Fâtih Sultan Mehmed şehirde derhâl bir imar fâaliyetine girişmiş, bu arada bâzı manastır ve kiliseler kendi adına, bâzıları da maiyetindekiler tarafından, câmi ve mescide tebdil edilmiştir. Ancak, bu gibi mâbedlerin tahvil keyfiyeti, şehrin imarı ve müslüman mahallelerinin teşekkülü ile alâkalı olup, nisbeten yavaş cereyân etmiştir (bk. Schneider, *Strassen und Quartiere Kostantinopels*, *Mitt. des Deut. Arch. Inst.*, 1950, I, 68). Pâdişah, bir taraftan da hıristiyan ahâli ile meşgûl olup, kiliselerden bir kısmını onlara bırakmış ve Anastasios II.'un istifâsından beri boş duran patriklik makamına birinin seçilmesini emretmiştir. Bu hareketi ile hukümdarın İstanbul'da müslümanlar ile hıristiyanlar arasında tam bir anlaşma husûle getirdiği ve şehre rumları celbetmek istediği ileri sürülmektedir (Phrantzes, s. 304; krş. Crusius, *Turcograeciae*, s. 107: Aurel Decei, *Gennadios Skolarios'un itikad-nâmesi*, *Fâtih ve İstanbul*, I, 100). Bunun üzerine kilise reisleri, râhipler ve halk toplanarak, Georgios Skolarios'u, Gennadios adı ile, patrik seçtiler (bk. Phrantzes, 304, krş. Banduri, s. 209; Athanase Comnène Hypsilantès, s. 438). İntihâbı müteâkip, pâdişah patriği yemeğe dâvet etmiş ve ona rûhânî reisliği temsil eden patriklik asâsı ile tacını vererek, sarayın kapısına kadar uğurlamış ve resmî makam olarak Havârîler kilisesini tahsis eylemiştir. İstanbul'un imâr ve iskânı için yapılan ilk teşebbüs sûrların tâmiridir. Fâtih muhâsara esnâsında harâp olan sûrların tâmiri ile şehrin tanzimi işini senelerce Bursa su-başılığında bulunduğunu bildiğimiz (bk. Kâmil Kepeci-oğlu, *Fâtih zamanındaki İstanbul su-başıları*, *Vakıflar Dergisi*, 1942, II, 411, not 18) Karıştıran Süleyman Bey'e tevdî etti. İstanbul kadılığına Hızır Bey Çelebî'yi tâyin ettiği gibi, müsellem ve yaya sancakları beylerine de hendeklerin temizletilmesi emrini verdi (bk. Tâcî-zâde Câfer Çelebî, *Mahrûsa-i İstanbul fetihnâmesi*, *T O E M*, 1331, s. 24). Bu işler için lüzûmlu kirecin ağustos ayı içinde te'min edilmesi, İstanbul'dan kaçmış rumların yerlerine iâdesi vazifesi de Karıştıran Süleyman Bey'e yükletiltilmiş idi. Bu zât eylûl ayına kadar Anadolu ve Rumeli'den şehre 5.000 âile getirecek, gelmek istemiyenlere idâm cezası verilecek idi (Dukas, s. 193). Ayrıca şehirde kalanların yanında arzu edenlerin de kendisinden tezkire alıp, divâna mürâcaat etmelerini isteyen pâdişah, bu gibilere „mülk-nâme-i hümâyûn" sadaka olunmasını da bildirmiş idi (Câfer Çelebî, s. 24). Bu emir üzerine mülk-nâme alarak, tuttukları evleri temellük eden kimseler bulunduğunu görüyoruz. Ayasofya tahrir defterinde (bk. Muhammed b. Ali el-Fenârî, Belediye kütüp., M. Cevdet yazm., nr. O.64) bu gibi binâların ismi geçtikçe, yanlarına şerh verilmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed 21 hazîranda, Edirne sarayına gitmek üzere, İstanbul'dan ayrıldı ve şehirde, 1.500 yeniçeriden mürekkep, bir muhâfız kuvvet bıraktı (Angelos Joes'in mektubu için bk. S. de Sacy, *Not. et extr.*, XI, 77; krş. Zinkeisen, II, 5). Pâdişah İstanbul'dan uzak bulunduğu zamanlarda da şehrin imarı ile alâkadar oluyor ve 1454'te Filibe'de bulunduğu sırada, bu husûsa dâir emirler gönderiyordu; İstanbul'a avdetinde verdiği emirlerin yerine getirildiği ve sûrların lâyıkı ile tâmir edildiğini görmüş idi (bu tâmir hakkındaki rapor için bk. Topkapısarayı müzesi arşivi, vesika nr. 11975). Hızır Bey Çelebî, Yalı-Kapısı ile Topkapısı arasında yıkık yerlerin tâmir edildiğini ve mezkûr kapı civarındaki gediğin yeni baştan inşâ olunduğunu bildirmiş idi. Fâtih, İstanbul'da Theodosius forumunun bulunduğu sâhada kendisi için bir saray (sarây-ı atîk) yaptırmasını, Yaldızlı-Kapı civarında bir iç-kale (Yedikule) inşâ edilmesini emretmiş idi. Pantokrator manastırı (= Zeyrek câmii) boyacılar, Manganon manastırı dervîşler tarafından işgâl edilmiş, diğer manastırlara da türk âileleri yerleştirilmiş bulunuyordu. Fâtih inşaatta esirlerin 6 akçe gündelik ile çalıştırılmasını emretmiş idi ki, rum esirlerinin menfaatini te'min gâyesine mâtûf olan bu tedbir sâyesinde, onlar hem maişetlerini te'min, hem de kendilerini esâretten kurtaracak parayı tasarruf edeceklerdi (Kritobulos, s. 93). Muhâcirlere gelince, yerini-yurdunu bırakmak istemeyenler, mukavemet gösterdikleri için, şehre istenildiği kadar halk celbolunamamış ve 1454 kışında Bursa'ya giden Fâtih sıkı tedbirlere baş-vurmağa, bir çok vâlileri değiştirmeğe mecbûr olmuştur (Kritobulos, s. 95). Fethi müteâkip imâr, ticârî ve iktisâdî faâliyeti canlandırmaktan başka, şehrin ilim ve ictimâî hayat bakımından gelişmesi için tedbirler alınmakta idi. Bu gâyeye erişmek için, pâdişah başta kendisi çalışıyor, vezirlerini de dâimâ teşvik ediyordu (Dursun Bey, s. 66; krş. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniver. kütüp., nr. T 5959, 86a). Bu sâyede kudreti olanlar şehrin muhtelif semtlerinde câmi, medrese, imâret, han, hamam, dârüşşifâ, bedestan (bezzâzistan) v.b. gibi, binalar yaptırmağa başladılar (bu gibi işler için celbolunan mühendis ve ustalar için bk. Kıvâmî, *Fetih-nâme-i Sultan Mehmed*, nşr. F. Babinger, s. 69 v.d.; Meâlî, *Hunkâr-nâme*, Hazîne kütüp., nr. 1417, 8b). Şehirde nüfusun artması için mütemâdiyen kolaylık gösteren hukümdar İstanbul'a kendi isteği ile gelecek olanların tuttukları evleri onlara bağışlayacağını vaad etmiş (bk. Dursun Bey, s. 60), hazîneye intikal ettiği ilân olunan Bizans binâlarını da muhâcirlere bağışlamıştır. Bu sûretle İstanbul'a müslüman, hıristiyan ve yahudiler getirilmiş, köylerden celbedilenler de civar topraklara yerleştirilip, has-kul olarak istihdâm edilmiştir (bk. 904=1498 tarihli İstanbul haslar kazası defteri, Belediye kütüp., M. Cevdet yazm. O.77; krş. Ömer Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri*, *İktisat fakültesi mecmuası*, 1939, I, sayı 1—4, s. 32 v.d. Bu ilk iskân hakkında bk. Dursun Bey, s. 67; Kritobulos, s. 128, Anonim, nşr. Gieze, s. 111; *Tarih-i nesl-i Âl-i Osman Gâzî*, Belediye kütüp., M. Cevdet yazm., nr. K. 255, s. 185). Ancak temlik olunan binâlara, vakıf malı addedilerek, mukâtaa konulması halk arasında hoşnutsuzluk husûle getirmiştir. Mehmed II. İstanbul'un fethinde yararlık gösteren ümerâya ve bâzı tarîkat erbâbına Bizans evlerini tahsis etmiş ve bu sûretle şehre yerleşen bu kabîl zâtların te'sis ettikleri mescidler etrafında ilk müslüman mahalleleri teşekküle başlamıştır. Burada ayrıca şahıs ve yer ismine izâfe etmek sûreti ile kurulan mahalleler de bulunduğunu göz önünde tutmak lâzımdır (bk. Osman Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, İstanbul, 1945, s. 21; *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 123, 220, 223, 226; *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fâtih*, nşr. Tahsin Öz, İstanbul, 1935; krş. Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I—II, tür. yer.); bu nevîden mescidleri tesbit etmenin ayrı bir ehemmiyeti vardır. Bunlardan biri Tahtakale'de, diğeri Un-Kapanı'nda olup, Elhâc Hoca Halil Attâr'ın binâ ettirdiği 861 (1457) şevvâlinde tescil edilen vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, bu mescidlerin inşasına 858 (1454)'de başlandığı tahmin olunuyor (bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri sonlarında İstanbul mahalleleri*, Ankara, 1958, s. 5). Mescidlere evkaf tâyin edildiği esnâda, pâdişah İstanbul'daki binaların ekserisini Ayasofya'ya tahsis etti (Muhammed b. Ali el-Fenârî, *Ayasofya vakıfları tahrir defteri*; krş. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 65 v.d.).

1457 sonlarında Edirne'de büyük tahribat yapan yangını müteâkip, Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u Osmanlı devletinin saltanat merkezi ittihâz etmiş olmalıdır (bk. F. Babinger, *Mehmed II le Conquérant*, Paris, 1954, s. 182). Büyük bir imparatorluğun pâyitahtı hâline gelen şehir, bundan sonra, tabiatiyle daha büyük bir itinâ görecek, onun her bakımdan inkişâfı için gayret sarfedilecek idi. İmâr ve iskân faâliyeti İstanbul'un sûr dâhiline inhisâr etmiyor, şehrin civar ve etrafına da teşmil ediliyordu. Nitekim İstanbul'da, bugün Vefâ adı ile mârûf olan semtte, Şeyh Abu 'l-Vefâ için bir câmi yaptıran Fâtih şehrin dışında eshâbdan Abū Ayyūb al-Anṣārī'nin ilk defa Akşemseddin tarafından keşfedildiği rivâyet olunan (bk. Canābī, *al-'Aylam al-ẓāhir*, Nûruosmâniye kütüp., arap. yazm., nr. 3100, II, 302a) mezarı yanına da bir câmi binâ ettirmiş (ikmâli 1458/1459), buna sonra medrese ve imâret de ilâve edilerek, bu semt mânevî bakımdan büyük bir ehemmiyet kazanmış idi. Bunlardan başka bir iç-kale (Ahmedek = Yedikule) inşa ettirip, burayı devlet hazînesi olarak (bk. Dursun Bey, s. 67; İbn Kemal, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Şerâfeddin Turan, Ankara, 1954, s. 101; Kritobulos, s. 92, 102; Della Vita di Gio. Maria Angiolello, s. 50; H. Edhem, *Yedikule*, s. 13 v.d.) kullanan Mehmed II. şehrin bir tepesi üzerine yeni câmi denilen Fâtih câmiini inşâ (1462—1470) ve etrafına da Semâniye medreselerini [bk. mad. MESCİD] te'sis etmiş ve iki sıra teşkil eden bu medreselerin gerilerine sûhteler („talebe") için birer tetimme ilâve ettirdiği gibi, bir imâret, bir dârüşşifâ ve bir de hamam yaptırmış idi. Fâtih'in vezîri Mahmud Paşa [b. bk.] kendi adına bir câmi, imâret ve hamam yaptırmış, Gedik Ahmed ve Karamânî Mehmed [b. bk.] Paşa'lar da bu kabil müesseseler vücûda getirmişlerdir. İstanbul'un en işlek yerindeki kapalı-çarşı ile bedestan

[b. bk.] da Fâtih devri eserlerindendir. Bitpazarı, at-Pazarı ve bezzâzistan („bedestan") yanında olan çarşı ve pazarlar bu sırada yapılmıştır. Diğer taraftan Fâtih'in saray inşâsına da ehemmiyet verdiği ve ilk yaptırdığı sarayda oturmağı mahzûrlu görüp, „Sarây-ı cedîd-i âmireyi" (Topkapısarayı) yaptırdığını görüyoruz. Zeytinlik adlı mahalde (İbn Kemâl, s. 103; Dursun Bey, s. 64; Sâdeddin, I, 448) binâ edildiği bilinen bu saraya 1462 veya 1467'de başlanmış ve inşaat bâb-ı hümâyûn denilen tâk-ı zafer şeklindeki büyük bir kapının kitâbesine nazaran, 1478'de sona ermiştir. Yine kitâbesinden anlaşıldığına göre, 877 (1472)'de biten ve türk mimârî eserlerinin en güzel örneklerinden biri olan Çinili-Köşk (Sırça-Saray) de Fâtih devrine âittir. Fâtih Sultan Mehmed'in, İstanbul'un müdâfaasını da düşünerek, Çanakkale boğazına Kilit-Bahir ve Sultâniye kalelerini inşâ ettirdiği [bk. mad. ÇANAKKALE], 1462 yılında Kadırga limanı tersânesini kurdurduğu belirtilmelidir. Bu pâdişah zamanında mülhakatı ile berâber İstanbul, biri sûr dâhilinde olmak üzere, 4 kadılığa ayrıldı. Sûr dâhilindeki İstanbul kadılığı, Eyûb kazasına haslar kadılığı (havass-ı Kostantiniye) adı verildi; buna, Büyük-Çekmece ve Küçük-Çekmece ile Çatalca ve Silivri dâhildir. Diğer iki kazâ da Galata ile Üsküdar olup, Eyûb ile berâber bunlara „bilâd-ı selâse kadılıkları" denilir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *İstanbul ve bilâd-ı selâse denilen Eyyûp, Galata ve Üsküdar kadılıkları, İstanbul enst. dergisi*, 1957, III, 26).

1481'de sefere (ihtimâl Mısır'a) karşı çıkan Fâtih, Maltepe'de hastalandığı zaman, İstanbul'da mühim hâdiseler zuhûr etti. Bu sefere istirâk eden Karamânî Mehmed Paşa karışıklığı yatıştırmağa çalıştığı gibi, hükümdar vefat edince de, bu hâdiseyi saklamak dirâyetini gösterip, büyük şehzâde Bayezid ve küçük şehzâde Cem [b. bk.]'e haber gönderdi. Mehmed Paşa Cem'in daha evvel İstanbul'a gelmsini ve bir emr-i vâkî ile onun saltanata geçmesini istiyordu. Seferde hâzır bulunan Neşrî (s. 219) Karamânî Mehmed Paşa tarafından Fâtih'in cenâzesinin İstanbul'a nasıl gizlice naklolunduğunu ve askerin İstanbul'a geçmesine nasıl mâni olduğunu anlatır. İstanbul ile Üsküdar arasındaki muvâsalayı kesen Mehmed Paşa, kale kapılarını kapatmak gibi, tedbirler de almış idi. Diğer taraftan Bayezid'in tarafdarları (dâmadları Hersek-oğlu Ahmed ve Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa'lar) ile Mehmed Paşa'nın rakipleri onun gönderdiği adamları yakalatmışlar ve pâdişahın vefatını da yayıp, faâliyete geçmişlerdi (bk. *Tarih*, Üniver. kütüp., 131b. İshak Paşa'nın bir arkadaşına mektûbu, Topkapı-Sarayı müzesi arşivi, nr. E. 8973. Krş. Théodore Spandouyn Cantacasin, s. 44, 314). Bunun üzerine yeniçeriler ayaklanarak, İstanbul sokaklarına döküldüğü gibi, daha evvel karşı sâhilde bulunan asker de zorla İstanbul tarafına geçmiş idi. Sokaklarda Bayezid lehine nümâyişler yapan yeniçeri askeri Karamânî Mehmed Paşa'nın evini basarak, onu öldürdüler ve başını bir mızrağa takıp, gezdirdiler (bk. Behiştî, 211a; İdris Bitlisî, nr. 806, s. 330; *Tarih*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4895, 110b). Fâtih'in husûsî tabîbi mûsevî Yâkub Paşa da öldürülerek, yahudi mahalleleri yağmalandı. Bu arada venedikli ve floransalı tâcirlerin mağazaları da yağmaya mârûz kaldı (bk. Donado da Lezze, s. 118). O geceyi Üsküdar'da geçirip, ertesi gün İstanbul'a gelen Neşrî (s. 220; bk. bir de Sâdeddin, II, 3) bu yeniçeri ayaklanmasını tasvir eder. İsyan İshak Paşa'nın gayreti ile sükûnet buldu (vesika için bk. E. 8973) ve yeniçeriler eski sarayda bulunan şehzâde Korkut Çelebî (Bayezid'in oğlu)'yi, babasına vekâleten, tahta çıkarıp, sokakları dolaştırdılar. Bu sıralarda İstanbul'dan aldığı mektup üzerine derhâl yola çıkan Bayezid maiyetindeki 4.000 kişi ile 9 günde Üsküdar'a geldi (20 mayıs 1481); bir çok kayık ve kadırga ile karşıya geçen devlet erkânı ve İstanbul halkı tarafından istikbâl edildi. Bayezid'in İstanbul'a gelişini gören müellifler bu münâsebetle yapılan merâsim hakkında pek çok tafsilât verirler. Ezcümle *Tarih* (Üniversite kütüp., 132a) o gün Bayezid'in mâtem elbisesi ile şehre girdiğini ve maiyetindekilerin de pâdişah ile berâber mâtem libası taşıdıklarını anlatır. Diğer bir *Tarih* (Nûruosmâniye kütüp., 112a) zenginlerin pâdişahın ayakları altına tabak dolusu altın ve gümüş döktüklerini, sokaklara kıymetli halılar ve sırmalı kumaşlar yayarak, onu bâb-ı hümâyûna kadar götürdüklerini v. b. tasvir eder (krş. İbn Kemâl, *el-Defter el-sâmin*, 2b; Donado da Lezze, 119). Fâtih'in cenâze merâsimi ve şehzâde Korkut'un saltanatı babasına teslimi (22 mayıs 1481) üzerine, cülûs eden Bayezid II. devrinde İstanbul'da nisbî bir sükûnet hâsıl olmakla berâber, birbirini tâkip eden, yangın, zelzele ve sel gibi âfetler zuhûr etti. Ezcümle 893 (1488) ramazanından başlayarak, zilhiccede şiddetlenen bir zelzele şehirde büyük tahribat yapmış (bk. Tâcî-zâde Sâdî Çelebî, *Münşeât*, nşr. N. Lugal-A. Erzi, İstanbul, 1956, s. 75 v.d.), ertesi sene müthiş bir fırtına ve sel, At-Meydanı'nda tophâne olarak kullanılan Gün-görmez kilisesine yıldırım düşerek, rivâyete göre, bir kaç mahallenin harâbîsine sebep olan bir infilâk vukû bulmuş ve aynı sene içinde tekrar bir zelzelede minâreler yıkılmıştır (bk. *Tarih*, Nûruosmâniye kütüp., 136b; İbn Kemâl, 8. defter, 53b; Rüstem Paşa, 148a; Âlî, 142a; Oruç Bey, s. 135; İdris Bitlisî, nr. 807, s. 138 v.d.). Mâmafih İstanbul yine sağlam sûrlar ile çevrili büyük şehir vasfını kaybetmemiştir. Nitekim 1496'dan 1499'a kadar şarkta seyâhat eden kolonyalı Arnold von Harff, İstanbul'u sağlam sûrlar ile çevrili, büyük ve kudretli bir şehir olarak tasvir eder (bk. von Groot, *Die Pilger fahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln*, Cologne, 1860, s. 203 v.d.). Bayezid bu arada inşaatı 903'ten 911 (1501—1507)'e kadar süren câmiini ve civarında medrese, darüzziyâfe, mektep ve imâretini yaptırdı. Yapının hitâmında pâdişah açılış merâsimi yaparak, ilk cuma namazını kıldığı gün bir çok mahkûmu serbest bırakarak, borçlarını affetmiş ve o gün İstanbul için sayılı günlerden biri olmuş idi (bk. Başvekâlet arşivi, Mukâtaa defteri, nr. 4988, s. 111. Krş. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 93). Bayezid devrindeki zelzelelerin en şiddetlisi (Osmanlı kaynaklarında buna kıyâmet-i sugrâ denilir) 14 eylûl 1509 günü başladı (gösterilen muhtelif tarihlerin münâkaşası için bk. J. v. Hammer, IV, 281, not 7). Müverrih Âlî (153b) tarafından tasvir edilen bu zelzele 45 gün sürüp, bu müddet zarfında 109 câmi ve mescid, 1.070 ev yıkıldı. Şehir içinde minâre nâmına bir şey kalmadı. Eğri-Kapı'dan Yedikule ve İshak Paşa kapusuna kadar surlarda büyük tahribât vukua geldiği gibi, sarây-ı âmire kapılarından bir kısmı da yıkıldı. Zarar gören binâlar arasında Fâtih câmii, dârüşşifâ ve imâreti, semâniye medreselerinden bâzıları da var idi. İstanbul'un Karaman semti baştan-başa harâp olmuş, bir çok imâret ve medrese kubbeleri yere inmiş, Bayezid câmiinin kubbesi de hasâra uğramıştır. Müelliflerin rivâyetine göre, bu zelzele esnâsında denizin dalgaları İstanbul ve Galata sûrlarından aşarak, sokakları istilâ ediyor, su bendleri yıkılıyor ve bir çok yerleri su basıyordu (K. O. Dalman, Bozdoğan kemerinin bir kısmının yıkılarak, burasının uzun müddet sular ile kaplı bir bataklık hâlinde kaldığını tesbit etmiştir; bk. *Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel*, Bamberg, 1933). Velhâsıl binlerce insanın ölümüne sebep olan bu korkunç zelzelede muhteşem binâlar yer ile bir olmuş, halk bahçelere ve kırlara kaçmış idi (tafsilât için bk. *Tarih*, Nûruosmâniye kütüp., 162b; Rüstem Paşa, 151b; Âlî, 153b, Menavino, Della Legge..., 149 v.d.; *Continuation*, II, 215 v.d.). Pâdişah saray bahçesinde yapılan çatma odalara iltijâ edip, 10 gün sonra Edirne'ye gitmek meebûriyetinde kalmıştır (9 receb 915 = 23 teşrin I. 1509). Âlî (*Kunh al-aḫbār*, 153b), 10 şâban günü bir zelzele daha vukû bulduğunu kaydetmektedir. Bayezid zelzeleden sonra bir at divânı toplayıp, İstanbul'un yeniden imârı meselesini müzâkere etti ve her 20 evden bir kişi celbine, her eve 22 akçelik bir vergi tarhına karar verildi ve derhâl ücretli amele (cerâhor) tedârik edilerek, Anadolu'dan 37.000 ve Rumeli'den 29.000 kişi toplandı (krş. Rüstem Paşa, var. 151b). Bu amelenin yanı-sıra bennâ ve neccâr olarak, 3.000 kişi ile yeniçeri-ağasının nezâretinde kireç yakmakla mükellef 8.000 yaya ve 3.000 müsellem bulunuyordu. İnşaât mimar Murad-oğlu Hayreddin'in nezâreti altında olarak, 18 zilhicce 915'te başlamış, 23 safer 916 (29 mart/1 hazîran 1510)'da nihâyet bulmuştur. Böylece İstanbul ve Galata sûrları ve bir çok binâlar, ezcümle Galata Kulesi ile Kız-Kulesi, Yaldızlı-Kapı civarındaki deniz feneri, Topkapısarayı, Büyük-Çekmece ve Küçük-Çekmece köprüleri, Silivri hisarları, Rumeli ve Anadolu hisarları, bâzısı yeni baştan inşâ derecesinde tâmir edilmiştir (bk. Âlî, 154a; Rüstem Paşa, 151b).

İstanbul bu zelzeleden sonra Bayezid'in oğulları arasında çıkan saltanat kavgalarına sahne olmuş ve heyecanlı günler geçirmiştir. Pâdişahın kendine halef intihâp ettiği şehzâde Ahmed, Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen, İstanbul'a dâvet edilmiş ve diğer vezirler ile anlaşarak, saltanatı ele geçirmek üzere, Maltepe'ye gelmiş idi. Ancak şehzâdenin Şah-Kulu hâdisesindeki beceriksizliği yeniçerileri onun aleyhine çevirmiş olduğundan, Selim'den çekindikleri için Ahmed'i destekleyen erkânın gayreti netice vermemiş, İstanbul'da isyân emâreleri baş-göstermiş idi. Bu sırada Ahmed Üsküdar'a geçtiği gibi, lalası Yular-Kıstı Sinan Paşa'yı İstanbul'a göndermek sûreti ile dîvânı tazyik ediyordu (21 eylûl 1511). Devlet ricâlinin tarafdar bulundukları şehzâde Ahmed'i Üsküdar'da karşılamak üzere, vezir-i sânî Mustafa Paşa'nın saltanat kayıkları ve gemiler hazırlattığı duyulunca, yeniçeri galeyana geldi. Celâl-zâde (*Selim-nâme*, 62b)'nin birdirdiğine göre, 21/22 eylûlde odalarında toplanan yeni-çeriler muhtelif kollara ayrılarak, ricâl konaklarını basmağa başladılar. Bir kol Mustafa Paşa sarayını, diğer kollar da kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahim, Rumeli beyler beyi Hasan Paşa ve Nişancı Tâcî-zâde Câfer Çelebî'nin ikametgâhlarını yağma ettiler. Taarruza uğrayan bu konakların sâhipleri birer tarafa saklanarak, kendilerini kurtarmışlardı (bk. İbn Kemâl, *Se-*

lim-nâme, 35b; Donado da Lezze, s. 270; M. Sanuto, XIII, 185, 221). İstanbul'un iskelelerini tutan yeniçeriler şehrin Üsküdar ile münâkalesini göz altında tutuyor, saklananların uzaklaşmasına mânî oldukları gibi, şehzâde Ahmed'in de yerine dönmesini istiyorlardı. Altın dağıtarak yeniçeriyi teskine muvaffak olan Hersek-zâde'nin telkini ile (bk. M. Sanuto, XIII, 222), ümerânın şehzâde Ahmed'den yüz çevirip, şehzâde Selim'in tarafını tuttuğunu görünce, Bayezid II. sadârete Mustafa Paşa'yı getirdi; büyük makamlarda bâzı değişiklikler yaptı ve şehzâde Ahmed'in Amasya'ya dönmesini emretti. Ahmed'in avdeti İstanbul'daki karışıklıkları durdurdu ise de, Bayezid II. nufûzunu kaybetmiş, bu defa şehzâde Selim'in tarafdarları yayalar, onu tahta geçirmek üzere, faâliyete başlamışlardı. Diğer taraftan ümerâ da Saruhan vâlisi olan şehzâde Korkut'a mektup yazıp, onu İstanbul'a dâvet ediyorlardı. Korkut kıyâfetini değiştirip, üç adamı ile, gizlice İstanbul'a gelmiş ve yeniçeri odalarına misâfir olmuş ve askeri kendine tarafdar kılmak için, çalışmağa başlamış idi. Fakat yeniçerilerin Selim'e olan muhabbetleri Korkut'un ehliyetsizliği hakkındaki kanâatlerine inzimam edince, bütün teşebbüsler boşa gitti (bu teşebbüsler ile İstanbul'da cereyân eden diğer hâdiseler için bk. İbn Kemâl, *Selîm-nâme*, 40a; İshak Çelebî, 48a; Menavino, s. 156; M. Sanuto, XIV, 246). Asker Korkut'a hürmet göstermekle berâber, Selim'i dâvet ederek, onu serdar yapması husûsunda pâdişahı tazyık ediyordu. Bayezid II. bu tazyıka mukavemet edememiş, şehzâde Selim'i dâvete mecbûr olmuştur (bk. Bayezid'in Selim'e hukmü, Topkapı sarayı arşivi, nr. E. 6185; krş. Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl pâdişah oldu*, *TD*, 1954, VII, 125; Menavino, 156). Selim bu dâvet üzerine yola çıkarak, İstanbul civarına geldi ve 4—5.000 yeniçeri tarafından karşılandı. Korkut'un şehirden ayrılmasını müteâkip (bk. M. Sanuto, XIV, 246; Menavino, s. 159), 19 nisan (2 safer) 1512'de Topkapı'dan İstanbul'a girerek, Yeni-Bahçe'de devlet erkânı tarafından karşılandı; ayak dîvânında görüştüğü babasının saltanatı terketmek niyetinde olmadığını anlayan Selim, kendisine edilen teklifi reddetti. Bu sıralarda, Bâb-ı hümâyûn önünde saf bağlıyan asker Selim lehinde tezâhüratta bulunduğundan, Bayezid II. saltanatı Selim'e terketmek mecbûriyetinde kaldı ve eski sarayda 20 günlük bir ikametten sonra, Dimetoka'ya müteveccihen İstanbul'dan ayrıldı; yolda vefat ederek, cenâzesi Bayezid câmii yanındaki türbeye defnedildi. Yavuz Sultan Selim zamanında İstanbul'da büyük bir yangın çıkmış, Çemberlitaş civarında bulunan Tavuk pazarındaki Atik Ali Paşa evkafına âit dükânları kül eden bu yangın Gedikpaşa hamamına kadar uzamıştır.

Mısır seferini muvaffakiyetle neticelendiren Selim I.'in Abbâsî halifesi al-Mutavakkil 'ala 'llâh III. Muḥammed ile onun amca-zâdeleri Abū Bakr ile Aḥmed'i Kahire'nin şâfi'î kadı ve ulemâsını, bâzı mimâr ve mühendisleri ve zenaât erbâbını İstanbul'a gönderdiği mâlûmdur (bk. İbn İyās, *ayn. esr.*, Mısır, 1311, III, 119 v.d.). Haydar Çelebî'nin kaydettiğine göre, vezirlerden Mehmed Paşa ile kazasker Zeyrekzâde'nin me'mûr olduğu bu sürgüne bir kısım hıristiyan ve yahudilerin de idhâl edildiği, İstanbul'a getirilen eşrâfın 1.000'e yakın olduğu anlaşılıyor (bk. Feridun Bey, I, 489; krş. İbn İyās, *ayn. esr.*, III, 149). İbn Iyās'a göre, Yavuz Sultan Selim hıristiyan san'atkârlara İstanbul'da, Gavrî medresesine benzer, bir medrese inşâ ettirmek niyetinde idi. Bu arada Memlûk devletinin tarih ve teşkilâtına dair bütün kitaplar da İstanbul'a celbolunmuştur. İstanbul'a ayrıca Magrib'den de bâzı kimselerin getirildiğine dâir kayıtlara rastlanmaktadır. Mısır'dan İstanbul'a getirilenler arasında Kansu Gavrî'nin oğlu Mehmed de var idi. Halife al-Mutavakkil, İstanbul'a geldikten sonra, kendisine emânet edilen emval ve eşyâyı gasbetmiş olduğundan, amca-zâdelerinin şikâyeti üzerine, 1520'de Yedi-Kule'de hapsedilmiş, 1521'de, Kanûnî zamanında hapisten itlâk edilerek, Kahire'ye dönmesine müsâade edilmiştir (bk. İbn İyās, III, 926 senesi vekâyii).

Yavuz Sultan Selim deniz işlerine ehemmiyet vermiş, Haliç'te evvelce Bizans tersânesinin bulunduğu yerde (Kasım-Paşa deresinin ağzı, bk. J. v. Hammer, *Constantinopolis*, II, 55) Fâtih'in inşâ ettirdiği eski tersâneyi Kâğıthâne deresine kadar genişleterek, 300 inşaât tezgâhı alacak bir şekle koymuştur. Bu inşaât Câfer Bey'in kaptanlığı zamanına rastlar. Her birine 50.000 akçe tahsis edilen bu tezgâhlarda 150 çektiri yapılmasını emreden pâdişah Mısır'dan kürekçi getirtmiştir (bk. Haydar Çelebî, *Rûznâme*, I, 491, 498). Selim I.'in İstanbul'daki inşaâtı arasında Sirkeci ile Saray-Burnu arasında sâhile yakın bir yerde yaptırdığı Yalı-Köşkü (Lütfî Paşa, s. 284'te Mermer-Köşk'tür. Binânın inşâsı hakkında bk. Âlî, 197a). Selim I. 21 eylûl 1520'de Çorlu'da vefat etmiş, ölümü gizli tutulan pâdişahın cenâzesi İstanbul'a getirilerek, büyük merâsim ile karşılanıp, namazı Fâtih câmiinde kılındıktan sonra, o tarihlerde Mirza-sarayı denilen şimdiki Sultan Selim câmiinin yanına

defnedilmiştir. Temelleri evvelce atılan bu câmi ile türbenin bilâhare oğlu Kanûnî Süleyman zamanında inşâ edildiği mâlûmdur.

B. Şehrin imâr ve iskânı. İstanbul'un ilk imâr faâliyeti olarak, fetih sırasında şehirde mevcut mâbedlerin, câmi veya mescide çevrilmelerine işâret edilebilir. Edirne kadısı Muḥammed b. 'Alī al-Fanārī tarafından 926 (1519)'da arapça olarak kaleme alınan Ayasofya tahrir defterinde (M. Cevdet yazm., nr. O.64), şehirdeki Bizans binâları hakkında etraflı bilgi vardır; zîrâ burada Bizans'tan kalma binâlar ile yeni yapılanlar veya eskilere ilâve edilenler birbirlerinden ayrılmıştır. Bu hususta vakfiyelerde verilen mâlûmatın ayrı bir ehemmiyeti vardır. Nitekim Fâtih imâreti vakfiyesinde zikredilen ikişer katlı binâların azlığına mukabil, birer katlı binâların ekseriyeti teşkil ettiği görülmekte, 901 (1495) tarihli vakfiyede ise, ikişer katlı binâlar nazar-ı dikkati çekmektedir. Bu vakfiyelerde kat ilâve edilmek sûretiyle kullanılan veya altında dükkân bulunan binâlar, menzil ve bir katlı binâlar ise, beyt olarak belirtilmektedir. Bunlar ile berâber gurfe denilen manzaralı katlar umûmiyetle ahşap olarak yapılmıştır (bk. Osman Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, İstanbul, 1945, s. 25 v.d.). Takriben 13 km². 'lık bir sâhayı çevreleyen İstanbul sûrları ve kapıları bu devirde umûmiyetle eski vaziyetini muhâfaza etmiştir. J. Tedaldi'ye göre, kara sûrlarının yüksekliği, mazgalları ile birlikte 17 ve mazgalsız 15 m. olup, zirveden kalınlığı 4 m. idi. Ön sûrları mazgalları ile birlikte 10 ve mazgalsız 8 m. olarak gösteren müellif hendeğin genişliğini 18,5 ve derinliğini de 9 m. olarak kaydeder (bk. *Sur la prise de Constantinople par l'empereur Turc*, nşr. Déthier, *Mon. Hung. Hist.*, XXII, Ier partie, 894 v.d.). XVI. asrın ikinci yarısında (1555?) kara sûrlarını bizzat gören Mehmed Âşık b. Ömer, her iki sûrun mevcûdiyetine işâret ederek, aralarında 10 zirâ kadar bir mesâfe bulunduğunu bildirir ve istihkâmın dışındaki hendekten bahseder (bk. *Manāẓir al-'avālim*, Hâlet Efendi kütüp., ilâve, nr. 616, 41b). 10 m. yükseklikte olup, denizden bir hayli içeride bulunan Haliç sûrları, üzerinde 110 kule bulunan bir tek duvardan ibârettir. Bugünkü Saray-Burnu'ndan Yaldızlı-Kapı'ya kadar devam eden Marmara sûrlarının uzunluğu 8.260 m. olup, Osmanlılar devrinde artık ehemmiyetini tamâmiyle kaybetmiş bulunan bir kısım limanları çevrelemekte idi. Sûrların kapıları için bk. *Eski devir* ve *harita*.

Fâtih'in esâs gâyesi yeni fethedilen şehrin iskânı ve kalkındırılması idi. Bundan dolayı fetih esnâsında devlet malı ilân edilen Bizans binâlarını, başlangıçta her gelene parasız ve mülk olarak vermiştir (Câfer Çelebî, s. 24). Ayasofya tahrir defterinde, bu gibi binâlar hakkında kayıtlar vardır. Bununla berâber dâvete icâbet eden müslümanların sayısı kâfî olmadığından (bk. *Della vita di Gio. Maria Angiolello ...*, s. 44), boş mahalleri şehrin eski sekenesi ile doldurmak zarûreti hâsıl oldu. Nitekim bir kısım esirleri Haliç kenarında iskân edip, onlara evler tahsis eden Fâtih'in ilânları müteâkip (Phrantzes, s. 304), avdet eden rumlara şehirde yerleşme müsâadesi verdiğini görüyoruz (bk. Kritobulos, 83, Phrantzes, 308). Buna muvâzî olarak, Anadolu ve Rumeli'den bir kısım hıristiyan ahâliyi de İstanbul'a naklettirmek üzere, sürgün usûlüne baş-vuran Fâtih (bk. Ömer Lutfi Barkan, *Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*, *İktisat fakültesi mecm.*, 1949/1050, XI, s. 544 v.d.), bizzat teşebbüse geçmiştir. Angiolello „surguni" tâbirini açıkça kaydetmektedir (s. 44; krş. Phrantzes, s. 308; Dukas, s. 193). Devrin kaynakları Fâtih'in kadılara gönderdiği sürgün hukümlerinden başka çıktığı seferlerde zaptedilen memleket veya şehirlerin ahâlisinden bir kısmını bizzat İstanbul'a gönderdiğini kaydederler. Bu arada bir kısım türk köylüsünün de İstanbul'a sürüldüğüne dâir kayıtlar vardır (bk. *Kanun-nâme-i sultânî*, s. 50: „İstanbul sürgünü müslüman"). Bununla berâber bu türk halka mülk-nâme vermek sûreti ile, onları tatmin eden Fâtih'in iskân siyâsetinden başka, kendi yakınlarını dâvet ederek, tasarruflarında bulunan Bizans evlerinin yanında yeni binâlar inşâsına girişen bir kısım ümerânın oynadıkları role de işâret etmek lâzımdır. Bilhassa bu gibi şahıslar tarafından bir kısım kilise ve manastırların câmi veya mescide tahvil edilmeleri ile birlikte, şehrin imârı ve müslüman mahallelerinin teşekkülü bunun ile yakından alâkalıdır. İstanbul mahallelerinin sürgünler ve yeni muhâcirler tarafından ne sûretle iskân edildiğini tesbit etmenin ayrı bir ehemmiyeti vardır. Angiolello, mahallelerin yeni muhâcirlerin geldikleri yerlerin adını aldıklarını bildirir ki (s. 44), bu ifâdeyi tasdik eden Evliyâ Çelebî (I, 114 v.d.)'nin verdiği mâlûmatı vakfiyeler ile te'yit etmek mümkündür (ayrıca bk. Schneider, *Strassen und Quartier*, s. 68 v.d.; M. Crusius, s. 13 v.d.). Bu kaynaklardan anlaşıldığına göre, sürgün ve muhâcirlerin İstanbul'a iskânı şu şekilde cereyân etmiştir: Rumeli'den Üsküp'ten gelenler, üsküplü mahallesine (Unkapanı ile Cibâli arasına); Yenişehir'den gelenler Yeni-Mahalle'ye (Yeni-Kapı sâhili),

Mora rûmları Fener mahallesine (Fener kapısı; krş. Schneider, *XV. yüz yılda İstanbul'un nüfusu*, *Belleten*, sayı 61, s. 42); Selânik ve Edirne'den 50 yahudi cemâati Tekfûr-Sarayı ile Şühûd (Cühûd veya Cıfıt kapısı = Porta Hebraica, bk. P. Gyllius; krş. Ayasofya tahrir defteri, s. 185) civârında; Anadolu'dan aksaraylıları Aksaray mahallesine (bk. Neşrî, s. 205); Akkâ, Gazze ve Remle'den, ihtimâl istekleri ile gelenleri Tahtakale'ye (vakfiyelerde bunlara dâir de kayıtlar vardır; M. Cevdet yazm., nr. O. 71, s. 156). Balat şehrinden gelen kıptîler Balat mahallesine; arnavutlar Silivri kapısı civârına; Safed'den gelen yahudiler Hasköy'e; Anadolu türkleri Üsküdar'a (1473'te esir edilen Ak-Koyunlulardan İstanbul'a sevkedilen 3.000 esir hakkında bk. Dursun Bey, s. 157); Amasra, Karaman, Tokat, Sivas ve Bayburt'tan gelen ermeniler, Sulu-Manastır — Langa, Yeni-Kapı, Kum-Kapı ve Hasköy'e (krş. Kritobulos, s. 128; Eremiya Çelebî Kömürciyan, nşr. H. D. Andreasyan, s. 2, 77); karamanlı hıristiyanlar Yedikule civarına (Samatya ile Narlı-Kapı arasında bulunan Hagios Konstantinos kilisesi „Karamanlılar kilisesi" olarak biliniyordu; bk. Kömürciyan, s. 77. Bunlar sonradan Fener ve Kum-Kapı'ya dağılmıştır. XVI. asırda henüz Yedikule civarında oturdukları bilinmektedir; bk. N. de Nicolay, *Les Navigations*, Anvers, 1577, s. 239); manisalılar Mâcuncu mahallesine; Eğridirler ve Emekderliler Eğri-Kapı'ya; bursalılar Eyyûb Sultan'a; karamanlılar (lârendeliler, 1468 — 1471 seneleri arasında) Büyük-Karaman'a; konyalılar Küçük-Karaman'a (1468 — 1471 seneleri arasında); tireliler Vefa'ya; Çarşanba ovası halkı Çarşanba semtine; kastamonulular Kazancı mahallesine; trabzonlular Bayezid câmii civarına; gelibolulular Tersâne'ye; izmirliler Büyük-Galata'ya; avrupalılar Küçük-Galata'ya; sinoplular ve samsunlular Tophâne'ye iskân edilmişlerdir. Kaynaklarda İstanbul'a iskân edildikleri bildirilen Thasos (Tasos), Samothrake (Semendirek) ve Phocaea (Foça) halkının hangi semte yerleştirildikleri bilinmediği gibi, 1462'de İstanbul'a, iskân edilmek üzere, sevkedildikleri mâlûm olan midillililer hakkında, vakfiyelerde mezkûr müphem mâlûmat hâric, hiç bir bilgi yoktur. Buna mukabil argosluların 1463'te Samatya'da Sulu-Manastır tarafına iskân edildikleri bilindiği gibi, 1461'de Trabzon'un içinden ve civarından seçilen 1.500 trabzonlu hıristiyanın da Tener (Fener?)'e yerleştirildikleri mâlûmdur (bk. Kritobulos, s. 175; Angiolello, s. 45). Vakfiyelerden anlaşıldığına göre, hıristiyanlar, umûmiyetle, Kırk-Çeşme, Altı-Mermer, Samatya, Langa — Kumkapı, Balat — Kungos kapısı, Molla Husrev ve Lips'te yerleşmişlerdir. Bayezid II. devrinde Akkerman [b. bk.] halkı, aynı iskân gâyesi ile, İstanbul'a nakledildiği gibi (bk. N. Iorga, *Chilia et Cetatea Albâ*, Bucarest, 1900, s. 114, 161; krş. Heyd, *HDL*, II, 546), Selim I. de, Mısır fethini müteâkip, bir çok mısırlı yapı ustası, mimar ve mühendis yanında, bir kısım hıristiyan ve yahudileri de aynı maksatla İstanbul'a getirmiştir (bk. İbn İyâs, *ayn. esr.*, III, 119 v.d., 147 v.d.).

İlk mahalleler İstanbul'un fethinde yararlığı görülen bir çok ümerâ ve bir kısım ulemâya Bizans evlerinin tahsis edilmesi ve bu suretle şehirde yerleşen bu kimselerin te'sis ettikleri dinî müesseseler etrafında teşekküle başlamıştır. Bununla berâber şahsî (msl. bk. Ahmed Paşa mahallesi, Bozdoğan kemeri civarında; Defterdar Sinan mahallesi, Zeyrek civarında; Kara Şemsi mahallesi, Uzun çarşı'da), yer ve mahal (msl. bk. Arslanlu mahallesi, Uzunçarşı'da; Kırkçeşme mahallesi, Bozdoğan kemeri civarında; Balat mahallesi; Blakherna mahallesi, Tekfûr sarayı civarında), hattâ eski kilise (msl. bk. Aya kilisesi mahallesi Aya kapısı civarında; Can-Alıcı kilisesi mahallesi, Fâtih parkının yerinde; Lips manastırı mahallesi, Halıcılar köşkü civarında) ve kapılara (msl. bk. Edirne kapısı mahallesi; Fener kapısı mahallesi, Gungos kapısı mahallesi (Avcılar kapısı mahallesi) Ayvansaray'da; İsâ kapısı mahallesi, Davud-Paşa câmiinin cenûbunda; İskele kapısı mahallesi, Unkapanı civarında; Kumkapı mahallesi; Odunkapı mahallesi Orea kapısı mahallesi, Bahçe kapısında; Samatya kapısı mahallesi ve Silivri kapısı mahallesi) izâfe edilerek, teessüs eden mahallelerin mevcûdiyetine de işâret etmek lâzımdır (bk. Osman Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, s. 13 v. d., 21; *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 123, 220, 223, 226 v. d., 235; *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fâtih*, nşr. Tahsin Öz, s. 13 v.d., 20 v.d., 32; Muḥammed b. ʿAlī al-Fanārī, *ayn. esr.*, s. 97, 133, 135, 143, 146, 183, 185, 199 v.d.; krş. Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavâmiʿ*, İstanbul, 1281, I — II). İskân ile yakın alâkası görülen yeni mahallelerin teşekkülünde, şehrin eski sâkinleri yanında, gayr-i müslim veya yeni muhâcirler de mühim bir rol oynamışlardı. Vakfiyelerde bu kabîl mahalleler ekseriyeti teşkil eder. Patrik adına izâfe edilen bir mahalleye tesâdüf edildiği gibi (Batrik mahallesi), Vasiliko kapısı mahallesi (Zindan kapısı civarında; Ayasofya tahrir defteri) de mezkûr vakfiyelerde mukayyet olup, edirneli yahudilerin yerleştikleri Bahçe-kapısına „Edirneli yahudiler mahallesi" (bk. Ayasof'ya tahrir defteri, s. 185) ve yeni muhâcirlerden ermenilerin bulunduğu mahalleye de „Ermeniler mahallesi" (*Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 220) denilmiştir.

901 (1495)'de Bayezid II. tarafından tanzim edilen vakfiyede mezkûr mahalleleri „İstanbul defterinde" (Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 251) kayıtlı mahalleler ile karşılaştırmak sûreti ile, yapılacak bir mahalleler listesi sâyesinde, İstanbul'un fetihten sonraki iskân durumunu tesbit etmek mümkündür. (bir deneme hakkında bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, şehrin iskânı ve nüfusu*, Ankara, 1958; krş. Osman Ergin, *Belediye rehberine göre eski ve yeni sokak, mahalle irtibatı*, İnkılâp kütüp., Osman Ergin kitapları, nr. 4035). Müslümanlara âit mahallelerin teşekkülünde câmi ve mescidlerin nâzım rolü oynadığı mâlûmdur. Bu mahallelerin merkezi câmi veya mescid olup, bunların imamları da kazâî haklara sâhip idiler (bk. Angiolello, s. 56; Cantacasin, *ayn. esr.*, s. 211; krş. Osman Ergin, *Türkiye'de şehirciliğin tarihî inkişâfı*, İstanbul, 1936). Mahalle teşkilâtı İstanbul'daki idârî ve beledî teşkilâtın da esâsı idi ve gece bekçiliği sıra ile mahalle sekenesi tarafından deruhde ediliyordu (bk. Schneider, *ayn. esr.*, s. 43, not 39). Mahallelerin bir araya gelmesinden teşekkül eden nâhiye bir kadı nâibinin idâresinde bulunuyordu; daha yüksek idârî birlik ise, kadının idâresi altında bulunan kazâ idi. Yeni iskânlar dolayısı ile kurulması zarûrî görülen mahallelerin genişlemesi neticesi asıl İstanbul'daki mahalleler sûr hâricine taşmış, bu sûretle İstanbul biri sûr içinde, diğeri sûr dışında Eyyûb (Çekmeceler, Çatalca, Silivri dâhil) ve diğer ikisi de Galata ve Üsdar olmak üzere, dört kadılığa ayrılmıştır.

İstanbul'un nüfûsuna dâir kat'î bilgimiz yoktur. Fethi müteâkip şehirde emlâk tahriri ile birlikte nüfus sayımı yapan Dursun Bey, eserinde neticesini kaydetmemiştir. Bununla berâber bugün Topkapı sarayı arşivinde mevcut olup, İstanbul kadısı Mavlâna Muhiddin ve İstanbul zaîmi Mahmud tarafından 882 (1477) senesi zilhiccesi başlarında tanzim edilen muhâsebe icmâl defterinde (bk. *Muhasebe-i hânehâ-i müselmânân ve nasrâniyân ve yahudiyân ve ermeniyân ve gayrihüm*, nr. D. 9524) verilen rakamların ayrı bir ehemmiyeti vardır. Dükkânların evler gibi âidiyetleri gösterilmeyerek, mıkdarları yazılmakla iktifâ edilen bu defterde, İstanbul ve Galata'da mevcut 9.753 türk ve 31 müslüman çingene evine mukabil, İstanbul ve Galata'da 3.743 rum, 818 ermeni (384'ü karamanlı ermeni), 1.647 yahudi ve Galata'da 332 frenk evi kayıtlıdır. Diğerlerine nisbetle müslüman evlerinin çokluğu görülüyor (bu hususta yapılan bir araştırma için bk. Rıfkı Melûl Meriç, *Bir kaç mühim arşiv vesikası*, *İstanbul enstitüsü dergisi*, 1957, III, 33 v.d.). Aynı defterde asıl İstanbul'da 9.218 müslüman ve 31 müslüman çingene evine mukabil, 3.151 rum (nasrânî), 372 ermeni, 384 karamanlı ermeni ve 1.647 (Galata'dakiler dâhil) yahudi evi mezkûrdur. Asıl İstanbul'u ele alan Schneider, ev başına 4—5 kişi hesaplamak sûreti ile, şehirdeki nüfusu 60—70.000 tahmin etmektedir (bk. *XV. yüz yılda İstanbul'un nüfusu*, s. 45).

Nüfusun artması Bayezid II. ve Süleyman I. devrinde daha da hızlanmış olmalıdır. Nitekim 985 (1577)'te İstanbul müfettişi Zekeriya Efendi'nin verdiği istatistik mâlûmat şehrin türkleştirilmesi husûsunda hummâlı bir faâliyete girişildiğini göstermektedir (bk. *Evsâf-ı belde-i Kostantiniye-i devlet-i Âl-i Osman*, Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 6321, 16b—17a; krş. Nihal Atsız, *Tanınmamış Osmanlı tarihleri*, *Türk kütüphâneciler derneği bülteni*, Ankara, 1957, IV, sayı 1—2, s. 49 v.d.).

İstanbul'un iâşesi meselesi tetkik edilmeğe değer bir mevzûdur. Mütemâdî sürgünler neticesinde çoğalan İstanbul nüfusunu beslemek ve zaman zaman çıkan darlık buhranlarına çâre bulmak endişesi (XVI. ve XVIII. asırlar için krş. Sabri Ülgener, *Tarihte darlık buhranları ve iktisâdî muvâzenesizlik meselesi*, İstanbul, 1951, s. 41 v.d.) hukûmeti dünya iktisâdiyatı ile ilgilenmeğe mecbûr etmiştir. Osmanlıların İstanbul'u iâşe siyâsetlerini anlamak için alınan tedbirler ile, huküm ve yasaklardan bir netice çıkarmak icâp eder (bk. Ahmed Refik, *X. asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1329; krş. W. Hahn, *Die Verpflegung Konstantinopels durch Staatliche Zwangswirtschaft*, Stuttgart, 1926). Bu vesîkalardan anlaşıldığına göre, hukûmet İstanbul'u iâşe etmek için, bâzan diğer şehirlerin zararına olabilecek mâhiyette tedbirler almış, bütün fazla yiyecek v.b. eşyânın İstanbul'a sevkini talep etmiştir. İstanbul'un iâşesine çok ehemmiyet verildiği kadılara yazılan hükümlerde de görülmektedir (*Mühimme defteri*, nr. 43, tür. yer.). Hubûbâtı İstanbul'a tahsis edilen bölgeler tesbit edilmiş, bunlar ile İstanbul arasında yapılacak hubûbat ticâretine de bir takım kayıtlar konulmuştur (bk. Lûtfi Güçer, *XVIII. yüz yıl ortalarında İstanbul'un iâşesi için lüzûmlu hububâtın te'mini meselesi*, *İktisat*

fakültesi mecmuası, 1950, XI, 399). İstanbul'a gerekli olan hubûbât, Eflâk, Boğdan eyâletleri ile Tuna iskeleleri ve Karadeniz'in Rumeli yakasındaki iskelelerinden, Trakya'dan, Ege denizinin Rumeli sâhilleri ve Anadolu'da Kocaeli ve Karasi illerinden geliyordu. Başvekâlet arşivinde mevcut „mühimme defterlerinden" anlaşıldığına göre, İstanbul'un anbarı sayılan bu bölgeler hubûbâtından „bir habbe ve bir dânesinin" hârice verilmesi yasak idi (bk. Lûtfi Güçer, *XVI. yüz yıl sonlarında Osmanlı imparatorluğu dâhilinde hubûbat ticâretinin tâbi olduğu kayıtlar, İktisat fakültesi mecmuası*, XIII, nr. 1 — 4, 1954, s. 9; burada bilhassa İstanbul'un iâşesi ile ilgili istisnâî kaideler tetkik edilmiştir, s. 15 v. d.). Bununla berâber meydana gelen darlık buhranları sırasında (bk. Sabri Ülgener, *ayn. esr.*, s. 41 v. d.) Kefe'den, Trabzon ve Samsun iskeleleri vâsıtası ile, Erzurum ve Sivas'tan hubûbat getiriliyordu. Bunlar gibi Maraş ve Diyarbekir'den gelen canlı hayvanlar, Kefe'den gelen yağ, Karadeniz'den gelen sâde yağ ve kuyruk yağı (bk. *Kanûn-nâme-i sultanî*, nşr. H. İnalcık ve R. Anhegger, Ankara, 1956, s. 58), İzmir ve Mısır'dan gelen pirinç, mercimek, şeker, nohut, bakla ve bulgur hep İstanbul'a tahsis edilirdi (bu malları hâmil gemilerin İstanbul'a gelmeleri hakkındaki hükümler için bk. *Mühimme defteri*, nr. 73, tür. yer. ; nr. 42, tür. yer.; ayrıca bk. W. Hahn, *ayn. esr.*, s. 9; krş, Lutfî Güçer, *XVI. yüz yıl sonlarında...*, s. 9 v. d.; Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane, Byzantion*, 1929, V, 103).

Fâtih ve Bayezid II. devrine âit hükümlerde İstanbul'a tahsis edilmiş olup, karadan gelen buğday, arpa, darı, un, ot ve samanın Edirne kapısı, Topkapı ve Yenikapı'dan şehre girmesi hakkında kayıtlar vardır ve doğru tartı mahalline (kapan) giden hubûbatın satılması sırasında alınacak vergi (gümrük) tasrih edilmiştir (bk. *Yasak-nâme-i alefât-ı İstanbul hukmü, Kanun-nâme-i sultanî...*, *Mehmed II. ve Bayezid II. devirlerine âit yasak-nâme ve kanun-nâmeler*, s. 47 v. d.). Deniz yolu ile gelen hububat hakkında da ayrı hukümler vardi. Fermanlara göre, İzmir gemileri İzmir iskelesine, buğday gemileri Unkapanı, pirinç ve arpa gemileri ise, muhtesibin nezâretinde bulunan ihtisap iskelesine yanaşmak mecbûriyetinde idiler (bk. Ahmed Refik, *Hicrî XI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1931, 1001 tarihli bir ferman, s. 10, nr. 19). Hukümlerden anlaşıldığına göre, Odun kapısına İzmit'ten soğan, sarmısak, tavuk, yumurta geliyordu ve bunlardan vergi (gümrük) alınmaması meşrut idi. Unkapanı'na gelen hubûbat ise, verilmesi lâzım gelen yerlere tezkere gönderilmek sûreti ile, tevzî ve taksim ediliyordu. Hubûbat işleri, uncu, ekmekci, arpacı gibi esnaf tarafından idâre ediliyor, kadı ile muhtesip bunlara nezâret ediyorlardı. Hubûbat ve ekmek fiatları bu teşekküllerin mümessillerinin de iştirâk ettiği meclislerde tesbit ediliyor, ekmekçiler iki aylık un bulundurmağa mecbûr tutuluyorlardı (bk. Ömer Lûtfi Barkan, *İstanbul ihsisâb kanun-nâmesi, Tarih vesikaları*, 1942, I, sayı 5). Yine fermanlardan anlaşıldığına göre, XVI. asır boyunca İstanbul'un iâşesine tahsis edilen zahîre, umûmiyetle, beş hisseye ayrılarak, bunun üç hissesi İstanbul bakkallarına ve iki hissesi de Galata, Üsküdar ve Eyyûb kasabasında bulunan bakkallara tevzî olunuyordu.

İstanbul'un koyun ihtiyâcının karşılanmasını bununla vazifeli çavuş veya mahallî kadılara gönderilen hukümlerde görmek mümkündür. Tesbit olunan şekilde ve muayyen fiat üzerinde muâmele görerek, gümrük alınmaması şartı ile, İstanbul'dan gelen çavuşlara teslim edilen sürüler, bunlar tarafından salhânelere sevkedilerek, kasaplara dağıtılır (bk. W. Hahn, *ayn. esr.*, s. 7; krş. Brătianu, *Etudes des byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, s. 169). İstanbul kasaplarının diri olarak aldıkları koyunları âmilin adamı olmadan satamadıkları gibi, kapandan başka yerde tartamayacaklarına dâir de hukümler vardır (bk. *Kanun-nâme-i Sultanî...*, s. 60). Fâtih'in Yedikule dışında yaptırmış olduğu salhânede kesilen etler ise, 8 yeniçeri meydanına, eski ve yeni sarayların günlük ihtiyâcına v.b. tahsis ediliyordu (bk. Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, 1930, s. 7, ferman, nr. 15).

Fetihten Kanûnî'ye kadar olan devre zarfında İ s t a n b u l ' d a i n ş â e d i l e n c â m i v e m e s c i d l e r hakkında — kilise veya manastırlardan tebdil edilenler ile berâber — en mevsûk kaynak Ayvansarâyî'nin *Ḥadîḳat al-cavâmi'* (İstanbul, 1281)'idir. Bu eserin hulâsasını yapan Hammer (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1841, XVIII, 1—109) ayrıca da câmilerden bahsetmiştir (*Constantinopolis und der Bosporos*, Pesth, 1822, I, 386 v.d., 399 v.d., 402 v.d.). İstanbul'da mevcut câmi ve mescidler hakkında Evliyâ Çelebî (I, 509)'de zikrolunan rakamlar mübâlegalıdır. İstanbul câmileri hakkında gerek A. Gabriel (*Les Mosquées de Constantinople, Syria*, Paris, 1926, VII, 359—419), gerek Halil Edhem (*Câmilerimiz*, İstanbul, 1932) tarafından yapılan araştırmalar tamamlanmış olup, bu sâhada evvelce neşr-

edilen eserler ile (bk. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1912, krş. Schneider, *Bysanz*, Berlin, 1936, s. 5, 15, 17, 58, 62, 63, 70 v.d.) kitâbe ve vakfiyeleri karşılaştırmak sureti ile, adlarının harf sırasına göre, bir cedvel tanzim etmek mümkündür.

Bu devirlerde İstanbul'da inşâ edilen câmiler şunlardır: Ahî Çelebî (İbn Kemâl el-Tabîb) câmii (Yemiş kapısında; bk. 251 numaralı tapu defteri, s. 204 v.d.); Ekbıyık câmii (Ahır kapısı'nda); Atik Ali Paşa câmii (= Sedefciler câmii, Dikilitaş = Çenberlitaş yakınındadır, kurucusu: Hadım Ali Paşa, inşâsı 902 = 1497); Azaplar câmii (Unkapanı'nda); Bayezid II. câmii (kitâbesine göre, inşâsı 906—911 = 1501—1505); Bâlî Paşa câmii (Yenibahçe civarında, kurucusu: Bâlî Paşa'nın zevcesi ve Bayezid'in kızı Humâ Sultan'dır; inşâsı: 910 = 1504, bk. *Ḥadîḳa*, I, 64. Mâmafih inşâ tarihi şüphelidir; bk. Gabriel, s. 387; Halil Edhem, s. 67); Bursa Tekkesi câmii (= Arpacılar câmii, Bahçe kapısında); Cezerî Kasım Paşa câmii (Eyyûb'da, Çömlekçiler'de, Fâtih devrinde inşâ edildiğini bildiğimize göre, bk. Âşık Paşa-zâde, s. 199, krş. Gabriel, s. 370, *Ḥadîḳa* I, 280'de verilen 921 tarihi tâmirine âit olmalıdır); Davud Paşa câmii (Silivrikapısı caddesi üzerinde olup, kitâbesine göre, inşâi 890 = 1485; krş. *Ḥadîḳa*, I, 104; Gabriel, s. 366); Dülger-oğlu câmii; Emin Sinan câmii (Fazlı Paşa civarında); Eski Nişancı câmii (kurucusu: Tâcî-zâde Câfer Çelebî, Sultan Selim'de); Eyyûb câmii (kaynaklara göre, 1458'de Fâtih tarafından inşâ ettirilmiştir; krş. *Ḥadîḳa*, I, 243; J. v. Hammer, I, 399 v.d.); Fâtih câmii (= Câmi-i cedîd, berat, nişan ve vakfiyelerde: Yeni câmi, kaynaklarda: Sultan Mehmed câmii, msl. bk. Âlî, 85[a]; Mehmed Âşık, 38[b], inşâi: 1462 — 1470. Fâtih câmii hakkında umûmiyetle bk. *Ḥadîḳa*, I, 8; Gabriel, s. 382; Gurlitt, s. 57); ancak Fâtih Sultan Mehmed zamanında inşâ edilmiş olan bu câmi XVIII. asırda vukû bulan bir zelzelede harâp olduğundan, şimdiki yapının Mustafa III. devrine âit bulunduğunu tasrih etmek lâzımdır; Fîrûz Ağa câmii (Sultan Ahmed meydanı yanında, kitâbesine göre, inşâsı: 896 = 1491); Hacı Kadın câmii (Uukapanı civarında); Hacı Köçek câmii (Mahmud Paşa yokuşunda); İbrahim Paşa câmii (inşâsı: 883 = 1478, Uzunçarşı'dan Mercan'a çıkarken sağda; *Ḥadîḳa*, I, 26); İskender Paşa câmii (= Terkim mescidi, vakfiyesi: 911 =1505); Kasap İlyas câmii (Etyemez'de); Kazasker câmii (Molla Gürânî civârında, inşâsı: 912 = 1506); Mahmud Paşa câmii (üzerinde kitâbesi kalan en eski dinî yapı, kapısındaki arapça kitâbeye göre, inşâsı: 867 = 1462, krş. *Ḥadîḳa*, I, 191; Gabriel, s. 363; Gurlitt, s. 62); Molla Gürânî câmii (inşâsı: 876 = 1471, Topkapı'da); Molla Hüsrev câmii (Vefa'da, Taştekneler'de): Molla Kestel câmii (Eski-Odalar civarında, Şehzâdebaşı ile Lâleli arasında); Molla Şeref câmii (Fâtih'te, Halıcılar'da); Murad Paşa câmii (= Has Murad Paşa câmii, Aksaray'da olup, kapısındaki kitâbeye göre, inşâsı: 876 = 1471; krş. *Ḥadîḳa*, I, 204; Gabriel, s. 365; Gurlitt, s. 63); Nişancı câmii (= Nişanca câmii, Kumkapı'da, bk. mad. MEHMED PAŞA, KARAMÂNÎ); Oruç Gâzî câmii (Aksaray'da); Sinan Ağa câmii (Yar-Hisar câmii civârında); Sağrıcılar câmii (= Yavuz Er Sinan câmii, Unkapanı'nda); Saman-Veren câmii (Süleymâniye'de); Sofular câmii (Aksaray ile Fâtih arasında); Sultan (câmii = Yâ-Vedûd câmii, Defterdar iskelesi civârında); Şehremini câmii (Ereğli câmii, kurucusu: Fâtih); Seyid Ömer câmii (Yayla civarında, inşâsı: 896 = 1490/1491); Şeyh Vefa câmii; Tarakçılar câmii (Mahmud Paşa'da); Rum Mehmed Paşa câmii (Üsküdar'da, inşâsı: 1471 bk. mad. MEHMED PAŞA, RÛM); Üsküplü câmii (Unkapanı civarında); Yatağan câmii (Eğrikapı'da); Yavaşca Şâhin câmii (Uzunçarşı başında); Yedikule camii; Zincirlikuyu câmii (kurucusu: Atik Ali Paşa; bk. *Ḥadîḳa*, I, 119; Gabriel, s. 384; Gurlitt, s. 63; Halil Edhem, s. 42 v.d.).

Kiliseden çevrilen câmiler: Ayasofya câmii (vakfiyelerde al-Cāmi' al-kabīr al-'atīḳ şeklinde geçer; bk. Tahsin Öz, *ayn. esr.*, s. 24; kaynakların bildirdiğine göre, Ayasofya'yı tâmir ettiren Fâtih mozayıklara dokunmamıştır (bk. Dursun Bey, s. 57; Neşrî, s. 182; İbn Kemâl, s. 102; bk. bir de mad. AYASOFYA); Bodrum câmii (Mirelaios kl.,; Lâleli civarında, XV. asırda câmie çevrilmiştir, bk. *Ḥadîḳa*, I, 55; J. Ebersolt —A. Thiers, levha XXXII — XXXIII; Millingen, s. 196 v. d.); eski İmâret câmii veya (mescidi Pantepoptes, Fâtih tarafından câmie tahvil edilmiştir, bk. T. Öz, *ayn. esr.* s. 13; *Ḥadîḳa*, I, 33; Millingen, s. 212 v.d.); İmrahor câmii (Studion Prodromos, Samatya'da Altı-Mermer civarında, bk. *Ḥadîḳa*, I, 196; Millingen, s. 35; Kalenderhâne câmii (Akataliptos, Bozdoğan kemeri yakınında, Fâtih tarafından tahvil edilmiştir; bk. *Ḥadîḳa*, I, 166; *Fatih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 323; Millingen, s, 183 v.d.); Fenârî Îsâ câmii (Lips manastırı kl., Halıcılar civarında, Fenârî-zâde Alâeddin Ali tarafından câmie tahvil edilmiş, sonra Şeyh Îsâ ismini almıştır; bk. *Ḥadîḳa*, I, 157; Janin, *Eglises et monastères*, s. 318); Ka'riye câmii (Khrestostes Khoras, yk. bk.); Kilise mescidi (Hagios Theodoros, Vefa mey-

danında, Molla Gürânî tarafından mescide tahvil edilmiş olup, Molla Gürânî câmii ismini de taşımaktadır; Koca-Mustafa-Paşa câmii; Andreas kl. Sulu-Manastır'da bugünkü Sünbül Efendi câmii, kitâbesine göre inşâı: 891 =1486, bk. *Ḥadîḳa*, I, 161 v.d.; Semâvî Eyiçe, *Tarih deşgisi*, 1953, V, 153 v.d.); Koca-Mustafa-Paşa = Atik-Mustafa-Paşa veya Ayvansaray câmii (Hagia Thekla kl., bk. *Ḥadîḳa*, I, 167; *Constantiniade*, 113); küçük Ayasofya (Hagioi Sergios ve Bakhos, Kadırga'da Bayezid II. zamanında Hüseyin Ağa tarafından câmie çevrilmiştir; bk. *Ḥadîḳa*, I, 188; Millingen, s. 62 v.d.; Halil Edhem, s. 101); Zeyrek kilise câmii (Khristos Pantokrator, Fâtih tarafından tahvil edilen bu câmi müderris Molla Zeyrek'e izâfe edilmiştir; bk. *Ḥadîḳa*, I, 118; Millingen, s. 219 v.d.).

Mehmed II., Bayezid II. ve Selim I. devrinde, zamanın ileri gelen şahsiyetleri tarafından, İstanbul'un muhtelif semtlerinde bir çok mescid inşâ ettirilmiştir. Me'hazlara (msl. bk. *Ḥadîḳa*, I, II, *tür. yer.*) nazaran, bunların yekûnu 150'ye yaklaşmaktadır. Ayrıca ismi kaydedilmemiş olanların da bulunacağı tahmin edilebilir. Mescidlerin İstanbul mahallelerinin teşekkülünde büyük bir mevkii olduğunu hatırlatmak yerinde olur.

İstanbul'un fethinden sonra, türklerin bu şehirde bir ilim ve tedris faâliyeti gösterdikleri ve bu gâyenin husûle gelmesi için, bir çok medrese ve mektep vücûda getirdikleri muhakkaktır. Buna misâl olmak üzere, fethi tâkip eden yıllarda câmiler civârında inşâ edildiğini gördüğümüz medrese ve mekteplerden bâzılarını zikretmek yerinde olur.

Ayasofya (bk. Dursun Bey, s. 66; krş. *Ḥadîḳa*, I, 3), Atik-Ali-Paşa, Başçı-İbrahim, Çoban-Çavuş, Beyezid, Davud-Paşa, Efdal-zâde, Eski-İmâret, Eyyûp, Hacı-Kadın, Hızır Bey, Fahreddin Acemî, İbrahim-Paşa, Kazasker, Kalenderhâne, Koca-Mustafa-Paşa, Hâfız-Paşa, Mahmud-Paşa, Molla-Gürânî, Mevlânâ-Ali-Çelebî, Mevlânâ-Ahî, Mevlâna-Kadı-zâde, Mevlâna-Arap, Mevlâna-Abdurrahman-Çelebî, Mevlânâ-Lütfî, Mevlânâ-Hoca-Hayreddin, Mevlânâ Sinan-Kirmastî, Murad-Paşa, Rum-Mehmed-Paşa, Sekban-Başı, Semâniye, Tetimme, Üc-Mihraplı, Zeyrek, Zeynî-Mehmed-Efendi medreseleri ile Bayezid debîristanı, Davud-Paşa mektebi, Cezerî-Kasım-Paşa muallimhânesi, Fâtih *Kur'an* darüttâlimi, Firûz Ağa, İbrahim-Paşa, Mahmud-Paşa, Koca-Mustafa-Paşa mektepleri ve Yahya-Paşa muallimhânesi (medrese ve mektepler hakkında bk. Başvekâlet arşivi, 251, 648 ve 729 numaralı tapu defterleri; 910 senesinde tanzim edilen *Defter-i müsevvidât-ı in'âmât ve tasaddukat ve teşrifât...*, M. Cevdet yazm., nr. O.71, s. 107; 895'te tanzim edilen *Muhâsebe-i ihrâcât-ı matbah-ı âmire*, M. Cevdet yazm. n. O.91, s. 20 v.d.; *Ḥadîḳa*, I, tur. yer, *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*; Sâdî Çelebî, *Münşeât*, s. 57, 84).

Osmanlı türklerinin İstanbul'da ictimâî hayatı geliştirecek müesseseler vücûda getirdiklerini ve böylece dârüşşifâ, imâret, han, kervansaray v.b. gibi, binâlar yaptırdıklarını biliyoruz. Şehrin imârı bakımından da ayrıca ehemmiyeti olan bu kabil te'sislerin bâzılarını burada belirtmek lâzımdır.

Dârüşşifâlar. Aristo hastahânesi (Fâtih'in 878 tarihli vakfiyesinde Debbaglar mahallesinde bulunduğu kaydedilmektedir); Dârüşşifâ (vesîkalarda Bîmâristan, Fâtih külliyesine dâhil olub. burada her çeşit hastalık tedâvî edildiği gibi, lüzûmlu ilâclar da te'min ediliyordu. Bu husus vakfiyeler ile te'yit edilmektedir; bk. *Fâtih Mehmed II. vahfiyeleri*; muâsır müellifler dürüşşifâya gelen her dine mensûp hastaların iyi kabûl edildiklerini bildirirler; bk. Th. Spandouyn Cantacasin, *Petit traicté...*, nşr. Schefer, Paris, 1896, s. 204 v.d.; bk. bir de Osman Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, s. 13 v.d.; Tahsin Öz, *ayn. esr.*; *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 39 v.d., 71 v.d.; bir de Süheyl Ünver, *Fâtih dârüşşifâsı*, 875 = 1470; *Tıp dünyâsı*, 1932; ayn. mll., *Fâtih devri albümü*, İstanbul, 1943, s. 19 v.d.; ayn. mll., *Fâtih külliyesi*, İstanbul, 1946).

İmâretler. Bayezit imâreti (her gün takriben 1.000 kişinin yemek yediği bu imârete, türkler gibi, hıristiyan ve müsevîler de kabûl ediliyordu; bk. Th. Spandouyn Cantacasin, *ayn. esr.*, s. 207); Dârüzziyâfe (Bayezid II. tarafından inşâ ettirilmiş olup, misâfirler için yapılmış bir çok evleri ihtivâ eder; tafsilât için bk. Mehmed Âşık b. Ömer, *ayn. esr.*, 39b); Davud-Paşa imâreti (888 = 1483; bk. Sâdî Çelebî, *Münşeât*, s. 65); Eski-İmâret; Fâtih imâreti ve fodlahâne (Semaniye medreseleri talebelerine yemek ve ekmek te'min ediyordu, bk. Âşık Paşa-zâde, s. 134, 195; İbn Kemâl, s. 103; Neşrî, s. 182); Kalenderhâne, Koca-Mustafa-Paşa (Sulu-Manastır); Eyyûb (Fâtih tarafından yaptırılmıştır, bk. Âşık Paşa-zâde, s. 134, 195), Mahmud-Paşa (867 = 1462/1463; bk. Sâdi Çelebî, *Münşeât*, s. 56; Meâlî bunun İstanbul'da yapılan ilk imâret olduğuna işâret eder; bk. *ayn. esr.*, 8b v.d.) imâretleri.

Hanlar ve kervansaraylar. Esir-Kapanı hanı (Ali Paşa imâreti civârında, bk. *Ayasofya tahrir defteri*, nr. O.64, s. 160; esirlerin burada satılmasına dâir fer-

man hakkında bk. Ahmed Refik, *Hicrî XI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1931, s. 54 v.d., nr. 101), Eski-Han (Odun kapısı mahallesinde; bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 92), Kürkçü hanı (Mahmud-Paşa yokuşu), Katır hanı (Tahtakale yakınında, bk. Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 10), Molla Gürânî hanı (Bahçe kapısı); Murad-Paşa hanı; Şeyh Davud Hanı (Uzunçarşı); Yeni han (Şemseddin Mütevellî zamanında inşâ edilmiş olup, Sultan Pazarı ile Tâk-ı Atîk civârında; bk. *Ayasofya tahrir defteri*, s. 160); Yemiş-Kapanı hanı (Tahtakale, bk. *Ayasofya tahrir defteri*, s. 160; bk. Ali Sâim Ülgen, *Fâtih devrinde İstanbul*, Ankara, 1939, s. 27, not 83); Bey kervan-sarayı (Hân-ı sultânî, Dâye Hatun mescidi mahallesinde, bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 91; 98 hücresi olan bu hanın etrafında 42 bâb dükkân olduğu tasrih ediliyor, ayrıca bk. Ali Sâim Ülgen, *ayn. esr.*, s. 25, not 73); Bodrum kervan-sarayı (Ayasofya tahrir defterinde, s. 40, 160'ta Sandal bedesteninin şark cihetinde ve Bayezid câmii civarında olduğu belirtilen kervan-sarayın eski saray civarında bulunduğu tasrih ediliyor; ayrıca bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 93; P. Gyllius, s. 201; bk. Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 40, ferman nr. 77); Darbhâne kervan-sarayı (Mahmud Paşa çarşısında bulunuyordu, bk. *Ayasofya tahrir defteri*, s. 160); Yeni kervan-saray (= Kervân-sarây-ı cedîd, Mahmud Paşa hamamı yanında idi, bk. *Ayasofya tahrir defteri*, s. 160; krş. *Muhâsebe defteri*, s. 57); Unkapanı kervan-sarayı (*Muhâsebe defteri*, s. 57), Kervan-saray (= Deve hanı, bk. *Vakfiye*, s. 284 v.d.; P. Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, tre. John Ball, London, 1729, s. 58).

Mahkemeler. Mahmud-Paşa mahkemesi (bk. Demetrius Cantimir, *Hist. de l'empire othoman*, Paris, 1743, I, 57; krş. A. S. Ülgen, *ayn. esr.*, s. 25, not 74). Saraçhâne mahkemesi.

Bezzâzistan (bedestan), çarşılar, pazarlar. Bezzâzistan kıymetli mallar ile bir kısım eşyanın alım satımına tahsis edilmiş olup, bilâhare kapalı-çarşı ismini almıştır. XV. ve XVI. asır kaynaklarında bezzâzistan olarak tasvir edilen bu çarşı (msl. bk. Angiolello, *Della Vita...*, s. 56; XVI. asır için bk. *Le voyage de M. d'Aramon*, Paris, 1887, s. 34); vakfiyelerde *Sūḳ al-bazzāziya* adı ile kayıtlı olup, Ayasofya tahrir defterine göre (s. 1), *bazzāziyat al-kubrā* ve *bazzāziyat al-ṣuġrā* olarak iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi türkler tarafından yapılan Sandal bedestanı ile bir kısım dükkân ve hanlar da dâhil olduğu hâlde *sūḳ al-cadîd* ve bizanslılardan kalan kısmı ise, *sūḳ al-'atîḳ* ismini almış olup, XVI. asrın ikinci yarısına âit kaynaklarda „yeni bezzâzistan" ve „eski bezzâzistan" şeklinde görülmektedir (msl. bk. Mehmed Âşık b. Ömer, *ayn. esr.*, 41b; E. Tekiner, *The Great Bazar of Istanbul*, İstanbul, 1949). Çarşılar: Eski Ayasofya çarşışı; Balıkpazarı çarşısı; Dikilitaş çarşısı (= Çemberlitaş çarşısı; burada Fâtih'in müteaddit dükkânlardan mürekkep bir çarşı ve meşrûta odaları bulunuyordu. Bk. A. S. Ülgen, *ayn. esr.*, s. 23, not 49); Debbâghâne çarşısı (Cibâli civarında); Ayasofya yeni çarşısı; Bakırcılar çarşısı (vakfiyelerde *sūḳ al-naḥḥāsîn* şeklinde kayıtlı olup, Tahtakale civarında idi); Acemi-oğlanlar çarşısı (eski odalar civarında idi; bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 77); Darbhâne çarşısı; Elvân-oğlu çarşısı (Salkım-Söğüt'te); Hoca-Pîrî çarşısı; Kunguz kapısı çarşısı (Avcılar kapısı civârında); Harratlar çarşısı (vakfiyelere göre, Uzun-çarşıda Tahtakale civârında); Kirişhâne çarşısı (Yedikule'de); Sekban-başı çarşısı (Koska'da); Kazasker-Dolabı çarşısı (Saraçhâne-başı'nda); Mahmud Paşa dükkânları çarşısı (*Ayasofya tahrir defteri*, s. 160; *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 74); Saraçlar çarşısı (vakfiyelerde *sūḳ al-sarrācîn*, Saraçhâne-başı'nda olup, *Ayasofya tahrir defteri*'ne göre, müteaddit kapıları var idi; krş. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 75); Sarı-Timurcu çarşısı (Kantarcılar'da); Unkapanı çarşısı; Odun kapısı çarşısı (*Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 89); Üstad Ayaz çarşısı (Saraçlar çarşısı civarında olup, Üstad-Ayaz câmii yakınındaki kârgir dükkânlar; bk. A. S. Ülgen, *ayn. esr.*, s. 27, not 80); Yedikule çarşısı. Dükkânlar: Beylik dükkânlar (Saraçhâne yakınında bulunuyordu; bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 76); Acemi-oğlanlar kışlası beylik dükkânları (Fâtih'in beylik dükkânları yerinde, eski Direkler-Arası çarşısı dükkânları bulunuyordu ki, bilâhare bu çarşı, Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından, yeniden imâr edilmiştir; bk. A. S. Ülgen, *ayn. esr.*, s. 26, not 79); diğer dükkânlar Bayezid II. câmii yanında olup, Okçular ile birleşiyordu; bk. *Ayasofya tahrir defteri*, s. 133). Pazarlar: Ağaç pazarı (vakfiyelerde mezkûr bu pazar Bahçekapısı'ndaki geniş sâhada olup, İstanbul'un odunu ile alâkalıdır); Aksaray pazarı; At pazarı (bk. *Kanûn-nâme-i sultanî*, s. 59); Bit pazarı (bedestânın garp tarafı); Halayık pazarı (İsâ kapısı civarında olan bu pazar hakkında bk. *Kanûn-nâme-i sultânî*, s. 59); Silâhhâne pazarı (Fener'de); Sultan pazarı veya Sultan çarşısı, vakfiyelere göre, şimdiki Malta çarşısı olup, 26 dükkân ve 32 hücreden ibâret idi); Karaman pazarları (büyük Karaman ve küçük Karaman); Tahıl pazarı (bk.

Kanûn-nâme-i sultânî, s. 60); Yeni dükkânlar pazarı (vakfiyelere göre, Tâk-ı atîk civarında idi).

H a m a m l a r. Acemi-oğlanlar hamamı (Şehzâde-başı); Ak-Bıyık hamamı (Ahır-Kapı civarı); Alaca hamam (Marpuççular; bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 94); Azaplar hamamı (Unkapanı, bk. *ayn. esr.*, s. 94); Balatkapısı hamamı (*ayn. esr.*, s. 94); Bayezid hamamı; Çavuşbaşı hamamı (Balat; *Muhâsebe defteri*, s. 17'de: Köhne hamam); Çukur hamam (Fâtih); Çifte büyük hamam (Koca-Mustafa-Paşa hamamı; Sulu-Manastır; bk. 251 numaralı t a p u defteri; krş. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 442); Davud-Paşa iskelesi hamamı; Hacı Kadın hamamı (Koca Mustafa Paşa civarı); Hacı Kadın hamamı (Unkapanı); Fâtih Irgatlar hamamı (Karaman hamamı, Malta çarşısı Fâtih câmiinden önce yapılmıştır; bk. A. S. Ülgen, *ayn. esr.*, s. 29, not 98); Gedik Ahmed Paşa hamamı (inşâsı: 1474; bk. Sâ'dî Çelebî, *Münşeât*, s. 59); Yeni Sultan hamamı (Sekban-başı mahallesi, bk. Ayasofya tahrir defteri, s. 133); İbrahim Paşa hamamı (Üstad Ayaz çarşısında idi); İshak Paşa hamamı; Kazasker hamamı (Horhor; bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 94; *Muhâsebe defteri'nde*: Mevlâna Ali Çelebî hamamı); Kale-i İstanbul hamamı (bk. *Muhâsebe defteri*, s. 17); Küçük hamam (Fâtih câmii yanında; bk. *Muhâsebe defteri*, s. 17; İbn Kemal, s. 103 v d.); Mahmud Paşa hamamı (inşâı 1466); Molla Gürânî hamamı (Rıza Paşa yokuşu); Murad Paşa hamamı (Aksaray hamamı); Mîrî hamam (*Tapu defteri*, nr. 251); Nişancı hamamı (Kumkapı, bk. mad. KARAMÂNÎ MEHMED PAŞA); Sinan Paşa hamamı (Tahsin Öz, *ayn. esr.*, s. 23; *Muhâsebe defteri*, s. 17); Sırt hamamı (Tahsin Öz, s. 23; *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 94; krş. Evliyâ Çelebî, I, 331); Şengül hamamı; Şeyh Vefâ hamamı (Fâtih tarafından yaptırılmıştır; Dursun Bey, s. 66); Tahta-Kale hamamı (bk. *Muhâsebe defteri*, s. 17; *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, s. 94. Tahsin Öz, s. 23'te Balca hamam); Yıldız hamamı (Bahçe-kapısında olup, vakfiyelerde: yahudi hamamı şeklinde geçmektedir, msl. Tahsin Öz, s. 23; *Fâtih Mehmed II...*, s. 94); Sûr hâricî hamamlar: Câmi mahallesi hamamı (Karaköy hamamı; *Muhâsebe defteri*, s. 17'de Galata câmii önünde gösterilmiştir); Eyyûb hamamı (Fâtih tarafından yaptırılmıştır; Dursun Bey, s. 66); Rum Mehmed Paşa hamamı (Üsküdar); Nahhâs Süleyman hamamı (= Direklüce hamam, Galata; Tophâne kapısı hamamı (bk. T. Öz, s. 23).

S a r a y l a r. Eski saray (vakfiyelerde Dâr al-ʿāmirat al-Sulṭānīya şeklinde geçer ve Saray-i atîk de denilir; Bayezid'de, bugünkü üniversite binası civarında olup, fetih senesi veya bir sene sonra inşâ edilmiş olmalıdır (Anonim, üniver. nüshası, 97ª; Âlî, 84 b). Dört köşeli olup, etrafını çeviren ve üzerinde hiç bir kulesi bulunmayan sarayın sûrları hakkında, gerek Mehmed Âşık (38 b.) ve gerek Evliyâ Çelebî'nin verdiği mâlûmat (I, 117 v.d.), XVI. asırda sarayı bizzat gören Nicolas de Nicolay tarafından te'yit olunuyor. Bu müellife göre, ancak iki kapısı bulunan sarayın çevresi 2.000 adım idi (bk. *Les Navigations*, Anvers, 1577, s. 99). İçindeki çeşme ve hamamlardan da bahseden Baudier (*Hist. général du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur des Turcs*, Paris, 1632, s. 17 v.d., 63 v.d.) sarayın çevresini bir buçuk italyan mili olarak kabûl eder. Kısa bir müddet sonra yeni sarayın inşâsı ile terkedilen bu saray, pâdişahların harem dâirelerinin mevcûdiyetine rağmen (Angiolello, s. 52), ehemmiyetini kaybetmiş, 1541'de vukua gelen yangını müteâkip, vefat eden pâdişahların âileleri ile kızlarına, kadınlara v.b. tahsis edilmiştir. Nitekim gerek Nicolas de Nicolay (s. 99) ve gerek 1547'de İstanbul'da bulunan J. Chesneau bu sarayı „kadınlar sarayı" olarak tavsif ederler (bk. *Voyages de Monsieur d'Aramon*, s. 26). 1826'da yeniçeri-ocağının ilgâsından sonra, asâkîr-i mansûre teşkilâtında „Serasker kapısı" ittihaz edilmiştir; sonradan yapılan bina, meşrûtiyetin ilânı üzerine, Harbiye nezâreti adını almış ve bu hâl Osmanlı imparatorluğunun ilgâsına kadar devam etmiş, bilâhare burası üniversiteye verilmiştir.

Y e n i s a r a y, vakfiyelerde „sarây-ı cedîd, sarây-ı cedid-i sultânî" şeklinde kayıtlı bulunup, XV. asırda Çinili-Köşk, Kubbe-Altı, mutfak, kiler dâireleri, has ahır ve has odalar ile seferli ve büyük odalardan terekküp eden bu sarayın inşâ tarihi kat'î değildir. 866 (1491) veya 872 (1467/1468)'de başlanarak, Bâb-ı Hümâyûn denilen büyük kapının üzerindeki dört satırlık arapça kitâbeye göre, ramazan 883= 1478 (al-Ḫalīl al-Ḳonavī, 72ª; Anonim, 126ª; Üniversite kütüp., Hâmidî, *Dîvân*, s. 263, 336'ya göre, 882)'de ikmâl edilmiştir (bk. Abdurrahman Şeref. *Topkapı saray-ı hümâyûnu*, *TOEM*, sene 1, 1327, s. 274). Dursun Bey'in 8 yılda inşâ edildiğini kaydettiği bu sarayın (s. 65), Edirne sarayı plânına tevâfuk ettiği ve ekseri binâ isimlerinin de aynı olduğu mâlûmdur (bk. C. E. Arseven, *San'at ansikl.*, IV, msl. *Topkapı saray-ı müzesi*). Yeni sarayı çevreleyen sûrun deniz tarafına rastlayan kısmı Bizans devrinden kalmış olup, Sirkeci ile Sepetçiler köşkü arasında bir noktadan başlar ve Ahır-Kapı yakınına kadar aş.-yk. 2 ½ km. tûlünde ve sâhil boyunda uzanır. Hem Avrupa hem de türk tarzında burçları hâvî olup, Fâtih zamanında inşâ edildiği anlaşılan kara sûrları ise, Ahır-Kapı'dan başlar ve İshak Paşa yokuşunu tâkip ederek, zirveye çıkar ve burada Bâb-ı Hümâyûn'dan sonra, Soğuk-Çeşme yokuşundan aşağı doğru istikamet alıp, Alay-Köşkü'nde köşe teşkil ettikten sonra, Salkım-Söğüt tarikı ile denize ulaşır. Gerek kara ve gerek deniz tarafından çevrilen ve eski devirde „Zeytinlik" adı verilen bu geniş kısmın ortasında iki tarafı yamaç şeklinde olan sırt üzerinde saray inşâ edilmiştir. Yeni saray ile sûr arasındaki kısım ilk zamanlarda bahçe hâlinde olup, bilâhare yeni bir takım dâire ve köşkler ile doldurulmuştur. (tafsilât için bk. aş. İstanbul'un müzeleri). Çinili-Köşk, Dursun Bey'in zarif tersimâtı ile renkli ve lâtif çinilerini tasvir ettiği „Sırça-Köşk" (Hâmidî, s. 248'de „Cam-Saray")'ün bu saray olduğu içeride bulunan bir çeşme kitâbesinden anlaşılmaktadır (kitâbesi hakkında bk. *TOEM*, sene 1, s. 248); kapı kitâbesine göre, inşâ târihi 877= 1472; tafsilât için bk. *İstanbul müzeleri*). Yerleri tesbit edilemeyen diğer saraylardan Mahmud Paşa sarayı ile Fazlı Paşa sarayı (Sultan Mahmud türbesinin karşısında bulunmuş olması muhtemeldir) zikre değer.

S u t e's i s â t ı. İstanbul'un imâr ve iskânına muvâzi olarak, şehirde mevcut su te'sisâtına ehemmiyet veren Fâtih, Belgrad ormanındaki menbâlardan gelen suları toplayıp, bunları eski Bizans su kemeri üstünden geçirmek sureti ile, şehre getirtmiştir ki, bu suya „Kırk-Çeşme suyu" deniliyor idi (bk. *Fâtih imâreti vakfiyesi*, nşr. Osman Ergin, s. 17 v.d.; krş. Dursun Bey, s. 62 v.d.; İbn Kemâl, s. 102; krş. J. Ebersolt, *Constantinople byzantine*, Paris, 1919, s. 258; E. Diez, *Türk san'atı*, trc. O. Aslanapa, İstanbul, 1946, s. 251). Pek çok câmi, medrese ve imâretin su ihtiyâcı Kırk-Çeşme suyundan te'min ediliyordu (Kırk-Çeşme suyundan istifâde eden câmi ve mescidler için bk. Nâzım, *İstanbul vilâyeti şehremânetine evkaftan devrolunan sular*, İstanbul, 1341, zeyil, I, 22; *İstanbul suları*, İstanbul, 1946; *İstanbul'da Fâtih II. Sultan Mehmed devri türk su medeniyeti*, İstanbul, 1953). Râmi kışlasının şimâl-i garbîsindeki menbâlardan toplanıp, şehre getirilen suyun bir kolu bulunan Fâtih şadırvanı suyu, Fâtih külliyesine su te'min ettiği gibi, Ayvalı-Dere'de Ali Paşa kemeri civarında bulunan Turunçlu suyu da, Mevlevîhâne kapısından şehre girmek sûreti ile, bâzı câmi ve mescidlerinin ihtiyaclarını karşılıyordu. Kritobulos'a göre (s. 129), 1459'da şehre getirilen Mahmud-Paşa suyu, Maltepe ile Bayram-Paşa'da toplandıktan sonra, Sulu-Kule tarikı ile şehre giriyor ve Lâleli'de, sonradan Lâleli suyunun da katıldığı, Çukur-Çeşme terâzisine gelip, o civardaki câmi, medrese ve hamamlara dağılıyordu (bk. Ayverdi, *Fâtih devri mimârisi*, İstanbul, 1953, s. 42, nr. 306). İstanbul'un mühim suları arasında Bayram-Paşa suyu da Tavukçu bostanından çıktıktan sonra, Mevlevîhâne kapısından şehre girmek sûretiyle, bâzı semtlere dağılıyordu (tafsilât için bk. Nâzım, *İstanbul vilâyeti şehremâneti...*, s. 19).

Bayezid II. imâretinin ikmâli üzerine, Cebeci-Köyü yakınında olup, Kireç ocağı denilen yerde toplanan su kaynakları Edirnekapısı dışındaki hendek içinden akıtılarak, câmie kadar getirilmiştir (bk. A. Süheyl Ünver, *Fâtih'in oğlu Bayezid'in su yolu haritası*, İstanbul, 1945).

Bu devirlerde İstanbul'da bir çok çeşmeler olup, en meşhûrları şunlardır: Mahmud Paşa çeşmesi (İstanbul'un en eski çeşmesi); Mahmud Paşa çeşmesi (Çarşı'da Sahaflarda olup, 4 yüzlü); Molla Husrev çeşmesi (Vefâ'da Taştekneler'de, câmi duvarına bitişik bulunan bu çeşme İstanbul'un bozulmamış en eski çeşmesidir (bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 42).

B i b l i y o g r a f y a: İstanbul'un fethinden Selim I.'in ölümüne kadar, İstanbul'da cereyân eden hâdiseler yanında, şehrin imar ve iskânı hakkında kaynakların verdikleri mâlûmat nisbeten az olup, bunları vakfiyeler ve arşiv vesîkaları ile tamamlamak zarûreti vardır.

V a k f i y e l e r. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri* (Ankara, 1938), s. 65 v. d., 123, 220, 223, 226; *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fâtih* (nşr. T. Öz), İstanbul, 1935, s. 32 v. d.; Osman Ergin, *Fâtih îmâreti vakfiyesi* (İstanbul, 1945), s. 21 v.d.; *926 (1519) tarihli Ayasofya vakıfları tahrir defteri* (İnkılâp kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. O. 64)'nde fetihten Selim I.'in vefatına kadar İstanbul'un geçirdiği tahhavüller tesbit edilmiş ve bu defterden bilhassa şehrin topoğrafyası husûsunda faydalanılmıştır.

A r ş i v v e s i k a l a r ı. İstanbul tarihi ile alakalı vesîkaların bir kısmı Topkapı sarayı arşivinde bulunmaktadır. Bk. nr. 11975 (sûrların tâmiri ile alâkalı), E. 8973 (İshak Paşa'nın mektubu), bk. bir de nr. 3197, 6113, 2117, 5544; Başvekâlet arşivi tapu defterleri, nr. 20, 77, 167, 251, 256.

R u m v e l a t i n k a y n a k l a r ı. Umûmiyetle grek ve latin kaynaklarının Fâtih

devrindeki İstanbul hakkında verdikleri mâlûmat, Bayezid II. devrinde İstanbul'da bulunan Angiolello ile Menavino tarafından tamamlanmaktadır. Phrantzes, *Chronicon* (nşr. I. Bekker), Bonnae, 1838, s. 287 v. d.; 291, 293, 304 v. d.; Dukas, *Bizans tarihi* (trc. Mirmiroğlu), İstanbul, 1956, s. 183 v. d., 185; Kritobulos, *T O E M ilâvesi*, 1330, 83 v. d., 89, 93 v. d.; Chalcondyle, *Hist. des Turcs* (trc. B. de V. Bourbonnois), Paris, 1620, I, 226 v. d., II, *Continuation*, s. 177 v. d., 247; bu devirle alâkalı bir slav kaynağı hakkında bk. Déthier, *Rapport sur Constantinople* (*Mon. Hist. Hung.*, XXII, 1116 v.d.); N. Barbaro, *Kostantiniye muhâsarası rûznâmesi* (Viyana, 1856), trk. trc. Ş. T. Diler (İstanbul, 1953), s. 67 v.d.; J. Tédaldi, *Sur la prise de Constantinople par l'empereur Turc* (nşr. Déthier, *Mon. Hist. Hung.*, XXII, 894 v.d.); Zorzo Dolfin, *Cronaca* (trc. S. Sinanoğlu), *Fâtih ve İstanbul* (1953), s. 50 v.d.; Leonardo da Chio, *Lettera* (nşr. Déthier, *Mon. Hist. Hung.*, XXI, 643); *Della vita di Gio. Maria Angiolello et di un suo inedito manoscritto* (Vicenze, Bertoliana B., nr. 32), s. 50 v.d.; Donado da Lezze, *Historia Turchesca, 1300—1514* (nşr. I. Ursu), Bucureşti, 1910, s. 110 v.d., 116, 168 v.d., 271 v.d.; Théodore Spandouyn Cantacasin, *Petit traicté de l'origine des Turcqz* (nşr. Schefer), 1896, s. 44 v.d., 179 v.d.; Gio. Antonio Menavino, *Della legge, religione, et vita de' turchi* (Vinegia, 1548), s. 149 v.d., 157, 159, 160; Marino Sanuto, *I diarii* (nşr. N. Barozzi), Venezia, 1879—1903, XIII, 115 v.d., 185, 221 v.d., 258; XIV, 216, 246, 578.

O s m a n l ı k a y n a k l a r ı. Dursun Bey, *Tarih-i Ebü 'l-Feth* (*T O E M* ilâvesi, İstanbul, 1330, s. 56 v.d., 60 v.d.); Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman* (nşr. Fr. Giese), bk. fihrist; Neşrî, *Cihannümâ* (nşr. Fr. Taechner), Leipzig, 1951, s. 180 v.d.; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman* (nşr. Şerâfeddin Turan), Ankara, 1954, s. 186 v.d.; ayn. mll., *ayn. esr.*, 8. defter (Ali Emîrî kütüp., TY, nr. 32, 2[a] v.d, 53[b] v.d., 126[a]); İdris Bitlisî, *Heşt Behişt* (Ali Emîrî kütüp., nr. F 806, s. 330 v.d.; nr. 807, 43, 138 v.d.); Behiştî, *Tevârih-i Âl-i Osman* (British Museum, nr. Add. 7869, 210[b] v.d.); müellifi mechûl olan tarihler: *Tarih-i nesl-i Âl-i Osman Gâzî* (İnkılâp kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. K. 255, s. 185. 194, 206; Nûruosmâniye kütüp., nr. 4895, 111[b] v.d., 136[b] v.d., 163[a], 183[a]; Üniversite kütüp., nr. T. 3976, 96[b] v.d., 113[b] v.d.; nşr. Fr. Giese, Breslau, 1922, s. 111, 124); ayrıca bk. Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Üniversite kütüp., nr. T. 2438, 148[a], 158[b] v.d.); ʿĀlī, *Kunh al-aḫbār* (Üniversite kütüp., nr. T 5959, 72[a] v.d.); İshak Çelebî, *Selim-nâme* (Üniversite kütüp., nr. T 2614, 4[b] v.d., 48[a]); İbn Kemâl, *Selimnâme* (Hazîne kütüp., nr. 1424, 15[b] v.d., 35[b] v.d., 38[b] v.d., 103[a]); Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme* (Revan kütüp., nr. 1274, 20[b], 64[b], 66[a] v.d., 68[b], Şükrî Bitlisî, *Selim-nâme* (Hazîne kütüp., nr. 1597, 55[b] v.d., 57[b], 62[a]); bk. bir de İbn İyās, *Badāyiʿ al-zuhūr fî vaḳāyiʿ al-duhūr* (Kahire, 1311), III, 119 v.d., 149, 163.

E k a l l i y e t l e r h a k k ı n d a bk. H. Greatz, *Geschichte der Juden* (1864), 450; krş. Franz Babinger, *Eine Altosmanische Anonyme Chronik in Hebräischer umschrift* (*Archiv orientalni*, 1932, s. 109, not 1); Martinus Crusius, *Turcograeciae* (Basilae, 1578), 107 v.d., 189 v.d.; Banduri, *Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae* (Paris, 1711), s. 209; Athanase Comnène Hypsilantès, *Des affaires écclésiastiques et civiles après la prise de Constantinople* (nşr. Déthier, *Mon. Hist. Hung.*, XXI, 438 v.d.); *Constantiniade* (trc. M. R., İstanbul, 1846); *Catalogue historique des premiers évêques et patriarches de Constantinople* (Nauplie, 1837), 179 v.d.; Ed. Boré, *Elégie sur la prise de Constantinople* (*JA*, 1833, s. 271 v.d.); Çamiçyan, *Ermeni tarihi* (ermenice, Venedik, 1786, III, 500 v.d.); İstanbul'un topografyası hakkında bk. P. Gyllius, *The Antiquities of Constantinople* (trc. John Ball), London, 1729, bk. kitap I — IV; Gerlach, *Tagebuch der Gesandtschaft an die ottomanische Pforte durch David Ungnad* (1573 — 1578), s. 217, 359 v.d.; Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople* (Lille, 1894); Alexander van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople* (London, 1912), s. 35, 62, 106, 122, 164, 183, 191 v.d., 207, 212, 219, 243, 253, 304 v.d.; ayn mll., *Byzantine Constantinople* (London, 1899); J. Ebersolt — A. Thiers, *Les églises de Constantinople* (Paris, 1913, levha I — XXXVII); R. Janin, *La Géographie écclésiastique de l'Empire Byzantine* (Paris, 1953), s. 50 v.d.; ayn. mll., *Topographie de Constantinople byzantine* (Paris, 1948), s. 225 v.d., 228 v.d.; R. Mayer, *Byzantion — Konstantinupolis—Istanbul* (Wien-Leipzig, 1943), bk. fihrist; A. Déthier, *Le Basphore et Constantinople* (Vienne, 1873).

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

1520'den Cumhuriyete kadar

Yavuz Sultan Selim'in vefatı üzerine, Kanunî Sultan Süleyman'ın, Osmanlı an'anesine göre, sancak-beyi olarak bulunduğu Manisa'dan gelerek, 30 eylûl 1520 pazar günü (17 şevval 926) Osmanlı tahtına çıkması ile, hem Osmanlı devleti, hem İstanbul için „Kanunî devri" başlamış oldu. Onun devrinde İstanbul sür'atle gelişip kalkınarak, büyük bir imparatorluğun pâyitahtı olmağa tam mânası ile lâyık hâle gelmiştir. Elimizde bulunan 953 (h.) tarihli bir vakıf tahrir defteri, İstanbul'un Kanunî devrindeki mahallelerini kaydetmek sûretiyle, şehrin durumu hakkında mufassal bilgi vermektedir (bk. Başbakanlık arşivi, *Tapu defterleri*, nr. 251). Yeni hukümdarın İstanbul'da ilk meydana getirdiği yapı ise, Sultan Selim câmiidir (1521 mayıs-1522 kânûn I.). Kanunî bunu babası nâmına yaptırmıştır. Yavuz Sultan Selim'in türbesi de câmiin yanında aynı zamanda yapılmıştır (bk. Tahsin Öz, *İstanbul câmileri*, Ankara, 1962, I, 129 v.d.).

Kanunî devrinde şehrin büyümesi ve nüfûsunun artması mühim bir mesele hâline gelmiştir. Bu sebeple iskân, iâşe ve inzibat işleri İstanbul için dâimâ ilk tedbirler alınacak meseleleri teşkil etmiştir (bk. Ahmed Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935). İstanbul'a Rumeli ve Anadolu'dan gelip yerleşmelerin yasaklanması, belli bir süreden evvel gelmiş olanların geri gönderilmesi, İstanbul'un ihtiyacı için belli yerlerden yiyecek sevki mecbûriyeti, dilenci ve hırsızlar ile mücâdele, meyhânelerin zaman-zaman kapatılması, iş için şehre gelenlerin kefâlete bağlanması bu tedbirler arasındadır. İstanbul nüfûsunun artması zamanla öyle endişe verici bir hâle gelmiş idi ki, Kanunî, şehre su getirmek teşebbüsüne geçtiği zaman, sadrâzam Rüstem Paşa şehrin suyunun artması ile nüfûsunun da artacağı üzerine dikkati çekmiş idi (bk. Selânikî, *Tarih*, s. 6). Bununla berâber su meselesi Kanunî'nin saltanatının sonlarına doğru, yânî 972 (h.) yılında, halledilebilmiştir. Ondan evvel ise, kapıcılar kethudâsı iken, şehzâde Selim'in lalası Sofu Ali Bey'in emeği ile, İstanbul'a yüz „lüle" su getirildiği bilinmektedir (*ayn. esr.*, s. 5). Fakat şehri bol suya kavuşturan, muhakkak ki, Mimar Sinan'dır (bk. Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar*, İstanbul, 1914, s. 3—33). Kanunî devrinin son eseri ise, Mimar Sinan tarafından yapılan ve Selim II. devrinde tamamlanabilen Büyük-Çekmece köprüsüdür. (Kanunî devrindeki diğer yapılar hakkında bk. *Taẕkirat al-bunyān*, İstanbul, 1315; krş. mad. SİNAN). Bu arada Topkapı sarayına da, başta harem dâiresi olmak üzere, bâzı kısımlar ilâve edilmiştir. Bu harem dâiresi sonradan, yapılan ilâve ve değişiklikler ile, bugünkü hâlini almıştır (bk. N. M. Penzer, *The Harem*, London, 1936); bununla berâber bu devirde meydana gelen en muhteşem eser, şüphesiz ki, Süleymaniye külliyesidir (bk. Hâlid Dener, *Süleymaniye umûmî kütüphanesi*, İstanbul, 1957 ve *Taẕkirat al-bunyān*).

İstanbul Kanunî'nin, 1521, 1522, 1526, 1529, 1532, 1533, 1536, 1538, 1541, 1543, 1548, 1552 ve 1566 tarihlerinde olmak üzere, on üç kere, büyük merâsimler ile, ordunun başında sefere çıktığına şâhit olmuştur. Sigetvar seferine âit olan son çıkış tarihi ise, 9 şevval 973 pazartesidir (bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, V, 549, huküm 1500).

İstanbul'un bu devirde gördüğü ilk büyük şenlik, o zamana kadar görülmemiş bir tantana ile, sadrâzam İbrahim Paşa'nın Kanunî'nin hemşiresi Hatice Sultan ile 22 mayıs 1524 tarihinde evlenmesidir (Solak-zâde, *Tarih*, s. 446). Atmeydanı'nda yapılan düğün şenlikleri 15 gün sürmüş ve gelin yine burada masrafı Kanunî tarafından ödenmek sûretiyle inşâ edilen İbrahim Paşa sarayına götürülmüştür. 946 (1539) yılı receb ayının 15'inde ise, İstanbul Kanunî'nin oğulları şehzâde Mustafa, şehzâde Mehmed ve şehzâde Selim'in sünnet düğünleri şenliklerine şâhit oldu (Solak-zâde, s. 475; Peçevî, *Tarih*, I, 218).

Kanunî devrinde en mühim ilim ve hars hareketi Fâtih'in kurduğu Sahn-ı Semân medresesine ek ve, onu tamamlayıcı olarak, Süleymaniye külliyesinin câmi, medrese, dârüşşifâ, tabhâne, imâret ve sıbyan mektebi ile birlikte kurulan Sahn-ı Süleymaniye ve Dârülhadîs'tir (bk. Mehmed Emin, *Tarihçe-i tarîk-i tedris*; *İlmiye sâlnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 642—648). Tetimme medreselerinden Sahn-ı Semân'a geçmek için nasıl Mûsıla-ı Sahn'ı bitirmek gerekiyor idi ise, Sahn-ı Süleymaniye'ye hazırlık olarak da Mûsıla-ı Sahn açılmış idi. Yine onun zamanında ve meşhur müfti Ebüssu'ûd Efendi'nin telkini ile, „mülâzemet usûlü" konuldu. Böylece medreseleri tamamlayanların kazâ ve tedris mesleklerine intisap etmeleri için, me'zûniyet zamanlarına göre, bir sıraya konulmaları kabûl edilmek sûretiyle, her türlü iltimasa set çekilmek istendi. Bu devrin anmağa değer bir vak'ası da ulemâdan Mo'la Ḳābiż [b. bk.] adlı birinin İsa'nın islâm peygamberine üstün olduğunu iddia etmesidir. İstanbul'a kahve ilk defa 1555 yılında, Haleb ve Şam yolu ile, gelmiş ve Tahtakale'de kahvehâneler açılmıştır. Buraların o zaman daha çok okur-yazarların devam ettikleri ve ilim ve

san'at sohbetlerinde bulundukları yerler olduğu anlaşılmaktadır (Peçevî, I, 363 v. dd.).

Kanunî devrinde İstanbul 'da ilk yapılan andlaşma 11 kânûn I. 1521 tarihinde Venedik cumhuriyetine evvelce verilmiş olan „capitulation" 'ların yenilenmesi hakkındadır (bk. v. Hammer, V, 21). Bundan sonra, aynı yıl Raguza cumhuriyeti ile olan ticâret anlaşması (bk. *ayn. esr.*, V, 10) gelir. 20 eylûl 1528 tarihinde ise, Mısır 'da fransız ve Katalanlara verilen ticârî imtiyazlar yenilenmiştir (Testa, I, 23). Fransa ile ilk dostluk andlaşması 1532 yılında (v. Hammer, XVII, 115) ve ilk „capitulation" anlaşması şubat 1535 tarihinde İstanbul 'da imzalanmıştır (bk. Testa, I, 15). 1540 yılında ise, yine İstanbul 'da, Venedik ile bir barış andlaşması imzalandı. Bunun sebebi Barbaros Hayreddin Paşa 'nın kazandığı Preveze deniz savaşı idi. Barış için Venedik cumhuriyeti baş-vurmuş, 350.000 duka altını harp tazminatı ile, Şira ve Nakşe adaları ile Kiklad takım-adalarını ve Dalmaçya kıyısındaki kaleleri Osmanlı devletine vermeği kabûl etmiş idi (bk. J. du Mont, *Corps. dipl.*, IV, 2. bölüm, s. 197—200). 1 şubat 1553 tarihinde de Charles-Quint 'e karşı Fransa ile bir ittifak anlaşması (Testa, I, 43) ve mart 1562 tarihinde Avusturya imparatorluğu ile 8 yıllık bir saldırmazlık anlaşması yapıldı. Avusturya, bu andaşma ile, Macaristan 'ın Türkiye 'ye katıldığını ve yıllık 20.000 duka altını vergi vermeğe devam etmeği kabûl ediyordu (bk. v. Hammer, III, 60—65). Bu, Kanunî devrinde, İstanbul 'da yapılan son andlaşmadır.

Kanunî 'nin oğlu Selim II., babasının Sigetvar seferi sırasında vefatı üzerine, 27 eylûl 1566 tarihinde, İstanbul 'da Osmanlı tahtına çıkmış (Başbakanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, VII, 387, huküm 1112), bir kaç gün sonra, Belgrad 'a hareket etmiş, babasının na'şını burada karşılamış ve İstanbul 'a dönmüştür. İstanbul, bu münâsebet ile, yeniçeri ordusunun bir mukavemet hareketine şâhit oldu. Belgrad 'dan beri, ocağın cülûs merâsiminin tekrarlanması isteğine yeni pâdişahın inatla karşı koyması, İstanbul 'a varıldıktan sonra, ordunun diretmesine ve hattâ onu saraya sokmamasına sebep oldu. Genç hukümdar, çaresiz baş eğerek, askerin cülûs bahşişi ve terfileri hakkındaki arzularını yerine getirince, bu direnme sona ermiştir (Selânikî, *Tarih*, s. 64—74).

Kanunî 'nin son zamanlarında konan içki yasağının (bk. *Nişancı Mehmed Paşa tarihi*, İstanbul, 1290, s. 204—207), Selim II. 'in cülûs şenliklerinden itibâren, kalktığı görülür (bk. Selânikî, s. 82 v.d.).

Selim II. devrinde İstanbul 'un uğradığı ilk felâket 19 eylûl 1569 tarihinde yahudi mahallesinden çıkan yangındır (bk. Selânikî, s. 99). Bayezid II. devrindeki büyük zelzeleden sonra, İstanbul 'da evlerin ahşap olarak yapılması yaygın hâle gelmiş olduğundan, yangınların zararı büyük oluyor ve bu arada bir çok hars hazîneleri yok olup gidiyordu. Bu yangından sonra, Selim II. İstanbul ve Galata 'daki meyhâne ve kahvehânelerin kapatılmasını emretmiştir (bk. *Mühimme defterleri*, VII, 504, huküm 1453).

Selim II. devrinde, yapılışındaki hatâ yüzünden, çökme tehlikesi gösteren Ayasofya câmii Mimar Sinan 'a tâmir ettirilmiştir (bk. Peçevî, I, 501; *Tazkirat al-bunyān*, s. 71).

1574 yılı ağustos sonlarında idârî, mâlî ve iktisâdî bir çok meseleleri dinî ahkâm ile te'lif etmeği bilen büyük hukukçu şeyhulislâm Ebüssu'ûd Efendi [b. bk.] vefat etti. Selim II. 982 (h.) yılı ramazan ayının birinci günü, sabaha karşı (16 kânûn I. 1574), İstanbul 'da vefat etti (Selânikî, s. 124). Bu kaynak ölümünün müptelâ bulunduğu içkiyi birden-bire bırakışından dolayı hastalanmasından, Peçevî ise (I, 503 v.d.), saray hamamında ayağının kayarak düşüp, vücudunun zedelenmesinden ileri geldiğini kaydeder. Bununla berâber, iki rivâyetin te'lifi mümkündür. Kendisi İstanbul 'da ölen ilk Osmanlı pâdişahıdır.

İstanbul şehrinin etrafına taşması Kanunî devrinde başlamış idi. Kasım Paşa, Pîrî Paşa, Ayaz Paşa, Piyâle Paşa mahalleleri bu devirde kurulmuştur. Galatasarayı denilen acemi oğlanlar kışlası ile kıyı arasında Fransa, Lehistan ve Venedik elçilikleri bulunuyordu. Yabancılar daha ziyâde bu semte rağbet etmekte idiler. Kanunî 'nin meşhur vezîri İbrahim Paşa 'nın mensuplarından Venedik balyosu Alvario Gritti Taksim civârında bir konak yaptırmış idi. Kendisi, kişi-zâde olduğu için, resmî yazılarda Bey-oğlu diye anılırdı. Zamanla bu isim o semte alem oldu. Selim II. devrinde ise, Galata ve Beyoğlu tarafları daha çok kalabalıklaştı. İstanbul 'a her taraftan gelen tâcirler buralarda yeni mahalleler kurdular. Böylece mezarlıklar, tarlalar ve bağlardan ibâret bulunan Beyoğlu tarafı yavaş-yavaş meskûn bir yer hâline gelmeğe başladı.

Selim II. devrinde, İstanbul 'da, bilhassa mâlî işlerde yahudilerin te'siri görülmeğe başlanmıştır. Portekizli yahudi Ronna Mendes İstanbul 'da Avrupa mâlî merkezleri ile bono ve poliçe teâtî eden bir nevî banka kurmuş, aynı zamanda yeğeni olan damadı Jasef Nasi ise, saraya da sokularak, büyük mâlî ihtikârlara girişmek sûretiyle, servet sâhibi olmuş idi.

Kendisi Nakşe adasının dukalığını, bir ferman ile, elde etmiş bulunuyordu. Fakat İstanbul 'da oturmakta idi. Onun ve Ronna Mendes 'in zararlı faâliyetleri türk altınlarının Avrupa piyasalarına geniş ölçüde intikaline sebep oluyordu. Bu da altın para değerinin, gümüş paraya göre, sür'atle artması neticesini doğurmuş idi. Bir taraftan da, yine yahudi sarraflar eli ile, piyasaya sürülen kenarları kırpılmış veya ayarı düşürülmüş madenî paralar karışıklıklara sebep olmakta idi. Bunlar tedâvülden yasak edildiği (bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, nr. 105, s. 481, huküm 105) hâlde, bir türlü başa çıkılamamış ve bu hâl sonradan şehirde isyanlar çıkmasına bile yol açmıştır. Para değerindeki bu değişiklik fiyatlara da te'sir ettiğinden, bu devirde bilhassa bütün gıda maddelerine devlet tarafından narh konulduğu görülmektedir.

Selim II. devrinde İstanbul 'da yapılan ilk andlaşma 24 hazîran 1567 tarihinde Venedik cumhuriyeti ile ve „capitulation" 'ların yenilenmesi maksadı ile olmuştur (bk. J. de Mont, *Corps. Dipl.*, V, bölüm 1, 140). Bundan sonra, Sigetvar seferi dolayısı ile, Osmanlı devleti ile Avusturya arasında başlayan savaşa son veren 17 şubat 1568 tarihli andlaşma gelir (bk. v. Hammer, VI, 316). Lehistan ile olan barış andlaşması 21 temmûz 1568 'de yenilendi (bk. *ayn. esr.*, VI, 327). İran ile, 29 mayıs 1555 andlaşması esasları içinde, yeni bir barış andlaşması yapıldı (bk. *ayn. esr.*, VI, 326). Fransa ile, ikinci „capitulation" anlaşması 18 eylûl 1569 yılında imzalandı (Testa, I, 91). Rusya ile 1570 tarihinde bir dostluk andlaşması yapıldı (bk. v. Hammer, VI, 341). Selim II. devrinde İstanbul 'da son yapılan andlaşma 24 eylûl 1573 tarihinde, Avusturya ile olan barışın 8 yıl için uzatılmasına dâirdir (bk. *ayn. esr.*, VI, 451).

Selim II. 'in oğlu şehzâde Murad, babasının İstanbul halkını üzüntüde bırakan ölümü haberi üzerine, Manisa 'dan 21 kânûn I. 1574 günü İstanbul 'a vardı ve sadrâzam Sokullu tarafından karşılanıp, saraya girerek, acele tahta çıktı (bk. Peçevî, I, 26 v. d.; Selânikî, s. 126). Bütün korkusu tahta başkasının geçirilmesi idi. Nitekim hemen o gece, 5 erkek kardeşini boğdurarak, bu tehlikeyi bertaraf etti. İki gün sonra cülûs bahşişi dağıtıldı. 5 kânûn II. günü İstanbul yeni pâdişahın kılıç alayına şâhit oldu. 1575 mayısında, hem cülûsu tebrik ve hem de aradaki barışı yenilemek için, İran elçisi Tokmak Han İstanbul 'a geldi. Bu münâsebetle parlak merâsim yapıldı. Elçi pâdişahın huzûruna çıkıp, şâhın ağır hediyelerini sundukdan sonra, geri döndü.

1 ramazan 985 (12 teşrin II. 1577) 'te İstanbul göklerinde bir kuyruklu yıldız göründü. Bu hâl İran şâhının ölümüne alâmet sayılmış ve tesâdüfen kısa bir zaman sonra Şah Tahmasp 'ın ölüm haberi gelmiştir (bk. Selânikî, s. 143). İstanbul halkı Sokullu Mehmed Paşa 'nın 12 teşrin I. 1579 günü, ikindi vakti, divanda her zaman yardımını gören bir meczup tarafından hançer ile vurulması ve güneş batarken ölmesi haberi ile matem tuttu (*ayn. esr.*, s. 155).

Alınan bütün tedbirlere rağmen, bu devirde, kırkık ve ayarı düşük akçe bir türlü ortadan kalkmadığı ve bu da altın ve eşya fiyatlarına te'sir ettiği için, altının 60 ve gümüş kuruşun 40 akçeden üstün muâmele görmesinin yasak edilmesi hakkında İstanbul kadısı ile eyâletler beyler-beyilerine emirler verildiği ve bunun bir müddet sonra te'kit olunduğu (*Mühimme defteri*, nr. 46, s. 307, huküm 701; Âhmed Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 70), buna müvâzi olarak, akçe basmak husûsunda darlığı çekilen gümüşün israf edilmemesi (*ayn. yer.*, s. 70) hakkında ve işçi gündelikleri ile navlun ve narhlara dâir İstanbul kadısına hitâben durmadan emirler çıkarıldığı görülmektedir (*ayn. yer.*, s. 72—75).

1582 yılı mayıs ayında, Murad III. 'ın emri üzerine, şehzâde Mehmed (Mehmed III.) 'in sünnet düğünü, pek parlak bir şekilde, yine Atmeydanı 'nda yapıldı. 1587 yılı nisan ayının başında kapı-kulu süvârîleri ayaklanıp, saraya hücûm ederek, Doğancı Mehmed Paşa 'nın başını istediler. Bu baş istemek için askerin saraya ilk hücûmudur. Buna sebep ise, ulûfe olarak aldıkları paranın ayarının iki misli düşürülmesidir (bk. Selânikî, s. 252—255). 100 dirhem gümüşten 500 akçe basılırken, bu evvelâ 800 akçeye çıkarılmış, bu da eşya fiyatlarına te'sir etmiş idi. Pâdişahın musâhibi Doğancı Mehmed Paşa para ayarının düzeltilmesine me'mur edildiği hâlde, Gence seferinden dönen askerin ulûfesinin yarı-yarıya düşük ayarlı para ile ödenmesi ayaklanmaya sebep o'muş, pâdişah direnmek istemiş ise de, „yerine başka pâdişah buluruz" tehdidi ve devlet erkânının tavsiyesi üzerine, Mehmed Paşa ile defterdar Mahmud Paşa 'nın idâmlarına râzı olmak zorunda kalmıştır. Vak'a bu sûretle bastırıldığı sırada, İstanbul 'da büyük bir yangın çıkmış, bedestenlerin etrafı, yahudi mahalleleri, Bitpazarı, Gedikpaşa hamamı, bir çok mescid ve mahalleler bir gün, bir gece içinde yanmıştır. O zamana kadar yangınlarda halka yardımcı olan ve eşyalarının kurtarılmasına çalışan yeniçerilerin bu sefer yağmaya daldıkları görüldü (bk. *ayn. esr.*, s. 255 v. d.). 1590 yılı teşrin I. sonunda İstanbul

da veba hastalığı çıkmış ve iki ay kadar sürüp, sayısız insanın ölümüne sebep olmuştur (bk. *ayn. esr.*, s. 273).

1591 yılı kânûn II. ortalarında ve sonlarında yeniçeriler iki kere baş-kaldırıp, evvelâ istemedikleri kethudâ beyi, ikincisinde ise yeniçeri ağasını azlettirdiler. Süregelen bu hâdiseler askerî ocaklarda artık inzibat kalmadığını göstermektedir. Buna sebep ise, ocaklara her türlü kimsenin dolmağa başlamasıdır. 1592 yılı nisan sonlarında, Ayasofya civârında büyük bir yangın çıkmış, temmûz ayında ise, halkı dehşete düşüren yeni bir vebâ salgını baş-göstermiş, pâdişahın emri ile, ulemâ ve halk Alemdağı'nda duâda bulunmuş ve mahbuslar serbest bırakılmıştır. 1593 yılı kânûn II. ayının yirmi üçüncü günü, sipâhîler ulûfelerini alamadıkları için baş-kaldırıp, saraya girerek, divana hücûm ettiler ve defterdar Emîr Paşa'nın başını istediler. Fakat divan halkı ve mutfak hademesinin âsîlerin üzerine yürümesi ile, fitne bastırıldı (bk. Naîmâ, I, 75—78).

Murad III. zamanında İstanbul'da Venedik cumhuriyeti, Avusturya imparatorluğu, Lehistan, İngiltere, Fransa, İspanya kırallıkları ve İran ile yapılan andlaşmalar için bk. J. du Mont, *Corps. Dipl.*, V, 1. bölüm, 244—247; v. Hammer, VI, 445, VII, 44, 50, 51, 119, 174, 187, 195; *Mecmua-i muâhedât*, III, 65; Alexandre de Miltitz, *Manuel des consuls*, Berlin, 1837, II, 780, 2. bölüm, s. 106—111.

Murad III.'ın 15 kânûn II. 1595'te ölümü üzerine, Manisa sancağında bulunan şehzâde Mehmed, İstanbul'a gelerek, 27 kânûn II.'da, Mehmed III. unvânı ile, Osmanlı tahtına çıktı. Aynı gün, sarayda bulunan şehzâdeler boğdurulmak sûretiyle öldürüldüler (bk. Naîmâ, I, 106). Sigetvar seferinden beri, yâni 30 yıldır, pâdişahların ordunun başında savaşa çıktığı görülmemiş idi. Sadrâzam Koca Sinan Paşa ile pâdişahın hocası şeyhulislâm Sâdeddin Efendi [b. bk.]'nin telkin ve ısrarı ile, Mehmed III. sefere çıkmağa râzı olmuştur (bk. Naîmâ, I, 136 v.d.). Bu münâsebetle pâdişah 20 hazîran 1596 tarihinde (bk. Selânikî, basılmamış kısım), pek parlak bir merâsim ile, İstanbul'dan hareket edip, Davutpaşa ordugâhına indi ve bir gece orada kaldıktan sonra, ordu ile birlikte, Edirne'ye hareket etti. Eğri kalesini fethederek, Haçova meydan savaşını kazanan ordu geri dönmüş ve pâdişah 22 kânûn I. 1597 tarihinde İstanbul'da halkın büyük gösterileri ile karşılanmış ve parlak bir merâsim ile saraya girmiştir (bk. *ayn. esr.*, aynı kısım).

9 nisan 1598 tarihinde İstanbul'un en muhteşem san'at âbideleri en biri olan Yeni câmiin temel atma merâsimi yapıldı (bk. *ayn. esr.*, aynı kısım). Bu münâsebetle burada bulunan yahudi mahallesi ile sinagog istimlâk edilmiş ve sâhiplerine binalarının iki kat ücreti ödenmiştir. Câmiin yapılmasına Mimar Sinan'ın talebesi mimar Davud Ağa me'mur edilmiş idi. Pâdişahın annesi Safiye Sultan'ın ölümü üzerine, câmi ancak 66 yıl sonra Mehmed IV.'in annesi Turhan Sultan tarafından tamamlanabilmiştir.

Kanunî devrinden beri Osmanlı sarayına girerek, bilhassa Safiye Sultan sâyesinde büyük nufûz kazanan, bu sâyede rüşvet karşılığında me'muriyet te'minine âlet olan Kira adlı yahudi kadını, iki oğlu ile birlikte, sipâhîler tarafından öldürüldü (1 nisan 1600, Naîmâ, I, 222). Sipâhîlerin ona düşmanlığı gümrük iltizamı karşılığında hazîneye kalp ve düşük ayarlı para vermesi ve bu paranın onlara ulûfe olarak dağıtılması idi. İstanbul halkı, büyük şâir Bâkî [b. bk.]'nin 1009 (h.) yılı ramazan ayının yirmi üçüncü günü (7 nisan 1600) vefat etmiş olduğunu haber alarak, üzüldü. Bu yıl içinde İstanbul'da vefat eden pek mühim bir kimse de *Kunh al-aḫbār* sâhibi Âlî'dir (bk. v. Hammer, VII, 374 v.d.).

18 teşrin II. 1602 tarihinde, aslı macar olması muhtemel Nadoj'lı Sarı Abdurrahman adlı küçük rütbeli „hâriç" bir müderris, zındıklık töhmeti ile, divanda Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile ilmî bir münâzara sonunda, fikirlerinden dönmeyerek, idâm olunmuştur (tafsilât için bk. *Fezleke*, I, 184).

6 kânûn II. 1603 tarihinde, sipâhîlerin isteği üzerine, pâdişah ayak divanına çıkarak, şikâyetlerini dinledi. Sipâhîler, umûmiyetle devlet işlerinin iyi idâre edilmediğinden ve bilhassa Anadolu'nun eşkiya elinde kaldığından bahsettiler. Esâsen daha iki gün evvel, böyle bir hareketleri sezildiği için, sadâret kaymakamı Saatçi Hasan Paşa ile şeyhulislâm ve Anadolu kazaskerleri değiştirilmiş idi. Bu hareketi yeni sadâret kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa'nın tahrik ettiği ve maksadının seferde bulunan sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın, azlini te'min ederek, onun yerine geçmek olduğu anlaşılmaktadır. Sonunda, eski sadâret kaymakamı olup, Yedikule'de hapsedilen Saatçi Hasan Paşa'nın suçu sâbit olmadı. Sâdece, devlet işlerine karışmak töhmeti ile, kapı ağası ve kızlar ağasının boyunları vuruldu (Naîmâ, I, 294—296). İstanbul'da geçen bu vak'aları Belgrad'da bulunduğu sırada duyan sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa, hemen yola çıkıp, sür'atle ilerileyerek, 6 şubat günü İstanbul'a vardı. Bunu haber alan sadâret kaymakamı Mahmud Paşa sipâhî zorbalarının onun

derhal idâmını istediklerini saraya bildirdi ve gayretsizliği yüzünden, düşmana, yenildiğinden, idâmının gerekeceğine dâir aldığı fetvaları da gönderdi. Pâdişah, sadrâzamın tarafını tuttuğundan, bilâkis Mahmud Paşa'nın idâmını emretti. Hasan Paşa, olanları duyunca, yeniçeri ocağına iltica etmiş idi. Yeniçeri ocağı, kendisini desteklediğinden, ayaklanmış olan sipâhî ocağı sonunda bu dâvadan vazgeçti. Sipâhîlerin zorbaları yakalanarak öldürüldüler, fakat böylece, iki ocak arasına ilk defa düşmanlık girdi (*Fezleke*, I, 186—192).

Pâdişahın emri ile, 7 haziran 1603 tarihinde, büyük şehzâde Mahmud öldürüldü. Bunun görünüşte sebebi kendisine bir şeyh tarafından gönderilen ve yakında tahta çıkacağını müjdeleyen bir mektubun ele geçmesi idi (bk. Naîmâ, I, 351). Aslında ise, saltanata son derece harîs olan Mehmed III. oğlunun bâzı hareketlerinden ve bilhassa Anadolu'da türeyen eşkiya ve tecâvüzde bulunan İran üzerine serasker olarak gönderilmesini istemesinden kuşkulanmış ve bu hâdise bardağı taşıran bir damla olmuş idi (bk. Peçevî, II, 281). Sipâhî fitnesi yatıştırıldıktan sonra, kendisi son derece gurur getirmiş ve hattâ hukümdara bile kafa tutmağa başlamış olan ve yeniçerilere dayanarak ve onları tahrik ederek, sadârette kalmak isteyen Yemişçi Hasan Paşa, Mehmed III.'in emri ile, 16 teşrin I. 1603'te idam edildi (*Fezleke*, I, 200, 201, 218—222).

Mehmed III. zamanında İstanbul'da Venedik, Fransa, Hollanda, Lehistan ve İngiltere ile imzalanan andlaşmalar için bk. v. Hammer, XVII, 119; d'Ohsson, VII, 450, 474, 479; Miltitz, II, 2. bölüm, s. 940. 22 kânûn II. 1603 tarihinde, Mehmed III. vefat ederek, yerine oğlu Ahmed I., 14 yaşında bulunduğu hâlde, Osmanlı tahtına çıktı. 14 gün sonra yeni pâdişah sünnet edildi ve bu münâsebetle büyük eğlenceler tertiplendi. İstanbul şehri bir pâdişahın sünnet düğününe ilk defa şâhit oluyordu (bk. *göst. yer.*). Ahmed I. [b. bk.] pâdişah olduğu zaman, bir istisnâ olarak, kardeşi şehzâde Mustafa'yı (Mustafa I.) öldürtmemiş idi. İstanbul böyle bir hâdiseye de ilk defa şâhit olmakta idi. 24 teşrin I. 1604 tarihinde, Ahmed I.'in Osman adlı (Osman II.) şehzâdesi doğdu. Bunun üzerine İstanbul'da 7 gün 7 gece donanma yapılması emredildi (bk. Naîmâ, I, 393 v.d.). 1606 yılı kânûn II. ortalarında, yıllık çuhaları zamanında verilmeyen yeniçeriler ve ertesi gün ulûfelerini alamayan sipâhîler ayaklandılar. Mes'uller azlolundu ise de, ocaklılar tekrar ayaklandıkları için, pâdişah şubatın ikinci günü, kırmızı elbiseler giymiş olduğu hâlde, Sultan Bayezid köşküne çıkarak, vezirleri, bölük ağalarını ve kâtipleri getirtip, azarladı ve mes'uller cezalandırıldı (*ayn. esr.*, I, 271 v.d.).

Peçevî (I, 363) tütünün İstanbul'a ilk defa 1609 tarihinde ingilizler tarafından getirildiğini haber verir. Başka kaynaklarda buna dâir bir kayıt yoksa da, bu sıralarda bir ingiliz donanmasının İstanbul'u ziyâret ettiği bilinmektedir (bk. Selânikî, basılmamış kısım). Naîmâ (I, 422) ise, tütünün ilk gelişini 1014 (h.) yılı sonlarında (nisan 1606) olarak kaydeder. Bununla berâber Peçevî'nin rivâyeti hakikate daha uygun görünmektedir.

1609 yılı hazîran ayı ortalarında, sadrâzam Kuyucu Murad Paşa, Saruhan ve Menteşe taraflarında celâlilik ile meşgûl Yusuf Paşa'yı, tatlı sözler ile, affettirip, Manisa sancağı arpalığı va'di ile İstanbul'a getirtirek, Üsküdar ordugâhında kafasını kestirdi (bk. *Fezleke* 321—326). Atmeydanı'nda bir câmi inşâsı için, 4 kânûn II. 1610 günü, büyük merâsim ile, temel atıldı. Sultan Ahmed câmiinin inşâsına böylece başlanmış oldu (*ayn. esr.*, s. 331). 1610 yılı temmûz ayının yirmi ikinci günü, ilk defa olarak, İstanbul'da hazırlanan Kâbe örtüsü Mekke'ye doğru yola çıkarıldı. Kâbe örtüsünün daha evvel Mısır'da hazırlanıp, gönderilmesi âdet idi (bk. *ayn. esr.*, s. 333).

27 temmûz 1612'de şehzâde Murad (Murad IV.)'ın doğması dolayısı ile mutâd merâsimler yapıldı (bk. Naîmâ, II, 95). Aynı senede Kâbe'nin yenisi ile değiştirilen örtüsü ve su oluğu ile Peygamberin türbesinin duvarında bulunan mücevher ve türbe kapısı İstanbul'a getirilip, hazîneye konuldu. Bu sırada Kâbe tâmir olunduğundan, bu işe me'mûr edilen Hasan Paşa eski çatının sağlam kalmış yerlerinden bir âsâ yaptırıp, ihtiyarlığa erişmesi temennisi ile, pâdişaha göndermiş idi (bk. Naîmâ, II, 103—105).

1613 ağustos ayında içki yasağı kondu ve meyhâneler kapatıldı. Aynı zamanda hazîneye yılda 100 yük akçe getiren „hamr emâneti" ilga olundu (*ayn. esr.*, II, 352). 1614 yılında, ilk defa olarak, İstanbul'a Hollanda'dan bir elçi geldi ve Flandre dukası adına pâdişaha çeşitli hediyeler sundu. Elçiye refâkat eden Hollanda tâcirleri çeşitli ticâret malı da getirdiler. Elçiye Üsküdar bahçesinde ziyâfet verildi. Elçi sonra izin isteyip, yurduna döndü (bk. *ayn. esr.*, II, 353). Ertesi yıl İran elçisi İstanbul'a geldi ise de, ordu İran seferine çıktığından, kendisine itibâr olunmadı. 1616 yılının teşrin II. ayında şehzâde İbrahim (Sultan İbrahim) doğdu. Bir yıldan beri İstanbul'da oturan İran elçisi Yedikule'de hapsedildi. Kendisi, İstanbul'da hapsedilen ilk İran elçisidir (bk. Naîmâ, II

145 v.d.). 9 hazîran 1617 günü, inşâsı tamamlanan Sultan Ahmed câmii, büyük bir merâsim ile, açıldı (*Fezleke*, I, 383). Bu İstanbul 'da 6 minâreli olarak yapılan ilk ve son câmidir. 20 günden beri hasta bulunan Ahmed I., saltanatının on dördüncü yılında, 22 teşrin II. 1617 tarihinde vefat etti. Aynı gün, Mustafa I. tahta çıktı. Böylece babadan-oğula geçmekte olan saltanat kardeşten kardeşe geçmiş oldu (Naîmâ, II, 153 v.d..

Ahmed I. zamanında İstanbul 'da Fransa, Venedik, Hollanda, İngiltere, İran, Transilvanya Prensliği, Macar beyleri ve Avusturya ile imzalanan andlaşmalar için bk. Testa, I, 141, 152; v. Hammer, VII, 120, 384, VIII, 221, 421; Miltitz, II, 2. bölüm, 785, 1413—1421; Naîmâ, I, 25 v. d., 79—82, II, 112 v.d., 132, 134; J. du Mont, V, 2. bölüm, s. 205; *Fezleke*, s. 370; Başbakanlık Arşivi, *Dubrovnik defteri*, XIII, 19—23.

Mustafa I. [b. bk.], kısa zamanda şuûru yerinde olmadığı anlaşılarak, hal'edilip, yerine 26 şubat 1618 tarihinde, Ahmed I. 'in oğlu Osman II. [b. bk.] tahta geçirildi (bk. Naîmâ, II, 159—162). Kendisi o zaman 14 yaşında bulunduğundan, Genç Osman diye anılmıştır. 1618 yılı kânûn II. ayının 19 'unda tam ayarlı yeni akçe ve onarlık osmanî basılması emredilerek, 10 kese sermâye verilip, Bekir Efendi darphâne nâzırı oldu (bk. Naîmâ, II, 170). Bundan sonra eski akçenin geçmemesi emrolundu ise de, yeni basılan tam ayarlı para kâfi gelmediğinden, eski akçelerden ayarı düzgün olanlarının geçmesine izin verildi. Bu yıl, Murad III. 'ın sevgili zevcesi Safiye Sultan oturmakta olduğu eski sarayda vefat etti (bk. v. Hammer, VIII, 253 v.d.).

24 kânûn II. 1621 'de, şiddetli soğuklar yüzünden, Haliç dondu. Soğuklar gittikçe arttığından, 6 şubatta Üsküdar ile İstanbul 'un arası da buz bağlayıp, halk bir yakadan karşı yakaya yaya olarak geçti. Şâir Neşâtî, bu münâsebetle, — *Be meded dondu bin otuzda soğuktan derya* ve Hâşimî Çelebî — *Yol oldu Üsküdar 'a bin otuzda Akdeniz dondu* tarihlerini düşürmüşlerdir. Bu münâsebetle, deniz yolu kapandığından, İstanbul 'da kıtlık ve pahalılık başlamış, ekmeğin 75 dirhemi bir akçeye ve tin okkası 15 akçeye fırlamıştır (bk. *ayn. esr.*, II, 185 v.d.).

Osman II., ordusunun başında, Hotin seferine gitmek üzere, 8 mayıs 1621 tarihinde parlak merâsimler ile, Davutpaşa ordugâhına çıktı. 21 mayıs tarihinde de ordugâhtan sefere hareket etti. Pâdişah bu seferden dönüşte, 25 kânûn II. 1622 tarihinde, İstanbul 'a varmış ve bu münâsebetle üç gün üç gece şehir donanması yapılmıştır (*ayn. esr.*, II, 187 v. d. ve 206). Bu esnâda şehzâde Mehmed 'in öldürülmesi hakkında bk. Peçevî, II, 375. Bundan sonra İstanbul Genç Osman vak'ası denilen vak'aya, yâni 18 mayıs 1622 'de, yeniçeri ve sipâhî ocaklarının ayaklanmasına, ertesi günü pâdişahın hal'ine ve yerine tekrar Mustafa I. 'nın tahta çıkarılmasına, nihâyet 20 mayıs günü Osman II. 'ın öldürülüşüne şâhit olmuştur (tafsilât için bk. *Tûgî tarihi*, nşr. Midhat Sertoğlu, *Belleten*, sayı 43, s. 489—514).

Osman II. devrinde İstanbul 'da Fransa, Venedik, İran ve İngiltere ile imzalanan andlaşmalar için bk. Miltitz, II, 2. bölüm, s. 102; v. Hammer, VII, 121, 122; Naîmâ, II, 171 v.d.

Mustafa I. 'nın ikinci saltanatı zamanı karışıklıklar ile geçmiştir. Davud Paşa 'nın azline rağmen, hazîran ayının on birinci günü, yeniçeriler ile sipâhîler ayaklanarak, Genç Osman 'ın idâmında eli olanların cezâlandırılmasını istemişlerdi. Çünkü şimdi ocaklarını bu töhmetten kurtarma gayreti içinde idiler (bk. Naîmâ, II, 235). 8 teşrin I. 'de, İran elçisi gelerek, alay gösterdikten sonra, Vefa 'da Kızılbaş Hasan 'ın evine indi. 1622 yılı teşrin II. ayının ilk haftasının sonunda Rusya ve bir az sonra Polonya elçileri İstanbul 'a geldiler ve ikisi de sadrâzamın konağında buluşup, münâkaşa ettiler. Çünkü Lehistan elçisi Rusya elçisinin kabûl edilmesini istemeyordu. Ancak Osmanlıların Hotin savaşında umdukları zaferi elde edememeleri üzerine, lehliler ruslara saldırmışlarsa da, yenilmişlerdi. Rusya, bunun için, onlara karşı bir ittifak yapmak maksadı ile, Kefe tarafından İstanbul 'a elçi yollamış bulunuyordu.

Erzurum vâlisi Abaza Mehmed Paşa, Sultan Osman 'ın kanını dâva ederek, ayaklanmış ve bulduğu yeniçerileri öldürmeğe başlamış idi. Bunun üzerine yeniçeriler, 24 kânûn I. 1622 tarihinde, hukûmetin gerekli tedbirleri almadığı bahânesi ile, ayaklanıp, taşkınlıkta bulundular. 2 kânûn II. 1623 tarihinde sipâhîler ayaklanarak, pâdişahı kendilerinin öldürdüğü töhmetinden kurtulmak için, asıl katillerin bulunup, cezâlandırılmalarını istediler. Bunun üzerine Davud Paşa yakalandı. Bir takım karışıklıklardan sonra, 21 kânûn II. 1623 'te Yedikule 'de boğularak, öldürüldü. Bu vak'ada fiilen alâkası olanlar da birer ikişer yakalanıp, öldürüldüler (bk. Naîmâ, II, 246—250).

Şubat 1623 'te, sadrâzam Mere Hüseyin Paşa 'nın seyyidlerden olan bir kadıyı yok yere falakaya yatırması üzerine, İstanbul uleması ayaklanarak, Fâtih câmiinde toplandı. Sadrâzamın kâfir ve kanının helâl olduğuna dâir fetvâlar yazdılar. Aralarında bulunan şeyhulislâm oradan kaçtı. İstanbul kadısı da aynı

şeyi yaptı. Nasihat ile dağılmadıklarından, akşam üzeri bir kısım acemi oğlan üzerlerine gönderilip, henüz evine dönmemiş olanları zorla dağıttılar. Ulemâdan ve hâdiseyi seyre gelenlerden pek çok kimse öldü ve yaralandı (bk. *Tûgî tarihi*). Bir kaç gün sonra da bu hareketin ele-başıları me'mûriyetlerinden azledilip, sürgüne gönderildiler.

Mustafa I. devrinde İstanbul 'da 18 şubat 1623 tarihinde Lehistan ile, Hotin andlaşmasının te'kidi mâhiyetinde, bir anlaşma imzalanmıştır (bk. v. Hammer, VIII, 341).

Mustafa I. 'nın hal'i üzerine, Murad IV. [b. bk.] Osmanlı tahtına çıktı. 1625 yılı eylûl ayında İstanbul 'da sipâhîler, ulûfe yüzünden, ayaklandılar. Sonunda defterdar Yahni-Kapan Abdülkerim Paşa azl ve hapsedildi; kendisi, teessüründen vefat etti (bk. Naîmâ, II, 354 v.d.). 1625 yılı yazında, Bayram Paşa vebâsı diye anılan müthiş bir vebâ İstanbul 'u kasıp-kavurdu. Ölü sayısı, günde 1.000 'e kadar yükselince, Okmeydanı 'nda duâya çıkıldı (bk. v. Hammer, IX, 65). 1626 ağustosunda İngiltere elçisi İstanbul 'a geldi. Kendisi Tunus ve Cezayir ile ticâret anlaşması müsâadesi isteyor ve bâzı iskelelerde „capitulation" dışı *masdariye* adlı bir vergi alındığından, bunun kaldırılmasını, Cezayir ve Tunus 'ta hapsedilen ingilizlerin serbest bırakılmasını rica ediyordu. Bunlar kabûl edilmekle berâber, karşılığında Hindistan ile Yemen arasında gidip-gelen tâcir gemilerinden ingilizler tarafından yakalanan dört tanesinin serbest bırakılıp, malların sâhiplerine verilmesi istendi (bk. Naîmâ, II, 400 v. d.).

1628 yılı temmûz başlarında, İstanbul 'da bir sipâhî ayaklanması oldu ise de, kolaylıkla geçiştirildi. Aynı yılın teşrin I. ayının üçüncü günü sûfî şeyh Aziz Mahmud Hüdâî Efendi, 85 yaşında bulunduğu hâlde, vefat etti. 25 haziran 1630 tarihinde İstanbul 'da şiddetli bir fırtına çıktı. Pâdişah Üsküdar 'da Sultan Ahmed köşkünde bulunuyordu ve şâir Nef'î 'nin *Sihâm-ı kazâ* adlı hiciv mecmuasını okumakta idi. Birden, pencereden giren bir yıldırım ayaklarının dibine düştü. Murad IV. bundan ürküp, mecmuayı parça-parça etti ve Nef'î 'yi azarlayıp, onu hiciv söylemeğe tövbe ettirdi (*ayn. esr.*, III, 41 ve v. Hammer, IX, 155). İstanbul 'da sayılı sipâhî ayaklanmalarından birisi 10 şubat 1632 'de vukua gelmiştir. Bunu tahrik eden ikinci vezir Receb Paşa 'dır. İleri sürülen bahâne Bagdad seferinden dönmekte olan sadrâzam Husrev Paşa 'nın Diyarbekir 'e varmak üzere iken azlolunması ve yerine Hâfız Ahmed Paşa 'nın tâyin edilmesidir. Receb Paşa, aslında Hâfız Ahmed Paşa 'yı uzaklaştırıp, kendisi sadrâzam olmak istemekte idi. Sipâhîler, saraya hücum ederek, pâdişahı ayak divanına çıkardılar. Sadrâzam ile birlikte 17 devlet adamının başını istediler. Defterdar Mustafa Paşa, yeniçeri ağası Hasan Halîfe ve pâdişahın musâhibi Mûsâ Çelebî bunlar arasında idi. Zorbalar pâdişahın yanına kadar sokulmuşlar ve kendisine el kaldıracak hâle gelmişlerdi. Çâresiz, Hâfız Paşa kendilerine verildi ve onlar tarafından öldürüldü; Receb Paşa sadrâzam oldu. Zorbalar, bu şekilde bir az yatışınca, pâdişahın gönderdiği emir ile, o sırada Tokat 'ta bulunan Husrev Paşa idâm edildi. Bu hâl İstanbul 'da zorbaların 12 martta tekrar ayaklanmalarına sebep oldu. Bunun sonunda defterdar, yeniçeri ağası ve pâdişahın musâhibi öldürüldü. Âsîler, pâdişaha itimatları kalmadığını söyleyerek, kardeşleri olan şehzâdeleri, yâni Bayezid, Süleyman, Kasım ve İbrahim 'i Bâbüssaâde önüne çıkartıp, gözleri ile gördüler ve öldürülmeyeceklerine dâir şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi 'nin kefil olması üzerine, dağıldılar. Ancak yaptıklarının yanlarına kalmayacağını hesaplayarak, Murad IV. 'ı hal'edip, yerine şehzâdelerin büyüğünü geçirmeğe karar verdilerse de, sipâhîlerin bâzı ileri gelenleri ile yeniçeri ocağı buna râzı olmadığından, düşüncelerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Fakat şehirde takım-takım silâhlı olarak geziyor, ramazan olduğu hâlde, içki içip, türlü kötülüklerde bulunuyor, ellerinde garip resimler, yapma şekiller ve mahyalar ile, davul zurna çalarak, Allah Allah sesleri ile İstanbul sokaklarını dolaşıp, halktan ve devlet ricâlinden zorla temâşâ akçesi alıyor, vermek istemeyenlerin evlerini, ellerindeki meş'aleler ile, tutuşturmağa kalkışıyorlardı. Bayramda ise, sokaklara salıncaklar kurup, sadrâzamdan itibâren, bütün devlet ricâlini balmumları ile davet ettiler. Onlar da her salıncağa istenen para veya kumaşı göndererek, yakalarını kurtarmakta idiler. Bir taraftan da sokaklarda çalgı çalıp, çengi oynattıktan ve alenen içki içtikten başka, kadınlara ve çocuklara saldırıyorlardı. Bayramdan sonra, ulûfelerini de alarak, yerli-yerlerine dağıldılar. Bir kısmı İstanbul 'da kaldı. Bunlar, iş sâhiplerinin para karşılığında işlerini tâkip edip, isteklerini yaptırmakta idiler (Naîmâ, III, 79—104). Murad IV. 'ın hal'ine meydan vermeyenlerden biri olan yeniçeri ağası Köse Mehmed Ağa, bütün bu işlerin Receb Paşa 'nın başı altından çıktığını pâdişaha izah ettiğinden, zorbalar dağıldıktan sonra, pâdişah 18 mayıs 1632 tarihinde onu idâm ettirdi. 6 haziranda sipâhî zorbaları tekrar ayaklanmak istediler ve Atmeydanı 'nda toplandılarsa da, pâdişah yeniçeri ocağına, ulemâya ve devlet ricâline dayanarak, bu

sefer üstün geldi ve neticede zorbalar tepelenip, dağıtıldı (*ayn. esr.*, III, 106—118). Murad IV., bundan sonra namlı zorbaları tâkip ettirerek, ortadan kaldırdı.

1633 yılı eylûl ayının 2. cuma günü akşamı Cibali semtinden çıkan bir yangın, şiddetli poyraz yüzünden, sür'atle yayıldı ve üç kola ayrılarak, Küçük Mustafa Paşa, Âşık Paşa, Balat, Sultan Selim, Unkapanı, Vefa, Zeyrek, Atpazarı, Büyük ve Küçük-Karaman, Saraçhane, Sofular, Halıcılar, Molla Gürânî semtleri, yâni İstanbul'un aş.-yk. 1/5'i yandıktan sonra, cumartesi akşamı söndü. 1633 yılı eylûl ayının on altıncı günü, Murad IV.'ın emri ile, dedikodu ve fitne ocakları olan kahvehâneler kapatılarak, tütün içme yasağı konuldu ve içenlerin idâm edileceği ilân olundu (bk Naîmâ, III, 160 v. d.). Üstelik yatsıdan sonra fenersiz sokağa çıkmak yasak edildi. Pâdişah geceleri şehri bizzat dolaşıyor ve emrine aykırı davrananları hemen öldürtüyordu. Kendisi, bu bahâne ile zorba ve şerirleri temizlemekte idi.

Pâdişah, kânûn I. ayının başında, kara-yolu ile, Bursa'ya gitmiş. İznik'e uğradığı sırada, yolları düzeltmemiş olduğu bahânesi ile, kadıyı astırmış idi. Bu haber İstanbul'a gelince, ulemâ arasında üzüntü yarattı. Şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi, Vâlide Sultan'a, bir mektup gönderip, pâdişahı böyle hareketlerden men'etmesini tavsiye etti. Bu sırada ulemâ sıksık buluşup, bu meseleyi görüşüyordu. Ahîzâde de bu toplantılara gitmekte idi. Nihâyet pâdişaha durum bildirildiğinden, sür'atle İstanbul'a dönerek, esâsen şehzâdelere kefil olduğu için, evvelce kin bağlamış olduğu şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi'yi hemen Kıbrıs'a sürmüş, fakat kayığını Marmara'nın ortasından geri çevirip, 7 kânûn II. 1634'te onu idâm ettirmiştir (bk. Naîmâ, III, 182—186). Murad IV.'ın ilk şehzâdesi 1633 yılı temmûz ayının yedinci günü doğmuş idi. İkinci şehzâdesi 10 mart 1634 yılında doğdu İstanbul, Üsküdar ve Galata'da bu münâsebetle donanma ve şenlik yapıldı.

Murad IV., Lehistan seferine gitmek üzere, 8 nisan 1634'te Davutpaşa ordugâhına çıkmış, 15 nisanda ordunun başında hareket etmiş, lâkin Edirne'de bulunduğu sırada Lehistan'ın barış şartlarını kabûl ettiğini duyarak, geri dönmüş ve 5 ağustosta yine İstanbul'a varmıştır. 27 kânûn II. 1635 günü, meşhûr hicivci şâir Nef'î [b. bk.], tövbesini bozduğu için, pâdişahın emri ile, idâm olundu. Kırk yıldan beri yerini-yurdunu bırakıp, İstanbul'a gelerek yerleşmiş bulunan kimselerin memleketlerine gönderilmeleri İstanbul kaymakamı Bayram Paşa'ya emredildi. İstanbul mahalleleri bir kaç ay dolaşılıp, böyle kimseler arandı ise de, tesbit olunamadı (bk. Naîmâ, III, 236 v.d.). Pâdişahın gönderdiği bir emir üzerine, kardeşleri olan şehzâdelerden Bayezid ve Süleyman, 26 ağustos 1635 tarihinde, Topkapısarayı'nda boğdurularak, öldürüldüler. Aynı zamanda Revan kalesinin fetih haberi gelip, İstanbul'da 7 gün, 7 gece donanma ve şenlik yapıldı. Murad IV. 25 kânûn I. 1635 tarihinde İstanbul'a döndü ve bu münâsebetle ayrıca şenlikler yapıldı.

1637 yılı eylûl ayının haftasında İstanbul büyük bir salgın hastalık gördü. 18 şubat 1638 günü ise, şehzâde Kasım da boğdurularak, öldürüldü (*ayn. esr.*, III, 308). Böylece Murad IV.'ın yalnız anne bir kardeşi şehzâde İbrahim hayatta kalmış oldu. 6 gün sonra da, Murad IV., Bagdad seferi niyeti ile, İstanbul'dan ayrıldı. Bu seferden Bagdad'ı almış olduğu hâlde, 10 haziran 1639 tarihinde İstanbul'a döndü. 9 şubat 1640 tarihinde de vefat etti. Yerine hayatta kalmış tek erkek kardeşi olan Sultan İbrahim geçti.

Murad IV. devrinde İstanbul'da Venedik cumhuriyeti, Lehistan, Fransa, İngiltere, Transilvanya ve Hollanda ile imzalanan andlaşmalar için bk. v. Hammer, IX, 28, 122, 379; Miltitz, II, bölüm 2, s. 123.

30 ağustos 1640 gecesi İstanbul'da Balat kapısı dışındaki mumhâneler tutuştu; şiddetli rüzgâr yüzünden, ateş şehrin içine atladı; bütün gece devam ederek, sabahleyin Fethiye câmii yanıp, Draman mahallesinden Sultan Selim semtine yürüdü ve öğle vakti Çukurbostan'a dayanarak, söndü (bk. Naîmâ, III, 432—434).

Bu sıralarda, para ayarı yeniden bozulduğu için, kuruş 125 ve altın 250 akçeye çıkmış bulunuyordu. Sadrâzam, bu yüzden, yeniden düzgün ayarlı akçe bastırarak, bayram ulûfesini (kânûn I. 1640 ortaları) bu para ile ödedi. Aradaki barışı yenilemek için, 26 nisan 1641'de Avusturya elçisi İstanbul'a geldi (bk. v. Hammer, X, 12). 17 hazîran 1641'de İran elçisi gelip, cülûsu tebrik ederek, hediyelerini sundu (Naîmâ, IV, 4). 14 temmûzda ise, İstanbul'un meşhûr şahsiyetlerinden Murad IV.'ın musâhibi Emirgûne-oğlu idâm edildi. Kendisi Revan kalesini pâdişaha karşı müdâfaa etmiş, sonra esir düşerek, musâhipleri arasına girmiş idi. Muhteşem konağı bulunduğu Emirgân hâlâ onun adı ile anılmaktadır. Avusturya elçisinden bir kaç hafta sonra, İstanbul'a bir rus elçisi geldi. Onun arkasından, mayıs ayı içinde, Raguza elçisi ile Transilvanyalı me'murlar gelip, yıllık vergilerini sundular. 22 teşrin I.'de İran elçisi gelerek, Şâh 'Abbâs II.'ın babasını öldürüp, yerine geçtiğini bildirdi. İran elçisi parlak bir merâsim ile karşılandı. 1 kânûn II. 1642'de şehzâde Mehmed (Mehmed IV.) ve 15 nisanda şehzâde Süleyman (Süleyman II.) doğdu. Bu iki doğum münâsebeti ile, İstanbul'da mutâd şenlikler yapıldı. 25 şubat 1643'te şehzâde Ahmed (Ahmed II.) dünyaya geldi. Bu şehzâdelerin doğuşunun büyük mânası var idi. Çünkü Sultan İbrahim tahta çıktığı zaman, Osmanlı hânedanının tek erkek âzası idi. Bu hânedanın devamı Sultan İbrahim'in erkek evlâdının olmasına bağlı idi.

Haleb vâlisi Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa'nın sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile araları açık idi. Bu yüzden Haleb'den azledilmiş, tâyin edildiği Sıvas eyâletini de, sadrâzamın el-altından çevirdiği desîseler yüzünden, elde edememiş idi. Bunun üzerine onunla pâdişah huzûrunda murâfaa olmak maksadı ile, kuvvetli kapı halkı ile, İstanbul'a doğru yola çıktı. Bu hâl şehirde telâş uyandırdı, dükkânların kapanmasına sebep oldu. Sadrâzam, bizzat kol gezerek, dükkânları açtırdı ve Hüseyin Paşa meselesinin dedi-kodu mevzuu edilerek, ortalığın telâşa verilmesini yasakladı. Hattâ 11 mahkûmu şehrin muhtelif yerlerinde astırarak, halkı sindirdi. Hüseyin Paşa 1644 haziranı sonlarında Üsküdar'a kadar geldi ise de, yolda iken, mührün kendisine verileceğine dâir bâzı kimselerden aldığı vaadin tahakkuk etmediğini görerek, bir kaç adamı ile, kaçtı. Sadrâzam yeniçeri ve sipâhî ocaklarını Üsküdar'a geçirmiş idi. Hüseyin Paşa kaçınca, askerler onun ordugâhını, hücûm ederek, yağmaladılar. Hüseyin Paşa, bir müddet sonra, yakalanıp, İstanbul'a getirilerek, öldürüldü (bk. *Fezleke*, II, 226—228). Kısa zaman sonra da Kara Mustafa Paşa idâm edildi. İstanbul'un meşhûr simâlarından Cinci Hoca'nın zuhûru ve pâdişaha intisabı da bu sıralara rastlar. Kendisi Hüseyin adlı fakir bir molla iken, sarayda mahbus olarak, ölüm korkuları içinde geçirdiği uzun yıllar sonunda melânkoliye yakalanan Sultan İbrahim'e nefes ederek, rahatlamasını te'min ettiği için, pâdişahın himâyesi ile, kısa zamanda ilmiye mansıplarının en yükseklerini elde etmiş ve Kara Çelebî-zâde Mahmud Efendi'ye de damat olmuştur. Saraya intisap eder-etmez, sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın idâmı vak'asında rol almıştır (bk. *ayn. esr.*, II, 229).

15 temmuz 1644'te Sultan İbrahim, Edirne'ye gitmek için, İstanbul'dan ayrıldı. Yanında yalnız musâhipleri var idi. Lâkin İstanbul'da halkın topluca bulunduğu yerlere fitne koparacak bâzı kâğıtlar bırakıldığını ve bu yüzden dedi-kodunun alıp-yürüdüğünü duyarak, bir ay kadar sonra, geri döndü (Naîmâ, IV, 77—79). 20 teşrin I. 1644'te Avusturya elçisi gelip, merâsim ile, kabûl edildi. İstanbul'a 14 yıldır Avusturya'dan elçi gelmemiş bulunuyordu. 27 hazîran 1645'te, darphâne yanından çıkan yangında Bayezid medresesinin etrafı, Bayezid hamamı, darphâne ve civârındaki çarşı, Nişancı câmii ve hamamı, Langa, Kumkapı, Yenikapı semtleri, Kadırga limanındaki hıristiyan evleri, rum ve ermeni kiliseleri yandı (bk *ayn. esr.*, IV, 165 v. d.). 5 mart 1646'da, İstanbul parlak bir merâsime şâhit oldu. Pâdişahın büyük kızı Fazlı Paşa'ya nikâhlanmış idi. Sadrâzam Sâlih Paşa sağdıç olmuş ve iki gümüş „nahil", 50 bohça elbise, 2 katar katır yükü çeşitli eşya, şekerden yapılmış garip heykeller ve kuşlar için 50.000 kuruş harcamış idi. Ellişer adam tarafından taşınan iki nahil de darphâne civârında yapılmış ve Eski saraya kadar götürüldükleri sırada, dar sokaklardan geçerken, dokunmasın diye, evlerin saçakları ve cumbaları önceden kaldırılmış idi (bk. *ayn. esr.*, IV, 211). 8 ağustos 1648'de Sultan İbrahim, devlet erkânının ve ocağın kararı ile, hal'edildi. Aynı gün, oğlu olup, henüz 7 yaşında bulunan Mehmed IV. pâdişah ilân olundu.

Sultan İbrahim zamanında İstanbul'da Fransa, Venedik cumhuriyeti, Lehistan, İngiltere ve İran ile imzalanan andlaşmalar için bk. v. Hammer, X, 9,13.

Mehmed IV., parlak bir merâsim ile, Eyüp türbesinde kılıç kuşanmış idi. Ertesi gün, cülûs bahşişi için hazînede yetecek para olmadığından, meşhûr Cinci Hoca'dan 200 kese yardım istendi; vermediği için, kendisi tevkif ve 6.000 kese tutan para, samur v. b. değerli eşyası müsâdere olundu. Ele geçen nakit parası, gayet yüksek ayarlı olduğundan, halk arasında rağbet ve Cinci akçesi diye şöhret buldu.

28 teşrin I. 1648'de, Sultan Ahmed vak'ası diye anılan vak'a patlak verdi. Yeni bir pâdişah tahta çıktığı zaman Sultanahmed'deki İbrahim Paşa sarayı ile Galata ve Topkapı saraylarındaki acemi oğlanlardan sırası gelenlerin kapı kulu süvârî ocaklarına çıkmaları kanun iken, bu defa ihmal olunduğu için, evvelâ Galatasarayı'ndakiler „boşanarak", İbrahim Paşa sarayına geldiler ve buradakileri de kışkırtıp, dışarıya çıkardılar. Kendilerine, bir mikdar sipâhî ve bundan başka son değişikliklerden memnun bulunmayanların adamları da katıldılar. Bu sonuncular sadrâzam ile şeyhulislâm pâdişah katilliği ile ithâm ediyorlardı ve esâsen bu fitneyi el-altından tahrik edenler de onlar idi. Âsîler, nasihat ile dağılmadıkları için, nihâyet üzerlerine yeniçeri kuvvetleri gönderilip, bu ayaklanma, pek kanlı bir şekilde, bastırıldı. 300 kadar acemi sipâhî öldü

(Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 337, 'ye göre ise, ölenlerin sayısı 50—60 kadardır). Bu vak'adan sonra sipâhîlerin itibârı kırılmış ve İstanbul 'da yeniçerilerin nufûzu artmağa başlamıştır. Vak'anın ertesi günü bunun kışkırtıcılarından olmakla ithâm edilen Cinci Hoca idâm edildi. 30 nisan 1649 tarihinde devlet aleyhine faâliyetleri tesbit edilen Venedik elçisi (balyos) tevkif edilip, malları müsâdere olunarak, prangaya vuruldu ve Rumeli Hisarı 'nda hapsolundu.

Sipâhî zorbalarından olup, Murad IV. zamanında nasılsa canını kurtarmış bulunan ve bu sırada servet ve nufûz elde etmiş olan Güreü Abdünnebi Niğde 'de oturuyordu. Sultanahmed vak'asını duyunca, kendisine katılan 15.000 kadar sipâhî ile ocakdaşlarının intikamını almak için, İstanbul üzerine yürüdü. İstanbul, bu münâsebetle, heyecanlı günler yaşadı. Sadrâzam orduyu Üsküdar 'a geçirmiş bulunuyordu. Güreü Abdünnebi, Bulgurlu 'ya kadar ilerilediği sırada, bir uzlaşma oldu. Lâkin çatışma yine önlenemedi. Üsküdar cengi denilen bu savaşta âsîler, ağır zâyiata uğrayarak, yenildiler ve geri döndüler (17 temmûz 1649; bk. *Fezleke*, II, 345—348).

Teşrin I. 1649 ortalarına doğru ulûfelerini alamayan sipâhîler ayaklanıp, ağalarını taşladılar. Hazînede para olmadığı için, hemen İstanbul ve Galata 'dan fevkalâde vergi (avârız) toplanıp, sipâhî ulûfesi verildi. 23 teşrin I. 1649 'da ise, yeni pâdişahın sarayında sünnet düğünü yapıldı. 20 kânûn II. 1651 günü Avusturya 'nın fevkalâde elçisi İstanbul 'a geldi ve büyük alay ile şehre girdi. 13 gün sonra divanda sadrâzam tarafından resmen kabûl edilip, getirdiği hediyeleri sundu (bk. Naîmâ, V, 46). Bu sırada İstanbul 'da müteassıp şerîat ehli ile tarîkat ehli arasında bâzı hâdiseler zuhûr etti ise de, şeyhulislâm Bahâî Efendi 'nin aldığı tedbirler sâyesinde, mesele yatıştı.

İstanbul 'da ilk esnaf ayaklanması 21 ağustos 1651 tarihine rastlar. Buna sebep ise, yine paranın ayarının düşürülmesidir. Sadrâzam Melek Ahmed Paşa, hazîne darlığına çâre olmak üzere, Rumeli 'de bâzı darphânelerde ayarı % 30 nisbetinde düşük para bastırıp, İstanbul 'a getirtti. Bunları ve meyhânelerden toplattığı bir kısım kırkık ve ayarı düşük akçeleri, 118 'ini birer altın ile değiştirmek üzere, esnafa dağıtmak için, bedesten kethudâsına gönderdi. İşte, esnafın ayaklanmasına bu vak'a sebep oldu. Sadrâzam kendilerini koğduğu için, saraya giderek, ayak divanında pâdişaha durumu anlatıp, altında ezildikleri ağır vergileri izâh ettiler. Pâdişah, bunların hepsinin kalkması için, hatt-ı hümâyûn verdi. Lâkin esnaf dağılmayarak, sadrâzamın azlini ve onun dayandığı yeniçeri ocağının ileri gelen ağalarının katlini istediler. Melek Ahmed Paşa azledilerek, sadâret Siyavuş Paşa 'ya verildiği için, o gün yatışan halk, ertesi gün tekrar saraya gitmek ve ağaların katlini sağlamak üzere, toplandı ise de, yeniçeri ocağı vâsıtası ile dağıtıldı (bk. *Fezleke*, II, 373—375).

2 eylûl 1651 günü pâdişahın büyük annesi Mahpeyker Kösem Vâlide Sultan Topkapı sarayında öldürüldü. Buna sebep Süleyman (Süleyman II.) 'a biat edilmesini sağlama teşebbüsünün haber alınması idi. Mehmed IV. 'in annesi Turhan Sultan, durumu sezerek, erken davranıp, mücâdeleyi kazandı. Ertesi günü de sancak-ı şerif çıkartılıp, sipâhîler ve ulemâ saraya dâvet edilerek, ocak ağalarının Atmeydanı 'nda topladıkları yeniçerilere karşı halkın yardımı istendi. Bu İstanbul 'da ocağa karşı ilk defa sancak-ı şerif çıkartılmasıdır. Sonunda yeniçeriler, ağaları terkederek, pâdişahın tarafını tuttuklarından, ağalar kaçıp, saklanmak zorunda kalmışlar, fakat yakalanmışlar, kendileri ile tarafdarları tenkil edilmişlerdir (bk. Naîmâ, V, 105—144).

21 teşrin II. 1652 tarihinde Esir hanından çıkan yangında Tavuk pazarı ile bedestenin etrafı, Vâlide hamamı, Elçi hanı, Mahmud Paşa çarşısı, Mercan câmii, Bayezid câmii, Sorguççular ve Kalpakçılar, Mustafa Paşa türbesi Şah Kulu medresesi, Sedefçiler çarşısı, Gedikpaşa ve oradan Kadırga limanı ve civarları harap oldu. (bk. *ayn. esr.*, V, 255).

1652 kânûn I. ayında, İngiltere 'nin tavassutu ile, barış görüşmeleri için, Venedik elçisi İstanbul 'a geldi ise de, yapılan müzâkereler neticesiz kaldı. 18 nisan 1653 'te Odun kapısı dışında çıkan bir yangında Sebze hali, Yemiş iskelesi, Ketenciler, Zindan kapısı dışındaki bütün dükkânlar, Hasır iskelesi, Çiniciler ve kârgir arpa anbarına kadar olan yerler ile birlikte, dükkân ve mahzenlerdeki hububat, Ahî Çelebî câmii ve Çardak iskelesi ile sûr dışındaki bütün evler yandı (bk. Naîmâ, V, 316 v.d.).

1653 yılı mayıs sonlarında Hindistan hükümdarı Cihanşâh 'ın elçisi Seyyid Hâcı Muhammed İstanbul 'a gelerek, hediyelerini sundu; sadrâzam, şeyhulislâm ve diğer devlet erkânı kendisine ayrı-ayrı ziyâfetler verip, meclislerine İstanbul 'un tanınmış simalarını çağırarak, elçi ile ilmî ve edebî sohbetlerde bulundular; İstanbul 'un görülmeğe değer yerlerini gezdirip, gösterdiler. O zamana kadar hiç bir elçiye bu kadar itibar gösterildiği duyulmamış idi (*ayn. esr.*, V, 336 v.d.).

11 teşrin I. 1653 günü, İstanbul 'da güneşin batışından sonra, gökte, şimâl-i garbî yönünden bir mızrak uzunluğunda ve kol kalınlığında görünen bir şahab inerek, şehri gündüz gibi aydınlattı. İki aydır devâm eden veba salgınının artacağına veya kudret sâhibi bir kimsenin halk tarafından öldürüleceğine, yahut da ayaklanmalar olup, bâzı kimselerin, kılıç zoru ile, ortadan kaldırılacağına alâmet olduğuna dâir dedi-kodular alıp-yürüdü (*ayn. esr.*, V, 422—429).

29 mart 1654 tarihinde Lehistan elçisi Nicolas de Gryzmata Biegaganowski İstanbul 'a gelerek, hediyelerini sundu (v. Hammer, X, 336). Maiyetinde bulunanlar arasında, sonradan Lehistan kralı olup, Osmanlıların ikinci Viyana muhâsarası bozgununda mühim rolü olan J. Sobieski de var idi (*ayn. esr.*, V, 588).

Haleb vâlisi iken, kendisine sadâret verilen İpşir Mustafa Paşa 'nın 25 şubat 1655 tarihinde İstanbul 'a gelerek, Üsküdar 'a varışı halkın heyecanını mûcip oldu. Kendisi, İstanbul yeniçerilerinden korktuğu için, başına pek çok silâhlı adam toplayarak gelmiş idi. Bunların çoğu Anadolu sipâhîleri idi. İpşir Mustafa Paşa 'nın, üst-üste gönderilen emirlere rağmen, İstanbul 'a gelmekte gayet ağır davranması onun niyetleri hakkında birçok dedi-koduların çıkmasına sebep olmuş idi. Kendisi parlak bir alay ile iki gün sonra İstanbul 'a geçti. Sadârette bulunduğu sırada, pâdişaha damad olduğu hâlde, herkesi gücendiren icrâatı yüzünden, umûmî bir nefret kazanmış, nihâyet yanında getirdiği sipâhîlerin de, vaad edilen ulûfeyi alamadıkları bahânesi ile, ayaklanıp, yeniçeri ocağı ile birleşmesi sonunda, İstanbul 'a altı ay müddetle heyecanlı günler yaşatmış olan İpşir Mustafa Paşa idâm olunmuştur (Naîmâ, VI, 4—88).

1656 yılı mart ayı başlarında İstanbul 'da meşhur Çınar vak'ası olmuştur. Pâdişahın henüz küçük yaşta bulunmasından faydalanan bâzı yakınları ve mensupları, devlet gelirini tükettiklerinden, kapı kulu ocaklarının ulûfesini verecek para kalmamış, sadrâzam Süleyman Paşa bunun üzerine elde mevcut yüksek ayarlı parayı düşük ayarlı paraya çevirerek, askere dağıtmış; fakat bunun neticesinde doğacak hâdiselerden korkarak, 1656 yılı şubat sonlarında istifâ etmiş idi. Bu sırada Girid 'den gelen bir kaç yüz yeniçeri ulûfelerini alamayınca, diğer askerileri de teşvik ederek, büyük bir ayaklanmaya sebep oldu ve pâdişahı ayak divanına çağırdı. Mehmed IV., Alay Köşküne inip, pencereden âsîlere göründü ve vaziyet kendisine anlatıldı; işleri artık ele alması tavsiye olundu ve bu hâllere sebep olanların başları istendi. Pâdişah, bu isteklere mukavemetin tehlikeli olacağını sezerek, istenenleri birer ikişer verdi. Bunların cesetleri sürüklenip, Atmeydanı 'nda bir ağaca asıldığı için, bu hâdise „Çınar vak'ası" veya „Vak'a-i vakvâkiye" diye anılmıştır (*ayn. esr.*, V, 133—149). Bu bahâne ile, asker arasında söz sâhibi olup, öldürülenlerin mallarını da yağmalayarak, büyük servetlere konan ve devlet işlerine karışmaktan da bir türlü vaz geçmeyen ve istanbulluların „meydan ağaları" diye andıkları zorbalar da 8 mayıs 1656 tarihinde te'dib edildiler.

Bu vak'adan 3 gün sonra, İstanbul 'a gelmiş olan Hindistan elçisi Kaim Bey, 15 mayısta büyük merâsim ile, pâdişahın huzûruna kabûl edilerek, hediyelerini sundu. Bu münâsebetle elçi askerî yardım ve Hindistan hacıları için Mekke 'de bir bina inşâsı isteklerinde bulundu. Bu istekleri kabûle şâyân görülmemekle berâber, Nur-Mahall 'in kubbesinin tamamlanması için, Ahmedâbâd 'a bir türk mimârı gönderilmesi hakkındaki teklifi kabûl edildi (v. Hammer, X, 387). Hind elçisi İstanbul 'da bulunduğu sırada, Osmanlı devletini Lehistan aleyhine kışkırtmağa çalışan Kazak elçileri ile Lehistan elçileri de gelmişlerdi. Lehistan elçisi Albert Raziouski mutâd merâsim ile huzûra kabûl edildi (*ayn. esr.*, X, 388).

1656 yılının mühim hâdiselerinden biri de İstanbul 'da pâdişah Mehmed IV. 'in tahttan indirilmesini ve yerine kardeşi şehzâde Süleyman (Süleyman II.) 'ın geçirilmesini hedef tutan bir tertibin meydana çıkarılışıdır. Bunun tertipçisi şeyhulislâm Hoca-zâde Mes'ud Efendi 'dir. Gayet muhteris bir kimse olan Mes 'ud Efendi Çınar vak'asında, zorbaların isteği ile, şeyhulislâm olmuş ve bu sırada sadrâzam bulunan Boynu Yaralı Mehmed Paşa 'nın bu makama getirilmesinde birinci derecede rol oynamış bulunuyordu. Fakat sadrâzam, kendisini dinlemediği ve isteklerini yerine getirmediği için, bu sefer onun azline çalışmış ise de, saraydan yüz bulamamış idi. Bunun üzerine, vezirlerden Haydar Ağa-zâde Mehmed Paşa ile bir olup, yeniçeri ocağını kışkırtarak, pâdişahı hal'etmeği ve büyük şehzâdeyi tahta çıkarmağı kararlaştırdılar ise de, Mehmed Paşa 'nın tedbirsizliği sadrâzamın işi duymasına ve saraya duyurmasına sebep oldu. Hoca-zâde Mes'ud Efendi derhal azl ve Bursa 'ya nefyolundu. Bir müddet sonra da orada idâm edildi. Onun gibi, Haydar Ağa-zâde Mehmed Paşa 'nın ve tertibe dâhil bulunanlardan şehzâde Süleyman 'ın annesinin kethudâsı Kara Ali Ağa 'nın, Kara Çelebî-zâde Mahmud Efendi nin kethudası Ali Ağa 'nın ve aşağı derecede sipâhîlerden diğer bir Ali Ağa 'nın boyunları vuruldu. Meydan ağalarının te'dibinde büyük bir hizmeti geçen yeniçeri kethudası Keçeci-oğlu Mehmed Ağa da idâm edilecek iken,

ocak şeyhi Kara Hasan-oğlu Hüseyin Ağa'nın şefâati ile canını kurtarıp, Mihaliç'teki çiftliğine sürüldü. Kendisinden şüphe edilenlerden eski sadrâzam Melek Ahmed Paşa da Silistre vâliliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı (bk. Naîmâ, VI, 188—199).

15 eylûl 1657'de Osmanlı tarihinde yeni bir çığır açan Köprülü-zâde Mehmed Paşa sadrâzam oldu. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete gelişinden hemen sonra İstanbul'da müteassıp şerîat tarafdarları ile tarîkat ehli arasında çekişmeler başladı. Birincilerin başlarında bulunanlar, saraya nufûz ederek, kudret sâhibi olmuş, hattâ bir çok işlere karışıp, servet elde etmiş idiler. Bunlar Peygamber zamanının basit hayatına dönmek iddiasında idiler. Bu gaye ile, İstanbul'da ne kadar tekke varsa, yıkarak, dervişlere imanlarını yeniletmeğe ve kabûl etmeyenleri öldürmeğe karar vermiş idiler. Bu maksatla Fâtih câmiinde toplanmağa başladılar. Sadrâzam, meseleyi duyunca, kendilerine bu işten vazgeçmeleri için haber gönderdi. Fakat onların kararlarında israr etmeleri üzerine, sadrâzamın arzı ile, idâmları hakkında ferman çıktı ise de, Köprülü, başlarında bulunan Üstüvanî, Türk Ahmed ve Divâne Mustafa'yı Kıbrıs'a sürdürmek ile iktifâ etti ve böylece mesele kapandı (bk. *ayn. esr.*, VI, 218—230). 23 teşrin I. 1656'da İran elçisi İstanbul'a geldi. 6 gün sonra da pâdişahın huzûruna kabûl edildi.

1657 yılı kânûn II. ayının dördüncü günü Köprülünün icrâatından memnun kalmayanların ve yağma için fırsat bekleyenlerin kışkırtması sonunda sipâhîler ayaklanarak, Atmeydanı'nda toplandılar ise de, sadrâzam yeniçeri ocağını elde etmiş bulunduğundan, onlardan yardım göremedikleri için dağıldılar. Sonunda hâdiselere karışan veya kışkırtanlardan yüz kadarı idâm edildi (bk. Naîmâ, VI, 239—246). Yine aynı tarihte İstanbul rum patriği, Eflâk voyvodasına gönderdiği bir mektup ele geçtiği için, tevkif olunarak, sorguya çekildi. Voyvodayı ve bütün hıristiyan tebeayı devlete karşı tahrik eden bu mektubu yazdığını itiraf eden patrik Parmakkapı'da asıldı (bk. *ayn. esr.*, VI, 252). 1657 yılı eylûl ayının sonlarında Kâtib Çelebî [b. bk.] İstanbul'da vefat etti. 1659 yılı şubat ayının 18. günü ikindiye yakın İstanbul'da şiddetli bir zelzele oldu. Bir çok binalar ve bâzılarının da damları, bacaları yıkıldı, yer ile bir oldu (bk. *ayn. esr.*, VI, 382).

24 temmûz 1660'da İstanbul büyük bir yangın âfetine mâruz kaldı. Bu yangında, harap olan ev, câmi, medrese, han, dükkân v. b. sayısı 80.000'den fazladır (Silâhdâr, I, 183 v.d.).

31 mart 1661 günü öğleye doğru, İstanbul'da bir buçuk saat süren tam bir güneş tutulması oldu. Bu sırada ortalık kandil ve mum yakılmağa ihtiyaç hâsıl olacak derecede kararadı (Râşid, I, 12).

22 temmûz 1661 günü, Yeni câmiin yarıda kalmış olan inşâatına, sadrâzamın Vâlide Turhan Sultan'ı teşviki ile, yeniden başlandı. Bu münâsebetle Tahtakale'den Hoca Paşa'ya kadar uzanan ve son yangında hemen tamâmi yanmış olan yahudi mahalleleri istimlâk edildi. Yahudiler, „kaza-belâ sandığından" 1.000 kese (5.000.000 akçe) çıkarıp, bu düşüncesinden vazgeçmesi için, sadrâzama rüşvet olarak vermek istediler ise de, Köprülü bunu redd ile kararında israr etti. Yahudiler arsalarını satmağa mecbur kaldılar. Arsaların bir kısmını Vâlide Sultan, bir kısmını halk alarak, sonradan güzel binalar yaptılar. Böylece câmi ile berâber, etrafına çifte çarşı, türbe, dârülkurrâ, mektep, iki sebil ve denize nâzır bir köşk yapılması emrolundu (Silâhdâr, I, 218 v. d.).

15 şubat 1665 günü tersâne zindanında bulunan Kazak esirleri gece vakti boşanıp dışarıya çıktılar ve civarda rastladıkları 20 kadar kimseyi öldürerek, Okmeydanı'na doğru kaçtılar ise de, yakalanıp, tekrar zindana götürüldüler. Ertesi günü isyânı kışkırtanlardan bir kaç tanesi idâm olundu (Silâhdâr, I, 377). Bu sırada İstanbul'da Vâlide hanında oturan ilmi, zekâsı ve serveti ile meşhur Lârî Mehmed Efendi âhireti, namaz ve orucun farz olduğunu inkâr ve şarap içmenin helâl olduğunu iddia ettiği ve bunun propagandasını yaptığı töhmeti ile ve zındıklık suçundan yakalanarak, şubatın yirmi birinci günü, İstanbul kadısının hukmü ile, Parmakkapı'da idâm edildi (*ayn. esr.*, I, 378).

Aynı yılın temmûz ayının yirmi beşinci günü Topkapı-sarayı'nın harem dâiresinde yangın çıkıp, harem dâiresi, Adl köşkü, divan-ı hümâyûn ve dış hazîne ile defterhâne hazînesinin üstleri, üçüncü kapı, zenci ağalar odaları, Vâlide Sultan dâiresi ve iç mutfak yandı. Harem halkı Çayır köşküne kaçtı, oradan Eski saraya nakledildiler (*ayn. esr.*, I, 384).

31 teşrin I. 1665 cuma günü inşâsı tamamlanan Yeni câmi pâdişahın ve Vâlide Turhan Sultan'ın da katıldıkları büyük bir merâsim ile açılmıştır. Bu câmi yapılıncaya kadar Sultan Ahmed câmii câmi-i cedîd (=Yeni câmi) diye anılırken, bu ismi bu câmi almış ve öbürü Sultan Ahmed câmii diye anılmağa başlanmıştır. Avusturya elçisi izin alarak, İstanbul câmilerini, ziyâret yerlerini, tersâneyi ve yalı sarâylarını gezip-gördü. Sadrâzamın verdiği ziyâfette bulunduktan sonra, 11 teşrin II. salı günü pâdişahın huzûruna kabûl edildi ve imparatora gidecek mektup kendisine verildi. 17 teşrin II.'de de Fransa elçisi huzûra kabûl edilip, hediyelerini sundu. Kandiye kalesinin alınarak, Girit fethinin tamamlanması için açılan sefer dolayısı ile, Mehmed IV. 13 nisan 1666 günü İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti (*ayn. esr.*, I, 396). 1670 yılında Edirne'de bulunan pâdişah „hamr emânetinin" yeniden kaldırılmasını ve meyhânelerin yıkılmasını emrettiğinden, İstanbul'da bulunan meyhâneler yıkıldı (bk. Râşid, I, 250).

1670 yılı kânûn I. ayında Kapudan-ı deryâ Kaplan Mustafa Paşa kumandasındaki türk donanması, büyük tantana ile, İstanbul limanına girdi. Yanında ele geçirdiği namlı Malta kaptanlarının gemileri ile bir çok esir bulunuyordu (bk. v. Hammer, XI, 338). Mehmed IV., Rusya seferi münâsebeti ile, 30 nisan 1678'de ordu ile berâber, İstanbul'dan hareket etti (bk. Râşid, I, 345).

14 kânûn II. 1678'de Corneill le Bruyn adlı bir hollandalı İstanbul'a gelerek, 1688 yılı temmûz ayına kadar kalmış ve bu sırada İstanbul'un gravür tarzında umûmî panoramalarını ve muhtelif yerlerinin resimlerini yapmıştır (bk. Corneill le Bruyn, *A Voyage to the Levant*, London, 1702).

1679 yılı hazîran ayında, İstanbul'da Eğrikapı çöplüğünde, yuvarlak bir taş bulunarak, bulan bunun değerinden habersiz olduğu için, bir „yaymacı kaşıkçı" ile üç kaşığa değişti. Sonra kuyumculardan biri taşı kaşıkçıdan 10 akçeye aldı ve arkadaşlarından başka bir kuyumcuya gösterdi. Elmas olduğu anlaşılınca o da pay istedi. Bu yüzden aralarında çıkan çekişme kuyumcu—başının kulağına gidip, her birine birer kese (50'şer bin akçe) vererek, taşı ellerinden aldı. Ancak meseleyi sadrâzam Mustafa Paşa duyunca, taşı kendisine almak derdine düştü ise de, hâdiseyi haber alan pâdişah bir hatt-ı hümâyûn ile taşı istedi. Böylece taş meydana çıkıp, işlenince, 84 kıratlık bir elmas elde edildi ve pâdişah hazînesine alındı (bk. Râşid, I, 354). İşte Topkapı-sarayı müzesi hazîne dâiresinde hâlâ duran meşhûr Kaşıkçı elması budur.

29 hazîran 1680 günü İstanbul bir recim cezâsına şâhit oldu. Suçlu sayılan kadın, Aksaray'da Murad Paşa câmii civârında oturan emekli yeniçerilerden ve ayakkabıcı (*haffâf*) esnafından birisinin karısı idi ve âşık olduğu bir ipekçi yahudi ile, zinâ hâlinde suç-üstü yakalandığı iddia ediliyordu. Şâhitlerin bu hususta müsbet şahâdeti üzerine, Rumeli kazaskeri kadının recm olunmasına ve yahudinin katledilmesine dâir hucet verdiğinden, durum sadrâzam vâsıtası ile, pâdişaha bildirildi. Pâdişah, gerekli emri verdiği gibi, kendisi de seyredeceğini bildirip, Üsküdar'dan Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa sarayına geldi. Kadın ve yahudi de buraya getirildiler. Teklif edilen islâmı kabûlünden sonra, evvelâ yahudinin boynu vuruldu. Sonra kadın, kazılan çukura yarı beline kadar gömüldü ve iftiraya uğradığını iddia etmesine rağmen, halk tarafından taşlanarak, öldürüldü (bk. Silâhdâr, I, 731).

Geçen yıl nisan ayında, pâdişahın isteği ve emri ile, Besiktaş'ta mîriye âit Cağaloğlu yalısı diye anılan binanın denize bakan harem duvarı ile üzerindeki kurşun örtülü köşkten gayrisi, temelinden yıkılarak, sâhası genişletildikten sonra, bir saray inşâsına başlandı ve 16 ayda tamamlandı (*ayn. esr.*, I, 732). Ancak Mehmed IV.'in burasını beğenmemiş olduğunu Râşid (*Tarih*, I, 354 v. d.) kaydeder.

Şer'a aykırı nikâhlar kıydığı ve huccetler tanzim ettiği sâbit olan Balat mahkemesi kapatıldı. 9 kânûn II. 1682 günü orta macar kıralı Tököly İmre'nin elçileri pâdişahın huzûruna kabûl edildiler (bk. v. Hammer, XII, 61 v. d.). Mehmed IV. kendilerine Avusturya devletine karşı gerekli yardımın yapılacağını söyledi. Böylece, sonunda Karlofça barışı ile neticelenen felâketli savaşın tohumu atılmış oldu. Bundan sonra, Avusturya elçisi Albert de Caprara'nın savaşa mâni olmak için, İstanbul'da yaptığı teşebbüsler bir netice vermemiştir (bk. Silâhdâr, I, 758). Yine bu yıl Vâlide Turhan Sultan için Eyüp'te bir yalı yaptırıldı (bk. Râşid, I, 370). Galata'da Kürekçi kapısı yakınında yangın çıkarak, şiddetli rüzgâr yüzünden, civarda pek çok ev ve dükkân yandı (Râşid I, 377). Fransız donanması, Sakız adasına taarruzda bulunduğu için, Fransa elçisi Joseph de Guielleragues sadrâzamın huzûruna kabûl edilerek, şiddetle azarlandı ve Fransa'nın tazminat ve tarziye vermesi istendi. Elçi, kaçamak cevaplar verdiği için, Yedikule'de hapsolundu. Bunun üzerine isteklerin yerine getirileceğini yazılı olarak taahhüt etti ve serbest bırakıldı (bk. Silâhdâr, I, 744—748). 18 mart 1682 tarihinde Rusya elçisi, pâdişahın huzûruna kabûl edilerek, hediyelerini sundu. 28 mayısta da yalı köşkünde tekrar huzûra kabûl edilip, verilen nâmeyi alarak, vedâ etti ve yurduna döndü (bk. *ayn. esr.*, I, 752 v. d.).

Aynı yılın teşrin I. ayının 12'sinde ikinci Viyana muhâsarası seferi münâsebeti ile pâdişah İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti (bk. *ayn. esr.*, ayn. yer., 759 v. dd.).

1683 yılı kânûn II. ayında İstanbul'da çıkan bir yangın binden fazla evin yanmasına sebeb oldu (bk. Râşid, I, 391).

1684 yılı hazîran ayının yirmi dördüncü günü pâdişahın annesi Vâlide Turhan Sultan İstanbul 'da vefat etti (bk. *ayn. esr.*, I, 415). 1685 yılında yeni Fransa elçisi İstanbul 'a geldi. Bu sırada kalafatlanmak üzere, İstanbul 'da bekleyen donanma gemilerinin levendleri, Kavak hisarlarına kadar olan kıyılarda serbestçe dolaşarak, bir çok kötülüklerde bulundular. Hattâ Tophane 'de dolaşırken, Fransa elçisini getiren kalyonların karaya çıkmış mürettebatı ile kavga çıkardılar. Levendlerden biri ve fransızlardan dördü öldü. Bunun üzerine, Fransa kalyonlarından 500 kişi kayıklara binip, buldukları levendleri öldürmek maksadı ile, karaya çıkmağa teşebbüs ettiler. Fakat bunu haber alan levend, topçu v. b. kimselerden bir kaç bin kişinin tüfenk ateşi ile fransızların bir kısmı öldü, bir kısmı yaralandı ve kalanları kalyonlarına döndüler. Levendler, donanma kumandanı Baba Hasan Paşa 'yı hemen fransız kalyonları ile savaşa zorladılar ise de, o bunu, şehrin ve halkın zarar göreceğini ileri sürerek, kabûl etmedi. Yalnız donanmalarını Çanakkale 'de bekleyeceğini fransızlara haber verdi. Fransa elçisi bundan telaşlanıp, kaymakam paşaya ve kapudan paşaya baş-vurdu ve onların tavassutu ile iki taraf barıştı (bk. Silâhdâr, *Tarih*, II, 231 v.d.).

İkinci Viyana muhâsarası sonunda uğranılan felâketler İstanbul halkına çok ağır gelmiş idi. Bu yüzden pâdişah aleyhine dedikodular başlamış bulunuyordu. Pâdişah 20 eylûl 1686 cuma günü Hacı Evhad şeyhi Hüseyin Efendi 'yi vaaz için Davud Paşa câmiine çağırdı ise de, Hüseyin Efendi onun nasihat kabûl etmediğini ileri sürerek, dâveti reddetti. Bunun üzerine pâdişah Himmet-zâde Abdullah Efendi 'yi getirtti. Bu zât ağır ve pâdişahın hareketlerini tenkid edici bir konuşma yaptı. Fakat Mehmed IV. atına binip, ava gitti ve bu münâsebet ile vardığı câmilerde vaaz olunmamasını emretti. Ertesi günü kazaskerler şeyhulislâma vardılar ve pâdişahın avdan vazgeçip, cuma namazlarına gelmesi gerekeceğini, acı bir dil ile, söylediler. O da durumu sadâret kaymakamına bildirdi. Sadâret kaymakamı pâdişaha arzetti ve bu arada yeniçeri ocağının bâzı nufûzlularının da ulemâ ile birlik olduğunu duyurdu. Pâdişah pazar günü ava gitmedi. Pazartesi günü duâ için Vâlide câmiine vardı. Bu sırada ulemâ ile ocak ihtiyarları yolda rasladıkları şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi 'yi azlolunmak korkusundan, pâdişaha doğruyu söylemediği için, ağır sözler ile tahkir ettiler. Câmide vaazeden Mustafa Efendi son felâketli sefer hakkında çok şeyler söyledi; pâdişaha, ulemâya ve şeyhlere sataştı. Bu yüzden azlolundu. Perşembe günü ise, Budin kalesinin de düşman eline geçtiği haberi gelince, halk birbirine girdi. Pâdişah, bu işleri görüşmek için, kaymakamı ve şeyhulislâmı Davud Paşa köşküne çağırdı. Şeyhulislâm bu dâveti kabûl etmediğinden, azlolunup, Bursa 'ya sürüldü. Yeri Ankaralı Mehmed Efendi 'ye verildi. Yeni şeyhulislâm pâdişahtan, bir müddet için olsun, avdan vaz geçmesini ricâ etti.

7 eylûl 1687 'de çıkan bir yangında 500 kadar ev yandı ve 11 eylûl perşembe gecesi de eski saray hareminde çıkan yangında sarayın bir çok kısmı yanarak, baltacılar, helvacılar ve aşçılar güçlükle kurtuldular (bk. *ayn. esr.*, II, 273). Cephede bulunan orduda isyan çıktığı için, her şeyi yüz-üstü bırakan sadrâzam Süleyman Paşa 16 eylûlde İstanbul 'a geldi. Sadâret mührünü ve sancak-ı şerîfi sadâret kaymakamına teslim ederek, kendisi gizlendi. Ordu ise, İstanbul üzerine hareket etti. Pâdişahın gönderdiği emirler ve askerin isteklerini yerine getirme vaadi bu ilerileyişi durduramadı. Çünkü ordu onu hal'e karar vermiş idi. Pâdişah, eski sadrâzam Süleyman Paşa 'yı yakalatıp, hapsetti. Hapsi emrolunan sadâret kaymakamı Receb Paşa kaçıp, gizlendi. Yerine Çanakkale muhâfızı Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa tâyin olundu. 11 teşrin I. günü Mehmed IV. tersâne köşkünden Topkapı sarayına geçti. Fâzıl Mustafa Paşa alay köşkünde huzûra çıktı. Pâdişah bu fitnenin bastırılmasını ona havâle etti. Bu sırada eski sadrâzam Süleyman Paşa idâm, Receb Paşa yakalanıp, hapsedildi. Lâkin ordu durmadan ilerileyordu. Baş-kaldırmış askerin Edirne 'ye vardığı haberi geldiği zaman, pâdişah kendilerine bir hatt-ı hümâyûn göndererek, emrine itâat etmeyip, gelmelerinden maksatlarını anladığını bildirdi ve hal' olunursa, yerine oğlu Mustafa (Mustafa II.) 'nın geçirilmesini, kendisinin hayatta bırakılmasını istedi (bk. *ayn. esr.*, II, 274—291). Süleyman Paşa 'nın firarından sonra asker tarafından sadrâzam seçilen ve bu durumu pâdişahca kabûl olunan Siyavuş Paşa, ordu ile birlikte, nihâyet 7 teşrin II. 1687 'de Silivri 'ye vardı. Orada ordu ileri gelenleri ile son bir toplantı yapılıp, hal' işi kesin karara bağlanarak, durum İstanbul 'da sadâret kaymakamına bildirildi. O da, ulemâ ve ocaklı ile görüşüp, hepsi bunu kabûl ettiklerinden, ertesi 8 teşrin II. günü büyük şehzâde Süleyman Bâbüssaâde önünde kurulan tahta çıkarılarak, kendisine bi'at olundu. Mehmed IV. ise, iki şehzâdesi ile, evvelce yeni pâdişahın mahpus bulunduğu Çimşirlik odasında hapsedildi (bk. Silâhdâr, II, 274—298).

Mehmed IV. zamanında İstanbul 'da Transilvanya prensi G. Rakoczy 'nin elçileri ile imzalanan ahidnâme (bk. v. Hammer, X, 225), 1. temmûz 1649 'da Zitvatorok andlaşmasının 20 yıl müddetle uzatılmasına dâir andlaşma (bk. *Mecmua-i muâhedât*, III, 84—88) dışında, Fransa, İngiltere, Lehistan Hollanda ve Avusturya ile imzalanan andlaşmalar hakkında bk. Miltitz, *Man. des con.*, II, 102; v. Hammer, XI, 101, 132 ve XII, 498—501; Demetrius Cantemir, *Histoir de l'Empire Ottoman*, Paris, 1743, III, kitap IV, s. 142; *Mecmua-i muâhedât*, II, 95; J. du Mont, *Corps dipl.*, VII, bölüm 2, s. 12.

15 teşrin II. 1687 günü yeniçeriler Etmeydanı 'nda ve sipâhîler Sultanahmed meydanında toplanıp, eski sadâret kaymakamı Receb Paşa 'nın idâmını istediler. Ertesi günü de Receb Paşa idâm olundu. Üç gün sonra, sarayda mutâd olduğu gibi, divan kurulup, yeniçerilerin üç aylık ulûfeleri verildi. Ancak hazîne darlığı yüzünden, cülûs bahşişi hemen tedârik edilemediğinden, sonraya bırakıldı. Ertesi gün sadrâzam sarayında sipâhî ulûfesi verilmeğe başlandı. Cülûs bahşişi verilmediği için, yeniçeriler ile sipâhîler ayaklandılar ve kendilerine hazînede para bulunmadığı söylenince, dağıldılar (bk. Râşid, II, 17—19). Bir kaç gün sonra da tedârik edilen cülûs bahşişleri dağıtıldı.

28 teşrin II. 'de pâdişah Süleyman II., merâsim ile, denizden Ebû Eyyûb Ensârî türbesine giderek, kılıç kuşandı ve kara yolu ile saraya döndü (bk. *ayn. esr.*, II, 21). Kânûn I. başında 3.000 kadar cebeci, ulûfe ve bahşişleri verilmediği için, Atmeydanı 'nda toplandı. Topçular da gelip, onlara katıldılar. Kendilerinden bir kaç gün müsâade istendiği için, dağıldılar. Aynı gün, esir düştükleri veya serhad kalelerinde kaldıkları için, kaydı ocaktan silinmiş 2.000 kadar yeniçeri de Atmeydanı 'nda toplanarak, durumlarının düzeltilmesini istedi. Arzuları yerine getirildiği için, onlar da dağıldılar. Ancak 4 teşrin II. günü, hâlâ ulûfe ve bahşişlerini alamamış olan cebeciler tekrar ayaklandılar. Bunlara aynı durumda olan bir kısım sipâhîler de katıldılar. Sadrâzam, hepsinin ödenmesi için, bir hafta mühlet istedi. Kabûl edip dağılmışken, ertesi günü asker yine ayaklandı. Bu sefer yeniçeriler de kendilerine katılmış bulunuyordu. Çarşı kapandı, dükkânlar yağma edildi. Defterdarın konağı taşlandı. Sadrâzamın sarayına hücûm edildi. Sipâhîler, ulûfelerinin tamamlanmadığını, yeniçeriler cülûs bahşişlerini noksan aldıklarını, cebeciler ise, ulûfe ve bahşiş almadıklarını ileri sürüyorlardı. Şehirde âsâyiş kalmamış idi. Bu işi defterdar olmak gayesi ile tahrik eden Ahmed Efendi tevkif edildi. İdâm edilecek iken, para verip, kurtuldu. Elde mevcut para dağıtıldı, fakat kâfi gelmeyince, sadrâzam, dağıtılmak üzere, kendi adamlarından „imdâdiye" adı ile para topladı. Yine de yetişmeyince, ellerine „pençeli divan defteri" verilip, „gidin filândan alın" diye gönderildiler. Böylece şehrin nice zenginlerinden para aldılar (bk. Silâhdâr, II, 309—312).

Bütün bu hâdiseler asker ocaklarında inzibat bırakmamış, aralarında türeyen zorbalar onlara ve onlar vâsıtası ile devlete hâkim o'muşlardı. Pâdişahın cülûsu sırasında, sadâret kaymakamı bulunan Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa 'nın tavsiyesi ile, sadrâzam Siyavuş Paşa zorbaları tepelemeğe karar verdi ve bu işi başarmak için, sekbân-başı Harputlu Ali Ağa 'yı yeniçeri ağası tâyin etti. Ancak ocak halkı bundan memnun kalmadılar ve bir fitne hazırlığına başladılar. Ali Ağa, daha evvel davranarak, 11 şubat 1688 gecesi zorbaların başı olan ocak baş-çavuşu Fetvâcı Hüseyin Ağa 'yı bastırıp, öldürmek için, harekete geçti ise de, Hüseyin Ağa zamanında haber aldı ve yeniçerileri ayaklandırdı. Sipâhîler de onlara katılınca, Ali Ağa çaresiz dönüp, evine kapandı. Dört gün sonra, bütün asker ayaklanarak, sadrâzamın sarayına vardılar ve Köprülü- zâde ile yeniçeri ağasının sürgüne gönderilmesini istediler. Köprülü-zâde Çanakkale 'ye sürüldü; Ali Ağa ise, ocağı râzı edip, yerinde kaldı. Bundan sonra ocağın ileri gelenleri bir yere toplandılar ve bir daha böyle fitnelere kalkışmayacaklarına yemin ettiler (bk. *ayn. esr.*, II, 318—322). Ali Ağa ise, aslında kararından dönmemiş idi. Ocağın eski mensupları ve ihtiyarları ile birlik olup, Fetvâcı Hüseyin Ağa 'yı öldürdü. Fakat kendisi de âsîler tarafından öldürüldü. Âsîler, defterdar Hüseyin Paşa 'nın evini tamâmen yağmaladıktan sonra, sadrâzamın konağına saldırdılar ve bu sırada azledilmiş olan sadrâzamı öldürdüler (bk. Râşid, II, 26—28). Bundan sonra zorbalar iyice yüz buldu. İçlerinden bir kısmı alenen dükkânları yağmalamağa başladı. Bu şekilde dükkânı yağmalanan seyyidlerden biri bir sırığın ucuna beyaz bez bağlayıp, „müslüman olan sancak dibine gelsin" diye haykırınca, esnaf ve halk başına toplandı. Galata, Üsküdar ve Eyüp halkından da duyanlar koşup, gelerek, hep birden saraya vardılar. Birden ortalığa sancak-ı şerifin çıkmış olduğu rivâyeti yayıldı. Atmeydanı 'ndan sarayın orta kapısına kadar olan yer halk ile dolmuş idi. Bu sırada hakikaten sancak-ı şerif çıkartılıp, orta kapıya asıldı. Kalabalık pâdişahtan zorbaların tepelenmesini isteyordu. Zorbaların adamı olan kapıcılar kethudâsı dışarı çıkar-çıkmaz parçalandı. Zorba

başılardan deli Pîrî, Tekeli Ahmed v. b. de öldürüldüler (bk. *ayn. esr.*, II, 29 v. d.).

9 mart 1688'de çıkan bir yangında 1.500 ev ve 5.000 dükkân yandı (bk. Silâhdâr, II, 349). Pâdişah Süleyman II.'ın bizzat sefere gitmesi kararlaştırıldığından, tuğlar çıkarıldı. Fakat yeniçeriler, birikmiş iki „kıst" ulûfeleri ile kendileri ve sipâhîler için sefer bahşişi verilmeden, hareket etmemeğe karar verdikleri için, yeniçeri ağası ile kol kethudâsı İstanbul'dan uzaklaştırılıp, ocakta nufûzlu 17 kişi öldürüldü (bk. *ayn. esr.*, II, 365—367). Yeni bir sefere hazırlanıldığı bu sırada, hazînede gerekli masrafı karşılayacak para bulunmadığı için, mangır denilen bakır para basılması emrolundu. Buna göre, bir okka hâlis bakırdan 800 mangır basılacak ve iki mangır bir akçe olarak geçecek idi. Bunlar için İstanbul'da Tavşantaşı'nda bir mangır darphânesi yapıldı. Bu arada, hazîneye yardım düşüncesi ile, „hamr emâneti" yeniden kurulduğu gibi, ilk defa olarak da tütün vergisi konuldu (bk. *ayn. esr.*, II, 52 v. d.).

Ancak, hamr emâneti 2 yıl kadar devam edebilmiş, nihâyet bir emir ile, ilga olunarak, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki meyhâneler yeniden kapatılıp, alenen içki içilmesi yasak edilmiştir (*ayn. esr.*, II, 101 v.d.).

Hazîran 1689 başlarında, büyük bir fırtına neticesinde, Boğaz'da ve Üsküdar ile Beşiktaş arasında bulunan bir kısım kayıklar battı ve 500 kadar kimse boğuldu (bk. Râşid, II, 119 v. d.).

12 temmûz 1689 salı gecesi İstanbul'da şiddetli bir zelzele oldu ve aralıklı olarak bir kaç gün devam etti. İstanbul sûrları kapısından Topkapı ile bir kısım kârgir bina yıkıldı; Fâtih câmiinin harem kubbelerinden bir kaçı da hasara uğradı (bk *ayn. esr.*, II, 122).

Bu sıralarda şehirde pahalılık arttı. Et, pirinç ve diğer eşya fiyatları yükseldi (bk. Başkanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, XCVIII, 64, hüküm 192). Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'ya narh konması teklif edildi ise de, islâmda alış-verişin iki tarafın rızâsı ile olduğunu ileri sürerek, reddetti bk. Râşid, II, 148 v.d.).

3 kânûn II. 1690'da çıkan bir yangın neticesinde Vâlide çarşısı (Mısır çarşısı) tamâmiyle harap oldu (bk. Silâhdâr, II, 549).

Yeni sefer için sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, serdâr-ı ekrem olarak, 14 nisan 1691'de Davud Paşa'daki otağına çıktı. Bu sırada pâdişah hasta idi. İstanbul'da kalan devlet erkânı, Süleyman II. vefat ettiği takdirde, sadrâzamın yokluğundan faydalanacak bâzı kimselerin, msl. hakarete uğrayan ulemâ ile dirliği kesilmiş eski ocaklının ve narh meselesinden sadrâzama kırgın olan şehirlinin, yine Mehmed IV.'i veya onun şehzâdelerinden birisini tahta çıkarmalarından endişe ederek, durumu sadrâzama açtılar. O da bunu doğru bulduğundan, pâdişahı birlikte götürmeğe karar verdi. Süleyman II., hastalığını ileri sürdü ise de, sonunda râzı oldu. Ayın 16'sında yalı köşkünden sandal ile Eyüb'e, oradan taht-ı revân ile Davud Paşa'ya gitti. Eski hukümdar Mehmed IV. ile iki oğlu ve pâdişahın kardeşi şehzâde Ahmed (Ahmed II.), İstanbul'da bırakılmayarak, kara yolu ile hareket ettirildiler. Rumeli kazaskerliğinden mâzul İbrahim Efendi, sadrâzamın düşmanı olduğundan, İstanbul'da kendisine tarafdar ulemâ ile, hemen bir fitne çıkarmağa hazırlandı. Maksatları, pâdişahın ölümünü beklemeden, Mehmed IV.'i veya oğullarından birini tahta geçirmek idi. İbrahim Efendi'nin damadı Süleymaniye müderrislerinden Türk Hasan Efendi, bu gaye ile, ayın 29'unda gizlice Davud Paşa'ya gönderildi. O da silâhdâr ağa ile temas edip, meseleyi açtı. O gece ulemânın bu iş için Davud Paşa'ya geleceklerini söyleyip, dârüssaâde ağası ile birlik olarak, Mehmed IV.'i hazırlamalarını tenbih etti. Silâhdâr ağa, bunu kabûl etmiş görünmekle berâber, durumu hemen sadrâzama haber verdi. Sadrâzam, hemen o gece, başta İbrahim Efendi olmak üzere, bu işin ele-başılarından dört kişiyi tevkif ettirerek, bostancı başıya teslim etti. Davud Paşa'dan hareket edilmek üzere iken, pâdişahın durumu ağırlaştı. Buna rağmen haziranın ikinci günü hareket edildi. 22 haziran 1691'de Süleyman II. Edirne'de vefat etti. Kanunî'den sonra İstanbul'da vefat etmeyen ilk hukümdar budur (bk. Silâhdâr, II, 564—572 ve Ahmed Refik, *H. XII. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 7). Yerine kardeşi Ahmed II. geçti.

Süleyman II. devrinde İstanbul'da Erdel ile prensliğin vergiden muâf tutulmasına ve memleketin avusturyalılara karşı müdâfaasının taahhüdüne dâir 6 teşrin II. 1687 tarihinde bir andlaşma imzalanmıştır (bk. v. Hammer, XII, 281; J. du Mont, *Corps. dipl.*, VII, 2. bölüm, s. 155).

9 mayıs 1693 günü, akşam ve yatsı namazları arasında, Cibali'de sûr içindeki Karanlık Mescid mahallesinden çıkan yangın Zeyrek câmii ve Atpazarı'na kadar olan yerleri mahvetti. 11 mescid, 838 ev, 98 binâ, 3 medrese ve 1 hamam tamâmen yandı (bk. Silâhdâr, II, 701).

1695 kânûn II. ayı ortalarında çıkan yangınlar son derecede büyük tahribata sebep olmuştur (Silâhdâr, II, 701, 732 v.d; Râşid, II, 278). Üst-üste çıkan yangınların pek fazla tahribat yapması üzerine, 1696 yılı temmûz başında, İstanbul'daki evlerin ve dükkânların bundan sonra ahşap olarak yaptırılmamasına, kârgir olarak inşâ edilmelerine dâir İstanbul kaymakamı Osman Paşa'ya kesin bir emir gelmiştir (bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, CVIII, 291).

6 şubat 1695 tarihinde Edirne'de vefat eden Ahmed II.'in yerine hukümdar olan yeğeni Mustafa II. ise, şehrin alınışından sonra, İstanbul dışında tahta çıkan ilk pâdişahtır.

Bu sıralarda İstanbul darphânesinde basılan *eşrefî* altının ağırlığı ve ayarı Mısır'da basılan altından üstün olduğu için, İstanbul altını mütemâdiyen Mısır ve diğer memleketlere götürülüyor ve halkın elinde kalmayordu. İstanbul'da bu yüzden ayarı düşük Mısır altını çoğalmış idi. Bunun üzerine İstanbul darphânesinde yeniden ve yeni pâdişahın tuğrasını taşıyan altın basılması, bunun 300 akçe değerinde olması ve İstanbul'dan çıkarılmasının yasak edilmesi, halkın ve tüccarın ellerinde bulunan başka cins altınları, eritilmek üzere, bedeli karşılığında, İstanbul darphânesine teslim etmeleri emredildi (bk. Râşid, II, 383 v.d.). Bir müddet sonra yabancı paraların da darphâneye teslim edilerek, bunlardan da yeni pâdişahın tuğrasını taşıyan paralar basılması emrolunmuştur.

Bir müddet evvel Galata kalesi içinde yanan bir kilisenin boş duran arsasına Vâlide Sultan tarafından inşâsına başlanmış olan câmi tamamlanarak, 1697 yılı şubat ayı ortalarından evvel ibâdete açıldı (bk. *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, II, 3). Sonradan Galata Yeni câmii diye anılan bu câmi bugün mevcut değildir.

1698 yılı kışında, şiddetli soğuklar yüzünden, Haliç dondu. Aynı yıl İstanbul'da Şehremini semtinde 1687 yılında yapılmış olan *baruthâne*, çarkların fazla ısınması yüzünden, 314 kantar (6.726 ton) barut infilâk ederek, 7 işçinin ölümüne, ayrıca civardaki 425 evin harap olmasına sebep oldu. Bunun üzerine, yeni baruthânenin şehir dışında, İskender Çelebî bahçesi denilen yerde (bugün: Ataköy'de) yaptırılması emrolundu (bk. Râşid, II, 441 v.d.).

1699 yılı mayıs ayında, bundan evvelki yangınlarda yanmış olup, „Yeni odalar" diye anılan yeniçeri kışlası odalarından 73 tânesi yeniden yapıldı ve beşi de tâmir olundu.

1701 yılı kânûn I. ayının beşinci günü gecesi Eski bedesten yakınında çıkan yangın, rüzgârın şiddetli olması yüzünden, yayılarak, Eski ve Yeni bedestenin etrâfı ile Sipâhî çarşısı, Kebapçılar hanı, Bitpazarı ve Mercan çarşısı tamâmen yandı (*ayn. esr.*, II, 523).

1701'de İstanbul ermenileri arasında katolik mezhebinin yayılması için faâliyetlere girişilmiş idi. Bir kısım ermenilerin bu mezhebi kabûlü üzerine, devlet derhal tedbirler almış, Vâlide hanında ermenilere âit bir matbaada katolik propagandası yapan matbuaların basıldığı duyularak, engel olunmuş, katolikliğe geçen ve cemâatlerini de buna teşvik eden ermeni papazları tevkif olunmuş, bir müddet sonra, yine propaganda risâleleri bastıkları için, bir çok ermeni matbaaları kapatılmış, bu cereyanı terviç eden ermeni patriği tevkif ve hapsedilmiştir. Divan-ı hümâyûndan İstanbul kaymakamına üst-üste buna dâir emirler gelmiştir (msl. bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, CXI, 606, 629, 636, 638). Buna rağmen, ermenilerin bir kısmı katolik kalmakta ısrar etmiş ve bunlar ile diğerleri arasında çeşitli anlaşmazlıklar katolik ermenilerin 1830 tarihinde resmen ayrı bir cemâat olarak kabûlüne kadar devam etmiştir.

Mustafa II.'nın Edirne'de oturması ve burada oturmağa devam edeceğinin anlaşılması İstanbul halkının hoşnutsuzluğuna sebep olduğu gibi, şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin pâdişaha fazla yakınlık kesbedip, bütün devlet me'murluklarına kendi yakınlarını getirmesi ve bütün devlet işlerinde mutlak söz sâhibi olması iyi karşılanmamakta idi. Bunun üzerine, 15 temmûz 1703'te geçmiş ulûfelerini istemek bahânesi ile, 200 kadar cebecinin Atmeydanı'nda toplanması ile başlayan fitneyi tahrik edenlerin başında Feyzullah Efendi'nin tegallübünden bıkan sadrâzam Râmi Paşa bulunuyordu. Yeniçeri ocağı ile İstanbul halkından pek çok kimse âsîlere katıldı. Pâdişaha Feyzullah Efendi ile oğullarının hemen İstanbul'a gönderilmeleri ve kendinin de bir an evvel pâyitahta dönmesi bildirildi. Fakat bu isteğin pâdişaha ulaşmasına Feyzullah Efendi engel olduğundan, isyân ordusu 9 ağustos günü İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti. Bunun sonunda meşhûr Edirne vak'ası zuhûr etmiş ve pâdişah Mustafa II. 23 ağustos 1703 tarihinde hal'edilerek, yerine Ahmed III. pâdişah olmuş, Feyzullah Efendi ile oğulları ise, âsîler tarafından öldürülmüştür (bk. Naîmâ, VI, ayrı bölüm, s. 1—54 ve Râşid, III, 11—70).

Mustafa II. devrinde İstanbul'da Avusturya ve Venedik ile imzalanan andlaşmalar için bk. v. Hammer, XIII, 94; *Mecmua-i muâhedât*, II, 196, 217—240; III, 209—219; V, 219.

Yeni hukümdar Edirne'den hareket ederek, eylûl ayı ortalarında İstanbul'a vardı (bk. Naîmâ, VI, ayrı bölüm, s. 29). Davudpaşa'da bir gün kalıp, eski pâdişah Mustafa II. ile dört şehzâdeyi ve Vâlide Sultan'ı Topkapı sarayı'na

gönderdi. Kendisi ertesi günü şehre girerek, doğru Eyüp câmiine gitti; türbede mutâd merâsim ile, kılıç kuşandıktan sonra, Edirne kapısı yolundan saraya vardı (bk. Râşid, III, 79, 82).

Bir iki gün sonra yeniçeriler, bahşiş ve ulûfe nev'inden bahâneler ile, ayaklanır gibi oldular ise de, âsî kuvvetlerin kumandanı iken vezâret ile yeniçeri ağası olan Çalık Ahmed Paşa'nın aldığı tedbirler ile mesele bertaraf edildi. Aynı günün akşamı Alaca hamam civârında yangın zuhûr etti. Bizzat pâdişah da hâdise yerine gelip, gerekli bütün tedbirler alındı ise de, söndürülemeyerek, sabaha kadar sürdü. Haseki hamamı, Sultan hamamı, Alaca hamam ve civarda bulunan pek çok ev ve dükkân ile kitapçılar çarşısı yandı (bk. *ayn. esr.*, III, 84 v.d.).

1 teşrin I. 1703 günü saray bostancıları, İstanbul'da verileceği vaad olunan, ancak o güne kadar bir türlü ödenmeyen cülûs bahşişleri ile birikmiş ulûfelerini isteyerek, baş kaldırdılar. Pâdişah ulûfenin en kısa zamanda verileceğini bizzat bostancı-başıya söylediği hâlde, onlar dağılmamakta inat ettiler. Fakat cezâlandırılacak olanların yeniçeri ağasına havâle edildiğini haber alınca korktular. Ele başları kaçtı. Ertesi günü ulûfeleri ödenerek, içlerinden 773 tânesi saraydaki hizmetlerinden çıkarılıp, yeniçeri ocağına verildiler (bk. *ayn. esr.*, III, 85—89).

5 teşrin I. günü yeniçeri ağası Çalık Ahmed Paşa, Ağa kapısında bir ziyâfet tertipleyerek, pâdişahı dâvet etti. Bu küstahça bir hareket idi. Buna rağmen, Ahmed III., o günün icâbı olarak, bunu kabûl edip, cuma namazını Süleymaniye câmiinde kıldıktan sonra, Ağa kapısına geldi. Çalık Ahmed Paşa, bu münâsebet ile, sadâretin kendisine verilmesini istedi ve oyalayıcı cevaplar aldı (bk. *ayn. esr.*, III, 93). 11 teşrin II. cumartesi günü Çalık Ahmed Paşa saraya dâvet edildi. Gelince de, hemen Kıbrıs vâliliği tevcih edildiği bildirilerek, hil'at giydirilip, iskeleye indirildi ve derhal yola çıkmak üzere, hazır bulunan gemiye bindirildi. Kıbrıs'a vardıktan bir müddet sonra orada idâm olundu. Kendisinin devletin şeklini değiştirip, bir nevî „cumhuriyet" idâresi kurmak düşüncesinde olduğunu Naîmâ (bk. ayrı bölüm, s. 31 v.d.) kaydetmektedir (ayrıca bk. Râşid, III, 95—99).

Eski hukümdar Mustafa II. 29 kânûn I. 1703 günü Topkapı sarayında vefat etti ve babası Mehmed IV.'in yanına gömüldü.

21 nisan 1704'te, pâdişahın emri ile, Topkapı sarayında Vâlide Sultan dâiresinin üzerinde yapılması emrolunan köşkün inşâatı sona erdi (bk. *ayn. esr.*, III, 131). Yine pâdişahın emri ile İstanbul darphânesinde tam ayarlı para basılarak, aradaki farka göre, piyasadaki düşük ayarlı ve kırkık para ile değiştirilmeğe başlandı. 1705 yılı mart ayında sarayda bulunan 14 şehzâdenin sünnet düğünleri yapıldı. Aynı yılın teşrin II. ayının yirmi beşinci günü İran elçisi Murtezâ-Kuli Han cülûs tebriki için İstanbul'a gelerek, Şah Hûbân sarayına konduruldu. 18 gün sonra da pâdişahın huzûruna çıkıp, hil'at giydi ve hediyeleri ile nâmesini takdim etti (bk. *ayn. esr.*, III, 182 ve 183). 16 kânûn I. günü gecesi kalafatçıların yaktığı ateşten tersânedeki kereste mahzeni tutuşarak yandı. Kereste mahzenine yakın yerde ateş yakılmasına göz yumduğu için, kapudan-ı deryâ Abdurrahman Paşa'nın boynu vuruldu (bk. *ayn. esr.*, III, 183 v.d.).

Kendisine sadrâzam tarafından muhteşem bir ziyâfet verilmiş olan İran elçisi 1706 yılı nisan ayının yedinci günü tekrar huzûra kabûl edilip, pâdişahın İran şâhına göndermiş olduğu cevabî nâme kendisine teslim edildi. Mayıs ayının yedinci günü, cülûs tebriki için İstanbul'a gelen Özbek elçisi pâdişahın huzûruna kabûl edilerek, nâmesini ve hediyelerini takdim etti. 6 gün sonra da Venedik elçisi pâdişah tarafından kabûl olundu (*ayn. esr.*, III, 102 v.d.). Dubrovnik elçisi de gelip, 3 yıllık maktû haracı teslim etti (*ayn. esr.*, III, 208).

1707 hazîran ortasında, Edirne vak'asında bulunarak, canını kurtarmış olan bâzı eşkıyanın Ayvansaray dışında eski cebeci-başı Kiremitçi-zâde Mehmed Ağa'nın yalısında toplanıp, bir yeni fitne çıkarmağa karar verdikleri ihbâr edildiğinden, içlerinden bâzıları yakalandı ve idâm olundu (bk. *ayn. esr.*, III, 223).

Sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'nın tersâne zındanı önünde inşâsına başladığı câmi tamamlanarak, 10 temmûz cuma günü ibâdete açıldı ve bu münâsebet ile pâdişah cuma namazını burada kıldı. 25 ağustosta İskender Çelebî bahçesindeki baruthâne infilâk ederek, işçilerden 8 kişinin ölümüne sebep oldu. Kapudan-ı deryâ İbrahim Paşa'nın eski sarayın duvarı karşısında inşâsına başlamış olduğu câmi sona ererek, 29 mart 1702 cuma günü ibâdete açıldı. Mustafa II.'nın kızlarından Emine Sultan sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'ya ve Ayşe Sultan vezir Köprülü-zâde Nu'man Paşa'ya namzet idiler. Pâdişahın fermanı ile, nikâhları kıyıldı, parlak düğünler yapıldı (bk. *ayn. esr.*, III, 242 v. d.). Ağustos ve teşrin I. aylarında çıkan yangınlar için bk. *ayn. esr.*, III, 248, 252 v.d. Sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'nın Parmakkapı (şimdiki Çarşıkapı)'daki sırmakeş-hâne yerine yaptırmağa başladığı câmi, dârülahdîs ve

tekkenin inşâsı tamamlanarak, 17 mart 1709 cuma günü ibâdete açıldı (bk. *ayn. esr.*, III, 266 ve *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 75 v. d.).

Pâdişahın kızı Fatma Sultan ile Silâhdâr Ali Ağa (Paşa)'nın nikâh ve düğünleri 14 mayısta parlak bir merâsim ile yapıldı. Rus çarı Petro I.'ya karşı kaybettiği Poltava savaşından sonra Özi kalesine gelerek, Osmanlı devletine iltiçâ eden İsveç kıralı Charles XII.'ın (Demirbaş) gönderdiği elçi İstanbul'a geldi ve 10 teşrin I. günü divanda sadrâzam tarafından kabûl edilip, kıralın nâmesini teslim etti. İsteklerini şifâhen de tekrarladı. Kendisine gerekli cevap verilerek, geri gönderildi. Ayın 24'ünde ise, Özbek hanının elçisi huzûra kabûl olundu (*ayn. esr.*, III, 304 v.d.). Topkapı sarayı tamâmen kârgir ve üstleri kurşun örtülü olduğundan, Ahmed III. Sarayburnu'nda şehirdeki binâlar gibi ahşap bir köşk yapılmasını emretmiş idi. 4 teşrin II. günü inşâatı bitmiş olan bu köşkü pâdişah ziyâret etti.

21 kânûn I. 1710 günü Venedik elçisi geldi. Ertesi yılın 22 temmûzunda Kalmuk hanının elçisi gelip, huzûra kabûl olundu. Kırım hanı Devlet Giray'ı 10 teşrin II. günü, sadrâzam Baltacı Mehmed Paşa ile birlikte, Sofa köşkünde pâdişah huzûruna kabûl etti. Rusya'ya savaş açılması dolayısı ile, orada bulunan türk tebeası tüccarların sâlimen yurda dönmelerine kadar, kaçmaması için, rus elçisi 70 kadar adamı ile, Yedikule'de hapsedildi (bk. Râşid, II, 344). Vâlide Gülnûş Sultan'ın Üsküdar'da inşâsına başlattığı câmi tamamlanarak, 7 mart 1711 cuma günü merâsim ile açıldı.

10 nisan 1712 günü tanınmış şâir Nâbî vefat etti [bk. mad. NÂBÎ].

Evvelce emredilen tâmiri sona eren Galatasarayı, 7 kânûn II. 1715'te açıldı. Burası, bir acemi ocağı kışlası iken, Mehmed IV. zamanında, medreseye çevrilmiş idi. Ahmed III.'in emri ile enderuna alınacak acemilerin yetiştirilme yeri hâline getirildi (bk. *ayn. esr.*, IV, 31 v.d.). 10 temmûz 1715 günü Bayezid câmii civârından çıkıp, Kumkapı ve eski Nişancı semtlerini tamâmiyle harap eden yangından sonra, 30 eylûl gününe rastlayan şeker bayramı gecesi Topkapı sarayında Şehsuvar kadın kahve odası denilen yerde yangın çıkmış, bu odadan başka, pâdişahın dâiresi, Sultan Murad kasrında olan dâire, kilere varıncaya kadar olan yerler ile birlikte, yanmıştır (bk. *ayn. esr.*, IV, 95, 157).

Türk ordusunun venediklilere karşı kazandığı zafer sonunda Mora'nın geri alınması ve Suda kalesinin fethi ile bu devletin Girid ile olan son bağlantısının da kesilmesi üzerine, 13 teşrin II. 1715 tarihinde, Üsküdar ve Galata dâhil olmak üzere, İstanbul'un 7 gün 7 gece müddetle donanması emrolundu (*ayn. esr.*, IV, 174).

Venedik altını halk arasında pek revaçta olduğundan, aynı ayar ve ağırlıkta (100 tanesi 110 dirhem) olmak üzere, İstanbul darphânesinde pâdişahın tuğrasını taşıyan altınların basılması emrolundu.

1716—1718 yıllarının İstanbul'unu ve İstanbul hayatını, bir yabancı gözü ile görüp, en iyi bir şekilde anlatan İngiltere'nin İstanbul elçisinin zevcesi Lady M. W. Montagu (ölm. 1761)'nün 30 kadarı İstanbul'a âit bulunan mektuplarıdır (türk. trc. için bk. *Madam Montagu'nün mektupları*, nşr. Ahmed Refik, *T O E M*, cüz 19—32). 14 teşrin II. 1716'da Saraçhane çarşısında, 27 eylûl 1717'de Galata'da, Sandalcılar sokağında, 30 mart 1718'de tersânede çıkan yangınlardan sonra, 18 temmûz yangını hepsini bastırdı. Cibali-kapısı dışında, Tüfekhâne yakınında bir yahudi evinden çıkan yangın, kıyı boyunca ilerileyip, Unkapanı'na kadar geldikten sonra, kalenin içine atlayarak, kollara ayrıldı. Bir kolu, Küçükpazar yolu ile, Kantarcılar'dan Süleymaniye bîmarhânesi ve Ağa kapısı civârına kadar olan yerleri mahvetti. Bir kolu Vefâ câmii yakınındaki vezir konaklarını yaktı. Üçüncü kolu ise, Şehzâde câmiinin etrafını, minârelerinin külâhlarını, câmi avlusuna yığılmış halkın eşyası ve câmiin döşemesini, yeniçerilerin Eski odalarını, Acemi ocağı kışlasını yakıp, Çukur çeşme üzerinden Lâleli çeşmesinin alt yanından civardaki ev, dükkân, câmi ve mescitleri yakıp, ilerileyerek, Küçük Langa'ya dayandı. Dördüncü kolu Aksaray üzerinden yürüyüp, Davud Paşa câmiini ve Altı mermere kadar olan yerlerin sağını ve solunu kül ederek, Yâkub Efendi ve Nakşî Efendi türbelerinde sona erdi. Beşinci kol Zeyrek tarafına dönüp, Atpazarı'na, Fâtih külliyesi imâreti ve Amca Hüseyin Paşa türbesine kadar olan yerleri yaktı. Aksaray'dan ayrılan kol ise, Avrat pazarından ilerileyip, Koca Mustafa Paşa yolunda sona erdi. O güne kadar İstanbul'da bu derece korkunç bir yangın görülmemiş idi. 27 saat sürmüş ve pek çabuk yayılarak, her taraf birden yanmağa başladığı için, söndürülmesinden ümit kesilip, kendi hâline terkedilmiş idi (bk. Râşid, V, 18—20).

1718 yılı mart ayında, pâdişahın emri ile, Topkapı sarayının enderun kısmında has oda, surre odası, seferli odası ve arz odası arasında bir kütüphâne inşâ edilmesi emrolundu. Ahmed III. kendi kitapları ile birlikte o güne kadar sarayda birikmiş ve ihmal edilmiş durumda bulunan kitapların buraya konmasını bildirdi. Böylece, meşhur Ahmed III. kütüphânesi mey-

dana geldi. Bu kütüphânenin inşâsının sona erişi ve açılışı ise, 24 teşrin II. 1719 tarihine rastlar.

Başta Kandilli sarayı olmak üzere, sarayların tâmirlerine başlandı. Son yangınlarda harap olan câmi ve mescitlerin de tâmiri emrolunup, vakıfları buna yetmediğinden, devlet ricâlinin yardımı için, bir defter hazırlandı. Herkes, kudretine göre, payına düşeni verdiğinden, bu iş tamamlandı. 5 mayıs günü öğle vakti 3 dakika süren şiddetli bir zelzele oldu. Pek çok bina ile İstanbul sûrlarının bilhassa Yedikule 'den Ahırkapı 'ya kadar olan kısımlarının çoğu yıkıldı (bk. *ayn. esr.*, V, 161 v.d.).

Sadrâzam Nevşehirli Dâmâd İbrâhim Paşa 'nın himmeti ile, Dolmabahçe ve Beşiktaş bahçeleri ile buradaki saraylar tâmir edildi.

Pâdişahın dört şehzâdesi Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid için, 1720 yılı temmûz ayında İstanbul 'da görülmemiş bir sünnet düğünü yapıldı. Bu arada sadrâzamın oğlu ile 5.000 kadar çocuk da sünnet edildi. İstanbul o güne kadar bu derece parlak ve masraflı bir düğün görmemiş idi. Bu arada Mustafa II. 'nın kızı Emetullah Sultan ile Musul vâlisi Sirke Osman Paşa 'nın düğünleri de yapıldı (bk. *ayn. esr.*, V, 214—272). Esâsen Nevşehirli Dâmâd İbrâhim Paşa 'nın sadârete geçmesinden ve 21 temmûz 1718 'de imzalanan Pasarofça barışından sonra, Ahmed III. 'in İstanbul 'a dönmesinden itibâren, yeni bir devir açılmış idi. Bu, uzun savaşların yarasını sarma, maddî ve manevî sâhalarda kalkınma devri olduğu gibi, İstanbul için büyük eğlenceler devri olmuştur. Büyük tarih yazarı Ahmed Refik bu çağa „Lâle devri" adını vermiş ve bu ad tutunmuştur. Onu, bütün husûsiyetleri ile, en güzel şekilde anlatan da yine kendisidir (bk. Ahmed Refik, *Lâle devri*, İstanbul, 1932).

1721 yılı mayıs ayının ilk haftasında, Kız kulesinin ahşap kısmı tutuşup yandığından, kârgir ve üstü kurşun kaplı olarak yeniden yapıldı ve deniz feneri de tâmir edildi.

6 temmûz günü Küçük Mustafa Paşa semtinde çıkan yangın Sultan Selim câmii civârına kadar vardı. Bu yangın, ilk defa olarak, tulumba kullanılmak sûretiyle, iki saat içinde söndürüldü (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları*, Ankara, 1943. I, 82 v. d.). Aynı yılın ağustos ayında çıkan bir yangında Çavuş mescidi, medresesi ve mektebi, 7 fırın, 7 değirmen, 4 yağhâne, 120 dükkân, 25 müslüman, 70 yahudi, 40 hıristiyan evi yandı. Hacı İsa mescidinin bir tarafı ile 11 müslüman, 8 hıristiyan evi ve 3 sinogog yıkıldı (bk. Râşid, V, 309 v.d.).

Özbek hanından bir elçilik heyeti gelip, teşrin II. ayının 25 'inde pâdişah tarafından kabûl olundu. Belh hanı tarafından gelen elçi ise, Belh ayrı bir hanlık olarak tanınmadığından, kabûl olunmadı (*ayn. esr.*, V, 368). 22 kânûn I. 1721 günü İstanbul 'a gelen İran elçisi Murteza-Kulı Han, pek parlak bir merâsim ile, karşılandı. Kendisine son derece riâyet ve ikram olunarak, İstanbul 'un görülecek yerleri gezdirildi.

Ortaköy 'de vaktiyle Baltacı Mehmed Ağa tarafından yapılıp, harap durumda bulunan câmiin yerinde sadâret kethudâsı Mehmed Ağa tarafından bir câmi yapıldı.

9 nisan gecesinde Cibali iskelesinden yangın çıkıp, hıristiyan ve yahudi evlerinin çok sıkışık, ahşap ve köhne olmalarından dolayı, söndürülemeyerek, Yenikapı iskelesine kadar olan yerler yandı. İstanbul 'da afyon kullanılması şiddetle yasak edilerek, yakalanan tiryakiler sürüldü (bk. Çelebî-zâde Âsım, s. 137). İstanbul 'a su getiren kemerlerin bir kısmı, zaman ile harap olduğundan, su sıkıntısı çekilmekte idi. Kemerler tâmir olunduğu gibi, yeni bendlerin ilâvesi de, 1734 yılı eylûl ayı ortalarından bir az sonra tamamlandı. Böylece şehrin su ihtiyacı karşılandı (*ayn. esr.*, s. 200 v.dd.). Silivri civârındaki çiftliğinde oturduğu sırada kendisine Kırım hanlığı verilen Mengli Giray Han, İstanbul 'a dâvet olunarak, huzûra kabûl edilmiş idi; 11 teşrin I. 'de, Kırım 'a gitmek üzere, İstanbul 'dan ayrıldı. İğrikapı 'daki Tekfur sarayında bir çini imalâthânesi açılarak, unutulmuş olan bu san'at canlandırıldı.

İstanbul 'un deniz tarafındaki sûrları, çok harap durumda olduğu için, tâmirlerine karar verildi. 5 mayıs 1722 'de bu işe başlanmış ve Yalıköşkü kapısı ile Demirkapı arasındaki kuleden Ahırkapı 'ya kadar olan kısım tâmir edilmiş idi. Davud Paşa iskelesine kadar olan yerler ise, 30 teşrin I. 'de sona erdi. 1723 yılı mayısının 29 'undan teşrin I. ayının 21 'ine kadar Davud Paşa ile Narlıkapı arası tamamlandı. 31 mart 1724 günü tekrar işe başlanıp, Yedikule 'ye kadar olan kısım 22 teşrin II. 'de sona erdi. 9 temmûz 1724 ile eylûl ayı başına kadar da Yalıköşkü ile İğrikapı arasının tâmiri tamamlandı (Çelebî-zâde Âsım, s. 269—272).

Pâdişahın emri ile, Bebek 'teki harap köşkün yerine yeni bir köşk, bir câmi, bir hamam ve dükkânlar yapılıp, Hümâyûn-âbâd adı konuldu. Kıyı ve dağ tarafları arzu edenlere satıldığından, semt kısa zamanda şenlendi. Bir kaç ay sonra da Defterdar câmii civârında, deniz kıyısında Neşet-âbâd köşkü yapılmıştır.

1726 yılında, pâdişahın emri ile, İstanbul 'da türkçe kitap basan ilk matbaanın kurulmasına başlanmış ve 1727 yılında bu matbaa tamamlanmıştır. İlk türkçe eserin basılıp, istifâdeye arzı ise, 1 kânûn II. 1729 'dadır. Bu eser Vankulu lugatidir (bk. Server İskit, *Türkçe neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*, İstanbul, 1939 ve *İ A*, mad. İBRÂHİM MÜTEFERRİKA).

1727 yılında, İstanbul 'da, Üsküdar semtinde ilk defa olarak, bir hendesehâne açıldı (bk. Atâ, V, 18). Bu, bizde, yeniçeri ocağının dışında ilk defa ayrı ve Avrupa usûlü tâlim görmüş bir askerî sınıf kurma teşebbüsüdür. Pâdişah bunu arzu etmiş, sadrâzamın emri ile, İbrâhim Müteferrika 'nın [b. bk.] hazırladığı lâyiha esas alınarak, teşebbüse geçilmiş idi. Ancak yeniçeriler, bunları çekemeyerek, Üsküdar 'da kurulan bu askerî mektebin öğrencilerine bir bahâne ile hücûm edip, bâzılarını şehit ettiler (bk. Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, İstanbul, 1312, s. 5 v.d.).

Efgan hanı Eşref Han 'ın elçisi Muḥammed Han, 3 temmûz 1729 günü İstanbul 'a gelerek, büyük merâsim ile karşılandı (bk. Çelebî-zâde Âsım, s. 616—624).

27 temmûz günü Balat kapısından çıkıp, içeriye atlayan yangın, alınan bütün tedbirlere rağmen, söndürülemeyerek, şehrin sekizde birini mahvetti. Bu İstanbul 'un en büyük yangın âfetlerinden biridir.

28 eylûl günü meşhûr Patrona Halil isyânı patlak verdi. Bunun sonunda 1 teşrin I. günü Ahmed III. saltanattan çekildi. Nevşehirli Dâmâd İbrâhim Paşa bu hâdiseler arasında hayatını kaybetti. Bir kısım mensupları ve bu arada meşhûr şâir Nedim [b. bk.] de öldü. Şehir günlerce bir ihtilâl havası yaşadı. Dükkânlar, çarşılar kapanmış, ayaklanmağa karışmayanlar evlerine çekilmiş, hıristiyanların bir kısmı adalara kaçmışlardı. Tahta Mahmud I. çıkarıldı (tafsilat için bk. M. Aktepe, *Patrona isyanı*, İstanbul, 1958, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları*, nr. 808; Ahmed Refik, *Lâle devri*, s. 114—166).

Ahmed III. devrinde İstanbul 'da, Avusturya Rusya, Hollanda, Ceneviz, Lehistan ve Venedik ile imzalanan anlaşmalar hakkında bk. v. Hammer, XIII, 179, 252, XIV, 25, 31, XVII, 127 v.d.; *Mecmua-i muâhedât*, III, 220 v. dd., 229—244.; J. du Mont, *Corps dipl.*, VIII, 1. bölüm, s. 297.

6 teşrin I. 1730 günü yeni pâdişah, an'aneye göre, Eyüp türbesinde kılıç kuşandı. İstanbul kadısının ictihadına göre, Sa'dâbâd 'da mevcut 120 'den fazla köşkün yakılmasını bâzı ayaklanma ele-başıları ısrarla istediler ise de, pâdişah ancak yıkılmasına müsâade ettiği için, binalar yıkılıp, yağmalandı (bk. Sâmî, Şâkir ve Subhî, I, 11). 15 teşrin II. 'de, başta Patrona Halil olmak üzere, Ahmed III. 'i saltanattan uzaklaştıran isyânın ele-başıları, yeni pâdişahın emri ile, tenkil edildiler. 28 kânûn II. 1731 'de ise, onların tarafdarları kanlarını dâva ederek, ayaklanıp, Ağa kapısına hücûm ettiler ve dükkânlara saldırdılar. Silâhları v. b. malları yağmaladılar. Bunun üzerine saraydan sancak-ı şerif çıkartılıp, bostancı ve baltacı gibi saray hademesi ile, devlete sâdık kalan bir kısım ocaklılar ve yağmalardan canı yanan halk âsîlerin üzerine yürüdü. Böylece isyan bastırılıp, ele-başıları idâm olundu (*ayn. esr.*, var. 21 v. d.). Kısa zaman sonra yeni bir hareket daha sezildi ise de, fesatçılar, Bayezid câmiinde yakalanıp, tenkil olundular. Kânûn II. 1731 'de kadınların erkekleri tahrik edici kıyafetler ile sokaklarda gezmeleri yasak edildi. Galata tarafında akar-su olmadığından, pâdişahın emri ile, Bahçeköy ve Balaban köyündeki derelerden, kemerler ile, Fındıklı 'ya kadar olan yerlere su getirildi. Pâdişah, Vâlide Sultan ve devrin ileri gelenleri her taraftâ çeşmeler yaptırdılar. Hazîran 1732 'de, bütün bunlar tamamlanarak, bu semt bol mikdarda akar-suya kavuştu.

1734 'te Avrupa usûlü bir ordu kurmak için yeni bir teşebbüse geçilmiş ve Üsküdar 'da Toptaşı 'nda sonradan timarhâne olarak kullanılan binada, bu maksatla zabit yetiştirmek üzere, Humbarahâne ve Hendesehâne adlı bir mektep açıldı. Ancak, yeniçerilerin bir gaile çıkarması tehlikesi belirdiği için, iki-üç yıl sonra bu mektep kapatıldı (bk. *Mir'ât-ı Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, s. 7). Bayezid câmii avlusunda 40 kadar ressamın barınıp, san'atlarını icrâ ettikleri dükkânların ellerinden alınıp, başkalarına verilmesi ve ressamlığın menolunması emredildi. Buna sebep içlerinden bir tânesinin evli bir kadını baştan çıkarması ve esâsen ressamlığın hoş görülmemesi idi (bk. Sâmî, Şâkir, Subhî, I, 67 v.d.). Pâdişahın mri ile Topkapısarayı bahçesinde bir köşk inşâ edildi. 1736 yılı temmûz ayı başında eski pâdişah Ahmed III. vefat etti. 18 teşrin I. 'de İran elçisi Abdülbâkî Han huzûra kabûl olundu. 29 nisan 1741 'de sadrâzam tarafından Fransa, İran ve Rus elçilerine arka-arkaya muhteşem ziyâfetler verildi.

Avusturya imparatoru Charles VI. 'ın resmî izdivaç dışında doğmuş, lâkin babası tarafından kabûl edilmiş olduğunu iddia eden bir kimse divana baş-vurup, islâmiyeti kabûl etti. Elindeki vesikalar iddiasını isbata yeter görülerek, kendisine maaş bağlandı (bk. *ayn. esr.*, var. 196). 5 kânûn I. 'da Ayasofya civârında bir câmide çıkan yangın Cebehâne, Arslanhâne ve bir kolu Kabasakal semtlerinde tahribat

yaptı. Mahmud I. Ayasofya câmiinde yapılan kütüphâneye sarayda mevcut kitaplar ile devlet ricâlinin kendisine hediye ettiği kitapları koydurarak, burasını açtırdığı gibi, aynı câmiin saray hizâsındaki tarafına bir imâret yaptırıp, burasını, 21 kânûn I. 1743 günü açılış dolayısı ile, ziyâret etti.

Aslı macar olup, Bosnalı İbrâhim Efendi diye anılan birisi, hıristiyanlığı yaymağa çalışması yüzünden, evvelce Kıbrıs'a sürülmüş idi. Oradan Paşa kapısına türkçe ve latince mektuplar gönderip, kendisinin hıristiyan olduğunu ve halkı hıristiyanlığa dâvet ettiğini bildirdi. Bundan vazgeçmezse, idâm olunacağı haber verilince, tövbe etmiş göründü ise de, bir müddet sonra Kıbrıs'tan kaçarak, İstanbul'a geldi ve yine hıristiyanlık propagandasına başladı. Bunun üzerine yakalanıp, sorguya çekildi; akidesini yaymakta isrâr ettiği için, 8 mayıs 1746 günü idâm olundu (bk. İzzî, I, var. 58).

Şubat ayında, Mahmud I.'un emri ile, Beşiktaş sarayı sâhilinde bir kasr inşâ edildi. Yine onun emri ile, Topkapısarayı dışında deniz kıyısındaki Sinan Paşa köşkü ve Beşiktaş sarayı ile buradaki mescid tâmir olundu; saraya yeni bir dâire ilâve edildi. 9 mayıs1748 'den itibâren pâdişah Beşiktaş sarayında ikamete başladı. 26 temmûz 1748 günü güneşin doğuşundan 6 saat 3 dakika sonra güneş tutulmağa başlayarak, saat 7'de üçte ikisi kapandı. Saat 8'de ise, tamâmen açıldı. Ağustosun 8'inde, güneşin batışından 5 saat 20 dakika sonra ise, ay tutuldu. 6 saat 34 dakikada yarısı örtülüp, sonra açıldı (*ayn. esr.*, II, var. 177). Pâdişahın emri ile, Beşiktaş sırtında bir köşk yaptırıldı. 19 kânûn II. 1749'da Nuruosmaniye câmiinin temeli atıldı. 30 mart 1751 günü tersâne zindanında bulunan suçlu ve esirlerden 26'sının, lağım kazarak, kaçtıkları anlaşıldığından, her taraf şiddetle arandı ve birer ikişer yakalanıp, zindana iâde olundular. 21 temmûzda çıkan bir yangında Karaman mahallesi, Atpazarı, Sofular semti, Yeni odalar diye anılan yeniçeri kışlaları, Sarıgüzel, Halıcılar köşkü, Etmeydanı civârı yandı (bk. *ayn. esr.*, II, var. 251 v.d.). Pâdişahın emri ile Yeni odalar yeniden yapıldı.

Mahmud I. zamanında İstanbul'da Venedik, İran, İsveç, Avusturya, Rusya, Sicilya, Toskana ile imzalanan andlaşmalar hakkında bk. *Mecmua-i muâhedât*, I, 146, 157, II, 14—35,55, 198—216, 315—319, III, 133, 135—142, 252 v.d; J. W. Wenck, *Codex juris gentium recentissimi 1735—1772*, Leipzig, 1784—1795, I, 393; Testa, I, 487; Hertslet, *State Papers*, 1832—1833, s. 98.

23 kânûn I. 1754'te yeni pâdişah Osman III., Eyüp türbesinde tören ile, kılıç kuşandı. Osman III.'ın kısa saltanat süresi İstanbul için âdeta bir yangınlar devri olmuştur. Bu arada Paşakapısı (Bâbıâli), terziler iş yeri, Defterhâne, Çuhacılar hanı, Mahmud Paşa çarşısı civârı yandı (bk. Vâsıf, I, 45 v. d., 52, 65). Nuruosmaniye câmiinin inşâsı tamamlanarak, 8 kânûn I. 1755'te ibâdete açıldı. Bu yıl, kânûn II. başlarında, şiddetli soğuklar yüzünden, Haliç dondu; Defterdar ile Sütlüce arasından yürüyerek geçildi. Yeniden yapılması emredilen yeniçeri ve acemi ocağı kışlaları 17 şubat 1757'de tamamlandı. Osman III. 30 teşrin I. günü gecesi vefat etti.

Bu hukümdar zamanında 14 teşrin I. 1756 tarihinde İstanbul'da Danimarka devleti ile imzalanan andlaşma için bk. *Mecmua-i muâhedât*, I, 52.

8 teşrin II. 1757'de Mustafa III., mutâd merâsim ile, Eyüp türbesinde kılıç kuşandı. İstanbul'da yaşayan rum, ermeni ve yahudilerin eski kıyâfetlerini muhâfaza etmeleri hakkında bir ferman çıkarıldı. 10 nisan 1760'da Lâleli câmiinin temeli atıldı (bk. Vâsıf, I, 143). 1761 yılı temmûz ayında sadrâzam Râgıb Paşa [b. bk.]'nın Koska'da yaptırdığı kütüphâne ve ilk mektebin temeli atıldı. Bu te'sis 2 mart 1673 günü hizmete açıldı. 28 eylûl'de ise, Galata'da çıkan yangın, Sicilyateyn, rus ve hollanda elçilerinin konaklarından maada, bir çok evlerin ve konakların yanmasına sebep oldu. 1772 yılı şubat ayının 6'sında Galata'da yeniçeriler ile kalyoncular arasında kavga çıkarak, mesele büyüyüp, taraflar siperler kazmağa başlamış iken, çavuşbaşı ile sekbân başının aldıkları tedbirler sâyesinde, kavgacılar dağıtıldı. 21 kânûn II. 1774'te Mustafa III. vefat etti.

Mustafa III. zamanında İstanbul'da Prusya ile bir andlaşma imzalanmış (bk. *Mecmua-i muâhedât*, I, 83) ve 13 nisan 1763 tarihinde Mısır'daki venediklilerin muâfiyeti ve imtiyazlarına dâir de bir berat (türkçe yegâne metni Venedik arşivinde) verilmiştir.

Abdülhamid I. [b. bk.], 27 kânûn II. günü, mutâd merâsim ile, kılıç kuşandı. Bu hukümdarın 15 yıllık saltanatı devrinde, İstanbul yine çok büyük yangınlara sahne olmuştur. Bunlar arasında en meşhûru Cibali yangını olup, bu yangında takriben 20.000 ev yanmıştır. Abdülhamid I. 7 nisan 1789'da vefat etti.

Abdülhamid I. devrinde İstanbul'da Rusya, Avusturya, İspanya ile imzalanan andlaşmalar hakkında bk. F. Schoell, *Histoire abrégée des traités....*, Bruxelles, 1837, IV, 408, 444; *Mecmua-i muâhedât*, I, 212—223, 239, III, 142—145, 150, 284; Başbakanlık arşivi, *Ecnebi defterleri*, nr. 83/1, s. 150—154 v. d., 160 v. dd.

Yeni hukümdar olan Selim III. [b. bk.]'in kılıç alayı merâsimi 13 nisan 1789 tarihinde yapıldı. Selim III.'in ilk devrinde, Abdülhamid I. devrinde, Rusya ve Avusturya ile başlayan savaşlar dolayısiyle, İstanbul'da bilhassa gıda maddelerinin fiyatı artmış, yüksek tutulduğu hâlde, konulan narhlar fayda etmemiş, halk büyük bir sıkıntıya uğramış idi. Bu arada şehirde dolandırıcılık çoğalmış idi. Bunların en mühimi Tahtakale'de oturan Hacı Mehmed adlı bir magribli idi. Kendisi altın yaptığını iddia edip, iki meşhur ermeni sarrafının bütün servetlerini dolandırarak, ortadan kayboldu (bk. Cevdet, V, 258). 17 kânûn I. 1791 günü, Ayasofya câmiinde cuma namazı kılınırken, magribli mechul bir şahıs, halka olan zulümden şikâyet ettikten sonra, cebinden bir demir misket çıkartıp, pâdişahın bulunduğu hünkâr mahfiline doğru attı. Bir ikincisini atmak isterken, yakalandı.

İstanbul'un nüfusunun gittikçe artması hem gıda maddesi darlığına, hem de hırsızlık ve yangın hâdiselerinin artmasına sebep olduğu bahânesi ile, eskiden uyulan bir usûl yeniden canlandırılıp, evler, dükkânlar ve bekâr odaları taranarak, Anadolu'dan İstanbul'a yakın zamanlarda gelmiş olup, hamallık, kayıkçılık ve dükkân çıraklığı gibi hizmetlerde çalışanlar geri gönderildi. Ayrıca, İstanbul medrese ve tekkeleri yoklanıp, buralarda dâimî oturanlar tesbit edildi. Hüviyeti bilinmeyen kimseler ise, yurtlarına gönderildi. Yine bu yıl Galata mevlevîhanesi, pâdişahın emri ile, tâmir olundu.

1792 yılında, Halıcıoğlu'nda topçu ve istihkâm zabiti yetiştirmek üzere, kumbarahâne inşâ edildi. Üç yıl sonra da bunun ileri bir şekli olan Mühendis-hâne-i fünûn-i berrîye-i hümâyûn, yine aynı yerde, inşâ edilip, derslere başlandı. Selim III., artık yeniçeri ocağının bir işe yaramadığını görerek, bu yıl Nizâm-ı cedîd adı altında garp ordularına benzer yeni bir askerî sınıfı kurdu ve bunun için „irâd-ı cedîd" hazînesini teşkil etti. Aynı zamanda, topçu, top arabacısı, kumbaracı ve lağımcı ocakları ıslâh edilip, bunlar için yeni usûller kondu. Bundan maada Azadlı baruthânesi inşâ olundu (bk. Âsım, I, 34—58).

1805 yılı nisan ayında, İstanbul'da görülmemiş derecede soğuklar olup, çok fazla kar yağdı. 7 teşrin I. günü, gece yarısına doğru Salmatomruk mahallesinde, Molla Aşkî câmii civârında yangın çıkarak, bir hayli ev yandı. Yeniçeri ağası, yanan evlerin birinde kalan bir kadın ile çocuğunu kurtarmağa teşebbüs etti ise de, üçü de yanıp öldüler. Rusya ile başlayan sefer münâsebeti ile, 1805'te bu devlet ile ittifak hâlinde bulunan İngiltere'nin İstanbul elçisi bir gece, gemi ile kaçtı (bk. *ayn. esr.*, I, 216). Türk ordusunun ruslara karşı üst-üste başarılar kazanması üzerine, Osmanlı devletini tazyik altında bulundurmak maksadı ile, 16 gemiden mürekkep bir ingiliz harp filosu Çanakkale boğazından geçerek, 20 şubat 1807 tarihinde İstanbul önlerine geldi. Bu hâl İstanbul halkını evvelâ telâşa düşürdü ise de, hemen gerekli tertibat alınarak, donanmanın dönüş yolunun kapatılması gayesi ile, Boğaz tahkim edilmeğe başlandı ve ingilizlerin ültimatomu reddedildi. Aynı zamanda İstanbul çevresinde istihkâmlar yapılıp, müdâfaa tertibâtı alındı. Bu işe Fransa elçisi Sebastiani nezâret ediyordu. İngiliz amiralinin oğlu, su almak için, Kınalıada'ya çıkanlar ile birlikte, esir edildi. Savunma tertibâtı yavaş-yavaş taarruz tertibâtına dönmeğe başladı. İngiliz donanması, sonunda bir taarruza uğramak tehlikesini sezip, Çanakkale boğazının tamâmen kapatılarak, bir kapana düşmesi ihtimali de belirdiğinden, martın birinci günü çekilip, gitti.

25 mayıs 1807'de Selim III.'in hal'i ile neticelenen Kabakçı Mustafa vak'ası patlak verdi. 4 gün sonra Selim III. saltanatı kaybederek, yerine Mustafa IV. pâdişah oldu (bk. *ayn. esr.*, I, 317—384 ve II, 2—38).

Selim III. zamanında İstanbul'da İsveç, Prusya, Rusya, İngiltere, Sicilyateyn ile imzalanan andlaşmalar için bk. *Mecmua-i muâhedât*, I, 90, 160, 262, II, 65, IV, 14, 28; Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1900, II, 35, 50.

31 mayıs 1807 günü, yeni pâdişah ile yeniçeri ocağı arasında, olup-biten hâdiseler yüzünden kimsenin suçlu tutulmayacağına dâir bir andlaşma yapılmıştır (bk. Âsım, II, 46). Bu şimdiye kadar görülmemiş bir şey idi. 13 hazîran günü de Mustafa IV.'nın kılıç alayı merâsimi yapıldı. Pâdişah Eyüp türbesine kara yolu ile gidip, deniz yolu ile geri döndü. Hâlbuki daha evvel deniz yolundan gidilip, kara yolundan dönülmesi an'ane hâlinde idi.

1808 yılı mart ortalarında, İstanbul'da garip bir hâdise vuku buldu. Medrese talebesi, karadenizli bir molla ile Fâtih kulluğu yeniçerilerinden biri, hafif meşrep bir kadın yüzünden, birbirlerine düşman olmuşlar ve bir kaç kere kavga etmişlerdi. Kulluk neferleri bir gün mollaya hücûm ettiler. O da Fâtih medresesine girdi. Kendisini tâkip eden yeniçerilerden birini „piştov" ile vurup, öldürdü ve kaçarak, Fâtih câmiine sığındı. Yeniçeriler câmii sardılarsa da, müezzin mahfiline çıkan molla, buradan, kapılardan girmek isteyenleri tüfek

ateşine tutup, 7 saat müddetle savundu ve bir çok yeniçeri öldürdü. Sonunda, barutu bittiği için, elinde hançer ile bir çıkış hareketinde bulundu ise de, yeniçeriler tarafından öldürüldü (bk. *ayn. esr.*, II, 134 v. dd.). 9 mayısta Kâğıthâne tarafından bir siklon zuhûr edip, Karaağaç, Kasımpaşa, Balat ve Fener kıyılarını alt-üst etti. İrili-ufaklı bir çok deniz vâsıtasının batmasına sebep olduğu gibi, taşları, toprakları ve bir çok binaların damlarını ve kurşun örtülerini söküp, uçurdu. Böyle bir hâdise, Selim III.'in saltanat günlerinin sonunda da geçtiği için, herkes tarafından uğursuzluk sayıldı.

28 temmûz 1808'de Alemdar Mustafa Paşa [b. bk.]'nın kumandasındaki Rumeli ordusu İstanbul'a varıp, Bâbıâli ve sarayı bastı. Maksat Selim III.'i tekrar tahta çıkarmak idi. Ancak Mustafa IV. tarafdarları eski pâdişahı sarayda öldürdüler. Bu yüzden Mustafa IV. hal'edilince yerine Mahmud II. pâdişah oldu (bk. *ayn. esr.*, II, 178—208).

29 temmûz günü Selim III. için büyük bir cenâze merâsimi yapıldı ve katilleri de idâm olundu. 13 eylûlde Mahmud II. kılıç kuşandı. 29 eylûlde Kâğıthane'de Çağlayan köşkünde taşra âyânı huzûra kabûl edildi. Pâdişaha ve devlete mutlak şekilde itâat edeceklerine dâir hazırlanan senet, karşılıklı olarak, imzalandı. Böylece İstanbul, bir Osmanlı pâdişahının tebeası ile bu şekilde bir ittifak imzalamasına ilk defa şâhit oldu (bk. Şânî-zâde, I, 61—72).

Mustafa IV. Nizâm-ı cedîdi ilga etmiş idi. Mahmud II., bunun yerine kaim olmak üzere, sekbân-ı cedîd adlı yeni bir ordu kurdu. Fakat bunu kıskanan ve üstelik o sırada sadrâzam bulunan Alemdar Mustafa Paşa'ya diş bileyen yeniçeriler 14 teşrin II. gecesi ayaklanıp, Bâbıâliyi bastılar. Alemdar Mustafa Paşa, bir avuç adam ile tek başına karşı koydu ise de, nihâyet âsîlerin binanın tepesini delip, içeriye girmeğe başladıklarını ve kendisine yardım gelmediğini görünce, 15 teşrin II. günü ikindi vakti barut mahzenine ateş vererek, kendi âilesi ile birlikte öldü, bu arada binaya hücûm etmiş olan 300 kadar yeniçeri havaya uçtu (*ayn. esr.*, I, 237 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942). Aynı gün âsîler, Mustafa IV.'yı tekrar tahta çıkarmak gayesi ile, saraya hücûm ettilerse de, muvaffak olamadılar. Ertesi günü sekbân-ı cedîd saraydan çıkıp, âsîlerin üzerine yürüdü. Üç-beş bin yeniçeri öldü. Yeniçeriler onların zaptettiği cebeciler kışlasını ateşe verdiler. Yangın sür'atle genişleyip, Ayasofya, Sultanahmed ve Divanyolu taraflarını kül etti. Nihâyet donanmanın Ağa kapısını topa tutması üzerine, âsîler aman dilemek zorunda kaldılar. 16 teşrin II. günü ise, Kandıralı Mehmed adlı bir zorba, Kasımpaşa'ya giderek, âsî döküntülerini başına topladı. Tersâne ile limandaki gemileri ve sonra Tophane'yi ele geçirdi. Topçu ve top arabacıları, kazanlarını kaldırıp, Etmeydanı'na getirerek, isyânı yeniden alevlendirdiler. Âsîlerin bir kısmı Selimiye ve bir kısmı Levend çiftliği kışlalarına gitti ve çarpışma sonunda buraları da ele geçirdi. Bu arada bir çok evler basılmış, mala ve ırza el uzatılmış, Selimiye ve Levend çiftliği kışlaları yakılmış idi (bk. Âsım, II, 252—260). Ertesi günü sekbân-ı cedîdin ilgası şartı ile âsîler dağıldılar. Daha ertesi günü de saraydaki sekbânlar Tophane'ye nakledildi; buna rağmen bir kısım yeniçeri zorbaları saraya hücûm edip, Soğukçeşme kapısından ve diğer bâzı kapılardan girerek, orada kalmış bulunan 300—400 sekbânı şehit ettiler; bir kısmını ise, sokaklarda hakaretler ile teşhir ederek, kışlalarına götürdüler. Böylece, İstanbul'da huküm süren karışıklıklar da nihâyete erdi.

Rusya seferi münâsebeti ile, ordu Davudpaşa sahrasında toplanmış idi. Yeniçerilerin bir kısmı ile onların kılığına girmiş bâzı kimseler ise, İstanbul'a dağılıp, halkı ve esnafı haraca kesmeğe başladı. Bu yüzden çarşı ve pazarların büyük kısmı kapanıp, bilhassa gayr-i müslimler evlerinden çıkamaz oldular. Eşkiya, mahallelerde dolaşarak, zarurî ihtiyaçları için dışarıya çıkan kadın ve erkekleri yakalıyor ve ancak para karşılığında serbest bırakıyor veya kalyoncu odalarına ve han odalarına götürüyordu. Bir kısmı bâzı kimselerin, saat sormak, para bozdurmak gibi bahâneler ile, saatlerini veya para keselerini kapıp, kaçıyor; bir kısmı ise, buna da lüzum görmeden, gözlerine kestirdiklerini sokaklarda, alenen soyuyordu. Mahmud II., bu yüzden çok üzüldüğü hâlde, yeniçerilere dokunmak imkânsız hâle geldiğinden, bizzat Davudpaşa sahrasına giderek, serdâr-ı ekrem Yusuf Ziyâeddin Paşa ile görüşüp, ordunun bir an evvel hareketini emretti. Böylece ordu 1809 yılı temmûz ayının 24'ünde Davudpaşa'dan cepheye doğru yola çıktı (Şânî-zâde, I, 217 v. d.). İstanbul'da bâzı zümreler görülmemiş derecede garip kılıklar ile dolaşmağa başlayıp, çeşitli vazife sâhipleri de giymeleri mutâd olan elbiseleri terk ederek, onlara uymağa başladıklarından, bu hâller, pâdişahın bir emri ile yasak edildi. Alemdar Mustafa Paşa vak'asında yanan Bâbıâli binasının yerine yenisinin yapılması kararlaştırılıp, 16 şubat 1810 günü binanın temeli atıldı. İstanbul'da büyük bir zahire darlığı başgösterdiğinden, devletçe, satın alınan buğday ve arpa karmasından ekmek yapıldı ve halka mâliyetinin yarı fiyatına satıldı ise de, fırınların önündeki kalabalık dağılmadı. Dışarıdan sür'atle zahire getirtilip, 50 dirhem ekmek bir paraya satılmak sûretiyle darlık giderildi (bk. *ayn. esr.*, I, 336). 2 nisan günü İstanbul'da kalan yeniçerilerden yirmi beşinci „orta" ile yetmiş birinci „orta" mensupları arasında Galata'da kavga çıktı. İki taraf varillerden ve yün çuvallarından siperler yapıp, savaştılar. İki gün sonra Tahtakale'de de, „orta" gayreti yüzünden, büyük bir kavga koptu. Sekbân başı bu yüzden azledilip, eski sekbân başı Ömer Ağa vazifesine iâde olundu. Bundan sonra kavgalar bastırıldı. Bu kavgaları el altından kışkırttığı anlaşılan eski sekbân başı, idâm edildi. Yine nisan ayının 17'sinde yeniçeri ocağına mensup bir kaç hamal, Balıkpazarı'nda namuslu bir kadını zorla odalarına götürmeğe kalkışınca, çarşı esnafı ayaklanarak, kadını kurtardı, hamalları ve yardıma gelen arkadaşlarını kaçırdı. Ertesi günü de Balıkpazarı, Mısır çarşısı ve Tahmisciler esnafı silâhlanmağa başlayıp, yeniçeriler zorbalarını zaptetmezler ise, kendileri böylelerini sorgusuz sualsiz öldüreceklerini ilân etti. Aynı zamanda pâdişaha bir istida ile durumu anlattılar. Mahmud II. vaziyeti sekbân başı ile yeniçeri ağası vekiline bildirdi. Ocaklılar ise, halkın kendilerine karşı ayaklanmasından korktuklarından, bu gibi zorbadan bir kaçını o gün yakalayıp, öldürdüler. Bu zorbaların bir kısmı ise, memleketlerine kaçtı; bâzısı da saklanıp sindi.

17 hazîran 1811'de yağan şiddetli yağmurlardan Beşiktaş semtini sel bastı. Bu yüzden boğulanlar oldu. Sonunda buradaki taş köprü de çöktü. Biriken suyun şiddetli akmasından civardaki bir kaç değirmen ile dükkânlar ve bostancılara mahsus kışla yıkılıp, denize sürüklendi. Bu köprü, pâdişahın emri ile, iki misli büyük olarak, yeniden yaptırıldı. Üsküdar'da Balaban iskelesi üzerinde ve Debbağhâne civârı ile deniz kıyısına yakın yerlerde mevcut bekâr odaları, serseri yatağı hâline geldiği için, 25 temmûzda verilen bir emir ile, yıktırıldı. Serserilerin bir kısmı yakalanarak, idâm olundu. Bir kısmı da dağılıp-gitti.

Kânûn II. 1812'de, İzmir'den gelen bir tüccar gemisi İstanbul'a vebâ salgını getirdi. Salgın, evvelâ Galata, Beyoğlu ve Tatavla'da göründü, sonra Fener ve Kumkapı mahallelerine atladı, oralardan bütün İstanbul'a yayıldı (*ayn. esr.*, I, 109—113). Her gün yüzlerce insan ölmekte idi. Ancak, evlerinden çıkmayıp, halka karışmayanlar bu belâya uğramadılar. Vebâ şiddetini gittikçe artırdı. Bunun üzerine câmilerde namazlardan sonra duâda bulunulması emredildiği gibi, temmûz ayında şehrin sokakları ve çöplükleri temizlendi. Ayrıca, her kesin kendi evini temizlemesi hakkında fermanlar çıktı. Buna rağmen salgın şiddetini arttırdı. Şehrin içindeki câmi, mescid ve türbelere gömülenlerden maada, İstanbul kapılarından çıkan cenâze sayısı eylûl ayında günde 1.000—1.500'ü buldu. Galata, Üsküdar ve Boğaziçi semtleri de dikkate alınırsa, salgından ölenlerin sayısının günde 3.000'i bulduğu anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, I, 146 v.d.). Bu arada, bir tedbir olmak üzere, salgın yuvaları hâline gelmiş bulunan İstanbul ve Galata'daki bekâr odaları yıktırıldı. Aynı maksatla Bahçekapı'daki Melekgirmez sokağında kayıkhâne üstünde bulunan odalar, bizzat Mimar Ağa'nın nezâreti ile yıkıldı. Teşrin II. ayı başlarından itibâren salgın gittikçe hafifledi.

1813 yılı mart ayı başlarında, Alemdar vak'ası sıralarında tamâmen yanmış olan Cebeciler kışlasının temeli atıldı. Kânûn I. ayında ise, Melekgirmez sokağında yıkılan bekâr odalarının yerinde bir câmi yapılmağa başlandı. 6 ay kadar sonra tamamlanan bu câmi, Hidâyet câmii diye anıldı. 1812 yılı hazîranında inşâsına başlanan Sa'dâbâd sarayı 1814 nisan ayı başlarında tamamlandı. Şubat ayı ortalarında ise, yeniçeri ağası ocak zorbalarından bir kaçını tevkif ettiği için, „ocaklı" hücûm ederek, bunları kurtardı ve ağayı Ağakapısı'nda hapsedip, hemen azlini ve nefyini istedi. İstekleri yerine getirilmeyince de, tabanca ile vurmak sûretiyle, onu öldürdüler. Bu hadiseyi çıkartanlara bir şey yapılamadı. Buna karşılık sadrâzam Hurşid Ahmed Paşa ile ocak tarafını tuttuğu anlaşılan şeyhulislâm Dürrizâde Abdullah Efendi azlolundu. Hazîran ayında gayr-i müslimlerden müsâadesi olanlardan veya ihtiyar ve hasta olup yürümeğe kudreti bulunmayanlardan başkasının İstanbul ve civârında at ile dolaşmaları yasak edildi. 25 eylûl günü Beşiktaş sarayında Haseki Sultan dâiresinde yangın çıktı ise de, sür'atle söndürüldü. Fakat pâdişahın kızlarından Emine Sultan ile bir küçük câriye yanarak öldü. 29 temmûz 1817 günü pâdişahın annesi Nakş-i Dil Vâlide Sultan vefat etti (bk. *ayn. esr.*, I, 344). Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın hediye olarak gönderdiği bir büyük Sûdan fili ve iki küçük Bengal fili deniz yolu ile İstanbul'a geldi. Mart ayı ortalarında İran'dan elçilik ile gelen Muhibb-Ali Han da, hediye olarak, sarımtrak tüylü büyük bir fil getirdi. Meşhur ermeni sarraflarından Tıngır-oğlu Agop ve Davud-oğlu Anton ermeniler

arasında katolikliği yayma faâliyetinde bulunduklarından yakalanarak, Limni ve Rodos adalarına sürüldüler. Buhârâ hanı tarafından İstanbul'a elçilik ile gönderilen Yusuf Mirza, elçilik vazifesini yerine getirdikten sonra, Bahçekapı'da bir konakta oturduğu sırada, kendisi, âilesi, çocukları ve uşakları birer ikişer vebâya yakalanıp, hepsi öldüler.

1817 yılı kânûn II. ayından ağustos ayına kadar İstanbul'da büyüklü-küçüklü 73 yangın olması halkın huzûrunu kaçırdı. Halk mahallelerde nöbet tutmağa başladı. Bu arada kânûn II. ayında Galata mevlevîhânesi civârındaki İsveç elçiliğinden gece vakti çıkan yangın burasını mahvetti. Nisan ayının 17'sinde Tarabya'da eski Eflak voyvodası İpsilanti'nin yalısı, içindekiler ile birlikte, yandı. Hazîran sonlarına rastlayan ramazan ortalarında, terâvih vaktinde, Odunkapısı içinde bir boyacı dükkânından yangın çıkarak, sür'atle etrafa yayıldı. O civarda bâzı barutçu dükkânlarının mahzenlerinde bulunan çok mikdarda barut ateş alıp, infilâk etti. Tulumbacı neferleri ile zabitler ve diğer vazifeliler ile civardaki ev ve dükkânlarda oturanlardan 80 kadar insan bu infilâk sonunda öldü.

1819 yılı mayıs başlarında, Hasköy'de bir humbaracı eri, kadın meselesinden tersâne „vardiyanlarından" birisini öldürdüğü için, ertesi günü „vardiyanlar" humbaracı kahvesini basıp, bir kaç humbaracıyı öldürdüler. Böylece kavga çıktı. Bir kaç gün sonra tersâneliler humbaracı kışlasını basmağa karar verdiler. Humbaracılar ile aynı kışlada oturan lağımcılar hemen silâhlanıp, bir kaç da top çıkardılar ve tersâneyi basmayı kararlaştırdılar. Nihâyet, kaptan paşanın uğraşmalarından ve uzun müzâkerelerden sonra iki taraf barıştı.

10 temmûz günü ise, Galata'da Karaköy kapısı ile Meyyit iskelesi arasında nöbet tutan yirmi beşinci ve yetmiş birinci yeniçeri „orta"ları, birinden öbürüne geçtiği için öldürülen bir yeniçeri neferi yüzünden, yeniden, kavgaya tutuştular. İki tarafa da diğer „ortalar" yardıma geldiklerinden, kavga büyüdü. Bir kısmı sahildeki bir tüccar gemisini zaptedip, içine bindi ve oradan kıyıdaki düşmanlarını tüfek ateşine tuttu; bir kısmı ise, Galata kulesine girerek, fermeneci ve abacı dükkânlarını yağmalamaya başlayıp, meyhâneleri de açarak, ramazan günü alenen işret etti. Böylece, kavga üç gün devam ettikten sonra, yeniçeri ağasının gayretleri neticesinde, bastırıldı. Bu arada, bir gemi zorla zaptedildiği hâlde, bu işe karışmadığı için, kaptan paşa [b. bk.] azledilip, vezâreti alınarak, İzmir'e sürüldü (*ayn. esr.*, III, 50 v. dd.).

Bir müddetten beri yeniçeri olduklarını iddia eden rençper ve ırgatların ileri gelenleri, kim bir bina yaptırmağa kalkışsa hemen musallat olup, zorla ırgat başlığı alarak, iki misli ve bâzan daha fazla gündelik ile adamlarını işe yerleştirmekte, fakat bu gündeliklerin yarısını bile işçilere vermemekte idiler. Ayrıca bizzat kendileri tarafından satın alınan yapı malzemesinden de büyük menfaatler te'min ediyorlardı. Bunlar küreklerinin ortasına „ortalarının" nişanını işlettikleri için kimse kendilerine engel olamıyordu. Bundan evvelki yangında, yanan Kumkapı'daki ermeni kilisesinin tâmirine başlandığı zaman, burası da bunlar tarafından yiyim yeri hâline getirildi ise de, aynı şekilde menfaatlenmek isteyen kulluk neferleri ile 3 kânûn II. 1820 günü kavga çıktı. İki taraftan ölenler oldu. Kulluk neferleri sonunda yenildiler ve dağıldılar. Ermeniler arasında katolik propagandası yapılıyor ve icapları daha kolay olan bu mezhep rağbet kazanıyordu. Fakat katolikliğe geçenler, eski mezheplerini de tam mânası ile terk etmedikleri için, bir çok karışıklıklar olmakta idi. Bu arada bilhassa cenâzeleri, ne ermeni ve ne de katolik kilisesi sâhip çıkmadığından, ortada kalmakta ve mecbûren evlerinin bahçelerine gömülmekte idi. Sonunda ermeni patriği bu gibi cenâzelerin yine ermeni papazları tarafından kaldırılıp, ermeni mezarlıklarına kabûl edilmeleri hakkında emir verdi ve iki taraf arasındaki anlaşmazlıkları kaldırma teşebbüsüne geçti. Ancak ermeniler, bunda katolik propagandası sezdiklerinden, 21 temmûz 1820'de patrikhâneye hücûm ettiler. Patrik ellerinden güçlükle kurtulup kaçtı. Kulluk neferleri patrikhâneye hücûm edenleri dağıttı. Bir kısmı yakalanıp, sıkıştırılarak, kendilerini teşvik edenler söyletildi. Sonunda biri sarraf olan beş mûteber ermeni idâm ve diğerleri nefyolundu.

13 teşrin II. pazar günü çıkan şiddetli bir fırtınada Okmeydanı minâresi, rüzgârın şiddetinden, devrildi; Hekim-oğlu Ali Paşa ve Davud Paşa câmii minârelerinin külâhları uçtu. Şehzâde câmii avlusundaki ulu çınar kökünden sökülüp, bir hayli sürüklendi. Haliç'te bir yabancı tüccar gemisi battı. Kıyılarda ve bilhassa Salıpazarı'ndan Ortaköy'e kadar olan yerlerdeki binalar denizden hayli zarar gördü (bk. *ayn. esr.*, III, 128 v.d.).

1821 yılı şubat ayının son günü, ulûfe divanı olacağı için, yeniçeriler o gece bir müddetten beri âdet edinmiş oldukları gibi, sokaklarda nâralar atarak, tabanca ve tüfek şenliği yaptılar. Fakat ağalarından memnun olmadıkları için, bu seferki şenlik âdeta taşkınlık hâlini aldı. Binlerce tüfek ve tabanca atıldı ve bu

arada 10 kadar kimse bu yüzden kazâya uğrayıp öldü. Mora'da başlayan ve genişleyen rum isyânı yüzünden rum tebeaya itimat kalmadığı için, her ihtimâle karşı, İstanbul halkının silâhlanması ve her kesin silâhlı gezmesi emredildi. Bunun üzerine genç ihtiyar her kes silâh tedâriki derdine düştü. Çok kimse bunu bir süs veya oyuncak sayıp, mahalle aralarında, iskelelerde ve câmi avlularında gece, gündüz, hemen her saatte, kestane fişeği gibi tüfek ve tabanca boşaltmağa başladılar. Bâzı ihtiyar ve eli-ayağı tutmaz kimseler, silâhlanmaları için yapılan tazyik sonunda, birer tüfek veya tabanca te'min ettiler ise de, kullanmasını bilmediklerinden, kimi kendisini, kimi ana-babasını veya karısını, kız kardeşini, eşini dostunu kazâ ile vurup öldürdü (*ayn. esr.*, III, 214 v.d.).

Mora isyanını kışkırttığı anlaşılan rum patriği ile kethudâsı 23 nisan 1821 günü patrikhânenin Petro kapısında karşılıklı asıldılar. Kayseri, İzmit ve Tarabya metropolitleri de, aynı suçu işlediklerinden, Balıkpazarı kapısında, Kaşıkçılar önünde ve Okçular başı Parmakkapısı'nda asılmak sûretiyle idâm olundular. Rum cemâatinin ileri gelenlerinden hâdiseler ile ilgili olduğu anlaşılan beş kişi de aynı âkıbete uğradı. Patriğin cesedi 3 gün asılı kaldıktan sonra, indirilip, denize atılmak üzere, yahudilere teslim olundu.

Bâzı câhil kale muhâfızı „yerli kulu" askeri, Mora isyânı dolayısı ile, ötede beride katl-i âm ve yağma sözleri ettiklerinden, bunları duyan 18—20 yaşlarında bâzı serseri delikanlılar, kendilerinden daha küçük çocukları ve bir kısım mektep öğrencilerini başlarına toplayıp, bir kaç takım teşkil ederek, 26 nisan günü İstanbul'un hıristiyan mahallelerine saldırdılar. Hattâ Eğrikapı kilisesini basarak, yağmaladılar. Kulluk neferleri, bunlar ile başa çıkamadıkları için, yeniçeri ağası hâdise yerine koşup, yağmalanan şeyleri sâhiplerine iâde etti. Ertesi günü de bir başka takım Beyoğlu civârında ermeni mahallesine hücûm etti. Topçuların „salma" denilen „seyyar kulluğu" bunları güçlükle defetti. Beyoğlu'nda frenklere âit dükkânlara saldırmamaları için de gerekli tedbirler alındı. Mahmud II., 5 mayıs tarihinde bir ferman neşrederek, bu gibi dedi-kodular ile çoluk-çocuğun tahrik edilmesini, hıristiyan mahallelerine saldırılmasını ve sokaklarda tüfek ve tabanca atılmasını yasak etti (*ayn. esr.*, III, 49 v.dd.). Bu emir kaptan paşa, yeniçeri ağası, bostancı başı, topçu başı, cebeci başı ve İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları tarafından dikkatle tatbik edildiğinden, bu gibi hâdiseler tekerrür etmedi.

Darphâne sarrafı rum asıllı Arfendoli'nin Mora âsîlerine el altından para yardımında bulunduğu öğrenildiğinden, 11. mayıs günü darphânede tevkif edilip, buradaki odası ve Ortaköy civârında Koyun iskelesi yakınındaki yalısı mühürlendi.

Baruthânelerin bir suikasde mâruz kalması için, gerekli tedbirler alındığı gibi, İstanbul'a bir müddetten beri serbestçe gelip, yerleşmelerine göz yumulan, bakkallık ve yağcılık gibi işlerde büyük paralar kazanmakta olan Mora ve Ağrafalı rumların geldikleri yere gönderilmeleri 7 hazîran günü emredildi ve bu emir yerine getirildi. Büyükdere'deki Rusya elçiliği önüne bir rus gemisi gelip, demir atmış olduğu gibi, bir müddet sonra mektup gemisi adı altında tüccar bandıralı bir „brik" boğazdan girerek, aynı geminin yanında demir attı. Bâbıâli rus elçisine bu gemilerin derhal Karadeniz'e çıkmalarını, aksi hâlde bunun zorla yapılacağını bildirdi. Evvelce şiddetle men'edilmiş olduğu hâlde, ramazandan beri (2 hazîran) geceleri ötede beride evvelkinden fazla tüfek ve tabanca atılmağa ve kazâlar olmağa, bu arada da bâzı dükkânlar yağmalanmağa başlandı. 13 hazîranda bunlara engel olunması için şiddetli emirler çıktı.

Mora ihtilâli dolayısı ile, ötede beride müslüman türk kılığında câsuslar tutulduğundan, bundan sonra İstanbul'a karadan ve denizden gidip-gelecek olanlar için teşrin I. sonlarında mürûr tezkiresi usûlü ihdâs edildi. Ayrıca, gidip-gelenleri yoklamak üzere, Küçükçekmece'ye ve Bostancı köprüsüne me'mûrlar konuldu (bk. Cevdet, XII, 13). Böylece ellerinde mahkemelerde tasdik edilmiş vesîkaları bulunmayanların İstanbul'a girip-çıkmaları yasak edildi.

1822 yılı temmûz ayı ortalarında vezirler ve ulemâdan başka kimsenin bol yenli kakum kürkler giymemesi, Hind şalı kuşanmaması ve mineli çubuk takımı kullanmaması emrolundu. Bu sûretle isrâf ve sefâhatin önüne geçilmek isteniyordu. Ayrıca, silâh, yazı takımı ve kadın süs eşyası hâriç olmak üzere, başka şeylerde altın ve gümüş kullanılması yasaklandı. Bunlar dışında elinde altın ve gümüşten yapılma şeyler bulunanlar bunları bedeli karşılığında darphâneye vereceklerdi.

2 mart 1823 günü, Tophâne'de, Firuz Ağa câmii civârında çıkan yangında Beyoğlu civarındaki ermeni kilisesi, topçu ve top arabacısı kışlaları ile dökümhânenin bâzı yerleri, Cihangir câmii dâhil olmak üzere, bir çok câmi ve mescid yandı.

4 nisan 1824'te İstanbul'a gelen İran elçisi, Bâbıâlide kürk giydirildikten sonra, alay ile,

Aksaray'da kendisine tahsis olunan konağa götürüldü. 27 hazîranda Bâbıâliye gelen Fransız elçisi Guilleminot da merâsim ile kürk giydi (bk. *ayn. esr.*, XII, 86 v.d.).

İstanbul'da ramazan günlerinde iftar ve imsak vakitlerinde Rumelihisarı'ndan top atılması âdet idi. Bir kaç yıldır Anadoluhisarı'ndan da aynı şekilde top atılmağa başlanmış idi. 1824 yılı mayısı ile birlikte başlayan ramazanda ayrıca yedi kuleden de iftar ve imsak topları atılması emrolundu.

1825 yılı nisan ayında İstanbul'da çiçek hastalığı görüldü ve sarayda bir şehzâde ile iki sultan salgına yakalanıp, vefat etti.

3 yıl evvel Tophâne'de inşâsına başlanan Nusretiye câmii 1826 yılı mart ayında tamamlanıp, merâsim ile, ibâdete açıldı.

Eşkinci adı ile garp usûlünde yetiştirilecek yeni ve kendilerinden ayrı bir ordu kurulmasına evvelce râzı olmuş bulunan yeniçeriler, iş fi'lî safhaya intikal edince, baş kaldırdılar. Esâsen Mahmud II.'un tahta çıkmasından beri, gittikçe şımaran, bir eşkiya ve zorba gürûhu hâline gelen, üstelik de savaşlarda işe yaramayan yeniçeriler bütün halkın nefretini kazanmış durumda idiler. Mahmud II., bir ara yeniçeri ağalığına getirdiği Ağa Hüseyin Paşa vâsıtası ile, ocağın ileri gelen şerirlerini ayıklayıp, sürmüş; bir kısmını sürgünde idâm ettirmiş, aş.-yk. ocakta ileri derecede söz sâhibi bırakmamış idi. Bununla berâber, yeniçeriler arasında daha çok karşılıklı menfaatlere dayanan büyük bir birlik var idi. Yeniçeriler 15 hazîran 1826 tarihinde baş kaldırmış ve devlete sâdık kalan topçu, top arabacısı, kalyoncu, humbaracı ve lağımcı ocaklarının ve çıkarılmış olan sancak-ı şerîf altına toplanan medreseliler ve halkın yardımı ile, bir kaç saat tedip edilmişlerdir (bk. Es'ad Efendi, *Üss-i zafer*, İstanbul, 1242). Vak'a-i hayriye diye anılan bu hâdiseden iki gün sonra, 465 yıl evvel kurulmuş olan yeniçeri ocağı, bir ferman ile, resmen ilga olundu. Aynı şekilde ocağın mensûbiyet iddia ettiği bektaşî tarîkatı kaldırıldı. Tekkeleri nakşî tekkesine çevrildi. Ağa kapısı, Şeyhulislâm kapısı yapıldı ise de, bir müddet için, Bâbıâli ittihaz olundu. Eski saray ise, Serasker kapısı hâline getirilerek, hemen kurulan „asâkir-i mansûre-i muhammediye" adlı yeni ordunun karargâhı oldu. Yeniçeriliğe âit bütün unvân, işâret ve kıyâfetler yasak edildi. Sağa sola kaçmış ve saklanmış olan eski zorbalar her yerde takip ve tenkil olundu.

2 ağustos 1826 günü, Hoca Paşa'da, Elvan mahallesinden çıkan yangın sür'atle yayılıp, Demirkapı, Salkım-söğüt taraflarını, Cağaloğlu ve Çiftesaraylar'ı, Bâbıâli ile etrafındaki mahalleleri, Balmumcu'lara kadar Kapalıçarşıy'ı silip-süpürdükten sonra, Okçularbaşı'ndan Sîmkeşhâne ve Bayezid civârından Kumkapı ve Yenikapı'ya kadar dayandı. 36 saat süren bu yangında sayısız ev, dükkân ve han yanmıştır. Tahribâtın bu kadar geniş olmasının sebebi yeniçeriler ile birlikte, tulumbacı ocağının da o sırada dağıtılmış bulunması idi (bk. Lutfî, I, 166).

Ocağın ilgasından hemen sonra, me'mûrlar tâyin edilerek, İstanbul ile Galata ve Üsküdar'ın erkek nüfusu muntazam defterlere kaydolundu. Bu kayıtlara göre, yalnız İstanbul'da müslüman sayısı 45.000, ermeni sayısı 30.000, rum sayısı 20.000 idi. Katolikler bu sayının dışındadır. 15 ile 45 yaş arasındaki erkek müslümanların sayısı ise, 17.000 idi (bk. *ayn. esr.*, I, 278 v. d.). İstanbul, Üsküdar ve Galata'da bulunan islâm mahallelerinde halkın muteberlerinden birer birinci ve ikinci muhtar, hıristiyan mahallelerinde ise, bir kâhya ve bir muhtar seçilip, bunlar ile imam ve papazlara mahsus mühürler hazırlanarak, kendilerine verildi ve mahallelerinin inzibatından mes'ul olacakları bildirildi.

Eski devlet me'mûrlarından olup, bir kaç kere elçilik ile Avrupa'ya gidip-gelmiş olan, ilim ve irfanı ile tanınmış İsmail Ferruh Efendi İstanbul'da ilk „mason locasını" gizlice kurmuş idi. O devrin tanınmış ediplerinden Beşiktaşlı Kethudâ-zâde, fars edebiyatı mutehassısı şâir Fehim Efendi, Melek-Paşa-zâde Abdülkadir, Cığala-zâde Tâhir Bey'ler gibi devrin edebiyat ve felsefeye meraklı kimseleri bu locaya girdiler. Merkez İsmail Ferruh Efendi'nin Ortaköy'deki yalısı idi. Locaya dâhil olanlar haftada bir iki kere toplanıp, sohbet ederler ve aralarına yabancı almazlardı. Bu yüzden, çok kimse tarafından mezhepsizlik ve bektaşîlik ile itham olundukları için, yeniçeri ocağının ve bektaşî tarîkatının ilgasından sonra, namlı bâzı bektaşîlerin de sürgün edilmeleri üzerine, ağustos ayında İsmail Ferruh Efendi, Abdülkadir ve Tâhir Bey'ler de sürgüne gönderildiler. Böylece locanın faâliyeti sona erdi. Meşhur hekim-başı ve müverrih Şânî-zâde, bektaşîlik isnadı ile, aynı gün Tire'ye sürüldü (*ayn. esr.*, I, 168 v. d.). Meşhur hattat ve ressam Anadolu kazaskeri Mustafa Râkım Efendi mart ayında İstanbul'da vefat etti. Kendisi Ünyeli olup, küçük yaşta İstanbul'a gelmiş. Resim ve yazıya çalışmış, hâmisi reis-ül-küttâb Râtıb Efendi vâsıtası ile, Selim III. onun yaptığı resimleri görmüş; bunun üzerine kendi resmini de ona yaptırmış idi; Mahmud II.'a şehzâdeliğinde yazı

hocalığında bulunmuştur. Eylûl ayında Buhârâ hâkimi Emîr Haydar tarafından Mirza Fâzıl, orta elçilik pâyesi ile, İstanbul'a geldi. 1827 yılı mayıs sonlarında Rusya'nın „mukim" orta elçisi İstanbul'a geldi. Yeniçeriler zamanında elçi dîvanları pek parlak şekilde yapıldığı için, eski şa'şaanın muhâfazası gayreti ile, mevcut bütün kapıcı-başıların hazır bulunması emrolundu. Böylece tertiplenen divanda elçi nâmesini sundu. Son yangında yanmış olan Bâbıâlinin arsası üzerine bu sırada yenisinin temeli atıldı.

Hekim-başı Mustafa Behçet Efendi'nin tavsiyesi ile, Mansûre ordusuna hekim ve cerrah yetiştirmek üzere, 1827 yılında Şehzâdebaşı'nda Acemi ocağı kışlasının yanındaki eski tulumbacı-başı konağında Tıbhâne ve Cerrahhâne-i âmire kuruldu (bk. B. Şehsuvaroğlu, *Türkiye'de tıp öğrenimi*, İstanbul, 1959, s. 737 v.d.). Bu sırada tulumbacı ocağı yeniden kuruldu. Asâkir-i mansûre-i muhammediye adlı ordu mensuplarının fes giymeleri kararlaştırıldı. İstanbul'da ve islâm dünyasında fes giyilmeğe bu şekilde başlanmıştır. Yine bu yıl, Eyüp'te Taşlıkburun mevkiindeki Sultan sarayının yerine yapılan iplikhânenin inşâsı sona erdi. Daha evvel İstanbul'da iplik yapan bir fabrika mevcut değil idi. Bu fabrikanın çarklarını katırlar çevirmekte ve günde 15 okka kadar pamuk ipliği yapılmakta idi. Bâbıâli binasının inşâsı tamamlandığından, 22 teşrin I.'de sadrâzam Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa, alay ile, yeni binaya nakletti. Davudpaşa sarayı ile bitişiğindeki câmi, zamanla harap hâle gelmiş olduğundan, tâmirleri ve Davudpaşa kışlasına da bu arada bâzı kısımlar ilâvesi emredildi. Asâkir-i mansûreye yazılmak için taşradan gelen gençler arasında yaşı 15'ten aşağı olanların bir kısmı, mansûre taburlarının yazı işlerinde kullanılmak üzere, ayrılıp, bunlara okuma, yazma, din dersleri, harp san'atı ve kâtiplik öğretilmek üzere, Şehzâdebaşı'ndaki eski Acemi oğlanları kışlası tahsis olundu ve buraya tâlimhâne denildi. Talebelere bezden yelek, mintan ve potur ve başa giymek üzere, şubara ile günde 5'er kuruş verildi. Böylece harbiyenin ilk şekli meydana gelmiş oldu. Fakat araya Rusya savaşının girişi bu mektebin dağılmasına sebep oldu (bk. Mehmed Es'ad, *Mi'lât-ı Mekteb-i harbiye*, İstanbul, 1310, s. 9 v.d.).

Katolik mezhebini kabûl etmiş bulunan ve çoğu Ankaralı olan ermenilerin toplanıp, bir daha İstanbul'a ayak basmamak üzere, memleketlerine sürülmeleri, bunları ifsâd eden papazlar ile katolikliği ermeni kadınlar arasında yayan „marabetlerin" hudut dışı edilmeleri, eski mezheplerine dönen ermenilerin bundan sonra Beyoğlu, Galata ve Boğaziçi'nde oturmalarına müsâade olunmayıp, Kumkapı, Samatya ve Hasköy'deki ermeni mahallelerine naklolunmaları, taşra „merhasalarına" da haber gönderilip, ermeniler arasında katolikliği yayan papazların her yerde yakalanarak, yurt dışına sürülmeleri bir çok defalar emredildiği hâlde, istenen neticenin hâsıl olmadığı ermeni patriğine bildirilip, ermenileri katolikliğe teşvik eden papazların mutlaka bulunmaları ve yurt dışına sürülmek üzere, iskelelere gönderilmeleri hakkında mayıs 1828'de bir ferman çıktı (bk. Lutfî, I, 385 v.dd.). 1828 yılına gelinceye kadar, Osmanlı tersânelerinde buharlı gemi yok idi. Bu yıl, ilk defa olarak, o zamanlar „buğ gemisi" denilen bir vapur satın alındı ve İstanbul'a getirildi. Beylerbeyi civârında, İstavroz bahçesinde bir kıyı sarayı yapılmasına başlandı. Aynı zamanda, humbaracı-başı Hacı Ali Bey mârifeti ile, Heybeliada'da Hendesehâne-i bahrî ve Kasımpaşa'nın arka tarafında bir bahriye hastahânesi inşâsına girişildi. Hâlidî tarîkati İstanbul'da pek yayılmış olduğundan, bu hâl mahzurlu görüldüğü için, nisan ayının haftasında, İstanbul'da bulunan meşhur Hâlidî halîfeleri bir gece toplanıp, kayık ile, Kartal'a gönderildiler ve oradan Sivas'a sürüldüler.

O sıralarda telgraf henüz Osmanlı memleketlerine girmemiş bulunduğu için, haberleşmeyi çabuklaştırmak gayesi ile, İstanbul'dan Silistre'ye kadar, birer saat mesâfeli küleler yapılması ve işâret çekerek, haberlerin ulaştırılması hakkında bâzı kimseler tarafından hukûmete rapor verildiği gibi, nümûne olmak üzere, Ortaköy, Kuzguncuk, Rumelihisarı, Çakalburnu ve Yûşâ tepelerine birer sütun dikilip, tecrübesi yapıldı (bk. *ayn. esr.*, I, 290). 1828 hazîranında İstanbul'da odun, kömür, sabun, zeytin yağı ve diğer erzak kıtlığı görüldü. Bunların râyic fiyat ile satıldığı yerlere, yığılan kalabalık dolayısı ile, sokulamayanlar kara borsaya baş-vurmak zorunda kaldılar.

1829 yılı başlarında, savaşta ele geçen rus esirleri, eskisi gibi, tersâne hizmetine verilmeyerek, Büyükada manastırlarına yerleştirildi. Savaş dolayısı ile, Karadeniz ve Akdeniz boğazlarının ablukaya alınması yüzünden, zahire gemileri gelemediğinden, İstanbul'da yiyecek darlığı arttı. Anadolu'dan beklenen zahire gelinceye kadar, ekmeğin adam başına belli miktarda dağıtılması için, mevcut nüfûsun yazılmasına karar verildi ve neticede o sırada İstanbul, Galata ve Üsküdar'da 359.089 kişi bulunduğu anlaşıldı. İstanbul'un beylik anbarlarında mevcut zahireye baş-vuruldu ve buralarda bulu-

nan darı, çavdar, mısır gibi şeylerin, bakımsızlık yüzünden, kokup çürümüş ve âdeta külçeleşmiş olduğu görüldüğü hâlde, fırınlara dağıtılarak, bunlardan ekmek yapılıp, adam başına sabah akşam dağıtılmağa başlandı. „Beheri yumruk kadar simsiyah bir somun ki, rabbim bir daha göstermesin, yenilir-yutulur şey değil idi“ (bk. *ayn. esr.*, II, 62 v.d.). Bu arada bekâr takımından olup, İstanbul'a gelişi 10 seneyi aşmamış bulunanların 4.000 kadarı, yurtlarına gönderilerek, İstanbul'un yükü hafifletilmeğe çalışıldı.

Uğranılan mağlûbiyetler üzerine, barış çâreleri aranmağa başlandığı sırada, bir tarafdan da her ihtimale karşı İstanbul halkının silâhlanması emredildi. Sonra da bu husus mahzurlu görülerek, halkın silâh taşıması yasak edildi. Bu yüzden türlü dedi-kodular çıktı. Bunun üzerine, bunları çıkartanların 20 kadarı yakalanıp, halkın gelip-geçtiği yerlerde idâm edilerek, göz dağı verildi. Dedi-kodular ise, devam ediyor, Rusya'nın İstanbul üzerine yeniçeriliği diriltmek için yürüdüğü söyleniyordu. Hattâ o günlerde idâma mahkûm bir yahudiyi asacak olan cellat, o zaman âdet olduğu üzere, dükkânlardan hammâliye adı altında para toplarken, başka bir yahudi para vermeyince, cellât kendisine bir tokat attı. Yahudinin bağıra-çağıra Mahmudpaşa'dan aşağıya doğru koşup, kaçtığını görenler, yeniçeriler ayaklanmış diyerek, dükkânlarını ve hanlarını kapatıp, savuştular. Meselenin aslı anlaşılıncaya kadar, halk bir hayli korku geçirdi. Serasker Husrev Paşa ise, halkı korkutup yıldırmak için, şehirde her gün kol gezdiği gibi, esnaf kethudâlarından ve halktan bâzılarını yakalayarak, şehrin kalabalık yerlerinde idâm ettirdi.

Rusların durmadan ilerileyerek, Kırkkilise (Kırklareli)'yi ele geçirmeleri devlet erkânının ve halkın dehşet ve telâşa kapılmalarına sebep oldu. Bunun üzerine, o zamana kadar askere alınmayan istanbulluların, icâbında silâh altına alınmak üzere, İstanbul, Galata ve Üsküdar halkından 12—40 yaşları arasında bulunan müslüman erkekleri kayıt ve tesbit edildi. Bunlardan işe yarayacak gibi olanlar, takım-takım serasker kapısına getirilip, hafif tâlime tâbi tutuldu. Bunların bir kısmı, muhâfaza hizmetinde bulunmak üzere, Karaburun tarafına gönderildi. 4.000—5.000 kadarının da Davudpaşa'da toplanıp, İstanbul etrafının korunmasına me'mûr edilmeleri emredildi (*ayn. esr.*, I, 93). Ayrıca İstanbul'un muhâfazası için tedbirler alındı. Ordunun cepheye hareketinden bir müddet sonra, Râmî kışlasından Tarabya'ya nakletmiş olan pâdişah, son hâdiseler üzerine, 22 ağustos 1828'de, tekrar Râmî kışlasına geldi. Edirne barışının yapılması üzerine (15 eylûl 1828), İstanbul halkı telaş ve korkudan kurtuldu. Barıştan sonra, Rusya elçisi Çanakkale'den bir beylik gemi ile geçip, top atarak, İstanbul'a vardı. O zamana kadar İstanbul'a gelen elçi gemilerinin top attığı görülmemiş idi. Savaş sırasında 1828'de İstanbul civârındaki azadlı baruthânesinden 700 kantar barutun ateş alarak, infilak etmesi ve bunun sonunda 400 kişinin ölmesi, pek çok kimsenin de yaralanması İstanbul'u dehşet içinde bıraktı.

3 şubat 1829'da daha evvel inşâsına başlanan Selimiye kışlası tamamlanarak, açılış merâsimi yapıldı. 3 martta Mahmud II. kavuk giyilmesini men'etti. İlmiye sınıfına mensup olanlar sarık ve cübbe, devlet me'mûrları ile halk fes ve harvanî, setre pantalon, kaput ve istanbulin giyeceklerdi. Buna dâir mufassal bir nizamnâme yapıldı (*ayn. esr.*, II, 269—273). Fakat tatbikatta çok büyük güçlükler ile karşılaşıldı. Yarı-yarıya buğday ve arpa karması ekmeğin 60 dirhemine 4 para narh kondu. Temmûz ayında, İstanbul halkının kahveyi çekirdek olarak, alıp, evlerinde çekmeleri yasak edildi. Herkes tahmishânede çekilmiş kahve alacak, böylece „ihtisab vergisi“nin azalmasına mâni olunacak idi. İngiltere elçisi Haliç'teki gemisinde bir balo verip, devlet erkânını davet etti. Dâvetliler, yatsı namazından sonra, gemiye gidip, sabaha kadar süren baloya katıldılar. Bu Osmanlı devlet ricâlinin bir baloya ilk katılışı idi. Beş on gün sonra, Fransa elçisi de mükemmel bir balo vermiş ise de, dâvetlilerden bir kısmı, ilk balodan sonra çıkan ileri-geri söylentiler yüzünden, buna icâbette bulunmadılar (*ayn. esr.*, II, 171). İstanbul hanlarında oturan bekârlara, memleketlerine dönmek üzere, bir ay mehil verildi. İstanbul'da, ilk defa olarak, evlerin kapılarına numara konması düşünüldü ise de, bu işin tatbiki ancak 40 sene sonra mümkün olabilmiştir.

1830 yılında, Fransa elçisinin tavassutu üzerine, evvelce sürülmüş olan katolik ermenilerden istanbullu olanların geri dönmelerine ve cenâzelerinin katolikler tarafından kaldırılmasına müsâade olundu.

1831 yılında, İstanbul'da *Takvim-i vekayi* adlı ilk gazete intişar etti. Bu, devletin resmî haftalık gazetesi olup, adı bizzat Mahmud II. tarafından konulmuştur. *Takvim-i vekayi*'in baskı sayısı 5.000 idi (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1963, VI, 3655—3660). Yine bu yıl, hassa ordusu müşîri Ahmed Paşa hassa ordusu 4. alayı, 2. taburunun genç askerlerinden „sıbyan bölükleri“ adı

ile orduya zabit yetiştirecek bir mektep kurdu (bk. *Mir'ât-ı Mekteb-i harbiye*, s. 12). Şehzâdebaşı'ndaki Tıbhâne ve Cerrahhâne-i âmirenin cerrahhâne kısmı ayrılıp, Sarayburnu ile Sinan Paşa köşkü arasındaki hastalar odalarına taşınarak, burada faâliyete başladı (bk. B. Şehsuvaroğlu, *Osmanlı cerrahhânesi*, İstanbul, 1963, s. 58).

Zindan kapısı civârında, tâbiinden olduğu rivâyet edilen Baba Ca'fer'in vaktiyle hapsedilmiş ve içinde vefat etmiş olması ile mâruf Baba Ca'fer zindanı kadınlar hapishânesi olarak kullanılırken, bu sırada mahbus kadınlar Ahmediye meydanındaki tabhâneye nakledilip, eski zindana bir karakol inşâ olundu ve Zindankapısı'nın bundan sonra Baba Ca'fer Kapısı diye anılması emredildi (bk. Lutfî, III, 166). Karadeniz'den gelen yabancı tâcir gemilerinin İstinye'de ve türk gemilerinin Büyük limanda karantinaya alınması kararlaştırıldı.

3 şubat 1832'de, başlayan ramazan münâsebeti ile, bir okka şehriyeye 68, bir yumurtaya 5, bir okka una 40, bir okka zeytin yağına 96, bir okka sabuna 100, bir okka yağ mumuna 158 para narh konuldu. İstanbul'a su veren bendler temizlenerek, şehre bol mikdarda temiz su gelmesi sağlandı. Mısır meselesinde Osmanlı devletine yardım için, istenilen yere sevk edilmek üzere, Rusya tarafından 8 harp gemisi ile, 11 tabur piyâde askeri ve arkasından bir harp filosu geldi. Gemiler Büyükdere önlerinde demirlediler; askerler ise, Hünkâr iskelesi civârında Serviburnu'nda kurulan çadırlara alındılar. Rus askerleri, sonradan buradan ayrılırken, hâtıra olmak üzere, bir tarih taşı dikmişlerdir (*ayn. esr.*, IV, 27). Bu sırada, İstanbul'da gıda maddeleri fiyatı yükselmeğe başladığından, 1832 yılı şubat sonlarında erzakın mevcut narhdan fazlaya satılması emredildi.

Beylerbeyi'nde yaptırılmağa başlanan ahşap saray tamamlandığı için, 26 mayısta pâdişah buraya taşındı. 1 temmûzda pâdişah Hünkâr iskelesine giderek, rus askerlerinin tâlimlerini seyretti. Mısır meselesi kapanmış olduğundan, kısa zaman sonra da, rus donanması ve askerleri İstanbul'dan ayrıldılar.

11 eylûl cuma günü, İstanbul büyük bir yangın felâketi ile karşılaştı. Bu yangında, Saraçhâne ve Kavafhâne gibi büyük çarşılar da dâhil olmak üzere, İstanbul tarafının yarısına yakın kısmı yanıp, kül oldu.

Pâdişahın hemşiresi Sâliha Sultan'ın Tophâne müşîri Halil Rifat Paşa ile evlenmeleri münâsebeti ile, 15 mayıs 1834'te, başlayan ve bir hafta süren pek parlak bir düğün yapıldı. Bu münâsebet ile geceleri şehir donandı. İstanbul'da bulunan meşhur tekkelerden Kulekapısı, Kasımpaşa ve Üsküdar mevlevihâneleri ile Koca Mustafa Paşa hankahı ve Sünbül Efendi türbesi tâmir edildi. Son yangında yanan câmi ve mescidlerin de tâmiri emrolundu.

Aynı yılda, Osmanlı memleketlerinde bütün vatandaşların faydalanacağı muntazam posta teşkilâtının kurulmasına karar verilerek, nümûne olmak üzere, İstanbul-İzmit posta yolu yapıldı. Ara yerde bir çok postahâneler inşâ olundu ve kilometre taşları dikildi. Mahmud II., bu yolun açılış törenini yapmak üzere, fayton ile, Kartal'a kadar geldi (bk. *ayn. esr.*, s. 162). Bir müddet sonra da İstanbul-Edirne posta yolunun yapılması emredildi.

Yahudi haham-başılarının seçimi, diğer azınlık ruhânî reisleri gibi, o zamana kadar Bâbıâlide değil, aralarında yapılmakta idi. Bu usûl değiştirilip, haham-başıların da tâyinlerinin Bâbıâlice yapılması kararlaştırıldı.

Mansure ordusuna Avrupa orduları zabitleri derecesinde zabit yetiştirmek için, bir harbiye mektebi açılması zarûrî görüldüğünden, 1831 yılında kurulmuş olan sıbyan bölükleri, hassa ordusu müşîri Ahmed Paşa ile hassa miralaylarından olup, bir çok Avrupa pâyitahtlarında bulunmuş ve oradaki askerî mektepleri görmüş ve incelemiş olan Nâmık Bey (Paşa)'in tavsiye ve teşebbüsleri ile, Beşiktaş civârındaki Maçka kışlasına nakledildi. Kışla, bir taraftan tâmir edilmekle berâber, ayrıca bir câmi, 400 kişiyi alacak büyüklükte iki mektep, kütüphâne, hamam, hastahâne, eczahâne, mutfak v. b. yapıldı. Her türlü ders âletleri ve matbaa takımı Avrupa'ya ısmarlandı. Böylece 1834 yılında „Harbiye mektebi“ kurulmuş oldu. Mektebin birinci kısmı sekiz sınıf idi. Sekizinci sınıfa kadar yükselen talebelerin en kabiliyetlilerinden 100 kişi seçilip, ikinci kısma alınacaktı. Mektebe ilk müdür olarak kaymakam Mazhar Bey tâyin edilmiştir (bk. *Mir'at-ı Mekteb-i harbiye*, s. 12—16).

1835 yılında İstanbul'da bulunan sehâbe v.b. türbelerinin tâmiri emrolundu. Hasköy'de humbarahâne civârında bulunan fişekhâne infilâk ederek, me'mûr ve hizmetlilerinin yarısı bir anda öldü. 29 nisan 1836'da pâdişahın kızı Mihrimâh Sultan ile eski Akdeniz boğazı muhâfızı ferik Said Paşa'nın düğünleri Dolmabahçe sarayında ve 12 mayısta da şehzâde Abdülmecid ve Abdülâziz efendilerin sünnet düğünleri, Kâğıthane'de, pek parlak şekilde, yapılarak, birer hafta sürdü. Bu münâsebet ile şehir geceleri donandı.

Bu sırada devlet dâirelerine pâdişahın resminin asılması emrolundu. Bu münâsebet ile

mülkî ve askerî dâirelerde merâsimler yapıldı. Bâbıâliye alay ile gelen resmin asılış duâsını Sütlüce Sa'dî tekkesi şeyhi Hasırcı-zâde Süleyman Sıdkı Efendi yaptı (bk. Lutfî, *Tarih*, V, 50 v. d.). İstanbul sofularının bunun şerîate aykırılığını iddia eden dedi-koduları yüzünden, Mahmud II.'un ölümü üzerine, bu resimler birer örtü ile kapatılmıştır. Boğaziçi'nde vapur işletmek teklifinde bulunan iki yabancıya, 23 temmûz 1836 tarihli bir muhtıra ile, red cevabı verildi (bk. G. Noradounghian, II, 241).

19 ağustos günü gecesi, Bayezid'de kâğıtçılar çarşısından çıkan yangında Tülbendçiler ve Mürekkepçiler yandı. Bundan sonra da Mürekepçiler kapısının sâdece adı kaldı. Kâğıtçılar ve divitçiler dar ve karanlık bir sokağın içinde idi. Tülbendçiler cadde tarafında olup, altlarındaki bodrumlarda kâğıt perdahtçıları çalışırlardı. Bu işi yapanlara mühreci denirdi. Bunlar, Avrupa'dan gelen ham kâğıtları mühreleyip, parlatarak, kullanılır hâle getirirlerdi. Her sene pâdişahların doğum günü büyük merâsimler ile kutlandığı gibi, bu yılda 17 eylûl (4 cemâziyelâhır 1252) gününe rastlayan cülûs yıldönümü, aynı şekilde, parlak merâsim ve donanmalar ile, kutlandı ve bu âdet bundan sonra yerleşti. O zamana kadar devlet dâirelerinde hafta tatili yapılmazdı. Yalnız hazine me'mûrlarının haftada bir gün tatilleri var idi. Buna kıyas ile, Bâbıâli me'mûrlarının da perşembe günleri tatil yapmaları kararlaştırıldı. Unkapanı ile Azapkapısı arasında bir köprü yapılması faydalı görülerek, bu iş kapudan-ı deryâ vekili Fevzi Ahmed Paşa'ya havâle olundu ve onun gayreti ile dubalar üzerinde 600 küsûr zirâ uzunluğunda ve iki araba ile yüklü beygir ve kenarlarından geçecek yayalar birbirine dokunmayacak kadar genişlikte, altında küçük deniz vâsıtaları için gözler ve büyükleri için kapılar bulunan bir köprü yapılarak, o yılın regaib gününde (18 teşrin I. 1836), pâdişahın huzûru ile, açılış merâsimi yapıldı ve ilk önce Mahmud II. Azapkapı'dan Unkapanı'na geçti (*ayn. esr.*, V, 59 v. d.). Köprünün ve me'murlarının masrafına karşılık geçenlerden belli bir ücret alınması düşünüldü ise de, pâdişah buna müsâade etmedi. Bu yüzden köprüye o zamanlar „hayrâtiye" adı verildi.

Kapudan-ı deryâ Fevzi Ahmed Paşa'nın dâveti üzerine, İzmit'e giden Mahmud II. bir geminin denize indiriliş merâsiminde bulundu. Önceleri pâdişahtan başkasının faytona binmesi görülmüş şey değil iken, bu sırada Avrupa usûlü faytonlar peydâ olunca, Mahmud II., bir yere giderken, maiyetinde bulunacaklara bunlara binme müsâadesi verdi. Sonra diğer devlet ricâline de müsâade olundu. Her rütbede bulunan kimselerin kaçar adet atın çektiği faytona binecekleri ve kimlerin bu imtiyazdan faydalanacakları hakkında teşrifat usûlleri kondu. Yine bu sırada, halkın beş vakit namazları câmilerde cemâat ile kılmaları, konak ve dâire sâhiplerinin ise, imam tedâriki ile konaklarında cemâat ile namaza devam etmeleri ilân olundu. İstanbul'da bulunan mahkemelerin, halka kolaylık olmak üzere, bir yerde toplanmaları kararlaştırıldığından, hepsi Şeyhulislâm kapısında vazife görmeğe başladılar.

Rumeli'ye bir seyahat yapmağa karar veren Mahmud II. 30 nisan 1837 cumartesi günü, Nusretiye kalyonu ile, Varna'ya hareket etti (bk. *Takvim-i vekayî*, sayı 149).

Bu yılın mevlid kandili münâsebeti ile, İstanbul'da minârelerden başka resmî binalarda ve gemilerde de kandil yakılması emrolundu. Yine bu yıl, halkın en zarûrî ihtiyacı olan ekmeğin yüksek vasıflı undan ve temiz olarak pişirilmesi tenbih edildi. İstanbul ile Galata ve Üsküdar'daki erkek nüfûsun yazılması emrolunduğundan, her tarafa me'murlar gönderilip, bu işe başlandı. Bulaşıcı hastalıkların şehirden-şehire ve İstanbul'a yayılmaması için karantina usûlü kabûl edilerek, bununla meşgul olmak üzere, „meclis-i sıhhiye" kuruldu ve durum 14 nisan 1838 tarihinde, bütün elçiliklere bildirildi (bk. Dr. B. Şehsuvaroğlu, *Türkiye karantina tarihine bir bakış*, İstanbul, 1958 ve G. Noradounghian, II, 242; *Takvim-i vekayî*, nr. 164). Tam bu sırada başlayan kolera salgınından korunmak için, karantinaya nasıl riâyet edileceğine ve alınacak tıbbî tedbirlere dâir hekim-başı Behçet Efendi'nin yazdığı risâle, matbaa-i âmirede basılarak, askere ve halka bedâva dağıtıldı.

Beyoğlu'nda Ağa câmii civârında müslüman evlerini kiralayan gayr-i müslimler yerlerinden çıkarılıp, bundan sonra müslüman mahallesinde müslüman olmayanların oturması yasak edildi.

21 kânûn II. 1839'da sabaha yakın çıkan yangında Bâbıâli tamâmen yandı. Devlet işlerinin durmaması için Bâbıâli me'murları „divan-ı de'âvî" nâzırı Necib Efendi'nin Bayezid'deki konağında çalışmağa başladılar. Beş on gün sonra da maksada göre tanzim olunan mâliye binasına taşındılar (bk. Lutfî, V, 138). Bâbıâli böylece son 30 yılda üçüncü kere yanmış oluyordu.

Mahmud II. 2 temmûz 1839 günü, sabahın erken saatlerinde, kız kardeşi Esma Sultan'ın Çamlıca'daki köşkünde, 54 yaşında bulunduğu hâlde, vefat etti.

Bu pâdişah zamanında İstanbul'da Avusturya, İngiltere, Sardünya kırallığı, İsveç, Norveç, Danimarka, İspanya, Sicilyateyn, Toskana, Fransa, Rusya ve ayrıca Amerika birleşik devletleri, Lubeck, Bremen, Hamburg serbest şehirleri ile imzalanan andlaşmalar için bk. L. Neuman, *Nouvelle suite*, VI, 476; *Mecmua-i muâhedât*, I, 23, 39, 60, 69, 108, 162, 270, 272, II, 2, 41, III, 37, IV, 90; G.—Fr. de Martens, *Nouveau Recueil*, XI, 81—191, XII, 179. G. Noradounghian, II, 191, 216, 218, 239, 241; Lutfî, III, 112 v.d.

Babasının yerine 16 yaşında Osmanlı tahtına çıkan Abdülmecid'in 13 temmûz günü, mutâd merâsim ile, kılıç alayı yapıldı. 5 teşrin II. 1839 (26 şâban 1255) tarihinde, hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından Topkapısarayı'nda Gülhâne meydanında okunan hatt-ı hümâyûn ile, Tanzimat-ı hayriye ilân edildi (bk. *Tanzimat*, I. İstanbul, 1940; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1963, VI, 2976—2987). Tanzimat ilânının her yıldönümü gününün gecesinde şehrin donanması ve şenlik yapılması kararlaştırıldığı gibi, hatt-ı hümâyûnun okunduğu meydana „Meydân-ı adâlet" adının verilmesi ve buraya üzerine Tanzimatı ilân eden hatt-ı hümâyûnun hakkedileceği bir âbidenin dikilmesi emrolundu ise de, burasının sarayın içinde bir yer olması dolayısı ile, âbidenin kimse tarafından görülemeyeceği ileri sürülüp, üzerine ayrıca pâdişahın tuğrası ve tarih manzumesi de hak edilmek sûretiyle, Bayezid meydanına dikilmesi vükelâ meclisinde görüşülmüş ve kararlaştırılmış, buna dâir irâde çıkmış, fakat bu âbide dikilememiştir (bk. Lutfî, VI, 126 v.d.).

1841 mart ayı başında İstanbul'da ekmeğin okkası 42 paradan 38 paraya indirildi. Yine bu günlerde orta elçi ünvânı ile İstanbul'a gelmiş olan Fransa elçisi huzûra kabûl olundu. Yanmış olan Bâbıâlinin yeniden inşâsı bir yıl evvel emrolunmuş idi. 1843 yılı eylûl ayında bina tamamlanarak, döşenmeğe başlanmış ve 26 mart 1844'te ikmal edilerek, açılış merâsimi yapılmıştır. Açılışından bir kaç gün sonra da, Abdülmecid burayı ziyârete gelmiştir.

O zamana kadar Gemlik, İzmit, Bandırma, Tekirdağı gibi Marmara'nın belli-başlı iskeleleri ile Boğaziçi'ne vapur işlemezken, kânûn II. 1844'ten itibâren, tersâneye âit Mesîr-i bahrî vapuru Marmara iskelelerine ve Eser-i hayr vapuru da Boğaziçi'ne tahsis olundu. Eser-i hayr vapuru, güneşin batmasına yarım saat kala Bahçekapısı önünden müşterilerini alarak, Arnavutköyü, Rumeli hisarı, Yeniköy ve Tarabya'ya uğrayıp, Sarıyer'e gidecek ve sabahları da aynı iskelelere uğradıktan sonra, Bahçekapısı'na gelecekti (bk. *ayn. esr.*, III, 84).

Pâdişah Abdülmecid, 24 nisanda Eser-i cedîd vapuru ile yola çıkarak, İzmit, Mudanya, Bursa, Çanakkale, Midilli ile diğer bâzı adaları ziyâret edip, on yedinci günü İstanbul'a döndü. Pâdişahın annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan, fakirler ve garipler için, Yenibahçe'de mükemmel bir hastahâne inşâsına karar verdiğinden, gerekli hazırlıklara başlandı. 1845'te açılış merâsimi pâdişah tarafından yapılan bu hastahâne sonradan Guraba hastahânesi adını almıştır. Pâdişahın hemşiresi Âdile Sultan ile Tophâne müşiri Mehmed Ali Paşa'nın 28 nisan 1845'te nikâhları kıyıldı.

Francala adı ile çıkartılan ekmeğin nevi ve fiyatında birlik olmadığı için, halk bundan zarar görüyordu. Bunun üzerine İstanbul'da, baş, orta ve has adı ile üç cins francala çıkartılması ve baş francalanın okkasının 90, öbürlerinin 50 paraya satılması kararlaştırıldı (bk. *ayn. esr.*, VIII, 20). İstanbul doktorlarının çoğu Galata ve Beyoğlu taraflarında oturduklarından, İstanbul halkı birden bire tabib ve cerraha ihtiyaç hissederlerse, güç durumda kalıyordu. Bunun üzerine, İstanbul'un her tarafı ile irtibatı olan Bayezid civârında, Sırmakeşhâne karşısındaki eczacı dükkânı tabiplere nöbet yeri olarak ayrılıp, 10 tabip ile 2 cerrahın geceleri sabaha kadar orada bulunmaları kararlaştırıldı. Bunların maaşları ile fakir hastaların ilâç bedeli her ay mâliye hazînesinden ödenecek idi.

Âdile Sultan'ın 27 mayıs 1845'te başlayan düğün şenliği bir hafta sürdü. Düğün yeri olarak seçilen Haydarpaşa çayırında çadırlar kuruldu ve eğlenceler tertiplendi. Pâdişaha mahsus köşkün önünde kurulan çadırlarda da elçilik mensupları, âileleri ile birlikte, ağırlandı (*ayn. esr.*, VIII, 24). Bu münâsebet ile Gomosgi adlı bir İtalyan baloncunun uçurduğu balon seyredildi. Bu İstanbul'da üçüncü balon uçuruluşudur. İlk uçuş yine Gomosgi tarafından yapılmış, bu şahıs bindiği balon ile Haydarpaşa'dan havalanıp, Yalova tarafında Pazarköyü civârında inmiş; ikinci uçuşunu 17 teşrin I. 1844'te Küçük Taksim'den yaparak, Yeşilköy civârında, Safra köyüne inmiş idi. Âdile Sultan'ın düğünü münâsebeti ile yaptığı bu uçuşta ise, İstanbul'un üzerinde bir saat kadar dolaştıktan sonra, sert bir poyraz ile süreklenmiş ve kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Düğün tebriki için, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın dâmâdı Kâmil Bey (Kâmil Paşa, Arapkirli, sadrâzam) İstanbul'a gelerek, huzûra çıktı ve büyük iltifatlara nâil oldu. Bir seyahate çıkmış olan Rusya çarının ikinci oğlu Grand-Duc Konstantin, İstanbul'a da uğrayarak, merâsimle karşılanıp, misâfir edildi

ve Abdülmecid tarafından Beylerbeyi sarayında kendisine bir ziyâfet verildi. Şehri istediği gibi gezip-gördükten sonra, mâbeyne uğrayarak, vedâ etti ve İstanbul 'dan ayrıldı. Kısa bir müddet sonra İstanbul 'a gelen Fransa kıralı Louis Philippe 'in oğlu Ducde Montpensier hakkında da aynı muâmele yapıldı, o da pâdişah tarafından Beylerbeyi sarayında kabûl olundu.

Eski Gümrük - önü (Gümrük - emini - önü= Eminönü) ile Karaköy kapısı arasında dubalar üzerinde duran büyük bir köprü inşâ edilerek, açılış merâsimi yapıldı; böylece İstanbul ve Galata birbirine bağlanmış oldu. Halk üç gün bedâva geçtikten sonra, „mürûriye" denilen bir geçiş parası alınmaya başlandı (bk. Lutfî, VIII, 75). 11 kânûn I. 1845 'te başlayan kurban bayramı dolayısı ile, sarayda resmî ve umûmî muâyede yapıldıktan sonra, devlet me'murlarının akrabalarından başkasına bayram tebrik ve ziyâretine gitmemeleri bildirildi. Böylece me'murlar büyük bir külfetten kurtarılmış oldu. Yine kânûn I. 'da İstanbul 'da iş sâhiplerinin me'murları evlerinde ziyâret etmeleri yasak edildi. Ancak işleri bitenler, teşekkür için, pazartesi ve perşembe sabahları vükelânın ve me'murların evlerine uğrayabileceklerdi. Abdülmecid, Rumeli seyahatine çıkmak üzere, 30 nisan 1846 'da İstanbul 'dan hareket etti; karadan Varna 'ya kadar gidip, deniz yolu ile, tekrar İstanbul 'a döndü. Şehri büyük yangın âfetlerinden ve kendilerini zarardan korumak için, halk ev, dükkân, mağaza ve han gibi yapıları kârgir olarak yapmağa teşvik olundu.

Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, İstanbul 'u ziyâret ve pâdişaha saygı ve bağlılığını bildirmek maksadı ile, temmûz sonlarında bir vapur ile geldi. Pâdişah tarafından bir kaç kere kabûl olunduğu gibi, Vâlide Sultan ile Abdülmecid 'in hemşiresi Esmâ Sultan ve vükelâ tarafından verilen ziyâfetlerde hazır bulundu; devlet erkânınca ziyâret edildi. Nihâyet 20 ağustosa doğru, Mısır 'a dönmek üzere, İstanbul 'dan ayrıldı.

1846 yılında İstanbul 'da bir dârülfünûn (üniversite) yapılmasına karar verilerek, bu maksat ile, Ayasofya karşısında eski Defterhâne ile Sultan sarayı arsası üzerine büyük bir bina inşâsına başlandı. Bu binanın inşâsı yıllarca uzamış, nihâyet ilk ders 1862 yılında verilebilmiştir. Bu bina, adliye olarak kullanıldığı sırada, 1934 yılında yanmıştır (bk. M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı tarihi ansiklopedisi*, İstanbul, 1958, s. 71). Yine bu yıl Bâbıâlide bir hazîne-i evrak (arşiv) dâiresi inşâ olunarak, bir kısmı Defterhâne 'de, bir kısmı Bâbıâli civârında bir mahzende saklanan ve pek iyi durumda olmayan eski devlet vesîkaları buraya naklolundu. Hazîne-i evrak müdür ve me'murları tâyin edildi.

Türkiye 'de ilk türkçe husûsî gazeteyi çıkartan ingiliz tebeasından Churchill bu sırada vefat etti. Bu gazetenin adı *Cerîde-i havâdis* 'tir. İlk nüshası 31 temmûz 1840 tarihinde çıkmış idi. Bu zât, Kadıköy civârında, yabancılar için yasak olan yerde, avlanırken, bir çocuğu vurmuş ve bu yüzden hapsedilmiş idi. Fakat İngiltere elçiliği, „capitulationlara" dayanarak, bunu siyâsî bir mesele hâline koymuş, hattâ hâriciye nâzırı bu yüzden azlolunmuş idi. Churchill 'e ise, ağzını kapatmak için, istediği gazete çıkarma imtiyazı verilmiş idi (bk. S. İskit, *Husûsî ilk türkçe gazetemiz, Tercüman-ı ahvâl ve Âgâh Efendi*, Ankara. 1937).

O zamana kadar köle ve câriyeler, İstanbul 'da büyük çarşı civârındaki Esir pazarında, tıpkı eşya gibi, alınıp, satılırdı. 1846 yılı kânûn I. ayında, pâdişahın emri ile, Esir pazarı dağıtıldı. Halkın vakit namazlarını cemâat ile kılmaları ve herkesin yakınındaki câmi ve mescidlere devâmı tenbih olundu. Şehzâdelerin sünneti münâsebeti ile, İstanbul 'da sünnet olacak çocuklar tesbit edilip, 21 eylûl 1847 'de Haydarpaşa sahrasında pek parlak sünnet düğünü şenliklerine başlandı ve bu şenlikler 12 gün devam etti (bk. Lutfî, VIII, 140 v.dd.). İstanbul 'da, Eski Ali Paşa mahallesindeki Hırka-i şerîf dâiresi tâmire muhtaç bulunduğundan, yeniden kârgir olarak inşâsına karar verildi. Hırka-i şerîf ise, kânûn II. 1848 'de, geçici olarak, Sultan Selim câmiine naklolundu. Abdülmecid, bunun daha iyi muhâfaza ve ziyâret edilebilmesini te'min için, 1851 yılında Hırka-i şerîf dâiresinin karşısında bir câmi yaptırmış ve bu câmi ile bulunduğu semt Hırka-i şerîf diye anılmıştır (bunun için ve Abdülmecid devrinin diğer yapıları için bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3083—3086). Mühendishâneye topçuluk, mimarlık ve riyâziye sınıfları için ilâve edilen kısımların inşâsı sona erdiğinden, pâdişahın huzûru ile, açılış merâsimi yapıldı (bk. Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, s. 98).

Son derece mutaassıp ve geri kafalı bir zat olan serasker Dâmâd Said Paşa 'nın ısrârı ile, ilericilerin mümessili Mustafa Reşid Paşa 23 nisan 1848 'de sadâretten azlolununca, Said Paşa onun mensup ve tarafdarlarının kimisini idâm ettirmek, kimisini sürgüne göndermek ve böylece yenilik tarafdarlarını İstanbul 'dan uzaklaştırmak hevesine düştüğü gibi, mekteplerden resim dersini kaldırttı. Hattâ harita

dersini de kaldıracağı söylenirken, 11 ağustosta Mustafa Reşid Paşa 'nın tekrar sadârete gelişi ile, bu gerici kararların tatbikine imkân kalmadı.

Bir müddetten beri tâmir edilmekte olan Ayasofya câmii, 29 temmûz 1849 cuma günü, büyük merâsim ile, ibâdete açıldı. Çırağan sarayı civârında inşâsına başlanan Mecidiye câmii de tamamlanarak, 3 teşrin II. cuma günü açılış merâsimi yapıldı.

Vükelâdan ve ilmiye ricâli ile devlet erkânından geceleri evlerinde misâfir kabûl edecek kimselerin evlerinin hangi geceler ve hangi saatlerde açık bulunacağı halka ilân olundu. Böylece her kesin aklına estiği zaman, vakitli-vakitsiz, istediği kimsenin evine giderek, rahatsız etmesine engel olunmak istendi. Buna „suare (soirée)" usûlü denildi. Fakat bir müddet tatbik edildikten sonra, terk olundu. Devlet ricâline hediye adı altında verilen rüşveti önlemek maksadı ile, bir nizam-nâme hazırlandı ve pâdişahın emri ile, mülkiye, şer'iye ve askeriye sınıfının ileri gelenleri, „meclis-i umûmî" adı altında, Bâbıâlide toplanıp, bunu müzâkere ve kabûl ettiler. 11 kânûn I. 1849 pazartesi günü, mec'is toplantı hâlinde iken, Abdülmecid Bâbıâliye gelerek, müzâkereleri dinledi. Sonra rüşvet almayacağına dâir her kesin yemin etmesine sıra gelince, evvelâ kendisi *Kur'an* 'a el basarak, yemin etti. Onu tâkiben bütün devlet ricâli aynı şeyi yaptılar.

Abdülmecid, 8 haziran 1850 cumartesi günü, yanında veliahd Abdülaziz ve şehzâde Murad Efendi 'ler ile, serasker, tophâne müşiri ve ticâret nâzırı bulunduğu hâlde, Tâif vapuru ile, İstanbul 'dan, Ege ve Akdeniz adalarını ziyâret niyeti ile, ayrıldı. Limni, Girit, Rodos ve Sakız adaları ile Çeşme, İzmir ve Gelibolu 'ya uğradıktan sonra, yola çıkışının 24. günü İstanbul 'a döndü. İstanbul halkı, irili-ufaklı gemilere binmiş oldukları hâlde, kendisini Yeşilköy açıklarında karşıladılar. Bunlar arasında annesi ile bâzı çocukları ve devlet erkânı da bulunuyordu (bk. Hayreddin, *Vesâik-i tarihiye ve siyâsiye*, s. 27—30). Pâdişah, İstanbul 'a döndükten sonra, halk ile olan temasını devam ettirmeğe çalışmış, bir gün, bu gaye ile, Bâbıâliye gelerek, meclis-i vâlâ odasında, devlet ve ilmiye ricâli ile birlikte, Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar v.b. rüşdiye mektepleri imtihanlarında hazır bulunmuş ve 50 kadar talebeye „nişan-ı âferin" vermiştir.

18 temmûz 1851 'de, İstanbul 'da Encümen-i dâniş açıldı. Bu münâsebet ile, pâdişahın annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultan 'ın Sultan Mahmud türbesi civârında yaptırmış olduğu Dâr-ül-maârif adlı mektepte ayrılan husûsî kısımdaki salonda bir merâsim yapıldı. Bu merâsimde, başta pâdişah olmak üzere, ileri gelen bütün devlet ricâli hazır bulundu. Encümen-i dânişin 40 aslî ve 30 muhâbir âzâsı bulunacak, toplantılar her ayın ilk çarşamba günü yapılacak idi. Bu ilk türk ilimler akademisi 10 yıldan bir az fazla devam edebilmiştir.

Çarlık Rusyası bahriye nâzırı, Baltık denizi filoları kumandanı ve Finlandiya eyâleti genel vâlisi Prens Mençikof, fevkalâde elçi olarak, 23 şubat 1853 yılında İstanbul 'a vardı. Gelir-gelmez küstahlık ve şımarıklığa başladı. Msl. İstanbul 'a gelişinin ertesi günü, usûl dışı bir kılık ve sokak elbisesi ile, yâni büyük üniformasını giyip, nişanlarını takmadan, Bâbıâliye geldi. Sadrâzam ile görüştükten sonra, usûle göre, hâriciye nâzırını da ziyâret etmesi lâzım gelirken, bunu yapmadı. Kısa zaman sonra maksadı anlaşıldı: Rusya 'dan Osmanlı devleti için kabûlü imkânsız istekler getirmiş idi. Bâbıâli bunları kesin şekilde reddedince, Mençikof 21 mayıs günü İstanbul 'u terk edip, gitti (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3020 v. dd.). Bu hâdise Fransa ve İngiltere 'nin Türkiye 'nin yanında yer aldıkları Kırım savaşının çıkmasına yol açmıştır. Çanakkale 'nin dışında bulunan ingiliz ve fransız donanmaları, Bâbıâlinin dâveti üzerine, Çanakkale 'yi geçip, Marmara denizine girdi ve 5 teşrin II. 'de İstanbul önüne vardı. Bunlar 3 kânûn I. 'da Karadeniz 'e hareket ettiler. 9 eylûl 1855 'te İstanbul-Edirne-Varna arasında kurulan telgraf hattı işletmeye açıldı. Bu Türkiye ve İstanbul 'daki ilk telgraf hattıdır.

4 şubat 1856 'da, Fransa 'nın İstanbul elçisi Touvenol 'ün elçilikte vermiş olduğu baloya Abdülmecid 'in gelmesi her kesi şaşırttı. Bu bir Osmanlı pâdişahının baloya ilk gidişi idi. Kendisini elçi ve baloda hazır bulunan fransız generalleri karşıladılar, türk ve fransız askerleri selâmladılar. Pâdişah, bir müddet elçi ile baş-başa görüştükten sonra, umûmî salona geçip, dans edenleri seyretti. Nihâyet vedâ edip, elçilikten ayrıldı. 7 kânûn II. 1858 'de büyük gayretleri ile Tanzimat devrini sağlamış bulunan Mustafa Reşid Paşa vefat etti (bk. C. Baysun, *Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat*, I, 723—746).

Abdülmecid 'in saltanatının son yıllarında sarayın israfı her türlü haddi aşmış, bunu karşılamak için, Beyoğlu sarraflarından rehin ve senet karşılığı olmak üzere, gayet ağır fâizler ile, para alınmış ve bunlar ödenememiş idi. Msl. yalnız pâdişahın kızı Fatma Sultan evlendirilirken, 2.000.000 Osmanlı altını kadar bir masrafa girilmiş idi. Bâzı devlet ricâlinin de,

pâdişahın zaafından faydalanarak, büyük servetler elde ettikleri söyleniyordu. Gerek bunlar, gerekse gayr-i müslim tebeaya müslümanlar, ile müsâvî haklar vermesi ve fazlaca alafrangalığı bilhassa mutaasıp halk arasında Abdülmecid'e karşı bir hoşnutsuzluk uyandırmış idi. Bu hoşnutsuzluk arttıkça, âdeta bir ihtilâl istidâdı hâsıl oldu. Ana fikir Abdülmecid'in hal'i veya öldürülmesi, yerine kardeşi Abdülaziz'in geçirilip, nâmuslu vükelâdan mürekkep bir hukûmet kurulması sûretiyle, devletin sürüklenmekte olduğu uçurumdan kurtarılması idi. İşte bu maksat ile, gizli bir cemiyet kuruldu. Buna bir çok me'mur ve asker de girdi. Mesele, bir ihbar üzerine, meydana çıktı. Gizli cemiyet mensupları tevkif edilip, kuleli kışlasında muhâkeme edildiler. Bir kısmı idâm, bir kısmı müebbet kürek, kalebend, hapis, sürgün gibi cezâlara uğradı. Pâdişah, mesele tasavvurda kalmış olduğu için, idâm cezâlarını kalebendliğe çevirdi (bk. Uluğ İğdemir, *Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma*, İstanbul, 1937).

25 hazîran 1861 günü pâdişah Abdülmecid vefat ederek, yerine kardeşi Abdülaziz geçti. Abdülmecid devrinde İstanbul'da Belçika, Sardunya, İsveç, Norveç, İspanya, Yunanistan, Hollanda, Prusya ve Zollverein devletleri, Danimarka, Toskana, Lubeck, Hamburg ve Bern serbest şehirleri, Rusya, Fransa, Sicilyateyn, İngiltere, Avusturya ile yapılan andlaşmalar için bk. Noradounghian, II, 276, 437, *Rep. chr.*, nr. 560, 680, III, 144; *Mecmua-i muâhedât*, I, 44, 63, 68, 94, 115, 120, 129, 164, 189, 221, 225, II, 48, 50, 71, 107, 112; III, 5, 72, IV, 112, 117, 219; G. Fr. de Martens, *N. R. G.*, XIV, 693; M. de Clercq, *Recueil des traités de la France*, IV, 63—79; *Journal de Constantinople*, nr. 413; Testa, VI, 2.

28 hazîran 1861 cuma günü, Abdülaziz mutâd merâsim ile, Eyüp türbesinde kılıç kuşandı ve yeni pâdişahın tahta çıkışından 3 yıl evvel doğan ve şehzâdelerin evlâd sâhibi olmalarına engel an'ane gereğince, gizli tutulan şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin doğum tarihi ilân edildi. 3 nisan 1863 tarihinde, pâdişah Mısır seyahati için, Feyz-i cihad vapuru ile, İstanbul'dan ayrıldı. Dönüşte İzmir'e de uğradı (bk. Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa seyahati*, İstanbul, 1944). İstanbul'a varışında ise, pek parlak şekilde karşılandı. 3 gün süren şenliklerden sonra pâdişah, hakkındaki sevgi gösterisine karşılık, istanbullulardan askerlik mükellefiyetini kaldırdı (bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3125 v.d.).

İlk defa, serbest dersler vermek üzere, 1863'te, İstanbul Edebiyat fakültesi, 1864'te ise, İstanbul Sanayi mektebi (san'at okulu) açıldı. Ayrıca, me'murlara garp dillerini öğretmek için, İstanbul'da ilk resmî lisan mektebi 1864 yılında derse başladı. 1866 yılında ise, İstanbul Mülkiye tıbbiyesi açıldı.

İstanbul'a gelmiş olan Mısır vâlisi İsmail Paşa fevkalâde güzelliği ile tanınmış olan kızı Tevhide Hanım'ı Abdülaziz'e tanıttı. Pâdişah, Vâlide Pertevniyal Sultan'ın da teşviki ile, onunla evlenmeğe kalkıştı ise de, bunda siyâsî mahzurlar gören sadrâzam Keçeci-zâde Fuad Paşa bu izdivâca imkân vermedi ve bu yüzden azlolundu (bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *Son sadrâzamlar*, s. 174 v. dd.).

Milletler-arası Paris sergisinin açılışı münâsebeti ile, Fransa imparatoru Napoléon III.'un dâvetini kabûl eden Abdülaziz, Marsilya yolu ile, Paris'e gitmek üzere, 21 hazîran 1867 günü cuma namazını Ortaköy câmiinde kıldıktan sonra, Dolmabahçe sarayına gelerek, bir müddet dinlenip, saat 16 sularında Sultaniye vapuru ile hareket Etti. Veliahd Murad ve şehzâde Abdülhamid Efendi'ler de kendisine refâkat etmekte idiler. Pâdişah Paris'i müteâkip Londra'yı ve dönüşte Belçika, Almanya, Avusturya ve Macaristan'ı ziyâret ettikten sonra, Ruscuk yolu ile, Varna'ya gitti; sonra yine Sultaniye vapuruna binerek, 7 ağustos çarşamba günü İstanbul'a geldi ve parlak merâsimler ile karşılandı (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3151—3156).

10 mayıs 1868'de, İstanbul'da Şûrâ-yı devlet açıldı. İmparatorluğa dâhil her din ve millete mensup ülkelerden kurulan, fakat sonradan bu pek mühim husûsiyetini kaybeden Şûrâ-yı devlet bir nevi teşrîî meclis idi. Şûrâ-yı devletin açılışı meşrûtî idâreye doğru atılmış bir adım sayılabilir (bk. Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1884, II, 17). 1 eylûl 1868 günü İstanbul'da Galatasaray mekteb-i sultanîsi veya kısaca Mekteb-i sultanî diye anılan ilk asrî lise açılmıştır. Te'sisleri mükemmel, ders vâsıtaları bol, kütüphânesi ve laboratuvarları zengin olan bu lisede derslerin çoğu fransızca okutulacak, me'zunlarının bu dili mükemmel şekilde öğrenmelerine itina olunacaktı (bk. Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray tarihi*, İstanbul, 1952). 1869 yılında ilk kız san'at mektebi ve 1870 yılında Dârülmuallimât (Kız muallim mektebi) açıldı. 1870 yılında Dârülfünûn-i osmanî (üniversite) açılıp, derslere başlandı ise de, iki yıl geçmeden kapandı. 5 hazîran 1870 günü, Beyoğlu'nda, Vâlide çeşmesi sokağında çıkan yangın, şiddetli rüzgâr dolayısı ile, hemen büyümüş ve 6 kola ayrılarak, Tarlabaşı, Beyoğlu caddesi (Cadde-i kebîr), Kalyoncu kolluğu taraflarına yayılmıştır. Bâzı mağaza sâhipleri, mallarını kurtarmak için, dükkânlarının kepenklerini indirmişlerse de, diri-diri yanmışlardır. Bunun gibi, evlerinin mahzenlerine ve sarnıçlara sığınan bir çok âileler de kavrulup ölmüşlerdir. Beyoğlu'nun üçte ikisini mahveden bu yangın 5.000'e yakın binâyı kül etmiş, 150'den fazla can kaybına sebep olmuştur. Bu arada, bahçe içinde bulunduğundan, Galatasaray sultanîsi güçlük ile kurtarılabilmiştir.

13 eylûl günü de Türkiye'de o devrin yenilik hareketinin büyük şahsiyetlerinden Şinasi İstanbul'da öldü [bk. mad. ŞİNASİ]. Pâdişahın annesi Pertevniyal Vâlide Sultan tarafından Aksaray'da, Hacı Mustafa Efendi câmiinin yerinde yaptırılmağa başlanan ve „Vâlide câmii" diye anılan câmiin inşâsı bu yıl sona erdi (Abdülaziz devrinin diğer yapıları için bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3201 v. d.). 7 ağustos 1872'de Kuzguncuk iskelesinin yanındaki bir yalıdan çıkan yangın, İnâdiye karakoluna kadar genişleyerek, 100'den fazla ev ve yalıyı kül etti.

3 mayıs 1873 günü Haydarpaşa-İzmit demiryolu, 20 mayısta ise, İstanbul-Edirne-Filibe demir-yolu parlak merâsim ile hizmete açıldı. 1874 yılında İstanbul'da Dârülfünûn-i osmanî yeniden faâliyete geçti. Aynı yıl, İstanbul'da müzeci yetiştirmek üzere, bir mektep açıldı. Fena idâresi ile devleti bir uçuruma doğru sürüklemekte olan sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'nın düşürülmesini te'min etmek gayesi ile, İstanbul medreselerinin el-altından kışkırtılan talebeleri, 10 mayıs 1876 günü, derslerini bırakarak, Fâtih ve Bayezid meydanlarında toplanıp,—„devlet ve memleketin hukuku ve istiklâli düşmanlar tarafından çiğnendiği bir zamanda ders ile uğraşmak hamiyet ve dindarlığa uygun değildir. Müslümanlar her tarafta hıristiyanların hakaret ve ezâları altında eziliyorlar. Buna sebep olanları ortadan kaldırmak şer'an hepimizin vazifesidir" mealinde nutuklar söylediler. Bu nümâyişlere bir kısım ulemâ da katılmış idi. Şehirliden bâzı mutaassıp kimseler de başlarına sarık sarıp, talebeye karışarak, câmi avlularında, caddelerde, Bâbıâli ve Şeyhulislâm kapısı civarlarında dolaşmağa başladılar. Çarşının hıristiyan esnafı, dükkânlarını kapatıp, evlerine çekildi. Nümâyişçiler, sadrâzam Mahmud Nedim Paşa ile şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendi azlolunmadıkça, dağılmayacaklarını ilân etmişlerdi. Bu işi perde arkasından idâre eden Midhat Paşa, Ziya Paşa, Agâh Efendi, Şirvânîzâde Ahmed Hulûsi Efendi, veliahd Murad Efendi'nin sarrafı Hıristaki ve husûsî hekimi Kapulyon efendiler, Midhat Paşa'nın Topkapı dışında Çırpıcı çayırı civârındaki konağında toplantı hâlinde bulunuyorlardı. Talebeye bu iş için dağılacak parayı veren Hıristaki Efendi idi (bk. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakîkat*, İstanbul, 1326, I, 194). Talebeler ise, Bâbıâli, Serasker ve Şeyhulislâm kapılarındaki nümâyişlerden sonra, pâdişahın o sırada bulunduğu Yıldız sarayının önüne kadar gelip, isteklerinde ısrâr ettiler. Sonunda istekleri kâbul edilip, sadrâzam ve şeyhulislâm azlolundu. Mahmud Nedim Paşa, Bâbıâliden çıkarken, kapının önünde yuhalanmak sûretiyle, son sadâretinden büyük bir rezâlet ile ayrılmıştır. Bir az sonra onu öldürmeğe kararlı bir fedâî talebe zümresi Bâbıâliye gelmiş ise de, kendisini orada bulamamıştır.

30 mayıs 1876 günü, Abdülaziz hal'edilerek, Osmanlı tahtından uzaklaştırılmış, hemen Topkapı sarayına götürülmüş, Murad V.'a, pâdişah ve halîfe olarak, bi'at edilmiş, eski hukümdar ise, kendi isteği üzerine, 1 hazîran günü Fer'iyye sarayına naklolunmuş ve 4 hazîran günü intihar etmiştir. Kendisi, Yıldırım Bayezid Han'dan sonra, intihar eden ikinci Osmanlı hukümdarıdır. Hal'i ve ölümü İstanbul'da büyük dedi-koduların çıkmasına sebep olmuş, intihar etmeyerek, öldürülmüş olduğu iddiaları zaman-zaman, çeşitli vesileler ile, tazelenerek, uzun müddet devam etmiştir (bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3207—3255).

Bu hukümdar zamanında, İstanbul'da, İtalya, Belçika, Rusya, Hollanda, Amerika Birleşik devletleri, İsveç, Norveç, Danimarka, İspanya, Portekiz, Prusya, Avusturya ve Zollverein devletleri ve Meksika ile yapılan ticâret andlaşmaları için bk. Noradounghian, III, 151; *Mecmua-i muâhedât*, I, 72, 100, 169, 194, 230, 302, II, 6, 24, 117, III, 196, IV, 154. 8 eylûl 1862 tarihinde İstanbul'da toplanan milletler-arası komisyonun Sırbistan meselesine dâir protokolu (bk. Noradounghian, III, 205), 6 eylûl 1864 tarihli Lübnan'a dâir protokol ve tâdil edilmiş nizamnâme (*Düstur*, IV, 695), 8 nisan 1865 tarihinde Yunan adalarının Yunanistan'a katılması hakkında andlaşma (*Mecmua-i muâhedât*, V, 40), 8 eylûl 1865 tarihinde Meksika devleti ile konsolosluk protokolu (bk. Noradounghian, III, 238), 19 mart 1866 tarihinde Süveyş kanalının açılması hakkında Hidiv İsmail Paşa'ya verilen ferman (bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme-i Mısır, mektum*, nr. 15, s. 66), 22 teşrin I. 1866 tarihinde Memleketeyn beyliğinin Prince Charles de Hohenzollern'e tevcih fermanı (bk. Başbakanlık arşivi, *Mühimme defterleri*, 262, s. 188), 25 teşrin I. 1866 tarihinde Karadağ ile sınır v.b. husûslara dâir

protokol (bk. Noradounghian, III, 259), 10 kânûn II. 1868 tarihli Girit dâhilî nizamnâmesi ve fermanı (bk. Başbakanlık arşivi, *Girit defteri*, nr. 296), 11 mart 1870 tarihinde Bulgar eksarhlığının ihdâsı hakkında ferman (bk. Başbakanlık arşivi, *Bulgaristan defteri*, nr. 397), 25 ağustos 1870 tarihinde Bavyera ile konsolosluk mukavelesi (bk. *Mecmua-i muâhedât*, II, 38) imzâlandı.

Murad V., 30 mayıs 1876'da, Dolmabahçe sarayının veliahd dâiresinden alınarak, Serasker kapısına götürülmüş ve kendisine orada bi'at olunmuştur. Aynı gün, sarayda âdeta bir yağma cereyan etmiş, eski pâdişaha ve annesine âit para, mücevher ve tahvilâta el uzatılmıştır (bk. *Mir'ât-ı hakîkat*, I, 124 v. d.). 6 hazîranda Abdülaziz'in cesedi Dolmabahçe sarayından, deniz yolu ile, Topkapısarayı'na götürülerek, Mahmud II. türbesine defnedildi. Yine aynı günde yeni pâdişahta ilk defa olarak ruhî ve zihnî bozukluk alâmetleri görülmeğe başlandı. Kanun-ı esâsînin ilânı ve meşrûtiyet idâresinin tatbiki gayesi ile yapıldığı ilân edilen saltanat değişikliğinden sonra, sarayda, yeni pâdişahın huzûrunda yapılan ilk vekiller toplantısında bu işe Sultan Murad ile Midhat Paşa'dan başkasının tarafdar olmadığı görüldü. Bunun üzerine, 8 hazîranda Şeyhulislâm kapısında, vekillerden başka hal' vak'asında rol oynayan kimseler ile bâzı ileri devlet me'murlarından kurulu bir mecliste, mesele yeniden görüşüldü ve hiç bir karara varılamadan, toplantı dağıldı (Süleyman Paşa, *Hiss-i inkılâb*, İstanbul, 1326). 15 hazîran akşamı Abdülaziz'in yâveri ve kayın birâderi sağ kol-ağası Çerkes Hasan Bey, yâverlikten alınıp, Bagdad'a tâyin edildiğine muğber olarak, bir taraftan da Abdülaziz'i hal'edenlerden bir nevi intikam almak gayesi ile, Midhat Paşa'nın Tavşantaşı'ndaki konağında toplantı hâlinde bulunan bir kısım hukûmet âzasını basıp, bunlardan serasker Avni, hâriciye nâzırı Râşid Paşa'ları ve kendisini yakalamağa gelenlerden üç kişiyi öldürdükten ve bahriye nâzırı kayserili Ahmed Paşa ile bir zaptiye neferini yaraladıktan sonra, yaralı olarak, teslim oldu ve acele yapılan muhakemesi neticesinde, idâma mahkûm edilerek, 18 hazîranda Serasker dâiresinin (bugün Üniversite merkez binası) Bayezid meydanına açılan kapısının yanında bulunan dut ağacına asılarak, hüküm yerine getirildi (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan*, *Belleten*, Ankara, 1945, sayı 33). Bu vak'a sarayı bir hayli telâşa düşürmüş ve hemen muhâfaza tedbirleri alınmıştır (bk. Mehmed Süreyya, *Nuḫbat al-vaḳāyi'*, İstanbul, III, 185). Lâkin işin iç yüzü anlaşılınca, hiç sevilmeyen serasker Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmüş olması memnûniyet uyandırmıştır.

Asabî ve ruhî hastalığı gittikçe artan ve iyileşmesine imkân bulunmadığı hekimler tarafından bildirilen Murad V., verilen fetvâ üzerine, 93 günlük pâdişahlıktan sonra, 31 ağustos günü hal'edilerek, yerine Abdülhamid II. geçirildi (tafsilât için bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3265—6276). 7 eylûlde, mutâd merâsim ile, Abdülhamid II.'in kılıç alayı yapıldı. Yeni pâdişah, bu münâsebet ile, çoktanberi kullanılmayan saltanat kayığı ile, denizden Eyüb'e gitmiş ve merâsimi müteâkip ecdâdının türbelerini ziyâret ederek, karadan Topkapı sarayına gelmiş ve yine aynı kayık ile, Dolmabahçe sarayına dönmüştür.

1876 teşrin II. sonlarında eski pâdişah ile oğlu şehzâde Salâhaddin Efendi'yi oturmakta oldukları Çırağan sarayından kaçırma ve yurt dışına çıkartıp, hükümdarlığını ilân etme teşebbüsü vâki olmuş ise de, tahakkuk edememiştir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Beşinci Murad ile oğlu Salâhaddin Efendi'yi kaçırmak için kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar*, *Belleten*, Ankara, 1944, sayı 32). 23 kânûn I. 1876'da, 1856 Paris andlaşmasında imzaları bulunan devletler mümessillerinin katıldığı tersâne konferansı açıldı. Burada, Rumeli'de yapılacak ıslâhat için, bunların teklifleri müzâkere olundu. Aynı gün, toplar atılarak, birinci meşrûtiyet ilân edildi. Konferans 29 gün sürmüş, teklifler pek ağır bulunmuş, nihâyet 18 kânûn II. 1877'de Bâbıâlide büyük askerî kumandanlar, yüksek mahkeme reisleri, devlet şûrası ve hukûmet âzası, saray erkânı ve ruhânî reislerden kurulu bir meclis-i umûmîde görüşülerek, reddolunmuştur. Bunun üzerine, toplantıya katılan altı devlet elçileri, yerlerine birer maslahatgüzâr bırakarak, yurtlarına döndüler (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3289—3294).

İnkılâpçıların mümessili ve memleket aydınlarının tek ümidi Midhat Paşa, 5 şubat 1877'de saraya dâvet edildi ve sadâret mührü elinden alındı. Kanun-ı esâsînin 113. maddesi gereğince, yurt dışı edileceği kendisine bildirilen Midhat Paşa hazır bulunan İzzeddin vapuruna gönderildi ve vapur hemen hareket etti. 19 mart 1877 tarihinde, İstanbul'da ilk „Meclis-i mebusan" açıldı. Bu meclis, İstanbul mebusu astarcılar kethudâsı Ahmed Efendi'nin 93 savaşının neticelerinden dolayı pâdişahı açık ve sert şekilde tenkit etmesi üzerine, 13 şubat 1878 tarihinde, Abdülhamid II.'in emri ile, kapatılmıştır. 24 şubatta rus orduları baş kumandanı Nicola Edirne'de bulunan karargâhını Ayastefanos (Yeşilköy)'a nakletti. Bu münâsebet ile burasını askerî işgal altına aldı. 3 mart tarihinde ise, Ayastefanos barışı imzalandı. Rusların Yeşilköy'e kadar gelmeleri İstanbul'da büyük heyecan yaratmış ve paniğe kapılan Abdülhamid II.'in en ağır şartları kabûlüne sebep olmuştur.

30 mayıs tarihinde, Murad V.'i tekrar saltanata getirmek gayesi ile, Ali Suâvî, topladığı kimseler ile, Çırağan sarayını basmış ise de, teşebbüsü muvaffak olamamıştır. Bu arada kendisi de öldürüldü (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3329—3333). Aynı gaye ile gizli bir cemiyet keşfedilerek, mensupları 7 temmûz 1878'de tevkif olundu (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *V. Murad'ı tekrar pâdişah yapmak isteyen Aziz Bey-K. Skaliyeri komitesi*, *Belleten*, Ankara, 1944, sayı 30). 1878'de Üsküdar kız san'at ve ertesi yıl Aksaray ve Cağaloğlu kız san'at mektepleri ve aynı yılda İstanbul Eczacılık mektebi, 1880'de ise, İstanbul Hukuk mektebi açıldı. Hazîran 1881'de meşhur Yıldız mahkemesi başladı. Bu mahkemede Midhat Paşa ve arkadaşları Abdülaziz'i öldürmek ile ithâm ediliyorlardı. Muhakeme sonunda, başta Midhat Paşa ile Nuri, Mahmud Celâleddin ve mütercim Rüşdî Paşa'lar olmak üzere, sanıklardan bir kısmı idâma, bir kısmı ağır hapis cezâlarına çarptırılmış, idâm hükümlerini infâza cesâret edemeyen pâdişah bunları müebbet kalebendliğe çevirmiştir (bk. Midhat Paşa, *Tabsıra-i ibret*, İstanbul, 1325 ve Ali Haydar, *Lâyiha ve istitrâd*, Kahire, 1317). 1882 yılında Bayezid'de Umûmî kütüphâne (Bayezid Devlet kütüphânesi) kurulup, halkın hizmetine açıldı. 1883 yılında ise, İstanbul Sanayi-i nefîse mektebi (Güzel san'atlar akademisi) faâliyete geçti. İstanbul Ticâret mektebi de aynı yılda açıldı. 28 hazîran 1884'te büyük türk bestekârı Hacı Ârif Bey İstanbul'da vefat etti (bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Hoş sedâ*, İstanbul, 1958, s. 66—72). 1886 yılında İstanbul'da Âsâr-ı atîka (Arkeoloji) müzesi kuruldu. Yalnız siyâsî tarihimizde değil, ilim ve kültür tarihimizde de büyük mevkii olan Ahmed Vefik Paşa 1 nisan 1891'de vefat etti (bk. ayn. mll., *Son sadrâzamlar*, s. 652—738).

10 temmûz 1894'te saat 12,27'de bir dakika süren şiddetli bir zelzelede pek çok bina yıkılmış ve bir kısmı da oturulamayacak hâle gelmiştir. Bu arada câmi, medrese, mektep v.b. bir çok dinî ve umûmî müesseselere âit binalar, san'at ve kültür eserleri de harap olmuştur (bk. *Tercüman-ı hakîkat*, 7 muharrem 1312). Bu zelzele, rastladığı rûmî tarih dolayısı ile, 1310 zelzelesi diye anılmıştır. 1895 yılında, İstanbul'da, kimsesiz düşkünlerin bakılması maksadı ile, Dârülaceze kurulmuştur.

O zamana kadar imparatorluğun sâdık tebeası olan ermeniler, ingilizler ile yapılan Kıbrıs anlaşması ile vaad olunan şark vilâyetleri ıslâhatı bahânesi ile, evvelâ ingilizlerin ve sonra rusların tahriki neticesinde, kargaşalıklar çıkarmağa başlamışlardı. Bunların nümâyiş sınırını aşmayanları sür'atle bastırılmış ve kan dökülmesine mahal kalmamış idi. Ancak, 30 eylûl 1895'te, İstanbul'da silâhlı ve tecâvüz hedefini taşıyan bir ayaklanma olunca, iş değişti. Kandırılmış ve devletleri aleyhine tahrik edilmiş olan bir kısım ermeni vatandaşlar Kadırga limanından Sultanahmed meydanına ve oradan Mahmud II. türbesine kadar ilerilediler. Bâbıâliye varmak isteyen bir kol İran elçiliğine kadar ulaşabildi ise de, jandarma ve zaptiye kuvvetleri tarafından durduruldu. Lâkin o gece İstanbul, Galata ve Kadıköy semtlerinin ermeniler ile meskûn mahallelerinde ermeniler, müslüman halka tecâvüzde bulununca, İstanbul'un her tarafında ermeni ve müslüman unsuru arasında çatışma ve çarpışmalar başlayarak, teşrin I.'e kadar sürmüş ve ondan sonra durdurulabilmiştir. Bu hâdise, İstanbul halkı tarafından, „ermeni patırdısı" diye anılmıştır. 26 ağustos 1896'da Banka vak'ası diye de anılan ikinci ermeni patırdısı oldu. Birinci hâdisenin tahrikçisi ermeni patriği Mıgırdıç İzmirliyan'ın yerine Bartolomeo adlı râhibin tâyin edilmesi bahânesi ve yine komitecilerin kışkırtması ile, bir kısım ermeniler, Osmanlı bankasını basarak, içeride silâh atmağa başladılar. Me'murların bir kısmını yakalayıp, rehine şeklinde alıkoyduktan sonra, ermeni istekleri yerine getirilmez ise, bankayı bombalar ile havaya uçuracaklarını bildirdiler. Birinci hâdiseden beri uyanık bulunan ve mühim müesseselerin yanında zaptiye ve asker bulunduran hukûmet, hemen harekete geçip, hâdiseyi kolaylıkla bastırdı ve sebep olanları tevkif etti. Bu sırada başka bir zümre, havaya uçurmak için, bombalar ile, Bâbıâliye doğru ilerilemiş, hattâ sadrâzam Rif'at Paşa'yı tabanca ile vurmağa teşebbüs etmiş idi. Bunlar da sür'atle dağıtıldı. Fakat ihtilâlciler yatıştırılamayor, halka taarruz ediliyor, pencerelerden bomba, tüfenk ve tabanca atılıyor, ahâliden, asker ve polisten bir çok kimse öldürülüyordu. Polis kuvvetleri halkı misilleme hareketinden men'edemedi. Bu sırada İstanbul'a dışarıdan gelmiş olan komiteciler, bir fransız vapuru ile, kaçtılar. Yakalanacaklarını anlayan bir kaç tanesi de intihar etti. Fakat İstanbul'un fethinden beri bir arada ve birbirlerinin hak ve hürriyetlerine saygı göste-

rerek yaşamış olan iki unsur arasında acı ve faydasız bir düşmanlık belirmiş oldu (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3366 v. d.).

4 nisan 1900'de Plevne kahramanı Gâzî Osman Paşa ve 29 ağustos 1904'te eski hükümdar Murad V. İstanbul'da vefat ettiler. Küçük kızı Hatice Sultan'ın vefatı üzerine, pâdişahın arzu ve emri ile, Şişli Etfal hastahânesi, 1902 yılında kurularak, hizmete açıldı. 1903 yılında Haydar Paşa Tıbbiyesi faâliyete geçti. 21 temmûz 1905 tarihinde, Yıldız'daki Hamîdiye câmiine cuma selâmlığına gelmiş olan Abdülhamid II. hazırlanan suikastten, namazdan sonra câmiden çıkmak üzere iken, medhalde şeyhulislâm Cemâleddin Efendi ile mu'tadın dışında bir az fazla konuşması sebebi ile, kurtuldu. Câmi kapısına kadar getirilmiş bulunan bir arabada 80 kg.'lık devrin en kuvvetli patlayıcı maddesi olan melinit infilâk etti. Bir çok insan ve at öldü; Abdülhamid II., sonsuz evhamına rağmen, soğukkanlılığını muhâfaza ederek, bizzat kullandığı arabasına binip, saraya döndü. Yapılan tahkikattan bu işi de ermeni komitecilerinin tertipledikleri ve hâsıl olacak kargaşalıktan faydalanarak, bir ihtilâl çıkarıp, yabancı devletlerin müdâhalesini sağlamak gayesini güttükleri anlaşıldı (bk. *ayn. esr.*, VI, 3394 v. d.). XIX. asır İstanbul hayatı için dikkate şâyân yabancı bir kaynak olarak bk. Stanley Lane-Poole, *The People of Turkey*, London, 1878.

21 (rumî 10) temmûz 1908 yılında ikinci meşrutiyet ilân olundu ve iki dereceli seçim usûlü ile kurulan ikinci Osmanlı meb'ûsân meclisi 23 temmûz 1908 tarihinde açıldı. Yine bu yıl İstanbul Fen fakültesi derslere başladı. 13 nisan 1909 tarihinde, rastladığı rumî takvim dolayısı ile, 31 mart vak'ası diye anılan irticâ hareketi patlak verdi. 22/23 nisan günü ise, bu irticâ hareketini bastırmak gayesi ile, Selânik'te kurulup, yola çıkan hareket ordusu İstanbul'a girmeğe başladı. 27 nisan günü Yeşilköy'de toplanan „Meclis-i millî" Abdülhamid II.'in hal'ine karar verdi. Aynı gün durum kendisine tebliğ edildi ve hükümdar, o gece tren ile, Selânik'e doğru yola çıkarıldı (bk. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3424— 3453).

Abdülhamid II. devrinde İstanbul'da imzalanan andlaşmalar şunlardır: 3 mart 1878 tarihinde, Rusya ile Ayastefanos (Yeşilköy) barış mukaddematı andlaşması (bk. *Mecmua-i muâhedât*, IV, 183), 4 hazîran 1878 tarihinde İngiltere ile Kıbrıs'ın bu memleketin şarta bağlı ve geçici olarak işgaline cevaz veren tedâfüî ittifak mukavelenâmesi (bk. Başbakanlık arşivi, *Muâhedeler*, nr. 147), 5 kânûn I. 1878 tarihinde Romanya devleti ile harp esirlerinin değiştirilmesi mukavelesi (bk. *Mecmua-i muâhedât*, V, 162), 8 şubat 1879 tarihinde Rusya ile savaş tazminâtına, esirlere v.b. dâir andlaşma (bk. *ayn. esr.*, IV, 202), 21 nisan 1879 tarihinde Avusturya devleti ile Bosna-Hersek'in ve Yeni-Pazar sancağının bu devlet tarafından işgaline dâir mukavelenâme (Başbakanlık arşivi, *Muâhedeler*, nr. 56/14), 16 mayıs 1879 tarihinde Abko Paşa'nın şarkî Rumeli vâliliğine tâyini fermanı (bk. Başbakanlık arşivi, *Bulgaristan defteri*, nr. 226), 25 temmûz 1879 tarihinde Bulgaristan prensliğinin prens Alexandre de Battenberg'e tevcihi fermanı (bk. Noradounghian, IV, 225), 20 eylûl 1879 tarihinde Bulgaristan emâreti sınırlarının tesbiti andlaşması (bk. *ayn. esr.*, s. 236), 25 teşrin I. 1879 tarihinde şarkî Rumeli eyâleti sınırlarının tesbiti andlaşması (bk. *ayn. esr.*, s. 246), 2 temmûz 1881 tarihinde Yunanistan ile sınır tahdidi mukavelesi (bk. Başbakanlık arşivi, *Muâhedeler*, nr. 408/1), 14 mayıs 1882 tarihinde Rusya ile savaş tazminatının ödenmesi şekline dâir andlaşma (bk. *Mecmua-i muâhedât*, IV, 204), 14 teşrin I. 1885 tarihinde İngiltere ile, bu devletin Mısır'da fevkalâde komiserler bulundurması hakkında, mukavelenâme (bk. Noradounghian, IV, 364), 5 teşrin II. 1885—5 nisan 1886 tarihlerinde, şarkî Rumeli eyâletinde çıkan yeni güçlükleri halletmek üzere, İstanbul'da toplanan konferans protokolları (bk. *ayn. esr.*, IV, 422), 22 teşrin II. 1887 tarihinde Romanya ile ticâret andlaşması (bk. *ayn. esr.*, IV, 443), 4 hazîran 1887 tarihinde Sırbistan devleti ile demir-yolu mukavelenâmesi (bk. Başbakanlık arşivi, *Muâhedeler*, nr. 288/1), 25 hazîran 1888 'de aynı devlet ile ticâret ve 25 kânûn I. 1888 'de konsolosluk andlaşmaları (bk. *ayn. esr.*, nr. 294/2, 302/3), 26 ağustos 1890'de Almanya ile ticâret andlaşması (bk. Noradounghian, IV, 485), 4 mart 1896 tarihinde Bulgaristan prensliğinin ve şarkî Rumeli umumî vâliliğinin Ferdinande de Sax Cobourg'a tevcihi fermanı (bk. *ayn. esr.*, IV, 521 v.d.), 4 kânûn I. 1897 tarihinde Yunanistan ile barış andlaşması (bk. Başbakanlık arşivi, *Muâhedeler*, nr. 409/7).

Abdülhamid II.'in hal' günü Mehmed Reşad V. Osmanlı tahına çıktı. 10 mayıs günü de Eyüp türbesinde kılıç kuşandı. Bu münâsebet ile, Söğüdlü yatı ile, Dolmabahçe'den Eyüb'e geldi. Burada sadrâzam, şeyhulislâm, devlet ve ilmiye ricâli ve Hareket ordusu kumandanı tarafından karşılandı. Kendisine, Konya çelebilerinden Abdülhalim Efendi kılıç kuşattı (bk. *Musavver muhit*, II, 4—26). Bundan sonra teşkil edilen çeşitli heyetler Yıldız sarayında meşhur araştırmayı yaparak, burada mevcut serveti tesbit ettiler (bk. *göst. yer.*). Abdülhamid II.'e saltanatı boyunca verilen „jurnal"lerin bulunarak, harbiye nezâretinde bir heyet tarafından tetkike başlanması İstanbul'da oldukça heyecan ve alâka uyandırdı. Böylece, bu işleri yapanların meydana çıkacağı anlaşılıyordu. Ancak bir müddet sonra, bundan vaz geçilerek, hepsi imhâ olundu.

Yıldız sarayında şehzâdeler ve baş-kâtiplik dâirelerinde açılan İstanbul'un ilk polis mektebi 11 teşrin II. 1909 tarihinde ilk me'zunlarını verdi (*Tanin*, 20 teşrin I. 1325). Aynı yıl, İstanbul'da Dişçi mektebi, Kadırga'da bulunan eski Mülkiye tıbbiyesi binasında açıldı. 9 hazîran 1910 günü gecesi İttihad ve terakkî partisine şiddetle muhâlefette bulunan *Sadâ-yi millet* gazetesi baş-muharriri Ahmed Samim, tabanca ile, sokak ortasında vurulup öldürüldü. Hâdise İstanbul'da heyecan ve katilin mechul kalması üzüntü ve huzursuzluk yarattı. Çırağan sarayı, büyük masraflar ile, tâdil edilerek, Meb'ûsân ve âyân meclislerine tahsis edildi (bk. Lutfi Simâvî, *Sultan Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim*, İstanbul, 1340, I, 88 v.d.).

19 kânûn II. 1910 tarihinde ise, bir elektrik ârızası yüzünden çıkan yangın İstanbul'un en güzel binalarından biri olan Çırağan sarayını dört-beş saat içinde kül etti. Sarayın pek muhteşem döşemesinden mâada, buraya getirilmiş bulunan Yıldız'ın en kıymetli mefrûşâtı ve nâdir tablo kolleksiyonu da mahvoldu. Ayrıca, 93 meclisinin zabıtları da yandı. Bu felâket üzerine, millet meclisi Fındıklı saraylarına (Güzel San'atlar Akademisi iken yanan ve hâlen Atatürk kız lisesi olan binalar) taşındı. 5 kânûn II. 1911 perşembe günü sabaha karşı Bâbıâlide, telgraf dâiresinde çıkan yangın sonunda esas binanın iki kanadını teşkil eden Sadâret dâiresi ile Hâriciye nezâretinden başka, Şûrâ-yı devlet ve Dâhiliye nezâreti dâireleri tamâmen, sadâret dâiresinin müsteşar, mektupçu, teşrifatçı ve beylikçi oda ve kalemleri kısmen yandı.

Sultan Reşad, 5 hazîran günü, Rumeli seyahati için, Barbaros zırhlısı ile Selânik'e doğru yola çıktı ve 26 hazîranda da İstanbul'a döndü. Bu yıl İstanbul'da belediye, evkaf ve kadastro me'murları mektepleri ile fen me'muru yetiştirmek üzere „Kondüktör" mektebi açıldı.

25 mart 1912 tarihinde, türk gençlerine milliyet fikirlerini aşılamak gayesi ile, „Türk ocağı" kuruldu. Bundan evvel, aynı gaye ile, 7 kânûn II. 1909 tarihinde „Türk derneği" ve 31 ağustos 1911 tarihinde *Türk yurdu* mecmuası kurulmuş idi. 18 kânûn II. 1912 tarihinde meb'ûsân meclisi feshedildi.

Balkan şavaşı dolayısı ile, Selânik'in düşman eline geçmesi tehlikesine karşı eski pâdişah Abdülhamid II. İstanbul'da, Beylerbeyi sarayına nakledildi. Kendisi, 1 teşrin II. 1912 tarihinden vefatına kadar, bu sarayda oturmuştur (bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son sadrâzamlar*, s. 1308). Düşman ordularının Çatalca'ya kadar dayanmaları ve top seslerinin İstanbul'dan duyulması, saray ve Bâbıâlide olduğu kadar, halk arasında da heyecan uyandırdı. Hukûmetin müsâadesi ile tarafsız büyük devletlerin ikişer ve öbür devletlerin birer harp gemisi İstanbul'a gelmiş idi. Bunlar, İstanbul'un düşmesi ihtimaline karşılık, kendi elçilikleri ile diğer müesseselerini ve tebealarını korumak için, karaya asker çıkardılar. Bâbıâli, bunun üzerine mütâreke istedi ve 9 kânûn I. 1912 tarihinde savaş hâlinde bulunan Balkan devletleri ile mütâreke imzalandı.

23 kânûn II. 1913 günü İttihad ve terakkî fırkasının Nuruosmaniye'deki merkezinden, yanında sekiz on fedaî bulunduğu hâlde, bir at üstünde ayrılan Enver Bey (Paşa) doğru Bâbıâliye geldi. Kısa bir silâhlı çatışmadan sonra, sadrâzam Kâmil Paşa istifa ettirildi „Bâbıâli baskını" diye anılan bu hâdise sırasında harbiye nâzırı Nâzım Paşa, yâveri Tevfik Bey, sadâret yâveri Nâfiz Bey ve polis komiseri Celâl Efendi vurulup, öldürüldüler. Baskıncılardan ise, Mustafa Necib Bey can çekişmekte olan Nâfiz Bey tarafından öldürüldü (bk. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, Ankara, 1949, 87—90). Baskıncılar, bundan sonra saraya gitmişler ve Sultan Reşad'a Mahmud Şevket Paşa'nın sadâretini kabûl ettirmişlerdir. Bir taraftan Cemal Bey (Paşa) İstanbul muhâfızlığını, Azmi Bey polis müdürlüğünü, Enver Bey'in amcası Halil Bey merkez kumandanlığını ele alarak, etrafa emirler vermeğe başlamışlardı. Aynı zamanda Talat Bey (Paşa), dâhiliye nâzırı vekili unvânını kullanarak, vilâyetlere telgraflar çekip, Kâmil Paşa hukûmetinin Edirne vilâyetini tamâmen ve adaları kısmen düşmana bırakmağa karar verdiğini ve bu yüzden millî galeyan sonunda, devrildiğini bildirdi (bk. Hikmet Bayur, *Türk inkılâbı tarihi*, Ankara, 1943, II, 2. kısım, s. 270 v.d.).

Sadrâzam ve harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa, 11 hazîran 1913 günü, Harbiye nezâretinden Bâbıâliye otomobil ile giderken, Bayezid meydanından Divanyolu'na vardığı sırada, Sakalar çeşmesi denilen yerde, silâhlı bir

zümre tarafından suikaste uğrayıp öldürüldü. Bu arada yâveri İbrahim Bey de vurulup öldü. Bunun üzerine sadâret mevkiine getirilen prens Said Halim Paşa hukûmetinin ilk icrâatı suikasde iştirâk edenlerin ve bununla ilgili bulunanların tevkif ve muhâkeme edilmesi ve şiddetli cezâlara çarptırılması, bu münâsebet ile tanınmış muhâliflerden 350 kadarının da Sinop'a sürülmesi olmuştur. Bu hukûmet, aynı zamanda, kapalı bulunan meb'ûsân meclisini de açtı (bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3508—3511).

Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra çok perişan bir hâle gelen türk ordusunu ıslâh için, hukûmetin isteği üzerine, 22. Prusya tümeni kumandanı general Liman von Sanders başkanlığında, 42 kişilik bir alman askerî heyeti 14 kânûn I. 1913 tarihinde İstanbul'a geldi. 1914 yılında İstanbul'da tiyatro ve musiki mektebi olarak Dârülbedâyi-i osmanî kuruldu. Yine bu yıl Beden terbiyesi muallim mektebi, 1915 yılında kadınlara mahsûs ve serbest dersler veren bir üniversite mâhiyetinde İnas dârülfünunu açıldı (bk. Osman Ergin, *Türk maarif tarihi*, İstanbul, 1942, IV, 1271—1280, 1282 v.d., 1287—1299).

1 şubat 1916'da veliahd Yusuf İzzeddin Efendi intihar etti. Kendisi asabî bir rahatsızlığa müptelâ olup, kansere yakalandığı veya veliahdlikten iskat edileceği endişesi içinde idi (bk. Başbakanlık evrakı, *Yusuf İzzeddin Efendi dosyası*). 10 hazîran 1918 tarihinde İstanbul tarafında 7.500 kadar binanın yanmasına sebep olan meşhûr Fâtih yangını oldu. Sabaha karşı Küçük Mustafa Paşa'dan çıkan yangın, şiddetli poyraz yüzünden, sür'atle yayılmış ve Samatya semtine kadar ilerileyerek, İstanbul tarafının hemen-hemen onda birini mahvetmiştir. Esâsen savaş yıllarının İstanbul'da doğurduğu sefâlet bu yangın yüzünden büs-bütün artmıştır. Yangının çok sür'atli ilerileyişi bir çok evlerin bütün eşyası, hattâ oturanların en zarûrî ve o gün için tedâriki pek güç olan giyimleri ile birlikte yanmasına sebep olmuş, bu yüzden bu gibi şeylerin fiyatı ve bilhassa ev kirâları birden-bire yükselmiştir. Yangın sâhasında bulunup da kurtulan en mühim bina 1869 yılında inşâsına başlanıp, 23 hazîran 1873'te açılış merâsimi yapılmış olan yetimlere mahsûs yatılı ve meccânî Darüşşafaka lisesidir (bk. Mehmed İzzet, Mehmed Es'ad, Osman Nuri, Ali Kâmil, *Dârüşşafaka, Türkiye'de ilk halk mektebi*, İstanbul, 1927). 10 şubat 1918 günü eski pâdişah Abdülhamid II. Beylerbeyi sarayında vefat etti (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *II Abdülhamid'in hal'i ve ölümüne dâir vesikalar*, *Belleten*, Ankara, 1946, sayı 40).

Sultan Reşad zamanında İstanbul'da yapılan andlaşmalar şunlardır:

9 eylûl 1913 tarihinde, Bulgaristan ile İstanbul andlaşması, 14 mart 1914 tarihinde Sırbistan ile İstanbul andlaşması (bk. Başbakanlık arşivi, *Muâhedeler*, nr. 326/18 ye 299/2), 9 eylûl 1914 tarihinde, 1 teşrin I.'den itibâren mûteber olmak üzere, „capitulationların" ilgası (bk. *Düstûr*, tertip II, VI, 1273).

Sultan Reşad'ın vefâtını (3 temmûz 1918) sadrâzam, şeyhulislâm ve harbiye nâzırı bir heyet hâlinde Çengelköyü'nde tepedeki köşküne giderek, veliahd Vahideddin'e tebliğ etmişlerdi. Ertesi gün devlet ricâli Topkapısarayı'nda, Mustafa Paşa köşkünde toplandı. Vahideddin, yanında Enver Paşa bulunduğu hâlde, istinbot ile, Sarayburnu'na çıktı. Evvelâ Hırka-i saâdet dâiresini ziyâret etti. Sonra bâbüssaâde önünde kurulan tahta çıkarak, Mehmed VI. unvanı ile, pâdişah oldu (bk. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 152 v.d.).

22 temmûz günü, İstanbul ufuklarında, ilk defa olarak, düşman harp tayyareleri görüldü. Altı tayyarelik filo, bomba atmadan kaçırıldı. 27 temmûz gecesi tekrar İstanbul'a gelen düşman tayyareleri bir iki bomba attılar ise de, bir zarar kaydedilmedi. 21 ağustos'ta, gece yarısına doğru, iki ayrı filo hâlinde hücûm eden düşman tayyarelerinin Harbiye nezâretini hedef tutarak attıkları bombalar, çarşı civârına düşerek, sekiz kişinin yaralanmasına ve bir kaç dükkânın hasâra uğramasına sebep oldu. 25 ağustosta düşman tayyarelerinin dördüncü taarruzu vuku bulduysa ve şehrin kenar semtlerine bir kaç bomba düştü ise de, zararı olmadı. Daha şiddetli bir hava taarruzu, 27 ağustos gece yarısına doğru başlamış ve atılan bombalardan bir çocuk ölmüştür. Bu sırada bir de düşman tayyaresi düşürülmüş, pilotu yaralı olarak esir edilmiştir. Düşman tayyareleri bu sefer halka hitâben beyannâmeler de atmışlardı.

31 ağustos 1918 tarihinde yeni pâdişahın kılıç alayı merâsimi yapıldı. Bu Osmanlı tarihindeki son kılıç alayı merâsimidir.

İstanbul, 18 teşrin I. günü, biri öğleden evvel, öbürü öğleden sonra olmak üzere, beş tayyarelik bir filo tarafından yapılan iki hava taarruzuna uğramıştır. Atılan bombalardan 50 kişi ölmüş, 200 kişi kadar da yaralanmıştır. Tayyareler beyannâmeler atmışlar ve bunlar da Bulgaristan'ın mütâreke yaptığını, Osmanlı devletinin de artık barış istemesi zamanının geldiğini bildirmişlerdir. Bu taarruza karşı havalanan bir türk tayyaresinin kahramanca mücâdelesini ve bir düşman tayyaresinin düşüşünü halk heyecanla seyretmiştir.

13 teşrin I. günü ise, Tevfik Paşa'nın ikinci sadâreti münâsebeti ile Osmanlı tarihinde son sadâret alayı merâsimi yapılmış, bundan sonra, bu devletin hukuken ve fiilen ortadan kalkışına kadar, sadrâzamlar için, bu merâsim icrâ edilmemiştir.

13 teşrin II. 1918 günü, i'tilâf devletlerinin 55 parça harp gemisinden müteşekkil bir donanması, mütâreke şartlarına göre, İstanbul'a gelmiştir. Bu donanmada 22 ingiliz, 12 fransız, 17 italyan ve 4 yunan gemisi mevcut idi. Donanma hemen karaya asker çıkartarak, şehrin çeşitli yerlerini işgale başladı. Böylece, İstanbul için, „İşgal devri" diye anılan acı ve felâketli devir başlamış oldu. 14 gün sonra da ingiliz kumandanı general Milne İstanbul'a gelmiştir. Yine 13 teşrin II. günü, kumandanı bulunduğu Yıldırım orduları gurupunun dağıtılması ve kendisinin harbiye nezâreti emrine alınmış olması dolayısı ile, Adana'dan ayrılarak, İstanbul'a doğru yola çıkan Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) Haydarpaşa'ya varmıştır. Bu sırada düşman donanmasının İstanbul'a gelmiş olduğunu görerek, yâverine sonradan hakikat olacak olan şu sözleri söylemiştir: —„Geldikleri gibi giderler".

21 kânûn I. günü, pâdişahın emri ile, meb'ûsân meclisi feshedildi. 30 kânûn II. 1919 tarihinde İttihad ve terakkî fırkasının tanınmış simâlarının tevkifine başlandı. 8 şubat günü ise, Rumeli'de bulunan i'tilaf ordusunun baş kumandanı fransız generali Franchet d'Esperay, bir zafer alayı ile, beyaz bir ata binmiş ve dizginlerini Roma usûlünce iki askere tutturmuş olduğu hâlde, ekaliyetin alkışları arasında, İstanbul'a girerek, fransız elçiliğine gitmiş ve orada yerleşmiştir. Bir hafta sonra da, mütâreke şartlarına tamâmen aykırı olarak, i'tilâf devletleri emniyet işlerini kendi ellerine almış ve haberleşme ile neşriyâtı murâkabeye başlamışlardır (bk. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı tarihi*, VI, 3583).

10 mart'ta Dâmâd Ferid hükûmetinin kurduğu harp divanı, İttihad ve terakkî fırkasının ileri gelenlerinden harp suçlusu sayılan 60 kişiyi tevkif etti. 8 nisan'da Boğazlayan kaymakamı ve Yozgat mutasarrıf vekili Kemal Bey, Dâmâd Ferid harb divanının verdiği karara göre, Bayezid meydanında idâm edildi. Haksız olan bu idâm İstanbul halkını çok üzmüştür. Kendisine isnât olunan suç ermenileri katl-i âma tâbî tutmak idi. Hâlbuki yaptığı türk unsurunu onların tecâvüzünden korumaktan ibâret idi.

16 mayısta, türk milletinin büyük kurtarıcısı ve Türkiye cumhuriyetinin kurucusu Atatürk, millî mücâdeleye başlamak için, üç gün sonra Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basmak üzere, İstanbul'dan hareket etmiştir. 26 mayısta, İstanbul'da devletin içinde bulunduğu durumu görüşmek üzere, hukûmet âzâsı, ileri devlet ricâli, âyân âzâsı, askerî kumandanlar, siyâsî fırka, baro, üniversite ve matbuat temsilcilerinden bir şurâ-yı saltanat toplanmış ise de, üç saat süren beyhûde müzâkerelerden sonra, dağılıp gitmiştir.

15 mart 1919 tarihinde i'tilâf kuvvetleri kumandanı 150 türk aydınını tevkif ettirdi. Ertesi günü de İstanbul tamâmen askerî işgal altına alındı. Harbiye ve bahriye nezâretleri ile Tophâne, kışlalar ve bir kısım karakollar işgal olundu. Sabahın erken saatlerinde bu şekilde işgale uğrayan Şehzâdebaşı karakolunda henüz uykuda bulunan beş türk askeri şehit edilmiş, tevkif edilenler ise, Malta adasına gönderilmiş, şehirde örfî idâre ilân olunmuştur. 19 teşrin I. 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hukûmetinin mümessili Refet Paşa (general Refet Bele) İstanbul'a vardı. 10 gün sonra da, Vahideddin ile görüşerek, İstanbul hukûmetinin artık bir mânasının kalmadığını, bunun derhal lağvedilmesini ve i'tilâf devletleri ile devam ettirilen münâsebetlerin hemen kesilmesi gerektiğini bildirdi. 1 teşrin II. 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, saltanatı ilga ettiğini ilân etti (Atatürk, *Nutuk*, Ankara, 1927, s. 422). Böylece, merkezi İstanbul olan 600 yıllık Osmanlı saltanatı hukuken sona erdi (bk. *Düstur*, tertip III, II, 152). Refet Paşa'nın i'tilâf devletleri komiserlerine İstanbul'daki idâreye millî hukûmet adına el koyduğunu bildirmesi üzerine, 4 teşrin II. günü Tevfik Paşa reisliğindeki son Osmanlı hükûmeti istifâ etmiş, ertesi günü de Refet Paşa Divanyolu'ndaki Şark mahfilinde nezâret müsteşarlığını kabûl ederek, her türlü idârî faâliyetlere son vermelerini bildirmek sûretiyle İstanbul hukûmetine fiilen nihâyet vermiş, böylece millî idâre İstanbul'a teşmil edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından saltanattan hukuken iskat edilmiş olduğu hâlde hâlâ mevkiinde duran son Osmanlı pâdişahı Mehmed VI. Vahideddin 10 teşrin II. 1922 günü son cuma selâmlığına çıkmıştır. 16 teşrin I. günü gecesi son ve sâkıt Osmanlı pâdişahı, Malaya adlı ingiliz zırhlısına binerek, gizlice İstanbul'dan kaçmıştır.

19 teşrin I. günü ise, Abdülmecid Efendi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararı ile, İstanbul'da halîfe olmuştur.

2 teşrin I. 1923 günü, işgal kuvvetleri Dolmabahçe meydanındaki türk bayrağını selâmlayarak, gemilerine binip, İstanbul'u terket-

tiler. Böylece İstanbul'un „İşgal devri" sona erdi. 6 teşrin I.'de ise, millî türk ordusu İstanbul'a girdi. 29 şubat 1924 günü, halîfe Abdülmecid son cuma selâmlığına çıktı. Bu Osmanlı tarihinin de son cuma selâmlığı merâsimidir. 3 martta Türkiye Büyük Millet Meclisi halîfeliğin kaldırılmasına karar vermiş ve o gece Abdülmecid ile Osmanlı hânedanı mensupları, yurt dışına çıkarılmak üzere, İstanbul'dan ayrılmışlardır.

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (MİDHAT SERTOĞLU.)

İSTANBUL'UN TARİHÎ ESERLERİ.

İstanbul'un günümüze kadar gelen başlıca tarihî eserlerini toplu olarak içine alan bu yazıda şehrin esasını teşkil eden kara tarafı sûrları ile Sarayburnu arasındaki sâhada bulunan çeşitli eserler üzerinde durulacaktır. Tarihin büyük şehirlerinden ve medeniyet âleminin zengin san'at merkezlerinden biri olan İstanbul'un 1453'den bu yana yapılan san'at değerini hâiz yapılarını, bu yazı ancak ana çizgileri ve başlıca örnekleri ile tanıtmağa çalışacaktır. İstanbul'un eski eserlerinin doğru ve eksiksiz cetveli henüz yapılmamıştır. Aş. yk. 500 yıla yakın bir müddet büyük bir imparatorluğa pâyitahtlık yapmış olan İstanbul'un eski eserlerinin sâdece câmilerden ibâret olamayacağı düşünülerek, bu uzun süre boyunca yapılan ve Osmanlı devri türk medeniyetinin burada bıraktığı her çeşit bina, tarihî veya mimârî husûsiyeti olduğu takdirde, buraya alınmıştır. İstanbul'un her çeşit tarihî yapıları, aşağıdaki tertibe göre, gözden geçirilmiş ve her bahsin husûsî bibliyografyası o bahsin sonunda verilmiştir. İstanbul hakkında umûmî mâhiyetteki kitap ve araştırmalar sondaki bibliyografyada yer almıştır.

I. Askerî te'sisler. 1. Hisarlar, 2. sûrlar, 3. baruthâne-tophâne, 4. kışlalar, 5. tersane.

II. Saraylar. 1. Eski saray, 2. Yeni saray (şimdi Topkapısarayı denilen manzûme), 3. sayfiye sarayları ve kasrlar.

III. Dinî binalar. 1. Büyük külliyeler ve selâtin câmileri, 2. küçük külliyeler ve vezir câmileri, 3. küçük câmiler, mahalle mescidleri ve namazgâhlar, 4. zâviye, hânkah ve tekkeler, 5. gayr-i islâmî dinî binâlar: *a*. kiliseler, *b*. havralar.

IV. Su te'sisleri. 1. Bend, kemer, su yolu, kaynak ve maksemler, 2. çeşmeler, 3. sebiller, 4. kuyular, 5. hamamlar.

V. Kültür müesseseleri. 1. Medreseler, 2. mektepler, *a*. sıbyan mektepleri, *b*. tarihî kuruluşa sâhip mektepler, *c*. Dârülfünûn, *d*. askerî mektepler, 3. kütüphâneler.

VI. Ticârî te'sisler. 1. Bedestenler ve çarşı, 2. hanlar ve kervansaraylar, 3. arastalar ve çarşılar.

VII. Resmî binalar ve şehir hayatı ile alâkalı te'sisler. 1. Bâbıâlî, 2. şehir inzibâtı ile alâkalı yapılar, yangın kulesi ve yangınlar, 3. mesîreler ve teferrüç yerleri, Okmeydanı, 4. diğer resmî binalar, 5. sokak ve yollar.

VIII. Meskenler. 1. husûsî saray ve konaklar, 2. yalılar, 3. evler.

IX. Türbe, hazîre ve mezarlıklar. 1. Türbeler, *a*. meşhed, ziyâret ve makam türbeler, *b*. meşhurlara âit türbeler, 2. hazîre ve mezarlıklar, 3. hıristiyan mezarlıkları, maşatlıklar.

X. Umûmî bibliyografya. 1. İstanbul'un tarihî eserleri hakkındaki umûmî kitaplar, 2. seyahatnâmeler, 3. şehir harita, plan ve panaromaları.

I. Askerî te'sisler.

1. Hisarlar. İstanbul'un fethinden daha çok önce, Bayezid I. tarafından Boğaziçi'ni kontrol etmek ve Bizans'a karşı bir „köprübaşı" olmak üzere, XIV. asrın sonlarında bugün Anadolu hisarı denilen kale yapılmış idi. Tarihlerde Yenice hisar veya Akça hisar ve yahut Güzelce hisar adları ile de zikrolunan bu kalenin, şehrin fethinden az önce, muhâsara hazırlıkları sırasında, Fâtih Mehmed II. tarafından 1452'de, bir dış-tahkimat manzûmesi inşâsı ile, daha kuvvetlendirildiği bilinir. Bir baş-kule, bir iç-kale, bir de dış sûr duvarından meydana gelen Anadolu hisarının hemen yanında bir mescidden başka, belki XVII. asırda, bir de namazgâh kurulmuş idi. İstanbul'un muhâsarası hazırlıkları sırasında, Fâtih Boğaziçi'ni tam bir kontrol altına alabilmek gayesi ile, karşı yakada ve Anadolu hisarının karşısında, ikinci bir hisarın inşâsına lüzûm görmüş ve kısa bir süre içinde, Boğaz kesen veya Yeni hisar denilen Rumeli hisarı [b. bk.] inşâ olunmuştur. Böylece bu iki kalenin vazifesi boğazdan herhangi bir düşman donanmasının geçmesine, Bizans'a yardım gelmesine mâni olmak idi. Bunun neticesinde, şehrin fethinden sonra, bu iki hisar esas vazifelerini kaybetmiş idi. Çok kısa bir müddet, henüz Karadeniz'de bâzı liman ve kaleleri elinde tutan Cenova'nın gemilerini kontrol eden bu kaleler, Osmanlı devrinde bir ara, şehri şimâlden gelmesi muhtemel tehlikelere önlemek gayesi ile kullanılmak istenmiştir. Her iki kale de, bütün Osmanlı devri boyunca, geçen asrın ortalarına kadar, devlet hapishânesi olarak kullanılmış, gerek suçlu yeniçeriler, gerek Osmanlı devleti ile harp hâlinde olan yabancı devlet mensupları bu kalelerde muhafaza edilmişlerdir. Şehir alındıktan sonra, Fâtih, bir iç-kale teşkil etmek üzere, İstanbul'un cenûb-i garbî köşesinde, Bizans sûrlarının iç tarafında ve onlara bitişik yeni bir hisar daha yaptırmıştır. Theodosios II. (408—450)'un inşâ ettirdiği sûrların imparatorlara mahsus tören kapısı olan Porta Aurea (= Altın kapı)'nın çifte kulesinden de istifâde etmek sûreti ile, ortaçağ için çok yeni sayılabilecek bir plan tertibine göre, 1457—1458 yıllarında, yıldız biçiminde yapılan Yedikule hisarının kurulmasından esas gayenin ne olduğunu anlamak mümkün olmamaktadır. Fâtih'in ilk olarak sarayını şehrin bu köşesinde kurmağı düşünmüş olması, bir ihtimal şeklinde akla gelebilir. Bir müddet devlet hazînesinin muhafaza edildiği Yedikule hisarı, diğer hisarlar gibi, hapishane olarak da kullanılmış ve Osmanlı tarihinin Osman II.'nın öldürülmesi (1622), Davud Paşa'nın, Deli Hüseyin Paşa (1660)'nın idamları gibi bâzı hâdiselerine sahne olmuştur. Burada göz altında tutulan yabancı sefaret mensupları ile, bâzı esirlerin çeşitli dillerde yazdırdıkları kitâbeler hâlen bir kulenin duvarlarında görülebilir. Geçen asrın ortalarına kadar kulelerin hepsinin üstlerinde ahşap sivri külâhlar bulunuyordu ki, Rumeli ve Anadolu hisarlarının kuleleri de aynı şekilde örtülmüş idi. Ayrıca hisarın ortasındaki avluda, bugün sâdece minâresinin kalıntısı duran bir mescid ile bir çeşme ve XVII. asra âit olduğunu tahmin ettiğimiz çok güzel bir resimden anlaşıldığına göre, burada küçük bir de mahalle bulunuyordu. Fâtih devrinde yaptırılan üç büyük burcun içlerinde evvelce ahşap katlar ve her katta birer ocak var idi. Altın kapının iki yanındaki mermer kaplı Theodosios II. devrine âit *pylon*'ların içleri ise, kalın meşe kütüklerinden katlara ve hücrelere ayrılmıştır. Henüz kısmen duran bu bölmeler buradaki zindanın son izleridir. Hisarı teşkil eden duvarların eski sûrlara bitiştiği noktalarda bulunan ve Theodosios devri burçlarından olan iki kuleden cenûptaki yıkılmış ve yok olmuştur. Şimâldeki ise, XVIII. asırda, bir zelzelede, büyük hasar gördüğünden, 1168 (1754/1755) tarihinde yeniden yapılmıştır. Bugün böylece ancak altı kulesi olan Yedikule'nin 1960'tan beri tâmirine çalışılmaktadır. Şehri korumak gayesi ile, Murad IV. (1623—1640) devrinde, boğazın yukarı kısımlarında bir takım kaleler yapılmış, daha sonraları, buralarda, bilhassa Kavaklar bölgesinde, istihkâm ve tabyalar inşâ olunmuştur.

Bibliyografya: S. Toy, *The Castles of the Bosporus* (*Archaeologia*, 1930, LXXX, 215—228, lev. 57—76); H. Högg, *Türkenburgen an Bosporus und Hellespont* (Dresden, 1932); H. Edhem, *Yedikule hisarı* (İstanbul, 1932); A. Gabriel, *Chateaux turcs du Bosphore* (Paris, 1943, bu mevzûda ana eser); S. Toy, *The castles of Yedi Couli* (*Journal of the Brit. Arch. Association*, III. seri, 1951, XIV, 27—32, lev. 12—21); S. Eyice, *Yedikule hisarı ve avlusundaki Fâtih mescidi* (*İst. Ark. müzeleri yıllığı*, 1962, X, 80—84, 4 levha).

2. Sûrlar. Şehrin kuşatılması sırasında ağır topların tahrip ettiği, yer-yer gedikler açılan ve hendekleri enkazla dolan kara tarafı sûrlarını, fethi tâkip eden günlerde, acele tâmir etmek ve hendeklerini temizlemek zarûreti duyulmuştur. Gerek Dukas, Kritoboulos gibi Bizans kaynakları, gerek Cafer Çelebî (*TOEM*, İstanbul, 1331, eki, 24), Tursun Bey (*TOEM*, İstanbul, 1330—1332, eki, 49) gibi türk kaynakları, sûrlarda lüzumlu tâmirlerin derhal yapıldığından bahseder. Fakat bu tâmirleri gösteren kitâbeler yoktur. Sûrların ciddî sûrette tâmir edilmesi imparatorluğun birçok yerlerindeki kalelerin bakım veya ihyâsına çok ehemmiyet verdiği bilinen Bayezid II. (1481—1512) zamanına isâbet eder. 915 (1509)'te vuku bularak, şehri çok büyük ölçüde tahrip eden ve günlerce süren şiddetli zelzelede sûrların da çok zarar gördüğü bilinir (krş. M. Cezar, *Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan âfetler, Türk san'atı tarihi araştırmaları*, 1963, I, 382). Derhal tâmir edilen sûrların birkaç yerinde bunu belirten kitâbelere rastlanır. Böyle bir kitâbe Edirnekapısı üzerinde (krş. M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 157), bir diğeri Silivrikapısı'nda (krş. M. Ziya, *ayn. esr.*, I, 98) tesbit olunmuştur. Naîmâ (*Tarih*, İstanbul, 1147, I, 604, diğer baskı, İstanbul, 1283, III, 276), Murad IV.'ın Revan seferi sırasında, 1045 (1635)'te kaymakam Bayram Paşa'nın sûrların dış yüzlerini badana yaptırdığını ve gerekli kısımları da tâmir ettirdiğini bildirir. Evliya Çelebî'ye göre, Bayram Paşa'ya bu fikri veren kendi babası olmuştur (*Seyahatnâme*, I, 56). Bu tâmir ile ilgili Dânişî'nin tarih kitâbesi de Edirnekapısı'nda görülmektedir (M. Ziya, *ayn. esr.*, I, 158). Yedikule kapısındaki bir kitâbe (M. Ziya, *ayn. esr.*, I, 74), 1137 (1724)'de Ahmed III. tarafından yapılan bir tâmiri, Yedikule hisarının sûrlara bitişik şimâl kulesindeki 1168 (1754/1755) tarihi ise, hiç değilse, bu kulenin yenilendiğini gösterir. 1179 (1766)'da vuku bulan çok şiddetli zelzelede de sûrların çok

zarar gördüğü (Vâsıf, I, 177; M. Cezar, *ayn. esr.*, s. 390) ve tâmirlere Hacı Mehmed Ağa'nın me'mur edildiği bilinmekte ise de, bu tâmirleri gösteren bir kitâbeye rastlanmamıştır. Bundan sonra sûrlarda ehemmiyetli bir tâmirin yapıldığına dâir bir delil yoktur. Şehrin Haliç tarafındaki sûrlarında, türk idâresi sırasında, belirli tâmirlere dâir de bilgi yoktur. Yalnız buradaki kapılar kullanılmağa devam edilmiştir. Marmara tarafındaki sûrlara ise, daha fazla ehemmiyet verildiği tesbit olunmaktadır. Hemen fethi müteâkip, kara tarafı duvarları ile, Marmara sûrları da 1044 (1634/1635)'te kaymakam Bayram Paşa tarafından, diğer sûrlar gibi, tâmir edilmiş olup, badanalanmıştır. Fakat bu sırada, Marmara sûrları dibinde, sâhil boyunca uzanan Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar 17 zirâ, yâni 15 m. kadar genişliğinde bir de sâhil yolu yapılmış (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 57) ise de, bu yol (sed), Sultan İbrahim (1640—1648) zamanında, şiddetli bir lodos fırtınası te'siri ile çökmüştür (Evliya Çelebî, *ayn. esr.*, s. 60). 1635 tâmiri sırasında, sûrlara bitişik olan bütün ev ve konaklar yıktırılarak, etrafları açılmıştır. Fakat az sonra yine sûrlara bitişik evler yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1066 (1656)'da Bozca ada ve Limnos'un işgal edildiği haberi üzerine, acele tedbirler almak isteyen sadrâzam Boynu-İğri Mehmed Paşa, Marmara'ya bakan sûrları beyaz badana ile boyatmış ve Ahırkapısı ile Yedikule arasında burçlar üzerindeki evleri yıktırtmıştır (krş. Naîmâ, *Tarih*, 1147 tab., II, 587; 1283 tab., VI, 213). Nihâyet 1131 (1719) zelzelesinde de çok zarar gören Marmara sûrları (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, V, 161), Sultan Ahmed III. ve İbrahim Paşa tarafından, 1134 (1722)'te büyük ölçüde tâmir ettirilmiştir (krş. Çelebîzâde, *Râşid zeyli*, 1282, VI, 269). Bu tâmirler 1136 (1724)'ya kadar kısım-kısım sürmüştür. Bu tâmirler ile ilgili kitâbelerden biri Ahırkapısı üstünde (krş. M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 286, 441), diğeri ise, Narlıkapı üstünde idi. Bu ikinci kitâbe sonraları müzeye kaldırılmıştır (krş. Mamboury-Wiegand, *Die Kaiserpalaeste*, Berlin, 1934, s. 21, lev. 41). Bu kitâbelerin nâzımı şâir Refik, hattatı ise, İsmail Zühdü'dür. Fâtih Mehmed II. tarafından yaptırılan Sarayburnu'ndaki Saray-ı cedîd'i kuşatan Sûr-ı sultânîden ise, daha ileride saraylar bölümünde bahsedilecektir. 1956—1958'de Sirkeci ile Yedikule arasında geniş bir sâhil yolu yapılmıştır.

Bibliyografya: A. van Millingen, *Byzantine Constantinople, the Walls of the City* (London, 1899); yalnız kara tarafı sûrları için bk. B. Meyer-Plath ve A. M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel* (Berlin, 1943), II; Marmara tarafı sûrları için bk. F. Dirimtekin, *Fetihden önce Marmara sûrları* (İstanbul, 1953); Haliç tarafı sûrları için bk. A. M. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn* (*Nachrichten d. Akad.-Göttingen*, 1950); F. Dirimtekin, *Fetihden önce Haliç sûrları* (İstanbul, 1956).

3. Baruthâne-tophâne. İstanbul içinde, muhtelif askerî mühimmat ve techizat imâlathâneleri mevcut olduğu bilinmektedir. Fakat bu çeşit te'sisler hakkında şimdiki hâlde yeter derecede bilgi toplanmamıştır. 895 (1490)'te faâl durumda olan ilk baruthâne Sultanahmed semtinde, eski bir Bizans kilisesinde kurulmuş idi. Bu baruthânenin, bir yıldırım isâbeti ile, havaya uçtuğu bilinmektedir. Kâğıthâne'de kurulan ikinci baruthânenin ise, 1057 (1647) tarihli bir vesikadan öğrenildiğine göre, Sultan İbrahim devrinde faâl olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin içinde, Topkapı ile Şehremini arasındaki sâhada kurulan üçüncü baruthâne 1099 (1687)'dan 1110 (1698) yılına kadar çalışmış, bu tarihde, yine bir yıldırım isâbeti ile, etrafındaki mahalleler ile birlikte, yanmıştır (Râşid, *Tarih*, II, 441). Bu tecrübelerden sonra, artık barut yapımının şehrin dışına çıkarılması zarûreti duyulmuş ve bunun için, 1110 (1699)'da, Yedikule dışında, Kazlıçeşme ile Bakırköy arasındaki sâhada bulunan İskender Çelebî bahçesi ve mesîresi yerinde yeni bir baruthâne kurulmuş ise de, bu da 1137 (1726)'de bir yangın ile harap olmuş, fakat derhal tâmir edilmiştir. Zamanımıza kadar gelen bu te'sisler son on yıl içinde kaldırılarak, arâziden başka türlü faydalanılması yoluna gidilmiştir. Selim III. (1789—1807) zamanında ise, Küçükçekmece gölünün şimâlinde, Azadlı mevkiinde, yeni bir baruthâne daha kurulmuştur ki, devamlı olarak genişleyen ve tâmirler gören bu büyük te'sis 1877 Türk—Rus savaşına kadar çalışmış, fakat bu sırada harap olduğundan, arâzisi bir çiftlik hâline getirilerek, hazine-i hassadan Resneli Niyazi Bey âilesine geçmiştir. Bugün bu baruthâneden pek az iz kalmıştır. Azadlı baruthânesinin mâmur hâlini gösteren güzel bir gravür mevcuttur.

Şehrin içindeki tarihî askerî te'sislerin en değerlisi, hiç şüphesiz, Tophane semtine adını veren büyük top dökümhânesidir. Tamâmen sınâî bir te'sis olmasına rağmen, ahenkli ve haşmetli bir mimârî eser hüviyetinde olan bu yapının esası XVI. asırda kurulmuş ve şimdi üzerinde görülen kitâbeden anlaşıldığına göre, Selim III. tarafından 1205 (1790)'te tâmir ettirilmiştir. Evvelce etrafında bir de Tophâne ocağı kışlası bulunduğu bilinen bu dökümhânenin önüne, cadde üzerine, geçen asrın içlerinde, bâriz bir yeni-rönesans üslûbunda büyük bir Tophâne müşirliği binâsı inşâ ettirilmiş idi. Sonraları Sanat Enstitüsü olarak kullanılan bu bina 1957'de yıktırılmıştır. Top dökümü son devirde Zeytinburnu'ndaki te'sislerde yapılıyordu. Tophâne'deki te'sislerin bâzılarına âit kitâbeler evvelce yayınlanmıştır.

Bibliyografya: M. Erdoğan, *Arşiv vesikalarına göre İstanbul baruthâneleri* (*İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1956, II, 115—138); M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul, 1314), s. 369—372.

4. Kışlalar. Şehrin içinde iki yerde büyük yeniçeri kışlasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan Fâtih Mehmed II.'in te'sis ettirdiği Eski odalar denileni Şehzâdebaşı semtinde ve Kanunî tarafından kurulan ve Yeni odalar adı ile tanınanı ise, Yenibahçe'de Etmeydanı'nda idi. 1826'da Yeniçeri teşkilâtı kaldırıldığında, bu kışlalar da tamâmen tahrip edilmiş, belli-başlı binaları ortadan kaldırılarak, arsaları üzerine evler yapılmak sûreti ile, Ahmediye ve Fevziye adları ile mahalle hâline getirilmiştir. Eski odaların günümüze kadar gelebilen tek hâtırası Şehzâdebaşı'ndaki Acemi oğlanlar yeniçeri kışlasının bitişiğindeki hamamıdır. Burası, kışla yıkıldıktan sonra, mahalle hamamı hâline getirilmiş ve Acemoğlu hamamı adı ile tanınmıştır. Kara-Cehennem İbrahim Ağa'nın top ateşi ile yıktığı Yeni odalardan ise, yuvarlak kemerli cümle kapısı ile bunun yanındaki yalaklar yakın zamana kadar duruyordu (resmi için bk. *Tarih*, III, nşr. T. T. K., 1933, resim 155). Bu kışladan zamanımıza kadar gelen diğer bir hâtıra da Etmeydanı adıdır ki, bu da her gün kışla ihtiyacı için, „seğirdim çavuşu" tarafından buraya getirilen et istihkakı ile ilgilidir. Bu kışlaların klâsik devir türk mimârîsindeki kervansarayları andıran binalar olduklarına ihtimal verilebilir. İçinde 26 bölük barındıran Eski-odalar yeniçeri kışlası 47 ocaklı oda, 55 ocaklı kerevet, 21 çardak, bir tekke ve 26 ahır ihtiva ediyor, burada bir kasr-ı hümâyûn ve müteaddit kapılar bulunuyordu. Eski bir haritadaki basit krokisinden (krş. S. Ünver, *İstanbul su yolu haritası*, İstanbul, 1945, resim 6), bunun bir avluyu çeviren hücrelerden ibâret bir te'sis olduğu anlaşılıyor. Daha büyük olan ve Kıztaşı ile Aksaray arasındaki çukur arâzide kurulmuş bulunan Yeni odalar kışlası ise; Naṣūḥ al-Silāḥī'nin İstanbul'u tasvir eden minyatüründen anlaşıldığına göre (krş. A. Gabriel, *Les étapes d'une campagne dans les Deux 'Irak, Syria*, 1928, lev. 75), XVI. asırdaki hâli ile, birbirine bitişik, ortaları avlulu iki büyük binâdan ve önünde duvar ile sınırlanmış bir sâha bulunan bir cümle kapısından ibâret idi. Yeniçeri ayaklanmalarında sık-sık adı geçen ve büyük yangınlarda bir çok defa harap olan bu kışlada 140 bölük barınıyordu. Yeni odalarda 368 ocaklı oda, 130 çardak, 69 ocaklı kerevet, 20 köşk, 4 tekke ve 158 ahırdan başka, ufak bir baruthâne ve ayrıca Câmi-i miyâne denilen ve müstahdemi yeniçerilerden seçilen Orta câmii bulunuyordu (krş. *Ḥadīḳat al-cavāmi'*, I, 36). Yeniçerilik tarihinde mühim bir yeri olan Yeni odalara âit Orta câmii de, kışlanın tahribi sırasında, mahvolmuş; sonraları aynı semtte, bu adı bir derece yaşatan bir câmi yapılmıştır. Yeniçeri teşkilâtının başı olan yeniçeri ağasının Ağa kapısı denilen makamı ise, ayrı bir yerde, Süleymaniye manzûmesinin Halic'e bakan tarafında, hâkim bir noktada idi. Belki önceleri Eski ve Yeni odalar arasında bir yerde bulunan bir konakta oturan yeniçeri ağası, şimdilik bilindiğine göre, Süleymaniye yanındaki bu geniş konakta yaşamıştır. İçinde muhteşem bir hünkâr köşkü, bir haremi, hamamı, câmii, Tekeli köşkü denilen bir cihan-nümâsı ve suçlu yeniçeriler için bir zindanı olan bu saray 1660, 1749 ve 1774 yangınlarında harap olmuş, her defasında yeniden inşâ edilmiş ve bu arada bütün şehre hâkim bir de gözetleme kulesi yapılmıştır. Ağa kapısı ortadan kalktıktan sonra, Mahmud II. tarafından, bu kulenin yerini tutmak üzere, 1244 (1828) tarihinde Bayezid yangın kulesi inşâ ettirilmiştir. Ağa kapısının harem kısmı ise, yeniden inşâ edilmek sûreti ile, şeyhulislâmlık dâiresi hâline getirilmiştir ki, şimdi İstanbul müftülüğüdür. Yeniçerilerden başka, şehrin içinde, Ayasofya'nın cenûp cihetinde, denize doğru uzanan sâhada, Cebeciler kışlasının da bulunduğu bilinmektedir. Denizcilik ile ilgili başlıca te'sisler gibi, deniz kuvvetlerinin kışlası ise, Kasımpaşa'da bulunuyordu. Kaptan paşalık makamı olan bina asırlar boyunca çeşitli değişikliklere uğradıktan sonra, bahriye nezâreti olarak yeniden yapılmış olup, günümüzde hâlâ deniz kuvvetleri hizmetinde kullanılmaktadır. Divan-hâne denilen bu binanın az ilerisinde, ortasında kubbeli büyük bir de câmii olan murabbâ biçimli büyük kışla ise, Cezayirli Hasan Paşa'nın kapudan-ı deryâlığı sırasında, 1197 (1783)'de yaptırttığı Kalyoncu kışlasıdır. Şehrin günümüze kadar gelebilen bu en eski kışlası son yıllarda aynı planda, fakat yeni ihtiyaçlara uyacak şekilde, yeniden yapılmaktadır. Diğer askerî sınıflardan cebecilerin kışlası

Sûr-ı sultanî dışında, Ayasofya ile Marmara sâhili arasındaki sâhada bulunuyordu. Topçuların Galata cihetinde, Tophane'de kışlaları olmasına karşılık, top arabacılarının, büyük bir ihtimal ile, Şehremini, Ahırkapı ve Tophane'de, yâni üç ayrı yerde kışlaları var idi.

Yeniçeri teşkilâtının kaldırılması üzerine, Avrupa'daki benzerleri gibi bir ordunun kurulması teşebbüsü ile birlikte, devri için çok yeni ve ileri sayılabilecek mükemmellikte büyük kışlalar inşâ edilmiştir. Haliç sâhilinde Hasköy'ün ilerisinde Selim III. tarafından inşâ ettirilen (1207=1792/1793) Humbaracılar kışlası bunlardan biridir. Burada kışla ile büyük bir de câmi yaptırılmıştır. Bunların en muazzamı Selimiye kışlası olup, esâsı Selim III. devrine âit olmakla berâber, Mahmud II. zamanında, bir cephesi kârgire çevrilmiş, diğer üç cephesi ise, Abdülmecid devrinde kârgir yapılmak sûretiyle tamamlanmıştır. Karaca Ahmed cihetindeki esas cümle kapısı üstündeki tarihin 1243 (1827/1828) olmasına karşılık, diğer kapılarının üzerlerinde 1258 (1842), 1269 (1852/1853) tarihli uzun kitâbeler vardır (krş. M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 80—84). Türk ordusunun toplanma ve sefere çıkması sırasında pâdişahın ordunun geçit resmini seyrettiği büyük bir kışla da şehrin sûrları dışındaki Davudpaşa kışlasıdır. Burada âbidevî vasıfta kârgir bir de köşk bulunmaktadır. Son devirlere âit kışlalardan Abdülaziz'in yaptırdığı Taksim'deki topçu numûne alâyı kışlası, Taksim gezisini açmak üzere, 1940 yıllarında yıktırılmış; Maçka'daki Abdülaziz'in bizzat çizdiği bir plana göre inşâ ettirdiği ve 16 ayda biten Silâhhâne Teknik Üniversite tarafından, son yıllarda değiştirilerek, kullanılmaktadır. Abdülaziz tarafından 1278 (1861/1862)'de yaptırılan kitâbeli Gümüşsuyu kışlası şimdi Teknik Üniversite'ye (Makina ve Elektrik Fak.) âittir. Bu bina, Başbakanlık arşivindeki bir inşâat masraf vesikasına göre, Taksim'in arkasında 1270 (1863/1864) tarihinde Abdülaziz tarafından yaptırılarak, Mecidiye kışlası olarak adlandırılmıştır (Nevres'in manzum tarihi hâlen içeridedir). Teşkışla ise, bütün haşmet ve mimârî güzelliğini belli edecek sûrette tâmir edilerek, Teknik Üniversite'ye tahsis edilmiştir (P. Bonatz, *Eine Glückliche Architektenfakultaet, Baumeister*, 1950, sayı 8, s. 481—488). Ayrıca Abdülhamid devrinde Yıldız sarayı etrafında yapılmış kışlalar da vardır. 1306 (1888/1889) da yapılan Orhaniye ve Ertuğrul kışlaları başlıca örneklerdir. Rami kışlası, Abdülhak Molla'nın yazdığına göre (bk. *Tarih-i livâ*, yaz., Üniv. kütüp., nr. TY, 2620, ve TY 1609), Sultan Mahmud II. tarafından Eyüp sırtlarındaki Râmî çiftliğinde „müceddeden" inşâ edilmiştir (1244=1828/1829).

Beyoğlu Topçu kışlası hakkında bk. Başbakanlık arşivi, Cevdet tas. 1231 tarihli, nr. 10104. Bu kışlanın bir fotoğrafı için bk. *Şehbal*, 1326, sayı 35.

Bibliyografya: A. Süheyl [Ünver], *Yeniçeri kışlaları* (*İstanbul Şehremaneti mecmuası*, 1929, sayı 60, s. 418—422); İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapukulu ocakları* (Ankara, 1943), I, 53 v. d., 84, bilhassa s. 238 v.d.; II, 11, 38, 98.

5. Tersâne. İstanbul'un fethine kadar Gelibolu'da bulunan tersâne te'sisleri, İstanbul'un alınmasından sonra, buraya nakle başlanmış ve Gelibolu yavaş-yavaş sâdece ikinci derecede bir anbar ve ikmâl merkezi hâlini almıştır. İstanbul tersânesinin kuruluşu kademeli olarak cereyan etmiş ve ilk te'sisler Marmara kıyılarındaki eski Bizans limanlarından birinde kurulmuştur. Sultanahmed'in cenûp tarafında bir semt adı olarak hâlâ yaşayan Kadırga limanı adı buradaki liman ve tersânenin son hâtırasıdır. Esası Fâtih devrinde çizilen, fakat XVI. asırda yapılan kopyaları ile tanınan ve en eski baskısı Venedikli Vavassore'ye izâfe edilen İstanbul manzarasında, burada gemi tezgâhları ve inşâ hâlinde kadırgalar sarih olarak görülür. Büyük İstanbul tersânesinin kuruluşu Haliç içinde, Galata yakası tarafında olmuştur. Galata sûrlarının dışında ve Kasımpaşa deresi denilen sel yatağının Halic'e karıştığı köşede tersânenin kurulduğu bilinir. Belki Fâtih Mehmed II. tarafından burada bâzı te'sisler yapılmıştır, fakat bu husûsta müsbet bir bilgi edinmek kabil olmamıştır. Tersânenin burada, Selim I. zamanında, Câfer Paşa tarafından genişletildiğine dâir bir kayıt vardır (Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 229). Fakat burasının yeniden imârı ve bu arada Kasımpaşa kasabasının da gelişmesi Kanunî Süleyman devrinde, kapudan-ı deryâlık makamının ihdâsından itibâren başlamıştır. 950 (1543)'de ölen Güzelce Kasım Paşa'nın bu husûsta himmeti büyük olmuştur. Buradaki divan-hâne Ahmed III. tarafından 1135 (1722/1723)'te yeniden yaptırılmıştır ki, bu binânın mimârî tertibi hakkında bilgi edinmek mümkündür. Fakat Mahmud II. devrinde bu binâ yıktırılarak, önce arâziye kazıklar çakılmış; sonra da muhteşem bir binâ kurulmuştur. Bir taraftan da buradaki tersâne gözleri devamlı olarak büyütülmüş, nihâyet XVIII. asır sonlarından itibâren de, büyük kârgir havuz gözlerinin inşâsına başlanmıştır. Havuzların Kasımpaşa kapısı üstünde Sultan Selim III.'in adı ile, 1217 (1802/1803) tarihini veren bir kitâbe vardır. Kasımpaşa tarafındaki ilk havuz (havz-ı atîk), Selim III. zamanında yapılarak, 1292 (1875)'de Abdülaziz devrinde genişletilmiş, ortadaki Mahmud II. tarafından 1241 (1825/1826)'de yapılmış, nihâyet Azapkapısı tarafındaki son havuzun açılmasına 1273 (1856/1857)'te, Abdülmecid devrinde başlanarak, 1286 (1869/1870)'da tamamlanmıştır. Ayrıca havuzların Azapkapısı tarafında da, hâlâ duran, 1274 (1857) tarihli kitâbesi olan bir kapı yapılmıştır. Maalesef havuzların tarihlerini veren ve tanınmış hattatların eseri olan uzun kitâbeleri yakın tarihlerde silinmiştir. Divan-hâneden ileride, Halic'in iç taraflarına doğru, birçok gözler, mahzenler ve ambarlar mevcut olup, bunların tersânenin büyümesini belirten kitâbeleri vardır. Burada ayrıca bilhassa yabancı seyahatnâmelerde adı sık-sık geçen tersâne zindanı da bulunuyordu. Yabancı kaynaklarda *bagne* veya *bagno* denilen bu forsa zindanı, Câmi-altı denilen yere adını veren câmiin az ilerisinde idi. 1119 (1707)'da Çorlulu Ali Paşa tarafından yaptırılan ve Mahmud II.'un yeniden yaptırdığı fevkanî câmi 1314 (1896/1897)'te tekrar inşâ olunmuştur. İçinde bir çarşı ile katolik ve ortodoks kiliseleri de bulunan bu zindanın (bir tasviri için bk. Ch. Mac Farlane, *Constantinople et la Turquie en 1828 et 1829*, Paris, 1829) ilerisinde de tekrar tersâne gözleri, bâzı binalar ve darağacı denilen ilki 1189 (1775)'da yapılmış olan, fakat 1209 (1794/1795)'da tekrar yapılan büyük bir „maçuna" bulunuyordu. Bunun Yesârî-zâde İzzet Efendi tarafından yazılan gayet büyük bir taşa işlenmiş kitâbesi hâlâ durmaktadır. Nihâyet burada tersâne veya Aynalıkavak sarayının tersâneye verilen arâzisinde 1220 (1805)'de Vâlide kızağı, Taş-kızak ve Ağaç-kızak adlarındaki te'sisler kurulmuştur ki, hâlâ faâl durumdadır. Bu geniş tersâne, cumhuriyet devrinde, deniz kuvvetleri tersânesinin İzmit'e nakli üzerine, Seyr-i sefain (sonra Denizcilik bankası)'e intikal etmiştir; yalnız Divan-hâne ve çevresi ile Kasımpaşa'da Kalyoncular kışlası hâlâ deniz kuvvetlerinin elinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: A. Haydar Alpagut, *Marmara'da Türkler* (İstanbul, 1941), s. 105—157; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948), s. 396—399.

II. Saraylar.

1. Eski saraylar. Şehir fethedildiğinde, Fâtih Mehmed ilk saray yeri olarak Forum Tauri'nin bir kısmını seçmiş ve şehrin ortalarındaki bu yerin etrafı duvar ile çevrilerek, tarihlere Saray-ı atîk (Eski saray) adı ile geçen manzûme inşâ olunmuştur. Hayli geniş bir sâhaya yayılan çeşitli köşklerden, müştemilât yapılarından ve hamam, mutfak v. b. gibi hizmet binâlarından meydana geldiği anlaşılan bu manzûmeden hiç bir iz kalmadığı gibi, tertibi ve içindeki binalar hakkında da sarih bilgilere sâhip bulunmayoruz. Ancak bâzı eski İstanbul harita ve planlarında müphem sûrette teferrüâtı işlenen bu saray manzûmesinin bir kısmının Kanunî Süleyman devrinde ifraz edilerek, bu arsa üzerinde kısmen Süleymaniye câmiinin yapıldığı bilinir. Seraskerlik dâiresi olarak bu sarayın yerinde 1866'da inşâ olunan bugünkü Üniversite merkez binâsının etrafını çeviren duvarların hemenhemen eski sarayın bahçe duvarlarının yerinde olduğuna ihtimal verilebilir. Nitekim sarayın dışarı açılan cümle kapısının yerinde şimdiki Üniversite giriş, kapısı bulunmakta, yan kapılardan birinin karşısında, Takvimhâne caddesi üzerinde, Kaptan İbrahim Paşa câmii, diğerinin karşısında da (Mercan'da) Ağa câmiinin yerinde yapılan Âlî Paşa câmii bulunmaktadır. Dördüncü kapısının karşısında ise Süleymaniye câmii vardır. Böylece Eski sarayın en dış sınırının çerçevesi tâyin edilebilmektedir. Pek sevilmeyen ve ölen sultanların zevce ve, gözdelerine tahsis edildiği için, biraz meş'um bir hâtırası olan bu saraydan bilinen tek husus Bayezid câmii karşısındaki cümle kapısının, Bâbıâlinin Alay köşkü tarafındaki kapısı gibi, geniş saçaklı barok bir kapı şeklinde olduğudur. Fâtih Mehmed II., pek az sonra, Saraybunu'nda Yeni sarayı (Saray-ı cedîd) yaptırmıştır ki, önünde toplar bulunduğundan, Topkapı sarayı denilen ve sâhilde bulunan bir sarayın adı sonradan bütün bu manzûmenin adı olmuştur.

2. Yeni saray. Şehrin birinci tepesinde kurulan bu sarayın (Saray-ı cedîd) arâzisi, takriben 1.400 m. uzunluğundaki bir sûr ile çevrilmiştir. Bu duvarın 883 (1478)'te yaptırıldığı bilinmektedir. Haliç ve Marmara kıyılarında, şehri öteden beri çeviren Bizans devrinin sâhil sûrları ile birleşen bu tahkimata Sûr-ı sultânî denir. Sarayın geniş arâzisinin kara cihetinden tecridini sağlayan ve tehlike vukuunda sarayı koruyabilecek kudrette olan bu sûr 25'i dört köşeli, 2'si sekiz köşeli, 1'i ise, dokuz köşeli 28 kule ile takviye edilmiş idi. Marmara tarafında Otluk kapısı ile Haliç tarafında Demir kapıdan başka, küçük ölçüde beş koltuk kapısına (biri şimdi Sirkeci'de PTT atölyesinin girişi, diğeri ise, Alay köşkü altındaki kapı) sâhip olan bu tahkimâtın esâs girişi Ayasofya arkasındaki Bâb-ı hümâyûn-

dur. Muhteşem kemerinin içinde hârikulâde bir yazı ile yazılmış kitâbesi olan bu kapının evvelce üzerinde bir köşk bulunduğu bilinmektedir. Bu köşkün kaldırılması ve bilhassa 1285 (1868)'te, yan hücrelerin mermer kaplanması ile, bu kapının dış görünüşü hakikî nisbetlerini ve güzelliğini kaybetmiştir.

Bu duvarların içindeki sâhada 1472—1478 yıllarında başlayan ilk inşâat, her devirde ilâveler ile, genişliyerek, geçen asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Edirne sarayının bir benzeri olan, onun tertibini, hattâ kasr ve köşk adlarını tekrarlayan Yeni saray 699.000 m² lik bir sâhaya yayılan kasr, köşk, devlet dâireleri ile çeşitli saray halkına mahsus koğuş ve binalardan bir çok câmi, kütüphâne ve muazzam bir mutfaktan meydana gelmiş idi. Fâtih'in yaptırdığı ilk binâlara Bayezid II. ilâveler yaptırmış, XVI. asırda saray çok kalabalıklaşınca, yeni bir çok binalar eklenmiştir. Fakat klasik devrin yapı husûsiyetlerini gösteren bu XV.—XVI. asır binâları sonraları yeni bir takım ilâveler ile sarılmıştır. Burada inşâ olunan son köşk Abdülmecid'in tamâmen Avrupa üslûbunda yaptırdığı Mecidiye kasrıdır.

Yeni saray, birinci avlu denilen ağaçlı sâhanın içinde, başlıca iki yerde toplanan binâlar ile, bu bahçenin muhtelif yerlerine dağılmış münferit kasrlardan, köşklerden, hizmetlilere mahsus dâirelerden meydana gelmiş bir şehir gibi idi. Tam Sarayburnu'nda, sâhilde bulunan yazlık saray kısmını teşkil eden binâlar 1863'teki yangında harap olduktan sonra, ortadan kaldırılmış ve demir-yolu yapılırken, son izleri de silinmiştir. Bu sâhildeki manzûmeden, Balık-hâne kasrı, Mimâr Davud Ağa tarafından yapılan İncili köşk veya Sinan Paşa köşkü Selim I. için yapılan Mermer-Köşk, Kâğıt Emini kulesi, Bamyacılar kasrı, Gülhane kasrı, Hasan Paşa köşkü, tam Sarayburnu'nda olan Topkapısı sâhil sarayı, Bostancıbaşı köşkü, saray kayıkları müstahdeminine âit Hamlacılar ocağı, Sirkeci istasyonuna doğru bir yerde bulunan ve kapudan-ı deryâ ile pâdişahın vedâlaşmasında kullanılan Yalı köşkü gibi binâlar son asır içinde ortadan kalkmıştır. (Topkapı sâhil sarayı ile Cebeciler veya Yalı köşkünün resimleri için bk. Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, levha 44 ve 48). Sâhildeki yapılardan Sinan Paşa'nın yaptırdığı, kısmen sûr duvarları üzerinde olan İncili köşkün alt kısmındaki kemerler hâlâ durmakta ve eski bir gravür bu köşkün esas mimârîsini göstermektedir (Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman*, II, levha 72; Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, levha 55). Son yıllarda burada yapılan araştırmalarda kasrın iç süslemesine âit çiniler de bulunmuştur. Yine sûr üstünde ve saray kayık-hânesine âit gözlerin üzerinde inşâ edilmiş bulunan esası belki Bayezid II. devrine âit olmakla berâber, Sultan İbrahim'in yeniden yaptırdığı ve birçok defa değişikliğe uğrayan, genişletilen Sepetçiler kasrı ise, tezyinatlı bir tavanı son otuz yıl içinde yok olmuş, 1964'te, tâmir edilmek üzere, binanın bütün sol kanadı indirilmiştir.

Sarayın ilk avlusunun içindeki köşklerden yalnız iki tanesi iyi bir durumda zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlardan biri 877 (1472) tarihlerinde yaptırılan ve Sırça saray da denilen Çinili köşk, diğeri ise, cadde üzerinde, sûr üstünde 1810'da, Mahmud II. tarafından barok ile *empire* karışığı bir üslûpta yaptırılan Alay köşkü'dür. Çinili köşk, gerek plan, gerek iç tezyinat bakımından, tamâmen orta Asya türk mimârî geleneğine uygun bir binâdır. Murad III. devrinde bir tadilât görerek, bir odasında 1590 tarihinde havuzlu bir çeşme yapılmış, 1875'te ilk müze burada kurulurken, büyük ölçüde değişiklik, hattâ tahribat yapılmıştır. İki katlı olan köşkün plan tertibi kubbeli bir avlu sofasına açılan dört eyvan ile köşelerde odalar tertibine uygundur ki, aynı esas daha mütevazi olarak, türk evlerinde de tatbik edilmiştir. İçeride bâzı yerlerde altın damgalı mavi çinilerin kaplı olmasına karşılık, esas cephede tezyinî bir ifâdeye sahip yine çiniden yapılmış muhteşem yazılar görülmektedir. 1225 (1810) tarihinde daha eski bir köşkün yerinde inşâ ettirilen Alay köşkü, adından da anlaşılacağı gibi, geçit alaylarının seyri için yapılmıştır. Cadde üzerindeki pencerelerinin kemerlerinde İzzet'in siyah taş üzerine altın yaldızlı madenî harfler ile yazılı olan manzum kitâbesi vardır.

Vekiller heyeti kararı ile, 3 nisan 1924'te müze hâline getirilen bu saray, saltanatın son devirlerinde, husûsî izin ile, yabancılar tarafından ziyâret edilebiliyordu. Cumhuriyet devrinde mimar Zühdü tarafından yapılan bir tâmirden sonra, 1927'den 1940'a kadar tanzim edildikçe, yeni kısımlar açılmış, 1940'tan itibâren de geniş ölçüde tâmirlere girişilmiştir. Halli çok zor meseleler ile karşılaşılan bu tâmirler sırasında çok harap bâzı kısımlar kurtarılmış, fakat saraydaki hayatı aksettiren bâzı husûsiyetler maalesef yok edilmiştir. Bu arada umulmadık bilinmeyen bâzı kısımlar da meydana çıkmıştır. Nitekim şehzâdeler mektebinde çok geç devre âit tavanın içinde hârikulâde nakışlar ile süslü, ahşap kubbeli bir tavan bulunduğu görülmüştür. Alay meydanı denilen, birinci avlunun (eski hâli için bk. Melling, *Voyage pittoresque*) sağındaki defterdâr dâiresi ile solundaki iç cebe-hâne (eski Aya Eirene kilisesi) arasından geçen bir yol ile, çifte kuleli Orta kapıya ulaşır. Bâb al-salâm adı verilen bu kapının esası, belki Fâtih devrinden olmakla berâber, Kanunî devrinde kuleleri değiştirilmiş, Mustafa III. zamanında da iç tarafına geniş saçaklı bir revak yapılmıştır. Bu kapıdan geçilen ikinci avlu, Saray-ı cedîdin esas hududunun başladığı yerdir. İkinci avlunun sağ tarafında dolap ocağı, Marmara'ya bakan hududu boyunca uzanan ve Mimar Sinan'ın yaptığı mutfaklar, aşçılar koğuşu, hamamı, câmii, ayrıca vekil-i harç dâiresi ve yağ-hâne bulunmaktadır. Avlunun solundan yokuşlu bir yol has ahıra (Baltacılar koğuşu), Raht hazinesine ve Beşir Ağa tarafından yaptırılan câmie iner. Avlunun sol tarafındaki revakların nihâyetinde, sadrâzamın riyâsetinde vezirlerin toplandığı ve uzun süre, devletin idâre edildiği Kubbe-altı denilen iki kubbeli dâire vardır ki, burası da Kanunî zamanında yapılmıştır. Kubbe-altı'nın arkasında, saraya ve hattâ şehre hâkim murabbâ, yüksek bir kule vardır. Sarayın gözetleme kulesi olan bu binanın esası Fâtih zamanında yapılmış, fakat sonraları çok değiştirilmiştir. Abdülmecid devrine kadar yukarı kısmının ahşap olduğu eski fotoğraflardan ve diğer resimlerden öğrenilmektedir. 1860'tan sonra, bu kulenin üst kısmı, şimdiki şekli ile, pencereli olarak, yeniden inşâ olunmuştur. Kubbe-altı'nın yanındaki bir kapıdan Harem'e geçmek kabildir. Kubbe-altı'nın sağ tarafında ise, iç defterdarlık dâiresi bulunmaktadır. İkinci avlunun nihayetinde bulunan ve Üçüncü avlu veya Enderun'a geçişi sağlıyan büyük kapı ise, Ak-ağalar kapısı adı ile tanınır. Şimdiki şekli ile Selim III. zamanında yapılan bu kapının geniş saçağı altına yerleştirilen tahtın önünde biat, bayram merâsimleri, ayak divanları yapılır, bâzı hâllerde de sancak-ı şerîf buraya dikilirdi. İki yanında Ağa dâiresi ve Ak-ağalar koğuşu binaları bulunan bu kapının iç tarafında uzanan Üçüncü avlunun içinde esası Fâtih devrine âit olmakla berâber, sonraları değişmiş, hattâ iç süslemesi ve kapıları XIX. asır üslûbunda yenilenmiş Arz odası vardır. Etrafı revaklı, çok geniş bir saçakla çevresi muhafaza edilmiş ve duvarları çiniler ile kaplı olan bu güzel bina bilhassa elçilerin ve vezirlerin kabûlünde kullanılmıştır. Arkasında Ahmed III. tarafından 1131 (1718/1719)'de inşâ olunan Enderun kütüphânesi sarayın bir çok kütüphânelerinin en büyüğü ve en güzelidir. Üçüncü avlunun sağ tarafında Enderun mektebi, meşk-hânesi, seferli koğuşu ile şimdi hazîne olan, esâsı Fâtih devrine âit köşk ile, Selim II. devrine âit bir hamam kalıntısı, solda ise, Silâhdâr hazînesi ve mukaddes emânetlerin muhâfaza edildiği dört kubbeli Hırka-i saâdet dâiresi bulunmaktadır. Son asır içinde Saray-ı cedîdin hemen-hemen tamâmiyle pâdişahlar tarafından terkedilmesine rağmen, bunların muayyen zamanlarda husûsî bir merâsim ile açılan Hırka-i saâdet dâiresini ziyâret ettikleri bilinir. Burada sol tarafta, avluda eğri bir şekilde duran tonozlu Ağalar câmii vardır. Bu câmi tâmir edilmiş ve sarayın muhtelif dâire ve odalarındaki dolaplarda duran dağınık kitaplar burada toplanarak, bir merkezî kütüphâne (Topkapı sarayı kütüphanesi) hâline getirilmiştir. Câmiin arkasında, Haremin ikinci girişinin hemen yanında bulunan ve Ak-ağalar koğuşuna bitişik çok küçük kârgir binâ ise, sultanın yemeğinin husûsî sûrette hazırlandığı „Kuşhânedir". Üçüncü avludan, hafif inişli iki yol ile, Dördüncü avluya inilmektedir. Bunlardan sağdakinin iki tarafında Kilerli koğuşu (şimdi müze müdürlüğü ve idâre) ile Hazîneli koğuşu, diğerinin sol tarafında Emânet hazînesi dâiresi bulunmaktadır. Sarayburnu'nun yüksekçe bir sekisinin son ucu olan Dördüncü avlu geniş bir bahçedir. Buraya Lâle bahçesi denilmekte ise de, doğrusunun Lala bahçesi olması lâzım geldiği, haklı olarak, ileri sürülmüştür (krş. R. Ekrem Koçu, *Topkapı sarayı*, İstanbul, ts., s. 104). Bu bahçeyi daha aşağıdaki diğer bir bahçeden ayıran set duvarı kenarındaki bodur, murabbâ kule, Baş-lala veya Hekim-başı kulesidir. Saray için lüzumlu ilâçlar burada hazırlanıp, muhâfaza edilirdi. Bunun az ilerisinde, set duvarı üzerinde çıkıntı teşkil eden Sofa veya Mustafa Paşa köşkü, XVIII. asır başlarında yapılmış, 1752'de tâmir görmüştür. Köşk aydınlık, ferah ve her tarafı Avrupa te'sirli nakışlar ile süslü, fakat umûmî havası ile, eski türk köşkleri geleneğine uygun bir mimârîde, değerli bir san'at eseridir. Avlunun sol tarafında, bir merdiven ile çıkılan büyük bir taşlık ile burada Hırka-i saâdet dâiresinin geniş revakları önünde zarif bir havuz vardır. Merdivenin hemen yanında bulunan ve Sarık odası da denilen Revan köşkü, 1635'te Murad IV. tarafından yaptırılarak, muhteşem sûrette tezyin edilmiştir. Dolaplarındaki XVIII. asırda toplanan el-yazmaları ise, Ağalar câmiindeki kütüphâneye nakledilmiştir. Taşlığın sağ tarafında, Boğaz'a ve Halic'e hâkim bir noktada, sarayın bugün mevcut binaları arasında en muhteşemlerinden biri olan 1049 (1639)'da Bagdad'ın Murad IV. tarafından ikinci defa fethi üzerine yapılan Bagdad köşkü bulunur. Bu, eski türk geleneğine sâdık mimârîsi, içini ve dışını kaplayan

çinileri, kubbe ve tonoz nakışları, sedef kakmalı kapı kanatları ile, bir şâheserdir. Taşlığın şehre ve Halic'e bakan tarafındaki korkuluğundan konsol şeklinde dışarı taşan altın yaldızlı bronzdan yapılmış bir kameriye vardır. Dört ince mâdenî sütûna dayanan ufak bir kubbe ile bir saçaktan ibâret olan bu zarif eserin saçağına uzun bir kasîde hakkedilmiştir. Böylece buranın Sultan İbrahim tarafından yaptırıldığı ve iftar yeri olarak tasarlandığı öğrenilmektedir. İftâriye kameriyesinin altında arâzi hayli çukurda olup, burası evvelce sarayın İncirlik denilen bahçesi idi. Taşlığın sol tarafında, Hırka-i saâdet dâiresi revakına bitişik küçük dâire de, sarayın en güzel ve san'at bakımından en değerli kısımlarından biridir. Sünnet odası denilen bu dâire de Sultan İbrahim tarafından 1641'de yaptırılarak, hârikulâde çiniler ile süslenmiştir. Ancak bu çinilerin XVI. asra âit olduğu ve burada ikinci defa kullanıldığı tesbit edilmiştir (krş. K. Erdmann, *Die Fliesen am Sünnet Odası des Topkapı Saray, Festschrift Kühnel*, Berlin, 1959, s. 144 — 153). Ayrıca pencere içlerine çeşmecikler yapılmış, buraya da uzun bir kasîde yazılmıştır. Dördüncü avlunun Marmara'ya bakan tarafında, belki Fâtih devrine âit bir köşk bodrumunun üstünde ve bilhassa Anadolu yakası ile denize manzarası olan bir noktada, Çadır köşkü ile Abdülmecid tarafından Mecidiye kasrı inşâ olunmuştur. Tamâmen Avrupa mimârîsi üslûbunda olan bu küçük saray binası, Arz odasının içindeki bâzı kısımlar ile, Saray-ı cedîd'de yapılan son inşâattır. Aynı zamanda yanında Esvab odası denilen küçük bir binâ ile, Sofa câmii adı verilen minâreli küçük bir de câmi inşâ olunmuştur. Yeni köşk de denilen Mecidiye köşkünün önünden aşağıya, inen yol bir kapıya ulaşmakta ve buradan da bugün Gülhane parkı denilen Sarayburnu bahçesine çıkılmaktadır. Aşağıda, tam Sarayburnu mıntakasında bulunan, aynı yukarıdaki manzûme gibi, birçok oda, dâire, avlu, köşk ve kasırlardan meydana gelen esası Ahmed III. ile Mahmud I. tarafından yaptırılan yazlık saray ise, büyük bir tâmirden pek az sonra, 1280 (1863)'de yanmış ve kalıntıları da demir-yolu yapılırken, tamâmen kaldırılmıştır. Bu saray manzûmesini muhtelif devirlerdeki mâmur hâli ile gösteren eski resim, hattâ fotoğraflar vardır.

Harem denilen ve sarayın içinde başlı-başına ayrı bir manzûme teşkil eden kısmın İkinci avluya Kubbe-altı yanından açılan 996 (1588) tarihli Araba kapısı denilen esas girişinden başka, Üçüncü avluda Ak-ağalar dâiresi yanında Kuşhâne kapısı ve Raht hazînesinin arkasından dışarı parka açılan bir de Şal kapısı vardır. Araba kapısının yanında pâdişahın hizmetine bakan Zülüflü ağalar koğuşu bulunmaktadır. Bunun esâs kısmı ortası avlulu, etrafı revaklar ile çevrili bir bina hâlindedir. Zülüflü baltacılar dâiresi ile Hırka-i saâdet dâiresi arasındaki sâhada bulunan Harem, meyilli bir arazi üzerinde kurularak, 400 yıl boyunca, devamlı ilâve ve değişiklikler ile, bugünkü görünüşünü almıştır. XV. ve XVI. asırlara âit esas kârgir binaların, saray halkının devamlı artışı sebebi ile, yer ihtiyâcı yüzünden, ahşap, bâzan da kârgir ekler ile değiştirildiği, bölündüğü, yeni ihtiyâçlara uydurulduğu anlaşılmaktadır. Harem 250 kadar oda, hamamlar ve aralarda bulunan avlulardan meydana gelmiştir. Harem idâresine me'mur Dârüs-Saâde (Kara-ağalar) dâiresi, câriyeler dâiresi ve hastahânesi, veliahd ve vâlide sultan dâiresi, şehzâdeler dâiresi, gözdeler dâiresi gibi, her biri bir çok kısımlardan mürekkep müteaddit dâirelerden başka, burada başlı-başına bir manzûme teşkil eden bir de Hünkâr dâiresi bulunmaktadır. Bu manzûme içinde, Osman III. köşkü, Abdülhamid I. ve Selim III. dâireleri, mimârîleri ve süslemeleri ile, dikkati çeken kısımlardır. Bu arada esası Mimar Sinan tarafından yapılan, fakat sonraları çok değiştirilen Hünkâr hamamı veya Murad III. odası gibi kısımlar, Ahmed I. kütüphânesi ve Ahmed III. yemek odası gibi, küçük, fakat bilhassa iç süslemesi bakımından, son derecede zengin dâireler de vardır. Osman III. köşkünün önündeki Havuzlu taşlık denilen sekinin altında ise, XVI. asır mimârisinin muhteşem bir numûnesi olan ve Mimar Sinan tarafından yapıldığı bilinen tonozları kalın pâyelere oturan, bir yüksek bodrum vardır ki, ortasında hayli geniş bir havuz bulunmaktadır. Bu havuzlu yerin iki tarafında evvelce mâmur birer iç bahçe olduğu da anlaşılmaktadır. Harem, 100 yıldan fazla bir zaman önce, hemen-hemen terkedilmiş olmakla berâber, bâzı dâirelerde yaşlı emekdarların son günlerini geçirdikleri ve hattâ Meşrutiyete kadar buralarda yaşayanların olduğu bilinir. Bu zaman içinde, son sâkinler, Haremin oda ve dâirelerinde kendi ihtiyaçlarına göre, bâzı kötü tâdiller yapmışlardır. Bilhassa bâzı dolapların, yiyecek muhâfazası için, teneke kaplanması, nakışlı ahşap aksamın yağlı boya ile boyanması v. b. bu son devrin izleridir. Harem ayrıca duvarlarındaki çeşitli devirlere âit çinileri bakımından da türk sa'natı içinde başlı-başına bir mevki tutacak kadar zengindir.

Sarayda toplanmış olan çeşitli eşya, muhtelif bölümler hâlinde toplanarak, teşhir edilmektedir. Bunların arasında Çin veya Avrupa porselenleri, silâh ve elbiseler, arabalar v.s. gibi doğrudan-doğruya sarayda bulunan eşya koleksiyonları olduğu gibi, taş kitâbeler, çiniler v.s. gibi dışardan toplanmış eşya da bulunmaktadır (E. Zimmermann, *Topkapı sarayında eski Çin porselenleri*, türk. ve alm., Berlin-Leipzig, 1930; İ. H. Uzunçarşılı, *Topkapı sarayı müzesi mühürler seksiyonu rehberi*, İstanbul, 1959; T. Öz, *Türk el işlemeleri ve resim dâiresi, Güzel sanatlar dergisi*, 1942, IV, 29—52; H. Stöcklein, *Die Waffenschaetze im Topkapu Sarayı, Ars Islamica*, 1934, I, 200—218). Doğrudan-doğruya saraya âit olmayan bu çeşit koleksiyonların saray dışında teşhiri, belki, kendi başına bir tarih olan muazzam manzûmenin havasını muhâfaza etmek bakımından yerinde olur.

Topkapı sarayının tek büyük ve müstakil kütüphânesi, Ahmed III. tarafından 1131 (1719) tarihli vakfiye ile te'sis olunan Enderun kütüphânesidir. Fâtih ve Ahmed I. tarafından kurulan kütüphâneler dağılmış, bunların bâzı kitapları, harem-i hümâyûn kaydı ile, başka kütüphânelere mâl edilmiştir. Yukarıda da işâret edildiği gibi, Ağalar câmiinde toplanarak, Yeni kütüphâne adı verilen yerde, başlıca şu kütüphâneler bulunmaktadır: Hazîne (2.999 kitap, 632'si gayrî islâmî), Emânet hazînesi (3.119 kitap, bilhassa cilt ve tezhipleri çok zengin), Mahmud I.'un kurduğu, Osman III. ve Mustafa III.'nın zenginleştirdiği Revan köşkü (2.083 kitap), ekserisi basma olarak, Mehmed Reşad V.'ın (1.032 kitap) ve Mahmud II.'un ikbali Tiryal Hanım (98 kitap) kütüphâneleri. Ayrıca Yeni kütüphâneye, Hazîne, Kiler, Seferli, Baltacılar, Aşçılar ve Sofa ocağı koğuşlarındaki dolaplardan toplanan 1.235 kitap ile, çok sayıda yeni kitaplar da katıldığı gibi, Fahri [Türkkan] Paşa'nın Medine'den getirdiği Abdülhamid I., Mahmud II., Hacı Beşir Ağa ve Şeyhulislâm Arif Hikmet Bey vakfı olan 566 kitap da ilâve olunmuştur.

Sarayın kütüphânelerindeki hıristiyan el-yazmaları öteden beri ilgi uyandırmış ve bu husûsta araştırmalar yapılmıştır (E. Jacobs, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai*, Heidelberg, 1913; A. Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin-Leipzig, 1933). Saraya âit el-yazmalarının katalogları ise, son yıllarda bastırılmağa başlanmıştır (F. Karatay, *Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi türkçe el-yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, 2 cilt). Yine saray kütüphânelerinde muhafaza edilen ve albüm hâlinde toplanmış yüzlerce minyatür, resim, yazı, tezhip ve hattâ Avrupa resmi de son yıllarda incelenerek, bunlara dâir araştırmalar yapılmaktadır. Sarayda toplanmış olan resmî vesîkalar, tâmir edilen Aşçılar dâiresinde yeniden tanzim edilmektedir. Buradaki vesîkaların evvelce başlanan katalogu (*Topkapı Sarayı müzesi arşivi klavuzu*, İstanbul, 1938—1940, 2 cilt) tamamlanmadan kalmış ve arşivin tertibi değiştiğinden, bu katalog ehemmiyetini kaybetmiştir. Arşivde mevcut Kırım ve Türkistan hanlarına âit muhtelif yarlıklar ise ayrıca işlenmiştir (krş. A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı müzesi arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940). Saray arşivinden İskender Hoçi Bey'in âriyet alıp, Atina'ya götürdüğü 189 vesîka, orada vârislerinden, R. Eşref Ünaydın tarafından satın alınarak, 1956'da tekrar saray arşivine hediye edilmiştir (krş. *Ruşen Eşref Ünaydın arşivi*, İstanbul, 1958).

Bibliyografya: A. Şeref, *Topkapı saray-ı hümâyûnu* (*TOEM*, 1326, I, 265—299, 329—364 ve 1327, II, 393—421, 457—483, 521—527, 585—594, 649—657, 713—730; A. Refik, *Arz odası* (*TOEM*, 1332, VII, 110—116); ayn. mll., *Enderun kütüphanesi* (*TOEM*, 1332, VII, 236—241); ayn. mll., *Sofa köşkü* (*TOEM*, 1333, VIII, 209—214); *Topkapı müzesi rehberi* (İstanbul, 1925, türk. ve frns.); H. Edhem, *Topkapı sarayı* (İstanbul, 1931, türk. ve frns.) B. Miller, *Beyond the Sublime Porte* (New Haven, 1931); N. M. Penzer, *The Harem* (London, 1936); B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror* (Cambridge Mass., 1941); E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarîsi* (İstanbul, 1953), s. 289 v. d.; K. Baykal, *Enderun tarihi* (İstanbul, 1953); Melek Celâl Lampé, *Le vieux sérail des sultans*[2] (İstanbul, 1963); R. E. Koçu, *Topkapı sarayı* (İstanbul, ts.); E. Mamboury, *Le harem des sultans* (*Illustration*, 1930, nr. 4553, s. 226 v.d.); T. Öz, *Hırka-ı saadet dairesi ve Emanat-ı mukaddese* (İstanbul, 1953); H. Edhem ve G. Migeon, *Les collections du Vieux Sérail* (*Syria*, 1921, II, 91—102); T. Öz, *The Topkapı Saray Museum, 50 Masterpieces* (Ankara, ts.); *La Turquie kemaliste*, 1937, sayı 17, s. 2—7; İ. Baykal, *Topkapı Sarayı kitaplıkları* (*Güzel sanatlar dergisi*, 1949, VI, 75—84); Ş. Yenal, *Topkapı Sarayı müzesi Enderun kitaplığı* (*ayn. esr.*, s. 85—90); Z. Orgun, *Kubbealtı ve yapılan merasim* (*ayn. esr.*, s. 91—108); A. Bikkul, *Topkapı sarayında has ahır* (*ayn esr.*, s. 118—131); T. Öz, *Topkapı Sarayı müzesi onarımları* (*ayn. esr.*, s. 6—74); S. Emler, *Topkapı Sarayı restorasyon çalışmaları* (*Türk sanatı tarihi araştırma ve inceleme-*

leri, 1963, I, 211—312); *Topkapı sarayı Harem dairesi su yollarının Sodyum-24 kullanılarak izlenmesi* (nşr. Çekmece Nükleer Araştırma komisyonu), İstanbul, 1965; E. Kühnel, *Çinilikköşk'te türk ve islâm eserleri koleksiyonu* (Berlin Leipzig, ts; türk. ve alm., çok yanlış); Z. Orgun, *Çinilikköşk* (*Arkitekt*, 1943); *Fatih müzesi* (İstanbul, 1953); T. Öz, *Topkapı sarayında Fatih Sultan Mehmed II.'e âit eserler* (Ankara, 1953) ayrıca saray mutfakları hakkında krş. Ö. L. Barkan, *Saray mutfağının 894—895 (1489—1490) yılına âit muhâsebe bilançoları*, *İktisat Fak. mecm.*, 1962/1963, XXIII, 380—398 Topkapı sarayı hakkında henüz tam ve etrafı müstakil bir eser yazılmadığı gibi, doğru „relevée" 'leri de yayınlanmamıştır.

3. Sayfiye sarayları ve kasrlar. Bilhassa yazın, kısa bir müddet oturmak için, başta Boğaziçi olmak üzere şehrin çevresindeki sayfiye yerlerinde, irili ufaklı saraylar inşâ olunmuş idi. Bunların başında, Üsküdar ile Haydarpaşa arasında, Salacak kıyılarında geniş bir sâhayı kaplayan Kavak sarayı bulunuyordu. Kanunî Süleyman devrinde mevcut olan Üsküdar sarayı ile Kavak sarayının münasebeti pek aydınlanamadığı gibi, Ahmed III. tarafından inşâ olunan ve şimdiki Şemsi Paşa semtindeki Şerefâbâd sarayının da bu manzûme arasındaki durumu açık olarak bilinmemektedir. Ancak eski haritalarda müphem sûrette yeri ve tertibi mahdut gravürlerin yardımı ile de denizden görünüşü öğrenilen Üsküdar Kavak sarayı, Selimiye kışlasının inşâsı ile, ortadan kalkmış ve bugün burada Harem iskelesi adından başka hiçbir hâtırası kalmamıştır. Anadolu yakasının Marmara sâhilinde, Fenerbahçesi, Beykoz'un gerilerinde Tokat bahçesi kasrları da yok olmuştur. Ahmed III. devrinde, Fındıklı'da Emnâbâd, Defterdarburnu'nda Neşâtâbâd, Beşiktaş ile Ortaköy arasında Gülşenâbâd, Bebek'te Hümâyûnâbâd, Anadolu yakasında, Çubuklu'da Feyzâbâd, Kanlıca'da, yukarıda Mihrâbâd, Çengelköy ile Beylerbeyi arasında Ferahâbâd ve İstavroz'da Şevkâbâd, Üsküdar burnunda Şerefâbâd kasırları yapılmış idi. Bunların bâzılarının yerlerine sonraları avrupaî saraylar inşâ edilmiştir. Selim III. devrinden itibâren, Boğaziçi sultanlar tarafından, devamlı oturmak üzere, tercihe başlandığında, burada evvelden beri mevcut küçük yalı ve sâhil-saraylar yerlerini yeni ve avrupaî görünüşlü ahşap saraylara bırakmağa başlamışlardır. Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde ise, Boğaziçi saraylarının kârgir olarak yeniden inşâları büyük bir hız ile devam etmiştir. Mahmud II. tarafından tamâmen Avrupa üslûbunda 1809'da inşâ ettirilen Beşiktaş sarayının yıktırılması sûretiyle, yerinde Abdülmecid 1853'te şimdiki Dolmabahçe sarayını yaptırmış ve burası geniş haremi, vâlide, kadın efendiler, şehzâdeler ve veliahd dâireleri, ağalar dâiresi, mutfak, park, kayıkhane (1956'da yıktırıldı), tiyatro (1938'e doğru yıktırıldı), hattâ, geçit alaylarının seyri için cadde üzerindeki bir köşede, Camlı köşk ve ona bitişik bir Alay köşkü yapılmıştır. Saray sultanların devamlı ikametgâhı olarak düşünülmüştür. Nitekim ortadaki muhteşem muayede salonu Avrupa saraylarının taht salonuna benzer bir şekilde inşâ edilmiştir. Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Abdülaziz için 1865'te yaptırılmış olan Beylerbeyi sarayı bir yazlık saraydır. Eski çok muhteşem ahşap bir sarayın yerinde Mahmud II. tarafından kışlık saray olarak 1836'da Avrupa yeni-klâsik (*empire*) üslûbunda yapılan Çırağan sarayı (resmi için krş. Th. Allom, *Constantinople*, 1839'da daha bitmemiş idi. Fakat 1855'te yıktırılan bu sarayın yerine yine Abdülaziz için 1871'de yapılan Çırağan sarayı bilhassa mermer işçiliği bakımından dikkati çekiyordu. İçinde Murad V.'ın 27 yıl yaşadığı bu sâhil sarayı, ikinci meşrutiyette Meclis binâsı olarak kullanıldığı sırada, 1910'da yanarak, mahv olmuştur. Boğaziçi'ne hâkim bir arâzide, güzel bir koruluğun içinde bulunan Yıldız sarayı ise, esası Sultan Selim III.'in annesi tarafından yaptırılan bir köşkün etrafında XIX. asırda inşâ edilen köşklerden meydana gelmiştir. Topkapı sarayında oturmak istemeyen, Boğaziçi saraylarını da beğenmeyen Abdülhamid II., burasını tercih ederek, bu saray manzûmesini birçok müştemilât yapılarından başka Şale köşkü, Malta köşkü, Çadır köşkü gibi köşkler yapmak sûretiyle, genişletmiştir. Güzel ve zengin bir kütüphâne, koleksiyonlar, hattâ bir de Yıldız sarayı porselen atölyesi gibi te'sisler ile, bu manzûme mustakbel bir Saray-ı cedîd olarak düşünülmüş idi. Pâdişahların bâzı yer veya müesseseleri ziyâretlerinde kısa müddet oturmaları için yapılan küçük kasırlardan en eskisi, Hasköy'de Aynalı Kavak kasrı, Haliç'deki sâhil sarayların sonuncusu ve tek örneği olarak durmaktadır. Esâsı Ahmed I. zamanında Kapudan-ı Deryâ Halil Paşa tarafından 1613'te kurulan Tersâne bahçesi kasrı sonraları çok rağbet görmüş, genişletilmiş ve Mehmed IV. zamanında yanmış ve yeniden yapılmıştır. Ahmed III. devrinde tekrar rağbet gören bu sarayın dâireleri, Venediklilerin hediye ettikleri aynalar ile süslendiğinden, Aynalı Kavak adı ile tanınmıştır. 1201 (1786)'de Abdülhamid I. devrinde Koca Yusuf Paşa tarafından tâmir ettirilen

Aynalı Kavak sarayının geniş bahçesinin bir kısmı tersâneye verilerek, Selim III. devrinde buraya te'sisler kurulmuş, fakat 1791'de yapılan Hasbahçe köşkü bir duvar içine alınarak tersâneden ayrılmıştır. Bugün duran Aynalı Kavak kasrı büyük Tersâne sâhil sarayından kalan son parçadır. Ancak kısa ikametler için kullanılan „biniş kasırlarından" Anadolu yakasında Göksu kasrı, Tophane'de Tophane kasrı, Beşiktaş civârında Ihlamur kasrı vardır. Boğaziçinde Abdülâziz devrinde yeniden yapılan Kalender kasrının sâdece harâbesi durmakta, Alemdağı av kasrı, Dolmabahçe'de Küçükçiftlik, Kadıköyü Fikirtepesi'nde Sultan Murad köşkü ve Yoğurtçu deresi kıyısında ahşap kasır ile Kâğıthane'de Abdülhamid için yaptırılan Poligon kasrı son yıllarda ortadan kalkmış bulunmaktadır. Haylı geniş bir sâhaya yayılan diğer bir sayfiye sarayı manzûmesi de, Kâğıthâne deresi kenarında sık bir koruluğun içinde yapılmış olan Kâğıthâne sarayları idi. Burada eski bir köşkün yerinde Ahmed III. devrinde, Sadrâzam İbrahim Paşa tarafından Sa'dâbâd adıyla, Avrupa'nın içinde çeşitli su oyunları olan (Fontainebleu gibi) saraylarını takliden bir saray yaptırılmış olduğu bilinir. Tarihe ve bilhassa edebiyata geçen bu sarayın en büyük husûsiyeti önündeki Kâğıthâne deresinin muntazam bir taş kanal içine alınması ve ayrıca geniş koruluk içine sokulan ufak kanallara tabiî bir dere görünüşü verilerek, aralarda küçük gölcükler meydana getirilmesi idi. Diğer taraftan derenin suları tam sarayın önünde mermer bir sed ile kesilmiş ve suyun mermer çanaklardan dökülerek akması sağlanmıştır. Lâle devrini kapatan ayaklanmada harap olan bu saray tekrar yapılmış, muhtelif değişikliklerden sonra, geçen asrın içlerinde bir Avrupa sarayı mimârîsi tarzında Abdülaziz devrinde bir defa daha inşâ olunmuş idi. Son devirde Çağlayan kasrı adı ile tanınan bu saray ancak mahdut günlerde kullanılıyordu. Tabiî parkının ve içindeki su te'sislerinin güzelliğine, binasının ihtişamına rağmen, bu saray, bütün müştemilâtı ile, 1940—1941 yıllarında ortadan kaldırılmıştır. Az ileride bulunan İmrahor kasrı ise, bir kaç yıl önce yıktırılmış idi.

Bibliyografya: S. Ünver, *Üsküdar Kavak Sarayı* (*Yücel dergisi*, 1937, s. 175—178, 215—218, 1 levha); Ç. Gülersoy, *Beşiktaş'ta Ihlamur mesiresi* (İstanbul, 1962); *Tarihî Kalender kasrı restorasyonu broşürü* (İstanbul, 1962); S. N. Nirven, *Sâdabat su te'sisleri* (*Arkitekt*, 1949, XIX, 71—79); H. Şehsuvaroğlu, *İstanbul Sarayları* (*Resimli Hayat dergisi*, 1954, sayı 28 ilâvesi); ayn. mll., *Tarihî odalar* (İstanbul, 1954); Çırağan sarayının eski resimleri için bk. *Şehbal mecmuası*, 1325, sayı 15—16; *Resimli kitap*, 1326, III, sayı 16; A. Süheyl Ünver, *Şerefabat, İstanbul Şehremaneti mecmuası*, 1930, sayı 67.

III. Dinî binalar.

1. Büyük külliyeler ve selâtin câmileri. Fethi tâkip eden ilk günlerde, şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya câmi hâline getirilmiş ve Fâtih vakfı olarak yeni icaplara intibak ettirilmiştir. Fâtih Mehmed II., şehrin türkleşmesi ve yeniden iskânı için, çalışmalar yapılırken, ilk ihtiyaçları karşılamak üzere, mevcut bâzı Bizans kilise ve manastırlarından da istifâde ederek, bunları geçici bir müddet için kullanmıştır. Ayasofya'nın bir külliye teşkil etmesi ancak zamanla ve muhtelif devirlerde çeşitli binaların eklenmesi sûreti ile olmuştur. Bu yüzden Ayasofya tam bir Osmanlı külliyesi sayılamaz (krş. Ö. L. Barkan, *Ayasofya câmii ve Eyub türbesinin 1489—91 yıllarına âit muhasebe bilançoları*, *İktisat Fak. mecm.*, 1962—1963, XXIII, 342—379). İlk ihtiyaçları cevaplandırmak üzere, Bizans'ın en büyük manastırlarından Pantokrator manastırı medrese hâline getirilmiştir. Mescid olan büyük kilisesi ise, Zeyrek kilise câmii adı ile, Fâtih evkafına bağlanmıştır. Pantepoptes manastırı ve kilisesi de aynı şekilde bir imâret- zâviye hâline getirilmiş ve kilise sonraları Eski imâret câmii olmuştur. Akataleptos manastırı ise, türk ordusu ile gelen dervişlere zâviye olarak tahsis edilmiş idi. Bunun mescid hâline getirilen kilisesi de Kalender-hâne câmii olmuştur (bunlar hakkında krş. *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mohammed II.*, nşr. T. Öz, İstanbul, 1935; Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938; O. Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, İstanbul, 1945). Fâtih, bu dağınık te'sisleri bir yerde toplamak üzere, şehrin ortasında büyük bir külliye inşâ tasavvurunu 867 (1463)'de fiiliyâta çıkarmıştır. Şehrin ilk büyük türklük damgası olan bu muhteşem manzûme, hemen-hemen şehrin ortalarında, tepelerden birinin üstünde ve Bizans'ın Ayasofya ile mukaddes kiliselerinden biri olan Oniki havvari (Hagion Apostolon) kilisesinin yerinde kurulmuştur. İnşaatı 875 (1470)'e kadar süren bu külliye yeni bir şehircilik anlayışının âbidevî bir delili olmuş idi. Çok geç devirlerde Demetrius Cantemir tarafından ortaya atılan (krş. D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, London, 1734, s. 109) ve günümüze kadar yabancı yayınlarda dâimâ kabûl edilegelen bu külliyenin Khristodoulos adında

bir rûm mimar tarafından yapılmış olduğu rivâyetinin mesnedsiz olduğu anlaşılmıştır. Fâtih külliyesi mimârının Atîk lekabı ile diğerinden ayırt edilen Sinan olduğu anlaşılmış, Fâtih semtinde yaptırttığı Kumrulu mescid (krş. *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 170; S. Eyice, *İstanbul*, s. 75, nr. 108)'in hazîresindeki mezar taşı bulunmuştur (İ. H. Konyalı, *Azadlı Sinan*, İstanbul, 1953). Sinan-ı Atîk, hıristiyan menşe'li olsa bile, eseri tamâmen türk mimârî geleneğine uygun bir bina olarak düşünülmüş ve inşâ edilmiştir. Bu ilk büyük külliyede son devir Bizans mimârîsi ile hiç bir akrabâlık olmadığı gibi (krş. S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul, 1963, s. 101—103), bu külliyenin merkezini teşkil eden câmiin tertibi de türk mimârisinin tabiî gelişmesinin bir safhasına işâret eder (krş. S. Eyice, mad. MESCİD; ayn. mll., *Atik Ali Paşa camiinin Türk mimarî tarihindeki yeri*, *Tarih dergisi*, 1964, sayı 19, s. 99—114). Câmi 12 zilhicce 1179 (22 Mayıs 1766)'da vuku bulan büyük zelzelede çok zarar görmüş (*Çeşmizâde tarihi*, s. 45; M. Cezar, *Osmanlı devrinde İstanbul'da yangınlar ve tabiî âfetler*, *Türk sanatı tarihi araştırmaları*, 1963, I, 389 v.d.), önce sür'atle türbe tâmir edildikten sonra, yeni bir plana göre yapılan câmi 1185 (1771)'de tamamlanmıştır (*Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 8—10). Bugün görülen ikinci Fâtih câminin (M. Erdoğan, *Son incelemelere göre Fatih camiinin yeniden inşası meselesi*, *Vakıflar dergisi*, 1962, V, 161—192), ilkine nazaran hayli farklı olmakla berâber, bâzı kısımlarında ilk câmie âit parçalar teşhis olunabilmektedir. Ortada bir büyük kubbesi ile, mihrap cihetinde bir yarım kubbesi ve yanlarda üçer küçük kubbeli bölümleri olan bu câmiin ilk şekli, bâzı resim ve kaynakların tariflerine göre, tâyin edilmektedir (M. Ağaoğlu, *Die Gestalt der alten Mohammedije in Konstantinopel und ihre Baumeister*, Belvedere, 1926, IX—X, 88—93; ayn. mll., *Fatih câmiinin şekli aslîsi*, *Hayat*, 1927, sayı 45, s. 9—14), Garip faraziyeleri ile tanınan K. Wulzinger'in câmiin buradaki kilisenin temelleri üzerine oturduğu yolundaki düşüncesi hiçbir sağlam mesnede dayanmamaktadır (*Die Apostelkirche und die Mehmedije*, *Byzantion*, 1932, VII, 7—39). İlk câmiin şekli hemen-hemen kat'iyetle tesbit edilmiş olmakla berâber, bâzı teferrüât meselelerinde fikir ayrılıkları mevcuttur (krş. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*, İstanbul, 1953, s. 125 v.d.; R. Anhegger, *Eski Fâtih câmii meselesi*, *Tarih dergisi*, 1954 sayı 9, s. 145—160; E. H. Ayverdi, *Yine Fatih camii*, *Tarih dergisi*, 1954 sayı 10, s. 103—116; ayn. mll., *İlk Fatih camii hakkında yeni bir vesika*, *Vakıflar dergisi*, 1965, VI, 63—68); Konya'da Selim II. tarafından babası için yaptırılan Selimiye (veya Süleymaniye) câmiinin, bütün plan husûsiyetleri bakımından, ilk Fâtih câmiinin bir benzeri olduğu da ayrıca ortaya konulmuştur (krş. R. Riefstahl, *Selimiyeh in Konia*, *Art Bulletin*, 1930, XII, 311—318). Şehzâde, Sultan Ahmed câmilerinin benzeri olarak, ortada bir ana kubbeyi dört taraftan destekleyen dört yarım kubbe sistemi üzerine yapılan ikinci Fâtih câmii, kuvvetli barok üslûpta husûsiyetler gösterir (D. Kuban, *Türk barok mimarisi*, İstanbul, 1954, s. 31 v.d.). İlk câmiin birer şerefeli çifte minâresi aynen muhâfaza edilmiş, ancak XIX. asırda şimdiki ikişer şerefeli şekillerini almıştır. Câmiin kıble tarafındaki hazîresinde Fâtih'in türbesinden başka, Gülbahar Hatun'un da türbesi bulunmaktadır. Bu merkezin iki yanında mütenazır bir şekilde tertiplenen büyük sekiz medreseden başka, iki yanlarda arâzi meyilli olduğundan, bir az daha aşağıda, daha ufak, tetimme medreseleri de inşâ olunmuş idi. Bunlardan sağ taraftakiler cadde genişletilirken yıktırılmış, soldakiler ise, yerlerine bir ilkokul inşâsı için tadil edilmiştir. Medreselerin kıble tarafında, sağda esasında bir misâfirhâne-zâviye olan tabhâne yapılmış, solda ise, darüşşifa inşâ olunmuştur. Tabhâne sonraları medrese hâline getirilmiş, darüşşifa ise, XIX. asır başlarında harap olduğundan, yıktırılmış, yalnız bir parçası Demirciler mescidi adı ile mescid olarak kullanılırken, geri kalan arsasının yerinde bir mahalle teşekkül etmiştir (S. Eyice, *Demirciler ve Fatih Darüşşifası mescidleri*, *Tarih dergisi*, 1950 sayı 2, s. 357—378; ayn. mll. *Demirciler ve Fâtih Darüşşifası mescidleri hakkında yeni bazı notlar*, *Tarih dergisi*, 1954, sayı 9, s. 175—186). Üzerinde tabhânenin bulunduğu setin altında ayrıca bir kervansarayı ile, ileride ve âdet olduğu üzere manzûmenin dış-haremi hâricinde Çukurhamam denilen bir hamamı (krş. H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Viyana, 1921, s. 61; bk. mad. HAMAM, res. 10) ve ayrıca şimdiki ana cadde istikametine doğru uzanan çok büyük bir çarşısı var idi ki, Kavaflar veya Saraçlar çarşısı denilen bu çarşının son izi 1917 yangınından sonra ortadan kalkmıştır. Buna rağmen, Fâtih câmii külliyesi İstanbul'un şehircilik tarihi bakımından, en mühim manzûmelerinden biridir (A. S. Ülgen-H. B. Kunter, *Fatih camii*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 91 v.d. külliyenin tamâmının — hamam ve çarşı müstesna — planı için bk. S. Ünver, *Fatih külliyesi camii*, İstanbul, 1953; ayrıca bk. Ö. L. Barkan, *Fâtih câmii ve imâreti tesislerinin 1489—1490 yıllarına âit muhasebe bilançoları*, *İktisat Fak. mecm.*, 1962/63, XXIII, 297—341).

Şehrin yeniden imârında büyük bir merkez teşkil eden ikinci büyük külliye ise, Bayezid II. tarafından, şehrin içerilerinde ve Eski saray'ın önlerinde inşâ ettirilmiş olan Bayezid câmii ve etrafındaki müştemilâtıdır. İnşâsına 906 (1501)'da başlanarak, 911 (1505)'de tamamlanan câmiin mimârî olarak Kemâleddin ve Hayreddin adları üzerinde durulmuş, son yıllarda, yeni bir kaynağın yardımı ile, mimârın adı „Yakub-şah b. Sultan-şah" olarak tesbit olunmuştur (krş. R. M. Meriç, *Bayezid camii mimarı*, *Ankara İlâhiyat Fak. yıllık araştırmalar dergisi*, 1957, II, 26). Bayezid külliyesinin 1509'da vuku bulan şiddetli zelzelede büyük ölçüde zarar gördüğü bilinir. Bu külliyeyi teşkil eden çeşitli binalar, Fâtih manzûmesinden farklı olarak, gayri muntazam bir tertibe göre, âdeta câmiin etrafına serpiştirilmiştir. Esas câmi binası bir orta kubbeyi destekleyen iki yarım kubbe ile örtülmüş ve yanlarda dörder küçük kubbeli bölümler teşekkül etmiştir. Böylece burada ilk Fâtih câmiine nazaran bir kademe daha ileri gidilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü Fâtih câmii 1771 tâmirine âit olduğuna göre, Bayezid câmii İstanbul'un selâtin câmiilerinin en eskisidir. Mihrab duvarı dışındaki hazîrede Sultan Bayezid II.'in mustakil türbesi bulunmaktadır. Velîlere ve sûfilere büyük hürmet gösteren Bayezid, her te'sisinde olduğu gibi, burada da câmiinin yanına, bu sınıfa mensup insanların misâfir edilmeleri için tabhâneler kurdurmuş, böylece esâs câmi binasının iki yanında, kanat hâlinde, dışarı taşkın birer ek bina meydana getirilmiştir. Sonraları câmiin namaz kılınan harîmine dâhil edilen bu kanatlar, Selçuklular devrinden beri yerleşmiş zâviye mimârîsi esasına göre, ortası kubbe ile örtülü bir kapalı avluya açılan hücreler hâlinde tertiplenmiştir (krş. S. Eyice, *Erken Osmanlı devrinin dinî-ictimaî bir müessesesi: Zâviyeler ve zâviyeli câmiler*, *İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi mecmuası*, 1962—1963, XXIII, 1—80, bilhassa s. 46). Fâtih külliyesinin tamâmen aksine, dağınık bir sisteme göre, âdeta yıldızvârî açılan bir tertibe sâhip olan bu külliyenin türbesi yanında, iki kubbeli, kendi nev'i içinde âbidevî sayılabilecek bir sıbyan mektebi yapılmış, ayrıca sol tarafına büyük bir aşhâne-imâret ile muhteşem bir de kervansaray kurulmuştur. Bunlardan imâret şimdi Bayezit Devlet kütüphânesi (krş. M. Gökman, *Bayezit umumî kütüphanesi*, İstanbul, 1956), kervansaray'ın pâyeli ahır kısmı ise okuma salonudur. Bu kısımların ön cephesi, garip üslûplu mimârîsinden ve kapısı üstündeki kitâbeden de anlaşılacağı gibi 1301 (1883/1884)'de şimdiki şekli ile tâdil edilmiştir. Kervansarayın diğer kanadı ise, yıkılarak, yerine, belki de kısmen temelleri veya duvarları üzerine, şimdiki Dişçilik Fakültesi binası oturtulmuştur. Bu külliyenin dış harîminin nereye kadar uzandığını tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Bütün büyük câmilerde olduğu gibi, dış âlemden bir dış avlu duvarı ile ayrılmış olduğuna kuvvetle ihtimal verilebilir. Çok işlek bir muhit ortasında bulunması yüzünden, daha erken devirlerde câmiin yakınına kadar dükkânlar sokulmuş, hattâ 988 (1580) tarihli bir yazı ile, hazîre duvarı dışına bir sıra dükkân inşâ olunmuştur (A. Refik, *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, s. 104). Aynı dükkânların yerinde günümüzde yenileri yapılmıştır. Ayda iki defa temizlenmesi usulden olan geniş dış avlunun (krş. A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 66, 993 = 1585 tarihli vesika) hayli uzağında, bir medresesi (şimdi Belediye kütüphânesi olan bina için krş. O. Durusoy, *İstanbul Belediye kütüphanesi kataloğu*, İstanbul, 1953—1954, 3 cilt) ve daha ileride de İstanbul'un en büyük hamamlarından olan bir çifte hamamı vardır ki (krş. H. Glück, *Baeder Konstantinopels*, s. 69), aşağıda ayrıca zikredilecektir.

Şehrin üçüncü büyük selâtin câmii ve külliyesi, Halic'e hâkim bir tepe üzerinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından babası Selim I. için kurulan Sultan Selim câmii ve müştemilâtıdır. Arapça kitâbesinden anlaşıldığına göre, câmiin inşâsını Selim I. emretmiş, fakat inşâat onun ölümünden sonra, 929 (1522)'da tamamlanmıştır. Evliya Çelebî'nin ifâdesine göre ise, inşâata 927 (1521)'de başlanmış ve inşâat 933 (1526/1527)'de bitmiştir (*Seyahatnâme*, I, 147). Bu câmiin mimârının kim olduğu zaman-zaman ortaya atılan bir meseledir. Evliya Çelebî tarafından ileri sürülen, burasının Sinan'ın eseri olduğu yolundaki fikir zamanımızda da revaç bulmuştur (H. Edhem, *Camilerimiz*, İstanbul, 1932, s. 49; P. Karahasan, *İstanbul Sultan Selim camii hakkında*, *Sanat tarihi yıllığı*, 1964/1965, I, 183—187). Hâlbuki, Sinan'ın bizzat *Tuḥfat al-mi'mârîn* adlı risâledeki ifâdesinden bu binanın kendi eseri olmadığı açıkça anlaşılmaktadır (bk. R. M. Meriç, *Mimar Sinan, hayatı ve eseri*, Ankara, 1965, s. 17; aynı cümle *Risâlat al-mi'mâriya*'de de tekrarlanır, krş. *ayn. esr.*, s. 12). Zâten Sinan'ın eserlerini gösteren muhtelif isim cedvellerinde bu câmiin adı yoktur. Bu cedvellerde görülen Sultan Selim câmii ve medresesinin ise, Yenibahçe'de olduğu kolaylıkla tesbit olunmaktadır. 24 m. çapında tek

kubbenin örttüğü dört köşe bir mekândan ibâret basit mîmârîli bir yapı olan Sultan Selim câmii, bilhassa çinileri ve bâzı tezyinî unsurları bakımından dikkat çekicidir. Bayezid câmiinde de olduğu gibi, iki tarafında birer misafirhâne-tabhâne kanadı mevcuttur (S. Eyice, *Zaviyeler*, s. 47). Câmiin hazîresinde Selim'in mustakil türbesinden başka türbeler (Şehzâdeler, Ayşe Hafize Sultan—yıkılmıştır— ve Sultan Abdülmecid) var ise de, etrafında külliyeye âit parçalar bugün mevcut değildir. Fakat esasında da, emsâli gibi, geniş ölçüde müştemilât binaları ile çevrili bir büyük külliye olarak düşünülmediği anlaşılmaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman tarafından, 1543'te ölen oğlu Şehzâde Mehmed için, Mimar Sinan'a yaptırılan Şehzâde câmii ve etrafındaki binalar 951 (1544) ile 955 (1548) yılları arasında inşâ olunmuştur. Kitâbelerine göre, önce türbe, 954'te de medrese yapılmıştır. Câmi, Bayezid câmii ile Üsküdar'da İskele Mihrimah câmiinden inkişaf ederek, meydana gelen bir örneğin temsilcisidir. Burada orta kubbe dört taraftan birer yarım kubbe ile desteklenmiş ve böylece te'min edilen büyük mekânın köşelerine dört küçük kubbe yerleştirilmiştir. Mimârîsi kadar taş işçiliği ve iç süslemesi de zengin ve itinalı olan bu âbide, Sinan'ın câmi mimârîsinde varmak istediği mükemmeliyetin ilk safhasını gösterir (krş. mad. MESCİD). Şehzâde manzumesinin dış avlu duvarının sağ tarafı boyunca şehrin en işlek caddesi uzandığından, burada da yeni bir terkip düşünülmüş ve bu tarafa türbelerden başka hiç bir şey yerleştirilmemiştir. Hâlbuki karşı, yâni daha sâkin tarafta külliyenin medrese, tabhâne-imâret binaları yer almıştır. Gerek taş işçiliği, gerek çini kaplaması bakımından son derecede zengin ve ihtişamlı olan Şehzâde Mehmed türbesinden başka, hazîre içinde Rüstem Paşa, Bosnalı İbrahim Paşa, Mehmed III.'in oğlu Şehzâde Mahmud, Murad III.'ın kızı Hatice Sultan'ın türbeleri de bulunmaktadır. Ayrıca burada Fatma Sultan'ın açık türbesi ve cadde üzerindeki kapı yanında Destârî Mustafa Paşa'nın ufak türbesi vardır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın kendi adına, Mimar Sinan'a yaptırttığı Süleymaniye külliyesi şehrin büyük te'sisleri arasında, tertibi bakımından, belki en fazla dikkat çekici olanıdır. 957 (1550)'de başlamış olan inşâat 964 (1557)'te bitirilmiştir. Şehrin Halic'e hâkim tepelerinden biri üzerinde kurulan Süleymaniye külliyesi, böyle bir te'sisin bütün güzelliğini çok uzaklardan belirtebilecek bir sûrette, en uygun yerin seçilmesi ve bu yere, külliyenin bütün binaları ile, âhenkli bir şekilde yerleşmesi sâyesinde meydana gelmiştir (krş. Z. Kocainan, *Mimar Sinan ve XX asır mimarisi*, İstanbul, 1938, s. 40). Süleymaniye külliyesinin inşâsı sırasındaki masrafın tafsilâtlı muhâsebe defterleri mevcut olduğu gibi, bu inşâat ile ilgili emir ve fermanlar da bir mecmua hâlinde derlenmiştir (bk. Ö. L. Barkan, *Türk yapı ve yapı malzemesi tarihi için kaynaklar, İ. Ü. İktisat Fakültesi mecm.*, 1960, XVII, 3 — 26). Bu külliyenin muhtelif sûretleri ile zamanımıza kadar gelen vakfiyesi Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivinde bulunmaktadır (krş. K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye vakfiyesi*, Ankara, 1962). Sinan, bu câmiinde, Bayezid câmiinin mimârî tertibini daha da tekâmül ettirerek, tatbik etmiştir. Ortasında temsilî bir şadırvan bulunan revaklı bir avluyu tâkip eden câmi harîmi, ortada bir büyük kubbe (çapı: 26,50 m., yüksekliği: 53 m.) ve bunu ana mihver üzerinde destekleyen iki yarım kubbe ile örtülmüştür. Dört kalîn pilpâye üzerine kubbenin oturduğu ana kemerleri taşımakta ve iki yanlardaki bölümleri ayırmaktadır. Bu bölümler, Bayezid câmiinde olduğu gibi, hepsi eş ölçüde olmayıp, yeknesaklıktan kaçınmak için, iki kubbe yerine buralara üçer kubbe konulmuş ve bunlardan ortadakiler köşelerdeki dört kubbe ile aynı çapta yapılmıştır. Kubbenin tazyiki, kıble duvarında, dış cepheye bitişik, giriş duvarında ise, içeriye yerleştirilerek, aralarına „galerinin" yerleştirildiği takviye pâyeleri ile te'min edilmiş, yan cephelerde ise, bu ağır destekler doğrudan-doğruya duvarların içlerine alınmıştır. Ölçülü, muvâzeneli hatları ile yandan umûmî görünüşü şehrin topoğrafyasına tam bir ahenkle uymuş ve avlunun dört köşesine yerleştirilmiş dört minâre bu heybetli terkibi tamamlamıştır. İç mimârîdeki açıklık ve uzvî bütünlük, mekânın mantıklı ve aynı zamanda haşmetli te'sirini daha da kuvvetlendirir. Bu kuvvetli mimârî te'sir, imkânların fazlalığına rağmen, gayet ölçülü iç süsleme ile takviye olunmuştur. Nitekim, o devirde taş işçiliğinin, hârikulâde eserler verebilmesine rağmen, mermer minberin aşırı tezyinâtı yüzünden, mimârî te'sir ile tezâda düşmemesi için, sâde hatlar ile yapıldığı görülür. En parlak devrini yaşamasına rağmen, çiniler de mihrap duvarının kaplanmasında, mahdut ölçüde, kullanılmıştır. Yazılar Karahisarî'nin talebelerinden Hasan Çelebî'nindir. Mihrap duvarındaki renkli camlı alçı pencerelerin ise, Sarhoş İbrahim adlı bir san'atkârın eseri olduğu bilinir. Câmiin sol tarafındaki sahnın bir kısmı, bronz bir parmaklık ile, bölünerek, kütüphâne hâline getirilmiştir. Kitapları alınmış olan bu kütüphânenin yalnız parmaklığı

durur. Câmiin ve külliyenin yapılmasında çeşitli malzeme çok uzaklardan da getirilmiş olduğu gibi, bâzı eski parçalardan, bilhassa sütun gövdelerinden de istifâde olunmuştur. İçerideki dört büyük direkten biri Baalbek, biri İskenderiye'den getirilmiş, üçüncüsü Saray-ı atîk avlusunda bulunmuş, nihâyet dördüncüsü Fâtih taraflarında dikili iken, indirilerek, burada kullanılmıştır. Ayrıca Bizans devri ortalarından beri çok harap bir durumda olan Hippodrom'un sütunlarının da burada kullanıldığı bilinir. Bizans imparatorlarından Manuel I.'in taşa işlenerek, Ayasofya'da muhâfaza edilen 1166 tarihli bir fermanının bâzı parçaları 1567'de Kanunî'nin türbesinin saçağında kullanılmış ve 1959'da bunlar tesâdüfen bulunmuştur (bk. C. Mango, *The conciliar edict of 1166, Dumbarton Oaks Papers*, 1963, XVII, 317 — 330). Câmii gibi çiniler ile süslü olan Kanunî türbesinden (krş. T. Öz, *Türkish ceramics*, Ankara, ts., s. 29; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, Ankara, 1957, s. 109) başka, hazîrede ayrıca Hürrem Sultan'ın da türbesi vardır. Süleymaniye câmiinin İstanbul'un bu yüksek mıntakasında ahenkli bir şekilde yerleştirilişi, onu saran müştemilât binalarının ustalıklı tertibi ve kubbe dizilerinin kademeler teşkil etmesi ile de daha kuvvetlendirilmiştir. Câmiin sağında ve solunda ikişerden 4 büyük medrese inşâ olunmuş, bunlardan şimdi kütüphâne olarak kullanılan (H. Dener, *Süleymaniye kütüphanesi*, İstanbul, 1957) sağdakilerin câmie bakan yüzlerine Tiryaki çarşısı adı ile tanınan arasta yapılmıştır (G. Özdeş, *Türk çarşıları*, İstanbul, 1954, s. 36). Sinan külliye binalarını, Fâtih'te olduğu gibi sert bir intizam ile değil, mihverleri değiştirerek, sıralamıştır. Böylece, şehircilik bakımından, değişik ve te'sirli bir ifâde elde edilmiştir (bk. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul, 1955, lev. XXVIII). Şimdi dispanser olan küçük bir tıp medresesinden ve Haliç cihetinde basit yapılı bir de mülâzimler medresesinden başka, bir sıbyan mektebi, muhteşem bir dârüşşifâ (şimdi Askerî basımevi), bir aşhâne-imâret (şimdi Türk ve İslâm eserleri müzesi, krş. *Türk ve İslâm eserleri müzesi rehberi*, İstanbul, 1939) ve bir misafirhâne-tabhâne (krş. S. Eyice, *Zâviyeler*, s. 50) mevcuttur. Bu son üç binanın alt tarafında, arâzinin meylinden istifâde sûretiyle, bir kervansaray yapılmıştır. Geçen asrın ortalarına kadar faâl olan Dârüşşifâ akıl hastalarına tahsis olunmuş ve „Bimârhâne" olarak tanınmış idi (S. Ünver, *Süleymaniye külliyesinde dârüşşifa, tıp medresesi ve darül'akakire dair, Vakıflar dergisi*, 1942, II, 195 — 207). Külliyenin Dökmeciler hamamı adı ile bilinen tek hamamı ise, Haliç tarafındaki köşededir (H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, s. 20). Süleymaniye câmiinin, plan bakımından zâhirî benzerliğe rağmen, Ayasofya'dan tamâmen farklı bir anlayış ile inşâ edildiği üzerinde de durulmuştur (A. Gabriel, *Sainte Sophie, source d'inspiration de la mosquée Suleymaniye, Résumés des rapports et communications du Sixième Congrès d'Etudes Byzantines*, Paris, 1940, s. 230 v.d.).

İstanbul XVII. asır başlarında yeni bir âbidevî külliye ile daha süslenmiştir ki, bu da Sultan Ahmed I.'in mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'ya yaptırttığı Sultan Ahmed câmii manzûmesidir. İstanbul yarım-adasının Halic'e muvâzi sûrette uzanan tepeler silsilesinde, yüksekliklerin herbiri daha evvel inşâ olunan selâtin külliyeleri ile taçlanmış olduğundan, bu yeni te'sis, diğerlerinde olduğu gibi, âbidenin haşmetine uygun bir yer seçilmesine dikkat edilerek, Ayasofya ile aynı hizâda ve Marmara'ya hâkim bir arâzide kurulmuştur. Külliyenin inşâsı 1018 (1609)'de başlamış ve 1026 (1617)'da tamamlanmıştır. Külliye daha fetihten çok önce harap bir hâlde olan Bizans imparatorluk saraylarının bulunduğu yerlerde ve bir takım vüzerâ konaklarının istimlâki sûreti ile yapılmış idi. Önünde uzanan eski Hippodrom veya Atmeydanı, şehir tarihinin her devrinde, çok mühim hâdiselere sahne olmuş bir yer idi. Bilhassa Osmanlı devrinde, burada büyük eğlenceler tertipleniyor ve bunları seyre gelen pâdişahlar meydanın karşısındaki sarayda oturuyorlardı. Mimâr Sedefkâr Mehmed Ağa, klasik devir türk mimârîsinin bütün inceliklerine vâkıf ve o üslûbu hazmetmiş bir usta olmakla berâber, lekabından da anlaşılacağı gibi, aslında bir zenaatkâr idi. Bu sebeple, eserini âdeta bir kuyumcu titizliği ile işlemiş ve bilhassa tezyin etmiştir. Adını taşıyacak olan câmie muayyen günler işçi gibi bizzat çalışacak kadar büyük bir bağlılığı olan Ahmed I.'in de ona bu hususta destek olduğu muhakkaktır. Mimar Mehmed Ağa, Câfer Çelebî tarafından yazılan *Risâle-i Mimariye*'den öğrenildiğine göre, Sinan ve Davud Ağa'nın talebesidir (krş. T. Öz, *Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariye*, İstanbul, 1944) ve bir rivâyete göre, Mehmed Paşa olarak da şöhret bulmuştur (bk. S. Ünver, *Kütüphane çalışmaları...*, *Türk Yurdu*, 1965, IV, 16). Sultan Ahmed külliyesi, bânisinin türbesinden başka, misafirhâne, imâret, medrese, dârüşşifâ, mükellef bir çarşı, yâni arasta gibi zengin bir manzûmenin merkezini teşkil ediyordu. Bunlardan Atmeydanı'nın ucunda bulunan binalar

etraflarına yapılmış olan San'at okulu tarafından tanınmayacak sûrette tâdil edilmiş ve kısmen de son yıllarda yıkılarak, ortadan kaldırılmıştır. Arasta ise, hayli uzun süredir, bir harâbe hâlinde durmaktadır. Külliyenin oldukça geniş bir sâhaya yayılan müştemilâtı arasında ufak çeşme ve sebiller var idi. Bunlar ile Sultan Ahmed meydanına bakan avlu duvarındaki sıbyan mekteplerinden biri de maalesef korunmamıştır. Nihâyet câmiin sol tarafında bulunan kasr-ı hümâyûn, onbeş yıl kadar önce, tamâmen yanmış, fakat son yıllarda yeniden yapılırcasına ihyâsına çalışılmıştır. Maalesef şehrin bu en büyük külliyelerinden ve türk san'atının en muhteşem eserlerinden olan manzûmenin bütünü hakkında şimdiye kadar tam „*relevée*" 'ler yapılmadığı gibi, tatmin edici bir araştırma da ortaya konulamamış ve bu arada eserin büyük terkibinin bâzı unsurları ortadan kalkmıştır. Sultan Ahmed câmiinde her tarafta titiz bir tezyinat zenginliği dikkati çeker, hârikulâde motifler ile bezenmiş bronz kapı kanatlarından, minâre gövdelerinin her birinin değişik kabartmalarına, duvarları kaplayan her „*pano*" 'da ayrı tertipler ile yapılmış binlerce çiniden, pencere içlerinin renkli döşemelerine ve ağaç pencere kanatlarına kadar her şey itina ile meydana getirilmiştir. Câmi, içeriye daha loş bir görünüş veren renkli alçı pencerelerini kaybettiğinden, bugün nisbeten çiğ bir ışıkla aydınlanır. Câmiin plan tertibi Şehzâde câmiindekinin aynıdır. Ana kubbe dört taraftan dört yarım kubbe ile desteklenmiştir. 23,50 m. çapındaki kubbe 43 m. yüksekliğe sâhiptir. Binanın bilhassa dış hatlarının ahenkli kademelenişi ve iç tezyinatın çeşitliliği dikkati çeker. Bu külliyenin inşâat defterleri Topkapı sarayı arşivinde bulunmaktadır (krş. T. Öz, *Sultan Ahmed camii*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 25—28). Kâşîci Hasan tarafından te'min edilen yirmi bir bin çini, zengin desenleri ile, câmiin içine istisnâî bir zenginlik vermektedir. Yazılar Ahmed Gubârî tarafından yazılmıştır. Hünkâr mahfilinin altında, klasik türk tezyinî sanatlarının en güzel örneklerinden, tahta üzerine nakışlar yapılmak sûreti ile meydana getirilmiş çok değerli ve emsâli az bulunur bir tavandan başka, o devrin ahşap kapılarının benzeri olarak yapılan bronz kapı kanatlarının tezyinâtı dikkat çekicidir (T. Öz, *Sultan Ahmed camiinin tezyini hususiyetleri*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 209—212). Evliya Çelebî bu kapılardan ortadakinin babası Derviş Mehmed Zillî tarafından yapıldığını ifâde etmektedir (krş. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 218).

İstanbul'un klasik üslûptaki son büyük külliyesi, Haliç kıyısında, şehrin en büyük iskelelerinden biri başında inşâ edilmiş olan Vâlide câmii veya halk arasındaki adı ile Yeni câmidir. Her devrin kaynaklarında, o sıralarda tarihçe en yeni olan büyük câmie Yeni câmi denildiği gözönünde tutulmalıdır. Nitekim Fâtih câmii Ayasofya'ya nisbetle kaynaklarda Yeni câmi adı ile geçmektedir. Aynı şekilde XVII. asırda bir müddet Sultan Ahmed câmii de kaynaklara Yeni câmi adı ile geçmiştir. İşte büyük câmilerden yalnız Vâlide câmii bu adı günümüze kadar muhâfaza etmiştir. Hemen sûrların iç tarafında ve buradaki Yahudi mahallesinin istimlâki ile açılan sâhada yapılan bu büyük külliye inşâsına Mehmed III.'in annesi Safiye Sultan tarafından Mimar Davud Ağa me'mur edilmiş idi. İnşâata 1006 veya 1007 (1597/1598) yıllarında başlanmış, fakat az sonra Mimar Davud Ağa ölmüş, Dalgıç Ahmed Çavuş tarafından devam ettirilen inşâat (Ş. Akalın, *Mimar Dalgıç Ahmed Paşa*, *Tarih dergisi*, 1958, sayı 13, s. 71—80) 1603 'te Mehmed III.'in ölümü ve Safiye Sultan'ın Saray-ı atik'e sürülmesi üzerine tamâmen durmuştur (bk. A. Refik, *Mimar Davud*, *Edebiyat Fakültesi mecmuası*, 1932, VIII, 1—16; ayn. mll., *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, s. 26—33; M. Erdoğan, *Mimar Davud Ağa'nın hayatı ve eserleri*, *Türkiyat mecm.*, 1955, XII, 179—204). Zeminden pek az yükselmiş olan binanın uzun yıllar öylece kaldığı, etrafının yeniden yahudi evleri ile dolduğu, hattâ bu bitmemiş harâbenin Zulmiyye adı ile şöhret bulduğu bilinir (krş. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 302). 1071 (1660) yangınında harap olan Bahçekapısı semtini gezen Vâlide Turhan Sultan, burada bitmemiş câmii görünce, önce zelzeleden harap bir hâlde olan Cerrah Mehmed Paşa câmiinin tâmirini düşünmüş iken, kararından cayarak, burasını tamamlatmağı uygun görmüş ve inşâat, Mimar Mustafa Ağa'ya havâle edilerek, 1071—1074 (1661—1663) arasında tamamlanmıştır. Aslında burası da büyük bir külliye olarak tasarlanmış, hattâ etrafında yapılacak medreselere daha Safiye Sultan zamanında, müderrisler tâyin edilmiş idi. Fakat sonra bu tasavvurdan vazgeçilerek, câmiin dış avlu hudûdu dışında, Mısırçarşısı olarak şöhret bulan büyük bir arastadan başka, muhteşem bir sebil ve çeşme, Turhan Sultan için bir türbe ile bir dârülkurrâ (şimdiki İş bankası binası yerinde), bir sıbyan mektebi (İş bankası ile türbe arasındaki sokak yerinde) inşâ olunmuş idi. Ayrıca bu külliyeye sonra bir de hamam eklenmiş idi (şimdiki Vakıflar bankası yerinde). Arasta, sebil ile türbeden başka, diğer binaların hepsi ortadan kaldırılmış (hamamın planı için bk. H. Glück, *Baeder Konstantinopels*, s. 139), ayrıca câmiin avlusundan şehrin bütün seyrüseferi bakımından mühim olan bir de cadde geçirilmiştir. Yeni câmiin, müştemilâtı ve avlu duvarı ile esas tertibi eski gravürlerde görülebilir (krş. G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople*, Paris, 1680). Fındıklılı Silâhdâr Mehmed Ağa ve Râşid tarihlerinde hakkında etraflı izâhat verilen bu külliyenin ayrıca vakfiyesi de günümüze kadar gelmiştir (bk. *İst. kütüphaneleri*, *tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, 11. fasikül, *Vakıfnâmeler*, İstanbul, 1962, s. 904—909, bilhassa 908, nr. 633). Bütün büyük külliyelerde âdet olduğu üzere, câmie hem gelir, hem de cemâat te'mini gayesi ile, câmii L harfi şeklinde saran dış tarafa kurulan 86 dükkânlık arasta, 1940—1943 yıllarında tâmir edilirken, husûsiyetlerini kısmen kaybetmiştir (G. Özdeş, *Türk çarşıları*, İstanbul, 1954, s. 35; *Güzelleşen İstanbul*, nşr. İstanbul Belediyesi İstanbul, 1944). Her biri üçer şerefeli iki minâresi olan câmie, yüksek bir temel kısmı üzerinde inşâ olunduğundan, merdivenler ile çıkılmaktadır. Plan bakımından Şehzâde ve Sultan Ahmed câmilerindeki şeklin burada da tekrarlandığı ve 17,50 m. çap ve 36 m. yüksekliğindeki kubbenin dört yarım kubbe ile desteklendiği görülür. Eser klasik üslûpta olmakla berâber, nisbetlerin bir az bozulduğu ve kubbenin diğer câmilere nazaran daha sivri olduğu dikkati çeker (S. Ülgen, *Yeni cami*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 387—397, resimli). Yeni câmi bilhassa iç tezyinâtında, çinileri bakımından, çok zengindir (T. Öz, *Turkish Ceramics*, s. 36—37). Bu câmiin evvelce çok değerli halılar ile kaplı olduğu da ayrıca bilinir (A. Sakisian, *L'inventaire des tapis de la mosquée Yeni-Djami*, *Syria*, 1931, s. 368—373). Fakat külliyenin en alâka çekici husûsiyetlerinden biri güzel sivri bir kemerin üstüne oturtulmuş olan ve uzun bir rampa ile içine çıkılan Kasr-ı Hümâyûn'dur ki, bu kısım hünkâr mahfili ile irtibatlıdır. Halic'e ve Boğaz'a nâzır manzaralı bir noktada kurulan bu küçük kasr, klasik devir türk sivil mimârîsinin fazla bozulmadan kalabilmiş tek örneği olarak, büyük bir kıymeti hâizdir. İçindeki değerli çinilerden bâzı parçalar Sorlin Doringy adında bir fransız tarafından çalınmış olmakla berâber, bina mimârî ve tezyinî bütünlüğünü muhâfaza edebilmiştir. Eminönü meydanının biçimini bozduğu iddiası ile yıktırılması için sarfedilen gayretler (Cemil Topuzlu, *Yarınki İstanbul*, İstanbul, 1937, s. 18) neticesiz kaldığından, bu eşsiz eser kurtarılmıştır.

Klasik türk mimârîsinin son büyük eseri 1708—1710 yılları arasında Üsküdar'da, Ahmed III.'in annesi Gülnuş Sultan için yapılan Yeni Vâlide câmiidir [bk. mad. ÜSKÜDAR]. Şehrin içinde inşâ olunan büyük külliyelerde artık türk san'at an'anesinden uzaklaşılmakta olduğu görülür. Büyük çarşı ile Çemberlitaş arasındaki sâhada, Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin hanımı Fatma Hanım'ın mescidi yerinde, 1748'de Mahmud I. tarafından inşâsına başlanan, bu pâdişahın ölümü üzerine, 1169 (1755/1756)'da halefi Osman III. tarafından tamamlanmış olan câmie Nur-ı Osmanî adı verilmek sûreti ile esas bânisinin değil, tamamlatanın hâtırası yaşatılmıştır (krş. *Tarih-i câmi-i şerifi Nur-ı Osmaniye*, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1337). Türk sa'natına Ahmed III. devrinde (Lâle devri) nüfûz etmeğe başlayarak, XVIII. asır ortalarından itibâren san'ata tamâmen hâkim olan Avrupa san'at üslûpları, burada, kendini açıkça gösterir. Bir ucu yarım yuvarlak olan avlusunun şekli ve bilhassa, bütün tezyinâtı ile Avrupa'da hâkim barok üslûbunun türk mimârîsine intibak ettirilmesi sûreti ile meydana getirilen Nur-ı Osmanî câmii İstanbul'un yeni bir san'at zevkine işâret eden ilk büyük eserdir (D. Kuban, *Türk barok mimârîsi*, s. 27 v.d.). Câmi yüksek bir bodrum üzerinde yükselen murabba bir mekândan ve bunu örten dört büyük kemere oturan 25,75 m. çapında büyük bir kubbeden meydana gelmiştir. Mihrab dışarı taşkın bir çıkıntı içindedir. Türk an'anesine uygun olarak, içeriyi süsleyen geniş bir yazı şeridi istisna edilecek olursa, muhteşem görünüşlü taşlar ve çeşitli inşâat malzemesi iç tezyinatta hâkimdir (taş getirilmesine dâir bir vesika için bk. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 168 v.d.). Büyük çarşıya açılan dış avlu kapısı yanında güzel bir sebilden başka, câmiin etrafında medrese, imâret ve türbe gibi müştemilât yapılarından başka, değerli el-yazmalara sâhip bir kütüphâne de kurulmuştur. Ayrıca, câmiin yan tarafında Kasr-ı hümâyûn ve Hünkâr mahfiline çıkışı sağlayan rampa, klasik üslûptaki emsali ile fark göstermesi bakımından, alâka çekicidir. Bu büyük külliyenin, hayret verici derecede Avrupa barokunun intibakı ile yapılmasında bu te'sirin hangi yoldan bu derecede kuvvetli olarak gelebildiği araştırılmağa değer bir meseledir (krş. J. Dallaway, *Constantinople ancient et moderne*, Paris an VII, I, 103). 1753'te bu câmii inşâ hâlinde iken gören fransız mimar D. Le Roy'nın, kubbenin nasıl örüldüğü hakkında, alâka çekici bir müşâhedesi de bilinmektedir (krş. Andréossy, *Constantinople et le Bosphore*, Paris, 1828, s. 120).

Mustafa III. tarafından 1173 (1759)'te başlanarak, 1177 (1763)'de tamamlanan Lâleli câmiinde Avrupa üslûbu yine hâkim olmakla berâber, Nur-ı Osmâniye'deki derecesinde değildir. Adını Lâleli Baba denilen bir velî türbesinden veya bâzı vesîkalarda görüldüğü gibi, Lâleli çeşmeden alan bu külliye mimar Mehmed Tâhir Ağa tarafından yapılmış olmalıdır (M. Erdoğan, *Mehmed Tahir Ağa, Tarih dergisi*, 1954, sayı 10 v.d., uzun yazı serisi). Câmiin renkli taşları Bandırma'dan getirilmiş ve halıları Uşak'a ısmarlanmıştır (krş. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 200 v.dd.). Kitâbesinden anlaşıldığına göre, câmi büyük bir ihtimal ile, 1766 büyük zelzelesinde oldukça zarar görmüş, fakat diğer hayır binalarını tâmir ettiren, bu arada Fâtih câmiini de yeniden yaptırtan Mustafa III. kendi eserini ihyâ ettirmediğinden, ancak 1197 (1783)'de tâmir edilmiştir (krş. İ. H. Konyalı, *İstanbul abideleri*, s. 59). Câmiin inşâsından pek az sonra vuku bulan bu zelzeleden sonra, binayı takviye için, altındaki çok yüksek, tonozlu, pâyeli çarşının, hiç kullanılmadan, toprakla doldurulduğu anlaşılmaktadır. 1956—1957 yıllarında burası temizlenerek, çarşı ihyâ edilmiş, iki ayrı husûsiyet gösterdiğine göre, değişik devirlerde yamandığı anlaşılan cadde üzerindeki duvarda da, esas terkipte bulunmayan bir sıra kemerli dükkân inşâ olunmuştur. Bu arada Bayezid cihetindeki yanları çeşmeli avlu kapısı da sökülerek, yeni cadde seviyesine göre yükseltilmiştir. Avrupa san'at zevkinin türk mimârîsine intibak ettirilmesi sûreti ile yapılan Lâleli câmii, aşırı şatafatlı ve göz alıcı tezyinatı ile, türk san'at an'anesine uzak kalan bir eserdir. Fakat dış mimârîsi bakımından, ilk bakışta Nur-ı Osmâniye câmii kadar yabancı bir ifâd ye sâhip değildir (D. Kuban, *Türk barok mimarisi*, s. 30). Câmiin inşâsında, plan olarak, Edirne'deki Selimiye'nin tertibi esas alınmış ve ana kubbenin sekiz pâyeye istinat etmesi sûreti ile yapılmıştır. Câmiin cadde üzerinde bir sebilinden başka, yanında bir türbesi, Şehzâdebaşı cihetine doğru uzanan sâhada da, medreseleri ve diğer müştemilât yapıları vardır.

Şehir içinde inşâ olunan selâtin külliyelerinin sonuncusu Lâleli câmii manzûmesidir. Ondan sonra yapılan câmiler Boğaz kıyılarında veya yeni teşekkül eden mahallelerde veya yeni büyük te'sislerin yanlarında inşâ olunmuştur. Abdülhamid I. de şehrin içinde hayli geniş bir külliye kurmuştur. Bahçekapı'da Vâlide (Yeni) câmiinin az ilerisinde bulunan bu külliye çok büyük ve güzel bir medrese, kütüphane, bânisinin türbesi, çeşme, cadde üzerinde bir sıra dükkân ve karşı tarafta büyük bir imâret ile muhteşem bir sebilden meydana gelmiş idi. Tertiplerde artık klasik ölçülerden vazgeçildiğinin bir örneğini teşkil eden bu külliyenin hudutları içinde kubbeli bir de câmi bulunmakla berâber, mütevâzî ölçüde olan bu câmi eski devirlerin külliye merkezi olan câmileri ile boy ölçüşemez. Zâten Abdülhamid I. esas büyük câmiini de şehrin dışında, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında, Beylerbeyi'nde, 1778'de yaptırtmıştır (Abdülhamid I.'in vakıflarına dâir vesikalar için krş. *Arşiv kılavuzu*, I, 5; M. Cunbur, *Abdülhamid I.'in vakfiyesi*, *Dil ve Tarih-Coğ. Fak. dergisi*, Ankara, 1964, XXII, 17—69). Câmi, vâlidesi Râbi'a Sultan adına Beylerbeyi sarayının Hırka-i şerif odası yerinde yapılarak, 15 ağustos 1778'de ibâdete açıldı. İmâret, Şeyhulislâm Hayri Efendi fetvası ile, yerine Dördüncü vakıf hanını yaptırtmak gayesi ile, yıktırılarak, ortadan kaldırılmış, köşesindeki çeşmeler ve sebil de yerinden sökülerek, Alemdar yokuşunun alt başındaki Zeynep Sultan câmii köşesinde yeniden kurulmuştur (eski durumu gösteren resimler için bk. M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 375, 387, 388, 391; ve s. 379 v.d.'da külliye hakkında etraflı izâhat). Tamâmen Avrupa san'atı te'siri altında yapılmış olan Beylerbeyi câmiinin duvarlarına daha eski devre âit çiniler kaplanmıştır (O. Aslanapa, *Kütahya çinileri*, İstanbul, 1949, s. 41 v.d.). Beylerbeyi ve onu tâkip eden selâtin câmilerinin en bâriz husûsiyetleri, cuma namazı için pâdişah geldiğinde hünkâr mahfiline geçinceye kadar istirahat etmesi ve ufak kabulleri yapması için öteden beri câmilerin bitişiğinde inşâ olunan kasr-ı hümâyûnların câmi bünyesinden ayrı mütâlea edilmesine son verilerek, bünyeye dâhil edilmeleridir. Bunun için de son cemâat yerinin üstü uygun görülerek, bu kısım iki katlı olarak yapılmağa başlanmış ve üst kat kasra tahsis olunmuştur. Minâreler de bu kasrın kütlesindeki temeller üzerine oturtulmuştur (krş. S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 66).

Selim III. kendi adına olan selâtin câmiini, Anadolu yakasında, Selimiye kışlası yakınında ve burada yeni te'sis edilen mahallelerin ortasında, 1805'te inşâ ettirmiş ve o devrin bir diğer eseri de Vâlide Mihrişah Sultan adına Haliç nihâyetinde Halıcıoğlu kışlasındaki câmi olarak meydana getirilmiştir. Mahmud II. ise, türbesini münferit olarak şehrin ortasında, ana cadde üzerinde inşâ ettirmesine karşılık, kendi nâmına olan büyük câmiini, Tophane'de, kışlaların arasında, Nusretiye câmii adı ile, kurdurmuştur. 1822 — 1826 yılları arasında

yaptırılan bu câmide Avrupa'nın *barok* ile *empire* üslûplarının karması olarak meydana gelmiş bir deneme görülür. Bu câmiin etrafındaki müştemilât binaları kışlalar olmakla berâber, muvakkithâne, sebil gibi bâzı ek binalar vardır. Ancak bu câmiin etrafını çeviren yüksek avlu duvarı geçen asrın ikinci yarısında avlu kapıları ile kaldırıldığından ve muvakkithâne ile sebil de caddenin karşı tarafında iken şimdiki yerlerine nakl edildiklerinden, bu büyük eserin dış tertibinin hakiki şekli artık iyi anlaşılamamaktadır. Hattat Mustafa Rakım Efendi'nin yazdığı yazılardan başka, câmiin aşırı derecede yüklü tezyinâtında türk san'atı ile alâkalı hiçbir unsur yoktur. Fakat türk medeniyet tarihinde yeni bir san'at zevkinin ve yeni bir dünya anlayışının işâreti olarak, muhakkak ki, bu yabancı hüviyetli eserler de çok değerlidir. Nitekim aynı hususlar, Abdülmecid tarafından yaptırtılan câmiler için de söylenebilir. Bunlardan Vâlide Bezm-i Alem Sultan adına yapılan Dolmabahçe câmii basit dört köşe bir mekândan ve onu örten bir kubbeden ibârettir. Göz alıcı ihtişamdaki tezyinat sarih olarak fransız *empire* üslûbundan ilham alınarak meydana getirilmiştir. Minâreler de, aynı ilhamın te'siri ile, *korint* nizâmındaki sütunlar biçimindedir. Dış avlusu, esere yeşil bir çerçeve sağlayan ağaçları ve onu dış âlemden tecrit eden pencereli avlu duvarı ve müzeyyen kapıları, karakol, muvakkithâne gibi müştemilâtı ile, ortadan kaldırıldığından, Dolmabahçe câmii çıplak bir meydanın ortasında kalmıştır. Bu devrin eserlerinin ekserisi, aşırı tezyinî ihtişamlarına rağmen, çok kötü malzeme ile, teknik bakımdan başarısız olarak yapılmışlar ve bu durum, süsler, boyalar hattâ yaldızlar ile, gözlerden gizlenmiştir. Abdülmecid tarafından aynı türk *empire*'i üslûbunda, 1854'de yaptırılan Ortaköy câmii, üzerinde inşâ edildiği rıhtımın kayması ile, çok tehlikeli bir duruma girmiş bulunmaktadır. Malzemesinin fena cins oluşu tâmir çârelerini çok güçleştirmektedir. Şehrin içinde yapılan son selâtin câmii 1871'de, Pertevniyal Vâlide Sultan adına, her eski san'attan bir şeyler almak sûreti ile, karışık (e k l e k t i k) bir üslûbda yapılan Aksaray Vâlide câmiidir. Burada, eski klasik devir türk san'atı ile Avrupa'nın gotik san'atı motifleri yan-yana kullanılmıştır. Bilhassa cadde üzerindeki avlu kapısını çerçeveleyen çeşmeli cephesi alâka çekici olan bu câmiin karşısındaki Pertevniyal Sultan türbesi 1957'de yıktırılarak, ortadan kaldırılmıştır. Akaretler'deki evlerin Abdülaziz'in kendi adına inşâ ettirmeği tasarladığı dört minâreli Aziziye câmiinin akarı olarak inşâ olunduğu bilinir. Maçka sırtlarında yapılacak olan bu câmiin inşâatı başlamış, fakat Abdülaziz'in hal'i ve ölümü üzerine, yarım kalmıştır. Temel kısımları Taşlık denilen yerdedir. Abdülhamid II.'in 1886'da Yıldız sarayı yakınında yaptırttığı Hamidiye câmii, çok ihtişamlı tezyinâta sâhip olmakla berâber, başarılı sayılamayacak karışık üslûplu bir eserdir.

2. K ü ç ü k k ü l l i y e l e r v e v e z i r c â m i l e r i. Şehrin hâkim noktalarında kurulan büyük selâtin külliyelerinden başka, Osmanlı hânedanı mensupları ve bilhassa devlet ileri gelenleri tarafından daha küçük ölçüde külliyeler de yaptırılmış idi. İstanbul'un içinde mevcut eski Bizans devrinin kilise ve manastır kalıntıları Fâtih devrinde, ancak ilk ihtiyaçları karşılamak gayesi ile, câmi, mescid veya zâviye (hânkah) hâline getirilmiş idi. Hâlbuki Bayezid II. zamanında, devlet ricâli şehrin şurasında-burasında, mâmûr veya harâbe hâlinde duran Bizans dinî yapılarını islâmî ibâdet yeri hâline getirmekte âdeta yarışmışlardır. İmrahor İlyas Bey Studios manastırı kilisesini (İmrahor câmii), Fenârî-zâde Ali Efendi Lips manastırı kilisesini (Fenârî İsa câmii), sadrâzam Koca Mustafa Paşa Andreas in Krisei manastırı kilisesini (Koca Mustafa Paşa veya Sünbül Sinan dergâhı) ve belki Thekla kilisesi olan diğer bir binayı (Atîk Mustafa Paşa câmii), kapı ağası Hüseyin Ağa eski Sergios ve Bakkhos kilisesini (Küçük Ayasofya câmii), Mesih Paşa eski Myralaion manastırı kilisesini (Bodrum câmii), Atîk Ali Paşa Khora manastırı kilisesini (Kariye câmii), o sıradaki vaziyetlerine göre, az veya çok değişikliğe tâbî tutmak, etraflarına bâzı ilâveler yapmak sûretiyle, câmi, mescid veya zâviye (hânkah) hâline getirmişlerdir. Bunlardan türk san'atı ekleri ile en fazla zenginleşmiş olan bir eser Küçük Ayasofya câmiidir. Avlusunu ihâta eden zâviye bugün yıkılmış, mermer şadırvan ortadan kalkmış olmakla berâber, kubbeli bir son cemâat yeri, revakı ve yan kapıdaki geçmeli güzel ahşap kapı kanatları VI. asra âit bu yapıyı san'at bakımından zenginleştirmektedir. Ayrıca burada Amasya içinde ve çevresinde bir çok hayrâtı olan Hüseyin Ağa'nın türbesi de vardır. Nihâyet yanındaki barok üslûplu minâre XVIII. asrın güzel bir yapısıdır. Bu minâre 1935'te yıktırılmış ise de, 1956'da ihyâ olunmuştur (krş. S. Eyice, *İstanbul minâreleri*, s. 70, resim 116). Kiliseden çevrilen câmiler içinde türk san'atı bakımından en fazla mühim yenilikler ihtivâ eden diğer bir eser Şeyh Sünbül Sinan hânkahı olan Koca Mustafa Paşa câmiidir (krş. S. Eyice, *İstanbul'da Koca Mustafa Paşa câmii, Tarih*

dergisi, 1953, sayı 8, s. 153—182; T. Yazıcı, *Fetihten sonra İstanbul'da ilk Halvetî şeyhleri...*, *İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1956, II, 87—113; A. Çalıkoğlu, *Sünbül Efendi ve Merkez Efendi*, İstanbul, 1961). Kariye câmiinin ahşap minberi ise, 1956 yılına doğru, Zeyrek câmiine götürülmüştür. Câmi olarak kullanıldıkları sırada, bu kiliselerden Zeyrek, Fenârî İsa ve Fethiye câmilerinde, türk san'at tarihi bakımından, bir değer ifâde eden bâzı değişiklikler yapıldığına da işâret etmek yerinde olur (krş. S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul, 1963, s. 12, 19). XVI. asırda, mahalle aralarında kalmış ehemmiyetsiz bâzı kilise kalıntıları da mescid hâline getirildikten (İsa-Kapısı, Sinan Paşa) sonra, Selim II. zamanında, Euphemia-Theodosia kilisesi Gül câmii, fetihten beri Patrikhâne kilisesi olarak kullanılan Pammakaristos manastırı kilisesi ise, Murad III. devrinde, Fethiye câmii adı ile, câmi hâline getirilmiştir (bu husûsta krş. S. Eyice, *Fetihten sonra kiliselerin durumu*, *Türk yurdu*, 1965, sayı 307, s. 33—34; ayn. mll., *Les églises byzantines d'Istanbul, du IXe au XVe siècle, Corsi di Cultura sull' arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 1965, XII, 247—334, bilhassa 247—250). Husûsî bir imtiyaz hakkı ile daha Bizans devrinde İstanbul'da yaşayan veya ticâret sebebi ile buradan geçen müslümanların ve türklerin ibâdetine ayrılarak, çeşitli vesileler ile, kaynaklarda bahsi geçen câmiin ise, nerede olduğu henüz kat'îyetle anlaşılamamıştır.

Şehrin fethini müteâkip devlet ricâlinin tamâmen yeni temeller üzerine kurdurdukları ve Anadolu'da hâkim türk mimârî geleneğinin devâmına işâret eden küçük külliyeler ve bunların merkezi olan câmiler de az değildir. Şehirde vezirlerin kurdurdukları ilk dinî yapıların başında, yanlarında eski zâviye, hânkahlar geleneğinden ilham alınarak, inşâsına devam olunan, gezgin dervişlere ve sûfîlere mahsus misafirhâne odaları (tabhâneleri) bulunan çeşitteki binalar gelir. Evvelce ters T çeşidi câmiler denilen, bizim ise, zâviyeli câmi olarak adlandırdığımız bu şekil dinî binaların en eskisi Mahmud Paşa câmiidir (krş. *Hadîka*, I, 191; S. Eyice, *İstanbul*, s. 24; ayn. mll., *Zâviyeler*, s. 42; S. Ünver, *Mahmud Paşa vakıfları ve ekleri*, *Vakıflar dergisi*, 1958, IV, 65—76,); sadrâzam Mahmud Paşa tarafından şehrin çok merkezî bir yerinde, 867 (1462) tarihinde, bir çifte hamam (şimdi yarısı var), bir medrese, büyük bir han (Kürkçü hanı) ve bânisinin türbesinden ibâret küçük bir manzûme hâlinde inşâ olunmuştur. Mensup olduğu çeşitteki yapılar içinde, ilk defa olarak, burada yeni bir hamle yapıldığı görülür. Kubbeli çifte büyük mekânlar birleşmiş ve bu ana kısımlar tabhâne hücrelerinden, onları at nalı gibi üç taraftan saran dehlizler ile, ayrılmıştır. Osman III. tarafından 1755'te, bir yangından sonra, 1827'de ve son olarak da 1940'a doğru tâmir gören bu eserin son cemâat yeri sütunları muhtemelen 1827 tâmirinde barok üslûplu kalın pâyeler hâlinde takviye edildiğinden, binanın giriş cephesi ilk görünüşünü çok kaybetmiştir. Aynı örneğin daha sâde bir tekrarı olan Aksaray'daki Murad Paşa câmii ise, 874 (1470/1471)'te sadrâzam Has Murad Paşa tarafından yaptırılmış, yanına bir medrese ile bir de hamam te'sis olunmuş ise de, bunlardan medrese 1938'de, hamam da 1956'da yıktırılmıştır. Burada iki esas mekânı örten kubbelerin büyüklükleri eş olmakla berâber, intikal unsurları farklıdır. Yanlardaki tabhâne odaları, geç devirlerde onları ilk kubbeli mekândan ayıran duvarların kaldırılması ile, namaz sâhasına katılmıştır. Murad Paşa câmiinin, şehrin en merkezî yerinde ve büyük caddelerin birleştiği bir noktada bulunuşu sebebi ile, hazîresi bütün Osmanlı idâresi sırasında tercih edilen bir köşe olmuş ve bir çok tarihî şahsiyet buraya gömülmüştür. Câmiin şadırvanının Sultan Osman II.'ın ölümünde faâl bir rolü olan Kara Davud Paşa tarafından yaptırılmış olması da dikkate değer (krş. *Hadîka*, I, 204; S. Eyice, *İstanbul*, s. 87; ayn. mll., *Zâviyeler*, s. 43). Aynı örneğin İstanbul içindeki üçüncü misâli Bayezid II. devri sadrâzamlarından Davud Paşa'nın 890 (1485)'da yaptırdığı küçük külliyedir. Yanında bânisinin türbesinden başka, bir medrese, bir mektep ve bir de mahkeme bulunan bu eserin câmi olarak kullanılan esâs binası zâviyeli câmi örneğinin istisnâî bir tertibe göre tatbikini gösterir. Burada, bu çeşit yapılarda hemen dâima karşılaşılan ve eski avlu geleneğini yaşatan üzeri kubbe ile örtülü büyük kapalı mekân yoktur. Tek bir kubbe mihrabı çıkıntı teşkil eden harîmi örtmektedir. Yanlardaki tabhâne hücreleri tecrit olunmuş mekânlar hâlinde düşünülmüştür. Bu hücreler ile son cemâat yeri arasında bulunan yine kubbeli bölümler ise, tabhâne odalarına giriş holü veya kapalı avlu gibi tasarlanmıştır. Burada böylece eski bir geleneği olan zâyiyeli câmi plan tertibinin çok değişik ve esas fikirlerden hayli uzaklaşmış bir tatbik şekli ile karşılaşılır. Davud Paşa câmii 1766 ve 1894 zelzelelerinde büyük ölçüde zarar görmüş ve bunların arkasından eseri tam olarak kurtarmağa yetmeyen tâmirler ile ayakta tutulmuştur. 1950'ye doğru yapılan tâmir de eksik kalmış, uzun yıllardır

sâdece sütunları ayakta duran son cemâat yeri ihyâ edilmeden bırakılmıştır. Duvarların bâzı yerlerinde XV. asrın kalem işi nakışlarına rastlanması da kayda değer (krş. *Hadîka*, I, 104; S. Eyice, *İstanbul*, s. 89; ayn. mll., *Zâviyeler*, s. 45). Aynı örneğin İstanbul'da dördüncü temsilcisi Rum Mehmed Paşa câmiidir [bk. mad. ÜSKÜDAR].

Kuvvetli bir ihtimal ile, bu tertibe göre yapılmış bir başka zâviye-câmi Şeyh Ebu'l-Vefâ için Fâtih Mehmed II. tarafından vakfedilen Vefâ câmii idi. Yanında bir halvethâne, Şeyh Vefâ'nın türbesi ve çok geniş bir hazîre de bulunan bu eser, 1910 yılına doğru, tâmir edilmek üzere, yıktırılmış ve bir daha yapılmadığından, bütün izleri ortadan silinmiştir. Mimârî meseleleri halletmeğe kâfi gelmeyen bir kaç resminden başka elde bir bilgi olmadığından, Vefâ câmiini değerlendirmek mümkün olmamaktadır (*Hadîka*, I, 130; A. Erdoğan, *Şeyh Vefa, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1941, resmi için bk. C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, s. 43). Öteden beri bu yapı şeklinin tatbiki sûretiyle yapıldığı zannedilen başka bir eser Çemberlitaş'ta Atîk Ali Paşa câmiidir. 1511'de Şah-Kulı vak'asında şehit olan Ali Paşa tarafından, 902 (1496/1497)'de, en büyük ana cadde üzerinde, bir câmi, bir medrese ve kime âit olduğu pek anlaşılamayan bir türbeden ibâret küçük bir manzûme hâlinde, inşâ olunmuştur. 1765 zelzelesinde zarar görerek, büyük ölçüde tâmir gören câmi 1894 zelzelesinden sonra da bir defa daha takviye edilmiştir. Tam bu câmiin karşısındaki Elçihanı'nda uzun zaman yaşayan ve bu arada câmii iyice tetkik edebilen alman seyyahı Hans Dernschwam (*Tagebuch...*, nşr. F. Babinger, Leipzig, 1923, s. 33)'ın, 1554'te tesbit ettiği gibi, büyük kubbenin örttüğü ana mekân yanlardaki ikişer küçük kubbeli bölümlerden gayet kalın birer sütun ile ayrılmış idi. Yâni zâviyeli-câmiler için elzem tecrit edici duvarlar mevcut değil idi. 1765 zelzelesinde kısmen kubbe yıkılmış, kısmen de, sütunlar zedelendiğinden, bunların yerlerine bugün görülen barok üslûplu pâyeler yapılmış ve kubbe de tâmir edilmiştir (bk. S. Eyice, *Atik Ali Paşa câmiinin Türk mimârî tarihindeki yeri*, *Tarih dergisi*, 1964, XIV, 99—114, levha I—VIII). Külliyenin bir parçası olan medrese, caddenin genişletilmesi sebebi ile, önü kesilmiş olarak, henüz durmaktadır (krş. *Hadîka*, I, 149; S. Eyice, *İstanbul*, s. 38). Atîk Ali Paşa câmii, mimârî tertibi bakımından, Edirne'de Üç-Şerefeli câmi ile ilk Fâtih ve Bayezid câmileri arasında bir merhale teşkil etmekte, bu bakımdan türk san'at tarihinde husûsî bir değere sâhip bulunmaktadır. Aynı Ali Paşa tarafından Edirnekapı yolu üzerinde, evvelce Zincirlikuyu denilen semtte yaptırılan diğer câmi ise, mustatil biçimindeki bir harîmin, iki pâyenin yardımı ile, altı müsâvî kısma ayrılması ve bunların her birinin aynı büyüklükte birer kubbe ile örtülmesi sûretiyle meydana gelmiştir. İnşâ tarihi mâlûm olmayan ve XVIII. asırdaki bir zelzelede son cemâat yeri revakını kaybeden bu eser, böylece altı kubbesi ile, erken Osmanlı devrinde çok yaygın olan çok kubbeli ulu câmi örneğinin ufak ölçüde bir tekrarını teşkil eder. Dış cephelerine renkli bir görünüş veren taş ve tuğla şeritleri hâlinde inşâ edilen Atîk Ali Paşa câmii, mimârîsi bakımından eski an'anelere bağlı bir örneğin İstanbul'daki tek temsilcisi olarak (krş. R. Anhegger, *Beiträge zur Frühosmanischen Baugeschichte, Zeki Velidi Togan'a armağan*, İstanbul, 1950, s. 315—325), husûsî bir değer taşır (*Hadîka*, I, 119; S. Eyice, *İstanbul*, s. 73). Aynı tertibin, bir değişiklik olmak üzere, İstanbul'da çok daha sonraları bir defa daha hatırlanarak, Okmeydanı-Kasımpaşa arasındaki çukur sahrada 1573'te kurulan Piyâle Paşa câmiinde de tatbik olunduğunu tesbit ediyoruz (*Hadîka*, II, 25; S. Eyice, *İstanbul*, s. 122 v.d.). Daha Selçuklu devri mimârîsinde Konya'da ilk örnekleri verilmeğe başlanmış olan ve Osmanlı mimârîsinde de tatbik edilen, ufak bir son cemâat yerini tâkip eden tek kubbe ile örtülü dört köşeli bir mekândan ibâret küçük câmilerin de İstanbul'da, daha inkişâf ettirilerek, inşâsına başlandığı da müşâhade edilir. Nitekim Sultanahmed'de, Bayezid II. devri ricâlinden Firûz Ağa'nın 896 (1491)'da inşâ ettirdiği câmi bu hususta güzel bir örnek teşkil eder. Kitâbesi hattat Şeyh Hamdullah'ın hattı ile yazılmış bulunan bu câmi üç bölümlü bir son cemâat yeri revakı ile tek kubbeli bir harîmden ibârettir. Etrafındaki hazîre ortadan kaldırılmış, evvelce açık bir türbe içinde olduğu söylenen bânisinin (ölm. 1512) mermer mezar sandukası yan tarafta muhâfaza edilmiştir (*Hadîka*, I, 155; S. Eyice, *İstanbul*, s. 29). Firûz Ağa câmiini andıran diğer bir eser 1495'te vefat eden Bâlî Paşa ruhu için zevcesi Hümâ Hatun tarafından, Yenibahçe ile Fâtih arasındaki sâhada, 910 (1504/1505)'da tamamlatıldığı kitâbesinden anlaşılan Bâlî Paşa câmiidir. Ancak, bu câmiin adı, Mimar Sinan'ın eserleri cedvelinde mevcut bulunduğundan ve bu tarihlerde Sinan henüz çok genç olduğundan, bu hususta bir tereddüt hâsıl olmaktadır (krş. R. M. Meriç, *Mimar Sinan, Vesikalar*, Ankara, 1965, tür. yer). Fakat bu halli pek güç bir mesele değildir. Küçük kıyamet (kıyamet-i

sugra) denilen zelzele 915 (1509)'te, yâni câmiin inşâsından 4 yıl sonra vuku bulduğuna göre, büyük ölçüde zarar gördüğüne ve ancak, hayli zaman sonra, Mimar Sinan eli ile ihyâ edildiğine ihtimal vermek en mâkul izâh yolu olabilir; 1894 zelzelesinde de tekrar harap olarak, esas kubbesini ve son cemâat yeri revakını kaybeden bu eser, uzun zaman harâbe hâlinde durarak, ancak 1938'de ihyâ olunmuştur. İçinde taşa işlenmiş bir vakfiye bulunan bu câmi tek kubbeli câmi şeklinin güzel bir misâlidir. Maalesef 1938 tâmirinde, yeniden yapılan kubbesi, devrinin yapı üslûbuna uymayan biçimi ile, gözlere bir az yabancı gelmektedir (*Ḥadîḳa*, I, 63; S. Eyice, *İstanbul*, s. 82). Orta büyüklükteki vezir câmilerinde bu mimârî şeklin revaç bulmuş olduğu misâllerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Fâtih ile Halıcılar (şimdiki Vatan caddesi) arasında, Bosna beylerbeyi olan kimse ile aynı şahıs olduğu tahmin edilen İskender Paşa tarafından 911 (1505/1506)'e doğru yaptırıldığı tesbit olunan eski adı ile Terkim mescidinde de aynı tertip görülür (*Ḥadîḳa*, I, 69; S. Eyice, *ayn. esr.*, s. 80). Kubbeli bir son cemâat yeri revakını tâkip eden tek kubbeli bir harîmden ibâret câmiler örneğinin bu devirdeki diğer bir misâli şehir dışında, Eyüp'te *Ḥadîḳa*'nın kaydına göre, 921 (1515)'de yaptırılan Cezerî Kasım Paşa câmiidir (*Ḥadîḳa*, I, 280; S. Eyice, *ayn esr.*, s. 100).

Mimar Sinan'ın İstanbul'da meydana getirdiği ilk küçük ölçüdeki külliye olan Haseki Hurrem Sultan manzûmesinin câmii de esâsında tek kubbeli mütevâzî bir ibâdet yeri idi. Kitâbesinden öğrenildiğine göre, 945 (1538/1539)'te yapılan bu câmi, Ahmed I. zamanında, 1021 (1612) yılında mütevellisi Hasan Bey tarafından cemâatin kalabalık olmasından dolayı, sol yan duvarının kaldırılıp, buraya aynı büyüklükte, yine kubbeli ikinci bir harîmin inşâsı sûretiyle genişletilmiştir. Yan-yana iki kubbeli bir câmi hâlini almış ve böylece garip bir mimârî tertip meydana gelmiştir. İki mekân birbirinden iki sütûna dayanan kemerler ile ayrılmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 101; S. Eyice, *ayn. esr.*, s. 86). Bu câmi, küçük bir mâmurenin merkezini teşkil ediyordu. Sokak aşırı karşısında, güzel bir medreseden başka, revaklı bir avlu etrafında sıralanan kubbeli koğuşlardan meydana gelmiş bir de dârüşşifâsı ve aşhânesi vardır. Uzun yıllardır bakımsız kalan bu müştemilât yapıları çok harap olmuş ve medresenin pencere alınlıklarını süsleyen yazılı ve tarihli hârikûlade çinilerin bir kısmı çalınmış, bir kısmı da müzeye alınmıştır (krş. T. Öz, *Turkish Ceramics*, s. 19; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 68, res. 31). Şehrin bu çevresinin bilhassa XVI. asır sonları ile XVII. asır başlarında kalabalık ve canlı bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, az sonra, çok yakınında sadrâzam Bayram Paşa tarafından bir medrese, bir câmi ve sebil ile bâninin türbesinden ibâret küçük bir manzûme daha inşâ edilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 58). Yine Mimar Sinan'ın eserlerinden olan Karagümrük semtindeki Dırağman (Tercüman) Yunus Bey câmii de tek kubbeli şeklin mütevâzî bir örneğidir. 948 (1541) tarihli farsça manzum tarihi Şeyhulislâm Ebüssu'ûd Efendi tarafından nazmedilen bu câmi, yine manzum 1142 (1729) tarihli diğer bir kitâbeden öğrenildiğine göre, Ahmed III. tarafından, bir yangından sonra, ihyâ olunmuş ve içeride bir levhadaki manzum bir başka tarihin ifâde ettiğine göre de, 1290 (1873)'da Sultan Abdülaziz'in irâdesi ile, tekrar tâmir edilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 113; İ. H. Konyalı, *Mimar Sinan'ın eserleri*, İstanbul, 1950, s. 70—73). Sinan'ın vezir câmileri arasında san'at tarihi bakımından üzerinde durulmağa değer ehemmiyetli bir eseri Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa câmiidir. Avlu kapılarında ve cümle kapısındaki şâir Kandî'nin manzum tarihlerine göre, 958 (1551)'de yapılmış olan bu câmi büyük zelzeleden sonra da tâmir görmüştür. Mimârî bakımdan bina, beş kubbeli son cemâat yerini tâkip eden dört köşe bir harîm ve bunu örten tek kubbeden ibâret olmakla berâber, pek iddialı değildir. Hâlbuki kakmalı, geçme ahşap kapı kanatları, mermer minberi ve bilhassa çinileri bu mütevâzî görünüşlü yapıyı zengin şekilde tezyin etmektedir (*Ḥadîḳa*, I, 29; S. Eyice, *İstanbul*, s. 92; A. Erdoğan, *Silivrikapı'da İbrahim Paşa câmii*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 29). Mimar Sinan'ın eserlerinden Topkapı'da sadrâzam Ahmed Paşa külliyesi, 962 (1555)'de yarım kalmış ve, pek inandırıcı olmayan bir rivâyete göre, bânisinin halefi ve düşmanı olan Rüstem Paşa tarafından tamamlatılmıştır. Her hâlde yakınları tarafından inşâatı bitirilen bu câmiin avlusunun bir tarafı dershâneli bir medrese ile tahdit edilmiş, böylece avlu câmi ile medresenin birleşmesi sûretiyle tertiplenmiştir. Ahmed Paşa, müstakil bir türbede yatmakta, yakın tarihlerde kaldırılan hazîresinde zevcesi ve Selim I.'in kızı Fatma Sultan'ın da mezarı bulunmaktadır. Bâzı tâmirlere rağmen mimârîsi esas hatlarını muhâfaza eden bu yapıda kubbeli son cemâat yeri revakını tâkip eden harîm ortada altı ayağa dayanan bir ana kubbe ile örtülmüş, kubbe tazyikini karşılamak üzere, köşelere dört yarım kubbe yerleştirilmiştir. Böylece

burada Sinan'ın san'at dehâsını gösteren ustalıklı eserlerden biri meydana getirilmiştir. Sütuncuklara dayanan mahfilin alt satıhlarında çok zengin renkli ve yaldızlı nakışlar görülür ki, bunlar o devrin tahta üzerine boya ile yapılmış tezyinatını aksettiren nâdiren kalabilmiş süslerdir. Ayrıca içerisi tezyinî ve yazılı çiniler ile de süslenmiştir (krş. T. Öz, *Turkish Ceramics*, s. 33). Ahmed Paşa câmiinin Sinan tarafından aslında başka bir plan tertibine göre tasarlandığı, fakat idâmı ve inşâatın yarım kalması üzerine, Sinan'ın bu ilk tasarıyı, yapılmış kısımları bozmaksızın, daha basit yeni bir şekle sokarak, tamamladığı yolunda bir faraziye ortaya atılmış ise de (krş. E. Egli, *Sinan*, Erlenbach-Zürich, 1954, s. 71, res. 42), bu düşünceyi te'yid edecek deliller yoktur. Mevcut mimârîsi ile de, bu câmi türk mimârî tarihinde merkezî planlı yapılara doğru inkişâfın değerli bir merhalesidir (D. Kuban, *Les mosquées à coupole à base hexagonale*, *Beitraege zur Kunstgeschichte Asiens*, *In Memoriam E. Diez*, İstanbul, 1963, s. 38—39). Ahmed Paşa câmiinin vakfiyesi de zamanımıza kadar gelmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 141; S. Eyice, *İstanbul*, s. 84; A. S. Ülgen, *Topkapı'da Ahmed Paşa hey'eti*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 169 v.d.; Ş. Yaltkaya, *Kara Ahmed Paşa vakfiyesi*, *ayn. esr.*, s. 83—97). Mimar Sinan'ın İstanbul içindeki diğer yapılarında, yaratıcı dehâsı sâyesinde, birbirinden daha mükemmel eserler ortaya koyduğu görülür. Her biri san'at tarihinde başlıbaşına bir değer olarak yer alan bu eserler şehrin artık iyice türkleşmiş olan simasına haşmetli bir imparatorluğun merkezi vasfını daha da kuvvetli bir şekilde verir. Trakya'dan Sarayburnu'na doğru tedrîcen alçalarak uzanan tepecikler silsilesinin sûrların iç tarafına rastlayan en yüksek kısmında, yine Mimar Sinan tarafından Kanunî Süleyman'ın kızı ve sadrâzam Rüstem Paşa'nın zevcesi olup, 1557'de ölen Mihrimah Sultan adına Edirnekapı câmii inşâ edilmiştir (Mihrimah Sultan'ın diğer câmii için bk. mad. ÜSKÜDAR). XVI. asrın ikinci yarısındaki bu çeşit câmilerin çoğunda görüldüğü gibi, burada da avlu bir medrese ile birleştirilmiştir. Külliyenin evvelce altmıştan fazla dükkânlı bir arastası (çarşı) bulunduğu, bâzı kemerli dükkân izlerinden anlaşılmakta, hemen yakınındaki hamamı ise (H. Glück, *Bäder Konstantinopels*, s. 71), bugün son derece harap bir hâlde bulunmaktadır. Edirnekapı câmiinin hangi tarihte yaptırıldığını gösteren bir tarih kitâbesi yoktur. Hâlbuki 973 (1565) tarihli bir vesîkada bu hamamın adı geçmektedir (krş. A. Refik, *Hicrî onuncu asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 22) ve burada, „müceddeden bina olunan câmi kurbunda hamam bina eylemek" icap ettiği belirtildiğine göre, câmiin bu tarihten az önce, her hâlde 1562—1565 tarihleri arasında yapılmış olabileceği tahmin edilebilir. Nitekim bu tahmini destekleyen vesîkalar da tesbit olunmuştur (krş. İ. H. Konyalı, *Mimar Sinan'ın eserleri*, s. 160 v.d.). Külliyenin vakfiyesi ise, 978 (1570/1571)'de tanzim edilmiştir. 1719'da bir zelzelede minâre ve medrese kısmen yıkılmış, 1894 zelzelesinde minâre tekrar yıkıldığı gibi, bir müddet hastahâne olarak kullanılan medrese (krş. K. İ. Gürkan, *Cureba hastahanesi tarihçesi*, s. 3) de, câmi ile birlikte, çok büyük hasar görmüştür. Sonraki tâmirde minâre hatâlı olarak ihyâ olunmuştur (bk. S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 75, res. 132). Yedi kubbeli bir son cemâat yerini tâkip eden harîm, 37 m. yüksekliğinde bir ana kubbe ile örtülmüştür. Köşe kuleleri ile takviye edilen dört büyük kemer bu kubbeyi taşımakta, içeride yanlarda ve üstleri üçer kubbe ile örtülü dehlizli kanatlar bulunmaktadır (*Ḥadîḳa*, I, 24; S. Eyice, *İstanbul*, s. 70 v.d.). 1957—1960 yıllarında, câmiin bilhassa dış kısımları ile dükkân kalıntıları bir düzene sokulmuştur.

Sinan'ın selâtin külliyeleri dışında en muhteşem eserlerinden biri Tahtakale semtinde, yâni cemâati çok kalabalık, fakat karışık bir ticâret muhiti içinde, Sadrâzam Rüstem Paşa için yaptığı Rüstem Paşa câmiidir. Burada da, bir inşâ kitâbesi bulunmadığından, eserin kat'î tarihini tesbit etmek mümkün olmayor. Ancak bir vakfiyeden anlaşıldığına göre, eser her hâlde 1561'e doğru yapılmış olmalıdır. Türk san'atının hem yapı san'atı, hem de tezyinât bakımından, şâheserlerinden sayılan bu eser mütevâzî bir mescid kaldırılarak, yerine yapılmış ve ticârî muhit içinde binanın boğulabileceğini düşünen mimar, başka eserlerde görülmeyen bir tertip kullanarak, câmii yüksek bir bodrumun üstüne fevkanî olarak inşâ etmiştir. Böylece bu bodrumun bir ticârî mahzen ve dükkân olarak kullanılması da düşünülmüştür. Diğer câmilerdeki gibi avlusu bulunmayan câmie merdivenlerle çıkılır. Harîmin orta kısmı sekiz pâyeye dayanan köşeleri dört yarım kubbeli (tromplu) bir ana kubbe ile örtülmüş, yanlara ise, tabakalar (galeri) yapılmıştır. Rüstem Paşa camii, içini, mihrabını, pâye ve bingilerini kaplayan harikulâde güzellikteki çinileri ile, bilhassa dikkati çeker (krş. G. Migeon-A. Sakisian, *La céramique d'Asie Mineure...*, Paris, 1923, s. 22; T. Öz, *Turkish Ceramics*, s. 30 v.d., levha 35—43; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 100 v.d., res. 54—60).

Buradaki çinilerin İznik ve Kütahya menşe'li olduğu ileri sürülmüştür (krş. O. Aslanapa, *Osmanlılar devrinde Kütahya çinileri*, İstanbul, 1949, s. 79—91). Câmiin devrine âit olmayan minâresi (S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 56, res. 61) 1964'te indirilmiş ve bir daha yapılamamıştır. Câmiin çok yakınında yine Rüstem Paşa tarafından han (Çukurhan) ve Süleymaniye'ye doğru yükselen yamaçta bir medrese yapılmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 115; S. Eyice, *İstanbul*, s. 48).

Vezir câmii ve külliyeleri arasında Mimar Sinan'ın şâheserlerinden bir diğeri de, Sultanahmed semtinin Marmara cihetinde, Kadırga limanı denilen yerde, Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın zevcesi Esmahan Sultan için yaptırılan (krş. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, s. 510) Sokullu (veya Şehid Mehmed Paşa) manzûmesidir. *Ḥadîḳa*'nın ve cümle kapısındaki kitâbesinin aynı yerdeki bir kilise harâbesinin bulunduğundan bahsetmesinden cesâret alan bâzı yabancılar her şeyi ile türk san'atının malı olan bu binanın câmie tahvil edilmiş eski Hagia Anastasia kilisesi olduğunu iddia etmişlerdir (A. G. Paspatis, *Byzantinai meletai*, İstanbul, 1877, s. 364 v.d.; krş. E. Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul, 1951, s. 404). Anastasia kilisesinin başka bir yerde olduğu artık anlaşılmış (bk. R. Janin, *Eglises et monastères*, Paris, 1953, s. 28), Sinan'ın yaptığı binada öteden beri usûlden olan sütun, mermer levha gibi parçalar müstesna, bir Bizans yapısının hiç bir izi olmadığı da görülmüştür. Yokuş bir arâzide hayret verici bir ustalıkla yerleştirilen bu güzel manzûmenin avlusunu 16 hücreli ve dershâneli bir medrese çevreler ki, burada, böylece, bir defa daha medrese-câmi tertibinin aynı avlu etrafında toplandığı görülür. Arka tarafta Mehmed Paşa'nın otuz hücreli bir de zâviye yaptırttığı bilinir (S. Eyice, *Zâviyeler*, s. 50). Kitâbesine göre, eser 979 (1571/1572)'da inşâ olunmuştur. Üzerinde bulunduğu arâzinin meyilli oluşundan dolayı, kemerli ve merdivenli geçitler vâsıtasiyle dışarısı ile irtibâtı sağlanan medresenin pencereli dış cephesinin altında dükkânlar bulunmaktadır; yedi kubbeli son cemâat yerini tâkip eden harîm duvarlara bitişik altı istinadın meydana getirdiği altıgen üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Böylece burada Sinan'ın merkezî planlı bir mekânı başarılı şekilde meydana getirmiş olduğu dikkati çeker. Fakat bu eserin en hârikulâde husûsiyeti mümkün olan bütün kısımlarını süsleyen çinileridir. Pencere alınlıkları, minberin külâhı, kubbeyi destekleyen kemerlerin aralarındaki bingilerin satıhları, renkleri, „motifleri" ve hattâ yazıları eşsiz güzellikte olan çiniler ile kaplanmış idi (bk. G. Migeon-A. Sakisian, *La céramique d'Asie Mineure et de Constantinople*, Paris, 1923, s. 23; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 114, resim 61). Burada ayrıca çinilerdeki motiflerin tekrarı olan güzel kalem işi nakışlar (krş. K. Otto-Dorn, *Osmanische Ornamentale Wandmalerei*, *Kunst des Orients*, 1950, I, 51, resim 7 ve 9), aynı üslûbda tezyinat mahfilin ahşap tavanı alt yüzünde de mevcuttur (krş. *ayn. esr.*, s. 52). Câmiin hazîresindeki mezarlar arasında buradaki hankah şeyhlerinden çoğunun mezarlarından başka, saraya mensup müteaddit kimsenin taşları ile, Sokullu sülâlesinden Ahmed Bey (ölm. 1082=1671/1672) ve Ömer Bey (ölm. 1120=1708/1709)'in kabirleri görülmektedir (*Ḥadîḳa*, I, 193; S. Eyice, *İstanbul*, s. 36). San'at tarihi bakımından çok değerli bir eser de Kasımpaşa deresi sonunda, Okmeydanı dibinde kapudan-ı derya Piyâle Paşa (ölm. 1577) tarafından yaptırılan büyük câmidir. Vakfiyesine göre 1573'te yapılmış olması gereken bu eserin tarihini gösteren kitâbesi yoktur. Plan tertibinin erken devir Osmanlı yapılarına benzeyişi göz önünde tutularak, bu yapıyı erken bir tarihe götürmeğe çalışmak lüzumsuzdur. Etrafını çeviren ince sütunlu iki kat hâlindeki tabakaları, üzerini örten eş büyüklükte altı kubbesi, giriş cephesinin tam ortasında duvarın üstünde yükselen minâresi ve içindeki güzel çinili bir yazı şeridi, pencere alınlıklarındaki kalem işleri ile, mimârî tertibin eskiye sâdık oluşuna rağmen, zengin ve yenilikler ihtiva eden bir eserdir. Mihrabını XVI. asrın en mükemmel örneklerinden olan çiniler süslemektedir (krş. T. Öz, *Turkish Ceramics*, s. 31, resim 88—95). Hâlen Paris'te Louvre'da bulunan ve bu câmiin pencere alınlıklarını süslediği kabûl edilen çini „pano"ların iç pencerelere âit olmaları şüphelidir. Çünki son tâmirlerde bu pencerelerin üstlerinde sıva altından çini izleri değil, kalem işi nakışlar çıkmıştır. Câmiin etrafını çeviren tekke, medrese, mektep, hamam ve sebil (*Ḥadîḳa*, II, 25; S. Eyice, *İstanbul*, s. 122; G. Martiny, *Die Piyale Pasha Moschee*, *Ars Islamica*, 1936, III, 131 v.d.) tamâmen yıkılmıştır. Kıble tarafındaki hazîrede bânisinin türbesi bulunmaktadır. Bu câmie âit çok değerli bâzı eşya ve bilhassa *Kur'an*'lar, kaldırılmış, bunlardan birkaçı Ankara'da Etnoğrafya müzesine konulmuştur. Sinan'ın diğer eserleri Galata'da Sokullu Mehmed Paşa, Tophane'de Kılıç Ali Paşa [bk. mad. GALATA], Fındıklı'da Molla Çelebî, Beşiktaş'ta Sinan Paşa, Beyoğlu sırtlarında Cihangir [bk. mad. BOĞAZİÇİ], Anadolu yakasında Şemsi Paşa, Eski (Atîk) Vâlide [bk. mad. ÜSKÜDAR] câmileri ilgili maddelerde zikredilmiştir. Esas şehirde Sinan'ın henüz hayatta olduğu bir sırada yapılan büyük bir câmi de, Eğrikapı ile Ayvansaray arasında, duvarları üstünde denilecek kadar sûra yakın bir yerde, Bizans devrine âit mahzen bakiyeleri üstüne inşâ edilen kazasker İvaz Efendi câmiidir. 1585'e doğru yapıldığı tahmin olunan bu câmiin başlıca husûsiyeti üç taraftan etrafını saran, şimdi yalnız temelleri duran garip bir son cemâat yeri, kıble duvarı köşesine bitişik minâresi ve bilhassa giriş cephesinin büyük bir cümle kapısı oluşudur. Burada bütün cephe pencereler ile bölünmüş, giriş bu cephenin iki yanında çifter-çifter tertiplenmiş ufak kapılar ile te'min edilmiştir. İçeride bâzı yerlerde o devrin çinileri de mevcuttur (*Ḥadîḳa*, I, 147; S. Eyice, *İstanbul*, s. 67).

Mimar Sinan'ı tâkip eden ve klasik türk mimârîsini devam ettiren san'atkârlar İstanbul'u aynı üslûpta eserler ile süslemeğe devam etmişlerdir. Mimar Davud Ağa tarafından Dârüssaâde ağası Mehmed Ağa (ölm. 1591) için Fâtih'in garbında inşâ olunan Mehmed Ağa câmii, avlu kapısındaki Şâir Âsârî'nin manzum tarihine göre, 993 (1585)'te yapılmıştır (krş. A. Refik, *Mimar Davud*, *Edeb. Fak. mecmuası*, 1932, VIII, 1—16; ayn. mll., *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, s. 26—33; M. Erdoğan, *Mimar Davud Ağa'nın hayatı ve eserleri*, *Türk yat mecmuası*, 1955, XII, 186—189). Kubbeli beş bölümlü son cemâat yerini tâkip eden harîmin üstünü bir sekiz köşe tersim eden kemerlere binen bir kubbe örter. Köşelerde kubbe baskısını karşılayan yarım kubbecikler (tromp) duvarlara gömülü kuvvetli desteklere biner. Çıkıntı hâlindeki mihrabın da üzeri bir yarım kubbe ile kapatılmıştır. Burada da zengin çini kaplama tezyinat dikkati çeker (*Ḥadîḳa*, I, 198; S. Eyice, *İstanbul*, s. 74). Davud Ağa'nın eseri olduğu kesinlikle bilinmemekle berâber, onun mimarbaşılığı devrinde yapılan Cedîd Nişancı câmiinin inşâsına da, Cedîd veya Boyalı Mehmed Paşa (ölm. 1592) tarafından 992 (1584)'de başlatılmıştır. İnşâsı dört yıl kadar sürmüş ve son cemâat yerindeki bir kitâbeden anlaşıldığına göre, büyük zelzeleden sonra 1766'da tâmir görmüştür. Bir defa daha 1835'te tâmir edildiği bilinir. Burada da kubbe sekiz kemer üzerine oturtulmuş ve köşelere yarım kubbecikler inşâ olunmuştur. Sinan'dan sonra devam eden türk san'atının muhteşem ve âhenkli eserlerinden biri olan bu câmiin hazîresinde bânisinin türbesi vardır (*Ḥadîḳa*, I, 211; S. Eyice, *İstanbul*, s. 74). Mimârî bilinmeyen büyük bir âbide de, yine Fâtih ile Edirnekapı arasında bulunan Mesih Mehmed Paşa câmiidir. Cephesinde mihraplar üstündeki kitâbesine göre, 994 (1586)'te inşâ edilmiştir. Egli, câmiin mimârîsindeki yenilikleri göz önünde tutarak, bunun Sinan'ın olamayacağını, ancak Davud Ağa'nın eseri olabileceğini, kesin bir ifâde ile, iddia eder (krş. Egli, *Sinan*, Zürich, 1954, s. 126; M. Erdoğan, *ayn. esr.*, s. 188). Mesih Paşa câmiinin Sinan'ın yapısı olmadığı zaten muhtelif *Taẕkirat al-abniya* cedvellerinde bulunmayışından da açıkça anlaşılmaktadır. Câmi 1894 zelzelesinde çok harap olmuş, uzun yıllar metrûk ve bakımsız kaldıktan sonra, 1939'da tâmir edilerek, kurtarılmış ise de, yeter derecede alâkadar olunmadığından, etrafı, bilhassa şadırvan avlusu çok harap olmuştur. Esas mekân ortada sekiz istinâda oturan yarım kubbeli bir ana kubbe ile örtülü olmakla berâber, câmii yanlara doğru genişleten, iki yanda üçer ufak kubbe ile örtülü bir çift yan sahn mevcuttur. Bu sahnlar dışardan gayet geniş ve taş şebekeler ile kapatılmış pencerelerden ışık alır. Mimârî bakımdan muhakkak ki güzel ve başarılı bir eser olan Mesih Paşa câmii, mermerden güzel bir minber, şebekeli pencere alınlıkları ve çini kaplamaları ile, iddialı ve muhteşem bir câmidir. Buradaki çini „panolar", üzerindeki şekillerin tertibi bakımından, halılara benzetilmektedir (K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 118, 151, res. 64). Câmiin esas bünyesindeki yeniliklerden (meselâ yan cephelerdeki geniş pencereler) en fazla değişiklik avlunun tertibinde görülür. Burada şadırvanın bulunması lâzım gelen tam merkezde bâninin mütevâzî açık türbesi yer almıştır. Buna karşılık abdest muslukları ise, avluyu çevreleyen revakların içlerinde bulunmaktadır (*Ḥadîḳa*, I, 192; S. Eyice, *İstanbul*, s. 83). Kitâbesine nazaran, 1002 (1593/1594)'de Cerrah Mehmed Paşa (ölm. 1603) tarafından yaptırılan Cerrah Paşa câmii'nin de mimârî mechûldür. 1894'te zelzelede çok zarar görmüş ve son cemâat yerinin kubbeleri çökerek, sâdece sütunları kalmıştır. Burada da mihrap dışarı taşkın bir çıkıntı içindedir. Altı pâyeye dayanan altı kemer üzerinde câmiin ana kubbesi yükselir. Yanında bânisinin türbesinden başka, bir çeşmesi, Gevher Sultan adına bir medrese ve bir de hamam bulunduğuna göre, Cerrah Paşa câmii de şehrin bu köşesinde ufak çapta bir manzûme teşkil ediyordu. Maalesef hamam son yıllarda yıkılarak, ortadan kaldırılmıştır (krş. A. S. Ünver, *Cerrah Paşa hamamı hakkında*, *İstanbul Belediye mecmuası*, 1934).

Artık bundan sonra, şehrin içinde büyük ölçüde vezir câmii, pek nâdir olarak, inşâ edil-

miştir. XVII. asırda daha fazla büyük bir medrese ve sıbyan mektebi ile birleşen, nisbeten ufak ölçüde, ekseriyetle minâresiz, mütevâzî câmiler inşâsına doğru gidilmiştir. Böyle büyük bir medrese ile bir câmiin birleşmesi sûretiyle meydana getirilen câmi-medrese tertibinin daha eski örneği olarak, Mimar Sinan'a Yenibahçe'de, Kanunî Süleyman'ın babası Selim I. için yaptırdığı Sultan Selim medresesi ve câmi, zikredilebilir (krş. *Ḥadîḳa*, I, 125; S. Eyice, *İstanbul*, s. 81). Fâtih'te Hâfız Ahmed Paşa külliyesi de bu bakımdan zikredilmeğe değer. 1004 (1595/1596)'te yapılan bu câmi, medrese, çeşme, sebil ve kütüphâneden ibâret manzûme maalesef 1918'de yanmış ve bu güne kadar ihyâ edilemediğinden, hattâ bâzı kısımları satıldığından (en son 1962'de, medresesi), hemen-hemen mahvolmaktadır. Eski şeklini sezmek zorlaşmış olmasına rağmen, bilhassa câmiin ve külliyenin tertibinin hayli dikkat çekici olduğu anlaşılmaktadır (*Ḥadîḳa*, I, 87; S. Eyice, *İstanbul*, s. 75). 1018 (1609) tarihli bir irâdeden bu külliyeye su getirilmek istendiği anlaşılmaktadır (A. Refik, *Hicrî on birinci asırda İstanbul*, s. 34, nr. 67). Fransız âlimi A. Galland ise, 1672'de gördüğü külliyenin kütüphânesi hakkında bilgi verir (krş. A. Galland, *İstanbul'a ait günlük hâtıralar*, trc. N. Sırrı Örik, Ankara, 1949, I, 204). Umûmiyetle şehrin ana caddesi üzerinde sıralanan Köprülü, Çorlulu Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Seyyid Hasan Paşa (şimdi Türkiyat Enstitüsü), Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa, Saraçhâne başında Amcazâde Hüseyin Paşa medreselerinde bu tertibin tatbiki ile karşılaşılır. Bunlardan Köprülü medresesi (*Ḥadîḳa*, I, 177) çirkin bir şekilde kesilerek, yıkılan kısımları kötü bir arabesk üslûpta yamandıktan sonra, sekiz köşeli câmii caddenin kenarında kalmıştır. 1118 (1708)'de yapılan Çorlulu Ali Paşa câmiinin, etrafı medreseler ile sarılı, kubbeli, minâreli, ufak bir câmi olduğu görülür (*Ḥadîḳa*, I, 75; S. Eyice, *İstanbul*, s. 39). Kitâbesine göre, Mustafa Paşa tarafından başlanan ve ancak oğlunun 1690'da tamamlatabildiği Merzifonlu külliyesi ise, yine sekiz köşeli, minâresiz, müstakil bir câmiden, avlusunu çevreleyen medrese hücrelerinden, bir mektep, bir sebil, hârikulâde güzel tunç parmaklıklı bir hazîre ve dükkânlardan ibâret idi (*Ḥadîḳa*, I, 171; S. Eyice, *İstanbul*, s. 40). Yine sekiz köşeli bir mescid 1700'de Amcazâde Hüseyin Paşa'nın yaptırttığı medresenin avlusunda da görülür. Burada câmiin etrafı bir revak ile sarılmış, avlunun çevresine büyük bir medreseden başka, bir mektep, bir kütüphâne, sebil, çeşme, hazîre ve dükkânlar da yerleştirilmek sûretiyle, güzel bir mâmûre meydana getirilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 91; S. Eyice, *İstanbul*, s. 78). Aynı şekilde, geniş bir medrese (dârülhadîs) ile birleşmiş, minâreli küçük bir câmi Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa'nın 1132 (1720)'de kurdurduğu Şehzâdebaşı'ndaki manzûmede görülür. Medrese kendi duvarı boyunca uzanan bir hazîre, çok süslü bir sebil, kütüphâne ve çeşme ile tamamlanır (*Ḥadîḳa*, I, 41; S. Eyice, *İstanbul*, s. 54, ayrıca bk. *Hayat*, 1926, I, sayı 5; İbrahim Paşa ve evkafı hakkında bk. M. Aktepe, *Dâmâd İbrahim Paşa evkafına dâir vesikalar*, *Tarih dergisi*, 1963, sayı 17—18, s. 17—26). Tamâmen barok bir üslûpta, 1745'te yapılan Seyyid Hasan Paşa medresesinde, küçük manzûme istisnâî olarak fevkanî kurulmuştur. Altta bir kaç dükkân ile bir sebil bulunmakta, merdivenle çıkılan iç avlunun etrafında çok ustalıkla tertiplenmiş medrese hücreleri, bir sıbyan mektebi ve kubbeli, fakat minâresiz câmi bulunmaktadır (*Ḥadîḳa*, I, 89; S. Eyice, *İstanbul*, s. 46). Böylece burada arâzinin biçimsizliğine rağmen hârikulâde bir küçük külliye yerleştirilmiştir. Yine aynı tarihte, 1745'te, Darüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa için, Bâbıâli yakınında yaptırılan külliyede de medrese-câmi tertibi ile karşılaşılır. Birçok hayır binaları bırakan Beşir Ağa (ölm. 1746), burada mütevâzi minâreli, kubbeli ve istisnâî olarak derin son cemâat yerine sâhip bir câmi, sebil ve çeşme, zengin bir kütüphâneden başka, bir medrese ile, bir de tekkeden ibâret oldukça geniş bir külliye meydana getirmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 48, Ağa câmii adı ile; S. Eyice, *İstanbul*, s. 21). Kapudan-ı deryâ İbrahim Paşa (ölm. 1724) için, şimdiki Üniversite kütüphânesi yanında, 1708'de yapılan câmi, yine küçük bir manzûmenin merkezi olmakla berâber, basit mimârîli, sakıflı bir mescid vasfını taşır (*Ḥadîḳa*, I, 175; S. Eyice, *İstanbul*, s. 46).

XVIII. asırda türk san'atının Avrupa barok üslûbunun te'siri altına girişini gösteren mahdut sayıda bazı müstakil câmiler de mevcuttur. Bunların başında Şeyhulislâm İsmâil Efendi (ölm. 1725)'nin yaptırdığı Çarşamba semtindeki câmi gelir. 1724'te inşâ olunan bu bina çok uzun yıllar metrûk ve yıkılmağa mahkûm bir harâbe hâlinde durduktan sonra, 1952'de ihyâ edilerek, kurtarılmıştır. Klasik türk yapı san'atının artık terkedilmeğe başlandığı bu eserde kendisini açıkça gösterir. Altında mağazalar bulunan çok yüksek bir bodrum üzerine fevkanî olarak yapılan bu câmie merdiven ile çıkılır ve dış cepheleri taş ve tuğla dizilerinin meydana getirdiği renkli ifâde ile câzip bir görünüş kazanmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 38;

S. Eyice, *İstanbul*, s. 63). Vezir külliyeleri arasında, bir selâtin külliyesi ölçüsünde olan mühim bir eser sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa (ölm. 1758)'nın 1146—1147 (1732—1734) yılları arasında inşâ ettirdiği büyük câmi ve müştemilâtıdır. Mimârî bakımdan Cerrahpaşa câmiine benzeyen bu yapı da altı istinatlı kemerler üzerine oturan bir ana kubbe ile örtülmüştür. Mihrâbı dışarı taşkın bir hücre içindedir. İlk inşâsına âit olmayan, 1830'da yenilenen aşırı derecede ince minâresi, bir kaç yıl önce, bir defa daha yıkılmıştır (krş. S. Eyice, *İstanbul minâreleri*, s. 71, res. 118). Etrafındaki manzûme içinde bânisinin türbesinden başka, güzel bir sebil, çeşme, avlu kapılarından birinin kemerli geçidi üzerinde yükselen hârikulâde güzellikte bir kütüphânesi vardır. Bu heybetli yapının kitâbelerinin manzum tarihleri Râgıb Paşa ile Şeyhulislâm İshak Efendi tarafından nazmedilmiştir. Câmiin iç duvarları çiniler ile kaplanmış olmakla berâber, bunlar 1724'te, türk çini san'atını ihyâ etmek gayesi ile, Ahmed III.'in kurdurduğu İstanbul çini imalâthânesinin eseridir ve ne renkleri, ne nakışları, ne de yapılışları bakımından, eski türk çinilerine yaklaşabilir. Fakat türk çini san'atının yükseliş ve düşüş tarihi içinde mühim bir yere sâhiptir (krş. T. Öz, *Turkish Ceramics*, s. 40; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 162). Sultan Ahmed III.'in kızı Zeynep Sultan (ölm. 1774) tarafından 1188 (1769)'de Ayasofya semtinde yaptırılan tek kubbeli câmi ise, türk mimârîsine iyice yerleşen barok üslûbun kuvvetle kendisini hissettirdiği bir eserdir. Plan ve nisbetler her ne kadar klasik türk mimârî geleneğine uygun ise de, bilhassa dalgalı kubbe kasnağında yabancı te'sir kendisini gösterir (D. Kuban, *Barok mimarisi*, s. 31). Uzun zaman harâbe hâlinde duran bu câmi sonraları tâmir edilmiş, fakat cadde genişletilirken, Zeynep Sultan'ın türbesi yıkılmış, hazîreye Alemdar Mustafa Paşa'nın şehir dışındaki mezarı getirilmiş (krş. *Resimli kitap*, 1327, VI, sayı 32; İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942, s. 188, resim 55) ve Dördüncü vakıf han'ı yerinde bulunan Abdülhamid I. imâretinin sebili buraya taşınmıştır (S. Eyice, *İstanbul*, s. 20). Şehrin son orta derecede büyüklükteki câmii Atatürk bulvarı kenarında, şimdi Manifaturacılar çarşısı içinde kalan Şebsafâ Kadın câmiidir. Abdülhamid I.'in zevceci, Fatma Şebsafâ tarafından 1787'de yaptırılmıştır. Aslında kısmen fevkanî iken, önündeki cadde seviyesinin yükseltilmesi sonunda altındaki dükkânlar gömülmüş, yanları çeşmeli barok üslûplu mermerden müzeyyen avlu kapısı sökülmüş ve bir daha yapılmamıştır. Bugün müştemilâtından yalnız bir sıbyan mektebi mevcuttur. Burada üstünde bir dâire bulunan son cemâat yerini, „tromplu" tek kubbe ile örtülü ana mekân tâkip etmektedir (S. Eyice, *İstanbul*, s. 59). Bundan sonra artık şehrin içinde kayda değer büyük bir câmi yapıldığı görülmemektedir. Yalnız tek istisna bir selâtin câmii olan ve 1851'de yapılan Hırka-i şerif câmiidir (S. Eyice, *İstanbul*, s. 83). Yıldız bahçesi başında Mecidiye (S. Eyice, *İstanbul*, s. 122; ayn. mll., *İstanbul minâreleri*, s. 72, res. 122), Kâğıthâne'de Sa'dâbâd, Beşiktaş'ta Âsâriye, Maçka'da Teşvikiye (S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 72, 74, res. 123, 128, 129) câmileri yeni zevklere göre inşâ edilmiş tamâmen yabancı üslûplu eserlerdir. Bunlar karışık mimârîleri kadar, bilhassa, „gotik" mimârîden ilham alınmış minâreleri ile de dikkati çeker. Şehrin içinde, aslında daha eski câmilerin yenilenmesi sûretiyle, tekrar yapılan Mercan yokuşu başında Âlî Paşa, Sultanahmed'de Fuad Paşa, Eminönü'nde Hidâyet câmileri de bu devirde hâkim olan garip üslûbun son örnekleri olarak gösterilebilir (krş. S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 73, 79, res. 126, 144 174).

3. K ü ç ü k c â m i l e r v e m a h a l l e m e s c i d l e r i. Fethin hemen arkasından, şehrin islâmlaşması ile, teşekkül eden yeni mahallelerde küçük mescid'ler inşâsına da başlanmıştır. Bunların arasında, bâzı eski Bizans kiliseleri veya kilise kalıntıları da vardır. XV.—XVII. asır içlerinde bir çok kilise yıkıntısı veya manastırlardan kalmış kısımlar mescid hâline getirilmiştir. Bunlardan Ayasofya yakınında yalnız Acem Ağa veya Lala Hayreddin mescidinin Bizans devrinin mühim yapılarından ski Khalkoprateia kilisesi olduğu bilinir (S. Eyice, *İstanbul*, s. 19; ayn. mll., *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 178 v.dd., mad. ACEM AĞA MESCİDİ). Topkapı'da Manastır veya Mustafa Çavuş (S. Eyice, *İstanbul* s. 85), Samatya'da 1894'ten beri harâbe hâlinde Sancakdâr Hayreddin (S. Eyice, *İstanbul*, s. 90), Zeyrek civârında Şeyh Süleyman (S. Eyice, *İstanbul*, s. 59), Ayvansaray'da 1928'den beri yıkık Toklu İbrahim Dede (S. Eyice, *İstanbul*, s. 66), Fener'de Kızıl veya Kapudan Sinan Paşa (S. Eyice, *Son devir bizans mimarisi*, İstanbul, 1963, s. 40), Cerrahpaşa'da 1894'ten beri yıkık İsa-kapısı veya İbrahim Paşa (*ayn. esr.*, s. 29), Çarşamba'da Hırâmî Ahmed Paşa (S. Eyice, *İstanbul*, s. 63), Karagümrük'te Kefeli (*ayn. esr.*, s. 73) ile 1894'ten beri yıkık Kasım Ağa mescidlerinden başka, bir kaç kiliseden çevrilme mescid daha vardır ki, eski şekilleri bilinmediği gibi, bugün izleri de kalmamıştır (Arabacı Bayezid, Ba-

ruthâne, Etyemez tekkesi, Hamza Paşa veya Tahta minâre, Durkuyu, Şühedâ, Sekbanbaşı, Sivasî tekkesi v. b.). Buna karşılık, 1930'da kaldırılan Lâleli'de Balaban Ağa (S. Eyice, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1946 v.dd., mad. BALABAN AĞA MESCİDİ) ve 1943'te yıktırılarak, son enkâzı 1955'te yok olan Atatürk bulvarında Sekbânbaşı İbrahim Ağa (S. Eyice, *Sekbânbaşı İbrahim Ağa mescidi, Fatih ve İstanbul dergisi*, 1954, VII—XII, 139—168) ve Karagümrük'te 1919'da yanan Odalar veya Kemankeş Mustafa Paşa (S. Eyice, *İstanbul*, s. 72) mescidleri bir dereceye kadar tesbit edilebilmiştir.

Küçük mescidler başlıca iki örnek hâlinde inşâ edilmiştir. Bâzıları küçük bir mekânı örten tek kubbeden ibârettir; bâzıları ise, daha mütevâzî bir şekilde, sâdece ahşâp çatı ve kiremit ile örtülmüştür. Bunların aralarında san'at değerleri yüksek, âdetâ mescid mimârîsi bakımından şâheser sayılabilecek bâzı misaller mevcuttur. Unkapanı'nda Yavuz Er Sinan, Uzunçarşı başında Yavaşça Şâhin (*Ḥadîḳa*, I, 223), Fâtih'in Haliç tarafında Yarhisarî (*Ḥadîḳa*, I, 220), küçük ölçüde olmakla berâber, kubbeli mescidl rdir. Son yıllarda ihyâ edilen bu eserlerden sonuncusunun iki kemerli son cemâat yeri bilhassa zikre değer. Hazîrelerinde gömülü olan şahıslar bakımından dikkati çeken bir kaç mescid de vardır: Fâtih civârında Manisalı Mehmed Paşa mescidi bir misal teşkil eder. Yine bunlardan Fâtih'te Kumrulu Mescid hazîresinde Fâtih câmii mimârı Sinan-ı Atîk'in mezar taşı vardır (S. Eyice, *İstanbul*, s. 75). Maalesef 1956—1960 istimlâkleri sırasında ortadan kaldırılan diğ r küçük câmilerden biri Şehzâdebaşı'nda Mimar Ayas mescidi, diğeri de Manifaturacılar çarşısı yerinde bulunan ve hazîresinde ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'in mezarı olan Voynuk Şücâeddin mescidi (*Ḥadîḳa*, I, 218; A. S. Ünver, *İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey Çelebi*, İstanbul, 1945) idi.

XV. asırda yapılan mescidlerden ilk şeklini günümüze kadar muhâfaza edebilenler son derece azdır. Tahtakale'de fevkanî Timurtaş Ağa mescidi, bir köşesinde çıkmalı bir baca şeklindeki minâresi ile, bilhassa değerli bir eserdir (*Ḥadîḳa*, I, 70; S. Eyice, *İstanbul*, s. 49; ayn. mll., *İstanbul minareleri*, s. 44 v.d., res. 25). Fâtih devrine âit, Saman Emini Sinan Ağa'nın yaptırdığı Süleymaniye'de Samanveren mescidi ise, çatılı bir bina olmakla berâber, duvarlarının zarif taş ve tuğla işçiliği ile, minâresindeki tuğla süsler bakımından, güzel ve istisnâî bir eserdir (*Ḥadîḳa*, I, 78; S. Eyice, *İstanbul*, s. 48; ayn. mll., *İstanbul minareleri*, s. 45, res. 26, 27). Fâtih devrinde, Topçubaşı İlyas Ağa'nın hayratı olan Balat'ta Yatağan mescidi bu adı mezarı orada olan bir evliyadan almıştır. Bu mescidin, üzeri kiremitli oluşuna karşılık, içinde itinalı bir işçilik ile tezyin edilmiş ve işlenmiş ağaç bir mahfel bulunmaktadır ki, şimdiki hâlde bu devre âit bilinen tek örnektir (*Ḥadîḳa*, I, 224; S. Eyice, *İstanbul*, s. 65; ahşap aksamın resimleri için bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârisi*, İstanbul, 1953, s. 202).

XVI. asırda mescid mimârîsi, de, türk san'atının diğer sâhalarına uygun olarak, gelişmiştir. Haliç sırtlarında Hacı Hasan mescidi, bilhassa çok eski türk minârelerini hatırlatan gövdesi baklavalı bir süslemeye sâhip minâresi ile, dikkate değer (*Ḥadîḳa*, I, 88; S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 47, res. 34). Şehzâdebaşı'nda Mısır kadısı Emin Nureddin (ölm. 1554) tarafından bina olunan ve son yıllarda ihyâ edilen Burmalı mescid ise, çok mütevâzî mimârîsinde te'sirli bir güzelliğe sâhiptir; minâresinin gövdesi helezonî bir şekilde kıvrılan kavisli çubuklar hâlindedir. Böyle bir minâre inşâsı için husûsî sûrette tuğla yapılması icap ettiğini düşünmek küçük câmilerde yeknesaklıktan kurtulmak için ne derece gayret sarfedildiğini açıkça belli eder (*Ḥadîḳa*, I, 56; S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 47, res. 35). Aynı derecede alâka çekici bir mescid de 1956'ya kadar Vatan caddesinin sûrlara yakın ucunda bulunuyordu. Hiç bir iz bırakılmaksızın kaldırılan Yenibahçe ve Hoca Attar Halil Ağa mescidinin inşâsı kadar mimârîsi de istisnâî idi. Esâsında Fâtih devrinde Tahtakale'de inşâ olunan bu küçük ahşap mescidin arsasını beğenen Rüstem Paşa, mescidi söktürerek, yerine Mimar Sinan'a meşhûr câmiini inşâ ettirmiş ve mescidin enkazını da İstanbul'un her devrinde ücra bir semti sayılan Yenibahçe'nin nihâyetinde bir yere kurdurmuştur. Bir avlu içinde olan küçük ahşap mescidin minâresi binadan uzakta, avlunun iki cadde arasında bir köşe teşkil eden çok güzel bir çifte çeşmenin üzerine oturtulmuş bir şerefe ve külâhtan ibâret idi. Çeşmelerden birinin arkasından çıkan düz bir merdiven bu minâreye irtibatı sağlıyordu. Minber-minâre adını teklif ettiğimiz bu minâre çeşme ve mescid ile maalesef ortadan kaldırılmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 222; S. Eyice, *İstanbul*, s. 84; ayn. mll., *İstanbul minareleri*, s. 61, res. 78, 79). Böyle minâreleri bakımından çok dikkat çekici XVI. asra âit iki mescid ise, Eyüp'te bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Semiz Ali Paşa mescidi (*Ḥadîḳa*, I, 268; S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 61, res. 77) olup, minâresi baca biçiminde bir şerefeden ibârettir; diğeri Silâhî Mehmed Bey mescidi olup, Zal Mahmud Paşa câmii karşısında olduğundan, onun mimârîsi karşısında basit yapısı ve küçük nisbetleri ile ezilmemesi için başka hiç bir mescidde görülmeyen bir tertibe göre inşâ olunmuştur. Yanında bir de türbe bulunan ve uzun yıllardır harâbe hâlinde iken, 1962—1963'te tâmir edilen bu küçük mescidin kıble duvarı önünde sekiz köşe gövdeli, baca biçiminde şerefeli son derece zarif bir minâresi vardır (*Ḥadîḳa*, I, 280; S. Eyice, *İstanbul*, s. 99; ayn. mll., *İstanbul minâreleri*, s. 60 v.d., res. 74—76). Mimar Sinan'ın, kendi adını yaşatmak gayesi ile, Yenibahçe'de inşâ ettiği mescid de, plan tertibi ve minâresi bakımından, benzeri olmayan bir eser idi. Enine uzanan üstü kiremit örtülü bir mekândan ve buna bitişik bir son cemâat yerinden meydana gelen mescid 1918 yangınında harap olmuş, 1955'ten sonra da yerinde önce gecekondu, sonra evler yapılmasına göz yumulmuştur. Bugün ayakta kalan sâdece minâredir; bu da zarif bir baca şeklinde olup, ezan küçük penceresinden okunuyordu; tepesinde ise, bir külâh değil, ufak bir kubbecik vardır (*Ḥadîḳa*, I, 199; S. Eyice, *İstanbul*, s. 82; ayn. mll., *İstanbul minareleri*, s. 62, res. 81—83). Mimar Sinan daha büyük ölçüde üzeri kiremitli mescidler de yapmıştır. Bunlardan, dış mimârîsi itibârı ile, en güzellerinden biri henüz ihyâ edilmişken, 1957'de tamâmen yıktırılan Çapa'da Kazasker Abdurrahman Efendi mescididir (*Ḥadîḳa*, I, 167, resimler için bk. H. R. Saruhan, *Âbidelerimiz*, *nşr.* Türkiye Anıtlar Derneği, İstanbul, 1954, s. 157 v.dd.). Aynı devrin böyle kiremitli ve enine uzanan bir mekândan ibâret bir mescidi de Şehremini'nde yine Sinan'ın eseri olan Odabaşı mescididir (*Ḥadîḳa*, I, 30). Önceki misalde olduğu gibi, bunda da duvarlar muntazam taş ve tuğla şeritleri hâlinde örülmüş, geniş bir saçaklı ahşap bir çatı câmiin üstünü örtmüştür. Aynı mimârî husûsiyetlere sâhip başka bir mescid ise, Balat'ta Ferruh Kethudâ mescididir. Mimar Sinan tarafından 970 (1562)'te inşâ olunan bu sakıflı bina, yıkılmak üzere iken, 1954'te tâmir edilerek, kurtarılmıştır. Mihrabında çiniler, ahşap üzerine oymalar ve duvarlarında kalem işi nakış izleri bulunmuştur (*Ḥadîḳa*, I, 55; Konyalı, *Mimar Sinan'ın eserleri*, s. 86; S. Eyice, *İstanbul*, s. 65). Aynı mimârın İstanbul'da ufak ölçüde câmi ve mescidlerde çok sayıda tatbik ettiği anlaşılan bu plan tertibinin bir tekrarı ile Yedikule'de Hacı Evhad mescidinde karşılaşılır. Mimar Sinan tarafından ve, kitâbesinden anlaşıldığına göre, 993 (1585)'te yapılmıştır. Ahenkli nisbetleri olan mescid, çok uzun yıllar harâbe hâlinde durduğundan, duvarlarını süsliyen çiniler tamâmen sökülerek, çalınmış, malakârî tezyinattan da az parçalar kalmıştır ve ancak 1945'te ihyâ edilebilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 85; S. Eyice, *İstanbul*, s. 94; A. M. Schneider, *Yedikule und Umgebung*, *Oriens*, 1952, V, 205). Kalan izlerden içerisinin itinalı bir şekilde süslenmiş olduğu tahmin edilebilen bu mescidin evvelce tavanının da içeriden ahşap kubbeli olduğuna ihtimal verilebilir. Nitekim aynı devirden iç tezyinâtını tamam bir hâlde, bütün ihtişamı ile, muhâfaza edebilmiş iki mescid günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan biri Hekimoğlu câmiinin ilerisinde bulunan Ramazan Efendi mescididir. Mimar Sinan tarafından 994 (1586)'te Hacı Hüsrev Ağa için yapılan ve aslında Bezirgân mescidi olarak tanınırken, bitişiğindeki tekkenin şeyhinin adını alan bu mescid her bakımdan türk san'atının şaheserlerindendir. Tarih kitâbesi şâir Sâî Çelebî'nindir. Bina da, Mimar Sinan'ın ölümünden pek az önce yapıldığına göre, onun son eserlerindendir. Avlusunda çok küçük, fakat san'atkârane bir şadırvan bulunmakta, basit harimi ahşap bir çatı örtmektedir. Ancak bu mescidin en hârikulâde tezyinâtını iç duvarlarını kaplayan çiniler teşkil eder (T. Öz, *Turkish Ceramics*, res. 102—103; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 118). Burada ayrıca kalem işi nakışlar da tesbit edilmiştir. Aynı derecede muhteşem bir iç mimârî ile Topkapı dışında 1000 (1592) yılında Takkeci (Arakiyeci) İbrahim Ağa (ölm. 1595) tarafından yaptırılan mescidde de karşılaşılır. Burada bütün duvarlar bir sürahiden fışkıran çiçek ve yapraklar veya büyük tezyinî başka nebatlar ile süslü çiniler ile kaplıdır (T. Öz, *ayn. esr.*, res. 104; K. Otto-Dorn, *ayn. esr.*, s. 118, res. 65—67; O. Aslanapa, *Kütahya çinileri*, res. 31—34). Mermer minber de aynı derecede itinalı işlenmiştir. Kiremitli çatı boşluğunda gizlenmiş ahşap bir kubbe harîmin tavanını teşkil eder. Ayrıca içerideki ahşap aksam üzerinde çinilerin resim ve renklerine uygun renkli nakışlar mevcuttur (*Ḥadîḳa*, I, 232; S. Eyice, *İstanbul*, s. 85).

Müteakip asırların mescidleri arasında câzip husûsiyetleri ile dikkati çeken örnekler mevcuttur. Zarif baca şeklinde bir minâreye sâhip Karagümrük'te Derviş Ali mescidi (*Ḥadîḳa*, I, 109; S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 77, res. 139) barok üslûbun tatbik edildiğini gösterir. Cümle kapısı üstünde yükselen ve bir benzeri olmayan minâresi ile mimârî bakımdan bir yenilik ortaya koyan Altımermer civârında Tulumcu Hüsam mescidi maalesef 1945'te yıktırılmıştır (*Ḥadîḳa*, I, 140; S. Eyice, *İstanbul*

minareleri, s. 62 v.d., res. 86—87). İstanbul'un XIX. asırda yapılan ve devrinin üslûbunun çok güzel bir örneği olan nâdir mescidlerinden biri de Tekfursarayı karşısında Âdilşah Kadın mescidi idi. 1805'te yaptırılan ve mescid mimârîsinde „empire" üslûbunun tatbikini gösteren bu çok zarif eser, lüzumsuz olarak, 1943'te tamâmen ortadan kaldırılmıştır (S. Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 78 v.d., res. 143). Geçen asrın ikinci yarısı içlerinde bâzı eski mescidler, o sıralarda hâkim san'at zevklerine göre, ya tamâmen tahrif edilerek, çirkin bir şekilde yenilenmiş (Lâleli'de Yakub Ağa, Bayezid'de Kaliçeci Hasan, v.b.), bâzıları da garip üslûblarda yeniden inşâ edilmiştir. Bu husûsta vilâyet yanındaki Nallı mescid ile garip bir „neo-gotik" üslûbda yenilenen Sultanhamamı'nda Hacı Köçek mescidi ve Büyük postahâne arkasında 1911'de yenilenirken, eski türk san'atının tatbiki sûreti ile yapılmak istenen Hobyar mescidi birer misal teşkil eder. 1956—1960 istimlâkleri sırasında yıktırılan Aksaray'daki Şîrmerd Çavuş câmiinin hâtırasını yaşatma gayesi ile, karşı sırada yapılan yeni binanın ise, türk mimârî üslûbunda, kubbeli bir küçük câmi olduğu görülür.

Eski ahşap mahalle mescidlerinden ise, hemen hemen şehir içinde hiç bir örnek kalmamış gibidir. Eminönü'nde Arpacılar mescidi oldukça belirli bir „empire" üslûbu gösteren nâdir kalabilmiş bir eser sayılabilir. Son yıllarda, bâzıları sebepsiz (Sarayburnu'nda Yedekçiler, Atatürk bulvarı yakınında Voynuk Şucâeddin, Aksaray'da Oruç Gâzî veya İsmail Ağa, Unkapanı'nda, Köprü başında Süleyman Subaşı, Tekfursarayı'nda Âdilşah Kadın mescidleri gibi), bir kısmı ise, cadde açmak veya arsasından istifâde etmek gayesi ile, yıktırılan bir çok mescid vardır: Bâbıâli karşısında Fatma Sultan, Eminönü meydanında Arap Mehmed Paşa, Atatürk bulvarında Revânî Çelebî, Papazoğlu, Yahyagüzel veya Hoca Teberrük, Karagöz veya Baba Hasan Alemî, Firuz Ağa, İstasyon karşısında Sirkeci mescidleri gibi. Ayrıca, câmi ve mescidlerin tasnifi hakkındaki tâlimatnâmeden cesâret alınarak, kadro dışı bırakılan bir çok mescid, bu tarihden itibâren, zaman zaman satışa çıkarılmış veya kiraya verilmiş ve bunların bir kısmı yeni sâhiplerince yıktırılmıştır (Haraççı, Kabasakal, Hoca Ali, Tüfekhâne, Servili, Pirinççi Sinan, Öküz Mehmed Paşa, Yolgeçen, Hacı Ferhad, Sinan Ağa, Dibek, İlyas Çelebî mescidleri gibi). Çoğu kaybolan bu mescidlerin satış ilânlarını 1930—1950 yılları arasındaki İstanbul gazetelerinde bulmak kabildir (nitekim bu bilgi de gazetelerden derlenmiştir). Zelzele, yangınlar ve bakımsızlıktan harap olan mescidler arasında son yıllarda ihyâ edilenler de vardır. Bu sûretle tekrar ibâdete açılan mescidlere misal olarak Bayezid Ağa, Altay, Seyyid Ömer mescidleri gösterilebilir.

N a m a z g â h l a r. Basit bir alçak duvar ile hudutlanmış çimenli toprak bir sâhadan ibâret olan namazgâhlar bugün son der cede azalmıştır. Bunların mihrap yerini tutan sâde bir kıble taşı ve sâhayı gölgeleyen bir veya bir kaç ağacı olduğu gibi, yanlarında bir de çeşme bulunur. Umûmiyetle namazgâhlar şehrin çevresindeki mesîre yerlerinde ve şehirden çıkan yolların üzerlerinde kurulmuştur. Bunlardan 1116 (1704) tarihli bir tânesi, 1956'ya kadar, Hasköy yolunda, Aynalıkavak kasrının karşısında bulunuyordu. Şehrin içinde çok istisnaî bir tertibe sâhip bir namazgâh ise, Kadırga limanında, Cinci meydanı denilen yerde, Ahmed III.'in kızı ve Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın zevcesi Esmâ Sultan (ölm. 1788) için, 1779'da yaptırılan meydan çeşmesinin üstünde bulunmaktadır. İki taraflı olan bu çeşmenin haznesinin üstüne bir merdiven ile çıkılmakta ve burası böylece bir namazgâh vazifesi görmekte idi (krş. S. Eyice, *İstanbul*, s. 37). Üsküdar'dan itibâren başlayarak, Gebze istikametinde uzanan İstanbul-Bagdad ve Trakya istikametinde uzanan İstanbul-Edirne kervan ve sefer yolunun üzerinde de, muhtelif yerlerde, namazgâhlar var idi. Bunlardan birinci menzil sırasına âit tesbit olunabilen başlıca misaller, fotografları ile birlikte, derlenmiştir (krş. S. Eyice, *İstanbul-Şam-Bagdad yolu üzerindeki mimârî eserler I., Üsküdar-Bostancı güzergâhı*, *Tarih dergisi*, 1958, IX, 81—110, kitâbeler için bk. s. 111—132). Bugün bu namazgâhlardan sâdece iki tânesi, çok bozulmuş hâlde, durmaktadır. Yanında bânisinin âile sofası, çok güzel bir çeşmesi, kuyusu ve hattâ küçük bir meşrûtesi ile, emsâli olmayan âdeta bir namazgâh „külliyesi" teşkil eden 1186 (1772/1773) tarihli kalyonlar baş-halîfesi Hacı Ömer Efendi (ölm. 1777) namazgâhı 1960 ağustosunda, bânisinin torunları tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş, hazîre ise, tamâmen ortadan kaldırılmıştır (krş. S. Eyice, *ayn. esr.*, s. 94—96, 123—124). Bu menzil yolu üzerinde tarihî değerleri olan Ayrılık çeşmesi, Selâmî çeşmesi ve Bostancıbaşı derbendi namazgâhlarından sâdece Selâmî çeşmesi namazgâhı şimdilik durmaktadır. Bâzı büyük namazgâhlar bir nevi açık hava câmii olarak kullanılmış, bunun için, bu çeşit sâhalarda bir de taştan mihrap ile minber yapılmıştır. Nitekim Anadoluhisarı'nda XVII. asra âit böyle bir namazgâh tesbit olunmuştur (krş. A. Gabriel, *Les chateaux turcs du Bosphore*, Paris, 1943, s. 26, res. 11). Minberli namazgâhların en büyüğü İstanbul tarihinde husûsî bir yeri olan Okmeydanı'nda kurulmuş idi. Burada aralarında bir de Kemankeşler tekkesi bulunan çeşitli te'sislerden başka, bir minberli sofa, yâni açık hava namazgâhı bulunmaktadır (krş. H. B. Kunter, *Türk spor mimarisine dair, Güzel sanatlar dergisi*, 1944, V, 148 v.d.).

B i b l i y o g r a f y a: Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), I, tür. yer.; Ayvansarayî Hâfız Hüseyin Efendi (ölm. 1201=1786), *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), I—II (Ali Sâti' Efendi'nin genişletmesi ile); Hacı İsmail Bey-zâde Osman Bey, *Mecmua-i cevâmi* (İstanbul, 1304); Kolağası Mehmed Râif Bey (ölm. 1917), *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul, 1314), eserin basılmamış 2. cildi Türk Tarih Kurumundadır; H. Edhem [Eldem], *Câmilerimiz* (İstanbul, 1933); ayn, mll., *Nos mosquées de Stamboul* (trc. E. Mamboury), İstanbul, 1934; [İ. H. Konyalı], *İstanbul âbideleri* (İstanbul, ts. [1941]); ayn. mll., *Mimar Koca Sinan'ın eserleri* (İstanbul, 1950), noksan kalmıştır; R. E. Koçu, *İstanbul câmileri* (İstanbul, ts. [1948]), yalnız bir cüz çıkmıştır; ayn. mll., *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1946—1948, 1958—1965), I—VII, Ç harfinin yarısına kadar; S. Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs* (İstanbul, 1955); T. Öz, *İstanbul câmileri* (Ankara, 1962), I; ayn. mll., *İstanbul câmileri* (Ankara, [1964]), nşr. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı; *Usûl-i mimârî-i osmaniyye, L'architecture ottomane* (İstanbul, 1873), plan ve resimleri ile, sadrâzam Edhem Paşa tarafından hazırlatılmıştır; Fr. Adler, *Die Moscheen zu Konstantinopel*, (*Deutsche Bauzeitung*, 1874); C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1909—1912); A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople* (*Syria*, 1926, VII, 353—419); E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi* (İstanbul, 1953); D. Kuban, *Türk barok mimarisi hakkında bir deneme* (İstanbul, 1954); S. Eyice, *İstanbul minareleri* (*Türk sanatı tarihi, araştırma ve incelemeleri*, 1963, I, 31—132); bk. bir de *Sanat tarihi kürsü ve Enstitüsü öğretim ve araştırma çalışmaları* (İstanbul, 1962), s. 27—53; *Sanat tarihi yıllığı*, 1965, I, 202— 210.

4. Z â v i y e, h a n k a h v e t e k k e l e r. İstanbul'un dinî yapıları arasında tanınması gereken, fakat maalesef şimdiye kadar üzerinde hiç durulmamış bir zümre teşkil eden dergâh ve tekkelerden de burada kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Ancak elimizdeki bilgiler çok eksik ve mahduttur. Tekke ve zâviyeler ile türbelerin seddine ve türbedârlıklar ile bir takım unvanların men ve ilgasına dâir 677 sayılı ve 20 teşrin II. 1341 tarihli kanunda „Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde, gerek vakıf sûreti ile, gerek mülk olarak, şeyhinin taht-ı tasarrufunda, gerek suver-i âharla te'sis edilmiş bulunan bilumûm tekkeler ve zâviyeler sâhiplerinin diğer şekilde temellük ve tasarrufları bâkî kalmak üzere, kâmilen seddedilmiştir. Bunlardan usûl-i mevzûası dâiresinde filhâl câmi veya mescid olarak istimâl edilenler ibka edilir" (bk. N. Can, *Eski eserler ve müzelerle ilgili kanun, nizamnâme ve emirler*, Ankara, 1948, s. 21 v.d.) denilmiştir. İçlerinde çok eskileri, san'at ve tarih bakımından büyük bir değeri hâiz olanlarının bulunması bu kanunda göz önünde tutulmadığından, istisnasız olarak, bütün tekkeler terkedilerek, yıkılmağa bırakılmıştır. Bunlardan ancak mahdut sayıda bir kısmı, mahalle câmii veya mescidi olarak, vazife görmeğe devam edebilmiştir. Son şeyhlerinin tasarrufunda kalan tekke binalarının büyük ekseriyeti yavaş-yavaş husûsî mülkiyete geçerek, satılmış, yıkılmış ve ortadan kalkmıştır. Bununla berâber elde bâzı tekkelerin cedvelleri bulunmaktadır. Bunlardan bir tânesi vaktiyle bastırılmıştır: Bandırmalı-zâde Ahmed Münib, *Mecmua-i tekâyâ* (İstanbul, 1308). Bu risâlede o tarihte mevcut tekkelerin adları, yerleri, hangi tarîkata âit oldukları ile, şöhret buldukları diğer isimleri ve son şeyhlerinin adları bildirilmiş, fakat daha fazla bir tafsilât verilmemiştir. Ancak arada bâzı tekkelerin daha o tarihte de arsa hâlinde oldukları, hizalarına düşülmüş olan *arsa* kaydından anlaşılmaktadır (msl. Sultanahmed'de Üçler, Üsküdar'da Bülbül deresinde Özbek ler v.b.). Muayyen tarîkat mensuplarının kurdukları ilk zâviyeler metrûk kilise ve manastırları, „şenlendirmek", şehrin bâzı köşelerini imâr etmek gibi ictimaî yardım ve diğer gayeler ile meydana getirilmiş idi. Bunların ilk kurucuları veya muayyen bir sûfî için bunları kuranlar kökü Anadolu'da ve Asya'da olan bu tarîkat erbâbı ile yakın alâkalı kimselerdir. Sonraları bu zâviyelerin bir kısmı, bilhassa XIX. asırda, tamâmen mâhiyet değiştirmiş ve zengin tarafdârlarının yardımları ile, yeni mimârî zevklere göre, tekrar inşâ edilmiş ve tezyîn olunmuştur. İstanbul tekkelerinin büyük bir ekseriyeti geçen asırda hâkim olan Avrupâî üslûpların te'siri altında yapılmış ve tezyin edilmiş olmakla berâber, bunlar iç mimârî bakımından, alâka çekici bir ifâdeye sâhip bulunuyordu. Bunların yok olmalarından önce, hiç değil ise, resim ve planlarının alınmayışı, mu-

hakkak ki, türk san'atının son devresinin tesbiti bakımından büyük bir kayıptır. Bâzılarının ise, yanlarındaki câmiler doğrudan doğruya bir mahalle câmii mâhiyeti almıştır. Hindîler, Özbekler tekkeleri, aslında, islâmiyetin en büyük merkezi olan İstanbul'da bu uzak müslüman ülkelerinden gelen oralı müslümanların zâviyeleri, yâni misafirhâneleri idi. Aksaray'da bulunan Hindîler tekkesinin avlusunda, Osmanlı devleti nezdine elçi olarak gelen ve İstanbul'da ölen bir Hind elçisinin mezarı da bulunmaktadır. Anadolu'nun en mühim mutasavvıflarından olan Âşık Paşa sülâlesinin Kırşehir, Mecidözü'nde Elvan Çelebî ve daha başka yerlerdeki zâviyelerinden başka, İstanbul'da Halic'e hâkim bir noktada bir zâviyeleri daha bulunuyordu. Esâsı Âşık Paşa ahfâdından Derviş Ahmed Âşıkî tarafından kurulan bu müessese sonraları dârüssaâde ağası Hüseyin Ağa tarafından, şimdiki şekli ile, ihyâ edilmiştir (krş. *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 1148 v.dd., mad. *Âşıkpaşa câmii*) ve bu arada zâviyenin yerine bugün görülen kubbeli câmi de inşâ olunmuştur. Koca Mustafa Paşa civârında, Ramazan Efendi dergâhı yanında da bir tekke bulunuyordu. Birçok küçük câmiler ile mescidlerin çevrelerindeki eski zâviyelerin tesbiti ve tarihçelerinin tetkiki, İstanbul'un türkler tarafından imârı ve türkleşmesi hâdisesinin inkişâfını göstermesi bakımından, çok faydalı olur. Bugün şehrin muhtelif yerlerinde, mahalle aralarında görülen metrûk küçük hazîrelerin bir kısmı yıkılmış tekkelerin son hâtıralarıdır. Bâzı tekkelerin de şeyh meşrûtaları olan büyük ahşap konaklar el'an görülebilmektedir.

İstanbul'un büyük tekkelerinin en ehemmiyetlisi Yenikapı mevlevîhânesi sayılabilir. Osmanlı devri türk medeniyet tarihi bakımından mühim bir eser sayılan bu tekkenin (krş. M. Ziya, *Yenikapı mevlevîhânesi*, İstanbul, 1329) kalıntılarının da bir kaç yıl önce bir yangınla mahvolduğu bilinmektedir. Eyüb'ün az ilerisinde, Haliç kıyısında bulunan Bahâriye mevlevîhânesi ise, Çırağan sarayı yerindeki Beşiktaş mevlevîhânesinin 1868'de Maçka'ya nakli, 1873'te Haliç sâhilinde Bahâriye mevkiine taşınması üzerine, 1294 (1876)'te burada yeniden kurulmuş idi. Bugün pek mahdut izleri kalan bu tekkenin civârında Dedeler mezarlığı denilen bir mezarlık vardır (bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 1854 v.dd., mad. BAHARİYE MEVLEVÎHÂNESİ). Geçen asrın başlarında inşâ edilmiş olmakla berâber, Avrupa barok mimârî üslûbunun türk san'atına intibakının çok güzel bir örneği olan Yedikule'de, Fevziye câmii yanındaki Küçük Efendi dergâhı da maalesef 1957'de yanmış ise de, câmi beden duvarları ile, ihyâ olunmuştur (H. Edhem-E. Mamboury, *Nos mosquées de Stambuol*, s. 128; A. Kuran, *Türk barok mimarisinde Batı anlamında bir teşebbüs: Küçük Efendi manzumesi, Belleten*, 1963, XXVII, 467—470). Yine XIX. asrın bir eseri olmakla berâber, cadde üzerindeki sebilli mermer cephesi güzel bir „empire" üslûbu gösteren Aksaray'da Oğlanlar tekkesi 1957'te tamâmen ortadan kaldırılmış, fakat sebil cephesinin taşları toplanarak, o civârdaki Murad Paşa câmii avlu duvarı dibinde, 1964'te yeniden kurulmuştur. Son yıllarda mevcut kalıntılarından bir kısmı kurtarılan çok eski ve tarihî değeri büyük tekkelerden biri de, eski adı il, Salkımsöğüt'te (Sirkeci) Aydın-oğlu dergâhıdır. Esâsı Bayezid II. devrine kadar inen bu dergâhın esas binası 1960'ta yıkılmış, fakat en eski kısmı olan türbesi, dış duvarları avlusundaki mezarlar ve ağaçları muhâfaza edilmiştir (bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1520—1526). Silivrikapısı iç tarafında esâsı Fâtih devrinde Topçubaşı Bâlâ Süleyman Ağa tarafından kurulan Bâlâ tekkesi de, şimdiki hâli ile, XIX. asra âit bir manzûmedir. Kitâbesine göre, saraylı Sazkâr kalfa tarafından 1279 (1862)'da ve 1894 zelzelesinden sonra, Âdile Sultan tarafından, bu şekli ile, ihyâ edilmiştir. Abdülhamid devrinde 1309 (h.) ve 1313 (h.)'te ise, bilhassa Pereste Kadın tarafından bu manzûmeye husûsî bir güzellik veren çeşme ve sebiller inşâ olunmuştur (M. Hattatoğlu, *İstanbul Silivrikapı'da Topçubaşı Bâlâ Süleyman Ağa mimarî manzumesi, Vakıflar dergisi*, 1958, IV, 183—191, 19 res.). Başlıbaşına bir mevzû teşkil edecek kadar tarihi değeri olan Galata mevlevîhânesi ile Tophane sırtındaki Kadirîhâne bu çeşit müesseselerin en tanınmışlarındandır [bk. mad. GALATA]. Üsküdar'dakiler arasında da Aziz Mahmud Hüdâî dergâhı [bk. mad. ÜSKÜDAR] mühim bir eserdir. Kasımpaşa semtinin bu çeşit mühim eserlerinden Surûrî dergâhı, mektep hâline getirilerek, uzun müddet kullanıldıktan sonra, 1964'te yıktırılmıştır. İstiklâl harbi sırasında Anadolu'ya geçenlerin saklandıkları ilk merhale olarak tarihe mal olan Merdivenköyü âsitânesi (Bektaşî) yıkılmağa başlamış iken, son yıllarda küçük bir tâmir ile kurtarılmıştır. Türk san'atına barok üslûbun ilk nüfuzu sıralarında yapılan Bâbıâli karşısındaki Hacı Beşir Ağa manzûmesinin bir parçası olan büyük tekke bir kaç yıl evvel yanmış, sâdece harâbesi kalmıştır. Geçen asrın sonlarına doğru, Fener havâlisinde, eski bir Bizans kilisesi harâbesi Şeyh Murad tekkesi olarak ihyâ edilmiş ise de, bugün bu binadan da hiç bir iz yoktur. Muayyen bir teşkilâtın merkezi olan tekkelerden bir tânesi olarak Okmeydanı'ndaki Atıcılar tekkesi hakkında ise, aşağıda ayrıca (bk. VII, 3) bilgi verilecektir. İstanbul tekke ve dergâhları arasında bir tânesi daha vardır ki, muayyen bir zümre insanları barındırması, misâfir etmesi düşünülerek kurulduğu bilinmektedir. Diğer benzerlerinden ayrılan bu tekke aslında cemiyetin dışında kalan cüzamlılara tahsis kılınmış olan Karacaahmed mezarlığı içindeki Miskinler tekkesidir. Esâsı XVI. asırda bu illete duçar olanlara bir sığınak olarak kurulan bu müessese çok yakın tarihe (1927) kadar böylece vazife görmüş ve tekkelerin kapanması ile, terkedilerek, kısa zamanda ortadan yok olmuştur. Mezarlık sâhası içinde yakın zaman öncesine kadar görülebilen bu mescide âit minarenin harâbesi ile bâzı izleri, 1956 yılına doğru, Karacaahmed mezarlığından yol geçirilerek, Saraçlar çeşmesi kısmındaki mezarlar kaldırıldığında, tamâmen tesviye edilerek, arsasına Saraçlar çeşmesinden getirilen mezar taşları dikilmiştir. Bu tekkenin yeri, evvelce yakınında olduğu bilinen Hâfız İsa Ağa çeşmesi sâyesinde, bir dereceye kadar, tâyin edilebilmektedir (krş. S. Ünver, *Türkiyede cüzam hastalığı tarihine ait kayıtlar, İst. Belediye mec.*, 1934; ayn. mll., *Türkiye cüzam tarihi hakkında, Poliklinik mecmuası neşriyatı*, İstanbul, 1934, nr. 2; ayn. mll., *Cüzam hastalığına dair arşiv kayıtları, Dirim*, 1936, nr. 3; tekkenin 1330=1911/1912'da yapılan güzel bir resmi için bk. S. Ünver, *Ressam Ali Rıza, hayatı ve eserleri, 1858—1930*, İstanbul, 1949, s. 13, lev. VIII; krş. S. Eyice, *İstanbul-Şam-Bagdad yolu, Tarih dergisi*, 1958, IX, 88, res. 6).

XVII. asırda, İstanbul'da mevcut tekkelerin bir cedvelini Evliya Çelebî'nin *Seyahatnâme*'sinden çıkarmak kabildir. Bu lediye kütüphânesinde İstanbul tekkelerinin tarih ve bânilerini bildiren bir yazma vardır (nr. 75). İstanbul Üniversite kütüphânesinde (nr. 89543) 1256 (1840/1841) tarihli bir risâlede *Âstâne-i aliyye ve bilâd-i selâsede kâin el'an mevcud ve mühterik olmuş tekkelerin ismi ve mukabele günleri* bulunmaktadır. T. Öz tarafından verilen 1326 (h.) tarihli başka bir cedvel ise, İstanbul ve yakın çevresinde 155 tekkenin adını ihtivâ etmektedir. Burada Bandırmalı-zâde Ahmed Münib'in *Mecmua-i tekâyâ* (İstanbul, 1307)'sında bulunan cedvelin, alfabe sırasına konularak, verilmesi uygun olacaktır:

Bayramî tekkeleri. 1. Emek-yemez (Üsküdar, Salacak), 2. Himmet-zâde (Nakkaş Paşa), 3. Şeyh Himmet Ef. (= Muhyî Ef., Üsküdar, Divitçiler), 4. Tavîl Mehmed Ef. (Altımermer).

Bedevî tekkeleri. 5. Ağaç Kakan (= Ahmed Ef., Ağaçkakan), 6. Arap-zâde (= Şeyh Mustafa Ef., Kasımpaşa, Uzunyol), 7. Eburrıza (Kasımpaşa, Tatavla, Kurtuluş), 8. İslâm Bey (Eyüp, İslâm Bey mahallesi), 9. Şeyh Ahmed Ef. (Çengelköy), 10. Şeyh Hâmil Ef. (Beylerbeyi), 11. Şeyh Hasîb Ef. (=Şeyh Sadık Ef., Üsküdar, Toptaşı), 12. Şeyh Hüseyin Ef. (İstavroz, Dereiçi).

Celvetî tekkeleri. 13. Acıbâdem (= Selâmî Ali Ef., Üsküdar, Selâmsız, Acıbadem), 14. Akarca (Tophane, Akarca), 15. Akbıyık (Ahırkapı), 16. Alâeddin Ef. (Sofular), 17. Atpazarî Şeyh Osman Ef. (Fâtih, Atpazarı), 18. Atpazarî Osman Ef. (Üsküdar, Hayrettin Çavuş mahallesi), 19. Ayşe Sultan (Üsküdar, Mirahur), 20. Bacılar (Üsküdar, Hüdâî civarı), 21. Bandırmalı Şeyh Yusuf Ef. (=Seyyid Hâşim Baba, Üsküdar, İnadiye), 22. Çakır Dede (= Kara Abalı, Dolmabahçe), 23. Devâtî-zâde (= Şeyh câmii, Üsküdar, Şeyh câmii mahallesi), 24. Hüdâî Aziz Mahmud Ef. (Üsküdar, Gülfem Hatun mahallesi), 25. İskender Baba (=Kaymakçı-zâde, Üsküdar, Ağa hamamı), 26. Keşfî Osman Ef. (Şehzâdebaşı, Vezneciler), 27. Küçük Ayasofya (Küçük Ayasofya câmii), 28. Mihrimah Sultan (Üsküdar, Mihrimah câmii), 29. Musalla (Üsküdar, Bu'gurlu), 30. Sarmaşık (Edirnekapı), 31. Şeyh Fenâî Ali Ef. (Üsküdar, Pazarbaşı), 32. Şeyh Selâmî Ef. (Üsküdar, Büyük Çamlıca), 33. Şeyh Selâmî Ef. (Üsküdar, Tekkekapısı), 34. Tenbel Hacı Mehmed Ef. (=Tonbul Hacı Mehmed, Üsküdar, Tonbul Hacı Mehmed mahallesi).

Cerrâhî tekkeleri. 35. Ârif Dede (Üsküdar, Mehmed Ağa câmii), 36. Çaylakzâde (Nuruosmaniye), 37. Halil Nizâmeddin (Edirnekapı, Acıçeşme), 38. İplikçi Mehmed Hüsam (Otlukçu yokuşu), 39. Karabaş (Rumelihisarı), 40. Karagöz (Silivrikapı), 41. Nureddin Cerrâhî (Cerrâhî, Karagümrük), 42. Sertarîk-zâde (Eyüp, Nişancı), 43. Sertarîkzâde (Fâtih, Kumrulu mescid), 44. Şeyh Ali Ef. (Otakçılar), 45. Tamaşvar (Eyüp, Şeyhulislâm mahallesi), 46. Yağcı-zâde (=Balaban, Üsküdar, Balaban iskelesi), 47. Yesârî-zâde (= Ordu Şeyhi Hâfız Ef., Sofular, Çelebî Mehmed Ağa hamamı civârı), 48. Yıldız Dede (Bahçekapı).

Gülşenî tekkeleri. 49. Başçı Hacı Mahmud (Haseki, Başçı câmii), 50. Gülşenî Tatar Ef. (Tophane), 51. Şeyh Ali Ef. (Balat, Molla Aşkî mahallesi).

Halvetî tekkeleri. 52. Bülbülcü-zâde (Yeni Nişancı), 53. Çizmeciler (Kabataş), 54. Hamza-zâde (Fâtih, Cedîd Nişancı), 55. İshak

Karamanî (Sütlüce), 56. Kasım Çelebî (Çemberlitaş, Atîk Ali Paşa câmii), 57. Kule Meydanı (Yedikule, Kasap İlyas mescidi), 58. Maçka (Beşiktaş, Maçka), 59. Sâdullah Çavuş (Silivrikapı, Aynalıbakkal), 60. Şevki Mustafa Ef. (Mimar civârı), 61. Şeyh Hâfız Ef. (Üsküdar, Karacaahmed), 62. Şeyh Süleyman Ef. (Beykoz). 63. Takkeci (Topkapı dışı, Takkeci câmii), 64. Üçler (Silivrikapı).

K â d i r î t e k k e l e r i. 65. Abdüsselâm (Halıcıoğlu), 66. Ali Baba (Fındıklı), 67. Avnî-zâde (Üsküdar, Divitçiler), 68. Büyük Piyâle Paşa (Kasımpaşa, Büyük Piyâle Paşa câmii), 69. Cike-zâde Ziyâeddin Ef. (Eski Alipaşa, Yediemîrler), 70. Doğramacı (Kasımpaşa, Zindan arkası), 71. Dülger-oğlu (Haffafhâne), 72. Erdik Baba (Haseki, Davutpaşa), 73. Evlice Baba (Eyüp, Bülbül deresi), 74. Fıstıklı (Hasköy, Fıstıklı), 75. Gavsî-zâde (Mevlevîhâne kapısı), 76. Hacı İlyas (Eğrikapı), 77. Haffaf Hüseyin Ef. (Emirgân), 78. Hâkî Ef. (Eyüp, Evlice Baba mahallesi), 79. Hamdî Ef. (Sinanpaşa), 80 Hâşimî Osman Ef. (=Emir Ef., Kasımpaşa, Kulaksız), 81. Havuzbaşı (= Özbekler, Beylerbeyi, Havuzbaşı), 82. Haydar Dede (Saraçhâne), 83. Hekim-zâde Ali Paşa (=Abdal Yâkub, Hekim-zâde Ali Paşa câmii), 84. Hindîler (Aksaray, Horhor), 85. Hindîler (Üsküdar Selâmsız), 86. Kâdirî-hâne (=İsmâil Rûmî, Tophane), 87. Kabakulak (Karagümrük), 88. Kaledibli Ahmed Ef. (Mevlevîhâne kapısı), 89. Karabaş (Tophane), 90. Kartal Baba (Üsküdar, Nuhkuyusu), 91. Kaygusuz Baba (Büyük Ayasofya, Toprak sokak), 92. Kelâmî (Mevlevîhâne kapısı), 93. Kolancı Şeyh Emin Ef. (Otakçılar, Çayırbaşı), 94. Küçük Piyâle Paşa (=Paşmakçı, Kasımpaşa, Küçük Piyâle mahallesi), 95. Kürkçü (Lâlezar, Asmalı sokak), 96. Kürkçü-zâde (Silivrikapı), 97. Mehmed Haffaf (Küçük Hamam, Balcı yokuşu), 98. Mısırlı İbrahim Ef. (Sultanahmed, Güngörmez), 99. Molla Çelebî (Eyüp, Dabbaghâne karşısı), 100. Muabbir Hasan Ef. (Kasımpaşa, Büyük Piyâle), 101. Nazmî-zâde (=Yavaşça Şâhin, Şehremini, Baruthane yokuşu), 102. Nebâtî (Tophane), 103. Nişancı (Fâtih, Yeni Nişancı câmii), 104. Oğlanlar (=Oğlan Şeyh, Aksaray, Karakol bitişiği), 105. Paşmak Şerif (= Bayram Paşa, Haseki câmii yakını), 106. Peyk Dede (Mevlevîhâne kapısı, Karabaş mahallesi), 107. Remlî (Şehremini), 108. Resmî (Edirnekapı), 109. Ser-bölük Ahmed Ef. (Üsküdar, Divitçiler), 110. Sirkeci (Küçük Mustafapaşa), 111. Şeyh Hulûsî Ef. (Büyük Ayasofya, Soğukçeşme), 112. Şeyh Mehmed Ef. (Bebek, Kayalar), 113. Şeyh Şemseddin (= Şeyh Muhyî Ef., Yenibahçe, Keçeciler), 114. Şeyh Tâhâ (Haseki), 115. Taşçı (=Gümüş Dede, Davutpaşa iskelesi), 116. Türâbî (Kasımpaşa, Tersâne civârı), 117. Vânî Ahmed Ef. (Lâlezar), 118. Yahya Ef. (Fâtih câmii civârı), 119. Yahya Kethudâ (= Yâ-hû Baba, Kasımpaşa, Yahya Kethudâ mahallesi), 120. Yarımca Baba (=Paşa Limanı, Üsküdar, Paşalimanı), 121. Yâ-vedûd (Eyüp, Yâvedûd câmii), 122. Zincirlikuyu (=Halim Kölem Dede, Üsküdar, Büyük Karakol yanı).

M e v l e v î t e k k e l e r i. 123. Bahâriye (Eyüp, Bahâriye), 124. Galata (=Kulekapısı, Galata, Kulekapısı), 125. Kasımpaşa (Kasımpaşa), 126. Üsküdar (=Nu'man Bey, Mirahor), 127. Yenikapı (Yenikapı).

N a k ş î t e k k e l e r i. 128. Ahmed Buhârî (Unkapanı), 129. Afîfe Hatun (Eyüp, Kızılmescid), 130. Akbaba (Beykoz, Akbaba), 131. Baba Haydar (Eyüp, Baba Haydar mahallesi), 132. Bademli (Sütlüce), 133. Bâlî Ef. (=Bali kuyusu, Silivrikapı), 134. Çolak Hasan Ef. (Eyüp, İdris köşkü civârı), 135. Derûnî Mehmed (Vezneciler), 136. Ebu Said al-Hızrî (Edirnekapı, Kariye câmii civârı), 137. Emîr Buhârî (Edirnekapı), 138. Feyziye (Kocamustafa Paşa), 139. Feyzullah Ef. (Halıcılar köşkü), 140. Hacı Beşir Ağa (Bâbıâli civârı), 141. Hakîkî Osman Ef. (Eğrikapı), 142. Hatuniye (=Hoca Hüsam Ef., Eyüp, İdris köşkü), 143. Husrev Paşa (Eyüp, Bostan iskelesi), 144. Kalender-hâne (Eyüp, Câmii kebir mahallesi), 145. Kalender-hâne (Üsküdar, Çinili câmi civârı), 146. Karaağaç (Karaağaç), 147. Karyağdı (Eyüp, Karyağdı), 148. Kâşgar (= Murtaza Ef., Eyüp, Karyağdı), 149. Kırkağacî (= Emin Ef., Aksaray), 150. Kirpâsî (Eyüp, Düğmeciler), 151. Kefevî (Salmatomruk), 152. Mehmed Said Ef. (Fındıklı), 153. Mercimek (Langa), 154. Mesnevîhâne (Çarşamba), 155. Mimar Sinan (Âşıkpaşa), 156. Muabbir Hasan Ef. (Eskialipaşa), 157. Murad Molla (Çarşamba), 158. Mustafa Dede (Büyük Karaman), 159. Mustafa Paşa (Otakçılar), 160. Nalband Mehmed Ef. (Rumelihisarı), 161. Nazif Dede (= Rûmî Mehmed Ef., Anadoluhisarı), 162. Neccâr-zâde (= Sinan Paşa, Beşiktaş câmii civârı), 163. Öksüzce Baba (Kocamustafa Paşa), 164. Özbek (Üsküdar, Bülbül deresi), 165. Özbekler (Sultanahmed, Mehmed Paşa yokuşu), 166. Özbekler (= Kalender-hâne, Üsküdar, Sultantepesi), 167. Perişan Baba (Yedikule, Kazlıçeşme), 168. Safvetî Paşa (Hocapaşa), 169. Sarı Baba (= Kara Baba, Sarıyer, Hamam sokak), 170. Selimiye (Üsküdar, Selimiye), 171. Seyyid Baba (= Osman Baba, Haseki), 172. Şahkulu Sultan (Merdivenköy), 173. Şehitler (Rumelihisarı), 174.

Şeyh Ali Ef. (Eyüp, Oluklubayır), 175. Şeyh Atâullah Ef. (Kanlıca), 176. Şeyh Hıfzî Ef. (Unkapanı), 177. Şeyh Kâmil Ef. (Edirnekapı, Sarmaşık mahallesi), 178. Şeyh Murad (Eyüp, Nişancı), 179. Şeyh Sâdık Ef. (= Hacı Dede, Üsküdar, Pazarbaşı), 180. Şeyh Said Ef. (Fındıklı), 181. Şeyh Selâmî Ef. (Eyüp, Babahaydar), 182. Şeyh Selim Ef. (=Şeyh Sâdık Ef., Üsküdar, Çınar mahallesi), 183. Tâhir Ağa (Âşıkpaşa, Yenihamam), 184. Tâhir Baba (Büyük Çamlıca), 185. Vâlide Sultan (Eminbaba, Edirnekapı), 186. Vezir (İzzet Paşa, Eyüp), 187. Yahya Ef. (Beşiktaş), 188. Yâkub-zâde (Yayla civârı), 189. Yûşâ' (Beykoz, Yûşâ), 190. Zebnî Şerîf (Taşkasap).

R ü f â î t e k k e l e r i. 191. Abdurrahman Şâmî (= Sancaktar, Büyük Ayasofya), 192. Alyanak Ali Ef. (Lâlezar), 193. Arabacıbaşı (= Düğümlü Dede, Sultanahmed), 194. Bekâr Bey (= Şeyh Kâmil Ef., Hobyar), 195. Cündî Hurrem (Altımermer), 196. Çöreklik (= Ali Kuzu, Kasımpaşa), 197. Halevî Ef. (Şehremini, Arpa hamamı civârı), 198. Kara Baba (Çenberlitaş, Atîk Ali Paşa mahallesi), 199. Kara Nohut (Halıcılar köşkü), 200. Kara Sarıklı (Küçük Mustafapaşa), 201. Kılcı Mehmed Ef. (Mevlevîhâne kapısı, Evliya mahallesi), 202. Kubbe (Fâtih, Yenihamam), 203. Mârufî Ef. (Kasımpaşa, İbadullah mahallesi), 204. Osman Ef. (Topkapı, Bayezid Ağa mahallesi), 205. Paşa Baba (= Hoca-zâde, Tophane, Firuz Ağa), 206. Râşit Ef. (Fâtih, Kadı çeşmesi), 207. Saçlı Ef. (Küçük Mustafa Paşa, Çırakçı çeşme civârı), 208. Safî (Şehremini), 209. Said Çavuş (Küçük Mustafapaşa), 210. Sâlih Ef. (Karagümrük, Tahta minâre), 211. Sandıkçı Şeyh Edhem Ef. (Üsküdar, Tabutçular), 212. Saraç İshak (Tavşantaşı), 213. Seyyah Şeyh (Kabasakal), 214. Sultan Osman (= Ahmed Ef., Otakçılar, Sıraserviler), 215. Şerbettar (Molla Gürânî mahallesi), 216. Şeyh Abdullah Ef. (Odabaşı çarşısı), 217. Şeyh Ârif Ef. (Hasrevpaşa), 218. Şeyh Hâfız Ef. (= Şeyh Sadık Ef., Üsküdar, Menzilhâne yokuşu), 219. Şeyhulislâm (= Şeyh Hasîb Ef., Eyüp, Babahaydar), 220. Şeyh Nuri Ef. (Üsküdar, Dabbağlar mahallesi), 221. Şeyh Mahmud Ef. (Üsküdar, Ahmediye câmii), 222. Şeyh Sırrı Ef. (Kıztaşı, Sofular), 223. Tarsusî (Mevlevîhâne kapısı), 224. Yahya-zâde (Eyüp, Câmi-i kebir mahallesi), 225. Yeşil Tulumba (= Halim Ef., Unkapanı, Yeşil Tulumba).

S a ' d î t e k k e l e r i. 226. Abdüsselâm (= Kovacı Dede, Koska, Hasan Paşa karakolu civârı), 227. Âbid Çelebî (Kadıçeşmesi, Yenihamam), 228. Balcık (Defterdar iskelesi), 229. Câfer Paşa (Eyüp, Kızılmescit), 230. Ciğerim Dede (Kasımpaşa, Tersâne civârı), 231. Çakır Ağa (= Eyüp Ef., Edirnekapı, Çakırağa mahallesi), 232. Ejder (= Mehmed Ef., Karagümrük), 233. Etyemez (= Kara-bıçak Veli, Davutpaşa iskelesi, Etyemez mahallesi), 234. Fındık-zâde (Yüksekkaldırım, Kalender), 235. Ganî Ef. (= Hallaç Baba, Üsküdar, Tabutçular), 236. Halil Hâmid Paşa (=Kıdem, Davutpaşa iskelesi), 237. Hamidiye (Kadıköy, Kuşdili), 238. Hasan Kudsî Ef. (Mevlevîhânekapısı), 239. Hasîrî-zâde (Südlüce), 240. İsa Ef. (Halıcılar köşkü civârı, Kilise câmii), 241. Kantarî Baba (Gümüşsuyu), 242. Râşid Ef. (Şehremini, İnadiye fırını civârı), 243. Sancakdâr Hayreddin (Davutpaşa iskelesi), 244. Seyfeddin Ef. (Üsküdar, Çavuşderesi), 245. Sır (Otakçılar), 246. Şeyh Cevher (Okmeydanı), 247. Şeyh Fethî Ef. (= Malatyalı İsmail Ağa, Üsküdar, Ahmediye mahallesi), 248. Taşlıburun (=Lâgarî, Eyüp, Taşlıburun),

S i n â n î t e k k e l e r i. 249. Harîrî Mehmed Ef. (Şeyh Sâlih Ef., Topkapı), 250. Ümmî Sinan (Eyüp, Dökmeciler), 251. Zekâî-zâde (Şehremini).

S ü n b ü l î t e k k e l e r i. 252. Bâzirgân (= Şeyh Ramazan, Kocamustafa Paşa), 253. Beşikçi-zâde (Davutpaşa, Çavuş hamamı civârı), 254. Cihangir Hasan Ef. (Cihangir câmii), 255. Erdebil (= Sinan Erdebilî, Büyük Ayasofya), 256. Ferruh Kethudâ (= Balat, Balat câmii), 257. Hacı Evhad (Yedikule), 258. Hacıkadın (Samatya, Hacıkadın câmii), 259. İbrahim Paşa (Kumkapı Nişancısı), 260. Kara Mehmed Paşa (Aksaray), 261. Keşfî Câfer Ef. (= Şeyh Yunus Ef., Fındıklı), 262. Koruk (Molla Gürânî civârı), 263. Mehmed Ağa (Çarşamba, Mehmed Ağa câmii), 264. Merkez Ef. (Mevlevîhâne kapısı), 265. Mimar Acem (Mevlevîhane kapısı), 266. Mirahur (Yedikule, Mirahur), 267. Saçlı Hüseyin Ef. (Üsküdar, Tabutçular), 268. Safvetî (= Çayır, Silivrikapı, Ağa çayırı), 269. Sivasî (Sultanselim), 270. Sünbül Sinan (Kocamustafa Paşa), 271. Şah Sultan (= Şeyh Necâtî Ef., Eyüp, Şahsultan mahallesi), 272. Şemsî Sivâsî (Eyüp Nişancısı), 273. Tercüman Yunus (= Dıragman, Dıragman, Fethiye).

Ş a ' b â n î t e k k e l e r i. 274. Akşemseddin (Zeyrek), 275. Altunî-zâde (Ağa yokuşu), 276. Atîk Vâlide Sultan (= Karabaş Veli, Üsküdar, Atîk Vâlide câmii), 277. Çamlıcalı Mehmed Ef. (= Çınarlı, Üsküdar, Çavuşderesi), 278. Durmuş Dede (Rumelihisarı), 279. Ekmel (= Süleyman Ekmeleddin, Sofular), 280. Emîrler (Seyyid Seyfullah Ef., Silivrikapı), 281. Enis Hasan Ef., (= Aydınoğlu, Hocapaşa, Salkımsöğüt), 282. Fahreddin Ef. (Maçka), 283. Fey-

zullah Ef. (= Şeyh Rûmî Ef., Üsküdar, Ahmediye), 284. Hacı Mestan Ef. (Ağa Yokuşu), 285. Kuşadalı (= İbrahim Ef., Aksaray, Sinekli Bakkal), 286. Mahmud Ef. (Mevlevîhâne kapısı), 287. Mehmed Paşa (Küçük Ayasofya), 288. Nalçacı Halil Ef. (Üsküdar, Dabbaglar), 289. Nasûhî-zâde (Üsküdar, Doğancılar), 290. Nâzikî Ef. (= Malatyalı İsmail Ağa, Büyük Ayasofya), 291. Raûfî Ef. (Beykoz), 292. Refet Ef. (Çarşamba), 293. Safvetî Paşa (Üsküdar, Doğancılar), 294. Seyyid Nizam (Silivrikapı, Balıklı), 295. Şâmîler (Aksaray), 296. Şeyh Hâfız Ef. (Beykoz), 297. Şeyh İsmail Ef. (Yeniköy), 298. Ümmî Ahmed Ef. (Üsküdar, Çinili câmi civârı).

Şâzilî tekkeleri. 299. Ertuğrul (= Şâzilî, Beşiktaş), 300. Şâzilî (Ali Bey köyü), 301. Şâzilî (Unkapanı).

Uşşâkî tekkeleri. 302. Hâlid Ef. (Yedikule, Mirahur), 303. Hoca-zâde (Fâtih, Haydar), 304. Mahmud Bedreddin (Keçeciler), 305. Şalcı-zâde (= Savaklar, Eğrikapı, Savaklar), 306. Uşşâkî (Kasımpaşa).

5. Gayr-i islâmî dinî binalar. İstanbul'un fethi sıralarında şehirdeki Bizans kilise ve manastırlarından ancak pek az bir kısmının kullanılmakta olduğu tesbit edilebilmektedir (krş. R. Janin, *La géographie ecclésiastique, Eglises et monastères*, Paris 1953). Fetihten sonra ilk ihtiyaçlar için bunlardan bir kaçı câmi, mescid, hankah ve medrese hâline getirilmiş, fakat bir çoğu şehirde yaşayan hıristiyanlara bırakılmıştır. Bulundukları mahallelerin zamanla türk ve islâm, halk tarafından iskânı üzerine de bunlar câmi mescid veya hankah, zaviye tekke hâline getirilmiştir.

a. Kiliseler (rum, ermeni, latin). Şehrin fethinin hemen arkasından Fâtih Sultan Mehmed'in siyâseti icâbına göre, ortadoksların papa ile birleşmeği kabul etmiyen zümresinin dinî inançlarında desteklenmeleri uygun görülmüş idi. Son Bizans İmparatorlarının, devleti türk tehlikesinden kurtarmak için, papa ile anlaşmalarına karşı olan halkın ve kilise adamları zümresinin başında da Gennadios Skholarios bulunuyordu. Şehrin fethinin arkasından Skholarios, ortadoksların başına patrik nasbedilmiş, kendisine makam olarak da şimdiki Fâtih câmii yerinde veya o havâlide bulunan, büyük Oniki Havârî (Havariyun-H. Apostolon) kilisesi tahsis kılınmış idi (Kritoboulos, nşr. Karolidis, s. 93; nşr. Riggs, s. 94). Çok büyük olduğundan, bakımı zor ve zâten çok harap bir hâlde bulunan bu kilisede patrik ancak iki yıl kadar oturmuştur (bk. A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche*, II, *Die Apostelkirche*, Leipzig 1908, s. 2). Yavaş-yavaş, etrafının müslüman mahalleri ile çevrilmesi ve kilisenin avlusunda bir sabah bir ölü yeniçeri cesedinin bulunması üzerine, Skholarios'un isteği ile, patrikhâne burasını tahliye ederek, Haliç sırtlarındaki Pammakaristos manastırına geçmiştir. Fethiye câmii adı ile kilisesi hâlâ duran bu büyük manastırda patrikhâne 1586'ya kadar kalmıştır. Fâtih, bir rivâyete göre, burasını ziyâret etmiş, XVI. asırda İstanbul'a gelerek, 1578'den 1581'e kadar burada kalan alman papazı S. Schweigger, seyahatnâmesinde bu binanın kısa tasvirini yapmış, ayrıca tahta üzerine hakkedilmiş bir de gravürünü neşretmiştir (S. Schweigger, *Ein newe Reyssbescheibung aus Teutschland nach Constantinopel*, Nürnberg, 1608, s. 118). Yine alman Stephan Gerlach, mektuplarında bu binayı anlatır. 1573'ten 1578'e kadar İstanbul'da yaşayan Gerlach, bilhassa dinî mevzûlara ilgisi dolayısı ile, ortadokslar ve patrik ile görüşmüş, gerek patrikhâne hakkındaki müşâhedelerini, gerek ortodokslar hakkında topladığı bilgileri hâtıratında yazdıktan başka, Martin Crusius'a göndermiştir (M. Crusius, *Turcograeciae*, Basel, 1594, s. 189 v.d.; J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris, 1919, s. 102; H. Hallensleben, *Untersuchungen zur Baugeschichte der Pammakaristoskirche, İstanbuler Mitteilunge*, 1963—1964 XIII-XIV, 134—140). 1580'de buraya verilen vakıflar hakkında Patrik Metrophanes III.'ün bir fermanının sureti mevcuddur (krş. P. Moraux, *Catalogue des manuscrits grecs*, Ankara 1964, s. 24, nr. 14). 1586'da patrikhâne bu manastır ve kiliseden çıkarılarak, kilise Fethiye câmii adı ile (Azerbeycan'ın fethi hatırası olarak) islâm ibâdetine tahsis edilmiştir. Patrikhâne önce, o civârda Eflâk voyvodaları sarayına geçerek, oradaki husûsî bir küçük kiliseyi kullanmış, on yıl kadar sonra, 1597'de Balat'da Hagios Demetrios kilisesine geçmiş, nihâyet 1600 yılına doğru buradan da taşınmıştır (V. Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed II. devrine ait tarihî vesikalar*, İstanbul 1945, s. 59, not. 7). Haliç sahilinde Fener mahallesinde sûrlara bitişik bir sâhada yerleşen patrikhâne, buradaki Hagios Georgios kilisesini de patrikhâne kilisesi yapmıştır. Patrikhâne ve kilisenin harabiyeti ileri sürülerek, tâmirlerine izin istendiğinde 1110 (=1698/1699)'da müsaade verilmiş, fakat sonraları, bir yangında harap olan Patrikhânenin yıkılan kısımlarının yeniden inşâsına dair istek 1151 (1739)'de kat'î sûrette redd edilmiştir (krş. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 139—140). Fazla bir mimârî değeri hâiz olmayan, kubbesiz, sakıflı basit bir kilise binası olan patrikhâne kilisesi, şimdiki şekli ile, 1837'de yapılmıştır. İçindeki tarihî ve san'at değerini hâiz eşya arasında, iki mozaik „ikona", azîze Euphemia'nın bakiyeleri ve Osmanlı-türk üslûbu ağaç işçiliği gösteren bir kürsü zikredilmeğe değer. Büyük bir ahşap konak hâlinde olan patrikhâne binası 13/14 eylûl 1941 gecesi kısmen yanmış, fakat derhâl tâmir edilmiştir. Patrikhâne binası ile Georgios kilisesi ve hazînesi hakkında krş. G. Soteriou, *Keimelia tou oikoumenikou patriarkheiou*, Atina, 1938, res. 2, kilisenin planı ile; A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin, 1936, s. 41, nr. 8; ayn. mll., *Mauern und Tore am Goldenen Horn, Nach. d. Akad. Göttingen*, 1950, s. 75, nr. 9. İstanbul patrikleri hakkında bir çok eser neşredilmiştir (tercüme-i hâlleri için krş. M. I. Gedeon, *Patriarkhikai Pinakes*, İstanbul, ts. [1884'e doğru], bu makamda kalış yılları hak. C. D. Cobham, *The Patriarchs of Constantinople*, Cambridge, 1911). Osmanlı devleti ile patriklik müessesesinin karşılıklı münâsebetleri henüz yeter derecede tetkik olunmamıştır (bk. A. Refik, *Osmanlı imparatorluğunda Fener patrikhânesi ve Bulgar kilisesi, TTEM*, 1341, X, 73—84; Osman N. Ergin, *Türk tarihinde evkaf, belediye ve patrikhâne*, İstanbul, 1937). Patrikhânenin idârî teşkilâtı ise, çok etraflı sûrette bilinmektedir (R. Janin, *Les églises orientales et les rites orientaux*[3], Paris, 1926, s. 123 v.d.; patrikhânenin tarihi ve ortodoks âlemi içindeki mevkii ile teşkilâtı hakkında son etraflı bir araştırma olarak bk. R. Janin, *Dictionnaire d'hist. et géog. ecclésiastiques*, Paris, 1956, XIII, stn. 626—768, mad. *Constantinople*). Patrikhâne'de zengin bir arşiv ile bir de kütüphâne bulunmaktadır (bu sonuncusunun kataloğu hakkında krş. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*[2], Paris, 1958, s. 108—111).

Fetihten sonra şehrin içindeki kilise ve manastırlardan ancak bir kaçına, ilk ihtiyaçları cevaplandırmak üzere, el konulmuştur. Bir kısmı da, zâten harap hâlde olduklarından, öylece bırakılmış, zamanla, „şenlendirme" gayesi ile, bu metrûk binalar câmi veya mescid hâline getirilmiştir. Esâsında rum reayanın yeni kiliseler inşâ etmesi yasak idi. Ancak mevcut kilise, tâmir edilmek sûreti ile, kullanılıyordu. Yangın veya zelzele sebebi ile, bir kilise harap olduğunda, bunun yeniden inşâsı husûsî bir müsâade ile mümkün oluyordu. Böyle bir müsâade olmadan inşâ edilen, yerinde bir daha eski kilise kalıntısı da bulunduğu isbat edilemeyen kiliseler yıktırılıyordu. Nitekim 973 (1565) tarihli bir ferman Balat kapısı dışında izinsiz yapılan bir kilisenin yıktırılmasını emretmektedir. 972 (1564) tarihli başka bir vesîka da İstanbul kadısına ve mimar-başıya, Seyyid Ömer mahallesindeki aynı addaki mescidin yakınında bir kilisenin yıktırılması husûsunda ihtilâf çıktığında, yapılan etraflı tahkikatı göstermesi bakımından, çok mühimdir. 1137 (1734/1735) tarihli diğer bir vesîka Fener kapısı yanında Hızır İlyas kulesi denilen bir kulede ihdas edilen bir kilisenin yıktırılması hakkındadır. Buna karşılık, 1222 (1807)'de, içinde bir defa ezan okunup, namaz kılındı denilerek, Karadeniz boğazı fenerinde bir kilisenin mescid yapılmak istenmesi şer'an câiz görülmemiştir (krş. A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 44 v.d.; ayn. mll., *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 81; ayn. mll., *Hicri onüçüncü asırda İstanbul hayatı*, s. 19).

İstanbul'un fetihten sonraki ortodoks kiliselerinin muhtelif cedvelleri mevcuttur. Bunlardanen eskisi, kiliselere iâne dağıtmak üzere, 1583 ve 1593'te İstanbul'a gelen Tryphon Karabeinikoff tarafından tanzim edilmiş, bunu 1604'te İstanbul'a gelen Antonios Paterakes'inki tâkip etmiştir. 1669'da yazılan üçüncü cedvel Th. Smith tarafından Londra'da, 1678'de neşredilmiştir, nihâyet XVII. asır içinde başka cedveller de tanzim olunmuştur. Bütün bu cedvellerin tahlili ile, fetihten sonraki ortodoks kiliselerinin adları, mevkileri, kısaca tarihçeleri tesbit olunmuştur (krş. A. M. Schneider, *Verzeichnisse griechischer Kirchen nach 1453*, bk. *Byzanz*, Berlin, 1936, s. 38—49). Bunlara ayrıca Rusya'ya kilisesi için iâne almağa giden Antakya patriği Makarios'un kâtibi halebli Pavlos tarafından 1652'de yazılan cedvel de eklenmelidir (krş. F. C. Belfour, *The travels of Macarius, patriarch of Antioch*, London, 1836, 2 cilt; Rusça trc. Mourkos, Moskova, 1896; S. Petrides, *Eglises grecques de Constantinople en 1652, Echos d'Orient*, 1900/1901, IV, 42—50; J. v. Hammer, *Constantinopolis u. d. Bosporos*, Pesth, 1822, I, 446—466'daki cedvel hatâlı ve müşâhedeye dayanmamaktadır; M. I. Gedeon, *Ekklesiai ton orthodoxon en Konstantnoupolei*, İstanbul, 1888).

Bizans devrinden bu güne kadar ortodoksların elinde kalan tek kilise Fener sırtlarındaki Panagia Moukhliotissa kilisesidir. Hulagu Han ile evlenmek üzere, 1265'te Orta Asya'ya gönderilen ve Mikhael VIII. Paleologos'un kızı olan Maria Palaiologina uzun zamandır yerleşmiş bir nazariyeye göre, bu manastır ve kilisenin kurucusudur. Hulagu daha o yolda iken öldü-

günden, Maria Abaka Han'ın karısı olmuş ve 1281'de dul kalınca, İstanbul'a dönerek, güya bu manastırı yaptırmıştır. Fakat yeni araştırmalar bu hususta ki vesîkanın sahte olduğunu, hattâ bu yüzden, daha 1351'de tahkikat açıldığını ortaya koymuştur. Bu manastır 1261'de İsaakhios Doukas tarafından kurularak, 1266'da büyütülmüş ve kilisesinin içi de Modestas adında bir san'atkâr tarafından „fresko" resimler ile süslenmiştir. Temelleri belki çok eski bir türbe binası olan kilise dört yapraklı bir yonca biçimindedir. Fakat geç devirlerde kilise genişletilirken, esas tertibi çok bozularak, birçok kısımları yıkılmış ve kalan cüz'î bir parçasına şimdi görülen biçimsiz kanatlar eklenmiştir (krş. S. Eyice, *Son devir bizans mimârîsi*, İstanbul, 1963, s. 42 v.d., lev. 66—68). Bu kilisenin ortodokslara âit olduğunu bildiren fermanın da hakikî olduğuna ihtimal verilemez.

İstanbul'un ortodoks ahâlisi arasında başlıbaşına ayrı bir zümre teşkil eden ve ana-dilleri türkçe olan Karamanlıların Samatya'da daha fetihten itibâren âyinlerini türkçe yaptıkları ayrı kiliseleri var idi. Kanunî Sultan Süleyman devrinde, 1553'te İstanbul'a gelen H. Dernschwam bu kiliseden ve dilleri türkçe olan bu hıristiyanlardan bahseder (H. Dernschwam, *Tagebuch*, nşr. F. Babinger, Leipzig, 1923, s. 52). Hagios Konstantinos ve Helena adına olan bu kiliseden 1568 tarihli bir patrik fermanında da bahsedilir (P. Moraux, *Catal. des manus. grecs*, Ankara, 1964, s. 26, nr. 6). Büyük bir ihtimal ile, asılları türk olan bu „türk-ortodokslar" sonraları bu kiliseyi ellerinden çıkarmışlardır. Konstantinos ve Helena kilisesi, XIX. asrın başlarında tamâmen yeniden inşâ edilmiş hâliyle, bugün durmaktadır (Schneider, *Byzanz*, s. 46 nr. 45). Türk-ortodoksların bir kısmı ise, 1923'ten sonra Fener patrikhânesinden ayrılarak, Papa Eftim idâresinde ayrı bir teşkilât kurmuşlar ve Galata'da bir kiliseyi merkez yapmışlardır [bk. mad. İSTANBUL, GALATA bölümü]. Şehrin içindeki rum kiliselerinin hemen hepsi muhtelif yangınlarda harap olduktan sonra, yerlerine yenileri yapılmış ve hemen-hemen hepsi, Mahmud II. devrinde, Yunan ihtilâlinden sonra, bilhassa 1830'dan itibâren, şimdiki şekilleri ile, yeniden inşâ olunmuş ve devrin zevkine göre tezyin edilmiş yapılardır. Bunlardan asrın ilk yarısında yapılanları, eski nizâma uygun olarak kubbesiz olup, çatı ile örtülüdür. Fakat asrın ikinci yarısında şehrin muhtelif semtlerinde kubbeli, çifte çan kuleli, muhteşem görünüşlü büyük binalar inşâ edilmiştir. Birinci zümreye giren yapılardan, yukarıda bahsi geçen H. Konstantinos kilisesinden başka, Edirnekapı içindeki, esâsı 1556'da yapılan H. Georgios kilisesi 1836'da, şimdiki şekli ile, inşâ olunmuştur (krş. Schneider, *Byzanz*, s. 40, nr. 4). Eğrikapı'da Panagia Soudas kilisesi (krş. Schneider, *Byzanz*, s. 44, nr. 21; *Historika semeiomata tes koinotetos Eğri kapu*, İstanbul, 1950) zikredilebilir. İkinci zümrenin şehir içindeki temsilcisi ise, Kumkapı'da 1888'de inşâ edilen H. Kyriakos kilisesidir. Samatya kapısında H. Georgios en to Kyparissio kilisesi de, esâsı Bizans devrine çıkmakla berâber, 1782'de yanmış ve 1830'da yeniden yapılmıştır (krş. Schneider, *Byzanz*, s. 45, nr. 27 ve s. 59). Yine Fener semtinde bulunan diğer bir Georgios kilisesi ise, Kudüs patrikliğine âittir ve müştemilâtı Metokhion tou H. Taphou adı ile bu patriklerin misafirhânesi olarak kullanılmış idi. Ayvansaray'da Panagia Hançerli 1837'de inşâ edilmiş (Schneider, *Byzanz*, s. 48, nr. 59). Aksaray'da 1830'da yapılmış olan H. Teodoros kilisesinin ise, Kazzaz Artin tarafından yaptırıldığı söylenir. Samatya'da Analapsis 1832'de; Altımermer'de eski bir Bizans manastırı yerinde kurulan Panagia Gorgopikos, şimdiki şekli ile, 1834'te yapılmıştır (krş. Schneider, *Byzanz*, s. 43, nr. 17). Yine Panagia adına bir rum kilisesi ise, Belgrad'ın fethi ve oradan İstanbul'a iskân edilen hıristiyanlar ile ilgilidir. Bu yüzden bina Belgrad Panagia'sı olarak tanınır. Bu da 1837'de yeni baştan yapılmış bir kilise olup, sâdece bâzı eski taşlar muhâfaza edilmiştir (A. Deroko, *A propos de l'icône de la Vierge de Beograd à Constantinople*, *Starinar*, 1952—1953, yeni seri, III—IV, 217—222).

Rum kiliselerinin büyük bir ekseriyeti mukaddes sayılan bir su ile alâkalıdır. Merkezini ayazma denilen bir su haznesi veya kuyusunun teşkil ettiği bu küçük hıristiyan ibâdet yerleri Osmanlı idâresinde, âdeta inanılmaz bir şekilde, artmıştır. Bunların arasında Bizans devrinde şehrin çok mühim bir kilisesinin hâtırasını devam ettiren Ayvansaray'da Blakherna ayazması gösterilebilir (J. B. Papadopoulos, *Le palais et les églises des Blachernes*, Atina, 1929; A. M. Schneider, *Die Blachernen*, *Oriens*, 1951, IV, 102—105). Bu kilise fetihten önce, 1434'te yanmış (krş. R. Janin, *Eglises et monastères*, Paris, 1953, s. 169—179) olup, 1652'de arsası iskân edilmiş hâlde idi ve sâdece kuyusu duruyordu. Üzerine 1869'da şimdiki kilise inşâ olunmuştur (Petrides, *ayn. esr.*, s. 48). Diğer bir mukaddes su şehrin dışında sûrların az ilerisinde bulunan meşhûr Balıklı ayazmasıdır. Rumlarca Zoodokhos Pighi olarak adlandırılan ve Meryem'in şifâ verici kudretinin burada olduğu kabûl edilen su hakkında

İstanbul'un son muhâsarası ve fethi ile alâkalı çok garip ve inanılmaz bir de efsâne yaratılmıştır. Burada da binanın şimdiki yapısı tamâmen yenidir (S. Bénay, *Le monastère de la source à Constantinople*, *Echos d'Orient*, 1899—1900, III, 223—228 ve 295—300). XVIII. asırda yeniden yapılan, pâdişah fermanları ile arâzi ve hukuku tanınan, Ahmed III., Selim III. ve Mahmud II.'dan himâye gören bu ayazma ve etrafında inşâ edilen binalar, 1833—1835'te büyük kilisenin yapılması ile, ehemmiyet kazanmıştır. Hattâ bu münâsebet ile, rum harfleri ile, türkçe, silleli Sophronios Hacı Aslanoğlu tarafından bir de tarihçe neşredilmiştir (*Hâlen medine-i Konstantiniye de bulunur olan Zoodokhos Pighi, yâni hayat verici meşhûr pınarın ve mukaddes kilisa-yı şerifin muhtasar naklieti*, Kudüs, 1836; krş. E. Dalleggio-S. Salaville, *Karamanlidika*, Atina, 1958, s. 233—235). Ayazmanın avlusunda yere döşenmiş rum harfli türkçe bir çok mezar taşı bulunmaktadır. Ancak geçen asrın içlerine âit olmakla berâber, bu taşlar halkiyat, dil ve etnografya bakımından tetkike değer (bk. R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 2020, mad. *Balıklı*; ayazma hak. ayrıca bk. M. İs. Nomides, *Zoodokhos Pighi*, İstanbul, 1937; Patrikhâne neşriyatı, *Zoodokhos Pighi Balukli*, İstanbul, 1952, bol resimli; eski resimleri için bk. Allom, *Constantinople*, II, 51—53). Ayazmalar içinde, belki durumu en alâka çekici olanı Yeni-saray'ın hudutları içinde, Saraybrunu'nda, İncili köşk'ün dibinde bulunanı idi. Osmanlı sultanları bu ayazmanın Yunan ihtilâline kadar ziyâret edilmesine müsâade etmişler ve sâhile rumların hastaları, ihtiyarları ile ziyârete gelmelerine mâni olmamışlardır (krş. R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier des Manganes*, Paris, 1939, s. 62—65). Son yıllarda unutulmuş eski bir ayazma da Fâtih'de, Bıçakçı çeşmesinde bulunmuştur. Bunun içinde Bizans devrine âit işlenmiş mermerler mevcuttur (A. M. Schneider, *Hagiasma in der Bıçakcı çeşmesi sok.*, *Arch. Anzeiger*, 1940, stn. 592—595; S. Eyice, *Bıçakçı çeşmesi sokağında Bizans ayazması*, *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 2745). İlmî bir araştırma yapılmadığından, haklarında pek az şey bilinen ayazmalar için iddiasız bir taslak mevcuttur (bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1537—1598).

Fetihten önce Galata'da küçük Surp Lusoviç [bk. mad. GALATA] kilisesine sâhip bulunan ermeni cemâati ise, fetihten sonra İstanbul içinde ayrı bir patriğe ve teşkilâta sâhip olmuştur (Y. Çark, *Türk devleti hizmetinde ermeniler*, İstanbul, 1953). Ermeni cemâatine âit kiliselerden Samatya'da Sulu manastır adı ile tanınan Surp Kevork kilisesi aslında Bizans İmparatoru Romanos III. tarafından 1031'de yaptırılmış olan Peribleptos manastırı ve kilisesidir (R. Janin, *Eglises et monastères*, Paris, 1953, s. 227). Yaygın bir kanâate göre, önce rumların elinde kalan bu bina, 1643'te Sultan İbrahim'in gözdelerinden ermeni asıllı Şivekâr Kadın tarafından ermenilere tahsis ettirilmiştir. Başka bir rivâyete göre ise, bu bina ermenilere 1553'te verilmiştir (krş. Schneider, *Byzanz*, s. 70; İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul*, trc. H. Andreasyan, İstanbul, 1956, s. 31). Hâlbuki bâzı vesîkalara göre, bu kilisenin ve manastırın Fâtih Mehmed II. tarafından ermenilere verildiği anlaşılmaktadır. Burası önce ermeni patrikhânesi olarak kullanılmıştır. Nitekim 1473'te komşu Akkermanlılar ile ermeni patriği Krikor arasında bir anlaşmazlık çıkmıştır (krş. E. Babinger, *Ein Besitzstreit um Sulu manastır unter Mehmed II., 1473*, *Charisteria Orientalia für J. Rypka*, Prag, 1955, s. 29—37). Peribleptos'un ermenilere âidiyetini belirten bir ferman Kumkapı ermeni patrikhânesinde muhâfaza edilmektedir. Bundan 24 yıl sonra, bu husûsu te'yit eden ikinci bir ferman da Bayezid II. tarafından verilmiştir. Üçüncü bir ferman ise, 1722'de yapılan bir tâmirle ilgili olup, bu te'sisin fetihten beri ermenilere âit olduğunu bildirmektedir (krş. Y. Çark, *ayn. esr.*, s. 7—9). Kilise ve manastır 1782'de yanarak harap olmuş, 1804'te, Avrupaî bir mimârîde, Hammer'e göre, 600 kese altın sarfı ile, yeniden inşâ edilmiştir (İnciciyan, *ayn. esr.*, s. 31; J. v. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporus*, I, 468; Bedros Garabedyan, *Samatya Surp Kevork kilisesi* [ermenice], İstanbul, 1935). Bir müddet Sulu-manastır'da kalan ermeni patrikhânesi, sonraları, Kumkapı'da Surp Asduadzadzin kilisesine geçmiştir. 1645'te yandığı bilinen bu bina, bir kaç defa yanıp, yıkıldıktan sonra, her defasında yeniden yapılarak, 1828'de masrafın yarısı Kazzaz Artin tarafından ödenmek sûreti ile, şimdiki şeklinde inşâ olunmuştur (Eremya Çelebî Kömürciyan, *İstanbul tarihi*, trc. H. Andreasyan, İstanbul, 1952, s. 3—26, bilhassa 87—90). Burada eskiden bir matbaanın da bulunduğu bilinir (O. Ersoy, *Türkiye'ye matbaanın girişi*, Ankara, 1959, s. 20). İstanbul'a iskân edilen ermenilerin mütemâdiyen artması sonunda, şehrin muhtelif yerlerinde „ermeni odaları" teessüs etmiş idi. Bunlardan biri de Karagümrük semtinde bulunuyordu. Buradaki iki eski Bizans kilisesi Kefe'den gelen katoliklere ve ermenilere tahsis edilmiş (S. Eyice, *İstanbul*, s. 72, nr. 102 ve s. 73, nr. 103), fakat ermeni-

ler ile katolikler arasında çıkan ihtilâf sonunda, kapalı kalan kiliseler, bir takım hâdiselerden sonra, 1636'da kat'î olarak alınmış ve biri Kefeli câmii, diğeri ise, 1640'a doğru Odalar câmii veya Kemankeş Mustafa Paşa câmii adı ile islâm ibâdetine tahsis edilmiştir (B. Palazzo, *Deux anciennes églises: Odalar Djami et Kefeli mesdjidi*, İstanbul, 1951). Bunun üzerine ermeniler, Haliç sâhilinde, Balat'ta eski bir Bizans kilisesinin arsası üzerinde (İnciciyan'a göre 1631'de), Surp Hıreşdagabed kilisesini inşâ ettirmişlerdir. Şimdiki bina muhtelif tâmirlerden sonra, 1834'te yeniden inşâ olunmuştur. Buradaki kabartmalar ile süslü ve Mahmud I. devrinde, Sarayda toprak altında bulunduğu söylenen (!) demir kapı kanatlarının (krş. Paspates, *Byzantinai Meletai*, İstanbul, 1877, s. 308; M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 305, not 3; Eremya Çelebî, *İstanbul tarihi*, İstanbul, 1952, s. 178—180; İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 30), zannedildiği gibi, VIII. asra âit olmayıp, üzerlerindeki tarih ve almanca yazılardan anlaşıldığına göre, 1729 yılında Almanya'da imâl edilerek, nasılsa İstanbul'a getirildiği ve bu kiliseye mal edildiği anlaşılmıştır (krş. A. Mordtmann, *Die Hafenquartiere von Byzanz, Mitteilungen d. deut.-Exc. Clubs*, 1891, cüz 3, s. 6; Schneider, *Byzanz*, s. 40, nr. 2; planı için bk. Gurlitt, *Baukunst Konstantinopels*, s. 90, res. 184). Şehrin son asırda teşekkül eden mahalle ve semtlerindeki ermeni kiliseleri, avrupaî mimârîde inşâ edilmiş nisbeten yeni binalardır. Yalnız bunlar arasında Beyoğlu-İstiklâl caddesi (ermeni-katolik) ve Ortaköy'deki kiliselerin tamâmen klasik türk mimârî üslûbundaki bâzı kısımları, türk eserlerinde yabancı üslûpların hâkim olduğu bir devirde, türk mimârî geleneğinin gayr-i müslimlerde yaşamasını gösterdiği için değerlidir (M. Hanesyan, *125. anma töreni vesilesi ile üç horon kilisesi* [ermenice], İstanbul, 1932, nşr. Beyoğlu mütevelli heyeti).

Şehrin içinde mevcut, Murad IV. devrine kadar faâl durumda olan, yukarıda bahsi geçen Karagümrük'teki latin-katolik (St. Nicolas ve Ste Marie de Rosaire) kiliselerine el konulduktan sonra, İstanbul içinde bir daha mühim bir Latin kilisesi inşâ olunmamıştır. Yalnız Yedikule'de, Demiryolu şirketi mensupları için, ufak bir latin ibâdethânesi yapılmıştır. Bayezid'de, Tiyatro yokuşunda, yakın tarihlere âit bir yapı olduğu söylenen bir küçük protestan-ermeni kilisesi var ise de, kapalı olan bu binayı tetkik etmek mümkün olmamıştır. 1871'de kurulan Bulgar eksarhlığı da, husûsî bir izin ile, Fener semtinde, Haliç sâhilinde küçük bir kilise inşâ ettirmiştir. Mimârî bir garâbet olarak, bu binanın tamâmen dökme demirden olduğu ileri sürülür (krş. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn, Nachr. d. Akademie-Göttingen*, 1950, s. 74, nr. 3).

b. Havralar. Büyük bir liman ve ticâret şehri olan İstanbul'un eskiden beri kalabalık bir mûsevî cemâatine sâhip olduğu bilinir. Daha Bizans devrinde, şehrin içinde, hiç değilse, bir kaç havra (sinegog) mevcut idi. Bunlardan bir tânesi Eminönü'nde Halil Paşa burgos'u (kulesi) olarak bilinen kulenin dibinde idi. Bugün lokanta olarak kullanılan kalıntısı hâlâ mevcuttur (Schneider, *oyn. esr.*, s. 88, nr. 12). Bizans devrinde pek rahat bir hayatları olmadığı sezilen yahudiler (krş. A. Galanté, *Les Juifs de Constantinople sous Byzance*, İstanbul, 1940) Osmanlı idâresinde şehrin içinde ve etrâfındaki mahallelerde yerleşerek, havralar inşâ etmişlerdir (Osmanlı devrinde Yahudiler hak. bk. M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire Ottaman*, Paris, 1897; krş. v. Hammer, *Constantinopolis u. d. Bosporus*, I, 473). Yangınlarda harap olan havraların ihyâsı kiliseler gibi bir takım şartlara bağlı idi. XVII. asır başlarına doğru verilen bir ferman ile yahudilerin havra inşâsı husûsundaki hakları tanınmıştır (A. Galanté, *ayn. esr.*, s. 66-68). Bu fermanın 1011 (1604) tarihli bir sûreti Haham-hâne'de bulunmuştur. İstanbul'un bugün duran veya yıkılmış olup, sâdece adları bilinen bütün havralarının isim cedveli mevcuttur (bk. A. Galanté, *Les synagogues d'Istanbul, Hamenora*, 1937, temmûz-ağustos sayısı; ayn. mll., *Histoire des Juifs d'Istanbul*, İstanbul, 1941—1942, I, 162—173). Bu cedvellerin esâsı eski İbranice yazılmış bir kitapta bulunmaktadır. Bu havralar hicret sûreti ile geldikleri şehir ve kasabaların adları ile adlandırılmıştır: Katalan, Portugal, Aragon, Alman [Budinli bir musevîden dolayı]. Kurtuba, Messina, Sicilia, Kalabras, Ahrida (=Ohri), Seres, Yambolu, Karaferya, Kastoria (=Kesriyye), Selânik, İştip, Dimotika, Sinop, Antalya, Eğriboz, Niğbolu, Miletos yakınındaki Balat, Edirne, Pulia, Romania, Zeytun v. b. Bunlardan Balat'ta en eski havralardan biri olan ve esâsı belki Bizans devrine kadar inen Poliyaşan 1890'da yanmıştır. 1893'te yeniden yapılan ve şehrin en büyük havrası olan Ahrida (=Ohri), içinde XVII. asırda sahte Mesih adı ile tanınan ve dönmeler mezhebinin kurucusu olan Sabatay Sevi (=Mehmed Aziz Efendi)'nin (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 431; A. Galanté *Nouveaux documents sur Sabbetai Sevi*, İstanbul, 1935; G. Scholem, *Shabetai Zvi*, 1956 [İbranice], II. cild; J. Kastein, *Sabatai Zewi*, Wien [bu kitap görülmedi]; İ. Alâeddin Gövsa, *Sabatay Sevi*, İstanbul, ts. [1938?]) mûsevî cemâatine hitap ettiği yer olarak tarihe geçmiş ise de, (krş. Schneider, *Die Blachernen, Oriens*, 1951, IV, 108) bunu te'yid edecek delil yoktur (havranın planı, için bk. Gurlitt, *Baukunst Konstantinopels*, s. 90). Asılları Hazar türklerinden inen mûsevî dinini kabul etmiş türk-mûsevîleri (Karaylar)'nin de daha Bizans devrinden itibâren İstanbul ve Galata'da ayrı havraları vardır. Bunların son devre kadar Balat-Fener ve bilhassa Hasköy semtlerinde toplu oldukları tesbit olunmuştur (bk. S. Şişman, *İstanbul Karayları, İst. Enst. dergisi*, 1957, III, 97—102). Galanté (*ayn. esr.*, s. 170, nr. 3)'nin neşrettiği cedvellerde, Mahmud Paşa'da, Çorapçı hanı içinde de bir havra bulunduğuna işâret edilmektedir. Havraların ekseriyeti İstanbul dışında, Hasköy, Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi (Kuzguncuk), Kadıköy ve Adalar'da bulunmaktadır.

IV. Su te'sisleri.

Roma İmparatorluğu zamanında muntazam ve büyük bir su şebekesine sâhip bulunan İstanbul Bizans devrinde bu te'sisleri yaşatamamıştır. Bakımsızlıktan, zelzelelerden ve bilhassa Trakya'dan inen akınlardan çok zarar gören bu su şebekesi, su yolları ve yapıları kullanılmaz hâle gelmiştir. Bizans idâresi sırasında, hattâ bâzı hâller de bodrumlar sarnıç hâline getirilmek sûretiyle su ihtiyâcı karşılanmıştır (bu sarnıçlar hak. noksan bir katalog denemesi olarak bk. J. Strzygowski ve Ph. Forchheimer, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien, 1897; K. Wülzinger, *Byzantinische Substruktionsbauten Konstantinopels, Jahb. des Inst.*, 1913, XXVIII, 370—395; A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin, 1936, s. 86—90; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris, 1950, s. 192—217; son yıllarda bu kitaplardakilerden başka daha bir çok sarnıç bulunmuş, bâzıları münferit makaleler hâlinde neşredilmiştir). Bu eski su şebekesi şehrin dışında, Trakya içlerinde Vize-Pınarhisar havâlisindeki kaynaklardan besleniyor ve toplanan su, su kemerleri ile, şehre naklediliyordu (bk. A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, Paris, 1868, II, 291, 302; P. N. Oreşkov, *İstanbul civarında Bizans eserleri* [bulgarca], *Spisanie na bulgarskata Akad.*, Sofya, 1915, VI, 71 v. d.; F. Dirimtekin, *Adduction de l'eau à Byzance dans la région dite „Bulgarie", Cahiers Archéologiques*, 1959, X, 217—243). Uzun zamandan beri muattal duran bu te'sislerin, fetihten sonra, acele bir tâmirden geçirilerek, şehrin ilk su ihtiyacının karşılandığını devrin bir kaynağından tahmin etmek mümkün olmaktadır (krş. Tursun Bey, *Târîḫ-i Abu 'l-fatḥ*, *TOEM* eki, s. 62 v.d.). Tursun Bey'in yazdığına göre, İstanbul'un mâmûr olduğu devirlerde 6—7 günlük yerlerden getirilmiş olan suyun yolları bulunmuş, kemerler tâmir edilmiş, böylece şehre akıtılan su çeşmeler vâsıtası ile dağıtılmıştır. Fakat türk İstanbul'un esas su şebekesi, bilhassa Kanunî Sultan Süleyman'dan itibâren, şehrin şimâlindeki sâhada Belgrad ormanları denilen mıntakada toplanmıştır. Sonraları Belgrad ormanları (Belgrad'ın fethi üzerine bu havâliye iskân edilen ahâliden dolayı bu adı almıştır) bölgesindeki türk su te'sisleri, devamlı olarak gelişerek, günden güne artan su ihtiyâcını cevaplandırmıştır. İstanbul'un içindeki yüzlerce çeşme, sayıları yüzleri bulan câmi şadırvanları, her gün tonlarca su sarfiyâtına sebep olan husûsî ve umûmî hamamlar, nihâyet evlerdeki havuz, çeşme ve selsebiller bu ihtiyâcın artmasının başlıca sebepleridir.

1. Su yolları, kemerler, bendler ve maksemler. Sultan Mehmed II.'in şehrin fethinin hemen arkasından su te'sislerini ihyâ ettiği ve bu arada Kırkçeşme denilen çeşmelerden su akıttığı yolunda bir kayda rastlanmakta ise de, Kırkçeşme suları denilen te'sislerin daha sonraları yapıldığı bilindiğine göre, bu tenâkuz halli gereken bir mesele olarak kalmaktadır. Osmanlı devrindeki su teşkilâtı başlıca üç büyük şebeke hâlinde gelişmiştir. Bunlardan en eskisi Halkalı, ikincisi Kırkçeşme, üçüncüsü ise, Beyoğlu tarafının suyunu te'min eden Bahçeköy veya Taksim su şebekesidir. Halkalı suyu şehrin garp ve şimâl-i garbîsinde Avasköyü, Çıfıtburgaz, Davutpaşa ve Çiçoz çiftliği havâlisindeki sâhalarda toplanan menbâ sularından meydana gelmiştir. Esâsı belki Mehmed II. devrine kadar inen bu te'sis müteakip devirlerde devamlı olarak genişletilmiş ve bu tevsî ameliyesi XVIII. asır içlerine kadar devam etmiştir. Halkalı suyunun zamanla teşekkül eden müteaddit kolları Fâtih, Turunçlu, Bayezid, Ebüssu'ûd, Atîk Ali Paşa, Koca Mustafa Paşa, Süleymaniye, Cerrahpaşa, Sultan Ahmed I., Saray, Kasım Ağa, Köprülü Mehmed Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Beylik (Mahmud I.), Nuruosmaniye, Lâleli (Mustafa III.), Kışlalar, Mihrimah adları ile ayırt edilmektedir. İstanbul'un büyük külliyelerinin suları bu te'sislerden te'min edildiğinden, buna „cevâmi-i şerîfe suları" da denilmektedir. Halkalı suları muhtelif kaynaklardan toplanmış ve itinalı inşâ edilen kârgir su

yolları vâsıtası ile şehrin içine dağıtılarak, icap ettiğinde su terazileri vâsıtası ile yüksek noktalara basınçla çıkmaları sağlanmıştır. Halkalı suyunun Süleymaniye veya Saray kolu denilen bir kolu şehrin en eski su te'sisi intibaını vermektedir. 20 cm. kutrunda künkler ile başlangıcından itibâren şehre doğru uzanarak, yolunda bâzı ilâve suları (katma) almakta ve Ma'zul kemer (halk arasında Mazlum kemeri)'den geçmektedir. Bu kemer 104 m. kadar uzunluğunda, 5'i tek katlı, diğerleri çift katlı 11 gözden ibâret, ortada 4,65 m. kalınlığında ve 13,85m. yüksekliğinde, muntazam kesme taş bloklarından inşâ edilmiş, geç devirlerde kısmen tuğla tâmirler ile takviye olunmuştur. Üzerinde evvelce çift kanaldan suyun geçtiği, sonraları ise, künk döşendiği tesbit edilmiştir. Daha 1932'de kemer artık faâl olmaktan çıkmış idi. Dalman'a göre, bu kemer fetihten öncelere âittir ve onun tahminine göre, Avar akınlarından sonra VIII. asırda yapılan tâmirler sırasında inşâ edilmiş olmalıdır (K. O. Dalman, *Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel*, Bamberg, 1933, s. 28—30, lev. 13—16). Aynı su yolunun ikinci kemeri Tek-kemer veya Havasköyü kemeri denilen, 11 gözlü, 1,50 m. kalınlığındaki kemerdir. Kemer muntazam taşlardan yapılmış, gözler arasındaki ayaklar takviye payandaları ile desteklenmiştir. Hiç bir şüpheye yer vermeyecek sûrette bir türk eseri olan bu kemerin Sinan'ın eserlerini bildiren cedvellerdeki Müderris köyü kemeri olması kuvvetle muhtemeldir (Dalman, *ayn. esr.*, s. 31, res. 17, 18, 19). Şu yolu üzerindeki üçüncü kemer, Çifte-kemer de denilen, çift sıra gözlü Ali Paşa kemeridir. Altısı, çift dizi olmak üzere, sekiz gözlüdür. Altta genişliği 2,67 m., üstte ise, ancak 1,70 m.'dir. Üzerindeki bir kitâbe sâdece „mâşallah" kelimesini vermekte olup, Dalman (*ayn. esr.*, s. 31, res. 20) bunun XVIII. ve XIX. asır yapısı olduğunu tahmin etmiştir. Daha ileride, esâsı Fâtih devrine âit olması gereken bir Turunçluk kemeri (eski su yolu haritasında yedi gözlü) bulunması lâzım ise de, ortada bir izi tesbit olunamamıştır. (Dalman, *ayn. esr.*, s. 32). Bu suyun küçük ilâve kollarından birisinin Cebeci köyü yakınında Kahveci kemeri adında ufak bir kemeri vardır. Halkalı suları, şehrin içinde de, Roma devrinden beri mevcut Valens su kemeri adı ile bilinen Bozdoğan kemerinden istifâde olunarak. Fâtih ile Süleymaniye arasındaki çukur arâziden aşırılmıştır (krş. Dalman, *göst. yer.*). Bozdoğan kemerinin 52—56. gözleri Kanunî Süleyman devrinde yenilenmiş, 41—45. gözleri ise, üzerindeki 1697 tarihli kitâbeden anlaşıldığına göre, Mustafa II. (1695—1703) tarafından tâmir ettirilmiştir.

Kâğıthâne deresi ile Alibey deresi etrâfındaki bölgede kurulmuş olan ikinci büyük şebeke Kırkçeşme suyu olarak tanınmakta ve daha fazla bendler vâsıtası ile beslenmektedir. Bu şebekenin başlıca bendleri Kâğıthâne deresinin kolları olan Ayvad (Evhad) deresi üzerinde Ayvad bendi, Paşa deresi üzerinde Karanlık (veya Topuz bendi), Büyük ve Kirazlı bendleri vardır. Bu şebekenin suyu, iki kol hâlinde, Kâğıthâne deresini Sultan Süleyman kemeri (veya Uzun kemer) ile Eğri kemer (veya Kovuk kemer) üzerinden aşar. Bu ikisi arasında Kemerburgaz köyü bulunmaktadır. Her iki kol Osman II.'nın yaptırdığı bir Baş havuz'da birleştikten sonra, Mağlova veya Mu'allak kemer vâsıtası ile Alibey deresini aşar, Ahmed III.'in kurdurduğu beş bendin suyunu getiren küçük kemerlerden (aralarında biri Güzelce kemerdir) de zenginleşen bu şebeke Eyüp ve Eğrikapı'ya dayanır. Bu su, şehrin içinde kollara ayrılarak, muhtelif mahalleleri besliyordu. Dağıtımı tamâmen tonozlu su yolları ile yapılan bu şebeke şehrin en büyük su te'sisi idi. Bu vesile ile şu noktaya işâret etmek yerinde olacaktır ki, zaman zaman halk arasında ortaya çıkan, gûya Bizans devrine âit gizli yer-altı yolları efsânesi, esâsında tesâdüfen bulunan, artık içlerinde su bulunmayan bu dehlizler ile ilgilidir. Kırkçeşme (veya Belgrad ormanı) suyu, mevcut yapılarına göre, tamâmen türk eseridir. Bunun Bizans devrine âit olduğu yolundaki iddiaların hiç bir esâsı olmadığı anlaşılmıştır (krş. Dalman, *ayn. esr.*, s. 22). Bu şebekenin te'sisi hakkında tarihî kaynaklardan bilgi edinmek kabildir.

İstanbul'un fethini tâkip eden yıllarda Bayezid II. ve Selim I. devirlerinde Halkalı suyunun bir az genişletilmiş olmasına rağmen, şehrin su sıkıntısı çok artmış (krş. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 159 v. d.), Kanunî Süleyman tarafından hassa mimârı Sinan'dan bu sıkıntıya bir çâre bulması istenmiştir. İrâde üzerine, masrafı hazîneden verilmek üzere, büyük bir gayretle başlanan inşâat 962 zilkade (1554)'sinden 971 (1563/1564)'e kadar sürmüştür (krş. *Mimar Sinan*, Ankara, 1965, R. M. Meriç tarafından yayınlanan metinler, s. 109 v. d.). Mimar Sinan'ın inşâatını idâre ettiği su te'sisleri müteaddit *Tazkira* nüshalarında Bend kemeri, Uzun kemer, Molova (Muglava) kemeri, Güzelce kemer, Müderris köyü kemeri olarak zikrolunmaktadır. Bunlara ilâveten bir tâne de „baş havuz" inşâ etmiştir (bu hususta bk. Şâî Çelebî, *Tazkirat al-bunyān*, İstanbul, 1315, s. 39; *Mimar Sinan*, metinler, nşr. R. M. Meriç, s. 110). Bu inşâat için, Sâî'nin ifâdesine göre, 40.263.063 akçe harcanmış (yine Sâî'ye göre, Süleymaniye manzûmesine 59.760.180 akçe sarfedilmiştir), fakat 971 (1563) fırtına ve yağmurundan sonra, meydana gelen hasârı tâmir için de, tekrar 9.791.144 akçe harcanmıştır (Peçevî, I, 424'ye göre, su te'sislerinin inşâsı masrafı olarak, 50.780.000 akçe harcanmıştır). 971 (1563) yılı muharremini 1 safere bağlayan gece vuku bulan kasırga ve şiddetli sağanakta bir çok kısımları çöken kemerler derhâl yeniden yapılmıştır (Selânikî, s. 2 v. d.). Su te'sislerinin yapılması ve tâmiri için, işçi yollanması husûsunda Edirne ve Mısır kadılarına gönderilen yazılar mevcuttur (krş. A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 16, nr. 6, 7). Diğer taraftan şehrin su şebekesi çok sıkı bir takım nizamlara bağlanmış, bâzı vesîkalardan anlaşıldığına göre, te'sislerin etraflarında, su yollarının üzerlerinde bağ ve bahçe, hattâ ev yapılması yasaklandıktan (krş. A. Refik, *ayn. esr.*, s. 17, nr. 9, s. 28, nr. 26) başka, bizzat Mimar Sinan'ın evine su aldığı yolundaki bir ihbar şiddetle tâkip edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 26, nr. 21). Devrinin kaynaklarında şehirde çekilen su sıkıntısı acı bir şekilde belirtilmiş, Kanunî Süleyman'ın himmeti ile, kısa zamanda bol suya kavuşulduğu da ifâde olunmuştur. Bu defa halkın çeşmelerde icâbında açılır-kapanır muslukları (burma) istemeyip, devamlı akan lüleleri tercih etmesi üzerine, bir irâde yazılması lüzûmu hâsıl olmuştur (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 17, nr. 10). Halkalı'nın menbâ sularının toplanması sûreti ile teşekkül etmesine karşılık, Kırkçeşme, bendlerde toplanan sular ile meydana getirilmiştir. Fakat bu şebeke bendlerin nisbeten geç tarihlere âit oluşu, buna karşılık kemerlerin Kanunî Süleyman zamanında yapılışı, şebekenin esâsının daha değişik bir esâsa göre kurulduğu ve zaman ile ihtiyâcın da artması üzerine, şebekede bir takım değişiklikler yapılmış olması ihtimâlini ortaya koymaktadır. Bu husus da ayrıca araştırılıp, aydınlığa çıkarılması gereken bir meseledir. Kemerlerden Molova (Muğlava veya Muallak) kemeri öteden beri kitaplarda Iustinianus kemeri olarak geçer (Forchheimer-Strzygowski, *Wasserbehälter*, s. 12 v. d.; E. Mamboury, *Constantinople*, 1925, s. 138; türk. trc. *Rehber-i seyyâhin*, 1925, s. 470), fakat bu yanlış görüş Dalman tarafından düzeltilmiş (Dalman, *ayn. esr.*, s. 23) ve bir türk eseri olduğu kabûl edilmiştir (E. Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul, 1951, s. 201). Uzunluğu 257 m. kadar, yüksekliği ise, 35 m. olan Muğlava kemeri 1563 kasırgasında zarar görmüş ve Mimar Sinan tarafından tekrar yapılmıştır. Orta kısmında iki sıra büyük gözleri olan ayaklar arada ise, takviye payandalı daha ufak açıklıklar ile hafifletilmiş ve aynı zamanda takviye edilmiş bulunmaktadır. Böylece bu kemer su mimârîsinin, görünüş itibârı ile, şâheserlerinden sayılacak derecede mükemmel ve ifâdeli bir yapısıdır (resimleri için bk. Forchheimer-Strzygowski, *Wasserbehälter*, s. 12; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, lev. 4 b; Dalman, *ayn. esr.*, res. 7—9; S. Nirven, *İstanbul suları*, İstanbul, 1946, s. 96 ve 98). Bu şebeke üzerindeki Eğri kemerini de öteden beri Konstantin kemeri olarak adlandırmak usûlden olmuştur. Bunun da esassız olduğu bilinmektedir. Bu yanıltıcı adların, XVIII. asırda Kemerburgaz köyünün rum ahâlisi tarafından uydurulduğu ve gelen yabancılara böyle tanıtıldığı ve maalesef bâzı türk tarihçilerin de bu hatâlı adları benimsedikleri anlaşılmaktadır. Eğri (veya Kovuk) kemer L biçiminde iki parçadan meydana gelmiştir. Temelde kalınlığı 6,50 m., en üstte ise, 3,50 m.'dir. Vâdinin en derin kısmında gözler üç sıra hâlinde olup, ayakların aralarında muntazam dehlizler uzanır (Kovuk kemer adı bundan dolayıdır. Resimleri için bk. Melling, *Voyage pittoresque*, lev.; Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, Paris, 1840, lev. 78; Dalman, *ayn. esr.* s. 5,6; S. Nirven, *ayn. esr.*, res. s. 93 ve s. 96 v.d.). Sinan tarafından yapıldığı ve 1563'te kasırgadan sonra tâmir edildiği bilinen Uzun kemerde üç inşâ devri tesbit olunmuştur. Uzunluğu takriben 710 m., yüksekliği 26 m. olan iki sıra göze sâhip olan bu kemer Sinan'ın sâde, fakat haşmetli bir eseridir (resmi için bk. S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 98; V. Altuğ, *Tarihî su tesisleri*, Konya, 1946, s, 78'de uzunluğu 736 m. olarak verilmiştir). Yine Kanunî devrinde Mimar Sinan tarafından yapılan Cebeci köyü veya Güzelce kemer de iki sıra gözden ibârettir. Altından geçen Alibey deresinin akıntısına karşı ayakları mahmuzludur. Uzunluğu 165 m., yüksekliği ise,, 30 m. kadardır (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 96, res., s. 99). Bu şebekedeki ufak ölçüdeki kemerlerden Kurt kemeri (veya Bend kemeri) 257 m. uzunluğunda ve 1—7 m. yüksekliğinde mütevâzî bir yapıdır. Paşa deresi üzerindeki Paşa kemeri ise, 102 m. uzunluğunda ve 11 m. kadar yüksekliğinde, iki sıra gözlü bir kemerdir (Bu son ikisi için bk. V. Altuğ, *Tarihî su tesisleri*, s. 72, res. 24, s. 76, res. 27; Paşa kemeri için bk. S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 91 v.d., res.).

Bu şebekeyi besleyen bendlere gelince, bunlardan Topuz bendi (veya Karanlık bendi, Kömürcü bendi) en küçüklerinden biridir. Baş-

ta Topuzlu deresi olmak üzere, bir kaç dere ve sel suyunu toplayan bu bendin yüksekliği 7 m. 'dir. 1029 (1620)'da yaptırıldığı da eski vakıf sular defterine istinâden söylenmektedir (krş. S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 168, res. 170). Bu bendin uzunluğu 16,55 m.'dir Ahmed III. tarafından 1135 (1722/1723)'te inşâ olunan Büyük bend (Bend-i kebîr) ise, Mahmud I. devrinde 1161 (1748)'de esaslı sûrette tâmir edilmiş, Abdülhamid II. zamanında, değişik malzeme ile, yükseltilerek, hacmi fazlalaştırılmıştır. Yüksekliği 10 m. kadar olan ve uzunluğu 65,5 m.'yi bulan bu muhteşem bendin ilk ve ikinci inşâ kitâbesi kırık bir hâlde (nâzımı Seyyid Vehbî ve Ni'met) bulunmuştur (krş. S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 107 ve 110, kitâbenin sûreti, s. 169, ölçüler, s. 171, planı, s. 64—65 arasında bendin ve kitâbelerinin fotoğrafları). Ahmed III. devrinde, bendlerin suyunun civar köy ahâlisi tarafından kirletilmesinin önlenmesi için, şiddetli tedbirler alınmış, 1138 (1725/1726) tarihli bir yazı ile, kirletenlerin köylerinin kaldırılacağı ihtar edilmiştir (A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 85, nr. 116). Mustafa III. 1179 (1765/1766)'da Ayvad (Evhâdeddin-Evhadlu) deresi üzerinde Ayvad bendini inşâ ettirmiştir (iki huküm sûreti için bk. S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 112). Yüksekliği takriben 12 m., uzunluğu ise 55 m.'dir (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 169, 173'te planı). Ayvad bendi, bilhassa sık bir koru içinde, âdetâ kaybolmuş hâli ile, güzel bir görünüşe sâhiptir. Bend, mermer kaplaması, kavisli şekli ve üzerindeki köşk çıkıntıları ile, güzel bir san'at eseridir. Bu şebekenin son bendi Belgrad ormanı içinde, Mahmud II. tarafından yaptırılan (manzum tarihi, Ziver'in olup, 1253=1837'dir) Kirazlı veya Sultan Mahmud bendidir (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 169, 174). Bu bendin de mermer kaplamasının, iki ucundaki kuleleri ve ortasında ileri taşan namazgâh köşkü ile, haşmetli bir görünüşü vardır.

Kırk çeşme şebekesinin bendleri ve kemerlerinden başka bir çok su ızgaraları ile havuzları da vardır. Başlıca su ızgara-havuzları Paşa deresi, Ayvad deresi ve Bakraç deresi ile Orta dere havuzlarıdır (ölçü ve krokileri için krş. S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 83—88, 174 v.d.). Bu havuzlardan Baş havuz, Çifte havuz ve Balıklı havuz bilhassa zikre değer. Bu te'sislerin üzerlerinde bugün yıkılmış veya çok harap daha bir çok ikinci derecede te'sis ve kemer mevcuttur. Delikli kaya kemeri, Aziz Paşa kemeri, Cebeci kemeri, Arpacı, Viran, Kumrulu, Sarı Süleyman, Çavuşköy, Suludere, Uzunkoltuk, Çifte kemer bunların başlıcalarıdır (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 175 v. dd.). Halkalı şebekesi gibi, Kırk çeşme şebekesi de, şehir içindeki kanallarına „koli basili" karıştığı için, Belediye tarafından 1930'dan itibâren kısım-kısım kapatılmış ve böylece bu muhteşem te'sis ıs'âf edileceği yerde, tamâmen terkedilmiş ve bunlardan beslenen çeşmelerin de mahvına sebep olunmuştur.

Şehrin üçüncü büyük şebekesi olan Bahçeköyü suyu ise, Mahmud I. tarafından yaptırılan bend ile, Beyoğlu-Galata tarafının beslenmesini mümkün kılmıştır [bk. mad. İSTANBUL-GALATA]. Bu şebekenin bir âbide vasfında olan mühim eserleri 1144 (1731/1732)'te yapılarak, 1163 (1750)'te tâdil edilen ve sonraları Abdülhamid I. devrinde, Cezayirli Hasan Paşa tarafından, 1800'de yükseltilen 66 m. uzunluğundaki Mahmud bendi güzel bir mimârî eserdir (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 184, 186; eski gravürü için bk. Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, lev. 79). Diğer bir bend ise, Vâlide bendi adı ile tanınır ve Mihrişah Vâlide Sultan tarafından 1211 (1796/1797)'de yaptırılmıştır. Aslında Eyüp'teki hayratı beslemesi düşünülmüşken, sonra Beyoğlu şebekesini takviye eden bu bend 70 m. uzunluğundadır (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 185 ve 187). Vâlide bendi su mimârîsinin en muhteşem örneklerinden biri olarak kabûl edilmektedir. Üçüncü bend ise, Mahmud II. tarafından 1255 (h.)'te yaptırılan Bend-i cedîd'dir. Bu defa diğer bendlerin ekserisinde olduğu gibi, cephenin dışarı taşkınlığı köşeli değil, tatlı bir kavis hâlindedir ki, plan bakımından bende âdeta bir yay görünüşü verir (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 185 ve 189). Bahçeköy-Beyoğlu şebekesi suyunu nakleden te'sisler arasında Büyükdere-Bahçeköyü arasında 20 gözlü, 420 m. uzunluğunda Bahçeköyü kemeri bulunmaktadır (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 187 v.d.).

Şehrin menbâ sularından beslenen ikinci büyük şebekesi ise, Abdülhamid II. tarafından Boğaziçi'nin Rumeli yakası ile Beyoğlu tarafının ihtiyâcını karşılayan Hamidiye (veya Kâğıthâne) şebekesidir. Kemerburgaz ile Cendere arasındaki vâdide altmış kadar kaynağın sularının toplanması sûreti ile meydana getirilen Hamidiye suyu 1904'te dökme demir borular ile naklolunup, dağıtılıyordu. Bu suyun, makineler ile, Şişli-Büyükdere arasındaki kuleye basıldığı, Balmumcu'daki toplama haznesinden de, Beyoğlu ve Boğaziçi'nin aşağı kısımlarındaki çeşmeler ile, resmî binalara dağıtıldığı bilinir.

Bu eski te'sislerin şehir içindeki dağıtım merkezini teşkil eden bir unsuru da muayyen ölçülere (masura, lüle) göre tevziatı yapan, eski adı ile, savak, sonraki ile, maksem (veya taksim) merkezleridir. Bunlardan bir tânesi Eğrikapı savağı olarak bilinir, diğeri ise, Beyoğlu'nda Taksim meydanının bir köşesini sınırlayan Galata-Beyoğlu suyu maksemidir ki, sonraki adı olan Taksim semtin adı olmuştur. Bunlardan Eğrikapı'daki Kırkçeşme savağında murabbâ bir kârgir oda içinde, muayyen ölçülere göre, su şehrin muhtelif semtlerine dağılmaktadır (S. Çetintaş, *Türklerde su, çeşme, sebil, Güzel sanatlar*, 1944, V, 130). İçinde mermer bir sedir ve su tası koyma yerleri bulunduğuna göre, evvelce bu su dağıtma merkezinin zarif bir dinlenme yeri olarak da düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Duvarlarındaki beş kitâbenin en eskisi Abdülhamid I. devrine âittir (metinleri ve savağın resimleri için bk. S. Çetintaş, *ayn. esr.*, s. 131 v.d.). Taksim suyu savağı ise, aynı derecede zarif ve itinalı, mermer sedli bir eserdir. Bunun yanında da 90 m. boy ve 18 m. kadar eninde büyük, içi bölmeli bir havuz vardır.

Vakıf suların yerine Terkos gölünden alınan ve yeni te'sisler ile şehre dağıtılan su şebekesi kaim olmuş, Anadolu yakasında da bir kaç derenin suyunun Elmalı bendinde toplanması ile, 1304 (1886/1887)'ten itibâren yapılan çalışmalar sonunda, Kadıköy-Üsküdar tarafı su şebekesi yapılmış ve 1310 (h.)'da faâliyete geçmiştir.

İstanbul su şebekesinin en değerli tarihî vesîkaları eski su yolu haritalarıdır. Bunlardan muhtelif tarihlere âit bir çok örnek tesbit edilmiş, bir kısmı neşrolunmuştur. Dalman tarafından tesbit olunduğuna göre, başlıcaları, Fâtih-Millet, Topkapısarayı, Hazîne (1016=1607 tarihli), Topkapısarayı, Hazîne (1161=1748 tarihli) haritalardır (resimleri için bk. Dalman, *ayn. esr.*, lev. 15—17; bu vesîkalardan ikisi şu eserde de vardır: İ. Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri*, İstanbul, 1938, s. 4. v.d.). Türk-islâm eserleri müzesindeki diğer bir su yolu haritası için bk. S. Ünver, *Fâtih'in oğlu Bayezid'in su yolu haritası*, İstanbul, 1945. İstanbul türk devri su te'sisleri hakkında J. v. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Pesth, 1822, I, 560—582 kıymetsizdir. İstanbul'un türk eseri su te'sisleri ilk defa ciddî sûrette şu kitapta tesbite çalışılmıştır: Cte. Andréossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace*, Paris, 1828, s. 385 v.d. (almancası Dr. Bergk, *Constantinopel und der Bosporus*, Leipzig, 1828, s. 256 v.d.). Su te'sisleri hakkında ayrıca bk. Nâzım, *İstanbul şehremânetine evkaftan devrolunan sular*, İstanbul, 1341; başlıca bend ve kemerler hakkında çok yanlış hükümler ihtiva eden Ph. Forchheimer ve J. Strzygowski, *Byzantinische Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien, 1897'den başka, C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1909—1912'de, yanlış adlandırmalara rağmen, güzel „rölöveler" neşretmiştir; bâzı şahsî müşâhedeleri ortaya koyduğundan faydalı küçük notlar ihtiva eden V. Altuğ, *Tarihî su tesisleri, bendler-kemerler* (Konya, 1946); S. Nirven, *İstanbul suları* (İstanbul, 1946); K. O. Dalman, *Der Valens Aquädukt in Konstantinopel* (Bamberg, 1933, bu kitap, Bozdoğan kemeri hakkında müstakil bir eser sınırlarını aşarak, te'sisler hakkında etraflı bilgi verdikten başka, büyük bir şevkle türk te'sislerinin haklarını korumaktadır); S. Nirven, *İstanbul'un su davası* (İstanbul, 1950); mad. BEND, *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 2493 v.d.; A. Aytöre, *Türkler'de su mimarisi, Milletlerarası Birinci Türk sanatları kongresi tebliğleri, 1959* (Ankara, 1962), s. 45—69, lev. VI—XXIX.

2. Çeşmeler. Şehrin her köşesinde, hemen-hemen her sokağında, hattâ aynı sokakta bir kaç tâne olmak üzere, yüzlerce çeşme yapılmıştır. Her devrin san'at üslûbunun izlerini aksettiren, bâzıları çok mütevâzî, bâzıları muhteşem ve iddialı olan bu küçük san'at eserleri, kitâbesiz, manzum kitâbeli ve mensur kitâbeli olmak üzere, bir ayırma ile sınıflandırılabilir. Değerli kitâbesi olan bir çeşme, Yedikule'de, Samatya caddesi üzerinde bulunan 970 (1562/1563) tarihli Uşşâkî tekkesi çeşmesidir. Hattat Karahisarî'nin meşhur besmelesi (krş. S. Ünver, *Hattat Ahmed Karahisârî*, İstanbul, 1964, Türk ve islâm eserleri müzesi, nr. T. 1443)'nin bir benzeri burada ayna taşına işlenmiş bulunmaktadır (İ. H. Tanışık, *Çeşmeler*, I, 14, nr. 12, res. s. 13). Ayasofya'da Lala Hayreddin mescidi kapısı yanında bulunan 1230 (1814/1815) tarihli baş-çuhadar Seyyid Ömer Ağa çeşmesinde Enderunlu Vâsıf'ın manzum tarihi, hattat Râkım tarafından güzel bir ta'lik ile, yazılmıştır (Tanışık, *Çeşmeler*, I, 236, nr. 246). İstanbul tarafında kitâbeli, 400'den fazla çeşme tesbit olunmuştur; Galata, Beyoğlu Halic'in yukarı yakası Boğaz sâhilleri, Üsküdar ve Kadıköy ciheti ile birlikte, bu sayı 794'ü bulmaktadır (İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943—1945, I-II) Vakıf su şebekelerinin kurutulması başta olmak üzere, bilhassa cadde ve sokak genişletmek, arsalarından istifâde etmek gibi sebepler ile, bu çeşmelerden bir çoğu ortadan kaldırılmıştır. Bir kaçının kitâbesi müzeye nakledilmiş, diğer bir kaçı da, taşlarının nakli sûretiyle, tekrar kurulmuştur. Bu arada bâzı çeşmeler de, esas yerlerinden kaldırılarak, çok uzak mıntakalarda yeniden kurulmuştur. Bu hususta mişâl

olarak Yıldız 'dan 1941 'de Topkapı dışına götürülen 1259 (1842/1843) tarihli Bezmiâlem Vâlide Sultan (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 338, res. s. 352) ve Tophane 'de Nusretiye câmii önünden 1956 'da Maçka 'ya nakledilen 1319 (1901/1902) tarihli Abdülhamid II. (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 229) çeşmeleri gösterilebilir. Kadıköy 'de 1209 (1794/1795) tarihli barok üslûbunda Dârrüssaâde ağası Halid Ağa çeşmesi, cadde üzerinden bir yan sokağa alınmıştır (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 392). Galata 'da Bereket-zâde çeşmesi de, kulenin dibine getirilerek, burada sûr duvarı harâbesine yapıştırılmıştır. Kabataş 'ta evvelce bir sed üzerinde olan Hekim-oğlu Ali Paşa meydan çeşmesi de 1957 'de yerinden sökülüp, aşağıda sâhilde tekrar kurulmuştur. Bostancı 'da Çatalçeşme (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 454; S. Eyice, *İstanbul-Şam-Bağdat yolu*, *Tarih dergisi*, 1958, IX, 99, 127, Tanışık 'ın bu çeşme hakkında verdiği bilgiler yanlıştır) bulunduğu yerden bir az geri alınmıştır. Bir çok çeşme de, ileride yeniden kurulmak üzere, taşları numaralanarak, sökülmüştür (Büyük postahâne arkasında Dâmâd İbrahim Paşa, Atatürk bulvarı üzerinde Şebsefâ Kadın câmii kapısı yanındakiler, aynı bulvar üzerinde yalnız ayna taşı Ayasofya müzesinde bulunan Kırkçeşme, taşları Feriköyü 'nde Sular idâresi deposunda bulunan Kabataş 'ta Silâhdâr Yahyâ Efendi gibi).

Çeşmelerin büyük bir kısmı, bir duvara bitişik olarak inşâ olunmuş tek bir yüzden ibâret, küçük eserlerdir. Bunlara cephe çeşmeleri adını vermek mümkündür. Bâzı hâllerde bu çeşmeler, bir sokağın köşesinde inşâ edilerek, köşe çeşmesi şeklinde yapılmışlardır. Geniş veya ufak bir meydanın ortasında inşâ olunan mustakil çeşmeler ise, eskiden beri meydan çeşmesi olarak ayırt edilmiştir. Bunların içinde Bâb-ı hümâyûn önündeki Sultan Ahmed III. çeşmesi gibi âbidevî olanları bulunduğu gibi, çok basit ve iddiasız olan meydan çeşmeleri de vardır. Bir değişiklik olmak üzere, bâzı nâdir hâllerde, çeşmenin mermer bir sütûnun içinin oyulması sûreti ile de meydana getirildiği vâkidir. Böyle bir çeşme Koca Mustafa Paşa câmii avlusunda 1150 (1737/1738) tarihli Hacı Beşir Ağa (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 156), bir diğeri Tarabya 'da 1247 (1831/1832) tarihli Mahmud II. (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 180), nihâyet bir üçüncüsü Üsküdar 'da, Selimiye civârında 1227 (1812) tarihli Nevnihal Hatun (?) çeşmesidir (S. Eyice, *ayn. esr.*, IX, 84, 114). Nihâyet bâzı çeşmeler, başta sebiller olmak üzere, başka hayır binaları ile birleştirilmiş ve bir mimârî tertip meydana getirecek sûrette düzenlenmiştir. Umûmiyetle çeşmenin berâberinde olan bina nev'i, başta sebil olmak üzere, sıbyan mektebi, câmi ve mescid, hazîre ve nihâyet hanlardır. Bir kaç çeşmenin haznelerinin üstlerinde namazgâh vardır. Kadırga limanında 1196 (1781/1782) tarihli Esma Sultan (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 206) veya Edirnekapı-Rami arasında, Topçular 'da 1027 (1617) tarihli Sadrâzam Mehmed Paşa çeşmelerinde (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 64) haznenin üstü merdiven ile çıkılan bir namazgâh hâlindedir. Beylerbeyi 'nde 1249 (1833/1834) tarihli çeşmenin ve Haydarpaşa-Salacak arasındaki çukur arazideki 1064 (1654) tarihli çeşmenin arkalarında çimenlik hâlinde namazgâh sofaları vardır. Şimdi ikisi de ortadan kalkan Yenibahçe 'de Gürcü Mehmed Paşa (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 68) ve Attar Halil Ağa çeşmelerinde çeşme binasının üstüne bitişikteki mescidlerin minâreleri oturtulmuş idi (S. Eyice, *Minareler*, s. 61—62). İki veya üç yüzünden ayrı-ayrı su akan çeşmelere de halk arasında çatal çeşme deniliyordu. Halk arasında çukurçeşme olarak adlandırılan bir takım çeşmeler de vardır ki, bunların suyu zemin seviyesinden çok aşağıda olduğundan, çeşme derinde inşâ olunmuş ve irtibat taş basamaklı bir merdiven ile sağlanmıştır. Bu hususta misâl olarak Sultanahmed meydanındaki çukurçeşmelerden başka, Lâleli 'de, Koca Mustafa Paşa-Hekimoğlu Ali Paşa arasında 1115 (1703/1704) tarihli birer çukur çeşme daha bulunmaktadır (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 104). İstanbul çeşmelerini burada cephe çeşmeleri ve meydan çeşmeleri olarak başlıca iki zümre hâlinde değerlendirmeği doğru bulduk. Sebillere bitişik çeşmeler ise, sebilin bir parçası olduklarından, bu çeşit eserler üzerinde durulmamıştır. Sebiller ise, aşağıda ayrı bir bahis hâlinde işlenmiştir.

a. **Cephe çeşmeleri.** Şimdiki hâlde şehrin en eski kitâbeli çeşmesi olarak Davud Paşa câmii yanında bulunan 890 (1485) tarihli çeşme gösterilir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 2). Tarihî durumu pek sarih olarak aydınlanmayan bu çeşme, basit bir mimârîye sâhip olup, kırık sivri kemerli bir hücreden ibârettir. Bayezid 'de, Çadırcılar 'da sâdece kitâbesi kalan Ahi Durmuş Baba çeşmesi, 917 (1511/1512) ile 921 (1515/1516) tarihleri arasında tereddütlü olmakla berâber, mimârî bir hüviyeti hâiz değildir (krş. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 2). Bugün mevcut kitâbeli çeşmeler ancak Kanunî Sultan Süleyman devrinden kalanlardır. İstanbul 'un karşı yakasında ise, kitâbeli en eski çeşme Hasköy 'de 931 (1524/1525) tarihli Mehlisedek oğlu Yasef tarafından yaptırılmış çeşmedir. Bozdoğan kemerinin dibinde, Gazanfer Ağa medresesi (şimdi Belediye müzesi) 'nin

karşısında evvelce mevcut olan ve 1942 yılında Atatürk bulvarı açılırken, ortadan kaldırılan Kırkçeşme, üzerinde bir çok Bizans devri parçaları ile birlikte, ayna taşı olarak kullanılmış, çifte tavuslu bir Bizans kabartmasından dolayı, Bizans devrine âit bir çeşme kalıntısı olarak kabul edilmiş, hiç değilse Fâtih devrinin kitâbesiz çeşmelerinden biri olabileceği düşünülmüş idi (krş. H. Glück, *Türkische Brunnen in Konstantinopel*, *Jhb. für asiatische Kunst*, 1924, I, 26, lev. 15, res. 1; İ. H. Konyalı, *Yeni açılan Unkapanı-Yenikapı güzergâhı*, *İstanbul belediye mecmuası*, 1941, sayı 194, s. 5). Kırkçeşme 'nin adı Fâtih vakfiyelerinde geçtiğine göre (*Fatih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 222, var. 140, v.d.), İstanbul 'un en eski çeşmelerinden biri olması mümkündür. Yedikule dışında, İstanbul 'un en eski çeşmelerinden biri olan 953 (1546/1547) tarihli Kazlıçeşme 'nin de üzerinde bir kabartma bulunmakla berâber, eser tamâmen türk mimârî üslûbundadır (Glück, *ayn. esr.*, s. 27, res. 2; Tanışık, *ayn. esr.*, I, 6). Aslı bir bizans eseri olmakla berâber, türk devrinde kısmen türk san'atı üslûbunda işlenmek sûreti ile hârikulâde bir çeşme hâline getirilmiş bir mermer eser de, İstanbul Arkeoloji müzesinin bahçesinde bulunmaktadır (A. M. Mansel, *Erwerbungsbericht des Antikenmuseums zu Istanbul*, *Arch. Anzeiger*, 1931, stn. 210, res. 28). E. H. Ayverdi (*Fâtih devri mimarisi*, s. 414, res. 439) tarafından Fâtih devri eserleri arasında zikrolunan ve Vefa 'da Molla Husrev câmii yanında bulunan kitâbesiz çeşme, dilimli sivri kemeri ile, XV. asırdan daha geç bir devre âit olmalıdır (benzerleri için bk. Fâtih-Çırçır 'da 977=1569/1570 tarihli Haydarpaşa çeşmesi; Edirnekapı 'da 1148=1735/1736 tarihli Hacı Bekir çeşmesi; Fındıklı 'da 1145=1732/1733 tarihli Sâdullah Efendi çeşmesi, krş. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 24, II, 76, 482).

En basit şekli ile çeşmeler kesme taştan inşâ edilmiş, bir sivri kemer içindeki bir nişten ibâret küçük yapılardır. Ancak bu mütevâzî şekil, malzemenin mermer olması, kemer, ayna taşları, diğer satıhlar, hattâ saçağın zengin sûrette işlenmesi ile muhteşem bir görünüş alabilmiştir. Türk san'atının nisbet ahengine ve ölçülü süse dikkat eden klasik, sonra Avrupa te'sirlerinin sızması ile beliren aşırı tezyinâtlı Lâle devri, nihâyet türk baroku üslûpları, çeşmelerin tertip ve süslenmesinde kuvvetle kendisini gösterir. Hattâ Lâle devri ve barok üslûplu çeşmeler, denilebilir ki, emsâli arasında en câzip görünüşlü örnekler olarak dikkati çeker. Fransız *empire* üslûbu XIX. asırda çeşme mimârîsinde de kendişini göstermiş, nihâyet geçen asrın sonlarına doğru, san'attaki vuzuhsuz cereyanlara uygun olarak, muayyen bir üslûbu ve zevki temsil etmeyen, bâzıları iyice, fakat bâzıları ise son derece çirkin çeşmeler yapılmıştır. Klasik üslûbun en sâde ve gösterişsiz örnekleri olarak, Fâtih-Âşıkpaşa civârında 967 (1559/1560) tarihli Şahruh, 972 (1564/1565) tarihli Âşıkpaşazâde, Altımermer 'de 981 (1573/1574) tarihli Fatma Sultan, Haseki 'de 1045 (1635/1636) tarihli Kethudâ Ali Ağa, Süleymaniye 'de 1088 (1677/1678) tarihli Kara Mustafa Paşa, Ayvansaray 'da 1104 (1692/1693) tarihli Şatır Hasan Ağa, Süleymaniye 'de 1108 (1696/1697) tarihli Deve-oğlu Ali Ağa, Fâtih 'te 1112 (1700/1701) tarihli Feyzullah Efendi gösterilebilir (bk. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 12, 14, 28, 74, 88, 92, 96, 100). Klasik üslûpta, sâde tek kemerden ibâret olmakla berâber, kendi nev'i içinde en büyük misâl olan Kabataş 'ta Kazasker Esad Efendi çeşmesi, türk san'atında başka bir benzeri bulunmamasına, yaptıranın tarihî şahsiyetine ve üzerinde bânisinin manzum tarihi ile Selim III. 'in tâmir kitâbelerinin bulunmasına rağmen, burada 1956 'da inşâ olunan set duvarının içine gömülmüştür (eski bir resmi için bk. Tanışık, *ayn. esr.*, II, 14). Hâlbuki bu çeşme, İstanbul çeşmeleri içinde, tek kemerli sâde çeşidin en güzel âbidevî örnek olarak husûsî değeri hâiz idi. Aynı çeşidin daha zengin ve daha iddialı örnekleri ise, Edirnekapı 'da 973 (1565/1566) tarihli Semiz Ali Paşa, Kâğıthâne çayırında 998 (1589/1590) tarihli Mirahor Nuh Ağa, Şehzâdebaşı 'nda 1012 (1603 1604) tarihli İbrâhim Paşa çeşmeleridir (bk. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 16, 42, 54). Bu sonuncuda mermerden kemerin içinin istiridye kabuğu şeklinde kabartma bir tezyinat ile süslendiği görülür ki, bu türk san'atının, başta çeşmeler olmak üzere, birçok yerde kullanıldığı bir motif olmuştur (İstanbul 'da bunun tatbik edildiği çeşitli yerler ve çeşmeler hakkında bk. S. Eyice, *Sultâniye-Karapınar 'a dâir*, *Tarih dergisi*, 1965, XV, sayı 20, s. 132, not 33). Tek kemerli, zarif tezyinatlı, mermerden güzel bir çeşme Çemberlitaş 'ta Köprülü câmiinin duvarına bitişik olarak görünmektedir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 82). 1072 (1661/1662) tarihli olan bu çeşmenin bulunduğu yerin, cadde genişletilmesi münâsebeti ile, şeklinin geçen asır içlerinde çok değiştirildiği, hattâ esâsında medrese dersânesi olan câmiin yol kenarında kalması, medresenin kısmen kesilmesi gibi değişiklikler de göz önünde tutulacak olursa, bu çeşmenin aslî yerinde bulunduğuna ihtimal vermek güçleşmektedir. Kısmen Avrupa te'siri altında türk san'atında zen-

gin tezyinât ile satıhların kaplanması sûretinde yeni bir üslûbun doğmasına yol açan Lâle devrinde çeşmelerin daha zarif, daha zengin şekiller aldıkları görülür. Kâğıthâne'de eski Sa'dâbâd kasrı önünde Ahmed III.'in 1135 (1722/1723) tarihli ve Vehbî'nin tarih kitâbesini hâiz çeşmesi, Fâtih'te 1143 (1730/1731) tarihli sadrâzam Nevşehirli İbrâhim Paşa ve bilhassa Eminönü'nde, Yenicâmi hazîresi duvarına bitişik, 1151 (1738/1739) tarihli Rukiye Kadın veya Ahmed III.'in kızı Hatice Sultan çeşmesi zikrolunabilir (bk. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 126, 138, 158). Lâle devrinden sonra türk san'atında Avrupa'nın barok üslûbunun hâkim olduğu görülür. Lâle devri sonlarına kadar hâlâ kullanılan kırık sivri kemer şekli artık ortadan kalkmış, onun yerini yarım yuvarlak kavislerin birleşmesinden meydana gelen barok kemer şekli almıştır. XVIII. asrın mütevâzî çeşmelerinde cephenin sâdece böyle bir kemer ile hareketlendirildiği görülür. Meselâ, Eyüp'te 1169 (1755/1756) tarihli Mustafa Ağa, Sirkeci'de 1184 (1770/1771) tarihli Zeynep Sultan çeşmeleri bu hususta örnek gösterilebilir (bk. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 186, 198). Fakat diğer taraftan barok üslûbun hâkimiyeti altında yüzleri kabartma süsler ile bezenmiş, sütuncuklar iç-içe kemerler ile hareketlendirilmiş daha iddialı, bir çok çeşme yapılmıştır; Fâtih'te 1154 (1741/1742) tarihli vezir Ahmed Paşa (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 168), Vilâyet karşısında 1157 (1744/1745) tarihli Hacı Beşir Ağa (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 172) çeşmeleri ile Koska'da Seyyid Hasan Paşa hanı kapısının iki tarafındaki 1160 (1747) tarihli bugün mevcud olmayan çeşmeler, 1170 (1756/1757) tarihli Nuruosmâniye câmii çeşmesi (bk. Tanışık, *ayn. esr.*, I, 168, 172, 180, 188). Fakat barok üslûbun gerek mimârî, gerek tezyinatta geniş ölçüde tatbik edildiği şâheser sayılabilecek güzellikte diğer bâzı çeşmeler de meydana getirilebilmiştir. Ölçülerinin küçük olmasına rağmen, „âbidevî" bir mâhiyeti hâiz olan bu çeşit çeşmelerin başında, hâlen tamâmen ihmal edilmiş olan Fâtih'te İskender Paşa câmii civârında 1161 (1748) tarihli Mahmud I. çeşmesini göstermek mümkündür (eski bir resmi için bk. H. Edhem, *Câmilerimiz*, s. 24, res. 19). Aynı zümre içinde, Fâtih'te 1171 (1757/1758) tarihli Yusuf Efendi, hatları aynı olmakla berâber kavisleri ters olan Saraçhâne'de 1195 (1780/1781) tarihli Dülger-zâde, Samatya caddesinde, 1207 (1792/1793) tarihli (tarih Sururî Osman Efendi'nindir) Haznedar Usta çeşmeleri de zikredilebilir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 190, 204, 214). Eminönü'nde, Mısırçarşısı'nın yan kapısı karşısında 1221 (1806/1807) tarihli Selim III.'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın zarif çeşmesi, saçağı ve tezyinatını belirten altın yaldızları ile, „âbidevî" barok çeşmelerin içinde, esas şekli günümüze kadar muhâfaza edilebilmiş olan tek ve son derece kıymetli bir örnektir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 226).

Sultan Mahmud II. devrinden itibâren, Fransız *empire* üslûbunun te'sirlerinin türk san'atına sızdığı, câmilerde olduğu gibi, saray ve çeşmelerde de tatbik edildiği bilinir. Bu üslûbun akislerini gösteren en muhteşem çeşme ise, Sultanahmed'de 1235 (1819/1820) tarihli Cevrî Kalfa manzûmesine âit çeşme ve sebildir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 242). Diğer numûneleri ise, Yenibahçe'de Bezmiâlem Vâlide Sultan 1261 (1845), Topkapı dışında 1267 (1851/1852), tarihli Hüseyin Bey (1942'de sökülmüştür), Eyüp'te 1273 (1856/1857) tarihli Pertevniyal Kadın, Aksaray'da 1291 (1874/1875) tarihli Oğlanlar tekkesi (1956'da sökülüp, 1965'te bâzı parçaları Murad Paşa câmii arkasında tekrar kurulmuştur)'dur (bk. Tanışık, I, 264, 266, 270, 282). *Empire* üslûbunun zevksiz bir şekilde tatbik edildiği çeşmeler, Gedikpaşa'da 1264 (1847/1848)'de Haznedâr Şevkinihal Usta tarafından yaptırılan mermer çeşme eski Yunan san'atındaki „akroterin" tezyinât olarak kullanıldığı, Kadıköy-Acıbadem yolunda, 1260 (1844) tarihli Baba-oğul (Dârüsaâde ağası Tayfur Ağa ile Ser-musâhip Besim Ağa) çeşmesi ile üş köşeli bir kadîm alınlık ile süslü 1279 (1862/1863) tarihli Çengelköy'ünde Yusuf Ziya Paşa çeşmeleridir (bk. Tanışık *ayn. esr.*, I, 206, II, 440, 450). Geçen asrın sonlarına doğru, yabancı üslûpların hâkimiyetinden kurtulmak için yapılan silkinme, „yeni klasik" adı verilen ve eski türk san'atı unsurlarının tekrar tatbîki sûreti ile meydana gelen üslûbun doğuşuna yol açtığında çeşme mimarîsî de bâzı misâllerde bu cereyanı tâkip etmiştir. Hepsi başarılı olmasa da, yine güzel bâzı eserler verilmiştir. Çok karışık bir üslûpta olmakla berâber, türk san'atından ilham alınmış kısımları bulunan ve geniş mermer cephesi ile şehrin ana caddesini süsleyen, Aksaray'da 1288 (1871/1872) tarihli Vâlide Pertevniyal (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 280) bu hususta bir örnektir. Ayasofya'da Alemdar caddesi üzerindeki üçüz çeşme de (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 306) bu yeni zevkin, iyi malzemenin tatbikini gösteren bir misâl olmasına karşılık, Kâğıthâne'de 1958'de yıkılan Poligon kasrı önünde 1332 (1913/1914)'de yapılan çeşme daha ucuz malzemenin tatbik edilişini gösterir. „Yeni-klasik" üslûbun başka örnekleri olarak, Beşiktaş'ta Yahya Efendi 1321 (1903/1904), Erenköy'de aynı tarihte yapılmış Ahmed Reşad Paşa'nın Kozyatağı; 1333 (1914/1915) tarihli Kısıklı ve 1340 (1921/1922)'da Erenköy istasyonu yakınında Fahir ve Fatma adında iki çocuğu için anneleri tarafından yaptırılan çifte çeşme zikredilebilir (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 6, 464, 470, 474). Modern mimârî ise, pek tatbik olunmamıştır. Ancak Haydarpaşa'da Nuruayn (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 472), Galata'da Yüksekkaldırım civârında Lâleli çeşme (S. Eyice, *Galata hakkında iki kitap, Tarih dergisi*, 1949, I, 209) ve Fındıklı'da Ortaokul çeşmesi (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 243) belki bu hususta örnek olarak belirtilebilir Galata, Beyoğlu ve Beşiktaş semtlerinde XIX. asrın başındaki ceşmeler için bk. S. Ünver, *Galata, Beyoğlu ve Beşiktaş semtlerinde 167 sene önceki çeşmelere dâir, Türk. Turing ve otomobil, kurumu beleteni*, 1963, sayı 252, s. 8—12; ayn. yazı, *İstanbul'da 167 sene önceki çeşmelere dâir* başlığı ile risâle hâlinde de basılmıştır, bu yazı Başbakanlık arşivi, Cevdet tasnifi, nr. 5055'deki 1209 = 1794/1795 tarihli bir vesîka hakkındadır.

b. Meydan çeşmeleri. Küçük meydanların ortalarında inşâ olunan diğer bir takım çeşmelerin daha âbidevî bir vasıfta oldukları görülür. Bunların bir veya bir kaç yüzlerinde çeşme hücreleri ve tezyinât vardır. Muayyen bir üslûbu aksettiren klasik devrin bir meydan çeşmesi 999 (1590/1591) tarihli, Kumkapı Nişancası'ndaki Halil Çevkân çeşmesidir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 44). Âhenkli nisbetlere sâhip sâde cephelerin her birinde sivri kemerli birer hücre vardır ve çeşmenin üstü sivri bir taş külâh ile örtülü bulunmaktadır. Klasik devrin, sâde hatlara kıymet veren çeşme mimârîsi, Mahmud Paşa câmii arkasında bulunan Güzelce Mahmud Paşa meydan çeşmesinde de kendisini belli eder (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 58; krş. C. Baysun, *Güzelce Mahmud Paşa çeşmesi, Türk. Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1944, sayı 37 s. 16). Üzerindeki kitâbelerden anlaşıldığına göre, 1031 (1621/1622)'de, 1738'de ve Abdülmecid devrinde bir çok defa tâmir edilmiştir. Klasik üslûpta sâde ve tek hücreli bir çeşme de 1138 (1725/1726) tarihli, Silivrikapısı'nda Vâlide Sâliha Sultan çeşmesidir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 130). Meydan çeşmelerinin hiç şüphesiz en muhteşemi ve türk san'atında çeşme mimârîsinin şâheseri Ayasofya'nın arkasında, Saray'ın esas girişi önünde Sultan Ahmed III. tarafından 1141 (1728/1729)'de inşâ edilmiş olan çeşme ve sebillerden meydana gelmiş hârikulâde eserdir. Çeşmenin her cephesi ahenkli bir şekilde, ortada bir çeşme, yanlarında mihrab biçiminde oturma hücreleri ve köşelerde sebiller olmak üzere tertiplenmiş, binanın bütünü gâyet geniş saçaklı, beş küçük kubbeli sivri bir çatı altına alınmıştır. Türk san'atının klasik ölçülerden artık uzaklaşmağa başladığı bir devirde yapıldığından bütün satıhlar aşırı denilecek kadar, fazla çeşitli tezyinat ile kaplanmış, bunların arasında türk san'atına tamâmen yabancı bir çok motifler de girmiştir. Fakat bütünü ile Sultanahmed III. çeşmesi, muhakkak ki, türk çeşme mimârîsinin en güzel ve en muhteşem eseridir. Üzerindeki manzum tarihler Seyyid Vehbî'nin ve bizzat Sultan Ahmed III.'indir. Her cephesinde, stalâktitli hücreler, başlıklar, yine stalâktitli silmeler, nebâtî motifler ile rumîler eski türk san'atı geleneğine bağlı olmasına karşılık, geniş saçağın tavanının süsleri, dal kıvrımları hâlindeki tezyinat Avrupa te'sirine bağlanır (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 134; S. Eyice, *İstanbul*, s. 12). Sultan Ahmed III.'in aynı tarihlerde yaptırdığı ikinci âbidevî meydan çeşmesi Üsküdar'da iskele meydanını [bk. mad. ÜSKÜDAR] süslemektedir. Burada tertip öncekini andırmakla berâber, köşelerde sebiller yoktur (N. Yüngül, *Üsküdar Üçüncü Sultan Ahmed çeşmesi*, İstanbul, 1955). Şehrin en faâl iskele başlarına muhteşem meydan çeşmeleri inşâ ettirmek temâyülü, Lâle devri kapandıktan sonra devam ile, Mahmud I. devrinde de bâzı eserler meydana getirilmiştir. Tophâne iskelesi başında 1732'de inşâ olunan ve zamanla çok bozulmuş iken, 1957'de eski gravürlerine göre ihyâ olunan Tophâne meydan çeşmesi bunların bir örneğidir (N. Yüngül, *Tophâne çeşmesi*, İstanbul, 1958). Nihâyet bu serinin başka ve plan itibâriyle çok değişik bir misâli Azapkapı'daki, Mahmud I.'un annesi Sâliha Sultan tarafından üzerindeki Seyyid Vehbî'nin tarih manzumelerine göre, 1145 (1732/1733)'te yapılan çeşmesidir. Burada ortada ileri taşkın bir sebil bulunmakta, yanında iki çeşme yer almaktadır. Binanın diğer yüzleri düzdür. Tâmir edilmek üzere evvelce sökülen bu eser, uzun yıllar öylece kaldıktan sonra, 1954'te ihyâ edilmiş (krş. İstanbul Belediyesi Sular idâresi, *Azapkapı çeşmesi*, İstanbul, 1954) ise de, bu çeşme-sebilin bir parçası olan yanındaki sıbyan mektebi maalesef 1957'de yıktırılmıştır. Aynı yıllarda yapılan diğer bâzı meydan çeşmeleri, daha ufak ölçüde olmakla berâber, aynı gösterişli manzaraya sâhiptir. Meselâ Kabataş'ta yine iskele başında bir sed üzerinde iken 1956'da deniz kıyısına indirilen 1145 (1732/1733) tarihli Hekimoğlu Ali Paşa çeşmesi zikrolunabilir (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 85 v. d.). Türk san'atında Avrupa san'at te'sirlerinin yerleşmesi, meydan çeşmelerinde de akis-

lerini göstermiştir. Bu husus çok sâde mimârîli meydan çeşmelerinde de müşâhede olunmaktadır. Süleymaniye câmii ile Üniversite arka kapısı arasındaki meydanı süsleyen 1207 (1792/1793) tarihli kesme taştan yapılmış büyük çeşmede bu açıkça görülür (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 334). Üzeri çadır biçiminde bir taş kaplı külâh ile örtülü olan bu çeşmenin duvarları sâde ve tezyinâtsızdır. Yalnız barok üslûbun hâkim unsuru olan yassı pâyeler cepheleri hareketlendirir. Aynı husus Unkapanı'nda 1233 (1817/1818) tarihli Kapanî Hacı Ahmed Ağa çeşmesinde de görülebilir (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 240; S. Nirven, *Unkapanı meydan çeşmesi*, *Arkitekt*, 1958, sayı 293, s. 33). Bu değerli eser, başka yere nakledilmek üzere, 1961—1962 yıllarında sökülmüş ve henüz kurulmamıştır. Boğaziçi'nde Küçüksu mesîre yerinde Mihrişah Vâlide Sultan için yapılan ve, Mehmed Hafîd Efendinin manzum tarihine göre, 1221 (1806/1807)'de inşâ edildiği anlaşılan güzel mermer çeşme, Lâle devri meydan çeşmeleri kadar olmasa bile, işlemeli ayna taşları ile, barok üslûbun zarîf bir örneğidir (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 402). Hâlbuki, Üsküdar-Selimiye'de Selim III. tarafından 1217 (1802/1803)'de yaptırılan çeşme (Tanışık, *ayn. esr.*, II, 402), âbidevî haznesinin taş-tuğla dizileri ile, renkli bir ifâdeye sâhip olacak sûrette inşâ edilmesine rağmen, bir köşesine yapıştırılmış mermer tek çeşmeden anlaşıldığına göre, daha ziyâde bir cephe-köşe çeşmesi olarak düşünülmüştür. Boğaziçi'nde Boyacıköy'ünde Mahmud II.'un 1254 (1838/1839) tarihli, babası Abdülhamid I. için yapılan çeşmesi sâde mermer bir eserdir (Tanışık, II, 189). Son devir meydan çeşmeleri arasında en muhteşem örnek Beşiktaş ile Maçka arasında Bezmiâlem Vâlide Sultan için 1255 (1839/1840)'te inşâ olunan mermer meydan çeşmesidir (Tanışık, II, 189). Şâir Şükrî ve Ziver'in manzum tarihleri ile süslü bu güzel eserin cephelerinde tamâmen Avrupaî bir zevke işâret eden *empire* üslûbunda kabartma tezyinat görülür (bk. *Taksim suyu te'sisleri*, İstanbul, 1957, s. 46—47, res. 27, 28). Son devir meydan çeşmelerinin belki en güzeli olan bu eser, ne yazık ki, son yıllarda hemen-hemen bitişiğine inşâ edilen bir apartman ile hüviyetini kısmen kaybetmiştir. Üsküdar'da, Selimiye'de 1257 (1841/1842) tarihli Abdülmecid çeşmesi (Tanışık, II, 438), çok büyük bir hazneye ve etrafını dolanan yalaklarına göre, alelâde bir meydan çeşmesinden ziyâde, yakınındaki kışlanın ihtiyaçlarını karşılamak gayesi ile yapılmış intibaını vermektedir. Çengelköyü'nde Kavasbaşı Ahmed Ağa'nın 1270 (1853/1854) tarihli, dört cepheli meydan çeşmesi, san'at tarihi bakımından, kayda değer bir husûsiyet göstermez ise de, üzerinde taşa işlenmiş mensur vakfiyesi bulunduğundan, istisnâî bir ehemmiyeti hâizdir (Tanışık, II, 444). Halıcıoğlu'nda 1259 (1843) tarihli Husrev Paşa çeşmesi ise, tuğla inşâatlı haznesi ile, Selim III. çeşmesini hatırlatmaktadır (Tanışık, II, 198). Osmanlı devletinin son yıllarında inşâ olunan mahdut çeşmelerde ise, değişik üslûplar tesbit edilir. Sultan Abdülhamid II.'in Kâğıthâne çayırındaki 1310 (1892/1893) tarihli meydan çeşmesi (Tanışık, I, 344) bâriz bir barok üslûp gösterir. Tophane'de Nusretiye câmii önünden Maçka'ya götürülen 1319 (1901) tarihli yine Abdülhamid II. çeşmesi, çok değişik mimârîsine rağmen, bâriz bir barok üslûp gösterir. Hâlbuki, Osmanlı devletinin son yıllarında ortaya çıkan yeni-türk üslûbu, küçük çeşmelerde olduğu gibi meydan çeşmelerinde de kendisini belli etmeğe başlamıştır. Bu hususda tek misâl Yıldız-Balmumcu arasında, şimdi caddenin hemen yanında görülen, Abdülhamid II.'in 1306 (1888/1889) tarihli buyük çeşmesidir (Tanışık, II, 221). Burada, türk klasik devir mimârîsinin, kemer, „niş", tezyinât gibi unsurları bol mikdarda kullanılarak, bu küçük âbide meydana getirilmiştir. Böylece türk meydan çeşmeleri mimârîsinin yükseliş ve ortadan kayboluşunun son halkası bu çeşme ile temsil edilmiştir. Meydan çeşmeleri zümresinin son bir misâli ise, istisnaî bir mâhiyet arzeder. Bu da Sultanahmed meydanında inşâ olunan Alman çeşmesidir. Üzerindeki kitâbeye göre 1316 (1898/1899)'da yapılan ve açılışı münâsebeti ile basılan bir karttan öğrenildiğine göre, 27 ocak 1901'de açılış merâsimi yapılan bu çeşme alman imparatoru Wilhelm II.'in Sultan Abdülhamid II.'e bir hediyesi olarak kurulmuştur (Tanışık, *ayn. esr.*, I, 298). M. Spitta (1842—1902) adında bir alman mimârın eseri olan bu çeşme esâsında bir meydan çeşmesidir. Fakat bütün mimârî ve tezyinî unsurları Bizans san'atından ilham alınmak sûreti ile yapılmış olduğundan türk çeşme mimârîsinin en güzel örnekleri ile süslü bu şehrin ortasında garip bir te'sir bırakır. Altın yaldızlı mozaikler ile süslü kubbesinin iç sathında Abdülhamid II. ve Wilhelm'in armaları yine mozaik olarak işlenmiştir. İtalyan mimârı Canonica tarafından 1928'de yapılan Taksim Cumhuriyet âbidesinin de aslında bir meydan çeşmesi gibi düşünülmüş olduğunu, kaidesinin alt kısmında yanlarda görülen mermer yalaklar ve musluk ağızları isbat etmektedir (*Hayat* mec., IV, Ankara, 16 ağustos 1928, sayı 90, s. 233—236).

Bibliyografya: Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 327—329 (ancak buradaki Fâtih devrinde 200, Bayezid zamanında 70, Kanunî Süleyman devrinde 700 çeşme yapıldığına dâir kaydı ihtiyatla karşılamak lâzımdır); İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943—1945, 2 cilt, kitapta yalnız kitâbeli çeşmeler bahis mevzuudur; krş. E. Akurgal, *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğ. Fak. derg.*, 1944, II, 642—645; R. Anhegger, *Der Islam*, 1952, XXX, 236—242; A. Ogan, *Les fontaines d'Istanbul*, *Türkiye turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1947, sayı 68, 15—27; H. Glück, *Türkische Brunnen in Konstantinopel*, *Jahrbuch der asiatischen Kunst*, 1924, I, 26—30, lev. 15—22; A. Ogan, *İstanbul çeşmeleri* (1947), sayı 68, s. 15—27.

3. Sebiller. Hayır binaları içinde başlıbaşına bir çeşit teşkil eden sebil (sebil-hâne), gelen-geçene su ve muayyen günlerde şerbet dağıtmak üzere yapılmış bir hayır te'sisi olmakla berâber, İstanbul'dan başka şehirde pek temsil edilmemiştir. Edirne'de eski tarihli ancak tek bir sebilin bulunmasına karşılık, diğer şehirlerde sâdece çok geç Osmanlı devrine âit pek sayılı örnekler ile karşılaşılır (Bergama, Manisa, İzmir, Kahire). Mısır'da Memlûkler devrinde ilk örnekleri inşâ edilen ve büyük bir hayır binasının bir köşesinde, *Kuttâb* denilen bir mektebin altında iki pencereden ibâret küçük te'sisler hâlinde yapılan ilk sebillerin XIV. asırda ortaya çıktığı bilinmektedir (L. Hautecœur-G. Wiet, *Les mosquées du Caire*, Paris, 1932, I, 270). Evliya Çelebî İstanbul'da bir çok sebilden bahsetmektedir (krş. *Seyahatnâme*, I, 329 v.d.). Fakat bugün bunları bulmak mümkün değildir. Alay köşkü civârında Musa Paşa, Bayezid'de Sultan Bayezid II., Çinili hamam, Unkapanı'nda Kaptan Ali Paşa, Unkapanı civârında Şâir Necâti Bey, Uzunçarşı'da Piyâle Paşa (*ayn. esr.*, I, 358, 419) sebillerinden hiç bir iz kalmamıştır. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*'deki kayıtlardan da bâzı kayıp sebillerin adları ve yerleri tesbit olunmaktadır (msl. Aksaray'da Murad Paşa câmiindeki sebil gibi, bk. *Ḥadîḳa*, I, 204). Bir takım vakıf kayıtlarından da bâzı sebillerin adları öğrenilmektedir. Meselâ Defterhâne dış kapısı yanında, Fazlı Paşa sarayı yakınında Şumnulu Halil Paşa'nın bir sebili var idi (H. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949, s. 74—80). Bâzı sebillerin kaybolmasının başlıca sebebi ahşap olmalarında aranmalıdır. Hemenhemen yalnız İstanbul'da tesbit edilen sebillerin sayıları, bugün mevcût olanlar ve kaybolanlar ile birlikte 125—130 kadardır. İşlek caddeler üzerinde, köşe başlarında kurulan sebillerin yapılmasında su ile sevap işlemek gayesi kadar bir ölüye Fâtiha okutmak gayesi de gü-

dülmüştür. Böylece bâzı sebillerin içlerinde bânisinin mezarı bulunmaktadır (şâir Necâtî, Abdülkadir Efendi, Hâfız Paşa, Rehabula Kadın, Koca Râgıb Paşa, Mehmed Emin Ağa sebillerinde olduğu gibi). Diğer taraftan, sebillerin umûmiyetle bir sıbyan mektebi ile müşterek oldukları da görülür. İstanbul sebilleri halli gereken bir takım meseleler ortaya koymaktadır. Bu meselelerin başında, XV., hattâ XVI. asrın ilk yarısına âit sebillerin azlığı gelir. Sebil mimârîsi türk san'atında ancak XVI. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmakta ve XVI. asrın sonları ile XVII. asır ortalarından itibâren gelişmektedir. İstanbul'un XV. asra âit ve Mısır'ın fethinden önceye âit tek sebili Şeyhulislâm Efdalzâde Seyyid Hamideddin Efendi'nin 908 (1502/1503) tarihinde Fâtih Nişancası semtinde yaptırdığı sebil idi. Basit bir köşe sebili olan bu eserin iki ayrı istikamete bakan iki penceresi, baklavalı başlıklı mermer sütunlar ile ayrılmış idi. Maalesef bu çok mühim eser, 1945—1946 tarihlerine doğru, Karagümrük orta okulunun manzarasını bozduğu için, yıktırılmıştır (I. Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri*, İstanbul, 1938, s. 7, res. 5). İstanbul sebillerini başlıca 4 çeşit hâlinde tetkik etmek mümkündür. 1. çeşit köşe sebilleridir ki bunların basit ve daha zengin olmak üzere iki şekli vardır, 2. çeşit cephe sebilleridir, 3. çeşit âbidevî sebiller, nihâyet sonuncusu ise, yalnız bir pencereden ibâret olan pencere-sebilleridir.

a. Köşe sebilleri. En basit ve en eski şekli aksettiren bu çeşit sebillerin ilki olan Efdal-zâde sebili ortadan kalktıktan sonra, en eski sebili tesbit için 1565 tarihine kadar çıkmak lâzım gelmektedir. Bayezid ile Vefâ arasında mahalle içinde bulunan 973 (1565/1566) tarihli Husrev Kethudâ sebilinin üstü bugün açık olmakla berâber, evvelce geniş bir saçakla örtülü olduğuna ihtimal verilir. Eser bugün çok harap ve tablalarına kadar toprağa gömülmüş hâldedir (bk. Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 7, res. 6). Dört mermer sütûna dayanan üç sivri kemer, sebilin üç penceresini teşkil eder. Bunlardan ikisi bir cephede, diğeri ise 120° lik bir zâviye hâlinde olan diğer cephedir. Klasik türk mimârîsinin sâde, ahenkli unsurları ile süslenen bu güzel sebilin pencerelerinde dökme tunç şebekeler vardır. Topkapı dışında Takkeci İbrahim Ağa mescidi (bk. *Ḥadîḳa*, I, 232; S. Eyice, *İstanbul*, s. 85) müştemilâtı arasında, İstanbul'un en eski sebillerinden biri bulunmaktadır. Cadde üzerinde basit iki, üç köşe penceresi hâlinde olan bu sebil 986 (1578)'da yapılmıştır. Hiç bir tezyinâtı olmayan bu sert görünüşlü sebilin iki penceresini yekpâre dört köşe bir pâye ayırır

(Kumbaracılar, *Sebiller*, s. 9, res. 9). Aynı şekilde en had derecede sâde bir mimârîye sâhip bir sebil de Kasımpaşa'da Piyâle Paşa câmii avlu kapısı yanında bulunuyordu (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 9, res. 8). Bir altı köşelinin yarısı hâlinde üç penceresi ile taşan bu sebilden daha 1947'de hiçbir iz kalmamış idi. Bugün ise, yeri bile belli değildir. Sultan Ahmed câmii manzumesi ile birlikte inşâ olunan ve çarşının (arasta) köşesinde bulunan iki ayrı istikamete bakan iki pencereden ibâret sebil de aynı mimârî tertibe sâhiptir. Bu sâde görünüşlü küçük eserin de zarif nisbetlerinden başka hiç bir dış tezyinatı olmadığı gibi, iki pencerenin arasında, tam köşede, aynen Takkeci sebilinde olduğu gibi, bir pâye mevcuttur (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 19, res. 22). Bu sebilin bütün sâdeliğine rağmen evvelce iç duvarlarının çiniler ile kaplı olduğu, kalabilen bir iki parçadan anlaşılmaktadır. Güzel bir köşe sebili örneği olan Fâtih'teki Hâfız Paşa manzûmesi köşesindeki sebilin mermer sütûnlu ve sivri kemerli olduğu bilinmekte ise de (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 21, res. 26; M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1928, s. 69), maalesef bu değerli eser de bugün hiç bir izi kalmıyacak şekilde ortadan kalkmıştır. Sâde mimârîli köşe sebillerinden klasik devre âit beş pencereli güzel bir misâl olarak Topkapı dışında Sâkine Hatun (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 63, res. 79) sebili ile Otakçılar'da adı meçhul sebil gösterilebilir (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 68, res. 85). XVI.—XVII. asır başlarına âit olduğu kalan harâbesinden anlaşılan bu sebilin adı Kumbaracılar tarafından Fethi Çelebî olarak gösterilmiş ise de, *Ḥadîḳa*'da Otakçılar'da bir Hüseyin Paşa sebilinin bahsi geçer (*Ḥadîḳa*, I, 200), Evliya Çelebî ise, aynı yerde bulunan bir Hüseyin Ağa sebilinin 1008 (1599/1600) tarihli tarih beytini verir (*Seyahatnâme*, I, 393). Fazla bir mimârî değeri olmayan köşe sebillerine misâl olarak da Fâtih'te 1254 (1838/1839) tarihli Benli-zâde Kazasker A. Râşid Efendi ve Galata'da 1263 (1847) tarihli Çinili hamam sebillerini (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 53, res. 62, s. 55, res. 64) göstermek kabildir. Nihâyet geç bir devre âit, sâde bir köşe sebili, zârîf şebekesi, önünde sütûnlu sundurması ile, Ayasofya'nın şimdiki girişi yanında bulunmaktadır (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 65, res. 82).

Türk san'atında küçük, fakat son derece câzip misâlleri görülen daha zengin köşe sebilleri ise, dışarı taşkın şekilde köşelere yerleştirilen ufak yapılar hâlindedir. Bu şeklin ilk denendiği misâl, şimdiki hâlde Süleymaniye'de Mimar Sinan'ın mezarının bulunduğu küçük hazîrenin ucundadır. Sinan'ın açık türbesi ile bir bütün teşkil eden bu âbidenin beş penceresi vardır ve üstü geniş bir saçak ve bir kubbe ile örtülmüştür (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 63, res 78). Tophane'de Kılıç Ali Paşa câmii köşesindeki sebil de (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 9, res. 10), XVI. asrın sonları nın mimârî husûsiyetlerini göstermekle berâber, bâzı aksamı ile, bilhassa şebekeleri çok yenidir ve mimârî üslûbuna aykırıdır. Bu sebilin evvelce karşı tarafta iken, sökülerek, şimdiki yerinde tekrar kurulduğu Melling ve Allom'un gravürlerinden anlaşılmaktadır. Bunun 1046 (1636/1637) tarihli Mustafa Paşa sebili olması muhtemeldir (krş. *Ḥadîḳa*, I, 35). Mimar Sinan sebilinin ana çizgilerinin daha zarif ve daha iddialı bir şekil alması sûretiyle inşâ olunan mühim bir eser Çarşıkapı'da 1002 (1593/1594) tarihli Koca Sinan Paşa sebilidir. Mimar Davud'un eseri olan bu âbide (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s.11, res. 14) ile yerleşen sebil mimârîsi bütün klasik safha boyunca hâkim olmuştur. Bozdoğan kemeri dibinde 1022 (1613/1614) tarihli Gazanfer Ağa, Eyüp'te Sultan Ahmed I., Edebiyat fakültesi önünde 1015 (1606/1607) tarihli Kuyumcu Murad Paşa, Eyüp'te 1033 (1623/1624) tarihli Kızlar-ağası Mustafa Ağa, Haseki'de 1044 (1634/1635) tarihli Sadrâzam Bayram Paşa, Yerebatan'da 1080 (1669/1670) tarihli Dilsiz Tavşan Ağa, Çarşıkapı'da 1095 (1683/1684) tarihli Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Ayasofya türbeleri ihâta duvarı köşesindeki Sultan İbrahim (?) sebilleri türk san'atının klasik devrinin bu sâhadaki başlıca misâlleri olarak gösterilebilir. Bâzan münferit, bâzan da küçük bir manzûmenin bir köşesini süsleyen bu âbidelerin geniş saçakları ve kubbeleri vardır. Pencerelerinde değişik motiflerle umûmiyetle tunçtan şebekeler bulunmakta, sivri kemerlerin alınlıklarında ise, mermerden işlenmiş müselles şeklinde şebekeler yer almaktadır. Tarihi ve bânisi kat'î olarak bilinmeyen, fakat Sultan İbrahim'e izâfe edilen Ayasofya köşesindeki güzel sebil, kemersiz pencerelerindeki mermer şebekeleri ile, istisnaî husûsiyet gösterdikten başka, su verecek gözlerinin de eski türk san'atında çok yaygın olan hücreler şeklinde mermerden işlenmiş olması da dikkati çeker. Üniversite kütüphânesi yanındaki 1120 (1708/1709) tarihli Kapudan-ı Deryâ İbrahim Paşa sebili ile yeni san'at zevkinin hâkimiyeti belirmeğe baş'amıştır. 1944'te büyük ölçüde tâmir gören bu sebilin mimârîsi klasik geleneğe uygun olmakla berâber, bilhassa kemerleri ile saçak dibindeki silmelerinde dış süslemelere ehemmiyet verildiği görülür. Lâle devri sebillerde zengin tezyinâtın kullanılmasına yol açmıştır. Henüz eski geleneğe bağlı bir misâl bugün maalesef mahvolmuş bir hâlde bulunan Ayvansaray'da 1123 (1711/1712) tarihli Hatice Sultan sebili, tam mânâsı ile bir köşe sebili olmamakla berâber, bir cepheyi de süslememektedir (Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 31, res. 37) ve sâde bir mimârîdedir. Pencerelerin üstlerinde üç sıradan mürekkep yazı şeritleri bu sebilin ek süsünü teşkil eder. Lâle devri denilen kısa devrin san'at zevkini en mükemmel sûrette Şehzâdebaşı'nda Sadrâzam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın küçük manzûmesinin bir köşesini teşkil eden hârikulâde sebilde bulmak kabildir. 1132 (1719/1720)'de yaptırılan sebilin kubbesi ve her hâlde saçakları tâdilât görmüştür. Etek kısmının yüzlerindeki kabartma mermer süslerden başka, tezgâh tablasının altı ve kenarları, pencere üstlerindeki kitâbeler, muhtelif sıralar hâlinde, pencerelerin üstlerinden saçak dibine kadar dış satıhları süsleyen filiz kıvrımları ve yapraklardan, stalaktitlerden ve daha başka motiflerden meydana gelen kabartma süsler bu sebile klasik devirdeki benzer eserlerde görülmeyen bir zenginlik vermektedir. Tunç şebekelerde de birer lâle motifi dikkati çeker. İbrahim Paşa sebilinin en bâriz diğer vasfı da, beş penceresi ile, bulunduğu köşede ileri taşmasıdır ki, burada ilk defa bu derecede bâriz sûrette tatbik edilen bu husûsiyet sonraki sebillerin hemen hepsinde tatbik olunmuştur. Aynı tertip ve zengin kabartma süsleme bu devrin sebilli meydan çeşmelerinde de müşâhade olunur. Ayasofya meydanındaki Sultan Ahmed III., Azapkapısı'ndaki Vâlide Sâliha Sultan sebillerinde de bu husûsiyetleri görmek mümkündür. 1146 (1733/1734) yılında Hekim-oğlu Ali Paşa'nın yaptırttığı büyük manzûmenin cadde üzerindeki avlu kapısı yanındaki Hekimoğlu Ali Paşa sebilinde de bu vasıflar açıkça görülür. Üzerinde Seyyid Vehbî'nin tarihi olan bu güzel eser 1831'de ve 1944'e doğru çok başarısız bir şekilde tâmir edilmiş ve bir kaç yıl önce de zarif tunç şebekelerinden biri kaybolmuştur. Aynı yıllara âit olmakla berâber, Vefa'da Rehâbula Hatun (ölm. 1147=1734/1735) sebilinde ise, sâdece üç pencere vardır ve dış satıhlarda hiç bir tezyinat bulunmamaktadır. Lâle devrinin kapanmasından bir kaç yıl sonra 1158 (1745)'de Hacı Beşir Ağa tarafından, Vilâyet karşısında inşâ olunan manzûmesinin köşesinde muhteşem sebilde, türk san'atı geleneğinin tamâmen terk edilerek, Avrupa'nın barok üslûbunun tam hâkimiyeti kendisini gösterir. Yabancı husûsiyetlerine rağmen, muhakkak ki, çok güzel bir eser olan bu sebilin diğer bir husûsiyeti de cephelerinin içeri doğru kavisli oluşudur. Aynı husûsiyet Fâtih'te 1829'da yapılan Sultan Mahmud II. sebilinde de tatbik olunmuştur (krş. Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 39, res. 48, s. 53, res. 61). Bayezid'de 1158 (1745) tarihli Seyyid Hasan Paşa, Nuruosmaniye câmiinin Kapalıçarşı kapısı yanında 1169 (1755/1756) tarihli Nuruosmaniye, Lâleli câmii kapısı yanında 1177 (1763/1764) tarihli Mustafa III., evvelce Bahçekapı'da iken, 50 yıl kadar önce Gülhâne parkı karşışındaki şimdiki yerine getirilen 1191 (1777) tarihli Sultan Abdülhamid, Eyüp'te 1215 (1800/1801) tarihli Şâh Sultan, Fâtih'te 1245 (1829/1830) tarihli Sultan Mahmud II. sebilleri türk barok san'atının tatbik edildiği eserlerdir. Bu sebillerin hepsi de aynı üslûpta olmakla berâber, aralarında bâriz bir takım farklar da bulunmaktadır. Msl. Abdülhamid I. sebilinde pencereleri ayıran desteklerin üçüz sütûnlardan meydana gelmesine karşılık, Mahmud I. sebilinde sütûnlar, her sebilde olduğu gibi, yalnız tablaya kadar değil, devam ile temele kadar inmektedir. Koca Mustafa Paşa câmii avlusunda, Hacı Emine Hanım sebili ise, XIX. asrın ilk yarısında hâkim olan fransız *empire* üslûbunun bâriz bir misâlidir.

b. Cephe sebilleri. Bâzı sebiller ise, bâzı manzûmelerin veya hayır binalarının cephelerini süslemek üzere inşâ edilmiştir. Bunları köşe sebillerinden ayırdetmek her zaman kolay olmamaktadır. Bunların sivri bir iskân adası ucunu süsleyenleri bulunduğu gibi (Kuyucu Murad Paşa sebili), bir âbidenin cephesinin ortasını süsleyenleri (Amcazâde Hüseyin Paşa, 1956'da yıkılan Simkeşhâne önündeki Gülnûş Sultan sebilleri) veya bir cadde yahut sokak üzerinde kendileri bir cephe teşkil edenleri (Recâî Mehmed Efendi, Dolmabahçe'de Hacı Emin Ağa, Kabataş'ta Koca Yusuf Paşa, Divanyolu'nda Sultan Mahmud II. ve bilhassa Sultanahmed'de Cevrî Kalfa sebilleri) de vardır. Bunlardan 1015 (1606/1607) tarihli Kuyucu Murad Paşa sebilinin klasik üslûbun bir misâli olmasına karşılık, 1700'e doğru yapılan Amcazâde Hüseyin Paşa sebilinde Lâle devri üslûbunun ilk belirtileri sezilir (ilk olarak burada pencereler dışarı doğru kavislidir). Bu çeşit yeniliklerin en fazla bulunduğu ve sebil mimârîsinde bir merhale teşkil eden Simkeşhâne cephesindeki 1119 (1610/1611) tarihli Gülnûş Sultan sebili maalesef 1956'da, üstündeki sıbyan mektebi ile birlikte, ortadan kaldırılmıştır. Türk barok mimârîsinin en muhteşem üç cephe sebili, Dolmabahçe'de 1153 (1643/1644) tarihli Hacı Emin Ağa (krş. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 152,

1154 tarihli bir vesîka), Kabataş'ta 1202 (1786/1787) tarihli Koca Yusuf Paşa ve Eyüp'te 1210 (1795/1796)'da yaptırılan Vâlide Mihrişah sebilleridir. Bunlardan Mehmed Emin Ağa sebili içinde bânisinin mezarı da vardır. Küçük hazîresi, bitişiğindeki sıbyan mektebi ile, zarif bir küçük manzûme teşkil eden bu güzel eser 1959'da, cadde genişletmek için, sökülmüş ve sonra, eksik bir hâlde yeniden inşâ olunmuş ve bu arada husûsiyetlerinin çoğunu kaybetmiştir. Bu güzel eserin kayda değer bir husûsiyeti de ilk defa „korint" üslûbunda başlıkların kullanılmasıdır. Geçen asır içinde esas yerinden Fındıklı'da Molla Çelebî câmii son cemâat yeri cephesine getirilen Koca Yusuf Paşa sebili de buradan 1956'da kaldırılarak, şimdiki yerine sed duvarı önüne götürülmüştür. Bu sebilin inşâsında başka bir benzeri olmayan bir tertip tatbik olunarak, tam ortaya bir çeşme, bunun iki yanına ikişer pencereli sebiller yerleştirilmiştir. Bugün kahvehâne hâline getirilen bu muhteşem san'at eserinin şebekeleri maalesef sökülmüştür. Son derecede değerli bir cephe sebili olan, Vefa'da 1189 (1775/1776) tarihli Recâî Efendi sebili de, üstündeki sıbyan mektebi ile, bir manzûme teşkil etmekte ve bu binânın cephesini süslemektedir. Burada zarif nakışlı bir şebeke bilhassa dikkati çeker. Barok üslûbun tatbikini gösteren son eserlerden Fâtih'te 1223 (1808/1809) tarihli Nakşıdil Vâlide Sultan sebili istikrarsız bir üslûba işâret eder. Belki daha başarılı olan Tophane'de 1241 (1825/1826) tarihli Nusretiye câmii sebili ise, barok ile *empire* karışığı bir üslûbun misâlidir. Bu sebil de evvelce caddenin karşısında, buradaki kışlanın kapısı yanında iken, Abdülaziz devrinde şimdiki yerine alındığından, hakikî tertibi anlaşılamamaktadır. Hâlbuki 1256 (1840/1841)'da Sultan Mahmud II. için inşâ olunan türbenin hazîre cephesinde bulunan ve bir yuvarlak ilk çağ mabedi görünüşüne sâhip bulunan sebil, *empire* üslûbunun bütün türk san'atı içinde belki de en bâriz örneklerindendir. Aynı san'at zevkinin akislerini, tamâmen mermerden inşâ edilen Üsküdar'da Nuh kuyusu'nda Şeyhulislâm Arif Hikmet Efendi (ölm. 1858) sebilinde de bulmak kabildir. Bu da geniş bir hazîre duvarı ortasında bulunmakta, keskin hatlı ilk çağ yapılarını hatırlatmaktadır. Aynı üslûp düz bir cephe teşkil eden Sultanahmed'de Mahmud II. tarafından Cevri Kalfa adına 1235 (1819/1820)'te yaptırtılan mermer kaplı sebilde de görülebilir. Şehrin ana caddesini süsleyen bu muhteşem cephenin üstünde de bir mektep bulunmaktadır.

c. Âbidevî mustakil sebiller. Bir bakıma bu zümreye girebilen Yeni câmi sebili, şimdi görülen şeklini, içinde bulunduğumuz asrın başlarında, bir yangında harap olduktan sonraki tâmirde almıştır. İstanbul'un âbidevî iki meydan sebilinden biri Azapkapısı'nda Vâlide Sâliha Sultan [bk. mad. İSTANBUL-GALATA], diğeri ise, Ayasofya ile Bâb-ı hümâyûn arasındaki meydanlığı süsleyen Sultan Ahmed III. meydan çeşmesi ve sebilleridir.

d. Pencere hâlindeki sebiller. Bunlar ise, bir duvarın yüzünde açılan bir veya bir kaç pencereden ibâret, diğer emsâline nazaran, çok daha basit ve sâde yapılardır. Bunların en güzelleri Sultan Ahmed câmii manzûmesi sebilleridir ki, meydana bakan avlu duvarının büyük kapıları yanlarında ve yine sıbyan mekteplerinin altında çifter-çifter yer almaktadır. 1176 (1762/1763) yılına doğru te'sis ettiği kütüphânenin cephesinde kurulan Koca Ragıb Paşa, Koca Mustafa Paşa câmiinin, ön-avlu kapısı yanında 1271 (1854/1855)'de inşâ olunan Rif'at Paşa sebilleri (eski bir resmi için bk. Kumbaracılar, *ayn. esr.*, s. 55, res. 66)de barok üslûbun bu sâhadaki misâlleri olarak gösterilebilir. Bu çeşit sebillerin en iddiasızı Sirkeci'de, şimdi sâde arsa, türbe ve hazîresi kalmış olan Aydınoğlu tekkesi duvarında görülmektedir.

Câmiin bir parçası olduğundan su te'sisleri arasında câmi şadırvanlarına ayrı bir bahis tahsis edilmemiştir. Ancak, başlıbaşına bir san'at âbidesi teşkil eden ve âit olduğu bina ile tam bir münâsebeti olmayan bir şadırvandan burada bahsetmek yerinde olacaktır. Bu Ayasofya avlusunda Mahmud I. tarafından 1153 (1740)'te kütüphâne ile birlikte yaptırılan şadırvandır. Ortası kubbeli, geniş bir saçağın örttüğü mermer, sekiz sütûndan ibâret bir revak şadırvan havuzunu sarar. Havuzun dilimli duvarı, bronz şebekelerin motifleri, saçağı ve ahşap kubbenin iç sathını süsleyen tezyinât barok üslûbu benimseyen Türk san'atının bu yeni ilhamın te'siri ile meydana getirdiği süslemelerdir (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1484—1486, mad. *Ayasofya şadırvanı*; E. Tokay, *İstanbul şadırvanları*, İstanbul, 1951, İ. T. Ü. tez, tatmin edici bilgi ihtivâ etmemektedir; *Vakıflar dergisi*, 1965, VI, 94—101). Ayasofya şadırvanının muhtelif yerlerini süsleyen kasîdelerin hattatı Teberdar Mehmed Paşa oğlu Silâhdâr Mustafa Bey'dir (krş. Suyolcu-zâde Mehmed Necib, *Davḥat al-kuttāb*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1942, s. 121). Halk tarafından çok beğenilen bu şadırvan için bir de destan düzüldüğü bilinir (bk. M. Yahya Dağlı, *İstanbul mahalle bekçilerinin destan ve mâ-*

ni katarları, İstanbul, 1948, s. 33—34): —„Böyle bir ra'na şadırvan—ne yapılmış, ne yapılır".

Bibliyografya: Yukarıda çeşmeler hakkındaki neşriyatta sebillerden de bahsedilmektedir. Ayrıca bk. İ. Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri* (İstanbul, 1938).

4. Kaynak başı işâretleri, kuyular. Suya verilen değer şehrin her köşesindeki kaynakların hattâ bâzı hâllerde alelâde kuyu sularının hassa bakımından değerlendirilmesine yol açtığı gibi, bunların başlarına su mimârîsi bakımından alâka çekici küçük bâzı alâmetler de konulmuştur. İstanbul'un çeşitli sularının hassaları hakkında öteden beri yazılar yazılmıştır. Nitekim Evliya Çelebî de, bir kaç ayazma ve kaynak suyunun halk nazarındaki kıymetlerini belirtmiştir (krş. A. Süheyl [Ünver], *İstanbul'un bazı acı ve tatlı sularının halkça maruf şifa hassaları hakkında*, *İstanbul belediye mecmuası*, 1934, sayı 121—122, s. 89—94). Geçen asrın ortalarında İstanbul sularının hassalarını tanıtan manzum bir de risâle basılmıştır (Mehmed Hafîd Efendi, *Maḥāh al-miyāh*, İstanbul, 1271). Şehrin garp cihetinde, açık arâzide rastlanan üzerlerinde kitâbeleri olan ve bir mezar taşını andıran bir takım menba taşları da vardır ki, İstanbul su şebekesinin genişliğini ve bu hususdaki hassâsiyeti göstermesi bakımından alâka çekicidir. Bunlar büyük su yollarına, şehrin içindeki hayrat çeşmelerine su vermek üzere, „katma" lar vakfeden hayır sâhiplerinin ana su yollarına bağlattıkları suların çıktıkları yerlerdir. Bu çeşit su nişan taşlarının en eskilerinden biri Sağmalcılar'da Yemen fâtihi Sinan Paşa menbâ taşıdır. Şehrin içindeki Fetvâ Emini Ahmed Efendi çeşmesinin 1265 (1848/1849) tarihli menbâ taşı Atış okulu yakınındadır, şehrin içindeki Hacı İsmail Efendi çeşmesi menbâının 1177 (1763/1764) tarihli taşı Cicoz çiftliğinde görülmüştür. Nihâyet Cedîd Nişancı Mehmed Paşa'nın çeşmesine âit menbâ taşı da mevcuttur (krş. S. Nirven, *Eski su te'sislerinde menbâ başlarına konan nişan taşları*, *Arkitekt*, 1962, XXXII, sayı 307, s. 77 v. d., resimli).

Şehrin içinde ve yakın çevresindeki mahalleler ile boş arâzide evvelce vakıf kuyular da açıldığı bilinmektedir. Üzeri kitâbeli zarif mermer bir kuyu bileziği ile, yanında yine mermerden oyulmuş bir yalaktan ibâret olan bu en basit su te'sisleri, hiç dikkati çekmediğinden, ortadan kaybolmuştur. Şimdiki hâlde kolaylıkla görülebilen çok yakın tarihe âit bir örnek 1318 (1900) tarihli Nâci Bey ve Meymenet Hanım hayrâtı olarak, Üsküdar ile Selimiye arasında, mezarlık duvarı önünde bulunmaktadır. Sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa tarafından Kartal-Yakacık yolu üzerinde yaptırılan 1283 (1866/1867) tarihli böyle bir hayrât kuyu ve namazgâh mevcuttur (krş. Mahmud Kemal İnal, *Son sadrâzamlar*, İstanbul, s. 248, not 1).

5. Hamamlar. İstanbul'daki Bizans devri hamamlarından günümüze kadar intikal edebilen bir nümûne bilmeyoruz. Bâzı neşriyatta Bizans devrine izâfe edilmek istenen Çukur hamam ile Çardaklı hamam birer türk eseridir. İstanbul'da, Osmanlı idâresi devâmınca, çok sayıda hamam inşâsının başlıca iki sebebi vardır. İyi gelir getiren bu te'sislerin bilhassa hayır binalarının evkafı olarak düşünüldükleri dikkati çeker. Diğer taraftan hamamlar âit oldukları manzûmenin merkezi olan câmie cemâat çekme bakımından da faydalı olmuştur. Bir çok büyük külliyenin, kendilerine âit birer hamamları olduğu (Fâtih, Süleymaniye, Bayezid, Yenicâmi v. b.) gibi, daha küçük manzûmelerinin de bâzen hamamları var idi (Mahmud Paşa, Murad Paşa, Küçük Ayasofya v. s.). Diğer taraftan birçok hâlde bir vakıf sâhibi, kurduğu bir hayrata gelir sağlamak için, şehrin başka yerlerinde hamam yaptırtmıştır (Barbaros Hayreddin Paşa'nın Zeyrek'te Çinili hamamı, Haseki Hürrem Sultan'ın hamamı gibi). Kolayca husûsî mülkiyete geçen bu te'sisler gelir getirdikleri müddetçe, kullanılmışlar ve bu imkânlar zayıfladıkça, ortadan kaldırılmışlardır. Türk mimârîsinin en zengin sâhalarından biri olan hamam nev'inin bu yüzden İstanbul'daki misâllerinin çok büyük kayıplar verdiği bilinir. Evvelce pek çok olan hamamların sayıları bilinmediği gibi, bugün çok azalmış oldukları da muhakkaktır. Kârlı olduğundan, şehrin içinde her devirde büyük bir hızla hamam inşâ edildiği ve bunun büyük ölçüde su sarfiyâtına, bilhassa inanılmaz mikdarda odun harcanmasına yol açtığı daha XVIII. asırda karşı tedbirler alınması lüzûmudan anlaşılmaktadır (bk. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 217). Evliya Çelebî, kendi çağında, İstanbul'da 151 hamam bulunduğunu, kendisi Mısır-Sudan seyahatini yaparken, 17 hamam daha inşâ olunduğunu ifâde etmektedir (*Seyahatname*, I, 330—334). Evliya Çelebî'nin her hamamın muayyen bir zümreye mahsus olduğunu bildiren meşhur cedveli ise, sâdece bir latîfeden ibârettir. Ancak bu cedvel, XVII. asırdaki İstanbul hamamlarının adlarını vermesi bakımından, faydalı bir vesîka teşkil eder.

Dünya hamam mimârîsi içinde başlı-başına bir yere sâhip bulunan türk hamamının iç teşkilâtı ayrıca tetkik edilmiştir (bk. A. Saim Ülgen, mad. HAMAM, *I A*, VI, 174—178). İstan-

bul hamamları bu esaslara göre inşâ olunmuş ve umûmiyetle çifte hamam olarak yapılmıştır. Yarısı erkeklere, yarısı kadınlara tahsis edilen çifte hamamların bir husûsiyetleri hiç bir zaman iki ayrı kısmının kapılarının aynı cadde veya sokağa açılmamasıdır. Tek hamamlar pek nâdirdir. Bâzı husûsî hamamlar da, zaman ile âit oldukları müessese veya husûsî mülkün ortadan kalkması ile umûmî hamam hâline gelmiştir. Bu hususta en iyi misâl Şehzâdebaşı 'nda bugün Acemoğlu hamamı denilen Acemî oğlanlar hamamıdır. Aslında buradaki Eski odalar yeniçeri kışlasının bir parçası olan Acemî oğlanlar kışlasının husûsî hamamı iken, bu küçük bina, kışlalar kaldırıldıktan sonra, muhâfaza edilerek, günümüze kadar faâl bir hâlde kalmıştır. Vezneciler hamamının da aslında bir konak hamamı iken, sonraları umûmî hamam şekline sokulduğuna ihtimal verilebilir. Çifte hamamların iki parçasının birbirlerine bağlanış tarzları çok mütenevvî şekiller göstermektedir. Bu hususta mimarlar değişik denemeler yapmışlar ve bâzen arsanın durumundan ileri gelen mecbûriyetlerin de te'siri altında kalarak, hârikulâde denilebilecek tertip tarzları tatbik etmişlerdir. Hamamların bir çoğunun *câmekân* denilen soyunma yerinin büyük kubbeli mekânının kârgir olarak yapıldığı görülür (Bayezid, Mahmud Paşa, Ayasofya v. b.) fakat bir çok hâlde, bu kısım ahşaptan da yapılmakta ve tabiatı ile, bu kısım çok defa tâmir ve tâdilât görmektedir. Zaman -zaman eski hamamlar, muhtelif bahâneler ile yıkılmak istenildiğinde, câmekân kısmının böyle tâdil edilmiş olması bir sebep olarak gösterilmektedir ki, kanâatimizce yanlıştır. Zâten türk hamamlarının mimârî husûsiyetleri ve değişik örnekleri bu câmekân kısmında değil, yukarıda işâret edildiği gibi, iki kısmın bağlanmasında ve bir de sıcaklık denilen esas yıkanma mekânında görülebilmektedir. Bu mekân ortada göbek taşı ve etrafında halvet hücreleri ile güzel mimârî tertiplere sâhip bulunmakta ve değişik şekiller arzetmektedir. Bu tertiplerin biri doğrudan-doğruya çok eski türk mimârîsinden ilham alınan „dört eyvan" tertibidir ki, başta medreseler olmak üzere, ev mimârîsinde de kullanılmıştır; diğeri de, yuvarlak mekânın çep-çevre duvarlarında hücreler açılmasıdır. Bu şekil daha fazla kaplıcalarda kullanılmış ve esâsı Anadolu 'daki Roma devri kaplıca ve hamamlarından ilhâm alınmak sûreti ile, türk san'atına girmiştir. Bâzı hamamlarda, bu iki esas tertibin dışında, daha farklı şekillerin de kullanıldığı görülür (msl. bk. S. Eyice, *İznik'te Büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme*, *Tarih dergisi*, 1960, XI, sayı 15, s. 99—120). İstanbul hamamlarının değerlendirilmesinde bu iki esas ve husûsiyetin göz önünde tutulması yerinde olur.

İstanbul hamamlarının, yalnız sûrlar içindeki sâhaya inhisar etmek üzere, evvelce bir cedveli yapılmış (Hacı İsmail Bey-zâde Osman, *Mecmua-ı cevâmi'*, İstanbul, 1304, I, 122—125) ve burâda 75 hamamın adları ile semtlerine işâret edilmiştir. Sonraları İstanbul hamamları için tahlilî bir cedvel daha tanzim edilmiştir (bk. N. Köseoğlu, *İstanbul hamamları*, *Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1952, sayı 128). Bâzı hatâlar ihtivâ eden bu cedvele göre, evvelce şehrin içinde şu hamamlar var idi: Şehzâdebaşı 'nda İbrahim Paşa (yıktırıldı, 1943), Ayasofya civârında Acıhamam, Edirnekapı 'da Edirnekapı (veya Merdivenli), Sultan Ahmed câmii arkasında Arasta (yıktırıldı), Ahırkapı 'da İshak Paşa, Cibali kapısında Üsküplü, Hırkaişerif 'te Eski Ali Paşa (yıktırıldı), Samatya 'da Ağa, Akbıyık 'ta Akbıyık, Aksaray 'da Aksaray (yıktırıldı, 1956), Ketenciler 'de Alaca, Langa 'da İmrahor (yıktırıldı), Ayasofya meydanında Haseki, Ayvansaray 'da Lonca veya Ayvansaray, Vefa 'da Büyük Koğacılar, Eminönü 'nde Tahtakale, Balat 'ta Tahtaminâre, Aksaray 'da Tevekkül, Cerrahpaşa 'da Cerrahpaşa (yıktılırdı), Küçük Ayasofya 'da Çardaklı, Cağaloğlun 'da Cağaloğlu, Lâleli 'de Çukurçeşme (yıktırıldı), Fâtih 'te Çukur (yıktırıldı), Horhor 'da Çelebî Mehmed Ağa (yıktırıldı), Zeyrek 'te Çinili (veya Barbaros Hayreddin Paşa), Yedikule 'de Hacı Evhad, Zeyrek 'te Hacı Kadın, Samatya 'da Hacı Kadın, Sultanhamamı 'nda Sultan (veya Hacı Küçük), Musalla 'da Havuzlu, Cibali 'de Havuzlu, Soğukçeşme 'de Hasahır (yıktırıldı), Yenibahçe 'de Haseki Sultan (yıktırıldı), Eğrikapı 'da Hançerli, Aksaray 'da Horhor, Sirkeci 'de Hoca Paşa, Haseki 'de Davud Paşa, Süleymaniye 'de Dökmeciler, Davud Paşa iskelesinde Davud Paşa, Karagümrük 'te Zincirlikuyu (yıktırıldı), Yenibahçe 'de Saray (veya Lütfî Paşa), Sultanahmed 'de Şifa, Vilâyet yakınında Şengül, Fâtih 'te Sarıgüzel (yıktırıldı), Kumkapı 'da Tatlıkuyu (yıktırıldı), Ayvansaray 'da Arabacılar (yıktırıldı), Şehzâdebaşı 'nda Acemioğlanlar, Eğrikapı 'da İvaz Efendi, Süleymaniye 'de Ayşe Kadın (yıktırıldı), Kadırga limanında Kadırga, Fâtih 'te Kıztaşı (yıktırıldı), Koska 'da Kızlar Ağası (yıktırıldı), Aksaray 'da Kasavet (belki Tevekkül h. ile aynıdır), Sultanahmed 'de Kurbağa (yıktırıldı), Koca Mustafa Paşa 'da Koca Mustafa Paşa, Balat 'ta Kitap (veya Tihtap, yıktırıldı), Gedikpaşa 'da Gedik Paşa, Cibali 'de Küçük Mustafa Paşa, Sirkeci 'de Küçük Ağa (veya Demirkapı, yıktırıldı), Kazancılar 'da Küçük Pazar, Odabaşı 'nda Küçük, Kırkçeşme 'de Küçük Koğacılar (yıktırıldı), Çarşamba 'da Mehmed Ağa, Vezneciler 'de Merdivenli (veya Vezneciler), Kumkapı 'da Nişancı, Yeni bahçe 'de Nakkaş Paşa (yıktırıldı), Fâtih 'te Yeni hamam (yıktırıldı), Bahçekapı 'da Yıldız Dede, Balat 'ta Çavuş, Çapa civârında Müftü (yıktırıldı), Langa 'da Yalı (yıktırıldı), Ayvansaray 'da Yalı (yıktırıldı), Yedikule 'de Kule, Topkapı civârında Mâcuncu (yıktırıldı), Unkapanı 'nda Azebler (yıktırıldı), Sofular 'da Sofular, Uzunçarşı 'da Merdivenli (yıktırıldı), Silivrikapı 'da İbrâhim Paşa (yıktırıldı), Büyükçarşı civârında Mahmud Paşa, Fâtih 'te Irgatlar (veya Karaman, yıktırıldı), Yenikapı 'da Yenikapı (yıktırıldı), Mercan 'da Örücüler, Haydar 'da Haydar (yıktırıldı), Bayezid 'de Bayezid. Bunlardan başka, N. Köseoğlu 'nun cedvelinde yerleri sarih olarak tesbit edilemediği gibi, başka isimli hamamlar ile aynı olup-olmadıkları da anlaşılamayan Bayrampaşa, Haseki, Acımusluk, Köşklü hamamlarının adları verilir. Bu cedvelde, başka adlar altında, muhakkak ki, tekrarlar vardır. Biz imkân nisbetinde bunları düzelttik. Yanında (yıktırıldı) kaydı bulunmayan hamamlardan da, ortadan kalkmış olanlar vardır. İstanbul 'da bulunan 24 hamamın plan ve kesitleri ile birlikte, târifleri için bk. H. Glück, *Probleme des Wölbungsbaues, I. Die Bäder Konstantinopels* (Wien, 1921).

Evliya Çelebî İstanbul 'da ilk olarak yapılan hamamın Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Irgat hamamı olduğunu, bunu „kefere tarz-ı mimârîsinden tahvil ile, islâm âdâbı üzre yapılan" Azebler hamamının tâkip ettiğini, üçüncü olarak, Vefa hamamının, Eyüp hamamının ve nihâyet Çukur hamamın yapıldıklarını bildirir. Fâtih vakfiyelerinde de Alaca hamam, Azebler hamamı, Balat kapısı hamamı, Çavuşbaşı, Direklice, Mahmud Paşa, Mustafa Paşa, Nişancı Paşa, Kule (=Yedikule?), Sırt, Sinan Paşa, Taht-ı kal'a, Yahudiler hamamları gibi hamam adlarına rastlanır (*Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, bk. fihrist; E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*, s. 33 v.d., not 230, 239). Vefa hamamından da hiç bir iz kalmamıştır (*ayn. esr.*, s. 35). Fâtih manzûmesine âit bir yapı olan ve Karadeniz Başkurşunlu medresesinin az aşağısında bulunduğu tesbit olunan Çukur hamam da, hiç bir iz kalmamacasına kaybolmuş ise de, bu eserin plan ve kesiti kalmış ve P. Gyllius (*De Constantinopoleos topographia*, Lyon, 1632, s. 274; ingl. tre. *The antiquities of Constantinople*, London, 1729, s. 224) tarafından XVI. asırda uzunca bir tasviri yapılmıştır. Şehrin en büyük hamamlarından biri olduğu söylenen bu eserin 1832 yılına doğru, Bizans eseri zannedilerek, çizilen plan ve kesiti (bk. Ch. Texier ve P. Pullan, *Byzantine architecture*, London, 1864, s. 162, lev. LVII) bu çifte hamamın tamâmen bir türk eseri olduğunu isbat etmektedir (H. Glück, *ayn. esr.*, s. 61—66; Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 382). Vaktiyle Gurlitt tarafından, sarih yeri ve adı verilmeksizin, sâdece Bozdoğan kemeri civârında kaydı ile neşredilen bir hamam planının (C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, s. 103, res. 224) Büyük Koğacılar veya, daha yakın bir ihtimal ile, Küçük Koğacılar hamamına âit olması muhtemeldir. Bugün hiç bir izi olmayan bu tek hamamın sıcaklık kısmında, kaplıcalarda olduğu gibi, Roma mimârîsindeki hücre tertibi tatbik olunmuş idi (krş. H. Glück, *ayn. esr.*, s. 113 v.d.). Bizans devrine âit yapı kalıntılarından istifâde sûretiyle yapıldığı bilinen tek hamam, Yeni câmi yakınında, Bahçekapı 'da Yıldız Dede hamamıdır. Aslında bir kilise iken, Yıldız Dede tarafından hamam hâline getirilmiş (*Hadîkat al-cevâmi'*, I, 225 v.d.; A. M. Schneider, *Byzanz*, s. 77 v.d.), sonra bânisi hürmet gören bir yatır hâlini alarak, burada onun adı ile, bir de tekke kurulmuştur (krş. M. Halit Bayrı, *İstanbul folkloru*, İstanbul, 1947, s. 141). Kadınlar ve erkekler kısımları sıcaklıklarında plan bakımından olan bâzı gayr-i tabiîlikler ve bilhassa erkekler kısmı sıcaklığının haçvârî şekli ile, şüphe uyandıran bir hamam da Küçük Ayasofya yakınında, 909 (1503/1504) tarihinde, kapı ağası Hüseyin Ağa tarafından yaptırılan Çardaklı hamamdır (Glück, *ayn. esr.*, s. 102—106 ve 169; resmi için krş. E. Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste*, Berlin, 1935, lev. 51).

Türk san'at tarihi bakımından değerli başlıca hamamlar olarak, şu misalleri vermek mümkündür. Bugün mevcut hamamlar içinde 871 (1466/1467) tarihli kitâbesine göre (tarihin nâzımı Ahmed Paşa 'dır, krş. M. Özergin, *Ahmed Paşa'nın tarih manzumeleri*, *İstanbul Üniv. Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1960, X, 175), en eski olan Mahmud Paşa hamamı, aslında çifte hamam iken, yarısını kaybetmiştir (Glück, *ayn. esr.*, s. 109 v.d.; Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 383); kârgir kubbeli, âbidevî bir câmekân kısmı ve buna girişi te'min eden kitâbeli bir cümle kapısı bu hamama istisnaî bir haşmet ve güzellik vermektedir (kitâbenin res. için bk. Glück, *ayn. esr.*, s. 163). Âbidevî bir hüviyete sâhip ikinci misâli Bayezid câmii manzûmesinin bir parçası olan Bayezid hamamı teşkil etmektedir (Glück, *ayn. esr.*, s. 69). Yanlış ola-

rak, Patrona hamamı adı ile tanınan Bayezid hamamı, en eski çifte hamam olarak, bir san'at ve tarih âbidesidir (S. Eyice, *Türk hamamları ve Bayezid hamamı, Türk Yurdu*, mayıs 1955, sayı 244, s. 849—855). Bir vesikaya göre, bu hamam, Bayezid II.'in zevcesi ve Sultan Selim I.'in annesi Gülbahar Sultan'ın Trabzon'daki imâreti vakıflarındandır (krş. T. Gökbilgin, *XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livası, Belleten*, 1962, XXVI, 308). Mimar Sinan, hakkındaki muhtelif *Tezkire* (nşr. R. M. Meriç, Ankara, 1965, s. 6 v.d., 45 v.d., 124 v.d.)'lere göre, saraydaki hamamlardan başka, şehir içinde 16 kadar, Üsküdar, Galata ve Boğaziçi'nde 7 kadar hamam inşâ etmiştir. İstanbul'un güzel, sıcaklık kısımlarının geniş, yuvarlak mekânları ile, eşsiz ve zengin tezyinâtlı çifte hamamlarından biri olan Çemberlitaş hamamı bu *Tezkire* (*ayn. esr.*, s. 45)'lerden birinde Dikilitaş (yâni Çemberlitaş)'ta, Ali Paşa imâreti yakınında, Vâlide Sultan'ın Çifte hamamı olarak gösterilmiştir (Glück, *ayn. esr.*, s. 136 v.d.). Böylece diğer cedvellerde bulunmayan bu hamam, Sinan'ın bir eseri olarak, ortaya çıkmaktadır. Sinan tarafından inşâ edilen ve bugün harâbe hâlinde bulunan hamamlardan bir diğeri Edirnekapı'da Kanunî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan câmii yanındaki hamamdır ki, 973 (1565)'te yapıldığı anlaşılmaktadır (A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 22). Tamâmen eş iki kısımdan meydana gelen bu hamamın, kârgir câmekân kısımlarının üstlerinin evvelce kubbeli iken, bir zelzelede yıkılarak, sonraları ahşap çatı ile örtüldüğüne ihtimal verilmektedir (Glück, *ayn. esr.*, s. 71). Mimar Sinan tarafından yapılan hamamların en büyüklerinden biri de umûmiyetle Ayasofya hamamı olarak tanınan Haseki Hürrem Sultan hamamıdır. Ayasofya ile Sultan Ahmed câmii arasındaki sâhada bulunan ve iki kısmı uç-uca ters olarak tertiplendiğinden, aşırı derecede bir uzunluk kazanan (75 m.) bu çifte hamam Ayasofya'ya bakan erkekler kısmı medhali bakımından, bilhassa dikkat çekicidir. Taş ve tuğla dizileri ile inşâ edildiğinden, cephesi renkli bir ifâde kazanmış olan hamamın, medhali önünde, câmilerde olduğu gibi, fakat 1913 yangınından sonra şimdiki hâlini alan sütûnlu bir revak bulunmaktadır. Çemberlitaş hamamında olduğu gibi, burada da döşeme renkli mermerlerden çok zengin bir „motife" göre tezyin edilmiştir (Glück, *ayn. esr.*, s. 83). Ayasofya hamamı, kapısı üstündeki şâir Hüdâî'nin tarihine göre, 960 (1553)'ta yapılmıştır. 1956—1957'de tâmir edilmiştir. Ayasofya hamamının bir benzeri de Koska'da, Lâleli câmii karşısında Kızlar ağası hamamı idi (Glück, *ayn. esr.*, s. 90). Kitâbesine göre, 1080 (1669/1670) yılında kızlar ağası Abbas Ağa tarafından yaptırılan bu çifte hamam 1920'den sonra yıktırılmıştır (eski bir resmi için bk. K. Endres, *Die Türkei*, München, 1916, lev. 12, sol kenardaki bina). Mimar Sinan'ın Barbaros Hayreddin Paşa evkafı olarak (vakfiye için bk. *Deniz mecmuası*, 1945, LVII, s. 43—50) Zeyrek'te inşâ ettiği Çinili hamam ise (Glück, *ayn. esr.*, s. 81), plan bakımından, Edirnekapı hamamının benzeridir. Burada da soyunma yerleri ahşap çatılıdır. Emsali arasında bu husûsiyeti bakımından tek olan Çinili hamamın çinileri devrin şâirlerinden Hayâlî Bey (ölm. 1557) tarafından da medhedilir (bk. *Hayalî Beg divanı*, nşr. A. N. Tarlan, İstanbul, 1945, s. 248). Renkli mermer süslemelerden, güzel bir şadırvandan başka, istisnaî bir tezyinat teşkil eden çiniler halvetlerin üstlerinde bulunmaktadır (İ. H. Konyalı, *Unkapanı güzergâhı, İstanbul belediye mecmuası*, 1941, sayı 195, s. 4 v.d.). Sinan'ın yaptığı diğer bir Haseki hamamı da „Yahudiler içinde" denilen semtte bulunuyordu ki, burası sonra Yeni câmiin inşâ edildiği yerdir. Burada şimdiki Vakıflar bankası yerinde yakın tarihlere kadar büyük bir hamam mevcut idi (Glück, *ayn. esr.*, s. 139). Bu hamamın sıcaklık kısmı başka hiçbir hamamda görülmeyen bir şekilde inşâ edilmiş ve bu kısmın altı kubbeli ana mekânı iki sütunla bölünmüş idi. İstanbul'un husûsiyeti olan hamamlarından biri de Balat hamamıdır. Eski Çavuş hamamı ile aynı olduğu tahmin edilen bu hamamda, soğukluğun yanında, dar bir koridorla geçilen, başka hiç bir hamamda görülmeyen küçük bir kısım vardır ki, beş basamaklı bir merdivenle çıkılan bu yer „Yahudi batağı" olarak adlandırılmış ve yalnız mûsevîler tarafından kullanılmıştır (krş. R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1967—1970, basit bir kroki ile). İstanbul'un mimârî bir hüviyeti olan son büyük hamamı, Mahmud I. tarafından Ayasofya bitişiğinde ihdas edilen kütüphânenin evkafı olarak, Yerebatan civârında 1153 (1740) tarihinde yaptırılan Cağaloğlu hamamıdır (A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 145—152, nr. 174, 176, 179, 180). Ni'met adlı bir şâir tarafından tertiplenen uzun manzum tarihine göre ise, inşâatı 1154 (1741/1742)'te bitmiştir. Bu büyük çifte hamamın tezyinâtında barok üslûbu açıkça görüldüğü gibi, gerek soğukluk kısımlarının planında, gerek sıcaklığın tertibinde eski hamam mimârîsi geleneğinden çok farklı bir şeklin tatbik olunduğu dikkati çeker (Glück, *ayn. esr.*, s. 131). Artık bundan sonra, şehrin içinde kayda değer ehemmiyetli bir hamamın yapıldığı tesbit olunmayor. Galata, Üsküdar ve Boğaziçi hamamları da aynı durumdadır. Ancak XIX. asır içinde teşekkül eden mahallelerde, bâzı küçük hamamlar inşâ olunmuş ise de, bunların dikkate değer husûsiyetleri olup-olmadığı araştırılmamıştır.

Husûsî hamamlara gelince, şehrin içindeki konak ve sarayların hamamları bu binalar ile birlikte kaybolup gitmiştir. Tam Yerebatan sarnıcının üstünde bulunan bir konağa âit küçük, fakat değerli bir konak hamamının planı evvelce Glück tarafından tesbit olunmuş ise de (Glück, *ayn. esr.*, s. 144), bugün bundan hiç bir iz kalmamıştır. Küçük husûsî hamamlardan bâzı misâller ancak Boğaziçi'ndeki yalıların müştemilâtı arasında kalabilmiştir. Böyle husûsî mermer nakışlı bir yalı hamamı bilinmektedir (Z. Orgun, *Zarif Mustafa Paşa yalısı hamamı, Arkitekt*, 1942'den ayrıbasım). Saray hamamları da yıllar boyunca çeşitli değişiklikler görmüştür. Topkapısarayında Mimar Sinan tarafından inşâ edilen Hünkâr hamamının son yıllarda indirilen sıvası altından, tıraş edilmiş zengin tezyinâtın izleri bulunmuş, fakat bu arada geç devirlere âit renkli ve bir kaç kat kalem işi nakışlar da kaybolmuştur. Fakat sarayın en muhteşem hamamı, kitâbesinden, Evliya Çelebî tarafından yapılan tasvirinden ve mevcut olan kalıntısından anlaşıldına göre, şimdiki Hazîne dâiresi yerinde olandır (krş. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 333).

Bibliyografya: H. Glück, *Die Bäder Konstantinopels* (Wien, 1923); K. A. Aru, *Türk hamamları etüdü* (İst. Teknik Üniv. Doçentlik tezi), İstanbul, 1949; R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* (1958—1965), I—VII; N. Köseoğlu, *İstanbul hamamları* (*Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1952, sayı 128); S. Ünver, *Cerrah Mehmed Paşa hamamı hakkında* (*İstanbul belediye mecmuası*, 1934); ayn. mll., *İstanbul yedinci tepe hamamlarına dâir notlar* (*Vakıflar dergisi*, 1942, II, 245—251); ayn. mll., *İstanbul hamamlarının istikbali* (*Yeni Türk* mecm. sayı 84).

V. Kültür müesseseleri.

Osmanlı imparatorluğunun devâmınca, bütün islâm âleminin en büyük kültür merkezi olan İstanbul'da hayret verici sayıda medrese inşâ edilmiş ve zengin vakıf kütüphâneler kurulmuştur. XVI. asır sonlarında islâm âleminin oldukça uzak bir köşesinden, Fas'tan bir elçilik heyeti ile, 1589—1591 yılları arasında İstanbul'a gelen Abu'l-Ḥasan ʿAlī b. Muḥammed al-Tamġrūtī şehrin bu hars merkezi oluş vasfına işâret eder (*al-Nafaḥāt al-miskiya fi 'l-sifārat al-turkiya*, trc. ve nşr. H. de Castries, *Relation d'une ambassade marocaine en Turquie*, Paris, 1929, s. 67 v.d.; S. Eyice *Onaltıncı asırda İstanbul'da Faslı bir seyyah*, *Türk Yurdu*, 1955, sayı 253, s. 627). XIX. asrın içlerinde medrese tedrisâtının medeniyet ilerleyişine uymadığı düşünülerek, başta bir darülfünûn olmak üzere, çeşitli mektepler kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Burada bu çeşit te'sislerin, sâdece binalarından, şehri süsleyen birer eski eser olarak, bahsedilecektir.

1. Medreseler. Fethin hemen arkasından şehrin ilk medresesi olarak Bizans'ın büyük Pantokrator manastırı uygun görülmüş ve, Fâtih manzûmesi inşâ olununcaya kadar, burası kullanılmıştır (*Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 42 v.d. ve fihrist). Bu manastırın bitişik üç kiliseden meydana gelen esas kilisesi Fâtih devri ülemâsından Zeyrek Mehmed Efendi, Ali Tûsî ve Hoca-zâde'nin tedrisat yaptıkları bir merkez olmuştur (S. Ünver, *Fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı*, İstanbul, 1946, bk. fihrist). Fâtih vakfı olarak Ayasofya câmii yanında da bir medrese ihdas edildiği bilinmektedir. Evliya Çelebî bunun esâsının Bizans devrine âit olduğunu bildirir. Ali Kuşçu'nun ders verdiği Ayasofya medresesi 1935 yıllarına doğru yıktırılmıştır. Basit bir krokisi ile bir fotoğrafından anlaşıldığına göre (S. Ünver, *Ali Kuşçu hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1948, levha kısmı; Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*, s. 227, res. 254, 255), ortaları revaklı avlulu, biri küçük, diğeri büyük bitişik iki binadan meydana gelmiştir. Mevcut tek fotoğraf revak direkleri ile üstlerindeki kemerlerin ve medresenin üstüne inşâ edilen ikinci katın, Mahmud II. devrine âit olduğunu göstermektedir. Ayasofya'nın, yakınına, XVI. asır içlerinde, bugünkü Alemdar yokuşu kenarına ayrıca büyük medreseler inşâ edilmiştir. Maalesef klasik devir mimârîsinin bu güzel eserleri, caddeye bakan cephelerinde açılan pencereler ile, son yıllarda hüviyetini kaybetmektedir. Evliya Çelebî İstanbul'daki medreselerin oldukça etraflı bir cedvelini verir (*Seyahatnâme*, I, 314 v.d.). Burada, bâzı büyük medreseler hakkında tafsilât verildikten başka, diğerlerinin adları ve bânileri bildirilmektedir. Eski, yazma bir cedvelden öğrenildiğine göre, İstanbul'da 183 medrese mevcut olup, o sıralarda bunlardan pek azı harap hâlde idi (Üniv. kütüp. nr. TY 8869). Diğer taraftan J. v. Hammer de, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ* ile muhtelif şuarâ tezkirelerindeki (Şeyhî ve Uşşâkî) kayıtları derlemek sûreti ile, İstanbul medreselerinin bir cedvelini meydana getirmiş, Baldır-zâde ve Taşköprülü-zâde

'deki medrese adlarını da ayrı bir cedvele eklemiştir (J. de Hammer, *Liste des médrésès ou Hautes écoles de Constantinople d'après l'ordre chronologique de leur fondation, Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1841, XVIII, 110—128, ayrıca s. 129—136 'da ilâveli alfabetik cedvel bulunmaktadır). J. v. Hammer 'in pâdişahlara göre tertiplediği esas cedvelinde İstanbul ve yakın çevresinde (Galata-Üsküdar) inşâ edilmiş olan 275 medresenin adına rastlanır. XVIII. ve XIX. asırlara âit bu üç cedvelin ve daha bulunabilecek başkalarının yeniden tetkiki ile İstanbul medreselerinin tam olarak tesbiti ve bugünkü durumlarının araştırılması çok yerinde olur.

İstanbul medreseleri mimârîleri bakımından eski türk medrese geleneğinin Osmanlı devrinde aldığı son şeklinin misâlleridir (krş. S. Eyice, *Osmanlı medreselerinin mimârîsi*, *İA*, mad. MESCİD, VIII, 116—118). Cumhuriyet 'in ilânından sonra, 430 sayı ve 3 mart 1340 (1924) tarihli *Tevhid-i tedrisat kanunu* 'na göre, bütün medreseler Maarif vekâletine devredilmiş, fakat bâzıları çeşitli sebepler ile, yıkılıp, kaldırılmıştır. Bâzıları ise, bilhassa şehrin ana caddesi üzerinde bulunanları talebe yurdu, enstitü, cemiyet merkezi, aş ocağı, sağlık yurdu v. b. şeklinde kullanılmaktadır. Vakıflar idâresi İstanbul 'un muhtelif yerlerindeki bâzı değerli medreseleri 1955 'ten itibâren ciddî olarak tâmir ettirmektedir. Bu sûretle, Fâtih, Süleymaniye, Dâmâd İbrahim Paşa, Yenibahçe 'de Sultan Selim, Amca-zâde Hüseyin Paşa, Ankaravî, Sinan Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa, Eyüp 'te Sokullu medreseleri tâmir edilerek, kurtarılmıştır. Daha önceleri de Fâtih 'te Feyzullah Efendi medresesi Millet kütüphânesi olmuş, Bayezid 'de Seyyid Hasan Paşa (şimdi Türkiyat Enstitüsü) ile Kuyucu Murad Paşa Üniversiteye, Bayezid medresesi ile Atatürk bulvarında Gazanfer Ağa medreseleri Belediye 'ye tahsis edilerek, müze ve kütüphâne hâline getirilmiştir (Fâtih ile Sirkeci arasında, cadde üzerindeki medreselerin 1947 'deki durumları hakkında krş. E. Serezli, *Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1947, sayı 65, s. 9).

a. Selâtin külliyelerinin medreseleri. İstanbul 'un ilk ve büyük selâtin külliyesi olan Fâtih külliyesinin medresesi Fâtih câmiinin (1463—1470) iki yanında tamâmen mütenâzır bir tertibe göre sıralanmış ve Semâniye diye adlandırılmıştır. Bunların dışında ve arâzi icâbı daha aşağıda çok daha küçük birer sıra medresenin olduğu bilinir. Tetimme medreseleri denilen bu sonunculardan Haliç tarafındakiler yıkılmış, yerlerine bir ilkokul yapılmış, Marmara tarafındakiler de yıkılarak yerlerinden şimdiki Fâtih-Edirnekapı arasındaki Fevzi Paşa caddesi geçirilmiştir (H. B. Kunter-A. S. Ülgen, *Fâtih câmii, Vakıflar dergisi*, 1938, I, 91 v.d.; Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*, s. 154 v.d. ile s. 127 'de res. 45). Haliç tarafındaki medreselere Bahr-i siyah (=Karadeniz), Marmara tarafındakilere Bahr-i sefîd (=Akdeniz) adı verilmekte ve bunlar garptan (yâni Edirnekapı istikametinden) itibâren, Baş kurşunlu, Baş çift kurşunlu, Ayak çift kurşunlu, Ayak kurşunlu şeklinde adlandırılmaktadır. Her biri 19 'ar hücre, birer büyük kubbeli dershâne-mescidden mürekkeptir. Temiz bir işçilik ile taş ve tuğladan yapılan bu medreselerin hepsinin de ortalarında revaklı avlular bulunmaktadır. Ekserisi çok harap ve hattâ yıkık bir hâlde olan Semâniye medreseleri 1955 'ten sonra tâmir edilerek, talebe yurdu hâline getirilmiştir. Tetimme medreselerinin mimârîleri pek bilinmemekte, sâdece bunların daha küçük ve büyük ihtimâl ile üzerlerinin çatı ile örtülü oldukları tahmin edilmektedir. Sağlı-sollu medreselerin şark cihetinde önünde bulunan Dârüşşifâ ile Tabhânenin de mimârî şekilleri birer medreseyi andırır. Bunlardan ilki bugün hiç bir izi kalmayan bir hastahâne, diğeri ise, aslında sûffîlere, ülemâya mahsus bir misâfirhâne iken sonraları Tabhâne medresesi adı ile, medrese hâline getirilmiştir. Şehrin ikinci büyük manzûmesi olan Bayezid külliyesinin (1500—1505) sâdece bir tek medresesi vardır. Câmiin hayli uzağında, münferit bir bina hâlinde olan bu eser (şimdi Belediye kütüphânesi) revaklı bir avlu etrafında sıralanan 19 hücreden meydana gelmiştir. Tam ortada ise, büyük kubbeli dershâne-mescid bulunmaktadır. Hücreler kısmının muntazam kesme taş bir cephe örgüsüne sâhip olmasına karşılık, dershâne-mescid taş ve tuğla dizileri hâlinde yapılmıştır (O. Durusoy, *İstanbul Belediye kütüphânesi kataloğu*, İstanbul, I, 1953). Mimar Sinan Şehzâde câmiinin (1544—1548) medresesini, cadde üzerine değil, daha sâkin olan Haliç tarafına yerleştirmiştir. Semâniye medreseleri gibi, büyük bir topluluk teşkil eden Süleymaniye medreseleri (1550—1557) ise, daha farklı bir tertibe göre, câmiin etrafına yerleştirilmiştir. Haliç tarafında 2, karşısında da 2 olmak (şimdi Süleymaniye kütüphânesi) üzere, 4 medrese, kubbe dizileri ile Süleymaniye 'nin dış güzelliğini tamamlar. Muntazam planlı bu dört medreseden Haliç tarafındakiler, çok meyilli bir arâzi üzerinde kurulduklarından, dershâneleri yüksekte bulunmakta ve avluları, kademeli bir şekilde tertiplenmeleri bakımından, dikkati çekmektedir. Bu medreseler ile Üniversite duvarı arasındaki sâhada, istinat duvarı boyunca uzanan 22 hücreli, revaksız bir Dârülhadîs bulunmaktadır. Karşı taraftaki medreseler ile Dârüşşifâ arasında ise, bir sıra hücreden ibâret olarak inşâ edilmiş mülâzimler medresesi vardır (bu medreselerin tertibini gösteren umûmî bir plan için bk. S. Eyice, *İstanbul*, lev. XXVIII, kütüphâne olarak kullanılan iki medresenin planları için bk. H. Dener, *Süleymaniye umumî kütüphânesi*, İstanbul, 1957). Sultan Ahmed I. câmii manzûmesi içinde bulunan medrese ise, Bayezid câmiinde de olduğu gibi, tek ve münferit bir binadan ibârettir. Fâtih veya Süleymaniye 'deki câmii çerçeveleyen müteaddit medrese tertibi burada tatbik edilmemiştir. 1748—1755 yılları arasında inşâ olunan Nuruosmaniye câmii yanındaki medrese ise, dış avlunun bir kenarında uzanmakta ve pencere şekilleri barok üslûbunu aksettirmektedir. Şehrin son büyük selâtin külliyesi olan Bahçekapı 'da Abdülhamid I. te'sislerinin en mühim binasını cadde üzerindeki türbe ile fevkânî kütüphâne arasındaki sâhada bulunan büyük medrese teşkil eder (krş. M. Cunbur, *I. Abdülhamid vakfiyesi*, *Dil ve Tarih-Coğ. Fak. dergisi*, 1964, XXII, 17—69). Büyük bir avluyu çeviren revaklar ile, bu revaklara açılan hücrelerden yüksek ve büyük bir dershâne-mescidden meydana gelen medresenin bir yan duvarı dışında sıralanan dükkânlar bu güzel eserin caddeden görülmesine mâni olur. Türk mimârîsinin medrese nev'i içinde bir devreyi temsil eden bu âbidevî binanın bugün esas bünyeye zarar vermeyen bâzı ilâveler ile iç mimârîsi tahrif edilmektedir. XIX. asrın büyük selâtin câmilerinin ise, yanlarında medrese yapılmamıştır.

b. Müştemilât hâlindeki medreseler. İstanbul medreselerinin bir kısmı orta büyüklükteki bir câmiin eki, müştemilâtı olarak kurulmuştur. Bu başlıca iki şekilde tatbik edilmiştir. İlk şekilde medrese câmiin bir parçasıdır, yâni şadırvan avlusunu çevreleyen revakların arkalarına medrese hücreleri sıralanmış, böylece bir avlu etrafında hem câmi, hem de medrese toplanmıştır. Dersler esâsında câmide yapıldığına göre, bu tertip tarzı herhangi bir aksaklık yaratmamıştır. Mimar Sinan tarafından ekseri eserlerinde tatbik edilen bu tarz Topkapı 'da Kara Ahmed Paşa (1555 'e doğru), Beşiktaş 'ta Kapudan Sinan Paşa (1555), Edirnekapı 'da Mihrimah (1560 'a doğru?), Kadırga limanında Sokullu Mehmed Paşa (1571), Eyüp 'te Zal Mahmud Paşa (1574), Üsküdar sâhilinde Şemsî Paşa (1580) câmilerinde görülmektedir. Mimar Sinan 'dan sonra, bu tarz mimar Davud tarafından yapıldığı zannedilen Mesih Paşa (1586) câmii ile kiliseden çevrilen Fethiye câmiinde de (1591) tekrarlanmıştır (krş. mad. MESCİD, *İA*, VIII, 117). İkinci tarzda ise, medrese âit olduğu câmiin dışında, fakat komşusu olarak, ayrı bir bina hâlinde yapılmıştır. Bu tarzın tatbik edildiği misâller çok sayıdadır. Mahmud Paşa, Aksaray 'da Murad Paşa, Davud Paşa, Çemberlitaş 'ta Atîk Ali Paşa, kiliseden çevrilme Koca Mustafa Paşa, Haseki Hürrem Sultan, Fâtih 'te Hâfız Paşa, Vilâyet civârında Hacı Beşir Ağa (1745) v.b. (krş. mad. MESCİD, *İA*, VIII, 118).

c. Mustakil medreseler. İstanbul 'daki medreselerin ekseriyetini bir câmiin müştemilâtı olmaksızın, başlı-başına medrese olanlar teşkil eder. Bunlar büyük câmilerin civârlarında inşâ edilmiş, bâzılarının umûmî tertibi içine sıbyan mektebi, çeşme, sebil, ayrı mescidi gibi hayır binaları ile, kütüphâne ve türbe gibi binalar da dâhil edilmiştir. Büyük cadde üzerindeki bâzı medreselerin dış cepheleri boyunca ayrıca dükkânlar da mevcuttur. En zengin mimârî şekiller gösteren bu tarz medreselerin başında küçük bir manzûme teşkil edenler gelmektedir. Cerrahpaşa-Koca Mustafa Paşa yolu üzerinde, eski bir kilise harâbesi yanına Mimar Sinan tarafından eklenen ve arâzi icapları yüzünden, eğri olarak yapılan İsa kapısı (Ese) veya İbrahim Paşa medresesi (1560?) bu hususta bir misâl teşkil eder (S. Eyice, *İstanbul*, s. 90). Divanyolu 'nda mimar Davud tarafından yapılan Koca Sinan Paşa medresesi (1594) bu tarzın ilk âbidevî ve güzel örneğidir. Bir iskân adasının ucunu işgal eden manzûme dilimli kemerlere sâhip güzel bir medreseden (şimdi İktisat Fakültesine âit), bunun yanında mustakil bir türbeden ve nihâyet adanın ucunu işgâl eden bir sebilden ibârettir. Sonraları medrese yan duvarı ile cadde arasında kalan dar sâha bir hazîre hâline gelmiş, hattâ hazîre pencerelerindeki barok üslûpta işlenmiş sövelerden anlaşıldığına göre, buradaki duvar geç devirlerde tâdilât görmüştür. Bozdoğan kemeri dibinde bulunan Gazanfer Ağa medresesi (1599) aynı tarzın daha zengin bir misâli sayılabilir (şimdi Belediye müzesi). Burada da, taştan yapılmış 14 hücreli zarif medreseden başka, bir sebil ve bânisinin türbesi mevcuttur (E. H. Ayverdi, *Gazanfer Ağa medresesi*, *İstanbul Enst. dergisi* 1957, III, 85—97). XVII. asır içlerinde şehrin ana caddesi olan Divanyolu caddesi bu tarzda muhteşem medreseler ile süslenmiştir ki, bunlar türk san'atının mustakil medreseler sâhasında meydana getirdiği en fazla dikkate değer eserlerdir. Vezneciler 'de Kuyucu Murad Paşa hayrâtı olarak (1606) inşâ olunan medrese

de bir iskân adasının ucunda, sebil, türbe, mescid-dershâne, sıbyan mektebi ve dükkânlardan meydana gelmiştir. Muntazam taş bir inşâat ile, müselles biçiminde dar bir sâhaya mükemmel bir şekilde yerleştirilen medrese son yıllarda yeniden yapılırcasına tâmir edilmiş ise de, türbe, her hâlde aslında kubbeli olmasına rağmen, çatı ile örtülmüştür. Az ileride, aynı cadde üzerinde iken, Belediye sarayının inşâsı sırasında, 1953'te, lüzûmsuz olarak kaldırılan Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi (ölm. 1653) medresesi daha muntazam bir plana sahip idi. Bu medresede dershâne kısmında zengin tezyinâtın mevcut olduğu, bilhassa kubbenin ve intikal unsurlarının satıhlarının renkli malakârî („kabartma") süsler ile kaplı bulunduğu görülmüştür (bk. Kemâleddin, *Yenicâmi tâmiratı ve Ebu'l-Fazl medresesine dâir*, *Türk Yurdu*, 1329, III, 186—191; S. Eyice, *Die Medrese des Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi*, *İstanbuler Mitteilungen*, 1958, VIII, 57—64, lev. 15—20; ayn. mll., *İstanbul'un kaybolan bir eski eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi medresesi*, *Tarih dergisi*, 1959, X, sayı 14, s. 147—162). Çemberlitaş'ta küçük bir manzûme teşkil eden Köprülüler medresesi, caddenin genişletilmeleri sırasında, kesilmiş ve esas tertibini çok kaybetmiştir. Bu arada sekiz köşeli dershânesi, cadde üzerine çıktığından, mahalle mescidi hâlini almıştır. Hiç değilse yarısını kaybetmiş olan medresenin avlusunun ortasına da, teâmüle aykırı olarak, bir açık türbe yerleştirilmiştir. Kesilen kısımlarda tatbik edilen Magrib mimârî üslûbundaki kemerlerin bu klasik türk medresesinde çirkin birer yama te'siri bıraktığı âşikârdır. Aynı sırada, az ileride bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa medresesinin inşâatının, bânisinin idâmı yüzünden, sürüncemede kaldığı bilinir (1682—1690). Burada da medrese etrafında sekiz köşeli bir dershâne-mescid, bir sebil, geniş bir hazîre, bir sıbyan mektebi ve dükkânlar bulunmaktadır. Caddenin genişletilmesi için dükkânlar son yıllarda yıkılmış ve hazîre, cadde üzerinde iken, sebilin sağ tarafına alınmış, bu arada şimdi görülen pencereli taş duvar da inşâ olunmuştur ki, aslında böyle bir unsur bu medresede mevcut değil idi. Burada da mescid sekiz köşelidir ve hücrelerden ayrı olarak, avlunun bir kenarını işgal eder. Tam karşısında bulunan Çorlulu Ali Paşa medresesi (1708), avlulu, revaklı ve câmili iki büyük medreseden meydana gelmiştir. Evvelce az ileride diğer bir Kara Mustafa Paşa medresesi var idi. Umûmiyetle diğeri ile karıştırılan bu medrese Sultan İbrahim'in sadrâzamı Mustafa Paşa'nın binası olup, kendi mezarı da yanında idi (bu medrese ve mezar 1956'da, hiç bir izi kalmaksızın, yok olmuştur). Küçük bir manzûme teşkil eden medreselerin belki şâheseri sayılabilecek bir eser Saraçhanebaşı'nda Amca-zâde Hüseyin Paşa medresesidir. Burada da medrese etrafını kütüphâne, sebil, hazîre, türbe, sıbyan mektebi, çeşme, dükkânlar, şadırvan ve dershâne-mescid sarmaktadır (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 792—799, mad. *Amcazâde Hüseyin Paşa külliyesi*). Bu hârikulâde güzellikteki manzûmenin de (1110=1698/1699) sekiz köşeli bir mescid-dershânesi bulunmakta, fakat buraya mahsus bir husûsiyet olarak, bu binanın etrafını çepçevre revaklar çevirmektedir. Fâtih'te Şeyhulislâm Feyzullah Efendi tarafından yaptırılan medrese de (1700) âbidevî vasıfta bir binadır (şimdi Millet kütüphânesi). Şehzâdebaşı'nda Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa Dârülhadîsi (1720; H. İpekten-M. K. Özergin, *Sultan Ahmed III. devri hâdiselerine âit tarih manzumeleri*, *Tarih dergisi*, 1959, IX, sayı 13, s. 146—148) ve Bayezid'de Seyyid Hasan Paşa da (1745) kayda değer medreselerdendir. Bunlardan ikincisi (şimdi Türkiyat Enstitüsü ve *İslâm Ansiklopedisi* bürosu) türk barok üslûbunun başladığı safhanın eseri olarak, tezyinâtında bu zevkin akislerini açıkca gösterir. Fakat bunun en ehemmiyetli husûsiyeti fevkanî olarak inşâ edilmiş olmasıdır. Altında güzel bir sebil ve dükkânlar bulunmaktadır. Bilhassa dershâne-mescidi ile avlu, merdiven ve sıbyan mektebinin bağlantısı çok ustalıklı ve o derecede de başarılıdır (vakfiyesi hakkında krş. A. Rıza Atasoy, *Tokat-Reşâdiye ilçesi*, İstanbul, 1959, s. 406). Fâtih ile Çapa arasındaki çukur arâzide, evvelce Halıcılar köşkü denilen yerde, Mimar Sinan tarafından, Kanunî Sultan Süleyman'ın emri ile, 1562'ye doğru, babası Selim I. için yaptırılan Sultan Selim medresesi de, mustakil bir medrese olmakla berâber, bir avlu etrafında sıralanan revaklı hücrelerden ve büyük bir dershâne-mescidden ibârettir. Fakat bu dershane-mescide az sonra bir minâre eklenerek, câmi gibi vazife görmesi sağlanmış ve cemâate açılmıştır (S. Eyice, *İstanbul*, s. 81). Köprülü, Amca-zâde, Merzifonî medreselerinde de dershânenin cemâate açık mescid olarak kullanıldığına evvelce işâret edilmiş idi. Fakat bâzı hâllerde medrese yıkılıp, ortadan kalkmış ve dershânesi, minâre ilâvesi sûreti ile, mescid olarak kullanılmıştır ki, bu hususta en iyi misâl Vefa'da Mimar Ağa mescididir (*Ḥadîḳa*, I, 195).

Yalnız bir medrese binasından ibâret misâllere gelince, bunlardan san'at tarihi bakımından en değerlisi şüphesiz Mimar Sinan'ın Cağaloğlu civârında, Rüstem Paşa için, 1550

'de yaptığı ve dış duvarları sekiz köşeli bir tertibe göre inşâ edilen medresedir. Sekiz köşeli avlunun etrafında 22 hücre ile bir dershâne-mescid sıralanmaktadır (Egli, *Sinan*, s. 115; S. Eyice, *İstanbul*, s. 24). XVIII. asra âit olmakla berâber, yalnız medreseden ibâret bir bina da Belediye sarayı yanındaki 1958—1960 yıllarında tâmir edilen Abdülhalîm veya Ankaravî medresesidir (1707). Gayet dar bir avlu etrafında, 13 hücre, bir fevkanî oda ve ayrıca dershâneden ibâret olan bu küçük medresenin başlıca mimârî husûsîyeti, merdiven ile çıkılan dershânenin önündeki büyük kemerin, çok eski medreselerin eyvanlarını hatırlatacak şekilde, büyük bir kemer ile avluya açılmasıdır. Ayrıca geniş açıklıklı avlu revaklarının kubbe yerine kısmen manastır, kısmen aynalı tonozlar ile örtülü oluşları da kayda değer bir husûsiyettir (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* I, 87—88, mad. *Abdülhalim medresesi*). Geçen asrın içinde yapılmış belirli bir mimârî hüviyeti olan bir medrese bilinmemektedir. Ancak Sirkeci'de Hoca Paşa medresesi, büyük bir ihtimal ile, geçen asrın sonlarında bu havâliyi harap eden yangından sonra, yeniden inşâ edilmiş idi ve, dış mimârîsi ile, Abdülhamid II. devri üslûbunu aksettiriyordu. Bu medrese 1940 yılına doğru yıktırılarak, yerine Mâliye binası inşâ olunmuştur. Son yıllarda yıkılıp-kaybolan medreseler arasında Ayasofya, Eyüp'te Beşir Ağa (S. Ünver, *Tıp tarihimizin yaşayan bir sahifesi daha tarihe karıştı, Tıp tarihi enst. nşr.*, İstanbul, 1946), şehzâdebaşı'nda Kalenderhâne, aynı semtte Ebu'l-Fazl, Fâtih'te Hâfız Ahmed Paşa, Koca Mustafa Paşa'da Nuh Efendi v. b. zikrolunabilir. Bâzı medreseler ise, etraflarını saran binaların arasında kaybolmuş veya tanınmaz hâle gelmiştir (Sultanahmed'de Kabasakal, Ankara caddesinde Vakit yurdu içinde, İbrahim Paşa medreseleri gibi). Evliya Çelebî (*Seyahatname* I. 316) tarafından şehrin en güzel ve büyük medreselerinden biri olarak gösterilip, 1004 (1595/1596) tarihli manzum kitâbeleri zikrolunan fevkanî ve etrafı dükkânlı Sadrâzam Hadım Hasan Paşa medresesi ise, bugün kısmen yıkılmış bir harâbe hâlinde, Emniyet Sandığı karşısında durmaktadır.

Bibliyografya: İstanbul medreseleri hakkında henüz toplu bir araştırma yapılmamıştır.

2. Mektepler. *a.* Sıbyan mektepleri. Türk mimârî âbideleri arasında en küçük ölçüdeki binaları teşkil eden sıbyan mektepleri, tarihî gelişmeleri içinde, tesbit edilmiş değildir. Evliya Çelebî, şehrin başlıca sıbyan mekteplerinin selâtin ve vüzerâ câmilerinin müştemilâtı arasında bulunduğunu söyledikten sonra, başlı-başına hüviyeti olan bir kaç mektebin adını verir (*Seyahatnâme*, I, 319). Fâtih manzûmesi içinde bulunan sıbyan mektebi ortada yoktur. Avlunun garp tarafında, Boyacı kapısının yanında olduğu ve tek kubbeli küçük bir binadan ibâret bulunduğu tahmin olunur (H. Baki Kunter-A. S. Ülgen, *Fâtih câmii*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 99, res. 16; E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarîsi*, s. 156, 127, res. s. 45, plan). Fâtih devrinde yapıldığı bilinen Davud Paşa, Mahmud Paşa ve Üç mihraplı câmideki Hoca Hayreddin mektepleri̇nden de hiç bir iz kalmamıştır (Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 30). XV. asır câmilerinden Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa câmiinin cadde üzerindeki avlu kapısı yanında bir sıbyan mektebi mevcut ise de, bunun câmi ile birlikte yapılıp-yapılmadığı tetkike muhtaçtır. Başlı-başına küçük bir âbide teşkil eden ve bu nev'in belki en değerli misâli Bayezid II. manzûmesinin sıbyan mektebidir ki, hazîrenin Kapalı çarşı tarafındaki ucunda bulunmaktadır (şimdi H. Tarık Us kütüphânesi). Kesme taş kaplı ve kubbeli iki mekândan ibâret olan mektep son yıllarda tâmir edilmiştir. Birinci kubbeli kısım dışarıya, büyük bir eyvan kemeri ile, açılmaktadır; bunun bitişiğindeki diğer kubbeli mekân kapalı mektep kısmıdır. Süleymaniye câmii manzûmesindeki sıbyan mektebi „Evvel medresesinin" yanından geçen Süleymaniye caddesinin köşesindedir (şimdi Çocuk kütüphânesi). Bu çeşit binaların gâyesine uygun olarak, pek küçük çocukların gelip-gideceği bu bina, diğer te'sislerden tecrit edilmiş bir hâlde, külliyenin en dış ucuna yerleştirilmiştir (bk. S. Eyice, *İstanbul*, lev. XXVIII; H. Dener, *Süleymaniye kütüphanesi*, İstanbul, 1957, levha, nr. 10). Fevkanî mustatil biçiminde küçük bir binadan ibâret olan bu mektebin yanında dışarısı ile bağlantıyı sağlayan bir „hol" kanadı vardır. Sultan Ahmed I. câmiinde, sıbyan mektepleri, eski Atmeydanı'na bakan dış avlu duvarı üzerinde yükselir. Meydandan avluya geçit veren iki yan kapının üstlerindeki bu güzel binalar, pencereli avlu duvarının meydandan görünüşünde yeknesaklığı karşılamak sûreti ile, manzûmenin dış tenâsübünü tamamlamaktadır. Bunlar pencereler ile aydınlanmış, havadar, küçük salonlardan ibâret basit binalardır. Mektebin kütlevî alt kısmında, avlu kapısından başka, yan-yana ikişer pencereden ibâret sebiller de bulunmaktadır. Böylece burada sıbyan mektebi-sebil birleşiminin bir misâli ile karşılaşılır. Evliya Çelebî Yenibahçe'de Hüsrev Paşa mektebini zikrederek, bunun 947 (1540/1541) tarihli manzum kitâ-

besini kaydeder. Mimar Sinan yapısı olan Hüsrev Paşa türbesi bugün mevcut ise de, mektep yok olmuştur. Vüzerâ külliyelerinin yanında yapılan sıbyan mekteplerine misâl olarak Çarşıkapı'da Merzifonî Kara Mustafa Paşa medresesinin yanındaki ile Kuyucu Murad Paşa ve Amca-zâde Hüseyin Paşa medresesinin köşesindekiler zikrolunabilir. Son yıllarda her ikisi de tâmir edilen bu sıbyan mekteplerinden birincisi, taş ve tuğla dizileri hâlinde inşâ olunmuştur ve üstü çatılıdır. İkincisi ise, kesme taş kaplama çift sıra pencereli güzel bir bina olup, altında iki dükkân bulunmakta ve mektebin tek salonuna, caddeye bir kapı ile açılan merdiven ile, çıkılmaktadır.

Şehrin içinde tek başına küçük bir hayır binası teşkil eden münferit sıbyan mektepleri de inşâ olunmuş idi. Bunların bâzıları bir çeşme veya sebil ile birleşmiş, bir çoğunun da yanlarında bânisinin mezârı ile birlikte bir hazîre teşekkül etmiş idi. Türk klasik devir mimârîsinin güzel bir sıbyan mektebi, Kumkapı Nişancası'na, Mâbeyinci yokuşunda, Kâtib Sinan mektebidir. Horhor yokuşunda, Subhî Paşa konağı karşısında, 1141 (1728/1729) tarihli Elhâc Süleyman Efendi ruhu için yapılan çeşmenin üstünde, yine klasik üslûpta bir mektep bulunmaktadır. Altında çeşme olan mekteplerin en güzellerinden bir diğeri de Galata'da 1145 (1732/1733) tarihli çeşmenin üstündedir (şimdi Turing kulüp deposu). Vilâyet karşısında Tersâne Emini Hacı Yusuf Efendi mektebi yalnız mektep ve hazîreden ibâret başlı-başına küçük bir âbidedir (şimdi Basma yazı ve resimleri derleme müdürlüğü). Fevkanî salonu taş çıkmalar üzerinde dışarı taşmakta ve dış duvarları çok zarif derzlemeler ile süslü bulunmakta idi. 1189 (1775/1776)'da vefat eden bânisi ile âilesi mensuplarının mezarları yandaki küçük hazîrede bulunuyordu (krş. *Divanyolu'nda Hacı Yusuf Efendi sıbyan mektebi, Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1958, sayı 193, s. 193). 1956'da, bir gece, mezarlar buradan kaldırılmış ve bir resmî mimârın elinde, bütün derz süslemeleri kazınmak sûreti ile, çok kötü şekilde tâmir edilmiştir. Hâlbuki bu ehemmiyetli bina değerli fikir adamı olan Hoca Tahsin Efendi (1812—1880)'nin on yıl kadar husûsî dershânesi olarak kullanılmış (İkinci meşrutiyetten harf inkılâbına, 1926 yılına kadar da Medreset-ül-hattâtin olmuş) idi. Yine XVIII. asır yapısı olan zarif bir sıbyan mektebi Bayezid'de, Simkeşhâne köşesinde, Gülnûş Sultan sebilinin üstünde bulunuyordu (1956'da yıkıldı). Aksaray'daki bir mektep ise, 1959—1960 yıllarında tâmir edilmiştir. Bu asır içlerinde, barok üslûbun hâkim duruma geçmesi ile, sıbyan mektepleri de bu üslûbun husûsiyetlerini almıştır. Önceleri mimârîlerinde bir fark olmamış, sâdece iç tezyinî unsurları değişmiştir. Fındıklı'da Güzel Sanatlar Akademisi yanında, 1169 (1755/1756) tarihli Osman III.'ın zevcesi Zevkî Kadın'ın hayrâtı olan muhteşem barok çeşmenin üstündeki mektepte bu husus açıkça görülür (şimdi Eski eserler ve anıtlar kurulu merkezi). Fevkanî salonun kenarında dar bir koridor olduktan başka, manastır tonozu ile örtülü esas salonun iki mermer sütûn ile ayrılan bir bölmesi bulunmakta ve burada barok davlumbazlı bir ocak görülmektedir. Maalesef bir tâmirde, iki sıra hâlindeki pencerelerin aralarındaki söveler kaldırılarak, pencereler birleştirildiğinden, binanın dış mimârîsi bozulmuştur. Dolmabahçe'de, câmi karşısındaki Hacı Emin Ağa sebili yanında bulunan ve altında dükkânları olan sıbyan mektebi, 1960'ta, tekrar inşâ edilmek üzere, yıkılmış ise de, bir daha yapılmamıştır. Bu mektebin içinde çini tezyinât olduğu son kalan bir kaç parçadan anlaşılıyordu. XVIII. asrın sıbyan mektebi nev'i içinde şâheser sayılabilecek bir kaç misâlden biri Vefa'da, Recâî Mehmed Efendi tarafından, 1181 (1767/1768)'de yapılan sebil ile üstündeki mekteptir (krş. D. Kuban, *Türk barok mimarisi*, s. 108 ve res. 122). Burada alt kat tamâmen mermerden bir cephe teşkil etmekte, ortada ileri taşkın sebil, bir yanında çeşme, diğer yanında mektebin girişi bulunmaktadır. Muntazam taş ve tuğla şeritler hâlinde inşâ edilen fevkanî mektebin tuğla tahfif kemerli, mermer söveli dört penceresinin sâdeliği alt kat ile tezat teşkil eder. İki katın birleştiği yerde evvelce ileri taşkın bir ahşap saçak bulunduğuna ihtimal verilebilir. Ayasofya avlusunda, Mahmud I. tarafından, 1740'ta münferit bir bina hâlinde yapılan mektep ise, yine fevkanî olmakla berâber, kubbeli bir yapı olarak, daha iddialı bir mimârîye sâhip bulunmaktadır (K. Altan, *Ayasofya etrafında türk san'at ekleri, Arkitekt*, 1935, V, 266'da planı). Tepesindeki aleminden iç süslemesine ve mimârîsindeki nisbet âhengine kadar, bir şâhaser hüviyetinde olan diğer bir sıbyan mektebi de Azapkapı'da, sebil ile birlikte yapılmış olan Vâlide Sâliha Sultan mektebi idi. Maalesef bu değerli âbide, 1956'da, lüzumsuz olarak yıktırılmıştır (eski bir resmi için bk. *Syria*, 1934, lev. XXXII). Mustatil biçiminde, tonozlu bir salondan ibâret ve kavisli köşeleri ile barok üslûbunu aksettiren küçük bir sıbyan mektebi de Atatürk bulvarı üzerindeki Şebsafa Kadın câmii avlu duvarı köşesinde bulunmaktadır. Altında dükkânlar olduğundan, evvelce fevkanî olan bu küçük âbide, 1941 ve 1956'da cadde iki defa yükseldiğinden, şimdi yaya kaldırımı ile aynı seviyede kalmıştır. Türk *empire* üslûbunun güzel bir misâli ise, Sultanahmed meydanına bakan bir köşede Mahmud II. tarafından kendisini kurtaran Cevrî Kalfa hâtırasına inşâ ettirilen mermer cepheli mektepte görülür. Altında çeşme ve sebili ile, çok eski bir geleneğin devamcısı olmakla berâber, geniş pencereleri, avrupâî görünüşü ile, mektep mimârîsinde XIX. asırda başlayan yeni anlayışın bir misâlidir.

Bibliyografya: Bu hususta henüz toplu bir araştırma yapılmamıştır; bk. *İstanbul yüksek İktisat ve Ticâret okulu 75. yılı, 1883—1958* (İstanbul, 1958).

b. Tarihî kuruluşa sâhip mektepler. Mâhiyet ve bünyesi ilk kurulduğundan bu yana çok değişmiş olmakla berâber, mâzisi en eski olan mektep Galatasaray mektebidir. Esâsı Bayezid II. devrine çıkan bir Saray mektebi olan Galatasaray, çeşitli safhalardan sonra, 1235 şevvalinde (temmûz 1820) yanmış, tekrar yapılmış (İzzet Molla tarafından nazmedilen kitâbesi için bk. Atâ, *Tarih*, III, 182 v. d.), Sultan Mahmud II. tarafından 1838'de, Tıbbiye-yi adliye-yi şâhâne adı ile, tıbbiye mektebi şekline sokulmuş, bir ara kışla, Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendis-hâne idâdisi hâline gelmiş, 1848/1849'da tekrar yanmış, nihâyet Sultan Abdülaziz'in emri ile, Mekteb-i sultanî (Lycée Imperial Ottoman de Galata Sérai) adı ile, 1 eylûl 1868'den itibâren, fransızca tedrisat yapan ve yüksek devlet memurlarını yetiştirecek bir mektep olarak açılmış, sonraları bir lise hâline getirilmiştir. Geçen asrın başlarında geniş saçaklı büyük ahşap bir bina hâlinde olan mektebin yerinde aynı asrın ortalarında büyük, kârgir ve U biçimindeki bina yapılmıştır. 1908'de bir yangın daha geçiren bu yapı derhal tâmir edilmiştir (M. Ziya, *Mekteb-i sultanî 1868—1918*, İstanbul, 1918; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray tarihi*, İstanbul, 1952, I; bir de bk. *İstanbul'da mektepçilik: Galatasaray lisesi, Millî mecmua*, 1931, XI, sayı 122, s. 120—122; İ. Sungu, *Galatasaray lisesinin kuruluşu, Belleten*, 1943, VII, 315—347). Dört sütûnlu bir mermer çıkma ile süslü bulunan cümle kapısı üzerindeki kitâbesi (krş. M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314, s. 431—438) harf inkılâbında tamâmen kazındığından, şimdiki binanın tarihi açık olarak anlaşılamamaktadır. Galatasaray lisesinde bugün kayda değer san'at hüviyetini hâiz bir husûsiyet olmamakla berâber, sütunlu ve cadde üzerindeki muhteşem mermer kapısı ve kapının büyük dökme demir kanatları zikredilmeğe değer.

Kuruluş itibâriyle eski sayılabilecek diğer bir müessese, önce Bayezid'de Simkeşhâne içinde Emetullah Sultan mektebinde açılarak, 30.700 altın sarfı ile Sultan Selim civârında Cemiyeti tedrisiye-i islâmiye tarafından 1285—1289 (1868—1873)'da kârgir olarak, yaptırılan şimdiki binasına geçen (F. Tahsin Til, *Darüşşafaka, Akşam* gazetesi, 1949, temmûz 3 makale) Darüşşafaka'dır (*Darüşşafaka, Türkiye'de ilk halk okulu*, nşr. Darüşşafakalılar cemiyeti, İstanbul, 1948). İstanbul'un son 70 yıl içinde kurulan diğer mektep ve liselerinin de, kendilerine göre, tarihçeleri vardır. Ayrıca fransız, avusturya, amerikan, alman, ingiliz ve italyan mektepleri mevcuttur.

c. Dârülfünûn-Üniversite. Avrupa'da XIII. asırda ilk kurulan üniversiteler birer ilâhiyat mektebinden başka bir şey değil idi. Bu bakımdan şarkın medreseleri onlardan daha üstün bir seviyede idi. Avrupa Üniversiteleri, bilhassa XVIII. asırdan itibâren, yeni usûllere göre geliştigi sırada, bir maârif meclisi öğretim tarzının yetersizliği karşısında, 1261 (1845)'de sıbyan ve rüşdiye mekteplerini islah ettikten sonra, bir de Dârülfünûn kurulmasını tavsiye etmiş idi. 27 receb 1262 (21 temmûz 1846) tarihli bu rapor üzerine, Sultan Abdülmecid Dârülfünûn binası inşâatını, Ayasofya'nın tâmiri ile de meşgul olan İsviçreli mimar G. Fossati'ye hâvale etmiştir. Ayasofya'nın deniz cihetindeki eski Cebehâne arsası üzerinde inşâsına başlanan Dârülfünûn yeni-Rönesans üslûbunda, üç katlı, Avrupa şehirlerindeki emsâli ayarında haşmetli bir bina olmuş ve içinde ilk ders 1279 (1863)'da verilmiştir. Dârülfünûn olarak yapılan ilk bina, çeşitli gayeler ile kullanıldıktan sonra, İstanbul Adliyesi iken, 3/4 kânûn I. 1933 gecesi yanmış, az sonra da kârgir duvarları ortadan kaldırılmıştır (eski resimleri için bk. G. Fossati, *Aya Sofia of Constantinople...*, London, 1852). Maârif Nazırı Saffet Paşa, 1286 (1870) tarihli bir nizamnâme ile, yeniden bir Dârülfünûn-ı osmanî kurulmasını teklif etmiş ve Çemberlitaş'ta dış mimârîsi bakımından, öncekine bir az benzeyen, fakat çok daha küçük ölçüde yeni bir bina inşâ edilmiştir (Sultan Mahmud türbesi yanındaki eski belediye binası). İçinde güzel tertibi ve süslemesi kısmen bozulmuş olmakla berâber, yer-yer ilim ve fenni temsil eden tavan nakışları görülür. 20 şubat 1870'te açılan bu yeni Dârülfünûn da ancak iki yıl yaşayabilmiştir. Saffet Paşa, 1291 (1874)'de Galatasaray Sultanîsi içinde tekrar bir Dârülfünûn te'sis etmiş ise de, bu daha fazla Galatasaray Sultanîsinin yüksek kısmı mâhiyetinde idi ve önce bir kısmı, sonra da (belki 1881

'e doğru) tamamı kapanmıştır. Sultan Abdülhamid II. tarafından, 1 eylûl 1900'de şimdiki İstanbul Kız lisesinde açılan Dârülfünûn-ı şâhâne ise, İstanbul Üniversitesinin nüvesi olmuş, 1908'de bu müessese yeniden teşkilâtlandırılarak, beş şûbe (fakülte) esâsı üzerine kadrosu ve nizamnâmesi hazırlanmıştır. Eski Seraskerlik binasına geçen Dârülfünûn, sonra 18 kasım 1933'ten itibâren, İstanbul Üniversitesi adı ile, çalışmalarına devam etmiştir. Aslında Seraskerlik olarak Fransız mimârı Bourgeois tarafından 1866'da Saray-ı atîk arsası üzerinde kurulan İstanbul Üniversitesi merkez binası, üç sıra pencereleri ile, dış mimârîsi bakımından, fazla iddialı değil ise de, bilhassa ortasındaki aydınlık avlusu başarılı ve güzeldir. 1946—1948 yıllarında büyük ölçüde tâmir gören ve betonlaştırılan binanın iç süslemesi de ihyâ edilmiş, ayrıca Süleymaniye cihetine iki yeni kanat eklenmiştir. Bâb-ı seraskerî denilen meydana açılan büyük, âbidevî avlu kapısının iç tarafında üzerinde Sultan Abdülaziz'e âit bir kitâbe vardır. Yazılar hattat Şefik Efendi ile Yesârî-zâde'nindir. Ayrıca iki yanda birer kârgir köşk (şimdi Rektörlük ve Profesörler evi) vardır. Kapı ve bu köşklerin, bâriz bir mağrip san'atı taklidi olarak inşâ edildikleri dikkati çeker. Üniversitenin Fen ve Edebiyat fakülteleri, az ileride bulunan Yusuf Kâmil Paşa konağına yerleşmiş idi. Nakîbüleşrâf Tahsin Bey konağının arsasında, 1281 (1864/1865)'de yapılan bu bina 1941'de yanmış, yerine de 1945—1951 yılları arasında şimdiki Fen ve Edebiyat fakülteleri binası inşâ olunmuştur. İstanbul'un hemen hemen her semtinde bir kaç yıl barınan Tıbbiye veya Tıp fakültesi, nihâyet XIX. asrın ikinci yarısında 1282—1291 (1865—1874) arasında Sarayburnu'nda Demirkapı kışlasında kalmış sonra ayrılmış, 1293 (1876)'te tekrar Demirkapı kışlasında yerleşmiş ve burada 27 sene kalmıştır. Tren yolunun kenarında hâlâ mevcut olan bu binanın ortasında kubbeli küçük bir câmi bulunmaktadır. Mimar Valaury'nin projelerine göre Haydarpaşa'da yeni bir tıbbiye binası inşâ olundu (1892—1902). 1903/1904'te Tıbbiye buraya taşındı ve 30 yıl sonra 1933'te Bayezid'deki binasına geçti ve Haydarpaşa'daki bina ise, lise oldu (RızaTahsin, *Mir'ât-ı mekteb-i tıbbiye*, İstanbul, 1328—1330, 2 cilt; S Ünver, *Bugüne kadar İstanbul'da tıbbiye mektebi kaç yer değiştirdi*, *Dirim*, 1946, XXI, sayı 5, s. 202—205; ayn mll., *Tıp fakültesinin meşrutiyet yılları tarihine dâir*, *Belleten*, 1959, XXIII, 287—306). Yeni kurulan Eczacılık fakültesi ise, Bayezid'de aslında Fuad Paşa konağı diye tanınan ve bir ara Mâliye nezâreti yapılan binadadır (krş. M. Kemal İnal, *Son sadrâzamlar*, I, 177). Yakın tarihlerde bu binanın üstüne bir kat daha çıkılmıştır.

Bu gün İstanbul üniversitesi, hukuk, tıp, fen, iktisat, edebiyat, orman, dişçilik ve eczacılık fakültelerinden meydana gelmiştir. Kitaplarının çoğu Yıldız sarayı kütüphânesinden gelen zengin Üniversite kütüphânesi Süleymaniye caddesinde son devrin yeni-klasik türk üslûbunda yapılmış Medreset-ül-kuzât binasında bulunmaktadır (bu kütüphânedeki minyatürlü yazmalar ile arapça, farsça ve türkçe basma eserlerin tam ve minyatürlü eserler ile arapça yazmaların kısmen katalogları yapılmıştır).

Önce Mühendishâne olarak kurulan (M. Es'ad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, İstanbul, 1312) İstanbul Teknik üniversitesi, çeşitli istihâlelerden sonra, Taksim'de Gümüşsuyu'ndaki binaya geçmiş ve Teknik üniversite hâlini almış ve önce yakınındaki Taşkışla'yı, sonra da Maçka Silâhhânesini de alarak genişlemiştir.

Bibliyografya: C. Bilsel, *İstanbul üniversitesi tarihi* (İstanbul, 1943); *İstanbul üniversitesi öğrenci rehberi 1960/1961* (İstanbul, 1960); S. Eyice, *Bir yıl dönümü dolayısı ile Türkiye'de üniversite* (*Türk kültürü*, 1964, II, 12—17, resimli).

d. Askerî mektepler. Fen derslerinin öğretilmesi için, Selim III. tarafından 1207 (1792/1793)'de önce Eyüp'te, Bahariye'de açılan Mühendishâne-i Sultanî 1208 (1793/1794)'de Halic'in karşı kıyısındaki Humbaracı kışlasına nakledilmiş, Hasköy'de inşâsına başlanan yeni mektep binası 1210 (1795/1796)'da bitince, buraya geçerek, adı Mühendishâne-i berrî-i humâyûn şeklini almıştır. Fakat Mahmud II. zamanında, ordunun ıslâhı için, bir Harbiye mektebi kurulmasına teşebbüs olunduğundan, Mühendishâne dışında bir müessese ihdâsına lüzum görüldü. Önce Selimiye kışlasında kurulan ilk Harbiye mektebi 1250 (1834/1835)'den itibâren Maçka kışlasına geçmiş idi (bir tasviri ve resmî için bk. Miss Pardoe, *The city of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836*, London, 1837, I, 194—215). Bir meydanın dört tarafını çeviren bina bloklarından bir tânesinin tam ortasında matbaa bulunuyordu. Ortada ince minâreli, büyük yuvarlak bir de câmi var idi. 1260 (1844) şâbanında Pangaltı'daki Tophâne-i âmire hastahânesi Harbiye mektebine verildi ve burada yeniden yapılan binâya 1263 (1847) şâbanında taşındı. Fakat Kırım harbi sırasında, hastahâne hâline getirilmek üzere bu bina boşaltılmış, Harbiye önce Taşkışla'ya, sonra da Sarayburnu'ndaki Tıbbiye binasına gitmiş ve orada 1279 (1862/1863)'a kadar kalmış, bu arada Pangaltı'daki mektep binası da fransız askerî hastahânesi olarak kullanılırken, bir yangın ile harap olmuştur. Aynı yerde Sultan Abdülaziz tarafından, iki katlı olarak, inşâsına başlanan yeni Harbiye binası bir buçuk senede bitirilmiş ve Harbiye buraya 1279 (1862/1863)'da taşınmıştır. Mütârekede boşaltılan, 1923'ten sonra tekrar Harbiye mektebi olan bina boşaltılıp, mektep 1936'da Ankara'ya nakledilmiştir. Harbiye mektebi binası, gazetelerde (krş. *Hürriyet*, 22.7. 1955, *Vatan*, 13. 8. 1955, *Cumhuriyet*, 19,10. 1955 v.b.), uzun münâkaşalara mevzû olduktan sonra, 1958 yılına doğru kısmen yıktırılmıştır (M. Es'ad, *Mir'ât-ı Mekteb-i harbiyye*, İstanbul, 1310; M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 443 v. d.; *Harp okulu tarihçesi 1834—1945*, Ankara, ts. [1945]). Binanın 1212 (1797/1798) tarihli maksem ve çeşmesi için bk. *Taksim suyu te'sisleri*, nşr. Sular idâresi, İstanbul, 1957, s. 48 v.d., res. 29.

Abdülhamid I. devrinde Kapudan-ı deryâ Cezayirli Hasan Paşa tarafından tersâne zındanında kurulan Mühendishâne-i bahrî, sonra Humbaracı kışlasında, 1210 (1795)'da Mühendishâne-i berrî ile birleşmiş idi. Bahriye mektebi Errehâne denilen bıçkı atölyesinde 1254 (1838/1839)'e kadar kaldıktan sonra, bu tarihte Cezayirli Hasan Paşa'nın Halic'e hâkim sırttaki konağı alınarak, yerine büyük bir Bahriye mektebi yapıldı (1254=1838/1839). Şimdi Deniz hastahânesi olan bu binada Bahriye mektebi 12 sene kalmış, Sakızağacı'ndaki Bahriye hastahânesinin buraya nakli düşünülmesi üzerine de, Bahriye mektebine yeniden bir bina aranmıştır. Heybeli ada'da Sultan Mahmud II. tarafından 1244 (1828/1829)'te yaptırılmış bir Bahriye kışlası bu iş için uygun görülerek, Bahriye mektebi Heybeliada'ya nakledilmiştir. Kasımpaşa'daki bina da Bahriye hastahânesi olmuştur ki, hâlâ öylece kullanılmaktadır. Heybeliada'daki Bahriye mektebinin önünde fevkanî üç sıra pencereli büyük bir câmi var idi (resmi için bk. M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*). Abdülaziz devrinde de, câmi ile vapur iskelesi arasındaki meydan üzerinde ahşap, büyük bir köşk inşâ edilerek, 1887—1904'te Ticâret-i bahriye mektebi olarak kullanılmıştır. Esası Mahmud II. devrine kadar çıktığı ve halen Deniz müzesindeki ahşap Hünkâr tahtının buradan getiridiği de bildirilen (krş. H. Şehsuvaroğlu, *Heybeliada kasrı*, *Akşam* gazetesi, 17 nisan 1948) bu köşk 1908'den az sonra yıktırılmış, yakın tarihlerde de câmi kaldırılarak, yeni binalar yapılmıştır (*Deniz mektepleri tarihçesi*, İstanbul, 1931, I, 48 v.d. ve 68 v.d.; Ertuğrul, *Deniz okulumuz* [İstanbul, 1936?]; *Deniz mektepleri tarihçesi, 1928—1939* [İstanbul, 1941], II, 27 v.dd.; H. Alpagut, *Marmara'da Türkler*, İstanbul, 1941, s. 19—25).

Kuleli askerî lisesi ise, Boğaziçi'nin Anadolu yakasını süsleyen tarihî binalardan biridir. Boğaziçi, saray çevresi ve şehir giriş noktalarının murâkabe ve inzibatı ile vazifeli bostancılara mahsus burada bir Bostancı odaları ile Kule bahçesi var idi. Sonra, 1244 (1828/1829)'te, Sultan Mahmud II. tarafından burada yeni bir kışla yaptırılmıştır. R. Walsh'ın 1836'da basılan kitabından da öğrenildiğine göre, burası o sırada bir süvârî kışlası olup, „şehrin etrafındaki bütün emsâli arasında bu süvârî kışlası hem en süslü olan, hem de güzel Boğaziçi'ni tezyin eden en göz alıcı binalardan birini teşkil etmektedir" (krş. R. Walsh-T. Allom, *Constantinople*, II, 64—65, 67). Deniz kıyısında olan bu kışlanın önünde taştan muntazam bir rıhtım uzanıyordu. İki köşesinde beşer katlı dört köşe iki yüksek kule bulunuyor, bunların tepeleri barok üslûpta payandalı birer kasnak ile süslü idi. Kuleler aşağısı boğumlu iki uzun ahşap külâh ile kapatılmış idi. Kışlanın iki taraflı merdiven ile çıkılan cümle kapısı üstünde ise, mermer sütûnlara dayanan sivri alınlıklı, ileri taşkın bir köşk mevcut idi. Esas binanın bodrum katı kemerli bir revak hâlinde idi. Bu kışla Kırım harbi sırasında bir yangın geçirmiş ve kârgir olarak 1277 (1860/1861)'de tekrar yaptırılmıştır. Bina 1289 (1872)'da Askerî idâdî olmuş, 1311 (1893/1894)'de, bâzı ilâveler ile, genişletilmiştir (krş. M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 203 v. d.; *Boğaziçi sâlnâmesi*, İstanbul, 1330, s. 120). Bugünkü bina kütlevî bir bodrum katının üstünde iki kattan ibârettir.

Bibliyografya: N. Atuf [Kansu], *Türk maarif tarihi hakkında bir deneme* (İstanbul, 1931—1932), 2 c.; O. Nuri Ergin, *Türkiye maarif tarihi* (İstanbul, 1939—1943), 5 c.

3. Kütüphâneler. Fetihten sonra kurulan câmilerin ve medreselerin çoğunda, bir veya bir kaç kitap dolabında, küçük kütüphâneler te'sis edilmiş idi. 922 (1584) tarihli bir vesîkadan anlaşıldığına göre, Fâtih vakfı mütevellisinin isteği üzerine, Fâtih külliyesi kütüphânesindeki 1800 kadar kitabın 10 senedir teftiş ve tâdat edilmediği belirtilerek, bunun derhal yapılması emredilmiştir (A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 37). Fâtih külliyesi medreselerine âit kitapların sonraları dağıldığı tesbit edilmektedir (krş. *İstanbul kütüphânelerinde Fâtih'in husûsî kütüphânesine ve Fâtih çağı müelliflerine âit eserler*, *İstanbul üniversitesi yayını*, nr. 549, İstanbul, 1953, s. 65).

Bu kütüphânelerin eski çalışma tarzları da alâka çekicidir. Fâtih'te, Hâfız Ahmed Paşa külliyesindeki husûsî kütüphânedeki kitaplardan yedişer nüsha var idi ve bunlar isteyenlere dışarıya veriliyordu (A. Galland, *İstanbul'a âit günlük hâtıralar, 1672/1673*, trc. N. S. Örik, Ankara, 1949, s. 204). Böyle müstakil bir binası olmaksızın bir câmi içinde kurulan kütüphânelerin en güzeli 1165 (1751/1752)'te Süleymaniye câmiinin sağ tarafında barok üslûplu dökme tunç bir parmaklık ile ayrılmak sûretiyle meydana getirilen kütüphânedir. Sonraları buradaki kitaplar Süleymaniye umûmî kütüphânesine nakledilmiştir. Ancak XVII. asır içlerinden itibâren, bir külliyenin parçası olarak veya tamâmen müstakil küçük kütüphâne binaları inşâ edilip, vakıf olarak te'sis edilmeğe başlanmıştır. Türk kütüphâne mimârîsi nev'inin bu misâlleri başlı-başına bir zümre teşkil etmektedir. Divanyolu'nda Köprülüler manzûmesi yakınında inşâ edilen Köprülü kütüphânesi bunların şimdiki hâlde bilinen en eski misâlidir. 1661'de yapılan bu küçük âbide, mermer sütûnlu bir giriş revakını tâkip eden tek kubbeli bir mekândan ibârettir. Bu müessese Fâzıl Ahmed Paşa tarafından 1089 (h.) tarihinde te'sis edilmeğe başlanmış ise de, vakfiyesi Fâzıl Mustafa Paşa'nındır (M. Gökman, *Kütüphânelerimizden notlar*, İstanbul, 1952, s. 32—36, 43—48). Saraçhânebaşı'nda, Amcazâde Hüseyin Paşa manzûmesi içinde de, 1110 (1698/1699)'da yapılan fevkanî bir kütüphâne vardır. Medrese avlu duvarının içinde bir merdiven ile çıkılan ve bir çok penceresinden bol ışık alan tek kubbeli küçük bir bina olan kütüphânenin kitapları Süleymaniye umûmî kütüphânesine nakledilmiştir (R. E. Koçu, *Amcazâde Hüseyin Paşa külliyesi*, bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 792—799). XVIII. asırda ise, kütüphâne mimârîsinde, kendi çapında, bir takım yenilikler ortaya çıkması ile birlikte, daha süslü olmasına da itinâ edildiği görülür. Fâtih'te başka hiç bir eserde görülmeyen bir tertipte derin bir istirahat revakına sâhip olan (planı için aş.-bk.) Feyzullah Efendi, Vefa'da 1715'te te'sis edilen Şehid Ali Paşa kütüphânelerinden sonra, Hekim-oğlu Ali Paşa câmii dış avlu kapısı kemeri üstünde inşâ edilen müstakil kütüphâne, harikulâde nisbetleri ve zarif hatları ile kayda değer. Kütüphânenin altında devamlı hava işleyen bir dehlizin bulunması ve okuma salonu önünde havadar, ferah, geniş, üstü kapalı, fakat etrafı açık bir dinlenme balkonunun bulunması bu zarif âbideye kendi nev'i içinde bir şâheser hüviyeti vermektedir (bk. H. Edhem-E. Mamboury, *Nos mosquées de Stamboul*, İstanbul, 1934, s. 106, res. 103). Mahmud I. tarafından Ayasofya câmiinin takviye payandaları arasında inşâ edilen Ayasofya kütüphânesi (krş. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 142, 145, 147, 156, 212) de aynı derecede şâheser sayılabilecek bir eserdir. Burada bina dışarıdan her hangi bir gösterişe sâhip olmamakla berâber, câmi içerisindeki dökme tunç parmaklığı, sedirli okuma odası, duvarlarını kaplayan ve her hâlde daha eski bir binadan getirilerek, burada ikinci defa kullanılan çok yüksek evsafta XVI.—XVII. asra âit çinileri (bk. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, Ankara, 1957, s. 166, res. 68), yaldızlı ve boya nakışlı kitap dolapları ile çok süslü bir eserdir. Aynı tarihlere âit Vefa'da Defterdar Âtıf Efendi kütüphânesi daha gelişmiş bir tertip göstermektedir. Âtıf Efendi kütüphânesinin taş vakfiyesi (1154=1741/1742) almancaya çevrilerek neşredildiği gibi (J. v. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporus*, I, XLIV—XLVI), çok kıymetli mâlûmat ihtivâ eden yazma vakfiyesine de sahaflar çarşısında rastlanmıştır (F. Sezgin, *Âtıf Efendi kütüphânesinin vakfiyesi*, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1954, VI, 132—144), ayrıca bu kütüphânenin daha bir çok vakfiyeleri vardır (*İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları, Vakıfnâmeler*, İstanbul, 1962, s. 823—830). Ufak bir medhal holü ile mustatil biçiminde bir kitap hazînesinden ve ayrıca bir de okuma salonundan terekküp eden kütüphânenin, okuma salonunun içeriden iki sütûn ile orta sofadan ayrılan ve iç tarafında hücereler bulunan ileri taşan yedi pahlı bir kısmı vardır (R. E. Koçu, *Âtıf Efendi kütüphânesi*, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1276—1281). Ayrıca, okuyucuların dinlenmesi için, bir iç avlusu vardır. 1154 (1741/1742)'te, Sultanhamamı'nda Reis-ül-küttâb Mustafa Efendi tarafından bir kütüphâne daha kurulmuş, bu te'sis oğlu Aşir Efendi ve torunu Mehmed Hafid Efendi taraflarından tâmir edilmiş veya kitap bağışlayarak zenginleştirmiştir (Vakfiyeleri hakkında bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları, Vakıfnâmeler*, s. 820—823., 851 v.d.). Bu kütüphâne, yanında hanı ve bânisi ile âilesi mensuplarının mezarları ile, küçük bir külliye teşkil ediyordu. İki sokağın birleştiği köşe başında, taş çıkmalar üzerinde ileri taşkın bir kârgir oda hâlinde olan kütüphâne, türk sivil mimârîsinin dikkate değer bir eseridir. Bilhassa dar cephesi yanında ustalıklı bir şekilde halledilmiş olan bir pencere yeri dikkate değer. Bu kütüphânenin kitapları 1914'te Süleymaniye kütüphanesine nakledilmiş ve bina ticârethânelere kiraya verilmiştir. Yine aynı yıllarda Fâtih câmii kıble cihetinde müs-

takil kârgir bir bina hâlinde tek kubbeli bir kütüphâne inşâ edilmiştir. Burada da alt kat, kütüphânenin rutubetli olmaması için, yüksek bir mahzen hâlindedir. 1768'de Bayezid II. câmiinin sağ tabhânesinin dış tarafına da tek kubbeli Şeyhulislâm Veliyüddin Efendi vakfı olan kütüphâne eklenmiştir. Son yıllarda Fâtih kütüphânesinin kitapları Süleymaniye kütüphânesine, Veliyüddin Efendi kütüphânesinin kitapları ise, Bayezid Devlet kütüphânesine nakledilmiştir. Büyük selâtin külliye kütüphânelerinin sonuncuları, Nuruosmaniye ile Bahçekapı'da Hamidiye kütüphâneleridir. Bunlardan ilkinin hâlâ faâl olmasına karşılık, bir köşe başı üzerinde yükselen zarif bir odadan ibâret olan Hamidiye kütüphânesinin okuma odası, pabuçluk kısmından bir sütûnla ayrılmış olup, uzun yıllardan beri boştur. Eski bir gravüründen anlaşıldığına göre, okuma odasının duvar ve tavanı evvelce nakışlar ile bezenmiştir (krş. M. Cumbur, *Abdülhamid I. vakfiyesi*, *A. Ü. Dil ve TCF dergisi*, 1964, XXII). Nuruosmaniye kütüphânesi, âit olduğu külliye gibi, tam barok üslûbun hâkim olduğu bir binadır. Sadrâzam Râgıb Paşa tarafından 1176 (1762)'da Koska caddesi üzerinde kurulan kütüphâne küçük bir avlu ortasında müstakil bir yapı hâlindedir (vakfiyesi için bk. *Tarih-coğrafya yazmaları katalogları, Vakıfnâmeler*, s. 893). Merdiven ile çıkılan giriş revakının arkasında murabbâ biçimli kütüphâne binası bulunmaktadır. Binanın ortasındaki dört sütûn üzerinde bir kubbe ve köşelerde daha dört küçük kubbe ile aralarda dört tonoz yer almaktadır. Böylece burada daha değişik bir mimârî şeklin tatbiki kendisini gösterir. Binanın içi çiniler ile kaplanmış, avlunun caddeye komşu bir köşesine bânisinin türbesi ile bir sebil yerleştirilmiştir (*Ḥadîḳa*, I, 178; S. Eyice, *İstanbul*, s. 43 v. d.). Kütüphânenin ortasında kitap muhâfaza etmek üzere müzeyyen bir kafes vardır (türbe ve kütüphânenin eski gravürleri için bk. M. Jouannin-J. Van Gaver, *Turquie*, Paris, 1840, lev. 30 v.d.; mimârî husûsiyeti için bk. D. Kuban, *Barok mimârîsi*, res. 121; F. Karatay, *Râgıb Paşa kütüphânesi*, *Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1946, sayı 59, s. 21; K. Altan, *Mimar Mehmed Ağa*, *Arkitekt*, 1937, VII, 195; *Ragıp Paşa kütüphânesi*, *200. yıl, kütüphanecinin penceresinden*, 1963, sayı 11 [özel sayı]). Ragıb Paşa kütüphânesinin planı 1189 (1775/1776)'da kazasker Dâmâd-zâde Murad Efendi tarafından ihdâs edilen Çarşamba'daki kütüphânede de aynen tekrarlanmıştır. Yalnız burada, giriş holü ve revakı yerine kapıyı muhâfaza eden mütevâzı bir sundurma yapılmıştır. Tarih kitâbesi Fıtnat Zübeyde Hanım'a (*Divan*, İstanbul, 1286, s. 50 v.d.) âittir (M. Gökmen, *Murad Molla, hayatı, kütüphanesi ve eserleri*, İstanbul, 1943; ayn. mll., *Murad Molla kütüphanesi*, İstanbul, 1958). Şehrin muhtelif semtlerine dağılmış, küçük vakıf kütüphânelerin inşâsına, XVIII. asır sonları ve XIX. asır içlerinde de devam olunmuş, Üsküdar'da 1781'de Selim Ağa (vakfiyesi için bk. *Tarih-coğrafya yazmaları katalogları, Vakıfnâmeler*, s. 849), Galata'da, Mevlevihâne kapısı üstünde 1244 (1828/1829) tarihli Hâlet Efendi (vakfiyesi için bk. *ayn. esr.*, *Vakıfnâmeler*, s. 853—856), Yerebatan caddesi üzerinde 1262 (1845/1846) tarihli Es'ad Efendi, Eyüp'te Husrev Paşa (1895) v. b. kütüphâneleri ihdâs edilmiştir. Bugün karakol olan Hâlet Efendi kütüphânesi, zarif bir „empire" üslûpta fevkanî bir bina olup, altında bir sebil var idi. Hekimoğlu Ali Paşa kütüphânesinde olduğu gibi burada da, yanları açık bir dinlenme holü mevcuttur. Es'ad Efendi'nin Yerebatan'da yaptırdığı ve yanında kendisi ile âilesi ferdlerinin mezarlarının bulunduğu kütüphâne ise, haç biçiminde yeni bir tertibi gösterir (kitapları Süleymaniye kütüphânesine nakledilmiştir). Binaları aslında kütüphâne olmamakla berâber, bugün şehrin en mühim üç kütüphânesinden ilki, Fâtih'te Feyzullah Efendi medresesinde Ali Emirî Efendi'nin kitaplarının da bulunduğu Millet kütüphânesidir (planı için bk. *Arkitekt*, 1935, I, 224—226). İkincisi, Bayezid külliyesinin imâret ve kervansarayının ahır kısmında büyük ölçüde bir tâmirden sonra 1882'de kurulan Umûmî kütüphânedir ki, sonraları buna, imâret-aşhâne binası da ilâve edilmiştir (M. Gökmen, *Bayezid umûmî kütüphânesi*, İstanbul, 1956). Üçüncü büyük kütüphâne Süleymaniye manzûmesinin iki medresesini işgâl etmekte ve Süleymaniye Umûmî kütüphânesi adı ile tanınmaktadır. İstanbul'un dağınık vakıf kütüphâneleri, son 50 yıl içinde, yavaş-yavaş burada toplanmıştır (H. Dener, *Süleymaniye umûmî kütüphânesi*, İstanbul, 1957).

Bibliyografya: S. Nüzhet, *İstanbul kütüphâneleri* (*Yedigün* mecmuası, 1941, XVII, sayı 438, s. 8 v. d., resimli, Hamidiye ve Hâlet Efendi kütüphânelerinin iki eski gravürü ile); S. Eyice, *Eski kütüphâne binaları hakkında* (*Türk Yurdu* 1957, sayı 126, s. 718—732); Balcı-zâde T. Harîmî, *Tarih-i medeniyette kütüphâneler* (Balıkesir, 1931); M. Gökmen, *İstanbul kütüphâneleri rehberi*, 4. baskı (1954); O. Ergin, *Muallim M. Cevdet* (İstanbul, 1937), s. 420; kütüphâne fihristleri, evkaf kütüphâneler müfettişi Abdurrah-

man Nâcim'in himmeti ile, 1279 (1863/1864)'da başlamış olup, 12 sene içinde, 40 cilt hâlinde, 69 kütüphânenin fihristi neşredilmiştir. Bunların tam bir cedveli için bk. O. Ergin, *ayn. esr.*, s. 423—432; şimdi kütüphâne kataloglarının neşrine *İstanbul kütüphânelerinde tarih-coğrafya yazmaları katalogları ve türkçe yazma divanlar katalogu* başlığı altında muntazaman neşrine 1943'ten beri devam edilmektedir. Diğer taraftan İstanbul kütüphânelerindeki muayyen mevzûlar ile alâkalı kitaplara dâir de münferit cedvell r basılmıştır: C. Türkay, *İstanbul kütüphânelerinde Osmanlılar devrine âit Türkçe-Arapça-Farsça yazma ve basma coğrafya eserleri bibliyografyası* (İstanbul, 1958); M. Gökmen, *İstanbul kütüphâneleri ve yazma tıp kitapları* (İstanbul, 1959); F. Tauer, *Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stanboul* (*Archiv Orientalni*, 1931/1932,); H. Ritter-R. Walzer, *Arabische Übersetzungen griechiescher Ärzte in Stambuler Bibliotheken* (Berlin, 1934); H. Ritter, *Philologica* başlığı ile *Der Islam*'da 1928, XVII'den itibâren İstanbul kütüphânelerindeki yazmalar hakkında yazılar neşretmiştir; ayn. mll., *Ayasofya kütüphânesinde tefsir ilmine âit arapça yazmalar* (*Türkiyat mecmuası*, 1945, VII—VIII, 1—93); ayn. mll., *Autographs in Turkish Libraries* (*Oriens*, 1953, VI, 63—90); XXII. milletlerarası müsteşrikler kongresi münâsebeti ile de *İstanbul umûmi kütüphâneleri yazmaları sergisi* (İstanbul, 1951) adlı bir rehber neşredilmiştir.

VI. Ticârî te'sisler.

Tarihinin her safhasında ehemmiyetli bir ticâret merkezi olan İstanbul'un ticârî te'sislerinin başında bedestenler gelir. Diğer taraftan tüccar malları, esnaf toplulukları ve tüccar yolcular için han ve kervansaraylar kurulmuş, ayrıca hayır binalarının yanlarında dükkân ve çarşılar (arastalar) te'sis edilmiştir.

1. Bedestenler ve büyük çarşı. *a.* Bedestenler. Türk çarşılarının esâsını, yangından korunmak için, taştan inşâ edilen bedestenler teşkil eder. Ahşap küçük dükkânlardan meydana gelen çarşılar işte bu nüvenin etrafında gelişir. Fethi müteakip İstanbul'da, Fâtih Mehmed II. bugün İç-bedesten (Bedesteni atîk) denilen büyük kârgir binayı yaptırmıştır. Kalın pâyelere binen tuğla kemerler üzerinde 15 kubbenin oturduğu, içinden 45,5×30 m. ölçüsündeki bu sağlam binada evvelce dolap denilen dükkânlar bulunuyordu. Benzerleri Osmanlı devrinde belli-başlı şehirlerin çoğunda mevcut olan iç bedestene bâzıları tarafından yakıştırılan Bizans menşe'i (krş. *İA*, II, 441 v.d., mad. BEDESTEN) hiç bir ciddî esâsa dayanmaz. Fâtih vakıflarına gelir getirmek üzere kurulan bedestenin (krş. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, fihrist) bu iddiaya esâs olan husûsiyeti dört kapısından bir tânesinin üstünde görülen Bizans devrine âit mermere işlenmiş bir kartal kabartmasıdır. Bedestenin yapısı o derece türk mimârî vasfındadır ki, bu taşın oraya tezyinî bir gaye ile konulduğu açıkca kendisini belli eder. Bedesten-i atîkin duvarları boyunca küçük dükkân gözleri sıralanmaktadır. Fakat zaman ile çok tâdilât gören bu dükkânları teşhis zorlaştığı gibi, son 10 yıl içinde, bedestenin içerisinde inşâ edilen dükkânlar bu çok değerli binanın mimârî hüviyetine zarar vermiştir. Sonra, Bedesten-i atîkin şark cihetinde hemen-hemen aynı büyüklükte ikinci bir bedesten yapılmıştır. Bedesten-i cedîd veya Sandal bedesteni denilen bu ikinci binanın inşâ tarihi şüphelidir. Bir ihtimale göre Fâtih devrinde (E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârisi*, s. 404 v. d.), diğer bir ihtimâle göre, ise, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, değerli kumaşların Satışı için, yapılmıştır. Nitekim sandal adı da bir kumaş cinsinden gelmektedir. Son derece sağlam yapılı olan bu haşmetli bina 12 kütlevî pâye ile 20 kubbenin örttüğü 20 bölüme ayrılmış olup, kubbe sayısı itibâriyle türk mimârîsinde en büyük bedestendir (ölçüleri: 40×32 m.). Burada da dışarıda cephelerde dükkânlar sıralanır. Her iki bedestenin târifi ve içinde satılan mallar için bk. Du Loir, *Les Voyages de Sieur Du Loir...*, Paris, 1654, s. 55. XIX. asır da anbar hâline getirilen Sandal bedesteni, ilk dünya harbi sırasında tâmir edilerek, mezat yeri şekline sokulmuştur.

b. Büyük çarşı. Bu iki binanın etrafında yavaş-yavaş teşekkül ederek, Çarşuy-ı kebîr veya şimdiki adı ile Kapalı çarşı şeklini almış olup, Nasûhel-Silâhî'nin İstanbul minyatüründe 15 kubbeli bedestenin etrafında ahşap dükkânlardan ibâret bir çarşı idi. Bu dükkânlar ve ortadaki yolun üstü kârgir tonozlar ile örtülmüş ve kârgir tonozlar ile pey-derpey kapatılan sokakların bütünü zaman ile Kapalı çarşıyı meydana getirmiştir. Tabiî bu arada iki bedesten gibi, bu çevrede bulunan bir çok tüccar ve esnaf veya zanaatkâr hanı da Kapalı çarşının sınırları içine dâhil olmuştur. Nitekim Paçavracı, Sarnıçlı, Ali Paşa, Câmili, Çuhacı, İç ve Dış Cebeci, Yağcı, Rabia, Baltacı, Sorguçlu, Yolgeçen, Sepetçi, Bodrum, Astarcı, Pastırmacı, Mercan Ağa, Perdahçı, Kızlarağası, İmâmeli, Tarakçılar, Zincirli, Kebeci v.b. gibi hanlar olduğu gibi bâzı kârgir çarşılar da

Kapalı çarşı sınırı içinde kalmıştır. Kapalı çarşının ne vakit kârgir sokaklar ve dükkânlara çevrilmeğe başlandığı bilinmemekle berâber 3 receb 1113 (1701/1702)'te bir yangında çarşının yandığı ve Sultan Mustafa II.'nın dükkânların kârgir tonozlu yapılmasını emrettiği mâlûmdur (krş. Silâhdâr Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*'den naklen, E. Tekiner, *Thegreat Bazar of Istanbul*, İstanbul, 1949); 1107 (1695/1696) ve 1114 (1702/1703) tarihli iki vesîkada, son yangında yanan yerlerin, bilhassa bedesten civârındaki dükkânların kargir yapılması icâp ettiği bildirilmektedir (A. Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, 21, 35). Bütün muhâfaza tedbirlerine rağmen çarşı zaman-zaman yangın geçirmiş, 1894 zelzelesinde kısmen yıkılmış, fakat derhâl tâmir edilmiş, Nuruosmaniye tarafındaki kapısı üzerine bir kitâbe (hattatı: Sâmi Efendi; krş. M. Kemal İnal, *Son hattatlar*, s. 355 v.d.) konulmuştur. İçindeki sokak adları evvelce buralarda çalışan esnafa işâret eder. Eski bir kayda göre çarşı içinde iki bedestenden başka, 4.399 dükkân, 2.195 hücre, bir hamam, bir câmi, 10 mescid, 16 çeşme, iki şadırvan, bir sebil, 8 kuyu, bir türbe ve 24 han bulunuyordu. 1894 zelzelesinden sonra çarşının sınırları daralmış, Bat (avâmî: Bit) pazarı dışarda kalarak, Lutfullah sokağı yıkılmış, Sarnıçlı, Paçavracı, Ali Paşa, Câmili ve Yolgeçen hanları dışarda kalmıştır. Bu arada Sahhaflar da, yerlerini Halıcılara bırakarak, dışarıdaki bir sokağa yerleşmiştir. Son olarak Büyük çarşı, 1943 ile 1955'te iki büyük yangın felâketi atlatmıştır.

Bibliyografya: Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 613 ve 617; N. R. Büngül, *Eski eserler ansiklopedisi* (İstanbul, 1939), s. 34—41, mad. *Bedesten*, s. 58—63, mad. *Çarşı*; E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi*, s. 398—409 (bedestenlerin iyi planları ile); çarşının sokaklarını gösteren bir plan için bk. *İstanbul şehri rehberi*, İstanbul, 1934, metin dışı pafta; Efdaleddin Tekiner, *The Great Bazar of İstanbul* (İstanbul, 1949, *Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, sayı 92'den ayrı basım); S. Eyice, *Les „Bedesten"s dans l'architecture turque* (*II. Congresso Internazionale di Arte Turca*, Venezia, 1963, s. 35—39).

2. Hanlar ve kervansaraylar. Şehrin bilhassa ticâret merkezi olan kısımlarında, vakıf sâhipleri tarafından, vakıflarına gelir te'mîn etmek üzere, inşâ ettirilmiş irili ufaklı hanlar bulunmaktadır. Umûmiyetle ortaları avlulu, iki kat hâlinde bulunan bu binaların avluya bakan yüzleri iki sıra revak hâlinde inşâ edilmiştir. İstanbul hanları içinde esâsı Bizans devrine kadar indiği kabûl edilen tek misâl, Eminönü'nde Balkapanı hanıdır. Üst katları türk yapısı olmakla berâber altındaki bodur pâyelere dayanan tuğla tonozlu mahzenler daha eski bir devrin işâretidir (plan ve resimleri için bk. T. Bertelê, *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, Bologna, 1932, s. 25 v.d., res. 5—7). Hakkında hayli vesîkaya rastlanan bu mühim han 1952'de kısmen yanarak harap olmuştur (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 2053—2056, mad. *Balkapanı hanı*). Fâtih vakfiyelerinde 98 hücreli, Han-ı Sultanî (Mahmud Paşa'da Dâye Hatun mescidi civârında), 31 hücreli ve duvarı dibinde 14 dükkânlı Bodrum kervansarayı (Saray-ı atîk civârında), Eski Han (Odun kapısı civârında), 27 hücreli, 16 dükkânlı Yemiş kapanı (Tahtakale civârında) gibi Fâtih Mehmed II. evkafına âit bâzı hanlara rastlanır. Bunlardan Bodrum hanın da bez toptancılarına mahsus olduğu burada tüccarlara bez satılmasına dâir bir kayıttan anlaşılır (A. Refik, *Hicrî onbirinci asırda İstanbul hayatı*, s. 40). İstanbul hanları başlıca üç merkezde toplanmıştır. Bunların birincisi Eminönü-Unkapanı bölgesi, ikincisi Bayezid-Sultanhamamı bölgesi, üçüncüsü ise, Bayezid-Aksaray bölgesidir. Evliya Çelebî, şehrin muhtelif yerlerine dağılmış, bir çok han, kervansaray ve ayrıca Bekâr odaları denilen hanların adlarını ve evsafını verir (*Seyahatnâme*, I, 324 v.d.). Büyük selâtin külliyelerinin de birer misafirhâne-kervansarayları olduğu bilinir. Fâtih câmiininki, tabhânenin altında bulunuyordu. Deve hanı denilen bu binanın bâzı kalıntıları yakın zamana kadar görülüyordu. Bayezid külliyesinin kervansarayının büyük kubbeli ahır kısmı, Abdülhamid II. devrinde, Maârif nâzırı Münif Paşa tarafından, Umûmî kütüphâneye çevrilmiştir. Bitişiğindeki önü avlulu ahşap iki katlı binanın kervansarayın hücreler kısmı olması muhtemeldir. Sonra buraya aynı gayeye uygun olarak Misafirhâne-i askerî inşâ edilmiştir ki, sonraları burası Dişçilik mektebi olmuştur. Süleymaniye manzûmesinin kervansarayı Dârüşşifâ, İmâret ve Tabhâne'nin alt kısmındadır. Sultan Ahmed I. külliyesinin kervansarayı ise, her hâlde Ticaret ve San'at okullarının bulunduğu yerde olmalı idi. Şehrin içindeki külliye hanlarının en yenisi ise, Lâleli câmii yanındaki Çukurçeşme hanıdır. Her ne kadar Perviçiç'in 1940 yılına doğru çizdiği Sigorta planlarında hanların yerleri ve evsafı gösterilmiş ise de, tarihleri ve san'at tarihi bakımından İstanbul hanları ciddî bir inceleme ile tesbite muhtaçtır.

Eminönü-Unkapanı bölgesinde, Balkapanı hanından başka, Rüstem Paşa câmii yanında

Mimar Sinan yapısı, çok güzel bir Rüstem Paşa hanı vardır. Aynı yerde, şimdi meydanın köşesinde görülen han nisbeten geç bir devre (XVIII. asır?) âit olmakla berâber, ufak ölçüde, fakat kendisine has husûsiyetleri olan bir handır (câmi, şadırvan, han ve mahkeme binalarından mürekkep bu külliyenin başka bir eşi olmayan tertip tarzı için bk. A. S. Ülgen, *Rüstem Paşa heyeti, Mimarlık dergisi*, 1952, IX, sayı 1—2, s. 23—28). Çok küçük zarif bir geç devir hanı da Yeni câminin önünde Hidâyet câmii bitişiğinde mevcuttur. Baba Ca'fer zindanı kulesi ve türbesine bitişik olan Zindanhanı han mimârîsinin XIX. asırdaki şeklinin iyi bir misâlidir. Sultanhamamı 'nda Leblebici hanı ile, Unkapanı caddesi üzerinde, Hal 'in karşısında bulunan Ali Paşa hanı kayda değer eserlerdendir. Bayezid ile Eminönü arasındaki meyilli sâha hanlar bakımından en zengin mıntaka ise de, burada âdeta biribirine girift bir hâldeki hanlar tam olarak tesbit olunmuş değildir. Bunların arasında en eskilerinden biri Mahmud Paşa külliyesine âit olan Kürkçü hanıdır (Ayverdi, *Fâtih devri*, s. 396, res. 419—421). Boyu 130 m., eni 65 m. olan iki avlu etrafında iki kat hâlinde sıralanan revaklı hücrelerden meydana gelen bu muazzam han 1894 zelzelesinde kısmen zarar görmüş, son yıllarda da bâzı kısımları tahrip olunarak, yerlerine yeni binalar oturtulmuştur. İstanbul 'un en büyük hanı Çakmakçılar yokuşunda, Cerrah Mehmed Paşa sarayı arsasında Vâlide Kösem Sultan tarafından yaptırılan Büyük Vâlide hanıdır (Vakıfnâmesi için bk. W. Caskel, *Schenkungsurkunde Sultan İbrahims für die Valide Mahpeyker Sultan von 1049/1640, Documenta Islamica Inedita*, Berlin, 1952, s. 251—262). Üç avlulu olan hanın birinci avlusu mustatil biçimindedir. İkinci avlu çok geniş ve murabba şekilli olup, tam ortasında bir mescid bulunmaktadır (*Ḥadîḳa*, I, 218). Üçüncü avlu ise, müselles şeklindedir. Bu avluları revaklı hücreler çevirir. Son yıllarda binalar veya bünyeyi bozan eklerle çirkinleşen bu devâsâ hanın (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 325; R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 3307—3313, mad. *Büyük Vâlide hanı*) güzel mimârî nisbetleri hâlâ farkedilebilir. Üçüncü kısımda 27 m. yüksekliğinde, kale hisarı gibi, dörtköşe bir kule vardır. İçinde kubbeli bir odası olan bu kulenin Kösem Sultan 'ın hazînesini muhâfaza etmek üzere inşâ edildiği söylenir, fakat bâzılarına göre, bu kulenin esâsı Bizans devrine kadar inmektedir (krş. A. M. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn, Akad. Göttingen*, 1950, s. 86; ayn. mll., *Fund-und Forschungsbericht, Arch. Anzeiger*, 1944—1945, s. 77, lev. 27, 2). İstanbul 'a 1553 'te gelen Lorichs 'in „panoramasında" bu kule mevcut olduğuna göre, Vâlide hanından eski olduğu muhakkaktır. Vâlide hanının İstanbul hayatında, şi'îlerin 10 muharrem günü âyinlerinin yapıldığı yer olarak, halkiyat tarihi bakımından da, ehemmiyeti olduğu da burada kayda değer. Vâlide hanını saran diğer binaların arasında Sünbülhanı, Nasuh hanı gibi eski hanlara rastlanır. Ayrıca Uzunçarşı caddesi ile Çakmakçılar yokuşu köşesinde güzel bir XIX. asır hanı görülür. Aynı yokuşun sağ tarafında Sultan Mustafa III. tarafından 1177 (1764) 'de, Lâleli câmiine gelir te'mini için yaptırılan Büyük Yeni han üç katlı ve iki büyük avlulu dur. Dar ve meyilli bir arâziye büyük bir ustalıkla sıkıştırılan bu muhteşem binanın, üst kat odalarının muntazam biçimli olması için, „konsollu" çıkmalar yapılmıştır (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 3313, mad. *Büyük Yeni han*). Aynı derecede heybetli ve mimârî bakımdan değerli bir başka han da Nuruosmaniye câmii arkasında, Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından inşâ ettirilen Çuhacı hanıdır (*Ḥadîḳa*, I, 48; resmi için bk. A. M. Schneider, *Konstantinopel*, Mainz, 1956, res. 65). Bu hanlar mıntakasının Divanyolu caddesi tarafındaki kenarında da iki mühim eser mevcut idi. Bunlardan ilki, Çemberlitaş dibinde, Vâlide hamamına bitişik olan büyük Vezirhanı 'dır ki, XVII. asırda Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebî 'nin (*Seyahatnâme*, I, 325; T. Gökbilgin, mad. KÖPRÜLÜLER, *İA*, VIII, 892 v. d.) ifâdesine göre, „fevkanî ve tahtanî 220 odalı", metânette Vâlide hanına eş olan bu hanın Sultan Mahmud türbesi tarafındaki köşesi tahrip edilmiş, buralara son yıllarda çirkin yeni binalar eklenmiştir. Divanyolu 'nun karşı sırasında ise, Beyoğlu tarafında elçilikler kuruluncaya kadar, XV.—XVI. asırlarda Avrupa elçilerinin indikleri Elçi hanı bulunuyordu (C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, res. 103; F. Luttor, *Adalékok, az Eldzi hanhoz, Turán*, Budapeşte, 1918, I, 286—288 ve lev. 1). Busbecq (*Vier Briefe aus der Türkei*, nşr. W. von den Steinen, Erlangen, 1926, s. 96 v.d., türk. trc. H. C. Yalçın, *Türk mektupları*, İstanbul, 1939, s. 123), Dernschwam (*Tagebuch*, nşr. F. Babinger, München, 1923, s. 37 v.d.), Schweigger (*Ein newe Reyssbeschreibung*, Graz, 1946, s. 51 v.d., burada resmi de vardır) ve daha başkaları tarafından anlatılan bu büyük han sonraları Tatar hanı adı ile tanınmış ve 27 rebiülâhir 1282 (1865) Hocapaşa yangınında harap olduktan (bk. Curtis M. Walker, *Restes de la Reine des villes*, ts. [1891?], res. 28, 29) az sonra yıktırılarak, yerine Matbaa-i osmanî yapılmış, son yıllarda da aynı yere yeni Darüşşafaka iş hanı inşâ olunmuştur. Şehrin bu tarafında bir az daha cenup istikametinde, münferit olarak, Sokullu külliyesi yakınında bir han veya kervansaray bulunduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü han topluluğu ise, Bayezid ile Lâleli arasında bulunmaktadır. Bunlardan esâsı Fâtih devrine kadar çıkmakla berâber, XVIII. asır başlarında Gülnuş Sultan tarafından yeniden yaptırılan Sırmakeş hanı veya Simkeşhâne (*Ḥadîḳa*, I, 124; M. Yahya Dağlı, *Bekçilerin destan ve mani katarları*, İstanbul, 1948, s. 39 v.d., bu han hakkında bir destan; *Mevcut eserler ve yeniden yapılmak istenen inşâat*, İstanbul, ts.) 1956—1957 'de, iki defada yarısından fazlasının yıktırılması yüzünden, güdük bir hâlde kalmıştır. Evvelce muntazam taş ve tuğla örgüsü ile yapılmış iki katlı cephesi cadde boyunca uzanıyordu. Simkeşhanı 'nın eski bir resmi için krş. C. E. Arseven, *Türk san'atı tarihi*, İstanbul, s. 476, res. 908. Bu cephenin bir köşesinde bir sebil ile üstünde bir mektep var idi. Mevcûdun tâmir edilerek, kütüphâne hâline getirilmesi düşünülmektedir. Bunun aşağısında, XVIII. asırda Sadrâzam Seyyid Hasan Paşa tarafından, karşı taraftaki medresesine ek olarak, 1740 'a doğru yapılan Hasan Paşa hanı çifte çeşmeli, bilhassa cephesi, yan sokakların ârızalarına göre ayarlanmış arka duvarları ve kalın pâyeli yuvarlak kemerli revakları ile, güzel bir mimârî eser idi. 1894 zelzelesinde zarar gören üst katı indirilmiş, 1956/1957 'de çeşmeli cümle kapısı, cephesi ve revakları yıktırılmıştır (Gl. de Beylié, *L'habitation byzantine, Supplément*, Grenoble, 1903, levha 4; Gurlitt, *Baukunst*, s. 52). Çok kıymetli aksamını kaybetmesine rağmen, bilhassa sağ yan ve arka cephesi, mimârî bakımdan, o derece istisnâî husûsiyetlere sâhiptir ki, Hasan Paşa hanının tâmir edilerek, muhâfazası temenni edilir. Lâleli câmii manzûmesine âit Çukurçeşme hanı da, muntazam bir mustatil avlu etrafında sıralanan odaları ile, tabiî bir şekil arzetmesine karşılık, yanında sivri bir çıkıntı teşkil eden yan kanadı bakımından dikkate değer (krş. *Akademi dergisi*, 1965, sayı 3—4, s. 72 v.dd.).

İstanbul içindeki han ve kervansarayların ancak bir kaçı burada zikredilmiştir. Hepsini içine alan etraflı bir tetkikin yapılması çok faydalı olur. krş. madd. GALATA ve ÜSKÜDAR.

Bibliyografya: C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1908—1912); Gl. de Beylié, *L'habitation byzantine, Supplément* (Grenoble, 1902); bir çok hanları Bizans devrine bağlamak gibi o devirde ortaya çıkan yanlış fikirler E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique* (İstanbul, 1925), s. 342—345, türk. *İstanbul, rehber-i seyyahin*, s. 346—350 tarafından da yayılmıştır; F. Akozan, *Türk Han ve kervansarayları* (*Türk san'atı tarihi araştırma ve incelemeleri*, 1963, I, 133—137, resimler kısmı, s. 145—151); ayrıca bk. Cemâleddin Bildik, *İstanbul Hanları* (*Akşam* gazetesi, 1948 şubat-mart).

3. Arastalar. Büyük külliyelerin etraflarına, sıra hâlinde, ahşap veya kârgir tonozlu dükkânlardan meydana gelen çarşılar, yâni arastalar da inşâ edilmiştir. Ahşap olanlar yok olmuş ise de, kârgirlerden bâzıları el'an durmaktadır. Bunların bâzıları karşılıklı iki sıra dükkândan, bâzıları ise, tek sıra dükkândan meydana gelmiş idi. Büyük ölçüde bir çarşı topluluğu meydana getirenler de var idi. 1918 yangınından sonra, şehrin yeniden tanziminde, bütün izleri ortadan kaldırılan Fâtih câmii manzûmesinin çarşısı Haffaflar çarşısı veya Saraçlar çarşısı olarak tanınmış idi. Câmi ile birlikte yapılan ve Amcazâde manzûmesinin tam karşısındaki sâhada bulunan bu büyük çarşının ana hatları ile mimârî tertibi eski su yolu haritalarından anlaşılmaktadır (krş. S. Ünver, *Bayazid'in su yolu dolayısı ile 140 sene önce İstanbul*, İstanbul, 1945, s. 15, harita 1; Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, s. 411, res. 435). XVI. asırda, Yenibahçe 'de, Mimar Sinan tarafından yapılan Husrev Paşa türbesi yanında da Husrev Paşa çarşısı var idi ki, bugün hiç bir izi kalmamıştır. İstanbul 'un meşhur Esir pazarının ise, Kapalı çarşının Kürkçüler kapısı dışında, Çemberlitaş ile çarşı arasında bulunduğu bilinmektedir (krş. A. Refik, *Hicrî onbirinci asırda İstanbul hayatı*, s. 25, nr. 51; s. 26, nr. 53; s. 54, nr. 101). Bu pazardan bugün hiç bir iz yoktur (eski resmi için krş. R. Walsch-T. Allom, *Constantinople*, I, 36—37; J. Auldjo, *Journal of a visit to Constantinople...*, London, 1835, s. 106—107; bk. W. J. Spry, *Life on the Bosphorus doings in the city of the Sultan*, London, 1895, s. 112). Yanlış olarak, Esir pazarı ile karıştırılan Cerrahpaşa 'daki Avrat pazarı ise, türk şehirlerinin ekserisinde görülen alıcısı ve satıcısı kadın olan bir kadınlar pazarı idi (S. Eyice, *İstanbul 'un mahalle ve semt adları, Türkiyat mecm.*, 1965, XIV, 210, not 73). Bayezid câmiinin çarşıları Büyük çarşının içinde kalmıştır; Süleymaniye 'nin medresesinin bitişiğinde sıralanan dükkânları durmaktadır. Bunlardan Süleymaniye caddesine yakın olanlar Tiryaki, Haliç tarafındakiler Dökmeciler çarşısı diye tanınır. Ayasofya 'nın Marmara 'ya bakan tarafında, türk devrinde eklenen dükkânlar ise, 1948 yılına doğru yapılan tâmirleri sırasında, bilinmeyen bir sebep ile, Bizans

üslûbunda yapılmıştır (hâlen Millî Eğitim Basımevi deposu). Arastaların en iyi misâllerinden biri Sultan Ahmed I. câmiine âit olandır. Câmiin Marmara cihetinde uzanan bir yolun iki tarafındaki tonozlu dükkânlardan meydana gelen bu arasta Sipâhî çarşısı olarak tanınır ve zamanımıza harap ve metruk bir hâlde intikal etmiştir (bk. M. Hürlimann, *İstanbul*, Zürich, ts., lev. 29). Bugün için en iyi durumda bulunan arasta Yeni câmi külliyesine âit olan ve Mısırçarşısı adı ile tanınan çarşıdır. Aslında câmiin dış avlusunu bir taraftan L harfi biçiminde saran bu güzel eser, 1941'de, bu avludan ana caddenin geçirilmesi yüzünden, ayrı kalmıştır (bk. S. Ülgen, *Yenicâmi*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, son lev.). Eminönü meydanına bakan esas kapısı, âhenkli nisbetleri ile, dikkati çeker. İki kolun birleştiği köşede duâ meydanı vardır. Burada asma bir ezan yeri de görülür. Bahâratçı esnafı tarafından kullanılmış olan bu güzel çarşıda her dükkânın XVIII.—XIX. asırlarda yapılmış olan ahşap, tezyinatlı saçakları var idi (maalesef bunlar 1941 tâmirinde sökülmüştür). Tarihî vasfına uymayan eşya satışı yapanlara kiraya verilen Mısırçarşısı yavaş-yavaş tüfeylî ekler ve mimârî âhengini bozan vitrinler ile dolmağa başlamıştır (kb. *Güzelleşen İstanbul*, 1943, nşr. İstanbul Belediyes). Nuruosmaniye'de dükkânlar, avlunun altına ve dış tarafına, manzûmenin dış cephelerine yapıldığından, tam mânâsı ile, bir arasta hüviyeti yoktur. Lâleli câmiinin altındaki çarşı, ancak 1957 'de tâmir edilerek, açılmış ise de, sed duvarında inşâ edilmiş olan sıra hâlindeki dükkânların hepsi de esasında yok iken, son tâmirde, 1957'de inşâ olunmuştur. Fakat muhakkak ki, Lâleli câmiinin mahzen-çarşısı ehemmiyetli bir eserdir. Vüzerâ külliyelerinde de, imkânlar el-verdiği kadar, dükkân inşâ olunmuştur. Bunların arasında belki en fazla kayda değer olanı Şehzâdebaşı'nda Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa'nın Dârülhadîs'inin cadde üzerindeki cephesi boyunca sıralanan dükkânlarıdır. Karşılıklı iki sıra hâlindeki bu kârgir dükkânların önlerinde mermer sütûnların taşıdığı tonozlu birer revak uzanıyordu (M. Aktepe, *Damad İbrahim Paşa evkafına dair vesikalar*, *Tarih dergisi*, 1963, sayı 17—18, s. 20, karşılıklı iki sıra hâlinde, 82 dükkân). İstanbul'un eski devirlerin en hareketli caddesine Direklerarası adını verdiren bu direkli dükkânlar böylece ilk çağda Akdeniz havzası şehirlerinde rastlanan direkli cadde tarzının geç bir tekrarı oluyordu. Fâtih istikametinde tramvay yolu yapılırken, direkler kaldırılmış (eski bir fotoğrafı için bk. S. Ünver, *Su yolu haritası*, s. 55, res. 13), sonra karşı sıra dükkânları yıkılmıştır.

Bibliyografya: G. Özdeş. *Türk çarşıları* (İstanbul, 1952).

VII. Resmî binalar ve şehir hayatı ile ilgili te'sisler.

1. Bâbıâli. Osmanlı imparatorluğunda ilk idâre yerini saray hudutları içinde Kubbe-altı denilen mahal teşkil etmiş, sadrâzamların bunun dışında muayyen bir makamları uzun müddet olmamıştır. Küçük divanların, sadrâzamların kendi yaptıkları, satın aldıkları veya kiraladıkları konaklarda toplandığı, idarî işlerin burada yapıldığı anlaşılmaktadır. Saraya yakın bir yerde sadrâzamlara mahsus bir makamın ilk olarak ne vakit kurulduğu husûsunun ayrıca dikkatle araştırılması gerekir. Sadrâzamlık makamının 1140 (1727/1728) tarihinde Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından kurulduğu yolunda umûmiyetle kabûl edile-gelen bir fikir var ise de, daha önce burada sadrâzamlara mahsus mîrî bir konak bulunduğunu gösteren bâzı kayıtlar bulunmaktadır. Halk arasında „Paşa kapısı" olarak bilinen bu makam, ancak Tanzimattan sonra, Bâbıâli olarak tanınmış ve Avrupa dillerinde de *Sublime Porte* veya *Hohe Pforte* şeklinde yerleşmiştir. R. E. Koçu (*İstanbul Ansiklopedisi*, mad. *Bâbıâli*) tarafından haklı olarak işâret edildiği gibi, daha XVII. asırda burada bir makam bulunduğu muhakkaktır. 1053 (1643)'te idâm edilen Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın, canını kurtarmak için, önce Alay köşkü karşısındaki saraya kapandığı, fakat kurtulamayacağını anlayınca, tebdil-i kıyafet ederek, „harem damından Nallı mescid" tarafına inmek sûreti ile, kaçmak istediği Naîmâ'dan öğrenilmekte ve böylece burada bir sadrâzam konağı bulunduğu anlaşılmaktadır (bu yerde bulunan binaların geçirdiği yangınlar v.b. hakkında bk. mad. BÂBIÂLİ). 1260 rebiülevv linde (1844) inşâatı henüz biten son Bâbıâli binasının merâsim ile açılışı yapıldı. Alay köşkü karşısındaki 1259 (1843) tarihli büyük girişi, barok üslûpta bir saçak ile süslü muhteşem bir cümle kapısı olarak inşâ olunmuş idi. Bunun üstünde şâir Ziver'in uzun bir tarih kasîdesi bulunmaktadır (metni için bk. *İstanbul âbideleri*, İstanbul, ts. [1941], s. 14). Muhteşem bir şekilde süslü olan bu kârgir bina, biribirini tâkip eden ve aralarında irtibatlı muhtelif dâirelerden meydana gelmiş idi. Tam ortada, diğerlerinden daha yüksek olan şûra-yı devlet dâiresi bulunuyordu. Boğaziçi'ne bakan cephede muhtelif dâirelerin sütûnlar üzerine oturan ve ileri taşkın köşkleri muvcut idi (güzel bir resmi için bk. *Âyine-i vatan* mecmuası, 14 kânûn II. 1867; kopyası için bk. *Tanzimat*, İstanbul, 1940, I, lev. 1). Bu mimârînin bâzı unsurları, bozulmuş ve değiştirilmiş olmalarına rağmen, bugün hâlâ görülebilir. Yeni Bâbıâli binası tamâmen Avrupa san'at zevkine göre inşâ edilmiş ve tezyin olunmuş bir bina idi. O sıralarda İstanbul'da bulunan Ayasofya'yı tâmir eden, Dârülfünûn ve Rus sefârethânesi gibi binaları yapan G. Fossati burada bir salonu tezyin ettiği gibi, bahçe içinde kârgir bir de mahzen-i evrak inşâ etti. Fakat Bâbıâli felâketten kurtulamadı; nitekim 21 cemâziyelevvel 1295 (1878)'te Şûra-yı devlet dâiresinde çıkan bir yangın bu dâire ve etrafını harap etmiş ise de, sadrâzam dâiresi ve arşiv kurtulmuştur. Nihâyet 6 safer 1329 (1911)'da Bâbıâli, yine ortasındaki Şûra-yı devlet dâiresini ve etrafını harap eden bir yangın ile mahvolmuş, ve yeri arsa hâlinde kalmıştır (*Resimli kitap*, 1326, V, sayı 27). Bâbıâli Cumhuriyet devrinde İstanbul vilâyetine tahsis edildikten sonra, 1911 yangınından kalabilmiş kısımlarda zaman-zaman büyük tâmir ve değişiklikler olmuş ve bunlar eski mimârî vasıflarını oldukça kaybetmiştir. Bugün Bâbıâli binasının vâlilik makamı olan kısmı en fazla bu hüviyeti belli eden parçadır. Bunun dış tarafında sütûnlu çıkma henüz durduğu gibi, uzun bir kitâbenin süslediği esas giriş ve büyük sofaya açılan odalar ile eski tertibi hâlâ yaşamaktadır. Sofanın nihâyetindeki büyük toplantı salonu, renkli ve yaldızlı tezyinâtı tazelenmiş olduğundan, Abdülmecid devri Bâbıâlisi hakkında bir fikir vermekt dir. Fossati tarafından inşâ olunan arşiv binası Alayköşkü karşısındaki kapının iç tarafındaki kubbeli binadır. Hâlâ vazife gören bu yapı, haçvârî bir plana göre inşâ edilmiş olup, merdivenleri ve kapı kanatları da dâhil olmak üzere, bütün aksamı demirdendir. İkinci bir arşiv binası, Bâbıâli mescidinin (doğrusu Nallı mescid, *Ḥadîḳa*, I, 213) arkasında bulunmaktadır. 1956—1957 yıllarında, Bâbıâliyi çeviren avlu duvarları ile kapı ve bilhassa karşı taraf ile aradaki sed duvarları, binalar, hattâ Fatma Sultan câmiinin (*Ḥadîḳa*, I, 156) bulunduğu sokak, bu câmi ile birlikte, kaldırıldığından, Bâbıâli etrafının arâzi vaziyeti çok değişmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun son devrinde, İstanbul pâyitaht olduğu müddetçe, şehrin içinde bâzı büyük binalar, vekâlet makamı olarak, kullanılmıştır. Şimdi Üniversite merkez binası olan Seraskerlik kapısı (Bâb-ı seraskerî), Mercan yokuşu başında bulunan muhteşem kârgir Âlî Paşa konağı Erkân-ı harbiye dâiresi, şimdi İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü olan bina Nâfia nezâreti, şimdi Üniversiteye âit Eczacılık fakültesi (Fuad Paşa konağı) Mâliye nezâreti olmuştur. Âlî Paşa konağı olan bina 10 temmûz 1327 (1911) günü Uzunçarşı'dan başlayan büyük yangında harap olmuştur (kşr. *Resimli kitap*, 1327, sayı 31; M. Cezar, *ayn. esr.*, s. 377, 402). Bir ara Üniversite kütüphânesi yapılması düşünülen bu binanın harâbesi, uzun yıllar durduktan sonra, yakın tarihlerde yıktırılmıştır.

2. Şehir inzibatı ve emniyeti ile alâkalı yapılar. *a.* Karakollar. Evvelce şehrin içinde yeniçeri kollukları bulunduğu bilinir (bir cedveli için bk. S. Ünver, *Bayazıd II.'nin su yolu haritası*, s. 23 v.d.). Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra, Mahmud II. şehrin iç ve civârında, kendilerine mahsus bir mimârî ile belli olan karakol binaları inşâ ettirmiştir. Cephelerinde sütûnlar ile kaba bir *empire* üslûbunda olan bu küçük binaların cümle kapıları üstünde uzunca kitâbeleri olduktan başka, alınlıklarında yeni ihdas edilmiş olan Osmanlı arması da, taşa işlenmiş olarak, bulunuyordu. Böylece bu küçük binalar devlet sultasının temsilcisi oluyordu. Bunların içinde en mühimleri Unkapanı'nda köprü başındaki karakol-hâne ile (1940—1941'de yıktırıldı) Aksaray'da, Murad Paşa câmii önlerine isâbet eden diğer karakol-hâne idi (1956 'da yıktırılmıştır). Mimârî bir hüviyete sâhip karakol-hâne binaları ile şehrin bir köşesini süslemek fikri uzun zaman devam etmiş ve şehrin diğer kısımlarında da böyle binalar inşâ olunmuştur. Boğaziçi'ndeki bâzı misâllerden başka, Galata'da, Rıhtım caddesinde ve Teşvikiye'deki daha geç devirlerin karakol-hâneleri el'an durmaktadır. *Empire* üslûbunda güzel bir karakol-hâne binası 1259 (1843) tarihinde yapılmış olan Arnavutköyü karakoludur ki, şimdi PTT olarak kullanılmaktadır. 1270 (1853/1854) tarihine âit kolluklara dâir iki vesîka mevcuttur (Başbakanlık arşivi, *Meclis-i vâlâ*, nr. 12696 ve 12820). Mimar G. Fossati tarafından Eminönü'nde, deniz kıyısında inşâ edilen bir kolluk ise, 1957'de yıkılmıştır. Siyâsî mahbuslara ve „enterné" edilen yabancılara mahsus Yedikule hisarından başka, Rumeli hisarı [b. bk.]. da bu maksatla kullanılmış idi. Ayrıca Süleymaniye'de Ağa kapısındaki zindandan başka, Kasımpaşa'da, Tersane'nin Paşakapısı'nda Tomruk denilen mahbes var idi ki, bugünkü Vilâyetin karşısındaki arsa yerinde bulunuyordu. 1247 (1831/1832) 'de Sultanahmed meydanı yanındaki Mehterhâne hapishâne ittihaz edilmiştir. Ayrıca, bilinmeyen bir tarihten itibâren, Eminönü'nde, Zindankapısı'nda bir hapishâne te'sis edilmiş idi. Halk arasında bir efsâneye dayanmak sûreti ile, Baba Ca'fer zindanı olarak şöhret bulan bu yer borçtan hapse mahkûm olanlara mahsus idi ve içinde zinâ suçundan mahkûm

kadınlara mahsus bir kısım da var idi (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1733—1737, mad. *Baba Cafer zindanı*). Osman II. devrinde mevcut olan bu zindanın 1180 (1765/1766) tarihli bir nizamnâmesi bilinir. 1247 (1831-1832)'de, bir ara yalnız kadınlara tahsis edilen bu mahbes sonra boşaltılmıştır. Bugün üzerinde 1250 (1834/1835, nâzımı Es'ad, Mahmud II. adına) ve 1298 (1881) tarihli kitâbeleri olan Baba Ca'fer türbesi ile zindan kulesi durmaktadır. Sultanahmed meydanı kenarındaki Mehterhâne ve İbrahim Paşa sarayı, zamanla hapishâne hâline getirilerek, yakın tarihlere kadar öylece kullanılmış, ayrıca Ayasofya'nın deniz tarafındaki sâhada da bir hapishâne binası inşâ olunmuştur.

Bibliyografya: H. Tongur, *Türkiye'de genel kolluk teşkil ve görevlerinin gelişimi* (Ankara, 1946), s. 65 v.d.

b. Yangın kulesi. Şehrin karşı yakasında uzun müddet zindan olarak kullanılan Galata kulesi, nihâyet yangın gözetleme kulesi hâline getirildiği gibi [bk. mad. İSTANBUL-GALATA], şehrin içinde de böyle bir gözetleme yeri ihdâsı lüzûmlu görülmüştür. Evvelden beri Süleymaniye'de, yeniçeri ağasının makamı olan Ağa kapısında yüksek bir kule mevcut idi. Bunu İstanbul'un eski gravür ve resimlerinde farketmek mümkündür (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtı, Kapukulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 394). Muhtelif büyük yangınlarda tutuşan bu kulenin yerini tutmak ve şehir için bir âfet hâlini alan yangınlara karşı bir tedbir olmak üzere, burada daha yüksek ve kârgir bir kule inşâsı düşünülmüş ve Mahmud II. önce Eski saray arâzisinde ahşap bir kule yaptırtmış idi. Fakat inşâatı henüz biten bu yangın kulesi, daha kullanılmağa başlamadan, yeniçerilerin bir suikastine kurban gitmiş ve yanmıştır. Sultan Mahmud II. tulumbacı teşkilâtını bir nizama sokarken, eski kulenin yerine, şimdi Bayezid kulesi denilen kârgir kuleyi inşâ ettirmiştir. Kaidesinde Yesârî-zâde İzzet Efendinin hattı ile yazılan te'sis kitâbesine göre, Eski sarayın yerinde, Seraskerlik kapısının kurulması ile birlikte, 1244 (1829)'te bu kule de inşâ olunmuştur. Bâb-ı seraskerî kulesinin, dışarı taşkın pencereli kısmından sonrası ahşap bir külâh ile örtülmüş idi (bk. R. Walsch-T. Allom, *Constantinople*, I, 38 v.d., II, 58 v.d.; Méry, *Constantinople et la Mer Noire*, Paris ts. [1853?], s. 274 v. d.). 1266 (1849/1850)'da kulenin külâhı yerine şimdi de görülen üç tabaka hâlindeki katlar inşâ olunmuştur (*İstanbul âbideleri*, s. 24 v. d.). Beyaz kütlesi ile, şehrin başlıca alâmetlerinden biri olan Bayezid yangın kulesi, dış hatları bakımından, tamâmen Avrupa mimârî üslûbundadır. Soğan biçiminde şişkin pabuç kısmı, gövdeyi hareketlendiren yassı şeritler, pencereli köşkün kavisli taşkınlığı bu eseri hakikî barokdan birâz uzak türk barokunun bir misâli hâline getirmektedir. Kule 1889'da tâmir edildikten başka, 1894 zelzelesinden de hayli zarar görmüştür. Son yıllarda zaman-zaman kulenin tehlikeli vaziyette olduğu söylenir. Kulenin eski kısmının yüksekliği 68 m., tamamı 85 m.'dir.

Şehrin Bizans devrindeki yangınları binalar umûmiyetle kârgir olduğundan nisbeten azdır. Fakat Bayezid II. zamanında, şehri tahrip eden zelzeleden sonra, korku yüzünden, meskenler ahşap yapılmış, bu da yangınların artmasına ve geniş çapta yayılmasına yol açmıştır (başlıca yangın cedvelleri için bk. Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-ı belediye*, I, 1254—1356; A. M. Schneider, *Die Brände in Konstantinopel, Byzant. Zeitschrift*, 1941, XLI, 382—403; M. Cezar, *Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan yangınlar ve tabii âfetler, Türk sanat tarihi araştırmaları*, 1963, I, 327—414).

İlk tulumba teşkilâtı XVIII. asır başlarında Davud Ağa adı ile tanınan bir fransız dönmesi tarafından kurulmuş (bk. *1868—1937 İtfaiye töreni*, İstanbul, 1937, s. 10), sonra Yeniçeri teşkilâtı içinde bir tulumbacı ocağı te'sis olunmuştur. Sonraları, askerî bir teşkilât hâlinde idâre edilen yangın söndürme takımları yanında, mahalleliler tarafından itfâiye takımları kurulmuştur. Bir Macar mütehassıs tarafından tanzime çalışılan İstanbul itfâiyesi, ancak 1923'ten sonra, gerçek bir yangın mücâdele teşkilâtı hâlini alabilmiştir.

c. Gümrük te'sisleri. Yenicâmi yakınında bir Gümrük eminliği makamı olduğu bilinir (Emin-önü adının esâsı budur). Edirnekapı'nın iç tarafında bir de Kara gümrüğü var idi ki, bunun da adı, bu semtte hâlâ yaşamaktadır. Kara gümrüğünün burada bir kervansaray şeklinde binası veya binaları olduğu anlaşılmaktadır (Edirnekapı civârındaki Gümrükhâne için krş. A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 15).

3. Mesîreler, teferrüc ve eğlence yerleri, Ok meydanı. İstanbul'un başlıca husûsiyetlerinden biri de şehrin içinde ve yakın çevresindeki mesîre ve gezinti yerleri idi. Muhtelif vesileler ile tarihe geçen bu yerler mimârî bir eser olmamakla berâber, İstanbul'un şehircilik düzeninde yeri olan, yeni tâbiri ile, „yeşil sâhalar" idi. Bundan dolayı bunlardan kısaca bahsedilecektir.

a. Mesîre ve teferrüç yerleri. Osmanlı devri ortalarında şehrin tam ortasındaki Bayram Paşa deresi vâdisi, Yenibahçe adı ile, bir mesîre yeri mâhiyetinde idi. En şöhretli mesîre yeri ise, bilhassa XVIII. asırda en parlak devrini yaşayan Kâğıthâne deresi sâhilindeki ağaçlık çayırlardır. Anadolu yakasında Fener bahçesi, Haydarpaşa çayırı, Çamlıca, Beykoz çayırı, Göksu ve Küçüksu, Rumeli yakasında Büyükdere, Bakırköy cihetinde Veli Efendi, Çırpıcı çayırı geçen asrın edebiyatında adları çok anılan başlıca mesîre ve teferrüç yerleridir. İlk dünya harbinden az önce, Yoğurtçu deresi sâhilinde Kuşdili, Çifte havuzlar gibi bâzı mesîre yerleri daha şöhret kazanmış idi. Bugün bunlardan Beykoz çayırı, bir dereceye kadar, eski hâlinde durmaktadır.

Bibliyografya: M. Erdoğan, *Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri* (*Vakıflar dergisi*, 1958, IV, 149—182); A. Rasim ve S. Muhtar Alus'un muhtelif yazı ve kitaplarında son devirde mesîre yerlerindeki hayat etraflı ve renkli bir şekilde anlatılmıştır; Ali Rıza, *XIII. asr-ı hicrîde İstanbul hayatı* (İstanbul, 1921); *Tarihi eserlerden seçilmiş eski metinler* (İstanbul, 1964), s. 90—103'te tekrarlanmıştır; H. Şehsuvaroğlu, *Eski mesireler* (*Cumhuriyet* gazetesi, 1952, temmûz v.d.).

b. Okmeydanı. İstanbul'un tarihî bir spor meydanı mâhiyetinde olan Okmeydanı, Kasımpaşa gerisindeki geniş sırtlardan birinin tamamını kaplayan geniş vakıf bir arâzi idi. Okmeydanı, Fâtih tarafından buradaki bağ ve bahçeler istimlâk edilmek sûreti ile, meydana getirilmiş, buraya müdâhale edilmesi, ölü gömülmesi, bahçe yapılması önlenmiş idi (krş. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 112 [1143=1730/1731 ve 1266=1849/1850 tarihli hükümler]). Sâhanın hudûdu 8.100 gez, yâni 5.346 m. olarak hesaplanmış idi (S. Kâni İrtem, *Türk kemankeşleri*, İstanbul, 1938, s. 13). Üzerinde ok atıcılara mahsus, bütün müştemilâtı ile, bir atıcılar tekkesinden başka, minâresi hâlâ duran bir câmi, bir hünkâr kasrı, mermer minberli büyük bir namazgâh (minberli sofa) var idi. Ayrıca bu sâhanın muhtelif yerlerinde, hattâ aşağılarda Kasımpaşa'ya doğru olan arâzide, muhtelif kitâbeli menzil taşları dikili bulunuyordu. Büyük atışların hâtırasına dikilen bu taşların her biri başlı-başına san'at değerini hâiz bir küçük âbide mâhiyetinde idi. Maalesef son yıllarda bu tarihî arâzi, gecekondular tarafından istilâ edilerek, hemen-hemen kapanmış ve bu arada menzil taşlarının da çoğu yok edilmiş veya evlerin içinde kalarak, kaybolmuştur. Bunlar arasında 911 (1505/1506) tarihli olarak atıcılar şeyhi ve hattat Hamdullah'ın menzil taşı bilhassa kayda değer. Burada ayrıca ok atıcıların mezarları da mevcuttur. Çok çeşitli ve zarif tezyinât ile süslü olan menzil taşlarının bir kısmının resimleri ve krokileri var ise de, kitâbe metinleri, arâzi üzerindeki yerleri ve san'at hüviyetlerini gösterecek resimler ile, bu taşların neşredilmeleri temenni edilir (Okmeydanı'nda kemankeşlerin atışlarını tasvir eden güzel bir minyatür için bk. F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben*, Hannover, 1925, lev. 13, sâhibinden öğrenildiğine göre, XVII. asrın ortalarına âit olan bu albüm ikinci dünya harbinde kaybolmuştur).

Kemankeşlerin Okmeydanı'ndan başka, Kâğıthâne'de de atışlar yaptıkları günümüze kadar gelebilmiş bir kaç menzil taşından anlaşılmaktadır. Ayrıca Saray-ı cedîd sûrları içinde, Gülhâne civârında, uzun kitâbelerinden anlaşıldığına göre, biri 1205 (1790/1791) tarihinde tüfekle bir atış yapan Selim III.'in adına, diğeri ise, 1226 (1811)'da Mahmud II. adına dikilmiştir. Tepelerinde ilkinde bir lahana, diğerinde bir bamya şekli bulunan bu âbideler kuruluşu çok eski olan süvârî birliklerinin alâmeti olarak kullanılmış olup, adları geçen sultanların her biri bu atışları, o ocaklardan birine intisap etmek sûreti ile, yapmışlardı (krş. *İstanbul âbideleri*, s. 19 ve 56). Şehrin muhtelif yerlerinde ayrıca cirid oyunu yapılan „cirid" veya „cundî" meydanları da var idi (Sultanahmed'in aşağısındaki Cinci meydanı adı buradan gelmiş olmalıdır).

Bibliyografya: H. Baki Kunter, *Eski Türk sporları üzerine araştırmalar* (İstanbul, 1938), s. 38—44; ayn. mll., *Türk spor mimârîsine bir bakış* (*Güzel sanatlar*, 1944, V, 148—159); N. Köseoğlu, *Fâtih Sultan Mehmed ve Okmeydanı* (İstanbul, 1953, *Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, sayı 131 ve 132'den ayrı-basım); M. von Oppenheim, *Der Djerîd und das Djerîd-Spiel* (*Islamica-Festschrift A. Fischer*, 1927. II, 590—617); krş. C. Diem, *Asiatische Reiterspiele* (Berlin, 1942), s. 91 v.d.

c. Tiyatrolar. Tanzimattan itibâren Avrupaî hayatın İstanbul'a girmesi ile, garptaki benzerleri gibi, içleri devrin zevkine göre süslü tiyatro binaları da inşâ olunmuş idi. Bunlardan bir tânesi 1859'da açılışı yapılan Dolmabahçe sarayının husûsî tiyatrosu idi; bu bakımdan Avrupa'nın saray tiyatrolarının bir benzerini teşkil ediyordu. Beyoğlu'nda ilk tiyatro binasının Giustiniani adında bir İtalyan tarafından 1826—1839 arasında yapıldığı söylenir ise de, bu husus tetkike muhtaçtır. 1256 (1840) yılında Bosko adında bir canbaz Galatasaray karşısında ahşap büyük bir tiyatro

binası inşâ ettirmiş, burada çeşitli piyesler ve operalar oynanmıştır. Nihâyet bu bina, halebli katolik Tütüncü-oğlu Mihail Naum tarafından alınarak, tâmir edilmiş ve 1844'te tekrar açılmıştır. 1846'da yanan bu ahşap tiyatro, devletin de yardımı ile. kârgir olarak ve pek müzeyyen bir şekilde, yeniden inşâ olunmuş ve 4 teşrin I. 1848'de açılmıştır. Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve Galles prensi, Fransız imparatoriçesi Eugénie'nin oyun seyrettikleri bu bina 11 rebiülevvel 1287 (1870) Beyoğlu yangınında harap olmuş ve arsası üzerine 1873'te Hristaki Efendi tarafından bir „pasaj" (şimdi Anadolu pasajı) inşâsına başlanmıştır. Beyoğlu'nda o sıralarda daha ileride bir de Fransız tiyatrosu denilen bir bina olduğu bilinir. İstanbul tarafında ise, Soulié adında bir canbaz tarafından, 1860'ta yapılan Gedikpaşa tiyatrosu basit bir salaş bina idi. 1867'de yıktırılan bu tiyatronun yerine çok sür'atl gayet süslü yeni bir bina inşâ olundu. Türkçe oynanan piyesleri ile türk tiyatro tarihinde mühim bir yeri olan bu bina da 1884'e doğru yıktırılmıştır. Sonraları Beyoğlu tarafındaki tiyatrolar inşâ olunmuş ise de, bunların en eskisi olan Tepebaşı tiyatrosu da ortadan kalkmıştır.

Bibliyografya: S. İzzet [Sedes], *Tiyatroya dâir konuşmalar* (*Akşam* gazetesi, 1941 temmûz v.d.); R. A. Sevengil, *Türk tiyatrosu tarihi* (İstanbul, 1959—1962), 4 cild; krş. *Tanzimat*, I, levhalar kısmı.

d. Kahvehâneler. İstanbul hayatında çok mühim bir yeri olan, bilhassa iç mimârî ve süslemeleri bakımından, çoğu bir san'at eseri mâhiyetinde olduğu bâzı eski resim ve gravürlerden anlaşılan eski kahvehânelerden bugün hiç bir iz kalmamıştır. Türk mimârîsinin bu ehemmiyetli misâllerini tanıyabilmek için eski resimlere baş vurmak lâzımdır.

Bibliyografya: Rifat Osman, *Memleketimizin tarihinde mükeyyifât: Kahvehâneler* (*İstanbul belediye mecm.*, 1931, sayı 86, s. 235—244); S. Ünver, *Türkiye'de kahve ve kahvehâneler* (*Türk etnografya dergisi*, 1962, V, 39—84, lev. XVIII—XXXV).

4. Diğer resmî ve umûmî binalar. Şehrin muhtelif yerlerinde bilhassa XIX. asır içlerinde inşâ edilmiş bâzı binalar vardır ki, mâhiyetleri veya mimârîleri itibârı ile, bir eski eser hüviyetindedir.

a. Muvakkithâne ve saat kuleleri. Zaman tâyininde mühim bir yeri olan muvakkithânelerden bilhassa iki tânesi kayda değer. Şehrin en mühim muvakkithânesi olan birincisi Yeni câmi'in Osmanlı bankası tarafındaki aylu köşesinde bulunmaktadır. Bu küçük bina bilhassa tunç pencere şebekeleri bakımından dikkate değer. Şebekelerin barok üslûpta oluşu bu muvakkithânenin geç bir devirde, şimdiki şekli ile, yapıldığını gösterir. Ayasofya avlu kapısının yanında İsviçreli mimar G. Fossati tarafından Abdülmecid zamanında inşâ edilen muvakkithâne ise, planı itibârı ile, kayda değer bir eserdir. Murabbâ planlı olan binanın içinde, ortada ince sütûnlar bir halka şeklinde sıralanmakta ve bu ortadaki yuvarlak kısmın üstünü küçük bir kubbe örtmektedir. Tamâmen barok üslûpta olarak yapılan ve evvelce caddenin karşı tarafında bulunan Nusretiye câmii muvakkithânesi. Sultan Aziz devrinde, cadde genişletilirken, câmiin yanında şadırvanın önüne alınmıştır. Dalgalı hatlı mimârîsi, şebeke motifleri türk barokunun bâriz alâmetleridir. Dolmabahçe câmii müştemilâtı arasında da mermerden, sekiz köşeli ve kubbeli bir muvakkithâne vardır. Evvelce cadde üzerinde olan bu *empire* üslûplu küçük eser, Dolmabahçe meydanı şimdiki şekline getirilirken, deniz tarafındaki köşeye nakledilmiştir.

Osmanlı devri şehirlerinin başlıca alâmetlerinden biri de saat kuleleridir. Anadolu ve Rumeli'nin başlıca şehir ve hattâ kasabalarında hepsi de ayrı ve değişik bir mimârîye sâhip olan bu kulelerden örnekler görülür (F. K. Kienitz, *Osmanische Uhrtürme*, *Mitteilungen d. Deutsch-Türkische Gesellschaft*, 1963, sayı 54, s. 2—5). İstanbul'da nisbeten küçük ölçüde bir saat kulesi Tophane kışlası önünde ve Mahmud II.'un yaptırdığı Nusretiye câmii yanında bulunmaktadır. Tamâmen Avrupa tezyinî husûsiyetleri ile bezenmiş olan bu kulenin daha yüksek ve çok yüklü bir „empire" üslûbu gösteren bir benzeri az ileride, Dolmabahçe câmii ile saray kapısı arasındaki sâhada bulunmaktadır.

b. Dârüşşifâ, hastahâne ve dârülaceze. Büyük selâtin külliyelerinin yanlarına birer de dârüşşifâ, yâni hastahâne inşâ olunduğu bilinmektedir. İstanbul'da bu çeşit ilk eser Fâtih câmii yanında, Tabhâne'nin mütenâzırı olarak yapılan Dârüşşifâ'dır. Bunun, yıkılmadan önce, 1823'te çizilen basit planında görüldüğü üzere, medreseler şeklinde, ortası avlulu bir bina olduğu anlaşılmaktadır (S. Ünver, *İstanbul'un zaptından sonra türklerde tıbbî tekâmüle bir bakış*, *Vakıflar dergisi*, 1938, I, 71—81; ayn. mll., *Fâtih Dârüşşifâsı'nın planı nasıl bulundu?*, *Cumhuriyet* gazetesi, 3 ağustos 1942; ayn. mll., *Fâtih Dârüşşifâsı planı*, *Türk tıp tarihi arkivi*, 1943, VI, sayı 21—22, s. 23—28). Ortadaki büyük kubbeli kısmı Demirciler meşcidi adı ile bir

asır kadar kullanılan bu binanın diğer kısımlarına Demirci esnafı yerleşmiş ve arsanın üzerine evler yapılmış, Dârüşşifâ'nın son hâtırası olan mescid de, 1908 yangınından sonra, tamâmen ortadan kalkmıştır (S. Eyice, *Demirciler ve Fâtih Dârüşşifâsı mescidleri*, *Tarih dergisi*, 1950, I, sayı 2, s. 357—377; ayn. mll., *Demirciler ve Fâtih dârüşşifâsı mescidleri hakkında yeni bazı notlar*, *Tarih dergisi*, 1954, VI, sayı 9, s. 175—186). Diğer bir dârüşşifâ ise, Süleymaniye külliyesine âittir. Şimdi Askerî basımevi olarak kullanılan bu bina, çok tâdilât görmesine rağmen, esas duvarları ile, mevcuttur (planı için bk. S. Eyice, *İstanbul*, lev. XXVIII). Şehrin en büyük sağlık müesseselerinden biri olarak uzun zaman faâliyette bulunan bu te'sis (S. Ünver, *Süleymaniye külliyesinde dârüşşifâ, Tıb medresesi...*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 196—208) ile alâkalı bir çok vesîka mevcuttur. Aynı asır içinde, 1539'a doğru, şehirde Haseki Hurrem Sultan külliyesine bağlı olarak, Aksaray semtinde bir dârüşşifâ daha inşâ edilmiştir. Mimar Sinan tarafından yapılan üç dârüşşifâdan biri budur (diğerleri Süleymaniye ve Üsküdar'da Vâlide-i atîk'tir). Sekiz köşeli bir avlunun bir tarafı düz bir duvarla tahdit edilmiş, diğer taraflarda güzel bir tertibe göre sıralanan odalar ve büyük kubbeli iki eyvan yer almaktadır (bk. O. Bolak, *Hastanelerimiz*, İstanbul, 1950, tez, res. 33, 34, s. 44). Hâlbuki XVII. asır başlarında yapılan Sultan Ahmed I. külliyesinin bir parçası olan dârüşşifâ, aynen bir medrese gibi, bir avlu etrafında sıralanan aynı büyüklükte hücrelerden ibârettir (*ayn. esr.*, s. 38, res. 42). Selâtin külliyeleri bahsinde işâret edildiği gibi, Sultan Ahmed I. külliyesi, buradaki Ticâret ve San'at mektepleri dolayısı ile, o derece tahrip edilmiştir ki (son tahrip 1965'te), eski Hipodrom mahzeni üzerine kurulmuş olan muhtelif müştemilât binalarından bir kısmını teşhis imkânı kalmamıştır. Bu dârüşşifâlardan başka, muhtelif müesseselerin husûsî hastahâneleri de olmuştur. Avrupaî anlayışa göre hastahâneler ise, XIX. asır içlerinde kurulmağa başlanmıştır. Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Sultan tarafından Yenibahç'de yaptırılarak vakfedilen Gureba-i müslimin hastahânesinin esâsı 1261 (1843)'de kurulmuş (K. İ. Gürkan, *Gureba hastahanesi tarihçesi*, İstanbul, 1944), aynı yıllarda Haydarpaşa'da, sâhilde yapılan bir hastahâne 1262 (1845/1846)'de faâliyete geçmiştir (Mehmed Şakir, *Haydarpaşa hastahanesi tarihçesi*, *Türk tıp tarihi arkivi*, 1942, V, 38—42). Kasımpaşa'da Cezayirli Hasan Paşa konağı yerindeki Bahriye mektebinin Heybeli adaya taşınması üzerine, bu binaya yerleşen Bahriye (şimdi Deniz) hastahânesi aynı yerde hâlâ faâliyet hâlindedir. Ayazpaşa'da Gümüşsuyu Askerî hastahânesi ise, 1278 (1861/1862)'de te'sis olunmuştur (kitâbesi için bk. M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 322 v.d.). Bir kızının difteriden ölmesi dolayısı ile, Abdülhamid II.'in 1897—1898 yıllarında inşâ ettirdiği Şişli Etfal (Çocuk) hastahânesi ve Haydarpaşa'daki Tıp fakültesinin eki olarak, asrın başlarında inşâsına başlanarak, projenin ancak bir kısmı tatbik olunabilen Haydarpaşa (şimdi Nümûne) hastahânesi imparatorluk devrinde kurulan son büyük müesseselerdir.

Şişli ile Kâğıthâne arasındaki sâhada kurulan Dârülaceze ise, 1313 (1895) yılında faâliyete geçmiş olan büyük bir te'sistir. İçinde muhtelif pavyonlarından başka, kubbeli bir câmii ve müteaddit atölyeleri de bulunmaktadır (bk. *Dârülaceze*, İstanbul, 1324). Ayrıca şehrin muhtelif yerlerinde yabancı hastahâneler de mevcuttur ki, bunların bâzılarının kuruluşları oldukça eskidir (alman hastahânesi 1844, şimdiki bina 1875; italyan hastahânesi 1876; rus hastahânesi 1874; Şişli-fransız hastahânesi 1856; Taksim-fransız hastahânesi 1719). Galata'da ingiliz hastahânesi, bir İskoç şatosunu taklit eden garip mimârîsi ile, kayda değer. Cüzzam-hâne olan Miskinler tekkesi için bk. burada, III, 4.

Bibliyografya: *Les hôpitaux à Constantinople* (*Journal des Débats*'dan ayrıbasım, Paris-İstanbul, 1886, mühim istatistik bilgiler verir); S. Ünver, *Tıb tarihi* (İstanbul, 1943); O. Bolak, *Hastahanelerimiz* (İstanbul, 1950); B. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 yıllık sağlık hayatımız* (İstanbul, 1953).

c. Diğer resmî binalar. Geçen asrın sonları ile içinde bulunduğumuz asrın başlarında, şehrin içinde bir takım iddialı üslûplarda büyük binalar inşâ edilmiştir. Bunların arasında bir kaçından burada bahsedilmesi uygun olacaktır. Tahlili pek kolay olmayan bir arap-şark üslûbu hâkimiye i sezilen Sirkeci garı (1887) mimar Jasmund tarafından yapılmıştır. Pek başarılı olmasa bile, bâzı teferrüâtı itibârı ile, zarif sayılabilecek tezyinî husûsiyetlere sâhiptir. 1898/1899'a doğru mimar A. Vallaury'nin inşâ ettiği Düyûn-ı umûmiye (şimdi İstanbul Erkek lisesi) İstanbul'un son devir binaları arasında en sağlam malzeme ve temiz işçilik ile kurulan yapısıdır. Burada, eski türk mimârîsinden alınan bâzı ilhamlar ile, yeni bir estetiğe sâhip bir eser meydana getirilmeğe gayret dilmiştir. Açılışı 1891'de yapılan Âsâr-ı atîka müze-i hümâyûnunun

(şimdi İstanbul Arkeoloji müzesi) ilk kısmı da aynı mimârın eseridir. Vallaury burada tamâmen ilk çağ mimârî şekillerine ve tezyinâtına bağlı kalmıştır. Müze 1899—1903 yılları arasında aynı üslûpta genişletilmiş, 1908'de bir daha büyütülerek, şimdiki şeklini almıştır (krş. A. M. Mansel, *Halil Edhem ve İstanbul müzeleri, Halil Edhem hâtıra kitabı*, Ankara, 1948, II, 13—26). Darenco adında bir italyan mimar ile birlikte çalıştığı söylenen (krş. C. Esad Arseven, *Türk sanatı tarihi*, s. 432) Vallaury Galata'da Osmanlı bankasını da inşâ etmiştir. Yenicâmi hunkâr mahfeli rampası bitişiğinde inşâ olunan Osmanlı bankası 1900 yılı büyük Paris sergisindeki türk pavyonu ile çok benzerlikler arzetmekte ve türk tezyinî unsurlarının ölçüsüz ve nisbetsiz bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Aynı devirde mimar Vedad Bey, kısmen türk (alt kat kemerleri), kısmen renaissance (üst kat cephe sütûnları) mimârîlerinden mülhem olarak, Büyük Postahâne'yi, Sultanahmed meydanına bakan Defterhâne (şimdiki Tapu ve Kadastro) binalarını inşâ etmiştir. Bu ikinci bina daha fazla türk mimârî unsurları ihtiva eder. Yeni türk mimârîsi cereyanının diğer mühim bir mimârı da Kemâleddin Bey'dir. Şehrin içinde, büyük ve en mühim eseri Dördüncü Vakıf hanıdır ki, türk mimârî ve tezyinî unsurunun en bol kullanıldığı bir binadır (S. Çetintaş, *Mimar Kemâleddin, Güzel sanatlar dergisi*, 1944, V, 160—173). Bayezid'de Medrese-i kuzât (şimdi Üniversite kütüphânesi) da aynı husûsiyetlere sâhiptir. Hâlbuki 1908 yangınından sonra, Lâleli'de felâketzedeler için yaptığı Harik-zedegân apartmanları, ortalarındaki avluları itibârı ile, eski türk kervansaray mimârîsini andırmakla berâber, cephe süslemesinde hafif barok te'sirler görülür ki, bu da Lâleli câmii üslûbuna uymak isteğinden doğmuş olmalıdır. İlk dünya harbi içinde, Sultan Mahmud II. türbesi karşısındaki arsada, Türk-Alman Dostluk Yurdu adı ile büyük bir alman kültür merkezi inşâsına teşebbüs olunmuş ve 27 nisan 1917'de temel atma merâsimi de yapılmıştır (*Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung...*, Leipzig, ts. [1917?]; *Das Haus der Freundschaft in Konstantinopel*, München, 1918). Bu büyük yapı tamamlanmamıştır. Cumhuriyet devrinde yapılan büyük binalar henüz tarihin malı olmadıklarından burada zikredilmemiştir.

5. Sokak, yollar ve köprüler. İstanbul, şehrin ârızalı olmasından dolayı, tarihinin hiç bir devrinde muntazam caddelere ve sokaklara sâhip olamamıştır. Şehrin kaldırımlarının bakımı ve şekli hakkında muhtelif hükümler mevcuttur. Meselâ, 1002 (1593/1594)'de kaldırımları bozanlara, üzerlerine pis su akıtanlara mâni olunması istenmiş (A. Refik, *Hicrî onbirinci asırda İstanbul hayatı*, s. 13), 1003 (1594/1595)'te ihtiyarların yürüyüşünü zorlaştırdığından, merdivenli yaya kaldırımı yapılmaması emredilmiş (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 19) ve nihâyet 1111 (1699) tarihli yazı ile, dükkân sâhipleri önlerindeki yaya kaldırımlarını tâmire mecbur tutulmuşlardır (krş. A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 30). 1865'te, Hocapaşa semti yangınından sonra, bir „ıslahât-ı tarik" heyeti kurularak, yangın sâhası, yeni esaslara göre, tanzim edilmiş ve şehrin ana caddesi olan Divanyolu caddesinin, o devrin anlayışına göre, genişletilmesine gayret gösterilmiştir. Caddeye taşan bâzı mescidlerin, medreselerin (Köprülü medresesi), hamamların (Çemberlitaş hamamı) yıktırılıp, geri alınması veya kısmen kesilmesi bu devre âittir. Şehrin başlıca caddeleri toprak yollar hâlinde iken, geçen asırda arnavut kaldırımı denilen şekilde kaba taşlar ile döşenmiş olup, pek yakın tarihlere gelinceye kadar da sâdece ana caddeler parke taş döşeli idi (A. Birk, *Die Strasse, ihre Verkehrs und bautechnische Entwicklung im Rahmen der Menschheitsgeschichte*; Karlsbad-Drahowitz, 1934, s. 279—282, Osmanlı devri sokağı).

Şehrin iki yakasını Haliç üzerinden bağlayan köprülerden ayrıca bahsedilmiştir [bk. mad. İSTANBUL-GALATA]. Fakat şehrin yakın çevresinde daha XVI. asırda bâzı taş köprüler de mevcut idi. Şehirden çıkan büyük kervan yollarının üzerinde olan bu güzel eserlerden bir tânesi henüz durmaktadır. Bu da Anadolu yakasında Bostancıbaşı köprüsüdür (bk. S. Eyice, *İstanbul-Şam-Bagdad yolu üzerindeki mimârî eserler, Tarih dergisi*, 1958, IX, 102). Yenibahçe'de Bayrampaşa deresi üzerinde de tek gözlü taş köprüler inşâ edilmiş olduğu bilinir. Bunlardan son kalanı Vatan caddesi inşâatına kadar duruyordu (res. için krş. *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 1054). Esas büyük kervan ve sefer yolu köprüleri ise, şehrin dışında Edirne yolu üzerinde bulunmakta idi (bu köprülerden bir kaçı hakkında bk. O. Bozkurt, *Koca Sinan'ın köprüleri*, İstanbul, 1952). Bunlardan Harâmî deresinde Kapı ağası köprüsü, üç büyük iki küçük gözlü mütevâzı ölçülerde bir eserdir. Hâlbuki Kanunî'nin son yıllarında inşâsına başlanarak, 975 (1567)'te bitirilen Büyük Çekmece köprüsü, 7,17 m. genişliği ve 637,57 m. uzunluğu ile, büyük bir yapıdır. Bu köprü her biri ayrı bir köprü hüviyetine sâhip, ilki yedi, ikincisi yedi, üçüncüsü beş, dördüncüsü dokuz gözlü dört parçadan meydana gelmiştir. Köprünün biri türkçe, diğeri arapça iki kitâbesi (H. B. Kunter, *Kitâbelerimiz, Vakıflar dergisi*, 1942, II, 448 v.d.) mevcut olduktan başka, kitâbe köşkünde Mimar Sinan'ın ismi olarak kabul edilen „'amal Yūsuf b. 'Abd Allāh" yazısı okunur (krş. İ. H. Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, İstanbul, 1948, s. 145—149).

6. Hâtıra âbideleri. Ancak içinde bulunduğumuz asrın başlarından itibâren İstanbul'da hâtıra âbideleri dikilmeğe başlanmıştır. Bu çeşit eserlerin ilki Şişli'nin ilerisinde, Kâğıthâne sırtlarına hâkim bir noktada inşâ edilen Âbide-i hürriyettir. Bu, mimar Muzaffer Bey tarafından, yeni klasik türk üslûbunda olarak, 31 mart vak'asında şehid olan Hareket ordusu zabit ve erleri için yapılmıştır. Geniş mermer merdivenler ile çıkılan bir setin üstünde, müzeyyen bir kaide, bunun üstünde de bir top namlusu biçimindeki esas âbide taşı bulunmaktadır. Setin ortasında bir kapı âbidenin temeli içinde bulunan müselles biçimindeki küçük bir mescide açılır. Böylece mimar burada, eski Selçuklu ve Osmanlı türbelerindeki bir geleneği modern mimârîye intibak ettirmiştir (R. E. Koçu, *İstanbul câmileri*, İstanbul, ts., s. 18 v.dd.; ayn. mll., *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 169—171, mad. *Âbide-i Hürriyet*). İmparatorluk devrinin ikinci hâtıra âbidesi, Fâtih'te Kaymakamlığın önündeki küçük bahçede, türk havacılık tarihinin ilk şehidlerinin (yüzbaşı Fethi, mülâzim Sâdık, mülâzim-i sânî Nuri Efendiler) hâtıralarına 1330 (1912) tarihinde dikilmiş olan mütevâzı sütûndan ibârettir (S. İlmen, *Türkiye'de tayyarecilik ve balonculuk tarihi*, İstanbul, 1947, s. 12, 161 v.d.). Cumhuriyet devrinde şehrin en mühim âbidesi olarak Taksim meydanında Cumhuriyet âbidesi yapılmıştır. 1928'de inşâ olunan ve italyan san'atkârı P. Canonica'nın eseri olan bu âbide iki yanında birer çeşmesi bulunan bir kaide üzerinde iki kemer hâlindedir: Bir kemerde İstiklâl muhârebesini, diğerinde cumhuriyetin ilânını temsil eden guruplar vardır. Dar yan yüzlerde ise, birer asker heykeli görülür, Canonica bu âbidede türk san'at unsurlarını kullanmış ise de, pek başarılı olamamıştır (*Hayat mecmuası*, 1928, V, sayı 90, s. 233—236). Taksim Cumhuriyet âbidesinden iki sene önce, Sarayburnu'nda avusturyalı san'atkâr Krippel tarafından yapılan bir Atatürk heykeli de dikilmiş bulunuyordu. Açılışı 3 ekim 1926'da yapılan bu âbide mermer bir kaide üzerinde ayakta duran tunçtan, sivil kıyâfette Atatürk'ü tasvir eder (R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1252 v.dd., mad. *Atatürk heykeli*). Şehrin içinde yakın tarihlerde yapılmış üç heykel daha vardır. Bunlardan en eskisi Harbiye mektebi kapısı üstünde olan askerî kıyâfette Atatürk heykelidir. İkincisi Beşiktaş'ta, 25 mart 1944'te açılan, Hâdi Baran ile Z. Müridoğlu tarafından yapılan Barbaros âbidesidir. Nihâyet sonuncu âbide, İstanbul Üniversitesi merkez binası önünde, Atatürk ve türk gençliğini temsil eden eserdir. Ayrıca 1960 nisanındaki hâdiseler sırasında vurulan öğrenci T. Emeksiz için Bayezid'de sembolik bir âbide yapılmıştır. Uzun yıllardır inşâsı düşünülen büyük bir Fâtih Mehmed II. âbidesi projesi henüz bir karara bağlanamamıştır. Taksim meydanı'nda Cumhuriyet âbidesinin az ilerisinde 1942—1944 yıllarında kaidesi inşâ olunan bir İsmet İnönü âbidesi var ise de, askerî kıyâfetli, at üstünde ve baş açık olarak İsmet İnönü'yü tasvir eden bu tunç heykel yerine konulmamıştır (resmi için krş. *Güzelleşen İstanbul, XX. yıl*, İstanbul, 1944, nşr. İstanbul Belediyesi).

VIII. Meskenler.

1. Husûsî saraylar (konaklar). Osmanlı devri boyunca şehrin muhtelif yerlerinde inşâ edilen husûsî sarayların, konakların adlarını çeşitli kitaplardan ve vesîkalardan tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bilhassa bâzı ricâlin ölümleri dolayısı ile devrin vekayî-nâmeleri de bâzan onların sâhip olduğu konağın zenginlik ve ihtişamını bildirmektedir. Yangınlar dolayısı ile de vekayî-nâmeler, yanan binaları sayarken, bâzı pek büyük konakların etraflı târifini de yaparlar. Mimar Sinan'ın eserlerini bildiren muhtelif isim cedvellerinde (bk. R. M. Meriç, *Mimar Sinan, hayatı-eseri*, s. 40 v.d. ve 117—121) onun tarafından inşâ olunan husûsî sarayların adları mevcuttur. Bunlardan *Tuhfat al-mi'mārīn*'de zikri geçen ve şehrin içinde bulunan saraylar şunlardır: Saray-ı cedîd (Etmeydanı'nda), Saray-ı âliye (Silivrikapısı civârında), Rüstem Paşa sarayı, Mehmed Paşa sarayı (Kadırga limanı'nda), Mehmed Paşa sarayı (Ahırkapı'da), Siyavuş Paşa sarayı, Mehmed Paşa'nın diğer sarayı, Sadrâzam Sinan Paşa sarayı, Sadrâzam Ahmed Paşa sarayı (Atmeydanın'da), Pertev Paşa sarayı (Vefa meydanı'nda), Serdar Ferhad Paşa sarayı, Kapudan-ı deryâ Sinan Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), Mahmud Ağa sarayı (Yenibahçe'de), Şâhıhûban Kadın sarayı (Kasımpaşa çeşmesi civârında), *Risāla-i Tazkirat al-abniya*'daki cedvelde ise, tecdîden bina olunan Atmeydanı sarayından başka, birinci cedvelde olmayan aynı yerde İbrahim Paşa sarayı, Yenikapı sarayı, Ali Paşa

sarayı, Ferhad Paşa sarayı (Bayezid câmii civârında) adlarına rastlanır. Ayrıca bir Sofu Mehmed Paşa sarayının Hocapaşa semtinde olduğuna da işâret edilmiştir. Şehrin içindeki husûsî saray veya konakların etraflı bir isim cedveli de Evliya Çelebî tarafından tertiplenmiştir (*Seyahatnâme*, I, 322—324). Bunların içinde en mühimi ve en büyüğü Atmeydanı kenarında bulunan Sadrâzam İbrahim Paşa sarayı idi ki, bunun yarısı bölünerek, pâdişahlara mahsus saray-ı hâs olmuş ve içinde iki bin zülüflü oğlan barındırılmıştır. Burası Sultan Ahmed câmii karşısında uzanan 142 m. bir cepheye sâhip büyük kârgir bir bina olup, esâsı sadrâzam iken 943 (1536)'te idâm olunan İbrahim Paşa tarafından yaptırılmış ve Mimar Sinan tarafından genişletilmiş idi. Şehzâde Mehmed (sonraları Mehmed III.)'in 990 (1582)'daki sünnet düğününde pâdişah eğlenceleri buradan seyretmiş idi. Sarayın basit resimleri *Surnâme* minyatürlerinde bâriz olarak görülmektedir. Uzun müddet kısmen Defterhâne, Mehterhâne ve nihâyet Hapishâne olarak kullanılan buradaki büyük kârgir binanın İbrahim Paşa sarayı olup-olmadığı meselesi münâkaşalara sebep olmuştur (S. Çetintaş, *Saray ve kervansaraylarımız arasında İbrahim Paşa sarayı*, İstanbul, 1939; Z. Orgun, *İbrahim Paşa sarayı*, İstanbul, 1939, *Arkitekt*'ten ayrı basım; A. M. Schneider, *Das Serai des İbrahim Pascha am At Meidan*, *Revue historique du Sud-Est Européen*, 1941, XVIII, 131—136; İ. H. Konyalı, *İstanbul sarayları I, Atmeydanı sarayı*, İstanbul, 1943). Burada mevcut bina, meydana bakan 142 m. uzunluğundaki cephesi ile heybetli bir eser idi. 1939—1940 yıllarında, arsasına yeni Adliye binasının inşâsı için, sarayın yıktırılmasına teşebbüs edilmiş, uzun münâkaşalardan sonra Firuz câmii tarafındaki bir kanadı yıktırılmış, geri kalan kısmı kurtulmuştur. Zamanla uğradığı değişikliklerden ayıklandığı takdirde, türk mimârîsinin klasik devrinin güzel bir eserinin meydana çıkacağı âşikârdır. Evliya Çelebî'nin bahsettiği ve Sinan tarafından yapıldığı bilinen Ahmed Paşa sarayı ise, Sultan Ahmed I. câmii yerinde idi (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 216). Kapudan-ı deryâ Sinan Paşa'nın ölümünden az evvel Atmeydanı'ndaki tamamlattığı sarayı, 1553 yılında esirleri çalıştırmak sûreti ile, inşâ olunmuş idi (ispanyol. mechul müellif, *Kanunî devrinde İstanbul*, trc. ve nşr. F. Carım, İstanbul, 1964, s. 26 v. d.). Evliya Çelebî, Süleymaniye câmii şimâlinde, üçyüz odalı, şahnişinli bir çok hücreli, yedi hamamlı, hârikulâde manzaralı Siyavuş Paşa sarayından bahseder. Yine Mimar Sinan'ın eseri olan bu muhteşem yapı 1070 (1660)'te büyük yangında mahvolmuştur (M. Cezar, *İstanbul yangınları*, s. 338). O sıralarda Arnavud Murad Paşa tasarrufunda olan bu sarayın bin iki yüz penceresi var idi ve henüz tâmir olunmuş idi (Mehmed Halîfe, *Tarih-i Cılmanî*, *TOEM* eki, s. 66). İçlerinde sâdece hamamları, bahçe içinde ayrı bir bina teşkil eden mutfakları ve bir de, kıymetli eşyaların icâbında muhâfaza ve yangınlardan korunması için yapılmış „taş odaları" istisnâ edilirse, tamâmen ahşap olarak inşâ edilen bu husûsî saraylar hiç bir iz bırakmadan kaybolmuştur. Ancak bir çoğunun adları bilinmekte, hattâ tarihçeleri tâkip edilebilmektedir. Bir çok hallerde, bu çeşit binaların sâhiplerinin, vakfettikleri hayır te'sislerini de konakları civârında inşâ ettirdikleri düşünülecek olursa, hiç değilse bunlardan bir kısmının şehir içindeki yerleri bir dereceye kadar tâyin edilebilmektedir. Meselâ, Bâbıâli karşısında Nevşehirli İbrahim Paşa zevcesi Fatma Sultan'ın sarayı yanında, Pirî Ağa mescidi yerinde, 1140 (1727)'ta, Fatma Sultan hayratı olarak, güzel bir câmi inşâ olunmuş idi (A. Refik, *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 97 v. d.; H. İpekten-M. Özergin, *Sultan Ahmed III. devri hâdiselerine âid tarih manzûmeleri*, *Tarih dergisi*, 1959, X, sayı 14, s. 142 v.d.). Bâzı büyük konakların ve husûsî sarayların arsaları, şehrin ârızalı olması yüzünden, yüksek sed duvarları ile düzeltilmek sûreti ile elde edilmiş idi. Şehrin hâlâ bir çok yerinde görü'en kalın sed duvarları böyle konakların son hâtıralarıdır. Aynı arsalar üstünde konakların birbirlerini tâkip ettikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim, Belediye sarayı arkasında evvelce üzerinde Şirvânî-zâde'lerin konağının bulunduğu yerdeki sed duvarının içindeki toprak tabakasında 1962'de XVIII. asra âit, içinde iki sütûn bulunan ve tavanı nakışlar ile süslü daha eski bir konağın taş odası bulunmuştur. Bu sed duvarlarının Bizans devrine âit taraçaların kalıntıları olduğu yolundaki faraziyeye ciddî nazarı ile bakılamaz (krş. R. Janin, *Constantinople byzantine*, lev. 6'daki plan).

XIX. asır içlerinde eski gelenekten uzaklaşılarak, büyük kârgir konaklar inşâsına başlanmıştır. Dış görünüşleri bakımından tamâmen Avrupa mimârî üslûpları te'sirinde kurulan bu binaların iç tertipleri, bilhassa ortalarındaki büyük sofaları ve bu sofaya açılan odaları ile, eski türk geleneklerine hâlâ bağlı kalındığını gösteriyordu. İlk kârgir konaklardan biri, Horhor yokuşunda, 1855'e doğru inşâ edilen Taşkonak veya Subhî Paşa konağıdır. Evvelce aynı yerde, Sadâret kethudâsı Hâdi Efendi'nin muhtelif kısımlardan mürekkep daha büyük konağı bulunuyordu. Mercan yokuşu başında, Haliç ve Boğaziçi'ne manzarası olan bir yerde, tamâmen Avrupa mimârî üslûbunda Âli Paşa konağı var idi. Şimdi Üniversite'ye âit olan eski Mâliye nezâreti binası ise, Fuad Paşa tarafından husûsî konak olarak yaptırılmış, fakat kendisi içine giremeden hukûmetçe binaya el konulmuştur. Şimdi Edebiyat-Fen fakültelerinin yerinde de Yusuf Kâmil Paşa konağı bulunuyordu. Bayezid'de, şimdi Beyaz saray denilen çarşının yerinde, İrfan Paşa (veya dâmâdının adı ile Münir Bey), Çemberlitaş karşısında Dâhiliye mektupçusu Râgıb Bey konakları bulunuyordu. Şimdi Milli Eğitim Müdürlüğü olan bina Rauf Paşa ve Cumhuriyet gazetesi idârehânesi Ahmed Ratıb Paşa konakları idi. Ayasofya'dan Bayezid'e giden cadde üzerinde, sağda Senedât müdürü Said Bey (şimdi Sağlık müzesi), karşısında Adâlet sarayına giden yolların yerinde ikinci kâtip Arap İzzet ve az ilerisinde Esvapçıbaşı İlyas Bey konakları var idi. Maarif nâzırı Haşim Paşa konağı, Sultan Mahmud türbesi karşısında idi. Sokak içerisinde, şimdi Belediye zâbıta müdürlüğü olan büyük ahşap bina ise, Trablusgarp vâlisi Arifî Paşa konağıdır. Çemberlitaş karşısında, sokak içinde Merkez kumandanı Sâdeddin Paşa konağı uzun zaman Evkaf nezâreti, sonraları da Vakıflar müdürlüğü olmuştur. Burada sol sırada, Ferik Avni Paşa, Mâliye nâzırı Sâdık Paşa, Âkif Paşa, Dini-bütün Mustafa Paşa (Singer mağazası yerinde), bitişiğinde Hassa tabibi Nâmık Paşa konakları var idi. Bu sonuncunun tam karşısında Aksaray'dan gelen caddenin yerinde Dr. Hayreddin Paşa'nın ahşap bir konağı bulunuyordu (M. Aksel, *Divanyolu konakları, Türk. Turing ve otomobil kurumu belleteni*, 1958, sayı 193, s. 3—4). Şehrin daha iç kısımlarında son devir ricâlinin daha birçok konakları mevcut idi. Soğukçeşme'de Alemdar yokuşu başında Muhâsebat dâiresi reisi Edirneli Hasan Paşa konağı henüz durmaktadır. Soğanağa mescidi yanında, içinde ilk kanun-i esâsî tasarısı hazırlanan ve Çerkes Hasan vak'asına sahne olan Midhat Paşa konağı, Taşkasap'ta evvelce Şeyhulislâm, sonra Sami Paşa konağı, Bayezid'de Elektrik idâresi yanında Ferik Cemâl Paşa konağı var idi. Bunun karşısında Topçu dâiresi reisi Hacı Hüseyin Paşa'nın ahşap konağı henüz durmaktadır (hâlen ilkokul). Şimdiki Belediye sarayı önünde Dâmâd Mahmud Paşa, bir az daha geride Şirvânî-zâde Rüştü Paşa, Şehzâdebaşı etrafında Kalkandelenli Âkif, Vâsıf ve ticâret-nâfia nâzırı Zihnî Paşa'ların konakları var idi. Fâtih'e doğru, sağ tarafta Atatürk bulvarı yerinde Rifat Paşa, Nûman Efendi, İsmet Molla, karşı sırada, yıkılan İbrahim Paşa hamamı arkasında masraf nâzırı Hacı Âkif Paşa, Horhor yokuşu başında bir müddet Hayriye lisesi olan Bursa vâlisi Münir Paşa konakları bulunuyordu. Bayezid'den Aksaray'a inen yol üzerinde, sağ tarafta, Lâleli câmii kapısı karşısında süvârî reisi Aksaç Mehmed Paşa, karşı tarafta Hicaz vâlisi Saffet Paşa, Aksaray'dan Topkapı'ya uzanan yol üzerinde Taşkasap'ta Mısır Mollası Münib Efendi, Mirza Said Paşa, Çapa'da Mâliye nâzırı Nazif Paşa, Gureba hastahânesi önünde Lofçalı Derviş Paşa, Aksaray-Silivrikapısı yolu üzerinde Cerrahpaşa'da İzzet Paşa, hastahânenin yerinde Hicaz vâlisi Takiyeddin Paşa ve daha ileride M. Celâleddin Paşa, Etyemez'de de Sadeddin Paşa (ilk konağı) ve Şeyhulharem Şevket Paşa konakları var idi. Son devirde konakların bir çoğu da, yeni teşekkül eden mahallelerde Nişantaşı-Yıldız semtlerinde inşâ edilmiştir. Bunlardan Beyoğlu'na en yakın olanı Sadrâzam Tevfik Paşa konağı idi ki, Park otel'in yerinde bulunuyordu. Nişantaşı'nda 1887 1888'de Mâbeyn başkâtibi Süreyya Paşa'nın yaptırdığı büyük konak sonraları hâriciye nâzırlarına tahsis ile, tarihe Hâriciye konağı olarak geçmiştir. Bunun ilerisinde tunuslu Hayreddin Paşa, kıbrıslı Kâmil Paşa, Kürd Said Paşa, Küçük Said Paşa, Mabeynci Mahmud ve Emin Bey'ler, Serkarin Hacı Ali Paşa konakları, Şişli Sıhhat yurdu olan yerde Erkân-ı harbiye reisi Edhem Paşa'nın cadde üzerinde Muzıka-i Hümâyûn'dan Necip Paşa (aynı konak, Cevad Paşa, Avlonyalı Ferid Paşa ve Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye intikal etmiştir), karakolun yanında Narmanlı apartımanı yerinde başkâtip Tahsin Paşa, daha aşağıda Zeki Paşa konakları var idi. Nişantaşı'nın iç taraflarında da Halil Rifat, Serhafiye Ahmed, Tophane müşiri Zeki ve Erkân-ı Harbiye reisi Şâkir Paşa'ların konakları bulunuyordu.

Bibliyografya: S. Muhtar [Alus], *İstanbul kazan ben kepçe* (*Akşam* gazetesi, 1938—1939'da seri makaleler); H. Şehsuvaroğlu, *İstanbul Konakları* (*Cumhuriyet* gazetesi, 1951, muhtelif makaleler, Sâmi Paşa, Midhat Paşa, Ali Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Nişantaşı'nda Süreyya Paşa konakları); ayn. mll., *Cumhuriyet* gazetesi, 31 ekim 1962 (umûmî olarak konaklar), 21 kasım 1962 (Suphî Paşa konağı); ayn. mll., *XIX. asırda bazı İstanbul konakları* (*Akşam* gazetesi, 23 hazîran 1948); M. Ragıb, *Saray ve konakların dili: yüz yıllık Nişantaşı ve civârı* (*Akşam* gazetesi, 22 nisan 1940'tan itibâren 11 makale).

2. Sâhil-hâne ve köşkler. *a.* Sâhil-hâneler (yalılar). Şehrin etrafının su ile çevrili bulunması sâhillerde muhteşem sâhil-hânelerin, yalıların inşâ edilmesine sebep olmuştur. Bunlar Boğaziçi'nin iki yakasında sıralandığı gibi, Halic'in iç taraflarında, bilhassa Eyüp-Bahâriye sâhillerinde de bir çok yalılar mevcut idi. Türk mimârîsindeki gelişmeyi tâkiben, dış görünüşleri değişen bu binalar hemen kâmilen ahşap yapılmış ve devrin zevkine göre tezyin edildikten başka, zengin sûrette de döşenmiş idi. Bunların en eskilerinden biri Kanlıca'da Amcazâde Hüseyin Paşa yalısı divanhânesi (veya meşrûta yalı) olarak tanınan yalıdır. Ortasındaki ahşap kubbeli bir sofası ve biri direkler üzerinde denize taşan üç kolu olan tek bir salonu kalmış olmasına rağmen, bilhassa duvarlarının nakışları bakımından, XVIII. asırdaki türk mimârîsinin güzel bir misâlidir (H. Saladin-R. Mesguich, *Le Yali des Keupruli à Anadoli-Hissar*, Paris, 1915; A. Süheyl [Ünver], *Tarihî binalardan: Amuca Hüseyin Paşa yalısı, Millî mecmua*, 1926, sayı 68; O. Reuther, *Die Qa'a, Beiträge zur Kunst des Islam-Festchrift für F. Sarre*, Leipzig, 1925, II, 213 v.d., lev. 114; S. Ünver, *Anadolu Hisarında A. Hüseyin Paşa yalısı*, İstanbul, 1956). Aynı yerde, bilhassa duvarlarını kaplayan nakışlar bakımından çok değerli olan Zarîf Mustafa Paşa yalısı da vardır (Z. Orgun, *Boğaziçinde eski bir türk yalısı*, İstanbul, 1939, *Arkitekt*'ten ayrı basım). Yapılan tetkiklere göre, ancak 1848'den itibâren Zarîf Mustafa Paşa mülkiyetine geçen bu yalı belki XVII. asır sonları veya XVIII. asır başlarına âittir. Bu yalının aynı derecede tezyinâtlı bir de hamamı vardır (ayn. mll., *Zarif Mustafa Paşa yalısı hamamı*, İstanbul, 1942, *Arkitekt*'ten ayrı basım). Rumeli yakasında en eski ve iç süslemesi bakımından en dikkate değer yalı Emirgân'da XVIII. asır sonlarına âit Şerifler yalısıdır.

İstanbul sâhillerindeki sâhil-hânelerin sâdece sıra ile kime âit olduklarını sayan bir takım cedveller vardır ki, bunlar *Bostancı-başı defterleri* olarak bilinir. Pâdişah, Boğaziçi'nde veya Haliç'te dolaştığında, kayığın dümeninde bulunan bostancı-başının muhtemel suallere cevap verebilmesi için, bu defterler tanzim edilmiştir. Şimdiki hâlde bilinen en eski cedvel Selim III. devrine âit 1206 (1791/1792) tarihli aslî bir nüshadan istinsah edilmiş olanıdır (Fâtih, Millet kütüp.). Diğerlerinden biri Selim III., ikisi Mahmud II. devirlerine âit üç defter olup, bunlardan sonuncusu 1229—1230 (1814—1815) tarihlerine âittir (R. Ekrem Koçu, *Bostancı-başı defterleri, İstanbul Enst. mecmuası*, 1958, IV, 39—90).

Bugün Haliç yalılarından artık hiçbir şey kalmamıştır. Bunların mahdut gravürleri, ihtişamları hakkında bir fikir verir (Th. Allom-R. Walsh, *Constantinople*, I, son lev.; krş. R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1847). Boğaziçi'nde daha eski yalıların arsalarında geçen asır içlerinde yapılan ahşap veya kârgir bir çok yalıdan ise, pek az örnek kalmıştır. Çırağan yandıktan sonra, İstanbul'un işgaline kadar, Meb'ûsan ve Âyan meclisi olan Salıpazarı sâhil-saraylarından ilki, Atatürk kız lisesi olarak henüz durmakta olup, diğeri ise, bir yangından sonra, içi tamâmen değiştirilerek, Güzel Sanatlar akademisi olmuştur. Ortalarında çok geniş sofaları olan bu binaların iç tezyinâtı pek muhteşem sayılamaz. Arnavutköy-Bebek arasında küçük bir burun üzerinde inşâ edilen büyük kârgir diğer bir sâhil-saray ise, bir müddet Feyziâtî (Boğaziçi) lisesi olmuş, 1956'da yıktırılmıştır (resimleri için bk. *Eski Feyziâtî-Boğaziçi liseleri broşürü*, basım yeri ve tarihi yok). Kandilli'de bulunan yalı önce Sadrâzam Kara Vezir Silâhdar Mehmed Paşa (ölm. 1783)'ya âit iken, sonra İzzed Mehmed Paşa'ya geçmiş, bu âileden de kıbrıslı Mehmed Paşa'ya intikal etmiştir (K. Tuchelt, *Das Yalı des Kıbrıslı Mustafa Paşa...*, *Istanbuler Mitteilungen*, 1962, XII, 129—158, lev. 31—44, ayrıca 3 büyük plan). Yalı, şimdiki şekli ile, 1860 yıllarına âittir ve Mehmed Paşa'nın dâmâdının adı olan Mustafa Paşa yalısı olarak bilinir. Kanlıca'da, gösterişli olmamakla berâber, eski husûsiyetini muhâfaza eden Saffet Paşa yalısı bulunmaktadır (S. Lloyd, *Old waterside houses on the Bosphorus: Safvet Paşa yalısı at Kanlıca*, *Anatolian Studies*, 1957, VII, 163 v.d.). Kandilli'de Akıntıburnu'nda Edib Efendi yalısı, Kânî Paşa'dan Edib Efendi'ye (ölm. 1887) geçmiştir, bugün kısmen durmaktadır. Bebek'te, Kayalar mevkiinde esâsı Abdülhamid I. veya Selim III. devirlerinde yapılarak, muhtelif tâdiller ile, günümüze kadar gelen Yılanlı yalı adı ile meşhur yalı son yıllarda yangın ile mahvolmuştur. Henüz içinde eşyası ile sağlam bir hâlde duran güzel yalılardan biri de Beylerbeyi'nde Hasib Paşa yalısıdır. Bâzı Boğaziçi sâhil-hâneleri günün icaplarına uydurularak, kullanılmaktadır. Bu hususta başlıca misâl: Bugün Balta limanı Kemik ve Verem hastahânesi olan bina eski Reşid Paşa sâhil-hânesi olup, bir müddet zevcesi dolayısı ile Dâmâd Ferid Paşa'nın mülkiyetine geçmiştir. Ortaköy'de, Çırağan sarayı yanında, evvelce Gazi Osman Paşa âilesine âit olan büyük sâhil-hâne bugün mekteptir. İstinye'de Doklar müdüriyeti ise, evvelce Fuad Paşa sâhil-hânesi idi. Ortaköy ile Kuruçeşme arasında bulunan kârgir Fatma Sultan sâhil-hânesi uzun müddet tütün deposu olduktan sonra, 1960'tan itibâren yıkılmasına çalışılmaktadır. XX. asrın başlarına doğru, şehrin Anadolu yakasının Marmara sâhilinde, Kalamış-Bostancı arasında tamâmen Avrupa üslûbunda, bir çoğu İsviçre evlerine benzeyen, fakat hepsinin de içleri zengin sûrette tezyin edilmiş sâhil köşkleri yapılmıştır. Bunların arasında Çiftehavuzlar'da Dr. Cemil [Topuzlu] Paşa'nınki ile Râgıb Paşa'nın kendisi ve dâmâdı için alman mimar Jasmund'a Caddebostanı'nda inşâ ettirdiği iki güzel yalı zikredilebilir.

Bibliyografya: S. H. Eldem, *Boğaziçinde bir yalı* (*Arkitekt*, 1936, VI, 106 110); ayn. mll., *Türk evleri plan tipleri* (İstanbul, 1955); K. Tuchelt, *Uferpaläste osmanischer Zeit am Bosporus* (*Institut für Auslandsbeziehungen-Zeitschrift für Kulturaustausch*, 1962, XII, 170—178); H. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi yalıları* (*Hayat* dergisi, 1963); ayn. mll., *Onsekizinci asırda Boğaziçi yalıları* (*Cumhuriyet*, 20 şubat 1949); ayn. mll., *Ondokuzuncu asırda...* (*Cumhuriyet*, 24 mayıs 1949); ayn. mll., *Akşam* gazetesi, 1947—1948 yıllarında bir çok yazı; *Boğaziçi mecmuası* (1937—1938).

b. Köşkler. Şehrin yakınındaki arâzide sultan kasırlarından başka devlet ricâli tarafından köşkler de inşâ edilmiş idi. Bunlardan çoğunun adları ve yerleri kaynaklardan öğrenilmektedir. Zamanımıza kadar gelebilmiş tek örnek sûrların dışında, evvelce geniş bir koru içinde, büyük bir havuzun ortasında bulunan ve XVI. asra âit olan Siyavuş Paşa kasrıdır. Dışarıya merdivenli bir köprü ile bağlanan bu iki katlı kârgir köşkün bir kısmı sonraları bir kule hâlinde yükseltilmiştir. Renkli taşlar ile yapılan kapı kemeri üstünde bir âyet ihtivâ eden kitâbesi, içinde zarif hücreler görülür. Herhâlde bu derece itinalı yapılan bu eserin evvelce içinin çinili ve kubbesinin nakışlı olduğuna ihtimal verilir. 1965 yılında ciddî sûrette tâmir edilerek, kurtarılmaktadır (K. Altan, *Siyavuş Paşa kasrı*, *Arkitekt*, 1935, V, 268 v. d.; *İstanbul abideleri*, s. 97 v. d.). Ancak XIX. asır içlerinde veya XX. asır başlarında yapılan köşkler bugün mevcut olmakla berâber, bunların da sayıları günden güne azalmaktadır. Bunlar bilhassa Boğaziçi'nin arka taraflarındaki sırtlarda ve Üsküdar, Çamlıca havâlisi ile Kadıköy-Haydarpaşa-Göztepe ve Erenköy semtleri içinde ve etrâfında bulunuyorlardı. Yıldız civârındaki köşklerden bahçesi ve içinin eşyası ile henüz bozulmadan duran bir misâl Rıza Paşa köşküdür. Moda'da Gâzî Ahmed Muhtar Paşa ve Ârif Paşa köşkleri vardır. Şimdi Kadıköy adliyesi olan Halkevi binasının yerinde, hârikulâde bir koruluk içinde, Trabzonlu Abdullah Paşa konağı Halkevi binası inşâsına, yâni 1940 yıllarına kadar duruyordu. Ziver Bey yolu üzerinde, Abdülaziz'in mâbeyncilerinden Ziver Bey ile az ilerisinde Abdülhamid'in ikinci esvapçı-başısı İlyas Bey'in köşkü mevcuttur. Acıbadem'de Çamlıca Kız Orta okulu, Ahmed Râtib Paşa köşkü idi. Kızıltoprak'ta, Zühdü Paşa câmii yanında, yakın tarihlere kadar mektep olarak kullanılan büyük ahşap köşk nâfıa ve sonra maârif nâzırı Zühdü Paşa'nın idi. Bugün köşkün yerini gösteren bir kaç mezardan ibâret ufak bir hazîre kalmıştır. Fenerbahçe'de şûrâ-yı devlet âzası Nazif Surûri Bey ile Züheyrî-zâde Ahmed Paşa köşkleri bulunuyordu. Kalamış ile Çiftehavuzlar arasında Müşir Fuad Paşa, Bagdad caddesi üzerinde Sabri Bey, az ileride Vidinli Tevfik Paşa köşkleri var idi. Bunlardan ikincisi Moralı âilesine âit olarak durmaktadır. Selâmiçeşme'den Ziverbey yoluna giden ara yolun üzerinde, tren köprüsü civârında, çok geniş bir arâzi içinde başkâtip Tahsin Paşa'nın bir çok bina ve köşklerden meydana gelmiş mâlikânesi bulunuyordu. Bagdad caddesinden istasyona çıkan yol üzerinde ve bilhassa Suadiye ile bu yol arasında kalan sâhada daha bir çok köşk mevcût idi. Bunlardan bir kaçı henüz durmaktadır. Bir çoğunun da büyük bahçeleri, bina yapılmak üzere, bölünmüş, yalnız ağaçları kalmıştır (Suadiye'de nâfıa muhâsebecisi Sâdi Bey, Caddebostanı'nda Cemal Paşa köşkü korusu gibi). Bu havâlinin büyük köşklerinden şehremini Rıdvan Paşa köşkü sonraları Erenköy Kız lisesi olmuş ve nihâyet yanmıştır. Bostancı'da, cadde üzerinde bulunan ve son devrin Avrupa san'atı ile klasik türk san'atı karışığı üslûpta olan Câvid Paşa köşkü ise, 1965'te yıktırılmıştır.

Bibliyografya: S. Muhtar Alus, *Gördüklerim, duyduklarım: Anadolu yakasındaki eski büyük köşkler kimlerindi?* (*Akşam* gazetesi, 1944).

3. Evler. İstanbul'un fetihten önceki evlerinin kârgir olduklarına ihtimâl verilir. Bunların mimârîleri ve iç tertipleri bilinmemekle berâber, sokakların çok dar olduğu tesbit edilmektedir (Odon de Deuil'ün XII. asırdaki tasviri için bk. J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris, 1919, s. 33). Bu evlere dâir yapılan tetkikler de tatmin edici olmaktan uzaktır. Nitekim türk devri içlerinde yapılmış bir çok kârgir ev (bilhassa Fener semtindekiler), rumlara âit oldukları için, Bizans evi zannedilmiştir (Gl. de Beylié,

L'habitation byzantine, Grenoble, 1903; E. Gerland, *Das Wohnhaus der Byzantinern*, *Der Burgwart*, 1915, XVI, 10—19). Ev inşâatı, Osmanlı tarihi boyunca, bir nizam altına alınmağa çalışılmıştır. Câmilere çok yakın ev inşâ edilmemesi daha 980 (1572)'de bildirilmiş (A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 20), Ayasofya'yı saran evler 981 (1573)'de istimlâk edilmiş (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 22), müslüman mahallelerinde meyhâne açılması, 983 (1575), 991 (1583), 1101 (1689/1690) tarihli vesîkalar ile, yasak edilmiştir (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 50, 142, 146; ayn. mll., *Hicrî onikinci asırda İstanbul*, s. 6). Sûrların iç taraflarındaki evlerin ise, duvarların iç yüzlerine bitişik veya sûr üstünde olmaması, şehnişin inşâ edilmemesi, aykırı vaziyetteki evlerin de kaldırılması şiddetle tâkip edilmiştir. Sûr duvarları ile evler arasında dört mimârî arşınlık (3 m. kadar) bir boş mesâfe bırakılması, evlerin iki kattan fazla olmaması, saçak ve çıkıntı bulunmaması ve dükkânların önlerinde de sofa ve piştah olmaması daha 966 (1558/1559)'da nizam altına alınmış idi. İstanbul'un yangınları bu gibi tedbirleri mecbur kılıyordu. Israr ile yeni yapılacak evlerin saçaksız ve hattâ taştan olması, cadde üzerine şehnişin ve çardak çıkılmaması, yangınların önlenmesi için, her evde çatıya çıkmağa yetecek uzunlukta birer merdiven ile su dolu bir fıçının bulundurulması ve halkın yangın vukuunda kaçmayıp, söndürme işlerine yardımcı olması istenmiştir. Bu hususdaki vesîkalar 966—980 (1558—1572) tarihlerine âittir (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 58—61). Bu arada bâzı mahalleler zaman ile hüviyet değiştiriyor, hıristiyan mahallesi iken, müslümanlar veya tersine müslüman mahallesi iken, hıristiyanlar tarafından iskân ediliyordu. Çarşamba'da, Fethiye câmii civârının türkleşmesi için, bölünen arsalar, bir evlik 400 arşın olmak üzere, bir veya yarım evlik olarak, 1002 (1593/1594)'de dağıtılmış ve fazla almak isteyenlere mâni olunmuş idi (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 13); Galata'da, bâzı yerlerde, 1112 (1700/1701)'de hıristiyanların ev yaptırması önlenmiş idi (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 30). Hâlbuki, 1046 (1733/1734) tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre, Langa'da, Kâtib Kasım mahallesinde evvelce 400 müslüman evi varken, bu sayı 33'e düşmüş ve mescid dahi „kefere" evleri tarafından sarılmış idi (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 53). Hattâ müslüman evlerinin hıristiyanlara satılmaması için, 1142 (1729/1730)'de ferman neşredilmiş (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 105), hıristiyanların sûr dışında ev yapmamaları 1181 (1767/1768)'de bildirilmiştir (A. Refik, *ayn. esr.*, 213). Fakat en şiddetli tedbirler mütemâdiyen şehri mahveden yangınlar yüzünden alınmıştır. 1107 (1695/1696)'de evlerin kârgir yapılması, bunun için 1114 (1702/1703)'te bol mikdarda tuğla, kiremit ve kireç te'mini ve nihâyet 1131 (1718/1719)'de ev mimârîsini çok sıkı nizama sokan yeni bir ferman çıkarılmıştır (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 21, 35, 66). Mimar-başına gönderilen ve, aksine izin verdiği takdirde, idâm edileceği bildirilen bu fermanda, evlerin kârgir yapılması, saçakların ahşap değil, fakat kirpi saçak şeklinde olması ve 18 parmaktan fazla ileri taşmaması, hiç bir zaman iki şehnişinin karşı karşıya gelmemesi, birinin diğerine nazaran daha aşağıda veya daha yanda olması, kefere ve yahudilerin evlerinin iki kattan daha yüksek olmaması ehemmiyetle bildirilmiştir. Sûrlara mesâfe ise, 5 zirâ' (3, 80 m.) çıkarılmıştır (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 67). 1137 (1724/1725) tarihli bir başka yazı, müslüman evlerinin yüksekliğini 12 zirâ' (9,10 m.), hıristiyan ve yahudi evlerininkini 9 zirâ (6,50 m. kadar) olarak tahdit ederek, yine kirpi saçak mecbûriyetini hatırlatır ve arsanın arkası yüksektir bahânesi ile, binaların yükseltilmesini şiddetle men'eder (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 83). Ayasofya civârı yangınından sonra, 1156 (1743/1744)'da, vâki şikâyet üzerine, evlerin üzerlerine tahtapuş inşâsı da yasaklanmıştır (A. Refik, *ayn. esr.*, s. 158). Bunun gibi, daha belki bir çok ferman ve hükümlere rağmen, İstanbul mahalleleri nizama aykırı evler ile dolmuş ve her yangın bunları yok etmekle berâber, arkasından yenileri yapılmıştır. İstanbul'da belediye teşkilâtının kurulması ilk olarak Beyoğlu-Galata [bk. mad. GALATA] tarafında başladığında, o taraftaki evler kârgir olarak inşâ edilmiş, fakat İstanbul, Cumhuriyet devrine kadar, ahşap evler ile dolmağa devam etmiştir. İstanbul'un mütevâzı eski evlerinin dış mimârîleri ancak bâzı eski gravür ve resimler ile, XIX. asra âit olanları nâdir fotograflardan öğrenilmektedir. Bunların içinde mahdut bir kaçının planları elde edilmiştir (krş. S. Eldem, *Türk evi plan tipleri*, İstanbul, 1955). XIX. asır evlerinden mürekkep eski bir kaç sokak şehrin yangın geçirmemiş bir kaç mahallesinde bulunmakta ise de (Horhor, Hırka-i şerif, Vefa ve Üsküdar v.b. gibi), bunlar da son yıllarda hızla değişmekte, yerlerine beton binalar, küçük apartmanlar yapılmaktadır. Fener'de, Haliç kıyısında uzanan cadde kenarında görülen kârgir eski rum evleri ise, gerek dış mimârîleri, gerek iç tertipleri ve tezyinâtları itibâriyle, XVII.—XVIII. asırlara âit ve tamâmen türk mimârî geleneğine göre inşâ ve tezyin edilmiş binalardır (Gl. de Beylié, *L'habitation byzantine, les anciennes maisons de Constantinople*, Grenoble, 1903; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*).

IX. Türbe, hazîre ve mezarlıklar.

1. Türbeler. *a.* Meşhed, ziyâret ve makam türbeleri. İstanbul'da halk tarafından ziyâret edilen ve menşe'leri muhtelif olan bâzı evliyâ türbeleri vardır. Bunların bir kısmı Bizans devrinde İstanbul'u muhâsara eden İslâm ordusu ile gelerek, şehid düşen kimseler ile ilgilidir. Bir kısmı da, makam veya meşhed olmak üzere, fethi müteâkip inşâ olunmuş, veya daha geç devirlerde meydana getirilmiştir. İstanbul'un Bizans devrinde şehid düştüğü kabûl edilen müslümanlar içinde hâtırası en fazla kudsiyete sâhip olanı ve yerleşmiş bir kanâate göre, VII. asırdaki bir muhâsara sırasında İstanbul'a gelen ve mezarı Akşemseddin tarafından tesâdüfen bulunan Abū Ayyūb al-Anṣārī'dir (tafsilât için bk. M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, *Journal Asiatique*, 1926, CCVIII, 61—121; türk. trc., *Tarih ve efsâneye göre Arapların İstanbul seferleri*, *İstanbul Enst. dergisi*, 1956, II, 213—259, Ayvansaray'da Toklu Dede mescidi yanındaki sûr iç-avlusundaki ilk makamı hakkındaki faraziye için bk. P. Wittek, *Ayvansaray, un sanctuaire privé de son héros*, *Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Histoire Orientales et Slaves-Mélanges H. Grégoire*, III, 1951, XI, 505—526; Eyyûb makamının üzerinde yapılan türbe, câmi ve zâviye için bk. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi*, s. 216—219). Türk dinî hayatında mühim bir yer tutan Eyyûb Sultan türbesi, Osmanlı pâdişahlarının kılıç kuşanma mahalli olarak, husûsî bir değer kazanmış, ayrıca türk halkıyatında yer almış ve etrâfı, ona yakın bir toprakta gömülmek isteyenlerin meydana getirdikleri büyük mezarlıklar ile çevrilmiştir (Eyyûb Sultan menâkıbı için bk. Cemal Öğüt, *Meşhur Eyyub Sultan*, İstanbul, 1955, 2 cild). İstanbul içinde ve civârında bir çok sahâbe mezarı ve türbesi bulunmaktadır. Bâzıları nisbeten eski bir geleneğe dayanmak ile berâber, büyük bir ekseriyeti XVIII., hattâ XIX. asır başlarında, rüya ile, „keşf" olunan bu kabirlerin üzerlerindeki türbelerin hemen hepsi Sultan Mahmud II. tarafından yaptırılmıştır. Ekseri yerinde manzum kitâbelerinin altında 1251 (1835/1836) tarihi görülür. Binaları ise, çok sâde bir *empire* üslûbu gösterir. Umûmiyetle taş söveli mustatil pencerelerinde baklava şeklinde kafes teşkil eden demir parmaklıklar bulunmaktadır. Eğrikapı civârında 'Abd Allāh al-Ḫudrī, Ayasofya civârında alemdar 'Abd al-Raḥmān al-Şāmī, Ayvansaray'da Toklu Dede mescidi harâbesi ilerisinde sûr iç avlusunda, Abū Şaybat al-Ḫudrī, Ḥamd Allāh al-Anṣārī, Aḥmed al-Anṣārī, Eğrikapı dışında 'Āmir, Galata'da Kurşunlu mahzen (Yeraltı câmii) câmiinde 'Amr b. al-'Āṣ, Eminönü'nde Baba Cafer (Ca'far al-Anṣārī), Ayvansaray'da, Atîk Mustafa Paşa câmii içinde, Cābir al-Anṣārī, Balat'ta Ca'far al-Anṣārī, Kariye câmii içinde, Abū Sa'īd al-Ḫudrī, Eyüp'te, Zal Mahmud Paşa câmii yakınında Abu 'l-Dardā', aynı isim ile diğer makam Karacaahmed'de, Eğrikapı civârında, Çınarlıçeşme'de Abū Zarr al-Ġifārī, Eğrikapı'da Ḥāfir, Koca Mustafa Paşa câmii önünde İmâm Hüseyin'in kızları (A. M. Schneider, *Die Blachernen*, *Oriens*, 1951, IV, 82—120, bilhassa 113—117; ayn. mll., *Mauern und Tore am Goldenen Horn*, *Nachrichten d. Akademie d. W. Göttingen*, 1950, s. 65—107; S. Ünver, *İstanbul'da sahabe kabirleri*, İstanbul, 1953).

Ziyâret yerlerinin ikinci bir zümresi *ni'ma 'al-cayş* denilen fetih şehidlerinin kabirleridir. İstanbul muhâsarasına iştirâk ettikleri söylenen bu şahısların tarihî hüviyetleri pek bilinmemekte ve hayatları efsâneleşmiş bir şekilde anlatılmaktadır. Şehrin muhtelif mahalle ve semtlerinde rastlanan bu kabirlerin içinde en kalabalığı Şehzâdebaşı'nda ufak bir hazîre teşkil eden Onsekiz sekbânlar hazîresidir (Rumeli hisarındaki şehitler için bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi zeyli*, İstanbul, 1961, s. 10 v.dd.). Bugün mevcut veya ortadan kalkmış bu çeşit kabirler ve ufak türbelerin çoğunun taşları sonradan yapılmıştır (E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi*, s. 46—56). Ayrıca, şehrin türkleşmesi ve islâmlaşmasında faâl rolleri olan sûfîler ve erenler için de türbeler veya kabirler yapılmış, bunlar ziyâret yerleri olmuştur. Bunlar arasında şeyh Ebu 'l-Vefâ (A. Erdoğan, *Şeyh Vefa, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1941), Sünbül Sinan ve Merkez Efendi (T. Yazıcı, *Fetihten sonra İstanbul'da ilk halvetî şeyhleri, Çelebî Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi*, *İstanbul Enst. dergisi*, 1956, II, 87—113; A. Çalıkoğlu-M. Kılıç, *Sünbül Efendi ve Merkez Efendi'nin resimli hayat ve hüviyetleri*, İstanbul, 1961). Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi (N. Sevgen, *Beşiktaş'lı Şeyh Yahya Efendi, hayatı, menkıbeleri, şiirleri, Tarih dünyası* dergisi eki, İstanbul, 1965), tarihî hüviyeti ve Afyon'daki Karaca Ahmed ile münâsebeti bilinmeyen Karaca Ahmed (krş. E. Ali Baki, *Eski bir türk halk hekimi: Karaca Ahmed*, İstanbul, 1947), Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâî, Fâtih civârında Emir Buhârî, Cibali sırtlarında Âşık Paşa ve Seyyid Velâyet, Ayvansaray'da Buhârâlı Yâvedud v.b. Büyük bir kısmı tarîkatler ile

alâkalı ziyâret yeri olan kabir ve türbeler pek çoktur (Ahmed Hilmî, *Ziyâret-i evliyâ*, İstanbul, 1325, ikinci baskı 1327). Tarihî şahsiyeti tesbit edilemeyen bâzı kimseler için de makam kabir veya türbeler yapıldığı tesbit olunmaktadır. Meselâ Beykoz'a hâkim bir tepeye adını veren Yûşa bunlardan biridir. Ziyâret makamları arasında ayrı bir hüviyeti olan bir bina da Hırka-i şerif'tir. Veysel Karanî âilesi elinde olan Hırka-i şerif'in İstanbul'a XVII. asırda getirilmesi üzerine, Fâtih ile Topkapı arasındaki çukur arâzide, önce 1196 (1781/1782)'da bir makam yapılmış, Mahmud II. devrinde burası genişletilmiş, nihâyet 1263—1267 (1847—1850/1851) yıllarında Abdülmecid tarafından „empire" üslûbundaki şimdiki büyük câmi ve müştemilâtı inşâ edilmiştir (H. Köprülü, *Hırka-i şerif ve Veysel Karanî*, İstanbul, 1960).

Nihâyet şehrin muhtelif yerlerinde tarihî şahsiyetleri karanlıklar içinde olan bâzı enbiyâ türbe ve kabirleri vardır. Bunların arasında Haliç kıyısında bir sûr kapısına ve Cibali semtine adını veren Cebe Ali (bâzen Cübbe Ali) tarihî şahsiyeti bir dereceye kadar bilinen bir kimsedir. Sultanahmed meydanında eski Defterdarlık yanında „ser verip, sır vermeyen Server Dede"'nin türbesi vardır. Unkapanı'nda kale kapısı muhâfızı iken, pâdişaha dahi kapıyı açmayan inzibatlı ve vazife aşkının timsâli Yavuz Er Sinan zikredilebilir. Diğer taraftan tarihî şahsiyetleri hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmeyen daha bir çok evliyâ türbeleri mevcuttur. Azapkapısı'nda Koyun Dede, Unkapanı'nda Horoz Dede, Sultan Mahmud türbesi arkasında Tezveren Dede, Unkapanı'nda Nalıncı Dede, Gül câmii içinde Gül Baba, Beşiktaş'ta Tuz Dede, evvelce Lâleli câmii yanında iken türbesi 1956'da İbn-i Kemal câmii hazîresine naklolunan Lâleli Baba, Fındıklı'da, Kazancı yokuşunda, 1946'ya doğru kendisine bir makam yaratılan Sofu Baba, evvelce türbesi Şehzâde câmii karşısında iken, yarım asır önce kaldırılan Bukağılı Dede v. b. bu hususta misâl gösterilebilir (bk. M. Halit Bayrı, *İstanbul folkloru*, İstanbul, 1947, s. 136—159; Aysel Okan, *İstanbul evliyaları*, İstanbul, ts. [1964]). Şehrin bâzı ücra sed duvarı köşelerinde, çöp dökülmeğe ve kirletilmeğe müsâit yerlerinde, evvelce üzerinde sâdece „şühedânın ruhuna Fâtiha" yazısı okunan küçük mezar taşları görülürdü. Bunun o yerlerin kirletilmesini önlemek için düşünülmüş bir çâre olduğu söylenir. Böyle bir taş 1957'ye kadar, Vilâyetin karşısında, Beşir Ağa câmiine giden yolun kenarında duruyordu.

d. Meşhûrlara âit türbeler ve mezarlar. Türklerin orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri müstakil binalar hâlindeki türbe mimârîsi Osmanlı devri türk san'atında yeni bir görünüş almış ve bu mimârî çeşidin şâheseri sayılabilecek misâlleri meydana getirilmiştir. Bunların en başında hiç şüphesiz „selâtin türbeleri" gelmektedir. Fâtih Mehmed II., Bayezid II., Selim I., Süleyman I., kendi adlarına kurulan külliyelerin hudutları içinde bulunan müstakil türbelere gömülmüşler, yanlarına, ayrı türbelerde, bâzen yakınları da defnedilmiştir Fakat geç devirlerde, mustakil türbesi olmayan bâzı pâdişahların ve hânedan mensuplarının aynı türbelerin içlerine gömülmeleri sonunda, aslında türbenin kubbesi altında tek olarak bulunması gereken bâninin sandukasının etrafı irili ufaklı sandukalar ile kaplanmış ve böylece türbenin hakikî te'siri bozulmuştur. XVI. asırda Mimar Sinan tarafından yapılan Şehzâde câmiinin şehrin ana caddesine komşu olan hazîresinde, Şehzâde Mehmed'in türbesinden başka daha birçok türbe yapılmak sûretiyle burası bir türbeler câmiası hâlini almıştır. Fakat hiç şüphesiz bu hususta en zengin hazîre Ayasofya câmiininkidir. Burada, türk san'atının türbe mimârîsinde en muhteşem eserlerinden sayılabilecek Selim II., Murad III. ve Mehmed III.'in ayrı-ayrı türbeleri inşâ olunmuştur. Fâtih türbesi XVIII. asırda, şimdiki şekli ile, yeniden (hattâ bir görüşe göre, daha ileri alınmak sûretiyle) 1766'da inşâ olunmuştur (Ayverdi, *Fâtih devri...*, s. 164). Aynı hazîrede ayrı bir türbede ise, Fâtih Mehmed II.'in zevcesi Gülbahar Hatun yatmakta ise de, bu da, 1765 zelzelesinden sonra, yeniden inşâ olunmuştur (Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 164 v. d.). 1953'te yapılan tâmirde binanın alt kısımlarının eski olduğu ortaya konulmuştur. Her iki türbenin de umûmî biçimleri klasik üslûpta olmakla berâber, dış hatları, bilhassa pencere şekilleri, türk barokunun bâriz te'sirlerini belli eder. Mütevâzı ölçüde olmakla berâber, muntazam kesme taş kaplamaları ile klasik devir türk mimârîsinin sert, fakat âhenkli ifâdesini aksettiren Bayezid II. ve 929 (1522/1523)'da biten Selim I. türbelerinden sonuncusu bilhassa çini süslemesi bakımından değerlidir (T. Öz, *Turkish ceramics*, s. 19, lev. XXIX; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, s. 67, res. 29 ve renklilev. 9 b). 1548'de yapılan Şehzâde türbesinde dış mimârîye, renkli taşlar ile, daha câzip bir görünüş kazandırıldığı gibi, içerisi de çiniler ile tezyin edilmiştir (T. Öz, *ayn. esr.*, s. 19, lev. XXX v.d.; K. Otto-Dorn, *ayn. esr.*, s. 68, res. 30). Mimar Sinan'ın Kanunî Süleyman ve

zevcesi Hurrem Sultan için Süleymaniye hazîresinde ayrı-ayrı olarak inşâ ettiği iki türbe de XVI. asrın güzel eserlerindendir. Kanunî türbesinde binanın etrafını bir revak sarmakta, içi en zengin bir şekilde, bilhassa çiniler ile tezyin edilmiş bulunmaktadır (T. Öz, *ayn. esr.*, s. 29; K. Otto-Dorn, *ayn. esr.*, s. 110). Haseki Hurrem Sultan türbesi de, çinilerinin güzelliği ve hârikulâde evsafı bakımından, bilhassa kayda değer (T. Öz, *ayn. esr.*, s. 30). Ayasofya hazîresinde XVI. asrın 2. yarısında inşâ olunan Selim II., Murad III., Mehmed III. türbelerinin de her biri, mimârî ve tezyinât bakımından, kendi nevîlerinin en güzel örneklerindendir. Dışları mermer kaplı olan bu türbelerin de içleri sonraları sandukalar ile dolmuştur. Sinan tarafından 1577'ye doğru yapılan Selim II. türbesinin kapısı yanındaki çini panolardan biri maalesef yerinden sökülmüş ve Louvre'a götürülmüştür (bk. H. Saladin, *Manuel d'art musulman, I. Architecture*, Paris, 1907, s. 516, res. 380; krş. G. Migeon-Armenak Sakısian, *La céramique d'Asie Mineure*, Paris, 1923, s. 24, res. 10). Murad III. türbesi, bilhassa çinileri bakımından, kayda değer (bk. T. Öz, *ayn. esr.*, s. 33, lev. LIV). Mehmed III. türbesi 1013 (1604/1605)'e doğru inşâ olunmuştur (A. Refik, *Hicrî onbirinci asırda İstanbul*, s. 26). Burada da kubbe çifttir ve iç kubbeyi halka hâlinde sıralanan sütûnlar taşır. Ayasofya türbeleri arasında bir tâne de eski Vaftiz binâsı vardır. Kilisenin muazzam vaftiz teknesini ihtiva eden bu mustakil bina, fetihten sonra yağhâne olarak kullanılırken, acele bir değişiklik ve tâmirden sonra, Mustafa I.'ya türbe yapılmış, buraya İbrahim de defnedilmiştir. Sultan Ahmed I. külliyesinin yanında inşâ olunan büyük türbede bânisinden başka Osman II., Murad IV. ve Kösem Mahpeyker Sultan gömülüdür. XVII. asrın diğer mühim bir türbesi 1682'de ölen Vâlide Turhan Sultan için inşâ olunan Yenicâmi türbesidir. Sekiz kemere oturan bir kubbe ile örtülü olan ve zarif bir giriş revakına sâhip bulunan bu güzel türbenin revak altındaki duvarı ve içi çiniler ile kaplıdır. Burada Mehmed IV., Mustafa II., Ahmed III., Mahmud I. ve Osman III. yatmaktadır. Çok dolu olan türbenin yanına ek bir türbe de inşâ olunmuş, Murad V. da buraya gömülmüştür. XVIII. asırda barok üslûpta Nuruosmâniye ve Lâleli câmileri yanında birer türbe inşâ olunmuştur; sonuncuda Mustafa III. ve Selim III. yatmaktadır. Abdülhamid I. türbesini Bahçekapı'da kurdurduğu ve bir çok aksamı kaybolan külliyenin bir köşesine inşâ ettirmiştir. Fâtih câmii hazîresinde Mahmud II. devrinde Nakşıdil Vâlide Sultan için inşâ olunan barok türbe ise, dalgalı hatları, dıştan dilimli kubbesi, beyzî pencereleri, yaprak şeklindeki kabartma süsleri ile, bu üslûbun türk türbe mimârîsinde ortaya koyduğu en başarılı eserdir (bk. C. E. Arseven, *Türk sanatı*, s. 467, res. 882). Mahmud II. mustakil türbesini Divanyolu'nda mermer kaplı olarak „empire" üslûbunda yaptırmıştır. 1840'ta inşâ olunan bu binanın yanında caddeye nâzır uzun bir hazîre cephesi ile bir de sebil vardır; içi ise, bir saray salonunu andırır (S. Çetintaş, *Türk mimârî eserlerine âit rölöve sergisi*, İstanbul, 1956, son lev. ve C. E. Arseven, *Türk sanatı*, res. 883—884). Bahçe kısmı zamanla mezarlar ile dolan bu türbenin hizmetkâr odalarından biri de türbe hâline getirilmiştir. Mahmud II., Abdülaziz ve Abdülhamid II. burada yatmaktadır. Son devir pâdişahlarından Abdülmecid'in türbesi Sultan Selim câmii hazîresinde, Mehmed V. Reşad'ınki ise, mimar Kemâleddin tarafından yapılmış neo-klasik türk üslûbunda kubbeli küçük bir bina olarak, Eyüp'tedir (res. için bk. *Güzel sanatlar*, 1944, V, 164). Aksaray'da Vâlide câmii karşısında olan Vâlide, Pertevniyal Sultan türbesi 1956'da, geri alınmak üzere, yıkılmış, fakat henüz yapılmamıştır.

Osmanlı devri ricâlinin türbelerine gelince, bunlar hayli çok sayıdadır. XV. asırda yapılanlar içinde Mahmud Paşa türbesi, dış satıhlarını süsleyen mozaik çiniler ile, hem tek, hem de çok eski bir türk türbe geleneğinin son temsilcisi olarak husûsî bir değeri hâizdir (E. Jacobsthal, *Das Mausoleum des Mahmud Pasha*, *Deutsche Bauzeitung*, 1888, s. 469 v.d.; Ayverdi, *Fâtih devri...*, s. 182—187; M. Ayaşlıoğlu, *İstanbul'da Mahmud Paşa türbesi*, *Güzel sanatlar*, 1949, VI, 148—158). Hâlbuki aynı devrin diğer iki türbesi Davud Paşa ve Rum Mehmed Paşa [bk. mad. ÜSKÜDAR] çok daha sâdedir. Bunlardan Davud Paşa türbesi sekiz köşeli muntazam kesme taş cepheli mütevâzı bir bina olmakla berâber, çok âhenkli nisbetlere sâhiptir (Ayverdi, *Fâtih devri*, s. 120—124). Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa hazîresinde görülen ve ilk bakışta yan cepheleri açık bir türbeyi andıran bina ise, kime âit olduğu, hattâ bitip bitmediği anlaşılamayan bir eserdir (bk. S. Eyice, *Atik Ali Paşa câmii*, *Tarih dergisi*, 1964, XIV, 99—114). Açık türbelerin en güzellerinden biri Eyüp'te, Defterdar Mahmud Çelebî câmii yanında, 952 (1545/1546)'de ölen bâniye âit türbedir. Burada dört mermer sütûn alt kenarı dilimli dört büyük kemeri taşımakta, bunun da üzerini bir kubbe örtmektedir. Mermer söveli bir kapının geçit verdiği kemer açıklıkları alçak şebeke-

ler ile tahdit edilmiştir. Eski bir an'anesi olan açık türbe mimârîsinin böylece burada en zarif şekline ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır (bk. H. Edhem-E. Mamboury, *Nos mosquées*, res. 24). Mimar Sinan'ın da 1539'da tanınmasına sebep olan binanın Eyüp'te inşâ ettiği Ayaz Paşa türbesi olduğu rivâyet edilir ise de, basit bir açık türbe olan bu binanın adına Sinan'ın eserleri cedvellerinde rastlanamaması bu hususta şüpheler yaratmaktadır. Klasik üslûp devrinin en güzel açık türbeleri ise, Eyüp'te Mustafa Paşa ve Süleymaniye'de Mimar Sinan türbeleridir. Bunlardan birincisi son yıllarda tâmir edilmiş ve zarif Bursa kemerleri ile kesme taş pâyelerin bir sekizgen meydana getirdikleri anlaşılmıştır. Kemerlerin aralarında gayet alçak mermer şebekeler bulunmaktadır (bk. *Güzel sanatlar*, 1949, VI, 150 v.d.). Süleymaniye külliyesinin bir köşesinde umûmiyetle bir imzaya benzetilen Mimar Sinan türbesi bir iskân adasının iki sokak başlangıcı arasındaki dar şerit üzerinde yer almıştır. En uçta küçük, kubbeli bir sebil bulunmakta, arkasındaki sâhayı Sinan'ın açık türbesi ve bir hazîre işgâl etmektedir. Mustatil biçiminde çok küçük bir açık türbe olan bu kabrin Sâî Çelebî tarafından nazmedilen kitâbesi cadde üzerindeki pencerenin üstündedir (A. Refik, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1931, s. 56—59; İ. H. Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, İstanbul, 1948, s. 118—126). Klasik üslûpta dört pâyeli bir açık türbe de Eyüb'ün en hâkim noktasında (P. Loti kahvehânesi yanında) bulunmaktadır. Eski gravürlerde dahi harap bir hâlde görülen bu türbenin (Pardoe, *Beauties of Bosphorus*, London, 1839; E. Grosvenor, *Constantinople*, London, 1895, I, 84) kime âit olduğu bilinmemektedir. Mimar Sinan tarafından muhtelif ricâl için türbeler yapıldığı bilinir [bk. mad. SİNAN]. Bunlar umûmiyetle sekiz köşeli (Pertev Paşa müstesnâ), muntazam kesme taş kaplamalı, üstleri kubbe ile örtülü, bâzıları içinde zengin çini tezyinât ihtiva eden güzel, zarif eserlerdir. 1546'da ölen Barbaros'un türbesi 1541'de yapılmış olup, güzel nisbetli, sâde bir eserdir ve kesin hatlı mimârîsinde hiç bir süs unsuru görülmez. Sâdece önünde küçük bir giriş revakı vardır. Zal Mahmud Paşa türbesinde bu revak, dört sütûnlu olarak, daha geniştir, fakat dış çizgiler sâdeliklerini muhâfaza eder. 1545'te intihar ederek ölen Hüsrev Paşa'nın türbesinde duvarların üst kenarları kubbe eteği mukarnas [b. bk.], kabartma tezyinât ve tomurcuk dizileri ile süslenmiştir (E. H. Ayverdi, *Hüsrev Paşa türbesi, İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1955, I, 31—38). İstanbul'daki ricâl türbeleri içinde, Mahmud Paşa'nınkinden sonra, en muhteşem görünüşlü olan budur. 1580'den az sonra yapılan Kılıç Ali Paşa türbesinde ise, yine sekiz köşeli plan kullanılmakla berâber, çifte iç-içe kubbe tarzı tatbik olunarak, içeride, çok güzel bir buluş ile, ağırlık iki sütûna ve köşe duvarlarına taksim edilmiştir (bk. E. Egli, *Sinan*, res. 24). 980 (1572/1573)'de ölen Pertev Paşa ve âilesi için Sinan'ın yaptığı türbe ise, bütün çatısı çöktükten sonra biraz tâmir edilerek kurtarılmıştır. Burada sandukalar itinalı bir işçilik ile mermerden yapılmış, fakat binanın üstü evvelce iç sathı nakışlar ile süslü olduğu söylenen ahşap bir tavan ve kubbe ile örtülmüş idi (krş. A. Erdoğan, *Pertev Paşa'nın hayatı, eserleri, Vakıflar dergisi*, 1942, II, 237; S. Ülgen, *Pertev Paşa'nın eserleri, ayn. yer.*, s. 243, res. 12-22). Sinan'dan sonra inşâ edilenler arasında Mimar Davud Ağa'ya izâfe edilen Çarşıkapı'da Sinan Paşa türbesi (1002=1593/1594, M. Erdoğan, *Mimar Davud Ağa, Tarih dergisi*, 1955, XII, 187) ile Atatürk bulvarında Gazanfer Ağa türbesi zikredilebilir. Sinan Paşa türbesinde dış cephelerde renkli tezyinât, Hüsrev Paşa türbesinde olduğu gibi, köşe sütûncukları ve duvarların üst kenarlarında çeşitli süsler vardır. Diğeri ise, daha sâde bir mimârîdedir (E. H. Ayverdi, *Gazanfer Ağa manzumesi, İstanbul Enst. dergisi*, 1957, III, 85—96). Haseki'deki Bayram Paşa türbesi ise, kemer, pantantif ve kubbesini süsleyen renkli kalem işi nakışlar bakımından, husûsî bir değere sâhip bulunmaktadır (K. Otto-Dorn, *Osmanische ornamentale Wandmalerei, Kunst des Orients*, 1950, I, 50, res. 3—4, yanlış olarak, Hacı Bayram türbesi gibi gösterilir). Şehrin içinde XVIII. asırda yapılmış kayda değer ehemmiyette ricâl türbesine rastlanmamaktadır. Fakat XIX. asırda yeniden böyle mustakil türbeler yapıldığı görülmektedir. Muayyen bir üslûbu olmayan ve türk san'atına yabancı unsurlardan meydana gelmiş olan böyle bir türbe Bayezid câmii hazîresinin meydana bakan köşesinde bulunan Reşid Paşa (ölm. 1857) türbesidir. Cağaloğlu'nda, cadde üzerinda Mahmud Nedim Paşa (ölm. 1883) türbesi de yabancı üslûplu olmakla berâber, malzeme ve işçiliği itibârı ile, iyi evsafta bir eserdir. Hâlbuki Sultanahmed'de Fuad Paşa (ölm. 1868) türbesi o sıralarda İstanbul'da moda olan Magrib üslûbunun garip bir örneğidir (bk. Hâmid-Muhsin, *Türkiye tarihi*, İstanbul, 1930, s. 660; C. E. Arseven, *Türk sanatı*, s. 469, res. 885). Sekiz köşeli bir bina olan türbenin dış satıhları, sıvayı işlemek sûretiyle, tamâmen tezyinât ile kaplanmıştır. Fakat her şeye rağmen, türk san'atının türbe mimârîsindeki gelişmesini ve son devirde hâkim olan san'at zevkini göstermesi bakımından, bunlar mühim sayılabilecek eserlerdir. Fâtih'te Ahmed Cevad Paşa (ölm. 1900) türbesi de eski türk san'atına dönmeğe çabalayan zevkin başarılı sayılamıyacak tek bir örneğidir. Mimar Kemâleddin 1909'da Hürriyet-i ebedîye tepesinde Mahmud Şevket Paşa için yaptığı türbede ise, eski türk mimârî unsurlarından ilham almak sûretiyle, güzel sayılabilecek bir eser vermiştir. Eski açık türbeler an'anesine göre, burada dört sütûna binen dört kemer bir kubbeyi taşımaktadır (*Güzel sanatlar*, 1944, V, 165; C. E. Arseven, *Türk sanatı*, s. 469, res. 886).

Bibliyografya: E. Egli, *Sinan*, s. 48—57 (Sinan'ın türbeleri); H. Şehsuvaroğlu, *Asırlar boyunca İstanbul* (ts., *Cumhuriyet gazetesi* ilâvesi, tür. yer.).

2. Hazîre ve mezarlıklar. Fetihten sonra şehrin dışında, geniş arâzide büyük mezarlıkların teşekkül etmesine rağmen, kesîf iskân mıntakalarında, mahalle aralarında veya bâzı hayratın etrafında küçük mezarlıklar meydana gelmesi önlenmemiştir. Böylece türk mezarlığı, hazîre ve büyük mezarlık olmak üzere, iki şekilde teşekkül etmiştir. Bilhassa mahalle sâkinleri evlerinin hemen yakınındaki bir hazîreye gömülmeği tercih etmişlerdir. Bu yüzden iskân mıntakalarının arasında, bir kaç ağacın gölgelediği küçük mezarlıklar husûle gelmiştir ki, bu da İstanbul'un tarihî simasının başlıca husûsiyetlerinden biri olmuştur. 1868 şubatında neşredilen bir *nizamnâme* ile, Eyüp müstesnâ olmak üzere, bütün şehir içi ve Boğaz'da, câmi ve kilise etrafına ölü gömülmesi yasaklanmıştır. Aynı yasak 10 teşrin II. 1868'de tekrar ilân edilmiştir. Bu hususta bâzı istisnâlar da tanınmıştır. Nitekim eskiden kalan kapalı âile türbelerine o âile mensupları gömülebileceği gibi, ruhânî büyükler, tarîkat reisleri, şeyhler ve bunların zevceleri ile çocukları, ibâdet yeri bânileri ve evlâtları bu istisnâlar arasında zikredilir (*Réglement applicable aux inhumations à Constantinople, ses faubourgs et le Bosphore*, İstanbul, 1869; bu nizamnâmenin türkçesini bulamadık). Şehir içindeki hazîreler ve küçük mezarlıkların, gerek taşlarının san'at değeri, gerek tarihî ehemmiyetleri bakımından, korunmaları zarûrî iken vaktiyle hepsi belediyelere devrolunan bu hazîre ve mezarlıklar boş arsa muâmelesi görmektedir. Bu sûretle üzerlerindeki tezyinî husûsiyetleri bakımından san'at eseri hüviyetine sâhip bir çok mezar yok olduğu gibi, tarihî şahsiyetlerin de son hâtıraları kaybolmaktadır. Bu hususta misâl olarak, Şişhâne-Tepebaşı mezarlığı kaldırılırken, ortadan yok olan Evliya Çelebî'nin âile sofası, Taksim mezarlığında olduğu söylenen Kara Cehennem İbrahim Ağa'nın mezarı, Ayazpaşa mezarlığında bulunduğu bilinen, fakat bu mezarlık ile kaybolan Şinâsi'nin mezarını burada zikretmek mümkündür. Mahalle aralarındaki hazîrelerde mühim şahsiyetler gömülmüştür. Nitekim İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in mezarı Atatürk bulvarı kenarında, Voynuk Şucâ' mescidi hazîresinde idi (şimdi manifaturacılar çarşısı avlusunda). Aynı yerde bulunan diğer bir hazîrede ise, Kâtib Çelebî'ye âit olduğu tahmin olunan bir mezar tesbit olunarak, ihyâ edilmiştir. Son yıllarda tâmir edilen bâzı hayır binalarının etraflarındaki hazîreler ya tamâmen kaldırılmış (Vezneciler'de Kuyucu Murad Paşa, Sultanahmed'de Firûz Ağa, Beşiktaş'ta Barbaros), veya âit olduğu bina ile birlikte ortadan silinmiş (Saraçhane'de mimar Ayas câmii ve hazîresi, Atatürk bulvarında Sekbânbaşı câmii ile hazîresi, Aksaray'da Oruç Gâzî câmii ve hazîresi, Fındıklı'da Akademi önünde türbe, çeşme ve câmi ile birlikte hazîre), yahut da hayli hasar görmüştür (Çarşıkapı'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Dolmabahçe'de Hacı Emin Ağa gibi). Bir çok hâllerde de ya hazîreler çok uzak muhitlere nakledilmiş (Bâbıâlide Yusuf Ağa Edirnekapı dışında bir mezarlığa), ya da nereye götürüldükleri bilinmemektedir (msl. Şehzâdebaşı'nda Kara Çelebî-zâdelerden Ebü'l-Fazl Mahmud Efendi, Voynuk Şucâ' mescidi karşısındaki hazîrenin taşları). Nihâyet bir kısmı da belediye tarafından, yığınlar hâlinde, muhtelif tarihlerde, taşçılara satılmıştır. Tanzim edilen bir kaç hazîreye misâl olarak Sirkeci'de Aydın-oğlu tekkesi, Divanyolu'nda Atîk Ali Paşa câmii, Sinan Paşa medresesi, Aksaray'da Has Murad Paşa câmii hazîreleri zikredilebilir. Mahalle aralarında, Vefa'da, Molla Gürânî (kilise) câmii karşısındaki büyük ve ulu ağaçlar ile kaplı hazîre başta olmak üzere, bir kaç mühim mezarlık vardır.

Şehrin evvelce dış çevresinde, şehri kuşak gibi saran büyük mezarlıklardan da bugün pek az şey kalmıştır. Tarihî mezarlar önceden ayrılıp, bunların sâhaları tahdit edilmediğinden, eski ve tarihî taşlar kolaylıkla ortadan kaldırılmıştır. Aslında Üsküdar'dan başlayarak, ancak sonu Kızıltoprak'ta biten Karacaahmed mezarlığı önce parçalar hâlinde koparılarak, sonra bu parçaların git-gide ufaltılması, nihâyet çoğunun yok edilmesi ve en sonunda da yarıya yakın kısmının lüzûmsuz tâhribi sonunda pek az kısmı kalmak üzere, son 30 yıl içinde hemen-hemen mahvolmuştur. Aynı durum sûrlar karşısındaki Edirnekapı-Mevlevihâne kapısı mezarlığı için de söylenebilir.

Kısmen alt kısımlardaki parçaları bir az iyi vaziyette bulunan Eyüp mezarlıkları da yukarı (P. Loti kahvesi yolu) ve Silâhdar Ağa caddesi üzerindekiler ile yamaçlardakiler sür'atle mahvolmaktadır. Küçük mezaristan denilen Tepebaşı-Şişhâne-Kuledibi mezarlığından bugün en küçük bir iz kalmamıştır (Kuledibi'nde sâdece mezarlığın sed duvarı ile yığılmış bir kaç taş mevcuttur). Taksim'den, Ayaspaşa-Gümüşsuyu üzerinden, Fındıklı'da sâhile kadar inen büyük mezaristan ise, parça-parça kaldırılmış ve taşları tamâmen tahrip edilmiştir. Yalnız buradaki alman elçiliği bahçesindeki mezarlar korunmuştur. Husûsî bir mâhiyet arzeden bir mezar da Sultan Osman II.'ın bir atının Karacaahmed'deki mezarıdır. Sonraları bunun taşı Topkapı sarayı müzesine getirilmiştir (H. Edhem, *Bir atın mezar taşı kitâbesi*, *TTEM*, 1341, s. 196—199).

Bibliyografya: F. I. Ayanoğlu, *Vakıflar idâresince tanzim ettirilen tarihî makbereler* (*Vakıflar dergisi*, 1942, II, 399—403 ve 75 res.); ayn. mll., *Fâtih devri ricâli mezartaşları ve kitâbeleri* (*Vakıflar dergisi*, 1958, IV, 193—208 ve 79 res.); E. H. Ayverdi, *Fâtih devri...*, s. 46—56, 426—431; S. Ünver, *İstanbul'un en eski mezarlığı: Tokmak tepe* (*Arkitekt*), 1950, XX, 110—114); ayn. mll., *İstanbul halkının ölüm karşısında duyguları* (*Yeni Türk*, 1938, sayı 68); S. Nüzhed Ergun, *Mezar kitâbeleri, İstanbul'da medfun meşâhire âit* (İstanbul, 1932), yalnız 1 cüz; bk. bir de M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*; M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*; S. Eyice, *Mezarlıklarımız* (*Türk yurdu*, 1955, sayı 242, s. 685—694); H. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da mezarlıklar* (*Cumhuriyet*, 9 ocak 1963).

3. Hıristiyan mezarlıkları, maşatlıklar. *a*. Mezarlıklar. Cenova devrinde hıristiyanlar ölülerini kiliselerin yakınına, hattâ döşemesinin altına gömüyorlardı. Fetihten sonra bu usûl devam etmekle berâber, sa'gın hastalıklardan ölenlerin Beyoğlu'nda, Taksim civârında bir arâzide gömülmeleri mecbur tutulmuş idi. XVI. asır ortalarından itibâren kullanılan bu yer (seyehatnâmelerde *Grands-Champs* denilen yer), hiç değilse 1615'ten itibâren hıristiyanların resmî mezarlığı hâlini almıştır. Burada tesbit edilen en eski mezartaşları bu tarihten başlayordu. Fakat yerin darlığı üzerine, 1852'de Osmanlı devleti ile yapılan anlaşma sonunda, hıristiyanlar Taksim'deki mezarlık arâzisine karşılık, muâyyen bir ölçüde, o vakit şehrin uzağında olan Feriköy mıntakasından bir arâziyi kabûl etmişler idi. Bu yere önce Kırım harbinde ölen fransız askerleri gömülmüş, sonra katolik ve protestanlara ayrı-ayrı olmak üzere, etrafı duvar ile çevrili iki mezarlık sâhası meydana gelmiş, 1863'te burada bir de küçük klise inşâ edilmiştir (M. Belin, *Histoire de l'eglise latine de Constantinople*, Paris, 1872, s. 148—157). Bütün hıristiyan mezarları ve eski taşlar bugün bu mezarlıklarda toplanmış bulunmaktadır. Ayrıca Haydarpaşa'da bir ingiliz askerî mezarlığı ile Tarabya'da, eski alman sefâreti bahçesinde, bir alman askerî mezarlığı mevcuttur (Golç Paşa adı ile tanınan general Colmar von der Goltz, 1843—1916, burada gömülüdür; M. Kribel, *Jahresheft der deutschen Evangelischen Kirche zu Istanbul*, 1940/1941, baskı yeri ve tarihi yok). Hıristiyan azınlıkların da ayrı-ayrı mezarlıkları mevcuttur.

b. Maşatlıklar. Büyük bir kütle hâlinde İspanya'dan Osmanlı imparatorluğuna hicret eden mûsevîlere 990 (1582)'da, Haliç kıyısında, Hasköy sırtlarında Pîrî Paşa bahçesi denilen yer tahsis edilmiştir. Bu maşatlığın tecâvüze uğramaması ve taşlarının çalınmaması için, 991 (1583), 992 (1584) ve 995 (1586/1587) tarihlerinde emir-nâmeler yazılmıştır. Nihâyet 1255 (1839/1840)'te onlara 20 dönüm arâzi daha verilmiştir (A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı*, s. 53, 54, 56; ayn. mll., *Hicrî onüçüncü asırda İstanbul hayatı*, s. 29). Üzerinde türk üslûbunda kabartma tezyinât işlenmiş büyük taştan yontma sandukalar hâlindeki mezar taşları bugün Hasköy'de görülebilir (H. de Hell, *Voyage en Turquie, Album*, Paris, 1854—1860, levha II). Aynı biçim taşlara sâhip ikinci bir maşatlık da Kuzguncuk sırtlarındadır.

X. Umûmî bibliyografya.

1. Umûmî kitaplar. *a*. Bibliyografya kitapları. A. M. Mansel, *Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarihî coğrafyası için bibliyografya* (Ankara, 1948), s. 435—515 (1940'a kadar neşredilen ve fetihten önceki İstanbul'a dâir makale ve kitaplar); R. Mayer, *Byzantion, Konstantinopolis-Istanbul, Eine genetische Stadtgeographie* (Wien-Leipzig, 1943), s. 266—270; H. T. Dağlıoğlu, *İstanbul bibliyografyası* (*Yeni Türk* mecm., 1937, sayı 58—98).

b. Umûmî kitaplar. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), I; krş. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris, 1962); J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporus* (Pesth, 1822), 2 c.; Konstantios, *Konstantinias...* (Venedik, 1824), rumca, 2. tab. (İstanbul, 1844); frns. trc. (İstanbul, 1846); türk. trc. (İstanbul, 1277 ve 1289); ingl. trc. (London, 1868), rum harfleri ile türkçesi (1863); krş. S. Eyice, *İstanbul'un fetihten önceki devre âit eski eserlerine dâir bir kitap hakkında, Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1953, V, 85—90; S. Byzantios, *Konstantinoupolis...* (Atina, 1851—1869), 3 c. (2. tab. 1890); P. A. Dethier, *Der Bosphor und Constantinopel* (Wien, 1873); frns. trc. *Le Bosphore et Constantinople* (Wien, 1873); M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul, 1314), I, 2 c., yazma hâlinde, T.T.K.'ndadır; K. Kos, *Sztambul, várostörténet és architektura* (Budapeşte, 1918); C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912), 2 c. (bâzen 3 c. hâlinde); H. Barth, *Konstantinopel* (Leipzig, 1901, 1911); frns. trc. *Constantinople* (Paris, 1906); Ch. Diehl, *Constantinople* (Paris, 1924, 2. tabı 1935); C. Gurlitt, *Konstantinopel* (Berlin, 1908); A. Sâim Ülgen, *Istanbul ve eski eserleri* (İstanbul, 1933); R. Escholier, *Constantinople* (Paris, 1937); Djelal Essad, *Constantinople, De Byzance à Stamboul* (Paris, 1909); türk. trc. *Eski İstanbul* (İstanbul, 1328); A. Refik, *Onaltıncı asırda İstanbul hayatı* (İstanbul, 1935); ayn. mll., *Hicrî onbirinci asırda İstanbul hayatı* (İstanbul, 1931); ayn. mll., *Hicrî onikinci asırda İstanbul hayatı* (İstanbul, 1930); ayn. mll., *Hicrî onüçüncü asırda İstanbul hayatı* (İstanbul, 1932); ayn. mll., *Eski İstanbul* (İstanbul, 1931); İ. H. [Konyalı], *İstanbul âbideleri* (İstanbul, ts. [1940]); E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi* (İstanbul, 1953); S. Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs* (İstanbul, 1955); R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1958 v. dd.), 7 c. (*Çiroz* mad. kadar; *ayn. esr.* 1944—1948'de *Bahadır* mad. kadar bir defa daha neşredilmiş idi). W. Goble-A. van Millingen, *Constantinople* (London, 1906); W. H. Hutton, *Constantinople* (London, 1909); E. Diez-H. Glück, *Alt Konstantinopel* (München-Pasing, 1920); N. Sander-Othmar, *Istanbul* (Paris, 1955); M. Hürlimann, *Istanbul-Konstantinopel* (Zürich-Freiburg, 1957).

c. Rehberler. Burada bunların en mühimleri zikredilmiştir: F. Lacroix, *Guide de voyageur à Constantinople...* (Paris, 1839); A. Timoni, *Grand guide dans l'intérieur de Constantinople* (1841); J. Murray, *A handbook for travellers... in Constantinople* (London, 1845); *Fremdenführer für Constantinopel und Umgegend* (İstanbul, 1860); A. Joanne-E. Isambert, *Itinéraire... de l'Orient* (Paris, 1861); J. Murray, *Handbook for travellers in Turkey, in Asia including Constantinople* (London, 1878), 4. baskı, öncekilerden çok farklıdır; A. D. Mordtmann, *Guide de Constantinople* (İstanbul, ts. [1881?]); K. Baedeker, *Konstantinopel und Kleinasien* (Leipzig, 1905); *De Paris à Constantinople* (nşr. Guides-Joanne) Paris, 1908, v.b; *Türkei*[7]... (nşr. Meyens Reisebücher), Leipzig-Wien, 1908; K. Baedeker, *Konstantinopel...* (Leipzig, 1914), önceki baskıdan çok farklı; E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique* (İstanbul, 1925, 1929, 1934), türk. trc. 1925; alm. trc. 1930; ingl. trc. 1930; E. Mamboury, *İstanbul touristique* (İstanbul, 1951); ingl. trc. 1953; R. Boulanger, *Turquie* (Paris, 1958); krş. S. Eyice, *İstanbul Enst. dergisi*, 1957, III, 193—199.

2. Seyahatnâmeler (fetihten 1899'a kadar). Başlıca seyahatnâmeler için bk. A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVIe, XVIIe, et XVIIIe siècles, Essai de bibliographie* (*Revue d'Orient et de Hongrie*, Budapest, 1897)'den ayrı basım; J. Ebersolt, *Constantinople byzantie et les voyageurs du Levant* (Paris, 1919); N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen* (Paris, 1928); ayn. mll., *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient européen* (Paris, 1928); C. Dana Rouillard, *The Turk in French history, thought and literature* (*1520—1660*), (Paris, ts.), bilhassa s. 169—270; H. Bowen, *British contributions to Turkish studies* (London, 1945); C. Mango, *The mosaics of St. Sophia at Istanbul* (Washington, 1962), s. 117—140 krş. S. Eyice, *Belleten*, 1964, XXVIII, 773—789); B. Moran, *Türklerle ilgili İngilizce yayınlar bibliyografyası, onbeşinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar* (İstanbul, 1964); C. Göllner, *Turcica, Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, I. 1501—1550* (Bucuresti-Berlin, 1961). Bunlar eksiktir. Burada fetihten XIX. asrın sonuna kadar İstanbul'a gelen seyyahların yazdıkları, İstanbul'a geliş tarihlerine göre, sıralanmağa çalışılmıştır. Bu cedvel, muhakkak ki, tam değildir. Aşağıdaki eserlerde müellif veya seyyah adından sonraki rakamlar o şahsın İstanbul'a geliş tarihini göstermektedir:

Arnold von Harff (1496—1499), *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff* (nşr. E. v. Groote), Köln, 1860; ingl. trc. M. Letts (London, 1946); hülâsası: S. Eyice, *Arnold von Harff* (*Türk yurdu*, 1956, sayı 254, s. 690—694); Badr al-Dîn b. Rażî al-Dîn al-Gazzî (1529—1530), Köprülü kütüp. nr. 1390, hülâsa olarak nşr. E. Kâmil, *Gazzî-Mekkî seyahatnâmesi* (*Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, sayı 1—2, s. 5 v. d.); B. Kuripečic (1530), *Itinerarium Wegraysz potschaft gen Constantinopel*

zu den Türckischen Keiser Soleymann, anno XXX (1531); B. de la Borderie (1537), *Le discours du voyage de Constantinople, envoyé dudict lieu à une damoyselle francoyse* (Lyon, 1542, Paris, 1546, 1547, 1548); mechul (1543), *Viaggi fatti da Vinetia alla Tana.. et in Constantinopoli* (Venezia, 1543); J. Maurand (1544), *Itinéraires de J. Maurand d'Antibes à Constantinople* (nşr. L. Dorez), Paris, 1901; P. Belon (1547—1549), *Les observations de plusieurs singularitéz et choses mémorables...* (Paris, 1553, 1554, 1555, 1588, 1589); J. Chesneau (1548), *Voyage de Gabriel de Luetz, Sr d'Aramont à Constantinople...* (Paris, 1759), nşr. Schefer, 1887; J. Gassot (1548), *Discours du voyage de Venise à Constantinople...* (Paris, 1550, 1606, Bourges, 1674); André Thevet (1549), *Cosmographie de Levant* (Lyon, 1554, Antwerpen, 1556); P. Gylli (Gyllius) (1550), *De topographia Constantinopoleos...* (Lyon, 1561); ingl. trc. (London, 1729); frns. trc. (Paris, 1828); N. de Nicolay d'Arfeuille (1551—1553), *Les quatre premiers livres de Navigations et Pérégrinations orientales* (Lyon, 1567, 1568, 1576, 1586, alm. trc., 1572, ital. trc., 1576); mechul (ispanyolca, 1552—1555), nşr. Serrano y Sanz, 1905 (?); türk. trc. F. Carım, *Kanunî devrinde İstanbul* (İstanbul, 1964); H. Dernschwam (1553—1555), *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (nşr. F. Babinger), München-Leipzig, 1923; hülâsaten nşr. H. Zimmerer, 1899; A. Gh. de Busbecq (1555—1562), *Itinera Constantinopolitanum... ad Solimanum* (Antwerpen, 1581, 1582, 1595, 1605, 1629, 1630, 1689); frns. trc. 1646, 1718, 1748; alm. trc. 1596, 1926; isp. trc. 1610; türk. trc. H. C. Yalçın, *Türk mektupları* (İstanbul, 1938); *Kanunî devrinde bir sefirin hâtıratı* (Ankara, 1953); Ḳuṭb al-Dīn Makkī (1557), Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2440, hülâsa olarak nşr. E. Kâmil, *Gazzî-Makki seyahatnâmesi* (*Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, sayı 1-2, s. 5 v.d.); Hugues Favolius (?), *Hodoeoporici byzantini libri III* (Louvain, 1563, manzum, latince); M. A. Pigafetta (1567), *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567* (nşr. P. Matkoviç, *Starine*, Zagreb, 1890, XXII); Ph. du Fresne-Canaye (1573?), *Le voyage du Levant*, (nşr. H. Hauser) Paris, 1897; A. Badoaro ve C. Garzoni (1573), *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato* (nşr. E. Albéri), Firenze, 1840; St. Gerlach (1573), *Stephan Gerlachs dess aelteren Tagebuch* (nşr. S. Gerlach), Frankfurt, 1674; *De gradibus episcoporum in Graecia... exliteris S. Cerlachii ad Martinum Crusium* (bk. *Davidis Chytraei oratio de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia...*, Wittenberg, 1582); Johann Loewenklau (Leunclavius, 1578), *Annales sultanorum Othmanidarum* (Frankfurt, 1596); Salamon Schweigger (1578—1581), *Eine newe Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel* (Nürnberg, 1608, tıpkı basım, 1964; 1664, 1665, son iki baskı farklıdır); Hans Jacob Breüning von und zu Buochenbach (1579), *Orientalische Reyss...* (Strassburg, 1612); J. C. de Pinon (1579), *Voyage en Orient* (nşr. E. Blochet) Paris, 1920; Vincent Le Blanc (1579), *Les voyages fameux du Sieur Vincent Le Blanc marseillois... aux quatre parties du monde* (nşr. P. Bergeron), Paris, 1649, 1659 v. b.; W. von Budowitz (?) *Literae Wenceslai a Budowitz magistri aulae caesasarei apud Turcorum imperatorum legati hoc anno 1580 Constantinopoli allatae..* (1580?); G. Lebelski (1582), *La description des jeux et magnifiques spectacles representez à Constantinople...* (1583); W. Harborne (1583), *The voyage of the Susan of London to Constantinople...*, (nşr. R. Hakluyt, *Principal navigations, voyages, traffiques*, London, 1598—1599); mechul (?), *Discours des triomphes, magnificences et allegresses* (Paris?, 1583); Jean Palerne (1583), *Pérégrinations du Jean Palerne Foresien* (Lyon, 1606); Reinhold Lubeneau (1587), *Beschreibung der Reisen* (nşr. W. Sahm) Königsberg i-Pr., 1912—1930, 2 c.; Michael Heber (1587—1588), *Aegyptica servitus: Das ist wahrhafte Beschreibung einer dreyjährigen Dienstbarkeit so zu Alexandrien... und zu Constantinopel* (Heidelberg, 1610?); Dominico Irosolomitano (1580—1592), *Relatione della Gran Città di Costantinopoli* (el yaz., Brit. Mus. cod. Harl. 3408; tab'ları için bk. E. Jacobs, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai*, Heidelberg, 1919, s. 36 v.d.); N. M. Penzer, *The Harem* (London, 1936), s. 29; Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed al-Tamġrutī (1589—1590), *En nafhatu 'l miskiya fi's Sifarat et-Turkiya-Relation d'une ambassade marocaine en Turquie* (trc. ve nşr. H. de Castries), Paris, 1929; hülâsa olarak, S. Eyice, *Onaltıncı asırda İstanbul'da Faslı bir seyyah* (*Türk yurdu*, 1956, sayı 253, s. 625—628 ve trc. F. Carım (*Dünya* gazetesi, 1960); Lorenzo Bernardo (1591), *Viaggio di un ambasciatori Veneziano da Venezia a Constantinopoli nel 1591* (Venezia, 1886); G. Cavazza (1591), *Viaggio a Costantinopoli di ser Lorenzo Bernardo per l'arresto del bailo ser Girolamo Lippomano*; W. de Wratislaw (1591), *Adventures of W. von Wratislaw in Constantinople* (nşr. A. W. Wratislaw), London, 1862; F. Moryson (1596—1597), *An itinerary... first in the latin tongue and then translated by him into english, containing his ten yeers travell...* (London, 1617, Glasgow, 1907—1908); Richard Wragg (1593—1595), *A description of a voiage to Constantinople and Syria...* (nşr. R. Hakluyt, *The principal navigations*), London, 1598—1600, 2 c.; John Sanderson (1594), *The Travels of J. Sanderson in the Levant* (nşr. W. Foster), London, 1931; Henry Lello (1597—1607), *The report of Lello-Bâbıâli nezdinde üçüncü İngiliz elçisi Lello'nun muhtırası* (trc. ve nşr. O. Burian), Ankara, 1952; Thomas Dallam (1599—1600), *The diary in Constantinople* (nşr. J. T. Bent), London, 1893; G. van der Does (Dousa?), *De itinere suo Constantinopolitano...* (Leiden, 1599); François Arnaud (1602), hülâsa olarak nşr. H. Omont, *Voyages à Athènes, Constantinople et Jérusalem, Florilegium Melchior de Vogüé* (Paris, 1909), s. 462 v.d.; Henry de Beauveau (1605), *Relation journalière du voyage du Levant* (Toul, 1608; Lyon, 1609; Nancy, 1615, 1619); Nicolaus Schmidt (1605), *Seer aanmerkelyke reysbeschryvinge na Constantinopolen...* (Leiden, ts.); Otavio Sapienca (1605'e kadar), *Nuevo tratado de Turquia con una descripcion del sitio y ciudad de Constantinopla* (Madrid, 1622); Savary de Brèves (1606), *Relation des voyages par Jacques du Castel* (Paris, 1628, 1630); J. de Gontaud-Biron (1606—1610), *Ambassade en Turquie de J. de Gontaut-Biron* (hülâsa olarak nşr. Th. de G. Biron), Paris, 1888; G. Rossacio (?), *Viaggio da Venetia a Costantinopoli per mare e per terra...* (Venezia, 1606); Wilhelm Dilich (?), *Eigentliche kurtze Beschreibung und Abriss der weittberühmten Keyserlichen Stadt Constantinopel* (Cassel, 1606); William Biddulph (1607), *The travels... into Africa, Asia, Troy, Bythinia, Thracia and to the Black Sea...* (London, 1609, 1612, 1625, 1745); Lwov'lu Simeon (1608—1609), *Des armeniers Simeon aus Polen Reisebeschreibung* (ermenice metin, nşr. Nerses Akinian) Wien, 1936; türk. trc. H. Andreasyan (İstanbul, 1964); Tommasso Alberti (1609—1621), *Viaggio a Costantinopoli* (nşr. A. Bacchi della Lega), Bologna, 1889; George Sandys (1610), *Relation of a journey to the Turkish Empire...* (London, 1632, 1652, 1673 v. b., *Travels* adı ile); William Lithgow (1611), *A most delectable and true discourse of an admired and pain full peregrinations...* (London, 1614 v. b.); aynı kitap adı değişik olarak, *The totall discourse of the rare adventures and painfull peregrinations... from Scotland to the most famous Kingdomes in Europe, Asia and Africa* (London, 1632, 1640, 1682, Edinburgh, 1770, 1814, Glasgow, 1906); Hans Jacob Amman (1612), *Reiss in Globte Land: von Wien auss Oesterreich durch Ungariam, Serviam, Bulgariam und Thraciam auff Constantinopel...* (Zürich, 1618, 1630, 1678); Pietro della Valle (1614—1615), *Viaggi di Pietro della Valle il pellegrino...* (Roma, 1658—1663), 2 c.; Brighton, 1843; felemenk. trc. Amsterdam, 1615; frns. trc. Paris, 1663—1665, 4 c.; Rouen, 1745, 8 c.; mechul (?), *Pélerin véritable de la Terre Sainte* (Paris, 1615); R. P. Thomas (1616—1671), *Ambassadeurs de France et capucins français à Constantinople au XVIIe siécle d'après le journal du P. Thomas* (nşr. Bruno, *Etudes franciscaines*, 1913, XXIX—XXXI); Adam Wenner (1916—1618), *Ein ganz neu Reysebuch von Prag auss biss gen Constantinopel* (Nürnberg, 1622); Peter Mundy (1617—1620), *The travels of Peter Mundy in Europe and Asia 1608—1667* (nşr. R. Temple), Cambridge, 1907, I; türkçe hülâsası, O. Burian, *Belleten*, 1952, XVI, 27—33; Louis Deshayes de Cormenin (1621), *Voiage de Levant fait par le commendement du Roy en l'année 1621, écrit par D. C.* (Paris, 1624); R. P. Pacifique de Provins (1622), *Relation de voyage de Perse faict par le R. P. Pacifique... prédicateur capucin...* (Paris, 1631; Lille, 1632); Michel Baudier (1624), *Histoire générale du Serrail* (Lyon, 1624), krş. Dana-Rouillard, s. 250; Louis Gédoyn (1624), *Journal et correspondance* (nşr. A. Boppe), Paris, 1909; Fauvel (1630), *Voyage d'Italie et du Levant...* ve ayrıca *Observations curieuses sur le voyage du Levant* (Rouen, 1664, 1665, 1670, 1687, 1688, 1703); J. Vincent de Stockhove (1630), *Voyage d'Italie et du Levant de Messieurs Fermanel.., Fauvel..., Baudouin de Launay et de Stochove* (Bruxelles, 1643, 1650, Rouen, 1670, 1687); felemenk. trc. Bruges, 1681; Henry Blount (1634), *A voyagē into the Levant* (London, 1636, 1638, 1650, 1664, 1669, 1671); alm. trc. 1687; felemenk. trc. 1707; Du Loir (1640—1641), *Les voyagès du sieur du Loir contenus èn plusieurs lettres, écrites du Levant* (Paris, 1654); italy. trc. Bologna, 1670; Balthasar de Montconys (1648), *Journal des voyages de Monsieur de Montconys* (nşr. Sieur de Liergues), Lyon, 1665; I, 1695; alm. trc. 1697; Robert Whiters (?), *A description of the Grand Signor's Seraglio or the Turkish emperours court* (London, 1650, ayrıca Purchas külliyatında 1625, 1653, 1737 baskıları); Johannes Mayer (1651), hülâsa olarak, A. M. Schneider, *Ein unbekannter Bericht über die Mosaiken der Hagia Sophia* (*Oriens Christianus*, 1941, XXXVI, 224); Jona Malenki (1652),

Hjdenie v Jerusalem i Tsargrad 1648—1652 (nşr. Leonid), Petrograd, 1882; Antakyalı Makarios (1652), *The travels of Macarius, Patriarch of Antioch* (London, 1829, hülâsa olarak frns. nşr. B. Radu, *Patrologia Orientalis*, 1930, XXII); François de la Boullaye le Gouz (?), *Les voyages et observations...* (Paris, 1653, Paris—Troyes, 1657); Jean de Thévenot (1656), *Relation d'un voyage fait au Levant...* (Paris, 1664, 1689, Amsterdam, 1727), 5 c.; alm. trc. Frankfurt, 1693; Conrad Jacob Hildebrandt (1656—1658), *Dreifache schwedische Gesandschaftsreise nach Siebenbürgen... und Constantinopel* (nşr. F. Babinger), Leiden, 1937; Clas Brorsson Ralamb (1657—1658), *Kort Beskriffning om thet som then Constantinopolitaniske resan är föreluppit...* (Stockholm, 1679 isveççe); ingl. trc. London, 1732; Poullet (1658), *Nouvelles relations du Levant...* (Paris, 1668), 2 c.; Quiclet (1658), *Les voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre* (Paris, 1664); François Blondel (1658), sieur des Croisettes, de Gallardon, *Relation d'un voyage de Berlin à Constantinople* (nşr. Ch. Lucas, *Bulletin de géographie historique et descriptive*, Paris, 1900, I); Henry Hovard-J. Burbury (1664), *Relation of a journey of H. Howard from London to Vienna and thence to Constantinople* (London, 1671); Paul Tafferner (1664), *Caesarea legatio quam mandante augustissimo rom. imparatore Leopoldo I ad Portam Ottomanicam suscepit... Walterus S. R. I. comes de Leslie* (Viyana, 1668); R. P. Robert de Dreux (1666), *Voyage en Turquie et en Grèce* (nşr. H. Pernot), Paris 1925; Thomas Smith (1669), *Epistola de moribus ac institutis Turcarum cui annectitur brevis Constantinopoleos notitia* (Oxford, 1674); Sieur de la Croix (1670'e doğru), *Mémoires du sieur de la Croix, cy-devant secretaire de l'ambassade de Constantinople, contenant diverses relations très curieuses de l'Empire Othoman* (Paris, 1684), 2 c.; Antoine Galland (1672—1673), *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1881, 2 c.; türk. trc. N. Sırrı Örik (Ankara, 1949), yalnız 1. c.; Laurent d'Arvieux (1672), *Mémoires du chevalier d'Arvieux envoyé extraordinaire du Roy à la Porte...* (nşr. R. P. J.-B. Labat), Paris, 1735, 6 c.; Guillaume-Joseph Grelot (1672), *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* (Paris, 1680, 1681); Cornelio Magna (1672), *Quanto di più curioso e vago nà potuto raccore Cornelio Magni, nel primo biennio da esso consumato in viaggi e dimore per la Turchia* (Parma, 1679), Ebersolt'a göre, Bologna, 1685; mechul (1674'e doğru), *Miroir de l'Empire Ottoman ou l'état présent de la cour et de la milice de Grand Seigneur* (Paris, 1678), 2 c.; John Covel (1674—1679), *Extracts from the Diaries of Dr. J. Covel* (nşr. Th. Bent), London, 1893, bâzı parçalar için krş. F. W. Hasluck, *Dr. Covel's notes on Galata*, (*Annual of Brit. Sch. at Athens*, 1904—1905, XI, 50—62); George Wheler ve Jacob Spon (1675), *A journey into Greece in company of Dr. Spon of Lyons* (London, 1682); frns. trc. La Haye, 1724, 2 c.; alm. trc. Nürnberg, 1713; Jean Baptiste Tavernier (?), *Les six voyages de J.-B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes...* (Paris, 1677, 1679); ingl. trc. London, 1678, 1684; alm. trc. Nürnberg, 1681; ayn. mll., *Nouvelle relation de l'intérieur du Serrail du Grand-Seigneur contenant plusieurs singularitez...* (Cologne, 1765, Paris, 1675); Jouvin de Rochefort (?), *Le voyageur de Turquie...* (Paris, 1676); Cornelis de Bruyn (1678—1679), *Voyage au Levant* (Delft, 1700, Paris, 1725); Giovanni Battista Donado (1680—1684), *Viaggi a Constantinopoli di Gio. Donado... osservati colla raccolta delle più curiose notitie dal fù Dott. A. Benetti* (Venezia, 1688); Comte de Guilleragues ve M. de Girardin (1680—1685), *Ambassades de M. de Guilleragues et de M. de Girardin auprès du Grand Seigneur* (*Le Mercure*, 1687, ağustos); L. F. Marsilius (?), *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio ovèro canale di Costantinopoli* (Roma, 1681); J. Benaglia (?), *Relatione del viaggio fatto a Costantinopoli dal conte A. Caprara* (Bologna, 1685); alm. trc. Frankfurt, 1687; G. Battista de Burgo (?), *Viaggio de cinque anni in Asia, Africa ed Europa del Turco... con la descrittione di... Costantinopoli...* (Milano, 1686), 3 c.; Paul Lucas (1688—1696), *Voyage du sieur Paul Lucas au Lévant* (La Haye, 1705), 2 c.; ayn. mll., *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique* (Paris, 1712), 2 c.; ayn. mll., *Troisième voyage du sieur Lucas fait en 1714... par ordre de Louis XIV dans la Turquie...* (Rouen, 1719, 3 c., Amsterdam, 1720, 2 c.); Michele Benvenga (?), *Viaggio di Levante con la descrittione di Costantinopoli* (Bologna, 1688); Du Mont (1690), *Voyage de M. du Mont en France, en Italie, en Allemagne, à Malte et en Turquie* (La Haye, 1694); Aubyr de la Motraye (1699), *Voyages du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique* (La Haye, 1727), 2 c.; ingl. trc., 1730—1732, 3 c.; Joseph Pitton de Tournefort (1700), *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy...* (Lyon, 1717, 2 c.; Paris, 1717, 2 c.; Lyon, 1717, 3 c.; Amsterdam, 1718, 2 c.; alm. trc. Nürnberg, 1776, 3 c.); Chevalier de Bellerive (1711), *Relation d'un voyage du Chevalier de Bellerive, d'Espagne à Bender et de son séjour au camp du roy de Suède* (Paris, 1713); Philippe de Caylus (1716), *Voyage de Constantinople* (nşr. P. E. Schazmann, *Gazette des Beaux-Arts*, 1938, s. 111—126, 273—292, 309—322); Lady Mary Wortley Montagu (1717), *Letters during the Embassy to Constantinople* (London, 1763), bu seyahatnamenin her dilde bir çok baskıları mevcuttur; türk. trc. A. Refik, İstanbul, 1933; Kelemen Mikes (1717—1758), *Törökországi levelek* (nşr. I. Kulcsar), 1794; türk. trc. S. Karatay, *Türk mektupları* (Ankara, 1944—1945), 2 c.; Cornelius von den Driesch (1719), *Historische Nachricht von der roem. Kayserl. Grossbotschaft nach Constantinopel...* (Nürnberg, 1723); De Saumery (1720—1724), *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant* (Liège, 1732), 3 c.; Comte L. d'Osseville (1721), *Voyage officiel à Constantinople en 1721* (bas. yeri ve tarihi yok); mechul (?), *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte ottomane et du séjour à la Cour de France* (Paris, 1721); Sevin (1728), *Lettres sur Constantinople de M. l'abbé Sevin* (nşr. B. de Wauxcelles), Paris, 1802; G. Jehannot (1731), *Voyage de Constantinople pour le rachat des captifs* (Paris, 1732); Tollot (1732), *Nouveau voyage fait au Levant ès années 1731 et 1732* (Paris, 1742); Ch. Thompson (1732/1733), *Travels...*, krş. H. Bowen, *British contributions*, s. 27; Jean Otter (1734—1736), *Voyage en Turquie et en Perse avec une relation des expéditions de Tahmas Kouli Khan* (Paris, 1784), 2 c.; Charles Perry (?), *A view of the Levant particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece* (London, 1743); J. M. Lord of Sandwich (1738), *A voyage performed by the late earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739, written by himself* (London, 1799); isveççe trc. Cederholm, 1722; Richard Pococke (1739—1740), *A description of the East and some others countries...* (London, 1743—1745), 3 c.; frns. trc., Paris, 1772, 6 c.; alm. trc. Erlangen, 1754—1755, 3 c.; Jean-Claude Flachat (1740—1755), *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes Orientales* (Lyon, 1766); J. J. Casanova de Seingalt (1743), *Mémoires...* (Leipzig, 1826), I; türk. trc. muhtelif yerlerde ve *Vatan* gazetesi (2. 5. 1960'tan itibâren tefrika edildi), bu hâtırat sonradan uydurulmuştur; Gustaf Celsing (1745—1770), *Hatırat* (isveççe, nşr. Th. Palm, *Karolinska förbundets arsbok*, 1932—1933, I, 51—126); Baron de Tott (1755), *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* (Amsterdam, 1784—1785), 2, 3 ve 4 c. hâlinde; Maestrict, 1786, 4 c.; alm. trc. Elbing, 1786; ingl. trc. London, 1785, 2 c.; Carsten Niebuhr (1761), *Voyage en Arabie et en autres pays circonvoisins...* (Kopenhagen, 1774, Amsterdam-Utrecht, 1776); R. G. Boscovich (1761—1762), *Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia dell' abato Ruggiore Giuseppe Boscovich...* (Bassano, 1784); frns. trc. Lausanne, 1772; alm. trc. Leipzig, 1779; sırpça trc. Beograd, 1937; kısmen türkçesi İ. Eren, *Tarih dergisi* (İstanbul, 1962—1964, XII—XIV); Lord Baltimore (1763—1764), *A tour to the East in the years 1763 and 1764 with remarks on the city of Constantinople and the Turks* (London, 1767); Ignatieff (1766—1776), *Opisanie puteçestvia otsa Ignatija v Tsargrad, Afonskuyu goru, svyatuyu zemlyu i Egipet 1766—1776 gg.* (nşr. V. N. Çitrovo, *Pravoslawniy Palest. Sbornik*, 1891, XXXVI); N. E. Kleemann (1768—1770), *Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova... in die Crimm nach Constantinopel*[2] (Leipzig, 1773); frns. trc. Neufchatel, 1780; Domenico Sestini (1778), *Viaggio da Costantinopoli a Bassora fatto dall'abate Domenico Sestini* (Yverdun, 1786); ayn. mll., *Viaggio di ritorno da Bassora a Costantinopoli*, (1788); frns. trc. Paris, 1789, 3 c.; Jacob Jonas Björnstahl (1779), *Resa til Frankike,... Turkien och Grekeland...* (Stockholm, 1780, 5 c.; alm. trc. Rostock-Leipzig, 1780—1781); Comte de Ferrières-Sauveboeuf (1782—1789), *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages... faites en Turquie... depuis 1782 jusqu'en 1789* (Paris, 1790); alm. trc. Berlin, 1791; Jan Potocki (1784), *Voyage en Turquie et en Egypte fait en l'anneel 1784* (Vorsovie-Paris, 1788); José Moreno (1784), *Viage á Constantinopla, en el año 1784* (Madrid, 1790); M. G. F. Auguste Comte de Choiseul-Gouffier (1784—1792), *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce, dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure* (Paris, 1841), 4 c., ayrıca album (ilk baskı, 1824, makbul değildir); Jean-Baptiste Lechevalier (1785—1788), *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin* (Paris an VIII=1800) 2 c.; Francisco Miranda (1786), *Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye dâir hatıratı* (türk. trc. F. Carım, İstanbul, 1965); Elisabeth Berkeley Lady Craven (1786),

A journey through the Crimea to Constantinople (London, 1789); frns. trc. Paris, 1789; baskı yeri yok, 1792; hülâsa hâlinde türk. trc. R. E. Koçu, İstanbul, 1939); G. Casti (1788), *Relazione di un viaggio a Costantinopoli nel 1788* (Milano, 1822); Comte de Salabery (1790—1791), *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel* ... (Paris, 1799 =an VII v.b.); Heinrich von Reimers(1793), *Reise der Russisch-Kaiserlichen ausser ordentlichen Gesandschaft an die Othmanische Pforte im Jahr 1793* (Petersburg, 1803), 3 c.; mechul (1793), frns. trc. L. H. Delamare, *Voyage en Crimée, suivi de la relation de l'ambassade envoyée de Petersbourg à Constantinople en 1793* (Paris, 1802, P. Geuthner, *Ephémérides Orientalistes*, 1957, nr. 168, s. 86, nr. 2893 'te, müellif olarak, J. C. von Struve gösterilmektedir. Bu kitabın önceki ile aynı olması ihtimali mevcuttur; türkçe hülâsası S. Eyice, *1793 'de bir Rus elçilik heyeti, Türk yurdu*, 1956, sayı 257, s. 895—899); G. Antoine Olivier (1793), *Voyage dans l'Empire Ottoman... fait par ordre du gouvernement*... (Paris an IX=1801), 6 c.; türkçe hülâsası, S. Eyice (*Türk yurdu*, 1956, sayı 260, 262, 264, 266); Comidas de Carbognano (?), *Descrizione topografica della stato presente di Costantinopoli* (Bassano, 1794); James Dallaway (1795), *Constantinople ancient and modern* ... (London, 1797); frns. trc. London, 1797; alm. trc. Berlin, 1801; G. B. Bonaugurio (?), *Lettere sopra la Turchia* (Venezia, 1795); Xavier Scrofani (1795), *Resa i Grekeland 1794 och 1795 of X. Scofani Sicilan* (nşr. G. A. Sillen), Stockholm, 1806 (aslı italyanca); Antoine-Louis Castellan (1797), *Lettres sur la Grèce, Hellespont et Constantinople* (Paris, 1811), 3 c.; J. von Hammer-Purgstall (1799—1806), *Erinnerungen aus meinem Leben* (nşr. R. B. von Echt), Wien-Leipzig, 1940; E. D. Clarke (1801), *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa* (London, 1812); A. I. Melling (?), *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* (Paris, 1819), 2 c., bâzen 1 c.; C. H. L. Pouquevville (1801), *Voyage en Morée à Constantinople* ... (Paris, 1805), 3 c.; William Wittmann (?), *Travels in Turkey, Asia-Minor*... (London, 1803); F. Murhard (?), *Gemälde von Konstantinopel* (Penig, 1805); F. R. de Châteaubriand (1806), *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (Paris, 1811 v. b.); J. Morier (1809), *A Journey through Persia... to Constantinople 1808 and 1809* (London, 1812); J. C. Hobhouse (1810), *A journey through Albania and others provinces of Turkey... to Constantinople* (London, 1812); C. Pertusier (1812), *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore* (Paris, 1815), 3 c. ve 1 album; ingl. trc. 1820; A. F. Comte Andréossy (1812—1814), *Voyage à l'embouchure de la Mer Noire*... (Paris, 1818); ayn. mll., *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826* (Paris, 1828, 1841); alm. trc. Leipzig, 1828; Alexandre Timoni, *Nouvelles promenades dans le Bosphore ou meditations bosphoriques*... (İstanbul, 1814), 2 c.; A. Brayer (1815—1824), *Neuf années à Constantinople* (Paris, 1836), 2 c.; mechul (1816—1817), *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817* (Paris, ts.); Baron von Stürmer (1816), *Skizzen einer Reise nach Konstantinopel in den letzten Monaten des Jahres 1816* (Pesth, 1817); Nicolas-Auguste de Forbin (1817), *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818* (Paris, 1819); J. M. Tancoigne (?), *Voyage à Smyrne, dans l'Archipel... suivi d'une notice sur Péra et d'une description de la marche du Sultan* (Paris, 1817), 2 c.; Rottiers (1818), *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829); P. Bergren (1818—1819), *Resor i Europa och Oesterlaenderne*... (Stockholm, 1826), 2 c.; Andre Charles de Marcellus (1820), *Souvenirs de l'Orient* (Paris, 1839); Robert Walsh (1820—1830), *A residence in Constantinople* (London, 1836); ayn. mll., *A journey from Constantinople*; ayn. mll., Th. Allom ile, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* (London, 1838); Ed. Raczynski (?), *Malerische Reisen in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs*... (Breslau, 1824), aslı lehçe; James Webster (1827), *Travels*... (London, 1829); Josiah Brewer (1827), *A residence in Constantinople in the year 1827* (New Haven, 1830); C. C. Falkland (1827—1828), *Travels to and from Constantinople in the years 1827/28,* (1829); C. M. Farlane (1828), *Constantinople in 1828* (London, 1829), 2 cilt; frans. trc. (Paris, 1829); Sir Adolphus Slade (1829), *Records of Travels in Turkey, Greece and of a cruise in the Black Sea with the Capidan Pasha in the years 1829, 1830 and 1831* (London, 1833), 2 c.; türk. trc. A. Riza Seyfioğlu, *Türkiye seyahatnamesi* (İstanbul, 1945); Amédée Jaubert (1830), *Constantinople en 1830* (*Journal Asiatique*, 1835); ayn. mll., *Voyage en Arménie et en Perse* (Paris, 1821 v.b.); David Porter (1831—1843), *Memoir of comodore David Porter* (nşr. D. D. Porter), New York, 1875; J. F. Michaud-J. J. B. Poujoulat (1830—1831), *Correspondances d'Orient* (Paris, 1833), 7 c.; bilhassa 2. ve 3. ciltleri; James de Kay (1831—1832), *Sketches of Turkey in 1831 and 1832* (New York, 1833); Alphonse de Lamartine (1833), *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient*... (Paris, 1835), 2 c., bir çok baskısı vardır; John Auldjo (1833), *Journal of a visit to Constantinople and some of the Greek islands*... (London, 1835); Delaroière (1833), *Voyage en Orient* (Paris, 1836); Marchebeus (1833), *Voyage de Paris à Constantinople par le bateau à vapeur* (Paris, 1839); türk. hülâsası S. Eyice, *Türk yurdu*, 1956, sayı 258 v.d.; F. Tietz (1833—1834), *Erinnerungs-Skizzen aus Russland, der Türkei und Griechenland, entworfen während des Aufenthaltes in jenen Ländern in Jahren 1833 und 1834* (Cobourg-Leipzig, 1836), 3 cilt; mechul (1835), *Incidents of Travel in Greece, Turkey*... (New York, 1838), 2 c., bir çok baskısı vardır; J. K. Paulding (?), *Constantinople and its environs* (New York, 1835?), 2 c.; Helmuth von Moltke (1835—1836), *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*... (Berlin, 1841); John F. Lewis (1835—1836), *Illustrations of Constantinople made during a residence in that city in the years 1835/1836*... (London, ts.); Walter Colton (?), *Visit to Constantinople and Athens* (New York, 1836); Grenville Temple (?), *Travels in Greece and Turkey*... (London, 1836), 2 c.; Julia Pardoe (1836), *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836* (London, 1837, 1855), 2 c.; ayn. mll., *Beauties of the Bosphorus* (London, 1839); ayn. mll., *The romance of the Harem* (London, 1839?); H. Cornille (?), *Souvenirs d'Orient* (Paris, 1836); Eugène Boré (1838), *Correspondance et mémoires d'un voyageur en Orient* (Paris, 1840); V. Zachariae (1838), *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*... *nach Konstantinopel und Trapezunt* (Heidelberg, 1840); A. H. Layard (1839—1880), *Autobiography and letters from his childhood until his apoointment as H. M. Ambassador at Madrid* (nşr. A. Otway), London, 1903, 2 c.; Jakob Ph. Fallmerayer (1840), *Fragmente aus dem Orient* (Stuttgart-Tübingen, 1845); mechul (?), *Morgenland und Abenland, Bilder von der Donau, Türkei*... (Stuttgart-Tübingen, 1841); John Reid (?), *The Ottoman empire, a popular account of its people*[2] (London, 1841); John Davy (?), *Notes and observations* (London, 1842), krş. Bowen, *British contributions*, s. 39; Gerard de Nerval (1843), *Voyage en Orient* (Paris, 1883); F. Grillparzer (1843), *Tagebuch auf der Reise nach Konstantinopel und Griechenland* (nşr. Kindemann), Leipzig, ts.; Charles White (1844), *Three years in Constantinople* (London, 1845), 3 c.; I. Berezin (1845), *Posesçenie Tsaregıadskih dostoprimeçatelnostey v vremya prebıvaniya v Konstantinopole*... (Petrograd, 1854); M. Belli (1845), *Meine Reise nach Konstantinopel im Jahre 1845* (Frankfurt, 1846); X. H. de Hell (1846—1847), *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1854—1860), 4 c. ve 1 album; M. du Camp (?), *Souvenirs et paysages d'Orient* (Paris, 1848); G. Flaubert (1850), *Voyage en Orient, Egypte, Palestine, Asie Mineure, Constantinople, Italie 1849/1851* (Paris, 1885, 1925); A. Smith (1850), *A month at Constantinople* (London, 1851); Charles Newton (1852), *Travels and discoveries in the Levant* (London, 1865); J. H. A. Ubicini (1852), *Letters on Turkey* (London, 1856), aslı italyanca; Charles Rolland (1852), *La Turquie contemporaine, hommes et choses*... (Paris, 1854); Théophile Gautier (1853), *Constantinople* (Paris, 1853 v.b.); G. Rhodes (1853), *A personal narrative of a tour of military Inspection in various parts of European Turkey*[2]... (London, 1854); Earl of Carlisle (1853), *Diary in Turkish and Greek waters*... (London, 1854); Louis Brunel (1853), *Jérusalem, la côte de Syrie et Constantinople en 1853* (Paris, 1854); Eugène Jouve (1854), *Guerre d'Orient, voyage à la suite des armées alliées en Turquie*... (Paris, 1855), 2 c.; Felix Maynard (1855), *Impressions de voyage de Paris à Sébastopol*, (nşr. A. Dumas) Paris, 1855; Lady E. Hornby (1855—1858), *In and around Stamboul* (London, 1858, Philadelphia, ts.); ayn. mll., *Constantinople during the Crimean War* (London, 1863); Adolf Fr. von Schack (1850 'den itibâren, bir kaç kere), *Ein halbes Jahrhundert, Erinnerungen und Aufzeichungen*[3] (Stuttgart-Leipzig, 1894), 3 c.; F. Schickler (1858—1859), *En Orient, souvenirs de voyage 1858—1861* (Paris, 1863?); J. Lewis Farley (?), *Turkey* (London, 1866); Cyrus Hamlin (1859—1873), *Among the Turks* (New York, 1878); ayn. mll., *My life and times* (New York, 1893); Fritz Reuter (1864), *De meckelnbörgschen Montecchi un Capuletti oder De Reis' nah Konstantinopel* (1868 v.b.); Alexander von Warsberg (1864), *Ein Sommer in Orient* (Wien, 1869); Alfred de Caston (1869?), *Constantinople en 1869, Histoire des hommes et des choses* (Paris, 1868 (!); [A. D. Mordtmann] (?), *Stambul und das moderne Türkentum, politische, sociale und biographische Bilder von einem*

Osmanen (Leipzig, 1877—1878), 2 c.; J. Seiff (1872), *Reisen in der asiatischen Türkei* (Leipzig, 1875); James Baker (1874), *Turkey in Europe* (London, 1877); Edmondo de Amicis (1874), *Costantinopoli* (Milano, 1878; frns. trc. Paris, 1883, 1892; ingl. trc. New York, 1888, Philedelphia 1896; alm. trc. Rostock, 1884; türk. trc. R. E. Koçu, *1874'te İstanbul* (İstanbul, 1938); Auguste Choisy (1875), *L'Asie Mineure et les Turcs en 1875* (Paris, 1876); Charles de Moüy (1875—1878), *Lettres du Bosphore* (Paris, 1879); A. v. Althan (1877—1878), *Från Jassy till Konstantinopel anteckningar från Turkiske falttägel 1877—1878* (Helsingfors, 1879); E. Renan (?), *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* (Paris, 1883); Dorina L. Neave (1881—1907) *Twenty six years on the Bosphorus* (1933); Henry M. Field (1882), *The Greek Islands and Turkey after the War* (New York, 1885); De Blowitz (1883), *Une course à Constantinople* (Paris, 1884); Edmond About (1883), *De Pontoise à Stamboul* (Paris, 1884); H. Zschokke (?), *Konstantinopel, eine Fahrt nach dem Goldenen Horn* (Würzburg-Wien, 1884); P. Leonhardi (?), *Konstantinopel und Umgebung* (Zürich, 1885); Karl Krumbacher (1885), *Griechische Reise, Blätter aus dem Tagebuch einer Reise in Griechenland und in der Türkei* (Berlin, 1889); Paul de Régla (1886—1888), *Les Bas-fonds de Constantinople* (Paris, 1892); ayn. mll., *La Turquie officielle* (Paris, 1891); Samuel S. Cox (?), *The isles of the Princes or the Pleasures of Prinkipo* (New York, 1887); F. Elliot (?), *Diary of an Idle woman in Constantinople* (Leipzig, 1893); L. Guyot (?), *De Montélimar à Constantinople par mer et retour à bicyclette* (Paris, 1893); W. J. Spry (?), *Life on the Bosphorus, in the city of the Sultan* (London, 1895); F. Marion Crawford (?), *Constantinople* (New York, 1895); Max Müller (?), *Letters from Constantinople,* (1897); G. von Rath (?), *Durch Italien und Griechenland nach dem heiligen Land, Reisebriefe* (baskı yeri ve tarihi tespit edilemedi); Edwin Pears (?), *Forty years in Constantinople* (New York, 1916).

3. Panoroma ve haritalar. Noksan olmakla berâber bk. R. Mayer, *Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul* (Wien-Leipzig, 1943), s. 387—390. Bu hususta tarafımızdan hazırlanan çok geniş bir tetkik, resimli olarak, Türk Tarih Kurumu'nun *Yıllık konferanslar*, c. IV'inde neşredilecektir. (SEMAVİ EYİCE.)

GALATA

Mevkii ve adı. Galata'yı, en geniş hudutları ile, Halic'in şimâl sâhilinden Boğaziçi sâhilinin Rumeli yakasındaki başlangıcına kadar uzanan ve Kasımpaşa deresi vâdisi ile, üzerinde Galatasaray-Beyoğlu'nun bulunduğu tepeyi içine alan sâha olarak göstermek mümkündür. Galata sâhilinin ilk çağda Sykai olduğu tesbit edilmektedir (Strabon, VII, 6). Dionysios Byzantios'ta Sykides, Peutinger haritasında burada Sykai (Sycae) adında bir iskân yeri işâret olunmuştur. *Notitia urbis Constantinopoleos*'ta burası şehrin XIII. mıntakası olarak zikredilmektedir. Esas şehirden Haliç (=Keras) ile ayrılmış olan bu mıntaka *Khronikon Paskhale* (Bonn tab., s. 718)'de „Karşıdaki Sykai'da" mânasına gelen „peran en Sykais" olarak zikredilmektedir ki, burada „karşıda" mânasına gelen *peran* kelimesi sonraları, evvelâ Cenevizliler tarafından Galata'yı, bir müddet sonra da yabancılar ve levantinler tarafından Beyoğlu'nu ifâde için kullanılan Pera adının esâsı olmuştur. 528 (m.)'de burada büyük ölçüde inşaat yaptıran Iustinianos Galata'ya kendi adını vermiş ve burası bâzı kaynaklarda o isim ile geçmiştir (*Novelles*, s. 59; *Synax. Eccl. Const.*, 104, 26). Mâmâfih gerek Bizans kaynaklarında ve gerek muhtelif patrikhane fermanlarında burası hep muhtelif şekilleri ile Galata olarak zikredilir. Galata adının menşe'i hakkında şimdiye kadar çeşitli faraziyeler ortaya atılmış olup, bu tereddütlü vaziyet oldukça eski bir zamandan beri dikkati çekmiştir (*Travels of the late Charles Thompson*, London, 1744, II, 49 v.d.; *Voyages de Richard Pockocke*, Paris, 1772, V, 363). Eski ve artık değerini kaybetmiş bir nazariyeye göre (*Kodinos*, 119), Galata galaktos, yâni süt kelimesinden gelmektedir. Ancak bu kayalık yamaçların süt veren ineklerin yetiştirilmesine müsâit olamayacağı iddia edilmiştir. Fakat 991 (1583) tarihli bir fermanda Galata ahırlarındaki ineklerden bahsedilmesi dikkati çeker (A. Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 146). Başka bir nazariyeye göre, Galata'nın italyanca iskelemerdiven mânasına gelen *calata* menşe'ine dayandığı iddia edilmekte ise de (bugünkü italyancada ufak körfez mânasına gelen bir de *cala* kelimesi vardır), buraya italyanların yerleşmesinden (XII. asır) çok önceleri Galata adının mevcut oluşu bu fikri de reddetmeğe kâfi gelmektedir. Aynı şekilde, Galata'nın ar. *ḳal'a* ile de (M. de Launay, *Notice sur le vieux Galata, Univers*, 1874, I, 26 v.d., krş. s. 231) bir alâkası olabileceğine ihtimal verilemez. Diğer taraftan aynı adın benzerlerine Trakya kıyılarındaki yarım-adalarda rastlanması (Yeşilköy civârında Galataria-Kalitaria, bk. R. Janin, *Topographie de Constantinople*, Paris, 1951, s. 408; Çanakkale'de Galataria, Varna yakınında Galatz=Kalaç) husûsu üzerine dikkati çeken başka bir faraziye bunun henüz mânası çözülmemiş bir Trak kelimesi olduğu neticesine varır (A. D. Mordtmann, *Historische Bilder von Bosphorus, Bosphorus*, yeni seri, 1907, III, 16). En son temâyüle göre, bu adın menşe'i „Galatia'lının mahallesi" mânasına gelen *ta Galatou*'ya dayanır (A. M. Schneider ve M. Is. Nomidis, *Galata*, İstanbul, 1945, s. 1). Şehrin bütün mıntakaları gibi, XIII. „regio" da „vici" denilen mahallelere bölünmüş idi; bunlardan birinde bir galatyalının evi olduğundan, önce yalnız o mahalle, sonra bütün bölge („regio") bu adı almıştır.

Tarihi. Galata'nın Bizans devrindeki başlıca hâdiseleri için bk. mad. İSTANBUL. Muhtelif kazılarda çeşitli mimârî parçaları ile bilhassa Beyoğlu, Kalyoncu-kolluğu ve Taksim semtlerine doğru eski mezar taşlarına rastlanmasından, ilk çağda buranın ehemmiyetlice bir iskân yeri olduğu anlaşılmaktadır (E. Dallegio d'Alessio, *Galata et ses environs dans l'antiquité, Revue des ét. byz.*, 1946, IV, 218—237). Tiberios II. (579—582) zamanında sâhilde Kastellion ton Galatou denilen büyük bir burç inşâ edilmiştir. Halic'i kapatan zincirin bir ucunun bu kuleye bağlandığı bilinmektedir. Manuel Komnenos (1143—1180) zamanında imtiyazlar elde etmeğe başlayan cenovalıların, 1160'a doğru, Galata'da, Sanctae crucis embolum'u civârında, yerleştikleri bilinmektedir. Haham Tudelalı Bünyamin 1160—1173 yılları arasında Galata'ya, geldiğinde, burada halkın ekseriyetini mûsevîler teşkil ediyordu (M. Komroff, *Contemporaries of Marco Polo*[3], New York, 1937, s. 267). 13 mart 1261'de henüz İznik (Nikäa) prensi olan Mikhael, cenovalılar ile imzaladığı Nymphaon anlaşması ile, istedikleri yerde yerleşmeleri için, onlara imtiyaz vermiş idi. 1267'de verilen ikinci bir imtiyaz ile, cenovalılar doğrudan-doğruya Galata'da yerleşme müsâadesi aldılar. Daha latin hâkimiyeti zamanında, burada zâten cenovalılar yerleşmiş olduklarından, imparator ihtiyâtî bir tedbir olarak, sûrları yıktırmıştır. Bizans devletinin son safhasında, Galata tamâmen bir Cenova kolonisi olarak gelişmek imkânını bulmuştur (L. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia Genovese di Pera*, Genova, 1888; A. Sanguinetti-G. Bertolotto, *Nuovo serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'imperio Bizantino*, Genova, 1898; Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, Leipzig, 1885—1886, 2 c.; G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929). Galata Cenova kolonisi, *peran* (=karşıda) veya *perama* (=iskele) kelimelerinden alındığı tahmin edilen Peyre veya Pera adı ile, orta çağın sonlarında, mühim siyâsî roller oynamıştır.

Galata kısa zamanda Bizans'tan ayrı, âdeta müstakil bir mâhiyet alarak, doğrudan-doğruya Cenova'nın bir iskelesi olmuş ise de, Bizans armasını muhâfaza etmiş idi. 1296'da Cenova'nın rakibi Venedik'in, Ruggiero idâresindeki donanması ile, Peyre'yi yakması üzerine, kolonilerini sûr ile çevirmek isteyen galatalılar, nihâyet 1303'te, bir ferman ile, imtiyaz bölgelerinin hudutlarını sarih olarak tesbit ettirmişler, fakat sûr inşâsı için müsâade alamamışlar, yalnız bir sûr hendeği kazmakla iktifa etmek zorunda kalmışlardır. 1304'te, bu hendek emr-i vâkii kabûl edilerek, bunun arkasından da, evlerin yüksekliklerinin serbest bırakılması üzerine, cenovalılar bu hendek boyunca burç şeklinde yüksek evler yapmışlar ve bunların aralarını duvarlar ile birleştirmek sûretiyle, mıntakalarını tahkim etmiş oldular. Bizans imparatorluğunun siyâsî sâhada gerilemesine muvâzî olarak, imtiyaz sâhalarının hudutlarını genişleten cenovalılar pey-derpey Galata kolonisinin hudutlarını Azapkapı-Şişhane-Galata kulesi-Tophane Bitpazarı-Tophane çevresine kadar götürdüler (sûrların yerleri ve safhaları için bk. A. M. Schneider ve M. İ. Nomidis, *Galata*, İstanbul, 1944). Cenova, bir taraftan Bizans arâzisinde genişlerken, bir taraftan da Galata'da Osmanlıların ticâretini kolaylaştırıyordu. Nitekim 8 haziran 1387'de bu hususta bir anlaşma yapılmıştır. 1391'de, Bayezid I. tarafından İstanbul'a karşı yapılan harekât sırasında, burada 6.000 kadar türk askerinin barındırıldığı ileri sürülmektedir (H. A. Gibbons, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, İstanbul, 1928). Mâmâfih 1393'te Galata, donanmasının ve tahkimatının te'min ettiği emniyet içinde yaşamasına rağmen, Osmanlıların tehdidine mâruz kalmış, fakat bu sırada Cenova Fransa kıralının metbuu olduğundan, Mareşal Boucicaut burayı kurtarmağa gönderilmiştir. 1437'de Bizans kumandanı Ioannes Leontarios Galata'yı ele geçirmeğe teşebbüs etmiştir. XIV.—XV. asırlarda Galata'yı gören seyyahlardan İbn Baṭṭūṭa (Defrémery-Sanguinetti, *Voyages d'Ibni Batoutah*, II, 432), G. G. de Clavijo (trc. Ö. R. Doğrul, I, 61 v.d.) ve Bertrandon de la Broquière (nşr. Ch. Schefer, *Voyage d'outremer*, Paris, 1892, s. 140 v.d.)'de tam bir orta çağ liman şehri olan bu koloninin tasvirlerini bulmak kabildir.

İstanbul'un son muhâsarası ve fethi sırasında, Cenovalılar bîtaraf kalmağı tercih etmişler ve Fâtih ile Galata latin cemâati ara-

sında bir anlaşma yapılmıştır ki, 1 hazîran 1453 tarihli olan bu anlaşmaya göre, Osmanlılar cenovalıların Galata'daki haklarını tanımağa devam ediyordu (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II; N. Iorga, *Le privilège de Mohammet II pour la ville de Péra, Bulletin de la section historique de l'Acad. Roum.*, 1914, II, 11—32; E. D. d'Alessio, *Traité entre les Génois de Galata et Mehmed II, Echos d'Orient*, 1940, XXXIX, 161—175; türk. trc. İ. Hoçi, *T O E M*, 1913, IV, 52; V. Mirmiroğlu, *Fâtih Sultan Mehmed devrine âit vesikalar*, İstanbul, 1945, s. 53). Her ne kadar, kısa bir zaman sonra, Galata bir kadılık olarak, tamâmen Osmanlı idâresine geçmiş ise de, bütün hukuku, kiliselerin idâresine inhisar eden *Magnifica communita di Pera* 1682'ye kadar mevcûdiyetini muhâfaza edebilmiştir (A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Paris, 1894, s. 116; E. D. d'Alessio, *La communauté latine de Constantinople au lendemain de la conquête ottomane, Echos d'Orient*, 1937, XXXVI, 309 v.d.). Fethin hemen arkasından yer-yer türkleşmeğe başlayan Galata karışık bir liman şehri olmaktan kurtulamamış ve bu hâlini günümüze kadar muhâfaza etmiştir. Ancak 5 asır içinde çeşitli milletlerden mürekkep olan Galata iskânının mütemâdiyen değiştiği de müşâhede olunmaktadır. Türkler tarafından Galata olarak adlandırılan sâhil ile Galata kulesi arasındaki kısımdan yavaş-yavaş geri-deki bağlara doğru çekilen hıristiyanlar ve yabancılar, burada yabancı elçiliklerin etrafında, bir „levanten" merkezinin doğmasına sebep olmuşlardır. *Les vignes de Péra* („Pera bağları") olarak seyahat-nâmelerde ve yabancı vesîkalarda adı geçen şimdiki Beyoğlu âdeta eski Galata'nın sûrları dışında, bir Avrupa şehri gibi, inkişaf etmiştir. Taksim istikametinde uzanan ve Doğru-yol denilen ana caddenin (şimdiki İstiklâl caddesi) etrafı, karışık nüfuslu bir şehir olarak inkişaf ederken, önce türkleşmiş olan bâzı sûr içi veya sûr dışı mahalleleri de yeniden husûsiyetlerini kaybetmişlerdir ki, bu husûsta Kuledibi, Hacı Mimi, Asmalı Mescid, Ağacâmii mahalleleri örnek teşkil edebilir. Türkler tarafından kıyıya yakın kısmın Galata adını muhâfaza etmesine karşılık, şimdiki Tünel'den Taksim'e kadar olan bölge Beyoğlu adıyla şöhret bulmuştur. Bâzı yazarlara göre, bu isim son Trabzon prensi David'in oğlu Alexios'un, Fâtih tarafından esir edilmesinden sonra, bir müddet burada oturmasından dolayıdır (W. Miller, *Trebizond the last Greek Empire*, London, 1926, s. 110; M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1928, II, 236). Hâlbuki diğerleri bu ismin menşe'ini aslen bir doj oğlu olan ve İbrahim Paşa'nın yakınlarından Luigi Gritti'nin burada bir sarayının bulunuşuna bağlarlar (C. Esad, *Eski Galata*, s. 14 v.d.; J. H. Mordtmann, *E I*, frans. tab., I, 896). Tabiatiyle böylece bu mıntakada sarayı olan bütün beyler ve bu arada Selim II. devrinin nüfuzlu simâsı, Frenk-bey-oğlu denilen Don Yasef Nassi (A. Galanti, *Don Joseph Nassi*, İstanbul, ts., s. 11) de bahis mevzuu olabilir. Bunlardan farklı eski bir faraziyeye göre ise, bu isim Bey-yolu'ndan gelmektedir (J. v. Hammer, *Constantinopolis u. d. Bosphoros*, Pesth, 1812, II, 111). Bu hususta kat'î bir neticeye varmak için, müsbet bir delilin bulunmasını beklemek yerinde olur. Fâtih'ten sonra Galata sûrlarının bakımına bir müddet daha itina gösterildiği, hattâ Bayezid II. zamanında tâmir edildiği 916 (1510) tarihli bir kitâbeden anlaşılmaktadır (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniv. Kütüp., nr. TY 5959, 154b; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 428). XVI. asır içlerinden itibâren ihmal olunmağa başlanan sûrlar yavaş-yavaş harap olmuş, üzerlerine veya yerlerine, mukataa karşılığı, ev yapılmasına 1124 (1712)'te müsâade olunmuştur (Başbakanlık arşivi, M. 2781 Mâliye, krş. *T D*, 1953, sayı 5—6, s. 118). Mâmâfih sûrların kapıları, âdet gereğince, yine akşamları kapatılıyordu. Yalnız Bey-oğlu cihetine açılan bir kapıyı, ufak bir ücret mukabilinde, gece açtırmak mümkün idi (*Murrays's Handbook for travellers*, London, 1845, s. 175). Geçen asrın ortalarında, yarı-yarıya dolmuş bir vaziyette olan hendeklerin üzerinden ahşap köprüler vâsıtasiyle geçiliyordu (L. Enault, *Constantinople et la Turquie*, Paris, 1855, s. 383). Cenova hâkimiyeti devrine âit arma ve kitâbeleri daha 1669—1677'de John Covel tarafından tesbit edilen bu sûrlar (W. Hasluck, *Dr. Covel's notes on Galata, An. of the Brit. School Ath.*, 1905, XI, 50—62), geçen asrın ikinci yarısında, belediyenin altıncı dâiresi tarafından girişilen imâr faâliyeti sırasında, kısmen yıktırılmıştır. Daha önce bu dâire mühendislerinden M. de Launay tarafından tesbit edilen sûrlardan (De Launay, *Notice sur les fortifications de Galata, Univers, Revue Orientale*, teşrin II. 1874-Mart 1875 sayıları) pek az parçalar kalabilmiştir (J. Gottwald, *Die Stadtmauern von Galata, Bosphorus*, 1907, IV, 5—72). Bu sûrlara âit kitâbelerin bir kısmı İstanbul Arkeoloji müzesine nakledilmiştir (J. Gottwald, *ayn. esr.*, s. 61—72; A. M. Schneider, *Galata*, s. 5 v.d.; *İstanbul Ark. müzeleri, resimli rehber*, İstanbul, 1953, s. 97 v.d.). Bu sûrların kapıları Kasımpaşa cihetinden itibâren şunlar idi: Meyit-kapısı, Azap-kapısı, adı mechul bir geçit,

Kürkçü-kapısı, Yağ-kapanı kapısı, Balık-pazarı kapısı, Karaköy kapısı, Kurşunlu-mahzen kapısı, Mumhâne kapısı, Kireççi kapısı, Eğrikapı, Tophane kapısı, adı mechul bir geçit, Küçük-kule kapısı, Büyük-kule kapısı, Yeni Azap-kapısı. Bunlardan başka iç bölme sûrlarında da şu kapıların adları tesbit olunabilmiştir: Kule-dibi kapısı, Mihal kapısı (Horoz kapısı), Meydancık veya Voyvoda kapısı, Küçük-Karaköy kapısı, Kilise kapısı (Yanık kapı), Sarık kapı (Harup kapısı), İç-Azapkapısı ve adı mechul bir kapı (bk. A. M. Schneider, *Galata*, s. 15—18). Osmanlı devrinde Galata'da daha ziyâde borçtan hapsedilen mahkûmlara mahsus bir zindan olduğu da bilinmektedir (*Topkapı-sarayı arşiv kılavuzu*, İstanbul, 1940, II, 168, nr. D. 1040—9532). 1730'da, Patrona isyanı sırasında da, Galata zindanının adı geçmektedir (*Abdî tarihi*, nşr. F. R. Unat, Ankara, 1943, s. 35). Eski Yağ-kapanı kapısının doğu cihetinde, İbrahim Paşa câmii ile Rüstem Paşa hanı arasındaki kale burcu olduğu tahmin edilen bu zindan (krş. A. M. Schneider, *Galata*, s. 16) hemen yakınındaki Koyun-Baba türbesi ile de te'yit olunmaktadır (türbe için krş. H. Bayrı, *İstanbul folkloru*, İstanbul, 1947, s. 136). XVI. asırda Sinan Paşa'nın yüzlerce kölesinin Galata burçlarında yaşadıkları bilinir (krş. F. Carım, *Kanunî devrinde İstanbul*, İstanbul, 1964, s. 16); sonraları bu burçlar gemi techizâtı için mahzen olmuştur (krş. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 429).

Galata'nın Osmanlı devrinde her sene mart ayında değişen bir voyvodalık hâlinde idâre edilmiş olduğu XVII.—XVIII. asırlara âit muhtelif vesîkalardan anlaşılmaktadır (*Topkapı-sarayı arşiv klavuzu*, II, 168, nr D. 10089—11124—11174). Hâlâ mevcut Voyvoda caddesi adı bunun bir delilidir. Herhâlde önceleri sâhile yakın bir yerde olan bu voyvodalık makamı, İngiliz sefârethânesi yakınında idi (P. G. İnciciyan, *İstanbul*, nşr. H. Andreasyan, İstanbul, 1956, s. 156). Galata'nın hukukî idâresi 500 akçelik bir kadı elinde idi (İ. H. Uzunçarşılı, *İstanbul ve Bilâd-ı selâse denilen Eyub, Galata ve Üsküdar kadılıkları, İstanbul Ens. der.*, 1957, III, 25 v.d.). Mıntakası dâhilinde 300 köy ve 44 nâhiyesi olan Galata kadısının 150 akçe yevmiyeli nâibliklerinden biri Tophane'de „ayak nâipliği" idi. Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy (İstinye) nâiplikleri de Galata'ya bağlı olduktan başka, Marmara adası, Kapıdağı, Erdek, Mudanya ve Bandırma kazâları da Galata kadısına bağlı nâiblikleri teşkil ediyordu ve bu kadının makamı Yeni cami civârındaki Galata mahkemesinde bulunuyordu. Galata'nın âsâyiş ve emniyeti kapudanpaşa idâresinde idi. Kolluklarda Kalyoncular bulunuyordu ki, hâlâ duran Kalyoncu-kolluğu semti ve karakolu bunun bir hâtırasıdır (H. Tongur, *Türkiyede genel kolluk, teşkil ve görevleri, gelişimi*, Ankara, 1946, s. 76; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devrinde bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 486). Beyoğlu kısmı ise, Tophane'ye yakınlığı sebebi ile, topçular-başıların kontroluna bırakılmış idi (*Voyages de Richard Pockocke*, Paris, 1772, V, 365). Fakat her şeye rağmen, her çeşit ve her milletten insanın, denizcilerin kaynaştığı bu yerde, bilhassa gemicilerin taşkınlıklarına mâni olunamıyordu (A. Refik, *XII. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 26). XIX. asır başlarında da, sefere çıkmak üzere olan kalyoncuların geceleri yaptıkları taşkınlıkların bahsi geçmektedir (G. A. Olivier, *Voyage*, Paris, 1802, I). Daha XIV. asırda İbn Baṭṭūṭa (II, 432) tarafından dahi pisliği anlatılan Galata yabancılar tarafından bile „sociable" olmayan bir yer olarak gösterilmiş idi (Lady E. Craven, *Voyage*, Paris, 1789). Bu husûsta pek eski bir zamandan beri buranın bilhassa meyhâneleri ile meşhûr olmasının da rolü vardır. XVI. asır seyyahlarından H. Dernschwam buradaki meyhânelerden bahseder (F. Babinger, *Dernschwam's Tagebuch*, Leipzig, 1925, s. 102). P. Gyllius (*De topographia*, IV, 11; ingl. trc. J. Ball, London, 1729, s. 273)'tan da öğrenildiğine göre, bu meyhâneler Galata sûrlarının dışında bulunuyordu; zamanzaman meyhânelerin kapatılması veya yenilerinin açılmasının yasak edilmesine rağmen, bunun önlenemediği de bilinmektedir (A. Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, s. 141, 145; ayn. mll., *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 6, 119). Buradaki meyhâneler hakkında Evliya Çelebî tarafından da etraflı izâhât verilmektedir.

N ü f u s y a y ı l ı ş ı. Daha Bizans devrinden beri ahâlisi çok karışık olan Galata, yer-yer Türkler tarafından iskân edilmesine rağmen, mütecânis bir manzara alamamıştır (*Fâtih devri vakfiyeleri*, Ankara, 1938, tür. yer.). Fetihten 20 yıl sonraki nüfus durumunu gösteren 881 (= 1476) tarihli bir vesîkadan (Topkapı sarayı, Ar. Df., nr. 9524) Galata'da 535 müslüman evine karşılık, 592 rum evi olduğu öğrenilmektedir; ayrıca burada 62 ermeni ve 332 frenk evi bulunmakta idi. Buradaki dükkân sayısı 260'tır (krş. R. M. Meriç, *Birkaç mühim arşiv vesikası, İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1957, III, 33—35; krş. *Arşiv kılavuzu*, II, 1940, s. 168, D. 8803—9637). Yukarıda da işâret edildiği gibi, türkleşmiş mahalleler Galata'nın bâzı kısımlarına tamâmen türk bir görünüş vermiş iken, buraları, geç devirlere doğru,

yeniden yabancı bir husûsiyet almıştır. Hâlbuki Evliya Çelebî zamanında, Başhisar'da hiç hıristiyan yok idi. Kasımpaşa'dan Tünel'in Beyoğlu ucuna kadar çıkan ve buradan da Yüksek-kaldırım üzerinden Tophane'ye inen ve eski hendeklerin etrafını saran büyük türk mezarlığı (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 430) yavaş-yavaş ortadan kalkmıştır. Galata'nın müslüman ahâlisini çoğaltmak gayesiyle, buraya Endülüs Araplarının iskân edildiği ve bunların Arap câmiine kendi adlarını verdikleri de tesbit olunmaktadır (O. Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, İstanbul, 1945, s. 39). Galata'daki mahallelerin geçen asırda yabancılar tarafından ele geçirilmesi Ziya Paşa tarafından acı bir şekilde tenkit edilmiştir (*Hürriyet*, nr. 21; *Tanzimat*, s. 835).

Galata'daki diğer halklara gelince, Bizans devrinde Galata'da yaşayan mûsevîlerin esâsında Karay mûsevîsi oldukları ve bugünkü Karaköy adının esâsının Karay köyü olduğu rivâyeti eskiden beri yerleşmiş bir kanâattir (S. Şişman, *İstanbul Karayları*, *İstanbul Enst. derg.*, 1957, III, 99). Fetihten önce muhtemelen Galata yahudilerinin Bizans'a yardım etmeyeceklerini bildirdiklerine dâir bir rivâyet 1011 (=1604) tarihli bir kayıt ile tesbit edilmiştir (*TOEM*, 35-49, 53; A. Galanti, *Turcs et Juifs*, İstanbul, 1932, s. 24 v.d.). Her ne kadar Fâtih vakfiyelerinde Galata yahudilerinin adları geçmemekte ise de, burada, daha XV. asırda, havra bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir havra 1470'te bavyeralılara ve 1492'de İspanyol mûsevîlerine tahsis edilmiştir (A. Galanti, *Hist. d. Juifs d'Ist.*, II, 182). 1506'da yahudilerin Boğazkesen havâlisinde oturdukları bilinir (*ayn. esr.*, II, 154). Evliya Çelebî de Galata'da bir yahudi mahallesi ve iki havra olduğunu kaydeder (*Seyahatnâme*, I, 431, 432). Karay mûsevîlerinin Galata mıntakasından uzaklaşmalarına karşılık, buraya Avrupa'dan gelen mûsevîler yerleşmiş, geçen asır içlerinde de Balat ve Hasköy'den Galata-Beyoğlu'na hicret etmişlerdir (A. Galanti, *ayn. esr.*, I, 58). Hâlen en eski havra Zulfaris havrası olup, 1671'de mevcut olan bu bina 1890'da yeniden yapılmıştır.

Hayli kalabalık olduğu tesbit edilen rum cemâati fetihten sonra da ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Evliya Çelebî'nin Galata rumlarını 70 mahalle olarak göstermesine doğru nazarı ile bakılamaz. Galata'da Bizans devrinde mevcut kiliselerden hiç biri zamanımıza kadar gelmemiştir. Fetihten sonra Galata'da, Beyoğlu hariç, on kadar ortodoks kilisesi tesbit edilmektedir ki, bunların ancak bir kaçı, müteaddit yangınlardan sonra, yeniden yapılarak, günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan Panagia kilisesi belki Kefe'den gelen muhâcirler ile alâkalı olup, şimdiki binası 1840'ta yapılmıştır ve 1924'ten beri, Papa Eftim idâresindeki türk-ortodoks cemâatinin elindedir (T. Ergene, *İstiklâl harbinde Türk ortodoksları*, İstanbul, 1951, s. 134, 186, 189, 214; G. Jäschke, *Die Türkisch-orthodoxe Kirche*, *Der Islam*, 1964, XXXIX, 95—129). Galata'da yaşayan rum azınlığı gittikçe Beyoğlu-Taksim istikametine ve daha ileriye doğru inkişaf etmiş ve bilhassa geçen asır içinde, Beyoğlu'nun muhtelif yerlerinde, sarraflık ile, muazzam bir servet yaparak, Galata sarrafları olarak tanınan (*Tanzimat*, s. 251, 265, 275) zengin rumların konakları inşâ edilmiştir. Ayrıca rum edebiyat ve tıp cemiyetleri de kurularak, faâliyetlerini 1923'e kadar sürdürmüşlerdir. Az sayıdaki katolik rumların da İngiliz sefârethânesi yakınında bir kiliseleri vardır.

Evliya Çelebî zamanında iki mahalle olan ermeniler de Galata'nın Tophane cihetinde iki kiliseye sâhip bulunmaktadırlar. Bunlardan Surp Lussaroviç (Surp Kirkor) kilisesi *Fâtih vakfiyeleri*'nde de bahsi geçen bir binadır. İlk bina 1436'da yapılmış, muhtelif yangınlardan sonra, yeniden inşâ edilmiş veya tâmir görmüştür. İçinde XVII. asır Kütahya ve ve Avrupa'dan getirilmiş duvar çinileri bulunan bu bina (O. Aslanapa, *Kütahya çinileri*, İstanbul, 1949, s. 63), 1958'de cadde genişletilirken, tamâmen yıktırılmış ve 1963'te yerine yeni bir kilise yapılmıştır. Katolik ermenilere âit Surp Pırgıç kilisesi ise, 1831—1834'te yapılmış (Eremya Çelebî, s. 233; Schneider, *Galata*, s. 27) olup, 1928'e kadar katolik ermenilerin patriklik kilisesi olan bu binada Emîr Başîr Şihābî'nin mezarı da vardır. Bir katolik ermeni kilisesi de Taksim'de Surp Yerortutyun kilisesidir ki, avusturyalılar tarafından yaptırılmış ve 1857'de ermenilere verilmiştir (M. Belin, *Histoire de l'église latine de Constantinople*, Paris, 1872, s. 133).

Yabancı elçiliklerin Galata'da toplanması ile, onların himâyesinde hıristiyanlardan mürekkep, latin denilen kalabalık bir topluluk Galata'ya yerleşmiş ve bunun tabiî bir neticesi olarak da, bir takım katolik kilise ve manastırları ile diğer yardım müesseseleri kurulmuştur (bk. E. D. d'Alessio, *Relatione dello stato Cristianita di Pera e di Constantinopoli, 1630*, İstanbul, 1925; *ayn. mll.*, *Recherches sur l'hist. de la latinité de Cons.*, *Echos d'Orient*, 1926, XXXIX, 21 v.d.; M. Belin, *Histoire de l'église latine de Cons.*, Paris, 1872; ayn mll., *Histoire de la latinité de Constantinople*, Paris, 1894; Schneider, *Galata*, s. 22-26). Bu kilise-

lerden en mühimleri, esâsı latin hâkimiyeti devrine kadar inen ve hâlen fransız lazaristlerine âit S. Benoit manastırı ve kilisesidir (E. D. d'Alassio, *Le monastère de Sainte Marie .. ou de Saint Benoit*, *Echos d'Orient*, 1934, XXXIII, 59-94; Schneider, *Galata*, s. 22-23). Burada Thököly İmre'nin karısı Helena Zrinyi (ölm. 1703) ile oğlu Frenc Rakoczi (ölm. 1735)'den (A. Ullein-Reveczky, *Souvenirs hongrois en Turquie*, *Nouv. Rev. de Hongrie*'den ayrı basım, Budapest, 1943) başka, Fransa sefirlerinden F. de Gontaut-Biron ile De Guillerau ges'in de gömüldükleri bilinir (R. Delbeuf, *Ambassadeurs de France morts à Constantinople*, İstanbul, 1911, s. 16, 36, 131). Dominikenlerin elinde olan San Pietro ve San Paolo kilise ve manastırı ise, muhtelif yangınlardan sonra şimdiki hâli ile 1841'de G. Fossati tarafından yapılmıştır (E. D. d'Alessio, *Le couvent et l'église des Saints Pierre et Paul à Galata*, İstanbul, 1935; B. Palazzo-P.A. Ráineri, *La Chiesa di San Pietro*, İstanbul, 1943). Galata sûrları içinde duran üçüncü büyük latin kilisesi ise, 1882'den beri Avusturya lazaristlerine âit bulunan Sankt Georg kilise, mektep ve hastahânesidir (J. Gottwald, *Die Kirche Sankt Georg*, ts.). Beyoğlu'nda Santa Maria Draperii kilisesi bir müddet Avusturya-Macaristan sefâreti „şapeli" olduktan sonra, italyan râhiplerine geçmiştir. Bu kilisenin dehlizin içinde Mahmud II. devrinde ilk tıbbiye mektebinin müdürü Dr. Bernard'ın mezar taşı mevcuttur (S. Eyice, *Mekteb-i tıbbiyenin ilk müdürü Dr. Bernard'ın mezarı*, *TD*, 1950, sayı 3, s. 89-96). Eski elçiliklerin bahçelerinde husûsî „şapelleri" vardır.

Türk halkı arasında „tatlısu frengi" adı ile, istihzalı bir şekilde ayırt edilmiş olan levantenler Galata ve Beyoğlu'nun XIX. asırdaki gelişmesi sırasında çok mühim rol oynamışlardır. Bunlar Galata'ya yerleşen çeşitli milletlere mensup insanların yerli hıristiyanlar ile karışmasından meydana gelmiş melez bir zümredir ve avrupaî bir kalıp içinde çeşitli şark ve Akdeniz havzası insanlarının temâyül ve hırslarını taşıdıkları müşâhade edilmiştir. Âdetâ Beyoğlu aristokrasisini teşkil eden bu zümreye karşı sefâretlerce gösterilen lüzumsuz ve aşırı sevgi yine avrupalılarca tenkit edilmiştir (A. Slade, *Records of Travels*, London, 1838, II, 183; Des Godins de Souhesmes, *Turcs et levantins*, Paris, 1896, s. 56; B. Bareilles, *Constantinople, ses cités franques et levantines*, Paris, 1918, s. 261).

Yabancı elçilik ve müesseseler. Galata'nın levanten şehri husûsiyetlerini berâberinde sürükleyen ve hattâ onu inkişâf ettiren elçilikler ve kapitülasyonlar olmuştur. Bilhassa XIX. asırda her devlet İstanbul'da muhteşem bir elçilik binası yaptırmağa ehemmiyet vermiş ve bu bir yarışma hâlini almıştır. İlk olarak, XVI. asırda fransızların burada bir elçilik binası kurdukları bilinir. Ancak daha XVI. asır başlarında, bir vebâ salgını yüzünden, İstanbul'daki bir fransız temsilcisinin Beyoğlu bağlarına çekildiği bilinmektedir (J. Maurand, *Itinéraire*, Paris, 1901, s. 204). Fransa hukûmeti 1535'te, şimdiki konsolosluğun bulunduğu binanın yerinde, ilk sefâreti kurmuştur. Choiseul-Gouffier tarafından âdeta bir san'at akademisi hâline getirilen (A. Boppe, *Les peintres du Bosphore*, Paris, 1911, s. 145 v.d.) ve 1831 yangınından sonra yeniden yapılan sefâret uzun ve hayli hareketli bir tarihçeye sâhiptir. Venedik hukûmetinin balyosu Tophane'ye yakın, şimdiki Tomtom sokağındaki bir binada oturuyordu (J. Maurand, *Itinéraire*, s. 204; C. Baysun, *İA*, mad. BALYOS; T. Bertelé, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli*, Bologna, 1932). Burası sonra Avusturya-Macaristan hukûmetine geçmiş ve uzun zaman, sefâret olarak kullanıldıktan sonra, 1919 yılını müteâkip İtalyan sefâreti olmuştur. O vakte kadar ise, İtalyan elçiliği Tepebaşı civârında hâlen Casa d'Italia olan bina idi. Nuruziya sokağında olan Raguza temsilciliği binası artık mevcut değildir (kitâbesi için bk. E. Mamboury, *Guide touristique*, 2 tab., İstanbul, 1929, s. 58). Polonya'nın muayyen bir elçiliği olmamış, yalnız bir müddet bir konağın elçilik olarak kullanıldığı söylenir ise de, hakikatte resmen bir Lehistan elçiliğinin mevcut olmadığı ileri sürülmüştür (krş. J. Reychman, *İstanbul'da eski Lehistan devleti elçiliğinin yerine dâir*, *Sanat tarihi yıllığı*, 1965, I, 39—57). İngiliz elçisi XVI. asır sonlarında, Salıpazarı civârında, Arap Ahmed Paşa yalısına taşınmış (A. N. Kurat, *Türk-İngiliz münâsebetlerinin başlangıcı*, Ankara, 1953, s. 51, 57), fakat elçi E. Barton'un Galata'daki eski binasına taşınması emredilmiştir (*ayn. esr.*, s. 75). 1600'de İngiliz elçisinin Galata'da bir evde ikamet ettiği bilinir (Sanderson, *Travels*, London, 1930, s. 184). Şimdiki yerinde 1809'da yapılan İngiliz elçiliği binası, 1871'de, bugünkü şekli ile, yeniden inşâ edilmiştir. İsveç elçiliğinin aslında ahşap bir konak olan binasının, 1870'te yanması üzerine, şimdiki binası yapılmıştır. Rus elçiliği ise, 1836—1843'te mimar G. Fossati tarafından yapılmıştır. Hollanda elçiliği de, Hollanda-Hind Şirketinin ardiyesi arâzisinde Guillaume III. zamanında inşâ ettirilmiştir. Meşrutiyet caddesi üzerindeki Amerika Birleşik Devlet-

leri elçiliği binası aslında bir husûsî konak olup, satın alma sûretiyle Amerika devletine geçmiştir. Balık-pazarı 'nda görülen bâzı mahzenlerin 1831 yangınında harap olan Macaristan elçiliğine âit olduğu iddia edilmektedir (E. Mamboury, *İstanbul touristique*, İstanbul, 1951, s. 93). Prusya devleti elçiliği, uzun zaman Sakızağacı 'ndaki bir binada barındıktan sonra, 1875—1877 'de şimdiki konsolosluğun yapılması üzerine, Ayazpaşa 'ya geçmiştir. Eski Yunan elçiliği Galatasaray civârında, Kudüs Piskoposu Kyrillos 'un konağı olan binada yerleşmiştir. Sıraselviler 'deki Belçika elçiliği geçen asrın sonlarında yapılmıştır. Ayazpaşa 'daki Japon elçiliği ise, esâsında Pangiris Bey 'in konağıdır. Maçka 'daki İtalyan elçiliği, inşâatı bitirilmeden, kalmıştır. Bütün bu elçilikler konsolosluk olarak kullanılmaktadır.

Bu elçiliklerin himâyesinde bir takım müesseseler de kurulmuştur. Fransız elçilerinden Comte de Saint-Priest, voyvoda caddesinde, hâlen „Sen Piyer" hanı denilen banka binasını yaptırmıştır ki, üzerinde bânisinin ve Fransa kırallarının armaları görülen bu binada şâir André Chénier 'nin doğduğu ileri sürülmüş (R. Delbeuf, *Les origines d'André Chénier*, İstanbul, 1904; B. Bertrand, *Constantinople*, s. 73; E. D. d'Alessio, *L'ascendance maternelle d'André Chénier*, *Echos d'Orient*, 1927) ve bunu hatırlatmak üzere, binanın cebhesine R. Delbeuf tarafından bir kitâbe konmuştur (C. Esat, *Eski Galata*, s. 118). Fakat bugün mevcut bina 1770—1775 'te yapıldığına göre, Chénier 'nin 1762 'de burada doğmasına imkân olamayacağı âşikârdır (krş. E. Dalleggio, *La maison natale d'André Chenier*, Atina, 1963). Fransa hukûmeti sefâret tercümanı yetiştirmek üzere, ayrıca 1665 'te Saint Louis kilisesinde bir de „Genç tercümanlar mektebi" açmış idi (H. Omont, *Documents sur les jeunes de langues*, *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris*, 1890; B. Bareilles, *Constantinople*, s. 141). Bunlardan başka Beyoğlu 'nda ecnebîlerin bir hastahâne veya tahaffuzhâneleri de var idi (Brayer, *Neufs années à Constantinople*, Paris, 1836, I, 30; *Les hôpitaux à Constantinople*, *Journal des Débats*, Paris, 1886). Kapitülasyonların neticesi olarak, Galata 'nın muhtelif yerlerinde postahâneler de kurulmuştur (H. A., *Die fremden Postanstalten in der Türkei*, Merseburg, 1901). Yine elçiliklerin himâyesinde bir takım matbaalar da faâliyet göstermiştir (Mystakidis, *İlk matbaa*, *TOEM*, I, 324; S. N. Gerçek, *Türk matbaacılığı*, İstanbul, 1939, s. 29). Bir ferman ise, Galata 'daki ermeni matbaasının kapatıldığını bildirmektedir (A. Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 32). Bu yabancı matbaalar yanında Galata ve Beyoğlu 'nda, geçen asırda, yabancı dillerde gazete ve dergi de yayınlanmıştır. Bunlardan A. Blacque Bey tarafından neşre başlanan *Moniteur Ottoman* gazetesi husûsî bir ehemmiyeti hâizdir (S. N. Gerçek, *Türk gazeteciliği*, İstanbul, 1931, s. 30). İstanbul 'un ticâret merkezi olması sebebi ile, Galata 'da Karaköy 'de, bir borsa kurulmuştur (B. Bertrand, *Constantinople*, s. 75).

İçinde bulunduğumuz asrın başlarına doğru, yine elçiliklerin himâyesinde, bir takım Arkeoloji enstitüleri de te'sis olunmuştur. 1895 'te kurulan Rus Arkeoloji enstitüsü 1914 'te kapanmıştır. 1917 'den 1918 'e kadar faâliyet gösteren Macar Arkeoloji Enstitüsünün ancak bir neşriyat serisi ortaya çıkabilmiştir (A. Hekler, *Institut scientifique hongrois de Constantinople*, *Körösi Czoma Arch.*, 1921, I). Alman Arkeoloji enstitüsünün ilk nüvesi 1924 'te Alman elçiliğinde atıldıktan sonra, şimdiki binasında 1930 'da resmen açılmıştır (H. Edhem, *İstanbul'da iki irfan evi*, İstanbul, 1937). Fransız sefâreti bahçesinde de 1930 'da Fransız Arkeoloji enstitüsü te'sis edilmiştir (*ayn. esr.*). Bunların en yenisi 1958 'de kurulan Hollanda Arkeoloji enstitüsüdür. Bu enstitülerin neşriyâtından başka zengin kütüphâneleri de vardır. Beyoğlu 'ndaki Alman Seyahat cemiyetinin 1888 'den 1911 'e kadar çıkan dergisi İstanbul tarihi bakımından mühimdir (bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1947, II, 600).

Şehir olarak Galata'nın inkişâfı. Bizans ve Cenova devrinde ancak sûrların içine inhisar eden Galata önce sâhil boyunca dışarıya yayılmış ve sonraları geri deki bağlık sâhasına doğru genişlemiştir. Bu sırada sûrların dışındaki gibi (A. Brayer, *Neuf années Constantinople*, Paris, 1836, I, 18), Taksim havâlisindeki büyük müslüman mezarlığı (H. von Moltke, *Briefe*, Berlin, 1876 s. 24—25) da, ağaçları ve taşları ile, tamâmen ortadan kaybolmuştur. Bu mezarlıklardan kalan tek iz Şişhane 'de Kasımpaşa 'ya inen yokuşun kenarındaki kubbeli küçük türbedir ki, Meyit-zâde, Kâtib Mehmed Çelebî veya Sâliha Hâtun türbesi olarak tanınır (Schneider, *Galata*, s. 44). Karışık bir ticâret şehri olarak Galata tamâmen bir türk şehri inkişâfına mazhar olamamış, XVI.—XVIII. asırlarda türkleşmesi için gösterilen gayret, XIX. asrın iktisâdî zâfiyeti karşısında, yabancıların yeniden yayılmasına sebep olmuş ve sık-sık tekerrrür eden yangınlar bu vaziyeti desteklemiştir. XIX. asrın başlarında henüz türk şehri vasfını bir dereceye kadar muhâfaza eden Galata (bu husûsta Deniz müzesindeki Baker imzalı büyük panorama kıymetli bir vesîkadır), yangınları müteakip çıkan fermanlara rağmen, bu âfetten kurtulamamıştır. Şimdilik tesbit edilebildiğine göre, başlıca Galata-Beyoğlu (Tophane hâriç) yangınları (krş. M. Cezar, *İstanbul'da yangınlar*, *Türk sanatı tarihi araştırmaları*, 1963, I, 327 v.d.) şunlardır: 18 kânûn II. 1554 (H. Dernschwam, *Tagebuch*, s. 119); belki 1559 (A. Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, s. 59); 1640 (Naîmâ, III, 457); Büyük yangın, 16 nisan 1660 'da ve gemi infilâkı (Fındıklılı, I, 182; İnciciyan, s. 147); 1681 'de Kürkçü kapısı (Râşid, *Tarih*, I, 177); 1683 'te Kurşunlu mahzen-Kalafat yeri (Râşid, I, 391); 1696 'da kiliseler ve S. Benoit (Râşid, II, 391; A. Refik, *XII. asırda ...*, s. 21); aynı sene Tophane yangını (*Silâhdâr tarihi*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2369, s. 331); 1700, Galatasaray civârı (*ayn. esr.*, s. 370); 1715, Azapkapı içinde karlı fırtına ile (Râşid, IV, 33); 12 temmûz 1731, kiliseler (İnciciyan, s. 84, 86, 91; Kömürciyan, s. 232); 1746, Sandıkçı, Kürekçi ve Yahudi evleri (İzzî, *Tarih*, 70a-b); 1762, Galata-Beyoğlu (*Muri 'l-tavârîḫ*, 5144, 433a); 16 saat süren büyük Galata yangını, 8 şubat 1771 (İnciciyan, s. 91); kiliseler, 1791 (Salabery, *Voyage à Constantinople*, Paris, VII, 149); Galata kulesi yangını, 1793 1794 (Cevdet, VI, 120); 1796, Azapkapı (Cevdet, VI, 233); 1806, semti mechul (A. Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, Paris, ts., 2. tab., s. 279; Cevdet, VII, 165 'te 1807 'de bir Arap câmii yangınının bahsi geçer); 6 teşrin I. 1812, Galata (Andreossy, *Constantinople et le Bosphore*, Paris, 1829, s. 179); 1831, Galata 'da büyük bir yangın, bütün elçilikler yandı (*Murray's Handbook for travellers*, London, 18, s. 176); 1828 (Marchebeus, *Voyage de Paris à Constantinople*, Paris, 1831, s. 174); Taksim-Aynalıçeşme ve Tatavla yangını, ağustos 1831 (Lutfî, *Tarih*, III, 164); 1852, Mevlevî-hâne civârı (Th. Gautier, *Constantinople*, Paris, 1953, s. 265); bir kaç gün sonra Taksim 'de 20 ev (*ayn. yer.*); 5 hazîran 1870, Feridiye sokağı-İngiliz sefâreti (*Takvim-i vekayi*, 11 rebiülevvel 1287; E. de Amicis, trc. J. Colomb, *Constantinople*, Paris, 1892, s. 247; O. Ergin, *Mecelle-i umûr-i belediye*, I, 1314).

Bu yangınları önlemek için, evlerin saçaksız, kârgir yapılması hakkında çıkarılan fermanların (A. Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, s. 59; ayn. mll., *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 21) pek te'siri olmamış ve aslında Galata sûrlarının en yüksek noktasında hâkim bir kule mâhiyetinde olan Galata kulesi, önce tersane emrine verildikten, bir müddet de zindan olarak kullanıldıktan sonra (krş. Anonim, *Kanunî devrinde İstanbul*, trc. Fuad Carım, İstanbul, 1964, s. 17, bilhassa s. 174), yangın kulesi hâline getirilmiştir (Ayvansarayî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 57). Eski gravür ve hattâ fotoğraflarda ahşap külahı ile görülen kule (eski resmi için bk. Lucas, *Voyage*, Rouen, 1724, I, 67; Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, resim 28; Castellan, *Voyage*, 1820, levha 32), 1875 'te külâhının yerine şimdiki örtüsünü almıştır. Eskiden beri yukarısındaki kahvehânesi seyyahları cezbeden kulenin XVI. asırda kısa bir müddet hey'etçi Takiyeddin tarafından rasad-hâne olarak kullanıldığı da iddia edilmiştir (*Ḥadîḳa*, II, 57), fakat bu husûs umûmiyetle reddedilerek, bu rasad-hâne Galatasaray civârında aranmıştır (J. Mordtmann, *Das Observatorium des Taq ed-din zu Pera*, *Der Islam*, 1923, XIII, 82—96; A. Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 87; A. Sayılı, *The observatory in Islam*, Ankara, 1960, s. 289 v.d. ve levha 6, 7). İnciciyan (s. 82) 'ın gece yarısını haber vermek üzere, 1717 'den beri burada kös vurulduğunu bildirmesine karşılık, J. Dallaway (*Constantinople ancienne et moderne*, Paris, an VII, I, 205) XVIII. asır sonunda yangınların da kös ile duyurulduğunu yazar (Galata kulesindeki mehter takımı ile ilgili 1194=1780 tarihli bir vesîka için bk. İ. H. Konyalı, *İstanbul sarayları*, İstanbul, 1943, s. 61). 1870 Beyoğlu yangını üzerine, itfaiye teşkilâtını ıslâh etmek için, Macaristan 'dan mütehassıs Szechenyi getirtilerek, yeni bir teşkilât kurulmuştur.

Galata 'da başlangıçta yabancıların indikleri bir kervansaray daha 1498 'de zikredilmiştir (A. von Harff, *The pilgrimage*, nşr. Metts, London, 1946). Galata hıristiyanları sonraları evlerini pansiyon vermeği kârlı bir geçim vâsıtası olarak görmüşlerdir (Castellan, *Lettres*, 1820, II, 65; Des Godins de Souhesmes, *Turcs et levantins*, Paris, 1896, s. 288).

Galata Orta çağda, burada hâkim Cenovalıların te'siri ile, tam bir italyan şehri havası içinde gelişmiş, binaları, sokakları Akdeniz şehirlerinde görülen benzerleri gibi yapılmış idi. Arâzinin yamaç hâlinde oluşu yüzünden, sokakların bir kısmının merdivenli olarak yapılması zarûreti doğmuş idi ki (J. Sauvaget, *Notes sur la colonie génoise de Péra*, *Syria*, 1934, s. 252 v.d.), bunların en ehemmiyetlisi olan Yüksekkaldırım 1956 'ya kadar basamaklı şeklini muhâfaza etmiştir. Galata 'nın Karaköy havâlisinde bir „piazetta" („piyasa meydanı") olduğu da bilinir. Palazzo del commune denilen ve 1315 'te yeniden yapıldığı bilinen idâre sarayı ise, Voyvoda caddesinde kısmen durmaktadır. Ön cephesi kesilen bu eski Cenova sarayının esas şeklini bâzı vesîkalardan öğrenmek

kabildir (L.T. Belgrano, *Documenti...*, Genova, 1888, levha 4; aynı resim için bk. Schneider, *Galata*, s. 51). Fâtih 'ten sonra şehrin Azapkapı-Karaköy-Voyvoda caddesi hudutları içindeki kısmı hemen türkleştirilmiş, bu hudûdun dışındaki mahalleler ise, ancak mevzii sûrette türkleşmiştir. Galata 'nın en büyük kiliselerinden San Paolo e San Domenico kilisesi Fâtih tarafından, fethedilen şehirlerde câri olan âdet gereğince, câmi hâline getirilmiştir ki (*Fâtih vakfiyeleri*, Ankara, 1938, var. 45, s. 202), bugün Arap câmii denilen bina burasıdır (bk. aşağıda, c â m i l e r). Bir ticâret merkezi olan Galata 'da han ve kervansaraylar da ihmal edilmemiş; ayrıca, çok kalabalık bir gemici nüfusunun devamlı olarak kaynaştığı bu yerde, en fazla vakıf geliri te'min edebilecek bir müessese olarak, hayli hamam yaptırılmış, hattâ odun yetmediği için, yeni hamam inşâsı yasak edilmiştir (A. Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul*, s. 217). XV. ve XVI. asırlarda mevcut olan bu hamamların Galata 'nın daha fazla hıristiyanlar ile meskûn kısımlarında da bulunması dikkati çeker (T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 300—302). Gerek 1559 'da (A. Refik, *XVI. asırda...*, s. 59), gerek 1695 'te (ayn. mll., *XII. asırda...*, s. 21), Galata evlerinin kârgir yapılmalarına dâir kararlar tâmim edilmesine rağmen, yangınlar eksik olmamış ve bir taraftan da ahşap evler yapılmıştır (bu hususta bk. İstanbul deniz müzesindeki Baker 'in panoraması ve Melling 'in *Voyage pittoresque* 'deki gravürleri). Galata 'nın kısmen türkleşmesinde XVI. asırda Sokullu Mehmed Paşa vakıflarının husûsî bir kıymeti vardır (bk. aş., C â m i l e r v e ç e ş m e l e r). Türk mıntakasının içinde kalmış olan St. François kilisesinin, 1696 yangınından sonra, tekrar inşâsına müsâade olunmayarak, yerine yapılan Gülnuş Emetullah Sultan câmii (Yeni câmi) ve etrâfındaki manzûme bu bakımdan Galata tarihinde mühim bir mevkie sâhiptir. Bu manzûmenin inşâsı ile etrafındaki hıristiyan evlerinin yeniden inşâsı da önlenmiş ve böylece Galata 'nın türkleşmesinde ve imârında hamle kaydedilmiştir (A. Refik, *Hicrî XII. asırda...*, s. 30). XVIII. asırda bu düşüncenin devam ettiğini Azapkapı ve Karaköy havâlisindeki eserler isbat eder. Galata, geçen asırda İstanbul şehremâneti idâresi kurulurken, altıncı dâire olmuştur (arması İstanbul Belediye Müzesindedir). Bu dâirenin, yabancılardan da istifâde ederek, Galata 'yı imâra çalıştığı ve bunun için teşebbüslere geçtiği tesbit olunmaktadır (O. Ergin, *İstanbul 'da imar ve iskân hareketleri*, İstanbul, 1938, s. 35; ayn. mll., *Türkiye 'de şehirciliğin tarihî inkişâfı*, İstanbul, 1936, s. 127). Daha 1854/1855 'te, Galata sokakları isimlendirilmiş, 1857 'de gaz tenvirâtı kullanılmağa başlanmış, oteller inşâ edilmiş idi (E. Isambert-A. Joanne, *Itinéraire de l'Orient*, Paris, 1860, s. 350, 386). Bu arada Galata sûrlarının da büyük bir kısmı yıktırılmıştır (bk. M. de Launay, *Notice sur le vieux Galata*, *L'Univers-Revue Orientale*, 1874, s. 25—30, 105 v.d., 170—178, 225—233). Bu arada Galata 'ya su getirmeğe de teşebbüs olunmuş, Karaköy meydanı açılmış, caddeler genişletilerek kaldırımlanmıştır. Tophane 'ye inen hendekler etrafındaki türk mezarlarının kaldırılması, Kasımpaşa sırtlarındaki Küçük mezarlığın, daha sonraları da Taksim-Fındıklı mezarlığının (Ch. Pertusier, *Promenades pittoresques*, Paris, 1815, levha XII) kalkması ile, nihâî neticeye ulaşmış, 1920 'ye doğru kalkan Şişhane mezarlığı ile, 1935 'e doğru kaldırılan Kuledibi mezarlığı kaldırılmıştır. Bugün Galata-Beyoğlu 'nda türk mezarlıklarından hiç bir iz kalmamıştır. Geçen asrın içlerinde, bilhassa Beyoğlu 'nun ana caddesi üzerinde veya yan sokaklarında zengin yabancılar veya levantenler tarafından Avrupa 'nın „hotel-privé 'lerinin" taklidi olan muhteşem konaklar yapılmıştır ki, bunların bir kısmı hâlâ durmaktadır (S. Naum-Duhanî, *Vieilles gens vieilles demeures, topographie sociale de Beyoğlu au XIX. siècle*, İstanbul, 1947; *ayn. mll., Quand Beyoğlu s'appelait Péra*, 2. tab., İstanbul, 1956). Galata İstanbul 'un başlıca eğlence muhiti olarak, bilhassa tiyatroları (Konkordiya, Naum) ile, meşhur olmuş idi. Galata 'da ehemmiyetli bir hâdise de 1876 'da Karaköy 'den yukarı Beyoğlu 'na bir tünelin açılmasıdır (E. H. Gavand, *Chemin de fer metrolopitain de Constantinople ou chemin de fer souterrain de Galata à Péra dit Tunnel de Constantinople*, Paris, 1876).

T ü r k d e v r i e s e r l e r i. *Ḥadîḳat al-cavâmi'* (İstanbul, 1281, II; kitâbeler için krş. M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314) 'de Galata câmi ve mescitleri, yer sırasına göre, önce sûrlar içinde olanlar, sonra da sûr dışında bulunanlar olmak üzere, anlatılmıştır.

A. C â m i l e r. A r a p c â m i i. VI. asra âit olması muhtemel bir Bizans harâbesi (belki Hagia Eirene kilisesi), bir müddet Ceneviz mezarlığı olarak kullanıldıktan sonra, aynı arâzide San Paolo adına bir latin kilisesi yapılmış ve 1323—1327 yıllarında burası San Domenico adına büyük bir dominiken manastırı ve kilisesi olmuştur (B. Palazzo, *L' église Saint Paul ou Arap Djami*, İstanbul, 1947). Bu bina fetihten sonra, fethedilen her şehirde âdet olduğu üzere, bölgenin en büyük kilisesi olduğu için, Fâtih tarafından câmie çevrilmiştir (*Fâtih vakfiyeleri*, nşr. Vakıflar Umum müdürlüğü, Ankara, 1938, var. 45, s. 202, var. 318, s. 258). Bu binanın kuruluşunu arapların VIII. asırdaki İstanbul muhâsaraları ile alâkalı gören, hattâ burasının Maslama tarafından 97 (h.) 'de yapıldığını iddia eden rivâyetlerin hiç bir esâsa dayanmadığı artık anlaşılmıştır (M. Canard, *L'Expédition des arabes contre Constantinople*, *JA*, 1926, s. 94—102, 111). Bu efsâneyi bildiren XIX. asra âit manzûm bir kitâbe hâlen câmiin içinde mevcuttur (*İstanbul ansiklopedisi*, II, 556; B. Palazzo, *ayn. esr.*, lev. IV—VI). Hâlbuki Bizans devrindeki câmi şehrin içinde idi (A. Vasiliev, *Quelques remarques sur les voyageurs du Moyen Âge*, *Mélanges Diehl*, Paris, 1930, I, 294). Câmiin bu adı almasının başlıca sebebi XVI.—XVII. asırlarda Endülüs 'ten hicret eden arapların buraya iskân edilmesidir (O. Ergin, *Fâtih imâreti vakfiyesi*, s. 39; Hasluck, *Christianity and Islam*, s. 724; ayrıca bk. Comidas, s. 59). Bir çok defa tâmir görmüş olan Arap câmiinin 1913 'teki tâmiri sırasında, döşemesi altında yüzden fazla kitâbeli ve armalı Cenova mezar taşı bulunmuştur (E. D. d'Alessio, *Le pietri sepolcrali di Arap giami*, Genova, 1942). Ayrıca minâre olarak kullanılan gotik üslûptaki çan kulesi içinde de bâzı duvar resimlerine rastlanmıştır (J. Ebersolt, *L'Arap Djami, Mission archéologique de Constantinople*, Paris, 1921).

A z a p k a p ı s ı c â m i i. Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa için Mimar Sinan tarafından (*Tazkirat al-abniya*, I, 32) 1577 'de yaptırılmıştır (*Ḥadîḳa*, II, 37, nr. 2; M. Râif, *Mir'ât*, s. 467). Câmie güzel bir kemer ile bağlı olan minâresi, 1807 'de, bir yangından sonra, yenilenmiştir. 1914 — 1918 harbi sırasında tâmire başlanan câmi, 1938 — 1941 'de ihyâ edilmiştir. Merkezî kubbesi, mütekâmil tipin güzel misallerinden biri olan bu fevkanî câmi İstanbul 'un en dikkat çekici âbidelerindendir (Gurlitt, *Baukunst*, s. 83; A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople*, *Syria*, 1926, s. 391; E. Egli, *Sinan*, Zürich, 1954, s. 99).

Y e n i c â m i. Adı, ilk defa olarak, 1304 'te zikredilen San Francesko kilisesinin 1660 'ta yanması, 1670 'te de tâmirine rağmen, 1696 'da hıristiyanların elinden alınması üzerine (Belin, *Histoire de la Latinité*, s. 187; *Echos d'Orient*, 1926, nr. 24, s. 28), onun yerinde Gülnûş Emetullah Sultan 'ın hayratı olarak (*Ḥadîḳa*, II, 34, nr. 2; Râif, *Mir'ât*, s. 454) yapılmış ve 6 mart 1697 'de açılmıştır (bk. *Arşiv kılavuzu*, II, 40, nr. E 145-1188, 1161; E. 145-9251; M. Erdoğan, *Tarih dergisi*, 1953, sayı 5-6, s. 101). Bu câmi evkafca 1937 'de yıktırılarak, 1959 'da arsasına dükkânlar ve iş yerleri yaptırılmıştır. Hâlen, bâzı müştemilâtı ile, dış avlu duvarı ve buna bitişik 1109 (1697) tarihli bir çeşmesi vardır (Râif, *Mir'ât*, s. 454; Tanışık, *Çeşmeler*, II, nr. 29).

Y e r a l t ı c â m i i. Kurşunlu mahzen câmii de denilen bu bina aslında Galata 'dan Sarayburnu 'na çekilen zincirin bağlandığı dört köşe hisarın temeli ve mahzenidir. Fetihten sonra Mahzen-i sultânî (*Vakfiyeler*, s. 98, 9) denen bu mahzenin yerinde, gûyâ Maslama zamanında, İstanbul önünde şehit düşen Vahb b. Husayra ve Sufyān b. Ubayna 'nin buraya gömüldüklerine dâir bir efsâne vardır (Hasluck, *Christianity*, s. 726; S. Ünver, *Sahâbe kabirleri*, İstanbul, 1953, s. 47 v.d.); XVII. asırda bu mezarlar „keşfedilerek", burada Murad IV. tarafından bir câmi yaptırılmak istenmiştir (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 568). Şimdiki câmi ise, sadrâzam Bâhir Köse Mustafa Paşa tarafından 1166—1169 (1754—1756) yılları arasında yaptırılmıştır (*Ḥadîḳa*, II, 39; Râif, *Mir'ât*, s. 450). 54 adet pâyesi olan bu binanın üzeri tonozlar ile örtülüdür (bk. E. Mamboury, *Istanbul touristique*, 1952, s. 424).

G a l a t a 'n ı n d i ğ e r c â m i l e r i. Bunlar arasında sadrâzam Kemankeş Mustafa Paşa 'nın yaptırdığı Kemankeş câmii (*Ḥadîḳa*, II, 36) ehemmiyetli bir âbidedir. Alaca mescid (*Ḥadîḳa*, II, 34) Şeyhulislâm Zembilli Ali Efendi tarafından yaptırılmış (1502—1505) ise de, 1958 'de yıktırılmıştır; Ali Hoca mescidi ise, *Ḥadîḳa* 'da zikredilmemiştir (Schneider, *Galata*, s. 30); Süleyman I. 'nın imamı Bektaş Efendi mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 36) 1959 'da yıktırılmıştır; Galata kalesi dizdarı 'Alī b. Ḥasan 'ın yaptırdığı Bereket-zâde mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 35) 1948 'de yıktırılmış, hazîresi ise, 1952 'de kaldırılmıştır; Bozacı sokağı mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 49) kayıptır. Eski Yağkapanı mescidi 1536 'da idâm olunan İbrâhim Paşa tarafından yaptırılmıştır (*Ḥadîḳa*, II, 39), şimdi mevcut olan bina yenidir; Emek-yemez mescidi 1590 'da yapılmış (*Ḥadîḳa*, II, 35), hâlen haraptır; Hacı A'mâ veya Yek-çeşm mescidi Fâtih devrine âit olmakla berâber (*Stiftungsurkunden*, s. 89, 1; *Vakfiyeler*, s. 186; *Ḥadîḳa*, II, 35; Râif, *Mir'ât*, s. 462) kaybolmuştur; hazîresindeki en eski mezar 1155 (1742) tarihli olan ve Hoca Ali adında bir kaptanın yaptırdığı Hendek mescidi; Karanlık veya Hacı Karabaş mescidi, 937 (1530) 'de yapılmış (*Ḥadîḳa*, II, 62; Râif, s. 365); hattat Demirci-kulu Mimi Çelebî mescidi hâlen harap (*Ḥadîḳa*, II, 50), Kürekçiler mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 36) kayıptır; aynı şekilde Şeyhulis-

lâm Molla Gürânî tarafından bir kiliseden çevrilmiş olan Manastır mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 34; Râif, s. 449; *Stiftungsurkunden*, s. 86, 87) ve bir namazgâh yerine Cebeci Mûsâ Çelebî'nin yaptırdığı Meyit iskelesi mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 37; Râif, s. 456) ortadan kalkmıştır; 1004 (h.)'te ölen Boyalı Nişancı Mehmed Paşa'nın mescidinin ise, ancak harâbesi vardır (*Ḥadîḳa*, II, 38); Fâtih devrine âit Okcu Mûsâ mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 35) mevcuttur; Palamut mescidi veya Hacı Mustafa Ağa mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 50) kayıptır; Bayezid II. tarafından yaptırılan Bayezid mescidinin bugünkü fevkanî binası yenidir (*Ḥadîḳa*, II, 36; Râif, s. 453), önündeki çeşme 1875/1876 tarihlidir; Şah-kulu mescidi XVIII. asırda yapılmış (mezarı 1184=1790 tarihli), 1876'da tâmir edilmiştir (*Ḥadîḳa*, II, 7; Râif, s. 430); aslı Fâtih devrine kadar inen Şehsuvar Bey mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 35) ise, 1950'de ihyâ edilmiştir; Yağkapanı veya Karaköy mescidi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış (*Ḥadîḳa*, II, 39) ve 1958'de yıktırılmıştır; aslî mimârîsini muhâfaza edebilmiş eserlerden olan Yazı mescid 1582'de Meyit—zâde'lerden Mehmed Efendi tarafından yaptırılmış olmakla berâber (*Ḥadîḳa*, II, 41), hâlen haraptır; nihâyet Galata'da Yelkenci Hanı mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 38; Râif, s. 460) ile Hacı Ömer'in yaptırdığı Yolcuzâde mescidlerinin de (*Ḥadîḳa*, II, 35) bulunduğu bilinir. Beyoğlu mıntakasındaki mescidlerden Bayezid II. devrinde Kalyoncu-başı Yunus Ağa tarafından yaptırılan Asmalı mescid (*Ḥadîḳa*, II, 7) her hâlde 1870 yangınında tamâmen ortadan kaybolmuştur. İngiliz sefâreti yakınında görülen Kamerhâtun mescidi (*Ḥadîḳa*, II, 8) son devirde mimar Kemâleddin tarafından yeniden inşâ edilmiştir. Galatasaray ağalarından Hüseyin Ağa tarafından 1597'de yapılarak, bir çok defa tâmir gören Ağa câmii (*Ḥadîḳa*, II, 7) 1937'de yeniden yapılmış, ve yanına başka bir yerd n şadırvan ile bir havuz getirilmiştir (*İstanbul Âbideleri*, s. 5). Alman hastahânesinin yanındaki harap Sirkeci mescidi ise, Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır (*Ḥadîḳa*, II, 71).

B. Tekkeler. En eski mevlevî tekkesi olarak, 1491'de yapılan Galata mevlevîhânesi 1765'te yanmış, 1795—1796'da tekrar yapılmıştır (*Ḥadîḳa*, II, 42; Râif, s. 400; A. Münip Bandırmalı-zâde, *Mecmua-i tekâyâ*, İstanbul, 1307, s. 4; ayrıca bk. S. Eyice, *Galata hakkında iki kitap, TD*, 1949, I, 212, not 40). Avrupalılar arasında büyük bir şöhrete maz har olan bu tekke tekkelerin lağvından sonra bölünmüş, son yıllarda arsasına kısmen evlenme dâiresi yapılmıştır. Humbaracı Ahmed Paşa [Bonneval], Galib Dede, İsmail Ankaravî ve İbrâhim Müteferrika'nın mezarları buradadır. Tekkenin avlusunda Hasan Ağa çeşmesi (Tanışık, *Çeşmeler*, II, nr. 23) ve kapısı yanında hâlen karakol olan 1235 (1819) tarihli Hâlet Efendi sebili vardır (İ. Kumbaracılar, *Sebiller*, İstanbul, 1938, s. 51). Sıraselviler caddesi üzerinde de bir tekke harâbesi vardır.

C. Medrese, sıbyan mektepleri ve kütüphâneler. Galata'da iki medrese tesbit olunmuştur ki, biri 1580 tarihli Kılıç Ali Paşa medresesi, diğeri ise, Yenicâmi yanında vezir Mehmed Paşa tarafından yaptırılan 1117 (1705) tarihli Vâlide medresesidir (Yanındaki Galata mahkemesi hâlen matbaadır, Schneider, *Galata*, s. 35). Galata'da beş kadar sıbyan mektebi tesbit olunmuştur. Bunlardan birinin harâbesi Okçu Mûsâ mescidi yanında idi (S. Eyice, *Galata*, *TD*, I, 210) ki, 1955'te yıktırılmış ve ahşap Topçubaşı Mehmed Ağa mektebi (XVIII. asır) 1949'da satılmıştır. Âdile Sultan mektebi (Eyice, *ayn. esr.*, s. 207) binasının san'at değeri yoktur. Galata'da mimârî bakımından kendi nev'i içinde şâheser sayılabilecek bir mektep Azapkapı'da Sâliha Sultan mektebi idi. 1734'te yapılan bu güzel eser (bk. Sauvaget, *Notes*, 1934, levha 32) 1956'da yıktırılmıştır. Galata'nın ehemmiyetli bir mimârîye sâhip mektebi reis-ül-küttâb İsmâil Efendi'nin mektebidir ki, 1145 (1732) tarihli muhteşem bir çeşmenin üstünde bulunan bu âbide şimdi Türkiye Turing ve otomobil kurumu arşividir Atabinen, *Galata'da Kemankeş câmii avlusunda TTOK arşivi*, *TTOK belleteni*, 1949, sayı 86, s. 3—6).

Galata'da iki kütüphâne var idi. Bunlardan mevlevîhânedeki sebilin üstünde Hâlet Efendi tarafından kurulmuş olan kütüphânenin kitapları Süleymaniye kütüphânesine nakledilmiştir (H. Dener, *Süleymaniye kütüphânesi*, İstanbul, 1957, s. 44). Diğeri Kılıç Ali Paşa medresesinde 1219 (1805)'da Debbağ-zâde İbrahim Efendi tarafından kurulmuş (*Kılıç Ali Paşa kütüphânesi defteri*, İstanbul, 1311) olup, 1914'te kitapları Süleymaniye kütüphânesine nakledilmiştir (H. Dener, *ayn. esr.*, s. 42).

Bugünkü Galatasaray lisesinin esâsı ise, Bayezid II. devrine kadar inmektedir. İki ayrı kuruluş efsânesi olan bu acemi oğlan kışlası (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 71 v.d.; M. Ziya, *Mekteb-i sultânî*, İstanbul, 1918, s. 15) geniş bir arâziyi kaplıyor, içinde biri eski, biri Ahmed III. devrine âit mescidleri (*Ḥadîḳa*, II, 50), hamamları, 1793'e kadar mevcut dâr-üş şifâsı (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 71), kasr-ı hümâyûnu ve Mahmud I. tarafından kurulan kütüphânesi var idi. Bir çok defa

yanan ve zaman-zaman başka gayelere intibak ettirilen bu mektep (Süheyl Ünver, *İstanbul tıp fakültesi kaç defa yer değiştirdi*) fransızca tedrisat yapan bir lise olarak kullanılmaktadır. Bugünkü binası, 1906 yangınından sonra, tanzim edilmiştir (tafsilât için bk. F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray tarihi*, İstanbul, 1952, I).

D. Han ve kervansaraylar. XV. asrın sonlarında alman seyyahı von Harff burada bir kervansaraya inmiştir. Karaköy'deki Havyar hanının da aslında eski bir kervansaray olduğu iddia edilmiştir (S. Byzantios, *Konstantinopoulis*, Atina, 1862, II ,56; Mordtmann, *Constantinopel zur Zeit S. Süleiman*, *Bosphorus*, 1906, I, 37). Sonraları bu bina borsa olarak kullanılmıştır. San Pietro kilisesinin yanında olan Saint Pierre hanı ise, 1771 yangınından sonra, fransız elçisi Comte de Saint Priest tarafından ikametgâh ve banka olarak yaptırılmıştır. Kurşunlu han adı ile de tanınan Rüstem Paşa kervansarayı Mimar Sinan tarafından, 1544—1550 yılları arasında, Saint Michele kilisesinin yerinde yapılmıştır (planı için bk. E. Mamboury, *İstanbul touristique*, s. 360, resim 88). Galata'nın diğer mühim bir türk hanı ise, Yelkenciler hanıdır (C. Esat, *Eski Galata*, s. 108 v.d.). Eski Osmanlı şehirlerinde câri usûle göre, Galata'da bir de bedesten inşâ edilmiştir. Fâtih devrine âit olduğu ileri sürülmekte ise de (Evliya Çelebî, I, 432), bunun bugün mevcut olan binası eski târiflere uymamaktadır. 993 (1585) tarihli bir fermanda, hıristiyan binası 20 kubbeli, 16 direkli bir binadan bahsedilmektedir (A. Refik. *XVI. asırda İstanbul hayatı*, s. 133). Bugün mevcut bedesten binası 9 kubbeli, tamâmen türk mimârî esaslarına uygun güzel bir yapıdır (bk. E. H. Ayverdi, s. 411 v.d.). Cenova devrine âit Galata evlerinden evvelce bahsi geçen Palazzo del commune'den başka, Arap câmii civârındaki bir bina kalmıştır (B. Bareilles, *Constantinople*, s. 128; Schneider, *Galata*, s. 35). Öteden beri Bizans veya Cenova yapısı olarak gösterilen kârgir çeşitli binalar ise (Gl. de Beylié, *L'habitation byzantine*, *Supplément*, Grenoble, 1903, levha 10; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, s. 53; C. Esad, *Eski Galata*, s. 114 v.d.), mimârîlerinden açıkça anlaşıldığı gibi, XVII. ve XVIII. asırlara âit tamâmen türk husûsiyetlerine sâhip binalardır.

E. Sute'sisleri, sebil, çeşme ve hamamlar. *a.* Sute'sisleri. Fâtih'ten önce Galata cihetinin su ihtiyacı sarnıçlar sâyesinde te'min ediliyordu. Bunlardan bir tânesi St. Benoit kilisesi yanında olup, harâbesi uzun zaman görülmüştür (E. D. d'Alessio, *La citerne de St. Benoit*, *EO*, 1934, XXXIII, 59 v.d.); büyük bir ihtimâl ile, Arap câmii avlusu altında da bir sarnıç vardır. Taksim'de, Alman hastahânesinin biraz aşağısında da eski bir sarnıca âit bakiyelere rastlanmıştır. Mahmud I. tarafından 1145 (1732)'te yaptırılan Bahçeköy su şebekesinin te'sisine kadar (K. Dalman, *Valensaquadukt*, 1932, s. 21), şehrin bu yakasının su ihtiyâcının mahallî imkânlar ile te'min edildiği anlaşılmaktadır (krş. S. Nirven, *İstanbul suları*, İstanbul, 1946, s. 205). Esâsında Topuzlu-bend'e bağlı iken, sonraları çok tevsi olunan Bahçeköy su şebekesi, Taksim semtine adını veren „büyük taksim" veya „makseme" kadar geldikten sonra, buradan muhtelif kollara ayrılır (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 190 v.d.; *Taksim suyu te'sisleri*, *İstanbul Belediyesi sular idâresi*, İstanbul, 1957, sayı 3 ve S. Çetintaş, *Güzel sanatlar dergisi*, VI). Abdülhamid II. tarafından 1320 (h.)'de yaptırılan Hamidiye su şebekesinin ise, suları Kemerburgaz yolundaki kaynaklardan toplanarak, Taksim'e kadar getirilmiş ve şebeke Yüksekkaldırım, Şişhane, Galatasaray'a uzatılmıştır (S. Nirven, *ayn. esr.*, s. 206 v. d.). Bahçeköy şebekesinin, Galata'yı besleyememesi yüzünden, daha 1851'de tetkiklere başlanmış (bk. G. d'Ostoya, *Les eaux dans le VI. Cercle*, *Journal de Constantinople*, 1863'ten ayrı basım; E. Gavand, *Projet de distribution d'eau de Galata, de Péra ...*, İstanbul, 1869) ve, ancak geçen asrın sonlarına doğru, Terkos gölünden alınan su şebekesinin bir kolu da Galata ve Beyoğlu mıntakasına ayrılmıştır.

b. Sebiller. Evliya Çelebî'nin Galata'daki sebiller ve çeşmeler için inanılmaz rakamları hilâfına, burada hâlen üç sebil mevcuttur. Bunlardan en muhteşemi Azapkapısında, mektebin yanında, Türk rokokosu üslûbunda olarak, 1145 (1732/1733)'te Vâlide Sâliha Sultan tarafından yaptırılan Sâliha Sultan sebilidir. Manzum tarihi Vehbî'ye ait olan bu sebil (Râif, *Mir'ât*, s. 467; *İstanbul âbideleri*, s. 13; Schneider, *Galata*, s. 37) uzun zaman harap ve metrûk kalmış (H. Edhem, *Câmilerimiz*, İstanbul, 1932, s. 68, resim 51—53; İ. Kumbaracılar, *Sebiller*, s. 35; İ. H. Tanışık, *Çeşmeler*, II, 59) ve 1954'te tâmir edilmiştir (*Azapkapısı çeşmesi*, İstanbul, 1954, nşr., İstanbul Belediyesi sular idâresi). Bunun pek az ilerisinde, köşe başında, 1263 (1846/1847) tarihli, şimdiki hâli ile, san'at değeri olmayan basit bir sebil daha vardır ki, bunun Evliya Çelebî'de bahsi geçen Mehmed Paşa sebilinin yerini aldığı zannedilmektedir (İ. Kumbaracılar, s. 35; Schneider, s. 39). Galata'nın üçüncü sebili, Galata mevlevîhânesi kapısı yanında, Hâlet Efendi kütüphânesi altın-

daki 1235 (1819) tarihli Hâlet Efendi sebilidir (İ. Kumbaracılar, s. 51) ki, hâlen karakoldur. Ayrıca Evliya Çelebî'de (*Seyahatnâme*, I, 124) adları geçen Ruznâmeci, Kürkçükapısı dışında Koca Ken'an Paşa ve Karaköy kapısı civârında Kapudan Paşa sebillerinden hiç bir iz kalmamıştır.

c. Çeşmeler. Galata'nın en âbidevî çeşmesi Fâtih'in baş-imamı tarafından yaptırılarak, 1145 (1732)'te Defterdar Mehmed Efendi tarafından yeniden inşâ olunan Bereket-zâde çeşmesidir. Bir kaç yıl önce bu çeşme yerinden sökülerek, Kuledibi'ndeki sûr bakiyesine yapıştırılmıştır (*Bereket-zâde çeşmesi*, İstanbul, ts., nşr. İstanbul Şehri muhibleri cemiyeti; *Câmilerimiz*, s. 25, resim 20; *İstanbul âbideleri*, s. 20; İ. Tanışık, II, 62). Galata'nın diğer çeşmeleri şunlardır: Sokullu Mehmed Paşa (1568), Emetullah Sultan (1697), Ahmed III. (1706), Mihrişah Kadın (1732), Yahya Ağa (1732), Verdinez Kadın (1732), Reis-ül-küttap İsmâil Efendi (1732), Hacı Mehmed Ağa (1732), Bilâl Ağa (1796), Topcubaşı Abdülmü'min Ağa (1796?), Mahmud II. (1830), matbah emini Hasan Ağa çeşmeleri (1649), Bıyıklı Mustafa Paşa (1636, şimdi yok), Osman II. (1621, şimdi yok), Cûdidil Vâlide (1689), Saraylı Şekerpâre (1875), Topçubaşı Mehmed Ağa (1774), Ali Paşa (1694, şimdi yok), Mirâlem Halil Ağa çeşmeleri (bk. İ.H. Tanışık, II, tür. yer.). Beyoğlu tarafında ise, en muhteşem çeşme sadrâzam Gürcü İsmâil Paşa tarafından yaptırılan 1732 tarihli meşhur Aynalı çeşmedir. 1942'de sökülen bu çeşme ortadan kaybolmuştur (Tanışık, II, s. 66). 1732 tarihli Baş-ağa (Galatasaray'da, yalnız kitâbesi var), Cebecibaşı Abdullah Ağa (1731), Sıraselviler'de Paşa Baba (1812), Ağa câmii ve Taksim'de Mahmud II. (1732) çeşmeleri vardır.

d. Hamamlar. Evliya Çelebî Galata'daki hamamların isimlerini verir (*Seyahatnâme*, I, 433): Bokluca hamamı, Karaköy hamamı (yıkılarak, yerinde Karaköy Palas yapılmıştır), Kapı-içi hamamı (XV. asır), Kılıç Ali Paşa hamamı (1583'te Sinan tarafından yapılmıştır, planı için bk. K. Klinghardt, *Türkische Baeder*, Stuttgart, 1929, s. 65, 77 v.d.; K. A. Aru, *Türk hamamları etüdü*, İstanbul, 1949, s. 108, resim 105—109), Perşembe Pazarı hamamı, Yamalı hamam (1958'de yıktırıldı), Yeni hamam, Yeşil-direk hamamı (muhtemelen Sokullu Mehmed Paşa Hamamı), Galatasaray hamamı, Ağacamii'nde Bahçeli hamam (1964'te yıktırıldı).

Diğer tesisler. Bizans devrinde, Halic'in iki yakası arasında, bir müddet bir köprü olduğu kabûl edilmektedir (*Khronikon Paskhale*, Bonn, I, 618). Gemilerin seyrüseferine mâni olacak olan böyle bir köprünün Halic'in çok yukarı kısımlarında kurulmuş olacağı düşünülmüş, Iustinianos, Hagios Kallinikos veya Hagios Panteleimon köprüsü adı verilen bu köprünün, bunun ayaklarını gördüklerini zanneden Gyllius ve Evliya Çelebî'deki kayıtlara dayanılarak, Eyüp-Sütlüce arasında (220 m.) olduğu ileri sürülmüştür (E. Oberhummer, Pauly-Wissova, *Realenencycl.*, bk. mad. *Constantinopolis*). Son araştırmalar bu köprünün mevcûdiyetini şüpheli kılmakta, iki sâhili bağlayan tek köprünün Kâğıdhâne deresi ağzında olduğu iddia olunmaktadır (R. Janin, *Les ponts byzantins de la Corne d'Or*, *Mélenges Grégoire*, 1949, s. 247 v.d.; krş. İbn Battûta, II, 425). XIX. asra gelinceye kadar, Haliç üzerinde kurulan ve mevcûdiyeti hakkında müsbet bilgiler olan tek köprü, 1453'te, muhâsara sırasında, inşâ edilmiştir. Bu da, bir tombaz köprüdür (*Dukas*, s. 279; *Khalkokondyles*, s. 450; *Phrant zes*, s. 252; *Barbaro*, s. 43). Kadırgaları yanyana bağlamak sûretiyle yapıldığı ileri sürülen (*Nişancı tarihi*, s. 145) bu köprünün Pîrî-Paşa-Ayvansaray veya Kumbarahâne-Defterdar arasında olduğu tahmin olunur (J. Mordtmann, *Belagerung und Eroberung Konstantinopels*, Stuttgart, 1858, s. 73; V. Mirmiroğlu, *Fâtih'in donanması*, İstanbul, 1946, s. 80). Eski bir fransız el-yazmasında bu köprü fıçılar üzerine kurulmuş olarak tasvir edilmiştir (J. Ebersholt, *Orient et Occident*, Paris, 1954, 2. baskı, levha 34) ki, bu daha doğru olarak kabûl edilmektedir (F. Babinger, *Mahomet der Eroberer*, München, 1953, s. 196). Bu köprünün fetihten sonra, daha elli yıl kadar durduğu hakkındaki mâlûmat yanlıştır. Topkapı sarayındaki bir vesîkadan anlaşıldığına göre (*Arşiv kılavuzu*, II), Leonardo da Vinci, 1502—1503 yıllarında, Galata ile İstanbul arasında bir köprü kurmak üzere dâvet edilmiş, cevabının türkçe tercümesinin ifâde tarzından anlaşıldığına göre, o da bunu kabûl etmiştir (F. Babinger, *Vier Bauvorschläge Leonardo da Vinci's an Sultan Bajezid II.*, *Nach. d. Ak. d. Wiss. Göttingen*, 1952, nr. 1; Ch. Ravaisse Mollien, *Les manuscrits de Léonardo da Vinci*, *Manuscrits G, L et M de la Bibl. de l'Inst.*, Paris, 1890). Tek gözlü ve her ucu çift ayaklı olacak olan böyle bir köprünün teknik bakımdan kurulmasının imkânsız olduğu iddia edilmektedir. Niçin yapılmadığı ise mechuldür. Aynı yıllarda (1504—1506?) Michel Angelo da, bir köprü yapmak üzere, İstanbul'a dâvet edilmiştir (Ansacio Convidi, *Vita di Michelangelo Buonarotti*, 1553, nşr. Paolo d'Ancona, Milano, 1928, s. 98, 168; F. Sarre, *Michel Angelo und der türkische Hof*, *Repert. für Kunstwiss.*, 1909, s. 32, 61—66; H. Grimm, *Leben Michel Angelo's*, Berlin-Stuttgart, 1909, I, 261). Pera'da oturan ve Gondi bankası mümessili olan Tomasso da Zolfo'nun 1 nisan 1519'da, Edirne'den yolladığı bir mektupta, 15 yıl önceki bu teklif hakkında bilgiler vardır (Babinger, *ayn. yer.*). Bundan sonra, XIX. asra kadar köprü mevzuu ele alınmamıştır. Haliç'te kurulan ilk esaslı köprü Hayrâtiye köprüsüdür (Cisr-i atîk de denir). Kapudan-ı derya vekili Fevzi Ahmed Paşa nezâretinde Tersane'de yapılan bu köprü Azapkapısı ile Unkapanı arasını bağlıyordu. 3 eylûl 1836'da, Mahmud II. tarafından açılan bu köprüden geçiş parasız idi. 600 arşın boyunda, 10 m. kadar genişlikte idi (Lutfî, *Tarih*, V, 59). Bunu tâkiben 1845'te Bezm-i Âlem Vâlide Sultan tarafından ilk Karaköy köprüsü veya Vâlide köprüsü (Cisr-i cedîd de denir) yaptırılmıştır. Bu da Tersane'de yapılmış ve 18 sene kullanılmıştır (resimleri için bk. E. Flandin, *L'Orient*, Paris, 1853, I, levha 19 v.d.). Bunu 1863'te ikinci Kara öy köprüsü tâkip etmiştir. On iki yıl kullanılan bu köprü de ahşap idi (Biseo tatarafından yapılmış resmi için bk. E. de Amicis, *Constantinople*, Paris, 1874). Aynı yılda Ayvansaray-Piri Paşa arasında (350 m. kadar) kazıklı bir ahşap köprü daha inşâ edilmiştir. Yahudi köprüsü denen bu köprü, Cezayirli Mığırdıç adında bir sarraf tarafından, geçiş parası almak üzere, yaptırılmış ise de, menfaatleri haleldar olan kayıkcılar tarafından on gün sonra yakılmıştır. 1870'te Edhem Paşa tarafından üçüncü Karaköy köprüsünün yapılması için teşebbüse geçilmiş, 24 dubalı bir köprü yaptırılarak, 1912'ye kadar kullanılmış; aynı köprü 1912'den 1936'ya kadar da Azapkapısı-Unkapanı arasında kullanılmıştır. 1875'e doğru ismarlanarak, Hayrâtiye köprüsü yerine yapılan Unkapanı köprüsü 1912'ye kadar kullanılmış, bu tarihte onun yerine üçüncü Karaköy köprüsü konmuş ve 27 nisan 1912'de açılmıştır. Üçüncü Unkapanı köprüsü (Atatürk köprüsü), 1935-1940 arasında yapılmıştır (G. Alnar, *Haliçteki köprüler*, *Akşam* gazetesi, 13, 15, 17, 25 ve 27 mayıs 1939; burada bütün köprülerin ölçü ve şemaları da vardır).

Galata kıyılarında, muayyen yerlerde iskeleler bulunuyor ve gemiler açıkta demirlediklerinden, karaya sandallar ile çıkılıyordu. Başlıca iskelelerden biri Azapkapısı, diğeri Tophane idi. Gümrük, Karaköy'de idi (resmi için bk. Lewis-Album; *Les paquebots du Levant*, *guide des voyageurs*, Paris, 1853, s. 110 v.d., nşr. Services Maritimes des Messageries Nationales). Kırım harbi sırasında Fransızlar, sâhile asker ve vâsıta çıkarırken, çok sıkıntı çektiklerinden, 1856 Paris kongresinde bu durumun güçlükleri Osmanlı devletine gösterilmiş idi. Mâmâfih daha uzun zaman gemiler limanda numaralı ve muayyen şirketlere tahsis olunmuş şamandıralara bağlanmağa devam etti (*Dersaâdet limanı nizamnâmesi*, İstanbul, ts.; *Regolamento del porto di Constantinopoli*, İstanbul, 1878). 1857'de Fenerler imtiyâzını almış olan Marius Michel (sonraları Mişel Paşa)'e 1879'da rıhtım inşâatı imtiyâzı verildi (*Dersaâdet limanının ıslâhı için teşekkül eden komisyonun mazbataları*, İstanbul, 1294=1877). İmtiyaz 75 senelik olup, sâhibine limandan geçecek eşyadan ücret alma salâhiyeti veriyordu. Galata sâhilindeki rıhtım inşâatına nisan 1892'de başlanmış, ve inşâat 1893—1894'te Tophane'den Galata'ya doğru ilerlemiş, fakat bu rıhtıma gemi yanaştırılması istendiğinde, kayıkçıların şiddetli mukavemeti ile karşılaşılmış ve bir irâde-i seniyye ile gemilerin yanaşmasına izin verilmemiştir. Eylûl 1895'te, ilk olarak, bir vapur rıhtıma yanaşınca, kayıkçıların bir nümâyişi ancak askerî kuvvet ile önlenebilmiştir. Galata rıhtımı (uzunluğu 758 m.) beş senede tamamlanmıştır. Dersaâdet rıhtım, dok ve antrepo şirket-i osmâniyesinin mukavelesinin diğer işleri geri kalmış ve nâfıa nezâreti ile olan çeşitli ihtilâflar büyüyerek, Midilli hâdisesine sebep olmuştur. Şirket, bir çok binalar ile birlikte, Çinili Rıhtım hanı (1910—1911) ve Merkez Rıhtım hanını (1912—1914) yaptırmıştır. 1933'te şirketin devletçe satın alınmasına teşebbüs olunmuş (*İstanbul rıhtım, dok ve antrepo T. A. Ş. mübâyea mukavelenâmesi*) ve bu mukavelenin tatbikine 23 kânûn I. 1934 tarih ve 2665 sayılı kanun ile 10 kânûn II. 1935'te başlanmıştır (Z. Bilge, *İstanbul rıhtımlarının tarihçesi*[2], İstanbul, 1955). Son asırda Beyoğlu'nun dış hudûdunda askerî te'sisler de yapılmıştır. Bunlar arasında Taksim kışlası, Gümüş-suyu askerî hastahânesi, Harbiye binası ve Maçka silah-hânesi gösterilebilir.

(Semavi Eyice.)

Türk Edebiyatında İstanbul

Fetihten sonra beş yüz yıla yakın Osmanlı devletinin pâyitahtı olan ve nesiller boyunca türk zevk ve yaratıcılığının her sâhada en mükemmel örnekleri ile dolarak, büyük bir medeniyet merkezi hâline gelen İstanbul türk edebiyatı üzerinde derin te'sirler icrâ etmiştir. Güzel ve çeşitli tabiat manzaraları, muhteşem sarayları, konakları, yalıları, mâbedleri, medreseleri, imalâthâneleri, çarşıları, eğlence yerleri ve mesîreleri ile, bu büyük şehir, denilebilir ki, türklerin yaşayış tarzları ile berâber, hayat görüşlerini ve karakterlerini de değiştirmiş, onlara bir başka

hüviyet vermiştir. Edebiyatta bu değişikliği daha önceki yüzyılların saf ve açık bir dille anlatılan hamâsî ve dinî muhtevâsından, gittikçe daha süslü, ince, zarif ve nükteli bir üslûp ile ifâde olunan dünyevî, âdeta „burjuva tarzında" denilebilecek bir hayat görüşüne geçiş olarak tavsif edebiliriz. Gerçekten XIII. ve XIV. asır türk edebiyatının umûmiyetle kahramanlık destanları, dinî ve tasavvufî şiirler ile dolu olmasına karşılık, XV. ve bilhassa XVI. asırdan sonra, büyük bir kısmı İstanbul'un bin bir zevk ve ihtirasın tatminine elverişli muhitinde vücûda gelen eserler daha ziyâde dünyevî bir mâhiyet taşır. Eski türk tarih ve destanınına hâkim olan *alp* ve *gâzî* tipleri İstanbul'un fethinden sonra, debdebe ve dârat içinde yaşayan çok ihtişamlı bir hukümdar şekline girdiği gibi, zühd ve takvayı, dünyadan el-etek çekmeği Tanrıya ve huzûra kavuşmak için yegâne yol bilen dindar tipi de, dünyanın güzelliği ve iş hayatı ile uyuşan, ticâret ve zanâat ile meşgûl, hayrat yapmağı ve başkalarına yardımı seven bir şehir efendisi hâline gelmiştir. Bunların yanı sıra İstanbul kendilerini tamâmiyle zevk ve safâya veren ve gayr-i ahlâkî bir ömür süren tiplerin türemesine de sebep olmuştur ki, XV. yüzyıldan bugüne kadarki türk edebiyatında bunlardan sık-sık bahsedilir.

İstanbul'un türk edebiyatındaki akislerini burada teferrüâtı ile anlatmak imkânsızdır. Aşağıdaki satırlarda halk, divan ve Tanzimattan sonraki türk edebiyatında İstanbul ile alâkalı belli-başlı eserlere, gâyet kısa bir şekilde işâret edilmek ile yetinilmiştir.

A. Halk edebiyatında İstanbul. Fetihten önce yazılmış olan *Dede Korkut* kitabında, İstanbul bezirgânların mal almak için gittikleri uzak bir şehir olarak geçer. Baybüre Beg, yeni doğan oğlu Beyreg'e, „yahşı armağanlar" almak üzere, bezirgânları Rumeli'ye yollar. Bunlar İstanbul'a gelirler ve „bir deniz kulunı, koz ayğır ile ağ tozlu katı yay ve altı perlü gürz" alarak, 15 yıl sonra Beyreg'e getirirler (Muharrem Ergin, *Dede Korkut kitabı*, Ankara, 1958, I, 117). İstanbul'u fetheden türkler her hâlde daha önce burayı almak için savaşan müslüman kahramanların destan ve mâceralarını biliyorlardı. Efsânesi türk halkı arasında hâlâ yaşayan Seyyid Battal Gâzî [bk. mad. BATTAL] Üsküdar ve Kadıköyü'ne kadar gelmiş, şehri 7 yıl kuşatarak, buralarını imar etmiş idi. Evliya Çelebî Kadıköy adının evvelce Gâzî-köy olduğunu kaydeder (*Seyahatnâme*, I, 470). Selçuklular devrinde yaşamış bir alp-eren gibi gösterilen ve şahsı etrafında büyük bir menâkıp teşekkül eden Saltuk da İstanbul'a gelir, şehri muhtelif yerlerinden yangına verir, erleri ile berâber Ayasofya'da namaz kılar, kâfirler ile savaşır ve nihâyet ahidnâme ile, Bizans'ı haraca bağlayarak, çekilir. Şehri fetih gâyesini gütmeyen Saltuk orada adam dahî bırakmaz. Bunun sebebini İstanbul'un „fesad bir yer" olduğu, müslümanlar burada yerleşirlerse, ahlâklarının bozulacağı fikri ile izah eder (bk. Fahir İz, *Eski türk edebiyatında nesir*, İstanbul, 1964, s. 286—290). Abū Ayyūb al-Anṣārī'nin hâtırası da fetihten önce çok canlı olmalı ki, Evliya Çelebî'nin yazdığına göre, Fâtih İstanbul'u alınca, onun mezarını araştırmış ve şeyh Akşemseddin, ilk defa seccâdesini sererek, namaz kıldığı ve istiğraka daldığı toprağın altında onu keşfetmiştir (*Seyahatnâme*, I, 401). Akşemseddin'in bu keşfi ve İstanbul'un fethi ile alâkalı diğer hareketleri *Menâkib*'inde geniş olarak anlatılmıştır (bk. Fahir İz, *ayn. esr.*, s. 345—359). Eyüp semtinin teşekkülünde ve dinî bir muhit hâline gelmesinde bu efsâne veya inancın büyük bir te'siri olmuştur. İstanbul fethi ile ilgili daha bir çok efsâne ve rivâyet var ise de, bunlar edebî bir şekle sokulmamıştır (bk. M. Hâlid Bayrı, *İstanbul folkloru*, İstanbul, 1947). XV. asır şâirlerinden Akşemseddin-zâde Hamdî'nin mevzuu halk edebiyatından alınmışa benzeyen ve vak'ası fetihten önceye âit olan *Tuḥfat al-'uṣṣāḳ* adlı mesnevîsi, daha sonra yazılmış İstanbul ile alâkalı halk hikâyelerinin âdetâ bir öncüsü olması bakımından, dikkate şâyândır. Burada kayseriyeli müslüman, genç ve güzel bir tüccar, mal almak üzere, İstanbul'a gelir, bir hana iner. Bizans hukümdarının vezîrinin adamları bunu kendisine haber verirler. Vezîrin güzel bir kızı vardır. Vezîrin evine dâvet olunan delikanlı orada kızı görünce âşık olur. Kız ile evlenebilmesi için dinini terk etmesi şart koşulur; küfr ile iman arasında bir fark gözetmeyen, Tanrının bin-bir tecellisi olduğuna inanan delikanlı bu teklifi kabûl eder ve kız ile evlenir. Fakat Ayasofya'da yapılan büyük âyin esnâsında, oraya ilk geldiği zaman bıraktığı *Kur'an*'ı görerek, büyük bir heyecana kapılır; bu kitabın ne olduğunu soran kıza ve babasına *Kur'an*'ı okur; Allah kelâmının te'siri ile, onlar da müslüman olarak, Kayseriye'ye dönerler (bk. E. J. Gibb, *A history of ottoman poetry*, London, 1905, II, 50). Bu hikâyede dikkate şâyân olan kahramanın bir tüccar olması ve sonradan dinî duygusu galebe çalmış olmasına rağmen, bir kâfir kızına âşık olarak, dinini bırakabilmesidir. Daha sonra teşekkül etmiş olan ve vak'ası İstanbul'da geçen halk hikâyelerinde kahramanlar umûmiyetle tüccar veya tüccar-zâdedirler ve onlarda artık dinî duygu değil, zevk ve eğlence bahis mevzuudur. Vak'ası Murad IV. devrinde geçen Hançerli Hanım hikâyesinde (Selâmî Münir, *Hançerli Hanım*, İstanbul, 1937), Bedestenli Halil Efendi adında zengin bir adam vardır; ölünce, oğluna büyük bir miras kalır. Kötü niyetli dalkavuklar delikanlının etrâfını sararlar ve onu, eğlendirmek için, İstanbul'un meşhûr meyhâne ve mesîrelerinde dolaştırır, kumara ve içkiye alıştırırlar. Hikâyenin genç kahramanı Süleyman Bey batakhâneler ile dolu olan İstanbul'da Hançerli Hanım adında bir âlûftenin tuzağına düşer ve onun kölesi olur. Vak'ası yine Murad IV. devrinde geçen Tayyâr-zâde hikâyesinde (*Hikâye-i Tayyâr zâde*, İstanbul, 1289) zengin bir adam tarafından himâye edilen genç ve güzel bir delikanlı bir gün, hile ile, çok zengin, fakat çok çirkin bir kadın olan Gevher Hanım'ın sarayına sokulur ve orada hapsedilir. Ancak bin-bir mâceradan sonra, Murad IV.'ın müdâhalesi ile, bu batakhâneden kurtulur. Vak'ası İstanbul'da geçen daha bir çok halk hikâyesi vardır. Bunlarda İstanbul umûmiyetle servet ile sefâhatin, güzellik ile ahlâksızlığın birleştiği bir yer olarak görülür. Vak'aları İsfahan, Kandehâr, Tebriz, Horasan, Erzincan gibi şark diyarlarında geçen halk hikâyelerinde (bk. Otto Spiess, *Türk halk hikâyeleri*, trc. Behçet Gönül, İstanbul 1941) aşk çok mefkûreleştirilmiş olduğu hâlde, vak'aları İstanbul'da geçen halk hikâyelerinde çapkınlık, şehvet, para ve mal ihtirâsı hâkimdir. Bâzı halk masallarında da İstanbul saf genç kız veya delikanlıların aldatıldığı bir muhit olarak görülür (bk. Naki Tezel, *İstanbul masalları*, İstanbul, 1938: *iki kız kardeş ve Bedestenli Mustafa Efendi*).

Halk edebiyatı sâhasında İstanbul'u en iyi aksettiren eser *Karagöz* [b. bk.]'dür. Evliya Çelebî'nin „üç yüz pâre taklidi" olduğunu söylediği „hayâl-i zıll"'da İstanbul her cephesi ile görünür. Başlangıçta şiir ve mesnevî gibi dinî ve hamâsî bir mâhiyet taşıyan Karagöz, İstanbul'a gelince, tamâmiyle değişmiş, bu imparatorluk merkezinin renkli ve kozmopolit hayatını aksettiren gerçekçi ve hicviyeci bir hüviyet kazanmıştır (bk. Sabri Esat Siyavuşgil, *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul*, İstanbul, 1938; ayn. mll.,, *Karagöz, psikososyolojik bir deneme*, İstanbul, 1941; Helmut Ritter, *Karagös, türkische Schattenspiele*, Wiesbaden, 1953). Karagöz perdesinde görünen bütün tipler, başta Karagöz ve Hacivat olmak üzere, Çelebî, Zenne, Tiryakî, Beberuhî, Sarhoş, Külhanbeyi tipleri türk mahallesinden alındığı gibi, arap, acem, arnavud, yahudi, ermeni, tatlısu frengi v.b. gibi tipler de İstanbulluların yakından tanıdıkları çehrelerdir. Oyunların mevzûlarını teşkil eden vak'alar da İstanbul hayatı ile ilgilidir: *Ağalık*'ta, *Esir-pazarı*'nda köle ve câriye alım-satımı, *Büyük evlenme*'de İstanbul'un muhteşem düğünleri, *Cazular*'da câhil halkın bâtıl inançları, *Hamam*'da bir devir ve çevrenin bozuk ahlâkı, *Orman*'da sûr dışına çıkılınca, karşılaşılan tehlikeler, *Baskın*'da eski türk cemiyetinin meşhûr bir örf ve âdeti, *Bahçe*'de İstanbul mesîreleri, *Cambazlar*'da bir loncanın merâsimleri, *Salıncak*'ta bayram yeri, *Tahmis*'te Tahtakale kahve döğüşleri v.b. perdeye aksettirilmiştir. Karagöz'de, kendisini konuşma, nezâket ve davranış bakımından en üstün ölçü olarak kabûl eden şehirli türkün alay ve mizâhı vardır. Karagöz ile berâber eski türk halk temâşâ san'atının ikinci mühim kolu olan ortaoyununda da tipler ve vak'alar İstanbul hayatından alınmıştır (bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk temâşâsı*, İstanbul, 1942).

Fetihten sonra İstanbul'a yerleştirilen ve daha sonra gelen türk halkı ile berâber halk kültür ve edebiyatı da İstanbul'a gelmiş, fakat bu yeni muhitte o da mâhiyetini bir hayli değiştirmiştir. İstanbul'da halk şâirlerinin yaşadıkları ve san'atlarını icrâ ettikleri yerler, kahvehâneler, meyhâneler, konaklar ve saraylar idi. Buralarda köy ve kasaba çevresinden başka türlü bir hayat yaşanmakta idi. Evliya Çelebî'nin kendi zamanında sayılarının 300 nefer olduğunu söylediği sâzendegân ve çögürcüyân (*Seyahatnâme*, I, 639), sazları ile geçinemedikleri için, tulumbacı, kayıkcı, bekçi olmuşlar, ilhamlarını da, pek tabiî olarak, yeni çevrelerinden almışlardır. II. meşrutiyet devrine kadar devam eden ve İstanbul'un her semtinde bulunan semâî kahvelerinde pek çok halk şâiri yaşamıştır. Bunlar şiirlerinde İstanbul'da vukua gelen yangınları, baskınları, zelzeleleri ve günlük hayat sahnelerini tasvir etmişlerdir (Osman Cemal Kaygılı, *İstanbul'da semâî kahveleri ve meydan şâirleri*, İstanbul, 1937; T. Alangu, *Çalgılı kahvelerde külhanbey edebiyatı*, İstanbul, 1943). İstanbul bekçilerinin ramazanlarda söyledikleri destanlar, esnaf, çarşı ve mahalle hayatını aksettirmeleri bakımından, bilhassa dikkate şâyândır. Karagöz'den sonra eski İstanbul'u en iyi canlandıran örnekler bunlardır denilebilir. Bedesten, Saraçhâne ve Sîmkeşhâne'den bahseden destanlarda buralarda çalışan ustalar, kalfalar ve çıraklar medholunuyor. Bekçi destanları arasında Kızkulesi'ni İstanbul yalılarını, Eyüb'ü, Ayasofya'yı tasvir eden-

ler bulunduğu gibi, araplar, miras-yediler, tenbeller ve sıbyanlar ile alay eden şiirler de vardır (Muhtar Yahyaoğlu, *İstanbul mahalle bekçilerinin destan ve mani katarları*, İstanbul, 1948; M. Naci Kum, *Bekçi baba destanı*, *Türk folklor araştırmaları dergisi*, 1951, nr. 19—23). Meşhûr halk şâirlerinden bâzıları da İstanbul'u öğen şiirler yazmışlardır. Âşık Ömer, 17 kıt'alık bir destanında, İstanbul'un muhtelif semtlerini zikrederek husûsiyetini belirtir (Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Âşık Ömer, hayatı ve şiirleri*, İstanbul [1936]). Aynı şâir İstanbul üzerine, arûz vezni ile, üç murabbâ daha yazmıştır. XVIII. yüzyılda yaşamış halk şâirlerinden Abdî'nin İstanbul'a hasretini anlatan bir çok şiiri vardır (M. Naci Kum, *Şâir Abdî ve güzel İstanbul*, *Yeni türk mecmuası*, 1936, sayı 38, s. 70—74). İspartalı Seyranî, 30 kıt'alık bir destan ile vak'a-i hayriyeyi hikâye eder (Fuad Köprülü, *Türk saz şâirleri*, İstanbul, 1940, 508—512). Ahmed isimli bir halk şâirinin Sultan Abdülmecid Han zamanında basılmış *Dâsitan-ı medhiye-i İstanbul* adında bir şiiri vardır (Ömer Faruk Akün, *Abdülhak Hâmid'in merkad-i Fâtihi ziyâret manzûmesi ve içindeki görüşler*, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1956, VII, 77). Abdülaziz devrinde, saraydaki âşık meclislerine riyâset eden Beşiktaşlı Gedâî de İstanbul'da yaşanılan hayatı, ahlâkî bozuklukları anlatan destanlar ve semâîler söylemiştir (S. N. Ergun, *Beşiktaşlı Gedâî*, İstanbul, 1933). Ayrıca, yine Abdülaziz devrinde, Ahmed adlı bir halk şâirinin İstanbul'a dâir bâzı manzûmeleri hakkında bk. M. Zeki Oral, *İstanbul destanları*, *İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1956, IV, 191—197. Burada ayrı-ayrı zikri mümkün olmayan diğer halk edebiyatı ve folklor malzemesi için bk. M. İ. Başgöz, *İstanbul folkloru üzerinde bir bibliyografya denemesi*, *İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1955, I, 67—86.

B. Divan edebiyatında İstanbul. Divan edebiyatı, daha önceki yüzyıllarda, Konya, Germiyan, Bursa ve Edirne gibi şehirlerde teşekkül etmeğe başlar ise de, asıl husûsiyetini İstanbul fethedildikten sonra, burada gelişen ve imparatorluğun kudret ve ihtişâmını aksettiren medenî ve içtimaî hayat çerçevesi içinde kazanır; taklit merhalesini aşarak, yaşanılan hayat ve muhitten gelen bir öz ile dolan islâmî edebiyata hâkim olan dünyanın kötülüğü ve inkârı fikri, İstanbul'un gözalıcı muhitinde te'sirini kaybederek, yerini hayatın tadını çıkarma ve yaşama sevinci alır. Şehir, mimârîsi, eşyâsı, eğlencesi, merâsimi, nüktesi ve daha binbir husûsiyeti ile, divan edebiyatını mevzû ve üslûp unsuru olarak doldurur. Türkler İstanbul'a gelince, kendilerininkinden çok farklı hayat süren bir halk ile karşılaşırlar. Fâtih'in —*Bağlamaz Firdevse gönlünü Kalata'yı gören — Kâfir olur ey müselmanlar o tersâyı gören* — mısrâları bu yeni muhit ile temâsın ilk intibâlarını aksettirir ve o zamanlar dünyanın en ünlü şehirlerinden biri olan İstanbul'un türklerin yaşayış tarzını, hayat görüşünü nasıl değiştireceğini âdetâ önceden haber verir. Divan edebiyatına İstanbul bizzat onu alan cihangirin „Kalatalı bir frengî kâfir" için söylediği gazel ile girer. Fâtih'in saray şâirlerinden Hâmidî İstanbul'u öğen bir kasîde yazar (Ahmed Ateş, *Fetihten az sonra bir İstanbul tasviri*, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, 1953, c. I, sayı 17 v.d.). Ahmed Paşa bir kasîdesinde Fâtih'in yeni yaptırdığı Saray-ı cedîdi medheder. Aynı yüzyılda yaşamış Aynî isimli bir şâir, fetih dolayısı ile, —*Revnâkı bu kâinâtın şehr-i Kostantinyedir* — mısrâı ile biten 6 kıt'alık bir manzûme yazmıştır (burada bahis mevzuu olan şiirlerden çoğunu, Âsaf Halet Çelebî, *Divan şiirinde İstanbul*, İstanbul, 1953, isimli seçme şiirler dergisinde toplamıştır. Bu kitapta bulunmayan veya bulunsa bile belirtilmesi lüzumlu görülmeyen kaynaklar makalede gösterilmiştir). Celîlî, *Şehrengîz-i İstanbul ve İznik* (Üniv. kütüp., nr. TY 3770) adlı eserinde, İstanbul'u „cümle beyti musannâ ve ma'mûr" bir şehir olarak tavsif eder. XV. asırda İstanbul'dan bahseden en dikkate şâyân eser Tâcî-zâde Ca'fer Çelebî'nin *Heves-nâme* adlı mesnevîsidir (Nuruosmanîye kütüp., nr. 4373). İstanbul'da başından geçen bir aşk mâcerâsını anlatan Ca'fer Çelebî Galata'nın yüksek binalarını, „pür ziver ü zer" dükkânlarını, „bütler ile zeyn-olmuş" meyhânelerini, kulelerini ve kalelerini, tepeler, ağaçlar ve bahçeler ile çevrili Kâğıthâne'yi, Ayasofya câmiini, Fâtih'in yaptırdığı saray, hamam, kasr, câmi, medrese, imâret ve dârüşşifâ gibi mimârî eserlerini, Eyüp türbesini, âyân-ı devletin köşk ve kasrlarını medheder.

XVI. asırda Zâtî, Bâkî, Nihânî, Zihnî, Siroz'u Sa'dî, Yahyâ Efendi, Latîfî, Koca Nişancı İstanbul'dan bahseden bir çok gazeller yazmışlardır. Taşlıcalı Yahya *Şâh u gedâ* isimli mesnevîsinde İstanbul'u dekor olarak alır ve güzel tasvirler yapar. Bunlar arasında: —*Kurşun örtülü kubbeler yer-yer—Yelken açmış gemilere benzer* — gibi üslûbu ve hayal tarzı ile, çağdaş edebiyata yaklaşan beyitler vardır. Aynı asırda İstanbul'dan bahseden üç şehrengîz yazılmıştır. Ahmed Cemâlî, *Şehrengîz-i İstanbul* (İstanbul Üniversite kütüp., nr. TY 9263; Nuruosmaniye kütüp., nr. 3383) isimli eserinde, şehrin geniş bir manzarasını çizer: Yedi dağı da güzel olan İstanbul, sâde

ce bir su deryâsı değil, aynı zamanda ağaç ve insan deryâsıdır; tepelerinde minâreler, göklere merdivenler ve asâlar gibi, yükselirler. Boğaz'da yelkenliler uçar, sokaklarda beyler ve ağalar dolaşır; etrafında „bostan-ı şâhî" bulunan Göksu, „Hisar-ı nev", Kavak, Kadıköy, Üsküdar, Eyüp ve Beşiktaş görülecek yerlerdir; yazın Davudpaşa'da „ sîmberler" denize girerler, deryâ yüzünü yağlı kayıklar kaplar, Kalata ayrı bir memleket, bir „frengistandır". Bu asırda Safî adlı bir şâir farsça bir *Kitâb-ı şehrengîz der İstanbul* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3383) kaleme almıştır. Pek çok minyatür ile süslü bir nüshası Topkapı Sarayı Hazîne kütüphânesinde bulunan (nr. 1260) *Sûr-nâme-i hümâyun*'da düğüne iştirâk eden bütün esnaf zümresinden bahsedilmiş ve İstanbul'da yapılan eğlenceler tasvir olunmuştur. Bu asırda İstanbul'a dâir en dikkate şâyân eserlerden biri de Latîfî'nin *Evsaf-ı İstanbul* adlı kitabıdır (İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 3770).

Latîfî, Evliya Çelebî'den önce, İstanbul'u geniş olarak anlatan ilk muharrirdir. Yazar, „içinde envâ-ı hırfet ve yetmiş iki millet temekkün ve tavattun eden" İstanbul'dan büyük bir hayret ile bahseder. „Sevdâ-yı teferrüc ve temâşâya" kapılarak, uzak mesafelerden bu büyük şehre gelen Latîfî burada bir „mecma-i acâib ve menba-ı garâib" görmüştür. „Bu şehr-i dilfirîb nice sûretten âdemin gönlüne girip, sermâye-i aklın aldırır". Latîfî kitabında İstanbul'un kuruluş ve fethini, çeşitli insan kalabalıklarını, câmilerini, konaklarını, muhtelif semtlerini süslü ve seci'li bir üslûp ile tasvir ettikten sonra, burada yaşanılan hayatın insanı baştan çıkararak, dinden uzaklaştırdığını söyler: — „Bunda temekkün ve tavattun edenler mahabbet-i dünyevîye ile lezzet-i fakr ü fenâ kalbinden dûr ve kesret-i havâyic ile her zaman bîhuzur olup, ehl-i iyâlı, şöhret ve ziynet için, ceng ve gavga eder". Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mavâ'id al-nafâ'is fî ḳavâ'id al-macâlis* (nşr. Yeni çağ tarihi kürsüsü, İstanbul, 1956) adlı eserinde İstanbul'da yaşanılan hayat, örf ve âdet hakkında dikkate şâyân müşâhede ve fikirler vardır. Fakîrî'nin *Risâle-i ta'rifât* (İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 3051) adlı küçük mesnevîsi, muhtelif meslekler ve ictimaî sınıflar hakkında bilgi vermesi bakımından, dikkate şâyândır.

XVII. asırda şeyhulislâm Yahya, Nâbi, Vecdî, Fasîhî, Nef'î gibi şâirler İstanbul üzerine bir çok gazeller söylemişlerdir. Bu âdeta bir moda hâline gelmiş olmalı ki Bahtî (Sultan Ahmed II.) bir gazelinde: — *O şehr-i dil-küşânın vasfına denmiş gazeller çok — Velî Bahtî senin nazmın gibi rengin gazel olmaz* — diye öğünür. Hakikatte bu asırda İstanbul üzerine en güzel gazeli Nef'î söylemiştir. XV. asırda Ca'fer Çelebî'nin tabiî güzelliğini öğdüğü Kâğıthâne XVII. asırda çok sevilen bir eğlence yeri hâline gelmiştir. Nef'î'nin: — *Mahşer olmuş sahn-ı Kâğıthâne dünyâ bundadır — Cennete dönmüş güzellerle temâşâ bundadır* — mısrâları daha sonra Nedîm'in tasvir edeceği Kâğıthâne âlemlerinin bu asırda başladığını gösterir. Ahdî ve Belîg tezkireleri bu asırda Tab'î adlı bir şâirin türkçe bir İstanbul şehrengîzi bulunduğunu kaydederler ise de, biz İstanbul kütüphânelerinde böyle bir esere rastlayamadık. Büyük bir tasvir kudretine sâhip olan Nev'î-zâde Atâî *Hamse*'sinde İstanbul'dan sık-sık bahseder. *Âlem-nümâ* yahut *Sâkînâme* adlı mesnevîsinde Yûşâ, Göksu, Gümüşservi, Alemdağı ve Akbaba gibi yerleri zikreden Nev'i-zâde Rumeli hisarı ile Anadolu hisarı arasında bir münâzara tertip eder. *Nafaḥāt al-azhār*'da devrin ahlâkî durumunu belirten parçalar vardır. *Hafṯẖvān*'da İstanbullu bir kuyumcu ile bir tüccarın mirasa konan oğullarının mâcerası anlatılmıştır. *Ṣoḥbat al-abkār*'da da bir hikâyenin vak'ası Üsküdar'da geçer (Nev'î-zâde Atâî, *Dîvân* ve *Hamse*, Üniversite kütüp., nr. TY 4103). İstanbul mesîre ve konaklarında yaşanan hayat, sâdece yaşayış tarzı üzerinde değil, dil ve üslûp üzerinde de te'sir icrâ etmeğe başlamıştır. Bu devirde edebiyatın artık kitabî değil, hayatî olması isteniyor. Fasîhî bir gazelinde buna işâret ederek, şöyle der: — *Lisân-ı köhneden el çekti mahbûbu Stanbûl'un — Fasîhî şâirân etmektedir tâze zebân peydâ* — İstanbul üzerine bir haylı gazel yazmış olan Nâbî *Hayriye*'sinde İstanbul'u, medeniyet bakımından, uzun-uzun medheder. Nâbî'ye göre, İstanbul bütün kabiliyetli insanların toplandığı, kemâle erdiği, izzet ve şeref mertebelerine yükseldiği bir şehirdir, başka yerlerde ömür telef olur. Dünyada ne kadar ilim ve fen şûbesi var ise, İstanbul'da kemâle ermiş v itibâr bulmuştur. İstanbul, tabiat güzellikleri ve mimârîsi ile de hârikulâde bir yerdir; „hüsn-i sûrîsine gayet yoktur". Nâbî bir çok yerde İstanbulluların şivesine hayranlığını belirtir (A. Karahan, *Nabi ve İstanbul sevgisi*, *Türk dili dergisi*, 1953, sayı 20, s. 567—570). İstanbul'da teşekkül eden Osmanlı bürokrasisi Tanzimat devrinden sonra tenkit edilmeğe başlanılan, rahatına düşkün, cemiyet meselelerine karşı alâka duymayan kültürlü, fakat korkak çekingen ve mutavaatkâr bir „kalem efendisi" tipi yaratmıştır. Nâbî, *Hayriye*'sinde oğluna bu

tipi bir örnek olarak gösterir (Mehmed Kaplan, *Nâbî ve orta insan tipi*, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1961, XI, 25—44).

Yalnız bu asırda değil, bütün eski edebiyatta İstanbul'u en geniş ve en canlı şekilde anlatan müellif, hiç şüphesiz Evliya Çelebî'dir. Meşhûr *Seyahatnâme*'sinin birinci cildini „maskat-ı re'si olan İslâmbol" 'a tahsis eden Evliya Çelebî, şehrin efsâne ile karışık kuruluş tarihini, Fâtih'ten önce girişilen fetih denemelerini ve onu bizim yapan son fethi tafsilâtlı olarak anlattıktan sonra, İstanbul'un bütün semtlerini geniş ve teferruatlı olarak tasvir eder. Çok meraklı bir insan olan müellif doğduğu şehirde dikkate şâyân hiç bir şeyi ihmal etmemiştir. *Seyahatnâme*'nin en mühim kısmı İstanbul'da yaşayan bütün esnaf ve zanaat erbâbının hiç biri unutulmadan zikredilmesi ve tanıtılmasıdır. Babası kuyumcubaşı olan Evliya Çelebî'nin zanaat erbâbına karşı büyük bir sevgisi vardır. O, İstanbul'un bunlar sâyesinde ma'mur hâle geldiğini bilir. Lâğımcı ermenilerden bahsederken „ayaklarında şapşal siyah çizmeler ve mülevves hırkalar ile" dolaşan bu insanların „gerçi mezmûm ve mülevves olmakla berâber" İstanbul'a lüzûmlu olduklarını, şehrin „ancak bu mülevves sınıfın hizmeti ile pâk" olduğunu söyler (*Seyahatnâme*, I, 32). O zamanki İstanbul'da „Ayasofya ve Süleymaniye gibi câmiler yapmağa kadir 70 büyük mimar vardır. 70 kethüdâ, 70 çavuş bütün günler, atları ile, İstanbul'u dolaşıp, huduttan taşra ve tarîk-i 'âm üzre" bina yapılmamasını te'min ederler. Oturdukları semtin deli ve abdallarını dahi kaydetmeği ihmal etmeyen Evliya Çelebî'nin eseri, anlattığı bir çok şeylerin inanılmayacak kadar mübalağalı olmasına rağmen, eski İstanbul hakkında zengin ve canlı intibâlar veren bir kitaptır.

XVIII. asırda İstanbul'dan bahseden pek çok şâir vardır. Sâmî, Seyyid Vehbî, Süleyman Nahîfî, Çelebi-zâde Âsım, Haşmet, Şeyh Galib, İzzet Efendi, gazel, kasîde ve mesnevîlerinde, İstanbul'un mevsimlerini, semtlerini, ramazanlarını, düğünlerini, bayramlarını, saray, kasır ve yalılarını tasvir etmişlerdir. Bunlardan Nedîm şiirde İstanbul'u en çok ve en güzel şekilde anlatan bir şâirdir. Onun kasîde, gazel, şarkı ve bâzan bir kasîde kadar uzayan tarihlerinde Ahmed III. devrinin İstanbul'u bütün zevk ve neş'esi, tabiî ve mimârî güzelliği ile, yaşar. Meşhûr İstanbul kasîdelerinde İstanbul'u bir bütün olarak tasvir eden Nedîm diğer manzûmelerinde bilhassa Sa'dâbâd üzerinde durur. Nedîm'in bütün şiirlerine İstanbul'un havası, suyu, mimârîsi ve neş'esi sinmiştir. Mazmunları incelenecek olur ise, bunların içinde şehir hayatından alınma bin-bir unsurun kaynaştığı görülür (Mehmed Kaplan, *Nedim'in şiirlerinde mimarî, eşya ve kıyafet*, *İstanbul Enstitüsü dergisi*, 1957, III, 43—55; Hasibe Mazıoğlu, *Nedim'in divân şiirine getirdiği yenilik*, İstanbul, 1957). Haşmet ve Seyyid Vehbî, *Sûr-nâme*'lerinde İstanbul'da yapılan gündüz ve gece eğlencelerini tasvir ederler (bk. Mehmed Kaplan, mad. HAŞMET). Vehbî'nin *Sûr-nâme*'den başka *Lutfiyye* ve *Şevkengiz* adlı mesnevîlerinde de İstanbul hayatını aksettiren parçalar vardır. Hayat görüşleri icâbı dış dünyaya gözlerini kapamaları lâzım gelen Şeyh Galib ve Esrar Dede gibi mutasavvıf şâirler bile İstanbul'da yaşanılan hayatın câzibesine kapılmaktan kendilerini alamamışlardır. Bir İstanbul baharında herkesin katıldığı neş'e ile sarhoş olan Şeyh Galib — *Seçilmez oldu gülistanda mest ile hûşyâr — Bu zôr-ı neş'e ile doğru gitmek kabil mi?* — der. Esrar Dede de bir gece, Boğaz'da şeyhi ile berâber yaptıkları bir âlem-i âbı anlatır: — *Boğaziçi'nde bu şeb mey vererek muğbeçeler — Etti sâgar gibi lebrîz bizi tâ be-gelû* — XVIII. asır şâirlerinden Fennî, *Sâhil-nâme* adlı (bk. *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, II, 250—254) manzûm eserinde, birer beyit ile, İstanbul'un 62 sâhil köy ve kasabasını tasvir etmiştir. İzzet Efendi de Selim III.'e sunduğu *Sâhil-nâme* (bk. Cavid Baysun, *Boğaziçi iskelelerine dâir bir kasîde, İzzet Efendi'nin Sâhil-nâmesi*, *Türkiye Turing ve otomobil kurumu belleteni*, İstanbul, 1950, nr. 103) adlı bir kasîdesinde bütün kıyı semt ve iskelelerini sıra ile sayar. Asrın sonunda yetişen Enderunlu Fâzıl, Nedîm vâdisinde, İstanbul'dan bahseden bir çok gazel, kasîde ve şarkı yazdığı gibi, *Hûban-nâme*, ve *Zenan-nâme* adlı mesnevîlerinde İstanbul'da yaşanan hayatı teferruatlı olarak anlatır. Enderunlu Fâzıl, İstanbul halkının mizacını karışık olmak ile izah eder. Burada her soydan insan vardır ve bunların şahsiyet ve mizaçları asla birbirine uymaz. İstanbul'da yaşanılan hayat o kadar ince ve zariftir ki, erkekler bile „zen gibi" nazlı ve işveli bir hâle gelmişlerdir. XIX. asrın ilk yarısında Enderunlu Vâsıf, şarkı ve gazelleri ile, İstanbul'u bilhassa Boğaz'da yapılan mehtap safâlarını çok güzel tasvir etmiştir: — *Bahrin bu şeb emvâc-ı safâ aştı boyundan — Vâsıf binelim kayığa İstinye koyundan — Sâgar çekerek zevk ile Kandilli suyundan — Göksu'ya gel ey çeşm-i kebûd âlem-i âb et* — mısraları bu anlardan birini tesbit eder. Vâsıf'ın şiirlerinde İstanbul'un günlük hayatına, kıyâfet ve eğlencelerine dâir pek çok unsur vardır. Divan edebiyatında İstanbul hakkında yazılmış şehrengizler husûsunda daha geniş mâlûmat için bk. Âgâh Sırrı Levend, *Türk edebiyatında şehrengizler ve şehrengizlerde İstanbul* (İstanbul, 1958, *İstanbul Enstitüsü yayınlarından*).

Yukarıda adı geçen ve edebî bir mâhiyet taşıyan eserlerden başka, İstanbul'dan bahseden daha bir çok kitap vardır. Bunlar, İstanbul'un tarih ve coğrafyasına müteallik kısımlarında gösterildiğinden, burada ayrıca zikredilmemiştir.

C. Tanzimattan sonra Türk edebiyatında İstanbul. Tanzimattan sonra türk edebiyatında, garp te'siri ile, dünyaya bakış, duygu ve düşünceyi anlatış tarzı nesiller boyunca değişmiş, bunun bir neticesi olarak, İstanbul tasvirleri de çok zengin bir mâhiyet almıştır. Bu devir, Osmanlı imparatorluğu ile berâber, eski medeniyetin de yıkıldığı ve garp medeniyetinin bütün hayat sâhalarını kaplayarak, müesseseleri, örf ve âdetleri inançları günlük hayatın yüzyıllardan beri alışılmış nizamını alt-üst ettiği bir devridir. Bu inkirâz kendisini en kuvvetli olarak imparatorluk merkezinde hissettirmiş ve bunun akisleri bütün son devir edebiyatını doldurmuştur. Daha Tanzimattan önce çıkmağa başlayan ve sayıları gittikçe artan gazeteler pâyitahta âit günlük haberleri neşrederek, câri hayata dikkati çekerlerken, tiyatro, roman, hattâ şiirde yaşanılan gerçeği anlatma fikri edebiyatın muhtevâ ve üslûbunu tamâmiyle değiştirmiştir. Aziz Efendi'nin *Muhayyelât* (*Muhayyelât-ı Aziz Efendi*, İstanbul, 1852)'ı ile Emin Nihad'ın *Müsâmeret-nâme* (İstanbul, 1872—1875)'si gibi eski hikâyelerin bir devamı sayılabilecek olan kitaplarda vak'aları İstanbul'da cereyân eden bâzı hikâyeler var ise de, bunlarda şehir hayatına âit canlı tasvirlere rastgelinmez. İlk defa Şinasi, *Tasvir-i efkâr* gazetesinde çıkan makaleleri ile, şehre âit bâzı meseleleri ortaya atar. *Şâir evlenmesi* (1860) adlı piyesinde bir İstanbul mahallesine âit tipleri sahneye çıkarır. Namık Kemal, *Tasvir-i efkâr*'da çıkan *Ramazan mektupları* (1282=1866, nr. 452—455) ile, türk edebiyatında ilk defa bir şehir „röportajı" örneği verir. *Bârika-i zafer*, *Devr-i istilâ*. *Evrâḳ-ı perîşân* ve *Osmanlı tarihi* gibi tarihî eserlerinde Fâtih ve İstanbul'dan bahseder (Mehmed Kaplan, *Namık Kemal ve Fâtih*. *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1954, VI, 71—82). *Cezmî* (1880) adlı romanında XVI. asır İstanbulu'na âit bâzı sahneleri tasvir etmeğe çalışmış ise de, bunlar başarısız denemelerdir. *İntibâh* (İstanbul, 1876) vak'ası İstanbul'da geçen ve şahısları o devir hayatından alınma ilk türk romanlarındandır. Bu romanın başında mensur bir kasîde girizgâhına benzeyen uzun bir Çamlıca tasviri vardır. Romanın diğer kısımlarında yer yer daha „gerçeğe yakın" tasvirlere rastgelinir.

Romanlarının çoğunda İstanbul'u dekor olarak alan Ahmed Midhat Efendi kahramanlarını şehrin muhtelif semtlerinde dolaştırır. Onun üzerinde en çok durduğu semt „alafranga" hayatın toplandığı Beyoğlu'dur. *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* (İstanbul, 1875), *Karnaval* (İstanbul, 1881), *Müşâhedât* (İstanbul, 1890) adlı romanlarında Beyoğlu'ndaki kahveleri, gazinoları, tiyatroları, batakhâneleri, buraya alafranga hayat sürmek için gelen türkler ile azınlık ve yabancıların hayatlarını anlatmıştır. A. Midhat Efendi'ye göre, Beyoğlu „hastalıktan, murdarlıktan, batakçılıktan ibâret" türklerin ahlâkını bozan bir muhittir. Midhat Efendi'nin örnek kahramanı Râkım Efendi türk örf ve âdetlerine bağlı bir gençtir. Tanıştığı bir ingiliz âilesini kendi evine dâvet eder ve onları, türklerin nasıl eğlendiklerini göstermek üzere, Kâğıthâne'ye götürür. İngilizler, garbı da tanımak ile berâber, millî şahsiyetini muhâfaza eden bu türk gencine hayran olurlar. Türk edebiyatında ilk defa Midhat Efendi'nin vuzuh ile ortaya koyduğu bu şark-garp, alaturka-alafranga, yerli-avrupalı tezâdı, son yıllara kadar yazılmış olan pek çok türk romanında muhtelif cephelerden tekrar ele alınmıştır. *Çaylak* isminde bir mizah dergisi çıkardığı için Çaylak lekabı ile anılan Mehmed Tevfik, *İstanbul'da bir sene* başlığı altında, *Tandır*, *Mahalle kahveleri*, *Kâğıthâne*, *Ramazan geceleri* ve *Meyhâne* (1881—1883) adlı 5 kitap çıkarmış, yarı tasvir, yarı hikâye tarzında, İstanbul'un husûsiyetlerini tesbite çalışmıştır.

Tabiata garplı romantiklerin gözleri ile bakan Abdülhak Hâmid, Recaî-zâde Ekrem, Sâmi Paşa-zâde Sezâî ve onların te'sirleri altında kalan Menemenli-zâde Mehmed Tâhir, Mehmed Celâl gibi şâirler İstanbul'un tabiat manzaralarının şiiriyet ve ulviyetini keşfetmişlerdir. Çocukluk ve gençlik yıllarını Çamlıca'da geçiren Hâmid ilk şiir kitaplarından olan *Garâm* (İstanbul, 1923)'da Çamlıca'da geçen bir aşk macerâsını anlatır. Sâmi Paşa-zâde Sezâî'ye yazmış olduğu mektuplarda (*Mektuplar*, I, 14, v.d.) Çamlıca'yı şâirâne tasvirler ile öğer. *Mâzi mesîrelerinden* adlı şiirlerinde (*Resimli kitab*, 1325, nr. 13) Çamlıca, annesinin hâtırası ile berâber, yaşar. Mütârekede, İstanbul işgâl altında bulunurken, Çamlıca'ya dâir üç şiir yazmıştır (*Servet-i fünûn*, 1926, sayı 89, 93, 96). Hâmid'in Çamlıca'ya dâir bütün yazdıklarında belirttiği nokta, onun tabiatın manzaralarının ulvîliği, yüksekliği, âdetâ ilâhî bir

mekân oluşudur. *Kabr-i Selim'i ziyâret* ve *Merkad-i Fâtih'i ziyâret* adlı şiirleri âbidelerden, tarihî hâtıralara gidiş bakımından, dikkate şâyândır (Ömer Faruk Akün, *Abdülhak Hâmid'in Merkad-i Fâtihi ziyâret manzûmesi ve içindeki fikirler, Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1956, VII, sayı 1—2); *Ruhlar* ve *Arzîler* (1919, 1920)'de Hâmid İstanbul'u hem eski mimârî eserleri bakımından değerlendirir, hem de birinci cihan harbinde pâyitahttaki ahlâkî sukuttan bahseder. *Yedikule taraflarında, Sokaklarımız, Bahs-i esvâka lâhika* (*Servet-i fünûn*, 1341, sayı 43, 48, 54) başlıklı manzûmeleri İstanbul'daki beledî nizamsızlık, hayat tarzındaki gerilik ve terbiye noksanlığı üzerine yazılmış içtimaî tenkitleri ihtivâ eder. Mizacı itibârı ile melankolik ve hassas olan Recâî-zâde Ekrem İstanbul'un mezarlıklarından, akşam ve gecelerinden, son baharlarından hoşlanır. *Hulyâda bir temâşâ* isimli manzûmesinde gece kayık ile sevgilisinin sâhildeki köşküne gidişini anlatır (*Zemzeme*, 1885, II), *Mağruka* adlı manzûmesinde denizde intihar eden bir genç kızın mâcerâsını hikâye eder (*ayn. esr.*). *Yakacık'ta akşamdan sonra bir mezarlık âlemi* (*Zemzeme*, 1885, III) adlı meşhûr manzûmesinde tabiat, aşk ve ölüm mevzûlarını birleştirir. *Küçüksu'da bir gece* (*Pejmürde*, 1894)'de de gece, su ve sükûnet mevzuu hâkimdir. Recâî-zâde'nin bu şiirlerinde tarihî zaman fikri yoktur. O hâl-i hazıra âit intibâları ile yetinir. Fakat intibâları Hâmid'e nazaran daha zengindir. *Nejâd-ı Ekrem* (1911) adlı kitabında da İstanbul'a dâir şiir ve mensur parçalar vardır. Bunlardan 42 sahife tutan İstinye tasviri, müşâhede ve intibâ zenginliği bakımından, dikkate şâyândır. Recâî-zâde Ekrem, *Araba sevdası* (1896) adlı romanında Tanzimat devri alafranga tipini Midhat Efendi den çok daha güzel tasvir etmiştir. Bu romanında yazar, realist bir üslûp ile, kahramanın dolaştığı Çamlıca tepesini, buraya seyre gelenleri, Fenerbahçe mesîresini, Bulgurlu'yu, Bayezid, Şehzâdebaşı ve Direklerarası'nı teferruatlı olarak anlatır. Sami Paşa-zâde Sezâî'nin *Sergüzeşt* (1887) adlı romanında Recâî-zâde'ninkinden çok daha renkli ve canlı bir üslûp ile kahramanı esir Dilber'in satıldığı konakların, köşklerin, arka mahallelerin günün saatlerine göre değişen levhalarını resmeder. *Küçük şeyler* (1890) adlı hikâye kitabında da İstanbul manzaraları vardır.

Türk edebiyatında Emile Zola realizmini roman ve hikâyeye ilk tatbik eden Nâbî-zâde Nâzım, *Zehrâ* adlı romanında serseri bir hayat süren kahramanının dolaştığı yerleri, Boğaziçi'ni, Bulgurlu'yu, Çamlıca'yı, Kayışdağı'nı, Adalar'ı, Şişli'yi, Kâğıthâne'yi, Sirkeci'yi, Taksim meydanını ve Pangaltı'yı kısaca anlatır. Bu romanda eski İstanbul tulumbacılarından da bahsedilir ve onların argoları kullanılır. Mizancı Murad, *Turfanda mı, Turfa mı* (1891) adlı romanında, Tanzimat devri İstanbul'unun geniş bir tasvir ve tenkidini yapmıştır.

Hüseyin Rahmi [Gürpınar], kırktan fazla roman ve hikâye kitabında realist, alaycı ve tenkidci bir görüş ile, şehir hayatını geniş olarak aksettirir. İstanbul'un arka sokaklarında, konak ve yalılarında, sûr dışlarında, izbe yerlerinde, Beyoğlu ve Şişli gibi alafranga semtlerinde yaşayan çeşitli insân tiplerini canlandırır. Ele aldığı başlıca şahıslar alafranga yaşamağa özenerek, gülünç hâllere düşen mirasyediler, kalem efendileri, kırkından sonra azmış yaşlılar yahut bunların tam zıddı geri, cahil, mutaassıp, batıl itikatlara inanan mahalle kadınları ile, onları istismar eden afsuncular, büyücüler ve mahalle imamlarıdır. Romanlarını teferruatlı tâli vak'alar ile geliştiren Hüseyin Rahmi İstanbul hayatından alınma bin-bir sahne yaratır. Beyoğlu ve Tepebaşı kahve ve gazinoları, Şehzâdebaşı piyasaları, Edirnekapı sefâlet sahneleri, yokuşları tırmanan arabalar, eski tramvaylar, iskelelerde koşuşan halk, kenar mahalleler arasında dar sokaklar, cumbaları birbirine değen evler, büyük bahçeler ile çevrili cinli ve perili konaklar, hâsılı İstanbul'un bütün köşe-bucağı bu roman ve hikâyelerin içine girer. Hüseyin Rahmi, karagöz ve orta-oyununda olduğu gibi, ekalliyetleri, ecnebileri, taşralıları ve kalem efendilerini, kendilerine has davranışları ve konuşmaları ile, canlandırır. Hüseyin Rahmi'nin roman ve hikâyelerinde İstanbul, tabiî güzelliği ve tarihî ihtişamı ile değil, ihtiraslar, budalalıklar ve âdilikler ile kaynaşan, medeniyetçe tefessüh etmiş bir şark şehrinin kirli ve bulanık manzarası içinde görünür (Hüseyin Rahmi'nin eserlerinin bibliyografyası için bk. Suat Hizarcı, *Hüseyin Rahmi*, İstanbul, 1953; Agâh Sırrı Levend, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, Ankara, 1964).

Bir takım zayıf roman ve hikâyeler yazmış olan Ahmed Rasim, önce gazetelerde neşrettiği ve daha sonra kitap hâlinde topladığı fıkra ve hâtıralarında, İstanbul hayatını geniş olarak anlatan türk muharrirlerindendir. 4 ciltlik *Şehir mektupları* (1912), *Eşkâl-i zaman* (1918), *Fuhş-ı atîk* (1921), *Muharrir, şâir, edip* (1924), *Falaka* (1927), *Muharrir buya* (1928) isimli kitaplarında İstibdât ve Meşrûtiyet devri İstanbul'unun günlük hayatına dâir bin-bir teferrüât verir. Bu eserlerde İstanbul'un mesîreleri, deniz hamamları, rıhtımları, kıraathâneleri, matbaa ve gazete idarehâneleri, meyhâneleri, kahvehâneleri, tiyatroları, Beyoğlu, Galata, Eyüp, Makrıköy (Bakırköy), Kadıköy, Moda, Kalamış, Fener, Şişli gibi semtleri, vapurları, tramvayları, arabaları, ramazanları, bayramları, düğünleri, şâir ve muharrirleri, meddahları, kantocuları, „şıkları", bakkalları, sokak satıcıları, balıkları, bahçelerinde yetişen sebzeleri, mahallelerinde dolaşan köpeklerine varıncaya kadar, Hüseyin Rahmi'nin alaycı ve realist üslûbuna yaklaşan bir üslûp ile tasvir edilmiştir.

Günlük hayatın âdiliklerinden nefret eden, dünyaya san'atkâr gözü ile bakan ve etraflarında çirkinlik ve kabalıktan çok, güzellik ve zerâfet arayan Servet-i fünûncular İstanbul'u bir başka zâviyeden görmüşlerdir. Onların roman ve hikâyelerindeki insanlar umûmiyetle Taksim, Şişli, Tarabya, Erenköy gibi kibar ve zengin tabakanın yaşadığı yerlerde, güzel köşklerde ve apartımanlarda oturan, günlerini şiir, musîkî, hulyâ ve aşklarını tahlil ile geçiren kimselerdir. Servet-i fünûncular için İstanbul daha ziyâde denizleri, adaları, koruları, çayırları, doğan ve batan güneşleri ve mehtapları ile, aşk, ıstırap ve hulyâların geliştiği şâirane bir dekordur. Romanlarının vak'aları İstanbul'da geçen Hâlid Ziyâ kahramanlarını umûmiyetle dar âile çevresi içinde yaşattığı ve onların şahsî ruh hâlleri üzerinde durduğu için romanlarına İstanbul, kahramanların şahsî hayat çerçeveleri içinde, girer. *Nemîde* (1889)'de Şevket Bey'in Sultanahmed'deki konağı ile hasta kızını tedâvi için götürdüğü Kanlıca'daki yalısının kısa bir tasviri vardır. Nemîde ile halasının kızı Nâhide, bu yalıda geceleri bir fenerin altında kitap okuyarak ve kanun çalarak, vakit geçirirler. *Bir ölünün defteri* (1889) yağmurlu bir sonbahar gecesi Beylerbeyi'nde denize nâzır bir yalıda başlar ve Çamlıca'da münzevî bir köşkte devam eder. *Ferdî ve şürekâsı*'nda (1889) oda ve eşya tasvirlerine fazla ehemmiyet veren Hâlid Ziya kahramanlarına kısa bir Kâğıthâne gezintisi yaptırır. *Mâi ve siyah* (1897)'ta şâir ve hayâlperest Ahmed Cemil'in gözü ile, Tepebaşı gazinosunda bir toplantı, oradan Haliç'in gece manzarası, Taksim bahçesi, eski tip sefil bir şâir olan Râci dolayısı ile, Beyoğlu'nun pis ve kirli kahve meyhâneleri, Aksaray semti, arkadaşı zengin Hüseyin Nazmi'nin Erenköy'de oturduğu köşk, Süleymaniye'de kendi fakir evleri tasvir edilmiştir. Bu romanda o devrin matbûat hayatı da anlatılmıştır. *Aşk-ı memnû* (1900)'un yaşlı, zengin, kibar ve dul kahramanı Adnan Bey Boğaziçi'nde oturur; Melih Bey takımı Boğaziçi mesîrelerinin tanıdığı, giyim-kuşamlarına düşkün anne ve kızlarından müteşekkildir. Romanın Don Juan'ı Behlûl bir Beyoğlu çapkınıdır. *Kırık hayatlar* (1924)'da Şişli ve Beyoğlu muhitinden bâzı akisler vardır.

Mehmed Rauf, *Eylûl* romanında (1900), Boğaziçi'nde geçen şiir ve musikî dolu bir aşkın hikâyesini anlatır. Romanda görülen ve gezilen yerler san'atkârane bir üslûp ile tasvir edilmiştir. Aynı muharrir ikinci meşrûtiyet ve cumhuriyet devrinde yazdığı *Ferdâ-yı garâm* (1910), *Genç kız kalbi* (1925), *Karanfil ve yâsemin* (1921), *Böğürtlen* (1926), *Son yıldız* (1927) adlı romanlarında Boğaziçi, Tarabya, Beyoğlu ve Nişantaşı semtlerinin alafranga salonlarında yaşanılan lüks hayatı anlatır.

Hüseyin Cahid [Yalçın]'in *Hayâl içinde* (1901) adlı romanında rum kızlarına âşık olan mektep talebesi Tepebaşı gazinosu ile Büyükada'da hulyâlar kurar. *Hayât-ı hakîkiye sahneleri* (1909)'nde kayıkçı ve balıkçıların günlük hayatlarını aksettiren realist tablolar vardır. Ahmed Hikmet hikâyelerinde Büyükada, Beyoğlu, Pangaltı ve Şehzâdebaşı'na âit bâzı tasvirler yapar. Saffetî Ziyâ'nın *Salon köşelerinde* (1912) isimli romanı istibdât devrinin alafranga gençleri hakkında canlı bir fikir verir.

Servet-i fünûn şiirinde manzara tasvirleri büyük bir yer tutar. Bunlarda, yer adları her zaman belirtilmemekle berâber, ilhâm kaynağı İstanbul'dur. Tevfik Fikret *Rübâb-ı şikeste*'de denizden çok bahsetmiştir. *Sühâ ve Pervin* mavi, durgun bir deniz ile çevrili muattar bir çam ormanında sevişirler. *Balıkçılar*'da asabî binlerce dalga sâhilleri döğer. Sezâ hayâlini dalgalara mezc eden bir gençtir. Fikret bir çok şiirinde, kendi hayatını anlatırken de, deniz ile ilgili hayallere başvurur. *Yaşadıkça*'da şâir, „dalgaların sath-ı bîkarârında" yuvarlanır. Yine *Halûk*'ta altında bir kırık tekne ile emin bir kıyı arar. Mâi deniz şâirin ruhunu hayatın âdîliklerinden temizler. Bütün bu şiirlerinde Fikret insanlardan uzak, tabiat ile baş-başadır. O, şehrin ictimaî hayatından ve tefessüh etmiş bir medeniyetin kalıntısı olan dekorundan nefret eder. *Sis*'te İstanbul katil kuleleri, kaleli, zindanlı sarayları, dişleri düşmüş sırıtan sûr kafileleri, sakfı çökük medreseleri, türbeleri, tozlu ve çamurlu sokakları, virâneleri, kap-kara damları, saçları ak-pak, fakat iğrenç dalkavuk devlet erkânı, susmuş münevverleri, sefil kadınları ve zavallı başı-boş çocukları ile lânete uğramış karanlık ve korkunç bir şehirdir. „Nâzende Bosfor'un köhne, âvâre, bîhaber, bîdar,

belki cennet kadar terâvetdâr, fakat âlûde-i kelâl-ü kesel bir kenarında münfail, muğfel" bir hayat süren şâir cülûs geceleri şehir ve deniz „heyecanlar, ziyâlar, alkışlar ve nâralar ile çalkanırken" ışıklarını söndürerek, simsiyah oturur. Oğlu Halûk'u „Bizans'ın çürük, sukût-âlûd" muhitinden uzaklaştığı için tebrik eder. Diğer Servet-i fünûn şâirleri de İstanbul'un tabiî manzaralarını ve şehir hayatından bâzı sahneleri tasvir eden şiirler yazmışlardır. Fazla yer tutacağı için, bunların isimlerini zikredemiyoruz.

İkinci Meşrûtiyet devrinde türkçüler, düşünce ve hayâllerini Orta Asya'ya ve millî harsı muhâfaza ettiğine inandıkları köylere çevirdikleri için, İstanbul üzerinde fazla durmamışlardır. Yalnız, „İstanbul türkçesini" yazı dilinin esâsı olarak kabûl etmekle, türk edebiyatında büyük bir inkılâp yapmışlardır. Bu inkılâbı yapanların başında gelen Ömer Seyfeddin, bir çok hikâyelerinde, tarihî ve muâsır İstanbul'un manzara ve tiplerini, örf ve âdetlerini anlattığı gibi, Ali Canip [Yöntem] ile Hamdullah Suphi [Tanrıöver] de İstanbul'u tasvir eden bâzı şiirler yazmışlardır.

İkinci Meşrûtiyetten sonra, İstanbul'dan en geniş olarak bahseden şâir Mehmed Âkif [Ersoy]'tir. Fikret'in Rumelihisarı'nda Âşiyân'a çekilerek, şehri sisler arkasından, nefret ile, seyretmesine karşılık, Âkif İstanbul'da sokak-sokak, câmi-câmi, kahve-kahve, meydan-meydan dolaşır. Gördüklerini ve duyduklarını realist bir üslûp ile nazma sokar. *Safâhât*'ın birinci cildi (1911) Fâtih câmiinin dış ve iç tasviri ile başlar. Aynı ciltte, küfeci çocuk dolayısı ile, İstanbul'un kenar mahallelerinden biri, *Hasır*'da eski bir attar dükkânı, *Meyhâne*'de bir İstanbul meyhânesi, *Mezarlık*'ta eski İstanbul mezarlıklarının uhrevî sukûneti, *Bayram*'da Fâtih meydanında yapılan o devir bayramlarından biri, *Seyfi Baba* ile *İstibdâd*'da İstanbul sokaklarının gece ve gündüzkü hâlleri, *Mahalle kahvesi*'nde eski mahalle kahvelerinin sefil dekoru ve tenbel insanları, *Âmin alayı*'nda o devirde çocukların mektebe başlama merâsimleri tasvir edilmiştir. *Safâhât*'ın ikinci cildi (1912) *Süleymaniye kürsüsünde* adını taşır. Burada şâir, İstanbul'un günlük alelâde hayatı karşısında ulviyet timsâli olan câmileri ince bir dikkat ve hayranlık ile tasvir ettikten sonra, kürsüdeki vâizi konuştururken, ikinci meşrûtiyetin ilânı sıralarındaki İstanbul'un curcunalı manzarasını anlatır. *Safâhât*'ın 4. cildini teşkil eden *Fâtih kürsüsünde* (1914) Karaköy köprüsü ve civârı ile Yenicâmi ve Fâtih câmii tasvir olunmuştur. *Berlin hatıraları* (*Safâhât*, V, 1917)'nda İstanbul'un otelleri, sokakları ve kahvehâneleri ile Berlin'inkiler mukayese edilmiştir. *Âsım* (1924)'da birinci dünya harbinde İstanbul'daki ahlâk sukutunu tasvir eden canlı sahneler vardır. Bütün bu manzûmelerinde Mehmed Âkif, İstanbul'u dindar ve ahlâklı bir insanın içtimaî tenkit zâviyesinden görmüş ve tasvir etmiştir.

Mütareke devrinde çıkan *Dergâh* mecmûasındaki makaleleri ve konuşmaları ile yeni bir medeniyet ve san'at anlayışı ortaya koyan Yahya Kemal [Beyatlı] o sıralarda bu görüşe dayanan bâzı şiirler neşretmiş, fakat mevzûlarını bilhassa cumhuriyet devrinde geliştirerek, göz önüne koymuştur. Bunlar Tanzimat, İstibdat ve Meşrûtiyet nesillerinin İstanbul'a bakış tarzlarını değiştiren ve güzelliklerinin parıltıları ile onları gölgede bırakan hârikulâde şiirlerdir. Yahya Kemal İstanbul'u eski türk tarih ve medeniyetinin kemâle ermiş bir terkibi olarak ele alır. Türkler, İstanbul'u fethettikleri zaman, Ayasofya etrafında, sûrlar içinde, bir virâne bulmuşlar, yüzyıllar boyunca, inşâ ettikleri mimarî eserleri ile, onu dünyanın en güzel şehirlerinden biri hâline getirmişlerdir. Boğaziçi, iki sâhil boyunca köy köy Kavaklar'dan Marmara'ya kadar, yalı mimârîsi ile süslenmiş, yer-yüzünde yalnız kendine benzer bir şehir vücûda gelmiştir. İstanbul, yalnız mimârîsi ile değil, türkler tarafından hayat çerçevesi yapılan manzaraları, asırlar boyunca işlenmiş örf ve âdeti, nezâket ve zarâfeti, yaşayış tarzı, musikîsi ve konuşması ile, türk halkının zevk ve yaratıcılığının eseridir. Yahya Kemal'in şiirlerinde İstanbul, fetih destanı, tarihinin yaşama şevki ile dolu demleri, her biri ayrı bir hava ve ruh taşıyan semtleri, büyük mimârî eserleri, besteleri, çehrelerinde ve seslerinde onu aksettiren kadınları, fakir de olsa, asîl bir ruh taşıyan müslüman halkı ile, ebedî bir güzelliğe kavuşur. *İstanbul'u alan yeniçeriye gazel*'de şâir, gür sesi ile, fethe iştirâk eder. *Mâhurdan gazel*, *Mihr-âbâd*, *Şeref-âbâd*, *Sene 1140*, *Bir sâki* gibi eski şekil ve üslûp ile yazdığı şiirlerde Lâle devri canlanır. *Üsküdar vasfında gazel*, *Çubuklu'da gazel*. *Gece*, *Akşam vakti*, *Eylûl sonu*, *Hayâl şehir*, *Koca Mustafapaşa*, *Atikvâlide* şiirlerinde İstanbul'un semtleri, tarihî havası ve tabiî güzellikleri ile görülür. *Ses*, *Erenköyü'nde bahar*, *Çamlıca*, *Fenerbahçe*, *Göztepe*, *Maltepe*, *Eski mektup* gibi şiirleri ile, şarkılarında şâir, aşklarını ve şahsî duygularını anlatır. *Süleymaniye'de bayram sabahı* ve *Itrî* gibi geniş âhenk ve musîkili şiirlerinde türk rûhu zamanı ve mekânı kaplayan büyük saltanatın ihtişâmı içinde yükselir (Yahya Kemal'in İstanbul'a dâir yazıları, Yahya Kemal enstitüsü tarafından, bir cilt hâlinde toplanarak, *Aziz İstanbul*, 1964, adı ile neşredilmiştir. Aynı enstitü Yahya Kemal'in şiirlerini de üç cilt içinde bastırmıştır. *Kendi gök kubbemiz*, 1961, 1963; *Eski şiirin rüzgârı ile*, 1962; *Rubâîler*, 1963. Yahya Kemal'in şiirlerinde İstanbul hakkında bk. Ahmed Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal şiirleri ve İstanbul*, *Âile dergisi*, 1950, sayı 12; ayn. mll., *Yahya Kemal*, İstanbul, 1963; Nihad Sâmi Banarlı, *İstanbul fethini gören Üsküdar*, *İstanbul Enstitüsü mecmuası*, 1956, IV, 1—32).

İkinci Meşrûtiyetten sonra yazı hayatına atılan, fakat büyük eserlerini Cumhuriyetten sonra veren romancı ve hikâyeci nesli de İstanbul'a yeni bir göz ile bakmış, onu sâdece ferdî duyguların inkişâf ettiği güzel bir dekor değil, eski bir medeniyet nizâmının yıkılarak, yerine yeni bir medeniyet nizâmının kurulmağa başladığı tarihî ve içtimâî bir muhit olarak ele almıştır. Yazmış olduğu bütün romanlarında kahramanlarını şark ve garp medeniyetinin mümessilleri olarak ortaya koyan Hâlide Edib [Adıvar], *Seviye Târlib* (1909), *Handan* (1912), *Mev'ud hüküm* (1918), *Râik'in annesi* (1924) gibi eserlerinde İstanbul'un tabiî ve içtimâî muhitinden bahsetmiş, bilhassa Cumhuriyetten sonra neşretmiş olduğu *Sinekli Bakkal* (1936), *Tatarcık* (1937), *Sonsuz panayır* (1945) isimli romanlarında ictimâî muhite çok geniş yer vermiş ve İstanbul'daki muhtelif çevrelerin yaşayış tarzlarını ve zihniyetlerini tasvir etmiştir. *Sinekli bakkal*'da İstanbul'un fakir semtleri ile paşa konaklarında yaşıyan insanlar, Abdülhamîd devrinin istibdat havası, Jön Türkler'in gizli çalışmaları, mutaassıp dindarlar ile müsâmahakâr gönül adamları çok güzel canlandırılmıştır. *Tatarcık* Cumhuriyet devrinde bir Boğaziçi köyünde yaşayan muhtelif nesillere ve ictimâî tabakalara mensup insanların hayat görüşlerini anlatır. *Sonsuz panayır*'da ikinci dünya harbinin son yıllarında İstanbul hayatı tasvir edilmiştir. Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] romanları ile Tanzimattan bugüne kadar Türkiye'nin yaşadığı medeniyet buhranının geniş bir umûmî görünüşünü çizer. *Kiralık konak* (1922), İstanbul'da İkinci Meşrutiyet devrinde aynı çatı altında yaşayan biri-birinden farklı üç neslin hayatını, *Nur baba* (1922) dinî hüviyetini kaybetmiş bir bektaşî dergâhını, *Hüküm gecesi* (1927) İttihat ve Terakki devri İstanbul'unu, *Sodom ve Gomore* (1928) mütâreke yıllarında Şişli ve Beyoğlu semtlerinde yaşayan insanların ahlâkî sukutunu, *Yaban* (1932) İstanbul münevveri ile Anadolu köylüsü arasındaki uçurumu anlatır. *Ankara* (1934)'da İstanbullular zihniyetleri ve nezâketleri ile ayrı bir zümre teşkil eder. *Panaroma I* ve *Panaroma II*'de (1952, 1954) ikinci dünya harbinden sonraki Türkiye ve İstanbul'un hâli tasvir edilmiştir. 1956 yılında neşrolunan *Hep o şarkı* isimli romanında müellif, bir kadının hayatı arasından Abdülaziz devri İstanbul'unun atmosferini duyurur. Tenkitleri İttihad ve Terakki devri İstanbul'una âit telmihler ile dolu olan Refik Halid [Karay] *İstanbul'un bir yüzü* (1939) isimli romanında İstibdat ve İkinci Meşrûtiyet devrinde eski ahlâk, örf ve âdetin nasıl bozulduğunu hikâye eder. Romanlarından bâzılarının vak'aları Anadolu'da geçen Reşad Nuri [Güntekin]'nin kahramanları umûmiyetle İstanbul'ludur veya İstanbul'da tahsil etmiştir. Bunlar gittikleri yerlere İstanbul'un serbest zihniyetini ve medenî havasını da berâber götürürler ve muhitleri tarafından yadırganırlar. *Çalı kuşu* (1922) Anadolu'da öğretmenlik yapan kültürlü bir İstanbul kızının mâcerâsını anlatır. *Damga* (1924), *Yaprak dökümü* (1929), *Kızılcık dalları* (1932) *Gökyüzü* (1934)'nün mevzûları tamâmiyle İstanbul'da geçer. Bunlarda Erenköy, Aksaray, Fındıklı, Bebek, Bağlarbaşı, Kısıklı, Saraçhane gibi semtlerde köşk, konak ve yalılarda yahut Şişli apartmanlarında oturan insanlardan bahsedilir. Reşad Nuri eserlerinde tabiî ve tarihî havadan çok, ictimâî tabakalar, mizaç ve şahsî husûsiyetlere ehemmiyet verir.

Peyami Safa'nın bütün romanlarının vak'ası İstanbul'da geçmekle berâber, kahramanları daha ziyâde kendi ruh dünyaları içinde yaşadıkları için, çevre mühim bir yer tutmaz. Yalnız *Fâtih-Harbiye* (1931) ile *Madmazel Noralya'nın koltuğu* (1949) ve *Yalnızız* (1951) adlı eserlerinde, İstanbul'un bâzı içtimâî muhitleri kahramanların hayatına yakından te'sir eder. *Fâtih-Harbiye*'de bu iki semtin alaturka ve alafranga hayatı arasındaki tezat aslî bir mesele olarak ele alınmıştır. *Madmazel Noralya'nın koltuğu*'nda, ikinci dünya harbi sıralarında üniversite gençlerinin yaşadığı ruhî ve içtimâî buhran dolayısiyle, onların üzerinde müessir olan muhtelif semtler ve muhitler anlatılmıştır.

Cumhuriyet devrinde İstanbul'u tabiî güzellikleri ve eski hayatı ile en geniş ve en güzel şekilde anlatan Abdülhak Şinasi Hisar ile Ahmed Hamdi Tanpınar'dır. Abdülhak Şinasi, *Boğaziçi mehtabları* (1943), *Boğaziçi yalıları* (1954), *Geçmiş zaman köşkleri* (1956) adlı denemeleri ile, *Al Nizâmî Bey'in alafrangalılığı ve şeyhiliği*

(1952), *Fahim Bey ve biz* (1941), *Çamlıcadaki enistemiz* (1956) adlı roman ve hikâyelerinde, Çamlıca, Boğaziçi ve Büyükada'da, eski yalılar, köşkler ve konaklarda, imparatorluğun son demlerinde yaşanılan hayatı, en ince teferruâtına kadar renkli ve sanatkârane bir üslûp ile, tasvir eder. A. Hamdi Tanpınar, *Beş şehir* (1946) adlı kitabı ile, muhtelif deneme ve makalelerinde, İstanbul'un tabiî güzelliklerini tarihî ve medenî hayatını şahsına mahsus bir görüş ve üslûp ile ele aldığı gibi, *Huzur* (1949) adlı romanında da İstanbul'a geniş bir yer vermiştir. Bu romanda İstanbul, sâdece kahramanın içinde yaşadığı bir çevre değil, üzerinde ısrarla durduğu, araştırma ve düşünce mevzûu hâline getirttiği müşahhas bir medeniyet meselesidir. Romanın kahramanı Mümtaz, bir yerde „İstanbul, İstanbul'u tanımadıkça, kendimizi bulamayız" der ve İstanbul'da tecelli eden tarihî ve millî rûhu keşfetmek için, şehrin içinde durmadan dolaşır. Bu romancılardan başka eski İstanbul'u yakından tanıyan bâzı gazeteci ve muharrirler gazete ve mecmualarda çocukluk ve gençlik yıllarına âit hâtıraları anlattıkları gibi, bir takım romanlar da yazmışlardır. Bunlardan Midhat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* (1938), Sermed Muhtar Alus'un *Kıvırcık paşa* (1933), *Penbe maşlahlı hanım* (1933), *Harb zenginin gelini* (1934), İstanbul çingenelerinin hayatını çok iyi bilen ve tasvir eden Osman Cemal Kaygılı'nın *Üfürükçü* (1935), *Sandalım geliyor Varda* (1938), *Çingeneler* (1939) isimli romanlarını zikredebiliriz.

Cumhuriyetin ilk yıllarında şöhret kazanmış olan hececi şâirlerden bir çoğu İstanbul'un tabiî manzaraları ile tarihî semtlerini tasvir ettikleri gibi, dış dünyayı garip tasavvurlar ile hayâlî bir şekle sokmaktan hoşlanan Yedi Meş'aleciler de İstanbul levhaları çizmişlerdir. İkinci dünya harbi sıralarında türk edebiyatına yeni bir hassasiyet ve ifâde tarzı getiren yeni nesle mensup şâir ve hikâyecilerin bir kısmı Anadolu köy ve kasabalarını anlatırken, bir kısmı da büyük şehirleri, bilhassa İstanbul'u mevzû olarak ele almışlardır. Bunlardan Said Faik [Abasıyanık] hikâyelerinde Adalar ile Beyoğlu'nu, buralarda rastladığı fakir ve orta tabakadan insanları, balıkçıları, serserileri, külhanbeyleri, sokak çocuklarını, meyhâneleri, kahveleri, parkları ve meydanları empresyonist ve sürrealist bir üslûp ile tasvir etmiştir. Haldun Taner, Orhan Hançerlioğlu, Oktay Akbal ve Orhan Kemal'in hikâye ve romanlarında da İstanbul'un muhtelif semtleri, çeşitli içtimâî zümreleri ve tipleri mühim bir yer tutar. Orhan Veli [Kanık] bu nesilden İstanbul'un güzelliğini en iyi anlatan şâirdir. *İstanbul türküsü*, *Kapalı çarşı*, *İstanbul'u dinliyorum* ve *Galata köprüsü* isimli şiirleri Yahya Kemal'in çok ayrı bir İstanbul görüşünü ihtivâ eder (Orhan Veli, *Bütün şiirleri*, İstanbul, 1950). Behçet Necatigil, bütün şiirlerinde İstanbul'da yaşayan fakir ve orta halli insanların ıztırap ve sıkıntılarını anlatır. İlhan Berk, sürrealist bir üslûp ile yazdığı *Galile denizi* (İstanbul, 1958) adlı şiir kitabında, Yahya Kemal'in ihtişamlı bir şekilde tasvir ettiği İstanbul'u karma-karışık bir medeniyetler enkazı, maddî ve manevî sefalet meşheri olarak gösterir. Attilâ İlhan'ın şiirlerinde de İstanbul hissî, içtimâî gerçekçilik zâviyesinden görülmüştür.

Yeni şâirler İstanbul'un tarihine karşı umûmiyetle bigânedirler. Onları ilgilendiren İstanbul'un hâli-hazır hayatı, bilhassa halkın yaşayış tarzıdır. Bu şâirlerden başka İstanbul'u anlatan daha pek çok şâir vardır. Ferhan Oğuzkan, *İstanbul şiirleri antolojisi* (İstanbul, 1953) adlı kitabında bunlardan bir kısmını toplamıştır. Fethin 500. yıl dönümü dolayısı ile dergilerde pek çok şiir neşredildiği gibi, bâzı destanlar da yazılmıştır. Bunlardan Fâtih, fethe iştirâk eden askerler, fetih ve fetih hâdisesi ile berâber İstanbul da tasvir edilmiştir. Bu destanlardan başlıcaları şunlardır: Fâzıl Hüsnü Dağlarca, *İstanbul fethi destanı* (İstanbul, 1 53); İbrahim Minnetoğlu, *İstanbul fethi destan denemesi* (İstanbul, 1953); İbrahim Tarık Çakmak, *İstanbul'un fethi destanı* (İstanbul, 1953); Gökhan Evliyaoğlu, *Kostantiniye kızıl elması* (İstanbul, 1953). İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinde, şiir, roman ve hikâyenin dışında, eski İstanbul'un tarihî ve içtimâî hayatından bahseden, çoğu dergi ve gazetelerde çıkan, bir kısmı kitap hâlinde neşredilmiş pek çok tetkik ve deneme vardır. Mevzûumuz ile yakından ilgili olmadığı için, bunlardan bahsetmiyoruz.

Bibliyografya: İstanbul ile alâkalı başlıca eser ve metinler madde içinde gösterilmiştir. Bunlardan başka, eski edebiyatta Ayasofya ve İstanbul'un fethi ile ilgili muhtelif müstakil eserler ve coğrafya kitaplarında İstanbul'a tahsis edilmiş bâzı husûsî fasıllar mevcuttur. İlâveten bk. bir de Ahmed Refik, *Lâle devri* (İstanbul, 1915); ayn. mll., *Eski İstanbul* (İstanbul, 1931); Refik Ahmed [Sevengil], *İstanbul nasıl eğleniyordu* (İstanbul, 1928); Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1944—1948), I—III; *ayn. esr.*, 1958'den itibâren, yeniden yayınlanmaktadır: 1966, c. I—VII.

(MEHMED KAPLAN.)

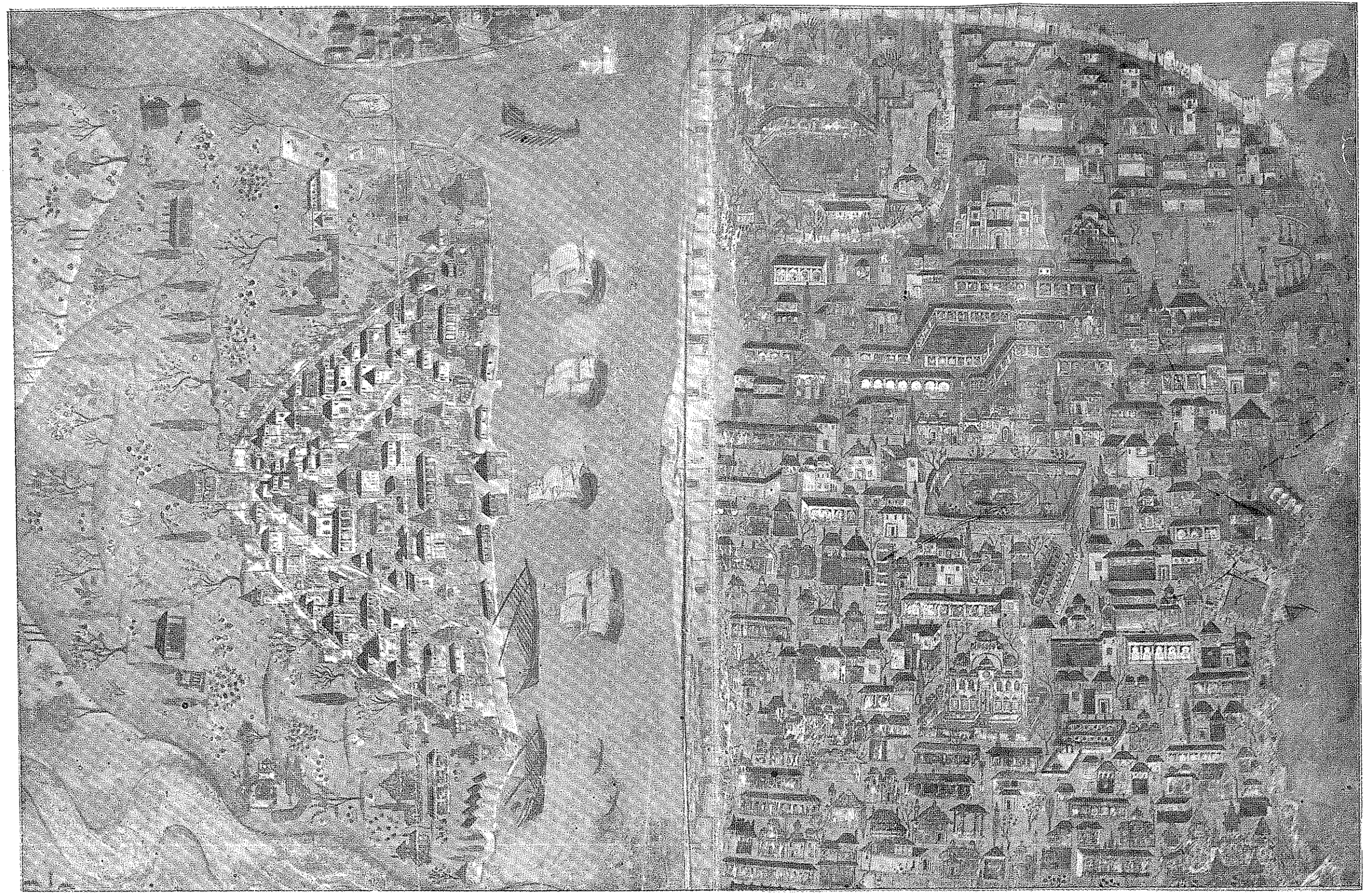

1. İSTANBUL. Şehir ve civarı (XVI. asır).
(Mıtrakçı Nasüh. *Beyan-ı memâzli-i sefer-i Irakayn*, Üniversite kütüp. T. 5964).

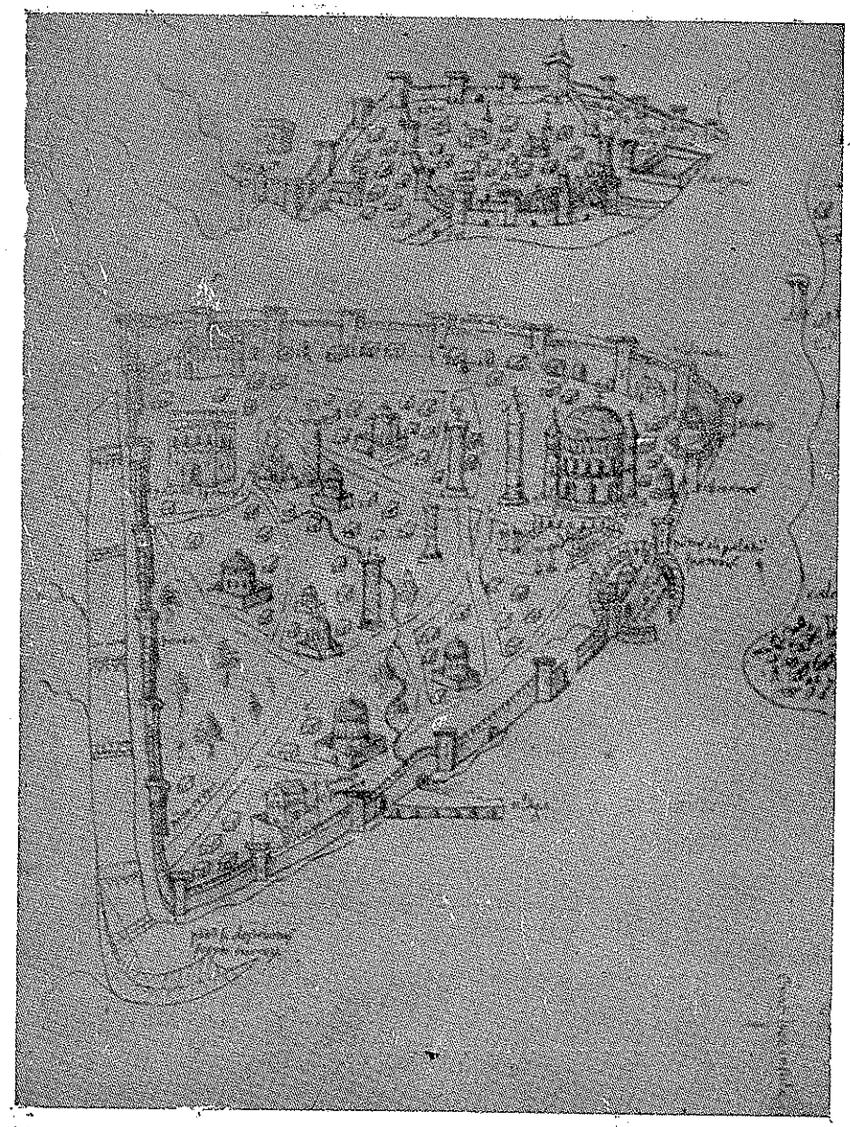

2. İSTANBUL. Şehir ve civarı (1422).
(A. M. Schneider, *Konstantinopel*, 1956; Buendelmonti'ye göre)

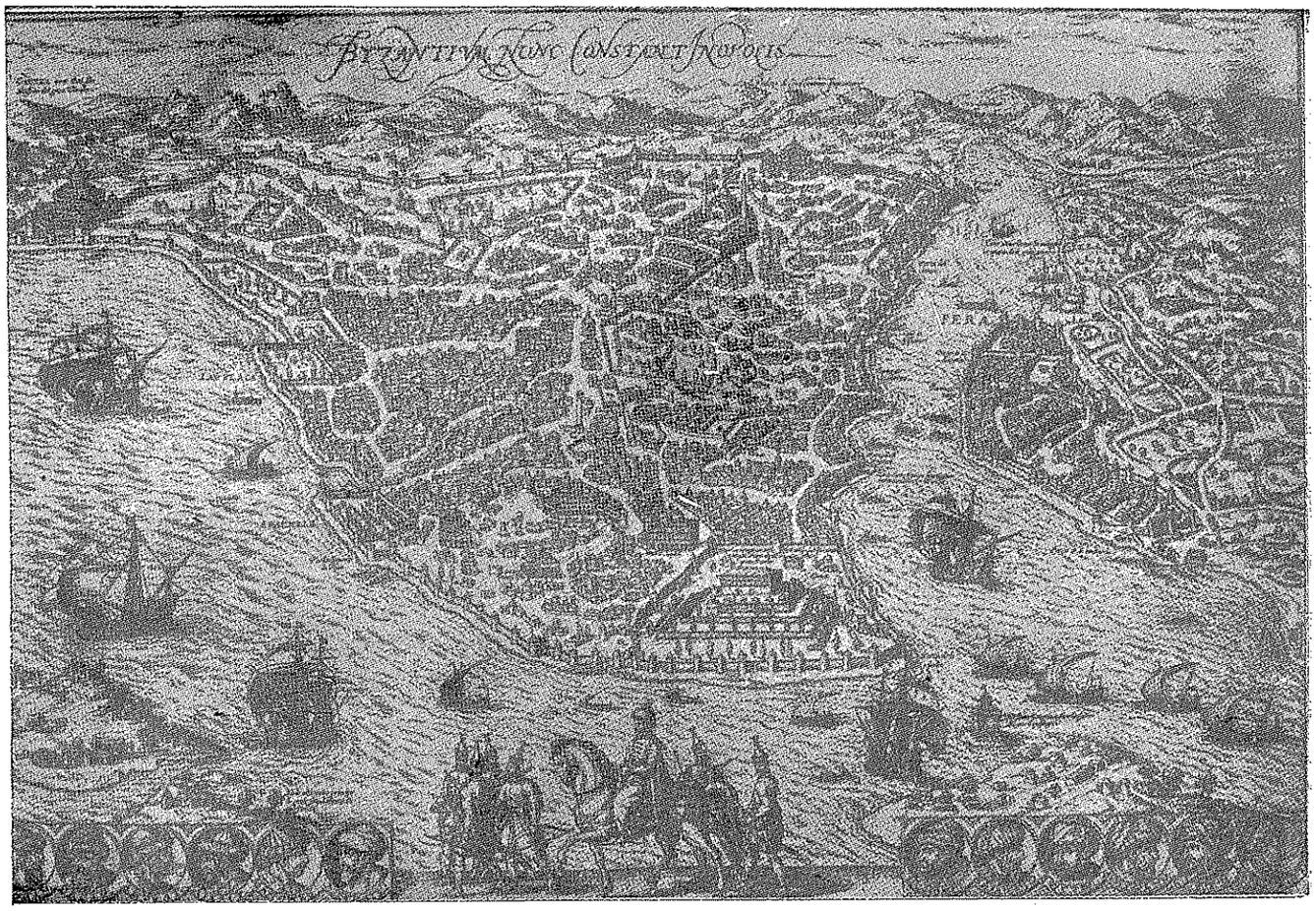

3, İSTANBUL. Şehrin umûmî görünüşü (1574).
(M. Schneider *Konstantinopel*, 1956; Braun-Hogenberg'e göre)

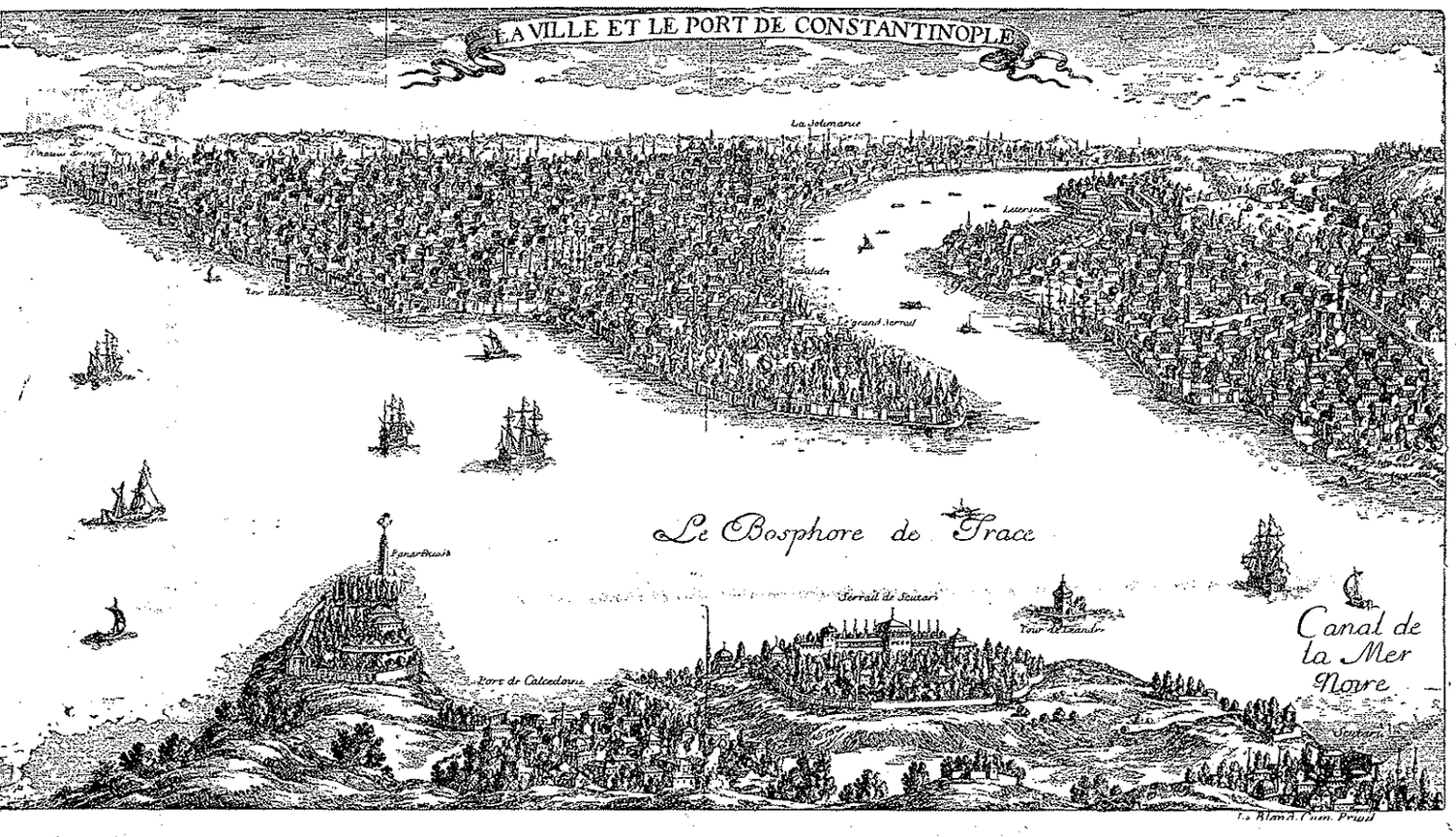

4. İSTANBUL. Şehir ve civarı (XVII. asır).
(G. J. Grelot, *Rel. nouv. d'un voyage de Constantinople* Paris, 1680)

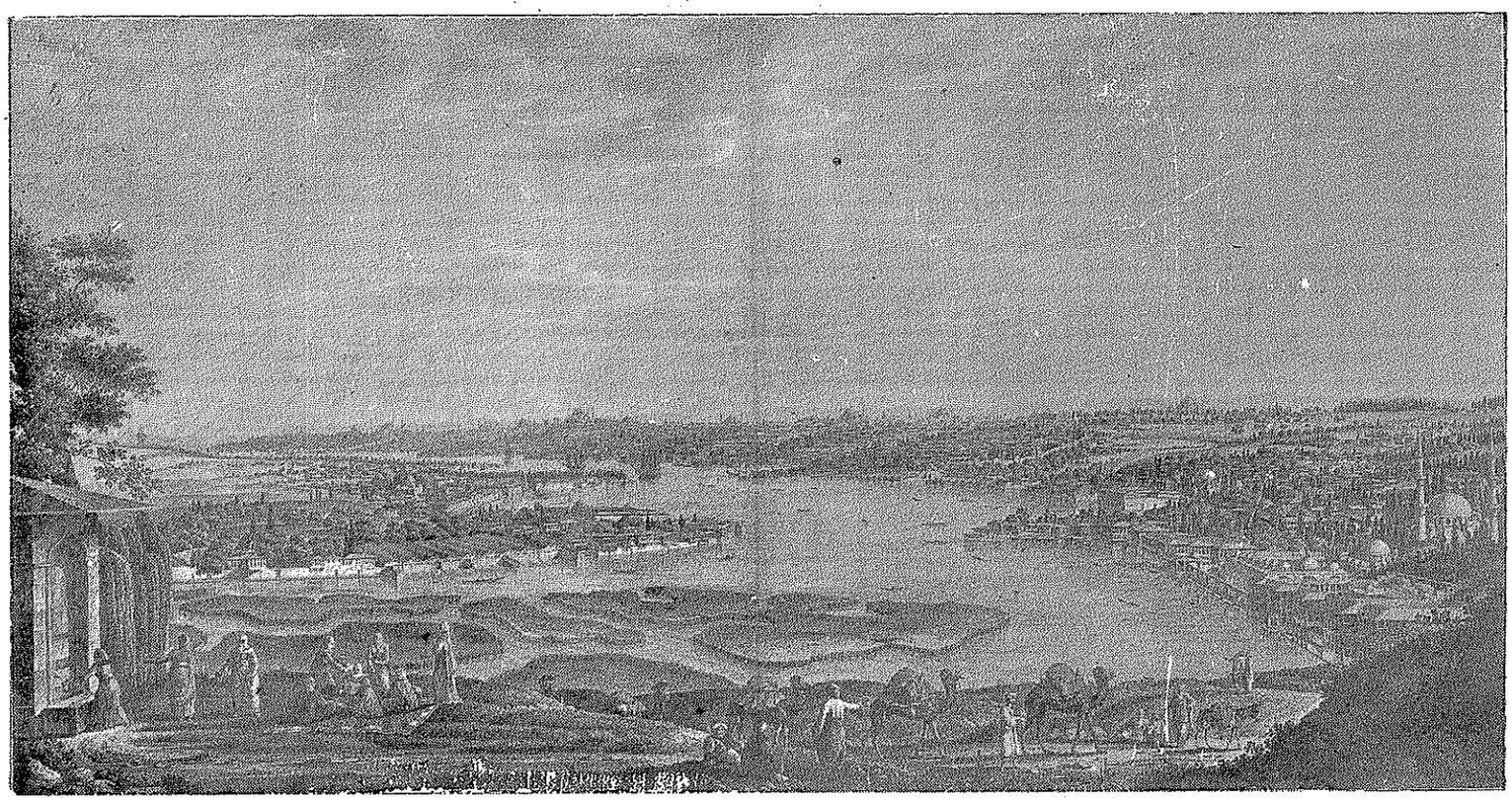

5. İSTANBUL. Şehrin Eyyûb sırtlarından görünüşü.
(Melling, *Voyage pittoresque* . . . , Paris, 1819, lev. 5/14)

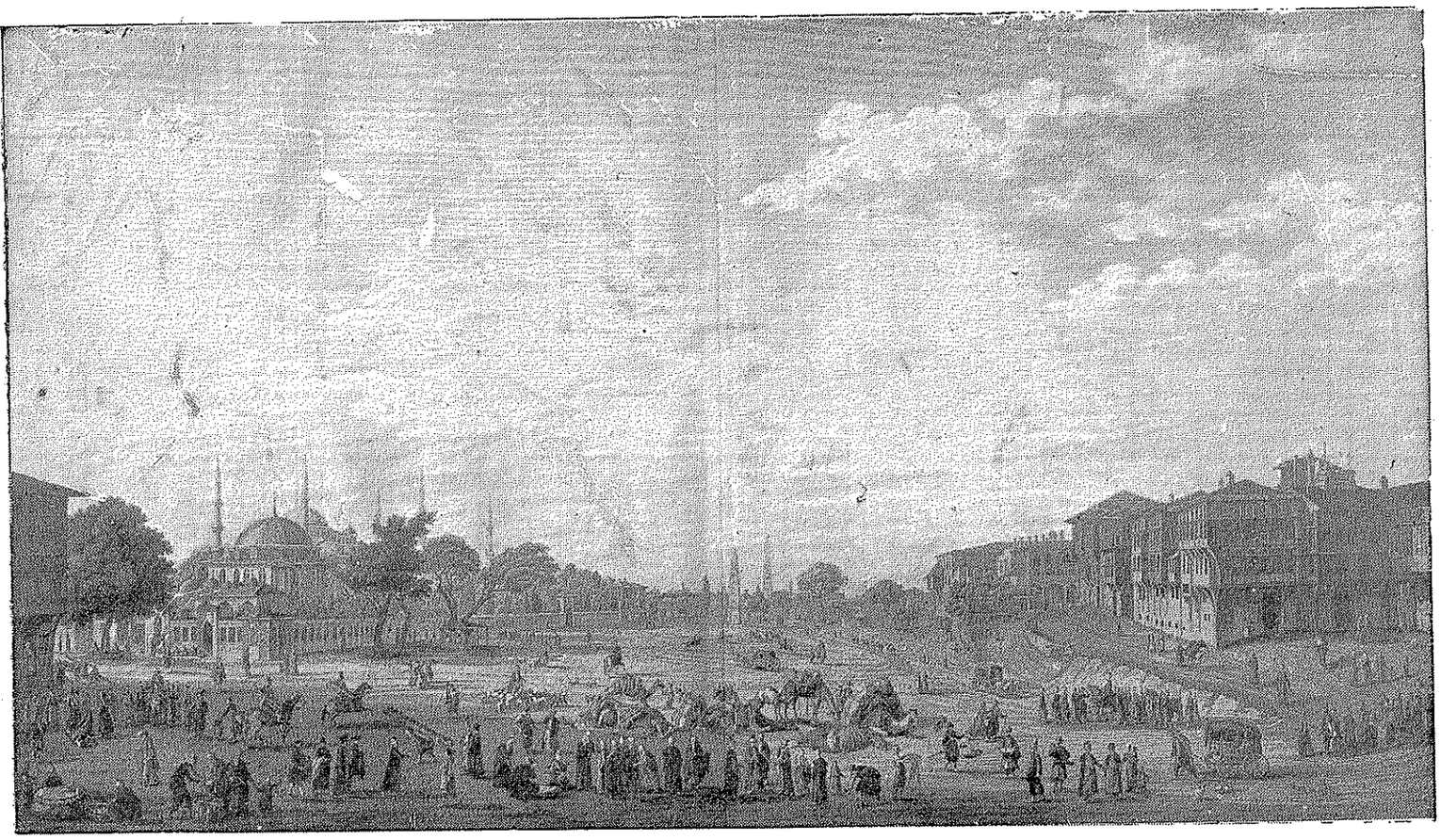

6. İSTANBUL. At meydanı.
(Melling, *Voyage pittoresque* . . . , Paris, 1819, lev. 10/13)

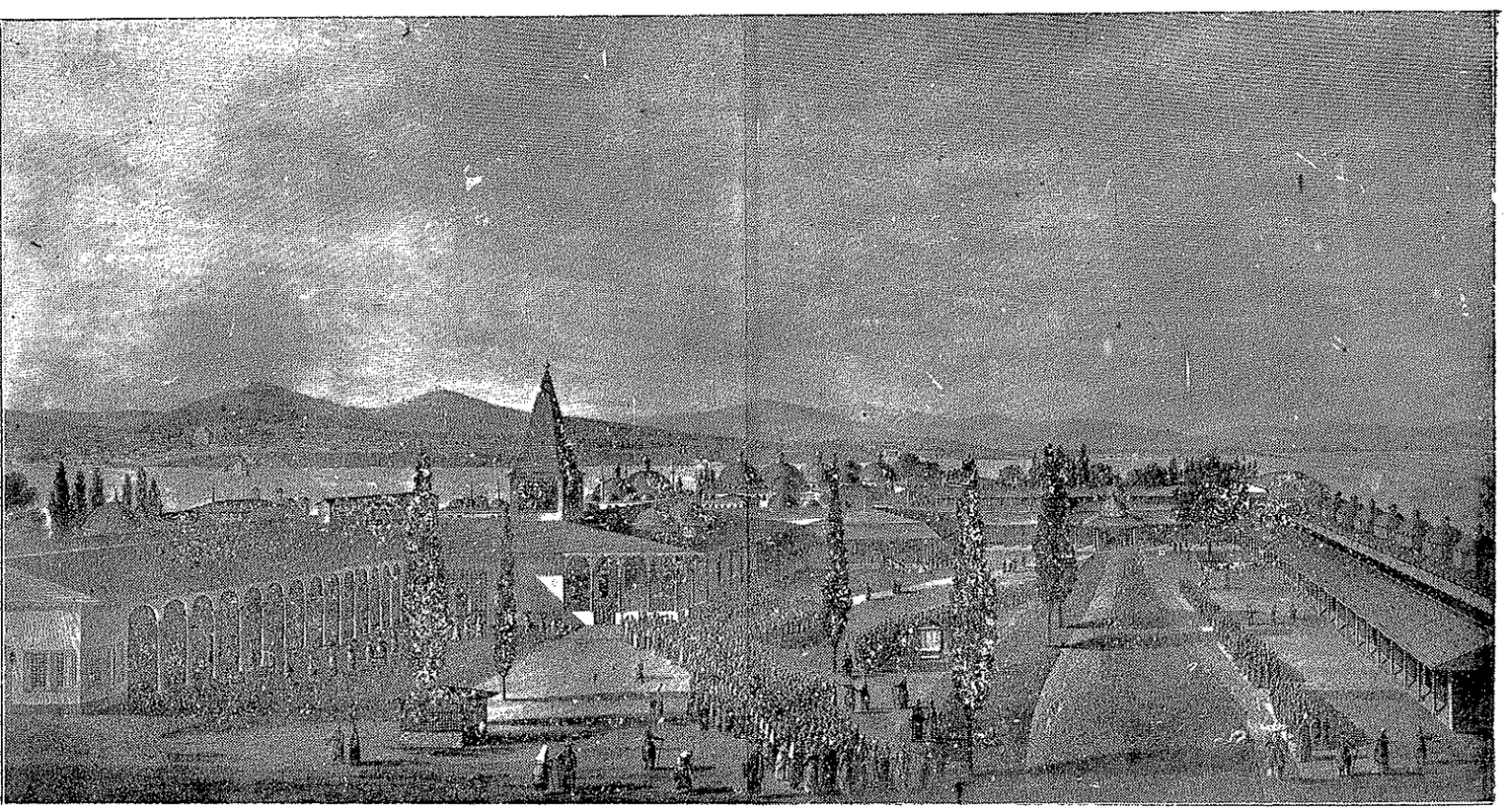

7. İSTANBUL. Sarayın iç avlusu.
(Melling, *Voyage pittoresque* . . . , Paris, 1819, lev. 13/9)

8. İSTANBUL. Düğün alayı.
(Melling, *Voyage pittoresque* . . . , Paris, 1819, lev. 16/19)

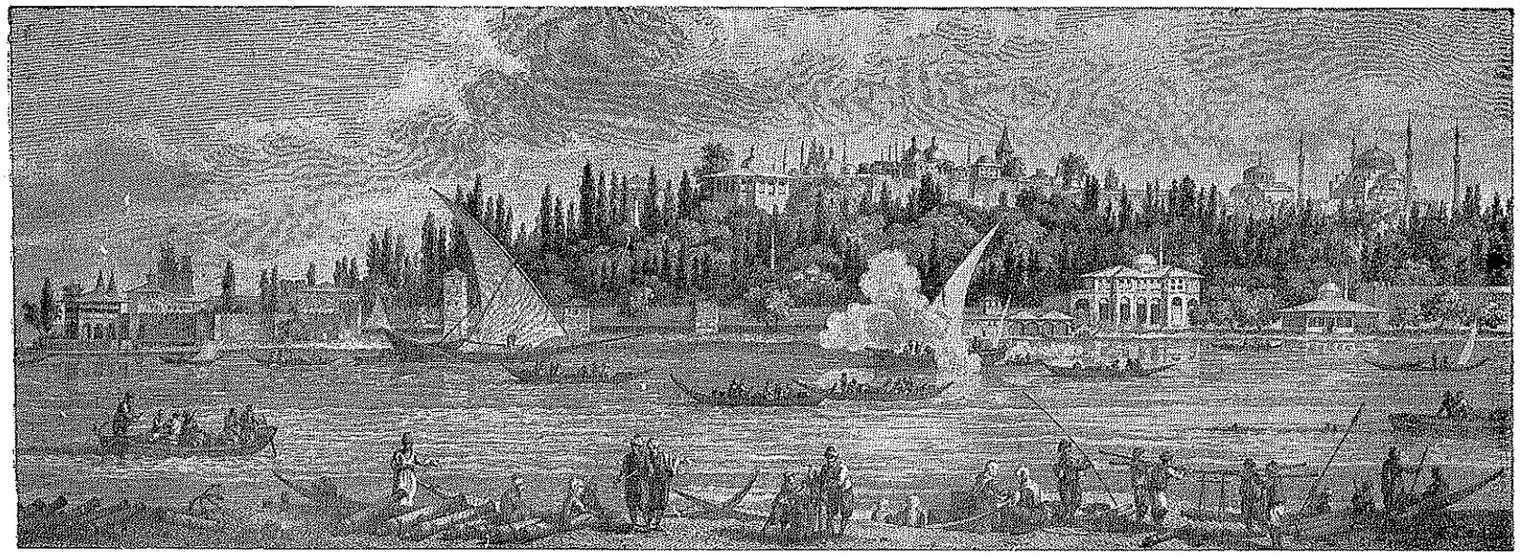

9. İSTANBUL. Topkapı sarayının Haliç'ten görünüşü (XVIII. asır).

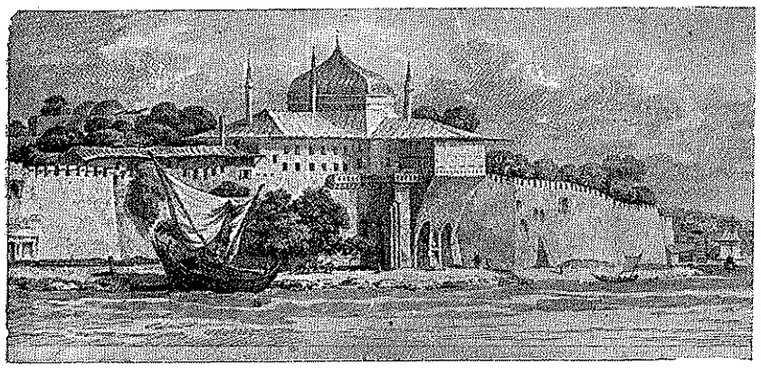

10. İSTANBUL. İncili-Köşk.

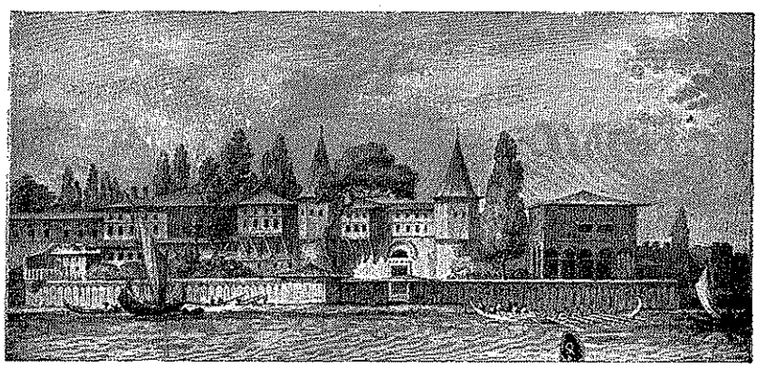

11. İSTANBUL. Topkapı sarayından bir görünüş.

(Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque* . . . , Paris, 1822, II, lev. 72, 73 ve 77)

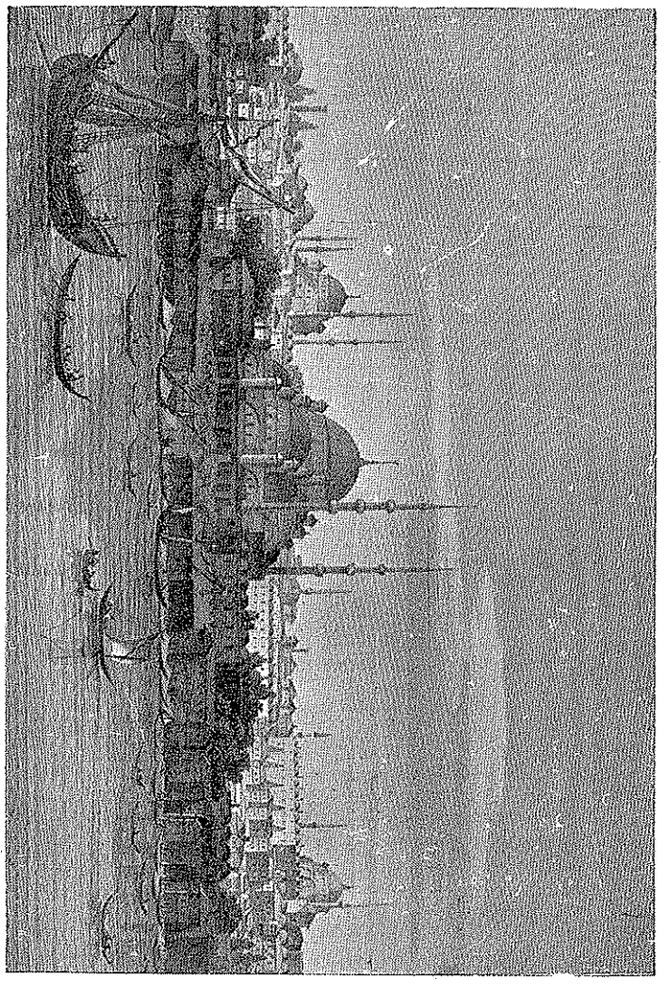

12. İSTANBUL. Vâlide câmii ve civarı.
(Choiseul - Gouffier, *aynı, eser*, II, lev. B 1)

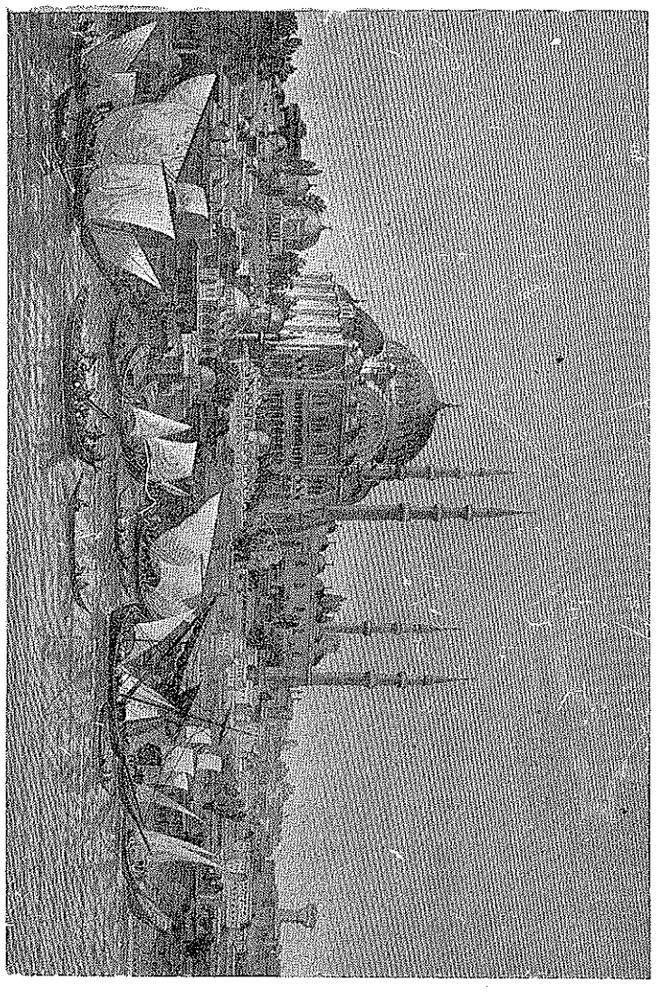

13. İSTANBUL. Süleymâniye câmii ve civarı.
(Choiseul - Gouffier, *aynı, eser*, II, lev. 86)

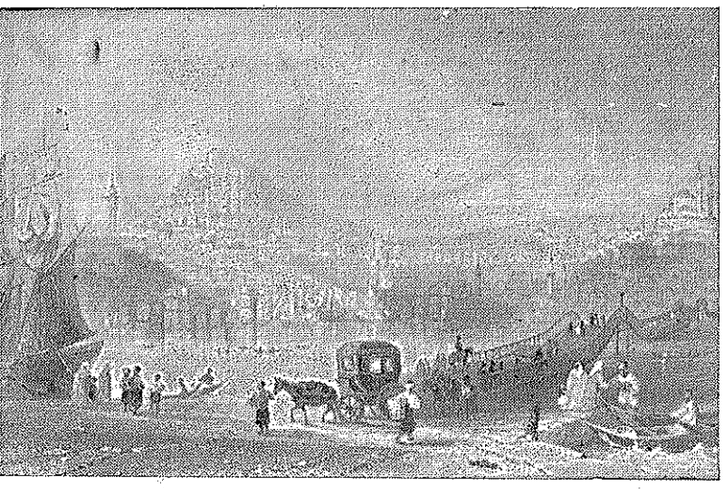

14. İSTANBUL. Un-kapanı köprüsü.

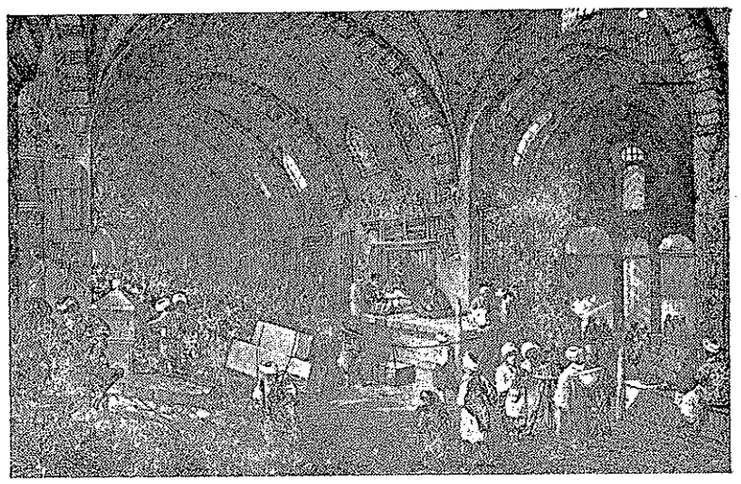

15. İSTANBUL. Kapalı-Çarşı.

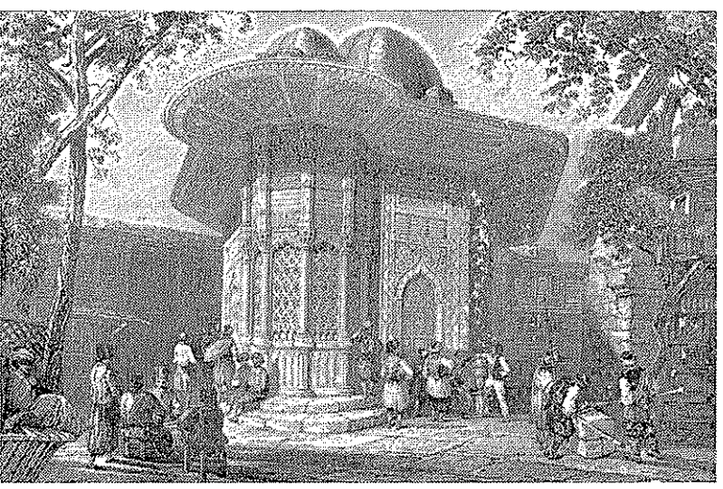

16. İSTANBUL. Azap-Kapı 'da Vâlide çeşmesi.

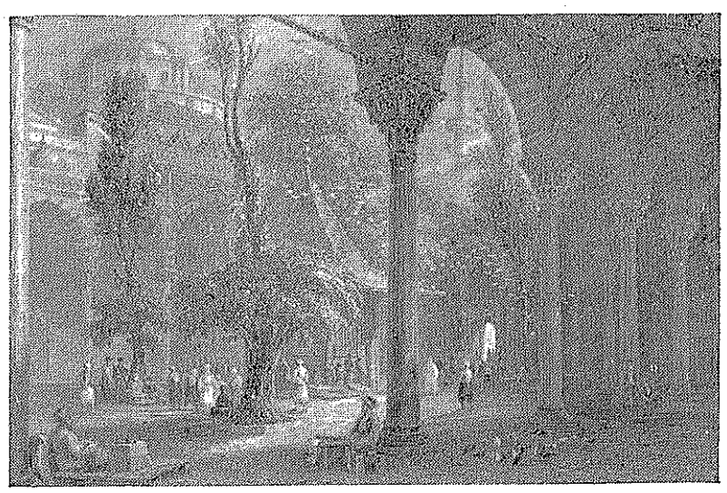

17. İSTANBUL. Bayezid câmii avlusu.

(Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London, 1838, s. 29, 37, 107, 116)

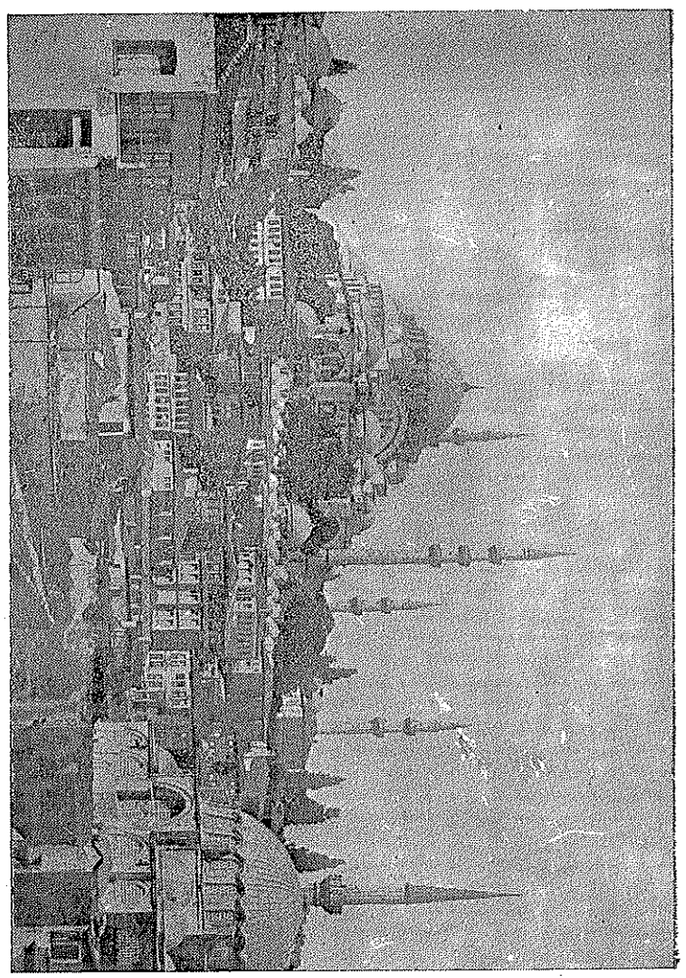

18. İSTANBUL. Süleymâniye câmii ve civarı.

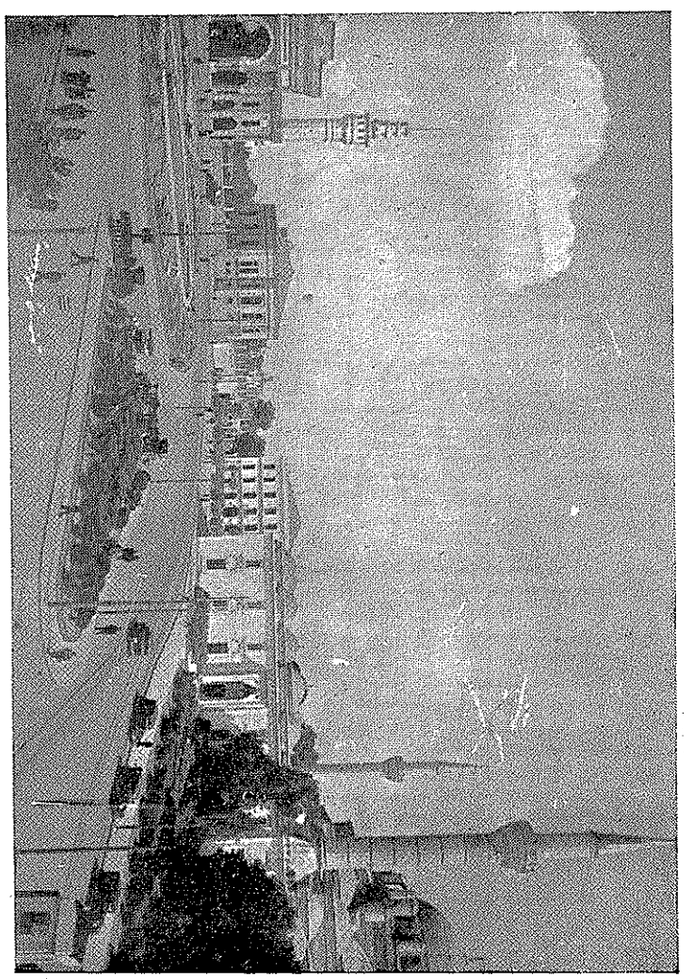

19. İSTANBUL. Bayezid meydanı.

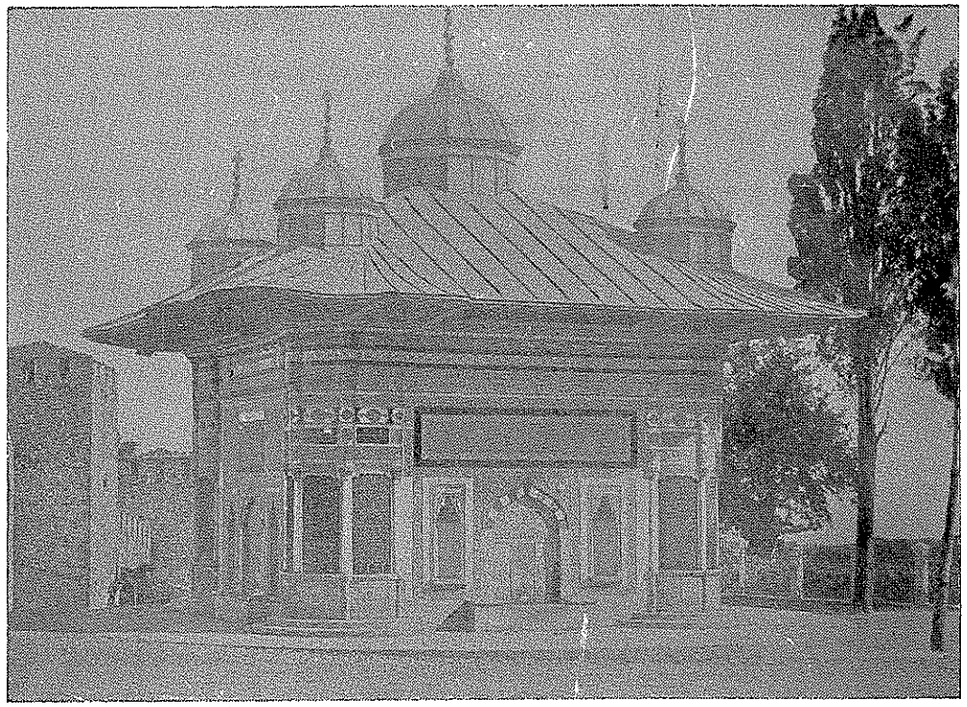

20. İSTANBUL. Ahmed III. çeşmesi.

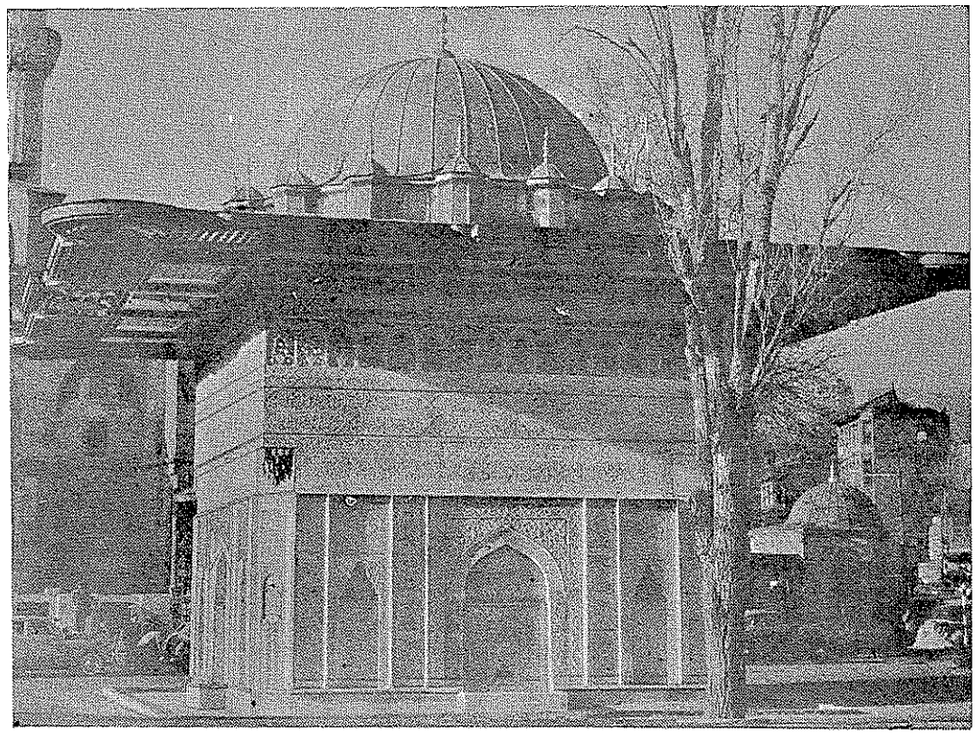

21. İSTANBUL. Tophâne çeşmesi.

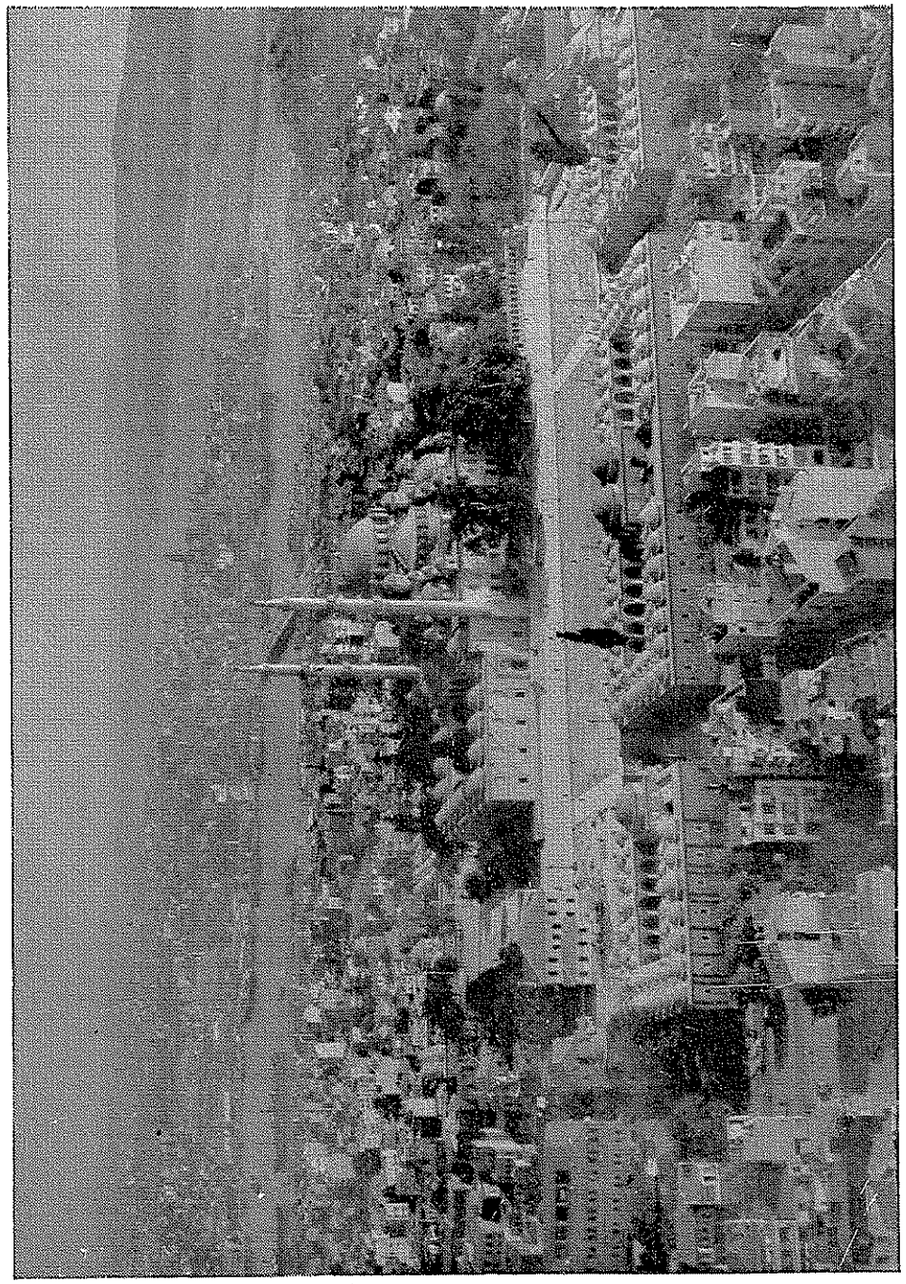

22. İSTANBUL. Fâtih külliyesi.

23. İSTANBUL. Fâtih câmii.

24. İSTANBUL. Bayezid câmii.

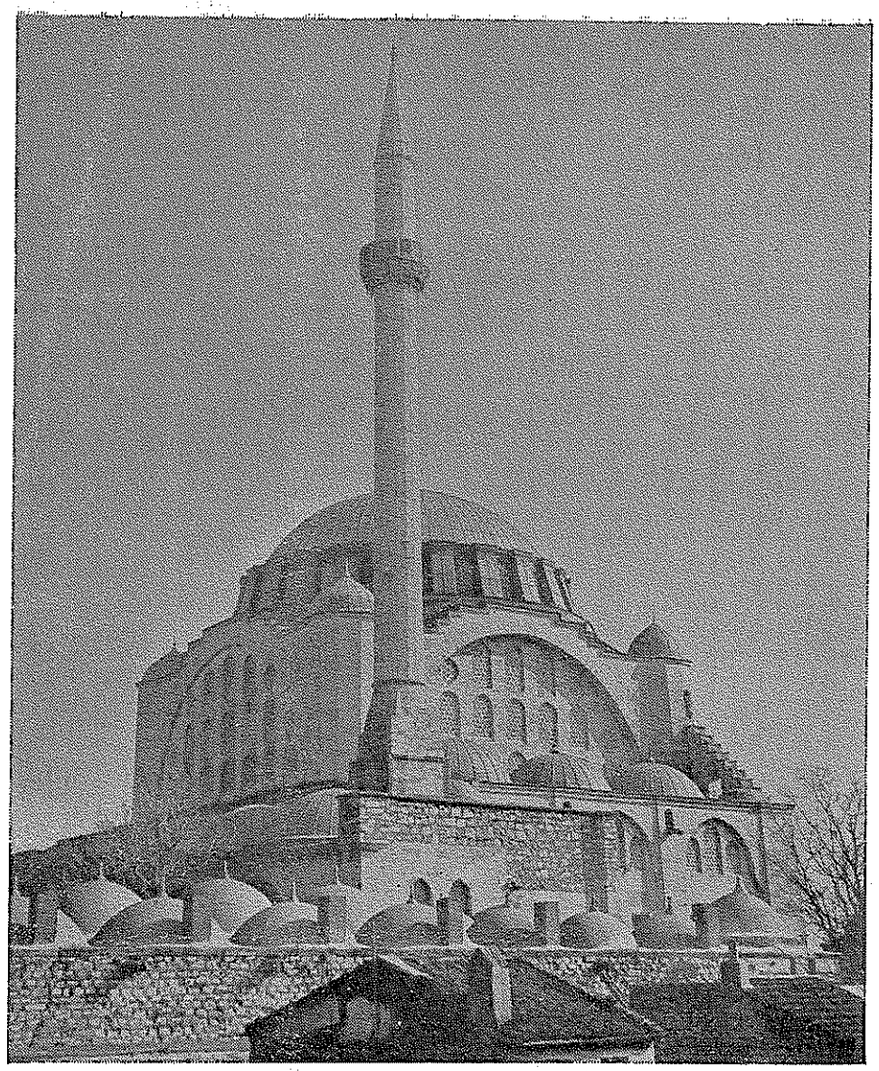

25. İSTANBUL. Mihrimah câmii.

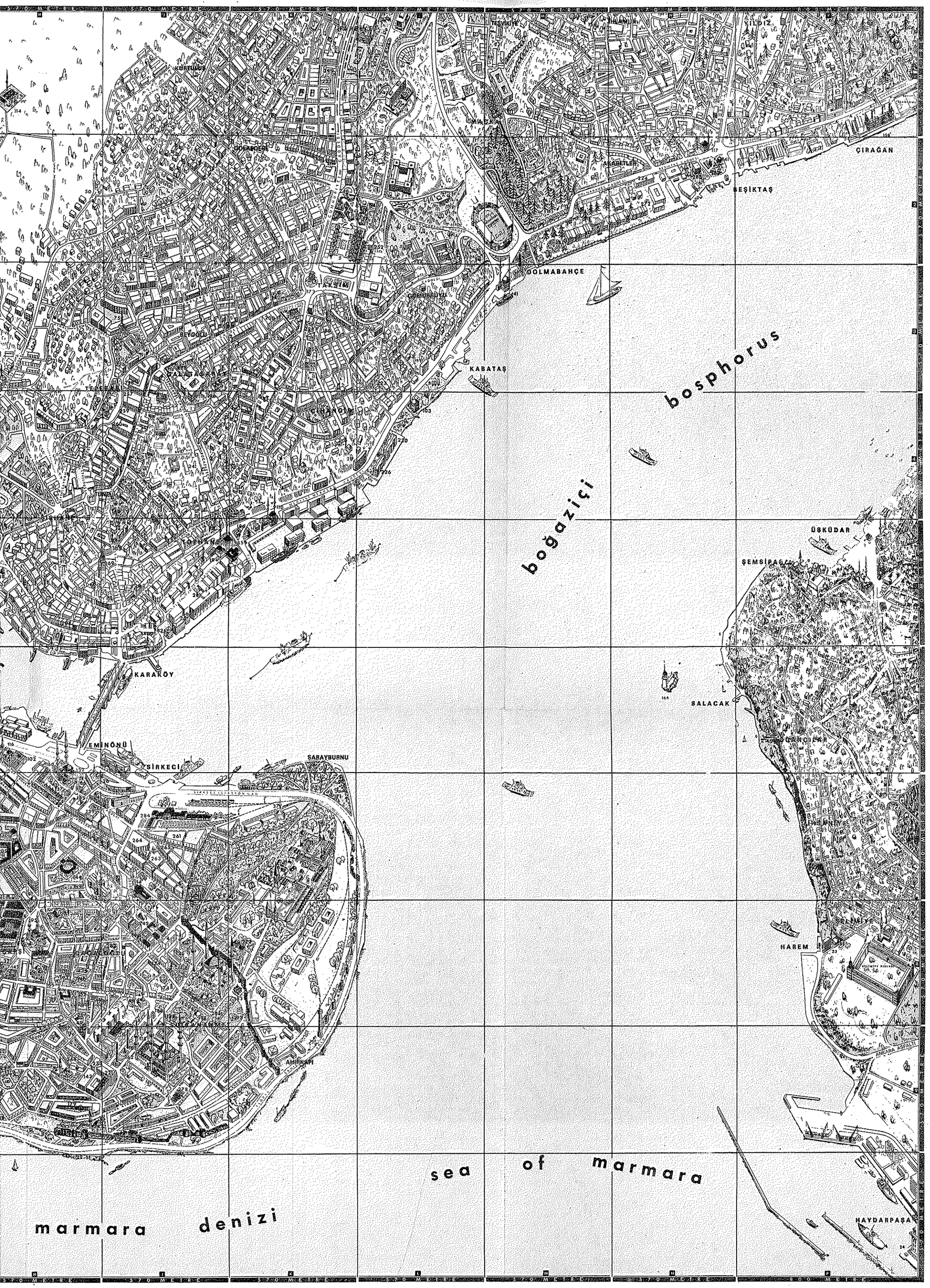

KURTULUŞ
TEŞVİKİYE
İHLAMUR
YILDIZ
ÇIRAĞAN
BEŞİKTAŞ
DOLMABAHÇE
KABATAŞ
bosphorus
boğaziçi
ÜSKÜDAR
ŞEMSİPAŞA
SALACAK
KARAKÖY
EMİNÖNÜ
SİRKECİ
SARAYBURNU
HAREM
AHIRKAPI
ANKARA ASFALTI
HAYDARPAŞA
sea of marmara
marmara denizi

İSTANBUL ŞEHİR PLANI

AVRUPA YAKASI

CAMİLER VE MESCİTLER
MOSQUES AND LITTLE MOSQUES

1. Abbasağa (Selçuk Hatun) Camii ... 8 D
2. Ağa Camii ... 3 J
3. Ağa Camii (Yakupağa) ... 7 G
. Ağa Camii (Beşirağa) ... 8 J
5. Ağaçayırı (Kasımçavuş) Mescidi ... 9 A
6. Ağaçkakan (İskender Çelebi) Camii ... 10 A
7. Ahmetpaşa (Topkapı) Camii ... 6 B
8. Ahmetpaşa (Hirami) Camii (St. Jean Baptis in Trollo) ... 5 D
9. Amcazade Hüseyinpaşa Mescidi ... 7 E
10. Arakiyeci Cağfer (Takyeci) Camii ... 8 A
11. Arap Camii ... 5 H
12. Atikalipaşa (Sedefçiler) Camii ... 8 H
13. AYASOFYA CAMİİ (SAİNT SOPHİA MUSEUM) ... 8 J
14. Babıâli (Nallı) Mescidi ... 7 J
15. Balâ (Süleymanağa) Camii ... 8 A
16. Balat (Ferruh Kethüda) Camii ... 3 D
17. Bâlipaşa (Hüma Sultan) Camii ... 6 D
18. Bayezit Camii ... 8 G
19. Bayezid-i Cedit (Etyemez) Mescidi ... 9 D
20. Bayrampaşa Tekkesi Mescidi ... 8 D
21. Bedreddin Mescidi ... 3 H
22. Behruzağa Camii ... 7 B
23. Bezmiâlem Valide Sultan Camii ... 6 C
24. Bodrum - Mesihpaşa Camii (St. Mirelon) 8 F
25. Burmalı Mescit ... 7 F
26. Bursa Tekkesi (Arpacılar) Mescidi ... 7 H
27. Cerrahpaşa Camii ... 8 D
28. Cihangir Camii ... 4 K
29. Çamaşırcı (Kadı Hüsamettin) Camii ... 7 F
30. Çatalçeşme (Fenarizade) Mescidi ... 8 J
31. Çelebi Camii ... 3 H
32. Çorlulu Alipaşa Camii ... 8 H
33. Çorlulu Alipaşa (Kışla) Camii ... 3 F
34. Çukurbostan Camii ... 5 E
35. Çukurcuma Camii ... 4 K
36. Davutpaşa Camii ... 9 C
37. Daya Hatun Mescidi ... 7 K
38. Defterdar Camii ... 4 K
39. Demirtaş (Timurtaş) Mescidi ... 6 G
40. Draman (Tercüman Yunus) Camii ... 4 D
41. Dolmabahçe Camii ... 3 M
42. Dülgerleroğlu (Şemsüttin Habib Efendi) Camii ... 7 E
43. Eski İmaret Camii (St. Saviour Pantapopte) ... 6 E
44. Fatih Camii - Conqueror Mosque ... 6 E
45. Fenari İsa Camii (Monastery of Constantine Lips) ... 7 D
46. Fethiye Camii (St. Parmacaristos Virgin) 4 D
47. Firuzağa Camii ... 4 K
48. Firuzağa (Divanyolu) Camii ... 8 J
49. Fuatpaşa Camii ... 9 H
50. Gedik Apti Mescidi ... 2 H
51. Gedikpaşa Camii ... 8 G
52. Gül Camii (St. Theodosia) ... 5 F
53. Hacıevhat (Hacivat) Camii ... 10 A
54. Hacı Hamza Camii ... 10 A
55. Hacıkadın (Hızırbey) Camii ... 10 B
56. Hacipiri Camii ... 4 J
57. Hacı Ferhat Camii ... 5 E
58. Hadım İbrahimpaşa Camii ... 9 A
59. Halıcı Hasan Mescidi ... 8 G
60. Haseki Camii ... 8 D
61. Hekimoğlu Alipaşa Camii ... 9 C
62. Hidayet Camii ... 10 B
63. Hırkaişerif Camii ... 6 D
64. Hoca Hamza Mescidi ... 6 G
65. Hoşkadem Camii ... 7 F
66. Hubyar Mescidi ... 7 H
67. Hüsam Bey Camii ... 6 F
68. İmrahor Camii (St. John of Studion) ... 10 B
69. İsa Kapısı Camii - Manastır Mescidi (Christgate Mosque) ... 10 B
70. İshakpaşa Camii ... 9 K
71. İskenderpaşa (Terkim) Mescidi ... 7 E
72. İsmail Efendi Camii ... 4 E
73. Kaariye Camii (St. Saviour in Chora) ... 4 C
74. Kalenderhane Camii (Monastery of Akataleptos) ... 7 F
75. Kamerhatun Camii ... 3 J
76. Kanlı Fırın (Ali Çelebi) Mescidi ... 6 H
77. Kaptan İbrahimpaşa Camii ... 7 G
78. Karabaş Tekkesi Mescidi ... 5 J
79. Kasımpaşa Camii ... 4 H
80. Kazancı Mescidi ... 3 K
81. Kefeli Camii (St. Nicolas) ... 4 D
82. Kemankeş Mustafapaşa Camii ... 5 J
83. Kilise Camii (St. Hagios Theodoros) ... 7 G
84. Kirazlı Mescit ... 7 F
85. Kılıçalipaşa Camii ... 5 J
86. Kocamustafapaşa Camii (Sts. Peter and Mark) ... 4 D
87. Kocamustafapaşa-Sünbül Efendi Camii - (St. Andrew in Crisi) ... 9 B
88. Koruca Mahmut Mescidi ... 8 B
89. Köprülü Mehmetpaşa Mescidi ... 8 H
90. Kumrulu Mescid ... 5 D
91. Küçük Ayasofya Camii (Sts. Sergius and Bacchus) ... 9 H
92. Küçük Efendi Camii ... 10 A
93. Kürkçübaşı Camii ... 6 B
94. Lâleli Camii ... 8 F
95. Mahmutpaşa Camii ... 8 H
96. Mehmetağa Camii ve Hamamı ... 5 D
97. (Mehmetpaşa Sokullu) Camii
98. Mercanağa Camii ... 7 H
99. Mesihpaşa (Karagümrük) Camii ... 6 D
100. Mihrimah Camii ... 4 C
101. Mimar (Acem Ali) Camii ... 7 A
102. Mimar Sinan Mescidi ... 6 C
103. Molla Çelebi Camii ... 4 L
104. Muratpaşa Camii ... 8 E
105. Müeyyitzade Camii ... 5 J
106. Neslişah Camii ... 5 B
107. Nişancı Camii ... 9 G
108. Nişancı Mehmetpaşa Camii ... 5 D
109. Nuru Osmaniye Camii ... 8 H
110. Nusretiye Camii ... 5 K
111. Odalar Mescidi (St. Mary) ... 4 D
112. Orta (Ahmediye) Camii ... 7 E
113. Okçumusa Camii ... 5 H
114. Piyalepaşa Camii ... 1 H
115. Ramazan Efendi (Bezirganbaşı) Camii ... 9 B
116. Rüstempaşa Camii ... 6 H
117. Sinanpaşa Camii ... 2 N
118. SULTANAHMET CAMİİ (BLUE MOSQUE) 9 J
119. Sultan Selim Camii ... 5 E
120. SÜLEYMANİYE CAMİİ ... 7 G
121. Şah Sultan Camii ... 9 C
122. Şeyhsafa Camii ... 6 F
123. Şehzade Camii (Princes' Mosque) ... 7 F
124. Sokullu Mehmetpaşa Camii ... 5 H
125. Üçmihraplı Camii ... 6 G
126. Üsküplü Mescidi ... 5 F
127. Valide (Pertevniyal Valide Sultan) Camii 8 E
128. Vasat Alipaşa (Atik Alipaşa) Camii ... 5 D
130. Yatağan (Hacı İlyas) Camii ... 4 D
131. Yavuz Ersinan (Sağırcılar) Camii ... 6 G
132. Yeni Camii ... 6 H
133. Yeraltı Camii ... 8 J
134. Yerebatan (Üsküblye) Mescidi ... 8 J
135. Zeynep Sultan Camii ... 6 J
136. Zeyrek Kilise Camii (St. Saviour Pantocrator) ... 4 F

TÜRBELER - TEKKELER VE MEDRESELER
TOMBS - DERVISH CONVENTS AND THEOLOGICAL SCHOOLS

123. Şehzade Türbeleri ... 7 F
95. Mahmutpaşa Türbesi ... 8 H
97. (Mehmetpaşa Sokullu) Camii ... 9 H
120. Hürrem Sultan Türbesi ... 7 G
137. Hatice Turhan Sultan Türbesi ... 7 H
138. Sultanahmet Türbesi ... 9 J
13. Ayasofya Türbeleri ... 8 J
139. Sultan Hamit Türbesi ... 7 H
140. Sultan Mahmut Türbesi ... 8 H
44. Fatih Sultan Mehmet Türbesi ... 6 E
120. Kanuni Sultan Süleyman Türbesi ... 7 G
119. Yavuz Selim Türbesi ... 5 E
141. Barbaros Hayrettinpaşa Türbesi ... 2 N
142. Galata Mevlevi Tekkesi ... 4 J
143. Özbekler Tekkesi ... 9 H
87. Sümbül Efendi Tekkesi ... 9 B
144. Rüstempaşa Medresesi ... 7 H
145. Sinanpaşa Medresesi ... 8 H
146. Çorlulu Alipaşa Medresesi ... 8 H
147. Merzifonlu Kara Mustafapaşa Medresesi 8 H
148. Ekmekçizade Ahmetpaşa Medresesi ... 7 F
149. Gazanferağa Medresesi ... 7 F
150. Sultan Selim Halıcılar Medresesi ... 7 D
151. Şahhuban Kadın Sübyan Mektebi ve Türbesi ... 7 F
152. Kuyucu Muratpaşa Medresesi ... 8 F
153. Damat İbrahimpaşa Medresesi ... 7 F

SARAYLAR — PALACES

154. Topkapı (Museum) ... 8 K
155. Çinili Köşk (Museum) ... 8 K
156. Tekfur (Byzantine) ... 3 D
157. Dolmabahçe (Museum) ... 2 M
158. Ihlamur Kasrı (Museum) ... 1 M
158'. Çırağan Sarayı ... 1 P

ÇARŞILAR — BAZAARS

159. Kapalı Çarşı (Covered Bazaar) ... 8 H
160. Mısırçarşısı (Spice Bazaar) ... 7 H

SÜTUNLAR - KULELER - HEYKELLER
COLUMNS - TOWERS - STATUES

161. Dikilitaş - Obelisk of Theodosius I ... 9 J
162. Burma Sütun - Serpentine Column ... 9 J
163. Örme Sütun - Walled Obelisk ... 9 J
164. Gotlar Sütunu - Goth's Column ... 7 K
165. Çemberlitaş - Constantine's Column ... 8 H
166. Arkadius Sütunu (Kız Taşı) - Column of Arcadius ... 8 D
167. Kıztaşı - Column of Marcian ... 7 E
168. Kızkulesi - Leander's Tower ... 6 N
169. Galata Kulesi - Galata Tower ... 5 J
170. Bayezit Kulesi - Bayezit Tower ... 7 G
171. Atatürk Heykeli - Atatürk Statue ... 7 K
172. Barbaros Heykeli - Mausoleum of Barbarossa ... 2 N
173. Taksim Cumhuriyet Abidesi - The Taksim Monument of the Republic ... 3 K

SARNIÇ VE KEMERLER
THE CISTERNS AND AQUEDUCTS

174. Yerebatan Sarayı (Museum) ... 8 J
175. Binbirdirek ... 8 H
24. Bodrum ... 8 F
176. Fatih ... 5 E
177. Selimiye ... 5 E
178. Altımermer ... 8 C
179. Soğuk Sarnıç ... 9 H
180. Aspar Sarnıcı ... 4 C
181. Karagümrük ... 5 C
182. Bozdoğan Kemeri (Aqueduct of Valens) 7 F

ÇEŞMELER VE SEBİLLER
FOUNTAINS AND SEBILS

183. Ahmet III Çeşmesi ... 8 K
184. Alman Çeşmesi ... 8 J
185. Valide Hatice Turhan Çeşmesi ... 7 H
186. Tophane Çeşmesi ... 5 K
187. Valide Çeşmesi ... 2 M
188. Azapkapı Çeşmesi ... 5 H

HAMAMLAR — [illegible]

189. Bayezit ... 8 G
190. Cağaloğlu ... 8 J
191. Mahmutpaşa ... 7 H
192. İshakpaşa ... 8 K
193. Çemberlitaş ... 8 H
194. Kılıç Alipaşa ... 5 J
195. Rüstempaşa ... 6 H
196. Galatasaray ... 3 K
197. Ayasofya ... 8 J
198. Nişanca ... 9 G
199. Sauna ... 3 K
200. Sauna ... 3 K

TARİHİ HANLAR — HISTORICAL INNS

201. Vezirhan ... 8 H
202. Hemsahan ... 6 H
203. Rüstempaşahan ... 5 H
204. Balkapanhan ... 6 G
205. Büyük Yenihan ... 7 H
206. Valdehan ... 7 H
207. Simkeşhan ... 8 G
208. Küçük Yenihan ... 7 H

KÜTÜPHANELER — LIBRARIES

209. Bayezit ... 8 G
210. Millet ... 7 E
211. Koca Ragıp[illegible] ... 8 F
212. Köprülü ... 8 H
13. Ayasofya ... 8 J
154. Topkapı [illegible] ... 8 K
213. Murat M[illegible] ... 5 E
120. Süleyma[illegible] ... 7 G
109. Nuru Osmaniye ... 8 H
214. Üniver[illegible] ... 7 G
215. Beledi[illegible] ... 6 G

[illegible]VERSİTELER VE OKULLAR — [illegible]IVERSITIES AND SCHOOLS

216. Tekn[illegible] Üniversite (Taşkışla) ... 2 L
217. Tek[illegible] Üniversite (Gümüşsuyu) ... 2 L
218. İsta[illegible] Üniversitesi ... 8 G
219. Te[illegible]k Okul (Maçka) ... 1 M
220. G[illegible] Sanatlar Akademisi ... 4 L
221. İ[illegible] ve Ticari İlimler Akademisi ... 9 J
222. [illegible]sek Öğretmen Okulu (Çapa) ... 7 C
223. [illegible]sek İslâm Enstitüsü ... 3 L
224. [illegible]tbiki Güzel Sanatlar Okulu ... 2 N
225. [illegible]latasaray Lisesi ... 3 J
22[illegible] Atatürk Kız Lisesi ... 4 L
22[illegible] Notre Dame de Sion ... 1 K
22[illegible] Alman Lisesi ... 3 K
2[illegible] San Benua ... 5 J
[illegible] Atatürk Lisesi ... 3 K
[illegible] Kız Lisesi (Nişantaş) ... 1 M
[illegible] İstanbul Erkek Lisesi ... 7 H
[illegible]3. Sanat Okulu (Sultanahmet) ... 9 H
234. İstanbul Kız Lisesi ... 8 H
235. Botanik Enstitüsü ... 6 G
236. Vefa Lisesi ... 7 F
237. Pertevniyal Lisesi ... 8 E
238. Eczacılık Okulu ... 6 G
239. Darüşşafaka Lisesi ... 5 E
240. Fatih Kız Lisesi ... 6 E
241. İtalyan Lisesi ... 4 J

TALEBE YURTLARI — STUDENTS' DORMITORIES

242. Site Talebe Yurdu ... 7 F
243. Cağaloğlu Yurdu ... 8 J
244. Çemberlitaş Kız Yurdu ... 9 H
245. Harbiye Talebe Yurdu ... 1 K
246. Gümüşsuyu Talebe Yurdu ... 3 L

OTELLER — HOTELS

247. Hilton ... 1 L
248. Divan ... 2 K
249. Park ... 3 L
250. Kennedy ... 3 K
251. Plaza ... 3 K
252. Gezi ... 2 L
253. Santral ... 3 K
254. Opera ... 3 L
255. Perapalas ... 4 H
256. Alp ... 3 J
257. Londra ... 4 J
258. Devran ... 3 J
259. Bristol ... 4 J
260. Yenişehir ... 4 J
260'. Çırağan Oteli ... 1 P
261. Ortopalas ... 7 J
262. İpek Palas ve Özipek Palas ... 7 J
263. Şehir ... 7 J
264. Kervan ... 7 J
265. Tarlan ... 7 J
266. Klot Farer ... 8 H
267. Piyer Loti ... 8 H
268. Toras ... 8 G
269. Marmara ... 8 G
270. Kent ... 8 G
271. Lâleli ... 8 F

MÜZELER — MUSEUMS

157. Dolmabahçe Sarayı - Dolmabahçe Palace 2 M
272. Resim ve Heykel Müzesi - Painting and Sculpture Museum ... 2 N
273. Deniz Müzesi - Naval Museum ... 2 N
158. Tanzimat Müzesi (Ihlamur Kasrı) - The Tanzimat Museum ... 1 M
274. Askeri Müze - Military Museum ... 1 L
275. Şark Eserleri Müzesi - Museum of Oriental Antiquities ... 8 J
155. Çinili Köşk (Fatih Müzesi) - Chinili Kiosk (Fatih - Conqueror Museum) ... 8 K
276. Arkeoloji Müzesi - Archaeology Museum 8 K
154. Topkapı Sarayı - Topkapı Palace (Seraglio Museum) ... 8 K
277. Sent İren Müzesi - Saint Irene Museum 8 K
13. Ayasofya - Saint Sophia Museum ... 8 J
278. Mozaik Müzesi - The Mosaic Museum 9 J
279. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi - Türkish and Islamic arts Museum ... 7 G
149. Belediye Müzesi - Municipal Museum ... 7 F
73. Kaariye Müzesi - Saint Saviour in Chora Museum ... 4 C
46. Fethiye Müzesi - Saint Mary Pammakaristos Museum ... 4 D

TURİZM DANIŞMA BÜROLARI
TOURISM INFORMATION BUREAUS

280. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Danışma Bürosu-Ministry of Tourism and Information Bureau ... 1 K
281. Yolcu Salonu - Maritime Station ... 5 J
283. Talebe Federasyonu - The National Students Federation of Turkey ... 8 J
282. Belediye Sarayı - City Hall ... 7 F
284. Sirkeci Garı - Sirkeci Railway Station 7 J
159. Kapalı Çarşı - Covered Bazaar ... 8 H
285. Sultanahmet - St. Sophia ... 8 J
286. T H Y Terminali - Turkish Airlines Terminal ... 4 H

ASYA YAKASI (ÜSKÜDAR)

1. Mihrimah Camii ... 5 P
2. Üsküdar Çeşmesi ... 5 P
3. Şifa Hamamı ... 5 P
4. Selmanağa Mescidi ... 5 P
5. Sinan Hamamı ... 5 P
6. Kara Davut Camii ... 5 P
7. Yeni Valide Camii ... 5 P
8. Gülfem Hatun Mescidi ... 5 P
9. Şemsipaşa (Kuşkonmaz) Camii ... 5 P
10. Rum Mehmetpaşa Camii ... 5 P
11. Ayazma Camii ... 5 P
13. Kaptanpaşa Camii ... 5 P
14. İmrahor Camii ... 6 P
15. Halil Paşa Türbesi ... 6 P
16. Ahmediye Camii ... 6 P
17. Doğancılar Camii ... 6 P
18. Şehit Süleyman Paşa Camii ... 6 P
19. İhsaniye Mescidi ... 7 P
20. Küçük Selimiye Camii ... 7 P
21. Selimiye Camii ... 8 P
22. Tahirağa Camii ... 8 P
23. Harem Oteli ... 8 P
24. Haydarpaşa Garı ... 10 P

HAZIRLAYANLAR: Y. Mimar Şevket Özden — Y. Mimar Sban Öz — M. Kerim Çakırsavul

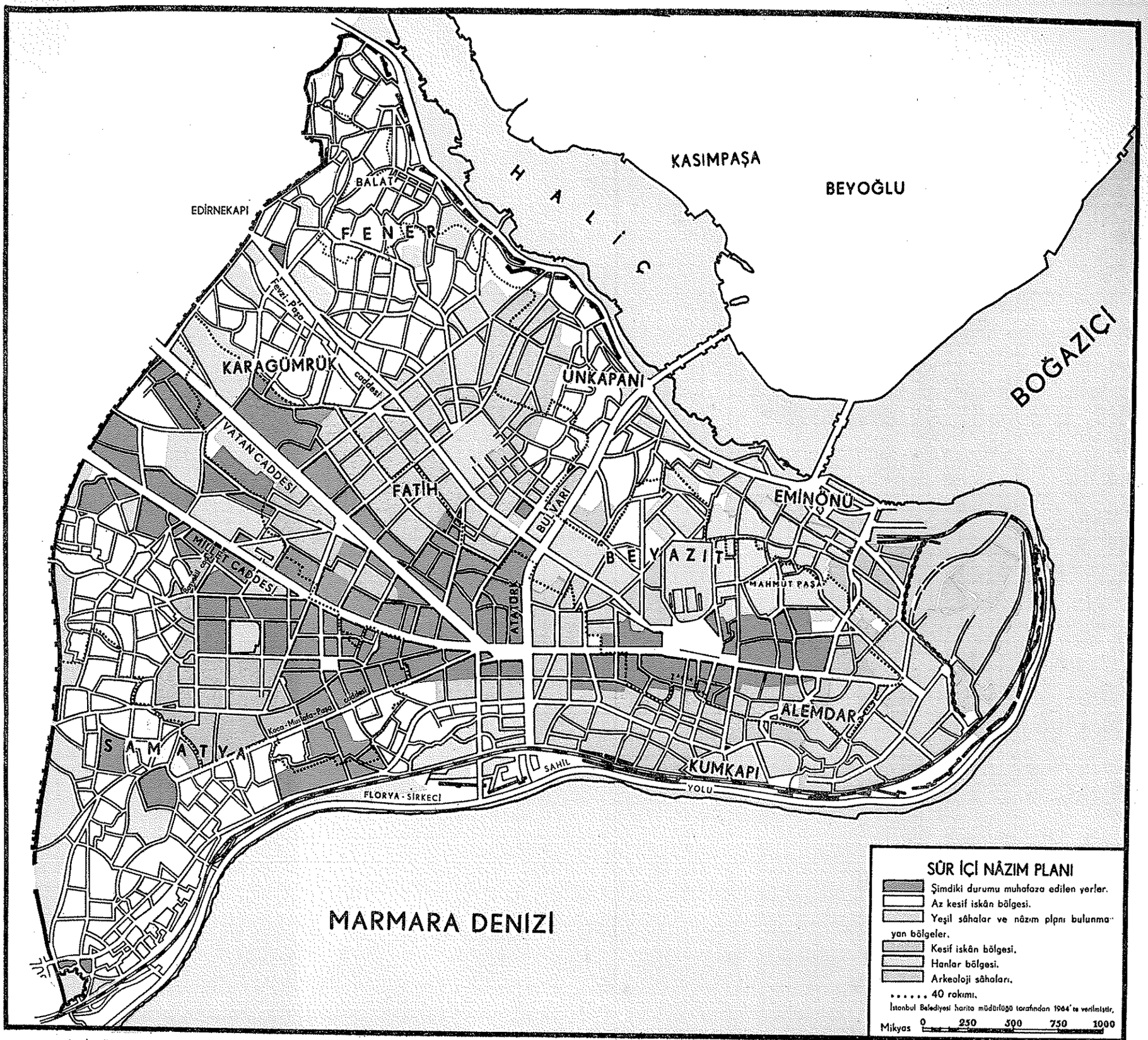

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

İslâm Ansiklopedisi

İSTANBUL
ARKEOLOJİ ve TOPOGRAFYA
HARİTASI
0 100 500 1000 m.
İŞÂRET ve KISALTMALAR
DENİZDEN DOLMA
HARÂBELER
MEZARLIKLAR
SARNIÇLAR
TESVİYE MÜNHANİLERİ
BÖL. — BÖLGE
CAD. — CADDE
CAM. — CÂMİ
KAP. — KAPI
KL. — KİLİSE
MAN. — MANASTIR
MSC. — MESCİD
SAR. — SARNIÇ
PSYKHRA HYDATA
KASIM-PAŞA
BLAKHERNA KAP.
KALIGARIA KAP.
KHARISIOS KAP.
PEMPTON KAP.
AY. ROMAIN KAP.
POLYANDRIOU (RISIOU) KAP.
KALAGROS KAP.
PEGE KAP.
KSYLOKERKOS KAP.
YEDİ-KULE KAP.
PORTA AUREA
PHANARION
PETRION
KONSTANTINIANAE
KAPITOLION
AMASTRIANO
FORUM BOVIS
FORUM TAURI
FORUM CONSTANTINI
HEPTASKALON
LEONARKELLION
KONTOSKALION LİMANI
PROSFORION
STRATEGION
STADIUM
ACROPOLIS
HIPPODROMUS
PHILIPPEION
KYNEGION
PLATEA TA ARMATIOU
STAURION
PANTOKRATOR
ZEYREK KİLİSE CAM.
FATİH CÂMİİ
SEVİN-SÜLEYMAN MSC.
SÜLEYMANİYE CÂM.
TA ROUPHINOU
TA OLYBRIOU
ŞEHZADE CÂM.
BAYEZID CÂM.
SULTAN-SELİM CÂM.
SULTAN-AHMED CÂM.
AYASOFYA MÜZESİ
SARAY-BURNU
GALATA
BOĞAZİÇİ
BOSPORUS
MARMARA DENİZİ
MARMARA DENIZI
THEODOSIANAE
EXOSOPHIL PATION
LYKOS DERESİ
TRITON
PEGE SARAYI
BELGRAD KAP.
PORTA AUREA
YALDIZLI KAPI
KAYSER DEGIRMENI
YALDIZLI-KAPI LİMANI

26. İSTANBUL. Yenicâmii ve Haliç'in karşı sâhilinin uçaktan görünüşü.

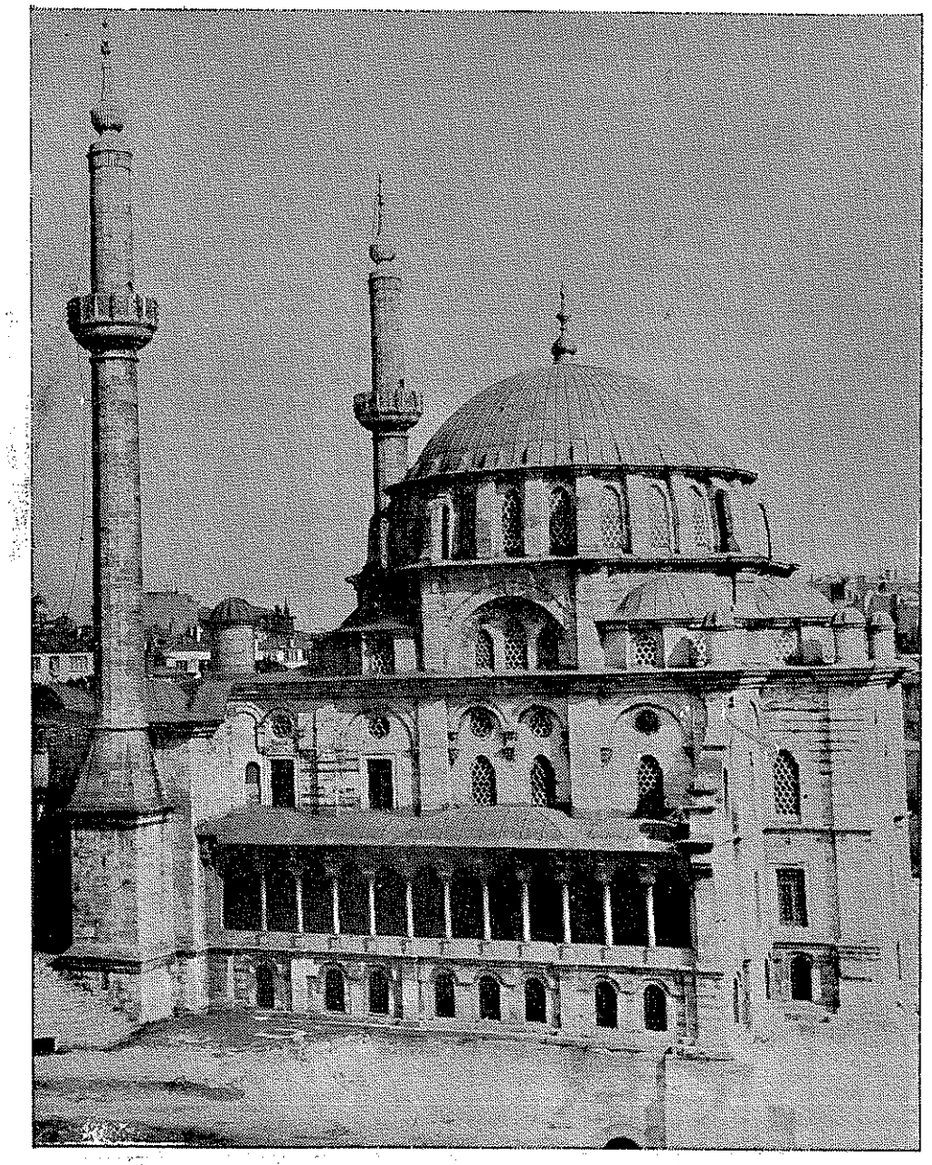

27. İSTANBUL. Lâleli câmii.

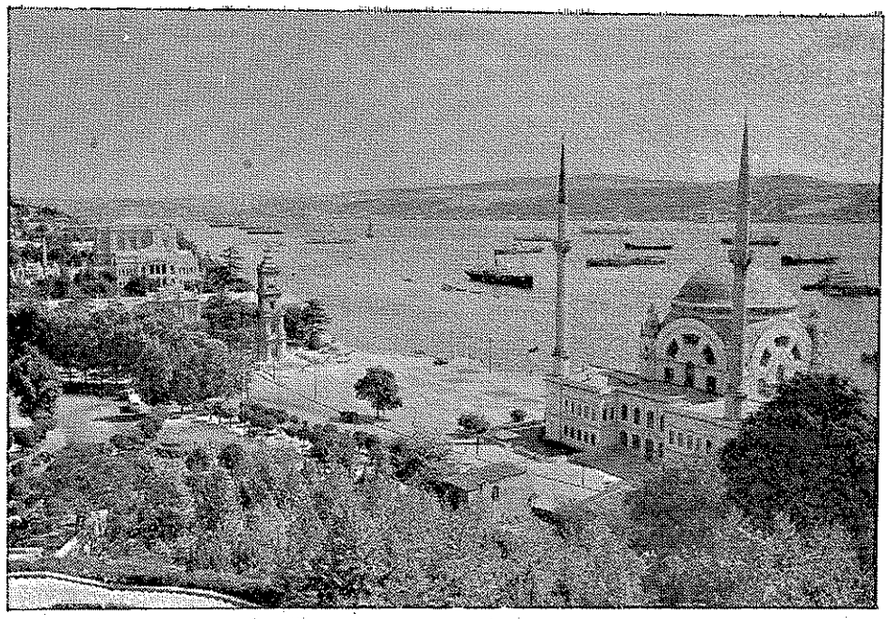

28, İSTANBUL. Dolmabahçe sarayı ve Dolmabahçe câmii.

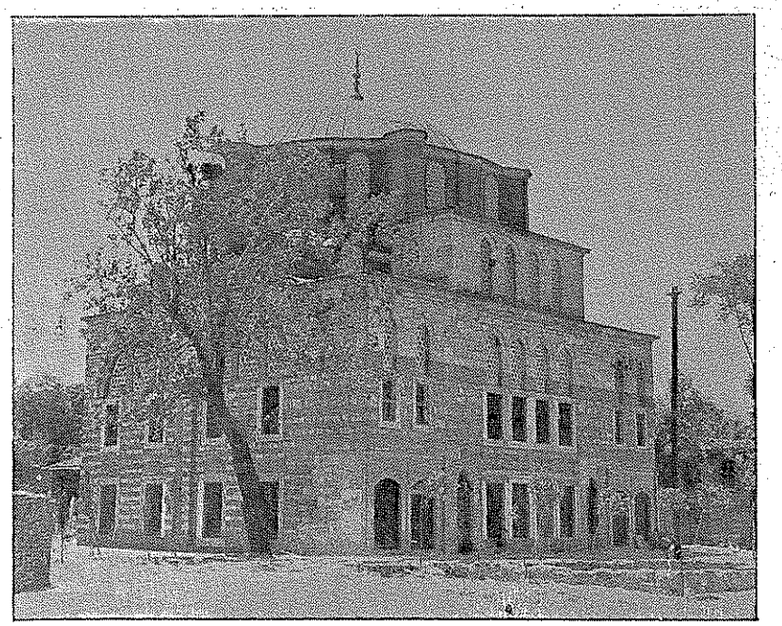

29. İSTANBUL. İvez Efendi câmii.

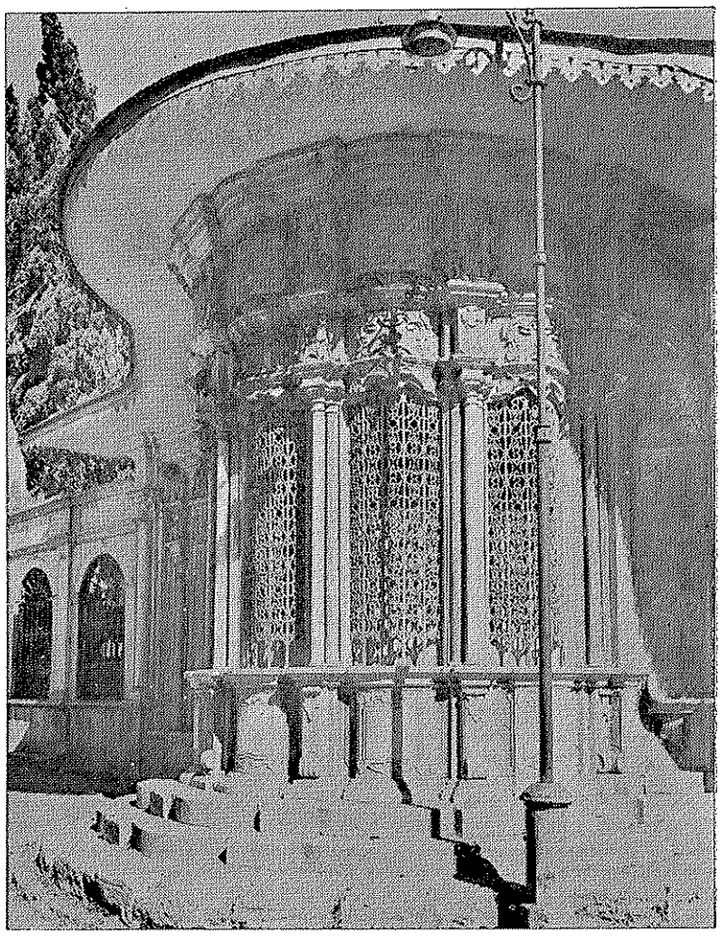

30. İSTANBUL. Eyüp sebli.

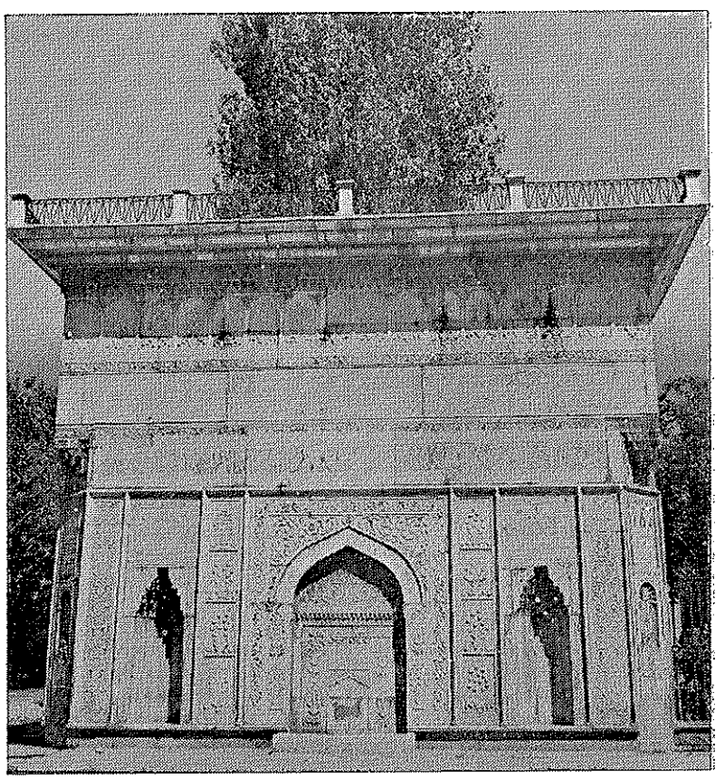

31. İSTANBUL. Tophâne çeşmesi.

32. ISTANBUL. Şehirden bir görünüş (*Enciclopedia Italiana,* XI 616'dan)

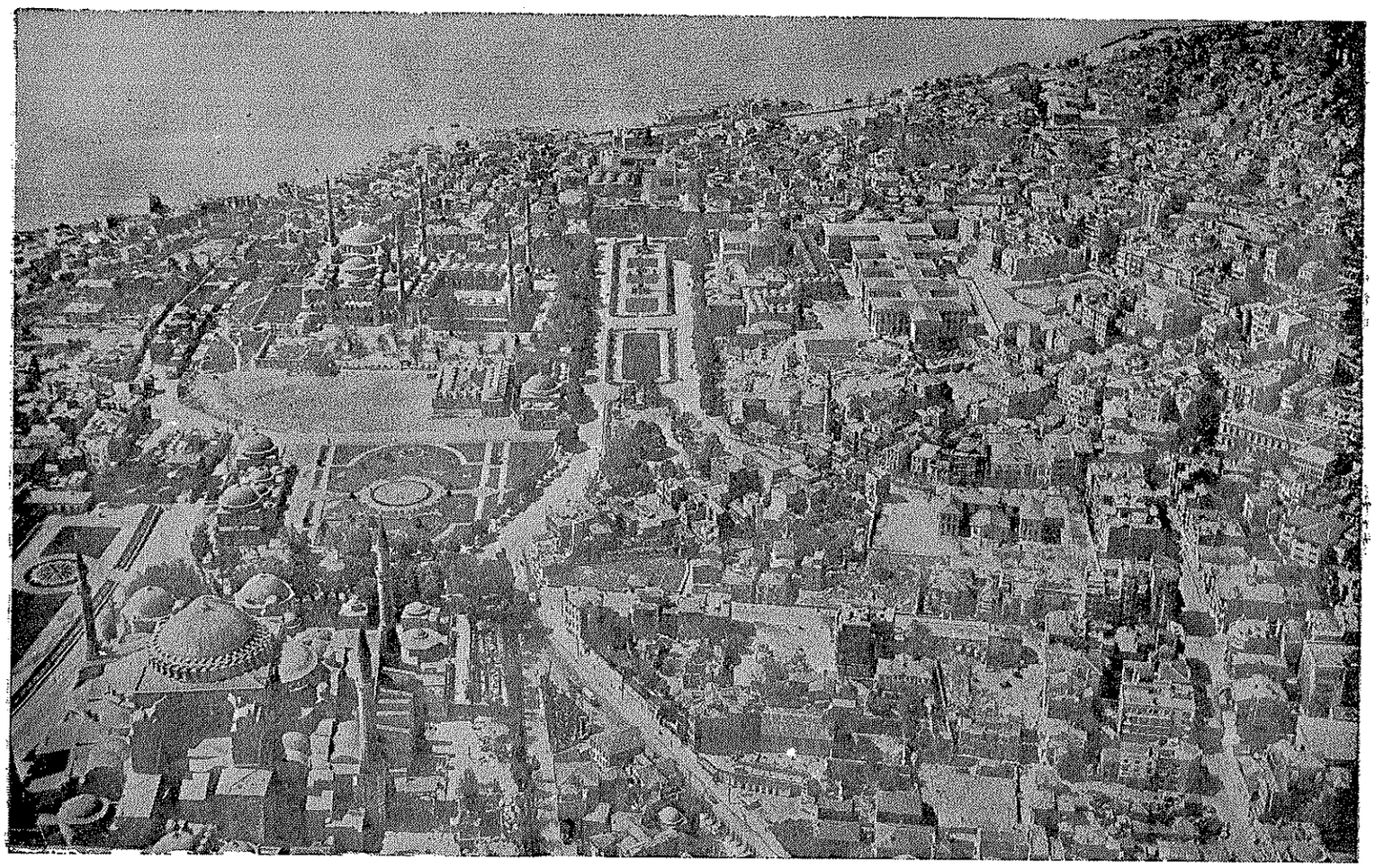

33. İSTANBUL. Sultanahmed meydanı ile civârının havadan görünüşü.

34. İSTANBUL. Sultanahmed meydanı (Atmeydanı).

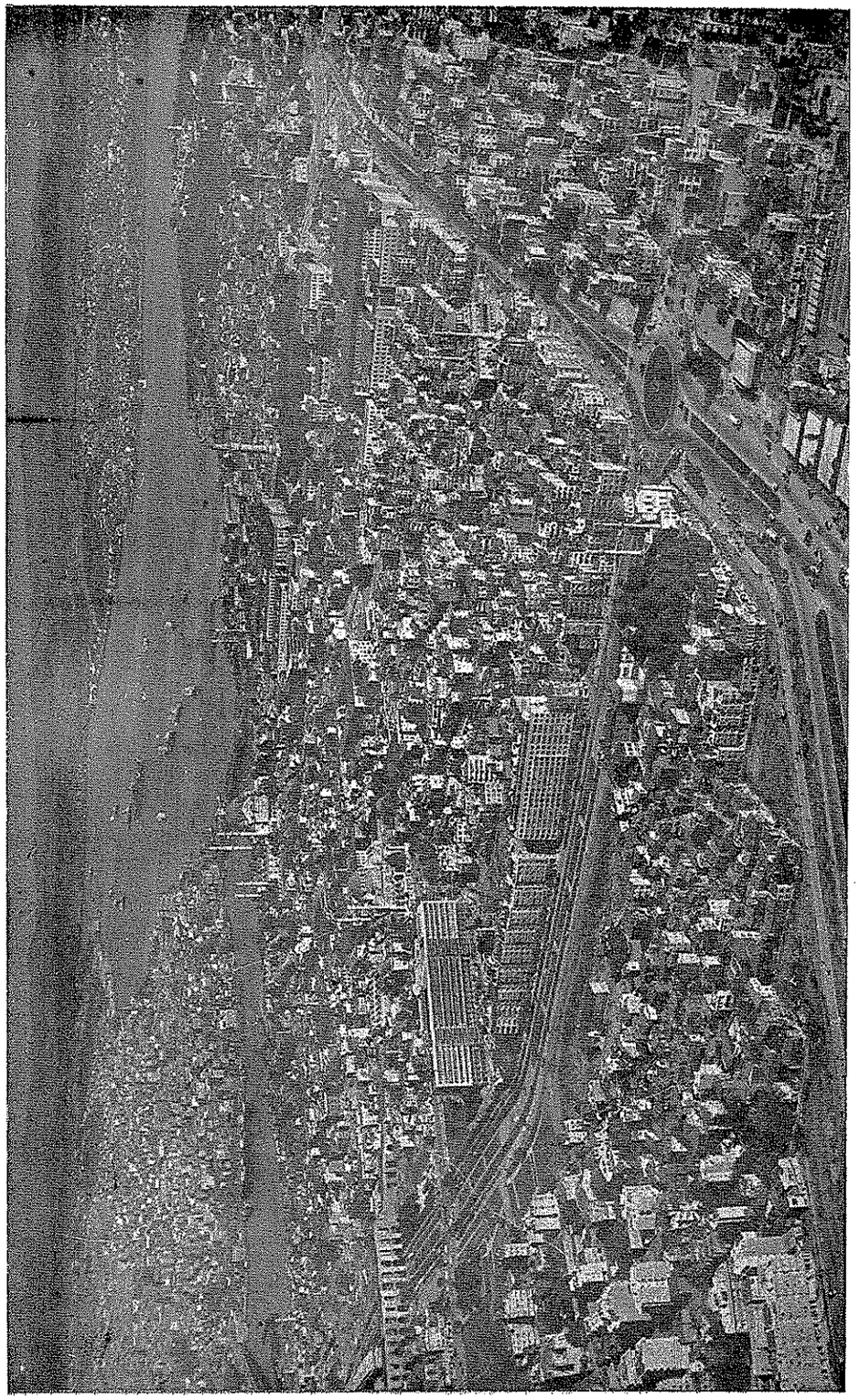

35. İSTANBUL. Şehrin Aksaray tarafından görünüşü.

37, İSTANBUL. Ayasofya câmiinin Sultan Ahmet câmii minâresinden görünüşü.

38. İSTANBUL. Aksaray meydanından Saraçhâne'ye doğru bir bakış.

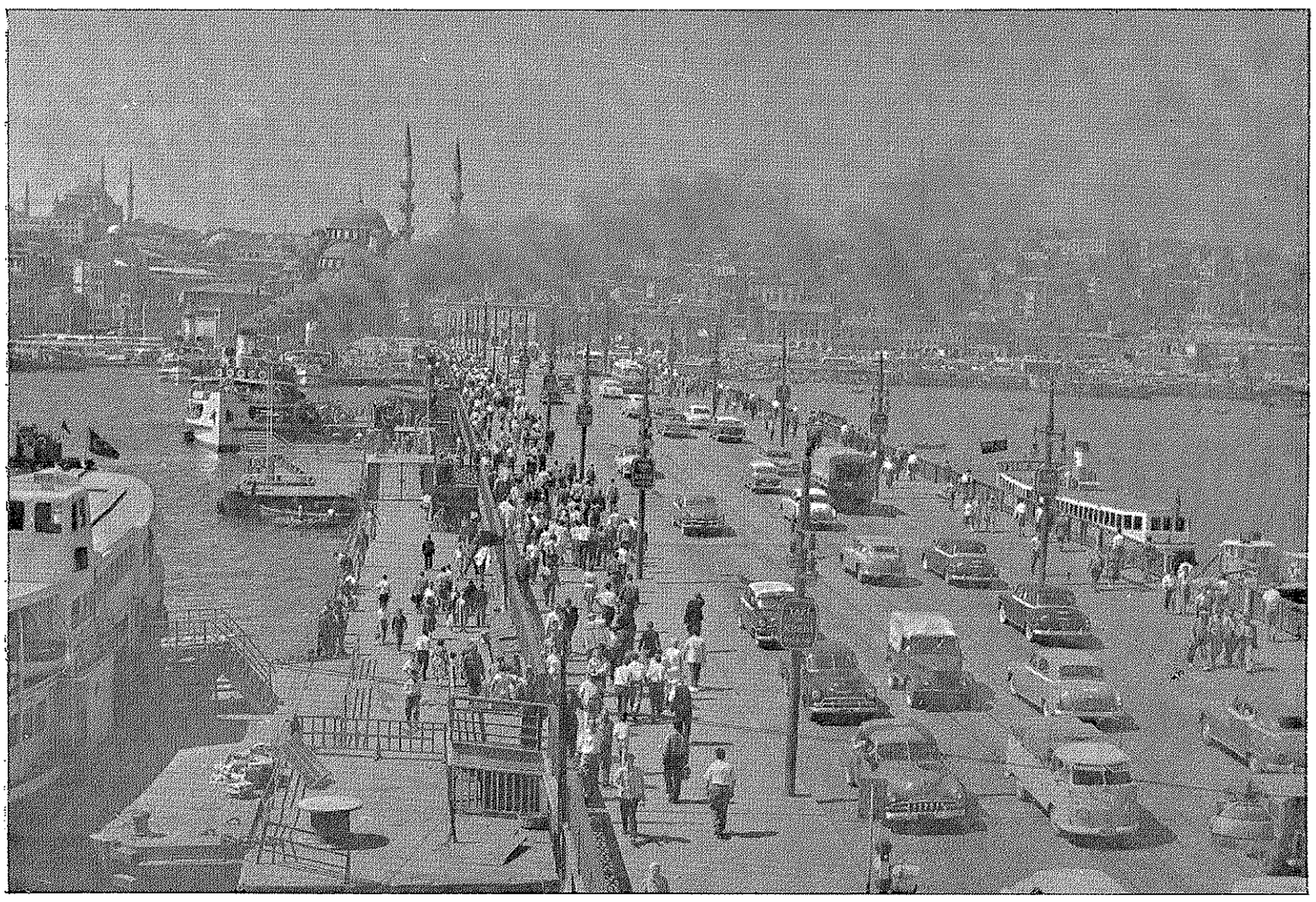

39. İSTANBUL. Karaköy'den Eminönü'ne bakış.

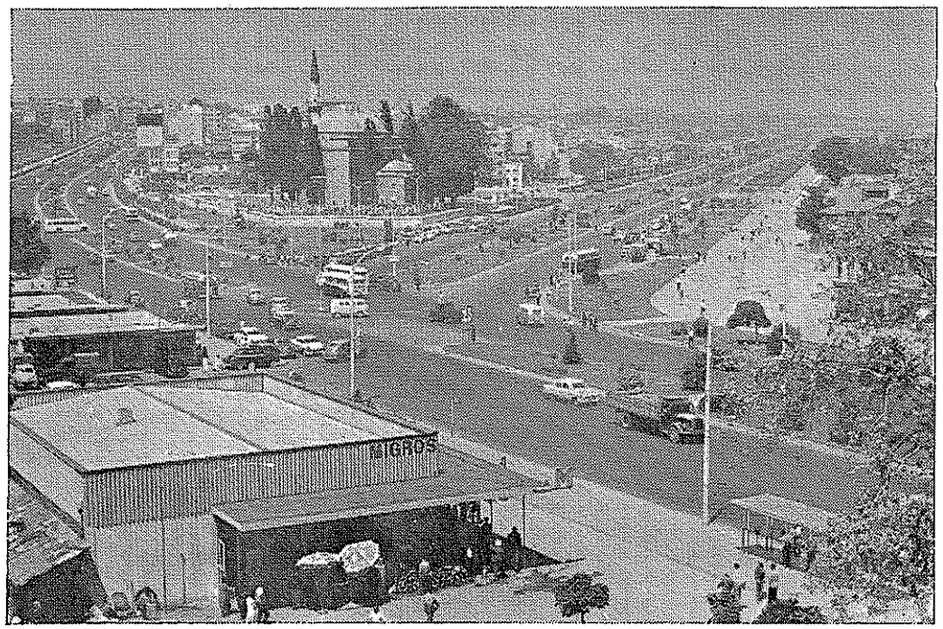

40. İSTANBUL. Aksaray, Vatan ve Millet caddelerinin başlangıcı.

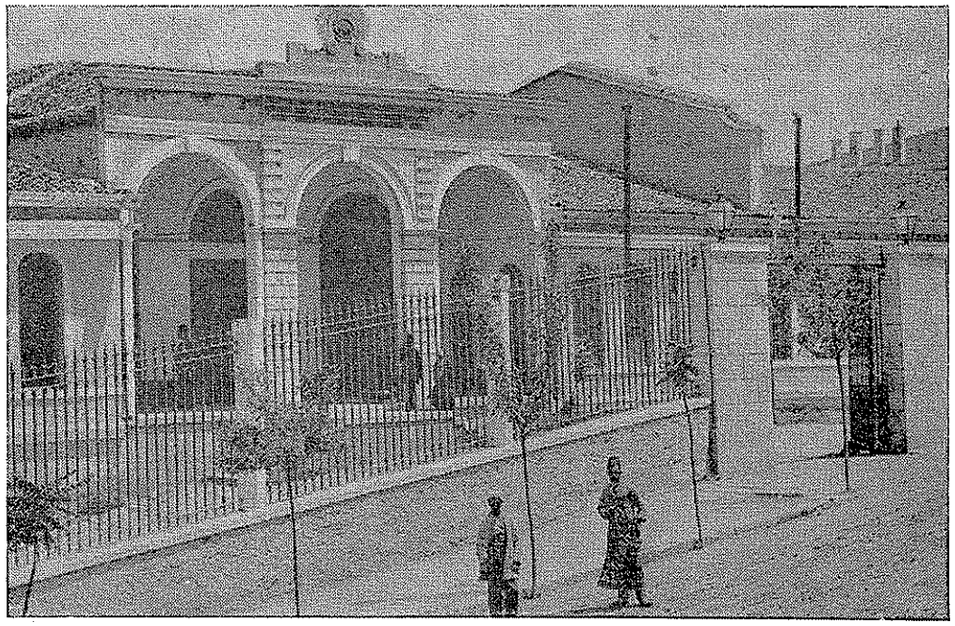

41. İSTANBUL. Bâbıâlî (şimdiki vilâyet konağı). Eski bir posta kartından.

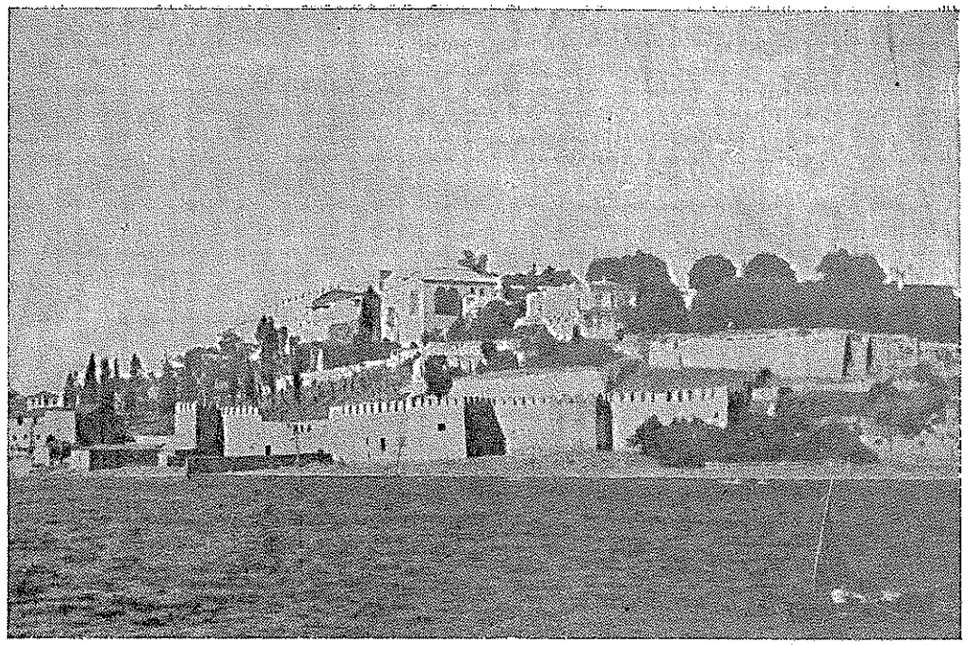

42. İSTANBUL. Topkapı sarayının denizden görünüşü.

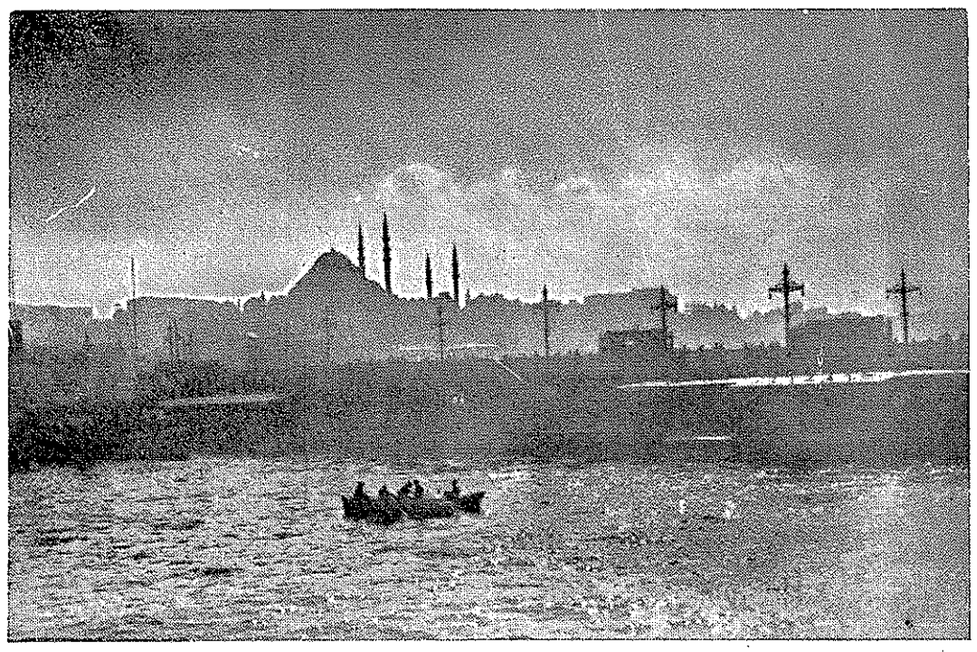

43. İSTANBUL. Halic'in ağzından akşam görünüşü.

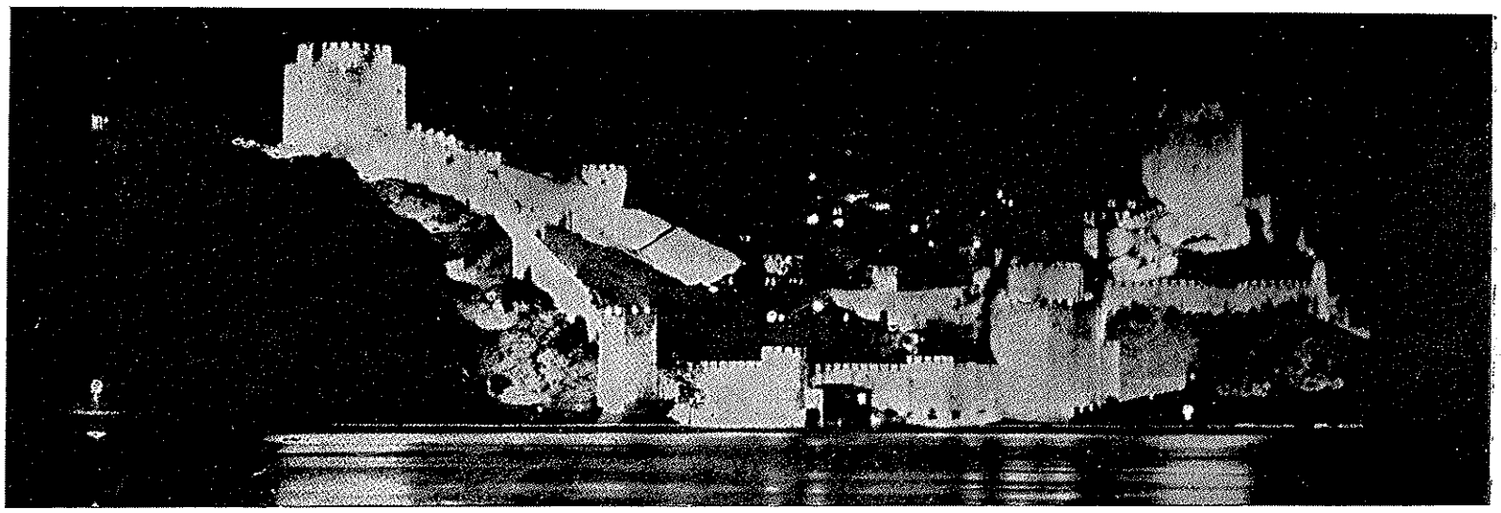

44. İSTANBUL. Rumeli hisarının aydınlatılmış hâlde görünüşü.

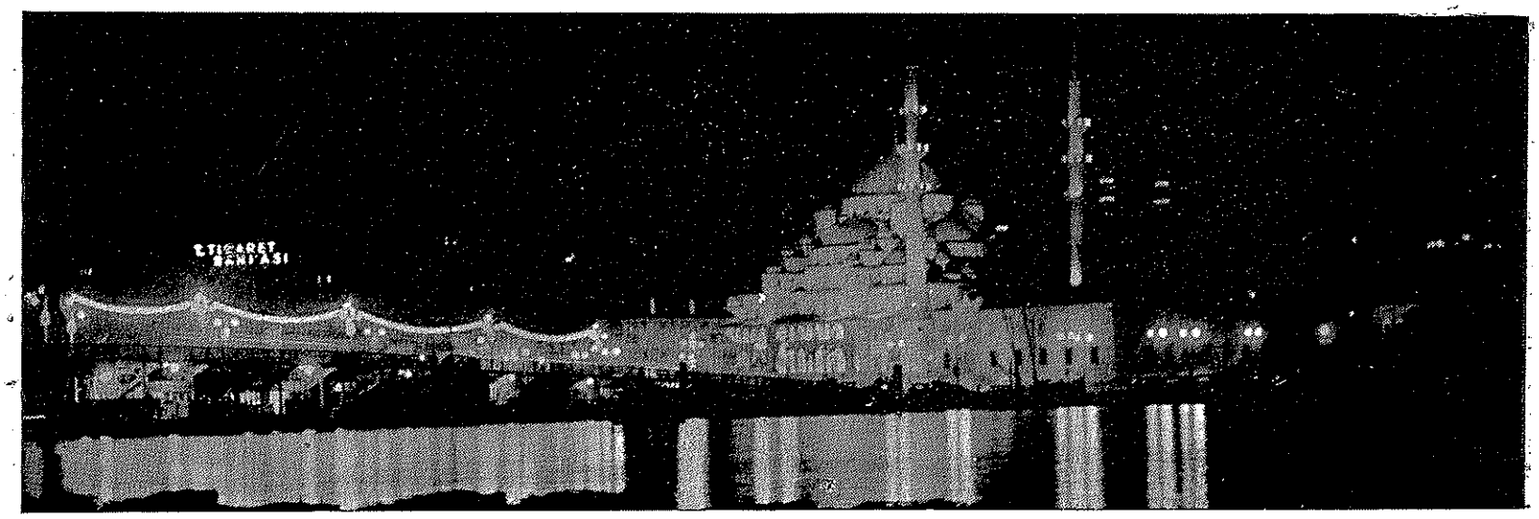

45. İSTANBUL. Yeni câmiin aydınlatılmış hâlde görünüşü.

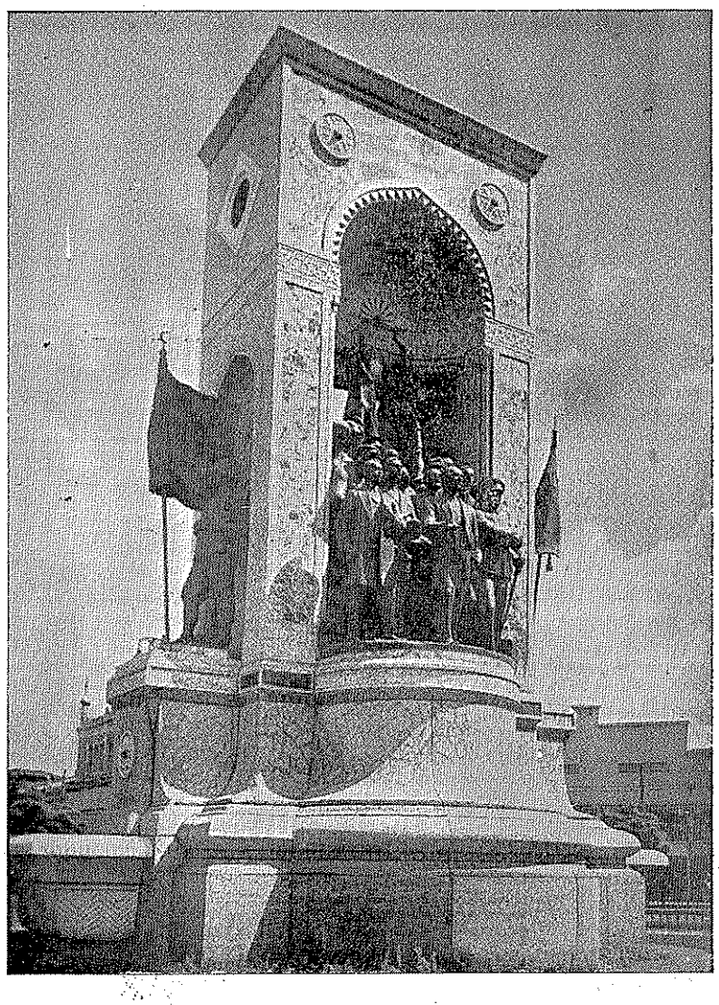

47. İSTANBUL. Taksim Cumhuriyet âbidesi.

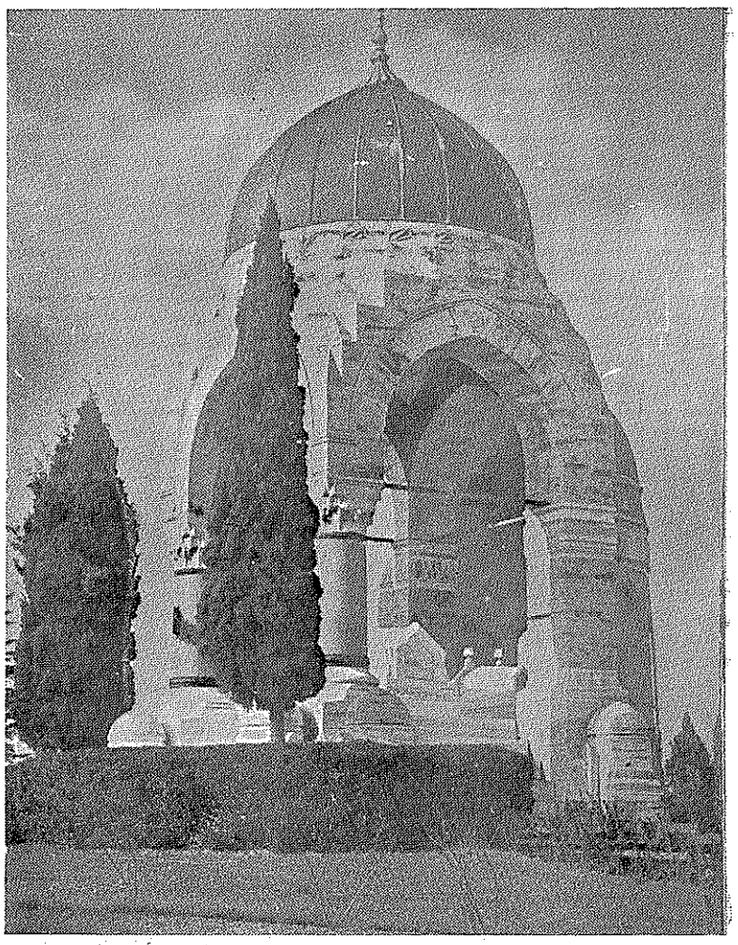

46. İSTANBUL. Hürriyet-i ebediye âbidesi.

İSTANKÖY. Stanco (Kos) adasının türkçe ismi. Krş. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 435 v.dd.

İSTĀR. [Bk. İSTÂR.]

İSTÂR. İSTĀR (στατήρ), yunanlılardan alınmış olan ve kıymeti ekseriyâ muhtelif şekilde takdir edilen, bahada ağır eşyâ ile tıbbî maddelerin vezin sistemine dâhil ağırlık ölçüsü. Bir cihetten: 1 *istār* = 6 *dirham* ve 2 *dānaḳ* = 4 *miṣḳāl* (eczâ tartılarında kullanılan *istār*) muâdeletine ve diğer taraftan da: 1 *istār* = $6\,^1/_2$ *dirham* = $4\,^1/_2$ *miṣḳāl* (şarkta ticârî *istār*) muâdeletine tesâdüf ediyoruz. Birinci muâdelet, ancak dirhem-para ve *miṣḳāl mayyāl* ($2.97\times6+2\times\frac{2.97}{6}=18.81\sim 4.72\times4=18.88$) olduğu takdirde, doğru olabilir; ikinci muâdelet ise, ancak dirhem-para ve eski *miṣḳāl* (altın *dînār*) esâs olarak alındığı takdirde, takribî surette, doğru olur ($2.97\times6.5=19.3\sim4.25\times4.5=19.125$). Her iki hâlde de mütedâvil yunan *istār*'ından hissedilir derecede daha fazla olan bir mıkdar bahis mevzuudur. Bundan başka bir *raṭl* (libre)'da 20 *istār* mevcût olduğu da ancak $6\,^1/_2$ dirhemlik *istār* ve 130 dirhemlik Bagdad *raṭl*'ı için doğru olabilir.

Bibliyografya: H. Sauvaire, *Matériaux*, bk. mad.; Don Vasquez Queipo, *Essai sur les Systèmes Métriques*, I.

(E. v. Zambaur.)

İSTİBRĀ'. [Bk. İSTİBRÂ.]

İSTİBRÂ. İSTİBRĀ' (A.), islâm şerî'atinde „bir câriyenin rahminin boş olup-olmadığını tâyin için, yapılması lüzûmlu görülen muâyenedir." Bir müslüman, satın alma, tevârüs veya diğer yollar ile, bir câriye sâhibi olduğu zaman, şerî'at, çocukların kimden olduğu hakkında her hangi bir şüphe ve tereddüde mahal verilmemesi gâyesi ile, kadının hâmile olup-olmadığının tesbitinden evvel, sâhibinin onun ile bir arada yaşamasını men'eder. Şerî'atin koymuş olduğu bekleme müddeti, ilk hayzın vukûu üzerine veya hâmilelik hâlinde, doğumdan sonra nihâyet bulur ve hayiz demi gelmeyen câriyeler için de bir ay devam eder. Aynı surette bir câriye, hürriyetini kazandıktan sonra da, ancak kanûnî *istibrā'* müddetini geçirdikten sonra, evlenebilir.

Bibliyografya: *Minhāc al-ṭālibīn* (nşr. van den Berg), III, 60 v.dd.; *Fatḥ al-ḳarīb* (nşr. van den Berg), s. 514 v.dd.; al-Bācūrī (Kahire, 1307), II, 182 v.dd.; al-Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma fī 'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 124; al-Şa'rānī, *al-Mīzān al-kubrā* (Kahire, 1279), II, 155; C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 135.

(Th. W. Juynboll.)

İSTİFHĀM. [Bk. İSTİFHÂM.]

İSTİFHÂM. İSTİFHĀM (< *f h m* „anlamak" X. vezin „izâhat istemek, suâl sormak"), arap gramerinde „soru ve soru cümlesi" mânasına gelen bir ıstılahtır. Bir istifhâm cümlesi, ismî veya fi'lî bir cümle olabilir ve alel'âde nahiv kaidelerine tâbîdir. Bir soru, sâdece sese verilen bir vurgu ile sorulabilir; fakat ekseriyâ, *a*, *hal*, *am* v.b. gibi, bir istifhâm edâtı ile (*ḥarf al-istifhām*) veya msl. *man* („kim ?"), *mā* („ne ?"), *kayfa* („nasıl ?") v.b. gibi, bir istifhâm zamîri veya edâtı ile sorulabilir.

Bibliyografya: Sîbavayhi, *Kitāb* (nşr. Derenbourg), I, 39, 22, 61, 11 v.dd., 250, 12, 394, 13 ve tür. yer.; İbn Ya'îş (nşr. Jahn), s. 1201—1204; Muḥammed A'lā, Tahānavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (*Dictionary of Technical Terms*, nşr. Sprenger), s. 1155 v.d.; Lane, *Arabic-English Lexicon*, s. 2453; Wright, *Arabic Grammar*, I, 274 A — 276 D, 282 B — 288 A, II, 306 B — 317 B, 336 B; Howell, *Gramm. of the class. Arabic Language*, III, 615—624.

(Robert Stevenson.)

İSTİḤĀRA. [Bk. İSTİHÂRE.]

İSTİHÂRE. İSTİḤĀRA (A.), niyet edilen bir teşebbüs, seyahat v.b. husûsunda kararsız bir adamın, kendisini selâmete eriştirecek bir karar ilhâmına mazhar olmak için, yaptığı *da'ā*. Bu tâbir, bilhassa *Allāḥumma ḫir li-rasūlika* (Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 1832, 6); *ḫir lahu* (İbn Sa'd, II, II, 73, 11, 75, 2); *ḫāra 'llāhu li* (*ayn. esr.*, VIII, 92, 25) gibi cümlelerde kullanıldığı mânası ile, *ḫāra* fiilinden gelir. Daha islâmiyetten öncesine âit şöyle bir tâbir zikrolunur: *istaḫir Allāha fi 'l-samā'i yaḫir laka bi-'ilmihi fi 'l-ḳażā'i* (İbn Sa'd, VIII, 171, 18; Ḳālī, *Amālī*, II, 106 alt.); bununla berâber, öyle bir tâbirin bu devre âit olmasını kabûl etmek bir az güçtür. İslâmda dinî istihârenin merâsimi, iki rek'at namazdan sonra yapılan uzunca bir duâdan ibârettir (*ṣallā rak'atay al-istiḫāra*, Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iyya*, VI, 175, 6 aş.); bu duânın metni (Buḫārī, *Tawḥīd*, nr. 10, *Da'avāt*, nr. 48, nşr. Krehl—Juynboll, IV, 202, 450; İbn Māca, Dehli, 1282, s. 99 aş.) Peygambere isnât olunur (bu metnin mevsûkiyeti müslüman münekkitler tarafından dahi şüphe ile karşılanmaktadır; bk. İbn Ḥacar al-Haytamī, *Fatāvī ḥadīṯiyya*, Kahire, 1307, s. 210); Tirmiẕī (Bulak, 1292, II, 266), bu metin yerine, zayıf olmakla berâber, şu kısa hadîsi zikreder: *Allāhumma ḫir lī vaḫtir lī* (krş. Ẕahabī, *Mīzān al-i'tidāl*, Luknov, 1884, I, 315, 4). İki rek'at esnâsında okunması bahis mevzuu olan *Kur'an* âyetlerini de kaydeder (Navavī, *Aẕkār*, s. 56). 'Avfī (*Lubāb al-albāb*, nşr.

Browne, I, 210, 12)'ye göre, *namāz-i istiḫāra* 'yi edâ için câmieye gidilir, fakat bu zarûrî değildir. Muayyen bir teşebbüsten evvel, her bir hâl için ayrı *istiḫāra* duâsı yapılmak kaidedir ('Abdarî, *Madḫal*, III, 240 aş.), fakat umûmî bir çok hâller için toptan (msl. sabahleyin bütün gün zarfında gelecek bütün hâller için) yapı'maz.

İslâm menâsiki, en eski zamanlardan beri, yukarıda zikrolunan an'aneye mutâbık *istiḫāra* âdetine riâyet olunduğunu göstermektedir. *Aġānī* (XIX, 92, 3 v.dd.) belki bu hadîsten müstakil, en eski bir misâli arztmektedir. Şâir 'Accāc (*Dīvān*, nr. 12, 83; *Arāǰīz al-'arab*, s. 120), Ḥaccāc'ı medhederken, Allahın rızâsından emin olmadan (*illā rabbahu istiḫāra*), onun hiç bir işe teşebbüs etmediğini söyler. 'Abd Allāh b. Ṭāhir, Irak'a vâli tâyin edildiği zaman, babası mektubunda, ona bütün idârî kararlarını verirken, *istiḫāra* yapmasını tavsiye eder (Ṭayfūr, *Kitāb Baġdād*, s. 49, 7, 52, 3 aş., 53, 4). Bundan dolayı edebiyatta her müslümanın, ehemmiyetli veya ehemmiyetsiz kararlar vermeden önce, husûsî ve resmî işlerde, kezâ fâtihlerin seferlere çıkmazdan evvel, *istiḫāra* sâyesinde Allahın inâyetini te'min ettiklerine inandıklarını gösteren misâllere sık-sık şâhid olunur. Hakikatte bu husûs, ekseriyâ, uydurmadan ibârettir; msl. Mu'āviya'nin, Yazīd'i halef olarak seçerken, *istiḫāra*'de bulunduğu rivâyet edilir (*Aġānī*, XVIII, 72, 6). Halife Sulaymān, verdiği kararın faydalı olacağının *istiḫāra* ile telkin edilmediğini hissedince, oğlu Ayyūb lehine tanzim edilen veliahtlık vasiyetnâmesini yırtar (İbn Sa'd, V, 247, 6). Ma'mūn, 'Abd Allāh b. Ṭāhir'i tâyin etmeden önce, bir ay müddetle *istiḫāra* yapmıştır (Ṭayfūr, *ayn. esr.*, s. 34, 6). Krş. al-Muḳtadir'in tahta çıktığı zaman yüksek sesle yaptığı *istiḫāra* du'ası (dört rek'atla: *'Arīb*, nşr. de Goeje, s. 22, 14). *Bin bir gece*'de, *Uns al-vuǰūd* ile *Vard fi 'l-akmām* hikâyesinde, sonuncusunun annesi, kızının aşkında onu gâyeye götürecek bir ilhâma mazhar olmak için, iki rek'at *„istiḫāra* namazını" edâ eder (373. gece; Bulak, 1279, II, 269). Bir de yeni doğan bir çocuğun adı, isim veren tarafından, ekseriyâ bir *istiḫāra* vâsıtası ile seçilir (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 139, 1). Munâkaşalı din meselelerinin hallinde, ilmî delîllerin *istiḫāra* yolu ile takviye edildiğini gösteren misâller de eksik değildir (msl. Navavī, *Taḥḏīb*, nşr. Wüstenfeld, s. 237, 3 aş.). Müellifler çok defa eserlerinin mukaddimesinde, onların yazılmasını mâzûr göstermek veya esbâb-ı mûcibe beyân etmek için, te'lîfe tekaddüm eden bir *istiḫāra* zikrederler (krş. Ẓahabî *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*, II, 288, 1). Uydurma bir rivâyete göre, 'Omar II.'in kütüphânesinde bulunan Ahran b. A'yun'un bir eserinden, ancak kırk gün süren bir *istiḫāra*'den sonra, halkın istifâdesine müsâade etmiştir (İbn Abī Uṣaybi'a, I, 163 aş.).

İstiḫāra'nin dinî istimâller (*istiḫāra şar'iyya*) ile tesbit edilen şekli fi'lî tatbikatta hadîs ile te'yit edilmemiş alel'âde vâsıtalar ve bilhassa istihâre için kılınan namazdan (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 16, not 3; Doutté, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord*, s. 413) sonra, rüyâda (ἐγκοίμησις) ilâhî bir ilhâm almağa intizar yahut *istiḫāra* formülünü bir bakıcının tesâdüfî sözlerini ilâve ederek, takviye ile müterâfık olabilir (Ṭabarsī, *Makārim al-aḫlāḳ*, Kahire, 1303, s. 100). Bu nevî ilâveler, sünnîler tarafından, şiddetle takbih olunmuştur ('Abdarî, *ayn. esr.*, III, 91 v.dd.). Bunlardan başka, *Kur'an*'ın her hangi bir sahifesini açmak suretiyle yapılan *istiḫāra* de vardır (İbn Başkuvāl: *al-ẓarb fi 'l-muṣḥaf... va-taḳdīm istiḫārat*in s. 243, yk.; krş. *Farac ba'd al-şidda*, I, 44); bu husûsta Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld, II, 113, 18 v.dd.)'de bir fıkra vardır; bu iş için, *Sortes Virgilianae* gibi, başka eserlere de mürâcaat edilir (bk. Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 10, 17). İranlılarda bilhassa Ḥāfiẓ'ın *Dīvān*'ı ile Calāl al-Dīn Rūmī'nin *Maṣnavī*'si kullanılır (krş. *Bankipore-Catalogue*, I, nr. 151). Ehl-i sünnet ulemâsının çoğu *Kur'an*'ın bu gâye ile kullanılmasına cevâz vermez (krş. Damīrī, *Ṭayr*, Bulak, 1284, II, 119, 8 v. dd.; Murtażā, *İtḥāf al-sāda al-muttaḳīn*, Kahire, 1311, II, 285 aş.); bu istimâl halk arasında, *istiḫāra* ile birleştirilerek, *Kur'an* ile yapılan bir f a l hâline gelmiştir (bu husûsta tafsilât için bk. Lane, *Manners and Customs*, 5. tab., fasıl XI, I, 328 v. dd.). [Türkiye'de de, bilhassa evlenmek için, kız veya oğlan âilesi tarafından, dinen muhterem bir mevkî sâhibi olan zâtlara mürâcaatla *istiḫāra*'ye yatmaları ricâ olunur. Seyâhat veya her hangi bir işe teşebbüs hâlinde de *istiḫāra*'ye mürâcaat olunduğu vâkîdir. Bundan başka eski türk-islâm devletlerinde harp ilânından evvel de istihâre usûlüne mürâcaat olunurdu]. — Darb-ı mesel: *mā ḫāba man istiḫāra valā nadima man istişāra* (bunun hadîs olarak rivâyeti için bk. Ṭabarānī, *Mu'cam ṣaġīr*, Dehli tab., s. 204 aş.). Abū 'Abd Allāh al-Zubayrī (IV.=X. asrın başı) bu mevzû üzerine bir *Kitāb al-istişāra va 'l-istiḫāra* yazmıştır (bk. Navavī, *Taḥḏīb*, s. 744, 3).

B i b l i y o g r a f y a: Yukarıda zikredilen hadîsler; Ġazzālī, *İḥyā' 'ulūm al-dīn* (Bulak, 1289), I, 197; Murtażā, *İtḥāf*, III, 467—469 ve fıkıh kitaplarının buna müteallik fasılları. — Krş. *JA*, 1861, I, 201, not 2; 1866, I, 447; Phillott, *Bibliomancy, Divination, Superstitions among the Persians* (*JASB*, 1906, II, 399 v. dd.); *Bulletin de la Société de Géographie d' Oran* (1908), XXVIII, fas. I.

(I. GOLDZIHER.)

İSTİḤSĀN. [Bk. İSTİHSÂN VE İSTİSLÂH.]

İSTİḤSÂN VE İSTİSLÂH. İSTİḤSÂN VE İSTİŞLÂḤ, *uṣūl al-fiḳh* [b. bk.] kitaplarında *ḳiyās* [b. bk.] nazariyesi ile alâkalı olup, bir çok münâkaşalara yol açmış bulunan iki i s t i d l â l u s û l ü d ü r. Bu iki mefhûm, sıkı benzerlikleri dolayısı ile, ekseriyâ birbirine karıştırılır (bk. Şāṭibī, IV, 116—118; İbn Ṭaymīya, V, 22). Fakat bunların karşılıklı münâsebetlerini gâlibâ hiç kimse, tamâmen açık bir şekilde, târife muvaffak olamamıştır.

I. *İstiḥsān* lehinde, bu usûl tarafdarlarının *Kur'an* (XXXIX, 19, 56)'a, *ḥadīṯ* (*mā ra'āhu 'l-muslimūn ḥasanan fa-huva 'inda 'llāhi ḥasanun*)'e ve *icmā'* (msl. ücret v. b. husûslarda önceden anlaşma olmaksızın, hamama gitmek)'a istinâden gösterdikleri delilleri hasım taraf kolayca çürütmektedir. Onun için bunlar ile meşgûl olmayacağız. Buna mukâbil *istiḥsān*'ın daha önce hadîste ilk yazılı ifâdesini bulmuş olduğunu ve binnetice bunun VIII. asrın ilk yarısında mevcût bulunduğunu tesbit etmek mühimdir (bk. Wensinck, *The Muslim Creed*, s. 59). Böylece msl. Buḫārī (*Vaṣāyā*, B. 8)'de *istaḫsana* tâbirinin, kanunun muayyen bir tefsiri lehinde, şahsî mülâhazaya göre karar vermek mânasına kullanıldığına şâhid oluyoruz. Yarım asır sonra, Mālik (ölm. 179=795) bu tâbiri menkulâta isnat ettiremediği şer'î kararlar hakkında kullanmaktadır (*Mudawwana*, Kahire, 1323, XVI, 217). Hemen-hemen aynı zamanda Abū Yūsuf (hanefî, ölm. 182=798) şöyle der: —„*al-ḳiyās kāna an... illā annī istaḥsantu...*" (*„ḳiyās*'a göre, şöyle veya böyle olması icâp ederdi; fakat ben kendi re'yimce karar verdim" [*Kitāb al-ḫarāc*, Bulak, 1302, s. 117]). Böylece *istiḥsān*'ın teşrî usûlüne, yâni *ḳiyās*'a, muhâlif olduğu açıkça anlaşılıyor. Bu *istiḥsān* tâbiri, müteâkip asırlarda, bir de ş u v e y a b u t a r z d a m û t a d *ḳ i y ā s*'a z ı t o l a n b i r f ı k h î k a r a r u s û l ü m â n a s ı n a g e l m e k t e d i r.

Uṣūl al-fiḳh ilminin kurucusu olan Ş ā f i ' ī (ölm. 204=820)'nin *istiḥsān*'ı esâsından reddetmesi şâyân-ı dikkattir; çünkü o şer'î hükümlerde her kesçe tanınmış ve usûlü dâiresinde tesbit edilmiş olan esâsların bu şekilde hâricine çıkmaktan ve neticede keyfî hareket ve kararlara kapı açılmasından korkuyordu. „Allah, resûlünden sonra, hiç kimsenin şahsî fikirler (*ḳavl*) dermeyân etmesine müsâade etmemiştir; meğer ki, kendinden önce kat'î şeklini bulmuş olan bir bilgiden onları çıkarmış olsun" (*Risāla*, s. 70). Buna rağmen *istiḥsān*'ı kullanmak isteyen kimse, en yüksek şârî olan Allahın işine karışmış olur (*man istaḥsana fa-ḳad şara'a* [Ġazzālī, I, 274 ve tür. yer.]). Ġazzālī (ölm. 505=1111) ile Bayżāvī (ölm. 681=1282 yahut daha sonra, şâfi'î) Şāfi'ī'nin açtığı münâkaşayı, daha sistemli bir şekilde, ele almış ve inkişâf ettirmişlerdir. Onlara göre, *istiḥsān* ancak *taḫṣīṣ* (husûsî şer'î bir hukmün umûmî hukme tercihi) esâsına ircâ edilmesi mümkün olan hâllerde câizdir. Fakat *taḫṣīṣ* de *ḳiyās* bahsine dâhil olduğu için, *istiḥsān*'ın hiç bir husûsî rolü yoktur. Subkī (ölm. 772=1370) ve Maḥallī (ölm. 864=1460) gibi, muahhar devirlerin şâfi'î âlimleri, aynı şekilde, menfî kanâat beyân etmişlerdir.

İstiḥsān nazariyesinin tarafdarları (bunların ekserisi h a n e f î mezhebine mensûp zâtlardır: Pazdavī [ölm. 482=1089], Saraḫsī [ölm. 483=1090], Nasafī [ölm. 710=1310] ve Baḥr al-'Ulūm [ölm. 1810] v. b.), bahsetmiş olduğumuz itirazları cerhetmek için, bütün kuvvetlerini sarfetmektedirler. Fakîhin kendi şahsî kanâatlerinin ziyâdesi ile rol oynayacağı iddia edilince, bu müellifler buna *istiḥsān*'ı çok dikkatlı bir tarzda tahdit etmek ve sisteme bağlamak sureti ile cevap veriyorlar. Bâzı ahvâlde *ḳiyās*'tan ayrılmak ve *istiḥsān*'ı kullanmak prensibi, söylediklerine göre, şahsî temâyüllerden ve metodlu düşünce noksanından değil, belki bil'akis tamâmen âfâkî ve fıkıhta nazar-ı itibâra alınmış olan düşüncelerden gelmektedir. Bu bir „gizli kıyâs" (*ḳiyās ḫafī*) olup, ş a r t v e s â i k ı b i z z a t k e n d i s i n d e m ü n d e m i c b i r h u k ü m l e h i n d e, z â h i r e n b e d i h î g ö r ü n e n b i r *ḳ i y ā s*'tan a y r ı l m a k t ı r. *İstiḥsān*'ı tercih etmek için gösterdikleri sebep, *Kur'an*, sünnet, *icmā'* ve yahut zarûret prensibinde mevcûttur; fakat her hâlde umûmiyetle kabûl edilen istidlâl usûlleri ile te'yit edilmelidir. *İstiḥsān*'ın *taḫṣīṣ* prensibine ircâ edilebileceği ve böylece asıl *ḳiyās* sâhasına girebileceği doğru değildir. Hakikatte *istiḥsān* bu dar çerçevenin dışında kalmaktadır ve bundan dolayı husûsî bir istidlâl şekli olarak kabûl edilmelidir. Bundan başka, mesele daha yakından tetkik edilirse, hanefîlerin müdâfaa ettiği bu *istiḥsān* usûlünün başka mezhep mümessilleri tarafından da kullanılmış olduğu tesbit edilebilir. Fi'liyatta bunu bütün fakîhler kullanır.

Muahhar devirlerde hanefîlerin (İbn al-Humām [ölm. 861=1457] — İbn Amīr al-Ḥācc

[ölm. 879=1474] ve Bihārī [ölm. 1708] — Baḥr al-'Ulūm [ölm. 1810]) *istiḥsān* üzerindeki ince sistemleştirme çalışmaları nazar-ı itibâra alındığı takdirde, bu son neticeyi fi'len kabûl icâp eder. Kat'î olmadığından dolayı, aslında, tereddütlü olan bu istidlâl usûlü, *'ilm uṣūl al-fiḳh*'ın bir sıra kaideleri içine alınmış ve böylece kullanılması ancak muayyen bir kaç hâle inhisar ettirilmiştir. Bununla berâber, bunun meşrû olup-olmaması üzerinde münâkaşa devam ediyorsa, bunun sebebi sâdece hanefî mezhebi tarafdarlarının, bir nevî an'aneye uyarak, imâmlarının vaktiyle, başka şartlar altında ve daha haklı olarak, açmış olduğu münâkaşayı gevşetmemeği kendilerine vazife bilmeleri olsa gerektir.

II. *İstiṣlāḥ*, menfî cephesi bakımından, *istiḥsān* ile sıkı-sıkıya alâkalıdır; burada da yine fıkıh prensiplerinin vaz'ında kullanılan mûtad istidlâl usûlünü bertaraf eden bir prensip meselesi bahis mevzûudur. Bunun *istiḥsān*'dan farkı, ancak, bu menfî rollü prensibin müsbet temelini teşkil eden ana fikir arandığı zaman meydana çıkar. O zaman görülür ki, *istiṣlāḥ* daha mahduttur ve aynı zamada hakîkî ve âfâkî *istiḥsān*'dan daha kat'î ve muayyendir. Şu kadar ki, *istiḥsān* hadd-i zâtında yalnız *istiṣlāḥ*'ın sûrî „aslah bulmak" prensibini âfâkî maslahat prensibi yerine koyar ve en geniş mânâsı ile, **insan refâhının icâplarını nazar-ı itibâra alarak, muhâkeme eder.** Bundan dolayı, bu *istiṣlāḥ*, daha şâmil ve daha gayr-ı muayyen olan *istiḥsān* umûmî mefhûmunun karşısına, daha keskin surette, tamâmen ayrılmış bir nevî olarak çıkarılabilir ve belki de İşbîlî (mâlikî, ölm. 546=1151)'nin işâret ettiği gibi (Şāṭibī, s. 117), o nevînin başlığı altına konulabilir. *İstiḥsān*'a nazaran, bu büyük muayyeniyeti dolayısı ile, *istiṣlāḥ* daha çok bir **nufûz kuvveti** kazanmaktadır. Çünkü bedihîdir ki, insan refâhı endîşesi gibi, ışık saçan bir fikir, fıkıh prensiplerinin istihrâcı için, daha sağlam ve ihtimâl *istiḥsān*'ın boş ve sûrî miyârından daha kolaylık ile tahakkuk ettirilecek bir istinat noktası te'min eder. Şüphesiz, umûmiyetle *istiṣlāḥ* prensibinin, *istiḥsān* kadar, münâkaşalara yol açmaması ve harc-ı âlem olan *ḳiyās*'ın sâdece redd ve inkârında karar kılmaması, hattâ doğrudan-doğruya *Kur'an*, sünnet ve *icmā'*'dan çıkan şer'î esâsların kıymetini münâkaşa mevzuu yapması, bu suretle izah olunur.

İstiṣlāḥ'ın teşekkül ve inkişâf tarihini, *istiḥsān*'ınki kadar, iyice tâkip etmek mümkün değildir. Hakikaten muhtelif kaynaklar Mālik (ölm. 179=795)'in *istiṣlāḥ*'ı ilk olarak kullandığını göstermektedir. Filhakika bu iddia, bir bakıma, Mālik'in tâze ve henüz toplanmamış hurmalar ile olgunlarının mübâdele edilmesine cevâz olduğunu — ve bunu, tâze meyvelerin kuru meyveler ile (*Muwaṭṭaʾ*, Kahire, 1323, X, 90 v.dd.: *Kitāb al-'arāyā*) mübâdele edilemeyeceği esâsını koyan cârî nizâma aykırı olarak—ileri sürmesi vâkıasına istinat etmektedir. Bu hâlde *maṣlaḥa* veya *istiṣlāḥ* tâbirinin kullanılmamış olduğunu da unutmamak lâzımdır. Bundan başka Şāfi'ī (ölm. 204=820), meşhûr *Risāla*'sinde, yalnız *istiḥsān*'ın münâkaşası ile iktifâ etmiştir. Bundan istintâc etmek kabildir ki, *istiṣlāḥ* meselesi o zamanlar henüz kat'î karara müsâit bir vaziyete gelmemiş olup, bundan dolayı o zaman henüz *istiḥsān*'ın bir şûbesi gibi telâkkî edilerek, ayrıca zikrolunmamıştır. Mālik'in *istiṣlāḥ*'ı meydana çıkardığı iddiası, her hâlde, sonra bütün mâlikîlerin bu prensibin mümessilleri olmasından ileri gelmiştir.

Aynı şekilde Mālik ile onun neslini tâkip eden zamanda *istiṣlāḥ*'ın inkişâfı henüz o kadar sarîh değildir. Muahhar eserlerin — Mālik ve Şāfi'ī müstesnâ (!) — prensip üzerine münâkaşada otorite olarak zikrettikleri müellifler, V. (XI.) asırdan daha evvelki zamanlara âit değildir. Bu boşluk, ihtimâl, henüz neşredilmemiş olan *uṣūl* hakkındaki eski eserlere sistemli olarak mürâcaat etmek suretiyle, doldurulabilir. Ne olursa olsun, bilgilerimizin bugünkü hâlinde, *istiṣlāḥ* prensibinin zuhûrunu ancak oldukça geç zamanlara koyabiliyorsak, bu vâkıanın hâricî bir te'sir (ihtimâl Roma hukukunun *ratio utilitatis*'i) olduğunu kat'î olarak istintâc etmemize sebep teşkil etmez. Aynı şekilde bu mevzû üzerinde hazırlayıcı ve hadd-i zâtinde buna yakın olan faraziyeleri müdâfaa eden *istiṣlāḥ*'ın nihâyet mûtezilenin *'adl* prensibinden çıktığı faraziyesini müdâfaa etmemize imkân vermemektedir.

İmām al-Ḥaramayn al-Cuvaynī (ölm. 478=1085, şâfi'î), *istiṣlāḥ* nazariyesinin tarafdarı olarak zikredilenlerin başında gelir. Maalesef *uṣūl* hakkındaki kısa eserinde (*al-Varaḳāt*) bu husûstaki fikrini ifâde etmemiştir (fakat krş. Goldziher'in *Muǧiṯ al-ḥalḳ*'tan aldığı parçalar, *WZKM*, I, 229, not 5). Buna mukabil, *istiṣlāḥ* lehinde bir hüccet olarak zikredilen Ġazzālī (ölm. 505=1111)'nin ifâdeleri bizi münâkaşanın tâ ortasına atıyor (*Mustaṣfā*, I, 284—315). Ġazzālī *maṣlaḥa* denilen fıkıh tâbirini „şerî'atin insanların istihsâl etmesini istediği şeylere riâyet" (*al-muḥāfaẓa 'alā maḳṣūd al-šar'* .... *min al-ḫalḳ*, s. 286 v.d.) diye tarif eder. Bununla şu beş şeyi kasdediyor: dinin, hayatın, aklın, neslin ve mülkiyetin korunması. *Maṣlaḥa* ve onun aksi olarak,

mefsedetin def'i (*daf al-mafsada*) tâbiri, Ġazzālī'ye göre, umûmiyetle, doğrudan-doğruya fıkıh metinlerinden alınarak zikredilmiştir ve bu suretle bildiğimiz alelâde *ḳiyās*'a tekabül edebilir. *Maṣlaḥa*'nın alelâde huküm verme yolları ile (*maṣlaḥa mursala*) istihrâc edilemediği hâllerde, ancak âcil ve mübhem olmayan ve bütün cemâati alâkadar eden menfaatler bahis mevzuu olduğu takdirde (*żarūrī, ḳaṭ'ī, kullī*) mûteberdir. Bundan başka hâllerde *istiṣlāḥ*'ı kullanmak câiz değildir. Her şeye rağmen, bunu yapan şârî'-i âzam makamına teaddî etmiş olur. Bundan başka Ġazzālī, bu mahdût şekli ile kabûl ettiği *istiṣlāḥ*'ı, husûsî bir „kök" olarak, diğer fıkıh usûlleri arasına idhâl etmemektedir; çünkü ona göre, *istiṣlāḥ Kur'an*, hadîs v.b.'dan çıkarılan delîller ile yapılmış bir terkiptir ve bu itibâr ile de başlı-başına bir kıymet ifâde etmez.

Ġazzālī'den sonra, diğer şâfi'î fıkıh usûlcüleri *istiṣlāḥ* meselesi hakkındaki fikirlerini beyân etmişlerdir; msl. Bayżāvī (ölm. 681=1282 yahut daha sonra) — İsnavī (772=1370) ve Subkī (772=1370) — Maḥallī (864=1460) — Bannānī (1198=1784). Onlar seleflerinin ve bilhassa Ġazzālī'nin fikirlerini oldukça sadâkat ile naklediyorlar ve bizzat kendileri nisbeten az bir yenilik getiriyorlar. Mamafih muhtelif *istiṣlāḥ* hâllerini sistemleştirmek temâyülü artmıştır. Fakat bu sistemleştirme temâyülü, ancak muahhar devirlere âit hanefîlerin *uṣūl*'e dâir, Ṣadr al-Šarī'a Maḥbūbī (ölm. 747=1346) — Taftāzānī (ölm. 792=1390 yahut daha sonra) — Fanārī (ölm. aş.-yk. 906=1500) ve bilhassa İbn al-Humām (ölm. 861=1457) — İbn Amīr al-Ḥāce (ölm. 879=1474) ve Bihārī (1708) — Baḥr al-'Ulūm (1810) gibi müelliflerin eserlerinde en yüksek noktasına varır. Burada onların kısmen çok muğlâk olan izahlarının tafsilâtına giremeyeceğiz.

Bir az evvel **mâlikîlerin istiṣlāḥ**'ın **belli-başlı mümessilleri** telâkkî edildiğine işâret olunmuş idi. Fakat bu umûmî reye fazla ehemmiyet atfetmemek lâzımdır. Şāṭibī (ölm. 590=1194) ve Ḳarāfī (ölm. 684=1285) gibi, mâlikî fıkıh usûlcüleri bu münâkaşayı yeniden ele aldılar ve onu inkişâf ettirdiler. Fakat diğer taraftan, yine mâlikî olan İbn al-Ḥācib (1249) bu prensibin açık aleyhdarları arasında sayılmaktadır (yk. bk.). Buna mukabil, *istiṣlāḥ* prensibini fi'len kabûl edenlerin muhiti mâlikî mezhebi muhitini aşmıştır. Bizzat Ḳarāfī „dikkatle bakılırsa, prensibin umûmiyetle **mezheplerde** müstâmel olduğu" (*Šarḥ tanḳīḥ al-fuṣūl*, Kahire, 1306, s. 170) vâkıasına nazar-ı dikkati celbediyor. Şâfi'îler ile hanefîler, her ne kadar onu tahdit edip, kısmen başka bir isim vermişler ise de, onu klâsik akîdelerin arasına kabûl ederek, inkişâf ettirmişlerdir. Hanbeliler arasında İbn Ḳayyim al-Cavzīya (ölm. 1350) bu münâsebetle zikredilmek lâzım geldiği gibi, bilhassa Nacm al-Dīn al-Ṭavfī (ölm. 716=1316)'nin *istiṣlāḥ*'ın en esâslı mümessili olduğu da unutulmamalıdır. Bu zâtın gâyet cür'etkârâne yazılmış olan *Risāla fī 'l-maṣāliḥ al-mursala* adlı kitabı iki defa neşrolunmuştur: *Macmūʿ rasāʾil fī uṣūl al-fiḳh* (Beyrut, 1324) ve Raşīd Riżā (ölm. 1935)'nın pek meşhûr olan *al-Manār* adlı mecmûasının X. cildi. Bu gösteriyor ki, *istiṣlāḥ* meselesi bugün bile müslümanlar için ehemmiyetlidir.

Bibliyografya: I. *İstiḥsān* için bk. Şāfi'ī, *Risāla* (*Kitāb al-umm*'ün başında, Bulak, 1321, s. 69 v.d.); Ġazzālī, *al-Mustaṣfā* (2 cild, Bulak, 1322—1324), I, 274—283; Bayżāvī, *Minhāc al-vuṣūl* (Camāl al-Dīn al-İsnavī'nin *Nihāyat al-suʾūl* adlı şerhi ile berâber, İbn Amīr al-Ḥācc'ın *al-Taḳrīr va 'l-taḥbīr* hâşiyesinde, 3 cild, Bulak, 1315—1317, III, 140—147); Tāc al-Dīn al-Subkī, *Camʿ al-cavāmiʿ* (Calāl al-Dīn al-Maḥallī'nin şerhi ve Bannānī'nin hâşiyeleri ile birlikte, 2 cild, Kahire, 1297, II, 288); Pazdavī, *Kanz al-vuṣūl* ('Abd al-'Azīz al-Buḫārī'nin *Kašf al-asrār* adlı şerhi ile birlikte, 4 cild, İstanbul, 1307—1308, IV, 2—14, 40, 83); Abu 'l-Barakāt al-Nasafī, *Kašf al-asrār* (*Šarḥ Manār al-anvār*), (Mullā Civan'ın şerhi ve Muḥammed 'Abd al-Ḥalīm al-Luknavī'nin hâşiyeleri ile, 2 cild, Bulak, 1316), II, 164—168; Ṣadr al-Šarī'a al-Maḥbūbī, *Šarḥ al-tavżīḥ 'ala 'l-tanḳīḥ* (Taftāzānī'nin *al-Talvīḥ* adlı şerhi Fanārī ve Mullā Ḫusrav'in hâşiyeleri ile birlikte, 3 cild, Kahire, 1322, III, 2—10); İbn al-Humām, *al-Taḥrīr* (İbn Amīr al-Ḥācc'ın *al-Taḳrīr va 'l-taḥbīr* adlı şerhi ile birlikte, 3 cild, Bulak, 1316 v.d.), III, 221—238; [Mullā Ḫusrav], *Mirḳāt al-vuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (İstanbul, 1307), s. 23 v.d.; Muḥibb Allāh b. 'Abd al-Šukūr (Bihārī), *Musallam al-ṯubūt* (Muḥammed 'Abd al-'Alī Niẓām al-Dīn (Baḥr al-'Ulūm)'in *Favātiḥ al-raḥamūt* adlı şerhi ve Ġazzālī'nin *al-Mustaṣfā* adlı eseri ile birlikte, 2 cild, Bulak, 1322—1324), II, 230—234; İbn Taymīya, *Macmūʿat al-rasāʾil va 'l-masāʾil* (5 cild, Kahire, 1341—1349), V, 22 v.d.; Şāṭibī, *al-Muvāfaḳāt* (4 cild, Kahire, 1341), IV, 116—118; al-Šayḫ Muḥammed al-Ḫiżrī Bey, *Uṣūl al-fiḳh* (2. tab., Kahire, 1352=1933), s. 413—416; 'Abd al-Raḥīm, *I Principî della Giurisprudenza Musulmana* (trc. Guidi Cimino), Roma, 1922, s. 181—184;

D. Santillana, *Istituzioni di Diritto Musulmano Malichita* (Roma, 1926), I, 56 v.d. —

II. *İstiṣlāḥ* için bk. Ġazzālī, *ayn. esr.*, I, 284—315; Bayżāvī-İsnavī, *ayn. esr.*, III, 134—139; Subkī—Maḥallī—Bannānī, *ayn. esr.*, II, 229—234; Maḥbūbī—Taftāzānī—Fanārī, *ayn.esr.*, II, 374 v.dd., bilhassa s. 391—396; İbn al-Humām—İbn Amīr al-Ḥācc, *ayn. esr.*, III, 141—167, bilhassa 150 v.dd.; Bihārī—Baḥr al-'Ulūm, *ayn. esr.*, II, 260 v.dd., bilhassa s. 266 v.d. ve 301; İbn Taymīya, *ayn. esr.*, V, 22 v.dd.; Şāṭibī, *ayn. esr.*, IV, 110 v.dd., bilhassa s. 116—118; Ḳarāfī, *Şarḥ Tanḳīḥ al-fuṣūl* (Kahire, 1306), s. 170 v.d.; Nacm al-Dīn al-Ṭavfī, *Risāla fi 'l-maṣāliḥ al-mursala* (*Macmū' rasā'il fī uṣūl al-fiḳh*; Beyrut, 1324), s. 37—70 (aynı eserin başka bir neşri için bk. Raşīd Riżā, *al-Manār* mecmuası, X, 745—770, *Tafsīr al-Manār*, Kahire, 1328, V, 212 'ye atfen); Muḥammed al-Ḫiżrī, *ayn. esr.*, s. 381—392; 'Abd al-Raḥīm, *ayn. esr.*, s. 173—184; Santillana, *ayn. esr.*, s. 55 v.d.; I. Goldziher, *Die Ẓâhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte* (Leipzig, 1884), s. 206; ayn. mll., *Das Princip des Istiṣḥâb in der Muhammedan. Gesetzwissenschaft* (*WZKM*, I, 228—230).

(R. PARET.)

İSTİḲBĀL. [Bk. İSTİḲBÂL.]

İSTİḲBÂL. İSTİḲBĀL (A.), hey'et ilminde ayın güneş ile karşı-karşıya gelmesi, yâni bilhassa ayın husûfu hâlinde olduğu gibi, bunların tûl dâirelerinin 180° tehâlüf ettikleri zamanki karşılıklı vaziyetleri. Bunun için bâzan *muḳābala* tâbiri de kullanılır; fakat astrologlar bu tâbiri daha ziyâde iki seyyârenin tekabülünü ifâde için kullanırlar. *İstiḳbāl*'in zıddı *ictimā'* („iktiran") 'dır; yâni msl. güneşin küsûfu hâlinde olduğu gibi, güneş ile ayın tûl dâiresinde bulunduğu zamanki karşılıklı vaziyetleridir. Hey'et ilminde seyyârelerin birbiri ile ve yahut güneş ve ay ile ictimâını ifâde için, ekseriyâ *muḳārana*, *iḳtirān* ve *ḳirān* gibi, diğer tâbirler de kullanılır. — Bu iki vaziyetten (*istiḳbāl* ve *ictimā'*) başka, hey'et-şinâslar, iki seyyâre arasındaki zâviyenin 60°, 90° veya 120° olmasına göre, altı köşeli (*tasdīs*), dört köşeli (*tarbī'*) ve üç köşeli (*taṯlīṯ*) şekiller tefrik ederler.

Bibliyografya: al-Battānī (nşr. Nallino), II, 349; al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger, *Dictionary of the Technical Terms*, Kalküte, 1862, bk. mad. *istiḳbāl*, *ictimā'* ve *ḳirān*); *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), s. 232.

(H. SUTER.)

İSTİ'NĀF. [Bk. İSTİNÂF.]

İSTİNÂF. İSTİ'NĀF (A.), *islâm şerî'atinde her hangi bir sebeple inkıtâa uğramış dinî bir ameli* (msl. bir *ṣalāt*'ı), *başından itibâren, muntazaman yeniden başlamağı ifâde eder.* Buna mukabil, dinî fiil inkıtâa uğradığı zaman, bunun eksik kalan kısmını tamamlamağa, *binā'* (yâni inkıtâa uğrayan amele devam) denilir.

Bibliyografya: al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger v.b., *A Dictionary of the Technical Terms*, Kalküte, 1862), I, 80. (TH. W. JUYNBOLL.)

[*Hukukî ıstılah olarak, isti'nāf.* Osmanlı teşkilâtında, kazâ vazifesi şer'î mahkemeler tarafından ifâ edilirken, bu mahkemelerin dereceleri olmadığından, *isti'nāf* diye ayrıca bir mahkeme yok idi. Ancak tanzimattan sonra, Meşihat dâiresinde „Meclis-i tetkikat-i şer'iye" adı ile, ilâmât-i şer'iyenin tetkiki için, bir nevî *isti'nāf* şeklinde, bir meclis teşkil olunmuş idi.

Nizâmî mahkemelere gelince, 1826 tarihinde Divan-i ahkâm-i adliye ikiye ayrılarak, bir dâiresi, „Dersaâdet mahkeme i nizâmiyesi" adı ile, İstanbul ilk mahkemelerinden verilen kararları ve diğer mahkemelerden verilip, temyizen bozulan kararları istinâfen tetkike me'mûr edildi. Kazâ Deâvî meclisleri tarafından verilen kararlar ise, bağlı oldukları vilâyet hukuk meclislerinde istinâfen görülürdü. 1295 tarihli Teşkilât-i mahâkim muvakkat kanunu ile her vilâyette bir *isti'nāf* mahkemesi kuruldu. İstanbul'da, *isti'nāf* mahkemelerinden başka olarak, hükümleri ancak temyiz edilmek ve yalnız cinâyet işlerine bakmak üzere, *isti'nāf* derecesinde, bir cinâyet mahkemesi var idi.

Bidâyet mahkemelerinin kıymet veya miktarı 5000 kuruşu geçen dâvalarda verdikleri hükümler *isti'nāf* olunabilirdi. *İsti'nāf* mahkemeleri bir reis ile dört âzadan mürekkep idi. Cümhûriyet devrinde *isti'nāf* mahkemeleri aleyhinde bir cereyân başladı. 1339 yılında, *isti'nāf* mahkemelerinin ilgâsı için, bir kanun projesi hazırlanmış idi. Ancak bir kaç sene sonra, *isti'nāf* mahkemeleri, „Mahâkim-i şer'iyenin ilgâsına ve mahâkimin teşkiline âit ahkâmı muaddil kanun" adlı kanun ile, ilgâ edildi. Bu maddenin te'lifi sırasında *isti'nāf* mahkemelerinin ihyâen teşkili için bir cereyân vardır].

İSTİNCĀ'. [Bk. İSTİNCÂ.]

İSTİNCÂ. İSTİNCĀ' (A.) *fıkıh kitaplarının tahâret faslında teferruâtı ile izah edilen bir temizlenmeyi ifâde eder.* Bu temizlenme, def'-i hâcetten sonra, her müslüman için farzdır (mamafih Abū Ḥanīfa'ye göre, bu sâdece *mandūb*'dur). Umûmiyetle bir müslümanın, namaza hazırlandığı zamana kadar ve yahut her hangi bir sebeple tahâret hâlinin kendisi için zarûrî olması zamanına kadar, bu *istincā'*'yı te'hir etmesi câizdir.

Bibliyografya: al-Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 7; A. J. Wensinck, *Der Islam*, I, 101 v.d.

(TH. W. JUYNBOLL.)

İSTİNŞĀḲ. [Bk. İSTİNŞAK.]

İSTİNŞAK. İSTİNŞĀḲ (A.), gerek *ġusl* [b.bk.] ve gerek *vużū'* (yâni *büyük ve küçük tahâret*)'da suyun burun deliklerinden içeriye doğru çekilmesidir ki, fakîhlerin ekserisine göre, sünnet (*sunna*), fakat Aḥmed b. Ḥanbal'e göre, farz (*farż*) telakkî edilen bir fiildir.

Bibliyografya: al-Dimaşḳī, *Raḥmat al umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 8; al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten). (TH. W. JUYNBOLL.)

İSTİṢḤĀB. [Bk. İSTİSHÂB.]

İSTİSHÂB. İSTİṢḤĀB (A.), *mâlûm ve emin bir şey ile bir münâsebet, bir bağlılık aramak.* Bu evvelâ şâfi'î mezhebinde, fakat aynı zamanda, bir dereceye kadar hanefî fakîhler tarafından da tatbik edilmiş olup, istidlâl yolu ile fıkıh kaideleri te'sis etmekten ibâret bir usûle verilen isimdir. Bu *istiṣḥāb* tâbirinden muahhar bir vaziyeti mukaddem bir vaziyete bağlama temâyülü kasdedilir; bu da bâzı hâllerde mûteber olan şerî'at hükümlerinin, bu hâllerin değiştiği sâbit olmadıkça, mer'iyet mevkiinde kalacaklarını kabûl ile olur. Meselâ uzun bir gaybûbet sebebi ile, bir kimsenin hâlen hayatta olup-olmadığı meşkûk ise, bu şahsın henüz hayatta olduğu kat'îyet ile bilindiği takdirde mûteber olacak bütün hükümlerin, *istiṣḥāb* dolayısı ile, mer'iyet mevkiinde olması icâp eder. Hanefîler *istiṣḥāb*'ı evvelce iktisâp edilmiş haklar bahis mevzûu olduğu hâllerde tanırlar; şâfi'îler ise, bil'akis, yeni hakların kabûl edilmesi hâlinde de buna cevâz verirler. Msl. hanefîlere göre, gâip kendisinin gaybûbeti zamanında tahakkuk eden bir mirasta şer'î vâris sayılamaz; fakat şâfi'îlere göre, bu mirasa ehliyetli sayılır; çünkü bunlar onun gaybûbeti esnâsında da yeni haklar iktisâp edebileceğini kabûl ederler.

Bibliyografya: I. Goldziher, *Das Princip des Istiṣḥâb in der Muhammedan. Gesetzwissenschaft* (*Wien. Zeitschr. ift für die Kunde d. Morgenl.*, I, 228—236).

(TH. W. JUYNBOLL.)

İSTİṢḲĀ'. [Bk. İSTİSKA.]

İSTİSKA. İSTİṢḲĀ', *yağmur duâsı.* Fıkıh kitaplarında *istiṣḳā'* duâsının, hadîslere göre, hangi hâllerde mecbûrî veya ihtiyârî olması lâzım geldiğine dâir izâhat vardır; aynı zamanda bu duâda riâyet olunması icâp eden menâsik de tâyin edilmiştir. Bu menâsik şunlardan ibârettir: 1. sabahleyin şehir hâricinde iki rek'atlık bir namaz kılınır; 2. iştirâk edenler alelâde bir elbise giyer, süslenmekten ictinâp ederler; 3. namazdan sonra, iki hutbe okunur; bunların birincisinde cübbe tersine çevirilir (havada bir değişme husûle getirmek gâyesini istihdâf eden bir menâsiktir); 4. namazdan sonra, duâ edilir; bu asıl yağmur duâsıdır; 5. mûtad *takbīr* yerine, Allahın mağfiretini istemek maksadı ile yapılan bir *istiġfār* kâim olur. Bu duânın, oruç ve sadaka gibi, mü'minlere tavsiye edilen bir takım hayırlı fiiller ile tamamlanması lâzımdır. Müslüman olmayanların, hıristiyan ve yahudilerin, kendi dinlerine göre, yağmur duâsı yapmaları da, ehl-i sünnet tarafından, kabûl ve hattâ tavsiye bile edilir.

Yağmur yağdırmak için, duâ ve merâsim yapmak âdeti, beşeriyet kadar, eskidir ve yalnız dinî itikatların muhtelif olmalarına göre, tehâlüf etmekle kalmaz, aynı zamanda, aynı dine mensûp muhtelif insan câmiaları arasında da tehâlüf eder (bk. Albert Bel, *Quelques rites pour obtenir la pluie en temps de sécheresse chez les musulmans maghribins, Recueil de Mémoires et de Textes publié en l'honneur du XIVe Congrès des Orientalistes, par les professeurs de l'Ecole supérieurs des Lettres et des Médersas*, Cezayir, 1905, s. 49—98). Bütün müslüman memleketlerde azçok tehâlüf eden ve hepsi de, hattâ ehl-i sünnet menâsikinde bile, animizm ve sihir ile dolu olan bu merâsim ve kaideler şu başlıklar altında toplanabilir: evliyâya itikadı kabûl, mü'minlerin nefislerine tahmil ettikleri maddî ve mânevî ezâlar; söz, şarkı ve ilâhîler; berberî memleketinde *Ġanca* veya buna benzer bir isim ile tesmiye edilen bir nevî yağmur ilâhına âit merâsim; kurban kesilmesi ve şölenler; havada bir değişme husûle getirmek gâyesini istihdâf eden remzî hareketler.

Yukarıda zikredilen eserde bibliyografya mâlûmâtından başka, müslüman olmayan memleketlerde buna benzer merâsim ile mukayeselere de tesâdüf edilecek ve bu umûmî duâların Magrib'de bir zirâat bayramı mâhiyetini hâiz olduğu ve her mevsimde değil, senenin muayyen bir zamanında yapıldığı görülecektir.

Bibliyografya: Krş. Goldziher (*RHR*, 1905, LII, 225—229); ayn. mll., *Oriental. Studien, Th. Nöldeke... gewidmet*, I, 308—312; *Der Islam*, VI, 304; Narbeshuber, *Aus dem Leben der arabischen Bevölkerung in Sfax* (Leipzig, 1907), s. 26—29; A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Diss., Leiden, 1908), s. 140 v.d.;

Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 93; Biarnay, *Etude sur le Dialecte des Beṭṭioua* (Cezayir, 1911), s. 241—243; ayn. mll., *Notes d'ethnographie et de linguistique nord-africaines* (Paris, 1927), s. 47; Doutté, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* (Cezayir, 1909), s. 582—588; Lammens, *Le berceau de l'Islām*, I, 20 (not. 3) ve 106; ayn. mll., *Les sanctuaires préislamites*, s. 24; İbn al-'Arabī, *Risāla* (*Vidas de Santones andaluces*, trc. M. Asín Palacios, Madrid-Grenada, 1933, s. 56 v. d.); Bargès, *Vie du célèbre marabout Cidi Abou Medien* (Paris, 1884), s. 107—116; al-Kittānī, *Salwat al-anfās* (Fas, 1316, taş-basm.), I, 29; W. Marçais ve A. Guiga, *Textes arabes de Takrouna* (Paris, 1929), I, 197 v. dd. (not, s. 205—208 ve 224); Probst-Biraben, *Les rites d'obtention de la pluie dans la province de Constantine* (*Journ. des Africanistes*, II, cüz I, s. 95—102); Joleaud (*ayn. esr.*, III, cüz I ve IV); M. Gaudry, *La femme chaouïa de l'Aures*, s. 263. — Yağmur yağmasını te'min için, kurbanın suya atılması hakkında bk. *RHR*, (1938), CVIII, 144 v. dd.; *Rev. de Folklore fr. et de folkl. colonial* (1929), nr. 2, s. 80 v. dd. — Merâsimle dolaşma için bk. *ayn. esr.*, VI, nr. 1, s. 39. — Finikelilerde bâzı ilâhların rolü için bk. *RHR* (1931), II, 367 v. dd.; (1932), I, 299 v. dd. (A. BEL.)

Anadolu'da, yağmur yağmasını te'min etmek gâyesi ile, yapılan duâ merâsimi aşağıdaki safhaları gösterir: 1. çok sayıda çakıl taşının her biri üzerine ayrı-ayrı kısa duâlar okumak, bu taşları torba içinde suya bırakmak (yağmur fazla yağdığı takdirde, yağışı durdurmak ve bir tufanı önlemek için, torbaların sudan çıkarılması, hattâ tek bir taşın dahi suya düşmemesine dikkat edilmesi lâzımdır). 2. Küçük çocukların da iştirâk ettikleri bir cemâat hâlinde, ilâhîler okuyarak, çok defa şehir dışında yüksek bir yerde, bir ziyâret mahallinde duâ edilmesi. Duâ esnâsında elbiseleri ters giymek ve bilhassa elleri, parmaklar yere doğru çevirilmek suretiyle, âdeta yağmur yağışını taklit edercesine tutmak âdettir. 3. Duâ yerinde müşterek bir yemek yemek ve fakirlere hayır aşı dağıtmak. 4. İhtimâl Allahın merhametini çekmek maksadı ile, analarından ayrılmış kuzuları meletmek, buzağıları böğürtmek ve hattâ memedeki çocukları ağlatmak.

Bâzı hâllerde ve bâzı yerlerde bu safhalardan birinin veya bir kaçının hazfedildiği olur. Bâzı yerlerdeki duâ merâsiminde, teferruâta âit olmakla berâber, dikkate değer bir takım unsurlar görülür: Kütahya'nın bir köyünde erkekler ve çocuklar yerine, evlenmemiş genç kızların duâ alayını teşkil etmeleri, her kızın evliyâ türbesine, mezarına bir mum dikmesi ve duâların bu yatırın başında yapılması; Kütahya şehrinde, duâya rağmen, yağmur yağmadığı zaman, bir meczûbun, duâ yerinde, Allaha karşı sitem eder gibi, konuşturulması v.b. (Duâ merâsimlerine rağmen yağmur elde edilmediği zaman, bununla ilgili ilâhın heykelini fışkı yığınına gömmek suretiyle, ona hakaret etmek âdetine Çin'de rastlanmaktadır).

Yağmur duâlarının islâmî kisve altında gördüğümüz bu şekillerinin menşe'leri çok eski olmalıdır. Eski yunan, Roma, eski ön Asya kavimleri, Hindistan, Japonya ile Çin'de ve bir çok iptidâî kavimlerde yağmur yağdırmak için yapılan dinî merâsim hep duâ, yânî tanrıya veya tanrılara, çok defa yağış v. b. hava değişmelerine hükmeden yahut bereketi sağlayan tanrılara yalvarma karakterini taşır. Katolik Avrupa memleketlerinde, bu maksat ile, mukaddes makamlara yapılan ziyâretler ile tertip edilen dinî alaylar da hep bu mâhiyettedir. Bosna'da hem katolik, hem de müslüman halk yüksek tepelere yağmur duâsına çıkarlar (Hanns Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, VII, mad. *Regen*). Diğer taraftan Altay ve Fin-ugur kavimlerinin yağmur yağdırmağa mâtûf bâzı merâsimlerinde de duâların ilk şekillerini buluruz. Moğulcada *yöm ḫura* (mâbedde veya bir tepede yahut bir pınar başında, yağmur yağdırmak için, *yöm* [= dinî bir kitabın adı] okumak), *yöm ḫura borōn uri* („*yöm* okuyarak, yağmur istemek") ve *yöm ergedzi* (*yöm ergedzi borōn uri* „*yöm*'ü atlar üzerinde taşıyarak, yağmur istemek maksadı ile, dinî bir alay hâlinde tavâf, ziyâret yapmak") tâbirleri hep büyük merâsim hâlinde yapılan yağmur duâları mâhiyetindedir (Antoine Mostaert, *Dictionnaire ordos*, Publ. Univ. Cath. de Pekin, 1941, 1942, 1944, 3 cild; bk. madd.).

Anadolu'da islâmî yağmur duâlarının bir safhasını teşkil eden hayır aşı ve müşterek ziyâfet ile çocuklar arasında, bugün daha çok bir oyun ve eğlence karakteri göstermekle berâber, sihrî hüviyetini de kaybetmemiş bulunan çömçe-gelin, kepçe-gelin, gode-gode v.b. adlarındaki kuklaların kapı-kapı dolaştırılması esnâsında toplanan erzak ile pişirilip, yenilen yemek de, her hâlde, türklerin islâmdan önceki dinî hayatlarındaki kurban ve takdime merâsiminin kalıntıları olmalıdır. Bugün, yağmur yağdırmak için, doğrudan-doğruya kurban takdim eden kavimler de vardır. Vogullar bu maksat ile beyaz bir at, Votyaklar beyaz koyun kurban ederler (İstanbul'da kurban bayramı günü yağmur yağacağına dâir olan halk inanışı da her hâlde yağmur yağdırmak için kurban kesildiği çağlardan bir hâtıra olmalıdır). Anadolu'daki yağmur menâsikinde çok rastlanan, bir at kafası iskeletine duâlar yazıp, suya atılması, bir çok yerlerde derede, su arkında, bilhassa değirmen arklarında, bir adamı ıslatmak âdeti v. b. eski merâsimin tanınmayacak kadar değişmiş şekilleri olsa gerektir.

Anadolu'nun müslüman türk halkında olduğu gibi, şark islâm dünyasının bir çok yerlerinde ve hıristiyan Avrupa'da, bilhassa köylü halk arasında görülen bir âdet de, yağmur yağdırmak maksadı ile, husûsî şekilde giydirilmiş ve süslenmiş bir şahsı veya kuklayı kapı-kapı dolaştırarak, evlerden dökülen sular ile ıslatmadır. Bu — husûlü istenilen hâdisenin küçük ve temsilî bir örneğini yapmak ve buna, dileklere muhâtap olan tanrı veya şahsı da, yine temsilî olarak, iştirâk ettirmek suretiyle, onu niyâzları yerine getirmeğe icbâr etmekten ibâret, sihrî bir ameliyedir. Islatılan şahıs veya kukla eski yağmur veya bereket tanrılarının tanınmaz hâle gelmiş sembolleri olmalıdır. Anadolu yağmur duâlarındaki taş unsurunun menşe'i de her hâlde türklerin meşhûr *yada* taşı an'anesi olmalıdır. *Yada* taşı ile ilgili âdet ve an'aneler de, umûmî olarak, yağmur duâları merâsimlerine bağlanabilir. Moğullarda *dzada* yağmur taşı, yânî yağmur yağdırmak için kullanılan sihrî kuvveti hâiz taş mânasına gelir (bk. Uno Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, *FF Communications*, nr. 125, Helsinki, 1938, s. 221; Mostaert, *ayn. esr.*, mad. *Dzada*), krş. bir de *dzada su* (elinde yağmur taşı ile, duâlar ile yağmur yağdırmak için oturmak), eski moğulcada ve ordu dilinde *dzadala-* (yağmur taşı vâsıtası ile yağmur yağdırmak; Mostaert, *ayn. esr.*, bk. madd.). Buryatlarda *zada* (yağmur ve kar getiren bir rüzgârın adı) ve bunun, *zada sagan tengeri* denilen husûsî bir ilâhı da vardır. *Zada* rüzgârını, husûsî bir nebatı, kökü ile birlikte, topraktan sökmek veya koparmak (Almanya'da Ren bölgesinde, XI. asırdan itibâren yağmur yağdırmak için yapılan merâsimlerin bir safhasında, bir genç kızın husûsî bir otu sökmesi ameliyesi dikkate değer, bk. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, mad. *Regen*) yahut da *zadan ulun salun* adındaki kırmızı bir taşı kullanmak suretiyle, insanlar da te'min edilebilirler. Bu taşın üç yıl te'sirini muhâfaza ettiğine, sonra öldüğüne inanırlar; ölmemesi için, hangi hayvanın kafası veya karnı içinden çıkarılarak elde edilmiş ise, o hayvanın tüyleri içinde saklanması, öldüğü takdirde, yeniden diriltmek için, o hayvanı kesip, onun son nefesi ile ıslatılması gerektiğine inanılır. Yağmur taşı, yağmur yağdırmak husûsunda te'siri olması için, içi su dolu bir kap içinde muhâfaza edilir. Yağmur fazla olunca, yağışı dindirmek için, taşı sudan çıkarıp, kuruturlar. Altaylılar da, yağışı sağlamak istedikleri zaman, *yada* taşını bir gün bir gece su içinde tutarlar (bk. Harva, *göst. yer.*).

Yada taşı an'anesinin türkler arasında çok eskiden beri yayıldığına dâir, çin ve arap kaynaklarında epeyce mâlûmat vardır (Fuad Köprülü, *Eski türklerde dinî-sihrî bir an'ane: yağmur taşı*, *Edebiyat fakültesi mecm.*, İstanbul, 1925, IV, 1—11; müellifin bu makalesi, 1923'te okuduğu bir tebliğin tercümesidir; bk. *Actes du Congrès International d'Histoire des Religions, Tenu à Paris en 1923*, II). Bunlardan öğrendiğimize göre, *yada* taşı Yü-chih (= Yueh-chih) halkında bulunur (Kuan-tse, *Ch'ing-chung*, 2 ve *An-yang fa-chueh kao-kao*, III, 553; VII. veya III. (m. ö.) asra âittir.). II. (m. ö.) asra âit başka bir kaynak olan Han-shih Wan-chuan'a göre, *yada*—suyun özüdür. Bu taşın yağmur yağdırma ameliyesinden başka vazifeleri de vardır; msl. ölünün ağzına bir parçası konulur (Li-che, Chu-li 2, 1; krş. J. J. M. De Groot, *Religious system of China*, I, 268 v.d., II, 489); toz hâline getirilerek, yenir; zîra bu taş hayat kuvvetini veren erkek-unsur *yang*'a âittir (de Groot, I, 271). Taşın bulunduğu yerler hakkında da çin menbâlarında kayıtlara rastlanır; msl. Sarı-Nehir'in kaynaklarının çıktığı K'un-lun dağları (Lushih ch'un-ch'iu, trc. R. Wilhelm, s. 6; bu kaynak III. (m. ö.) asra âittir); eskiden, şimdiki Şensi eyâleti dâhilinde kâin, Lan-t'ien adını taşıyan mahal; daha yeni tarihlerde Kore'de kâin Shê-lo nâm mahal ile sonraları da Hotan veya başka orta Asya memleketleri. Hotan'da, üç kolundan üç ayrı çeşit *yada* taşı çıkarılan bir nehir var imiş (bk. *Yo-huan chi-wen*, V, Sung devrine âit; Wei-shu, Tung-i-chuan, 380—550 yıllarına âit; Chien-hu-chi, yu-chi, 2, 9a, XII.—XIII. asra âit; Yen-pei, tsa-chih 2, 6a me'hazı ve Shih yu-tien hsing-ch'ang-chi X. asra âit bir Hotan seyahatnâmesi; krş. Brestschneider, *Medieval Researches*, s. 246—250. W. Eberhard'ın vermiş olduğu mâlûmâta göre).

Mucmil al-tavārīḫ'teki efsâneye göre, *yada* taşı Nuh'tan Yâfes'e kalmış, sonra bunu Oğuz, hîle ile, elde etmiştir. Bu taş yüzünden, oğuzlar ile diğer türkler arasında harp ve darp eksik

olmaz imiş (bk. F. Köprülü, *Türkiye tarihi*, İstanbul, 1923, I, 142 v. d.; krş. Ziya Gökalp, *Türk türesi*, İstanbul, 1339, s. 29). Tamîm b. Baḥr 'deki rivâyete göre de, bu taşı Dokuz-Oğuzların hukümdarı elinde tutarmış ve başka kimsede yok imiş (Minorsky, *Tamîm b. Baḥr's Journey to the Uyghurs*, *BSOAS*, 1948, XII, 2, metin s. 280, trc. s. 285).

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka, bk. bir de Ziya, *Andırın'da at hakkında araştırmalar* (*HBH* = *Halk bilgisi haberleri*, İstanbul Eminönü Halkevi nşr., 1934, III, 245, nr. 32); Müsâhib-zâde Celâl, *Eski İstanbul yaşayışı* (İstanbul, 1946), s. 34 v. d.; Mehmed Ali Tütüncü, *Isparta'da halk inanmaları* (*HBH*, İstanbul, 1941 X, 278 v. d., nr. 120,); Osman Balkır, *Balıkesir köylerinde özel görenekler ve inanmalar* (Balıkesir, 1935), s. 55—60; Sabri Konyar, *Diyarbekir yıllığı* (Ankara, 1936), III, 249; Abdülkadir, *Birinci ilmî seyahate dâir rapor* (*Türk halk bilgisine âit maddeler*), İstanbul, 1930, IV; ayn. mll., *Çömçe-gelin* (*HBH*, İstanbul, 1930, II, 36, nr. 14); Sâdi Yâver, *Gode gode ve albayrak oyunları* (*HBH*, İstanbul, 1934, IV, 27, nr. 38); Şerif Necâtî, *Soma'da yağmur duâsı* (*HBH*, İstanbul, 1940, XI, 297, nr. 108); Vehbi Cem Aşkun, *Sivas folkloru* (Sivas Halkevi nşr., Sivas, 1941), I, 127 v. d.; (1943), II, 35—38, 48—51; Hâmit Koşay, *Ankara budun bilgisi* (Ankara, 1935), s. 198 v. d.; Ali Rıza Yalçın, *Karalar aşiretinde ekincilik. Yağmur duâsı* (*Görüşler*, Adana, 1940, nr. 28); Said, *Uluborlu'da yağmur duâsı* (*HBH*, İstanbul, 1930, I, nr. 11); Hayri Karamuk, *Çorum'da yağmursuzluk ve halktaki an'aneler* (*Çorumlu*, Çorum, 1941, nr. 28); Ali N. Ünler, *Çömçe-gelin* (*Başpınar*, Gaziantep, 1942, nr. 36); Ahmed Caferoğlu, *Anadolu diyalektolojisi üzerine mâlzeme* (İstanbul, 1940), s. 71—84, 115 v. d.; ayn. mll., *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar* (nşr. TDK), İstanbul, 1942, s. 158; ayn. mll., *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar* (nşr. TDK), İstanbul, 1944, s. 87 v. d.; ayn. mll., *Güney-doğu illerimiz ağızlarından toplamalar* (nşr. TDK), İstanbul, 1945, s. 63 v. d., 87, 118, 167 v. d., 248 (gösterilen yerlerde, çocukların yağmur menâsiki sayılabilecek eğlenceler esnâsında söyledikleri türkü ve tekerlemelerin metinleri dercedilmiştir); Ali Haydar, *Bâtıl itikatlar* (*HBM*, Ankara, 1928, I, 71); Şevket, *Trabzon'da halk âdetleri ve itikatları* (*HBH*, İstanbul, 1930 I, nr. 8); Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu'da halk inanmaları* (*HBH*, III, 34; IV, 45). — Ayrıca bk. bir de Paul Pelliot, *Sur la légende d'Oghouz Han en écriture Ouigoure* (*T'oung-pao*, 1930, XXVII, 4 v. d., notl. s. 299); A. Mez, *Orta zaman türk-islâm dünyasında âdetler* (trk. trc., *Ülkü*, eski seri, sayı 62: *Bayramlar*, Ankara, 1939); A. V. Anohin, *Altay şamanizmine dâir maddeler* (trk. trc. A. İnan, *Ülkü*, eski seri, sayı 85, 87—91, 93, 95, 100); Ahmed Caferoğlu, *Türklerde sihrî taş telâkkisi* (*HBH*, İstanbul, 1930, II, nr. 13).

(PERTEV NÂİLÎ BORATAV.)

İSTİŞLĀḤ. [Bk. İSTİHSÂN VE İSTİSLÂH.]

İŞĀN. [Bk. İŞAN.]

İŞAN. İŞĀN, Türkistan 'da ve İdil havzası türklerinde „sûfî, müttakî, velî, kerâmet sâhibi" mânasında, ulemâ, şeyh ve dervişlere verilen bir unvandır. Buna göre, *İşān* 'lık „ittika, kerâmet ve velâyet" demektir (bk. Kayyûm Nâsırî, *Lehce-i tatarî*, Kazan, 1895, I, 75; Hüseyin Kâzım, *Türk lûgati*, İstanbul, 1927, I, 507). Kayyûm Nâsırî (bk. *göst. yer.*), kelimenin iştikakından bahsederken, *„valī Allāh* mânasında, *ḫvājān* 'dan muhaffef ve yahut farsça zamîr-i gâip cemi" olduğunu kaydetmektedir. Tarîkatin en yüksek pâyesine ermekle kendisine *pīr* denilen ve dervişlerin en başta gelenlerine hürmeten, farsça „onlar" mânasında, verilen bu *İşān* unvanı, *ḫażrat-i İşān* şeklinde, bu gibilerin vefatından sonra dahi muhâfaza edilir (bk. N. Mallitskiy, *İşanı i sufizm*, *Sbornik materialov po musulmanstvu*, Petersburg, 1899, s. 89). *İşān* 'ın, Türkistan 'da „şeyh, mürşid, üstâd ve pîr" mânasında ve farsça zamîr-i gâip cem'inden geldiğini izah eden W. Barthold (bk. *EI*, Leiden, II, 567 v.d.) 'a göre, bu unvanın ilk defâ ne zaman meydana geldiği mâlûm değil ise de, orta çağda mevcût olduğunda şüphe yoktur. *İşān* 'ın 895 (1490) 'te Semerkand 'da vefat eden meşhûr *ḫvāca* Aḥrār 'ın hâl tercümesinde, onun bir vasfı olarak, dâimâ tekrarlandığı görülmektedir.

1898 'de Türkistan 'ın Fergana vilâyetinde (sâbık Hokand hanlığında) zuhûr eden millî bir kıyâmın başında bir *İşān* 'ın bulunması rusların dikkatini çekmiş ve o vakte kadar ehemmiyet verilmemiş olan bu unvan ve müessese hakkında, pek sathî de olsa, bâzı tetkikler yapılmıştır (bu husûsta tafsilât için bk. *Sbornik materialov po musulmanstvu*, s. 1—47 ve tür. yer.; bk. bir de bibliyografya). Bu tetkiklere göre, bir mürşid olan *İşān*, dâimî mürîdleri ile berâber, *ḫānḳāh* 'larda ikamet eder. *İşān* ve mürîdlerinden evli olanların âileleri de bu civarda yerleşir. *İşān* 'lık çok defa irsî olup, babadan oğula dahi intikal eder. Bu gibi hâllerde vâris *İşān*, babasının, halk tarafından, bir ziyâretgâh hâline getirilmiş olan türbesi civarında yaşar. Türkistan 'ın bir çok şehir ve köylerinde sık-sık rastlanan ve bugün câmie çevrilmiş bulunan eski hankahların çokluğu, işanlığın bir zamanlar çok yayılmış bulunduğuna delîl olarak gösterilmektedir. *İşān*, bu dâimî ikametgâhında, etrafa yayılan mürîdlerinin toplayıpgetirdikleri ve *naẕr* denilen hediyeler ile geçinir. Fakat hasad mevsimlerinde, o kadar meşhûr olmayan ve etrafında kâfî mürîdi bulunmayan *İşān* 'lar bizzat kendileri de nezir toplamağa çıkarlar. Bunların seyahati, sâhanın genişliğine göre, bâzan çok uzun da sürebilir. Kasaba ve köy halkı, bilhassa göçebe türk aşîretleri, *İşān* 'ı, en temiz elbiselerini giymek suretiyle, sevinç ve hürmetle karşılarlar. Bu münâsebet ile, câmilerde cemâatle namaz kılınır; *İşān* 'ın misâfir kaldığı evde müridler toplanıp, onun vaaz ve telkinlerini dinlerler; yeni müridler kaydolunur. Bu seyahat esnâsında *İşān*, kabîleler arasında, asıl müridlerinin verdiklerinden daha çok nezirler toplamağa muvaffak olur.

İşān 'lardan bir çoğunun binlerce, hattâ on binlerce, müridleri vardır. Bu müridler üzerinde büyük nufûz sâhibi olan *İşān* 'lardan bâzılarının kuvvetli siyâsî bir teşkilâtın başına geçtikleri de vâkîdir. 1898 'de Türkistan 'da vukû bulan ve başında bulunan şahsa izâfetle, „Dükçi İşan isyânı" adını taşıyan ayaklanmayı resmî rus müellifleri bu suretle izâha çalışıyorlar. Hâlbuki aynı zamanda, „Endican isyânı" [b. bk.] adını da taşıyan bu ayaklanmanın asıl sebebi, dinî bir mâhiyet taşımaktan çok uzak idi. 1876 'da ruslar tarafından zapt ve ilhak edilen Türkistan 'ın bu kesif nüfuslu Hokand hanlığı dâhilinde türkler en münbit ve zengin arâziden çıkarılıyor ve yerlerine rus muhâcirleri iskân ediliyorlardı. Bu yüzden sefil ve perişan kalan Hokand [b. bk.] türkleri buna karşı bir kaç defâ isyân etmişlerdi. 1878, 1882, 1892, 1893 ve nihâyet 1898 kıyâmları hep Rusya 'nın istilâ ve imhâ siyâsetine karşı vukû bulan siyâsî hareketlerden ibâret idi. 1898 yılı nüshalarında „Dükçi İşan isyânına" iştirâk edenlerin muhâkemesine dâir tafsilât veren *Turkestanskiya vedemosti* gazetesi, hâdiseden 8 yıl sonra, 22 kânun II. 1906 tarihli sayısında, aşağıdaki hakikati itirâf ediyordu: „Endican isyânında *İşān* 'a müridler değil, iktisâdî buhran neticesinde aç ve çıplak kalan ahâlinin iltihak etmiş olduğunu unutmamalıyız". Barthold (bk. *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana*, s. 209) 'a göre, bu bölgede vukû bulan „cinâyetlerin" hepsi, hürriyet ve istiklâl hâreketleri gibi, siyâsî bir mâhiyet taşımıştır. Bütün bu sarâhate rağmen, rus müellifleri 1898 isyânını dinî taassup, *İşān* 'lık ve müridlik gibi, sırf dinî sâikler ile izâha çalışmışlardır. Türkistan 'daki *İşān* 'lık ile Kafkasya 'daki dinî-siyâsî müridcilik (russ. *muridizm*) ve Dükçi İşan isyânı ile Şeyh Şâmil 'in istiklâl savaşı arasında, bilhassa cihad ve gazâ [bk. madd.] ile yapılan mukayese dahi dikkate değer (bk. *Sbornik* ..., s. 28, 101 v.d.). Anlaşılan resmî rus müellifleri Kafkasya 'nın istiklâl savaşı kahramanı Şeyh Şâmil 'in mahâret ile istifâde ettiği müridciliğin Türkistan 'daki *İşān* 'lar tarafından da kullanılabileceği endişesi ile hareket etmişlerdir. Şeyh Şâmil 'in 1859 'da vukû bulan esâretinden sonra, Kafkasya hâricine sürülen müridleri arasında, Astırhan 'da ikamete mahkûm, dağıstanlı bir nakşbendî şeyhi tarafından çistaylı Zâkir Hazret 'e icâzet verilmiş olması da nazar-ı dikkate alınmış olacaktır. Aslen bir müderris olan Zâkir Hazret, naşkbendî şeyhinden halifelik icâzeti aldıktan sonra, Çistay 'da bir hankah ve medrese te'sis etmiş ve binlerce talebe yetiştirmeğe muvaffak olmuştur. Rus hukûmetini bilhassa endişeye düşüren cihet Zâkir Hazret etrafında gittikçe çoğalan müridlerinin, tahsillerini ikmâl için, İstanbul 'a gitmeleri ve döndükten sonra, Türkistan 'ın Kazak ve Kırgız kabîleleri arasına yayılmağa başlamaları idi. Rus hukûmeti, İsmail Gaspıralı 'nın teceddüt ve islâhat programını ciddiyetle tatbik eden Zeynullah Resûlî (Troysk) 'nin faâliyeti ile Kafkasya müridciliği arasında da bir münâsebet görüyordu. Nihâyet XIX. asrın ikinci yarısında, Şeyh Bahā' al-Din Vaysī al-Bulġārī tarafından, Kazan 'da te'sis olunan ve „Veysîcilik" adı altında, tâ zamanımıza kadar, dinî-siyâsî bir hareket olarak, devam eden tarîkatin Kafkasya müridciliğinden mülhem olduğundan şüphe edilmemiştir. Şayḫ Bahā' al-Dīn eski Bulgar-türk devletinin ihyâsını, hareketinin başlıca hedefi olarak, almakta, asker ve vergi vermemek suretiyle, rus kanunlarına itâatsizliği tervic etmekte ve rus hâkimiyeti devâm ettiği müddetçe cuma namazının farz olmadığını ileri sürmekte idi. Rus hukûmeti bu işanı tevkif etmek istediği zaman, müridlerinin silâhlı mukavemeti ile karşılaşmış idi. İşte bu sebepler iledir ki, Türkistan 'daki Dükçi İşan hareketinin dinî cephesi üzerinde bilhassa durulmuştur.

İleri sürülen iddiaya göre, aslen Türkiye tâbiyetinde bir endicanlı olup, haccdan dönüşünde, adı geçen *İşān* 'a, Peygamberin sakalından bir tel, Osmanlı sultanından da bir ferman ve hil'at getirmiş olan hacı Mīr Ṣādiḳ-Ḳārī' oğlu 'Abd al-Calīl 'in tahrik ve teşvikı ile, Min-Tübe *İşān* 'ı Mehmed Ali Sâbir-oğlu (Dükçi ve yahut İkçi *İşān*) halkı ruslara karşı cihada

çağıran bir beyannâme neşretmiş ve halk da, ona inanarak, ayaklanmıştır. 18 mayıs 1898 sabahı Endican 'daki rus karargâhına yapılan bir baskın ile başlayan isyân, „başkalarına bir ders teşkil edecek şekilde", şiddetle bastırılmış ve isyânı idâre edenlerden 38 kişi idam ve 38 kişi de müebbed kürek cezâsına mahkûm edildikten sonra, ahâlinin bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, diğer kısmından da mühim mıkdarda tazminat alınmıştır (isyânın tafsilâtı için bk. Atabeg-oğlu Fâzıl-Beg, *Dükçi İşan vak'ası*, Taşkent, 1927).

İsyânın tenkilinden sonra, *İşān* ve *İşān*'lık Türkistan 'daki rus makamlarını uzun müddet meşgûl etmiş ve rus müellifleri *İşān*'ları dinî taassubun, cehâletin ve geriliğin mümessili olarak göstermeğe çalışmışlardır. Fakat bu iddianın daha ziyâde siyâsî mülâhazalardan ileri geldiğini gösteren kuvvetli sebepler vardır. Rus müelliflerinin *İşān*'lığı İran bâtınîleri ve Kafkasya 'daki siyâsî müridcilik ile karşılaştırmaları ve bu hareketin siyâsî cephesi üzerinde ısrar ile durmaları da bunu isbat etmektedir. Bu mülâhazalar iledir ki, Türkistan 'da müslümanlara mahsûs, ne şekilde olursa olsun, merkezî-dinî bir idârenin kurulmasına müsâade edilmemiş ve bu vazife umûmî vâlilerin idâresine terkedilmiş bulunuyordu. 1905 'te Rusya 'da meşrûtî idârenin te'sisinden sonra, ilân edilen din hürriyetinin Türkistan 'da tatbiki de tehlikeli görülmüş ve türkistanlılar bir dinî idâre etrafında birleşmek hakkından mahrûm bırakılmışlardı (L. Klimoviç, *İslam v tsarskoy Rossii*, Moskova, 1936, s. 221—260).

Kısmen ruslar tarafından yapılan menfî neşriyâtın te'siri altında, kısmen de teceddüt hareketi devrinde „usûl-i cedid" denilen avrupâî tahsile muhâlefet ettikleri için, *İşān*'lara karşı garpçılık cereyânını temsil eden türk münevverleri arasında da bir hareket uyandığı görülmektedir. Gerek kazanlı türk şâiri Abdullah Tokay 'ın şiirlerinde, gerekse Azerbaycan 'ın mizâh şâiri Mirza Ali Ekber Sâbir 'in hicivlerinde şeyhler, dervîşler, mollalar ve softalar ile berâber, *İşān*'lar dahi teceddüd aleyhdarı, menfî birer tip olarak tasvir edilmişlerdir. Bu menfî neşriyâta rağmen, diğer din ulemâsından olduğu gibi, *İşān*'lar arasında da teceddüd tarafdarı, hattâ bu harekete rehberlik eden, mühim şahsiyetler yetişmiştir. Umûmiyetle Azerbaycan 'da, Kırım 'da ve İdil havzasında olduğu gibi, Türkistan 'da da din ulemâsı, mutaassıp(kadîmci) ve terakkîci (cedidci) olarak, iki guruba ayrılmıştı. Rusya 'da bilhassa meşrûtiyetin ilânından sonra, nisbî hürriyetten istifâde eden bu cedidciler, millî kültürün inkişâfı sâhasında büyük bir faâliyet göstermiş ve modern millî hareketin teşekkül ve temelleşmesinde büyük rol oynamışlardır. Bunlar arasında bir çok terakkîci *İşān* (bilhassa Troyski 'te Zeynullah İşan) da temâyüz etmişti. Bunlardan yukarıda adları geçen Zâkir, Zeynullah ve Bahā' al-Dīn 'den başka, tünterli Ali İşan 'ı da zikretmek lâzımdır. Fin kabîileleri arasında maârif yolu ile islâmiyeti yaymak işinde büyük yararlıkları görülen bu işanın açtığı müteaddit imam-hatîp mekteplerinden başka, Tünter 'de te'sis ettiği büyük bir medrese sovet devrine kadar faâliyetine devam etmiştir. Bu faâliyet devrinde rus idâresinin dâimâ kadîmcileri iltizâm ettiği de müşâhede edilmiştir.

Çarlık devrinde olduğu gibi, sovet hâkimiyeti zamanında da, *İşān* ve *İşān*'lık rus hâkimiyetine mukavemetin bir alâmeti addedilmekte devam etmiş ve diğer dinî müesseseler ile birlikte, *İşān*'lık da kanun hârici ilân edilerek, resmen ilgâ ve tâkibâta mârûz bırakılmıştır. Bununla berâber *İşān*'ların nufûzları karşısında duyulan endişe henüz bertaraf edilmiş değildir. Türkistan 'daki sovet idârecileri rus hâkimiyetine ve komünizm tatbikâtına karşı zaman-zaman baş-gösteren ayaklanmaların tahrikçileri olarak gösterdikleri zümreler arasında *İşān*'ları da zikretmekte tereddüt etmezler.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilen kaynaklardan başka bk. bir de J. Geijer, *Materialı k izuçeniyu bıtovıh çert musulmanskago naseleniya Turkestanskago kraya. I. İşanı* (*Sbornik materialov dlya statistiki Sir-Darinskoy oblasti*, c. I); Sattâr-Han, *Musulmanskie işanı* (*Pravoslavnıy Sobesednik*, eylûl, 1895) ve daha yakın zamanlarda, N. P. Ostroumov, *Sartı* (3. tab., Taşkent, 1908, s. 206 v. d.); Masalskiy, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1913), s. 355 v. d., 701 v. d.; Fr. v. Schwarz, *Turkestan*, (Freiburg/Breisgau, 1900), s. 198; Abdullah Tokay, *Mecmua-i eş'âr* (Kazan, 1919), s. 36, 159; Mirza Ali Ekber Sâbir, *Hop-hopnâme* (3. tab., Bâkû, 1922), s. 61; *Bolşaya sovetskaya entsiklopediya* (Moskova, 1935), XXIX, 385—406. (MİRZA BALA.)

İŞBİLİYA. [Bk. İŞBİLİYE.]

İŞBİLİYE. İŞBİLİYA ve İŞBİLİYA (nisbe: İşbīlī), ispan. SEVİLLA, İspanya'da büyük bir şehir olup, bugünkü nüfusu 225.000 'i geçmektedir. Sevilla kırallığının eski pâyitahtı ve aynı isimdeki eyâletin merkezi olan bu şehir, deniz seviyesinden 14 m. yükseklikte Guadalquivir (ar. al-Vādi 'l-Kabīr=Vād al-Kabīr „büyük nehir") 'in sol kıyısındaki geniş ovada kâindir. Bu nehir şehri Triana (ar. Ṭaryāna; bk. Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*) varoşundan

ayırmaktadır. Atlantik 'ten 97 km. içeride bulunmasına rağmen, nehrin hafif meyilli olması dolayısı ile, bu şehir bir deniz limanının bütün imkânlarına sâhiptir; med ve cezirler İşbīlīya 'de şehrin tâ yukarı kısımlarına kadar kendini hissettirir (krş. latin şâiri Ausonius 'un *aequoreus amnis* „deniz nehri" tâbiri). İklim kuru ve sıcaktır.

İşbīlīya eyâleti islâmiyet devrinde Guadalquivir 'in aşağı vâdisini ihtivâ etmekte olup, şarkta — Sierra d'Arcos ile Cádiz 'e ve garpta ise — büyük nehrin suladığı zengin ve verimli bir mıntakada Guadiana (Vādī Ānā) vâdisine kadar uzanmakta idi. Şehrin çok yakınlarında bulunan Aljarafe (yahut Axarafe=ar. Cabal al-Şaraf) 'nin yamaçları bilhassa verimlidir; burada zeytin ve incir ağaçları bütün müslüman Endülüs 'te meyveleri ile nâm salmış idi. Arap coğrafyacıları memleketin tabi'î serveti karşısında hayretten kendilerini alamamışlardır; bu bölge İspanya yarım-adasının pamuk istihsâl eden tek bölgesi olup, pamuk ihrâcâtı büyük bir ehemmiyeti hâiz idi. Diğer mühim istihsâl mâddeleri safran ve şeker kamışı idi. Nüfus kesâfeti son dereceyi bulmuş idi. İdrīsī 'ye göre, bu şehre bağlı olan köylerin sayısı 8.000 'den aşağı değil idi.

İşbīlīya adı eski Hispalis 'ten gelir; romalılar şehir için bu ismi muhâfaza ettiler. Romalıların hâkimiyeti zamanında, 45 (m. ö.) yılında, Julius Caesar tarafından zaptedilip, „Colonia Iulia Romula" hâline konulduktan sonra, büyük bir ehemmiyet kazandı. İmparatorluk devrinde Baetis (Cordoba), Italica (Ṭālika) ve İşbīlīya, birbirlerini tâkiben, Baetica eyâletinin merkezi olmuştur. Sonradan (411) Vandal kırallığının merkezi ve 441 yılından itibâren, 567 'de Athanagild hukûmet merkezini Toledo 'ya nakledinceye kadar da, vizigot kırallarının makarrı oldu.

94 (712) yılı baharında, Medina-Sidonia ve Carmona 'nın sukutunu müteâkip, İşbīlīya'de bâzı tarihçilere göre, bir ay, fakat *Aḫbār macmū'a* adlı, müellifi mechûl bir vekayinâmedeki, şehrin zaptına dâir, tafsilâta göre de, muhtemelen daha uzun süren bir muhâsaradan sonra, müslümanların eline düştü. Hıristiyan ahâlinin bir kısmı Beja (Bāca) 'ya sığındı; fâtih Mūsā b. Nuṣayr şehirde bir yahudi kolonisi te'sis etti. Orada vâli nasbettiği medineli Īsā b. 'Abd Allāh al-Ṭavīl 'in emrinde bir askerî kıt'a bırakarak, Merida 'yı muhâsara etmeğe gitti. Aynı senenin temmûzunda, Beja ve Niebla (Labla) hıristiyanlarının yardımı ile yapılan İşbīlīya hıristiyanlarının isyân teşebbüsleri derhâl bastırıldı ve şehri nihâî olarak ele geçiren Mūsā b. Nuṣayr 'ın oğlu 'Abd al-'Azīz âsîleri kılıçtan geçirdi. Babasının şarka hareketinde müslüman Endülüs vâlisi olan 'Abd al-'Azīz İşbīlīya 'yi hukûmet merkezi yaptı; orada vizigot hukümdarı Roderik 'in dul karısı (ekseriyâ söylendiği gibi, kızı değil) Egilona (arap tarihçilerinde Aylo) ile evlendi ve eski Santa Rufina kilisesine taşındı ve onun karşısında bir câmi inşâ ettirdi. Şam halifesi Sulaymān 'ın tahriki ile, receb 97 (mart 716) 'de, askerleri tarafından, burada katledildi.

'Abd al-'Azīz 'den sonra, arap hukûmetinin merkezi Kurtuba 'ya naklolundu; bununla berâber, İşbīlīya Endülüs 'ün en zengin şehirlerinden biri olmakta devâm etti; hattâ diğer şehirler kadar, fâtihlerin te'siri altına girmekten kurtuldu ve ahâli, şüphesiz, hem menfâat, hem zarûret icâbı olarak, yavaş-yavaş kendi dinini bıraktı ve islâmiyeti kabûl etti. Ahâli, ekseriyet itibârı ile, roman ve gotlardan mürekkep idi ve İşbīlīya eşrâfının isimlerinde, uzun zaman, bu iki menşe'in izleri muhâfaza edilmiştir. Yarım-adada islâmiyetin yayılması İşbīlīya 'de ticâret ve zirâati daha da faâl hâle sokmuş ve limanının ehemmiyetini arttırmıştır.

Endülüs 'te Suriye ve Mısır *cund*'lerine tımarlar verilip, iskân yerleri gösterildiği zaman, İşbīlīya Ḥimṣ (Emesa) 'ın hissesine düştü ve 125 (742) 'te, vâli Abu 'l-Ḫaṭṭār al-Ḥusām b. Żirār al-Kalbī tarafından, İşbīlīya 'ye nakledildi; aynı zamanda Şam *cund*'ü — Elvira 'ya, Ürdün *cund*'ü — Reyyo (Malaga) 'ya, Ḳinnasrīn *cund*'ü — Jaen 'e, Filistin *cund*'ü — Sidona 'ya ve Mısır *cund*'ü—Tudmīr (Murcia) 'e nakledildi. Hattâ Ḥimṣ ismi bâzan İşbīlīya için de kullanılmakta idi (krş. Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, bk. mad. *Ḥimṣ*, sonu).

'Abd al-Raḥmān I. b. Mu'āviya al-Dāḫil ve halefleri zamanında İspanya 'da Emevî halifeliği te'sis edilirken, İşbīlīya vâlilere emânet edildi (msl. kudretli ve faâl 'Abd al-Malik b. 'Omar) ve şehir, İspanya 'nın diğer büyük şehirleri gibi, ekseriyâ isyânlara sahne oldu. 149 (766) 'da iki isyân, nieblalı Sa'īd al-Yaḥṣubī al-Maṭarī ile Abu 'l-Ṣabbāḥ b. Yaḥyā al-Yaḥṣubī isyânları, birbirini müteâkiben, bastırıldı. 156 (773) 'da halife de vâli 'Abd al-Ġāfir (yahut 'Abd al-Ġaffār) al-Yamanī ve Ḥayāt b. Mulāmis (yahut Mulābis) 'in istiklâl hareketini tenkil etmek mecbûriyetinde kaldı.

'Abd al-Raḥmān II. şehrin etrafına müstahkem bir sûr yaptırdı. Aynı zamanda orada bir câmi de inşâ ettirdi. Bu hukümdarın zamanında normandiyalı korsanlar, ilk defâ olarak, 230 (844) senesinde İşbīlīya 'yi zaptettiler şehir, kısa bir muhâsaradan sonra, hücûm ile ele geçirildi ve halife, şehri geri almak için

kuvvetlerini ciddî bir şekilde seferber etmek zorunda kaldı; istilâcıları kat'î neticeli Ṭalyāṭa muhârebesinde kaçmağa mecbûr etti. Sonra normanların (*macūs*) yeniden çıkarma yapmalarına karşı tedbirler alarak, İşbīlīya'de tersâne kurdurup, korsanları tâkip etmek üzere, gemiler inşâ ettirdi. Fakat bütün bunlar onun norman kıralı ile dostâne münâsebetler kurmasına ve hattâ Yaḥyā b. al-Ḥakam al-Ġazāl'i elçi olarak göndermesine mâni olmadı. Oğlu Muḥammed zamanında, yâni 245 (859) yılında, İspanya yeniden normanların istilâsına mârûz kaldı; fakat Guadalquivir munsabına çıkarma yapan normanlar, ihtimâl İşbīlīya'ye kadar uzanmayıp, doğrudan-doğruya Algeciras şehrini ele geçirmek istediler. Bununla berâber, İbn Ḫaldūn ve Nuvayrī bu devirde normanların İşbīlīya'ye çıkarma yaptıklarından bahsetmektedirler (bk. bilhassa R. Dozy, *Les Normands en Espagne*, *Recherches*[3], s. 256—263 ve s. 279—284).

Halife 'Abd Allāh zamanında İşbīlīya, aslen yemenli olan iki büyük âilenin (Banī Ḫaldūn ve Banī Ḥaccāc) ihtiras ve tahrikleri ile, uzun zaman kargaşalık içinde kaldı; bu araplar memlekette emlâk ve arâziye ve bir çok mahmîye sâhip idiler ve islâmiyeti kabûl etmiş olan İşbīlīya ispanyolları kadar, Kurtuba'daki Emevî hilâfetinden de nefret ediyorlardı. Birinci âilenin reisi Kurayb İbn Ḫaldūn, 'Abd Allāh'ın halife olmasından az bir zaman sonra, bütün Aljarafe havâlisini ayaklandırdı ve Banī Ḥaccāc âilesi reisi ile cenûbî İspanya'nın muhtelif arap ve berberî şeflerini isyân bayrağı altında topladı. Bütün İşbīlīya topraklarını yaktı-yıktı ve sonradan, bizzat halifenin teşvik veya yardımı ile, İşbīlīya'deki mühtedîleri tamâmen mahvetti (278 = 891). Araplar şehre, tam mânası ile, hâkim oldular ve ancak dört sene sonra halife onlara karşı bir sefer açmağa karar verdi. 286 (899)'da, o zamana kadar barış hâlinde olan iki âilenin reisleri birbirleri ile mücâdeleye giriştiler ve İbrāhīm b. Ḥaccāc, Kurayb'i katlettirmek suretiyle, bu mücâdeleden muzaffer çıktı. Meşhûr âsî 'Omar b. Ḥafṣūn [b. bk.] ile ittifak akdettikten sonra, nihâyet Kurtuba halifesine boyun eğdi; fakat İşbīlīya'de aş.-yk. hudûtsuz bir iktidar muhâfaza ve orada hakikî bir hukümdar gibi hareket etti. Sarayında istidatlı şâirler ile meşhûr şarkıcı Ḳamar bulunmakta idi. Emevî hânedanına tekrar sadâkat göstermesi, Endülüs'te âsâyişin avdetine başlangıç oldu. Büyük halife 'Abd al-Raḥmān III. zamanında, İşbīlīya, ehemmiyet bakımından, Kurtuba ile rekabet edememekle berâber, bir sulh, sükûn ve refâh devresine girdi ve merkezî kuvvete sâdık kaldı.

Fakat **İşbīlīya'nın en parlak ve siyâsî bakımdan da en mühim devri**, şüphesiz, Emevî hilâfetinin sukutunu müteâkip ve 414 (1023)'ten itibâren, müstakil Banī 'Abbād yahut **'Abbādîler** [b. bk.] sülâlesinin hukûmet merkezi olduğu devirdir. Emîrliğin kurucusu, aslen lahmî olan endülüslü meşhûr fâtih İsmā'īl b. 'Abbād'ın oğlu kadı Abu 'l-Ḳāsim **Muḥammed I.**'dir. Önce Ḥammūdî hukümdarı Yaḥyā b. 'Alī'nin hukümranlığını kabûl ederek, iktidarı ele geçirdi; fakat çok geçmeden, zâten tamâmen lafzî olan bu hukümranlığı reddetti. 434 (1042)'te öldüğü zaman, yerine resmî lekabı **al-Mu'taẓid** olan oğlu Abū 'Amr 'Abbād geçti ve 27 senelik saltanatı boyunca, ihânet ve gaddârlık ile dolu bir siyâset tâkip etti; emîrliğini, garp ve cenûptaki emîrliklerin zararına olarak, genişletti; karşısında kendine kafa tutacak yalnız Gırnata Zīrī emîri Bādīs kaldı. Kendisi 461 (1068)'de öldü. Oğlu Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed II. **al-Mu'tamid** bilhassa şiire olan istidat ve sevgisi ile meşhûrdur. Onun zamanında İşbīlīya devrin en iyi ediplerinin toplandığı yer oldu. Bu hukümdar Banī Cavhar emîrlerinden Kurtuba'yı istirdat etti; fakat çok geçmeden, Kastilla kıralı Alfons VI.'un istilâ emellerine mârûz ve garbî Magrib'in yeni sultanı Murâbıtlardan Yūsuf b. Tāşfīn'in yardımına baş-vurmak zorunda kaldı. Bu sultan askerleri ile İspanya'ya geçti ve 12 receb 479 (23 teşrin I. 1086)'da Zallāḳa'da büyük bir zafer kazandı. Murâbıtlar Magrib'e döner-dönmez, hıristiyanlar tekrar hücûma geçtiler ve al-Mu'tamid şahsan lemtūnî sultanının ayağına gidip, tekrar yardım istemek mecbûriyetinde kaldı. Yūsuf ona yardım etti ise de, çok geçmeden, onu emîrliğinden mahrûm bırakıp, servetini elinden aldı. İşbīlīya ile aynı zamanda Kurtuba, Almeria, Murcia ve Denia 484 (1091)'te Yūsuf'un kumandanlarından Sīr b. Abī Bakr b. Tāşfīn tarafından zaptedildi; berberî askerleri şehri ve 'Abbādîlerin saraylarını baştan-aşağı yağma etti ve zavallı al-Mu'tamid, esir edilerek, Magrib (Fas)'e gönderildi. Orada Aġmāt'ta 488 (1095)'de öldü. Ölümünden önce, bütün müslüman münevverleri nezdinde haklı bir şöhret kazanmış olan şiirlerinde başına gelen felâketleri dile getirdi; arkasından âlîcenap, civânmert ve okumuş bir hukümdar şöhreti bıraktı. — 'Abbādîler devrindeki İşbīlīya'ye âit bütün metinleri R. Dozy, *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis* (Leiden, 1846 — 1863, I—III)'te toplamıştır.

Murâbıtların kumandanı Sīr, emîrin yerine, İşbīlīya'de vâli olarak kaldı ve şehir de, müslüman İspanya'nın geri kalan kısımları gibi, müteâkip senelerde Magrib sultanlarının boyunduruğu altına girdi. Receb 526 (mayıs 1132)'da bir hıristiyan askerî birliği, Ṭulaytula'den gelip, İşbīlīya bölgesine akın yaptı; bir çarpışmada şehrin vâlisi 'Omar b. Makūr katledildi.

İşbīlīya halkı Afrika'da Murâbıtların sukutunu ve Muvahhidlerin iktidara geçişini sevinç ile karşıladı. Sultan 'Abd al-Mu'min'e bağlı kumandan Barrāz b. Muḥammed al-Masūfī İspanya yarım-adasının cenûb-i garbîsini itâat altına aldıktan sonra, gidip, İşbīlīya'yi muhâsara etti ve Murâbıtların askerî kıt'alarını kaçmağa mecbûr etmek suretiyle, şehri şâban 541 (kânun II. 1147)'de zaptetti. Ertesi sene İşbīlīya'nin ileri gelenlerinden müteşekkil bir murahhas hey'eti, Muvahhidler sultanına giderek, hemşehrîlerinin bi'atlerini bildirmiştir; hey'etin reisi olan kadı Abū Bakr İbn al-'Arabī dönüşte Fas'ta ölmüştür [bk. mad. İBN AL-'ARABĪ]. 'Abd al-Mu'min Muvahhidlerden Yūsuf b. Sulaymān'ı ve 551 (1156)'de, ahâlinin arzusu üzerine, kendi oğlu Abū Ya'ḳūb Yūsuf'u şehre vâli tâyin etti. Abū Ya'ḳūb Yūsuf, 558 (1163)'de babasının yerine geçinceye kadar, bu mevkii muhâfaza etti.

Bu şehzâdenin idâresi zamanında İşbīlīya İspanya'daki Muvahhid kuvvetlerinin âdetâ bir umûmî karargâhı oldu. Abū Ya'ḳūb orada 568 (1172)'den 571 (1175)'e kadar kaldı ve ayrılırken, vâli olarak, kardeşi Abū İsḥāḳ İbrāhīm'i ve ayrıca kumandan Muḥammed b. Yūsuf b. Vānūdīn ile amiral 'Abd Allāh b. Cāmi''i bıraktı. Abū Ya'ḳūb 580 (1184)'de Santarem (Şantarīn) seferine de İşbīlīya'de hazırlanmış ve kendisi bu seferde maktûl düşmüştür. Yerine geçen oğlu Abū Yūsuf Ya'ḳūb al-Manṣūr (580—595 = 1184—1199) Muvahhidlerin ordusunu İşbīlīya'ye getirdi ve şehirde Ḥafṣī reisi Abū Yūsuf'u, vâli olarak, bıraktıktan sonra, Fas'a geçti. Abū Yūsuf'un dâveti üzerine, 586 (1190)'da İşbīlīya'ye döndü ve hıristiyanların silâh kuvveti ile ele geçirdikleri Şilb (Silves)'i istirdat etti. 8 şâban 591 (19 temmūz 1195)'de, kastillalı Alfons VIII.'a karşı, Alarcos (ar. al-Ark, krş. mad. ALARCOS)'ta kazandığı parlak zaferden sonra, sultan uzun müddet İşbīlīya'de kaldı ve kurtubalı meşhûr feylesûf İbn Ruşd'ü o sıralarda hapse attırdı. Fas'a, ölümünden ancak bir sene önce, yâni 594 (1198)'te döndü.

Bu iki sultanın hâkimiyetleri zamanında İşbīlīya Abbâsî saltanatının en parlak devrinin haşmeti ile boy ölçüşecek vaziyette idi; daha o zaman nüfusu Kurtuba'dan fazla idi. Muvahhidler ve saraylarının yüksek me'mûrları orada saraylar yaptırdılar ve şehirdeki câmi, hamam, kervansaray ve çarşılar mühim mıkdarda çoğaldı. Abū Ya'ḳūb zamanında yeni ve büyük bir câmi inşâ edildi; bunun yerinde bugün XV. asırda yaptırılmış olan kilise bulunmaktadır. *Ravż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg, s. 138), bu câmiin inşâ tarihi olarak, 567 (1172) ve *al-Ḥulal al-mavşīya* (Tunus tab., s. 120) isimli müellifi mechûl bir vekayinâme ise, 572 (1176/1177) senesini gösteriyor. İbn Abī Zar''in rivâyetine göre, inşaât yalnız on bir ay sürmüştür ki, buna pek ihtimâl verilemez. Aynı müellif aynı sene içinde İşbīlīya'de Guadalquivir üzerinde bir köprü, iki *ḳaṣba*, siper ve hendekler, nehir boyunca bir rıhtım ve bir su bendi inşâ edildiğini de zikrediyor. İşbīlīya'deki **Muvahhidlerin büyük câmiinden** bugün yalnız *ṣaḥn* kalmıştır (şimdi „Patio de los Naranjos" = **portakal avlusu** ile „Puerta del Perdón" diye anılan kapı ve bilhassa **Giralda** adı ile anılmakta olan meşhûr **minâre** mevcûttur; buna Giralda isminin verilmesine sebep, tepesinde en hafif bir rüzgâr estikçe „dönen" (ispan. *„girar"*) bir şiâr-ı dinînin mevcût oluşudur). Aynı sene içinde inşâ edilmiş olan Ribāṭ al-Fatḥ (Rabat)'teki Ḥassān ve Merākeş'teki Cāmi' al-Kutubīyīn minâreleri ile aynı mimârî tarzındaki bu minârenin kaideleri dört köşe olup, her köşesi 13,55 m. uzunluğundadır; yapı itibârı ile adı geçen iki minâre kadar muvaffakiyetli olmayan bu minâre tuğladan yapılmıştır; tahminen 2,20 m. kalınlığında olan duvarlarında, arap ve vizigot mimârî tarzında, bir çok pencereler açılmıştır. Minârenin üzerinde eskiden fenerin bulunduğu yere sonradan bir çan kulesi yapılmıştır; minârenin bugünkü yüksekliği 97 m. geçmektedir.

609 (1212)'da al-Manṣūr'un halefi Muḥammed al-Nāṣir, Endülüs'ün o zaman hıristiyanların elinde bulunan kısmını tekrar zaptetmek maksadı ile, İşbīlīya'nin sûrları içinde kuvvetli bir ordu topladı. Bu ordu 15 saferde (16 temmūz) Las Navas de Tolosa'da yenildi ve sultan, tam bir bozgun hâlinde, İşbīlīya'ye döndü.

Az bir zaman sonra, Yūsuf II. al-Mustanṣir devrinde, yani 617 (1220)'de, vâli Abu 'l-'Ulā, Guadalquivir kıyısında, sultanın sarayını (bugün Alcázar, XIV. asırda, zâlim Pedro tarafından, yeniden yaptırılmıştır) ve nehri müdâfaa maksadı ile, bir burc inşâ ettirdi. Bu burca bugün Torre del Oro („altın burc") denilmektedir ki, bu isim eski ismi olan ar. Burc al-Ẕahab'in ispanyolcaya tam tercüme-

sidir. Burcun üst-üste konmuş on iki kıt'adan müteşekkil duvarı ve mazgalları ile üzerindeki ufak kule, olduğu gibi, durmaktadır.

Bir kaç sene sonra, İşbîlîya yine Muvahhidlerden Sultan İdrîs al-Ma'mûn'un askerî karargâhı oldu ve sultanın Fas'a dönüşünde, 626 (1228/1229)'da, âsî Muḥammed b. Yûsuf b. Hûd'un hâkimiyeti altına geçti. Bu sonuncu nihâyet Muvahhidleri İspanya'dan tardetti. Gırnatalı Naṣrî hânedanının ilk hükümdarı Muḥammed I. b. al-Aḥmar ile yaptığı ittifak sâyesinde kuvvet bulan kıral Ferdinand III. 1247'de İşbîlîya'yi muhâsara etti ve 16 aylık bir kuşatmadan sonra, 1 şâban 646 (19 teşrin II. 1248)'da (yahut bâzı müelliflere göre, dört gün sonra) şehri ele geçirdi. Müslüman ahâliye dokunulmadı ve Endülüs'ün henüz müslüman olarak kalan bir kısmına veya Afrika'ya göç etmesine müsâade verildi. Fas Merînî sultanlarının müteâkip senelerdeki teşebbüsleri akîm kaldı. 674 (1275)'te Sultan Abū Yūsuf Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ, Don Nuño de Lara kumandasındaki orduyu mağlûp ettikten sonra, gidip, İşbîlîya ve Jerez (Şarîş) bölgelerini tahrip etti; fakat merkezi kuşatmaktan vazgeçmek mecbûriyetinde kaldı. Endülüs'e ikinci defâ geçişinde, 676 (1278)'da, yine İşbîlîya kapılarına dayandı ve Aljarafe bölgesini yağma etti. 684 (1285)'e kadar, *Ravż al-ḳirṭās*'ta anlatılan hücûmlarına devâm etti ve kıral Don Sancho, Abū Yūsuf'un oğlu ve halefi Abū Ya'ḳūb Yūsuf zamanında, mütâreke istemek mecbûriyetinde kaldı ki, bu mütâreke 690 (1290)'a kadar sürdü. Daha sonraları aynı sülâleye mensûp Sultan Abu 'l-Ḥasan 'Alī'nin Tarifa'nın sûrları dibindeki mağlûbiyetinden sonra, müslümanlar İşbîlîya'yi tekrar zaptetmek ümidinden, nihâî olarak, vazgeçtiler.

İşbîlîya'de doğan veya yaşayan meşhûr müslümanların adlarını burada sıralamak imkânsızdır. Yalnız şâir İbn Ḥamdîs, İbn Hānî' ve İbn Ḳuzmān ile hadîs âlimi İbn al-'Arabî, tercüme-i hâl âlimi Abū Bakr İbn Ḫayr'ı zikretmek ve okuyucuya bunlara hasredilen ayrı makaleleri tavsiye etmek kâfîdir.

Bibliyografya: İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin s. 178 ve trc. s. 215; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), bk. mad. *İşbîlîya*; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-mi'ṭār* (Fas ve Salé yazmaları, *İşbîlîya* bahsi); Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 174 v.d.; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maġreb* (Cezayir, 1924), s. 85, 137 ve 209; *Aḫbār macmū'a* (*Ajbar machmuâ*, nşr. ve trc. E. Lafuente y Alcantara), Madrid, 1867, metin s. 16—18, trc. s. 28—30; İbn al-'İẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. R. Dozy, trc. E. Fagnan), cild II, fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg ve kısmen trc. E. Fagnan, *Annales du maġreb et de l'Espagne*, Cezayir, 1901, fihrist); al-Marrākuşî, *al-Mu'cib* (nşr. R. Dozy ve trc. E. Fagnan), fihrist; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Leiden, 1855—61; unvanı: *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes de l'Espagne*), I, 99; İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳirṭās*; İbn Ḫaldūn, *'İbar* (nşr. ve trc. de Slane, *Histoire des Berbères*; bu son iki eser Muvahhidî, Murâbıt ve Merînîler devrine dâirdir); Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, IV; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* (3. tab., Paris-Leiden, 1881), I, 53—57, 259—264; F. Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 24 ve 284; Simonet ve Lerchundi, *Crestomatia arábigo-española* (Granada, 1881), s. 40 v. d.; Madoz, *Diccionario geografico-estadistico-historico de España* (Madrid, 1849), XIV, 209—434; Ortiz de Zuñiga, *Anales eclesiasticos y seculares de la ciudad de Sevilla* (Sevilla, 1893 v. dd.), VI; Gestoso y Perez, *Sevilla monumental artistica* (Sevilla, 1889—1892), 3 cild; Rodrigo Caro, *Antigüedades y principado de la ilustrisima ciudad de Sevilla* (Sevilla, 1896), 2 cild; Guichot, *Historia de la ciudad de Sevilla y pueblos importantes de su provincia* (Sevilla), 7 cild; Rodrigo Amador de los Rios, *Inscripciones árabes de Sevilla* (Madrid, 1875); Contreras, *Estudio descriptivo de los monumentos árabes de Granada, Sevilla y Córdoba* (3. tab., Madrid, 1885); A. F, Calvert, *Moorish Remains in Spain* (London, 1906).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

İŞRÂKIYÛN. İŞRĀḲĪYŪN, Şihāb al-Dīn al-Suhravardî al-Maḳtūl (ölm. 1191)'ün *Ḥikmat al-işrāḳ* adlı eserinde bahis mevzuu ettiği işrak felsefesinin muakkiplerine, kendi tarafından, diğer bir eseri olan *Kitāb al-maşārî' va 'l-muṭāraḥāt* (nşr. H. Corbin, İstanbul, 1945, s. 401)'ta verilen isimdir. Gerek Suhravardî bizzat, gerek onun müridleri, kendilerine imâm olarak, Eflâtûn'u seçmiş olduklarını Curcānî'nin *Kitāb al-ta'rîfāt* adlı eserinde bu işrâkıyûndan "reisleri Eflâtûn olan feylesûflar" diye bahsetmesinden ve *Ḥikmat al-işrāḳ*'ta, bizzat Suhravardî'nin *imām al-ḥikma ra'îsunā Aflāṭūn* demesinden anlaşılıyor. Brockelmann'a göre, bu tasavvufî meslek, Şihāb al-Dīn Suhravardî tarafından, Anadolu'da Kılıç Arslan'ın sarayında bulunduğu sırada ve diğerlerine göre de, Artuk-oğullarından Kara Arslan zamanında tedvin edilmiştir. İşrak felsefesi bir taraftan Eflâtûn felsefesinden, diğer taraftan da İran'ın eski dini olan zerdüştî akâidinden de bâzı renkler almış olduğu için, işrâkıyûna bir de "İran Eflâtûnîleri" ismini vermek isteyenler vardır. Esâsen ismâiliye mezhebi ile Suhravardî akîdesi arasında da münâsebet görenler mevcûttur [bk. mad. KARMATÎLER]. İşrâkıyûn felsefesini târif için, Ḳuṭb al-Dīn Şîrāzî (*Şarḥ Ḥikmat al-işrāḳ*, Köprülü kütüp., nr. 881)'de ve Şahrzūrî'nin *Ḥikmat al-işrāḳ*'a yazdığı şerhte (Topkapı-sarayı, Ahmed III. kütüp. nr. 3230, var. 8—9) bulunan dört—beş satırlık bir metni ele alabiliriz. Bu metne göre, işrak felsefesinin yahut işrâkî hikmetin esâs kaynağı, *işrāḳ* denilen, aynı zamanda hem *ẓuhūr* ve hem *kaşf*'i ifâde eden bir mefhûmdur. Nasıl ki, güneş, doğması (yâni işrâkı) ile attığı ışıklar sâyesinde, eşyânın mevcûdiyetini izhâr ediyor (yâni *ẓuhūr*'a getiriyor) ise, tasavvufî bir hads de, o suretle, eşyâyı akıllara ilhâm ve izhâr eder.

Metinde bu felsefenin bir ismi de *al-ḥikmat al-maşrîḳîya* olarak geçtiği için "şark felsefesi" yahut "şarklıların felsefesi" mânasına alındığı var ise de, bu da türlü tefsirlere uğrayarak, *maşrik*'tan maksad "güneşin doğması", yâni *işrāḳ* olduğu nazar-ı dikkate alınmak suretiyle, bu felsefe müntesiplerine işrâkî sıfatının, hem mânen, hem mâdden (yâni coğrâfî yoldan), verilmesinin münâsip ve muhik olduğunu söyleyenler de vardır. Çünkü *işrāḳ* kelimesinin hakikî mânası "güneşin doğduğu yer" ve "doğuş hâdisesi" olduğu gibi, mecâzen de "idrâk olunan sâf nurların kaynağı" mânasına alınarak, *ḥikmat maşrikîya*'nin, yâni şarklıların felsefesinin de, *işrāḳ*'a, yâni güneşin doğuşuna ve doğduğu tarafa nisbeti düşünülmüş ve bu sûretle işrak felsefesinin bir adı "hikmet-i meşrikıye" ve mekânı da şark hikmetinin en eski hâmilleri olan iranlıların memleketine nakledilmek istenilmiştir.

Daha açık bir ifâde ile, "şarktan kaynağını alan" hikmet ile "şarklıların malı olan" hikmeti birbirine zıt iki mefhûm gibi alacak yerde, birinden diğerine gidilmesi ve birinde diğerinin izahının aranması daha münâsiptir. Hikmetin mekâna nisbeti bahsinde ise, vâkıa eski iranlıların hikmeti keşif ve hukemâ-i müteelliheye (yâni Eflâtûn-i ilâhî tâbirindeki ilâhî sıfatını istihkak eden hakîmlere) mahsûs olan müşâhede üzerine müesses olduğu ve işrak felsefesinde zerdüştî akâidinden bâzı renkler mevcût bulunduğu düşünülürse, bu mekân tahsisi hâtıra gelmemek mümkün değildir. Bu hikmetin bize verdiği bilgi işraklar, yâni güneş doğmaları ile akıl nurlarının parlaması ve vücutlarından tecerrüt etmiş rûhlar üzerine dağılması ve zevk, yâni tatıp anlamak, yolu ile (*al-kaşfîyat al-ẕavḳîya*) edinilen bir bilgidir. Şihāb al-Dīn al-Suhravardî al-Maḳtūl'ün kendi eserinde tesâdüf edilen *ḳā'idat al-işrāḳ* ve Ḳuṭb al-Dīn Şîrāzî'nin şerhinde tesâdüf edilen *ḳā'idat ahl al-işrāḳ* tâbiri işrak felsefesi ile hikmet-i meşrikıyenin bir tutulduğu ve bilhassa, kaide tâbirinden sonra, nur ve zulmet mefhûmlarının gelmesi ile, bu felsefenin hem şarka, hem de şarkın zerdüştî mezhebinin vatanı olan İran'a nisbeti tesbit edilebilir.

Bu arada bir de İbn Sînā'nın Kahire'de 1328 (1910) senesinde *Manṭiḳ al-maşrîḳîyîn* adı ile tab'edilen, mantıka dâir, nâ-tamam bir eseri ile Ayasofya kütüp., nr. 2403'te mukayyet *Kitāb al-ḥikmat al-maşrîḳîya* unvanlı bir diğer eserindeki *maşrikîya* tâbiri işrak felsefesi ile karıştırılmış ise de, evvelâ bu karışıklığı ortadan kaldırmak maksadı ile, *maşrikî*'yi *muşrikî* gibi okuyanların bu okuyuşlarının bir yanlış tevcih olduğu C. A. Nallino'nun bir makalesi (bk. *Filosofia "orientale" "illuminitiva" d'Avicenna, RSO*, 1925, X, 439—467) ile tahakkuk ettiği gibi, Suhravardî'nin eline geçen Aristo'nun nâ-tamam eserinin müsveddelerinin mutâleası ile, bu eserin sâdece *maşşā'ūn* felsefesinden bâhis olduğu anlaşılmıştır.

İşte Suhravardî'nin *işrāḳ* felsefesinin rûh ve kalbini, Ayasofya ile Lâleli kütüphânelerinde ve Kahire'de bir çok nüshaları bulunan (bk. Paul Kraus, *Plotin chez les Arabes, BIE*, 1941, XXIII, 279) müellifi mechûl *Risālat fi 'l-muşul al-'aḳlîya al-Aflāṭūnîya va 'l-mu'allaḳa 'l-ḫayālîya* isimli bir risâleden anlamak kabildir. Bu risâlenin münderecâtına göre, işrak felsefesi binâsının temel ve çerçevesi ile rûhları necâta götürecek akîdeleri, Eflâtûn'un İdea'larının, "melekler bilgisi" yolu ile, tefsiri teşkil etmektedir. Yâni beşer nev'inin prototipi olan melek (= Âdem) ile ve bu melek ile beşer nev'inin arzî nümûneleri arasındaki iştirâk ve münâsebeti mutâlea ederken, beşerin semâvî uknûmu olan meleği Eflâtûn'un İdea'sı gibi kabûl etmekle, işrâkıyûn doğrudan-doğruya Eflâtûn felsefesine girmiş oluyor. Fakat burada bir ikinci müşkül nokta daha beliriyor. Eflâtûn'un İdea'ları (*muşul aflāṭūnîya*) tâbirindeki *muşul* kelimesi sâf mâkûlât âlemi ile mahsûsât âlemi arasındaki kabil-i tahayyül bir âlem (*'ālam al-aşbāḥ*)

yahut din ıstılahlarında olduğu gibi, *'ālam-i barzaḫ* dediğimiz, bir orta âlemi de ifâde eder. İşte bu risâleye göre, böyle orta bir âlemi meydana koyan ilk mutasavvıf Suhravardī 'dir ve bundan dolayı işrâkî akîde sâlikleri için, bu üç âlemi aynen kabûl etmek mecbûrîdir. Hâlbuki diğer bâzı muahhar mutasavvıflar bu âlemi Eflâtûn 'un İdea 'lar âlemi ile bir tutmuşlardır. Bu orta âleme *'ālam al-muṣul al-mu'allaḳa* derler ki, *Cābilḳā* ve *Cābrīṣā* ismindeki tasavvufî medineler bu âlemde bulunur ve hattâ Suhravardī kendisinin hayâlinde ve yahut rüyâsında gördüğü Aristo ile mülâkatın bu medinelerden Cābrīṣā 'da vukûa geldiğini söyler (bk. *Kitāb al-maṣārī' va 'l-muṭāraḥāt*, nşr. H. Corbin, İstanbul, 1945, s. 483—485). Suhravardī *al-Muṭāraḥāt* 'ta bu medinelerden „orta şark" şehirleri diye bahseder ki, bunların hakikî mânası, vecd hâlinde erişilen ve uyku ile uyanıklık hâlleri arasında bir hâl üzere iken görülen tezâhürler yahut sâdık rüyâlarda görülen suver-i akliye demektir. Bu orta âlem rûhlar âleminin hemen altında, yâni mâkûlât âleminin ikinci derecesinde, „küçük şark" ile „garbî menfâ" arasındadır. İşte garpta ecsâd âlemi batarken, şarkta ervâh âlemi yükseliyor; bu âlemin hemen altında ervâhın hâkim olduğu mâddî cisimler bulunur ki, burası o ervâhın medfenidir.

İşrâkıyûnun Suhravardī 'den sonra gelen başlıca muakkipleri arasında Şams al-Dīn Şahrzūrī, İbn Kammūna, Ḳuṭb al-Dīn Şīrāzī, daha sonraları Calāl al-Dīn Davvānī (ölm. 1501), bunun muârızı Ġiyāṯ al-Dīn Manṣūr b. Muḥammed al-Ḥusayn Şīrāzī (ölm. 1542) ve bilhassa 1640 'ta vefat eden Molla Ṣadrā Şīrāzī ve Bahā' al-Dīn al-'Āmilī [b. bk.] 'yi saymak lâzımdır.

İşrâkıyûn felsefesi felsefî akîdenin eski İran dinî akâidi ile Eflâtûn, Yeni-eflâtuncu, İrfâniye ve sünnî islâm akâidi ve şi'a akâidinden syncrétique bir yolda terkip edilmiş bir felsefe olarak, en kısa surette, tavsif olunabilir. İşrâkıyûn felsefesi için bk. bir de mad. ŞİHĀB AL-DĪN SUHRAVARDĪ.

Bibliyografya: Şihāb al-Dīn al-Suhravardī, *Macmū'a fi 'l-ḥikmat al-ilāhīya* (*Bibliotheca Islamica*, nşr. Corbin, İstanbul, 1945, tür. yer.); ayn. mll., *Kitāb Ḥikmat al-işrāḳ* (Tahran, taş. basm.); İbn Sīnā, *Kitāb al-işārāt va 'l-tanbīhāt* (frns. trc. A. M. Goichon), Paris, 1951, s. 1—5; George Sarton, *Intruduction to the History of Science* (Baltimore, 1931), II, 361; Brockelmann, *GAL*, I, 437 v.d.; *Suppl.*, I, 781 v. dd.; Muhammed İqbal, *The Development of Metaphysics in Persia* (London, 1908), 121—150; Kâtib Çelebî (nşr. M. Ş. Yaltkaya), I, 684; T. J. de Boer, *'Ūrānī* (*Ztschr. f. Assyriol*, 1912, XXVII, 8 v. dd.); Carra de Vaux, *La philosohpie illuminative d'après Suhrawerdi Meqtoul* (*JA*, 9. seri., 1902, XIX, 63 v. dd.); L. Gauthier, *Ibn Thofail...* (Paris, 1909), s. 59 v. dd.; M. Horten, *Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi* (Halle, 1912); ayn. mll., *Das philosophische System von Schirazi* (Strassburg, 1913); S. v. d. Bergh, *De templs van het licht door Soehrawardi* (*Tijdschr. voor Wijsbegeerte*, 1916, X, 30 v. dd.)

(ABDÜLHAK ADNAN-ADIVAR.)

İŞRĀḲİYŪN. [Bk. İŞRĀKIYÛN.]

İṬĀ'. [Bk. İTÂ.]

İTÂ. İṬĀ' (A), nazım ıstılahlarından olup, bir manzûmede muhtelif beyitlerin sonunda, mâna değiştirmeksizin, aynı kelimenin, kafiye olarak, kullanılmasına delâlet eder. Umûmiyetle yanlış addedilmekle berâber, araya yedi veya daha ziyâde beyit girdiği takdirde, bâzıları bu tekrârı câiz görmektedirler.

Bibliyografya: İbn Kaysān (Wright, *Opuscula arab.*, s. 56, 59 v. d.); Cheikho, *'Ilm al-adab* (Beyrut, 1897), s. 413; Coupry, *Traité de versification arabe* (Leipzig, 1875), s. 185—189; *La Khazradjyah* (nşr., trc. ve şerh R. Basset), Cezayir, 1902, s. 149.

(MOH. BEN CHENEB.)

İ'TĀḲ. [Bk. 'ABD.]

İ'TİḲĀD. [Bk. İTİKÂD.]

İTİKÂD. İ'TİḲĀD (A.), bir şeye „böyledir!" diye inanmak mânasına gelir. Bu ingilizcedeki „thinking" veya almancadaki „glauben" mânalarında olabilir yahut mutlak kanâat ifâde eder; böylece bu tâbir bilhassa dinî naslara inanışı ifâde için kullanılır (Lane, Dozy, *Supplément*). Bu mânada bu tâbir bir şeyin doğru olduğu hakkındaki kat'î kanâati ifâde eden *taṣdīḳ* tâbirinin tamâmiyle müterâdifidir ve *īmān* tâbirinden tefrik edilir. Çünkü bu, bâzılarına göre, aynı zamanda *'amal* ile *iḳrār* fikrini de ihtivâ eder. Taftāzānī 'ye göre, kendisinin Nasafī 'nin *'Aḳā'id* (Kahire, 1321, s. 7) adlı eserine yaptığı şerhte şerî'at ahkâmından bâzıları amele taallûk eder. Bunlara *far'īya* ve *'amalīya* denilir ve diğer bâzıları da *i'tiḳād* 'a müteallik olup, *aṣlīya* ve *i'tiḳādīya* adını alırlar (krş. Bācūrī, *Ḥāşiya 'alā şarḥ İbn Ḳāşim*, Kahire, 1321, I, 20; *Ḥāşiya 'alā matn al-Sanūsīya*, Kahire, 1283, s. 11 v. d.; Luciani, *Les prolégomènes théol. de Senoussi*, s. 4 v. dd.; *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, bk. mad. *ḥukm*). Sonraları, *al-i'tiḳād* tâbiri ekseriyâ *al-'aḳā'id* 'in yerine kullanılmıştır. Kelimenin tam mânası ile târifinde güçlükler çekildiği âşikârdır. *Kaşşāf iṣṭilāḥat al-funūn* (s. 954) 'da bu kelimenin iki mânası tefrik edilmektedir ki, bunlardan umûmiyetle mâlûm olan biri „kuvvetli inanç" ve daha nâdir olan diğeri ise, „kanâat, yakîn" mânalarıdır. Bunlardan birincisi aklî bir hukümdür (*cāzim*), fakat şüpheye mahal verebilir (*yaḳbal al-taşkīk*); ikincisi kat'î veya şâyân-i tercih (*rāciḥ*) bir hukümdür; *'ilm* 'e istinat eder, şüphe ve zan götürmez. Bu sonuncu mâna bâzan „yakîn bilgi" (*al-'ilm al-yaḳīn*) ile de gösterilir ve *al-cahl al-murakkab* 'i, yâni bilmediğini bilmemeği, kabûl etmez. Bâzıları birinci hâlde birinin bir vâkıaya tekabül ettiğine, diğerinin etmediğine göre, *i'tiḳād* 'ı iki kısma ayırırlar Bk. bir de mad. İMÂN.

(D. B. MACDONALD.)

İTİKÂD HAN. İ'TİḲĀD ḤĀN, Muḥammed Murād isminde keşmirli birinin lekabıdır. Bu zât hukümdar Farruḫsiyar [b. bk.] üzerinde o kadar büyük bir nufûz kazandı ki, onun hâs nedîmi oldu ve hukümdar ona *rukn al-davla i'tiḳād ḫān farruḫşāhī* unvanını verdi ve bilâhare onu kendisine vezîr tâyin etti. Farruḫsiyar 1124 (1713) 'te, gözlerine mil çekilerek, tahtından indirildiği zaman, İ'tiḳād Ḫān hapse atılıp, malları müsâdere edildi; sonra serbest bırakıldı ve Muḥammed Şāh [b. bk.] 'ın hukümdarlığı zamanında öldü.

Bibliyografya: Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb*, II, 790 v.dd.; Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, VII, 469—473, 476—479; Ġulām Ḥusayn Ḫān, *Siyar al-muta'aḫḫirīn* (ingl. trc., Kalküte, 1789), I, 123 v.dd.

İ'TİKĀF. [Bk. İTİKÂF.]

İTİKÂF. İ'TİKĀF (A.), islâmdan bir mü'minin, bir kaç zaman için, dünya işlerinden elini eteğini çekip, câmie kapanmasından ibâret olan bir dinî âdete alem olmuştur. *I'tikāf* 'a çekilmek dâimâ sevap sayılmıştır (*sunna*). Dinî ahkâmın ve bilhassa mubârek kadir gecesinin kudsiyetine iştirâk etmek maksadı ile, ramazanın ilk on gününde ifâsına teveccüh ettikleri a'mâl-i hasenedendir.

İslâm an'anesine göre, Peygamber de Medine 'de ramazanın son on gününü câmide geçirmek itiyâdında idi. *Laylat al-ḳadr* („kadir gecesi") hakkında bk. *Kur'an*, XLIV, 2; XCVII, 1—5; krş. *Kur'an*, II, 181. Hangi gecenin kadir gecesi olduğu meselesi kat'î olarak tesbit edilmemiştir. Ekseri müslüman din âlimlerine göre, ramazanın son on gününden biridir (bilhassa, tek rakamlı beş geceden biri, yâni ramazanın 21., 23., 25., 27. yahut 29. gecesi); diğerlerine göre, — ki Abū Ḥanīfa de bunlar meyânındadır — *ḳadr* gecesinin senenin bu devresinde olduğuna dâir hiç bir mâlûmat mevcût değildir.

Bibliyografya: Hadîs mecmûalarında ve fıkıh kitaplarında ramazan ayına dâir olan bahisler; Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 50; Th. W. Juynboll, *Hand. des islām. Gesetzes*, s. 125; A. J. Wensinck, *Arabic New-Year* (*Verhand. d. Kon. Akad. v. Wetensch. te Amsterdam*, Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, 1925, XXV, nr. 2). (TH. W. JUYNBOLL.)

İ'TİMĀD AL-DAVLA. [Bk. İTİMÂDÜDDEVLE.]

İTİMÂDÜDDEVLE. İ'TİMĀD AL-DAVLA (arap. „devletin güveni"), Safevîler devrinde baş-vekillere verilen unvandır. Buna aynı zamanda *vazīr-i a'ẓam* ve *nuvvāb* unvanları veya *Īrān medārī* („İran 'ın mihveri") lekapları da verilirdi. Kendisinin nufûzu çok büyük idi; çünkü memleket işlerinin en yüksek âmiri idi ve onun mührü olmaksızın, hukümdarın hiç bir hukmü mûteber sayılmazdı. Bununla berâber, âkıbeti münhasıran efendisinin keyfine bağlı olduğundan, mevkii hiç de emin değil idi; çünkü baş-vekilin yanında kendisine kâtiplik vazifesini yapan, fakat hukümdar tarafından tâyin edilmiş olan bir murâkıp (*nāẓir*) bulunurdu. İsfahan 'da saraya yakın bir yerde otururdu ve müzâkereleri sarayın avlusunda yapardı. Umûmî resm-i kabûllerde hukümdarın sağında dururdu ve at ile çıkıldığı zaman da aynı tarafta bulunurdu ki, kendisinin *vazīr-i rāst* („sağda bulunan vezîr") unvanı buradan gelmektedir. Azledildiği zaman, muayyen bir şehre nefyedilir ve burada herhangi bir kimse gibi yaşardı. Kendisinin maaşı her sene hanlardan ve kabîle reislerinden aldığı *rusūm* („vergi") tesmiye edilen muayyen bir paradan ibâret idi ki, buna mukabil, onları sarayda himâye ederdi. Geliri, 1660 senesinde, 900—1000 *tumān* (360.000—400.000 frank) arasında olarak tahmin edilmekte idi.

Bibliyografya: Kaempfer, *Amoenitates exoticae*, s. 60 v.d.; Tavernier, *Voyages*, II, 296; Chardin, *Voyages en Perse* (1711), VI, 92; P. Raphaël du Mans, *Estat de la Perse*, s. 14, 15; Poullet, *Nouvelles relations du Levant* (Paris, 1668), II, 211.

(CL. HUART.)

'İṬḲ. [Bk. 'ABD.]

İTTİḤĀD. [Bk. İTTİHÂD.]

İTTİHÂD. İTTİḤĀD, birleşme ve bir olma. Eski islâm ulemâsı iki *ittiḥād* nev'i tefrik ederler: hakikî ve mecâzî ittihad. Bunlardan birincisi, ayrıca kelimenin, 1. 'Amr 'in Zayd olması veya Zayd 'in 'Amr olması gibi, bir tek şey hâline gelen iki şeye tatbik edildiğine ve yahut 2. Zayd 'in, evvelce mevcût olmayan başka bir şey hâline girmesi gibi, evvelce mevcût olmayan bir şeye tatbik edil-

diğine göre, iki tâlî kısma ayrılır. Bu hakikî mânada *ittiḥâd*, bizzarûre imkânsızdır; *al-iṯnān lā yattaḥidān* ibâresi bunu ifâde eder. Kelimenin ikinci mânasında, yânî mecâzî mânada, ifâde ettiği mânaya göre, üç tâlî kısım ayrılabilir: 1. ânî veya tedricî bir değişme ile, bir şeyin başka bir şeye inkilâp etmesi; msl. suyun hava olması gibi (bu hâlde suyun mâhiyeti bozulmuş, hâs şekli [„forma specifica“] ayrılmıştır ve havanın hâs şekli [„forma specifica“] bunun yerini almıştır) ve yahut siyahın beyaz olması gibi (bu takdirde bir şeyin bir vasfı kayboluyor ve bunun yerine başka bir vasıf kâim oluyor); 2. terkip yolu ile bir şeyin başka bir şey olması ve böylece üçüncü bir şeyi doğurması gibi (msl. su ile karıştırılan toprağın balçık olması); 3. bir şahsın başka bir şahıs şeklini alması gibi (msl. bir meleğin insan şekline girmesi). Bütün bu üç mecâzî *ittiḥâd*'a hakikatte rastlanmaktadır. Tasavvuf ıstılahında *ittiḥâd* mahlûkun hâlikı ile birleşmesini ve yahut böyle bir birleşmenin mümkün olduğu nazariyesini ifâde eder. Bu bir tek mevcûdiyet hâline geçme telakkîsi, buna muvâzî *ḥulûl* [b. bk.], yânî ulûhiyetin bir mahlûkta tecessümü akîdesinde olduğu gibi, sûfîlerce dalâlet sayılmaktadır; çünkü bu telakkî iki mevcûdiyet arasında bir tecânüsü tazammun eder ve bundan dolayı, ilâhî mevcûdiyet hâricinde, başka hiç bir hakikî mevcûdiyeti kabûl etmeyen ilâhî vahdet (*tawḥîd*) mefhûmuna aykırıdır. *İttiḥâd* bu mânada bir tek mevcûdiyet hâlinde birleşen iki mevcûdiyet icâp ettirir; hâlbuki sünnî sûfîlere göre, insânî ferdiyet tek ve ebedî hakikatte fena bulan (*fanâ' fi 'l-ḥaḳḳ*) bir hâdisedir. Sûfîlerin *waḥdat* veya *tawḥîd* tâbirleri gibi, *ittiḥâd* tâbiri de bâzan bir akîdeyi ifâde için kullanılır ki, bu akîdeye göre, mevcûdât başlı-başına mevcût değildir; çünkü mevcûdiyetleri Allaha bağlıdır ve bu mânada Allah ile bir tek şey teşkil ederler (ʿAbd al-Razzāḳ al-Kāşî, *Iṣṭilāḥāt al-ṣūfîya*, nşr. Sprenger, s. 5). Şaʿrānî, *al-Yavāḳît va 'l-cavāhir* (Bulak, 1277, s. 80, 18 v.dd.)'de zikredilen ʿAlî b. Vafā'ya göre, *ittiḥâd*, sûfîlerin ıstılâhında, „mahlûk irâdesinin hâlik irâdesi içinde fenâ bulmasını“ ifâde eder.

Bibliyografya: Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), s. 1468; Curcānî, *Taʿrîfât* (nşr. Flügel), s. 6; Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. Nicholson), s. 254; Maḥmûd Şabistarî, *Gulşan-i rāz* (nşr. Whinfield), beyit 452—455; Tholuck, *Sufismus*, s. 141 v.dd.; Macdonald, *The religious Attitude and Life in Islam*, s. 258.

(NICHOLSON.)

ʿİVAŻ. [Bk. IVAZ.]

İVAZ. ʿİVAŻ (A.), islâm fıkhında bir alım-satım akdinde veya diğer bir akidde, bir tarafın taahhüdüne karşılık olarak, diğer tarafın vermek veya yapmak mükellefiyetinde olduğu şeyleri ifâde eder. (TH. W. JUYNBOLL.)

İYĀD. [Bk. IYĀD.]

İYÂD. ʿİYĀD, Maʿaddî (İsmaʿîlî) gurubundan büyük bir arap kabîlesidir. Şeceresi şöyledir: İyād b. Nizār b. Maʿadd b. ʿAdnān. İyād kabîlesinin kardeş kabîleleri Rabîʿa, Anmār ve Mużar'lar idi. Banî İyād'ın bir kısmı hıristiyan idi. At hakkındaki tasvirleri ile şöhret bulmuş olan şâir Abū Du'ād ile meşhûr Ḳuss b. Sāʿida İyād kabîlesine mensûp idiler.

Bunlar önceleri Tihāma'de, Nacrān [b. bk.] hudûduna kadar giden sâhada yaşıyorlardı. III. asrın ilk yarısında, kütle hâlinde, şarkî Irak'a ve bilâhare Elcezîre'ye hicret ettiler. İşgâl ettikleri yerler arasında bilhassa şunlar zikre değer: Anbār (söylenildiğine göre, buraya arap yazısını getirmişlerdir). ʿAyn Ubāġ (Anbār'ın arkasında), Sindād, Takrît, Baṭn İyād (Kûfe istikametinde), Bāʿica, Cāʿiz, al-Cabal (Irak'ta), Cavv Ẓurayf, al-Ḥaffa, Ḥidād, Mavṣib (Mavṣab), al-Mustarād, al-Salavṭaḥ, Şibāk, al-Şaḳîḳa (Irak'ta), Şuvva 'l-Acdād, al-Ṣaʿlabîya (Mekke ile Medine arasında), al-ʿUdna. Banî İyād'ın suları bilhassa Laşâf ile Lifāẓ idi. Bunların bir kısmı, ihtimâl henüz kütle hâlinde Irak'a hicret etmeden evvel, Ḳużāʿa'lar Tihāma'den Baḥrayn'e doğru hicret ettikleri zaman, onlara iltihak ettiler; diğer bir kısmı Vādî Bîşa [b. bk.]'de kaldı. Böylece İyād köylerine Suriye (msl. Antakya, Humus, Haleb)'de, sonra yunan arâzisinde Anadolu (Ankyra = Ankara)'da ve Bargas (Πάγραι) v.b. gibi yerlerde tesâdüf edilir.

Tarih. Milâdî III. asrın başlangıcına doğru, Mekke'ye hâkimiyetin de bağlı bulunduğu Kâbe'nin ele geçirilmesi için, Banî İyād ile Banî Mużar arasında bir mücâdele başlamış idi; bu iki kabîle, ittifak ederek, daha evvel Banî Curhum'ü buradan atmışlardı. Bunun üzerine, İyād'lar mağlûp olarak, ilk önce Irak'a hicret ediyorlar; burada bilhassa ʿAyn Ubāġ'da ve aynı zamanda Ḥîra'nin cenûbundaki mıntakanın muhtelif noktalarında yerleşiyorlar. Irak'taki ikametlerinin ilk zamanlarında Banî İyād, bütün Irak arapları üzerinde nufûz ve iktidarı bulunan Azd kabîlesi reisi Caẓîma b. Mālik'in akınlarına mârûz kaldı. Caẓîma kendilerinden ʿAdî b. Rabîʿa'nın teslimini istedi; uzun bir tereddütten sonra, Banî İyād dehâlet etti ve ʿAdî'yi serbest bıraktı; o da, bilâhare, Caẓîma'nın hemşîresi ile evlendi.

Irak'ta Banî İyād, zannedildiğine göre, Ḥîra'nin lahmî emîrine tâbî idi. Munẓir b. Mā' al-Samā' ile Kinda emîri al-Ḥāriṯ b. ʿAmr b. Ḥucr arasındaki mücâdele esnâsında, onları Munẓir'in maiyetinde görüyoruz. VI. asrın başlangıcında Banî İyād İran arâzisinde akınlar yapıyor ve Fırat'ı geçiyor. Onlara karşı gönderilen bir İran süvâri kıt'ası, Banî İyād tarafından, Kûfe yakınında tamâmiyle imhâ ediliyor [bk. mad. DEYRÜLCEMÂCİM]. Banî İyād'ın akınlarına karşı, kendisini müdâfaa için ve onlardan intikam almak arzusu ile, Ḫusrav (Kisrā) Anûşirvān, Mālik b. Ḥārişa kumandası altında, bir ordu gönderiyor ki, rivâyete göre, bu orduda Banî Bakr b. Vāʿil [b. bk.]'den bir kıt'a mevcût idi. Banî İyād, kendi kabîlesine mensûp şâir Laḳîṭ'ın ikazına rağmen, gâfil avlanıyor ve kaçıyor. İranlılar kendilerini tâkip ediyor ve onları, bir rivâyete göre, al-Ḥuraciya mahalli yakınında, mühim bir hezîmete uğratıyorlar. Bu hezîmet üzerine, Banî İyād'ın Suriye'ye çekildiği zannedilmektedir. Kabîlenin bir kısmı yunan arâzisinde Ankara'ya gitti ve burada, daha evvel yerleşmiş kendi kabîlelerine mensûp bir çok kimselere tesâdüf etti. Münferit bir rivâyetten İran hükümdarı Sāpōr (Sābūr) Ẕu 'l-Aktāf'ın, IV. asırda Banî İyād'a karşı bir te'dip seferi yapmış olduğu anlaşılıyorsa da, bu rivâyetin Sābūr ile Kisrā'nın birbirine karıştırılmasından ileri gelmiş olması muhtemeldir. Ẕū Ḳār muhârebesinde [bk. BAKR B. VĀʾIL] bunlar, Elcezîre'nin Ḳużāʿa kabîleleri ile birlikte, Ḫālid b. Yazîd al-Bahranî'nin idâresi altında, iranlıların yanında harp ediyorlar. Banî İyād'ın bir kısmı Bakr'ler ile gizlice münâsebetlerini idâme ettiriyor ve harp esnâsında kaçmağa başlıyor ki, bu hareket İran safları arasında karışıklık husûle getiriyor. Ẕū Ḳār muhârebesinden sonra, Elcezîre'nin diğer hıristiyan arap kabîleleri gibi, bunlar da daha bir kaç sene iranlıların idâresi altında kalıyorlar. Anbār yakınında bulunan ʿAyn Tamr muhârebesinde bunları, Elcezîre kabîleleri ile berâber, Mihrān b. Bahrām Cubîn'in idâresi altında, iranlıların tarafında buluyoruz. Abū Bakr'in halifeliği zamanında, 12 (634) senesinde, Banî Tamîm ile Elcezîre'nin hıristiyan arap kabîleleri arasında, bir çokları gibi, Banî İyād'ın da büyük bir kısmı, yalancı kadın peygamber Sacāḥ [b. bk.] ile birleşiyor. Aynı sene içinde Ḫālid b. Valîd [b. bk.], Fırat'ın sağ sâhili üzerinde Firāż'da, iranlıların yanında, harbeden bu kabîleyi büyük bir hezîmete uğratıyor. ʿOmar'in halifeliği zamanında, 17 (638) senesi ilk baharında, Bizans imparatoru Heraklius, müslümanlar tarafından işgâl edilmiş olan Suriye vilâyetini tekrar ele geçirmek için, büyük bir gayret sarfediyor. Bu maksat ile muhâsarasına başlanılan Humus'a doğru, içinde, Fırat ve Dicle kabîleleri ile birlikte, Banî İyād'ın bir kısmının da bulunduğu büyük bir ordu gönderiyor. Bu esnâda müslümanlar Elcezîre'yi istilâ ediyorlar ve Takrît'teki hıristiyan arap askerlerinin, bilhassa bilâhare islâmiyeti kabûl eden Banî İyād'ın gizlice yardımı ile, bu şehri ele geçiriyorlar. Humus önünde bulunan Elcezîre kabîleleri, Elcezîre'nin istilâsını ve bir ordunun yaklaştığını öğrenince, tehlikede bulunan vatanlarını müdâfaa için, Bizans ordusunu terkediyorlar. Daha evvel Bizans ordusuna iltihak etmiş olan Ḳinnasrîn, Haleb ve diğer Suriye şehirlerindeki araplar, Ḫālid b. al-Valîd ile gizlice anlaşıyorlar ve bizanslılara taarruz ediyorlar; mağlûp olan bizanslılar kaçmak mecbûriyetinde kalıyorlar. İçlerinde İyād'lar da bulunan Bizans ordusu bakiyeleri Kilikya'ya çekiliyor ve burada müslümanların tâkibâtına uğrayıp, hemenhemen tamâmiyle imhâ ediliyor. Ertesi sene, yânî 18 (639)'de, Abū ʿUbayda [b. bk.]'nin yerine, Humus, şimâlî Suriye ve Elcezîre'nin idâresini İyād b. Ġanm eline aldığı zaman, Anadolu'da Kapadokya'ya doğru kaçan İyād'lardan başka, bütün Elcezîre kabîleleri inkiyât ve islâmiyeti kabûl ediyorlar. Fakat İyād'lar Kapadokya'da ancak az bir zaman emniyet içinde yaşayabiliyorlar; çünkü halife ʿOmar, kendi vilâyetlerinde bulunan hıristiyanlara karşı tâkibâtta bulunmak tehdidi ile, imparator Heraklius'tan bunların kendisine teslimini istiyor ve imparator Heraklius da bu talebi kabûl mecbûriyetinde kalıyor. Bunun üzerine, Banî İyād'dan 4.000 kişi Suriye'ye geçiyor ve halifenin hukmü altına giriyor. Bundan sonra bunlardan artık hiç bahsedilmiyor.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam*, bk. fihrist ve IV, 978; Hamdānî, *Cazîra*, bk. fihrist; Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr. de Goeje), I, 685, 752—756, 1032, 1034, 1108—1111, 1911, 2061 v. d., 2074 v. d. ve fihrist; İbn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), I, 57; *Aġānî*, IV, 75; XIV, 41, 42; XV, 95—99; XX, 23—25; Abu 'l-Fidā', *Historia anteislamica* (nşr. Fleischer, s. 192); Balāẕurî, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 164, 283; Masʿūdî, *Murūc*, bk. fihrist; Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen* (2. kısım: *Ismā'ilit. Stämme*, levha A 4 ve *Register*, s. 244); Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), bk. fihrist; Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert* (*ZDMG*, XXIII, 567 v. d.). (J. SCHLEIFER.)

İYÂD. ʿİYĀŻ B. MŪSĀ, ABU 'L-FAẒL İYĀŻ B. MŪSĀ B. ʿİYĀŻ AL-YAḤṢUBÎ AL-SABTÎ AL-MĀ-

LIKÎ (1083—1149), mâlikî fakîhi, hadîs âlimi, tarihçi, edîp ve şâir olup, AL-ḲĀŻĪ 'IYĀŻ lekabı ile tanınmıştır. Septe'de 15 şâbân 476 (29 kânun I. 1083)'da doğdu ve Merâkeş'te 7 cemâziyelâhır (13 teşrin I.) veya ramazan 544 (11 kânun I. 1149)'te öldü.

Doğduğu şehirde tahsil ettikten sonra, 507 (1114)'de Kurtuba'ya gitti ve burada bilhassa hadîs tahsiline koyuldu ve Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. 'Attāb ile Abu 'l-Valîd İbn Ruşd'ün derslerini tâkip etti. Üstâdlarının sayısı yüzü bulmuştur. Doğduğu şehre döndüğü zaman, burada kadılık yaptı ve her kesi memnûn bıraktı. 531 (1136/1137)'de Kurtuba kadısı oldu; fakat az zaman sonra, tekrar Septe kadılığına avdet etti. Muvahhidlerin gelişini ilk selâmlayanlar arasında bulundu ve bunların reisine tâzimde bulunmak üzere, Salā'ya gitti; fakat Muvahhidler hânedanının 543 (1148/1149)'te, karışıklıklar dolayısı ile, zayıfladığını görünce, memleketi olan Septe'den kaçtı ve Merâkeş'e gitti; burada öldü ve Bāb Aylān'a defnedildi.

Kendisinin yazdığı söylenilen 20 eserden ancak şunları tanıyoruz: 1. *Kitāb al-şifā' bi-ta'rīf ḥuḳūḳ al-Muṣṭafā*, Peygamberin fazîlet ve meziyetlerini anlatan bir tarih kitabı olup, İstanbul'da (iki defa, 1. ts. ve 2. tab., 1329) ve Kahire'de (1276, 1312 ve 1327, harekeli) neşredilmiştir; 2. *Maşārik al-anvār fī iḳtifā' ṣaḥīḥ* (bir şekli de *'alā Ṣaḥīḥ*) *al-āṯār* (Cezayir, Fagnan, *Katalogue*, nr. 540; Hidiv kütüp., *Fihrist*, I, 420), Mālik'in *Muvaṭṭa'*, Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'i ve Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde tesâdüf edilen nâdir ıstılahlar lugati; 3. *Kitāb tartīb al-madārik va taḳrīb al-masālik li-ma'rifat a'lām maẕhab Mālik*, mâlikî mezhebine mensûp âlimlerin hâl tercümeleri kamusu (al-Hāmel zâviyesindeki nüsha hakkında bk. R. Basset, *Giorn. della Soc. asiat. ital.*, X, 56 v. d.; Madrid, Real Academia, Codera, *Misión hist.*, s. 175, nr. 35; 200 senesinin sonunda biten birinci kısmın bir nüshası makale sâhibinin husûsî kütüphânesinde; tercümeleri ile birlikte bâzı parçalar için bk. *Centenario della nascita di Michele Amari*; Palermo, 1910, I, 251—276 ve 365—384; II, 133). 4. *Kitāb al-ilmā' ilā ma'rifat uṣūl al-rivāya va taḳyīd al-samā'* (Ayasofya, nr. 433, mükerrer, Casiri, *Bibl.... Escur.*, I, nr. 1567, hadîs rivâyeti hakkında); 5. *İkmāl al-mu'lim fī şarḥ Ṣaḥīḥ Muslim* (İstanbul, Nûruosmâniye, nr. 1035 ve Râgıp Paşa, nr. 310; Casiri, I, nr. 1003—1006); 6. *al-Tanbihāt al-mustanbaṭa 'ala 'l-kutub al-mudavvana* (Casiri, I, nr. 987, krş. nr. 986); 7. *Buġyat al-rā'id ilā mā taẕammanahu ḥadīṯ Umm Zar' min al-favā'id* (Berlin, nr. 1585—1586), Peygamber tarafından anlatılmış olan Umm Zar' hikâyesinin şerhi; 8. *Kitāb al-I'lām bi-ḥudūd ḳavā'id al-islām* (krş. Casiri, *ayn. esr.*, I, nr. 1555; al-Ḳabbāb'ın şerhi ile, Cezayir, Fagnan, *Cat.*, nr. 570), islâmın beş şartının (*ḳavā'id*) izahı; 9. *Ḳasīda* (Berlin, nr. 7691, 1), *Kur'an*, LXV, 7. âyetin son beş kelimesi hakkında. 10. *'Aḳīda* (Hidiv kütüp., *Fihrist*, VII, 295; müellifi mechûl bir şerh ile).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 392; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis* (Madrid, 1885), s. 325, nr. 1269; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila* (Madrid, 1882), s. 446, nr. 972; İbn al-Abbār, *al-Mu'cam*, (Madrid, 1886), s. 294, nr. 279; al-Fatḥ b. Ḫāḳān, *Ḳalā'id al-'iḳyān* (Paris, 1277 h.), s. 255; al-Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd, ts.), IV, 99; Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), XVI, 5; İbn Farḥūn, *al-Dībāc* (Fas, 1316), s. 117; İbn al-Ḳāżī, *Caẕvat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 277; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), I, 151; Maḳḳarī, *Azhār al-riyāż fī aḫbār 'Iyāż* (Tunus, 1222), I; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber* (Göttingen, 1882), s. 19, nr. 246; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico* (Madrid, 1898), s. 218, nr. 174 ve s. 505; Brockelmann, *GAL*, I, 369 v. d., II, 700; *Suppl.*, I, 630 v. dd.; Huart, *Litt. arabe*, s. 232; Moh. Ben Cheneb, *Etude sur les pers. ment. dans l'Idjāza du cheikh Abd el-Qādir al-Fāsī*, nr. 90; Tor Andrae, *Die Person Mohammeds* (Upsala, 1917), s. 60, 112, 118 v. d., 147 v. dd.

(MOH. BEN. CHENEB.)

İYAR. Süryânî takviminin 8. ayı. Kelimenin okunuşu hakkındaki fikirler muhteliftir. Bīrūnī (bk. *Bibliyografya*) bu ismin, bugün üçüncü harfini teşkil eden *alif*'in aslında bulunmadığını söylüyor. Şu hâlde baştaki hareke, *a* ile *i* arasında, mütehavvildir ve *yā*'nın şedde ile okunması müttefikan kabûl edilmiş değildir. Bugün kullanılan şekli *ayyār*'dır. Bu ay, Roma takviminin mayıs ayına tekabül eder ve onun gibi, 31 gündür. Bīrūnī'ye göre, bu ayın 6'sı ile 19'unda, 3. ve 4. kamer menzili yükselir; 17'si ile 18'inde ise, alçalıp, kaybolur. Selefkîler takviminin 1300 yılında (m. 989), Bīrūnī'ye göre, bu ayın 5, 18 ve 31'inde 2.—4. kamer menzilindeki yıldızlar doğar, 16—18'indekiler ise, batar [bk. NİSĀN.]

Bibliyografya: al-Bīrūnī, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 60, 70, 347 — 349; krş. bir de mad. TAMMŪZ'da zikri geçen eserler.

(M. PLESSNER.)

İYÂS. [Bk. İYÂS.]

İYÂS. İYĀS B. MU'ĀVİYA (664—740), 'Omar b. 'Abd al-'Azīz tarafından, Basra kadısı tâyin edildi; 121 veya 122 (739/740), senesinde 76 yaşında öldü. Bu zât, kendisi hakkında hikâye edilen ve al-Madā'inī tarafından bir eserde (*Zakan Iyās*) toplanmış olan müteaddit zekâ ve seziş nümûneleri ile, arap edebiyatında darb-ı mesel hâline gelmiştir (*azkan*^{u} *min Iyās*, Freytag, *Prov. Arab.*, I, 593). Bu suretle kendisi halk tarafından çok tanınmış ve takdir edilmiş bir şahsiyet olmuştur; krş. R. Basset, *Revue des Traditions populaires*, VI, 67.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1299), I, 143 v. dd.; İbn Nubāta, *Şarḥ al-'Uyūn 'alā risālat İbn Zaydūn* (İskenderiye, 1290), s. 73 v. dd. (al-Ṣafadī'nin *Şarḥ lāmīyat al-'acam* adlı eserine hâşiye); al-Şarīşī (al-Ḥarīrī'nin *Maḳāmāt*, VII, adlı eserinin şerhi).

'İYÂŻ. [Bk. İYÂD.]

İZAC. [Bk. MĀL AMĪR.]

'İŻĀDA. [Bk. İDÂDE.]

İZĀFA. [Bk. İZÂFET.]

İZÂFET. İZĀFA (A.), „ekleme, ilhak, ilâve, izâfe", umûmiyetle lâtincede „status constructus" ve türkçede izâfet denilen arapça bir gramer ıstılâhı olup, birincisi ikincisi tarafından tâyin veya daha yakından tavsif edilmiş olan iki ismin birbirine alâka ve nisbetini bildirir. Arapçada birincisi (*al-mużāf* „izâfe edilmiş olan") — cümle içinde bulunması icâp eden hâllerden birinde ve ikincisi (*al-mużāf ilayh* „kendine izâfe edilen") — *macrūr* hâlde bulunur. Bunların birleşmesi mülkiyet, vasıf, madde, cevher, sebep veya netice, kısım veya küll, mef'ûl veya fâ'il münâsebetlerini ifâde eder. Bu birleşmenin belli-başlı husûsiyetleri şunlardır: 1. iki kelime bir arada bir küll teşkil eder ve birbirinden ayrılamaz; bundan dolayı *mużāf*'ı tavsif eden her sıfatın veya ona muâdil kelimenin *mużāf ilayh*'ten sonra gelmesi icâp eder; msl. *bintu 'l-maliki 'l-ḥasanatu* „melikin güzel kızı"; 2. *mużāf* ile *mużāf ilayh* bir arada muayyen veya gayr-i muayyendir; her iki hâlde *mużāf, mużāf ilayh* tarafından, kâfî derecede tâyin edilmiştir ve umûmiyetle harf-i târifsiz ve tenvinsiz olarak bulunur (krş. *bintu 'l-maliki* „melikin kızı" ve *bintu malikin* „bir melik kızı"). *Mużāf*'ın, kendini tâkip eden *mużāf ilayh* tarafından, daha büyük bir vuzûh ile tâyin edilmesi icâp eden bir sıfat, ism-i fâil veya ism-i mef'ûl olması hâli, yukarıda söylenilen kaidenin istisnâsını teşkil eder. Bu takdirde *mużāf, mużāf ilayh* gibi, harf-i târif alır; msl. *al-żāribu 'l-'abdi* („köleyi döven"). Bu izâfete araplar *al-iżāfa ġayru 'l-ḥaḳīḳiya* („hakikî olmayan izâfet") ve *al-iżāfat al-lafẓīya* („lafzî izâfet") derler. *Mużāf ilayh*'in *macrūr* hâlde olması vâkıâsı, arapların fikirlerine göre, izâfetin muhtevî bulunduğu bir harf-i cerrin, bir edâtın, âmil olmasından ileri gelmektedir; msl. *baytu Zaydin* („Zayd'in evi") = *al-baytu 'llaẕī li-Zaydin* („Zayd'e âit olan ev").

Bibliyografya: Sībavayhi, *Kitāb* (nşr. Derenbourg), II, 64, 9 v. dd.; Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal* (nşr. Broch^{2}), s. 36—44; İbn Ya'īş (nşr. Jahn), s. 303—356; Muḥammed A'lā Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger, *Dictionary of Technical Terms*, s. 838—893); Lane, *Arabic-English Lexicon*, s. 1814; Wright, *Arabic Grammar*^{3}, II, 198 A, 234 B.

(ROBERT STEVENSON.)

Farsça izâfet terkibi iki isim veya bir isim ile bir sıfat, masdar, ism-i fâil ve zamîr arasında her hangi bir ilgi ifâde eder. Farsçada bir kaç türlü izâfet terkibi mevcûttur.

I. Tâyin eden kelime (muzâf ileyh) tâyin edilenden (muzâf) sonra gelir ve aralarında kesre-i izâfet, hemze-i izâfet veya yâ-yı izâfet denilen bir *i* edâtı (şiirde, vezin icâbı, bâzan uzun *ī*) bulunur ki, bu edât eski İrancada bir rabıt zamîri olan *-hiya*'dan inkişâf etmiştir. Bu edât, muzâf olan kelime bir sâmite ile nihâyet buluyorsa, yazıda hiç gösterilmez; *ā*, *ū* ile nihâyet bulan farsça kelimelerden sonra, umûmiyetle *-y* (= *-yi*), *a͡*, *e͡*, *ā* ve *ī* ile nihâyet bulan farsça ve arapça kelimelerde bir hemze (' = *i*) şeklinde yazılır. Bilhassa şiirde, *banda͡*, *parda͡*, *parvara͡* v.b. gibi kelimelerden sonra, ya hiç kullanılmaz veya *-ay* şeklinde bir diftong hâline girer (bk. J. Rypka ve M. Borecký, *Farruḫī*, *AO*, 1947, XVI, nr. 1—2, s. 24).

Bu sûretle teşkil edilmiş olan izâfet terkipleri şu münâsebetleri ifâde eder: 1. Asıl ilgi hâline tekabül eden mülkiyet (*cām-i Cam* „Cem'in kadehi"); bu takdirde yeni farsçanın ilk devir şiirlerinde bâzan izâfet kesresinin düştüğü görülür (*sipahbaz siyah* „ordu kumandanı" *birāẕar piẕar tust* „senin babanın kardeşidir"). 2. İki isim arasında atf-ı beyân veya bedel münâsebeti; bu takdirde türkçedeki ikinci veya üçüncü nevî izâfete tekabül eder (*anguştar-i zar* „altun yüzük", *diraḫt-i sīb* „elma ağacı", *şahr-i Şīrāz* „Şîraz şehri"). 3. Teşbih veya istiâre münâsebeti (*tīġ-i zabān* „kılıç gibi dil", *pança͡-i marg* „ölümün pençesi"). 4. Mevsûf ile sıfat münâsebeti (*man-i bīçāra͡* „ben zavallı", *āb-i pāk* „temiz su"). 5. Has isimler arasında, daha

ziyâde yeni farsçanın eski devirlerinde, baba ile oğul ve şahıs ile memleket münâsebeti (*Rustam-i Zāl* „Zâl oğlu Rüstem“, *Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān* „Mas'ūd b. Sa'd b. Salmān“, *Şihāb al-Dīn-i Ġūr* „Gûrlu Şihâbeddin“).

II. İki isim, farsçada izâfet terkibinde bulunduğu tertibi muhâfaza ettiği hâlde, izâfet kesresi olmaksızın, bağlanmış olabilir (*iżāfat-i maḳṭū'* „kesilmiş izâfet“: *cāmaᵓ-ḫᵛāb* „yatak“, *Sar-nāmaᵓ* „kitap unvanı, başı“). Yeni farsçanın ilk devirlerinde daha sık rastlanan bu izâfet terkibine, bugün yalnız *ṣāḥib* („sâhip“), *sar* („baş“), *mīr, amīr* („emîr, kumandan“) v.b. gibi, az mıkdarda belli kelimeler ile yapılan terkiplerde tesâdüf edilir (*ṣāḥib-dil* „gönül sâhibi“, *ṣāḥib-camāl* „güzellik sâhibi, güzel“, *mīr-āḫūr* „mîrâhûr“, *dar-sa'ādat* „saâdet kapısı, İstanbul“). Bunlar bâzan, türkçede olduğu gibi, mürekkep bir isim hâline gelmiş (terkîb-i mezeî) olabilir (*nay-şakar* „şeker kamışı“, *kaj-dum* „akrep“, *āb-dast* „abdest“).

III. Farsça izâfet terkibindeki sıranın aksine ve aralarında izâfet kesresi bulunmaksızın yapılan terkipler (*iżāfat-i maḳlūb* „ters çevirilmiş izâfet“: *Īrān zamīn* „İran ülkesi“, *Tūrān sipāh* „Turan ordusu“). Böyle terkiplerden bâzan mürekkep isimler meydana gelmiştir (*şab-nam* „çiğ, şebnem“).

IV. Farsçada ilgi hâli bir de *az, ān-i, azān-i* ve *māl-i* ile ifâde olunur (*az padar* „babanın“, *az-ān-i ḫāna* „evin“, *māl-i zamīn* „yerin“).

V. Nihâyet *-rā* dat.-akk. ekini almış olan kelimeler isnâdî fiiller ile, cümle içinde, ilgi münâsebetini ifâde edebilir (*zanrā duḫtarīst* „kadının bir kızı var“, *mardrā pusarī būd* „adamın bir oğlu var idi“).

Farsçada muhtelif muzâf ileyhlerin birbirini tâkip etmesi (*tatābu'-i iżāfāt*) mümkündür ve buna sık-sık rastlanır. Bu kullanış ancak üslûp bakımından tenkit edilebilir. İsmin müteaddit sıfatları bulunduğu takdirde, bunlar kesre-i izâfet ile bağlanır (*pādişāh-i buzurg-i ḳavī* „büyük, kuvvetli pâdişah“).

Bibliyografya: J. Darmesteter, *Études iraniennes* (Paris, 1883), I, 131; C. Salemann ve V. Shukovski, *Persische Grammatik* (Berlin, 1899), s. 28—37; P. Horn, *Neupersische Schriftsprache* (*GIPh.*, I, 108 v.d.); H. Jensen, *Neupersische Grammatik* (Heidelberg, 1931), s. 47 v.dd.; A. Ateş ve A. Tarzi, *Farsça grameri* (İstanbul, 1942), I, 49, 51—56 ve 89. (AHMED ATEŞ.)

Türkçe izâfet, muayyen veya gayr-i muayyen ilgi (muzâf ileyh) hâlinde bulunan bir ismin mülkiyet zamîri almış olan diğer bir isim ile birleşmesinden ibâret, bir tâyin gurubu olup, âidiyet, temellük ve tahsis mânalarını ifâde eder. İki rükünden müteşekkil olan izâfette ilgi hâlinde bulunan isme — muzâf ileyh (kendine izâfe edilen) ve mülkiyet eki almış olan isme ise — muzâf (kendi izâfe edilen) denilir ve her ikisinin teşkil ettiği bütün de bir „izâfet terkibi“ olur. Bu isim gurubunda birinci rükün ikincisini tâyin ve itmâm eder ve muzâftaki mülkiyet eki, gurubun muzâf ileyh hâlindeki rüknüne râcî bulunur.

Türkçede bir kelime gurubunda mânayı tamamlayan tâlî kısmın mânası tamamlanan aslî kısma tekaddümü kaidesine binâen, izâfette de, arapça ve farsçanın aksine olmak üzere, muzâf ileyh muzâftan evvel gelir. Ancak bâzan konuşma dilinde ve nazımda, vezin, kafiye veya mâna vurgusu icâbı, muzâfın evvel geldiği de vâkîdir.

Muzâf ileyhi muayyen olan, yâni ilgi (Gen.) hâli eki taşıyan izâfete, tâyinli veya birinci nevî izâfet denilir. Bu izâfetin ifâde ettiği mâna muayyendir, ferdîdir. Tâyinli izâfette, gerek muzâf ileyh, gerekse muzâf kendi vurgusunu muhâfaza eder. Bunun yanında bir de, muzâf ileyhin şekli bakımından, nâkıs bir izâfet terkibi vardır. Tâyinsiz veya ikinci nevî izâfet denilen bu gurup, eksiz (gayr-i muayyen ilgi hâlinde) bir isim ile mülkiyet eki taşıyan müteâkip diğer bir isimden terekküp eder. Bu izâfet, muayyen veya ferdî bir münâsebetten ziyâde, umûmî bir şeyi, bir cinsi veya nev'i, bir tipi veya bir mefhûmu ifâde eder. Vurgu gurubun birinci rüknündedir. Müşahhas veya mücerret mânalı cins isim ve has isim olarak, başlı-başına bir mefhûm bildiren mürekkep isimlerin çoğu, tâyinsiz izâfet şeklindedir.

Gerek eski türkçe, gerekse eski Anadolu metinlerinde her iki nevî izâfet, şekilen birbirinden tefrik edilmiş olmakla berâber, bir çok ahvâlde, mânaca büyük bir fark arzetmeksizin, karışık olarak geçer. Mülkiyet ekleri ile teşkil edilmiş olan izâfet terkipleri de, bu eklerin kendiliğinden bir muayyeniyet ifâde etmelerine rağmen, ekseriyâ tâyinsiz şekilde bulunurlar. Bu tarzdaki teşekkül, bâzı ağızlarda hâlâ canlı olmakla berâber, yazı dilimizde zamanla azalmış ve bugün ancak mahdût ifâdelerde kendini muhâfaza etmiştir.

Cümle bilgisi bakımından, bir tâyin gurubu olan izâfet terkibi isim hükmündedir ve bu durumu ile, mütemmim olarak, cümlede ismin gördüğü bütün vazifeleri görür: 1. isim gibi cemilenir, mülkiyet eki alır ve tasrif olunur; 2. isim gurubunun tasrif edilen rüknü, muzâftır; 3. umûmiyetle cemi eki muzâf ekinden

önce gelir; 4. ilgi hâlindeki 1. ve 2. şahıs zamîrleri, ayrıca ifâdede tebârüz ettirilmediği takdirde, hazfedilir; 5. muzâf ileyhi şahıs zamîrinden ibâret olan izâfet terkibinde, bilhassa konuşma dilinde, ağızlarda, muzâf eksiz olarak geçer. Tâyinsiz izâfet şeklindeki bir gurubun mülkiyet ekleri ile tasrifinde, mülkiyet ekleri üst-üste gelemeyeceğinden, muzâf eki düşer; 6. rükünlerinden biri tâbî bir izâfet terkibinden ibâret olan mürekkep veya zincirleme izâfetlerde, mânaya halel gelmemek şartı ile, ilgi eki kullanılmaz; 7. tâyinli izâfette muzâf ileyh, ilgi ekinden evvel, cemi ve mülkiyet eklerini alabilir; tâyinsiz izâfette ise, sâdece ve nâdiren birinci rükün cemi şeklinde olabilir; 8. bir izâfette, kemiyet bakımından, muzâf ileyh ile muzâf, yerine göre, müfret veya cemi şeklinde bulunabilir. Ancak bir terkipte her ikisinin cemi olarak geçmesi, yalnız tâyinli izâfete mahsûstur; 9. tâyinli izâfette gerek muzâf ileyh, gerekse muzâf ayrı-ayrı mütemmim veya sıfat alabildiği hâlde, tâyinsiz izâfette bunlar yalnız gurubun başında bulunur.

Bibliyografya: A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* (Leipzig, 1941), s. 170, § 405 ve s. 168, § 398; J. Deny, *Türk dili grameri* (trc. A. U. Elöve), cüz 10—11 (İstanbul, 1947), s. 723—750; T. Banguoğlu, *Ana hatları ile türk grameri* (İstanbul, 1940), s. 29, 66 v.d.; 75 v.d.; A. C. Emre, *Türk dil bilgisi* (İstanbul, 1945), s. 111 v.d.; 415—418, 424, § 188 v.d.; L. Peters, *Grammatik der türkischen Sprache* (Berlin, 1947), s. 31—46.

(SÂDEDDİN BULUÇ.)

İZİN. İZN (A.), müsâade, izin. *İzn*'e müteallik husûsî hükümler fıkıh eserlerinin kölelere âit faslında bulunur. Hukukan köleler, hukukî muâmelelerde bulunmağa ehil değildirler. Bununla berâber, eğer kölenin efendisi, her hangi bir iktisâdî teşebbüste, kölesinin hukukundan faydalanmak isterse, bu hizmetin gerektirdiği hukukî muâmeleleri yapmağa onu ehil kılabilir. Böyle bir müsâadeyi hâiz olan köleye, fıkıh eserlerinde, *ma'żūn lahu* („*izn*'i hâiz bir kimse“) denilmektedir. „Vekâlet salâhiyetini“ hâiz olan kölenin akdedeceği mukaveleler, kendisine verilen salâhiyetleri aşmadığı takdirde, mûteberdir ve icâplarının yerine getirilmesi zarûrîdir. Köle, yapacağı işler için, efendisinin kendisine tevdî ettiği mallar nisbetinde, alacaklılara karşı girişeceği taahhütlerden de mes'ûldür. (TH. W. JUYNBOLL.)

İŻMĀR. [Bk. İZMÂR.]

İZMÂR. İZMÂR, *żmr* („gizlemek, saklamak“) kökünün 4. vezninden masdar olup, bir „*żamīr* [b. bk.] kullanmak“ mânasına gelen arap nahiv ıstılâhıdır. Bir fiilin veya bir cümlenin *iżmār* (hazf veya ihmâl)'ı fevkalâde bir hâl değildir. *Kur'an*, II, 119, 121, 127 v.b.'da „söylemek“ fiilinin hazfedilmesi ve yahut aslında *şaḳāka 'llāhu saḳyan varaᶜāka 'llāhu raᶜyan* „Allah sana (bol-bol) sulak yer ve mer'a versin“ yerine *saḳyan varaᶜyan* gibi tâbirler.

Arûzda *iẓmār*, bir tef'ilenin ikinci hecesinin harekesinin düşmesidir. Böylece msl. *kāmil* bahrinde *mutafā'ilun* tef'ilesi *mutfā'ilun* şeklinde kısaltılmıştır.

Bibliyografya: Sibavayhi (nşr. Derenbourg), I, 107, 11, 240, 6, 188, 1—10, II, 329 v.d. ve tür. yer.; Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal* (ŻAMİR maddesinde zikredilen yerler ve bir de s. 16—25, 26, 29, 33 v.d., 134); Curcānī, *al-Taᶜrīfāt* (nşr. Flügel), s. 19; Wright, *Arabic Grammar*, I, 53B v.d., 100D v.d. ve tür. yer.; Freytag, *Darstellung der arab. Verskunst*, s. 81, 355 v.d.; R. Basset, *La Khazradjiyah*, s. 26. (ROBERT STEVENSON.)

İZMİD. [Bk. İZMİT.]

İZMİR. İZMİR, garbî Anadolu'da Türkiye'nin meşhûr şehri olup, Ege denizinin faâl limanı ve bir vilâyetin merkezidir; nüusu, 1950 sayımına göre, 230.500'dür. İsmi (aş. bk.) Avrupa kaynaklarında Smyrna, Smyrne ve Smirne gibi şekillerde geçmiş ise de, bugün umûmiyetle, şehre türklerin vermekte olduğu İzmir şekli kullanılmaktadır.

Coğrafya. İzmir, garbî Anadolu toprakları içine, şimâlde — Manisa ve Yamanlar dağı kütlesi, cenûpta — Urla yarım-adasındaki dağlar arasında, derin bir şekilde sokulmuş bulunan ve şarka doğru Manisa dağı ile Tahtalı-Dağ arasında küçük bir ova (Bornova veya İzmir ovası) ile temâdî eden uzun bir körfezin nihâyetinde, bir şehir için inkişâfa gâyet müsâit ve güzel bir mevkîde kurulmuştur. Şehir körfezin cenûbunda, esmer-kızıl renkli andesit lavlarının örttüğü yaylaların kenârından ayrılan çıplak yamaçlı bir tepeye (Kadife-Kale'nin bulunduğu tepe, eski adı ile Pagos dağı; irtifâı 186 m.) yaslanır. Cenûptan gelen küçük bir akar-su (Kızıl-Çullu deresi; esk adı Meles), bu tepenin şarkından geçerek, ovaya çıkar ve İzmir körfezi içinde deltasını yayar. Meles suyu şimdi bu deltanın şimâle doğru en fazla ilerilemiş olduğu uç kısmında (Alsancak, eski adı Punta) değil, daha şarkta körfezin müntehâsına dökülür. Bugünkü İzmir'in sâhası harita üzerinde bir müsellese benzer ki, bunun şark kenârı Meles deltası üzerinden geçmektedir; şehrin büyük bir kısmı adı geçen deltanın garp kanadı üzerine yerleşmiştir.

Müsellesin cenûp kenârını lav yaylasının meyilli yamacı teşkil eder; nihâyet garp kenârını da şimdi rıhtımların boyladığı sâhil çizgisi meydana getirir. Cenûb-i garbî köşesinde İzmir yalısı, gerideki dik yamaçlı sırtlar ile, deniz arasında ince, fakat devamlı bir şerit hâlinde darlaşır ve garp banliyösünün muhtelif semtleri (Bahribaba, Karataş, Göztepe v. b.) burada toplanır. Aksi istikamette, körfezin düz ve kısmen bataklık şark müntehâsında, banliyö, bilhassa ağır sanâyî ve petrol depo te'sisleri ile, daha inkıtâlı bir mâhiyet arzettikten sonra, şimâlde, İzmir'in tam karşısında, Yamanlar dağının son yamaçları önüne yerleşmiş büyük ikamet semtini (Karşı-Yaka; eski adı Kordelio) teşkil eder. Nihâyet İzmir banliyösü, şarkta ova kenârında Bornova ve cenûb-i şarkîde Meles suyuna tâbî bir vâdinin yamaçlarında, Buca gibi, şehrin esâs kütlesinden tamâmiyle ayrı, iki büyük ikamet semtini de ihtivâ eder. Şehir bu sûretle İzmir körfezi kıyısında (şimâlde Karşı-Yaka garbından cenûpta başlıca plâjların bulunduğu İnciraltı'na kadar) 27 km. tûl üzerinde uzanmakta ve en fazla genişliği, şehrin merkezinde 3 km. bulmaktadır. Bugün İzmir'in belediye hudûtları içinde kapladığı yer 4.200 hektar olup, bunun üçte birinden fazlası (1.500 ha.) meskûn sâha ile işgâl edilmiştir.

Şehrin esâs kütlesinde, ilk olarak, rıhtım boyu (Kordon) göze çarpar ki, burası 1922 yangınından evvel olduğu gibi, bugün de İzmir'in en canlı ve güzel kısmıdır. Aydın demir yolunun Alsancak istasyonunun denize doğru ilerileyen iskelesinden itibâren, cenûpta liman bölgesine kadar olan şimâl yarısı, eski frenk mahallesinin yangından kurtulan kısmı ile sonradan yapılan villaları, büyük binâları ve otelleri ihtivâ eder. Daha cenûpta önü bir mendirek ile korunmuş olan liman bölgesi başlar ki, burada rıhtım boyunca depolar, ticârethâneler, vapur acentaları v. b. yer alır. Nihâyet daha cenûpta, rıhtımın sonuna rastlayan Konak semtinde, İzmir'in başlıca idâre makamları (vilâyet konağı, kışla v. b.) bulunur.

1922 yangınından evvel, geniş rıhtım boyundan içeriye doğru hemen her tarafta, dar ve dolambaçlı sokaklar başlardı. Şimâlde, frenk mahallesinin arkasında, rum mahallelerinin kapladığı geniş sâha yer almakta, onun cenûbunda, Basmahâne demir yolu istasyonu yakınında, ermeni mahallesi bulunmakta, türk mahalleleri, buradan itibâren, cenûba doğru yayılarak, Kadife-Kale'ye doğru yükselmekte idi. Cenûpta, Konak semtinden içeriye doğru, çarşı bölgesine ve bunun yakınlarında yahudi mahallesine geçilirdi. Çarşıdan itibâren, şimâle doğru, rıhtıma muvâzî bir cadde (İkinci Kordon) boyunda avrupavârî ticâret müesseseleri uzanırdı. Frenk mahallesinin büyük bir kısmı ile rum ve ermeni mahallelerini süpürmüş ve türk mahallesinin kenârını sıyırmış olan yangından sonra, şehrin şimâl ve orta kısımları yeniden inşâ edildi ve büyük caddeler açıldı; bâhusus eski İzmir'de mezarlık servilerinden başka yeşillik hemen-hemen görünmezken, yeni İzmir muhteşem bir parka da kavuştu.

İzmir'in coğrâfî şartlarında mevcût imtiyâzlar, yalnız şehrin kurulmuş olduğu mevkiin topografyasında toplanmış olmakla kalmayıp, umûmî vaziyetinde de bütün ihtişâmı ile belirir. Garbî Anadolu'nun bütün yolları, münâkale bakımından, gâyet müsâit şartlar hazırlayan zemin avârızının mes'ût bir âhengi sâyesinde, İzmir'de düğümlenir. İzmir körfezi ve ovası her taraftan dağlar ile çevirilmiş bulunduğu hâlde, şehir bir çok yollar ile iç memleketlere en uygun şekilde bağlanmıştır. Bir kere cenûpta Meles suyu vâdisinin dağlar arasında açtığı geniş gedik, 130 m.'lik belli-belirsiz bir eşikten sonra, Küçük-Menderes vâdisine, daha ötede 230 m.'lik başka bir eşiği müteâkip, Büyük-Menderes vâdisine kolaylık ile ulaşan tabi'î bir yol hazırlar; bu son vâdiden Ege bölgesinin cenûp kısmına (Menteşe) gidildiği gibi, göller bölgesi üzerinden, iç Anadolu'ya da geçilir. Diğer taraftan İzmir (Bornova) ovası şarkında, Manisa ve Nif dağları arasında, yüksekliği 250 m. pek az geçen bir eşik aşılıp, mihverinden Gediz vâdisinin geçtiği büyük ovaya ulaşılır ve Alaşehir ile Uşak arasında hafif meyilli bir yamaçtan, iç Anadolu'nun kenârını teşkil eden yaylalara kolaylık ile çıkılır. Nihâyet İzmir körfezinin kenârını boylayan bir yol, Yamanlar dağının eteğini tâkip ederek, Menemen'de aşağı Gediz vâdisine ulaşır. Burada bir taraftan Ege denizi sâhili tâkip edilmek sûretiyle, kolayca Bergama'ya ve Edremit körfezi kıyılarına varılır; bir taraftan da, Menemen boğazı vâsıtası ile, Manisa'ya ve oradan Gediz ovasının yukarı kısmı üzerinden, iç Anadolu'ya yahut Akhisar ovasından, nisbeten alçak geçitler ile, Balıkesir'e ve Marmara kıyılarına inilir. Ayrıca Manisa'ya, Yamanlar dağını dolaşmadan, doğrudan-doğruya kolay bir dağ geçidi ile gidilebilir. Eski devirlerden beri işlek kara yollarının geçtiği bu tabi'î güzergâhlar üzerinde, geçen asrın ikinci yarısında, arâzi güçlükleri ile karşılaşmaksızın, inşâ edilmiş olan demir yolları İzmir'in iç memleketler ile olan münâsebetini büs-bütün genişletmiştir. Türkiye'nin ilk demir yolu olan İzmir—Aydın hattının imtiyâzı 1856'da bir ingiliz şirketine verilmiş ve hat 1866'da tamamlanarak, 1879'da Saray-Köy'e, 1889'da Dinar'a ve 1912'de Eğridir'e uzatılmıştır (bu hat 1935'te hukûmet tarafından satın alınmış, Karakuyu—Afyon demir yolunun inşâsı ile, ana hatta bağlanmıştır); diğer bir şirket (evvelâ ingiliz ve sonra fransız), 1863'te aldığı imtiyâz ile, İzmir — Manisa — Kasaba (Turgutlu) hattını inşâ etmiş, bu hat sonra bir taraftan, Uşak üzerinden, Afyon-Karahisar'a ve diğer taraftan, Soma üzerinden, Bandırma'ya uzatılmıştır (bu hat 1934'te hukûmet tarafından satın alınmıştır).

Kara yolları İzmir'in çok mühim olan ihrâcât faâliyetini besler ise de, şehrin dış âlem ile irtibâtını, daha ziyâde, deniz yolu te'min eder. İzmir, devamlı olarak bağlı bulunduğu İstanbul'dan başka, Akdeniz, garbî Avrupa ve Amerika limanları ile de, muntazam vapur seferleri sâyesinde, temâstadır. İzmir'in liman faâliyeti geçen asır ortasından birinci cihan harbine kadar, devamlı bir artış gösterdi: 1852'de limana giren gemilerin tonajı 246.000 iken, 1872'de 639.000, 1892'de 1.598.000 ve 1909'da 2.890.000'e yükselmiştir. Harp içinde inkıtaa uğrayan bu faâliyetin hacmi 1923'te yeniden 1.896.000'e varmış ve 1929'da 2.133.000 tona yükselmiş ise de, bundan sonraki buhranlı yıllarda liman faâliyeti bir az yavaşlamıştır (1937'de 1.498.000). İkinci cihan harbinde Ege denizi yollarının dünya ticâretine kesilmesi, İzmir limanının dış memleketler ile temâsına hemen-hemen tamâmiyle mâni olmuş ve bu yüzden harp yıllarında limana girip-çıkan vapurların sâfî tonajı yarım milyonun altına düşmüş, fakat 1949'da yeniden 1.740.000'e yükselmiştir. Liman faâliyeti bakımından, İzmir Türkiye limanları arasında, İstanbul'dan sonra, birinci gelir. XIX. asrın son senelerinde İzmir limanına uğrayan gemiler arasında birinciliği ingiliz bayrağı taşıyanlar alır; bunları Fransa, Türkiye, Avusturya, Rusya ve Mısır vapurları tâkip ederdi. Birinci cihan harbinden sonra, türk gemilerinin hissesi çok artmıştır; 1949'da İzmir limanına giren gemilerin 44 %'ü türk bayrağını taşımakta idi. Diğer taraftan Türkiye'nin hâricî ticâret tutarından İzmir'e düşen hisse 23 % kadar olup, bu bakımdan da İzmir, İstanbul'dan sonra, birinci gelir. Bu hisse, ihrâcât ve idhâlât bakımından, farklı vaziyetler arzeder. İzmir öteden beri Türkiye'nin birinci ihrâcât limanı olduğu hâlde, idhâlât bakımından, o kadar büyük bir ehemmiyeti hâiz değildir. 1946—1950 seneleri arasındaki dış ticâret değerinin vasatîlerine göre, Türkiye ihrâcâtında İzmir'in hissesi 39,6 % olduğu hâlde, idhâlâtta 6,6 %'dır. İzmir Türkiye'nin en çeşitli zirâî mahsûller yetiştiren bir bölgesinin iskelesidir. İzmir'in iktisâdî hinterlandı bütün Ege bölgesine şâmil olduğu gibi, bu bölgenin şarkında, iç garbî Anadolu yaylası üzerinde, İzmir ile İstanbul'un ticârî hukümrânlık sâhası birbirine temâs etmektedir. XIX. asrın sonunda Eskişehir — Konya demir yolunun inşâsı bu hattın güzergâhındaki ticârî faâliyetleri İstanbul'a doğru çekmiş iken, İzmir demir yollarının Afyon-Karahisar'a kadar uzatılması, İzmir'in sâhasını tekrar genişletti. Diğer taraftan yine demir yollar İzmir'in Ege denizi kıyılarındaki mevkiini büs-bütün kuvvetlendirdi. Önceleri Küçük-Menderes vâdisinin ticâretinde Kuş-Adası, az da olsa, İzmir ile rekabet ederken, demir yolunun inşâsı İzmir'in tefevvukunu, kat'î olarak, te'min etmiştir. İzmir'in ihrâcâtı arasında başta gelen maddeler tütün, kuru üzüm ve incir ile pamuk olup, bu maddeleri afyon, palamut, hubûbât ve bakliyât, yağlı tohumlar, zeytin yağı, miyan kökü, canlı hayvan, yapağı, halı, ham mâdenler v.b. tâkip eder. İzmir limanı, bilhassa yaz ortasından son bahara kadar devam eden ihrâcât mevsiminde, fevkalâde bir canlılık gösterir. Evvelce demir yolları ile Basmahâne'ye gelen ihrâcât malları, bu demir yollarının limana doğru uzanan bir şûbesi bulunmadığı için, 1922 yangınından evvel, şehrin dar ve kalabalık iç sokaklarından araba ile nakliyat yapmak güç olduğundan, istasyon ile liman arasında daha ziyâde deve katarları ile taşınır idi. İmtiyâzı 1867'de bir fransız şirketine verilen ve başlıca te'sisleri geçen asır sonlarında yapılmış bulunan liman, şimdiki hâli ile, İzmir rıhtımlarının 660 m.'lik bir kısmı önünde, 920 m.'lik bir mendirek ile ayrılmış olup, gerek kapladığı 12 hektarlık sâhanın darlığı ve gerekse derinliğinin azlığı (orta kısımlarda en fazla 10—11 m., kenarlarda 3,5—4 m.) yüzünden, öteden beri ihtiyâea kâfî gelmemektedir. Liman içinde en fazla 8—9 gemi, bordadan yanaşmak sûretiyle değil, arkadan halat vererek, rıhtımlara sokulur; eşyâ alıp-verme işleri ancak şat ve mavnalar yardımı ile yapılabilir. Büyük tonajlı gemilerin mendirek içine girmesi güç olduğu gibi, bilhassa ihrâcât mevsiminde, bir kısım gemiler dışarıda nöbet bekler. Fakat limanın mendirek dışı, Gediz nehrinin eski deltası tarafından, tabi'î bir dalgakıran gibi korunduğu için, bu kısımda demirleyen gemiler şiddetli havalardan korkmaz. Bununla berâber, İzmir limanını zamanın ihtiyâclarına uygun bir şekilde genişletmek yahut yeniden inşâ etmek projeleri vakit-vakit ileri sürülmektedir. Limanı, şehrin kalabalık bir semtine rastlayan eski yerinde genişlet-

mektense, daha şarkta Aydın demir yollarının birinci cihan harbi başlamadan az evvel inşâ edilmiş olan demir yolu iskelesi civârında, yeniden inşâ etmek daha uygun görünüyor. Limanın parlayıcı maddelere tahsis edilen kısmı esâsen körfezin iç tarafına (Salhâne — Turan) taşınmış bulunmaktadır.

XX. asır başında İzmir münhasıran dış ticâret şehri idi ve sanâyi gâyet ehemmiyetsiz bir durumda bulunuyordu. Fikrî sâhadaki faâliyet de tamâmiyle ihmâl edilmiş gibi görünüyordu. İzmir'de türklerin, rumların, fransız, ingiliz ve amerikalıların lise seviyesinde tahsil müesseseleri bulunmakla berâber, İzmir maddeten ve mânen zengin çevresine yakışacak bir kültür merkezi olamamış idi. Türkiye cümhûriyeti kurulduktan sonra, İzmir'de sanâyî bakımından, kayda değer bâzı gelişmeler oldu. Bununla berâber, bugün bile sınâ'î faâliyetler, daha ziyâde limanın ihrâcât ticâretinden doğan te'sisler (üzüm, incir, miyan kökü, palamut hulâsası, ambalaj kutuları hazırlama atölyeleri, tütün bakım evleri, sigara fabrikası) yahut büyük bir şehrin çeşitli ihtiyâclarını karşılamak zarûretinden doğmuş olan fabrikalar (elektrik, hava gazı, buz fabrikaları, demir yolları ile körfez vapurları tâmir atölyeleri v. b.) mâhiyetinde olup, buna iptidâî maddenin kolay tedârikinden doğan bâzı müesseseler (nebâtî yağ, sabun, ispirtolu içki, un, çeltik, deri, pamuklu ve yünlü dokumalar ve trikotaj işleri v. b.) ilâve edilebilir ki, aralarında büyük fabrika karakterini taşıyanlar pek mahdûttur. Fikrî sâhadaki gelişmeler için de aynı şey belirtilebilir. Cümhuriyet devrinde orta tahsil derecesinde bir çok kültür ve meslek mektepleri ve son zamanlarda bir de yüksek ticâret mektebi kurulmuştur. Son yıllarda şehirde 57 ilk, 3 orta mektep, 4 lise, 4 san'at mektebi, ayrıca bir kaç husûsî mektep, ecnebî ve ekalliyet (mûsevî) mektepleri bulunmaktadır. İzmir'in turistik sâhadaki ehemmiyeti de ancak yavaş-yavaş meydana çıkmaktadır. 1927'de te'sisine teşebbüs edilen İzmir arkeoloji müzesi günden-güne zenginleşmekte olup, şark dünyasının bu bakımdan mutlaka görülmeğe değer bir san'at müessesesi hâlini alacağı ümit edilir. Diğer taraftan, İzmir'in yakın ve uzak çevresindeki değerli arkeolojik ve estetik sitler için, bir turizm merkezi olmak rolünün er-geç kuvvetle belireceği muhakkaktır. „İzmir enternasyonal fuarı“ ismi ile, 20 ağustos — 20 eylûl arasında kurulan sergi, her yıl buraya Türkiye'nin bütün bölgelerinden ve hattâ hâriçden ziyâretçi celbetmektedir.

İzmir'in deniz ve kara münâsebetleri, kendisini gâyet geniş bir sâhanın merkezi hâline getirmiş olmakla berâber, şehrin yakın çevresi mahdûttur. Bu hâlin, bir bakımdan, şehre coğrâfî bir fayda te'min etmiş olduğu söylenebilir. İzmir, Milet ve Efes gibi, garbî Anadolu'nun başlıca ırmakları ağızında bulunmamakta, İzmir körfezine hiç bir büyük ırmak dökülmemektedir. Bu sebeple İzmir limanı kum ve çamurlar ile dolma tehlikesine mâruz değildir. Bununla berâber, geçen asır sonlarına doğru, Gediz ırmağı İzmir körfezinin şark-garp istikametli iç kısmı önüne bol alüviyon yığmakta ve ırmağın deltası cenûba doğru sür'atle genişlemekte idi. Bu hâlin önceleri dalgaların önünü kesip, limanı fırtınadan korumak gibi, bir faydası olmuş ise de, Yeni-Kale önünde vapurların geçmesine yetecek bir derinlikteki deniz sâhası gâyet darlaşmış bulunduğundan, az-çok yakın bir gelecekte körfezin iç kısmının tamâmiyle tıkanmasından ve İzmir'in de, bir liman olarak, hâiz olduğu bütün imtiyâzların ortadan kalkmasından korkulabilirdi. Fakat 1886 'da, Gediz nehrinin aşağı mecrâsı, İzmir körfezinin iç körfez ile kaim bir zâviye teşkil eden derin ve geniş dış kısmına doğru çevrildi ve bu sûretle İzmir limanının tıkanma tehlikesi ortadan kalktı.

İzmir civârında büyük bataklıklar yoktur ve olanlar ile mücâdele son yıllarda iyi netice vermiştir. İzmir'in iklimi de iyidir. Bu iyiliği bilhassa çok sıcak günlerde denizden kuvvetle esen imbat rüzgârı sağlar ve şehrin yazını tahammül edilebilir hâle koyar. Bu rüzgâr, dağlık bir sâha içine oluk gibi girmiş olan İzmir körfezi kıyısında, Ege bölgesinin başka bir sâhasında görülmeyen büyük bir intizâm ile eser. İzmir'de huküm süren iklim, tipik Akdeniz iklimidir; yazlar sıcak ve kurak geçer (temmûz ayının vasatî sühûneti 27,5° ve gölgede âzamî sühûnet 42°; haziran—eylûl aylarında düşen yağmur hissesi, yıllık yağışların 5 %'i); kışlar ılık ve yağışlıdır (kânun II. ayının vasatî sühûneti 8°, en düşük sühûnet — 7°, teşrin II. — şubat aylarında düşen yağmur yıllık yağışların 55 %'i). Yağmur mevsimi, mûtâd olarak, teşrin I.'de başlar ve mayısta sona erer. Yıllık sühûnet vasatîsi 17,5°, yıllık yağışlar mecmuu 700 mm.'dir. Kışın kar yağışı pek seyrek ve karın yerde kalma müddeti pek azdır.

T a r i h. İzmir'in kadîm Efes'te bir mahallenin adına ve bu beldenin amazonu Smyrna'ya izâfe edilen ismi, daha sonraları Smira, Zmirra, Esmira (Ram Muntaner, 202 senesine doğru), Ismira (Schiltberger), Yazmīr (İbn Baṭṭūṭa ازمير) gibi, şekillerde kaydedilmiştir.

İzmir'in kadîm tarihi üzerinde durulmağa makalenin mâhiyeti müsâit olmamakla berâber, Anadolu'nun bu mühim beldesinin mâzisine âit ana çizgileri hatırlatmak, eski ve yeni topografyasını mukayese etmek, şehrin tarih devirleri boyunca oynadığı rol hakkında fikir vermek faydasız olmayacaktır.

İzmir tarih sahnesine XI. (m. ö.) asırda, İonia göçlerinin başlangıcı sırasında, efsânelere bürünmüş olarak, çıkıyor. Denizci bir kavmin kurmuş olduğu Efes şehrinden çıkan muhâripler, sâhili tâkip ederek, gelmişler ve buranın yerlilerini kovarak, yeni bir şehir kurulmasına elverişli buldukları bu mevkîde Smyrna'yı te'sis etmişler, bundan sonra uzun asırlar boyunca, İzmir, bir çok Akdeniz beldeleri gibi, deniz ticâreti ile zenginleşmiş, fakat kara üzerinde geniş istinâdgâhlardan mahrûm bir sâhil şehri durumunda, iç memleketlerin muhârip kavimlerinin hasedini celbetmiş ve defalarla istilâ görmüş, bâzan müstevliye cizye vermek şartı ile, nisbî bir muhtâriyetten faydalanmış, fakat vakit-vakit tahrip edilmekten kurtulamamış, hattâ bu yüzden yer bile değiştirmiştir. Bu sûretle önceleri, Eolialıların tazyiki ile, yurtlarını terkeden ve ancak Kolophon beldesi halkının yardımı ile burayı geri alabilen izmirliler VII. (m. ö.) asırda Lidya devletinin taarruzuna uğramışlar ve sonunda bunlara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu devletin ikbâl devrinde bir aralık Gediz vâdisinin deniz ticâretini kendine çekmiş olan İzmir daha sonra Foça'nın rekabetine uğramış, VI. (m. ö.) asırda, iranlıların istilâsı üzerine, tamâmiyle harâp olmuş, nüfusu dağılmış, şehrin hayatı asırlarca inkıtaa uğramış ve İzmir bir daha eski mevkiine dönmemiştir.

Sonradan Palaea Smyrna „eski İzmir“ ismi verilmiş olan bu şehrin nerede kurulmuş olduğu vaktiyle münâkaşa edilmiş ise de, Strabo'nun kendi muâsırı olan eski İzmir'den ve körfezinden bahsederken, şarkta, başka bir körfez içinde, yeni İzmir'e 20 stadion mesâfede bulunduğunu söylediği eski İzmir'in şimdiki Bornova garbında, bu kasaba ile Bayraklı arasında, İzmir ovasını şimâlden tahdit eden dağların (eski Sipylos) ilk yamaçları önünde antik bir şehir izlerine rastlanan yerde, kurulmuş olduğu tahmin olunmaktadır. İlk çağ coğrafyacısının bahsettiği körfeze gelince, dağlardan inen seller ile doldurularak, ovanın genişlediğine ve bu yüzden eski İzmir mevkiinin, sonraları denizden uzakta, kara içerisinde kaldığına hukmedilebilir.

İzmir'in tekrar kuruluşu Büyük İskender fütûhâtından sonraya rastlar (m. ö. IV. asrın sonu III. asrın başı). Bizzat İskender'in gördüğü bir rüyânın ilhâmı ile burada bir şehir kurmağa karar vermesi yolunda bir efsâneye dayanan bu teşebbüse Antigon tarafından girişilmiş ve netice kıral Lysimachos tarafından alınmıştır. Bu seferki İzmir'in akropolu körfezin cenûp sâhili yakınında yükselen Pagos dağı üzerinde inşâ edilerek, şehir buradan itibâren şimâle, yâni deniz kıyısına doğru, uzanıyordu; bundan anlaşılacağı gibi, İskender'in haleflerinin kurdukları Smyrna'nın mevkii hemen-hemen şimdiki İzmir'in zeminine intibak etmekte olup, yalnız eski şehrin ağırlık merkezi, bugün görüldüğü vechile, ovada değil, stadyom, tiyatro ve başlıca mâbedleri ile, hiç değilse ilk asırlarda, Pagos yamaçlarında bulunmakta idi. Şehrin önü bir kule ile ve icâbında zincir gerilmek sûretiyle muhâfaza edilen bir iç limanı var idi. Strabo Smyrna'yı Asya'nın en güzel şehri olarak tasvir eder (*Géographie*, Liv. XIV.).

Daha İskender'in halefleri devrinde, muhtelif hânedanlar arasında sürüp-giden rekabetlerden zarar görmekle berâber, mâmûr bir şehir hâlini alan Smyrna, II. (m. ö.) asrın ikinci yarısında, Roma hâkimiyeti altına girdi ve daha da süslendi. Hıristiyanlığın ilk yayılma devrinde, yeni dinin kolaylıkla tutunduğu merkezlerden biri oldu ve „Asya'nın yedi kilisesinden biri“ unvanını kazandı. Şarkî Roma imparatorluğu ayrıldıktan sonra da İzmir'in ticârî ehemmiyeti azalmadı; zîrâ ilk çağda İzmir'e ekseriyâ muvaffakiyetle rakip olmuş bulunan Efes, siyâsî ve tabiî sebepler ile, sönmeğe yüz tuttuğu gibi, daha sonra Bizans'ta huküm süren karışıklıklar, emniyet arayan ticâret cereyânlarını İstanbul'dan İzmir'e doğru çevirdi. İmparatorluk devrinde ve daha sonra İzmir'i sarsmış bulunan bir kaç şiddetli zelzelenin zararları, her defâsında çabuk tâmir edildi.

VII. asır sonlarından itibâren bütün garbî Anadolu vakit-vakit islâm mücâhidlerinin akınlarına sâha oldu. Bu akınlar bir kaç kere İzmir önlerine kadar geldi ise de, imparatorların sağlam tutmağa gayret ettikleri kalesi her defâsında mukavemet etti. Fakat islâm akınlarının şiddetli olduğu devirlerde, bilhassa VIII. asırda, İzmir ticâreti kendisine iktisâden bağlı olan geniş hinterlanddaki istikrarsızlıktan zarar gördü.

XI. asrın ikinci yarısında şarkî Roma imparatorlarının, inkıtâlı da olsa, hâkimiyeti altında kalmış bulunan İzmir, 1076'ya doğru, Selçuklu sultanı Melikşah zamanında Anadolu fâtihi Süleyman b. Kutulmış tarafından fethedildi; onun vefâtında (1086) İzmir'i Çaka (Çaha; Anna Komnena'da Τζαχᾶς) Bey'in elinde görüyoruz. İzmir'de epeyce mühim bir deniz kuvveti hazırlayarak, Midilli ve Sakız

gibi, Ege denizi adalarını ve bir takım sâhil kalelerini ele geçiren bu türk beyi 1092'ye doğru Adramytion (Edremit)'u zapt ve Çanakkale boğazı içinde Abidos'u muhâsara etti ise de, saltanatını tehlikede gören imparator Alexios Komnenos'un kıskançlık ve korku hislerini tahrik ettiği İznik sultanı ve Çaka'nın damadı Kılıç Arslan tarafından, hiyle ile, öldürtüldü. İmparator ancak daha sonra, birinci haçlı seferinde, Kılıç Arslan mağlûp olarak, İznik'ten Anadolu içlerine çekildikten sonra (1097), kayın birâderi Juannis Dukas eli ile, İzmir'i muhâsara ettirdi ve kaleyi, müzâkere yolu ile, muhâfızlarından teslim aldı. Fakat teslim işleri görülürken, vâli tâyin edilen Kaspaks'ın bir hiylesi yüzünden, muhâfızlar ile berâber, şehir halkından 10.000 kişi, Dukas tarafından, kılıçtan geçirtildi. Oikonomos ve ondan naklen Slars tarafından kaydedildiği şekilde, İzmir'i bizanslılar zaptettiği sırada, Çaka'nın hayatta olup, şehrin bir defa onun tarafından istirdat olunduğu ve bundan sonra Kılıç Arslan tarafından öldürüldüğü ve İzmir'in bunu müteâkip bizanslılara geçtiği rivâyeti hakikate uygun olmamak gerekir; zîra 1097'de İznik'ten şarka çekilen Kılıç Arslan'ın Abidos'u muhâsara eden Çaka ile karşılaşmasına imkân yoktur. Bundan sonra İzmir'in elden-ele geçmiş olması ve Rodos şövalyelerinin gayretine rağmen, sık-sık türklere üss hizmetini görmüş bulunması muhtemeldir. İstanbul'un haçlılar eline geçmesi (1204), Ege denizi kıyılarında bir anarşi devri açtı. Bir çok sergüzeşt adamları bu sâhillere yayıldılar; venedikliler ve cenevizler İzmir havâlisinde, istedikleri gibi, hareket etmeğe başladılar. Mihail Paleologos 1261'de İstbnbul'u geri aldığı zaman, bunlara karşı harekete geçemedi; esâsen çarpışacak kuvvetten de mahrûm idi. Bu sebeple, venediklilere ve cenevizlilere geniş imtiyâzlar verdi. 1261 tarihinde cenevizlilere İzmir'de fi'len şehre tam bir hâkimiyet mânası çıkan geniş imtiyâz verilmiş bulunmaktadır ki, bu imtiyâzları ihtivâ eden vesîka, aynı zamanda İzmir şehrinin zenginliğini ve limanının mükemmelliğini de medheder (Heyd, *Hist. du Commerce du Levant*, I, 429). Daha başka imtiyâzlar 1304'te, Andronikos tarafından, verilmiş idi; cenevizlilerin İzmir'de kilise, fırın ve hamamları ile ayrı bir mahalleleri olacak idi; fakat onlar bu imtiyâzlardan uzun zaman faydalanamadılar; zîrâ garbî Anadolu'da türk hâkimiyeti sür'atle genişliyordu. Konya Selçuklu imparatorluğunun dağılması bile bu genişlemeyi durdurmadı; çünkü garbî Anadolu, yer-yer ve birbiri ardından, kudretli türk beylerinin hukmü altına girmekte idi. Bu sûretle İzmir'in, 1320'ye doğru, Aydın-oğullarından Ömer Bey b. Mehmed Bey eline geçmiş bulunduğunu görüyoruz ki, seyyâh İbn Baṭṭûṭa bunun zamanında İzmir'i ziyâret etmiş idi (1333). Onun tasvirine bakılırsa, İzmir büyük bir şehir olmakla berâber, o sırada elden-ele geçmenin tahribâtını taşıyordu ve geniş bir kısmı viran bir hâlde idi. Ömer Bey İzmir'de deniz kuvvetleri toplayıp, Ege denizi adalarına ve bu sâhillerde dolaşan frenk gemilerine karşı müessir taarruz ve akınlarda bulunuyordu. Bu vaziyete bir son vermek üzere, papa Clemente VI.'nin teşebbüsü ve cenevizlilerin, Rodos (San Giovanni) şövalyelerinin, fransızların ve daha başka denizci memleketlerin yardımı ile meydana gelen bir haçlı kuvveti, Martino Zaccaria kumandasında, 28 teşrin I. 1344'te İzmir'e baskın yaptı ve aşağı şehirde iç limanın ağzını koruyan ve orta çağda San Pietro adını taşıyan hisarı ele geçirdi. Ömer Bey'in tersânesini yakıp, filosunu da tahrip ettiler ise de, yukarı kale Aydın-oğullarının elinde kaldı. Ömer Bey'in hisarı ve şehri geri almak teşebbüsü hayatına mâl oldu ve Rodos şövalyeleri şehrin bir kısmına, 50 yıldan fazla, sâhip oldular. Bu devre içinde İzmir'in hıristiyanlar eline geçmiş olması, onun Akdeniz ticâretinde ehemmiyetini arttırmış olmuyordu. Zîrâ şehrin hinterland ile irtibâtının kesilmiş bulunması, bu ticâreti güçleştiriyor, İzmir şark ticâretinde yerini kaybederken, türklerin elinde bulunan iki Ege şehri „Palatia" [bk. mad. BALAT] ile Ayasuluk [b. bk.] gelişiyordu. Şehri türk tazyikına karşı korumak pek pahalıya mâl oluyordu. Daha XIV. asır ortalarında mülkünü genişleterek, Karasi beyliğini ilhâk etmiş olan Orhan Gâzî'nin te'sir ve nufûzu, muhtemel olarak, İzmir'e kadar yayılmış idi. Bu asrın son yıllarında Bayezid I. İzmir'in yukarı kalesini ele geçirmiş ve buraya bir müddet sonra İzmir'de faâl bir rol oynayacak olan Cüneyd Bey'in babasını su-başı nasbetmişti. Bununla berâber, Bayezid I.'i meşgûl eden büyük seferler, onun aşağı kaleyi de zaptederek, Rodos şövalyelerini İzmir'den büsbütün atmasına vakit bırakmamış idi. Bu neticeyi Timur elde etti. 1402/1403 kışını bu havâlide geçiren Timur İzmir önüne gelerek, aşağı kale kumandanı Guillaume de Mine'i şehri tahliyeye dâvet etti ve kumandanın reddi üzerine, şiddetle muhâsaraya başladı. İzmir 1403 yılının ilk günlerinde, Timur'un eline düşerek, muhâfızları kılıçtan geçirildi (Şaraf al-Dīn, *Ẓafar-nāme*, II, 464—471).

Timur buradan ayrılırken Aydın-oğullarına eski topraklarını iâde etti ise de, su-başı İbrâhim'in oğlu Cüneyd sâhaya çıktı ve Edirne'de huküm sürmekte olan Süleyman Çelebî'den himâye görerek, Aydın-oğullarını İzmir havâlisinden uzaklaştırdı (1405/1406). Sonra hâmîsine karşı isyân ettiği için, tenkil edilip, Rumeli'ye sürüldü; fakat bir fırsatını bulup, tekrar İzmir'e döndü. Mehmed I. (Çelebî) saltanatı rakipsiz olarak ele geçirince, Cüneyd'e karşı harekete geçerek, 1415'te İzmir'i, 10 günlük bir muhâsaradan sonra, zaptetti: bu azılı sergüzeşt adamından yılmış olan Rodos şövalyeleri, Midilli prensi gibi, bâzı hıristiyan rüesâ, Çelebî Mehmed'in İzmir seferinde, kendisine kuvvet yardımında bulunmuşlardı; buna mukabil onlar da kendisinden bir takım müsâade ve imtiyâzlar elde ettiler (Heyd, II, 278 v.d.). Bununla berâber, Çelebî Mehmed'in vefâtında hapsedilmiş olduğu Bizans'tan tahliye edilen Cüneyd Bey, Düzmece Mustafa hareketine katıldı; daha sonra (1422) İzmir'e gelerek, bir müddet buraya hâkim oldu ve ancak 1424'ten sonra (belki de 1426'da), Murad II. tarafından, kat'î olarak, tenkil edildi. İzmir de bunu müteâkip, devamlı olarak, osmanlı hâkimiyeti altına girmiş bulundu. Bu hâkimiyet altında İzmir'in inkişâfı birdenbire vukûa gelmedi. Mehmed II. devrinde İzmir 13 eylûl 1472'de, Pietro Mocenigo kumandasındaki Venedik donanması tarafından, taarruza uğradı ve yağmalanıp, yakıldı; fakat venedikliler şehirde kalmadılar. Aşağı kale, Mehmed II. tarafından, yeniden yaptırıldı. Daha sonra Mehmed IV. zamanında İzmir körfezinin en dar yerine tesâdüf eden Sancak burnunda, yeni kale inşâ edildi. Evliyâ Çelebî daha evvel İzmir'e gelen frenk gemilerinin gümrük resmi vermeden kaçtıklarını, fakat bu kale inşâ edildikten sonra, artık buna cesâret edemediklerini, İzmir'e girmek isteyen frenk kalyonunun, buraya gelince, beyaz bayrak çekip, inkıyât göstermesi sebebi ile, bu kaleye Sancak kalesi denildiğini söyler. 1688 zelzelesinde tamâmiyle harâp olan kale bilâhare yeniden tâmir edildi. Choiseul-Gouffier o sırada (XVIII. asrın sonlarına doğru) kalenin harâp olduğunu ve geçen gemileri men'edemeyeceğini, fakat körfezin yarısını dolduran sığ sâhadan kaçınmak için, gemilerin karaya çok yakın geçmek mecbûriyetinde bulunduklarını söyler. 1244 (1828/1829)'te Sancak kalesi, Mansûrî-zâde Emin Efendi tarafından, tekrar tâmir edildi. XV. asrın sonlarından itibâren, İzmir Ege denizi sâhasında vukûa gelen muhârebelerin dışında kaldı ve denizden hücûma uğramadı. Ne XVII. asrın ortalarında Venedik donanması Çanakkale boğazını muhâsara ettiği sırada, ne 1694'te, kısa bir zaman için, Sakız'ı işgâl ettiği anlarda ve ne de ruslar 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasını yaktıktan sonra, İzmir körfezine giremediler. Hattâ birinci cihan harbi sırasında bir ingiliz kuvveti körfez medhalinde Kösten adasında (Uzun-Ada) yerleşmiş olmakla berâber, kaleye konulan yeni bataryalar ve mayın mâniaları ile, İzmir korunabildi.

İzmir, Osmanlı imparatorluğuna ilhâk edildikten sonra, yavaş-yavaş kalkındı. Şehir, sayısız alınıp-verilmeler, baskınlar ve yağmalar yüzünden, harâp olmuş idi. Ancak imparatorluğun hâkimiyeti istikrar bulduktan sonra, yeniden canlanmağa başladı. Her ne kadar İzmir'in kat'î olarak osmanlı hâkimiyetine girmesinden az sonra, Amerika'nın keşfi Avrupa'nın denizci milletlerinin gözünü garba çevirdi ve Ümid burnunun dolaşılması da, Hindistan'dan kervanlar ile yapılan ticârete daha iktisâdî bir yol te'min etti ise de, İzmir Anadolu, İran ve kısmen de orta Asya'nın Akdeniz memleketlerinde ve Avrupa'da aranan çeşitli mahsûllerine mahrec ve antrepo rolünü oynamaktan geri kalmadı. 1671'de İzmir'i ziyâret etmiş bulunan Evliyâ Çelebî burayı „Osmanlı elinde 260 benderin cümlesinden şöhretli" olarak vasıflandırır; İzmir'e deve, at ve katır kervanları ile çeşitli eşyâ getirildiğini, Osmanlı devleti ile münâsebeti olan devletlerin burada tüccar, balyos ve konsolosları bulunduğunu söyler; her sene limana gelen gemilerin sayısını, büyük bir kemiyet ifâde etmek üzere, 1000 olarak gösrerir. XVIII. asrın ilk senelerinde uğradığı İzmir'e seyâhatnâmesinde geniş bir yer ayıran Tournefort buradan „şarkın en büyük ve en güzel şehirlerinden biri" diye, bahseder; İzmir'in bekasını ve bir kaç defa kurulmasını borçlu saydığı limanı için, „şarkî Akdeniz limanlarının en güzeli" der. İzmir'in antrepolarında dünyanın dört bucağından gelen eşyâ bulunduğunu, buraya İran'dan sık-sık kervanlar geldiğini, bâzan bir senede 2.000 balyaya kadar ipek getirildiğini söyler. Aynı asrın ikinci yarısında İzmir'i ziyâret etmiş olan Chandler, Choiseul-Gouffier ve Pococke gibi seyyâhların tasvirlerinden de bu faâliyetin devam ettiği anlaşılır. Fakat küçük Asya'nın ticâret merkezi olmasına rağmen, İzmir'de para kazananlar, kazandıklarını gizledikleri için, burada, msl. Bordeaux ve Amsterdam gibi şehirlerde olduğu kadar, büyük ticâretin yarattığı ihtişamlı görünüş mevcût olmamakla berâber, İzmir'in ehemmiyetini anlamak için, geniş ve emniyetli limanı dolduran ticâret gemilerine bir göz atmak kâfîdir. İzmir'den ipek, tiftik, yapağı, afyon, kitre zamkı, bal-mumu, mazı, halı, zeytin yağı, sünger, pamuk, kuru üzüm,

incir, şarap, kök boya, deri v.b. ihrâc edilir, frenk gemileri ile buraya yünlü kumaşlar, ipekliler, kahve, çivit, bahârât, şeker, kâğıt, cam, çeşitli mâdenler v.b. getirilirdi. Bu asırlar boyunca İzmir'in ticâret faâliyetine iştirâk eden Avrupa memleketlerinin hissesi de zamanla değişmiş olmalıdır. Başlangıçta italyan cümhûriyetleri mensûpları İzmir'de imtiyâzlı vaziyette idiler. Bunlar zamanla İzmir ticâretinde gittikçe daha az rol oynamağa başladılar. Buna karşılık XVII. asrın başlarında hollandalıların şark iskeleleri ile olan ticârette büyük bir faâliyet göstermeğe başladıklarına şâhit olunmaktadır. İngilizlerin kurdukları Levant Company, XVII. asrın sonuna doğru, İzmir ticâretinde büyük yer tutmuş idi. Tournefort İzmir'in frenk mahallesinde türklerin nâdir göründüklerini, burada italyanca, fransızca, ingilizce ve felemenkçe konuşulduğunu kaydeder. Choiseul-Gouffier ise, XVIII. asrın ikinci yarısı için, İzmir ticâretinde fransızlar, ingilizler ve hollandalıların başta geldiğini, italyan şehirlerinin hissesinin pek mahdût olduğunu anlatır. XIX. asrın başlarında hollandalıların mevkîleri gerilemiş, buna karşılık, rumların nufûzu artmağa başlamış idi. Bu hâdiselere muvâzî olarak, İzmir'in ticâret âleminde konuşulan hâkim dil de zamanla değişti; önceleri bu âlemin müşterek dili esâs unsurlarını italyanca teşkil eden Lingua franca idi. Sonraları italyancanın gerilemesine karşı, fransızca inkişâf etti; birinci cihan harbine tekaddüm eden yarım asırlık devre zarfında ise, fransızca münevverler tarafından konuşulmakla berâber, rumca ticâret dili olmuş idi.

İzmir inkişâf yoluna girdikten sonra, karşılaştığı çeşitli âfetlerin zararları şehrin gelişmesini durdurmadı; ancak muvakkat olarak ağırlaştırdı veya sekteye uğrattı. XVII. asrın ortasında ve ikinci yarısında Ege denizinde venedikliler ile olan deniz savaşları, XVIII. asrın ikinci yarısında rusların Akdeniz seferleri, XIX. asrın ilk yarısında yunan ihtilâli ve rus ordularının Rumeli'yi istilâsı v.b., İzmir ticâretinde ancak geçici te'sirler yaptı. Diğer taraftan İzmir vakit-vakit kara cihetinden de çetelerin tehdidine uğramıştır. 1606'da Kalender-oğlu ve Kara Said çeteleri (J. v. Hammer, *GOR*, IV, 398), 1625'te balıkesirli Cennet-oğlu (Roe, *Negociations*, s. 410; Zinkeisen *Gesch. des Osm. Reich.*, IV, 55), 1736'da honazlı Sarı Bey-oğlu (Pococke, II, 2, s. 38; İpsilanti, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, s. 466 v.d.) tarafından tecâvüze uğradı; hattâ bu sonuncunun korkusu ile, şehrin etrafında alel'acele bir sûr inşâ edildi (Chandler, *Voyages*, I, 123 v. d.). Bundan başka, Cezayir'in fransızlar tarafından istilâsına (1830) kadar, Ege denizi kıyılarında gemilerine mürettebat te'min etmek üzere, Bâbıâli tarafından kendilerine salâhiyet verilmiş olan garp ocaklarının korsan gemilerinden de korkulurdu (Cevdet, *Tarih*, IV, 23; VII, 183; X, 223; Dumont, *Voyages*, 1699, s. 106 v. d.; Tournefort, II, 198). XIX. asrın ilk yarısında İzmir tarihinin kayda değer hâdiseleri arasında, Kara-Osman-oğullarının İzmir çevresine kadar geniş sâhalarda hemen-hemen istiklâl derecesine varan otoritelerine, Mahmud II. tarafından, son verilmesi ve Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa'nın, Anadolu'da ilerilerken, gönderdiği bir kuvvetin, 1833 başlarında İzmir'e girip, bir kaç hafta sonra çekilmesi (Rosen, *Gesch. der Türkei*, I, 171) burada zikredilebilir.

Kuruluşundan itibâren zelzele âfetinin de vakit-vakit İzmir'e zarar verdiği mâlûmdur. 12 ramazan 1099 (10 temmûz 1688)'da, vukûa gelen pek şiddetli bir zelzele sırasında, Sancak kalesi denize gömüldüğü gibi, şehirde bir çok binâlar yıkıldı ve o zamanın tahminlerine göre, en az 5.000 kişi enkaz altında can verdi (Râşid, *Tarih*, I, 147; Rycaut, *Turkish History*, s. 301 v. d.; Carayon, *Relations inédites des Missions de la Compagne de Jésus*, s. 291 v. d.; Pacificus Smit, *Vier Jaren in Turkije*, s. 178 v. d., 246 v. d.; de La Motraye, *Voyages*, I, 182 v. d.; Slaars, s. 76, 128). Pococke (V, 20 v. d.)'a göre, çok şiddetli bir zelzele 1739 nisanında vukûa geldi. Gediz ırmağının İzmir körfezinde yaydığı alüvyonlar ile meydana gelmiş bulunan geniş bir kara sâhasının bu sarsıntı sırasında sular altında kaldığı rivâyet olunur (Chandler, *Voyages*, I, 123—173). 1778 temmûzunun 3. ve 5. günlerinde vukûa gelen bir zelzelenin tahribâtı, bilhassa sebep olduğu bir yangın yüzünden, pek ziyâde büyük olmuş idi (Björnstahl, *Briefe*, IV, 131—142; Slaars, s. 132 v.d.). Daha yakın zelzeleler 1883'te ve 1928'de vukûa gelmiş olup, bu bakımdan, şehrin bilhassa zemini alüvyonlu olan alçak kısımları tahribâta en fazla mâruz sâhalar olarak gözükmektedir (İbrâhim Hakkı—Hâmit Nâfiz. *Tepeköy-Torbalı-İzmir zelzelesi* (30/31 mart 1928, İstanbul 1929). Yangınlara gelince, bunların zararından şehrin hiç bir semti kurtulmamış, ateşin süpürdüğü bir çok mahalleleri, kısa fâsılalar ile, yeniden inşâ etmek icâp etmiştir. Bunun başlıca sebebi, şüphesiz İzmir'de evlerin, frenk mahallesi de dâhil, kısmen zelzele korkusu ile, fakat daha ziyâde, binâları ucuza mâl etmek arzusu ve görenek yüzünden, ahşap olarak inşâ edilmesi idi. Frenk mahallesinin 1834'te yandığını, çarşı ile berâber, türk mahallelerinin büyük bir kısmı-

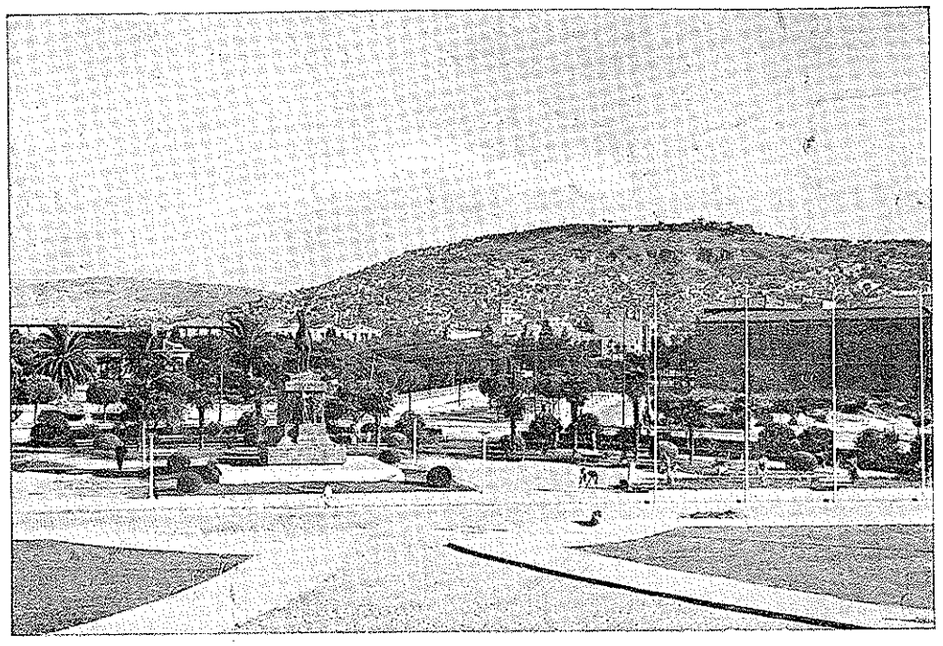

1. İZMİR. Cümhûriyet meydanından Kadife-Kale'nin görünüşü.

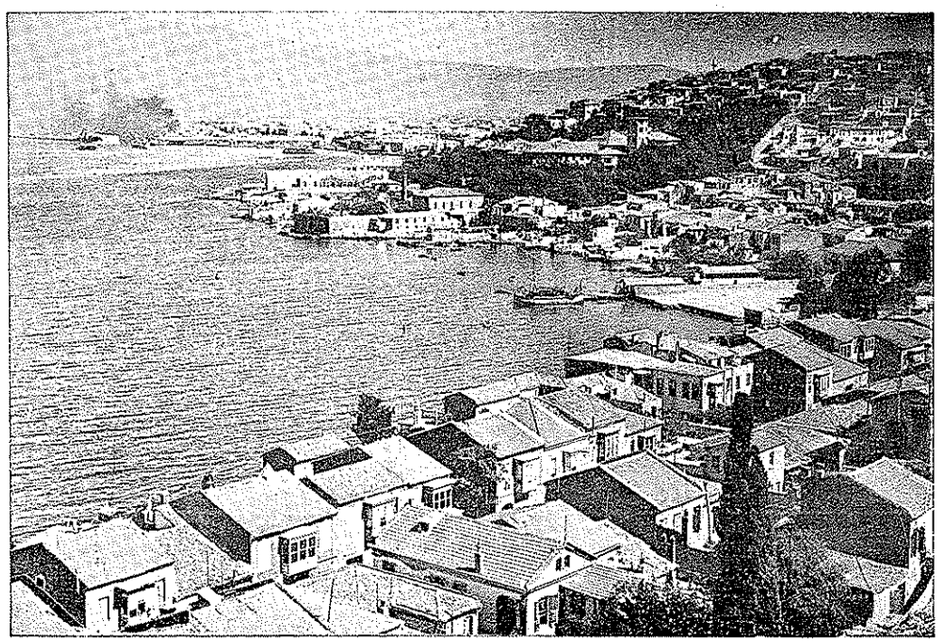

2. İZMİR. Kara-Taş'tan limanın görünüşü.

nın 1841'de süpürüldüğünü kaydeden Texier (*Asie Mineure*, s. 308), halkın bu âfete karşı tedbir almağı hiç düşünmediğini, arsaların bedâva denecek kadar ucuz olduğu bir memlekette, sokakların yüklü bir deve zor geçecek şekilde dar yapılmakta devâm edildiğini, şahnişlerin ve âdetâ birbirine değecek şekilde yapılan saçakların tehlikeyi arttırdığını, inşaâtın hiç bir kontrola tâbî tutulmaksızın, rum ve ermeni kalfaların keyfine terkedilmiş bulunduğunu, bunların da kendilerini işsiz bırakmayan yangınları önlemeği akıllarından geçirmediklerini anlatır. Yangınların bir mes'ûlü de bâzan şehirde vukûa gelen kargaşalıklar idi. 14 mart 1797'de İzmir'de kefalonyalılar ile hırvatlar arasında vukûa gelen bir mukatele, şehir için çok zararlı olmuş ve bir yangın ile sona ermiş idi (Cevdet, *Tarih*, VI, 220 v.d.; Zinkeisen, *Geschichte* ..., VII, 13 v.d.). İzmir'in büyük yangınlarının sonuncusu 1922 eylûlünde, İzmir'e türk kuvvetlerinin girişi ferdâsında vukûa gelmiş, frenk mahallesinin büyük bir kısmı ile rum ve ermeni mahalleleri günlerce yanmıştır. Bundan sonra yangına karşı önleyici sıkı tedbirler alınmış ve ahşap inşaât men'edilmiş olduğundan, İzmir'in, hiç değil ise XX. asır ortasına doğru, bu âfetin büyük zararlarından artık kurtulduğu söylenebilir.

Vebâ ve kolera gibi salgın hastalıklar, bütün Akdeniz limanları gibi, İzmir'i de sık-sık tehdit etmişti. 1764'te İzmir'e gelen Chandler, vebânın hemen-hemen her sene İzmir'de zuhûr ettiğini, halkın âdetâ buna alıştığını, eğer salgın fazla şiddetli olursa, tüccar ve konsolosların şehri terkedip, kırlara çekildiklerini, hastalık devam ettiği müddetçe, işlerini bırakıp, ziyâret kabûl etmediklerini, uzaklara gidemeyenlerin çadırlara çıktıklarını, adalar halkının da memleketlerine döndüklerini, mûtât olarak çok kalabalık olan frenk sokağının bu sırada pek tenhalaştığını kaydeder. Salgınlar ancak XIX. asır sonlarına doğru şiddetini kaybetmiş ve XX. asır başlarında da hemen-hemen ortadan kalkmıştır.

Şehrin geçen asırlar zarfındaki çehresi, seyyâhların verdikleri mâlûmat ile, kâfî derecede aydınlanmış bulunmaktadır. İzmir'i ziyâret edenler, şehrin dışarıdan görünüşünü tasvir ederken, güzelliğini ifâde eden kelime ve tâbirleri kullanmakta çok cömerttirler. Hakikaten İzmir'in denizden görünüşü dünyanın güzel manzaralarından biridir. Asrımızın başında bir ziyâretçi, yer-yüzünde pek az yeri İzmir civârının Kadife-Kale'den görünüşü kadar muhteşem bulur. Buna mukabil, şehrin içine girilir-girilmez, çok defâ bu dış görünüşün sihri zâil olurdu. Her ne kadar Tournefort, İzmir'in sokaklarını başka şehrlerinkinden daha iyi inşâ edilmiş diye târif eder ise de, diğerleri ekseriyetle sokakların darlığından, dolambaçlılığından, kirliliğinden ve yapıların bayağılığından bahsederler. Şehrin muhtelif semtleri arasında görünüş ve yaşayış farkları üzerinde de umûmiyetle durulur. Evliyâ Çelebî, İzmir'de oturan avrupalıların imtiyazları hakkında dikkate şâyân mâlûmât vererek, hiç bir kimsenin bir hıristiyana sille vurmağa muktedir olmadığını, frenk mahallesinde bir hâdise vukûa gelirse, gözcülerin adamı hemen tutup, hâkime götürdüklerini, onun hâkim yahut hıristiyanlar tarafından katledilip, cesedinin ortadan kaldırıldığını söyler. Limana her gemi gelişinde top atıldığını, gece gündüz âdetlerinin böyle olduğunu hikâye eder. Frenk mahallesinin çarşı ve pazarlarının gâyet müzeyyen, evlerinin kat-kat olduğunu anlatır. Bu mahallenin hareketliliği, ticâret faâliyeti umûmiyetle dikkati çekmekte ise de, burada bile şehrin diğer semtlerini hatırlatacak bir darlık ve kirlilik bulunduğu anlaşılmaktadır. XVIII. asrın ikinci yarısında Chandler, frenk sokağı ortasından çamurlu bir dere aktığını, bu sokakta yüklü bir devenin yanından zor geçilebileceğini söyler. Frenk sokağında sıralanmış olan evlerin arkası denize dönük olup, binâların alt katında mağaza ve depolar bulunmakta ve üst kısımları ikamete tahsis edilmekte idi. Arka tarafta denize kadar uzanan bir avlu ve bahçe bulunurdu. Bâzan bu bahçenin sonunda ve deniz kıyısında güzel manzara gören ve deniz havası alan pavyonlar bulunurdu. Rıhtımsızlık, bu mahallenin başlıca eksiği idi. Rıhtımı bulunduğu takdirde, frenk mahallesinin pek güzel olacağını söyleyen Tournefort, denizin evlerin arkasına kadar geldiğini ve gemilerin âdetâ dükkânlar içine girdiğini anlatır. Bir asırdan fazla zaman geçtiği hâlde, Texier hemen-hemen aynı şeyleri tekrarlar; İzmir'in rıhtımdan mahrûm oluşu, gemiler için eşyâ yüklemek ve boşaltmak husûsunda güçlük yarattığı gibi, deniz kıyısına „süprüntülük" denilmesini haklı göstermekte, rıhtımsızlık aynı zamanda kaçakçılığın da önlenememesine meydan vermekte idi. Eski seyyâhların İzmir'in, rıhtım sâyesinde, güzellik bakımından ve iktisâdî husûslarda neler kazanacağı hakkında yaptıkları tahminlerin doğruluğu bugün pek iyi anlaşılmaktadır. İzmir bugünkü güzelliğinin başlıca unsûrlarından biri olan rıhtıma 1867—1880 arasında kavuşmuş, şüphesiz yangınların kolaylaştırdığı bir imâr hareketi ile, kordon boyunun manzarası tamâmiyle değişmiş, evlerin yüzü denize dönmüş,

bunlar ile deniz arasına geniş ve ferah bir cadde girmiştir.

İ z m i r 'in n ü f u s u hakkında yapılan tahminler, bilhassa XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren, şehir nüfusunun hızla artmış olduğunu gösterir. Evliyâ Çelebî 'de nüfus sayısına âit bir kayıt bulunmamakla berâber, burada 10 müslüman, 10 hıristiyan (rum), 10 frenk ve yahudi, 2 ermeni ve 1 kıptî mahallesinde 10.300 ev ve 3.060 dükkân bulunduğu zikredilmektedir. 1699 'da İzmir 'e gelmiş olan A. de La Motraye şehrin nüfusunu 24.000, seyahati bundan bir kaç sene sonraya rastlayan Tournefort ise, 27.000 olarak gösterir (bunun yarıdan fazlası müslüman, 10.000 rum, 1.800 yahudi, 200 kadar ermeni ve bir o kadar frenk). XVIII. asrın ikinci yarısında şehrin nüfusu, en az, üç misli artmış olmalıdır; XIX. asra âit rakamlar İzmir nüfusunu umûmiyetle 100.000 'den fazla olarak göstermekle berâber, bu nüfusu teşkil eden unsurlara âit verilen sayı ve nisbetler, birbirine nazaran, büyük farklar arzeder. Bu asrın ilk yarısında, bütün kaynaklar türklerin sayısını, diğer unsurlara nisbetle, yüksek olarak kaydeder. XIX. asrın ikinci yarısından itibâren, yerli kaynaklar şehir nüfusu içinde türklerin nisbetini 50 % ve hattâ daha fazla gösterir (*Ḳāmūs al-aʿlām* 'a göre, 130.000 nüfusun 65.000 'i türk, 40.000 'i rum, gerisi ecnebî, yahudi ve ermeni); fakat Avrupa kaynaklarında gittikçe artan umûmî yekûn içinde, türk-müslüman sayısı yarıya ve hattâ 1/4 'e kadar düşürülür. Avusturya-Macaristan 'ın İzmir baş-konsolosu K. von Scherzer 'e göre, 1870 'e doğru şehrin nüfusu 155.000 kadar olup, bunun 75.000 'i rum, 45.000 'i türk gösteriliyor. Fakat Cuinet, 1890 'a doğru İzmir 'in 200.000 olarak gösterdiği nüfusu içinde, 89.000 müslümana mukabil, 52.000 'i rum, 16.000 'i yahudi, 5.000 'i ermeni ve 25.000 'i yunanlı olmak üzere, 36.000 ecnebî bulunduğunu tahmin eder. Hâlbuki yunanlı Démétrius Georgiades, 1885 'te, İzmir 'in 200.000 'i geçen nüfusu içinde, rumları 100.000, müslümanları 50.000 (!) olarak gösterir. Philippson, XX. asrın ilk yılları için, yine 200.000 nüfus içinde, 100.000 ruma mukabil, 60.000 müslüman, 20.000 yahudi, 12.000 ermeni, 15.000 avrupalı ve levantin gösterir. Banse, birinci dünya harbi arifesinde, 250.000 olarak tesbit ettiği İzmir nüfusunun yarısının ortodoks rum, 1/4 'inin müslüman olduğunu söyler. Umûmî harp yıllarında İzmir nüfusunun 300.000 'e, belki de 375.000 'e vardığı tahmin edilir. J. H. Mordtmann 'a göre, 1916 'da takrîben 300.000 olan İzmir nüfusunun 90.000 'i müslüman, 110.000 'i rum, 30.000 'i yahudi 15.000 'i ermeni ve 55.000 'i ecnebî (bunlardan 30.000 'i yunanlı) idi. Bilhassa XIX. asrın ikinci yarısından itibâren, İzmir nüfusunun artışında, Ege denizi adalarından, Yunanistan 'dan, hattâ Anadolu 'nun başka şehirlerinden buraya bir çok rum gelip-yerleşmiş olmasının te'siri âşikâr ise de, türk-müslüman sayısının yarıdan daha aza ve 1/4 'e düşürülmüş gösterilmesinde de tarafgirlik ve dinî gayretkeşlik hissesi bulmamak güçtür. Devletin son yıllarına kadar türkler lehine hiç bir tarafgirlik yapmamış olan Osmanlı idâresinin, hatâ ile mâlûl bile olsa, yaptığı nüfus tahmin ve sayımlarında müslüman nüfusunun sayısını mubâlegalı olarak gösterdiğine huküm verdirecek hiç bir delîl bulunamaz. Hattâ türk nüfusundan bir kısmının, bir kısım kadınların, bu sayılar dışında kalmış olması bile mümkündür. Diğer taraftan, İzmir şehrinde büyük hıristiyan-rum kütlesi, şehir dışında da bir çok rum köyleri bulunmakla berâber, burada türk nüfusuna nazaran, sür'atle azalıyordu (Cuinet 'ye göre, İzmir sancağında, şehir hâric, mevcût 289.000 nüfusun 210.000 'i müslüman, 79.000 'i rum idi). Müslümanlar arasında şehre tezyif veya istihzâ maksadı ile verildiği söylenen „Gâvur İzmir" lekabı ise, son devirlerin eseri olmayıp, orta çağın bir yâdigârı idi. Filhakika Şaraf al-Dīn 'in *Ẓafar-nāme* 'sinde, daha Timur zamanında, şehrin müslümanlar elinde bulunan yukarı kısmının aksine, rodoslular tarafından işgâl edilmekte olan mahalleye bu mânada İzmīr-i Gabrān denilmekte idi. Her ne olursa-olsun, İzmir 'in nüfusu hakkında ilk doğru bilgiye Türkiye cümhûriyetinin 1927 'den itibâren yaptırdığı nüfus sayımları ile sâhip olmuş bulunuyoruz. Fakat bu sayımların daha ilkinde, İzmir rumları mübâdele yolu ile Yunanistan 'a gitmiş ve ermeniler şehirden ayrılmışlardı. Adı geçen sayımlar İzmir nüfusunda devâmlı bir artış kaydetmektedir: 153.924 (1927), 170.959 (1935), 183.762 (1940), 198.396 (1945) ve nihâyet 230.508 (1950). 1945 sayımına göre, şehrin 200.000 'e yaklaşmış olan nüfusunun 157.661 'inin ana dili türkçe, 10.761 'inin rumca (Yunanistan 'dan gelmiş mübâdil müslümanlar), 3.428 'ininki fransızca idi. Tekmil vilâyetin 673.000 nüfusunun 654.000 'i müslüman, 15.800 'ü yahudi, 2.000 kadarı katolik (italyan v. b.) idi.

Avrupalı müşâhidler, İzmir 'in nüfusunda mevcût olan millî teeânüs teessüs etmeden evvel, bu nüfusu teşkil eden muhtelif unsurların karşılıklı durumları ve hayat tarzları hakkında, vakit-vakit, dikkate şâyan tasvirler verirler. Türklerin, daha İzmir 'e yerleştikleri andan itibâren, hıristiyanlara bahşettikleri

müsâade ve imtiyazlar, devlet otoritesinin zâfa uğradığı sırada, bunlar tarafından kötü kullanılmış, frenk mahallesi ve konsolosluklar semti halkı ile onların gölgesine sığınmış ve çoğu ecnebî bir devlet tâbiyeti iddia eden rumlar İzmir 'de tamâmiyle serbest yaşamışlar, yerli halkı istismardan da çekinmemişlerdir. Onlara nazaran imtiyazsız ve müdâfaasız olan türklerin, bu şartlar altında, İzmir 'in ticârî faâliyetlerinde gittikçe daha az yer almaları ve gerilemeleri tabi'î karşılanmalıdır. Umûmiyetle kanâatkâr bir hayat süren türklerden şehir dışında yaşayanlar, İzmir 'in gıda maddeleri ihtiyâcını karşılamak üzere, çiftçilik, meyvacılık (bu sâhada rumların rekabeti ile karşılaşmışlardır) ve çobanlık yaparlar; şehirdekiler ise, me'mûrlar zümresi ve İzmir 'de oturan büyük arâzi sâhipleri hâricinde, demircilik, doğramacılık, terzilik ve işçilik gibi, küçük zanâatlar ile geçinirlerdi. Rumlardan bir kısmı zirâat, bilhassa bahçe zirâati, çoğu ise, gemicilik ve ticâret ile uğraşırlardı. Yorulmak bilmeyen bir çalışkanlık, açık gözlülük, bâzan gâyeye erişmek için, her türlü vâsıtayı meşrû gören bir para hırsı, karakterlerinin bâriz çizgilerini teşkil ederdi. Muayyen bir seviyeyi aşmamak üzere, aralarında kültür inkişâf etmiş olup, zâhiren avrupalıların hayat tarzını taklit ederler, fakat ev hayatlarında daha ziyâde şarklılığın izlerini muhâfaza eylerlerdi. Şark ticâretine avrupalılardan daha iyi intibak ettiklerinden, son yarım asır içinde faâliyet sâhalarını çok da genişletmişlerdi. Sayıları daha az olan ermeniler, görünüşte, rumlardan ziyâde, türklere benzerlerdi; bununla berâber, küçük ticâret hayatına türklerden daha iyi intibak etmiş bulunuyorlardı. Bilhassa iç Anadolu ve İran ile yapılan ticâretin gelişmesi neticesinde, İzmir 'e gelip-yerleşmişlerdi. Çoğunun menşe'i İspanya yahudileri (Sefardim) olan İzmir yahudilerine gelince, bunlar kendi kültürlerine, dillerine ve hayat tarzlarına sıkı-sıkıya bağlı olup, İzmir 'in ticârî faâliyetlerinde öteden beri mühim bir rol oynamışlardır. Daha Tournefort zamanında İzmir ticâreti onların tavassutu ile yapılıyordu. Tellâllık ve komisyonculuk işlerini inhisarlarına almışlardı. Nihâyet İzmir nüfusu içinde faâl bir zümre de, geçmiş asırlarda buraya yerleşmiş olan italyan, yunan veya türk teb'ası katoliklerin meydana getirdikleri bir zümre idi. Levantin adı, kendilerine sâdece katolik diyen, rumca, fransızca veya italyanca konuşan bu tüccar zümreye verilmekte idi. Aralarındaki mezhep, dil ve ictimâî bünye farklarına rağmen, bunlar İzmir 'de umûmiyetle rahat bir hayat sürerlerdi. Aralarında daha ziyâde kazanç ve çalışma bakımından, bir fark var idi. İzmir Türkiye içinde müsâmaha zihniyetinin en gelişmiş bir köşesi idi. Fakat XX. asrın başlarından itibâren, dışarıdan telkîn edilen fikirler şehri bir fesat yuvası hâline getirmiş ve İzmir birinci cihan harbinden ve yunan işgâlinden tamâmiyle değişik bir çehre ile çıkmıştır.

Birinci cihan harbi sırasında, i'tilâf devletleri tarafından, İtalya 'yı tatmin etmek üzere, 1917 nisanında St. Jean de Maurienne 'de toplanan konferans, garbî Anadolu 'da İzmir 'in de dâhil bulunduğu geniş bir sâhanın bu devlete ayrılan nufûz mıntakasına katılmasını kâbûl etmiş idi. Fakat harbe girdiği takdirde, kendisine Anadolu 'dan arâzi verileceği vaadini almış bulunan Yunanistan 'ın baş-vekili Venizelos 'un iknâ ettiği müttefikler, yunanlıların İzmir ve havâlisini askerî işgâl altına almalarına 1919 şubatında karar verdiler. İzmir limanına gelen bir müttefik donanması, Mondros mütârekesinin gâlip devletlerin emniyet ve selâmetlerini tehdit eden her yeri işgâl etmelerine imkân veren 7. maddesine dayanarak, 15 mayıs 1919 sabahı şehre yunan askerleri çıkardı. İzmirli yunanlıların da katılması ile, başı-bozuk bir kütle şeklini alan işgâl kuvveti, kışlayı ateşe tutarak, bir kaç türk askerinin ölümüne sebep oldu. Yunanlılar İzmir 'i işgâl ettikten sonra, Edremit — Akhisar — Ödemiş — Aydın — Torbalı 'dan geçen bir hattın ötelerine kadar uzanan bir bölgeye de yayıldılar (mayıs—haziran 1919). İstanbul 'daki türk hukûmetine 10 ağustos 1920 'de imzalattırılan Sèvres muâhedenâmesi hukmüne göre, bu bölge, bir hıristiyan vâli tarafından idâre edilmek üzere, 25 sene müddet ile Yunanistan 'ın askerî işgâli altında bulunacak, yalnız İzmir kalesine türk bayrağı çekilecek, bu müddetin hitâmında cemiyet-i akvâmın nezâreti altında halkın re'yine mürâcaat edilerek, neticeye göre, bu idârenin devâmı yahut Yunanistan 'a ilhâkı şekillerinden biri tatbik olunacak idi. Anadolu topraklarında yunanlılara karşı gösterilen başarılı mukavemet, bu nizamda türkler lehine bâzı değişiklikler yapılabileceği ümidini uyandırmakla berâber, bu yolda hiç bir müsbet netice elde edilmedi. Nihâyet türk ordusunun 26 ağustos 1922 'de başlayan büyük taarruzu, yunanlıların tam bir bozguna uğraması ile, neticelendi ve İzmir şehri 3 seneden fazla sürmüş olan bir işgâlden sonra, 9 eylûl 1922 sabahı istirdat edildi.

İzmir 'in tarihine âit olan bu kısmı şehirdeki tarihî eserler hakkında mâlûmât vermekle tamamlayalım. Bu bakımdan, şehir çok fa-

kirdir. Eski yapıların çoğu ya zelzele gibi tabiî âfetler ile yahut insanlar tarafından, kendi devirlerinde tahrip edilmiş yahut daha sonra yeni inşaâtta kullanılmıştır. Pagos dağı yamacındaki stadyum, tiyatro ve St. Polycarpe'ın öldürüldüğü sirk XVII. asırda yıktırılarak, mâlzemesinden, bedesten ve Vezîr-Hanı gibi, binâların yaptırılmasında faydalanılmıştır. Kadife-Kale'nin eski bir temelini teşkil eden iri taş blokları üzerindeki bizans yapısı çoktan beri harâptır. Burcuna şimdi sancak çekilmekte ve son yıllarda buraya, İzmir ve civârının en güzel manzarasını temâşâ etmek için, bâzı inşaât yapılmış bulunmaktadır. Eskiden kalenin giriş kapısı üzerine konulmuş olan ve şehrin armasını teşkil eden, gûyâ amazon Smyrna'ya âit olan mermerden baş, türkler tarafından, Sebâ Melikesi Kaydâfa'ye atfolunmuş ve bu isim halk dilinde bozularak, hisara sonradan Kadife-Kale denilmiştir. Bugün İzmir'in kadîm eserleri arasında en dikkati çekeni, yine bu sâhada, Namazgâh mevkiinde bulunan ve son zamanlarda yapılan hafriyât ile tamâmen meydana çıkartılan forum (agora)dur (bk. F. Miltner—Salâhattin, *İzmirde Roma devrine âit forumda yapılan hafriyata dâir rapor*, Türk Tarih Arkeo logya ve Etnografya Dergisi, İstanbul 1932,2, s. 219—242, 310).

Meles vâdisinde, menşe'i Bizans devrine âit, su kemerlerinin harâbesi görülür. İzmir'de bir çok câmi var ise de, hiç birisi İstanbul ve Bursa'dakiler gibi, hukümdar veya vezîrler tarafından yaptırılmış olmayıp, daha ziyâde ticâret ile zenginleşmiş izmirlilerin eserleri olan, nisbeten mütevâzı yapılardır. İzmir câmilerinden en eskisi frenk kilisesinden bozma olan Hisar câmii idi. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa İzmir'de bir çok eserler bırakmış, şehre su getirtip, çeşmelere tevzî ettirmiş, şehirde Vezîr-Hanı adı verilen büyük han, bedesten ve hamam, civârda müteaddit köprüler yaptırmıştır. Bununla berâber, adı geçen eserlerin çoğu bugün kısmen veya tamâmen yıkılmış olup, kalanların da hemen hepsi harâptır. XII. (XVIII.) asır ortalarında kızlar-ağası hacı Bekir ağa tarafından yaptırılmış olan büyük han da bu durumdadır. Şehrin eski iç limanına gelince, bunun Timur tarafından muhâsara sırasında dışarıdan yapılan yardımları önlemek üzere, taş ile doldurtulduğu söylenir ise de, limanın dolmasında tepelerden inen sel sularının da rolü var idi. Yukarıda adı geçen Hisar câmiinin isminde de görüldüğü gibi, bu limanın yanında frenklerden kalma bir hisar (San Pietro hisarı) var idi. Harâp olarak türklerin eline geçen bu hisar Mehmed II. zamanında tâmir edilmiş ise de, şehrin müdâfaası bilâhare Sancak kalesine düştüğü için, adı geçen hisar 1286 (1869/1870)'da yıktırılmıştır. İç limana gelince, *Kitâb-ı bahriye*'de buraya küçük gemilerin girebileceği, fakat ağzı dar olduğundan, büyüklerin girmesi zor olacağı yazılıdır; Evliyâ Çelebî ise, gümrük binâsı yakınındaki kalenin solunda 200 pâre gemi alan bir küçük limandan bahseder. Mamafih Chandler, liman sâhasının etrafının evler ile kuşatılmış bir havuz hâlinde olduğunu ve yağmur zamanları hâricinde, içinde su bulunmadığını söylemektedir. İzmir'de 1108 (1696/1697) tarihinde, duka altını (*aşrafî*) ve gümüş kuruş basmak üzere, bir darbhâne kurulmuş, fakat bir kaç sene sonra kapatılmıştır (İsmâil Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmânî*, nr. 597—600).

İdârî bakımdan İzmir, Osmanlı devletine ilhâk edildikten sonra, ilk olarak Ayasuluk'a, sonra Anadolu eyâletinin Saruhan (Manisa) sancağına bağlanmış idi. Bilâhare merkezi Gelibolu olan Kapudan-Paşa eyâleti teşkil edilerek, İzmir havâlisi, Sığala sancağı ismi ile, bu eyâlete ilhâk edildi. *Cihannümâ*'da İzmir'in o vakit adı geçen eyâlette tersâne-i âmire kethüdâsına hâs olduğu yazılıdır. XIX. asrın başlarında (1811) Aydın eyâleti teşkil edilince, İzmir, Sığala sancağı ismi muhâfaza edilmek sûretiyle, buna bağlandı. 1850'de eyâlet merkezi İzmir'e nakledilmiş olmakla berâber, Osmanlı devleti idâresinde Aydın eyâleti (1867'den itibâren vilâyet) ismi, resmen olsun, muhâfaza edildi. İzmir vâlileri arasında Osmanlıların mümtaz ricâlini buluyoruz (Midhat Paşa 1296, Halil Rıfat Paşa 1301 ve Kâmil Paşa 1311). XIX. asır sonlarında vilâyetin İzmir, Saruhan, Aydın ve Menteşe (Muğla) sancaklarına ayrılan toprakları 53.000 km². buluyor ve nüfusu da, Cuinet'ye göre, 1.400.000 olarak tahmin ediliyordu. Cümhûriyet devrindeki teşkilâta göre, eski sancaklar ayrı-ayrı vilâyet hâlini almış bulunduklarından, şimdiki İzmir vilâyetinin mesâhası 12.825 km². ve nüfusu da, 1950 sayımına göre, 767.000'dir. İzmir vilâyeti Ege denizi sâhili boyunca, şimâlde Altın-Ova — Dikili arasından başlayarak, cenûpta Dip burnuna (Sisam adası) kadar uzanmakta ve dâhilde de tekmil Küçük-Menderes havzasını ihtivâ etmektedir. Vilâyet şu 17 kazaya ayrılır: İzmir, Bayındır, Bergama, Çeşme, Dikili, Foça, Kara-Burun, Kemâl-Paşa (Nif), Kınık, Kuş-Adası, Kiraz (Keles), Menemen, Ödemiş, Seferi-Hisar, Tire, Torbalı ve Urla.

Bibliyografya: *Sayâḥat-nâma-i İbn Baṭṭûṭa* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, I, 335; Pîrî Reis, *Kitâb-i bahriye* (Türk Tarihi Araştırma Kurumu nşr.), İstanbul, 1935, s, 152 v. d.; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrâhim Müteferrika), s. 669; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (nşr. Mf. V.), İstanbul, 1935, s. 88—100; *Sandy's Travels* (London, 1670), s. 12; J. Spon, *Voyages*, I, 302 v. d.; Cornelis de Bruyn, *Reizen...* (Delft, 1698), s. 22—29 (XVII. asır İzmir'inin denizden panaroması vardır); *Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux (1665—1669)*, (nşr. Hubert Pernot), Paris, 1923, s. 67—71; Du Mont, *Nouv. Voyage du Levant* (La Haye, 1699); Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), II, 196—202; A. de La Motraye, *Voyage en Europe, Asie et Afrique* (La Haye, 1727), I, 178 v. d.; E. Chishull, *Travels in Turkey* (London, 1747); *Voyage de Richard Pockocke* (*Pococke*), Paris, 1772, V, 5—24; Björnstahl, *Briefe*, VI, 15 v. d.; Richard Chandler, *Voyage dans l'Asie Mineure et en Grèce* (1864, 65, 66), I, 123—173; Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce* (Paris, 1782), I, 200—204; J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834), s. 13—17; Frankland, *Travels to and from Constantinople* (London, 1829); De Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure* (London, 1834); Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten aus dem Orient* (Stuttgart, 1836—1837); Charles Fellows, *A Journal written during an Excursion in Asia Minor* (1839), s. 3—11; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 303—308; M. Michaud ve M. Poujoulat, *Correspondance d'Orient (1830-1831)*, (Bruxelles, 1841), s. 122—148; William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontos and Armenia* (London), II, 1 v.d.; Storori, *Guida con cenni storici di Smirna* (Torino, 1857); B. F. Slarrs, *Etude sur Smyrne* (İzmir, 1867), trk. trc. Arapzâde Cevdet, *İzmir hakkında k'kat* (İzmir, 1935); H. Brunn, *Kleine Schriften* (1906), III, 196—197; C. J. Cadoux, *Ancient Smyrna. A history of the city from the earliest times to 324 A. D.* (Oxford, 1937); *İzmir hakkında tetk'kat* (İzmir ve havâlisi âsâr-ı atika muhipleri cemiyeti nşr., 6), İzmir, 1932; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 45, 59, 62; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age* (Paris, 1925); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, II (*Pet.-Mitt., Ergz.-Heft*, 172, 1911), s. 33—40 (frns. trc. *Smyrne, sa situation, son importance, Annales de Géographie*, 1912, XXI, 173—179); Tomaschek, *Zur hist. Topographie von Kleinasien in Mittelalter*, s. 27 v. d.; *Dictionnaire Géographique Universelle* (Brüxelles, 1836), XII, 245 v. d.; Charles de Scherzer, *La Province de Smyrne* (frns. trc.), Viyana, 1873; Elisée Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*; Démétrius Georgiadès, *Smyrne et l'Asie Mineure* (Paris, 1885); F. Rougon, *Smyrne* (Paris, 1892); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III; *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1899), II, 849—851; *Aydın vilâyeti sâlnâmesi* (1326, 25. tab.); Lamberto Vannutelli, *Anatolia Meridionale e Mesopotamia* (Roma, 1911), s. 51 v. d.; E. Banse, *Die Türkei* (Berlin, 1915), s. 136 v. d.; E. Chaput ve İbrâhim Hakkı (Akyol), *Remarques sur la structure de la région de Smyrne* (İstanbul, 1930); Akdes Nimet Kurat, *Çaka* (İstanbul, 1936); *İzmir şehri rehberi* (İzmir ve havâlisi âsâr-ı atika muhipleri cemiyeti nşr., 11), İzmir, 1934; *İzmir panoraması ve rehberi* (İzmir ve havalisi... nşr., 10), İzmir 1934; *İzmir şehri* (imar komisyonu raporu), İzmir, 1951.

(BESİM DARKOT.)

İZMİT. İZMİD, Marmara denizinde, aynı ismi taşıyan körfezin nihâyetinde, Kocaeli (Koca-İli) vilâyetinin merkezi olan bir şehirdir. Eski adı olan Nikomedia (Nikomedeia), İbn Ḫurdâzbeh ve İdrîsî'de Nikumûdiya şeklinde geçer. Daha sonra, Εἰς Νικομήδειαν şeklinden, İznukumîd ve nihâyet türkçe eserlerde İznikmîd yazılan bu isim, halk tarafından kısaltılarak, İzmîd'e çevrilmiş ve bugünkü imlâsı ile İzmit şeklini almıştır. Orta ve yeni çağlarda burayı ziyâret etmiş olan avrupalılar arasında bu ismi bozulmuş şekillerde tesbit edenler (msl. Hans Dernschwam: İsminik), Isnik-Mid yazanlar ve hattâ Isnich yazıp, İznik ile karıştıranlar (Tavernier) vardır.

İzmit körfezinin nihâyetinde ilk yunan kolonisinin VIII. (m. ö.) asrın sonlarında, megaralılar tarafından kurularak, buraya, kendi reislerine izâfetle, Astakos ismi verildiği, fakat bu beldenin şimdiki İzmit yerinde olmayıp, onun 6 km. kadar cenûb-i şarkîsinde, körfezin nihâyet noktasında, bulunduğu kabûl ediliyor. Civarında geniş bataklıklar bulunan bu mevkî, sağlık bakımından olduğu kadar, denizcilik bakımından da, sâhilin sığlığı ve garp rüzgârlarına açıklığı dolayısı ile, iskâna çok elverişli telâkkî edilemez ise de, 26 asır evvelki sâhil topografyasının şimdikinden az-çok farklı olması mümkün olduğu gibi, diğer taraftan bu sâhilden şarka doğru uzanan ovanın zirâî kabiliyetleri de âşikârdır. Astakos şehri III. (m. ö.), asrın ilk senelerinde, Trakya kıralı Lysimachos tarafından, tahrip edildi. 262 (m. ö.) senesinde Bithynia kıralı Nikomed I., kendi is-

mine izâfetle, Nikomedia adını verdiği şehri hemen-hemen şimdiki İzmit'in yerinde kurdu ve pâyitaht ittihaz etti. Bizansı Anadolu içlerine bağlayan işlek bir yol üzerinde yer alan şehir, tarihi boyunca vakit-vakit bu vaziyetin imtiyâzlarından faydalandı ise de, ilk ve orta çağlarda mütevâlî hücûmlardan da kurtulamadı. Bithynia devleti zamanında Bergama kıralla-rının tecâvüzüne uğrayan şehir, Kıral Prusias devrinde, Annibal'i, mültecî olarak, kabûl etti (148 m. ö.). Daha o zamandan Bithynia Roma nufûzu altına girmişti. Mitridad seferlerinde Roma'ya sâdık bir müttefik olmuş bulunan Nikomed III. memleketini bu devlete hibe etti ve onun ölümünde (74 m. ö.) burası Roma'nın bir eyâlet merkezi oldu. Daha kıralllık devrinde süslenmiş ve inkişâf etmiş olan Nikomedia'ya romalılar da, bu bakımdan, himmetlerini esirgemediler. İmparator Traianus devrinde „küçük" Plinius burada vâli bulunuyordu (m. s. II. asrın başı). Plinius şehre su getirtti ve büyük bir yangının zararlarını önlemeğe çalıştı. Yine II. asırda Hadrian ve Marc-Aurel zamanında büyük zelzeleler vukûa geldi. Şehir 258'de Gotlar ve 284'te İran orduları tarafından, tahrip edildi. Diocletian Nikomedia'yı kendisine pâyitaht yapmak istedi ve burada bir çok büyük inşaâta girişti. Hıristiyanlara karşı mezâlim, onun zamanında burada başladı. Diocletian burada saltanattan ferâgat etti (305). Daha sonra Konstantin, Nikomedia civarında, eceli ile, öldü (337). IV. asrın ortalarında ve V. asrın ilk yarısında şehir yine şiddetli zelzelelere mârûz kaldı. VI. asrın ortasında, Justinian tarafından, bir dereceye kadar imâr edildi ise de, tabi'î âfetler ve istilâlar eski âbidelerin büyük bir kısmını, kat'î olarak, yere sermiş bulunuyordu. VII. asrın ortalarından itibâren Anadolu içine yapılan islâm akınlarının İzmit ve civarına da te'sir etmiş bulunması tabi'îdir. XI. asrın son kısmında Nikomedia, Anadolu'yu istilâ etmiş olan Selçuklular tarafından, zaptolundu ve İznik'te huküm süren Sulaymān b. Ḳutulmış'a âit arâzinin hudûtları içine girdi. Fakat birinci haçlı seferi sırasında (1097), imparator Alexios Komnenos tarafından, istirdat edildi. Bizans'ta latin imparatorluğu teessüs edince, Nikomedia, bir kaç sene için (1204 – 1207), latinlerin işgâli altına girdi; fakat İznik hukümdarları tarafından geri alındı. İzmit Orhan Gâzi devrinde, Akçakoca'nın dâhil bulunduğu bir sefer hey'eti tarafından, muhâsara ve zaptedildi. Muhtelif türk kaynakları şehrin zaptı tarihini 727 (1326/1327) ile 731 (1330/1331) arasında ve Bizans kaynakları ise, 1338 olarak gösterirler (J. v. Hammer, *GOR*, I, 85, 580; bk. bir de Leunclavius, *Hist.*, s. 186–190; Sa'd al-Dīn, I, 34, 37). 1399'da, mareşal Boucicaut tarafından, Bizans hesabına şehrin istirdâdı husûsunda sarfedilen gayret boşa çıktı. Timur'un Anadolu'yu istilâsı sırasında, askerlerinden mürekkep bir kuvvet İzmit'i yağmaladı (Ducas, Bonn tab. s. 72). Bundan sonra İzmit, devâmlı olarak, Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı. XV. asırda Anadolu eyâletine tâbî bulunan Kocaeli sancağının merkezi idi. Bu sancak bilâhare Kapudan-Paşa eyâletine bağlandı ve XIX. asır başında merkezi Bursa olan Hüdavendigâr eyâletine (1867'de vilâyet) raptedildi. Bir müddet için İstanbul vilâyetine bağlandıktan sonra, 1868'de müstakil sancak hâline konuldu ve nihâyet cümhûriyet devrinde bu idârî bölge, Kocaeli isimli bir vilâyet hâlini aldı.

Anadolu'nun kapılarından biri olan İzmit, münâkale bakımından, daha ilk çağdan beri ehemmiyetli bir rol oynamış idi. Roma devrinde şehrin artan ehemmiyeti Bizans zamanında geriledi. Fakat Osmanlılar zamanında ve bilhassa İstanbul'un fethinden sonra, İran ve Elcezîre yolları üzerinde başlıca konak yerlerinden biri oldu. Anadolu'dan gelen kervanlar İzmit'te dağılır, ağır yükler ve hayvanı olmayan yolcular buradan, gemiler vâsıtası ile, müsâit hava bulurlar ise, 7–8 saatte, aksi takdirde 2–3 günde, İstanbul'a varırlardı. Yolcuların ihtiyâcını karşılamak üzere, İzmit'te müteaddit kervansaraylar ve hanlar yapılmış idi. Bunların en meşhûru Kanûnî Sultan Süleyman'ın vezîri Pertev Paşa tarafından inşâ ettirilmiştir. Diğer taraftan, şimâlî Anadolu'nun bir vakitler „ağaç denizi" denilmiş olan meşhûr ormanlarının yakınlığı İzmit'te kereste ticâreti ile gemi inşaâtını teşvik etmiştir. Marmara denizinde işleyen gemilerin bir çoğu İzmit tezgâhlarında yapılırdı. Yine bu sebep ile devlet burada bir tersâne kurmuş idi ve İzmit'e getirilen tomruk ve kerestelerden beğendiğini muayyen fiyatlar ile satın almak hakkına da sâhip idi. İzmit tersânesi Köprülüler devrinde genişletildi ve Venedik donanması ile çarpışan filoya dâhil bir çok harp gemileri burada denize indirildi. Bu faâliyetin XIX. asrın ilk yarısından itibâren gerilediği anlaşılıyor. Texier'nin ziyâreti sırasında tersâne yarı muattal hâlde idi. Bununla berâber, harp gemileri inşasına devâm ediliyordu. Körfez burada artık, büyük ölçüde inşaâta meydan vermeyecek kadar, sığlaşmış idi. Buharlı gemilerin taammümü de inşâ tekniğini değiştirmişti. Bununla berâber XIX. asrın ikinci yarısında İzmit tersânesinin kısa sürmüş bir faâliyet safhası olmamış değildir. Türkiye cümhûriyeti İzmit körfezinde yeni tersâneyi, gerek deniz derinliği ve gerekse sâha genişliği bakımından, daha elverişli vaziyette olan karşı sâhildeki Gölcük'te kurdu. Ayrıca İzmit yakınında körfezin müntehâsındaki alçak sâhalarda tuzlalar var idi ki, bunlar XIX. asrın başında, husûsî fertler tarafından, hâlâ işletiliyordu. Marmara denizinin sularında tuz nisbeti, Ege denizi ve Akdeniz'de olduğu kadar yüksek olmadığı için, nakliyâtın daha kolaylaştığı yakın devirlerde İzmit tuzlasının faâliyetine nihâyet verilmiştir. Bir de İzmit civarında, yakın zamana kadar, devletin bir askerî çuha fabrikası ile feshânesi var idi. Tarihlerimizde Tökeli İmre ismi ile yâdedilen, transilvanyalı prens Emerich Thökely memleketimize iltică ettikten sonra, İzmit'i kendisine, ihtiyârî menfâ olarak, seçmiş ve şehir civarında „Champ fileuri" denilen mevkîde yerleşip, 13 eylûl 1705'te ölümüne kadar, hayatının son senelerini burada geçirmiştir (Ermeni kabristanına gömülmüş olan naaşı 1906'da, mezar taşı ile berâber, Macaristan'a götürülmüştür. Meşrûtiyetten sonra, İzmit'in en büyük caddesine bu şahsın adı verilmiştir).

XVII. asra âit tasvirler İzmit'in ticâretgâh ve mâmûr bir şehir olduğu intibaını verir. Tavernier, eski Nicea olduğunu zannettiği, kısmen bir tepenin yamacında ve kısmen de deniz kıyısında (İsnich körfezi!) düzlükte kurulmuş bulunan şehirde müteaddit gemi inşa tezgâhları, sâhilde ev ve kalyon inşasına mahsûs kerestelerin yığıldığı ticârethâneler mevcût olduğunu söyler. Grelot'nun tasvirine göre, burası Marmara denizi kıyısında çok müsâit bir mevkîde kurulmuş olup, İstanbul'dan sonra, bütün şehirlere üstün idi. Halk ipek, pamuk, yün, bez, meyva, çanak-çömlek, cam v.b. ticâreti ile geçinirdi. Evliya Çelebî (1640) İzmit'i „mâmûr ve âbâdan bir şehr-i muazzam" diye vasıflandırır. Yüksek bayırlar üzerinde inşâ edilmiş olan evlerin bütün pencereleri cenûba (denize) bakmakta, sokaklar bayağı kaldırım döşeli bulunmakta, şehirde, üçü hıristiyan ve biri yahudi olmak üzere, 23 mahallede bahçe içinde, üstü kiremit örtülü 3.500 ev ve çarşısında 1.100 dükkân, işlek olan iskelesi yakınında 200 kadar kereste v.b. mahzenleri (depolar) bulunuyordu. Şehirde kârgir bedesten bulunmamakla berâber, ticârethânelerde her çeşit eşyâ var idi. XVIII. asır seyyahları da İzmit'in mevkiini umûmiyetle medhetmekte ve ticâretinin faâl olduğunu söy emektedirler. XIX. asrın başlarında, gemi inşaâtı faâliyeti ağırlaşmış olduğu hâlde, ticâret hâlâ canlı kalmış idi. Kaynaklarda bu asırlar zarfında şehrin nüfusuna dâir verilen mâlûmât oldukça farklıdır. Grelot (XVII. asrın sonu) ve Sestini (1777) bu nüfusu 30.000 olarak gösterirler. Aynı rakam XIX. asrın ortalarına doğru Ainsworth tarafından tekrar edildiği gibi, Texier de aş.-yk. öyle tahmin etmektedir (5.000 âile = 30.000 nüfus). M. Kinneir (XIX. asrın başları) ise, İzmit'te yaşayan âile sayısını 700'e indirir (450 müslüman, 150 rum ve mûsevî). XIX. asrın ikinci yarısına âit tahminler 15.000 ile 40.000 arasında değişir. Birbirine yakın devirlerde şehri ziyâret etmiş olan üç alman seyyahı İzmit'in nüfusunu şöyle sıralarlar: Von der Goltz 20.000, Naumann 30.000, v. Diest 40.000. 1900 baharında buraya gelmiş olan Fitzner, İzmit nüfusunun 10 sene kadar evvel Cuinet tarafından tahmin edilen sayıya (25.000) nazaran, 10–12.000 artmış olduğu hukmüne varır. Fakat bundan 10 sene sonra, Türkiye coğrafyasını kaleme almış olan Banse, İzmit'i „küçük bir rum kasabası" olarak kaydeder. Bütün bu mütenâkız mâlûmât arasında, XIX. asrın başlarından birinci cihan harbine kadar, şehir nüfusunun ne istikamette bir değişikliğe uğradığı hakkında doğruya yakın bir huküm çıkarmak mümkün olmamaktadır.

Anadolu demir yolunun ilk parçası olan Haydar-Paşa – İzmit arasındaki 91 km. demir yolu 1873'te işletmeye açıldı; 1890'da Ada-Pazarı şûbesi inşâ edildiği gibi, 1892'de demir yolu Ankara ve Konya'ya da erişti. Demir yolunun uzatılması, İzmit'in ticârî hinterlandını, İstanbul lehine darlaştırmış olmakla berâber, şehrin garbında Derince istasyonu yanında Anadolu demir yolları kumpanyasının inşa etmiş olduğu iskele ve buğday silosu ile İzmit, hiç değil ise iç Anadolu'dan gelen ağır maddelerin ihrâcı bakımından, ehemmiyetini muhâfaza etmekte ve bu bakımdan Haydar-Paşa ve İstanbul'un yükünü bir az hafifletmektedir.

İzmit birinci cihan harbi nihâyetinde, 6 temmûz 1920'de, ingiliz ve yunan kuvvetleri tarafından, işgâl edildi. İstanbul hukûmeti tarafından Anadolu'daki millî mücâdele hareketini tenkil etmek üzere, hazırlanan „kuvâ-i inzibâtiye" için, İzmit bir üss olarak kullanılmak istenildi. Fakat bu kuvvetler kısa bir zamanda dağıldı ve İzmit, daha millî mücâdele sona ermeden, 27 hazîran 1921'de, geri alındı.

İzmit karalar içine derin bir şekilde sokulmuş, garpta Yelken-Kaya ve Çatal burunları arasından çekilen bir hattan itibâren, 48 km. uzunluğunda bir körfezin (İzmit körfezi, Sinus astacus yahut S. olbianus) karşılıklı birbirine yaklaşmış Zeytin ve Gölcük burunları ile tahdit edilen en iç kısmının nihâyetinde yer alır.

Körfez burada şarka doğru İzmit ovası ile temâdî eder; bu ova ise, belirsiz bir eşikten (Büyük-Derbend) sonra, Sapanca gölü çukuru vâsıtası ile, aşağı Sakarya havzasına (Ada-Pazarı ovası = Ak-Ova) açılır ve İstanbul'dan İzmit'e gelen yolun Anadolu içlerine nufûzunu kolaylaştırır. Bir kıyısına İzmit şehrinin yerleşmiş olduğu bu iç körfezin şimâl ve cenûp kenârları boyunca dağlar yükselir. Cenûpta — Samanlı dağlarının ormanlar ile kaplı ve vâdiler ile yarılmış yamaçları uzanır; şimâlde — umûmiyetle az yüksek olan Kocaeli tepelerinin bu çevrede âzamî yüksekliğini almış olması dikkati çeker. Hakikaten bu tepeler şehrin şimâl-i garbîsinde, mârûf içilecek Çene suyunun borular ile getirildiği Çene dağında, 645 m. kadar yükselir. Yüksek kütle kendisi ile körfez arasında kalan, ince yalı şeridini kışın şimâlden gelen soğuk rüzgârlardan korur ki, bu yalı şeridi, ikliminin tatlılığı, bağları, zeytinlikleri ve şöhretli meyva bahçeleri ile, geçen asır sonunda buradan geçen seyyahların tasvirlerinde rastlanan „Kocaeli Rivierası" tâbirine hak verdirir. İşte İzmit'in kendisine inkıtâsız halef olduğu Nikomedia, şimâldeki dağlık sâhanın sâhile en fazla yaklaştığı bir yerde, müdâfaayı kolaylaştıracak şekilde, dik yamaçlar üzerinde düzlük teşkil eden bir mevkîde (Orhan tepesi, irtifâı 165 m.) iç kalesini kurmuş ve kadîm şehir bunun etrafında, yamaçların nisbeten az meyilli yerlerinde, taraçavârî düzlüklerinde ve nihâyet dar yalı şeridi üzerinde yayılmıştır. Bithynia ve Roma Nikomediası'nın kale sûrları ile ihâta edilmiş sâhasını kat'î olarak tesbit etmek, şehir sûrlarının Osmanlılar eline geçtikten sonra tahrip edilmiş olması ve bir daha tâmir etmek lüzûmu görülmemiş bulunması yüzünden, imkânsızdır. Bununla berâber, kalan parçaların tetkikinden anlaşıldığına göre, Nikomedia şimdiki İzmit'i, şimâldeki tepelere doğru, bir haylı tecâvüz ediyordu. Bugünkü şehrin iskân sâhası, deniz kıyısına tekabül eden şark-garp istikametli bir kenârı üstüne yatmış ve şarktaki tepesi kesilmiş bir müsellese benzetilebilir ki, hemen her tarafta, eski sûrların kaplamış olması muhtemel sâhanın içinde kalmakta ve ancak garpta, sâhil boyunca, 1936'da kurulmuş olan selüloz sanâyi müessesesinin fabrikaları ve ikamet evleri bu sâha dışına çıkmaktadır. Bundan başka, şehrin bugünkü sâhası içinde, henüz tamâmiyle dolmamış boşluklar vardır.

Topografya şartları şehri birbirine benzemeyen iki büyük semte ayırır; yukarı şehir, aynı zamanda şehrin eski kısmı olup, hemen tamâmiyle ikamet evlerinden mürekkep bulunur. Bu evler, çoğu dar, arnavut kaldırımı döşeli, ortasında yağmur ve bulaşık sularının akmasını te'min edecek, oluk gibi bir kısım bulunan yokuşlu sokaklar boyunda sıralanır. Evler ekseriyetle zemini taraça hâlinde tesviye edilmiş bahçeler içinde olup, hemen hepsi de ahşap, bâzan kârgir bir alt kat üstünde bağdadî üzerine sıvalı yahut kirişlerin arası tuğla veya kerpiçle doldurulmuş yapılardır. Eskiliğine rağmen, yukarı şehrin hâriçden görünüşü sevimli olduğu gibi, buranın el-verişli yerlerinden (msl. Sultan Orhan câmiinin taraçasından) aşağı şehre, körfeze ve karşı sâhile doğru seyredilen manzara hârikulâde güzeldir.

Aşağı şehir, İzmit'in ana caddelerini ve başlıca büyük binalarını ihtivâ eden iş semtidir. Esâs itibârı ile yalı boyundaki düzlük üzerinde yayılmış olup, buna vilâyet konağının bulunduğu 30—35 m. taraçavârî düzlük (Yukarı Pazar sırtı) de ilâve edilebilir. İzmit'in yalı ovası, cenûba doğru ilerileyen bu taraça düzlüğü ile deniz arasında, genişliği 150 m. inecek kadar darlaşır ve tersâne sâhası ile tamâmen kaplanmış bulunur (yakında bu kısım tamâmiyle kaldırılacak ve aşağı şehir, sıkışık vaziyetten kurtulmuş olacaktır). Aşağı şehirden iki büyük cadde geçer. Bunlardan birincisi vaktiyle mutasarrıf Sırrî Paşa tarafından açtırılarak, zamanında Hamidiye caddesi adı verilen 1.800 m. uzunluğundaki geniş buluvardır ki, demir yolu, şehrin garbında bulunan istasyondan çıktıktan ve tersânenin arkasından geçtikten sonra, bu buluvarın ortasını işgâl ederek, İzmit'i baştanbaşa kat'eder. İzmit'in başlıca ticâret müesseseleri ile otellerinin sıralandığı bu geniş caddeye, şimdi Hürriyet caddesi adı verilmektedir. Bunun gerisinde İstiklâl caddesi ve daha yukarıda şehrin ikinci ana yolu olan İstanbul caddesi, evvelkilere muvâzî olarak, geçer. Aşağı şehirde de evlerin büyük kısmı, yukarı İzmit'te olduğu gibi, ahşap, tâlî sokaklar dar ve gayr-i muntazamdır; bununla berâber, betonla yapılmış yeni inşaâta ve büyük binalara bu kısımda rastlanır. Bugünkü İzmit, aşağı ve yukarı semtlerde 15 mahalleye ayrılmak üzere, 4.500 kadar ev ihtivâ etmektedir.

İzmit, türk hâkimiyetinden evvelki ve sonraki devirlere âit tarihî eserler bakımından, çok fakirdir. Bithynia kıraallarının ve Roma imparatorlarının yaptırmış oldukları binalardan hemen hiç bir eser kalmamıştır. Eski sûrlardan, şehir içinde Orhan tepesi civarında rastlanan parçalar, iri bloklardan mürekkep temel kısımları olup, üst kısımları umûmiyetle ortadan kalkmıştır. Kadîm şehri hâriçen kuşatan sûrların nisbeten daha iyi muhâfaza

edilmiş bir parçasına, bugünkü iskân sâhasının çok şimâlinde, takriben 210 m. irtifâında bir sırt üzerinde, tesâdüf edilmektedir. Bu sûrların aşağı şehre ve denize doğru inen kısımları tamâmiyle ortadan kalkmış gibidir. Bunlardan başka, şehir içinde meyilli zemin üzerinde tesviye satıhlarının (taraça) istinat duvarları olması muhtemel bir takım sağlam duvarların temel kısımlarına da rastlanmaktadır. Geçen asır seyyahlarının bahsettikleri büyük su sarnıcının harâbesi şehrin şark müntehâsında bir sırt üzerinde bulunmakta, fakat bu sarnıcın büyük bir kısmı şimdi çökmüş olup, 36 direğinden ancak 5 kadarı, üzerindeki kemerler ile, ayakta durmaktadır. Eski şehrin yüksek semtinden aşağıya doğru inen, insan boyundaki geniş lağım mecrâları da çoktan harâp olmuş ve tıkanmış olup, bugün yer-yer parçalarına rastlanmaktadır. İzmit gibi, dik yamaçlar üzerinde kurulmuş bir şehirde bu türlü kanalizasyon tertibâtının ne kadar lüzûmlu olduğu, şiddetli yağmurlardan sonra aşağı sokakların yukarıdan sürüklenen taş ve toprak yığınları ile ne hâle geldiğini görmekle, kolay anlaşılır. Yine eski devre âit, rıhtım ve mendirek gibi, inşaâtın dağınık bakiyeleri, sâhilin çamurları arasında güçlükle seçilmektedir.

Türk devrinin binaları bakımından, İzmit daha mes'ût görünmüyor. Evliya Çelebî seyahatnâmesinde XVII. asrın ortalarında İzmit'te 23 câmi (Cuinet'ye göre, XIX. asrın sonunda 55 câmi!) ve mescid bulunduğu kaydedilmesine mukabil, bugünkü İzmit'te mevcût câmi ve mescid sayısı 12'yi geçmez. Bunlardan 5'i câmi denilecek büyüklükte ise de, ikisi harâptır. Câmilerin en mühimi, Evliya Çelebî'nin Mahkeme câmii ismi ile yâdettiği, Pertev Paşa'nın XVI. asrın ortalarında yaptırmış olduğu ve bugün Yeni-Cuma câmii denilen eser olup, şehrin şark nihâyetinde, şimdiki bostanların işgâl ettiği sâha kenârında yer almaktadır. Yine Evliya Çelebî tarafından zikredilen câmiler arasında Mehmed Bey câmii 1894'te zelzele ile yıkılmış iken, Abdülhamid II. tarafından yeniden inşâ ettirilerek, Fethiye câmii diye isimlendirilmiştir. İzmit'in en eski câmii olan, tepedeki Sultan Orhan câmii, şehrin türkler tarafından fethini müteâkip kiliseden tahvil edilmiş olup, şimdi harâp ve bakımsız bir hâldedir. Tekke, medrese ve imâretler ile hanlardan bir kısmı da, bakımsızlık yüzünden, harâp olmuştur. Osmanlı hükümdarlarının, seferler sırasında uğradıktan başka, av maksadı ile de ziyâret ettikleri İzmit'te ve civarında, bunlar tarafından, bâzı av köşkleri yaptırılmış idi. Bunlardan Murad IV.'ın, şehrin yukarı kısmında yaptırmış olduğu köşkten şimdi eser yoktur. XIX. asırda Mahmud II.'un inşâ ettirmiş olduğu köşk, sonradan Abdülâziz tarafından yeniden yaptırılmış olup, şimdi vilâyet konağı olarak kullanılmaktadır.

İzmit'te geçen asrın ortalarına kadar devâm etmiş olan çeşitli atölye san'atlarından bugün eser kalmamış olup, buna mukabil, 1934'te temeli atılan, 1936'da işlemeğe başlayan ve 1939'da ikinci kısmı tamamlanan selüloz sanâyii müessesesinin büyük kâğıt fabrikaları mevcûttur. Ormanlık bir bölgeye yakın olduğu düşünülerek, İzmit'te kurulmuş olan bu fabrikalar, ihtiyâca uygun ağaçların şimdi çok uzakta (Bolu ormanları) bulunması ve yolsuzluk yüzünden, nakliyâtın güçlüğü dolayısı ile, bir aralık ham maddesini hâriçden getirtmek zorunda kalmış ve ancak ikinci cihan harbi yıllarından itibâren, memleket ormanlarından tomruk getirtilebilmiştir. Kâğıt fabrikaları İzmit'in yaşayışı üzerinde mühim bir iktisâdî âmil olup, son senelerde yapılan genişletmeler ve ilâveler sâyesinde, bu müessese şimdi aynı zamanda küçük ölçüde bir kimyâ endüstrisi merkezi mâhiyetini de almıştır (klor, sülfürik asid). Kâğıt fabrikasının muhtâc olduğu bol suyu da büyük kuturlu demir borular ile Sapanca gölünden te'min etmek mümkün olabilmiştir. Bu suretle ilk çağda Plinius, orta çağda Justinian ve yeni çağlarda da Kanunî Sultan Süleyman ve Sokullu Mehmed Paşa tarafından İzmit körfezini Sapanca gölüne ve o vâsıta ile Sakarya nehrine, bir kanal ile, bağlayarak, Marmara denizi ile Karadeniz arasında nakliyât yapmak projesi tahakkuk etmemiş olsa bile, fazla suyunu Sakarya nehrine boşaltan Sapanca gölünden İzmit'e su getirtmek imkânı elde edilmiştir.

Cümhûriyet devrinde yapılan sayımlar, İzmit şehri nüfusunun son çeyrek asır içinde iki mislinden fazla arttığını göstermiştir. Filhakika 1927'de yapılan ilk sayıma göre, İzmit'in nüfusu 15.200 kadar iken, bu sayı 1935'te 18.600'e, 1940'ta, kâğıt fabrikaları kurulduktan sonra, 29.100'e yükselmiş ve 1945'te, hafif bir alçalma kaydederek, 28.400'e düştükten sonra, 1950'de 35.564'e varmıştır. İzmit nüfusundaki bu artış son yıllarda şehrin içindeki boşluklarda ve çevrede gelişi güzel inşaât yapılmasına sebep olmuştur. Şimdi bu gelişmenin bir nizâm altına alınmasına çalışılıyor. Şehrin yeni mahallelerinin garpta, kâğıt fabrikasının şimâlindeki yamaçlarda kurulması düşünülmekte, körfez müntehâsında da büyük bir liman inşası kararlaştırılmış bulunmaktadır. İstanbul—Ankara devlet yolu pek yakında İzmit'ten geçeceği için, şehrin muvâsala şartları da inkişâf etmiş olacaktır.

Merkezi İzmit olan Kocaeli vilâyetine gelince, bunun 8.436 km.² olan toprakları, Kocaeli yarım adasının Agva — Pendik şarkında kalan şark kısmını ve Akhisar ovasından itibâren tekmil aşağı Sakarya havzasını, körfezin Kırk-Geçit çayı ağızına kadar cenûp sâhilini ihtivâ etmektedir. 1950'de nüfusu 474.700'e varmış olan bu vilâyetin kazâları şunlardır: İzmit, Ada-Pazarı, Ak-Yazı, Gebze, Geyve, Gölcük (Değirmen-Dere), Hendek, Kandıra, Kara-Mürsel ve Kara-Su.

Bibliyografya: *Realencyclopädie* (bk. ASTAKOS, NİKOMEDİA, OLBİA); Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553 - 1555), (nşr. Babinger), 1923, bk. fihrist; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrâhim Müteferrika), s. 661; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314, II, 62 - 65; *The Persian Travels of Mr. Tavernier*, III; Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople* (1689), s. 40—45; A. de la Motraye, *Voyage ...* (La Haye, 1727), I, 288 v. dd.; *Voyage du Sieur Paul Lucas* (Paris, 1712), s. 69 v. d.; R. Pococke, *Descr. of the East*, II, II, 96 v. dd.; John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor ...* (London, 1818), s. 256; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (*1821—1829*), Paris, 1829, s. 324; J. v. Hammer, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa* (Pesth, 1818), s. 142 - 147; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 60, 65 v. d.; W. F. Ainsworth, *Travels ...* (London, 1842), I, 24; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* (*1840 - 1859*), s. 281; G. Perrot-E. Guillaume - J. Delbet, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie* (Paris 1862), I; Edmund Naumann, *Von Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (*1890*), München, 1893, s. 20 v. d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 301 - 400; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1899), II, 847 - 849; Von der. Goltz, *Anatolische Ausflüge* (Berlin, 1896), s. 77 - 91; W. v. Diest, *Von Tilsit nach Angora* (Pet.-Mitt., Ergz.-Heft, 1896, s. 125, 1898, s. 75); Rudolf Fitzner, *Forschungen auf der bithynischen Halbinsel* (Rostock, 1903), s. 59 - 61; P. Marie-Xavier, *Les tremblements de terre du Golfe d'Ismid* (*Nicomedie*), (*Le Cosmos*, 1895, s. 105 v.d.); S. Sölch, *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen* (*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, Berlin 1920, I, 263 - 337); C. Bosch, *İzmit kılavuzu* (Kültür bakanlığı antikiteler ve müzeler direktörlüğü, Anıtları koruma kurulu nrş., sayı 5), İstanbul, 1937.

(BESİM DARKOT.)

İZN. [Bk. İZİN.]

İZNİḲ. [Bk. İZNİK.]

İZNİK. İZNİḲ, aynı adı taşıyan gölün şark ucunda „İzmit'in cenûb-i şarkîsinde ve Gemlik'in şarkında, Bursa vilâyetinin b i r k a z a m e r k e z i d i r. İznik, içinde Kara-Su, Dere-Köy suyu ve Zeytinlik deresi bulunan, gâyet münbit bir ovada yerleşmiştir. Şehir bugün göl seviyesinden 8 — 10 m. daha yüksekte bulunmaktadır; hâlbuki *Cihannümâ* (neşredilmemiş kısım, Veliyüddin kütüp., nr. 2336, var. 3ᵇ, vaziyet plânı; Nûruosmaniye kütüp., nr. 3003, var. 1ᵇ)'ya göre, eskiden gölün suları yükselince, şehri istilâ edermiş. Yol bakımından, bugün sapa bir yerde bulunan İznik, 33 km. bir şose ile, Mekece istasyonuna ve 22. km. bir şose ile de, Yeni-Şehir'e bağlıdır. Karamürsel yolu ise, ancak yazın kullanılabilmektedir. İznik mıntakasının nisbeten yüksek dağlar ile çevrilmiş bulunması kış mevsiminin, civar bölgelere nazaran, hafif geçmesine sebep olduğu hâlde, yazları sıcak ve yağışsızdır. Havasını ağırlaştıran ve zaman-zaman sıtma tehlikesine mârûz bırakan sazlık ve bataklıkların kurutulma işine ancak son zamanlarda başlanmış bulunmaktadır. Eskiden ormanlar ile çevrili bulunan İznik'ten İstanbul'a bilo odun ve kereste gönderilirken (saraya odun tedârikine dâir 773/1565 tarihli bir ferman için bk. Turhan Dağlıoğlu, s. 40 v.d., nr. 42), son zamanlarda bu ormanlar hayli tahrip edilmiştir. Buna mukabil gölün bol ve çeşitli balıklarının imkân verdiği balıkçılık hâlâ devam ediyor (krş. Lubenau, s. 102; Badr al-Dīn al-Ġazzī, var. 54; Evliya Çelebî, III, 8 v.d. ve Pococke, II, 2,121; 1137 (1734/1735) senesine âit bir vesika için bk. Topkapı Sarayı müzesi arş., E 1340; von der Goltz, s. 422; *İznik* risâlesi, s. 39; N. Tunçalp, s. 48). İznik'in son derece münbit olan topraklarında yetişen meyva (bilhassa üzüm, dut), kestâne, zeytin, soğan, hubûbat, koza, haşhaş gibi, çeşitli mahsûller yanında, ipek ve kısmen Bursa kumaşına benzeyen dokuma imâlâtı hakkında mâlûmât vardır (bk. msl. İbn Baṭṭūṭa, II, 324; 973 = 1561 tarihli iki ferman için krş. T. Dağlıoğlu, s. 43, nr. 49; s. 44, nr. 52; Badr al-Dīn al-Ġazzī, var. 54; Evliyâ Çelebî, III, 8; Ḥusayn Hazārfann, *Talḫīs al-bayān*, Yzm. Ven. S. Marco, nr. 199; Abī Bakr Fayżī, var. 158; Grelot, s. 38; Pococke, II, 2, s. 123; Texier, s. 38 v.d.; V. Cuinet, IV, 190; bugünkü iktisâdî durum için bk. bilhassa N. Tunçalp, s. 35 v.dd.). Bunlar XVII. asrın sonundan bugüne kadar

bu mıntakanın hemen-hemen tek geçim vâsıtasını teşkil etmiştir.

İznik'in en parlak zamanında kapladığı sâhanın büyüklüğünü tâyin etmek, bir dereceye kadar, mümkün olmaktadır (bk. *İznik* II, plân XVI ve s. 106 v.d.). Şehrin merkezi İstanbul kapısı ile Yeni-Şehir kapısını bağlayan yolun garbında bulunuyordu. Çinicilerin bulundukları semtler ise, şarkta—sûra ve Deniz kapısı dışında—göle kadar uzanıyordu. Yeni-Şehir kapısının dışında Orhan câmii ile Kırgızlar türbesinin etrafının eskiden meskûn olduğu biliniyor. İznik'e gelip-yerleşen türkler garplı seyyahların dikkatini çekmiş olan kerpiç inşâat sistemini de getirmişlerdir.

Anadolu demir yolunun inşâsı ile, konak yeri olarak da mevkiini kaybeden İznik, XIX. asırda Hüdâvendigâr vilâyetine bağlanarak, Yeni-Şehir kazâsının bir nâhiyesi olmuştur. İstiklâl hârbinde İznik, ilki 13 temmûz — 6 teşrin I. 1336 ve ikincisi 24 teşrin II. — 26 ağustos 1922 olmak üzere, iki defa yunanlıların elinde kalmış ve eski eserler dâhil, şehir ağır tahribâta uğramıştır. Türk ordusunun zaferi üzerine, yerli rumların İznik'i terketmeleri ilk önce nüfusun bir az azalmasına sebep olmuş ise de (msl. 1316 = 1898/99'da İznik nâhiyesinin 11.554 nüfusundan şehirde ancak 1480 kişi oturmakta ve bunlar arasında 293 rum bulunmakta idi), cümhûriyet devrinde, bilhassa 1930'dan sonra, rakamlar yeniden yükselmeğe başlamıştır: 1937'de 2492 kişiye mukabil, 1950'de 3.649'a yükselmiştir. Bugün İznik Bursa vilâyetine bağlı, aynı ismi taşıyan bir kazanın merkezidir.

Dağlar ile çevrili göl kenarında, verimli bir ovanın ortasında bulunan ve muhteşem sûrlar içinde kaybolan, yeşillere bürünmüş, meyva, defne ve zakkum ağaçlarının gölgelendirdiği İznik, güzelliği ile, her zaman olduğu gibi, bugün de ziyâretçiler için eski câzibesini muhâfaza etmektedir.

İznik'in ilk ismi, şehri kuran Antigonius'a izâfetle, Antigonya idi. 310 (m. ö.)'da Lysimachus, Antigonius'u mağlûp edip, şehre karısının ismi olan Nicea (arap müelliflerinde Nikiya) adını verdi (Strabon, XII, 4). Konstantin zamanında Nicea'nın ehemmiyeti artmış ve evvelce düşünülen Ancyra (Ancora) yerine, birinci konsilin toplantı yeri olarak Nicea seçilmiştir (m. s. 325). İktisat ve kültür bakımından inkişâf etmiş olan şehir, sağlam sûrları sâyesinde, imparatorluğun müstahkem mevkîlerinden biri olmuştur. Burada 364 senesinde imparator seçilmiş olan Valentian ve sonra da Valens tarafından şehre „metropolis" unvanını taşımak hakkı verilmiştir. Şehrin ehemmiyeti Justinian tarafından inşâ edilen kilise, manastır ve su-yolu gibi, çeşitli imâr faâliyetinden de anlaşılmaktadır. Bundan ötürü Nicea Opsikion isimli mühim bir *thema* (askerî bölge)'nın merkezi oldu. Şehir istihkâmlarının sağlamlığı VIII. asırda, arapların burayı muhâsara ettikleri zaman, kendini gösterdi. Araplar, bir muvaffakiyet elde edemeden, geri çekilmek zorunda kaldılar. İlk muhâsara 717'de vukû buldu. 727 senesinden itibâren araplar her sene Anadolu'ya akın etmeğe başladılar. Ancak 740 senesinde Akroinon'da zaferin elde edilmesi ile Nicea için dâimî bir tehlike teşkil eden arapların hücûmlarına son verilmiştir. Şehrin ehemmiyetini tebârüz ettirmek bakımından, 787 senesinde ortodokslar arasında azîzlerin tasvirleri husûsunda çıkan ihtilâfı bertaraf etmek için, yedinci konsilin burada toplanmış olması kayda değer. Şehir, 959 senesinde Konstantin II.'nin ziyâreti münâsebeti ile, en zengin yerlerden biri olarak vasıflandırılmaktadır. Nicea'nın ayrıca siyâsî sâhada da mühim bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (krş. msl. 976 senesinde imparatorluk mevkii için vukû bulan ihtilâf). 1065 senesinde vukû bulan zelzele büyük hasarlar yapmış olmakla berâber, bunlar kısa bir zamanda tâmir edilmiştir. Fakat bir kaç sene sonra, bizanslıların Malazgirt muhârebesindeki (1071) hezîmeti ve imparatorluktaki dâhilî harpler yüzünden, Nicea Selçukluların tehdidi altına girdi. Bu devire âit hâdiseler, bir çok bakımdan tamâmen aydınlatılmamış olmakla berâber, şu şekilde hulâsa edilebilir: imparator Michael VII. Ducas, isyân eden Nikephoros Botaniates'e karşı, Kutulmış'un oğulları Süleyman ve daha sonra öldürülen Mansur'a başvurmuş ise de, bunlar Nikephoros Botaniates'in tarafını tercih etmişlerdi. Botaniates 1078 senesinde, türk müttefikleri ile birlikte, Nicea'ya girdi. Kendisi, imparator olarak, İstanbul'a gitti ise de, türklerin bir kısmı Nicea'da kaldı. Az bir zaman sonra bunlar Nikephoros III. Botaniates'ten yüz çevirerek, saltanat iddiası ile 1080 senesinde Nicea'da kendisini imparator ilân eden Nikephoros Melissenos'un tarafını tuttular. Müteâkip mücâdelelerde Süleyman Şah'ın ordusu kat'î bir rol oynadı. Nicea türkler tarafından zaptedildi ve Melikşah'ın Anadolu ordularının kumandanı Süleyman Şah burayı kısa bir zamanda kurmuş olduğu devletinin pâyitahtı yaptı. Alexios I. Komnenos (1081—1118) da bu vaziyeti kabûl etmek mecbûriyetinde kaldı. Anna Komnena'ya göre, Süleyman Şah şehrin dışında bir bahçede bulunan ve Sultanikion denilen bir sarayda oturmakta idi. Süleyman'ın ölümünden

(1085) sonra, bizanslılar şehrin hâkimi olan Abu 'l-Ḳāsim'a karşı harekete geçtiler ise de, şehri ele geçiremediler. Diğer taraftan Abu 'l-Ḳāsim müstakil bir siyâset tâkip ederek, bizanslılar ile anlaşmağı tercih etti; hiç olmazsa lafzan, Bizans hâkimiyetini tanıdı. Kendisine karşı harekete geçen Melikşah ile başa çıkamayacağını anlayan Abu 'l-Ḳāsim, zengin hediyeler ile hükümdarı ziyârete gitti ve aralarında bir anlaşma yapılmış olmasına rağmen, dönüşünde katledildi. Yerine geçen kardeşi, Melikşah'ın ölümü (1092) üzerine, şehri Kılıç Arslan'a teslim etti. Kılıç Arslan, vaziyetini kuvvetlendirmek için, şehirde türk nufûzunu arttırmağa çalıştı. Bizanslılar müteaddit defalar İznik'e tekrar sâhip olmağa uğraştılar ise de, muvaffak olamadılar. Alexios Komnenos Kılıç Arslan'a karşı gelemeyeceğini anlayınca, onunla bir muâhede akdetti. İznik Kılıç Arslan'da kalmakla berâber, bu muâhede Bizans imparatorluğuna Anadolu'daki siyâsetini kuvvetlendirmek fırsatını vermiş ise de, haçlıların müdâhalesi, netice itibârı ile, bunu akamete uğratmıştır. Haçlıların ilk kafilesinin şehre karşı yaptıkları hareketleri tam bir hezîmet ile neticelendikten sonra, 1097 senesinde Godefroy de Bouillon gibi kumandanlar idâresinde ve içlerinde türkopoller (hıristiyan türkler) de bulunan asıl haçlı ordusu sehri muhâsara etti. Çetin savaşlardan sonra, türkler 19 hazîran 1097'de, muhâsara esnâsında müzâkerelerde bulundukları bizans imparatoruna teslim oldular.

Fakat bizanslılar burada uzun müddet kalamadılar ve imparator Alexios şehri tekrar Kılıç Arslan'a bırakmağa mecbûr oldu (1105). Bu ikinci türk hâkimiyetinin ne kadar devam ettiğinin tesbiti mümkün olmamakla berâber, 1147 senesinde şehrin artık Selçukluların elinde bulunmadığını biliyoruz. Bu iki Selçuk devrine âit kültür ve inşaât faâliyeti hakkında, hiç bir malûmâtımız olmadığı gibi, yukarıda sözü geçen Sultanikion mevkii de tesbit edilememiştir (bâzı rivâyetler için bk. *İznik*, II, 3, not 2–4).

İkinci Selçuklu devrini tâkip eden senelerde en mühim hâdise, âsî İsaac Comnenos'u desteklemiş olan İznik'in, Andronikos I. tarafından kuşatılıp, zaptedilmesi ve cezâlandırılmasıdır. Nicea'nın, en parlak devri Theodor Lascaris (islâm kaynaklarında Leşkerî) zamanına tesâdüf eder. İstanbul'un 1203 senesinde haçlılar tarafından zaptından sonra, Th. Lascaris kendisini İznik'te Bazileus ilân edip (1206), buradan imparatorluğun yeniden istirdadına teşebbüs etti. Nicea böylece Bizans'ın devlet, kilise ve kültür merkezi oldu. Bizans'ın ağırlık merkezinin buraya geçmesi Anadolu Selçukluları ile bizanslılar arasında mevcût olan eski husûmeti kuvvetlendirdi ve neticede Selçukluların mağlûbiyeti ile nihâyetlenen bir muhârebeye sebep oldu (1210). Ancak moğul tehlikesinin zuhûru, bu iki eski düşmanı birbirine yaklaştırabildi ve 1240 senesinde bir muâhede bile akdedildi. Fakat Anadolu Selçukluları moğulların istilâsına uğradıkları hâlde, Nicea imparatorluğu bundan masun kaldı. 1261 senesinde İstanbul'un tekrar bizanslıların eline geçmesi ile, İznik, kültür merkezi olarak ehemmiyetini muhâfaza etmekle berâber, yavaş-yavaş sâkin bir taşra şehri hüviyetini aldı. — Bu asrın son senelerinde türklerin yeniden buralarda görünmeleri Nicea için gittikçe artan bir tehlike teşkil etmeğe başladı. İznik'in Bizans devrine nihâyet veren bu yeni kuvvet, Osmanlı türkleri idi.

Nicea Bizans'ın Osmanlılara komşu olan mıntakasının en mühim kalesi olduğundan, buranın fethi, tabiatiyle, Osmanlı devletinin ilk hedeflerinden birini teşkil etmiştir.

Şehrin zaptı ile son bulan hâdiselerden bahseden osmanlı ve bizans kaynaklarındaki malûmât ekseriyâ karışık olup, çok defa birbirini tutmamaktadır. Bir tarafta Neşrî—Âşık Paşa-zâde ve diğer tarafta *Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān*—Behiştî olmak üzere, iki esâs rivâyet mevcûttur. İdrîs Bitlîsî (*Haşt-Bahişt*) ve Leuenclaw'un muhtelif rivâyetlerden istifâde ettikleri anlaşılıyor (belki İbn Kemâl de bunlara ilâve edilebilir). Neşrî (105, 126 v.d., 156 v. dd.) ile Âşık Paşa-zâde (s. 105, 109, 118 v. dd.) rivâyeti kısaca şöyledir: türklerin İznik'e karşı giriştikleri hücûmlardan korkan bizanslıların, bu mühim şehri kaybetmemek için, bir ordu göndermek üzere bulunduklarını haber alan Osman, Sultan Alâeddin'den yardım istiyor, fakat yardım yetişmeden, Dil iskelesinde karaya çıkmış olan bizanslıları mağlûp ediyor. Bu zaferden sonra, türkler yalnız akınlar ile iktifâ etmeyip, şehrin havâlisini hâkimiyetleri altına almağa başlıyorlar. Babasının isteği üzerine, İznik'e karşı harekete geçen Orhan, Karatigin kalesini fethederek, İznik'i büs-bütün kuşatıyor. Diğer taraftan şehrin civârı, tımar olarak, tevzî edilmeğe başlandığı gibi, ahâliye de iyi muâmele yapılmasına dikkat ediliyor. Orhan, hukümdar olunca, şehrin etrafındaki çenberi daraltıyor ve artık türkleri tutan halk şehirlilere türk tarafına geçmelerini tavsiye ediyor; hattâ türk askerlerinin yanında savaşanlar bile oluyor. İznik'in kuvveti kalmadığına kanâat getiren Orhan, şehri kuşatınca, kalesini daha fazla müdâfaa edemeyen bizans kumandanı, isteyenlerin kalabilmeleri, istemeyenlerin gidebilmeleri şartı ile, teslim oluyor. Buna mukabil *Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān* (s. 7 v.d.) ve Behiştî (B, v. 3 v.d.) 'de şu mâlûmat vardır: su hendekleri ve bataklıkları ile şehre yaklaşılmasına imkân vermeyen kuvvetli İznik kalesi hücûm ile fethedilemeyerek, muhâsara ediliyor. Bunu daha te'sirli kılmak için, kumandanının adına nisbetle Taz-Ali yahut Targan ismini alan bir „havâle kalesi" inşâ ediliyor. Babasının ölümünden sonra, Orhan şehre karşı olan baskıyı arttırınca, İznik kumandanı imparatordan imdat istemekten başka çıkar yol göremiyor; fakat bunun üzerine Yalova'ya varan yardımcı ordu ağır bir hezîmete uğrayınca, kumandan şehri Orhan'a teslim ediyor. Bu iki rivâyeti birleştiren ve bu meyânda Osman'ın, İznik'in fethi ancak oğluna müyesser olacağını rüyâsında gördüğünü anlatan İdrîs Bitlîsî (Nûruosmaniye kütüp., var. 56b, 64a v.d., 88a v.dd., 94 v.dd.) Taz-Ali kalesinin inşâsını, Karatigin'in fethinden evvel, zikrediyor ve Orhan'ın, babasının isteği üzerine yaptığı seferin 1318 senesinde vukû bulduğunu yazıyor (var. 88a). Bu rivâyetlerden ve bu meyânda Chalkondylas'tan da istifâde eden Leuenclaw (*Chron.*, 3 v.dd., *Hist.*, 80 v. dd., 107 v.d., 115) da esâs itibârı ile aynı malûmâtı veriyor. Bizanslıların zikrolunan bu mağlûbiyeti üzerine (1329, daha zayıf bir ihtimâl ile 1330), İznik, muhârebesiz, türklerin eline geçiyor. Bizanslı müelliflerin İznik'in sukutunu bu seferin neticesi olarak göstermeleri, diğer taraftan şehrin fethinin 1331 senesinde vukû bulması, İznik'in bir defa, bu seferden hemen sonra, muvakkat ve 1331'de kat'î olarak, Osmanlılar tarafından zaptedildiği fikrini uyandırabilir (bk. İ. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1947, I, 17 v.d.). Esâsen İznik'in ilk defa, Köprü-Hisar ile berâber, Osman zamanında ve ikinci defa Orhan tarafından fethedildiği Oruç (s. 12)'ta kaydedilmiştir (bk. bir de Leuenclaw, *Chron.*, 3, *Hist.*, 81). Bu Âşık Paşa-zâde (s. 105)'nin de işâret ettiği bir muvaffakiyetin yanlış nakledilmesinden ibâret olsa gerektir. Zâten daha sonra yazılan osmanlı tarihlerinde İznik'in fethine kadar geçen 30 küsûr seneye âit malûmât büyük-küçük çarpışmalar, akınlar, muhâsara, karşı taarruzları v. b. umûmiyetle sarîh olmayan bir şekilde aksettirilmektedir. Fethin tarihine gelince, *Düstûr-nâme* (s. 82), Ahmedî (s. 10), Şükrullah (s. 82 v.d.), Ḫalîl al-Ḳūnavî (s. 54), Oruç (s. 16), *Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān* (s. 7 v.d.) ve Behiştî (B, v. 3 v.d.)'de tarih yoktur. Saruca Kemâl (s. 43) ise, yanlış olarak, 720 (1316), Neşrî (s. 158 v.d.), yine yanlış olarak, 734, buna mukabil Karamânî Mehmed Paşa (s. 30 v.dd.), Rûhî (var. 21b), Âşık Paşa-zâde (s. 119), İdrîs Bitlîsî (NO, var. 94a), Gregoras ve onlardan naklen Sa'd al-Dīn (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 43), doğru olarak, 731 (15 teşrin I. 1330'da başlar) ve müellifi mechûl bir bizans kroniği ise, 2 mart 1331 tarihini vermektedir (bk. Charanis, s. 342 v.d.).

Şehrin zaptından sonra, Orhan devletinin merkezini İznik'e nakleder (N. Gregoras, III, s. 508, Âşık Paşa-zâde, 121). İbn Baṭṭūṭa Orhan ve karısı Nilüfer ile burada görüşmüştür. Feridun (*Münşeât*, I, 69)'da Süleyman Paşa'nın İznik'e tâyinine dâir bir berât mevcûttur; fakat Oruç (s. 16) ve Neşrî (s. 163)'de İzmit'in Süleyman Paşa'ya ve Bursa'nın ise, Murad'a verildiği kayıtlıdır. Esâsen Süleyman Paşa'nın İznik ile münâsebeti burada yaptırdığı câmi ile medresenin mevcûdiyetinden de anlaşılıyor. 769 (1367/1368) tarihli bir yazmada (bk. A. Süheyl Ünver, Arşiv, İznik fişleri) vilâyet-i Orhan'a dâhil bulunduğu kaydedilen İznik, idârî bakımdan, gâlibâ bir zaman vilâyet merkezi olduktan sonra, Koeaeli vilâyetinde kaza merkezi oldu. Orhan'ın ilk işlerinden biri, sonradan bu şehrin inkişâfında pek mühim bir rol oynamış olan Çandarlılardan Kara Halil'i kadı olarak tâyin etmek olmuştur. Ayasofya kilisesini câmiye ve bir manastırı başına kıymetli müderrisler getirdiği bir medreseye tahvil etmekle, İznik'in imârına başlar. Bu çeşit müesseselerin ilki olduğu rivâyet edilen medrese ile ilk açılışında bizzat yemek dağıtıp, ışıklarını yaktığı imâret v.b. bunlar arasındadır. Orhan'ın ve oğlunun bu te'sisâtı yanında, aynı devirden kalma diğer küçük binâlar da vardır (msl. Hacı Hamza ve Hacı Özbek câmileri). Şehir Çandarlılar devrinde yeniden gelişme imkânını bulmuştur. Fakat Bayezid I. zamanında meşhûr Timurtaş'ın da oturduğu rivâyet edilen (*Tārīḫ-i şʿkārī*, Konya 146, s. 172) İznik, 1402'de Timur ordusunun bir kolu tarafından yağma edildi (*Zafernâme*, II, 454; Ducas, 72). Aynı senelerde iznikli Şeyh Ḳuṭb al-Dīn'in, Bayezid'i kurtarmak için, Timur ile anlaştığı, fakat Bayezid'in ölümü sebebiyle, bu planın gerçekleştirilemediği rivâyet olunmaktadır (Neşrî, s. 359; Leuenclauw, *Hist.*, s. 257). Fetret devrinde Mûsâ Çelebî (Âşık Paşa-zâde, s. 114; *Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān*, s. 52) ve daha sonra Şeyh Badr al-Dīn (Oruç, s. 41, 44; Âşık Paşa-zâde, s. 148, 153; *Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān*, s. 52 v.dd.)'in İznik'te bir müddet bulundukları zikredilebilir. Şehrin, fethinden sonra, sahne olduğu son ve en mühim siyâsî hâdise Küçük Mustafa vak'asıdır (1422). Fakat gerek Timur askerlerinin yağ-

maları, gerekse şehzâde Mustafa'nın muhâsarası ve Murad II. tarafından istirdadı İznik'in kültür hayatına pek te'sir etmemiştir. Bil'akis İznik'in Çandarlılara borçlu olduğu en parlak zamanı bu devreye tesâdüf eder. Güzel binâlar ile süslenmiş olan İznik sâdece bir ilim merkezi olmayıp, aynı zamanda ilim ve san'atı koruyan Halil ve İbrâhim Paşa'ların yarattıkları kültür muhiti yanında, Ḳuṭb al-Dīn ve Eşrefoğlu gibi, şeyhlerin de faâliyetlerine sahne olmuştur. İstanbul'un fethi İznik'in gerilemesini intâç etmiştir. Buna bilhassa şehrin yüksek tabakasına mensûp şahısların yeni pâyitahta gitmeleri, Halil Paşa'nın idamı ve Çandarlı âilesinin nufûzunun sarsılması sebep olmuştur. Nitekim Âşık Paşa-zâde (s. 161) ve İdrîs Bitlîsî (Ünivers. kütüp., 220ª), Küçük Mustafa vak'asından bahsederlerken, şehrin, XIV. asrın ilk yarısına nazaran, daha az mâmûr ve meskûn olduğunu zikrediyorlar. Bununla berâber, şark yolu üzerinde artık bir konak yeri olan İznik'te az da olsa inşâ faâliyetine devam edilmesi, Şams al-Dīn Mūsā (Ḥayālī) ve Hoca-zâde gibi âlimlerin (*Ṣaḳā'iḳ-i nu'mānīya*, s. 158) İznik medreselerinde müderris ve şâir Ḫalīlī'nin de tahsilde bulunmaları (Sehî, *Tezkire*, s. 64; Lâtifî, *Tezkire*, 147) şehrin ehemmiyetini henüz muhâfaza ettiğini göstermektedir. Buna Bayezid II.'in bu şehre çekilmek niyetinde olduğu rivâyeti [bk. *EI*, İZNİK] de ilâve edilirse, bu ilk gerilemenin ancak nisbî olduğu anlaşılır. Mimar Sinan'ın Ayasofya câmiini tâmir etmesi, Rüstem Paşa'nın bir han yaptırması, 1555 senesinde çinili bir çifte hamamın inşâsı gibi faâliyetlerin yanında, Badr al-Dīn al-Ġazzī (1530, var. 54) ve Ḳuṭb al-Dīn Makkī (1558, s. 44)'nin müşâhadeleri de bu kanâati kuvvetlendiriyor. İznik artık bir ilim merkezi değil, çinicilik sanâyiinin merkezi olarak tanınmağa başlıyor. Mevcûdiyetine ilk defa 1495'te vukuf hâsıl olan bu san'atın gördüğü rağbet epeyce kalabalık bir çini sanatkârlarının yetişmesine ve böylece şehrin ictimâî bünyesinin değişmesine sebebiyet verdi. Nitekim çiniciler mahallesinin epeyce büyük bir yer kapladığını görüyoruz. Yoksa Busbeck (1553—55; s. 52), Dernschwam (1555; s. 158 v.dd.), Lubenau (1588; s. 98 v.dd.) ve F. Arnaud (1602—1605; *İznik* II, 129'dan naklen) gibi, garplı seyyahlar, her şeyden önce, antik ve bizans devirlerinden kalma eserler ile alâkadar olmuşlardır. Avrupa şehirlerine alışık olan bu şahıslar umûmiyetle kerpiç duvarlar ile çevrili dar sokakları, bahçeler içinde yine kerpiç ile yapılmış ve caddeye bakan tarafı penceresiz evleri sefil buluyorlar. Mehmed b. Âşık (v. 302), Hoca Sa'd al-Dīn (I, 43 v.d.) gibi, muâsır türk müelliflerinden de şehir hakkında esâslı bir fikir edinmek mümkün olmuyor. Buna mukabil şehri oldukça etraflı tasvir eden Evliyâ Çelebî (1648; III, 8) İznik'in hâlâ bir şehir husûsiyetlerini taşıdığını, fakat eskisine nazaran küçüldüğünü, kaydeder. 1650'de buradan geçen Grelot (s. 32 v.d.)'da da bu mâlûmât te'yit edilmektedir. Bu müşâhedenin doğruluğunu *Manāzil al-ṭarīḳ* müellifi de te'yit, ederek, şehrin hanları ve çarşılarını güzel bulmakla berâber, İznik'in o kadar mâmûr olmadığını da ilâve etmektedir. Filhakika çini imâlâthânelerinin bile 9—12 gibi küçük bir sayıya indiği İznik inhitâtın son devresine girmek üzere idi. Artık büyük mâzîden mîras kalan eserlerden başka, onu temâyüz ettiren yegâne husûsiyet orada Eşrefîlerin merkezinin bulunmasıdır. Eşref-zâde Rûmî'nin kurduğu ve XV. asırda bile câmi, tekke ve türbeden ibâret olan hey'eti ile mevkiini belirten bu tarîkat, tasavvuf için müsâit bir zemin teşkil eden halk tabakaları sâyesinde, gelişme imkânını bulmuştur. 1623—1629'da imâl edilen ve başka yerlerde nâdir rastlanan yerli çinileri ile süslenmiş Eşref-oğlu câmii ile türbe, ziyâretçi ve seyyahların bilhassa ehemmiyet verdikleri ve zamanımıza kadar itibâr gören bir makam olarak kaldı. 1700 sıralarında çökme artık önüne geçilmez bir hâl almıştır. 1800'den itibâren nihâyet osmanlı eserleri için de alâka göstermeğe başlayan garplı seyyâhlar bu eski şehrin ne kadar sür'atle çöktüğünü ve köy hâlini aldığını naklediyorlar.

İlim, kültür ve din merkezi olarak, İznik bilhassa müderrisleri, şeyhleri ve şâirleri ile mutâlea edilebilir. İznik'te büyük emlâk, arâzi, evkaf ve hayrâta sâhip olanlar ve bu evkafın vakıf ormanları hâlâ mevcût bulunan Çandarlılar gibi, yüksek mevkîli ve edebiyata meraklı bir zümrenin mevcût olduğu müddetçe (XIV. asır, bilhassa XV. asrın ilk yarısında ve daha az XVI. asrın başına kadar), şehirde şâirlerin yaşaması yahut yetişmesi için müsâit bir muhit vardı. XV. ve XVI. asırlarda şu veya bu şekilde İznik ile münâsebeti görülen 15'ten fazla, çoğu ulemâdan olan şâirlerden Şeyh Ḳuṭb al-Dīn'in oğlu Ḳuṭbī (Paşa-zâde; Sehî, *Tezkire*, s. 42) ile torunu Sadrî Çelebî (bk. *oyn. esr.*, s. 88; Latifî, s. 222), Kurbî (Sehî, s. 138; Latifî, s. 274; Âşık Çelebî, var. 281ᵇ Üniv. nr. 2406) ve Hayâlî (Âşık Çelebî, var. 332ª)'yi zikretmek kâfîdir. Eski eserlerimizde *'Uşş al-'ulamā'* („ulemâ yuvası") lekabını kazanan İznik, ilim merkezi olarak, bir mâziye sâhiptir. İznik'in fethini müteâkip, Orhan Gâzî'nin ilk işlerinden biri, bir manastırın bir medreseye (Orhan Gâzî veya Orhâniye) tahvili olduğundan başka, oğlu Süleyman Paşa da ismini taşıyan bir medrese inşâ ettirdi ki, bu iki medreseye çok defa birbirinden ayırt edilemeyerek, sâdece İznik medresesi denilmiştir (bk. msl. Taşköprü-zâde, 326, 329, 343, 404 v.b.). Orhan Gâzî, medresesinin başına Dāvūd al-Ḳaysarī, Tāc al-Dīn al-Kurdī ve Kara 'Alā' al-Dīn gibi, devrin belli-başlı âlimlerini getirmekle kuvvetli bir ilim an'anesi kurdu.

İznik medreselerinin parlak zamanı Fâtih devrine kadar devam etti; fakat sonradan da devirlerinin ileri gelen müderrislerinden çoğu burada ders verdikleri gibi, mekkeli Ḳuṭb al-Dīn (1558)'in İznik medresesini medhetmesi, onların hâlâ itibârda olduğunu göstermeğe kâfîdir. Hattâ Mevlânâ Hasan için, 991 (1583)'de kurulduğu söylenen ve Yaylakiye-i İznik yahut da Yaylakiye-i Süleymâniye-i İznik adı verilen bir medrese daha te'sis edildi (bu medreselerin müderrisleri için bk. Taşköprü-zâde, *Ṣaḳā'iḳ al-Nu'mānīya*, 'Aṭā'ī zeyli). Diğer taraftan İznik'te ilk zamandan beri derviş ve şeyhlerin mevcûdiyetini görüyoruz. Msl. Orhan Gâzî, yaptırdığı imâretinin şeyhliğini Üdebâli müridlerinden Hacı Hasan ve ahfâdına vermiştir (Âşık Paşa-zâde, s. 40). XV. asırda ise, Şeyh Ḳuṭb al-Dīn (*Ṣaḳā'iḳ*, s. 58) gibi sîmâlar sâyesinde, tasavvuf cereyânı artık kökleşmiştir. Fakat zamanla şehrin din ve fikir hayatına Eşref-zâde Rûmî ile onun kurduğu Kaderiye tarîkatinin Eşrefî kolu hâkim olmuştur.

Türk İznik bilhassa çiniciliği ile meşhûrdur ve bu yüzden Çîn-i Mâçîn-i Rûm (Evliyâ Çelebî, Abū Bakr Fayzī) ve Cinizlik unvanlarını almıştır. K. Otto-Dorn'un 1941 yılında çıkan esâslı eserinden ve bu kitapta tarafımızdan neşredilen kaynaklardan başka, ne san'at tarihi, ne de tarih bakımından esâslı yeni bir tetkik yayınlanmamıştır. *İslâm Ans'klopedisi*'ndeki ÇİNİ maddesi için, esâs itibârı ile, bu eserden istifâde edildiği gibi (orada „taş çini" yerine „yıldız şeklinde çini" okumak lâzımdır), bu satırlar da, bir kaç yeni kaynak yanında, umûmiyetle sözü geçen tetkike dayanıyor. İznik çiniciliğinin başlangıcı mâlûm değildir; fakat birinin üzerinde arapça yazılar muhâfaza edilen bir kaç „sgrafitto" keramik parçası bulunduğu düşünülürse (*İznik* II, 155 v.d.), çini imâlâtının Bizans'ın son yılları ile Osmanlı imparatorluğunun ilk devirlerinde mevcût olduğunu kabûl etmek mümkündür. Nerede yapıldığı tesbit edilemeyen ve Bursa ile İznik'teki binâlarda (çini maddesinde bu devrin çinilerinin renk bahsine sarı renk de ilâve edilmelidir) görülen ilk Osmanlı devrine âit çinilerin de, İznik'te imâl edilmiş olması muhtemeldir. İlk kayıt, diğer mâlûmât arasında Kāsa-i İznikī'yi de zikreden 1495 tarihli bir hazîne defterinde bulunmaktadır (*İznik* II, 179). XVIII. asır müelliflerinden Küçük Çelebîzâde'nin Selim I. tarafından Tebriz'den sürülen kâşîgerlerin İznik'e yerleşip, burada çiniciliği kurmuş olduklarına dâir verdiği mâlûmâtın yanlışlığı âşikârdır. Bu takdirde, İstanbul'a getirildiği anlaşılan tebrizli çinicilerden (tarihsiz bir arz-i hâlde, Topkapısarayı müzesi arşivi, nr. E 3152, bir kâşîtrâş-ı Horasânî de bahis mevzuu olmaktadır) bir kaçı hakikaten İznik'e naklolunmuş ise de, bunun sebebini orada zâten evvelden bir çini imâlâthânesinin mevcût bulunduğunda aramak lâzımdır. Muhtelif çini nevîlerinden hangilerinin İznik'e âit olduğunu tesbit etmek her zaman mümkün olmamakla berâber, İznik'e âit olduğu kat'îyetle iddia edilebilen çini mâmûlâtı, İznik'in, XV. asrın sonlarından XVII. asrın ortalarına kadar, ön plânda bulunduğunu gösterir. XVI. ve XVII. asrın türk ve ecnebî seyyah ve coğrafyacıları da bunu te'yit ediyorlar (bk. *İznik* II, 127, 186.). Çini imâlâthânelerinin sayısı hakkında ancak XVII. asrın ortalarına âit mâlûmâta mâlikiz. Evliyâ Çelebî, Ahmed I. zamanında, sayısı 300'ü bulan imâlâthânelerin, gördükleri tazyik yüzünden, 9'a indiğini yazıyor ki, bu imâlâthânelerin sayısını 12 olarak gösteren *Manāzil al-ṭarīḳ* (İnkılâp, M. C., 113)'taki rakama yakındır. Evliyâ Çelebî'nin ilk verdiği 300 rakamı mubâlegalı görünüyor ise de, her çeşit kaplama çinileri, panolar, çömlek, tabak v.b. mürekkep olup, büyük bir rakama varan imâlât göz önünde bulundurulursa, oldukça büyük bir istihsâl kuvvetini hâiz bir merkezin ancak çini ihtiyâcını karşılayabileceği anlaşılır.

İstanbul'da bir İznik çini pazarı mevcût olduğu gibi (krş. Topkapısarayı müzesi arşivi, D 9715, ihtimâl XVI. asra âit bir defter, bir de Stephan Gerlach, *İznik* II, 191 v.d.), bu tüccarların bir lonca olarak teşkilâtlanmış olduklarını da öğreniyoruz (*İznik* II, 187 v.d.). İznik mâmûlâtının Avrupa'ya gönderildiği de zikredilebilir (*oyn. esr.*, s. 141 v.d.).

İznik çinilerinin çeşitleri ve isimleri hakkında muhtelif kaynaklarda ve bilhassa hesap defterlerinde mâlûmât bulmak mümkündür. Msl. alaca-yeşil ve beyaz sahn-ı İznik'ten bahsedilmektedir. Sinan Paşa arşivinde (Topkapı sarayı müzesi, nr. 77), içinde İncili-Köşk için İznik'ten gelen çinileri gösteren 1001 (1592) tarihli bir defterde zikrolunan, ölçüleri „parmak" ile verilen çiniler şöyle tasnif edebilir: kullanıldığı yere göre, kâşî berây-i derice, ocak, çeşme, hâne-i hâs; büyüklük ve

şekillerine göre, kâse-i kebîr, kâse-i sagîr v.b.; süs, renk ve işçiliğine göre, kâse-i muhattat, hatt, mâvî, surh, lâle yahut nakş-ı lâle, mermer yahut mermer nakşı v.b.

İmâlâtın teknik tarafı hakkında pek mâlûmâtımız yoktur (krş. *İznik* II, 105 v. dd., *İznik*, 36 v.d.). Mâlzeme olarak kullanılan bora (bk. *İznik* II, 209), kil, mürdesenk, rastık ve husûsî ustaların yardımı ile, kâşî mâdeni ezme işinde kullanılan havuz taşı, odun gibi mâlzeme hakkında az-çok mâlûmât elde edilebilmektedir (bk. *İznik* II, tür. yer.). İznik çiniciliği XVI. asrın parlak devrinden sonra, XVII. asrın ilk yarısında bir daha parlamış olmakla berâber, artık gerilemeğe başlayıp, aynı asrın sonuna doğru inhitat etmiş ve nihâyet 1716'da son imâlâthâneler de kapanmıştır. 1718'de henüz hayatta olan ustaların, Tekfur sarayında yeni bir imâlâthâne kurmak üzere, İstanbul'a celbolunması ile, İznik'in çiniciliği, kat'î olarak, tarihe karışmıştır.

Şehrin Osmanlılar devrinde geçirmiş olduğu safhaların izlerine muhtelif hikâye ve efsânelerde tesâdüf edilmektedir. İznik'in Sām b. Nūḥ tarafından inşâ edildiğine (bk. *Manāzil al-ṭarîḳ*, var. 4a v.d.; *Gülşen-i maârif*, I, 423) ve ayrıca gölün içinde ortadan kaybolmuş bir şehrin harâbeleri bulunduğuna (*İznik* II, 6 nr. 4) dâir rivâyetler mevcûttur. Nişan-Taşı ismi ile anılan dikili-taş (obelisk), kız-kulesi efsânesine de bağlanmaktadır (v. d. Goltz, 433, 455). Türk-Bizans harplerine dâir ʿAbd al-Vahhāb Dede (*İznik* ris. 42) ve Nūḥ Baba efsânelerinin (v.d. Goltz, s. 425) yanında, bir de Leubenau (s. 102)'ın yıkılması ile türklerin hâkimiyetinin de sona ereceğini haber alan Sultan Süleyman tarafından, sûr kapılarından birisinin yıktırılmasına dâir naklettiği rivâyeti de vardır. Eşref-oğlu ve tarîkatinin mevkii, Eşref-oğlu taşı, Sâbit çınar efsânesi (*İznik* ris., s. 37, 40) ve Eşrefî şeyhlerinden Sinan Dede'nin balık kerâmeti (*Manāḳib-i Aşraf-zāda Rūmî*, var. 35b) menkıbelerinden anlaşılıyor. Hacı Özbek ismini taşıyan bir câmiin ve Saltuk Dede'ye atfedilen bir mezarın (*İznik* II, 79; Saltuk'un İznik ile münâsebeti için bk. F. Köprülü, *Anadolu Selçuklularının tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, VII, sayı 27, s. 440 v.dd.) bulunması, Hacı Camasa türbesi ve civârına Kırgızlar türbesi ve mahallesi denilmesi (R. Yalçın, s. 9) tarihî hâdiselerin müphem birer ifâdesi olarak telâkkî edilebilir.

Muhtelif kaynaklarda ismi geçen ve tahrir defterleri, vakfiyeler (msl. İnkılâp kütüp., M. Cevdet, O. 70 numaralı defter, var. 127'de sözü geçen Yakut Paşa imâreti) ile tesbit edilebilen binâların ancak bir kısmı, umûmiyetle harâp bir hâlde, bugün mevcûttur. Bunlardan bir kısmının inşâ tarihi ve yaptıranın ismi de kat'iyetle bilinmiyor. Böyle olmakla berâber, mevcût eserler İznik'in mimârî bakımdan mevkii ve husûsiyetini anlamak için kâfîdir.

Osmanlı devrinden evvelki (*İznik* I ve III) zamandan kalma yapılardan 750 senelerinde inşâ edilmiş olup, 1922 senesinden beri harâp bir hâlde bulunan, bilhassa mozayikleri ile meşhûr Koimeses kilisesinden (*İznik* III, 18 v.d.) başka sûrlar ile Ayasofya'yı zikretmek lâzımdır.

İstanbul sûrları yanında, bu çeşit yapıların en mühimlerinden sayılan 114 kuleli İznik sûrları, Shneider (*İznik* I, 42 v.d.)'e göre, III. asırda inşâ edilmiş ve 368 yılından sonra esâslı bir tâmir görmüştür. Daha sonradan yapılan tâmirât ve inşaât, bilhassa, şehir Selçuklulardan geri alındığı sırada (1097) ve bir de Lascarisler zamanında (1204—1222) yapılmıştır. Buna bir de Selçuklular ve ilk Osmanlılar devrinde yapılmış olan tecdit ve takviyeler de ilâve edilmelidir (*İznik* II, 3; III, 42).

Ayasofya câmii. Bugün harâp olan ve Hagia Sophia kilisesi olduğu kabûl edilen bu câmi için, V.—VI. asırda, 1065 senesinde vukû bulan zelzele ve nihâyet türkler tarafından zaptından sonra (1331) olmak üzere, üç inşaât devresini tesbit etmek mümkündür (*İznik* II, 9 v.dd.; III, 10 v.dd.). Hacı Özbek câmii (734 = 1332) — kubbeli ve inşâ kitâbesi bulunan osmanlı câmilerinin en eski örneğidir. Hacı Hamza Bey câmii ve türbesi — câmi ancak 746 (1345) tarihli kitâbesi ile, türbe ise, bilinen ilk osmanlı mimarının ismini (Hacı Ali) taşıyan kitâbesi ve Selçuklu türbe şeklini devam ettiren nâdir osmanlı örneklerinden biri olması ile mühimdir (*İznik* II, 18). Yeşil câmi — mimar Hacı Mûsa tarafından, Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa nâmına, 780—794 (1378—1391) senelerinde inşâ edilmiş olup, işgâl yıllarında çok zarar görmüştür; İznik'in en muhteşem ve güzel yapısı olup, merkez kubbeli osmanlı câmi mimârîsinin ilk âbidevî örneğidir. Binâ içeriden ve dışarıdan mermer ile kaplıdır; câmiin bundan bir az daha yüksek olan son cemâat yeri arasında, narteksе benzeyen kubbeli bir yer bulunur. Pencere çerçeveleri kuvvetli profile ve süslü olup, kısmen bizans şekillerinden (kyma) mülhemdir. Mihrabı zengin bir taş işçiliğinin nümûnesi olup, osmanlı mermer mihrâbının ilk misâlini teşkil eder. Kapı yuvası ile mugarnatlı kapı gibi, 1922 yıllarında tahrip olunan son cemâat yerinin mermer parmaklıkları da taş işçiliğinin güzel ve ince birer örneğini teşkil eder. Bilhassa itinâ ile

inşâ edilmiş son cemâat yeri, binânın bütünü ile kaynaşmış olmayıp, bil'akis az-çok müstakil bir yapı hüviyetini muhâfaza ediyor. Minâreye gelince, Selçuklu mimârî an'anesini devam ettirmekle berâber, renk bakımından daha zengin olup, bilhassa câmiye ismini veren muhtelif yeşil tuğla ve kakma çiniler ile örtülmüştür (*İznik* II, 22 v. dd.; S. Ülgen, s. 56 v. dd.). Mahmud Çelebi câmii — 846 (1442) yılında inşâ edilmiş olup, Yeşil câmiin yanında, İznik'in en mühim merkez kubbeli binâsını teşkil eder ve mimârî bir inkişâf gösterir; kubbenin daha alçak bir kasnak üzerinde oturtulması, narteksе benzeyen orta yerin bulunmaması, son cemâat yeri ve câmi kornişleri ile aynı hizâda devam etmesi gibi husûsiyetleri ile, bu câmi, Yeşil câmiye nazaran, daha âhenkli bir manzara arzetmektedir (*İznik* II, 35 v. dd.; S. Ülgen, s. 59 v.d.). Şeyh Ḳutb al-Dīn câmii ve türbesi. — Bu binâ, mahallî an'aneye göre, Halil Paşa'ya atfediliyor ise de, İbrâhim Paşa'nın 897 (1492; Topkapısarayı müzesi kütüp., yeni gelenler, nr. 2463, İbrâhim Paşa vakfiyesi, var. 10a) senesinde bu mahallede yaptırdığı câmiin aynı olması daha muhtemeldir. Nitekim türbe ve ona bitişik olan minârenin câmiden evvel yapıldığı, Otto'nun tetkikinden anlaşılıyor. Eşref-zâde külliyesi — câmi, türbe ve tekkeden ibâret olup, 890 (1485)'da (Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Bursa*, 1332) inşa edilmiştir; bilhassa 1623—1629 seneleri arasında konulan çinileri bakımından, ehemmiyeti hâizdir (*İznik* II, 39 v. dd.; S. Ülgen, s. 50). İşgâl senelerinde vukû bulan tahripten evvelki hâli için bk. Gurllit, son cemâat yerinin duvarlarındaki çini kaplamasında bulunan kitâbe için bk. Anhegger, *İznik* II, 188 v.d., nr. 42). Bugün ancak câmiin minâresi ayakta durmaktadır. Süleyman Paşa medresesi — avlu medrese tipinin en eskisi olup, kitâbesizdir ve bugün harâp bir hâldedir. Bitişik yan oda ile kubbeli bir dershâneden ibâdet yerinden ibâret olan bir çıkıntı eski eyvanın yerini almaktadır. *İznik* II, 69 v.d.; S. Ülgen, s. 65). Nilüfer imâreti — 790 (1388)'da, Murad I. tarafından, annesi Nilüfer adına yaptırılmış olup, Yeşil câmi ile birlikte, İznik'in en mühim binâlarındandır. Gerek yapılış, gerek tezyinâtı bakımından, daha sâde olduğu hâlde, bir âbide te'siri bırakmakta ve ayrıca ⊥ plân şemasının en eski bir örneğini teşkil etmektedir. Revaklı kısımdan, sağda ve solda kubbeli yan odaları bulunan kubbeli orta kısma geçilir. Bu dâire zemininden bir az yüksek diğer bir kısım mevcûttur ki, bu mahal geniş bir kemerle büyük kısımdan ayrılmış ve iki küçük kubbe ile örtülmüştür. Bir sıra çerçevelenmiş yontma taşı, üç sıra tuğla, duvar işçiliği ve harcı itinâlı kullanışı ile binâya güzel bir manzara vermektedir (bk. *İznik* II, 52 v. dd.; S. Ülgen, s. 65 v.d.). Yakub Çelebi imâreti ve türbesi. — Bunun XIV. asrın sonlarında yahut XV. asrın başlarında inşâ edilmiş olması muhtemeldir. ⊥ plânına göre inşâ edilmiştir; Nilüfer imâretine nazaran, daha küçük ve sâdedir. Ön salonunun tek kubbeli arka salondan daha küçük olması bir husûsiyet teşkil eder. Türbe, dört köşeli açık türbe tipinin ilk örneklerindendir (*İznik* II, 60 v.d.; S. Ülgen, s. 66 v.d.). — Bunlardan başka, İznik'te san'at tarihi bakımından, dikkate şâyân binâlar mevcûttur. Bunlar arasında Hacı Camasa türbesi (*İznik* II, 76 v.d.), Çandarlı Hayreddin Paşa türbesi (*İznik* II, 80 v. dd.) ve osmanlı hamamlarının en eski nümûnelerinden biri olan Hacı Hamza hamamı (*İznik* II, 89 v.d.; S. Ülgen, s. 68 v.d.) bilhassa zikre değer.

Bu kısa izâhattan da anlaşılacağı gibi, İznik bir çok cihetten, osmanlı mimârîsi bakımından, en mühim yerlerden biridir. Burada osmanlı mimârîsinin Selçuklu an'anesini devam ettirerek, pek zayıf olmakla berâber, Bizans te'sirini de aksettiren karma bir üslûp müşâhede edilmektedir. Böyle olmakla berâber, ilk yapılarda bile kendine has tipik bir karakter taşıyan bu mimârî, kısa bir zamanda (msl. Yeşil câmi ile Nilüfer imâreti) olgun bir mertebeye ulaşmıştır (krş. Otto, *İznik* II, 102 v. dd.).

Bibliyografya: *The Geography of Strabo* (London-New-York, 1928); Ch. Diehl, L. Oeconomos- R. Guilland - R. Grousset, *L'Europe Orientale de 1081 à 1453* (Paris, 1945); G. Ostrogorsky, *Geschichtedes byzantinischen Staates* (München, 1940); A. A. Vasiliev, *Histoire de L'Empire Byzantin* (Paris, 1932); J. Laurent, *Byzance et les origines du Soultanat Roum* (*Mélanges Diehl*, 1930, I); R. Janin, *La Bithynie sous l'empire Byzantin* (*Les Echos d'Orient*, 1921, c. 20); J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081* (Paris, 1913); Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun fethi* (İstanbul, 1944); Ahmedî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Osmanlı tarihleri* (İstanbul), I; *Die altosman. Chroniken* (Breslau, 1922); Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Osmanlı tarihleri* (İstanbul), I; Behiştî, *Tarih*, yzm. British Mus., Add. 7869 [= A] ve Add. 24, 955 [= B]; *Düsturnâme-i Enverî* (İstanbul, 1928); İdrîs Bitlîsî, *Haşt-bahişt* (Üniv. kütüp., TY, nr. 225; Nûruosm. kütüp., nr. 3209); Sarıca Kemâl, *Selâtin-nâme-i Âl-i Osman* (Üniv. kütüp.,

TY, nr. 331); Kemâl Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Millet kütüp., Ali Emirî T, nr. 25—27); *Mehmed b. Hacı Halil ül-Kunevî 'nin Tarih-i Âl-i 'Osman'ı* (*Tarih dergisi*, İstanbul, 1952, nr. 3); *Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa tarihi, Osmanlı tarihleri* (İstanbul), I; Mehmed Neşrî, *Kitab-ı cihannümâ* (Ankara, 1949), I; Rûhî Çelebî, *Tarih* (Bodl. libr., Marsh., 313; *Der Abschnitt über die Osmanen in Sükrullah's persischer Universalgeschichte* (*MOG*, Hannover, 1925, II); *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch* (Hannover, 1925); — J. Cantacuzenus (Bonn, 1828); Ducas (Bonn, 1834); Nic. Gregoras (Bonn, 1855), III; Georg. Pachymeres (Bonn, 1835), II; Geogr. Phrantzes (Bonn, 1838); L. Chalcondyle, *Histoire ... des Turcs* (Paris, 1662); P. Charanis, *Les* BPAXEA XPONIKA (*Byzantion*, 1938, XIII); — *Voyages d'Ibn Batoutah* (Paris, 1877), II; Badr al-Dîn al-Ġāzî, *al-Maṭâlî' al-badriya fî manâzil al-rûmîya* (Köprülü kütüp.); Ḳuṭb al-Dîn al-Makkî, *al-Favâ'id al-sanîya fî'l-riḥlat al-madîna va 'l-rûmîya* (*Tarih Semineri dg.*, 1/2, İstanbul, 1937); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145); Muḥammed b. 'Āşiḳ, *Manâzil al-'avâlim* (Nûruosm. kütüp., nr. 3426); Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), III; *Manâzil al-ṭarîḳ* ... (İnkılâp kütüp., M. Cevdet kısmı, K, nr. 113); Abū Bakr Fayzî, *Ḫulâṣa-i aḥvâl fî mamâlik-i Âl-i 'Oṯmân* (Üniv. kütüp., fotok., nr. 28); — G. Georg. Arnakis, *Gregory Palamas among the Turcs* (*Speculum*, Cambridge, Mass. 1951, XXVI, nr. 1); O. G. von Busbeck, *Vier Briefe aus der Türkei* (Erlangen, 1926); H. *Dernschwam's Tagebuch einer Reise* ... (München, Leipzig, 1923); *Beschreibung der Reisen R. Lubenau's* (Königsberg, 1930), II; H. Leuenclauw, *Neuwe Chronica Türk. Nation* ve *Neuw. Musulman. Hist.* (Frankfurt, 1595); Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* (Paris, 1680); R. Pococke, *A description of the East* 2 (London, 1745); D. Sestini, *Lettere odeporiche* (Livorno, 1785); J. M. Kinneir, *Journey through Asia Minor* (London, 1818); Jos. v. Hammer, *Umblick auf einer Reise von Konstantinopel nach Brussa* (Pesth, 1818); A. D. Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure* (Paris, 1838); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV; C. von der Goltz, *Anatolische Ausflüge* (Berlin, 1896); H. T. Dağlıoğlu, *XVI. asırda Bursa* (Bursa, 1941); *İznik* [= *İznik* ris.] (Bursa halkevi nşr., 11, İstanbul, 1943); R. Janin, *Nicée* (*Les Echos d'Orient*, 1925, nr. 137); J. Mordtmann, *İznik* (*IE*, Leiden tab.); Nihat Tunçalp, *İznik'in beşerî ve iktisâdî coğrafyası* (İstanbul 1941); A. Memduh Turgut, *İznik ve Bursa tarihi* (Bursa, 1935); Rıza Yalgın, *İznik'te Kırgızlar, Özbekler, Selçuklar* (*Çınaraltı*, nr. 45, İstanbul, 1942); A. M. Schneider ve W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Iznik* (*Nicaea*), Berlin, 1938 [= İznik I]; K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik Mit. einem quellenkundlichen Beitrag von R. Anhegger* (Berlin, 1941) [= İznik II]; A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea* (Berlin, 1943) [= İznik III]; C. Gurlitt, *Die islamischen Bauten von Isnik* (*Orientalisches Archiv*, III, München, 1912/1913); A. Sâim Ülgen, *İznik'te türk eserleri* (*Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I; R. Anhegger, *Zur baugeschichtl. Stellung einiger frühosm. Städte* (*Fuad Köprülü armağanı*, neşredilmek üzeredir).

[Bu makale R. Anhegger'in hazırladığı neşredilmemiş bir tetkik esâs tutularak, kendisinin iştirâki ile, tertip edilmiştir].

'İZRĀ'İL. [Bk. AZRÂİL.]

'İZZ AL-DAVLA. [Bk. İZZÜDEVLE.]

'İZZ AL-DÎN. [Bk. İZZEDDÎN.]

İZZEDDİN. 'İZZ AL-DİN, hükümdarlarda sık-sık tesâdüf edilen ve ekseriyâ *'izz al-dav-la* ile birleştirilen (*'izz al-davla va 'l-dîn*) bir unvandır. Mamafih bu tâbir yalnız hükümdarların değil, aynı zamanda âlimlerin de unvanı olarak kullanılmıştır.

İZZET MOLLA. 'İZZAT MOLLĀ, KEÇECİ-ZĀDA (1785—1829), divan edebiyatının tanzimattan önceki son üstadıdır. Aslen konyalı bir âileye mensûptur; babası Sâlih Efendi (1150—1214 = 1737—1799), Mustafa Efendi (1100?—1181 = 1688?—1767)'nin oğlu ve Konya'da keçecilik san'atı ile iştigâl eden Toprak Sokak câmii imâmı Süleyman Efendi'nin torunudur. Bu şecereden anlaşıldığı gibi, İzzet Molla Keçeci-zâde lekabını babasının dedesinden almıştır. 11 yaşlarında Konya'dan İstanbul'a gelmiş olan dedesi Mustafa Efendi gibi, İzzet Molla'nın babası Sâlih Efendi de, ilmiye mesleğine mensûptur. İzzet Molla İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Hayatı bir çok mücâdeleler ile geçen Sâlih Efendi, 1799'de vefat etti; bu sırada 14 yaşında bulunan İzzet Molla, şiir ile de iştigâl eden enistelerinin — Meş'aleci-zâde Es'ad Bey ile Kazasker Moralı-zâde Hâmid Efendi'nin — himâyesinde büyüdü (*Miḥnat-Kaşān*, s. 49, 139) ve ilmiye mesleğine intisap etti. 1809'da, şeyhülislâm Sâlih-zâde Es'ad Ahmed Efendi'nin tavassutu ile, Bursa müfettişliğine tâyin edilen (*Bahâr-i afkâr*, s. 16, 17) İzzet Molla, bu tarihten az sonra, merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kızı Hibetullah Hanım ile evlenmiş ve Hâlet Efendi'ye intisabı sâyesinde, 1820'de, Galata kadılığına tâyin olunmuştur. Hâlet Efendi'nin nefyi ve katli üzerine, Hâlet Efendi lehinde ve onun düşmanları aleyhinde bulunduğu hakkındaki dedikodulara dayanılarak, 27 şubat 1823 tarihli ferman ile, Gelibolu yakınındaki Keşan'a sürülmüş, 16 şubat 1824'te affolunarak, İstanbul'a dönmüştür. 1825'te Mekke, 1826'da İstanbul pâyesi tevcihi ile, Haremeyn ve 1827'de eyâletlerin tevzî defterleri müfettişliğine tâyin edildi. Bu sırada belirtileri hissedilen rus harbi dolayısı ile, bu harbe tarafdar olmadığını ileri sürdüğünden, 17 teşrin II. 1827'de Sivas'a sürüldü. Harbin neticesi, İzzet Molla'nın fikirlerinin doğruluğunu isbat edince, affını bildiren ferman Sivas'a gönderilmiş ise de, kendisi, bu haberin erişmesinden bir kaç saat evvel vefat etmiş bulunuyordu (ağustos, 1829). 1916'da medfûn olduğu Sivas'taki mezarlığın yeri park hâline konulunca, kemikleri, âilesi tarafından, İstanbul'a getirtilerek, Avratpazarı'nda, Canbâziye mahallesinde, Mustafa Bey mescidi avlusundaki mezarlığa, Keçeci-zâde hazîresine, babasının yanına, gömülmüştür.

Eserleri. Muâsırlarının ifâdesinden ve kendi eserlerinin tetkikinden, keskin bir zekâya sâhip olduğu, nüktedanlığı ve hoş-sohbetliği açıkça anlaşılan ve kendisini, *uzun boylu, kâsec, cesîmülvücûd — cihânda adîli adîmülvücûd* diye târif eden, sözü ve özü pâk, idrâk sâhibi bir kimse olduğunu kaydeden İzzet Molla, yazı yazmağa çocuk denilecek bir yaşta başlamıştır (*Miḥnat-Kaşān*, s. 17, 136, 237). Eserlerinin kemiyet bakımından kabarık bir yekûn tutması, velûd bir şahsiyet olduğunu gösterir; elimizde bir-iki mensûr risâlesi vardır; fakat bilhassa nazım sâhasında, mahsûller vermiştir. 1. *Davḥat al-maḥâmid fî tarcamat al-vâlid*, 19—20 sahife kadar olup, babasının hâl tercümesidir. Nesir sâhasındaki ilk eseri olduğunu kaydettiği bu risâlesini 26 yaşında yazdığını, *Bârî edîb muvaffaḳ buldu ḥitâm Devḥa* (1226=1811) müceveher tarih mısrâından öğreniyoruz. Divan nesirleri gibi, fikri daha güzel ifâde için, yer-yer beyitler ilâve edilen, secî'ler ile süslenen bu hâl tercümesinde, san'at düşkünlüğüne rağmen, fikirler zayıf değildir; hemen her cümlede şâirin yaratıcılığının, nüktedanlığının ve mizaha mütemâyil karakterinin akislerine rastlanır (bu risâle ile onun Said Paşa'nın hakkındaki mutâlealarını hâvî mektubu için bk *TOEM*, nr. 37, nisan, 1332, s. 1—22. — 2. *Gül-şen-i aşk*, son kısımdaki tardîye ve tarih kıt'ası hâric, 290 beyitten ibâret olup, *fa'ilâtun mafā'ilun fa'ilun* kalıbı ile yazılmıştır; ilâhî aşk hakkındaki fikir ve tahassüslere de yer verilen bir münâcât ve na'ttan sonra, mevzûa girilir. Vak'a kahramanları arasında İzzet Molla'nın da yer aldığı bu hikâyede, Şeyh Gâlib'in *Hüsn-ü Aşk*'ında olduğu gibi, şahıslar ve yer adları, tamâmiyle, semboller ile ifâde edilmiştir. Mevlevî tarîkatine mensûp bulunan İzzet Molla, renkli hayâllere, canlı tabiat tasvirlerine de yer verdiği bu tasavvufî mesnevîsinde Mavlânā Calāl al-Dîn Rūmî'yi, kendisine bu ilâhî aşkı tanıtan bir varlık olarak, kabûl eder. Eserin sonunda mevcût ve kendisi tarafından yazılan tarih kıt'ası, 1227 (1812)'de tamamlandığını gösterir (taş-basma, 1265). — 3. *Miḥnat-Kaşān*, İzzet Molla'nın Keşan'a nefyini, oradaki hayatını ve İstanbul'a dönüşünü anlatan ve *fa'ūlun fa-'ūlun fa'ūlun fa'ūl* kalıbı ile yazılmış bir mesnevîdir; mevzû yeknasaklığını önlemek için, ilâve edilmiş olan kasîde, gazel, tahmis, murabbâ ve kıt'alarda umûmiyetle mesnevî kısmında kullandığı arûz kalıbından başka kalıplar kullanmıştır. Keşan'da yazdığı ve dağınık bir hâlde bulunan bu hatıralarını, Âtıf-zâde Hüsâm Efendi'nin tertip ettiğini, kardeşi Vâhid Efendi'nin de ilk nüshayı temize çektiğini (1240 = 1824) şâirin tarih kıt'asından öğreniyoruz (s. 235). Eser, *Manẓūmat al-musammā ba-Miḥnat-Kaşān* başlıklı 12 beyitlik farsça bir mesnevî ile başlar; farsça bir münâcâtı, farsça-türkçe na't müteâkip, „çahāryār" ve Mahmud II. hakkında medhiyeler gelir; *Āġāz-i dāştān va şikāyat az cihān* serlevhalı kısımdan itibâren, esâs mevzûa girilir (yazma nüshası Keçeci-zâde Sâlih Fuad Bey'dedir; 1269 = 1852/1853, *Cerîde-i havâdis* tab., 235 sahife). — 4. *Dîvān-i bahār-i afkār*. Mukaddimesinden, Keşan'dan İstanbul'a döndükten sonra, şeyhülislâm Ârif Hikmet'in teşvikı ile, 1825'te, tertip edildiği anlaşılmaktadır. Diğer divanlardan farkı, her kısmın, mevzû husûsiyetlerine göre, bölümlere ayrılmasıdır: kasîdelerin 1. bölümünü na't, mirâciye, Kerbelâ mersiyeleri ve münâcâtlar, 2. bölümünü Mahmud II. hakkında kasîde ve sitâyişler, 3. bölümünü ise, devlet ricâline dâir olanlar teşkil eder. Tarihleri de, kendi devri pâdişahlarının hayat ve icrâatı, devletin ileri gelenleri ile alâkalı olanlar ve vefat tarihleri olmak üzere, 3 kısma ayırmıştır (Bulak, 1255, kendi yazısı ile olan nüshası Keçeci-zâde Sâlih Fuad Bey'dedir). — 5. *Lâyihalar*, san'atsız ve sâde bir dil ile yazılmış olup, İzzet Molla'nın siyâsî görüşlerinin olgunluğunu göstermesi ve devrinin bâzı meselelerini aydın-

latması itibârı ile mühimdir. 1827'de, Mahmud II.'un emri ile, memâlik-i osmaniyenin dahl-ü harcı hakkında, tetkik ve tahkiklere dayanarak, hazırladığı ve her sahifesi 15 satır hâlinde, güzel bir nesih ile kaleme alınmış 157 sahifeden ibâret olan *Lâyiha*, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dadır. Rusya ile harbe aleyhdarlığını anlattığı 6 rebiyülevvel 1244 (15 eylûl 1828) tarihli *Lâyiha*'sında Rusya, Mora, Sırbistan ve Karadağ ile alâkalı meseleleri, önce 5 madde hâlinde vaz'etmiş, sonra bunlara mufassal cevaplar vermiştir (bu *Lâyiha*'nın tam metni, Âkif ve Pertev Paşa'ların cevabı için bk. Atâ, *Tarih*, III, 1293, s. 267—275 v.d.). — 6. *Dîvân—Ḥazân-i âşâr*. 41 yaşında tertip ettiği divânına, genç iken yazdıklarını ihtivâ ettiğinden *Bahâr-i afkâr* (mukaddime, s. 7) adını verdiğini, bundan sonrakileri *Ḥazân-i âşâr*'da toplayacağını kaydeden şâirin bu eseri de ölümünden sonra basılmıştır (İstanbul, 1257, 52 sahife).— 7. *Şârḥ-i alġâz-i Râġib Paşa* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 3566).

Edebî şahsiyeti ve şöhreti. İzzet Molla, en olgun eserler vereceği zamanda, 44 yaşında vefat etmiştir. Mamafih muâsırları arasında mümtaz bir mevkî kazanmıştır. Diğer şiirlerine göre bedîî kıymetçe zayıf olan kasîdelerinde, Seyyid Vehbî ve bilhassa Nef'î te'siri görülür. Yenikapı mevlevîhânesi şeyhlerinden Abdülbâkî Nâsir Dede'ye müntesip olan (Mehmed Ziyâ, *Yenikapı mevlevîhânesi*, s. 193) şâir eserlerinde bu tarîkatin ileri gelenlerinden, bilhassa Mavlânâ Calâl al-Dîn Rûmî'den, sıksık bahseder. Divan şâirlerinden Fuzûlî, Bağdadlı Rûhî, Nedim ve Şeyh Gâlib'e mütemâyildir. Eserlerinin tetkikinden Aynî, Neş'et, yenişehirli Belîg, Nazîm, Nevres, bilhassa şeyhülislâm Ârif Hikmet, Sâmî ve Vâsıf'a kıymet verdiği anlaşılıyor. Enderûnlu Fâzıl'ı ise, hiç beğenmemektedir. 1825'te Aynî ile, karşılıklı 20 gazel yazmak suretiyle, müşâerede bulunmuş, halk şâiri Bayburtlu Zihnî de, buna 3 gazeli ile, iştirâk etmiştir. İzzet Molla'nın muâsırları ile alâkası asrının nazîrecilik modasına uymakla kalmaz; onların husûsî hayatları, msl. Vâsıf'ın konağının yanması, şeyhülislâm Ârif Hikmet'in izdivacı ve başka meseleler de şiirlerine mevzû teşkil eder. Divan edebiyatının nazîrecilik ve müşâere gibi, edebî an'anelerine bağlı kalmak, klâsik şekilleri ve lâfız san'atlarını kullanmakla beraber, kafiyeyelerinin orijinalliği, mazmûnlarının yeniliği bakımından, muâsırlarından ayrılır; daha önce Nedim'de görüldüğü gibi (Fuad Köprülü, *Divan edebiyatı antolojisi*, s. 522), Mahmud II. hakkındaki medhiyesini kasîde değil, şarkı şeklinde yazmıştır (*Ḥazân-i âşâr*, s. 51). Âşık Ömer'in mısrâlarından 13'ünü beyitler hâlinde tazmini, hece vezni ile türküler yazması, devrinin meddahlarından Piç Emin ve Kız Ahmed'den bahsi, karagöz san'atkârlarından Hayâlî (berber Said)'nin ölümüne tarih düşürmesi, divan şâirlerinden farklı cephesi, halk san'atkârlarına gösterdiği alâkanın ifâdesidir (*Ḥazân-i âşâr*, s. 52, *Bahâr-i afkâr*, 62, 10). Keskin zekâsının tabiî bir neticesi olarak, muhitini çok iyi müşâhede edebilen İzzet Molla, zengin muhayyilesi sâyesinde, gördüğü yerleri ve kimseleri tasvirde de mâhirdir; Bursa'nın mesîre yerlerinden Pınarbaşı (*Bahâr-i afkâr*, s. 63), Keşan'a nefyi üzerine Küçük ve Büyükçekmece, Bigados, Silivri, Tekfurdağı, İnecik, bilhassa Keşan ve civarı, sarayı, câmii ve çarşıları ile Edirne ve diğer yer tasvirlerinden başka, buralarda gördüğü kimseleri de canlandırır. Bâzan onu hayâllerinden kurduğu bir dünyada, vezîr, müftî'l-enâm mevkiinde ne gibi icrâatta bulunacağını tasavvur hâlinde buluruz. Keşan'da iken gördüğü bir bahçe, ona İstanbul'un Göksu, Kalender, Çamlıca ve başka mesîre yerlerini, zarif, nüktedan dostlarının meclislerini hatırlatır. *Miḥnat Keşân*'da, burada geçen bir yıllık hayatı kadar, mâzisini de gözlerimizin önüne serer. Uşaklarından biri ile evli bir rum kadınının aşk mâcerâsını ilâve etmekle de, bu eserini mevzû yeknasanlığından kurtaran İzzet Molla, tasavvufî fikirlerini yaymak maksadı ile yazdığı *Gulşan-i 'aşḳ*'ta da, müdâfaa ettiği fikri zengin hayâller arkasında gizlemesini bilen bir san'atkârdır. Gazellerinden sonra en kabarık yekûn tutan tarihlerinde de, samimî ve bedîî bir hava yaratmağa muvaffak olmuştur. *Bahâr-i afkâr*'daki 300'den fazla tarihe *Ḥazân-i âşâr*'dakiler de eklenince. 350'ye yaklaşan ve fikrî bir zorlama mahsûlü olmayan bu tarihler, tesbit edilen şeyi en karakteristik noktaları ile canlandıran kıymetli birer vesikadır. Divan edebiyatının inhitat devrinde yetişmekle berâber, zamanının en orijinal şâiri olarak kabûl edebileceğimiz İzzet Molla, daha hayatta iken, büyük bir şöhret kazanmıştır; muâsırlarının eserleri tetkik edilince, hemen hepsinin şeyhülislâm Ârif Hikmet, Vâsıf, Nevres, Hızır Ağa-zâde Said, Sermed, Süleyman Paşa zâde Fehmî, Bayburtlu Zihnî, Senîh ve Aynî'nin, Şeref ve Leylâ Hanım ile başka şâirlerin onun şiirlerini tanzir ettikleri, hakkında takdirkâr bir ifâde kullandıkları görülür. Bu şöhretinden dolayı bâzan „makta'" beytine ihtiyâcı olmadığından bahseder ve şiirlerinin sonunda adını zikre lüzûm görmez (*Bahâr-i afkâr*, s. 73). Ziyâ Paşa'nın *Harâbât* mukaddimesinde „sınf-i müteahhirîne serdâr" diye vasıflandırdığı, M. F. Köprülü'nün

edebî kültür ve sanatkârlık bakımından Vâsıf'tan çok üstün bulduğu ve „klâsik nazmın tanzimattan evvelki son üstadı" olarak kabûl ettiği İzzet Molla, zengin hayâllerini aksettiren *Gulşan-i 'aşḳ*'ı, kendi hayatı kadar yaşadığı devri de canlandıran *Miḥnat-Kaşân*'ı, mahallî mazmûnlar ile örülmüş gazelleri, kıymetli birer vesika sayabileceğimiz tarih mısrâlarından başka, siyâsî fikirlerinin olgunluğunu gösteren mensûr eserleri ile de, devrinin en meşhûr ve orijinal bir şâiridir.

Bibliyografya: Fatin, *Tezkire* (1271), s. 288; Muallim Nâcî, *Esâmî* (1308), s. 216; Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (1311), IV, 3149; Süreyyâ Bey, *Sicill-i osmânî* (1311), III, 458; Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri* (1338), II, 320. Tâhir Bey (*göst. yer.*) *Miḥnat-Kaşân*'ın almancaya tercüme edilmiş olduğunu da kaydeder. Geniş bir hulâsası ile birlikte, *Gulşan-i 'aşḳ*'tan 29 ve *Miḥnat-Kaşân*'dan 95 beyti ingilizceye nazmen tercüme eden Gibb (*A. History of Ottoman Poetry*, London, 1905, IV, 304—322), *Bahâr-i afkâr*'ın 1241'de tertip edildiğini gösteren tarih kıt'asına rağmen (bk. s. 6), bu tarihi 1240 olarak kaydetmiş ve aynı yanlış Theodor Menzel tarafından *EI*'de tekrarlanmıştır; Menzel, *Miḥnat-Kaşân*'ı Ziyâ Paşa'nın *Ha âbât*'a aldığını yazıyorsa da, buraya bu eserden ancak bâzı parçalar alınmıştır. Hâl tercümesi ve âilesi hakkında bk. İzzet Molla, *Davḥat al-maḥâmid fî tarcamat al-vâlid* ve Reşad Fuad, *Keçeci-zâde İzzet Molla* (*TOEM*, nr. 41, kânun I. 1332); âilesi hakkında bk. bir de Abdurrahman Şeref, *Reşad Fuad Bey* (*göst. yer*, nr. 49, 1 nisan 1335) ve Orhan Fuad Köprülü, *İslâm ansikl.*, mad. FUAD PAŞA. En mufassal hâl tercümesi için bk. Mahmud Kemal İnal, *Son asır türk şâirleri*, 1937, IV, 723—746. Makale yazılırken, bilhassa İzzet Molla'nın ve muâsırlarının eserlerinden faydalanılmıştır; onun eserlerinde kendine ve muhitine âit sık-sık rastlanan kayıtlardan bir kısmı makale dâhilinde gösterilmekle berâber, diğerlerinin bu ansiklopedi yazısında zikrine imkân bulunamamıştır; bu yüzden muâsırlarının divanlarında ve diğer eserlerde İzzet Molla'ya âit kayıtların bulunduğu sahifeleri vermekle iktifâ edeceğiz: Ârif Hikmet, *Divan* (1283), s. 236; Vâsıf (Bulak, 1257), s. 51; Nevres (Matbaa-i âmire, 1297), s. 167; Hızır Ağa-zâde Said (İstanbul, 1257), s. 8, 16; Sermed, s. 37; Süleyman Paşa-zâde Fehmî, *Bayburtlu Zihnî* (İstanbul, 1293), s. 35 v.d. (1287 tab., s. 13); Senîh (Matbaa-i âmire, 1275), s. 37, 43; Aynî (İstanbul, 1258), s. 96—102 (İzzet Molla'nın, Aynî'ye cevap olarak, yazdığı 20 gazeli matbû divanlarında yoktur); Şeref (1275), s. 87; Leylâ (ölm. 1848, İzzet Molla'nın yeğeni; 1260 tab.), s. 5, 7, 35, 37, 39. Keşan'a nefyini intâç eden hicviyesini ve Ârif Hikmet'in bu sürgün dolayısı ile düşürdüğü tarih mısrâını kaydeden Cevdet Paşa ile babası Tayyâr Bey'in yakın dostu olup, birbirlerine karşılıklı nazîreler yazdıklarını kaydeden Atâ Bey, eserlerinde İzzet Molla'nın düşürdüğü tarihlerden çok faydalanmışlardır (bk. Cevdet, *Tarih*, 1309, XII, 60 v. d.; VIII, 324; Atâ, *Tarih*, 1293, II, 115, 205; III, 60, 67, 167—191; IV, 249 v. d.; V, 398 v.d.). M. Nâcî (*Mütercim*, İstanbul, 1304, s. 155) İzzet Molla'nın mezarındaki taşta henüz bir kitâbe bulunmadığını kaydeder. Hâlet Efendi hakkındaki mersiyesinin tam metni (bir kısmı kitâbe olarak mezar taşına hakkedilmiştir, bk. Mehmed Ziyâ, *Yenikapı mevlevîhânesi*, İstanbul, 1329, s. 78), Hâlet ve şeyhülislâm Yâsinci-zâde Abdülvehhab Efendi hakkındaki ve divanlarında mevcût bulunmayan hicviyeleri Ali Fuad Bey'in *Hâlet Efendi fıkarâtı, Keçeci zâde İzzet Molla fıkarâtı* adlı makalelerinde mündericdir (*Servet-i fünûn*, LXIII, nr. 160 [1634], 162 [1636], 8 [1927]); Es'ad Efendi'nin *Üss-i zafer* (1243, s. 3)'ine yazdığı takrizi de divanlarında yoktur. Recâî-zâde Ahmed Cevdet, beğendiği mısrâları topladığı *Ziynetülmecâlis* (İstanbul, 1258)'e İzzet Molla'dan pek çok örnek almıştır. Ziyâ Paşa, *Harâbât* mukaddimesinde onun hakkında pek takdirkâr bir ifâde kullandığı gibi, eserlerinden seçtiği parçalara da geniş ölçüde yer vermiştir (I, 36; II, 51, 67, 83, 100, 104, 117—118, 123, 142, 149, 163 v. d.; III, *Miḥnat-Kaşân*'dan, s. 42—69); Fuad Köprülü'nün eserinde, edebî karakterleri hakkında, faydalı bilgi verilmiş ve eserlerinden örnekler alınmıştır (İstanbul, 1934, s. 647, 651—670; bk. bir de ayn. mll, *EI*, Leiden tab., ingl., s. 954, mad. TURKS). Saz şâirleri gibi şiirler de yazabileceğini anlatmak için kaleme aldığı (bk. Fuad Köprülü, *Millî edebiyat cereyânının ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s 42) ve divanlarında bulunmayan türkülerinden biri için bk. Manastırlı Fâik, *Türkçe aruz* (İstanbul, Âlem matb., 1313), s. 16. (FEVZİYE ABDULLAH.)

'İZZÎ. [İZZÎ.]

İZZÎ. 'İZZÎ, SULAYMÂN EFENDİ (?—1755), vak'anüvis. Osmanlı tarihçi ve şâirlerinden olup, istanbulludur. Babası Halil Ağa Mehmed IV.'in kızı Hatice Sultan (ölm. 1156 = 1743)'ın baltacılar-kethüdâsı idi. İzzî, ilk tahsilini münevver bir zât olan babasından gördükten sonra (Râmiz, *Tezkire*, Mil-

let kütüp., Ali Emirî kitapları, nr. 762, s. 210), zamanının tahsil derecelerini ikmâl etmiştir. Tahsil çağında aynı zamanda husûsî muallimlerden de tefeyyüz etmiş ve bu arada nesih ve sülüs hatlarını devrinin kıymetli hattâtlarından biri olan Hoca Mehmed Râsim Efendi'den öğrenmiştir (Müstakim-zâde Süleyman Sâdeddin, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*, İstanbul, 1928, s. 212). Babasının saraya olan yakınlığı hasebi ile, İzzî divân-ı hümâyûn kalemlerine alınmış ve bâzı kalemlerde halifelikte bulunduktan sonra, ilk resmî vazifesi olan kale tezkireciliğine tâyin edilmiştir (Râmiz, *göst. yer.*). Daha sonra İzzî sipahîler ve silâhdarlar kâtipliklerinde bulunmuş ve 1152 (1739) senesinde mektûbî-i kethüdâ-i sadr-ı âlî tâyin edilmiş idi. Bu vazifede iken, Belgrad'ın avusturyalılardan istirdadı sırasında, osmanlı ordusu karargâhında bulunmuş ve ordunun faâliyetini bizzat tâkip etmiştir. Belgrad'ın istirdadı üzerine, bu vak'adan ilhâm alarak, mezkûr kalenin birinci fâtihi olan Kanûnî Sultan Süleyman'ın menkıbelerini ihtivâ eden Kara Çelebi-zâde Abdülâziz Efendi'nin *Süleyman-nâme*'sini istinsah ederek, sonuna beş varaklık bir makale ile Belgrad'ın ikinci istirdadına dâir olan müşâhede ve tahassüslerini ilâve etmiştir (Topkapı sarayı, Emânet hazînesi, nr. 1395). İzzî ordu ile birlikte İstanbul'a avdet ettikten sonra, aynı sene içinde, mâliye tezkireciliğine getirilmiş (Mehmed Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, s. 172) ve bir müddet sonra da, inşâdaki kabiliyeti göz önünde tutularak (Fatin, *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 295), reisülküttâp Mustafa Efendi'nin tavsiyesi üzerine, 1 receb 1158 (30 temmûz 1745)'de, Subhî Efendi yerine, vak'anüvisliğe tâyin ve 1175 (1744) senesi başlangıcından itibâren, vekayii zapt ve tahrire me'mûr edilmiştir (İzzî Süleyman, *Tarih*, İstanbul, 1199, s. 2). 9 şevvâl 1159 (25 teşrin I. 1746)'da, vak'anüvisliği üzerinde kalmak şartı ile, küçük evkaf muhâsebesine ve 10 zilkâde 1160 (13 teşrin II. 1747)'ta, yine aynı şartlar ile, Nâilî Abdullah Efendi'den boş kalan teşrifatçılığa tâyin olundu (İzzî Süleyman, *ayn. esr.*, s. 142). İzzî tasavvuf ile de meşgûl olmuş ve Şeyh Muradzâde Efendi delâleti ile, Nakşbendiye tarîkatine intisap etmiş idi. Cemâziyelâhır 1168 (mart/nisan 1755) tarihinde vefat eden İzzî (Vâsıf, *Tarih*, Bulak, I, 34) şeyhi olan Murad-zâde'nin Edirne-Kapısı civarındaki türbesi yanına defnolunmuştur.

İzzî, şüphesiz, şâirlik ve mutasavvıflığından ziyâde, vak'anüvisliği ile bilinmektedir. 1157 (1744) senesi iptidâsından 1165 (1752) senesi sonuna kadar vukû bulan vak'aları ihtivâ eden İzzî'nin tarihinin 1199 senesinde basılan bir İstanbul tab'ı vardır. Yazma nüshaları ise, mebzûlen bulunmaktadır. Avrupa kütüphânelerindeki yazma nüshaları için bk. Babinger, *GOW*, 288; İstanbul kütüphânelerindeki yazma nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri türkçe tarih ve coğrafya yazmaları katalogları* (fasikül II). Burada bahsolunan üç yazma nüshaya Topkapı sarayı kütüphânelerindeki 12 nüsha ile, İstanbul Üniversitesi kütüphânesindeki iki nüshayı da ilâve etmemiz icâp eder ve bilhassa Topkapı sarayı, Emânet hazînesi, 1393 numarada mukayyet olan İzzî tarihinin 1166 tarihinde istinsâh edilen nüshasının şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin bir kıt'alık takrizini ihtivâ ettiğini ve aynı zamanda hükümdara takdim olunan birinci nüsha olduğunu kaydetmek lâzımdır.

İzzî, tarihinin başlangıcında, tarih anlayışını ve usûlünü ifâde etmiştir. Ona nazaran tarih, ancak faydalı olduğu zaman, kıymetlidir; ibretle okunmalı ve seleflerin muhtelif vak'alar karşısındaki davranışları göz önünde tutularak, hareketler ona göre tanzim edilmelidir. Halef, faâliyetlerini doğru ve yerinde yapabilmek için, eslâfının geçirdiği vak'aları ve hâdiseleri öğrenmeğe mecbûrdur. Bu bilgiyi de ancak tarihten alabilir. Binâenaleyh tarihi yazan için yegâne gâye, vak'a ve hâdiseleri, bütün çıplaklığı ve doğruluğu ile, eserinde göstermek olmalıdır. Eserinin mukaddimesinde tarih görüşünü bu şekilde belirten İzzî, gerçi büyük osmanlı tarihçileri ile boy ölçüşemez ise de, selefi olan Mehmed Subhî Efendi'yi, gerek eserinin insicâmı ve ifâdesi, gerek vak'aların kıymetlerine göre tertibi ve izahı bakımından, geçmiş ve ondan daha ziyâde muvaffak olmuş bir tarihçi sayılabilir. İzzî'nin tarihinde görülen bir yenilik, bilâhare devletin büyük me'mûriyetlerini işgâl edecek ve osmanlı tarihlerinde isimleri sık-sık geçecek şahısları yetiştiren bir müessese olan divân-ı hümâyûndaki tebeddülleri, sene-sene, bilâhare biyografi ile meşgûl olacak olanlara bir kolaylık olmak üzere, muntazaman tesbit etmiştir. İzzî bunu sahifeleri doldurmak maksadı ile yapmadığını, ancak faydasını düşünerek, bu yolda hareket ettiğini, her tevcihâtı kaydederken, zikretmeği unutmamıştır (msl. bk. İzzî, *ayn. esr.*, s. 70, 142, 283). İzzî'nin diğer bir husûsiyeti de onun bâzan vak'aların müşâhidlerinden istifâde ederek, eserine o vak'aya dâir makaleler yazdırtmasıdır (msl. İran ile olan münâsebetler husûsunda, İran'a giden osmanlı elçilik hey'etinden Mehmed Nazif Efendi'nin makalesi, s. 86 v.d.). İzzî tarihinde samîmî dostları veya hâmîleri için (msl. Nakşbendiye tarîkati müntesipleri veya Şeh-süvar-zâde Mustafa Paşa, reisülküttâp Mustafa Efendi, Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Mehmed Nazif Efendi) daha genişçe bendler ayırmış ve onlardan sıkça bahsetmiştir. İzzî tarihinin bir başka husûsiyeti de, zamanının inşâ kaidelerine riâyetle, sebep ve lüzûm hâsıl oldukça kaydedilen beyit ve manzûm tarihleri tamâmen kendi eserlerinden intihâp etmesidir. Bilhassa manzûm tarihe merakının derecesi, eserindeki bir hayli manzûm tarihlerle anlaşılmaktadır. Onun mürettep bir divanı olduğu bütün kaynaklarda zikredilmektedir. Ondan bahseden her tezkire ve terâcim kitabında, müntehap şiirlerine tesâdüf etmek kabildir. Fakat muâsırlarının da söyledikleri vecihle, İzzî şiirde nesirdeki derecesine yükselememiştir. Tasavvufa müteallik eserlerinden Ṣalāḥ al-Dīn b. Muḥammed Mubārak al-Buḫārī'nin *Anīs al-ṭālibīn va ʿuddat al-sālikīn* adlı eserini, Nakşbendiye tarikatinde ikinci şeyhi olan Ali Efendi'nin arzusu üzerine, tercüme etmiştir (bk. Millet kütüp., Ali Emirî, nr. 175/1194). Bu eseri ile farsçadaki vukûfunu öğrendiğimiz İzzî'nin bu tercümesinin İstanbul kütüphânelerinde dört yazma nüshası vardır. İzzî'nin bundan başka bâzı makale ve risâleleri olduğunu Müstakim-zâde (*ayn. esr.*,) haber vermektedir. Onun el-yazısı yukarıda zikredilen *Süleyman-nâme* nüshasıdır ki, sülüs ile yazılmıştır.

Bibliyografya: Metin içinde zikrolunanlardan başka bk. Necib Su-yolcu-zâde, *Devha-tül-küttâb* (!; İstanbul, 1942), s. 95; Şefkat, *Tezkire* (Ali Emîrî, nr. 770, s. 148 v. d.); Silâhdar-zâde Mehmed, *Tezkire* (Ali Emîrî, nr. 795, 51 v. d.); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 474 v. d.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), III, 467; Cemâleddin, *Osmanlı tarih ve müverrihleri* (İstanbul, 1314), s. 49 v. d.; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1343), III, 101; J. v. Hammer, *GOR*, IV, 3, 418, 430, 486 ve *GOD*, IV, 173.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

İZZÜDDEVLE. ʿİZZ AL-DAVLA, müslüman hükümdarları tarafından, sık-sık kullanılan bir unvandır; msl. Baḫtiyār [b. bk.].

DÜZELTMELER

ABDÜLHAK HÂMİD mad., s. 6ℰa, str. 37—38: *5 şubat 1851 (10 rebiülevvel 1263=24 kânun II. 1267)* yerine *10 rebiülevvel 1268=2 kânun II. 1852*; s. 6ℰa, str. 54: *maârif nâzırı* ibâresi çıkarılacaktır; s. 68b, str. 15: *Robert Collège'e* yerine *fransızca derslerine*; s. 6ℰb, str. 18: *on üç yaşında iken* yerine *o sıralarda*; s. 6ℰb, str. 19: *sene* yerine *müddet*; s. 6ℰb, str. 25: *iki sene ikametten sonra* yerine *bulunduğu sırada* olacaktır.

HADRAMÛT mad., s. 5ℰb, başlık: HADARAMÛT yerine HADRAMÛT; s. 5ℰb, str. 19: *Hażramat* yerine *Hażramavt*; str. 43: *Hażramavt'ın* yerine [*Hażramavt 'ın*; s. 59b, str. 37: [Cava yerine Cava olacaktır.

HALI mad., levha 2, str. 3: XVI yerine XVI.; str. 4: A Hawley yerine A. Hawley; levha 8, str. 3: *ev* yerine *ve*; levha 9, str. 3: *m²*. yerine *cm.²* olacaktır.

HAMDÎ mad., s. 186a, str. 38: *kazandığı* yerine *kazanmadığı* olacaktır.

HARÂC mad., s. 224b, str. 56: *ihyâ* yerine *irşâd* olacaktır.

HERAT mad., 'Alî Şîr Navâ'î mahallesi planında Bulvar 'ın üst kısmında, ortadaki büyük mustatilin içinde, I yerine 1 olacaktır. Bu maddede 10 ve 11 numaralı resimlerin altlarındaki izahlar yanlış yerlere konulmuştur. 10. resmin altındaki yazı 11. resmin altına, 11. resmin altındaki yazı da 10. resmin altına geçecektir.

HIZIR mad., s. 463 b, str. 55: *veya tavsiyelerini* yerine *tavsiyelerini veya*; s. 464a, str. 25: *Kaydâfa* adlı yerine *Kaydâfa (Kadife)*; s. 464b, str. 2: *I, 57* yerine *I, 17*; s. 465b, str. 43: *I, 57* yerine *I, 17*; s. 466a, str. 55: *1: 40.000* yerine *1.400.000*; s. 469a, str. 37: *şahıs yir* yerine *şahıs*; s. 469a, str. 46: *157—160* 'da yerine *157-160) da*; s. 469 b, str. 14-15: *Bahdırlıoğlu, ... Andıran* yerine *Bahadırlıoğlu, ... Andırın*; s. 469 b. str. 53: *1956* yerine *1936*; s. 470 a, str. 57: *sayı 39* yerine *sayı 38*; s. 471 b, str. 21—22: *Osman Mehmed Ali Tütüncü* yerine *Mehmed Ali Tütüncü* olacaktır.

HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU mad., s. 492b, str. 35: *100.000* yerine *10.000* olacaktır.

HORSÂBÂD mad., s. 562a, str. 36: *bu âsârîlerin* yerine *bunun âsârîlerin* olacaktır.

HOTİN mad., s. 567b, str. 40: *hibâlu* yerine *hibâl u* olacaktır.

HUBEYB mad., s. 574b, str. 42: *kızı* 'dan sonra bir kavs olacaktır.

HUFÂŞ mad., s. 581b, str. 6: *Milḥân* yerine *Milḥān* olacaktır.

HULAGU mad., s. 581b, str. 55: (*1256*) yerine (*1260*); s. 582a, str. 5: *656* yerine *658*; str. 9: *1202* yerine *1262* olacaktır.

HURREMİYE mad., s. 597a, str. 36: bu) yerine bu olacaktır.

HÜSEYİN RAHMÎ mad., s. 622a, str. 45 v.d. 'da Ali Cânib Yöntem yerine Selim Nüzhet Gerçek; s. 662a, str. 52: Bu makale yerine, bu mecmuanın aynı sayısındaki Ali Cânib Yöntem 'in makalesi olacaktır.

HÜVÂRE mad., s. 665a, str. 39: trc. de Slane yerine (trc. de Slane) olacaktır.

ISPARTA mad., 681 a, str. 55: *les Seldj.*, yerine *des Seldj.*, s. 681a, str. 55: *Rec. de textes...* adlı eserde Kılıç Arslan tarafından Bizanslılardan alındığı kaydedilen Sparta, bahis mevzuu Isparta olmayıp, P. Wittek tarafından Eşen çay munsabında Patara ile ayniyeti ileri sürülen kaledir (bk. *Von der Byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byzantion*, 1935, X, 23) olacaktır.

İBN ARABŞAH mad., s. 698 a, str. 43: *al-Zav'* yerine *al-Żav'*; s. 698a, str. 49: *al-Manhil* yerine *al-Manhal*; s. 698 b, str. 9: *al-Çaziri* yerine *al-Cazari*; s. 699 a, str. 39: *al-Manhil* yerine *al-Manhal*; s. 699 b, str. 7: *Sulaymān Şāh b. Maḥmūd* yerine *Sulaymān b. Mehmed*; s. 699b, str. 28: *moğullar* yerine *mevzûlar;* s. 70?a, str. 53: *Murtaza-zâde Nazmî* yerine *Nazmi-zâde Murtaza*; s. 700 b, str. 24: *Abū Sa'īd Abu 'l-Hayr 'den* yerine *Abū Sa'īd Abu 'l-Hayr 'a âit olan ve*; s. 701a, str. 17—18: *Fi 'l-Naḥv* yerine *Muḳaddima fi 'l-naḥv*; s. 701b, str. 7: *pupliés* yerine *publiés*; s. 701b, str. 8; *Liège 1892, II, 188,210* yerine (Liège, 1892), II, 188,210 olacaktır.

İBN A'SEMÜLKÛFÎ mad., 702a, str. 38: *eseri* yerine *eserinin*; 702a, str. 44—46: *İbn 'Aṣām'in ... nüshası olduğunun farkına varılmamıştır* yerine *İbn A'ṣam 'in ... nüshası olduğunun Brockelmann (GAL, I, 220) 'dan önce farkına varılmamıştır* olacaktır.

İBN BATTÛTA mad., s. 708 a, str. 10: *geçmesine* yerine *geçmemesine*; s. 708 b, str. 12: *Zîb-i Maḥal* yerine *Zîbā-i Maḥal*; s. 708 b, str. 17: *Şin Kalām* yerine *Şin Kalān*; s. 708 b, str. 53: *... al-amṣāl ...* yerine *... al-amṣār...*; s. 709 b, str. 28: *ve* yerine *ne*; s. 709 b, str. 33-34: *teferruâtı ile hoşlandığ* yerine *teferruâtı ile naklinden hoşlandığı*; s. 710a, str. 1: *1945* yerine *L' Europe orientale de 1081 à 1453* (Paris, 1945); s. 710 a, str. 22: *Derge* yerine *Berke*; s. 710 a, str. 51: *vasfında* yerine *vasfında,*; s. 710 a, str. 53: *Gura* yerine *Numayy*; s. 710 b, str. 7: *Gülhisar* yerine *Gölhisar*; s. 710b, str. 29: *İbn Baṭṭūṭa* 'dan sonra ilâve: biri askerî diğeri ...; olacaktır,

İBN HALDÛN mad., s. 743 b, str. 35: *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn* yerine Abü Haldün Sāṭi', Bey al-Ḥusrî, *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn*; s. 740 a, str. 29: *biliniyor mudakenehâr* yerine *bilinmiyor*; s. 740b, str. 45: *gibi ve* yerine *gibi*; s. 741 a, str. 42: *Roma* yerine *romalı*; s. 743 a, str. 27: *Bedevî* yerine *bedevî*; s. 743 a, str. 31: *Bedevî* yerine *bedevî*; s. 743 a, str. 32; *Hazarî* yerine *hazarî*; s. 743 b, str. 6: *Aşkâkaniyân* yerine *Aşkâniyân*; s. 743b, str. 7: *Eşkâkaniyân* yerine *Aşkâniyân* olacaktır.

İDRİS BİTLİSÎ mad., s. 936a, str. 49—50: *'Omar Yasîr* yerine *'Ammār Yasîr* olacaktır; s. 936b, str. 9 v.d. 'da bu müellifin eseri olan *Haşt-bahişt* adlı tarihin manzûm olduğu ve 80.000 beyitten mürekkep bulunduğu Cl. Huart tarafından kaydedilmiştir. Bu hatâ madde müellifinin eserdeki manzûm mukaddimeleri ve araya serpiştirilmiş beyitleri görerek, bütün eseri manzûm zannetmesinden ileri gelmiştir. Eserin metni mensûrdur bu eserin iyi bir tavsifi için bk. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen*.

İMÂRET mad., s. 985 b, str. 48'den sonra ilâve edilecektir: İmâret yalnız yemek pişirilen ve yedirilen yer olmayıp, aşağıda sayılan, hattâ bâzan 20 kadar teşekkülden mürekkep bir manzûme, bir mâmûredir: 1. câmi, 2. medrese, 3. sıbyan mektebi, 4. kütüphâne, 5. türbeler, 6. bîmarhâne, (hastahâne, dârüşşifâ), 7. tabhâne (garip ve kimsesiz yolcular misâfirhânesi), 8. aşhâne (umûmî mutfak), 9. kârvansaray (yolcu hayvanlarının barınma yeri), 10. arasta (sıra dükkânlar, kapalı çarşı ve bedesten), 11. han, 12. hamam, 13. su te'sisleri (çeşme, sebil, şadırvan ve yangın söndürme havuzları), 14. imâlâthâne (mum ve kurşun döküm yerleri), 15. meşrûtahâneler (me'mûr ve müstahdem evleri), 16. kahvehâneler (namaz vaktine kadar oturma ve bekleme yerleri), 17. muvakkithâne, 18. meydan (toplantı yerleri), 19. hânkah, 20. umûmî halâlar.

Bu kadar binâyı toplu bir hâlde, bir şehir veya kasabanın uygun bir yerinde yapmakla orasının bir mâmûre hâline getirilmesine hizmet edilmiş olduğu için, bu türlü binâ topluluklarına türkler imâret adını vermişlerdir. İmâretin bir parçası olan aşhânede pişirilen yemekler ile, vakfiyeleri icâbınca, günde üç defa imâretin yalnız medrese ve mektep talebesi değil, bîmarhânedeki hastalar, taphâneye konan garip yolcular ve şehrin yoksul ve fakirleri yedirilip-içirildiği, hattâ kârvansaraya alınan yolcu hayvanları bile vakfın geliri ile üç gün parasız iâşe edildiği için, aşhânenin gördüğü bu maddî hizmet eski zamanlarda kıtlığa mâruz kalan halkın manzûmenin asıl ve umûmî adı olan imâreti aşhâneye tahsis ettirmesine sebep olmuş ve bu yanlışlık git-gide vakfiyeler ile eserlere de böyle geçmiştir. (OSMAN ERGİN.)

İSHAK mad., s. 1075a, str. 42—46 şöyle düzeltilecektir: Sa'labî, bilhassa *aṣḥāb* ve *tābi'ūn* 'u, yâni Peygamberin doğrudan-doğruya sahâbesi ile onların 'Omar b. al-Ḥaṭṭāb 'dan Ka'b al-Aḥbār 'a kadar haleflerinin de bu husûsta aynı fikirde olduklarını kaydediyor.

İSKENDER BEY MÜNŞİ mad., s. 1082b, str. 13 *909* yerine *309* olacaktır.

İSMAİL HAKKI mad., s. 1115a, str. 56—57: *Le roman d'un jeune homme pauvre* yerine *La petite comtesse* olacaktır.

OKUYUCULARA

Bundan evvel çıkan 52. fasikülün nihâyetinde söylediğimiz gibi, 53. fasikül 1134+80 = 1214 sahife olduğuna göre, 54. fasikül 1215. sahifeden başlayıp, 1569. sahifede hitâm bulmuş ve bu suretle V. cildin ikinci kısmı da nihâyete ermiştir. Ancak İstanbul maddesine tahsîs olunan 53. fasikül çıkıncaya kadar V. cildin ikinci kısmının ciltlettirilmesinin te'hiri, maatteessüf, zarûrî olaraktır. Bundan sonraki ilk çıkacak 55. fasikül VI. cildin ilk fasikülünü teşkil edeceğinden, sahife numarası 1'den başlayacaktır.

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

A	أ	J	ژ	Ş	ش
A	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ķ	ق	Ţ	ط
C	ج	L	ل	U	اُ
Ç	چ	M	م	Ū	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ى
G	گ	O	اُ	Z	ز
Ġ	غ	O	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
İ	اِ	Ṣ	ص	ʾ	ء
I	ىِ	S̲	ث		

KISALTMALAR

Abh. G. W. Gött. = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen
Abh. K. M. = Abhandlungen f. d. Kunde des Morgenlandes
Abh. Pr. Ak. W. = Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss.
Afr. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Afrique Française
Afr. Fr. RC = Bulletin du Com. de l'Afr. franç., Renseignements Coloniaux
AJSL = American Journal of Semitic Languages
AM = Archives Marocaines
AMZ = Allgemeine Missionszeitschrift
Anth. = Anthropos
Anz. Wien = Anzeiger der philos.-histor. Kl. d. Ak. der Wiss. Wien
AO = Acta Orientalia
AQR = Asiatic Quarterly Review
ARW = Archiv für Religionswissenschaft
As. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Asie française
BA = Beiträge zur Assyriologie
BAH = Bibliotheca Arabico-Hispana
BGA = Bibliotheca geographorum arabicorum ed. de Goeje
BIE = Bulletin de l'Institut Egyptien
BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire
BSOS = Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution
BTLV = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CIA = Corpus inscriptionum arabicarum
CIS = Corpus inscriptionum semiticarum
CTM = Concordance de la Tradition Musulmane
DLZ = Deutsche Litteratur-Zeitung
EC = L'Égypte Contemporaine
EI = Enzyklopaedie des Islām
GAL = Geschichte der arabischen Litteratur
GGA = Göttinger Gelehrte Anzeigen
GJ = Geographical Journal
GMS = Gibb Memorial Series
GOR = Geschichte des osmanischen Reiches
GOW = Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke
Gr. I Ph. = Grundriss der Iranischen Philologie
GSAI = Giornale della Soc. Asiatica Italiana
HEMT = Handbook of Early Muhammadan Tradition
HOP = Gibb, History of Ottoman Poetry
IG = Indische Gids
IRM = International Review of Missions
Isl. = Der Islam
JA = Journal Asiatique
J Afr. S = Journal of the African Society
J Am. O S = Journal of the American Oriental Society
J Anthr. I = Journal of the Anthropological Institute
JASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Soc. of Bengal
JE = Jewish Encyclopedia
JPHS = Journal of the Punjab Historical Society
JQR = Jewish Quarterly Review
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society
JRGS = Journal of the Royal Geographical Society
JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne
KCA = Körösi Csoma Archivum
KR = Koloniale Rundschau
KS = Keleti Szemle (Revue orientale)
LA = Lisān al-ʿArab
Maş. = Al-Maşrik
MDPV = Mitteilungen und Nachr. des Deutschen Palästina-Vereins
MFOB (Beyrouth) = Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth
MGG Wien = Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien
MGMN = Mitt. z. Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften
MGWJ = Monatsschrift. f. d. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
MI = Mir Islama
MIEgypt. = Mémoires de l'Institut Egyptien
MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Inst. Franç. d'Archéologie Orientale au Caire
Mitt. DOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Mitt. VAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft
MMAF = Mémoires de la Mission Archéologique Franç. au Caire
MO = Le Monde Oriental
MOG = Mitteilungen zur osmanischen Geschichte
MSFO = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MSL = Mémoires de la Société Linguistique
MSOS Afr. = Mitteilungen des Sem. für orient. Sprachen, Afr. Studien
MSOS As. = Mitteilungen des Sem. für orient. Sprachen, Westasiat. Studien
MTM = Millî tetebbûlar mecmuası, İstanbul
MW = The Moslem World
NE = Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi
NGW Gött. = Nachrichten d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen
NO = Der Neue Orient
OA = Orientalisches Archiv
OC = Oriens Christianus
OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
OM = Oriente Moderno

PEFQS = Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement
PELOV yahut P. Ec. Lang. Or. Viv. = Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes
Pet. Mitt. = Petermanns Mitteilungen
PRGS = Proceedings of the R. Geographical Society
QDC = Questions Diplomatiques et Coloniales
RAAD = Revue de l'Académie Arabe de Damas
RAfr. = Revue Africaine
REJ = Revue des Études Juives
RE Isl. = Revue des études islamiques
RHR = Revue de l'histoire des Religions.
RI = Revue Indigène
RMM = Revue du Monde Musulman
RO = Rocznik Oryentalistyczny
ROC = Revue de l'Orient Chrétien
ROL = Revue de l'Orient latin
RRAH = Rev. de la R. Academia de la Historia, Madrid
RRAL = Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di sc. mor., stor., e filol.
RSO = Rivista degli studi orientali
RT = Revue Tunisienne
SBAk. Heid. = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. Heidelberg
SBAk. Wien = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. in Wien
SB Bayr. Ak. = Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften
SBPMS Erlg. = Sitzungsberichte d. Phys.-medizin. Sozietät in Erlangen
SB Pr. Ak. W. = Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss. zu Berlin
TA = Tāc al-'Arūs
TBGKW = Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
TM = Türkiyat mecmuası, İstanbul
TOEM = Tārīḫ-i 'oṣmānī encümeni macmū'ası
TTEM bk. TOEM
TTLV = Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenkunde
Verh. Ak. Amst. = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
Versl. Med. Ak. Amst. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
WI = Die Welt des Islams
Wiss. Veröff. DOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA = Zeitschrift für Assyriologie
ZATW = Zeitschrift f. alttestamentliche Wissenschaft
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins
ZGErdk. Berl. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin
ZI = Zeitschrift für Indologie u. Iranistik
ZK = Zeitschrift für Kolonialsprachen
ZOEG = Zeitschrift f. Osteuropäische Geschichte
ZS = Zeitschrift für Semitistik

A.	= arapça	krş.	= karşılaştırınız
alm.	= almanca	m.	= milâdî
aş. bk.	= aşağıya bakınız	m. ö.	= milâttan önce
aş.-yk.	= aşağı yukarı	m. s.	= milâttan sonra
ayn. esr.	= aynı eser	msl.	= meselâ
ayn. mll.	= aynı müellif	nşr.	= neşir (édition)
b.	= bin, ibn	ölm.	= ölüm (senesi)
b. bk.	= buna bakınız	s.	= sahifa
benz.	= benzeri	ser.	= seri
bk.	= bakınız	ş.-g.	= şimâl-garp
bk. mad.	= maddeye bakınız	ş.-şr.	= şimâl-şark
c.-g.	= cenup-garp	T.	= türkçe
c.-şr.	= cenup-şark	tab.	= tab'ı
c.	= cild	trc.	= tercüme
doğm.	= doğum (senesi)	ts.	= tarihsiz
dols.	= dolayısı ile	tür. yer.	= bir çok yerde (passim)
F.	= farsça	v.b.	= ve başkaları (krş. *v.s.*)
frns.	= fransızca	v.d.	= ve devamı
göst. yer.	= gösterilen yerde (loc. cit.)	v.dd.	= ve devamının devamı
gr.	= grekçe	var.	= varak (folio)
h.	= hicrî	v.s.	= ve sâire (krş. *v.b.*)
ilv.	= ilâve	yaz.	= el yazması
ingl.	= ingilizce	yazl.	= el yazmaları
		yk. bk.	= yukarıya bakınız

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ'NİN OKUYUCULARINA

Hamburg Üniversitesi Ön Asya tarih ve kültürü profesörü Dr. Bertold Spuler, V. cildini 3800 sahifede ikmâl eden İslâm Ansiklopedisi'nin İstanbul tab'ını, büyük bir sabır ve himmet ile, baştan-aşağıya tetkik ederek, Avrupa müsteşrikler âleminin en meşhûr mecmûalarından biri olan *Der Islam* mecmûasına uzun bir tenkid yazmıştır. Bu ciddî tenkidin aynen ve harfîyen tercümesini bu sahifelerde veriyor ve bundan şu fâideleri umuyoruz: bir kere münekkidin bulduğu tarih, isim yanlışlıklarını düzeltmek için karîlerimize bir fırsat vermiş olduğumuz gibi, ne göklere çıkarmak, ne de yerin dibine batırmak tarzında yazılmamış olan bu tenkidi samîmîyetle türk okuyucularımızın önüne koymak zevkini duyuyoruz.

Eylûl 1950 — İslâm Ansiklopedisi Tahrir Heyeti

TENKİD

İslâm Ansiklopedisi. İslâm âlemi, tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lûgati. — Leyden tab'ı esâs tutularak, maarif vekilliğinin kararı üzerine, İstanbul üniversitesi Edebiyat fakültesinde kurulan bir heyet tarafından tercüme, tâdil, ikmâl ve te'lif sureti ile neşredilmiştir. İstanbul 1939 ve müteakip seneler, Maarif matbaası[1].

İslâm Ansiklopedisinde, lugat mâhiyeti taşıyan bütün bu nevi kâmuslar ile alelıtlak ansiklopedilerde maddelerin nisbetsiz, bilhassa bu ansiklopedilerde hattâ pek nisbetsiz olması husûsiyeti müşterek olup, İslâm âleminin muhtelif memleketlerine âit maddelere ayrılan yerler de birbirinden pek farklıdır. Her sâhaya âit maddelerde — zeyillere rağmen — çok esâslı noksanlar vardır ve bunlar türkçe mukaddimede (cild I, s. XVI) kaydedilmiş olan iki isimden[2], Faḫr al-Dīn Rāzī ve Abū 'l-Ḳāsim al-Zahravī[3] 'den ibâret değildir.

[1] V. cildin 7. cüzüne kadar olanı 45 fasikül çıkmıştır; yalnız 14. cüzün mevcûdu kalmamıştır; fakat diğer birçok cüz'lerde olduğu gibi, bu da yeniden basılacaktır. Bu hâl eserin bu türkçe neşrinin ne kadar arandığına bir alâmettir. Bu tashihler ve sık-sık yapılan düzeltmeler ile yeni bir tab' imkânı beni yeni yapılan tashihlerde henüz bertaraf edilmemiş olan bir kaç yanlış üzerinde durmaya sevkediyor.

[2] Gözüme çarpan (Ansiklopedinin Leyden tab'ında) eksik maddeleri, Almanca neşrini esâs tutarak ve İslâm Ansiklopedisi'ndeki transkripsiyona riâyet ederek, sıralıyorum: Āṣṣ (Osseten), Awaren, Bulgarien, Cirenaica (yahut Kyrenaika), Çuvaşen, Elbasan, Gürān, Hephtaliten (Hayāṭila), Ḥarīr (yahut Qazz/Abrīşum), Isb/fīcāb, Khoshkadam (bunun hakkında bk. s. II 150 solda), Kreuzzüge (Haçlılar), Kulaynī, Ḳutun (Pämbä), Laḫmiden, Libyen, Malāḥida, Mawālī (Mavlâ tamâmiyle gayr-i kâfîdir!), islâmlar zamanında Mazdakiten (Mazdak maddesinin sonunda gösterilen maddeler ile birlikte), Sırbistan'da Monastir, Monophysiten (yahut Jakobiten — hâlbuki Ḳibt ve Nestorianer mevcut!), Muftī, Müridismus, Nevā'ī ('Alī Shīr'de bildirildiği hâlde eksik!), Nigerien, Rawāfiḍ, Rāwandīa, Ṣadr, Sa'ūdisch-Arabien, Sinbād der Häretiker Transjardanien (yahut „Jordanien"), Uyghuren, Venedig, Vojnik-Dörfer, Wā'il (Taghlib maddesine mürâcaat denilmesi yanlıştır), Zionismus.

[3] Bir ispanyol (endülüslü arap demek isteniyor) tabîbi olup, şimdi (türkçe tab'ında) Abdülhak Adnan tarafından yazılmıştır.

Bâzı maddelerin ölçüsü (bunların arasında Türkiye tab'ının mukaddimesinde şimâlî Afrika'ya âit olan bilhassa tebârüz ettiriliyor) pek uzun tutulduğu hâlde türkler ile ilgili olanlara, hele Eski-Asya, Orta-Asya, Volga ve Kırım türklerine âit olan maddelere, Endonezya, Malaya'ya ve muhtelif cihetlerden de Hindistan'a âit maddelerin yanında hassaten pek az yer verilmiştir.

Türk maârif vekâleti, İstanbul üniversitesinde türk âlimlerinden müteşekkil komisyona (1939), islâm ilminin bu en mühim mürâcaat kitabının türkçe bir tercümesini havâle[1] ve onu milâdî tarihleri kullanarak[2], halkın istifâdesine arzetmelerini teblig ettiği zaman (ki bu arada da Mısır da pek ağır yürüyen arapça bir tercümesine başlanmış bulunuyor), türklere âit olan maddelerin pek esâslı bir şekilde tamamlanacağı ve tevsîen yazılacağı önceden beklenir ve umulurdu. Bu iş hakikaten, türk ilim dünyasının son zamanlarda garbın tetkik ve te'lif tarzı ile pek istinas etmiş olduğunu gösteren bir tarzda, pek şâyân-i memnûniyet bir derecede, başarılmıştır. Bunda, şüphesiz Orta-Avrupa ve Garbî-Avrupa âlimlerinin türk yüksek mekteplerinde senelerce berâber çalışmış olmalarının büyük semeresini görmek câizdir (*). Bu âlimler arasında bizzat Hellmut Ritter, bütün islâmî edebiyata âit meseleler üzerindeki geniş vukufu ile bir sıra maddeleri yazmış olup, aşağıda bunlardan ayrıca bahsedilecektir. Sonra Wolfram Eberhard (kısmen) Çin[3] hakkında ve zâten Leyden neşrinde de çalışmış olan rumanyalı Aurel Decei Rumanya'ya âit muhtelif mevzûlarda (Boğdan, Bucak[4], Demir-Kapı, *Dobruca, *Eflâk, Erdel [=Siebenbürgen; Gökbilgin ile birlikte][5], Fenerliler [pek kısa!][6]) maddeler yazmıştır[7].

Fakat bugüne kadar çıkmış olan cüzlerdeki diğer yeni maddeler ve tevsîler türk âlimlerinin eseridir. En mühim maddeler olarak, umûmî olanları nazar-i itibara almak istiyorum; çünkü bu maddelerde mâlzeme gâyet güç toplanabilir; zirâ problemler sâhasına bilfiil girilmiş (ve kısmen de çözülmüş yahut daha tevsîe muhtâc) olup, meseleler esasen çoktanberi meraklı

(*) Şurasını belirtmek isteriz ki, Ansiklopedi'nin bu İstanbul tab'ına başlanacağı sırada Profesör H. Ritter böyle bir muazzam işin, eksik olarak bile, başa çıkarılamayacağını ısrar ile söylemiş ve ona rağmen bu işe başlanmış idi. İyi-kötü işin yürüdüğünü gördükten sonra Dr. Ritter de Ansiklopedi'nin muvaffakiyetine büyük yardımlar etti.

T. H.

[1] Fransızcasında yapılan tercümelerde isimlerin ekseriyâ fransızca imlâları olduğu gibi kalıyor: msl. 16 sağda yukarıda „Arrien", „Pline", fakat „Procopius", s. I/161 sağda ortada, hattâ „Etienne Bocskaï" (böyle!). Aksine olarak, almancasından yapılan tercümede rusça bir kitabın adı almanca kaydediliyor. Çünkü Barthold böyle yapmıştır (I/97 solda ortada).

[2] Bâzı defa hicrî tarih ancak nâtamam şekilde milâdîye çevrilmiştir: I/57 sağ ortada, 73 sağ ortada v.b.

[3] Burada hâlâ „Silzibulos" (=Syr Jabġusu) yerine „Dizabulos" şekli bulunuyor (III/400 sağda ortada).

[4] II/743 solda ortada Bäsärab şeklinde oku; II/743 sağda yukarıda tätäresc okunacak.

[5] IV/304 solda yukarıda Apáfy okunacak.

[6] Burada, başka yerlerde de sık-sık olduğu gibi, yunanca imlâsı gâyet hatâlıdır. Daha sonra IV/550 sol ortada Stovidza yerine Stourdza okunacak.

[7] Ben burada, bittabî, isimlerin ve maddelerin türkçe şekillerinden faydalanıyorum; çünkü bunları ayrıca sahifelendirmesini göstermeğe hâcet kalmadan bulmak mümkündür; fakat, bizde çok daha mârûf ve müstâmel olan arapça yahut farsca şekillerin dâimâ bir havâle ile bu güçlüğü bertaraf ettiğini tasrih edeyim. Bu göndermeler alel'umum pek çok ve bâzan bir az lüzûmsuz kırtasiyecilik olur: msl. 'AVFÎ maddesinde bu isim için hemen müteakip satırdaki AVFÎ'ye yahut BİCĀPUR için yanındaki BİCĀPUR'a mürâcaat edilmesi işâret olunmuştur. Bu müteaddit yerlerde hep böyledir.

tetkik mevzûları olarak alâkayı çekmiş bulunuyor. Bu maddelerin pek büyük bir kısmı msl. Alp[1], Altaylılar[2], Arslan[3], Arûz (vezin, türk arûzu), Asâ, Ata, Baba, Bâc, Bahâdur, Bahşı, Bayrak, Berîd[4], Berle'am ile Yûdâsef[5], Bey, *Çağatay edebiyatı[6], Çavuş, Daruga[7], Hâce (hoca), Hâcib maddeleri diğerlerinin görüşünden sarâhaten ayrılmak suretiyle[8], hacim itibârı ile olduğu gibi, başka bir çok cihetlerden de bu yeni türkçe neşrin bilfiil başlıca âzâsından biri olan Mehmed Fuad Köprülü'nün kaleminden çıkmıştır[9]. Diğer müelliflerin kaleminden çıkan benzeri maddelerden, Reşid Rahmeti Arat (Ayran [yoğurt])'ın, Ahmed Ateş (Asabiyet)'in, Osman Ergin (Çarşı)'in, Tayyib Gökbilgin (Arpalık, Bâbıâlî)'in, Mecdud Mansuroğlu (Elçi [pek kısa!])'nun ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Acemi oğlan, Akıncı, Defterdar, Devşirme, Ferman [kısa!], Hâseki, Hatt-i Hümâyûn) maddelerini zikredelim. İktisâdî meseleleri Ömer Lûtfî Barkan (Avârız ve Çiftlik, fakat Cizye değil!) ve Ebül'ûlâ Mardin (Harâc [pek kifâyetsiz!]) yazmış'ardır; Çini maddesini, türk çinileri için Robert Anhegger ve Feyzullah Dayıgil, Halı maddesini de Richard Ettinghausen ve türk halıları kısmını Mehmed Ali Mehmedoğlu te'lif etmişlerdir.

Bu çerçeve maddelerin yanında birinci plânda memleket, şehir, kavim ve sülâlelere âit maddeler zikredilmek icâp eder; bunlardan Orta-Asya ile onun bugün Sovyet idâresi altında bulunan kısmına dâir olanları ekseriyâ Ahmed Zeki Velidî Togan'ın kaleminden çıkmıştır (Allan[10], Amu-Derya[11], Aras, Arran, Astırhan[12], Azerbaycan, Başkurt, Hârizm, Hazarlar, Herat); Mükrimin Halil Yınanç ise, Selçuklular'ı ve onların halefi o'an devletleri (*Akkoyunlu'ar[13], *Danişmendler, *Dulkadırlar), Mirza Bala: Çerkesler, Dağıstan[14], Gürcistan[15], Hazer Denizi, Hemedan, Hokand [Barthold'un makalesinin ikmâli]; Köprülü: Artuk-Oğulları, Avşar [Afşar], Âzerî, Hârizmşâhlar; Gökbilgin: Çingeneler; Akdes Nimet Kurat: Bulgar ve Bulgaristan; S.E.S.: Anadolu[16] ve Karl Süssheim, yeniden işleyerek, Arnavut'uk [Albanien][17] maddelerini

[1] I/381 sağ ortada „İlek" yerine „İlig" okunacak.

[2] I/388 sağ yukarıda „Gronbech" okunacak.

[3] I/603 sağ ortaya ilâve: burada şimdi Omelian Pritsak'ın *Karachanidische Studien* (masch.-schritl. Diss. Göttingen, 1948) eseri ile karşılaştırılmalı.

[4] II/543 sol ortada, Demombynes okunacak; II/549 sağ aşağıya ilâve: Björkman'ın eseri 1928 'de çıktı.

[5] II/559 sağ ortada "Peeters„ okunacak.

[6] III/275 sol aşağıda, Halasi Kun.

[7] III/487 sol aşağıda Yuan okunacak.

[8] Msl. I/617 sağda, altında v. d. Walther Hinz'e hücûm.

[9] Bilhassa pek uzun ve mühim maddeleri burada* işâreti ile gösteriyorum (14. cüzü artık nazarı itibâre almıyorum, krş. s. 318, not 1).

[10] Togan, Allanların adının, bu kavmin Part devletinin te'sisi zamanında Çin kaynaklarına göre, kendilerinin şüphesiz „asıl" Ârîler oldukları mukabil iddiası ile birlikte, kabûl ettikleri „Arja" (Wsew. Miller)'dan iştikakını zikretmiyor.

[11] I/421 sol ortada 1875 okunacak. — burada da yunanca çok defa yanlış basılmıştır!

[12] I/682 solda, aşağıda, Contarini okunacak.

[13] Burada Walther Hinz'in *Aufstieg Persiens zum Nationalstaat* adlı eseri zikredilmemiştir.

[14] III/449 sağda altında, Erckert okunacak.

[15] Burada Vladimir Minorsky'nin Leyden neşrindeki mühim „Tiflis" maddesinden faydalanılmamıştır. Bu madde amelî bakımdan „Georgien" maddesinde ihmâl edilmiş olanı telâfî etmektedir.

[16] I/429 solda altında v. dd., her defasında „Thema Anatolikon" okunacak.

[17] I/585 sağda ortada „Iorga".

yazmışlardır. Coğrâfî kısımları ekseriyet ile Besim Darkot tarafından işlenen, tarihî kısımlarını da muhtelif âlimlere borclu olduğumuz bir çok, ekseriyâ pek faydalı, daha küçük şehirlere âit maddeleri de söylemeden geçmek câiz değildir (Adana[1], Akkerman [kısa!], Alaşehir[2], Antalya, Ayasofya [Ârif Müfid Mansel tarafından tamamlanmıştır], Azak, Bayburt, Belgrad[3], Billur Köşk[4], Bitlis, Budin[5], Buhara[6], Denizli, *Diyarbekir, Gence, Girit, Hanbalık, Harput, Hısn Keyfâ). Bunların yanında büyük resimler ve haritalar ile süslenmiş *Ankara (Besim Darkot tarafından)[7], *Boğaz içi (Darkot ve Gökbilgin tarafından), *Bursa (Darkot ve Ernest Diez tarafından), *Çanakkale (M.C. Şihâbeddîn Tekindağ[8]), *Edirne (Gökbilgin tarafından) ve *Erzurum (Darkot, Yınanç ve Halil İnalcık), maddeleri var ki, aslında müstakil tetkikler hâlindedir.

Hâl tercümelerini burada ancak sırada üçüncü olarak zikretmemizin sebebi bilhassa şudur: çünkü el altında bulunan yardımcı vâsıtalar[9] ile muhtelif şahısların bir tasvirini ortaya koymak hâlâ bu tarz çalışmaların en kolay olanıdır; bunu söylemekle bu çalışma'arın ehemmiyet ve faydasından şüphe edildiği mânası anlaşılmasın. Bunların arasında, 1949'da, gecikmiş olarak, çıkan 10 . cüz de Kemâl Atatürk'ün hayâtına ayrılmış, buna zengin resimler konulmuştur ve çok defa resmî vesikalardan, meselâ bilhassa meşhûr 15—20 teşrinievvel 1927 tarihli nutkuna dayanarak, siyâsiyetcilerden, generallerden ve mütehassıs tarihçilerden müteşekkil bir komisyon tarafından vücûda getirilmiştir. Bu fasiküle büyük ölünün bir nevi resmî ve pek muvaffakiyetli bir tebcilî nazarı ile bakılabilir. Sultanların hâl tercümeleri de mühimdir: Abdülâziz (A. H. Ongunsu)[10], Abdülhamid I. (M. Cavid Baysun tarafından)[11], Abdülmecid I. (Ongunsu tarafından)[12], Ahmed I., II., III., (Baysun ve Enver Ziya Karal tarafından)[13], *Bayezid I. (Yınanç tarafından), II. (Uzunçarşılı tarafından) ve *Ertuğrul Gâzî (Yınanç tarafından). Bu hâl tercümeleri, Abdülhamid II. (Ongunsu tarafından) gibi, o kadar anlaşılması güç bir şahsiyet hakkında bile, pek şânına uygun ve mûtedil bir huküm ihtivâ etmekte ve her defasında türk imparatorluk tarihini ele almak sureti ile ayrı fasıllarda türk dış, iç ve kültür siyâsetini ortaya koymaktadır. Osmanlılar ve Türkiye maddelerinin daha bir kaç sene gecikmesi bu sebeple hasseten sevinmeğe değer. Bunların yanında müverrihlerin ve coğrafyacıların (msl. Âsım Efendi, Âşık Paşa, Âşık Paşa-zâde [hepsi Köprülü tarafından], Evliya Çelebî [Baysun tarafından][1], Hârizmî [Abdülhak Adnan—Adıvar tarafından]), şâirlerin ve müelliflerin (Abdülhak Hâmid [Sabri Esat Siyavuşgil tarafından], Ahmed Paşa ve Fuzûlî [Köprülü tarafından]), evliyâların ve rûhânîlerin (msl. Ahmed Yesevî ve Ahmedî [Köprülü tarafından]), Hızır [Boratav tarafından]), siyâsîlerin ve askerlerin (msl. Ahmed Paşa=Bonneval[2] (sic) [Yınanç tarafından], Alâeddin Paşa[3], *Âlî Paşa [Ongunsu tarafından], *Alî Paşa Tepedelenli [Baysun tarafından], Alî Şîr [Togan tarafından][4], Babur [Köprülü tarafından], Battal [Pertev N. Boratav], Cem [Baysun tarafından], Cengiz Han [Köprülü tarafından][5], *Cevdet Paşa [Ali Ölmezoğlu tarafından], Ciğala-zâde [Gökbilgin tarafından], Ebülgazi Bahadur Han [Togan tarafından][6], Gâzî Giray I., II., III. [İnalcık tarafından], kezâ Hasan Paşa [Gökbilgin tarafından]'nın) hâl tercümeleri bulunmaktadır. Bütün bu maddeler, tetkik tarzı kısmen metinde, kısmen sonda bir araya toplanmış olarak[7], gayr-i muntazam ve hele bâzan pek nâkıs[8] olmakla berâber, zengin bir mâlzemeyi işleyip, kıymetlendiriyor. Bundan başka, türk sâhasına âit değiştirilmeden alınmış maddeler pek nâdirdir.[9]

Burada yeniden meydana konulmuş olan mâlzemenin bolluğu şâyân-i hayrettir ve bununla berâber not 2' de zikredilmiş olanlardan da sarf-i nazar,

[1] I/127 sağda yukarıda, „Mişşiş“ okunacak.

[2] I/291 sağda yukarıda, „Deguignes“, ortada „Isaak“.

[3] II/475 sağda altında „Cvijić“, orta „Nándor Fehérvár“, 477 sağda altında „Montagna“, „Andréossy“ okunacak.

[4] II/613 sağda, altında çok defa G. Jacob okunacak.

[5] II/759 solda, ortada „Neograd“ ve „Nógrád“ okunacak.

[6] Zikretmeden Barthold'un makalesinden faydalanarak. — II/771 solda, yukarıda „Vámbéry“ ve „Howorth“.

[7] I/441 sağda ortada, „Jerphanion“ okunacak.

[8] III/338 solda, yukarıda, „Pocock“ okunacak.

[9] Bundan başka mürâcaat kitapları türkçe mukaddimede zikredilmiştir; bilhassa *Sicill-i osmânî*. Buna ilâveten en yeni olarak İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, krş. *Islam* (1948), XXVIII, 131 v. d. (Bir mürettip hatâsının tashihi: Akçura 1915'te değil, 1935'te öldü).

[10] Yusuf İzzeddin 1917'de değil, 1916'da ölmüştür.

[11] I/75 solda, altında, Kırım 1783'te Rusya'ya bırakıldı; I/78 solda yukarıda: Midhat Paşa 1884'te öldü.

[12] Her ne kadar mukaddimeye göre saltanatta olan hukümdârların yanında yaşayanlar da nazar-i itibare alınıyor ise de, Abdülmecid II. yoktur. O burada 21 yahut 24 ağustos 1944'te (ifâdeler bir birini tutmuyor) Paris'te öldü. — AĞA HAN maddesinde bu unvanı şimdi hâmil olanın ismi, her ne kadar bu isim almanca neşrinde mevcut ise de, ihmâl edilmiştir. Acaba mütercim bunun hâlâ aynı zât olduğunu bilmiyor mu idi?

[13] I/166 sağda altında „Požarevac“; I/168 sağda ortada „Vandal“. — Ahmed III.'in hâl tercümesine karşı Akdes Nimet Kurat, *Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (1948), VI/2, 78—83'te ağır hücûmlarda bulunuyor; bunlara karşı maddenin müellifi Vf. Karal (*göst. yer.*. 1948, VI/4, 373—380) kendini müdâfaaya çalışıyor.

[1] Evliya Çelebî'nin çalışma tarzının güzel bir karakteristiğini şimdi kezâ Christa Hilbert'in eseri verir: *Osteuropa 1648 - 1681 nach der zeitgenössischen türkischen Geschichtschreibung* (masch.-schriftl. Diss. Göttingen, 1948).

[2] 1/199 solda yukarıda „Coussac“ okunacak.

[3] 1/283 solda altında „Cantacuzène“ okunacak.

[4] Bibliyografya burada şimdi bu arada çıkmış olan nüsha-i mahsûsalar ile tamamlanmalıdır: *'Alī Şir Nevā'ī*; nüsha-i mahsûsa, *„Izvestija Akademii Nauk, SSSR*, otd. literatury i jazyka, (1947), VI/6 kezâ E. Berthels, *Navoi, Ak. Nauk SSSR* (Moskau und Leningrad, 1948), 270 S.

[5] Metinde onun 1155'te doğduğu haber veriliyor, hemen bundan önceki başlıkta 1167 (III/91 solda ortada). — III/326 v. 1084 yerine 1048 olacak.

[6] IV/81, solda, ortada „tatarach“ yerine „carjach“ okunacak.

[7] ACEMÎ OĞLAN maddesinde msl. sonunda bir kaç tarihî eser, sâdece isimlerine göre sıralanmıştır. Hâlbuki burada daha tam ifadeler arzû edilirdi.

[8] Meselâ Mehmed Şerefeddin Yaltkaya'nın BEDREDDİN maddesindeki etraflı tetkikine işâret etmek Babinger'in *Islam* (1921)'daki esâslı makalesine ve onun bunu tâkip eden tetkiklerine hücûmun yerini tutmaz.

[9] Ben şunları zikrediyorum: Abdülâziz Efendi (Franz Babinger tarafından), Aral Gölü (Barthold tarafından), Batu (Wilhelm Barthold tarafından; bundan başka ölümü 1248'de değil, 1255/1256'dadır. II/351, solda), Belh (Balḫ Barthold tarafından), Derebeyler (Johann Heinrich Mordtmann tarafından), Feridun (Mordtmann tarafından), Gagauzlar (Theodor Menzel tarafından), Gazan (pek kısa!), Gûrhân (Barthold tarafından; ayrıca bk. şimdi yukarıda not 13'te Pritsak'ın zikredilen ve yine Karl Heinrich Menges'in *History of Chinese Society Liao*'daki makalesi; Karl August Wittfogel ve Fêng Chia-Shêng (Philadelphia, 1949), s. 618—674 (*Transactions of the American Philosophical Society*, N. R. 36/1946).

msl. Ahîler[1] yahut Altın-Ordu, gibi belli maddelerin bu yeni neşirde bulunmamasına insan şaşıyor. Kezâ şu da işâret edilmelidir ki, islâm dinî hayatının bâzı maddeleri (Bâtıniye [Ateş tarafından], Bayram [Turan tarafından], Bayramiye [Abdülbâkî Gölpınarlı tarafından], Bektaş[2], Besmele, Cehennem [Halim Sâbit Şibay tarafından], Cuma, Dürzîler [Tekindağ ve Gökbilgin taraflarından], Ebû Hanîfe [Şibay tarafından], Ebû Yusuf, Fâtıme, Fenâ [Ritter tarafından, Gazzâlî [Kasım Kufralı tarafından]) yeniden yazılmışlardır. Fakat ʿAlî b. Abî Tālib, Allah, Felsefe, Hâcc ve Hadîs[3] gibi maddeler Avrupa nüshasındaki maddelerin ancak kısmen şöylece tamamlanmış ve Allah maddesinde olduğu gibi tashih de edilmiş tercümeleri olup, islâmî fikirlere, toplu olarak yer vermemektedirler.

Hâlbuki tahrir heyetinin ikmâl mesâisi yalnız türklere âit sâhaya münhasır kalmıyor. Daha yukarıda, Hellmut Ritter'in İran ve arap şâirlerine âit maddeleri yazdığına işâret etmiştim (Attar, Câmî [Togan ile birlikte], Celâleddin Rûmî, Dakîkî, Ebû Nuvâs, Ebû Tammâm, Eş'arî, Ferruhî, Firdevsî, Hâfız). Bundan başka İran sâhasına âit olan, Clément Huart tarafından yazılmış ve maalesef Bâbîler, Fars, Hikmet gibi bir kaçı hâlâ öylece kalmış olan maddelerin yine yeniden yazılmıştır. Meselâ Bâbek (Turan tarafından)[4], iki defa Baysungur (Yınanç ve Togan tarafından)[5], Behrâm Gûr (Ateş tarafından), Beyhakî (ölm. 1170, Köprülü tarafından), Bîdil (Hindistan'da büyük iran şâiri, Ateş tarafından), Bîrûnî (Fatin Gökmen tarafından), Cûzcânî, iki defa Cüveynî (hepsi Köprülü tarafından), Deylem (Ateş tarafından), Enverî (Ateş tarafından), Erdebil (Bala tarafından), Fîrûzkûh[6], Hâkânî (Ateş tarafından), Hamdullah Müstevfî (Togan tarafından), Hândmîr (Togan tarafından) maddeleri. Arap sâhasına âit yeniden yazılan maddelerin sayısı daha azdır: Arabistan (Darkot tarafından ikmâl edilmiştir), Bagdad (Baysun ve Hotinli tarafından ikmâl edilmiştir), Beşşâr b. Burd (Kufralı tarafından), msl. Filistin öylece tercüme edilmiş ve bütün bu çalışmalar ile bu mürâcaat kitabının aslının mühim ve pek ziyâde arzû edilen bir tevsîi meydana getirilmiştir. Burada daha kısa maddelerin bilhassa hal tercümesine âit olanların — hepsini, tam olarak, sıralamanın aklımdan geçmediğini de sarâhatle işâret edeyim.[7]

Maddelerden yalnız bir kısmının yerine başkalarının geçmesi İslâm Ansiklopedisi'nin türkçe neşrinde görülen araştırma seviyesinin bir dereceye kadar iki türlü olmasını mûcip olmuştur. Yeniden yazılmamış olan maddeler ekseriyetle kezâ onlarda gösterilen bibliyografyalar cihetinden de tamamlanmamıştır. Öyle ki, burada insan bir çok mühim bibliyografya notlarını ve daha yeni tetkik mâlûmatını boşuna arayacaktır. Şimâlî Afrika çok defa Mısır, Orta — Arabistan, Hindistan, Malaya sâhası böyledir. Fakat kezâ daha da ileri giderek, arapça konuşan müslümanlar ile İran müslümanlığının sâhası

[1] FÜTÜVVET maddesi münhasıran Leiden neşrinin bir tercümesidir ve pek gayr-i kâfidir: Franz Taeschners'in eserleri hiç de kâfî derecede nazar-i dikkate alınmamıştır.

[2] II/461, solda, ortada „G. Jacob" okunacak, 463, sağda, yukarıda yine aynı.

[3] V/54, solda, ortada, „Juynboll" okunacak.

[4] Burada doğru olarak „al-Bazz" var, I/556'da „al-Buz" yanlış.

[5] II/438, solda, yukarıda „Jawzjānī" okunacak. (soc)

[6] EFGANİSTAN, Abdülvehhâb Tarzî tarafından, ancak kısaca, ikmâl edilmiştir. — IV/175 „ʿAbd al-Ḥālik" okunacak. — Wolfgang Lentz'in eserleri zikredilmemiştir.

[7] Orhan F. Köprülü'nün makaleleri bir az ölçüsüz: EFENDİ ve FERİK maddeleri pek kısa, FEYZULLAH EFENDİ ve FUAD PAŞA biyografileri diğerlerine nisbetle pek uzun.

yirmi otuz sene önce mâzide yapılan tetkiklerin verdiği mâlûmat seviyesinde kalmıştır. Pek tabi'îdir ki, bu sâhaların da yeni bir tetkikini istemek şüphesiz münhasıran türk âlimlerinin tâkatini aşacaktı ve eserin intişârı uzun seneler boyunca gecikecekti. Fakat bu suretle türklerin omuzlarına bir iş yüklenecekti ki, buna maarif, ancak devletler arası bir müşterek çalışma esâsına dayanarak, başlayabilirdi. Bütün İslâm Ansiklopedisi ergeç yeniden yazılacaktır.

Gittikçe daha geniş muhitleri kucaklayan şumûlünü I. cildde[1] önsözün açık ve seçik bir tarzda tasvir ettiği istişrak âlemi bu yeni neşri ile kendini güzel bir vaziyete girmiş görecek. Büs-bütün başka bir mikyasta islâm kavimlerinin mensûplarını, İslâm Ansiklopedisi'nin üç dilde Leyden neşrinde olduğu gibi, kendileri ile birlikte çalışan âzâlar olarak selâmlayabileceğiz· şarklıların vuzûh ile anladıkları üzere, ancak garpta işlenmiş tetkik ve müşâhade metodlarının tâkibidir ki, kendilerine onların büyük ve bir çok cihetten hayrete değer mâzilerinin (yalnız kültür ve san'at hatırlansın!) hakikî bir tasvirini verdiğinin güzel bir işâretidir. Leiden tab'ının yeni bir neşrine başlanmadığı müddetçe İslâm Ansiklopedisi'nin, mûteber ve ilmî bakımdan en tam nüshası olarak, türkçesi alınacaktır. Şark ile ve onun tarihi ve kültürü ile, kezâ türklere âit olmayan sâhalarda da meşgûl olan bunu el altında bulundurmaktan ve onu ihtimâl kendi malı olarak günlük çalışmasının bir âleti yapmaktan hiç kimse geri duramaz; bu âlet araştırmalarında onun müstağnî kalamayacağı bir yardımcısı olacaktır.

---

[1] Burada I/III ortada Viyana değil, Vienne okunacak (1311 konseyi Vienne'de toplandı, Viyana'da değil), s. IV ortada, 1683 olacak, s. VI, yukarıda, „Savary", VIII ortada Anquetil du Perron.

KISALTMALAR

Abh. G. W. Gött. = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen
Abh. K. M. = Abhandlungen f. d. Kunde des Morgenlandes
Abh. Pr. Ak. W. = Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss.
Afr. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Afrique française
Afr. Fr. RC = Bulletin du Com. de l'Afr. franç., Renseignements Coloniaux
AJSL = American Journal of Semitic Languages
AM = Archives marocaines
AMZ = Allgemeine Missionszeitschrift
Anth. = Anthropos
Anz. Wien = Anzeiger der philos.-histor. Kl. d. Ak. der Wiss. Wien
AO = Acta Orientalia
AQR = Asiatic Quarterly Review
ARW = Archiv für Religionswissenschaft
As. Fr. B = Bulletin du Comité del'Asie française
BA = Beiträge zur Assyriologie
BAH = Bibliotheca Arabico-Hispana
BGA = Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. de Goeje
BIE = Bulletin de l'Institut Egyptien
BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire
BSOS = Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution
BTLV = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CIA = Corpus inscriptionum arabicorum
CIS = Corpus inscriptionum semiticarum
CTM = Concordance de la Tradition Musulmane
DLZ = Deutsche Litteratur-Zeitung
DTCFD = Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi dergisi, Ankara
EC = L'Égypte Contemporaine
EI = Enzyklopaedie des Islām
GAL = Geschichte der arabischen Litteratur
GGA = Göttinger Gelehrte Anzeigen
GJ = Geographical Journal
GMS = Gibb Memorial Series
GOR = Geschichte des Osmanischen Reiches
GOW = Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke
Gr. I Ph. = Grundriss der Iranischen Philologie
GSAI = Giornale della Soc. Asiatica Italiana
HEMT = Handbook of Early Muhammadan Tradition
HOP = Gibb, History of Ottoman Poetry
İA = İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
IG = Indische Gids
IRM = International Review of Missions
Isl. = Der Islam
JA = Journal Asiatique
J Afr. S = Journal of the African Society
J Am. OS = Journal of the American Oriental Society
J Anthr. I = Journal of the Anthropological Institute
JASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Soc. of Bengal
JE = Jewish Encyclopaedia
JPHS = Journal of the Punjab Historical Society
JQR = Jewish Quarterly Review
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society
JRGS = Journal of the Royal Geographical Society
JSF Ou = Journal de la Société Finno-ougrienne
KCA = Körösi Csoma Archivum
KR = Koloniale Rundschau
KS = Keleti Szemle (Revue orientale)
LA = Lisān al-'Arab
Mach. = Al-Machriq
MDPV = Mitteilungen und Nachr. des Deutschen Palästina-Vereins
MFOB = Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth
MGG Wien = Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien
MGMN = Mitt. z. Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften
MGWJ = Monatsschrift f. d. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
MI = Mir Islama
MIÉgypt. = Mémoires de l'Institut Egyptien
MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Inst. Franç. d'Archéologie Orientale au Caire
Mitt. DOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Mitt. VAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft
MMAF = Mémoires de la Mission Archéologique Franç. au Caire
MO = Le Monde oriental
MOG = Mitteilungen zur osmanischen Geschichte
MSFO = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MSL = Mémoires de la Société Linguistique
MSOS Afr. = Mitteilungen des Sem. für orientale. Sprachen, Afr. Studien
MSOS As. = Mitteilungen des Sem. für orientale. Sprachen, Westasiat. Studien
MTM = Millî tetebbûlar mecmuası, İstanbul
MW = The Moslem World
NE = Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi
NGW Gött. = Nachrichten d. Gesellschaft d Wiss. Göttingen
NO = Der Neue Orient
OA = Orientalisches Archiv
OC = Oriens Christianus
OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
OM = Oriente Moderno

PEFQS = Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement
PELOV yahut P. Ec Lang. Or. Viv. = Publications de l'École des Langues orientales vivantes
Pet. Mitt. = Petermanns Mitteilungen
PRGS = Proceedings of the R. Geographical Society
QDC = Questions diplomatiques et coloniales
RAAD=Revue de l'Académie Arabe de Damas
R Afr. = Revue Africaine
REJ = Revue des Études Juives
RE Isl. = Revue des études islamiques
RHR = Revue de l'Histoire des Religions
RI = Revue Indigène
RMM = Revue du Monde Musulman
RO = Rocznik Oryentalistyczny
ROC = Revue de l'Orient Chrétien
ROL = Revue de l'Orient Latin
RRAH = Rev. de la R. Academia de la Historia, Madrid
RRAL = Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di sc. mor., stor., e filol.
RSO = Rivista degli studi orientali
RT = Revue Tunisienne
SBAk. Heid. = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. Heidelberg
SBAk. Wien = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. in Wien
SB Bayr. Ak. = Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften
SBPMS Erlg. = Sitzungsberichte d. Phys.-medizin. Sozietät in Erlangen
SB Pr. Ak. W. = Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss. zu Berlin
TA = Tāc al-'Arūs
TBGKW = Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
TDED=Türk dili ve edebiyatı dergisi, İstanbul
TM = Türkiyat mecmuası, İstanbul
TOEM = Tarih-i Osmânî Encümeni mecmuası
TTEM bk. TOEM
TTK=Türk Tarih Kurumu
TTLV = Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenkunde
Verh. Ak. Amst. = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
Versl. Med. Ak. Amst. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
WI = Die Welt des Islams
Wiss. Veröff. DOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA = Zeitschrift für Assyriologie
ZATW = Zeitschrift f. alttestamentliche Wissenschaft
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins
ZG Erdk. Berl. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin
ZI = Zeitschrift für Indologie u. Iranistik
ZK = Zeitschrift für Kolonialsprachen
ZOEG = Zeitschrift f. Osteuropäische Geschichte
ZS = Zeitschrift für Semitistik

A.	= arapça
alm.	= almanca
aş. bk.	= aşağıya bakınız
aş.-yk.	= aşağı-yukarı
ayn. esr.	= aynı eser
ayn. mll.	= aynı müellif
b.	= bin, ibn
b. bk.	= buna bakınız
benz.	= benzeri
bk.	= bakınız
bk. mad.	= maddeye bakınız
c.-g.	= cenup-garp
c.-şr.	= cenup-şark
c.	= cild
doğm.	= doğum (senesi)
dols.	= dolayısiyle
F.	= farsça
frns.	= fransızca
göst. yer.	= gösterilen yerde (loc. cit.)
gr.	= grekçe
h.	= hicrî
ilv.	= ilâve
ingl.	= ingilizce
krş.	= karşılaştırınız
m.	= milâdî
m. ö.	= milâttan önce
m. s.	= milâttan sonra
msl.	= meselâ
nşr.	= neşir (édition)
ölm.	= ölümü
s.	= sahife
ser.	= seri
ş.-g.	= şimâl-garp
ş.-şr.	= şimâl-şark
T.	= türkçe
tab.	= tab'ı
trc.	= tercüme
ts.	= tarihsiz
tür. yer.	= bir çok yerde (passim)
v.	= vefatı
v.b.	= ve başkaları (krş. *v.s.*)
v.d.	= ve devâmı
v. dd.	= ve devâmının devâmı
var.	= varak (folio)
v.s.	= ve sâire krş. *v.b.*)
yaz.	= el yazması
yazl.	= el yazmaları
yk. bk.	= yukarıya bakınız

DÜZELTMELER

HIZIR mad., s. 463 b, str. 55 : *veya tavsiyelerini* yerine *tavsiyelerini veya* ; s. 464 a, s. str. 25 : *Kaydāfa* adı yerine *Kaydūfa* (*Kadife*) ; s. 464 b, str. 2 : *I,57* yerine *I,17* ; s. 465 b, str. 43 : *I,57* yerine *I,17* ; s. 466a, str. 55 : *1'. 40 000* yerine *1.400.000* ; s. 469 a, str. 37 : *şahıs yir* yerine *şahıs* ; s. 469 a, str. 46 : *157—160* 'da yerine *157—160*) da : s. 469 b, str. 14—15 : *Bahdırlıoğla , . . . Andıran* yerine *Bahadırlıoğlu , . . . Andırın* ; s. 469 b, str. 53 : *1956* yerine *1936* ; s. 470 a, str. 57 : *sayı 39* yerine *sayı 38* ; s. 471 b, str. 21—22 : *Osman Mehmed Ali Tütüncü* yerine *Mehmed Ali Tütüncü* olacaktır.

ISPARTA mad., 681 a, str. 55 : *les Seldj.*, yerine *des Seldj.*, s. 681 a, str. 55 : *Rec de textes . . .* adlı eserde Kılıç Arslan tarafından Bizanslılardan alındığı kaydedilen Sparta, bahis mevzûu Isparta olmayıp, P. Wittek tarafından Eşen çay munsabında Patara ile ayniyeti ileri sürülen kaledir (bk, *Von der Byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byzantion*, 1935, X, 23) olacaktır.

İBN ARABŞAH mad., s 698a, str. 43 : *al-Zav'* yerine *al-Żav'* ; s. 698a str 49 : *al Manhil* yerine *al-Manhal* ; s. 698 b, str. 9 : *al-Çazīrī* yerine *al-Cazarī* ; s. 699 a, str, 39 : *al-Manhil* yerine *al-Manhal* ; s. 699 b, str. 7 : *Sulaymān Şāh b. Maḥmūd* yerine *Sulaymān b. Mehmed* ; s. 699 b, str. 28 : *moğallar* yerine *mevzûlar* ; s. 700a, str. 53 : *Murtaza-zâde Nazmî* yerine *Nuzmî-zâde Murtaza* ; s. 700 b, str. 24 : *Abū Sa'īd Abu 'l-Hayr* 'den yerine *Abū Sa'īd Abu 'l-Hayr 'a âit olan ve* ; s. 701 a, str. 17—18 : *Fi'l-Naḥv* yerine *Muḳaddima fi'l-naḥv* ; s. 70 b, str. 7 : *papliés* yerine *publiés* ; s. 701 b, str. 8 ; *Liège 1892, II, 188,210* yerine (Liège, 1892), II, 188,210 olacaktır.

İBN BATTÛTA mad., s. 708 a, str. 10 : *geçmesine* yerine *geçmemesine* ; s. 708 b, str. 12 : *Zîb-i Maḥal* yerine *Zîbā-i Maḥal* ; s. 708 b, str. 17 : *Şin Kalām* yerine *Şin Kalān* : s. 708 b, str. 53 : *. . . al-amṣāl . . .* yerine *. . . al-amṣār . . .* ; s. 709 b, str. 28 : *ve* yerine *ne* ; s. 709 b, str. 33—34 : *teferruātı ile hoşlandığı* yerine *teferruātı ile naklinden hoşlandığı* ; s. 710 a, str. 1 : *1945* yerine *L' Europe orientale de 1081 à 1453* (Paris, 1945) ; s. 710 a, str. 22 : *Derge* yerine *Berke* ; s. 710 a, str. 51 : *vasfında* yerine *vasfında,* ; s. 710 a, str. 53 : *Ćura* yerine *Numayy*, s. 710 b, str. 7 : *Gülhisar* yerine *Gölhisar* : s. 710 b, str, 29 ; *İbn Baṭṭūṭa* 'dan sonra ilâve : biri askerî diğeri . . . ; olacaktır.

İBN HALDÛN mad., s. 743 b, str. 35 : *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn* yerine Abū Haldūn Sāṭi', Bey al-Husrī, *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn* ; s. 740 a, str. 29 : *biliniyor mudakenehâr* yerine *bilinmiyor* ; s. 740 b, str. 45 : *gibi ve* yerine *gibi* ; s. 741 a, str. 42 : *Roma* yerine *romalı* ; s. 743 a, str. 27 : *Bedevî* yerine *bedevî* ; s. 743 a, str. 31 : *Bedevî* yerine *bedevî* ; s. 743 a, str. 32 : *Hazarî* yerine *hazarî* ; s. 743 b, str. 6 : *Aşkâkaniyân* yerine *Aşkâniyân* ; s. 743 b, str. 7 : *Eşkâkaniyân* yerine *Aşkâniyân* olacaktır.

DÜZELTMELER

Bu tashihler V, cild ile berâber cildlenecektir.

HADRAMÛT mad., s. 56b, başlık: HADARAMÛT yerine HADRAMÛT s. 58b, str. 19: *Hażramat* yerine *Hażramavt*, str. 43: *Hażramavt*'ın yerine [*Hażramavt*'ın; s. 59b, str. 37: [Cava yerine, Cava.

HALI mad., levha 2, str. 3: XVI yerine XVI.; str. 4: A Hawley yerine, A. Hawley; levha 8, str. 3: ev yerine, ve; levha 9, str 3: m^2. yerine $cm.^2$.

HAMDÎ mad., s. 186a, str. 38: *kazandığı* yerine *kazanmadığı*.

HARÂC mad., s. 224b, str. 56: *iḥyâ* yerine *irṣâd*.

HERAT mad., s. 'Alî Şîr Navā'î mahallesi planı'nda Bulvar'ın üst kısmında, ortadaki büyük mustatilin içinde, 1 yerine 1 olacaktır. Bu maddede 10 ve 11 numaralı resimlerin altlarındaki izahlar yanlış yerlere konulmuştur. 10. resmin altındaki yazı 11. resmin altına, 11. resmin altındaki yazı da 10. resmin altına geçecektir.

HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU mad., s. 492b, str. 35'te 100,000 yerine 10.000 olacaktır.

HORSÂBÂD mad., s. 563a, str. 35: *bu âsûrîlerin* yerine *bunun âsûrîlerin*.

HOTİN mad. 567b, str. 40: *hibâlu* yerine, *hibâl u*.

HUBEYD mad., s. 574b, str. 42: *kızı*'dan sonra bir kavs olacaktır.

HUFÂŞ mad., s. 581b, str. 6: *Mılḥân* yerine *Milḥân*.

HULAGU mad., s. 581b, str. 55: (*1256*) yerine, (*1260*); s. 582a, str. 5: *656* yerine *658*; str. 6: *1202* yerine, *1262*.

HURREMİYE mad., s. 597a, str. 36: bu) yerine bu.

HÜSEYİN RAHMİ mad., s. 622a, str. 45 v. d.'da Ali Cânib Yöntem yerine, Selim Nüzhet Gerçek; s. 662a, str. 52: Bu makale yerine, bu mecmuanın aynı sayısındaki Ali Cânib Yöntem'in makalesi olacaktır,

HÜVÂRE mad., s 665a, str. 39.: tre. de Slane yerine, (tre. de Slane), olacaktır.